НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

6
ТОМ

Ла—Мі

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2009

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1028-1 (т. 6)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

Л

ЛА́БА Василь (01.09.1887—10.11.1976) — греко-катол. душпастир, митрат, патролог і каноніст, церк. діяч. Н. в с. Бертишів (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Закінчив г-зію у *Львові*. Потому студіював теологію у Львові, Інсбруку (Австрія) й *Відні*, де 1914 отримав ступінь д-ра богослов’я. У роки *Першої світової війни* служив капеланом 36-го Коломийського стрілец. полку австрійс. армії, який брав участь у боях на Італ. фронті. На початку листопада 1918 разом з полком потрапив у полон. Після повернення до *Галичини* став (на поч. 1919) польовим духівником в *Українській Галицькій армії*, а після смерті о. М.Їжака (у грудні 1919) зайняв посаду начального капелана УГА з титулом ген. вікарія УГА. Від 1920 (після припинення існування УГА) працював доцентом, згодом — професором *Греко-католицької духовної семінарії у Львові* (від 1928 — *Греко-католицької богословської академії у Львові*) й був соборним крилошанином митрополичої капітули *Української греко-католицької церкви*. Написав і опублікував «Біблійну герменевтику» (1929), 3-томну «Патрологію» (1931, 1932, 1934), друкувався в богословських часописах. Був дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. У роки *Другої світової війни*, 1943—45, став ген. вікарієм укр. військ. частин і начальним духівником д-зії *«Галичина»*, мав звання майора. 28 квітня 1943, після закінчення урочистого засідання з нагоди проголошення створення д-зії «Галичина», у *соборі святого Юра* відбулося урочисте богослужіння. Його відправив Й.*Сліпий*. Опісля тривалу проповідь виголосив Л. У ній, зокрема, мовилося: «Після того, як продзвеніли великодні дзвони, як прогомоніли воскресні пісні, ми знову вертаємося до тієї церковної пісні, яка каже: “Сей день, єго же сотвори Господь, возрадуємося і возвеселімся в онь”. Чому ж маємо радіти в цей такий важкий воєнний час? Бо... ми одержуємо змогу створити стрілецьку дивізію. А це воскресення Української Галицької армії, це нав’язування до нашої військової традиції». Проповідь була записана на грамофонну платівку.

По війні жив у еміграції. Став засновником і ректором Укр. духовної семінарії у Гіршберзі й Кулемборзі (Зх. Німеччина; 1945—50); з 1950 — ген. вікарій едмонтонської єпархії в Канаді; провідний діяч світського т-ва «Братство українців-католиків» у Канаді. Належав до вузького кола осіб, наближених до кардинала Й.Сліпого, останній високо цінував Л. як душпастиря й теолога.

П. у м. Едмонтон (Канада).

Літ.: Полеві духовники Української Галицької армії: У 45-річчя участи у Визвольних Змаганнях: Матеріяли до історії. Вінніпег, 1963; *Шанковський Л.* Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974; *Микитюк Д.* О. проф. д-р Василь Лаба (1887—1976) і послідня почесть гол. капеляна Дивізії. «Вісті комбатанта», 1976, ч. 5/6; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Боляновський А.* Дивізія «Галичина»: Історія. Львів, 2000; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003.

О.С. Рубльов.

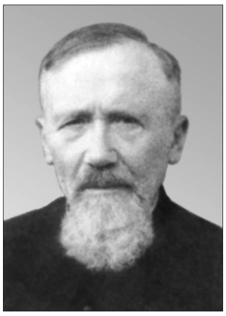

В. Лаба.

ЛАБУ́НЬКА Мирослав Олексійович (23.03.1927—02.12.2003) — громад., політ., церк. і наук. діяч. Професор, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, ректор *Українського вільного університету* в Мюнхені (ФРН). Н. в с. Котів (на той час — територія Польщі, від 1939 — в складі УРСР; нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.) у сел. родині. 1941—44 навч. в укр. г-зії в *Бережанах*. Шкільну освіту завершив у таборі для переміщених осіб і біженців у Траунштайні (Баварія). 1946—48 навч. в семінаріях *Української греко-католицької церкви* в Німеччині, 1949—50 — у Нідерландах. 1950—51 студіював канонічне право в ун-ті в Мюнхені, 1951—55 — історію в Лювенському ун-ті (Бельгія). Потому переїхав до США. 1956—58 опановував бібліотекознавство в Колумбійському ун-ті, по закінченні навчання отримав наук. ступінь магістра. 1956—65 — бібліотекар цього ун-ту. 1978 в Колумбійському ун-ті захистив докторську дис. з історії. 1965—93 викладав історію (спочатку як доцент, згодом — професор) в ун-ті Ла Саль у Філадельфії (США), також читав лекції на літніх курсах *Українського католицького університету* в Римі (Італія), працював наук. співробітником *Українського наукового інституту Гарвардського університету*. 1993—95 — декан філос. ф-ту, 1995—98 — ректор УВУ в Мюнхені. Очолював осередок НТШ у Філадельфії і був заст. директора філософсько-істор. секції НТШ. Досліджував проблеми історії Давньої Русі та укр. к-ри. Вільно володів англ., болг., грец., лат., нім., польс., рос., франц. та церковнослов’ян. мовами.

М.О. Лабунька.

Брав активну участь в організації *міжнародних конгресів істориків*: у конгресі, присвяченому 1000-літтю *хрещення Київської Ру-*

Знак лавника. Бронза. 19 ст.

сі (1988, Равенна, Італія), у конгресі, присвяченому 400-літтю *Берестейської церковної унії 1596* (1996, *Львів*), та ін. Багато зробив для матеріальної й моральної підтримки істор. досліджень і студій у галузі історії та україністики як в Україні, так і в діаспорі. Брав активну участь в Укр. братському союзі, в укр. катол. мирянських організаціях: «Обнова», Укр. патріархальне т-во в США, Укр. патріархальне світ. об-ня (був заст. його голови) та ін. Нагороджений церк. орденом св. Григорія Великого, грамоту до якого підписав Папа Римський *Іоанн Павло II* (1997).

П. у м. Філадельфія (США).

Праці: Митрополит Іларіон і його писання. Рим, 1994; The Legend of the Novgoradian White Cowl (Легенда про новгородських білих клобуків). Munich, 1998.

Літ.: Доктор Мирослав Лабунька: «Ми всі українці». «Людина і світ», 1992, № 3; В Українському Вільному університеті в Мюнхені. (Повідомлення про відзнаку Мирослава Лабунька — ректора УВУ). «Літературна Україна», 1998, 28 березня; *Чопик Д.Б.* Наука, історія та релігія у творах д-ра М.Лабуньки, «Свобода», 2000, 9 червня; *Косих Т.* Лицар родом з Тернопільщини. «Урядовий кур'єр», 1998, 23 червня; Журавлина книга: Тернопіль. Українсько-західний діалог. Словник імен, ч. 2. Тернопіль, 2001; 75 років від дня народження Лабуньки Мирослава Олексійовича (23.03.1927) — доктора історичних наук, публіциста, церковного і громадського діяча. В кн.: Література до знаменних і пам'ятних дат на Тернопільщині за 2002 р. Тернопіль, 2002; *Боряк Г.* Мирослав Лабунька. «Архіви України», 2003, № 4—6; Лабунька Мирослав. «УІЖ», 2004, № 2.

О.О. Ковальчук.

ЛА́ВА — суд. орган, складова частина *магістрату* в польс., литов., а також укр. містах, яким було надано *магдебурзьке право.* Займалася переважно кримінальними справами. Розгляд цивільних справ було віднесено до компетенції ін. складової частини магістрату — *ради.* Тяжкі злочини і складні цивільні справи Л. розглядала на спільних засіданнях з радою.

До складу Л. входили *війт* (він був головуючим) і лавники (у різних містах їх було від 4 до 12). Лавники могли отримувати посади *райців* (радців) і бурмістрів (див. *Бурмистер*), тобто ті самі особи виконували як адм., так і суд. функції. Раду як адм. орган і Л. як суд. орган об'єднувала спільність інтересів і дій. Л. мала право судити не тільки жителів даного міста, а й іногородніх при зіткненні їхніх інтересів з інтересами жителів міста.

Особливістю лавних судів в укр. містах було використання ними при визначенні покарання не лише джерел магдебурзького права, а й норм *звичаєвого права* і *Статутів Великого князівства Литовського.*

Чітко визначеної процедури обрання лавників не існувало. Згідно з магдебурзьким правом, міські судді обиралися щорічно громадою із середовища заможного міськ. *патриціату.* Такої практики дотримувалися, зокрема, у м. *Олика.* У м. *Ковель* у 17 ст. міська громада щорічно на початку року представляла королів. старості (див. *Староство*) 8 кандидатур, з-поміж яких староста або його намісник (*підстароста*) призначав 4-х райців і 4-х лавників, які утворювали колегію. Фактично Л. набула статусу нижньої палати ради. Від 1578 у *Львові* встановилася практика, за якою райці обиралися з лавників, а останні — з колегії 40 мужів (quadraginta viri), яка обиралася населенням міста щорічно. У 1661 король *Ян II* Казимир Ваза видав декрет, яким приписувалося обирати лавників з числа докторів права, медицини і філософії, а також міських писарів і синдиків. Колегія 40 мужів була породжена укр. звичаєвим правом і фактично була колегією виборців.

Апеляція на рішення лавного суду подавалася до ради, звідти — до старости (представника центр. адміністрації), а від старостинського суду — до великокнязівського (господарського, королівського). Після приєднання частини укр. земель до Рос. д-ви апеляції там подавалися до *полкових судів* і *полкових канцелярій.* Ці ж інстанції повинні були затверджувати вироки лавних судів із кримінальних справ. Від 2-ї пол. 18 ст. лавні суди було звільнено з-під юрисдикції полкових судів і підпорядковано *Генеральному військовому суду*, який водночас став для них апеляційною інстанцією.

За реформою міськ. управління, проведеною рос. імп. *Катериною II* (1785), суд було відокремлено від адміністрації, і Л. стала виключно суд. органом, який розглядав цивільні і кримінальні справи *міщан.* Після остаточного поділу Польщі (1795; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) і приєднання *Правобережної України* до *Російської імперії* на укр. міста цієї території була поширена дія *Жалуваної грамоти містам 1785.* Після смерті імп. Катерини II була відновлена система міськ. самоврядування. Лавні суди припинили існування з ліквідацією магдебурзького права в містах Рос. імперії (1831). У Києві магдебурзьке право, а з ним і лавні суди були ліквідовані 1834.

Дж.: *Groicki B.* Porządek sądow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, 1953.

Літ.: *Багалей Д.* Магдебургское право в Левобережной Малороссии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1892, № 3; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; *Падох Я.* Суди й судовий процес старої України: Нарис історії. Нью-Йорк—Львів, 1990; *Музиченко П.* Магдебурзьке право в Україні. «Юридичний вісник», 1994, № 3; *Bardach J. et al.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Білостоцький С.М.* Кримінальне судочинство міста Львова XVI—XVIII ст. (за матеріалами війтівсько-лавничого суду міста Львова). Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2008; *Кобилецький М.М.* Магдебурзьке право в Україні. Львів, 2009.

П.П. Музиченко.

ЛА́ВНИКИ — члени станового міщанського суду з кримінальних справ — *лави*, передбаченого *магдебурзьким правом.* Згідно з нормами цього права їх обирали на довічний термін. Їхнім обов'язком було вислуховувати свідчення сторін під час суд. засідань і подавати своє рішення на розгляд голови суд. колегії — *війта.* В укр. містах поширилася практика змішаних суд. засідань Л. і *райців* під головуванням війта (чи *лендвійта*, який обирався *міщанами*) або бурмістра (бурмистра; див. *Бурмистер*).

П.М. Сас.

ЛА́ВРА (від грец. λαύρα — вулиця, провулок, ущелина) — усталена нині офіц. назва найбільш впливових православних і

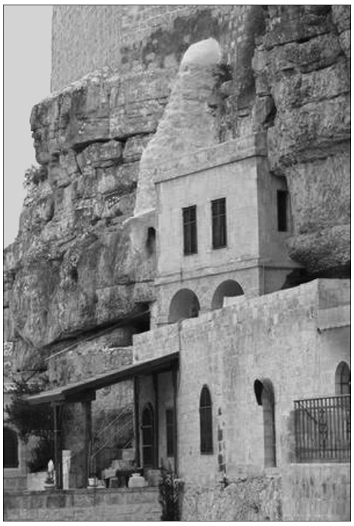

Палестина. Велика лавра Сави Освяченого. Келії. Фото початку 21 ст.

неофіц. назва деяких греко-катол. чол. монастирів. Правосл. лаври очолюють настоятелі в сані не нижче *архімандрита.*

У давній Александрії (Єгипет) «лаврою» називали вулицю, на якій розташовувався християн. храм. Слово «лавра» для означення великих обителей уперше почало вживатися, імовірно, щодо тих монастирів, які виникли в пустелі неподалік кордону Єгипта з Лівією поблизу помешкань впливових авв (від єврейс. — отець). У них кожен насельник жив у окремій келії, що розташовувалася в одному з провулків (λαύρα) біля будівлі настоятеля. Засновником першої такої обителі вважається Макарій Великий Єгипетський (4 ст.). Насельники Л. вели усамітнений спосіб життя і лише в перший та останній дні тижня збиралися на богослужіння.

У Палестині в 4—6 ст. лаврами називали ті монастирі, що для безпеки їхніх мешканців від нападів кочовиків були огороджені стінами. Зокрема, Л. називався монастир, створений св. Феодосієм Великим (424—529) поблизу *Єрусалима.*

Однією з найдавніших і нині діючих лавр правосл. Сходу є Велика Лавра в Йорданській пустелі неподалік Єрусалима — монастир, заснований преподобним Савою Освяченим (п. 532).

Дещо пізніше лаврами почали називати й впливові монастирі на *Афоні.* Головною Л. тут став монастир, закладений преподобним Афанасієм Афонським (963). Від 14—15 ст. у тутешніх документах Свято-Пантелеймонівський рус. монастир на Афоні також іменується Л.

Києво-Печерський монастир уперше в писемних джерелах почав називатися Л. в *Патерику Києво-Печерському* Арсеніївської (14 ст.) та Касіянівської редакцій (15 ст.). Давньорус. книжники прирівнювали значимість цього монастиря до значимості Афона.

У 18 ст. в РПЦ запроваджено офіц. статус Л. Спочатку це було зроблено указом імп. *Єлизавети Петрівни* від 8 червня 1742, яким Троїце-Сергієвому монастирю надано особливі права, а потім — і Найсвятішим Синодом (див. *Синод*), який 22 червня 1744 перейменував Троїце-Сергієвий монастир у Троїце-Сергієву лавру. Після переходу Київ. митрополії під зверхність *Московського патріархату* (1686) *Києво-Печерській лаврі* була підтверджена *ставропігія*, надана (1592) константиноп. патріархом *Єремією II* Траносом, а 1786 надано офіц. статус лаври.

Нині в Україні діють 3 правосл. лаври: Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, *Почаївська Свято-Успенська лавра* (отримала цей статус 1833), *Святогорська Свято-Успенська лавра* (отримала відповідний статус 2004). Усі лаври на території України підлягають юрисдикції УПЦ (Моск. патріархату). Києво-Печерська Свято-Успенська і Почаївська Свято-Успенська лаври підпорядковані митрополиту Київському і всієї України, а Святогорська Свято-Успенська — правлячому архієреєві Донецької єпархії.

Неофіційно лаврами в Україні також називаються деякі греко-катол. монастирі, зокрема *Унівський монастир.*

Літ.: *Ісіченко Ю.А.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні. К., 1990; Киево-Печерский патерик, или сказания о житии и подвигах святых угодников Киево-Печерской лавры. К., 1991; *Ігор* (*Ісіченко, архієпископ*). Загальна церковна історія. Х., 2001.

Т.С. Новікова.

ЛАВРЕ́НТІЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — одне з найдавніших рус. літописних зведень (див. *Літописання*). Виконане 1377 на пергаменті ченцем Лаврентієм на замовлення вел. кн. суздальсько-нижегородського Дмитрія Костянтиновича. Текст літопису доведено до 1305. У шести місцях є пропуски аркушів. Посеред статті 1096 вміщено *«Повчання» Володимира Мономаха* (відсутнє в ін. літописах і загалом в будь-яких ін. джерелах). Початкові 40 аркушів списку виконані уставним почерком, подальші — півуставом. До поч. 18 ст. список належав Владимирському Богородиці-Рождественському монастире-

Палестина. Велика лавра Сави Освяченого. Свято-Благовіщенський собор. 6 ст. Фото початку 21 ст.

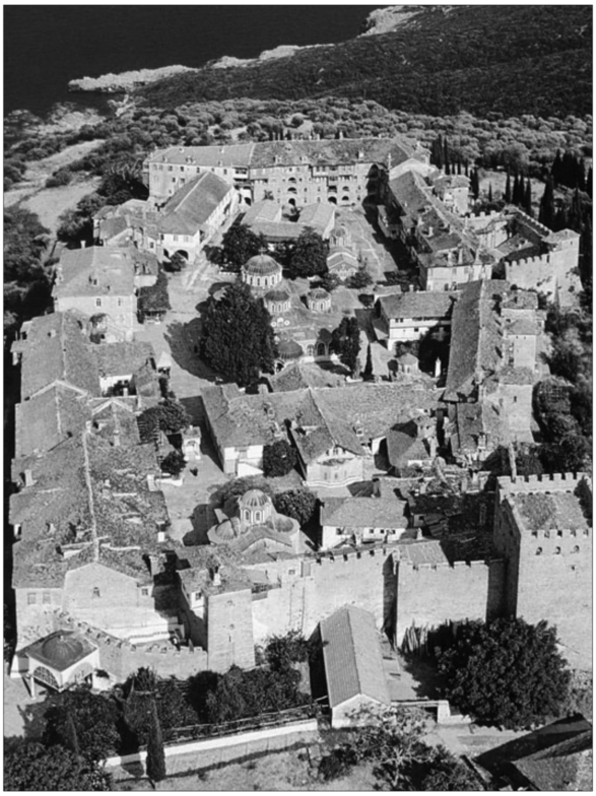

Афон. Лавра св. Афанасія Афонського. Фото початку 21 ст.

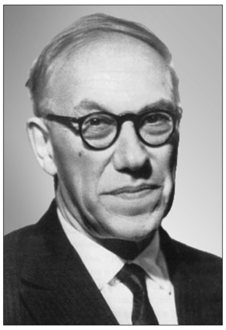

М.О. Лаврентьєв.

ві, потім був привезений у *Санкт-Петербург*, а 1792 — придбаний О.*Мусіним-Пушкіним*, який згодом подарував його імп. *Олександру I* (рукопис було передано до Публічної б-ки). Перше повне видання списку здійснене 1846 у *«Полном собрании русских летописей»*. З часу відкриття Л.л. він постійно привертав увагу істориків. Його широко використовував М.*Карамзін* в «Истории государства Российского», називаючи Пушкінським за прізвищем власника. До кінця 19 ст. дослідників особливо приваблювала початкова частина списку — *«Повість временних літ»* у редакції *Сильвестра.* Першою працею, присвяченою спискові в цілому, було дослідження І.Тихомирова, який намагався визначити його окремі джерела: «сказання» і «замітки про походи». Учений дійшов висновку, що, крім «Повісті временних літ» і південнорус. літописів, у цей список увійшли відомості, що спочатку записувалися переважно у Владимирі (до смерті владимирського і суздальського кн. *Всеволода Юрійовича*), а потім — у Ростові, Суздалі й Твері (нині всі міста в РФ); є також відомості костромські та ярославські, переяславські й рязанські. На новий грунт питання про наповнення списку було поставлене О.*Шахматовим* у його відгукові на працю І.Тихомирова. О.Шахматов вказав, що Л.л. є не лише ізводом, а й побудований на більш ранніх зведеннях. Для визначення попередніх зведень — протографів — необхідно було порівняти Л.л. з ін. літописами цієї ж редакції. Зіставлення з *Іпатіївським літописом* показало деякі збіги між ними. О.Шахматов пояснював їх почасти взаємними впливами північнорус. і південнорус. *літописання* 12—13 ст., почасти тим, що джерелом Іпатіївського літопису і Л.л. (не відображеним у *Радзивілівському літописі*) був загальнорус. літописний ізвод — т. зв. Поліхрон поч. 14 ст. Пізніше в наук. літературі була в основному прийнята думка М.*Приселкова*, який дійшов висновку, що в Іпатіївськім літописі і Л.л. відображено владимирський великокнязівський літописний звід 1305.

Лаврентіївський літопис. Пергаментний список 1377. Перша сторінка.

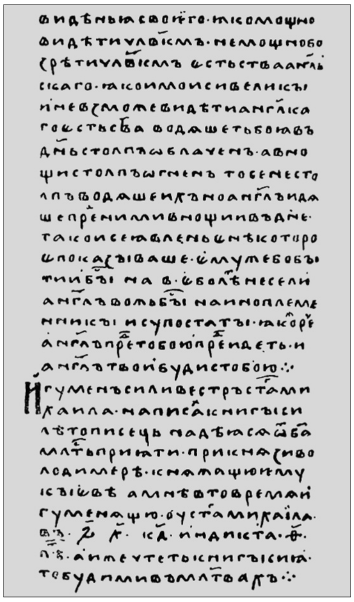

Лаврентіївський літопис. Сторінка 96. Півустав.

Вид.: Полное собрание русских летописей, т. 1. СПб., 1846; Л., 1926—28, вып. 1—3 (фототипічне відтворення: М., 1961); Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872; 2-ге вид. СПб., 1897; Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Лаврентіївський літопис [видання 1926—1928 років]. Web: «Ізборник» — Історія України IX—XVIII ст.: Першоджерела та інтерпретації (http://litopys.org.ua/index.html).

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940 (перевидання: СПб., 1996); *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII века. М., 1969; *Комарович В.Л.* Из наблюдений над Лаврентьевской летописью. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) Академии наук СССР, т. 30. Л., 1976; *Лурье Я.С.* Общерусские летописи XIV—XV вв. Л., 1976.

В.Ю. Франчук.

ЛАВРЕ́НТЬЄВ Михайло Олексійович (19(06).11.1900—15.10.1980) — математик і механік, відзначився в галузі літакобудування, розроблянні електронно-обчислювальних машин. Засн. школи госп. використання вибуху. Академік АН УРСР (1939), академік АН СРСР (1946). Герой Соц. Праці (1967). Дійсний і почесний член багатьох зарубіжних АН. Н. в м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ). Від 1918 до 1921 вчився на фіз.-мат. ф-ті Казанського ун-ту, в останні роки навчання також працював лаборантом і в. о. викладача цього ж ун-ту. 1921—26 — студент, а потім — аспірант фіз.-мат. ф-ту Моск. ун-ту, водночас викладав у Моск. вищому тех. уч-щі (до 1929). 1927 півроку перебував у наук. відрядженні у Франції. 1929—35 працював старшим інженером Центр. аеродинамічного ін-ту ім. М.Жуковського, одночасно викладав у Моск. хіміко-технологічному ін-ті (до 1931) та *Московському університеті* (до 1941). 1933—41 — зав. відділу теорії функцій Мат. ін-ту ім. В.Стеклова. За рішенням ВАК СРСР без захисту дисертацій отримав учений ступінь д-ра тех. (1934) та фіз.-мат. (1935) наук.

Від 1939 до 1949 очолював Ін-т математики АН УРСР. Викладав (до 1941 і 1945—48) на фіз.-мат. ф-ті Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1939 обраний дійсним членом АН УРСР (нині *Національна академія наук України*). У Львові організував відділ функціонального аналізу Ін-ту математики АН УРСР.

Під час окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) перебував у евакуації в Уфі (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), працював зав. мат. від-ням АН УРСР, розробляв проблему кумулятивних снарядів та методи захисту від них. 1945—48 — віце-президент АН УРСР.

1946 обраний академіком АН СРСР. 1951—53 та 1955—57 — академік-секретар Від-ня фіз.-мат. наук АН СРСР, з 1955 до 1980 — член Президії АН СРСР. Працював дир. Ін-ту точної механіки та обчислюваної техніки АН СРСР (1950—53), заст. гол. конструктора Мін-ва середнього машинобудування СРСР (1953—

55), зав. кафедри фізики швидкоплинних процесів Моск. фізикотех. ін-ту (1955—58).

1957—75 — віце-президент АН СРСР, голова Сибірського від-ня (СВ) АН СРСР, а від 1975 до 1980 — його почесний голова. 1957—76 — дир. Ін-ту гідродинаміки СВ АН СРСР. Професор Новосибірського ун-ту (1959—66).

1963—64 — голова Ради з науки при РМ СРСР. 1966—70 — віце-президент Міжнар. мат. союзу. 1976—80 — голова нац. к-ту СРСР з теор. та прикладної математики.

Автор понад 500 наук. праць.

Нар. депутат ВР УРСР (1947—51), ВР СРСР (1958—80).

Лауреат Держ. премії СРСР (1946, 1949), Ленінської премії (1958), премії ім. С.Лебедєва АН УРСР (1977). Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ст. (1944), Трудового Червоного Прапора (1945, 1948, 1953, 1954), Леніна (1953, 1956, 1960, 1967, 1975), Жовтневої революції (1970), франц. хрестом командора ордену Почесного легіону (1971), золотою медаллю ім. М.Ломоносова АН СРСР (1977).

П. у м. *Москва.* Похований у м. Новосибірськ (нині місто в РФ).

Літ.: *Титов В.* О работах академика М.А. Лаврентьева. В кн.: Михаил Алексеевич Лаврентьев 1900—1980: Биобиблиографический указатель. Новосибирск, 1985; *Притвиц Н.* Естествоиспытатель, преобразователь, просветитель. В кн.: Лаврентьевские чтения по математике, механике и физике. Новосибирск, 2000; *Ибрагимова З.* Сибириада академика Лаврентьева. В кн.: Созидатели: Очерки, т. 1. Новосибирск, 2003.

В.В. Головко.

ЛАВРИНЕ́НКОВ Володимир Дмитрович (17.05.1919—14.01. 1988) — військ. льотчик, генерал-полковник (1971). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Н. в с. Птахіно (нині село Смоленської обл., РФ) у сім'ї селянина. 1934 закінчив 7-річку і поступив до фабрично-заводського уч-ща в м. Смоленськ. Працював столяром і водночас відвідував аероклуб. 1940 призваний до Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1941 закінчив Чугуївське військ. уч-ще і деякий час служив у ньому інструктором, згодом, у січні 1941, переведений інструктором у Черніг. авіац. школу. З початком окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) уч-ще було евакуйоване до м. Батайськ Ростовської обл., РФ.

Учасник бойових дій на фронтах війни з 1942. Від жовтня цього ж року служив у 9-му гвард. одес. авіац. полку (*Восьма повітряна армія*, *Південно-Західний фронт*). Мав позивний «Сокіл» і бортовий номер «17» (за датою народження). Упродовж кількох місяців здійснив 322 бойових вильоти, провів 78 повітряних боїв, у яких особисто збив 16 і в групі 11 літаків противника. За це указом Президії ВР СРСР від 1 травня 1943 йому було присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

У серпні 1943 в районі с. Александровка Матвеєво-Курганського р-ну Ростовської обл. здійснив повітряний таран розвідувального літака противника, під час якого зумів викинутися з парашутом. Одразу після приземлення був схоплений гітлерівцями й невдовзі під конвоєм відправлений до Берліна (як повітряний ас). По дорозі втік з полону й приєднався до партизан. загону ім. В.Чапаєва, що діяв у районі Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Нагороджений медаллю «Партизан Отечественной войны». У жовтні цього ж року після встановлення зв'язку партизан. загону з військами Червоної армії на *Букринському плацдармі 1943* повернувся в розташування своєї авіац. частини і вже невдовзі збив ворожий літак в р-ні дніпровських плавнів. До травня 1944 воював у небі Криму й на Одес. напрямку.

1 липня 1944 указом Президії ВР СРСР за відвагу і мужність у боях та вміле командування ескадрильєю, за 34 особисто збитих ворожих літаки йому вдруге було присвоєно звання Героя Рад. Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (№ 20). У серпні 1944 став командиром 9-го гвард. одес. винищувального авіац. полку. У наступні місяці війни воював у небі Прибалтики, Сх. Пруссії, над Берліном. Відзначився в бойових діях авіаполку «Нормандія—Німан». Нагороджений франц. Військ. хрестом. За точність дій у бою авіаконструктор О.Яковлєв назвав Л. математиком у авіації.

Усього за роки війни здійснив 448 бойових вильотів, у 134 повітряних боях особисто збив 35 і в групі 11 літаків противника.

Після війни командував авіац. д-зією. 1948 закінчив Військ. академію ім. М.Фрунзе, 1954 — Військ. академію Генштабу. Служив у військах Протиповітряної оборони. 1971 йому було присвоєно військ. звання генерал-полковник авіації. 1973 тяжко захворів, однак після операції повернувся до праці. Від 1977 — нач. штабу, заст. нач. Цивільної оборони УРСР, від 1984 — військ. консультант Київ. військ. уч-ща протиповітряної оборони.

В.Д. Лавриненков.

Нагороджений також 6-ма орденами Червоного Прапора, багатьма ін. вітчизн. та зарубіжними орденами й медалями.

Написав кілька книг спогадів, зокрема: «Повернення в небо» (К., 1972); «Без войны» (К., 1977); «Сокол-1» (М., 1976); «Дед Василь» (К., 1984); «Шпага чести» (М., 1988).

На обелілскові на честь визволителів Криму на Сапун-горі ім'я Л. викарбувано одним із перших.

П. у м. *Київ.* Похований на центр. алеї *Байкового цвинтаря.*

15 червня 2000 КМ України постановою № 975 «Про заснування стипендій імені героїв Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років для слухачів і курсантів вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» заснував «Стипендію імені двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника авіації Лавриненкова Володимира Дмитровича».

Літ.: *Бобров Н.* «Я — Сокол-17». Смоленск, 1951; Звезды на крыльях: воспоминание ветеранов Советской армии. М., 1959; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Советские асы. М., 1996; *Красковский В.М.* Генерал-полковник Лавриненков Владимир Дмитриевич. Web: Воздушно-космическая оборона (http://old.vko.ru).

О.В. Буцько.

ЛАВРИШІ́ВСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, Лаврашівське євангеліє — рукописне Євангеліє 13—14 ст. (апракос; див. *Богослужбові книги в православ'ї*). У 15—16 ст. книга належала Лавришівському монастиреві Пресвятої Богородиці (розташов. біля м. Новогрудок;

Лавришівське Євангеліє. Мініатюра.

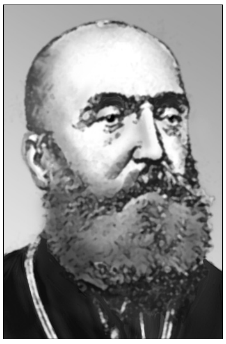

І.А. Лаврівський.

І.В. Лаврівський.

нині місто Гроденської обл., Білорусь), звідси її назва. Пам'ятка *української мови*. У церковнослов'ян. тексті Л.Є. відображено такі особливості давньоукр. мови, як «ѣ» > «і» («свѣдитель»), вторинний («новий») «ѣ» на місці «е» в новозакритих складах («камѣнь», «оучѣньє»), протетичний «в» («водръ») та ін. Зберігається в б-ці Музею Чарторийських у *Кракові* (шифр — IV 2097). Мову пам'ятки доволі докладно проаналізувала Т.Фриделювна (Friedelówna). Результати її досліджень опубл. в книжці «Ewangeliarz Ławryszewski: monografia zabytku» (Wrocław etc., 1974).

В.В. Німчук.

ЛАВРІ́ВСЬКИЙ Іван (Іоанн) **Андрійович** (10.09.1823—24.05.1873) — греко-катол. священик, композитор, музикознавець, педагог. Н. на *Лемківщині* в с. Лопінка (знищене в ході примусового виселення укр. населення з рідних земель 1946—47, нині — урочище на території гміни Цісна Підкарпатського воєводства, Польща) в родині настоятеля греко-катол. парафії. Після закінчення греко-катол. духовної семінарії у *Львові* був висвячений (1849) на священика, служив адміністратором парафії в с. Лопушниця (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Переїхавши до Перемишля, 1850—54 працював у греко-катол. духовній семінарії префектом, духовним наставником, викладав у школах основи християн. віровчення й укр. мову, від 1853 керував хором греко-катол. кафедрального собору. Водночас займався композиторською діяльністю, писав музику для церк. хорів, а також світські пісні на основі літ. творів. Його пісні «Ген, ген, далеко» на вірші П.Леонтовича, «Руська річка» для чол. хору на слова Я.*Головацького* і «Плач вдовиці» на вірші А.Лажецького відіграли важливу роль у розвитку укр. світської музики в *Галичині* (муз. критики вважають Л. одним із співтворців нового укр. композиторського стилю).

1854—63 керував греко-катол. парафією в *Кракові*, водночас викладав у г-зії, перекладав праці з історії церкви, займався муз. творчістю. 1862 опублікував у віденському україномовному час. «Вістник» статтю про муз. життя в Перемишлі (в ній ідеться насамперед про діяльність хору семінарії та Дяко-вчительського ін-ту, заснованого 1817).

Від 1863 — духовний наставник і кер. хору *Греко-католицької духовної семінарії у Львові*. Писав музику до вистав щойно створеного в Галичині першого укр. професійного театру.

1866—73 мешкав у м. Холм (нині м. Хелм, Польща), брав активну участь у церк. й культ. житті: працював віце-ректором і професором греко-катол. духовної семінарії, викладав теологію, літургіку й церк. спів, виконував обов'язки настоятеля кафедральної парафії, був кафедральним каноніком і членом консисторії, писав літургічні композиції для хорів.

П. у м. Холм.

Літ.: *Дитиняк М.* Українські композитори: Біобібліографічний довідник. Едмонтон, 1986; *Лисько З.* Піонери музичного мистецтва в Галичині. Львів—Нью-Йорк, 1994; *Popowicz O.* Pieśń solowa w twórczości kompozytorów ukraińskich Galicji Wschodniej XIX i XX wieku (do 1939 roku). В кн.: Muzyka Galicjana. Rzeszów, 1997; *Kudryk B.* Dzieje ukraińskiej muzyki w Galicji w latach 1829—1873. Przemyśl, 2001; *Stępień S.* Ławrowski Jan (Joan), Iwan, ks. В кн.: Encyklopedia katolicka, t. 11. Lublin, 2006.

С.С. Стемпєнь.

ЛАВРІ́ВСЬКИЙ Іван (Іоанн) **Васильович** (15.05.1773—25.06.1846) — греко-католицький священик, громад. діяч, бібліофіл, мовознавець, історик, педагог. Професор (1801). Н. на *Західній Бойківщині* в с. Терка (нині село Підкарпатського воєводства, Польща) в родині настоятеля греко-катол. парафії. 1891 закінчив г-зію в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща). Вищу освіту здобував (1795) у *Львові* в греко-катол. духовній семінарії. Продовжив навчання у Львів. ун-ті, з 4-го курсу був помічником професора кафедри історії Церкви. 1798 висвячений на священика і цього ж року став працювати префектом Львів. греко-катол. духовної семінарії. 1801 захистив докторську дис. з теології, а в 1802 — з філософії. Одночасно з працею у семінарії викладав в ун-ті: 1800—01 — історію Церкви, 1801—02 — логіку, метафізику й етику, 1803—04 — філософію і грец. мову, 1804—07 — моральну теологію; 1806—15 був професором пасторальної теології. 1815 призначений ректором Львів. генеральної духовної семінарії й каноніком митрополичої капітули. 1820 переїхав до Перемишля, займав там посади кафедрального проповідника (до 1833), каноніка єпархіальної капітули (архідиякона і декана), просинодального екзаменатора львів. архієпархій (римо-катол., греко-катол. й вірмено-катол.) і перемишльських греко- і римо-католиц. єпархій, дир. греко-катол. друкарні (1828—32). Продовжував пед. і викладацьку діяльність, був професором римо-катол. теологічного закладу, директором Ін-ту дяків і вчителів. Дбав про розвиток нар. шкільництва, підготував кілька підручників, у т. ч. 1837 написав один із перших посібників з методики навчання у *парафіяльних школах*.

Мав широке коло наук. і культ. інтересів, від 1820 був почесним членом Краківського наук. т-ва, підтримував контакти з багатьма науковцями. Був знавцем церковнослов'ян. мови й нар. галицького діалекту. Зробив внесок у розвиток реліг. і громад. життя, доклав чимало зусиль до заснування б-к при греко-катол. капітулах у Львові і Перемишлі. Колекціонував культ. цінності, створив бібліотечні, іконографічні й нумізматичні зібрання (налічували 33 тис. книг, 300 рукописів й інкунабулів, 200 монет, 70 ікон, велику кількість графічних

творів; в цілому за обсягами не поступалися відомій колекції кн. Ю.-М.*Оссолінського*). Свої колекції заповів греко-катол. капітульним б-кам у Львові й Перемишлі.

П. у м. Перемишль.

Праці: Positiones ex universis disciplinis theologicis. Lwów, 1801; Status scholarum nationalium in diocesi premisliensi riti graeco-catholici anno 1836. Lwów, 1836; Elementarz ruski, niemiecki i polski dla szkół parafialnych w Galicji. Przemyśl, 1838.

Літ.: *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833—1847. Відбитка з XI і XII т. Збірника фільольогічної секції НТШ. Львів, 1909; *Андрохович А.* Іван Лавровський. Один з піонірів українського відродження в Галичині. 1773—1820. «ЗНТШ», т. CXXVIII, 1919; *Stępień S.* Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1999, t. 8/9; *Лірвак з-над Сяну.* Перемиські друки середини XIX ст. Перемишль, 2001; *Стеблій Ф.* Предтеча «Руської Трійці». Перемиський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. Львів, 2003; *Пристай М.* Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783—1945. Львів—Рудно, 2003; *Stępień S.* Ławrowski Joan (Jan). Studia polsko-ukraińskie, t. 1. Przemyśl, 2006.

С.С. Стемпєнь.

ЛАВРІ́ВСЬКИЙ Юліан Григорович (1821—05.05.1873) — політ., громад. і культ. діяч. Н. в с. Мшана на *Лемківщині* (нині Кросненський пов. Підкарпатського воєводства, Польща) в сім'ї греко-катол. священика. Навч. у Перемишлі в г-зії і на т. зв. філос. студіях, які відкривали шлях до університетської освіти. Здобув вищу юрид. освіту у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*). 1848—61 мешкав у *Самборі*, де працював у суд. установах; 1861 переселився до *Львова*. Член *Головної руської ради* (1848), *«Руського собору»* (1848), учасник *«Собору руських учених»* (1848), член *Ставропігійського інституту* (від 1849; у 1862—63 — віце-сеньйор), один із засн. т-ва *«Руська бесіда»* (1861) та укр. театру при ньому (1864), радник Вищого крайового суду у Львові (з 1864), один із засн. Галицького рустикального (селянського) банку (1867), голова т-ва «Просвіта» (1870—73; див. *Просвіти*), депутат *Галицького крайового сейму* (з 1861) та його віце-маршал (з 1869), засн. газ. *«Основа»* (1870—72). У 1860-х — на поч. 1870-х рр. належав до невеликої групи укр. діячів старшого покоління у *Галичині*, які, залишаючись консерваторами-традиціоналістами, критикували пророс. тенденції в укр. нац. русі (див. *Москвофільство*) та симпатизували *народовцям*. Поділяв австрофільські, полонофільські й украйнофільські ідеї. Цивілізаційний орієнтир для галицьких і наддніпрянських українців на осяжне майбутнє бачив у польс. к-рі й орг. взірцях польс. нац. руху. Речник українсько-польс. порозуміння на засадах рівноправ'я. 1869 виступив у Галицькому крайовому сеймі з проектом українсько-польс. угоди, який передбачав у відповідь на відмову українців від вимоги адм. поділу Галичини за нац. ознакою надати їм широкі права в галузі адміністрації та освіти. Але через протидію з боку польс. консерваторів зі *Східної Галичини* та непримиренну антипольс. позицію «москвофілів» тільки деякі положення проекту були реалізовані. Осн. наслідки угоди — фінансування укр. театру «Руської бесіди» з крайового бюджету та запровадження (з 1874) в чотирьох старших класах Академічної г-зії у Львові навчання укр. мовою. В питанні щодо усунення в Галичині адміністративно-політ. та мовної дискримінації українців не вдалося досягти порозуміння в сеймових комісіях. Народовці використовували впливи Л. в польс. і австрійс. урядових колах для легітимізації свого місця в політ. спектрі Галичини.

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Мудрий М.* Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60—70-і роки XIX ст.). В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3—4. Львів, 1997; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861—1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002; *Мудрий М.* Юліан Лаврівський (1821—1873): портрет галицького полонофіла. В кн.: Lwów. Miasto—społeczeństwo—kultura: Studia z dziejów Lwowa, t. 5: Ludzie Lwowa. Kraków, 2005; *Moklak J.* W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866—1892. Kraków, 2004.

М.М. Мудрий.

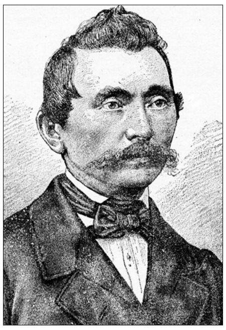

Ю.Г. Лаврівський.

ЛАВРІНЕ́НКО Юрій Андріанович (псевдоніми — Ю.Ясен, Ю.Дивнич, Ю.Гайдар; 03.05.1905—14.12.1987) — літературознавець і публіцист. Н. в с. Хижинці (нині село Лисянського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. 1920 вступив до Уманської с.-г. школи, отримав диплом 1925 (на той час школа мала статус ін-ту); 1930 закінчив історико-філол. ф-т Харків. ін-ту нар. освіти. Навч. в аспірантурі Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка. 1932 захистив під кер-вом О.*Білецького* канд. дис. на тему: «Український епос». Працював у редакціях часописів «Комсомолець України» (літ. ред., стиліст), «Безвірник» (секретар редакції), зав. сектору літератури і мист-ва в газ. *«Вісті ВУЦВК»* (1932—33). Належав до Спілки укр. сел. письменників «Плуг» (див. *«Плуг»*). Друкувався в журналах «Плуг», «Критика».

Ю.А. Лавріненко.

Арештований 24 грудня 1933 за звинуваченням у приналежності до «української контрреволюційної організації». Постановою суд. трійки при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 кримінальну справу щодо нього було припинено, а сам він звільнений з-під варти. Залишив літ. роботу, працював агрономом у квітниковому госп-ві на околиці *Харкова.* Вдруге арештований 4 лютого 1935; спец. колегією Харків. обласного суду 8 лютого 1936 засуджений до 5 років позбавлення волі. Покарання відбував у Норільському таборі (1935—39), працював на спорудженні індустріального комплексу та м. Норільськ (нині місто Красноярського краю, РФ). Звільнений 15 травня 1939 «за заліком робочих днів».

1939—41 перебував на «вільному засланні» на Пн. Кавказі, працював агрономом на дослідній с.-г. станції біля м. Нальчик (нині столиця Кабардино-Балкарської Республіки, РФ). Після здобуття *вермахтом* у ході *Другої світової війни* Пн. Кавказу (1942) виїхав на Україну, деякий час мешкав у *Києві.* 1944 емігрував до Австрії, 1947 — до Німеччини. Від 1950 мешкав у США. Був редактором *«Українських вістей»* (Новий Ульм, 1948—50) та «Літературно-наукового збірника» (Нью-Йорк, 1952). Належав до «Мистецького українського руху»

П.А. Лавров.

— літ. об-ня укр. антикомуніст. еміграції в Європі, заснованого 1945 у м. Фюрт (Німеччина). 1955—58 разом з І.*Кошелівцем* редагував «Українську літературну газету».

У різні роки написав понад 300 праць із літературознавства та історії України, у т. ч.: літературно-критичні та публіцистичні нариси: «Блакитний-Еллан: Біографічно-критичний нарис», «На вістрях народнього дотепу: Антирелігійні та антипопівські народні примовки», «Два вороги — релігія та кооперація» (усі — 1929), «Василь Чумак» (1930), «Творчість Павла Тичини» (1930), «Навколо чужого і власного сонця: Про атеїзм Шевченка» (1933, не надрукований); «На шляхах синтези клярнетизму» (1977), «Павло Тичина і його поема “Сковорода” на тлі епохи» (1980); літературознавчу статтю про сучасну йому укр. поезію «Зруб і парости» (1971), історико-публіцистичні праці: «На іспиті великої революції» (1948), «Соціалізм і українська революція» (1949), «Американське малоросійство» (1951), «Василь Каразин — архітект відродження» (1975).

Упорядкував покажчик «Ukrainian Communism and Soviet-Russian Policy Toward the Ukraine: An Annotated Bibliography 1917—1953» (2 т., 1953). Опублікував критичну рецензію на 1-й т. «Історії Української РСР» (1953; підготовлений Ін-том історії АН УРСР — нині *Інститут історії України НАН України* — за ред. О.*Касименка*).

Лавріненко Ю. «Василь Каразин. Архітект відродження». Мюнхен, 1975. Обкладинка.

Його стаття «Визвольний зрив у Галичині на загальному тлі української революції» (1947; опублікована під псевд. — Ю.Дивнич) викликала у відповідь полемічну статтю І.*Лисяка-Рудницького* «Вклад Галичини в українські визвольні змагання» (1948; наступна полеміка між цими дослідниками відбулася в 1970-х рр. — щодо оцінки постаті В.*Каразіна*). Великого розголосу в Україні набула упорядкована Л. за ініціативою Є.*Ґедройца* й кола паризької «*Kultury*» антологія творів укр. літератури 1920—30-х років «*Розстріляне відродження*» (1959).

1985 оприлюднив мемуари «Чорна пурга та інші спомини».

П. у м. Нью-Йорк.

Тв.: Визвольний зрив у Галичині на загальному тлі Української революції. «Українські вісті», 1947, ч. 82; Історія без історії: [Рецензія на кн.:] Історія України, т. 1. К., 1953. «Українська літературна газета» (Мюнхен), 1955, ч. 1; Від «абсолютного зла» до «абсолютного добра» і назад. Там само, 1955, ч. 5; Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія—проза—драма—есей. Париж, 1959 (2-ге вид.: К., 2001); Василь Каразин — архітект відродження: Матеріяли і думки до 200-ліття з дня народження, 1773—1973. Мюнхен, 1975; Нещастя з Каразином: Вимушена репліка. «Сучасність», 1977, ч. 11.

Літ.: *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920—1950 рр.). Мюнхен, 1957; *Одарченко П.* Життя і літературна діяльність Юрія Лавріненка. «Нові дні», 1985, жовтень; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; Юрій Лавріненко: [Некролог]. «Українське слово» (Париж), 1988, 14 лютого; *Шевельов Ю.* Про Юрія Лавріненка і трохи про себе. «Нові дні», 1988, квітень; *Кошелівець І.* У дорозі дружби і співробітництва. «Сучасність», 1988, ч. 9; *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce. Warszawa, 1994 (1995; 1996; 1999); *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1—2. К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Kowalczyk A.S.* Giedroyc i «Kultura». Wrocław, 1999; Щоденник Аркадія Любченка, 2/XI-41 р. — 21/II-45 р. Львів—Нью-Йорк, 1999; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. К., 2001; *Наєнко М.К.* «Відвернули... культурну смерть України»: Про антологію Ю.Лавріненка «Розстріляне відродження». В кн.: *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933. К., 2001; Роль паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння: Україна і Польща — стратегія, партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Збірник наукових праць Міжнародного круглого столу. (Київ, 25—26 травня 2002 р.). К., 2002; Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». К., 2005; Jerzy Giedroyc — Emigracja ukraińska. Listy 1950—1982. Warszawa, 2004; Єжи Ґедройць та українська еміграція: Листування 1950—1982 років. К., 2008.

О.С. Рубльов.

ЛАВРО́В Павло Арсентійович (12.07(29.06).1903—01.06.1973) — історик, історіограф, дослідник історії робітн. і сел. руху в Україні, організатор істор. освіти в Україні. Д-р істор. н. (1957), професор (1958). Н. в с. Радівці (нині село Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). 1915 закінчив сільс. школу. Навч. в Кам'янець-Подільській радянсько-парт. школі (1923—24), на робітн. ф-ті при Кам'янець-Подільському с.-г. ін-ті (1926), а потім — у Київ. ін-ті професійної освіти (1927—29), 1929—1933 — студент ф-ту соціально-екон. відносин цього вузу. Був аспірантом, викладачем, старшим викладачем, зав. кафедри історії України Київ. ун-ту (1933—41; *нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), від жовтня 1939 до липня 1941 — декан істор. ф-ту. Захистив канд. дис. на тему: «Селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка» (1939).

Від початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* і до 1946 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*), викладав соціально-екон. дисципліни у військ. навч. закладах. Від 1946 — доцент, від 1958 — професор, 1949—73 — зав. кафедри історії УРСР Київ. ун-ту. 1946—51 працював за сумісництвом в Ін-ті історії України АН УРСР (старший наук. співробітник, зав. відділу історії рад. періоду; *нині Інститут історії України НАН України*). Докторська дис. на тему: «Робітничий рух на Україні в роки нового революційного піднесення (1910—1914)» (1956).

Написав понад 150 наук., науково-популярних та навчально-методичних праць з історії України поч. 20 ст., селянства та робітн. класу, більшовицьких орг-цій, історіографії робітн. руху в Україні.

Нагороджений двома орденами «Знак Пошани» та медалями.

П. у м. Київ.

Праці: Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912—1914 гг. М., 1962; Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема. К., 1966.

Літ.: Лавров Павло Арсентійович. В кн.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; Лавров Павло Арсентійович. В кн.: Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006; Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, спр. 48, арк. 45.

Я.С. Калакура.

ЛАВРÓВ Юрій Сергійович (14(01).03.1905—20.08.1980) — актор, театральний режисер. Нар. арт. СРСР (1960). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї вчителя грец. і лат. мов Сергія Васильовича Лаврова. Після того, як 1917 батько емігрував за кордон, а мати — Єлизавета Якимівна — категорично відмовилася покидати Росію й залишилася в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) з 4 дітьми, змушений був припинити навчання й шукати роботу. Працював, зокрема, кур'єром, помічником слюсаря. Сценічну діяльність розпочав 1919 в допоміжному складі Большого драм. театру. В подальшому грав у Молодому театрі (Петроград). Одружився з акторкою цього ж театру О.Левкович (1903—67), 1925 у них народився син Кирило (у майбутньому нар. арт. СРСР, Герой Соц. Праці). Деякий час працював у *Москві* в театрі В.Мейєрхольда. Потім грав у Червоному театрі Нар. дому, 1929—34 — у Ленінгр. академічному театрі драми. Їздив на Далекий Сх. 1938 на запрошення худож. керівника Рос. драм. театру (нині *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*) К.Хохлова став актором цього театру в Києві. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у театрі *Південно-Західного фронту.* У повоєнні роки продовжив роботу в Київ. рос. драм. театрі ім. Л.Українки. Багато часу віддавав навчанню молодих акторів. У 1-й пол. 1950-х рр. грав разом із сином Кирилом, який з 1950 до 1955 працював у Києві. Деякий час був в. о. гол. режисера театру.

Від 1966 — на пенсії, проте продовжував грати в деяких спектаклях і зніматися у фільмах.

Зіграв 200 ролей у театрі, 40 — у кіно, поставив 60 вистав.

Театральні ролі: Дон Жуан, Командор («Кам'яний господар»), Годвінсон («У Пущі», обидві — *Лесі Українки*), князь Абрезков («Живий труп» Л.*Толстого*), Федір («Навала» Л.Леонова), Рощин («Ходіння по муках», за О.*Толстим*), генерал Рябінін («Безсмертя» Г.Березко), доктор Дорн («Чайка» А.*Чехова*), Іван Коломійцев («Останні» Максима *Горького*), Гордій («Шануй батька свого» Б.Лавреньова), король Філіп II («Дон Карлос» Ф.Шиллера), Ріварес («Овод», за Е.-Л.*Войнич*), Тартюф («Тартюф» Ж.-Б.Мольєра), Глоба («Російські люди» К.Симонова).

Ролі в кіно: журналіст Біллі («Прапор націй», 1929), бродяга в трактирі («Щасливий Кент», 1930), приватний детектив («Його вуха — секрет фірми», 1934), секретар райкому («Три товариші», 1935), колиш. білогвард. капітан Старчак («Застава у Чортового броду», 1935), поручик Гришин («Волочаївські дні», 1936), япон. капітан Нумата («На кордоні», 1938) та ін.

Нагороджений орденами Леніна та «Знак Пошани», медалями.

Після тривалої хвороби серця помер у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург). На прохання вдови — заслуженої артистки УРСР Ольги Смирнової — урна з прахом Л. була перевезена до Києва й захоронена на *Байковому цвинтарі.*

1989 видруковано збірник «Сцена и годы. Воспоминания о Ю.С. Лаврове», який, окрім матеріалів про Л., містить також статті й спогади самого Л. за період з 1919 до 1960.

Літ.: *Зюков Б.Б.* Юрий Лавров. К., 1971; *Комаров О.* Театральная планета «Юрий Лавров». «День», 2007, № 43, 14 березня.

П.М. Бондарчук.

Ю.С. Лавров.

ЛАВРÓВСЬКИЙ Микола Олексійович (03.12(21.11).1825—30(18).09.1899) — історик, філололог, педагог, сановник, дійсний член Імператорської АН (1890). Член-засновник *Харківського історико-філологічного товариства*, член *Історичного товариства Нестора-літописця.* Брат П.*Лавровського*, брат у перших І.*Вишнеградського*. Н. в с. Видропузьк Тверської губ. (нині село Спіровського р-ну Тверської обл., РФ) в сім'ї сільс. священика. Грамотою оволодів удома. 1841 закінчив повітове духовне уч-ще в м. Торжок (нині місто Тверської обл., РФ), з 1842 навч. на історико-філол. ф-ті Гол. пед. ін-ту в м. *Санкт-Петербург.* 1849 без зазначення авторства опублікував свою першу статтю «Сравнение перевода “Одиссеи” Жуковского с подлинником на основании разбора 9-й рапсодии» (*«Отечественные записки»*, № 3). По закінченні ін-ту із золотою медаллю 1851 залишився там ад'юнктом кафедри грец. та лат. словесності й старожитностей. Наступного року в збірнику «Опыты историко-филологических трудов студентов Главного педагогического института» (вип. 6) побачила світ написана іще в студентські роки монографія «Избрание Михаила Феодоровича на царство». 1852 був направлений на таку ж посаду до кафедри педагогіки Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*), однак ненадовго затримався у С.-Петербурзі, щоб захистити магістерську працю «Рассуждение о византийском элементе в языке договоров русских с греками» (С.-Петербург, 1853; перевидання — Варшава, 1904).

М.О. Лавровський.

Навесні 1853 переїхав на *Слобідську Україну.* 1854 обнародував дис. про давньорус. «училища», 1855 став д-ром слов'яно-рос. філології. 1856—58 викладав в ун-ті й водночас цензурував газ. «Харьковские губернские ведомости». Друкувався в цьому ж виданні, а також у столичних часописах «Летописи русской литературы и древностей», «Русское слово», «Москвитянин» та ін. 1858 зайняв кафедру рос. словесності Харків. ун-ту, відмовившись від професорства в Петерб. гол. пед. ін-ті. 1859 підготував спецкурс «О характере древнейшей письменности, народной словесности вообще и о “Слове о полку Игореве” в особенности».

П.О. Лавровський.

1862 виступив з публічною лекцією, присвяченою пам'яті Т.*Шевченка.* Від цього року служив також деканом історико-філол. ф-ту. Брав участь у діяльності *недільних шкіл*, учительських з'їздів (написав «Обозрение учительских съездов в 1862 году в Харьковском учебном округе»), керував пед. курсами. Підтримував О.*Потебню.* Опублікував низку праць: «Карамзин и его литературная деятельность», «О прусских регулятивах 1, 2 и 3 октября 1854 г.», «Памятники старинного русского воспитания», «О трудах Ломоносова по русскому языку и русской истории», «Несколько слов о Ломоносове», «Памяти Ломоносова», «Замечания о гире Константина Багрянородного», «О новом чешском переводе "Слова о полку Игореве"» та ін. Досліджував минуле шкільництва в Україні. Кілька публікацій присвятив історії Харків. ун-ту, зокрема: «О сношении Н.М. Карамзина с Харьковским университетом», «Замечания о первоначальной истории Харьковского университета», «Из первоначальной истории Харьковского университета», «Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета», «Воспоминание о Василии Назаровиче Каразине (1773—1873)», «Эпизод из истории Харьковского университета». У місячнику *«Журнал Министерства народного просвещения»* (1871, № 3) надрукував біографію чеського діяча Карела-Яромира Ербена «Очерк жизни и деятельности К.-Я. Эрбена», висловив у ній думку про важливість «висвітлювати для народу його історію, його історичні права на свободу та незалежність».

13 (1) січня 1875 став директором-облаштувальником Ніжинського історико-філол. ін-ту кн. Безбородька (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*), створив там наук. друкований орган *«Известия Нежинского историко-филологического института князя Безбородко»*, організував придбання для ін-ту б-ки моск. проф. С.Шеверьова. Паралельно, до середини 1876, завідував тамтешнім юрид. ліцеєм, який підлягав ліквідації. У наступні роки надрукував праці «Заметка о тексте русских былин» (К., 1877), «Памятники старинного русского воспитания» (К., 1879), «Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине: 1820—1832» (Київ, 1879), написав кілька персоналій професорів для впорядкованої М.*Гербелем* книги «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко» (С.-Петербург, 1881). Викладав рос. словесність, виголошував актові промови (їхні тексти 1877—80 публікувалися в «Известиях Историко-филологического института князя Безбородко»). 16 (4) вересня 1881 мав слово на відкритті в *Ніжині* пам'ятника М.*Гоголю* (опубліковано: «К биографии Н.В. Гоголя». Київ, 1881). 1882 узяв відставку й оселився на дачі в с. Кочеток Вовчанського пов. Харків. губ. (нині с-ще міськ. типу Чугуївського р-ну Харків. обл.).

1883 повернутий на держ. службу, виконував обов'язки ректора Варшавського ун-ту, читав у цьому закладі лекції з історії давньорус. писемності. Тоді ж виступив зі статтями «Кирилл и Мефодий и начало христианства в России» (Мефодиевский сборник. Варшава, 1885) та «Из семьи и школы А.С. Пушкина» («Варшавский дневник», 1887).

1890 призначений попечителем Дерптського навч. округу, опікувався запровадженням в ун-ті м. Дерпт (з 1893 — Юр'єв, нині м. Тарту, Естонія) викладання рос. мовою за типовим статутом аналогічних закладів *Російської імперії.*

1899 остаточно пішов у відставку.

П. у с. Кочеток.

Праці: О педагогическом значении сочинений Екатерины Великой. Х., 1856; Обозрение ветхозаветных апокрифов. Х., 1864; О Ломоносове по новым материалам. Х., 1865; О Петровских песнях (Песни, собранные И.В. Киреевским). Воронеж [1872].

Літ.: *Сребницкий И.* Н.А. Лавровский. В кн.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Смирнов А.И.* Очерк педагогической и учено-литературной деятельности Н.А. Лавровского (по поводу назначения его на пост попечителя Дерптского учебного округа). «Русский филологический вестник», 1890, № 3; *Будилович А.С.* Памяти Н.А. Лавровского. «Сборник Учено-литературного общества при Юрьевском университете», 1899, т. 3; *Рудаков В.Е.* Николай Алексеевич Лавровский. «Исторический вестник», 1899, № 11; *Браиловский С.Н.* Воспоминания о Н.А. Лавровском. «Исторический вестник», 1900, № 3; *Добиаш А.В.* Николай Алексеевич Лавровский, первый директор Института князя Безбородько. «Известия Историко-филологического института князя Безбородько», 1900, т. 18; *Грот К.Я.* Н.А. Лавровский (некролог). «Журнал Министерства народного просвещения», 1900, № 1; Лавровский Николай Алексеевич. В кн.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1875—1900: Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900; *Сумцов Н.Ф.* Памяти Николая Алексеевича Лавровского. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 12. Х., 1900; *Його ж.* Лавровский Николай Алексеевич. В кн.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Круковский А.В.* Старое педагогическое гнездо (из воспоминаний о Нежинском историко-филологическом институте). «Филологические записки», 1911, вып. 6; Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук, ч. 2. Пг., 1917; *Грот К.Я.* Братья П.А. и Н.А. Лавровские как деятели науки и просвещения. Л., 1929; *Медведев И.П.* Лавровский Николай Алексеевич. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; Шевченкознавство в Харківському університеті. Х., 1989; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

П.Г. Усенко.

ЛАВРО́ВСЬКИЙ Петро Олексійович (12.04(31.03), за ін. даними, 25(13).05.1827—12.03(28.02). 1886) — учений, педагог, публіцист, сановник. Чл.-кор. Імператорської АН (1856). Брат М.*Лавровського*, брат у перших І.*Вишнеградського.* Н. в с. Видропузьк Новоторзького пов. Тверської губ. (нині село Тверської обл., РФ) в сім'ї протоієрея (був наймолодшим з 19-ти дітей). Початкову освіту здобув удома. 1841 закінчив повітове духовне уч-ще в м. Торжок (нині місто Тверської обл., РФ). 1842—51 навч. в м. *Санкт-Петербург*, закінчив Гол. пед. ін-т із золотою медаллю за студентську працю про Реймське Євангеліє (надрукована в збірнику «Опыты историко-филологических трудов студентов Главного педагогического института», 1851, т. 1).

Від осені 1851, за рекомендацією І.*Срезневського*, займав кафедру слов'ян. наріч Харків. унту (нині *Харківський національний університет*). Вивчав літописні матеріали, аналізував лексичні явища. За результатами досліджень 1852 захистив магістерську дисертацію «О языке северных русских летописей» (С.-Петербург, 1852). 1853 в статті «Замечания об особенностях словообразования и значения слов в древнем русском языке» («Известия Императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности», т. 2) обґрунтував необхідність укладання істор. словника давньорус. мови. Обстоював тезу про мовну спільність сх. слов'ян до 13 ст. Публікувався в ж. «Москвитянин» («Несколько слов о значении и происхождении слова “кметъ”», 1853, «Об обряде пострижения у древних славян», 1855). 1855 захистив докторську дис. «Исследование о летописи Якимовской» (опубл. в 1-му випуску 2-ї книги «Ученые записки Второго отделения Императорской Академии наук». С.-Петербург, 1856). Серед його учнів були О.*Потебня* та М.*Сумцов*. 1858 у С.-Петербурзі надрукував працю «Замечания об этимологических особенностях старинного языка польского». На доказ самостійності *української мови* в місячнику *«Журнал Министерства народного просвещения»* опублікував начерк «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859, № 6; цю ж тему дещо пізніше — 1863 — розвинув у статті «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, не сходных с великорусским и польским»). Надалі репрезентував у цьому виданні чимало різноманітних розвідок.

1859—60 мав зарубіжне наук. відрядження, працював, зокрема, у Празі (нині столиця Чехії), *Відні*, Парижі (Франція), відвідав *Галичину*. Зустрічався, а потім листувався з О.*Пипіним*. Мандрівні нариси та спогади подавав до тижневика «День», журналів «Русское слово», «Русский вестник» та ін. 1860 в час. «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» вмістив із власною передмовою «Житие царя Лазаря: По списку XVII века в Библиотеке Общества сербской словесности в Белграде».

31 (19) березня 1861 прочитав публічну лекцію в залі Харків. дворянських зборів на літературно-муз. вечорі, організованому гуртком місц. студентів з метою зібрання коштів для матеріальної підтримки родичів Т.*Шевченка*. Цього року виступив у *«Основі»* із полемічними нотатками «Критические замечания о малорусском наречии», «Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину» та «По вопросу о южнорусском языке». Надрукував кореспонденції «Похороны В.В. Ганки» і «Южнорусский элемент в Австрии» в газ. «Санкт-Петербургские ведомости». На урочистих зборах Харків. ун-ту 11 вересня (30 серпня) 1861 виголосив промову «В воспоминание о Ганке и Шафарике». У 1861/62 навч. році читав у *Харкові* університетський курс історії та літератури чеського народу, наступного року — курс історії польс. народу.

1862—65 у харків. час. «Духовный вестник» оприлюднив матеріали «Известие о состоянии униатской церкви у русских в Галиции», «Славянская церковь и римско-католический пропагандизм», «Св. Кирилл и Мефодий как православные проповедники и учители у западных славян в связи с современною им историею церковных несогласий между Востоком и Западом» (удостоєний академічної Уваровської премії), «Известия о церковных делах у славян австрийских». У 1865/66 навч. році викладав історію сербського народу та сербської літератури (згодом склав «Сербско-русский словарь». С.-Петербург, 1870).

У різні роки написав: огляд «Описание семи рукописей Императорской Санкт-Петербургской Публичной библиотеки» (Москва, 1858), етногр. монографію «Исследование о мифических верованиях у славян в “облако” и “дождь” в связи с другими подобными же верованиями у древних родственных народов» (С.-Петербург, 1862), рецензії «Записка о втором издании первой части исторической грамматики Ф.И. Буслаева. Москва, 1863» (у книзі «Приложение к VIII-му тому “Записок Императорской Академии наук”, № 3». СПб., 1865), «Разбор исследования А.А. Потебни “О мифическом значении некоторых поверий и обрядов”» («Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1866, кн. 2), «Разбор сочинения гг. А.Н. Пыпина и В.Д. Спасовича “Обзор истории славянских литератур”» (у книзі «Отчет о девятом присуждении наград графа Уварова». СПб., б/г), трактат «Коренное значение в названиях родства у славян» («Записки Императорской Академии наук», 1867, кн. 1), нариси «Присоединение чешского католического семейства к православию» («Харьковские губернские ведомости», 1868), «Черногория и черногорцы» («Беседа», С.-Петербург, 1871, № 11), «Этнографический очерк кашубов» («Филологические записки», Воронеж, 1873, вип. 5) та ін.

1869 за рекомендацією І.*Аксакова* й рос. славіста О.Гільфердинга призначений ректором новоствореного (у дусі русифікаторської політики петерб. уряду) Варшавського ун-ту. До 1872 займав цю посаду, 1873—74 виконував окремі урядові доручення. 1875 став першим попечителем Оренбурзького учбового округу. 1880 переведений на кураторство до *Одеси* — опікуватися Новорос. учбовим округом. Опублікував «Русско-сербский словарь» (С.-Петербург, 1880). 1885 взявши відставку, був включений до числа членів ради міністра нар. освіти.

П. у м. С.-Петербург.

Посмертно вийшли друком його листи, адресовані О.*Бодянському* («Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1887).

Праці: Письмо к редактору о южных славянах. «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1859—60, т. 8; Трехмесячное путешествие по южным краям Австрии. «Русское слово», 1860, № 5—6; Те саме, 1861, № 1; Лекция, читанная профессором Лавровским в Харьковском университете 18 января

1861 года [СПб., 1861]; О русских в Галиции. «День», 1861, № 3—6; Направление современной народности словенов. «Русский вестник», 1861, № 18; Восточный вопрос. К., 1866; Из путевых заметок в славянских землях. «Русский архив», 1866; Поездка во внутреннюю Чехию весною 1860 г. В кн.: Утро. М., 1868; Связи древней России с славянским миром. «Москва», 1868, 30—31 июля; Итальянская легенда о жизни святого Кирилла и открытии им мощей святого Климента. «Журнал Министерства народного просвещения», 1886, кн. 7, 8.

Літ.: [*Чернышевский Н.Г.*] Исследование о летописи Якимовской. Составил П.А. Лавровский. СПб., 1855. «Современник», 1855, № 8; Отчет о седьмом присуждении премии графа Уварова. СПб., 1864; *Бычков А.Ф.* П.А. Лавровский. «Журнал Министерства народного просвещения», 1886, № 4; *Языков Д.Д.* Ученые труды П.А. Лавровского. «Исторический вестник», 1886, кн. 7; Те саме, 1889, кн. 12; *Титов А.* Письма Петра Алексеевича Лавровского к Осипу Максимовичу Бодянскому, 1851—1876. «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1887, кн. 1; *Кочубинский А.А.* Памяти Петра Алексеевича Лавровского. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1889, т. 15; *Халанский М.Г.* Лавровский Петр Алексеевич. В кн.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Сумцов Н.Ф.* Вступление А.А. Потебни на ученое поприще и участие в этом М.С. Дринова. Х., 1908; *Грот К.Я.* Братья П.А. и Н.А. Лавровские как деятели науки и просвещения. «Известия по русскому языку и словесности Академии наук», 1929, т. 2; *Бухбіндер Н.* Два листи П.О. Лавровського з Праги та Парижу 1860 р. «Україна», 1930, № 9; *Іофанов Д.М.* Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. К., 1957; *Гудков В.П.* Лавровский Петр Алексеевич. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Гурьева Е.И., Смирнов С.В.* Вопросы русского и славянского языкознания в трудах П.А. Лавровского. В кн.: Из истории славяноведения в России: Труды по русской и славянской филологии. Тарту, 1983; Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. М., 1988; Шевченкознавство в Харківському університеті. Х., 1989; *Журавлев В.К., Журавлев И.В.* Книга П.А. Лавровского «Коренное значение в названиях родства у славян» и некоторые проблемы современного языкознания. В кн.: *Лавровский П.А.* Коренное значение в названиях родства у славян. М., 2005.

П.Г. Усенко.

ЛА́ВРСЬКА ІКОНОПИ́СНА ТА МАЛЯ́РСЬКА МАЙСТЕ́РНЯ, Іконописна та малярська майстерня Києво-Печерської лаври. Згідно з літописами і *Патериком Києво-Печерським* майстерня була заснована наприкінці 11 ст. й невдовзі стала визначним центром іконопису *Київської Русі.* Фахова худож. школа виникла тут, однак, лише наприкінці 17 ст. У зв'язку з цим інколи історію майстерні поділяють на два періоди: «до» і «після», проте для цього немає достатніх підстав. Києво-Печерська лавра ще з часів Київ. Русі була осередком і іконопису, і малярства (див. *Іконотворчість*). Одним із перших її майстрів був печерський чернець *Алімпій*, котрий, імовірно, брав участь у розписі новозбудованої Великої церкви Печерської (*Успенського собору*) і водночас навч. техніки фрескового живопису (див. *Фреска*) в грец. майстрів, які прибули до *Києва* з *Візантії* 1083. Грец. майстри працювали разом із давньорус. іконописцями над внутр. оздобленням собору аж до його освячення 1089. 1951 на території Києво-Печерської лаври поблизу Успенського собору археологи розкопали залишки давньої майстерні з виготовлення смальти для *мозаїки.*

Богоматір Велика Панагія (Ярославська Оранта). У верхніх кутах у медальйонах зображення архангелів Михаїла та Гавриїла. Ікона київського письма. Бл. 1114. Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї (Москва, РФ).

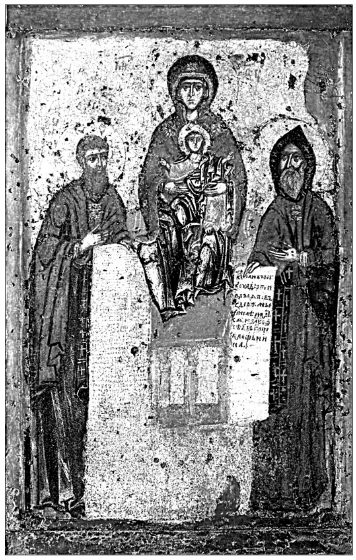

Свенська (Печерська) Богоматір з предстоящими Антонієм Печерським (справа) та Феодосієм Печерським. Ікона київського письма. 1288. Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї (Москва, РФ).

Про високий рівень давньорус. мист-ва в лаврі свідчать, зокрема, створені Алімпієм *ікони*, що збереглися до сьогодення, — «Свенська (Печерська) Богоматір з предстоящими Антонієм і Феодосієм» і «Ярославська Оранта» (обидві перебувають у зібранні Третяковської галереї в Москві, РФ), а також твори ін. майстрів, напр., мініатюри до *Київського Псалтиря 1397*, рельєфний триптих «Богоматір з Антонієм і Феодосієм» (1470).

Як школа живопису майстерня почала діяти від кінця 17 ст., з нею була пов'язана творчість видатного укр. гравера Антонія (*Тарасевича*).

У лаврській малярні 17 ст. працювали ченці-малярі й навчалися учні-«молодики». У різні роки майстерню очолювали: Іван (Максимович) і Феоктист (Павловський; 1724—44), Алімпій (*Галик*; 1744—55), італ. худож. В.Фредериче (від 1755), Захарія (Голубовський; від 1763). Навчання проводилося в ізольованих келіях, учні та ченці-іконописці були відокремлені одні від одних. Такий «келійний» характер майстерні було кардинально змінено 1763 спеціально організованою об'єднаною лаврською малярнею.

Майстерня мала свою систему худож. навчання. Учнями школи були представники різних соціальних прошарків сусп-ва — *духовенства*, *міщан*, селян. На першому ступені навчання вони опановували можливості зображення рослин, природних ландшафтів, тварин, людей. На другому — виконували станкові іконописні роботи і займалися монументальним розписом. Збереглися численні навч. малюнки учнів лаврської майстерні й роботи її викладачів, виконані в 1-й пол. 18 ст., зокрема естампи, серед яких чимало портретів визначних церк. і політ. діячів. Зараз ці роботи становлять неабияку культ. та наук. цінність, є своєрідною енциклопедією тогочасного укр. живопису. Так само куншти (кужбушки, кунштбухи; куншт — малюнок, картинка) на реліг. сюжети, що створювалися в майстерні з кінця 17 ст., віддзеркалюють особливості усієї укр. графіки та живопису тієї епохи.

Про високу вправність іконописців майстерні свідчать визначні пам'ятки укр. монументального живопису. Протягом багатьох століть Києво-Печерська лавра зазнавала численних нападів ворогів, пожеж і руйнувань, але щоразу храми та церкви відбудовувалися й наново розписувалися. Так, після пожежі 1718 Свято-Успенський собор було відновлено 1724—31, а 1734—44 поновлено розписи *Троїцької надбрамної церкви*. У розписах екстер'єру Троїцької церкви брав участь один із найкращих лаврських майстрів Алімпій (Галик). 1772—76 лаврські іконописці разом із найбільш обдарованими учнями майстерні відреставрували живопис Свято-Успенського собору. За 5 років роботи тут попрацювали більш як 40 майстрів, серед них: П.Боличевський, С.Гаращенко, С.Горох, О.Рунецький, Г.Тесленко, Я.Дяченко, А.Соколовський та ін. Від 1860 майстерню очолив акад. А.Рокачевський. Після капітального ремонту церкви Всіх Святих 1906 розпочалися роботи з розпису її інтер'єрів. У них під кер-вом І.*Їжакевича* брали участь 24 художники, з яких 12 були учнями монастирської худож. школи.

За рад. влади стався занепад майстерні, в реставраційних підрозділах створеного на території лаври 1926 історико-культ. заповідника (нині *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*) підтримувалися лише деякі її традиції.

З відновленням монастиря 1988 розпочався новий етап в історії майстерні, її фахівці працюють, зокрема, на реставрації лаврських храмів.

Літ.: *Жолтовський П.М.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. К., 1982; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. К., 1992; Скарби Києво-Печерської лаври. К., 1997; *Серафима.* История Киево-Печерской лавры. К., 2001; *Степовик Д.* Історія Києво-Печерської лаври. К., 2001; *Хведченя С.Б.* Святыни и святые Киево-Печерской лавры. К., 2001.

С.Б. Хведченя.

ЛАГОДИ́ — кілька козацько-старшинських (згодом — дворянських) родів, з яких найбільш відомий походить від **Василя** Лагоди (р. н. невід. — п. бл. 1702) — хорольського *сотника* (1685) та миргородського полкового *осавула* (1691—1701). Його син — **Олександр Васильович** (р. н. невід. — п. після 1732) — посідав уряд миргородського полкового *хорунжого* (1723—32), а онуки: **Яків Олександрович** — миргородського полкового комісара (1743; див. *Комісари полкові*), **Василь Олександрович** — київ. полкового комісара. Ін. представники роду займали посади *значкових товаришів* і *військових товаришів Миргородського полку*. До цього роду належали також **Іван Григорович** (1759—1843) — таємний радник (1828), тульський цивільний губернатор (1816), член Ради держ. контролю (від 1834), два його сини: **Іван Іванович** (1801—56) — генерал-майор (1846), учасник російсько-перської війни 1826—28, **Костянтин Іванович** (1812—68) — генерал-майор (1860), учасник завоювання Кавказу, а також онука — **Ольга Антонівна** (1850—81) — художниця, дружина пейзажиста, проф. петерб. Академії мист-в Івана Івановича Шишкіна (1832—98).

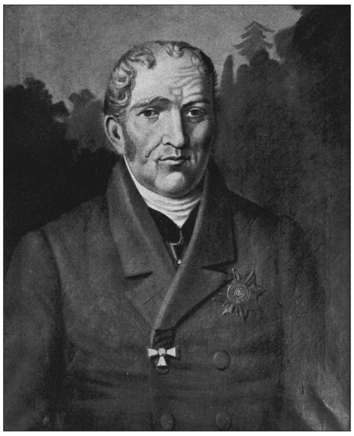

І.Г. Лагода.

Існують й ін. одноймeнні роди, зв'язок між ними, однак, не встановлений. До одного з них належав відомий козац. діяч **Андрій** Лагода (1-ша пол. 17 ст.) — канівський полковник (1637; див. *Полковник козацький*).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 6-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Герб роду Лагод — нащадків Василя Лагоди.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛАГОДИ́НСЬКИЙ Микола Гнатович (21.10.1866—12.05.1919) — правник, громад. і політ. діяч. Д-р права (1899). Н. в с. Доброводи (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.) у сім'ї священика. Навч. в г-зії в *Тернополі* й *Золочеві*. Закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту (1890). Проходив адвокатське стажування в канцеляріях К.*Левицького* та М.Короля. Працював адвокатом у м-ку Мацошин (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.), від 1900 — у м-ку *Ділятин*. У його канцелярії проходив адвокатську практику Іван Семанюк (письменник Марко *Черемшина*). Проявив себе вмілим оборонцем на суд. процесах. Був активним діячем укр. громад. та політ. життя в *Галичині*. Від 1890 — член *Української радикальної партії* (згодом входив до її керівних органів, 1914—19 — голова партії). Разом з Л.*Бачинським*, Д.*Вітовським*, К.*Трильовським* та ін. утверджував передові ідеї в галицькому сусп-ві, брав участь у розвитку сокільсько-січового руху (див. *«Сокіл»*, *«Січі»*), в організації випуску та поширенні радикальної преси. Від квітня 1908 до грудня 1912 — скарбник Гол. січового к-ту Галичини. Заснував у Діляти-

М.Г. Лагодинський.

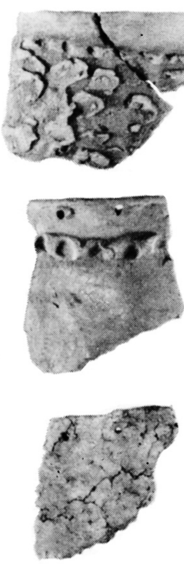

Лагодів. Зразки кераміки з поселення ранньоскіфського часу.

О.Ф. Лагодовська.

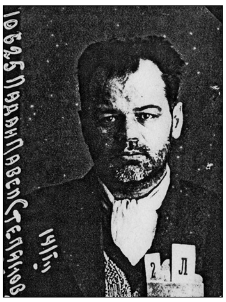

П.С. Ладан. Фото з архівно-слідчої справи. 1932.

ні ощадно-кредитове т-во «Руська каса», очолював повітові філії товариств «Просвіта» (див. *Просвіти*), *«Сільський господар»*, «Бесіда». Підтримував стосунки з І.*Франком.* 1903 був у *Полтаві* на відкритті пам'ятника І.*Котляревському*, відвідав могилу Т.*Шевченка* на Чернечій горі в *Каневі.*

1907 і 1911 обирався депутатом австрійс. парламенту, очолював у ньому радикальну фракцію Українського парламентського клубу; водночас від 1913 — посол (депутат) *Галицького крайового сейму.* Під час *Першої світової війни* входив у *Відні* до *Головної української ради* (від травня 1915 — *Загальна українська рада*). У період *Західноукраїнської Народної Республіки* — член *Української національної ради ЗУНР*, суддя Польового суду Начальної команди *Української Галицької армії.*

Автор статей на сусп. теми в періодичних виданнях, брошури «Парламент австрійський на службі поляків» (1909).

П. у м-ку Ділятин.

Літ.: Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів у Львові. Львів, 1934; *Андрухів І., Арсенич П.* Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848—1939 рр. Івано-Франківськ, 1996; *Гловацький І.Ю., Гловацький В.І.* Українські адвокати Східної Галичини (кінець 18—30-ті роки 20 ст.). Львів, 2004; *Гуцал П.* Українські правники Тернопільського краю. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

ЛА́ГОДІВ, комплекс археологічних пам'яток. Розташований біля с. Лагодів Перемишлянського р-ну Львів. обл. До його складу входять: поселення *лійчастого посуду культури* (4 тис. до н. е.), *висоцької культури* (1-ша пол. 1 тис. до н. е.), поселення і могильник ранньоскіф. часу (7—5 ст. до н. е.) і поселення *липицької культури* (1—3 ст.). Пам'ятки відкриті В.*Савичем* (1953) і Л.*Крушельницькою* (здійснювала розкопки 1965—67; виділила черепинсько-лагодівську групу пам'яток ранньоскіф. часу).

Літ.: *Крушельницкая Л.И.* Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1971, № 177; *Її ж.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. К., 1981; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990.

Л.Г. Мацкевий.

ЛАГОДО́ВСЬКА Олена Федорівна (15.07.1899—13.12.1958) — археолог. Канд. істор. н. Н. в м. *Одеса* в сім'ї вчителів. Закінчила ф-т сусп. наук Ін-ту нар. госп-ва в м. *Житомир* (1925), 1926—30 проходила аспірантську підготовку при Держ. археол. ін-ті матеріальної к-ри і при Ленінгр. ун-ті. Від 1939 до 1958 працювала в Ін-ті археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*): старшим наук. співробітником, зав. відділу первісної археології (з 1949).

Займалася дослідженням історії епохи раннього заліза на території України, вивченням мегалітичних пам'яток, усатівської к-ри (див. *Усатівські пам'ятки*), пам'яток пізньотрипільського (див. *Трипільська культура*) часу *Волині*, а також к-ри давньоямного типу (див. *Ямна культурно-історична спільність*).

П. у м. *Київ.*

Праці: Михайлівське поселення (Археологічна пам'ятка України середини III — початку II тис. до н. е. Херсонська обл.). К., 1962 (у співавт.).

Літ.: *Телегин Д.Я.* Е.Ф. Лагодовская (некролог). «Советская археология», 1959, № 4; Елена Федоровна Лагодовская. «Краткие сообщения Института археологии. (Академия наук Украинской ССР)», 1960, № 9; *Черняков І.Т.* До 100-річчя з дня народження О.Ф. Лагодовської. «Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», 1999, № 1(3); *Його ж.* Олена Лагодовська. «Археологія, мистецтво, культура», 2000, № 4—6.

П.І. Скрипник.

ЛА́ДАН Павло Степанович (псевдоніми — Недобитий, П.Нетяга, П.Сіромаха; 29.02.1892—27.04. 1933) — активний учасник революц. руху, видавець і газетяр. Н. в с. Улашківці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) в заможній сел. родині. Закінчив Бучацьку г-зію. Щоб уникнути військ. служби й «побачити світ», у березні 1910 емігрував до Канади. Деякий час працював там чорноробом на буд-ві залізниці. У серпні 1910 в Едмонтоні вступив до Укр. федерації (секції) Соціал-демократ. партії Канади, співробітничав з революц. емігрантською газ. «Робочий народ». 1915 переїхав до США, влаштувався там робітником на автомобільному з-ді в Детройті, згодом перебрався до Клівленда, брав активну участь у діяльності Укр. федерації Соціаліст. партії Америки (УФСПА), був секретарем бюро УФСПА й ред. її газ. «Робітник». У серпні 1918 переїхав до Нью-Йорка, оскільки туди через поліційні репресії й заборону друкуватися в Клівленді було перенесене видання «Робітника». Був делегатом 1-го з'їзду Комуніст. партії Америки (вересень 1919), а після з'їзду — секретарем Укр. федерації Комуніст. партії Америки (УФКПА) й редактором її центр. органу — газ. «Комуністичний світ» (1919—20). Коли це видання заборонили, а його редактора засудили до 5-ти років ув'язнення, Л., рятуючись від арешту, виїхав до Європи й транзитом через Берлін (Німеччина) прибув до *Харкова.*

1921—23 офіційно був співробітником Повноважного представництва УСРР в Польщі (на той час це представництво очолював О.*Шумський*), зав. консульським відділом Повноважного представництва УСРР в Німеччині й одночасно (неофіційно) працював у Закордонному бюро допомоги Комуніст. партії Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*) у Празі (*Чехословаччина*), *Відні* й *Берліні.* Очолював українсько-амер. видавниче т-во *«Космос»* (1922—24), а також був причетний до роботи із забезпечення видання радянофільського час. *«Нова громада»* (1923—24), що за редакцією С.*Вітика* виходив у Відні. Від квітня 1923 — член редколегії журналу КПЗУ «Наша правда». У квітні 1924 на 5-й конференції КПЗУ обраний членом ЦК КПЗУ; у червні—липні того ж року — делегат 5-го конгресу *Інтернаціоналу Комуністичного*, на якому його обрали канд. у члени Виконкому Комінтерну, представником КПЗУ в польс. секції Комінтерну, у грудні 1924 — членом Укр. комісії Виконкому Комінтерну. У березні 1925 був делегатом 3-го з'їзду Комуніст. партії Польщі, у жовтні того ж року — 2-го з'їзду КПЗУ.

Улітку 1926 направлений до США й упродовж 1926—29 був членом бюро УФКПА. Одноча-

сно від кінця 1928 був негласним закордонним співробітником Іноз. відділу ОДПУ СРСР (кличка «Ігор»). У липні 1930 за рішенням політбюро ЦК КПЗУ відкликаний у розпорядження ЦК КПЗУ й кооптований до складу ЦК КПЗУ. Працював у Берліні в редакції центр. органу партії — ж. «Наша правда», згодом — в апараті секретаріату ЦК КПЗУ. Був пом. резидента по укр. лінії однієї з чекістських резидентур у Центральній Європі (Берлін).

Під час розкрутки в УСРР сфабрикованої «справи» т. зв. Укр. нац. центру (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1932*) допитувані у цій «справі» В.Дністренко та В.Коссак дали проти нього фальшиві свідчення. 1931 він був відкликаний до *Москви* й заарештований (18 вересня). Його звинуватили в: 1) проведенні з 1921 «активної розламницької роботи в лавах КПЗУ» й приналежності до *Української військової організації*; 2) підтримуванні сталих контактів з «розламівцями» в КПЗУ, активній участі в їхній «контрреволюційній роботі» та утаюванні цих фактів від Іноз. відділу ОДПУ СРСР упродовж 4-х років перебування на посаді відп. негласного співробітника цього відділу; 3) «саботуванні й зриві дорученої йому за кордоном серед українців роботи». Згідно з документами ОДПУ СРСР, Л. спершу визнав свою провину, але потім відмовився від своїх зізнань і надалі рішуче заперечував як власну належність до будь-яких «контрреволюційних організацій» (насамперед Укр. військ. орг-ції), так і інкриміновану йому «антирадянську діяльність».

Суд. колегія ОДПУ СРСР 20 січня 1933 визнала Л. винним і засудила до смерті. Страчений у м. Москва.

Військ. колегія Верховного суду СРСР 11 червня 1959 скасувала ухвалу ОДПУ СРСР від 20 січня 1933 й припинила справу щодо Л. «за відсутністю складу злочину».

Літ.: *Ярошенко А.Д.* Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П.С. Ладана. «УІЖ», 1962, № 1; За правильне висвітлення історії Комуністичної партії Західної України. «Комуніст України», 1963, № 8; *Radziejowski J.* Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919—1929: Węzłowe problemy ideologiczne. Kraków, 1976; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Ведєнеєв Д.* Доля розвідника у контексті національної драми: [П.С. Ладан]. «Вечірній Київ», 1996, 19 листопада; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931—1934). К., 1999; *Рубльов О.С., Синицький П.Е.* До історії вітчизняного совєтофільства початку 1920-х років: співробітництво Н.Суровцової у часописі «Нова Громада» (1923—1924). «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2007, вип. 13.

О.С. Рубльов.

ЛАДИ́ЖИНСЬКА ОБОРО́НА 1674 — захист козаками під проводом старшин А.Мурашки (А.Мурашка), В.Сербина й А.Дмитрієва м. Ладижин (нині місто Він. обл.) від турец. армії. Обороні передували такі події. В лютому 1674 підрозділи рос. воєначальника кн. Г.*Ромодановського* й лівобереж. гетьмана І.*Самойловича* розпочали воєн. операції в *Правобережній Україні*, намагаючися приєднати її до *Гетьманщини*. У березні козац. рада в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) обрала І.Самойловича гетьманом возз'єднаної козац. України. Тоді гетьман Правобережної України П.*Дорошенко* звернувся за допомогою до султана *Мегмеда IV*, який у той час готувався до походу проти Польщі. Останній, довідавшися про скрутне становище союзника, вирушив проти росіян.

Упродовж 6—9 серпня (27—30 липня) турецько-татар. військо (бл. 80—90 тис. осіб) переправилося через Дністер і пішло в напрямку Ладижина. У місті перебували бл. 20 тис. цивільних осіб (*міщан* і втікачів з навколишніх поселень) і бл. 2—4 тис. *козаків*. Довідавшися про наближення противника, козаки хотіли залишити Ладижин, але мешканці міста їх не відпустили. Згодом, 15 (5) серпня А.Мурашко розбив турец. роз'їзд. Наступного дня турец. військо взяло Ладижин в облогу. Місто обстрілювали 80 гармат, робилися підкопи під оборонні споруди, було відведено воду, підрозділи *яничар* штурмували укріплення. Рятуючи життя, В.Сербин таємно залишив Ладижин. Вважаючи спротив марним, полк. А.Мурашка, кілька *сотників* і протопоп здалися. Інші під проводом А.Дмитрієва продовжували захищатися. Проте й вони 19 (9) серпня склали зброю (є дані, що це сталося 22 (12) серпня). Розлючені великими втратами, турки всіх дорослих забрали в неволю, дітей вирізали, а місто спалили.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 11—12. СПб., 1879—1882; *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 15. СПб., 1905; Літопис Самовидця. К., 1971; *Величко С.* Літопис, т. 2. К., 1991; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. К., 1991; *Крикун М.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали. К., 2006.

В.С. Степанков.

ЛАДИ́НСЬКИЙ (ПІДГІ́РСЬКИЙ) СВЯ́ТО-ПОКРО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир. Заснований у 16 ст. біля с. Ладин (розташоване за 17 км від м. Прилуки, нині смт Ладан Прилуцького р-ну Черніг. обл.) на високому березі тамтешньої р. Ладинка (впадає в Удай, що є прит. Сули, бас. Дніпра). Після того, як монастир запустів, за його відродження (одночасно з відродженням *Густинського Свято-Троїцького монастиря* і *Мгарського Спасо-Преображенського монастиря*) взявся Ісайя (*Копинський*) при активній підтримці спочатку кн. Семена Лика, який надав монастиреві землі (1615), а потім — кн. Раїни *Вишневецької* (фундуш 1619). Ісайя (Копинський) викопав із ченцями Євтимієм та Генадієм тут печери для проживання, створив невеликий скит, а згодом розпочав зведення церкви. Першим ігуменом оно-

Ладинський (Підгірський) Свято-Покровський монастир. Фото В. Маслова. 1928.

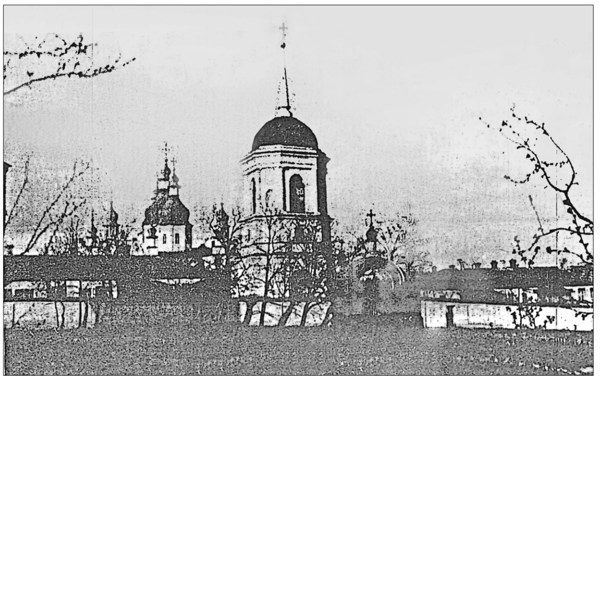

Є.Є. Лазар.

вленої обителі став, імовірно, Мартирій, а пізніше — Мефодій. Поряд з оновленою чол. обителлю виник жін. монастир, його першою ігуменею була сестра Ісайї (Копинського) — Олександра (п. 1631).

Під час козацько-сел. повстання під проводом П.*Бута* (Павлюка), Я.*Острянина* і Д.*Гуні* (1637—38) ченці монастиря надавали підтримку його учасникам, а тому після придушення повстання, будучи налякані чутками про репресії над братією Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, майже всі разом з ігуменом Мефодієм втекли до Моск. д-ви (див. *Росія*). Будівлі та майно монастиря були пограбовані польс. військами. 1639 туди ж втекла й частина насельниць жін. монастиря на чолі з ігуменею Єлизаветою, які заснували Свято-Микільський монастир у м. Алатир (нині місто в Чувашії, РФ). Але ін. частина черниць залишилася. Пізніше гетьман Б.*Хмельницький* підтвердив права монастиря на належні йому землі. У травні 1657 тут побував прилуцький полковник (майбутній гетьман) П.*Дорошенко*, який на прохання ігумені Серафими (Зебровської) надав допомогу обителі. При монастирі діяла школа для дітей.

Ладинський (Підгірський) Свято-Покровський монастир. Свято-Покровська церква. Фото 2009.

Ладинський (Підгірський) Свято-Покровський монастир. Ладинська ікона Божої Матері.

1735 монастир погорів, збереглося лише небагато його речей, зокрема частина б-ки — богослужбові книги 17—18 ст. Після пожежі монастир був відновлений за активної участі ігумені Олександри, переведеної сюди з *Ніжина*. Ігуменя оздобила (1757) чудотворну ікону Ладинської Божої Матері, до якої звідусіль ішли паломники.

У монастирі було дві церкви: Свято-Покровська (кам'яна), збудована в стилі *бароко* (1763) на місці згорілої дерев'яної (1818 перебудована), та Свято-Микільська (19 ст.) з приділом на честь Вознесіння Господнього (дерев'яна).

1786 монастир було закрито (за ін. джерелами — виведено за штат), чимало цінних речей (срібний хрест тощо) було передано в *Чернігів*. 1817 монастир відновили, однак лише як третьорозрядний. 1823—24 тут зведено кам'яну дзвіницю замість дерев'яної. При монастирі зберігалися, зокрема, дерев'яний хрест 1712, три Євангелія 17 ст., «Апостол» (Львів, 1639), «Трифологіон» (Львів, 1637), «Ключ розуміння» Іоаникія (*Галятовського*; Львів, 1665), «Огородок Марії Богородиці» Антонія (Радивиловського; Києво-Печерська лавра, 1676).

Наприкінці 19 — поч. 20 ст. монастир мав 304 *десятини* землі, його насельницями були 52 черниці включно з ігуменею, 74 послушниці. При монастирі діяло уч-ще.

За рад. влади монастир був закритий (1928), у його будівлях розмістили трудову комуну для неповнолітніх правопорушників (1928—38), ін. світські установи.

Хоча до поч. 21 ст. монастирський комплекс зберігся відносно непогано, проте поки що ця обитель не відроджена.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, вып. 2. СПб., 1892; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; *Булгаков С.В.* Настольная книга священно-церковно-служителя, т. 2. М., 1913 (2-е вид.: 1993); *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Шевчук В.* Літописи споріднених монастирів. «Пам'ять століть», 1996, № 2—3.

С.І. Білокінь, Ю.А. Мицик.

ЛА́ЗАР (р. н. невід. — п. 1117) — єпископ Переяславський (12 листопада 1105—1117). Настоятель храму святих Бориса та Гліба у *Вишгороді* (1072), ігумен *Видубецького Свято-Михайлівського монастиря* (1088). За припущенням М.Вороніна, Л. був автором «Казання і страсті і похвали святим Борису та Глібу» (див. *«Сказанія і страсті і похвали святим Борису та Глібу»)* й «Казання про чудеса святих Бориса та Гліба».

Літ.: *Воронин Н.Н.* «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор. «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) Академии наук СССР», 1957, т. 13.

А.Г. Плахонін.

ЛА́ЗАР Євзибій Єлизарович (08. 05.1904—01.09.1940) — археолог, краєзнавець і фольклорист. Н. в с. Карапчів на Черемоші (нині село Вижницького р-ну Чернів. обл.) у сім'ї вчителів. Закінчив початкову школу в Карапчеві та 4-ту Чернів. укр. г-зію. Деякий час навч. в Ясському мед. ін-ті, потім — у Бухарестській малярській академії, яку, проте, також залишив. 1933—35 продовжив студії на природничому ф-ті Чернів. ун-ту, де став членом укр. студентського т-ва. Під час канікул подорожував по *Буковині*, збирав фольклор: нар. пісні, казки, легенди (матеріали не були опубліковані). Під впливом доцента ун-ту Ч.Амброжевича брав участь в археол. обстеженнях старожитностей краю, відкрив (1935) пізньопалеолітичну стоянку в с. Замостя (нині село Вижницького р-ну) і пізньотрипільську пам'ятку (див. *Трипільська культура*) в с. Костинці (нині село Сторожинецького р-ну, обидва — Чернів. обл.), проводив розкопки пам'яток «княжих часів»: *Київської Русі* та Галицько-Волин. д-ви. На цих матеріалах підготував публікації, в яких обстоював автохтонність (див. *Автохтони*) укр. населення Буко-

вини: «Розкопки з княжих часів», «Доісторичні знахідки в Костинцях», «Наукове значення розкопок в Замості» (усі — 1936), «Старша кам'яна доба на Буковині» (1937).

Помер природною смертю після некваліфікованого лікування. Похований у Чернівцях (на Руському цвинтарі).

Літ.: *Пивоваров С., Іванчук В.* Буковинський археолог Євзибій Лазар. В кн.: Буковина — мій рідний край. Чернівці, 1997; *Пивоваров С.* Дослідження старожитностей Буковини Євзибієм Лазарем. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 7. Львів, 1998; *Павлюк О.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918. Біографічний довідник. Чернівці, 2000; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй, С.В. Пивоваров.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКА Катерина Олександрівна (20.08.1879—16.09.1939) — археограф, палеограф. Молодша дочка О.*Лазаревського* від його другого шлюбу — з Ганною Миколаївною Шрамченко. Сестра Б.*Лазаревського* та Г.*Лазаревського*. Одержала домашню освіту. Закінчила київ. жін. приватну г-зію А.Бейтель (1898). Навч. 1901—04 у Київ. худож. училищі. У свого батька пройшла добру школу роботи з давніми документами. З часом стала фахівцем у галузі *палеографії* 17—18 ст. Авторка низки джерельних праць з історії *цехів* та шевченкознавства. Від 1919 працювала в Постійній комісії ВУАН для складання історично-геогр. словника укр. землі, Комісії ВУАН Лівобережжя та Слобожанщини, Археогр. комісії ВУАН та Постійній комісії ВУАН для складання істор. словника укр. мови.

Підготувала 2-й том *«Українського археографічного збірника»* (1927; присвячений О.Лазаревському та історії роду *Лазаревських*). 8 лютого 1927 обрана дійсним членом Істор. секції ВУАН. (разом з В.*Юркевичем*).

Після смерті 1928 М.*Грінченко* була виконавицею її духівниці.

Як заст. секретаря археогр. комісії ВУАН підписала проект угоди про *соціалістичне змагання* між комісією, в якій працювала, та археогр. комісією АН СРСР, що був розкритикований.

Згодом зазнала цькування з боку парт. начальства та режимних авторів. Зокрема, у спогадах Н.*Полонської-Василенко* про засідання комісії ЦКК—РСІ з чистки апарату ВУАН, що відбулося 6 серпня 1930 і на якому головував член Центр. контрольної комісії КП(б)У, колишній чекіст і суд. працівник М.Наваловський, є такі рядки: «Тяжко уявити собі той глум, який виявила комісія для "чистки" у відношенні до цієї всіма шанованої жінки. На питання, якого вона походження і хто її батько, вона відповіла: історик, дослідник... Її брутально обірвали: нам, мовляв, не цікаво, що він писав, не цікаво, що робить вона сама. Нам треба знати, як він визискував своїх кріпаків, які мав прибутки з маєтку і т. д.» Комісія звинуватила Л. у тому, що її «батько був членом судової палати в Києві, мав маєток на Конотопщині — 200 дес[ятин] землі. Брат в еміграції».

У лютому—листопаді 1934 займала посаду молодшого наук. співробітника *Історично-археографічного інституту ВУАН.* У листопаді цього ж року була звільнена з роботи у ВУАН (нині *Національна академія наук України*). Від 1936 працювала в рукописному відділі Всенар. б-ки України (нині *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*).

Жила разом з матір'ю (за адресою: вул. Обсерваторна, 19, помешкання 3), не була одруженою. У середовищі старої, нерад. укр. інтелігенції користувалася великим авторитетом.

У різні роки упорядкувала «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку» («Український архів», т. 1. К., 1929), «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку» («Український архів», т. 4. К., 1931), брала участь (разом з Є.*Тимченком*, Е.Волошиним та Г.Петренком) у підготовці «Історичного словника українського язика» (т. 1: А—Ж, зошити 1—2. Х.—К., 1930—32), «Опису Новгород-Сіверського намісництва» (1931), «Цехової книги бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р.» (1932). Разом з С.*Шамраєм* уклала іменний та географічний покажчики до обох частин 9-го тому «Історії України-Руси» М.*Грушевського* (1931). Чимало її пізніших праць не вийшли у світ.

П. у м. Київ. Похована на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. К., 1919; *Шмаргонь О.* До чистки парторганізації ВУАН. «Пролетарська правда», 1933, 8 червня; *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії. «Записки Історико-археографічного інституту», 1934, № 1; Останні роки життя Марії Миколаївни Грінченкової. «Наші дні» (Львів), 1943, липень, ч. 7; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. «ЗНТШ», 1962, т. 173; Історія Національної Академії наук України: Документи і матеріали 1918—1923, т. 1. К., 1993; *Білокінь С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова. «Київська старовина», 1998, № 4; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Історія Національної Академії наук України, 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Лазаревский А.А.* Pro domo sua: Про мой дом. Семейная хроника (XVII—XX вв.). СПб., 1998; *Білокінь С.* Лазаревська К.О. В кн.: Довідник з історії України. К., 2001; *Юркова О.В.* Лазаревська К.О. В кн..: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут рукопису НБУВ. І. 68504; ДАмК, ф. 93, оп. 1, № 116, арк. 2, 4 зв.; Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 113, оп. 1. 36, арк. 23 зв.

С.І. Білокінь.

Стоять (зліва направо): О.М. Лазаревський та К.О. Лазаревська. Сидять: Г.О. Лазаревський, М.В. Шугуров, Г.О. Лазаревська, невідомий хлопчик, Г.М. Лазаревська (дружина О.М. Лазаревського). 1901.

Б.О. Лазаревський.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Борис Олександрович (псевдоніми — Хтось, Борис Л., Б.Л.; 07.04(26.03). 1871—24.09.1936) — письменник, правник. Син О.*Лазаревського*,

брат Г.*Лазаревського* та К.*Лазаревської*. Н. в м. *Полтава*. Деякий час навч. в 2-й Київ. г-зії, потім — у *Колегії Павла Ґалаґана*. 1892 завершив курс у колегії й поступив на юрид. ф-т Новорос. у-ту в м. *Одеса*. Через рік перевівся до Київ. ун-ту, закінчив його 1896 (випускні іспити склав 1897).

У студентські роки дебютував у белетристиці оповіданням «Последняя услуга» (*«Киевлянин»*, 1894, 19—20 декабря), згодом виступав у газетах «Киевская мысль», «Южное обозрение», «Крымский вестник», «Елизаветградские новости». Писав здебільшого рос. мовою, часом — українською (останню вважав «частиною свого серця»). З весни до осені 1896 — працював помічником машиніста паровозного депо станції Козятин Пд.-Зх. залізниці. 1897 зарахований помічником секретаря Севастопольського військово-мор. суду (1903 став секретарем). В Одесі 1899 випустив збірку прози з життя залізничників «Забытые люди». Познайомився з *А.Чеховим*, не раз зустрічався з ним, листувався (частину цієї епістолярії обнародував по смерті свого адресата). 1902 у ж. «Русское богатство» надрукував позитивно поціноване критикою оповідання «Сирэн», тоді ж на шпальтах місячника *«Киевская старина»* — рецензію на твір: «Любич Е.Н. Из жизни. Одесса, 1902», наступного року — повість «Святий город», присвячену пам'яті рідного дядька Федора Лащинського. У *Севастополі* на вечорі пам'яті Т.*Шевченка* 17 (4) лютого 1902 виступив з нарисом про ставлення Кобзаря до близьких йому людей. 15 (2) березня 1903 на подібному зібранні декламував шевченкову поему «Наймичка». Кореспондував В.*Науменку* про ці літературно-мистецькі заходи. У *Москві* (починаючи з 1903 і до 1906) уклав 2-томник повістей та оповідань.

На поч. 1904 направлений виконувати обов'язки слідчого до Владивостоцького військово-мор. суду, від серпня займав посаду прокурора. Прагнув відвернути смертні вироки на ведених процесах. Через хворобу («як неврастенік») евакуйований з *російсько-японської війни 1904—1905* у шестимісячну відпустку. Восени 1905 призначений товаришем прокурора Кронштадтського військово-мор. суду, вітав *Маніфест 17 жовтня 1905*, виданий імп. *Миколою II*.

1906 за «негідне ставлення до заходів із придушення бунту матросів у Севастополі» звільнений у запас. Переведений до резерву флоту. Став професійним літератором. Співробітничав із журналами «Вестник Европы», «Русское богатство», «Русская мысль», «Журнал для всех», «Образование», «Нива», «Искорки», «Пробуждение», «Всеобщий ежемесячник» та ін. Оприлюднив кілька книжок, зокрема, «Рассказы» (СПб., 1908), «Девушки» (СПб., 1910), «Семья» (СПб., 1910), два видання зібрань творів (у петерб. т-ві «Просвещение», в серії відомих рос. і зарубіжних авторів). Підтримував дружні взаємини з А.*Коні*, І.*Рєпіним*, М.Реріхом, В.Меєрхольдом та багатьма ін. діячами к-ри. Підготував низку статей, присвячених біографії Т.Шевченка, його творчості.

У період *Першої світової війни* співпрацював із ж. «Лукоморье», подав статтю «Писательская работа» в «Журнал журналов» (1915, № 1). Репрезентував окремі видання: «Во время войны» (Пг., 1915), «Вечное» (Пг., 1915), «Любимое» (Пг., 1916), «Новые девушки» (Пг., 1916), «Сердце Анюты» (Пг., 1917), «Целая жизнь» (Пг., 1917), «Вэня: История одной женской души» (Пг., 1917). В ілюстрованому додаткові газ. «Новое время» вмістив нарис про загиблого в бою вел. кн. Олега Костянтиновича. Від літа 1916 — діловод Управління з прискореної підготовки офіцерів для флоту в *Севастополі*. Подав прохання зарахувати його до штату мор. відомства. На поч. 1917 за рекомендацією начальника Гол. мор. штабу адмірала Костянтина Стеценка секретарював у навч. відділі цього органу в *Санкт-Петербурзі*. У чині титулярного радника завідував прийомом до числа гардемаринів осіб із вищою освітою.

Після *Лютневої революції 1917* — капітан військово-мор. судового відомства, займав посаду обер-аудитора в штабі начальника 2-ї бригади лінійних кораблів Чорномор. флоту. Повернувшись до Севастополя в серпні 1917, перебував на крейсері «Алмаз». Наприкінці 1917 переїхав до м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ). 25 травня 1918, після встановлення в Україні влади гетьмана П.*Скоропадського*, запрошений до *Києва* в розпорядження Укр. військ. прокурора. Від серпня того ж року — офіцер для доручень при військ. міністрові *Української Держави*. Виступав у *«Літературно-науковому віснику»*. В лютому 1919, за влади *Директорії Української Народної Республіки*, прикомандирований до Укр. гол. мор. штабу в Севастополі, наступного місяця — включений до складу спец. портової комісії по *Миколаєву* й *Херсону*.

Через деякий час — знову в Ростові-на-Дону. Звідти дістався м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії), публікувався там на сторінках місц. преси. 1920 переїхав до м. Батум (нині м. Батумі, Грузія). Опублікував 2 книги — «Вдова капитана» (Константинополь [Стамбул], 1920) та «Мое сердце. Душа женщины» (Константинополь [Стамбул], 1920). До 1921 служив контролером на франц. пароплаві пасажирської лінії Батум—Марсель. Емігрував до м. *Стамбул*, потім до м. Берлін (Німеччина). Жив у Парижі (Франція), Празі (*Чехословаччина*), повернувся до Парижа, став членом тамтешнього Мор. зібрання. Товаришував з О.*Купріним* і М.Брешко-Брешковським (письменник, син К.*Брешко-Брешковської*).

Виступав у часописах «Українське слово», «Морской сборник», «Студенческие годы», «Иллюстрированная Россия», «Мир искусства», «Общее дело» та ін., у календарі «Дніпро». Надрукував книги «Душа женщины и другие рассказы» (Берлин, 1921), «Mademoiselle Мари и другие рассказы» (Берлін, 1921), «Обреченные и другие рассказы» (Берлин, 1921), «Птицы ночные» (Paris, 1921), «Темная ночь» (Берлин, 1923), «Грех Парижа» (Рига [1928]), «Голос Родины: Новые рассказы» (Париж, 1928). 1929 разом з І.*Буніним*, П.*Красновим*, О.Купріним та ін. підписав заклик «Призыв Группы русских писателей» із зверненням про матеріальну допомогу емігрантам-інвалідам. 1930 у Бєлграді

(*Югославія*) побачила світ його остання книжка «Лиза». Чимало літ вів щоденник, писав спогади. Від 1932 брав активну участь у паризькому «Українському Літературному Гуртку», 1933 очолив це товариство. Був автором рубрики «Шматочки минулого» на шпальтах ж. *«Тризуб»*.

П. у м. Париж.

Його рукописна спадщина зберігається в кількох країнах, у т. ч. в моск. і петерб. архівах і бібліотеках.

Твори: А.П. Чехов: Личные впечатления. «Ежемесячный журнал для всех», 1905, № 7; А.П. Чехов (Материалы к биографии). «Русская мысль», 1906, № 11; Лазаревский Борис [Краткая автобиография]. В кн.: Литературный календарь-альманах: 1908, СПб., б/р; Сильный человек (к годовщине смерти А.П. Чехова). «Новый журнал для всех», 1909, № 9; В Ясной Поляне. В кн.: Международный толстовский альманах. М., 1909; Собрание сочинений, т. 1—16. СПб./Пг., 1911—16; Шевченко и женщины. «Всеобщий журнал литературы», 1911, № 4; Святий город. К., [1912]; О футуризме и футуристах. «20-й век», 1914, № 10; О Чехове. «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни», 1914, № 7; О Шевченке и близких ему людях. «Рубикон», 1914, № 4—5; Дитятко. «ЛНВ», 1918, № 10—11; Степан (Спомин). Там само, № 12; Начало конца. «Морской сборник», 1921, № 4; Яша. М., 1923; Те саме, 1928; Дрібниці про Шевченка. «Тризуб», 1936, ч. 9—10; Шматочки минулого: Зі спогадів про український театр. «Кремянецький вісник», 1943, 14 березня; Доктор. В лесу. В кн.: Писатели чеховской поры, т. 2. М., 1982; Обличча Симона Петлюри. «Самостійна Україна», 2001, ч. 2; Темна ніч. «Всесвіт», 2008, № 7—8.

Літ.: *Ашешов Н.П.* Борис Лазаревский. Повести и рассказы. М., 1903. «Образование», 1903, № 10; *Веселовский Ю.А.* Литературные отголоски: о хмурых и лишних людях. Борис Лазаревский. «Повести и рассказы». «Вестник знания», 1903, № 11; [*Глинка А.С.*] Борис Лазаревский. Повести и рассказы. «Русское богатство», 1904, № 2; *А.К.* [*Кони А.Ф.*] «Повести и рассказы» Бориса Лазаревского. Москва, 1906 г. «Вестник Европы», 1907, № 1; *Сильный Л.* [*Либрович С.Ф.*] Два литературных Аякса. «Известия книжного магазина товарищества М.О. Вольф», 1908, № 3; *Фидлер Ф.Ф.* Первые литературные шаги: Автобиографии современных русских писателей. М., 1911; *Павловский И.Ф.* Первое дополнение к Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1913; *Перетц В.Н.* К вопросу об основаниях научной критики. В кн.: Ученые записки Самарского университета, вып. 2. Самара, 1919; *В.Л.* [*Ладыженский В.*] Б.Лазаревский. «Вечернее время» (Париж), 1924, 20 декабря; *Владиславлев И.В.* Русские писатели: Опыт библиографического пособия по новейшей русской литературе XIX—XX ст. Л., 1924; *Його ж.* Литература великого десятилетия, т. 1. М.—Л., 1928; *Шрамченко С.* Сотник воєнно-морського судового відомства Б.О. Лазаревський. «Табор», 1936, ч. 28—29; Похорон Бориса Лазаревського. «Тризуб», 1936, ч. 35; *Д-ко Ф.* Запізне прозріння (Про один цікавий, незнаний нікому документ). «Краківські вісті», 1945, 11 лютого; *Гончаренко И.* Неопубликованные письма А.И. Куприна. «Радуга», 1966, № 4; *Ротач П.П.* Матеріали до українського біографічного словника: Літературна Полтавщина. «Архіви України», 1966, № 4; Т.Г. Шевченко в епістолярії. К., 1966; *Гитович Н.И.* Записи о Чехове в дневниках Б.А. Лазаревского. В кн.: Литературное наследство, т. 87. М., 1977; *Фортунатов Н.М.* Комментарии. В кн.: Л.Н. Толстой в воспоминаниях современников, т. 2. М., 1978; *Букчин С.В.* Комментарии. В кн.: Писатели чеховской поры, т. 2. М., 1982; *Дроздов А.* Интеллигенция на Дону. В кн.: Архив русской революции, т. 2. М., 1991; *Чанцев А.В., Никольская Т.Л.* Лазаревский Борис Александрович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Ротач П.П.* Лазаревський Борис Олександрович. «УЛЕ», т. 3. К., 1995; *Павловец М.Г.* Лазаревский. В кн.: Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918—1940), т. 1. М., 1997; *Лобыцын В.В.* Указатель статей. Биографии авторов. В кн.: Бизертинский «Морской сборник» 1921—1923. М., 2000; Из дневника Бориса Лазаревского. В кн.: Диаспора. Париж—СПб., 2001; [*Лобыцин В.В.*] Биографический словарь авторов. В кн.: Бизертинский морской сборник 1921—1923. М., 2003; *Усенко П.Г.* Воєнні дії на Чорному морі у 1914—1917 рр. К., 2007; *Михайлова М.* Образ України в збірнику Б.А. Лазаревського «Голос Батьківщини». «Всесвіт», 2008, № 7—8.

П.Г. Усенко.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Василь Матвійович (26/27.02.1817 — 28.04. 1890) — перекладач, белетрист. Брат О.*Лазаревського*. Н. в с. Гирявка (нині с. Шевченкове Конотопського р-ну Сум. обл.) в родині суд. службовця Матфтея (Матвія) Їлліча (від 1836 — дворянина; див. *Лазаревські*). Отримав домашню освіту. 1829—33 навч. в Черніг. г-зії. 1841 закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту. Потому (і до 1842) служив у Харків. палаті цивільного суду в чині губернського секретаря. Згодом переїхав на Дон, працював домашнім учителем у сім'ї героя *Війни 1812* В.Орлова-Денисова.

В.М. Лазаревський.

У лютому 1844 на філос. ф-ті Харків. ун-ту захистив роботу на звання кандидата. Займався літ. діяльністю. Відомі його переклади рос. мовою творів В.Шекспіра (опубл. 1845 і 1865). 1846 переїхав до *Санкт-Петербурга*, оприлюднив там свій перший твір — оповідання «Ночь в степи». Через матеріальну скруту 1847 поступив на держ. службу. Отримав чин колезького секретаря і був призначений чиновником з особливих доручень при голові Оренбурзької прикордонної комісії. Як і його брати Федір і Михайло, брав активну участь у долі Т.*Шевченка*, засланого до Орської фортеці для відбування військ. служби, допомагав йому матеріально (однак безпосередньо познайомився з ним лише через 10 років — у березні 1858. Після зустрічі поет записав у щоденнику: «На удивление симпатичные люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев, как один, замечательная редкость!»). 1848 відбув до С.-Петербурга у службових справах, там познайомився з В.*Далем* (у той час останній був правителем особливої канцелярії мін-ва внутр. справ) і за його сприяння у червні цього ж року був призначений чиновником з особливих доручень при петерб. цивільному губернаторові, а згодом — секретарем в особливу канцелярію МВС. Поза службою допомагав В.Далеві в роботі над «Толковым словарем живого великорусского языка», одночасно склав «Малорусско-русский словарь» (нині рукопис зберігається в рукописному відділі Нижегородської б-ки). Продовжував літ. діяльність. 1851 були опублікова-

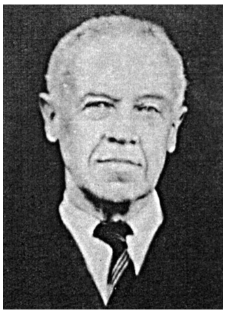

Г.О. Лазаревський.

ні його оповідання «Мои старые знакомцы». 1852—62 працював у департаменті уділів, 1863—90 — у МВС: віце-директор та в. о. дир. департаменту заг. справ МВС (1863—66), член ради міністра внутрішніх справ та член ради гол. управління у справах друку (1867—90). Від 1873 — таємний радник. Мав широке коло знайомих у держ. і літ. колах: І.Гончаров, Г.Данилевський, Марко *Вовчок*, О.Писемський, І.Тургенєв, М.Салтиков-Щедрін та ін. Залишив спогади «Мое знакомство с Далем» та спогади про Марка Вовчка (останні, однак, не опубліковані). Допомагав у отриманні дозволу на видання ж. «Киевская старина».

П. у м. С.-Петербург, похований на Смоленському кладовищі.

Літ.: *Лазаревский О.* Короткі біографії братів Лазаревських. В кн.: Український археографічний збірник, т. 2. К., 1927; Лазаревский Василий Матвеевич. В кн.: Русские писатели. 1800—1917. Биографический словарь, т. 3. М., 1994.

Н.О. Герасименко.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Гліб Олександрович (26(14).05.1877—15.01.1949) — правник і літературознавець. Один з представників родини *Лазаревських*, син О.*Лазаревського*, брат К.*Лазаревської* та Б.*Лазаревського*. Н. в с. Підлипне Конотопського пов. Черніг. губ. (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.). Потому з батьками жив у *Києві*. Середню освіту здобув у 4-й Київ. г-зії. По закінченні г-зії (1895) навч. в Київ. ун-ті. 1897—99 виконував обов'язки секретаря час. *«Киевская старина»* (опублікував там власні істор. розвідки: одну про українців — докторів медицини 18 ст., другу про склад київ. жін. монастирів на 1777). 1899 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту і з жовтня цього ж року став кандидатом на суд. посади при Київ. окружному суді. Від грудня 1904 служив суд. слідчим 2-ї дільниці Конотопського пов. Ніжинського окружного суду, потому був товаришем (заст.) прокурора: Чернігівського (з січня 1906), Віленського (з березня 1911), Київського (з жовтня 1915 і до жовтня 1917) окружних судів. За *Української Центральної Ради* став активним учасником нац. руху, був членом Укр. правничого т-ва. Від березня 1918 — 1-й помічник старшого військ. прокурора (прокуратора) *Української Народної Республіки*. За гетьманату П.*Скоропадського* працював у міністрові Гол. військово-юрид. управлінні, а також у Комісії з питань правничої термінології (створена в травні 1918 при мін-ві суд. справ, її головою був О.*Левицький*). У грудні 1918 очолив Окрему слідчу комісію при *Осадному корпусі січових стрільців Є.Коновальця*. Від травня 1919 — один з прокурорів (прокураторів) Найвищого суду УНР.

Наприкінці листопада 1919 був заарештований денікінською контррозвідкою (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Утримувався в *Лук'янівській тюрмі*. У січні—лютому 1920 служив у ліквідаційній комісії при Київ. губернському революц. к-ті, став наук. співробітником, а згодом і секретарем очолюваної О.Левицьким *Комісії ВУАН для вивчування звичаєвого права*. Займався, зокрема, підготовкою програми для збирання матеріалів кримінального звичаєвого права. Навесні 1921 також допомагав впорядковувати і каталогізувати книгозбірню О.Левицького, служив юрисконсультом і керуючим справами у кооп. орг-ціях: зокрема у Київ. губернському (з 1923 — окружного) с.-г. союзі. Від весни 1925 працював наук. секретарем і юрисконсультом Київ. обласної станції Нар. комісаріату земельних справ УСРР. Водночас досліджував творчість Т.*Шевченка*. У січні 1930 дістав від Наркомосу УСРР наук. відрядження до Польщі і Франції для збирання там матеріалів про життя і творчість Т.Шевченка. З відрядження вчасно не повернувся і до 1939 жив у Польщі, був наук. співробітником *Українського наукового інституту у Варшаві* (опублікував аналітичну інформацію про діяльність цієї установи за 1930—35 і 1935—39). Займався впорядкуванням архіву М.*Драгоманова*, видав листування М.Драгоманова з членами Старої громади (див. *Громади*) і як 2-й том цього видання підготував до друку «Листування Лесі Українки з Драгомановими і Косачами». Написав також повість «Молодість Лесі Українки» (1937; проте опублікувати її не зміг). Був автором кількох статей антирад. змісту в еміграційних виданнях, вів активне громад. життя. Зокрема, входив до Укр. правничого товариства у Варшаві, очолював його адміністративно-суд. комісію. У вересні 1939, з початком *Другої світової війни*, повернувся в УРСР, на той час його дружину і сина було засуджено на 5 років позбавлення волі за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі. Жив на Сумщині, з квітня 1940 працював коректором, перекладачем, приватним викладачем іноз. мов у м. *Суми*. У червні 1941 з дозволу властей приїхав до Києва, згодом деякий час жив у *Харкові*. У зв'язку з окупацією *вермахтом* зх. регіонів СРСР у грудні 1941 прибув до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). Почав працювати там перекладачем при АН УРСР, з 1942 був літ. редактором і перекладачем в Ін-ті історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). У липні 1943 призначений в. о. старшого наук. співробітника Держ. літературно-худож. музею Т.Шевченка, створеного в Уфі. Опублікував у ж. «Українська література» (у жовтні 1945 перейменований на ж. «Вітчизна») дослідження «Шевченко і Лазаревські» та автобіографічну працю «“Київська старовина”: Спогади». Влітку 1944 разом з музеєм повернувся до Києва. Працював зав. відділу музею, досліджував питання шевченкознавства, підготував низку наук. праць, у т. ч. «Століття заповіту Т.Г. Шевченка», «Тарас Шевченко і Глафіра Псьол», «Шевченко в житті», «Культура російського народу й Т.Г. Шевченко» (усі — 1946), «Культура російського народу і пам'ять про Т.Г. Шевченка (1861—1918)» (1947). Мешкав безпосередньо в приміщенні музею.

Творчу діяльність припинив у зв'язку з постановою ЦК КП(б)У «Про журнал “Вітчизна”» від 1 жовтня 1946 (у ній, зокрема, зазначалося, що Л. як постійний автор журналу «активно проповідував у своїх писаннях буржуазно-націоналістичні ідеї, всіля-

ко вихваляючи дореволюційну поміщицько-капіталістичну дійсність і підносячи на щит консервативних та реакційних діячів минулого, в тому числі і прямих петлюрівських контрреволюціонерів»). 22 листопада 1947 був звільнений з музею «за недотримання ідеологічного рівня» в наук. працях. Від червня 1948 займав посаду бібліотекаря відділу обробки у Львів. обласній б-ці. У вересні цього ж року звільнився і став працювати в наук. б-ці Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Праці: Список докторов медицины из малороссов, практиковавших в России в XVIII в. «Киевская старина», 1896, № 3; К истории киевских женских монастырей. «Киевская старина», 1896, № 4; Гетьманщина. «За державність» 1930, зб. 2, 1932, зб. 3; Архів Михайла Драгоманова, т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870—1895). Варшава, 1937; Та не буде лучше... (Спогади емігранта про старі панські садиби в Україні). «Громадянка» (Львів), 1938, № 3; З діяльності Академії наук УССР 1938 р. чи зміна відношення до української мови й історії в УССР. «Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства», 1939, № 2; Київська старовина. Спогади. «Українська література», 1943, № 7—12, 1944, № 1—11; Брати Лазаревські. «Україна», 1945, кн. 3; Київська старовина [Упорядники Забіяка І.М., Лазаревський О.О.]. К., 2007.

Літ.: *Забіяка І., Лазаревський О.* У майбутнє — без минулого? [Передмова до публікації: Лазаревський Г. Київська старовина. Спогади.] «Київ», 1992, № 5; *Забіяка І.* Мемуари чотирьох поколінь роду Лазаревських як історичне джерело. В кн.: Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)». Глухів, 1996; *Вєдєнєєв Д.* Доля розвідника у контексті національної драми. «Вечірній Київ», 1996, 19 листопада; *Мороз М.* Упорядник і дослідник архіву Михайла Драгоманова Гліб Лазаревський. В кн.: Mappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996; *Лазаревский А.А.* Pro domo sua (Про дом мой). Мегион, 1999; *Усенко І.Б.* Дослідження звичаєвого права у вітчизняній юридичній науці. В кн.: Правовий звичай як джерело українського права IX—XIX ст. К., 2006.

О.О. Лазаревський, І.Б. Усенко.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Микола Іванович (1866, за ін. даними, 1868 — 24.08.1921) — правознавець, один з фундаторів конституціоналізму в Росії, професор, сенатор. По батьківській лінії походив з укр. козацько-старшинського роду *Лазаревських*, по материнській — з дворянського роду Шеншиних (мати — Марія Миколаївна — була родичкою І.Тургенєва та А.Фета (Шеншина), а також мала родинні зв'язки з сім'ями Плещеєвих і Апухтіних, займалася музикою — деякий час під кер-вом А.Рубінштейна, була особисто знайома з В.Стасовим і багатьма ін. відомими діячами к-ри). 1892 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту і був залишений професорським стипендіатом кафедри держ. права. У 2-й пол. 1890-х рр. деякий час служив чиновником з особливих доручень Мін-ва фінансів Росії. Від 1898 — один з відп. редакторів час. «Право» (у різні роки особисто опублікував у ньому кілька десятків статей, рецензій тощо; серед них, зокрема: 1899 — «Закон и свод», 1902 — «Административное право», «Толкование законов по русскому праву», «По поводу проекта нового устава о службе гражданской», «Самоуправление», «Ответственность казны за должностных лиц», 1903 — «Должностные растраты частных сумм», 1905 — «Законность и пределы ее осуществления», «Государственная дума и ее участие в делах законодательства», «Временные правила о собраниях», «Временные правила о печати», 1906 — «Автономия»). Друкувався в «Журнале Министерства юстиции» та ін. виданнях (розголосу набула його стаття «Самоуправление», розміщена в збірці «Мелкая земская единица, выпуск 1», СПб., 1902). 1905 оприлюднив монографію «Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами: Догматическое исследование». Цього ж року став професором держ. права на Вищих жін. курсах в *Санкт-Петербурзі*, а також приват-доцентом *Петербурзького університету*. Читав лекції з держ. права західноєвроп. країн і з рос. держ. права, а також спецкурс із самоуправління, децентралізації і автономії. Після опублікування *Маніфесту 17 жовтня 1905* і скликання 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) відстоював тезу, що з цього часу держ. устрій в *Російській імперії* по суті змінився: країна перейшла від *самодержавства* до *конституційної монархії*. Широко відомою стала укладена ним збірка «Законодательные акты переходного времени» (1-ше вид.: за 1904—06 рр. СПб., 1907, 2-ге вид.: за 1904—08 рр. СПб., 1909). До збірки «Конституционное государство» (СПб., 1905) підготував статтю «Народное представительство и его место в системе других государственных установлений». 1906 захистив у Петерб. ун-ті за опублікованою роком раніше монографією магістерську дис. (праця перевидана 2008). Займався проблемами міжнар. права, 1907 оприлюднив статтю «Международные договора и народное представительство».

Поділяв політ. погляди *Конституційно-демократичної партії*, належав до рос. масонів (див. *Масонство*). Критикував марксистську теорію походження і суті *держави* (див. також *Марксизм як ідеологічна течія*). Був достатньо обережним і поміркованим у висловлюваннях з нац. питання, за це не раз його критикував М.*Грушевський* та ін. діячі укр. руху.

Підготував 2-томну працю «Лекции по русскому государственному праву» (починаючи від 3-го вид., мала назву «Русское государственное право»): «Т. 1: Конституционное право» (витримала 4 видання 1908—17) і «Т. 2: Административное право, ч. 1: Органы управления» (СПб., 1910). Передбачалася також 2-га частина 2-го тому, вона мала містити аналіз юрид. природи адм. актів і виклад «форм правової охорони в області публічних відносин» (тобто норм про адм. правопорушення), але не побачила світ. Адм. право, як і багато ін. правників того часу, розглядав як невід'ємну частину конституційного права. Вважав, що органи місц. самоврядування не можуть розглядатися поза заг. системою держ. управління, оскільки справи, які законом покладені на органи самоуправління, не можуть бути справами лише «громадськими» і не можуть протиставлятися справам держ. управління. Завдання органів самоуправління, на його думку,

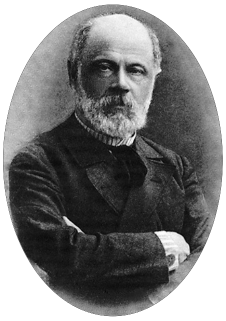

О.М. Лазаревський.

за своїм змістом збігаються з місц. завданнями держ. управління. З часом ця праця стала класичною, вона широко цитується дослідниками конституційного права й на поч. 21 ст.

Після *Лютневої революції 1917* був призначений сенатором 1-го (адм.) департаменту Рос. Сенату (згодом від цього департаменту був обраний членом «Особого присутствия Правительствующего Сената»; створене в червні 1917 для вирішення спорів щодо застосування Положення про вибори до Установчих зборів). На початку березня 1917 очолив Юрид. нараду з підготовки попередніх юрид. висновків щодо законодавчих заходів *Тимчасового уряду*. Від квітня (і до вересня) 1917 входив до складу Особливої наради з вироблення проекту про вибори до Установчих зборів. У жовтні цього ж року став головою Особливої комісії зі складання проекту Осн. законів (Конституції) при Юрид. нараді.

Брав участь у реформуванні Рос. правосл. церкви (див. *Московський патріархат*). Входив до складу Предсоборної Ради (розпочала роботу в червні 1917), мав також стати членом Помісного собору 1917, однак через неявку на засідання останнього вибув з його складу.

Відомості про діяльність Л. 1918—20 досить обмежені й не завжди належним чином підтверджені. За окремими даними, він продовжив викладацьку діяльність у Петрогр. ун-ті, був обраний його професором і проректором, а також викладав в Ін-ті нар. госп-ва ім. Ф.Енгельса (заснований 1919) та читав лекції із зх. сповідань у Богословському ін-ті (заснований 1920). Можливо, що також працював в Ін-ті екон. досліджень при Нар. комісаріаті фінансів РСФРР.

У червні 1921 був арештований Петрогр. ЧК (див. *ВЧК*) за звинуваченням в участі в контрреволюц. «Петроградській бойовій організації» (справа професора В.Таганцева; перебувала під особистим контролем В.*Леніна*). Йому інкримінували входження до т. зв. професорської групи, яка ідейно спрямовувала діяльність всієї орг-ції і розробляла проекти держ. і госп. устрою країни після повалення рад. влади. Безпосередньою підставою для звинувачення стали його пропозиції щодо перевлаштування місц. самоврядування, грошової реформи тощо.

Страчений на підставі рішення президії Петрогр. губернської ЧК від 24 серпня 1921, найімовірніше, уже наступної ночі (або рано-вранці 25 серпня) разом з поетом М.Гумільовим (останній був заарештований за знайомство передусім з Л. та В.Таганцевим), а також ін. звинувачуваними — усього 61 особа. На думку більшості дослідників, розстріл відбувся в Ковалевському лісі поблизу ст. Ржевка Іринівської залізниці (2001 там встановлено відповідний пам'ятний знак; М.Гумільову встановлено пам'ятний знак і поблизу ст. Бернгардовка — ін. можливому місці розстрілу). Згодом у цій справі було розстріляно ще 37 осіб, усього до кримінальної відповідальності було притягнуто понад 800 осіб.

Реабілітований у жовтні 1992.

Літ.: Лазаревский Николай Иванович. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 17. СПб., 1896; *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР, кн. 2. М., 1986; *Лазаревский А.А.* Pro domo sua (про дом мой). Мегион, 1999; *Скрипилев Е.А.* Лазаревский Н.И. В кн.: Антология мировой правовой мысли в пяти томах, т. 5. М., 1999; *Таганцев Н.С.* Дневник 1920—1921 гг. «Звезда», 1998, № 9; Лазаревський Микола Іванович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001; Лазаревські. Там само; *Усенко І.Б.* Лазаревський Микола Іванович. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 4: Конституційне (державне) право. К., 2003; Т. 5: Поліцейське та адміністративне право. К., 2003.

І.Б. Усенко.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Матвійович (08.06.1834—31.03.1902) — історик, археограф, суд. і громад. діяч. Брат В.*Лазаревського*. Батько К.*Лазаревської*, Б.*Лазаревського* та Г.*Лазаревського*. Н. в с. Гирявка (нині с. Шевченкове Конотопського р-ну Сум. обл.) в сім'ї службовця з дрібнопомісних дворян, предки якого належали до козац. старшини (див. *Лазаревські*). 1844—46 навч. в Конотопському повітовому учщі, 1850—54 — у 2-й Петерб. г-зії. Будучи ще гімназистом, опублікував (1853) кілька статей з історії України, а також один з перших в Україні бібліографічних покажчиків «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях» (видання останнього схвально зустрів історик-археограф О.*Бодянський*).

1854—58 навч. на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту. Під час навчання працював доглядачем музею та б-ки графа О.*Уварова*. Займався наук. роботою. Публікувався в університетському студентському збірнику та в «Библиографических записках». Видав низку нарисів про рос. письменників і «Записку о русском хронографе». 1854—58 друкував у «Черниговских губернских ведомостях» рецензії на книги і статті з історії й географії України (ці матеріали редакція щорічно об'єднувала й видавала у вигляді окремої книжки під назвою «Украинская литературная летопись»). 1858 оприлюднив присвячений О.Бодянському «Указатель источников для изучения Малороссийского края» (становив собою досить повне на той час довідкове видання про стан розробки українознавчої проблематики, містив відомості про понад 550 книг і статей за 1622—1857).

По закінченні ун-ту зі ступенем кандидата служив у графа О.Уварова. Після від'їзду останнього за кордон з вересня 1859 служив канцеляристом Петерб. губернського правління, з травня 1860 — чиновником у відомстві Мін-ва нар. освіти. Ознайомившись з «Положенням» та Маніфестом про скасування кріпацтва від 19 лютого 1861, вирішив взяти безпосередню участь у здійсненні *селянської реформи 1861.* У квітні 1861, супроводжуючи разом з худож. Г.*Честахівським* тіло померлого Т.*Шевченка*, повернувся в Україну. 1861—63 як «член від уряду» в Черніг. з'їзді мирових посередників робив усе можливе, щоб захистити інтереси селян при проведенні реформи. Одночасно займався наук. працею, опублікував у цей час бл. 20 праць з історії України.

1863—66 працював наглядачем акцизної округи в Черніг. губ. і секретарем Черніг. стат. к-ту. Запропонував його членам

програму вивчення *Чернігівської губернії* та ініціював видання «*Записок Черниговского губернского статистического комитета*», після їх створення опублікував на їхніх сторінках низку власних праць, в тому числі «Малороссийские посполитые крестьяне» (1866). Самотужки опанував юрид. фах і після запровадження в *Російській імперії судової реформи 1864* перейшов на роботу в суд. органи. У листопаді 1868 призначений членом Полтав. окружного суду. цього ж року оприлюднив «Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии». Від січня 1869 (і до серпня 1872) був головою Кременчуцького суду. Від листопада 1872 — кандидат у мирові посередники, а з січня 1873 — *мировий посередник* Григорівської дільниці Конотопського пов. Від квітня 1874 — член Ніжинського окружного суду. Від 1879 — товариш (заст.) голови Курського окружного суду. Від травня наступного року — товариш голови Київ. окружного суду. У грудні 1885 був обраний членом Київ. суд. палати і служив там до кінця життя.

Нагороджений орденами св. Анни 2-го ст. та св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го і 3-го ступенів. Мав чин дійсного статського радника.

За період з 1880 до 1902 опублікував 340 праць і збірок документів (у попередні роки — 81). У 1880-х рр. розпочав друкувати низку робіт під заг. назвою «Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления». Мав намір описати 10 *полків* — адм.-тер. одиниць, на які поділялася у 2-й пол. 17—18 ст. Укр. козац. д-ва. Встиг оприлюднити матеріали щодо 3-х із них: *Стародубського полку*, *Ніжинського полку* та *Прилуцького полку*.

Був чл.-кор. Рос. археол. т-ва (з 1860), членом *Київської археографічної комісії* (з 1880) і Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії (з 1889), членом, деякий час (1895—96) — головою і товаришем (заст.) голови, а потім — почесним членом *Історичного товариства Нестора-літописця*, почесним членом Черніг. стат. к-ту та *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* (сприяв її створенню). Належав до кола ініціаторів видання ж. «*Киевская старина*», а 1890—91 був редактором цього журналу.

Не раз обирався в повітові й губернські земські установи (див. *Земства*). 1868—1902 — член Конотопського повітового земства, 1874—82 — представник Конотопського земства на губернських земських зборах. За домовленістю з братами віддав родинну садибу і будинок в с. Гирявка для облаштування школи з безоплатним навчанням там сел. дітей; після її відкриття (восени 1879) допомагав їй матеріально. 1890 з нагоди 25-річчя запровадження земських установ на Чернігівщині за постановою Конотопського повітового земства підготував «Памятную книжку Конотопского земства» за 1865—90 (опубл. в Києві 1890).

У своїй наук. творчості спирався на ідеї позитивістської історіографії (див. *Позитивізм в історичній науці*) з характерними для неї документалізмом, критичним осмисленням істор. фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження. Під впливом цих ідей започаткував в Україні нові напрями істор. досліджень — істор. бібліографію, історіографію, дипломатику та *сфрагістику* (див. *Спеціальні історичні дисципліни*). Зокрема, питанням укр. історіографії присвятив серію статей під заг. назвою «Прежние изыскатели малорусской старины» (у рамках цього проекту опублікував нариси про двох дослідників історії України — Я.М.*Марковича* і О.*Мартоса*, а також окремі розвідки про ін. дослідників укр. історії та збирачів укр. пам'яток). Став засновником в укр. істор. науці критичного підходу до оцінки родовідних легенд (опублікував статті про П.*Полуботка* і М.*Ханенка*, а також нариси з історії родів укр. *козацької старшини* в серіях «Очерки малороссийских фамилий» і «Люди Старой Малороссии»; дослідив процес перетворення козац. старшини в *дворянство*).

Опублікував (у газетах, журналах, як додатки до своїх праць і в окремих збірках) велику кількість актових та історико-стат. документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів із сімейних архівів. Серед них: «Сулимовский архив», «Мотыжинский архив», «Черниговская летопись по новому списку», «Дневник Н.Ханенка», «Дневник Якова Марковича», «Малороссийские переписные книги 1666 года». Розробив методичні засади практичної археографії, вдосконалив правила публікації документів.

Започаткував дослідження соціально-екон. історії *Лівобережної України* 2-ї пол. 17—18 ст., Укр. козац. д-ви (називав її Старою Малоросією). Дотримуючись народницького напряму (див. *Народницький напрям в українській історіографії*), критикував романтичне козакофільство (див. також *Романтизм*). Досліджував життя різних станів укр. сусп-ва (*селянства, козацтва, духовенства*), історію Укр. козац. д-ви, укр. етнічну ідентичність. Був одним із зачинателів шевченкознавчої мемуаристики і біографістики (1861, одразу після смерті поета, опублікував статтю про останній день його життя, 1862 видав матеріали до його біографії, а також листи Г.Честахівського, в яких ішлося про події, пов'язані з похованням Т.Шевченка).

Зібрав значну колекцію рукописів (бл. 20 тис.) і б-ку (більше 1 тис. назв). Передав їх 1901 б-ці Київ. ун-ту (нині вони частково зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ) та заповів Черніг. музеєві В.Тарновського (див. *Музей українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства*).

П. у м. *Київ,* похований у с. Гирявка.

На відзначення заслуг у розвитку земської справи члени Конотопського повітового земства 21 вересня 1902 прийняли рішення про увічнення його пам'яті заснуванням премії ім. О.Лазаревського в розмірі 300 *рублів* за кращу працю з історії України й асигнували 100 руб. на виготовлення його портрета для земства.

Праці: Указатель источников для изучения Малороссийского края. СПб., 1858; Последний день жизни Т.Г. Шевченка. «Северная пчела», 1861, № 48; Детство Шевченка: Материал для биографии его. «Основа», 1862, № 3; Малороссийские посполи-

тые крестьяне (1648—1783): Историко-юридический очерк по архивным источникам. «Записки Черниговского губернского статистического комитета», 1866, кн. 1 (2-ге вид. — «Руська історична бібліотека», т. 22. Львів, 1903, т. 23; 3-тє — К., 1908); Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. «Основа», 1862, № 5; Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии. «Записки Черниговского губернского статистического комитета», 1868, кн. 2; Очерк из быта Малороссии в XVII в. (1. Приходское духовенство. 2. Монахи). «Русский архив», 1871; Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. «Русский архив», 1875—76, т. 1—3; Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674—1758). «Исторический вестник», 1880, № 2; Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века. «Русский архив», 1880, № 1; Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII вв. К., 1884 (редактор); Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. «Приложение к журналу "Киевская старина"», 1884—86; Описание Старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII ст. К., 1890 (редактор); Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). «Киевская старина», 1890, № 4—6; Описание Старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767), ч. 1—3. К., 1893—97; Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727 гг.). «Киевская старина», 1895, № 7/8; Малороссийские переписные книги 1666 года. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». К., 1899, кн. 13, отд. 3 (редактор); Описание Старой Малороссии, т. 3: Полк Прилуцкий. К., 1902.

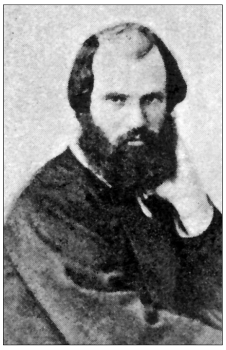

Я.М. Лазаревський.

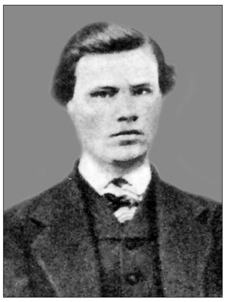

І.М. Лазаревський.

Літ.: *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. В кн.: Український археографічний збірник, т. 2. К., 1927; *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902) (матеріали до його біографії). «Україна», 1927, кн. 4; *Грушевський М.С.* Двадцять п'яті роковини смерті О.М. Лазаревського: Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. Там само; *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834—1902) і українське родознавство. «Рід та знамено», 1947, № 4; *Марченко М.І., Полухін Л.К.* Видатний історик України О.М. Лазаревський. К., 1958; *Гуменюк М.П.* Библиографическая деятельность А.М. Лазаревского. В кн.: Советская библиография, вып. 4. М., 1960; *Сарбей В.Г.* Невідомі праці О.М. Лазаревського. «УІЖ», 1958, № 5; *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. К., 1961; *Сороковська С.В.* Перший український бібліограф-історик (О.М. Лазаревський). «УІЖ», 1969, № 2; *Швидько Г.* О.М. Лазаревський (до 150-річчя з дня народження). Там само, 1984, № 6; Олександр Матвійович Лазаревський. 1834—1902: Матеріали до біобібліографії. К., 1994; *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського. В кн.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 1997; *Його ж.* Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі. В кн.: Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. М.П. Ковальського. Острог—Нью-Йорк, 1999; Лазаревський Олександр Матвійович. 1834—1902: Матеріали та доповіді науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського, 20—22 жовтня 1994 р. Київ—Чернігів, вип. 1. К., 2003; *Герасименко Н.* Проблеми спеціальних історичних дисциплін у науковій спадщині О. Лазаревського. В кн.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. К., 2004; *Її ж.* Олександр Лазаревський. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст. К., 2005; *Її ж.* Епістолярні джерела у науковій спадщині О.М. Лазаревського. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 17. К., 2007.

Н.О. Герасименко.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКІ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід. Походить від *козаків* Лазоренків, які за реєстрами 1711 і 1736 були приписані до Конотопської сотні *Ніжинського полку*. Одна з відомих гілок цього роду була заснована *військовим товаришем* **Ананієм** Лазоренком. Його онук — **Степан Леонтійович** (р. н. невід. — п. 1803) — став конотопським кушніром, купив 1761—73 землю у м. *Конотоп*, вернувся в стан козаків і змінив прізвище на Лазоревський як на більш шляхетне.

Після ліквідації укр. козац. державності і видання 21 квітня 1785 імп. *Катериною II* «Грамоти на права, вольности и преимущества российского дворянства», т. зв. *Жалуваної грамоти дворянству*, Степан Леонтійович 10 жовтня 1786 за рішенням *дворянських зборів Новгород-Сіверського намісництва* отримав спадкове *дворянство* за військ. службу предків і був внесений з нащадками у 2-гу частину дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва. Проте в

Брати Ф.М. та М.М. Лазаревські. Картина роботи Т. Шевченка. Оренбург, 11 грудня 1849.

1790-х рр., із запровадженням у *Російській імперії* значних обмежень щодо зарахування до дворянського стану, насамперед через обов'язкове затвердження прав на дворянство Правительствуючим Сенатом, Лазоревський та його діти втратили права на дворянство.

Найвідомішим нащадком Степана Леонтійовича став **Ілля Степанович** (1758—1806) — *канцелярист* Конотопського сотенного правління та Ніжинської полкової канцелярії (1770—80), *значковий товариш* Ніжинського полку (1780), суддя м. Конотоп (1782), чиновник Конотопського повітового казначейства (1783—91), *возний* та *коморник* Конотопського пов. (1797—1806). Мав чин колезького реєстратора.

Його син — **Матфтей (Матвій) Ілліч** (1788—1857) — отримав домашню освіту. Служив у конотопських *підкоморському суді* та повітовому суді (1797—1832). Під час служби змінив прізвище на Лазаревський. 1832 вийшов у відставку з чином титулярного радника і цього ж року був обраний засідателем Конотопського повітового суду. За організацію виборів дворянства (1836) нагороджений орденом св. Володимира 4 ст., завдяки чому 20 травня 1836 на підставі рішення Черніг. дворянських зборів вернув своєму родові право на спадкове дворянство (рід Л. було внесено до 3-ї частини дворянської родовідної книги *Чернігівської губернії*). Написав мемуари «Памяти мои», у них: висвітлюються події в *Лівобережній Україні* кінця 18 — 1-ї

пол. 19 ст. (ліквідація укр. козац. державності та інкорпорація укр. земель до складу Рос. імперії); йдеться про значні зміни в усіх сферах тогочасного укр. сусп-ва; наведено характеристику укр. гетьманів та рос. генерал-губернаторів, правителів Лівобереж. України. Мав 6 синів та 2 доньки. Один з його синів — **Василь Матвійович** (26.02.1817—28.04.1890) — став перекладачем, белетристом (див. В.*Лазаревський*).

Його другий син — **Михайло Матвійович** (1818—03.05.1867) — закінчив Ніжинську г-зію (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*), службу почав у Черніг. палаті цивільного суду (1838—40), потім працював у м. Оренбург (нині місто в РФ), де 1847 познайомився з Т.*Шевченком*, який на той час був туди засланий (згодом переведений в Орську фортецю). Знайомство перейшло в дружбу, яка тривала до смерті поета. 1850 служив чиновником з особливих доручень при петерб. цивільному губернаторові та радником Петерб. губернського правління. Від кінця 50-х рр. 19 ст. і до смерті — управитель справами й маєтками графа О.Уварова.

Третій син Матвія Ілліча — **Федір Матвійович** (1820—90) — закінчив Черніг. г-зію та Харків. ун-т. Служив спочатку в канцелярії Черніг. губернської управи, потім — в Оренбурзькій прикордонній комісії, від 1860 — управляючий удільної контори в м. Орел (нині місто в РФ), 1870—83 — управляючий Ставропольськими удільними маєтностями.

Четвертий син — **Яків Матвійович** (1829—80) — навч. в Конотопському повітовому уч-щі, потім — у Полтав. кадетському корпусі, звідки переведений у Дворянський полк (військово-навч. заклад) С.-Петербурга. 1851 залишив військ. службу, жив у С.-Петербурзі, потім — у м. *Керч*. Працював у Керченському археол. музеї, брав участь в археол. розкопках біля міст Керч та *Новомосковськ* (Катеринославщина). Від 1862 — управляючий *Лівадією* (літнім палацом імператорської сім'ї).

П'ятий син — **Іван Матвійович** (1836—87) — навч. в Конотопському повітовому уч-щі та Ніжинській г-зії. 1860 закінчив

М.М. Лазаревський.

юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Працював секретарем у Орловському сел. присутствії (1861—65), а з 1869 — у присутствії в сел. справах губерній Царства Польського у *Варшаві* (1874 переведене до С.-Петербурга). Дослужився до чину дійсного статського радника. Був одним з упорядників збірника «Собрание важнейших памятников по истории Русского права». Його син — **Микола** (див. М.*Лазаревський*) — став правознавцем, був сенатором 1-го департаменту Сенату (1917).

Шостий син — **Олександр Матвійович** (08.06.1834—02.04.1902; див. О.*Лазаревський*) — став істориком, написав більш ніж 400 наук. праць з історії України. Одна з його доньок — **Ганна Олександрівна** (1868 — р. с. невід.) — вийшла заміж за Тихона Осадчого, згодом — відомого вченого-економіста. Померла в м. Конотоп. Ще одна його донька (від другого шлюбу) — **Катерина Олександрівна** (1879—1940; див. К.*Лазаревська*) — стала істориком, археографом. Один з його синів — **Борис Олександрович** (26.03.1871—24.09.1936) — був письменником, другий син — **Гліб Олександрович** (14.05.1877 (у власноручно заповненій анкеті від 23 травня 1943 і автобіографії від 3 травня 1943 — 14 (26).05.1879) — 15.01.1949; див. Г.*Лазаревський*) — літературознавцем.

Син Гліба Олександровича — **Олександр Глібович** (1910—2003) — 1935 разом з матір'ю був репресований, засуджений на 5 років позбавлення волі і засланий до Сибіру. Під час окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) воював (з 1942) на Ленінгр. фронті. За фахом — будівельник. Після війни працював у Мін-ві комунального госп-ва УРСР нач. відділу зовнішнього благоустрою Управління благоустрою і зелених зон. Від 1976 — на пенсії. Почав займатися літ. діяльністю. Написав спогади, видані 2001 під назвою: «Настоящему с памятью о прошлом». В них, окрім опису власного життя, йдеться про події в СРСР 30—40-х рр. 20 ст.

Син Олександра Глібовича — **Олександр Олександрович** (13.08.1948—27.08.2009). Закінчив Київський автомобільно-дорожній ін-т (1967—73), Моск. держ. ун-т (1989—92) і Міжнар. академію консалтінгу та оцінки (1997—90).

1978—2005 працював у містах Сургут, Нижньовартівськ, Мегіон, Самара (усі нині РФ).

Від 2002 — на пенсії.

У 2002—05 був головою Самарського обласного Укр. національно-культ. центру «Промінь». З нагоди 15-річниці незалежності України указом Президента України від 17 серпня 2006 нагороджений званням «Заслужений працівник культури України».

Член Союзу професійних літераторів Росії (з 2003), лауреат премій О.Лазаревського (заснованих Конотопською міською радою). Автор праць про родину Лазаревських і Т.Шевченка та упорядник мемуарів Матвія Ілліча, Олександра Матвійовича, Гліба Олександровича та Олександра Глібовича Лазаревських (разом з І.Забіякою).

Від 2005 проживав у м. Київ.

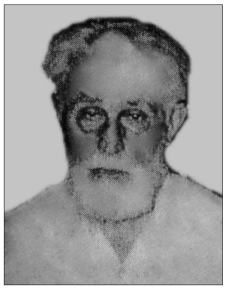

О.Г. Лазаревський.

О.О. Лазаревський.

Дж.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 1, спр. 68382, 68383, 68384, 68385, 68387, 68388 та ін.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 26, оп. 4, спр. 59, спр. 178; Науковий архів Президії Національної академії наук України, ф. 251, оп. 31, спр. 256 (особова справа Г.О. Лазаревського).

Літ.: *Лазаревский О.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских. В кн.: Український археографічний збірник, т. 2. К., 1927; *Лазаревский М.* Памяти мои. Там само; *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських. Там само; *Лазаревський Г.О.* Київська старовина. Спогади. «Українська література», 1943, № 7, 8/9, 10/11, 12; 1944, № 1, 2, 3/4, 5/6, 7/8, 9/10, 11; *Хорунжий Ю.* Півтораста літ

П.І. Лазаренко.

родини Лазаревських. «Дніпро», 1991, № 6; Історія Національної академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Русские писатели. 1800—1917: Биографический словарь, т. 3. М., 1994; *Забіяка І.М.* Мемуари чотирьох поколінь роду Лазаревських як історичне джерело. В кн.: Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)». Глухів, 1996; *Лазаревський А.А.* Pro domo sua. Про мой дом. Мегион, 1999; *Воронов В.І.* Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу. В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2000; *Лазаревский А.Г.* Настоящему — с памятью о прошлом. К., 2001; *Лисий І.* Нащадки великого історика. В кн.: Лазаревський Олександр Матвійович. 1834—1902: Матеріали та доповіді науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського, 20—22 жовтня 1994 р. Київ—Чернігів, вип. 1. К., 2003; *Юркова О.* Лазаревська Катерина Олександрівна. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський. «УІЖ», 2004, № 4, 5; *Її ж.* До історії дворянства роду Лазаревських. «УІЖ», 2006, № 5.

Н.О. Герасименко.

ЛАЗАРЕ́НКО Антон (р. н. і р. с. невід.) — запороз. полковник. За наказом запороз. *гетьмана* К.*Андрієвича* на поч. 1625 разом з полк. Я.*Чигиринцем* керував антиунійно спрямованою силовою акцією *козаків* у *Києві*. Приводом до виступу стали чутки про нібито «запечатування» правосл. церков й антиправосл. наміри та дії членів Київ. *магістрату*. Під час акції козаки вбили правосл. священика І.*Юзефовича*, схопили і згодом стратили київ. *війта* Ф.*Ходику*, від їхніх дій постраждали також магістратські урядники, яких було запідозрено в потуранні унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Ці події набули широкого розголосу в політ. колах *Речі Посполитої* (польс. уряд скористався ними для політ. тиску на козаків під час укладення *Куруківської угоди 1625*), а також Рос. д-ви. Подальша доля Л. невідома.

П.М. Сас.

ЛАЗАРЕ́НКО Євген Костьович (Костянтинович; 26(13).12.1912—

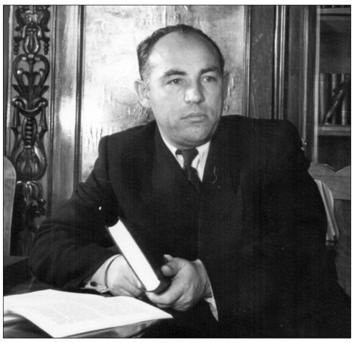

Є.К. Лазаренко.

01.01.1979) — вчений-мінералог, педагог, організатор науки і подвижник укр. к-ри. Академік АН УРСР (1969; нині *Національна академія наук України*). Д-р геолого-мінералогічних наук (1948), професор (1948), засл. діяч н. УРСР (1961). Н. в м. *Харків* у сім'ї робітника. 1934 закінчив геологічно-геогр. ф-т Харків. ун-ту, 1937 — аспірантуру при ньому. 1937 захистив канд. дис. з мінералогії свинцево-цинкових покладів Нагольного кряжу (Донбас). 1938—44 працював: геологом у різних геол. установах, доцентом Воронезького ун-ту, наук. співробітником Уральського філіалу АН СРСР. 1944, після звільнення УРСР від окупації (див. *Друга світова війна*), переїхав до *Львова*. Займав посади: доцента і декана геол. ф-ту, професора, зав. кафедри Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*). 1947 захистив докторську дис. 1949 став проректором Львів. ун-ту. Від 1951 — чл.-кор. АН УРСР. 1951—63 — ректор Львів. ун-ту. У той час при ун-ті діяла літ. студія «Франкова кузня» для письменників-початківців, серед яких були Д.Павличко, Роман Іванчук, Володимир Маняк та ін. Під кервом і за безпосередньою участю Л. створений музей І.Франка в Криворівні, музей М.Шашкевича у Підлиссі, проводилися щорічні Шевченківські вечори, урочистості, наук. сесії, відзначалися ювілейні дати Т.Шевченка, Л.Українки та ін. укр. письменників, організовано чимало ін. заходів, що стимулювали розвиток нац. к-ри.

1958 був обраний головою постійної комісії мінералогії і геохімії Карпатсько-Балканської асоціації. Від 1969 — дійсний член АН УРСР. 1969—71 — дир., зав. відділу Ін-ту геол. наук АН УРСР. Від 1972 — зав. відділу Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Опублікував понад 200 наук. праць, присвячених заг. і регіональній мінералогії, у т. ч. 8 монографій і 3 підручники, серед них перший підручник для вузів з мінералогії у 3-х т., виданий укр. мовою. Розробив кристалохімічну номенклатуру і класифікацію мінералів глин, що стала загальновживаною. Під його кервом проводилося систематичне мінералогічне вивчення території УРСР, були відкриті нові мінералогічні види — донбасит і тарасовит. У співавт. склав українсько-російсько-англ. мінералогічний словник (1975). 1970 — голова Укр. мінералогічного т-ва, від 1971 — віце-президент Всесоюзного мінералогічного т-ва. Був почесним членом багатьох вітчизн. і зарубіжних мінералогічних т-в, почесним д-ром Люблінського ун-ту ім. М.Кюрі-Складовської (Польща).

Нагороджений 2-ма орденами «Знак Пошани», Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Мельничук Ю.* Ректор університету. «Жовтень», 1962, № 12; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Павлишин В., Галабурда Ю.* Від надр ключі нащадкам передав: До 80-річчя з дня народження Євгена Лазаренка. «Вечірній Київ», 1993, 15 січня.

Г.С. Брега.

ЛАЗАРЕ́НКО Павло Іванович (н. 23.01.1953) — держ. і громад. діяч. Н. в с. Вільне (нині с. Карпівка Широківського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. 1978 закінчив Дніпроп. с.-г. ін-т і набув спеціальність агронома. Від 1979 очолював колгосп ім. М.Калініна Новомоск. р-ну в Дніпроп. обл.

Від серед. 1980-х рр. займався підприємницькою діяльністю. 1992 обраний нар. депутатом ВР України від Дніпроп. обл. У березні 1992 призначений представником Президента України в *Дніпропетровській області*. 1994 обраний головою Дніпроп. обласної ради нар. депутатів. Цього ж року захистив дис. на звання канд с.-г. наук на тему: «Агро-

экологические основы выделения земледельческих районов на территории Днепропетровской области».

5 вересня 1995 — 27 травня 1996 — 1-й віце-прем'єр-міністр України в уряді Є.*Марчука.* 28 травня 1996 — 2 липня 1997 — Прем'єр-міністр України.

Після звільнення з посади Прем'єр-міністра України обраний (1998) нар. депутатом ВР України за списком партії «Громада», яку створив і очолив. Став лідером однойменної депутатської фракції. Потому з родиною виїхав за кордон. 20 лютого 1999 прибув до Нью-Йорка (США). Звинувачений амер. властями у відмиванні грошей. 2009 засуджений до 97 місяців позбавлення волі.

Тв.: Україна — останній шанс: Стратегія національного порятунку. К., 1998.

Літ.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

В.В. Головко.

ЛА́ЗАРЄВ Борис Георгійович (06.08.1906—20.03.2001) — фізик, академік АН УРСР (1951; від 1994 — *Національна академія наук України*). Засл. діяч н. УРСР (1966). Н. в с. Миропілля (нині село Краснопільського р-ну Сум. обл.). 1930 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. Деякий час працював у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), потім — у Свердловську нині м. Єкатеринбург, РФ). Спільно з Л.*Шубниковим* відкрив ядерний парамагнетизм твердого водню (1936). Від 1937 працював у Харків. фізико-тех. ін-ті (з 1938 — зав. лабораторією, згодом — зав. відділом ін-ту, 1988—2001 — радник при дирекції).

Проводив наук. дослідження в галузі фізики твердого тіла й конденсованого стану речовини, фізики низьких температур, кріогенної і вакуумної техніки. Спільно з О.*Галкіним* відкрив детекторні властивості надпровідників (1948), з Б.*Вєркіним* — ефект де Хааса—ван Альфена в широкого кола металів (1949—51), незалежно від М.Брандта — перехід $2^{1}/_{2}$-го роду в металах при пружних деформаціях (1963—65). Розробив зі співробітниками низку надпровідних соленоїдів із сильними магнітними полями та високовакуумних конденсаційних насосів, метод розділення ізотопів гелію та одержання температур нижче 1 К. Створив наук. школу.

Лауреат Держ. премії СРСР (1951), Держ. премії УРСР (1982). Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1996), орденом «За заслуги» 3-го ст. (1999).

П. у м. *Харків.*

Праці: Жизнь в науке. Избранные труды. Воспоминания. Х., 2003.

Літ.: Борис Георгиевич Лазарев. К., 1986.

Ю.О. Храмов.

ЛА́ЗАРЄВ Михайло Петрович (14 (03).11.1788—23(11).04.1851) — моряк, флотоводець, військ. і держ. діяч *Російської імперії*, генерал-ад'ютант (1833), адмірал (1843). Член *Одеського товариства історії та старожитностей*, почесний член Рос. геогр. т-ва. Зі старовинного дворянського роду. Н. в м. Владимир (нині місто в РФ). 1800 вступив до Мор. кадетського корпусу в м. *Санкт-Петербург.* Учень П.*Гамалії.* Навесні 1803 став гардемарином, восени відряджений стажуватися на брит. флот, плавав Атлантикою, Індійським і Тихим океанами. 1805 отримав чин офіцера. 1808 повернувся на Балт. море, склав додатковий іспит на мічмана. Потому воював проти англо-швед. флоту, потрапив до полону (утримувався там майже рік). Від 13 (1) лютого 1811 — лейтенант. 1812 брав участь у мор. антинаполеонівській кампанії, був у складі загону, який атакував м. Данциг (нині м. Гданськ, Польща). 1813—16, командуючи судном «Суворов» Російсько-амер. компанії, здійснив навколосвітній похід (1814 південніше о-вів Кука відкрив атол, дав йому ім'я — на честь свого корабля — Суворов).

1819 як командир 530-тоннажного військ. шлюпа «Мирный» включений урядом до пошукової н.-д. Пд. експедиції, спорядженої обійти навколо світу під кер-вом капітана більшого (водомісткість 900 т) й швидшого флагмана «Восток» Ф.Белінсгаузена. В її складі став першовідкривачем кількох островів неподалік Антарктиди, а 28 (16) січня 1820 — самого того континенту. 1821 удостоєний звання капітана 2-го рангу. 1822—25 командував вітрильником «Крейсер», утретє здійснив подорож навколо світу.

1825 — капітан 1-го рангу, 1826 очолив 12-й флотський екіпаж і лінкор «Азов», потім — штаб середземномор. ескадри Л.*Гейдена.* Герой Наваринської битви 20 (8) жовтня 1827, коли англо-франко-російські з'єднання здолало турецько-єгип. флотилію під грец. берегом. Відтоді — контр-адмірал. Забезпечував блокаду протоки Дарданелли під час *російсько-турецької війни 1828—1829* (до укладення *Адріанопольського мирного договору 1829*).

1829 введений до К-ту з поліпшення флоту, від кінця цього ж року керував бригадою балт. кораблів. 1832 — нач. штабу Чорномор. флоту та портів у *Миколаєві*, *Севастополі*, *Херсоні* й на р. Дунай. На поч. 1833 очолив угруповання рос. суден — 4 лінкори, 3 фрегати, корвет і бриг — у поході до *Османської імперії*, а потім — ескадру, що мала завдання підтримати султана Магмуда II у конфлікті з єгип. пашею Мухаммедом Алі. Прибуттям до місцевості Буюкдере (поблизу *Стамбула*) сприяв укладенню 8 липня (26 червня) 1833 Ункар-Ісклесійської угоди, згідно з якою Осман. імперія гарантувала 8 років вільного доступу чорноморців до протоки Босфор і водночас забороняла просування антирос. сил крізь Дарданелли.

1833 — віце-адмірал, виконував обов'язки гол. командира Чорномор. флоту та портів, а також миколаїв. і севастопольського військ. губернатора (31 грудня 1834 за ст. ст. затверджений імп. *Миколою I* на цих посадах). 1838—41 відрядив десанти на узбережжя Кавказу (за координації тих операцій з М.*Раєвським*-молодшим). Залучив до прикордонної мор. служби *Азовське козацьке військо.* Розгорнув інтенсивну модернізацію озброєння, розвивав кораблебудування в *Миколаєві* та *Севастополі,* водночас займався реконструкцією та благоустроєм цих міст, переймався спорудженням нових плавальних засобів для Чорного моря, у т. ч. парових. Особливу увагу приділяв бойовій підготовці підлеглих. Опікувався Севастопольською мор. б-кою (його донька Тетяна 1890 передала туди понад тисячу його книг).

Кавалер орденів св. Георгія 4-го ст. (1817), св. рівноапостоль-

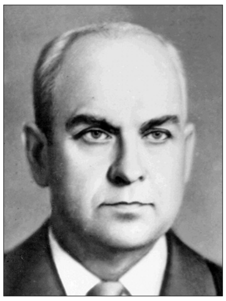

Б.Г. Лазарєв.

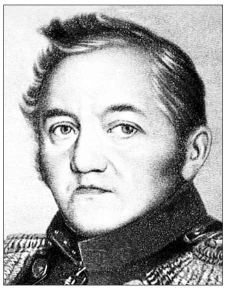

М.П. Лазарєв.

ного кн. Володимира 4-го (1822), 3-го (1825), 2-го (1833) і 1-го (1845) ступенів, св. Анни (1830), св. кн. Олександра Невського (1837) із діамантовими знаками до нього (1842), св. апостола Андрія Первозваного (1850). Нагороджений срібною пам'ятною медаллю за участь у *Війні 1812*, англ. орденом Бані та французьким св. Людовіка (1827), турец. орденом Півмісяця й золотою медаллю з алмазами та портретом султана Магмуда II в діамантах (1833), грец. командорським хрестом Спасителя (1835), великими грошовими сумами від царя.

1845 тяжко захворів. На поч. 1851 за наполяганням медиків переїхав до *Одеси*, у лютому дістав дозвіл царя на лікування за кордоном.

П. у м. *Відень*. Похований 19 (7) травня 1851 на севастопольському Центр. пагорбі (згодом там було побудовано Володимирський собор, у склепі якого поряд з Л. пізніше поховано також В.*Корнілова*, В.*Істоміна*, П.*Нахімова*).

У Севастополі, перед Лазарєвськими казармами, 21 (9) вересня 1867 йому було врочисто відкрито пам'ятник (1928 знесений; модель збережено в петерб. Рос. музеї). Його іменем названо берег, затоку, шельфовий льодовник, гори в Антарктиді, море в Атлантичному океані, 2 роги у Тихому океані, острів Аральського моря (1849 відкритий О.*Бутаковим*, Т.*Шевченком* та їхніми супутниками по тодішніх мандрах), с-ще Лазарєвське на Кавказ. узбережжі — на місці колиш. форту Лазарєв при р. Псезуапе (нині — у Краснодарському краї, РФ), низку ін. геогр. об'єктів.

Старший брат Л. — Андрій (1787—1849) — дослужився до чину віце-адмірала, молодший — Олексій (1793 — р. с. невід.) — став контр-адміралом, обіймав Керч-Єнікальське градоначальство 1850—51.

Літ.: [*Новосильский П.М.*] Южный полюс: Из записок бывшего морского офицера. С картою и двумя портретами. СПб., 1853; *Закревский Н.* Черноморский флот в Константинопольском проливе. «Морской сборник», 1863, № 4; *Афанасьев Д.* Открытие памятника адмиралу М.П. Лазареву. «Морской сборник», 1867, № 10; *Муравьев Н.Н.* Русские на Босфоре в 1833 году. М., 1869; *Завалишин Д.И.* Кругосветное плавание фрегата «Крейсер» в 1822—1825 гг. под командою Михаила Петровича Лазарева. «Древняя и новая Россия», 1877, т. 2—3; *Истомин В.К.* Михаил Петрович Лазарев. «Русский архив», 1881, кн. 2; *Хрипков А.П.* Рассказы о М.П. Лазареве. «Русский архив», 1883, кн. 2; Общий морской список, ч. 7. СПб., 1893; *Коргуев Н.* Русский флот в царствование императора Николая I. «Морской сборник», 1896, № 7; *Афанасьев Д.М.* К истории Черноморского флота: с 1816 по 1853 г. «Русский архив», 1902, № 1, 2; *Г-в Б.* Лазарев, Михаил Петрович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии. «Морской сборник», 1918, № 1—12; *Шокальский Ю.М.* Столетие со времени отправления русской антарктической экспедиции под командой Ф. Беллинсгаузена и М. Лазарева. «Известия Государственного Русского географического общества», 1928, вып. 2; *Мордвинов Р.Н.* Флотоводец Михаил Петрович Лазарев. В кн.: Новаторы русского флота. М., 1949; *Берг Л.С.* Русские открытия в Антарктике и современный интерес к ней. «Известия Всесоюзного географического общества», 1949, № 2; *Островский Б.Г.* О позабытых источниках и участниках антарктической экспедиции Беллинсгаузена—Лазарева. Там само; *Його ж.* Новое об историческом походе Беллинсгаузена—Лазарева в Антарктику. «Звезда», 1949, № 2; *Соколов А.В., Кушнарев Е.Г.* Три кругосветных плавания М.П. Лазарева. М., 1951; *Шведе Е.Е.* Открытие Антарктиды русскими мореплавателями. М., 1952; М.П. Лазарев: Документы, т. 1—3. М., 1952—61; *Никульченков К.И.* Адмирал Лазарев. М., 1956; *Масленников Б.Г.* Морская карта рассказывает. М., 1986; *Аммон Г.А.* Морские памятные даты. М., 1987; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. Калининград, 1990; *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* Потомству в пример. Симферополь, 1999; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Андриенко В.Г.* До и после Наварина. М.—СПб., 2002; Черноморский флот России. Симферополь, 2002; Штаб Российского Черноморского флота (1831—2001 гг.): исторический очерк. Симферополь, 2002; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота, XIX — начало XX века, т. 2. М.—СПб., 2004.

П.Г. Усенко.

ЛАКО́ТА Григорій (н. 31.01.1883 — п., згідно з довідкою з архіву СБУ, 04.11.1950) — єпископ *Української греко-католицької церкви*, реліг. і громад. діяч, богослов, історик церкви. Д-р богослов'я (1913), професор (1913). Н. в с. Голодівка (нині с. Задністряни Самбірського р-ну Львів. обл.) в сел. родині Івана Григоровича Лакоти і його дружини Єфросини Петрівни (Кавалець). Початкову освіту здобув у рідному селі та м-ку Комарно (нині місто Городоцького р-ну Львів. обл.). Від 1895 навч. в Академічній г-зії м. *Львів*, після її закінчення вирішив стати священиком і теологом. 1903—08 поєднував навчання у Львів. духовній греко-катол. семінарії та на богословському ф-ті ун-ту Яна Казимира. 30 жовтня 1908 рукоположений на священика у м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) і приступив до пастирської діяльності в с. Тростянець поблизу м. Яворів. У березні 1909 йому було довірено обов'язки особистого душпастиря глави Перемишльської греко-катол. єпархії єпископа К.Чеховича, які він поєднував з обов'язками помічника катехита г-зії в м. Перемишль. У жовтні 1910 — червні 1913 мешкав у м. *Відень*, працюючи в Ін-ті св. Августина (Augustineum) при Віденському ун-ті над дис. «Значіння нагірної проповіді у св. Матея», водночас служив вікарним священиком церкви св. Варвари. Здобувши ступінь доктора теології, повернувся до Перемишля, де був призначений на посаду професора греко-катол. духовної семінарії. У вересні 1914 перед наступом рос. військ (див. *Перша світова війна*) виїхав до Словенії, мешкав поблизу м. Любляна. Повернувшись у *Галичину*, з червня 1915 служив парохом у с. Гусаків

Єпископ УГКЦ Григорій Лакота.

(нині село Мостиського р-ну Львів. обл.). Від жовтня 1916 працював викладачем Перемишльського богословського ін-ту. 1918—26 займав посаду ректора Перемишльської греко-катол. духовної семінарії. Ці обов’язки поєднував з пастирською діяльністю (1921—24 очолював парафію в с. Дорожин під Перемишлем; 1924 став генеральним вікарієм, 1925 — архіпресвітером єпархіальної капітули, 1926 — єпископом-помічником Перемишльської греко-катол. єпархії). З початком *Другої світової війни* за дорученням єпископа Й.Коциловського переїхав до м. Ярослав (Польща), звідти здійснював керівництво зх. частиною єпархії, що була окупована нім. військами. До Перемишля повернувся наприкінці червня 1941, після відступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на сх. під натиском військ *вермахту*. В ході узгоджених дій польс. і рад. органів влади після звільнення Польщі від нім. окупації був депортований (28 червня 1946) з Перемишля до Львова, де в серпні того ж року, незважаючи на наявність у нього офіц. документів на переселення, був затриманий органами держ. безпеки за звинуваченням у нелегальному перебуванні на території *СРСР* й спочатку ув’язнений у внутр. тюрмі Львів. обласного управління МДБ УРСР, а потім етапований до Києва. Прибувши до Києва, в перший день слідства — 22 серпня 1946 — був ознайомлений з текстом пред’явленого йому обвинувачення. Там зазначалося, що «Лакота Григорій Іванович достатньо викривається в тому, що, будучи єпископом-суфраганом Перемишльської уніатської греко-католицької єпархії, впродовж ряду років активно здійснював антирадянську політику Ватикану. Крім того, він провадив активну націоналістичну роботу, спрямовану на створення т. зв. Самостійної України. В період окупації України німцями Лакота разом з духовенством уніатської церкви здійснював організовану пособницьку діяльність на користь німецьких загарбників». Упродовж наступних 6 місяців утримувався у в’язниці МДБ УРСР, а потім, незважаючи на бездоказовість звинувачень, засуджений трибуналом Укр. округу військ МВС СРСР, що 19—21 лютого 1947 розглядав групову справу єпископів та священиків Перемишльської єпархії УГКЦ, до 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з конфіскацією всього особистого майна.

Помер у шпиталі табору Абезь (неподалік м. Воркута Комі АРСР; нині Республіка Комі, РФ).

24 квітня 2001 у *Ватикані* проголошено декрет про мучеництво Л. Обряд його беатифікації здійснено 27 червня 2001 у м. Львів за участю папи *Іоанна Павла II*.

Праці: Зібрані історичні праці. Перемишль, 2003; Зібрані послання та проповіді. Перемишль, 2005.

Літ.: *Stępień* S. Represje wobec kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej. В кн.: Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 2. Przemyśl, 1994; *Stępień* S. Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji Przemyskiej w latach 1918—1939. В кн.: Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 3. Przemyśl, 1996; *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава, 1939—1950. Львів, 2005; Ліквідація УГКЦ (1939—1946): Документи радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2006; Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944—1989, t. 1. Przemyśl, 2007.

Н.С. Рубльова.

ЛАМА́НСЬКИЙ Володимир Іванович (26.06.1833—19.11.1914) — рос. історик, славіст, геополітик і філософ. Академік Петерб. АН (1900). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім’ї службовця мін-ва фінансів, дворянина. Здобув освіту в 1-й Петерб. г-зії та на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту, який закінчив 1854. Учень акад. І.*Срезневського*. 1859 опублікував магістерську дис. «О славянах в Малой Азии, Африке и Испании», яка привернула увагу багатьох провідних науковців. Зокрема, М.*Костомаров* відгукнувся на неї рецензією, надрукованою в ж. «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России» (1859, № 5). 1862—64 здійснив подорож слов’ян. землями, її результатом стала серія публікацій, серед яких: «Сербия и южно-славянские провинции Австрии»; «Национальности итальянская и славянская в политическом и культурном отношениях» (1864). Л. обирав теми для своїх праць переважно не в межах історії якогонебудь одного народу, а в слов’янстві, яке розумів як єдиний, цілісний організм. Осн. ідеї його славістичних студій пов’язані з критикою існуючих в західноєвроп. науці думок про слов’ян та висуненням теорії двох відмінних за реліг., громадян. і моральним характером світів — греко-слов’янського і романо-германського. В одній з канонічних праць «Три мира Азийско-Европейского материка» (1892) він розвинув вчення стосовно трьох світів культ. людства — азійського, германо-романського і греко-слов’янського, що мали геогр., етногр. і культ. основи самостійного буття, при певній, проте, близькості двох останніх світів порівняно з першим. Від 1865 — зав. кафедри *Петербурзького університету*. 1871 захистив докторську дис. на тему: «Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе», підготовлену на багатому фактичному матеріалі про роль слов’ян в західноєвроп. к-рі. Від 1871 — професор Петербурзького ун-ту. Від 1872 викладав у Петерб. духовній академії, займав там кафедри рос. і церковнослов’ян. мов й історії рос. літератури. 1890 заснував етногр. ж. «Живая старина» і був (до 1900) його редактором. 1890—1900 читав у академії Генерального штабу лекції про сучасне становище слов’ян. Продовжував дослідження в галузі історії, філології, палеографії й етнографії слов’ян. Створив петерб. школу славістів («школа Ламанського»). В цілому опублікував бл. 400 праць. Приділяв увагу висвітленню життя і творчості відомих учених, серед яких М.Ломоносов, І.Срезневський, Й.Добровський, П.Шафарик та ін. Був одним з кер. багатотомного вид. «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» (1899—1914).

В.І. Ламанський.

П. у м. Петроград (нині м. С.-Петербург). Похований у Свято-Троїцькій Олександро-Невській лаврі (могила, однак, не збереглася).

Тв.: О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене, с филологическими и историческими примечаниями. СПб., 1864; Об историческом изучении греко-славянско-

го мира в Европе. СПб., 1871; Видные деятели западнославянской образованности в XV—XVII веках. «Славянский сборник», № 1, 1875; Новейшие памятники древнечешского языка. «Журнал Министерства народного просвещения», 1879, № 1—4, 8; 1880, № 6; Древнеславянский церковный язык. «Известия» II Отделения Академии наук, 1901, VI, 4; Славянское Житие Кирилла, как религиозно-эпическое произведение и исторический источник. «Журнал Министерства народного просвещения», 1903, № 3—7; 1904, № 1, 4; Пг., 1915.

Літ.: *Драганов П.Д.* Библиография учено-литературных трудов В.И. Ламанского и материалов для его биографии. В кн.: Новый сборник статей по славяноведению. СПб., 1905; *Шахматов А.А.* В.И. Ламанский. Пг., 1914; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960; *Сапрыкина О.В.* Академик В.И. Ламанский: «Патриарх русского славяноведения». «Новый исторический вестник», 2001, № 2.

Ю.А. Пінчук.

К.Й. Ламберт. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1819—1825.

ЛА́МБЕРТ Карл Йосифович (Йосипович), **де** (1772 або 1773 — 11.06(30.05).1843) — військовик, поміщик, держ. діяч, генерал-ад'ютант (1811), генерал од кавалерії (1823), сенатор (1826), граф *Російської імперії* (1836), мемуарист. Син генерала-емігранта франц. маркіза Генриха-Йосифа де Ламберта (р. н. невід. — п. 1808). На батьківщині був корнетом королів. гвардії. Разом з батьком 14 (3) лютого 1793 вступив на службу до рос. імп. *Катерини II*, зарахований секунд-майором Кінбурнського драгунського полку. 1794 у складі каральної з'єднання придушував очолене Т.*Косцюшком* повстання *Речі Посполитої*, став підполковником, був відзначений орденом св. Георгія 4-го ступеня. 1796—97 командував козац. полком у т. зв. Перському поході, спрямованому за Кавказ і Каспійське море. 1798 — полковник Стародубського кірасирського полку. Невдовзі усунутий з армії. 1799 покликаний до своєї частини, був у загоні генерал-лейтенанта О.Римського-Корсакова, направленому до Швейцарії проти експедиційних частин Франції. Під Цюріхом поранений у ногу. За відвагу 28 (17) грудня того року удостоєний чину генерал-майора та призначений шефом Рязанського кірасирського полку. 1800 його полк, згідно з розпорядженням імп. *Павла I,* був розформований, а сам він позбавлений посади — з правом носити мундир. 1801 імп. *Олександр I* зарахував його командиром Єлизаветградського гусарського полку.

1803 номінований шефом Олександрійського гусарського полку. 1806 поранений у кампанії проти сподвижників франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта, але залишився на полі битви. За мужність нагороджений орденами св. Георгія 3-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст., св. Анни 1-го ст. й прусським Червоного орла. Від 1811 — начальник кавалерійс. д-зії.

Герой *Війни 1812*, на її початку в ранзі командира корпусу в армії генерала від кавалерії О.*Тормасова* на *Волині* своєю кіннотою успішно атакував противника в напрямку Кобринщини, за це дістав золоту шаблю з алмазами та написом «За храбрость». 25 (13) липня здобув Брест (нині місто в Білорусі), проте невдовзі з підлеглими підрозділами вимушено відступив на лінію *Луцьк—Берестечко*. За переможну операцію під Городечно (нині с. Городечна Пружанського р-ну Брестської обл., Білорусь) 12 серпня (31 липня) підвищений до генерал-лейтенанта. Як начальник авангарду військ адмірала П.*Чичагова* восени здійснив раптовий удар на Мінськ (нині столиця Білорусі), звідти рушив на р. Березина (прит. Дніпра). Під час штурму м. Борисов (нині місто Мінської обл., Білорусь) 21(9) листопада тяжко поранений. Нагороджений орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 2-го класу. Після лікування 1814 повернувся до російських ЗС, командував гренадерським корпусом, разом з ним брав участь у наступі на Париж (Франція), з боями оволодівши передмістям франц. столиці — Бельвілем.

Улітку 1815 — командир гусарської д-зії, від осені 1816 — резервного корпусу. 11 вересня (30 серпня) 1825 через хворобу звільнений з посади. 13 (1) червня 1826 імп. *Микола I* включив його до складу Верховного кримінального суду, спеціально утвореного для покарання ув'язнених учасників *декабристів руху*. Входив до Ревізійної комісії для допитів звинувачуваних. Удостоєний орденів св. рівноапостольного кн. Володимира 1-го ст. й св. кн. Олександра Невського.

Автор спогадів, у т. ч. про Березинську переправу 1812.

Останні роки життя провів у власних маєтках, зокрема, мешкав у с. Циглерівка Костянтиноградського пов. Полтав. губ. (нині с. Соснівка Красноградського р-ну Харків. обл.), там і помер.

Мав 5 дітей. Його старший син — Йосип (1809—79) — дослужився до звань генерал-ад'ютанта і генерала від кавалерії, успадкував родинний циглерівський маєток із 19,6 тис. *десятин* землі. Молодший син — Карл (1815—65) — став одним із наближених до імп. *Олександра II* гвард. діячів, головою урядового Тимчасового розпорядчого к-ту з облаштування пд. військ. поселень (ліквідаційного), від 1861 був членом Держ. ради Рос. імперії, 1861—62 виконував у *Царстві Польському* обов'язки намісника та командуючого 1-ю армією в ранзі генерала від кавалерії.

Тв.: Из воспоминаний. В кн.: *Харкевич В.И.* 1812 год в дневниках, записках и воспоминаниях современников, вып. 4. Вильна, 1904.

Літ.: [*Михайловский-Данилевский А.И.*] Военная галерея Зимнего дворца. СПб., 1847; *Павловский И.* Граф К.О. Ламберт в с. Циглеревке. «Русская старина», 1874, № 12; Ламберт. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т. 4. СПб., 1889; Россия: Полное географическое описание нашего Отечества, т. 7. СПб., 1903; Военная галерея 1812 года. СПб., 1912; Ламберт. В кн.: Военная энциклопедия. СПб., 1914; Ламберт Карл Осипович. В кн.: Русский биографический словарь [т. 10]. СПб., 1914; *Борисова Т.М. та ін.* Історичні

та пам'ятні місця Харківщини. Х., 1966; Восстание декабристов: Документы, т. 17. М., 1980; *Тартаковский А.Г.* 1812 год и русская мемуаристика (Опыт источниковедческого изучения). М., 1980; *Глинка В.М., Помарнацкий А.В.* Военная галерея Зимнего дворца. Л., 1981; *Смирнов А.* Ламберт. В кн.: Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв., т. 7. М., 1996; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны. 1799—1815: Биографический энциклопедический словарь. М., 2003.

П.Г. Усенко.

ЛАН — 1) міра земельної площі. Назва походить від нім. Lehen, що означає — лен, ленний маєток. Термін поширився через посередництво польс. мови, де слово «лан» вживалося як назва земельної ділянки (13 ст.), що площею була ідентична слов'ян. мірі «плуг». На укр. землях відома від кінця 14 — поч. 15 ст. Існувало кілька типів Л.: франконський, королівський, селянський та ін. У 14—18 ст. на укр. землях у складі Польщі і *Речі Посполитої* Л. служив одиницею оподаткування, з нього обчислювався поземельний податок — *ланове*;

2) на поч. XX ст. лан — міра орної землі від 10 до 30 десятин. (див. *Десятина*);

3) від 17 ст. слово «лан» використовувалося також на означення «поля», «ниви» — тобто великого суцільного масиву землі. У сучасній укр. мові термін «лан» означає ділянку поля, закріплену на час обробітку певної с.-г. к-ри за певною вироб. одиницею;

4) є відомості, що термін «лан» вживався в Китаї і Кореї на означення одиниці виміру маси, а в Китаї так називалася стара китайс. грошова одиниця. Проте ці питання не досліджені у працях з істор. метрології.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 856. — Оп. 1. — Спр. 5.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968.

Н.О. Герасименко.

ЛА́НГАНС Мартин (Мартин-Вільгельм, Вільгельм-Мартин) **Рудольфович** (1852—23(11).09. 1883) — революц. діяч, мемуарист. З родини прусського підданого, управителя маєтку в *Херсонській губернії*. Н. в м. *Херсон*. Навч. у місц. г-зії, 1871—72 — в Петерб. технологічному ін-ті. Через матеріальні нестатки займався репетиторством. Пристав до студентського громад. руху. З погіршенням здоров'я повернувся додому, в Херсоні брав участь у заснованому на засадах комуни т-ві самоосвіти (туди входили, зокрема, його однодумці О.Лукашевич, А.*Франжолі*, М.Макавеєв, П.*Рябков*), створив спільно з друзями публічну б-ку для молоді.

1873 переїхав до м. *Одеса*, зайняв посаду викладача рос. мови та словесності лютеранського реального уч-ща, вступив до гуртка Ф.*Волховського*, оволодів ремеслом бондаря. Вів антиурядову пропаганду в Дніпровському пов. Таврійської губ. Влаштував майстерню в с. Попельнасте Верхньодніпровського пов. Катериносл. губ. (нині село Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.), нелегально зберігав твори К.*Маркса*, М.*Чернишевського*, Т.*Шевченка*.

Улітку 1874 заарештований, понад 3 роки перебував в ув'язненні. 30 (18) жовтня 1877 притягнутий до суду за т. зв. процесом 193-х, спрямованим насамперед проти *народників* (див. також *Процеси над народниками*). Протестно відкидаючи висунуті звинувачення, не відповідав на них. Урешті-решт, 5 лютого (23 січня) 1878 був виправданий. Поїхав до Одеси, працював коректором місц. газ. «Правда», вчителював у поміщицькій родині. Потім оселився в колонії народників на хуторі родини Русових (див. О.*Русов*) поблизу с. Шаповалівка (нині село Борзнянського р-ну Черніг. обл.).

10 травня (28 квітня) 1879 затриманий у м. *Київ* під чужим прізвищем, безпідставно запідозрений у зв'язках із терористом О.Соловйовим, який учинив замах на імп. *Олександра II*. По з'ясуванні справжнього імені перебував у різних пересильних тюрмах. У одній з них, у м. Мценськ (нині місто Орловської обл., РФ), його влітку навідала С.*Русова*. За півроку висланий з *Російської імперії*. Мешкав у Центр. Європі, перебираючись з м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ) до м. Тульча в Румунії.

М.Р. Лангане.

1880 вступив до *«Народної волі»*, обраний до її Виконавчого к-ту. Нелегально діставшись *Санкт-Петербурга*, включився у підготовку вбивства царя. Разом із вагітною дружиною-соратницею по революц. боротьбі Г.Якимовою схоплений поліцією в Києві 3 травня (21 квітня) 1881, після чого замкнений до *Петропавловської фортеці*. 27 (15) лютого 1882 Особливим присутствієм Правительствуючого Сенату засуджений на довічну каторгу. Хоча доказів інкримінованого злочину бракувало, він відмовився подавати касаційну скаргу.

Переведений 8 квітня (27 березня) з Трубецького бастіону до Алексеєвського равеліну Петропавловської фортеці, захворів на цингу. Помер від сухот.

Йому не було дано побачення ні з народженим за ґратами сином, ні з пастором. Про смерть Л. його мати, Олександра Федотівна, на свій запит дізналася лише 1902.

Літ.: *Русова С.Ф.* Мартын Лангане. (Из воспоминаний). «Былое», 1906, № 5; Отчет о процессе 20-ти народовольцев в 1882 году. Там само, № 6; *Лавров П.Л.* Народники-пропагандисты. 1873—1878. Л., 1925; *Жуковский-Жук И.* Мартын Рудольфович Лангане. М., 1930; *Троицкий Н.А.* Новое о героях-народовольцах. «Вопросы архивоведения», 1963, № 4; *Рудько М.П.* До історії революційно-народницького руху на Україні (Спогади М.Ланганса про гуртки «чайковців» і «ходіння в народ»). «Архіви України», 1969, № 5.

П.Г. Усенко.

ЛА́НГЕ Микола Іванович (20.05. 1820—15.07.1894) — правознавець у галузі істор. права, публіцист, сенатор (1877), таємний радник (1877). Н. в м. *Чернігів* у дворянській родині. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту зі ступенем канд. прав (1841). Деякий час працював учителем повітового уч-ща, служив у Олонецькому губернському правлінні (Петрозаводськ; нині столиця Карелії, РФ). Від 1847 служив у мін-ві юстиції. Досліджував питання суд. практики, писав на теми теорії та історії права, публікував статті в часописах «Юридический вестник», «Судебный вестник», «Журнал Министерства

Г.Е. Лангемак.

юстиции». Від 1851 — виконуючий справи, а з 1854 — товариш (заст.) голови Київ. палати кримінального суду. Вивчав юрид. побут Росії 14—16 ст., 1860 видав працю «Исследование об уголовном праве "Русской правды"», що згодом отримала Уваровську премію Петерб. АН. Дійшов висновку, що *«Руська правда»* має слов'ян., а не норманське походження. Відстоював думку, що рус. судопровадження і кримінальне право були більш гуманними, ніж тогочасне з ними європ. законодавство, а також, що європ. юрид. теорії справили негативний вплив на розвиток рус. законодавства. 1860—66 займав посади спочатку губернського прокурора Волин., а згодом — С.-Петерб. окружних судів. Під час підготовки і проведення *судової реформи 1864* направив до міністерства юстиції низку пропозицій щодо проведення реформувань у галузі кримінального судопровадження і суд. справи. У 1860—80-х рр. обирався членом Петерб. суд. палати (1866—70) та старшим головою Харків. суд. палати (1870—82). 1877 призначений сенатором.

П. у м. *Санкт-Петербург* після тривалої хвороби.

Праці: О наказаниях и взысканиях за безчестие по древнему русскому праву. СПб., 1859; Древние русские смесные или вобчие суды. СПб., 1882; Древнее русское уголовное судопроизводство (14 — половина 17 вв.). СПб., 1884.

Літ.: [Некролог.] «Новое время», 1894, 16 июля (№ 6602); Н.И. Ланге. [Некролог.] «Исторический вестник», 1894, № 9; *Телицын В.А.* Ланге Николай Иванович. В кн.: Отечественная история с древнейших времен до 1917 г.: Энциклопедия, т. 3. М., 2000; Ланге Николай Иванович. В кн.: Антология юридического некролога. Нижний Новгород, 2005; Ланге Николай Иванович. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. М., 2007.

В.М. Чисніков.

ЛАНГЕМА́К Георгій Еріхович (21 (08).07.1898—11.01.1938) — військ. інженер, один із гол. розроблювачів реактивних снарядів на твердому паливі, що використовувалися в реактивному мінометі, названому в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* «катюшою». Герой Соц. Праці (1991, посмертно). Н. в м. *Старобільськ* в сім'ї німця та швейцарки за походженням, які викладали іноз. мови. 1916 закінчив 8-класну Єлизаветградську г-зію і вступив на філол. ф-т Петрогр. ун-ту. У цьому ж році призваний в армію і направлений на навчання до школи мічманів по Адміралтейству. З березня 1917 продовжив службу в 1-й роті 28-ї батареї 5-го кріпосного батальйону берегової оборони Фінської затоки Балт. моря на Примор. укріпленні Петра Великого (о-в Руссаре, Фінляндія). До квітня 1918 займав посади: молодшого офіцера, старшого офіцера, в. о. командира батареї. Після розпаду старої російської армії повернувся додому. В серпні 1918 вступив на історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі*.

У липні 1919 по офіцерській мобілізації призваний на службу в Робітничо-сел. червоний флот і направлений в розпорядження командування берегової оборони Кронштадтської фортеці. Від 31 липня 1919 — пом. командира батальйону 2-го артилер. дивізіону; з 10 серпня 1919 — командир 1-ї батареї 2-го артилер. дивізіону; від 16 липня 1920 до 20 травня 1921 — комендант форту «Тотлебен» 2-го артилер. дивізіону. Під час Кронштадтського повстання 1921 був заарештований повстанцями. З 20 травня до 22 червня 1921 завідував стройовою та навч. частиною 4-го артилер. дивізіону.

14 грудня 1923 — 15 березня 1928 — слухач балістичного від-ня артилер. ф-ту Артилер. (від 1 жовтня 1925 — Військово-тех.) академії РСЧА. Під час навчання разом із співробітниками балістичної лабораторії виконував завдання лабораторії М.Тихомирова.

По закінченні Військово-тех. академії на прохання М.Тихомирова як спеціаліст із внутр. балістики направлений на роботу в Газодинамічну лабораторію, де 1930 очолив 1-й сектор (від 1932 — відділ) порохових ракет. Безпосередньо керував розробкою і доводкою реактивних снарядів РС-82 та РС-132. Листувався з К.Ціолковським. 1930—31 — приватний викл. Військово-тех. академії РСЧА. 1930—34 — позаштатний експерт К-ту з винаходів при Раді праці та оборони СРСР.

З вересня 1933 — нач. Ленінгр. відділу Реактивного НДІ, керував переїздом ленінгр. групи та матеріальної частини в *Москву*. Від січня 1934 — заст. дир. з наук. частини, гол. інженер Реактивного НДІ (з 1937 — НДІ-3). Цього ж року направлений (в «рахунок 1000») організовувати пром-сть. 1935—37 — голова тех. ради Реактивного НДІ (НДІ-3). Під його кер-вом було розроблено більш як 250 різновидів реактивних снарядів, більшість з яких передано на озброєння РСЧА (див. *Радянська армія*).

Автор і співавтор 12 винаходів, бл. 10 книг і статей, а також 2 перекладів із франц. мови. Першим почав вживати термін «космонавтика», розробив систему термінів для реактивної техніки. Військ. інженер 1-го рангу (1936).

2 листопада 1937 заарештований «як німецький шпигун», 11 січня 1938 на закритому суд. засіданні сесії Верховного суду СРСР засуджений як «ворог народу» до розстрілу і страчений. Похований на кладовищі біля Донського крематорію в м. Москва.

21 листопада 1955 реабілітований.

Його іменем названо кратер на зворотному боці Місяця.

Праці: Оперенные снаряды, тяговые ракеты. «Проектирование реактивных снарядов и тяговых ракет», вып. 1. Л., 1934; Ракеты, их устройство и применение. М.—Л., 1935 (у співавт. з В.П. Глушко).

Літ.: *Мирошниченко И.* Память: 60-летию освобождения Старобельщины от немецко-фашистских захватчиков. Луганск, 2003; *Сандул В.* Творець переможної зброї: Життя і смерть Георгія Лангемака. «День», 2005, 8 липня; *Глушко А.* Лангемак Георгий Эрихович. Web: http://www.peoples./ru/technics/desigener/langemak/

О.В. Глушко, О.М. Мовчан.

ЛАНГЛУА́ (Langlois) **Шарль-Віктор** (25.05.1863—26.06.1929) — франц. історик-медієвіст, спеціаліст з історії франц. *середньовіччя*, професор історії середніх віків і палеографії в Сорбонні, дир. Нац. архіву (з 1912), член Академії написів (1917). Н. в м. Руан (Франція). Осн. праці присвячені франц. середньовіччю, істор. бібліографії та методології історії.

Спільно зі своїм співавтором Ш.*Сеньобосом* (рос. переклад їхньої праці «Введение в изучение истории» побачив світ 1899, через рік після франц. видання), узагальнюючи досвід істориків 19 ст., розробив правила аналізу й синтезу в роботі з архів. джерелами. Аналітичний етап поділяв на дві стадії — «зовнішню критику документів» і «внутрішню критику документів».

Зовн., або нижча, стадія критики обмежувалася встановленням характеру джерела, його зовн. особливостей, дати і місця написання.

Метою внутр. критики була перевірка вірогідності даних, що містяться в досліджуваних докуменгтах. Для цього необхідно визначити міру інформованості автора джерела, скрупульозно зіставити дані цього джерела з ін. джерелами для встановлення узгодженості фактів. Окрім цього, слід з'ясувати мотиви і устремління автора документа, це дає змогу відрізнити в документі істинні факти від спотворених.

Після аналітичної (підготовчої) роботи в руках історика зосереджується «маса дрібних фактів» і «ворох відомостей», які потрібно обережно «розсортирувати». Це — завдання синтетичного етапу роботи історика. Він має здійснюватися за певною схемою — складання однорідних фактів у серії та ряди в хронологічному порядку. Це дасть змогу «системно» накопичувати матеріал з історії мист-в, релігії, воєн., екон. історії, історії політичних установ тощо. Згодом такі історії мають бути поєднані у заг. історію.

Запропоновану Л. схему початкового синтезу істор. матеріалу піддавав нищівній критиці Люс'єн Февр — засновник школи «Анналів». Він назвав її системою «старого бабусиного комода». В такому комоді в одній шухляді лежить «вишикувана від початкової дати до кінцевої» історія економічна, в другій — історія воєнна, в третій — історія політична і т. д. Усі ці історії суворо відокремлені одна від одної, ніяк не взаємодіють, а тому і не допомагають усвідомленню ні глибинного змісту кожної з них, ні істор. процесу в цілому.

Л. сприяв реформі викладання історії у вищій та серед. школі, упорядкуванню архів. справи у Франції, налагодженню радянсько-франц. наук. зв'язків у 1920-х рр. Серед його учнів була рад. медієвістка О.Добіаш-Рождественська.

П. у м. Париж (Франція).

Тв.: Le régne de Philippe III le Hardie. Paris, 1887; Les archives de l'histoire de France, vol. 1—2. Paris, 1891—92 (у співавт.); Manuel de bibliographie historique. Paris, 1896; Введение в изучение истории (пер. з франц.). СПб., 1899; Saint-Louis. Philippe le Bel. Les derniers Capetiens directs (1226—1328). В кн.: *Lavisse E.* Histoire de France.., t. 3. Paris, 1901; La vie en France an moyen âge d'aprés quelques moralistes du temps. Paris, 1908; La vie en France an moyens âge de fin du XII an milieu du XIV siècle d'aprés des romans mondens du temps, vol. 1—2. Paris, 1924—25.

Л.В. Таран.

ЛАНДА́У Лев Давидович (22.01. 1908—01.04.1968) — фізик-теоретик. Акад. АН СРСР (1946). Н. в м. Баку (нині столиця Азербайджану). Закінчив Ленінгр. ун-т (1927). 1927—32 — аспірант, наук. співробітник Ленінгр. фізико-тех. ін-ту, 1932—37 — зав. відділу Харків. фізико-тех. ін-ту, водночас з 1935 — зав. кафедри Харків. механіко-машинобуд. ін-ту, 1935 — Харків. ун-ту; з 1937 — зав. відділу Ін-ту фіз. проблем АН СРСР та професор *Московського університету* (1943—47 і з 1955). 1938 заарештований за звинуваченням у шпигунстві та шкідництві. Рік провів у тюрмі; звільнений лише після втручання і відповідних звернень П.Капіци та Н.Бора до Й.*Сталіна.* 1962 потрапив у автомобільну аварію і в подальшому не міг займатися наук. роботою. Посмертно реабілітований (1990).

Наук. праці стосуються ядерної фізики, квантової механіки, фізики конденсованого стану, статистичної фізики, гідродинаміки, фізики плазми, квантової теорії поля і теорії елементарних частинок. 1928 незалежно від Дж. фон Неймана (1927) ввів уявлення про матрицю густини. 1930 розробив теорію діамагнетизму вільних електронів (діамагнетизм Ландау), 1933 запровадив поняття антиферомагнетизму (незалежно від Л.Нееля, 1932), 1935 з Є.*Ліфшицем* побудував теорію доменної структури феромагнетиків і рівняння руху магн. моменту (рівняння Ландау—Ліфшиця), 1957 з ним передбачив магнетоелектричний ефект. 1936 вивів кінетичне рівняння для плазми у випадку кулонів. взаємодії частинок і встановив вигляд інтегралу зіткнень, 1946 передбачив ефект безштовхувального згасання хвиль у плазмі (ефект згасання Ландау). Брав участь у створенні рад. атомної бомби, зокрема розробив теорію розрахунку її коефіцієнту корисної дії та модель атомного вибуху. 1937 одержав співвідношення між густиною рівнів в ядрі та енергією збудження, є одним з творців статистичної теорії ядра, незалежно від інших виконав 1938 розрахунок моделі нейтронної зорі та 1957 висунув гіпотезу двокомпонентного нейтрино. 1935—37 розробив теорію фазових переходів 2-го роду, в якій передбачив спонтанне порушення симетрії, та в дусі її ідей побудував 1950 з В.Гінзбургом феноменологічну теорію надпровідності (теорія Гінзбурга—Ландау). 1940—41 створив теорію надплинності гелію II, використовуючи висунуту ним концепцію квазічастинок і поняття квантової рідини. Теорія пояснила всі відомі тоді властивості гелію II та передбачила в ньому низку нових явищ, зокрема існування другого звуку. 1957 побудував теорію фермі-рідини.

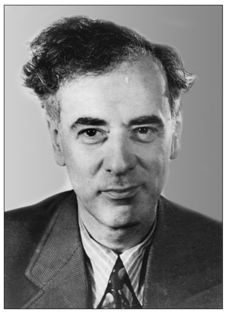

Л.Д. Ландау.

Дослідженнями Л. та П.Капіци було започатковано фізику квантових рідин.

1962 за піонерські дослідження з теорії конденсованих середовищ, особливо рідкого гелію, Л. був удостоєний Нобелівської премії.

Значне місце в спадщині Л. посідає створений ним з Є.Ліфшицем та ін. «Курс теоретичної фізики», який перевидавався багато разів і багатьма мовами, започаткований у Харкові (Ленінська премія, 1962). Разом з теор. мінімумом Ландау курс відігравав значну роль у вихованні молодих теоретиків, зокрема в створенні Л. великої багатопрофільної наук. школи, початок формування якої відбувався в Харкові (О.*Ахієзер*, І.Померанчук, О.Компанієць, Є.Ліфшиць

та І.*Ліфшиць*), а подальший розвиток — у *Москві.*

Герой Соц. Праці (1954). Лауреат Державних премій СРСР (1946, 1949, 1953), премії ім. Ф.Лондона (1959). Член багатьох зарубіжних академій і наук. т-в. Президія АН СРСР заснувала премію ім. Л.Ландау, його ім'я присвоєно Ін-ту теор. фізики РАН.

Праці: Теоретическая физика, т. 1—10. М., 1964—79; Собрание трудов, т. 1—2. М., 1969.

Літ.: Воспоминания о Л.Д. Ландау. М., 1988; *Каганов М.* Ландау — каким я его знал. «Весник», 1998, № 3; Специальный выпуск к 100-летию Льва Давидовича Ландау. «Природа», 2008, № 1.

Ю.О. Храмов.

ЛАНДАУСЬКИЙ НІМЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ОКРУГ (з 1926 Карл-Лібнехтівський німецький національний округ) — див. *Національне адміністративно-територіальне будівництво в УРСР (1924—1940).*

ЛАНДМІЛІ́ЦІЯ, Українська ландміліція. Л. (від нім. land — земля, країна — і лат. militia — військо) — вид військ. формувань, призначених для охорони кордонів Рос. д-ви у 18 ст. і розселених на прикордонних територіях. Крім Укр. Л., існували Закамська, Сибірська і Смоленська. Заснована 2 лютого 1713 указом рос. царя *Петра I* для захисту *Лівобережної України* від набігів *кримських татар* і ногайських татар. Згідно з цим указом, Л. створювалася з числа служилих *козаків* і служилих людей. Спочатку до її складу входило 6 піших полків із 5 розформованих некомплектних піх. полків і 7 тис. військ. поселенців (див. *Військові поселення*) колиш. *Бєлгородської оборонної лінії 16—17 ст.* Утримування Л. здійснювалося за рахунок особливого грошового податку, що збирався з населення *Київської губернії* та Воронезької губ. (скасований 1817). 1722 з метою збільшення чисельного складу полків Л. до них були приписані укр. *однодворці* — чоловіки від 15 до 30 років. Через рік під кер-вом генерал-аншефа кн. М.*Голіцина* сформовано 2 регулярні і 2 іррегулярні кінні полки (по 1500 осіб). З роками кількість полків Л. збільшилася. Так, 1729 було 4 регулярні і 6 іррегулярних, а 1731 — 4 піші і 16 кінних регулярних полків. Загалом на той час у Л. налічувалося бл. 22 тис. особового складу і 220 гармат. Озброєння рядових складалося з палаша або шаблі, 2 пістолетів, окрім цього, третина чисельного складу мала карабіни або рушниці, дві третини — піки. Третина Л. утримувалася як регулярні війська, а решта її вояків несли нерегулярну службу.

Українська ландміліція (1713–1736). Малюнок роботи художника А. Вільборга. Кінець 19 ст.

Спочатку полки Л., що були дислоковані на укр. землях, називалися за іменами командирів, а з 1727 — за назвами укр. міст. Від 1732 вона отримала назву Укр. Л., а з 1736 — Укр. ландміліціонний корпус.

1732 усі полки Л. були розселені на *Українській лінії слободами* разом зі служилими людьми та їхніми жінками й дітьми. Піх. полки були реорганізовані в кінні (20 полків), їм видали полкові прапори та обмундирування польових військ, але з білого сукна. За правління імп. *Петра III* Укр. ландміліційний корпус 1762 був перейменований в Укр. корпус. У наступному році імп. *Катерина II* скоротила особовий склад Л. до 1 кінного і 10 піших полків. Кожний полк мав особливе найменування і приписувався на постійні квартири в містах. Полки по черзі несли службу на Укр. лінії. 1770 усі полки Укр. корпусу увійшли до складу армії на рівних правах з польовими полками, втративши свою специфіку.

Літ.: *Багалей Д.И.* Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887; Ландмилиция. В кн.: Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона, т. 17. СПб., 1896; *Цвиркун В.И.* Ландмилиция. В кн.: Отечественная история с древнейших времен до 1917 г.: Энциклопедия, т. 3. М., 2000.

В.М. Чиснiков.

ЛАНДША́ФТ, історико-географічне поняття. Слово «ландшафт» має нім. походження (Land — земля, Schaft — стебло) і буквально означає землю, що покрита рослинами. В *регіоналістиці історичній* цим терміном означають природний територіальний комплекс, що історично відокремився від ін. природно-територіальних комплексів, має притаманне лише йому сполучення клімату й геол. будови, зі взаємопов'язаними між собою рельєфом, водними ресурсами, флорою і фауною і який цим самим визначає екон. можливості відповідного регіону, зумовлює тип місц. господарювання, характер міграційних процесів. Поняття «ландшафт» у істор. регіоналістиці застосовується в дослідженнях тих зв'язків, які в певному істор. (окультуреному) просторі єднають певну спільноту людей з природою, зі створеним руками цієї спільноти середовищем і перетворюють цей простір у її «малу батьківщину», «рідний край». Акцент робиться на конкретній території як особливому істор. топосі (грец. τόπος — місце, місцевість), в якому живуть конкретні люди. Цим самим топос перетворюється на хронотоп (від грец. χρόνος — час — і τόπος — місцевість — сутнісний взаємозв'язок часових і просторових відносин), останній поєднує геогр. Л. з істор. пам'яттю, здійснює трансляцію соціокульт. цінностей від покоління до покоління. Поняття «ландшафт» дає змогу реконструювати алгоритм самовизначення певної спільноти та належних до неї осіб у їх власному культ. просторі—часі. Ландшафтні особливості є результатом багатогранного за своїми проявами процесу культ. еволюції.

Літ.: *Смирнова Е.* Ландшафт в науке и хозяйстве. В кн.: Земля и люди: Популярный географический ежегодник. М., 1976; *Швецова А.* Культурні проекції національного характеру. «Сучасність», 2000, № 7—8; *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. К., 2001.

Я.В. Верменич.

ЛАНЖЕРО́Н Олександр Федорович (Людовик—Олександр—Андре; 13.01.1763—04.06.1831) —

О.Ф. Ланжерон. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1820-ті роки.

військ. і держ. діяч, генерал від інфантерії (1811), граф. Нар. і отримав освіту у Франції. Від 1779 служив у франц. війську, воював проти Англії в Пн. та Пд. Америці, був знаний як літератор та драматург. З початком *Французької революції кінця 18 століття* перейшов на рос. службу, брав участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791*, відзначився при *Ізмаїла штурмі 1790.* 1792—94 воював проти Франції у складі першої коаліції. Від 1794 — знову на рос. службі, полковник та бригадир Малорос. гренадерського полку (шефом полку був П.*Румянцев-Задунайський*), від 1797 — генерал-майор, з 1798 — генерал-лейтенант. Брав участь у битві під Аустерліцем (1805; нині м. Славков, Чехія). За успішне командування під час *російсько-турецької війни 1806—1812* отримав звання генерала від інфантерії. 1812—15 відзначився в боях у Пруссії, Саксонії, битві під Лейпцигом (1813), під час боїв у Франції і при взятті Парижа (1815).

10 листопада 1815 призначений херсон. військ. губернатором, одес. градоначальником, управляючим цивільною частиною в Херсон., Таврійській та Катеринославській губерніях і головнокомандувачем бузькими й чорномор. козаками. Сприяв перетворенню *Бузького козацького війська* на *військові поселення* (1816—17; невдовзі це перетворення спричинило *бузьких козаків повстання 1817*). 1820 пішов з посади одес. градоначальника, залишаючись херсон. військ. губернатором. Від 1822 став новорос. і бессарабським генерал-губернатором. Займаючи цю посаду, продовжував ліберальну екон. політику свого попередника А.-Е.*Рішельє*, подавав проекти щодо легалізації селян-утікачів, дбав про розвиток зовн. торгівлі й мореплавства.

За поданням (1817) Л. було проголошене одес. порто-франко (почало діяти 1819; див. *Порто-франко в портах України*), 1822, на його ж пропозицію, воно було обмежене. Л. сприяв поширенню *масонства* (очолював одес. масонську ложу *«Понт Евксинський»*, утворену 1817). При ньому в Одесі було засновано *Рішельєвський ліцей* (1817), уч-ще для дівчат (1817), контору Держ. комерційного банку (1819), грец. комерційне уч-ще (1819), Ботанічний сад (1820), почала виходити перша одес. газета (1820), було розпочато буд-во Приморського бульвару (1821).

15 травня 1823 був відправлений у відставку за станом здоров'я (однак реальною причиною відставки, на думку дослідників, стали його проекти щодо скасування *Табеля про ранги 1722*, цивільних чинів та ін., які не сподобалися імп. *Олександру I*). Повернувся на держ. службу при імп. *Миколі I*, брав участь у розгляді суд. справи декабристів (див. *Декабристів рух*), 1828 керував військами у війні з Туреччиною (див. *Російсько-турецька війна 1828—1829*), 1829 подав у відставку. Останні роки життя мешкав переважно в *Одесі.*

П. у м. *Санкт-Петербург* від холери, похований в Одесі в римо-католю Успенській церкві (за часів рад. влади могилу знищено; меморіальну табличку відновлено 2002).

1917 одну з центр. вулиць Одеси названо Ланжеронівською. В Одесі також є Ланжеронівський узвіз і пляж «Ланжерон» (на тер. колиш. дачі Л.).

Дж.: Memoire sur Ia franchise des ports d'Odessa et de Theodosie a Sa Majeste Imperiale l'Empereur de toutes les Russies de Com de Langeron. «Записки Одесского общества истории и древностей», т. 26, 1906; Записки гр. Ланжерона. Война с Турцией 1806—1812 гг. «Русская старина», 1908, № 2–4, № 6–8; продовження — 1910, № 7–9; 1911, №7, 8.

Літ.: Послужные списки генерал-губернаторов Новороссийского края и Бессарабии. «Записки Одесского общества истории и древностей», т. 10, 1877; *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794—1914. (Пер. з англ.), К., 1999; Історія Одеси. Одеса, 2002; *Феденьов Р.К., Якубовський О.П.* Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом. Одеса, 2002; *Савченко В.* Україна масонська. К., 2008.

Т.Г. Гончарук.

Тріумфальна арка, або Арка Ланжерона в м. Одеса. Раніше вела до дачі О. Ланжерона, а нині – до пляжу «Ланжерон». 1830. Фото початку 21 ст.

ЛАНІВЦІ́ — с-ще міськ. типу *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на р. Жирак (прит. Горині, бас. Дніпра), за 65 км залізницею і 57 км шосейним шляхом від обласного центру. Залізнична станція. Населення 8,5 тис. осіб (2008).

На околицях Л. знайдено залишки поселення *трипільської культури.* Перша з відомих на сьогодні письмова згадка — під 1444. Через 100 років — 1545 — у документах, що стосуються цього поселення, воно значиться як приватновласницьке *містечко.* Л. страждали від татар. нападів, особливо спустошливим був напад 1618.

Ланівці. Пам'ятник борцям за волю України. Фото початку 21 ст.

Згідно з умовами 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшли до *Російської імперії* і стали волосним центром Кременецького пов. *Волинського намісництва.*

1874 тут було відкрито однокласне нар. уч-ще.

1920 переходять під владу Польщі. Пром-сть була розвинута слабо: у 1920—30-ті рр. працювали цегельня, 2 млини, чесальня вовни.

Від 1939 (див. *Возз'єднання українських земель у єдиній державі)*— у складі УРСР, з 1940 — райцентр.

Від липня 1941 до березня 1944 окуповане *вермахтом* (див. *Друга світова війна*).

По війні відбудоване.

1956 переведено до категорії селищ міськ. типу. 2001 віднесено до категорії міст районного значення.

Збереглися земляні укріплення від оборонного замку 17 ст.

Літ.: ІМіС Української РСР. Тернопільська область. К., 1973; *Івченко А.* Містечка України. К., 2000; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

В.В. Головко.

ЛАНОВЕ́ — поземельний податок і повинність на укр. землях у складі Польщі і *Речі Посполитої* в 14—18 ст. Обчислювався з одиниці оподаткування *лану.*

Розмір ланового не було точно встановлено. Так, на *Волині* у другій половині 16 ст. міщани платили з лану по 30 грошей, а селяни — по 50 грошей.

У 1740—60 рр. на *Галичині* весь тягар двірських повинностей становив 140 злотих з лану, з них на панщину припадало 20 %.

Літ.: *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968; *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. К., 1993; *Кравченко В.* Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття. «Записки наукового товариства Шевченка», 1999, т. 238.

Н.О. Герасименко.

ЛАНЦУ́Т — табір поблизу м. Жешув (Польща), в ньому 1918—21 перебували полонені, інтерновані військові зі складу *Української Галицької армії* та *Армії Української Народної Республіки*, а також інтерновані цивільні зі *Східної Галичини.* 1918 тут розміщувалися також полонені українці з рос. армії (бл. 10 тис.), а також вояки сформованої і відправленої в Україну *Сірої дивізії.* Восени 1919 в табір були скеровані бл. 900 інтернованих вояків-галичан з Корпусу січових стрільців полк. Є.*Коновальця.* Від кінця 1919 з інтернованих укр. військовиків почали формувати частини Армії УНР, зокрема 6-ту Січову д-зію полк. М.*Безручка*, для участі в поході на *Київ* навесні 1920 (див. також *Польсько-радянська війна 1920*). Умови мешкання в таборі полонених та інтернованих українців були важкими: у лютому 1920 з 3320 старшин і козаків половина були хворими або виснаженими від голоду, 425 осіб померли (їхні тіла поховали на меморіальному військ. цвинтарі; 1974 зруйнований польс. владою). Весною 1920 в таборі засновано Збірну станицю для вербування і вишколу вояків для Армії УНР, у ній пройшли підготовку бл. 10 тис. бійців і командирів. Після підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УНР та Польщею* в таборі були розміщені: інтерновані частини 5-ї Херсон. дивізії полк. А.*Долуда*, запасні армійські частини генерал-хорунжого Н.Никоніва, Спільна юнацька (старшинська) школа (400 курсантів) генерал-хорунжого М.Шаповала, Окремий кордонний корпус генерал-хорунжого О.*Пилькевича*, а також загал цивільних осіб. Незважаючи на табірні обмежені свободи й незадовільні побутові умови, у таборі було організовано культурно-освіт. життя. Тут діяли: Укр. нар. ун-т (бл. 600 слухачів) на чолі з професорами І.*Огієнком*, І.*Свєнціцьким*, О.*Колессою*, В.*Щуратом*, генералами С.Дядюшою, І.Мартинюком та ін., гімназія, б-ка, літературно-мистецькі об'єднання. Тут був створений (згодом став всесвітньо відомим) хор сотника Д.*Котка.* Зусиллями письменників М.*Вороного*, Є.*Маланюка*, В.*Біднова* та ін. організовано видання таборових часописів «Наша зоря», «Промінь», «Будяк». 1921 військ. частини Армії УНР були передислоковані в табір Стшалково.

Пам'ятник українцям на цвинтарі в Ланцуті. Фото початку 1920-х років.

Літ.: *Нагірний С.* Українська еміграція. Прага, 1942; *Karpus Z.* Yency i internowahi rosijsci i ukrainsci w Polzce w latach 1918—1924. Toruń, 1991; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920—1939. Львів, 2000; *Його ж.* Увічнення нескорених. Львів, 2003.

К.Є. Науменко.

ЛАПІДА́РНІ НА́ПИСИ, лапідарні написи античних держав Північного Причорномор'я. Термін «лапідарний» походить від лат. слова lapidarius, що в перекладі означає каменотес, різник по каменю. Лапідарними написами антич. д-в Пн. Причорномор'я археологи й історики називають вирізьблені на мармурі та вапнякові, здебільшого давньогрец., рідше

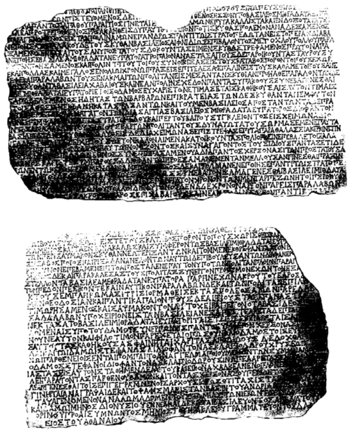

Херсонеський декрет на честь Діофанта, сина Асклепіодора — стратега Мітрідата VI Євпатора. Фото з естампажу.

— лат. мовами, різноманітні декрети, закони, присяги, міждерж. угоди, присвяти богам, почесні й будівельні написи, каталоги переможців на спортивних змаганнях, а також епітафії, що знайдені в містах, поселеннях і некрополях *Боспора Кімерійського*, *Ольвії*, *Херсонеса Таврійського*, *Тіри* й ін. антич. *полісів*. Найважливіші серед них є особливо цінними для вивчення політ. й екон. історії та держ. устрою *античних держав Північного Причорномор'я*, це: декрети Протогена, Каноба, Каллініка й Антестерія з Ольвії, херсонеські присяга і декрети на честь полководця Діофанта та місц. історика Сіріска, офіц. листування боспорських царів з Херсонесом Таврійським і рим. властями.

Тексти цих написів опубл. зокрема, у виданнях: «Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli» (1916); «Корпус боспорских надписей» (М.—Л., 1965); «Надписи Ольвии» (Л., 1968).

Літ.: *Соломоник Э.И.* Древние надписи Крыма. К., 1988.

М.В. Скржинська.

ЛА́ППО Іван Іванович (1869—23.12.1944) — історик, фахівець з історії права, дослідник джерел з історії *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). Н. в Білорусі (це дало підстави декому з істориків, зокрема Д.*Дорошенку* та Д.Карєву, зарахувати його до представників білорус. історіографії). 1892 закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту. Його вчителем був С.*Платонов*, за поданням останнього Л. залишили при ун-ті для підготовки до професури. Під кер-вом С.Платонова написав (1894) свою першу наук. працю «Тверской уезд в XVI веке. Его население и виды земельного владения» (праця грунтувалася на стат. обробці «писцовых книг»). У подальшому займався історією права і держ. ладу ВКЛ в 16 ст. 1901 опублікував дослідження «Великое княжество Литовское от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—86). Опыт исследования политического и общественного строя». Це була його магістерська дис. 1903 став приват-доцентом *Петербурзького університету*.

1905 прийняв запрошення кафедри рос. історії Юр'ївського ун-ту (нині Тартуський ун-т). Там займався проблемою ролі місц. орг-цій *шляхти*, які посилали депутатів (послів) у нижню палату сейму («посольська ізба»; див. також *Вальний сейм*). За результатами досліджень підготував працю «Великое княжество Литовское во второй половине XVI века. Литовско-русский повет (уезд) и его сеймы» (опублікована 1911) і за нею 24 квітня 1911 захистив докторську дис. в *Московському університеті*. У цьому ж році став ординарним професором Юр'ївського ун-ту. Читав курс історіографії ВКЛ.

Вважав, що ВКЛ не втратило своєї державності після *Люблінської унії 1569*, а *Річ Посполита* мала федеративний характер (союз двох *держав*). Ці припущення зазнали істотної критики з боку М.*Любавського*, М.*Грушевського* та репрезентантів польс. історіографії (Я.Адамус).

Кілька своїх праць присвятив історії укр. народу: «Присоединение Малороссии к Москве в связи с историей днепровского казачества и Украины», «Присоединение Малороссии к Москве в связи с историей Юго-Западной Руси», «Происхождение украинской идеологии новейшего времени».

31 травня 1918, після окупації Юр'єва (нині м. Тарту, Естонія) нім. військами, діяльність там рос. ун-ту (Юр'ївського) була офіційно припинена. Влітку 1918 разом із особовим складом ун-ту евакуювався до Воронежа (нині місто в РФ), там продовжив роботу в новоств. Воронезькому ун-ті на кафедрі історії нових європ. сусп-в, однак уже 1919 емігрував до Праги (*Чехословаччина*).

У празький період своєї діяльності (1919—33) був обраний членом Рос. вченої колегії (ради професорів), активно займався історією Зх. Русі. Опублікував праці «Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом» (1924), «Уравнение прав Великого княжества Литовского и Короны Польской в 1697 году» (1930).

1933 був запрошений у Литву на посаду приват-доцента Каунаського ун-ту. Там предметно зайнявся дослідженнями і підготовкою до видання Литов. статуту 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*). Результатом цієї роботи стало оприлюднення в Каунасі 1934—36 тому (понад 1000 стор.) власне досліджень Статуту, а 1938 — тексту самого Статуту.

Під час *Другої світової війни* продовжував викладацьку діяльність у *Вільнюсі* (1939—43), куди переїхав гуманітарний ф-т Каунаського ун-ту. Потім за нез'ясованих обставин перебрався до Німеччини, у м. Дрезден.

П. у м. Дрезден у ніч бомбардування міста англо-амер. авіацією.

І.І. Лаппо.

Праці: Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586): Опыт исследования политического и общественного строя, т. 1. СПб., 1901; Современное состояние науки русской истории и задача ее университетского преподавателя: Вступ. публ. лекция (11 октября 1905 г.). Юрьев, 1906; Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом: Исторические очерки. Прага, 1924; Происхождение украинской идеологии новейшего времени. Ужгород, 1926; Идея единства русского народа в Юго-Западной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству. Прага, 1929; Литовский Статут 1588 года, т. 1: Исследование, ч. 1—2. Каунас, 1934—36.

Літ.: *Banionis E.* Ivanas Lappo. В кн.: Praeitis, t. 3. Vilnius, 1992; И.И. Лаппо (1869—1944). В кн.: *Вернадский Г.* Русская историография. М., 1998; *Василенко В.О.* Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східно-слов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006.

О.А. Удод.

О.С. Лаппо-Данилевський.

ЛА́ППО-ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович (27(15).01.1863—07.02.1919) — рос. історик, археограф та соціолог. Ординарний академік Петерб. АН (1905). Член Міжнар. соціологічного ін-ту, Міжнар. асоціації академій (1913). Почесний д-р права Кембриджського ун-ту (1916). Координатор діяльності низки *губернських учених архівних комісій*. Н. в маєтку Удачне при с. Мало-Софіївка (нині село Малософіївка

Криничанського р-ну Дніпроп. обл.) в дворянській родині. Закінчив Сімферопольську г-зію із золотою медаллю (1882), Петерб. ун-т (1886). Захистив магістерську дис. на тему: «Організація прямого оподаткування в Московській державі від часів Смути до епохи перетворень» (1890), яка була відзначена Уваровською премією Петерб. АН. Від 1890 — приват-доцент *Петербурзького університету*. Від 1887 й до кінця життя читав курси лекцій і проводив семінари з рос. історії, історіографії, методології історії та дипломатики в Петерб. ун-ті. Викладав в Історико-філол. ін-ті, приватній г-зії Л.Таганцевої та Тенишевському реальному уч-щі (заснованому В.Тенишевим) у *Санкт-Петербурзі*. Створив наукову школу з джерелознавства (С.Валк, Б.*Греков*, О.Пресняков, Б.Романов та ін.). Один із засновників Соціологічного т-ва ім. М.Ковалевського (1916). Учасник Третього (Берлін, 1908) та Четвертого (Лондон, 1913) міжнар. конгресів істориків. Заснував і очолював комісію «Російська наука» Петрогр. (від 1917 — Рос.) АН (1915—19). За дорученням Рос. АН був головою Виконавчого к-ту з організації міжнар. конгресу істориків у Петрограді (нині м. С.-Петербург) у 1918, який, однак, не відбувся через воєн. та революц. події.

Виступав за реформування рос. сусп-ва за зразками західноєвроп. лібералізму. 1905 разом з О.*Шахматовим* склав записку «Про свободу друку», яка була підтримана заг. зборами Петерб. АН. 1906 обраний членом Держ. ради від Петерб. АН та уні-тів. Однак склав свої повноваження після розпуску 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*). Після *Лютневої революції 1917* брав участь в Особливій нараді з підготовки закону про вибори до Установчих зборів.

На формування наук. поглядів і світогляду Л.-Д. мали істотний вплив ідеї О.*Конта* та Дж.-С.Мілля. На поч. 20 ст. він став прибічником теорії пізнання неокантіанської баденської школи (див. також *Неокантіанство в історичній науці*) і критикував контівський позитивізм (див. також *Позитивізм в історичній науці*) за відсутність в ньому розуміння особливостей *пізнання історичного*. Вважав, що наук. реконструкція історії має здійснюватися на засадах принципу еволюціоністської цілісності, а істор. дійсність має бути осмислена як сукупність явищ, які випливають із психічних чинників, зокрема, із впливу певної індивідуальності на сусп. середовище. В рамках істор. методології протиставляв поняття «закономірність» і «цінність», останнє з цих понять тлумачив як критерій добору істор. фактів. Трактував істор. факт як вплив свідомості певної індивідуальності на сусп. середовище. Висунув оригінальну концепцію історії рос. к-ри, яка спиралася на ідею виявлення і висвітлення об'єднаних, уніфікованих принципів мислення, що характеризують ту чи іншу нац. к-ру як підсистему світового цілого. Обстоював думку, що культ. традиція створюється не вихованням та обставинами, а виникає з сукупності різних фрагментів культ. дійсності. Заразом намагався простежувати роль західноукр. впливів у рос. к-рі. Створив власну теорію джерелознавства, зокрема, розглядав *джерело історичне* як реалізований продукт людської психіки. Запропонував *методологію історії*, побудовану на засадах феноменології к-ри. Виділяв у ній два рівні — методологію джерелознавства та методологію історичної побудови. Один із перших у Росії порушив питання про місце історіографії в дисциплінарній структурі істор. науки, зокрема про неформальну інституціоналізацію істор. науки — школи та напрями. Автор праць із рос. соціально-екон. історії 17—18 ст., історії *селянства*, дипломатії, проблем рос. *археографії*, а також студій, присвячених скіф. старожитностям (див. *Скіфи*) та печаткам галицько-волин. князів. Наук. спадщина й погляди Л.-Д. справили неабиякий вплив на рос. істор. науку та соціогуманітаристику 1-ї третини 20 ст., зокрема на творчість О.Андреєва, В.*Вернадського*, Г.*Вернадського*, С.Валка, І.Гревса, М.*Кондратьєва*, С.*Ольденбурга*, Ф.Ольденбурга, О.*Преснякова*, Т.Райнова, П.*Сорокіна* та ін.

П. у м. Петроград.

Бібліогр.: [*Шилов А.*, *Андреев А.*] Список трудов А.С. Лаппо-Данилевского. «Русский исторический журнал» (Пг.), 1920, № 6.

Праці: Скифские древности. «Записки Отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества» (СПб.), 1887, т. 4; Лекции по русской истории. СПб., 1891; Критические заметки по истории народного хозяйства в Великом Новгороде и его области за XI—XV вв. СПб., 1895; Очерк внутренней политики императрицы Екатерины II. СПб., 1898; Русская промышленность и торговые кампании в 1-ой половине XVIII ст.: Исторический очерк. СПб., 1899; Разыскания по истории прикрепления владельческих крестьян в Московском государстве XVI—XVII вв. СПб., 1900; Основные принципы социологической доктрины О.Конта. В кн.: Проблемы идеализма: Сборник статей. М., 1902; И.И. Бецкой и его система воспитания. СПб., 1904; Очерки истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. СПб., 1905; Записка А.С. Лаппо-Данилевского о сборнике Галичских актов Д. Зубрицкого, приготовленном к изданию А.А. Куником. В кн.: Летопись занятий императорской Археографической комиссии за 1904 г., вып. 17. СПб., 1907; Печати последних Галичско-Владимирских князей и их советников. В кн.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. СПб., 1907; Методология истории: «Журнал Министерства народного просвещения: новая серия», 1917, ноябрь—декабрь; Россия и Голштиния: Очерк из истории германо-русских отношений в XVIII веке. «Исторический архив», 1919, № 1; Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском археологическом институте в 1918 г. Пг., 1920; Очерк развития русской историографии. «Русский исторический журнал» (Пг.), 1920, № 6; Методология истории, вып. 1. Пг., 1923; История русской общественной мысли и культуры XVII—XVIII вв. М., 1990; Методология истории. М., 2006; Очерк русской дипломатики частных актов. СПб., 2007.

Літ.: *Кондратьев Н.Д.* Теория истории А.С. Лаппо-Данилевского. «Историческое обозрение» (Пг.), 1915, т. 20; Сборник статей, посвященный Александру Сергеевичу Лаппо-Данилевскому. Пг. 1916; *Пресняков А.Е.* А.С. Лаппо-Данилевский. Пг., 1922; Материалы для биографии А.С. Лаппо-Данилевского. Л., 1929; *Черепнин Л.В.* А.С. Лаппо-Данилевский — буржуазный историк и источниковед. «Вопросы истории», 1949, № 8; *Mazour A.* Modern Russian Historiography. Princeton, 1958; *Грехова Г.И.* Эпистолярное наследие А.С. Лаппо-Данилевского. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 8. М., 1976; *Киреева Р.А.* Неопублико-

ванные труды А.С. Лаппо-Данилевского по русской историографии. В кн.: История и историки. 1978. М., 1981; *Її ж.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. М., 1983; *Цамутали А.Н.* Борьба направлений в русской историографии в период империализма: Историографические очерки. Л., 1986; *Шмидт С.О.* А.С. Лаппо-Данилевский на рубеже эпох. В кн.: Археографический ежегодник за 1994 г. М., 1996; *Медушевская О.М.* Методология истории Лаппо-Данилевского и современное гуманитарное познание. Там само; *Нечухрин А.Н., Рамазанов С.П.* Мир абсолютных ценностей: Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. В кн.: Историки России. XVIII — начало XX века. М., 1996; *Чернобаев А.А.* А.С. Лаппо-Данилевский. В кн.: Историки России. XVIII—XX вв., вып. 4. М., 1997; *Вернадский Г.В.* Русская историография. М., 1998; *Приймак Н.И.* О несостоявшемся международном конгрессе историков в России в 1918 г. «Вестник Санкт-Петербургского университета: Серия 2», 1998, вып. 4; *Медушевская О.М.* Феноменология культуры: концепция А.С. Лаппо-Данилевского в гуманитарном познании новейшего времени. «Исторические записки» (М.), 1999, вып. 2 (120); *Трапш Н.А.* Теоретико-методологическая концепция А.С. Лаппо-Данилевского: опыт эволюционной реконструкции. Ростов-на-Дону, 2006.

О.В. Ясь.

ЛАПЧИ́НСЬКИЙ Георгій (Юрій) **Федорович** (19(07).04.1887—16.10. 1937) — політ. і держ. діяч, один з фундаторів українського *націонал-комунізму.* Н. в м. Царське Село (нині м. Пушкін, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ) у сім'ї лікаря. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1911). Гімназистом приєднався до соціал-демократ. руху, від 1905 став членом *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* Кілька разів його арештовували (1910, 1912) й висилали: в Естонію (1913), до м. Новогеоргіївськ Херсон. губ. (1914; місто 1961 було затоплене водами Кременчуцького водосховища). Від 1916 — адвокат у м. *Кременчук.* 1917 — голова виконкому Кременчуцької ради робітн. і солдатських депутатів, голова міської думи та голова к-ту РСДРП, приєднався до *більшовиків.* Від грудня 1917 — секретар Гол. к-ту соціал-демократії України (крайового більшовицького органу), член ЦВК рад України, входив до *Народного секретаріату* (керуючий справами, нар. секретар юстиції). У січні—лютому 1918 — представник Нар. секретаріату при штабі М.А.*Муравйова.*

Під впливом власного політ. та культ. досвіду поступово став на націонал-комуніст. позиції. На Таганрозькій парт. нараді більшовиків (квітень 1918) обстоював пропозицію утворити незалежну від РКП(б) Укр. комуніст. партію. 1918 працював зав. Укр. відділу наркомату закордонних справ РСФРР, 1919 — головою Черніг. губернських револющ. к-ту і к-ту КП(б)У, секретарем ЦВК рад України. Один з організаторів самостійницької опозиційної групи федералістів (див. *Федералістів група (фракція) в КП(б)У*), відстоював її програмні вимоги, виступив із критикою (доповідь «Про радянське будівництво») більшовицької політики на нараді КП(б)У в Гомелі (листопад 1919; нині місто в Білорусі). Захищав програмні засади федералістів на 4-й конференції КП(б)У (березень 1920), 4-му Всеукр. з'їзді Рад (травень 1920). У липні 1920 публічно заявив про перехід із КП(б)У до *Української комуністичної партії*, після чого був арештований і висланий до Москви (1920—21). Невдовзі звільнений і повернувся в Україну, однак знову був арештований. Вийшов з УКП через суперечності з її кер-вом. 1922—23 був представником Укр. Червоного Хреста і Держ. вид-ва України за кордоном. Потому працював юристом у Києві (до 1924), директором кінофабрики в *Одесі* (1926; нині *Одеська кіностудія художніх фільмів*). Від грудня 1926 поновлений у КП(б)У. 1928—30 — ген. консул СРСР у *Львові*, 1930 — помічник зав. консульського відділу Наркомату закордонних справ СРСР. 1931 — член президії Держплану УСРР, зав. Харків. і Київ. обласними житлово-комунальними відділами. З весни 1935 працював у Казахстані на посаді гол. санітарного інспектора-заступника наркома охорони здоров'я республіки. Восени 1935 у м. Алма-Ата (нині м. Алмати) заарештований за звинуваченням у належності до *Української військової організації.* Звинувачень не визнавав і зміг їх відхилити. Тому Особлива нарада при НКВД СРСР інкримінувала Л. незаконне зберігання зброї і 21 квітня 1936 ухвалила йому вирок: 5 років таборів. Ув'язнення відбував на колимській золотокопальні Нерега (Магаданська обл., РСФРР). Там повторно заарештований і 8 вересня 1937 суд. трійкою управління НКВД по Далекосхідному краю засуджений до розстрілу. Місце страти не встановлено.

Тв.: Гомельское совещание (воспоминания). «Летопись революции», 1926, № 6; Національна політика КП(б)У та помилки її колишніх противників. «Комуніст» (Х.), 1926, 21—22 грудня; Як українські робітники та селяни вперше здобували собі владу. Х., 1928.

Літ.: *Євселевський Л.І., Юренко О.П.* Повернувся назавжди: Лапчинський Георгій Федорович. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Юренко О.* Лапчинський Георгій Федорович. В кн.: Етно-національний розвиток України. К., 1994; *Дорошко М.* Георгій Лапчинський: від професійного революціонера до націонал-ухильника. «Київська старовина», 2003, № 4.

О.П. Юренко.

Г.Ф. Лапчинський.

ЛАРО́Ш (Laroche) **Гастон** (справжні ім'я та прізвище — Борис Матлін; 31.05.1902—03.09. 1964) — франц. громад. та політ. діяч, історик. Виходець з Росії, яку залишив у дитинстві. Під час *Другої світової війни* керував центром антифашистів іноз. походження на пн. окупованої гітлерівцями Франції. Нагороджений орденом Почесного легіону. Після визволення країни очолював Союз емігрантів — учасників франц. руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*), діяльності яких присвятив свої студії, у т. ч. книгу «On les nommait des etrangers», видану в Парижі 1965 посмертно.

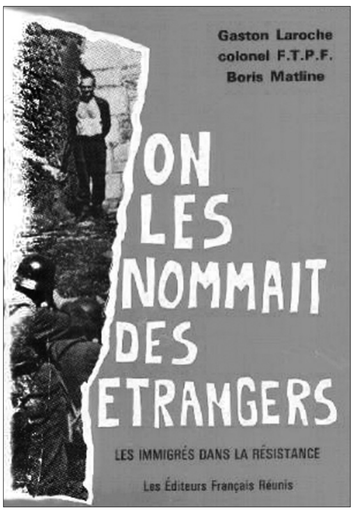

Ларош Гастон. «On les nommait des etrangers... (Les immigrés dans lé Résistance)». Париж, 1965. Обкладинка.

В.Д. Ласкарєв.

Є. Латач.

У публікаціях Л. зібрано цінні документальні матеріали про бойові дії на території Франції уславлених ватажків партизан. груп В.*Порика*, М.Бойка та ін. українців — утікачів з таборів військовополонених і примусових робіт.

Тв.: On les nommait des etrangers. (Les immigrés dans la Résistance). Paris, 1965.

М.М. Варварцев.

ЛАСКАРЄ́В Володимир Дмитрович (03.07.1868—10.04.1954) — геолог, палеонтолог, геоморфолог. Професор (1903). Член Сербської академії наук і мист-в. Н. в м. Бірючі (нині село Бєлгородської обл., РФ) в сім'ї військовика. 1887 закінчив Черніг. г-зію і вступив на природничий відділ фіз.-мат. ф-ту Новорос. ун-ту в *Одесі*. По завершенні навчання 1892 був залишений лаборантом при кафедрі геології в проф. І.Синцова. 1898—1900 перебував у закордонному наук. відрядженні в *Австро-Угорщині* та Швейцарії, поглиблював там знання з геології, стратиграфії та палеонтології неогену. Працював у геол. музеях *Відня*, Цюриха, Женеви (обидва міста в Швейцарії), Загреба (нині столиця Хорватії). Одну з перших своїх наук. праць (опубл. 1899) присвятив результатам геол. екскурсій по околицях Белграда (нині столиця Сербії).

Від 1902 — приват-доцент Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*). Після захисту магістерської дис. на тему «Фауна бугловских слоев Волыни» (1903) призначений екстраординарним професором і зав. кафедри геології та палеонтології. 1905 отримав учене звання магістра мінералогії та геології.

На запрошення геол. к-ту Росії працював (1901—07) над створенням 10-верстної геологічної карти європ. частини *Російської імперії*, з цією метою досліджував геол. будову, тектоніку та геоморфологію *Подільської губернії* і *Волинської губернії* (відображення їхніх територій містилося на 17-му листі геол. карти).

Став засновником (1912) у Новорос. ун-ті наук. напряму (школи) досліджень стратиграфії четвертинних відкладень. Одним із перших звернув увагу на таке явище, як ярусність лісу, виділив у межах лісів *Поділля* два яруси. Був першим, хто здійснив геоморфологічне районування європ. території Рос. імперії. Класифікував долини річок Поділля на замкнені, відкриті та прохідні, а також обґрунтував ідею про 2-цикловий розвиток річкової мережі Придніпровського Поділля — консеквентного пд.-сх. напрямку на першому циклі (кінець міоцену та пліоцен) і меридіонального — на другому. Зібрав палеонтологічні колекції, у т. ч. фауністичний комплекс терас Пд. Бугу біля м. *Меджибіж* (нині зберігаються в Палеонтологічному музеї Одес. ун-ту).

Після захисту докторської дис. за монографією «Общая геологическая карта Европейской России: Лист 17-й» (С.-Петербург, 1914) одержав звання ординарного професора.

1916 (це був 2-й рік *Першої світової війни*) за завданням відділу сировини геол. к-ту Росії разом із проф. В.Поляковим склав карту-довідник з наявності буд. матеріалів по лінії фронту — *Дубно*, *Кременець*, *Новоград-Волинський*, Проскуров (нині м. *Хмельницький*), *Житомир*, *Бердичів*. У цьому ж році йому була присуджена премія М.Ахматова.

Після революц. подій 1917 (див. *Лютнева революція 1917*, *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*), від поч. 1918, — позаштатний член Укр. геол. к-ту (к-т об'єднував на той час усі геол. роботи в Україні).

Написав і опублікував у рос. періодичних виданнях близько 80 наук. праць.

1920 емігрував до Греції, а потім жив у *Югославії*, займався геол. дослідженнями Балканських країн.

П. у м. Белград.

Літ.: Ласкарев Владимир Дмитриевич. В кн.: *Молявко Г.И. и др.* Геологи. Географы: Биографический справочник. К., 1985; *Амброз Ю.О.* Ласкарєв Володимир Дмитрович. В кн.: Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 3. Одеса, 2000; Ласкарев Владимир Дмитриевич. В кн.: Русский биографический словарь Брокгауза и Эфрона. М., 2007.

В.М. Чисніков.

ЛАСО́ТА фон Стеблау Еріх — див. *Лясота фон Стеблау Еріх.*

ЛАСТ — російська міра ваги. Вміщувала від 90 до 120 пудів московських (бл. 1475—1960 кг). У 15 ст. була уніфікована і до кінця 17 ст. дорівнювала 72 пудам (1179 кг). Витіснена з ужитку у 18 ст. (див. також *Лашт*).

Літ.: *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

ЛАТА́Ч Євгеніуш (02.04.1905—25.02.1943) — польс. історик козац. воєн 17 ст. Навч. в Ягеллонському ун-ті в *Кракові*. Провадив джерельні пошуки в Польщі та за кордоном. 1933 опублікував працю «Ugoda zborowska a plany tureckie Jana Kazimierza». Був активним учасником дискусії на шпальтах час. «Kurier Literacko-Naukowy» (1934, № 12, 13, 15) про істор. вартість «Трилогії» Г.*Сенкевича*. 1935 захистив докторат на тему: «Kampania Kalinowskiego na Ukrainie. Luty—maj 1651». Цього ж року став співробітником Б-ки Чарторийських у Кракові. Як стипендіат виїжджав 1938 до Будапешта (Угорщина) та *Ватикану*. Працював над монографією про *Берестецьку битву 1651* (завершена напередодні *Другої світової війни*, однак рукопис загинув під час окупації Польщі *вермахтом*). На основі матеріалів до цієї монографії були оприлюднені 26 статей до видання «Polski Słownik Biograficzny», у т. ч. про І.*Богуна* і П.*Дорошенка*.

На поч. 1943 заарештований окупаційною владою і ув'язнений у концентраційному таборі *Освенцим*, де невдовзі загинув.

Праці: Ugoda zborowska a plany tureckie Jana Kazimierza. В кн.: Historia. Kraków, 1933.

Д.С. Вирський.

ЛА́ТВІЯ (Latvija), **Латвійська Республіка** (Latvijas Republika) — д-ва в Сх. Європі. На зх. омивається Балтійським морем і Ризькою затокою. На пн. межує з Естонією, на сх. — з РФ, на пд. сх. — з Білоруссю, на пд. — з Литвою. Територія 64 589 км^2. Населення 2281,2 тис. осіб (2007). Адм.-тер. поділ — 26 районів (повітів) та 7 міст республіканського підпорядкування. Столиця — м. Рига (725,2 тис. мешканців). Великі міста — Даугавпілс, Лієпая, Єлгава, Вентспілс, Резекне, Юрмала. Релігія — протестанти-люте-

Латвія. Будинок Латвійської академії наук в м. Рига. Архітектори О. Тілманіс, В. Олтаржевський. 1951—1957.

рани (бл. 50 %), православні, католики. Офіц. мова — латис. Грошова одиниця — лат.

Л. — парламентська республіка. Діє конституція 1922 зі змінами 1933, 1994, 1996, 1997, 1998. Глава д-ви — президент, який обирається парламентом на 4 роки. Вищий законодавчий орган — однопалатний парламент («саейм»), який обирається прямим таємним голосуванням на основі пропорційного представництва строком на 4 роки. Вищий виконавчий орган — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Землі, що є нині територією Л., від 2 тис. до н. е. населяли балтські племена (див. *Балти*), від яких походять представники латис. народності — курші, земгали, латгали, сели. У 10—13 ст. на цих теренах існували перші феод. князівства (Кокнесе, Ерсіка та ін.). У 13—16 ст. тут владарювали нім. завойовники (див. *Лівонський орден*). 1721 пн. і центр. землі, а 1795 також зх. і пд. землі приєднала до своєї території *Російська імперія*. Незалежність проголошено 18 листопада 1918. 17 червня 1940 Л. стала підконтрольною військам Червоної армії (див. *Радянська армія*); 5 серпня 1940 введена до складу *СРСР* як союзна республіка. Під час війни Німеччини з СРСР 1941—45 (див. *Друга світова війна*) окупована *вермахтом*, звільнена військами Червоної армії 1944. Незалежність від СРСР проголошено в травні 1990. 21 серпня 1991 країна проголосила відновлення свого суверенітету де-факто.

У вересні 1991 Л. стала членом *Організації Об'єднаних Націй*, 1992 — членом Всесвітнього банку і *Міжнародного валютного фонду*, а в 1995 — членом *Ради Європи*. 29 березня 2004 приєдналася до *НАТО*, 1 травня 2004 стала членом *Європейского Союзу*.

Л. — індустріально-аграрна країна. У структурі нац. доходу (наприкінці 20 ст.): пром-сть — 28 %, сільс. госп-во — 7 %, сфера послуг — 65 %. Провідні галузі пром-сті: машинобудування і металообробка. Розвинуті хімічна та нафтохімічна, легка, харчова, лісова, деревообробна й целюлозно-паперова галузі, вир-во парфюмерно-косметичної продукції. Худож. промисли: оброблення шкіри, бурштину, різьба по дереву, вишивка.

Гол. галузі сільс. госп-ва: тваринництво (молочно-м'ясне скотарство та беконне свинарство) й рослинництво (зернові, кормові, цукровий буряк, льон-довгунець). Розвинуті також картоплярство, овочівництво, бджільництво.

Мор. порти: Рига, Вентспілс, Лієпая.

Курорти: Юрмала, Лієпая, Балдоне.

Осн. статті експорту: продукція машинобудування, легкої та хімічної пром-сті. Гол. торгівельні партнери: ФРН, країни Сх. Європи, у т. ч. Білорусь, Україна, РФ.

Літ.: *Гессен С.Я.* Окраинные государства: Польша, Финляндия, Эстония, Литва и Латвия. Л., 1926; *Каннер Л.Ф.* Латвия. Л., 1936; *Мугуревич Э.С.* Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига, 1965; *Гулян П.В.* Латвия в системе народного хозяйства СССР. Рига, 1967; Латвия на грани эпох. Рига, 1990; Латвия. В кн.: Большой энциклопедический словарь. СПб.—М., 2001; Латвія. В кн.: *Дубович І.* Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002; Латвія. В кн.: *Дахно І.І., Тимофієв С.М.* Країни світу: Енциклопедичний довідник. К., 2005; Латвия. В кн.: Страны мира. Справочник для эрудитов и путешественников. Х., 2005.

Українці в Латвії. Контакти між населенням земель, що є нині територіями, відповідно, Л. і України, існували здавна. Зокрема, за часів *Київської Русі* племена та народності, які населяли тоді територію сучасної Л., підтримували активні торг., культ. й екон. зв'язки з давньорус. д-вою. Одне з тих племен — латгали — згадується в *«Повісті временних літ»*. Рус. *дружини* не раз приходили на допомогу латгалам і лівам у їхній боротьбі проти швед., нім. і датських завойовників. Однак неепізодичне проникнення українців на латв. землі почалося лише в 19 ст. В той час українці потрапляли до Л. переважно як вояки царської армії, фахівці в різних царинах, а також як студенти Ризької політехніки. Так, доцентом (1864) та професором (1865—70) Ризького політех. ін-ту працював Л.Левицький. І.*Малиновський* 1876—84 був викладачем Балт. рос. семінарії та вчителем малювання, а також бібліотекарем у м. Кулдіга, учителем у

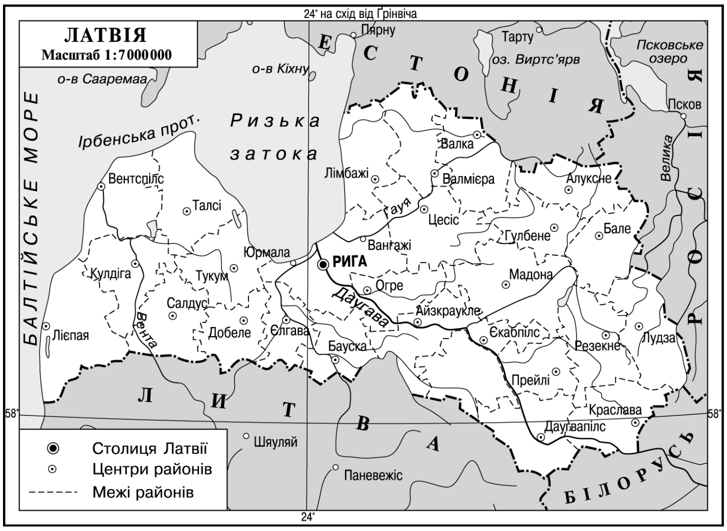

Ризькій г-зії ім. М.Ломоносова, в Ризькій юнкерській школі. 1891 Балт. вчительську семінарію закінчив М.Башуцький (згодом вчителював у м. Єлгава), а 1904 її закінчив І.Момот, 1912 — Ф.Олєхнейко (останній до і після закінчення семінарії працював у школах міст Рига, Бауска та Лієпая).

У Ризі 1901 було створено трупу укр. театру під кер-вом Мирова-Беднюхи, вона ставила вистави в Ризі, Єлгаві та Лієпаї. Наприкінці 1905 в Ризі активну пропагандистську роботу провадив майбутній нарком освіти УСРР М.*Скрипник*.

За переписом 1897, на території Л. проживало бл. 1 тис. українців, здебільшого це були вояки рос. армії, а також студенти Ризького політех. ін-ту (останні стали засновниками традиції, яка посіла особливе місце в культ. та громад. житті Латвії: щороку в роковини смерті Т.*Шевченка* проводити службу Божу в Ризькому правосл. кафедральному соборі).

Організоване укр. життя на латв. теренах бере початок від заснованого 16 січня 1911 т-ва «Громада» (див. *Громади*; кер. — О.Маршинський), метою якого було «об'єднання українців на принципах взаємодопомоги та збереження своєї національної ідентичності». До *Першої світової війни* орг-ція проводила різноманітні заходи для піднесення нац. самосвідомості українців у Л., зокрема із вшанування пам'яті Т.Шевченка. У лютому 1914 влада заборонила т-ву проводити публічні заходи, присвячені 100-річчю від дня народження Т.Шевченка, тому святкування було перенесено до приміщення «Громади».

Латвія. Будинок технічного факультету Латвійського університету (нині – Латвійський університет) в м. Рига. Листівка початку 20 ст.

Найбільше видання «Dzimtenes Vestnesis» («Вісник Батьківщини») регулярно висвітлювало діяльність т-ва «Громада», особливу увагу часопис звертав на діяльність учителя з Риги — українця Васильченка, який на конгресі нар. учителів (грудень 1913) у м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ) на засіданні комісії різних національностей відкрито виступив проти *русифікації* дітей та закликав поважати рідну мову.

Летунську справу в Л. популяризував В.Слюсаренко, він разом із дружиною Л.Зверєвою-Слюсаренко влітку 1913 організував у Ризі майстерню з буд-ва та ремонту літаків й заснував першу в Л. летунську школу.

З початком І світ. війни припинилася діяльність «Громади»; багато українців були призвані на службу до батальйонів латис. стрільців на Пн.-Зх. фронті.

У Л. друкувався час. «Український голос» (ред. — С.Пилипенко). 1917 виникла ризька орг-ція *Української партії соціалістів-революціонерів*.

Весною 1917 у 12-й армії, штаб якої був у Ризі, було створено укр. орг-ції та обрано виконавчу раду (кер. — поручик О.Блонський). Остання 6 травня 1917 організувала в Ризі 1-й Укр. конгрес військ. делегатів 12-ї армії. На ньому ішлося про українізацію корпусу 12-ї армії, щоб, у разі потреби, вирушити на захист незалежності України. Після закриття конгресу його учасники рядами, співаючи укр. пісень, пройшли вулицями Риги. Укр. рада 12-ї армії проіснувала до січня 1918.

Після встановлення суверенітету Л. латв. уряд провадив доброзичливу політику щодо *Української Народної Республіки*, розраховуючи на приєднання України до союзу балт. держав. У цей період між обома д-вами існували дипломатичні й консульські відносини. 1 вересня 1919 до Риги прибув консул Н.Бендеровський, пізніше обов'язки консула в Ризі виконували Е.Флейшерс та В.Конашевський. У цей період дипломатичне представництво УНР опікувалося долею військ. біженців — українців, які різними шляхами потрапили до Латвії з початком громадян. війни в Росії.

Офіц. представництво (місія) УНР на чолі з В.*Кедровським* прибуло до Риги 16 січня 1920 й розмістилося в одному з помешкань на вул. Антоніяс. Згодом до місії прибуло ще декілька співробітників; навесні при ній було створене прес-бюро, яке інформувало латв. газети про воєнно-політ. події в Україні. Своєї кульмінації стосунки Л. й УНР досягли в серпні—вересні 1920, коли, здебільшого завдяки підтримці міністра закордонних справ Л. З.Меєровіцса, укр. делегація, очолювана міністром внутр. справ УНР О.*Саліковським,* брала участь як рівноправний партнер у конференції балт. країн у Булдурі (р-н м. Юрмала).

У 1920—30-х рр. українці, які укорінилися чи тимчасово перебували в Л., започаткували історію укр. меншини в цій країні. 8 червня 1921 в Ризі було зареєстровано К-т укр. біженців-емігрантів, які проживали на території Л. Його метою було надання різнобічної допомоги новоприбулим біженцям-емігрантам з України будь-якої національності та віросповідання. 31 грудня 1932 в Ризі зареєстровано Латвійсько-укр. т-во, яке ставило за мету створення найтісніших зв'язків між укр. та латис. народами. Його заснували місц. підприємці укр. походження: дир. АТ «Брати Камаріни» М.Світличний та інженер Подразької цементної ф-ки М.Римбаковський, торговець фруктами М.Хміль (був головою правління т-ва 1936—38), колиш. секретар місії УНР, власник торг. агентури Л.Задорожний.

Активну участь у діяльності т-ва брали торговець автомобілями О.Іваненко (громадянин Литви), власник торг. агентури Є.Базилевич-Князіковський (н. в Україні), С.Ліепиня (уродженка *Харківської губернії*), І.Гладкий, А.Блумс, А.Гулбе, К.Озолиня (н. в м. *Херсон*), Н.Заковська, І.Парамонова, Л.Яунзема. 1936 до складу т-ва входило 73 члени, 1938 — 111, з них українцями були бл. 70. Члени т-ва ставили за мету залучити до роботи якомога більше українців. Т-во мало право діяльності на всій території Л., але працювало тільки в Ризі.

На території Л. 1925 проживали 512 українців, 1930 — 1629 (у т. ч. в: Ризі — 562, Даугавпілському пов. — 166, Резекненському — 112, Лієпайському — 90), 1935 — 1844. Соціальна структура латв. українців мала свої особливості — серед них було дуже мало селян і відносно багато дрібних підприємців та чиновників. Деякі з них займали відп. посади в держ. структурах. Зокрема, уродженець *Чернігова* В.Романченко понад 20 років прослужив у відні геодезії та топографії штабу Латв. армії. А.Цибульський упродовж 1919—35 був заст. нач. 8-го поліцейського від-ня Риги.

У Л. працювали також укр. митці. Найвідомішим з них був уродженець м-ка *Нова Ушиця* правник, маляр, скульп. В.Степанов, він 1939—40 працював на фаянсово-порцеляновій ф-ці Кузнєцова. Знаною була й малярка Н.Лаже (Тополя).

Більшість українців були громадянами Л., деяка частина — «нансенистами» (див. Ф.*Нансен*) — особами без будь-якого громадянства.

Наприкінці 1930-х рр. мін-во громад. справ Л. почало провадити політику щодо зменшення — шляхом об'єднання — числа орг-цій з подібними, як в Латвійсько-укр. т-ві, цілями та характером діяльності. 1940 Латвійсько-укр. т-ву було запропоновано об'єднатися з Т-вом культ. зближення з народами СРСР. Після анексії території Л. СРСР т-во було назване владою «буржуазним» і припинило існування. Репресії, розпочаті рад. владою, не обійшли й місц. українців. 6 серпня 1940 було заарештовано колиш. кандидата в члени правління К-ту укр. політ. біженців-емігрантів М.Дідковського, звинуваченого в тому, що він служив в *Армії Української Народної Республіки* та репрезентував інтереси незалежної України в балт. д-вах. Колиш. голова правління К-ту укр. політ. біженців-емігрантів, відомий кінопідприємець, власник престижних кінотеатрів «Palladium» та «Splendid Palace» у Ризі, а також власник кінопідприємств у Таллінні (Естонія) й Каунасі (Литва) В.Ємельянов був заарештований 14 червня 1941 і невдовзі засуджений на 10 років, помер 1949 в Солікамському таборі.

У роки війни Німеччини з СРСР 1941—45 кількість українців у Латвії зросла. У лютому 1943 перепис населення засвідчив, що в Л. мешкало 11 339 осіб укр. походження. Серед них було чимало тих, кого привезли сюди з України окупаційні власті, а також військовополонених Червоної армії, зайнятих на с.-г. роботах. Багато українців — громадян Л. — 1943—45 були мобілізовані до Латв. легіону. Чимало військовополонених-українців, які працювали в селі, у березні 1943 примусово (формально — «добровільно») забрали на службу до нім. армії. Водночас частина українців брала участь у рад. підпільному русі на теренах Л. Наприкінці II світ. війни багато латв. українців разом з ін. біженцями виїхали на Захід.

1959 у Л. мешкало 29,9 тис. українців (1,4 % населення), 1970 — 53,4 тис. (2,3 %), 1979 — 66,7 тис. (2,7 %).

За переписом 1989, в Л. проживало 92,1 тис. українців (3,5 % населення); майже половина латишів укр. походження мешкала в столиці (43,6 тис. осіб або 4,8 % населення Риги), у м. Лієпая — 8,6 тис., у м. Даугавпілс — 3,9 тис., у м. Вентспілс — 3,2 тис., у м. Єлгава — 2,8 тис., у м. Юрмала — 2,1 тис., у м. Резекне — 0,7 тис., у районах: у Ризькому — 4,6 тис., Бауському — 1,7 тис., Добельському — 1,6 тис., Огрському — 1,5 тис., Лієпайському — 1,4 тис., Єкабпілському — 1,3 тис.

Серед українців, які на поч. 1990-х рр. мешкали на теренах Л., 60,5 тис. народилися в Україні, бл. 18 тис. — у цій республіці. Після відновлення суверенітету Л. укр. діаспору не було визнано нац. меншиною, оскільки, на відміну від росіян, білорусів, циган та ін нац. меншин Л., українці не змогли підтвердити своє істор. коріння в Л. Наслідком цього стало те, що українці Л. були позбавлені тих прав, які належали визнаним нац. меншинам. *Громадянство* Л. отримали лише 14,5 тис. українців.

У Верховній Раді Латвії на поч. 1990-х рр. було 7 українців (В.Затуливітер, А.Жук, І.Цупрунс, В.Стефанович, Ю.Лялін, Г.Морозлі, О.Провиденко), Департамент у справах національностей очолював В.Стешенко, посади ген. директорів обіймали В.Їльяхова (трикотажне об-ня «Мара»), Т.Ткаченко (спільне латвійсько-франц. підпр-во «Їрес»), М.Герула (Нац. вироб. об-ня «Латек») та ін.

Попри культурно-громад. активність українці Л. не намагалися консолідуватися — на майже 60 тис. осіб припадало 20 громад. орг-цій.

Так, у вересні 1988 постало культурно-просвітнє т-во «Дніпро» (перший голова — В.Прудіус). Метою діяльності т-ва була популяризація українцями своєї нац. к-ри, мови, традицій. Частина членів «Дніпра» в лютому 1989 заснувала Укр. молодіжний клуб при Ризькому к-ті Ленінської комуніст. спілки молоді Латвії (керівники клубу — О.Царук, Н.Скудра). Майже всі члени клубу були тоді членами Нар. фронту Латвії. Гол. метою орг-ції, яка проіснувала близько двох років, було об'єднання укр. молоді, допомога молодим українцям Л. в піднесенні нац. самосвідомості та ідентичності. Одним із важливих заходів, який ініціював клуб, стало проведення в м. Юрмала конференції Укр. демократ. руху з метою консолідації представників неформальних укр. рухів і груп.

При т-ві «Дніпро» був ств. фольклорний ансамбль з однойменною назвою, він виступав у великих містах Л., а також в Україні (Київ, *Чернігів*), Білорусі (Мінськ, Молодечно), Естонії (Таллінн), брав участь у святкуванні «Днів слов'янської культури» на кордоні Л., Росії та Білорусі в Краславському районі.

Латвія. «Старий» будинок університету в м. Даугавпілс. 1956. Фото початку 21 ст.

Значною мірою завдяки ініціативі т-ва було створено (1991) першу на пострад. теренах держ. Ризьку укр. загальноосвіт. школу (дир. — Л.Кравченко).

Т-во співпрацювало зі *Світовим конгресом вільних українців*, Європейським конгресом українців, Держ. к-том України у справах національностей та релігій, громад. орг-ціями українців Л., Литви, Естонії; було членом Асоціації національно-культ. т-в Латвії.

Укр. культурно-екон. центр (УКЕЦ) у Л. (статут зареєстровано 1 серпня 1991) постав завдяки групі членів т-ва «Дніпро» та їхніх колег з України. Осн. досягненням УКЕЦ стало оформлення за дорученням МЗС України оренди будинку для майбутнього укр. посольства. На кошти, зібрані членами центру (майже 500 тис. *рублів*), було обстежено стан будинку в центрі Риги (на бульварі Калпака, 3) та проведено косметичний ремонт приміщень і обладнання їх меблями. Це дало можливість працівникам Посольства України розпочати роботу на другий день після їх приїзду до Латвії. Після створення 1996 Спілки українців Латвії потреба в УКЕЦ відпала і він припинив свою діяльність.

Представники укр. громади спільно з т-вом «Дніпро» створили фонд «Діаспора» (1994). Директором фонду стала К.Страздa. Осн. завданнями фонду стали аналіз соціально-екон. проблем і правових ситуацій українців Л.; розвиток ділових ініціатив; співробітництво в галузях освіти, інформації, к-ри; співробітництво з держ. інституціями України та Л., підприємцями й громадянами в реалізації програми допомоги у соціальній та гуманітарній сферах.

Культ. центр «Латвія—Україна» був ств. у Ризі 24 серпня 1995 за участю відомого латис. поета та перекладача, у т. ч. з укр. мови, К.Скуєнієкса. Очолювали центр — почергово — О.Мисько, учитель укр. школи, пізніше — викладач кафедри слов'ян. мов Латв. ун-ту, поет і перекладач Ю.Садловський, В.Іваницький. Метою діяльності орг-ції є духовний розвиток і гуманізація сусп-ва, взаємне збагачення нац. к-ри, розвиток нац. ідентичності. Центр провадить семінари, присвячені латвійсько-укр. стосункам; у травні 2001 організував конференцію «Нова латиська та українська література між двома тисячоліттями». Ю.Садловський підготував і видав латисько-укр. словник, кілька чисел ж. «Стоки», опублікував вірші, переклади латв. поетів.

Спілка українців Латвії (СУЛ) була заснована в травні 1996 на Вселатв. зборах українців, зареєстрована 12 серпня того ж року. Першими співголовами СУЛ були обрані В.Ільяхова та В.Строй.

Т-во «Водограй» було ств. в лютому 1997 (зареєстроване 27 серпня 1997) за ініціативою Г.Білинської, Л.Бєлінцевої, В.Губенко й М.Мазуренко. Осн. мета т-ва — збереження та популяризація к-ри, мови й традицій укр. народу, підтримка нац. освіти серед укр. молоді. Від 1997 діє Укр. недільна школа, в якій навчаються діти та дорослі.

Укр. культурно-просвітнє товариство «Кобзар» (голова — В.Пошкурлат) у м. Вентспілс було зареєстроване 25 червня 1997. Т-во займалося культ. та освітянською діяльністю.

Ансамбль т-ва під однойменною назвою був створений 1999 (худож. кер. — Т.Расчосова). Ансамбль та створена пізніше капела «Два кольори» брали участь у багатьох культ. заходах у містах Вангажі, Вентспілс, Єкабпілс, Лудза, Презлі, Рига, а також Таллінн.

Укр. т-во «Світанок» у м. Лієпая було створене 15 березня 2001. Головами т-ва були — почергово — О.Ніколаєва, Г.Протченко, Л.Давиденко. Гол. завдання орг-ції: збереження рідної мови й нац. к-ри, відродження укр. традицій, обрядів і ремесел, інтеграція місц. українців у латвійське сусп-во. Майже у той же час було організовано фольклорний ансамбль «Барвінок» (худож. кер. — Н.Заліська), який виступав у різних містах Л., Естонії, України.

Т-во «Україна—Латвія» зареєстроване в Ризі 8 січня 2002. Його від початку очолює укр. історик К.Гупало. Мета діяльності т-ва — консолідація та активізація т-в Л. й України для встановлення й розширення всебічних зв'язків. 2003—04 члени т-ва брали участь у проекті зі створення web-сайту «Вся Україна. Географія. Історія. Культура». Спільно із СУЛ та Латв. академічною б-кою т-во брало участь в організації і проведенні науково-практичних конференцій «Українці Балтії».

У м. Даугавпілс 12 квітня 2003 відбулись установчі збори культурно-просвітнього т-ва «Мрія» (зареєстроване 26 травня 2003; перший голова — Н.Стаховська). Осн. завдання т-ва: нац. відродження українців; збереження й розвиток мови, к-ри, духу та моралі, істор. пам'яті українців Л. тощо.

Значною мірою завдяки ініціативі СУЛ при Латв. академічній б-ці в Ризі 2004 було створено Укр. інформаційний центр.

Об-ня українок Латвії постало 15 березня 2004. Його засн. стали жінки-члени СУЛ та т-ва «Дніпро». Головою об'єднання обрали Н.Квітницьку. Ін. активістками організації були: Л.Белінцева, В.Ільяхова, Н.Лебедєва, А.Рейтупе, Л.Стельмах, Н.Недашківська, Л.Кулінченко та ін. Осн. мета орг-ції — об'єднання зусиль українок для подолання дискримінації жінок в усіх галузях громад. життя, збереження й розвиток укр. мови, к-ри, нар. традицій, співпраця зі спорідненими укр. та ін. орг-ціями в Л. і в Україні. Об-ня українок Латвії співпрацює з СУЛ, Союзом жінок України, держ. та громад. установами Л. й України.

Культурно-просвітнє т-во «Явір» засноване з ініціативи українців у м. Єкабпілс й зареєстроване 7 травня 2004. Першим головою правління т-ва став В.Щербина. Однойменний ансамбль т-ва брав участь у днях к-ри «Українські традиції в Латвії» та в святі українців Латвії «Червона калина».

Культ. центр «Джерело» заснований у м. Єлгава 16 листопада 2004. До співпраці в ньому залучено інженерів, учителів, продавців, лікарів, пенсіонерів. Керує центром Г.Юрчонок. У грудні 2004 «Джерело» увійшло до складу Асоціації нац. меншин м. Єлгава. 2005 центром було розроблено проект «Будьмо знайомі: ми — українці», заходами якого стало проведення ви-

ставок нар. вжиткового мист-ва та укр. *гривні*, у листопаді 2005 проведено виставку «Пам'яті голодомору в Україні в 1932—1933 роках».

2005, відповідно до нового закону Л., змінилася структура кер-ва СУЛ. Головою правління обрано В.Стефанович. Затверджено новий статут СУЛ. Осн. завданнями спілки були: сприяння консолідації українців Л. та збереженню їхньої нац. ідентичності, мови, к-ри, нар. традицій; аналіз заг. проблем українців Л.; сприяння інтеграції українців у латв. сусп-во та в європ. спільноту; підвищення духовного й культурно-освіт. рівня українців Л.; сприяння конструктивному діалогові між держ. та громад. структурами Л. й України тощо. Член ради СУЛ проф. В.Павленко входив до складу Консультативної ради при президентові Латвії з проблем інтеграції сусп-ва. СУЛ співпрацює зі Світ. конгресом українців, Європ. конгресом українців, *Українською всесвітньою координаційною радою*, ін. укр. т-вами та культ. або просвітніми інституціями й громад. орг-ціями Л., України, ін. д-в. Спілка є колективним членом об'єднання громад. орг-цій нац. меншин Латвії «Співдружність».

Т-во «Ятрань» у м. Вангажі (голова правління — Ї.Омельчук) зареєстроване 11 березня 2005. Мета т-ва — єднання українців міста, збереження й популяризація к-ри, традицій українців Л., інтеграція українців в м. Вангажі в сусп-во Л. Ансамбль укр. пісні «Веселка» (худож. кер. — В.Литвинюк), який діяв при т-ві, успішно виступав на численних святах українців в Л. та Естонії. Особливо відзначився він під час проведення Днів к-ри «Українські народні традиції в Латвії» та Свята українців Латвії «Червона калина».

Т-во «Родина» зареєстроване в м. Ліепая 14 березня 2005. Головою правління обрано А.Васейко. Важливим напрямом роботи т-ва стала виховна й просвітня робота з дітьми. У цій царині першим кроком було створення другої працюючої в Л. укр. недільної школи «Незабудка». Чимало уваги приділяється в т-ві збереженню і розвиткові укр. мови, к-ри, традицій, правосл. обрядів.

Укр. центр соціальних досліджень «Етнікос» зареєстровано 18 липня 2005. Його кер. стала професійний соціолог Н.Лисогорова. Мета діяльності центру, до роботи в якому залучено бл. 30 осіб, — міжнац. діалог, збереження нац. ідентичності й к-ри, інтеграція в сусп-во Л. «Етнікос» був одним із організаторів першої міжнар. науково-практичної конференції «Україна—Латвія: історія, культура, економіка» (Рига, листопад 2007).

Молодіжне т-во «Вектор у Європу» (голова — Д.Семенов) було зареєстроване 7 жовтня 2005. Мета т-ва: разом із молоддю Л. та ін. нац. меншинами всіляко демонструвати нац. і культ. різнобарв'я тощо.

У різний час у Л. також діяли: фонд підтримки повернення українців на Батьківщину «Повернення» (1993—2007), т-во «Українська родина» (1994—2007), Фонд розвитку Ризької укр. школи «Барвінок» (1997), Фонд ім. Н.Махна з підтримки повернення на Батьківщину українців (1996—2007), Латв. українсько-білорус. асоціація (організована 2004), Юрмальське т-во «Трембіта» (зареєстроване 2006).

До складу Об-ня укр. т-в Латвії (створене 28 березня 2006; голова — В.Луговський) на поч. 2008 входило більше половини діючих укр. орг-цій.

Згідно з класифікацією адаптації етнічних груп в іноетнічних середовищах українці в Л. на поч. 21 ст. перебували на грані *асиміляції*—інтеграції, але вони дотримувалися своїх звичаїв і традицій, брали активну участь у громад. житті, популяризували та пропагували духовні надбання укр. народу, спільно з ін. нац. меншинами збагачуючи латв. культуру.

2007 у Л. проживало 57,8 тис. українців.

Літ.: *Березовський П.* Україна і Латвія (З історії культурних взаємозв'язків). «Народна творчість та етнографія», 1976, № 4; *Винниченко І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992; Этноситуация в Латвии (факты и комментарии). Рига, 1992; *Давиденко Е.* та ін. Українці в Латвії: деякі аспекти етнокультурного розвитку. В кн.: Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища й перспектив розвитку. К., 1994; *Dribins L.* Ukraiņi Latvijā. Rīga, 1995; *Лісний В., Строй В.* Українці Латвії: проблеми і тенденції. «Українське слово», 1995, 29 червня; Українці в Латвії: статистика. «Наша Україна», 1996, № 11; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999; Культурна спадщина українців країн Балтії в контексті громадської інтеграції: Збірник доповідей III-ої міжнародної науково-практичної конференції (8—9 грудня 2006, Рига). Рига, 2006; Українці Латвії (люди згадують, документи свідчать...). Рига, 2006; Україна—Латвія: історія, культура, економіка. К., 2007.

І.І. Винниченко.

ЛАТЕ́НСЬКІ ПА́М'ЯТКИ на території України. Л.п. — пам'ятки латенської к-ри, яка, згідно з узагальненнями археологів, склалася на рубежі 6—5 ст. до н. е. в міжріччі верхів'їв Дунаю та Рейну на ґрунті місц. к-р гальштатського періоду (див. *Гальштатська культура*) під сильним впли-

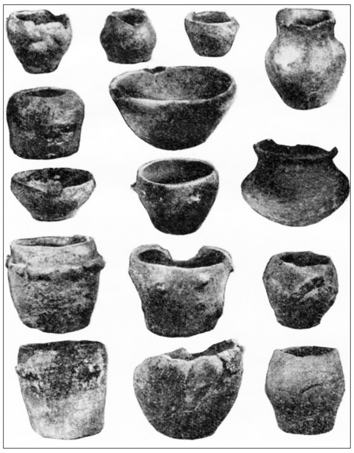

Латенські пам'ятки. Зразки ліпного посуду.

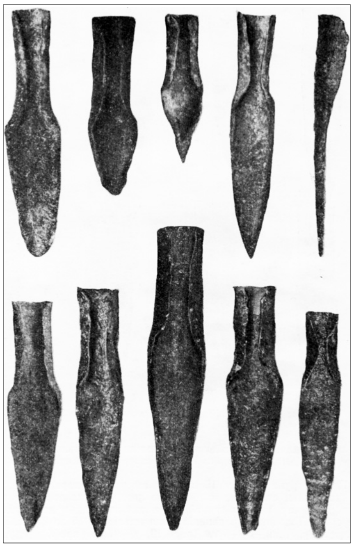

Латенські пам'ятки. Залізні наральники з поселення Галіш-Ловачка.

Л.С. Латиніна.

вом антич. цивілізації й проіснувала до рубежу ер. Творцями к-ри були племена кельтів, вони ж поширили її вплив на значні території. Л.п. розповсюджені в основному в Зх. Європі: від Атлантичного океану і Британії до пд. схилів Альп та Зх. Карпат. На території України вони компактною групою (бл. 40 пунктів) представлені в *Закарпатській Україні* у верхів'ях р. Тиса (прит. Дунаю). Тут Л.п. були відкриті в серед. 19 ст. Найбільш дослідженими є поселення: *Галіш-Ловачка*, Верхні Ратівці, Ново-Клинове, Дякове. З'явилися вони ще в 3 ст. до н. е. й існували до 60-х рр. 1 ст. до н. е. Усі ці поселення — відкритого типу, розташов. біля струмків на відокремлених висотах або останцях із крутими схилами. На них знайдені житла — напівземлянки площею 15—20 м^2, з вогнищами з каменю і глини та земляними лежанками вздовж стін. Осн. заняттями населення були землеробство й скотарство. Знарядь праці, пов'язаних з обробленням грунту, збором та переробленням урожаю, а також зі скотарством й обробленням його продуктів там знайдено більше 80 категорій (кілька видів залізних наральників, серпів, кіс, кам'яні жорна, пружинні ножиці для стрижки овець тощо). Могильники поодинокі — це кургани із залишками кремації в урнах чи ямах, іноді з трупопокладеннями. Трупопокладення зафіксоване в 3 похованнях у Галіш-Ловачці. Одне з них знайдене в кам'яному ящику в супроводі срібних монет — імітацій тетрадрахм Філіппа II Македонського. Відомі кілька скарбів: у с. Мала Бігань (нині с. Мала Бийгань Берегівського р-ну Закарпат. обл.) — ювелірні вироби (скляні обручки, мідні ножні браслети, дві бронзові статуетки), у с. Клячаново (нині село Мукачівського р-ну Закарпат. обл.) — знаряддя праці (залізні сокири, наральники, ножі тощо), у с. Гараздівка (нині с. Гут Берегівського р-ну) — кельтські монети. Л.п. Закарпаття залишені прийшлими кельтами та місц. фракійським населенням, нащадками племен *куштановицької культури* скіф. часу.

На можливе проникнення кельтів східніше Карпат вказують, напр., залишки селища у с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франк. обл., поховання в колиш. с. Залісся Чорнобильського р-ну Київ. обл. (нині знято з облікових даних) у гирлі р. Прип'ять (прит. Дніпра), а також згадка про них у декреті на честь Протогена з *Ольвії*. Деякі кельтські речі зафіксовані на території Сх. Європи в 63 пунктах.

Літ.: *Бідзіля В.І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971.

С.П. Пачкова.

ЛАТИ́НІНА Лариса Семенівна (дівоче прізв. — Дирій; н. 27.12.1934) — спортсменка, багаторазова чемпіонка Олімпійських ігор, світу, Європи, *СРСР* зі спортивної гімнастики. Засл. майстер спорту СРСР (1956), суддя міжнар. категорії (1968), засл. тренер СРСР (1972). Н.в м. *Херсон* у сім'ї робітника. З дитинства мріяла стати балериною. Рік займалася в хореографічній студії при Будинку нар. творчості. Через закриття студії почала відвідувати (з 4-го класу) гімнастичний гурток у школі (перший тренер — М.Сотніченко). Неодноразово брала участь і перемагала у міських, респ. і всесоюзних змаганнях, 1952 стала майстром спорту. Після закінчення із золотою медаллю школи поступила на ф-т електротехніки Київ. політех. ін-ту. Продовжувала заняття гімнастикою, почала виступати на змаганнях за кордоном. По закінченні 2-го курсу за власним бажанням була переведена до Київ. ін-ту фіз. к-ри (закінчила з відзнакою 1959), виступала за спортивне т-во «Буревісник». 1956 стала абсолютною чемпіонкою зі спортивної гімнастики на XVI Олімпійських іграх (Мельбурн, Австралія). 1958 здобула 4 золоті медалі на чемпіонаті світу в *Москві*. 1960 на XVII Олімпійських іграх (Рим, Італія) вдруге виборола звання абсолютної чемпіонки зі спортивної гімнастики. 1964 стала срібною призеркою в особистій першості із гімнастичного багатоборства XVIII Олімпійських ігор (Токіо, Японія). Всього завоювала 18 олімпійських медалей, у т. ч. 9 золотих — більше, ніж будь-який ін. спортсмен 20 ст. в будь-якому виді спорту, за що внесена до Книги рекордів Гіннеса. Не раз перемагала чи ставала призером Олімпійських ігор у вільних вправах, в опорних стрибках та змаганнях на окремих снарядах (на брусах, колоді). Була єдиною в історії гімнастики 20 ст. спортсменкою, яка вигравала «золото» у вільних вправах на трьох Олімпійських іграх підряд, тричі перемагала на них у командній першості, двічі — у багатоборстві, один раз — в опорному стрибку. Також завоювала 8 золотих медалей чемпіонатів світу, 7 — Європи, 13 — першості СРСР. Абсолютна чемпіонка Європи (1957, 1961), світу (1958, 1962), СРСР (1961, 1962) з гімнастичного багатоборства, чемпіонка світу 1954, 1958, 1962 в командній першості, переможець змагань в окремих гімнастичних видах — на чемпіонатах світу (1958, 1962), Європи (1957, 1961), СРСР (1956—64). Усього завоювала на Олімпійських іграх, чемпіонатах світу і Європи 46 медалей, у т. ч. 23 золоті. 1966, по закінченні спортивної кар'єри як гімнастки, переїхала до м. *Москва*. 1966—77 — старший тренер жін. збірної СРСР з гімнастики. Під її керівництвом команда вигравала золоті медалі на трьох Олімпійських іграх підряд — на XIX (1968, Мехіко), XX (1972, Мюнхен, Німеччина), XXI (1976, Монреаль, Канада). Член оргкомітету XXII Олімпійських ігор (1980, Москва).

Включена до списку 10 найкращих спортсменів світу 20 ст. Нагороджена орденом Леніна (1957), 3-ма орденами «Знак Пошани» (1960, 1965, 1972), орденом Дружби народів (1976), Олімпійським орденом (1990), орденом княгині Ольги 3-го ст. (2002).

2000 їй присвоєно звання «Почесного громадянина міста Херсона».

Тв.: Сонячна молодість. К., 1957; Равновесие. М., 1970; Гимнастика сквозь годы. М., 1977.

Літ.: Латиніна Лариса. В кн.: Золоті сторінки олімпійського спорту України. К., 2000; *Люлька О.* «Колхозница» и ее урожай. «Спорт сегодня», 2004, 29 ноября — 5 декабря; Латынина Лариса Семеновна. В кн.: Большая олимпийская энциклопедия, т. 1. М., 2006.

В.Ф. Шевченко.

ЛАТИФУ́НДІЇ (лат. latifundium — латифундія, від latus — великий — і fundus — помістя) — ве-

лики приватні маєтки (земельні володіння), де використовувалася підневільна праця рабів чи, пізніше, ін. залежних від власника маєтку верств населення. Перші Л. з'явилися у 2 ст. до н. е. в *Римі Стародавньому*, набули поширення за доби *середньовіччя*, коли стали осн. формою ведення сільс. госп-ва з використанням праці кріпаків (див. *Кріпацтво*). Феод. Л. у більшості країн Зх. Європи були ліквідовані бурж. реформами 16—18 ст.

У *Російській імперії* до Л. належали маєтки *поміщиків*, монастирів, церков площею більше 500 *десятин*.

Чимало Л. було і в Україні. Великими землеволодіннями відзначалися *Правобережна Україна* та Південь України. Левова пайка земель тут зосереджувалася в руках невеликої групи поміщиків із: старих польсько-литов. родів (*Браницькі*, *Потоцькі*, князі *Сангушки*, *Тишкевичі*, князі Радзивілли, князі *Любомирські*), родів рос. походження (*Бобринські-Смілянські*, Балашови, Демидови, *Енгельгардти*, Уварови, Шувалови, князі Юсупови, князі Воронцови, князі Долгорукови, вел. князі *Романови*), укр. родів (*Терещенки, Родзянки, Кочубеї*), колоністів (*Фальц-Фейни*, Вассаль). У *Лівобережній Україні*, яка відзначалася дрібнопомісним володінням, теж існували великі Л. з тисячами й десятками тисяч десятин землі. Їхніми власниками були, зокрема, Базилевський, Кочубей, Кантакузен, *Харитоненки*, герцоги *Мекленбург-Стрелицькі*, вел. княгиня Олена Романова. У пісняреформену добу госп-ва частини великих Л., як правило, швидко капіталізувалися, стали осн. поставниками товарного хліба, виробниками горілки, цукру та ін. продукції.

Проте великих Л. в Рос. імперії не змогли знищити ні *селянська реформа 1861*, ні *Столипінська аграрна реформа*. Їхня життєздатність забезпечувалася кабальною працею *тимчасовозобов'язаних селян*, пригнічених *відробітками*, здольщиною, скопщиною тощо. На поч. 20 ст. в Рос. імперії на Л. припадало майже 4/5 усієї площі земель: 133 898 власників Л. (17,7 % власників земельних наділів) володіли 79,3 млн десятин землі (92,4 %). Зокрема, 18 102 дворянам належало 44 472 тис. десятин землі. Серед них виділялися Л. особливо великих розмірів (понад 10 тис. десятин). На 1905 налічувалося 629 власників таких Л., багато з них володіли Л.-гігантами (понад 100 тис. і більше десятин землі).

В Україні 1905 налічувалося 7444 Л.: на Правобережжі вони займали 4,7 млн десятин землі, Лівобережжі — 2,2 млн десятини — та Півдні — 5,4 млн десятини. Латифундистське землеволодіння в Україні ліквідоване *Українською Народною Республікою* (див. *Аграрне питання в Українській революції 1917—1921*).

Літ.: *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России в конце XIX века. М., 1969; *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в. М., 1971; *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі. 1907—1914. К., 1976.

Т.І. Лазанська.

ЛА́ТИШЕВ Василь Васильович (25.07.1855—02.05.1921) — філолог-класик, фахівець у галузі антич. джерелознавства та епіграфіки. Академік Петерб. АН (1893; від 1914 — Петрогр., від 1917 — Рос. АН), професор. Дир. Петерб. історико-філол. ін-ту. Н. в с. Дієво (нині село Тверської обл., РФ).

Досі підручними книжками всіх, хто досліджує антич. минуле Сх. Європи, є дві капітальні праці Л.: «Корпус греческих и латинских надписей из Северного Причерноморья» («Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini». Petropoli, 1890—1916) та звід антич. джерел про Сх. Європу і Кавказ, в якому паралельно видрукувані грец. та лат. тексти і їх рос. переклад («Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе», т. 1—2. СПб., 1893—1906). Археологи й історики також неодмінно звертаються до монографії Л. «Исследования об истории и государственном строе города Ольвии» (СПб., 1887) і збірника його статей про Пн. Причорномор'я «Pontica» (СПб., 1909).

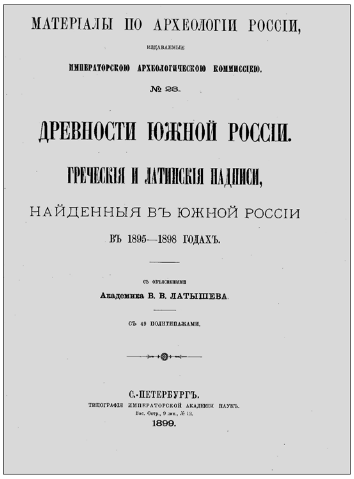
МАТЕРІАЛЫ ПО АРХЕОЛОГІИ РОССІИ,
издаваемые
Императорскою Археологическою Коммиссіею.
№ 23.
ДРЕВНОСТИ ЮЖНОЙ РОССІИ.
ГРЕЧЕСКІЯ И ЛАТИНСКІЯ НАДПИСИ,
НАЙДЕННЫЯ ВЪ ЮЖНОЙ РОССІИ
ВЪ 1895—1898 ГОДАХЪ.
Съ объясненіями
Академика В. В. ЛАТЫШЕВА.
Съ 49 политипажами.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.
Вас. Остр., 9 лин., № 12.
1899.

Латишев В. «Древности Южной Россіи. Греческія и латинскія надписи, найденныя въ Южной Россіи въ 1895-1898 годахъ». СПб., 1899. Обкладинка.

П. у м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Фролов Э.Д.* Кавалер ордена Белого Орла: В.В. Латышев — ученый классик, педагог и общественный деятель России. В кн.: *Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. СПб., 1997.

М.В. Скржинська.

В.В. Латишев.

ЛА́ТКІН Василь Миколайович (28.11.1858—1927) — рос. історик права, політ. діяч. Д-р держ. права (1887), професор (1889). Н. в м. Красноярськ (нині місто РФ). По батькові походив зі старовинного новгород. купецького роду, син золотопромисловця і водночас географа та статистика Миколи Васильовича Латкіна (1832—1904). Мати — Шарлотта Едуардівна — за походженням була німкенею. Дитинство провів у Єнісейській губ., а з 1870 мешкав у *Санкт-Петербурзі.* 1878 закінчив приватну г-зію Ф.Бичкова. Від 25 жовтня цього ж року був узятий під поліцейський нагляд за причетність до революц. народницької орг-ції (див. *Народники*). 1882 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту і був залишений для підготовки до професорсько-викладацької діяльності. Наступного року склав магістерські іспити. 1885 оприлюднив і захистив як магістерську дисертацію працю, присвячену *земським соборам* Давньої Русі («Земские соборы древней Руси, их история и организация сравнительно с западноевропейскими представительными учреждениями: историко-юридическое исследование»; публікація дістала низку схвальних рецензій, була удостоєна 1889 Уваровської премії Петерб. АН). Дослідив у ній, зокре-

М.І. Лацис.

ма, документи Земського собору 1651 (цей собор розглядав питання військово-політ. союзу Рос. д-ви і *Війська Запорозького*; саме ці дослідження підштовхнули М.*Василенка*, за спогадами останнього, у студентські роки зайнятися проблематикою земських соборів; однак відповідні дослідження власне Л. він оцінив досить критично). 1886 зайняв посаду приват-доцента в *Петербурзькому університеті*. 1887 захистив як докторську дисертацію 1-й том праці з історії законодавчих комісій Росії 18 ст. (у книзі розглядалися законопроектні роботи до скликання Катерининської комісії — див. *Комісія законодавча 1767—1768*, — у т. ч. досвід т. зв. малорос. комісії 1728—59, результатом роботи якої стала пам'ятка укр. права *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*, 1743; у книзі досліджувалися також питання виборів делегатів у Катерининську комісію від *Гетьманщини, Слобідської України* і *Вольностей Війська Запорозького низового*, зокрема, виборчий наказ депутатам від м. Глухів). Гол. інформаційним джерелом цієї праці були архівні документи кодифікаційного відділу при Держ. раді Рос. імперії (колишнього 2-го відділу Власної Його Імператорської Величності канцелярії). Замість запланованого 2-го тому досліджень з історії законодавчих комісій Росії обмежився публікацією кількох невеликих наукових праць на цю тему.

1889 став екстраординарним, а з 1891 — ординарним професором Петерб. (з 1914 — Петрогр.) ун-ту. Від 1893 читав 2-гу частину курсу історії рос. права (18 і 19 ст.; 1-шу частину викладав В.Сергеєвич). Водночас з роботою в ун-ті 1891—1905 обіймав кафедру історії рос. права в Імператорському уч-щі правознавства. 1894—99 редагував «Журнал Санкт-Петербургского юридического общества».

Від 1906 він увійшов до «Союза 17 октября» (див. *Октябристи*), був обраний членом ЦК цієї партії, редагував (1906—16) місц. щотижневу парт. газ. «Царскосельское дело» (видання, проте, було більш краєзнавчим, ніж політичним). 1916 через стан здоров'я відійшов від активної наук. та політ. діяльності.

Нагороджений орденами св. Станіслава 2-го і 1-го ст., св. Анни 2-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го і 3-го ст.

Праці: Материалы для истории земских соборов XVII ст. СПб., 1884; Наказ города Архангельска в Екатерининскую законодательную комиссию 1767 г. «Юридический вестник», 1986, ноябрь; Законодательные комиссии в России в XVII столетии: историко-юридическое исследование. СПб., 1887; Лекции по внешней истории русского права: Московское государство — Российская империя. СПб., 1888 (2-е вид. — 1890); Лекции по истории русского права, читанные в Императорском училище правоведения. СПб., 1892 (2-е вид. — 1912); Проект Уложения, составленный законодательной комиссией 1754—1766 годов (часть 3: «О состоянии подданных вообще»). СПб., 1893; Учебник истории русского права периода империи (XVII и XIX ст.). СПб., 1899 (2-е вид. — 1909); К истории кодификации в России в XVII столетии. «Журнал Министерства юстиции», 1902, № 5.

Літ.: *Богданов А.И.* Петербургская фамилия: Латкины. СПб., 2002; *Томсинов В.А.* Василий Николаевич Латкин (1858—1927): Биографический очерк. В кн.: *Латкин В.Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.). М., 2004.

І.Б. Усенко.

ЛА́УДИ СЕ́ЙМИКОВІ — партикулярні (від лат. particularis — окремий, частковий) правові норми для тих чи ін. земель *Корони Польської* та *Речі Посполитої* (стосувалися насамперед суд. права), що схвалювалися *шляхетськими сеймиками*. Набували чинності без затвердження королів. владою. Записувалися до суд. книг, що було формою їхньої публікації.

П.М. Сас.

ЛА́ЦИС (Лацис-Судрабс) **Мартин** (Мартиньш) **Іванович** (Янович) (справжні прізв., ім'я та по батькові — Судрабс Ян Фрідріхович; парт. псевдоніми — Дядя, Гарайс, Мілнс; 28.12.1888—20.03. 1938) — парт. і держ. діяч, ідеолог і практик «червоного терору», автор праць з історії ЧК (див. *ВЧК*) та спогадів істор. характеру. Згідно з автобіографією, народився в садибі Рагайні Старо-Пебальгської (Вецпієбалгської) волості Ліфляндської губ. (нині — Цесіський р-н Латвії) в сім'ї батрака (за ін. даними — в садибі Паутини Розенбекської волості Ліфляндської губ.). Після закінчення парафіяльного уч-ща Л. поїхав у Ригу (нині столиця Латвії), влаштувався на роботу в столярній майстерні, а згодом — підсобним працівником у крамниці. Через участь у революц. русі занедбав навчання і провалився на вступних іспитах до вчительської семінарії. Від вересня 1905 — член Соціал-демократії Латис. краю (1906 влилася в *Російську соціал-демократичну робітничу партію*). Брав участь у збройних виступах проти нім. баронів і солдат рос. армії. 1906 наймитував на селі. Від кінця 1907 навч. в Енгельгардтовському повітовому уч-щі. У березні 1908 здав у Ризі екзамени на звання нар. вчителя й невдовзі зайняв посаду викладача Велико-Роопського приходського уч-ща. Поєднував викладання з пропагандистською діяльністю в Ризі. 1910 був заарештований і після звільнення цього ж року зосередився виключно на парт. діяльності, деякий час працював у латис. робітн. пресі. Від весни 1911 під нелегальним прізвищем «Лацис» вів підпільну революц. роботу на Пн. Кавказі й на Дону. Восени 1913 переїхав до *Москви* й став слухачем міськ. нар. ун-ту ім. А.Шанявського. Після початку *Першої світової війни* залишив навчання. Був учасником нелегальної «Тверской группы», організував підпільну друкарню. Невдовзі його заарештували і в серпні 1916 в адм. порядку вислали на 4 роки до Іркутської губернії. По дорозі у вислання він познайомився з В.*Молотовим* і, отримавши від нього пропозицію організувати нову підпільну друкарню, втік з-під охорони. У листопаді цього ж року прибув до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). Після *Лютневої революції 1917* — член Виборзького районного і Петроградського к-тів РСДРП(б), Петрогр. військово-революційного к-ту, один з керівників збройного повстання (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*). Делегат VII (квітневої) конференції і VI з'їзду РСДРП(б). Згодом — член колегії Нар. комісаріату внутр. справ. Рішенням ЦК РКП(б) від 18 травня 1918 призначений за сумісництвом членом Колегії ВЧК. Очолював відділ по боротьбі з контрреволюцією. Був разом з Ф.*Дзержинським* заарештований учасниками лівоесерівського виступу в Москві 6—7 липня 1918. Після придушення цього виступу

направлений на Сх. (Чехословац.) фронт, де повстання проти *більшовиків* очолив командувач фронту М.А.*Муравйов*. Рішенням РНК РСФРР від 16 липня 1918 Л. було доручено організувати Надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією на Чехословац. фронті при РНК РСФРР (деякий час формально незалежну від ВЧК структуру). Від вересня 1918 він водночас став головою військово-польового трибуналу Військово-революц. ради 5-ї армії Сх. (Чехословац.) фронту. У друкованому органі ЧК на Сх. фронті — ж. «Красный террор» (Казань, 1 листопада 1918) — опублікував інструкцію для працівників ЧК, у ній, зокрема, писав: «Мы не ведем войны против отдельных лиц. Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материала и доказательств того, что обвиняемый действовал делом или словом против советской власти. Первый вопрос, который вы должны ему предложить, — к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого. В этом смысл и сущность красного террора». Ці висловлювання суперечили постанові РНК РСФРР про червоний терор від 5 вересня 1919, зокрема тій її частині, де йшлося про застосування розстрілу лише до осіб, «причетних до білогвардійських організацій, заколотів і повстань», та про необхідність опублікування підстав для застосування такого заходу, а тому викликали різку критику на сторінках більшовицької газ. «Правда» (25 грудня 1918). Проте Л. не одразу визнав хибність своєї позиції, що спричинило негативну реакцію і з боку В.*Леніна*.

У березні 1919 направлений на роботу у *ВУЧК*. 9 березня 1919 зробив доповідь про роботу Укр. ЧК на засіданні Президії ВЧК, а 2 квітня 1919 РНК УСРР офіційно призначила його головою ВУЧК і членом колегії НКВС УСРР. Він також брав участь у багатьох засіданнях Ради робітничо-сел. оборони України, створеної 30 квітня 1919. На своїх посадах Л. почав активно «чистити» органи ВУЧК від «примазавшихся» — тих, хто прагнув матеріальної наживи. Ініціював прийняття декрету РНК УСРР від 21 травня 1919 про скасування повітових ЧК, де було найбільше такого роду зловживань, зняв з роботи, а то й віддав під суд осіб, які допускали ці зловживання. З приводу «очищення» ВУЧК вів листування з В.Леніним. Свої погляди на завдання ВУЧК, на необхідність парт. контролю і громад. підтримки її діяльності, на шляхи підвищення авторитету надзвичайних комісій не раз оприлюднював у зверненнях до громадян Рад. України і укр. чекістів (15 квітня, 6 травня, 24 травня і 27 серпня 1919, а також у доповіді про роботу ВУЧК на Всеукр. з'їзді волосних виконкомів, опубл. 5 червня 1919 у газ. «Известия ВУЦИК»). Підпис Л. стоїть під затвердженим ВУЦВК і РНК УСРР 30 травня 1919 Положенням про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії. Невдовзі після приїзду він був звинувачений своїм заступником і попередником на посаді голови ВУЧК І.*Шварцем* у нехтуванні колегіальними формами керівництва і нетактовному висвітленні недоліків ВУЧК у своєму зверненні до всіх співробітників ВУЧК. Проте Політбюро ЦК КП(б)У 7 травня 1919, розглядаючи цей конфлікт, підтримало Л., хоча й зауважило, що він допускає нетактовності у деяких відозвах і має надалі рахуватися з думкою колегії ВУЧК. Керував розвідкою і контррозвідкою проти збройних і політичних сил *Української Народної Республіки, Збройних сил Півдня Росії*, Польщі та військ *Антанти*. В умовах посилення антибільшовицьких виступів та наступу денікінців Л., згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 22 червня 1919 та ін. парт. настанов, посилив акції «червоного терору». У редагованій Л.*Крайнім* газеті політ. відділу військ ВУЧК «Красный меч» почали щоденно публікувати списки розстріляних. 16 серпня 1919 ВУЧК була скасована, її справи перейшли до Київ. губернської ЧК, яку й очолив Л. 22—28 серпня 1919 разом з Я.*Петерсом* і К.*Ворошиловим* був членом ради Київ. укріпленого району.

У вересні 1919 — вересні 1920 працював у центр. апараті ВЧК, очолював секретний (секретно-оперативний) відділ. Був організатором протидії антирад. діяльності лівоесерівських осередків, виконував доручення щодо обстеження діяльності окремих рад. установ (Наркомпроду, відділу палива Моск. ради та ін.).

1921 переведений на адміністративно-госп. і парт. роботу, займав посаду голови Головсолі, разом з тим деякий час продовжував співробітничати з ВЧК. Від 1922 — голова Солесиндикату. Від 1923 — член колегії Нар. комісаріату із земельних справ РСФРР і голова Держ. сільс. синдикату. Займав посаду начальника Ленвидаву. Від 1928 — відп. інструктор, а згодом — заст. зав. відділу по роботі на селі ЦК ВКП(б). Від 1932 — директор Ін-ту нар. госп-ва ім. Г.Плеханова (Москва).

Написав і опублікував кілька агітаційних п'єс, брошур, повість і низку спогадів (передусім про Жовтневий переворот). Як офіц. історіограф ВЧК склав «Отчет ВЧК за четыре года ее деятельности: Первая организационная часть» (Москва, 1922). У публікаціях, присвячених історії ЧК, намагався обґрунтовувати свої викладки «законами марксизму». Узагальнюючи досвід ЧК, констатував: «Если можно в чем-то обвинить ЧК, то не в излишней ревности к расстрелам, а в недостаточности применения высшей меры наказания...»

Нагороджений орденом Червоного Прапора і орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, почесною бойовою зброєю, знаком «Почетный работник ВЧК—ГПУ».

29 листопада 1937 заарештований за звинуваченням у належності до фашист. контрреволюц. націоналістичної латис. орг-ції при т-ві «Прометей». 11 лютого 1938 засуджений «двійкою» у складі наркома внутр. справ СРСР і прокурора СРСР до смерті. Страчений.

2 червня 1956 реабілітований Військ. колегією Верховного суду СРСР.

Тв: Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности. М., 1920; Чрезвычайные комиссии по борьбе с

контрреволюцией. М., 1921; Наша дорога. Повесть из жизни революционера. М., 1923; Сельскохозяйственные концессии. М.—Л., 1926; Десять лет борьбы за новую деревню. М., 1927; Двенадцать лет Октября. М., 1929; Аграрное перенаселение и перспективы борьбы с ним. М., 1929; В последней схватке с царизмом: Воспоминания. М., 1935; Неоконченная повесть. М., 1965; Возникновение Народного комиссариата внутренних дел и организация власти на местах. В кн.: Утро Страны Советов. Л., 1988; Автобиография. В кн.: Деятели СССР и революционного движения России. М., 1989.

Літ.: Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917—1921 гг.: Сборник документов. М., 1958; На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917—1921 гг.: Сборник документов и материалов. К., 1971; *Ратнер Е.И.* А главное — верность. М., 1983; ВЧК/ГПУ: документы и материалы. М., 1995; *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. К., 1998; *Чисніков В.М.* Лацис М.І. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

І.Б. Усенко.

В.Є. Лашкарьов.

ЛАШКАРЬО́В Вадим Євгенович (07.10.1903—01.12.1974) — фізик. Академік АН УРСР (1945). Н. в м. *Київ.* 1924 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. 1924—27 —аспірант, викладач Київ. н.-д. кафедри фізики. Від 1928 працював у Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, 1930 очолював там відділ рентгенівської та електронної оптики, а з 1933 — лабораторію дифракції електронів. Цього ж року опублікував монографію «Дифракция электронов». За результатами отриманих ним досліджень 1935 йому без захисту дисисертації присудили вчений ступінь д-ра фіз.-мат. наук. У лютому 1935 був заарештований за «участие в к/р группе мистического толка», а в липні цього ж року засуджений на 5 років заслання до м. Архангельськ (РФ; реабілітований 15 липня 1957). 1935—39 — працював зав. кафедри Архангельського мед. ін-ту. Від 1939 — зав. відділом напівпровідників Ін-ту фізики АН УРСР. У 1941 експериментально відкрив p-n перехід у закисі міді. У роки війни Німеччини з СРСР (див. *Друга світова війна*) разом з Ін-том фізики АН УРСР був евакуйований до м. Уфа (РФ). Після визволення Києва разом з ін-том повернувся в Україну. 1944—52 водночас з роботою в ін-ті завідував кафедрою фізики, а 1952—56 — новоствореною кафедрою фізики напівпровідників Київ. ун-ту.

Досліджував біполярну дифузію нерівноважних носіїв струму. Заклав основи вчення про електрорушійні сили в напівпровідниках. Від 1956 був гол. редактором заснованого цього ж року «Українського фізичного журналу». Від 1960 працював в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1960 — зав. відділом; 1960—70 — дир.). Спільно з В.Ляшенко провів піонерські дослідження поверхневих явищ у напівпровідниках. Створив наук. школу.

Лауреат Держ. премії УРСР (1981, посмертно).

П. у м. Київ.

2002 його ім'я присвоєно Ін-ту фізики напівпровідників НАН України.

Літ.: *Храмов Ю.А.* История формирования и развития физических школ на Украине. К., 1991.

Ю.О. Храмов.

О.С. Лашкевич.

ЛАШКЕ́ВИЧ Олександр Степанович (19.07.1842—31.10.1889) — громад. діяч, видавець «*Киевской старины*» (з 1887). Н. в с. Брахлов Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ) у дворянській сім'ї (козацько-старшинського походження; див. *Лашкевичі*). З дитячих років мешкав у *Києві.* Навч. в 1-й Київ. г-зії, 1864 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту і став на службу в канцелярію колиш. київ. генерал-губернатора Безока. Був головою перевірочного від-ня в м. *Звенигородка,* а потім — головою з'їзду мирових посередників у Гайсинському пов. Подільської губ. У подальшому поселився у своєму маєтку в Брахлові, займав різні посади в земських установах. Був земським гласним, мировим суддею. 1886 вийшов у відставку і переїхав до Києва, почав співпрацювати з час. «Киевская старина». 1887 перекупив у Ф.*Лебединцева* право випускати у світ «Киевскую старину» і всі свої зусилля сконцентрував на роботі з піднесення рівня цього видання. Сам не раз друкувався на його сторінках з наук. статтями, написаними на матеріалах своєї родової б-ки.

Захоплювався поглядами *слов'янофілів.* За його участі була відкрита Печерська недільна школа (див. *Недільні школи*), сам він викладав у щоденній школі, а також працював у приватній школі, де вчилася сільс. молодь.

У вересні 1879 тяжко захворів і невдовзі помер.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Ф.Г. Лебединцев. Редактор журнала «Киевская старина». «Русская старина», 1889, кн. 6; Александр Степанович Лашкевич: Некролог. «Киевская старина», 1889, т. 27, кн. 12; *Кучинський М.* «"Киевская старина" — це моє третє дитя...» «Київська старовина», 1995, № 3.

П.І. Скрипник.

Герб роду Лашкевичів.

ЛАШКЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід, який, згідно з родинними переказами, походить від білорус. *шляхти.* Укр. гілка бере початок від *козака Стародубського полку* **Тихона** (Тишка) **Гавриловича**, на прізвисько Лашко

С.А. Лашкевич.

(2-га пол. 17 ст.). Його син — **Семен Тихонович** Л. (Тищенко; бл. 1665 — 1743) — *війт* стародубського *магістрату* (1718—19). Сини Семена обіймали посади в стародубському магістраті та посідали уряди *військових товаришів* і *бунчукових товаришів.* Від них походить кілька гілок роду: від **Івана Семеновича** (р. н. невід. — п. 1765), стародубського *городового отамана* (1740—46), — старша стародубська гілка; від **Артемія Семеновича** (р. н. невід. — п. до 1763), бурмістра (див. *Бурмистер*) стародубського магістрату (1737, 1743), — старша новгород-сіверська гілка; від **Онисифора** (Ониська) **Семеновича** (р. н. невід. — п. до 1758), *значкового то-*

О.Я. Лашкевич.

вариша Стародубського полку, — молодша стародубська; від **Федора Семеновича** (бл. 1708 — п. до 1781), стародубського полкового *хорунжого* (1767), — молодша новгород-сіверська гілка.

До старшої стародубської гілки належали: **Степан Іванович** (бл. 1733 — п. 1782) — погарський повітовий *предводитель дворянства* (1772 — імовірно, 1778), автор «Щоденників»; **Іван Степанович** (1765—1822) — поет і перекладач; **Степан Іванович** (1809—72) — поборник *православ'я*, автор історії стародубських розкольничих слобод — та **Олександр Степанович** (див. О.*Лашкевич*) — відомий історик і громад. діяч. До старшої новгород-сіверської гілки належав **Осип Артемійович** (бл. 1747 — 1803) — дійсний статський радник (1793), голова цивільної палати *Новгород-Сіверського намісництва* (1792 — 93) — та **Степан Артемійович** (бл. 1764 — 1832) — відомий доброчинець і громад. діяч. До молодшої новгород-сіверської гілки належали: **Олексій Якович** (1802—84) — учасник *Кримської війни 1853—1856,* генерал-майор — та **Микола Олексійович** (1856 — р. с. невід.) — генерал-лейтенант (1906), журналіст, літератор.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 7-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них. «Киевская старина», 1887, № 12; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Оглоблін О.* Люди Старої України: Семен Тищенко-Лашкевич. В кн.: *Мезько-Оглоблін О.* Люди Старої України та їхні праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Його ж.* Олександр Степанович Лашкевич (1842—1889) — редактор-видавець «Киевской старины». Там само.

В.В. Томазов.

ЛАШКО́В Федір Федорович (05. 09(25.08).1858—22(09). 12.1917) — історик, археограф, архівіст. Н. в с. Киперчени Оргіївського пов. Бессарабської губ. в родині протоієрея, яка походила з молдов. роду Лашко. Пройшов курс навчання в Кишинівській духовній семінарії. 1879 закінчив Новорос. ун-т в *Одесі* і став працювати викладачем історії та географії в Сімферопольській чол. г-зії. 1884 брав участь у роботі 6-го Археол. з'їзду в Одесі. У січні 1887 був обраний управителем справ *Таврійської вченої архівної комісії.* За його редакцією видані 1—10 випуски «Вістей Таврійської вченої архівної комісії» (1887—90). 1890 брав участь у 8-му Археол. з'їзді в *Москві.* Цього ж року запропонував проект архів. реформи, що передбачав держ. сприяння *губернським ученим архівним комісіям*, визнання губернських істор. архівів офіц. установами та чимало ін. заходів. 1891— переїхав до Одеси, займав там посаду спочатку кандидата у податкові інспектори, а потім — податкового інспектора. Деякий час працював *земським дільничним начальником* у Бендерському пов. Бессарабської губ. 1893 повернувся в *Сімферополь,* служив податковим інспектором. Після 1900 виїхав за кордон. Вернувся з початком *Першої світової війни.* У травні 1917 виголосив промову на ювілейному зібранні Таврійської вченої архів. комісії, присвяченому 30-річчю діяльності цієї установи.

Автор праць з історії Криму 17—19 ст. Опублікував низку архів. документів з історії кримськотатар. землеволодіння 17—18 ст., зовн. зв'язків Рос. д-ви і *Кримського ханату* 17—19 ст. та ряд ін.

Убитий бандитами в с. Мамак (нині с. Строгонівка Сімферопольського р-ну АР Крим) у власному маєтку.

Праці: Празднование в Симферополе столетия присоединения Крымского ханства к Российской империи. Симферополь, 1883; Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1886, т. 14; Шагин-Гирей, последний крымский хан. К., 1886, Симферополь, 1991; О пересмотре Черноморского тарифа 1782 г. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1887, № 1; Сельская община в Крымском ханстве. Симферополь, 1887; О Камеральном описании Крыма 1784 г. Там само, 1887, № 2; Историческая записка о сооружении в Херсонесе храма св. Равноапостольного князя Владимира и архивные документы, относящиеся к истории сооружения этого храма. Там само, 1888, № 5; Камеральное описание Крыма 1784 г. Там само, 1888—89, № 3—4, 6—8; Архивные данные о бейлыках в Крымском ханстве. В кн.: Труды VI Археологического съезда в Одессе, т. 4, 1889; Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма: Краткий очерк по архивным материалам. Симферополь, 1890; Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь и его окрестности. Симферополь, 1890; Древности Новороссийского края на выставке Императорского Археологического комитета в Петербурге. «Крым», 1891, № 76; Описание дел Таврического исторического архива. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1891, № 12; Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. Симферополь, 1891; Исторический очерк Крымско-татарского землевладения. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1894—96, № 21—25; Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. Там само, 1895—97, № 22—26; К вопросу о губернских исторических архивах. В кн.: Труды VIII Археологического съезда в Москве, т. 2. М., 1895.

Літ.: *Маркевич А.* Памяти Ф.Ф. Лашкова. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1918, № 55; *Шарапа В.Ф., Непомнящий А.А.* Лашков Ф.Ф. — краевед Крыма. В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. 3. Симферополь, 1993; *Непомнящий А.* Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX — начале XX века. Симферополь, 1995; *Шарапа В., Непомнящий А.* Кримський краєзнавець Ф.Ф.Лашков (1858—1917 рр.): За новими архівними документами. В кн.: Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану проф. М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог—Нью-Йорк, 1999.

О.В. Ясь.

ЛАШНЮКО́В Іван Васильович (20.03.1823—25.10.1869) — історик, професор історії та статистики. Н. в м. *Конотоп* у родині священика. Закінчив Черніг. ду-

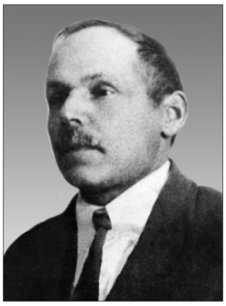

Р.М. Лащенко.

ховну семінарію з відзнакою і як кращий учень був рекомендований до Київ. духовної академії. Однак поїхав до *Санкт-Петербурга* і спробував поступити до Медично-хірургічної академії, але не був прийнятий за станом здоров'я. 1844—47 навч. у Ніжинському ліцеї кн. Безбородька (див. *Ніжинська гімназія вищих наук кн. Безбородька*), а після його закінчення поступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. 1850 його студентська робота «О причинах усобиц между русскими князьями и о влиянии их на современное общ-во в период времени от Рюрика до Ивана Калиты и до Гедимина» була відзначена золотою медаллю.

Від 1851 — старший учитель словесності 2-ї київ. г-зії, а від 1853 — в. о. професора історії у Ніжинському ліцеї. Після захисту магістерської дис. за монографією «О международных и общественных отношениях в древнейший период нашей истории, от призвания варяго-руссов до смерти Ярослава» (К., 1856) затверджений професором історії та статистики.

Був прихильником звільнення селян від *кріпацтва.* 1862—63 отримав наук. відрядження за кордон, вивчав там систему організації навчання у середніх навчальних закладах. Водночас цікавився проблемами слов'янофільства, познайомився з істориками П.*Шафариком*, Ф.*Палацьким* та ін.

Від 1867 — доцент рос. історії Київ. ун-ту. Поділяв істор. погляди М.І.*Костомарова.* Лекції Л. з рос. історії 1462—1613 були надруковані в «Киевских университетских известиях» (1871, № 5—7). Співробітничав з «Журналом Министерства народного просвещения», газетами «*Киевлянин*», «Петербургские Ведомости» та ін. Писав вірші, але не друкував їх.

П. у м. *Борзна.*

Праці: Очерки русской истории и историографии. К., 1869; Пособие при изучении русской истории критическим методом. К., 1870; Владимир Мономах и его время. К., 1873.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского. Университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Гласко Б.* Лашнюков Иван Васильевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; *Копилов С.* Іван Лашнюков: штрихи до наукової біографії. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методика», 2002, № 8/9, ч. 1; Лашнюков Иван Васильевич. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. М., 2007.

В.М. Чисніков.

ЛАШТ — міра ваги. Назва походить від нім. Last — тягар, вантаж. Вживалася на означення ваги вантажу (зазвичай зерна), що поміщався на одному возі, запряженому четвериком коней, чи на двох парокінних фурах. У 16—17 ст., за відсутності спец. одиниць місткості суден (тоннажу), була осн. оптовою одиницею ваги в мор. торгівлі країн басейну Балт. моря: вантаж судна визначався кількістю возів — лаштів. На укр. землях у лаштах вимірювалася вага зернового хліба, що експортувався для продажу на заморських ринках. Метрологічною основою даної міри був гданський Л. вагою 2107—2124 кг.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

ЛАЩ (Лащ-Тучапський) **Самуїл** (р. н. невід. — п., імовірно, 1649) — польс. коронний стражник, подільський хорунжий. Фактично перебував на службі в краківського каштеляна, *гетьмана польного коронного* С.*Конецпольського.* Відзначився у війнах з татарами і козаками. Чинив найжорстокіші для свого часу розправи над укр. селянами і шляхтою на *Правобережній Україні*, зокрема, під час походу до табору С.Конецпольського навесні 1630 для придушення повстання П.Федоровича, про що йдеться в *Львівському літописі.* Брав участь у придушенні козац. повстання 1637—38, очолюваного П.*Бутом*, Я.*Острянином* і Д.*Гунею.*

Літ.: *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Роки 1626—1650, т. 8. К., 1995.

В.О. Щербак.

ЛА́ЩЕНКО Ростислав Митрофанович (13(01).09.1878—30.10. 1929) — учений-правознавець, історик права, громад. і політ. діяч. Професор (1923). Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) у сім'ї інспектора духовного училища, засновника місц. укр. громади Митрофана Лащенка (1832—1903). Брат поета, освіт. і громад. діяча В'ячеслава Лащенка (1875—1953), батько письменниці Галини Лащенко (1911—99). Закінчив 1896 Єлизаветградську г-зію і 1905 — юрид. ф-т Київ. ун-ту (з дипломом 2-го ст.). У студентські роки був частим гостем київ. будинку родини *Косачів*, захоплювався ідеями М.*Драгоманова.* Від 17 березня 1906 — молодший кандидат на посади по суд. відомству при Київському окружному суді. Стажувався в різних структурних підрозділах цього суду, а також при суд. слідчому 6-ї дільниці м. *Київ.* 1 липня 1907 за власним бажанням звільнився зі служби. У цьому ж році опублікував оповідь «Лейба Шмерль». 12 грудня 1907 знову був зарахований молодшим кандидатом на посади по суд. відомству при Київ. суд. палаті і в січні 1908 направлений до суд. слідчого 6-ї дільниці м. Київ. Від 29 лютого 1908 — старший кандидат на посади по суд. відомству. 8 березня цього ж року переведений у розпорядження Черніг. окружного суду, 10 червня — до кримінального департаменту Київ. суд. палати, 7 серпня — у розпорядження голови Васильківського з'їзду мирових суддів. Від 27 серпня 1908 до 15 лютого 1909 виконував обов'язки мирового судді 6-ї дільниці Васильківського округу (див. *Мировий суд*). Надалі числився за Єлизаветградським окружним судом (з вересня 1909), Київ. суд. палатою (з жовтня 1909) та деякими ін. суд. установами. Після завершення кандидатського строку 18 грудня 1909 імператорським наказом по цивільному відомству був призначений міським суддею 1-ї дільниці м. *Маріуполь*, а згодом новим наказом від 22 квітня 1913 — дільничним мировим суддею Віленського міськ. суду. 28 грудня 1915 ордером міністра юстиції направлений до Київ. міськ. з'їзду мирових суддів на правах мирового судді.

Після *Лютневої революції 1917* — член *Української партії соціалістів-федералістів* (оформилася в червні 1917, перейменована 1923 на еміграції в Укр.

радикально-демократ. партію), один із засновників і членів президії Укр. правничого т-ва, створеного 30 квітня 1917. Брав участь в Укр. правничому з'їзді 13—14 червня 1917 з доповіддю «Історичний огляд української правничої творчості» та в *З'їзді поневолених народів* 12 вересня 1917 з доповіддю про взаємовідносини окремих штатів д-ви з центр. органами федерації у зв'язку з ідеєю федералізації колиш. *Російської імперії* (зміст доповіді викладено в газ. *«Народна воля»* від 14 вересня 1917). На Укр. правничому з'їзді був обраний членом Київ. крайового суд. к-ту, створеного для підтримки зв'язків між *Українською Центральною Радою* і місц. суд. установами. Викладав історію укр. права в Київ. укр. нар. ун-ті, відкритому в жовтні 1917.

Після змін у судоустрої, внесених законом *Тимчасового уряду* Росії «Про тимчасовий устрій місцевого суду» від 4 травня 1917, був 15 вересня 1917 обраний Київ. міською думою дільничним мировим суддею. З проголошенням *Української Народної Республіки* 21 листопада 1917 був обраний надзвичайними Київ. повітовими земськими зборами мировим суддею Київ. повітового округу, а в грудні 1917 став головою (президентом) Київ. повітового з'їзду мирових суддів. Невдовзі, 2 січня 1918, Мала рада (див. *Комітет Української Центральної Ради*) обрала його до складу Київ. апеляційного суду. Звільнений з попередньої посади лише 1 квітня 1918. Деякий час вважався порядкуючим департаментом Київ. апеляційного суду, але реально суд тривалий час не працював у зв'язку з *гетьманським переворотом 1918* і відновленням *судових палат*.

З приходом *Директорії* УНР — один з найактивніших членів Верховної слідчої комісії УНР по розслідуванню діяльності уряду Скоропадського (грудень 1918 — жовтень 1919; див. також П.*Скоропадський*). Після відновлення 26 січня 1919 Київ. апеляційного суду призначений членом цього суду, а 24 квітня — головою департаменту суду (у зв'язку з бойовими діями Київ. апеляційний суд відкрив свою діяльність лише з серпня 1919, працював він з перебоями і під кінець своєї діяльності включав лише двох суддів, у т. ч. Л. як в. о. голови суду; у липні 1920 суд був евакуйований у м. Тарнув (Польща), де було кілька безуспішних спроб відновити його діяльність).

Згодом переїхав до *Львова*, очолив там у червні 1921 Наддніпрянську допомогову секцію при Укр. громад. к-ті. Опікувався еміґрантськими справами (до розпуску к-ту в жовтні 1921). Також працював у *Бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка у Львові*. Цього ж року переїхав до *Чехословаччини*, почав викладати на ф-ті права іусп. наук в *Українському вільному університеті* в Празі (нині столиця Чехії), займав посади: доцента (1921), надзвичайного професора (з 1923) і звичайного професора (з 1925). Читав заг. курс історії укр. права, а також спец. курси з історії окремих галузей укр. права та організації судочинства в Україні. Написав і власним коштом видрукував для студентів підручник «Лекції по історії українського права» (ч. 1: Княжа доба. Прага 1923; ч. 2: Литовсько-польська доба. Прага, 1924). Водночас викладав цивільне право та цивільний процес в *Українській господарській академії* в Подєбрадах (нині місто в Чехії). Був членом еміґрантського історико-філол. т-ва, співзасновником і до 1927 включно головою Правничого т-ва в Празі, (статут т-ва було затверджено 17 березня 1923). На засіданнях т-ва (у перші 5 років його роботи) зробив 18 наук. доповідей. Опублікував кілька ґрунтовних наук. праць, серед них зокрема: «Литовський статут як пам'ятка українського права» (1923) і «Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій» (1926—27).

Історики укр. права вважають Л. одним із зачинателів укр. історико-юрид. науки в діаспорі.

Історико-правові погляди Л. сформувалися значною мірою під впливом М.*Владимирського-Буданова*, лекції якого він слухав в університетські роки, а також під впливом праць В.*Антоновича*, М.*Грушевського* й ін. представників *народницького напряму в українській історіографії* та під впливом історико-юрид. робіт М.*Василенка*, М.*Слабченка* і їхніх однодумців. Правові явища Л. оцінював крізь призму «української ідеї». Досліджуючи «Руську правду», *Статути Великого князівства Литовського*, *Березневі статті, звичаєве право* та практику укр. *копних судів*, шукав у їхніх текстах аргументи — своєрідну історико-правову підставу — для формулювання ідеї істор. необхідності творення укр. народом власної державності. Засадничими для укр. державно-правового життя вважав принципи народоправства, децентралізації влади, домінування приватно-юрид. принципів у сфері держ. управління, рівноправ'я та відсутності становості (див. *Стани*). При цьому допускав деяку ідеалізацію правових ін-тів старої України. За останнє його не раз критикували співробітники *Комісії ВУАН для виучування історії західноруського та українського права*.

Водночас послідовно обстоював федералістсько-автономістську концепцію держ. устрою, вважав, що основоположними принципами федеративного зв'язку України з Росією мають бути добровільність і політ. самостійність (власна державність) України. Витоки цих принципів убачав у договорі України з Росією 1654, який розцінював як персональну унію, що не перекреслила політ. і держ. самостійність України.

П. у м. Прага, похований на міськ. кладовищі м. Подєбради.

На поч. 21 ст. в політологічній літературі почала домінувати оцінка Л. як представника «народницького напряму в українській зарубіжній історико-політичній науці» з неодноразовим застереженням, що в ряді випадків йому притаманний синтез «народницької» і «державницької» ідеологій. Така оцінка методологічно пов'язана з перенесенням класифікації наук. підходів, прийнятної в сучасній укр. *історичній науці* щодо творчості істориків, на творчість представників історико-юрид. науки, але, на думку правознавців, сама ця класифікація стосовно юрид. науки є некоректною. За самим предметом свого дослідження правознавець, у т. ч. історик права, є «державником».

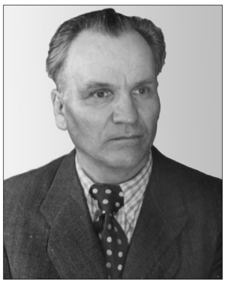

Іван Ле.

Праці: Українське правниче товариство в Києві. «Правник», 1918, ч. 1; Як одбуваються позови на суді мировім. К., 1918; Литовський Статут як пам'ятка українського права. В кн.: Науковий збірник Українського вільного університету в Празі, т. 1. Прага, 1923; Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. В кн.: Ювілейний збірник на пошану Ст.Дністрянського. Прага, 1923; Ідея права власності на землю на Україні. В кн.: Науковий ювілейний збірник Українського вільного університету в Празі, присвячений Т.Г.Масарикові, ч. 1. Прага, 1925; Цивільне право, ч. 1. Подебради, 1925; Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. В кн.: Збірник правничої секції Наукового товариства імені Шевченка, ч. 1—2. Львів, 1926—27; Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі. В кн.: Записки Української господарчої академії в ЧСР, ч. 1. Подебради, 1927; Пам'ятки українського права. «Руська правда». Прага, 1927; Вінець дівочий (crinile) як інститут литовсько-українського права. В кн.: Записки Української господарчої академії в ЧСР, ч. 2. Подебради, 1929; Лекції по історії українського права. К., 1998 (передрук).

Бібліогр.: *Гайманівський О.* Ростислав Лащенко: Його бібліографія наукових праць. «Книголюб» (Прага), 1929, кн. 3/4.

Літ.: *Потульницький В.А.* Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; *Усенко І.*, *Римаренко Ю.* Лащенко Ростислав Митрофанович. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; *Усенко І.*, *Чехович В.* [Передмова]. В кн.: *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. К., 1998; *Усенко І.Б.* Лащенко Ростислав Митрофанович. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 2: Історія держави і права України: Руська правда. К., 2002; *Чернушенко А.В. та ін.* Апеляційний суд міста Києва. Web: http://www.apcourtkiev.gov.ua/ control/uk/publish/article).

І.Б. Усенко.

ЛЕ Іван (справжні прізв., ім'я та по батькові — Мойся Іван Леонтійович; 22(10).03.1895—09.10. 1978) — письменник, громад. діяч. Н. в с. Мойсинці (згодом с. Придніпровське Чорнобаївського р-ну Черкас. обл., нині затоплене водами Кременчуцького водосховища) в сім'ї безземельного селянина. З 8-ми років наймитував (пас худобу). 1906 закінчив 3 класи сільс. школи. Потому змушений був працювати: спочатку — коногоном на шахтах Криворіжжя, згодом — разом з батьками — на *Кубані*, пізніше — на спорудженні шляхів та Уральсько-Ілецької залізниці. Писав вірші й, починаючи з 1913, надсилав їх до ж. «*Рідний край»;* кілька його кореспонденцій опублікувала черкас. газ. «Приднепровье» (за підписом Іван Ле). Навесні 1915 був мобілізований і направлений на навчання до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) в школу з підготовки команди «особливого призначення» для частин хімічного захисту. По завершенні курсів служив старшим хіміком-інструктором. На фронті (див. *Перша світова війна*) став членом солдатського к-ту, провадив революц. агітацію на мітингах і демонстраціях. Від 1918 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), згодом — у партизан. загоні І.Романця. Воював на Черкащині проти урядових загонів *Української Держави*, військ *Добровольчої армії* та загонів повсталих селян (1919; див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Був членом золотоніської повітової ради робітн., солдатських і сел. депутатів, працював слідчим, зав. повітового відділу нар. освіти. Часто відвідував місц. аматорський театр, де запримітив талант тоді ще молодої Н.*Ужвій* і дав їй офіц. направлення на «інструкторсько-режисерські курси» в Києві. Друкував оповідання і вірші рос. та укр. мовами у газ. «Золотоніські вісті». 1923 закінчив *робітничий факультет* і вступив до Київ. політех. ін-ту на ф-т інженерів будва шляхів. 1925 опублікував в газ. «Більшовик» оповідання «Змичка», яке, за його власними словами, поклало початок його професійної літ. діяльності. Навчаючись у вузі, ініціював створення «Групи молодих письменників КПІ» (до складу цієї групи увійшов і Юрій Яновський). 1925 став членом КП(б)У. Від квітня 1926 проходив інженерну практику на буд-ві іригаційної системи в Фергані — в Голодному степу (Узбекистан; згодом описи тогочасного буд-ва відобразив у «Романі міжгір'я», 1929—34, нові редакції — 1935, 1953, 1958; загалом роман витримав понад 40 видань і був перекладений більш як на 10 мов; 1975 за мотивами роману режисер М.Закіров на кіностудії ім. О.Довженка зняв фільм «Это было в Межгорье»). Був членом літ. орг-ції «Жовтень» (Київ, 1924—26), *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників* (з 1927) та Спілки письменників СРСР (від 1934), ініціатором створення і першим ред. «Літературної газети» (від 21 березня 1927; нині виходить під назвою «Літературна Україна»), а також гол. ред. газ. «Київський політехнік». Виступав проти «хвильовизму» (див. М.*Хвильовий*). Від кінця 1938 — заст. гол. ред., гол. ред. ж. «Радянська література»; працював членом правління та президії Спілки рад. письменників України, членом правління Спілки письменників СРСР. Після включення західноукраїнських земель до складу УРСР восени 1939 (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) був відряджений до Львова для створення там місц. письменницької орг-ції. З початком війни між Німеччиною та СРСР (див. *Друга світова війна*) став військ. журналістом (був спецкором радіостанції «*Радянська Україна*», газ. «Известия» та ін.) і разом з військами Червоної армії пройшов шлях від *Львова* до Сталінграда (нині м. Волгоград, РФ) і звідти — до *Відня*. Став кавалером багатьох бойових нагород СРСР, закінчив війну у званні майора. Фронтові нариси й оповідання склали кілька окремих книг (1942—68).

Загалом опублікував понад 50 книжок на актуальні теми з життя СРСР, а також істор. романи «Наливайко» (1940) та «Хмельницький» (т. 1—3, 1957—65). Написав автобіографічну повість «Борозною віку».

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1967; за роман «Хмельницький»).

П. у м. *Київ*. Похований на *Байковому цвинтарі*.

Ім'я І.Ле носять школа і б-ка в м. *Городище*, де письменник любив працювати у збудованому власними руками кам'яному будинкові (від 1983 — музей-садиба І.Ле, нині — Городищенський літературно-меморіальний музей І.Ле).

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1955; Цим живу: Статті, спогади. К., 1981; Твори, т. 1—7. К., 1982—84.

Рос. пер.: Юхим Кудря и другие рассказы. М.—Л., 1929; Интеграл. М., 1939; Наливайко. М., 1948; 1953; История радости: Роман. М., 1962. Пра-

во молодости: Повесть. Рассказы. М., 1962; Роман межгорья. К., 1986.

Літ.: *Моргаєнко П.* В бойовому строю. «Вітчизна», 1955, № 4; *Лакиза М.* Іван Ле. К., 1965; *Над'ярних Н.* Іван Ле. К., 1967; *Мисник П.* Іван Ле: Літературний портрет. К., 1975; *Козаченко В.* У тридцятих передвоєнних: До 90-річчя Івана Ле. «Вітчизна», 1985, № 3; Про Івана Ле: Спогади, етюди, листи. К., 1985; *Антоненко-Давидович Б.* Нащадки прадідів. К., 1998; *Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Д.* Черкаський край в особах. 1941—2001. Золотоніщина. Черкаси, 2003; *Багряний І.* «Чудова» і «злочинна» людська приязнь (Поправка до спогадів Івана Ле про Юрія Яновського) [Стаття 1960 року]. В кн.: *Багряний І.* Публіцистика. К., 2006; *Степанович Д.* Іван Ле — перший редактор «Київського політехніка». «Київський політехнік», 2007, № 15.

Г.П. Герасимова.

ЛЕ́БЕДЄВ Амфіан Степанович (22(10).02.1833—09.02(27.01). 1910) — історик, магістр богослов'я (1858), дійсний статський радник (від 26 грудня 1891 за ст. ст.), доктор honoris causa «за праці з російської історії, здебільшого стосовно території Слобідської України», та засл. професор (1894), член Імператорського т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті, член Еллінського філол. силогосу в Константинополі (див. *Стамбул*), дійсний член Імператорського Моск. археол. т-ва. Н. в с. Карпов (Карпово, Карповка) Богородського пов. Моск. губ. (нині село Ногинського р-ну Моск. обл., РФ) в сім'ї священика. Середню освіту здобув у підмосковній Віфанській духовній семінарії (у Спасо-Віфанському монастирі, неподалік Троїце-Сергієвої лаври), вищу — у Моск. духовній академії. Захистив дис. на тему: «О нравственном достоинстве гражданских законов Моисеевых» (М., 1856). Від 27 (15) жовтня 1856 — пом. інспектора Моск. духовної семінарії, 1858 зайняв там посаду професора всесвітньої історії, 1859 переведений до Херсонської семінарії. 1860 виїхав за кордон *Російської імперії* на лікування, а також для набуття нових знань і підвищення пед. майстерності. Майже рік присвятив богословсько-філос. студіям у Женевській академії (Швейцарія).

Повернувшись до *Москви*, 4 грудня (22 листопада) 1861 був призначений професором церк. історії духовної семінарії. 1862 дебютував на шпальтах часописів «Душеполезное чтение» та «Православное обозрение» (побачили світ його статті: «Человеколюбивое участие церкви в судьбе угнетенных в IV—VI веках», «Краткие очерки из истории церкви Христовой» та «О благотворительности в первые века христианства»). Пізніше співробітничав із друкованими органами в Москві, *Санкт-Петербурзі*, *Харкові*, *Києві* («День», «Русский вестник», «Беседа», «Чтения в Обществе любителей духовного просвещения», *«Журнал Министерства народного просвещения»*, «Христианское чтение», *«Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»*, *«Русская старина»*, *«Киевская старина»* та ін.). 1868 одержав відпустку для поїздки за рубіж на 4 місяці, знайомився переважно із церковно-реліг. життям сербів і чехів.

24 (12) березня 1869 рада історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*) обрала його (на пропозицію М.*Лавровського*) екстраординарним професором (міністерським наказом затверджений на кафедрі історії церкви в серпні цього ж року). Невдовзі приїхав до *Харкова* і восени прочитав вступну лекцію (надрукував її текст під назвою «История церкви как предмет университетского преподавания» в ж. «Вестник Европы», 1875, № 10). 1871 став ординарним професором. 1888 добровільно перейшов за штат ун-ту. Крім заг. курсу, викладав спецкурси, зокрема з церк. історіографії та історії розколу. Серед його учнів були В.*Бузескул* і М.*Сумцов* (саме Л. рецензував і рекомендував нагородити золотою медаллю студентську розвідку М.Сумцова з історії християн. демонології).

Від 1 лютого (20 січня) 1891 і до 1901 виконував обов'язки декана історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту. Входив до кер-ва місц. *товариства грамотності*. Викладав на вищих жін. курсах і курсах для робітників.

У різні роки брав участь в *археологічних з'їздах*: 28 березня — 4 квітня (16—23 березня) 1861 — у Москві, 19 грудня 1871 — 1 січня 1872 (7—20 грудня 1871) — у С.-Петербурзі, 27 серпня — 8 вересня (15—27 серпня 1902) — у Харкові, 1905 — у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), 1908 — у *Чернігові*.

А.С. Лебедєв.

На актовому зібранні в Харків. ун-ті 24 (12) 1877 з нагоди сторіччя від дня народження імп. *Олександра I* оприлюднив доповідь «Обозрение русских университетов Александровского времени, их устройство и начальная деятельность». Виголосив промови на урочистостях, присвячених Г.*Сковороді* (текст уміщено в добірці ж. «Киевская старина», 1900, № 12, під заголовком «Юбилейное чествование памяти Григория Саввовича Сковороды») та *Харківському колегіуму*. Став одним із засновників *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*, виступав на його засіданнях, друкувався на сторінках видань «Сборник Харьковского историко-филологического общества» та «Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества». 1874 підготував проект популярного ж. «Церковно-общественный вестник» (видання не було дозволене цензурою). Велику увагу приділяв візантиністиці й слов'янознавству, минулому навч. закладів *Слобідської України*, постатям церковних ієрархів, освіт. і держ. діячів. Завдяки його зусиллям було обнародувано матеріали з рукописної спадщини Ю.*Крижанича*.

Увів до наук. обігу чимало документальних джерел, головно, з архівів духовних консисторій Слобожанщини і монастирів — Сумського Успенського, Путивльського, Бєлгородського, Миколаївського, курських Знаменського, Троїцького та Корінного Рождественського (Різдвяного), Глинської й Софроніївської пустиней. Написав і опублікував значну кількість біографічних та краєзнавчих розвідок. Серед них: «Новые исследования о времени и личности Константинопольского патриарха Фотия» («Православное обозрение», 1868, кн. 5—8); «Антон Антонович Дегуров» («Вестник Европы», 1876, № 3); «Молдавский митрополит Антоний Черновский на русских

С.О. Лебедєв.

єпископских кафедрах (в Чернигове 1740—1741 гг. и Белгороде 1742—1748 гг.)» («Древняя и новая Россия», 1880, № 9); «Монастырские записки о презентах архиереям» («Мир», 1881, № 1); «Церковные отлучения в Белгородской епархии в XVIII веке» (Х., 1881); «Отставные военные на монашеских порциях в монастырях» (М., 1881); «О борьбе духовенства в Слободской Украйне против вечерниц» («Мир», 1882, № 1); «Мандрованные дьяки в Слободской Украйне» («Харьковский календарь на 1886 г.» Х., 1885); «Исторические разыскания в южнорусских архивах», вип. 1—3 (М., 1884—86); «О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской консисторий» (М., 1887); «Духоборцы в Слободской Украйне» (Х., 1890); «О борьбе духовных властей в бывшей епархии Белгородской с суевериями» («Киевская старина», 1890, № 1); «Вотчинный быт монастырей Курского Знаменского и Белгородского Николаевского» (Х., 1892); «Об участии харьковского общества в открытии Харьковского университета» («Записки Императорского Харьковского университета», 1893, кн. 1); «К истории низших духовных и общественных школ в Белгородской епархии в XVIII веке» (Х., 1894); «Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787—1799 г.) и Курский (1799—1818 г.)» (Х., 1896); «Кафедра богословия в Харьковском университете (1819—1896 г.)» (Х., 1896); «Въезд белгородских архиереев в епархию и езда их по епархии» (Х., 1898); «Иосаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (с 2 июня 1748 г. по 10 декабря 1754 г.)» (Х., 1900); «Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности» (Х., 1902); «Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской» (Х., 1902); «Землевладение и торговые промыслы духовенства Белгородской епархии в XVIII в.» (Х., 1905); «Первый научный труд профессора Н.Ф. Сумцова» (Х., 1908).

Читав доброчинні лекції на користь *народних шкіл* і на підтримку пд. слов'ян, підпалих під владу *Османської імперії*. 1908 Товариство взаємодопомоги студентів у Харкові літографувало витяги з його досліджень історії церкви.

Нагороджений кількома орденами, у т. ч. св. рівноапостольного кн. Володимира та св. Анни третіх ступенів, св. Станіслава 2-го ст.

П. у м. Харків.

Праці: Замечательные иностранные сочинения по истории славянства и его церковной жизни. «Православное обозрение», 1869, кн. 5; Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский. «Древняя и новая Россия», 1876, № 3; Архив Курского Знаменского монастыря. Там само, 1878, № 12; К вопросу о крепостном владении приходских церквей. «Чтения в Обществе любителей духовного просвещения», 1879, № 5; Любопытный документ о Мазепе [Х., 1881]; Из путевых воспоминаний [М., 1882]; Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украйны до учреждения в Харькове университета. М., 1886; Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований. Историческое исследование Дм. Цветаева. Москва, 1890. «Журнал Министерства народного просвещения», 1892, № 3; Г.С. Сковорода как богослов. «Вопросы философии и психологии», 1895, № 3; Церковная история: Лекции, читанные в Императорском Харьковском университете, ч. 1—3. Х., 1902; Записки по истории церкви. Х., 1908; Краткое извлечение из истории русской церкви. Х., 1908; Вероисповедное положение армян в России до времени Екатерины II (включительно). М., 1909; Лебедев [автобиография и список трудов]. В кн.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. Х., 2007.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Из слободско-украинской церковной истории. «Харьковские губернские ведомости», 1880, 1 марта; *Халанский М.Г.* Опыт истории историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета. Х., 1883; *Цветаев Д.В.* Ответ критику. «Журнал Министерства народного просвещения», 1893, № 3; Местные известия. «Харьковские губернские ведомости», 1894, 8 мая; Чествование проф. А.С. Лебедева. Там само, 1901, 21 октября; Проф. А.С. Лебедев (к чествованию его как декана историко-филологического факультета): 1891—1901 г. Х., 1901; *Сумцов Н.Ф.* 25-летие Харьковского историко-филологического общества. Х., 1904; Профессор А.С. Лебедев: К 50-летнему юбилею. «Харьковские губернские ведомости», 1906, 19 сентября; *Сумцов Н.Ф.* А.С. Лебедев. «Южный край», 1906, 17 октября; Чествование проф. А.С. Лебедева. Там само, 7 ноября; *Сумцов Н.Ф.* Памяти проф. А.С. Лебедева. Там само, 1910, 28 января; *Вязигин А.С.* Памяти А.С. Лебедева. «Харьковские губернские ведомости», 1910, 5 февраля; *Грисюк А.* Профессор А.С. Лебедев (некролог). «Труды Киевской духовной академии», 1910, № 1; *Филевский И.* Памяти проф. А.С. Лебедева. «Церковный вестник», 1910, № 7; Памяти проф. А.С. Лебедева. «Записки Императорского Харьковского университета», 1910, кн 2; *Бузескул В.П.* А.С. Лебедев (некролог). «Журнал Министерства народного просвещения», 1910, ч. 26; *Його ж.* Исторические этюды. СПб., 1911; *Багалей Д.И.* Очерки из русской истории, т. 2. Х., 1913; *Лаптева Л.П.* Лебедев. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Тодийчук О.В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989; *Кунденко Л.В.* Историк церкви профессор Харьковского университета Амфиан Степанович Лебедев. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Х., 2000; *Кунденко Л.В.*, *Посохов С.І.* Професор Харківського університету А.С. Лебедєв: сторінки біографії та наукової творчості. «Віра і розум», 2000, № 1.

П.Г. Усенко.

ЛЕ́БЕДЄВ Сергій Олексійович (02.11.1902—03.07.1974) — учений у галузі електротехніки, розробник і конструктор першого комп'ютера в СРСР. Академік АН УРСР (1946), академік АН СРСР (1953). Герой Соц. Праці

Пам'ятник С. Лебедєву біля головного корпусу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Скульптор О. Скобліков. 2002.

(1956). Н. в м. Нижній Новгород (нині місто в РФ). 1920 разом із сім'єю переїхав до *Москви.* 1921 екстерном склав екзамени за середню школу й поступив на електротех. ф-т Моск. вищого тех. училища ім. М.Баумана (МВТУ). 1928 захистив дипломну роботу й став викладачем цього вузу. Одночасно працював молодшим наук. співробітником Всесоюзного електротех. ін-ту (ВЕІ), 1930 очолив у ньому групу, а потім — лабораторію електричних мереж. 1933 у співавт. з П.Ждановим оприлюднив монографію «Устойчивость параллельной работы электрических систем». 1935 отримав учене звання професора. Від 1936 — зав. відділу автоматики ВЕІ. 1939 захистив докторську дисертацію, не маючи ступеня кандидат наук. У вересні 1941, після окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*), разом з ВЕІ був евакуйований до м. Свердловськ (нині м. Єкатеринбург, РФ). Цього ж року отримав учений ступінь д-ра тех. н. Працював у оборонній пром-сті, розробив чотирикрилу систему з автономним керуванням за незалежними координатами. 1943 разом з ВЕІ повернувся до Москви.

1945 був обраний академіком АН УРСР. Від 1946 — член президії АН УРСР. Цього ж року разом із дружиною переїхав до *Києва* і очолив Ін-т енергетики АН УРСР. Від травня 1947, після поділу ін-ту на два ін-ти, був дир. Ін-ту електротехніки АН УРСР (нині Ін-т електродинаміки НАН України). Під час роботи в Києві розробив гол. принципи побудови електронної лічильної машини (ЕЛМ). 1948 виступив із доповіддю на 12-й Міжнар. конференції з великих електроенергетичних систем у Парижі (Франція). 1949 в його лабораторії було створено елементну базу, структурну схему й документацію на осн. пристрої ЕЛМ, а 6 листопада 1950 здійснено пробний пуск її макета. 4 січня 1951 з роботою макета ознайомилася приймальна комісія АН України, а 10 травня цього ж року — Урядова комісія. 7 листопада 1951 було завершено перетворення макета на Малу електронну лічильну машину (рос. абревіатура МЭСМ). 25 грудня 1951 Урядова комісія прийняла МЭСМ у регулярну експлуатацію.

Як згадував згодом Л., невідомо, чи з'явилася б МЭСМ у Феофанії, «якби не було у нас доброго покровителя — Михайла Олексійовича Лаврентьєва, тодішнього віце-президента Академії наук УРСР». Саме М.Лаврентьєв написав листа до Й.*Сталіна*, в якому виклав перспективи використання ЕОМ, і тоді для лабораторії Л. було виділено фінансування.

Після того, як М.Лаврентьєв став директором створеного в Москві 1948 Ін-ту точної механіки й обчислювальної техніки АН СРСР (ІТМОТ), він згодом запросив до себе Л. 1950 в ІТМОТ почала діяти лабораторія, яку очолив Л. (спочатку — за сумісництвом). Зі своєї київ. лабораторії він згодом привіз до Москви власноруч виконаний проект швидкодіючої електронної лічильної машини (рос. абревіатура БЭСМ від слів: быстродействующая электронная счетная машина). 1950 його призначили гол. її конструктором. 1951 із сім'єю переїхав до Москви (після від'їзду Л. з Києва його київ. лабораторію було перетворено спочатку на своєрідний Обчислювальний центр АН, а потім — на Ін-т кібернетики АН). Цього ж року очолив новоств. кафедру обчислювальної техніки в Моск. фізико-тех. ін-ті. У червні 1953 став дир. ІТМОТ, а також (у жовтні) був обраний академіком АН СРСР. 1954 нагороджений орденом Леніна за розробку БЭСМ. Створив наук. школу в галузі суперкомп'ютерів. 1955—65 здійснив кілька поїздок за кордон (до ФРН, Швеції, США, Індії, Великої Британії, Японії), виступив там з доповідями, ознайомлювався з досягненнями обчислювальної техніки. Під його кер-вом і за його особистої участі було створено 18 ЕОМ, 15 з них (починаючи з 1958) випускалися серійно, більшість належала до класу суперЕОМ. 1968 почав працювати над малогабаритним обчислювальним комплексом для ракетних систем протиповітряної оборони.

На поч. 1970-х рр. держ. комісія, яка вирішувала долю розвитку ЕОМ у СРСР, не підтримала пропозицію Л. щодо продовження паралельно з розроблянням малих та середніх ЕОМ також суперЕОМ. Після цього у Л. загострилася хвороба легенів, і через деякий час він помер.

Нагороджений також орденами Трудового Червоного Прапора (1947), Леніна (1954, 1962, 1972), Жовтневої Революції (1971). Лауреат Державних премій СРСР (1950, 1969), Ленінської премії (1966).

У Києві, в НАН України, зберігається конструкторська документація і папки з матеріалами про МЭСМ, багато з яких складені безпосередньо Л.

АН України заснувала премію його імені. На колиш. будинку Ін-ту електротехніки АН України йому встановлено меморіальну дошку. 2002 на території Нац. тех. ун-ту «КПІ» йому відкрито пам'ятник (скульп. О.Скобліков).

Літ.: *Малиновський Б.* Пророк у своїй Вітчизні. 2 листопада — 100 років від дня народження С.О. Лебедєва. «Вісник НАН України», 2002, № 10; Сергей Алексеевич Лебедев. К 100-летию со дня рождения основоположника отечественной электронной вычислительной техники. М., 2002.

Д.В. Грузін.

ЛЕБЕДИ́Н — місто обласного підпорядкування *Сумської області*, райцентр. Розташов. на р. Вільшанка (прит. р. Псел, бас. Дніпра). Залізнична ст. Лебединська. Населення 27,1 тис. осіб (2008).

Територія міста була заселена здавна, про що свідчать знайдені

Лебедин. Свято-Воскресенська церква. Друга половина 18 ст. Фото початку 21 ст.

Лебедин. Свято-Воскресенська церква. Друга половина 18 ст. Фото початку 20 ст.

тут знаряддя праці і посуд *бронзового віку* (2 тис. до н. е.), а також рештки поселення епохи *черняхівської культури* (2—4 ст.). Власне Л. заснований 1654 переселенцями з *Правобережної України*. Від 1658 — сотенне містечко *Сумського полку*. Під час *Північної війни 1700—1721* в листопаді—грудні 1708 у Л. знаходилася ставка рос. царя *Петра І*: тут провадилася підготовка до воєн. дій проти швед. короля Карла XII і його союзника гетьмана України І.*Мазепи* та здійснювалася розправа над прихильниками І.Мазепи. Від 1780 — повітове місто Харків. намісництва, через рік затверджено міський герб. 1789 тут була збудована Воскресенська церква (збереглася до наших днів у дещо зміненому вигляді). Від 1797 — повітове місто *Слобідсько-Української губернії*, потім — *Харківської губернії*. На подальший розвиток міста вплинули спорудження залізниці Л.—Суми—Ворожба та відкриття залізничної ст. Лебедин (1877). 1858 побудовано Вознесенську церкву із дзвінницею, в 1890-ті рр. — Миколаївську церкву (вважається зразком «цегляного стилю»). 1881 в місті діяв гурток народовольців (див. «*Народна воля*»).

У січні 1918 у Л. проголошено рад владу.

Від квітня до грудня 1918 влада у місті підпорядковувалася гетьману П.*Скоропадському*. Влітку тут діяла Перша виставка української старовини.

У березні 1919 у місті було відкрито історико-краєзнавчий музей (нині Лебединський міський художній музей).

У квітні 1919 зайнятий військами *Української Народної Республіки*.

На поч. грудня 1919 у місті зному проголошено рад. владу.

Від 1923 до 1930 Л. — райцентр *Сумської округи*, з 1932 — у складі *Харківської області*, від 1939 — Сум. області.

Від 10 жовтня 1941 до 19 серпня 1943 був окупований (див. *Друга світова війна*). У цей час в околицях міста діяли партизанські загони під командуванням А.Карпова та А.Фролова.

1948 у місті почала працювати швейна фабрика. 1955 на базі авторемонтних майстерень створено завод поршневих кілець. 1960 почав випускати продукцію завод верстатних вузлів.

1993 Л. отримав статус міста обласного підпорядкування.

Уродженці Л.: учений-мінеролог Ф.Мойсеєнко (1754—81), історик медицини В.Джуньковський (1767—1826), нар. арт. СРСР Б.*Гмиря*.

Пам'ятки арх-ри: торг. ряди (17—18 ст.), Свято-Воскресенська церква (1745), Меморіал скорботи «Жертвам голодомору 1932—1933 років» (1993).

Літ.: ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; *Дудченко К.М., Тичина В.Є.* Лебедин. Х., 1974; *Дудченко В.Г.* З історії Лебединщини. Лебедин, 1993; *Кравченко В.* До питання про дату заснування м. Лебедин. Суми, 1994; Лебедин: Збірник архівних документів і матеріалів. Харків, 1997; *Ткаченко Б.І.* Лебедин. Історичні нариси: В 2-х кн. Суми, 2000; Вечерський В. Фортифікації Сумщини. К., 2001; Сайт міста Лебедин. Web: http://www.lebedyn.info.

О.Г. Бажан.

М.М. Лебединець.

ЛЕБЕДИ́НЕЦЬ Михайло Мусійович (10.11(29.10).1888—17.12.1934) — політ., держ. і громад. діяч, письменник. Н. в м. *Гадяч* в сім'ї місц. купця. Згідно з даними автобіографії, 1905 звільнений з 6-го класу Лубенської г-зії за належність до есерівського гуртка. Потому півтора місяця утримувався у в'язниці. Екстерном склав екзамени за 6-й і 7-й класи г-зії. 1906 повторно заарештований за участь у мітингу. Невдовзі звільнений. 1909 закінчив Ченстоховську чоловічу г-зію і поступив на мед. ф-т Варшавського ун-ту. 1910 після чергового арешту виключений з ун-ту і відправлений на військову службу. У серпні 1913 звільнений у запас. Цього ж року став студентом юрид. ф-ту Варшавського ун-ту. З початком *Першої світової війни* 1914 мобілізований до рос. армії, командував (з вересня 1914 і до осені 1917) взводом обозного батальйону 2-ї армії Зх. фронту.

По *Лютневій революції* 1917 був обираний до к-ту солдатських депутатів 2-ї армії, а також очолив Укр. військ. к-т Зх. фронту в Мінську (нині столиця Білорусії). Головував на *Третьому Всеукраїнському військовому з'їзді 1917*. Був депутатом *Всеросійських Установчих зборів*. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), (після розколу УПСР (у травні 1918) увійшов до її лівого крила, згодом став членом партії боротьбистів. За режиму гетьмана П.*Скоропадського*, підтримуваного австро-німецькими військами (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), займався напівлегальною літературною і журналістською працею. За *Директорії Української Народної Республіки* — співробітник газ. «Республіканські вісті» та зав. орг. відділу бюро преси і пропаганди при Директорії УНР. У січні 1919 зарахований на 2-й курс юрид. ф-ту Київ. ун-ту (однак відомостей про те, чи навчався Л. в цьому ун-ті, поки що немає). Зі встановленням рад. влади в лютому—квітні 1919 був секретарем центр. друкованого органу партії боротьбистів — газ. «*Боротьба*», а також — висунутий партією боротьбистів на роботу громадського обвинувачувача Київ. губревтрибуналу. Цього ж року опублікував літературну збірку «Пасма життя: новельки» й підбірку новел і поезій в час. «Мистецтво» (№ 1, 2). Після укладання політ. угоди боротьби-

стів з більшовиками у квітні—серпні 1919 став нар. комісаром юстиції УСРР. Під час денікінської окупації (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) — член закордонного бюро боротьбистів у *Москві*. Із січня 1920 працював у *Чернігові* в місцевій газ. «Пролетарська боротьба».

Після саморозпуску (березень 1920) *Української комуністичної партії (боротьбистів)* — член КП(б)У (із зарахуванням парт. стажу з 1919). Був кандидатом у члени ВУЦВК 4-го скликання. Від квітня 1920 (і до липня 1921) — член колегії Наркомату юстиції, зав. касаційного відділу і голова Верховного касаційного трибуналу при ВУЦВК. Був обвинувачувачем на процесі (травень 1921) В.*Голубовича*. Від липня 1921 — заст. наркома юстиції УСРР. Цього ж року опублікував кілька літ. творів у журналі «Шляхи мистецтва» (№ 2). Від січня 1922 — консул повноважного представництва УСРР у Польщі, з серпня 1923 — консул об'єднаного представництва СРСР у Польщі.

Від січня 1924 — голова Верховного суду УСРР (з лютого 1923 до жовтня 1924 — Найвищий суд УСРР). Був членом ВУЦВК 8-го скликання (1924). Від квітня 1925 — консул, а з червня 1926 — радник представництва СРСР у Польщі.

Від липня 1927 — дир. Одес. академічної опери. У січні 1928 отримав парт. стягнення за «формальне ставлення до рішень партії з національного питання» і підтримку поглядів О.*Шумського*. 1928 вийшов з КП(б)У і звільнився з роботи. Надалі не займав жодних держ. і парт. посад.

Від 1930 — член Харків. колективу письменників. Працював у редакції Укр. рад. енциклопедії.

У листопаді 1934 заарештований за звинуваченням у належності до підпільної націоналістичної повстансько-терористичної орг-ції, пов'язаної з т. зв. Об'єднанням українських націоналістів. 13—14 грудня цього ж року виїзна сесія Військ. колегії Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу. Страчений у м. Київ.

Реабілітований у жовтні 1957.

Дж.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 4197.

Літ.: Лебединець Михайло Мусійович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001.

І.Б. Усенко.

ЛЕБЕДИ́НСЬКИЙ СВЯТО-ГЕОРГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р ТА ЛЕБЕДИ́НСЬКИЙ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Православний чоловічий **Лебединський Свято-Георгіївський монастир** розташовувався в урочищі Чичкова, у верхів'ях р. Турія при с. Лебедин (нині село Шполянського району Черкаської обл.). За деякими свідченнями, монастир збудований за благословінням митрополита Київ. і Галицького Діонисія (*Балабана*) між 1657 і 1667 на землях під назвою Германувщина, що раніше належали Ірдинському Свято-Успенському монастиреві (Ірдинський Виноградський Свято-Успенський чол. монастир був розташов. за кілька кілометрів від с. Мале Старосілля — нині село Смілянського р-ну Черкас. обл., — заснований, вірогідно, наприкінці 16 — на поч. 17 ст.; закритий 7 серпня 1923 — спочатку згідно з ухвалою Черкас. окрліквідкому, а потім, остаточно, постановою Малої президії ВУЦВК від 25 листопада 1924; у подальшому на території колиш. монастиря був розташов. лепрозорій).

13 грудня 1667 митрополит Київський *Йосиф Нелюбович-Тукальський* затвердив ієромонаха Іоаникія (Симоновича) першим настоятелем Лебединської Свято-Георгіївської обителі. Тоді ж була побудована і перша дерев'яна церква на честь св. Георгія. Його підтримували гетьман П.*Дорошенко*, наказний гетьман Я.*Драгинич*, гетьман І.*Мазепа*. На поч. 18 ст. Лебединська обитель була зруйнована, а братія розігнана, на місці залишилися лише 4 ченці. 1720 на їхнє прохання власник тамтешніх земель — кн. Юрій Олександр Любомирський (див. *Любомирські*) — відновив обитель. Згодом монастир отримав чималі пожертви від різних благодійників. Кілька разів підпадав під вплив унії (див. *Українська греко-католицька церква*), а від 1750-х рр. був правосл. За *Коліївщини*, як і ін. правосл. обителі Черкащини, зазнав жорстоких нападів і утисків від польс. властей та унійного духовенства, був позбавлений більшої частини своїх володінь.

За описом 1793, на території монастиря діяли 3 храми: Покрови Божої Матері (1724), надбрамна церква Преображення Господнього (1739) і св. Георгія (1756—57), а Свято-Георгіївська і Спасо-Преображенська церкви перебудовувалися. 10 лютого 1802 пожежа знищила всі ці храми і братські келії. 1812 деякі ченці, перебуваючи у великій матеріальній скруті, попросили дозволу в єпархіального начальства перейти до Корсунської Гуляницької обителі. 1824 ген. М.Висоцький із власних володінь додав монастиреві до 66 *десятин* його (монастирських) земель ще 45 десятин 458 квадратних сажнів (див. *Сажень*) різних угідь. 1834 в обителі побудували кам'яний Свято-Георгіївський храм, 27 жовтня 1835 він був освячений за рішенням Найсвятішого Синоду ігуменом Анастасієм.

У листопаді 1845 на засіданні Найсвятішого Синоду було ухвалено рішення про ліквідацію Л.С.-Г.м., 20 грудня того ж року воно було затверджене цесаревичем Олександром Миколайовичем (див. *Олександр II*), й відповідний указ 31 грудня 1845 був надісланий київ. митрополитові. Осн. частину нерухомого майна монастиря — обидві церкви (кам'яна і дерев'яна), келії з усіма службами і землею в огорожі — передали Лебединській парафіяльній церкві, а решту нерухомого майна (у т. ч. 109 десятин

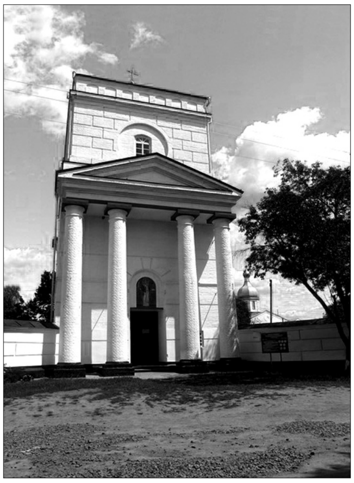

Лебединський Свято-Миколаївський монастир. Дзвіниця. 1833. Фото 2008.

1945 квадратних сажнів землі) й рухоме майно (худоба, ризниця тощо) передали Свято-Троїцькому жін. монастирю в *Чигирині.* В подальшому монастир так і не відновився

Лебединський Свято-Миколаївський монастир — був розташов. у лісі за 4 версти від с. Лебедин; обитель заснована за правом кн. Ксаверія Любомирського від 24 травня 1779. Спочатку монастир мав дзвіницю і дві церкви — Свято-Миколаївську та на честь св. великомучениці Варвари, першою настоятельницею була Магдалина. Згідно з постановою секретаріату ВУЦВК від 21 листопада 1929 (протокол засідання № 31/424), Лебединський Свято-Миколаївський жін. монастир закрили, згодом його тер. була передана с.-г. комуні «Червоний Жовтень».

1941, після початку окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*), обитель знову почала діяти. По війні продовжувала функціонувати.

1961 власті знову закрили монастир, частина насельниць разом з останньою ігуменею Євфалією були переведені до Красногорського Свято-Покровського монастиря поблизу м. *Золотоноша.*

1992 на тер. колиш. обителі відродився Лебединський Свято-Миколаївський жін. монастир, підпорядкований УПЦ (МП); функціонує 2 церкви — св. Миколая і Вознесіння Господнього.

Дж.: Центральний державний історичний архів в Україні в Києві, ф. 1253, оп. 1, 16 одиниць зберігання.

Літ.: *Орловский Петр (протоиерей).* Лебединский Георгиевский мужеский монастырь, упраздненный 20 декабря 1845. «Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная», 1893, № 1—3; *Мариновський Ю.* Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року, кн. 1. Черкаси, 1997; *Його ж.* Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року, кн. 2. Черкаси, 2002.

Ю.Ю. Мариновський.

ЛЕБЕДИ́НЦЕВ Петро Гаврилович (02.01.1820(21.12.1819)—15 (03).12.1896) — учений, педагог, журналіст, реліг. та освіт. діяч, почесний член Імператорського Моск. археол. т-ва, *Київської духовної академії*, Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), член-засн. *Історичного товариства Нестора-літописця*, дійсний член Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київ. військовому, волин. і подільському генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*), Імператорського правосл. Палестинського т-ва, *Одеського товариства історії та старожитностей*, член Київ. духовної консисторії (з 1863). Брат Ф.*Лебединцева.* Н. в с. Зелена Діброва Звенигородського пов. Київ. губ. (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) в родині священика с. Яблунівка Богуславського пов. Київ. губ. (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.) Г.Лебединця (Лебединцева; див. *Лебединцеви*). Навч. в зеленодібровській церковно-парафіяльній школі (див. *Парафіяльні школи*), духовному уч-щі м. *Богуслав* і Київ. духовній семінарії, звідти як найкращий вихованець вступив до Київ. духовної академії, закінчив її 1843 за 1-м розрядом і восени того ж року був призначений учителем «словесності та з'єднаних із нею предметів» Орловської духовної семінарії (у м. Орел; нині місто в РФ). Після затвердження у званні магістра богослов'я займав посаду професора, виконував обов'язки помічника інспектора та секретаря семінарського правління. Навесні 1845 повернувся до *Києва*, на кафедру логіки та психології Київ. духовної семінарії. Додатково 1847 викладав у цьому закладі нім. мову, від 1847 до

П.Г. Лебединцев.

1850 був економом семінарії, з 1850 викладав франц. мову.

2 березня (18 лютого) 1851 рукоположений на священика Спасо-Преображенського храму в *Білій Церкві* й разом із тим 12 квітня (31 березня) став законовчителем Білоцерківської г-зії. Входив до складу створеної київ. військовим та київ., подільським і волин. генерал-губернатором кн. І.*Васильчиковим* комісії з угамування учасників *Київської козаччини 1855.* Фіксував істор. перекази вірян, їхні спомини. Як благочинний місц. церков 1859 розгорнув упровадження початкової освіти для дітей. За сприяння В.*Науменка*, митрополита Київ. і Галицького Ісидора (Нікольського) та власника маєтку графа В.В.Браницького (див. *Браницькі*) відкрив 4 школи (серед них у парку *«Олександрія»*), що слугували за приклад для організації подібних закладів у Київ. губ. і в цілому по *Правобережній Україні.*

Під псевдонімом «Южнорусс» випустив «Несколько слов из Юго-Западной Руси» (К., 1859). Напевне, саме він склав і брошуру «Голос из Юго-Западной Руси» (К., 1860; без зазначення авторства) про потребу в букварях і книжках для нар. вжитку. Брав активну участь у ж. «Руководство для сельских пастырей», вмістив там «Дополнительные сведения к сказанию о мученической кончине млиевского ктитора Даниила Кушнира», «О способах содержания православного духовенства в Киевской губернии», «Вопросы иерейской совести», «Обеты трезвости», «Названия: пастырь, священник, поп», «Христианская гостиница» тощо.

14 (2) червня 1860 переведений священиком до київ. Подільського Свято-Успенського собору, а також законовчителем до 2-ї Київ. г-зії (на цій посаді залишався до 1868). Невдовзі став наглядачем київ. церковно-парафіяльних шкіл, благочинним подільських церков Києва. 18(6) травня 1861 домігся дозволу властей на зупинку в Києві процесії з домовиною Т.*Шевченка,* з яким особисто був знайомий змалку. Наступного дня в церкві Різдва Христова відправив по небіжчикові заупокійну літію. 11 липня

(29 червня) зведений у сан *протоієрея*. Того самого року став одним із фундаторів і з 13 (1) січня 1862 — редактором газ. *«Киевские епархиальные ведомости»* (керував цим часописом до 1874, а потім — від 1886 до смерті). 2 жовтня (21 вересня) 1862 перейшов настоятелем до Києво-Печерської Спасо-Преображенської церкви (див. *Спаса на Берестові церква*), 12 квітня (31 березня) 1864 — до Свято-Миколаївської церкви при будинку генерал-губернатора, 30 (18) липня 1868 — до Києво-Софійського кафедрального собору (див. *Софійський собор*) кафедральним протопопом.

Зажив великої слави проповідями, у т. ч. надрукованими: «Слово в неделю 3-ю по Пятидесятнице» (1861), «Слово при первом священнослужении в Киево-Печерской Преображенской церкви, в древности известной под именем Спаса на Берестове» (1862), «Слово в день Рождества Пресвятой Богородицы» (1863), «Слово в день св. архистратига Михаила», «Слово при богослужении в день торжественного акта киевских гимназий», «Слово при первом священнослужении в домовой генерал-губернаторской церкви» (1864), «Слово при первом священнослужении в Киево-Софийском кафедральном соборе» (1868), «Слово в день преставления св. Кирилла — просветителя славян 14 февраля 1869 г.», «Речь над гробом б. киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Александра Павловича Безака» (1869) та ін.

Коли 1863 до київ. Кловського палацу, відбудованого за його участю та на кошти, переважно ним зібрані, перейшло уч-ще дівчат духовного звання, Л. був там гол. розпорядником (у 1880-х рр. улаштував іще й другий такий заклад, яким теж опікувався — до літа 1893). Через київ., подільського і волин. генерал-губернатора О.*Безака* та свого молодшого брата Данила — високого петерб. урядовця — ініціював скасування в *Російській імперії* становості (див. *Стани*) *духовенства.* 1874 обраний товаришем (заст.) голови церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії, на 3-му Всерос. археол. з'їзді в Києві (див. *Археологічні з'їзди*) головував у відділі церковних старожитностей. Друкувався у збірниках *«Труды Киевской духовной академии»*, «Труды Московского археологического общества», «Труды 3-го археологического съезда».

Написав кілька монографічних досліджень (зокрема: 1879 — «Возобновление Киево-Софийского собора в 1843—1853 г.», 1884 — «Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии», 1886 — «Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии», 1890 — «Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор»). Надав значну допомогу у виданні час. *«Киевская старина»*, виступив там із більш як 30 статтями та повідомленнями (серед них: «Почему Десятинная в Киеве церковь известна в народе под именем Десятинного Николая?», «Рассказы старых людей о старых временах», «Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора», «Материалы для истории возникновения и распространения штунды в России», «Баптизм или штунда в Киевской губернии», «София — премудрость Божия в иконографии севера и юга России», «Где жили первые киевские митрополиты: в Переяславе или в Киеве?», «К вопросу о начале Киевской академии», «Когда и где совершилось крещение киевлян при св. Владимире?», «В каком виде могут быть изображены св. равноапостольный князь Владимир и св. княгиня Ольга, и имеем ли мы их подлинные изображения?», «О начале христианства в Киеве до торжественного принятия христианской веры при св. Владимире», «Святой Владимир, благоверный и равноапостольный князь киевский», «Церковь св. Василия», «Спас на Берестове», «Остатки церквей на развалинах древнего Корсуня или Херсонеса, их открытие и значение», «По поводу 900-летия Черниговской архиерейской кафедры», «Михаил, митрополит Киевский XII века», «Тарас Григорьевич Шевченко: Некоторые дополнения и поправки к его биографии»).

Як краєзнавець особливу увагу приділяв минулому Києва, склав нотатки «Население Киева в прошлом столетии», «Какая местность в древности называлась Ольговой могилой?», «Где находился киевский дом Саввы Туптала сотника?», «Еще одна из древнейших церквей в Киеве», «Исторические заметки о Киеве», «О Копыреве конце г. Киева», «О местоположении древних киевских церквей», «О планах г. Киева в XVIII веке» та ін. Популяризував знімки зі старовинних гравюр і портретів. Був гласним міської думи, ініціатором перейменування Бессарабської площі в Києві на площу Богдана Хмельницького, а також вулиць неподалік від неї: Тарасівська, Паньківська й Микільсько-Ботанічна — на честь Т.Шевченка, П.*Куліша*, М.*Костомарова.* 1870 увійшов до к-ту зі спорудження київського пам'ятника Б.*Хмельницькому*, 1881 вийшов із цієї інституції, зазнавши доносів з боку М.*Юзефовича.* Очолював термінові роботи з виявлення та розчищення стінопису 12 ст. у *Кирилівській церкві.*

Обнародував чимало унікальних документів (серед них — знайдений у відомчому архіві Гол. інженерного управління план Києва 1695), оприлюднив спогади «Посмертный рассказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии, 1855 г.)», листування свого старшого брата Арсенія: «Письма протоиерея Лебединцева, б. благочинного церквей южного берега Крыма, к преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому, с донесениями о ходе военных действий и состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя» (ці унікальні звіти містять багато відомостей з історії *Кримської війни 1853—1856*, головно *Севастопольської оборони 1854—1855*).

Нагороджений орденом св. Анни 1-го ст. 1888 від імп. *Олександра III* одержав митру.

П. у м. Київ. Похований на Щекавицькому кладовищі.

Найцінніші раритети з власної б-ки заповів Київ. духовній академії. «Киевская старина» 1898 репрезентувала підготовлену

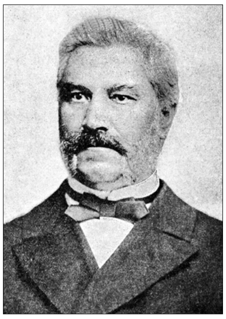

Ф.Г. Лебединцев.

ним епістолярію «Письма Ф.Г. Лебединцева к брату в Киев (1865—1867)», а надалі його племінник І.Гордієвський за успадкованими чернетками завершив працю «Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский» («Киевская старина», 1903, № 9). Побачила світ і серія матеріалів І.Гордієвського, оперта на виїмки з архіву Л.: «Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о “козащине” 1855 г.» («Киевская старина», 1900, № 7—8), «Письма митрополита Киевского Арсения к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву» («Киевская старина», 1900, № 10), «К биографии Андрея Николаевича Муравьева и письма его к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву» («Киевская старина», 1901, № 10), «Письма профессора Университета св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву» («Киевская старина», 1901, № 11), «Письма графини Антонины Дмитриевны Блудовой к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву» («Киевская старина», 1902, № 1), «Письма Н.В.Закревского к протоиерею П.Г.Лебединцеву» («Киевская старина», 1902, № 7/8), «Из переписки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева с митрополитом киевским Платоном» («Киевская старина», 1902, № 10). Пізніше поширено анонімну публікацію «Два письма к Н.И.Костомарову» («Киевская старина», 1903, № 5) з кореспонденціями О.*Лазаревського* й Л., а також впорядковану В.Науменком добірку «Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым» («Киевская старина», 1904, № 9).

Літ.: *Науменко В.П.* Петр Гаврилович Лебединцев (некролог). «Киевская старина», 1897, № 2; *Гордиевский И.* Памяти кафедрального протоиерея П.Г. Лебединцева. «Киевские епархиальные ведомости», 1897, № 5—7, 9, 11; *Титов Ф.И.* Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. К., 1897; *Загоровский А.* Несколько данных и соображений по поводу писем митрополита Арсения к протоиерею П.Г. Лебединцеву. «Киевская старина», 1901, № 4; *Левицький О.* Історія будови пам'ятника Б.Хмельницькому у Києві. «ЛНВ», 1913, № 6; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Проценко Л.А.* Київський некрополь. К., 1994; *Корпанюк М.П.* Лебединцев Петро Григорович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Денисенко В.А.* Брати Лебединцеви. «Пам'ять століть», 1999, № 5; *Степаненко В.М., Степаненко Г.В.* Освітня діяльність Києво-Софійського кафедрального протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева (друга половина XIX ст.). В кн.: Сарбеївські читання. К., 2003; *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2005; *Степаненко А.В.* «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: Попытка микроисторического анализа. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вид. 15. К., 2008.

П.Г. Усенко.

ЛЕБЕДИ́НЦЕВ Феофан (Теофан) **Гаврилович** (псевдоніми — Лобода Ф., Кулюмбаш И., Холмский Братчик, Фратеркулюс, Холмский Старожил, Цибульский К., Цибульский Кс., Шнейдер К., Шнейдер Т., Б. Д-р, Іер. Ф-л, К.Ц., Л-в Ф; 24(12).03. 1828—24(12).03.1888) — учений, педагог, чиновник, дійсний статський радник (1874), журналіст, видавець, церк. і громад. діяч. Магістр богослов'я (1854). Член-співробітник Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Києві, Подільському і Волин. генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*), член *Одеського товариства історії та старожитностей.* Брат П.*Лебединцева.* Н. в с. Зелена Діброва Богуславського пов. Київ. губ. (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) 7-ю дитиною (найменшим із синів; старшими були брати Арсеній, Петро, Данило, Андрій, сестри Мотрона, Фросина, молодшими — Олександра, Марта, Марія) в сім'ї священика Гаврили Лебединця (Лебединцева; див. *Лебединцеви*) та його дружини Теклі. Початкову освіту здобув у зеленодібровській церковно-парафіяльній школі (див. *Парафіяльні школи*) й удома в батька, потім навч. в Богуславському духовному уч-щі, Київській духовній семінарії та Київ. академії (закінчив її 1851 зі ступенем кандидата богослов'я; захистив дис. на тему: «Взгляд на унию, бывшую в Юго-Западной России»). Від 1851 викладав рос. літ-ру у Вятській семінарії, з 1852 — історію та грецьку мову у Воронезькій семінарії, від 1855 — риторику та латину в Київ. семінарії. 1860 розпочав виконувати обов'язки діловода Київ. археогр. комісії, того ж року заснував при Київ. духовній семінарії популярний ж. «Руководство для сельских пастырей», дебютував там повчаннями і статтями «Сон Пресвятой Богородицы» та «О происхождении и значении некоторых обычаев, соединяемых в православной церкви с празднованием св. Пасхи». Від 1861 — бакалавр (доцент) *Київської духовної академії.*

Зустрічався й листувався з Т.*Шевченком*, одержав од нього «Кобзар», був запрошений до співпраці з *«Основою»*. Читав Т.Шевченкові проповідь («казань») про *ярмарки* (Т.Шевченко характеризував її як зразкову «вчительську розмову»; побачила світ у 6-му номері час. «Основа» за 1861 під назвою «Об ярмарках: До сільських парафіян»). Виступив у місячнику «*Вестник Юго-Западной и Западной России*» з повідомленням «Замечательное открытие в области жизни» (1862, додатком до нотаток М.Юзефовича «Общие соображения о народных у нас школах»). Друкувався в газ. *«Киевские епархиальные ведомости»* (зокрема, тут розмістив матеріали: «Братства», «О жизни и трудах Кирилла и Мефодия» — обидва 1862, «Поучение в день Нового года» — 1863, «Евстафий Пилипенко Самосвят» — 1864). Пропагував істор. цінності.

1864 — екстраординарний професор кафедри розколу Київ. духовної академії, цього ж року за своєю редакцією випустив 2 томи збірників *«Архив Юго-Западной России»* з підзаголовком «Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.», розмістивши об'ємну передмову, для якої використав власну монографію «Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский» (її перший варіант оприлюднений 1861 у час. «Киевские губернские ведомости», також поширювалася окремою брошурою).

1 грудня (19 листопада) 1864 звільнений від священства, 16 (4) грудня призначений начальником Холмської навчальної дирекції (див. *Холмщина*). 17(05) жовтня 1865 відкрив у м. Холм

(нині м. Хелм, Польща) чол. г-зію, восени 1866 — жін. пед. курси (дівочу 7-класну г-зію). Співпрацював з В.*Білозерським*, П.*Кулішем*, С.*Грушевським*, їздив до *Галичини*. За його задумом, між Холмом і Любліном (нині міста в Польщі) було влаштовано поштовий тракт. 1868, після смерті малолітніх дітей Олексія й Миколи та дружини Юлії (у дівоцтві — Барської), залишився з найменшим сином Олександром (н. 1866). Перевівся до Люблінської дирекції нар. уч-щ. Від 1872 керував Радомською шкільною округою. За діяльність у тих краях *Царства Польського* нагороджений 4-ма орденами *Російської імперії*.

10 вересня (29 серпня) 1880 взяв відставку, повернувся до *Києва*. За підтримки членів Старої громади (див. *Громади*) заснував місячник *«Киевская старина»*, позиціонував його неофіційним органом *Історичного товариства Нестора-летописця*. 1881 підготував грунтовну програму майбутнього часопису від імені «гуртка київських професорів та інших учених, знавців і аматорів південноруської старовини». Залучив до співробітництва В.*Антоновича*, О.*Лазаревського*, П.*Житецького*, М.*Костомарова*, М.*Драгоманова*, П.Лебединцева, Д.*Багалія*, М.*Сумцова*, В.*Горленка*, М.*Лєскова*, О.*Левицького*, І.*Каманіна*, І.*Нечуя-Левицького*, П.С.*Єфименка*, В.*Науменка*, А.*Скальковського* та багатьох ін. авторів. Від початку видання 1882 сам виконував функції редактора, перекладача, коректора, рекламіста, штатного рецензента. Ввів до наукового обігу значні масиви із джерел укр. історії, зі спадщини її діячів, у т. ч. Б.*Хмельницького*, М.*Гоголя*, Т.Шевченка. Плідно дописував (анонімно або під псевдонімами) на різноманітні теми, зокрема: «По поводу портрета жены Гонты», «Высокопреосвященный Димитрий (Муретов), архиепископ Херсонский», «Движение народного образования в Юго-Западном крае», «Роковое чтение псалтыри (из быта и нравов старых киевских “спудеев”)», «Вирша о сожжении млиевского ктитора Даниила Кушнира», «Междуплеменные соприкосновения», «Болеслав Михайлович Маркевич в роли сельского педагога», «Из археологической экскурсии в г. Владимир-Волынский», «Константин Данилович Думитрашко», «Из времен упадка Запорожья», «Из воспоминаний о Н.Д.Иванишеве», «Мимолетное знакомство мое с Т.Г. Шевченком и мои об нем воспоминания», «Ненаучные приемы в научном деле: По поводу одного газетного известия о редком портрете Мазепы», «К портрету гетмана И.С.Мазепы».

Через тяжку хворобу змушений призупинити випуск цього часопису по 72-й книжці, передав право на видання О.*Лашкевичу* 16(04) грудня 1887.

П. у м. Київ. Похований на Щекавицькому кладовищі.

Його перша дружина була хрещеною матір'ю М.*Грушевського*. Син од нового шлюбу, взятого 1876 з Ольгою Желязовською, — Костянтин (1878—1925) став професором, методистом з математики.

Посмертно «Киевская старина» навесні 1898 надрукувала «Письма Ф.Г.Лебединцева к брату в Киев (1865—1867)».

Літ.: [*Пономарев С.И.*] К литературной деятельности Ф.Г. Лебединцева. «Киевская старина», 1888, № 4; *В.Г.* [*Горленко В.П.*] К редакторской деятельности Ф.Г. Лебединцева. Там само, 1888, № 5; *Сумцов Н.Ф.* Памяти Ф.Г. Лебединцева. Там само, 1889, № 3; *Його ж.* Феофан Гаврилович Лебединцев. «Русская старина», 1889, № 6; *Маркевич А.* Феофан Гаврилович Лебединцев. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1889, т. 15; Памяти Ф.Г. Лебединцева. «Киевская старина», 1898, № 3; *Лебединцев А.Г.* Мои воспоминания. К., 1900; *Языков Д.Д.* Обзор жизни и трудов покойных русских писателей, вып. 8. М., 1900; *Б.Г.* Лебединцев. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; *Житецький І.* [*Житецький Г.*] «Київська Старина» за часи Ф.Г. Лебединцева (1882—1887). «Україна», 1925, кн. 6; *Савченко Ф.Я.* В.Б. Антонович і перша редакція «Київської Старини». Там само, 1928, кн. 6; *Кордуба М.* Причинки до життєпису призабутого ученого і редактора. «Діло», 1930, 14 січня; *Його ж.* Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині (До історії шкільництва на українських землях). «Краківські вісті», 1943, 27 серпня — 2 вересня; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Лазаревський О.* Як заснували журнал «Киевская старина». «Киев», 1989, № 3; *Шурляков С.* Перший редактор «Киевской старины». «Київська старовина», 1992, № 5; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Денисенко В.А.* Брати Лебединцеви. «Пам'ять століть», 1999, № 5; *Палієнко М.Г.* Лебединцев. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Лабынцев Ю.А.*, *Щавинская Л.Л.* Феофан Лебединцев — основатель «Киевской старины». М., 2008.

П.Г. Усенко.

ЛЕБЕДИ́НЦЕВИ — укр. рід, походить від священика с. Зелена Діброва (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) о. **Гаврила** Лебединцева (н. наприкінці 18 ст. — п. у 1-й пол. 19 ст.; мав 5 синів і 4 доньки). Його старший син **Арсеній Гаврилович** (1818—02.02.1898 в м. *Одеса*) закінчив Київ. духовну семінарію і Київ. духовну академію, 1843 отримав посвячення, служив священиком в *Одесі*, водночас викладав у Одес. духовній семінарії. Під час *Севастопольської оборони 1854—1855* був благочинним церков Пд. берега Криму, звідти писав листи архієпископу Херсонському і Таврійському Інокентію (Борисову) з повідомленнями про хід військ. дій та про стан церков і *духовенства* (опубл. 1896 в *Києві* окремим виданням — «Письма протоиерея Арсения Лебединцева: Во время осады Севастополя»). Після закінчення осади, незважаючи на епідемію холери, ще 2 місяці жив у Криму. Потому через Київ і Москву переїхав до *Санкт-Петербурга*. Імп. *Олександр II* запропонував йому місце в одній зі столичних церков, проте він повернувся в Одесу, спочатку служив там при церкві Стрітення, а згодом був призначений законовчителем Рішельєвської г-зії. 1872 став кафедральним протоєреєм Спасо-Преображенського кафедрального собору. Друкував матеріали на загальні істор. та церковні істор. теми (опубліковані, зокрема, в «Херсонских Епархиальных ведомостях», «Записках Одесского Императорского общества истории и древностей», «Киевской старине»). Серед його праць: «Ханская Украина», «Описание Одесского кафедрального Преображенского собора», «Церковь Св. Екатерины в Одессе», «Мои воспоминания».

Ін. син — **Петро Гаврилович** (див. П.*Лебединцев*) — був церк. діячем, істориком.

Ще один син — **Данило Гаврилович** (1821—25(13).03.1897 в

М. Лебедь.

м. *Санкт-Петербург*) — став юристом, був таємним радником, помічником управляючого кодифікаційним відділом при військ. раді військ. мін-ва Рос. імперії, членом багатьох військово-юрид. комісій. Написав кілька істор. довідок та спогадів. Некрополі надруковані у: «Всемирная иллюстрация», 1897, т. 57, № 15; «Луч», 1897, № 58; «Новое время», 1897, № 7560; «Народ», 1897, № 93.

Четвертий син — **Феофан Гаврилович** (див. Ф.*Лебединцев*) — став педагогом, церковним діячем, засновником час. *«Киевская старина»*.

Про п'ятого сина о. Гавриїла — **Миколу Гавриловича** — та 4 доньок відомостей майже не залишилось. На цвинтарі біля церкви св. Марії Магдалини в м. *Біла Церква* до цього часу збереглися могили Миколи Гавриловича та дружини його брата Петра Гавриловича.

Онук о. Гавриїла (син Феофана Гавриловича) — **Константин Феофанович** (13.10.1878 — 26.10.1925) н. в м. Радом (Польща). 1900 закінчив Київ. ун-т. 1900—09 викладав математику в Київ. комерц. уч-щі і на вищих жін. курсах. За рад. влади працював професором і проректором Вищого ін-ту нар. освіти (ІНО) у *Києві*, консультантом Нар. комісара освіти УСРР, займався науково-метод. роботою. Оприлюднив кілька праць з методики математики та шкільні підручники (деякі з них здобули широку популярність в укр. школах і за кордоном — були перекладені польс. та чеською мовами. Серед його праць: «Основания алгебры», 1911, «Введение в современную методику математики», 1925, «Алгебра для трудової школи», 1928).

Літ.: Енциклопедія українознавства, т. 4. Львів, 1994; *Стрілець С.І.* Педагогічна спадщина К.Ф. Лебединцева (1878—1925). Чернігів, 2004.

П.В Голобуцький, Н.І. Мойсеєнко.

ЛЕБЕДІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра *бронзового віку* (11—8 ст. до н. е.). Виділена як така наприкінці 1970-х рр. Пам'ятки, що належать цій к-рі, виявлені в Київ. Подніпров'ї, пониззі Прип'яті (прит. Дніпра), межиріччі Десни (прит. Дніпра) і Сейму (прит. Десни). Представлена

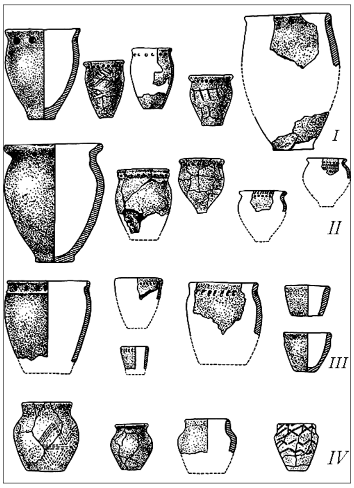

Лебедівська культура. Основні типи кераміки: I – тюльпаноподібний посуд, II – яйцеподібний посуд, III – банки, IV – горщики.

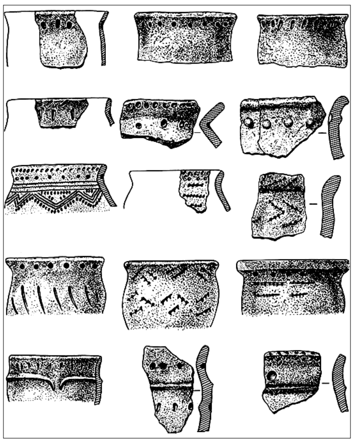

Лебедівська культура. Основні типи орнаменту.

поселеннями та могильниками. Поселення невеликих розмірів, розташов. близько до води, часто в заплавах на дюнних підвищеннях. Житла наземні або злегка поглиблені, прямокутної форми. Могильники розташов. поряд із поселеннями. Зафіксовано єдиний поховальний обряд — тілоспалення. Перепалені кістки зсипали в неглибокі ямки або в урни. Найбільш відмінною рисою Л.к. є особлива кераміка. Посуд грубий, товстостінний. Серед форм — крупні горщики яйцеподібної форми з маленьким дном, тюльпановиді посудини, банки. В основному посуд орнаментований бідно й одноманітно — наколами, перлинами, рідше — шнуром і відбитком гребінки. Металеві вироби представлені широким асортиментом знарядь праці (кельти, ножі, шила), зброї (наконечники списів), прикрас (шпильки, кільця, підвіски). Трапляються поодинокі залізні предмети. Численними є вироби з кременю й каменю (серпи, зернотерки, вістря стріл). Носії Л.к. займалися землеробством і скотарством. Згідно з наявними даними, археологи вважають, що Л.к. склалася на основі племен сосницького варіанта тшинецької культури *тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності* за сильного впливу пн. культур Волго-Камського басейну — поздняковської, приказанської. У результаті подальшого розвитку Л.к. виникли культури підгірсько-милоградського кола (див. *Милоградська культура*). Щодо етнічної приналежності племен Л.к. у науковців немає єдиної думки. Можливо, це були індоєвропейці (див. *Індоєвропейська спільність*), споріднені як із прабалтами (див. *Балти*), так і праслов'янами.

Літ.: *Березанская С.С.* Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине. В кн.: Энеолит и бронзовый век на Украине. К., 1976.

С.С. Березанська.

ЛЕ́БЕДЬ Микола (псевдоніми — Максим Рубан, Олег, Ігор, Ярополк, Вільний, Марко та ін.; 24.11.1910—19.07.1998) — політ. діяч, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Н. в с. Нові Стрілища (нині с-ще міськ. типу Жидачівського р-ну Львів. обл.) у сім'ї кравця. Випускник *Академічної гімназії у Львові* (1930). Активний організатор націоналістичних молодіжних груп на західноукр. землях (1928). Член пластового куреня «Лісові чорти» (1930; див. «*Пласт*»). Організатор і керівник Юнацтва ОУН (див.

також *Організація українських націоналістів*) у *Галичині* (1930—32), керівник підпільних вишколів Юнацтва ОУН у Карпатах. Зв'язковий між Крайовою екзекутивою ОУН та Проводом укр. націоналістів за кордоном (1932—34). Гол. організатор замаху на міністра внутр. справ Польщі Б.*Перацького* (1934). Заарештований у Німеччині за наказом Г.Гіммлера і виданий Польщі як політ. злочинець. На *Варшавському процесі 1935—1936* засуджений до смертної кари, заміненої довічним тюремним ув'язненням. З початком *Другої світової війни* 5 вересня 1939 втік під час конвоювання. Учасник 2-го Великого збору ОУН(б) у *Кракові* (квітень 1941), обраний заст. С.*Бандери*. Міністр держ. безпеки *Українського державного правління* (липень 1941). Урядуючий провідник ОУН(б) (1941—43). Організатор протигітлерівського руху Опору в Україні (див. *Рухи Опору 1939—1945*). Організатор і керівник 3-х конференцій ОУН (вересень 1941, квітень 1942, лютий 1943). Уповноважений до переговорів з польс. *Армією Крайовою* (АК) щодо спільної боротьби проти гітлерівців (1941—43). Учасник 3-го Великого збору ОУН Самостійників-державників (ОУН СД), очолив Гол. раду ОУН і Референтуру зовн. зв'язків при Проводі ОУН СД (1943—44). Відіграв важливу роль у формуванні *Української повстанської армії* (УПА). Учасник Великого збору *Української головної визвольної ради* (УГВР), обраний Ген. секретарем Ген. секретаріату закордонних справ УГВР (1944). Уповноважений УГВР для встановлення контактів із представниками зх. союзників. Вів дипломатичну роботу в Італії (1945—47), Німеччині (1947—49), США (від грудня 1949). Член Закордонних частин ОУН (1946—48). Керівник науково-дослідницького центру «Пролог» у Нью-Йорку (США; 1952—74), заст. голови центру (1982—85), член Ради директорів (від 1974). Член управи Укр. т-ва закордонних студій у Мюнхені (ФРН; 1956—91) і Видавничого к-ту «*Літопис УПА*» у Торонто (Канада; від 1975). Автор першої монографії про УПА «Українська повстанська армія» (Рим, 1946; Нью-Йорк, 1987), численних статей та доповідей з історії української визвол. боротьби. Співпрацівник ж. «*Сучасність*».

П. у м. Пітсбург (США). Похований на укр. цвинтарі св. ап. Андрія в м. Бавнд-Брук поблизу Нью-Йорка, шт. Нью-Джерсі.

Архів Л. від 2002 зберігається в Укр. наук. ін-ті Гарвардського ун-ту. Значна кількість документів (понад 10 тис. арк.) до 2007 була у складі архіву Дослідницько-видавничого бюро «Пролог» у Нью-Йорку, нині вони зберігаються в *Центрі досліджень визвольного руху* (Львів).

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; «Сучасність», 1998, № 10; «Визвольний шлях», 1998, № 8.

О.Й. Стасюк.

ЛЕ́БІДЬ Дмитро Захарович (11.01.1893—30.10.1937) — парт. та рад. діяч, канд. у члени політбюро ЦК КП(б)У (1921—22), член політбюро ЦК КП(б)У (1922—24). Н. в с. Єлецько-Миколаєвське (нині с. Євецько-Миколаївка Новомоск. р-ну Дніпроп. обл.) в сел. родині. 1905 вчився у 2-річному залізничному уч-щі. 1908—12 працював слюсарем на з-ді штампування, згодом — у вагонних майстернях Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). 1912 — член орг. бюро з виборів до 4-ї Держ. думи Рос. імперії (див. *Державна дума Російської імперії*) від катериносл. орг-ції РСДРП(б). Тоді ж познайомився з Г.*Петровським*. Наприкінці 1912 був заарештований, але невдовзі потому звільнений, після цього продовжив нелегальну більшовицьку роботу. Від лютого 1917 — член Катериносл. ради робітн. депутатів, займав посади губернського комісара міліції, заст. голови Катериносл. залізниці. Був редактором газет «Известия Исполкома Екатеринославской железной дороги», «Революционный сигнал железнодорожника». 1918 — редактор «Вестника Народного комиссариата внутренних дел РСФСР». Від січня 1919 — заст. голови Катериносл. губернського виконкому, член губернського к-ту КП(б)У. У липні—грудні 1919 — на партійно-рад. роботі у Владимирі (нині місто в РФ). Від грудня 1919 — редактор газ. «Звезда» в Катеринославі, нач. політвідділу Катериносл. залізниці. Від листопада 1920 — член оргбюро та 2-й секретар ЦК КП(б)У. Висунув ідею боротьби «розвинутої» рос. міської к-ри з «відсталою» укр. сільс. к-рою в Україні. Чинив спротив політиці українізації (див. *Українізації політика*) від 1923. 1924—25 — голова Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У й нар. комісар Робітничо-сел. інспекції УСРР. 1926—30 — заст. наркома Робітничо-сел. інспекції СРСР, член президії ЦКК ВКП(б). Перебуваючи на роботі в РСФРР, неодноразово виступав на пленумах ЦК ВКП(б) проти політики українізації, окремі елементи якої вважав помилковими. 1930—37 — заступник голови РНК РСФРР/РРФСР. Делегат X—XVII з'їздів РКП(б)—ВКП(б), V—VIII конференцій та IX з'їзду КП(б)У. Член ЦК ВКП(б) в 1930—37.

1 серпня 1937 заарештований за звинуваченням в укр. націоналізмі. Розстрільний список з його прізвищем був підписаний (21 жовтня цього ж року) Й.*Сталіним*, В.*Молотовим*, Л.*Кагановичем* і К.*Ворошиловим*. 29 жовтня засуджений до смертної кари.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005.

В.Ю. Васильєв.

Д.З. Лебідь.

Х.М. Лебідь-Юрчик.

ЛЕ́БІДЬ-Ю́РЧИК Харитон Михайлович (1877—1945) — учений-економіст, держ. діяч. Н. на сх. *Поділлі*. 1904 закінчив Кам'янець-Подільську г-зію. Деякий час працював податковим інспектором Могилівського пов. Достовірних даних про життя Л.-Ю. до 1918 в літературі поки що немає. 1918 він очолював департамент мін-ва фінансів *Української Народної Республіки*, від 29 березня 1918 виконував обов'язки товариша (заст.) міністра фінансів УНР, згодом — *Української Держави* — та був дир. Держ. скарбниці. Під його кер-вом бюджетна комісія розробила проект бюджету країни на наступний рік. Після падіння Гетьманату цей проект був затверджений Ди-

ректорією УНР як держ. бюджет УНР на 1919, а Л.-Ю. призначений товаришем (заст.) міністра фінансів УНР. Його прізвище — «Лебідь-Юрчик» (як підпис Директора Держ. скарбниці) — зазначене на перших укр. паперових грошових знаках: на 8 зразках банкнот Держ. скарбниці (видрукуваних у *Києві* й *Одесі*) і 4 облігаціях УНР (у зв'язку з цим Л.-Ю. став широко відомим серед його сучасників, зокрема, його прізвищем був названий один з персонажів роману М.*Булгакова* «Белая гвардия»). 1919 — доцент Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту (нині *Кам'янець-Подільський державний університет*), 1920—21 — товариш (заст.) міністра фінансів УНР. Від 1921 перебував на еміграції в Польщі, де викладав в Укр. нар. ун-ті у *Ланцуті*, від 1926 — доцент, згодом — професор *Українського наукового інституту в Берліні* (Німеччина). Відомий своїми наук. працями в галузі цукрової пром-сті та держ. фінансів, зокрема «Бюджетове право» (Львів, 1927), спогадами «Перший український державний бюджет» (нім. мовою «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin», 1929, bd.2) та ін.

П. у Німеччині.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923, т. 1—2. К., 2002; *Гай-Нижник П.* Лебідь-Юрчик — директор Державної скарбниці України в 1917—1919 роках. «Вісник Національного банку України», 2003, № 9; *Його ж.* Експедиція заготовок державних паперів і Х.М.Лебідь-Юрчик — установа і людина, що творила грошову систему України. «Фінанси України», 2008, № 4; Encyclopedia of Ukraine, vol. III. Toronto—Buffalo—London, 1993.

Т.С. Осташко.

ЛЕВ, Леу — 1) з 1577 — буковинська назва левкового талера (див. також *Левендаальдер*); 2) з 1650-х рр. — буковинська назва всіх типів *талерів*; 3) наприкінці 17 ст. левами («новими левами») позначали турец. *куруші*, що замінили талери; 4) з часів австрійс. анексії Буковини (1774) — назва австрійс. *гульденів*, що мали приблизно таку ж вагу, як і турец. куруші. У той час такі означення, як «леви биті», «леви готові», «леви добрі», «леви німецькі», «леви імператорські», «леви турецькі», вказували на тип монет: карбовані, готівкою, високоякісні, нім., австрійс., турец., а назви «лев грошей готових, добрих» тощо — на відповідну сукупність дрібніших монет; 5) після реформи 1857 — назва *флорина часів австрійської валюти* (1857—92); останній після запровадження *золотої кронової валюти* (1892) співвідносився за обмінним курсом з банкнотою чи зі срібною монетою у 2 *крони*.

Літ.: *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoană morală şi juridică sub augustul patronaj al majestatii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; *Огуй О.Д.* Монетнолічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.), проблема функціональних полімінацій в адаптованих терміносистемах. Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Руссев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал», 1999, № 6; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918/21). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

ЛЕВ ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1225 — бл. 1300) — галицький і перемишльський князь, 2-й син *Данила Галицького* і доньки *Мстислава Мстиславича* Удатного Анни. 1247 Л.Д. одружився з донькою угор. короля *Бели IV* Констанцією. На політ. арену виступив на поч. 1250-х рр., відбиваючи за наказом батька наступ татар. воєводи *Куремси* на пд. рубежі *Галицько-Волинського князівства*. По смерті Данила (1264) Галицько-Волин. князівство розпалося. Л.Д. успадкував *Галицьку землю* і Перемишльську землю, ставши найсильнішим серед *Романовичів*. 1267 вел. кн. литов. *Войшелк* віддав Литву чоловікові своєї сестри, молодшому братові Л.Д. — *Шварнові Даниловичу*, а сам постригся в ченці. Після цього розлючений Л.Д. убив Войшелка. Це стало причиною того, що довір'я поміж правлячими елітами обох країн було порушено і після смерті Шварна Даниловича великим князем литов. став литовець Тройден. *Велике князівство Литовське* було назавжди втрачене для Романовичів, і канула у вічність ідея створення Русько-Литов. д-ви під зверхністю Романовичів. У 1270-х — 1280-х рр. Л.Д. невдало намагався стати краківським князем, ходив у походи на Литву та *ятвягів*, залучаючи до них татар. Був васалом *Золотої Орди*. 1283 разом з татарами воював в Угорщині, на час захопивши частину її території. Л.Д. був мужнім воїном і полководцем, але нерозважливим і нестриманим політиком. Через його безперервні війни з близькими і далекими сусідами *Галицьке князівство* й *Галич* (*давній*) у роки його князювання підупали.

Лев Данилович. Портрет роботи Л. Долинського. 18 ст.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

ЛЕВ ДІА́КОН (бл. 950 — після 996) — візант. історик. Походив з м. Калое у Фракії (істор. область у сх. частині Балканського п-ова між Егейським, Мармуровим і Чорним морями). Освіту здобув у м. *Константинополь*. Служив при патріархові Василієві I. На поч. 980-х рр. одержав чин придворного диякона, став довіреною особою імп. *Василія II*, супроводжував його в походах і мало не загинув 986 під час битви візантійців з болгарами. Автор панегірика імп. *Василію I* (996) та «Історії» (написана 986—90/91), що охоплює 950—76 рр., з окремими ескурсами до 992. Твір Л.Д. є одним з осн. джерел з історії русько-візант. відносин. У ньому докладно описані війни вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича* в Болгарії та з *Візантією* 968—71. Джерелами «Історії» Л.Д. були твори візант. авторів, зокрема *Константина VII* Багрянородного. Подіб-

но до більшості визант. істориків Л.Д. є дуже тенденційним: зображує русів (див. *Русь*) жорстокими *варварами*, применшує (а то й замовчує) їхні воєн. здобутки і подає поразки візантійців як перемоги.

М.В. Скржинська.

ЛЕВ Ю́РІЙОВИЧ (р. н. невід. — п. бл. 1323) — князь галицький, правнук *Данила Галицького*, третій син *Юрія Львовича* і доньки (невідомої з джерел на ім'я) вел. кн. владимирського й тверського Ярослава Ярославича. Формально вважався співправителем із братом *Андрієм Юрійовичем* у *Галицько-Волинському князівстві*, яке на той час, однак, розпалося на *Галицьке князівство* і *Волинське князівство.* Ім'я Л.Ю. уперше згадане в грамоті 27 червня 1315 краківського кн. Владислава I Локетека. У латиномовній грамоті 9 серпня 1316, якою відновлювався союз із прусськими рицарями, Л.Ю. і Андрій Юрійович називають себе князями (герцогами) всієї Русі — *Галичини* і *Волині.* Пізній литовсько-рус. літопис 16 ст. свідчить, що Л.Ю. був луцьким князем. Л.Ю. боронив свої землі від зазіхань *Великого князівства Литовського*, яке відібрало у нього з Андрієм *Берестейську землю* і Дорогичинську землю. Проводив активну зовн. політику: 1315 допомагав краківському і поморському князям воювати з магдебурзькими маркграфами, домовився з прусськими рицарями про спільний захист від татар. Обставини смерті Л.Ю. і Андрія Юрійовича залишаються невідомими науці. 1323 польс. король Владислав I Локетек у листі до Папи Рим. Іоанна XXII написав, що князі (Л.Ю. і Андрій Юрійович), які захищали Польщу від татар, недавно загинули. Найімовірніше, що це сталося на війні із *Золотою Ордою.* На Андрієві і Левові Юрійовичах династія *Романовичів* уривається.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905.

М.Ф. Котляр.

ЛЕВА́НДА Іван (Іоанн) **Васильович** (справжнє прізв. Сікачка; 1734—25.06.1814) — церк. проповідник, протоієрей. Н. в м. *Київ* на *Подолі* в сім'ї шевця Василя Сікачки. Змалку допомагав батькові, розносив по домівках виконані замовлення, близько зійшовся із сином о. Іоанна Леванди — священика Свято-Воскресенської церкви на Подолі. Жага до знань й видимі здібності зробили його улюбленцем о. Іоанна. Той влаштував його на свій кошт до Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*) й дав йому своє прізвище — Леванда. Ще за студентських років Л. уславився своїми проповідями. 1760 закінчив академію й почав працювати в ній вчителем у класі інфіми. Невдовзі оженився. 1763 був висвячений і зайняв місце парафіяльного священика у Києво-Подільській Свято-Успенській соборній церкві. Під час моровової пошесті 1770, що скосила майже третину мешканців Подолу, його проповіді розходилися в численних списках. У своїх листах до мирян він напучував останніх терпляче миритися з недосконалістю світу, тому що «світ для нас у нові форми не переллють». 1786 став найпершим (рос. — первенствующим) протоієреєм відновленого кафедрального *Софійського собору*, зажив великої пошани. *Катерина II* нагородила його кабінетним хрестом, усипаним діамантами, на червоній стрічці, *Павло I — митрою*, *Олександр I* — орденом св. Анни 2-го ст. (1806) та 1-го ст. (1810). У велику київ. пожежу 1811, коли мешканці Подолу рятувалися від вогню на дніпровських мілизнах, Л. був разом із потерпілими, надаючи їм посильну допомогу і підбадьорюючи їх словами утіхи та християн. повчання.

Іоанн Леванда. Гравюра роботи О. Осипова та М. Воробйова. 1840-ві роки.

Особисто був знайомий з Г.*Сковородою*, О.*Лобисевичем*, В.*Капністом*, О.*Шафонським*. Т.*Шевченко* у повісті «Близнецы» зобразив Л. разом із Г.Сковородою як шкільних приятелів одного з персонажів твору — Федора Сокири, дещо іронічно назвав його «знаменитим київським витією».

П. у м. Київ. Олександр I призначив відповідно до представлення св. Синода його доньці Марії пожиттеву пенсію в 600 крб. щорічно.

Тв.: Слова и речи протоиерея И. Леванды, ч. 1—3. СПб., 1821.

Літ.: *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею, ч. 2. К., 1856; *Антонин, иеродиакон.* Киево-Подольская Успенская соборная церковь. К., 1891; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 17. СПб., 1896; Шевченківський словник, т. 2. К., 1976; *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. К., 1995.

П.В. Голобуцький.

ЛЕВАНДО́ВСЬКИЙ Вячеслав Вячеславович (23(11).02.1897—18.04.1962) — графік, засновник укр. мультиплікації. Н. у *Києві.* Син спадкового почесного громадянина Києва, директора 3-ї Київ. г-зії. Закінчив 1-шу Київ. г-зію (1917). У серпні 1917 зарахований студентом хімічного відділку фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту (не закінчив). Навч. в Театральній академії (Київ, 1918) та Укр. держ. академії мист-в (УДАМ; Київ, 1920—22; майстерня Г.*Нарбута*, після його смерті перетворена на майстерню монументального живопису, професором якої став Л.Крамаренко). Виконав дві картини в близькому до супрематизму стилі — «Простір» і «Час». Від 1920 працював із київ. театрами і місц. вид-вами, що спе-

Лицевий бік печатки, що була привішена до грамоти князів Андрія та Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316. Зображення князя.

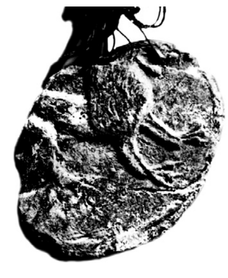

Зворотний бік печатки, що була привішена до грамоти князів Андрія та Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316. Зображення лева.

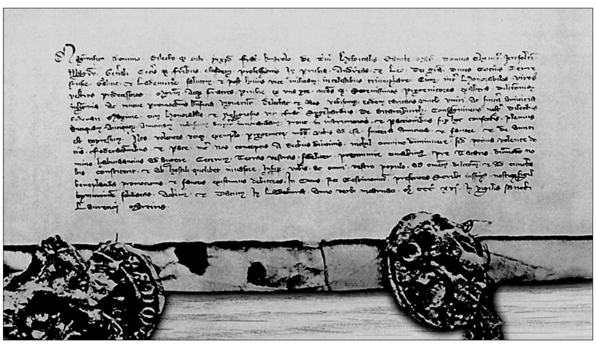

Грамота князів Андрія та Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316.

С.О. Леваневський.

ціалізувалися на дитячій літературі, зокрема виготовив обкладинку до альманаху «Ґроно» (К., 1920). У графіці визначився як послідовник Г.Нарбута. Брав участь у звітній виставці УДАМ 1921. У період *голоду 1921—1923 років в УСРР* разом з ін. студентами академії переїхав до художньо-керамічного технікуму в с. Межигір'я поблизу *Вишгорода* (керівник Л.Крамаренко). Від 1925 працював на Київ. кінофабриці Всеукр. фотокіноуправління (нині *Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка*). Використовував техніку пласких маріонеток і аплікацій. Сам виготовляв маріонетки й конструював верстати для їхньої зйомки. 1926 переїхав до *Одеси*, 1927 створив на тамтешній кінофабриці (нині *Одеська кіностудія художніх фільмів*) перший укр. мультиплікаційний фільм «Казка про солом'яного бичка» (режисер, сценарист, художник-постановник). Ін. фільми 1927 — «Десять [років]», «Українізація», 1928 — «Казка про білку і мишку». 1930—35 знімав наукові та технічні фільми. 1930 написав сценарій (у співавт.) мультиплікаційного короткометражного фільму-сатири «1905 р. в сатирі та карикатурі». Працював над пошуком передачі муз. звуків за допомогою абстрактних рухомих мультиплікаційних фігур. 1932 розпочав роботу над першим укр. звуковим мультфільмом «Тук-Тук та його приятель Жук», однак з початком голодомору (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*) змушений був її зупинити (1935 її завершили його учні Є.Горбач і С.Гуєцький). 1933 переїхав до *Москви*, працював на кіностудії «Мосфильм». У вироб. об'єднанні А.Птушка виконував обов'язки аніматора, режисера, сценариста, декоратора, ляльковода, конструктора ляльок і всіляких пристосувань для зйомок. Винайшов і запровадив у вир-во прилад для контролю покадрового руху ляльки у просторі. 1942—45 — художник-конструктор Академії арх-ри в Москві. 1945 повернувся на «Мосфильм», працював художником з макетів, художником-конструктором. Створив фільми «Лисиця й виноград» (1937), «Золотий ключик» (1939), «Небесне створіння» (1956) та ін. П. у м. Москва.

Дж.: Хроніка. В кн.: Вир революції: Літературно-мистецький збірник. Катеринослав, 1921; *Арнольди Э.* Мультипликат ВУФКУ. «Кино» (Ленінград), 1928. 9 сент., № 37; Кіно. Фільми до 25-річчя революції 1905 р. «Червоний шлях», 1931. № 1/2 (90/91); *Білокінь С.* Каталог 2-ї звітної виставки Української державної Академії Мистецтв (УДАМ): Осінь 1921 року. В кн.: Студії мистецтвознавчі, ч. 3 (19). К., 2007.

Літ.: Кинословарь, т. 1. М., 1966; *Крижанівський Б.* Мальоване кіно України. К., 1968; *Валуєв Ю.* Увага: мультиплікат! «Україна», 1973, № 23; *Крижанівський Б.* Цікавий кінематограф. К., 1974; *Логвинська Л.П., Малашенко О.М.* Лев Крамаренко. К., 1975; *Шупик О.Б.* Мистецтво мультиплікації. К., 1983; Энциклопедия отечественной мультипликации. М., 2006.

С.І. Білокінь.

ЛЕВАНЕ́ВСЬКИЙ Сигізмунд Олександрович (Levanevsky Sigismund; 15(02).05.1902 — ймовірно, 13.08.1937) — льотчик. Герой Рад. Союзу (1934). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї збіднілого польс. шляхтича. За словами самого Л., його батько працював двірником і помер, коли Л. було 8 років. Деякий час потому жив у с. Сокулка Гродненської губ. (нині м. Сокулки, Польща). 1916 закінчив 3 класи повітового уч-ща. Працював на з-ді АТ «Рессора». У жовтні 1917 вступив до Червоної гвардії, з 1918 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Був командиром роти, батальйону, полку на Сх. фронті. Від 1921 — завідувач госп. частини повітряно-плавального загону в м. Петроград. Восени 1923 відряджений до Севастопольської вищої школи мор. льотчиків. 1925 закінчив курс навчання й служив у цій же школі льотчиком-інструктором. 1928 звільнився в запас й працював льотчиком-інструктором у Миколаїв. школі Т-ва сприяння авіації та хімічній пром-сті (ТСАХ; рос. скорочення — Осоавиахим). 1929 з дружиною і дітьми переїхав до *Полтави*, займав там посаду нач. літальної частини Всеукр. літальної школи ТСАХ. 1933 став льотчиком Управління полярної авіації Главпівнічморшляху. Влітку цього ж року переправив гідролітак Dornier Wal із *Севастополя* в Хабаровськ (РФ), а потім на цьому ж літаку разом із штурманом В.Левченком (1906—37, українець, закінчив Севастопольську вищу школу мор. льотчиків; став незмінним штурманом у Л. в його найбільш ризикованих польотах) вилетів на допомогу амер. пілотові Дж.Маттерну, який зробив аварійну посадку в районі р. Анадир під час спроби кругосвітнього перельоту. 20 липня 1933 літак Л. доставив американця в м. Ном на Алясці (США). Цього ж року на цьому ж літаку забрав з о. Врангеля групу учасників тамтешньої експедиції. За мужність і героїзм був нагороджений (разом із В.Левченком) орденом Червоної Зірки. Повернувся до Полтави, здійснив кілька агітаційних перельотів територією УСРР. Взимку 1934, дізнавшися про те, що пароплав «Челюскин» був затертий льодами, за власною ініціативою повідомив Москву, що готовий летіти на допомогу потерпілим. Разом з керівником рятувальної операції Г.Ушаковим був пароплавом направлений до США, щоб з боку Аляски на закупленому в США літаку дістатися району аварії. 29 березня 1934 вилетів з м. Ном (Аляска, США) до миса Ванкарема (Чукотський п-ів, РФ). Через складні метеорологічні умови під час польоту і посадки літак зазнав істотних ушкоджень, а сам Л. був поранений і не зміг летіти далі. Проте гол. завдання — доставку до Ванкарема Г.Ушакова — було виконано. Дещо пізніше доставив хірурга в бухту Лаврентія, де перебували кілька хворих челюскінців. 20 квітня 1934 був удостоєний звання Героя Рад. Союзу. 27 червня 1934 у складі делегації СРСР брав участь у Міжнар. авіац. виставці у Великій Британії. На зворотному шляху відвідав у Польщі матір і сестру, які емігрували туди 1919 разом зі старшим братом Л. — Юзефом (Józef; з 1924 був льотчиком, загинув 11 вересня 1933 у авіакатастрофі під час перельоту *Варшава*—Омськ, що був етапом у підготовці до кругосвітнього польоту). 1934 поступив до Військово-повітряної академії РСЧА ім. М.Жуковського. 1935 опублікував книгу про свій політ на Аляску — «Моя стихия», а також заяву в газ. «Правда» про намір здійснити політ до США через Північний полюс. Після нев-

далої спроби реалізувати задумане на літаку АНТ-25 й зустрічі з цього приводу з Й.*Сталіним* був улітку 1936 разом з В.Левченком відряджений до США для ознайомлення та можливої закупівлі там гідролітаків. У серпні—вересні цього ж року на гідролітаку «Уолті» (штурман — В.Левченко) здійснив переліт Лос-Анджелес—Сан-Франциско (обидва — США) — Уелен (Чукотський автономний округ Магаданської обл., РФ) — Якутськ (Республіка Саха (Якутія)) — Свердловськ (нині м. Єкатеринбург) — Москва. За цей переліт був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (В.Левченко — орденом Леніна). У квітні—травні 1937 випробовував поблизу Севастополя амфібію Sikorsky S-43 та літальну лодку Duglas DF, а влітку отримав дозвіл здійснити 3-й в історії і 3-й у цьому році (слідом за В.Чкаловим і М.Громовим) переліт до США через Північний полюс. 12 вересня на новоствореному літаку ДБ-А «СССР Н-209» (ДБ-А — рос. абревіатура від слів: дальний бомбардировщик-академия), який на його вимогу був пофарбований у кольори його фамільного герба — червоний і синій, разом з екіпажем із 6 осіб стартував за маршрутом Москва — Архангельськ — о. Рудольфа — Північний полюс — Фербенкс (шт. Аляска, США). Надвечір 13 серпня надіслав радіограму, і після цього зв'язок з його літаком було втрачено. Пошуки екіпажу як з території СРСР, так і США, тривали багато місяців, однак не мали позитивних результатів.

Ім'ям Л. були названі вулиці в кількох містах, у т. ч. в Полтаві і Києві. Будинок у м. Полтава, де мешкала сім'я Л., був залишений за сім'єю в довічне користування. Його ім'я було також присвоєно новоствореному (1938) у м. *Миколаїв* Військово-мор. авіац. уч-щу. Іменами членів екіпажу літака ДБ-А «СССР Н-209» були названі кілька геогр. точок в архіпелазі Земля Франца-Йосифа, зокрема: ім'ям Леваневського — острів, ім'ям Левченка — мис.

Різного роду гіпотези щодо можливого місця падіння літака Л., зокрема в Якутії чи на Алясці, час від часу з'являються в літературі й стають поштовхом до здійснення відповідних пошукових експедицій.

Тв.: Моя стихия. Ростов-на-Дону, 1935.

Літ.: *Левченко В.* Как мы будем держать курс. «Вечерняя Москва», 1937, 13 августа; *Зингер М.Э.* Сигизмунд Леваневский. М., 1939; *Водопьянов М.В.* Повесть о первых героях. М., 1980; Полтава історична. Web: http://poltavahistory.org.ua/hisp_u_38.htm.

Д.В. Грузін.

ЛЕВАНІ́ДОВ Андрій Якович (р. н. невід. — п. 26.02.1802) — рос. воєначальник, намісник *Слобідської України*, збирач укр. старовини і меценат. 1785 — шеф Стародубського карабінерного полку (див. *Карабінери*). 1787 — командувач 2-ї кавалерійс. бригади (т. зв. Укр. армії), куди входили Стародубський та Київський карабінерні полки. 1790—94 — корпусний командир у Києві. Від 13 березня 1796 до 9 січня 1797 — генерал-губернатор *Харківського намісництва* та водночас (з 13 березня 1796 до 12 грудня 1796) — Воронезького намісництва. На цій посаді чимало зробив для благоустрою *Харкова*. Протегував укр. історикові А.*Худорбі* та композиторові А.*Веделю*. Збирав матеріали з історії України (по ньому лишився т. зв. Андрія Леванідова Малоросійський літописець, укладений на поч. 1790-х pp.).

Літ.: *Мезько-Оглоблін О.* Андрій Леванідов. В кн.: Люди Старої України та їхні праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

ЛЕВАНТИ́НСЬКИЙ ТАЛЕР, Левантинський талер Марії Терезії — найпопулярніша на західноукр. землях талерна монета (див. *Талер*) із зображенням ерцгерцогині Австрії та королеви Угорщини й Чехії (з 1740), імператриці *«Священної Римської імперії германської нації»* (з 1745) *Марії Терезії*, карбована за конвенційною стопою (діаметр 39,5 мм, вага 28, 0668 г / 23,386 г чистого срібла; див. *Конвенційна система*). Застосовувався у внутр. обігу і для торгівлі з Левантом (від італ. Levante — Схід; тодішня заг. назва країн сх. узбережжя Середземного моря — нині це тер. сучасних Лівану, Сирії, Туреччини, Палестини та ін.) і Африкою, де Л.т. — завдяки своєму рельєфному гурту (нім. Gurt — буквально пояс; ребро монети), складному для обрізання з метою зменшення ваги монети, та стабільній якості — панував серед ін. монет (англ. рупія, еритрей, талер Італії, 5 франків Франції, ефіопський талярі). З цієї монети також виготовляли монетні прикраси (у т. ч. *салби* на *Буковині*).

На аверсі (від лат. adversus — повернутий обличчям; лицьовий бік монети або медалі) левантинських талерів з Гюнцбурга (як типових, так і їхніх наслідувань) міститься портрет государині старшого віку в невеликій вуалі та з брошкою в 9 перлів і написом M. (скорочення від слова MARIA) THERESIA D. (DEI) G. (GRATIA) R. (ROMANORUM) IMP. (IMPERATRIX) HU. (HUNGARIAE) BO. (BOHEMIAE) REG. (REGINA): «Марія Терезія, Божою милістю римська імператриця, королева Угорщини та Чехії». Під бюстом — літери S.F. на позначення прізвищ двох монетних службовців (S. — Томаса Шьобля — Thomas Schöbl; F. — Йосифа Фабі — Joseph Faby). На реверсі (від лат. reverses — зворотний) — імперський подвійний орел з австрійс. щитом посередині (геральдично: срібна полоса на червоному фоні), оточеним чотирма гербами: Угорщини зі Словаччиною — полоса та хрест; Богемії (офіц. назва 1526—1918 Чехії, що входила до складу Габсбурської монархії) — лев; Бургундії (істор. область на сх. Франції) — полоси на полі та бургундський хрест; Бургау (Гюнцбург) — три скісні полоси на жовтому полі, а також напис: ARCHID.(UX) AUST.(RIAE) DUX BURG.(UNDIAE) CO. (MES) TYR.(OLYS): «Ерцгерцогиня Австрії, герцогиня Бургундії, графиня Тиролю, 1780». На гурті талерів високорельєфними літерами (завдяки застосуванню тех. нововведення 1748 — шпіндельних пристроїв замість валикових) розміщено девіз імператриці: JUSTITIA ET CLEMENTIA: «Справедливість і м'якість».

Левантинські талери карбувалися 1748—64 (епізодично до 1780) у м. Галь (Тироль, Австрія) (всього тут було виготовлено бл. 19 млн талерів, 17 млн із них надійшли в Туреччину та на Бл. Схід), а від 1764 до 1780 — у

Левантинський талер. 1780. Аверс і реверс.

м. Гюнцбург (Передня Австрія, нині Швабська Баварія; ініціали S.C., S.F.; всього 20 млн) та в м. *Відень* (1751—80; 8,85 млн). Їхні імітації карбувалися в республіках Венеція (на пд. Італії) та Рагуза (на узбережжі Адріатичного моря; столиця — м. Дубровник; нині тер. Хорватії). Імітували Л.т. також чоловік Марії Терезії — герм. імп. Франц I Лотаринзький — і її ворог — Фрідріх II Великий, король Пруссії.

Через значний попит на Л.т. у Леванті та 15-відсотковий чистий прибуток від їх продажу карбування було продовжене і по смерті государині: у м. Гюнцбург (ініціали S.F.; 1792—1805; обсяг 2,22 млн талерів); у м. Відень (I.C.—F.A.: 1780—1805; T.S.—I.F.: 1792—96, 1799; S.F. — з 1805.); у м. Карлсбург (нині м. Альба-Юлія, Румунія; ініціали A.H.—G.S.; 1788—1820); у м. Прага (ініціали P.S.—I.K.; 1836—37, 1841—42; обсяг 246 тис. талерів); у м. Кремніц (нині м. Банска-Штіявниця в Словаччині; ініціали B./S.K.—P.D.; у 1784); у м. Мілан (S.F.; 1817—24, 1831—46), у м. Венеція (S.F.; 1820—46, 1848—66). Ці випуски монет відносно часто трапляються у колекціях, західноукр. монетних прикрасах. Випуски цих монет було розповсюджено як у монархії *Габсбургів* (ціна Л.т.: 2 *флорини* 10 *крон* чи 4 крони 21 *гелер* при вдвічі меншій собівартості), так і на широкому європ. просторі від Балкан та Греції (належних до *Османської імперії*), особливо ж у Леванті та в Сх. Африці — Абіссінії (нині Ефіопія), Занзібарі (нині в складі Танзанії), Судані, — де їхня вартість складала 2,5—4 тис. *каурі*, а також у Пд.-Сх. Азії, аж до о-ва Ява.

З розпадом *Австро-Угорщини* карбування Л.т. було продовжене в Австрії (лише 1925 було виготовлено 15 млн талерів). 1935 Італія перебрала в Австрії штемпелі на карбування Л.т. для окупованої Абіссінії. Тоді ж Англія та Франція розпочали імітування Л.т. для торгівлі в арабсько-афр. й інд. просторі. Після *Другої світової війни* Відень 1946 знову розпочав карбування Л.т. із зображенням Марії-Терезії. Брюссель, Лондон та Париж продовжили їх карбування в 1950-х рр., причому Париж карбував їх до 1966. Крім того, карбування талерів у Великій Британії (крім Лондона) перейняв на себе Бірмінгем (емісії 1949 та 1953). Левантинські талери цих випусків дуже рідкісні в Україні.

Через запровадження власної валюти та зниження попиту на срібло Саудівська Аравія зняла Л.т. з обігу 1928, а Ефіопія — 1945/50; Єменська Араб. Республіка — 1965, відтоді на сх. базарах Бл. Сходу (особливо в Ємені та Кувейті) левантинські талери продаються як прикраси. Попри зниження потреб у Л.т. монету й далі карбують у Відні як сувеніри. Заг. обсяг цих талерів наприкінці 20 ст. сягнув 389 млн екземплярів (на 1897 їх налічувалося 200 млн).

Літ.: *Peez C., Raudwitz J.* Geschichte des Maria-Theresiens-Thalers. Wien, 1898; *Eupeltauer T.* Corpus Nummorum Regni Mariae Theresiae. Münz-Prägungen 1740—1780. Basel, 1973; *Radoczy G.* Maria Teresia Magyar Penzverese. Budapest 1982; *Hafner W.* Lexicon of the Maria Theresientaler 1780. Wien, 1984; *Szaivert E.* Münzkatalog Österreich. Von 1740 (Maria Theresia) — 1990. Augsburg, 1991; *Alram M.* Maria-Theresiens-Thaler-Nachprägungen. «Münze», 1992, 4. Ausg.; Warum der Maria-Theresien-Taler der Levantinertaler wurde? Там само, 1993, 4. Ausg.; *Probszt G.* Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918, t. 1—2. Wien—Köln-Weimar, 1994; *Novotný V.* Mince Marie Terezie 1740—1780. Hodonin, 2001; *Tattersall Kerry R.J.* Der Maria-Theresien-Taler. Serie in 3 Teilen. «Münze», 2003, 4. Ausg.; 2004. 1—2. Ausg.; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774—1918/21). Чернівці, 2005; *Огуй О., Каглян О.* Таляр Марії Терезії. «Нумізматика і фалеристика: International money trend magazin», 2006, № 3; *Огуй О.* Карбування талярів Марії Терезії. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 8. К., 2008.

О.Д. Огуй.

ЛЕВАШО́В Василь Васильович (21(10).10.1783—05.10(23.09).1848) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, генерал-ад'ютант (1817), генерал од кавалерії (1833), граф (1833), член Держ. ради Рос. імперії (1838). Позашлюбний син генерала (з 1800 — обер-єгермейстера) В.Левашова (1740—1804). Дворянські права набув за імп. *Павла I.* 17 (6) лютого 1799 оформлений реєстратором канцелярії петерб. губернатора, за рік після чого став колезьким асесором.

В.В. Левашов. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1823—1825.

Від 25 (13) березня 1801 служив майором Лейб-кірасирського полку, 27 (15) грудня 1802 переведений штаб-ротмістром до лейб-гвардії Кавалергардського полку, брав з ним участь в антинаполеонівських кампаніях рос. армії 1805—07. Від 1806 — ротмістр. Улітку 1807 командував конвойним напівескадроном при імп. *Олександрові I* на переговорах Олександра I з франц. імп. *Наполеоном I* Бонапартом у м. Тільзіт (нині місто Совєтськ Калінінградської обл., РФ). Од 1808 — полковник.

Учасник *Війни 1812* та зарубіжного походу рос. армії 1813—14. За хоробрість у *Бородінській битві 1812* (у критичний момент битви здійснив ефективну атаку рештками підрозділів свого полку) удостоєний ордена св. Георгія 4-го ст. 7 січня 1813 (26 грудня 1812) підвищений у чині до генерал-майора. 22 (10) вересня 1813 призначений шефом Новгород. кірасирського полку. 1815 очолив лейб-гвардії Гусарський полк (дислокувався поблизу царських резиденцій під *Санкт-Петербургом*). 1816 керував навчанням вихованців Царськосельського ліцею їздити верхи на конях підлеглого йому запасного ескадрону (саме в той час ліцеїстами були, зокрема, В.*Вольховський* і О.*Пушкін*). Від 29 (17) липня 1818 командував 2-ю бригадою Гвард. легкої кавалерійс. д-зії.

Від 2 листопада (21 жовтня) 1820 керував комісією військ. суду, створеною при *Петропавловській фортеці* у зв'язку із заворушеннями солдатів лейб-гвардії Семеновського полку. 5 червня (24 травня) 1824 знову очолив

бригаду та Гусарськой полк. 26 (14) грудня 1825 придушував антиурядовий виступ декабристів (див. *Декабристів рух*). Був найближчим помічником імп. *Миколи II* у допитах арештованих, невдовзі введений до слідчого к-ту (з травня 1826 — комісія) з розпізнання заколоту, а також відряджений царем від цієї комісії до спец. Ревізійної комісії Верховного кримінального суду з покарання заколотників.

Від поч. 1826 — генерал-лейтенант. Від 13 (1) липня того ж року командував 1-ю кірасирською д-зією, через рік — гвард. берейторською школою. 1827 головував у комісії при 1-му гвард. корпусі для розгляду діяльності В.*Раєвського* як злочинної.

20 (8) лютого 1831 направлений виконувати обов'язки тимчасового військ. губернатора Подільської та Волин. губерній, водночас на нього було покладено управління цивільними справами в цих губерніях. Згідно з указом від 22 січня 1932 (за ст. ст.), зайняв посаду київ. військ. губернатора, подільського та волин. генерал-губернатора. 16 (4) лютого 1832 одержав право керувати також цивільною частиною Київ. губ. Підтримав ініціативу відкриття в Києві Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Його дружина Євдокія (у дівоцтві — Пашкова; 1796—1868) заснувала Київ. училище для нужденних дівчат.

Конфліктував із фельдмаршалом кн. Ф.*Остен-Сакеном* (сприяв розформуванню підлеглої тому 1-ї армії). 21 (9) червня 1835 увільнений з посади.

Наприкінці 1835 став черніг., полтав. і харків. генерал-губернатором («військовим губернатором, керуючим цивільною частиною Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній»), виконував ці обов'язки до 10 листопада (29 жовтня) 1836. У той час з'ясовував причини занепаду козац. госп-в, у зв'язку з чим зібрав у *Полтаві* представників *волостей* Полтав. і Черніг. губерній, підготував доповідь про заходи із запобігання подальшому зубожінню козац. госп-в, підтримав ідею переселення незаможних козаків. Боронив місц. привілеї (попри заг. уніфікаторські зусилля).

Від 8 лютого (27 січня) 1839 головував у департаменті економії Держ. ради Рос. імперії. Від 24 (12) травня 1841 керував к-том з конярства (згодом перетвореним на к-т держ. конярства), від 9 листопада (28 жовтня) 1846 — особливим к-том, створеним для розгляду питань влаштування соляної галузі в Росії. 1847 очолив Держ. раду та *Комітет міністрів Російської імперії.*

Нагороджений багатьма рос. та іноз. орденами, у т. ч. св. апостола Андрія Первозваного з алмазами, св. рівноапостольного кн. Володимира 1-го ст. (великого хреста), св. кн. Олександра Невського, св. Анни 1-го ст. з діамантами, св. Георгія 4-го ст., а також прусськими орденами Червоного Орла 2-го ст. і «За заслуги» — Пур ле Мерит (Pour le Merite), баварським Військ. орденом Максиміліана-Йосифа 4-го ст., ганноверським орденом Гвельфів, нідерландським орденом Лева. Удостоєний золотої шаблі з написом «За храбрость» і золотої шаблі з алмазами.

П. від холери в м. С.-Петербург, похований у Свято-Духівській церкві Олександро-Невської лаври.

1869—1919 вул. Шовковична в Києві мала офіц. назву «Левашовська».

Літ.: [*Михайловский-Данилевский А.И.*] Военная галерея Зимнего дворца. СПб., 1847; *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. 2. СПб., 1902; *Голомбиевский А.* Граф Василий Васильевич Левашов. В кн.: Сборник биографий кавалергардов: 1801—1826. СПб., 1906; Военная галерея 1812 г. СПб., 1912; Левашовы. В кн.: Военная энциклопедия, т. 14. Пб., 1914; Левашов. Там само; *Глинка В.М.* Пушкин и Военная галерея Зимнего дворца. Л., 1988; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство (1832—1914). К., 1999; *Її ж.* Малоросійське генерал-губернаторство: 1802—1856. К., 2001.

П.Г. Усенко.

ЛЕВАШÓВ Сергій Васильович (05.07.1857 — 24.05(06.06).1919) — терапевт, держ. діяч *Російської імперії.* Н. в с. Погорелоє Бєльовського пов. Тульської губ. в сім'ї дворянина. 1873 закінчив Тульську г-зію й поступив на мед. ф-т Моск. ун-ту, звідти перевівся до С.-Петербурга. 1878 з відзнакою закінчив Петерб. медико-хірургічну академію і був залишений у ній для підготовки до професорського звання. Був учнем С.Боткіна. 1884—86 — у наук. відрядженні за кордоном. Від 1886 до 1902 працював зав. кафедри факультетської клініки Казанського ун-ту. 1899 обраний іноз. чл.-кор. Паризького терапевтичного т-ва.

С.В. Левашов.

У січні 1903 призначений на посаду професора Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*) на кафедру факультетської терапевтичної клініки. Розробляв питання лікування захворювань серця й шлунка. 1905 обраний головою Т-ва рос. лікарів. У грудні 1907 призначений ректором Новорос. ун-ту. За роки ректорства (до 1913) чимало зробив для якісного поповнення викладацького складу ун-ту, для зміцнення його наук. бази. Активно займався сусп. діяльністю, був гласним Одес. міської думи, почесним мировим суддею. 1909 організував у місті Жін. мед. курси. 1912 був обраний депутатом 4-ї *Державної думи* від м. Одеса; у Думі став товаришем (заст.) голови, а згодом — головою фракції правих. 1915—17 брав активну участь у правомонархічному русі. Був членом Гол. ради союзу рос. народу, в. о. голови Ради монархічних з'їздів. Після *Лютневої революції 1917* відійшов від політ. діяльності. Працював в ун-ті. Улітку 1919 пішов із життя: за одними даними — був убитий, за ін. — після арешту розстріляний за рішенням Одес. ЧК (див. *ВУЧК*).

Левендаальдер. Західна Фрізія (Нідерланди), 1623. Аверс і реверс.

Праці: Современное состояние вопроса об этиологии сыпного тифа. СПб., 1894; Об общественных задачах отечественной клинической медицины на пороге XX века. Речь, произнесенная в заключительном общем собрании на IX Пироговском съезде. СПб., 1904.

Літ: Левашов С.В. В кн.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета (1804—1904). За сто лет, ч. 2. Казань, 1904; Юбилейный сборник, посвященный Сергею Васильевичу Левашеву. Одесса, 1909; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1. Одеса, 2000.

Г.Г. Єфіменко.

ЛЕВЕНДАА́ЛЬДЕР — (голл. Leeuwendaalder — талер з левом) — монета талерного типу (див. *Та-*

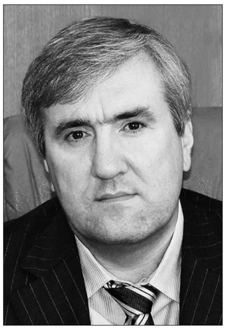

Ю.А. Левенець.

лер). Її карбування для потреб внутр. ринку започаткувала 1575 незалежна Республіка Сполучених Провінцій під час визвольної війни з Іспанією. На аверсі (лицьовому боці) зображалася фігура воїна в латах, який тримав щит із гербом Сполучених Провінцій, на реверсі — лев, що стоїть на задніх лапах. Мала масу 27,648 г (з них — 20,736 г срібла). Згодом Л. випускали також для потреб міжнародної торгівлі, особливо з країнами Леванту (тогочасна загальна назва країн на сх. берегах Середземного моря; див. *Левантинський талер*). Систематична емісія Л. здійснювалася з 1-ї пол. 1580-х рр. і велася від імені провінцій або окремих міст.

Масове надходження Л. на укр. землі розпочалось у 1-й пол. 17 ст., вони використовувалися переважно для ведення торг. операцій із країнами Балканського п-ова та Араб. Сходу. На ринку вартість цих монет була дещо нижчою від вартості повноцінних талерів.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на Україні доби феодалізму. К., 1971.

Р.М. Шуст.

ЛЕВЕНЕ́ЦЬ Юрій Анатолійович (н. 06.08.1961) — учений-історик, політолог. Д-р політ. н. (2001), академік НАН України (2009). Н. в м. Бугуруслан Оренбурзької обл. (РФ). 1983 закінчив Київ. ун-т. У липні—грудні 1983 — асистент Полтав. пед. ін-ту. Від 1983 — аспірант, з 1987 — асистент цього ж ін-ту. Канд. істор. н. (1987). Від березня 1990 — старший наук. співробітник Ін-ту політ. досліджень при ЦК Компартії України (від 1991 — Ін-т нац. відносин і політології АН України; від 1998 — *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*). Від лютого 1994 — учений секретар, заст. директора, з листопада 2005 — в. о. директора, від травня 2006 — дир. цього ін-ту. Цього ж року обраний чл.-кор. НАН України. Секретар Координаційної ради з питань внутр. політики при Президентові України (1998—2000). Член колегії Держ. к-ту в справах національностей та міграції (2006—07), член колегії МЗС України (від 2008), член Науково-експертної Ради при КМ України (від 2008).

Опублікував понад 50 наук. праць із питань етнополітології, теорії та історії політ. науки, політ. історії України. Коло його наук. інтересів включає проблеми теорії, історії та динаміки розвитку нац. процесів в Україні, взаємопроникнення і взаємовпливів політики, політ. к-ри, етнонац., регіональних, реліг. відносин. Низка його праць присвячена вивченню: правових, соціально-політ. та етнопсихологічних механізмів регулювання міжетнічних конфліктів; закономірностей розвитку етнополіт. процесів; діалектики відносин між *державою* і поліетнічними соціумами; ціннісно-культурологічного переосмислення ролі й сусп. значення духовних надбань *нації*. У серії робіт виклав еволюцію *української національної ідеї* на тлі політ. та етнічної історії, у контексті пошуків етнополіт. моделей. Був одним з ініціаторів створення 6-томної «Політичної історії України ХХ століття». Здійснив пошук оптимальних шляхів мінімізації втрат від міжнац. суперечностей та регіональних відмінностей, забезпечення стабільності сусп. життя, розробляв і моделював оптимальні варіанти етнополітики, застосовуючи типологізацію соціальної динаміки й порівняльний аналіз різних політ. систем для оптимізації технології управління сферою політ. і міжетнічних відносин. Новацією в Україні стали його дослідження з проблем політ. антропології, заглиблення в традиції політ. практик різних народів, аналіз технологій політ. інтеракцій різних політ. суб'єктів. Завдяки антропологізації політ. рефлексії в Україні Л. виявив нові перспективи осягнення людського як особистісного, а людське розглядається ним як загальновизнане й таке, що набуло норми і значення сусп. легітимності.

Праці: Вибори-98 (підсумки, аспекти структурування українського суспільства і парламенту). К., 1998 (у співавт.); Парламент України: Вибори'98 (документи, статистика, бібліографія). К., 1998 (у співавт.); Національні меншини в Україні на початку XX ст. В кн.: Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. К., 2000 (у співавт.); Президент України: Бібліографічний покажчик. К., 2000 (у співавт.); Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). К., 2001; Ідеологія у світі політики. К., 2002; Парадокси українського парламентаризму. К., 2003; Політична історія України. XX століття, т. 1—6. К., 2002—03; Держава у просторі громадського суспільства. К., 2005; Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. К., 2007.

Ю.І. Шаповал.

ЛЕВЕНЦІ́ — кілька козацько-старшинських (згодом — дворянських) родів різного походження. Найбільш відомі з них два. Один з них веде свій початок від **Прокопа** Л. (Левенка; р. н. невід. — п. 1691) — полтав. полковника (1674—75, 1677—78), полтав. *городового отамана* (1675—77) та полтав. полкового *обозного* (1687); учасника *російсько-турецької війни 1676—1681*; одного із претендентів на гетьман. булаву (1687). Його син — **Іван Прокопович** (р. н. невід. — п. до 1736) — був полтавським полковим сотником (1687—90), полтав. полковим *осавулом* (1691—93), полтав. полковником (1701—09), одним із трьох правителів *Генеральної військової канцелярії* (1724—27). 1708 не підтримав гетьмана І.*Мазепу*, але й не допомагав росіянам, за що був позбавлений урядів та інтернований у *Харкові*. Його сини: **Дмитро Іванович** (Левенченко) став новосанжарівським сотником (1729—39); **Іван Іванович старший** (р. н. невід. — п. до 1735) — старосанжарівським сотником (1727—35); **Іван Іванович молодший** (р. н. невід. — п. 1747) — полтав. полковим осавулом (1726—37) та полтав. полковим обозним (1737—47). Ін. представники роду посідали уряди сотенної старшини й *бунчукових товаришів* охочекомонного та Полтав. полків. До цього роду належить **Степан Федорович** (1763 — р. с. невід.), полтав. губернський *предводитель дворянства* (1823—26).

Другий рід походить від *військового товариша* **Юхима** Л. (1-ша пол. 18 ст.). До цього роду належали, зокрема: **Василь Михайлович** (бл. 1784 — 1852), генерал-майор (1840), командувач резервними бригадами 1-ї та 2-ї драгунських д-зій, і його син **Воло-**

димир Васильович (бл. 1805 — р. с. невід.), таємний радник.

Обидва ці роди внесені до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав. та Харків. губерній.

Окрім цих двох родів, у літературі є згадки й про ін. одноіменні роди.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. 13. Левенцы. «Киевская старина», 1886, № 7; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛЕВИ́НСЬКИЙ Іван Іванович (06.07.1851—07.07.1919) — архітектор, підприємець, громад. діяч. Н. в м. *Долина* в родині директора укр. нар. школи. Від 1859, по смерті батька, разом із матір'ю мешкав у м. *Стрий*, закінчив там 4 класи початкової школи. Згодом переїхав до м. *Львів* і закінчив там реальну школу. 1868 поступив на буд. ф-т Львів. тех. академії (нині Держ. ун-т «Львівська політехніка»). Тут його наставником став проф. Ю.Захарієвич. 1874 отримав диплом і був залишений при академії. 1881 організував архітектурно-проектне бюро, що займалося розробкою інтер'єрів будинків, кресленням вікон, дверей, архіт. артикулів. З часом бюро стало одним із кращих у місті, в ньому працювали відомі майстри краю. За проектами бюро будувалися споруди у *Дрогобичі*, Стрию, Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), в ін. містах і містечках *Галичини*, а також Львові. 1889 за сприяння Ю.Захарієвича та О.Домашевича створив «Фабрику кахлевих печей», а через деякий час став також власником ф-ки з вир-ва худож. кераміки, навколо якої поступово утворилося фабричне містечко худож. декоративного промислу. Співпрацював з т-вами «Просвіта» (див. *Просвіти*) та *«Сільський господар»*, входив до складу ради *Національного музею у* Львові, був заст. голови і членом Політех. т-ва, Укр. тех. т-ва, Т-ва укр. техніків і промисловців, Укр. керамічного гуртка, Ліги пром. допомоги та ін. Ініціював створення Укр. пед. т-ва, збудував для нього власним коштом будинок, кілька шкіл, бурс, г-зій, читалень, фінансово підтримував молодих поетів, письменників, художників, музикантів. 1892 і 1894 організував перші виставки фабричного промислу у Львові, 1912 — у *Коломиї*. Брав участь у світ. виставках. 1901 очолив кафедру ужиткового б-ва Львів. політех. школи, 1903 був обраний надзвичайним професором (з 1909 — звичайний професор) буд. від-ня цього ж навч. закладу. У своїй творчості використовував стильові принципи модерну з елементами укр. нар. арх-ри. За його власними проектами та за проектами, розробленими в його майстерні, у Львові було зведено, зокрема: гол. корпус залізничного вокзалу, готель «Жорж», будинок страхового т-ва *«Дністер»* (1905—06), *Народний дім* (1906—08), будинок бурси Укр. пед. т-ва (1906—09), будинок Укр. муз. т-ва ім. М.Лисенка (1913—16). Усього його фірма самостійно спроектувала у Львові бл. 40 споруд і бл. 50 за участю ін. фірм. Був одним з найуспішніших підприємців Львова, на його буд. підпр-вах працювало бл. 1000 осіб, окрім буд-ва, займався також вир-вом харчових продуктів і розробкою торфу. З початком *Першої світової війни* 1914 був депортований рос. окупаційною владою до *Києва*. Збудував там на вул. Павловській (нині вул. Ю.Коцюбинського) для військовополонених галичан дерев'яну церкву в гуцульському стилі (1934 зруйнована, нині на цьому місці розташов. Посольство США в Україні). 1917 став одним із засн. агрономічно-тех. т-ва «Праця».

1918 вернувся до Львова.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі.*

1992 у Львові створено творчо-вироб. фонд «Фабрика Івана Левинського», в його складі діють: проектне бюро, підрозділи з буд-ва, реставрації та реконструкції, а також наук. мистецтвознавчий відділ.

Літ.: *Нога О.* Іван Левинський. Львів, 1993; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століття: Біографічний довідник. К., 1999; *Чорновол І.* Творець модерного Львова. Іван Левинський. «Львівська газета», 2004, 2 липня; 155 років від дня народження І.І. Левинського. Web: http://sofiynist.donntu.edu.ua/kalendar/2006/july/6.html.

Т.С. Осташко.

І.І. Левинський.

ЛЕВИ́НСЬКИЙ (Левінський) **Степан Іванович** (1897—08.10.1946) — письменник, культуролог, дипломат. Син архітектора. Закінчив «Львівську політехніку» зі ступенем інженера-хіміка. Студіював у Брюсселі (Бельгія). 1922 виїхав до Парижа (Франція). Закінчив япон. відділ Школи держ. мов (1929) та Школу політ. наук (обидві в Парижі). За рекомендацією П.Бойє мешкав у Япон. домі, де в оточенні японців вдосконалив знання мови і звичаїв. За книжку «З Японського дому» 1933 одержав премію Т-ва письменників і журналістів ім. Франка. 1934—35 публікувався у львів. час. «Назустріч». Писав про япон. поезію (переклади С.*Гординського*), архіт. пам'ятки Львова та їхню реставрацію, твори укр. та япон. мист-ва. 1935—46 жив у Харбіні, Пекіні (нині обидва міста в Китаї), Сайгоні (нині м. Хошимін, В'єтнам). За підтримки *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО), гол. чином віце-маршалка польс. сейму В.*Мудрого*, перед 1939 одержав посаду референта економічно-торг. справ у польс. консульстві в Харбіні. У січні 1939 подав заяву про резигнацію (самовідвід) з огляду на антиукр. акцію Польщі (ліквідація *Карпатської України*), але під тиском УНДО відкликав цю заяву. Співробітничав в україномовному час. «Український голос на Далекому Сході» (виходив з 1 листопада 1941 у Шанхаї; Китай). Узяв участь у підготовці першого українсько-япон. словника (Харбін, 1944). Після *Другої світової війни* евакуйований до Франції.

Твори Л. рецензували С.*Гординський*, М.*Рудницький*.

П. у м. Гап (департамент Верхні Альпи, Франція).

Готель «Жорж» у м. Львів. 1899—1901. Архітектори Г. Гельмер та Ф. Фельнер, виконання — архітектурне бюро І. Левинського. Фото початку 20 ст.

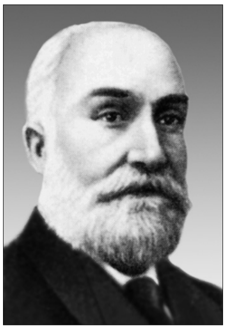

В.Ф. Левитський.

Тв.: Від Везувія до пісків Сагари. Львів, 1932; З Японського дому. Львів, 1932; Схід і Захід: Нариси з подорожі. Львів: Ізмарагд, 1934.

Літ.: *Лишкевич С.* На українському Парнасі. «Дзвони» (Львів), 1934; Наші розмови з лауреатами [літературних премій]. «Назустріч», 1934, № 3, 1 лютого; *Журба Г.* Рецензія на книгу «Схід і Захід». «Вісник» (Львів), 1934, т. 1, кн. 3; *Борщак І.* Степан Левинський. «Соборна Україна» (Париж), 1947, ч. 3—4, серпень—грудень; *Світ І.* Українсько-японські взаємини, 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972.

С.І. Білокінь.

ЛЕВИ́ТСЬКИЙ Володимир Фавстович (06.06.1854—26.10.1939) — історик нар. госп-ва та екон. думки. Д-р політ. економії та статистики (1899), професор (1900). Академік ВУАН (1925; з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР, нині *Національна академія наук України*). Н. в с. Старостинець Сквирського пов. Київ. губ. (нині с. Старостинці Погребищенського р-ну Він. обл.) в сім'ї священика. Початкову освіту здобув удома та в місц. сільс. школі. Продовжив навчання в Київ. духовній семінарії (після 4-го — філософського — курсу звільнився). 1874 вступив до Новорос. ун-ту в *Одесі*, закінчив його зі званням кандидата прав (канд. робота — «О народном кредите в России»). 1876—77 підготував курс «Лекции по политической экономии». 1881 був направлений у наук. відрядження до Німеччини для вивчення там екон. наук. Відвідував лекції в Гейдельберзькому ун-ті, брав участь в екон. семінарах проф. Г. фон Шмоллера (1839—1917) в Берліні, вивчав госп. побут країни, зокрема, зразкові землеробські госп-ва та пром. підпр-ва. 1883 повернувся з-за кордону. 1884 склав іспит на ступінь магістра політ. економії в *Московському університеті*. Цього ж року захистив роботу («Вопрос о методе политической экономии в новейшей германской литературе») на право викладання в Демидівському (Ярославському) юрид. ліцеї і був обраний там приват-доцентом по кафедрі політ. економії. 1890 отримав у Моск. ун-ті ступінь магістра політ. економії і статистики за працю «Задачи и методы науки о народном хозяйстве». 1 січня 1891 був призначений на посаду екстраординарного професора по кафедрі політ. економії та фінансового права в Демидовському (Ярославському) юрид. ліцеї. Читав там курси фінансового права та історії політ. економії.

1893, після отримання повідомлення про обрання його кандидатури юрид. ф-том Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*) на кафедру поліцейського (адм.) права, переїхав до *Харкова*. 1894 опублікував працю «Предмет, задача и метод полицейского права». 1899 захистив у Моск. ун-ті дис. на тему: «Сельскохозяйственный кризис во Франции 1862—1892 гг.» й отримав ступінь д-ра політ. економії та статистики. 1899 написав курс лекцій з політ. економії. 1900 був призначений ординарним професором кафедри поліцейського права Харків. ун-ту. У січні 1902 став ординарним професором кафедри політ. економії та статистики цього ун-ту. 1905 під його редакцією було опубліковано «Введение в курс полицейского права». Читав лекції з політ. економії та статистики. Його навч. курси не раз видавались у вигляді літографій і мали великий успіх у студентів. Розробив і читав курс «Історія політичної економії у зв'язку з історією господарського побуту». 1907 вийшла друком перша частина цього курсу (охоплювала екон. історію античності та середніх віків), а 1914 — повний курс. На той час це був перший підручник з екон. історії в *Російській імперії*. Він містив виклад історії госп-ва та екон. учень від античності до періоду появи історичної школи та соціального напряму політ. економії. У ньому, зокрема, виділялися 3 стадії в історії госп-ва: 1) період замкнутого натурального госп-ва (на цій стадії продукти споживаються в межах тих господарств, які їх виробляють); 2) період міськ. госп-ва (на цій стадії деякі продукти виробляються в одних госп-вах, а споживаються в інших; характерною ознакою цієї стадії є поява *міст* як центрів обробної пром-сті та торгівлі); 3) період нар. госп-ва (на цій стадії на основі розвинутих суспільного поділу праці та обміну формуються нац. ринки та світ. госп-во).

У цій та ін. працях критикував запропонований Ж.-Б.Сеєм (1767—1832) і згодом загальновизнаний поділ екон. науки за фазами сусп. відтворення, вказував на те, що цей поділ обмежує предмет екон. науки вивченням закономірностей вир-ва, розподілу, обміну та споживання. Обгрунтовував включення до політ. економії, поряд із вивченням стихійної дії об'єктивних законів, аналізу впливу держ. влади на екон. відносини, на розвиток нар. госп-ва та досягнення заг. добробуту.

Запропонував осн. принципи класифікації екон. наук і обгрунтував необхідність строгого розмежування начал теорії, політики та історії в складі екон. учень. Виокремлення різних частин екон. науки вважав закономірною тенденцією, що сприяє поглибленню теор. аналізу та уникненню тенденційності в оцінці практичних наслідків екон. політики. Вказував на історичність предмета кожної з теор. екон. систем. Історію нар. госп-ва та історію екон. учень класифікував як самостійні наук. дисципліни. Відстоював принцип рівноправності та рівноцінності різних екон. теорій у структурі екон. науки, необхідність використання їхніх здобутків для подальшого розвитку екон. науки в цілому. Наголошував, що зміст політ. економії є сукупністю знань, отриманих різними економічними школами. Виступав за необхідність соціальних реформ та активне державне втручання в екон. життя.

З початком *Першої світової війни* брав участь у різноманітних громад. орг-ціях, створених для допомоги армії, очолював т. зв. шпитальну комісію. Від серпня 1914 був гласним міської думи в м. *Харків*.

Після встановлення в Харкові рад. влади працював (від 1919 і до 1931) професором Харків. сільськогосподарського ін-ту (до 1921 — Харків. ін-т сільс. госп-ва та лісництва). 1924—26 викладав там курс економіки сільс. госп-ва.

У березні 1925 обраний академіком ВУАН по кафедрі історії нар. госп-ва. У цей період досліджував питання історії нар. госп-ва стародавнього світу.

Після виходу на пенсію написав спогади «Павло Михайлович Дашкевич: Спомини приятеля» (1932).

Про життя Л. після 1931 достовірних відомостей поки що немає, його біографам також не відомо, де він помер і де похований.

Деякі матеріали з архіву Л. зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ.

Праці: Вопрос о методе политической экономии в новейшей германской литературе. «Юридический вестник», 1884, № 12; Вопрос о чиншевом владении. «Русская мысль», 1886, кн. 3; Вечно наследственная аренда земель. «Юридический вестник», 1885, № 6—7; Задачи и методы науки о народном хозяйстве. Ярославль, 1890; Предмет, задача и метод полицейского права. «Записки Харьковского университета», 1894; Земледельческие артели Херсонской губернии. «Русская мысль», 1896, кн. 9; Сельскохозяйственный кризис во Франции 1862—1892 гг. Х., 1899; Некоторые черты современного положения экономических знаний. «Русское экономическое обозрение», 1901, № 9; Значение кустарных промыслов в народном хозяйстве. «Народное хозяйство», 1902, кн. 2; Аграрный вопрос в России с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства. Б/м, 1906; История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Х., 1914.

Літ.: Левитский Владимир Фавстович. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 17. СПб., 1896; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Х., 1908; Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967; Академія наук України. Персональний склад, 1918—1993. К., 1993; *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. К., 1993; *Лортикян Э.Л.* Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. Х., 1995; Левитський Володимир Фавстович. В кн.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002; Нариси з історії Харківського національного економічного університету. Х., 2005.

В.В. Небрат.

ЛЕВИ́ТСЬКИЙ Леонід Макарович (20(08).03.1892 — після 1960, за окр. відомостями — 1973) — освітній діяч, науковець, д-р мед. наук. Н. в м. *Богуслав* у сім'ї викладача Богуславського духовного уч-ща. Навч. спочатку в Богуславському духовному уч-щі (1902 уч-ще було переведене до Києва і об'єднане з Києво-Подольським духовним уч-щем), а потім — у Київ. духовній семінарії. 1910 поступив до Варшавського ун-ту. У квітні 1913 одружився і до 20-х рр. перебував у шлюбі з Оленою Іванівною Козловською.

1914 закінчив повний курс природничого від-ня фіз.-мат. ф-ту ун-ту і паралельно 2 курси мед. ф-ту (за конкурсну студентську працю «Протоплазматические органоиды и их развитие в клетках верхушки роста корня Vicia Faba» був удостоєний золотої медалі ради ун-ту). Працював викладачем природознавства і географії в Нікопольському комерційному уч-щі. Восени 1915 отримав університетський диплом зі ступенем кандидата природничих наук. У вересні 1917 перейшов на посаду викладача «природоведения, географии и естествознания» в 1-му Київ. комерційному уч-щі. Водночас з січня 1918 (і до травня 1920) працював приват-доцентом Укр. нар. (з серпня 1918 — держ.) ун-ту в Києві. Також з травня 1919 (і до грудня 1920, з перервою) працював у вечірній робітн. школі № 5 (викладачем, дир., зав., головою шкільної ради). Був інструктором позашкільного підвідділу Київського губернського відділу нар. освіти, членом правління Союзу вчителів-інтернаціоналістів. Від грудня 1919 (і до травня 1920) займав посаду зав. позашкільного підвідділу Київ. губернського відділу нар. освіти. Від січня 1920 — член КП(б)У. У травні—серпні цього ж року (під час відновлення в Києві за допомоги польс. військ влади *Директорії* УНР) працював у *Харкові* у позашкільному відділі Наркомату освіти УСРР.

Від вересня 1920 завідував Київ. губернським відділом нар. освіти. Активно проводив політику українізації освіти, однак через періодичні конфлікти з керівником Київ. губкому КП(б)У і Київ. губвиконкому Я.*Гамарником* змушений був змінити роботу. Від грудня 1921 — ректор і політ. комісар Київ. мед. ін-ту (нині — Нац. мед. ун-т ім. О.Богомольця), а згодом — також «куратор» (на громад. засадах) Академії наук та ін. київ. наук. установ: у червні 1921 — лютому 1922 — представник Наркомату освіти УСРР при Всеукр. АН, з 1922 (і до 1930) — голова Київ. бюро Наук. комітету Укрголовпрофосвіти (уповноважений Укрнауки в Києві). Ініціював створення у Києві н.-д. кафедр як «радянської альтернативи» ВУАН. 1929 закінчив аспірантуру. Водночас (з 1922) — студент (поступив на 3 курс), а з 1926 — аспірант кафедри факультетської терапевтичної клініки (кер. Ф.Яновський) Київ. мед. ін-ту. Опікувався забезпеченням медичного ін-ту належними приміщеннями, клінічною базою, кадрами тощо. Був фундатором і першим головою Наук. т-ва студентів-медиків при ін-ті, організував видання трьох випусків збірника праць членів т-ва. Був також членом редколегії і редактором відділу організації мед. освіти органу ін-ту «Українські медичні вісті», де особисто опублікував матеріали з проблеми легеневих кровотеч. У квітні 1927 залишив посаду ректора і перейшов на постійну роботу до ВУАН. 1928 був підданий жорсткій критиці групою студентів мед. ін-ту в газ. «Правда» (3 жовтня, № 230) за діяльність на посаді ректора, але ЦК КП(б)У після розслідування визнав звинувачення на його адресу безпідставними, а характер статті «антипартійним». Не раз обирався членом Київ. міськради, Київ. губвиконкому, Київ. міськкому КП(б)У, правління Київ. губвідділу профспілки працівників освіти та ін. місц. парт. і рад. органів. 1928 призначений членом Комісії з обстеження ВУАН (комісія розпочала реформу академії). Був заст. керівника т. зв. Партійної частини Президії ВУАН. Київ. мед ін-ту і публічно захистив працю на звання старшого наук. співробітника. 1930 головував у комісії з обслідування архівів ВУАН. Невдовзі був звільнений від обов'язків уповноваженого Укрнауки в Києві. Від жовтня 1930 працював старшим наук. співробітником ВУАН і паралельно асистентом кафедри клінічної терапії Київ. мед. ін-ту, а з грудня 1930 — також і заст. директора новоствореного Ін-ту експериментальної біології і патології Наркомату охорони здоров'я УСРР. Після смерті Ф.Яновського здійснював наук. дослідження під кер-вом акад.

М.В. Левитський.

М.Стражеска. До 1932 залишався представником Наркомату освіти УСРР у Раді ВУАН. Брав участь у переговорах з О.*Богомольцем* і Д.*Заболотним* щодо їх переходу на роботу до ВУАН. 1932 опублікував 4 наук. статті в «Журналі медичного циклу ВУАН».

31 липня 1933 звинувачений у затримуванні просування пролетарських кадрів під прикриттям висування укр. кадрів і виключений з партії як «класовий ворог, буржуазний націоналіст-дворушник». За 2 тижні потому заарештований і за сфальсифікованим звинуваченням в участі у контрреволюц. організації рішенням Судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 14 лютого 1934 засланий на 3 роки до *Казахстану*. Покарання відбував у м. Уральськ, був призначений зав. медсанчастини місц. виправно-трудової установи та інспектором з медично-санітарного обслуговування місць ув'язнення Західно-Казахстанської обл. У вересні 1935 постановою Особливої наради при НКВС СРСР переведений до м. Саратов, працював консультантом, а згодом — зав. терапевтичного від-ня поліклініки № 5 при Саратовському з-ді комбайнів. Після завершення у серпні 1936 строку покарання залишився працювати на тій самій посаді. Підготував низку наукових праць (залишилися в рукописах). У травні 1939 написав лист до ЦК ВКП(б) з клопотанням про допомогу. У березні 1940 захистив у Саратовському мед. ін-ті канд. дис. «Об изменении гемостатической функции организма после облучения рентгеновскими лучами внутренних органов». Від липня 1940 займав посаду лікаря поліклініки з-ду № 17 у підмосковному Подольську. З початком окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) у липні 1941 мобілізований і кілька місяців був нач. від-ня в евакогоспіталі № 2942. Після розформування госпіталю і у зв'язку з хворобою у грудні 1941 був демобілізований і призначений зав. терапевтичним від-ням лікарні № 47 у *Москві*. Від травня 1942 переведений зав. від-ням порушеного харчування, згодом — старшим наук. співробітником клініки лікувального харчування Ін-ту харчування Академії мед. наук СРСР. 1943—47 був також учасником і двічі керівником щорічних експедицій з вивчення септичної ангіни. 1948 отримав учене звання старшого наук. співробітника.

Нагороджений медалями «За оборону Москвы», «За победу над Германией», «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.»

Писав численні клопотання про реабілітацію.

На поч. 1950-х знову ледве не став жертвою чергової хвилі репресій (у доповідній записці В.Абакумова про «засміченість кадрів» Ін-ту харчування Академії мед. наук СРСР згадано і прізвище Л.).

1954 захистив докторську дис. «Проницаемость капилляров периферической сосудистой системы при нарушении питания и влияние на ее белка в пищевых режимах». Досліджував також особливості харчування хворих, у яких через ракове захворювання було видалено шлунок, та проблеми лікувального харчування при ожирінні.

У червні 1957 реабілітований, а в грудні цього ж року рішенням К-ту парт. контролю при ЦК КПРС поновлений у партії.

У різні роки опублікував кілька газетних статей з проблем організації освіти і науки, а також бл. 40 наук. робіт у журналах «Вопросы питания» і «Клиническая медицина» і фундаментальну монографію (у співавт.) з проблем ожиріння (нині не втратила свого значення і користується значною популярністю).

На поч. 1960-х вийшов на пенсію. Подальша доля Л. дослідникам його біографії поки що не відома.

Праці: Терапия легочных кровотечений. «Українські медичні вісті», 1928, № 3—4; Роля й завдання Наукового Т-ва студентів медиків у зв'язку з переходом на нові методи навчання. В кн.: Збірник праць членів Наукового Товариства студ.-медиків при Київському Медичному інституті, ч. 1. К., 1925; Основные линии реконструкции Всеукраинской Академии наук. «Пролетарская правда», 1930, 22 июня (№ 142); Polycythaemia rubra s. vera (morbus Vaquez-a). В кн.: Збірник пам'яті академіка Теофіла Гавриловича Яновського. К., 1930; Ожирение. (Патогенез, клиника, лечение), вид. 1—2, М., 1957—1964 (у співавторстві).

Дж.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 40541; ДА м. Києва, ф. 94, оп. 3, спр. 98; особова справа Л. в архіві Ін-ту харчування Академії медичних наук Російської Федерації.

Літ.: *Москаленко В.Ф., Ляхоцький В.П.* Таврований епохою. «Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О.Богомольця», 2006, №1.

І.Б. Усенко.

ЛЕВИ́ТСЬКИЙ Микола Васильович (25.03(07.04).1859—грудень 1936) — організатор *кооперативного руху*, публіцист. Н. в с. Хмільна (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) в родині священика. Невдовзі потому сім'я переїхала у *Чигирин*, а 1861 — у с. Федвар Олександрійського пов. на Херсонщині. Початкову освіту здобув у класах для дітей до 10 років при Єлизаветградському жіночому ін-ті. Навчання продовжив спершу в Златопільській прогімназії, а потім у г-зії м. Біла на *Холмщині* (1878 заснував там учнівську артіль). 1879 став студентом мед. ф-ту Моск. ун-ту і цього ж року був звільнений за участь у революційних гуртках. 1881—85 навч. на юрид. ф-ті Харків. ун-ту. Отримавши диплом, став статистиком Херсон. губернського земства, згодом — секретарем Олександрійського повітового земства, займався адвокатською діяльністю, друкувався в газ. «Елисаветградский вестник». Вважав, що передумовою благополуччя селян і ремісників може бути лише їхня організована самодіяльність, однією з форм якої є кооперативний рух. 30 вересня 1894 на прохання своїх односельців із с. Федвар заснував там хліборобську артіль (це була перша у *Російській імперії* артіль; наприкінці 1890-х рр. таких артілей на Херсонщині налічувалося 125, кожна з них об'єднувала від 15 до 20 госп-в). Допомагав організовувати ремісничі артілі також у містах, зокрема в *Одесі*, *Миколаєві*, *Києві*. 1899—1902 працював над розробкою закону про артілі в складі комісії при Мін-ві фінансів. Був делегатом кількох міжнар. конгресів з кооперації, які відбувалися у Франції (1896), Сербії (1898), Італії (1907), Швейцарії та Австрії (1909), Німеччині й Англії (1910). Л. назвали «артільним батьком», а сам

він запропонував 30-го вересня кожного року відзначати День кооперації. Мав дружні стосунки з І.*Карпенком-Карим*, М.*Заньковецькою*, М.*Аркасом*, В.*Доманицьким*, Є.*Чикаленком*. На поч. 20 ст. займався створенням ремісничих артілей в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), *Вінниці*. Працював у багатьох періодичних виданнях («Русские ведомости», «Вестник мелкого кредита», «Кооперативная жизнь», «Кооперативный вестник», «Муравейник», *«Украинская жизнь»*). Став співзасн. Т-ва допомоги артільній справі (*Санкт-Петербург*, 1905) та журналу цього т-ва «Артельное дело» (1906—20). Виступав на Всерос. кооперативних з'їздах.

1917 був членом *Української Центральної Ради*, займав посаду директора відділу Держ. майна в Міністерстві земельних справ УНР (1918), брав участь у заснуванні Українабанку, Дніпросоюзу, був постійним членом Ревізійної ради Кооперативних центральних рад. Обирався делегатом всеукр. кооп. з'їздів 1917—18, розробив символіку укр. кооперації. 1919—20 займався наук. роботою з вивчення історії кооперації. Серед біографічних матеріалів, що зберігаються в Ін-ті рукопису, є засвідчення про арешт Л. білогвардійцями. За рад. влади переймався створенням і діяльністю Кооп. музею, працював ректором Смілянського кооп. технікуму (1924), у складі делегації УСРР брав участь у роботі кооп. з'їзду в Стокгольмі (Швеція, 1927).

П. у м. *Київ*. Похований на Лук'янівському цвинтарі.

Рукописна спадщина Л. (у т. ч. його оповідання, вірші та думи, наук. матеріали тощо) зберігається в Ін-ті рукопису Нац. б-ки України ім. В.Вернадського.

Тв.: Чужоземна допомога Україні. «Відродження», 1918, 3 серпня; День і емблема кооперації та їх значення. «Українська кооперація», 1918, № 5—6.

Літ.: *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. «Українська кооперація», 1918, № 4—6; Микола Васильович Левитський «Сільський господар», 1918, № 7; З життя кооператорів: Ювілей М.В. Левитського. «Сільський господар», 1918, № 8; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Воронкова Т.І.* Левитський Микола Васильович. В кн.: Особові архівні фонди Інституту рукопису. К., 2002; *Вовченко В.Б.* Архівна спадщина і бібліотека Миколи Васильовича Левитського (1859—1936) як джерело з історії українського просвітницького руху кінця XIX — 20-х років XX ст. «Бібліотечний вісник», 2007, № 1; *Вовченко В.Б.* Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1856—1936): історія, реконструкція, зміст: Автореферат дис. кандид. істор. наук. К., 2007.

В.І. Марочко.

ЛЕВИ́ТСЬКИЙ Микола Григорович (26.07(07.08)1883—05.09. 1939) — громад. та політ. діяч, дипломат, правник. Н. в с. Хрінівка (нині село Іллінецького р-ну Він. обл.). Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1909) і Вищу політ. школу у Берліні (1924, Німеччина). 1906 вступив до УСДРП, брав участь у революц. роботі серед селянства, працював у профспілках м. Києва. З 1908 служив помічником присяжного повіреного Київ. суд. палати. 1914—17 — поручик рос. армії, учасник воєн. дій *Першої світової війни*. У квітні 1917 як представник укр. громади *Кубані* на *Всеукраїнському національному конгресі* був обраний до складу *Української Центральної Ради*. Був головою агітаційно-просвітнього відділу УЦР, членом комісій з розробки статуту автономії України та законодавчих внесень (останню очолював протягом червня 1917 — січня 1918). У травні 1917 Л. — делегат *Першого Українського військового з'їзду*. У червні того ж року був кооптований до складу обраного з'їздом Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*), завідував його юрисконсульським відділом. У січні—лютому 1918 брав участь у переговорах про мир із представниками країн Четверного союзу в м. Брест-Литовський (нині м. Брест, Білорусь). Разом з ін. делегатами *Української Народної Республіки* (О.Севрюком і М.Любинським) він 9 лютого 1918 поставив свій підпис під *Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу*. Договором передбачалося, зокрема, налагодження дипломатичних і консульських відносин між сторонами. В березні 1918 Л. був призначений першим дипломатичним представником УНР у Туреччині. Відбуваючи до Стамбула, він отримав від УЦР особливе завдання — залагодити можливі непорозуміння між Україною та Туреччиною за право володіти Кримом, який розглядався урядом УНР як складова частина укр. д-ви, «в котрій, — писав Л., — мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права». Між тим, таких непорозумінь не виникло. Л. активно приступив до організації посольства, встановлення поштово-телеграфних, екон., торг. зв'язків між Туреччиною і УНР.

Проте через місяць нова влада — гетьмана П.*Скоропадського* — відкликала Л. з цієї посади. У травні 1918 Л. за дорученням Законодавчої Ради проголошеної на той час самостійної *Кубанської Народної Республіки* очолив її делегацію, яка на початку червня провела переговори з гетьманом Скоропадським про приєднання Кубані до України. Того ж місяця Л. було призначено заст. директора департаменту зовн. зносин МЗС *Української Держави*, членом делегації Укр. Д-ви на переговорах із представниками РСФРР в Києві. У період правління *Директорії* УНР Л. працював у складі дипломатичної місії УНР в Парижі (Франція), був учасником *Паризької мирної конференції 1919—1920*, згодом — заст. дипломатичного представника УНР у Швейцарії (до листопада 1920).

Емігрував до Німеччини, де займався наук. роботою у галузях економіки і права. Поступово схилився до визнання рад. влади в Україні, у червні 1921 вийшов зі складу *Закордонної групи Української соціал-демократичної робітничої партії*. У січні 1925 з дозволу уряду УСРР повернувся в Україну, працював у Харкові на

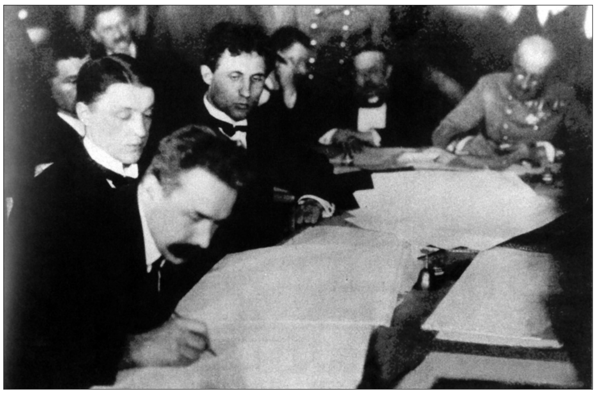

М.Г. Левитський (перший ліворуч) разом з іншими членами делегації УНР О. Севрюком і М. Любинським підписує Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу. Брест-Литовський, 9 лютого 1918.

Г.Л. Левицька.

Б.В. Левицький.

різних посадах у торгово-пром. закладах і Держплані УСРР. У березні 1931 був заарештований, а в лютому 1932 засуджений у сфабрикованій *Українського національного центру справі 1930—1932* і засланий до таборів Красноярського краю (нині територія РФ). За наступним вироком військ. трибуналу (9 червня 1939) Л. був страчений. Реабілітований у березні 1989.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; *Вєдєнєєв Д.В.* Левицький (Левитський, Лівицький) Микола Григорович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001.

Г.В. Стрельський.

ЛЕВИ́ЦЬКА (Левицька-Крушельницька) Галина Львівна (псевд. — Олена П'ятигорська; 23.01.1901—13.07.1949) — піаністка і педагог. Н. в м. Порохник Ярославського пов. (нині Польща). Дружина І.*Крушельницького.* Мати Л.*Крушельницької.* Гри на фортепіано спочатку навч. у своєї матері М.Левицької, потім — в Укр. дівочому ін-ті в Перемишлі. 1920 закінчила Віденську академію музики та образотворчого мист-ва (клас фортепіано Г.Лялевича). Виступила з концертами у Відні. 1920—22 проходила за методом Е.Зауера концертний курс у проф. П.Вайнгартнера. Від 1923 давала концерти у Празі, *Кракові*, *Варшаві*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, усі у Польщі), Будапешті, *Львові*, *Стрию*, *Тернополі.* Була першою виконавицею в *Галичині* творів українських композиторів, які жили в УСРР. Від 1926 (і до 1939) працювала викладачкою Вищого муз. ін-ту ім. Лисенка у Львові і паралельно дир. Стрийської філії цього ін-ту (1926—32). 1927 одружилася, 1928 народила доньку. 1931—32 удосконалювалася на 3-річних курсах вищої майстерності у професора Е.Петрі. Володіла 8-ма іноз. мовами.

У її репертуарі були твори як українських композиторів (М.*Лисенка*, Вас.О.*Барвінського*, Л.Ревуцького, В.Косенка, М.Колесси, Б.Лятошинського, Н.Нижанківського, А.Рудницького, Р.Сімовича), так і зарубіжних (Ф.Ліста, Ф.Мендельсона, Р.Шумана, Ф.Шопена, Л.Бетховена, Ф.Шуберта). Її мист-во характеризувалося високою виконавською к-рою, своєрідною романтичною манерою гри, масштабністю. Публікувала праці з питань музикознавства, оприлюднила кілька рецензій та теор. робіт (незавершеним залишився рукопис «Основні принципи педалізації»). Брала активну участь у муз. житті Львова.

У грудні 1934 у Києві за вироком виїзної сесії Військ. колегії Верховного суду СРСР був розстріляний її чоловік. Після приєднання західноукр. земель до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) працювала професором Львів. держ. консерваторії і за дорученням керівника цієї консерваторії Вас.О.Барвінського організувала при консерваторії муз. школу. 22 серпня 1940 Управління у справах мист-в при РНК УРСР призначило її на посаду дир. цієї школи. Після визволення Львова від гітлерівської окупації була викладачкою Львів. консерваторії. 1946—47 виступила з циклом тематичних вечорів у Великому залі Львів. держ. консерваторії. Разом зі своїми сестрами — Марією та Стефанією — створила інструментальне тріо «Сестри Левицькі» (сама грала на фортепіано, Стефанія — на скрипці, а Марія — на віолончелі).

Серед її учнів — О.Криштальський, А.Гнатишин, В.Самохвалова, Ю.Новодворський.

П. у м. Львів.

Тв.: Галина Тимінська-Василашко. «Назустріч», 1934, ч. 13; Микола Лисенко. Львів, 1938; «Кавказ» С.Людкевича. «Наші дні», 1943, ч. 4.

Літ.: *Гелітович К.* Життя, віддане музиці. «Музика», 1983, ч. 2; *Криштальський О.* Життя, присвячене музиці. «Поступ», 2001, 23—24 січня; *Воробкевич Т.* Документальні матеріали про Консерваторійну музичну школу у Львові (1939—1941 роки). «Вісник Львівського університету», 2004, вип. 4; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Анатоль (Lewicki Anatol; 04.04.1841—25.04.1899) — історик-медієвіст, видавець джерел. Професор (1887). Чл.-кор. краківської Академії мист-в (1889). Н. в с. Присівці (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). Син греко-катол. священика. Навч. і склав докторат (1875) у Львів. ун-ті. Працював учителем середніх шкіл у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща; 1867—79) та *Львові* (1879—83). 1883—99 керував кафедрою історії Австрії *Краківського університету.* Вивчав історію раннього *середньовіччя* Польщі («Мешко II», 1875) та політичну історію Польщі 15 ст. У дослідженнях «Вступ на трон польський Казиміра Ягеллончика» (1886) і «Повстання Свидригайла» (1892) висловив тезу (згодом спростовану) про інкорпорацію Польщею Литви після *Кревської унії 1385.* Підготував до видання збірники джерел: «Index actorum saeculi XV» (1888), «Codex epistolaris saeculi XV» (1891—94), «Listy i akta P.Myszkowskiego» (1898). На 2-му з'їзді польс. істориків 1890 виголосив доповідь про стан і завдання досліджень 15 ст.

Написав підручник для середніх шкіл «Нарис історії Польщі і з'єднаних з нею руських країв» (1884, багато разів перевидавався з доповненнями Ю.Фредберга, останній раз — 1945 в Лондоні (Велика Британія); розширена версія являла собою фактографічний довідник). «Нарис...» не раз критикували за недоліки у з'ясуванні причинності подій (Л. дотримувався концепції історії Польщі краківської істор. школи).

П. у м. *Краків.*

Стефан Вжосек.
Переклад з польської А.О. Гурбика.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Борис Васильович (19.05.1915—28.10.1984) — історик, суспільствознавець, журналіст і публіцист, громад. та політ. діяч. Член *Наукового товариства імені Шевченка*, Нім. т-ва вивчення Сх. Європи (Штутгарт, ФРН), Економіко-політ. т-ва (Франкфурт-на-Майні, ФРН), Т-ва вивчення іноз. країн (ФРН). Н. в м. *Відень* у сім'ї професора г-зії. Навч. в народній, потім — середній школах м. *Бережани.* 1938 отримав ступінь магістра філософії у Львів. ун-ті. Від кінця 1930-х рр. пов'язаний з лівим крилом націоналістичного руху, редагував його газ. «Нове село» (1936—39) у *Львові.* З початком *Другої світової війни* переїхав із дружиною до *Кракова.* Входив до складу *Української повстанської армії.* 1942 став співзасн. і до 1945 був

членом ЦК Укр. народно-демократ. партії, 1945 — співзасн. (разом з І.*Багряним*, Г.*Костюком*, І.*Майстренком*) Укр. революційно-демократ. партії в Мюнхені (Німеччина). 1948 заснував власне соціологічне дослідницьке бюро. 1949—56 редагував україномовну газ. «Вперед». Від 1952 — консультант із рад. проблем Нім. соціал-демократ. партії. Від 1955 випускав щомісячний німецькомовний бюлетень про рад. вищих парт. діячів. Був науковим співробітником Дослідницької служби Сх. Європи у Дюссельдорфі, від 1959 — наук. співробітник Фундації ім. Фрідріха Еберта в Бонні (обидва міста у ФРН). Від 2-ї пол. 1960 — у 1970-х рр. активно співпрацював з Комісією дослідів сучасної України.

Досліджував проблеми соціальної і політ. історії *СРСР* та рад. України повоєн. часу, сталінського терору 1930-х, опозиційного руху 1960—70-х рр. Автор бібліографічних довідок про діячів соціаліст. країн у англомовних довідниках «Who's who».

Як професор соціології викладав на ф-ті права і суспільно-екон. наук *Українського вільного університету*. 1983 з А.Глиніним редагував бюлетень Ін-ту досліджень нац. проблем при УВУ.

Відомий як журналіст та редактор. Від 1947 — співробітник нім. газ. «Die Brüke». Автор понад 120 статей на укр. та рад. тематику в нім. фахових журналах «Vierteljahres Berichte», «Osteuropa», «Österreichische Osthefte», польс. еміграційному виданні «*Kultura*», рос. газ. «Русская мысль» (Париж, Франція), а також укр. часописах *«Сучасність»* (Нью-Йорк, США; Мюнхен, Німеччина), *«Українські вісті»* (Новий Ульм (Ной Ульм), Німеччина; Детройт, США), «Український самостійник» (Мюнхен).

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Vom roten Terror zur sozialistischen Gesellschaft (1961); Die Ukraine nach dem zweiten Weltkrieg (1962); Die Sowjetukraine, 1944—1963 (1964); Terror i rewolucja (1965); Die Kommunistische Partei der Sowjetunion — Porträt eines Ordens (1967); Die rote Inquisition (1967; англ. пер. — 1971); The Soviet political elite (1969); Die sowjetische Nationalitätenpolitik nach Stalins Tod, 1953—1970 (1970); Die Gewerkschaften in der Sowjetunion (1970); Die Marschälle und die Politik (1971); Politische Opposition in der Sowjetunion, 1960—1972 (1972); The Stalinist terror in the thirties (1974); Sowjetische Entspannungspolitik heute (1976); Das Sowjetvolk — Nationalitätenpolitik als Instrument des Sowjetimperialismus (1982); Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953—1980 (1984).

Літ.: *Добрянський М.* Монографія про совєтський терор. «Листи до приятелів», 1962, № 7/8; *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; Левицький Борис. В кн.: Українська революційно-демократична партія (УРДП—УДРП): Збірник матеріалів і документів. Чикаго—К., 1997; Левицький Борис Васильович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 7. Львів, 2000; Єжи Ґедройць та українська еміграція: листування 1950—1982 років. К., 2008.

Н.О. Лаас.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Венедикт (29.03.1783—14.01.1851) — діяч *Української греко-католицької церкви*, педагог. Професор (1817). Н. в с. Іванівці (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). 1802 закінчив Львів. г-зію. 1803—05 вивчав філософію і право у Львів. ун-ті, 1805—10 навч. у Віденському конвікті (семінарії). Був священиком у *соборі святого Юра у Львові* (1810—15), заст. ректора Львів. духовної семінарії (1815—20), професором моральної теології Львів. ун-ту (від 1817; нині *Львівський національний університет*), тимчасовим ректором семінарії (1836—38), почесним каноніком (крилошанином — від 1826), деканом богословського ф-ту Львів. ун-ту (1829, 1831, 1839, 1843, 1847), ректором цього ун-ту (1830), цензором укр. книг і театральних вистав (1835—48). Відомий як консерватор, ініціатор цензурної заборони альманахів *«Руської Трійці»* «Зорі» й *«Русалки Дністрової»*, граматики живої народнорозмовної мови Й.*Лозинського* та ін. видань. Під час революції 1848—49 в Австрійс. імперії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) — член *Головної руської ради*, кер. її відділу освіти, учасник *Собору руських учених 1848*, на якому обстоював церковнослов'ян. мову в літературі (див. також *«Язичіє»*), співзасн. *Галицько-руської матиці*. Автор праці «Про руський напис на дзвоні св. Юра у Львові» (1831), перекладів бібл. історії Старого Заповіту і Нового Заповіту, довідника про галицьких і львів. єпископів, життєписів ректорів Львів. ун-ту.

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849. Львів, 1909.

Ф.І. Стеблій.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Володимир Лукич (псевдоніми — Василь Лукич, Володимир Лукич, Л.Лукич та ін.; 02.09.1856—06.10.1938) — укр. правник, громад. діяч, видавець, літературознавець, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1926), почесний член т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). Н. в с. Белець (нині с. Гончарівка Золочівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. 1875—79 навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Як студент активно займався громад. роботою спільно з І.*Франком*, К.*Левицьким*, А.Чайковським та ін. Від 1876 — член редколегії ж. *«Друг»*. Від 1880 мав суд. практику. 1883 вступив до нотаріату. Працював у *Болехові*, *Стрию*, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). У жовтні 1896 призначений нотаріусом у Винниках (нині місто, підпорядковане Львів. міськраді), займав цю посаду до початку *Першої світової війни*. 1885 разом з Ю.Семигинівським видав «Руський правотар домовий» — перший популярний юрид. довідник для населення, написаний «чистою народною мовою». Активно займався редакторською та видавничою діяльністю. 1880 започаткував випуск ілюстрованих календарів «Просвіти», вони стали найпопулярнішим періодичним укр. виданням у *Галичині.* 1890—96 — ред. укр. літературно-

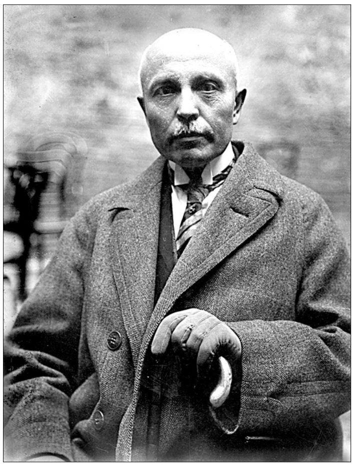

В.Л. Левицький.

Д.П. Левицький.

наук. час. *«Зоря»*. Видрукував бл. 50 творів укр. літераторів, зокрема здійснив повне видання творів С.*Руданського*. Автор низки літературознавчих, етногр., істор., філос. досліджень: «Закордонна Русь», «Угорська Русь, її розвій і теперішній стан» (1886), «Павло Полуботок, наказний гетьман України» (1887), «Як живеться українському народови в Австрії» (1915), «Гадки про життя» (1928), «Революційні течії в сучасній фізиці» (1930), «Головні основи сучасної астрології» (1934), «Свобода волі в світлі сучасної фізики» (1936), «Релігія і наука: Великодні гадки» (1938) та ін.

П. у м. Винники. Похований на *Личаківському цвинтарі* у м. Львів.

Літ.: *Лежогубський Т.* Володимир Левицький (Василь Лукич). Львів, 1917.

Т.Г. Андрусяк.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Дмитро Григорович (1735—07.04.1822) — живописець-портретист реалістичного напряму. Походив зі старовинного священицького роду Носів. Батько — Г.*Левицький-Ніс* — священик, відомий укр. графік. Мати — Агафія, уроджена Левицька. Л. здобув фундаментальну освіту (існує припущення, що він деякий час навч. в Києво-Могилянській академії), був добре обізнаним з новітніми тенденціями в худож. житті Зх. Європи. Великий вплив на формування Л. як художника справив рос. портретист 18 ст. О.Антропов, під кер-вом якого він працював спочатку в *Києві* (імовірно, брав участь в оформленні інтер'єру *Андріївської церкви*), а пізніше —

Д.Г. Левицький. Портрет роботи художника І. Яковлєва. 1812.

Левицький Д.Г. Портрет А.Д. Левицької (Агаші), доньки художника. 1785. Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї (Москва, РФ).

Левицький Д.Г. Портрет княгині Катерини Романівни Дашкової. 1784.

у *Москві* та *Санкт-Петербурзі* (від 1758). Учителями його були також франц. живописець Л.-Ф.Лагрене та італ. майстер Дж.Валеріані. Моск. період життя Л. позначився навчанням у кращих майстрів канцелярії від буд-ва, разом з ними він брав участь у розписі Тріумфальних воріт. Також залучався до створення іконостасів для ряду відбудованих у той час моск. церков.

1770 за портрет ректора Академії мист-в архіт. А.Кокоринова був обраний академіком. Від 1771 керував класом портретного живопису академії. Серед його учнів були, зокрема, С.Щукін, П.Дрождін, Л.Миропольський, Є.Камеженков. Значний вплив мав на П.Соколова, В.*Боровиковського*, Г.Угрюмова.

У 70—80-ті рр. 18 ст. створив: портретний сюжетний цикл учениць Смольного ін-ту шляхетних дівчат (1773—77), портрети купців П.Демидова, Н.Сеземова, імп. *Катерини II*, статс-секретаря О.*Безбородька*, дитячі портрети спадкоємців престолу, портрети письменників М.Новікова, М.Львова, дир. Рос. академії К.Дашкової та ін.

Характерною рисою його творчості стало поєднання худож. техніки кращих європ. мистецьких шкіл з нац. нар. витоками. Поряд з галереєю парадних портретів створив серію інтимних, побутових портретів, в яких, на думку його критиків, проявив себе як непересічний психолог. Зокрема, до таких належить виконаний в нар. стилі портрет його доньки.

У серпні 1787 вийшов у відставку. До академії вернувся 1807 як член худож. ради. Останні його твори датовані 1818.

Похований у С.-Петербурзі на Смоленському кладовищі.

Його творчий спадок зберігається в худож. галереях Росії та деяких ін. країн.

Літ.: *Дягилев С.* Д.Г. Левицкий. 1735—1822. СПб., 1903; *Скворцов А.* Д.Г. Левицький. М., 1915; *Кузьминский К.Ф., Рокотов Ф.С.* Д.Г. Левицкий: Развитие русской портретной живописи XVIII века. М., 1939; *Гершензон-Чегодаева Н.М.* Дмитрий Григорьевич Левицкий. М., 1964; Дмитрий Григорьевич Левицкий (1735—1822). Серия: Мастера русской живописи. Л., 1985; Д.Г. Левицкий. 1735—1822: Сборник научных трудов. М., 1987; *Евангулова О.С., Карецев А.А.* Портретная живопись в России второй половины XVIII в. М., 1994; *Кузнецов С.О.* Неизвестный Левицкий. Портретное искусство живописи в контексте петербургского мифа. СПб, 1996; *Маркина Л.* Дмитрий Левицкий. М., 2001.

В.М. Матях.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Дмитро Павлович (30.10.1877—31.10.1942) — правник, громад. і політ. діяч, дипломат *Західноукраїнської Народної Республіки*. Д-р права (1910). Н. в с. Добрачин (нині с. Добрячин Сокальського р-ну Львів. обл.). Навч. у Львів. та Віденському ун-тах. Працював адвокатом у містах *Рава-Руська* (від 1912) і *Бережани* (від 1914). Влітку 1914

мобілізований до австрійс. армії. В одному з боїв на Галицькому фронті (див. *Перша світова війна*) потрапив у рос. полон, перебував у таборі в м. Ташкент (нині столиця Узбекистану). Влітку 1917 (після *Лютневої революції 1917*) звільнився і прибув у *Київ*, де взяв участь у створенні Галицько-Буковинського к-ту допомоги жертвам війни й очолив його. У період *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського* працював секретарем *Українського національного союзу*.

За дорученням уряду ЗУНР 24 листопада 1918 разом із Л.*Цегельським* очолював дипломатичну місію на Великій Україні. 1 грудня у м. *Фастів* підписав з *Директорією Української Народної Республіки* Передвступний договір. У січні 1919 призначений послом УНР у Данії і виїхав у м. Копенгаген. Перебував на цій посаді до початку 1920. В еміграції керував (1921—22) орг-цією «Молода Україна». Повернувся до *Львова* 1923, працював адвокатом й одночасно очолював редакцію газ. «*Діло*».

Співзасн. *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) в липні 1925, обраний його першим головою (займав цю посаду до 1935). Під час *пацифікації* у вересні 1930 ув'язнений польс. властями, звільнений у липні 1931. Від 1935 — заст. голови УНДО, голова редколегії «Діла». 1928—35 — посол (депутат) сейму Польщі, керівник у ньому *Української парламентської репрезентації*. Після входження до Західної України військ Червоної армії (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі,* а також *Радянсько-польська війна 1939*) заарештований 28 вересня 1939 у м. Львів органами НКВС СРСР і невдовзі засуджений. Згідно з офіц. даними, влітку 1942 звільнений за амністією з ув'язнення в таборі і відправлений на заслання.

П. у м. Бухара (нині місто в Узбекистані).

Літ.: Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів у Львові. Львів, 1934; *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині. В кн.: Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961; *Гуцал П.* Українські правники Тернопільського краю. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Євген Йосипович (17.01.1870—21.11.1925) — правник, громад. і політ. діяч, дипломат. Д-р права. Н. в с. Качанівка (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.) Навч. в г-зії в *Тернополі*, на правничих ф-тах Львів. та Віденського ун-тів. Здобувши докторат, працював адвокатом у *Відні*. Брав активну участь у громад. й політ. житті *Галичини*. 1890 — один із засн. *Української радикальної партії* і творців її програми. 1892 був головою Всеслов'ян. студентського конгресу у *Відні*. Згодом в Укр. радикальній партії очолив групу т. зв. молодих, а після розколу партії вийшов з неї. У грудні 1899 взяв участь у створенні *Української національно-демократичної партії*, увійшов до її керівного органу — Нар. к-ту; до 1919 відігравав у партії помітну роль. Ред. і співред. газет «Будучність» (1899), *«Свобода»* (1902), *«Діло»* (1902—04, 1906). 1907 і 1911 обирався депутатом австрійс. парламенту. Під час *Першої світової війни* входив до *Головної української ради* (у травні 1915 реорганізована в *Загальну українську раду*), співробітничав із *Союзом визволення України*. За дорученням цих організацій працював у Німеччині в таборах для військовополонених українців — солдатів рос. армії, видав кілька брошур укр. і нім. мовами про Україну та боротьбу за її незалежність, зокрема «Листи з Німеччини» (1916).

У жовтні 1918 став членом віденської делегації Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*), у листопаді—грудні як посланник *Західноукраїнської Народної Республіки* перебував у Швейцарії. У січні 1919 призначений послом *Української Народної Республіки* в Берліні (Німеччина; від грудня 1919 — посол ЗУНР), 1920—23 очолював дипломатичну місію ЗУНР у Празі (*Чехословаччина*). Від березня 1923 проживав в австрійс. столиці і працював адвокатом.

П. у м. Відень.

Літ.: Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів у Львові. Львів, 1934; *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині. В кн.: Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961; *Волинець С.* Передвісники і творці Листопадового зриву: Західно-українські громадські і політичні діячі. Вінніпег, 1965; *Гуцал П.* Українські правники Тернопільського краю. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Омелянович (18.01.1850—30.01.1913) — бібліограф, письменник, журналіст. Н. в с. Берлоги (нині село Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Віденський ун-т. Від 1909 — голова бібліографічної комісії НТШ (див. *Наукове товариство імені Шевченка*). Спочатку був прибічником *москвофільства*, але згодом став відстоювати ідею самобутності укр. мови та літератури. Найголовніші праці: «Галицко-русская библиография XIX столетия» (т. 1—2, 1888—95), «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1—3, 1909—11), «Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1800» (1903), «Прикарпатська Русь в XIX вѣцѣ в життеписахъ и портрэтах ея дѣятелѣвъ...» (1896). Писав про історію укр. шкільництва в *Галичині* за Австрії й популярні істор. оповідання, останні — під псевд. Іван з Берліг.

П. у м. *Львів*.

Праці: Молитвослов для мірян. Львів, 1879; Дмитро Детко, рускій воевода перемиській: Историчне оповѣданье. Львів, 1882; Три побратимы або якъ поконали люде бѣду. Львів, 1893; Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського. Б/м, [1900]; Александр Барвѣнскій в исторіи культурного движения руского народа на Прикарпатю. Львів, 1901; Матеріали до історії народнього шкільництва в Галичині в рр. 1803—1821. В кн.: Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку та ін. Львів, 1902.

Літ.: *Гуменюк М.П.* Левицкий — выдающийся украинский библиограф XIX столетия. «Советская библиография», 1955, вып. 41; *Корнейчик І.І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період. Х., 1971; Іван Омелянович Левицький: Збірник наукових праць. Львів, 2002.

П.В. Голобуцький, Н.І. Мойсеєнко.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Кость Антонович (18.11.1859—12.11.1941) — держ. і громад. діяч, дійсний (1899) та почесний член *Наукового товариства імені Шевченка*, почесний член т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). Н. в м. *Тисмениця* в сім'ї священика. Навч. на юрид. ф-тах Віденського та Львів. ун-тів. Будучи студентом ун-ту, став одним з ініціаторів створення Кружка правничого — фактично першого професійного об'єднання укр. правників на західноукр. землях. Доповідь Л. «Про Руську правду», виголошена на засіданні гурт-

Є.Й. Левицький.

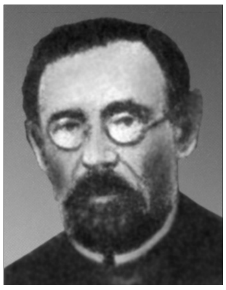

І.О. Левицький.

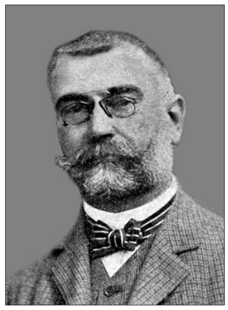

К.А. Левицький.

ка, була опубл. в ж. *«Зоря»* (1882). У гуртку була розпочата робота над виробленням укр. юрид. термінології, вона знайшла своє завершення у виданому Л. німецько-укр. юрид. словникові (1893). Після закінчення навчання відкрив адвокатську канцелярію у *Львові* й одним із перших став писати скарги і подання до суду *українською мовою.* Розпочав активну громад. діяльність у т-ві «Просвіта» виданням популярно-правових праць: «Про закон о товариствах і право збору» (1884), «Наша свобода або які ми маємо права» (1888), «Наш закон громадський або які ми маємо права і повинності в громаді» (1889), «Про польові пошкоди» (1893) та ін. Був ініціатором перетворення «Просвіти» з просвітнього т-ва на просвітньо-екон., автором її нового статуту (1890), брав участь у створенні низки ін. укр. громад. інституцій, зокрема: т-ва укр. ремісників «Зоря», першого на західноукр. землях споживчого кооперативу «Народна торгівля», Крайового союзу кредитового, Крайового союзу ревізійного. Був співзасн. і ред. першого україномовного юрид. періодичного вид. «Часопись правнича» (1899—1900).

Активно займався політ. діяльністю. Був співзасн. і секретарем політ. *Народної ради* у Львові, на її основі згодом утворилося Національно-демократ. (нар.) сторонництво (1899), потім перейменоване на *Українську національно-демократичну партію.* Входив до кер-ва партії, з часом очолив її. 1907 був обраний послом (депутатом) до австрійс. парламенту, очолював там *Український парламентський клуб.* 1908 обраний також послом до *Галицького крайового сейму*, очолював там Укр. сеймовий клуб.

З початком *Першої світової війни* став на чолі (1 серпня 1914) *Головної української ради* у Львові (вона була понадпарт. політ. представництвом галицьких українців), опісля — *Загальної української ради* у *Відні* (5 травня 1915) як репрезентацію всього укр. народу. 10 жовтня 1918 став головою галицької делегації створеної у Львові Укр. нац. Ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*), яка за відсутності президії на чолі з Є.*Петрушевичем*, що перебувала у Відні, підготувала та 1 листопада 1918 здійснила перебрання на себе всієї повноти влади на західноукр. землях. Після проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки* обраний Укр. нац. радою першим главою її уряду — *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки.* Після відставки став головою Комісії виборчої реформи в Укр. нац. раді в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). У серпні 1920 — уповноважений у справах преси і пропаганди, а від січня 1921 — уповноважений у закордонних справах в уряді Є.Петрушевича. Очолював укр. делегації на переговорах у Ризі (Латвія; 1920) та Женеві (Швейцарія; 1921, 1922).

Після повернення з еміграції до Львова (1924) був обраний членом ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання*, очолив Союз укр. адвокатів, заснував його друкований орган — ж. «Життя і право» (1928—39). Очолював Центробанк у Львові. У цей період видав праці: «Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. На підставі споминів і документів. У двох частинах» (Львів, 1926—27), «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. На підставі споминів і документів» (Львів, 1928), «Великий зрив (до історії української державності від вересня до листопада 1918 року. На підставі споминів та документів» (Львів, 1931), «Українські політики: Сильвети наших давніх і політичних діячів» (Львів, 1936).

З приходом рад. військ у *Західну Україну* на початку *Другої світової війни* був заарештований органами НКВС УРСР й утримувався в тюрмах Львова та *Москви* 20 місяців. Звільнений напередодні нападу Німеччини на СРСР. Повернувся до Львова. Після проголошення *Акта Тридцятого червня 1941* став головою Ради сеньйорів, що мала бути всеукр. понадпарт. представницьким органом. Невдовзі помер у м. Львів. Похований на Янівському цвинтарі.

Літ.: *Андрусяк Т.* Кость Левицький — адвокат, вчений, політик. «Республіканець» (Львів), 1993, № 7—8; *Андрухів І.* Кость Левицький: сторінки життя. Івано-Франківськ, 1995.

Т.Г. Андрусяк.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Михаїл (Михайло) (14(25).08.1774—14.01.1858) — діяч *Української греко-католицької церкви.* Н. в с. Ланчин (нині смт. Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.). 1790 закінчив Станіславську г-зію, згодом — теологічний ф-т Віденського ун-ту. Здобув наук. ступінь д-ра богослов'я. Від 1797 працював префектом Львів. духовної семі-

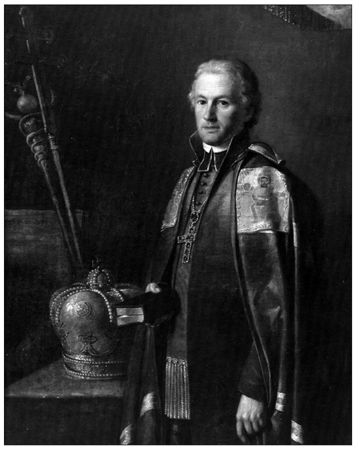

Митрополит Михаїл Левицький. Портрет роботи художника А. Рейхана.

нарії, пізніше — викладачем пасторального богослов'я у Львів. ун-ті. Від 1808 — канонік *Галицької греко-католицької митрополії у Львові*, з 1813 — єпископ Перемишльський. Всіляко сприяв заснуванню нар. (парохіяльних) шкіл і виданню для них підручників. Був учасником *Віденського конгресу 1814—1815.* 17 серпня 1815 австрійс. імп. Франц I Габсбург призначив його митрополитом Галицьким, а Папа Римський Пій VII затвердив (8 березня 1816) це рішення. Будучи митрополитом, підтримав спочатку створення освіт. Т-ва священиків у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща; 1816), а потім — дяковчительського ін-ту (1817). Разом з І.*Могильницьким* домагався запровадження в школах *Східної Галичини* викладання укр. мовою.

Опікувався Львів. ген. духовною семінарією, запобігав втягуванню її вихованців у вир політ. баталій, оберігав їх від політ. компрометацій та від можливих репресій з боку каральних органів, спрямовував їхню енергію на позитивну культурницьку працю. Поступово семінарія, будучи навч. закладам для духовенства,

набула також значення інституції, що активно сприяла нац. відродженню українців Галичини (виразником і символом цього процесу стала «Руська Трійця»).

Разом з тим, з огляду на місц. обставини (небажання польс. громадськості будь-що чути про визвол. війну укр. народу під проводом Б.*Хмельницького* та постійне підозрювання галицьких українців і греко-катол. духовенства в прихильності до Росії і православ'я), підтримав висновок льв. цензора про недоречність видання у світ рукопису альманаху «Руської Трійці» — «Зоря». На підставі цього висновку гол. управління цензури при Мін-ві внутр. справ у Відні відмовило (1 липня 1835) в дозволі на опублікування «Зорі». Тоді «Руська Трійця» в обхід львів. цензури опублікувала частину цих матеріалів у альманаху «Русалка Дністрова» в Угорщині в м. Буда. Це спричинило заборону в серпні 1837 «Русалки Дністрової». 1841 Л. виступив із протестом проти ліквідації рос. урядом унії на підрос. Холмщині. На поч. 1840-х рр. схвалив заснування в селах нових укр. нар. шкіл. Напередодні «Весни народів» підтримав своїм авторитетом заходи представників вищого духівництва і міщан Львова, об'єднаних навколо Ставропігійського ін-ту, щодо заснування т-ва «Галицько-руська матиця» для видання популярних книг для народу та друкування тижневика «Галицька пчола». Інформував органи влади про наявні у Львові зібрання документів до історії українців Галичини й рекомендував залучити для їх опрацювання історика Д.*Зубрицького*.

Від 1848 став примасом Галичини. Під час революції 1848—49 в Австрійс. імперії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) благословив створення *Головної руської ради*, підтримав її гол. програмну вимогу — поділ Галичини за етнічним принципом на дві провінції — укр. і польс., а також надання укр. (сх.) частині краю статусу національно-територіальної автономії, яка стала б гарантією вільного розвитку українців Австрійс. монархії.

У с. Унів (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.) брав участь у засіданнях місц. рус. ради й заохочував присутніх до праці над просвітою народу.

1856 став першим *кардиналом* УГКЦ.

В останні роки життя разом із Перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем сформулював осн. принципи засад мирного співжиття Римо- і Греко-катол. Церков, згодом ці напрацювання лягли в основу укладеної в Римі представниками цих обрядів т. зв. Конкордії про зрівняння в правах і мирне співжиття обох Церков у Галичині.

Похований у с. Унів.

Літ.: *Іриней Назарко.* Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590—1960). Рим, 1962; Галицькі митрополити. Львів, 1992; *Стеблій Ф.* Левицький Михайло. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Nabywaniec S.* Antoni Angełłowicz i Michał Lewicki, pierwsi greckokatoliccy Metropolici Halicko-Lwowscy «Resovia Sacra. Studia teologiczno-filozoficzne diecezji Rzeszowskiej», 1996, № 3.

Ф.І. Стеблій.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Модест Пилипович (криптоніми і псевдоніми — М.Л., М.П., Виборний Макогоненко, Дід Модест, М.Пилипович, М.Рогаль та ін.; 13(25). 07.1866—16.06.1932) — лікар, письменник, публіцист, перекладач-поліглот, мовознавець, педагог, композитор, дипломат, громад. і політ. діяч. Н. в с. Вихилівка (нині село Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї поміщика. Закінчив Кам'янець-Подільську г-зію (1884), історико-філол. (1888) та мед. ф-ти (1893) Київ. ун-ту, де зацікавився ідеями *народництва* та революційно-демократ. рухом. Від 1893 — земський лікар Ананьївського пов., потоваришував там з Є.*Чикаленком*; 1894—98 — повітовий лікар *Ковеля*, став другом і лікарем сім'ї П.*Косача*. Згодом — земський лікар у *Боярці*, тісно співпрацював з київ. Старою громадою (див. *Громади*). 1901 почав публікуватися в *«Киевской старине»*, від 1902 — у *«Літературно-науковому віснику»*. 1903 поклав на музику низку віршів Б.*Грінченка*, Лесі *Українки* та ін. (збірку заборонила цензура). Один із засн. *Української радикальної партії* (згодом — *Українська радикально-демократична партія*). Від 1905 — дир. фельдшерської школи і притулку для покинутих дітей у Києві, 1906 — член редколегії газ. *«Громадська думка»*, член *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (1906—09), видрукував за сприяння останнього кілька своїх мед. брошур. 1907 оприлюднив свій перший збірник оповідань. 1909—11 працював залізничним лікарем на ст. Радзивилів (нині в межах м. Радивилів); переправляв із-за кордону в Україну нелегальну літературу. Від 1912 мешкав у *Білій Церкві*, в березні 1917 очолив там місц. «Просвіту» (див. *Просвіти*). 1918 зайняв посаду гол. санітарного лікаря залізниць України, став дир. культурно-освіт. відділу мін-ва шляхів. Від січня 1919 — радник укр. дипломатичної місії в Греції, згодом — її голова. Від 1920 жив у *Відні*. Пізніше у Тарнові (нині м. Тарнув, Польща) був міністром здоров'я *Державного центру УНР на еміграції*. Керував туберкульозним санаторієм для вояків *Армії Української Народної Республіки* (Закопане, Польща). 1922—27 — лікар і викладач *Української господарської академії* в Подєбрадах (*Чехословаччина*). Від серпня 1927 — викладач укр. мови в г-зії *«Рідної школи»* (*Луцьк*). Земляки-сучасники називали його «батьком Волині».

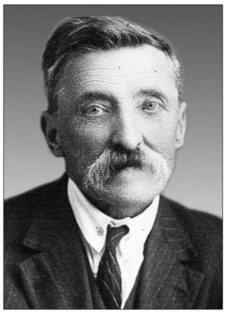

М.П. Левицький.

Автор соціально-психологічних оповідань, переважно із сел. життя та укр. визвол. змагань, п'єс, спогадів, мовознавчих розвідок; перекладач творів Еркмана-Шатріана, Р.Джованьйолі, Е.-Б.Сінклера, С.Лагерльоф, Е.Ожешко та ін. Неопублікованими лишилися його «Спогади лікаря» (1888—1929), роман «Перша руїна» з часів владимирського і суздальського кн. *Андрія Боголюбського*, переклади романів Г.*Сенкевича,* Б.Пруса та ін. Його оповідання «Законник» перекладено рос. мовою (1912), «Злочинниця» — угор. (1968).

П. у м. Луцьк.

В УРСР до 1960 його творчість замовчувалася.

1992 в Луцьку Л. споруджено пам'ятник.

Тв.: Дещо до справи про вкраїнську письменницьку мову. К., 1909; Дурисвіти: Пригоди з життя. К., 1911; Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови. К., 1913; Рідна мова. Біла Церква, 1917; Оповідання, т. 1. Черкаси, 1918; Шкільні товариші: Оповідання. Відень—К.,

О.І. Левицький.

1920; Землиця рідна [та інші оповідання]. Х., 1926; Тяжка дорога [та інші оповідання]. К., 1928; Оповідання. В кн.: Антологія українського оповідання, т. 2. К., 1960; Перша льгота. Львів, 1966; В кн.: Образки з життя: Оповідання. Новели. Нариси. Львів, 1989.

Літ.: *Грушевський О.* Сучасне українське письменство в його типових представниках: А.Кримський, Л.Яновська, М.Левицький. «Літературно-науковий вісник», 1908, т. 43, кн. 8; *Крушельницький А.В.* Літературно-критичні нариси. Станіслав, 1908; *Грушевський О.* З сучасної української літератури: Начерки і характеристики. К., 1909; *Єфремов С.* Історія українського письменства. К., 1910; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; Модест Левицький: Некролог. «Літературно-науковий вістник», 1932, т. 109; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901—1914). Вінніпег, 1949 (Те ж. К., 2007); Спогади про Модеста Левицького: В.Левицький — син про свого батька. Вінніпег, 1967; *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: Хроніка життя і творчості. Нью-Йорк, 1970; *Винниченко В.* Щоденник, т. 2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1983; *Пундій П.* Українські лікарі: Біобібліографічний довідник, кн. 1. Львів—Чикаго, 1994; *Онуфрійчук М.* Рідне, лагідне, щедре слово. «Світязь», 1996, № 4; *Покальчук Ю.* «Добром нагріте серце...» «Слово і час», 1996, № 7; *Сидоренко Н.* М.П. Левицький. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 6. Львів, 1996; *Сташенко Н.* Із книги життя Модеста Левицького. «Науковий вісник Волинського державного університету. Філологічні науки (слов'янська філологія)», 1997, № 12; *Сваричевський А.* Лікар і письменник. «Літературна громада», 1998, № 2 (квітень—травень); *Болабольченко А.* Три долі: Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський: Біографічні нариси. К., 1999; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.) в особах. К., 2000; *Левчанівська І.О.* «Згадалось мені...» Луцьк, 2001; *Чикаленко Є.* Твори, т. 1. Спогади (1861—1907). К., 2003; *Шишов І.* Суто український письменник. «Провісник», 2004, № 3; Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919—1920 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006; Кучеренко О. Волинь у житті українського письменника, педагога і громадського ліяча М.П. Левицького. В кн.: Волинь у житті та творчості письменників. Луцьк, 2007; *Москалюк В.* Видатні постаті краю. В кн.: Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Полісся. Луцьк, 2008; *Леся Петлюра.* Народе мій, улюблений... К., 2009; *Пшеничний М.* Дві «Ніобеї» або перо золотого жар-птаха. В кн.: Історико-культурна спадщина Дубна. Дубно, 2008.

Г.П. Герасимова.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Орест Іванович (псевд. Маяченець; 13(25).12. 1848—09.05.1922) — історик, правознавець, архівіст, археограф, белетрист. Академік УАН (1918; від 1921 — ВУАН; нині *Національна академія наук України*). Н. в с. Маячка Кобеляцького пов. (нині село Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї диякона (батько походив з козацько-старшинського роду Носів-Левицьких; прадідом Л. був Г.*Левицький-Ніс*). 1857—59 навчався в початковій приватній школі, 1859—69 — у Полтав. духовному уч-щі й семінарії. Потому рік працював домашнім учителем у с. Веприк (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.), 1870 поступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту., невдовзі перевівся на історико-філол. ф-т. Його істор. погляди склалися під впливом ідей народництва (див. *Народницький напрям в українській історіографії*). Наук. діяльність розпочав ще в студентські роки під керівництвом В.*Антоновича.* 1874 закінчив ун т. Першим дослідженням стала дипломна праця «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине 17 века». Від 1874 (і до 1921) займав посаду відп. секретаря Тимчасової комісії з розбору давніх актів у Києві (див. *Київська археографічна комісія*), був її першим історіографом. Водночас працював (до 1906, за ін. джерелами — 1909) викладачем рос. мови і письменства в 4-й Київ. г-зії та викладачем географії в муз. уч-щі (1876—77), а також пом. зав. Центр. архіву в Києві (1879—87). 1896 нагороджений орденом св. Володимира.

Був членом Київ. громади (див. *Громади*), дійсним членом-співробітником *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* (від 1876), дійсним членом (від 1878), членом ради (1885—1902) та заст. голови (1902—05) *Історичного товариства Нестора-літописця*, дійсним членом Київ. юрид. т-ва (відділ звичаєвого права; від 1881) і *Наукового товариства імені Шевченка у Львові* (від 1911), членом *Українського наукового товариства в Києві* (1907—14), почесним членом *Полтавської губернської вченої архівної комісії* (від 1906) та Полтав. церковно-історико-археол. к-ту (від 1906).

Після революційних подій 1917 очолював громадські і держ. комісії з питань укр. правничої термінології.

Від 1918 був членом Комітету для охорони пам'яток історії та мист-ва.

У листопаді 1918 включений до складу перших фундаторів (академіків) УАН. В академії посів кафедру звичаєвого права України. Був секретарем (з 1918) і головою (з 1920) Соціально-екон. відділу. Очолював *Комісію ВУАН для виучування звичаєвого права України*, а також Правничо-термінологічну комісію. Входив до кладу Комісії для виучування історії західнорус. і укр. права.

Від грудня 1919 — в. о. Президента УАН—ВУАН.

Від 1921 — голова правничого т-ва при ВУАН.

У березні 1922 став Президентом ВУАН.

Загалом написав більше 200 наук. праць з правознавства й історії України 16—19 ст. У центрі його наук. інтересів були: родинне право, *звичаєве право*, побут, сімейні відносини, правове становище укр. жінки в 16—17 ст., історія укр. церкви, селянства й судочинства. Значну увагу приділяв становищу селян і рядових козаків, їх визискові козац. старшиною, а також нац., екон. та реліг. гнобленню укр. народу в *Правобережній Україні* в 2-й пол. 17—18 ст.

Працював у галузі *археографії.* Готував наук. видання літописів, істор. творів, актових матеріалів *«Архива Юго-Западной России»*, писав до них вступні статті, текстологічні примітки та наук. коментарі (зокрема, 1909 видав збірку актів з сімейного права та сімейного побуту, додав до неї свій нарис про особливості сімейного побуту в Пд.-Зх. Росії 16—17 ст.).

Власний архів, колекцію істор. документів і свою б-ку 1921 передав до ВУАН (нині зберігаються в Ін-ті рукопису Нац. б-ки України ім. В.Вернадського НАН України; особовий архів Л. загалом містить 162 одиниці зберігання).

П. на станції Драбів (нині с-ще міськ. типу Черкас. обл.), похований у с. Митлашівка, по-

близу Драбова (нині село Драбівського р-ну Черкас. обл.).

Праці: Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. К., 1875; Опыт исследования о летописи Самовидца. В кн.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878; О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI—XVII веках. «Русская старина», 1880, № 11; Южно-русские архиереи XVI—XVII веков. «Киевская старина», 1882, № 1; Богдан Хмельницкий: Биографический очерк. В кн.: «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах», вып. 1. К., 1883; Внутреннее состояние Западно-Русской церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI ст. и уния. К., 1884; Кирилл Терлецкий, епископ Луцкий и Острожский: Историко-биографический очерк с его портретом. В кн.: Памятники русской старины в Западных губерниях. Вып. 8: Холмская Русь. Б/м, 1885; Ипатий Потий. Киевский униатский митрополит: Историко-биографический очерк с его портретом. Там само; Очерки старинного быта Волыни и Украины. К., 1891; Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславовичем. К.—Владимиро-Волынский, 1892; Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). Историческая записка о ее деятельности. К., 1893; Южно-русская женщина в XVI—XVIII вв.: В кн.: Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. К., 1900; Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. К., 1902; О положении крестьян в Юго-Западном крае во 2-й четверти XIX в. «Киевская старина», 1906, № 7/8; Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. К., 1909; По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї пол. 17 віку. Х., 1930.

Бібліогр.: *Сімзен-Сичевський О.М.* Список праць академіка О.І.Левицького в хронологічному порядку. В кн.: «Записки соціально-економічного відділу УАН», т. 1. К., 1923; *Мокляк В.О.* Орест Левицький (1848—1922): Бібліографічний покажчик. Полтава, 1993.

Літ.: *Василенко М.П.* Академік Орест Іванович Левицький. «Записки соціально-економічного відділу УАН», т. 1. К., 1923 (Окрема відбитка. — К., 1925); *Грушевський М.* Левицький Орест Іванович. «Україна», 1924, кн. 1—2; *Москвич Л.Г., Сторчак А.І.* Видатний історик, археограф, архівіст (До 120-річчя від дня народження О.І.Левицького). «УІЖ», 1968, № 12; *Москвич Л.Г.* Творчий шлях О.І.Левицького. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1971, вип. 4; *Сарбей В.Г., Москвич Л.Г.* О.І.Левицький — президент Української академії наук («Білі плями» в історії Академії наук. 1918—1922 рр.). «УІЖ», 1989, № 5; *Мокляк В.* Зв'язки О.І.Левицького з Полтавською вченою архівною комісією. В кн.: Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Полтава, 1993; *Баран Є.М.* Художня проза Ореста Левицького. «Київська старовина», 1997, № 5; *Москвич Л.Г., Сарбей В.Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848—1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. К., 1998; *Терещенко К.П.* Левицький Орест Іванович. Особові архівні фонди Інституту рукопису. К., 2002; *Москвич Л.Г.* Орест Левицький. «Історіографічні дослідження в Україні», вип. 12, К., 2003; *Усенко І.Б.* Левицький Орест Іванович. В кн.: Антологія української юридичної думки. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. К., 2003.

Н.О. Герасименко.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Панфил (Парфеній) — див. Парфеній Левицький.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ-НІС Григорій Кирилович (бл. 1697—19(08).05.1769) — гравер, представник *бароко*, з його творчістю пов'язані найвищі здобутки укр. естампа 18 ст. Батько Д.*Левицького*. Н. в с. Маячка (нині село Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї священика. Походив зі старовинного козац. роду Носів. Перші мистецькі навички отримав у рідному селі, 1709 надовго залишив свою малу батьківщину. Навч., імовірно, у Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*), удосконалював майстерність гравера у Вроцлаві (нині місто в Польщі). Серед його творів вроцлавського періоду (більшість з них загинула під час *Другої світової війни*) — книжкові гравюри, зображення архіт. пам'яток Силезії (істор. слов'ян. область у верхній і середній течії р. Одер), портрети істор. діячів, місц. жителів (портрет Адама Квазіуса, 1729). Від поч. 1730-х рр. його діяльність була пов'язана з Київ. академією та *Києво-Печерською друкарнею*. Бл. 1741 став священиком церкви в рідному селі, але продовжував жити і працювати в *Києві*. Із 40 відомих мідьоритів, створених ним в Україні, — 17 станкових, решта — книжкові ілюстрації.

У своїй творчості намагався переосмислити традиційні сюжети. Панегіричні гравюри, виконані ним на честь лаврських архімандритів Романа (Копи; не пізніше 1736) та Іларіона (Негребецького; 1738) і митрополита Київського Рафаїла (*Заборовського*), позначені декоративною пишністю, монументальністю, героїзацією образів й оцінюються нині як вищі досягнення в галузі цього жанру.

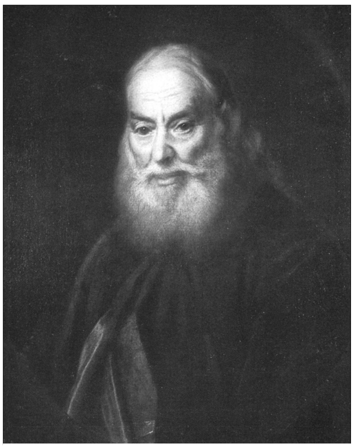

Г.К. Левицький-Ніс. Портрет роботи художника Д. Левицького. 1779. Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї (Москва, РФ).

Левицький-Ніс Г.К. Апостол Петро. Гравюра до книги «Діяння апостолів». Друкарня Києво-Печерської лаври. 1738.

1737 оздобив гравюрами кишенькові лаврські вид. «Євангеліє» й «Діяння та послання святих апостолів». Виконав цикл гравюр до книги префекта Київ.

Тетрахалк Левкона II. 240—230 рр. до н. е. Аверс і реверс.

М.З. Левченко.

академії Мануїла (*Козачинського*) «Філософія Арістотелева» на честь О.Г.*Розумовського* (1745, Львів), великі аркушеві гравюри до «Апостола» (1752, 1757).

Сприяв жанровому збагаченню укр. гравюри — розвитку портрета, побутового, істор. та пейзажного жанрів. Займався літ. діяльністю, написав, зокрема, передмову до видання «Євангелія» 1737. Виготовив першу (з відомих нині в Україні) театральну афішу.

П. у с. Маячка.

Літ.: *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв. СПб., 1895; *Ладыженко К.* [*Широцкий К.В.*] Жизнь и деятельность Григория Кирилловича Левицкого. «Искусство в Южной России», 1914, № 5—6; *Модзалевський В.* До біографії українського штихаря Григорія Левицького. В кн.: Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства, вип. 1. К., 1921; *Попов П.М.* Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; *Його ж.* Матеріали до словника українських граверів: Додаток 1. К., 1927; *Січинський В.* Григорій Левицький. Львів, 1937; *Турченко Ю.Я.* Український естамп. К., 1964; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; *Фоменко В.М.* Каталог ілюстрацій Г.К. Левицького (близько 1697 — 1769) до українських видань (До 200-річчя з дня смерті). В кн.: Українське мистецтвознавство, вип. 3. К., 1969; *Його ж.* Григорій Левицький і українська гравюра. К., 1976; *Білецький П.О.* Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть. К., 1981; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982; *Логвин Г.Н.* З глибин: Гравюри українських стародруків XVI—XVIII ст. К., 1990.

Н.Г. Ковпаненко.

ЛЕВКЕ́ (грец. Λευχή — Білий) — давньогрец. назва одного з островів у Чорному морі, що нині відомий як *Зміїний* (розташов. неподалік гирла *Дунаю*). Згадується в творах Арктіна, Алкея, Піндара, Флавія *Арріана* та ін. антич. авторів. Тут знаходилося святилище героя Троянської війни Ахілла, покровителя мореплавців і купців, та його дружини Іфігенії. Вважалося найвизначнішим святилищем Ахілла та Іфігенії в Причорномор'ї. Жоден корабель, що пропливав біля острова, не обминав його. Постійно мешкали на острові лише служителі культу Ахілла та Іфігенії. Із 7 ст. до н. е. тут існувало святилище з храмом і вівтарем. Від 6 ст. до н. е. святилище перебувало під протекторатом *Ольвії.* Занепало в 1-й пол. 1 ст., але існувало до 3—4 ст., з 2—3 ст. було під протекторатом м. Томи (нині м. Констанца, Румунія).

Острів досліджувався Н.Критським (1-ша пол. 19 ст.), Г.Келером (плани залишків; 1-ша пол. 19 ст.), М.*Мурзакевичем* (1841), Н.Пятишевою (1964), С.Булатович (1968), С.Охотніковим та А.Островерховим (від 1988). Тут знайдено чимало присвят, теракот, монет, якорів. Ні самі будівлі, ні їхні рештки до нашого часу не збереглися.

Літ.: *Толстой И.* Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918; *Островерхов А., Охотников С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). К., 1993.

Н.О. Лейпунська.

ЛЕВКО́Н I (390—349 до н. е.) — правитель *Боспорського царства.* Успадкував владу після смерті батька — Сатира I. Запровадив низку реформ, зокрема, створив греко-варварську монархію з деякими демократ. елементами. За його правління площа д-ви мала прибл. 5 тис. км^2. На той час це була 2-га (після Сиракуз — давньогрец. полісу на пд. сх. о-ва Сицилія) за розмірами д-ва антич. світу. У написах іменувався *архонтом* Боспору і Феодосії, басилевсом (царем; див. *Басилей*) синдів, торетів, дандаріїв, псессів. Підтримував мирні відносини зі скіф. вождями (див. *Скіфи*), до яких з Боспору надходила численна кількість дорогоцінних витворів мист-ва. Мав добре організоване наймане військо, в якому гол. місце посідали скіф. вершники-лучники. Провів грошову реформу, розширив торгівлю зерном з Афінами (нині столиця Греції). Афіняни надали йому і трьом його синам громадянські права й різні привілеї, на акрополі та в порту Пірей (нині частина Великих Афін, Греція) на його честь були встановлені пам'ятники й стели з почесними декретами. За його правління міста *Боспору Кімерійського* й *Феодосія* досягли високого екон. і культ. розвитку.

Літ.: Давня історія України, т. 2. К., 1998.

А.С. Русяєва.

ЛЕВКО́Н II — правитель (бл. 240—225 до н. е.) *Боспорського царства.* Служив жерцем Аполлона Лікаря. Відзначився енергійною діяльністю, спрямованою на подолання фінансової кризи. Випустив царську серію монет (уперше в Боспорському царстві) з власним іменем і титулом «басилевс» (див. *Басилей*) та воєн. символікою, що вказувала на його перемоги.

Літ.: Давня історія України, т. 2, ч. 3. К., 1998; *Анохин В.А.* История Боспора Киммерийского. К., 1999.

А.С. Русяєва.

ЛЕВКО́ПОЛЬ — назва 1784—87 м. *Старий Крим.*

ЛЕ́ВЧЕНКО Микола Захарович (1903—1934) — історик, етнограф, літературознавець. Н. в м. *Київ.* Закінчив 2-гу Київ. класичну г-зію (1920), істор. від-ня Київ. ін-ту нар. освіти (1923). Також навч. в Київ. археол. ін-ті (1921) та одночасно працював бібліотекарем у Всенар. б-ці України (нині *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*). 1923—29 займав посади зав. друкарні ВУАН (ВУАН — нині *Національна академія наук України*) і наук. секретаря канцелярії Історично-філол. кафедри ВУАН (був секретарем у акад. А.*Кримського*; останній з часом усиновив його). Від 1924 — постійний позаштатний співробітник Кабінету арабо-іранської філології, з 1928 — дійсний член *Етнографічної комісії ВУАН* і Діалектологічної комісії ВУАН, наук. консультант *Кабінету вивчування Поділля у Вінниці.*

Заарештований 1929 у справі «Спілки визволення України» (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*). Під час слідства, аби врятувати від арешту свого названого батька — А.Кримського, визнав себе винним у надуманих звинуваченнях і був засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував у Біломорбалттаборі в Карелії, там психічно захворів і 1934 був звільнений. Повернувшись до Києва, невдовзі покінчив життя самогубством.

Реабілітований 1973.

Праці: З поля фольклористики та етнографії: Статті та записи, вип. 1—2. К., 1927—28; Казки й оповідання з Поділля: в записах 1850—1860 рр., вип. 1—2. К., 1928.

Літ.: *Циганкова Е.* Свідчення-спомини М.Левченка. «Вісник Національної академії наук України», 1996, № 3/4; *Її ж.* Маловідомий сюжет з академічного життя. Там само; А.Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук: Вибране листування. К., 1997; *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999; *Верба І.В.* Життєвий і творчий шлях Наталії Полонської-Василенко (1884—1973). Ніжин, 2008.

І.В. Верба.

ЛЕ́ВЧЕНКО Митрофан Васильович (05.12.1890—22.01.1955) — рос. історик-візантиніст, професор (1938), д-р істор. н. (1941). Н. в м. Суджа (нині місто Курської обл., РФ). 1915 закінчив у *Ніжині* історико-філол. ін-т. Опісля вчився в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). 1939 започаткував у Ленінгр. від-ні Ін-ту історії АН СРСР діяльність групи візантиністів, 1940—44 очолював це від-ня. Організував кафедру візантиністики в Ленінгр. ун-ті (нині *Петербурзький університет*) й завідував нею протягом 1944—50. Йому належить перший рад. підручник «Історія Візантії: Короткий нарис» (М.—Л., 1940). Наук. інтереси Л. були зосереджені переважно в площині соціально-екон. історії *Візантії* перших століть її існування. Особливу увагу приділяв дослідженню відносин Візантійської імперії з *Київською Руссю*, результати цих студій узагальнив у праці «Нариси з історії русько-візантійських відносин» (1956; з часом вона не втратила свого наук. значення).

Літ.: *Лебедев Н.С.* Список трудов М.В. Левченко. «Византийский временник», 1956, т. 8; *Курбатов Г.Л.* М.В. Левченко и византиноведение в Ленинградском университете. В кн.: Очерки по истории Ленинградского университета, т. 1. Л., 1962.

М.Ф. Котляр.

ЛЕ́ВЧЕНКО Михайло Михайлович (псевдоніми — Лучинський Богуслав, Лучинський Болеслав, Незначний Борис; 1830 — 9.10.1891) — лексикограф і етнограф. Н. в м. *Київ*. Отримавши освіту, прагнув поширювати знання серед своїх земляків, які через матеріальну скруту були обмежені в можливостях вчитися. У зв'язку з цим писав, що «людям, пользующимся материальною обеспеченностью и, вследствие того, имевшим возможность получить какое-нибудь образование, предстоит святой долг помочь своим землякам в этом благородном стремлении». У липні 1861 в ж. «Основа» опублікував коротку статтю «Заметка о русинской терминологии», присвячену постановці питання про розробку наук. термінології на основі народної — загальнодоступної — мови, в т. ч. укр. наук. термінології на основі укр. нар. мови. У ній висловив тезу, що оскільки новітня (на відміну від середньовічної) «наука делается общим достоянием, поэтому и термины научные должны быть общепонятны». На його думку, «термины научные следует составлять в духе народного языка, так, чтобы впоследствии они могли быть приняты самим народом». Наприкінці цієї статті додав короткий словник (більше 100 слів), створений саме в такому дусі (в ньому пропонувалося, зокрема, термін «арифметика» замінити терміном «щотниця», «алгебра» — «німа щотниця, або німощот», «аллегория» — «инослов» і т. д.). 1874 оприлюднив у Києві працю «Опыт русско-украинского словаря» (це був перший російсько-укр. словник, реєстр якого містив понад 7500 рос. і бл. 9000 укр. слів; тривалий час він був єдиним підручником укр. лексики і, за характеристикою А.*Кримського*, «відслужив велику службу українцям»). До укр. частини цього словника увійшли переважно пд.-сх. наріччя та слова з творів укр. письменників. Окремими реєстрами виділені «Личные имена южноруссов» та «Географические имена». 1875 у 5-му томі «Записок Юго-Западного отделения императорского Русского географического общества» побачила світ його розвідка «Кілька даних про житла та їжу південнорусів». Написав і опублікував низку ін. етногр. праць.

П. у м. Київ.

Літ.: *Москаленко А.А.* Нарис історії української лексикографії. К., 1961; *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії. К., 1963.

За: Дзендзелівський Й.О. Левченко М.М. В кн.: Українська мова. Енциклопедія. К., 2000.

ЛЕ́ВЧЕНКО Петро Олексійович (11.07.1856—27.01.1917) — живописець, пейзажист і рисувальник. Н. в м. *Харків* у незаможній купецькій родині. Навч. в 2-й Харків. г-зії (у той час малювання там викладав худож. і педагог Д.Безперчий). Од 1878 до 1883 — вільний слухач петерб. Академії мист-в. Його учителями були М.Клодт та В.*Орловський*. Художні смаки сформувалися під ідейно-естетичним впливом передвижників. Через хворобу й нестатки не закінчив навчання. Починаючи від 1886 і протягом 18 років активно брав участь у заходах Т-ва пересувних худож. виставок. Викладацьку роботу розпочав у Харків. рисувальній школі М.Раєвської-Іванової.

Розквіт його творчості припадає на 1890 — початок 20 ст. Сюжетами для своїх полотен обирав глухі куточки сіл та провінційних міст. Типовими для картин Л. були назви: «Глибока осінь», «Відлига», «Глухомань. Село взимку» (1903), «Стара хата», «Блакитна хата», «Опівдні хата», «Український пейзаж», «Серед зелені» та ін. Його пейзажі позначені виразним соціальним спрямуванням. Був також майстром інтер'єрного жанру («Інтер'єр з лампою», «Куточок майстерні», «Вітальня», «На кухні», «На веранді», «Натхнення», «Інтер'єр з роялем» та ін.). Його інтер'єрний цикл, на думку критиків, став унікальним явищем в укр. живописі того часу.

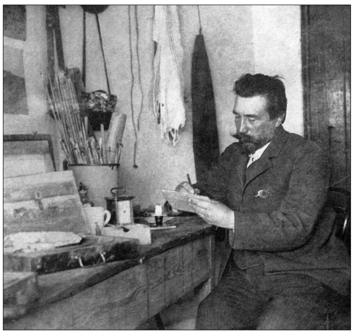

П.О. Левченко в майстерні. 1910.

Левченко П. Вітряки.

П. у м. Харків.

Літ.: *Дюженко Ю.* Петро Олексійович Левченко. Нарис про життя і творчість. К., 1958; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX ст. К.—Одеса, 1990; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.І. Лазанська.

Т.В. Левчук.

ЛЕВЧУ́К Тимофій Васильович (19(06).01.1912—14.12.1998) — кінорежисер, педагог. Професор (1970). Нар. арт. СРСР (1972). Н. в с. Бистріївка (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.). 1934 закінчив Київ. кіноін-т і з цього ж року почав працювати на Київ. кіностудії худож. фільмів (нині *Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка*). 1941—45 — учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу*. По війні вернувся на Київ. кіностудію худож. фільмів. Дебютував науково-популярною стрічкою «Зоря над Карпатами» (1949). Зняв документальні фільми «Київ» (1950), «М.В. Гоголь» (1951) та ін. Екранізував п'єси О.Корнійчука «В степах України» (1952), «Калиновий гай» (1953). Поставив фільми: «Полум'я гніву» (1955), «Іван Франко» (1956), «Киянка» (1—2 серії, 1958—59), «Нащадки» (3 серії, 1960), «Два роки над прірвою» (1967), «Помилка Оноре де Бальзака» (1969), «Родина Коцюбинських» (1971), «Довга дорога і короткий день» (1972), «Дума про Ковпака» (3 серії, 1974—78; Золота медаль ім. О.Довженка, 1979), «Від Бугу до Вісли» (1980); «Ми звинувачуємо» (1985), «І в звуках пам'ять відгукнеться» (1986), «Війна» (1989—90, 6 серій, у співавт. з Г.Кохановим).

Створив перший укр. широкоформатний фільм «Закон Антарктиди» (1963). Від 1960 викладав у Київ. театральному ін-ті ім. Карпенка-Карого. 1963—87 — 1-й секретар правління Спілки кінематографістів України, від 1965 — секретар правління Спілки кінематографістів СРСР. Депутат ВР УРСР 6—10-го скликань.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971; за кінострічку «Родина Коцюбинських»). Нагороджений 2-ма орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

П. у м. Київ.

Тв.: С любовью к зрителю. М., 1974; Кинорежиссура. К., 1980 (у співавт.); Люди и фильмы: Записки кинорежиссера. К., 1984; «Тому, що люблю»: Спогади кінорежисера. К., 1987.

Літ.: Про Тимофія Левчука: Збірник статей, нарисів, інтерв'ю. К., 1982; *Жукова А., Журов Г.* Кинематографическая жизнь столицы советской Украины. К., 1983; Кино: Энциклопедический словарь. М., 1986; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Г.С. Брега.

О.І. Левшин.

ЛЕ́ВШИН Олексій Іраклієвич (1799—1879) — держ. діяч і письменник. Походив з обрусілого нім. роду Левенштейнів. Випускник Харків. ун-ту. 1820 вступив на службу до азіатського департаменту і протягом 2-х років збирав у Оренбурзькому краї відомості про киргиз-кайсацькі орди. Потому займав посаду дир. Департаменту с.-г. та одночасно був головою вченого к-ту Мін-ва держ. маєтностей. 1831—37 — градоначальник *Одеси*. 1854—59 — товариш (заст.) міністра внутр. справ. Під час підготовки до сел. реформи склав доповідь імп. *Олександру II* (16 липня 1857), в ній обстоював необхідність збереження права власності на землю за *поміщиками* і поступовості самої реформи. Брав участь у складанні проекту реформи. Боячися сел. збурень, противився публікації отриманого віленським військ., гродненським, мінським і ковенським генерал-губернатором В.Назімовим імператорського рескрипту на цей проект (лат. rescriptum — належний до оприлюднення акт монарха, надісланий на ім'я певної службової особи) від 20 листопада 1857, який фактично поклав початок *селянської реформи 1861*. Останні роки життя був членом Держ. ради Рос. імперії, членом Петерб. АН та багатьох наук. т-в.

Написав низку досліджень з питань госп., побутового та громад. життя уральських козаків і киргиз-кайсаків (казахів), залишив «Письма из Малороссии» (1816 надруковані спочатку в ж. «*Украинский вестник*», а потім — окремим виданням у Харкові). Висловив думку, що невдовзі «генії тутешньої країни» (Малоросії) звернуть увагу на рідну мову й розвинуть її, і «тоді малоросіяни в славі вчених творів своїх будуть змагатися з найосвіченішими народами Європи». Характеризуючи духовність укр. селян, він наголошував на їхній набожності, любові до Батьківщини, войовничості, чистоті звичаїв, розвинутості в них почуття власності й пов'язану з цим відсутність у селах крадіжок.

Тв.: Письма из Малороссии. Х., 1816; Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. СПб., 1823; Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832 (франц. пер. — Париж, 1840); Прогулки русского в Помпеи. СПб., 1843; Достопамятные минуты моей жизни. «Русский архив», 1885, т. 8.

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. Львів, 1991; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К., 1993.

П.В. Голобуцький.

«ЛЕГА́ЛЬНИЙ МАРКСИ́ЗМ» — ідейно-політ. течія в *Російській імперії*. Виникла в середовищі інтелігенції в ході обговорення питань, пов'язаних з осмисленням поступу *капіталізму*, а також критики доктрини *народництва* на ґрунті окремих філос., суспільно-політ. і екон. ідей марксизму. Означення цієї течії як особливого різновиду марксизму — «легального» — було зумовлене гол. чин. тим, що її представники, на відміну від представників радикального революц. крила послідовників екон. вчення К.*Маркса*, в тогочасних рос. умовах могли друкуватися і друкувалися в легальній пресі («Новое слово», «Начало», «Научное обозрение», «Жизнь», «Вопросы философии и психологии», «Русская мысль» та ін.). До кола таких літераторів з-поміж відомих діячів і мислителів зараховували: П.Струве (1870—1944) — співавтора Маніфесту I з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, М.Водовозова (1870—96) — випускника юрид. ф-ту Дерптського ун-ту, М.*Туган-Барановського* — приват-доцента Петерб. ун-ту, М.*Бердяєва* (у ті роки студента юрид. ф-ту Київ. ун-ту), С.*Булгакова* — професора Київ. політех. ін-ту, Б.*Кістяківського* — правника і соціолога (у ті роки слухача Берлінського університету).

У розвиткові «Л.м.» історики виділяють два періоди: перший з них припадає на 1-шу пол. 1890-х рр. — тоді провідні представни-

ки цієї течії намагалися прищепити марксизмові кантівський критицизм (див. І.*Кант*); другий — на кін. 19 — поч. 20 ст. — тоді колишні «легальні марксисти» стали розвивати принципи ідеалістичної філософії, помітно зблизилися у своїх поглядах з бернштейніанством, з австрійською школою економіки, з поглядами міністра фінансів імперії Габсбургів Ейгена Бьом-Баверка (1851—1914) та нім. соціолога, творця теорії аналізу соціальної взаємодії проф. Г.Зіммеля (1858—1918).

Як заявляли самі «легальні» марксисти (це стосується їхніх висловлювань у роки першого «марксистського» періоду), вони брали з учення К.Маркса лише «справді наукові» елементи (одним з яких був, зокрема, постулат про те, що соціалізм є «кінцевим суспільним ідеалом») і відкидали його «бланкістський» (див. *Бланкізм*), революц. бік, особливо ідею *диктатури пролетаріату*. Разом з тим вони відстоювали необхідність поступового вдосконалення капіталізму, надання йому форми цивілізованого «безперервного процесу соціальних перетворень».

Програмним твором «Л.м.» стала книга П.Струве «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії» (1894), де розвінчувалися *народники* як захисники дрібного вир-ва й вітався капіталізм, до якого автор закликав «піти на виучку». З позицій еволюціонізму П.Струве розглядав проблему взаємин *класів суспільних* і *партій політичних*, а універсальною формою вирішення суперечностей між класами і між партіями вважав компроміс: на його думку, «розвиток демократії є вищою школою компромісу».

М.Туган-Барановський не раз висловлював свою незгоду з висновками К.Маркса щодо тенденції зубожіння пролетаріату й, посилаючись на реальні факти та аналізуючи й узагальнюючи їх на основі марксистської методології, доводив, що рівень життя робітників у розвинених капіталіст. країнах неухильно підвищується і що в кінцевому підсумку робітники цих країн мають користь з успіхів капіталіст. пром-сті. У праці «Російська фабрика в минулому й сучасному» (1898) обґрунтував положення про фундаментальний характер дії екон. законів і у зв'язку з цим наголошував на неминучості розвитку економік усіх країн світу, у т. ч. Росії, шляхом створення в них капіталіст. ринку і конкуренції, запровадження тех. реорганізації вир-ва, формування нових соціальних груп і класів, передусім підприємців та робітників. У деяких полемічних статтях запропонував оригінальну класифікацію соціаліст. й комуніст. доктрини: «державний соціалізм» школи К.-А.Сен-Сімона та його послідовників, «синдикальний соціалізм» Л.Блана й Ф.Лассаля, «комунальний» чи «кооперативний» соціалізм Р.Оуена й Ш.Фур'є, «анархічний соціалізм» П.-Ж.Прудона і кн. П.*Кропоткіна*. Щоб послабити неприйнятні з позиції філософії свободи висновки, які випливали із зазначених учень, перш за все, про неминучість у процесі розвитку капіталізму надмірної регламентації діяльності особистості й обмеження її свободи, М.Туган-Барановський вказував на необхідність розвитку приватного й кооперативного підприємництва, поєднання великого та дрібного вир-ва, звільнення вир-ва від жорсткої держ. опіки, громад. самоврядування в трудових асоціаціях, розподілу за працею. Водночас він вказував на те, що оскільки приватна власність і здорова конкуренція здатні постійно стимулювати людей до технологічного оновлення й удосконалення організації вир-ва, то це дає змогу розширювати можливості задоволення матеріальних і духовних потреб більшості членів сусп-ва, гармонізувати взаємини між ними, врешті-решт, ліквідувати експлуатацію людини людиною, що породжує й закріплює соціальну нерівність та антагонізм інтересів.

Зважаючи на те, що «легальні марксисти» виступали проти рос. *самодержавства*, за демократ. права й свободи, а в підцензурній пресі популяризували деякі положення екон. теорії К.Маркса, ортодоксальні марксисти на чолі з В.*Леніним* пішли з ними на тимчасову угоду. Завдяки цьому «союзові» соціал-демократи отримали доступ до легальних журналів «Новое слово», «Научное обозрение» й «Начало», що видавалися в *Санкт-Петербурзі* «легальними марксистами», і досить швидко сформували в середовищі інтелігентів думку про неспроможність екон. та соціально-філос. ідей народництва зарадити поступові Росії. 1895 був виданий збірник статей «Матеріали до характеристики нашого господарського розвитку», у підготовці якого взяли участь соціал-демократи й «легальні марксисти».

П.Б. Струве.

Проте вже невдовзі В.Ленін і Г.*Плеханов* активізували критику «легальних марксистів» як ідеологів ліберальної буржуазії. У полемічному запалі Г.Плеханов навіть назвав рос. «катедер-соціалістів» — так він кваліфікував «легальних марксистів» — «поліцай-соціалістами». За оцінкою В.Леніна, «Л.м.» був викривленням революційності вчення К.Маркса. В.Ленін дорікав П.Струве за те, що останній наполягав на безпристрасній констатації «неминучості даного ряду фактів» і цим самим, по суті, заперечував визнання аналізу явищ соціальної дійсності з позиції інтересів трудящих («класового підходу») як нібито дійсно об'єктивного й наукового.

У роки 2-го періоду розвитку «Л.м.» у працях його представників, передусім М.Туган-Барановського, П.Струве і Б.Кістяківського, які друкувалися у започаткованому ними ж у червні 1902 в Штутгарті (Німеччина) ліберальному двотижневикові «Освобождение», чітко виявилася тенденція до виправдання й своєрідної апології монополістичного капіталізму (див. *Монополізація капіталістична*). Ці автори вже не наполягали на марксистському положенні про неминучий перехід від капіталізму до соціалізму і не характеризували марксизм як «велику й багату за змістом систему наукових поглядів». Натомість вони критично оцінювали матеріалістичне розуміння історії та екон. теорію марксизму.

М.Бердяєв і С.Булгаков почали 1904—05 спільно редагувати в С.-Петербурзі релігійно-філос. журнали «Новый путь» і «Вопросы жизни». М.Бердяєв став розвивати ідеї християн. «містичного реалізму», зверненого як про-

Емблема УСС. Відзнака на шапці. 1914.

ти державно-церк. традиції, так і проти марксизму, який він характеризував як одну з релігій. С.Булгаков під впливом ідей філософа й поета В.Соловйова та письменника Ф.Достоєвського став на позиції християн. соціалізму.

П.Струве, Б.Кістяківський і М.Туган-Барановський виступили ідеологами й активними організаторами поміркованого руху конституціоналістів, що привів до створення в жовтні 1905 Партії нар. свободи (*Конституційно-демократична партія*, кадети). В дусі неокантіанства (див. також *Неокантіанство в історичній науці*), що оголосило основоположним і керівним началом у житті людей певні «надісторичні» духовні цінності, передусім моральні, вони прийшли до висновку, що сусп. прогрес цілком визначається розвитком культ. цінностей людства, а отже, гол. джерело істор. поступу знаходиться не в сфері матеріального вир-ва, а в сфері свідомості. На ґрунті цих ідей вони розгорнули гостру критику марксизму за недооцінку останнім ролі особи в історії. С.Булгаков, зокрема, стверджував, що в марксистській доктрині «особистості й особистій творчості співається загалом похоронна пісня».

Літ.: *Ермичев А.А.* Три свободы Н.Бердяева. М., 1989; *Пивоваров Ю.* Крестоносец русской свободы. «Литературное обозрение», 1990, № 12; *Зотова З.М.* Петр Бернгардович Струве. «Вопросы истории», 1993, № 8; Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993; *Сорвина Г.Н.* Михаил Туган-Барановский: первый российский экономист с мировым именем. М., 2005.

В.І. Головченко.

ЛЕГА́ЛЬНІСТЬ, ЛЕГАЛІЗА́ЦІЯ, ЛЕГІТИМА́ЦІЯ (як юридичні терміни). В юрид. сенсі словом «легальність» (від лат. legalis — законний) означають: 1) відповідність чинним законам (дозволеність законом, узаконення); 2) визнання певного суб'єкта, сусп. відношення, процедури, дії такими, що існують або вчинені на законних підставах; 3) оформлений у передбаченому законом порядку статус суб'єктів права.

Словом «легалізація» (франц. legalisation — узаконення) означають: 1) дозвіл діяльності будь-якої орг-ції; 2) надання юрид. сили певному акту, дії; 3) визнання тих чи ін. осіб суб'єктами правовідносин; 4) офіц. визнання факту утворення юрид. особи; 5) підтвердження дійсності підписів на документах; 6) підтвердження правомочності документів у міжнар. спілкуванні (консульська легалізація; здійснюється у формі встановлення і засвідчення дійсності підпису на документах та відповідності їх законам й інтересам д-ви перебування консула). Згідно з 5-ю статтею Гаазької конвенції 1961, чинність підпису, якість, в якій виступала особа, що підписала документ, і, у належному випадку, чинність печатки та штампу, якими скріплено документ, засвідчує апостиль (спец. штамп, який відповідно до згаданої конвенції ставиться на офіц. документах держав-учасниць конвенції з метою звільнення документів від необхідності дипломатичної або консульської легалізації). Апостилізація (від. англ. apostil — спец. штамп, що засвідчує дійсність підписів, статусу осіб, печаток) є вищим ступенем засвідчення документів, що визнаються в країнах, які підписали конвенцію. Чинність апостиля можна перевірити в МЗС країни-члена конвенції; 7) «відмивання» грошей або ін. майна, набутого незаконним шляхом.

Слово «легітимація» (лат. legitimus — законний, правомірний) вживається для означення: 1) надання певному політ., соціальному, адм. чи екон. явищу правового, законного статусу; 2) процедури визнання або підтвердження прав політ. *влади* на прийняття політ. рішень і здійснення політ. вчинків і дій, застосування примусу; 3) узаконення нового політичного режиму; 4) підтвердження правових підстав, законності держ. влади, державних та соціальних інститутів; 5) узаконення, визнання або підтвердження прав і повноважень фізичних і юрид. осіб або їхніх дій відповідними документами; 6) процедури визнання певного суб'єкта чи факту, ідентифікації особи.

Літ.: *Бориславський В.Л.* Легалізація. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001; *Тимошенко В.І.* Легітимація. Там само.

І.В. Музика.

ЛЕГІО́Н УКРАЇ́НСЬКИХ СІЧОВИ́Х СТРІЛЬЦІ́В (Легіон УСС) — укр. добровольче військ. формування у складі австро-угор. армії в роки *Першої світової війни*. Його утворенню передувало масове поширення в *Галичині* 1911—14 військово-спортивного, т. зв. січово-стрілецького руху (див. *«Січі»*), а також оприлюднення 6 серпня 1914 маніфесту *Головної української ради* та її військ. організації — Укр. бойової управи — із закликом до галицьких українців піднятися на боротьбу проти рос. панування в Україні. Служити в Легіоні УСС виявили бажання 28 тис. галичан, однак австрійс. влада дала дозвіл на формування стрілец. частини лише з 2,5 тис. вояків. Більшість галицьких українців

І. Франко (сидить у центрі) серед Українських січових стрільців. Львів, 1916.

Отаман Т. Рожанковський — командир Легіону Українських січових стрільців. 1914.

воювала у складі регулярних підрозділів австро-угор. армії. Офіц. кола *Австро-Угорщини* з недовірою ставилися до укр. військ. формування, командування протягом війни чинило перепони його посиленню і направляло на найбільш небезпечні ділянки фронту.

Формування Легіону УСС відбулося в серпні—вересні 1914, його ядро склали активісти січового, сокольського і пластового рухів (див. «*Сокіл*», «*Пласт*»), гімназисти та студенти. До первісного командного складу увійшло 16 кадрових старшин-українців австрійс. армії: М.*Баран*, Г.*Коссак*, С.*Горук*, В.*Дідушок*, Д.*Вітовський* та ін. Командиром був призначений отаман Т.Рожанковський, згодом — поручник М.*Галущинський*. Легіон складався з двох куренів (командири — сотники М.Волошин та Г.Коссак) і одного півкуреня (командир — отаман С.Шухевич). Бойове хрещення легіонерів відбулося наприкінці вересня 1914 в боях з рос. козачими частинами. Узимку 1914—15 стрільці несли охоронну й розвідувальну службу в районі Верецького і Ужоцького перевалів (див. також *Карпатська операція 1915*). У березні 1915 легіон був поділений на два окремих курені, які підпорядковували двом австрійс. бригадам 55-ї д-зії ген. Г.Фляйшмана. У їх складі стрільці досягли першого успіху: в ході боїв на г. *Маківка* 29 квітня — 3 травня 1915 були зупинені й відкинуті назад частини рос. армії. Згодом легіон брав участь у боях під містами *Болехів* і *Галич*, селами Завадів на Львівщині і Семиківці (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.).

Із серпня до листопада 1915 підрозділи УСС займали позиції над р. Стрипа (прит. Дністра), де стримували наступ рос. військ на м. *Бережани*. На вересень цього року легіон складався з 1-го полку УСС (командир Г.Коссак, згодом — підполк. А.*Варивода*) чисельністю 1700 вояків і запасної частини — Коша УСС (бл. 500 новобранців, які становили резерв). У боях на р. Стрипа полк зазнав відчутних втрат, був відведений у тил на відпочинок, де перебував до травня 1916. Поряд з військ. підготовкою у полку проводилася велика культурно-освіт. робота. Діяли курси для малописьменних, б-ка, хор і оркестр, власне вид-во («пресова квартира»), видавалися альманах «Червона Калина», журнали, спец. поштівки. З вид-вом співпрацювали, зокрема, А.Баб'юк (Мирослав *Ірчан*), А.*Лотоцький*, О.*Назарук* та ін. відомі в майбутньому письменники і журналісти. Зі стрільцями підтримував дружні стосунки І.*Франко* (в полку служили його сини Петро і

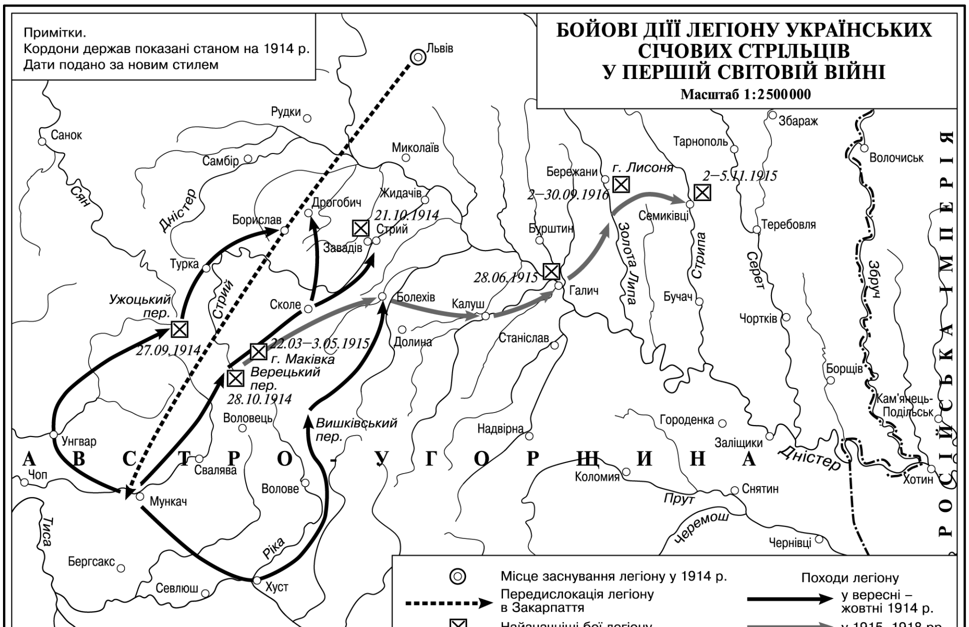

Тарас; він сам провів останні місяці свого життя в Приюті для хворих і виздоровців УСС (стрілецькому шпиталі) у *Львові*).

Під час *Брусиловського прориву* рос. армії влітку 1916 полк УСС (47 старшин і 1685 стрільців) прикривав стратегічний напрямок на Бережани (на горбі Лисоня в межиріччі річок Золота Липа і Цехівка, бас. Дністра). У цих боях він утратив убитими, пораненими і полоненими більше 1 тис. вояків. Бл. 450 осіб відійшли в тил для переформування. Командиром полку став отаман Ф.Кікаль; у його складі було утворено *Гуцульську сотню Українських січових стрільців* під командою поручника О.Левицького. З лютого 1917 полк УСС знов перебував на передових позиціях під Бережанами, де під час червневого (1917) наступу рос. армії майже у повному складі потрапив у полон. Із залишків полку (бл. 400 осіб), Гуцульської сотні та поповнень з Коша УСС було сформовано новий курінь (командири — поручник Д.Кренжаловський, згодом — отаман М.*Тарнавський*, сотник О.*Микитка*). Січовики, які потрапили до рос. полону (В.*Кучабський*, А.*Мельник*, Р.*Сушко*, Ф.Черник та ін.), стали ініціаторами і засновниками в листопаді 1917 стрілец. частини у складі *Армії Української Народної Республіки* (див. також *Січові стрільці*).

Після укладення *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* Легіон УСС у складі австронім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) розпочав похід у *Наддніпрянську Україну* за маршрутом *Жмеринка*—Бірзула (нині м. Котовськ Одес. обл.) — *Херсон* — *Нікополь*—Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*). З кінця березня він входив до військ. групи архікнязя Вільгельма фон *Габсбурга-Льотрінгена* (полк. Василя Вишиваного), який став командиром легіону. Перебуваючи в Олександрівську, а згодом на Херсонщині, стрільці майже не брали участі в бойових операціях, оскільки відмовилися проводити каральні акції проти укр. *селянства*. Натомість велику увагу приділяли культурно-освіт. роботі серед місц. населення. У жовтні 1918 легіон було переведено до *Чернівців*. Після проголошення у листопаді цього ж року *Західноукраїнської Народної Республіки* легіон передислокувався до Львова. Пізніше він став ядром *Української Галицької армії*.

Літ.: Українські січові стрільці (1914—1920). Львів, 1935; *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових стрільців 1914—1918. Львів, 1936; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991; *Терещенко Ю., Осташко Т.* Український патріот з династії Габсбургів. К., 2008.

О.Д. Бойко.

ЛЕГІÓНИ ПÓЛЬСЬКІ — заг. назва польс. добровольчих військ. формувань, які діяли в складі військ іноз. д-в після того, як Польща втратила свою незалежність (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). Перші такі військ. формування були сформовані 1797 й діяли до 1803. Вдруге вони були створені й воювали 1848—49. Втретє були сформовані й брали участь у бойових діях 1914—17.

1797 легіони були сформовані за ініціативою генерал-поручника Яна-Генрика Домбровського (1755—1818) на території Італії. Підпорядковувалися командуванню франц. армії й брали участь у бойових діях на її боці. Початково утримувалися коштом створеної Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон I*) Ломбардської Республіки, згодом — франц. скарбниці. У легіонах служили переважно полонені французами поляки з австрійс. війська й втікачі з колиш. Речі Посполитої (у т. ч. й з укр. земель). Генерал-поручник Я.-Г.Домбровський бажав мати військо, оперте на свідому дисципліну й патріотичне виховання. Тому для неписьменних жовнірів влаштовували курси читання й письма, бесіди з вітчизн. історії, друкували книжки. Офіцери в легіонах були не лише командирами, а й вихователями. Легіонери співали пісню «Jeszcze Polska nie zginęła» (первісно називалася «Мазуркою Домбровського»; слова 1797 написав легіонер-офіцер, поет Юзеф Вибіцкі (1747—1822); нині це польс. нац. гімн). За час існування легіонів крізь їхні лави пройшло бл. 25 тис. вояків. Найбільшим був їхній особовий склад 1801, тоді вони нараховували 15 063 жовніри й офіцери. Після укладення Францією 1801 в Люневіллі (Франція) миру з Австрією (проти якої гол. чин. і воювали Л.П.) значна частина вояків на знак протесту залишила службу. Інших легіонерів франц. власті вислали на о-в Сан Домінго (нині о-в Гаїті) для боротьби з місц. повстанцями, однак, прибувши на острів, чимало польс. вояків перейшли на бік місц. населення. Невдовзі легіони були розформовані.

Вдруге легіони були створені 1848 у Ломбардії, Венеції й П'ємонті за ініціативою польс. поета Адама *Міцкевича* (1798—1855). Воювали проти Австрії за свободу Ломбардії. Заг. гасла їхньої боротьби були викладені у «Збірці засад», там зазначалося, зокрема, що легіонери повинні воювати за свободу сумління й слова, за рівність усіх (у т. ч. євреїв і жінок) перед законом, а також мають гуртуватися з поневоленими слов'ян. народами. Незважаючи на те, що легіони не отримали благословення Папи Римського Пія IX, вони 16—17 червня 1849 на чолі з А.Міцкевичем вступили до Риму (Італія). Невдовзі потому, після здобуття Риму 22 липня французами, ле-

Легіони польські. Полковник Ю. Пілсудський із своїм штабом в м. Кельце (Австро-Угорщина, нині Польща). Серпень 1914.

гіони вийшли з міста й були розформовані.

Після початку *Кримської війни 1853—1856* А.Міцкевич виїхав до *Стамбула* з наміром сформувати там польс. частини при турец. війську для боротьби з *Російською імперією*, однак 1855 він помер, а його задум так і не був реалізований.

Втретє Л.П. були створені 1914 за ініціативою Ю.-К.*Пілсудського.* Брали участь у бойових діях на боці австро-угор. та нім. війська 1914—17. До їхніх лав вступали ті поляки, євреї та українці (гол. чин. греко-католики), які були звільнені від військ. служби або ж делеговані до Л.П. з австро-угор. війська, а також добровольці з польс. теренів під рос. займанщиною. Більшість з них перед *Першою світовою війною* брала участь у польс. парамілітарних орг-ціях (вони діяли легально на території *Австро-Угорщини* і нелегально — на території Рос. імперії): Związek Walki Czynnej (Союз активної боротьби), Związek Strzelecki (Стрілец. союз), Polskie Drużyny Strzeleckie (Польс. стрілец. дружини), Drużyny Sokole (Сокільські дружини), Towarzystwo Gimnastyczne Sokół (Т-во гімнастичне Сокіл), Drużyny Bartoszowe (Бартошові дружини).

Формуванню легіонів передувала спроба Ю.-К.Пілсудського підняти на початку I світ. війни на території *Царства Польського* повстання проти Рос. імперії. 6 серпня 1914 він спрямував з *Кракова* до Царства Польського т. зв. 1-шу Кадрову роту (1 Kompania Kadrowa) зі 144 вояків. Повстання, однак, не вибухнуло. У той же час ініціативу щодо організації легіонів підхопили галицькі польс. політики, угодовськи налаштовані до Австро-Угорщини. Вони створили загальнонац. репрезентацію під назвою Naczelny Komitet Narodowy (Гол. нац. к-т). Початково планувалося сформувати 2 легіони по 9 тис. вояків кожний. І вже наприкінці серпня 1914 в Кракові було укомплектовано Legion Zachodni (Зх. легіон), а у *Львові* — Legion Wschodni (Сх. легіон). Останній, однак, у вересні був розформований. З того часу назва «Легіони Польські» вживається щодо частин, які постали на базі Зх. легіону. Це були 3 бригади. Найраніше утворилася 1-ша бригада під командуванням Ю.-К.Пілсудського (після його відмови від командування бригаду в жовтні 1916 очолив полк. М.Янушайтіс). Вона стала й найчисленнішою (бл. 25 тис. вояків). До її складу входили 1-й, 5-й і 7-й полки піхоти та 1-й полк уланів. Брала участь у бойових діях 11-го корпусу австро-угор. війська. 2-га бригада (т. зв. Карпатська або Залізна) була створена в травні 1915 в *Коломиї*, первісно нею командував полк. Ф.Кіттнер (з серпня 1916 — полк. Ю.*Галлер*). Складалася з 2-го й 3-го піхотних полків й 2-го полку уланів. Найменшою була 3-тя бригада (4-й та 6-й піхотні полки), створена одночасно з 2-ю 1915. Нею командували полковники: спочатку — В.Гжесіцкі, потім — С.Шептицький (перед тим як очолити бригаду, він мав намір стати командувачем *Легіону Українських січових стрільців*, однак укр. політики Галичини не дали на це згоди), згодом — З.Зєлінські, дещо пізніше — Б.Роя. Як військ. формування всі 3 бригади підпорядковувалися Командуванню Легіонів Польських, а останнє, у свою чергу, — Гол. командуванню австрійс. війська. Політично ж Л.П. були підпорядковані Гол. нац. к-ту з резиденцією в Кракові. Командування Легіонів Польських очолювали австрійс. офіцери-поляки: ген. К.Дурскі-Тжаска (з вересня 1914 до лютого 1916), ген. С.Пухальскі (з лютого до листопада 1916), полк. С.Шептицький (з листопада 1916 до квітня 1917), полк. З.Зєліньскі (з квітня до серпня 1917). Найбільші бої легіонерів відбулися під Новим Корчином (вересень 1914), Анелінем і Лясками (16—21 жовтня 1914), Кривоплотами, Марцинковичами, Ловчувками (22—25 грудня 1914), у Карпатах (жовтень 1914), Молотковим (29 жовтня 1914), Рафайловим, Кірлібабою, Раранчою (13 червня 1915), Конарами (16—25 червня 1915), Ястковим (29—31 липня 1915). Після здобуття 1915 Центр. д-вами території Царства Польського Л.П. були передислоковані на Волинь (1-ша й 3-тя бригади — 6 вересня, 2-га — 8 жовтня). Там легіонери під командуванням Ю.-К.Пілсудського 4—6 липня 1916 взяли участь у битві з рос. військами під Костюхнівкою (згодом ці бої були оповиті легендою, а образ 1-ї бригади, що діяла під проводом Ю.-К.Пілсудського і вирізнялася серед ін. легіонів патріотичним настроєм її вояків та демократизмом стосунків між офіцерами й солдатами, набув статусу взірця елітарного з'єднання, її вояки після травневого 1926 перевороту Ю.-К.Пілсудського фаворитизувалися як у війську, так і в цивільному житті; її пісня «My pierwsza brygada» («Ми, перша бригада») стала неофіційним гімном Війська Польського й до сьогодні є популярною в Польщі).

Через конфлікти з австрійс. і нім. командуванням Ю.-К.Пілсудський 26 вересня 1916 відмовився від командування 1-ю бригадою, а після того, як австрійс. імп. Франц-Йосиф I Габсбург і нім. імп. Вільгельм II Гогенцоллерн оголосили про створення залежного від Центр. д-в Царства Польського (т. зв. акція 5 листопада 1916) і від легіонерів стали вимагати присяги на відданість союзницькій австро-нім. армії, звернувся із закликом не складати такої присяги. Це призвело до того, що польс. легіонерів, які не склали присяги (а це була більшість вояків 1-ї і 3-ї бригад), інтернували до таборів у Беньямінові й Щип'юрні. Вояки 2-ї бригади склали присягу й увійшли до складу новосформованого Центр. державами Польс. допоміжного корпусу (Polskiego Korpusu Posiłkowego). Легіонерів, які склали присягу й були вихідцями з Галичини, зарахували до австрійс. війська. Ю.-К.Пілсудський і його начальник штабу полк. Казімєж Соснковський (1885—1969) були інтерновані у нім. фортеці в Магдебургу.

Після відродження 1918 Польс. д-ви вояки Л.П. увійшли до складу Війська Польського. Не раз потому їм довелося на *Поділлі* й Волині мати бойові зіткнення з укр. селянством і військовими *Армії Української Народної Республіки.* 7 березня 1919 у бою з укр. військами був смертельно поранений і невдовзі помер колиш. легіонер підполк. Леопольд Ліс-Куля (1896—1919).

Чимало колиш. легіонерів у міжвоєн. час стали урядовцями

Т. Легоцький.

2-ї Речіпосполитої, зокрема, майор Альфред Білик (1889—1939) був воєводою тернопільським (1936—37) та львівським (1937—39). Служили колишні вояки Л.П. й держ. чиновниками у Станіславівському та Поліському воєводствах і на Волині.

Літ.: *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. Warszawa, 1922; *Кулик А., Пташинський П.* До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції: Польські легіони на Поділлі та Волині 1918 р.: Документи. «Архів Радянської України: Історично-архівознавчий журнал», 1932, № 4—5; *Kieniewicz S.* Legion Mickiewicza 1848—1849. Warszawa, 1957; *Nowak J.T.* Droga życiowa pułkownika Lisa-Kuli. Przemyśl, 1985; *Mleczak J.* Akcja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowego w Galicji i Królestwie Polskim w latach 1914—1916. Przemyśl, 1988; U źródeł niepodległości. 1914—1918: Z dziejów polskiego czynu zbrojnego. Warszawa, 1988; *Lipiński W.* Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905—1918. Warszawa, 1990; *Suleja W.* Józef Piłsudski. Wrocław, 1995; *Klimecki M.* Legiony Polskie. Warszawa, 1996; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1: Lata 1917—1939, t. 3—4. Przemyśl, 2001—2004.

О.С. Рубльов.

ЛЕГІТИ́МНІСТЬ як політико-правове поняття означає підтримку, позитивне ставлення, довіру або визнання авторитету влади та державно-правових інститутів сусп. думкою (у т. ч. зарубіжною), населенням країни або великими групами населення. Л. виключає застосування примусу з боку влади. Чим більший примус, тим нижчий рівень Л.

Поняття «легітимність» (від. лат. legitimus — законний, правомірний) сформувалося в період Англ. революції серед. 17 ст. і *Французької революції кінця 18 століття*, однак у широкий вжиток увійшло лише на поч. 19 ст. у зв'язку зі змінами політ. режиму та органів влади шляхом революцій, переворотів й ін. радикальних сусп. перетворень.

Об'єктами Л. є міжнар. орг-ції та міждерж. утворення, д-ва загалом, органи держ. влади, управлінські структури, посадові особи, органи самоврядування, політ. еліти в цілому та окремі політ. лідери, дії влади, правові норми тощо.

Типологія Л. вперше розроблена М.*Вебером*. У сучасній науці налічується 7 осн. видів Л.: традиційна, харизматична, правничо-раціональна, раціонально-легальна, раціонально-цільова, соціально-евдемонічна і національно-патріотична. Окрім цього, в політології виокремлюють 3 типи Л. політ. влади: ідеологічний, структурний і персоналізований.

В істор. дослідженнях термін «легітимність» переважно вживається для означення поняття правничо-раціональної Л., яке тлумачиться як визнання сусп-вом політ. дій у рамках існуючої системи права і яке охоплює такі взаємовідносини між владою і правом, коли народ визнає за владою право приймати загальнообов'язкові рішення.

Л. може бути частковою через різні суб'єктивні інтереси окремих прошарків населення. На міжнар. арені засобом Л. може бути міжнародно-правове визнання *держави* та уряду.

На відміну від *легальності* Л. не є юридичним засобом визнання влади або державно-правових інститутів такими, що відповідають закону. Будь-яка влада, яка видає антиправові (на момент їх видання) закони, але забезпечує їх виконання законними методами, вважається легальною і, в той же час, вона може бути нелегітимною, тобто не сприйматися більшістю населення, сусп. думкою, світ. співтовариством тощо. Паралельно з легальною в сусп-ві може існувати нелегальна влада (громад. рухи, радикальна опозиція офіц. владі тощо), яка знаходить визнання та підтримку населення й, отже, є, хоча б частково, легітимною.

Літ.: *Beetham D.* The Legitimation of Power. London, 1991; *Пилон Р.* Права личности, демократия и конституционный порядок: об условиях легитимности. «Вестник Московского университета. Серия: Социально-политические исследования», 1992, № 2; *Чиркин В.Е.* Легализация и легитимация государственной власти. «Государство и право», 1995, № 8; *Ачкасов В.А. и др.* Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе. М., 1996; *Dyzenhaus D.* Legality and legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and German Heller in Wiezman. Oxford, 1997; *Жуковська Н.Ю.* Легітимність. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001; *Джонгман А., Шмід А.* Легітимність. В кн.: Міжнародна поліцейська енциклопедія, т. 1. К., 2003; *Китаєв В.О.* Легітимність. В кн.: Політологічний енциклопедичний словник. К. 2004.

І.В. Музика.

ЛЕ́ГІЯ УКРАЇ́НСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ (ЛУН) — укр. орг-ція за кордоном. Виникла восени 1925 в результаті злиття *Українського національного об'єднання*, Союзу визволення України і Союзу укр. фашистів, що діяли в містах Прага, Брно і Подєбради (усі — *Чехословаччина*). Була першою укр. орг-цією, що у власній назві стала вживати означення «націоналістів». Ініціатором створення й головою ЛУН був М.*Сціборський*. Центр легії розміщувався у Подєбрадах, тут до орг-ції входило багато студентів і викладачів місц. *Української господарської академії* — у більшості вихідці з *Наддніпрянської України*. ЛУН мала свої осередки в Празі, Берліні (Німеччина), *Відні*, Парижі (Франція), Люксембурзі (Велике герцогство Люксембург) та ін. містах. Намагалася об'єднати всі політичні сили, що відстоювали держ. незалежність України. Особливу увагу приділяла ідеологічно-політ. підготовці своїх членів. 17—18 березня 1928 Делегатський з'їзд ЛУН вніс поправки до її статуту, було створено керівний орган ЛУН — Ген. раду (М.Сціборський — голова, Ю.Руденко — ген. секретар, Л.Костерів, П.Кожевників, Кордонський, Я.Герасимович). 1926—27 видавала ж. «Державна нація». 1929 увійшла до складу *Організації українських націоналістів*.

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968.

В.І. Прилуцький.

ЛЕГО́ЦЬКИЙ Тиводар (05.10.1830—25.11.1915) — правник, археолог, історик, організатор музейної справи. Н. в с. Фунжіне (нині у Хорватії, біля м. Рієки) в сім'ї лісника-переселенця зі Словаччини. Початкову школу й г-зію закінчив у м. Рожогедь (нині м. Ружомберок, Словаччина). Потому відвідував філос. курси в м. Рожнява. Від 1847 навчався на юрид. від-ні Кошицької академії. По закінченні академії (1851) працював службовцем у суді. 1855 переїхав до м. *Мукачеве*. Склав екзамени з адм. права і угор. цивільних законів. 1865 зайняв посаду гол. прокурора

Мукачівсько-Чинадіївської домінії графів Шенборнів (див. *Шенборни*), працював на цій посаді до виходу на пенсію 1896.

Практичну діяльність тісно поєднав із дослідницькою роботою. Стояв біля витоків археол. науки в Угорщині, був членом багатьох наук. закладів: Угор. т-ва природодослідників, Угор. етногр. т-ва, Археол. комісії. Зібрав велику археол. колекцію (у 1876 її експонати були представлені на 8-му міжнар. Археол. конгресі в Будапешті, нині столиця Угорщини). 1907 організував у Мукачевому музейне т-во, а у власному будинку створив перший у Закарпатті музей історії та побуту краю.

Писав угор. мовою. Гол. праця — «Монографія Березького комітату» (у 3-х т., 1881—82). На основі археол. пам'яток довів, що слов'яни розселилися у Тисо-Дунайській низовині ще до приходу сюди угорців. Досліджував проблеми соціально-екон. розвитку Закарпаття, духовної к-ри закарпатців та їхньої участі в антигабсбурзьких війнах 17—18 ст. і революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*). Виступав і як фольклорист, знавець звичаїв та обрядів різних народів Закарпаття.

П. у м. Мукачеве.

Праці: Bereg vármegye monográphiája (Монографія Березького комітату), t. 1—3. Ungvar, 1881—82.

Літ.: *Кобаль Й.* Бібліографічний покажчик праць Тиводара Легоцького. Ужгород, 1990; *Його ж.* Тиводар Легоцький — видатний дослідник закарпатської бойківщини. В кн.: Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку. Самбір, 1995; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

Д.Д. Данилюк.

ЛЕ́ЖА — військ. постій загонів *кварцяного війська Речі Посполитої* в межах *королівщин* чи панських маєтностей, що практикувався в мирний час для матеріального утримання військ. Мешканці села чи міста, де стояв військ. загін, мусили давати воякам житло для квартирування та продукти (див. *Стація*). До Л. вдавалися також *реєстрові козаки*, які верталися із військ. походів. Своє право на Л. вони обґрунтовували тим, що були на службі у польс. *короля*.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

ЛЕЖЕ́ (LEGER**) Луї-Поль-Марія** (13.01.1843—30.04.1923) — франц. славіст, член Академії написів і красного письменства Франції (1880), чл.-кор. (1884), дійсний член (1890) Петерб. АН (з 1914 — Петрогр., з 1917 — Рос. АН). Н. в м. Тулуза (Франція). Отримав

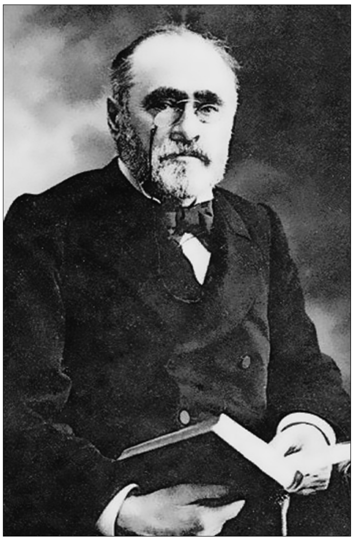

Л.-П.-М. Леже.

юрид. освіту в Парижі. Зацікавившися слов'янознавством, захистив у Сорбонні докторську дис. на тему: «Кирило і Мефодій», викладав в Ін-ті живих сх. мов (Париж). 1872 був у наук. відрядженні в Росії та Україні. У Києві встановив зв'язки з вченими-гуманітаріями Київ. ун-ту, вивчав церковноістор. старожитності, опублікувавши за результатами подорожі звіт у паризькому ж. «Revue de France» (1873, № 2); переклад — у газ. «Киевлянин» (1873, №№ 32, 33) під назвою «Через Росію, Київ, його монастирі і печери». Вдруге приїжджав до Києва 1874, а 1884 — до *Одеси* як доповідач на археол. з'їздах.

У працях «Сава, Дунай і Балкани» (Париж, 1884), «Слов'янський світ в XIX столітті», що є виданням вступної лекції до навч. курсу в Колеж де Франс (Париж, 1885), та ін. творах виступав на підтримку нац. розвитку і політ. незалежності слов'ян. народів у союзі з Румунією. Став одним із засновників наук. україністики в Зх. Європі. У «Revue critique d'histoire et de litterature» (Париж, 1873), «Rivista europea» (Флоренція, Італія, 1874—76) та ін. періодиках популяризував творчість Т.*Шевченка* (празьке видання «Кобзаря»), М.*Драгоманова* (його історико-літ. та фольклористичні розвідки), О.*Федьковича* (новели), П.*Житецького* («Очерк звуковой истории малороссийского наречия»), О.*Огоновського* (укр. переклад «Слова о полку Ігоревім») тощо. Щодо історії «Слова» додержувався думки про появу цієї пам'ятки не раніше 14—15 ст. (його аргументи згодом підтримав А.*Мазон*)), 1884 Л. видав свою капітальну працю — переклад «Повісті временних літ», 1914 — розвідку «Микола Гоголь». 1904—06 читав у Колеж де Франс лекції з укр. літератури, резюме яких надрукував під назвою «Національний поет Малоросії Тарас Шевченко» (Париж, 1906). Праці Л. цінував І.*Франко* як джерело для студійних викладів з укр. етнографії.

П. у м. Париж.

Тв.: Chants héroiques et chansons populaires des slaves de Bohéme. Paris, 1866; Etudes slaves. Paris, 1875; Histoire de l'Autriche-Hongrie. Paris, 1879; Chronique dite de Nestor. Paris, 1884; Le monde slave au XIX siècle. Paris, 1884; Russes et Slaves. Etudes politiques et litteraires. Paris, 1890; La mythologie slave. Paris, 1901 (пер. — «Славянская мифология», Воронеж, 1907); Nicolas Gogol. Paris, 1914.

Літ.: *Модестов В.И.* Французский панславист. В кн.: О Франции. СПб., 1889; *Борщак І.* Україна в творчості Л. Леже. «Життя й революція», 1929, № 2; *Погребенник Ф.П.* Леже. В кн.: Шевченківський словник. т. 1. К., 1972; *Франко І.* План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви: Зібрання творів, т. 41. К., 1984; *Дмитриева Н.Л.* Леже Луи. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве». СПб., 1995.

М.М. Варварцев.

ЛЕЗЮ́Р (Lesur) **Шарль-Луї** (24.08.1770—1849) — франц. письменник, публіцист, історик. Н. в м. Гіз (Франція). З початком *Французької революції кінця 18 століття* переїхав у Париж, став там відомим як автор популярних поетичних творів і театральних п'єс. У роки Директорії був співробітником МЗС Франції, редагував час. «Argus», створений франц. урядом для протидії англ. впливам у континентальній Єв-

О.І. Лейпунський.

ропі. У статтях, що публікувалися тут, йшлося також про «узурпацію в Європі» з боку *Російської імперії*, яка «знищила силу Швеції, зруйнувала Польщу, скасувала свободу козаків в Україні». 1807, за дорученням франц. імп. *Наполеона І* Бонапарта, Л. підготував для урядовців історико-інформаційний трактат «Про політику та розбудову російського панування» (вийшов друком у Парижі). В ньому увага знову приверталася до міжнар. амбіцій рос. *імператорів*, які «переступили Дністер, Борисфен [Дніпро], Дунай і навіть широкий бар'єр Чорного моря», знищили *Річ Посполиту* — кордон «між Росією і "цивілізованою Європою"». 1810 він анонімно надрукував у Парижі книгу «Історична картина політики римської курії від початку її могутності до наших днів», в якій обґрунтовував здійснене франц. імп. Наполеоном І Бонапартом позбавлення *папства* світської влади. 1812, під час походу «Великої армії» проти Росії (див. *Війна 1812*), перевидав у розширеній версії трактат «Про політику...», включивши до нього відредагований особисто Наполеоном І Бонапартом псевдодокумент «Заповіт Петра Великого», що був складений наприкінці 18 ст. польс. емігрантом М.Сокольницьким й поширювався відтоді в істор. літературі.

1814 у Парижі видрукував у повному обсязі (1813 побачило світ пробне видання) 2-томну

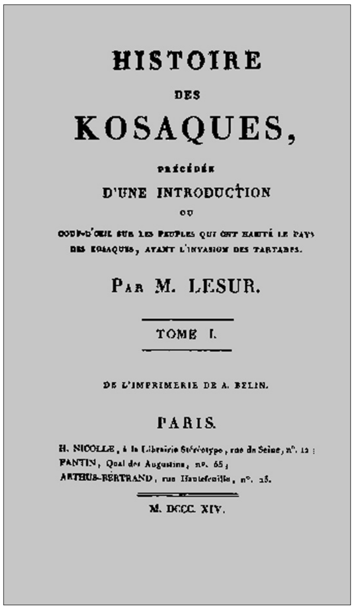

HISTOIRE

DES

KOSAQUES,

PRÉCÉDÉE

D'UNE INTRODUCTION

OU

COUP-D'OEIL SUR LES PEUPLES QUI ONT HABITÉ LE PAYS DES KOSAQUES, AVANT L'INVASION DES TARTARES.

PAR M. LESUR.

TOME I.

DE L'IMPRIMERIE DE A. BELIN.

PARIS.

H. NICOLLE, à la Librairie Stéréotype, rue de Seine, n°. 12 ;
PANTIN, Quai des Augustins, n°. 65 ;
ARTHUS-BERTRAND, rue Hautefeuille, n°. 23.

M. DCCC. XIV.

Лезюр Ш.-Л. «Histoire des Kosaques». Т. 1. Париж, 1814. Титульний аркуш.

«Історію козаків, якій передує вступ або погляд на народи, що мешкали в країні козаків до навали татарів». За повнотою документації ця праця перевершила все, що публікувалося раніше на Зх. про Україну. В ній докладно охарактеризовано систему військ. організації та тактику битв *козаків*, їхню боротьбу проти польс. панування, висвітлено становлення, зміцнення й руйнування *Запорозької Січі* (останню Л. вважав «унікальним об'єднанням у давній і новій історії»). Разом з тим Л. цілком відмовився від посилань на рос. історіографію, мотивуючи це тим, що її представники «не погоджуються визнавати козаків нацією й змальовують їхні подвиги часом у надто непривабливому світлі». Провідними постатями визвол. змагань укр. народу він вважав Б.*Хмельницького* (його правління, на думку Л., становило «видатну добу») та І.*Мазепу* (за те, що той уклав союз із Швецією), а перехід України «під покровительство Росії» трактував як повернення до «нового рабства».

Продовженням істор. студій Л. став заснований ним 1828 «Історичний та політичний щорічник».

Бл. 1830 Л. повернувся до м. Гіз, де зайняв посаду мера.

Тв.: Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peoples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares, t. 1—2. Paris, 1814.

Літ.: Lesur. В кн.: Grand dictionnaire universal du XIXe siècle, t. 10. Paris, б/р; *Борщак І.* Наполеон і Україна. Львів, 1937; *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків». В зб.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 15. К., 2006.

М.М. Варварцев.

ЛЕЙ (від румун. leu, lei — «лев») — 1) типова буковинська і молдов. назва *талерів* (з 1630-х рр.; за зображенням на реверсі голл. «левиного талера» — *левендаальдера* — лева на задніх лапах), а згодом — також турец. піастрів (1690—1800-ті рр.; див. *Куруш*) та австрійс. *флоринів* (1800—40-ві рр.). Термін Л. вживався з означеннями «битий», «добрий», «чистий», «готовий». Відповідними словосполученнями характеризували: «битий лей» — монету великих розмірів, «добрий лей» та «чистий лей» — її високу пробу, «готовий лей» — готівкові монети. Вислів «лей грішми добрими, готовими, чистими» означав сукупність розмінної монети (відповідної якості) на вартість лея;

2) назва сучасної грошової одиниці Молдови;

3) назва нац. валюти Румунії.

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полінोмінацій в адаптивних термінологічних системах. Чернівці, 1997; *Його ж.* Монетно-лічильне найменування «леу, лей» в молдово-буковинських документах XVIII ст. Питання історії України: Збірник наукових статей, т. 2. Чернівці, 1998.

О.Д. Огуй.

ЛЕЙПУ́НСЬКИЙ Олександр Ілліч (07.12.1903—14.08.1972) — фізик-експериментатор, академік АН УСРР/УРСР (1934; нині *Національна академія наук України*). Герой Соц. Праці (1963). Н. в с. Драглі (нині село в Польщі) в родині десятника з буд-ва шосейних доріг. 1926 закінчив Ленінгр. політех. ін-т, з 1927 працював в Ленінгр. фізико-тех. ін-ті. 1929 переїхав до *Харкова*, де у Харків. фізико-тех. ін-ті (ХФТІ) зайняв посаду заст. директора. Від серпня 1933 — дир. ХФТІ. У квітні 1934 відряджений на стажування до Німеччини та Великої Британії. Згодом працював у Е.Резерфорда в Кавендишській лабораторії Кембриджського ун-ту. В жовтні 1935 повернувся до Харкова й у грудні був поновлений на посаді дир. ХФТІ. У роки *«єжовщини»* у вересні 1937 знятий з посади директора, а в липні заарештований як агент нім. розвідки, однак у серпні звільнений у зв'язку з припиненням справи. Потому продовжив працювати в ХФТІ наук. керівником лабораторії. У листопаді був переведений до евакуйованого в м. Уфа (нині столиця Башкортостану, РФ) Об'єднаного ін-ту фізики і математики АН УРСР. 1944 став дир. Ін-ту фізики АН УРСР (займав цю посаду до 1950). Від серпня 1949 — наук. кер. Фізико-енергетичного ін-ту в Обнінську (нині місто Калузької обл., РФ), з 1950 — наук. керівник програми створення в

СРСР ядерних реакторів на швидких нейтронах.

Наук. праці — в галузі атомної, ядерної, нейтронної фізики, ядерної енергетики. Спільно з К.Синельниковим, А.Вальтером і Г.Латишевим вперше в СРСР здійснив розщеплення ядра атома літію штучно прискореними протонами (1932), дав побічне підтвердження гіпотези нейтрино (1936), незалежно від інших передбачив ланцюгову реакцію поділу атомного ядра (1939). 1946—48 висунув ідею ядерного реактора на швидких нейтронах, показав можливість розширеного відтворення ядерного палива в таких реакторах. Запропонував використовувати у швидких реакторах як теплоносій рідкі метали (натрій, сплав «свинець-вісмут»). Під його кер-вом у СРСР розроблено і запущено експериментальні швидкі реактори БР-1, БР-5 і БОР-60 та перші пром. енергетичні реактори БН-350 і БН-600.

Розробив ядерні реактори для атомних підводних човнів, зокрема для човнів 2-го покоління «Альфа», космічні ядерно-енергетичні установки «Бук» (компактні ядерні реактори на швидких нейтронах) для розміщення на супутниках (перший «Бук» встановлено на супутникові «Космос-367» у жовтні 1970), термоемісійні ядерні енергетичні установки (перша така установка «Топаз» запущена в космос на супутникові «Космос-1818» у лютому 1987). Створив наук. школу.

Лауреат Ленінської премії (1960).

П. у м. *Москва.*

1996 ім'ям Л. названо Держ. наук. центр Рос. Федерації «Фізико-енергетичний інститут» в Обнінську.

Праці: Избранные труды. К., 1990.

Літ.: *Ранюк Ю.Н.* А.И. Лейпунский и ядерная физика на Украине. «Известия вузов. Ядерная энергетика (К 100-летию со дня рождения А.И. Лейпунского)», 2003, № 4.

Ю.О. Храмов.

ЛЕ́ЙЦА (від румун. leiţa, зменшувальна форма до румун. lei; див. *Лей*) — поширена в Молдові та Пд. Буковині у 18 — на поч. 19 ст. назва турец. монети в півкуруша (див. *Куруш*, *Ігірмілік*). У *Буковині Північній* переважала ін. назва — поллеу (див. *Поллев*). Монету карбували дедалі більш полегшеними емісіями (напр., 1203 року хіджри (1788/89 р.; див. *Календар*) = 6,45 г срібла 465 проби; 1223 року хіджри (1808/09 р.) = 0,8 г срібла 833 проби). Офіційно знята з обігу 1780, проте в місц. знахідках Молдови та Буковини є емісії *Селіма III* 1790-х рр.

Літ.: *Krause Ch., Mishler C.* First Edition of standard catalog world coins: Eighteenth Century 1701—1800. Iola, Wisconsin, 1995; *Їх же.* 1995 edition of Standard catalog of world coins: 1801—1995. Wisconsin, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.): Проблема функціональних номінацій в адаптованих терміносистемах. Чернівці, 1997; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійські часи (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

ЛЕКЛЕ́РК (Le Clerc) **Ніколя-Габріель** (1726—1798) — франц. лікар, історик, граф. 1759 вперше прибув до *Російської імперії*, де був прийнятий на службу лікарем при Кадетському корпусі в *Санкт-Петербурзі.* Згодом став лейб-медиком гетьмана К.*Розумовського.* Виконував ці обов'язки до 1762. Водночас займався вивченням істор. минулого і сучасного життя, у т. ч. *козацтва*, відвідав *Запорозьку Січ.* 1765 був обраний почесним членом Петерб. АН. Від 1769 — знову на рос. службі (працював у *Москві*). 1777 повернувся до Франції. Значну частину матеріалів, зібраних в Україні, використав у 3-томній «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne» (Paris, 1783; «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої і сучасної Росії»); видання доповнене атласом, що містить карту Рос. імперії, 16 гравюр з видами міст й імператорських резиденцій, 9 планів міст і військ. битв, 4 археол. таблиці, 5 аркушів з ілюстраціями костюмів та 16 стат. таблиць. У вміщеному тут нарисі «Історія козаків з обох берегів Бористена» Л., зокрема, охарактеризував Хмельниччину (див. *Національна революція 1648—1676*) як визвол. війну «козацького народу» проти польсько-шляхетського поневолення, подав описи політ. ладу, військ. організації, звичаїв і побуту запорожців (у питанні про походження козаків спирався, однак, на недостовірні відомості). Подані в праці негативні оцінки політики рос. імп. *Петра I*, спрямованої на ліквідацію *автономії* України, зруйнування Запороз. Січі, викликали роздратування імп. *Катерини II*, яка інспірувала публікацію «Примечаний на историю древнія и нынешнія России г. Леклерка» члена Петерб. АН І.*Болтіна* (т. 1—2, СПб., 1788) з критичними випадами проти франц. автора. Перу Л. належить також твір з історії епідемії в Україні 1760.

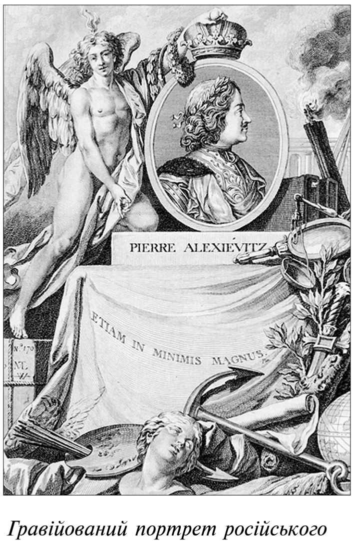

Гравійований портрет російського імператора Петра I з книги Н.-Г. Леклерка «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne». Т. 3. Париж, 1783.

Літ.: *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998.

М.М. Варварцев.

ЛЕЛЕ́ВЕЛЬ Йоахим (21.03.1786—29.05.1861) — польс. історик, громад. і політ. діяч; ідеолог польс. демократ. руху 1-ї пол. 19 ст. Професор (1815), д-р філософії (1820). Н. в м. *Варшава.* 1807 ракінчив Віленський ун-т. 1808—10 працював викладачем *Кременецького ліцею.* Потому був професором Віленського ун-ту (нині *Вільнюський університет*; 1815—18, 1822—24) і Варшавського ун-ту (1819—21). 1824 за прогресивні погляди і зв'язки з молодіжним підпіллям царська влада позбавила його права викладати в ун-ті. 1828 обраний до сейму.

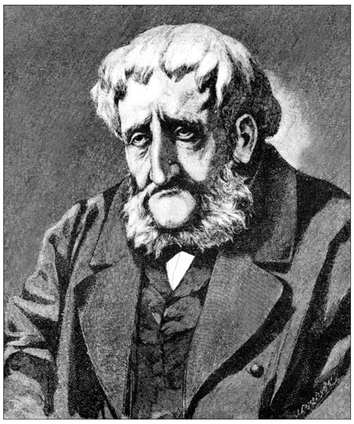

Й. Лелевель.

Під час *польського повстання 1830—1831* — голова Патріотичного т-ва, член польс. уряду.

Після поразки повстання виїхав за межі *Російської імперії*. Жив у Брюсселі (Бельгія). Був одним із кер. польс. демократ. еміграції, намагався об'єднати її навколо повстансько-респ. програми. Організував відрядження на територію підрос. України з метою підняти там повстання партизан. експедиції Ю.Залівського (1833) та групи політ. емісарів на чолі з Ш.*Конарським* (1835; обидва заходи зазнали невдачі). 1846 вступив до *Демократичного товариства польського*, 1847 — до Міжнар. демократ. т-ва. Напередодні Краківського повстання 1846 написав звернення — «Землякам на Україні», у ньому закликав польс. шляхту відмовитися від панщини й залучити на бік патріотичних польс. сил як польс., так і укр. селянство.

Підтримував боротьбу всіх поневолених народів, у т. ч. українців, за право самостійно визначати свою долю. Саме йому належить гасло «За нашу і вашу свободу», якому судилося довге життя. Згодом (після початку *Кримської війни 1853—1856*) у відповідь на цей заклик О.*Герцен* на шпальтах *«Колокола»* щиро і гаряче виступив на захист польс. свободи.

У різні роки написав низку праць, переважно з історії Польщі та *спеціальних історичних дисциплін*. Серед них: «Польська історія до кінця правління Стефана Баторія» (1813), «Панування польського короля Станіслава Августа Понятовського» (1818), «Історія Польщі» (1829), «Зауваження до історії Польщі та її народу» (1836), «Історія Литви і Русі до Люблінської унії» (1839). Від 1854 почав друкувати в Познані (нині місто в Польщі) зібрання своїх істор. праць у 20 т. (повністю побачило світ посмертно — 1865 у 18-ти томах, томи 14 і 15 не вийшли). У творах відстоював республікансько-демократ. напрям в польс. історіографії, особливого значення надавав передусім суспільно-політ. проблемам. Уперше в польс. історіографії звернувся до висвітлення питань соціальної історії, з'ясування ролі нар. мас. Базував синтез історії Польщі на концепції слов'ян. гміновладства (гміна — територіальна громада), в рамках якої робив акцент на респ. традиціях. Значну увагу приділяв вузловим проблемам історії України часів Київської Русі, Галицько-Волин. д-ви й *козацтва* (повстанням кінця 16 — 1-ї пол. 17 ст., національно-визвол. війні під проводом Б.*Хмельницького*, *Гадяцькій угоді 1658* тощо).

Його істор. праці були відомі й користувалися популярністю в Україні (зокрема, серед членів *«Руської трійці»* та *Кирило-Мефодіївського товариства* — передусім М.*Костомарова* й Т.*Шевченка*).

Певні надії Л. покладав на початок лібералізації Росії в перші роки царювання *Олександра II* (останній вступив на престол 1855). Однак Л. не прийняв, як це зробила частина польс. емігрантів, оголошену царем амністію польс. революц. діячам. 1860 його відвідав З.*Сєраковський*, який забезпечував зв'язок польс. конспірації з рос. революц. рухом.

Напередодні *селянської реформи 1861* намагався переконати шляхту Правобережної України визнати право селян на землю. Критикував наміри шляхти передати селянам лише маленькі клаптики землі, до того ж за високу ціну, такі дії, на його думку, будуть не стільки сприяти «нашій національній справі», скільки завдадуть їй шкоди.

Після загострення хвороби переїхав (за сприяння друзів) до Парижа (Франція).

Його останньою працею стала книга «Польща, її історія та проблеми» (містить спомини — «Пригоди в пошуках та дослідженнях польських національних проблем»).

П. у м. Париж.

1957—69 у Варшаві видано зібрання його творів у 10 т.

Бібліогр.: *Hleb-Koszańska H., Kotwiczówna M.* Bibliografia utworów Joachima Lelewela. Wrocław, 1952.

Тв.: Historyka, tudzież o łatwem i pożytecznem nauczaniu historyi. Wilno, 1815; Dzieje Polski. Warszawa, 1829; Polska wieków średnich, t. 1—4. Poznań, 1846—51; Краткие очерки по истории польского народа. СПб., 1862; Польша и Испания, историческая между ними параллель в XVI, XVI и XVII столетиях. М., 1863; Polska, dzieje i rzeczy jej, t. 1—13, 16—20. Poznań, 1858—68; Listy do rodzeństwa, t. 1—2. Poznań, 1878—79; Listy emigracyje, t. 1—5. Wrocław—Kraków, 1948—56; Wybór pism historycznych. Wrocław, 1952; Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 2—3. М., 1956—58; Dzieła, t. 1—10. Warśzawa, 1957—69.

Ф.І. Стеблій, П.В. Голобуцький.

М.М. Лелекач.

ЛЕЛЕКА́Ч Микола Михайлович (19.02.1907—06.09.1975) — учений-історик. Н. в м-ку Коритняни (нині село Ужгородського р-ну Закарпат. обл.) в сім'ї робітника. Закінчив філос. ф-т Празького ун-ту (1934). Служив у чехословац. армії (1934—36). Працював у земському архіві Підкарпатської Русі (назва *Закарпатської України* в складі *Чехословаччини* 1936—38). Від 1942 до 1944 займав різні посади: друкаря у Підкарпатському т-ві наук, викладача Ужгородської вчительської семінарії. Деякий час перебував у спец. таборі в Трансильванії (істор. область на пн. Румунії), куди його направили окупаційні угор. власті. 1944 мобілізований в угор. армію й відправлений на сх. фронт (див. *Друга світова війна*). Незабаром потрапив у полон, перейшов на бік Червоної армії (див. *Радянська армія*), де його призначили перекладачем угор. і чеської мов у *Сьому гвардійську армію* Другого Українського фронту. Після демобілізації (вересень 1945) повернувся в Ужгород і зайняв посаду дир. Закарпат. обласного держ. архіву. Від січня 1946 — старший викладач, доцент (від 1947), зав. кафедри заг. історії (1948—56) Ужгородського держ. ун-ту. У лютому 1959 захистив канд. дис. на тему: «Проблеми історії Закарпаття феодально-крі-

посницької епохи XI—XVIII століть».

Л. — автор наук. праць з історії та к-ри Закарпат. України, краєзнавчих заміток і бібліографічних досліджень. Його студії написані на основі архів. джерел, а також документів, опубл. лат., нім., франц., угор., чеською, румун. і польс. мовами. Учений довів, що українство на Закарпатті було споконвічною орієнтацією місц. русинського населення (див. *Русини*). Дослідив питання соціального, політ. та екон. розвитку регіону в 14—15 ст.; показав зв'язки краю з *Наддніпрянською Україною* та Росією в 17—18 ст. Разом з І.*Гарайдою* уклав і видав «Загальну бібліографію Підкарпаття» (Ужгород, 1943). Був співавт. тому «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» (К., 1969; див. *«Історія міст і сіл Української РСР»*). Розробив і читав студентам курси з історії стародавнього світу, історії пд. і зх. слов'ян, джерелознавства, історіографії, заг. історії тощо. Добре володів методикою викладання спец. істор. дисциплін.

П. у м. *Ужгород.*

Праці: Руська шляхта на Підкарпатській Русі: (Шляхта Ужанської Крайни). В кн.: Підкарпатська Русь, рочник 12—13. Ужгород, 1936; Штолові доходи греко-католицьких священиків в бувшій Ужгородській жупі до р. 1730. В кн.: Науковий збірник товариства «Просвіта», рочник 12. Ужгород, 1937; Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського: Науковий збірник товариства «Просвіта», річник 13—14. Ужгород, 1938; Выбор из старого руського письменства Подкарпаття (от найдавніших початков до середины XIX в.). Ужгород, 1943 (у співавт.); Загальна бібліографія Підкарпаття. Унгвар, 1943 (у співавт.); Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст. В кн.: Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 2. Ужгород, 1949; Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст. В кн.: Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 9. Ужгород, 1954; Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст. В кн.: Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 29. Ужгород, 1957.

Літ.: *Божук Г.В., Пальок В.В.* Відзначення 60-річчя з дня народження М.М. Лелекача. «УІЖ», 1968, № 2; *Довганич О., Анталовці Л.* Микола Лєлекач. В кн.: Педагоги-науковці Ужгородського державного університету, ч. 1. Ужгород, 1997.

М.В. Олашин.

ЛЕ́ЛЬЧИЦЬКА НАРА́ДА ПАРТИЗА́НІВ УКРАЇНИ 1943 — розширена нарада нелегального ЦК КП(б)У і командно-політ. складу партизан. з'єднань України. Відбулася 28—29 травня 1943 на території партизан. краю в Лельчицькому р-ні Поліської (нині Гомельської) обл. Білорус. РСР (на той час край був окупований і підпорядкований *генерал-комісаріату* «Житомир» рейхскомісаріату *«Україна»*). Нарадою керував секретар ЦК КП(б)У Д.*Коротченко*. Серед учасників наради були члени нелегального ЦК КП(б)У, Укр. штабу партизан. руху, командири і комісари партизан. з'єднань В.А.Бегма, Л.Г.Бугаєнко, Д.Т.Бурченко, М.А.Кузнецов, С.Ф.Маликов, О.М.Мартинов, Я.І.Мельник, І.І.Миронов, С.В.Руднєв, О.М.Сабуров, І.П.Федоров, О.Ф.Федоров, І.Ф.Чепурний та ін. На ній було заслухано й обговорено звіти командирів і комісарів партизан. з'єднань про підсумки бойової та політ. діяльності партизанів восени 1942 — узимку 1943, а також накреслено заходи щодо здійснення весняно-літнього плану бойових дій напередодні літнього наступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). Значущість цієї наради полягала в тому, що її рішення вплинули на активізацію партизан. боротьби на комунікаціях противника, посилились диверсійні дії на залізницях, військ. об'єктах. Це, в свою чергу, негативно вплинуло на доставку німцями резервів на радянсько-нім. фронт у період підготовки до наступу влітку 1943 р.

Літ.: Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944, кн. 1. К., 1985.

В.І. Кучер.

ЛЕЛЮШЕ́НКО Дмитро Данилович (02.11.1901—20.07.1987) — військ. діяч, генерал армії (1959). Двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945), Герой Чехословац. Соціаліст. Республіки (1970). Н. на х. Новокузнецький (нині с. Новокузнецовка Ростовської обл., РФ) у сел. родині. У РСЧА (див. *Радянська армія*) — від 1919. Учасник громадян. війни 1917—21. Закінчив Військ. академію ім. М.Фрунзе (1933). У *радянсько-фінляндську війну 1939—1940* командував танк. бригадою. Від 1940 — командир 1-ї Моск. пролетарської мотострілец. д-зії. Від червня 1941 — генерал-майор. На початку Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 — командир 21-го механізованого корпусу на Ленінгр. фронті, від серпня 1941 — заст. нач. Гол. автобронетанк. управління Червоної армії, потім — командир 1-го гвард. стрілец. корпусу на *Брянському фронті* (від жовтня 1941), командуючий *П'ятою армією* (жовтень 1941), 30-ю армією (листопад 1941 — листопад 1942), 1-ю армією (листопад—грудень 1942), *Третьою гвардійською армією* (грудень 1942 — березень 1943, серпень 1943 — лютий 1944), *Четвертою гвардійською танковою армією* (березень 1944 — травень 1945). Брав участь у *битві під Москвою 1941—1942*, *Сталінградській битві 1942—1943*, у боях за звільнення Донбасу, *Лівобережної України*, у *битві за Дніпро 1943*, у *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*, *Берлінській наступальній операції 1945*, Празькій наступальній операції 1945. Після війни — командуючий армією. Закінчив Військ. академію Генштабу (1949). Командуючий бронетанк. і механізованими військами Групи радянських військ у Німеччині, військами Забайкальського і Уральського військ. округів. 1960—64 — голова ЦК Добровільного т-ва сприяння армії, авіації і флоту СРСР. Від 1964 — у Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Д.Д. Лелюшенко.

У жовтні 1973 з нагоди відзначення 30-річчя з дня визволення м. *Запоріжжя* від гітлерівської окупації міська рада надала Л. звання «Почесний громадянин міста Запоріжжя» як командуючому 3-ю гвард. армією, що брала активну участь у боях за визволення міста.

У березні 1974 під час відзначення 30-річчя з дня визволення від гітлерівської окупації м. *Кам'янець-Подільський* Л. запалив у місц. сквері Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата. Тоді ж йому було надано звання почесного громадянина Кам'янця-Подільського як командувачу 4-ї гвард. танк. армії, що визволяла Кам'янець-Подільський.

Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, 4 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова 1-го ст., 2 орденами Кутузова 1-го ст., орденом Богдана Хмельницького 1-го ст., «За службу Родине в Вооруженных силах СССР» 3-го ст.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Заря победы. М., 1966; Москва—Сталинград—Берлин—Прага: Записки командарма. М., 1987.

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои огненных лет, кн. 7. М., 1984; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Т.С. Першина.

ЛЕ́МКИ — див. *Лемківщина.*

ЛЕ́МКІВЩИНА — етнічна укр. земля в Бескидах (середньогірська, й найнижча, частина *Карпат*). Пн. терени Л. (за площею найбільші) перебувають у складі Польщі — у Малопольс. і Підкарпатському воєводствах. Її пд. (менша) частина розташов. у складі Словаччини (*Пряшівщина*). Невеликий р-н Л. перебуває у складі України: його межі більш-менш збігаються з межами Великоберезнянського р-ну *Закарпатської області.* Загалом Л. завдовжки — на 140 км і завширшки — від 25 до 50 км.

Вважається, що назва «Лемківщина» походить від слова «лем», яке в лемківській говірці означає «лише». Самі ж лемки називали себе «русинами», або «руснаками». Ця власна назва є тамтешньою власною назвою українців, вона зберігалася ще в 19 ст. в *Галичині*, а у 20 ст. — на *Підляшші*, *Холмщині*, Л., *Закарпатській Україні* і серед українців ін. д-в (Сербії, Хорватії, Словаччини, Румунії).

Територія галицької Л. до початку депортаційних процесів по *Другій світовій війні* включала пд. частини Новосандецького, Горлицького, Ясельського, Коросняньского, Сяніцького повітів, пд.-зх. частину Ліського пов. і 4 села Новоторзького пов., разом — бл. 3500 км^2. На цій території 1939 проживало бл. 200 тис. осіб (у майже 300 селах). Далі на південь Л. займала більшу частину Пряшівщини — прибл. 3 тис. км^2. Загалом до II світ. війни чисельність лемків у Польщі сягала 140—200 тис., а в *Чехословаччині* — 100—140 тис. осіб.

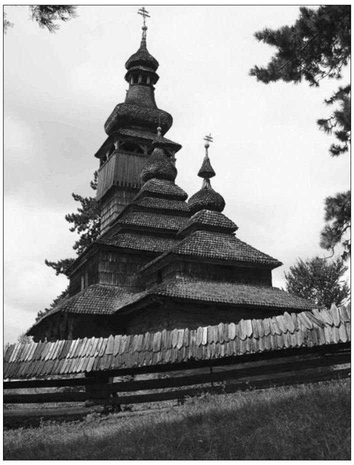

Лемківська Свято-Михайлівська церква з с. Шелестів на Закарпатті. 1777. Нині – у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту. Фото початку 21 ст.

Південна Л. разом із Закарпаттям входила з серед. 10 ст. по 1-шу чв. 11 ст. до сфери впливів *Київської Русі.* Згодом нею оволоділа Угорщина. З північної Л. до складу Київ. Русі, а пізніше — Галицько-Волин. д-ви — входила її сх. частина до р. Віслок (прит. Сяну, бас. Вісли) і Дуклянського перевалу на зх. У ті часи були залюднені лише найнижче розташовані частини Л.: на галицькому боці — околиці міст Сянок (нині м. Санок), Кросно, а в самих горах майже ніхто не жив. Після зайняття східної Л. польс. королем *Казимиром III* Великим у 1340-х рр. уся Л. відійшла до *Корони Польської* й належала їй до 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). Сх. частина Л. утворювала Сяноцьку землю у складі *Руського воєводства*, а зх. — частини Бєцької і Сандецької земель у складі Краківського воєводства.

Починаючи від серед. 14 ст., Л. пережила три колонізаційні хвилі: з пн. зх. — польсько-нім., з пд. зх. — словацько-нім. і зі сх. — українську. Неукр. колонізація охоплювала найважливіші хліборобські терени Л., спричиняючи денаціоналізацію давнього укр. населення, зокрема між р. Сян (прит. Вісли) і її прит. Віслок. Українці колонізували майже незаселену гірську частину Л. Наприкінці 16 ст. оформилася сучасна лемківська говірка і закріпилися межі Л., які протривали з незначними змінами до закінчення II світ. війни (хоча після I світ. війни Л. поділяв держ. кордон між Польщею і Чехословаччиною, контакти між галицькими і закарпат. лемками лишалися практично на тому самому рівні, якими були за австро-угор. часів). У війнах, котрі охопили Закарпаття внаслідок конфлікту між *Габсбургами* і *Трансильванським князівством*, брали участь і галицькі лемки. Л. була також тереном сел. повстань під час національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. під проводом Б.*Хмельницького*, повстання під проводом О.*Костки-Наперського.*

Віддаленість Л. від ін. укр. етнічних земель, брак *інтелігенції української*, за винятком священиків і невеликої кількості вчителів, відсутність укр. міст (окрім Сянока, нині м. Санок) були в усі часи причинами слабкого зв'язку Л. з ін. укр. землями. Притаманний лемкам консерватизм зберіг їх, з одного боку, від ополячення та ословачення, а з другого — ускладнював поширення на Л. укр. нац. руху. Тому на Л. переважала старорус. течія, провідники якої, переважно місц. священики, пішли виразно в русофільському напрямі, маючи підтримку з боку Росії. При цьому особлива увага зверталася на лемківську молодь. У містах Новий Санч (нині м. Нови-Сонч), Сянок і Горлиці (нині м. Горліце, усі в Польщі) діяли

Лемки у типовому вбранні. Фото початку 20 ст.

рос. бурси. Щоправда, у двох перших діяли й українські.

Від кінця 19 ст. на Л. поширився укр. нац. рух. Його центрами стали Новий Санч та Сянок. Між укр. й русофільською течіями точилася боротьба за впливи на Л. Початково переважали русофіли. Зокрема, станом на 1912 на Л. діяли 22 читальні «Просвіти» (див. *Просвіти*) і 109 русофільського Т-ва ім. Качковського. На той же час на Л. діяли 185 укр. шкіл і 32 польс. У 170 селах шкіл не було.

Перша світова війна принесла на Л. руйнування (під час боїв 1914—15), а також репресії австрійців проти русофілів. Виникнення *Української Держави* спричинило зріст впливів укр. нац. течії. Після розпаду *Австро-Угорщини* влада *Західноукраїнської Народної Республіки* утрималася до середини лютого 1919 у гірській частині Сянiччини в особі Сяніцького комісаріату з місцем перебування в с. Команчі і очолюваного о. Пантелеймоном Шпилькою (т. зв. Команецька республіка). Тоді ж русофільська течія проголосила на західній Л. т. зв. Лемківську республіку з осідком у Гладишеві (нині м. Гладишув, Польща). Її орган «Руська рада» закликав до приєднання Л. до Чехословаччини.

У 1920-х рр. на Л. перевага схилилася до українофілів (молодих греко-катол. священиків, учителів). Найбільшим осередком укр. руху став Сянок. Частина лемків (переважно в центр. Л.) перейшла у *православ'я.* 1935 із 145 тис. лемків на теренах Лемківської апостольської адміністратури 18 тис. були православними.

Подальший розвиток укр. нац. руху на Л. стримувався діями польс. властей, котрі з метою його розвалу підтримували серед лемків русофільство. У 1930-х рр. розпочато т. зв. Лемківську акцію, яка мала перетворити лемків на окрему від українців етнічну групу і наблизити їх до розуміння того, що вони є частиною польс. *етносу*. Акція велася під кер-вом військ. мін-ва і Бюро нац. політики при урядові Польщі. Наук. підґрунтя під *полонізацію* лемків повинна була виробити Комісія наук. досліджень сх. кресів, яка з 1934 мала у своєму

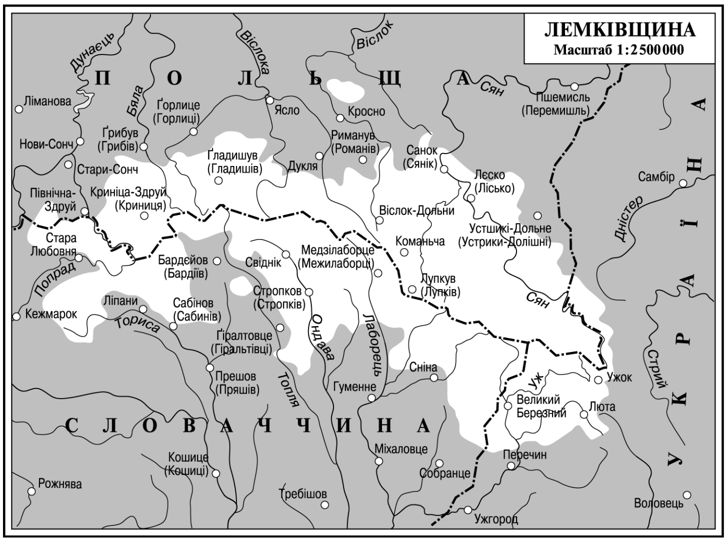

складі Лемківську секцію. З метою прискорення полонізації лемків 1934 Л. відокремлено від Перемиської єпархії й створено самостійну Лемківську апостольську адміністратуру з русофільською ієрархією. У школах укр. учителів замінено поляками, навчання здійснювалося лемківською говіркою за складеним спеціально для цього лемківським букварем з польськими патріотичними текстами. Згодом (1938) місц. школи перетворено на двомовні (утраквістичні), в яких навчання велося фактично польс. мовою. Власті не толерували укр. нац. організацій. Натомість вони підтримували русофільські і полонофільські, напр. Лемко-Союз. Видавався пропольс. тижневик «Лемко». Укр. кооперативи було відірвано від їх централі у *Львові*, майже всі читальні «Просвіти» закрито. Свідомі своєї національності українці були виселені з Л. на підставі закону про режим у прикордонній смузі, а громад. життя лемків у краї було поставлене під контроль поліції.

На противагу польс. урядовим заходам у Львові при *Львівському товаристві «Просвіта»* була ств. Лемківська комісія, котра мала за мету ведення культурно-просвітньої роботи на Л., а також поширювання серед українців інформації про неї. Від 1934 у львів. вид-ві І.*Тиктора* виходив двотижневик «Наш лемко» під редагуванням Ю.Тарновича, автора популярної «Історії Лемківщини». Видавалася «Бібліотека Лемківщини». До початку ІІ світ. війни вийшло 12 випусків. На самій Л. центром укр. нац. руху залишався Сянок, де 1930 було створено музей *«Лемківщина»*.

Після вересня 1939 окупаційні гітлерівські власті дозволили відродити укр. нац. рух. Було поновлено укр. шкільництво, у містах Сянок і Криниця виникли фахові школи, у Криниці — учительська семінарія. Були створені укр. освіт. т-ва і кооперативи. Носіями укр. нац. відродження стали місц. лемки й українці, які тут опинилися після приєднання *Західної України* до УРСР. Русофільські впливи в церк. житті зникли після номінації апостольським адміністратором для Л. о. О.Малиновського (до того — проректор Духовної семінарії у Львові) й утворення окремої єпархії для правосл. лемків на чолі з архієпископом Палладієм (*Видибідою-Руденком*). Нац. відродження здійснювалося під кер-вом *Українського центрального комітету в Кракові*, очолюваного В.*Кубійовичем* (уродженець Л.), та місц. допомоговими к-тами в містах Сянок, Криниця і Ясло.

Улітку 1944 рад. війська вступили на сх. Л., а взимку 1945 вони зайняли її зх. частину. Щоб викорінити укр. свідомість лемків, польс. боївки (див. *Армія Крайова*) саме в цей час винищували найвідоміших серед них, так, напр., як це було протягом 1941—43 на *Холмщині* і *Підляшші*. На етнічно змішаних теренах 1944 знищувалися вже цілі села.

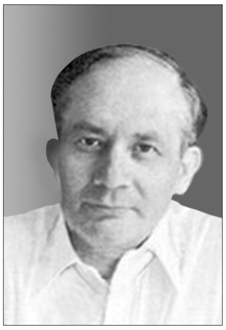

Р. Лемкін.

Ідею переселення незговірливих лемків до УРСР, як і решти українців з т. зв. *Закерзоння*, тобто з етнічно укр. земель, що відходили до Польщі, намагалися втілити ще з початком II світ. війни. 1940 майже 4 тис. лемків переїхали до УРСР на підставі німецько-рад. договору про обмін населенням. 9 вересня 1944 було укладено угоду про обмін населенням між урядом УРСР і *Польським комітетом національного визволення*. На її підставі того ж року розпочато вивезення українців з пд. Підляшшя і Холмщини. Українці *Надсяння* і Л. чинили більший опір виселенню. Але визначення кордону між Польщею та СРСР на підставі угоди від 16 серпня 1945 призвело до остаточного виселення лемків з пн. Л., яка залишалася в кордонах Польщі. До певної міри виселення лемків стримувала діяльність на Л. з 1944 *Української повстанської армії*. У ній брали участь чимало лемків, у т. ч. й на керівних посадах (Іван Шпонтак — «Залізняк» — командир куреня УПА на теренах Любачівщини і Томашівщини — походив з пд. Л.). Однак до серед. 1946 70—80 % лемків було виселено до УРСР (переважно Дрогобиччина, Самбірщина, Тернопільщина, але й багато ін. областей). Решту лемків, за незначними винятками, переселено внаслідок *«Вісла» акції 1947* на т. зв. понімецькі землі всередині Польщі. З віддалених гірських сіл останніх лемків виселювано вже на поч. 1950-х рр. Опустілу Л. частково заселили поляками, але значні її терени довго не були обжиті.

За різними даними, по II світ. війні в межах Польщі було розсіяно від 140 до 200 тис. українців, у т. ч. лемків, які не виїхали до УРСР. До 1956 вони практично не мали повного обсягу громадян. прав. 1956 створено Укр. суспільно-культ. т-во, а в ньому 1959 — окрему Лемківську секцію, яка мала подбати про відновлення й розвиток лемківської к-ри. Від 1957 в укр. газ. «Наше слово» виходив додаток «Лемківське слово», а з часом — «Лемківська сторінка».

Починаючи від серед. 1950-х рр., лемки в Польщі почали звертатися з проханнями дозволити їм вернутися на рідні землі. До поч. 1960-х рр. такий дозвіл отримали бл. 4 тис. осіб з 30—40 тис. лемків у Польщі. Ті, хто вернувся на Л., були розпорошені на Горличчині і Сяноччині (нині — у Малопольс. і Підкарпатському воєводствах). Лише в кількох селах лемки поселилися компактно.

Під час політ. змін у Польщі наприкінці 1980-х рр. лемки почали створювати свої окремі організації. 1988 виникли Громад. круг лемків та Лемківський к-т. 7 квітня 1989 у Легниці зареєстровано Стоваришення лемків, яке вважає лемків окремим від українців народом і ділить їх на лемків-народників і лемків — належних до укр. народу. Більшість лемків не пішли за Стоваришенням. У грудні 1989 створено Об-ня лемків у Польщі (ОЛП). На Л. правління ОЛП створило 26 гуртків з 420 членами. Перший з'їзд ОЛП відбувся 9 листопада 1991 в Сярах поблизу м. Горлиці. З'їзди відбуваються раз на 3 роки.

Осн. своїми завданнями ОЛП вважає боротьбу за виправлення кривд, заподіяних лемкам здійсненням акції «Вісла» 1947, відновлення й розвиток укр. лемківської к-ри, навчання дітей *української мови*. Створені й діють міжшкільні групи з вивчення укр. мови на рівні початкових шкіл і г-зій. Станом на 2003 таких груп у м. Сянок діяло 4 з кількістю учнів 35 (15 — з початкових шкіл і 20 — з г-зій), у с. Команча — 3 групи (22 дитини рівня початкової школи), а також по 2—3 групи в ін. місцевостях Л. Крім того, на зх. землях Польщі, куди виселено лемків, ведеться навчання укр. мови лемківською говіркою у 4—5 місцевостях (станом на 2003 — 85 дітей). Починаючи від 1983, в Ждині проводиться щорічна «Лемківська ватра», яка з кожним роком збирає дедалі більшу кількість учасників і гостей з Польщі, України та багатьох ін. країн, куди лемків занесла доля. У цьому святі беруть участь представники загальнодерж. і місц. властей Польщі, різноманітних громад. організацій, передусім Об-ня українців у Польщі, Світ. орг-ції укр. лемківських об'єднань, т-ва «Лемківщина» в Україні, Союзу русинів-українців Словаччини, Об-ня лемків Канади, Орг-ції оборони Лемківщини у США та ін.

ОЛП з часу свого виникнення невтомно веде курс на повернення депортованих лемків у свої рідні місця з повним відшкодуванням заподіяних їм збитків. Процес, який вщух наприкінці 1950-х рр., набув нових обертів з падінням тоталітарного режиму в Польщі. ОЛП використовує для цього всі нагоди, видає з 1992 квартальник «Ватра».

Літ.: *Гнатюк В.* Русини Пряшівської єпархії і їх говори. «ЗНТШ», 1900, т. 35—36; *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном в XIII ст. Там само, 1925, т. 138—140; *Leszczycki S.* Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny, w. 13. Kraków, 1935; *Reinfuss R.* Łemkowie, w. 14. Kraków, 1936; *Тарнович Ю.* Лемківщина. Матеріальна культура. Краків, 1941; *Stieber Z.* Toponimyka Łemkowszczyzny, t. 1—2. Łódź, 1948—49; *Тарнович Ю.* На згарищах Закерзоння. Торонто, 1954; *Шах С.* Між Сяном і Дунайцем. Спомин I. Мюнхен, 1960; *Бучацький В.* Лемківщина і лемки. Торонто, 1961; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння до XVIII століття. Братислава, 1967; Лемківщина: Земля, люди, історія, культура, т. 1—2. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1988; «Український альманах» (Варшава), номери за 1997—2009; «Наше слово. Тижневик Об'єднання українців у Польщі» (Варшава), номери за 2000—09.

Ю.І. Макар.

«ЛЕ́МКІВЩИНА» — укр. музей-архів у м. Сянок (нині м. Санок, Польща), діяв від 1930 (засновники: Л.*Ґец*, С.Венгринович, І.Добрянська, Ф.Коковський, І.Фюнт) до середини 1940-х рр. (після *Другої світової війни* ліквідований, фонди передані місц. Держ. музею). Проводив науково-дослідницьку роботу на *Лемківщині*, видав 3 томи «Бібліотеки Лемківщини». Зберігав та експонував зразки лемківського нар. мист-ва, рукописи, ікони.

Т.І. Зарецька.

ЛЕ́МКІН Рафаел (24.06.1900—28.07.1959) — юрист, правозахисник, розробник концепції геноциду, один з перших, хто запропонував кваліфікувати *голодомор 1932—1933 років в УСРР* як *геноцид* укр. народу. Д-р права (1926). Н. в с. Безводне біля м. Волковиськ (нині м. Вовкависьк Гродненської обл., Білорусь) у родині

польс. євреїв-хліборобів (після розпаду *Російської імперії* 1917 ця територія перейшла до Польщі). 1919 закінчив Білостоцьку г-зію й почав вивчати право у *Краківському університеті.* 1921 перевівся до Львів. ун-ту, навч. там до 1924. Деякий час слухав лекції в Гейдельберзькому ун-ті та в ін. зх. ун-тах. Під впливом суд. процесу над Согомоном Тегліаріяном, який 1921 застрелив у м. Берлін (Німеччина) колиш. міністра внутр. справ *Османської імперії* Талаата-пашу, що був безпосередньо причетним до масового знищення 1915 на турец. території вірм. населення, став вивчати міжнар. право. Звернув увагу на відсутність у міжнар. праві закону про покарання нищителів цілих людських колективів. 1926 здобув докторський ступінь, склавши іспити у Львів. ун-ті, й зайняв посаду помічника прокурора в м. *Бережани.* Від 1929 — помічник прокурора в м. *Варшава.* Продовжував досліджувати міжнар. право. Свої роздуми на тему покарання нищителів людських спільнот виклав у низці статей та доповідей. Брав участь у роботі щодо кодифікації польс. законів, а також допомагав перекладати їх на англ. мову, а нім., італ. та рад. кодекси — на польську. 1933 на міжнар. юрид. конференції у м. Мадрид (Іспанія) були зачитані його пропозиції (сам він не брав участі в цій конференції) визнати злочинами «варваризм» (нищення людських спільнот) та «вандалізм» (нищення культ. надбань). Від 1934 мав приватну адвокатську практику, мешкав у Варшаві.

З початком *Другої світової війни* виїхав до Швеції, викладав там у Стокгольмському ун-ті (1940—41). Почав збирати юрид. документи, на яких могли б базуватися звинувачення щодо практики нищівних акцій гітлерівських окупантів у завойованих ними країнах. 1941 проїздом через *СРСР*, Японію та Канаду добирався до США. Там влаштувався працювати в Ун-ті Дюка (шт. Пн. Кароліна). Наступного року переїхав до м. Вашингтон, займав посаду спершу економічного, а потім — юрид. радника уряду США. Водночас продовжував працювати над збиранням матеріалів до книги, що 1944 побачила світ під назвою «Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation — Analysis of Government — Proposals for Redress» («Влада Осі в окупованій Європі: закони окупації. Аналіз уряду — пропозиції для відшкодування»). У ній вперше створив термін «геноцид» й виклав відповідну його концепцію.

Будучи дорадником на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946*, пропонував, але без успіху, звинуватити підсудних нацистів у вчиненні злочину геноциду. Завдяки його книзі та зусиллям 9 грудня 1948 *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* прийняла «Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього».

У наступні роки лобіював через представництва держав при *Організації Об'єднаних Націй* ратифікацію цієї конвенції їхніми урядами та застосування її принципів у кримінальних кодексах їхніх д-в.

У повоєнні роки вбачав гол. ворога людства в сталінському режимі, звинувачував його у вчиненні геноцидних дій на завойованих ним територіях.

У 1950-х рр. зблизився з прибалтійськими та українською громадами в Америці й брав участь у їхніх антирад. зібраннях. Про його виступи на захист нац. меншин у СРСР писали «New York Times» та «Ukrainian Weekly». У статті «Розслідування радянського геноциду Об'єднаними Націями» («Ukrainian Weekly», 7 березня 1953) схвалив звернення Укр. конгресового к-ту Америки до ООН з вимогою дослідити «геноцидний голод» в Україні. На відзначенні в Нью-Йорку (20 вересня 1953) 20-ї річниці пам'яті Великого голоду в Україні виголосив доповідь перед кількатисячною укр. аудиторією (цитована «New York Times» 21 вересня 1953 та «Ukrainian Weekly» 26 вересня 1953). Текст цієї доповіді залучив до матеріалів запланованої, але не здійсненої багатотомної «Історії геноциду».

У своїй концепції геноциду Л. визначав це поняття набагато ширше, ніж то робить дефініція, яка увійшла до відповідної конвенції ООН. До можливих жертв геноциду він зараховував не тільки нац., етнічні, реліг. та расові групи, караність за злочин проти яких передбачає конвенція ООН, але також і політ., соціальні та ін. людські колективи. Проте наявність геноциду укр. народу Л. аргументував, виходячи саме з дефініції ООН. У геноциді укр. народу він виділяв 4 складові: 1) нищення укр. інтелігенції (див. *Інтелігенція українська*) — розуму нації; 2) ліквідація *Української православної автокефальної церкви* — душі України; 3) виморювання голодом селян — носіїв укр. к-ри, мови, традицій тощо; 4) заселення України іноетнічними елементами з метою зміни складу населення.

1950 та 1952 кандидатура Л. висувалася на присудження Нобелівської премії миру, її підтримав У.-Л.Черчілль.

П. у м. Нью-Йорк, похований на цвинтарі Маунт Геброн (Mount Hebron) у дільниці Квінс (Queens).

2008 у Варшаві на вцілілому будинку № 6 Кредитової вул., де Л. мешкав, йому встановлено меморіальну дошку.

2009 працю Л. «Soviet Genocide in Ukraine» оприлюднено на 28-ми мовах.

Архів: Raphael Lemkin papers. Manuscripts and Archives Division. The New York. Public Library. Astor, Lenox and Tilden Foundations. Box 2.

Праці: Kodeks Karny Republik Sowieckich. Warszawa, 1926 (у спів-

Ратифікація «Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» представниками 4-х держав. Р. Лемкін стоїть праворуч. Стоїть (другий ліворуч) — Генеральний секретар ООН Т.-Х. Лі. Нью-Йорк, 14 жовтня 1950.

авт.); Les actes constituant un danger général (interétatique) considérés comme délits de droit des gens. Explications additionnelles au Rapport spécial présenté a la V-me Conférence pour l'Unification du Droit Pénal à Madrid (14—20.X.1933). Paris, 1933; Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation — Analysis of Government — Proposals for Redress. Washington, 1944; Genocide — A Modern Crime. «Free World» (New York), 1945, vol. 9, No. 4, April; Genocide. «American Scholar», 1946, vol. 15, no. 2, April; Genocide as a Crime under International Law. «American Journal of International Law», 1947, vol. 41, no 1; Soviet Genocide in Ukraine. В кн.: Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932—1933 in Soviet Ukraine. Kingston, Ontario, 2008; Радянський геноцид в Україні. Текст передачі на радіо «Свобода», 2008, 14 листопада. Soviet Genocide in Ukraine. Kyiv, 2009; Радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами. К., 2009; Web: http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/1349371.html.

Бібліографія праць: Prevernt Genocide International: Comprehensive Bibliography: Writings of Raphael Lemkin. Web: http://www. preventgenocide.org/lemkin/bibliography.htm.

Літ.: *Szawlowski R.* Raphael Lemkin (1900—1959) — The Polish Lawyer Who Created the Concept of «Genocide». «The Polish Quarterly of International Affairs», 2005, no. 2; *Elder Tanya.* What you see before your eyes: documenting Raphael Lemkin's life by exploring his archival Papers, 1900—1959. «Journal of Genocide Research», 2005, no. 7 (4), December; *Weiss-Wendt Anton.* Hostage of Politics: Raphael Lemkin on «Soviet Genocide». «Journal of Genocide Research», 2005, no. 7(4), December; *Cooper John.* Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention. New York, 2007; *Panné Jean-Louis.* Rafaël Lemkin ou le pouvoir d'un sans-pouvoir. В кн.: Rafael Lemkin. Qu'est-ce qu'un genocide? Monaco, 2008; *Serbyn R.* Raphael Lemkin on the Ukrainian Genocide. «Holodomor Studies», vol. 1, no. 1 (Winter—Spring 2009); *Сербин Р.* Концепція злочину геноциду Рафаєля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. В кн.: Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. Стаття 28 мовами. К., 2009.

Роман Сербин.

ЛЕНДВІ́ЙТ, земський війт — посадова особа в сільс. поселенні, яке було створено на засадах нім. права. Такі поселення набули поширення на укр. землях із серед. 14 ст. Л. надавалася певна ділянка землі під власне госп-во та визначалася територія, яку він мав право заселити, новопоселенці на деякий термін звільнялися від сплати *чиншу* і виконання ін. повинностей, проте невдовзі опинялися в повній матеріальній залежності від Л. і верховного чи місц. власника землі. Л. очолював новоутворену громаду, а також здійснював у ній суд з допомогою вибраних громадою *лавників*. Він отримував певну плату від верховного чи місц. власника землі, третину від суд. оплат, значну частину торг. зборів тощо. Мав право на спадкове війтівство (див. *Війт*).

Літ.: *Владимирський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі й Литві. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі XV—XVIII ст. Львів, 1903; *Jakowliw A.* Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflusse auf das ukrainische Recht im 16—18 Jahrhundert. Leipzig, 1942.

Г.К. Швидько.

ЛЕ́НДЕЛЬ, лендельська культура — культурно-істор. спільність доби *мідно-кам'яного віку*. Дослідники включають до неї такі близькі між собою *археологічні культури*, як моравська мальована, пізньострічкова мальована, зимно-злота та ін. (виявлені на територіях Угорщини, Словаччини, Австрії, Польщі й України). Її назва запозичена від наук. іменування давнього поселення, розкопаного у Пд. Угорщині. Пам'ятки Л. за походженням особливостей їх виготовлення і оформлення пов'язують з к-рою Тиса та к-рою Вінча. Залишки поселень лендельської к-ри розташов. на високих мисах або на дюнах, деякі з цих поселень свого часу були оточені ровами. Будівлі заглиблені або наземні, за формою прямокутні, трапецієподібні, мали двосхилий дах. Могильники тілопальні або з тілопокладенням. Поховання супроводжуються посудинами, намистом з мушлі, мідними діадемами, браслетами, обручками. Госп-во тваринницько-землеробське, що доповнювалося мисливством та збиранням. Розвинуте кременеобробне вир-во документується шахтами (Свєнтокшицькі) та майстернями, де з довгих пластин виготовляли ножі, скребачки, вкладні серпів. Знахідки мідного шлаку, фрагментів тиглів і сопел (Злота) свідчать про місц. оброблення імпортованої міді. Кераміка представлена лискованим посудом витончених форм: глечики, миски та чаші на високих піддонах. На ранній стадії лендельської к-ри геометричний візерунок виконувався білою, червоною або жовтою фарбами, для середньої стадії показовою є неорнаментована кераміка, а для пізньої — декор з ямок. Поховання тварин, посуд з антропоморфними та зооморфними рисами, а також відповідна пластика свідчать про притаманні цій к-рі аграрні культи. У розвитку Л. на землях, що є нині територіями України та Польщі, виділяються дві послідовні стадії — рання (Зимно-Злота; характеризується мальованою керамікою) та пізня (Гоща, Вербковиця; характеризується лискованим посудом). Миски та біконічні посудини прикрашалися по ребру ямками або наліпками (поселення: Костянець, Вербковиця, Гоща; могильник Голишів). Л. мав контакти з полгарською к-рою та *трипільською культурою*.

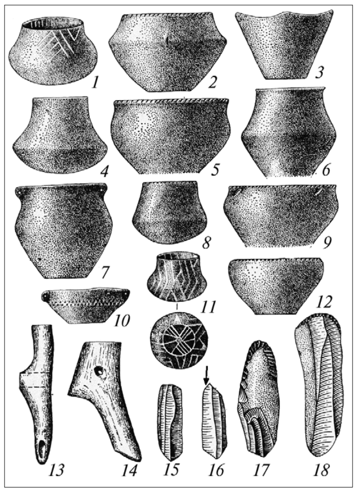

Лендель. Кераміка (1—12), вироби з рогу (13, 14), кременю (15—18).

Літ.: *Пелещишин Н.А.* Лендельская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; Pradzieje ziem Polskich. Warszawa—Łódź, 1989.

О.В. Цвек.

ЛЕНД-ЛІЗ (від англ. lend-lease — позика-оренда) — заг. назва системи надання одними країнами-союзницями по антигітлерівській коаліції ін. країнам-союзницям допомоги у військ. техніці, зброї, боєприпасах, спорядженні, сировині, продовольстві та послугах. Походить від назви закону США про Л.-л. від 11 березня 1941, згідно з яким уряд США мав право на умовах позики-аренди поставляти зброю, боєприпаси, спорядження тощо до д-в, чия оборона в роки війни вважалася життєво важливою для безпеки самих США (по закінченні війни поверненню або компенсації підлягали лише ті матеріали, що не були використані, перероблені або втрачені в ході бойових дій, причому США на оплату відповідних компенсацій надавали довгостроковий кредит). Всього до кола д-в, яким було надано допомогу за програмою Л.-л., увійшло 42 країни. Заг. вартість відповідних поставок склала 46 (за ін. даними — 48) млрд дол. США (бл. 13 % усіх воєн. витрат США за роки війни, або більше 50 % їхнього експорту). Найбільшою була кількість поставок до Великої Британії — на 30 млрд дол. США. Від листопада 1941 дія цього закону поширилася на СРСР. Відтоді й до завершення війни СРСР отримав від США техніки, сировини та продуктів на загальну суму від 9,8 до 11 млрд дол. США (за даними, відповідно, рад. та амер. сторін). Перший двосторонній договір між США та СРСР про такі поставки було підписано вже після початку надання СРСР аналогічної допомоги з боку Великої Британії («пре-ленд-ліз», що був оплачений золотом). Упродовж війни були підписані ще 3 таких договори.

Самі США по Л.-л. («зворотний ленд-ліз») отримали допомогу на заг. суму бл. 7,8 млрд дол. США, з них 6,75 — від Великої Британії та країн Співдружності, 0,86 — від Франції, 0,19 — від Бельгії, 0,003 — від Китаю, 0,002 — від Нідерландів і 0,002 — від СРСР.

Окрім США, поставки за системою Л.-л. до СРСР здійснювали також Велика Британія і Канада (безпосередньо від США Рад. Союз отримав 96,4 % всіх поставок по Л.-л.). Серед ін. поставок по Л.-л. СРСР отримав: 22,15 тис. літаків, 12,7 тис. танків, 8 тис. зенітних і 5 тис. протитанк. гармат, 132 тис. кулеметів, 376 тис. вантажівок, 51 тис. джипів, 8 тис. артилер. тягачів, 35 тис. мотоциклів, 3,7 млн автомобільних шин, 472 млн снарядів, 4,5 млн т продовольства, 2,1 млн т нафто-продуктів, 1,2 млн т хімічних і вибухових речовин, 11 тис. вагонів, 2 тис. паровозів, 281 військ. корабель, 128 транспортних суден, 3 криголами. Значна частина цієї техніки надійшла на озброєння військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) у роки, коли відбувалося визволення території УРСР (1943—44).

Значну роль у відновленні (після руйнування у ході бойових дій та окупації) й нарощуванні в СРСР вир-ва озброєнь відіграли отримані СРСР по Л.-л. 42,6 тис. верстатів для обробляння металу і з-д з вир-ва алюмінієвого прокату. Особливо важливою була також сировина, що використовувалась у воєнній промисловості: алюмінієвий прокат, листова сталь, каучук. Надходження цієї сировини по Л.-л. сумарно переважало власне виробництво цих матеріалів у СРСР на 25 %. Не менше значення мали поставки продуктів загального вжитку, зокрема 664,6 тис. т м'ясних консервів та 15 млн пар взуття. 150 рад. дивізій були повністю оснащені засобами радіозв'язку, а 329 д-зій забезпечені польовими телефонами, переданими по Л.-л.

Назагал Л.-л. забезпечував потреби Червоної армії та рад. пром-сті на: 16 % у бронетанк. техніці, 15,3 — у літаках, 32,4 — у бойових кораблях, 18,4 — у зенітній артилерії, понад 80 — у радіолокаційній апаратурі, 20,6 — у тракторах, 23,1 — у металообробних станках, 42,1 — у паровозах, 66,1 — у вантажних і легкових автомобілях, 80 — у медикаментах і мед. устаткуванні, більше 50 % — у паливно-мастильних матеріалах.

Постачання СРСР матеріалами по Л.-л. здійснювалося кількома маршрутами, найбільше трьома — Пн., Тихоокеанським та Трансіранським. Найбільш об'ємними були мор. перевезення (70 % вантажів). Транспортні кораблі у супроводі військ. конвоїв ішли від узбережжя США і Канади через Велику Британію й Ісландію до пн. портів СРСР, або через Тихий океан до далекосх. портів. Під час таких транспортувань від дій нім. підводних човнів і авіації затонуло 157 кораблів.

Ленд-ліз. Танк, призначений для відправки до СРСР. Велика Британія, 1943.

Ленд-ліз. Американські літаки, призначені для відправки до СРСР. Іран, 1943.

Договір про погашення заборгованості по Л.-л. між СРСР і США був підписаний тільки 1972, згідно з ним СРСР зобов'язався виплатити 722 млн дол. США до 2001. Реально виплачено 48 млн дол. США, решту на переговорах 1990 СРСР зобов'язався сплатити до 2030.

Літ.: *Erlandson Marcus R.* Lend-Lease: An Assessment of a Government Bureaucracy. В кн.: The Big 'L'—American Logistics in World War II. Washington, 1997; *Соколов Б.В.* Роль ленд-лиза в советских военных усилиях, 1941—1945 гг. В кн.: Тайны Второй мировой. М., 2000; *Стеттиниус Э.* Ленд-лиз — оружие победы. М., 2000; *Бутенина Н.В.* Ленд-лиз: сделка века. М., 2004.

І.І. Дерейко.

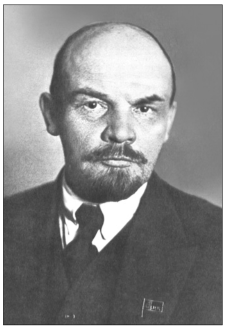

В.І. Ленін (Ульянов). Фото 1920.

ЛЕ́НІН Володимир Ілліч (справжнє прізв. — Ульянов; 22(10).04. 1870—21.01.1924) — рос. політ. і держ. діяч. Н. в м. Симбірськ (нині м. Ульяновськ, РФ) у дворянській сім'ї. Брат О.Ульянова (страчений 1887 за замах на життя рос. імп. *Олександра III*) та Д.*Ульянова*. Батько — І.Ульянов, інспектор, згодом — директор нар. уч-щ Симбірської губ., мати — М.Ульянова (у дівоцтві — Бланк). 1887 після закінчення Симбірської г-зії вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту. У грудні цього ж року виключений з ун-ту за участь у студентській сходці. 1891 екстерном склав екзамени за курс юрид. ф-ту в Петерб. ун-ті. Деякий час працював помічником присяжного повіреного в м. Самара (нині місто в РФ), а 1893 переїхав до *Санкт-Петербурга*, брав участь у роботі марксистських гуртків, виступав з критикою *народництва* (з цією метою видав працю «Що таке “друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів?»). 1895 став засновником політ. орг-ції «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Невдовзі був заарештований і засланий на 3 роки до Сибіру. Покарання відбував у с. Шушенське Єнісейської губ. (нині с-ще міськ. типу Красноярського краю, РФ). Одружився з Н.Крупською. 1899 вийшла його книга «Розвиток капіталізму в Росії», в якій він на стат. матеріалах доводив високий ступінь капіталізації рос. економіки і зробив висновок про провідну роль *пролетаріату* в докорінному переустрої сусп. ладу в Росії.

Після звільнення виїхав (1900) за кордон. Разом із групою Г.*Плеханова* налагодив випуск газ. *«Искра»*. Розглядав видання загальнорос. політ. газети як засіб створення революц. партії в *Російській імперії*. 1901 одну зі своїх статей вперше підписав псевдонімом Ленін. У книзі «Що робити?: Наболілі питання нашого руху» (1902) виклав гол. засади створення марксистської партії як централістичної орг-ції революціонерів-професіоналів. За його участі був розроблений проект програми такої партії, який визначав осн. її завданням встановлення *диктатури пролетаріату*. Після розколу (1903) II з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії* на меншість і більшість Л. очолив течію більшості, яка пізніше конституювалася в РСДРП (більшовиків). За підсумками з'їзду написав працю «Крок вперед, два кроки назад», в якій доводив закономірність поділу рос. *соціал-демократії* на революційну (*більшовики*) і опортуністичну (меншовики), сформулював принципи побудови та діяльності пролетарської партії.

У період *революції 1905—1907* повернувся до С.-Петербурга, спрямовував діяльність ЦК РСДРП (більшовиків), редакцій більшовицьких газет «Вперед», «Новая жизнь», «Пролетарий». Брав участь у роботі з'їздів РСДРП. III з'їзд (квітень 1905) ухвалив запропоновану ним резолюцію про організацію пролетаріату на боротьбу із *самодержавством* шляхом збройного повстання. На IV з'їзді (квітень 1906) Л. відстоював *націоналізацію* землі як запоруку повної перемоги буржуазно-демократ. революції і переростання її в соціалістичну. На V з'їзді (травень 1907) центральною була його доповідь про ставлення до бурж. партій. Базуючись на класовому принципі, Л. обстоював тактику «лівого блоку».

На поч. 20 ст. працював над пристосуванням положень вчення К.*Маркса* до умов суспільно-політ. розвитку Росії. Наслідком цієї праці стали, зокрема, висновок про можливість перемоги соціаліст. революції в окремій країні, трансформація ідеї диктатури пролетаріату в диктатуру партії, теза про підпорядкування національного соціальному.

Від 1908 мешкав у Женеві (Швейцарія), а потім — у Парижі (Франція), представляв РСДРП в Міжнар. бюро II Інтернаціоналу, брав участь у його конгресах, вів роботу зі збереження нелегальної партії в Росії, виступав із критикою опонентів марксизму. Зокрема, у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1908) кваліфікував праці деяких європ. філософів як «застарілий ідеалістичний мотлох», взірець філос. ревізіонізму.

З початком *Першої світової війни* від імені ЦК РСДРП(б) оприлюднив маніфест «Війна і російська соціал-демократія», в якому війна оцінювалася як імперіалістична, загарбницька, несправедлива. На противагу більшості партій *Інтернаціоналу II* висунув радикальні гасла поразки урядів воюючих д-в та переростання війни імперіалістичної в громадянську. 1916 видав працю «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», в якій доводив, що з переходом у монополістичну стадію *капіталізм* вичерпав свої потенції розвитку і є «передоднем соціалістичної революції».

Повернувшись до Росії після падіння царизму, у т. зв. *Квітневих тезах*, які були схвалені VII Всерос. конференцією РСДРП(б), сформулював політ. платформу більшовиків, курс на соціаліст. революцію. За його ініціативою більшовики висунули популярні гасла «Вся влада Радам!», «Мир — народам!», «Земля — селянам!» Улітку 1917 через посилення гонінь з боку *Тимчасового уряду* Л. перейшов на нелегальне становище. У серпні VI з'їзд РСДРП(б) під його впливом ухвалив низку резолюцій, які націлювали більшовицькі орг-ції на взяття влади шляхом збройного повстання пролетаріату в союзі з біднішим *селянством*. У вересні 1917 Л. завершив роботу «Держава і революція», в якій подав бачення 2-х фаз комуніст. формації та умов відмирання *держави*.

На початку жовтня 1917 Л. повернувся до Петрограда (нині м. С.-Петербург), очолив підготовку і проведення орг., тех. та військ. заходів по захопленню влади в столиці. Коли Тимчасовий уряд був повалений, *другий Всеросійський з'їзд рад* 26 жовтня ухвалив написані Л. *Декрет про мир*, *Декрет про землю*, Декрет про утворення Ради нар. комісарів (РНК). В умовах поглиблення революції очолювана Л. РНК здійснювала заходи з перебудови основ економіки: налагодження робітн. контролю, конфіскації поміщицьких земель, націоналізації пром-сті, банків, залізниць, торг. флоту, встановлення монополії зовн. торгівлі. Була організована Всерос. надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (*ВЧК*), розпочалося формування регулярної Робітничо-сел. червоної армії (див. *Радянська армія*).

У гострій внутрішньопарт. дискусії Л. домігся того, що РСФРР уклала Брестський мир-

ний договір, який давав більшовикам час, щоб зміцнити свою владу. Навесні 1918 Л. написав працю «Чергові завдання Радянської влади», в якій обґрунтував план приступу до буд-ва соціалізму, основи екон. політики перехідного періоду. В умовах кризи під його кер-вом була розроблена система надзвичайних соціально-екон. заходів (централізація управління, *продрозкладка*, мілітаризація вир-ва, заг. трудова повинність та ін.), які дістали назву політики *«воєнного комунізму»*. Влітку 1918 за його участю була підготовлена і прийнята 5-м Всерос. з'їздом рад перша *Конституція Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки*. В ній знайшли законодавче закріплення диктатура пролетаріату, союз робітн. класу і трудящого селянства, перехід осн. засобів вир-ва в руки народу як «могутнє знаряддя в боротьбі за здійснення соціалізму».

В умовах громадян. війни та іноз. воєн. інтервенцій головні зусилля Л. були спрямовані на організацію оборони країни. РСФРР була оголошена військ. табором. Восени 1918 Л. очолив Раду робітн. і сел. оборони — надзвичайний орган з координації діяльності військ. і цивільних відомств, фронту і тилу. У кінцевому підсумку ці зусилля забезпечили перемогу Червоної армії над силами білогвардійців та іноз. д-в.

Л. значну увагу приділяв подіям на Україні. У серед. 1917 він активно підтримував вимоги *Української Центральної Ради* до Тимчасового уряду щодо надання Україні національно-територіальної автономії. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* оцінював дії УЦР вже як контрреволюційні. На початку грудня 1917 спец. комісія на чолі з Л. підготувала *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»*. РНК звинуватила УЦР в антирад. політиці й погрожувала відкритою війною. У січні 1918 розпочалася рад. військ. експансія проти *Української Народної Республіки*. Л. активно підтримував проголошення у грудні 1917 Рад. України, надавав їй військ. допомогу в боротьбі проти УНР. У липні 1918 під егідою Л. в Москві була утворена КП(б)У як обласна організація РКП(б). Гетьманат П.*Скоропадського* Л. кваліфікував як «реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму», але в рамках Брестських домовленостей Рад. Росія припинила військ. дії, вела з *Українською Державою* тривалі й безплідні мирні переговори. На початку грудня 1918 проти Директорії УНР з території РСФРР розпочалися військ. дії.

Залишаючись прибічником ідеї світ. соціаліст. революції, Л. докладав зусиль до об'єднання комуністичних, лівосоціалістичних партій та груп на засадах більшовизму. З його ініціативи в березні 1919 у Москві був скликаний конгрес *Інтернаціоналу Комуністичного*. Делегати схвалили доповідь Л. про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату. Останню він вважав «абсолютно необхідною для всієї маси трудящих» як неодмінну форму переходу від капіталізму до соціалізму. Конгрес ухвалив платформу Комінтерну та маніфест до пролетарів усього світу.

Л. працював над питаннями політ. стратегії і тактики міжнар. комуніст. руху. До 2-го конгресу Комінтерну він видав книгу «Дитяча хвороби "лівизни" в комунізмі» (червень 1920), яка також вийшла франц. та англ. мовами. Узагальнивши революц. досвід РКП(б), Л. застерігав новостворені комуніст. партії від сліпого наслідування досвіду більшовиків, наголошував на необхідності роботи в парламентах, профспілках, пошуку компромісів для перегрупування комуніст. сил.

У кінці 1920 — на поч. 1921 в умовах переходу до мирного буд-ва в країні гостро проявилися кризові явища — продовольчі труднощі, спад пром. вир-ва, безробіття, наростання антирад. настроїв, кульмінаційним моментом яких став виступ військових Кронштадта. Л. усвідомлював глибину небезпеки рад. владі та необхідність кардинальної зміни політики РКП(б). На поч. 1921 він сформулював засади *нової економічної політики* — заміна продрозкладки *продовольчим податком*, вільна торгівля, дрібне приватне підприємництво, оренда землі, праця по найму, іноз. інвестиції у формі *концесій*. Новий курс був закріплений рішеннями X з'їзду РКП(б). Кризові явища в д-ві викликали серйозні розходження в кер-ві РКП(б) з питань парт. буд-ва, внутрішньопарт. демократії, ролі профспілок тощо. Л. вів жорстку боротьбу проти Л.*Троцького*, *«робітничої опозиції»*, *«демократичного централізму» групи* та ін. Щоб у подальшому запобігти розколу РКП(б), утворенню в ній угруповань, за настійною вимогою Л. X з'їзд ухвалив резолюцію «Про єдність партії», яка забороняла створення фракцій. Це посилювало централізм у діяльності парторганізацій, обмежувало прояви плюралізму і критики.

За наполяганням Л. рад. республіки в грудні 1922 об'єдналися у федеративний держ. союз — *СРСР* (на противагу пропозиції Й.*Сталіна* про їх об'єднання в складі РСФРР).

Наприкінці 1922 через важку хворобу Л. фактично відійшов від кер-ва партією і д-вою. У цей час він продиктував низку статей та листів до ЦК РКП(б), які стосувалися перспектив соціаліст. буд-ва, кооперування сел. госп-в, розвитку пром-сті, функціонування держ. апарату, оцінки діячів вищого парт. кер-ва. Проаналізувавши досвід першого пореволюц. п'ятиріччя, Л. визнав необхідність докорінного перегляду «точки зору нашої на соціалізм», однак запропонувати розгорнутої концепції не встиг. Ці фрагментарні роздуми Л. залишилися його «Політичним заповітом».

П. у с. Горки під Москвою. Саркофаг з його тілом встановлений у мавзолеї на Красній площі в Москві.

Практична реалізація ідей Л. його соратниками та наступниками призвела до утвердження в СРСР тоталітарного сусп-ва (див. *Тоталітаризм*).

Тв.: Полное собрание сочинений (5-е издание), т. 1—55. М., 1958—65; Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—78; Собрание сочинений, т. 1—20. М.—Л., 1920—26; Ленинские сборники, т. 1—40. М., 1924—85; Сочинения (2-е издание, 3-е издание), т. 1—30. М.—Л., 1925—32; Сочинения (4-е издание), т. 1—45. М., 1941—67; В.І. Ленін про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Неизвестные документы: 1891—1922. М., 1999.

Бібліогр.: Библиография произведений В.И. Ленина и литературы о

Знак ордена Леніна. 1930—1934. Художник І. Дубасов, скульптори І. Шадр та П. Тайожний.

Знак ордена Леніна. 1943—1991.

нем, т. 1—3. М., 1971—76; Видання творів В.І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліографічний покажчик. Х., 1971.

Літ.: Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 1—5. М., 1968—69; Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника, т. 1—12. М., 1970—82; Владимир Ильич Ленин: Биография: 1870—1924, т. 1—2. М., 1987; *Волкогонов Д.А.* Ленин: Политический портрет, кн. 1—2. М., 1994; *Pipes R.* Unknown Lenin. New Haven, 1996; *Каррер д'Анкосс Э.* Ленин. М., 2002; *Пейн Р.* Ленин: Жизнь и смерть. М., 2003; *Логинов В.* Владимир Ленин: Выбор пути. М., 2005.

ЛЕ́НІНА О́РДЕН — найвища нагорода *СРСР*. Заснований постановою Президії ЦВК СРСР від 6 квітня 1930. Статут ордена затверджено постановою Президії ЦВК СРСР від 5 травня 1930. У подальшому до статуту ордена і його опису вносилися зміни: постановою ЦВК СРСР від 27 вересня 1934, указами Президії ВР СРСР від 19 червня 1943, 16 грудня 1947, 27 липня 1981. Згідно зі змінами та доповненнями 1934, 1936 і 1943, змінювалися зовнішній вигляд, розміри та матеріали, з яких виготовляли ордени. Статут ордена в новій редакції затверджено указом Президії ВР СРСР від 28 березня 1980. Л.о. нагороджувалися громадяни СРСР, підпр-ва, об'єднання, установи і орг-ції, союзні й автономні республіки, краї, області, автономні області, райони, міста та ін. населені пункти. Ним також могли бути відзначені особи, які не були громадянами СРСР, підпр-ва, установи, орг-ції, населені пункти іноз. д-в.

Нагородження орденом проводилося за виняткові досягнення чи успіхи в галузі екон., науково-тех. і соціально-культ. розвитку СРСР, підвищення ефективності та якості роботи, за видатні заслуги в зміцненні могутності СРСР, дружби народів СРСР, за особливо важливі заслуги в захисті й зміцненні обороноздатності СРСР, за видатну революц., держ. та суспільно-політ. діяльність, за особливо вагомі заслуги в зміцненні соціаліст. співдружності, розвиток міжнар. комуніст., робітн. і національно-визвол. руху, у боротьбі за мир, демократію й соціальний прогрес.

Л.о. вручався особам, удостоєним звання *Героя Радянського Союзу*, *Героя Соціалістичної Праці*, а також містам і фортецям, яким присвоєно відповідно звання «Місто-герой» і «Фортеця-герой».

Перше нагородження орденом відбулося 23 травня 1930 (газ. «Комсомольська правда»). Серед перших нагороджених орденом були: шахтар О.*Стаханов*, машиніст локомотива П.*Кривонос*, працівники сільс. госп-ва М.*Демченко*, М.Озерний.

Від 1930 до 1991 здійснено понад 450 тис. нагороджень Л.о. Орденом відзначено УРСР (двічі: 22 травня 1954 і 5 листопада 1958), усі області УРСР (Харківську двічі: 26 лютого 1958 і 21 серпня 1968), міста-герої *Київ* (двічі: 22 травня 1954 і 21 червня 1961), *Севастополь* (16 жовтня 1954), *Одеса* (8 травня 1965), *Керч* (14 вересня 1973), міста *Харків* (4 грудня 1970), *Запоріжжя* (11 грудня 1970), *Львів* (11 січня 1971), *Кривий Ріг* (18 січня 1971), *Дніпропетровськ* (20 травня 1976), *Донецьк* (19 червня 1979). Л.о. удостоєно 56 тис. працівників УРСР.

В.Й. Бузало.

ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ (ЛКСМУ; до 1920 — Комуністична спілка робітничої молоді України, КСРМУ, до 1924 — Комуністична спілка молоді України, КСМУ) — молодіжна орг-ція, що діяла на території УСРР/УРСР під кер-вом і контролем КП(б)У/КПУ (див. *Комуністична партія України*). Складова частина *Всесоюзної Ленінської комуністичної спілки молоді.*

Попередниками ЛКСМУ були молодіжні орг-ції, що виникли в *Києві*, *Харкові*, *Полтаві*, *Одесі*, *Миколаєві* й деяких ін. містах після *Лютневої революції 1917* і які під впливом агітації *більшовиків* сповідували марксистську ідеологію та називали себе «соціалістичними спілками робітничої молоді». Більшовики активно використовували ці орг-ції спочатку для ведення підпільної революц. роботи, а потім — для захоплення влади і придушення опору ворожих політ. сил, ведення бойових дій тощо. Для цього при таких орг-ціях створювалися *бойові дружини*, чимало їхніх членів направлялося до загонів *Червоної гвардії*. Невдовзі після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* з метою посилити ідеологічний та орг. вплив на спілки робітн. молоді та на молодь у цілому в усіх містах колиш. *Російської імперії* більшовики почали створювати єдину централізовану комуніст. спілку молоді. Побудова такої молодіжної орг-ції була започаткована ЦК РКП(б). Спершу була створена Рос. комуніст. спілка молоді (РКСМ). У жовтні 1918 на I з'їзді РКСМ були прийняті програма та статут спілки, де проголошувалися її осн. завдання: поширення ідей комунізму, революц. виховання молоді, активна участь у буд-ві рад. *держави*. Орг. принципом будови комсомолу (від рос. «коммунистический союз молодежи») став «демократичний централізм», що, як і в більшовицькій партії, забезпечував повний контроль над членами орг-ції з боку її керівників (див. *Демократичного централізму принцип*). На місцях діяльність комсомольських осередків спрямовували й контролювали компарт. орг-ції. Від початку існування комсомол став однією з конструкцій диктатури правлячої партії.

На I з'їзді РКСМ був присутній лише один делегат з України. Це не завадило з'їзду заявити, що «близьким є момент, коли в єдину родину трудівничої молоді Росії увіллється революційна українська молодь».

Під час другого захоплення більшовиками влади в Україні

Загін комсомольців м. Миколаєва перед відправкою на фронт. 1919.

1919 (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*) керівники нещодавно сформованої КП(б)У очолили процес створення загальноукр. комуніст. спілки молоді — Комуніст. спілки робітничої молоді України (КСРМУ). На I з'їзді КСРМУ (червень—липень 1919) було заявлено, що спілка поділяє програму і тактику КП(б)У, працює під її кер-вом. Стверджувалося, що: «1. Комуністична спілка Української Робітничої Молоді є частиною РКСМ. 2. ЦК КСРМУ працює на правах обласного центру РКСМ». Згідно зі статутом КСРМУ до орг-ції приймалася лише «робітнича молодь» (це обмеження встановлювалося для того, щоб, як зазначалося в документі, не «розбавляти» спілку особами, які не мають «класової пролетарської виучки»). Разом з тим, оскільки керво РКП(б) мало на меті створити масову комуніст. спілку молоді, то невдовзі вступ до РКСМ та її частини — КСРМУ — дозволили також вихідцям із *селянства* та учнівській молоді. У серпні 1919 ЦК РКП(б) та ЦК РКСМ розіслали на місця спільну вказівку про те, що комсомол визнає програму й тактику РКП(б), є оргцією автономною, але працює «під контролем центру та місцевих колективів партії». До комсомолу могли прийматися молоді люди від 14 років, водночас до його лав обов'язково вступали всі члени РКП(б) у віці до 20 років. II з'їзд РКСМ (жовтень 1919) заявив, що вся «комуністична робота серед молоді здійснюється РКСМ. Жодних особливих національних комуністичних спілок молоді не повинно бути».

КСРМУ з перших днів своєї діяльності зосередила гол. увагу на мобілізації комсомольців та молоді до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Комсомольців активно залучали до придушення повстанського сел. руху (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), проведення *продрозкладки*. На II з'їзді КСРМУ (травень 1920) було внесено зміни в назву орг-ції. Оскільки, на думку лідерів орг-ції, «комуністичний рух не може бути неробітничим», то з назви було вилучено слово «робітничої». З'їзд постановив, що КСМУ є складовою частиною РКСМ й водночас виступив

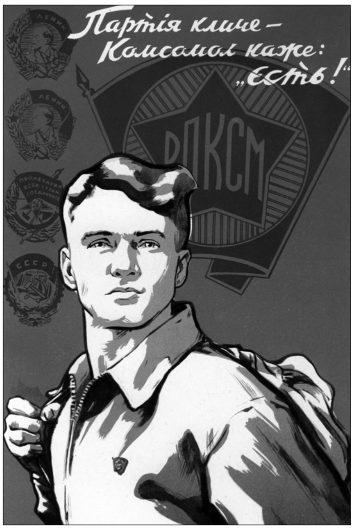

«Партія кличе — комсомол каже "Єсть!"» Плакат. Художники Е. Котков, О. Лемберський. 1956.

проти ін. юнацьких комуніст. орг-цій: *Єврейської комуністичної спілки молоді* при *Поалей Ціон*, Спілки молодих лівих есерів (боротьбистів), Комуніст. спілки учнівської молоді, а також соціаліст. (меншовицьких) спілок молоді.

Заклик-наказ В.*Леніна* до комсомольців «учитися комунізму», проголошений ним на III з'їзді РКСМ (жовтень 1920), став головним у формулюванні визначення комсомолу як єдиної оргції, що займається комуніст. вихованням підростаючих поколінь. V конференція КСМУ (липень 1924) підтримала рішення пленуму ЦК РКСМ (відбувся в січні 1924 одразу після смерті В.Леніна) про присвоєння спілці імені Леніна. Відтоді комсомол в Україні став називатися «Ленінська комуністична спілка молоді України». В Росії VI з'їзд комсомолу (липень 1924) ухвалив взяти назву «Російська ленінська комуністична спілка молоді», а VII з'їзд (березень 1926) — «Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді».

Оскільки комсомол вважався «класовою організацією», для його членів, згідно з документами його керівних органів, обов'язковими були такі якості, як: ненависть до «класових ворогів», «трудовий героїзм», активна життєва позиція. У серед. 1920-х рр. комсомольці за допомогою органів держ. безпеки усунули ін. молодіжні орг-ції від громадсько-політ. життя.

Осн. напрямами діяльності комсомолу України в цей час стали культурно-освіт. робота, заходи щодо захисту соціально-екон. інтересів робітн. молоді, участь у відновленні економіки. Членство в комсомолі відкривало перед молоддю широкі можливості для громад. діяльності, відповідної самореалізації, здійснення кар'єри. Багато юнаків і дівчат почали вступати до його лав. 1922—28 кількість членів ЛКСМУ зросла вдесятеро (з 35 тис. до 350 тис. осіб).

У той час важливим елементом парт. політики в молодіжному середовищі стала експлуатація трудового ентузіазму молоді, спрямування його на вирішення конкретних госп. проблем. ЛКСМУ часто-густо виконувала функції держ. та госп. органів, зокрема провадила набір юнаків і дівчат на вир-во та новобудови. Так, завдяки комсомольським мобілізаціям на буд-ві Харків. тракторного з-ду працювало 25 тис., Дніпрогесу (див. *Дніпробуд*) — 7 тис. юнаків та дівчат.

Парт. лідери продовжували також використовувати комсомольців для ведення «класової боротьби». На селі комсомольці залучалися до участі в насильницькій колективізації та розкуркуленні, навіть до здійснення терору голодом у 1932—33. Не всі члени ЛКСМУ ставали слухняним знаряддям такої політики кер-ва ВКП(б) та КП(б)У. За відмову виконувати ті чи ін. політ. кампанії лише протягом кінця 1932—1933 з лав ЛКСМУ виключили 18 638 осіб, чимало комсомольців було репресовано.

Не оминула комсомол і політика «чисток» Й.*Сталіна*. 1937—

Голова ВУЦВК Г. Петровський серед делегатів пленуму ЦК ЛКСМУ. Київ, 1936.

Почесна відзнака лауреата Ленінської премії.

39 жертвами політ. репресій стали тисячі пересічних членів ЛКСМУ, майже всі керівні комсомольські працівники, у т. ч. 1-ші секретарі ЦК ЛКСМУ С.*Андрєєв*, Г.Сухий, С.*Усенко*.

Оскільки перебування молодої людини поза комсомолом в умовах посилення в країні *тоталітаризму* викликало підозріле ставлення до неї з боку органів влади та держ. безпеки, то це неабияк підживлювало практику масового прийому молоді до лав ЛКСМУ. Перед окупацією УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) чисельність укр. комсомольців перевищила 1,6 млн осіб.

У роки війни мільйони членів ЛКСМУ воювали на фронтах, діяли в підпільних орг-ціях та партизан. загонах, працювали в рад. тилу. У цей час компарт. орг-ції всіляко заохочували масовий прийом юнаків до комсомолу. За роки війни орденами і медалями були нагороджені 3,5 млн членів ВЛКСМ, 7 тис. з них отримали звання *Героя Радянського Союзу*, шістдесят — двічі Героя Рад. Союзу.

На визволеній від окупації території України влада всіляко сприяла відновленню діяльності комсомольських орг-цій, спрямовуючи молодь на відбудову економіки. 1943—45 на постійну роботу в пром-сть та на транспорт було залучено більше 500 тис. юнаків і дівчат. Вирішення екон. проблем за допомогою масової праці молоді продовжувалося й надалі. Так, 1954—56 майже 80 тис. посланців ЛКСМУ виїхали на освоєння цілинних і перелогових земель (див. *Цілинних земель освоєння 1954—1961*). Поширилася практика оголошення новобудов «комсомольськими». Практикувалися студентські буд. загони, більшість учасників яких були комсомольцями.

У 1970-х рр. кількісний склад ЛКСМУ швидко зростав. Якщо в 2-й пол. 1950-х рр. комсомольців в УРСР було бл. 4 млн осіб, то в 1986 — 6,7 млн. Комсомол як громадсько-політ. орг-ція активно діяв у системі освіти. Вагомих результатів комсомольські орг-ції досягли в організації спортивно-масової роботи, відпочинку молоді, проведенні творчих конкурсів, фестивалів, оглядів самодіяльних колективів, прищепленні професійних знань і навичок, розвитку молодіжного краєзнавчого руху.

Водночас щільна опіка кер-ва партії над комсомолом, адм. тиск призвели до глибокої заідеологізованості форм і методів роботи з молоддю, зростання бюрократизму та формалізму в діяльності комсомольських орг-цій. Комсомольські керівники втрачали вплив та авторитет у молодіжному середовищі, послабшали самодіяльні засади комсомолу. Дотримання норм соціальної поведінки, що були вироблені й міфологізовані за роки рад. влади, вважалося найбільшою чеснотою молодої людини. В умовах тотальної залежності молодих людей від старших поколінь відбулося зниження соціальної активності молоді та зростання соціального невдоволення в її середовищі. Підтримка молоддю пропагованих партією цінностей стала здебільшого награною, а повторення зазубрених ідеологічних постулатів — ритуальним. Відбувався процес відчуження молоді від дозволених властями форм соціальної активності. У 2-й пол. 1980-х рр. ЛКСМУ переживала кризу, до серед. 1991 її чисельність скоротилася до 3,4 млн осіб. Після здобуття держ. незалежності України ЛКСМУ припинила діяльність, її XXVII з'їзд (вересень 1991) проголосив про створення нової орг-ції — Спілки молодіжних орг-цій України.

Рад. істор. наука висвітлювала історію комсомолу як безперервну серію здобутків, «досягнутих під керівництвом комуністичної партії на шляху будівництва комунізму». У відповідності до схеми істор. процесу, викладеної в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)», історія комсомолу тлумачилася як безперервна боротьба організованих у спілку молодих людей, які вірять у комуніст. ідеали, проти зовн. і внутр. ворогів рад. влади та комуніст. партії. При цьому особлива увага зверталася на героїчні вчинки комсомольців. А от реальні соціально-політ. настрої молодих людей, умови їхнього життя, неформальні ініціативи, що не вкладалися в канонізовані форми діяльності комсомолу, істориками практично не досліджувалися. У літературі та в повсякденному житті до кінця 1980-х рр. експлуатувався міф про комсомол як єдину форму соціальної адаптації молоді, «школу комунізму».

Літ.: *Михайловский И.Н.* Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937). Львов, 1966; Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України. К., 1968; ЛКСМУ України в рішеннях з'їздів та конференцій 1919—1966. К., 1969; *Тронько П.Т.* Навічно в пам'яті народній: З історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої вітчизняної війни. К., 1995; *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у XX столітті. К., 1997; *Прилуцький В.І.* Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928—1933 рр.). К., 1999.

В.Ю. Васильєв.

ЛЕ́НІНСЬКІ ПРЕ́МІЇ ТА ПРЕ́МІЇ І́МЕНІ ЛЕ́НІНА — почесні державні нагороди *СРСР.*

Премії імені Леніна були засновані згідно з постановою РНК СРСР від 23 червня 1925 «Про затвердження премій імені В.І. Леніна за наукові праці». Цю постанову було прийнято у зв'язку із схваленням ЦВК СРСР внесеної на його розгляд 22 січня 1924 пропозиції *Комуністичної академії* про увічнення пам'яті В.*Леніна* встановленням у д-ві премії його імені за кращі наук. праці з практичних проблем будва соціалізму (див. *Соціалізм*).

У постанові РНК СРСР про затвердження премії зазначалося, що премії імені В.Леніна присуджуються «з метою заохочення наукової діяльності в напрямі тісного зв'язку науки і життя». До цього часу такого роду премії в *СРСР* присуджувалися з лютого 1922 на підставі прийнятого 1921 ще РНК РСФРР декрету «Про поліпшення побуту вчених» (у цьому документі вперше в рад. юрид. практиці було зафіксовано принцип преміювання наук. праць, зокрема там проголошувалося: «Встановити преміювання наукових, науково-навчальних і науково-популярних робіт на підставі особливого Положення, розробленого Центральною комісією з поліпшення побуту вчених». За приписами цього документа до відповідної експертної комісії до 15 листопада 1925 надійшло 407 праць, з них 172 було

премійовано. Премії за наук. праці, окрім Центр. комісії з поліпшення побуту вчених, присуджувала також Головнаука).

Премії ім. В.Леніна присуджувалися громадянам СРСР за наук. праці, написані після 7 листопада 1917 у будь-якій з галузей знань (природознавство, точні науки, техніка, сільс. госп-во, медицина, сусп. науки).

Преміальний фонд на рік спочатку складав 12 тис. *карбованців*, з них 10 тис. виділялося на 5 премій по 2 тис. крб. кожна, а решта — 2 тис. крб. — мала йти на орг. витрати та на оплату праці рецензентів. Премії присуджувалися за рішенням експертної комісії з урахуванням висновків рецензентів. До складу експертної комісії входили представники: Комуніст. академії, АН СРСР, Ін-ту В.Леніна, Центр. комісії з поліпшення побуту вчених, секції наук. працівників профспілки працівників освіти та ін. наук. і громад. інституцій. Головою комісії був призначений М.*Покровський*, його заст. — О.Шмідт. Від АН СРСР у комісії працювали, зокрема, О.*Бах*, В.Волгін, А.Деборін, Г.Кржижановський, П.Лазарев, С.Навашин, Мих.Мих.Покровський, М.*Семашко*, І.Степанов-Скворцов.

Перше нагородження відбулося 17 серпня 1926. Усього за час існування премії ім. В.Леніна (до 1935 включно, окрім 1932—34, тоді премії не присуджувалися) їх лауреатами стали 33 вчених. Серед них — з УСРР: В.*Воробйов* (1876—1937; харків. анатом; премія 1927 за відкриття, що забезпечили зберігання тіла В.*Леніна* в мавзолеї), К.Гедройц (1872—1932; грунтознавець, академік АН СРСР та ВУАН, один із засн. і керівників 1922—30 Носівської, на Чернігівщині, с.-г. дослідної станції; премія 1927 за роботи в галузі ґрунтознавства); М.Цінгер (1866—1923; автор праць з біосистематики; премія 1928, посмертно, за праці в галузі ботаніки); О.*Палладін* (1885—1972; академік АН СРСР, ВУАН, Академії мед. наук СРСР, засн. укр. школи біохіміків; премія 1929 за праці в галузі біохімії); Л.*Писаржевський* (1874—1938; академік АН СРСР і ВУАН, дир. Укр. ін-ту фізичної хімії; премія 1930 за праці з фізичної хімії).

Серед лауреатів премії були також учені АН СРСР, які в різний час жили та працювали на укр. землях: акад. О.Бах — засн. рад. школи біохіміків; акад. Л.Мандельштам (закінчив г-зію й ун-т в *Одесі*, один з ініціаторів створення Одес. політех. ін-ту, де став професором і очолив кафедру фізики); акад. О.Фрумкін (працював лаборантом на з-ді в Одесі, закінчив Новорос. ун-т; нині *Одеський національний університет*).

На поч. 1930-х рр. у зв'язку з новими умовами, що склалися в країні, виникла необхідність уточнити положення про премії ім. В.Леніна. 1932 Президія Комуніст. академії, при якій діяв К-т з премій, розглянула проект нового положення, в якому пропонувалося збільшити розмір преміального фонду і зосередити його при Комуніст. академії. При цьому увесь фонд передбачалося використовувати виключно для преміювання за роботи, виконані в галузі сусп. наук. Після розгляду цього проекту положення РНК СРСР збільшила преміальний фонд до 100 тис. крб., але відхилила пропозицію щодо використання цього фонду тільки на преміювання за праці із сусп. наук. Незважаючи на це, Комуніст. академія спрямувала всі преміальні кошти на відзначення лише суспільствознавчих робіт, перетворивши тим самим загальнодерж. премію на вузьковідомчу. Щоб виправити ситуацію, було запропоновано в подальшому вирішувати всі питання стосовно премій тільки в АН СРСР (нині *Російська академія наук*), при цьому нагороджувати преміями один раз на п'ять років і дозволити присуджувати премії також за матеріалами опублікованих статей. Обговорення цих пропозицій тривало не один рік, і премії в цей час не присуджувалися. 1935 було присуджено 3 премії. На поч. 1936 ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли рішення про передачу всіх установ Комуніст. академії до АН СРСР. Ця реорганізація і неузгодженість поглядів щодо призначення премій призвели до того, що присудження премій ім. В.Леніна знову не проводилося. У наступні роки питання про поновлення їх присудження хоча і ставилося, однак у зв'язку з новою політ. ситуацією в країні — посиленням у владі такого чинника, що згодом отримав назву «культ особи Й.Сталіна» (див. також Й.*Сталін*), не вирішувалося. Про премії ім. В.Леніна навіть перестали згадувати в пресі. Від 1940 до 1952 присуджувалися Сталінські премії (див. *Державні премії СРСР*).

Літ.: «Известия», 1925, № 169, 26 июля; Там само, 1925, № 178, 4 августа; Сборник законов и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства Союза ССР, № 48—49. Б/м, 1925; *Борисов Ю.С.* Из истории Ленинских премий. «История СССР», 1957, № 1; *Новомінський А., Попов В.* Лауреати премії імені В.І. Леніна. К., 1974.

М.О. Рибаков.

Ленінські премії — нова назва премій імені Леніна. Присудження Ленінських премій у галузі науки і техніки та встановлення Ленінських премій за найвизначніші твори літератури, мист-ва, арх-ри поновлено згідно з постановою ЦК КПРС і РМ СРСР (вересень 1956). Премії присуджувалися до дня народження В.*Леніна* (22 квітня) за: 1) видатні наук. дослідження, які відкривали нові напрями в науці й техніці та сягали й перевищували світ. досягнення в окремих галузях знань; 2) принципово нові тех. розробки з гуманітарних і природничих наук, що становили значний внесок у нар. госп-во і оборону країни; 3) видатні наук. дослідження з актуальних питань історії держ. і госп. буд-ва; 4) видатні твори літератури і мист-ва (соціаліст. реалізму) та арх-ри, що становили великий внесок у формування к-ри, збагачували духовне життя рад. сусп-ва (представлені на Ленінську премію худож. твори повинні були мати загальнонар. визнання і сприяти зміцненню світ. значення рад. мист-ва). У положенні про Ленінські премії, що було затверджено пізніше постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 17 лютого 1967, окремим рядком підкреслювалася необхідність представляти на здобуття премії наук. праці в галузі «марксистсько-ленінської науки».

Присудження премій почалося з 1957 один раз на два роки: 25 премій у галузі науки і техні-

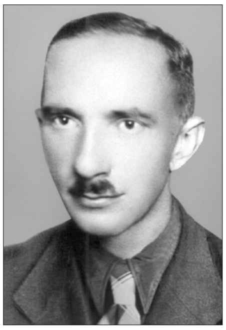

С. Ленкавський.

ки, 6 — у галузі літератури, мист-ва, арх-ри. 26 березня 1969 — додатково до існуючих — засновано ще одну номінацію премії за особливо видатні й найталановитіші твори літератури і мист-ва для дітей, яка присуджувалася з 1970. Грошовий вираз Ленінської премії — 10 тис. *карбованців* кожна. Особам, які одержували премії, присвоювали звання «Лауреат Ленінської премії», вручали диплом, почесний знак визначеного зразка, посвідчення. Рішення про присудження премій. покладалося на К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при РМ СРСР та К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі літератури, мист-ва й арх-ри при РМ СРСР. Повторно Ленінські премії не присуджувалися. Праці, удостоєні Держ. премії СРСР, на Ленінську премію не висувалися. Не допускалося одночасне представлення на Ленінську премію і Держ. премію СРСР. 1968—69 Ленінські премії не присуджувалися. Постановою РМ СРСР від 1 квітня 1970 з цього року була збільшена з 6 до 9 кількість номінацій премії у галузі літератури і мист-ва. Протягом 1957—90 Ленінські премії отримали понад 1380 осіб. Серед лауреатів Ленінської премії. чимало укр. учених, діячів мистецтва, письменників і поетів, зокрема Б.*Патон*, Л.*Булаховський*, О.*Довженко*, М.*Рильський*, В.*Ремесло*, В.*Глушков*, О.*Коломійченко*, Є.*Шабліовський*, П.Бурденко та ін. Ленінськими преміями відзначені скульптори В.*Бородай* та Ф.Согоян за створення музею історії Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 в *Києві* (1984; див. *Великої вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*). Лауреатом Ленінської премії є Л.*Кучма* (1981).

Серед істориків лауреатами премії стали: Г.Мелікішвілі (1957, за праці «Наири-Урарту», Тбілісі, 1954, та «Урартские клинообразные надписи», в ж. «Вестник древней истории», 1953, № 1—4); В.Волгін (1961, за працю «Развитие общественной мысли во Франции в 18 веке», Москва, 1958), І.*Мінц* (1974, за 3-томну працю «История Великого Октября», Москва, 1967—73), Б.*Рибаков* (1976, за цикл праць з історії культури Росії 10—16 ст.), М.*Дружинін* (1980, за працю «Русская деревня на переломе. 1861—1880», Москва, 1978), П.Жилін (1983, за цикл праць з історії Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945), В.*Янін* (1984, за цикл праць з історії Великого Новгорода).

Нагородження Ленінськими преміями припинено після розпаду СРСР.

Літ.: Лауреати Ленінської премії: Нариси та статті. К., 1969.

М.Ф. Дмитрієнко.

ЛЕНКА́ВСЬКИЙ Степан (псевдоніми — Коваль, Залужний; 06.07.1904—30.10.1977) — ідеолог *Організації українських націоналістів*, публіцист, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Н. в с. Угорники (нині село підпорядковане Івано-Франк. міськраді Івано-Франк. обл.) в родині священика. Навч. в Станіславівській г-зії. Від 5-го класу — активний член Орг-ції вищих кляс укр. г-зій. Студент філософії Львівського ун-ту (серед. 20-х рр.). Провідний член та ідеолог *Союзу української національної молоді* (СУНМ). Співробітник друкованих органів СУНМ «Метеор» та *«Смолоскипи»*, на сторінках яких уперше апробував свої ідеологічні погляди. Поділяв ідеї М.*Міхновського* та Д.*Донцова*. 1927 написав працю «Фільософічні підстави “націоналізму” Донцова», у ній критично проаналізував основні тези Д.Донцова та розвинув власне бачення ідеї укр. націоналізму. Учасник 1-го Конгресу ОУН у *Відні* (1929), на ньому виголосив реферат на тему: «Суверенна Україна та національна революція». Від 1929 був ідеологічним референтом Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях. 2 листопада 1931 заарештований і засуджений на процесі «конгресівців» до 4-х років ув'язнення. Відбувши строк покарання, вийшов на волю 1935. Потому став співробітником націоналістичних періодичних видань «Український голос», «Сурма», «Розбудова нації», підпільних часописів «Бюллетень Краєвої екзекутиви ОУН на ЗУЗ», «Юнак», «Вісті». Член літ. об-ня «Листопад». Написав «Декалог» («Десять заповідей українського націоналіста»; 1929), «Маніфест Організації українських націоналістів» (грудень 1940). Тісно співпрацював з опозиційною групою (до її складу входили І.Мітринга, Б.Левицький, Р.Паладійчук), що виступала за демократизацію програми ОУН. Від вересня 1939 — у *Кракові* на еміграції. Учасник 2-го Великого збору ОУН(б), очолював на ньому секцію політ. пропаганди і мав доповідь на ідеологічні теми. Від квітня 1941 — заст. голови Проводу ОУН та референт пропаганди. Співавтор ідеологічних уточнень до постанов 2-го Великого збору ОУН(б) (квітень 1941), ідеологічно-пропагандистської частини інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (травень 1941). Автор гасла «Свобода народам! Свобода людині!», що незабаром стало визначальним у програмних засадах ОУН(б). Один із ініціаторів і співтворців *Акта Тридцятого червня 1941.* Очолювана ним пропагандивна референтура у липні 1941 діяла під прикриттям Ін-ту націоналістичної освіти, що розташовувався у *Львові* по вул. Валовій. Заарештований *гестапо* 29 липня 1941 за спробу перебрати під контроль ОУН(б) військ. друкарню у Львові. Був ув'язнений до концентраційного табору *Освенцим*. Звільнений разом із С.*Бандерою* та ін. чільними діячами ОУН 19 грудня 1944. Спочатку жив у Кракові, пізніше — у Мюнхені (ФРН). Член Проводу Закордонних частин ОУН, кер. референтури підсовєтських справ (1953—63). У дискусії щодо розв'язання орг. та ідейно-програмних питань діяльності ОУН за кордоном зайняв позицію С.Бандери, наполягаючи на філософсько-ідеалістичних засадах ідеології ОУН. Голова Проводу Закордонних частин ОУН (1959—68). Учасник усіх конференцій Закордонних частин ОУН, організатор ідеологічних вишколів членства, автор низки вишкільних лекцій з історії та ідеології укр. націоналізму. Співробітник закордонних націоналістичних видань *«Шлях перемоги»*, *«Визвольний шлях»*, «Визвольна політика», «Сурма», «Вісник», «Українська трибуна», «Український самостійник».

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Український націоналізм. Твори, т. 1—2. Івано-Франківськ, 2002.

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. 1920—1939 рр., т. 1. Мюнхен—

Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Климишин М.* Степан Ленкавський (у десяту річницю його смерті). «Визвольний шлях», 1987, кн. 11; *Климишин М.* Степан Ленкавський. В кн.: Альманах Станиславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини, т. 2. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1985; Некролог на смерть Степана Ленкавського. «Визвольний шлях» (Лондон), 1985, кн. 12; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Сич О.* Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. Івано-Франківськь, 1999; *Його ж.* Українська греко-католицька церква в житті Степана Ленкавського. В кн.: Розстріляна і відроджена церква: Матеріали науково-практичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. Івано-Франківськ, 2001; *Його ж.* Внесок Степана Ленкавського у формування та розвиток ідеології ОУН. В кн.: Український визвольний рух, зб. 4. Львів, 2005.

О.Й. Стасюк.

ЛЕНУ́НГИ — грошова *данина* для утримання каральних загонів, яку в 17—18 ст. запроваджували уряд *Речі Посполитої* або окремі польс. магнати в місцевостях, що були охоплені повстанською соціальною боротьбою. Селян і *міщан* змушували сплачувати Л. з розрахунку 2—3 *злотих* на жовніра за тиждень. Насильне стягнення Л. посилювало соціальну напругу й призводило до зростання антикріпосницької боротьби *селянства*.

В.В. Грабовецький.

ЛЕОНТО́ВИЧ Володимир Михайлович (псевдоніми — В.Левенко, Давній та ін.; 05.08.1866—10.12.1933) — укр. громад. і політ. діяч, письменник, меценат. Н. на х. Оріхівщина (нині село Хорольського р-ну Полтав. обл.). Його батько належав до давнього укр. шляхетського роду (див. *Леонтовичі*), а мати походила з франц. роду Альбрандів, який оселився в Україні в часи *Французької революції кінця 18 століття.* Навч. в Лубенській, а згодом — у Прилуцькій г-зіях. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1888). Деякий час працював спочатку радником Лубенського повітового земства (див. *Земства*), а потім — радником Полтав. губернського земства, обирався почесним мировим суддею. Опікувався нар. бібліотеками Полтавщини.

Як письменник дебютував 1891, опублікувавши у Львові повість «Солдатський розрух». Співробітничав із часописами *«Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Українське слово»* та ін. Від 1906 разом зі своїм дядьком (чоловіком рідної тітки по матері) В.*Симиренком* та Є.*Чикаленком* видавав у *Києві* першу щоденну укр. газ. *«Громадська думка»*, а згодом — газ. *«Рада»*. 1915—17 займав посаду уповноваженого к-ту Всерос. союзу міст *Південно-Західного фронту* (див. також *Союзи земств і міст*). Матеріально допомагав М.*Коцюбинському.*

Належав до ліберального крила укр. нац. руху, був членом київ. Старої громади (див. *Громади*) та київ. осередку *Товариства українських поступовців* (ТУП). На початку березня 1917 разом з ін. провідними діячами ТУП підписав відозву «До українського громадянства» із закликом підтримувати *Тимчасовий уряд*, укр. пресу, нац. школу, т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*) тощо. 17 березня під час демонстрації в Києві йшов на чолі колони т-ва «Просвіта» й ніс синьо-жовтий прапор. На реорганізаційному з'їзді ТУП (25—26 березня 1917) був обраний до тимчасового ЦК *Союзу українських автономістів-федералістів*, а в червні — заст. голови ради цього союзу.

На *Всеукраїнському національному конгресі* в квітні 1917 делегований у члени *Української Центральної Ради* від Союзу укр. автономістів-федералістів. Помітної ролі в діяльності УЦР не відігравав. Кер-во УЦР ставилося до нього з певною недовірою як до землевласника (Л. був власником понад 800 *десятин* землі і цукроварні). Л., у свою чергу, негативно оцінював програму соціальних реформ уряду УНР, особливо щодо соціалізації землі.

Після приходу до влади П.*Скоропадського* отримав пропозицію ввійти до складу уряду, але, як й ін. однопартійці, відмовився. Разом з тим він підтримав аграрну реформу гетьмана, працював у спец. комісії з розробки проекту земельного закону, а з 22 жовтня 1918 займав посаду міністра земельних справ в уряді Ф.*Лизогуба.* Продовжив доробку проекту аграрної реформи, розробленого під кер-вом його попередника В.Колокольцева. Законопроект дістав схвалення П.Скоропадського, обговорювався на засіданні *Ради міністрів Української Держави*, але був повернутий до земельної комісії. 1919 змушений був переховуватися від більшовицької влади (мешкав у *Києві* та *Конотопі*). Потім емігрував, жив у Болгарії, *Югославії*, Німеччині, *Чехословаччині.* У Берліні працював у газ. «Українське слово». Займався літ. справою. Опублікував кілька спогадів, зокрема про В.Симиренка та М.Коцюбинського. У «Споминах утікача» писав, зокрема, що «у тому катаклізмові, який виготовляє анормальність большевицького ладу, згинуть, на жаль, не самі їхні мрії, а зупиниться досягнення багатьох справді корисних реформ. Через зневір'я та економічний занепад можемо посунутися назад, може, на сотні років, і добре ще, коли не загинемо зовсім».

П. у м. Прага (Чехословаччина). Похований там само (поряд з могилою О.*Олеся*).

Зусиллями онуків Л., зокрема письменниці Олени Леонтович, 2004—06 було опубліковано зібрання його творів.

Тв.: Пани і люди. К., 1892; Per pedes apostolorum. Б/м, 1897; Старе і нове. К., 1913; Оповідання. К., 1918; Спомини утікача. К., 1922; Хроніка родини Гречок. К., 1922; Українці в Криму за часів генерала Врангеля. «Тризуб», 1933; Зібрання творів: У 4-х томах. К., 2004—2006.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. К., 1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 1—2. К., 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник, т. 1—2. К., 2004.

А.О. Буравченков.

В.М. Леонтович.

М.Д. Леонтович.

Пам'ятник М. Леонтовичу у м. Тульчин. Скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнатенко. 1976.

ЛЕОНТО́ВИЧ Микола Дмитрович (13(01).12.1877—23.01.1921) — композитор, хоровий диригент, піаніст, педагог, муз. громад. діяч, збирач муз. фольклору. Н. в с. Селевинці (нині село Немирівського р-ну Він. обл.) у сім'ї священика. Початки муз. освіти здобув удома. Його батько — Дмитро Федорович — чудово співав, грав на контрабасі, скрипці, віолончелі, гітарі, мати — Марія Йосипівна (в дівоцтві

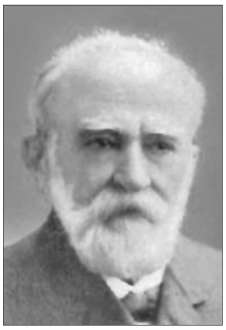

Ф.І. Леонтович.

Ятвицька) — мала гарний голос і часто співала укр. нар. пісні, брат і сестри з дитинства навчалися музики й згодом стали співаками та музикантами. Від 1879 разом з родиною мешкав у с. Шершні (нині село Таврійського р-ну Він. обл.). 1887 відвідував підготовчий клас Немирівської г-зії. Від січня 1888 був учнем Шаргородського початкового духовного уч-ща, а по його закінченні 1892 вступив до Кам'янець-Подільської духовної семінарії, де опанував теорію музики і хоровий спів (його наставниками були Ю.Богданов та І.Лепехін). Відвідував концерти й вистави. Почав обробляти укр. нар. пісні. 1898 закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію і почав працювати учителем співу та арифметики у с. Чуків (нині село Немирівського р-ну Він. обл.). 1901 уклав збірку обробок нар. пісень для хорового співу без інструментального супроводу («Перша збірка пісень з Поділля»). Від березня 1901 зайняв посаду вчителя церк. співу і чистописання в Тиврівському духовному уч-щі. 22 березня 1902 одружився з Клавдією Ферапонтівною Жовткевич. Деякий час потому переїхав із дружиною до м. Вінниця й зайняв там посаду учителя музики в церковно-учительській школі. 1903 видав «Другу збірку пісень з Поділля». 1903—04 під час канікул відвідував лекції в *Придворній співоцькій капелі* в *Санкт-Петербурзі* (1904 одержав свідоцтво регента). Через суперечки з адміністрацією Він. церк. вчительської школи переїхав на Донбас, викладав (з осені 1904) спів та музику в залізничній школі на ст. Гришино (нині м. Красноармійськ Донец. обл.). 1905 створив хор робітників, виступав з ним на мітингах. Через переслідування поліції повернувся на Поділля. Від 1908 до 1918 викладав співи у жін. єпархіальному уч-щі в *Тульчині.* Потоваришував з учнем М.*Лисенка*, майстром хорової музики К.*Стеценком.* Керував хором, кілька разів на рік давав концерти укр. музики, слухати які приїжджали гості з Вінниці, Києва, Одеси. Був головою тульчинської «Просвіти» (див. *Просвіти*). Від 1909 періодично їздив до проф. Б.Яворського в *Москву* та *Київ*, щоб навчатися композиції. 1916 на запрошення К.Стеценка, П.*Козицького*, О.*Кошиця* разом з хором виконував свої обробки у Києві (зокрема «Щедрик», що з часом стала найвідомішою укр. піснею за кордоном), після *Лютневої революції 1917* багато часу працював у Києві. 1918—19 брав активну участь у розбудові укр. нар. муз. к-ри — був одним з організаторів 1-ї Укр. держ. капели, викладав у Муз. драм. ін-ті ім. М.Лисенка, Київ. учительській семінарії, на диригентських курсах, керував хором як диригент. На поч. 1919 разом із родиною (мав двох доньок) переїхав жити до Києва, однак восени цього ж року, після захоплення Києва військами ген. А.Денікіна (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*), повернувся до Тульчина, де заснував муз. школу, керував самодіяльними хорами, виступав з концертами у військ. частинах. Незважаючи на матеріальну скруту, посилено працював над новими муз. творами, мав намір (за деякими джерелами) емігрувати.

Трагічно загинув у с. Марківка (нині село Теплицького р-ну Вінницької обл.), куди приїхав гостювати до свого батька й сестри і був застрелений невідомим, який попросився на нічліво до хати (розповідь батька Л. про смерть сина записав товариш Л. — Г.Яструбецький; згідно з цим записом, невідомий прибулець був співробітником Гайсинської ЧК Гріщенком). Похований у цьому ж селі.

Автор обробок для хору класичних творів, понад 150 укр. нар. пісень (у т. ч. «Пряля», «Козака несуть», «Ой з-за гори кам'яної», «Щедрик»); революц. пісень («Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Ми ковалі своєї долі»); хорових пісень («Легенда», «Моя пісня», «Літні тони», «Льодокол»); опери «На русальчин Великдень«; духовних творів; методичних статей.

1921, одразу після смерті Л., у Києві створили комітет вшанування його пам'яті. Цього ж року його ім'ям було названо одну з вулиць у м. Київ, а 1922 створено *Музичне товариство імені Леонтовича.* 1969 в Тульчині йому встановлено бронзове погруддя (скульп. Г.Кальченко), а в с. Марківка в колиш. садибі батька Л. створено музей композитора. 1977 ЮНЕСКО оголосило роком Л. У Києві на фасаді будинку № 2 по вул. Багговутівській, де свого часу діяла учительська семінарія, в якій викладав і в приміщенні якої деякий час мешкав Л., на його честь встановлено меморіальну дошку. 2002 у м. Кам'янець-Подільський на стародавньому корпусі Подільської держ. аграрно-тех. академії (приміщення колиш. духовної семінарії), в якому свого часу навч., жив і як диригент студентського хору виступав Л., йому відкрито меморіальну дошку.

Літ.: *Чапківський О.* Микола Леонтович. Життя—творчість—смерть. «Музика», 1923, № 1; *Яропуд З.* Великий подолянин. До 125-річчя від дня народження Миколи Дмитровича Леонтовича. «Кам'янець-Подільський вісник», 2002, 6 грудня; *Ахевич Н.П.* Співець Поділля. 130 років з дня народження М.Д. Леонтовича. «Інформаційний щомісячник Тульчинської централізованої бібліотечної системи», 2007, № 4 (4); *Скрипник В.* Вбивця стріляв у... сплячого Леонтовича. «Голос України», 2007, 22 червня; *Мельник О.* Реквієм по Леонтовичу. «Українська газета», 2008, 18—31 грудня.

О.В. Янковська.

ЛЕОНТÓВИЧ Федір Іванович (03.(15).01.1833—21.12.1910(03.01. 1011)) — історик права. Д-р державного права (1868). Професор (1888). Н. в с. Попівка (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.). Виходець з *духовенства.* 1855 закінчив Ніжинський ліцей кн. Безбородька (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*). Від 1856 до 1860 навч. на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. За конкурсну працю нагороджений золотою медаллю ун-ту. Потому працював позаштатним учителем у 1-й Київ. г-зії. Від 1860 займав посаду викладача кримінального права в Київ. ун-ті. 1861 переїхав до *Одеси*, працював у Рішельєвському ліцеї як ад'юнкт кафедри держ. права, руського права та огляду законів. Наприкінці 1863 повернувся до Києва, зайняв (з грудня) посаду приват-доцента Київ. ун-ту. Цього ж року видрукував працю «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев».

Від 1865, після перетворення Рішельєвського ліцею на Новорос. ун-т (нині *Одеський національний університет*), призначений доцентом каф-ри історії цьо-

го ун-ту. Був першим, хто захистив докторську дис. в цьому навч. закладі (1868; тема дис.: «Древнее хорвато-далматское законодательство»). Отримав ступінь д-ра держ. права з наступним затвердженням екстраординарним, а згодом — ординарним професором.

Від 1869 (і до 1877) — ректор Новорос. ун-ту. Сприяв наук. роботі І.*Сеченова* та І.*Мечникова.* 1870 обраний членом Сербського наук. т-ва у Белграді. Від 1878 до 1881 — декан юрид. ф-ту, а 1881—84 — проректор Новорос. ун-ту.

Розробив «задружно-общинну» теорію політ. устрою давньої Рос. д-ви (статті з цього питання опублікував у «Журнале Министерства народного просвещения» за 1867, № 4, і 1874, №№ 6 і 7). Висунув ідею про монгольські впливи у моск. праві.

Перебуваючи на службі в ун-ті, також працював (з 1884 до 1892) дир. Одес. комерційного уч-ща. 1888 отримав звання засл. професора. 1889 оприлюднив «Краткий очерк истории русского права».

1892 переїхав до Варшави, займав там посаду (до 1902) зав. кафедри історії рос. права у Варшавському ун-ті. Читав курс історії рус. права, редагував «Варшавские университетские ведомости». 1894 опублікував «Очерки истории литовско-русского права» (СПб.; відзначені Уваровською премією). 1901 став головою утвореного при Варшав. ун-ті Т-ва історії, філософії і права. 1902 вийшов у відставку, але продовжував наук. роботу.

Розробляв питання історії та права *Великого князівства Литовського*. Підготував до друку більше 750 актів 1413—1507 з *Литовської метрики.*

Вважається засновником (разом з М.*Владимирським-Будановим*) київ. історико-юрид. школи.

Нагороджений орденами св. Анни 2-го ст. з імператорською короною та св. Володимира 3-го ст.

П. у м. Кисловодськ (нині місто Ставропольського краю, РФ).

Праці: Крестьяне юго-западной России по литовско-русскому праву 15—16 вв. К., 1863; Русская Правда и Литовский статут. К., 1864; Источники по истории славянских законодательств. «Журнал Министерства народного просвещения», 1866; Акты кавказских горцев. Одесса, 1883; Очерки истории литовско-русского права. Образование государственной территории. СПб., 1894.

Літ.: *Бондарук Т.І.* Основоположники Київської історико-юридичної школи М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. К., 1995; *Михальченко С.И.* Ф.И. Леонтович — деятель науки и просвещения. В кн.: Российские университеты в XIX — начале XX века. Воронеж, 1996; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1. Одеса, 2000.

Т.І. Бондарук, Г.Г. Єфіменко.

ЛЕОНТО́ВИЧІ — кілька одноіменних козацько-старшинських (згодом — дворянських) родів різного походження. Один з них бере початок від **Миколи Олексійовича** (р. н. невід. — п. бл. 1789), *райця* київ. *магістрату* (1781) та *бунчукового товариша* (1781—83). Його нащадками є **Іван Миколайович** (1860—1926), член Держ. ради Рос. імперії від Полтав. земства, та В.*Леонтович* (1866—1933), громад. діяч і письменник.

Ін. рід походить від **Якова** (середина — 2-га пол. 17 ст.), який, за родинним переказом, вийшов з Польщі разом з гетьманом М.*Ханенком.* Його правнук — **Костянтин Леонтійович** (Леонтьєв, Леонтович; н. бл. 1707 — п. бл. 1765) — займав посаду золотоніського *сотника* (1732—63). Один із синів Костянтина — **Степан** (н. 1738 — п. до 1784) був золотоніським сотником (1763—69) і переяслав. полковим *обозним* (1771—79); ін. син — **Василь** (н. 1739 — п. після 1786) був переяслав. полковим суддею (1774—86). Імовірно, до ін. гілки цього ж роду належать **Олександр Костянтинович** (н. бл. 1801 — р. с. невід.), капітан 2-го рангу (1836), учасник всесвітньої експедиції капітан-лейтенанта М.Станюковича з метою дослідження берегів Азії та Америки (1826—29), та **Аполлон Степанович** (1812 — р. с. невід.), капітан-лейтенант (1840), який під час мор. практики 1828 на бризі «Орфей» склав «Журнал плавания», опубл. пізніше.

Існують й інші одноймені роди.

Роди внесені до Родовідних книг Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛЕОПА́РДОВ Микола Олександрович (1820—12.08.1895) — колекціонер, меценат. Н. у Вологодській губ. (Росія) в сім'ї священика. Закінчив Вологодську духовну семінарію. Від 1842 служив у Петерб. духовній консисторії (див. *Консисторія*), з 1845 — у комісаріатському департаменті Мор. мін-ва. Попечитель к-ту кронштадтського сирітського будинку (1868). Вийшовши у відставку (1878), оселився в *Києві.* Як незалежний дослідник захоплювався передісторією *Русі* та наддніпрянськими старожитностями. Збирав здебільшого церк. старовину. Мав *ікони* (60 одиниць), хрести, потири, дарохранительниці, енколпіони (нагрудні ковчежці різної форми — прямокутні, круглі або хрестоподібні — із зображенням Ісуса Христа чи святих), рукописи (з 15 ст.), портрети (29 одиниць), картини, рос., греко-рим. та візант. монети (9 тис. одиниць) тощо. У співавт. з М.Чернєвим (1858—99) видав 6 випусків (4 у 1-й серії і 2 у 2-й) альбому «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках» (Київ, друкарня С.*Кульженка*, 1890—93; містять також описи таблиць, знімків та істор. нотатки). Майже усю свою колекцію 1894 та 1895 передав Церковно-археол. музею при Київ. духовній академії, решта надійшла після його смерті. Заповів 10 тис. *рублів* на заснування стипендій у Київ. духовній академії. Значні суми пожертвував Червоному Хресту, дитячим притулкам тощо.

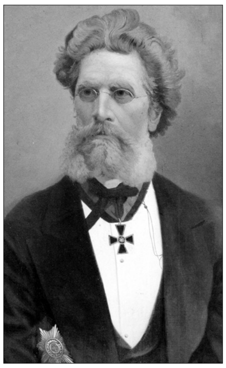

М.О. Леопардов.

П. у м. Київ. Похований на *Аскольдовій могилі.*

Не маючи прямих нащадків, дружина Л. (п. 1903) продовжила доброчинну діяльність чоловіка. Великі кошти було залишено Київ. доброчинному т-ву, Т-ву опіки над сліпими й глухонімими тощо.

Тв.: Краткое изложение учения Будды, составляющего индийскую религию. К., 1889; О кресте, поступившем в музей при Киевской духовной академии, на котором находится надпись, гласящая: «Сим крестом благословил преподобный игумен Сергий В. Кн. Дмитрия на погана царя Мамая». К., 1889; Набросок о дрогичинских свинцовых пломбах. К., 1890; О благословении св. апостолом Андреем Первозванным надднепровских киевских высот и о предречении им основания на них великого города. К., 1891; О значении для России кон-

Лепесівка. Реконструйована з уламків гончарна ваза з піктограмами — «календарем». 3—4 ст. н. е. Зберігається у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ).

О.В. Лепешинська.

О. Лепешинська у партії Кітрі у балеті «Дон Кіхот» Л. Мінкуса. Москва (РФ), 1940.

стантинопольского патриарха Фотия 6 февраля 891 г. К., 1891; Приложение к статье «О печати царева мужа, помещенной в I-м выпуске II серии “Сборника снимков с предметов древности”». К., 1891; О Будде в поэме Э.Арнольда «Свет Азии», представленном в образе предвозвещенного Мессии. К., 1892; О начале Славяно-Руси, со стороны историко-археологической. К., 1892.

Літ.: *Курінний П.П.* Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970; *Крайній К.К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство, 1872—1920. К., 2001; *Друг О.* М.О. Леопардов — почесний член Церковно-археологічного товариства. В кн.: Могилянські читання 2002: Збірник наукових праць. К., 2003; *Петров М.І.* Скрижалі пам'яті. К., 2003; *Білокінь С.* Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006.

С.І. Білокінь.

ЛЕОПО́ЛЬД II Габсбург (05.05. 1747—01.03.1792) — імператор *«Священної Римської імперії германської нації»* і австрійс. правитель (1790—92). Молодший син герм. імп. Франца I Стефана Лотаринзького та його дружини *Марії-Терезії* Габсбург. Н. в резиденції Шенбрунн (м. *Відень,* Австрія). 18 серпня 1765 став під іменем Петер-Леопольд великим герцогом Тоскани (область в центр. Італії), здійснив там реформи в дусі поміркованого Просвітництва (у т. ч. скасував смертну кару та катування; див. також *Просвітництва доба).* По смерті старшого брата — герм. імператора і австрійс. государя *Йосифа II* Габсбурга, який 20 лютого 1790 помер бездітним, був вибраний володарем Габсбурзьких земель, 9 жовтня 1790 коронований імператором «Священної Римської імперії германської нації». Його девізом стало: «Pietate et concordia» («Побожністю та згодою»). У держ. справах відзначався врівноваженістю та поміркованістю. Пригальмувавши реформи імп. Йосифа II (зокрема аграрну та єдиний податок), Л. II зумів зупинити наростання станових, клерикальних і нац. невдоволень, що спричинили антидерж. виступи в Угорщині. Ввівши війська на територію Бельгії, придушив там повстання («Брабантську революцію 1789/1790», яка призвела до утворення «Об'єднаних Штатів Бельгії» («Etats Belgique Unis»)). Налагодив відносини з Пруссією, а уклавши з нею Райхенбахський договір (липень 1790), утримав її від територіальних надбань у Польщі. Припинив австро-турец. війну (див. також *Російсько-турецька війна 1787—1791*; Сістовський мир 4 серпня 1791). Частково обмежив свавілля польс. панів (див. *Дідич*) у *Галичині.* Планував виведення *Буковини* зі складу *Королівства Ґаліції і Лодомерії.* Після Пільніцької декларації (27 серпня 1791) уклав 7 лютого 1792 спілку з Пруссією проти революц. Франції (див. *Французька революція кінця 18 століття*) на підтримку сестри Марії-Антуанетти та швагра Людовіка XVI Бурбона, що, однак, посилило революцію та призвело до воєн Франції з Австрією.

Портрет імператора Йосифа II (праворуч) та його брата Леопольда Тосканського. Картина роботи художника Помпео Джироламо Батоні, 1769. Оригінал зберігається у Художньо-історичному музеї (Kunsthistorisches Museum; м. Відень, Австрія).

Був одружений (5 серпня 1765) на дочці короля Іспанії Карла III Бурбона — інфанті Марії-Людовиці Іспанській (1746—92), мав з нею 4-х доньок і 12 синів, у т. ч. і спадкоємця престолу Франца-Йозефа-Карла — майбутнього цісаря Австрії *Франца I* (1792/1805—1835). Раптово помер у *Відні.*

Літ.: *von Arneth A. (Hrsg.).* Joseph II. und Leopold von Toscana: Ihr Briefwechsel von 1781—1790, bd 1—2. Wien, 1872; *Wolf A., v. Zwiedinek-Sudenhorst A.* Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph II u. Leopold II. Wien, 1884; *Wandruszka A.* Leopold, bd 1—2. Wien, 1963—65; *Peham H.* Leopold, Herrscher mit weiser Hand. Wien, 1987; *Pesendorfer F.* Die Habsburger in der Toskana. Б/м, 1988; *Weissensteiner F.* Die Söhne Maria Theresias, Kremayer & Scheriau. Б/м, 1991; Österreich Lexikon. Bd 1—2. Wien, 1995; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918). Чернівці, 2005; *Його ж.* Австрійські імператори 1811—1918 рр. В кн.: *Загреба М., Каглян О.* Монети Австрійської імперії 1811—1918: Каталог. К., 2008; Web: http://de.wikipedia.org/wiki.

О.Д. Огуй.

ЛЕПЕСІ́ВКА, археологічна пам'ятка — поселення *вельбарської культури*, має характерні ознаки торгово-ремісничого центру. Розташов. на околиці с. Лепесівка Білогірського р-ну Хмельн. обл. Під час розкопок 1957—62 тут на площі 5800 м^2 досліджено залишки 20 великих будинків північногерм. типу з житловою та госп. частинами, 2 гончарні горни. Знайдено уламки посуду з рунічними (див. *Рунічне письмо*) та грец. написами. Крім слідів життєдіяльності осн. тутешнього населення — германського, виявлено також сліди перебування слов'ян, *балтів* та ремісників з рим. провінцій. Датується кін. 2—4 ст.

Літ.: *Тиханова М.А.* Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. «Советская археология», 1963, № 2; *Баран В.Д.* Черняхівська культура. К., 1981.

Б.В. Магомедов.

ЛЕПЕШИ́НСЬКА Ольга Василівна (28(15).09.1916—20.12.2008) — балерина, педагог. Нар. артистка СРСР (1951). Н. в м. *Київ* у сім'ї інженера шляхів сполучень зі старого дворянського роду. Онука В.Лепешинського (був активним учасником *«Народної волі»*). З дитинства любила танцювати. 1933 закінчила Моск. хореографічне уч-ще (педагог

О.Чекригін) й стала артисткою балетної трупи Большого театру СРСР. У роки окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) виступала з концертами в діючих частинах Червоної армії (див. *Радянська армія*).

1959 знімалась у телебалеті «Граф Нулін» (на музику Б.Асаф'єва). Танцювала разом з Г.Улановою та ін. відомими артистами.

Не раз гастролювала в Україні. Танцювала в Київ. театрі опери та балету.

У різні роки працювала: заст. голови К-ту рад. жінок, заст. голови Правління Центр. будинку працівників мист-в (ЦБПМ).

1962 закінчила кар'єру танцівниці.

Партії: Ліза («Марна перестворога» І.Гертеля, 1933), Аврора («Спляча красуня» П.*Чайковського*, 1936), Кітрі («Дон Кіхот» Л.Мінкуса, 1940), Оксана («Тарас Бульба» В.Соловйова-Сєдого, 1941), Попелюшка («Попелюшка» С.*Прокоф'єва*, 1945), Жанна («Полум'я Парижа» Б.Асаф'єва, 1947); Мірандоліна («Господиня готелю» В.Вайнонена, 1949); Тао Хоа («Червоний мак» Р.*Глієра*, 1950) та багато ін. (загалом кілька десятків).

Від 1963 — на викладацькій роботі. Як педагог-консультант тривалий час працювала в Італії, Німеччині, Норвегії, Угорщині, Швеції, Єгипті, Мальті та ін. країнах. Від 1991 — голова Рос. хореографічної асоціації, з 1996 — голова (з 2003 — почесний голова) ЦБПМ. Від 1997 — професор Рос. академії театрального мист-ва.

Лауреат Держ. премій СРСР (1941, 1946, 1947, 1950).

Нагороджена орденом «Знак пошани», двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Леніна, орденом Жовтневої революції та ін. орденами й медалями, у т. ч. закордонними.

П. у м. *Москва*, похована на Введенському кладовищі.

Літ.: *Гарин Ф.* Ольга Лепешинская. В кн.: Молодые мастера искусства. М.—Л., 1938; Ольга Васильевна Лепешинская. М., 1953; *Леонидова Е.* Энергия радости. «Театр», 1991, № 9; Ольга Лепешинская, знакомая и не очень. «Театральная жизнь», 1992, № 19—20; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Интервью с Ольгой Лепешинской. «Неделя», 1998, № 4; Сталин называл ее «Стрекозой» (Беседа с О.В. Лепешинской). «Трибуна», 2002, 29 мая; Web: Государственный академический большой театр России (http://www.bolshoi.ru/ru/theatre/people/detail.php?act26=info&id26=844).

О.В. Ясь.

ЛЕ́ПКИЙ Богдан Сильвестрович (псевдоніми і криптонім — Нестор, Л.Богдан, Б.Л. та ін.; 04.11.1872—21.07.1941) — поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, художник, педагог. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, почесний д-р *Українського вільного університету* та «Просвіти» (див. *Просвіта*). Професор (1932). Брат Л.*Лепкого.* Н. на х. Кривеньке біля с. Крегулець (нині с. Крогулець Гусятинського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї о. Сильвестра та Домни (в дівоцтві Глібовицької). Освіту здобував у *Бережанах* (з 1878 — у нар. школі з польс. мовою навчання, від 1883 — у г-зії з польс. мовою навчання), у *Відні* (з 1891 — спочатку в Академії мист-в, а потім — в ун-ті, студіював мовознавство й історію літератури; продовжував опановувати малювання) та у *Львові* (з 1892 — в ун-ті). Почав друкуватися 1895. Цього ж року став працювати учителем укр., нім. й польс. мов і літератур у г-зії в Бережанах. Займався громад. працею: започатковував читальні «Просвіт» й б-ки. Співав у хорі «Боян», грав у драм. гуртку. 1897 з дозволу Папи Римського одружився з донькою свого дядька по батькові — Олександрою, яку здавна кохав. Від 1899 (і до 1914) викладав укр. мову та літературу в *Краківському університеті.* Водночас працював у 3-й г-зії і в г-зії св. Яцека в *Кракові.* Співробітничав з літ. об'єднанням «Молода Польща» і час. «Swiat slowjanski», в останньому вів рубрики «Руська хроніка» й «Огляд руської преси». Переклав польс. мовою «Слово о полку Ігоревім» (Краків, 1905). Допомагав т-ву «Рідна школа», уклав читанку для нар. шкіл. 1912 вступив до партії «Християнсько-суспільний союз» у Львові. Був одним з організаторів у Кракові вечора до 100-річчя від дня народження Т.*Шевченка.* З початком *Першої світової війни* евакуювався до м. Яремне, потім переїхав до м. Рудава, згодом — до Відня. Працював у час. «Вістник Союзу визволення України» і в Культурній раді. Восени 1915 був мобілізований до армії й направлений до Німеччини для ведення там у таборах укр. військовополонених рос. армії пед. і культурно-освіт. роботи. Спочатку працював у таборі біля м. Бадей, потім (з лютого 1916) — у таборі біля м. Весляр. 1919 був співробітником Укр. військово-санітарної місії. Після ліквідації таборів замешкав у м. Берлін. Очолював Укр. допомоговий к-т і К-т опіки над утікачами. Займав посаду викладача укр. літератури на курсах українознавства при посольстві УНР у Берліні. 1921—28 співробітничав з видвом «Українське слово». 1925 переїхав до Кракова. Досліджував історію козац. України. Створив цикл істор. повістей, об'єднаних назвою «Мазепа» (1926—29; твір є оповіддю про визвол. боротьбу укр. народу в 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст., про трагедію *Батурина* й про Полтавську битву 1709, а також про тогочасних істор. діячів, перш за все гетьмана І.*Мазепу*). Від 1926 — викладач, з 1932 — професор укр. літератури

Б.С. Лепкий.

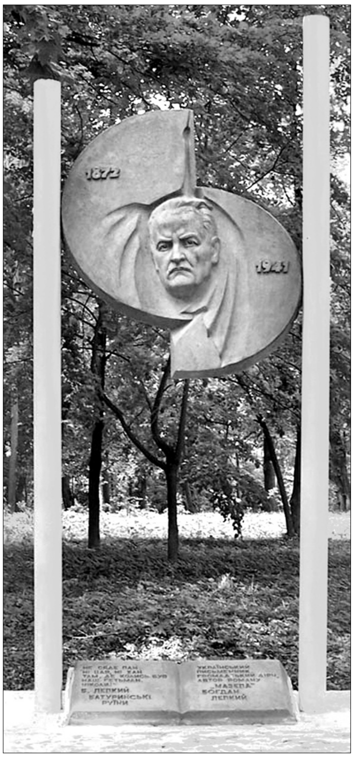

Пам'ятний знак Б. Лепкому у м. Батурин. Фото 2006.

Пам'ятник Б. Лепкому біля будинку Музею Богдана Лепкого в м. Бережани. 1997. Скульптор І. Сонсядло, архітектор А. Пилипець.

в ун-ті. З нагоди 60-річного ювілею Л. в Кракові було організовано виставку його худож. робіт. 1938 був обраний сенатором Сейму, де представляв українців *Галичини*. Малював картини й ікони. Від 1939 працював для *«Українського видавництва»*, писав укр. і польс. мовами, розвивав західноукр. писемно-літ. практику шляхом синтезу книжних і уснорозмовних лексичних одиниць. Після окупації Польщі (див. *Друга світова війна*) втратив постійну роботу, бідував, займався літ. працею.

Автор численних збірок поезій і оповідань, публіцистично-філос. та істор. повістей, спогадів («Три портрети», 1937; «Казка мойого життя», 1936—41), книжок для дітей, літературо- та мистецтвознавчих праць, перекладів на укр. і польс. мову. За обсягом опублікованого вважається одним з найбільш плідних письменників. На тексти Л. писали музику М.*Гайворонський*, Ф.*Колесса* та ін. Найвідоміша з пісень Л. — «Журавлі» («Чуєш, брате мій...») з музикою брата Л. — Лева. Ілюстратор власних видань і книжок ін. авторів. Його твори перекладені польс., рос., нім., англ., чеською, угор., сербською та ін. мовами.

П. у м. Краків. Похований там само на Раковецькому цвинтарі. 1972 на могилі встановлено барельєф (скульп. Г.Пецух).

21 квітня 1991 в с. Крогулець відкрито перший в Україні музей Б.Лепкого. У січні 1992 ж. «Тернопіль» (нині — «Літературний Тернопіль») заснував літературно-мистецьку премію ім. братів Богдана та Левка Лепких. 27 серпня 1995 у Бережанах відкрито музей Б.Лепкого (в одному з його залів експонуються 56 картин з малярського спадку Л.). Пам'ятники Л. відкриті у с. Жуків Бережанського р-ну (20 липня 1991, скульп. О.Маляр, архіт. Р.Білик), с. Крогулець (20 жовтня 1992, скульп. В.Садовник), в м. Бережани (19 жовтня 1997, скульп. І.Сонсядло, архіт. А.Пилипець).

Збереглися портрети Л., створені художниками М.*Бойчуком* (1909) та П.Обалем.

Більша частина архіву Л. зберігається нині в НТШ у Нью-Йорку.

Бібліогр.: *Пеленський Є.Ю.* Богдан Лепкий. 1872—1941: Творчий шлях, бібліографія творів. Краків—Львів, 1943; *Білик Н. (Лиса).* Богдан Лепкий в духовній історії України. «Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія, 1999, № 8.

Тв.: Про життя і творчість Тараса Шевченка. Аделаїда, 1989; Вибране. Львів, 1990; Казки. К., 1991; Твори, т. 1—2. К., 1991 (2-ге вид. — К., 1997); [Листи]. В кн.: У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). К., 1993; Казка мойого життя. Івано-Франківськ, 1998; Три портрети. Львів, 1998; Журавлі повертаються..: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого [1895—1932 рр.]. Львів, 2001.

Літ.: *Лев В.* Богдан Лепкий і його творчість. Нью-Йорк та ін. (ЗНТШ, Т. CXCIII), 1976; Богдан Лепкий — письменник, учений, митець: Матеріали наукової конференції. Івано-Франківськ, 1992; *Середяк А.* Діячі «Просвіти». В кн.: Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993; *Ільницький М.* «Найпопулярніша постать на галицькому грунті...» В кн.: Українське слово, т. 1. К., 1994; *Качкан В.* В ключі української ментальності (Б.Лепкий). В кн.: *Качкан В.* Українське народознавство в іменах, кн. 1. К., 1994; *Заячківська Н.М.* Культурна діяльність Б.Лепкого у контексті україно-польських зв'язків. В кн.: Діалог культур: Україна у світовому контексті: Міжвузівський збірник наукових праць. Львів, 1996; *Кучинський М.* Краківський амбасадор України. В кн.: Історичний календар'97. К., 1996; *Погребенник Ф.* «Чуєш, брате мій...»: Пісні братів Лепких. Тернопіль, 1996; Повернення Україні Богдана Лепкого. Чикаго, 1996; *Нахлік О.* Сповідь і роздуми (філософія Б.Лепкого-поета). «Слово і час», 1997, № 11/12; *Лиса Н.* Науковий доробок Б.Лепкого як феномен доби українського національно-культурного відродження кінця XIX — початку XX ст. В кн.: Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури: Збірник матеріалів і тез наукової конференції. Рівне, 1998; *Погребенник В.* Україна в поетичній творчості Богдана Лепкого. «Визвольний шлях», 1998, № 10; *Полєк В.* Твори Б.Лепкого в чужоземній критиці та перекладах. «Просфонема» (Львів), 1998, № 5; *Шумило Н.* Богдан Лепкий: на перехресті традиційного і нового. «Слово і час», 1998, № 9/10; *Білик-Лиса Н.І.* Богдан Лепкий у духовному відродженні українського народу. Тернопіль, 1999; *Качкан В.* Духовна Говерла Б.Лепкого. В кн.: *Качкан В.* Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX — I половина XX ст.). Івано-Франківськ, 2000; *Коритко Р.* Від передгроззя до громовиці. Львів, 2000; *Кубійович В.* Мемуари. Роздуми. Вибрані листи, т. 2. Париж—Львів, 2000; *Погребенник Ф.* Берлінські видання творів Івана Котляревського, споряджені Богданом Лепким. «Слово і час», 2000, № 10; *Царик О.* Богдан Лепкий і Владислав Оркан: дружба митців і творчий діалог. Тернопіль, 2000; *Мишанич О.* Давнє українське письменство в науковій та художній спадщині Богдана Лепкого. В кн.: Щасливий у праці: Збірник праць і матеріалів на пошану Ф.Погребенника. К., 2000; *Федорук О.* Богдан Лепкий і поступ національно-мистецької школи. Там само; *Білик Н.* Богдан Лепкий: життя і діяльність. Тернопіль, 2001; *Горак Р.* Трагедія Богдана Лепкого. Івано-Франківськ, 2002; Лепкіяна Уляни Скальської. Івано-Франківськ, 2002; *Бурківська Л.* Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філологічних наук. К., 2003; *Головин Б.П.* Нації незгасний смолоскип: Статті, інтерв'ю, спогади. Тернопіль, 2003; *Білик Н.* Постать Богдана Лепкого у контексті українсько-польських взаємин. В кн.: Українська історична біографістика: забуте і невідоме, ч. 1. Тернополь, 2005; *Головчанська О.* Богдан Лепкий і українське мистецьке середовище Кракова 30-х років XX століття: Гурток «Зарево». В кн.: Мистецтвознавство України, зб. 6—7. К., 2006; *Гавдида Н.* Незвичайна сполука пера і пензля (до 135-річчя від дня народження Богдана Лепкого). В кн.: Українознавство: Календар-щорічник. 2007. К., 2006; *Лавренюк В.* Богдан Лепкий в духовній історії України. «Море», 2007, № 1 (10); Фран-

кіана Богдана Лепкого. Іван Франко та родини Лепких, Глібовицьких. Івано-Франківськ, 2007; *Білик Н.* Богдан Лепкий — співробітник «Шляху» (Німеччина). В кн.: Українська історична біографістика; Забуте і невідоме, ч. 2. Тернопіль, 2008; Шевченкіана Богдана Лепкого: Ювілейний науковий збірник, кн. 2. Івано-Франківськ, 2008; *Леся Петлюра.* Народе мій, улюблений... К., 2009; Богдан Лепкий. Web: Тернопільська обласна бібліотека (http://www.yl.edu.te.ua).

Г.П. Герасимова.

ЛЕ́ПКИЙ Лев Сильвестрович (псевдоніми — Леле, Оровець, Льоньо, Швунг, Зазик та ін.; 07.12.1889—28.10.1971) — письменник, журналіст, громад. діяч. Брат Б.*Лепкого*. Н. в с. Поручин (нині в складі с. Біще Бережанського р-ну Терноп. обл.) у родині священика Сильвестра Лепкого (виступав у літературі під псевдонімом Марко Мурава). Початкове навчання пройшов удома. Закінчив Бережанську г-зію, деякий час був студентом технологічного ф-ту Львів. ун-ту. Після переїзду до Кракова вчився малярству в Краківській академії мист-в, їздив у складі студентських аматорських гуртків з концертами й театральними виставами на Буковину, до Австрії та Німеччини. У роки *Першої світової війни* — співорганізатор і офіцер *Легіону Українських січових стрільців*, його Пресової квартири. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* воював у складі *Української Галицької армії*. Ініціатор (разом з худож. І.Іванцем) введення стрілец. шапки-мазепинки і відзнак, що 1918 були прийняті для УГА. По війні мешкав у м. *Львів*, працював у муз. вид-ві «Сурма», редагував журнали «Комар», «Будяк», «Зиз». Спроектував пам'ятник полеглим укр. стрільцям, похованим у братській могилі в с. Винники (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Разом з П.Холодним розробив проект залізобетонних хрестів (за зразком старих козац. надгробних хрестів) для могил стрільців на Янівському військ. цвинтарі. Після 1929 — ред. у вид-ві *«Червона Калина»*, співзасн. і видавець місячника *«Літопис Червоної Калини»*, щорічних альманахів вид-ва. Автор оповідань, фейлетонів, літературно-критичних статей, розвідок з історії січового стрілецтва, стрілец. пісень «Ой видно село», «Коби скорше з гір Карпатів», «Маєва нічка», «Бо війна війною», «Казала дівчина» та ін. 1931—39 займав посаду адм. директора курорту-санаторію «Черче» біля *Рогатина*, був одним з його співзасновників.

1939 — після поділу Польщі на початку *Другої світової війни* — емігрував до *Кракова*, де працював у редакції щоденника *«Краківські вісті»*. 1941 одружився з Марією Драгомирецькою. 1944 разом з родиною переїхав до *Відня*, звідти — в Баварію (Німеччина). 1949 емігрував до США. Допомагав відновити видання «Червоної Калини» у Нью-Йорку, проводив орг. роботу серед ветеранів УСС, займався літ. справою.

П. у м. Трентон (США). Похований на цвинтарі в Баунд Бруку (шт. Нью-Джерсі).

Літ.: Героїчний і трагічний шлях УГА: (Біографічні відомості про Левка Лепкого). В кн.: *Матейко Р., Мельничук Б.* За рідний край, за нарід свій... Тернопіль, 1993; *Комариця М.* Лепкий Лев Сильвестрович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 1. Львів, 1994.

О.І. Луцький.

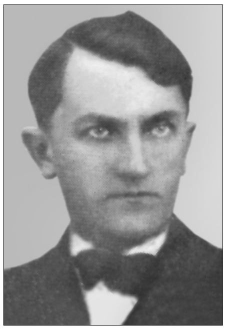

Л.С. Лепкий.

ЛЕ-ПЛЕ́ Фредерик (Le Play, 11.04.1806—05.04.1882) — франц. геолог (професор гірничої школи в м. Париж), економіст, соціолог (його дослідження робітн. сімей та їхніх бюджетів вважаються класичними і є нині важливим джерелом інформації про тогочасний стан робітн. класу). Н. в комуні Ла-Рив'єр-Сен-Совер (департамент Кальвадос, Франція). 1837—39 був учасником експедиції на Пд. Росії та України, організованої А.Демидовим (членом Петерб., Мюнхенської, Стокгольмської та Паризької академій наук, власником італ. князівства Сан-Донато, нащадком гірничозаводчика Акінфія Демидова). Окрім Л.-П., до експедиції входили ще 20 іноз. фахівців (топографи, хіміки, палеонтологи, медики, рисувальник). Л.-П. очолював геолорозвідувальні роботи, безпосередньо на Донбасі він продовжив розвідки, розпочаті свого часу Ф.Зуєвим, К.*Габлицем*, П.-С.*Палласом*, Є.*Ковалевським*.

Наук. результатом експедиції стало видання коштом А.Демидова 4-томної праці з таблицями, геол. картами та ілюстраціями (видрукувана 1841—42 в Парижі). Л.-П. був автором останнього тому. Цей том містить, окрім природознавчого матеріалу (у т. ч. результатів аналізу, виконаного в Парижі в спеціально для цього створеній лабораторії, взятих під час експедиції зразків вугільних та залізних руд з 225 родовищ), багато даних про екон. життя Пд. України, зокрема, про особливості праці тамтешніх робітників (*Луганського казенного ливарного заводу* та Лисичанських копалень), умови їхнього життя, деякі звичаї і характерні риси поведінки. Констатуючи досить повільний розвиток вугледобування в Донец. краї, Л.-П. пояснював це недостатньою заселеністю краю та обмаллю в ньому пром. підпр-в, а отже, й нерозвиненістю ринку збуту вугілля, тим більше, що казенний Луган. ливарний з-д забезпечувався урядовими замовленнями без врахування зміни ціни вугілля. Л.-П. заперечував обґрунтованість тези, що в Донбасі неможливо виплавляти чавун та виготовляти залізо з місц. руд на місц. кам'яному вугіллі, й обстоював ідею «об'єднання вугілля та руди». Для створення сприятливих умов для такого «об'єднання», на його думку, необхідно було захистити донец. кам'яновугільну пром-сть держ. митною протекцією (англ. вугілля продавалося на Донбасі дешевше за місц. лише тому, що воно перевозилося

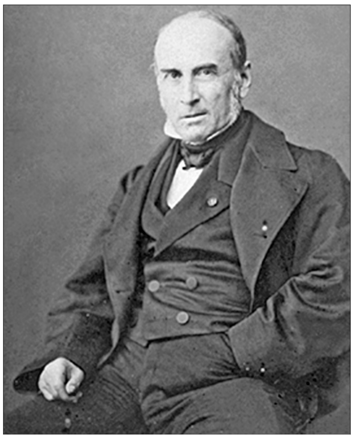

Ф. Ле-Пле.

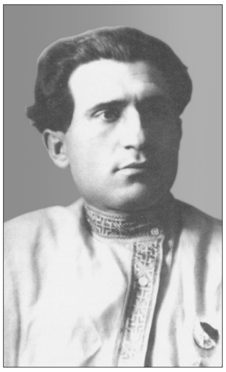

І.М. Леплевський.

на мор. суднах не як вугілля, а як баласт цих суден). У цій книзі Л.-П. дав поетичний опис укр. степу (степ нагадував йому безкрайнє море, величезний трав'яний килим), а також детальний опис традиційного укр. транспорту — чумацьких мажар із впряженими волами (див. *Чумацтво*). За його повідомленням, кожна мажара перевозила за добу до 1 т вантажу на відстань 24—35 км.

Працю було високо оцінено сучасниками, й це спонукало видавців здійснити її переклад рос. мовою. Переклад виконав проф. геології Г.Щуровський, а Л.-П. підготував для рос. видання доповнення (для цього він ще кілька разів приїздив на Донбас) про зміни в споживанні донец. вугілля з кінця 1830-х рр. до 1850.

У себе на Батьківщині Л.-П. 1848 став членом Держ. екон. комісії, був організатором Всесвітньої виставки 1855, членом Держ. Ради й одним з радників імп. Наполеона III. Написав низку наук. праць, зокрема: «Європейські робітники», «Соціальна реформа у Франції», «Організація праці», «Організація родини», «Соціальний мир». Відстоював ідею, що відносини між роботодавцями і робітниками мають будуватися на принципах патронатства, й у зв'язку з цим критикував тих, хто пропагував принцип рівних прав, оскільки, на його думку, наслідком утілення в життя цього принципу буде сусп. хаос.

П. у м. Париж.

Праці: Voyage dans La Russie meridionale et la Crimee par la Hongrie, La Valachie et la Moldavie, execute en 1837 par Mr. Anatole de Demidoff, vol. 4. Paris, 1842; Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837—1839 годах по распоряжению А.Н. Демидова главным горным инженером и профессором Горной Парижской школы Ле-Пле при пособии гг. Маленво, Лаллана и Эйро. М., 1854.

Літ.: *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность юга России. Х., 1915; *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955; *Пузанов И.И.* Александр Давидович Нордман. М., 1969; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860 гг. М., 1981.

П.В. Голобуцький.

ЛЕПЛЕ́ВСЬКИЙ Ізраїль Мойсейович (1894, за ін. даними, 1895 або 1896 — 28.07.1938) — один з керівників рад. органів держ. безпеки, 1919—31, 1933 та 1937 працював в УСРР/УРСР. Н. в м. Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь) у сім'ї робітника, єврей. Самоук. 1909—14 — робітник шапкової майстерні, конторник аптекарського складу в Брест-Литовську. 1909—14 — член *Бунду*. Від жовтня 1914 служив рядовим у Кавказ. армії. У лютому 1917 став членом *Російської соціал-демократичної робітничої партії*; з липня 1917 був членом Катериносл. к-ту Військ. орг-ції РСДРП(б).

Від лютого 1918 — реєстратор зброї Саратовської ЧК, у червні—жовтні 1918 — член підпільного Самарського к-ту РСДРП(б), з жовтня 1918 — пом., заступника завідувача секретно-оперативного відділу Самарської губернської ЧК.

Від травня 1919 мешкав у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*); деякий час хворів на тиф, перебував у підпіллі; з грудня 1919 — співробітник Катериносл. губернської ЧК: уповноважений 1-ї групи, з серпня 1920 — член колегії і пом. завідувача секретно-оперативного відділу, з грудня 1920 — зав. секретно-оперативного відділу та особливого відділу, водночас — зав. секретно-оперативної частини (з травня 1921), заст. голови (червень—листопад 1921), зав. адміністративно-орг. відділу. Від травня 1922 — нач. Катериносл. губернського відділу ДПУ УСРР. Від лютого 1923 — нач. Подільського губернського відділу ДПУ УСРР; з травня 1925 — у резерві призначення ДПУ УСРР; з жовтня 1925 — нач. Одес. окружного відділу ДПУ УСРР, водночас (з травня 1927) — нач. і воєнком 26-го прикордонного загону ОДПУ СРСР; з липня 1929 — заст. начальника, з грудня 1929 — нач. Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР, водночас (з 1930) — нач. Особливого відділу ОДПУ Укр. військ. округу. Від 1925 (і до серпня 1931) — член колегії ДПУ УСРР.

Від серпня 1931 — заст. начальника, з листопада цього ж року — нач. Особливого відділу ОДПУ СРСР.

Від лютого 1933 — заст. голови ДПУ УСРР.

Від січня 1934 — повноважний представник ОДПУ СРСР (з липня 1934 — нач. Управління НКВС СРСР) по Саратовському краю; з грудня 1934 — нарком внутр. справ Білорус. СРР; з листопада 1936 — нач. Особливого (5-го) відділу Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР.

Від червня 1937 — нарком внутр. справ УРСР.

Від січня 1938 — нач. 6-го відділу Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР; з березня 1938 — заст. начальника, начальника 3-го управління НКВС СРСР.

Комісар держ. безпеки 2-го рангу (1935). Нагороджений 2-ма знаками «Почетный работник ВЧК—ГПУ» (1922, 1932), 2-ма орденами Червоного Прапора (1924, 1932), орденами Червоної Зірки (1936), Леніна (1937), медаллю «XX лет РККА» (1938).

26 квітня 1938 заарештований, 28 липня 1938 Військ. колегія Верховного суду СРСР засудила його за статтями 58-1 «б», 58-8 і 58-11 Кримінального кодексу РРФСР до смерті, того ж дня страчений.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. М., 1999.

С.А. Кокін.

ЛЕРІТЬЄ́ (Lhéritier) **Мішель** (1890—1950) — франц. історик, співзасновник і довголітній (1926—45) ген. секретар *Міжнародного комітету історичних наук* (МКІН). Від 1926 — професор Вищої школи сусп. наук у Парижі (Франція). В останні роки життя — професор ун-ту Екс-ан-Прованс поблизу м. Марсель (Франція). Наук. діяльність почав як дослідник історії франц. провінцій кінця 17—18 ст. і *Французької революції кінця 18 століття*, пізніше зосередив увагу на історії Сх. Європи і Балкан 19 — поч. 20 ст. Автор підручників з історії Франції і Європи. Співорганізатор 6—8-го *Міжнародних конгресів істориків*, сприяв залученню істор. установ ВУАН (нині *Національна академія наук України*) до МКІН. Опублікував у Бюлетні МКІН за 1941—43 рр. праці двох визначних істориків, які загинули як жертви *тоталі-*

таризму: М.*Грушевського* («Київське князівство середніх віків») і Н.*Йорги* («Талейран і Рейнар: Розділ з давньої дипломатії»).

Тв.: L'intendant Tournay (1695—1760). Paris, 1920; Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours. PUF, 1925—26, t. 1—2 (у співавт.); La Russie des tsars jusqu'au XIXe siecle. Paris, 1946.

Літ.: *Bilhaut L., Lacousse M.* Fonds du Comite International des Sciences Historiques (C.I.S.H.). Paris, 2001; *Erdmann K.D.* Toward a Global Community of Historians: The International Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898—2000. New York—Oxford, 2005.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛЕСЕ́ВИЧ Володимир Вікторович (псевдоніми — Вл.Викторов, Украинец; 14(26)01.1837–13.11.1905) — публіцист, філософ, громад. діяч. Н. в с. Денисовка, Лубенського пов. Полтав. губ. (нині с. Денисівка Оржицького р-ну Полтав. обл.) в дворянській родині. Рано залишився без батьків, виховувався бабусею в сім'ї родичів. Закінчив Київ. г-зію (1851), Миколаїв. інженерне учще (1855), Інженерну академію в *Санкт-Петербурзі* (1856). 1856—59 служив офіцером у 1-му Кавказ. саперному батальйоні, брав участь у боях з горцями. 1861 закінчив Академію Генштабу. Цього ж року, після скасування кріпосного права (див. *Селянська реформа 1861*), передав викупні платежі (див. *Викупна операція*) до громад. фонду (мирського капіталу). Невдовзі потому вийшов у відставку і зайнявся літ. діяльністю, мешкав у рідному селі, відкрив там 1864 школу для селян з укр. мовою навчання (це була перша на укр. землях, підвладних *Російській імперії*, школа такого типу). Невдовзі за розпорядженням властей школу закрили. Цей факт отримав широкий розголос у «Санкт-Петербургских ведомостях», «Домашней беседе», а також у редагованому О.*Герценом* «Колоколе» (Лондон, Велика Британія). Наприкінці 1860-х рр. здійснив подорож до Німеччини й Великої Британії, зустрічався з О.Герценом.

Визначився як прибічник позитивізму О.*Конта*. Опублікував низку праць: «Очерки развития идеи прогресса» (1868); «Философия истории на научной почве» (1869); «Позитивизм после Конта» (1869); «Новейшая литература позитивизма» (1870). Вважав, що перемога «позитивної», «наукової», стадії в розвитку думки неминуча. Виступав проти «пережитків» теології і метафізики. У релігії бачив переважно обмежуюче свободу людини духовне джерело.

У 1870-х рр. входив до гуртків петерб. інтелігенції «Общество трезвых философов» і «Ольхинский клуб» (останній збирався в будинку літератора і поета О.Ольхіна).

1879 за підозрою у зв'язках з *народниками* був арештований і в адм. порядку висланий до Сибіру, через два роки місце заслання було змінено: з 1881 мешкав на Кавказі, з 1882 — у *Полтаві*, з 1885 (і до 1888) — у Твері (нині місто в РФ). 1883 опублікував у «Вестнике Народной воли» статтю «Революционеры и естественный ход событий» (Женева, № 1, псевд. Украинец), у ній, зокрема, відстоював тезу, що насильницьке знищення представників царських властей «має своє повне виправдання і обумовлене цілковитою необхідністю». Обґрунтовував неминучість революції в Росії, а також вважав, що ця революція може бути здійснена «зверху» — силами революц. партій. Скептично дивився на можливість культ. просвіти селянства, вважаючи його «рутинною масою».

1888 переїхав до С.-Петербурга, став членом гуртка М.Михайловського, брав активну участь в організації ж. «Русское богатство», обирався членом його ред. к-ту (до 1898). Деякий час читав лекції у Вищій рос. школі сусп. наук.

Від 1890-х рр. був прибічником ідей Р.Авенаріуса. Різко критикував етичні погляди Л.*Толстого*, наголошуючи, що концепція «непротивлення злу» є відродженням («оживленням») асоціального (орієнтованого не на соціальні блага) вчення буддизму. Разом з тим схилявся до ідеалів безблагодатної (такої, що ґрунтується лише на власних силах людини) духовності та самобутнього розвитку особи.

Організував у С.-Петербурзі т-во вивчення етнографії та історії України. Планував створити благодійне Т-во для видання корисних книг укр. мовою. 1900 в 11—12-му номерах ж. «Русская мысль» опублікував статтю «Всемирный язык и народные языки», у ній відстоював тезу про рівноправність нац. мов і у зв'язку з цим доводив необхідність здійснення освіт. справи кожного народу рідною мовою. Цікавився нар. творчістю, збирав матеріали для праці з фольклору (не завершена).

В.В. Лесевич.

1901 підписав листа з протестом проти вчиненої властями розправи над демонстрацією студентів на Казанській площі в С.-Петербурзі. За це був в адм. порядку висланий зі столиці до Полтави. Проживав у садибі свого зятя — В.*Леонтовича*. Став активним прихильником нац. самовизначення України, підтримував зв'язки з діячами укр. нац. руху М.*Драгомановим*, В.Мальованим та ін. 1902—03 перебував в Італії і Франції, брав участь у Міжнар. соціологічному конгресі (Париж, 1903). Видав у *Львові* «Оповідання Р.Ф. Чмихала» (книга містить казки, легенди, новели, анекдоти) зі своєю передмовою.

Останні роки життя провів у *Києві*, де й помер.

Посмертно, від 1915, видавалося зібрання творів Л. (у зв'язку з революц. подіями в Рос. імперії 1917 це видання не було завершене).

Праці: Опыт критического исследования основоначал позитивной философии. СПб., 1877; Письма о научной философии. СПб., 1878; Этюды и очерки. СПб., 1886; Эмпириокритицизм как единственная научная точка зрения. СПб., 1909; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1915—17 (не закінчена).

Літ.: В.В. Лесевич. «Вопросы философии и психологии», 1891, кн. 8; *Туманов Г.* Один из последних шестидесятников. «Русская мысль», 1906, № 1; *Лосский Н.О.* История русской философии. М., 1991; *Тарусина Е.И., Пащенко М.В.* Лесевич Владимир Викторович. В кн.: Русские писатели. 1800—1917: Биографический словарь, т. 3. М., 1994.

В.М. Чисніков.

ЛЕСЕ́ВИЧІ (Лесеневичі) — укр. козацько-старшинський рід 18—20 ст. Родоначальником його був **Костянтин** Л., який походив із с. Лісовичі (нині село Таращанського р-ну Київ. обл.). Він згадується як значний товариш *Лубенського полку* 1724. Його син

Данило (р. н. невід. — п. після 1779) був з 1735 *військовим канцеляристом*, потім — *сотником* Ковалевської сотні *Гадяцького полку* (11 листопада 1738 — 18 лютого 1768), *обозним* та суддею Гадяцького полку (1768 — імовірно, 1771). **Олександр Данилович** (1749 — після 1798) був останнім сотником Ковалевської сотні (1768 — імовірно, 1783). Найвідомішим з Л. був **Володимир Вікторович** (14 січня 1837 — 13 грудня 1905), літератор, філософ, етнограф, педагог. 1884 в с. Денисовка (нині с. Денисівка Оржицького р-ну Полтав. обл.) заснував і утримував власним коштом нар. школу. Вивчав звичаї укр. народу, опублікував чимало статей у провідних журналах Рос. імперії, переважно на укр. тематику. 1879—81 був на засланні в Сибіру, 1901 його було вислано як «неблагонадійного» з *Санкт-Петербурга.* Рід Л. пов'язаний з *Лукашевичами*, *Зарудними*, Пиковцями, *Родзянками* та ін. козацько-старшинськими родами. Імовірно, його гілкою є рід Лесевицьких, один із представників яких (**Леонтій**) 1713 був суддею Гадяцького полку.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

Ю.А. Мицик.

Музей-садиба Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського району Волинської області. «Білий будиночок», де жила і працювала Леся Українка. Фото початку 21 ст.

Музей-садиба Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського району Волинської області. «Сірий будиночок» — будинок батьків поетеси. Фото початку 21 ст.

ЛЕ́СІ УКРАЇ́НКИ ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІА́ЛЬНІ МУЗЕ́Ї: Музей-садиба Лесі Українки в с. Колодяжне, Державний літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Києві, Новоград-Волинський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Музей Лесі Українки в Ялті — культурно-освіт. заклади, в яких представлено меморіальні речі, документи, літ. й епістолярну спадщину, архів. та ін. матеріали, що розповідають про життя та діяльність Лесі *Українки*, про вшанування її пам'яті в Україні та за кордоном.

Музей-садиба Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського р-ну Волин. обл. Створений у травні 1941, однак відкритий вже по війні (див. *Друга світова війна*) 1949, є філіалом *Волинського краєзнавчого музею.* Спочатку розміщувався в одній з кімнат родинного будинку *Косачів* — в «Білому (Лесиному) будинку», спорудженому 1890 (з 1882 й до цього часу родина жила в будинку, який називала «Великим», придбаному ще 1879), а з 1963 — у «Сірому будинку», зведеному 1896 (тут поетеса жила з перервами до 1907). 1958 на території садиби встановлене погруддя поетеси (скульп. В.Колоздра). 1971 на честь 100-річчя від дня народження поетеси був закладений лісопарк. 1980 експозицію (меморіальні речі Лесі Українки і її родини, прижиттєві видання творів поетеси та її матері — Олени Пчілки, матеріали з етнографії Волині) розміщено в новобудові на цій же садибі, а старі будинки стали меморіальними;

Державний літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Києві (розташов. у м. *Київ* по вул. Саксаганського, 97). Відкритий 11 квітня 1960. Розміщений у двоповерховому будинку, в якому родина Косачів 1899—1910 наймала помешкання (на 1-му поверсі). Леся Українка мешкала тут час від часу з вересня 1899 до 1909. На фасаді будинку 1971 встановлено меморіальну дошку поетесі. 25 лютого 1991 меморіальну квартиру Косачів відтворено (за спогадами молодшої сестри поетеси — Ісідори) в тому вигляді, який вона мала під час їхнього там проживання. Складається з передпокою, їдальні й 3 кімнат (Л.Українки, її матері, її брата Миколи). В одній з кімнат є картина, намальована олією самою Лесею. На 2-му поверсі будинку розміщені 8 залів літ. експозиції;

Новоград-Волинський літературно-меморіальний музей Лесі Українки (розташов. у м. *Новоград-Волинський*). Відкритий на базі музею-бібліотеки (діяла з 1963) 25 лютого 1971 в будинку, де поетеса народилася і мешкала до 1873 (у 19 ст. ця територія називалася м-ко Звягель). Є філіалом *Житомирського краєзнавчого музею.* У його складі — меморіальний будинок і добудова (зроблена 1903; передана музеєві 1988), де розміщена експозиція вшанування пам'яті поетеси. У 5-ти кімнатах меморіального будинку (серед них — і дитяча кімната маленької Лесі) експонуються особисті речі родини Косачів, документи, фотознімки, картини, меблі. У колишньому вигляді відтворено вітальню. На подвір'ї будинку встановлено скульптурне погруддя поетеси (автор В.Дяченко);

Музей Лесі Українки в Ялті (розташов. у м. *Ялта* по вул. Катерининська, 8). Відкритий (у статусі музею) 10 вересня 1993 на базі створеної 1991 експозиції «Леся Українка і Крим». Є філіалом Ялтинського держ. об'єдна-

Пам'ятник Лесі Українці біля Музею Лесі Українки в м. Ялта. Фото початку 21 ст.

ного історико-літ. музею. Розміщується на 2-му поверсі будинку, в кімнатах, де протягом жовтня 1897 — лютого 1898 мешкала Леся Українка. Складається з вестибюлю і трьох зал. 1972 (ще до відкриття музею) перед будинком встановлений пам'ятник поетеси (скульп. Г.*Кальченко*).

Літ.: *Колобова Е.О.* Тут жила Леся Українка (про музей великої письменниці в м. Києві). К., 1963; *Бабишкін О.К.* Тут жила і працювала Леся Українка. К., 1971; Джерела безсмертного слова: Лесині місця на Волині. Луцьк, 1971; Літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Новоград-Волинський. К., 1972; Меморіальна квартира Косачів. К., 1996; Музей Лесі Українки в Ялті. Web: http://lesiaukrainka.crimea.ua; Музеї України. Web: http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=12.

П.І. Скрипник, Д.В. Грузін.

ЛЕСНИ́ЦЬКИЙ (Лісницький, Сахненко, Сахнович, Костиря, Сахнович-Лесницький) **Григорій** (р. н. невід. — п. 1664) — укр. військ. і держ. діяч, дипломат, миргородський полковник, *генеральний суддя*. Походив зі шляхетської правосл. родини Київщини. З перших днів *національної революції 1648—1676* приєднався до повсталих. Восени 1648 згадується в документах як миргородський полковник. Після деякої перерви в серед. 1652 знову обійняв уряд полковника *Миргородського полку* (за ін. даними, полковником став 1654). На полковому уряді перебував до 1659, за винятком 1657, коли обіймав уряд ген. судді. Восени 1653 разом з *генеральним писарем* І.*Виговським* та С.*Мужиловським* вів переговори з крим. ханом *Іслам-Гіреєм III*, а в січні 1654 брав активну участь у переговорах із представником рос. царя *Олексія Михайловича* — В.*Бутурліним*. Улітку 1657 як *гетьман наказний* очолював укр. війська в поході проти крим. війська. Після смерті Б.*Хмельницького* був одним з кандидатів на гетьманство. Восени 1657 ініціював протирос. виступи в Миргородському полку, спонукав гетьмана І.Виговського до налагодження союзницьких стосунків з *Кримським ханатом* і *Річчю Посполитою*. Активно підтримував *Гадяцький договір 1658*. Очолював посольства *Війська Запорозького* до *Москви* 1658 та *Варшави* 1659. На варшавському сеймі 1659 отримав підтвердження шляхетських прав і одержав від короля *Яна II* Казимира Ваза м-ко *Вільшана*. Під час воєн. кампанії 1660 виступив одним з ініціаторів розриву з Москвою і повернення Війська Запороз. під зверхність польс. короля Яна II Казимира Ваза (*Чуднівський договір 1660*). 1661—62 обіймав посаду *генерального судді* в уряді Ю.*Хмельницького*. 1662 разом з І.Виговським записався до *Львівського братства*. 1664 страчений поляками за підозрою в участі в підготовці протипольського повстання.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3—5, 7, 10. СПб., 1848—78; Памятники, изданные временной комиссиею для разбора древних актов, т. 3. К., 1852; Памятники, изданные Временной комиссиею для разбора древних актов, т. 4. К., 1859.

Літ.: *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии: Лесницкие. «Киевская старина», 1886, № 7; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97.

В.М. Горобець.

«ЛЕ́СТВИЧНИЙ» ПОРЯ́ДОК ЗАМІ́ЩЕННЯ КНЯ́ЖИХ СТОЛІ́В НА РУСІ́ — див. *«Лествичний» порядок*.

ЛЕ́СЯ УКРАЇ́НКА — див. *Українка* Леся.

ЛЕТИ́ЧІВ — с-ще міськ. типу *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Вовк при впадінні до р. Пд. Буг, за 51 км на сх. від обласного центру та за 33 км від залізничної ст. Деражня. Населення 10,9 тис. осіб (2004).

Першу відому рукописну згадку про Л. дослідники датують 1404 — це документ для краківського *підстолія* Пйотра Шафранця на кілька маєтностей у Подільській землі, в ньому йдеться, зокрема, про Летичівський пов. (districtum Leticzowiensi). Вірогідно, уже тоді Л. був регіональним центром, що об'єднував навколо себе місц. зем'янство (див. *Зем'яни*). Згодом він став центром Летичівського замкового пов. Подільської землі, а від 1434 — *Подільського воєводства*. Від 1442 увійшов до складу Кам'янецького ген. староства (див. *Староство*). Ймовірно, з серед. 15 ст. йому було надано *магдебурзьке право*. Упродовж 15—17 ст. місто не раз зазнавало нападів татар (воно розташовувалося на одному з відгалужень *Чорного шляху*), особливо спустошливими були навали 1453 та 1537. Після останньої король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* Старий змушений був від-

Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в м. Новоград-Волинський. Фото початку 21 ст.

Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в м. Новоград-Волинський. Одна із кімнат музею. Фото початку 21 ст.

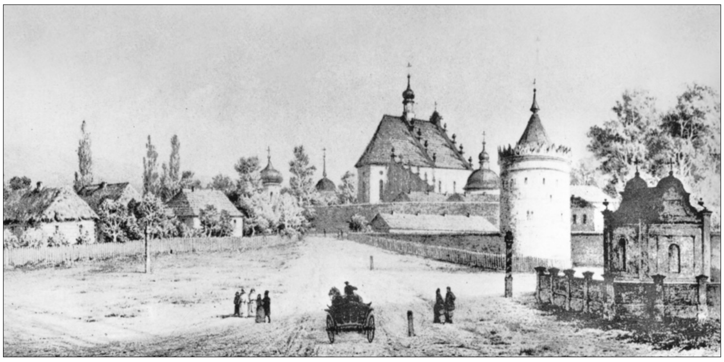

Летичів. Замок, костьол та домініканський кляштор. Малюнок Н. Орди, літографія М. Фаянса. 1860-ті роки.

новити місту магдебурзьке право. З опису 1494 відомо про дерев'яний Летичівський замок. Постановою варшавського сейму 1581 у Л. створено *гродський суд.* 1598 у місті за постановою варшавського сейму збудовано новий замок. Після 1606 почалося буд-во домініканського монастиря (домініканські ченці замешкали поблизу Л. значно раніше, вони ж принесли до Л. з Риму ікону Пресвятої Діви Марії Богородиці; див. *Летичівський домініканський монастир Успіння Пресвятої Діви Марії*). Згідно з описом 1613, замок мав 8 веж і був слабо озброєним. Осн. оборонне значення мали став та болота довкола міста. Від 1641 в місті відбувалися виїзні сесії кам'янецького *земського суду* (повноцінний земський суд почав діяти з 1767). 1672—99 місто перебувало у складі Костянтинівського (Новокостянтинівського) пашалику *Кам'янецького ейялету Османської імперії.* Від 1793 (після 2-го поділу Речі Посполитої) перейшло під юрисдикцію *Російської імперії*, з 1795 — повітове місто *Подільської губернії.* За інформацією Подільського губернського стат. к-ту, в місті 1899 мешкало 8179 осіб, з них 4043 чол. та 4136 жін. статі. Соціальна стратифікація виглядала так: 570 дворян, 11 представників духівництва, 7080 міщан, 179 селян, 313 військових та 26 іноземців. Серед них 2102 православних, 1172 католиків, 2 лютеран, 4900 євреїв та 3 мусульман.

У роки *Першої світової війни* місто деякий час було під угор. і нім. окупацією.

Упродовж 1917—21 не раз було в епіцентрі військ. і політ. подій *української революції 1917—1921.* Остаточно увійшло до складу Подільської губ. УСРР 1922. Райцентр від 1923.

Від 17 липня 1941 і до 23 березня 1944 окуповане *вермахтом* (див. *Друга світова війна*). Тоді у місті було створено єврейс. гетто, а в замку — концтабір. Наприкінці 1942 біля передмістя Залетичівка було вбито понад 7 тис. мирних жителів (переважно євреїв) і військовополонених. По війні на місці розстрілів встановлено пам'ятник.

1974 у місті споруджено пам'ятник У.*Кармалюку.* Збереглися залишки замку та домініканський монастир (нині реставрований), діє Михайлівська церква.

Літ.: *Dr. M.* Latyczów. В кн.: Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 5. Warszawa, 1884; Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 2. К., 1894; *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. «ЗНТШ», 1895, т. 7, кн. 3; Труды Подольского Губернского Статистического комитета, вып. 9. Каменец-Подольск, 1901; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Його ж.* Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI—XVIII ст. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 32, 1997; *Kołodziejczyk D.* The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe, part 1: Text, Translation, and Commentary. Kyiv—Cambridge, Massachusetts, 2004; Archiwum Główne akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dział. 56, sygn. K. 4/I, K. 38—75.

В.М. Михайловський.

Летичів. Башта замку. Фото 2008.

Летичівський домініканський монастир Успіння Пресвятої Діви Марії. Нині — парафіяльний костел і монастир лоретанок. Фото 2008.

ЛЕТИ́ЧІВСЬКИЙ ДОМІНІКА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р УСПІННЯ ПРЕСВЯ́ТОЇ ДІ́ВИ МАРІ́Ї — римо-католю монастир у смт *Летичів,* пам'ятка арх-ри нац. значення. Заснований бл. 1606 ченцями-домініканцями, які принесли з собою до Летичева копію ікони Богоматері Сніжної, створеної в Римі (Італія) на поч. 16 ст. (згодом ця копія стала відомою як Летичівська Богоматір). Незабаром на території монастиря за сприяння С.*Потоцького* (серед його урядів був і уряд летичівського старости; див. *Староство*) розпочалося буд-во мурованого костьолу з келіями, завершене 1638 (на думку деяких дослідників, на поч. 17 ст. мало місце не зведення нового храму, а перебудування існуючого, оскільки в джерелах є відомості, що парафіяльний костьол Успіння Пресвятої Діви Марії в Летичеві існував 1546). Монастир був розташов. на території місц. замку й утворював з ним єдиний комплекс (у наш час від оборонних споруд збереглися вежа і фрагмент муру).

На початку *національної революції 1648—1676* домініканці залишили (1648) Летичів, забравши з собою й ікону, вона на той час уже шанувалася як чудотворна. Монастирські споруди не раз зазнавали пожеж і грабувань. Обитель відродилася в 1-й чв. 18 ст., після повернення Поділля під владу *Речі Посполитої.* 1724 було відбудовано костьол і туди знову внесли чудотворну ікону (1778 Папа Римський Пій VI коронував її своїм декретом). 1832, після поразки *польського повстання 1830—1831*, монастир був закритий царським урядом. Костьол, однак, продовжував діяти як парафіяльний. Під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* ікону перенесли до Польщі (там вона перебуває й дотепер, нині зберігається в Любліні).

1933 костьол був закритий рад. властями.

У роки гітлерівської окупації (див. *Друга світова війна*) на території монастиря діяв концтабір, по війні — рад. в'язниця. Пізніше храм та келії використовували як склад.

1989 приміщення костьолу передали місц. римо-католю громаді. 1994 Римо-католю церкві передали келії, у них оселилися черниці ордену лоретанок.

2006 до храму урочисто перенесено сучасну копію ікони Летичівської Богоматері.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Каталог-справочник), т. 4. К., 1986; *Пламеницька О.А.* Домініканський оборонний кляштор Успіння пресвятої Діви Марії. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

Д.Я. Вортман.

ЛЕ́ЩЕНКО Микола Никифорович (11.02.1911—09.02.1991) — історик, дослідник історії України 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., історії міжнац. зв'язків. Старший наук. співробітник (1951), д-р істор. н. (1960). Н. в с. Бурчак (нині село Михайлівського р-ну Запоріз. обл.) в сел. родині. Закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. Від 1933 служив у Червоній Армії (див. *Радянська армія*): спочатку — курсантом, потім — командиром танка, згодом став викладачем у гарнізонній парт. школі при політ. відділі спец. військ Київ. гарнізону (читав курси історії СРСР, основ марксизму-ленінізму, з досвіду партійно-політ. роботи в РСЧА). 1939—41 заочно навч. у Військово-політ. академії ім. В.Леніна. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, після поранення залишився інвалідом. Від 1945 — викладач основ марксизму-ленінізму Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1949 — старший наук. співробітник відділу історії капіталізму Ін-ту історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1949 захистив канд. дис. на тему: «Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр.»; з 1951 — зав. відділу історіографії та фондів і тимчасово в. о. заст. дир. Ін-ту історії України АН УРСР з наук. роботи, з 1953 — зав. відділу історіографії ін-ту, з 1955 — старший наук. співробітник ін-ту. 1960 захистив докторську дис. на тему: «Селянський рух в Україні у зв'язку з проведенням реформи 1861 р.». Від 1975 — старший наук. співробітник, в. о. зав. новоствореного відділу історії дружби народів, з 1984 — старший наук. співробітник-консультант, з 1986 — на пенсії.

Написав бл. 300 праць, у т. ч. 6 монографій, 12 розділів у колективних виданнях і навч. посібниках. Серед них: «Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр.» (К., 1955); «Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е гг. XIX ст.)» (К., 1959); «Історія Української РСР», т. 1 (К., 1967); «Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму» (К., 1970); «Українське село в революції 1905—1907 рр.» (К., 1977) та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1980, за працю «*Історія Української РСР*», т. 3—4. К., 1978).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади. К., 1973; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998.

Г.С. Брега.

ЛЕ́ЩЕНКО Петро Костянтинович (псевд. — Мартинович; за деякими джерелами — за псевд. обрав прізвище свого батька; 03.07, за ін. даними, 14.06.1898 — 14, за ін. даними, 16.07.1954) — естрадний співак (ліричний баритон), виконавець нар. і характерних танців, гітарист, аранжувальник усіх пісень свого репертуару; член Румун. театрального т-ва «Сцена» (1920). Н. в с. Ісаєве (нині село Миколаїв. р-ну Одес. обл.). Народжений поза шлюбом, був вивезений матір'ю ще немовлям до Кишинева (нині столиця Молдови). З дитинства чув від неї укр. пісні, з 1906 сам співав у церк. хорі. До 1915 здобув середню освіту. Систематичної муз. освіти не мав, вивчав муз. теорію в митрополичій капелі під кер-вом О.Березовського. У роки *Першої світової війни* пішов 1915 на фронт добровольцем; до листопада 1916 служив у 7-му Донському козац. полку. У березні 1917 закінчив Київ. піх. школу й отримав звання прапорщика. Воював на *Румунському фронті* в складі 55-го піх. Подільського полку 14-ї піх. д-зії. В серпні цього ж року був важко поранений і контужений, до січня 1918 перебував у госпіталі м. Кишинів. Унаслідок захоплення Румунією Бессарабії опинився у вимушеній еміграції. Працював псаломщиком у церкві, співав у вокальному квартеті, виступав з танцювальними номерами в кафе і кінотеатрах (перед сеансами). Почав співати рос. і циганські романси в Кишиневі (1918—20) та Бухаресті (столиця Румунії; 1920—23). 1923—25 навч. в Паризькій балетній школі у В.Трефілової, колиш. балерини Маріїнського театру. Познайомившись там із рижанкою Женні (Зінаїдою) Закітт, 1926 одружився з нею. Разом вони 1926—28 гастролювали по Європі та країнах Бл. Сходу (Париж, Бейрут, Дамаск, Афіни, Салоніки, Стамбул). Зимою 1929/30 подружжя виїхало до Риги (Латвія), звідки й пішла всесвітня слава співака Лещенка (як танцівник він виступав під прізвищем Мартинович). Для нього писали шлягери в сучасних ритмах танго і фокстротів композитори О.Строк і М.Мар'яновський; грамплатівки з його записами розходилися по світу величезними накладами; до *СРСР* вони потрапляли контрабандою: ім'я Л. як «білоемігранта» (а пізніше — ще й «фашиста», «зрадника Батьківщини») було табуйовано; його творчість офіційно вважалася ідеологічно шкідливою, вульгарною, «кабацькою» і низькопробною. За поширення записів його пісень або їх виконання (а особливо — славнозвісного «Чубчика») передбачалося ув'язнення до 10 років. Незважаючи на це, населення СРСР підпільно слухало його в радіопередачах з Софії (Болгарія) і Бєлграда (*Югославія*), в аматорських записах на рентгенівських знімках і захоплювалося його «безідейними», розкутими і вільними піснями про загальнолюдські інтимні почуття. 1932 подружжя Лещенків повернулося до Румунії й незабаром переїхало до Бухареста, де Л. відкрив спочатку ресторан «Касуца ностру» («Наш будиночок»), а 1935 — ресторан «Лещенко», де виступав зі своїм оркестром. У 1930-ті рр. він гастролював у Югославії, Австрії, Великій Британії (двічі), Латвії, Франції. Після окупації УРСР (див. *Друга світова війна*) з травня 1942 виступав у *Одесі*, відкрив там ресторан «Северный». Перебуваючи в Одесі, закохався у співачку Віру Бєлоусову й побрався з нею. Через інтриги колиш. дружини був призваний до румун. армії, але не воював (був інтендантом у тилових частинах, симулював хвороби). Знову опинився в Бухаресті; співав для Червоної армії (див. *Радянська армія*), мріяв повернутися на Батьківщину. Під час концерту в м. Брашов (Румунія) був заарештований румун.

М.Н. Лещенко.

П.К. Лещенко.

службою безпеки як «офіцер королівської румунської армії». Відбував покарання на буд-ві Дунайського каналу.

П. у тюремній лікарні в м. Бухарест від виразки шлунку. Місце поховання не відоме.

Репертуар Л. складали бл. 150 творів: рос. і циганські романси, укр. нар. пісні («Карії очі», «Комар»), побутові і салонні пісні, бл. 30 танго («Татьяна», «Вино любви», «Скажите, почему?», «Черные глаза»), 20 фокстротів, пісні І.*Дунаєвського* та ін. рад. композиторів. Найвідомішим (крім «Чубчика») є «Лист з Румунії» («Я тоскую по Родине...») на музику Жоржа Іпсіланті. Л. — автор текстів і музики до половини пісень свого репертуару. Нині творчість Л. повертається до її шанувальників. Фірма «Мелодия» (РФ) видала 6 дисків-гігантів з його записами. 1988 в Одесі було відзначено 90-річчя з дня народження Л., у Тирасполі (нині місто в Молдові) знято документальний кінофільм «Моє останнє танго», відбулися радіо- і телепередачі за участю В.Бєлоусової. 100-річчя Л. було відзначено 1998 у Київ. будинку вчених та в Кишиневі. Його пісні виконували Л.*Утьосов*, Г.Веліканова, Ю.Морфессі, Б.Рубашкін, А.Баянова.

Тв.: Танго и романсы Петра Лещенко. М., 1992; Дискографія [від 1931 р.]. В кн.: *Бардадым В.* Тот самый Петр Лещенко. Краснодар, 1993.

Літ.: *Борзенко С.* Жизнь на войне: Записки военного корреспондента. М., 1958; *Гурченко Л.* Мое взрослое детство. М., 1982; *Кривицкий А.* Мужские беседы: Повесть-хроника. М., 1985; *Галс А., Гридин В.* Чубчик кучерявый. «Огонек», 1991, № 35; *Гридин В.М.* Он пел, любил и страдал: Записки о Петре Лещенко. Одесса, 1998; *Його ж.* Прощай мой табор... Одесса, 1998; *Кипнис Г.* «Моя Марусечка» (о Петре Лещенко и не только о нем). В кн.: *Кипнис Г.* На перекрестках встреч. К., 2001; *Краснящих А., Беляев К.* Тысяча псевдонимов. Х., 2002; *Гуркович В.Н.* Русский певец Петр Лещенко — офицер Румынской армии в Крыму (1943—1944 гг.). «Историческое наследие Крыма», 2003, № 1; *Змієвський С.* Петро Лещенко: «Я журюсь за Вітчизною». «Культура і життя», 2008, 4 червня.

Г.П. Герасимова.

ЛЄСКО́В Микола Семенович (16(04).02.1831—05.03(21.02).1895) — письменник, журналіст, чиновник, перекладач. Дійсний член Рос. географічного т-ва (1862). Нагороджений темнобронзовою медаллю на Андріївській стрічці «В память Восточной (Крымской) войны 1853—1856 гг.». Н. в с. Горохово Орловського повіту Орловської губ. (нині село Орловської обл., РФ). Син надвірного радника Семена Дмитровича Лєскова (1789—1848) та його дружини Марії Петрівни, у дівоцтві Алфер'євої (1813—86). Навч. в Орловській г-зії 1841—46, але через матеріальну скруту не закінчив її. 1847—49 заробляв писарем, помічником столоначальника Орловської палати кримінального суду. Зустрічався з О.В.*Марковичем* та М.Вілінською (майбутня письменниця Марко *Вовчок*).

Наприкінці 1849 перевівся до Київ. казенної палати, оселився у свого дядька — лікаря С.Алфер'єва, професора-медика Ун-ту св. Володимира. 1853 одружився з дочкою місц. комерсанта Ольгою Смирновою. Невдовзі зайняв посаду столоначальника. 1854 направлений до *Звенигородки* діловодом повітового рекрутського присутствія. Оволодів укр. та польс. мовами. Навч. гальванопластиці. Пробував себе як актор-аматор. Навесні 1857 влаштувався до приватної комерційної компанії, в її справах здійснив кілька поїздок у різні регіони *Російської імперії.* В *Одесі* підготував статтю «Очерки винокуренной промышленности», пізніше опубл. у час. «Отечественные записки» (1861, № 4).

1860 за порадою київ. професора анатомії та видавця О.Вальтера й під впливом одес. колеги по підприємницькій сфері літератора С.Громеки почав кореспондувати до провінційної і столичної преси («Указатель экономический, политический и промышленный», «Современная медицина», «Санкт-Петербургские ведомости»). Від 27 (15) вересня і до 11 грудня (29 листопада) служив у канцелярії київ. військ., подільського та волин. генерал-губернатора І.*Васильчикова.*

1861 переїхав до *Санкт-Петербурга* (зупинився в І.*Вернадського*), потім — до *Москви.* 23 лютого за ст. ст. дебютував у газ. «Русская речь» листом про лекції М.*Костомарова.* Дописував так

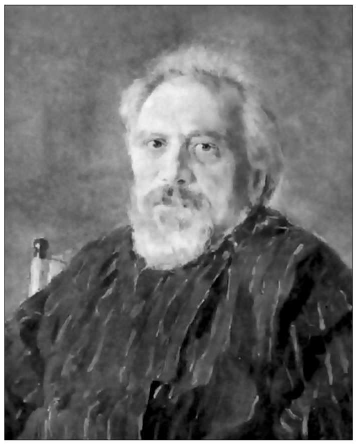

М.С. Лєсков. Портрет роботи художника В. Сєрова. 1894. Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї (м. Москва, РФ).

кож до журналів «*Отечественные записки*», «Книжный вестник», «Век» та «Время», газет «Русский инвалид», «Русская речь» и «Московский вестник» (в останній, зокрема, доводив необхідність жіночої повноправності — в есе «Русские женщины и эмансипация» зауваживши, що рабство часом змінюється на деспотизм і вивільнення від моралі). Гаряче закликав поважати «невід'ємні права людської свободи».

Зустрічався з Т.*Шевченком*, отримав од нього у подарунок «*Букварь южнорусскій*». Обнародував спогади «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко» (був присутній на його первісному петерб. похованні). Захищав Шевченкову спадщину, присвятив їй статті «Нечто вроде комментарий к сказаниям г. Аскоченского о Т.Г.Шевченке», «Официальное буффонство», «Вечная память на короткий срок», «Забыта ли Тарасова могила?» 1880 і 1881 відвідував могилу Т.Шевченка в *Каневі.*

Від весни 1862 співробітничав із петерб. газ. «Северная пчела», для якої анонімно написав чимало актуальних матеріалів із політ. проблематики (особливого розголосу набула ред. стаття про руйнівні пожежі у столиці з фактичною легалізацією чуток про можливих паліїв). З «поступових» поглядів підтримав урядові реформи. Від 1863 виступав у різних періодичних виданнях. Мав відрядження за кордон, 1862 відвідав *Броди*, *Львів*, *Краків*, Пра-

гу (нині столиця Чехії), Париж (Франція). Був обізнаний з тодішньою революц. практикою в *Російській імперії*, засуджував екстремізм. Контактував із діячами, пов'язаними з *Вільною російською друкарнею*, оперативно відгукнувся рецензією на роман М.*Чернишевського* «Что делать?», зажив репутації «антинігіліста», закликав до посилення критики «утопічної теорії» соціалістів, матеріалістів, «блазнів» (пізніше дистанціювався від такої оцінки як помилки молодості). За дорученням міністра нар. освіти О.Головніна досліджував питання про школи для розкольників.

Оприлюднив мандрівні нотатки, у т. ч. «Из одного дорожного дневника», та белетристику (під псевд. «М.Стебницкий»), значною мірою полемічну, романи «Некуда», «На ножах», «Соборяне», п'єсу «Расточитель». Як гуманіст прагнув примножити «частку добра» — створював образи з позитивним, життєствердним потенціалом. Навідував Київ, саме тут 1864 завершив насичений драматизмом побутових колізій трагічний нарис «Леди Макбет Мценского уезда» (надрукований 1865 в ж. «Эпоха»). З того ж часу і до 1877 перебував у цивільному шлюбі з киянкою Катериною Бубновою (у дівоцтві — Савицькою).

Низку худож. та публіцистичних творів почасти істор. тематики (деякі з них були написані на основі легенд або анекдотів) розмістив у популярних часописах «Россия», «Кругозор», «Исторический вестник», «Новое время», «Новости и Биржевая газета», «Русский вестник», «Литературная библиотека», «Русский мир», «Книжки Недели», «Художественный журнал», «Биржевые ведомости» (у цій газеті 1870 побачив світ, зокрема, памфлет на революц. рух 1860-х рр. «Загадочный человек»), «Нива» (1875 тут оприлюднив повість «Блуждающие огоньки» з виразним укр. колоритом, пізніше перейменував її на «Детские годы»).

Від поч. 1874 — член особливого відділу Вченого к-ту Мін-ва нар. освіти з розгляду книжок, призначених для нар. читання. 1877 відредагував російськомовне видання двотомника Ю.-І.*Крашевського* «Фаворитки короля Августа II».

13 (1) листопада 1877 зарахований чиновником з особливих доручень при міністрові держ. маєтностей П.*Валуєві*. 4 січня 1881 (23 грудня 1880) звільнений з тієї посади на власне прохання. Підготував для урядової комісії з розгляду причин погромів, скоєних 1881—82, антишовіністичний трактат «Еврей в России: Несколько замечаний по еврейскому вопросу» (надрукований 1884).

21 (9) лютого 1883 усунутий зі служби в чіні колезького секретаря без пенсії. Того року на шпальтах тижневика «Газета А.Гатцука» репрезентував апокрифічне оповідання про М.*Гоголя* — «Путимец», а уривки з юнацьких спогадів «Печерские антики» вмістив у місячникові «*Киевская старина*». Наголошував на важливості уроків минулого. Викривав беззаконня, корупцію, «візантизм» (сваволля) в системі *самодержавства*. Глузував над обскурантизмом, мракобіссям, невіглаством (тривалий час «мішенню» його таврувань був В.*Аскоченський*).

Позитивно оцінював релігійно-філос. вчення Л.*Толстого*. Однак уважав, що любов до ближнього не може абсолютно (за будь-яких обставин) заперечити необхідність найсильнішого опору злу — негайно й без спец. підготовки. Обстоював принципи свободи особи, самовдосконалення й самовираження. «Ми в міру шануємо наших героїв, але безмірно вище за них ставимо праведників», — так сформулював власне кредо у ж. «Церковно-общественный вестник» 1881.

Брав активну участь у літературно-мистецькому Пушкінському гуртку, в якому на організованому 31 (19) березня 1882 вечорі продекламував написану 1881 оповідку «Левша». На підтримку М.*Ге* написав листа (для опублікування) до редакції тижневика П.*Гайдебурова* «Неделя» (1890, № 44; відзначив у ньому зарубіжний успіх картини цього художника «Що є істина?»). 1891 виступив із гострою реплікою «Нескладица о Гоголе и Костомарове: Историческая поправка» («Петербургская газета», 16 липня за ст. ст.). Не раз зазнав цензурних репресій, 6-й том зібрання його творів із дошкульними нарисами про *духовенство* підпав під арешт. Тяжко захворів, але не змінив своєї позиції. В повісті «Заячий ремиз», яку завершив 1894, сатирично зобразив провокаційні дії охранки (зробив це, як і в багатьох ін. творах — «Административная грация», «Фигура», «Владычный суд», «Смех и горе», «Некрещеный поп», «Старинные психопаты» тощо, — на укр. матеріалі).

П. у м. С.-Петербург. Похований на тамтешньому Волковому кладовищі.

У Києві на *Аскольдовій могилі* 1886 поховано матір Л., на *Байковому цвинтарі* 1889 — його брата Михайла, 1893 — сестру Ольгу (у шлюбі мала прізвище Крохіна). Брат Олексій (1837—1909) був знаним київ. лікарем, як консультант Ін-ту шляхетних дівчат став дійсним статським радником.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—12. СПб., 1897; Собрание сочинений, т. 1—11. М., 1956—58; О литературе и искусстве. Л., 1984; Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1989; Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1993.

Укр. пер.: Вибрані твори. Х., 1929; Те саме. К., 1950.

Бібліогр.: *Быков П.В.* Библиография сочинений Н.С. Лескова. В кн.: *Лесков Н.С.* Собрание сочинений, т. 10. СПб., 1890; *Шестериков С.П.* К библиографии сочинений Н.С. Лескова. «Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР», 1926, т. 30.

Літ.: *Богданович А.И.* Лесков — писатель-анекдотист. «Мир Божий», 1897, № 1; *Фаресов А.И.* Н.С. Лесков и его позднейшие критики. «Исторический вестник», 1897, № 3; *Його ж.* Против течения. СПб., 1904; *Данилов В.В.* К биографии М.С. Лескова. «Исторический вестник», 1908, № 10; *Рейсер С.* Лєсков та українська культура. К., 1927; *Житецький І.* [*Житецький Г.*] Листування Н.С. Лєскова з професором П.О. Терновським. «Україна», 1927, кн. 1—2; До листування М.С. Лєскова. Там само, 1928, кн. 2; *Лєсков А.М.* Шевченко у відгуках М.С. Лєскова. «Вітчизна», 1946, № 3; *Раевский С.* Публицистика Н.С. Лескова начала 60-х годов. «Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института», 1958, т. 32, ч. 2; *Заморій Т.П.* М.С. Лєсков і Т.Г. Шевченко. В кн.: Міжслов'янські літературні взаємини, вип. 2. К., 1961; *Рейфман П.С.* Забытая статья о Т.Г. Шевченко. «Ученые записки Тартусского государственного университета», 1963, № 139; *Анкудінова О.В.* М.С. Лєсков і М.М. Ге.

«Вісник Харківського університету», 1972, № 71, вип. 7; *Столярова И.В.* В поисках идеала (творчество Н.С. Лескова). Л., 1978; *Левандовський Л.І.* М.С. Лєсков і українська література. К., 1980; *Семенов В.С.* Николай Лесков: Время и книги. М., 1981; *Левандовский Л.И.* Не появившаяся в печати статья Н.С. Лескова. В кн.: Вопросы русской литературы, вып. 1. Львов, 1982; *Хінкулов Л.Ф.* Письменник жив у Києві. К., 1982; В мире Лескова. М., 1983; *Горелов А.А.* Из дописательской биографии Н.С. Лескова. «Прометей», 1983, т. 13; *Лесков А.Н.* Жизнь Николая Лескова, т. 1—2. М., 1984; *Аннинский Л.А.* Лесков, читаемый сегодня. В кн.: *Лесков Н.* Еврей в России: Несколько замечаний по еврейскому вопросу. М., 1990; *Зарва В.А.* Творчество Н.С. Лескова и Украина. К., 1990; *Горелов А.А.* Лесков. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Видуэцкая И.П.* Лесков. В кн.: Русские писатели: XIX век, т. 1. М., 1996.

П.Г. Усенко.

«ЛЕ́СТВИЧНЫЙ» ПОРЯ́ДОК заміщення княжих столів на Русі — система престолонаслідування, що встановилася й діяла на *Русі* після *Ярослава Мудрого* — у 2-й пол. 11—13 ст. — і яка засновувалася на його заповіті-«ряді» (1054; див. *Ряд Ярослава Мудрого*). Згідно з цим порядком, княжі столи передавалися старшому в *роді.* На практиці це означало — від старшого брата до наступного за часом народження. Уперше в наук. літературі термін «“лествичный” порядок» (від давньорус. слова «лествичный») для означення процедури врегулювання проблеми престолонаслідування на Русі почав вживати В.*Ключевський* у «Курсі російської історії». Як писав Л.Черепнін, «Л.» п. ґрунтувався на стосунках васалітету—сюзеренітету в роді *Рюриковичів*. У останні десятиліття 20 — на поч. 21 ст. ця тема стала особливо жваво обговорюватися. Вважається, що вразливим місцем «Л.» п. було те, що в міру того, як народжувалися все нові й нові представники роду Рюриковичів, уявлення про ієрархічний порядок їхньої спорідненості ставало дедалі більш заплутаним. Гол. трудність полягала в складності визначення генеалогічного старшинства князів. Якщо за Ярослава Мудрого це було просто — батько стояв над синами, старший брат над наступним за віком, то згодом простежування всіх ієрархічно-генеалогічних зв'язків і встановлювання старійшинства стало доволі складною справою (певною мірою про це свідчить те, що дослідникам за літописами важко навіть просто порахувати всіх князів-Рюриковичів, які жили наприкінці 12 ст.). Ускладнювало процедуру престолонаслідування за «Л.» п. й те, що з часом фізичне старшинство все частіше не збігалося з генеалогічним. Траплялося, що небіж був старшим за роками від дядька. Це призводило до зіткнень між родичами у боротьбі за владу: яскравий приклад — велика війна 1146—51 між *Юрієм Долгоруким* суздальським (н. між 1096 і 1100) і його небожем *Ізяславом Мстиславичем* київським (н. бл. 1097), в яку були втягнені всі найсильніші рус. князі. У зв'язку з цим деякі князі не бажали дотримуватися «Л.» п. Уже за великого княжіння сина Ярослава Мудрого — *Всеволода Ярославича* (1078—93) — князі-ізгої (див. *Ізгой*) Святославичі, Ольговичі, Ростиславичі та ін. почали домагатися столів від київ. государя, не чекаючи, поки помруть їхні дядьки. Це було причиною міжусобиць на Русі 1065, 1078, 1084, 1087, 1091, 1094, 1096. Кроком до врегулювання кризи престолонаслідування стало визнання князями на *Любецькому з'їзді 1097* отчинного порядку заміщення столів, проте з'їзд не ліквідував «Л.» п. і тому тривалий час діяли обидва порядки, причому до серед. 12 ст. домінував «Л.» п.

Літ.: *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. В кн.: Исторические записки, т. 89. М., 1972; *Ключевский В.О.* Курс русской истории. В кн.: *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 1. М., 1987; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

«ЛЕТОПИ́СЕЦ КРА́ТКІЙ», «Летописец краткій от початку Великороссийских и прочих князей и монархов, хто, в котором году имел при титле Великороссийской княжити и кто в Малой России был гетманом, в котором году и что в тех годах деялося, выписано в лето от создания мира 7248, а от рождества Христова 1740» — пам'ятка укр. істор. думки 18 ст. Автор невідомий. Хронологічні межі описуваних подій охоплюють період від 862 до 1739. Літопис має 3 частини. Перша з них вважається створеною за відомостями з *«Синопсису» 1674.* У ній описуються події з історії *Київської Русі*, Владимиро-Суздальського князівства та Моск. царства. Друга частина укладена на основі *Чернігівського літопису*, Літопису Г.*Граб'янки*, *Літопису Самовидця*, *«Короткого опису Малоросії»*. Тут коротко викладені події укр. історії від поч. 17 ст. до 1734. Третя частина є самостійним твором, написаним на основі авторських спостережень. Містить повідомлення, що в переважній більшості стосуються військ. дій часів *російсько-турецької* війни *1735—1739* та її наслідків для України.

Відомі 3 рукописні списки тексту, один зберігається в Росії (у *Москві*), два — в Україні (у *Києві* й *Житомирі*; текст опубл. як додаток до видання «Гисторія... Г.Граб'янки. Лѣтопись краткій», Житомир, 2001).

Літ.: *Бовгиря А.* Українські історичні хроніки пізньої доби (друга пол. XVIII — поч. XIX ст.). В кн.: Наукові записки: Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, т. 10. К., 2005.

А.М. Бовгиря.

«ЛІТОПИ́СЦЫ ВОЛЫ́НИ И УКРАИ́НЫ» — умовна назва об'єднаних в одній великій збірці 12 менших за обсягом збірок творів 17—18 ст. (заг. назва, зроблена на палітурці під час оправлення книги). У текстах збірок викладається політ. історія Київ. та Смоленського князівств, *Києво-Печерської лаври* з часів *Київської Русі* й до поч. 16 ст., подаються відомості з історії Польсько-Литов. д-ви та Московії, історії укр. *козацтва* тощо. Авторами цих збірок було використано широке коло джерел, насамперед укр. літописи, зокрема *Волинський короткий літопис, літописи Великого князівства Литовського*, польс. хроніки, а також власні спогади, свідчення очевидців, окремі документи (лист польс. короля *Сигізмунда III* Ваза до єрусалимського патріарха Феофана III від 10 листопада 1620 і лист останнього до гетьмана

П.*Конашевича-Сагайдачного* від 7 січня 1621) тощо.

Серед усіх 12 збірок найбільшою за обсягом є сьома — т. зв. Київська (один із вцілілих списків її тексту міститься в рукописних матеріалах О.*Лазаревського*, що зберігаються в Ін-ті рукопису НБУ ім. В.Вернадського).

Велика збірка була упорядкована, ймовірно, між 1690 і 1707 ченцем *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* Іллею (Кощаківським; 1717—20 був ченцем Підгородиського монастиря). Одну з малих збірок — 11-ту: *Межигірський козацький літопис* — склав сам Ілля, він же (можливо) дав назву великому збірникові. На думку деяких дослідників, частина № 7 текстів збірки походить від літописного зводу 1620, створеного священиком Свято-Успенської церкви на *Подолі* в *Києві* Кирилом Івановичем (він же є автором заміток, що стосуються подій 1612—20). На думку цих же дослідників, низка записів за 1607—21 належить невідомому авторові, який був служебником черкас. старости кн. Семена Лика. Є серед цих збірок і автобіографічна повість «О Москві и о Дмитрию, царику московском ложном», написана 1621 київ. міщанином Богданом *Баликою.*

Матеріали великої збірки містять чимало унікальних звісток (оскільки не всі джерела, що потрапили до збірок, збереглися в оригіналі чи в складі ін. пам'яток). Серед них, зокрема, свідчення про реставрацію Свято-Успенської церкви 1612—13 італійським майстром Себастіяном Браччі, донька якого була дружиною Б.Балики. З відомостей про історію України 16 — поч. 18 ст. є дані військово-політ. та церк. змісту, інформація про київ. правосл. *духовенство* та верхівку київ. міщанства (роди *Балик*, *Ходик*).

Як свідчить аналіз текстів збірок, спільними для їхніх авторів були патріотизм, позитивна оцінка національно-визвол. боротьби укр. народу, різке засудження католицизму та *Берестейської церковної унії 1596.*

Дж.: *Антонович В.Б.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде. «Киевская старина», 1882, т. 3 (июль—сентябрь); Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888; *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Київський літопис першої половини XVII ст. «УІЖ», 1989, № 2, 5; Оригінал великої збірки Кощаківського зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України під № 2168; Список її частини (збірка Лазаревського) знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського під № І. 57487.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Ю.А. Мицик.

«ЛЕ́ТОПИСЬ ЕКАТЕРИНОСЛА́ВСКОЙ УЧЕ́НОЙ АРХИ́ВНОЙ КОМИ́ССИИ» — друковане видання *Катеринославської губернської вченої архівної комісії* (1903—16) — науково-істор. т-ва катериносл. істориків, етнографів, археологів, археографів, краєзнавців, літературознавців, громад. діячів. Побачило світ 10 вип. «Летописи...» (1-й вип. — 1904; 2-й та 3-й вип. — 1905; 4-й вип. — 1908; 5-й вип. — 1909; 6-й вип. — 1910; 7-й вип. — 1911; 8-й вип. — 1912; 9-й вип. — 1913; 10-й вип. — 1915). Усі вони виходили за редакцією заст. голови комісії А.*Синявського.* У «Летописи...» опубл. документи з *архіву Коша Запорозької Січі*, архівів катериносл. *губернського правління*, катериносл. духовної консисторії, місц. церков та родинних архівів. Друкувалися актові й наративні (англ. і франц. narrative — розповідь, оповідання, від лат. narrare — розповідати) джерела, переважно 2-ї пол. 18 — 1-ї пол. 19 ст. з історії запороз. *козацтва*, місц. краю, правосл. церкви та взагалі з історії України, а також істор. й літ. розвідки М.Бикова, В.*Біднова*, В.*Данилова*, Д.*Дорошенка*, В.Машукова, Я.*Новицького*, І.*Огієнка*, В.*Пічети*, А.Синявського, А.Скриленка, Д.*Яворницького* та ін.

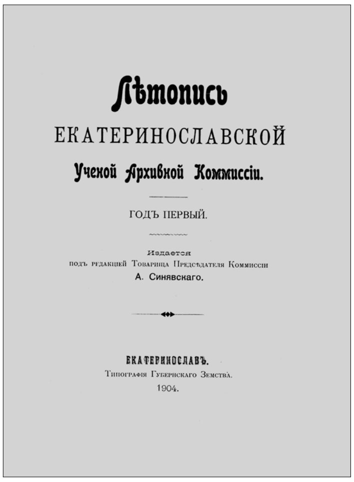
Лѣтопись
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ
Ученой Архивной Коммиссіи.
ГОДЪ ПЕРВЫЙ.
Издается
подъ редакціей Товарища Предсѣдателя Коммиссіи
А. Синявскаго.
ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ.
Типографія Губернскаго Земства.
1904.

«Лѣтопись Екатеринославской ученой архивной коммиссіи». Кн. 1. Катеринослав, 1904. Обкладинка.

Літ.: «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904—1915): Бібліографічний довідник. К., 1991; *Журба О.І.*, *Абросимова С.В.* Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 1. К., 1992; Дніпропетровський історичний музей, відділ рукописів, ф. 10, спр. 955, архіви 18206—18221, 18946, 18981.

С.В. Абросимова.

«ЛЕ́ТОПИСЬ ЗАНЯ́ТИЙ АРХЕОГРАФИ́ЧЕСКОЙ КОМИ́ССИИ» — неперіодичне видання Археографічної комісії при С.-Петербурзькій АН (з 1917 — при Російській АН, з 1922 — Археографічна комісія Російської АН, з 1926 — Історико-археографічна комісія АН СРСР) у С.-Петербурзі (Петрограді, Ленінграді) протягом 1862—1928. Вийшло 35 випусків. Первісно «Летопись...» планувалася як щорічне вид., проте перші 11 випусків, як і 4 останні, охоплювали період діяльності Археогр. комісії від 2 до 7 років. Випуски з 12 до 31 ві-

ЛѢТОПИСЬ
ЗАНЯТІЙ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОММИССІИ.
— 1861 ГОДЪ. —
Выпускъ первый.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
ВЪ ТИПОГРАФІИ П. А. КУЛИША.
1862.

«Лѣтопись занятій Археографической коммиссіи. 1861 годъ. Выпускъ первый». СПб., 1862. Титульний аркуш.

Лєшек Білий. Печатки.

дображали діяльність цієї інституції за 1 рік. Розвідки та матеріали з 1 до 11 випуску структурувалися за чотирма відділами: 1. Дослідження; 2. Матеріали; 3. Описи рукописів та актів; 4. Витяги з протоколів засідання Археогр. комісії. Від 12 випуску структура вид. повністю змінилася, зокрема зник поділ на відділи. Відтоді витяги з протоколів зі щорічними звітами про діяльність Археогр. комісії, а також допоміжні покажчики до них друкувалися на початку кожного випуску. З 13 випуску в «Летописи...» систематично вміщувалися списки книг, які надходили до б-ки Археогр. комісії, що замінили інвентарні списки. Передбачалася публікація біографій з портретами членів Археогр. комісії, але цей задум не був реалізований. У всіх випусках «Летописи...» публікувалися різноманітні істор. джерела, зокрема грамоти, акти, укази, прибутково-видаткові книги, наук. статті і джерелознавчі дослідження, а також друкувалася інформація про діяльність цієї інституції, описи колекцій документів, витяги з протоколів засідань Археогр. комісії впродовж 1860—1925 та ін. З багатьох публікацій в «Летописи...» робилися окремі відбитки, наклад яких коливався від 50 до 2000 прим. На сторінках «Летописи...» вміщувалися праці та матеріали відомих рос. і укр. вчених, зокрема К.Бестужева-Рюміна, О.Бичкова, В.*Веретеннікова*, Я.*Головацького*, Б.*Грекова*, М.*Довнар-Запольського*, М.*Калачова*, Г.*Карпова*, М.*Костомарова*, О.*Лаппо-Данилевського*, О.*Преснякова*, О.*Пипіна*, С.*Платонова*, М.Семевського та ін. Укр. вчені співпрацювали з Археогр. комісією здебільшого впродовж 1860—80-х рр., а відтак відомості про них подані, переважно, у 1—10 випусках (1862—95) «Летописи...». Зокрема, у виданні представлена інформація про укр. істориків, які співробітничали з Археогр. комісією (Д.*Зубрицький*, О.Лазаревський та ін.), про членів цієї інституції М.Костомарова й П.*Куліша*, про підготовку серійних видань (*«Актов Южной и Западной России»* та ін.) тощо. У «Летописи...» опубл. звіти М.Костомарова про роботу у варшавських б-ках (1868, вип. 4), відрядження для огляду Несвізького архіву (1871, вип. 5), а також численні виступи й репліки історика з приводу підготовки і публікації низки серійних видань: «Актов Южной и Западной России», *«Русской исторической библиотеки»*, *«Полного собрания русских летописей»* та ін. У «Летописи...» вміщені важливі відомості про археогр. й редакторську діяльність М.Костомарова: призначення його членом Археогр. комісії, його роботу у відомчих і міністерських архівах, надання йому чину дійсного статського радника, відрядження історика в попередні к-ти 2-го і 3-го Археол. з'їздів та багато ін. 15 грудня 1879 М.Костомаров на засіданні комісії зачитав записку про видані й надруковані за його редакцією праці. Крім того, в «Летописи...» вміщена інформація про призначення членами Археогр. комісії П.Куліша (1862, вип. 1) й В.*Іконникова* (1926, вип. 33), опубл. уривок з листа М.Максимовича (1871, вип. 5) та ін.

Покажчики: Летопись занятий Археографической комиссии 1861—1928: Указатель содержания. Л., 1987.

Літ.: *Софинов А. Г.* Из истории русской дореволюционной археографии: Краткий очерк. М., 1957; *Николаева А.Т.* Основные этапы развития отечественного источниковедения XVIII—XX веков: Учебное пособие. М., 1975; *Крип'якевич І.П.* Археографічні праці Миколи Костомарова. В кн.: Історія української археографії: Персоналії, вип. 1. К., 1993; *Петренко О.В.* Видання «Актов Южной и Западной России» (1861—1892). «Історія України», 1999, № 31/32; *Петренко С.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. К.—Полтава, 2000.

О.В. Ясь.

«ЛЕ́ТОПИСЬ ИСТО́РИКО-ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА ПРИ ИМПЕРА́ТОРСКОМ НОВОРОССИ́ЙСКОМ УНИВЕРСИТЕ́ТЕ» — періодичний наук. орган, що виходив в *Одесі* з 1890 по 1916 (25 т.). Друкувався за постановою правління *Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті.* 1892 у складі «Летописи...» виокремилося особливе від-ня — візант., 1900 перетворене на візантійсько-слов'янське. Від 1904 введено пед. від-ня. Підготовлені ними видання не впливали на заг. нумерацію випусків. Друкувалися статті з проблем візант. історії та літератури, досліджувалися впливи візант. літератури на формування слов'ян. писемності, зокрема рус. і рос.; матеріали з місц. етнографії. Автори статей: переважно філологи та історики Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*) — С.Вилинський, В.Істрін, І.*Линниченко*, Б.Ляпунов, О.*Маркевич*, О.Никитський, В.*Ястребов* — а також учені ін. ун-тів: О.Кирпичников, Ф.Корш, О.*Петров* та ін. Окремі томи присвячувалися відомим ученим, зокрема 10-й т. (1902) — Ф.Фортунатову. Були оприлюднені статути т-ва, його пед. відділу, річні звіти про діяльність т-ва, протоколи засідань, звідомлення про нові надходження до його б-ки, огляди нових наук. праць з візантієзнавства, дослідження членів т-ва. Надруковано спогади про славіста В.*Григоровича*, листи до акад. П.Білярського; матеріали обговорення реформи середньої школи 1905, вміщено кілька портретів професорів Новорос. ун-ту.

Літ.: 15-летие ИФО при имп. Новороссийском университете (1889—1904). Одесса, 1905.

В.С. Шандра.

«ЛЕ́ТОПИСЬ РЕВОЛЮ́ЦИИ» — див. *«Літопис революції»*.

«ЛЕ́ТОПИСЬ САМОВИ́ДЦА О ВО́ЙНАХ Б.ХМЕЛЬНИ́ЦКОГО И О МЕЖДОУСО́БИЯХ, БЫ́ВШИХ В МА́ЛОЙ РОССИ́И ПО ЕГО СМЕ́РТИ» — див. *Літопис Самовидця.*

ЛЕ́ШЕК БІ́ЛИЙ (Leszek Biały; н. бл. 1186 — п. 23.11.1227). Син краківського кн. Казимира II

Лєшек Білий. Портрет роботи художника А. Лессера. 1860.

Справедливого і рус. княжни Єлени, доньки смоленського, згодом — київ. вел. кн. *Ростислава Мстиславича.* Князь сандомирський (з 1194) і краківський (1194—98, 1201—27). Дружина — Гремислава (з 1207), донька луцького кн. Інгвара Ярославича. По загибелі галицького і волин. кн. *Романа Мстиславича* під м. Завихост (Польща) 19 червня 1205 Л.Б. активно втручався в справи Галицько-Волин. Русі. Підписав з угор. королем *Андрашем II* угоду про поділ сфер впливу в тому краї (1206). Дав на короткий час притулок у *Кракові* вдові Романа *Анні* з малими Данилом і Васильком (див. *Данило Галицький, Василько Романович*). Противився поверненню Данила Романовича на галицький престол. 1214 уклав з Андрашем II угоду про поділ *Галицько-Волинського князівства*, за яким йому дісталась більша частина *Волині.* 1219 запросив (не маючи на те законних підстав) у галицькі князі новгородського на той час кн. *Мстислава Мстиславича* (з роду Ростиславичів) і підтримав його вокняжіння в *Галичі (давньому).* Данило відібрав у Л.Б. 1219 пн.-зх. Волинь і завдав йому поразки. Далі Л.Б. остерігався сваритися з *Романовичами*, і стосунки між ними були переважно мирними.

Був убитий гданським (поморським) кн. Святополком у Померанії (зх. частина Помор'я — історико-геогр. області Польщі, розташов. уздовж пд. берега Балт. моря). Похований у краківському кафедральному соборі.

Літ.: *Włodarski B.* Polityka ruska Lieszka Białego. Lwów, 1925; *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003.

М.Ф. Котляр.

ЛЄШКО́В Василь Миколайович (14(02).08.1810—02.02(21.01).1881) — правознавець, історик, публіцист, громад. діяч. Д-р права (1841), професор (1842). Н. в с. Медведів Стародубського пов. Черніг. губ. в сім'ї церк. служителя. Від 1820 навч. в Черніг. духовному уч-щі, з 1825 — у Черніг. духовній семінарії. 1829 закінчив семінарію і поступив до Гол. пед. ін-ту в *Санкт-Петербурзі.* 1835 закінчив ін-т зі срібною медаллю і невдовзі виїхав за кордон для поглиблення знань. Два роки навч. в *Берлінському університеті*, слухав там, зокрема, лекції Ф.-К. фон Савиньї з рим. права, Ф.-Л.-Г.Раумера і Л.*Ранке* — з всесвітньої історії, А.-В.Геффтера — з кримінального права, Е.Ганса — з міжнар. права. Потім поповнював знання в ун-тах Лейпцига (Німеччина), Праги (нині столиця Чехії) та *Відня.* У січні 1839 призначений ад'юнктом юрид. ф-ту *Московського університету* по кафедрі нар. права (з травня — секретар ф-ту). Водночас від 1840 (і до 1842) був секретарем Моск. цензурного к-ту. 1841 захистив дис. на ступінь д-ра народного (міжнародного) права «Про морський торговий нейтралітет» (невдовзі була опубл. під дещо зміненою назвою). З цього ж року брав участь у редагуванні зб. «Юридические записки» (4 томи — 1841—60 — видав П.Рєдкін). Від січня 1842 став екстраординарним професором юрид. ф-ту Моск. ун-ту, у квітні 1843 посів на тому ж ф-ті кафедру законів благоустрою і благочиння, читав там лекції спочатку як ординарний, а згодом (і до кінця свого життя) — як заслужений професор. 1847—50 знову служив у Моск. цензурному к-ті, зокрема під його цензурою був ж. «Москвитянин». Тричі (1863—66, 1867—72, 1877—80) обирався деканом юрид. ф-ту.

1858 оприлюднив монографію «Руський народ і держава: Історія руського суспільного права до XVIII століття». У ній детально висвітлив часи *«Руської правди»* і допетровський період рос. історії. Як традиційні риси рус. народу, що наскрізно проходять через усю його історію, розглядав общину, самоуправління і самодіяльність. Трактував общинність як здатність утворювати общини і жити общинним устроєм (вирішувати як загальні, так і деякі «приватні» справи членів общини всією общиною). Підкреслював подібність і навіть тотожність рус. общини з нім. маркою. Реформи рос. царя *Петра I* оцінював як такі, що через держ. регламентацію придушили попередній вільний розвиток усп. та екон. життя населення.

Став засновником і першим (1865—80) головою Моск. юрид. т-ва. Був редактором (1866—67) «Юридической газеты», 1871—79 редагував «Юридический вестник» (офіц. видання Моск. юрид. т-ва). Ініціював скликання першого з'їзду рос. юристів у *Москві* 1875 та головував на ньому. Був обраний членом «Товариства шанувальників російської словесності», а також асоційованим членом (membre associé) Королів. т-ва пн. антикваріїв, дійсним членом Моск. т-ва історії та старожитностей російських і Київ. юрид. т-ва.

В.М. Лєшков.

Протягом багатьох років обирався гласним до Моск. губернських земських зборів.

Опублікував понад 60 наук. праць, гол. чин. з міжнар. права, адм. («поліцейського», а за термінологією Л. «суспільного») права та історії д-ви і права. Одним з перших у юрид. науці *Російської імперії* звернувся до вживання у своїх дослідженнях категорій «справедливість» і «моральність». Кілька робіт присвятив історії поліції Моск. царства. Вивчав історію дипломатії, економіки, освіти. Відносно повний перелік праць Л. міститься в статті Б.Гласко у вид. «Русский биографический словарь». Закінчив службу в чині дійсного статського радника (мав цей чин з 1873), був удостоєний кількох орденів і спадкового дворянства.

П. у м. Москва.

Праці: Исторические исследования начал нейтралитета относительно морской торговли. М., 1841; Вопрос о литературной собственности с точки зрения народного права. В кн.: Юридические записки, т. 1. М., 1841; Взгляд на состояние права иностранцев, по началам Европейского народного права вообще, и в особенности по законам отечественным. Там само, т. 2. М., 1842; О праве осмотра. «Москвитянин», 1843, № 3; О законах благоустройства и благочиния, или что такое полиция. Б/м, 1843: О древней русской дипломатии. М., 1847; О древней московской городской полиции. «Москвитянин», 1851, № 6; Исторический очерк древнего русского законодательства о промышленности. Там само, 1852, № 17; О книге: Протокул Стародубского магистрата до записывания справ на рок 1690. Там само, 1853, № 1; О Русской Правде в отношении к благоустройству. Там само, 1853, кн. 20; Древние русские законы о сохранении народного богатства. «Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских», 1854, кн. 18; Общинный быт древней России.

Срібна медаль із зображенням Лжедмитрія І. 1605—1606. Лицевий і зворотний боки.

СПб., 1856; Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века. М., 1858; Русские основы права. М., 1863; Опыт теории земства и его земских учреждений. «День», 1865, № 42—44; Заметка по вопросу о полицейском праве. «Московские университетские известия», 1868, кн. 2; Человек в области права. М., 1868; О праве самостоятельности, как основе для самоуправления. «Юридический вестник», 1872, № 1; Об основном источнике и общем строе права. Там само, 1873, № 1; Вопрос о субъекте и объекте юридического права. Там само, 1873, № 2; Наша средняя история общественного права с Петра Великого, ее характер и разделение. Там само, 1874, № 3—4; Народное просвещение по указам Петра Великого. Там само, 1877, № 5—6.

Літ.: Словарь профессоров Московского университета, ч. 1. М., 1855; *Гольцев В.А.* Памяти В.Н. Лешкова. «Русская старина», 1886, кн. 8; *Гласко Б.* Лешков Василий Николаевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10: Лабзина-Ляшенко. СПб., 1914; *Емельянова И.А.* «Общественное право» В.Н. Лешкова. «Правоведение», 1986, № 6; *Бельский К.С.* Выдающийся русский ученый-полицеист В.Н. Лешков. «Государство и право», 1996, № 11; *Мушкет И.И., Матвеева Е.Б.* Обоснование теории общественного права в книге В.Н. Лешкова «Русский народ и государство: История русского общественного права до XVIII века». «История государства и права», 2000, № 3; *Усенко І.Б.* Лєшков Василь Миколайович. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 2: Історія держави і права України: Руська правда. К., 2002.

І.Б. Усенко.

ЛЖЕДМИ́ТРІЙ І (р. н. невід. — п. 27(17).05.1606) — усталене серед істориків іменування політ. авантюриста, який видавав себе за сина *Івана IV* Грозного — Дмитрія — і який став рос. *царем* (1605—06). Істор. джерела містять чимало повідомлень, що дають для дослідників підстави вважати його самозванцем, хоча в багатьох своїх вчинках він проявив безперечну переконаність у своєму царському походженні. На думку багатьох істориків, під іменем «царевича Дмитрія» переховувався збіглий чернець («розстрига») Чу́дового монастиря в м. *Москва* — Юрій (у чернецтві — Григорій) Отреп'єв. 1601 він з'явився в *Києві*, а деякий час потому жив у володіннях кн. В.-К.*Острозького* в *Дерманському Свято-Троїцькому монастирі*, звідти перебрався до м. *Гоща* (у ті часи це був один із центрів *протестантизму* на укр. землях), там скинув чернечий одяг і почав учитися в аріанській школі (див. *Аріанство*) латині та польс. мові. 1603 з'явився в резиденції кн. А.Вишневецького в м. Брагін (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь), став на службу до князя й зізнався йому, що є царевичем Дмитрієм. Звістка про моск. царевича, який дивно врятувався від смерті, швидко дійшла до столиці Польщі. Тоді кн. А.Вишневецький доставив претендента на рос. престол у *Краків* до польс. короля *Сигізмунда III* Ваза. Король визнав прибульця моск. царевичем і призначив йому щорічне утримання в 40 тис. *злотих*, але не захотів допомагати йому військом. Дмитрій обіцяв польс. королеві, що по сходженню на рос. престол поверне польс. короні Смоленськ (нині місто в РФ) і *Сіверську землю*, дозволить споруджувати у своїй д-ві костьоли, допоможе Сигізмундові III Ваза в поверненні швед. корони. Польс. король доручив опіку над моск. «царевичем» сандомирському *воєводі* Ю.Мнішеку. Той привіз «царевича» в *Самбір*, де останній запропонував доньці Ю.Мнішека — Марині — свою руку. Завдяки допомозі Ю.Мнішека було зібрано 1600 вояків. *Донські козаки* прислали до війська «царевича Дмитрія» ще 2000 осіб.

Лжедмитрій І. Гравюра Луки Кіліана. Аугсбург. 1606.

15 серпня військо вирушило в похід, а в жовтні 1604 увійшло в Сіверську Україну (захоплена Рос. д-вою 1503), де його підтримали *козаки* та частина *селянства*. У червні 1605 зайняло Москву (московська армія перейшла на його бік під м. Кроми — нині с-ще міського типу Орловської обл., РФ). Цариця-черниця Марфа — удова Івана IV Грозного, яка прибула із заслання, — визнала в «царевичі Дмитрії» свого сина). 30 липня Дмитрій офіційно вінчався царським вінцем.

Вступивши на трон, Дмитрій намагався проводити самостійну внутр. політику, спрямовану на те, щоб забезпечити підтримку з боку провінційного *дворянства*. Однак збільшення податків і посилення засад кріпосництва (див. *Кріпацтво*), а також поширення чуток про недостойну поведінку нового царя, який оточив себе іноземцями, не дотримується постів, ходить в іноз. одязі, марно витрачає казну, затіває війну з *Османською імперією*, дратує шведів на догоду Сигізмунду III Ваза і збирається одружуватися на полячці — все це разом викликало величезне невдоволення в сусп-ві. Тим часом невиконання Дмитрієм обіцянок, даних Сигізмунду III Ваза, призвело до загострення відносин Москви з Польщею.

Очолив рух проти Дмитрія кн. Василій Шуйський. До нього приєдналися кн. В.Голіцин, М.Татіщев і дехто з духовних сановників.

18 (8) травня 1606 Дмитрій одружився з М.Мнішек за катол. обрядом. Поява буйних іноземців на вулицях Москви, які прибули на весілля, зневага до *православ'я* з боку нової цариці, а також безліч безглуздих чуток, що посилено розносилися ворогами царя, спричинили відкриту протидію москвичів цареві. На світанку 27 (17) травня 1606 кн. В.Шуйський велів відчинити в'язниці, випустити злочинців і роздати їм сокири й мечі. Під гаслом «Литва має намір убити царя і перебити бояр!» народ кинувся на поляків. Між тим кн. В.Шуйський у супроводі змовників в'їхав у Кремль. Дмитрій намагався втекти, проте боярський син Г.Валуй вистрелив у нього, а інші наздогнали й порубали. Його понівечене тіло виставили на посміх, а потім доставили в с. Котли (поблизу Москви) і там спалили,

попіл зарядили в гармату й вистрілили в напрямку Польщі. Одразу потому почали поширюватися чутки про те, що насправді Дмитрій залишився живим, а мертве тіло, що виставлялося на посміх і потім було спалене, було тілом двійника Дмитрія (див. також *Лжедмитрій II*).

Літ.: *Скрынников Р.Г.* Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев. Новосибирск, 1987; *Ульяновский В.И.* Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов. К., 1990; *Валишевский К.* Смутное время. М., 1993; *Платонов С.* Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв. М., 1995; *Скрынников Р.Г.* Царь Борис и Дмитрий Самозванец. Смоленск, 1997; *Цветков С.Э.* Димитрий I, царь Московский: Беллетризованная биография. М., 1999; *Широкорад А.Б.* Исторические портреты (Смутное время). М., 2003; *Скрынников Р.Г.* Три Лжедмитрия. М., 2005; *Низовский А.Ю.* Самозванцы на Руси. М., 2006; *Ульяновский В.И.* Смутное время. М., 2006; *Козляков В.Н.* Смута в России: XVII век. М., 2007; *Широкорад А.Б.* Давний спор славян: Россия, Польша, Литва. М., 2007.

В.М. Мордвінцев.

ЛЖЕДМИ́ТРІЙ II («Тушинский вор»; р. н. невід. — 21(11).12. 1610) — політ. авантюрист, видавав себе за рос. *царя* Дмитрія (див. *Лжедмитрій I*), який нібито врятувався під час повстання в травні 1606. Особу Л. II не з'ясовано. Чутки про те, що цар Дмитрій залишився живим, а вбито було ін. особу, почали поширюватися як у *Москві*, так і за межами Рос. д-ви одразу після повстання 1606. Л. II з'явився 1607 в м. *Стародуб.* Був ставлеником *Речі Посполитої.* Основу його війська складали польс. загони князів А.Вишневецького, Р.Ружинського і козаки І.*Заруцького.* У червні—липні 1607 його військо вторглося на територію Рос. д-ви, а в травні наступного року під м. Болхов (нині місто Орловської обл., РФ) розбило війська царя Василія Шуйського й підійшло до *Москви.* Л. II створив табір у с. Тушино, у зв'язку з чим отримав в історії прізвисько «Тушинський злодій». Тут було сформовано уряд з частини моск. феодалів і приказних службовців (князі Трубецькі, князь О.Сицький, митрополит Ростовський Філарет (Романов; див. *Романови*), М.Салтиков та ін.). Фактично на чолі уряду стояли керівники польс. загонів (найбільш впливовим був гетьман кн. Р.Ружинський), а в грудні 1608 влада формально перейшла до 12 виборних від польс. найманців. Вдова царя Дмитрія — М.Мнішек (Василій Шуйський відпустив її з Москви до Польщі) — під тиском визнала Л. II своїм чоловіком. На той час Л. II контролював значну частину території Рос. д-ви, остання була оподаткована грошовими та натуральними реквізиціями на користь польс. військ. Боярський уряд Василія Шуйського запросив для боротьби з Л. II швед. війська, і це стало приводом для відкритої польс. інтервенції в серпні 1609. Поляки з табору Л. II приєдналися до *Сигізмунда III* Ваза, до нього ж перейшла й більшість рос. феодалів з «тушинців». У грудні 1609 Л. II із залишками свого війська змушений був відступити з Тушина в Калугу (нині місто в РФ). Після невдалої спроби в липні 1610 зайняти Москву Л. II знову відступив у Калугу, де був убитий (охоронцем-татарином, який помстився за касимовського хана Ураз-Мухаммеда, котрий перед цим був убитий під час сварки з Л. II).

Лжедмитрій II. Польська гравюра 17 ст. з прижиттєвого портрета.

Літ.: *Скрынников Р.Г.* Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев. Новосибирск, 1987; *Валишевский К.* Смутное время. М., 1993; *Платонов С.* Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв. М., 1995; *Широкорад А.Б.* Исторические портреты (Смутное время). М., 2003; *Скрынников Р.Г.* Три Лжедмитрия. М., 2005; *Низовский А.Ю.* Самозванцы на Руси. М., 2006; *Ульяновский В.И.* Смутное время. М., 2006; *Козляков В.Н.* Смута в России: XVII век. М., 2007; *Широкорад А.Б.* Давний спор славян: Россия, Польша, Литва. М., 2007.

В.М. Мордвінцев.

ЛИ́БІДЬ — за літописними переказами — сестра *Кия*, легендарного полянського князя (див. *Поляни*). У фольклорно-епічній традиції рос. Півночі вона постає войовничою і хороброю жінкою, яка разом зі своїми легендарними братами чинила розбійницькі напади в Новгородській землі. Тамтешні «мужи» упіймали цих «лютих розбійників» і кинули увесь їхній рід у в'язницю. Тут вони провели чимало часу. Змилостившись, новгород. кн. Олег звільнив їх з того «поруба». Отримавши волю, вони рушили на пд., де їм, за логікою цієї фольклорної оповіді, й належало заснувати Київ.

Більшість дослідників тлумачать це ім'я як похідне від київ. топоніміки — річки Либідь, що в минулі часи протікала поблизу київ. гір, які розташовані на правому березі *Дніпра*, з пн. зх. на пд. сх. на відстані 3—4 км від Дніпра й потім впадала в нього (нині русло Либіді частково штучно сховане під землю). За одною з легенд, записаних О.Тулубом наприкінці 19 ст., Л. була неймовірно вродливою дівчиною, яка з погордою ставилася до залицянь численних рицарів-княжат. Вона покинула княжий терем і «збудувала собі на горі, поблизу Києва, маленьку хатку і жила в ній самітня. І смутне-смутне повинне було бути життя для молодої і гарної дівчини. Дні й ночі вона була в гірких сльозах і щодень і що кожну Божу ніч чим раз більше сохла і марніла бідненька. Аж нарешті згинула її краса... Ніби дощова хмарка, вона вся змінилася на сльози, які спливали на діл і помалу утворювали невеличкий струмочок. Оцей струмочок пізніше на її пам'ять назвали Либіддю, а саму гору — "Дівич-горою"». За ін. гіпотезою, ім'я Л. пов'язане з іменем угор. воєводи Лебедія (Лебедіаса).

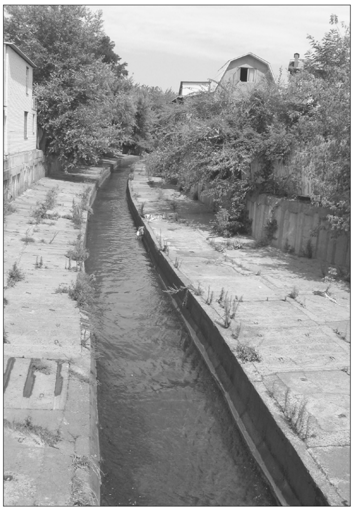

Річка Либідь (у штучному бетонному річищі) після дощу у м. Київ в районі вул. Ямської. Фото 2008.

Літ.: *Жданов И.* Русский былевой эпос: Исследования и материалы. СПб., 1895; *Рыбаков Б.А.* Время легендарного Кия. Возникновение Киева. В кн.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1. М., 1966; *Вернадский Г.В.* Древняя Русь. Тверь—М., 1996; *Тулуб О.О.* Київ та його давня давнина у творах народних. Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського, ф. 209, № 3.

В.М. Ричка.

ЛИЗАКЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід. Походить від **Григорія Федоровича** (р. н. невід. — п. 1772), баришівського *сотника* (1738—44). Його сини: **Яким Григорович** (р. н. невід. — п. бл. 1810), таємний радник (1803), повірений у справах *Російської імперії* в Генуї (Італія; 1794—97) та надзвичайний і повноважний міністр Рос. імперії в Сардинському королівстві (Італія; 1802—09); **Василь Григорович** (1737—1815), таємний радник (1803), радник посольства Рос. імперії у Великій Британії (1775—1800), надзвичайний і повноважний міністр Рос. імперії в Датському королівстві (1800—15). У третьому коліні рід згас.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛИЗАНІ́ВСЬКИЙ Іван Миколайович (1892—1937) — громад. і політ. діяч, видавець, літературознавець. Н. в с. Заріччя поблизу м. *Золочів* (нині ця територія у складі міста). Закінчив Золочівську г-зію та історико-філол. ф-т Львів. ун-ту (1914), учень М.*Грушевського.* 1910—12 — особистий секретар І.*Франка.* Від 1914 жив у *Наддніпрянській Україні.* Влітку—восени 1917 очолював Галицько-Буковинський к-т, був одним з організаторів *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців* у листопаді 1917. Член *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), з січня 1919 — член ЦК партії, після розколу УПСР (у травні 1918) був у складі її центральної фракції. Від березня 1919 входив до складу К-ту охорони республіки, що діяв у м. *Кам'янець-Подільський.* У квітні—серпні 1919 очолював управління преси й інформації та виконував обов'язки *державного секретаря* в уряді *Української Народної Республіки* Б.*Мартоса.*

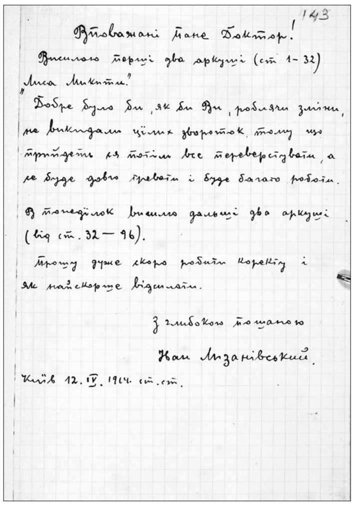

Лист І. Лизанівського до І.Франка від 12 квітня 1914 (за ст. ст.).

Після поразки національно-визвольних змагань залишився в УСРР. У 1920-х рр. завідував вид-вом «Рух» (*Харків*). У травні 1921 заарештований (разом з В.*Голубовичем*, П.Петренком, Ю.Ярославенком та ін.) і засуджений у т. зв. справі членів ЦК УПСР (*Української партії соціалістів-революціонерів, членів ЦК справа 1921*), невдовзі амністований. Працював у вид-ві *«Книгоспілка».*

1924—29 разом із С.Пилипенком був редактором першого багатотомного зібрання творів І.Франка (т. 1—30). Автор літературознавчих студій про І.Франка, О.*Кобилянську*, В.*Стефаника* та ін.

2 лютого 1931 заарештований удруге в *«Українського національного центру» справі 1930—1932.* Наприкінці 1931 у Харкові відбувся черговий суд. процес у цій справі. Л. засудили до 6 років таборів.

9 вересня 1937 Особливою трійкою при Управлінні НКВС по Іванівській області засуджений до розстрілу. Страчений.

Тв.: Два роки з Іваном Франком. «Всесвіт», 1926, № 10; Франко в роках 1911—12: Уривки із споминів. «Україна», 1926, кн. 6 (20); Стефаник про себе. «Плужанин», 1927, № 3.

Літ.: Українська літературна енциклопедія, т. 3. К., 1995; Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

Т.С. Осташко.

ЛИЗЛО́В Андрій Іванович (бл. 1655—1697) — історик і перекладач. Походив з рос. роду служилих дворян, відомого з 16 ст. Його батько (п. 1684) відзначився в боротьбі проти татар, деякий час служив у м. *Путивль* (1679), був наближеною особою до моск. патріарха Іоакима (Савєлова). Л. отримав добру освіту, знав польс., лат. і церковнослов'ян. мови, був обізнаний з інженерною справою. Брав участь *у російсько-турецькій війні 1676—1681*, *Кримських походах 1687 і 1689*, Азовському поході 1695 (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*), виконував важливі адм. обов'язки в Пензі, Воронежі, *Москві* (усі міста нині в РФ), був наближеною особою до кн. *В.Голіцина,* певною мірою — й до російського царя *Петра І.* 1682—86 переклав російською фрагменти хронік О.*Гваньїні*, М.*Стрийковського*, Ш.*Старовольського*, копіював твори кн. А.*Курбського.* 1692 закінчив написання праці «Скіфська історія». Під час її підготовки використовував польс. хроніки, твір італійця Дж.*Ботеро*, київ. *«Синопсис»*, ін. документальні джерела, а також свідчення очевидців і власні спогади. Однак ставився до використовуваних джерел недостатньо критично, тому переніс у власний твір чимало помилкових тверджень, напр. про походження татар від *скіфів* та *сарматів.* У книзі висвітлено минуле тюркських народів — сусідів Рос. д-ви, насамперед *Османської імперії*, *Кримського ханату* та Казанського ханства, *Золотої Орди.* Чимало місця відведено описам боротьби християн Європи проти мусульманської агресії в 14—17 ст., визвол. боротьби народів Балканського п-ова проти осман. окупації, боротьби рос., укр. й польс. народів проти татар. наскоків. «Скіфська історія» залишалась популярною в рос. історіографії до 19 ст., певною мірою її використовували й укр. письменники, зокрема Феофан (*Прокопович*). Тривалий час вона поширювалася в рукописах, а потім двічі була надрукована М.Новіковим (частково — 1776, повністю — 1787), відтоді до 1990 не видавалася.

Праці: Скифская история. М., 1990.

Ю.А. Мицик.

ЛИЗОГУ́Б Дмитро Андрійович (10.08(29.07).1849—22(10).08.1879) — революціонер-*народник*, один з організаторів політ. тероризму в *Російській імперії.* Н. на Чернігівщині в родині багатих землевласників, які належали до роду *Лизогубів.* Брат Ф.*Лизогуба.* 1865—68 навч. в коледжі Монпельє (Франція). Після повернення на Батьківщину здав екзамени за курс г-зії в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) і поступив до Петерб. ун-ту. 1874 покинув навчання і включився в революц. боротьбу. У *Києві* ввійшов до гуртка Л.*Дейча* та І.*Фесенка.* Восени 1876 став одним з організаторів таємного т-ва *«Земля і воля».* Наприкінці 1877 приїхав до Києва і вступив до терористичної орг-ції В.*Осинського* (з 1878 — «Виконавчий комітет соціально-революційної партії»). Особисто не брав участі в акціях зі смертельним результатом. Вважався «фінансистом тероризму в Росії». Гроші для здійснення терактів тримав за кордоном і видавав їх через управителя своїх родових маєтків В.Дрига. Заарештований у вересні 1878 в *Одесі.* За зізнанням В.Дрига, Л. витратив на фінансування терактів до 185—250 тис. *рублів.* Від 6 серпня до 19 вересня 1879 проходило засідання Одес. військово-окружного суду («Процес 28-ми»; див. *Процеси над народниками*). Суд визнав Л. і його товаришів С.Чубарьова, Й.Давиденка та миколаїв. терористів групи С.*Віттенберга* у підготовці замаху на царя і засудив їх та І.Логовенка до смерті. Л. відмовився від прохання про помилування і разом з Й.Давиденком та С.Чубарьовим був повішений біля Одеси на Скаковому полі (В.Осинський був страчений дещо раніше — в травні цього ж року в Києві). Особистістю Л. зацікавилися тогочасні рос. письменники. Л.*Толстой* написав про нього оповідання «Божеское и человеческое».

Літ.: *Ястремский С.* Д.А. Лизогуб. «Каторга и ссылка», 1924, № 4, кн. 11; Архив «Земли и воли» и «Народной воли». М., 1930; Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь, т. 2, вып. 2. М., 1930; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

В.М. Волковинський.

Д.А. Лизогуб.

ЛИЗОГУ́Б Федір Андрійович (06.10.1851—1928) — громад. і держ. діяч. Н. в м-ку *Седнів.* Походив зі старовинного козацько-старшинського роду *Лизогубів*, син А.І.Лизогуба, брат Д.*Лизогуба.* 1888—97 був гласним Городнянської повітової управи, згодом — Черніг. губернської земської управи (див. *Земські управи*). Від грудня 1901 займав посаду голови Полтав. губернської земської управи. Належав до партії *октябристів.* Був одним з ініціаторів спорудження в *Полтаві* нового будинку *земства* в нац. стилі і пам'ятника І.*Котляревському*, фінансував видання творів І.Котляревського, сприяв відкриттю кількох музеїв. Матеріально підтримував укр. декоративно-прикладне мист-во, зокрема школу худож. промислу ім. М.Гоголя в *Миргороді*, яку очолював відомий худож. О.*Сластіон.*

1915—17 був членом Ради для заведення земського самоврядування при намісникові Кавказу. Після *Лютневої революції 1917* очолював відділ іноз. підданих мін-ва закордонних справ Росії. Після встановлення рад. влади у Росії повернувся в Україну.

3 травня 1918 призначений міністром внутр. справ *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського*, 10 травня 1918 очолив *Раду міністрів Української Держави* (одночасно залишився до 8 липня цього ж року на посаді міністра внутр. справ).

За уряду Л. Укр. Д-ва досягла помітних успіхів у розбудові державності, стабілізації економіки і фінансів, утвердженні на міжнар. арені. Незважаючи на критику сучасників на адресу Л. за те, що він не зумів знайти порозуміння з партіями національно-демократ. напряму, саме очолюваний ним уряд забезпечив видання україномовних підручників і введення укр. мови в шкільні програми, заснування майже півтори сотні нових україномовних г-зій, відкриття нових українських ун-тів (у Києві та Кам'янці-Подільському), створення національного архіву, б-ки й Укр. академії наук (нині *Національна академія наук України*).

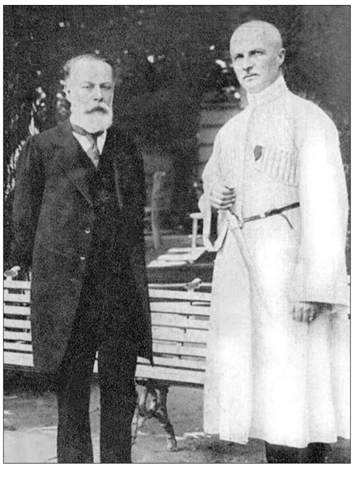

Ф.А. Лизогуб (ліворуч) та П.П. Скоропадський. Фото 1918.

Після опублікування 14 листопада грамоти гетьмана П.Скоропадського, яка оголошувала про федеративний союз України з майбутньою небільшовицькою Росією, склав повноваження.

На еміграції мешкав у *Югославії.*

П. у м. Белград (нині Сербія).

Літ.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 2. К., 2002.

О.Д. Бойко.

Ф.А. Лизогуб.

ЛИЗОГУ́БИ — укр. козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід 17—20 ст. Його представники мали значні земельні володіння на Полтавщині і Чернігівщині. Засновники роду походили з м-ка Гельм'язів (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). Висунулися із рядових *козаків* на високі старшинської посади в 2-й пол. 17 ст. **Іван Кіндратович** (р. н. невід — п. 1662) був канівським (1659) та уманським полковником (1659—62). **Яків Кіндратович** (р. н. невід. — п. 9 серпня 1698) при гетьманові Я.*Сомку* з 1662 очолював *Канівський полк*, при гетьманові І.*Брюховецькому* перебував у складі укр. посольства до рос. царя *Олексія Михайловича* (1667); 1670—73 виконував обов'язки *гетьмана наказного* при гетьманстві П.*Дорошенка.* Був учасником *російсько-турецької війни 1676—1681* та *Кримських походів 1687 і 1689.* Брав участь у змові проти гетьмана І.*Самойловича* (1687), унаслідок якої до влади прийшов І.*Мазепа.* Отримав при цьому уряд черніг. полковника (1687—98). Засвідчив полководський хист як наказний гетьман при взятті *Азова* (1696; див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*). Мав великі маєтності, в т. ч.

Іван Якович Лизогуб.

старовинне м-ко *Седнів* (до 16 ст. Сновськ), які (разом із черніг. полковництвом) успадкував син **Юхим** (р. н. невід. — п. 1704). **Яків Юхимович** (22 жовтня 1675—1749) був високоосвіченою людиною, займав посади *генерального бунчужного* (1713—28) та *генерального обозного* (1728—49), очолював кодифікаційну комісію, яка займалася підготовкою кодексу *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*. Вважається автором *Лизогубівського літопису*. З метою відновлення гетьман. влади в Україні їздив 1745 разом з ін. депутатами до *Санкт-Петербурга*, де й помер. Похований у Свято-Троїцькій Олександро-Невській лаврі. **Андрій Юхимович** (1673—1737) — конотопський *сотник* (1716—19) і *бунчуковий товариш* (1737). Активно скуповував козац. землі, торгував худобою, побудував у *Конотопі* кам'яну церкву на честь Різдва Пресвятої Богородиці. **Семен Юхимович** (р. н. невід. — п. 1734) навч. в Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*; 1699). Був *значковим товаришем* (1707), знатним військовим (1709) та бунчуковим товаришем (1715—34). Бунчуковими товаришами із родини Л. були також: **Антон Андрійович** (роки займання посади невідомі), **Ілля Якович** (1760—76), **Іван Семенович** (1748), **Семен Семенович** (1742—60), **Василь Семенович** (1760), **Костянтин Семенович** (1741), **Яків Іванович** (1760—71), **Яків Григорович** та **Григорій Григорович** (1746—67).

В останній чв. 18 ст. Л. набувають дворянських прав, стають *поміщиками Російської імперії*, за службу якій отримують чини відповідно із загальноімперськими законами. **Іван Якович** (1761, за ін. даними, 1762—1819) став колезьким асесором (1786—1816), *маршалком* дворянства Городнянського пов. (1805) та маршалком дворянства *Чернігівської губернії* (1816—19). **Олександр Іванович** (1790—1839) — композитор і піаніст, зачинатель укр. фортепіанної музики. **Андрій Іванович** (1804—64) — поміщик родового маєтку Л. у містечку Седнів, був добрим знайомим Т.*Шевченка* (останній гостював у нього двічі — 1846 і 1847, створив рисунки і портрети Л.). Його син **Дмитро Андрійович** (1849—79; див. Д.*Лизогуб*) став одним з організаторів

А.І. Лизогуб. Портрет роботи Т. Шевченка. 1846.

політ. тероризму в Рос. імперії, а другий син — **Федір Андрійович** (1851—1928; див. Ф.*Лизогуб*) — міністром та головою *Ради міністрів Української Держави*. За його ініціативи у парку м-ка Седнів на кошти, зібрані місцевими жителями, 1904 споруджено пам'ятник Т.Шевченку.

З роду Л. походив (по материнській лінії) М.*Гоголь*.

Літ.: *Модзалевский В.А.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. К., 1982; *Дорошенко Д.* Нарис історії України, т. 2. К., 1992; *Самохіна Н.* Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури. В кн.: Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. Чернігів, 2006, вип. 7.

Т.І. Лазанська.

ЛИЗОГУ́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, «Літописец или описание краткое знатнійшихъ дійств и случаев, что въ котором году діялося въ Украини малороссийской обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацким» — укр. *козацький літопис*, в якому висвітлювалися події 1506—1742, фактично — до 1738. Упорядником пам'ятки або ініціатором її створення був Яків Юхимович Лизогуб (1675—1749; див. *Лизогуби*). В основі Л.л. лежить *«Короткий опис Малоросії»*, доповнений звістками з *Літопису Самовидця*, латиномовної книги ксьондза Зеленецького про Чуднівську битву 1660. Найважливіші доповнення і продовження тексту «Короткого опису Малоросії» були зроблені за рахунок матеріалів фамільного архіву Лизогубів, імовірно родового літописця. З останього й походить більшість оригінальних звісток, починаючи з 1692, окремі вставки ранішого періоду, напр., про родоначальника Лизогубів — козака Клима, який загинув 1648 при облозі *Львова*. Гол. увага автора Л.л. зосереджена на історії укр. *козацтва*, особливо на повстаннях 16—17 ст. (згідно з термінологією сучасної укр. історіографії — *національної революції 1648—1676*). Велике місце відводиться історії укр. правосл. церкви, участі *козаків у Північній війні 1700—1721* та *російсько-турецькій війні 1735—1739*, а також питанням про місц. кліматичні зміни. Погляди на минуле України автора Л.л. багато в чому типові для проросійськи налаштованих укр. старшин-автономістів. Копію даного літопису дістав Ф.*Лебединцев*, а видав і дослідив В.*Антонович*.

Дж.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888.

Літ.: *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983.

Ю.А. Мицик.

ЛИМА́НСЬКА ШКО́ЛА УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДНОГО ЦЕРКО́ВНОГО БУДІВНИ́ЦТВА ДРУ́ГОЇ ПОЛОВИ́НИ 18 СТОЛІ́ТТЯ. Сформувалася на основі традицій нар. храмового буд-ва Слобожанщини. Виділяється яскравою оригінальністю архіт. форм, особливістю конструктивних рішень у дереві. Храми цього типу зосереджувалися довкола с. Лиман (нині село Зміївського р-ну Харків. обл.), що й дало назву

Свято-Троїцька церква в с. Черкаський Бишкин. Фото С. Таранушенка. Кінець 1920-х рр.

школі. Характерні риси церк. будівель цієї школи зафіксовані (у 1920—30-х рр.) С.*Таранушенком*. Жодна з пам'яток лиманської школи не збереглася. Усі будівлі мали подібне планування: хрещаті, у центрі споруди ставилися зруби у формі квадрата з обтятими кутами (неправильного 8-кутника), до квадрата з 4-х боків прилягали гранчасті рамена (рукави, бічні верхи) менших розмірів. Верхи храмів були дуже високими, мали 4—5 заломів. Найвідомішими пам'ятками цієї школи були: Свято-Троїцька церква (1751) в с. Черкаський Бишкин (нині село Зміївського р-ну Харків. обл.), Введенська церква (1761, будівничий Яким Погрібняк) в Артемівці (нині село Харків. р-ну Харків. обл.), Свято-Михайлівська церква (1798) і Воздвиженська церква (1805) в с. Лиман, Свято-Покровська церква (1771) в с. Олешні (нині село Охтирського р-ну Сум. обл.), Свято-Михайлівська церква (1789) в с. Осинове (нині село Новопсковського р-ну Луган. обл.), Свято-Успенська церква (1797) в с. Воронівка (нині село Синельниківського р-ну Дніпроп. обл.) та ін. Стилістично близькими до цих споруд були також Свято-Троїцький собор (1778, будівничий Яким Погрібняк) у м. Новоселиці (Новомосковську) Дніпроп. обл. та Свято-Миколаївський собор (1795) Медведівського монастиря на Чигиринщині.

Згідно з урядовою програмою відтворення визначних пам'яток історії та к-ри України, ухваленою 1999, передбачено відбудову кількох пам'яток, що належать до лиманської школи, — Свято-Михайлівської церкви в с. Осинове Новопсковського р-ну Луган. обл. та Свято-Михайлівської церкви в с. Верхній Бишкин Первомайського р-ну Харків. області.

Літ.: *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; *Тарас Я.М.* Українська сакральна дерев'яна архітектура: Словник-довідник. Львів, 2006.

А.Л. Зінченко.

ЛИННИЧЕ́НКО Іван Андрійович (24(12).10.1857—09.06.1926) — історик, археограф, педагог. Професор (1895). Чл.-кор. Петерб. АН (1900) та Краківської АН (1901). Н. в м. *Київ* у сім'ї дир. Фундукліївської жін. г-зії. По матері — нащадок роду Балабух. 1875 закінчив 1-шу Київ. г-зію зі срібною медаллю і поступив до Київ. ун-ту, 1879 закінчив там історико-філол. ф-т і став стипендіатом по кафедрі рос. історії. Учень В.*Антоновича*. 1884 захистив магістерську дис. на тему: «Взаємовідносини Русі та Польщі» в Петерб. ун-ті й того ж року зайняв посаду приват-доцента Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*). Від 1888 — приват-доцент Моск. ун-ту. Дійсний член Моск. археол. т-ва (1893). 1894 захистив докторську дис. на тему «Риси з історії станів у південно-західній (Галицькій) Русі» в Київ. ун-ті. Від 1895 — екстраординарний, а з 1898 — ординарний професор Новорос. ун-ту в *Одесі*. Голова Одес. слов'ян. доброчинного т-ва ім. Кирила і Мефодія (1903—10), голова Одес. бібліографічного т-ва та ред. його «Известий» (1910—12). Викладав рос. історію та історію слов'янства на Одес. вищих жін. курсах (1906—17). Брав участь у міжнар. конгресах і з'їздах істориків та археологів у Римі (Італія; 1903, 1912), Афінах (Греція; 1905), Берліні (Німеччина; 1908), Каїрі (Єгипет; 1910), Буенос-Айресі (Аргентина; 1910), Женеві (Швейцарія; 1912), Лондоні (Велика Британія; 1913). Працював у архівах *Москви*, *Санкт-Петербурга*, Берліна, *Варшави*, Вроцлава, *Кракова*, Познані (усі чотири міста нині в Польщі), *Відня*, *Львова*, Праги (нині столиця Чехії). Був прибічником схеми офіц. рос. історії, вважав, зокрема, що росіяни, українці й білоруси — це одна нація. Обстоював думку про трьохчленну періодизацію рос. історії: 1) земський чи удільно-вічовий період; 2) моск. період; 3) імператорський період. Істор. та сусп. погляди Л. спиралися, переважно, на позитивістську методологію (домінування фактографічного канону, каузальність, теза про множинність чинників в істор. процесі, широке застосування історико-порівняльного методу тощо), хоч і зазнали певної консервативної та ідеалістичної еволюції (критика ідеї поступу, особливої ролі культурно-етичних чинників та ін.). У 1917 полемізував з М.*Грушевським* стосовно самої можливості існування Укр. д-ви (за термінологією Л. — Малоросії) навіть на засадах федерації чи автономії, позаяк уважав її штучним, уявним витвором, який руйнує єдність Рос. нац. д-ви у добу Світ. війни.

І.А. Линниченко.

Наприкінці 1919 залишив Одесу разом з частинами *Добровольчої армії*. 1921—26 читав різні курси в ун-ті та ін. навч. закладах *Сімферополя*.

Автор праць з історії *Київської Русі* та *Галицько-Волинського князівства*, студій, присвячених М.*Гоголю*, М.*Костомарову*, О.*Маркевичу*, М.І.Стороженку, а також неопубл. подорожніх заміток про Крим.

П. у м. Сімферополь.

Документи з особистого архіву Л. нині зберігаються в держ. архівах м. Одеса та м. Сімферополь.

Праці: Вече в Киевской области. «Университетские известия» (К.), 1881, № 2—3; Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV века. Там само, 1882, № 2—6, 9—12; Сочинения П.Голубовского и Д.Багалея: Критическая оценка И.Линниченка. «Журнал Министерства народного просвещения», 1883, № 5; Архивы в Галиции. «Киевская старина», 1888, № 8; Архивы в Малороссии (с приложением Акта о смерти Шуйских). Там само, 1888, № 10; О браках русского княжеского дома с польским. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1888, кн. 2; Юрий II, последний князь Малой Руси. Там само; Археологические раскопки в Полтавской губернии. «Газета Гатцука», 1889, № 50; Научное значение Западно-русской истории. «Киевская старина», 1889, № 1; Современная курганомания. «Газета Гатцука», 1889, № 33—34; В каком году впервые появились на Руси пушки. «Киевская старина», 1890, № 1; Критический обзор современной литературы по истории Галицкой Руси. «Журнал Министерства народного просвещения», 1891, № 5—7; История западных славян: Курс лекций. М., 1895; Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной Руси. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1895, кн. 9; Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV ст. Львів, 1899; Антоний Стефанович Петрушевич. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 24, 1902; Памяти старого друга [А.И. Маркевича]. «Одесский листок», 1903, № 145, 7 июня; Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторического источника. «Известия отделения русского языка и словесности АН», 1904, т. 9, № 1; Отзыв о трудах г. В.Новодворского. Одесса, 1905; Алексей Иванович Маркевич:

биографические воспоминания и список трудов. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 26, 1906; Графиня П.С. Уварова. Одесса, 1910; Владимир Бонифатьевич Антонович. В кн.: Труды XIV Археологического съезда, т. 3. Чернигов, 1911; Младший из старших славянофилов. Одесса, 1911; Речи и поминки: Сборник статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний. Одесса, 1914; Патриарх русского славяноведения. «Русская мысль», 1915, № 6; Александр Александрович Кочубинский, 1845—1907. Одесса, 1916; Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому). Пг.—Одесса, 1917; Малорусская культура. Одесса, 1919.

Літ.: *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890; Словарь членов Общества любителей российской словесности при Московском университете, 1811—1911. М., 1911; 30-летие деятельности И.А. Линниченко. «Одесские новости», 1911, № 8542; Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914), т. 2. М., 1915; Линниченко І.А. (некролог). «Україна», 1927, № 3; Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968; *Чухрий П.Г.* Історична наука і історики півдня України дожовтневого часу. В кн.: Питання історії народів СРСР, вип. 8. Х., 1969; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Санцевич А.В.* Роль особових архівних фондів у краєзнавчій роботі [І.А. Линниченко, О.І. Маркевич, М.Л. Ернст]. В кн.: IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей та повідомлень. К., 1989; *Лабунька М.* Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко. В кн.: 125 років київської української академічної традиції. Нью-Йорк, 1993; *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії: І.А. Линниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський. В кн.: Український археографічний щорічник: Нова серія, вип. 2. К., 1993; *Михальченко С.И.* Рецензии И.А. Линниченко как источник по истории Киевской школы. В кн.: Одесі — 200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста, ч. 2. Одеса, 1994; *Мирошниченко В.А.* И.А. Линниченко о А.И. Маркевиче. В кн.: Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, вип. 7. Одеса, 1998; *Багалій Д.І.* Вибрані праці, т. 1. Х., 1999; *Мирошниченко В.А.* Деятельность И.А. Линниченко в Одесском библиографическом обществе: Материалы к биографии. В кн.: Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, вип. 9. Одеса, 1999; *Його ж.* К биографии И.А. Линниченко. В кн.: Там само, вип. 8. Одеса, 1999; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 3. Одеса, 2005; *Непомнящий А.А.* И.А. Линниченко: неизвестные страницы биографии известного историка. В кн.: *Непомнящий А.А.* Подвижники крымоведения. Симферополь, 2006; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. Одесса, 2007; *Музичко О.* Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І.А. Линниченка (1857—1926). В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 19. К., 2008.

О.В. Ясь.

П.К. Линниченко.

ЛИННИЧЕ́НКО Платон Костянтинович (1885 — листопад 1937) — правознавець, земський і громад. діяч. Н. в маєтку свого батька (відставного суд. діяча, колезького радника Костянтина Івановича Линниченка) у с. Гармацьке Цибулівської волості Балтського пов. Подільської губ. (нині територія Республіки Молдова). Бл. 1905 закінчив г-зію, а бл. 1910 — юрид. ф-т Київ. ун-ту. Службу розпочав у Балтській повітовій земській управі (див. *Земська управа*). Невдовзі був обраний заст. голови управи і членом правління Київ. т-ва зх. земств з продажу с.-г. машин, заснованого (у квітні 1912) *земствами Київської губернії*, *Подільської губернії*, *Волинської губернії*, *Мінської губернії*, *Чернігівської губернії* та *Полтавської губернії.* З початком *Першої світової війни* став уповноваженим Київ. губернського к-ту Всерос. земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (ВЗС). Служив у 2-му передовому лікарсько-харчувальному загоні. У травні 1915 обраний членом Гол. к-ту ВЗС. Займав керівні посади в к-ті Пд.-Зх. фронту ВЗС, зокрема, з серпня 1915 очолював відділ допомоги постраждалому від війни населенню. На поч. 1917 призначений уповноваженим Гол. к-ту ВЗС по *Південно-Західному фронту*. За спогадами Д.*Дорошенка*, Л. відігравав у той час значну роль в облаштуванні життя населення на підконтрольних російській військовій адміністрації територіях *Галичини* й *Буковини* (див. також *Галицьке генерал-губернаторство*). За роботу був нагороджений орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. з мечами і бантом.

Після *Лютневої революції 1917* Київ. земський з'їзд (відбувся в березні 1917) обрав його членом Київ. губернського виконавчого к-ту. Тоді ж Л. ініціював утворення при К-ті Пд.-Зх. фронту ВЗС Галицько-Буковинської комісії у складі: представників ВЗС, ВСМ, укр. громадськості (останню уособлювали М.*Грушевський* та Т.*Окуневський*) і Єврейс. к-ту Т-ва допомоги постраждалим від війни. Особисто склав план організації цивільного управління Галичиною й Буковиною і після схвалення цього плану Галицько-Буковинською комісією подав його (наприкінці березня 1917; разом з представником ВСМ І.*Красковським*) військ. командуванню і міністрам *Тимчасового уряду* у штаб-квартирі верховного командування рос. армії в Могильові (нині місто в Білорусі). Згодом на засіданні Тимчасового уряду 19 (6) квітня 1917 була заслухана доповідь П.*Мілюкова* про цю записку Галицько-Буковинської комісії і вирішено прийняти її до керівництва при розробленні відповідного Положення про управління краєм. Того ж дня Тимчасовий уряд призначив Д.Дорошенка крайовим (обласним) комісаром Галичини і Буковини (див. також *Губернські комісари*). Л. пропонували очолити адміністрацію (стати губернатором) Галичини в *Тернополі*, але він відмовився. 15 червня 1917 був призначений помічником крайового (обласного) комісара Галичини і Буковини. Невдовзі під його кер-вом почав діяти Галицько-Буковинський продовольчий к-т. Перебуваючи на цій посаді, Л. спрямовував діяльність к-ту на захист населення від надмірних реквізицій. З проголошенням *Української Народної Республіки*, імовірно, продовжував працювати в Обласному комісаріаті Галичини і Буковини. Згодом став членом Держ. комісії по товарообміну при Раді нар. міністрів, створеній 14 березня 1918 *Радою народних міністрів Української Народної Республіки* і наділеній повноваженнями вести переговори й підписувати вироблені спільно з комісіями Центр.

д-в умови взаємного товарообміну (фактично — виконання зобов’язань УНР щодо поставок продовольства до Німеччини і Австро-Угорщини; див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). За гетьманату П.*Скоропадського* працював у мін-ві продовольчих справ. Був включений (за особистим клопотанням С.*Шелухина*) до офіц. складу укр. делегації на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918*. Від грудня 1918 — співробітник Укр. к-ту Червоного Хреста.

У рад. час став одним з організаторів і керівників (1921—28 — заст. голови президії) Червоного Хреста УСРР. Водночас 1922 був представником *Нансена місії* в *Києві*, активно сприяв допомозі постраждалим від *голоду 1921—1923 років в УСРР*. Входив до складу редколегії ж. «Вестник Красного Креста УССР». Опублікував кілька популярних книжок для населення.

Відомості про діяльність Л. починаючи з 1929 і до 1937 поки що не відомі дослідникам його біографії. 31 жовтня 1937 він був заарештований. На той час працював старшим економістом Казахпромради (попередньо, імовірно, був засланий до Казахстану). 25 листопада 1937 трійка при Управлінні НКВС по Алма-Атинській обл. Казахської РСР засудила його до смерті за статтею Кримінального кодексу РСФРР, що передбачала таке покарання за «активні дії проти революційного руху під час перебування на відповідальних посадах за царського ладу або контрреволюційних урядів під час громадянської війни».

Реабілітований 16 січня 1989 постановою прокуратури м. Алма-Ата і Алма-Атинської області.

Літ.: Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань. К.—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999; *Любченко В.Б.* Обласний комісаріат Галичини і Буковини. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст. К., 2004, № 8; *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про недавнє—минуле (1914—1920). К., 2007.

І.Б. Усенко.

ЛИНО́ВСЬКИЙ Володимир Альбертович (1818—1863) — укр. правознавець, історик, професор (1844), статський радник. Н. в Київ. губ. в дворянській родині. Після закінчення Уманської гімназії разом із братом-близнюком Ярославом вступив до Моск. ун-ту: Володимир — на юрид. ф-т, брат — на природознавчий. 1839 призначений ад’юнктом кафедри практичного судопровадження *Рішельєвського ліцею*, де протягом 3-х років викладав закони держ. благоустрою, благочиния і казенного управління, а з 1842 — закони кримінальні, цивільні та межеві, вступ до науки права, а також історію законодавства і огляд рос. законодавства. 1844 після захисту магістерської дис. в Київ. ун-ті затверджений професором кафедри практичного судопровадження Рішельєвського ліцею. 1853 вийшов на пенсію у зв’язку із хворобою.

Вніс значний вклад в узагальнення слідчої і суд. практики до суд. реформи 1864. Незважаючи на юрид. освіту, осн. його захопленням була вітчизн. історія. Друкувався у *«Записках Одесского общества истории и древностей», «Одесском Вестнике»* та ін. Серед кількох десятків його робіт лише три були присвячені юриспруденції: «О местных бессарабских законах» (Одеса, 1842), «Исследование начал уголовного права, изложенных в Уложении царя Алексея Михайловича» (Одеса, 1847) та капітальна праця «Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России» (Одеса, 1849; удостоєна нагороди Рос. АН), яка не втратила свого значення й донині.

П. в м. *Одеса*.

Літ.: *Максимов*. Историческое обозрение 40-летия Ришельевского лицея (1837—1877). Одесса, 1878; Линовский Владимир Альбертович. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVII[а], кн. 34. СПб., 1896; Линовский Владимир Альбертович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; *Линовский В.А.* Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. М., 2001; *Чисніков В.* Линовський Володимир Альбертович. В кн.: Міжнародна поліцейська енциклопедія, т. 5. К., 2009.

В.М. Чисніков.

ЛИПА Іван Львович (псевдоніми і криптоніми — Іван Степовик, Петро Шелест, Петро Марієнко, Літописець, М. Л., М. М. та ін.; 24.02.1865—13.11.1923) — громад. і політ. діяч, лікар, письменник. Батько Ю.*Липи*. Н. в м. *Керч*. Там закінчив церковнопарафіяльну школу, а потім — г-зію. 1888 вступив на мед. ф-т Харків. ун-ту. Мешкаючи в *Харкові*, увійшов до складу студентської громади (див. *Громади*). Улітку 1891, під час роботи в комісії з перепису нерухомого майна в *Полтавській губернії*, разом зі своїми товаришами-однодумцями М.Байздренком, М.Базькевичем і В.*Боровиком* створив таємне політ. т-во — *«Братерство тарасівців»*. Написав статут т-ва (навесні 1893 текст був доопрацьований усіма тарасівцями й опубл. у львів. газ. *«Правда»* під назвою «Profession de foi молодих українців»). «Братерство тарасівців» і студентська громада тісно співпрацювали з українофільським гуртком О.*Русова* і С.*Русової*. 1 травня 1893 харків. студентська громада була розгромлена поліцією. Стосовно 24 осіб, у т. ч. й Л., почалося слідство. Л. був заарештований і ув’язнений. Утримувався за ґратами майже 13 місяців, потім, згідно з суд. присудом, 3 роки був позбавлений права жити в центр. губерніях. Мешкав під наглядом поліції спочатку в Керчі, потім — у Казані (нині столиця Татарстану, РФ), 1897 закінчив там ун-т, отримав диплом лікаря. Перебував на держ. службі в закладах земської медицини на Херсонщині й Одещині, у *Полтаві*. Після заснування *Загальної української безпартійної організації* став одним з найактивніших її членів. Одружився з Марією Булдовською, медиком, із священицької родини з Полтавщини. Після трагічної смерті останньої став жити з Марією Шепель-Шепеленко (за деякими джерелами, одружився з останньою 1904). 1902 переїхав на постійне проживання до *Одеси*. У с. Великий Дальник (нині село Біляївського р-ну Одес. обл.) розпочав буд-во лікарні для незаможних. Часто мандрував по Україні. Видавав в Одесі альманах «Багаття» (разом із дружиною), редагував тижневик «Українське слово», співпрацював з багатьма часописами, зокрема з *«Новою громадою»*, *«Громадською думкою»*, *«Українською хатою»*. Друкував власні поезії, оповідання, повісті, філософсько-літ. нариси, казки, спо-

І.Л. Липа.

Ю.І. Липа.

гади про студентські роки тощо. Його дім в Одесі став осередком культурницького руху Пд. України. До нього приїздили В.*Самійленко*, Г.*Хоткевич*, Г.*Чупринка*, О.*Олесь*, О.*Маковей*, М.*Вороний* та ін. Після *Лютневої революції 1917* був обраний від Одеси делегатом до *Української Центральної Ради*. Цього ж року заснував вид-во «Народний стяг», яке було на той час єдиним укр. вид-вом в Одесі. Став комісаром уряду Одеси. За гетьманату П.*Скоропадського* займав посаду лікарського інспектора Одеси. Від 1919 належав до *Української партії соціалістів-самостійників*, входив до складу її Центр. к-ту. Після призначення завідувачем управління к-ри і віровизнання мін-ва нар. освіти в уряді *Української Народної Республіки*, який очолив В.*Чехівський*, виїхав до *Києва*. Під час перебування уряду УНР в *Кам'янці-Подільському* займав посаду лікаря військ. мін-ва УНР. Як член президії Всеукр. нац. ради брав участь у її роботі; їздив до Тарнова (Польща), деякий час займав посаду міністра охорони здоров'я укр. уряду в еміграції. 1922 оселився поблизу *Львова* в с-щі Винники (нині місто, підпорядковане Львів. міськраді). Отримав ліцензію на приватну лікарську практику, займався літ. творчістю (написав, зокрема, дві новели — «Кара» та «Утома»).

П. у с-щі Винники, там само похований.

1935 вийшли з друку дві збірки його творів — «Оповіді про смерть, війну і любов» та «Тринадцять притч».

1937 Ю.Липа встановив на Винниківському цвинтарі, неподалік Стрілецької могили, пам'ятник своєму батькові.

На честь Л. і його сина названо одну з вулиць у м. Одеса.

Літ.: *Чикаленко Є.* Спогади: 1861—1907, ч. 1—3. Львів, 1925—26; Липа І. Світильник неугасимий. К., 1994; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; *Черв'як П., Волошин А.* Доктор Іван Липа. «Ваше здоров'я», 2003, № 23.

Ю.П. Лавров

ЛИ́ПА Юрій Іванович (05.06, за ін. даними, 22.04.1900—20.08. 1944) — громад. і політ. діяч, лікар, письменник, публіцист. Один з ідеологів укр. *націоналізму*. Син І.*Липи*. Питання про те, де народився Л. — в *Одесі* (як зазначається в більшості довідок про нього) чи в *Полтаві* (як написав він сам в одній з анкет), а також, хто є його матір'ю — перша дружина батька Марія Булдовська чи друга — Марія Шепель-Шепеленко, поки що достеменно не з'ясовано. Від 1902 жив в Одесі. Закінчивши г-зію, поступив на юрид. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі. 1917 став редактором час. «Вісник Одеси», почав писати власні твори, які друкував у заснованому разом з батьком вид-ві «Народний стяг» (брошури: «Союз визволення України», «Королівство Київське по проекту Бісмарка», «Носіть свої відзнаки», «Гетьман Іван Мазепа»). Наприкінці 1917 вступив до 1-го пластунського куреня Одес. гайдамацької дивізії, організованої полк. І.*Луценком* і підполк. В.*Змієнком*. Брав участь у грудневих 1917 та січневих 1918 боях із більшовицькими загонами на вулицях Одеси.

1918, після вступу до міста австро-нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), став заст. командира Одес. «Січі» Т.*Янова*. Продовжував свою редакторську і літ. діяльність. У листопаді 1918 організував студентську сотню, що допомагала військам *Директорії Української Народної Республіки* здобути Одесу.

Наприкінці 1918 разом з батьком залишив Одесу. Наступного року продовжив навчання на юрид. від-ні Укр. держ. ун-ту в Кам'янці-Подільському (див. *Кам'янець-Подільський державний університет*), потім переїхав до Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*) і далі до *Львова*. Восени 1920 емігрував до Польщі. Мешкав у таборі для *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в Тарнові (нині м. Тарнув, Польща). Продовжував писати, працював у відділі преси і пропаганди *Державного центру УНР на еміграції*. Став одним із засновників літературно-мистецького т-ва «Сонцесвіт». На поч. 1922 переїхав до Львова, а потім — до батька у с-ще Винники (нині місто, підпорядковане Львів. міськраді). Восени 1922 за порадою батька вступив на мед. ф-т Познанського ун-ту. Водночас із навчанням брав активну участь у літ. житті укр. еміграції, друкувався в часописах «Митуса», *«Літературно-науковий вістник»* (з 1933 — «Вістник», співпрацював з його редактором Д.*Донцовим*), в ін. виданнях, займався перекладацькою роботою. По закінченні університетського курсу навчання деякий час стажувався в Данцигу (нині м. Гданськ, Польща). Від 1928 замешкав у *Варшаві*. Цього ж року пройшов річний курс підготовки у Школі військ. підхорунжих Польс. армії. 1929 закінчив Вищу школу політ. наук при Варшавському ун-ті. Цього ж року спільно з Є.*Маланюком* заснував у Варшаві групу укр. митців і письменників «Танк». Деякий час стажувався в Лондоні (Велика Британія). 1933 ініціював створення літ. групи «Варяг» та ж. «Ми». Після окупації Польщі *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) разом із Л.*Биковським*, В.*Садовським*, І.Шовгенівим та В.*Щербаківським* створив у Варшаві Укр. чорномор. ін-т, що вивчав і прогнозував політичні та економічні проблеми, які постануть перед Україною після здобуття нею незалежності. З метою перемістити цей ін-т до Одеси 1942 відвідав рідне місто, що було на той час окуповане румунами (див. також *Трансністрія*).

У цілому написав бл. 200 різноманітних творів: книг, статей, рецензій, перекладів (зокрема Р.-М.Рільке, Й.-Ф.Гельдерліна, Ж.Роденбаха). Серед них поетичні збірки: «Світлість» (1925), «Суворість» (1931), «Вірую» (1938); роман «Козаки в Московії» (1931) та ін. Найбільш відомий суспільно-політ. твір — трилогія «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина», «Розподіл Росії» (обидві — 1941). Опублікував також дослідницькі праці про лікувальні властивості рослин: «Фітотерапія» (1933), «Цілющі рослини в давній і сучасній медицині» (1937), «Ліки під ногами» (1943).

На початку літа 1943 разом із дружиною Галиною Захарясевич і двома доньками переїхав до м. *Яворів*. Працював там лікарем. Був одним з активних учасників боротьби *Української повстанської армії*. Відмовився очолити

проектований нім. владою і підконтрольний їй маріонетковий укр. уряд (який так і не був створений), а також відмовився емігрувати на Захід у зв'язку з наступом військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). Від липня 1944 — інструктор 1-ї старшинської школи УПА, член *Української головної визвольної ради*. Надавав мед. допомогу жителям сіл і воїнам УПА.

Захоплений 19 серпня 1944 органами НКВС УРСР у с. Іваники, наступного дня закатований у с. Шутова (нині обидва села Яворівського р-ну).

Його тіло було поховане мешканцями с. Бунів (нині село Яворівського р-ну Львів. обл.) на місц. цвинтарі.

У с. Бунів на фасаді місц. середньої школи встановлено меморіальну дошку з його барельєфом. 2008 відкрито новозбудовану лікарську амбулаторію його імені, а в її приміщенні створено його кімнату-музей.

У центрі м. Яворів на вшанування пам'яті Л. споруджено меморіальний комплекс.

В Одесі одна з вулиць носить ім'я Івана та Юрія Лип.

Літ.: *Биковський Л.* Апостол новітнього українства: Юрій Липа. Женева, 1946; *Баган О.* Юрій Липа і людина і мислитель. К., 1994; Пороги вічності Юрія Липи. Web: http://www.plast.org.ua/about/history/famousplastuns/janchuklypa.

В.І. Прилуцький.

ЛИПИ́НСЬКИЙ В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) **Казимирович** (криптоніми і псевдоніми — В.Л., W.L., Василь Безрідний, В.Правобережець, Civis, Ukrainiec; 05.04.1882—14.06.1931) — історик, соціолог, публіцист, громад. і політ. діяч, ідеолог консервативного напряму в укр. суспільно-політ. думці (див. *Консерватизм*) й основоположник *державницького напряму в українській історіографії*, засновник укр. монархічного руху. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1914). Н. в с. Затурці (нині село Локачинського р-ну Волин. обл.). Його мати — Клара — походила з польс. роду Рокицьких. Його батько — Казимир — належав до однієї з гілок старовинного мазовецького шляхетського роду: її представники в 16 і 17 ст. почали іменувати себе за назвою своєї гніздової осілості в землі Нурській — «de Antiqua Lipiny», а на поч. 18 ст. деякі з їхніх нащадків перебралися в Україну — на *Поділля*, придбали там значні земельні маєтки і впродовж двох століть займали різні земські й військ. посади. Село Затурці батько успадкував по своїй матері з волин. шляхетського роду Бєчковських.

Початкову освіту Л. здобув удома. 1893 був зарахований одразу до 2-го від-ня 2-го класу Житомир. чол. г-зії. Через погіршення здоров'я Л. батьки перевезли його спочатку до *Луцька,* а потім до *Києва*. У Києві навчався у 1-й класичній г-зії. Від 1900 брав активну участь у громад. житті київ. молоді. 1900 заснував серед членів польс. гімназійної корпорації «Товариство українців-католиків», налагодив контакти з укр. студентськими гуртками, очолюваними студентом Київ. ун-ту К.*Квіткою.* 1901, після того, як делегати від польс. гімназійної корпорації на з'їзді гімназійних союзів не підтримали його пропозицію об'єднатися з представниками правосл. укр. гімназійних корпорацій, він вийшов зі складу польс. корпорації 1-ї Київ. г-зії й спільно з К.Квіткою та Б.*Матюшенком* очолив громаду, в якій об'єдналась укр. молодь правосл. і катол. віросповідань. Водночас на відміну від більшості своїх ровесників-українців, які захоплювалися соціал-демократ. ідеями, прагнув, як згодом згадував сам, протистояти «ідейним соблазнам» *соціалізму* та радикалізму лівого толку й сповідувати консервативні цінності та національно-державницьку ідеологію. 1902 закінчив г-зію й став служити у драгунському Ризькому полку (дислокувався в *Кременці*).

Невдовзі військ. комісія визнала його нездатним до служби через слабке здоров'я. Щоб отримати практичну спеціальність, 1903 вступив на агрономічний ф-т Ягеллонського ун-ту в *Кракові*. Через деякий час, однак, аби посилити й поглибити раціональні засади свого світогляду, перевівся на філос. ф-т. Його наук. керівником став В.Яворський (1865—1930), відомий тоді представник польс. консервативної історичної школи. 1906 одружився з полькою Казимирою Шумінською (згодом через своє захоплення українством не знайшов у неї підтримки в справі виховання їхньої доньки) й виїхав з дружиною до Женеви (Швейцарія), щоб студіювати там у Вищій школі політ. наук теорії соціального конфлікту (Г.-В.*Гегеля*, К.*Маркса*, Л.Гумпловича, Л.Ратценгофера, Ф.Оппенгеймера); теорію ірраціональних впливів (М.*Вебера*), теорії еліт (Г.Моски, Р.Міхелса) та циркуляції еліт (В.Парето); теорії держ. життя (Л. фон *Ранке*, Ф.Рацеля). 1907 повернувся до Кракова й продовжив навчання в Ягеллонському ун-ті. Цього ж року опублікував свою першу істор. розвідку «Антоній Прохаска — самоврядування воєводства Руського у боротьбі з опришками», наступного року побачила світ його наук. праця «Ludwik Boratyński — Studya nad nuncyaturą polską Bolognettego (1581—1585)». 1908 закінчив навчання й розпочав, мешкаючи в Кракові (лише напередодні *Першої світової війни*, отримавши від дядька по матері Адама Рокицького маєтності на Уманщині — Русалівські Чагари, переїхав в Україну), активну діяльність із навернення польс. та полонізованої укр. *шляхти Правобережної України* до українства. У цій справі отримав підтримку групи однодумців (бл. 30 осіб), які називали себе «українцями польської культури» або «римо-католицькими українцями». Висунув і обгрунтував ідею активної участі шляхетської верстви в укр. суспільно-політ. русі. На відміну від своїх попередників — таких само, як і він, вихідців зі шляхетського середовища, які стали на шлях служіння Україні, однак робили це винятково у сфері культурно-освіт. діяльності та займали при цьому аполітичну позицію (такими були, зокрема, В.*Антонович*, К.*Михальчук*, Т.*Рильський*, Б.*Познанський*), — гол. увагу приділяв укр. політично-нац. справі. Аби привернути спольщену укр. шляхту до *українського національного відродження*, разом зі своїми однодумцями видавав у Києві двотижневик «Przegląd Krajowy» (1909), на сторінках якого піднімав питання *ідентичності національної.* З цією ж метою 22 лютого 1909 провів у Києві з'їзд українців польс. к-ри. Продовжував

В.К. Липинський.

наук. працю. Написав і опублікував низку досліджень, зокрема, «Данило Братковський — суспільний діяч і письменник кінця 17 століття», «Генерал артилерії Великого Князівства Руського», «Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie», «Szlachta na Ukraine», «Аріянський соймик в Киселині в маю 1638». Відстоював у них ідею необхідності участі в укр. русі не лише *інтелігенції*, а й шляхетської верстви, причому на засадах збереження нею своїх корпоративних ознак і класових інтересів.

З перших кроків своєї політ. діяльності послідовно демонстрував прихильність до суверенної укр. державності. Ідея самостійної України вперше була сформульована ним на таємній нараді гуртка емігрантів з Великої України і галицьких діячів, що відбулася 4—6 березня 1911 у *Львові*. На цій нараді він виступив з доповіддю, в якій виклав концепцію *конституційної монархії* в Україні, розглянув різні комбінації щодо можливості відновлення спадкової правлячої династії, остаточний вибір якої мав бути закріплений конституційним органом майбутньої суверенної укр. д-ви.

1912 побачили світ його монографія «Stanisław Michał Krzyczewski», а також зредаговане ним фундаментальне дослідження «Z dziejów Ukrainy», до якого увійшла низка його власних праць, зокрема, «Dwe chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy», «U szczytu potęgi», «Na przełomie», «Dokumenty Ruiny», «Szlakiem Bohdanowym», «Nazwy “Ruś” i “Ukraina” i ich znaczenie historyczne».

У грудні цього ж року підготував проект «Меморіалу до Українського інформаційного комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі», в якому сформулював концепцію суверенної укр. *держави* й обґрунтував необхідність ведення організованої боротьби за держ. незалежність України в умовах можливого вибуху світ. війни. Цим же документом започаткував створення таємних інституцій для здійснення цього наміру. 1914 на ґрунті таких інституцій виникли «Союз українських державників (імперіалістів)» — *«Союз визволення України»* та *Український інформаційний комітет* у Лозанні (Швейцарія). Л. вважав, що пропаганда й здійснення соціаліст. демократії в Україні є не на часі, більше того, вони навіть шкідливі в контексті боротьби за укр. державність, оскільки в умовах *імперії* працюють перш за все на оновленння Великої Росії. У зв'язку з цим він виступав рішуче проти участі українців у демократ. русі в Росії, наголошував на тому, що рос. революція поглине сили укр. політ. еліти й посилить процес її *русифікації*.

З початком *Першої світової війни* був мобілізований як старшина запасу. Служив у 4-му драгунському Новотроїцько-Єкатеринославському полку (разом з ним брав участь у Східнопруській операції 1914 в складі рос. 2-ї армії ген. від кавалерії О.Самсонова). 1915 через недугу був переведений у кінні резерви, які дислокувалися спочатку в *Дубно*, потім — в *Острозі* — і врешті — в *Полтаві*. Після *Лютневої революції 1917* залишив службу. Влітку того ж року став одним з лідерів *Української демократичної хліборобської партії*. Написав для партії політ. програму (опубл. в жовтні), значно розширивши політ. та екон. засади діяльності партії, що були проголошені при її заснуванні (у травні 1917). Новими для діяльності партії стали положення, зокрема, про необхідність формування провідної верстви сусп-ва з державницькою свідомістю, про співіснування орендної та приватновласницької форм *землеволодіння*, про встановлення держ. контролю за нац. госп-вом.

З приходом до влади в Україні гетьмана П.*Скоропадського* був призначений (у травні 1918) послом *Української Держави* в *Австро-Угорщині*. Гетьман уповноважив його провести від імені Укр. Д-ви обмін ратифікаційними грамотами з усіма країнами, що підписали *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*. У зв'язку з цим Л. мав зустрічі з уповноваженими представниками Болгарії (15 липня), Німеччини (24 липня) та Туреччини (22 серпня). Після *протигетьманського повстання 1918 Директорії*, яке Л. вважав трагічною помилкою в укр. історії, залишився дипломатичним представником *Української Народної Республіки* в Австрії і докладав чималих зусиль для міжнар. визнання нової держ. влади в Україні. Розстріл полк. П.*Болбочана*, а також непослідовні політ. кроки Директорії УНР, її репресії проти державницьки налаштованих діячів зрештою змусили його вдатися до демісії. Від червня 1919 перебував на еміграції в Австрії.

1920 став ініціатором і одним із засновників позапарт. орг-ції *«Український союз хліборобів-державників»* (УСХД), написав її статут і регламент, очолив її керівний орган — Раду присяжних. 1920—25 редагував неперіодичний друкований орган УСХД *«Хліборобська Україна»*, оприлюднив там свій політ. трактат «Листи до братів-хліборобів», в якому виклав свої філос. погляди і політ. програму (а також свою теорію *еліт* і їх циркуляції). Відстоюючи державницьку позицію, критикував укр. революц. демократію і діяльність створених нею держ. інституцій (*Українську Центральну Раду* та Директорію УНР) за те, що вони в ході національно-визвол. змагань намагалися розв'язати не найголовніше для цих змагань питання — творення суверенної д-ви, а прагнули вирішити поточні соціальні проблеми. Вони зігнорували державотворчий потенціал середнього і заможного *селянства* — «хліборобів» — і укр. *буржуазії* й оперлися на підтримку пролетаризованого та напівпролетаризованого селянства, робітництва й нар. інтелігенції, інтереси яких, однак, так і не змогли задовольнити. На думку Л., укр. нац. демократія не змогла трансформувати сплеск нац. свідомості широких нар. верств у свідомість державницьку і цим самим фактично змарнувала їхню енергію. Аналізуючи причини поразки Директорії УНР у боротьбі за укр. д-ву, Л. однією з гол. її причин вважав відсутність у респ. лідерів чіткої концепції побудови д-ви («ідея держави була неясна і туманна»), а також «брак єдності між нашими провідниками».

Ключовими поняттями в його аналізі укр. історії були понят-

тя «держава» і «нація». При цьому він стверджував, що ці поняття певною мірою є тотожними. На його думку, лише після постання укр. д-ви на землях укр. народу може сформуватись *нація українська*, яка об'єднає всіх мешканців України без різниці їхньої нац., соціальної, політ. та реліг. приналежності. Разом з тим він доводив, що виключно в середовищі «верхів» народу (тобто серед еліти, незалежно з яких класів чи станів вона походить), а не в середовищі його «низів», формуються й розвиваються державницький ідеал і відповідні прагнення та політ. воля до реалізації цього ідеалу. Звідси — здійснювана ним переоцінка традиційного на той час бачення укр. *історичного процесу* і, зокрема, «Хмельниччини». На думку Л., потенційним носієм укр. державницької свідомості є хліборобський клас — усі землевласники — і саме на цей клас мають спертися ті політ. сили, які дійсно прагнуть створити суверенну укр. д-ву. При цьому найважливіше політ. завдання він вбачав у тому, щоб організувати консервативні хліборобські сили і водночас створити «таку одну, тверду і непорушну точку, біля якої всі консервативні, здержуючі сили могли б об'єднатись і витворити в той спосіб базу, підставу, для дальшого органічного і ритмічного розвитку держави і нації». Гол. гарантом стабільності в д-ві, згідно з його баченням, мало бути легітимне гетьманство, яке історично є традиційною формою нац. державності в Україні (див. *Гетьманату інститут*). При цьому Л. наголошував, що, по-перше, гетьманство повинно бути не виборним, а спадковим, і по-друге, що владу гетьмана слід обмежити *конституцією* і *парламентом* (по суті, мова йшла про конституційну монархію). Інститут гетьманства, на його думку, мав виконувати консолідуючі й представницькі функції в сусп-ві.

Свою концепцію укр. «класократичної» трудової монархії він базував на принципах: 1) сусп. плюралізму — Україна повинна розвинути диференційовану класову структуру, що охоплювала б усі верстви, потрібні для забезпечення існування зрілої *нації* та самостійної д-ви (див. також *Класи суспільні*); 2) відродження нац. *аристократії*, яка могла б стати сполучною ланкою між «старою» і «новою» Україною і внести елемент стабільності в нац. життя; 3) політ. плюралізму — необхідності існування політ. опозиції гетьман. владі, яка своїм тиском на держ. апарат не допускала б його бездіяльності; 4) територіального патріотизму — усі мешканці України є її громадянами (див. *Громадянство*); 5) реліг. плюралізму — рівність усіх конфесій і неможливість ототожнення національності з будь-яким віровизнанням.

У центрі істор. досліджень Л. була козац. революція 17 ст. під проводом гетьмана Б.*Хмельницького* (див. також *Національна революція 1648—1676*). Присвячена цій проблемі монографія «Україна на переломі» з'явилася одразу після невдалих спроб держ. будва 1917—1920-х рр. і є розширеною версією його давнішої праці «Dwe chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy» (1912). Він розглядає в ній три проблеми укр. історії: буд-во укр. козац. д-ви; місце та роль еліти (аристократії) в її становленні і розвитку; характер гетьманської влади Б.Хмельницького. На відміну від своїх попередників Л. вважав Б.Хмельницького найбільш свідомим будівничим укр. д-ви, якому були властиві непересічні політ., військ. та орг. здібності і який добре розумів, що традиційне виборне козацьке гетьманство не може забезпечити стабільність козац. д-ви, зміцнення авторитету її інститутів в очах усього сусп-ва на тривалу істор. перспективу, і тому прагнув усунути дві небезпечні для майбутнього України речі: виборність гетьмана і залежність його від чужих д-в. Він доводить, що під кінець свого життя Б.Хмельницький прагнув надати гетьман. владі нового змісту, перетворити її на інститут спадкової влади і, встановивши союз зі Швецією, вийти із залежності від рос. *царя*. Ці особливості діяльності Б.Хмельницького ігнорувалися народницькою історіографією (див. *Народницький напрям в українській історіографії*) і заперечувалися главою народницької школи істориків М.*Грушевським* (для М.Грушевського доба козац. революції 17 ст. була винятково проявом стихійних прагнень нар. мас до звільнення від іноз. панування).

Інакше, ніж його попередники, Л. трактував і Переяславську угоду 1654 (див. *Березневі статті 1654*). Політ. суть останньої, на його думку, лежить не в якихось нац. «возсоединеніяхъ», сфабрикованих пізнішими «малоросійськими письменниками», а в зміцненні укр. консерватизму, спроможного забезпечити самостійне держ. існування України. Згідно з аргументами Л., для Б.Хмельницького союз із Москвою був засобом реалізації його намірів остаточно легітимізувати відрив України від Польщі і приєднати до *Війська Запорозького* всі зх. укр. землі й частину земель Білорусі, які перебували під польс. владою. На думку Л., ціною цих масштабних територіальних досягнень нової козац. д-ви було визнання сюзеренітету або *протекторату* рос. царя.

Як доводить Л., відродження укр. державності в той період стало можливим завдяки тому, що: по-перше, відбулося об'єднання всіх верств укр. сусп-ва навколо *козацтва*, яке в ході війни залучило до держ. буд-ва селян, *міщан* і шляхту (при цьому осн. джерелом еліти, тобто *козацької старшини*, стали представники старого реєстрового і січового козацтва); по-друге, активну участь у визвол. війні 1648—57 взяла укр. шляхта, яка сприяла піднесенню загальнокульт. рівня козацтва (на відміну від представників народницької історіографії, які заперечували креативну роль укр. шляхти у визвол. боротьбі, Л. підкреслював, що саме приєднання до повстання цієї верстви стало запорукою успішного буд-ва укр. д-ви); по-третє, було утверджено селянсько-козац. землеволодіння і ліквідовано колоніально-паразитарне господарювання польс. магнатерії; по-четверте, визвол. боротьбу освятила правосл. Церква.

Узагальнюючи досвід козац. революції, а також беручи до уваги досвід революц. Франції, Німеччини, Чехії, Польщі, він дійшов висновку, що тільки ті з

революцій можуть мати успіх, які за допомогою аристократії, «відродженої в інших соціальних формах», зуміють захопити у свої руки старий адм. апарат і більшу частину армії.

Істор. праці Л., насамперед «Україна на переломі, 1657—1659» започаткували новий державницький напрям в укр. історіографії. До появи цих праць укр. історіографія перебувала під впливом народницької концепції історії, гол. представниками якої були М.*Костомаров*, В.Антонович, О.*Лазаревський*, М.Грушевський. У полі їхнього зору був насамперед народ, під яким головно розуміли селянство. Саме народ — його соціальні інтереси, на їхню думку, були осн. рушійним чинником історії. На переконання представників народницької історіографії, інтереси всіх соціальних груп укр. сусп-ва мали бути підпорядковані «соціальному визволенню» народу. Інститут д-ви вони кваліфікували лише як інститут насильства, а тому, по суті, були в опозиції до нього. Натомість Л. та його послідовники вважали, що нац. д-ва відіграє творчу роль в організації сусп-ва та оптимізує його поступ.

Розробляючи ідеологію модерного укр. монархізму, Л. наголошував на необхідності перебороти існуючу «однобічність» еволюції укр. нації, зміцнюючи праве консервативне крило укр. суспільно-політ. життя. Його концепція трудової дідичної монархії, яка мала бути реалізована в традиційній для України формі гетьманства, передбачала об'єднання сусп. течій у рамках єдиної політ. системи і спільного для всіх закону.

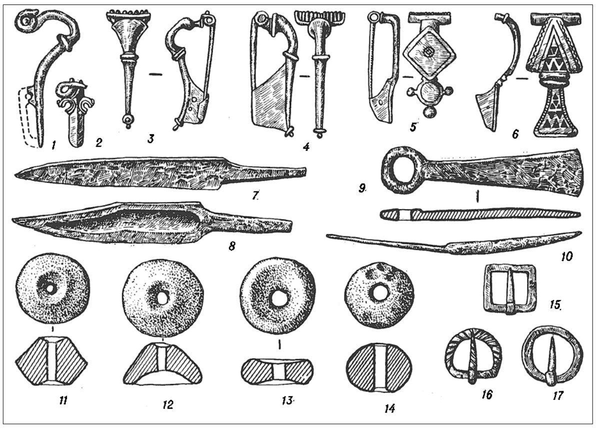

Липицька культура. Бронзові фібули (1—6), залізні ножі (7—8), залізне кресало (9), залізне шило (10), глиняні пряслиця (11—14), залізні пряжки (15—17).

1925 побачила світ його праця «Релігія і церква в історії України».

Від 1926 (і до 1927) він мешкав у Німеччині, очолював кафедру історії укр. державності *Українського наукового інституту* в Берліні. Цього ж року оприлюднив дослідження «Покликання варягів чи організація хліборобів». Написав книгу «Теорія правління» (подальша доля рукопису дослідникам його творчості поки що невідома).

На еміграції Л. став лідером укр. монархічного руху. 1929 розійшовся з гетьманом П.Скоропадським у поглядах на тактику та основні засади подальшої діяльності УСХД, проголосив розпуск союзу і разом з кількома своїми послідовниками (М.Кочубеєм, В.*Залозецьким-Сасом*, В.*Кучабським* та ін.) заснував *«Братство українських класократів-монархістів, гетьманців»* (друкований орган — «Збірник Хліборобської України», Прага, 1930—31).

Після тяжкої хвороби на туберкульоз легенів помер у санаторії Віннервальд, поблизу Відня. Згідно з його заповітом, був похований у родинному маєтку в с. Затурці.

Послідовниками Л. були Н.*Полонська-Василенко*, Д.*Дорошенко*, С.*Томашівський*, І.*Крип'якевич*, Б.Крупницький, В.Кучабський, В.*Заїкін*, О.*Оглоблин*, Л.*Окіншевич*, Д.*Олянчин*, М.*Петровський*, М.*Слабченко* та ін.

На честь Л. названо *Східноєвропейських досліджень інститут* у Філадельфії (шт. Пенсильванія, США). В с. Затурці створено меморіальний музей Л.

Праці: Szlacta na Ukraine. Kraków, 1909; Z dziejów Ukrainy. Kiew—Kraków, 1912; Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в 17-ім столітті. Відень, 1920; К., 1997; Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. Нью-Йорк, 1954; Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В кн.: Твори, т. 2. Історична секція. Філадельфія, Пенсильванія, 1980; Релігія і церква в історії України. К., 1995; З епістолярної спадщини: Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна. К., 1996; Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування, т. 1. К.—Філадельфія, 2003; Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921—1930). Львів, 2004.

Літ.: *Забаревський М.* Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925; Авгсбург, 1946; В. Липинський як політик і ідеолог. Ужгород, 1931; *Босий В.* Вячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. Торонто, 1951; The Political and Social Ideas by Vjaceslav Lypyns'kyj. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, n. 3—4; В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.—Філадельфія, 1994; *Лисяк-Рудницький І.* Вячеслав Липинський: державний муж, історик та мислитель: Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Масненко В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. К.—Черкаси, 2000; Вячеслав Липинський (1882—1931): до 120-річчя від дня народження. «Молода нація», 2002, № 4; *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska...: Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882—1919. Kraków, 2006; В'ячеслав Липинський та його доба: науковий збірник. К.—Житомир, 2008.

Т.С. Осташко.

ЛИ́ПИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* 1—2 ст. Характерні для неї пам'ятки знайдені на території Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття, виділені в окрему к-ру 1932 М.Смішком. Назва походить від дослідженої 1889—90 І.*Коперницьким* пам'ятки — *могильника* поблизу с. Верхня Липиця (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.; ця пам'ятка вважається першою з вивчених пам'яток цієї к-ри). Дослідження липицьких пам'яток проводили

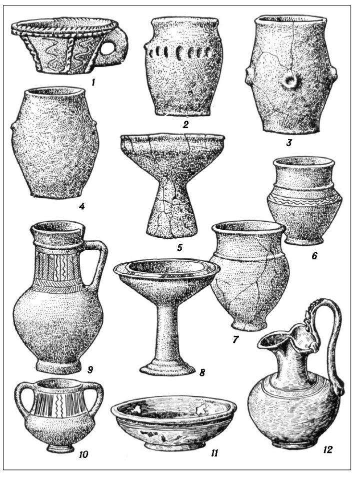

Липицька культура. Посуд ліпний (1—5), гончарний (6—11), бронзовий (11, 12).

також І.*Свєшніков*, В.Цигилик, Л.*Крушельницька*, В.*Баран*, Л.Вакуленко. Поселення Л.к. розташов. по берегах невеликих річок та струмків. Житла переважно заглиблені, овальної та чотирикутної в плані форми. Наземні будівлі мали каркасно-глинобитну конструкцію. На поселеннях виявлено велику кількість ям госп. призначення. На Ремезівському с-щі відкриті залізоплавильні горни.

Осн. поховальний обряд — тілоспалення. Обгорілі залишки людських кісток разом із приналежностями одягу покійного (пряжки, фібули), а також особистими речами (ножі, шила, прясла, ключі, дзеркальця, кресала тощо) вміщувалися в урни або, значно рідше, в ями. Урнами служили в основному гончарні або ліпні посудини різної форми, більшість з них мали покришки. Частина поховань — тілопокладення пн. орієнтації. У Верхній Липиці вони складають 11 %, у Болотні — 23 %. Тілопокладеннями є й багаті поховання з рим. бронз. посудом, розкопані в Колоколині та Чижикові.

Керамічний комплекс Л.к. складають гончарні (біконічні горщики на кільцевому піддоні, двовухі посудинки, глечики, чаші на високій ніжці) та ліпні (горщики, миски й лійчасті кухлі з масивною ручкою) вироби.

Походження Л.к. пов'язане з просуванням у перших десятиріччях 1 ст. на територію Верхнього Подністров'я дакійської людності (див. *Даки*).

Літ.: *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu cezarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. Lwów, 1932; *Цигилик В.М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975; *Вакуленко Л.В.* Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднестровье в I—II вв. н. э. В кн.: Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989.

Л.В. Вакуленко.

ЛИПКИ — див. *Татари служиві.*

ЛИПКІ́ВСЬКИЙ Василь Костянтинович (19(07).03.1864—27.11.1937) — церк. і освіт. діяч, історик, перший митрополит *Української автокефальної православної церкви* (1921—27). Н. в с. Попудня Липовецького пов. Київ. губ. (нині село Монастирищенського р-ну Черкас. обл.) в родині священика. Від 1873 вчився в духовному уч-щі в м. *Умань*, з 1879 — у духовній семінарії в м. *Київ*, з 1884 — у *Київській духовній академії.* 1889 отримав ступінь кандидата богослов'я, захистивши дис. на тему: «Борьба Маккавеев с сирийскими царями, ее причины и значение в истории иудеев». 18 листопада 1889 призначений законовчителем 1-класного та 2-класного міськ. уч-ща в м. *Шпола.* Від 27 травня 1890 працював у м. *Черкаси* законовчителем спочатку 2-класного міськ. уч-ща, а потім (з 27 жовтня цього ж року) — чол. прогзії. 20 жовтня 1891 висвячений на священика. Від 28 жовтня цього ж року — член Черкас. повітового від-ня єпархіальної училищної ради. Був понадштатним священиком Черкас. собору.

16 лютого 1892 переведений на посаду настоятеля собору в м. Липовець (нині місто Він. обл.). Цього ж року 8 березня став головою Липовецького від-ня єпархіальної училищної ради, а з 5 травня призначений благочинним церков Липовця та довколишніх сіл. Від 26 серпня 1896 виконував також обов'язки повітового інспектора церковно-парафіяльних шкіл. За його сприяння в повіті було відкрито кілька нових шкіл, у т. ч. школу для дівчаток, а також двокласну школу в с. Трощі (нині село Липовецького р-ну Він. обл.), у ній готували вчителів для церковно-парафіяльних шкіл (див. *Парафіяльні школи*). У своїй пед. праці спирався на підтримку сільс. громад, вбачаючи саме в такій підтримці гол. засаду успіху шкільної справи. Написав кілька розвідок з історії краю, присвячених давнім звичаям нар. життя, минулому церк. *братств*, обставинам запровадження *унії церковної* у 18 ст. та повернення місц. громад на *православ'я* після приєднання *Правобережної України* до *Російської імперії.*

Від 7 серпня 1903, згідно з ухвалою Училищного к-ту при Найсвятішому Синоді (див. *Синод*), став дир. церковно-вчительської школи в м. Київ. 31 серпня того ж року призначений постійним членом Київ. єпархіальної училищної ради. 16 вересня 1905 за поданням митрополита Київського *Флавіана* (Городецького) звільнений з посади дир. церковно-вчительської школи за прихильність до укр. справи й призначений настоятелем Солом'янської церкви в Києві. 10—18 жовтня 1905 головував на з'їзді *духовенства* Київ. єпархії (з'їзд набув назви «революційного», оскільки на ньому були поставлені питання про запровадження виборних засад у церк. житті, про пожвавлення життя *парафій*, про відродження давніх нар. церк. звичаїв). Невдовзі потому потрапив під начальницьку

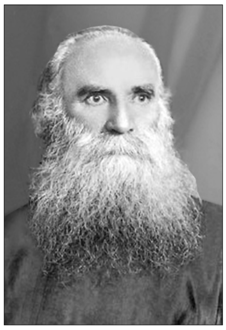

В.К. Липківський.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський.

Свято-Покровська церква на Солом'янці у Києві, де у 1905—1919 був настоятелем Василь Липківський. Фото 2009.

«опалу», проте продовжував займатися пед. працею, публікував статті на церковно-громад. тематику.

У серпні 1916 був обраний головою 1-го з'їзду бджолярів Київ. єпархії.

Після *Лютневої революції 1917* головував на Київ. єпархіальному з'їзді духовенства і мирян (12 квітня 1917), на ньому були поставлені питання про відродження укр. церк. традицій, про демократизацію церк. життя, виборність духовенства, а також прийнято ухвалу, що «в автономній Україні має бути незалежна від Синоду Українська церква». У травні цього ж року за його участю в Києві було організоване «Братство Воскресіння Христа». У колі діячів цього братства утвердилася ідея про необхідність скликання Всеукр. церк. собору, який мав вирішити питання про устрій *православної церкви в Україні*, насамперед про її автокефальний статус (див. *Автокефальна церква*). Для втілення цієї ідеї в життя було створено *Всеукраїнську православну церковну раду* (ВПЦР), Л. увійшов до її складу, йому доручили видання «Вістей Українського православного церковного собору» (вийшло 2 вип.). Всеукр. церк. собор розпочав засідання за *Української Народної Республіки* в січні 1918, однак через воєнні події припинив свою роботу (див. також *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*), його засідання відновилися лише через 6 місяців, вже за

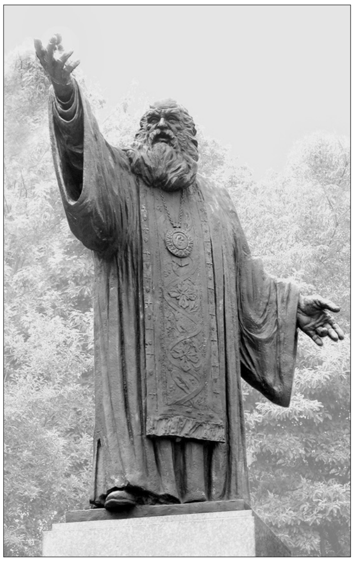

Пам'ятник митрополиту Василеві Липківському у м. Бавнд-Брук, (штат Нью-Джерсі, США). Скульптор П. Капшученко. 1983.

нової влади — *Української Держави*. Проте на цей раз справу організації роботи з'їзду взяли у свої руки ті єпископи, які були проти автокефального статусу правосл. церкви в Україні, й зуміли провалити відповідну ухвалу, також не була підтримана пропозиція про запровадження укр. мови в богослужіння.

Після встановлення на укр. землях рад. влади, яка оголосила відокремлення церкви від д-ви, ВПЦР (на той час Л. був заст. її голови) ухвалила рішення про заснування укр. парафій. За безпосередньою участю Л. перші укр. правосл. громади в Києві були створені при: Свято-Микільському соборі на Печерську (див. *Київський Свято-Микільський пустинний монастир*), *Андріївській церкві*, *Софійському соборі* та *Іллінській церкві*. 22 травня 1919 у Свято-Микільському соборі укр. мова вперше прозвучала в службі Божій, а 29 червня 1919, у день св. апостолів Петра і Павла, у Софійському соборі відбулася перша служба Божа, повністю відправлена укр. мовою. Цьому передувала величезна праця самого Л. над перекладами богослужбових текстів укр. мовою. На зборах Старокиїв. парафії 3 серпня 1919 Л. було одноголосно обрано настоятелем Софійського собору.

Рос. єпископат в Україні позбавив Л. сану й заборонив відправляти службу Божу. Проте ВПЦР не визнала цих рішень. Натомість рада пришвидшила підготовчу роботу зі скликання нового Всеукр. правосл. церк. собору. Собор почав свої засідання на Покрову Пресвятої Богородиці 14 (1) жовтня 1921 в храмі Святої Софії. Найважливішими його питаннями стали: формування укр. єпископату, обрання всеукр. *митрополита*, запровадження укр. мови в богослужінні, організація церк. життя на засадах давніх укр. традицій. 20 жовтня 1921 делегати собору після всенічної служби та причастя, вдавшись до старовинного способу висвяти, прийнятого в Александрійській церкві (див. *Александрійський патріархат*), через покладання рук священиків-делегатів собору благословили протоієрея Л. на служіння митрополитом УАПЦ.

Не раз більшовицькі власті всіляко перешкоджали діяльності Л. як митрополита. Вони брали з нього підписку про невиїзд з Києва, заарештовували, забороняли виступати з проповідями. Незважаючи на те, він зумів побувати в 500 парафіях різних міст і сіл.

Його проповіді стали зразком проповідницького мист-ва. Деякі з них публікувалися в ж. «Церква і життя», який він сам редагував. Значну їх частину він переправив до Канади (за кордоном вони побачили світ окремою книгою).

У жовтні 1927 через прямий тиск на УАПЦ з боку *Державного політичного управління УСРР* 2-й Всеукр. собор УАПЦ (див. *Всеукраїнські православні церковні собори УАПЦ 1921, 1927, 1930*) був вимушений усунути Л. від кер-ва УАПЦ. Невдовзі потому, в січні 1930, більшовицькі власті організували проведення надзвичайного «собору» УАПЦ, який ліквідував УАПЦ.

У вересні 1937 Л. одержав листа з Канади із запрошенням стати там на чолі Укр. церкви. 22 жовтня того ж року він був заарештований. НКВС УРСР звинуватив його в тому, що він був «одним з керівників націоналістичної фашистської організації українських церковників, що ставила за мету відторгнення України від СРСР і створення самостійної держави фашистського типу». 20 листопада засуджений до розстрілу й невдовзі страчений.

Місце поховання не відоме. На *Лук'янівському некрополі* є його символічна могила, на ній встановлено пам'ятний хрест.

1982 у м. Бавнд-Брук (США, шт. Нью-Джерсі) на укр. правосл. цвинтарі св. Андрія Первозваного йому зведено пам'ятник.

1989 реабілітований «за відсутністю складу злочину».

1997 на Свято-Покровській церкві в Києві на Солом'янці , де він 1905—19 був настоятелем, йому встановлено меморіальну дошку

2000 йому встановлено пам'ятник у м. *Тернопіль* біля церкви Різдва Христового.

Праці: Уния и воссоединение униатов в 1794—1795 году в пределах нынешнего Липовецкого уезда. «Киевские епархиальные ведомости», 1895, № 21, 23; Псаломщики и цер-

ковные школы. Там само, 1899, № 17; К истории причтовых помещений. Там само, 1899, № 18—19; Канунный мед. Там само, 1900, № 11; Дело о суеверии священника (1805 г.). «Киевская старина», 1901, декабрь; Киевский епархиальный банк. «Киевские епархиальные ведомости», 1913, № 28—30; Церковная пасека. Там само, № 15—16; Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. Вінніпег, 1961; Листи 1933—1937. Б.м., 1980; Проповіді на неділі і свята. Слово Христове до українського народу. [США], 1988.

Літ.: *Зінченко А.* Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. К., 1997; Перший Всеукраїнський Православний церковний собор УАПЦ 14—30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. К.—Львів, 1999; Митрополит УАПЦ Василь Липківський. Web: http://www.lypkivsky.narod.ru.

А.Л. Зінченко.

ЛИПКО́ВСЬКА (по чоловікові — Машнер) **Лідія Яківна** (10.05(28.04).1884—22.03.1958) — оперна та камерна співачка (колоратурне сопрано) і педагог. Племінниця М.*Заньковецької.* Н. в с. Бабин (нині село Кельменецького р-ну Чернів. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Деякий час жила в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*), співала там в церк. хорі, брала участь у концертах, закінчила місц. г-зію. Після одруження переїхала до *Санкт-Петербурга.* Від 1903 навч. в Петерб. консерваторії (клас Н.Ірецької). 1904 без відома Н.Ірецької (це ледь-ледь не закінчилося тим, що Л. мала залишити навчання у свого наставника) дебютувала на петерб. сцені. Від 1906 — солістка Маріїнської опери в С.-Петербурзі. 1907 удосконалювалася в Мілані (Італія). 1909—11 виступала в Парижі (Франція), Мілані, Нью-Йорку, Бостоні, Чикаго (усі три міста в США). 1911 повернулася до Маріїнської опери. 1912 виступала в *Москві, Києві, Одесі*, Кишиневі (нині столиця Молдови), Баку (нині столиця Азербайджану). У різні роки записувалась на грамплатівки: у С.-Петербурзі («Одеон», 1910; «Грамофон», 1912—14), Нью-Йорку («Колумбія», 1911), *Відні* («Грамофон», 1913). 1914—15 — солістка Театру муз. драми в Петрограді (нині м. С.-Петербург). У травні 1916 та в січні 1917 гастролювала в Києві. Після встановлення на території колиш. *Російської імперії* рад. влади виїхала (1919) за кордон, виступала на сценах Мілана, Парижа, Риму (Італія). 1924—27 — солістка Бухарестської опери, гастролювала в багатьох країнах Європи (зокрема, виступала в Лондоні (Велика Британія), Берліні (Німеччнина), *Варшаві*, Відні, Стокгольмі (Швеція) та ін. містах), а також у Китаї, Японії, Індії, Австралії, країнах Пд. Америки. 1927—29 гастролювала в *СРСР* (Ленінград (нині м. С.-Петербург), Москва, Київ, *Харків, Дніпропетровськ*, Одеса, Баку, Тбілісі (нині столиця Грузії)). 1933—36 виступала в Парижі, Берліні, Бухаресті (Румунія). 1937—41 — кер. кафедри сольного співу Кишинівської консерваторії (до липня 1940 Кишинів був у складі Румунії, потім — у складі Молдав. РСР). Після окупації Молдав. РСР румунами (див. *Друга світова війна*) переїхала спочатку до Одеси, де давала приватні уроки співу, потім — до Бухареста.

Від 1952 викладала в Рос. консерваторії в Парижі, потім — у Бейруті (Ліван).

Талант співачки високо оцінювали М.Римський-Корсаков, О.Глазунов, Е.Направник, Ж.Массне, К.Станіславський, В.Мейєрхольд. Її було визнано однією з найвидатніших камерних співачок 20 ст. (останній її концерт відбувся 1951 в Парижі). У її концертному репертуарі були численні твори рос. та зарубіжної класики, а також нар. пісні (рос., укр., іспанські, франц.), які вона виконувала з особливим ефектом.

Виконувала провідні партії в операх «Наталка Полтавка» М.В.*Лисенка*, «Снігуронька» М.Римського-Корсакова, «Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*, «Травіата», «Ріголетто» Дж.Верді, «Севільський цирульник» Дж.Россіні, «Манон» Ж.Массне, «Лючія ді Ламмермур» Г.Доніцетті, «Фауст» Ш.Гуно та ін.

П. у м. Бейрут.

У відділі музики Нац. б-ки України ім. В.Вернадського зберігаються грамплатівки із записами співачки.

Літ.: *Демочко К.* Її сцена — світ. «Вітчизна», 1973, ч. 4; *Арабаджиу Р.* Очарованная песней. Кишинев, 1977; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1977; Українські співаки у спогадах сучасників. К., 2003.

І.М. Лисенко.

Л.Я. Липковська.

ЛИПОВА́НИ — назва однієї з субетнічних груп рос. *старообрядців.* Більша частина Л. мешкає в Пд. Бессарабії (нині Ізмаїльський та Кілійський р-ни *Одеської області*), а також на *Буковині* (м. *Чернівці* та Глибоцький р-н *Чернівецької області*), решта — у *Добруджі* (Румунія) і пд. районах Республіки Молдова.

Умовний кордон, який поділяє старовірське населення України на Л. і кацапів (назва ін. групи рос. старообрядців), пролягає через міста *Білгород-Дністровський*, Бендери, Кишинів (обидва міста в Молдові), Ясси (Румунія) та *Хотин* (це крайні точки, де проживають кацапи). У бік Румунії від цього кордону — землі, де живуть Л.

В історіографії немає єдиної думки щодо походження терміна «липовани». Деякі дослідники вважають, що він пов'язаний з назвою дерева — «липа», при цьому одні з них акцентують увагу на тому, що з липового лубу старообрядці плели лапті, на липових дошках писали ікони, з деревини липи виготовляли церк. начиння тощо, а другі — на тому, що перші втікачі старообрядців з Росії ховалися в липових гаях. Дехто виводить назву «липовани» від найстарішого в Румунії старовірського с. Липовень. На думку В.Липинської, найменування «липовани» народилося не в рос. середовищі старообрядців, а в їхньому румун. оточенні й походить від спотвореного румун. слова lipădát, що означає «залишений», «вигнаний». Так місц. населення могло називати старообрядців. За ще однією версією, слово «липовани» є трансформо-

Фрагмент пам'ятника липованину-старообрядцю – засновнику м. Вилкове. 1996. Скульптор О. Токарєв.

Буковинські липовани. Кінець 19 ст.

В.І. Липський.

ваною у 18 ст. в румун. мові назвою старообрядців «филипони» або «пилипони», що була поширена серед старообрядців *Правобережної України* (так на Правобережжі, а також у Литві та Білорусі називали старовірів, які були послідовниками Пилипа (рос. — Филиппа) Олонецького). 1989 термін «липовани» був офіційно закріплений за частиною рос. старообрядського населення Румунії.

Літ.: *Защук А.* Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Бессарабская область, ч. 2. СПб., 1863; *Субботин Н.И.* История Белокриницкой иерархии, т. 1. М., 1874; *Кирилэ Ф.* Старообрядчество, старообрядцы, староверы, липованы. В кн.: Культура русских-липован в национальном и международном контексте, вып. 4. Бухарест, 2001; *Липинська В.А.* Липовани Астраханської області: еміграція та реэміграція. В кн.: Доля старообрядства в XX — на початку XXI ст.: історія та сучасність: Збірник наукових праць та матеріалів, вип. 2. К., 2008.

С.В. Таранець.

ЛИПОВЕ — комплекс археол. пам'яток (*городище*, неукріплене поселення та курганний могильник) доби *Київської Русі*. Знаходиться на території с. Липове (звідси його назва) Талалаївського р-ну Черніг. обл., на березі р. Ромен (прит. Сули, бас. Дніпра). Залишки укріплення — городища (площею 1 га) — і неукріпленого селища (площею 20 га) розташовані в заболоченій поймі, могильник (нині збереглося бл. 1200 насипів, на поч. 20 ст. їх було бл. 5 тис.) знаходиться на високій надпойменній терасі. Обряд поховання — інгумація на рівні давньої поверхні і, частіше, у підкурганних ямах; у частині могил знайдено супроводжуючий інвентар.

За результатами досліджень городища встановлено, що воно виникло в кінці 1 тис. й співіснувало з селищем у перші століття 2 тис. н. е. Розкопані тут залишки матеріальної к-ри (різноманітні госп. вироби, сліди ремісничих майстерень і спеціалізованої торг. діяльності), а також топографічні особливості самого комплексу дають підстави говорити про Л. як про один із осн. пунктів — «караван-сараїв» — на міжнар. сухопутній торг. магістралі *Київ—Булгар*, що особливо інтенсивно використовувалася в 11—12 століттях.

Липове. Давньоруські кургани. Фото кінця 20 ст.

Літ.: *Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар—Киев: Пути, связи, судьбы. К., 1997.

О.П. Моця.

ЛИ́ПСЬКИЙ Володимир Іполитович (11.03(27.02).1863—24.02. 1937) — природознавець, ботанік, фахівець з ботанічної географії. Академік УАН (1919; з 1921 — ВУАН, з 1936 — АН УСРР, нині — *Національна академія наук України*), президент ВУАН (1922—28), чл.-кор. АН СРСР (1928). Н. в с. Самостріли (нині село Корецького р-ну Рівнен. обл.) в родині священнослужителів. Після переїзду сім'ї до *Житомира* навч. там у місц. г-зії, потім був направлений до *Колегії Павла Ґалаґана* в *Києві*. Від 1881— студент природничого від-ня фіз.-мат. ф-ту ун-ту св. Володимира у Києві (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), по його закінченні (1887) залишений працювати в ботанічному саду ун-ту. Брав участь у наук. експедиціях по Поділлю та Бессарабії. 1889 опублікував першу наук. працю «Исследование о флоре Бессарабии». Здійснив експедиції на Кавказ та до Пн. Ірану.

1894 переїхав до *Санкт-Петербурга*, працював у Петерб. ботанічному саду. Брав участь у наук. експедиціях на Кавказ, Алтай та до Середньої Азії. Здійснив кілька закордонних відряджень по Європі з метою вивчення гербаріїв тамтешніх музеїв та ознайомлення з роботою ботанічних садів. Результати своєї роботи опублікував у працях «Флора Кавказа», «Горная Бухара», «Материалы для флоры Средней Азии», «Флора Азии, т. е. Российского Туркестана и ханств Бухары и Хивы», «Биографии и литературная деятельность ботаников и лиц, соприкасавшихся с ботаническим садом», «Исторический очерк С.-Петербургского Ботанического Сада (1713—1913)».

Після *Лютневої революції* 1917 повернувся до Києва. 30 грудня 1918 обраний дир. Ботанічного саду УАН. 1919 розробив проект його розвитку як гол. саду України, накреслив його структуру і напрямки діяльності, детальний план буд-ва (сад мали розмістити на землях Голосіївського лісу, однак дозволу від властей на це не вдалося отримати і сад не був тоді створений). 1921—22 займав посаду віце-президента ВУАН. Водночас керував кафедрою квіткових рослин ВУАН. 12 червня 1922 затверджений президентом ВУАН. Брав участь в організації й роботі кількох комісій академії, зокрема, з вивчення природних багатств України, з вивчення фауни України, з видавничої діяльності, зі створення енциклопедичного словника (був її головою), з обстеження та впорядкування заповідника «Асканія Нова» (був заст. її голови). Через деякий час його звинуватили у «політичній інертності», і 1928 він змушений був подати у відставку. В червні цього ж року виїхав до м. *Одеса* й очолив там ботанічний сад. Вивчав водорості Чорного моря, зокрема філофору червону (за результатами цих досліджень в Одесі було відкрито 1-й в УСРР йодний завод). 1933 подав у відставку з посади директора ботанічного саду, відтоді працював у ботсаду наук. консультантом.

Від осені 1935 (коли з перенесенням столиці УСРР з Харкова до Києва уряд УРСС затвердив рішення Київради про буд-во ботанічного саду АН УСРР і про відведення для цих цілей ділянки землі площею в 117 га на схилах Дніпра, на Звіринці) був наук. консультантом буд-ва ботсаду в Києві (нині *Національний ботанічний сад імені М.Гришка НАН України*).

Автор численних наук. праць у галузі флористики, систематики, географії вищих рослин, історії ботаніки. З наук. цілями відвідав майже всі континенти земної кулі, відкрив і науково описав 2 нових для науки роди і понад дві

сотні нових видів і різновидностей вищих рослин.

Його ім'я носять 2 нових роди (Липскія і Липскіелла) і кілька десятків видів рослин (це, зокрема, ковила Липського, молочай Липського, чебрець Липського, клен Липського).

П. у м. *Одеса*.

Літ.: *Барбарич А.І.* Володимир Іполитович Липський. К., 1958; *Доброчаева Д.Н., Мокрицкий Г.П.* Владимир Ипполитович Липский. К., 1991; Володимир Липський. В кн.: Видатні діячі України минулих століть. К., 2001; *Крецул Н.І.* Історико-науковий аналіз діяльності академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні. Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 2005.

Л.О. Гаврилюк.

ЛИ́СЕНКИ — укр. козацько-старшинський рід у *Лівобережній Україні*. Найвідоміші його представники: **Іван Якович** (р. н. невід. — п. 1699) — черніг. полковник (1669—71), *генеральний осавул* (1672—76), переяслав. полковник (1677—78, 1690—92), учасник *російсько-турецької війни 1676—1681*, *Кримських походів 1687 і 1689* та *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696*. За військ. та дипломатичні заслуги отримав значні земельні володіння в *Переяславському полку*; **Федір Іванович** (р. н. невід. — п. 1751) — ген. осавул (1724—41), *генеральний суддя* (1741—51), 1737 дістав у володіння с. Кліщинці *Лубенського полку* (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.), наприкінці 1740-х рр. разом зі своїм зятем — *генеральним писарем* В.Туманським (див. *Туманські*) — вдався до закріпачення козаків і селян цього села, що згодом (вже після його смерті) стало причиною *Кліщинського повстання 1767—1770*; брати **Микола Віталійович** (див. М.В.*Лисенко*; 1842—1912) — композитор і громад. діяч — і **Андрій Віталійович** (1851—1910) — лікар за професією, добровольцем брав участь у війні Сербії проти Туреччини 1876 і в *російсько-турецькій війні 1877—1878*. Переслідувався царським урядом, перебував у еміграції. Автор книги про війну в Сербії «Між добровольцями 1876 року»; **Остап Миколайович** (13 липня 1885 — 1 жовтня 1968) — син Миколи Віталійовича, музикознавець, автор спогадів про свого батька.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки Полтавской Лубенщины 17—18 вв. Б/м, б/р; *Гордійчук М.* М.В. Лисенко: Життя і творчість. К., 1952.

О.В. Лисенко.

Герб роду Лисенків.

ЛИ́СЕНКО Іван Максимович (н. 21.08.1938) — дослідник історії укр. муз. к-ри, літературознавець, краєзнавець, видавець. Член Спілки журналістів України (1977; з 1998 — Нац. спілка журналістів України) та Нац. спілки письменників України (2005). Засл. діяч мист-в України (2009). Н. в с. Черемушна Валківського р-ну Харків. обл. в сім'ї Максима та Ганни Лисенків. У родинному колі в особливій пошані була нар. укр. пісня. Співали всі: і батько, і мати, і сестра, і він сам. З початком окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) батька мобілізували, а після окупації прийшла звістка про його загибель. Від 1946 навч.: спочатку — в 7-річній школі в рідному селі, потім — у серед. школі в сусідньому селі Огульці. По закінченні 1957 середньої школи працював у *колгоспі*, а згодом влаштувався токарем на Харків. тракторескладальному з-ді. Не маючи помешкання в *Харкові,* на роботу добирався з рідного села пішки та потягом. 1961 став студентом Харків. ун-ту. Співав у місц. хорі, познайомився з музикантами й диригентами, від яких дізнався чимало правди про нещодавнє минуле, у т. ч. про трагічну долю багатьох репресованих митців. Відтоді почав збирати відомості про своїх земляків, зацікавився історією *Слобідської України*. По закінченні ун-ту (1966) викладав укр. мову та літературу в середній школі с. Руська Лозова Дергачівського р-ну Харків. обл. Від 1967 — на редакторській роботі в Києві. Працював на укр. радіо та у вид-вах, зокрема в «Українській радянській енциклопедії», «Музичній Україні», «Радянській школі». Водночас досліджував найрізноманітніші джерела з історії музики, листувався з «усім музичним світом», у т. ч. з *українською діаспорою*, 1970—72 брав приватні уроки в піаністки О.Шипович, 1972—74 навч. в Київ. нар. консерваторії. Почав друкувати літературознавчі та музикознавчі статті в газетах «Літературна Україна», «Культура і життя», журналах «Вітчизна», «Жовтень» (з 1991 — *«Дзвін»*), «Музика», *«Київ»*, *«Березіль»* та ін. У різні роки здійснив кілька приватних експедицій по багатьох регіонах України, під час яких записував спогади літніх людей та збирав цікаві відомості про місц. співаків і композиторів. На основі цих матеріалів, листування та інформації з друкованих джерел створив приватний літературно-муз. архів. Зібрав унікальну колекцію платівок «Україніка».

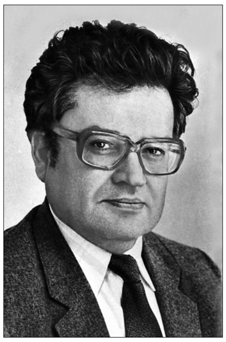

І.М. Лисенко.

Після проголошення 1991 нової Укр. д-ви (див. *Акт проголошення незалежності України*) активізував і розширив свої зв'язки з укр. діаспорою, зокрема з М.*Коцем*, і став видавати книги. Побачили світ як його власні літературознавчі й музикознавчі праці — «Словник співаків України» (1997), «Поет з душею вогняною» (1999; про О.*Олеся*), «Поезії видіння осяйне» (2002), «Речник української культури» (2003; про М.*Йогансена*), «Українські співаки у спогадах сучасників» (2003), «Музики сонячні дзвони» (2004), «Словник музикантів України» (2005), «Музична культура України в спогадах, матеріалах, листах» (2008), «Поет зболеного серця» (2009, про О.Коржа), — так і упорядковані ним рукописи творів забутих та репресованих укр. поетів: Павла Савченка («Червоний вечір», 1991), Олександра Коржа («Шуміти прошу листя», 2006), Марусі Вольвачівни («Кажи жінці правду, та не всю», 2007).

Підсумком краєзнавчих захоплень Л. стала перша в Україні повноформатна (багатоаспектна) вузькорегіональна 3-томна енциклопедична праця «Валківська енциклопедія» (2000, 2006, 2008).

2000—08 працював наук. редактором у вид-ві «Наукова думка» *Національної академії наук України*.

2009 опублікував «Словник українських приватних бібліотек» (містить короткі відомості про понад 800 таких книгозбірень).

Літ.: *Бараневич Л.* Все починалося з любові. «Час», 1995, 27 січня; *Мокренко А.* Спів — то не лише хист. «Культура і життя», 1998, 6 травня; *Базилевський В.* Про «Словник співаків України» та його автора. «ЛУ», 1998, 14 травня; *Кухар Р.* Енциклопедія співаків Івана Лисенка. «Українські вісті» (США), 1999, 8 серпня; *Булаховська Ю.* Велика книга про малу батьківщину. «Голос України», 2001,

18 липня; *Москалець О.* Пантеон вокального мистецтва. «Дзеркало тижня», 2003, 12 лютого; *Кочевський В.* Народжена з добротворчих джерел (про «Валківську енциклопедію»). «ЛУ», 2003, 27 лютого; *Москалець О.* Перша музична енциклопедія в Україні. «Голос України», 2006, 4 лютого.

Д.В. Грузін.

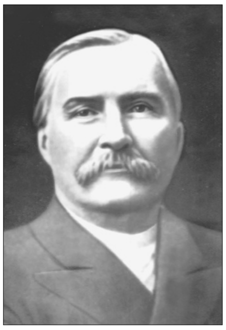

М.В. Лисенко.

ЛИ́СЕНКО Микола Віталійович (22(10).03.1842—06.11(24.10).1912) — композитор, піаніст, хоровий диригент, фольклорист, педагог, громад. діяч, фундатор укр. композиторської школи. Н. в с. Гриньки (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.) у сім'ї полковника, старшого офіцера Орденського кірасирського полку, дворянина зі старовинного козацько-старшинського роду (див. *Лисенки*) Віталія Романовича Лисенка та Ольги Єреміївни з полтав. поміщицького роду Луценків. Зусиллями матері виховувався в дусі ідеалів аристократичної честі й чутливості, мати розмовляла з ним виключно франц. мовою, вона ж заохочувала його природні муз. здібності. Любов до укр. пісні й укр. мови перейняв від двоюрідних діда та баби по материнській лінії — Миколи й Марії Булюбашів (саме їм належало с. Гриньки). Рос. письма його навчив поет А.Фет, який служив у тому ж полку, що й батько Л. Від 1852 жив у *Києві*, спочатку — кілька місяців у приватному пансіоні Вейля, а потім — у приватному пансіоні Гедуена, його вчителями гри на фортепіано були чеські музиканти Нейнквич та Паночіні. Від 1855 учився в 2-й Харків. г-зії (водночас брав приватні уроки музики; як піаніст виступав на вечорах). 1859 закінчив г-зію й поступив до Харків. ун-ту на природничий ф-т. 1860 разом зі своїм родичем М.*Старицьким* перевівся до ун-ту в м. Київ, де в той час жили його батьки. Товаришував з П.*Чубинським*, їздив з ним на Полтавщину, там записав багато нар. пісень. 1865 захистив дис. (про розмноження нитчастих водоростей) й отримав наук. ступінь канд. природничих наук. 1867 вирішив стати музикантом і поступив до Лейпцизької консерваторії, фортепіано навч. в І.Мошелеса, К.Рейнеке, Е.Венцеля, композиції — в Е.Ріхтера. 1868 одружився зі своєю родичкою Ольгою О'Коннор, яка приїхала з ним до Лейпцига (через відсутність дітей вони згодом розійшлися, проте офіц. розлучення не оформлювали). Цього ж року побачили світ його обробки укр. нар. пісень для голосу з фортепіано. Тоді ж написав свою першу музику до віршів Т.*Шевченка* («Заповіт»). Наступного року закінчив навчання в Лейпцигу й повернувся до Києва. Займався викладацькою діяльністю. 1872, отримавши дозвіл на публічні вистави укр. п'єс, написав оперету «Чорноморці» (лібрето М.Старицького за п'єсою Я.*Кухаренка*), а наступного року — оперу «Різдвяна ніч» (лібрето М.Старицького за повістю М.*Гоголя*). 1873 завершив свою першу музикознавчу працю «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (опубл. 1874 в *«Записках Юго-Западного отдела Русского географического общества»*). 1874 поступив до Петерб. консерваторії, де в класі М.Римського-Корсакова удосконалював майстерність у галузі симфонічної інструментовки. Мешкаючи в *Санкт-Петербурзі*, виступав у концертах Рос. геогр. т-ва, організував кілька концертів, в яких звучала укр. музика. 1876 завершив навчання й повернувся до Києва, працював як педагог гри на фортепіано в приватних муз. школах. Виступав у концертах як піаніст і хоровий диригент. 1878 громадян. дружиною Л. стала його учениця, піаністка Ольга Лепська (мав з нею 5 дітей; після її смерті 1900 діти були записані на офіц. дружину Л., зі згоди останньої). 1880 розпочав роботу (завершив 1890) над оперою «Тарас Бульба» (лібрето М.Старицького за повістю М.Гоголя). Наприкінці 1880-х рр. почав писати дитячі опери («Коза-дереза», 1888; «Пан Коцький», 1891; «Зима і Весна, або Снігова краля», 1992). У різні роки створив кілька хорових колективів, давав з ними концерти укр. музики по містах України («хорові подорожі» 1893, 1897, 1899, 1902). 1904 відкрив Музично-драм. школу (це був перший укр. навч. заклад, в якому можна було отримати вищу муз. освіту за програмою консерваторії), викладав там фортепіанну гру. 1905 разом з О.*Кошицем* заснував хорове т-во *«Боян»*, диригував на його концертах.

Пам'ятник М.В. Лисенку на Театральній площі у Києві. Скульптор О. Ковальов, архітектор В. Гнєздилов. 1965.

Був активним діячем громад. інституцій, зокрема: київ. Старої громади (див. *Громади*), *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*, *Київського літературно-артистичного товариства*; був засн. і головою ради правління київ. *Українського клубу* (1908—11), членом *Загальної української безпартійної демократичної організації*, брав участь у проведенні ювілейних заходів, присвячених І.*Котляревському*, Т.Шевченкові та ін. За його участю 1906 була заснована всеукр. орг-ція «Об'єднаний комітет по спорудженню пам'ятника Т.Г. Шевченка в Києві». Мав тісні творчі контакти з багатьма тогочасними діячами укр. к-ри: М.*Драгомановим*, Лесею *Українкою*, І.*Нечуєм-Левицьким*, І.*Франком*, М.К.*Садовським*, М.Л.*Кропивницьким*, О.*Русовим* та ін. У лютому 1907 був заарештований, проте вже наступного дня після затримання його звільнили. В останні роки життя почав писати духовну музику.

На думку критиків його творчості, для музики Л. характерними є загальноєвроп. романтичний стиль, нац. своєрідність і опора на фольклор. Він утілив у своїй музиці різноманітні нар. образи (героїчні, епічні, ліричні, жартівливо-гумористичні), синтезував у її мові різні укр. фольклорні жанри. Значна частина муз. творів Л. присвячена козац. тематиці (див. *Козацька тематика в українському та світовому*

музичному мистецтві), у них домінують ідеї патріотизму та нар. волі. Разом з тим він захоплювався й універсальною романтичною тематикою (багатогранна лірика).

У цілому його муз. спадщина складається з 10 опер, серед них: «Андріашіада» (лібрето М.Старицького і М.Драгоманова, 1866—77), «Утоплена» (лібрето М.Старицького за повістю М.Гоголя «Майська ніч», 1883), «Наталка Полтавка» (за п'єсою І.Котляревського, 1889), «Енеїда» (лібрето М.Садовського за твором І.Котляревського, 1910), «Ноктюрн» (лібрето Л.*Старицької-Черняхівської*, 1912), 4-х музично-театральних творів («Чарівний сон», «Сафо», «Відьма», «Літньої ночі»), оперет, музики до театральних вистав («Простак», «Гамлет», «Остання ніч», «Гетьман Дорошенко»), 120 камерно-вокальних творів (більшість на тексти Т.Шевченка — понад 80, а також на вірші А.*Міцкевича*, Г.Гейне, І.Франка, Лесі Українки, О.*Олеся*, М.*Вороного* та ін.), 40 хорових творів, серед них 4 кантати для солістів, хору та симфонічного оркестру, симфонічних творів (симфонія, фантазія, увертюра), камерно-інструментальних творів, з них бл. 60 фортепіанних; понад 500 опрацювань укр. нар. пісень для голосу з фортепіано або для хору.

Він започаткував також наук. укр. муз. фольклористику. Записав бл. 1500 укр. нар. пісень, опублікував кілька фольклористичних праць, зокрема, «Про торбан і музику пісень Відорта» (*«Киевская старина»*, 1892, кн. 2), «Народні музичні інструменти на Україні» («Зоря» (Львів), 1894, № 1, 4—10); уперше оприлюднив нотні тексти дум і наук. розвідку про них.

Критики вважають, що значення Л. в укр. музиці зіставне з роллю Т.Шевченка в укр. літературі. Його послідовниками були М.*Леонтович*, К.*Стеценко*, Я.*Степовий*, С.*Людкевич*, Л.*Ревуцький* та ін.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі* (на могилі встановлено погруддя).

1913 його ім'я присвоєно київ. Музично-драм. школі (див. *Музично-драматична школа імені М.Лисенка*). 1927 його ім'ям названо одну з вулиць у центрі Києва.

1939 вищі навч. муз. заклади в м. *Львів* були об'єднані в єдину Львів. держ. консерваторію ім. М.Лисенка (нині Львів. нац. муз. академія ім. М.Лисенка).

У грудні 1944 його ім'я присвоєно Харків. театрові опери та балету, там свого часу вперше була поставлена опера «Тарас Бульба».

1957 у с. Гриньки встановлено пам'ятник Л. (погруддя роботи місц. майстра В.Полівара), відкрито кімнату-музей (за участю його сина — професора Київ. консерваторії Остапа Лисенка).

1962 (у зв'язку зі 120-річчям від дня народження митця) його ім'я присвоєно струнному квартету Київ. філармонії, а концертний зал цієї установи названо Колонним залом імені М.Лисенка, цього ж року засновано муз. конкурс його імені (з 1992 має статус міжнародного).

29 грудня 1965 на Театральній площі поряд з Нац. оперою України йому відкрито пам'ятник (скульп. О.Ковальов, архіт. В.*Гнєздилов*).

У Києві по вул. П.Саксаганського, 95, у квартирі, де свого часу мешкав Л. (неподалік проживала родина Лесі Українки), створено меморіальний музей композитора.

Його ім'я присвоєно також Полтав. муз. уч-щу. Київ. муз. школі-інтернату, ін. муз. установам.

Літ.: *Старицький М.* До біографії М.В. Лисенка. К., 1905; *Лисенко О.* Про Миколу Лисенка: Спогади сина. К., 1957, 1959; *Булат Т.П.* Героїко-патріотична тема в творчості М.В. Лисенка. К., 1965; *Архімович Л.Б., Гордійчук М.М.* М.Лисенко: Життя і творчість. К., 1992; Українське музикознавство, вип. 27. К., 1992 (до 150-річчя від дня народження М.Лисенка); *Корній Л.* Історія української музики, ч. 3. К.—Нью-Йорк, 2001; Микола Лисенко у спогадах сучасників, т. 1. К., 2003; Українське музикознавство, вип. 32. К., 2003 (до 160-річчя від дня народження М.Лисенка); Микола Лисенко: Листи. К., 2004.

Л.П. Корній.

ЛИ́СЕНКО Микола Миколайович (03.11.1914—02.01.1995) — історик. Н. в с. Харсіки (нині село Чорнухинського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Деякий час навч. в 7-річній трудовій школі, потім — у Чорнухинському с.-г. технікумі. Від 1932 працював агрономом. 1935 поступив на істор. ф-т Харків. ун-ту. По закінченні ун-ту (1940) був учителем історії в сільській школі на Ворошиловградщині (нині Луганщина). Цього ж року призваний на службу до Червоної армії (див. *Радянська армія*). По завершенні війни (див. *Друга світова війна*) продовжив навчання. Закінчив аспірантуру в Ін-ті історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1949 захистив канд. дис. й був залишений працювати в Ін-ті історії України АН УРСР (з 1953 — Ін-т історії АН УРСР). Від 1954 — заст. дир. з наук. роботи Київ. держ. істор. музею (нині *Національний музей історії України*), 1955 перейшов на роботу до НДІ педагогіки УРСР (займав посади: зав. відділу методики викладання історії та суспільствознавства, провідного співробітника, наукового консультанта). 1976 захистив докторську дис. Від 1987 — на пенсії.

Автор понад 20 монографій, підручників, посібників, понад 100 наук. статей з методики викладання історії в школі. Дослідження в галузі методики викладання історії Л. поєднував з дослідженням історії визвол. боротьби в Україні в 1-й пол. 19 ст.

П. у м. Київ.

Праці: Повстання декабристів на Україні. К., 1952; Декабристський рух на Україні. К., 1954; Повстання Чернігівського полку (з історії декабристського руху на Україні). К., 1956; Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР. К., 1961; Киев: Путеводитель-справочник. К., 1964; Методика викладання історії Української РСР, ч. 1—2. К., 1970—71; К., 1985; Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення історії. К., 1976; Історія України (з прадавніх часів до 1917 року), т. 1—2. Дніпропетровськ, 1994.

Літ.: «Преподавание истории в школе», 1974, № 5; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998.

Г.Г. Денисенко.

М.М. Лисенко.

Т.Д. Лисенко.

ЛИСЕНКО Трохим Денисович (29(17).09.1898—20.11.1976) — учений-аграрник, один з ініціаторів розгрому генетики в *СРСР*. Академік ВУАН (1934), академік ВАСГНІЛ (1935), академік АН СРСР (1939), Герой Соц. Праці (1945). Н. в с. Карлівка (нині мі-

А. Лисий.

сто Полтавської обл.) в сел. сім'ї. 1922—25 — старший спеціаліст Білоцерківської селекційної станції. 1925 закінчив Київ. с.-г. ін-т. 1925—29 працював зав. відділу селекції бобових культур Гянджинської селекційної станції в Азербайджані. 1929—34 — старший спеціаліст відділу фізіології у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті (ВСГІ) в *Одесі.* 1934—38 — наук. керівник, директор (з 1936) цього ін-ту. 1938 переїхав у *Москву.* 1938—56 — президент Всесоюзної академії с.-г. наук ім. В.Леніна (ВАСГНІЛ). Водночас з 1938 був наук. керівником експериментальної н.-д. бази АН СРСР. Від 1940 і до 1965 — дир. Ін-ту генетики АН СРСР. 1961—62 — знову президент ВАСГНІЛ. Від 1966 працював зав. лабораторією Експериментальної н.-д. бази АН СРСР «Горки Ленінські».

У 1930-х рр. відбувся стрімкий злет кар'єри Л., незважаючи на те, що він так і не захистив ні канд., ні докторської дисертацій. Примусова колективізація (див. *Колективізація сільського господарства*) призвела до кризи сільс. госп-ва і нестачі продуктів. Політ. кер-во СРСР бачило вихід у найшвидшому створенні високоврожайних сортів рослин і високопродуктивних порід тварин, у розробці ефективних агротех. прийомів. Відсутність пропозицій щодо швидкого виконання таких завдань з боку науковців партійні пропагандисти кваліфікували як прояв «ворожої ідеології» учених-біологів. Л. розробив кілька практичних рекомендацій щодо поліпшення вирощування озимої пшениці й водночас надав своїм дослідженням статусу фундаментальної теорії. Однією з таких псевдонаук. теорій стала теорія «яровизації» озимої пшениці, а потім й ін. культур. Разом з тим Л. зміг наукоподібно висловити та «теоретично» обгрунтувати побажання комуністичного кер-ва стосовно біологічної науки.

Він відкинув як методологічно невірні 3 осн. положення сучасної йому біології: закони спадковості Г.-Й.Менделя, концепцію А.Вейсмана про відсутність спадковості набутих ознак рослин та хромосомну теорію Т.-Х.Моргана. Не маючи достатніх наукових, перевірених на практиці аргументів, але користуючись підтримкою Й.*Сталіна*, Л. та його прихильники в грудні 1936 на 4-й сесії ВАСГНІЛ під час дискусій з питань розвитку генетики для доказу своєї правоти почали активно вживати політ. лексику та давати нездійсненні обіцянки. Звинувачення вчених у «менделізмі-вейсманізмі-морганізмі» загрожувало їм крахом їхньої кар'єри й загибеллю в таборах. Це зумовило перемогу Л., її було остаточно закріплено на нараді з генетики та селекції, що відбулася 7—14 жовтня 1939 в Москві. Ця нарада, відома як «дискусія 1939 року», спричинила черговий удар по генетиці. Під прикриттям «переможних ідей» Т.Лисенка 1940 був заарештований дир. Ін-ту генетики АН СРСР акад. М.Вавілов (помер в ув'язненні від голоду у 1943).

Частина практичних пропозицій Л., таких як, напр., спосіб посадки картоплі верхівками (Сталінська премія 1943), були справді корисними в умовах тяжкого становища з продовольством, хоча пром. значення через свою затратність не набули.

Боротьба проти «менделістів-вейсманістів-морганістів» як різновиду «безродних космополітів» (див. *«Космополітизм»*) посилилася після закінчення *Другої світової війни.* Вона досягла апогею на серпневій 1948 року сесії ВАСГНІЛ, де Л. виступив зі схваленою особисто Й.Сталіним доповіддю «Про стан у біологічній науці». Наслідком сесії стали арешти вчених, знищення деяких книжок з генетики і біології.

З часом чисельні практичні рекомендації Л., основані на названих ним «мічурінськими» принципах (надшвидкісне виведення нових сортів тощо), довели свою неспроможність й обернулися великими екон. збитками.

Л. не був прихильником *цілинних земель освоєння 1954—1961* та надширокого поширення кукурудзи. Однак склалося так, що ці його поради не були почуті у верхах.

Надіслане восени 1955 в президію ЦК КПРС звернення, яке було підписане більше ніж 250 вченими і в якому роль Л. в біологічній науці характеризувалася як негативна, не змогло «здвинути» Л. з наук. Олімпу. Зняття Л. в квітні 1956 з посади президента ВАСГНІЛ не зумовило його падіння. Він зміг стати «улюбленцем» М.*Хрущова.* Лише під тиском нових критичних зауважень науковців 1962 він був удруге знятий з посади президента ВАСГНІЛ (наступником Л. став, однак, його прихильник М.Ольшанський). Остаточне позбавлення Л. гегемонії в біологічній науці відбулося 1964, після «падіння» самого М.Хрущова. Але й потому Л. зберіг певний ступінь прихильності кер-ва СРСР до своєї діяльності.

П. у с-щі Горки Ленінські поблизу м. Москва.

Літ.: *Банщиков В.М.* Против реакционных биологических теорий в медицине. М., 1948; *Фурцева Е.* Партийное руководство научными учреждениями. «Правда», 1949, 3 августа; *Грэхэм Л.Р.* Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. М., 1991; *Александров В.А.* Трудные годы биологии. СПб., 1992; *Медведев Ж.А.* Взлет и падение Лысенко. История биологической дискуссии в СССР (1929—1966). М., 1993; *Сойфер В.* Власть и наука: История разгрома генетики в СССР. М., 1993; *Шноль С.Э.* Герои и злодеи. М., 1997; Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918—1998. К., 2000.

Г.Г. Єфіменко.

ЛИ́СИЙ Анатолій (н. 05.12.1925) — лікар, громад. і політ. діяч, меценат. Професор (1975). Н. в с. Підлипне (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.) в сім'ї сільс. учителів. Батько був звинувачений у «петлюрівщині» й 1935 репресований. Сім'я в роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) переїхала до *Львова*, де Л. закінчив Малу духовну семінарію. 1943 вивезений на примусову працю до Німеччини. 1945—50 навч. в Мюнхені (Німеччина) на мед. ф-ті Ун-ту Людвіга-Максиміліана й захистив дисертацію на тему: «Невралгія трипалого нерва». Під час навчання керував студентським гуртком «Золотоверхий Київ», в якому укр. молодь об'єдналася навколо ідей І.*Багряного.* 1951 емігрував до США. Оселився в м. Міннеаполіс (шт. Міннесота). Був у керівних органах Об-ня демократ. укр. молоді та Укр. революційно-демократ. партії США. Після стажування за фахом гіне-

кології та акушерства отримав право на хірургічні операції. Два роки служив офіцером мед. служби армії США, потому — лікарем у гол. шпиталі штату Міннесота. 1960 перейшов на приватну практику. Від 1975 — професор мед. ф-ту Міннесотського ун-ту. 1978 очолив вид-во «Українські вісті». Від 1985 — президент корпорації гінекології та акушерства. 1992 вийшов на пенсію.

Є членом Амер. мед. асоціації, Міннесотського мед. об-ня, Українсько-амер. мед. асоціації Пн. Америки, Коледжу гінекології та акушерства Америки, Ротарі-клубу Міннесоти, Братства св. Андрія Первозваного, Т-ва ветеранів Амер. армії та ін.

Головував у К-ті допомоги Україні в шт. Міннесота і входив до Ради директорів укр. Координаційного к-ту допомоги Україні. Сприяв лікуванню хворих дітей, які постраждали від *Чорнобильської катастрофи 1986*, допомагав потерпілим від повені в *Закарпатській Україні*, середнім школам, вузам, періодичним виданням України. Автор численних публікацій, член редколегії ж. «Молода Україна».

Від 1990 не раз бував в Україні. Очолювана ним (1982—2000) Фундація ім. І.Багряного сприяла поширенню творчості укр. письменників і політ. діячів «розстріляного відродження» в Україні, видала твори І.Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Публіцистика», «Золотий бумеранг», Г.*Костюка* «Сталінізм на Україні», «Спогади» генерал-майора П.*Григоренка*, О.Шугая «Під знаком Скорпіона», «Іван Багряний», Г.Китастого «Вставай, народе», В.Усаня «Вірю» та ін.

Як член Ради митрополії Укр. правосл. церкви в США є представником цієї церкви в Україні.

Літ.: *Козак С.* Анатолій Лисий: «Ми завжди з вами...» «Вісті з України», 1996, № 2.

І.І. Винниченко.

ЛИ́СИЙ Володимир Данилович (05.11.1893—26.12.1966) — правник, громад. і політ. діяч. Д-р права (1916). Н. в м. *Копичинці.* Навч. у Львів. і Віденському ун-тах. Від літа 1917 служив у австрійс. армії. У лютому—квітні 1918 — офіцер з доручень австрійс. командування при *Українській Центральній Раді* в *Києві.* Від січня 1919 працював у Station (нині м. *Івано-Франківськ*) референтом держ. секретаря внутр. справ ЗУНР І.*Макуха*, потім очолював пропагандистський підвідділ розвідувального відділу Начальної команди *Української Галицької армії.* Восени 1919 — офіцер штабу Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри.* Від 1923 проживав у м. *Тернопіль*, працював адвокатом. Брав участь у роботі «Просвіти» (див. *Просвіти*), Подільського союзу кооперативів, очолював Подільський нар. банк. Як діяч *Української радикальної партії* займався її відновленням і орг. розбудовою (1926 партія була перейменована в *Українську соціалістичну радикальну партію*, Л. був обраний заступником її голови).

З початком *Другої світової війни* й уведенням на територію *Західної України* військ Червоної армії (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) у вересні 1939 переїхав у м. *Львів*, де за сприяння К.*Студинського* влаштувався співробітником регіонального від-ня АН УРСР (нині Зх. наук. центр *Національної академії наук України*). Після окупації Зх. України *вермахтом* 5 липня 1941 призначений міністром внутр. справ в *Українському державному правлінні* — уряді проголошеної Укр. д-ви на чолі з Я.*Стецьком.* Надалі перебував у Львові, працював правничим консультантом укр. орг-цій. Навесні 1944 емігрував на Захід.

Від 1949 жив у США. Після нетривалих студій розпочав адвокатську діяльність у м. Детройт (шт. Мічиган). Був одним із засн. Укр. вільної громади в Америці (1949), секретарем окружної ради Робітн. союзу, головою Федерації амер. українців у шт. Мічиган, членом редакції, а потім — гол. ред. ж. «Вільна громада». Підготував до друку спомини І.Макуха «На народній службі» (1958). Опублікував низку власних наук. праць, серед них: «Державний статус УРСР в 1917—1923 роках» (1963), «Міжнародно-правничий статус України» (1967), а також статті у періодиці і збірниках.

П. у м. Детройт.

Літ.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005; *Гуцал П.* Українські правники Тернопільського краю. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

В.Д. Лисий.

ЛИСИ́ЦІ — козацько-старшинський рід 2-ї пол. 17—18 ст. Походив від полковника чечельницького (1673) і брацлавського (1674) **Павла** Л. Його син — **Іван Павлович** (р. н. невід. — п. бл. 1700) — служив полковником брацлавським (1785) і охочепехотним (див. *Охотницькі полки*). 1685 був послом від Київ. митрополії до константиноп. патріарха Діонісія IV Муселіміса з метою визнання підпорядкування її (митрополії) *Московському патріархату*. Учасник *російсько-турецької війни 1676—1681* та *Кримських походів 1687 і 1689.* У третьому коліні рід згас.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛИСИЧА́НСЬК (старі назви — Лисичий Байрак, Лисича Балка) — місто обласного підпорядкування *Луганської області.* Розташов. на правому березі р. Сіверський Донець (прит. Дону) в р-ні впадіння в неї р. Верхня Біленька. Залізнична станція.

Населення 90,7 тис. осіб (2008). Адміністративно Л. підпорядковані міста Новодружеськ (8,5 тис. осіб) і Привілля (8,6 тис. осіб).

Серед археол. пам'яток Лисичанщини — кілька курганних могильників *Катакомбної культурно-історичної спільності.*

Датою заснування поселення вважається 1710. Поселення виникло у зоні тогочасної колонізації степових земель донськими, запоріз. та слобідськими козаками як *слобода* укр. *козаків.* Від 1753 було в адміністративному підпорядкуванні Слов'яносербії (належало до володінь 3-ї та 5-ї рот Бахмутського гусарського полку). Від 1764 мало статус села у складі *Катерининської провінції Новоросійської губернії*, з 1783 — село у складі Бахмутського пов. *Катеринославського намісництва* (з 1797 — Новорос. губ., з 1802 — *Катеринославська губернія*).

1721 в р-ні Л. виявлені поклади вугілля. Його пром. видобуток (уперше на Донбасі) розпочався в Лисичому Байраці

Лисичанськ. Пам'ятник Г. Капустіну як першовідкривачу вугільних покладів Донбасу. 1983. Скульптор Ю. Сєдаль, архітектор В. Тішкін.

Лисичанськ. Пам'ятний знак першій шахті Донбасу, що була відкрита 1795.

восени 1795. Вугілля поставлялося передусім на *Луганський ливарний завод.* На шахтах працювали робітники, переселені з Олонецьких і Липецьких з-дів Росії, а також рекрути та заслані. Від 1821 селян сусіднього з Л. с. Верхнє (нині в складі Л.) примусово перевели на становище робітників Луган. ливарного з-ду (переважно вони возили вугілля з Л. до *Луганська*). 1861 шахтарі та селяни-робітники були звільнені від обов'язкової служби на з-ді. Від 2-ї пол. 19 ст. почав зростати екон. потенціал Л., тут були засновані нові пром. галузі. Від 1873 в Л. існувало штейгерське уч-ще. 1879 до Л. протягли залізницю. 1890 російсько-бельг. АТ заклало Донец. содовий з-д («Донсода»), і він досить швидко вийшов на перше місце в Росії з вир-ва соди. 1893 у Л. відбувся перший організований страйк шахтарів. 1895 залізнична гілка на Куп'янськ з'єднала Л. з основними центрами *Російської імперії.*

Напередодні *Першої світової війни* на території сучасного Л. мешкало 11 тис. осіб. 1914 випустив свою першу продукцію склозавод Лівегофського АТ (нині ЗАТ «Лисичанський склозавод "Пролетарій"»).

За часів *української революції 1917—1921* значну роль у Л. поруч із більшовиками відігравали ін. соціалістичні осередки. Під час революц. подій пром. вир-во Л. було зруйноване.

Від 1925 — с-ще міськ. типу.

Від 1929 (і до 1978) — райцентр.

1931 збудовано Лисичанську ГРЕС. 1935 утворено держ. трест «Лисичанськвугілля», до його складу входило 11 шахт.

Від 1938 Л. має статус міста.

З початком окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) з жовтня 1941 до липня 1942 Л. став місцем тривалих боїв. Місто було підпорядковане нім. владі з 10 липня 1942 до 6 лютого 1943; а також від 3 березня до 2 вересня 1943. У той час у місті існував осередок руху Опору.

Від 1952 Л. набув статусу міста обласного підпорядкування.

1962 з підпорядкування Л. виділено м. Северодонецьк. 1965 у межі Л. включені міста Верхнє та Пролетарськ (до 1936 — Рубіжне).

1976 у місті розпочав роботу Лисичанський нафтопереробний з-д. Відтоді Л. відомий як центр хімічної пром-сті та нафтоперебки України.

На поч. 21 ст. на території міста діяли вугледобувні підприємства (вироб. запаси вугілля тут складають бл. 180 млн тонн, виробничі потужності — 2,8 млн тонн на рік).

У місті працює краєзнавчий музей. Встановлено пам'ятник 1-й шахті на Донбасі.

Уродженцем Л. (с. Верхнє) був рад. військ. та політ. діяч К.*Ворошилов*, тривалий час тут мешкав поет В.*Сосюра*, місц. поклади кам'яного вугілля досліджував Л.*Лутугін.*

Літ.: *Лопатин Н.В.* У колыбели Донбасса: к 250-летию Лисичанска, 1710—1960. Луганск, 1960; ІМіС УРСР. Луганська область. К., 1968; *Копейко Г.М. и др.* Лисичанск. Донецк, 1968; *Подов В.И.* Путь, равный веку: очерк истории Лисичанского ордена Ленина содового завода им. В.И.Ленина. Луганск, 1992; *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI—XVIII ст. Донецьк, 1998; *Подов В.И.* История Донбасса, т. 1—3. Луганск, 2004.

Д.С. Вирський.

ЛИСОВЕ́ЦЬ Демко (р. н. невід. — п. 1654) — *генеральний осавул, гетьман наказний.* Від 1648 — учасник *національної революції 1648—1676.* Різні джерела містять про нього такі відомості. Весною 1649 він став ген. осавулом. Улітку 1650 як наказний гетьман вирушив на чолі 5—6 тис. *козаків* на допомогу крим. ханові *Іслам-Гірею III* у поході на Кавказ. Наприкінці 1-ї декади травня 1651 для розгрому польс. війська здійснив швидкий марш під Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), 9—12 травня (29 квітня — 2 травня) безуспішно облягав місто. У грудні цього ж року придушив виступ *Корсунського полку* проти умов *Білоцерківського договору 1651.* Весною 1653 взяв участь у молдов. поході Т.*Хмельницького* (див. також *Молдовські походи війська Б.Хмельницького 1650, 1652, 1653*). 1654 виконував дипломатичні місії до сілістрійського паші та *Молдавського князівства.*

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; т. 9, ч. 1. К., 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657, ч. 1. Львів, 1996; *Брехуненко В.* Дем'ян Лисовець. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали. Рівне, 1999.

В.С. Степанков.

ЛИ́СТВЕН — літописне місто. У *«Повісті временних літ»* згадується під 1024. Контролював водний шлях Чернігів—*Любеч* приблизно на його середині і, вірогідно, входив до складу *вотчини* черніг. князів. Під Л. відбулася нічна *Лиственська битва 1024,* в якій чернігівсько-тмутороканська дружина черніг. кн. *Мстислава Володимировича* розгромила найманців-варягів вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого.* Місто було спалене в серед. 13 ст. Нині на цій території знаходиться с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Згідно з археологічними дослідженнями, проведеними (В.Коваленком і О.Шекуном 1980 та 1984) на зх. околиці цього села, Л. складався з розташованих одне навпроти одного на протилежних берегах р. Білоус (права прит. Десни, бас. Дніпра; бл. 30 км на пн. зх. від *Чернігова*) 2-х *городищ* з відкритими *посадами.* Залишки городища I (75 × × 78 м) займають мис, утворений лівим берегом р. Білоус та її притокою р. Глинянка. Городище було засноване в 10 ст. З пн. та сх. до нього примикало селище-посад. Залишки городища II (105 × × 90 м) знаходяться на правому березі річки. Це городище виникло наприкінці 11 ст. Тут виявлені й вивчені сліди майстерні ремісника-універсала (металург, коваль, ювелір, камнеріз та ін.). Із зх. та пн. до городища примикало селище-посад (бл. 20 га). На пн.-сх. околиці сучасного села колись існував курганний могильник, однак він не зберігся.

На здогадному місці Лиственської битви 1024, за 2 км на пн. зх. від городищ, знайдені бойові сокири 10—11 століть.

Дж.: Ипатьевская летопись. В кн.: Полное собрание русских летописей, т. 2. М.—Л., 1962.

Літ.: *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен (к вопросу о локализиции). «Советская археология», 1984, № 4.

В.П. Коваленко.

ЛИ́СТВЕНСЬКА БИТВА 1024 — битва поміж військами, очолюваними братами *Ярославом Мудрим* і *Мстиславом Володимировичем.* За рік до цієї битви, 1023, коли вел. кн. київ. Ярослав Мудрий поїхав до *Новгорода Великого*, його брат, тмутороканський кн. Мстислав Володимирович з *Тмуторокані* (де княжив з кінця 10 ст.), рушив на *Київ* з *дружиною*, яка складалася з касогів (черкесів) і *хозар.* Однак, як повідомляє *«Повість временних літ»*, «не прияша его кияне». Мстислав задовольнився столом *Чернігова*, поширивши свою владу на Лівобережжя Дніпра. 1024 Ярослав повернувся з Новгорода з варязьким загоном на чолі з Якуном (імовірно, сканд. ім'я — Хакон) і пішов на Мстислава. Війська зійшлися біля м. *Листвен.* Згідно з «Повістю временних літ», битва відбулася вночі в грозу. Спочатку Мстислав кинув у бій чернігівців-*сіверян*, а коли *варяги* втомилися й зазнали втрат, увів у бій приведену з Тмуторокані дружину, яка й вирішила результат битви. Ярослав із залишком варягів утік до Новгорода, а Мстислав повернувся до Чернігова. 1026 вони уклали мир, за яким Ярославу дісталося Правобережжя з Києвом, а Мстиславу — Лівобережжя з Черніговом. Брати купно управляли Руссю аж до смерті Мстислава 1036, після чого Ярослав став самовладним правителем держави.

Літ.: *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен. «Советская археология» 1984, № 4; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

ЛИСТОПА́ДОВА НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ В ГАЛИЧИНІ́ 1918. Поразка *Австро-Угорщини* в *Першій світовій війні* посилила боротьбу народів колиш. імперії *Габсбургів* за побудову своїх нац. *держав.* 18 жовтня 1918 у *Львові* члени Укр. парламентської репрезентації, представники укр. *партій політичних*, ієрархи *Української греко-католицької церкви*, делегати студентської молоді сформували Укр. нац. раду (УНРада), затвердили її статут і прийняли рішення про створення на зх. укр. землях укр. д-ви. У відповідному документі значилося: «Стоячи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада у Львові, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією р. Сан з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію.

II. Ця українська національна територія уконституйовується оцим як українська держава. Постановлюється поробити приготовні заходи, щоби рішення це перевести в життя».

19 жовтня президент УНРади Є.*Петрушевич* на зборах укр. нотаблів (мужів довір'я) проголосив заснування укр. д-ви.

Захопити владу в *Східній Галичині* готувалися й поляки, тим більше, що стара держ. адміністрація перебувала в їхніх руках. Польс. нац. к-т у Парижі (Франція) заручився підтримкою США і д-в *Антанти.* 28 жовтня в *Кракові Польська комісія ліквідаційна* проголосила, що власті відродженої Польщі перебирають на себе всю владу в *Галичині.* Приїзд польс. комісії з цією метою до Львова планувався на 1 листопада, а збройний виступ поляків міста — у ніч з 2 на 3 листопада.

Вирішальну роль у встановленні укр. влади на західноукр. землях відіграли старшини Центр. військ. к-ту (ЦВК) на чолі з сотником *Легіону Українських січових стрільців* Д.*Вітовським.* 31 жовтня на засіданні членів УНРади і ЦВК було прийнято рішення негайно взяти владу у Львові й у всьому краї. Того ж дня розіслано накази до окружних військ. команд, які ЦВК створював ще з 15 жовтня, з вимогою перебрати владу на місцях у ніч на 1 листопада. Також вислано наказ до Легіону УСС у *Чернівцях* з вимогою якнайшвидше приїхати до Львова. Увечері 31 жовтня остання нарада членів ЦВК визначила остаточний план повстання у Львові. Укр. військо у м. Львів (воно складалося з українців — вояків і старшин австро-угор. гарнізону Львова; всього 1400 стрільців і 60 старшин) мало встановити контроль над майже 200-тис. містом, в якому знаходилися польс. та угор. підрозділи цісарського війська.

Бій з поляками за залізничний вокзал (двірець) у Львові. Листопад 1918. Акварель роботи художника Л. Перфецького.

Повстання почалося бл. 4 години 1 листопада 1918. До 7 години ранку українці, не втративши жодного стрільця, зайняли всі урядові будинки (*Галицького крайового сейму*, *магістрату*) і стратегічні пункти Львова (вокзал, пошту, летовище). Того ж дня відбулася формальна передача влади УНРаді: від імені Австро-Угорщини урядовий протокол підписав заст. цісарського намісника генерала К.Гуйна українець В.Децикевич, від УНРади — С.*Голубович*, К.*Левицький*, Л.*Цегельський.* У більшості населених пунктів Сх. Галичини влада, згідно із наказом ЦВК, перейшла до українців проти ночі на 1 листопада практично безкровно. Без збройної боротьби укр. влада була встановлена в

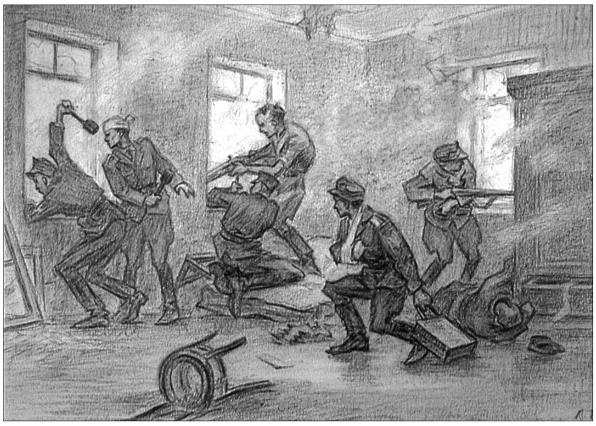

Епізод з боїв за Львів. Листопад 1918. Акварель роботи художника Л. Перфецького.

Ф. Еберт.

Р. Люксембург.

К. Лібкнехт.

Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Коломиї*, *Долині*, *Снятині*, *Раві-Руській*, *Золочеві*, Городку (нині місто у Львів. обл.), *Підгайцях, Жовкві,* Кам'янці-Струмиловій (нині м. *Кам'янка-Бузька*). У *Тернополі*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *Бориславі*, *Рудках*, *Бережанах*, *Стрию*, *Турці*, *Самборі* укр. влада встановилася завдяки збройним виступам селян, а в *Дрогобичі* — сел. і робітн. виступові.

1 листопада за участю польс. військ. орг-цій та польс. вояків австро-угор. армії у Львові розпочалося польс. збройне повстання. У ніч з 2 на 3 листопада польс. боївки захопили гол. залізничний двірець, залізничні склади. Невдовзі у місті утворилася формальна бойова лінія: поляки зайняли зх. частину міста з гол. залізничним вокзалом, українці утримували середню і сх. частини з Високим Замком і вокзалом Львів—Підзамче.

5 листопада через хворобу полк. Д.Вітовського укр. війська у Львові очолив отаман Г.*Коссак*, а 9 листопада його змінив полк. Г.*Стефанів*. Бої за Львів, якими фактично розпочалася *українсько-польська війна 1918—1919*, точилися до 21 листопада.

Тим часом 9 листопада УНРада утворила уряд, що отримав назву Тимчасовий держ. секретаріат. Його очолив колиш. депутат австрійс. парламенту і Галицького крайового сейму адвокат К.*Левицький*. До уряду увійшло 14 держ. секретарів: голова президії й водночас держ. секретар фінансових справ — К.Левицький; держ. секретар внутр. справ — Л.Цегельський; закордонних справ — В.*Панейко*; судівництва — С.Голубович; віросповідних справ — О.*Барвінський*; військ. справ — Д.Вітовський; земельних справ — С.*Баран*; справ торговельних і промислів — Я.Литвинович; публічних робіт — І.*Макух*; праці й сусп. опіки — А.*Чернецький*; сусп. здоров'я — І.Куровець; шляхів сполучень — І.Мирон; пошти й телеграфу — О.Пісецький; президент Харчового уряду — С.*Федак* (див. *Державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки*). Того ж дня УНРада затвердила нову назву д-ви — «Західно-Українська Народня Республіка» (див. *Західноукраїнська Народна Республіка*). 10 листопада *Українська національна рада ЗУНР* (колишня УНРада) ухвалила рішення: «Українська Національна Рада, як найвисша влада українських земель бувшої австро-угорської монархії, в змаганню до здійснення національного ідеалу всего українського народу, доручає Генеральному Секретаріятови поробити потрібні заходи для з'єдинення всіх українських земель в одну державу». 13 листопада УНРада ЗУНР прийняла «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». Того ж дня Держ. секретаріат військ. справ ЗУНР видав наказ про мобілізацію чоловіків 1883—1900 рр. народження і створення на території краю 3-х військ. областей і 12-ти військ. округ з військ. командами на чолі, чим започаткував формування регулярної *Української Галицької армії.* 16 листопада УНРада ЗУНР ухвалила «Закон з 16 падолиста 1918 про тимчасову адміністрацію областий Західно-Української Народньої Республіки», а 21 листопада — «Закон з 21 падолиста 1918 про тимчасову організацію судів і власти судейської». У листопаді 1918 було сформовано Команду держ. жандармерії ЗУНР з осідком у Львові, яку очолив майор Л.Індишевський (див. *Жандармерія Західноукраїнської Народної Республіки*).

Співвідношення укр. і польс. військових сил у Львові було не на користь українців, тому що до міста постійно прибували польс. війська. Ухвалюючи рішення зайняти Львів, УНРада розраховувала, що укр. військовики зуміють утримати місто до підходу допомоги з краю і з *Української Держави.* Але допомога надходила не так швидко і не в таких обсягах, як на те сподівалися. Полк УСС, який прибув до Львова з *Буковини* 3—4 листопада, не змінив співвідношення сил. Допомога з *Києва*, у кількості 3 тис. *січових стрільців*, які стояли тоді в *Білій Церкві*, взагалі не надійшла, оскільки *Український національний союз* вирішив використати стрільців у повстанні проти гетьмана П.*Скоропадського*, яке розпочалося 14—15 листопада (див. *Протигетьманське повстання 1918*).

У ніч з 21 на 22 листопада укр. військо відступило з міста в сх. і пн. напрямках, започаткувавши піврічну облогу міста. Разом з ним вийшли зі Львова частина членів УНРади ЗУНР і майже всі члени Держ. секретаріату ЗУНР. Місцем тимчасового перебування уряду було обрано *Тернопіль.* 22 листопада польс. війська повністю зайняли Львів, ще раніше, 11 листопада, захопили Перемишль.

У боях за Львів українці втратили загиблими 250 вояків, бл. 500 дістали поранення. Поляки втратили загиблими 277, 910 осіб було поранено.

Від січня 1919 місцем перебування уряду ЗУНР став Станіслав.

22 січня 1919 було проголошено злуку ЗУНР з *Українською Народною Республікою* в єдиній Соборній Укр. Д-ві (див. *Акт злуки*).

У 1920—30-х рр. загиблі в листопаді 1918 під час боїв у Львові укр. вояки були поховані на меморіалі УСС—УГА на Янівському кладовищі, а польс. вояки — на «Цвинтарі Орлят» на *Личаківському цвинтарі* у Львові.

Літ.: *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; *Волинець С.* Передвісники і творці листопадового зриву. Західньо-українські громадські і політичні діячі. Вінніпег, 1965; *Левицький К.* Великий зрив (до історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Нью-Йорк, 1968; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Нью-Йорк, 1970; *Гуцуляк М.* Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. Нью-Йорк—Ванкувер, 1973; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Макарчук С.* Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів, 1997; *Литвин М.Р.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. В кн.: Україна крізь віки, т. 10. К., 1999; Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Документи і матеріали, т. 5. Івано-Франківськ, 2001.

Ю.А. Черченко.

ЛИСТОПА́ДОВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ В НІМЕ́ЧЧИНІ 1918. Стала наслідком військово-політ. краху імперії Гогенцоллернів у *Першій світовій війні.* Укладений на початку цієї війни «громадянський

мир» в Німеччині було підірвано низкою військ. поразок і наростанням напруження між *партіями політичними*, урядом та військ. командуванням. Соціальне невдоволення посилили голод і запровадження *карткової системи* на продукти.

Боротьбу за владу в країні на той час вели два соціально-політ. угруповання. Перше складали ті сили, які висували істор. програму перетворення монархічної авторитарної д-ви на демократ. д-ву зі збереженням існуючих соціально-екон. відносин (фактично це була програма «завершення» буржуазно-демократ. революції 1848; див. *Революції 1848—1849 в Європі*). Осн. провідниками відповідних ідей були нім. соціал-демократи, центристи та ліві ліберали. Друге угруповання консолідувалося навколо ідей комуніст. перетворення соціально-екон. відносин. Відповідну програму висували ультраліві («червоні») революц. групи, які консолідувалися навколо «Союзу Спартака» на чолі з К.Лібкнехтом і Р.Люксембург.

Наприкінці жовтня 1918 в балт. порту Кіль стався військ. заколот. 9 листопада цього ж року в Берліні було створено Раду нар. депутатів, а імп. *Вільгельм II* Гогенцоллерн зрікся престолу та емігрував до Нідерландів. 10 листопада новий уряд сформував соціал-демократ Ф.Еберт. Наступного дня охоплена революційними заворушеннями Німеччина капітулювала перед країнами Антанти.

У грудні 1918 було створено Комуніст. партію Німеччини. 15 січня 1919 прибічники ультраправих сил організували вбивство К.Лібкнехта та Р.Люксембург. Це зумовило перехід ініціативи до поміркованого політ. табору. Реальна влада в країні залишилася в руках великого капіталу, юнкерів (нім. поміщиків) та військових. Цьому також сприяло те, що країни Антанти за умовами перемир'я дозволили нім. військам зі зброєю повернутися на Батьківщину, де ті створювали добровільні з'єднання солдат-фронтовиків. Спираючись на послаблення лівих, ініціативу в Радах перехопили праві соціал-демократи, які ввели революцію в русло легітимізації *республіки*.

19 січня 1919 вперше право голосу отримали нім. жінки. Зрештою, на виборах до Нац. зборів перемогли соціал-демократи. 11 лютого 1919 першим президентом був обраний їхній лідер Ф.Еберт. Нова влада мала насамперед консолідувати республіканців і захистити *демократію* від тиску лівих політ. сил (останнє вдалося зробити за допомогою армійських добровольчих корпусів), а також укласти мирний договір з країнами-переможцями в I світ. війні.

22 червня 1919 у Веймарі було прийнято Конституцію Нім. Республіки, що започаткувала історію т. зв. Веймарської республіки.

28 червня 1919 було підписано *Версальський мирний договір*. За його умовами Веймарська республіка втрачала Ельзас і Лотарингію (сх. частина істор. області Франції — Лотарингія — та істор. область Ельзас), низку ін. територій, зобов'язувалася щорічно платити величезні репарації та мати не більше 100 тис. війська.

Нац. приниження, якого зазнала Німеччина за підсумками I світ. війни, створило несприятливий політ. фон для сприйняття й оцінок в Німеччині істор. значення Л.р. Поступово склалися дві протилежні оцінки цієї революції — радикально негативна та поміркована. Останньої дотримувалися (водночас критикуючи один одного) прибічники ортодоксальної марксистської, соціал-демократ. та ліберальної історіографічних концепцій. Зокрема, марксистська версія критикувала правих соціал-демократів за створення перешкод більшовицькій революції, соціал-демократи осн. проблемою революції вважали вибір між демократією та *більшовизмом*, пропонуючи «третій шлях» реформізму сусп. відносин, а ліберальні історики гол. досягнення революції вбачали у відкритті можливостей мирного шляху переходу до демократії. Негативно оцінювала Л.р. націонал-соціаліст. історіографія, вона тлумачила революцію як «удар у спину» та пряму нац. зраду.

На думку сучасних істориків, Л.р. фактично зафіксувала перехід Німеччини від напівабсолютистської монархії до буржуазно-демократ. республіки. Однак це істор. завдання не було вирішене в повному обсязі. Унаслідок революції змінилося співвідношення сил у правлячому буржуазно-юнкерському блоці, де пріоритет отримала нім. *буржуазія*. Соціальне законодавство Веймарської республіки мало декларативний характер, залишився недоторканним увесь бюрократичний та військ. апарат управління. Врешті, за підсумками революц. подій не було створено сприятливих внутрішньо- та зовнішньополіт. передумов для консолідації німців навколо демократ. респ. традицій.

Веймарська республіка проіснувала 14 років і 30 січня 1933 з приходом до влади нацистів (див. *Нацизм*) впала під тиском власних суперечностей.

Літ.: *Вейслер К.* Восстание в германском флоте. М., 1957; *Галкин А.А.* Германский фашизм. М., 1967; *Евзеров Р.Я., Яжборовская И.С.* Роза Люксембург. М., 1974; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Бобилєва С.Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ, 2003; *Шульце Х.* Краткая история Германии. М., 2004; *Фест И.* Гитлер: Биография: Путь наверх. М., 2006.

А.Ю. Мартинов.

ЛИСТОПА́ДОВИЙ РЕЙД А́РМІЇ УНР 1921 — див. *Другий зимовий похід Армії УНР 1921.*

ЛИСТОПА́ДОВИЙ ЧИН — див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918.*

З. Лисько.

ЛИСЬКО́ Зіновій (11.11.1895—03.06.1969) — композитор, музикознавець, фольклорист, педагог. Д-р музикознавства (1926). Член *Наукового товариства імені Шевченка* і *Української вільної академії наук* у Нью-Йорку (США). Н. в с. Ракобовти (нині село Буського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. У ранньому віці разом з батьками переїхав до *Львова.* Ще в дитинстві виявив нахил до музики. Батько, розділяючи захоплення сина, не шкодував грошей на його муз. освіту. Навч. у Львів. г-зії і паралельно у Вищому муз. ін-ті у Львові (клас фортепіано М.Криницької та Вас. *Барвінського*). 1913 закінчив г-зію й поступив на істор. ф-т

І.П. Лисяк-Рудницький.

Львів. ун-ту. Під час перебування у Львові військ рос. армії (див *Перша світова війна*) 1915 був арештований та інтернований до Сх. України. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* служив у війську Укр. січових стрільців. Під кінець *українсько-польської війни 1918—1919* потрапив до польс. полону, утримувався в таборі *Домб'є,* звільнився 1920. Цього ж року став студентом *Львівського таємного українського університету*. 1923, прагнучи здобути вищу муз. освіту, виїхав до Праги (*Чехословаччина*), там вступив до *Карлового університету* (клас композиції З.Неєдли), який закінчив 1926. Паралельно навч. в Празькій консерваторії (клас композиції) і при цій же консерваторії закінчив Школу майстрів (клас композиції Й.Сука, 1929). Брав також уроки в композитора Ф.Якименка (брат Я.*Степового*).

Від 1925 працював спочатку викладачем, а потім асистентом Ф.Якименка в Укр. пед. ін-ті ім. М.Драгоманова в Празі. 1930 на запрошення рад. уряду виїхав до *Харкова*, де зайняв посади викладача Харків. консерваторії та муз. редактора Укр. радіо. 1931 переїхав до Львова, працював там викладачем Вищого муз. ін-ту, також був директором філії цього ін-ту в м. *Стрий*. Провадив велику музично-громад. роботу. Будучи членом Спілки укр. професійних музик, редагував її друкований орган — ж. «Українська музика» (1937—39), публікував там і власні музикознавчі праці. За його редакцією побачила світ збірка пісень «Співанки "Червоної Калини"» (1937; містить 229 хорових обробок стрілец. пісень). Разом з В.*Витвицьким* та М.*Колессою* створив «Диригентський порадник» (1938). Від 1939, після вступу рад. військ до Львова (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), працював викладачем Львів. консерваторії та очолив при ній муз. кабінет. Після окупації УРСР вермахтом (див. *Друга світова війна*) залишився у Львові.

1944 емігрував. Спочатку мешкав у Мюнхені, а потім — у таборі в м. Міттенвальд (обидва міста в Німеччині), 1946 створив там муз. школу, був її керівником. Після ліквідації табору (1950) проживав на околиці Мюнхена (на «території укр. повоєнних неповерненців»). Працював інспектором муз. шкіл, а також гол. редактором вид-ва «Українська музична бібліотека» (друкувався в Парижі, Франції). З цього часу дещо припинив свою композиторську діяльність, віддавшись повністю створенню «Кодексу українських народних мелодій», до якого в цілому було включено бл. 12 тис. укр. нар. пісень (по його смерті цю роботу продовжила його дружина Дарія; праця побачила світ у вид-ві М.*Коця* у 1960-х рр. у 8-ми томах). 1960 переїхав до США, оселився в Нью-Йорку. Від 1961 очолював Укр. муз. ін-т у США.

Як композитор був представником модерного напряму в укр. музиці. Написав сюїту «Тризна» (для симфонічного оркестру), кантату «Пісня борців», вокальне тріо «Катерина», музику для струнного квартету, фортепіанного тріо, хорових творів, а також романси та обробки укр. нар. пісень.

Тв.: «Запорожець за Дунаєм». Прага, 1928; Музичний словник. Стрий, 1933; Початки музичного мистецтва в Галичині. Л.—Варшава, 1937; Іван Лаврівський. Львів, 1938; Формальна побудова українських народних пісень. Львів, 1939; Порфир Бажанський. Мюнхен, 1954; Культові поклики в українських народних піснях. Детройт, 1962; До історії кобзарського мистецтва. «Сучасність», 1977, № 10.

Літ.: *Леник В.* Композитор і музиколог Зіновій Лисько. «Український самостійник» (Мюнхен), 1953, 25 жовтня; *Лагодинська-Залеська Г.* Зіновій Лисько. «Овид» (Буенос-Айрес), 1958, ч. 7 (96); *Д.К.* Зіновій Лисько. «Америка» (Філадельфія), 1969, 4 жовтня; *Савицький Р., молодший.* Музикознавець-піонер. «Сучасність», 1973, № 9; *Кухар Р.* Нетлінна пам'ять про музиколога Зіновія Лиська. В кн.: Надбужанський збірник, т. 3. Нью-Йорк, 1994.

І.М. Лисенко.

ЛИСЯ́К-РУДНИ́ЦЬКИЙ Іван Павлович (27.10.1919—25.04.1984) — мислитель, науковець. Н. в м. *Відень* у сім'ї укр. інтелектуалів і політ. діячів Павла Лисяка і Мілени *Рудницької* (батько був адвокатом, співпрацював з багатьма укр. виданнями, деякі з них редагував, обирався послом до польс. сейму від *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО); мати також була послом від УНДО до сейму, 1928—39 головувала в Союзі українок у Львові, від 1934 очолювала Світ. союз українок). З поваги до обох батьків, які розлучилися, він узяв собі подвійне прізвище. Батько забезпечував сина матеріально аж до своєї смерті (1948), що давало юнакові змогу цілком віддаватися навчанню.

Дитинство і юність (до 20-річного віку) Л.-Р. пройшли в довоєн. Польщі. Після закінчення *Академічної гімназії у Львові* (1937) він навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (1937—39). З приходом рад. військ у *Західну Україну* (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) сім'я емігрувала в Німеччину, і Л.-Р. продовжив навчання на ф-ті зовнішніх зносин Берлінського ун-ту (1940—43) і Нім. ун-ту в м. Прага (нині столиця Чехії). Наприкінці *Другої світової війни*, з весни 1945 переїхав із сім'єю до Австрії. Від 1947 навч. в Ін-ті вищих міжнар. досліджень (м. Женева, Швейцарія). Влітку 1951 переїхав до США, впродовж 2-х років стажувався в Колумбійському ун-ті. В уже зрілому віці (37 років) здобув постійну посаду викладача (згодом — професора) історії у Філадельфійському коледжі Ла Саль, пропрацював там 11 років. 1967, після від'їзду Я.*Пеленського* з м. Вашингтон і за його ж сприяння, одержав вакантну професорську посаду в Амер. ун-ті, працював там упродовж 5-ти років. Відданість Л.-Р. укр. проблематиці не знаходила співчуття серед амер. професури, яка здебільшого не вважала цю ділянку істор. знання вартою уваги. Згідно зі спогадами сина Л.-Р. —Петра, тільки з переїздом у м. Едмонтон (Канада) Л.-Р. опинився у спорідненому з його інтелектуальними нахилами середовищі. Від 1971 працював професором Ун-ту Альберти, 1976 за матеріальної допомоги діаспори разом з колегами заснував при цьому ун-ті *Канадський інститут українських студій* (КІУС).

П. у м. Едмонтон.

У молоді роки Л.-Р. перебував під впливом консерватизму, особливо ідей В.*Липинського*, викладених останнім у «Листах до братів-хліборобів» (1926). Нетривалий час навіть брав участь у

політ. орг-ціях прихильників П.*Скоропадського,* проте згодом відійшов від них. У одному зі своїх листів, датованому 1951, він написав, що «внутрішньо розійшовся з гетьманцями ще під час війни, надивившись в Берліні і Празі до їхньої духовної та організаційної мізерії». Перебуваючи в Швейцарії, захопився ідеєю відродження довоєн. галицької націонал-демократії, якій були віддані його батьки. Проте ця ідея втратила практичну цінність після масового виїзду укр. емігрантів з Європи.

На поч. 50-х рр. Л.-Р. зблизився з середовищем Укр. революційно-демократичної партії (УРДП), яка мала своїх прихильників переважно серед емігрантів з *Наддніпрянської України*. Але ці контакти, як згодом він говорив про них Б.*Осадчуку* (серпень 1952), обмежувалися тільки його публікаціями в парт. газ. *«Українські вісті»*.

Будучи рішучим противником націоналізму, Л.-Р. наприкінці 60-х рр., однак, зблизився з окремими представниками *Організації українських націоналістів* за кордоном (ОУНз; *двійкарями*). Він цінував цей одлам націоналістичного руху за те, що той цілком відійшов від тоталітарної оунівсько-донцовської ідеології (див. Д.*Донцов*) і водночас принципово не поділяв світоглядних позицій демократ. *соціалізму* західноєвроп. зразка. На відміну від переважної більшості вчених укр. діаспори, Л.-Р. був «політично нейтральним», а свої світоглядні погляди визначав як ліберальні. У листі до Є.Пизюра, датованому січнем 1968, він зазначив, що «почуває ідеологічну близькість до класичного лібералізму в європейському значенні слова, який, зрештою, має в собі сильну дозу консерватизму».

У своїх працях і листах Л.-Р. виявляє виняткову ерудованість у багатьох галузях гуманітарного знання. Особливо обізнаним він був у сфері історії — від давніх цивілізацій Китаю до сучасної амер. к-ри. Проте його дослідницька діяльність концентрувалася виключно на укр. історії двох останніх століть, гол. чин. на проблемах укр. суспільно-політ. думки в період, коли та існувала в розвинутому вигляді (від 2-ї пол. 19 ст. до 1933, а в Західній Україні — до *Другої світової війни*).

Одноліток і друг Л.-Р. від часів навчання у Львів. ун-ті О.*Пріцак* вважав найбільш відмітною рисою творчості свого товариша відданість невеликим (від 10 до 40 стор.) науково-публіцистичним есе, кожне з яких шліфувалося «до нескінченності», аж поки автор не починав вважати подальше вдосконалення тексту малоефективним і, отже, оцінював його як придатний до опублікування. Іноді Л.-Р. повертався до опрацьованої теми через багато років, щоб створити новий текст, який не повторював попереднього. Його есе (бл. 50 за все життя) мали бездоганну логічну побудову і добре продуманий філос. контекст. Вони адресувалися не тільки фахівцям, а й широкому колу читачів з солідною інтелектуальною підготовкою, які були зацікавлені у відповідній тематиці. Проблеми минулого укр. народу розглядалися в них на тлі всесвітньої історії, з урахуванням методологічного арсеналу зх. істор. науки, яким він досконало володів.

У популярній літературі Л.-Р. часто називають політологом, який заглиблювався в істор. контекст. Насправді, однак, його твори не є політологічними текстами (і тим більше це не розвідки з радянології), але оскільки в його есе минуле не відділяється від сучасності, то вони містять чимало висновків, цікавих для політологів.

Монографія, як вважав О.Пріцак, не відповідала темпераментові Л.-Р. Проте цілком імовірно, що не менш істотною причиною обрання ним есе як форми наук. творчості була постійна завантаженість викладацькою роботою. Маючи наприкінці життя більше «вільного» часу для наук. роботи, він почав працювати над монографією, яку назвав — «Формування української нації: історія та інтерпретації». За задумом, у цій праці події укр. історії від антич. доби до сучасності повинні були висвітлюватися як такі, що є органічно вмонтованими в загальноєвроп. та євразійський контекст, а в центрі аналізу мала бути проблема взаємодії укр. народу з його сусідами. На цьому широкому тлі розгорталася осн. тема книги — формування новітньої укр. нації у взаємозв'язку з соціальними, політ. та інтелектуальними чинниками, які впливали на цей процес. Однак передчасна й несподівана смерть перервала роботу на початковій стадії.

Завдяки активній участі у наук. конгресах і конференціях (іноді їхнім організатором був сам Л.-Р.), вченого добре знала міжнар. наук. громадськість. Проте його друкований доробок був «розкиданий» у малотиражних журналах і тому залишався тривалий час для широкої громадськості майже невідомим. За життя була опублікована лише одна книга — збірка «Між історією і політикою» (1973). Укр. мова цього видання наперед визначила обмеженість його поширення в наук. колах світу. В УРСР книга була практично невідомою. Учень Л.-Р. І.-П.Химка під час поїздки в СРСР нелегально провіз кілька примірників, які поширювалися в Україні через *«самвидав»*.

Підготовлений сином Л.-Р. — Петром — англомовний збірник есе батькових праць вийшов з друку в Едмонтоні 1987. 500-сторінковий том складається з 22 есе. Він мав набагато більший резонанс, ніж перша книга, і справив на багатьох науковців зх. світу, за їх власними зізнаннями, неабияке враження масштабом інтелекту та ерудиції його автора.

Перше видання праць Л.-Р. з'явилося в УРСР в останній рік існування Радянського Союзу. Випускник Львів. ун-ту Я.Грицак об'єднав 3 істор. есе Л.-Р. в невелику за обсягом книгу «Нариси з історії нової України». Серед матеріалів була і славнозвісна стаття «Націоналізм», уперше опублікована 1966 у словниковій частині *«Енциклопедії українознавства»*.

На поч. 1990-х рр. Я.Грицак упорядкував архів Л.-Р. і за допомогою Центру досліджень історії України ім. П.Яцика при КІУС опублікував у вид-ві «Основи» 1994 2-томник «Історичних есе». Для цього видання було відібрано 59 праць Л.-Р., тобто істотно більше, ніж в обох зарубіжних збірках. 2007 на основі 2-томни-

ка вийшов з друку однотомник рос. мовою.

Відтоді наук. спадщина Л.-Р. стала доступною широкій громадськості. Неопублікованим залишається листування вченого.

Як вважав Л.-Р., укр. істор. процес упродовж 4-х останніх століть відбувався, хоч і з деякими запізненнями, але за західноєвроп. «сценарієм». Цьому не перешкодив навіть прихід «другої кріпаччини», який був характерним тільки для Сх. Європи. В кінцевому підсумку, кріпаччину в Україні змело козацько-сел. повстання під проводом Б.*Хмельницького*.

Заперечуючи формаційний підхід до історії (див. *Марксизм в історичній науці*), Л.-Р. застерігав водночас, що відмова від марксистської «глобальної» періодизації історії не мала означати повернення до «локальних» схем, зокрема тих, що розвивалися укр. істориками дореволюц. часу і згідно з якими укр. історія поділялася на «княжу добу», «литовсько-польську добу», добу «козацької держави» й «добу національного відродження». У цих схемах він убачав штучну ізоляцію вітчизн. історії від широкого істор. контексту. Разом з тим він був згодний з висновком укр. дореволюц. істориків, що середньовічна доба в Україні тривала довше, ніж на Заході (до *Люблінської унії 1569*).

Київську Русь навіть на пізніх етапах її існування Л.-Р. не тлумачив як повністю феод. утворення, оскільки в ній були відсутні найістотніші інститути *феодалізму* — васалітет і лен. А от *Велике князівство Литовське* (як і укр. землі в його складі), на його думку, було класичним феод. утворенням. Він не знаходив феод. рис у Моск. (Рос.) д-ві після періоду опричнини царя *Івана IV*, яка розчавила корпоративні права землевласників. Усі соціальні групи в цій д-ві, у т. ч. й привілейовані, однаково потерпали від сваволі монарха в тому, що торкалося безпеки особи і прав власності. На думку Л.-Р., друга після опричнини «революція згори», якою були реформи царя *Петра I*, не внесла нічого істотного в рос. державність і соціально-екон. структуру рос. сусп-ва. Незважаючи на *вестернізацію*, тип рос. державності залишався глибоко відмінним від західноєвроп. зразків. Л.-Р. погоджувався з висловом М.Сперанського, що рос. сусп-во складається з рабів царя — дворян, і рабів дворян — селян-кріпаків.

Принципове значення для істор. концепції Л.-Р. мало розрізнення понять «народ» і «нація». Він вважав, що нац. характер є явищем суспільно-культ., а не біологічної сфери життя людей і пов'язував його з комплексом цінностей та системою сусп. інституцій. *Нація*, твердив він, є феноменом політ. життя і спирається на свідому волю людей, які хочуть мати власну держ. організацію. Народ же, на його думку, визначається сукупністю якостей людей, що передаються з покоління в покоління «майже автоматично», без свідомих зусиль — це звичаї, побут і розмовна мова. Народ (*етнос*) є субстратом, з якого може, але не мусить постати нація. Народ є феноменом старішим і тривалішим, ніж нація. Щоб пригасло нац. життя, не треба, щоб етнічний масив, який творить його підложжя, був фізично знищений. Для цього достатньо, аби в соціальної *еліти* народу забракло бажання бачити у своєму народові суб'єкта політ. життя.

Л.-Р. прагнув використовувати для тлумачення істор. процесу «кольорову гаму». Він визнавав, напр., що включення всіх укр. земель до складу польс. коронних територій різко прискорило процес покріпачення селян, але не стільки польс. панами, скільки місц., які воліли полонізуватися. У результаті створилися умови для козацько-сел. повстань, що переросли в широкомасштабну війну. В цій війні й народилася Укр. козац. д-ва.

Наслідки Люблінської унії 1569 він оцінював у різних площинах по-різному. В площині соціальних відносин — здебільшого негативно. І це — незважаючи на появу нової укр. еліти, яка відразу і з великим успіхом зайнялася державотворенням. А от у площині к-ри його оцінка унії була винятково високою, оскільки унія забезпечила поширення в укр. землях західноєвроп. к-ри.

На його думку, поєднання соціального і національно-реліг. начал у визвол. війні під проводом Б.Хмельницького надало цій війні характеру найбільш масштабного, тривалого і запеклого міжстанового конфлікту в Європі доби переходу від *середньовіччя* до нових часів. Ця війна змела систему кріпосницьких відносин в укр. селі, в ній відроджувалася, як фенікс з попелу, укр. нація. Л.-Р. назвав цю війну великою козац. революцією. Він відкидав запроваджену в укр. історіографії вченими народницької школи (див. *Народницький напрям в українській історіографії*) інтерпретацію цієї війни як змагання між панською *аристократією* і козацькою *демократією*. У вогні великої козац. революції, на його думку, народжувалося станове сусп-во. *Козацтво* як цілісність прагнуло створення *стану*, відмінного від селян, і тому утворення в ході цієї революції з *козацької старшини* нової земельної аристократії було явищем невідворотним.

В історії України 19 ст. Л.-Р. виділяв три періоди: від упадку козац. державності до 1840-х рр., від 1840-х до 1880-х рр., від 1890-х рр. до *Першої світової війни*. Така схема була розроблена ним на ґрунті проблематики укр. національно-визвол. руху, осн. носіями якого були — *шляхта*, різночинна *інтелігенція* та нар. маси. Відповідні періоди він пропонував назвати шляхетським, народницьким і модерним, залежно від того, представники яких верств виходили на провідне місце в суспільно-політ. житті. Разом з тим він віддавав також належне значення скасуванню кріпаччини 1861 (див. *Селянська реформа 1861*) і розгортанню в Україні машинної пром-сті (див. *Індустріалізація*).

У 1920-х рр. у працях М.*Волобуєва*, О.*Оглоблина*, М.*Слабченка*, М.*Яворського* обґрунтовувалася теза про колоніальне становище України в *Російській імперії*. Вона настільки утвердилася в той час, що будь-яка ін. точка зору просто не сприймалася. Незважаючи на це, Л.-Р. твердив, що царська адміністрація розглядала укр. землі як корінні провінції імперії і тому забезпечувала в них за допомогою іноз. інвестицій навіть

вищі темпи індустріального розвитку, ніж у центр. регіонах країни. У одній з дискусій, в якій брали участь Л.-Р. і О.Оглоблин, останній у зв'язку із зазначеним твердженням Л.-Р. спочатку зауважив, що висловлювання про колоніальне становище України в Рос. імперії лише констатує, що рос. уряд провадив в Україні колоніальну політику, однак згодом, відчуваючи, мабуть, суперечливість між формулюванням своєї осн. тези і таким її уточненням, погодився, що термін «колоніалізм» не цілком відповідає реаліям Сх. Європи.

Розмірковуючи над подіями визвол. змагань 1917—21 (див. *Українська революція 1917—1921*), Л.-Р. вбачав у тогочасному внутр. стані укр. сусп-ва осн. причину невдач цих змагань. У зв'язку з цим він вважав небезпечним і далі пропагувати поширений міф про позитивність «революційної стихії», в якій насправді було набагато більше варварсько-руїнницького, ніж очищаючого і творчого.

Л.-Р. стверджував, що тоталітарний режим за своєю природою не допускає децентралізації влади, а тому проголошений в Конституції СРСР «радянський федералізм» є насправді фікцією. Разом з тим він наполягав на тому, що реальний федералізм в СРСР все-таки існує, бо має реальний зміст — багатонац. склад населення СРСР. Отже, рад. республіки, незважаючи на те, що вони були повністю підпорядковані Кремлю, є нац. *державами* реальних живих народів.

Наприкінці 1950-х рр. Л.-Р. зробив прогноз щодо майбутньої долі *тоталітаризму* в СРСР. На його переконання, владний режим в СРСР був здатний на «відлиги», але не на демократизацію, яка порушувала б монополію держ. (комуніст.) партії в управлінні єдиною країною. У зв'язку з цим він стверджував, що коли під зовн. або внутр. ударами заламається політ. диктатура в СРСР, то за цим неминуче настане розвал усієї суспільно-екон. системи єдиної країни.

Тв.: Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973; Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L.Rudnytsky. Edmonton, 1987; Нариси з історії нової України. Львів, 1991; Історичні есе, т. 1—2. К., 1994.

Літ.: *Шанковський Л.* На перехресних стежках історії й політики. «Українська книга», 1975, ч. 1—2; *Kieniewicz S.* Rudnytsky's Essays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian. «Harvard Ukrainian Studies», vol. 11, N 3/4, December 1987; *Saunders D.* Modern Ukrainian History (Review Article). «European History Quaterly», vol. 21, N 1, January 1991; *Кушнір Д.* Ivan L. Rudnitsky. Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton. 1987; «ЗНТШ». Праці історико-філософської секції. Львів, 1991, т. 222; *Хміль І.С.* Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І.Лисяка-Рудницького. К., 1993; *Пріцак О.* Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор». В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994; *Кульчицький С.* Гострим зором talановитого дослідника. «Політика і час», 1996, № 1.

С.В. Кульчицький.

ЛИСЯ́НКА — с-ще міськ. типу *Черкаської області*, райцентр. Розташ. на р. Гнилий Тікич (прит. Тікичу, бас. Пд. Бугу). Вантажна залізнична станція. Автостанція. Нас. — 8,1 тис. осіб (2008).

Знайдені поблизу Л., на пагорбі в дузі Гнилого Тікича, знаряддя праці та залишки посуду первісної людини свідчать, що на цій території існували поселення ще в епоху кам'яного віку.

Назва «Лисянка» походить, ймовірно, від назви гори — «Лиса» чи назви річки — «Лиска», що протікала біля цієї гори. Під час монголо-татарської навали усі місцеві забудови були повністю спалені. Відтоді ці землі іменують «Лисина».

Як поселення Л. вперше згадується в документах 1593, у яких ідеться про те, що польс. король *Сигізмунд III* Ваза подарував цю територію шляхтичу В.Чермінському. Спочатку Л. належала литов., згодом — польс. феодалам. 1622 універсалом польс. короля Сигізмунда III Ваза містечку було надано *магдебурзьке право* (привілей отримав воєвода Ян Даниловичу). Тоді ж спорудили Лисянську фортецю.

Місц. жителі взяли активну участь у повстанні 1630 під проводом Тараса Трясила проти польс. шляхти . З метою помсти коронний стражник С.*Лащ* увійшов на Великдень того ж року до Л. і в місц. церкві вирізав усіх учасників богослужіння. Ця подія залишилась в історії як Лисянська різанина 1630. 1648 Л. стала полковим козац. містечком, її мешканці брали активну участь в *національній революції 1648—1676. Лисянський полк* воював під кер-вом Максима *Кривоноса*, Демешка Лисянського та ін. У 2-й пол. 1649 увійшов до *Корсунського полку*.

До кінця 17 ст. Л. належала *Виговським*, потім великому ко-

Лисянка. «Тарасова криниця». Пам'ятний знак «Малий Тарас з відром та коромислом». Фото початку 21 ст.

«Бенкет у Лисянці». Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Гравюра роботи художника О. Сластьона. 1885.

ронному хорунжому О.-Я.Яблоновському. Мешканці Л. 1664 під проводом В.Варениці, Л.Горленка, полк. Гладкого обороняли місто від польс. військ рус. *воєводи* С.*Чарнецького* (див. *Лисянська оборона 1664*).

На поч. 1711 під Л. загони П.*Орлика* розбили війська І.Бутовича — ген. осавула гетьмана І.*Скоропадського*. 1768 Л. перебувала у вирі *гайдамацького руху*. Жителі міста відкрили ворота загону М.*Залізняка*. Восени цього року Л. захопив отаман Бугай, коли там перебував польс. комісар А.Хічевський.

1781 власником Лисянського маєтку став Ф.-К.*Браницький*. Унаслідок 2-го поділу Речі Посполитої 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Л. відійшла до *Російської імперії*. 1797 стала волосним м-ком Звенигородського пов. *Київської губернії*. На поч. 19 ст. перейшла у власність польс. магната І.Моржковського (за ін. джерелами, Маршковського), з 1870 — генерал-ад'юнкта М.Казнакова.

Влітку 1906 в Л. вибухнуло тисячне повстання проти місц. поліції. Виступ був придушений, 15 організаторів засуджено на каторгу до Сибіру. 1907 Казнакови продали Л. сільс. громаді.

Під час *української революції 1917—1921* в Л., крім держ. структур, діяли органи місц. самоврядування. Охорону краю здійснювали загони *вільного козацтва*, об'єднані у Звенигородський козац. кіш, очолюваний отаманом С.*Гризлом*, а пізніше Ю.*Тютюнником*. 1918 Л. перебувала в епіцентрі збройного повстання проти нім. військ. У серп.—верес. 1920 внаслідок активізації антибільшовицького руху в Звенигородському пов. вводився військ. стан, під час якого за антирад. агітацію карали розстрілом.

1923 Л. — райцентр *Київської області*. 1928 тут виникають перші *колгоспи*, 1932 створено *машинно-тракторну станцію* (її очолив Г.Кузьменко). Жертвами *голодомору 1932—1933 років в УСРР* стали 1210 мешканців Л.

У роки окупації УРСР (див. *Друга світова війна*) Л. була підпорядкована гітлерівській владі від 23 липня 1941 до 17 лютого 1944, тоді до Німеччини було вивезено 385 осіб. Звільнена в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*, у цих боях загинув ген.-лейтенант А.Штєвнєв.

1954 почала діяти Лисянська ГЕС.

Від 1954 Л. — райцентр новоствореної Черкас. обл., з 1963 — місто Звенигородського р-ну Черкас. обл., з січня 1965 — райцентр. 1968 тут відкрито краєзнавчий музей. 1996 до с-ща підведений природний газ. 2003 заснована районна краєзнавча премія ім. проф. І.Шульги.

У різні роки Л. відвідали, зокрема, антіохійський патріарх Макарій III (1653), *Павло Алепський* (1654), Т.*Шевченко* (1826) та ін.

У Л. народилися д-р. мат. н. І.Слещинський. д-р. фізико-мат. н. В.Маслюк, драматург Л.Бірінський, д-р біол. н. І.Глущенко та ін.

Пам'ятки: Свято-Михайлівська церква, пам'ятник Т.Шевченкові, історико-мистецький комплекс «Шевченкова криниця».

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; *Лубко М.П.* Знаменитий і многолюдний край. Черкаси, 1998; Лисянка: Минуле і сучасність. К., 1999; *Щербатюк В.М.* Історія регіонів України: Лисянщина. К., 2002; Край козацький: Довідник з історії Лисянщини. К., 2004; Web: www.lysyanskarada.ck.ua.

Р.В. Маньковська.

ЛИСЯ́НСЬКА ОБОРО́НА 1664 — оборона м-ка *Лисянка козаками* та місц. жителями під час повстання 1663—64 проти *Речі Посполитої*. Після кількох спроб взяти Лисянку штурмом (лют., черв. 1664) польс. війська на чолі з руським *воєводою* С.*Чарнецьким* наприкінці жовт. 1664 розпочали облогу містечка. Оборону Лисянки очолив прилуцький полковник Л.Горленко. Він разом зі своїм полком та частинами *Полтавського полку* і *Зіньківського полку* здійснив раптову атаку з-за фортечних мурів на ворога. Внаслідок цього коронні війська зазнали значних втрат, було тяжко поранено С.Чарнецького. Вернувшись за фортечні мури, козаки продовжували оборонятися. Після багатьох безуспішних штурмів Лисянки, у 1-й пол. грудня 1644 польс. війська припинили облогу.

Літ.: *Majewski W.* Powstanie Kozackie 1664 r. «Studia i materialy do historii Wojskowej», 1972, no. 8, cz. 1; *Смолій В.А., Степанков В.С* Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн..: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; Край козацький. Довідник з історії Лисянщини.К., 2004.

Т.В. Чухліб, В.М. Щербатюк.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ Платон Юрійович (1820—1900) — адмірал рос. флоту (1892). Син Ю.*Лисянського*. По закінченні Мор. кадетського корпусу (1836) служив мічманом гвард. флотського екіпажу в *Санкт-Петербурзі*. Невдовзі за особистим проханням був переведений на *Чорноморський флот*. Від 1842 в чині лейтенанта служив ад'ютантом при нач. штабу Чорноморського флоту контрадміралові С.Хрущові. 1849 став ад'ютантом гол. командира Чорномор. флоту й портів адмірала М.*Лазарєва*. Був направлений до Великої Британії для закупівлі там 2-х військ. гвинтових пароплавів для Дунайської гребної флотилії. 1853 звільнений з регулярного флоту. Працював чиновником для особливих доручень в Моск. учбовому окрузі. З початком *Кримської війни 1853—1856* в чині капітан-лейтенанта служив на Балт. флоті, а з 1854 редагував ж. «Морской сборник». 1855, з приходом до управління флотом й мор. відомством вел. князя генерал-адмірала Костянтина Миколайовича, у флоті було проведено кілька реформ. Вітрильники почали замінювати паровими суднами, було скорочено наявний склад берегових команд, спрощено діловодство з мор. справ, уведено емерітальні (пенсійні) каси, заборонено тілесні покарання матросів. За цих умов кар'єра Л. як «досвідченого та здібного воєнно-морського офіцера, що має відмінну освіту» (так характеризувало його начальство) швидко пішла вгору. 1856 його відправили до Італії і Франції для закупівлі гвинтових фрегатів. Вивчивши можливості різних суднобудівних фірм, він зупинився на фірмі «Collas et Co», що поблизу м. Бордо (Франція) будувала дерев'яні військ. фрегати, озброєні нарізною артилерією. Переговори з фірмою пройшли успішно, й Л. за дорученням Адміралтейства вже в чині капітана 1-го рангу був приз-

начений спостерігачем за побудовою гвинтового фрегата «Светлана» та в. о. його командира. Фрегат будував досвідчений франц. корабел Арман. Весною 1859 Л. привів фрегат до Кронштадта.

У 1860-ті рр. опублікував статті «Декілька слів про морське виховання в Росії» та «Про перетворення лінійних кораблів на броненосні» (обидві в «Морском сборнике»).

Від 1874 — віце-адмірал, з 1892 — адмірал рос. імператорського регулярного флоту.

Входив до правління Рос. т-ва пароплавства і торгівлі, сприяв переведенню вітрильного торг. флоту на парову тягу.

1883 передав архів і портрет свого батька, написаний В.*Боровиковським*, до Петерб. військово-мор. музею.

Літ.: *Коршунов Ю.Л.* Генерал-адмиралы Российского Императорского флота. СПб., 2003; *Смирнов А.* Казаки — морское сословие. СПб., 2003; Список генералитета и обер-офицеров Черноморского флота. Центральный российский архив Военно-морского флота, ф. 315, оп. 1., дело 705.

П.В. Голобуцький., О.В. Зорька.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ ПОЛК — військ. одиниця козац. війська за гетьманства Б.*Хмельницького*. Створений (1648) шляхом відокремлення від *Корсунського полку* кількох *сотень*. Існував нетривалий час. Його полковником був Данило Якимович. Відомо, що навесні 1649 козац. військо Б.Хмельницького поділялося на 30 *полків*. Однак уже в складеному цього ж року, після *Зборівського договору Криму з Польщею* (серпень 1649), *«Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649* значиться лише 16 полків, Л.п. серед них немає. На думку М.*Грушевського*, цим «Реєстром...» у Корсунському полку зафіксовано 3 сотні із колиш. Лисянського полку.

Літ.: *Грушевський М.* Хмельниччина в розцвіті. К., 1922; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ Юрій Федорович (1773—1837) — військовий моряк, гідрограф, перекладач, підприємець, колекціонер. Батько П.*Лисянського*. Н. в м. *Ніжин*. З родини місц. священика (1785 батько був затверджений у *дворянстві*). Від 1783 навчався в Морському шляхетському корпусі у Кронштадті (нині місто підпорядковане С.-Петербурзькій міськраді, РФ). 1786 став гардемарином. Служив на Балт. морі. Брав участь у російсько-шведській війні 1788—90. Від 1789 — офіцер. 1793 був відряджений практикуватися в охочі на британський флот, набув досвід у океанських походах. 1795—96 стажистом перебував у США, зустрічався з президентом Дж.Вашингтоном. У бойових діях проти французів 1796 зазнав контузії. 1797 повернувся до *Російської імперії*, отримав звання капітан-лейтенанта. Мандрівні спостереження виклав у щоденникові «Журнал лейтенанта Лисянского, веденный им во время службы его волонтером на судах английского флота с 1793 по 1800 гг.» (нині зберігається у Центр. військово-мор. музеї в м. *Санкт-Петербург*).

Ю.Ф. Лисянський. Портрет роботи художника В. Боровиковського. 1810.

Від 1800 — командир фрегата «Автроил». 1803 опублікував свій переклад книги шотландського теоретика військово-мор. тактики Дж.Клерка («Движение флотов», т. 1—2. СПб). Призначений капітаном шлюпа «Нева» (водомісткістю 370 т), укомплектував його екіпаж і 26 липня 1803 за ст. ст. (разом з подібним 450-тоннажним кораблем «Надежда», яким керував його однокашник І.Крузенштерн) вирушив у навколосвітнє плавання. 3 серпня (22 липня) 1806 «Нева» самостійно (першою з експедиції, очолюваної спочатку акціонером-правителем Російсько-амер. компанії М.Резановим, а потім — І.Крузенштерном), подолавши визначений шлях, повернулась до Кронштадта.

Детально описав побачене в подорожі від Полінезії до Аляски (зокрема, о-ви Пасхи та Кад'як в Тихому океані) й зробив картографічний звіт про виконані завдання (матеріали з докладним атласом опублікував власним коштом спочатку 1812 рос. мовою в С.-Петербурзі, а 1814 — англ. в Лондоні; Велика Британія). 1806 підвищений до капітана 2-го рангу. 1807—08 командував на Балтиці суднами «Зачатие Св. Анны», «Эмгейтен».

1809 за станом здоров'я пішов у відставку з чином капітана 1-го рангу. Займався здаванням в оренду квартир, збанкрутів. Особисті унікальні збірки природничих та етногр. матеріалів заповів Румянцевському музею.

Нагороджений орденами св. Георгія 4-го ст. (1802), св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст. (1806).

П. у м. С.-Петербург, похований на цвинтарі Олександро-Невської лаври.

Його іменем названо кілька геогр. об'єктів, у т. ч. тихоокеанську затоку біля Пн. Америки, один із Гавайських островів, півострів на березі Охотського моря, гору на Сахаліні. 1975 у Ніжині йому встановлено пам'ятник.

Тв.: Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5 и 1806 годах, по повелению Его Императорского Величества Александра Первого, на корабле Неве под начальством флота капитан-лейтенанта, ныне капитана 1-го ранга и кавалера Юрия Лисянского. СПб., 1812.

Літ.: *А.Л.* [*Лисянский П.Ю.*] Юрий Федорович Лисянский. «Морской сборник», 1894, № 1; *Акимов А.* Лисянский Юрий Федорович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; *Думитрашко Н.В.* Ю.Ф. Лисянский и русские кругосветные плавания. В кн.: *Лисянский Ю.Ф.* Путешествие вокруг света на корабле «Нева» в 1803—1806 годах. М., 1947; *Боднарский М.С.* Очерки по истории русского землеведения, т. 1. М., 1947; *Штейнберг Е.Л.* Жизнеописание русского мореплавателя Юрия

Пам'ятник Ю.Ф. Лисянському у м. Ніжин. 1973. Скульптор К. Годулян.

А. Сметона.

Лисянского, содержащее историю его службы на военном флоте российском, его плаваний в Западную и Восточную Индию, Северную Америку и Южную Африку, а также о знаменитом первом вояже русских моряков вокруг света с 1803 по 1806 год. М., 1948; *Рабинович Я.Б.* Юрий Федорович Лисянский — славный русский мореплаватель. В кн.: Сборник докладов на 1-й научно-технической конференции слушателей Академии: Военно-морская академия кораблестроения и вооружения им. А.Н. Крылова. Л., 1949; *Штейнберг Е.Л.* И.Ф. Крузенштерн, Ю.Ф. Лисянский. М., 1950; *Крузенштерн И.Ф.* Путешествие вокруг света в 1803, 1804, 1805 и 1806 годах на кораблях «Надежде» и «Неве». М., 1950; *Невский В.В.* Первое путешествие россиян вокруг света. М., 1951; *Його ж.* Вокруг света под русским флагом: Первое кругосветное путешествие русских на кораблях Надежда и Нева под начальством флота капитан-лейтенантов Ивана Крузенштерна и Юрия Лисянского в 1803—1806 годах. М.-Л., 1953; *Лупач В.С.* И.Ф. Крузенштерн и Ю.Ф. Лисянский. М., 1953; *Берг Л.С.* История русских географических открытий. М. 1962; *Алексеев А.И.* Юрий Федорович Лисянский. В кн.: *Лисянский Ю.Ф.* Путешествие вокруг света в 1803, 4, 5 и 1806 годах на корабле «Нева». Владивосток, 1977; *Масленников Б.Г.* Морская карта рассказывает. М., 1986; *Аммон Г.А.* Морские памятные даты. М., 1987; *Шустов А.* Петербуржец Лисянский. «Ленинградская панорама», 1989, № 11; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Барсукова Н.П., Шустов А.Н.* Лисянский. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. СПб., 2001; *Його ж.* Мифы и легенды российского флота. СПб., 2003; *Шевченко В.О.* Тричі перший (видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський). К., 2003.

П.Г. Усенко.

ЛИТВÁ, Литовська республіка — д-ва у Сх. Європі, на пд.-сх. узбережжі Балтійського моря. Межує на пн. з Латвією, на сх. і пд. — з Білоруссю, на пд. зх. — з Польщею та Калінінградською обл. РФ. Територія 65,2 тис. км². Столиця — м. Вільнюс. Адм.-тер. поділ — 10 повітів. Населення бл. 3,6 млн осіб (2006). Етнічний склад — литовці (83,4 %), поляки (6,7 %), росіяни (6,3 %), білоруси (1,2 %) та ін. (2,4 %). Держ. мова — литовська. Переважна кількість віруючих — римо-католики (79 %), православні (4,1 %), протестанти (1,9 %). Грошова одиниця — лит. (100 центів).

11 березня 1990 Л. стала першою республікою *СРСР*, яка проголосила незалежність. За формою правління Л. — президентська республіка. Діє конституція 1992. Голова д-ви — президент (обирається громадянами на підставі заг., рівного прямого виборчого права, таємним голосуванням терміном на 5 років). Вищий законодавчий орган — Сейм (однопалатний парламент) — обирається за змішаним принципом строком на 4 роки. Прем'єр-міністр призначається президентом й затверджується Сеймом. Судді всіх рівнів також призначаються президентом.

За археол. знахідками на території Л. поява тут перших людей датується 10—9 тис. до н. е. У 2 тис. до н. е. з пд. та пд.-сх. частини Центр. Європи на територію Л. розповсюджуються к-ри *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*, саме на їх основі між річками Вісла та Зх. Двіна починає складатися к-ра балт. племен.

Вперше в писемних джерелах назва «Литва» (Lituae) зафіксована під 1009 в Кведлінбурзьких літописах. Зародження литов. д-ви припадає на 13 ст. Загроза з боку *Тевтонського ордену*, що на той час уже підкорив зх. та пн. *балтів*, змусила литов. племена об'єднатися під кер-вом кн. *Міндовга* (див. *Велике князівство Литовське*). 1251, після прийняття католицтва, кн. Міндовг із благословіння Папи Римського *Інокентія IV* був коронований *великим князем* Л. Підтримка рим. престолу дала змогу литовцям на деякий час змінити баланс сил у боротьбі з Тевтонським орденом.

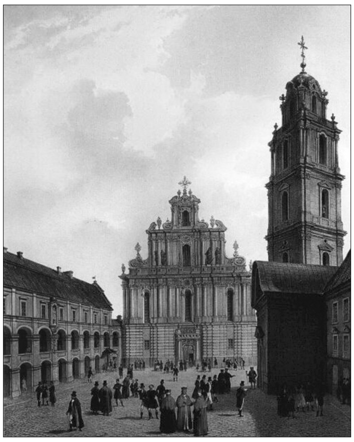

Литва. Костьол св. Іоанна з дзвінницею і великий двір Віленського університету. Картина невідомого художника кінця 18 — початку 19 ст.

Від серед. 13 ст. литов. князі починають приєднувати спустошені *монголо-татарською навалою* землі *Київської Русі.* 1385 у зв'язку з *Кревською унією 1385*, яка передбачала шлюб вел. кн. литов. *Ягайла* з польс. королевою Ядвігою, Л. та Польща об'єднувалися в єдину д-ву.

1410 об'єднані війська Л. та Польщі остаточно розгромили лицарів Тевтонського ордену. 1561 Л. вступила в Лівонську війну проти Росії (див. *Лівонська війна 1558—1583*). Згідно з *Люблінською унією 1569* Л. та Польща об'єдналися в нове держ. утворення — *Річ Посполиту.* Після її поділів у 2-й пол. 18 ст. (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) осн. частина литов. земель перейшла до *Російської імперії.*

Литовці брали участь у *польському повстанні 1830—1831* та *польському повстанні 1863—1864.* Після придушення повстань почалася інтенсивна *русифікація* Л.

У грудні 1918 — січні 1919 на литов. землях було встановлено рад. владу, з лютого 1919 литов. землі були в складі Литовсько-Білорус. СРР, а в серпні цього ж року було проголошено незалежну Литов. Республіку. 1921 Л. увійшла у склад *Ліги Націй.* Згідно з конституцією 1922 Л. — парламентська республіка, однак уже 1926 було здійснено держ. переворот, внаслідок якого встановлено авторитарний режим на чолі з А.Сметоною. З початком *Другої світової війни* у вересні 1939 Л. потрапила до сфери рад. інтересів. У жовтні 1939 *СРСР* змусив Л. підписати договір про взаємодопомогу, і на території країни були утворені рад. військ. бази. 15 червня 1940 СРСР окупував Л. Були проведені вибори до Нар. сейму, який проголосив рад. владу й звернувся з проханням про вступ Л. до складу Рад. Союзу. 3 серпня 1940 Л. ввійшла до складу СРСР. Почалася радянізація всіх сфер життя, 15 червня 1941 – масова висилка репресованих литовців в інші р-ни СРСР.

На другий день після нападу 22 червня 1941 Німеччини на СРСР литовці створили Тимча-

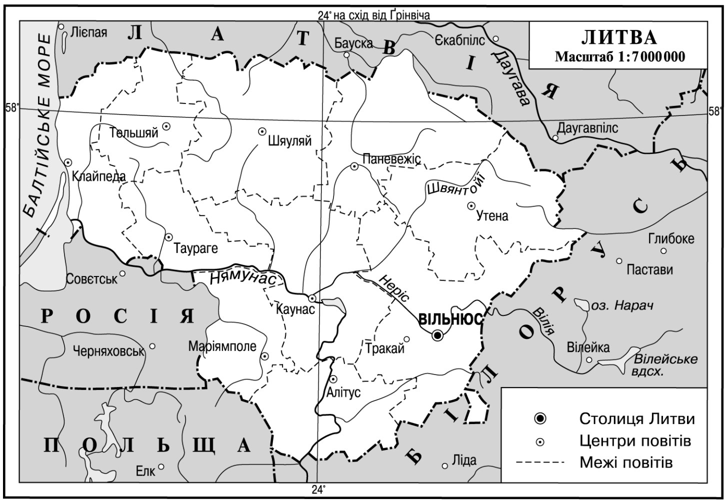

совий уряд. Однак гітлерівська адміністрація розпустила його, залишивши лише управління на місцях, що займалося реквізицією майна та набором робочої сили для воєн. пром-сті Німеччини. Після відновлення 1944 в Л. рад. влади в країні почалася масова колективізація сільського госп-ва, що супроводжувалася депортаціями населення на пн. СРСР, у Сибір та Середню Азію. Загалом було депортовано бл. 230 тис. осіб. Боротьбу проти рад. влади очолив партизан. рух «лісових братів», спротив тривав до серед. 1950-х рр. Після смерті Й.*Сталіна* 1953 почалася поступова лібералізація режиму, у місц. комуніст. *номенклатурі* стали переважати литовці.

Курс ген. секретаря ЦК КПРС М.*Горбачова* на перебудову дав змогу створити в Л. масовий рух «Саюдіс» («Рух за перебудову»). У лютому 1990 кандидати від «Саюдіса» перемогли на виборах до ВР Литов. РСР. 11 березня 1990 новий склад ВР проголосив незалежність Л. Президентом країни було обрано лідера «Саюдіса» В.Ладсбергіса. Кер-во Кремля відмовилося визнавати незалежність Л.: була запроваджена екон. блокада республіки, проте вона виявилася неефективною й була знята в липні 1990. Розпочалися переговори між литов. та союзним кер-вом. У січні 1991 рад. війська захопили кілька будівель у Вільнюсі, включаючи телевізійний центр, тоді було вбито 13 і поранено сотні людей, які вийшли на захист незалежності своєї д-ви. На референдумі у лютому 1991 90 % населення проголосувало за незалежність Л.

У вересні 1991 нова влада почала видавати свідоцтва про реабілітацію литовців, які були засуджені за «антирадянську діяльність». 1992 було прийнято закони, згідно з якими кандидати на високі держ. посади мали повідомляти, чи не співробітничали вони у минулому з КДБ (див. *Комітет державної безпеки СРСР*). На виборах 1992 президентом країни було обрано колиш. першого секретаря Комуніст. партії А.-М.Бразаускаса. На місц. виборах 1996 перемогли представники правоцентристських сил на чолі з В.Ландсбергісом. 1998 президентом став реемігрант зі США В.Адамкус.

Основу економіки Л. складає агропром. сектор, в ньому задіяна 1/5 всього працеспроможного населення країни. Традиційною галуззю сільс. госп-ва є м'ясомолочне тваринництво. Вирощують ячмінь, пшеницю, льон, цукровий буряк, картоплю тощо. Серед ін. галузей у країні розвинена машинобудівна, деревообробна, суднобудівна та судноремонтна пром-сть. 2006 ВВП на душу населення склав 15,1 тис. дол. США. Після вступу країни у травні 2004 до *Світової організації торгівлі* та *Європейського Союзу* прискорилися темпи переорієнтації литов. економіки на Захід. Знизився рівень безробіття з 11 % у 2003 до 4,5 % у 2006.

Українці в Литві. Історія Л. тісно пов'язана з історією України (див. *Литовці в Україні*). Територія розселення литов. племен межувала з Давньорус. д-вою. У 13 ст. Велике князівство Литовське ввійшло в союзницькі відносини з *Галицько-Волинським князівством*: здійснювалися спільні воєн. операції проти монголів, Польщі та хрестоносців. Після занепаду Галицько-Волин. д-ви і в умовах міжусобної боротьби в *Золотій Орді* всі укр. землі, за винятком *Галичини*, увійшли до складу Л. Власне литов. землі в період розквіту Великого князівства Литов. становили менше 10 % його території. Литва поступово перетворилась на Литовсько-Рус. д-ву (повна назва — Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське). Ця середньовічна країна перейняла традиції держ. життя, судоустрою, військ. справи княжої Русі, рус. мова стала державною.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Л. видавалися переклади творів Т.*Шевченка* та І.*Франка*, відбувалися гастролі укр. театрів. Українці й литовці співпрацювали в Союзі автономістів у *Державній думі Російської імперії.*

У період між двома світ. війнами в Л. діяли зарубіжні філії *Української військової організації*, згодом — *Організації українських націоналістів.* Уряд Л. надавав дипломатичне прикриття чільним діячам цих орг-цій. У Каунасі (тодішній держ. центр Л.) друкувався нелегальний орган УВО *«Сурма»*.

У цей же період в Л. діяли укр. громадсько-політ. орг-ції Т-во литовців-українців та Культурно-освітнє т-во українців у Литві, які займалися культурницько-просвітницькою, політ., видавничою діяльністю й матеріально підтримували українців.

Литва. Кафедральний собор св. Станіслава з дзвінницею у м. Вільнюс. Фото початку 21 ст.

В.М. Литвин.

Із приходом Червоної армії (див. *Радянська армія;* 1940) всі укр. організації припинили своє існування.

Кількість українців Л. зросла після II світ. війни внаслідок залучення на буд-во в Л. численних пром. підпр-в та для роботи на них кваліфікованих робітників і спеціалістів з ін. республік, у т. ч. з УРСР. До 1989 чисельність українців зросла до 44,8 тис. (1,2 % усього населення країни), 78,6 % цих українців народилися поза межами Л.

Українці посідають у Л. друге місце (після євреїв) за часткою осіб, які мають вищу освіту (21,9 %) і перше — за часткою осіб із середньою спеціальною освітою (28,7 %).

За рад. влади укр. спільнота Л. не мала умов для свого національно-культ. розвитку. Ситуація змінилася з набуттям країною незалежності, коли д-ва взяла на себе зобов'язання сприяти реалізації прав нац. меншин на збереження і розвиток їхньої самобутності. У жовтні 1989 у Вільнюсі відбулась установча конференція Громади українців Литви (ГУЛ), яка об'єднала осередки орг-ції в 6-ти містах країни. Гол. напрямком роботи ГУЛ є культурно-просвітницька діяльність: організація концертів укр. артистів, диспутів, вистав. У містах країни діють укр. суботні (недільні) школи, їхня робота фінансується Литов. д-вою. У складі ГУЛ працюють комерційні структури, ЗАТ, які сприяють налагодженню екон. і торг. зв'язків із Україною.

На центр. литов. телебаченні виходить програма «Трембіта», по радіо двічі на місяць звучить укр. передача «Калинові грона». У респ. газ. «Эхо Литвы» вміщена сторінка укр. мовою «Українська світлиця», у Вільнюсі друкується інформаційний місячник «Пролісок», у Клайпеді — «Слово і час».

Від лютого 1991 у Л. офіційно зареєстровано греко-катол. громаду (1992 їй повернуто церкву Пресвятої Трійці; це єдина укр. святиня поза межами України на території колиш. СРСР). У приміщеннях колиш. василіянського монастиря діє укр. суботня школа, молодіжний реліг. центр. Від 1992 працює Асоціація українців. Із 1997 у Вільнюсі діє Центр к-ри українців Литви (голова — Н.Непорожня), у м. Вісагінас — укр. нац. культ. центр «Барвінок», як частина литов. «Скаутісу» діє укр. «Пласт».

Новий етап відносин між двома країнами відкрився після встановлення 12 грудня 1991 дипломатичних відносин між Україною та Литов. Республікою. Цьому крокові передувало взаємне визнання незалежності країн (так, 26 серпня 1991 ВР України визнала держ. незалежність Л., відповідна постанова щодо визнання незалежності України була прийнята литов. сеймом 4 грудня 1991). З серпня 1992 в Україні було відкрито Посольство Литов. Республіки, а через рік почало діяти Посольство України в Литві.

Основу українсько-литов. відносин було покладено підписанням Договору про дружбу і співробітництво 8 лютого 1994. Зі вступом Литви до ЄС та *НАТО* українсько-литов. відносини набули нових перспектив. 28 березня 2002 було підписано Декларації президентів України і Литовської Республіки щодо взаємодії на міжпарламентському і міжурядовому рівнях в досягненні стратегічних цілей України — інтеграції в європ. і євроатлантичні структури. Розвивається Балто-Чорномор. співробітництво (див. *Балтійсько-Чорноморська дуга*).

Літ.: Литва — Україна: історія, політологія, культурологія. Вільнюс, 1995; *Гачев Г.Д.* Национальные образы мира. Соседи России: Польша, Литва, Эстония. М., 2003; Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края. М., 2004; *Курукин И.В.* Великая Литва или «альтернативная» Русь? «Вокруг света», 2007, № 1; *Широкоряд А.Б.* Давний спор славян: Россия, Польша, Литва. М., 2007.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Примаченко.

ЛИТВИ́Н Володимир Михайлович (н. 28.04.1956) — історик, держ. і політ. діяч, фахівець з новітньої історії України, історії міжнар. відносин, конституційного права. Д-р істор. н. (1995), професор (1996). Засл. діяч н. і т. України (1998). Дійсний член Академії правових наук України (2000) та *Національної академії наук України* (2003). Герой України (2004). Н. в с. Слобода-Романівська Новоград-Волинського р-ну Житомир. обл. в сел. родині. Закінчив із відзнакою істор. ф-т Київ. ун-ту (1978). 1978—86 — викладач, старший викладач, доцент істор. ф-ту Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1984 захистив канд. дисертацію. 1986—89 — нач. управління Мін-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. 1989—91 — лектор, консультант, пом. секретаря ЦК КПУ. 1991—94 — доцент істор. ф-ту, докторант Київ. ун-ту. Від серпня 1994 — пом. Президента України, з листопада 1994 — заст. глави Адміністрації Президента України. 1995 — в *Інституті історії України НАН України* — захистив докторську дис. на тему: «Політична арена України: дійові особи та виконавці (суспільно-політичний розвиток України у першій половині 90-х років)». Професор кафедри новітньої історії Київ. ун-ту (1996). Від вересня 1996 до листопада 1999 — 1-й пом., кер. групи помічників, радників, наук. консультантів і референтів Президента України. Від 1997 — чл.-кор. НАН України по від-ню історії, філософії та права, від 1998 — член президії Вищої атестаційної комісії України. У листопаді 1999 призначений главою Адміністрації Президента України. Від цього ж року — член *Ради національної безпеки і оборони України*, голова Комісії держ. нагород і геральдики України, заст. голови Держ. комісії з проведення в Україні адм. реформи. Очолював низку консультативних, дорадчих та ін. допоміжних органів, створених Президентом України Л.*Кучмою,* або входив до їх складу. Від 2000 — голова Координаційної ради з питань держ. служби, голова Комісії з питань адм.-тер. устрою, голова Громад. ради експертів з внутрішньополіт. питань, член Ради з питань реформування суд. системи України, член К-ту з Держ. премій України в галузі н. і т. 2002 обраний нар. депутатом України. 2002—06 — Голова ВР України (див. *Верховна Рада України*). 2003 обраний дійсним членом НАН України. 2006—09 — віце-президент НАН України. Від жовтня 2007 — нар. депутат України, кер. фракції «Блок Литвина» у ВР України 6-го скликан-

ня. Від 9 грудня 2008 — Голова ВР України.

Член спеціалізованих учених рад в Ін-ті історії НАН України та на істор. ф-ті Київ. ун-ту. Член редколегій кількох видань істор. профілю. Як учений досліджує проблеми новітньої історії України, питання теорії і практики державотворення, політ. розвитку сусп-ва і д-ви, функціонування органів держ. влади, становлення правової системи, конституційного права, правові проблеми політ. інститутів і процесів, проблеми правового забезпечення соціально-екон. та політ. розвитку сусп-ва і д-ви, становлення та розвитку вітчизн. політ. системи, політ. *еліт* і політ. лідерства, історії міжнар. відносин.

Лауреат Держ. премії в галузі н. і т. (1999).

Праці: Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; Украина: политика, политики, власть. К., 1997; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998 (у співавт.); Державний лад, конституція і правопорядок. К., 1998; Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999 (у співавт.); Україна за роки незалежності: 1991—1998. К., 1999; Греки на теренах України. К., 2000; Зовнішня політика України: 1990—2000. К., 2000; Україна на межі тисячоліть (1991—1999 рр.). К., 2000; Утвердження незалежності України. К., 2000; Економічні аспекти ролі України у формуванні Європи сьогодення та Європи майбутнього. К., 2001; Київ: Енциклопедичне видання. К., 2001 (у співавт.); Конституційний процес. Основні положення Конституції України. К., 2001; Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). К., 2001; Україна: хроніка поступу (1991—2001). К., 2001; Вимір історією. К., 2002; Історія України, т. 1—3. К., 2003—05; Творити Україну велику. К., 2003; Україна: доба війн і революцій (1914—1920 рр.). К., 2003; Україна: міжвоєнна доба (1921—1938 рр.). К., 2003; Україна: Європа чи Євразія? К., 2004; Україна у другій світовій війні (1939—1945). К., 2004; Право правди. К., 2005; Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991—2004). К., 2005; Історія українського селянства: Нариси, т. 1—2. К. 2006 (голова ред. ради); Історія України. К., 2007.

Літ.: Лідери: старожили і новачки. «Демократична Україна», 2000, 20 січня; *Федорук О.* Магістралі державотворення. «Урядовий кур'єр», 2001, 23 червня; *Бондаренко К.* Владимир Литвин — путь к Олимпу. «Материк», 2002; *Мостова Ю.* Володимир Михайлович змінює професію. «Дзеркало тижня», 2002, 1—7 червня; Литвин Володимир Михайлович. В кн.: Хто є хто в Україні. К., 2003; Неофіт української опозиції. «Час», 2003, № 9; *Рахманін С.* Я пропонував вихід із ситуації. «Дзеркало тижня», 2004, 17—23 січня; *Мироненко В.* Весняні активності Володимира Литвина. «ProUA», 2004, 5 квітня; Володимир Михайлович Литвин: Біобібліографічний покажчик. К., 2006; *Волошенюк І.* Про Володимира Литвина: В подробицях. «Вінничанка», 2006, 14 березня; *Магда Є.* План дій для Литвина. «Главред», 2007, 9 жовтня; *Сизоненко О.* Володимир Литвин: Нарис. «ЛУ», 2007, 14 серпня.

В.А. Смолій.

ЛИТВИН Юрій Тимонович (26. 11.1934—05.09.1984) — правозахисник. Н. в с. Ксаверівка (нині село Васильківського р-ну Київ. обл.) у сім'ї сільс. вчителів. У роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) переїхав з матір'ю (батько був на фронті) в с. Барахти Васильківського р-ну Київ. обл. Закінчив 7-річну школу і поступив на навчання в гірничо-пром. школу в м. Шахти Ростовської обл., РФ. Через хворобу повернувся додому. 1953 вступив у протиборство з владним режимом, вимагаючи довідку від *колгоспу* на право виїзду із села. Домагаючися свого, шантажував голову колгоспу «пропажею» телиці. Невдовзі був арештований і засуджений Васильківським районним судом за ст. 4 Указу від 4 липня 1947 «Про кримінальну відповідальність за грабіж державної та суспільної власності» до 12 років ув'язнення. У січні 1955 помилуваний за клопотанням С.*Ковпака* (у роки війни батько Л. служив у загоні С.Ковпака і загинув 1944). Цього ж року (у квітні) заарештований удруге за звинуваченням у створенні на буд-ві Куйбишевської ГЕС, де він перед тим відбував покарання в таборі, підпільної орг-ції «Братство вільної України». Разом з ін. 16 членами цієї підпільної орг-ції був засуджений на 10 років таборів і 3 роки поразки в правах. Ув'язнення відбував у таборах Сибіру й Мордовії. Там написав книгу віршів «Трагическая галерея», присвятив її Л.*Лук'яненку.* Після звільнення у червні 1965 брав активну участь у *дисидентському русі 1960—1980-х років в Україні*, поширював позацензурні видання (див. *«Самвидав»*), передав посольству США в *Москві* інформацію про становище політв'язнів у рад. політ. таборах. Жив у м. *Васильків*, працював спочатку на з-ді холодильників, потім — на трубному з-ді. Унаслідок переслідування КДБ при РМ УРСР (див. *Комітет державної безпеки УРСР*) переїхав у Сибір. Повернувся в Україну 1974. 14 листопада цього ж року за збірку літ. і публіцистичних творів, які, за кваліфікацією правоохоронних органів, «паплюжать радянський державний лад», засуджений Київ. обласним судом на 3 роки таборів строгого режиму (утримувався в Комі АРСР).

Ю.Т. Литвин.

Звільнившись у листопаді 1977, повернувся в Україну, жив у с. Барахти, де мешкала його мати. 1978 вступив до *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.* У квітні 1979 написав статтю «Правозахисний рух в Україні, його засади і перспективи», виклав у ній програмні положення національно-визвол. боротьби в Україні.

5 липня 1979 знову арештований і засуджений Васильківським райсудом до позбавлення волі на 3 роки в таборах суворого режиму. Ув'язнення відбував у тюрмах у м. *Біла Церква*, в смт *Буча* (нині місто) під Києвом, у липні—вересні 1980 — в м. *Херсон.* За півтора місяця до звільнення, 24 червня 1982, звинувачений в «антирадянській агітації та пропаганді» і засуджений Київ. обласним судом на 10 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання. Ув'язнення відбував у с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл., РФ, будучи хворим на виразку шлунка, на знак протесту двічі вдавався до голодування.

1981 у Львові побачила світ збірка віршів В.*Стуса* і Л. «Передчуття».

П. у лікарні в м. Чусовой, куди був доставлений з розрізаним животом. Похований у с. Борісово.

19 листопада 1989 його останки разом з останками В.Стуса і О.*Тихого* були перепоховані на *Байковому цвинтарі* в *Києві.*

1994 зусиллями матері й за сприяння Дрогобицького «Меморіалу» в с. Барахти в школі було створено кімнату-музей Литвина.

1996 в *Харкові* видано збірку його віршів «Трагическая галерея».

Тв.: Люблю — значить живу: Публіцистика. К., 1999.

Літ.: Юрій Литвин. Нью-Йорк, 1980; *Овсієнко В.* Любов. Добро. Свобода: (про Ю.Литвина) 1937—1984 рр. «Україна», 1991, № 24; *Карасик С.* Литвин Юрій Тимонович. Web: http://olexa.org.ua/ukr/persons/yu_lytvyn.htm.

О.Г. Бажан

І.Д. Литвиненко. Фото з архівно-слідчої справи. 1945.

ЛИТВИНЕ́НКО Іван Данилович (1891 — п., імовірно, 1947) — військ. діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки.* Н. в с. Хоружівка (нині село Недригайлівського р-ну Сум. обл.). З початком *Першої світової війни* був мобілізований до армії. Навч. у шк. прапорщиків. Отримав 1-й офіцерський чин. За часів *Української Центральної Ради* командував куренем Київ. охоронного полку, 1919 — у Дієвій армії УНР — керував 1-м Запорізьким полком ім. Дорошенка. 1920 — повноважний представник Головного отамана С.*Петлюри* на переговорах з генерал-лейтенантом П.*Врангелем* щодо об'єднання сил у боротьбі з більшовицькими військами. Від 1920 — в еміграції в Польщі, брав активну участь у діяльності Українського центрального к-ту у *Варшаві.* 1921 служив в охороні Гол. отамана, очолюваній М.*Чеботарівим.* Не припинив своєї співпраці з останнім і надалі, будучи в розвідці *Державного центру УНР на еміграції.* 1928—35 очолював розвідувальні пункти на *Волині*; мешкав у Варшаві, Каліші, Холмі (нині м. Хелм, усі в Польщі). Після окупації УРСР (див. *Друга світова війна*) з жовтня 1941 проживав на Рівненщині. Від вересня 1943 — начальник розвідувального відділу штабу *Поліської Січі* отамана Т.Бульби (Т.*Боровця*); у листопаді 1944 за завданням *Української повстанської армії* переправлений до *Львова*, де намагався легалізуватися під прізвищем Солончак. У березні 1945 заарештований спецгрупою НКРБ УРСР, але після першого допиту випущений з ув'язнення для проведення подальшого оперативного спостереження. Від січня 1946 працював художником-оформлювачем Львівського будинку архітектора, продовжував підтримувати зв'язки з самостійницьким підпіллям. 6 червня 1946 знову заарештований. 12 грудня 1946 засуджений до смерті.

Страчений у м. *Київ.*

Дж.: Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К., 2003; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921): Біографічний довідник, кн. 1. К., 2007.

Т.В. Вронська.

С. Литвиненко.

ЛИТВИНЕ́НКО Сергій (05.10. 1899—20.06.1964) — скульптор, громад. діяч. Н. на Полтавщині (за деякими джерелами — в м. *Пирятин*). Від січня 1919 до листопада 1920 служив у *Армії Української Народної Республіки* в ранзі хорунжого. Потім упродовж 2-х років як інтернований мешкав у *Ланцуті* і *Вадовицях.* 1924—29 навч. в краківській Академії мист-в. Після її закінчення здійснив успішні виставки своїх скульптурних творів у салоні Тюїльрі (Париж, Франція). Від 1930 жив і працював у *Львові.* 1936 брав участь у Всесвітній виставці в Чикаго. Після введення 1939 на землі Зх. України військ Червоної армії (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) мешкав в УРСР. В роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) продовжував працювати у Львові. 1944 виїхав до Німеччини. Від 1949 жив у Нью-Йорку (США).

Створив скульптурні портрети митрополита А.*Шептицького*, гетьмана І.*Мазепи* та ін. укр. діячів (митців, письменників, політиків), проект пам'ятника вел. кн. київ. *Володимиру Святославичу* (мав бути встановлений 1938 на Святоюрському подвір'ї у Львові), а також композиції «Гетьманівна», «Праця» (обидві — 1957). Автор багатьох надмогильних пам'ятників: І.*Франкові*, В.*Пачовському* (обидва у Львові); І.Раковському (у Нью-Джерсі), В.Блавацькому (у Філадельфії), С.Шухевичу (в Амберзі), полеглим героям у с. *Базар*, у *Домб'є*, містах *Рава-Руська*, *Яворів.* Був головою Укр. літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку (з 1949) й очолював Об'єднання митців — українців в Америці (1952—57). Для творчості Л. притаманний імпресіоністичний підхід у портретах; монументальність і класицизм у пам'ятниках.

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: Сергій Литвиненко: Скульптор. Нью-Йорк, 1956; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

П.М. Бондарчук.

ЛИТВИНЕ́НКО-ВОЛЬГЕМУ́Т Марія Іванівна (дівоче прізв. — Литвиненко, за чоловіком — Вольгемут; 13(01).02.1892—03.04.1966) — оперна й камерна співачка (лірико-драм. сопрано), драм. актриса, педагог, музично-громадська діячка. Нар. арт. СРСР (1936). Професор (1944). Н. в м. *Київ.* Із 7-и років співала в церк. хорі, оволоділа там основами нотної грамоти. Від 14-и років брала участь в аматорських драм. спектаклях. 1912 закінчила Київ. муз. уч-ще Імператорського Рос. муз. т-ва (1912, клас вокалу М.Алексєєвої-Юневич). Цього ж року стала працювати в Музично-драм. укр. театрі М.Садовського в Києві, водночас концертувала. 1914—16 співала в Театрі муз. драми в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*; тут її слухав Ф.Шаляпін і високо оцінив її виконавське мист-во). Потому була солісткою: Київ. театру опери і балету (1916—17; 1922—23, антреприза М.Багрова; 1935—53), Укр. муз. драми в Києві (1919, брала участь у створенні цього театру разом із Л.*Курбасом*, А.*Петрицьким*, Я.*Степовим* та ін.), 1-го Трудового кооперативу укр. артистів у *Вінниці* (1920—22, організований Л.-В. та її чоловіком Г.Вольгемутом), Харків. театру опери та балету (1923—35). Виступала у виставах Укр. нар. театру й Дніпроп. робітничого оперного театру (у *Полтаві*, *Кривому Розі*, *Дніпропетровську*, *Сумах*, *Кременчуці*). Під час окупації УРСР в роки німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Друга світова війна*) разом з театром була евакуйована (1941—44) до Іркутська (нині місто в РФ), у складі виїзних концертних бригад співала перед воїнами Червоної армії (див. *Радянська армія*).

Мала багатий за тембровими відтінками голос широкого діапазону, виконувала партії ліричного, драматичного сопрано й мецо-сопрано. На думку критиків, її спів відзначався винятковою чистотою й природністю вокального інтонування, бездоган-

ним звуковеденням, чіткістю й рельєфністю кожної фрази, досконалою вокальною технікою. Вона створила бл. 70-и різних за стилями, нац. приналежністю, істор. періодами музично-сценічних образів, у т. ч. класичні зразки інтерпретації укр. оперних партій, низку з яких виконала вперше. Серед них — Катерина, Мати («Катерина» М.*Аркаса*), Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Наталка, Терпилиха («Наталка Полтавка» І.*Котляревського*—М.В.*Лисенка*), Настя, Дідона, Оксана, Панночка («Тарас Бульба», «Енеїда», «Різдвяна ніч», «Утоплена» М.Лисенка), Мирослава («Золотий обруч» Б.*Лятошинського*), Наталя («Вибух» Б.Яновського, 1-ше виконання), Ганна («Наймичка» М.*Вериківського*, 1-ше виконання), Варвара («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*, 1-ше виконання, а також її остання партія), Наташа («Русалка» О.Даргомижського), Ярославна («Князь Ігор» О.Бородіна), Купава, Сабурова, («Снігуронька», «Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Татьяна, Марія, Ліза («Євгеній Онєгін», «Мазепа», «Пікова дама» П.*Чайковського*), Аїда, Амелія (однойменна опера, «Бал-маскарад» Дж.Верді), Тоска, Турандот (однойменні опери Дж.Пуччіні), Ортруда, Ельза («Лоенгрін» В.-Р.Вагнера), Сантуцца («Сільська честь» П.Масканьї), Галька (однойменна опера С.Монюшка), Маженка («Продана наречена» Б.Сметани). Поміж ролей в оперетах і музично-драм. виставах — Панночка («Вій» М.Л.*Кропивницького*), Аза, Маруся, Маруся («Циганка Аза», «Маруся Богуславка», «Ой не ходи, Грицю» М.*Старицького*), Ґандзя (однойменний твір І.*Карпенка-Карого*), Уляна («Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*). Мала великий концертний репертуар із творів укр., рос., грузин., вірм., західноєвроп. композиторів різних істор. періодів, старовинних рос. романсів, укр. (понад 300) і рос. народних, франц., неаполітанських та ін. пісень.

Гастролювала за кордоном, у Німеччині (Франкфурт-на-Майні, Берлін, Лейпциг, Мюнхен, Гамбург), Австрії, *Югославії*.

Записала на грамплатівки партії в операх С.Гулака-Артемовського, А.*Вахнянина*, М.Лисенка, П.Чайковського, низку укр. нар. пісень.

1920—22 викладала у Він. нар. консерваторії, у 1930-х рр. працювала з молодими співаками в *Харкові*, 1944—64 викладала в Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України імені П.Чайковського*). Розвивала принципи вокальної школи, прищеплені їй М.Алексєєвою-Юневич. Створила вокальну школу, її вихованці стали відомими солістами оперних театрів України, Росії, Молдови, вокальними педагогами.

Виконала роль Одарки в екранізації опери «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського (Київ. кіностудія, 1953, реж. В.Лапокниш), озвучила партію Наталки в екранізації опери «Наталка Полтавка» І.Котляревського—М.Лисенка (1936).

Авторка публікацій у пресі (понад 70) із питань вокальної та ширше — муз. к-ри, відгуків на події німецько-рад. війни 1941—45, автобіографічних заміток.

Лауреатка Сталінської премії (1946).

Нагороджена 3-ма орденами Трудового Червоного Прапора (1936, 1948, 1951), орденом Леніна (1946).

П. в м. Київ. Похована на *Байковому цвинтарі* (надгробок на її могилі 1971 виконав скульп. О.Олійник).

1967 її ім'ям названо вулицю в Києві. 1977 на будинку № 20 по вул. Пушкінській (Київ), де вона мешкала 1944—66, їй встановлено меморіальну дошку (скульп. О.Олійник, архіт. В.*Гнєздилов*). Портрети Л.-В. створили худож. О.Шовкуненко й скульп. І.*Кавалерідзе* (у ролі Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського).

Тв.: Вітаємо молодого майстра [Про З.Гайдай]. «Радянська музика», 1936, № 8; 10 літ Харківської опери. Там само, № 24; Моя жизнь. «Вечерняя Москва», 1936, 28 сентября; Зустріч з композитором (до 95-річчя М. Лисенка). «Вісті», 1937, 21 березня; Всесоюзный конкурс вокалистов. «Огонек», 1938, № 35—36; Украинские артисты выехали на фронт. «Советская Украина», 1942, 19 февраля; Шевченківський образ. «Радянська жінка», 1947, № 3; Воспоминания артистки. «Советская Украина», 1953, № 10; Видатна українська співачка [Про О.Петрусенко]. «Радянська культура», 1960, 20 лютого (у співавт.); Воспоминания об Н.А. Обуховой. В кн.: Н.А. Обухова: Воспоминания, статьи, материалы. М., 1970.

Літ.: *Савинов Б.* М.І. Литвиненко-Вольгемут — народна артистка СРСР. К., 1946; *Поляков А.* М.І. Литвиненко-Вольгемут. К., 1956; *Стебун І.* Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут. К., 1958; *Исаченко И.* Мария Ивановна Литвиненко-Вольгемут: Народная артистка СССР. К., 1960; *Стефанович М.* Київський державний ордена Леніна театр опери та балету ім. Т.Г. Шевченка. К., 1964; *Швачко Т.* Марія Литвиненко-Вольгемут. К., 1972; *Її ж.* Мария Литвиненко-Вольгемут. К., 1986; *Тольба В.* Статьи. Воспоминания. К., 1986; *Шевчук О.*, *Якименко Н.* Концертне життя. В кн.: Історія української музики, т. 4. К., 1992; *Станішевський Ю.* Національна опера України. К., 2003; Українські співаки у спогадах сучасників. К.—Львів—Нью-Йорк, 2003; *Бєляєва М.*, *Муха А.*, *Якименко Н.* Музично-театральне життя. В кн.: Історія української музики, т. 5. К., 2004.

О.М Немкович.

М.І. Литвиненко-Вольгемут.

М.М. Литвинов.

ЛИТВИ́НОВ Максим Максимович (справжні ім'я та прізв. — Макс Валлах, парт. псевдоніми — Папаша, Граф, Ниц, Лувіньє, Кузнєцов, Латішев, Фелікс Теофиля, Максимович, Гаррисон, Казимир; 17(05).07.1876—31.12.1951) — парт. і держ. діяч. Н. в м. Білосток (нині місто в Польщі) в родині дрібного банк. службовця. Навч. в хедері (єврейс. реліг. початкова школа). 1893 закінчив реальне уч-ще й став служити добровольцем у царській армії. У вільний від служби час читав марксистську літературу (див. *Марксизм як ідеологічна течія*). Одразу після демобілізації (1898) самостійно почав пропагувати марксизм серед мешканців робітн. с-ща Клинці Черніг. губ. (нині місто Брянської обл., РФ). Організував там кілька освіт. гуртків. 1900 через переслідування з боку властей переїхав до *Києва*, приєднався до Київ. к-ту *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. 1901 разом з ін. членами к-ту був заарештований, утримувався в *Лук'янівській тюрмі*. Під час ув'язнення став членом організації «Искра» (див. *Іскрівські організації в Україні*). 1902 разом з ін. 10 «іскрівцями» втік з тюрми, потому емігрував до Швейцарії, увійшов до складу

адміністрації Закордонної ліги рос. революц. соціал-демократії. Як агент *«Искры»* відав транспортуванням газети до *Російської імперії*. Після II з'їзду РСДРП (1903) — *більшовик*. Від 1904 — на підпільній роботі в Росії, був членом Ризького, Пн.-Зах. к-тів РСДРП і Бюро к-тів більшості РСДРП. 1905 — делегат III з'їзду РСДРП, брав участь в організації першої більшовицької легальної газ. «Новая жизнь» у *Санкт-Петербурзі*. Від 1906 — знову за кордоном (ненадовго повернувся до Росії 1907), займався закупівлею та доставкою зброї революц. орг-ціям у Рос. імперії. 1907 — секретар делегації РСДРП на Штутгартському конгресі Інтернаціоналу II. Від 1908 — секретар Лондонської групи більшовиків, представник від більшовиків у Міжнар. соціаліст. бюро. У лютому 1915 за дорученням ЦК РСДРП виступив на конференції соціалістів країн Антанти в Лондоні (Велика Британія) із заявою (її проект склав В.*Ленін*), що засуджувала імперіалістичну війну (див. *Перша світова війна*). 1916 одружився з Айві Лоу (англ. письменниця). Від 1918 (після захоплення влади в Росії більшовиками) — член колегії нар. комісаріату закордонних справ РСФРР. Цього ж року призначений дипломатичним представником РСФРР у Великій Британії. Однак невдовзі потому заарештований брит. владою, оскільки брит. уряд не визнав його повноважень, врешті-решт його обміняли на заарештованого в Росії голову брит. місії, розвідника Р.-Г.Локкарта. Наприкінці 1918 виступив від імені уряду РСФРР в Стокгольмі (Швеція) з мирними пропозиціями до д-в Антанти (т. зв. Декларація Литвинова), 1918—19 очолював рад. місію в Копенгагені (Данія). Водночас з 1919 — член колегії нар. комісаріату держ. контролю РСФРР. 1920 успішно провів англо-рад. переговори з обміну військовополонених, підписав договір про мир з Естонією. Тоді ж був призначений повноважним представником і торг. представником РСФРР в Естонії (до жовтня 1920); під час поїздки до Стокгольма підписав угоди про обмін військовополоненими з Італією, Францією, Швейцарією, Австрією, а також торговий договір із Швейцарським торговельнопром. синдикатом. Від травня 1921 — заст. нар. комісара закордонних справ, уповноважений РНК РСФРР з валютних операцій. На цій посаді курирував дипломатичні відносини РСФРР (з грудня 1922 — СРСР) із зх. країнами. Одночасно був членом колегії нар. комісаріату робітничосел. інспекції РСФРР і заст. голови Гол. к-ту з концесій. 1922 брав участь у *Генуезькій конференції* (як заст. керівника рад. делегації), Гаазький конференції (червень—липень; як голова делегації), Моск. міжнар. конференції з роззброєння (грудень; як голова делегації). 1923 успішно провів переговори з Великою Британією про зняття екон. блокади СРСР, підписав торг. угоди з Норвегією та Німеччиною. У наступні роки сприяв встановленню дипломатичних відносин СРСР з Мексикою (1924) та Уругваєм (1926), підтримав створення АТ «Южамторг». 1927—30 був головою рад. делегації в Підготовчій комісії *Ліги Націй* до конференції із роззброєння в Женеві (Швейцарія). Від 1928 (після загострення хвороби в наркома закордонних справ Г.*Чичеріна* і відбуття останнього на лікування за кордон) фактично очолював наркомат. Приділяв багато уваги питанням роззброєння. У лютому 1929 підписав з низкою сусідніх із СРСР д-в Моск. протокол (на Заході називаний Литвиновським протоколом) про довгострокове введення в дію пакту Бріана—Келлога про заборону війни як засобу нац. політики. Від 1930 — нарком закордонних справ СРСР. У листопаді 1932 підписав двосторонні пакти про ненапад між СРСР і Францією, Польщею, Латвією, Литвою, Естонією, Фінляндією. 1933 успішно провів переговори про встановлення дипломатичних відносин із США. Сприяв прийому СРСР до Ліги Націй, з 1934 (і до 1938) був представником СРСР у цій орг-ції. Цього ж року сприяв поновленню дипломатичних віднгосин СРСР з Уругваєм і Мексикою. Від 1934 — член ЦК ВКП(б). Вважається одним з авторів концепції «системи колективної безпеки». 1935 уклав пакти про взаємодопомогу з Францією та Чехословаччиною, сприяв встановленню дипломатичних відносин із Колумбією. 1937 був обраний депутатом *Верховної Ради СРСР*. 1939 (коли Й.*Сталін* через бездіяльність Великої Британії та Франції щодо нім. агресії пішов на зближення з А.*Гітлером*) зміщений з посади наркома закордонних справ. 1941 через конфлікт з головою РНК СРСР В.*Молотовим* виведений зі складу ЦК ВКП(б). Після початку окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) призначений (у листопаді 1941) заст. наркома закордонних справ і одночасно послом СРСР у США. У червні 1942 уклав угоду з США про взаємодопомогу у війні проти Німеччини, активно сприяв відкриттю другого фронту в Європі, забезпеченню безперервних поставок по *ленд-лізу* до СРСР, отриманню СРСР кредитів та розміщенню рад. військ. замовлень у США. Водночас, після встановлення (1942) дипломатичних відносин СРСР з Кубою, призначений посланником СРСР у цій країні. У червні 1943 відкликаний до *Москви*. У жовтні 1943 брав участь у Моск. конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Великої Британії. У вересні 1944 був учасником переговорів з Фінляндією про перемир'я, однак фактично залишився «поза справою». 1946 звільнений від роботи у наркоматі закордонних справ. Вийшов на пенсію. Автор кількох праць з питань зовн. політики СРСР.

Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Москва, похований на Новодівичому кладовищі.

Тв., промови, листи: В борьбе за мир. М., 1928; За всеобщее разоружение. М.—Л., 1928; Внешняя политика СССР: Речи и заявления: 1927—1935. М., 1935; Против агрессии. М., 1938; Неопубликованные письма М.М. Литвинова В.И. Ленину (1913—1915). «Новая и новейшая история», 1966, № 4.

Літ.: *Литвинова А.* Встречи и разлуки: Из воспоминаний о М.М. Литвинове. «Новый мир», 1966, № 7; *Шейнис З.С.* Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек. М., 1989; *Соколов В.* Наркоминдел Максим Литвинов. «Международная жизнь», 1991, № 4; *Руднев Д.* В разные годы: М. Литвинов в Эстонии: [К биографии дипломата].

«Таллин», 1990, № 1; М.М. Литвинов о международной системе и внешней политике СССР после Второй мировой войны. «История СССР», 1992, № 1; *Бережков В.М.* Как я стал переводчиком Сталина. М. 1993; Не оправдавший надежд: К отставке М.М. Литвинова в 1939 г. [Подборка документов 1938—1939 гг.]. «Родина», 1993, № 10; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997; *Млечин Л.* Максим Литвинов: пистолет под подушкой [Из истории советской дипломатии]. «Новое время», 1998, № 39; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Торчинов В.А., Леонтюк А.М.* Вокруг Сталина: Историко-биографический справочник. СПб., 2000; *Сизоненко А.И.* Два наркома [О Г.В. Чичерине и М.М. Литвинове]: К 200-летию МИД России. «Латинская Америка», 2002, № 5; *Капистка В.В.* М.М. Литвинов — И.В. Сталину: «Я считал бы неправильным передачу в Германию всех... наших заграничных заказов». «ВИЖ», 2004, № 11.

О.М. Мовчан.

ЛИТВИ́НОВА (Литвинова-Бартош) **Пелагея** (Поліна) **Яківна** (криптоніми Л-ва, П; 15(03).10. 1833—21(08).09.1904) — етнограф, письменниця, громад. діячка. Н. на х. Теребень (Теребенька Теребені) Глухівського пов. Черніг. губ. в родині дрібного землевласника, якому не вдалося підтвердити право на *дворянство*, титулярного радника Якова Яковича Бартоша. У деяких матеріалах про Л. місцем її народження називають м. *Хмільник*, де вона жила з батьками 1833—39. По лінії матері — Єлизавети Федорівни — походила зі знатного старшинського роду *Туманських*, онука Ф.*Туманського*. Рано залишилася без матері, а з 1848 — і без батька. Навч. спочатку в пансіоні Г.Серябрякової в містечку при *Шосткiвському казенному пороховому заводі* (нині м. *Шостка*), а потім, 1847—52, — у Єлизаветинському ін-ті для шляхетних дівчат у *Москві*. 1853 одружилася з 37-річним черніг. поміщиком Петром Олексійовичем Литвиновим, племінником О.М.*Марковича*. Жила в маєтку чоловіка в с. Богданове (нині у складі с. Полошки Глухівського р-ну Сум. обл.) під *Глуховим*. Народила 7 синів і 3 дочки. Особисто керувала їх вихованням і освітою. Від серед. 1860-х рр., коли діти підросли, мешкала за місцем їхнього навчання в Глухові, *Новгороді-Сіверському*, *Ніжині*, *Києві* й Москві. У Києві познайомилася з багатьма укр. діячами (переважно з кола Старої громади; див. *Громади*) — родинами Русових, Антоновичів, Лисенків, Старицьких, а також Б.*Грінченком*, Ф.*Вовком* та ін. Почала друкувати свої матеріали (однією з перших її публікацій була стаття зі спростуванням помилкових біографічних відомостей про Ф.Туманського в «Санкт-Петербургских ведомостях», 1875). Зацікавилася побутом і к-рою свого народу, стала одним із працівників дитячого притулку для дітей робітників і селян, відкрила приватну школу, сама написала для неї (за методом К.*Ушинського*) й видала абетку («Азбука для народных школ. Составлена по звуковому методу для наглядного обучения», 1877). На поч. 1880-х рр. близько трьох років знімала для себе і двох синів квартиру в Глухові в будинку батьків майбутнього акад. М.*Василенка* (за спогадами самого М.Василенка, під її впливом він почав читати поетичні твори М.Некрасова, час. *«Отечественные записки»* та ін. суспільно-політ. видання). 1886, по смерті батькової сестри, успадкувала хутір у с. Землянка (нині село Глухівського р-ну), мешкала там до кінця своїх днів. Живучи переважно в провінції, вивчала нар. вірування, промисли і заняття (ткацтво, рибальство, кулінарію), збирала усну нар. творчість, писанки, рушники, плахти, візерунки народної вишивки тощо. Співпрацювала з київ. виданнями «Заря» і *«Труд»*. Опублікувала кілька альбомів нар. візерунків та низку дописів, статей і споминів у час. *«Киевская старина»*. Широку відомість набули її дослідження весільних обрядів і звичаїв, опублікувані 1900 у *Львові* за редакцією Ф.Вовка (на думку фахівців, вони і сьогодні не втратили свого наук. значення). Була обрана дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка*, чл.-кор. Паризького антропологічного т-ва. Співпрацювала також з Рос. геогр. т-вом і петерб. *«Вольным экономическом обществом»* (для останнього, зокрема, досліджувала ведення сільс. госп-ва й готувала відповідні статистично-екон. описи сіл Богданове і Землянка). Допомагала М.*Біляшівському* в організації археол. розвідок у с. Богданове. Брала участь у роботі 12-го Археол. з'їзду в *Харкові* (1902).

П.Я. Литвинова.

Передала багато експонатів зі своїх колекцій до петерб. і моск. музеїв.

П. в с. Землянка. Похована там само на місц. цвинтарі.

Її колекції, незавершені праці, рукописи і листування зберігаються нині у фондах *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*, *Інституту археології НАН України* (листи до Ф.Вовка) та *Національного музею історії України*.

Праці: Ф.О. Туманский. «Санкт-Петербургские ведомости», 1875, № 218; Азбука для народных школ. Составлена по звуковому методу для наглядного обучения. К., 1877; Русские народные узоры, вып. 1: Малорусские узоры Черниговской и Полтавской губернии. К., 1877; Южно-русский народный орнамент, вып. 1: Черниговской губернии Глуховский уезд: Узоры, вышиванья, тканья и рисованья. К., 1878 (2-ге вид., 1899); Сборник народных русских узоров для женских рукоделий. К., 1879; Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России. «Киевская старина», 1883, т. 5, № 3; Криница — богиня плодородия у северян. Там само, 1884, т. 8, № 4; Как сажали в старину людей старых на лубок. Там само, 1885, т. 12, № 6; Как землянцы потеряли свою вольницу. Там само, 1886, т. 15, № 6; Закрутки і заломи. Там само, 1899, т. 64, № 3; Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині. В кн.: Матеріяли до українсько-руської етнольогії, т. 3. Львів, 1900; Южно-русский народный орнамент, вып. 2: Черниговская губерния (уезды: Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Северский и Стародубский). Х., 1902; К истории основопрививания в Малороссии. «Киевская старина», 1904, т. 85, № 5, Очерк из жизни старосветских помещиков. Там само, 1904, т. 86, № 7—8; Олійниця у селі Землянці Глуховського повіту на Чернігівщині. В кн.: Матеріяли до українсько-руської етнології, т. 6. Львів, 1905; Малоросійські святки. «Наука і суспільство», 1989, № 12; Русские народные узоры. М., 2006.

Літ.: *Грушевський М.С.* П. Литвинова-Бартош (некролог). «ЗНТШ», 1904, т. 62, кн. 6; *Спаська Ї.* Пелагея Яківна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. «Етнографічний вісник», 1928, кн. 7; *Василенко М.П.* П.Я. Литвинова (післямова до статті Ї.Спаської). Там само; *Малинка О.* Мої спогади про П.Я. Литвинову. Там

само; *Литвинова-Соловйова В.О.* Моя бабуся і етнограф Малинка. «Народна трибуна», 1992, № 24; *Терлецький В.В.* Литвинова Пелагея Яківна. В кн.: Енциклопедія Сумщини, вип. 3. Суми, 1999; *Шудря Є.* З життєпису дослідниці українських старожитностей XIX ст. (листування П.Литвинової з Ф.Вовком). «Народна творчість та етнографія», 1999, № 5—6; *Зайцева Н.О.* Етнограф П.Я. Литвинова. В кн.: Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). Глухів, 2002; *Борисенко В.К.* Пелагея Литвинова-Бартош: Доля народознавця. В кн.: Українки в історії. К., 2004; *П'ятаченко С.В.* До народних джерел Сумщини: Навчальний посібник. Суми, 2004.

І.Б. Усенко.

ЛИТВИНО́ВИЧ Спиридон (06.12.1810—04.06.1869) — греко-катол. церк. діяч, унійний митрополит Галицький (1863—69), д-р богослов'я. Н. в с. Дрищів (нині с. Надрічне Бережанського р-ну Терноп. обл.). Навч. в г-зії у м. *Бережани*, на богословських ф-тах Львів. і Віденського ун-тів. Потому був кафедральним проповідником *собору святого Юра* у *Львові*, катехитом у г-зії в *Чернівцях*, парохом церкви св. Варвари у *Відні*. 1852 призначений почесним крилошанином та першим ректором новозаснованої духовної семінарії у Відні. 1857 висвячений на єпископа-помічника Галицького митрополита. Після смерті митрополита Михаїла (*Левицького*) 1858—60 — тимчасовий адміністратор *Галицької греко-католицької митрополії*. Брав активну участь у суспільно-політ. житті *Галичини*, був віце-маршалком *Галицького крайового сейму*, членом Держ. ради Австрійс. імперії. 1861 — співголова палати послів (депутатів) австрійс. парламенту. 1863 іменований митрополитом Галицьким. Цього ж року за його участю було прийнято «Конкордію» (з лат. concordia — згода) з римо-катол. церквою (вона стала істотною перешкодою для тих сил, які намагалися *полонізувати* українців Галичини). Відстоював політ. права укр. населення в *Галичині*, підтримував проект її поділу на дві окремі адм. одиниці — зх. (польс.) і сх. (укр.). Рішуче виступав проти спроб польс. вищого духовенства підпорядкувати греко-катол. митрополита римо-катол. архієпископу. Автор патріотичних поезій, зокрема, слів до популярної старогалицької пісні «Руський молодець» («Я щасний руську матір маю»).

Спиридон Литвинович.

П. у м. Львів.

Літ.: *Студинський К.* Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр.: Замітки й тексти. В кн.: Українсько-руський архів, т. 13—14. Львів, 1920; *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Торонто, 1962; Галицькі митрополити. Львів, 1992.

Ф.І. Стеблій, Р.М. Шуст.

ЛИТО́ВСЬКА МЕ́ТРИКА (від лат. metrica — книга записів, інвентар) — 1) пам'ятка держ. діловодства *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). Являє собою комплекс упорядкованих і об'єднаних у вигляді зшитків або книг різноманітних матеріалів з діловодства великокнязівської канцелярії ВКЛ 15—18 ст. Головним з-поміж цих матеріалів є копії документів, що видавалися від імені литов. *великого князя, пани-ради* ВКЛ і сейму та підлягали необмеженому в часі зберіганню. До книг Л.м. вносилися також ін. важливі для діловодства канцелярії матеріали, зокрема переклади ярликів крим. ханів (див. *Ярлики ханські*), реєстри з моск. дипломатичної документації, матеріали *Лівонського ордену* тощо. Документація велася латиною, старорус. та старопольс. мовами.

2) осн. складова частина великокнязівського, а пізніше — гол. держ. архіву ВКЛ. Виконувала юридично-регістраційні функції. До книг архіву записувалися

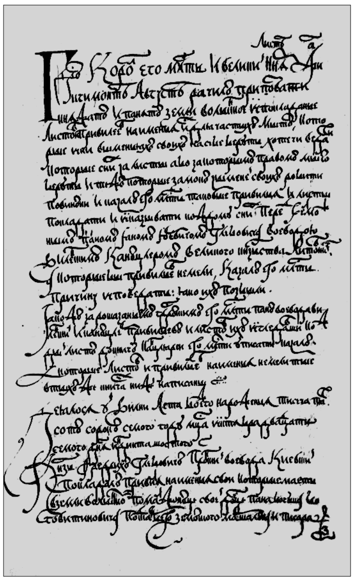

Литовська метрика. Перший аркуш 22 книги записів.

(копіювалися) документи всіх суб'єктів права: верховної влади, держ. установ, привілейованих *станів* і груп, *магістратів*, *міщан*, церкви, етнореліг. громад та ін. На основі цих записів держ. канцелярія видавала на відповідні звернення юридично завірені виписи (копії з копій).

Першими назвами таких архівних книг були: «Метрыки», «Книги метрыки», «Метрика». Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. для сукупного означення цих книг вживалася розширена офіц. назва — «Метрика Великого Княжества Литовского». Паралельно з цими назвами в місц. канцеляріях набула поширення також назва «Литовська метрика» (за аналогією з «Коронною метрикою» в Польщі). Від серед. 17 ст. саме ця остання назва закріпилася в архів. діловодстві Варшави; згодом вона ж стала осн. назвою цих книг і в петерб. та моск. архівах, а також у литов., рос., польс., білорус. та укр. історіографії 19—20 ст. Ця ж назва традиційно використовується й сучасними литвознавцями. Нею іменовано й деякі новітні архів. фонди (переважно в Росії), що включають матеріали держ. канцелярії ВКЛ. Білорус. історіографія активно використовує також термін «Метрика Великого князівства Литовського».

Л.м. містить матеріали, що дають змогу досліджувати зовн.

та внутр. політику великокнязівського уряду, зміни у територіально-адм. устрої ВКЛ, еволюцію його законодавства та суд. системи, його зв'язки у політ., торг., культ. та ін. сферах із балт. та ін. європ. країнами. Серед документів Л.м. є посольські акти, інструкції, дипломатичне листування з крим. *ханами*, моск. *царями*, матеріали військ. та оборонного характеру, переписи війська ВКЛ, сеймова документація, обласні привілеї тощо. Левову частку становлять матеріали щодо шляхетського землеволодіння, держ. й церк. госп-ва, сусп. й екон. статусу великих землевласників, міщанства, *селянства*, питань торгівлі, митної системи. Л.м. містить осн. комплекс офіц. актів щодо меж держ. території ВКЛ та її істор. регіонів, територіально-адм. одиниць, а також етнічних громад, населених пунктів, генеалогії *князів*, *панів*, *бояр* та *зем'ян*, біографій політ. і держ. діячів ВКЛ. Книги Л.м. наповнені різноманітними матеріалами, що стосуються повсякденного життя, звичаїв і традицій різних прошарків населення, соціальних конфліктів. Вони дають змогу вивчати також соціально-екон. та етнокульт. розвиток земель, що перебували у складі ВКЛ, зокрема укр., литов., білорус. і деяких рос.

Л.м. є осн. і найбільш репрезентативним комплексом джерел серед. 15 — 3-ї чв. 16 ст. з історії пізньосередньовічної та ранньомодерної України загалом.

Історія Литовської метрики. Архів канцелярії ВКЛ — Л.м. — бере початок від 15 ст. Його систематичне та регулярне ведення стало важливою складовою урядування у ВКЛ в 2-й пол. 15 ст. До 16 ст. місцем зберігання фасцикулів (зшитків) та книг архіву, на думку сучасних дослідників, був Троцький замок (нині в смт Тракай, Литва), завідував тамтешнім архівом *підскарбій*. У серед. 16 ст. архів перевезли до Віленського замку.

Поряд із власне архів. актами Л.м. містить багато різноманітних оригінальних актів, серед них зовнішньополіт. договори, станові привілеї тощо. Усі ці оригінали документів, окрім загальноземських актів, у 1570-х рр. зберігалися в 12 саквах (спец. валізи), були позначені літерами та розмежовані по *воєводствах* (заг. кількість становила 674 одиниці, більшість із них з часом загинула). Книгами Л.м. завідував *канцлер литовський*, а з 1566 — і *підканцлер*. Після запровадження посади підскарбія Л.м. була поділена на велику та малу. Окремі книги перевозилися канцлером та службовими дяками за королем і вел. князем литов. під час воєн. походів, перебування монарха на *вальних сеймах*, під час його подорожей у Польщу чи теренами ВКЛ. Така практика активно підтримувалася *шляхтою* та ін. привілейованими станами, оскільки постійна наявність документації у розпорядженні короля і вел. князя литов. значно пришвидшувала вирішення різноманітних справ.

Постійне та інтенсивне використання книг Л.м., а також їх численні перевезення призвели до їх серйозного пошкодження в кінці 16 ст. Тому під кер-вом канцлера литов. Л.Сапєги упродовж 1594—1607 бл. 20 писарів здійснили переписування усіх старих книг Л.м. Водночас із копіюванням майже до кожного тому було складено подокументний реєстр. Після цього, згідно з постановою сейму 1607, було створено спец. комісію сенаторів ВКЛ, на яку покладалися обов'язки порівняння старих книг із переписаними та затвердження останніх. У переважній більшості робота сенаторської комісії, якою керував секретар великокнязівської канцелярії А.Дольський, була виконана до 1621. Зазначеною постановою також передбачалося відокремлення переписаних книг від старих. Для збереження нових книг у 20—30-х рр. 17 ст. були виділені кам'яниці віленських міщан, де розмістилися також канцелярії канцлера та підканцлера. Зокрема, одну частину великої Метрики розмістили в будинках Я.Ключати, які розташовувалися в рибному кінці ринку неподалік правосл. церкви Воскресіння Господнього. Другу — у помешканнях Г.Ланга на Скляній вулиці, а пізніше — і в будинках ін. міщан. Меншу Метрику зберігали в кам'яниці Р.Кальзановського. Старі ж книги залишились на зберіганні у Віленському замку і до сьогоднішнього дня не збереглися.

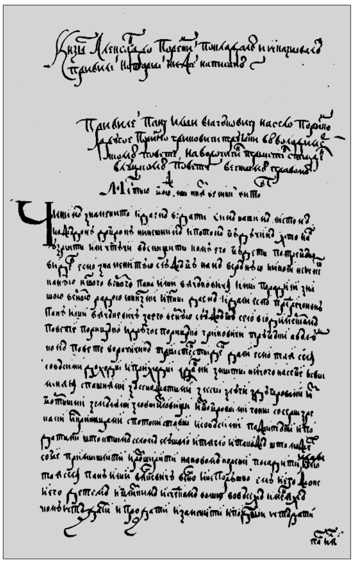

Литовська метрика. Привілей великого князя литовського Вітовта пану Іллі Вячковичу на волинські маєтки.

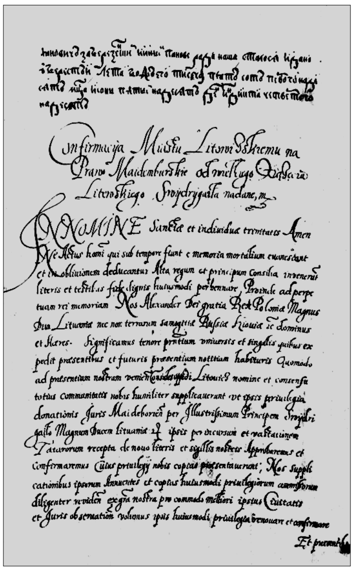

Литовська метрика. Підтвердження магдебурзького права місту Літовижу.

У ході *Зборівської битви 1649* деякі книги були захоплені татарами і до канцелярії ВКЛ більше не повернулися. 1655, перед захопленням Вільно (нині м. *Вільнюс*) рос. військами, метрику для збереження відправили до Пруссії, однак чи то під час перевезення, чи під час зберігання частина матеріалів загинула. Крім цього, у ті роки, на думку дослідників, загинули всі оригінальні книги метрики. Зважаючи на об'єктивні обставини, пов'язані із воєн. діями на території ВКЛ, архів метрики був перевезений до *Варшави*. Згідно з сучасними дослідженнями, це відбулося ближче до серед. 18 ст.

Варшавський період метрики характеризується, гол. чин., систематизацією та упорядкуван-

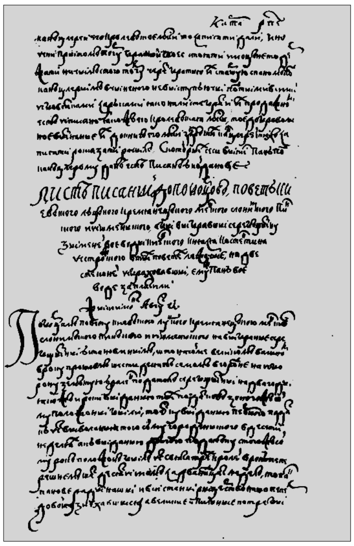

Литовська метрика. Лист великого князя литовського Сигізмунда II Августа з наказом компенсувати витрати київському воєводі Василю-Костянтину Острозькому.

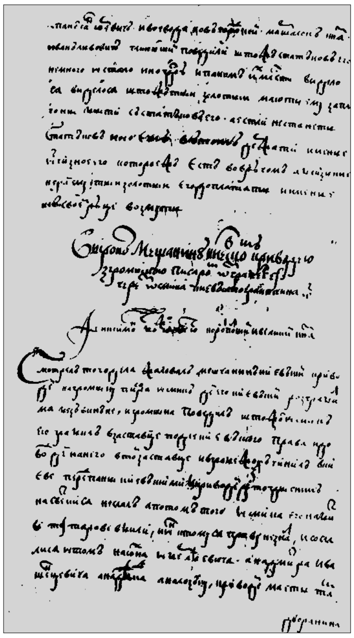

Литовська метрика. Вирок у судовій справі київського міщанина Криводея з писарем Громикою.

ням книг. Відповідно до постанови Постійної ради 1777, розпочалося переписування метрики лат. алфавітом. Всього було опрацьовано перших 66 книг та оформлено їх у 29 томів. 1786 всі книги метрики завдяки зусиллям канцлера ВКЛ О.Сапєги, підканцлера І.Хребтовича та писаря А.Нарушевича були по-новому переплетені, у кожну книгу вклеєно друкований титульний аркуш та складений метрикантом реєстр документів у лат. транскрипції. Рішенням польськ. короля *Станіслава-Августа Понятовського* від 1786 передбачалося повне упорядкування книг за роками, і впродовж двох наступних років, завдяки діяльності метриканта Г.Качановського, усі книги сформовано за хронологічним принципом та перевезено на зберігання в палац Речі Посполитої.

На рубежі 1792—93 обговорювалося питання про перевезення книг метрики до Вільно, проте лише частину з них відправили до столиці ВКЛ, де вони зберігалися в єзуїтському кляшторі поблизу костьолу св. Казимира. Після придушення повстання 1794 та захоплення Варшави рос. військами ще частину метрики вивезли до Гродно (нині місто в Білорусі) і, таким чином, архів виявився поділеним на 3 частини між Варшавою, Вільно та Гродно. Після 2-го і 3-го поділів Речі Посполитої 1793 і 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) книги метрики перевезено до *Санкт-Петербурга*, де їх разом із ін. вивезеними документами зберігали при Імператорському кабінеті. Упродовж 1796—98 метрику впорядковувала комісія із представників Правительствуючого Сенату та Колегії закордонних справ. До останньої було передано, зокрема, 7 посольських книг, які стосувалися міжнародних відносин. Книги, що стосувалися внутр. відносин Польщі та ВКЛ, розподілили на 4 осн. частини: 1) Коронна метрика (переважно матеріали, які стосуються Польс. земель); 2) Литов. метрика; 3) Книги та акти Постійної ради; 4) друковані видання (переважно юрид. та законодавчого змісту). До особливої групи увійшли оригінальні акти та ін. документи, які не були частиною якихось книг. 1799 осн. книги Коронної метрики передано до Пруссії, окрім тих матеріалів, які стосувалися безпосередньо *Підляшшя*, *Галичини* та ВКЛ в цілому. Після Тільзітського миру 1807 ці документи передано до Заг. держ. архіву (нині — Гол. архів давніх актів у Варшаві).

Чергове впорядкування Л.м. відбулося 1835—37. Члени комісії мін-ва юстиції займалися перевіркою, переплетенням, перешнуруванням та описом книг. Усі книги було поділено на 12 розділів: 1) Книги записів; 2) Книги суд. справ; 3) Книги публічних справ; 4) Книги переписів; 5) Книги виписів; 6) Сигілат (Sigillaty, книги, до яких вносилися скорочені записи актів); 7) Книги Постійної ради та нового діловодства; 8) Інвентарі (описи книг метрики, регести — від лат. regestra — список, перелік; те саме — реєстр); 9) Нові книги (переплетені збірники оригінальних актів за різний період, вивезені з Варшави); 10) Стародавні акти; 11) Родоводи; 12) Межові карти. Книги Коронної метрики, які ще перебували у складі Л.м., потрапили із власною нумерацією до перших чотирьох груп. Відповідно до цієї класифікації метрикант (дослідник і видавець книг метрики) С.Пташицький 1887 опублікував новий інвентар Л.м. «Опис книг та актів Литовської метрики», в якому він, де це було можливо, відновив стару петерб. нумерацію книг. Усі книги, які описав С.Пташицький і які належали до різних петерб. зібрань, пов'язаних з канцелярією ВКЛ та Польщі, отримали офіц. назву — «Метрика приєднаних провінцій». Неофіційно ці книги називали «Литовською метрикою», і саме під цією назвою упродовж 1887—88 вони були перевезені в Моск. архів Мін-ва юстиції. Крім цього, до серед. 20 ст. до Польщі поступово передавалися ті книги, які різними комісіями визнавалися коронними. Після підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* до Краківського королів. архіву 1923 було вивезено оригінальні акти Л.м., більшість з яких стосувалася шляхти Білорусі та Литви. До Варшави вивезено ті матеріали, які пов'язувалися з діяльністю польської канцелярії. Документальні матеріали Л.м., що залишилися зберігатися в *Москві*, є одним із найбільших архів. зібрань з історії ВКЛ 15—18 ст.

1939 Л.м. взято на облік у Центр. держ. архіві стародавніх актів СРСР (нині — Рос. держ. архів давніх актів) та присвоєно їй порядковий № 389. У відповідності до зазначеної вище класифікації за розділами (розділи 5, 7—12, однак, були ліквідовані) кількісний стан цього зібрання є такий: 1) Книги записів (одиниці зберігання 1—220; 2-га пол. 15 — кін. 18 ст.); 2) Книги суд. справ (одиниці зберігання 221—522; 1506—1790 рр.); 3) Книги публічних справ (одиниці зберігання

523—558; 1528—1792 рр.); 4) Книги переписів (одиниці зберігання 559—583; 1542—1779 рр.); 6) Сигілат: регістри актів 1645—1648 рр., виданих за підканцлера К.Сапєги (одиниця зберігання — 584), та регестри актів 1650—1651 рр., які скріплені печаткою секретаря С.Курчі (одиниця зберігання — 585). Серед нових книг зберігся збірник сигілат меншої канцелярії за 1782—1786 рр. (одиниця зберігання — 586). Напередодні *Другої світової війни* у 389-й фонд з Архіву Мін-ва закордонних справ були передані книги під назвою «Посольська метрика ВКЛ з Московського архіву МЗС», які зберігаються під № 587—601. Окремо виділено розрізнені акти та фрагменти під №№ 602—662.

Чимало книг, пов'язаних із функціонуванням госп. канцелярії ВКЛ, зберігаються також у Гол. архіві давніх актів (м. Варшава) у фонді «Литовська метрика» (понад 400 одиниць зберігання). Вони розподілені за традиційними розділами: 1) Книги записів nr. IA26 (книга «литовська» подільська; 1541—1548 рр.), MK81 (книга коронна підляська; 1550—1552 рр.), IB33 (документи великої та малої канцелярії 1703—1794 рр.); 2) Книги суд. справ nr. IIA5 (1526—1535 рр.), ARS21 (1719 р.); 3) Книги публічних справ nr. IIIA28 (привілеї королеви Бони Сфорца Арагонської 1508—44 рр.), IIIB1—IIIB32 (1735—1734 рр.), IIIB33—IIIB41 (1773—1774 рр.), IIIB42 (листування у справах з Неаполітанським королівством і Барійським князівством 1539—47 рр.), IIIB43 (збірник актових формулярів для секретарів королів. канцелярії); 4) Книги переписів nr. IVB2, IVB6—IVB9, IVB12, IVB17, IVB19, IVB22, IVB24, IVB26, IVB28, IVB29, IVB31, IVB33—IVB38, IVB41, IVB48—IVB52, IVB57, IVB58, IVB65, IVB66 (1545—1791 рр.); 5) Книги виписів nr. V1—V7 (15 ст. — 1790 р.); 6) Сигілат; 7) Книги Постійної ради та новітнього діловодства VII1—VII4, VII6, VII7, VII11—VII137, VII139—201, додаткові книги з фонду Гол. архіву давніх актів у Варшаві nr. VII203—VII206 (1720—1794); 8) Інвентарі (книги реєстрів) nr. VIII1, VIII3, VIII5—VIII14, додаткові книги nr. VIII28, VIII37, VIII38 (1585 р. (імовірно), 1667—1808 рр.); 9) Нові книги nr. IX1—IX124, IX126—IX135, IX137, IX138, IX140—IX165, додаткова книга nr. IX166 (1549—1794 рр.); 10) Стародавні акти nr. 4575—4971 (1239—1792 рр.; зберігаються в розділі «Збірник пергаментних документів»); 11) Родоводи nr. 1—39, 43—53 (1623—1775 рр.; зберігаються у відділі «Генеалогічні таблиці»); 12) Межові карти nr. 496—500 (2-га пол. 18 ст.; зберігаються у відділі картографії). Крім цього, до початку II світ. війни в ін. фондах Гол. архіву давніх актів у Варшаві, архівах та музеях Польщі зберігалася ще 31 книга, які дослідники вважали належними до канцелярії ВКЛ. Проте нині відомі лише 16 таких книг у 13-ти комплексах; серед них — книга з Архіву Радзивіллів (Гол. архів давніх актів у Варшаві, nr. ARII69/10), документи якої охоплюють 1511—16 рр. (копія кінця 16 ст.) і 1516—18 рр. У Нац. музеї в Кракові (Бібліотека Чарторийських, сигнатура MS2329) зберігається одна із найдавніших книг Л.м., яка, на думку вчених, раніше могла належати князям Радзивіллам.

У Держ. істор. архіві Литви (м. Вільнюс) зосереджені 22 книги задвірного асесорського суду ВКЛ із протоколами та регестами 1765—94, які дослідники вважають службовими матеріалами Л.м. Крім цього, в особистих фондах архіву (напр. у фонді Масальських, nr. 1029, 1539—1773 рр.) зберігаються оригінальні документи, копії яких були занесені в книги Л.м. У Б-ці АН Литви є переписана наприкінці 16 — на поч. 17 ст. книга метрики з документами про розмежування ВКЛ та Польщі 1546 (сигнатура F16—119).

Чимало дотичних до Л.м. матеріалів зберігається в укр. та рос. архівах, однак вони ще недостатньо вивчені. Напр., у Рос. нац. б-ці (м. Санкт-Петербург) є одна із ранніх посольських книг метрики про відносини з *Великим князівством Московським* поч. 16 ст. (сигнатура — QIV70); у колекції П.Дубровського є фрагмент опису війська ВКЛ 16 ст., а також документи з особистих архівів князів Радзивіллів та князів Чарторийських.

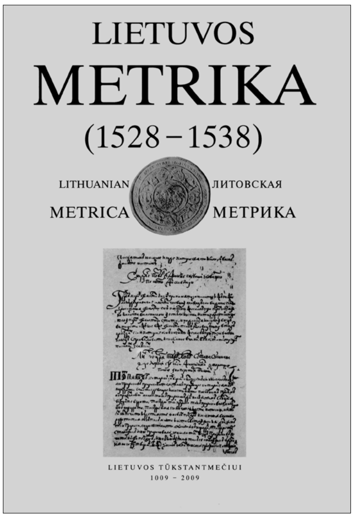

«Lietuvos Metrika (1528—1538)». Книга 15. Вільнюс, 2002. Обкладинка.

У *Бібліотеці національній України імені В.І.Вернадського* зберігається книга великої канцелярії ВКЛ, складена 1736. Тут же, в зібраннях колиш. Щорсівської б-ки І.Хребтовича, є копії 18 ст. з реєстрів книг метрики № 3—10 (сигнатура I.5956).

Типи документів Литовської метрики. Осн. частину джерельного матеріалу Л.м. складає актова документація. Розроблено кілька класифікацій цих документів. Як правило, документи Л.м. поділяють на три великі групи. Першу, найбільшу, складають акти публічно-правового характеру. До них належать: 1) листи або грамоти, що видавалися від імені великого князя литов. чи представників центр. влади, в яких місц. адміністрації сповіщалося розпорядження або повідомлялося про те чи ін. пожалування третім особам (накази місц. урядникам із внутрішньополіт. і військ. питань; розпорядження місц. адміністрації з госп. і фінансових справ; «листи» про надання шляхті земельних володінь і селян; дозволи на організацію *ярмарків* і *торгів*, відкриття корчем; дозволи на безмитну торгівлю; «листи», які являли собою майнові (переважно земельні) операції між шляхтою; «листи» про взаємовідносини між світськими та духовними особами; «листи продажні», що становили акт купівлі-продажу нерухомого майна; 2) привілеї — ними фіксувалися пожалування *магнатам*, шляхті, представникам місц. королів. (великокнязівської) адміністрації на нерухоме майно,

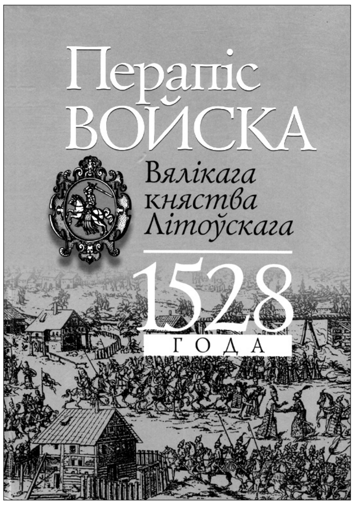

«Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года». Мінськ, 2003. Обкладинка.

утримання мита, організацію ярмарків і торгів, безмитну торгівлю тощо. Від «листів» вони відрізняються тим, що не містять розпоряджень та наказів. До привілеїв дослідники відносять також *земські уставні грамоти*, які були офіц. законодавчими актами судово-адм., публічно-правового, приватноправового та соціально-екон. характеру й надавалися верховною владою ВКЛ областям/землям для законодавчого забезпечення внутр. відносин; 3) підтвердження — грамоти, в яких великий князь від свого імені підтверджував магнатам, шляхті, *духовенству*, купцям та міщанам попередні надання (напр., на володіння нерухомим майном, відбування повинностей тощо); 4) вольності — спец. документи, якими міські громади звільнялися від сплати *мит* і стягнення деяких податкових зборів на певний термін унаслідок різноманітних лих; 5) статути — загальнодерж. акти, до яких належать митні статути; 6) сеймові постанови — рішення, ухвалені на загальноземських чи обласних сеймах; 7) оренди — документи-угоди, які жалувалися великим князем на певних умовах особам на стягнення мит, торг. зборів, тримання корчем, використання млинів тощо; 8) лічби і квитації — рахунки, способи фіксації коштів, які надходили від митників; 9) відправи («отправы») — реєстри надань грошима, продуктами, речами з державного скарбу князям, панам, зем'янам та служебникам, котрі, здебільшого, забезпечувались на місцях доходами з корчем, мит, *ключів*, суд. зборів тощо за асигновками (квитаціями) великого князя; 10) признання — офіційні фіксовані надання прав та повноважень; 11) визнання — посвідчення достовірності документа особою, від імені якої він складався; 12) дипломатичні акти — документи, що виникали як у сфері міжнар., так і внутрішньодерж. відносин (відмови («отказы» — дипломатичні відповіді) великих князів литовських правителям ін. держав на їх посольства — ці відмови передавалися з самими послами, коли ті від'їздили додому).

В окрему підгрупу першої групи публічно-правових документів Л.м. дослідники виокремлюють суд. джерела. До них належать: 1) справа — документ, в якому зазначалася сутність суд. справи; 2) відстрочення справи («отложение справы») — перенесення слухання суд. справи на ін. час; 3) оповідання («оповедане») — запис скарги позивача або запис свідчень; 4) вирок/декрет/ухвала — рішення великого князя (або рішення, винесене від його імені), панів-ради, вищих суд. інстанцій у справі.

До другої группи документів дослідники зараховують матеріали приватно-правового характеру (духовні, дарчі, грамоти про продажі, приватні листи та контракти тощо).

Третю групу складають облікові документи. Основними вважаються ревізії, які належать до групи документальних джерел. За подібністю зовн. ознак, походженням, змістом і формою ці документи можуть бути зараховані одночасно до кількох видів джерел: описово-статистичних, реєстраційно-облікових, інформаційно-звітних, економіко-стат., економіко-геогр. Крім ревізій, до облікових документів належать *люстрації*, інвентарні описи (див. *Інвентарі*), податкові реєстри, реєстри доходів із *королівщин*.

Публікації та дослідження Литовської метрики. Деякі документи з Л.м. або їхні фрагменти почали друкувати наприкінці 18 ст. Узагальнюючий покажчик таких матеріалів відсутній. Окремі частини Л.м. або комплексні матеріали з Л.м. стали друкувати в 1830-х рр. Саме тоді І.*Данилович*, кн. М.Оболенський, М.*Погодін* та Д.Дубенський видали 3 посольські книги Л.м. («Сборник князя Оболенского»; «Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского», т. 1—2). У 2-й пол. 19 ст. побачили світ тематичні та хронологічні комплекси документів Л.м. Тематично-хронологічні збірники матеріалів опублікували І.Данилович («Skarbiec dyplomatów»), К.*Пуласький* («Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w.»), С.Бершадський («Документы и регестры к истории литовских евреев»), Л.Зельверович («Литовская метрика: Государственный отдел Великого княжества Литовского при Правительствующем Сенате»), А.*Прохаска* («Materjały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r.»), Ф.*Леонтович* («Акты Литовской метрики», «Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 год» (разом з К.Козловським)), М.*Довнар-Запольський* («Документы Московского архива Министерства юстиции», «Литовские упоминки татарским ордам», «Акты Литовско-Русского государства»), І.*Малиновський* («Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского»).

Протягом 1903—15 *Археографічною комісією при Петербурзькій АН* було опубліковано 4 фундаментальних томи в серії «Русская историческая библиотека», в які ввійшли матеріали з Л.м. — переважно найбільш ранні регести та книги записів, суд. справ і сеймових матеріалів 16 ст. Зокрема, до т. 27 «Русской исторической библиотеки» увійшли книги записів № 3 і 4, а також 2-га частина книги № 5; до т. 30 — підготовані І.*Лаппо* документи загальнодерж. значення та сеймові постанови; до т. 33 — підготовані С.-Л.*Пташицьким* переписи війська ВКЛ 1528, 1565, 1567.

Матеріали книги записів № 16 (акти Вітебського і Полоцького гродських судів 30-х рр. 16 ст.) вийшли в 2-му томі «Беларускага архіва».

Новий етап видання книг Л.м. 16—17 ст. почався у 80—90-х рр. 20 ст. з утворенням Міжнар. редакційної комісії з видання Л.м. за участю провідних джере-

лознавців-метрикантів Литви, Польщі, Білорусі та Росії, пізніше до цього проекту підключилися й укр. фахівці. Литов., польс. та білорус. метриканти до 2008 видали більше 30 книг Л.м. В Україні та Росії вийшло по одній книзі.

Дослідницькими й видавничими центрами Л.м. стали: Ін-т історії Литви, *Вільнюський університет*, Ін-т історії Польс. АН, Інститут історії НАН Білорусі, Нац. істор. архів Білорусі, *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, Острозький відділ Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, а також *Інститут історії України НАН України.*

Дослідження Л.м. велися паралельно з її виданням. При цьому опубліковані документи Л.м. одразу ж залучалися до джерельної бази досліджень з історії Литви, Білорусі, України та ін. земель, що входили до складу ВКЛ, та власне самого ВКЛ. Проте осн. увага під час таких досліджень зверталася на виявлення та використання метричного матеріалу для дослідження відповідних тем, а джерелознавчий аналіз самих книг Л.м. залишався, загалом, поза увагою. Першим до джерелознавчого аналізу книг Л.м. звернувся С.-Л.Пташицький, він дослідив історію Л.м., охарактеризував її 12 відділів, а також зробив суцільну нумерацію всіх книг.

Наступним кроком у вивченні Л.м. стали насамперед праці М.Бережкова. 1946 він опублікував докторську дис. на тему: «Литовская метрика как исторический источник, ч. 1: Первоначальный состав книг Литовской метрики до 1522 г.» У ній відновлено початковий склад найбільш ранніх 32 книг Л.м. за 1440—1523 рр., а також доведено, що книги-копії, переписані наприкінці 16 — на поч. 17 ст., частково відрізняються від оригіналів, містять прогалини, вставки та помилки. Продовження цієї праці (її 2-га та 3-тя частини — «О первоначальном составе книг Литовской метрики 1523—1569 гг.» та «Государственная канцелярия Великого княжества Ли-

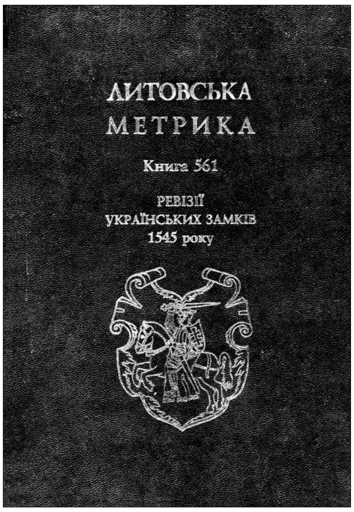

«Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року». Київ, 2005. Обкладинка.

товского до Люблинской унии») так і не було до кінця реалізованим. Дослідження, здійснене на основі інвентарю С.-Л.Пташицького, про практичне використання Л.м. спільно провели й опублікували гарвардська вчена П.-К.Грімстед і польс. архівістка І.Сулковська-Курасьова. В ньому особлива увага приділена матеріалам Л.м. і, частково, Коронної метрики, що зберігаються у Варшаві, Кракові та Вільнюсі, а також т. зв. Руської (Волин.) і Підляської серій. До книги включена також праця С.-Л.Пташицького з новою нумерацією книг Л.м., що зберігаються в Рос. держ. архіві давніх актів, і з позначенням шифрів справ, переданих до Польщі. Праці з розробки методичних рекомендацій щодо опису та видання Л.м. опублікували рос. вчені А.Хорошкевич і С.Каштанов.

Вузькі дослідження з проблем історії Л.м. публікуються в спец. виданнях, присвячених Л.м. — це: «Новости Литовской метрики, Вильнюс» та «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Мінск», — а також в ін. спеціалізованих істор. журналах і збірниках наук. праць.

Дж.: *Dogiel M.* Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti. Vilnae, 1758; Сборник Муханова. М., 1836 (2-ге вид. — СПб., 1866); Сборник князя Оболенского, № 1: Книга посольская Великого княжества Литовского 1506 г. М., 1838; Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznań, 1841; Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические отношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 г.). М., 1843; Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические отношения Литвы в государствование короля Стефана Батория (с 1573 по 1580 г.). М., 1843; Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 1—5. СПб., 1846—53; Skarbiec dyplomatów, t. 1—2. Wilno, 1860—62; Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. К., 1868; Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w., t. 1: Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskich (1469—1515): Akta i listy. Kraków—Warszawa, 1881; Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России, т. 1—3. СПб., 1882—1903; Литовская метрика. Государственный отдел Великого княжества Литовского при Правительствующем Сенате: Грамоты и регесты из собрания «древних актов», писаных на пергаменте на литовско-русском, латинском, нижнегерманском, старочешском и польском языках, т. 1: Акты литовские 1487—1589. СПб., 1883; Materjały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r. Lwów, 1890; Sapiehowie: Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, t. 1—3. Petersburg, 1890—94; Акты Литовской метрики, т. 1, вып. 1: 1413—1498. Варшава, 1896; т. 1, вып. 2: 1499—1507. Варшава, 1897; Документы Московского архива Министерства юстиции, т. 1. М., 1897; Акты Литовско-Русского государства, вып. 1: (1390—1529). М., 1900; *Малиновский И.А.* Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901; Литовская метрика, отд. 1, ч. 2: Книги судных дел, т. 1. СПб., 1903; т. 27: Литовская метрика, отд. 1, ч. 1: Книги записей, т. 1. СПб., 1910; Литовская метрика, отд. 1—2, ч. 3: Книги публичных дел, т. 1. Юрьев, 1914; Литовская метрика, отд. 1, ч. 3: Книги публичных дел, т. 1: Переписи войска литовского. Пг., 1915; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции, кн. 21: Книги Литовской метрики. М., 1915; Беларускі архіў, т. 2: (XV—XVI ст.). Мінск, 1928; т. 3: (XV—XVIII ст.). Мінск, 1930; Социально-политическая борьба народных масс в Белоруссии: конец XIV в. — 1648 г.: Сборник документов и материалов, т. 1. Минск, 1988; Metryka Litewska: Księga Sigillat 1709—1719. Warszawa, 1987; Metryka Litewska: Rejestry podymnego Wielkiego księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 г. Warszawa, 1989; Metryka Li-

tewska: Rejestry podymnego Wielkiego księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667—1690 r. Warszawa, 2000; Metryka Litewska: Rejestry podymnego Wielkiego księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r. Warszawa, 2000; Metryka Litewska: Księga wpisów Nr. 131. Warszawa, 2001; Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r. Warszawa, 2002; Памятники истории Восточной Европы: Источники XV—XVII вв., т. 2: «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1547—1572 г. М.—Варшава, 1997; Пам'ятки історії Східної Європи: Джерела XV—XVII ст., т. 5: Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652—1673 рр. Острог—Варшава—М., 1999; Lietuvos Metrika, knyga nr. 1 (1380—1584): Užrašymų knyga 1. Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika, knyga nr. 3 (1440—1498): Užrašymų knyga 3. Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika, knyga nr. 4 (1479—1491): Užrašymų knyga 4. Vilnius, 2004; Lietuvos Metrika, knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5. Vilnius, 1993; Lietuvos Metrika, knyga nr. 6 (1494—1506): Užrašymų knyga 6. Vilnius, 2007; Lietuvos Metrika, knyga nr. 8 (1499—1514): Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995; Lietuvos Metrika, knyga nr. 9 (1511—1518): Užrašymų knyga 9. Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika, knyga nr. 10 (1440—1523): Užrašymų knyga 10. Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika, knyga nr. 11 (1518—1523): Užrašymų knyga 11. Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika, knyga nr. 12 (1522—1529): Užrašymų knyga 12. Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika, knyga nr. 15 (1528—1538): Užrašymų knyga 15. Vilnius, 2002; Lietuvos Metrika, knyga nr. 25 (1387—1546): Užrašymų knyga 25. Vilnius, 1998; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1522—1552 гг.): Кніга запісаў 28. Мінск, 2000; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559—1566 гг.). Мінск, 2001; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 43 (1523—1560 гг.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.). Мінск, 2003; Lietuvos Metrika, knyga nr. 51 (1566—1574): Užrašymų knyga 51. Vilnius, 2000; Lietuvos Metrika, knyga nr. 52 (1569—1570): Užrašymų knyga 52. Vilnius, 2004; Lietuvos Metrika, knyga nr. 224 (1522—1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika, knyga nr. 225 (1528—1547): 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 1995; Lietuvos Metrika, knyga nr. 227 (1533—1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 1999; Lietuvos Metrika, knyga nr. 229 (1540—1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika, knyga nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika, knyga nr. 231 (1540—1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 2007; Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. В кн.: Метрика Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. Мінск, 2003; Lietuvos Metrika, knyga nr. 523 (1528 m.): Viešųjų reikalų knyga 1. Vilnius, 2006; Lietuvos Metrika, knyga nr. 564 (1553—1567): Viešųjų reikalų knyga 7. Vilnius, 1996; Lietuvos Metrika, knyga nr. 530 (1566—1572): Viešųjų reikalų knyga 8. Vilnius, 1999; Lietuvos Metrika, knyga nr. 531 (1567—1569): Viešųjų reikalų knyga 9. Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika, knyga nr. 532 (1569—1571): Viešųjų reikalų knyga 10. Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika, knyga nr. 556 (1791—1792): Viešųjų reikalų knyga 35. Vilnius, 2005; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга № 560 (1542 г.): Кніга перапісаў № 3 (Копія канца XVI ст.). Мінск, 2007; Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. К., 2005; Lietuvos Metrika, knyga nr. 594 (1585—1600). Vilnius, 2005; *Блануца А.* Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами книги записів № 14). В кн.: Український історичний збірник, вип. 10. К., 2007; *Блануца А.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського. В кн.: Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. К., 2007; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст., вип. 1. К., 2007; *Ващук Д.* Документи з історії міста Луцька та Луцького повіту початку XVI ст. В кн.: Український історичний збірник, вип. 10. К., 2007; *Ващук Д.* Документи до історії князівської родини Сангушків на Волині середини XVI ст. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип.7. К., 2007; Lietuvos Metrika, knyga nr. 14 (1524—1529): Užrašymų knyga 14. Vilnius, 2008; Метрыка Вялікага княства Літоўскага.: Кніга 560 (1542 год): Кніга перапісаў № 3 (копія канца XVI ст.). Мінск, 2007; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480—1546 гг.): Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.). Мінск, 2008; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 70 (1582—1585 гг.): Кніга запісаў 70 (копія канца XVI ст.). Мінск, 2008; Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко. 1533—1540. М., 2008.

Літ.: *Ptaszycki S.* Summarius i inwentarz Metryki Litewskiej. «Archeion» (Warszawa), 1930, [t.] 8; *Jakubowski J.* Archiwum państwowe W.X. Litewskiego i jego losy. Там само, 1931, [t.] 9; *Даўгяла З.* Літоўская мэтрыка і яе каштоўнасць для вывучэньня мінуўшчыны Беларусі. Рыга, 1933 (передрук: «Спадчына», 1997, № 4); *Дорошенко В.* Акты Литовской метрики как источники по истории Латвии. «Известия АН Латвийской ССР», 1957, № 12; *Його ж.* Estonica в актах Литовской метрики. «Известия АН Эстонской ССР: Серия общественных наук», 1958, № 4; *Хорошкевич А.Л.* Литовская метрика как источник по истории Прибалтики и некоторые особенности методики ее изучения. В кн.: Тезисы докладов и сообщений конференции по источниковедческим проблемам истории народов Прибалтики. Рига. 1968; *Хорошкевич А.Л.* К истории издания и изучения Литовской Метрики. В кн.: Acta Baltico-Slavica, [t.] 8. Białystok, 1973; *Sulkowska-Kurasiowa I.* Metryka Litewska — charakterystyka i dzieje. «Archeion» (Warszawa), 1977, [t.] 65; *Sulkowska-Kurasiowa I.* Nieznane egzemplarze ksiag Metryki Litewskiej z lat 1440—1518. «Kwartalnik historyczny», 1983, № 1; *Ковальский Н.П.* Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979; *Його ж.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века: Структура источниковой базы. Днепропетровск, 1982; *Rachuba A.* Księgi Sigillat Metryki Litewskiej. «Przegląd historyczny», 1981, z. 1; *Абросимова С.В.* Книги переписей Литовской метрики середины XVI в. как источник по истории городов Украины. В кн.: Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск, 1985; *Менжинский В.С.* Книга записей Литовской метрики № 13 как источник по истории землевладения в Белоруссии в первой половине XVI в. В кн.: Исследования по источниковедению истории СССР, XIII—XVIII вв. М., 1986; *Його ж.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история белорусского землевладения первой половины XVI века. В кн.: Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов Академии наук СССР, т. 2. М., 1989; *Менжинский В.С.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.). «История СССР», 1987, № 3; *Grimsted P.K.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej. «Archeion» (Warszawa—Łódź), 1986, [t.] 80; *Grimsted P.K.* What is and what was the Lithuanian Metryca? The contents, history and organization of the chancery archives of the Grand Duchy of Lithuania. «Harvard Ukrainian Studies», 1982, № 3; Методологические рекомендации по использованию документов Литовской метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории. Днепропетровск, 1987; *Боряк Г.В.* Проблеми видання Литовської і Волинської метрик. В кн.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. К., 1988; Литовская

метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции, апрель 1988 г. Вильнюс, 1988; Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов, [ч.] 1—2. М., 1989; *Banionis E.* Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija. В кн.: Lietuvos istorijos metraštis, 1988 m. Vilnius, 1989; *Шохин Л.И.* Из истории описания и издания документов Литовской метрики в Московском архиве Министерства юстиции в конце XIX в. В кн.: Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв. Днепропетровск, 1990; Литовская метрика: Исследование 1988 г.: Сборник статей. Вильнюс, 1992; *Pietkiewicz K.* Metryka Litewska — księga wpisów za lata 1516—1518. В кн.: Lituano-Slavika Posnaniensia, [t.] 6. Poznań, 1995; Новости Литовской метрики, № 1—8. Вильнюс, 1997—2006; Lietuvos Metrika. 1991—1996 metų tyrinėjimai. Vilnius, 1998; METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага, т. 1—4. Мінск, 2001—07; *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV—XVI ст.). «УІЖ», 2006, № 2; *Ващук Д.* Правовое регулирование экономических отношений на Волыни во второй половине XV — первой трети XVI в. (по материалам Литовской метрики). В кн.: Литовская метрика и Литовский статут как источниковедческая база для славистики и балтистики: Тезисы докладов. М., 2006; *Його ж.* Привілейовані верстви суспільства Великого князівства Литовського за правовими джерелами XV — першої половини XVI ст. (на прикладі Київської землі). В кн.: Еліти і цивілізаційні процеси формування націй, т. 1. К., 2006; *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики. В кн.: Україна і Велике князівство Литовське в XIV—XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. К., 2007; *Його ж.* Нова книга Метрики Великого князівства Литовського: Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Книга 46. 1562—1565. Книга запісаў 46 (копія канца XVI ст.). / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. — Мінск, 2006. В кн.: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки, т. 17. Кам'янець-Подільський, 2007; *Його ж.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 36. Ніжин, 2007; *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV — перша половина XVI ст.). «УІЖ», 2007, № 4; *Жеребцова Л.* Литовская метрика как источник изучения таможенной системы Великого княжества Литовского. В кн.: METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага, т. 4. Мінск, 2007; Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai: Faktas. Kontekstas. Interpretacija. Vilnius, 2007.

А.В. Блануца, Д.П. Ващук.

ЛИТО́ВСЬКІ СТАТУ́ТИ — див. *Статути Великого князівства Литовського.*

ЛИТО́ВСЬКО-МОСКО́ВСЬКА ВІЙНА́ 1500—1503. Поклала початок низці військ. конфліктів між *Великим князівством Литовським* і *Великим князівством Московським* за давньорус. спадщину (її також називають першою війною; про другу 1507—08, третю 1512—22 і четверту 1534—37 війни див. відповідні статті). Приводом до воєн. дій став самовільний перехід з-під зверхності вел. кн. литов. *Олександра* під владу вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича частини верхнєокських і сіверських князів (див. *Верховські князі*).

У травні 1500, ще до офіц. оголошення війни, моск. війська трьома групами розпочали наступ на сх. землі ВКЛ й захопили: Брянськ (нині місто в РФ), Гомель (нині місто в Білорусі), *Любеч*, Мценськ (нині місто в Орловській обл., РФ), Мосальськ (нині місто в Калузькій обл., РФ), *Новгород-Сіверський*, Оршу (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Рильськ (нині місто Курської обл., РФ), Серпейськ (нині село Калузької обл., РФ), *Стародуб*, *Путивль*, Дорогобуж (нині місто Смоленської обл., РФ). 14 липня 1500 під Дорогобужем на р. Відроша (бас. Дніпра) відбулася битва між литов. (7—8 тис. — під командою кн. К.*Острозького*) і моск. (20—25 тис. — під командою кн. Д.Щені) військами, яка закінчилася поразкою литовців і полоненням кн. К.Острозького. У лютому 1501 литов. посли в *Москві* запропонували припинити військ. дії, проте вел. кн. моск. Іван III Васильович відмовився.

У травні 1501 моск. війська продовжили наступ на ВКЛ. 4 листопада вони отримали перемогу над литовцями під Мстиславлем (нині місто Могильовської обл., Білорусь). Проте на кінець року литов. військам таки вдалося завдати поразки частині моск. полків біля озера Смолина, що на Вітебщині.

Влітку і восени 1502 та в лютому 1503 моск. війська здійснили кілька успішних рейдів у внутр. райони ВКЛ з метою розорення територій. У березні 1503 до Москви прибули литов. посли з новою пропозицією миру. Проте моск. уряд погодився лише на 6-річне перемир'я. Згідно з його умовами, ВКЛ передавало Великому князівству Моск. вже фактично захоплені ним 20 міст і 70 волостей і визнавало за Іваном III Васильовичем титул «Государ всієї Русі». Угода була ратифікована королем польс. і вел. кн. литов. Олександром у *Варшаві* в червні 1503.

Літ.: *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Справочник. М., 1995; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

Б.В. Черкас.

ЛИТО́ВСЬКО-МОСКО́ВСЬКА ВІЙНА́ 1507—1508. Причиною конфлікту було невдоволення правлячих кіл Литов. і Моск. держав результатами «першої» війни (див. *Литовсько-московська війна 1500—1503*). Приводом став конфлікт між литов. владою й кн. М.*Глинським*, який для боротьби за поновлення своїх посад, відібраних у нього новим королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I*, запросив на допомогу моск. війська.

Наприкінці 1507 моск. полки здійснили невдалу спробу захопити Кричев і Мстиславль (обидва нині міста Могильовської обл.). У січні 1508 кн. М.Глинський зайняв Мозир (нині місто Гомельської обл.) і Бобруйськ (нині місто Могильовської обл., усі в Білорусі), однак під Слуцьком (нині місто Мінської обл., Білорусь) зазнав невдачі. Не отримавши вчасно додаткової допомоги від вел. кн. моск. *Василія III* Івановича, кн. М.Глинський відступив до Моск. д-ви.

У травні—липні 1508 три моск. армії здійснили похід до внутр. районів *Великого князівства Литовського*, загрожуючи

навіть Вільно (нині м. *Вільнюс*). Облоги Мінська (нині столиця Білорусі) і Орші (нині місто Вітебської обл., Білорусь) закінчилися невдачею. Під натиском литов. війська моск. воєводи відступили до своїх кордонів. У серпні литовці здійснили похід на Сіверщину, а також захопили міста Білий, Торопець (обидва міста нині Тверської обл., РФ) і Дорогобуж (нині місто Смоленської обл., РФ), однак утримати їх не змогли. Після цього воєн. дії припинилися.

8 жовтня 1508 в *Москві* було підписано «Вічний мир». Згідно з його умовами, Москва повертала Литві шість волостей, що були в останньої відібрані, і відпускала полонених, захоплених у цій та попередній війнах. Литва, у свою чергу, визнавала завоювання покійного вел. кн. моск. Івана III Васильовича. Крім того, було домовлено, що ні Вільно, ні Москва не будуть вступати у військ. союзи з *Кримським ханатом*. Угода була ратифікована королем польс. і вел. кн. литов. Сигізмундом I у Вільно в січні 1509.

Видати Литві кн. М.Глинського і його спільників Василій III Іванович відмовився.

Літ.: *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Справочник. М., 1995; *Тарас А.Е.* Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV—XVII веках. М., 2006.

Б.В. Черкас.

ЛИТО́ВСЬКО-МОСКО́ВСЬКА ВІЙНА́ 1512—1522. У двох попередніх війнах (див. *Литовсько-московська війна 1500—1503* і *Литовсько-московська війна 1507—1508*) *Великому князівству Московському* так і не вдалося реалізувати ідею повернення собі всієї «давньоруської спадщини» — земель Смоленщини, Полоччини і Київщини. Не змирилося з результатами цих війн — втратою деяких своїх сх. земель — і *Велике князівство Литовське*. Наприкінці 1512 між обома д-вами спалахнула нова — т. зв. третя — війна. Приводом до неї стали литовсько-крим. переговори і напад кримців у травні 1512 на Верхнєокські князівства (див. *Верховські князі*). Моск. уряд звинуватив литовців у нацьковуванні на моск. землі татар й у листопаді цього ж року спорядив похід свого війська на Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь) і Смоленськ (нині місто в РФ). Невдовзі війська з-під Полоцька були відведені, біля Смоленська вони стояли до березня 1513, після чого облога була знята.

У червні 1513 моск. війська розпочали наступ одразу на 4-х напрямках з метою захоплення Смоленська, Полоцька, Вітебська і Орші (обидва останні нині міста Вітебської обл., Білорусь). Бої продовжувалися до листопада і закінчилися для Москви безрезультатно.

Наприкінці травня 1514 моск. війська розпочали третій наступ на Смоленськ. Незважаючи на успішну оборону міста, частина місц. *аристократії* і *духовенства* перейшла на бік Москви, що й привело до капітуляції Смоленська 31 липня 1514. Незабаром моск. полки захопили Мстиславль, Кричев (нині обидва міста Могильовської обл.) і Дубровно (нині місто Вітебської обл., усі в Білорусі). Проте розвинути успіх моск. стороні не вдалося. 8 вересня 1514 під Оршею литов. військо (30 тис. осіб, під командою кн. К.*Острозького*) розгромило моск. військо (40 тис. вояків, під командою кн. І.Челядніна; див. *Оршанська битва 1514*). Незабаром Литві вдалося повернути Мстиславль, Кричев та Дубровно. Тоді ж литовці разом із кримцями здійснили кілька нападів на Сіверщину. Однак Смоленськ залишився за моск. стороною.

На поч. 1515 литовці повторили спільно з кримцями напад на Сіверські землі. Пізніше моск. полки ходили під Рославль (нині місто Смоленської обл., РФ), Полоцьк, Вітебськ і Мстиславль, а литовці діяли під Великими Луками (нині місто Псковської обл., РФ).

У вересні 1517 в *Москві* розпочалися мирні переговори. Проте вони не припинили воєн. дій. У жовтні литов. військо здійснило невдалу спробу захопити Опочку (нині місто Псковської обл., РФ).

Улітку 1518 моск. кер-во спробувало відновити широкомасштабні воєнні дії проти Литви. Його війська атакували Полоцьк, Вітебськ, Слуцьк. Однак перемога була за литовцями. Наступного року Москва повторила наступ більшими силами. Із Пскова (нині місто в РФ), Смоленська і *Стародуба* її полки атакували Полоцьк, Вітебськ, Оршу, Могильов, Мінськ (нині столиця Білорусі), Крево (нині село), Ошмяни (нині місто, обидва в Гродненській обл.), Молодечно (нині місто Мінської обл., усі в Білорусі). У лютому 1520 моск. війська повторили напад на Полоцьк і Вітебськ.

2 вересня 1520 в Москві було підписано перемир'я на півроку, а 25 грудня 1522 встановлено нове перемир'я на п'ять років. Згідно з ним Смоленськ залишився за моск. стороною.

Обміняти полонених вел. кн. моск. *Василій III* Іванович відмовився.

Літ.: *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Справочник. М., 1995; *Тарас А.Е.* Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV—XVII веках. М., 2006.

Б.В. Черкас.

ЛИТО́ВСЬКО-МОСКО́ВСЬКА ВІЙНА́ 1534—1537. Незадоволення *Великого князівства Литовського* і *Великого князівства Московського* результатами попередньої війни (див. *Литовсько-московська війна 1512—1522*) обумовило черговий збройний конфлікт між ними (в історіографії він також називається «Стародубською війною»).

Фактично воєн. дії між д-вами після попередньої війни не припинялися. Проте тривалий час центр. уряди були неготові до нового масштабного протистояння й кілька разів підписували перемирні угоди: 25 грудня 1522 — на п'ять років, 25 грудня 1526 — на шість років, 24 березня 1532 — на рік. Водночас від поч. 1530-х рр. вел. кн. моск. Василій III Іванович став зосереджувати війська на Смоленщині і Сіверщині. З *Кримським ханатом* і *Молдавським князівством* було укладено наступальний протилитов. (і протипольс.) союз, і крим.

військо вторглося на Київщину й обложило *Черкаси*. Проте смерть Василія III Івановича на початку грудня 1533 і усобиці при моск. дворі змінили політичну ситуацію. Сподіваючись на ослаблення моск. влади, литов. можновладці 15 лютого 1534 на віленському сеймі вирішили розпочати військ. наступ на Велике князівство Московське.

Воєнні дії вели як власні війська воюючих сторін, так і крим. чамбули (чамбул — загін кінноти для набігу). Найбільшими військ. акціями були: напади в серпні і вересні 1534 литов. загонів кн. О.Вишневецького, А.Немировича і О.*Дашковича* на Смоленщину і Сіверщину; рейд взимку 1534—35 моск. війська на чолі з кн. І.Овчиною-Телепневим-Оболенським у центр. райони ВКЛ, буд-во моск. силами на литов. території фортеці Іван-город-на-Себежі (Себеж; нині місто Псковської обл., РФ) і успішна її оборона від литов. війська А.Немировича 1536; захоплення в липні—серпні 1536 литовцями Гомеля (нині місто в Білорусі), Почепа, Радогощі (нині село; обидва Брянської обл., РФ) і *Стародуба*, що стало фіналом війни.

25 грудня 1536 в *Москві* розпочалися мирні переговори, які закінчилися підписанням 18 лютого 1537 5-річного перемир'я (набуло сили 25 березня 1537). За умовами угоди за Великим князівством Моск. залишався Себеж, а до ВКЛ переходив Гомель. Договір було ратифіковано королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I* Старим 27 червня 1537 в м. *Краків*.

Літ.: *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Справочник. М., 1995; *Кром М.М.* Стародубская война (1534—1537 гг.). В кн.: Очерки феодальной России, вып. 3. М., 1999; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515—1540). К., 2006.

Б.В. Черкас.

ЛИТО́ВСЬКО-РУ́СЬКА ДЕРЖА́ВА — див. *Велике князівство Литовське.*

ЛИТО́ВСЬКО-УКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО — громадсько-культ. організація, заснована 1928 в м. Каунас (тодішній держ. центр Литов. Республіки, нині місто в Литві) з ініціативи професорів місц. ун-ту М.Біржішки (був головою т-ва) і В.Креве-Міцкявічюса та голови Спілки письменників і журналістів Литви Ю.Пуріцкіса. Активну участь у діяльності т-ва брав письменник, катол. священик Ю.Тумас-Вайжгантас. Т-во виступало за розвиток культ. зв'язків між литов. і укр. народами, популяризувало укр. історію, к-ру, літературу, організовувало лекції, концерти, вистави, радіопередачі тощо. Провадило щорічні (кожного березня) Шевченківські свята, відзначало дату проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки.* При т-ві діяли укр. хор і аматорська театральна група, яка здійснила 1932 в Каунасі та Маріямполі (Литва) постановку п'єси «Наталка Полтавка» І.*Котляревського.* Т-во підтримувало зв'язки з укр. громадами Бельгії, Франції, США, Канади. Видавало литовською мовою бюлетень «Вісті литовсько-українського товариства» (1932—35, № 1—17), де опубліковано низку статей про життя і творчість І.*Франка*, Т.*Шевченка*, *Лесі Українки*, М.*Грушевського*, Х.*Алчевської*, Б.*Лепкого*, М.В.*Лисенка*, М.К.*Садовського*; істор. матеріали про Б.*Хмельницького*, І.*Мазепу*, А.*Шептицького* та ін. Припинило діяльність 1940.

Н.О. Непорожня.

ЛИТО́ВЦІ В УКРАЇ́НІ. Становлення українсько-литов. контактів було пов'язано з литов. експансією (з 13 ст.) на білорус. та укр. землі (див. *Велике князівство Литовське*; *Литва*). Відбувалася ця експансія здебільшого шляхом мирної інкорпорації, оскільки литов. *князі* послуговувалися принципом: «Старого не рушимо, нового не вводимо». Така політика мала своїм підгрунтям те, що Литва переймала надбання к-ри, уже вироблені на укр. землях, зокрема мову діловодства, правничу к-ру і традицію, а в особі городенського кн. (майбутнього вел. кн. литов.) *Вітовта* — навіть правосл. сповідання християнства.

У перші десятиліття 14 ст. під проводом вел. кн. литов. *Гедиміна* литовці рушили на Білорусь і дуже швидко всі білорус. землі були завойовані, були завойовані також деякі укр. землі, зокрема *Берестейська земля* та *Волинь* (за однією з версій, 1323; див. *Гедиміна походи на Волинь і Київщину 1323 і 1324*). У 1340-х рр., під час правління сина *Гедиміна* — вел. кн. литов. *Ольгерда*, було захоплено Чернігівщину, Київщину, *Поділля.* До 1350-х рр. Ольгерд поширив свою владу на дрібні князівства на лівому березі Дніпра, а 1362 його військо зайняло *Київ.* 1363 литовці рушили на Поділля, завдавши нищівної поразки *Золотій Орді.* Під час просування Ольгерда вглиб укр. земель місц. населення часто вітало його війська, що переважно складалися з його укр. підданих або союзників.

1386 вел. кн. литов. *Ягайло* побрався з польс. королевою Ядвігою й таким чином Литва поєдналася з Польщею — до складу останньої входили *Галичина* й пн. західноукр. землі. Волинь і Київщина залежали тільки від Литви.

Литовці, за браком людей для управління завойованими територіями, дозволяли місц. укр. знаті обіймати найвищі адм. посади. Багато князів із роду *Гедиміновичів* прийняли *християнство.* Рус. (староукр., старобілорус.) мова переважної більшості населення Великого князівства Литов. стала офіц. мовою уряду. Литовці перейняли від русинів військ. організацію, мистецтво будування й укріплення фортець тощо. Княже госп-во й адміністрація, податкова організація, суд — також були запозичені в Русі.

У *Києво-Печерській лаврі* 1397 було поховано дружину Ольгерда княгиню Іуліанію (у черництві Марію). 1384 городенський кн. Вітовт (небіж Ольгерда, онук Гедиміна) прийняв православну віру з іменем Олександр. За його великого княжіння литовські володіння простяглися до Чорного моря. Використовуючи чвари в Золотій Орді, Вітовт дістав від золотоординського хана *Тохтамиша* формальне зречення останнього від прав на руські землі.

М. Біржішка.

В. Креве-Міцкявічюс.

Ю. Пуріцкіс.

Ю. Тумас-Вайжгантас.

Директор видавництва «Балтія-друк» Р. Малікєнайте та головний редактор видавництва В. Строля під час передачі комп'ютерної копії картини Р. Мячкавічуса «З'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 року». Луцьк, замок Любарта, 2004.

Задля охорони торг. шляхів Вітовт заснував фортеці із сильними гарнізонами на Дніпрі, Пд. Бузі, Дністрі та у прикордонних містах Поділля. Зокрема, було зведено фортецю св. Івана в гирлі Дніпра, поставлено замок під Монкастро (нині м. *Білгород-Дністровський*). У Хаджибеї (на місці сучасної *Одеси*) було обладнано порт, звідти руський хліб вивозили до *Візантії*. Будувалися великі мости на Пд. Бузі та ін. ріках; засновувалися переправи, прокладалися шляхи через ліси.

Проте заселення литовцями укр. земель не було масштабним.

За переписом 1897, на підрос. Україні (без Галичини, *Закарпатської України* та *Буковини Північної*) проживало 1684 особи литов. походження (з них у сільс. місцевості — 764, або 44,3 %). Більшість укр. литовців мешкали у пд. губерніях: *Херсонській губернії* — 540 осіб (з них у містах — 478, або 88,5 %), *Катеринославській губернії* — 325 осіб (з них у сільській місцевості — 230, або 70,8 %). У *Волинській губернії* $^1/_3$ місцевих литовців була зайнята в землеробстві, у Катеринославській губ. — у металургійному виробництві (20 %), на видобуванні руд (17,8 %).

В Одесі на поч. 20 ст. існували литов. допомогові та просвітянські т-ва.

Під час *Першої світової війни* чисельність литовців на укр. землях помітно зросла внаслідок евакуації сюди великих балт. пром. підпр-в. Зокрема, за переписом 1919, в Києві проживало 1159 литовців. Згідно з переписом 1920, литовців в Україні налічувалось понад 16 тис. осіб, у т. ч. в *Одеській губернії* 6359 осіб, *Миколаївській губернії* — 5147, *Харківській губернії* — 2044, *Полтавській губернії* — 973, *Чернігівській губернії* — 783, *Кременчуцькій губернії* — 262 особи.

За рад. доби при більшовицьких парт. органах були створені «литовські» підрозділи. 1920 постав Литов. відділ агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У, осн. завданням якого було проведення агітаційної кампанії, насамперед серед демобілізованих та тих, хто виявив намір реевакуюватися (поштовхом до реевакуації литовців на Батьківщину стало проголошення 16 лютого 1918 незалежності Литов. держави). Тоді ж було створено «литовські» секції при губернських к-тах КП(б)У в *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) та Одесі. У Харкові видавалася газ. «Дарбінінку балсас» («Голос робітника»), виходили неперіодичні збірники «Раудоной» та «Дірва». Водночас, зважаючи на реевакуацію, литов. секції були ліквідовані в *Полтаві*, Києві та *Кременчуці*. Відділ агітації та пропаганди, що діяв при Харків. губкомі й при ЦК КП(б)У, мав (1920) клуб «Комуністатс» («Комуніст»), при якому діяли секції (драм., культурно-освіт., муз.) і хор. Тут функціонували вечірні курси для дорослих, на яких тричі на тиждень читалися «наукові та політичні лекції». Такий же клуб діяв при білорусько-литов. відділі Одес. губкому КП(б)У. Було відкрито литов. секцію при Одес. губернському відділі нар. освіти, курси для дорослих, 3 литов. школи. 1921 уповноважені Литов. відділу при ЦК КП(б)У працювали в Полтаві, Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*), *Херсоні*. Інструктори виїжджали в Одесу, Полтаву, *Миколаїв*, Кременчук, Катеринослав, Запоріжжя, *Вінницю*. У с. Покотилівка (нині с-ще міськ. типу Харків. р-ну Харків. обл.) діяв литов. дитячий будинок.

За даними перепису населення 1923, в містах УСРР проживали 4295 осіб литов. походження, зокрема, на Катеринославщині — 747, Харківщині — 746, Одещині — 742, Київщині — 655, Донеччині — 538, Полтавщині — 328, Чернігівщині — 190, Волині — 177.

Після реевакуації чисельність литовців в УСРР зменшується: згідно з даними перепису 1926, заг. кількість литовців у республіці становила 7186 осіб (0,05 % усього населення).

У подальшому етнічна самоорганізація укр. литовців занепадає, оскільки в офіц. політиці властей курс на *«коренізацію»* замінився лінією на боротьбу з *«націонал-ухильництвом»*.

У 1959 р. литовців в Україні проживало 8906 осіб, 1970 — 10 715. Наступні переписи населення подають такі числа: у 1979 — 9658 осіб, 1989 — 11 278, 2001 — 7207. Більшість укр. литовців були міськ. мешканцями (у 1970 у містах проживали 85 % від їхньої заг. кількості, у 1979 — 86,5 %, у 1989 — 85,6 %).

Укр. литовці живуть переважно на сх. та пд. країни, зокрема, у *Донецькій області* — 1359 осіб (18,9 % всіх укр. литовців), *Луганській області* — 568, *Одеській області* — 484. Для цих районів характерне й найбільше число литовців-городян. Ступінь асиміляції литовців також найбільший на сх.: у Луган. обл. 1989 назвали рідною мову своєї національності лише 384 литовці (або 40,8 %). Процес самовизначення в цих районах (пд. та сх.) також набагато відстає від пн. та зх. областей, де литовці переважно є сільс. жителями. Зокрема, у *Житомирській області* 1979 назвали рідною литов. мову 34,2 % всіх литовців області, у 1989 — 51 %, у *Тернопільській області* — відповідно 59,6 та 63,5 %.

На кін. 1980-х рр. припадає початок визвол. руху в Литві. Водночас розпочинається відродження нац. самосвідомості литовців в Україні. Весною 1990 в Києві ініціативна група поставила за мету створити Т-во литов. к-ри, назвати яке було вирішено іменем Майроніса (справжні ім'я та прізвище — Йонас Мачюліс; 1862—1932) — відомого литов. поета, який 1883—84 навч. в Київ. ун-ті. За сприяння письменника і перекладача Д.Чередниченка столичні литовці, які відгукнулися на заклик об'єднатися, отримали змогу збиратися в при-

міщенні Спілки письменників України.

14 жовтня 1990 в столиці України розпочала роботу недільна литов. школа. 1991 було вперше відправлено службу Божу литов. мовою в київ. костьолі св. Олександра.

Спільно зі Спілкою письменників України Т-во литов. к-ри організовувало відзначення Дня незалежності Литов. Республіки (16 лютого), в заходах брали участь, зокрема, політики, митці, громад. діячі України. Ініціатором створення литов. товариств в Україні була Рута Малікєнайте, другий голова Т-ва литов. к-ри. 1992 відбувся з'їзд литовців України, після його проведення були створені литов. т-ва у *Львові* та Запоріжжі.

1994 в Києві почав діяти змішаний хор «Вільтіс» («Надія»), цього ж року, а також 1998 він брав участь у Святі пісні литовців світу в Литві.

Спільно з Посольством Литов. Республіки в Україні укр. литовці організували та провели виставку з нагоди 450-ліття видання першої литов. книги Мажвідаса, а також вечори, присвячені мист-ву Майроніса, Чурльоніса, зустрічі з Президентами Литви А.-М.Бразаускасом, В.Адамкусом, єпископом П.Балтанісом, акторами Ю.Будрайтісом і Р.Адамайтісом, гравцями баскетбольної команди «Жальгіріс».

1998 самодіяльність укр. литовців була представлена на фестивалі нац. меншин «Всі ми діти твої, Україно», там виступив змішаний литовський хор «Вільтіс».

1998 в Києві пройшов перший фестиваль пісні і танцю литовців України. Відтоді відбулися 7 таких мистецьких заходів (Київ, Львів, Вінниця та ін.), участь у них брали не лише литовці з різних районів України, а й ансамблі з Литви.

В Україні литов. т-ва діють у Києві, Львові, Запоріжжі, *Білій Церкві*, АР Крим, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, *Нікополі*. Майже у всіх працюють недільні школи, є б-ки, колективи худож. самодіяльності, спортивні клуби. Зокрема, при львів. Т-ві «Медейна» (зареєстроване 1993) діють: недільна школа, б-ка, фольклорний ансамбль для дорослих «Вілія», молодіжна орг-ція «Балтія», при якій існують естрадні групи.

1999 було створено Він. історичний центр «Сакалас» («Сокіл»), що займається істор. дослідженнями доби литовської експансії в Україну.

Найбільшою всеукр. литов. газетою є «Тілтос» («Міст»).

Литов. діти з України мають змогу щоліта відпочивати в різних таборах у Литві.

У липні 2000 в Укр. Карпатах був організований молодіжний табір, у якому молодь знайомилася з традиціями та історією Литви, вивчала литов. мову, нові пісні і танці. Пізніше такі табори організовували в Криму (*Євпаторія*) і на Волині. Керівниками в цих таборах були литов. студенти.

У червні 2002 в Києві відбувся Фестиваль пісні і танцю литовців України. У травні 2004 зареєстрована всеукр. Спілка громад. орг-цій «Громада литовців України».

Від 1997 в Києві працює укр. вид-во «Балтія-друк», засноване і очолюване литовцями Р.Малікєнайте та В.Строля.

На поч. 2006 в київ. т-ві було бл. 260 литовців і членів їхніх родин.

В Україні живуть також литовці, які після встановлення рад. влади в Литві були вислані в Сибір, а потому вже не мали права повернутися на Батьківщину.

Столиця України стала рідним місцем для: заслуженого пілота-випробувача, кавалера багатьох держ. нагород Вітаутаса Пранскявічюса; двічі золотого призера чемпіонатів Європи з академічної греблі Алдона Моргеніте-Даниловича; проф. Нац. муз. академії композитора Йонаса Яшкявічюса. У Вінниці замешкала член Спілки художників України Христина Жилінскайте.

Літ.: Население Черниговской губернии по данным переписи 1920 г. В кн.: Статистика Украины. Серия 1. Демография, т. 1, вып. 3, № 10. Х., 1922; Население Николаевской губернии по данным переписи 1920 г. В кн.: Там само, т. 1, вып. 4, № 12. Х., 1922; Население Кременчугской губернии по данным переписи 1920 г. В кн.: Там само, т. 1, вып. 6, № 19. Х., 1922; Населення в містах України / За даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р. В кн.: Статистика України. Серія І. Демографія, вип. 3, № 77. Х., 1925; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. В кн.: Там само, Х., 1928; Киев: Энциклопедический справочник. К., 1982; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Рибалка І.К.* Історія України, ч. 1. Х., 1994; *Винниченко І.* Литовці. В кн.: Етнічний довідник, ч. 2. К., 1996; Етнічна мозаїка України. Литовці. «Рейтинг», 1997, ч. 45; Історія України. Львів, 1998; *Шищенко П.Г. та ін.* Географія: Навчальний посібник. К., 2002; Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик. К., 2003; *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. К., 2005; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 330.

І.І. Винниченко.

Серж Лифар.

ЛИФА́Р Серж (Сергій Михайлович; 02.04.1904—15.12.1986) — танцівник, хореограф-постановник, педагог; теоретик, історик і реформатор балетного мист-ва 20 ст. Походив з укр. дворянської родини, яка мала козац. коріння. Н. в с. Пирогово (нині в межах м. *Київ*), де його батько (у чині колезького реєстратора) працював лісничим; мати — Софія Василівна Марченко — була дочкою багатого землевласника Канівського пов. Від 1911 родина жила в Києві. 1913 Л. вчився в підготовчому класі 1-ї Київ. г-зії, а з наступного року — у 8-й Київ. г-зії. Паралельно відвідував заняття в Київ. консерваторії по класу скрипки, а потім — фортепіано (протягом року); співав у хорі *Софійського собору* під кервом регента Я.Калішевського. В роки революційних змін (1918—19) лише на короткий час змушений був переривати навчання. Від осені 1919 став відвідувати 1-шу Київ. г-зію (у грудні цього ж року г-зія була закрита *більшовиками*). 1920 склав офіц. іспити за 6 класів. Від 1921 навч. в приват-

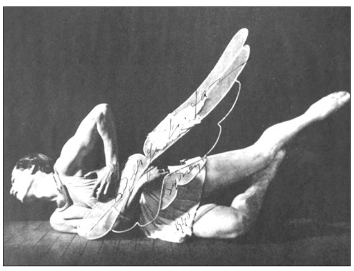

Серж Лифар у партії Ікара у балеті «Політ Ікара» І. Марковича. Сідней (Австралія), 1940.

ній балетній студії хореографа Київ. опери Б.Ніжинської. 1922 на запрошення Б.Ніжинської, яка емігрувала до Парижа (Франція) й співпрацювала там з «Русским балетом Дягилева» (Ballets russes), нелегально перейшов кордон і через *Варшаву* дістався до Парижа (13 січня 1923). Після нетривалого навчання в Е.Чекетті був прийнятий до трупи С.Дягілєва. 1925 танцював ведучу партію Борея в балеті В.Дукельського «Зефір і Флора», наступного сезону — Принца в «Лебединому озері» з О.Спесивцевою, 1929 — гол. партію в «Блудному сині» С.*Прокоф'єва* (у постановках Л.Мясіна та Дж.Баланчина в антрепризі «Російські сезони»). Після смерті С.Дягілєва (1929) очолив балетну трупу в паризькій «Grand Opera», продовжував танцювати. Тоді ж дебютував як балетмейстер новою версією «Байки про Лисицю, Півня, Кота та Барана» І.*Стравінського.* 1932 поставив свій перший ліричний балет «На Дніпрі». Невдовзі балетна трупа «Grand Opera» стала однією з провідних в Зх. Європі. Після окупації Парижа *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) продовжував працювати в театрі (зокрема, 1943 здійснив одну з кращих, на думку фахівців, своїх постановок — «Сюїту в білому»).

Після звільнення Парижа (1944) був звинувачений Франц. рухом опору в *колабораціонізмі* й змушений був виїхати з Франції. Замешкав у Монако, організував там трупу «Новий балет Монте-Карло» (був її керівником до 1947), з якою гастролював країнами Європи, Америки, Азії, Африки. Після закінчення війни Нац. франц. к-т із питань «чистки» скасував обвинувачення Л. в колабораціонізмі й він повернувся до театру «Grand Opera». 1947 створив при театрі Ін-т хореографії. Від 1955 викладав історію і теорію танцю в Сорбонні. Цього ж року був визнаний кращим танцівником і хореографом Франції й нагороджений відзнакою «Золота туфелька». 1957 став засновником Ун-ту танцю, був його ректором. Від 1968 — член Академії вишуканих мист-в. 1969 почав активно малювати (1972—75 виставки його картин демонструвалися в Каннах, Парижі, Монте-Карло, Венеції).

Загалом працював у паризькій «Grand Opera» більше 25 років: був прем'єром (1929—56), гол. балетмейстером і педагогом (1929—45, 1947—58, 1962—63, 1977); усього поставив 200 балетів (переважно одноактних) і дивертисментів в операх, сам танцював у них. Як запрошений хореограф ставив спектаклі в ін. театрах Франції і за рубежем.

Засн. дипломів Анни Павлової і Вацлава Ніжинського; організував і фінансував перепоховання останнього (з Лондона) на кладовищі на Монмартрі (Париж).

Написав понад 20 праць із проблем балету (зокрема «Маніфест хореографа», 1935, «Історія балету», 1966), опублікував кілька мемуарів, а також книг про О.*Пушкіна* (зокрема «Третий праздник Пушкина», 1937), був видавцем творів останнього.

У *СРСР* ім'я Л. замовчувалося; гастролі «Grand Opera» проходили без гол. балетмейстера (1958, 1969—70). 1961 Л. із дружиною, графинею Ліллан д'Алефельдт-Лорвік, як турист вперше побував у *Москві*, Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), Тбілісі (нині столиця Грузії) та Києві, де відвідав могили своїх батьків на *Байковому цвинтарі.* Після цього ще тричі відвідував Москву (1968, 1969 і 1976). Влада не дозволила йому поставити в СРСР жодного балету. В той же час Л. мріяв повернутися в Україну. На пропозицію президента Франції Шарля де Голля стати громадянином його країни він відповів, що є «українцем і цим пишається», і до останніх днів свого життя лишився «персоною без громадянства».

Від весни 1981 жив у м. Лозанна (Швейцарія). Передав місту частину своєї колекції театрального живопису і книг (вона стала основою експозиції в музеї його імені). 1986 мерія міста нагородила його золотою медаллю «500 років об'єднання Лозанни».

Був президентом Всесвітньої Ради танцю ЮНЕСКО.

Кавалер найвищих нагород Франції: ордена Почесного Легіону і ордена Літератури та мист-в (командор).

П. у м. Лозанна. Похований на кладовищі в Сент-Женевьєв де Буа, неподалік Парижа; на могильній плиті напис: «Serge Lifar de Kiev. 1904—1986. Сергей Лифарь».

1994 з нагоди його 90-річчя в Києві було започатковано Міжнар. конкурс балету ім. С.Лифаря, відкрито меморіальну дошку на будинку колиш. 8-ї Київ. г-зії, від 1995 в Києві проводяться Міжнар. фестивалі танцю «Серж Лифар де ля Данс». Вдова Л. передала Україні чимало реліквій з архіву чоловіка: Київ. б-ці ім. Лесі Українки — бл. 2 тис. видань з його книгозбірні; *Музею історії Києва* — частину епістолярію, афіші; *Музею історичних коштовностей України* — «Золоту туфельку»; ***Національному музею історії України*** — особисті речі Л. (зокрема його перші пуанти), скульптурні й живописні портрети, сценічні костюми тощо.

2003 на березі Женевського озера (Швейцарія) відкрито бронз. пам'ятник Л. у вигляді Ікара («Політ Ікара» танцівник вважав одним із двох своїх найкращих балетів) роботи киян — скульп. В.Чепелика і архіт. В.Сокульського. Пам'ятник виготовлено на кошти Київ. міськради. На трикутній меморіальній дошці — напис: «Україна — своєму геніальному синові на честь 100-річчя». Цього ж року вдову Л. було нагороджено орденом кн. Ольги 1-го ст. (за визначний внесок у популяризацію у світі культурно-мистецької спадщини України і доброчинну діяльність).

2006 за сприяння фундації «Дні України» та МЗС України йому відкрито пам'ятник (скульп. А.Валієв) у приміщенні Театру опери та балету в Монако.

Тв.: Страдные годы. Париж, 1935; История танца. Париж, 1938, 1952; Трактат об академическом танце. Париж, 1949; История русского балета. Париж, 1950; Балет от Люлли до Прокофьева. Париж, 1955; Моя жизнь. Париж, 1965; История балета. Париж, 1966; Преемник Нижинского. Лицом к лицу с Гитлером [3 кн. «Моя жизнь»]. «Музыкальная жизнь» (М.), 1991, № 23—24; Страдные годы: Моя юность в России. «Библиотека» (М.), 1992, № 9/10; Дягилев. СПб., 1993; Дягилев и с Дягилевым. М., 1994; Страдные годы. С Дягилевым: Воспоминания. К., 1994; Воспоминания Икара. М., 1995; Спогади Ікара. К., 2007.

Літ.: *Вертинский А.* Четверть века без Родины: Страницы минувшего. К., 1989; *Гринь М.* Забутий велетень. «Український голос» (Вінніпег), 1994, 22 серпня; *Лосенко А.* Серж Лифар повертається у Київ. «Українська культура», 1994, № 9—10; *Сніжко С.* Сергій Лифар у Швейцарії. «Всесвіт», 1994, № 2; *Малаков Д.* Київські адреси Сергія Лифаря. «Київ», 1995, № 2—3; Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX в. М., 1997; *Станішевський Ю.* Повернення Сержа Лифаря. В кн.: Мистецькі обрії '98. К., 1999; *Фещенко О.* «Так повертається земна слава!». «Україна», 1999, № 10; *Калібабчук О.* Метр балету XX століття. «Музика», 2000, № 4/5; *Його ж.* Серж Лифар — хореограф, що малює. «Науковий вісник Київського національного університету культури і мистецтв, серія. Мистецтвознавство», 2000, вип. 3; *Станішевський Ю.О., Калібабчук О.М.* Про багатогранність творчості Сержа Лифаря. В кн.: Науковий вісник Київського національного університету культури і мистецтв, серія. Мистецтвознавство, вип. 2. К., 2000; Киянин на березі Женевського озера. «ЛУ», 2003, 26 червня; *Мамаев С.* Сергей Лифарь как историк и теоретик балета. В кн.: Київське музикознавство, вип. 9. К., 2003; *Харченко Т.Н. и др.* 100 знаменитых людей Украины. Х., 2004; Книжкова колекція Сержа Лифаря. К., б/р.; *Станішевський Ю.* Осяяний славою генія танцю (До 100-річчя від дня народження Сержа Лифаря). «Мистецькі обрії», 2006, вип. 8—9; *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. К., 2007; *Пепа В.* Від голови до неба. «ЛУ», 2007, 24 травня; *Кожушко Е.* Икар из Киева. «Золотой век», 2007, № 6; *Смаль О.* Під покровом Женев'єви. «Дзеркало тижня», 2007, 10 лютого; *Лукашев В.* Ікар з берегів Борисфена. «Культура і життя», 2008, 4 червня; *Гусак С.В.* Легендарні постаті України. Х., 2009; *Пєнзева Н.Л.* Джорж Баланчін — Серж Лифар: творчі портрети. В кн.: Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених 23—24 квітня. Харків, 2009.

Г.П. Герасимова.

ЛИХАЧО́В Дмитро Сергійович (28(15).11.1906—30.09.1999) — рос. літературознавець, історик к-ри та текстолог. Чл.-кор. (1953), академік АН СРСР (1970; з 1991 — Рос. АН). Герой Соц. Праці (1986). Іноз. член Болг. (1963), Австрійс. (1968), Сербської (1971), Угор. (1973), Брит. (1976), Італ. (1987), Геттінгенської (ФРН, 1988) академій наук, Амер. академії наук та мист-в (1993). Почесний д-р низки ун-тів: Торунь (Польща, 1964), Оксфорд (1967), Единбург (обидва у Великій Британії, 1970), Бордо (Франція, 1982), Цюріх (Швейцарія, 1983), Будапешт (Угорщина, 1985), Софія (Болгарія, 1988), Прага (Чехія, 1991). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї інженера-електрика. Навч. в г-зії Імператорського людинолюбного т-ва (1914—16), реальному уч-щі К.Мая (1916—20), трудовій школі (1920—23) в Петрограді (нині м. С.-Петербург). Вищу освіту здобув у Ленінгр. ун-ті, навч. там на двох секціях від-ня мовознавства і літератури ф-ту сусп. наук — романо-герм. (за фахом англ. літератури) і слов'яно-рус. (1923—28). У лютому 1928 був заарештований за членство в студентському гуртку «Космічна академія наук». Засуджений на 5 років за «контрреволюційну діяльність». Покарання відбував спочатку в Соловецькому таборі особливого призначення (див. *Соловки*; 1928—31), потім як в'язень працював на буд-ві Біломорсько-Балт. каналу (1931—32). Звільнений достроково як ударник праці. Від 1932 займав посаду літ. редактора в «Социально-экономическом государственном издательстве», з 1933 — посаду коректора іншомовних текстів у вид-ві «Коминтерн», з 1934 — ученого коректора та редактора відділу сусп. наук вид-ва АН СРСР у Ленінграді (нині м. С.-Петербург). Від 1938 — молодший, з 1941 (і до 1954) — старший наук. співробітник Ін-ту рос. літератури (Пушкінського Дому) АН СРСР. У роки окупації *вермахтом* зх. території СРСР (див. *Друга світова війна*) перебував у блокадному Ленінграді (вересень 1941 — червень 1942). 1941 захистив канд. дис. на тему: «Новгородські літописні зводи XII віку». Від 1946 — доцент, а з 1951 — професор Ленінгр. ун-ту. Захистив докторську дис. на тему: «Нариси з історії літературних форм літописання XI—XVI вв.» (1947). Член редколегії (1952—71), голова (1971—91) редколегії серії АН СРСР «Литературные памятники». Член Спілки письменників СРСР (1956). Проводив величезну редакторську й археогр. роботу. Був одним з ініціаторів, співредакторів та авторів низки вступних статей до монументальної серії «Памятники литературы Древней Руси» (1978—89, т. 1—12). Від 1986 (і до 1993) очолював правління Рад. фонду к-ри (з 1991 — Рос. фонду к-ри). Нар. депутат СРСР (1989—91).

Лауреат Держ. премій СРСР (1952, 1969), Європ. премії за культ. діяльність (1988), Держ. премії РФ (1993), Премії Президента РФ в галузі літератури та мист-ва (1997), Держ. премії Росії за розвиток худож. напряму вітчизн. телебачення та створення загальнорос. держ. каналу «Культура» (2000, посмертно). Нагороджений Великою золотою медаллю ім. М.Ломоносова (1993).

П. у м. С.-Петербург.

За указом Президента РФ 2006 рік відзначався в Росії як рік Д.Лихачова.

Д.С. Лихачов.

Л. — автор численних праць з теорії й історії рос. та слов'ян. літературознавства, текстології, а також студій з літ. джерелознавства, *палеографії*, давньорус. літописання, історії к-ри і мист-ва та ін. Чільне місце в його наук. спадщині займають дослідження з історії давньорус. літератури, зокрема розроблення концепції шляхів її розвитку, проблем стильового та жанрового розмаїття, взаємодії літератури, мист-ва, к-ри та сусп-ва. Приділяв неабияку увагу вивченню естетичної й худож. самобутності к-ри Давньої Русі в контексті проблем теорії мист-ва і к-ри. Обстоював тезу про унікальну мистецьку цінність давньорус. *літописів*. Вивчав розгортання та зміну самих способів літописання, які пов'язував зі своєрідністю рос. істор. процесу. Виявляв глибоку зацікавленість до проблем худож. майстерності старорус. літератури. Розглядав стиль літ. й образотворчого мист-ва як вияв єдності худож. свідомості тієї чи ін. доби. Зокрема, вживав термін «стиль епохи», що тлумачив як спосіб відображення, бачення та розуміння історії. Широко застосовував також термін «стилістична формація», який увів до наук. обігу загребський учений О.Флакер. Зокрема, розглядав монументалізм княжого Києва як своєрідну стилістичну формацію Давньої Русі. Провів наук. перегляд історії київ. та новгород. літописання 11—12 ст. Вивчав галицьку традицію у життєписі кн. *Олександра Ярославича* Невсько-

го, зокрема вважав, що вона наслідувала світський життєпис кн. *Данила Галицького*. Розробляв проблеми межових з літературою форм творчості — військ. і вічових промов, ділових форм писемності, символіки етикету. Відводив важливу роль дослідженням теми висвітлення людини, її внутр. світу в літературі Давньої Русі. Присвятив низку студій давньорус. літ. пам'ятці *«Слово о полку Ігоревім»*. Наголошував на особливому значенні явища «трансплантації» як своєрідної форми спілкування та взаємовпливу середньовічних к-р. Сформулював і розробив проблему специфіки сміхової к-ри Давньої Русі, зокрема, розглянув роль сміху в тогочасному сусп. житті. Наголошував на винятковій ролі *християнства* у становленні давньорус. держави. На нових культ. засадах висвітив низку рис у поведінці та літ. творчості рос. царя *Івана IV*, в рос. нар. сатирі 17 ст., у творах протопопа Авакума та ін. Трактував текстологію як одну з гілок філол. науки та певну стадію у вивченні літ. пам'яток середньовіччя. Акцентував увагу на авторській волі у зв'язку з проблемами публікації тексту. Запропонував поняття «конвой» для комплексного дослідження текстів. Упровадив до вжитку поняття «екологія культури», яке трактував як збереження сучасною людиною середовища, створеного к-рою її предків і сучасниками.

Істор. погляди та світосприйняття Л. вирізняються оригінальністю й самобутністю, а також зорієнтованістю на ствердження ідеї про особливу культурно-істор. місію Росії як д-ви. Він критикував і спростовував міфи і стереотипи, що спотворюють розуміння всього того, що пов'язане з Росією. Зокрема, вказував на однобічність трактування в сусп. думці теорії «Москви як Третього Риму» (див. *Третього Риму концепція*), тлумачив її переважно в реліг., а не в «імперіалістичному» (геополіт.) сенсі. Відкидав тезу про визначальну роль кріпосного права (див. *Кріпацтво*) у формуванні рос. нац. характеру, позаяк значна частина населення Півночі Росії не знала таких соціальних взаємин. Вказував на те, що *селянська реформа 1861* відбулася раніше, ніж скасування рабства у Сполучених Штатах 1863. Спростовував уявлення про імперську Росію як «тюрму народів», зокрема, вказував на полінац. склад рос. *дворянства*, католицьке, лютеранське, ісламське та ін. віросповідання великих прошарків населення на просторах д-ви *Романових*. Уважав, що Росія іманентно належить до Європи, тримався думки про велике культурно-істор. призначення Росії як «гігантського мосту», що об'єднував понад триста народів Європи й Азії. Підкреслював вселенський характер рос. к-ри. Вважав, що Росія й Україна після свого роз'єднання в середні віки все одно складали не тільки політ., а й культ. двоєдність. Обстоював тезу, що рос. к-ра не має повноти змісту без укр., так само як укр. — без російської.

Тв.: Картежные игры уголовников. «Соловецкие острова», 1930, № 1; Черты первобытного примитивизма воровской речи. В кн.: Язык и мышление, т. 3/4. М.—Л., 1935; Оборона древнерусских городов. Л., 1942; Культура Киевской Руси при Ярославе Мудром. «Исторический журнал», 1943, кн. 7; Национальное самосознание Древней Руси: Очерки из области русской литературы XI—XVII вв. М.—Л., 1945; Новгород Великий: Очерк истории культуры Новгорода XI—XVII вв. Л., 1945; Культура Руси эпохи образования Русского национального государства. (Конец XIV — начало XVI в.). Л., 1946; Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 5. Л., 1947; Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Слово о полку Игореве: Историко-литературный очерк. М.—Л., 1950; Иван Грозный — писатель. В кн.: Послания Ивана Грозного. М.—Л., 1951; Возникновение русской литературы. М.—Л., 1952; Человек в литературе Древней Руси. М.—Л., 1958; Новгород Великий: Очерк истории культуры Новгорода XI—XVII вв. М., 1959; Культура русского народа X—XVII вв. М.—Л., 1961; Культура Руси времени Андрея Рублева и Епифания Премудрого (конец XIV — начало XV в.). М.—Л., 1962; Понятие «конвоя» в текстологических исследованиях памятников древнерусской литературы. В кн.: Древний мир: Сборник статей. М., 1962; Текстология: На материале русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962; Текстология: Краткий очерк. М.—Л., 1964; Можно ли включать «Историю Российскую» Татищева в историю русской литературы. «Русская литература», 1971, № 1; Художественное наследие Древней Руси и современность. Л., 1971; Развитие русской литературы X—XVII вв.: Эпохи и стили. Л., 1973; Великое наследие: Классические произведения литературы Древней Руси. М., 1975; Смеховой мир Древней Руси. Л., 1976; Ахматова и Гоголь. В кн.: Традиция в истории культуры. М., 1978; Слово о полку Игореве и культура его времени. Л., 1978; Литература—реальность—литература. Л., 1981; Прошлое — будущему: Статьи и очерки. Л., 1985; Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986; Память истории священна. М., 1986; Избранные работы, т. 1—3. Л., 1987; Книга беспокойств: Воспоминания, статьи, беседы. М., 1991; Краеведение как наука и как деятельность. В кн.: Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики: Сборник научных статей. К., 1991; Соловецкий дневник. «Европа + Америка» (М.), 1992, № 1; Концептосфера русского языка. «Известия Российской академии наук. Серия литература и языки» (М.), 1993, т. 52, № 1; Статьи ранних лет. Тверь, 1993; Великая Русь: История и художественная культура X—XVII века. М., 1994; Культура как целостная среда. «Новый мир» (М.), 1994, № 8; Воспоминания. СПб., 1995; Очерки по философии художественного творчества. СПб., 1996; Слово о Варваре Павловне Адриановой-Перетц (выступление на заседании Отдела древнерусской литературы ИРЛИ, посвященном памяти Варвары Павловны Адриановой-Перетц, 17 декабря 1997 года). «Русская литература», 1998, № 2; Новгородский альбом. СПб., 1999; Древнерусский смех. В кн.: *Бахтин М.М.* Pro et contra. Личность и творчество М.М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманистической мысли: Антология, т. 1. СПб., 2001; Раздумья о России. СПб., 2001; Воспоминания. Раздумья. Работы разных лет, т. 2—3. СПб., 2006.

Літ.: *Рааб Г.* К вопросу о предистоках реализма в русской литературе. «Русская литература», 1960, № 3; *Осетров Е.* Живой голос веков. «Молодая гвардия», 1970, № 2; *Буганов В.И.* Отечественная историография русского летописания: Обзор советской литературы. М., 1975; *Мельц М.Я.* Д.С. Лихачев как фольклорист: (К 70-летию со дня рождения). В кн.: Русский фольклор, т. 16. Л., 1976; Лихачев Дмитрий Сергеевич. В кн.: Писатели — лауреаты премий СССР и союзных республик. Львов, 1980; *Боева Л.* Ленинградская школа медиевистов за 60 лет. «Болгарская русистика», 1983, № 3; *Шкляревский И.И.* В гостях у Д.С. Лихачева. «Юность», 1985, № 9; *Дмитриев Л.А., Творогов О.В.* Дмитрий Сергеевич Лихачев — исследователь «Слова о полку Игореве». «Альманах библиофила», 1986, вып. 21; *Маркелов Г.В.* Д.С. Лихачев — «вкладчик» в Древлехранилище Пушкинского Дома. В кн.: Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987; К 90-летию академика Дмитрия Сергеевича Лихачева. «Труды Отдела

древнерусской литературы», 1996, т. 50; *Буланин Д.М.* Дмитрий Сергеевич Лихачев и русская культура конца двадцатого века. «Русская литература», 1997, № 1; *Лесур Ф.* Дмитрий Лихачев — историк и теоретик литературы. В кн.: *Лихачев Д.С.* Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. СПб., 1997; *Шмидт С.О.* Дмитрий Сергеевич Лихачев и Археографическая комиссия (К 90-летию со дня рождения ученого). В кн.: Археографический ежегодник за 1996 год. М., 1998; Памяти академика Дмитрия Сергеевича Лихачева. В кн.: Археографический ежегодник. 1999. М., 2000; *Ермолаев В.* Русская литература и два взгляда на историю России: Лев Гумилев и Дмитрий Лихачев. «Новая Россия» (М.), 2000, № 5; *Помарницкий В.Ф.* Петербургский интеллигент: Дмитрий Сергеевич Лихачев. В кн.: XX век: Люди и судьбы. СПб., 2001; Дмитрий Лихачев и его эпоха: Воспоминания. Эссе. Документы. Фотографии. СПб., 2002; *Сирадзе Р.* Аристократ мысли (научное наследие Д.С. Лихачева и вопросы истории древнегрузинской литературы). «Литературная Грузия», 2003, № 1/3; *Боглачев С.В.* Петербургские адреса юного Лихачева. В кн.: Альманах Международного благотворительного фонда имени Д.С. Лихачева, вып. 1. СПб., 2005; Академик Д.С. Лихачев: диалог с XX веком / Каталог выставки. СПб., 2006; Неизвестный Д.С. Лихачев: Неопубликованные материалы из архива Российского фонда культуры. М., 2006.

О.В. Ясь.

ЛИХАЧО́В Микола Петрович (12.04.1862—14.04.1936) — рос. історик, археограф, палеограф, мистецтвознавець, бібліограф, колекціонер. Дійсний член АН СРСР (1925). Н. в м. Чистополь (нині місто в Татарстані, РФ). Походив з рос. дворянського роду. 1880 закінчив із золотою медаллю г-зію в Казані (нині столиця Татарстану). Навч. на історико-філол. ф-ті Казанського ун-ту (1880—84). Ще студентом почав вивчати *спеціальні історичні дисципліни*, займався проблемами пошуку архів. документів. 1881 став членом Т-ва археології, історії, етнографії при Казанському ун-ті. Після закінчення ун-ту був залишений при кафедрі рос. історії для підготовки до професорського звання. 1888 видав працю «Разрядные дьяки 16 века», яку захистив у Казанському ун-ті на ступінь магістра рос. історії. 1890 ця робота була удостоєна Уваровської премії. 1891 опублікував дослідження «Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве», що стала в 1892 докторською дисертацією. Від 1892 викладав в Петерб. археол. ін-ті. 1902—14 працював пом. дир. Публічної бібліотеки (*Санкт-Петербург*). Поглиблено займався бібліографією, вивчав і вів пошуки б-ки та архівів моск. *царів*. Зібрав колекцію великої наук. цінності (рукописи, акти 17—18 ст., ікони, монети, картини). За працю «Материалы для истории русского иконописания» отримав велику золоту медаль Рос. археол. т-ва (1908). 1913 колекцію ікон продав рос. імп. *Миколі II*, на отримані гроші добудував третій поверх будинку для зберігання своїх колекцій. 1914—17 займався створенням із власної колекції Музею історії документа. Започаткував першу в Росії кафедру дипломатики. Протягом десятиріч збирав сфрагістичний (див. *Сфрагістика*) альбом (перший випуск побачив світ 1928).

Був членом: Археогр. комісії, Рос. бібліографічного т-ва, Рос. генеалогічного т-ва, Італ. бібліографічного т-ва та ін. 1901 обраний чл.-кор. Петерб. АН (з 1914 — Петрогр., з 1917 — Рос. АН), а 1925 — дійсним членом АН СРСР.

Після *Російської революції 1917—1918* реорганізував свою колекцію в палеографічний кабінет Петрогр. археол. ін-ту. 1925 став дир. Музею палеографії АН СРСР, утвореного на базі палеографічного кабінету.

Під час радикальної «перебудови» системи наук. установ у СРСР, що розпочалася 1929, були сфабриковані «Академічна справа», «Справа академіка С.Ф. Платонова», заарештовані академіки Є.*Тарле*, М.*Любавський* та ін. 28 січня 1930 був заарештований і Л. 1931 його виключили з АН СРСР й засудили на заслання до Астрахані (нині місто в РФ). Його особисте майно й колекція були вилучені й передані в Ермітаж, Рос. музей, Архів Ленінгр. від-ня Інституту історії. 1933 його звільнили від покарання. Після повернення в Ленінград (нині м. С.-Петербург) працював за договорами, був позбавлений можливості публікувати свої праці.

П. у м. Ленінград. Похований на Смоленському кладовищі.

Реабілітований посмертно 8 серпня 1967, відновлений у званні академіка 1968.

Наук. спадщина Л. (понад 200 наук. робіт) не втратила свого значення й дотепер. Його кращі твори використовуються як джерело цінних свідчень і матеріалів. Його концепції про «документальне джерелознавство історії» та «історичне джерелознавство» вважаються такими, що ґрунтуються на міцному фундаменті фактів.

Праці: Разрядные дьяки XVI века: Опыт исторического исследования. СПб., 1888; Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк. СПб., 1891; Библиотека и архив Московских государей в XVI столетии. СПб., 1894; Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 1—3, СПб., 1899; Обзор русской археографии XIX столетия. СПб., 1902; Материалы для истории русского иконописания: Атлас, ч. 1—2. СПб., 1906: Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока. СПб., 1911; Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. 1—2. Л., 1928—30; Моливдовулы греческого Востока. М., 1991.

Літ.: *Соболевский А. и др.* Записка об ученых трудах Н.П. Лихачева. «Известия АН СССР: Серия 6», 1925, т. 19, № 18; *Янин В.Л.* К столетию со дня рождения Н.П. Лихачева. «Советская археология», 1962, №№ 2, 3.; *Валк С.Н.* Николай Петрович Лихачев. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 9. Л., 1978; *Брачев В.С.* «Дело» академика С.Ф. Платонова. «Вопросы истории», 1989, № 5; *Горяинов А.П.* Еще раз об «академической истории». «Вопросы истории», 1990, № 1; *Климанов Л.Г.* Ученый и коллекционер, «известный всей России, а еще более Европе». В кн.: Репрессированная наука. Л., 1991; *Простоволосова Л.Н.* Н.П. Лихачев: Судьба и книги: Библиографический указатель. М., 1992; *Климанов Л.Г.* Н.П. Лихачев: «Быть, чем только могу, полезным первенствующему ученому сословию». В кн.: Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. М., 1995.

О.А. Удод.

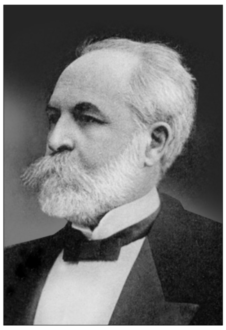

М.П. Лихачов.

А.В. Лихолат.

ЛИХОЛА́Т Андрій Васильович (12.12.1914—16.12.1993) — історик, д-р істор. н. (1963), професор (1978), засл. діяч науки УРСР (1984). Н. в с. Розсохуватка (нині село Катеринопільського р-ну Черкас. обл.). 1935—40 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту. 1940 вступив до аспірантури по кафедрі історії України. Цього ж року був направлений до *Москви* на нав-

З.Г. Лихолобова.

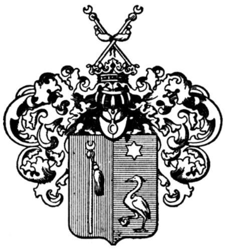

Герб роду Лихопоїв.

чання у ВПШ при ЦК ВКП(б). У роки окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) був керівником пропагандистської групи ЦК ВКП(б). Протягом 15 років (1942—57) працював у апараті ЦК ВКП(б)/КПРС, де пройшов шлях від інструктора до зав. сектору сусп. наук відділу науки і вузів ЦК КПРС. Регулярно друкувався в центр. пресі з питань ідеологічної роботи та істор. науки (остання вважалася складовою частиною пропагандистської системи ВКП(б)/КПРС). 1948 опублікував монографію «Разгром буржуазно-националистической Директории», 1954 — «Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.)» (1955 перекладена укр. мовою).

За час роботи в апараті ЦК КПРС брав участь у підготовці парт. документів, що визначали напрями розвитку істор. науки в *СРСР*, зокрема — тез ЦК КПРС «300-ліття возз'єднання України з Росією», про 40-річчя *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, про 50-річчя *революції 1905—1907*, рішення ЦК КПРС про ж. *«Вопросы истории»* (1957), про стан розробки історії народів СРСР та ін.

1957 направлений на наук. роботу в *Київ* у *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інситуту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, очолив сектор публікації історико-парт. документів. 1961—93 працював в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) — старшим наук. співробітником відділу історії Великої Жовтневої соціаліст. революції та громадян. війни, зав. відділу історії комуніст. буд-ва, провідним наук. співробітником відділу сучасної історії України. Написав понад 20 монографій, серед них типові для рад. історіографії 1970—80-х рр. праці: «Под ленинским знаменем дружбы народов: Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти» (1970), «Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма» (1976), «Национализм — враг трудящихся» (1986) та ін.

Брав участь як член редколегії, відп. редактор і автор у виданні багатотомних праць: *«Історія Української РСР»* у 8-ми т., 10-ти кн. (1977—79), *«Історія Києва»* в 3-х т., 4-х кн. (1986—87) та ін.

Під його кер-вом підготовлено 15 кандидатів і 5 д-рів істор. наук.

П. у м. Київ.

Літ.: *Маковійчук І.М.* Вшанування доктора історичних наук професора А.В. Лихолата у зв'язку з його 70-річчям. «УІЖ», 1985, № 2; Андрій Васильович Лихолат [Некролог]. «УІЖ», 1994, № 2/3; Вчені Інституту історії України, вип. 1. К., 1998; *Сандул В.* Говорити тільки правду [До 75-річчя А.В. Лихолата]. «Авангард» (Катеринопіль, Черкаська область), 1991, 10 лютого.

О.А. Удод.

ЛИХОЛО́БОВА Зоя Григорівна (н. 29.09.1926) — дослідниця історії України 20 ст. Д-р істор. н. (1974), заслужений професор (1999). Н. в м. Сталіно (нині м. *Донецьк*). 1948 закінчила істор. ф-т Донец. пед. ін-ту. Від 1956 працювала в Сталінському (з 1961 — Донец.) ун-ті: старший викладач (1956—63), доцент (1964—73); декан істор. ф-ту (1971—72); старший наук. співробітник (1973—74). 1974 в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) захистила докторську дис. на тему: «Робітники Донбасу в період соціалістичної реконструкції народного господарства». 1975—99 — зав. кафедри історії СРСР, потім — історії Росії, з 1999 — професор кафедри історії слов'ян Донец. ун-ту.

Гол. напрям наук. досліджень — соціально-екон. розвиток Донбасу 20 ст. Автор понад 240 наук. праць, у т. ч. 10 монографій. Сформувала наук. школу, підготувала 17 канд. і д-ра істор. наук. Від 1992 — гол. ред. фахового щорічника «Нові сторінки історії Донбасу».

Праці: Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток. Донецк, 1973; История рабочих Донбасса, т. 1—2. К., 1981 (у співавт.); Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. Донецьк, 1996; Вугільний Донбас у другій половині XX ст. Донецьк, 2001 (у співавт.); Вибрані праці. Донецьк, 2003; Тоталітарний режим і політичні репресії в Україні в 2-й половині 30-х рр. XX ст. Донецьк, 2006.

Літ.: Донецький національний університет. Донецьк, 2002.

М.П. Троян.

ЛИХОПО́Ї ТА ЛИХОПО́Ї-БАШЕ́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Бере початок від **Филона** Лихопоя (2-га пол. 17 — поч. 18 ст.), *кошового отамана Чортомлицької Січі* (1688), посла *Запорозької Січі* до *Москви* (1689), опішнянського *сотника Гадяцького полку* (1697—1703). Від одного з правнуків родозасновника — канцеляриста **Федора Гнатовича** Лихопоя (2-га пол. 18 ст.) — походить гілка Лихопоїв-Башевських, до неї належав **Семен Максимович** Лихопой-Башевський (1847—1906), громад. діяч, гласний (депутат) Севастопольської міськ. думи.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтавської губ., а герб — до 11-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛИЧАКІ́ВСЬКИЙ ЦВИ́НТАР. Розташов. на узгір'ї сх. частини м. *Львів*, званої місц. жителями «пісками». Має характер парку. Є одним з найстаріших кладовищ у Європі. У письмових джерелах уперше згадується 1667 як місце поховання померлих від епідемій. Наприкінці 18 ст., після того, як були заборонені погребіння біля церков, став місцем почесних поховань. Від серед. 19 ст. — загальноміський цвинтар. У 1960-х рр. закритий для масових поховань.

Личаківський цвинтар. Надгробок В. Барвінського.

Личаківський цвинтар. Цвинтар Орлят. Фото 2007.

Є пам'яткою к-ри і арх-ри. Від 1991 — історико-меморіальний музей-заповідник «Личаківський цвинтар» (має площу 40 га). Налічує бл. 5 тис. склепів і надгробків, із них 700 — скульптури та рельєфи. Становить собою складний пантеон. Найдавнішими є барокові й пізньобарокові надгробки. Серед пам'ятників 1-ї пол. 19 ст. — багато архіт. форм, що ґрунтуються на мист-ві Стародавніх Єгипту, Греції, Риму. Більш пізні надгробки створені в стилі нових архіт. форм.

На Л.ц. похована велика кількість видатних діячів науки, освіти, к-ри України, Польщі, країн Зх. Європи. Тут є братські могили солдатів та борців за незалежність своїх народів.

На Л.ц. покояться тіла, зокрема, І.*Франка*, В.М.*Гнатюка*, Д.*Зубрицького*, І.*Шараневича*, І.*Крип'якевича*, С.*Крушельницької*.

Літ.: *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. Львів, 1932. *Степанів О.* Сучасний Львів: в 700-ліття заснування міста Львова. Нью-Йорк, 1953; *Грабовецький В.* Львівський некрополь. «Жовтень», 1970, № 6; *Меркешин А.* Личаків: Скарбниця класицизму. «Пам'ятки України», 1988, № 4.

П.І. Скрипник.

ЛИШНІ — два козацько-старшинські, згодом — дворянські роди, імовірно, різного походження.

Один з них веде початок від **Діонісія Івановича** (р. н. невід. — п. бл. 1722), *військового товариша Гадяцького полку* (1720). Його нащадки посідали уряди сотенної старшини Зіньківської сотні. Цей рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губ.

Другий рід — більш відомий (спочатку його представники називалися Лишнями, згодом частина з них іменували себе Лишнями-Дудицькими, у 2-й пол. 19 ст. прізвище трансформувалося в Ли́шини) — походить від **Йосипа Федоровича** (2-га пол. 17 ст.). Його онук — **Тимофій Васильович** — був мглинським *городовим отаманом* (1727—28), правнук — **Андрій Тимофійович** (1713 — до 1775) — займав посади нач. Архіву *Генеральної військової канцелярії* (1740—42), *бунчукового товариша* (1748). До цієї гілки належав **Петро Федорович** (р. н. невід. — п. 1766), він посідав уряди стародубського полкового *осавула* (1757—63) та полкового судді (1764—66). Стародубським полковим осавулом 1780—95 був **Михайло Федорович** (р. н. невід. — п. після 1795). Ін. представники роду обіймали посади *значкових товаришів*, військових і бунчукових товаришів.

Серед них також військ. діячі *Російської імперії*: **Петро Степанович** (н. 1792 — п. після 1849), генерал-майор (1837), учасник *російсько-турецької війни 1806—1812*, *Війни 1812* та *російсько-персидської війни 1826—1828*; **Микола Федорович** (н. 1791 — п. після 1835) — генерал-майор, командир Санкт-Петерб. артилер. гарнізону (1830-ті рр.); **Андрій Федорович** (1801—74) — генерал-лейтенант (1866), дир. Буд. уч-ща в *Санкт-Петербурзі* (1849—74), автор спогадів про М.Лермонтова; **Григорій Миколайович** (1817—98) — генерал від артилерії; **Костянтин Андрійович** (1832 — р. с. невід.) — генерал-лейтенант (1882), люблінський губернатор (1875—80); **Олександр Андрійович** (1834—1909) — генерал-майор, автор видання «Акты, относящиеся к истории Войска Донского» (Новочеркаськ, 1891—1894, в 3-х т.); **Іван Андрійович** (1835—1892) — генерал-майор у відставці (1888), учасник *Севастопольської оборони 1854—1855*, винахідник військово-похідної кухні, відомий самарський земський діяч; **Микола Петрович** (1839 — р. с. невід.) — генерал-лейтенант (1869), прикомандирований при Військ. мін-ві (1899); **Микола Григорович** (1856—1923) — капітан 1-го рангу (1902), командир броненосця «Генерал-адмірал Апраксін», учасник Цусимської мор. битви 1905 та Білого руху на Півдні Росії; **Володимир Григорович** (1857 — після 1918) — генерал-майор (1912), інспектор класів Єлизаветградського кавалерійс. уч-ща (1906—17).

З роду Л. походять також: **Костянтин Миколайович** (1851—1906) — дипломат, ген. консул в Адріанополі (кін. 1880-х — поч. 1890-х рр.; нині м. Едірне, Туреччина) та Бейруті (1890-ті рр.; нині столиця Лівану), міністр-резидент в Абіссінії (1902—1906; нині Ефіопія), член Рос. археол. т-ва та нумізмат; **Андрій Андрійович** (1836—98) — інженер шляхів сполучення, дійсний статський радник, письменник; **Михайло Андрійович** (бл. 1840 — р. с. невід.) — таємний радник, гол. інженер Новорос. комерційного порту (1899); **Григорій Андрійович** (1854—88) — композитор, піаніст, диригент, поет і муз. критик, автор багатьох популярних романів та опер, популяризатор мелодекламації; **Віктор Дмитрович** (1852—1906) — камергер, статський радник, гродненський віце-губернатор (1899—1905).

Герб роду Лишень.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 13-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛІБЕРБЕРГ Йосип Ізраїльович (27.10.1897—09.03.1937) — історик, мовознавець, державний діяч. Чл.-кор. ВУАН (нині *Націо-*

О.Г. Ліберман.

нальна академія наук України; 1934). Н. в м. *Старокостянтинів*. Навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Входив до Єврейс. соціал-демократ. робітн. партії «Поалей Ціон» (див. *Поалей Ціон*). Від 1918 служив добровольцем у РСЧА (див. *Радянська армія*), перебував на підпільній роботі в *Полтавській губернії* та *Київській губернії*. Від 1920 мешкав у *Києві*. Від 1919 — член КП(б)У. Викладав всесвітню історію, історію соціалізму, історію класової боротьби на Вищих політ. курсах Укр. військ. округу, на єврейс. пед. курсах, у Київ. політех. ін-ті, Київ. с.-г. ін-ті, Київ. ін-ті нар. освіти, Київ. ін-ті нар. госп-ва. Від 1926 займав посади наук. співробітника, керівника секції історії Зх. Європи *Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН* і паралельно працював (до 1927) в Ін-ті марксизму в *Харкові*. 1926—29 очолював створену (на противагу *Гебраїстичній історико-археографічній комісії при ВУАН*) н.-д. кафедру історії єврейс. к-ри при 1-му відділі ВУАН (кафедра була адміністративно підпорядкована Наркомосу УСРР) та завідував її істор. секцією. Від 1929 (і до 1934) — директор Ін-ту єврейс. пролетарської к-ри при ВУАН (Ін-т був створений на основі н.-д. кафедри історії єврейс. к-ри) та одночасно керівник істор. секції цього ін-ту. 1934 був обраний делегатом XVII з'їзду ВКП(б).

Від жовтня 1934 — голова орг. к-ту Біробіджанської єврейс. автономної області, з грудня цього ж року — перший голова виконкому обласної ради Єврейс. автономної області (нині у складі Хабаровського краю, РФ).

20 серпня 1936 заарештований у Москві й ув'язнений.

16 жовтня 1936 постановою Президії АН УСРР виключений зі складу академії як «контрреволюціонер, ворог партії, уряду і радянського народу».

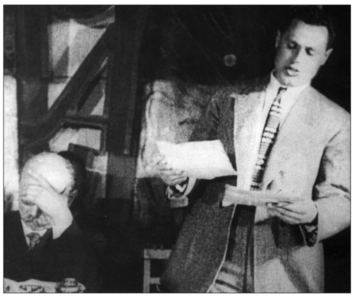

Президент ВУАН В. Липський (ліворуч) та Й. Ліберберг під час засідання з нагоди створення Науково-дослідної кафедри єврейської культури. 1926.

9 березня 1937 Військ. колегією Верховного суду СРСР за звинуваченням у належності до контрреволюц. троцькістсько-терористичної орг-ції засуджений до смерті. Страчений того ж дня в м. *Москва*.

Реабілітований 1956.

Праці: Франкмасонські ложі напередодні великої французької революції як форма політичної самоорганізації буржуазії. «Прапор марксизму», 1927, № 1; Нариси економічної та соціальної історії Англії. Х., 1927, К., 1927 (укр. мовою та на ідиш); Велика Французька революція. Там само, 1931 (укр. мовою та на ідиш).

Літ.: Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. М., 2001; Історія Національної академії наук України: 1934—1937: Документи і матеріали. К., 2003; *Берман Х.* Как Лазарь Каганович уничтожил первого предисполкома ЕАО. «Биробиджанер штерн», 2005, 25 августа; *Бренер И.* Первые шесть лет ЕАО. «Мы здесь: Интернет-газета» (Нью-Йорк—Иерусалим), 2009, № 194 (16—22 января; web: http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=982).

О.В. Юркова.

ЛІ́БЕРМАН Овсій (рос. — Евсей) **Григорович (**02.12.1897—11.11.1981) — учений-економіст, д-р екон. н. (1956), професор (1959), автор концепції екон. реформи, що, починаючи з 1965, впроваджувалася в нар. госп-ві *СРСР* під кер-вом голови РМ СРСР А.*Косигіна* (деякі дослідники історії СРСР, перш за все — іноземні, називають цей період історії СРСР «періодом економічної реформи Косигіна—Лібермана»). Н. в м. *Славута* в сім'ї службовця лісового маєтку. 1915 закінчив г-зію в м. *Київ* і поступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Водночас працював статистиком Всерос. земської спілки. 1917, після революц. подій в *Російській імперії*, займав посаду секретаря Київ. міськ. продовольчої управи, 1918—20 був секретарем губернського Держ. контролю. Продовжував навчання в ун-ті. По закінченні ун-ту (1920) переїхав до *Харкова*, став там зав. орг. відділу Нар. комісаріату робітничо-сел. інспекції (НК РСІ) УСРР. Від 1923 — практикант Ін-ту праці НК РСІ УСРР. 1924—25 був у наук. відрядженні в Німеччині, вивчав там методи організації обліку вир-ва, займався справами закупівлі техніки для станції машинного обліку на заводі «Серп і Молот» (Харків). Від 1925 очолював лабораторію обліку й аналізу вир-ва в м. Харків. 1929 мав іще одне наук. відрядження до Німеччини. Від 1930 працював на кафедрі економіки та організації машино-буд. вир-ва Харків. інженерно-екон. ін-ту (ХІЕІ). 1933 екстерном закінчив машино-буд. ф-т ХІЕІ й очолив там кафедру економіки та організації машино-буд. вир-ва. Від 1938 перебував під слідством за сфабрикованим звинуваченням у шпіонажі, терористичній та шкідницькій діяльності (див. також *«Єжовщина»*). 1939 був засуджений. Наступного року звільнений, повернувся на попереднє місце роботи. 1940 захистив канд. дис. на тему: «Планування серійного виробництва встановленими партіями й баланс успішності цехів». Після окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) був евакуйований до Киргизії, працював там у фінансових органах. Від 1944 — у Науково-дослідному фінансовому ін-ті в м. Москва. 1947 повернувся до Харкова на посаду зав. кафедри економіки та організації машино-буд. вир-ва ХІЕІ. Цього ж року здійснював проект із переводу на госпрозрахунок Харків. підшипникового з-ду; 1950 провадив оптимізацію роботи на з-ді «Тракторзапчастина». 1956 захистив докторську дис. на тему: «Шляхи підвищення рентабельності соціалістичних підприємств». 1959 створив при ХІЕІ Науково-дослідну лабораторію з економіки й планування промсті Харків. раднаргоспу.

Безпосередня участь Л. у роботі з управління й оптимізації процесів пром. вир-ва дала йому можливість побачити системні вади в організації планового госп-ва СРСР і сформулювати низку пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності госп. діяльності окремих підпр-в. З цією метою він повернув до теор. апарату рад. екон. науки категорії «прибуток» та «рентабельність» і запропонував відповідні методи вимірювання ефективності госп. діяльності підпр-в. Разом з тим він наголосив на тому, що в справі планування роботи підпр-ва необхідно відмовитися від громіздкого апарату по-

казників (бл. 30) і перейти до визначення лише кількох провідних параметрів («система якісних нормативів тривалої дії»), гол. місце серед яких мало належати обсягу і номенклатурі продукції, яку передбачено виробити, та рентабельності. Згідно з логікою такої концепції, збільшення обсягів прибутку підпр-ва, що забезпечувалося підвищенням рентабельності, за умови виконання всіх планових замовлень давало можливість підпр-ву створити власний фонд матеріального заохочення і спрямовувати ці кошти на розширення вир-ва та стимулювання працівників. Цим самим підпр-ва отримували деяку самостійність у прийнятті рішень з організації власного вир-ва. Логічним продовженням таких новацій повинно було стати також надання підпр-вам самостійності у формуванні коопераційних зв'язків за допомогою системи прямих договірних відносин. Усе це також означало, що в економіці країни мала бути запроваджена оплата за використання сусп. ресурсів, а товарно-грошовий обіг і система держ. цін повинні стати осн. інструментами планування.

Усі ці ідеї були викладені Л. у низці публікацій, здійснених у провідних виданнях (зокрема, у статті «План, прибуток, премія», опубл. у газ. «Правда» 1962), а також більш ґрунтовно в доповіді «Про вдосконалення планування й матеріального заохочення роботи промислових підприємств», що була 1962 подана до ЦК КПРС. Концепцію Л. підтримав 1-й заст. голови РМ СРСР А.Косигін, і вона стала офіц. доктриною екон. реформи, що з ініціативи А.Косигіна, на той час уже голови РМ СРСР, була розпочата в СРСР 1965.

Від 1963 працював професором кафедри планування, статистики та обліку екон. ф-ту Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*).

Свої погляди на результати здійсненої в СРСР екон. реформи та перспективи її продовження найбільш повно і системно виклав у праці «Економічні методи підвищення ефективності суспільного виробництва» (1970; не раз перевидавалася за кордоном).

Нагороджений медаллю «За доблесний труд у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

П. у м. Харків.

Праці: О планировании прибыли в промышленности. М., 1950; Хозяйственный расчет машиностроительного завода. М., 1950; Планирование промышленного производства и материальные стимулы его развития. «Коммунист», 1956, № 10; Об экономических рычагах выполнения плана промышленностью СССР. «Коммунист», 1959, № 1; План, прибыль, премия. «Правда», 1962, 9 сентября; Еще раз о плане, прибыли, премии. «Правда», 1964, 2 сентября; Экономические методы повышения эффективности общественного производства. М., 1970.

Літ.: Ліберман О.Г. В кн.: Учені вузів Української СРСР. К., 1968; Нариси з історії Харківського національного економічного університету. Х., 2005; *Селиванов В.М., Богатир А.Е.* Либерман Е.Г. В кн.: Економічна наука в Харківському університеті. Х., 2005; *Михайличенко Д.Ю.* Создание коллектива ученых-экономистов под руководством проф. Е.Г. Либермана и его деятельность в 1947—1959 гг. В кн.: Історичні записки: Збірник наукових праць, вип. 10 (спеціальний). Луганськ, 2006.

А.С. Аблов.

ЛІБЕ́РОВ Петро Дмитрович (27 (14).01.1904—1977) — археолог-скіфолог. Н. в с. Труфаногори Пінезького пов. Архангельської губ. Закінчив істор. ф-т Моск. ін-ту історії, філософії і літ. наук (1939), навч. там в аспірантурі під кер-вом проф. Б.Гракова. Від початку окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Після демобілізації (1946) навч. в аспірантурі Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР. 1948 захистив канд. дис. на тему: «Скіфські кургани Київщини» і відтоді й до кінця життя працював в Ін-ті археології АН СРСР: наук. співробітником, завідуючим лабораторією камеральної обробки, заст. директора ін-ту (з 1960). Досліджував к-ри епохи раннього *залізного віку* в Подніпров'ї та Подонні. Провів обстеження і розкопки багатьох пам'яток скіф. часу в Україні та Подонні, зокрема низки *курганів* у бас. Сіверського Дінця (прит. Дону) і відомих Мастюгінських курганів на Середньому Доні. Обґрунтував хронологію і періодизацію пам'яток Подніпров'я скіф. часу (див. *Скіфи*) з рубежу 8—7 ст. по 3 ст. до н. е., дав найбільш повну характеристику всіх складових скіфської к-ри, розкрив процес асиміляції скіф. елементами місц. к-ри. Наголошував, що переважання скіф. к-ри над місцевою фіксується лише з межі 5—4 ст. до н. е. Надавав великої ваги вивченню госп. засад давніх сусп-в.

П. у м. *Москва.*

Праці: Скифские курганы Киевщины. В кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 30. Л., 1949; К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VII—II вв. до н. э. М., 1952; К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1960, № 53; Памятники скифского времени бассейна Северского Донца. Там само, 1962, № 113; Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных. Там само, 1969, № 151.

Літ.: *Крупнов Е.И.* К 60-летию Петра Дмитриевича Либерова. «Советская археология», 1964, № 2; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

П.Д. Ліберов.

«ЛІБЕ́РУМ ВЕ́ТО» (від лат. liberum — вільний — і veto — забороняю) — право депутата сейму зупинити обговорення сеймом того чи ін. питання, а то й роботу сейму взагалі. Становлення цього права було пов'язане з процедурою проходження деяких ухвал у *вальному сеймі Речі Посполитої*, для прийняття яких вимагалася повна одностайність. Наприкінці 16 ст. (на той час королів. влада ослабла) ця вимога була поширена на всі ухвали. Невдовзі потому право «Л.в.» з чисто формального стало фактичним і перетворилося на потужну зброю в руках опозиції, а потім — і реакційних сил, нерідко підтримуваних ззовні. Уперше цим правом скористався 1652 шляхтич В.Сіцінський: у знак незгоди він покинув сейм і, оскільки його право було визнано законним, це призвело до зриву подальшої роботи сейму. «Пом'якшена» формула цього права, коли депутат міг тимчасово припинити сесію до розв'язання спірного питання, отримала назву «sisto activitatem».

Від 2-ї пол. 1660-х рр. право «Л.в.» було поширене на воєводські сеймики.

Починаючи з 1573 і до 1763 із 137 вальних сеймів було зірвано або незавершено 53 (40 %). У зв'язку з цим 1764—66 це право було ліквідовано стосовно розгляду екон. питань. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) вимоги ліквідувати «Л.в.» взагалі посилилися. Чотирирічний сейм 1788—92 прийняв *Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791* і в ній запровадив норму прийняття рішень звичайною або кваліфікаційною ($^2/_3$, $^3/_4$) більшістю голосів. Цим самим «Л.в.» повністю було ліквідоване.

Літ.: *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1977.

Ю.А. Мицик.

Лівадія. Великий Лівадійський палац. 1910. Архітектор М. Краснов. Фото 2007.

ЛІ́БРА (від лат. libra — фунт) — 1) старовинна рим. одиниця ваги (327,45 г);

2) міра лічби паперу; була поширена на укр. землях у складі *Речі Посполитої* в 16—18 ст. Становила 24 (25) аркуші;

3) аптекарська міра ваги (бл. 344,6 г); поширена в Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), у т. ч. й на укр. землях, що до неї входили, дорівнювала 420 г.

Великий Лівадійський палац. Біла зала. Фото 2007.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Русская метрология. М., 1944; Латинско-русский словарь. М., 1949; *Сидор Б.Й.* Міри в документальних матеріалах XVIII—XIX століть Чернівецького обласного державного архіву. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ЛІВА́ДІЯ — с-ще міськ. типу *Автономної Республіки Крим*, підпорядковане Ялтинській міськ. раді. Розташов. на узбережжі Чорного моря, за 3 км на пд. зх. від *Ялти*. Населення — 889 осіб (2005).

Територія селища була заселена з часів *бронзового віку*. Тут знайдені залишки великого гончарного комплексу, середньовічне поселення з храмом та могильником, руїни феод. замку 10—12 ст.

У 18 ст. на місці нинішньої Л. існувало невелике поселення греків, які несли службу з охорони пд. кордонів. Тоді ж на цих землях купив собі невелику ділянку нац. герой Греції — Л.Каціоніс і назвав її Лівадією (на честь своєї Батьківщини — грецької Лівадії; нині місто в Греції). 1778, згідно з розпорядженням царського уряду, греки переселилися до *Азовської губернії* (див. також *Переселення християнського населення (греків) Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1779*).

Після приєднання Криму до Росії лівадійські землі купив командир грец. Балаклавського батальйону Ф.Ревеліотті; 1834 він продав їх графу Л.Потоцькому. Останній заклав тут виноградник, побудував церкву, створив парк, провів водогін, започаткував виноробство. 1859 в Л. налічувалося 30 дворів, населення становило 140 осіб. Територія Л. входила до складу Ялтинського повіту (утвореного 1838) *Таврійської губернії.*

1860 Л. купила царська сім'я, будинок Л.Потоцького був перетворений на палац та добудований (поруч звели Малий палац у сх. стилі), водночас тут були вимурувані дві церкви. 1863 була створена нова система водогону, збільшені площі фруктових садів, оранжереї. Від 1868 існувала початкова школа, від 1873 — лікарня. Від серед. 1870-х рр. на лівадійській метеостанції проводилося постійне спостереження за атмосферними явищами та якістю води. Від 1875 був обмежений проїзд по дорозі Ялта—*Севастополь*, а згодом заборонений в'їзд до Л. У 1880—90-х рр. за рекомендацією кн. Л.*Голіцина* було здійснено збільшення площ виноградників і запрошено відомих рос. виноробів (вони створили тут перші марки десертних вин; велику кількість цих вин закупала *Києво-Печерська лавра*).

1910 був побудований Великий (Білий) палац у стилі італ. *Відродження* із білого інкерманського каменя, стіни обробили спец. розчином, який зберігав колір каменя та захищав його від вивітрювання.

За спорудження цього палацу та низки ін. будівель на пд. березі Криму ялтинський архіт. Я.Краснов (1864—1946) дістав звання академіка рос. арх-ри.

Л. як місце для своєї літньої резиденції обрав сам імп. *Микола II*, він же контролював процес тутешньої забудови, а з 1911 приїздив сюди з родиною на відпочинок (з тих часів збереглася назва однієї із стежок серед прибережних скель між Л. та *Гаспрою* — «Царська стежка»).

Після *Лютневої революції 1917* у Лівадійському палаці перебували установи міністерства землевпорядкування *Тимчасового уряду*.

У січні 1918 в Л. була встановлена рад. влада. З ліквідацією Таврійської губ. Ялтинський повіт увійшов до складу *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* (березень—квітень 1918). 30 квітня 1918 Л. була окупована нім. військами (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), у грудні її зайняли загони денікінської *Добровольчої армії.* Після повторного встановлення тут рад. влади в листопаді 1920 маєток було націоналізовано; на його землях створено радгосп «Лівадія» та відкрито музей «побуту останньої династії Романових» (16 липня 1922).

Від 1920 до 1941 Л. перебувала в складі *Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки* РСФРР (з 1937 — Крим. АРСР у складі РРФСР). 1924 віднесена до курортного фонду. У

травні 1925 за рішенням РНК СРСР у Лівадійському палаці був відкритий санаторій для селян. 8 кімнат на 2-му поверсі Великого Лівадійського палацу були закріплені за Наркомосом СРСР для збереження там «художньо-матеріальних цінностей, що є в Лівадійських палацах, з метою організації музею побуту революційної епохи». 1927, згідно з розпорядженням Наркомосу Крим. Автономної СРР, музей був ліквідований.

Під час окупації Криму (листопад 1941 — квітень 1944) *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) в Л. були повністю зруйновані корпуси санаторію та Малий палац.

Після відбудови Білого палацу в ньому з 4 до 11 лютого 1945 була проведена конференція голів трьох д-в антигітлерівської коаліції — СРСР, Великої Британії та США (див. *Кримська конференція 1945*). Потому він знову використовувався як один з корпусів санаторію. Водночас з 1946 до 1953 частина палацу була держ. дачею Й.*Сталіна.* 1974, згідно з рішенням ВЦРПС і Центр. ради з управління курортами профспілок, Лівадійський палац був відкритий для відвідувачів, тут створили 2 відділи — історико-меморіальний і виставковий.

Від 1945 до 1954 — у складі Крим. області РРФСР, з 1954 до 1991 — Крим. області УРСР, 1991 до 1992 — Крим. Автономної РСР, з 1992 — АР Крим.

Істор. пам'ятки: Свято-Вознесенська церква (1864), Великий палац (1910—11), Пóчтовий корпус (1911), палац В.Фредерікса (1916).

Літ.: ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Лозбень Н.С.* Ливадия. Ливадийский дворец-музей. Симферополь, 1997; *Лозбень Н.С., Пальчикова А.П.* Ливадия: царское имение, Большой белый дворец, дворец-музей. Ореанда: Первое царское имение на Южном берегу Крыма: Очерк-путеводитель. Симферополь, 2007; Web: www.livadia.crimea.ua.

Я.В. Верменич.

ЛІВИ́ЦЬКИЙ (Левицький) **Андрій Миколайович** (08.04(27.03), за ін. даними, 12.04(31.03).1879 — 17.01.1954) — громад., політ. і держ. діяч, правознавець. Батько М.*Лівицького.* Н. на х. Красний Кут Золотоніського пов. Полтав. губ. (за ін. даними — у с. Ліпляве, нині Канівського р-ну Черкас. обл.). Походив із дворянської родини. Середню освіту здобув у Прилуцькій г-зії і *Колегії Павла Ґалаґана* в *Києві*, після її закінчення вступив до Київ. ун-ту (навч. на мат. і правничому ф-тах). Брав участь в укр. нац. русі, очолював студентську громаду (див. *Громади*) в Києві, за це його піддавали арештам і 1899 виключали з ун-ту та вислали на Полтавщину «під гласний нагляд». Від 1901 — член *Революційної української партії* (РУП). Після закінчення юрид. ф-ту з липня 1903 служив молодшим кандидатом на суд. посади в Лубенському окружному суді. Цього ж року очолював у *Лубнах* осередок РУП. 1905, у ході революц. подій поч. 20 ст. у *Російській імперії*, був обраний головою Коаліційного к-ту соціаліст. партій у м. Лубни, а також очолив у місті громад. самооборону (бойову дружину). У листопаді 1905 став присяжним повіреним округу Харків. суд. палати. У січні 1906 був заарештований, проте втік з-під варти. Став одним із провідних діячів *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Вдруге заарештований у жовтні 1907 під час перебування в Лубнах, провів у в'язниці півтора року. 1909 засуджений у Києві військ. окружним судом до тюремного ув'язнення, але згодом виправданий апеляційною інстанцією. Працював адвокатом, з 1913 був мировим суддею (див. *Мировий суд*) Золотоніського округу. Від березня 1917 — золотоніський повітовий комісар, з серпня цього ж року — полтав. *губернський комісар* рос. *Тимчасового уряду.* Цю посаду зберіг і після переходу влади до *Української Центральної Ради.* Був делегатом *Всеукраїнського селянського з'їзду 1917* від Золотоніського повіту. Обраний до ЦК *Селянської спілки* і як представник спілки став членом УЦР. Входив до складу укр. делегації на переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь; див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*). Займав посади гласного золотоніського повітового і полтав. губернського земств (див. *Земства*), голови Золотоніських повітових земських зборів, а також Полтав. губернських земських зборів. Був почесним мировим суддею Золотоніського повіту. Очолював Золотоніський повітовий к-т Укр. соціал-демократичної робітничої партії. Після приходу до влади гетьмана П.*Скоропадського* був усунутий (у травні 1918) з посади

Великий Лівадійський палац. Арабський дворик з фонтаном Марії. Фото 2008.

губернського комісара. Працював юрисконсультом *Українського центрального кооперативного комітету.* Входив до складу *Українського національного союзу*, опозиційного владі гетьмана П.Скоропадського. Під час *протигетьманського повстання 1918* виконував обов'язки (у листопаді—грудні 1918) повітового і губернського комісара на Полтавщині. Після встановлення влади *Директорії Української Народної Республіки* — один з організаторів і керівників *Трудового конгресу України.* Від січня 1919 — тимчасово керуючий Мін-вом внутр. справ УНР і товариш (заст.) міністра юстиції УНР, з квітня 1919 — міністр юстиції УНР та заст. голови *Ради народних міністрів Української Народної Республіки.* Водночас з серпня 1919 — міністр закордонних справ УНР. Від жовтня 1919 — голова дипломатичної місії УНР у Польщі. 21 квітня 1920 підписав двосторонню політ. та торгово-екон. конвенцію з Польщею. У новому уряді УНР на чолі з В.*Прокоповичем* з травня 1920 залишився на посаді заст. голови Ради нар. міністрів і міністра юстиції. Від жовтня 1920 формально став головою Ради нар. міністрів УНР. Був на чолі уряду УНР в еміграції до 1926 (з перервою 1921—22). Після вбивства Гол. отамана С.*Петлюри* з 1 червня 1926 став заст. голови Директорії і Гол. отаманом військ УНР, очолив *Державний центр УНР на еміґра-*

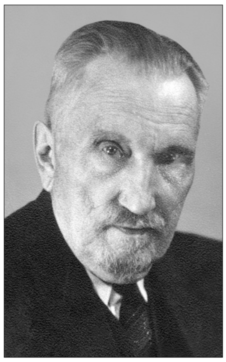

А.М. Лівицький.

М.А. Лівицький.

ції. Під кінець *Другої світової війни* переїхав з *Варшави* до Німеччини. Під його кер-вом уряд в еміграції активізував свою діяльність і обновив свій склад. 1948 за його ініціативою було створено Укр. нац. раду. У тому ж році, після реорганізації Держ. центру, в складі якого було введено посаду президента, його обрали президентом УНР в еміграції.

П. у м. Карлсруе (ФРН). 1965 перепохований на укр. цвинтарі св. Андрія в Бавнд-Бруці (шт. Нью-Джерсі, США).

27 березня 2009 Нац. банк України ввів до обігу ювілейну монету «Андрій Лівицький» (серія «Видатні особистості України»).

Літ.: *Коротенко В.* До біографії Андрія Лівицького (маловідомі документи Державного архіву Полтавської області). В кн.: Полтавська петлюріана. Полтава, ч. 1, 1993; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. К., 1998; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. К., 2001; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

В.І.Прилуцький.

ЛІВИ́ЦЬКИЙ Микола Андрійович (псевдоніми — Богдан Войнарович, Тиміш Сотниченко, В.Ткач, М.Платковський, М.Євшанський та ін.; 22(09).01.1907—08.12.1989) — держ., громад. і політ. діяч, президент УНР в еміграції (1967—89). Н. в м. *Жмеринка*. Син А.*Лівицького*. Вчився в 1-й Укр. шк. ім. Шевченка (м. *Київ*). 1920 разом з батьком — на той час головою *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* — виїхав за кордон. Середню освіту продовжив здобувати на матуральних курсах у Празі (*Чехословаччина*) при *Українській господарській академії*. Закінчив Вищу торг. школу (*Варшава*), економічно-соціальний ф-т Женевського ун-ту, отримав ступінь магістра комерційних наук. Був активістом студентського руху, обирався головою (першим) новоствореної студентської корпорації «Запоріжжя» (Варшава). Брав участь у з'їздах *Центрального союзу українського студентства*, був одним з видавців час. «Студентський голос» (1927—28, Варшава). Від 1931 — постійний секретар делегації уряду УНР при *Лізі Націй*. Спец. кореспондент ж. «*Тризуб*» у Женеві (Швейцарія), кер. женевської філії Укр. пресового бюро. 1937 призначений нач. канцелярії прем'єр-міністра уряду УНР в еміграції. 1938—39 за дорученням уряду УНР в еміграції перебував у *Карпатській Україні* з метою координації дій її уряду й адміністрації з екзильним урядом УНР. У роки *Другої світової війни* деякий час жив у Варшаві, а 1942 переїхав до *Києва* для налагодження там політичної роботи. Невдовзі потому був ув'язнений *гестапо*. Після II світ. війни продовжував політ. діяльність. Брав участь у створенні *Українського національно-державного союзу* (УНДС) на еміграції. Займав посади заст. (1946) і голови УНДС (1951). Від 1948 — член Укр. нац. ради (УНРада), з 1954 (і до 1967) — кер. ресорту (відділу) закордонних справ УНРади, з 1957 — також голова виконавчого органу УНРади та міністр закордонних справ. 1967 обраний Президентом УНР в еміграції. За роки президентства відвідав багато країн укр. поселення, мав численні зустрічі з політиками різних країн та міжнар. орг-ціями, брав участь у міжнар. конгресах тощо.

Автор багатьох статей в укр. галицькій та еміграційній періодиці, у виданнях США та ін. країн.

П. у м. Філадельфія (США). Похований на укр. цвинтарі церкви св. Андрія в Бавнд-Бруці (шт. Нью-Джерсі, США).

Тв.: Відносини Захід—Схід і проблеми поневолених Москвою націй. Мюнхен, 1975; ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен, Філадельфія, 1984.

Літ.: *Войтенко О.* Профілі діячів Української Народної Республіки. Філадельфія, б/р; *Жила В.* Президент Микола Андрійович Лівицький і наша сучасність. Філадельфія, 1988; *Його ж.* Президент Микола Андрієвич Лівицький. «Вісті комбатанта», 1990, № 1.

О.С. Кучерук.

ЛІ́ВІЙ Тіт (Titus Livius; 59 до н. е. — 17 н. е.) — рим. історик, автор праці «Ab urbe condita» («Історія від заснування міста»; мається на увазі м. Рим; див. *Рим Стародавній*). Із 142 книг цієї праці збереглося 35, решта відомі за переказами ін. письменників. Л. почав «Ab urbe condita» з міфологічних часів (прибуття Енея до Італії) й у міру наближення до своєї доби викладав істор. події дедалі докладніше, довів оповідь

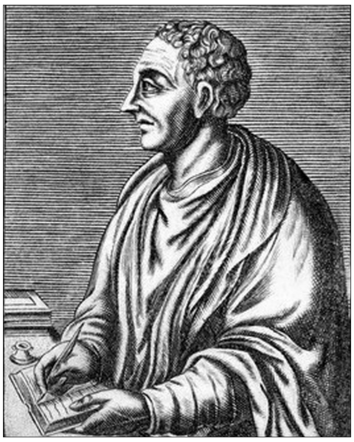

Тіт Лівій. Мініатюра 16 ст.

до 1 ст. до н. е. Він вважав, що історія подає зразки для наслідування, показує, чого слід уникати, допомагає виправленню моральності. Особливу увагу приділив героям Рим. республіки (див. *Республіка*), серед яких багато хто віддав життя за вітчизну (дослідники припускають, що духовні ідеали самого Л. переважно були в минулому). Чудова мова, спокійний тон, захопливий текст прославили його працю ще за його життя.

«Ab urbe condita» широко читали в *античності*, а в історіографії Нового часу вона завжди посідала почесне місце.

Праці: История Рима от основания города, т. 1—2. М., 1989—91.

М.В. Скржинська.

ЛІ́ВІЯ, **Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія** (Al-Libiya, Al-Jamahiriya al-Arabiya al-Libiya ash-Shaabiya al-Ishtirakiya) — д-ва в Пн. Африці. На пн. омивається Середземним морем. Територія 1759,5 тис. км^2. Столиця — м. Тріполі. Адм.-тер. поділ — 13 муніципалітетів. Населення 5,9 млн осіб (2006). Етнічний склад — бербери та араби (97 %), греки, мальтійці, італійці, єгиптяни та ін. Держ. мова — арабська. Релігія — іслам сунітського напряму (97 %). Грошова одиниця — лівійський динар.

Згідно з Конституцією 1977, влада в країні поділяється на законодавчу, виконавчу й судову. Законодавча влада представлена однопалатним *парламентом* — Ген. нар. конгресом, який обирається непрямим голосуванням місц. нар. к-тами. Ген. нар. конгрес формує кабінет міністрів

країни — Ген. нар. к-т. Суд. система представлена цивільними та мусульманськими судами.

Назва країни походить від єгип. слова «лебу» — так стародавні єгиптяни називали берберів, які мешкали на захід від р. Ніл. Пізніше це слово було видозмінене греками й перетворилося на назву землі, де мешкали бербери, — «Лівія» — на той час це була територія всієї Пн. Африки на зх. від Єгипту. 1934 Італія офіційно закріпила назву Лівія за 3-ма своїми колоніями: Кіренаїка, Триполітанія і Фезан.

Перші з відомих нині держ. утворень на території сучасної Л. з'явилися в 1-й пол. 1 тис. до н. е. Це були фінікійські колонії. У 7 ст. до н. е. на сх. теренах виникли грец. міста-держави. У серед. 5—2 ст. до н. е. зх. частина лівійських земель перебувала під владою Карфагена, у 2 ст. до н. е. — 5 ст. — *Риму Стародавнього*. У 7 ст. лівійські землі захопили араби, серед місц. мешканців набули поширення *іслам* та араб. мова. У 11 ст. лівійські землі були спустошені набігами кочовиків. Від 16 ст. до 1912 вони перебували у складі *Османської імперії*. Від 1912 до 1943 стали італ. колонією. У період між двома світ. війнами боротьбу проти італ. колонізаторів очолив емір Кіренаїки, майбутній король Ідріс І. Від 1943 Триполітанія і Кіренаїка перебували під брит. контролем, Фезан — під франц. За мирним договором 1947 між союзними державами та Італією остання відмовилася від усіх претензій на Л. 21 листопада 1949 Генеральна Асамблея *Організації Об'єднаних Націй* прийняла резолюцію, в якій постановила, що Л. має отримати незалежність.

24 грудня 1951 було проголошено незалежне Сполучене Королівство Лівії — за формою правління *конституційна монархія* — на чолі з королем Ідрісом І. 1959 в Л. були відкриті значні поклади нафти, що забезпечило швидке зростання ВВП країни. Однак практично всі доходи від продажу нафти концентрувалися в руках правлячої *еліти*, у той час як переважна більшість населення жила на межі злиднів. 1 вересня 1969 група офіцерів на чолі з 28-річним полк. Муаммаром Каддафі здійснила військ. переворот, було повалено монархію й проголошено Лівійську Араб. Республіку. 1972 була заборонена діяльність будь-яких *партій політичних*, проте цей закон не розповсюджувався на діяльність недерж. громад. орг-цій та *профспілок*.

1976 М.Каддафі видав «Зелену книгу», в ній сформулював гол. засади нового держ. устрою, згодом їх іменували «джамахірією», або прямою нар. демократією. На відміну від «класичної демократії» (див. *Демократія*) — делегування *влади* народом своїм обраним представникам й здійснення народом громадян. нагляду за обраними інститутами влади — джамахірія ґрунтується на тому, що народ одночасно і здійснює владні повноваження й контролює процес здійснення цих повноважень через місц. к-ти. Лозунгом джамахірії стали слова М.Каддафі «Владу, багатство й зброю — у руки народу».

1977 прийнято декрет про встановлення в Л. «режиму народної влади», країна отримала назву — Соціаліст. Нар. Лівійська Араб. Джамахірія.

Наприкінці 1980-х рр. М.Каддафі зробив кроки в напрямі лібералізації екон. та політ. життя. Зокрема, заохотив кооп. форми власності та приватну торгівлю, при цьому держ. сектор продовжував зберігати домінуючі позиції 18 %.

Тривалий час М.Каддафі здійснював активну фінансову підтримку різних політ. угруповань за кордоном з метою повалення там капіталіст. системи та розповсюдження ідеології ісламського *соціалізму*. Після підриву терористами пасажирського літака над м. Локкербі (Велика Британія) лівійське кер-во було звинувачене в підтримці цих терористів й укритті від правоохоронних органів Великої Британії осіб, підозрюваних у причетності до терористичної діяльності. 1992 ООН наклала на Л. санкції, країна опинилася в міжнар. ізоляції. Після видачі 1999 лівійською владою суд. органам Великої Британії підозрюваних у теракті дію санкцій було призупинено, а в грудні 2003, після того як Л. відмовилася від програми зі створення зброї масового знищення, взагалі знято. Від 2004 М.Каддафі спрямував усі свої зусилля на нормалізацію відносин зі США та Європою.

На поч. 21 ст. економіка країни майже повністю була залежною від нафтодобувного сектору, він давав 95 % усіх експортних надходжень у бюджет й складав $^1/_4$ ВВП. Великі прибутки від продажу нафти в поєднанні з малою кількістю населення висунули Л. на перше місце в Африці за рівнем ВВП на душу населення, він складає 11,8 тис. дол. США (2005). Після зняття санкцій ООН кер-во країни взяло курс на лібералізацію економіки: було зменшено держ. субсидії, проголошено план *приватизації*. У країну почали надходити іноз. інвестиції.

Дипломатичні відносини між Україною та Л. встановлені 17 березня 1992. У листопаді 1999 в Л. відкрите посольство України. 2003 в Тріполі почали діяти представництва Нац. акціонерної компанії «Нафтогаз України» та Буд. асоціації «Інтербудмонтаж»; були укладені контракти на поставки літаків АН-140, АН-32, АН-74; зареєстрована укр. компанія «Хліб експорт» (дочірня компанія Держ. акціонерної компанії «Хліб України»). Цього ж року товарообіг між двома країнами склав 18,9 млн дол. США. Основу укр. експорту становили літаки (60 %), с.-г. продукція (18 %), метали та вироби з них (12 %). З Л. імпортувалися гол. чин. полімери. У квітні 2004 парафовано угоду про уникнення подвійного оподаткування, підписано угоду про співробітництво в митних справах. На той час в Л. працювало бл. 3 тис. укр. лікарів та мед. персоналу, лівійська сторона планувала збільшити їхню кількість до 7—8 тис. Важливим є співробітництво у сфе-

Муаммар Каддафі.

Лівія. Тріумфальна арка Марка Аврелія у м. Тріполі. 163—164. Фото 2008.

ри вищої освіти, підготовки та перепідготовки тех. кадрів.

Перспективними напрямами співпраці є металургійна галузь, водне госп-во, буд-во транспортної інфраструктури.

Літ.: *Козырин А.Н.* Джамахирийская политическая концепция и государственный механизм Ливии. М., 1992; *Егорин А.З.* Современная Ливия: Справочник. М., 1996; *Його ж.* История Ливии. XX век. М., 1999; *Дьячук Ю.В.* Ливия возвращается: История. Культура. Общество. Международные отношения. Политика. Экономика. Право. К., 2007.

Я.Л. Примаченко.

ЛІВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА, Лівобережжя — 1) загальноприйнятий історично-геогр. термін, який вживається, гол. чин., для означення укр. земель (у різні часи, проте, не однакових за заг. площею) на лівому березі *Дніпра*;

2) у серед. 17 ст. так називали ту частину Укр. козац. д-ви (див. *Гетьманщина*), яка 1654 на правах автономії ввійшла до складу Рос. д-ви й офіційно виділилася у своїх територіальних межах унаслідок *Андрусівського договору (перемир'я) 1667.* Охоплювала сучасні *Чернігівську область*, *Полтавську область*, зх. р-ни *Сумської області*, лівобереж. частини *Київської області* та *Черкаської області*, пн. регіон *Дніпропетровської області.* У політично-адм. відношенні до неї тяжів *Київ* з невеликою (до 3-х *верст*) навколишньою територією на Правобережжі. За Нового часу щодо Л.У. застосовували також назви: *Малоросія*, Малорос. край, а також Гетьманщина (напівофіційно). Після ліквідації царизмом *гетьманату інституту* (1764), автономного суспільно-політ. устрою (1781) і козац. *полків* (1783) Л.У. стала окремим краєм, який 1796 отримав статус однієї з губерній *Російської імперії* і був названий *Малоросійською губернією.* Губернія мала у своєму складі *Київське намісництво* (без Києва, який був адм. центром Київської губ.), *Новгород-Сіверське намісництво* та *Чернігівське намісництво*, а також Костянтиноградський, Кременчуцький і Полтавський повіти Катеринославського намісництва. 1802 Малорос. губ було ліквідовано. Натомість утворено *Чернігівську губернію* і *Полтавську губернію.*

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. К., 1988; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). К., 1997; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К., 1997.

О.І. Гуржій.

ЛІВОБЕРЕ́ЖНЕ ПОВСТА́ННЯ 1687 — стихійний селянсько-козац. рух проти пануючих верств сусп-ва в *Лівобережній Україні.* Приводом до непокори стало зміщення з гетьман. посади *І.Самойловича.* Ініціаторами повстання були *козаки*, які самовільно полишили військо в липні 1687 під час повернення з походу на Крим (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). Рух поширився на *Переяславський полк*, *Гадяцький полк*, *Прилуцький полк*, *Стародубський полк*, *Лубенський полк*, *Миргородський полк* та *Чернігівський полк.* Супроводжувався захопленням власності козац. старшини, купців, крамарів, орендарів, руйнуванням їхніх маєтків, грабунками церк. власності. З обранням на гетьманство *І.Мазепи* влада вжила негайних заходів для припинення непослуху. У полки надійшли накази ловити повсталих, ув'язнювати їх та розслідувати їхні дії, а також було розіслано *гетьманський універсал* щодо необхідності розбору скарг потерпілих у суд. порядку. Водночас, за свідченням *Літопису Самовидця*, було дане розпорядження щодо припинення дії оренди на винокуріння. Невдовзі повстання було жорстоко придушене силами укр. та рос. військ. Схоплених учасників повстання допитували, найбільш активних страчували, інших піддали тілесним покаранням, у частини з них було конфісковане майно.

Літ.: *Лучицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году. «Киевская старина», 1884, т. 9, № 6; *Дабижа А.* Горленки (очерки прилуцкой старины). Там само, 1887, № 10; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений, т. 15, кн. 6. СПб., 1905; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Літопис Самовидця. К., 1971; *Величко С.В.* Літопис, т. 2. К., 1991; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії. «Сіверянський літопис», 2001, № 1—2.

В.В. Станіславський.

Захоплення Нарви Іваном Грозним у 1558 р. Картина роботи художника Б. Чорікова. 1836.

ЛІВО́НСЬКА ВІЙНА́ 1558—1583 — заг. назва воєн. дій Росії, Польщі, Литви, Швеції та Данії за землі *Лівонського ордену.* Розпочата наступом військ рос. царя *Івана IV* на територію Лівонського ордену з метою утвердити рос. владу на Балт. узбережжі. Успіхи рос. армії на початковому етапі війни (захоплення Нарви та Дерпта, нині м. Тарту, обидва в Естонії) змусили Лівонський орден перейти під патронат короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа (1561), що призвело

до втягування в конфлікт Польщі й Литви (які 1569 об'єдналися в *Річ Посполиту*). Противниками Росії в боротьбі за «лівонську спадщину» виступили також Данія та Швеція. Воєн. дії були перенесені на територію *Великого князівства Литовського*: рос. армія здобула Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь; 1563), однак невдовзі зазнала поразки на р. Ула (бас. Зх. Двіни; 1564). Наприкінці 1570-х рр. майже вся Прибалтика — за винятком Риги (нині столиця Латвії) та Ревеля (нині м. Таллінн, столиця Естонії) — опинилася під контролем рос. царя. Невдовзі, однак, воєн. успіхи польс. короля *Стефана Баторія* переломили хід війни: за умовами Ям-Запольського перемир'я 1582 Росія зреклася на користь Речі Посполитої Лівонії (до 1561 назва всієї території сучасної Латвії і Естонії) та Полоцька (здобутого Стефаном Баторієм 1579). Боротьба зі Швецією закінчилася втратою рос. царем низки рос. міст, що було закріплено Плюсським перемир'ям 1583.

Літ.: *Форстен Г.В.* Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544—1648 гг.), т. 1. СПб., 1893; *Новодворский В.* Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570—1582). СПб., 1904; *Королюк В.Д.* Ливонская война. М., 1954; *Rasmussen K.* Die Livändische Krise 1554—1561. Kobenhavn, 1973; *Tiberg E.* Zur Vergeschichte des Livändischen Krieges: Die Beriehungen zwischen Moskau und litanen 1549—1562. Uppsala, 1984.

О.В. Русина.

ЛІВО́НСЬКИЙ О́РДЕН (лат. — Fratres miliciae Christi de Livonia), **Лівонське ландмейстерство Тевтонського ордену** — 1) військово-політ. катол. орг-ція рицарів — учасників *хрестових походів* (див. також *Католицькі чернечі ордени*). Заснована 1202 як Орден мечоносців на землях Лівонії (до 1561 назва земель нинішніх Латвії та Естонії). Після тяжкої поразки від литовців під м. Шяуляй (Литва; 1236) орден змушений був увійти до складу *Тевтонського ордену* (Пруссія) як його філія й дістав нову назву — Л.о. (за назвою лівонських володінь). Метою своєї діяльності проголосив окатоличення язичників (див. *Язичництво*) у Прибалтиці, але, по суті, здійснював територіальну експансію — насамперед за рахунок земель тодішніх язичників (пруссів, лівів, естонців, латишів, литовців);

2) умовна назва, що вживається історіками для означення *держави*, створеної рицарями Л.о. Існувала 1237—1561 у пд.-сх. Прибалтиці на території сучасних Латвії та Естонії. Столицею в різні роки були міста Рига (нині столиця Латвії) або Венден (нині м. Цесіс, Латвія). Капітула Тевтонського ордену, підрозділом якого з 1237 був Л.о., обирала великого магістра (гросмейстера) свого ордену, котрий призначав ландмейстера (гермейстера) Л.о. (свого заст. в Лівонії), а той, у свою чергу, призначав управителів (комтурів, фогтів) у різні провінції та замки, належні Л.о. Рицарство, переважно німецьке, створило панівну верству у володіннях д-ви. Місцеве ж корінне населення опинилося внизу соціальної піраміди (залежні селяни, міщанські низи).

Після поразки в *Грюнвальдській битві 1410* Тевтонський орден і Л.о. почали занепадати. Л.о. як д-ва став членом конфедерації 5-ти «духовних князівств» (до її складу, окрім нього, входили Ризьке архієпископство, Дерптське, Езель-Вікське та Курляндське єпископства). Водночас Л.о. прагнув встановити свою гегемонію в регіоні. Це призводило до конфліктів з Польсько-Литов. д-вою, а часом — навіть з Тевтонським орденом. *Реформація*, яку сприйняла панівна верства конфедерації князівств, привела до поглиблення внутр. кризи ордену. 1520 Л.о. став незалежним від гросмейстера Тевтонського ордену. Унаслідок агресивної політики Моск. д-ви (див. *Росія*) почалася *Лівонська війна 1558—1583*, невдовзі конфедерація князівств зазнала нищівної поразки в битві при Лугажі (Ергемська битва 2 серпня 1560; нині територія Литви), її землі були спустошені й окуповані військами царя *Івана IV*. Після цього останній магістр Л.о. Готард Кетлер визнав себе васалом короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа й став першим герцогом реорганізованої — уже світської — д-ви — герцогства Курляндії і Земгалії (зх. та пд. сучасної Латвії). Унаслідок поразки у війні рос. війська покинули Лівонію, але частина її земель потрапила під владу Данії і Швеції. Наступна боротьба за цю частину Прибалтики спричинила війни між *Річчю Посполитою* та Швецією в 1-й пол. 17 ст., до участі в них з польс. боку було залучено укр. *козацтво*.

Г. Кетлер.

Б.К. Лівшиць. Портрет роботи художника Д. Бурлюка. 1911.

Дж.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. К., 2007.

Літ.: История Эстонской ССР, т. 1—3, Таллин, 1961—1974; *Biskup M., Labuda E.* Die Geschichte des deutschen Ordens in Preussen. Osnabrück, 2000; Panorama lojalności: Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI wieku. Warszawa, 2001; *Powierski J.* Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie krzaków. Malbork, 2001—03, t. 1—2.

Ю.А. Мицик.

ЛІ́ВШИЦЬ Бенедикт Костянтинович (первісно — до хрещення — по батькові — Наумович; 06.01.1887(25.12.1886)—21.09. 1938) — поет, перекладач, мемуарист. Н. в м. *Одеса* в заможній єврейс. родині. Початкову освіту здобув удома під наглядом гувернера-бельгійця. Читав франц. поезію, знав на пам'ять багато творів О.*Пушкіна*, зокрема в 7-літньому віці вивчив «Полтаву». Від 1897 навч. в Рішельєвській г-зії. Захоплювався грец. міфологією й «Метаморфозами» Публія *Овідія* Назона. Перекладав Квінта Горація Флакка. Тоді ж почав писати власні вірші (згодом, 1907, як зазначив у автобіографії, знищив усі ці рукописи). 1905 закінчив г-зію із золотою медаллю і поступив на юрид. ф-т Новорос. ун-ту (Одеса). Перебуваючи під впливом сучасних йому радикальних ідей, брав участь у студентських заворушеннях, пов'язаних з революц. подіями 1905—07 в *Російській імперії* (див. також *Революція 1905—1907*). За це був виключений з ун-ту. 1907 переїхав до *Києва* і продовжив навчання на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. 1908 брав участь у київ. «студентських заворушеннях» і знову був виключений з ун-ту, однак невдовзі поновлений. Познайомився з художницею О.*Екстер*, захопився вивченням живопису, особливо сучасного йому франц. малярства. 1909 вперше були надруковані його вірші в збірнику «Антология современной поэзии», випущеному у світ у Києві. Наступного року на запрошення М.Гумільова (чоловіка А.*Ахматової*) став співробітником журналу петерб. видавця С.Маковського — «Аполлон» (1909—19). Друкувався також у київ. «Студенческом альманахе» (1910, кн. 1). Наступного року в Києві оприлюднив збірку віршів «Флейта Марсия» (одразу після її тиражування цензура конфіскувала увесь наклад — 150 примірників — через нібито «богохульство» автора, але невдовзі арешт був знятий). Як згодом згадував сам Л., у той час він повністю був «захвачен работой над стихом, живя по-настоящему только литературными интересами», однак «не допускал мысли, что это может стать профессией, и продолжал, правда чрезвычайно медленно, двигаться по рельсам, на которые попал еще в девятьсот пятом году, поступив на юридический факультет». Наприкінці 1911 О.Екстер познайомила його з художником і поетом Д.Бурлюком (1882—1967). Тоді ж на запрошення останнього він гостював у родинному маєткові Бурлюків на Херсонщині — у с. Чорнянка (на той час Нижньо-Дніпровського пов. Таврійської губ. (нині село Каховського р-ну Херсон. обл.); тут був адміністративно-госп. центр Чорнодолинського заповідника, що належав свого часу графу М.Мордвинову). Там познайомився з братами Д.Бурлюка — Володимиром (1886—1917; був художником) і Миколою (1890—1920; був поетом). Розбирав разом з ними рукописи поета і філолога-словотворця В.Хлєбнікова (незадовго перед цим останній кілька разів гостював у Чорнянці; 1914 Д.Бурлюк на основі цих та ін. рукописів В.Хлєбнікова опублікував однотомник «Творения»). Саме під час перебування Л. в Чорнянці в нього разом з Бурлюками з'явився задум на стикові поезії й живопису створити нову школу в мистецтві (її назвали за давньогрец. іменуванням тутешніх, ще скіф., земель — «Гилея»; див. *Гілея*). 1912 закінчив Київ. ун-т з дипломом 1-го ст. Від жовтня цього ж року як доброволець (що давало змогу скоротити строк обов'язкової служби до 1 року) служив у 88-му піх. Петровському полку (дислокувався в с. Медвєдь (нині село Новгород. обл., РФ). Перебуваючи на службі, не раз відвідував *Санкт-Петербург*, зустрічався там з Д. і М. Бурлюками, познайомився з В.*Маяковським*, який приєднався до складу створеної Бурлюками (як реалізація «чернянського задуму») групи кубофутуристів-«будетлян». Звільнившися зі служби, брав участь у першому публічному виступі кубофутуристів у *Москві* 13 жовтня 1913, друкувався в їхніх виданнях «Пощечина общественному вкусу», «Дохлая луна», «Рыкающий Парнас», «Молоко кобылицы», «Союз молодежи», «Первый журнал русских футуристов». У цей час його захоплювали суто мистецькі проблеми пошуку нових можливостей творення поетичного тексту, який мав жити сам по собі. Разом з тим, дізнавшися про київ. *Бейліса справу*, написав 1913 сатиричного вірша «Оба юдофоба».

Весною 1914 прийняв хрещення й став зватися за іменем свого хрещеного батька Карабажина (1866—1929; був критиком і літературознавцем) «Константиновичем». Улітку цього ж року, після початку *Першої світової війни*, призваний із запасу в діючу армію, воював у складі 146-го Царицинського полку, був поранений (поблизу с. Ходель Люблінської губ.) і контужений. За хоробрість нагороджений Георгієвським хрестом 4-го ст. Після одужання через непридатність до подальшої служби в діючій армії направлений до Києва для проходження служби в тилу.

Мешкаючи в Києві, працював на з-ді. Продовжував писати. Після *Лютневої революції 1917* брав активну участь у літ. житті міста, пропагував, зокрема, «стихи киевлянки Анны Горенко» (Ахматової), твори О.Мандельштама. Разом з І.*Еренбургом* і В.Ельснером створив мистецьке т-во «Поэтов, режиссеров, артистов и художников». Писати став менше, більше намагався філософськи й разом з тим поетично осмислювати долю індивідуального начала, що мало протистояти зануренню в колективну стихію буття. У зв'язку з цим, зокрема, написав такі рядки: «На что мне истина, пока она с поющим словом несоизмерима?», а також: «Не осуди моей гордыни И дай мне в хоре мировом Звучать, как я звучал доныне, Отличным ото всех стихом». Власні вірші, написані 1914—18 про тогочасний кам'яний мегаполіс — Петроград (нині м. С.-Петербург), об'єднав у книзі «Болотная Медуза». 1921 одружився з Катериною Скачковою-Гуриновською (1902—87). 1922 переїхав до Петрограда, продовжував писати поезії, однак займався переважно переклада-

ми. Свої переживання (здебільшого київ. періоду) колізій Сходу й Заходу, Слова й Буття, а також роздуми про долю мист-ва, про нову поетичну систему виклав у книзі віршів «Патмос» (1926). Друкувався в берлінській «Эпопее», у нью-йоркських «Русском голосе» та ж. «Россия». У листопаді 1928 опублікував збірку віршів «Кротонский полдень», до неї ввійшло майже все написане ним до 1927. 1929 відвідав Грузію, познайомився з місц. поетами. Згодом потоваришував з Т.Табідзе, Г.Леонідзе, П.Яшвілі, С.Шаншиашвілі. Наприкінці цього ж року був залучений до перекладів укр. поетів, переклав кілька творів М.*Зерова* і П.*Тичини*. 1933 опублікував мемуари «Полутораглазый стрелец», у них ідеться про історію рос. футуризму, дано портрети Бурлюків, В.Маяковського, В.Хлєбнікова, О.Гуро, І.Северянина, Н.Гончарової, М.Кульбіна та ін. Книга була піддана різкій критиці (кілька десятків років потому не перевидавалася). Весною 1936 став вивчати грузин. мову й перекладати грузин. поетів. Був одним з активних членів Секції грузин. літератури при Ленінгр. від-ні Союзу письменників СРСР. Із власних перекладів уклав одну з найкращих, на думку критиків, антологій франц. поезії «Французские лирики 19 и 20 веков» (Ленінград, 1937).

Упродовж багатьох років збирав картини й малюнки Д. і В. Бурлюків, О.Екстер, М.Кульбіна, І.Пуні, В.Чекригіна, М.Шагала, Ф.Леже, І.Рабіновича та ін.

16 (за ін. даними, 25) жовтня 1937 заарештований за «контрреволюційну діяльність». Після тривалих допитів визнав себе винним. 20 вересня 1938 Військ. колегія Верховного суду СРСР, згідно зі «сталінським списком» від 12 вересня цього ж року, ухвалила вирок щодо його розстрілу. Страчений у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург; в офіц. довідці, виданій його вдові 1953, зазначено, що Л. помер 15 травня 1939 від серцевого нападу).

Реабілітований 24 жовтня 1957.

1989 — у рік 100-ліття від дня народження Л. — було опубліковано збірник його творів «Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания».

Тв.: Волчье солнце. М., 1914; Из топи блат. К., 1922; Патмос. М., 1926; Кротонский полдень. М., 1928; От романтиков до сюрреалистов. Л., 1934 (2-ге доповнене видання: «Французские лирики 19—20 веков». Л., 1937); Картвельские оды. Тбилиси, 1964; У ночного окна: Стихи зарубежных поэтов в переводах Б.Лившица. М., 1970; Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания. Л., 1989.

Літ.: *Шнейдерман Э.* Дело Бенедикта Лившица. «Звезда», 1996, № 1.

За: Нерлер П.М., Парнис А.Е., Ковтун Е.Ф. Примечания. В кн.: Лившиц Б. Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания. Л., 1989.

Д.В. Грузін.

ЛІ́ВШИЦЬ (Ліфшиць) **Яків Абрамович** (03.01.1896—01.02.1937) — один з кер. рад. органів держ. безпеки. Н. в м. Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь) у родині вчителя-міщанина, єврей. Самоук. Працював токарем на з-дах *Одеси*, *Києва*, Вітебська, Мозиря, Гомеля (нині всі в Білорусі), Смоленська (нині місто в РФ). 1913—14 — член *Партії соціалістів-революціонерів*. Від березня 1917 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. 1918 направлений з РСФРР до *Києва* на підпільну роботу. Від лютого 1919 — комендант *Подола* (Київ); співробітник, зав. розвідкою, зав. інспекторського відділу з особливих справ, зав. секретно-оперативного відділу Київ. губернської ЧК; з вересня 1919 — зав. інструкторського відділу і заст. голови Черніг. губернської ЧК; заст. голови і зав. секретно-оперативного відділу Волин., згодом — Київ. губернських ЧК; голова Донец. губернської ЧК; з лютого 1920 — заст. голови, з квітня 1920 — голова Харків. губернської ЧК; з червня 1920 — нач. оперативного штабу Центр. управління ЧК при РНК УСРР; з серпня 1920 — голова Черніг. губернської ЧК.

У листопаді 1920 відряджений у розпорядження ЦК КП(б)У; згодом — голова Надзвичайної розвантажувальної комісії Харків. вузла. Від березня 1921 — голова Київ. губернської ЧК (з квітня 1922 — Київ. губернський відділ *Державного політичного управління УСРР*). Від жовтня 1922 працював у апараті ЦК КП(б)У. Від вересня 1923 — нач. секретно-оперативної частини і член колегії ДПУ УСРР, з жовтня 1923 — заст. голови ДПУ УСРР. 1923—28 — учасник троцькістської опозиції (див. Л.*Троцький*). У лютому 1924 відряджений у розпорядження ОДПУ СРСР. Від 1924 — заст. керуючого трестом «Донвугілля», нач. Пд. залізниці (*Харків*), нач. Північнокавказ. залізниці (Ростов-на-Дону; нині місто в РФ), нач. Московсько-Курської залізниці. У січні 1928 виключений із ВКП(б), у лютому 1929 — відновлений. Від 1935 — заст. наркома шляхів сполучення СРСР.

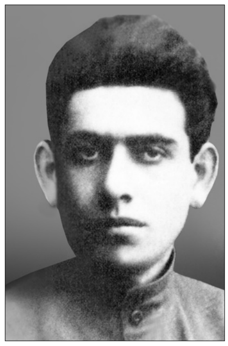

Я.А. Лівшиць.

Нагороджений орденом Червоного Прапора (1921).

16 листопада 1936, після початку кампанії тотальних репресій в СРСР (див. *«Єжовщина»*), заарештований, 30 січня 1937 засуджений Військ. колегією Верховного Сувду СРСР до смерті. Страчений.

Реабілітований 1988.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997.

С.А. Кокін.

ЛІ́ГА НА́ЦІЙ (англ. League of Nations, франц. Société des Nations) — міжнар. міжурядова організація, заснована на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. Мала осідок у м. Женева (Швейцарія). Її статут був розроблений спец. комісією на чолі з президентом США Т.-В.*Вільсоном* і схвалений 28 квітня 1919. Його підписали 44 д-ви, серед них були й країни, до складу яких входили укр. землі, — Польща, Румунія, *Чехословаччина*. США не стали членом Л.Н. Текст статуту був включений до мирних договорів, укладених державами-переможницями в *Першій світовій війні* з Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною, і набув чинності 10 січня 1920 (див. *Версальський мирний договір 1919*). Він передбачав принципи колективної безпеки (спільних дій країн-членів орг-ції проти агресора) і відкритої дипломатії, обмеження озброєнь і відмову від війн як засобу розв'язання міжнар. суперечностей, збереження «вічного миру» і безпеки народів та розвиток співпраці між *націями*.

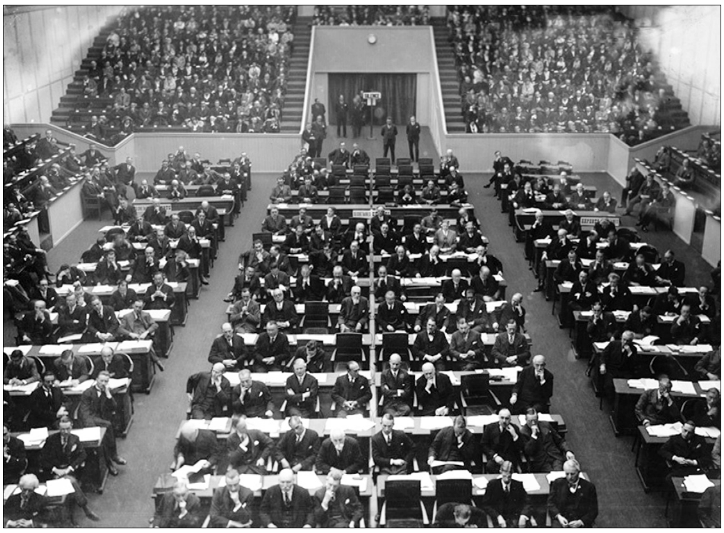
Асамблея Ліги Націй. 1932.

струмент міжнар. політики переможців у І світ. війні для збереження існуючого становища в поділеному ними світі.

1934, після виходу з Л.Н. Німеччини та Японії, її членом (на запрошення 34 д-в) став *СРСР*.

Л.Н. не змогла створити ефективної системи міжнар. безпеки, й це стало причиною поступового занепаду її авторитету. Не врятувало її авторитет й засудження нею агресії СРСР проти Фінляндії (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—1940*), і навіть виключення зі складу своїх членів СРСР у грудні 1939. Напередодні *Другої світової війни* Л.Н. фактично зійшла з міжнар. політ. арени.

У квітні 1946, вже по завершенні війни, на 21-й сесії Ген. асамблеї Л.Н. ця орг-ція самоліквідувалася, все її майно було передано *Організації Об'єднаних Націй* (одним із членів-засн. ООН була УРСР).

Найвищими органами Л.Н. були: Асамблея (скликалася щорічно), Рада (складалася з постійних членів та непостійних членів, з часом склад і кількість членів ради змінювалися) і Постійний секретаріат (його роботу очолював ген. секретар). У структурі Л.Н. були також створені Постійна палата міжнар. правосуддя, Міжнар. орг-ція праці, постійні та тимчасові комісії. Статутом Л.Н. була запроваджена мандатна система управління колоніальними й підопічними територіями, складовою частиною цієї системи стала постійна Мандатна комісія.

1920 заявку про вступ у члени Л.Н подав уряд *Української Народної Республіки*. Однак країни *Антанти* — засновниці Л.Н. — не визнали суверенності укр. д-ви. Безуспішними були й різного роду звернення до Л.Н. урядів УНР на еміграції та уряду *Західноукраїнської Народної Республіки*. Лише 23 лютого 1921 у зв'язку з протестом Є.*Петрушевича* Л.Н. визнала, що *Галичина* не є під суверенністю Польщі, а тимчасово перебуває під мілітарною окупацією цієї д-ви до остаточного вирішення її долі й що на цій окупованій Польщею території варшавська влада проводить політику утисків укр. населення. Однак уже 14 березня 1923 конференція послів своїм рішенням віддала Галичину Польщі.

Одними із завдань Л.Н. були юрид. й гуманітарна опіка над біженцями та емігрантами з рад. республік, у т. ч. з укр. земель (цим займалася спеціально утворена «Комісія Нансена»; див. Ф.*Нансен*), а також захист гарантованих міжнар. договорами прав нац. меншин, зокрема, щодо українців такі договори підписали Польща, Румунія та Чехословаччина під час Паризької конференції 1919—20. Провідники укр. національно-визвол. руху в цих країнах не раз зверталися до Л.Н. з т. зв. петиціями й скаргами про порушення прав українців на національно-освітнє життя, розвиток кооп. руху в Галичині, ненадання їм (зокрема закарп. *русинам* у Чехословаччині) автономних прав, з приводу т. зв. *пацифікації* на західноукр. землях тощо. Укр. інтереси, зокрема права емігрантів, захищали перед установами Л.Н. Є.Петрушевич, С.*Витвицький*, представник *Державного центру УНР на еміграції* О.*Шульгін*, а також укр. т-ва, що входили в створену для співпраці з Л.Н. та поширення її ідей Міжнар. унію, зокрема Укр. т-во для Л.Н. (діяло 1921—24) та Західноукр. т-во Л.Н. І хоча, як правило, укр. вимоги залишалися поза увагою Л.Н., однак такі звернення сприяли поширенню інформації про укр. питання в міжнар. колах у міжвоєн. роки.

Щодо проблем життя українців в УСРР, то в Л.Н. розглядалися лише питання, пов'язані з наданням допомоги потерпілим в Україні внаслідок *голоду 1921—1923 років в УСРР* та *голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

Провідну роль у Л.Н. відігравали Велика Британія й Франція, вони використовували її як ін-

Літ.: *Швагуляк М.М.* «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993; *Кушнір В.В.* Українське питання на форумі Ліги Націй (1920—1922 рр.). В кн.: Наукові зошити історичного факультету Львівського університету, вип. 1. Львів, 1997; *Шинкаренко Т.І.* Українське питання в Лізі Націй. В кн.: Вісник Київського університету міжнародних відносин, вип. 7, ч. 2. К., 1997; *Кушнір В.В.* Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922—1928). В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 33. Львів, 1998; *Микієвич М.М.* Ліга Націй. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001.

С.В. Віднянський.

ЛІ́ГА УКРАЇ́НСЬКИХ МЕЦЕНА́ТІВ, Міжнародний благодійний фонд «Ліга українських меценатів» — міжнар. доброчинний фонд (зареєстрований у *Києві* Мін-вом юстиції України 12 жовтня 1995). Ініціатор створення (і перший її президент) — громад. діяч, бізнесмен і доброчинець з Канади П.*Яцик*. Мета ліги — підтримка розвитку освіти, науки, к-ри, зокрема, фінансування важливих наук. досліджень і освіт. проектів, а також сприяння задоволенню потреб навч. закладів і б-к у підручниках та ін. літературі. Членами ліги є бізнесмени з України, США і Канади. Кожен із них має власні індивідуальні програми. Так, фундація К.Темертея підтримує грошима укр.

проекти в Канаді (зокрема, видання «Атласу мінеральних ресурсів України», проведення виставки «Золото скіфів із стародавньої України» в Королів. музеї Онтаріо, святкування 100-літнього ювілею українців у Канаді), а в Україні опікується Бізнес-школою при *Києво-Могилянській академії.* М.-П.Коць профінансував і видав б-ку укр. книг. М.Фішер-Слиж фінансує проект «Канадсько-українські бібліотечні центри», підтримує видання укр. книг і часописів. Н.Яцик, донька П.Яцика, опікується всіма справами, які започаткував її батько, — *Українським науковим інститутом Гарвардського університету* (США), Центром досліджень історії України в *Канадському інституті українських студій* при Ун-ті Альберти (Канада), спец. укр. відділом в Ін-ті Гаррімана при Колумбійському ун-ті, науково-дослідними та інформаційними центрами ім. П.Яцика при Торонтському та Лондонському ун-тах і Освітньою фундацією П.Яцика, яка здійснює масштабний наук. проект — переклад і видання англ. мовою «Історії України-Руси» М.*Грушевського.* Міжнар. конкурс з укр. мови (за рішенням ліги конкурсу надано ім'я П.Яцика) став наймасовішою справою П.Яцика. Ним також опікується Н.Яцик. Президент Л.у.м. — д-р фармацевтичних наук В.Загорій.

Л.у.м. заснувала кілька премій. Премією ім. В.Симиренка відзначаються політики, громад. діячі та діячі науки, к-ри й літератури за видатний внесок у держ. буд-во України, за сприяння піднесенню авторитету України у світі. Премія ім. Є.Чикаленка присуджується за особливий внесок у справу нац. відродження й надається меценатам — не членам ліги, які щедрими пожертвами сприяли утвердженню доброчинності в Україні, цілеспрямовано підтримуючи важливі наук. дослідження, культ. буд-во тощо. Премії ім. В.Свідзинського та ім. Б.Нечерди — літературні й присуджуються за книжки поезій, які є помітним явищем сучасного укр. віршування, а також утверджують нові напрями в ньому. Премією ім. Д.Нитченка нагороджуються активні пропагандисти укр. книги.

Ліга має свій сайт (http://lum.org.ua/).

Н.В. Ішуніна.

ЛІ́ДЕР Данило Данилович (08.05 (25.04).1917—29.12.2002) — художник театру, педагог, автор праць із теорії театру. Нар. художник УРСР (1982). Професор (1994). Дійсний член Академії мист-в України (1997). Н. в с. Вікторфельд (нині с. Вікторівка Ростовської обл., РФ) у нім. родині. Від 1933 навч. в Ростовському худож. уч-щі, по його закінченні 1937 вступив до Ленінгр. академії мист-в. Після початку окупації зх. регіонів СРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) як етнічний німець був висланий на Урал, працював на трудовому фронті — спочатку забійником на шахтах, потім художником тресту «Еманжилинскуголь» в Челябінській обл., РФ. Від 1946 — гол. художник Челябінського драм. театру ім. С.Цвіллінга. 1952 як художник вистави «Любовь Яровая» К.Треньова отримав Сталінську премію (з 1966 — Держ. премія СРСР), однак до 1954 (поки держ. політика щодо громадян СРСР нім. походження не змінилася, а це сталося лише після смерті Й.*Сталіна*) залишався «невиїзним» за межі території, де мали дозвіл проживати німці. Від 1955 працював художником у театрах Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*). 1956 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури та арх-ри ім. І.Рєпіна.

1962 переїхав до Києва. Від 1963 працював у Київ. театрі оперети. Від 1965 займав посаду гол. художника Київ. академічного укр. драм. театру ім. І.Франка (нині *Національний академічний драматичний театр імені І.Франка*). Як художник співпрацював з ін. київ. театрами. Водночас з 1973 (і до 1980) викладав на кафедрі живопису і композиції Київ. худож. ін-ту (нині *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*). Від 1975 (і до 1980) — керівник театральної майстерні Київ. худож. ін-ту. 1977 нагороджений Золотою медаллю 2-ї трієналле у *Вільнюсі* за декорації до вистав «Макбет» В.Шекспіра та «Кар'єра Артуро Уї» Б.Брехта. Від 1979 (і до 1990) знову працював у Київ. академічному укр. драм. театрі ім. І.Франка. Від 1990 — викладач (водночас кер. майстерні), з 1994 — професор кафедри живопису і композиції Укр. академії мист-в (до 1992 — Київ. худож. ін-т). Виховав плеяду укр. сценографів, заснував власну школу сценографії. Серед його учнів — А.Александрович, В.Карашевський, М.Левитська, С.Маслобойщиков, І.Несміянов.

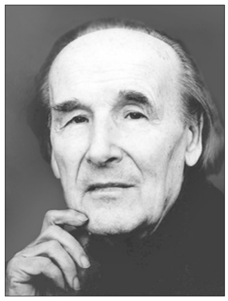
Д.Д. Лідер.

Оформив понад 150 вистав, серед них: у Київському театрі оперети — «Фіалка Монмартра» І.Кальмана (1963), «Квітка Міссісіпі» Дж.Керна (1964), «Ніч у Венеції» Й.Штрауса (1965); у Київ. театрі опери та балету ім. Т.Шевченка (нині *Національний академічний театр опери та балету України*) — «Княгиня Волконська» Ю.Знатокова (1966), «Дафніс та Хлоя. Болеро» Ж.-М.Равеля (1968); у Київ. академічному рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (нині *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*) — «В день свадьбы» В.Розова (1964), «Странная миссис Сэвидж» Д.Патріка (1969); у Київ. академічному укр. драм. театрі ім. І.Франка — «Сторінка щоденника» О.*Корнійчука* (1965), «Патетична соната» М.*Куліша* (1966), «Ярослав Мудрий» І.*Кочерги* (1970), «Вірність» М.*Зарудного* (1970), «Голубі олені» О.Коломійця (1973), «Дядя Ваня» А.*Чехова* (1980), «Загибель ескадри» О.Корнійчука (1981), «Візит старої дами» Ф.-Й.Дюрренматта (1983), «Злива» О.Коломійця (1985), «Камінний господар» Лесі *Українки* (1988), «Тев'є-Тевель» Г.Горіна за *Шолом-Алейхемом* (1989) та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1952), премії ім. О.Корнійчука (1988), Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1993).

П. у м. Київ, похований (2 січня 2003) на *Байковому цвинтарі.*

Праці: Театр для себе. К., 2004.

Літ.: *Сельвинская Т.* Даниил Лидер: Главный художник Киевского украинского драматического театра имени И.Франко. «Театр», 1974, № 7; *Коваленко Г.* Даниил Лидер. М., 1980; *Березкин В.* Даниил Лидер. К., 1988; *Хоменко Н.* Данило Данилович Лідер. В кн.: Українська академія мистецтв, вип. 4. К., 1997; *Петрова О.* Зоряне небо митця: (пам'яті академіка АМУ Д.Д. Лідера). В кн.: Мистецькі обрії: 2001—2002: Альманах, вип. 4—5. К., 2003; *Жереба В.* Данило Лідер перед-

бачив Чорнобильську катастрофу. «Gazeta.Ua», 2007, 11 травня, № 364.

Н.М. Томазова.

ЛІЙЧАСТОГО ПО́СУДУ КУЛЬТУ́РА — одна з *археологічних культур* 4 тис. до н. е. На думку фахівців, є одним із наймасштабніших явищ Пн. та Центр. Європи. Її ареал визначається від пд. Швеції до волин. земель в Україні. Сформувалася на основі кількох археол. к-р, зокрема полгарської, лендельської (див. *Лендель*) та галицької.

На теренах України — на *Галичині* й *Волині* (сх. ареал розповсюдження к-ри) — виявлено до 50-ти поселень (найбільш досліджені *Зимне,* Малі Грибовичі, Тростянець, Лежниця, Винники). У більшості з них переважає висока топографія на мисах. Є, однак, і поселення на схилах і на берегах річок. Відомі також поселення, укріплені валами й ровами. Забудова складалася з наземних жител із заглибленою частиною. Плетені стіни обмащували глиною. Заглиблені частини мали іноді обпалене дно, імовірно, для зберігання зерна. У житлах знайдено округлі глинобитні печі на дерев'яному каркасі.

Госп-во було комплексним, землеробсько-скотарським, орним. На одній зі знайдених посудин — зображення чотириколісного воза, є знахідки глиняних моделей колісного транспорту. Посуд — ліпний, з домішками піску й шамоту в глиняному тісті та з підлощеною поверхнею. Характерною особливістю посудин є лійчасте оформлення вінець, саме це і дало назву к-рі. Розтрубні вінця та плічка декоровані заглибленим візерунком (насічки, лунки, відбитки зубчастого штампу та мотузки). Переважають ялинкові композиції, валики на шийці, наліпи у вигляді літер «М» та «Λ». Виробів з міді небагато, а їхній асортимент обмежений пласкими клиноподібними сокирами та прикрасами. Гол. матеріалом для виготовлення знарядь праці були кремінь і камінь (вкладні серпів на довгих платівках, вістря, проколки, свердла, клинцеві сокири, долота, вістря до стріл). Знайдено мотики з кістки та рогу.

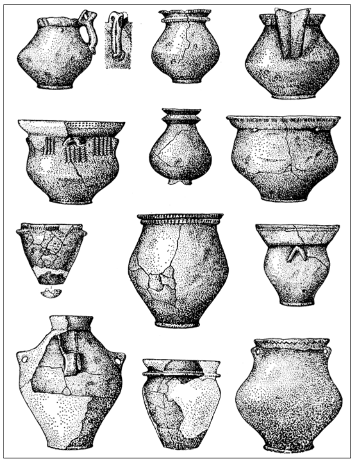

Лійчастого посуду культура. Кераміка.

Поховальний ритуал різноманітний — відомі як підкурганні, так і ґрунтові поховання, більша кількість з них — випростані, менша — із застосуванням обряду кремації.

Пам'ятки Л.п.к. синхронізуються з періодом завершення розвинутого трипілля (С-І; див. *Трипільська культура*). Імпортні трипільський посуд та жін. статуетки знайдено на базових поселеннях Л.п.к., а лійчастий посуд — серед матеріалів трипільських поселень.

Носії Л.п.к. поступово витіснили трипільців з Верхньої Наддністрянщини.

Літ.: *Захарук Ю.Н.* Поселение культуры воронковидных сосудов на Волыни. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», 1957, вып. 67; *Смішко М.Ю., Пелещишин М.А.* Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 1962, вип. 4; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). К., 1990.

О.Г. Корвін-Піотровський, Л.Г. Мацкевий.

ЛІКАРНЯ́НІ КАСИ 1912—1920 — різновид органів соціального страхування в *Російській імперії,* а після її розпаду — в країнах, що утворились на її території. Надавали своїм членам (застрахованим) переважно грошову, зрідка — медикаментозну та лікувальну допомогу у випадку тимчасової їх непрацездатності (каліцтва на вир-ві, ін. хвороб або — жінкам — вагітності), а також у випадку смерті застрахованих — допомогу їхнім родичам. Почали створюватися на великих пром. підпр-вах гірничої пром-сті згідно з положенням царського уряду від 23 червня 1912 «Про страхування від нещасних випадків» (прийнятим на вимогу робітників як один з інститутів соціального партнерства підприємців і робітників). Керівні органи Л.к. складалися на $^1/_3$ з делегатів від застрахованих робітників і на $^2/_3$ з представників підприємців. Діяли під головуванням власника підпр-ва або його уповноваженого. Матеріальні фонди Л.к. формувалися за рахунок членських внесків (у розмірі 1—2 % від заробітної плати) і обов'язкових відрахувань підприємців ($^2/_3$ від заг. суми внесків робітників). Як

правило, Л.к. витрачали до $^{1}/_{3}$ коштів на допомогу робітникам, а решту — на заощадження та орг. витрати. На 1 травня 1914 з 578 Л.к., що планувалося відкрити і які мали об'єднати 283 тис. осіб, діяли 336 (205 тис. членів). На базі переважної більшості Л.к., котрі були створені на укр. землях, було засновано 2 окружних страхових т-ва — Київ. та Одес. (до їхнього складу увійшли Л.к. майже всіх укр. губерній, окрім Харків. і Катериносл.). 1915 було організовано Харків. страхове т-во. До 1917 Л.к. були єдиними легальними масовими орг-ціями робітників. Деякі політ. сили, насамперед соціал-демократи, намагалися підпорядкувати їх своєму впливові.

Після 1914 Л.к. обмежили допомогу застрахованим, надавали її лише у випадку вироб. травматизму (при каліцтві — через окружні страхові т-ва, при незначних травмах — безпосередньо через Л.к.).

Після *Лютневої революції 1917 Тимчасовий уряд* 25 липня істотно посилив вплив на Л.к. робітників: кер-во Л.к. майже повністю було передано застрахованим, за фабрикантами залишилось їхнє представництво у ревізійних комісіях, при цьому останнім було надано право оскаржувати рішення робітників у страхових окружних присутствіях. Водночас було збільшено розміри відрахувань підприємців до фондів Л.к.: вони мали бути такими ж, як і заг. сума внесків робітників.

Після приходу до влади більшовиків РНК РСФРР 22 грудня 1917 прийняла положення «Про страхування на випадок хвороби»; згідно з ним, обов'язок фінансування діяльності Л.к. було покладено повністю на підприємців. За рахунок останніх мала надаватися допомога застрахованим, а також членам їхніх родин у випадку тимчасової непрацездатності у вигляді безоплатних ліків, предметів догляду та додаткового харчування. Крім того, підприємці повинні були безоплатно передати Л.к. лікувальні заклади, що їм належали, а також фінансувати організацію нових лікувальних закладів. Після *націоналізації* приватних підпр-в страхові обов'язки було покладено на заводоуправління. 17 квітня 1919 РНК РСФРР звільнила держ. підпр-ва і установи від сплати страхових внесків до Л.к., переклавши їх на власників приватних підприємств. Останнє рішення, однак, не було поширене на підвладну більшовикам територію України, оскільки 2 травня 1919 РНК УСРР ухвалила положення «Про страхування на випадок хвороби», яке підтвердило відповідне положення РНК РСФРР від 22 грудня 1917.

18 лютого 1919 РНК РСФРР прийняла постанову «Про передання всіх лікувальних закладів лікарняних кас Народному комісаріату охорони здоров'я», цим було започатковано процес ліквідації системи страхової медицини й заміни її держ. соціальним страхуванням робітників. Ця постанова набула чинності на території УСРР 1920 — після поновлення тут діяльності наркоматів соціального забезпечення та охорони здоров'я.

Уряди *Української Центральної Ради* та *Директорії* УНР фактично керувалися у своїй діяльності щодо Л.к. законом *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* «Про зміну закону "Про забезпечення робітників на випадок хвороби"», ухваленим на початку 1918. Цей законодавчий акт урівняв частку внесків підприємців і робітників до фонду Л.к. та узаконив право робітників на лікувальну допомогу за рахунок підприємців у разі тимчасової непрацездатності. У випадку виробничих травм робітникам належала грошова допомога ще й від страхових товариств.

Літ.: *Данский Б.Г.* Страхование рабочих в России и на Западе. СПб., 1913; *Його ж.* Рабочий устав больничной кассы. М., 1914; *Любимов Б.* Социальное страхование в прошлом и настоящем. М., 1923, 1924, 1925; *Данский Б.Г.* Социальное страхование раньше и теперь. М., 1926; *Шарафутдінов Б.А.* Страхова робітнича кампанія 1912—1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1958; *Андрусишин Б.І.* У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань. 1917—1920 рр. К., 1995; *Остапенко Д.О.* Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX — лютий 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Х., 1998; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3266, оп. 1, спр. 1а, арк. 1.

О.М. Мовчан.

«ЛІКВІДА́ЦІЯ КУРКУ́ЛЬСТВА ЯК КЛА́СУ» — назва здійснюваної 1930—31 кер-вом *СРСР* політики примусового безоплатного відчуження майна (див. *Експропріація*) у частини *селянства* та ізоляції постраждалих від таких дій шляхом як насильницької висилки їх із місць їхнього проживання, так і фізичного знищення. Така терористична політика мала за мету змусити більшу частину селянства об'єднатися в *колгоспи*. Для того, щоб досягти задуманого, кер-во СРСР штучно розкололо членів сільс. громади на «куркулів» (вони були оголошені ворожим щодо рад. влади класом) і незаможників (бідняків та середняків), а також запровадило репресування «куркулів» за добровільної або примусової участі

«Уничтожим кулака как класс». Плакат роботи художника В. Коробльової. Москва, 1930.

Розкуркулена сім'я залишає свій будинок. Село Удачне у Донецькій області. Початок 1930-х років.

незаможників. Спочатку репресували (здебільшого з висилкою у віддалені регіони СРСР) тих селян, які чинили чи могли б чинити найбільш активний опір *колективізації сільського господарства.* Потім почали репресувати всіх, хто не погоджувався вступати до колгоспу (незаможників репресували як «підкуркульників»).

Цій політиці передували підготовчі заходи. 28 червня 1929 Всерос. ЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» (на поч. липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР). Постановою вводилися обов'язкові планові завдання із хлібоздачі з розкладкою на село. Декларувалося, що розкладка буде здійснюватися за принципом самообкладання. Разом з тим держава проголосила, що від 35 до 40 % хлібозаготівельного плану повинна забезпечити «верхівка» села. Встановлювався відсоток (від заг. кількості) тих госп-в сільс. громади, які мали потрапити до «верхівки»: від 7 до 10 %.

Цей відсоток був набагато більшим, ніж відсоток власне «куркульських» госп-в, визначених за сукупністю встановлених владою на той час соціально-екон. ознак, які давали підстави вважати те чи ін. сел. госп-во «куркульським». Здійснене, зокрема, ЦСУ УСРР в 1927 обстеження сел. госп-в засвідчило, що із заг. кількості усіх сел. госп-в УСРР — 5114,7 тис. — до дрібнокапіталіст. («куркульських») належало 204,5 тис., тобто менше 4 %. Таке ж обстеження, здійснене працівниками ЦСУ УСРР 1929, показало, що кількість сел. госп-в «експлуататорського типу» істотно зменшилася і складала 73 тис., тобто 1,4 %.

Розкуркулювання. Село Удачне у Донецькій обл. 1932.

Для «верхівки» давали тверді завдання щодо здавання хліба на основі експертних оцінок кожного конкретного госп-ва. Експертизу здійснювала сільрада разом з *комітетами незаможних селян.* Коли господар ухилявся від виконання експертної поставки, сільрадам дозволялося штрафувати його в межах п'ятикратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці або ухилення від продажу хліба д-ві після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за статтями 57 і 58 Карного кодексу УСРР. У них передбачалися ґрунтовніші покарання: конфіскація всього майна та депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. 1/4 надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти, що забезпечувало корисливу заінтересованість незаможних селян у проведенні в життя нових законів.

Як повідомляв навесні 1929 ген. секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*, на той час в 22-х *округах* УСРР (з чотирьох десятків) «було розпродано майно 18 тисяч куркульських господарств, які злісно ухилялися від виконання зобов'язань по хлібозаготівлях, накладених на них сільськими сходами». Щоб позбавитися куркульського тавра, яке ставало смертельно небезпечним, заможні селяни відмовлялися від орендованої землі, розпродавали робочу худобу, припиняли наймання робітників.

Ще до прийняття постанови «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» голова ЦВК СРСР М.*Калінін* на 16-й конференції ВКП(б) (квітень 1929) поставив питання: що робити з «куркулем», якщо він захоче працювати у створюваному колгоспі? При цьому проблему він сформулював у такій площині: «життя складне, виникають питання організаційного і політичного порядку: чи не буде куркуль розкладати комуну?» Конференція не прийшла до єдиної думки і залишила питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). Останнє одночасно з рішенням про перехід у хлібозаготівлях на засади *продрозкладки* прийняло рішення про недоцільність перебування «куркулів» у колгоспі.

Обидва рішення були частиною більш широкої програми дій: улітку 1929 держава почала ламати сформований у роки *нової економічної політики* товарний ринок. У містах і на новобудовах відбувся перехід до нормованого (по картках) забезпечення хлібом, а згодом — й ін. продуктами (див. *Карткова система*). Базарна торгівля хлібом була заборонена під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільс. споживача промтовари передавалися у фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контрактації. Контрактаційний договір між д-вою та колективами (передусім — торг. кооперацією) або одноосібними госп-вами втратив добровільний характер і став обов'язковим. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» товари стали називати продуктами. Контрактаційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом».

Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації сільс. госп-ва і заявив про необхідність «розвивати рішучий наступ на куркуля, всіляко перешкоджаючи і перетинаючи спроби проникнення куркулів у колгоспи». Негайно після пленуму в ЦК ВКП(б) була створена комісія під головуванням наркома землеробства СРСР Я.Яковлева, яка ухвалила рішення про перехід у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найбільш численний експлуататорський клас, яка незабаром стала популяризуватися в рад. газетах, цілком ігнорувався той факт, що в УСРР протягом

1920—23 відбувся переділ землі на зрівняльних засадах. Висновок комісії про «ліквідацію куркульства як класу» оприлюднив Й.*Сталін* на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929.

Раніше, на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927, Й.Сталін запевняв, що експропріація куркулів відбуватиметься на законних підставах у ході розгортання колг. руху. Зокрема, він говорив, що «неправі ті товариші, які думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ. Куркуля треба взяти заходами економічного характеру на основі революційної законності».

30 січня 1930 політбюро ЦК ВКП(б) схвалило таємну постанову «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Вона поклала край самодіяльності місц. компарт. к-тів (у т. ч. ЦК КП(б)У, який виступив 23 січня 1930 з власною постановою «Про заходи проти куркульства») в питанні про те, що треба робити з розкуркулюваними селянами. У повному вигляді ця постанова була опублікована тільки 2000 у збірнику документів «Трагедия советской деревни» (друкувалася за копією, переданою Архівом Президента РФ Рос. держ. архіву соціально-політ. історії).

Згідно з цією постановою, розкуркулювані поділялися на тих, хто підлягав: а) ізоляції в концтаборах або розстрілу, б) висилці у «віддалені місцевості» СРСР, в) переселенню на землі за межами створюваних колгоспів. Кількість розстрілюваних не вказувалася. Кількість ув'язнюваних у концтаборах визначалася цифрою в 60 тис. осіб, а кількість тих, хто мав бути депортований — визначалася на рівні 150 тис. осіб (без членів сімей). У межах УСРР до концтаборів мали бути спрямовані 15 тис. осіб, депортації підлягали від 30 до 35 тис. глав сел. госп-в (а разом з ними повинні були виселятися і їхні сім'ї). Майно репресованих підлягало конфіскації. Тим, хто після репресування залишався на місці проживання, надавалися засоби вир-ва в мінімально необхідних для ведення госп-ва розмірах.

ЦВК і РНК СРСР 1 лютого 1930 прийняли постанову «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством». Вона була відкритою і дублювала по рад. лінії постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня. Аналогічна постанова ВУЦВК і РНК УСРР під назвою «Про заборону оренди землі та застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» з'явилася 5 квітня 1930. До цього часу місц. органи керувалися союзним документом.

Осн. операція з розкуркулення в УСРР здійснювалася чекістами на території 29 округ республіки з 18 лютого до 10 березня 1930. Окрема операція була проведена в березні на території 11 прикордонних округ («контрреволюційний і антирадянський елемент та куркульство»). Третя операція в квітні 1930 проводилася ще в 2 округах (*Глухівська округа* й *Ніжинська округа*), а також в тих 3 округах, де перед цим уже здійснювалося розкуркулення (в *Сталінській окрузі*, *Артемівській окрузі* й *Мелітопольській окрузі*).

За даними на грудень 1930, в УСРР було розкуркулено 70 407 госп-в. Кількість виселених за межі республіки становила 31 593 сім'ї (146 229 осіб). У північні райони СРСР з УСРР було вселено 19 658 сімей (93 461 особа), а в Сибір — 11 935 сімей (52 425 осіб).

Після публікації статті Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів» (2 березня 1930) і постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі» від 10 березня 1930 місц. власті розглянули скарги 10 495 селян, яких вислали на Північ і в Сибір. Спец. комісії встановили, що 943 господарства, це 9 % від загальної кількості тих, хто скаржився, було розкуркулено неправильно. Цим селянам дозволили повернутися на Батьківщину, їм повинні були також віддати конфісковане майно або відшкодувати його вартість.

Тимчасова відмова влади від примусового затягування селян у колгоспи привела, зокрема, в УСРР до зменшення впродовж березня—вересня 1930 частки колективізованих госп-в з 70,9 до 34,1 % (по орній землі). Колгоспи знову, як і 1929, стали незаможницькими.

Грудневий (1930) об'єднаний пленум ЦК і Центр. контрольної комісії ВКП(б) затвердив нове завдання щодо колективізації сел. госп-в на 1931. Зокрема, в УСРР слід було колективізувати не менше 80 % госп-в у степовій і не менше 50 % — у лісостеповій зонах. Обговорюючи це завдання, більшість учасників грудневого (1930) пленуму ЦК КП(б)У розгубилися. Представники *районів* повідомили, що на селі нема кого розкуркулювати, тому що куркулі вже давно вислані. У відповідь секретар ЦК КП(б)У П.*Любченко* заявив: «Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль... Деяким товаришам здається, що куркулі — це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення, що, мовляв, наші куркулі в Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав острах у зв'язку з таким величезним завданням — колективізувати 1,5—2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгортання колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року».

Законодавчу базу для повторної кампанії розкуркулення забезпечив 12-й Всеукр. з'їзд рад. Він відбувався в Харкові в лютому—березні 1931. У резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва» містилася вимога до органів рад. влади здійснити «ліквідацію куркуля як класу».

Повторна кампанія розкуркулення, як і перша, покладалася

на чекістів. Використовуючи власну мережу спец. інформування і свою агентуру, вони повинні були забезпечити виявлення «куркулів та антирадянських елементів». До осн. групи селян, які підлягали депортації згідно зі списками чекістів, були додані ті, кого намітили місц. власті — за небажання увійти до колгоспу, ухиляння від сплати податків, невиконання завдань по хлібо- і м'ясозаготівлях.

У 1-й пол. 1931 було розкуркулено і депортовано за межі республіки 23,5 тис. сел. сімей. Ця кількість поступалася запланованій. Для «стимулювання» колективізації було запроваджено штучний податково-пільговий перепад. Колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали податками, не рахуючись з будь-якими нормами.

Всього в УСРР було розкуркулено: навесні і восени 1929 (за невиконання хлібозаготівельного плану) — 33 тис., під час кампаній 1930 і 1931 — 93,9 тис., а в цілому за 1929—31 — 126,9 тис. сел. госп-в. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 П.*Постишев*, однак, назвав ін. цифру — бл. 200 тис. розкуркулених госп-в. Ця цифра збігається з цифрою, яку 1927 називали стат. органи. Логіка вказування такої цифри П.Постишевим, очевидно, полягала в тому, щоб констатувати: скільки куркулів було, стільки й знищили.

Статистика засвідчує, що між поч. 1930 і кін. 1931 в УСРР зникло 282 тис. сел. госп-в, з них $^1/_3$ була експропрійована, а $^2/_3$ самоліквідувалися. За період від поч. 1928 до кін. 1931 кількість сел. госп-в скоротилася на 352 тис.

«У школі лікнепу». Картина роботи художника В. Седляра. 1924—1925.

Якщо врахувати ту обставину, що впродовж усіх цих років (і 1931 включно) під впливом природного приросту сільс. населення відбувалося зростання кількості госп-в, яке певною мірою компенсувало втрати, то справжнє число розорених д-вою госп-в перевищує засвідчену статистикою цифру.

Літ.: Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. М., 1957; *Ивницкий Н.А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. М., 1972; Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. М., 1989; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ. В кн.: Судьбы российского крестьянства. М., 1996; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: 1927—1933: Документы и материалы, т. 2—3. М., 2000—01; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

ЛІКВІДА́ЦІЯ НЕПИСЬМЕ́НHОСТІ (лікнеп), **кампанії лікнепу в УСРР—УРСР.** На укр. землях, що входили до складу УСРР—УРСР, кампанія лікнепу здійснювалася впродовж 1920—1930-х рр., на укр. землях, що увійшли до складу УРСР пізніше (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), — до 1954. На поч. 20 ст. неписьменних серед населення укр. земель було 62 %. Лікнеп в УСРР був започаткований постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» від 21 травня 1921, що продублювала декрет РНК РСФРР від 26 грудня 1919 «О борьбе с неграмотностью» і тим самим надала йому чинності на території УСРР. Згідно з декретом РНК РСФРР населення країни у віці від 8 до 50 років, яке не вміло писати та читати, було зобов'язане навчатися грамоті, а писемне — у порядку трудової повинності (з оплатою пед. праці за нормами працівників освіти) — повинно було навчати грамоті неписьменних. Особи, які ухилялися від цієї повинності або перешкоджали неписьменним нав-

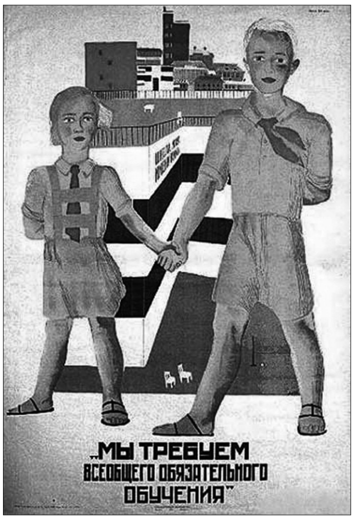

«Ми вимагаємо загального обов'язкового навчання». Плакат. Художник О. Дейнека. 1930.

чатися, притягалися до кримінальної відповідальності. Неписьменні робітники, які навчалися грамоті, звільнялися на 2 години з роботи для навчання зі збереженням оплати праці.

Для проведення занять з ліквідації неписьменності надавалися приміщення — нар. будинки, клуби, церкви й навіть приватні будівлі та кімнати на пром. підпр-вах і в рад. закладах. Орг-ції, що «мали відношення до ліквідації неписьменності», отримували право на «переважне постачання перед іншими організаціями».

Кер-во лікнепом покладалося на міжвідомчу *Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби із неписьменністю* при Наркомосі УСРР, у її підпорядкуванні були відповідні територіальні та місц. комісії при виконкомах рад. У своїй роботі ці комісії спиралися на місц. осередки КП(б)У, рад. та госп. органи, кооп. та ін. громад. орг-ції радянської орієнтації. Залучення жінок до кампанії лікнепу покладалося на *жінвідділи*, а пізніше — жінсектори КП(б)У.

Спочатку кампанія проводилася за загальнодерж. кошти. 1923, через дефіцит загальнодерж. бюджету, її фінансування було переведено на місц. бюджети та кошти громад. орг-цій. З цього ж року кампанія здійснювалася в контексті *українізації політики*. Тоді ж (1923) було скасо-

вано трудову повинність грамотних щодо навчання неписьменних, а також засуджено примусові заходи залучення неписьменних до навчання.

1924 було створено Всеукр. від-ня Всесоюзного добровільного т-ва («Геть неписьменність!»), на яке покладалося завдання сприяння органам нар. освіти в боротьбі з неписьменністю, а також з малописьменністю. Т-во діяло під гаслом «Кожен письменний має навчити одного неписьменного!».

Згідно з планами кампанії першочергово — до 1 травня 1925 — мала завершитися «остаточна ліквідація неписьменності» членів сільрад, *профспілок*, *комітетів незаможних селян*, а також допризовної молоді. Для решти працездатного населення термін лікнепу подовжувався до 7 листопада 1927. Зважаючи на потребу залучення жін. праці до пром. вир-ва у зв'язку з політикою *індустріалізації*, у 2-й пол. 1920-х рр. активізувався прийом до шкіл лікнепу жінок-активісток — членів делегатських зібрань робітниць і селянок.

Первісно заклади лікнепу поділялися на 3 типи установ. Найбільш поширеними були держ. школи лікнепу 2-х ступенів. Вони організовувалися в містах та великих селах. У школах 1-го ступеня навчали читанню та рахівництву (дорослих — упродовж 6 місяців; підлітків — 7,5 місяця). У школах 2-го ступеня малописьменні розширювали свої знання за програмою початкового навчання (термін відвідування складав від 6 до 9 місяців). Паралельно існували пункти лікнепу різних громад. орг-цій та т-ва «Геть неписьменність!». Вони діяли при клубах, хатах-читальнях і «червоних кутках». Третім типом були гуртки, в яких письменні навчали неписьменних. Вони створювалися у віддалених селах і хуторах, де не було культурно-освіт. закладів.

Для навчання дорослих залучалися професійні викладачі, вони мали щоденно працювати в школах лікнепу по 2 години додатково до осн. роботи. Однак фахівців не вистачало і тому були створені спец. курси та проводилися семінари (всеукр., губернські, окружні) з прискореної підготовки вчителів для шкіл лікнепу. Упродовж 1920-х рр. вдалося розв'язати проблему кадрів майже повністю для рос. і єврейс., а в основному — для укр. і болг. лікнепів. У лікнепах для нац. меншин при відсутності вчителів, які володіли мовами відповідних меншин, навчання проводилося рос. мовою.

Для боротьби з неписьменністю (це була не лише освітня, а й політ. кампанія) не вистачало букварів з новим політ. змістом. Швидкому вирішенню цієї проблеми завадила тогочасна паперова криза. У зв'язку з цим навчання здійснювалося за текстами газ. «Геть неписьменність!» Перші нові абетки побачили світ 1923/24 рос. мовою. Невдовзі їх переклали укр., проте тиражувати в належній кількості не змогли. Видання букварів для нац. меншин розпочалося 1926. Читанки для нім., єврейс. і польс. лікнепів до кінця 1920-х рр. в обмеженій кількості закуповували в *Москві.*

Розвиток мережі лікнепу стримувала нестача приміщень для навчання. Водночас у перші роки лікнепу через малу кількість початкових дитячих освітніх закладів лікнепівські школи були переповнені дітьми та підлітками, які складали 87 % їхніх учнів.

Від 1921/22 до 1925/26 навч. рр. кількість закладів лікнепу збільшилася з 1,5 тис. до 17,5 тис. Кількість учнів лікнепу за період від 1923/24 до 1924/25 навч. рр. зросла з 40 тис. до 500 тис. осіб.

Результативність навчання в закладах лікнепу обмежував короткий термін навчання, а також нерегулярні відвідування занять учнями, спричинені низьким рівнем їхнього матеріального забезпечення, сезонністю праці та високою плинністю робочої сили в деяких галузях нар. госп-ва. Багатьох учнів відштовхували від навчання примусові методи, а також заідеологізований та антирелігійний зміст навч. програм.

Щоб заохотити населення до оволодіння писемністю, було запроваджено систему стимулюючих заходів. Причому не лише для робітників, а й для селян (тих із них, які ставали учнями лікнепу, позачергово обслуговували на держ. млинах, страхували їхнє майно на пільгових умовах та надавали ін. господарські переваги).

До 1927 основами грамоти оволоділо 52,6 % населення УСРР. Серед мешканців міст рівень письменності сягав 77,2 %, серед сільс. жителів — 52,6 %. На селі неписьменними залишалися $^1/_3$ чоловіків і $^2/_3$ жінок. Частка письменних жінок у цілому, порівняно з 1920, збільшилася з 27 до 38 %. Відповідна частка чоловіків збільшилася з 49,9 до 69,8 %. Особливо великою була неписьменність серед жінок нац. меншин (крім росіянок, єврейок і німкень). У регіональному розрізі найнижчий рівень письменності зберігався в аграрних районах, насамперед у Молдав. АСРР та Вінницькій окрýзі. Найвищим рівень письменності був у Запорізькій, Сталінській, Миколаївській та Дніпропетровській окрýгах.

Найскладнішим було становище з ліквідації неписьменності у греків і нечисельних нац. меншин: татар, вірмен, ассирійців та ін. Зокрема, у татар це було пов'язано з їхньою міграцією (з м. Казань — нині столиця Татарстану, РФ), особливим, традиційним для *ісламу*, ставленням до жінки, недостатньою кількістю як абеток татар. мовою, так і нац. вчительських кадрів (навчання для татар проводилося переважно рос. мовою). Повільно здійснювалася ліквідація неписьменності серед молдов. населення за межами Молдав. АСРР.

Від 1926, у зв'язку із впровадженням заг. обов'язкового початкового навчання дітей 8—11 років, мережу закладів лікнепу було скорочено. У 1927/28 навч. р. діяло 8,5 тис. закладів лікнепу, їх відвідувало бл. 372 тис. осіб. Гол. увагу стали приділяти ліквідації малописьменності та рецидивів неписьменності. Якщо 1923 було 188 шкіл з ліквідації малописьменності, то 1924 — 875, а 1927 — 1021. Кількість учнів у цих школах перевищувала число 400 тис.

Від 1927 у зв'язку з численними репресіями «старих» досвідчених учителів до шкіл лікнепу почали масово направляти «культармійців» — письменних висуванців парт., комсомоль-

ких, профспілкових, ін. громад. орг-цій та делегатських зібрань жінок-активісток, які пройшли короткотермінову пед. підготовку на курсах та семінарах.

До жовтня 1927 план лікнепу вдалося виконати на 30 %.

Після проголошення курсу на форсоване просування до соціалізму (1929; див. *Соціалізм*) було форсовано і ліквідацію неписьменності. Водночас посилилися ідеологізація лікнепу й адм. контроль за ним.

Фінансове забезпечення лікнепівської роботи було перекладене на громад. орг-ції та населення республіки. Школи лікнепу передали на утримання профспілок, кооперативів, т-ва «Геть неписьменність!». Увели спец. податок і штрафи на користь лікнепу. Посилили тиск на громад. орг-ції. Завдяки цим заходам було отримано 91,1 % коштів на лікнепівську роботу (у т. ч. від громад. орг-цій — майже половину), решта надійшла з держ. бюджету.

Для випускників лікнепу було встановлено обов'язкову перевірку їхніх знань з видачею спец. посвідчень. Водночас було розширено кількість пільг для дорослих неписьменних, які регулярно відвідували школу лікнепу та успішно проходили її програму. Їм надавалися 3 % скидки на театральні квитки, а також право на позачергове отримання продуктів та пром. товарів у магазинах кооперації і міськторгу (нарівні з «ударниками виробництва»). Крім того, для випускників-відмінників призначалися спец. премії — грошові, товарні, у вигляді путівок у санаторії тощо. Надавалися гарантії для шкільної освіти підлітків з родин робітників та незаможних селян. За рахунок пром. підпр-в, які брали шефство над школами, було створено стипендіальний фонд для дітей низькооплачуваних робітників, організовано професійну підготовку учнів у школах. Допомогу в навчанні дітей робітників безоплатно надавали вчителі.

Від 1929 було поновлено практику залучення грамотних громадян до безоплатної роботи в лікнепі. До такої роботи в обов'язковому порядку, з кримінальною відповідальністю за ухилення (ст. 202 Карного кодексу), могли притягатися всі грамотні громадяни у віці від 16 до 50 років, не позбавлені виборчих прав.

Трудова повинність поряд з уведенням податку на лікнеп викликали широке незадоволення населення. Лише в містах посилення адм. заходів з ліквідації неписьменності привело до певних позитивних зрушень. В цілому ж у 1928/29 навч. р. план ліквідації неписьменності населення було виконано на 12 %, у наступному — на 25 %.

1930 було запроваджено заг. початкове обов'язкове навчання дітей.

Подальший поступ лікнепівської справи істотно стримала кампанія *колективізації сільського господарства*.

У серед. 1930-х рр. пункти та школи письменності було замінено єдиними навч. школами для дорослих з 3-ма курсами навчання: на 1-му — ліквідовувалася неписьменність; на 2-му — малописьменність; на 3-му проводилися загальноосвітня підготовка в обсязі шкільної програми 1-го ступеня та певна спеціальна підготовка. Однак закінчувати усі 3 курси було не обов'язково. У повному обсязі отримувала знання лише половина тих, хто навчався.

Новий імпульс кампанії лікнепу надала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 січня 1936 про ліквідацію неписьменності до 1938. Від 1937 широкого розвитку набуло 7-річне навчання. Наприкінці 1930-х рр. значна частина молоді, яка закінчила початкову школу, продовжувала освіту в старших класах.

Згідно з даними всесоюзного перепису населення 1937, в УРСР 85,6 % мешканців вважалися грамотними (1926 таких було 52,6 %). За критерій письменності слугували дві вимоги — читати по складах і написати своє прізвище. Серед молоді у віці 20-ти років до категорії «неписьменні» потрапило від 5 до 8,5 %.

Згідно з даними всесоюзного перепису 1939, грамотного населення в СРСР (за дещо підвищеним порівняно із застосовуваним 1937 критерієм) було 90,4 % серед мешканців міст і 82,2 % — серед мешканців сіл. Як і раніше, більшу частку грамотних складали чоловіки: 97 % — у містах та 93,5 % — у селах. Питома вага письменних жінок була 84,6 % — в містах і 72,2 % — у селах.

Незважаючи на ці дані перепису (вони, однак, не були опубліковані), кер-во країни заявило про «суцільну письменність населення» СРСР й успішне виконання кампанії лікнепу.

У повоєнний час (див. *Друга світова війна*) на приєднаних до УРСР землях кампанію лікнепу було продовжено (до 1954). Згідно зі стат. даними 1959, грамотне населення в республіці становило 93,5 %.

Літ.: *Воронець А.* Неписьменність на Україні і боротьба з нею. Х., 1924; *Эрде Д.И.* Ленин и неграмотность. Х., 1924; *Піддубний Г.* Десять років ліквідації неписьменності в УРСР. «Шлях освіти» (Х.), 1927, № 10; *Крупская Н.К.* Ликвидация неграмотности. М., 1938; *Гутянський С.К.* Здійснення ленінського принципу народної освіти на Україні. К., 1960; *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках. К., 1963; *Богданов И.М.* Грамотность в дореволюционной России и в СССР. М., 1964; *Ясницький Г.І.* Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). К., 1965; *Куманев В.А.* Социализм и всенародная грамотность: Ликвидация массовой неграмотности в СССР. М., 1967; *Петрушин І.С.* Учительство України у боротьбі з неписьменністю. «Радянська школа» (К.), 1969, № 2; *Коляска І.В.* Освіта в радянській Україні. Торонто, 1970; *Спірідонова Д.С.* Ліквідація неписьменності — одна з передумов культурної революції. «Радянська школа», 1974, № 12; *Білоцерківська В.Я.* Боротьба з ліквідацією неписемності на Україні (1926—1932 рр.). В кн.: Питання історії СРСР, вип. 20. Х., 1975; *Мороз А.В.* Ліквідація неписемності і розвиток загальної освіти трудящих у 1921—1925 рр. «УІЖ», 1976, № 8; *Даниленко В.М.* Рабочий класс и культурная революция. К., 1986; *Вовк Л.П.* Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (ІІ пол. XIX — 20-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... доктора пед. наук. К., 1996; *Гололобов В.М.* Ліквідація неписьменності серед дорослого населення на Україні у 1920-х рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 1998; *Данильченко О.П.* Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України у XX ст. «УІЖ», 1999, № 3; *Змерзлый В.Б.* Некоторые аспекты работы государственных и партийных органов Крымской АССР в 1920—1930-х годах по ликвидации неграмотности среди крымских татар. «Культура народов Причерноморья», 2004, № 50, т. 2.

О.М. Мовчан.

Едвард Ліковський.

ЛІКО́ВСЬКИЙ Едвард (26.09. 1836—20.02.1915) — польс. історик церкви. Професор (1865), д-р теології (1886). Член краківської Академії мист-в (1887). Навч. теології в Мюнстері (Німеччина). Професор історії церкви в Познанській духовній семінарії (1865—73). Від 1887 — єпископ-суфраган Познанський. 1895—1914 — голова Познанського т-ва прихильників наук. Від 1914 — архієпископ Гнєзненський і Познанський.

Займався історією *Берестейської церковної унії 1596.* Опублікував праці: «Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim» (1875), «Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku...» (1880), «Unia brzeska...» (1896), «Synody diecezji chełmińskiej obrządku wschodniego» (1902).

Як історик Л. вельми критично оцінював потенціал сх. *християнства* та звичаї як правосл. (див. *Православ'я*), так і греко-католицька (див. *Українська греко-католицька церква*) *кліру.* Низькі якості останнього, на думку вченого римо-католицького прелата, великою мірою і обумовили занепад справи Унії.

Бібліогр.: *Karwowski S.* Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego, t. 3. Poznań, 1931.

Літ.: *Filipowicz M.* Edward Likowski jako historyk kościoła unickiego. «Roczniki Humanistyczne», 41(1993), z. 7; *Morawiec N.* Ks. Edward Likowski jako historyk Unii Brzeskiej. В кн.: Wokół archeologii słów i ich funkcjonowania. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Bańkowskiemu, pod red. S.Podobińskiego i M.Lesz-Duk. Częstochowa, 2001.

Д.С. Вирський.

ЛІ́КОТЬ — міра довжини антропометричного походження, становила собою відстань по прямій від ліктьового згину до кінця витягнутого середнього пальця руки. Відома в багатьох народів світу, на укр. землях — з часів *Київської Русі.* Уперше в текстах, що збереглися до наших днів, згадується в *«Руській правді»* вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого.* Лікоть не мав сталої величини. Його розмір коливався (у різних місцевостях Давньорус. д-ви) у межах 38—46,6 см. Після входження у 14 ст. укр. земель до складу *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської*, а з 1569 — до *Речі Посполитої* на розмір давньорус. Л. стали впливати відповідні польські та литовські стандарти Л. Згідно з конституцією 1565 (див. *Конституції сеймові*), за держ. міру в Короні Польс. було визнано краківський Л., довжиною в 54,9 см. Литовський Л. дорівнював 60,4 см. Розмір українського Л. під їхнім впливом змінився і став дорівнювати у 18 ст. бл. 58,5 см.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. М., 1975; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии XI—XIX вв. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

ЛІЛЕ́ЄВ Михайло Іванович (08. 11.1849—27.11.1911) — історик, археолог, громад. діяч. Член Київського істор. т-ва, Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті (1879), *Історичного товариства Нестора-літописця* (1879). Н. в с. Нікольське Ярославської губ. в сім'ї священика. Отримав освіту в Ярославській духовній семінарії та *Київській духовній академії.* Від 1874 — викладач Черніг. духовної семінарії. 1878 переїхав до м. *Ніжин* і зайняв посаду викладача педагогіки й історії в *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька.* Водночас 1883—97 виконував обов'язки бібліотекаря ін-ту, 1892—99 — члена правління. Активно публікувався в журналах *«Русская старина»*, *«Киевская старина»*, «Вестник славянства». Став одним із засн. *Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* (1894), займав посаду його секретаря. 1895 опублікував, а потім захистив у Київ. ун-ті магістерську дис. на тему: «Из истории раскола на Ветке и в Стародубье в XVII—XVIII веках», одержав за працю Карпівську премію від Т-ва історії і старожитностей російських при Моск. ун-ті.

Від 1898 розпочав самостійні дослідження *курганів* (за походженням належали до доби *бронзового віку*) в Ніжин. та Остерському повітах, провів розкопки 16 з них (тих, що розташовувалися на пн. від Ніжина). Археол. знахідки представив на 12-й Археол. з'їзд (див. *Археологічні з'їзди*). Виступив ініціатором створення архів. комісії *Чернігівської губернії* при Ніжин. історико-філол. ін-ті кн. Безбородька (проект, однак, не був реалізований).

П. у м. Ніжин.

Праці: Краткий исторический очерк царствования Александра I. Чернигов, 1877; Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. СПб., 1880; Подробное описание сочинений Юрьевского архимандрита Фотия, хранящихся в Черниговской семинарской библиотеке. М., 1880; К вопросу об имени Нежинского святителя. «Киевская старина», 1886, август; К вопросу о времени происхождения Стародубских раскольничьих слобод. Там само, 1889; Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII—XVIII вв. К., 1893; Церковно-государственное служение Русской земле преподобного Сергия и основанной им обители. В кн.: Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине, т. 12. Нежин, 1893.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900; *Самойленко О.Г.* Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX — 1-й чверті XX ст. (історико-бібліографічний огляд). В кн.: Література та культура Полісся, вип. 6. Ніжин, 1995; *Коваленко О.Б.* Лілеєв Михайло Іванович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Самойленко О.Г.* Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. XIX — 1-й третині XX ст. В кн.: Література та культура Полісся, 2005, вип. 30.

А.В. Блануца.

ЛІ́ЛІЄКРОНА (Лільєкрона; Liliencrona) **Густав** (10.10.1623—

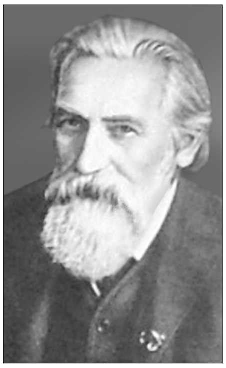
Б. Лімановський.

С.-Г.І. Лінде.

19.04.1687) — швед. держ. діяч, дипломат, посол Швеції до України, *Молдавського князівства*, *Кримського ханату*. Походив із дворянського роду, гол. маєтністю якого був Гальштадт. Здобув добру освіту, служив камергером швед. короля *Карла X* Густава, супроводжував останнього у військ. поході проти *Речі Посполитої* (1655—57). У квітні 1657 (після невдалої місії в Україну Г.Велінга) Карл X Густав послав його до Б.*Хмельницького* з метою укладення шведсько-укр. союзу проти Речі Посполитої та Рос. д-ви. Із королів. ставки на берегах Вісли в м. Завихост (Польща) Л. вирушив разом з Данилом Олівебергом (Калугером), пізніше до них долучився трансильванський посол Ф.Шебеші (див. *Шебеші Франца дипломатична місія 1657*). На поч. червня цього ж року вони вели переговори з молдов. господарем Г.Стефаном, потім вирушили в Україну. 22 (12) червня прибули до *Чигирина*. Тривалі переговори завершилися укладенням союзу, Л. погодився на вимогу Б.Хмельницького щодо кордонів Укр. козац. д-ви, котрі мали охоплювати як усі етнічні укр. землі, так і Пд. Білорусь. *Українсько-шведський договір* було підписано в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) 16 (6) жовтня 1657 (вже після смерті Б.Хмельницького). До Швеції посол зміг дістатися в квітні 1658. На той час розпалася антипольс. коаліція, ішли польсько-укр. та польсько-швед. мирні переговори, розпочиналася українсько-рос. війна 1658—59. У зв'язку з цими обставинами договір не набув чинності. Л. написав кілька дипломатичних послань і реляцій, ґрунтовно висвітлив у них хід шведсько-укр. переговорів, політ. ситуацію в *Гетьманщині* в останній рік гетьманату Б.Хмельницького і перший рік гетьманату І.*Виговського*, описав двір гетьмана, занотував важливі деталі побуту тощо. Від 1673 обіймав посаду губернатора однієї зі швед. провінцій, з 1685 — президента Комерц-колегії, 1686 став канцлером Лундського ун-ту.

Літ.: Архив Юго-Западной России, т. 6, ч. 3. К., 1908.

Я.Д. Ісаєвич, Ю.А. Мицик.

ЛІМАНОВСЬКИЙ Болеслав (18.10.1835—01.02.1935) — політик, історик польс. нац. та соціаліст. руху 19 ст., публіцист. Н. в Латвії. Став одним з перших пропагандистів *соціалізму* в *Галичині*, співпрацював на цьому ґрунті з М.*Павликом* та І.*Франком*. Був заарештований разом з ними 1877, уникнув суду через брак у слідства доказів щодо його вини. 1878 емігрував до Швейцарії, до 1885 жив у Женеві, підтримував знайомство і полемізував з М.*Драгомановим*. Повністю розійшовся з укр. діячами після того, як під час друку в його (Л.) приватній друкарні у Женеві у назві книги «Program socjalistów polskich i ruskich Wschodniej Galicji», яку написав І.Франко у співавторстві з Л.*Інлендером* та Б.*Червенським*, було знято слово «ruskich». Після протесту І.Франка і його товаришів заголовок був змінений на «Program Galicyjskie Partii Robotniczej» (1881).

Від 1892 — член Польс. соціаліст. партії. 1922—35 — сенатор 2-ї Польс. Республіки.

П. у м. *Варшава*.

Праця: З часів першого арешту. В кн.: Спогади про Івана Франка. К., 1981.

І.П. Чорновол.

ЛІ́МЕС (лат. limes — межа) — система різноманітних прикордонних укріплень Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Це були стратегічні військ. шляхи, а також загороджувальні вали, рови, вартові вежі, палісади, малі та великі кастеллі (фортеці), що охоронялись легіонерами. Рештки цих споруд збереглися до нашої доби, ними є, зокрема, Адріанів і Антонінів вали у Великій Британії та Верхньогерм. Л. у Німеччині. Найближчим до земель, що нині є територією України, був Нижньо-Дунайський Л., на підступах до нього римляни використовували як свої форпости оборонні системи *античних держав Північного Причорномор'я* (*Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес Таврійський*).

Літ.: *Momigliano A., Mann J.C.* Limes. В кн.: Oxford Classical Dictionary. Oxford, 1970; *Baatz D.* Der romische Limes. Berlin, 1974; *Bujskich S.* Zum Limes in nordlichen Schwarzmeerraum. «Bonner Jahrbucher», nr. 1994.

С.Б. Буйських.

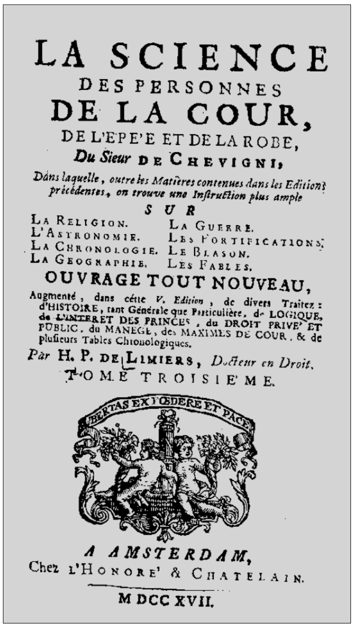
LA SCIENCE
DES PERSONNES
DE LA COUR,
DE L'EPE'E ET DE LA ROBE,
Du Sieur DE CHEVIGNI,
Dans laquelle, outre les Matières contenues dans les Editions précédentes, on trouve une Instruction plus ample
SUR
La Religion. La Guerre.
L'Astronomie. Les Fortifications.
La Chronologie. Le Blason.
La Geographie. Les Fables.
OUVRAGE TOUT NOUVEAU,
Augmenté, dans cette V. Edition, de divers Traitez: d'HISTOIRE, tant Générale que Particulière, de LOGIQUE, de L'INTERET DES PRINCES, du DROIT PRIVE' ET PUBLIC, du MANEGE, des MAXIMES DE COUR, & de plusieurs Tables Chronologiques.
Par H. P. DE LIMIERS, Docteur en Droit.
TOME TROISIE'ME.
A AMSTERDAM,
Chez L'HONORE' & CHATELAIN.
M DCC XVII.

Лім'є А.-Ф. де. «La science des personnes de la cour, de l'épeé et de la robe». Амстердам, 1717. Титульний аркуш.

ЛІМ'Є́ (de Limiers) **Анрі-Філіпп де** (1664—1725) — франц. історик, філолог, журналіст. Н. і жив у Голландії (нині Нідерланди). Д-р права, член Болонської академії. Редагував газ. «L'Utrechste Courant». Написав кілька істор. праць (усі франц. мовою): «Історія Людовіка XIV» (1717), «Аннали з історії Франції до Людовіка XV» (1721), «Історія Болонської академії наук і мистецтв» (1723). В «Історії Швеції за правління Карла XII» (т. 1—6, Амстердам, 1721) поряд з ін. подіями висвітлив також політ. історію України поч. 18 ст., у т. ч. діяльність І.*Мазепи*.

П. у м. Утрехт (Голландія).

Праці: Histoire de Suede sous le Regne de Charles XII, t. 1—6. Amsterdam, 1721.

Літ.: Nouvelle Biographie Generale, t. 34. Paris, 1860.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛІ́НДЕ (Linde) **Самуїл** (Самуель, Samuel) **Готліб** (Богумил, Феофіл, Bogumił) **Іванович** (крипт. — X.Y. von Z.; 11.04.1771—20(08).08.1847) — польський філолог, історик, славіст, освіт. діяч. Н. в м. Торунь (на той час прусське місто, нині у складі Польщі). Закінчив школу за місцем проживання в передмісті Нове Място і 1783 вступив відразу в 3-й клас

місц. протестантської г-зії (Gimnazjum Akademickie). У травні 1789 поступив до Лейпцизького ун-ту, вивчав богослов'я, класичні і східні мови, філософію. У лютому 1792 захистив габілітаційну працю: «De solatiis adversus mortis horrores in Platone et novo Testamento obviis» (у ній відстоював переваги християн. вчення над філос. теоріями Стародавнього часу) й здобув титул «magister diplomaticus» (присуджувався без складання необхідних для звичного титулу магістра іспитів). Потому працював лектором польс. мови в Лейпцизькому ун-ті й перекладачем Лейпцизького комерційного суду. Восени 1793 зав'язав контакти з польс. емігрантами в Саксонії — прихильниками *Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791* (серед них Г.*Коллонтай*, І.Потоцький, С.Потоцький, Ю.Вейсенгоф). Під час повстання Т.*Костюшка* 1794 переїхав через *Краків* до *Варшави*, був близький до польс. якобінців. Водночас почав збирати матеріали до словника польс. мови. Після поразки повстання за рекомендацією І.Потоцького працював бібліотекарем приватного зібрання Й.-М.*Оссолінського* у *Відні* (1795—1803). За підтримки кн. А.*Чарторийського* і Т.*Чацького* був обраний (1800) членом Т-ва друзів науки у Варшаві (Towarzystwo przyjaciół nauk). Від 1804 — директор Варшавського ліцею. 1807 опублікував 1-й том словника польс. мови. Цього ж року увійшов до складу вищого органу кер-ва освітою у *Варшавському князівстві* — Освіт. палати (у грудні 1811 реорганізована на Ген. дирекцію освіти). Від 1810 (і до 1823) головував у Т-ві для видання шкільних підручників, з 1813 (і до 1819) був керівником Варшавського євангелічно-аугсбурзького колегіуму.

1814 завершив 6-томний словник польс. мови. Видання містило тогочасний новітній та істор. мовний матеріал, багато порівнянь з ін. слов'ян. мовами, бібліографічні відомості про використані в ньому джерела. (Праця й досі посідає провідне місце в польській лексикографії, дослідники мов слов'ян. народів вважають її важливим джерелом для своїх розвідок. Вона стала «інструментом» вивчення й історії укр. земель *Речі Посполитої*; була настільною книгою багатьох корифеїв укр. історичної науки.)

1815—37 очолював відділ євангелічно-аугсбурзького сповідання урядової Комісії сповідань і нар. освіти.

1816 оприлюднив працю, присвячену аналізові всіх відомих на той час видань *Статутів Великого князівства Литовського.*

1816—18 викладав у новоствореному Варшавському університеті, балотувався (1818) на посаду його ректора, але не був обраний професорською колегією. Натомість був призначений ген. директором Публічної б-ки, створеної на базі колишньої університетської б-ки.

1818 і 1820 обирався депутатом польс. сейму. 1826 отримав шляхетство (герб «Словник»).

Після закриття царською владою Варшавського ліцею (1831) очолював (до виходу у відставку 1835) створену замість ліцею г-зію.

У різні роки опублікував кілька критичних творів, переклав праці М.Греча з історії рос. літератури та Й.-М.Оссолінського про життєпис польс. хроніста 13 ст. краківського єпископа *Вінцентія* Кадлубека. 1845 почав видавати «Материалы для сравнительного русского словаря» (праця залишилася незавершеною; вийшов пробний зошит на літеру «К»). Його рукописну спадщину складають також 22 томи бібліографічних нотаток і «Słownik porównaczy dyalektów słowiańskich». Розробив проект створення єдиної загальнослов'ян. літ. мови (на основі польс.), а також проект польсько-слов'ян. т-ва для наук. пошуків з метою зближення слов'ян. мов (ці проекти, однак, не знайшли підтримки в наук. колах).

Був почесним доктором (членом) Віленського (1809), Краківського (1815) і Кенігсберзького ун-тів, членом Королів. чеського наук. т-ва в Празі (1808), Пруссько ї академії наук у Берліні (1812), Королів. наук. т-ва в Гетінгені (1809), почесним членом Франц. ін-ту (1812), членом Імператорської Рос. академії (1818) та членом-кореспондентом Петерб. АН (1839).

1842 у Варшаві було відзначено 50-річчя його творчої діяльності (на його честь виготовили золоту медаль з його портретом і переліком заслуг).

Визнаний почесним громадянином м. Торунь.

П. у м. Варшава, похований на місц. євангелічно-аугсбурзькому цвинтарі біля вул. Млинарської.

Його ім'я тривалий час було символом слов'ян. відродження (О.*Бодянський* мріяв, зокрема, про час, «коли у нас з'являться свої Линде»).

Праці: Eine biographische Skizze. Wien 1823; Słownik języka polskiego. Warszawa, 1807—14; 2-ге вид. Львів, 1854—60; 3-тє вид. (фотокопія з 2-го вид.) Warszawa, 1951; Prawidle etymologii przystosowane do języka polskiego. Warszawa, 1807; O Statucie Litewskim ruskiem ięzykiem i drukiem wydanym. Warszawa, 1816; O języku dawnych Prusaków: rozbiór dzieła professora Vatera. Warszawa, 1822.

Літ.: *Bielowski A.* Zyvot S.-B.Lindego. В кн.: *Linde S.-B.* Słownik języka polskiego, v. 1. Lwow, 1854; *Wójcicki K.-W.* Linde, Samuel. В кн.: Encyklopedyja Powszechna, t. 17, Warszawa, 1864; *Францев В.А.* Сравнительный славянский словарь С.Б.Линде: К истории славянской лексикографии. Варшава, 1905; *Гельвих А.* Линде Самуил-Богумил (Феофил) Иванович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; *Стрекалова З.Н.* Заметки о рукописном «Сравнительном русско-польском словаре» С.Б.Линде. «Вопросы языкознания», 1970, № 6; *Michalski J.* Linde Samuel Bogumił. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 17. Kraków, 1972; *Błażejewicz O.* Samuel Bogumił Linde, bibliotekarz i bibliograf. Wrocław, 1975.

І.Б. Усенко.

ЛІНЕ́ВИЧІ (Леневичі) — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід. Походить від **Карпа** Лінeвича (Леневича; р. н. невід. — п. 1735), волинського *сотника Чернігівського полку* (1718—34; Волинка — нині село Сосницького р-ну Черніг. обл.). Його нащадки посідали уряди *бунчукових товаришів* і *військових товаришів*. Один із представників роду — **Петро Григорович** (н. 1804 — п. після 1854) — був ред. «Чернігівських губернських відомостей» (1841—48), написав низку статей з історії Чернігівщини. Його син — **Микола Петрович** (1838—1908) — військ. діяч, генерал від інфантерії (1904), командуючий військами Приамурського військ. округу та генерал-губернатор Приамур'я (1903—

Л.П. Лініцька.

04), під час *російсько-японської війни 1904—1905* командував 1-ю Маньчжурською армією, 1905—06 був головнокомандувачем ЗС Рос. імперії на Далекому Сх. До цього роду належить також **Микола Олександрович** (1855—1909), генерал-лейтенант (1907), дир. 2-го Оренбурзького (1899—1902), а потім — Владикавказ. (1902—06) кадетських корпусів.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛІНИ́ЦЬКА Любов Павлівна (за чоловіком — Загорська; 27.12. 1865—05.02.1924) — актриса. Н. в слободі Преображенська (нині с. Преображенське Васильківського р-ну Дніпроп. обл.). Навч. в Харків. г-зії, брала участь в аматорських спектаклях. Сценічну діяльність розпочала 1887 у складі рос. трупи Муравйова-Михайлова. На професійній сцені — з 1889. Дебютувала в ролі Наталки в спектаклі «Наталка-Полтавка» І.*Котляревського* в трупі М.Л.*Кропивницького*. Згодом працювала в трупах П.*Саксаганського* (1892—1909 з невеликими перервами), у театрі М.К.*Садовського* (1909—15), у Т-ві укр. акторів під орудою І.*Мар'яненка* (1915—18) та в ін. Створила галерею романтичних та вільнолюбних образів — Галя («Назар Стодоля» Т.*Шевченка*), Наталя («Лимерівна» Панаса *Мирного*), Маруся Богуславка, Свиридиха («Маруся Богуславка», «Оборона Буші» М.*Старицького*), Тетяна, Варка («Бондарівна», «Безталанна» І.*Карпенка-Карого*), Зінька («Дві сім'ї» М.Кропивницького), гострокомедійних — Проня Прокопівна («За двома зайцями» М.Старицького) та ін. Знімалася в кіно. Її сценічні герої здебільшого відзначалися психологічною глибиною та героїчним пафосом.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Любов Павлівна Лініцька. К., 1957; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.І. Лазанська.

ЛІНІ́ЙНЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО, Кавказьке лінійне козацьке військо — одне з козац. військ *Російської імперії* 2-ї третини 19 ст. Було сформоване з різноетнічних *козаків*, дислокувалося вздовж р. Терек та р. Кубань (по Кавказ. прикордонній лінії — звідси означення війська «кавказьке» і «лінійне»). Створене 25 жовтня 1832 шляхом об'єднання козац. полків, які розташовувалися від устя р. Терек до Моздока (Кізлярський, Терсько-сімейний, Гребінський, Моздокський і Горський) та по Азовсько-Моздокській лінії (Волзький, Кавказький, Ставропольський, Хоперський і Кубанський). До нього були також зараховані Сунженський (створений 1817) і 1-й та 2-й полки Владикавказу (створені 1831; називалися Малоросійськими). У його складі були гребінські, донські, терсько-сімейні та терсько-кизлярські, а також укр. козаки — до 25 % чисельності всього війська (становили основу його 1-го та 2-го Малоросійських і Хоперського полків). Поділялося на 17 полкових округ, які виставляли 90 тис. вояків (особистий конвой імператора, 19 кінних полків, кінноартилер. бригаду). Разом з *Чорноморським козацьким військом* займалося гол. чин. охороною прикордонної лінії від устя Тереку до устя Кубані, брало участь спільно з Кавказ. окремим корпусом у бойових діях проти північнокавказ. горців під час Кавказ. війни 1817—64. У 1850-х рр. нараховувало бл. 300 тис. осіб, бойова частина була розгорнута в 9 бригад та 4 окремих полки.

1860, після ліквідації Кавказ. прикордонної лінії та утворення Кубанської й Терської областей, військо було розформоване. Його зх. частину (6 бригад) об'єднали з Чорномор. козац. військом у *Кубанське козацьке військо*, а зі сх. частини створили *Терське козацьке військо*.

У складі Кубанського козац. війська колиш. лінійці здебільшого зберегли свої характерні (культ. та етнічні) особливості. У часи *Кубанської Народної Республіки* більшість з них трималася пророс. орієнтації, але значна частина підтримала самостійницькі починання.

Літ.: Казачьи войска России (краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 г.). М., 1993; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українців Кубані. К., 1994; *Агафонов О.* Казачьи войска Российской империи. М., 1995; *Великая Н.Н.* Казаки Восточного Предкавказья в XVIII—XIX вв. Ростов-на-Дону, 2001; *Караулов М.А.* Терское казачество. М., 2007.

Д.Д. Білий.

ЛІНІ́ЙНО-СТРІЧКО́ВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА, Волютова культура — одна з *археологічних культур* періоду *неоліту* в Європі. Характерні для неї пам'ятки виявлені на землях, що нині є територіями Франції, Бельгії, Нідерландів, Великої Британії, Угорщини, Німеччини, Чехії, Словаччини, Польщі, Румунії, Молдови та України (Зх. *Волинь* і Верхнє Подністер'я). Визначальною її ознакою є глиняний посуд кулястої форми, прикрашений ритим орнаментом у формі спіралей і волютів (від італ. voluta — завиток, закрутка). Притаманний їй кам'яний інвентар близький мезолітичному (див. *Мезоліт*). Датується 5 — 4 тис. до н. е. Відома (як археол. к-ра) з кінця 19 ст. На укр. землях представлена поселеннями *Котоване*, Незвисько, *Торське*, Звенячин і Тадані (у різні роки їх досліджували, зокрема,

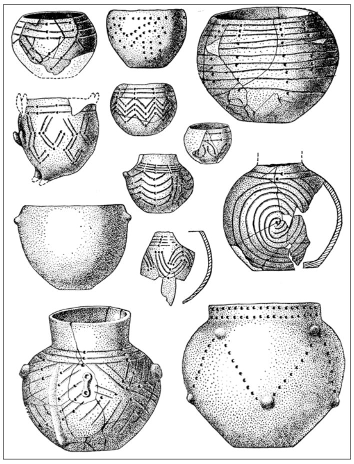

Лінійно-стрічкової кераміки культура. Кераміка.

Я.*Пастернак*, Т.*Пассек*, К.Черниш, Д.*Телегін*, Ю.*Захарук*, М.*Пелещишин*). Тут виявлені невеликі наземні та напівземлянкові житлово-госп. споруди, біля яких розкопано, очевидно, вироб. ями. За результатами досліджень встановлено, що основою госп-ва було *землеробство*, при наявності *скотарства* та мисливсько-збиральницької діяльності. Прабатьківщиною Л.-с.к.к. вважається Середній Дунай. У свою чергу сама Л.-с.к.к., очевидно, є хронологічним попередником *трипільської культури*. Про останнє, на думку фахівців, свідчать, перш за все, стратиграфічне (від лат. stratum — настил, шар — і грец. γράφω — пишу, креслю; «стратиграфія» тут — чергування шарів на археол. пам'ятках) перекриття на одних і тих самих поселеннях трипільськими шарами шарів Л.-с.к.к., а також — деякі загальні для обох культур форми кам'яного інвентарю і подібність способів виготовлення керамічних виробів.

Літ.: *Пассек Т.С., Черныш Е.К.* Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. В кн.: Археология СССР: Свод археологических источников, вып. Б. 1—11. М., 1963; *Захарук Ю.Н., Телегин Д.Я.* Культура линейно-ленточной керамики. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; *Пелещишин Н.А.* Племена культуры линейно-ленточной керамики. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). К., 1987; *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. М., 1990; Словник-довідник з археології. К., 1996; *Котова Н.С.* Неолитизация Украины. Луганск, 2002.

Л.Г. Мацкевий.

ЛІ́НТУР Петро Васильович (04.05.1909—03.02.1969) — фольклорист, літературознавець, педагог. Н. в с. Горонда (нині село Мукачівського р-ну Закарп. обл.) в сел. родині. 1930 закінчив Мукачівську г-зію, 1935 — історико-філол. ф-т Карлового ун-ту в Празі (*Чехословаччина*). Потому до 1936 поглиблював знання зі слов'ян. філології у Белградському ун-ті. 1937 опублікував працю «А.А. Митрак: Очерк жизни и деятельности». Від 1938 працював викладачем рос. літератури в Хустській г-зії. Створив літ. гурток; 1941 опублікував збірник «Будет день» (до нього увійшли твори, написані членами цього гуртка). За це видання угор. окупаційні власті (див. *Друга світова війна*) визнали його нелояльним до нового режиму. Невдовзі він був звільнений з роботи й зобов'язаний щодня з'являтися в жандармерію. 1942 оприлюднив працю «Угро-русские коляды». Через деякий час був ув'язнений у таборі для політично неблагонадійних. Після виходу з табору переховувався в с. Нанково (нині село Хустського р-ну Закарп. обл.). Коли до м. *Хуст* увійшли війська Червоної армії (див. *Радянська армія*), був обраний делегатом (від жителів Хустщини) 1-го з'їзду Нар. к-тів у м. *Мукачеве* (див. також *Народні комітети*). 26 листопада 1944 голосував за возз'єднання *Закарпатської України* з УРСР. 1946 став членом Спілки письменників України. Займав посади спочатку заст. голови *Народної ради Закарпатської України*, а згодом (і до 1953) — зав. відділу у справах мист-ва при Закарп. облвиконкомі. Ініціював відкриття хат-читалень у краї, художнього і музичного уч-щ, ун-ту в *Ужгороді*, опікувався театральною справою, проведенням олімпіад нар. творчості та ін. освітньо-культ. заходів. 1949 поступив у заочну аспірантуру при *Московському університеті*. Від 1950 як доцент читав лекції в Ужгородському ун-ті (нині *Ужгородський національний університет*). 1953 захистив канд. дис. на тему: «Закарпатський казкар Андрій Калин» і перейшов на постійну роботу до Ужгородського ун-ту.

Загалом видав 21 книгу з історії фольклору укр. народу, частина з них перекладена рос., чеською і нім. мовами. Уклав антологію «Українські народні казки» (опубл. 1972 в міжнар. серії «Світові казки»).

Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (1945) і орденом «Знак Пошани» (1948).

П. у м. Ужгород. Похований на кладовищі «Кальварія».

На будинку в Ужгороді, де він жив і працював, встановлено меморіальну дошку.

П.В. Лінтур.

Тв.: Народні балади Закарпаття. Львів, 1966; Три золоті слова (закарпатські народні казки). Ужгород, 1968.

Літ.: *Сенько І.* Заповнена анкета або Життєпис Петра Лінтура. Ужгород, 1999; *Хланта І.В., Сенько І.М.* Петро Лінтур: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1999; *Сенько І.М.* Лінтур Петро Васильович (1909—1969). Web: Історичні постаті Закарпаття (http://who-is-who.com.ua/bookmaket/zakarpat2007/1/4.html).

Д.Д. Данилюк.

ЛІНЬ Шарль-Жозеф де (Charles Joseph de Ligne; 23.05.1735—13.12.1814) — принц, австрійс. фельдмаршал, дипломат, автор низки публікацій з описами різних побутових сцен із життя України кінця 18 ст. Походив зі старовинного бельг. роду. Ще юнаком таємно залишив родину й поступив на службу до франц. армії. 1752 перейшов на службу до австрійс. війська; брав участь у *Семилітній війні 1756—1763*. Під час війни за Баварську спадщину 1778—79 командував авангардом у військах ген. Г.Лаудона. Невдовзі потому герм. імп. і австрійс. государ *Йосиф II* Габсбург відрядив його з дипломатичним

Ш.-Ж. де Лінь. Портрет роботи художника Е. Леклерка. Середина 19 ст.

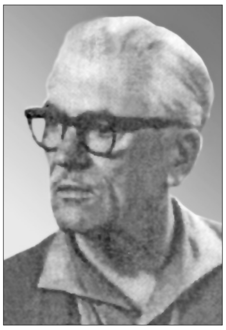

Є.О. Ліпецький.

дорученням до рос. імп. *Катерини II.* Остання взяла його до складу свого почту під час подорожі по Україні та Криму 1787. Із *Києва*, *Херсона* та ін. міст, через які йому довелося проїжджати, він відправив кілька листів до імп. Йосифа II, а також до маркізи де Куані. В них описав чимало подробиць з того, що йому довелося побачити. З помітною іронією розповів про пишність самої подорожі, про те, що до місць, де зупинялася імператриця, чиновники намагалися нагнати якомога більше людей. Сама ж Катерина II з утіхою дивилася на натовпи і голосно питала у своїх підлеглих, чи бачать усе це іноз. письменники, які стверджують, нібито Пд. Росія — це суцільна пустеля. Щодо розмов про т. зв. потьомкінські села, які становили собою театральну декорацію, що мала розвіяти сумніви імператриці в питанні, чи дійсно нові території, приєднані до *Російської імперії*, до цього часу не заселені, то Л. не погоджувався з твердженням, нібито більша частина тих сіл, які він бачив на власні очі, дійсно була декорацією. Разом з тим він засвідчив, що йому довелося побувати в «містах без вулиць, на вулицях без будинків, у будинках без дахів, дверей та вікон». 1788 Л. був відряджений до армії генерал-фельдмаршала кн. Г.*Потьомкіна,* в складі якої брав участь в облозі *Очакова* (див. також *Російсько-турецька війна 1787—1791*). У нових листах до Йосифа II Л. не раз висловлював здивування із млявості й нерішучості кн. Г.Потьомкіна, відсутності в останнього стратегічної думки. Писав також про незадовільний стан рос. війська, про недостатність у війську припасів та снарядів тощо. У своїх записках, які опрацював і опублікував вже після повернення до Австрії, описав багатьох сучасних йому історичних осіб, а також тогочасне військове мистецтво. 1789 командував корпусом австрійської армії, разом з ним брав участь у взятті Белграда (нині столиця Сербії).

Тв.: Melanges militaires, litteraires et sentimentaires. Wien—Dresden, 1795—1811; Vie du prince Eugene de Savoie. Weimar, 1809; Lettres et pensées. Paris, 1809; Oeuvres du prince de Ligne, vol. 1—2. Paris, 1860.

Літ.: *Дружинина Е.И.* Южная Украина: 1800—1822 гг. М., 1970; *Брикнер А.Г.* История Екатерины Второй. М., 2005.

П.В. Голобуцький.

ЛІПЕ́ЦЬКИЙ Євсевій Олександрович (05.06.1889—18.06.1970) — художник. Н. в с. Вербівці (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.). Від 1910 навч. коштом Буковинського реліг. фонду в Баварській академії худож. мист-в. Після цього продовжив студії у Віденській академії худож. мист-в. Потому працював художником у Віденському військ. геогр. ін-ті. Від 1918 жив у *Чернівцях.* Викладав малювання і каліграфію в місц. укр. г-зії. При Нар. домі мав студію-майстерню. 1940, після приєднання *Буковини Північної* до УРСР, виїхав до Німеччини.

У різні роки працював у галузі станкового малярства, графіки, театрального декоративного мист-ва, книжкового оформлення, брав участь у реставрації реліг. споруд (зокрема, *Почаївської лаври*). Написав портрети Т.*Шевченка*, Ю.*Федьковича*, О.*Кобилянської*, *Лесі Українки*, Л.*Кобилиці* та ін. видатних осіб. Серед його робіт є також: «Портрет дружини» (1910-ті рр.), «Автопортрет» (1915), «Дівчина в ліловому» (1919), «Коляда» (1936), «Голова дівчини» (1954).

П. у м. Байройт (ФРН).

Частина його творів зберігається в Чернів. худож. музеї та *Чернівецькому краєзнавчому музеї.*

Літ.: *Дем'ян Г.* Три десятиліття у поневірянні. «Буковина», 1991, 17 грудня; *Ліпецький Є.І.* Митці Буковини. Чернівці, 1998; *Михайловський В.* Журавлиний дар передчуття. «Буковина», 1999, 2 липня; *Павлюк О.* Буковина: Визначні постаті: 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000; *Satco E.* Enciclopedia Bucovinei, vol. 1. Suceava, 2004; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

ЛІПОКСА́Й (грец. Λιπόξαιν) — згідно з *Геродотом*, старший із трьох синів (два інших — *Арпоксай* та *Колаксай*) міфічного першопредка *скіфів Таргітая*, прабатько *авхатів*, що входили до племені *сколотів.* Етимологія імені Ліпоксай дискусійна — одні з дослідників тлумачать його на основі іранських діалектів, інші вважають, що воно не може бути іранським за походженням і має належати ще доіранському населенню Причорномор. степів. Закінчення імені — «ксай» — відповідає давньоіранському xsaja — цар, можновладець, тобто слово «Ліпоксай» могло бути іменем племінного ватажка чи царя.

Літ.: *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. М., 1977; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

В.П. Білозер.

ЛІРА — див. *Лірництво.*

«ЛІРВА́К З-НАД СЯ́НА» — літ. альманах, виданий 1852 в м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). Продовжив традицію *«Русалки Дністрової»* (1837). Містить поетичні і прозові твори, а також наук. статті. Серед них — поезії П.Леонтовича, А.Кульчицького, К.Антонія, С.Осташевського. Поезії мають романтичний характер, у них відчуваються захоплення *козацтвом*, вплив нар. пісні. Оприлюднена в альманасі повість П.Леонтовича «Чиє серце, того правда» стала одним із перших прозових творів на істор. тематику в літературі *Західної України.* У статтях Б.Леонтовича «Кілька слів о формах нашого языка і о письмовні» та Й.*Лозинського* «Витяги з рукопису "Критика"» обгрунтовується самостійність *української мови*, обстоюється необхідність розвитку літератури на основі нар. мови, принципів фонетичного правопису тощо. Виступаючи проти намагань реанімувати церковнослов'ян. мову, автори цих статей посилалися на досвід сербів і поляків, а також на твори східноукр. письменників і вчених — І.*Котляревського*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, М.*Максимовича*, О.*Бодянського* та інших.

Літ.: *Студинський К.* Павло Леонтович. «ЗНТШ», 1921—25, т. 131—132, 136—137; *Грицак Є.* Перший альманах перемиських богословів. В кн.: Ювілейний альманах українських католицьких богословів Перемиської єпархії. Перемишль, 1937; *Бойко І.* Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст.: Бібліографічний покажчик. К., 1967; *Жашкевич Я.* Лірвак з-над Сяна. В кн.: Український календар, 1975. Варшава, 1974.

М.М. Ільницький.

ЛІРНИКИ — див. *Лірництво.*

ЛІРНИ́ЦТВО, ліра, лірники, лірницька мова, лірництво як явище української духовної культури.

Ліра — нар. струнно-клавішево-смичковий інструмент. Одним з найбільш поширених його різновидів на укр. землях, починаючи з 15—16 ст., була т. зв. колісна ліра (ін. назви — рила, рела). Вона має резонатор (коробку) із прикріпленими над ним клавіатурним рядом та 2—4 струнами (одна з них іменується співанкою, інші — бурдонними), а також із приєднаним до нього з правого боку коліщатком з ручкою (корбою). На співанці, перебираючи клавіші, грають мелодію, на бурдонних струнах, обертаючи коліщатко, отримують постійне звучання певної якості — звучать у квінту і октаву (муз. характеристики звуку).

Лірники — співці, які супроводжують свій спів власною грою на лірі. У минулі часи такими співцями ставали переважно вихідці з народу. Поряд з *кобзарями* (бандуристами) вони були, по суті, професійними виконавцями нар. фольклору. Зовн. відмінність між Л. і кобзарями полягала в тому, що останні грали не на лірі, а на бандурі чи кобзі й співали в основному *думи* та *історичні українські пісні.* Лірники здебільшого співали реліг. та релігійно-моралістичні пісні, почасти — жартівливо-сатиричні, рідше — історичні. Як і кобзарі, лірники організовувалися в братства, мали свої звичаї, неписані закони й особливу мову (лірницька мова). Для вступу в таке братство бажаючий повинен був іти в науку до старого лірника, в якого впродовж, як правило, 3-х років і 3-х місяців навчався молитов, гри на лірі, співу лірницьких пісень та лірницької мови. Лірниками ставали здебільшого сліпі музично обдаровані люди, які грою на лірі мали змогу заробити собі на прожиток. Супроводжував лірника зрячий поводир. Закінчивши навчання, учень у присутності «дідів» — старих лірників — здавав іспит і в разі успішного екзаменування отримував у ході особливої церемонії ліру й відтоді вважався повноправним лірником. У 19 ст. існували лірницькі школи, в яких час від часу було до 30 учнів, а навчання

Лірник Аврам Гребень.

тривало до 6 років, при цьому практикувалися заняття, на яких старші учні вчили молодших. Такі школи діяли, зокрема, в селах Сатапові та Колесах на Поділлі, Михнівці на Київщині. У Зх. Україні в цей час було більше 20 лірницьких шкіл.

У контексті змін у практиці церк. хорів 17—18 ст. (перш за все, розширенням їхнього репертуару за рахунок істор. дум і балад, жартівливих пісень анекдотичного характеру, нових танкових пісень) й деякого зближення між нар. піснями й віршовою літературою, а також змін у самій муз. будові укр. нар. пісні (як зазначає Ф.*Колесса*, у той час «постала нова верства пісень із виразним октавовим устроєм, ясно позначеною тонікою та ввідним тоном, а також модуляцією в паралельну тонацію») лірники створили оригінальне явище укр. к-ри — лірництво. На думку Д.*Антоновича*, лірники рознесли по укр. землях напівцерковні—напівсвітські канти і псалми, що з'явилися вперше в *Почаївській Свято-Успенській лаврі.* 1790 побачило світ друковане видання «Богогласника» з текстами і нотами таких кантів та побожних пісень.

Наприкінці 18 ст., після ліквідації *козацтва*, лірники поступово змішалися з жебраками й мандрували по *ярмарках*, весіллях, похоронах тощо, співали на церк. папертях, випрошуючи милостиню.

У 19 ст. образ лірника був романтизований укр. поетами і письменниками. У лірнику бачили нар. співця-рапсода (в античній Греції рапсод — мандрівний співець і декламатор), він став неодмінною постаттю минувшої козац. доби. Високо оцінював співи лірників, зокрема, Т.*Шевченко.* Перебуваючи на засланні й отримавши там поштою книгу П.*Куліша «Записки о Южной Руси»*, він записав у своєму «Щоденнику» (вів рос. мовою): «Она мне так живо, так волшебно напомнила прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слепыми лирныками и кобзарями», а згодом у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» створив образ лірника: це був високий, трохи згорблений старець, який виходить із-за білої скелі в синій свиті й чорній баранячій шапці на голові; у правій руці в нього довгий посох, а лівою він підтримує щось покрите полою довгої свити й схоже на ящик, дід сідає, кладе на коліна те, що здавалося ящиком, а стало лірою, й починає настроювати свій інструмент, далі, повернувши колесо інструмента, грає прелюдію, слідом за якою веде «речетативом заунывную рапсодию про славного лыцаря Ивана Коновченка».

На думку К.Шероцького, образи сліпих лірника і кобзаря стали «утіленням ідеалів народу, збитого зі шляху», в тяжкі для українців часи лірники і кобзарі вважалися «вчителями правди».

За рад. доби ЦК КП(б)У дійшов думки, що лірники і кобзарі своїми «класово ворожими інструментами орієнтують музичний фронт на часи гетьманів й козацької романтики». У зв'язку

Лірник. Картина роботи художника К. Похвальського. 1885.

з цим практика кобзарства й лірництва була ліквідована. Під час окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) виступи кобзарів і лірників знову відродилися, у репертуарі лірників поряд зі старими піснями з'явилися й пісні про нові часи. У повоєн. період виступи лірників, а разом з цим і їхні нові пісні, почали виходити з ужитку й стали забуватися.

Лірницька та кобзарська мова — специфічна лексика, що вживалася лірниками й кобзарями в розмовах між собою. Одним з перших літ. повідомлень про таємну мову кобзарів була стаття «Дѣдовська (жебрацька) мова», розміщена у львів. часописі *«Зоря»* (1886, липень, № 13, 14). У ній ішлося про те, що місц. кобзарі мають свою особливу мову, яка виникла нібито в часи боротьби кріпаків з панами (див. також *Кріпацтво*). На думку автора статті, біглі кріпаки, ховаючись від переслідувань, вдавали з себе жебраків, а для того, щоб приховати зміст своїх розмов, у яких висловлювалися їхні плани, спрямовані проти панів, вигадали особливу мову. Це повідомлення зацікавило філологів, і 1889 В.*Боржковський* опублікував словник різновиду цієї мови, поширеної серед подільських лірників (*«Киевская старина»*, 1889, № 9). На думку В.Боржковського, таємна мова лірників являла собою релікт старих часів і ніякої особливої користі для лірників не мала. Наступного року статтю про цей же різновид мови (вживалася лірниками і шаповалами м-ка Новий Ропськ Новозибківського пов. Черніг. губ.; нині село Брянської обл., РФ) опублікував Ф.Николайчик. Згодом П.*Іванов* у статті, розміщеній у «Статистическом листке» (1883, № 10), повідомив, що подібною мовою користуються також харків. жебраки («невлі»). Про тотожність мови лірників з таємною мовою білорус. старців (сліпих жебраків) засвідчив «Русско-нищенский словарь, составленный из разговора нищих Слуцкого уезда Минской губернии, местечка Семежова», опублікований Ф.Сцепурою в «Записках Академии наук» (1881, т. 37). Навіть назви мов подільських лірників і білорус. старців були майже однаковими (відмінності стосувалися виключно фонетики): перші називали її лебійською або лобурською, другі — любейською (від слова «лебій» — дід). Мову бучацьких лірників вивчав В.М.*Гнатюк*, тернопільських — К.*Студинський*.

У більш пізніх розвідках, присвячених цій мові, було встановлено, що в ній є чимало запозичень з мови рос. офенів — бродячих дрібних торгівців (слова зі словника останніх — його називають фенею — згодом активно стали вживати жебраки й злочинці).

Деякі слова з цієї мови увійшли до сучасного муз. арго (від франц. argot — мова тієї чи ін. соціально замкнутої групи осіб; не має власної фонетичної й граматичної системи). Так, музиканти поміж собою називають музиканта «лабухом».

Літ.: *Серов А.* Музыка южнорусских песен. «Основа», 1861, т. 6; *Rambaud A.* L'Ukraine et ses chansons historiques. «Revue de deux mondes» (Paris), 1875, vol. 6; *Горленко В.* Кобзари и лирники. «Киевская старина», 1884, № 1, 12; *Сокальский П.* Русская народная музыка, великорусская и малорусская. X., 1888; Воровской язык. В кн.: Энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 7. СПб., 1892; *Яковенко В.* С книжками по ярмаркам. «Вестник Европы», 1894, № 9; *Гнатюк В.* Лірники. В кн.: Етнографічний збірник, т. 2. К. 1896, ; Лирники. В кн.: Энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 17[a]. СПб., 1896; *Уманский А.М.* Офеня, афеня, ходебщик, кантюжник, картинщик, коробейник. В кн.: Энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 22[a]. СПб., 1897; *Перетц В.* Малорусские песни и стихотворения в записях XVI—XVIII вв. СПб., 1899; *Демуцький П.* Ліра й її мотиви. К., 1903; *Хоткевич Г.* Несколько слов об украинских бандуристах и лирниках. «Этнографическое обозрение», 1903, т. 57; *Колесса Ф.* Ритміка українських народних пісень. «ЗНТШ», 1907, т. 59—76; *Франко І.* Студії над українськими народними піснями. «ЗНТШ», 1913, т. 75; *Квітка К.* Професіональні народні співці й музиканти на Україні: Програма для досліду їх діяльності й побуту. К., 1924; *Лисенко М.В.* Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; *Гуменюк А.* Українські народні музичні інструменти, інструментальні ансамблі та оркестри. К., 1959 [бібліогр. с. 52—53]; Народні пісні на слова Тараса Шевченка. К., 1961; *Полотай М.П.* Лірник Аврам Гребень — народний музика. «Народна творчість та етнографія», 1958, № 4; *Правдюк О.* Т.Г. Шевченко і музичний фольклор України. К., 1966; *Полотай М.П.* Лірники України і Т.Г. Шевченко. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1976; *Кирдан Б.П., Омельченко А.Ф.* Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980; *Антонович Д.* Українська музика. В кн.: Українська культура. К., 1993.

П.В. Голобуцький.

Лірництво як явище української духовної культури. Лірники створили оригінальне явище укр. к-ри, яке дослідники називають «лірництвом», а самих лірників характеризують як «найщиріших місіонерів християнства» (П.*Житецький*), які несли свій важкий хрест сліпоти і жебрацтва та нагадували людям про Бога й Божу кару. На думку культурологів, на прикладі життя і практичної діяльності більшості лірників наочно реалізовувалися усп. уявлення щодо справжньої реліг. духовності: відречення від світських принад та суєтності життя, байдужість до слави і почестей, презирство до багатства, аскетичне існування, побожність та проповідництво, відособлення в таємничих цехових орг-ціях із власним усним статутом і мовою.

Будучи різновидом здавна поширеної в багатьох країнах світу практики мандрівних співців-музикантів, лірництво розвинулось і досягло найвищого свого злету в 17 ст.

Лірницький репертуар становив собою різнобарвну палітру жанрів, сюжетів і образів, що охоплювали практично всі сторони нар. життя: святу молитву й веселі жарти, поминальні піснеспіви й гостру соціальну сатиру, істор. «притчі» та оповіді й побутові пісні, сирітські плачі й жваві весільні награвання, а також: просьби, заговори, побажання «за здравіє», духовні вірші, псалми, канти, колядки, *думи*, *історичні українські пісні*, балади, танцювально-інструментальні награвання, кітчеві новотвори тощо. Суто муз. жанри в лірницькій виконавській практиці сполучалися з мелодизованими примовками — жебрацькими речитаціями (лат. recitatio — читання вслух). При класифікації лірницьких наспівів за жанрово-тематичними ознаками дослідники виділяють такі їх осн. розділи: духовні пісні, епічні твори, побутові жанри.

Специфічною ознакою лірницької муз. лексики є речита-

тивно-імпровізаційна (італ. recitativo, від recito — читаю вголос, оголошую) манера виконання, вона притаманна різним жанровим утворенням. Складаються такі рецитації з одноопорних поспівок, що базуються на повторі рядків з композицією типу колона та вільно-варіативною й неперіодичною ритмікою. Жалісний тон рецитацій підкреслюється характерним звучанням інструмента, який «дуже іде на жаліб».

Кульмінаційними роками розквіту лірницької традиції в Україні вважаються 19 — поч. 20 ст. У цей період почалися також інтенсивні етногр. дослідження цієї традиції, було зроблено багато записів лірницьких матеріалів (В.*Боржковський*, В.М.*Гнатюк*, К.Вуйціцький, П.*Демуцький*, К.*Квітка*, Ф.*Колесса*, М.В.*Лисенко*, О.*Малинка*, Й.Роздольський, К.*Студинський*, М.*Сперанський*, В.Харків та ін.).

Найбільш знаними, з відомих нині, лірниками були: Федір Баша (р. н. і р. с. невід.) із с. Тамарове Полтав. губ. (від нього 1884 В.*Горленко* записав 5 дум: «Буря на Чорному морі», «Втеча трьох братів з города Азова із турецької неволі», «Івась Коновченко», «Про сестру і брата», «Козацьке життя»); Віктор Бегазюк (1850 — р. с. невід.) із Літинського пов. Подільської губ. (1881 І.Тюменєв від нього зробив перші нотні записи лірницьких псальмів); Корній Петрович Бондаренко (н. 1860 — р. с. невід.) із с. Лави (нині село Сосницького р-ну Черніг. обл.; мав виняткові муз. здібності, вмів виготовляти нові й лагодити пошкоджені ліри, був цеховим сосницького старечого цеху; цей цех проіснував найдовше — діяв ще за *Другої світової війни*); Іван Миколайович Скубій (1863 — р. с. невід.) із с. Лелюхівка (нині село Новосанжарського р-ну Полтав. губ.; мав у репертуарі бл. 10 дум, називав їх «козацькими притчами», це, зокрема: «Самійло Кішка», «Плач невільника», «Маруся Богуславка», «Олексій Попович», «Самарські брати», «Сестра і брат», «Плач невільників», «Азовські брати», «Удова», «Івась Коновченко»); Семен Павлович Говтвань (1885 — р. с. невід.) із м. Зіньків (нині місто Полтав. обл.; мав у репертуарі думу «Про вдову», а також пісню «Сирота», співану на мотив думи; його рецитації записав на фонограф О.*Сластіон* і потім передав ці записи Ф.Колессі для розшифрування).

Поважна і досить престижна в минулому професія укр. лірника поступово зазнала перетворення на жебрацтво «христаради». З утвердженням в Україні рад. влади та під впливом нових умов життя Л. майже повністю згасло. Багатьом з лірників рад. властями було інкриміновано «бродяжництво». За переказами, влада офіційно скликала наприкінці 1934 в *Харкові* нараду кобзарів та лірників, усіх її учасників спецоргани арештували й невдовзі розстріляли. Проте документальними даними цей переказ у тій його частині, що стосується розстрілу учасників з'їзду, поки що не підтверджений (до 2009 було виявлено лише одне пряме свідчення про репресії з боку влади щодо кобзарів і лірників: у Держ. архіві Сум. обл. є кілька документів про затримання ворожб'янською міліцією на базарі «глухого і сліпого» кобзаря Ляшенка «з хлопчиком 12-ти років» за «антирадянські пісні у петлюрівському дусі». Зберігся текст однієї з тих пісень — «Пісні про продподаток» — із характерним приспівом: «Наші красні комісари, що ж ви наробили, — Із нас кожі поздирали, собі галіфе зробили. Він приказу отдає: Продналог давайте, беріть, де хочете, хоч з-під нігть колупайте»).

Останніми відомими лірниками, зокрема, були: Аврам Родіонович Гребень (1878—1961, з Чернігівщини; грав також на скрипці; у його репертуарі чільне місце посідали думи, істор. та сатиричні пісні); Адам Антонович Шковорода (1888—1939, був убитий пострілом, помер з лірою в руках) з м-ка *Шацьк* (до його репертуару входили, зокрема: «Солтис», «Панщина», «Про Америку», «Біда», «Війна-війна», «Люлька моя»; ці пісні збереглися в записах Г.Федька, які він зробив 1962 від жителів м-ка Шацьк); Іван Харитонович Власюк (1907—91) із с. Кримне (нині село Старовижівського р-ну Волин. обл.; його репертуар обіймав різножанрові твори: канти й псальми, побутові, істор. та жартівливо-гумористичні пісні, серед останніх, зокрема: «Сирітка», «Панщина», «Про напад турків на Почаївський монастир», «Полтавський сотник», «Люлька», «Приймак», «Комарик»; більша частина його репертуару в живому звучанні зафіксована в експедиційних записах 1968—71 О.Ошуркевичем).

Одним з перших професійних музикантів, який звернувся до відродження традиційного інструмента — ліри — з відповідним репертуаром, був Павло Дем'янович Чемерський (1918—89; був сліпим, володів також бандурою, баяном, скрипкою, гітарою, започаткував напрям реконструкції лірницького виконавства).

Лірницька практика кінця 20 — поч. 21 ст. по-новому розвиває різноманітні напрями лірницької традиції: концертні форми без збереження репертуару; побутування в пасивній традиції (стихівничі й сліпі співці), виконавська реконструкція. Останню представляють, зокрема: М.Хай (псевдонім — лірник Стефан), О.Санін (псевдонім — лірник Смик), В.Шевчук (псевдонім — лірник Ярема). Вони намагаються відтворити автентичну лірницьку практику в комплексі її характеристик (репертуар, виконавський стиль, корпоративно-цехова організація, імідж, миство виготовлення інструментів).

Літ.: *Боржковский В.* Лирники. «Киевская старина», 1889, № 9; *Студинський К.* Лірники. Львів, 1894; *Сумцов Н.* Кобзари и лирники. «Русская музыкальная газета» (СПб.), 1900, № 23—24; *Демуцький П.* Ліра і її мотиви. К., 1903; *Грица С.* Мелос української народної епіки. К., 1979; *Луговський Б.* Матеріали до ярмаркового репертуару та побуту старцівства в Західній Чернігівщині. «Родовід», 1993, № 6; *Хай М.* Лірницька традиція як феномен української духовності. Там само; *Богданова О.* Особливості мовноінтонаційної системи українського лірництва. «Народна творчість та етнографія», 1998, № 1; *Черемський К.* Повернення традиції: З історії нищення кобзарства. Х., 1999; *Богданова О.В.* Збірник Порфирія Демуцького «Ліра та її мотиви в контексті лірницької традиції». В кн.: Українське музикознавство, вип. 30. К., 2001; *Жеплинський Б.* Подільські лірники та їхній репертуар. В кн.: Традиційна народна музична культура Західного Поділля. Тернопіль, 2001; Лірницькі пісні з Полісся. Рівне, 2002; *Богданова О.* Сучасна лірницька практика: виконавська реконструкція. «Науковий вісник Національної музичної

академії України», 2002, вип. 22; Державний архів Сумської області, ф. Р-7, оп. 2, спр. 143.

О.В. Богданова.

ЛІРНИЦЬКА МОВА — див. *Лірництво.*

ЛІ́СКЕ Францішек-Ксавери (Liske Franciszek Ksawery; 18.10.1838—27.02.1891) — польський історик і археограф. Н. в с. Сльонскув (Шльонськов. Śląsków) на Познанщині. Навч. у Вроцлавському та Берлінському ун-тах. Д-р філософії (від 1867). Наприкінці 1868 переїхав з Німеччини до *Львова.* Професор (з 1871), декан філос. ф-ту (1876—77) і ректор (1879—80) Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*). Водночас з 1878 — директор Крайового архіву у Львові. Вважається засн. *Львівської історичної школи.* Від 1883 був паралізований, але продовжував працювати. Став ініціатором створення і головою Польс. істор. т-ва (1886), засн. і ред. ж. *«Kwartalnik Historyczny»* (1887), ред. 2—15-го томів фундаментального видання *«Akta grodzkie i ziemskie»* (1870—91; розміщені там документи стосуються, гол. чин., історії *Західної України* доби *середньовіччя*). Оприлюднив кілька власних досліджень, присвячених переважно історії зовн. політики Польщі в 16 ст. Найважливіші праці: «Дослідження з історії 16 ст.» (1867) та зб. мемуарів «Чужинці в Польщі» (1876), в ній опубліковано мемуари У. фон *Вердума* про подорож по Україні.

Серед його укр. учнів були, зокрема, К.Г.*Заклинський* і О.Калитовський.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Knot A.* Liske Franciszek Ksawere. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 17/3, z. 74. 1972; *Стеблій Ф.* Ліске Ксавери. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

Ф.І. Стеблій.

ЛІСНА́, БІЙ 1708 — битва між рос. та швед. військами біля с. Лісна (нині село Могильовської обл., Білорусь). Відбулася 9 жовтня (28 вересня) 1708. Цього року в ході *Північної війни 1700—1721* швед. король *Карл XII*, маючи намір захопити *Москву*, просувався з гол. силами свого війська вглиб Рос. д-ви. У травні він наказав ген. А.-Л.Левенгаупту привести на з'єднання з ним з-під Риги (нині столиця Латвії) допоміжний корпус (складався з 16 тис. осіб, 17 гармат, 7 тис. возів з боєприпасами і продовольством). У вересні плани короля змінилися і він спрямував швед. армію в Україну. Після того, як про зміну маршруту просування Карла XII дізнався рос. цар *Петро I*, він вирішив ліквідувати корпус ген. А.-Л.Левенгаупта, поки той не з'єднався з осн. силами (відповідне рішення було прийняте 26 (15) вересня). Для проведення цієї операції Петро I створив мобільне військ. формування — «летючий корпус» (корволант), до його складу включив 6,8 тис. *драгунів*, 4,8 тис. піхотинців, посаджених на коней, 30 гармат.

При наближенні рос. військ, 8 жовтня (27 вересня) швед. корпус отаборився в районі с. Лісна. При цьому А.-Л.Левенгаупт направив частину обозу з 3-ма тис. вояків до м. Пропойськ (нині м. Славгород Могильовської обл., Білорусь), наказавши захопити переправу та полагодити міст через р. Сож (прит. Дніпра), зруйнований перед цим росіянами.

Близько 12-ї години 9 жовтня (28 вересня) рос. сили відкинули авангард швед. військ, які вийшли з табору, й після перешикування атакували гол. сили біля Лісної. Шведи повернулися в табір, укріплений з допомогою скріплених між собою возів (див. *Вагенбург*). Тим часом до росіян прибув допоміжний загін ген. Р.-Х.Боура (налічував 4 тис. драгунів) і вони захопили міст через р. Леснянка, відрізавши А.-Л.Левенгаупту шлях до відступу на пд. сх. — до Пропойська. Наприкінці дня, після термінового повернення швед. сил з-під Пропойська, шведам вдалося відбити міст і з настанням ночі відступити. Біля Пропойська, однак, не маючи змоги переправити через р. Сож частину обозу, що вціліла, А.-Л.Левенгаупт наказав її знищити. З рештками корпусу чисельністю в 6,7 тис. осіб 20 (9) жовтня він приєднався до осн. швед. сил.

У ході битви шведи втратили убитими та пораненими бл. 8,5 тис. осіб, 45 офіцерів і 700 рядових потрапили в полон. Росіяни заволоділи всією артилерією й частиною обозу. З рос. боку втрати становили бл. 1,1 тис. осіб вбитими і 2,8 тис. пораненими. Розгром корпусу став важким ударом для швед. війська (воно залишилося без очікуваного підкріплення та припасів), а для росіян — першою значною перемогою у ході війни.

Літ.: *Бескровный Л.Г.* Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны. В кн.: Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей. М., 1959; История Северной войны 1700—1721 гг. М., 1987.

В.В. Станіславський.

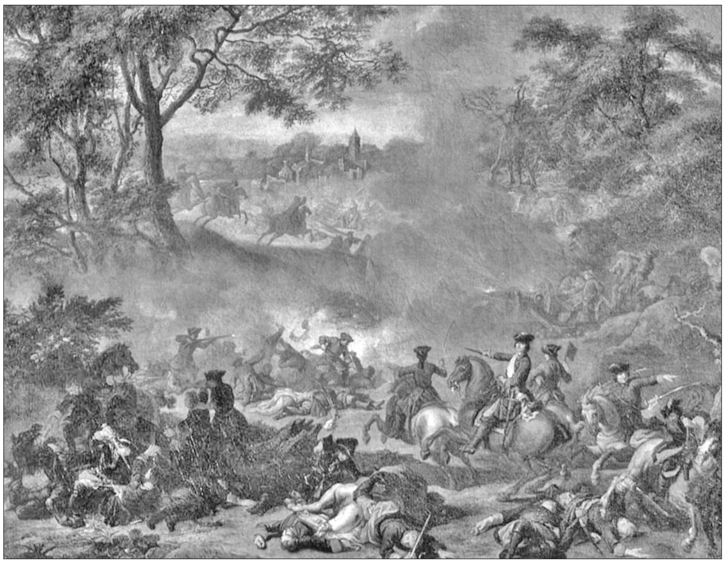

Битва при Лісній. Картина роботи художника Ж.-М. Наттьє. 1717.

ЛІСНИ́ЦЬКІ (Лесницькі) — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід. Походить від шляхтича **Григорія Софоновича** (Грицько Сахнович, Григорій Сахненкович; р. н. невід. — п. 1664, страчений поляками), миргородського полковника (1648, 1651, 1653—54, 1654—58), *генерального судді* (1657) та *гетьмана наказного* (1657), одного з найпалкіших прибічників гетьмана І.*Виговського*, брав участь у підготовці *Гадяцького договору 1658* і *Чуднівського договору 1660* з Польщею. Його онук **Григорій Данилович** був миргородським полковим *сотником* (1707—11), а онук **Роман Данилович —** шишацьким сотником (1719—29). Уряд шишацького сотника 1765—1772 займав і онук Романа Даниловича — **Микола Дем'янович** (бл. 1730 — 1795).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Харків. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди Старой Малороссии, 14: Лесницкие. «Киевская старина», 1886, № 7; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛІСОВА́ ВА́РТА — назва кінних загонів, створюваних для несення караульної і конвойної служби та розвідки під час *Війни 1812* за указом імп. *Олександра I* з лісових наглядачів і лісової охорони *Правобережної України*. Зарахованим до цих загонів надавалися права й привілеї *козаків*. Наказ про формування таких загонів у *Київській губернії*, *Волинській губернії* та *Подільській губернії* було видано 12 червня 1812. Однак на місцях набір до них деякий час гальмувався. *Дворянські збори*, яким доручили цю справу, займалися паперовою тяганиною, а *поміщики* не відпускали селян, оскільки побоювалися, що вступ тих до козац. війська звільнить останніх від кріпосної залежності (див. *Кріпацтво*) і поміщицькі госп-ва втратять робочу силу. Нерідко поміщики виділяли непридатних людей: хворих, старих або малолітніх. З початком воєн. дій процес формування підрозділів прискорився: Київ. губ. виставила 395 козаків, Подільська — 354, Волин. — 167. Утримувалися вони коштом місц. населення. Козаки кожної губернії мали свій однострій. Так, для київ. козаків були виготовлені: «куртки сині з комірами по полках, шаровари сірі з випушкою по полках, пояси за зразками, шапки з витешкетами, шинелі, портупеї з получушками, ладунки та чемодани». Гроші на обмундирування козаків збиралися по *повітах* з розрахунку по 1 *рублю* 50 *копійок* від ревізької душі. За рахунок козац. товариств купувалися верхові коні та все необхідне спорядження: сідла, вуздечки, баклажки для води, сакви для фуражу, скребниці, щітки та нагайки. Верховий кінь обходився в середньому 100 руб. У кінці липня 1812 підрозділи Л.в. увійшли до складу 2-ї і 3-ї Західних армій та 2-го резервного корпусу. В 2-й пол. серпня створення загонів Л.в. у Подільській, Київ. і Волин. губерніях завершилося. Усього з цих губерній на допомогу 3-й Зх. армії було направлено 1064 козаки. Загони Л.в. брали участь у багатьох боях 1812 і закордонному поході рос. армії 1813—14. Загін Київ. козаків Л.в. дійшов до Парижа (Франція). Розформовані восени 1814.

Літ.: *Стороженко Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. «Киевская старина», 1897, кн. 6; *Його ж.* Малороссийское ополчение 1812 года. СПб., 1898; *Павловский И.Ф.* Малороссийское козачье ополчение в 1812 году по архивным данным. «Киевская старина», 1906, кн. 9; *Гербільський Г.* Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. К., 1943; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. К., 1948; *Бескровний Л.Г.* Отечественная война 1812 года и контрнаступление Кутузова. М., 1951; *Абаліхін Б.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962.

О.П. Реєнт.

ЛІСОВИ́К Олександр Григорович (справжнє прізв. — Гнида; 22 (10).12.1897—24.10.1937) — політ. і держ. діяч. Н. в с. Горби (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.). Закінчив Полтав. ремісничу школу (1916), отримав фах токаря-металіста. Під час навчання став членом нелегальної революційно-соціаліст. орг-ції Юнацька спілка. 1917 приєднався до т. зв. лівобережців (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*). Від червня 1918 — член УПСР (боротьбистів), її функціонер. Учасник антигетьман. підпілля та *протигетьманського повстання 1918* в *Полтаві*. На поч. 1919 — політ. емісар боротьбистів на *Поділлі*. За рад. влади (1919) — зав. губернського відділу нар. освіти Полтавщини. В роки *Денікіна режиму в Україні 1919—1920* був політемісаром ЦК *Української комуністичної партії (боротьбистів)* (УКП(б)) у повстанській бригаді (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), яка здійснила рейд по тилах денікінців від м.*Сквира* до Полтави і Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). У листопаді 1919 від імені ЦК УКП(б) вів у Катеринославі переговори з Н.*Махном* про спільні дії проти військ генерал-лейтенанта А.*Денікіна* і створення Укр. Червоної армії. 1920 — член Катериносл. губернського революц. к-ту, потім — зав. Полтав. губернського відділу освіти. У 1920—30-х рр. — на керівній рад. і госп. роботі. 1926 опублікував (у співавт.) в ж. «Летопись революции» (№ 1; див. «*Літопис революції*») спогади «Красный рейд. Из истории красной партизанщины». 1936—37 — 1-й заст. наркома харчової пром-сті УСРР/УРСР. Член ВУЦВК багатьох скликань, його президії і ЦВК СРСР.

З початком у СРСР кампанії тотальних репресій (див. *«Єжовщина»*) 2 липня 1937 заарештований як учасник «антирадянської терористичної націоналістичної організації».

Страчений у м. *Київ*.

Літ.: *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985.

О.П. Юренко.

О.Г. Лісовик.

М.Ф. Лісовський. Портрет роботи художника-декабриста М. Бестужева. 1828.

ЛІСО́ВСЬКИЙ Микола Федорович (1802 чи 1803, за ін. даними, 1799 — п. 18(06) або 19(07).01. 1844) — декабрист, військовик, репресований, підприємець. З родини дрібного поміщика *Полтавської губернії*, чиновника Федора Лісовського, та його дружини Явдохи (Євдокії). 1811—15 навч. в Кременчуцькому нар. училищі. 1 квітня (20 березня) 1815 в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*) вступив до Пензенського піх. полку підпрапорщиком. Од 13 (1) січня 1816 — портупей-прапорщик, з 11 лютого (30 січ-

ня) 1819 — прапорщик, від 5 травня (23 квітня) 1820 — підпоручик, з 16 (4) травня 1823 — поручик. Служив у 8-й піх. д-зії на *Волині*.

Улітку 1825 під час перебування на Ліщинському табірному зборі 3-го піх. корпусу рос. 2-ї армії в с. Млинищі (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.) був залучений П.*Громницьким* до *Товариства з'єднаних слов'ян*. На поч. 1826 заарештований, 20 (8) лютого ув'язнений на гауптвахті Гол. штабу в *Санкт-Петербурзі*, наступної доби переміщений до *Петропавловської фортеці*. Згідно з рішенням Верховного кримінального суду покараний за 7-м розрядом висунутого йому звинувачення («знав про умисел на царевбивство, належав до таємного товариства зі знанням мети й знав про підготовку до заколоту») на 4 роки каторги, цей вирок імп. *Микола I* конфірмував, одразу зменшивши термін покарання наполовину, а потім, указом від 22 серпня 1826 (за ст. ст.), скоротив до року (з подальшим примусовим виселенням).

19 (7) лютого 1827 відправлений етапом у Сибір, 16 (4) квітня замкнений у Читинському острозі, там утримувався до квітня 1828. Потім переведений до м. Туруханськ Єнісейської губ. (нині місто Красноярського краю РФ), прибув туди 2 липня (20 червня) 1828. Від 1831 разом з І.*Аврамовим* займався комерцією, торгував рибою, хлібом тощо. 1833 одружився з Платонідою Петровою, донькою тамтешнього протоієрея. Мав з нею доньку Надію, синів Володимира й Олексія. Після смерті І.Аврамова опікувався його дітьми. Став довіреною особою місцевого відкупщика.

Раптово помер за загадкових обставин під час подорожі нижньою течією р. Єнісей, на розі Толстий Нос (поблизу заполярного архіпелагу Бреховських островів). Похований у с-щі Толстий Нос.

Удові 1855 було дозволено виїхати до *Києва*. Долею родини Л. тривало переймався С.*Волконський*.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы на поселении: Из архива Якушкиных. М., 1926; *Нечкина М.В.* Общество соединенных славян. М.—Л., 1927; *Владимиров Е.* Декабристы в Заполярье (Лисовский, Аврамов, Шаховской, Бобрищев-Пушкин, Кривцов). «Советская Арктика», 1939, № 1; *Малютина А.* Декабристы в енисейской ссылке. «Енисей», 1954, кн. 13; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Павлов Ю.П., Воробьев В.И.* Декабристы в Сибири (справочные материалы). В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 5. Иркутск, 1988.

П.Г. Усенко.

Р.А. Лісовський.

ЛІСО́ВСЬКИЙ Роберт Антонович (29.12.1893—28.12.1982) — графік. Н. в с. Каменському Катериносл. губ. (місце народження подано за автографом Л., що зберігається в Держ. архіві м. Києва). Його батько працював завідувачем мех. майстернями. Мати — Юлія фон Андер — була німкенею. Охрестив його євангеліко-лютеранський пастор. Від 1906 він відвідував Миргородську школу ім. М.Гоголя, навч., зокрема, в О.*Сластіона* (основи укр. орнаменту) і Р.Пельше (акварель). Потому вчився спочатку (разом з В.Семенком, В.Крижанівським, В.*Седляром*, П.Ковжуном, А.*Петрицьким*) у Київ. худож. уч-щі, згодом — в Укр. держ. акад. мист-в у Г.*Нарбута* і М.*Бойчука*. Експонувати свої твори почав з 1914. Увійшов до гуртка *«Музагет»*. Працював над декораціями до вистави «Ромео і Джульєтта» (В.Шекспір) для «Молодого театру» (1919). Серед його ранніх робіт з книжкової графіки — обкладинка до збірки поезій М.Мочарського «Над полем прокляття ридає любов» (Київ, 1918) та проект обкладинки до збірки П.*Тичини* «Соняшні кларнети» (1920, останній, однак, не був реалізований). Мав гарний голос. Деякий час навч. в консерваторії у проф. Муравйової, потім співав у хорі академічної громади.

Лісовський Р. Суперобкладинка до книги Л. Винара «Андрій Войнаровський». Видавництво «Дніпрова хвиля». Мюнхен-Клівленд, 1962.

1920 емігрував до *Варшави*. Невдовзі потому замешкав у *Львові*, став скарбником *Гуртка діячів українського мистецтва*, експонувався на виставках цього гуртка (для каталогу 4-ї виставки виконав обкладинку). Викладав рисунок в Укр. учительській (дівочій) семінарії. На думку мистецтвознавців, його та П.Ковжуна тогочасна творчість визначила, по суті, обличчя львів. книжкової графіки. Він розробив обкладинки, зокрема, до видань: О.Блока «Дванадцять» (Львів, 1923), В.Бобинського «Ніч кохання» (Львів, 1923), В.*Січинського* «Крехівська архітектура» (Львів, 1923), О.*Доценка* «Літопис української революції» (1923—24), М. де Сервантеса «Вискодумний рицар Дон Кіхот із Манчі» (Львів—Київ, 1924), Г.*Чупринки* «Твори» (Прага, 1926), серійної обкладинки «Театральної бібліотеки» львів. вид-ва «Русалка», а також до кількох тогочасних журналів («Зиз», «Маски», «Світ дитини», «Молоде життя») та календарів.

1927—29 навч. в Академії мист-в у Берліні (Німеччина). 1929 брав участь у виставці укр. книжкової графіки, що відбулася в *Харкові* в Музеї укр. мист-ва.

Від 1929 жив у Празі (*Чехословаччина*), викладав в Укр. студії пластичного мист-ва. Працював також в акварелі. Чотири такі твори експонував на виставці укр. малярства, графіки, різьби, килимарства Укр. т-ва прихильників мист-ва у Львові (жовтень—листопад 1931; його акварелі збереглися, зокрема, у колекціонера П.Ратушного зі Львова — «Соняшники ввечері», створена 1923, та «Куточок в кляшторі», створена в 1920-ті рр., а також у його доньки Зої Лісовської-Нижанківської у Швейцарії — «Айстри», створена 1925).

Його твори стали популярними (через це 1934 його картину «Гуцул», написану ще 1926, було вкрадено з виставки укр. живо-

пису у Варшаві, влаштованій в Держ. ін-ті мист-ва).

У різні роки розробив обкладинки книжок: «Малий співаник Карпатської Січі» (1939), О.*Ольжича* «Вежі» (1940), І.Ірлявського «Вересень» (1941), Д.*Чижевського* «Історія української літератури» (1941), М.Чирського «Емаль» (1941), Т.*Шевченка* «Кобзар: Ювілейне видання» (1941; усі — Прага), ж. *«Пробоєм»* (1940). Виконав націоналістичний варіант тризуба з мечем всередині та рисунки уніформ для карпатських січовиків (див. *Карпатська Січ*). Брав участь в організації 2-х великих виставок укр. графіки — у Берліні (Німеччина; лютий 1933; разом з Д.*Антоновичем* керував її організацією з мистецького боку і виконав обкладинку каталогу) та в Римі (Італія; 1938).

Після *Другої світової війни* виїхав до Лондона (Велика Британія; мешкав там з 1948). Очолив Союз українців у Великій Британії. Як політ. діяч 1 лютого 1967 (у зв'язку з візитом до Великої Британії голови РМ СРСР О.*Косигіна*) разом з В.Кочанівським і В.Бабицьким вислав прем'єр-міністрові Великої Британії Г.Вільсону меморандум, в якому писав про незалежність України. Продовжував працювати над оформленням обкладинок до книжок, зокрема оформив видання: Л.*Винар* «Андрій Войнаровський» (Мюнхен; Клівленд, 1962), В.*Мова-Лиманський* «Твори» (Мюнхен, 1968), І.Шанковський «Симоненко: Семантична студія» (Лондон, 1975). 1970 у зв'язку з відзначенням 50-ї річниці з дня смерті Г.Нарбута записав (у Лондоні) на магнітофонну стрічку розповідь про свого вчителя.

Від 1976 жив у Женеві (Швейцарія).

На думку мистецтвознавців, Л. в оформленні обкладинок до багатьох книжок (зокрема І.Ірлявського, О.*Воропая* — для вид-ва Ю.Тищенка) і журналів (*«Самостійна думка»*, «Пробоєм», *«Визвольний шлях»*, «За єдність нації») розвивав традиції Г.Нарбута. Характеризуючи творчість Л., С.*Гординський* відзначив, що той був «майстром книжкового оформлення, в експресіонізмі якого дуже оригінально й модерно проявляються риси київського бароко», для цього він «виробив тип власного динамічного шрифту, неспокійного, але завжди чіткого».

Залишив портрет Є.*Коновальця* (олія, не пізніше 1941). У різні роки виконав проекти надгробків О.*Басараб* (1925), Є.*Коновальцю* (1938) та В.*Щербаківському* (1959), проекти килимів (для майстерні «Гуцульське мистецтво» в *Косові*). Створив емблему фірми «Люфтганза» (1929), зображення видавничих знаків («Гурток діячів українського мистецтва» (1922), «Молода Україна» (1922/23), «Українська архітектура» (1923), «Нова українська школа» (1923), «Ізмарагд», «Український громадський видавничий фонд» (1926)) і поштових марок, екслібриси (І.*Липи*, В.*Сімовича*, О.Воропая, А.Вирсти).

Писав спогади та дослідження.

Його портрет виконав М.Казьмін (товариш по Київ. худож. уч-щу).

Любов митця до живопису успадкували його донька Зоя Лісовська-Нижанківська (н. 1927, дружина оперного співака Олега Нижанківського) та онука Лада-Аріяна Нижанківська (н. 1962), які час від часу разом експонують свої твори.

П. у м. Женева (Швейцарія).

Тв.: Спомини про Г.Нарбута. В кн.: Книголюб, кн. 3. Прага, 1930; Петро Холодний. Прага, 1932; Тарас Шевченко як маляр. «Пробоєм» (Прага), 1941, № 3; Пам'яті Петра Холодного. «Українська думка» (Лондон), 1953, 14 січня.

Дж.: Державний архів міста Києва, ф. 93, оп. 1, арк. 29.

Літ.: *Голубець М.* Роберт Лісовський. «Українське мистецтво» (Львів), 1926, № 2 (у додатку — список «Праці Р.Лісовського, виконані на еміграції»); *Січинський В.* Книжна графіка Роберта Лісовського. «Бібліологічні вісті», 1927, № 2; *Попович В.* Роберт Лісовський. «Авангард» (Брюссель), 1975, № 3—4; *Його ж.* Роберт Лісовський. В кн.: Нотатки з мистецтва, кн. 24. Філадельфія, 1984; *Кузьмович О.* Чи мистецький талант переходить із генами? «Свобода», 1989, ч. 195, 14 жовтня; *Онишкевич З.* Мистецька виставка «Три покоління Лісовських». «Свобода», 1989, ч. 197, 18 жовтня; Роберт Лісовський: Каталог виставки творів. Львів, 1993; *Шимчук Є.* Багатогранна творчість Роберта Лісовського. «Шлях перемоги», 1993, ч. 49, 12 грудня; *Яців Р.* Українське мистецтво XX століття: ідеї, явища, персоналії: Збірник статей. Л., 2006.

С.І. Білокінь.

Лісовчик. Картина роботи художника Ю. Коссака. 1860—1865.

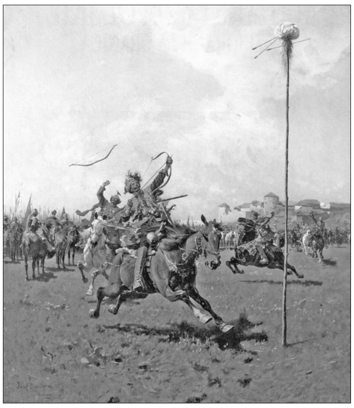

Лісовчики. Стріляння з лука. Картина роботи художника Й. Брандта. 1885.

ЛІСО́ВЧИКИ — особливий підрозділ польс. легкої кавалерії 1-ї пол. 17 ст. Мав специфічну орг. структуру. Існував до 2-ї пол. 1630-х рр. Був створений в ході жовнірської конфедерації 1608 полк. Олександром Лісовським (звідси — за прізвищем полковника — і його назва) із тих жовнірів, які погодилися служити під його кер-вом без поточного жолду (жалування), але за умови, що отримають винагороду від *Лжедмитрія II* після того, як останній здобуде корону рос. царя. Дещо пізніше Л. перейшли на королів. службу і стали отримувати деякий жолд, однак їхньою гол. винагородою були, насамперед, грабунки цивільного населення і воєн. трофеї. Л. самостійно обирали собі військ. зверхника (полковника), мали різні типи вогнепальної, а також холодної зброї, не користувалися захисним бойовим обладунком. У їхньому підрозділі існував поділ на товаришів, *пахолків* і *джурів*. В основі їхньої тактики були швидкі рейди необтяженої обозом кінноти, стрімке форсування вплав водних перешкод, приховане наближення до противника, фактор раптовості (зокрема, щоб забезпечити секретність свого

просування, вони вбивали всіх, хто випадково зустрічався їм на їхньому шляху). Серед них було чимало укр. *козаків*. В історіографії існує думка, що останні справили вплив на організацію і тактику Л. За свідченням очевидця — францисканця Войцеха Демболецького, під час Хотинської війни 1621 їх (Л.) з огляду на їхню тактику і зовн. вигляд часто плутали із запорожцями.

Л. взяли участь у багатьох битвах під час різних воєн. кампаній, зокрема, польс.-моск. війни 1617—18, *Хотинської війни 1621*, а також під час найманської служби герм. імп. і австрійс. государю Фердинанду II Габсбургу.

Були розпущені бл. 1635 і засуджені сеймовими ухвалами за анархізм.

Дж.: Pamiętniki o lisowczycach czyli przewagi elearów polskich (r. 1619—1623). Kraków, 1859.

Літ.: *Teodorczyk J., Tyszkowski K.* Problemy organizacyjno-wojskowe z czasów woyny moskowskiej Zygmunta III. В кн.: Przegląd Historyczno-Wojskowy, t. 2. Б/м., 1939; *Żygulski Z.J.* Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europu i Bliskiego Wshodu. Warszawa, 1975; *Wisner H.* Lisowczycy. Warszawa, 1976; *Wimmer J.* Historia oręża polskiego 962—1725. Warszawa, 1981; *Wisner H.* Lisowczycy. Warszawa, 1995; *Sztyber R.* Piórem, kropidłem i szablą. Wojciecha Dembołęckiego pisarska i kapelańska przygoda z lisowczykami (1619—1623). Studia I szkice. Zielona Góra, 2005.

П.М. Сас.

ЛІСТ (List) **Ференц** (Франц; 22.10.1811—31.07.1886) — угор. композитор, піаніст, диригент, педагог, музично-громад. діяч. Н. в м. Добор'ян (поблизу м. Шопрон, Угорщина). Музики навч. у свого батька, потому — у *Відні* в австрійс. композитора Карла Черні. Як піаніст виступав з 9 років, згодом став віртуозом. Від 1823 жив у Парижі (Франція). Багато гастролював по Європі. 1842, 1843 і 1847 давав концерти у *Російській імперії*. Виступав в укр. містах. Відвідав *Житомир*, *Немирів*, *Бердичів*, *Кременець*, *Львів*, *Одесу*, *Миколаїв*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), Воронинці на Подолії. 1847 давав концерти у *Києві*, у т. ч. в актовому залі Київ. ун-ту. Виконував аранжовані оркестрові твори Л. ван Бетховена, Ф.Шуберта, Р.Вагнера та ін. На його виступі в Київ. ун-ті був М.*Костомаров* (відвідав концерт разом зі своєю нареченою Аліною Крагельською, наділеною муз. здібностями; згодом Л. побував у А.Крагельської вдома, запропонував улаштувати її до Віденської консерваторії). Його виступи, очевидно, слухав Т.*Шевченко* (згодом згадав його в повісті «Музыкант»).

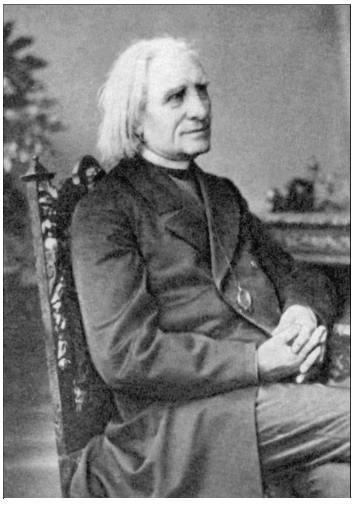

Ф. Ліст.

Став одним з основоположників угор. нац. муз. школи. Написав понад 1200 всесвітньо відомих муз. творів для фортепіано, мес, ораторій, пісень, симфоній, органної музики тощо. Поставив у Парижі оперу «Дон Санчо». На укр. теми написав 2 п'єси для фортепіано — «Українську баладу» та «Скаргу», де використано мелодії пісень-романсів — «Ой, не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні».

1861 Л. поселився в Римі (Італія), прийняв сан *абата*, продовжував гастролювати з концертами.

Від 1869 жив у Веймарі (Німеччина), був придворним диригентом, часто приїжджав до Будапешта (нині столиця Угорщини), сприяв відкриттю в Будапешті 1875 Академії музики.

П. у м. Байрейт (Німеччина).

Літ.: Автобиография Н.И. Костомарова. М., 1922; *Кузьмін М.* Ліст на Україні. В кн.: *Кузьмін М.* Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; *Зінькевич О.* Ференц Ліст в Україні. В кн.: Український музичний архів, вип. 1. К., 1995.

Ю.А. Пінчук.

ЛІТЕРАТУ́РНА ДИСКУ́СІЯ 1925—1928: політичні аспекти. Термін «Літературна дискусія 1925—1928» вживається в істор. літературі як заг. назва подій, пов'язаних з публічним обговоренням проблем ідейно-естетичної спрямованості, шляхів розвитку та завдань укр. рад. літератури, місця й ролі письменника в сусп-ві, що відбувалися у період встановлення контролю керівництва КП(б)У над процесами культ. розвитку в УСРР. Приводом до цих подій стала стаття М.*Хвильового* «Про "сатану в бочці" або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян» у ж. «Культура і побут» від 30 квітня 1925. У ній критикувалася «червона графоманія» в літературі, водночас вона виявила розходження у розумінні природи та мети худож. творчості серед укр. письменників, загострила ідейну і політ. конкуренцію між літ. орг-ціями.

На той час у засобах масової інформації поширилася думка про те, що «трудящі, які звільнились від соціального гніту», можуть, за наявності в них лише бажання, оволодіти літ. технікою та письменницькою майстерністю. Підґрунтям цієї думки була теза, що для рад. письменника потрібен не літ. талант, а вміння віддзеркалювати свідомість *пролетаріату*, творити «класово чисту» літературу. М.Хвильовий піддав критиці таку «баналізацію творчості» й заявив про свою орієнтацію на «психологічну» Європу. Одночасно він висунув концепцію «азійського ренесансу», вітав набуття суверенітету низкою азійських країн і у зв'язку з цим стверджував, що Україна, завдячуючи своєму геогр. положенню, а також своєму новітньому духовному відродженню, генерованому звільненням від царату та сприйняттям ідей комунізму, повинна стати місцем взаємного збагачення європ. та азійських культ. процесів.

В обговоренні полемічних ідей М.Хвильового активну участь взяли літ. орг-ції *«Гарт»*, *«Плуг»*, «Ланка» (з 1926 — *«Майстерня революційного слова»*), пізніше — *Вільна академія пролетарської літератури* і *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*. Свої міркування публічно висловили М.*Зеров*, А.*Хвиля*, С.Пилипенко, О.Дорошкевич, С.Щупак, М.*Скрипник* та ін. У ході дискусії було опубліковано понад 1 тис. статей. Опоненти критикували як висловлені М.Хвильовим тези, так і творчість М.Хвильового взагалі, у т.

ч. за те, що в ній простежується вплив рос. письменників та поетів, зокрема Б.Пільняка й Вс.Іванова. У запалі М.Хвильовий написав статтю-відповідь «Апологети писаризму», її 13-й розділ мав скандальну на той час назву «Московські задрипанки». Спростовуючи зауваження на свою адресу, він заявив, що укр. література не повинна орієнтуватися на рос., навпаки, від рос. к-ри, її впливів вона має швидко тікати.

У той самий час, як розгорілася літ. дискусія, в кер-ві КП(б)У йшли жорсткі суперечки навколо *українізації політики*. Саме у зв'язку з ними Й.*Сталін* у березні 1925 надіслав до УСРР *Л.Кагановича*. 6 квітня 1925 Л.Каганович (на той час він уже був обраний ген. секретарем ЦК КП(б)У) проводив пленум ЦК КП(б)У. Нарком освіти, член політбюро ЦК КП(б)У О.*Шумський* доповідав з питання політики українізації. Він заявив, що українізація в партії, особливо в її кер-ві, фактично не проводиться, а от у сусп-ві укр. нац. ідеї набувають все більшого поширення. На завершення виступу він наголосив, що потужний культ. процес, який розпочався в УСРР після революції, може очолити укр. інтелігенція під прапором ідей М.*Драгоманова*, а потрібно, щоб процес «осідлала» Компартія. Для цього, на його думку, необхідно було рішуче українізувати кер-во КП(б)У. Погляди О.Шумського піддали критиці ін. члени ЦК КП(б)У. Вже після пленуму Л.Каганович, згідно з його власними спогадами, підійшов до О.Шумського й запитав, «без усілякої задньої думки, чи читав він статтю Хвильового і як він її розцінює... Тов. Шумський відповів, що статтю читав і вважає її за правильну. На моє питання: "Невже Ви, Олександре Яковичу, згодні з такою постановкою питання?" — т. Шумський з деякою роздратованістю відповів: "Що ж тут такого особливого?"». Після цієї зустрічі Л.Каганович переслав інформацію про пленум, а також текст М.Хвильового «Московські задрипанки» Й.Сталіну. Останній уважно прочитав матеріали (на відповідних паперах, що зберігаються в архіві, є чимало підкреслень, зроблених червоним олівцем) і одразу ж написав відповідь (датована 26 квітня 1926) у вигляді листа «Тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У». Й.Сталін констатував, що О.Шумський спостеріг важливу тенденцію у нац. сфері — широкий рух на підтримку укр. к-ри та сусп. життя, а також погодився з О.Шумським у тому, що ставлення до укр. руху партійно-рад. керівників, «...усе ще просякнутих духом іронії та скептицизму в питанні про українську культуру та українську громадськість», слід змінити. Водночас він звинуватив О.Шумського в тому, що той нібито ігнорував намагання частини укр. інтелігенції, яка не симпатизує комуністам, очолити укр. рух. На думку Й.Сталіна, з такими намаганнями слід активно боротися, оскільки вони можуть спрямувати укр. рух на «відчуженість української громадськості від громадськості загальносоюзної» й надати цьому рухові «характеру боротьби проти Москви взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму». Саме як прояв таких «крайнощів» він характеризував статтю М.Хвильового, який нібито закликав при збереженні політ. союзу України з Росією до негайної дерусифікації пролетаріату в Україні, термінового відходу укр. поезії від рос. літератури. «Шумський не розуміє, — писав Й.Сталін, — що тільки в боротьбі з такими крайнощами можна перетворити українську культуру, що піднімається, і громадськість — у культуру й громадськість радянську».

Сталінські політ. оцінки заяв О.Шумського та літ. творчості М.Хвильового дали можливість Л.Кагановичу розпочати активну боротьбу з укр. митцями та з укр. нац. рухом. При обговоренні сталінського листа, а також у подальших офіц. заявах Л.Каганович не раз підкреслював, що для компартії нац. рух — не самоціль, а один з етапів, щаблів на шляху до соціалізму (див. *Соціалізм*). Разом з тим він наполягав на тому, що в укр. русі відбувається як зростання радянсько-пролетарського руху, так і руху антирадянського. Ідеологія антирад. укр. нац. руху, за його твердженням, інфікувала найменш стійких комуністів, яскравим прикладом цього став М.Хвильовий, захопившись заг. постановкою питання про *націю* та нац. к-ру. Л.Каганович заявляв: «Коли ми кажемо, що потрібно йти до Європи й звідти брати гарне, то це правильно. Ми від Європи повинні багато брати, — але як іти до Європи? Чи підете ви до Європи як єдина нація, проти Москви, тобто проти російського пролетаріату, або якщо й не проти, то без російського пролетаріату? Підете туди з такою міркою?.. Справа не у спасінні Москви, нам нема чого зображати з себе рятівників Москви, а справа в тому, що ідеологічно та теоретично така постановка питання є гріхопадінням, невірна, шкідлива, некласова, непролетарська точка зору».

20 листопада 1926 політбюро ЦК КП(б)У звільнило «за політичні помилки» М.Хвильового та М.*Ялового* від обов'язків редакторів ж. *«Червоний шлях»*. Під тиском Л.Кагановича та колег з політбюро ЦК КП(б)У О.Шумський у виступі 25 листопада 1926 на парт. зборах наркомату освіти УСРР заявив, що М.Хвильовий у полеміці й пошуках шляхів розвитку укр. к-ри несподівано став на бік укр. націоналістичного табору та своєю формулою «Від Москви до Європи» надав йому політ. гасло.

Добившись від О.Шумського такого визнання, Л.Каганович посилив критику «українського буржуазного націоналізму». На об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії КП(б)У (26 лютого — 3 березня 1927) він заявив про особливу загрозу укр. націоналістичної ідеології, шовінізму, представником якого став М.Хвильовий. Дії письменника нібито підтримував О.Шумський, який «кращих комуністів із середовища українців, які працюють над здійсненням лінії партії, назвав "презренними малоросами, зрадниками продажними"». Хоча О.Шумський, згідно зі стенограмами його промов, такого не говорив, його зняли з посади, через кілька днів він виїхав з України. М.Хвильовий, урешті-решт, під тиском публічно зрікся своїх поглядів. Незважаючи на це, критика на адресу М.Хвильового й О.Шумського набула ще більш брутальних форм, їх стали звинувачувати не лише в «націонал-уклонізмі», а й в «українському фашизмі», «контрреволюції».

Д. Загул. Портрет роботи художника М. Розіна. 1926.

«Західня Україна». Друкарська марка.

Печатка Спілки революційних письменників «Західня Україна».

Під впливом політ. й адм. тиску та відповідної політ. риторики обговорення літ. проблем звелося до звинувачень опонентів у ідеологічних ухилах, зокрема, саме в такому дусі відбувся диспут у Будинку ім. В.Еллана-Блакитного в *Харкові* 21 лютого 1928. Дедалі більшої ваги в літ. процесі почали набувати прихильники «чистої» пролетарської літератури, а незабаром — методу «соціалістичного реалізму». Невдовзі вільні від політики дискусії з проблем літ. творчості в Україні стали неможливими.

Літ.: *Жулинський М.* Талант надзвичайний і суперечливий. «Вітчизна», 1988, № 12; *Ковалів Ю.І.* Літературна дискусія 1925—1928 рр. К., 1990; *Shkandrij M.* Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s. Edmonton, 1992.

В.Ю. Васильєв.

ЛІТЕРАТУ́РНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ «ЗА́ХІДНЯ УКРАЇ́НА», Спілка революційних письменників «Західня Україна», репресії щодо її членів. Задум створити в УСРР літ. об'єднання, до якого входили б письменники — вихідці із Західної України, які проживали в УСРР (з часів *Першої світової війни*, а також «політемігранти»; див. *Еміграція західноукраїнська в УСРР 1920—1930-х років*), виник, згідно з деякими документами, ще 1923. Через два роки, 19 квітня 1925, у Києві відбулися перші заг. збори західноукр. секції Спілки сел. письменників «Плуг» (див. *«Плуг»*). Іще через рік, 17 лютого 1927, на базі цієї секції було створено Спілку революц. письменників «Західня Україна». Іменування спілки як орг-ції «революційних письменників», відповідно до планів її засновників, повинно було засвідчити, що водночас із суто літературними спілка має й певні ідеологічні завдання, а саме: висвітлювати становище й революц. боротьбу трудящих Зх. України, керованих *Комуністичною партією Західної України*, пропагувати досягнення СРСР, вести ідеологічну підготовку до возз'єднання західноукр. земель з УСРР.

Невдовзі потому, в травні 1927, політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про політику в галузі худож. літератури, в ній зазначалося: «Виходячи з того, що велика частина українських робітників і трудящих закордону перебуває в занадто скрутному стані щодо культурної творчості, до того ж, на Радянській Україні перебуває чимало письменників Західної України, — сприяти групі літературних сил Західної України [...] в утворенні Асоціації західноукраїнських революційних письменників».

1927 був заснований друкований орган спілки — часопис й однойменне вид-во «Західня Україна».

1928 спілка надіслала до ЦК КП(б)У звіт про свою діяльність за лютий 1927 — березень 1928, попередивши його листом на ім'я ген. секретаря ЦК КП(б)У Л.*Кагановича*, в якому просила допомоги в подальшій її роботі.

Члени спілки, які мешкали в Києві, збиралися по вихідних у приміщенні редакції газ. «Пролетарська правда», але найчастіше — в помешканні В.Атаманюка (літ. псевд. — Яблуненко; був одним з фундаторів орг-ції) — за адресою: вул. Раковського, 30-Б. Тут до кінця 1920-х рр. розташовувалася «штаб-квартира» літоб'єднання. До 1929 спілку очолював С.Семко-Козачук (1889—1938), тогочасний (1927—29) ректор Київ. ін-ту нар. освіти (ІНО). 1929 функції голови орг-ції перебрав на себе М.*Ірчан* (по поверненні в УСРР з Канади).

Після 1-го з'їзду спілки 5—7 січня 1930 (на ньому з промовою виступав нарком освіти УСРР М.*Скрипник*) кер-во спілки перемістилося до *Харкова* (на той час столиця УСРР), а орг-ції в Києві, *Дніпропетровську* та *Одесі* набули статусу філій.

1927—29 спілка видала 4 числа неперіодичного ж. «Західня Україна» і 2 однойменних літературно-громад. альманахи, 1930—33 — друкувала місячник «Західня Україна» (побачили світ 31 зшиток: № 1—43/44).

Члени «Західньої України» брали активну участь в обслуговуванні численних політ. кампаній КПЗУ, пов'язаних з різними істор. та суспільно-політ. подіями на західноукр. теренах, виявляли й власну ініціативу щодо різного роду, переважно гуманітарних, акцій (напр., кампанія допомоги жертвам катастрофічної повені в Зх. Україні 1927; протестаційна кампанія проти *пацифікації* в Галичині 1930; збирання коштів на будування літака «Західня Україна» тощо).

Спілка об'єднувала понад 50 літераторів і художників, уродженців західноукраїнських земель. Активними її членами були: В.Атаманюк (1897—1937), М.Гаско (1907—97), В.*Гжицький*, Л.*Дмитерко*, Д.*Загул*, М.Ірчан, В.*Касіян*, М.*Козоріс*, Ф.Малицький (1900—88), М.Марфієвич (1898—1967), Я.Струхманчук, І.Ткачук (1891—1948), А.Турчинська (1903—72) та ін.

У друкованих виданнях спілки брали участь й не члени — представники галицької інтелігенції, які перебували в УСРР (М.М.*Лозинський*, О.*Павлик* та ін.), керівники КПЗУ, літератори-наддніпрянці (Б.*Антоненко-Давидович* — «Блакитна Галилея: Фрагменти минулого»; В.*Сосюра* — «Пролог» до поеми «Мазепа» та ін.).

Члени Спілки революційних письменників «Західня Україна» – учасники з'їзду, що відбувся у Харкові 5—7 січня 1930 р. Зліва направо: 1-й ряд: Д. Загул, І. Степанюк, А. Турчинська, М. Гаско, В. Гжицький, І. Ткачук. 2-й ряд: А. Шмигельський, Л. Будай, В. Атаманюк, П. Гірняк, Д. Рудик, М. Марфієвич, М. Ірчан, 3-й ряд: Ю. Никифорук, М. Козоріс, О. Осіюк, Й. Зазуляк, М. Кічура, В. Гадзінський, М. Качанюк, Л. Дмитерко.

Дружній шарж на члена Спілки «Західня Україна» М. Кічуру. Початок 1930-х років.

Дружній шарж на члена Спілки «Західня Україна» В. Атаманюка. Початок 1930-х років.

Дружній шарж на члена Спілки «Західня Україна» І. Ткачука. Початок 1930-х років.

12 травня 1929 у *Львові* (у той час місто перебувало у складі Польщі) було засновано літ. групу аналогічної, як і спілка «Західня Україна» в УСРР, спрямованості — *«Горно»*. Цього ж року в її «Декларації», яку підписали 28 літераторів, було проголошено засади об'єднання. Друкованим органом «Горна» став час. «Вікна» (1927—32); провідними членами були: В.Бобинський (1898—1938), А. Волощак (1890—1973), О.*Гаврилюк*, Я.*Галан*, П.*Козланюк*, Я.Кондра (1910—44), Н.Матулівна (1902—44), М.Сопілка (1897—1937), С.Тудор (1892—1941) та ін. Деякі «горнівці» на поч. 1930-х рр. (В.Бобинський, Н.Матулівна, М.Сопілка) переїхали в УСРР.

Обидві орг-ції — «Західня Україна» й «Горно» — входили до Міжнар. об'єднання революц. письменників (МОРП, 1925—35; працювало під егідою *Інтернаціоналу Комуністичного*; кер-во МОРП перебувало в *Москві*). Незважаючи на однаковість їхніх ідеологічних засад, між ними час від часу виникали доволі гострі суперечки з питань відображення в літературі революц. боротьби та становища «працюючих мас» у Зх. Україні, а також конфлікти на особистому ґрунті.

На поч. 1933 почалися арешти членів київ. філії «Західньої України». З документів, які збереглися в архівах, перебіг подій був таким. 30 січня 1933 один з її членів, наук. співробітник Комісії ВУАН з історії Зх. України М.*Козоріс* у листі до правління спілки в Харків дописав червоним олівцем постскриптум: «Щойно мені сказали, що заарештовано Атам[анюка], за що — не знаю». У наступному листі, що був датований 4 лютого, він пояснював: «В останньому листі я згадав Вам про арешт Ат[аманюка], тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина — це важко сказати. Та справа тут мене цікавить з боку видавництва [...]. По відомостям, у нього запечатали його кімнату, там всі справи вид[авницт]ва і, здається, що і рукописи та договори [...]. На мою думку, Спілці треба написати відповідне відношення до ДПУ, і треба, щоб вони, порозумівшись у цій справі Ат[аманюка], видали матеріали видавництва». 5 лютого 1933 заарештували самого М.Козоріса. У постанові про початок слідства щодо нього зазначалося, що його «злочинна діяльність» полягала у приналежності до *«Української військової організації»*. Трохи раніше, 2 лютого 1933, були ув'язнені Я.Гріх, Д.Рудик та Я.Струхманчук, 4-го — Л.Дмитерко. Дещо пізніше були арештовані: 20 лютого — М.Марфієвич, 22 — Д.Загул, 24 — А.Турчинська-Дем'яненко, 25 — Ф.Малицький, 26 — М.Кічура. Більшість із них невдовзі після затримання написали заяви-каяття до колегії *Державного політичного управління УСРР*, визнавши свою належність до УВО (див. *«Української військової організації» справа 1933*). Зокрема, М.Марфієвич у своєму «щиросердному каятті», датованому 22 лютим 1933, писав, що «контрреволюційна організація», до якої він належав, існувала в Києві з 1925 і мала на меті «повалення радвлади і встановлення фашистівської, ундівської України, прикриваючись в боротьбі з радвладою фірмою революційних письменників під назвою "Західня Україна"...» Назвавши «актив» цієї орг-ції — всіх членів київ. філії спілки «Західня Україна», він стверджував, що спілка за час свого існування, «прикриваючись літературною маркою "революційних письменників", провадила явну і скриту контрреволюційну діяльність як у Києві, так і на периферії, вербуючи в склад організації ворожі радвладі елементи, з складу бувших офіцерів, петлюрівців, січових стрільців і шовіністично настроєних інтелігентів...»

Невдовзі дехто з арештованих відмовився від своїх зізнань. Так, В.Атаманюк у зверненні до Колегії ДПУ УСРР від 14 березня 1933 стверджував: «Бувши в тяжкому нервовому розладі і стані глибокої духової депресії, після 20-ти денних і нічних переживань, я в попередній своїй заяві на ім'я Колегії з 20.II 1933 [р.] значно перебільшив свої злочини і написав такого, чого не було».

Двоє із заарештованих — Л.Дмитерка та А.Турчинську — через те, що вони «не вписувалися» за віком і статтю в розроблену чекістами схему УВО, було звільнено (відповідно, 25 березня та 11 травня).

Після того, як відбулися арешти членів київ. філії «Західньої України», київ. газ. «Пролетарська правда» вмістила статтю Є.*Шабліовського* (1906—83) та П.Колесника (1905—87). У ній

заявлялося, що «на літературному фронті у Києві клясовий ворог, перебудовуючись, ще покаже своє отруєне, куркульське жало і, використовуючи недостатню більшовицьку пильність від окремих видавництв та комуністів, що працюють на керівній видавничо-літературній роботі, пробує зробити куркульську вилазку». Характеризуючи учасників цієї «куркульської вилазки», автори акцентували увагу на творах західноукр. письменників, які мешкали в Києві (назва самої літ. орг-ції «Західня Україна» в публікації, однак, не згадувалася). Виразно змальовувався політ. портрет кожного зі спілчан шляхом вибіркового цитування й фальшивого тлумачення їхніх творів. Так, зазначалося, що поезії А.Турчинської відображають настрої «сповненого журби та печалі» куркуля, який тужить за «“міццю” куркульсько-поміщицької України»**.**

Про початок київ. арештів західноукр. письменників швидко стало відомо й кер-ву спілки в Харкові. Так, проф. М.Лозинський, якому редакція часопису спілки замовила статтю до 10-річчя рішення ради послів *Антанти* щодо *Східної Галичини*, у лютому 1933 відвідав редакцію і розмовляв з її працівниками, зокрема з М.Ірчаном. За свідченням М.Лозинського, «від них я довідався про київські арешти членів “Зах[ідньої] України”. Вони були розстроєні й не знали, як далеко підуть арешти».

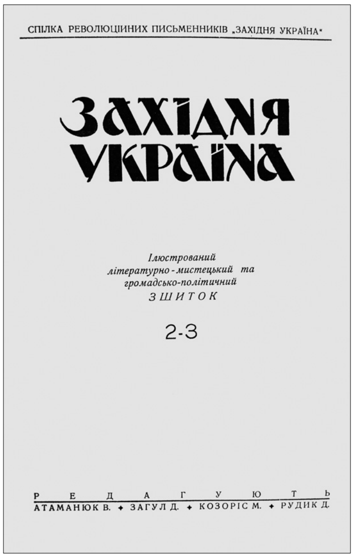

«Західня Україна». Ілюстрований літературно-мистецький та громадсько-політичний зшиток, № 2—3. Обкладинка.

12 травня 1933 наклав на себе руки (отруївся) секретар «Західньої України» П.Гірняк.

Один з керівників «Західньої України» І.Ткачук опублікував у її журналі статтю, де обвинуватив київ. філію орг-ції у тому, що вона завжди «домагалася якихось ширших прав для себе, якоїсь “автономії”, саботуючи роботу “ЗУ” і водночас займаючись іншою роботою, як виявляється тепер, шкідницькою, контрреволюційною».

Тим часом у ході «роботи» слідчих ДПУ УСРР було створено схему розстановки «контрреволюційних сил» УВО на різних ділянках культурно-освіт. «фронту» — у наук. установах, орг-ціях, вид-вах, навч. закладах та ін. Чекісти зафіксували наявність осередків УВО (лише по Харкову) у *Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів*, Наркомосі УСРР, Наркоматі робітничо-сел. інспекції УСРР, Верховному суді УСРР, апараті уповноваженого Наркомату зовн. справ СРСР при Уряді УСРР, Держплані, штабі Укр. військ. округу, Школі червоних старшин, *Інституті радянського будівництва та права*, Геодезичному інституті, вид-вах «Західня Україна», ДВОУ, «Рух», «Українська Радянська Енциклопедія» та ін.

30 жовтня вийшло друком останнє, здвоєне число — № 7/8 (43/44) час. «Західня Україна» з редакційною статтею — «За більшовицьку пильність». У статті самокритично визнавалося «притуплення більшовицької пильності» у лавах спілки «Західня Україна»: «Тільки послабленням більшовицької чуйності з боку нашої марксівської критики та пролетарської літературної громадськості можна пояснити той факт, що ріжного роду шкідники могли так довго прикривати своє справжнє націоналістичне контрреволюційне обличчя, перебувати в спілці “Західня Україна” та друкувати свої твори [...]. Твори сумнівної художньої вартості, ідеологічно шкідливі за змістом (як Атаманюк, Козоріс, Рудик та ін.). Викриття цих замаскованих ворогів пролетарської диктатури зобов’язує нас надалі максимально підвищити нашу класову чуйність та пильність у нашій щоденній роботі [...]. Цю замасковану форму буржуазного націоналізму особливо уперто культивувала Київська група членів “Західньої України” на чолі з В.Атаманюком [...]. Ми мусимо вирвати до останків коріння контрреволюційних елементів, що прикриваються всякими машкарами».

На об’єднаному пленумі ЦК і Центр. контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У 18—22 листопада 1933 позицію парт. фракції Оргкомітету Спілки рад. письменників України репрезентував І.*Кулик* (згодом — перший голова цієї спілки). Його промова концентрувалася на викритті «підривної роботи» на «літературному фронті» УСРР. Завуальовано згадувалася спілка «Західня Україна» — «невід’ємна складова» розгалуженої мережі УВО в УСРР. Від узагальнюючих закидів на адресу «Західньої України» доповідач, однак, утримався, згадавши лише прізвища поодиноких репресованих спілчан як, мовляв, усоблення брудної діяльності іноз. імперіалістичної агентури.

Продовжуючи розгром і викриття «опорних пунктів» «контрреволюціонерів», ДПУ УСРР наприкінці 1933 провело нову серію арештів західноукр. літераторів у Харкові: 4 грудня був заарештований М.Гаско, 7-го — В.Гжицький та І.Ткачук, 28-го —М.Ірчан.

Напередодні власного ув’язнення, 4 грудня 1933, В.Гжицький за дорученням кер. «Західньої України» М.Ірчана виїхав до Києва, аби з’ясувати докладніше долю тамтешніх спілчан. 5 грудня він зустрівся на Київ. кінофабриці з Л.Дмитерком. Останній, будучи нещодавно звільненим, «вкрай недовірливо» поставився до приїжджого, лаконічно повідомив, що майже всі київ. члени «Західньої України» перебувають у ДПУ.

Після арешту голови спілки М.Ірчана діяльність цієї літ. орг-ції припинилася. В архіві збереглися окремі матеріали час. «Західна Україна», що, однак, так і не побачили світ. Вони засвідчують, що останній номер «Західньої України» 1933 на перших сторінках містив текст доповіді ген. секретаря ЦК КП(б)У

С.*Косіора* «Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні», виголошеної 20 листопада на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, а також текст резолюції пленуму по ній.

Частина спілчан, які залишилися на волі, поступово ввійшли до складу Спілки рад. письменників України, дехто з них згодом досяг становища літературно-мистецької *номенклатури* (В.Касіян, Л.Дмитерко).

Більшість репресованих членів «Західньої України» було реабілітовано після XX з'їзду КПРС.

З тих, хто пережив репресії, мемуари написали лише Ф.Малицький — «Перековка: Повість власного життя» (опубл.) — й В.Гжицький (неопубл.).

Літ.: *Лакиза І.* Письменник — громадянин: Чим має бути Спілка революційних письменників «Західня Україна». «Західня Україна», 1928, зшиток 2/3; *Скрипник М.* Новий етап і нові завдання: Промова на 1-му з'їзді письменників «Західня Україна», 6 січня 1930 р. «Західня Україна», 1930, № 1; *Рудик Д.* Без маніфестів: Спілка революційних письменників «Західня Україна» на 5-й рік свого існування. «Західня Україна», 1930, № 3—4; *Ткачук І.* Шість років праці «ЗУ». «Західня Україна», 1931, № 7—8 (19—20); *Шабліовський Є., Колесник П.* Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі. «Пролетарська правда», 1933, № 60, 24 березня; *Ткачук І.* На рівень нових бойових завдань: Про роботу і помилки літорганізації «Західня Україна». «Західня Україна», 1933, № 5—6 (41—42); За більшовицьку пильність: [Редакційна]. «Західня Україна», 1933, № 7—8 (43—44); *Самітний В.* Колективізація і класова боротьба на селі. «Українські щоденні вісті» (Нью-Йорк), 1934, 16 жовтня; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941. Б/м, 1947; *Сміюн О.Д.* «Західня Україна»: Орган спілки революційних письменників «Західня Україна». Київ—Харків. 1927—1933. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1962; *Дубина М.* Сурмачі возз'єднання. К., 1976; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Кравчук П.* Спілка революційних письменників «Західня Україна». «ЛУ», 1989, 14 грудня; *Дубина М.* Василь Бобинський. Там само, 1990, 26 квітня; *Малицький Ф.* Перековка: Повість власного життя. «Вітчизна», 1990, № 11; *Рубльов О.С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента. В кн.: Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 2. К., 1993; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті роки XX ст. К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; Художник Яків Струхманчук — жертва сталінського терору: Публіцистика. К., 1997; *Рубльов О.С.* Невідомі документи до біографії Л.Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. В кн.: Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 3/4. К., 1999; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

ЛІТЕРАТУ́РНО-АРТИСТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО У КИ́ЄВІ — див. *Київське літературно-артистичне товариство.*

ЛІТЕРАТУ́РНО-НАУКО́ВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА — див. *Наукове товариство імені Шевченка.*

«ЛІТЕРАТУ́РНО-НАУКО́ВИЙ ВІ́СТНИК» — щомісячний журнал; видавався: з січня 1898 до грудня 1906 та з травня 1922 до липня 1932 — у *Львові*, з січня 1907 до серпня 1914 та з липня 1917 до вересня 1919 — у *Києві*. 1948—49 побачили світ два номери відновленого журналу, надруковані в Регенсбурзі та Мюнхені (Німеччина). Відповідно до років та місць друкування дослідники виділяють в історії журналу 4 періоди: перший львівський, київський, другий львівський, німецький.

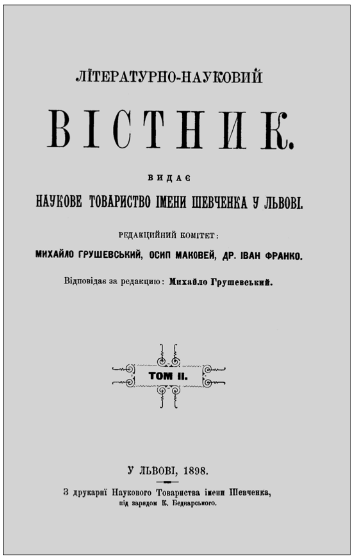
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСТНИК.
ВИДАЄ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.
РЕДАКЦИЙНИЙ КОМІТЕТ:
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.
Відповідає за редакцию: Михайло Грушевський.
ТОМ II.
У ЛЬВОВІ, 1898.
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

«Літературно-науковий вістник». Т. II. Львів, 1898. Титульний аркуш.

Перший львівський період. Видання було засноване з ініціативи М.*Грушевського* (він же став його першим редактором) як друкований орган *Наукового товариства імені Шевченка.* Створене на базі журналів *«Зоря»* та «Житє і слово». Гол. роль у розбудові журналу відігравав І.*Франко* (у зв'язку з цим львів. період часопису дослідники називають франківським). До складу ред. колегії, крім М.Грушевського та І.Франка, також увійшли О.*Борковський*, О.*Маковей* та В.М.*Гнатюк.* Редколегія залучала до співробітництва письменників, публіцистів та науковців з *Галичини* і *Наддніпрянської України.* Приміром, авторами часопису стали: Ганна *Барвінок*, В.*Винниченко*, М.*Вороний*, К.*Гриневичева*, Б.*Грінченко*, В.*Доманицький*, В.*Дорошенко*, О.*Єфименко*, С.О.*Єфремов*, П.*Карманський*, Ю.Кміт, О.*Кобилянська*, О.*Кониський*, М.*Коцюбинський*, А.*Кримський*, В.*Леонтович*, Б.*Лепкий*, І.*Липа*, О.*Лотоцький*, Д.*Лукіянович*, О.Маковей, Л.*Мартович*, Д.*Мордовець*, В.*Пачовський*, С.*Петлюра*, С.*Русова*, В.*Самійленко*, Л.*Старицька-Черняхівська*, В.*Стефаник*, І.*Карпенко-Карий*, Г.*Хоткевич*, *Леся Українка*, А.Чайковський, Марко *Черемшина*, М.Яцків. Упродовж 1898—1906 журнал поділявся на низку відділів: поезії, повісті, новели, драми, літератури, науки, мист-ва, хроніки та бібліографії. Ред. політика в той час була скерована на осмислення самобутності укр. нації, тлумачення гол. західноєвроп. тенденцій суспільно-політ. розвитку, висвітлення реального становища українців у *Австро-Угорщині* та *Російській імперії*; водночас редколегія задекларувала свою нейтральність щодо парт. полеміки. Чільне місце в журналі відводилося розвідкам і матеріалам культурно-освіт. спрямування, передусім для піднесення інтелектуального рівня укр. читача. Велика увага приділялася осмисленню літ. процесу в укр. сусп-ві, цей процес розглядався як важливий чинник формування нац. свідомості (публікувалися, зокрема, матеріали дискусії І.Франка із С.Єфремовим про принципи та призначення літератури й мист-ва). Докладно висвітлювалося укр. науково-освіт. та культурно-ми-

стецьке життя, у т. ч. діяльність НТШ, підготовка 13-го Археол. з'їзду в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; 1905), полеміка щодо вільного вжитку укр. мови в Рос. імперії, кампанія з реформи середньої школи в *Галичині* на поч. 20 ст. та ін. Публікувалися статті та матеріали з соціогуманітарних дисциплін, у т. ч. з етнографії, етнології, літературознавства, мистецтвознавства, мовознавства, статистики, фольклористики, філософії та ін., а також наук. хроніка, огляди, рецензії, бібліографічні та біографічні матеріали. Значне місце займали розвідки з різних періодів укр. історії та історіографії, особливо 19 — поч. 20 ст. З-поміж них були публікації: В.М.Гнатюка «Причинок до історії зносин галицьких і угорських русинів» (1899, т. 7, кн. 9), М.Грушевського «250 літ» (1904, т. 25, кн. 1) та «Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу» (1898, т. 4, кн. 10), І.*Кревецького* «Київське історичне товариство Нестора-літописця» (1904, т. 28, кн. 10), О.Маковея «Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності» (1900, т. 9—12, кн. 3—12), С.*Томашівського* «Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею)» (1906, т. 33, кн. 1—3). У низці публікацій обстоювалася думка про необхідність національно-культ. автономії українців.

До травня 1901, щоб уникнути цензури, «Л.-н.в.» висилався до Рос. імперії під назвою «Галицький літературний вісник». 1901 поширення «Л.-н.в.» на території Рос. імперії було заборонено, часопис до Наддніпрянської України завозився підпільно.

Київський період. З перенесенням «Л.-н.в.» до Києва розпочинається київ. період журналу (1907—14, 1917—19). Провідну роль у ред. роботі через хворобу І.Франка перебрав на себе М.Грушевський. Структура видання істотно не змінилася, але збільшився його обсяг. У вересні 1907 для забезпечення розповсюдження журналу та успішної конкуренції з російськомовними виданнями було створено книгарню «Літературно-наукового вістника». 1907—14 часопис виходив у 2-х виданнях — київському та львівському — книжками по 12—15 друкованих аркушів під грифом *Українсько-руської видавничої спілки*. Аркуші львів. видання друкували в Києві, потім пересилали до Львова й там оправляли в палітурній майстерні НТШ. Згодом виникла галицька редакція «Л.-н.в.», яку очолював М.*Євшан*. Наприкінці 1907 кількість передплатників журналу в Рос. імперії перевищила кількість передплатників-галичан. Водночас журнал зберіг домінуючі позиції на західноукр. землях. Фактично він став першим загальнонац. літературно-наук. виданням. Адаптовану до нових умов програму часопису виклав М.Грушевський у статті «До наших читачів в Росії» (1907, т. 40, кн. 11), в ній зазначалося, зокрема, що на відміну від т. зв. «товстих» (універсальних) журналів у Росії «Л.-н.в.» орієнтується на активне інформування сусп-ва про «біжучі події» укр. життя. Істотно зросли динамізм та оперативність публіцистичних розвідок. Акцентувалася увага на необхідності конституційного процесу в Рос. імперії за зразком низки європ. країн, зокрема, пропагувалася ідея національно-культ. автономії для українців, аналізувалися імовірні шляхи її досягнення. У публікаціях систематично висвітлювалися важливі події суспільно-політ., соціально-екон., громад., наук. та мистецько-культ. життя на теренах як Наддніпрянської України, так і Галичини та *Буковини*. Вміщувалися хронікальна інформація, синтетичні й аналітичні розвідки, зокрема цикл з понад 30-ти статей М.Грушевського «На українські теми» та підсумкові щорічні огляди тощо. Значне місце відводилося публіцистичним працям, у них розглядалися питання національно-культ. та суспільно-політ. розвитку «недержавних народів» як у Рос. імперії (білорусів, литовців та ін.), так і в Європі (ірландців та ін.). Регулярно порушувалися проблеми осмислення природи нац. рухів, а також аналізувалися різні типи тогочасних *держав*, переважно багатонац., у контексті європ. та світ. досвіду. Широко трактувалися суспільно-політ. та соціально-екон. проблеми українців в Австро-Угорщині та Рос. імперії, зокрема, *столипінська аграрна реформа*, діяльність *земств*, переселенський рух до Сибіру, Середньої Азії, Далекого Сх. та ін. регіонів, трансатлантична еміграція до Пн. та Пд. Америки, роль підрос. України у формуванні загальноімперського бюджету, австрійс. перепис населення 1910 та демографічні тенденції серед підавстрійс. українців, соціокульт. атмосфера великих міст Наддніпрянщини, становище окремих соціальних верств (дрібного *селянства*, робітників важкої індустрії) та ін. Регулярно висвітлювалися актуальні питання міжнар. взаємин з виключною увагою до революц. та національно-визвол. рухів у світі, військ. конфліктів (*балканські війни 1912—1913* тощо) та ін. У міжнар. оглядах розглядалася зовн. політика великих д-в (марокканські кризи 1905—11, буд-во Панамського каналу на поч. 20 ст.) та ін. Оперативно вміщувалися рецензії та критичні статті, присвячені творам красного письменства, публіцистиці, працям з укр. історії та ін. соціогуманітарних дисциплін. Друкувалося багато публіцистичних, літературно-критичних, істор. статей, оповідань, повістей, поезій, есе, рецензій та оглядів. Було оприлюднено низку статей і матеріалів, присвячених творчості багатьох письменників, поетів та митців, у т. ч. Х.*Алчевської*, Ганни Барвінок, В.Винниченка, М.*Гоголя*, Є.*Гребінки*, М.*Заньковецької*, О.Кобилянської, І.*Котляревського*, М.Коцюбинського, М.Л.*Кропивницького*, П.*Куліша*, Б.*Лепкого*, М.В.*Лисенка*, О.*Олеся*, М.*Старицького*, В.Стефаника, І.Карпенка-Карого, Лесі Українки, Ю.*Федьковича*, І.Франка, Т.*Шевченка*. Від заснування журналу в ньому публікувалися переклади белетристичних та поетичних творів багатьох європ. авторів, зокрема, Л.Аккерман, К.Альмквіста, Дж.-Н.Байрона, Г.-А.Біргер, П.Верлєна, В. фон Гайденштама, Г.Гейне, К.Гамсуна, Г.Гауптмана, Й.-В.Гете, Ф.Гіменс, Т.Готьє, Г. фон Гофмансталя, Т.Гуда, І.Гуссейні, Данте Аліг'єрі, Е.Деккера, М.Деметера, А.Доде, М. фон Ебнер-Ешенбах, Е.Жалю, А.Жанруа, К.Жевеля, К.Жинзифова, Е.Золя, Г.Ібсена,

Л.Йововича, Л.Каравелова, Р.Кіплінга, К.Лєйно, Ж.Лєопарді, Г.-Е.Лессінга, Д. фон Ліліенкрона, Б.Пруса, А.Франса, О.Фредеріка та ін., а також рос. письменників і поетів (Максима *Горького*, М.Лермонтова, О.*Пушкіна*, В.Соловйова, А.*Чехова* та ін.). Окрім того, вміщувалися численні огляди європ. літератури. У київ. період часопис відігравав важливу роль у формуванні укр. мови. Редколегія журналу виступила за єдину мовну концепцію, спільну літ. мову для репрезентації нац. єдності, що мала подолати домінування діалектологічних відмінностей, характерних для різних регіонів. На сторінках видання публікувалися матеріали дискусії укр. публіцистів з ідейними та політ. опонентами, у т. ч. з П.Струве, зокрема стаття М.*Порша* «П.Струве в українській справі» (1912, т. 58, кн. 5). Журнал систематично реагував на репресивні заходи рос. царату супроти українства, зокрема на заборону вшанування ювілею Т.Шевченка (див. *«Німий ювілей» 1914*) та ін. У виданні різнобічно висвітлювалася галицька проблематика, зокрема заробітчанська еміграція до європ. країн, боротьба за відкриття укр. ун-ту у Львові на поч. 20 ст., виборча реформа в *Австро-Угорщині* 1906 тощо. У київ. період журналу істотно розширився дисциплінарний спектр соціогуманітаристики, представленої в ньому. Публікувалися студії з демографії, етики, соціології, політекономії, психології, статистики та ін. галузей. Традиційно чимало місця відводилося статтям і матеріалам з істор. проблематики. Серед них розвідки: М.Грушевського «Богданові роковини» (1907, т. 39, кн. 8), «Виговський і Мазепа» (1909, т. 46, кн. 6) та «Українська історіографія і М.І. Костомаров: пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті» (1910, т. 50, кн. 5), О.*Грушевського* «З планів та думок Кирило-Методіївського братства» (1918, т. 71, кн. 7/8) та «Історичні студії П.О. Куліша» (1919, т. 75, кн. 7/9), І.Кревецького «Справа поділу Галичини в рр. 1846—1850: з історії боротьби галицьких Українців за національно-територіальну автономію» (1910, т. 52, кн. 10—11), В.*Липинського* «Данило Братковський — суспільний діяч і письменник кінця XVII століття» (1909, т. 45, кн. 2), О.*Левицького* «Історія будови пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві» (1913, т. 62, кн. 6), О.*Попова* «Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 р. (з нагоди 260-их роковин Переяславської ради)» (1914, т. 65, кн. 1) та чимало ін. Була також опубл. автобіографія В.*Антоновича* (1908, т. 43, кн. 7—9). У київ. період авторами журналу були, зокрема, Х.Алчевська, М.Гехтер, О.Грушевський, М.Данько, І.*Джиджора*, Д.*Донцов*, Д.*Дорошенко*, С.О.Єфремов, М.К.*Залізняк*, М.*Зеров*, Ф.*Колесса*, М.Коцюбинський, І.Кревецький, В.*Кричевський*, А.*Крушельницький*, З.*Кузеля*, Є.*Левицький*, В.Леонтович, В.Липинський, М.*Лозинський*, Д.Лукіянович, Ф.*Матушевський*, М.Мочульський, А.*Ніковський*, Олена *Пчілка*, О.*Олесь*, М.Порш, В.*Садовський*, І.*Свенціцький*, М.*Стасюк*, І.*Стешенко*, М.*Сумцов*, С.Томашівський, І.*Фещенко-Чопівський*, Д.Харов'юк, Л.*Цегельський*, С.*Черкасенко*, Г.*Чупринка*, К.*Широцький*, В.*Щурат* та ін. Фінансову підтримку «Л.-н.в.» надавали громад. діячі та меценати В.Леонтович, В.*Симиренко*, Є.*Чикаленко* та ін.

1914 видання «Л.-н.в.», як і всієї укр. преси, припинено через початок *Першої світової війни* та введення воєн. стану. 1915 редакція планувала поновити випуск часопису, однак це вдалося зробити лише у липні 1917. На той час М.Грушевський визначив нове завдання часопису — відображення «політичного та національного пориву нинішньої хвилі». Проте осн. ред. роботу в «Л.-н.в.» виконував О.Олесь. 1917 була відновлена й книгарня «Л.-н.в.», вона опікувалася розповсюдженням часопису. У журналі висвітлювалися й аналізувалися перебіг революц. та військово-політ. подій, зокрема відстежувався і коментувався розпад Рос. імперії та Австро-Угорщини, обговорювалися питання буд-ва укр. державності, міжнар. становище країни, політ. і соціально-екон. перетворення та ін. Водночас редакція прагнула зберегти традиційний соціогуманітарний профіль часопису, зокрема, друкувала твори красного письменства, поезії, літературознавчі, істор. розвідки і матеріали тощо. Значна увага приділялася науково-освіт. та культ. проблемам, зокрема, розглядалася діяльність Укр. нар. ун-ту в Києві, заснування УАН (нині *Національна академія наук України*; 1918), Нац. б-ки Укр. Д-ви (нині *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*; 1918) тощо. 1919 планувалося й видання бібліографічного покажчика журналу, над ним працював М.Ященко. Проте через революц. та воєн. лихоліття (втрату зв'язку редакції з багатьма дописувачами, руйнацію поштово-телеграфної комунікації, фінансові проблеми, скорочення читацької аудиторії) журнал не зміг реалізувати свої плани. 1917 «Л.н.-в.» видавався Т-вом підмоги укр. літературі, науці й штуці в друкарні АТ «Петро Барський у Києві». Останню книжку «Л.-н.в.» в Києві було укладено за липень/вересень 1919 (видана в жовтні 1920; у грудні 1919, згідно з наказом більшовицьких властей, що діяли в той час у Києві, випуск журналу припинився, а книгарня «Л.-н.в.» була націоналізована).

Другий львівський період. Видання журналу було поновлене за ініціативою члена Начальної колегії *Української військової організації* Ю.Полянського у Львові. До нового редакційного к-ту ввійшли: Д.Донцов (гол. ред.), М.*Галущинський*, В.Дорошенко, В.М.Гнатюк, Ю.*Павликовський*, І.Раковський, В.Целевич. Від травня 1922 «Л.-н.в.» друкувався під грифом Укр. видавничої спілки. 1923 внаслідок ідеологічного конфлікту, пов'язаного з переходом Д.Донцова на позиції *націоналізму*, частина співробітників вийшла з редколегії, це збіднило представництво соціогуманітарних дисциплін у журналі. Одноосібним редактором став Д.Донцов, він займав цю посаду протягом усього другого львів. періоду «Л.-н.в.» (1922—32). У програмній статті Д.Донцова «Наші цілі» (1922, т. 76, кн. 1) завдання ред. політики фокусувалися на формулюванні, ствердженні та поширенні самоцінності *української національної ідеї*, передусім в ідеологічному контексті. Водночас, попри ідеологічну спрямованість, «Л.-н.в.» вважався поза-

парт. органом, з яким співробітничали представники різних укр. *партій політичних*, у т. ч. відомі публіцисти, письменники і науковці, зокрема О.Бабій, О.*Барвінський*, В.*Біднов*, М.*Возняк*, М.*Голубець*, І.Гончаренко, Я.*Гординський*, О.Грицай, В.Залозецький-Сас, М.*Кордуба*, Ю.*Косач*, А.Крезуб, І.*Крип'якевич*, Ю.*Липа*, М.Липовецька, Є.*Маланюк*, О.*Назарук*, І.*Огієнко*, Є.*Онацький*, Є.-Ю.*Пеленський*, Й.*Пеленський*, С.*Рудницький*, У.*Самчук*, С.*Сірополко*, В.*Січинський*, С.*Смаль-Стоцький*, о. К.Сосенко, І.Федорович-Малицька, М.*Хвильовий*. Висвітлювалися процеси та події на теренах УСРР: *нова економічна політика*, переродження та бюрократизація комуніст. парт. апарату, репресивні заходи більшовицького режиму, *русифікація* тощо (зокрема цикл статей Д.Донцова). У журнальних публікаціях систематично розглядалося становище на західноукр. землях, що ввійшли до складу Польщі, зокрема політ., соціально-екон., культурно-освіт. питання. Чільне місце відводилося аналізу парт. життя в Галичині. Велика увага приділялася проблемам укр. націоналізму, його теор. обґрунтування, ідеологічного призначення, інтелектуальним і світоглядним засадам. Подавалися огляди міжнар. життя, у т. ч. висвітлювалася діяльність політ. і громад. діячів (М.Ганді, М.Кемаля, Ж.Клемансо, Т.-Г.*Масарика*, У.-Л.*Черчілля* та ін.). Зберігалася й традиційна соціогуманітарна, зокрема істор., проблематика, її порушували, переважно, у контексті підсумків та уроків національно-визвол. змагань 1917—21, а також з перспективи функціонування д-в у нац. історії, формування *нації української* тощо. Розглядалися також постаті відомих укр. діячів і вчених. Серед істор. студій: розвідки В.Біднова «"Атакування" Запорізької Січі 1775 р.: з нагоди 150-ти літніх роковин зруйнування Січі» (1925, т. 88, кн. 9) і «Олександер Лазаревський: з нагоди 25-ї річниці його смерті» (1927, т. 93, кн. 5), І.*Борщака* «В книгозбірні гетьмана Орлика» (1923, т. 81, кн. 11), Г.Галабурди «Іван Федорович: у 350-ліття першої друкованої книжки на Україні» (1924, т. 83, кн. 5), М.Кордуби «Академік Михайло Грушевський як історик: з нагоди ювілею» (1926, т. 91, кн. 12), «Найновіші теорії про початки Руси» (1929, т. 100, кн. 12), «Найважніший момент в історії України» (1930, т. 102, кн. 6) та «В обороні історичної правди: з приводу статті "Найважніший момент в історії України"» (1931, т. 106, кн. 5), І.Крип'якевича «З історії Гуцульщини» (1923, т. 80, кн. 7; т. 81, кн. 11—12), І.Огієнка «Казка про білого бичка: В pendant до дискусії про початок української нації» (1931, т. 107, кн. 9) та «Київська митрополитанська друкарня: сторінка з історії української культури XVIII в.» (1924, т. 84, кн. 7/9), В.Січинського «Гравюри українського першодруку: до ювілею українського друкарства» (1924, т. 83, кн. 6), С.Смаль-Стоцького «Найважніший момент в історії України» (1931, т. 107, кн. 9), К.*Чеховича* «Початки української нації» (1931, т. 106, кн. 4) та низка ін. Були видруковані спогади про *українську революцію 1917—1921* (В.*Бірчак*, Р.*Бжеський*, І.Гаврилюк, З.Городський, А.*Животко*, В.Завадський, А.Крезуб, М.Кордуба, І.Липа, М.*Омелянович-Павленко*, В.*Петрів* та ін.). У низці публікацій висвітлювалася діяльність укр. наук. інституцій як в УСРР, так і в *Західній Україні* та на еміграції. Публікувалися також літ. огляди як творів радянських, так і західноукр. авторів, студії з етнографії, фольклористики, статистики, мистецтвознавства. У липні 1932 через фінансові проблеми видання часопису припинилося. Усього вийшло 109 томів «Л.-н.в.» в 316 поодиноких, 17 подвійних та 3 потрійних книжках.

Наступником «Л.-н.в.» став ж. «Вістник літератури, мистецтва, науки й громадського життя» (див. *«Вістник»*) під редакцією Д.Донцова, видавався 1933—39.

Німецький період. 1948—49 до 50-ліття заснування «Л.-н.в.» на еміграції була спроба відновити журнал під цією ж назвою за редакцією В.Шульги. До співпраці з поновленим часописом було залучено науковців, письменників та митців, у т. ч. О.Грицая, В.Дорошенка, Є.Маланюка, О.Мишугу, М.Мухина, В.*Щербаківського*. Однак через фінансові проблеми та переїзд більшої частини дописувачів часопису із Зх. Німеччини до Пн. Америки та ін. країн видання журналу припинилося. Вийшло тільки 2 номери.

Покажчики: Покажчик змісту «Літературно-Наукового Вістника». Томів I—XX (1898—1902). Львів, 1903; Літературно-науковий вісник: Покажчик змісту, т. 1—109 (1898—1932). К. — Нью-Йорк, 2000.

Літ.: *Донцов Д.* Три роки відновленого Літературно-наукового Вістника. «ЛНВ», 1925, т. 87, кн. 7/8; *Сірий Ю.* З історії видавничої і книгарської справи в Україні. Прага, 1940; *Дорошенко В.* Літературно-науковий вістник. Авгсбург, 1948; *Його ж.* «Літературно-науковий вістник». «ЛНВ», 1948, кн. 1; *Дей О.* Іван Франко і перша російська революція. Львів, 1955; *Гуменний М.* Публіцистика «Літературно-наукового вісника» (1898—1906): Дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 1973; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Корбич Г.* Біля витоків Всеукраїнського видання: Діяльність редакторів часопису «Літературно-науковий вістник» у Львові протягом 1898—1906 рр. «Київська старовина», 1994, № 2; *Сварник Г.І.* Дмитро Донцов як редактор «Літературно-наукового вістника» (1922—1932) і «Вістника» (1932—1939 рр.) у Львові. В кн.: Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 21—22 грудня 1994 р. Львів—Житомир, 1994; *Зелінська Н.В., Пилипів О.І.* Михайло Грушевський і «Літературно-науковий вістник»: перші кроки у Львові. В кн.: Збірник праць науково-дослідного центру періодики, вип. 2. Львів, 1995; *Корбич Г.* «Літературно-науковий вісник» (1898—1906) і український літературний процес: Дис. ... канд. філол. наук. К., 1995; *Її ж.* До історії «Літературно-наукового вістника» (К., 1907—1919 рр.). «Слово і час», 1996, № 10; *Леськова М.* «Літературно-науковий вісник» як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20—40 роки XX ст.): Дис. ... канд. філол. наук. К., 1996; *Капелюшний В.П., Кузіна Н.В.* Висвітлення в літературі діяльності М.С. Грушевського по перенесенню «Літературно-наукового вістника» до Києва. «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», 1998, № 2; *Шаповал Ю.* Журнал «Літературно-науковий вістник» (1898—1906 рр.): Публіцистична модель національних свобод і реальність. «Народознавчі зошити», 1998, № 1; *Корбич Г.* Журнал «Літературно-науковий вістник» львівського періоду (1898—1906). К., 1999; *Кузіна Н.В.* Діяльність редакційного комітету «Літературно-наукового вісника» в Києві в 1912—1919 рр. «Вісник Київського національного університету. Серія: Історія», вип. 47. К., 2000; *Шапо-*

вал Ю.Г. «Літературно-науковий вісник» (1898—1932): Творення державницької ідеології українства. Львів, 2000; *Кузіна Н.В.* Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907—1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 2003.

О.В. Ясь.

ЛІТКІ́ВСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — рукописне євангеліє на 255 арк. Більша частина тексту написана церковнослов'ян. мовою, а один фрагмент — переважно староукр. Даний фрагмент, ймовірно, має найраніше походження, він схожий з *Пересопницьким Євангелієм* серед. 16 ст., Євангелієм 1570, Волин. Євангелієм 1571, а також із сербським євангелієм серед. 16 ст. Каліграфічний укр. півустав рукопису подібний до того, яким писане Віленське Євангеліє 1594, створене віленським *райцею* Яковом Івановичем. Пам'ятка містить список передмови Феофілакта Болгарського, єпископа Охридського, має художньо оформлені заставки, на її срібному окладі 17 ст. зображено чотирьох євангелістів.

Уведена до наук. обігу А.Грузинським, він же виявив її у серпні 1909 в б-ці настоятеля Свято-Микільського храму в с. Літки (звідси й умовна назва пам'ятки) Остерського пов. Черніг. губ. (нині село Броварського р-ну Київ. обл.) о. Я.Олександровича, де вона зберігалася як фамільна цінність.

Дослідження текстів пам'ятки дають підстави стверджувати, що вона була створена 1595—1600 на *Волині*, її укладач і переписувач, однак, залишаються невідомими. Пізніше пам'ятка, очевидно, належала ченцям

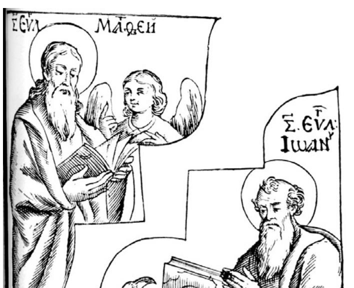

Літківське Євангеліє. Срібні пластинки з кутів. Прорис.

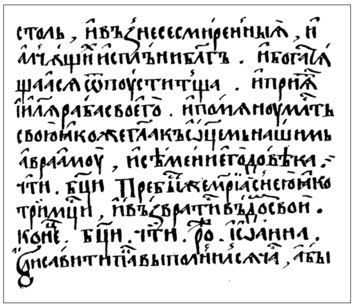
столь, и възнесе смиреныя, и
алчущи исполни благъ. и богатя
щаяся отпусти тщи. и прия
iиля раба своего. и помяноути
своя яко же глагола къ отцем нашим
авраамоу, и семени его до века.
чтн. бцн. Пребысть же мариа с нею яко
три мцы, и възвратися въ дом свои.
коне. бцн. чтн. ро. iоанна.

Літківське Євангеліє. Сторінка 122-зворотна. Фрагмент.

правосл. Хрестовоздвиженського монастиря в *Луцьку* — ієромонаху Митрофану (Дементієвичу; був ігуменом з 1626) та архімандриту Тарасію (Черніховському; п. 1652), які доповнили її стислим монастирським пом'яником. Тоді ж до неї додали й 5 гравюр 1624—44 двох майстрів (один з них — *Ілля*) з *Києво-Печерської лаври*. По смерті ченців пам'ятка зберігалася в Луцькому Хрестовоздвиженському монастирі. Потім, можливо в роки Руїни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*), її перевезли на Сіверщину.

Після зруйнування церкви в с. Літки у 1930-х рр. місцезнаходження пам'ятки не відоме.

Літ.: *Грузинский А.С.* Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке: Литковское Евангелие. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1911, кн. 23, вып. 1—2; вып. 3, отд. 2—3.

Ю.А. Мицик.

ЛІ́ТНІВЦІ — назва до 1829 смт *Нова Ушиця*.

ЛІТО́ПИС, літописання, літописознавство. Л. в широкому значенні називають історико-літ. твір, в якому оповідь ведеться за роками. Назва походить від слів «въ лѣто», якими в 11—17 ст. укладачі Л. починали опис подій певного року, вони ж (ці слова) передували написанню хронографічних (річних), часто календарних, а іноді й хронометричних (погодинних) дат. Історики вживають термін «літопис», як правило, щодо творів певного регіонального походження (землі сх. слов'ян). У Зх. Європі подібні за видовими ознаками твори називають *анналами* (від лат. annales libri — річні зведення) і хроніками (від грец. χρονικάς — той, що стосується часу). У вузькому значенні Л. називають лише рукописні тексти, створені в цьому жанрі в минулі часи. Серед них, однак, є не лише тексти з точно датованими за роками записами про те, що відбувалося, а й тексти записів, розташованих у хронологічному порядку без розбивки на річні статті. Л. (у вузькому значенні) збереглися в одному або кількох подібних між собою списках. Тому, як правило, Л. називають комплекс списків. При цьому вважають, що усі списки одного комплексу мають в основі спільний текст — протограф (від грец. πρῶτος — перший — і γράφω — пишу). Списки одного комплексу дослідники намагаються згрупувати в одну або кілька редакцій. Кожен список по-своєму «копіює» протограф, тією чи ін. мірою викривляючи або, навпаки, виправляючи його зміст. Більшість Л. являють собою зведення — містять і записи подій за рік («погодні» записи), і записи документів (міжнар. договорів, приватних та публічних актів), і самостійні літ. твори («повісті», «слова», житія, агіографічні матеріали (див. *Агіографія*), сказання) або їх фрагменти, і фольклорні записи. Кожне таке зведення прийнято розглядати як самостійний літ. твір, що має свій замисел, структуру, ідейну спрямованість. Літописання в сх. слов'ян велося з 10 до 17 ст. Як правило, дослідники розрізняють два його періоди — до і після 16 ст. Л. 16—17 ст. мають істотні відміни від Л. раннього періоду. Їх дослідження також має свою специфіку.

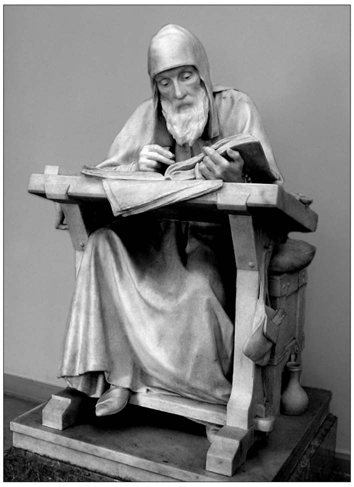

Нестор-Літописець. Скульптура роботи М. Антокольського. 1890.

У результаті архів. розшуків істориків і філологів, діяльності Археогр. комісії і археогр. експедицій у наук. обіг було введено більше 200 списків Л. Більша їх частина опубл. (повністю або у вигляді варіантів до ін. списків), решта продовжують публікуватися у серії *«Полное собрание русских летописей»*. Деякі літописні пам'ятки (*Новгородський перший літопис*, Устюжські, Псковські та ін. літописи) видаються окремо. Кожне літописне зведення має умовну назву. Найчастіше вона пов'язана з місцем зберігання Л. на момент його виявлення дослідниками (*Іпатіївський літопис*, Академічний, Синодальний, Археографічний списки) або за іменем його колиш. власника (*Радзивілівський літопис*, Никоновський літопис, списки Оболенського, Хрущовський тощо). Деякі Л. названі за іменем замовника, укладача, редактора, переписувача (*Лаврентіївський літопис*), а також за місцем створення (Новгород. літопис, Моск. зведення). Останні найменування вживаються, звичайно, не стосовно того чи ін. окремого списку, а щодо редакції, в яку об'єднано кілька списків. Коли кілька Л. називаються однаково, до таких назв додаються умовні номери (напр., Псковські I, II і III, Новгородські I, II, III, IV і V), причому нумерація не пов'язана з послідовністю їх створення. Деякі списки можуть мати кілька назв. Так, Радзивілівський список (Л.) називається також Кенігсберзьким. Устюжський Л. часто згадується як Архангелогородський літописець. Неопубліковані списки Л.

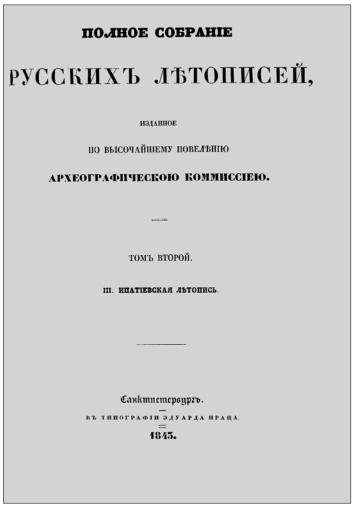
ПОЛНОЕ СОБРАНІЕ
РУССКИХЪ ЛѢТОПИСЕЙ,
ИЗДАННОЕ
ПО ВЫСОЧАЙШЕМУ ПОВЕЛѢНІЮ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОММИССІЕЮ.
ТОМЪ ВТОРОЙ.
III. ИПАТІЕВСКАЯ ЛѢТОПИСЬ.
Санктпетербургъ.
ВЪ ТИПОГРАФІИ ЭДУАРДА ПРАЦА.
1843.

«Полное собраніе русскихъ летописей». Т. 2. Санкт-Петербург, 1845. Титульний аркуш.

прийнято називати за архівосховищами, де вони зберігаються, і за шифром, під яким вони значаться. Неодноразові спроби систематизувати назви літописних списків і редакцій не дали позитивних результатів: додаткові назви, пов'язані з кожним рукописом, істотно ускладнювали його пошук.

Учені дійшли висновку, що, починаючи з 16 ст., літописання як особливий жанр істор. оповіді згасає. Йому на зміну прийшли ін. види істор. оповіді: *хронографи*, синопсиси (див., напр., *«Синопсис» 1674*) тощо. Період одночасного практикування літописання з новими видами оповідей характеризується розмиванням їхніх видових меж. Літописання набуває рис хронографічного (точніше гранографічного) викладу: оповідь ведеться за «гранями» — періодами правління *царів* і *князів*. У свою чергу пізні хронографи іноді можуть включати цілі фрагменти Л.

Історико-філол. дисципліна (розділ джерелознавства), об'єктом вивчення якої є Л. 11—17 ст., отримала назву літописознавство. Вивчення Л. як *джерел історичних* започаткував у 18 ст. В.*Татищев*, продовжили цю справу М.*Ломоносов*, Г.-Ф.*Міллер*, кн. М.Щербатов, І.*Болтін* і А.-Л.*Шльоцер*.

В.Татищев закликав до систематичного вивчення Л. Він поставив завдання зібрати максимально можливу кількість літописних списків і пропонував розділити їх на «генеральні» (описи історії всієї Русі) і «топографічні» (історії окремих земель — Новгородської, Псковської, Сибіру тощо). Надалі він ділив списки за ступенем достовірності. Чим старішим був список, тим більшої довіри, на думку В.Татищева, мав заслуговувати той Л., в якому цей список зберігся. Учений вважав, що створення Л. за своєю суттю є разовим актом. Кожен подальший літописець після створювача Л. лише продовжував виклад з того моменту, на якому зупинився його попередник. Вставки або пропуски в тексті В.Татищев пов'язував або з «нерозсудливістю» пізніших переписувачів, або зі злою волею деяких з них. Такий підхід орієнтував дослідників на пошук повного та справного тексту того чи ін. Л.

Першу спробу відновити первісний текст найдавнішого рус. літопису («очищеного Нестора») здійснив А.-Л.Шльоцер. При цьому він спирався на методи критики тексту Біблії (див. *Біблія*). Звівши в єдиний текст фрагменти різних списків, що з погляду «здорового глузду» здавалися первісними або могли бути такими за свідченнями ін. джерел, він одержав «уявний» Л., який, можливо, був «достовірним», однак ніколи не існував у дійсності. Ідучи за його методикою, історики 2-ї пол. 18 ст. намагалися осмислити зміст відновленого таким чином тексту, а потім встановити його достовірність. Цю методику критикували Й.-Ф.*Еверс* та А.Попов. Й.-Ф.Еверс уперше висловив припущення, що при відновленні найдавнішого тексту слід використовувати всі списки літопису, що збереглися, у т. ч. й пізніші компіляції, в яких могли відобразитися ранні етапи розвитку тексту. Він дійшов висновку щодо необхідності критичного порівняння списків, які, можливо, представляли паралельні літописні традиції Давньої Русі.

Багато літописних текстів увів у наук. обіг М.*Карамзін*. Він пропонував групувати літописи за подібними між собою їхніми списками й вивчати отримані в результаті цієї процедури редакції.

Подальший крок у вивченні Л. зробили М.*Каченовський* і його послідовники — учені *скептичної школи*, що з'явилася в 1820-х — на поч. 1830-х рр. Методику А.-Л.Шльоцера і його послідовників вони назвали «нижчою» критикою. Висновок «скептиків» про те, що рус. літописання зародилося лише в 14 ст., та їхній підхід до вивчення східнослов'ян. літописів зустріли рішучі заперечення з боку деяких істориків 1-ї пол. 19 ст. Вони внесли у вивчення Л. багато нового. Так, П.*Строєв* зробив важливий висновок про те, що літописи, які збереглися в рукописних списках, не є авторськими працями у власному розумінні цього слова, а «зведеннями», збірками, компіляціями, що «складалися» з найрізноманітнішого матеріалу попередніх пам'яток. Він же звернув увагу на

множинність літописної традиції і зробив з цієї тези висновок про одночасне укладання Л. у різних центрах. Ці ідеї розроблялися в серед. і 2-й пол. 19 ст.

І.*Беляєв* запропонував першу класифікацію східнослов'ян. літописів (держ., сімейно-родові або фамільні, монастирсько-церк. і літературні). Важливі думки про прийоми укладання давньорус. літописів висловив І.*Срезневський*, він же розвинув ідею про оригінальність східнослов'ян. літописів. К.Бестужев-Рюмін розробив питання про розшарування, розкладання літописних текстів на складові частини.

Набутий досвід вивчення літописів створив у кінці 19 ст. можливість розробити нову методику вивчення літописних текстів. О.*Шахматов* ретельно дослідив величезний рукописний фонд східнослов'ян. літописів з найдавніших часів до 17 ст. й розробив схему давньорус. літописання, сформулював основи порівняльно-істор. методу дослідження літописних текстів. Обстежуючи пізні літописні зведення 14—16 ст., він використав метод комплексного вивчення всіх відомих йому списків, їх порівняльно-текстологічного зіставлення, внутр., логічно-смислового аналізу, з'ясовував їх складну будову, взаємовідношення між собою, їхні джерела, насамперед попередні літописні зведення, покладені в основу пізніших.

Спираючись на ідеї О.Шахматова, М.*Приселков* створив першу узагальнену працю про східнослов'ян. літописи, реконструював низку важливих літописних пам'яток, увів у дослідження літописів істор., соціально-екон. аналіз. Шахматовську методику дослідження літописів розвивав також М.Бережков, він дослідив хронологію східнослов'ян. літописів Д.*Лихачов* розвинув і уточнив уявлення своїх попередників про працю літописця, способи ведення і прийоми літописання. Його книжка про давньорус. літописи та їх культурно-істор. значення стала першою узагальнюючою працею, в якій історія літописів висвітлювалася від зародження до згасання. Аналіз спірних і слабо розроблених питань історії літописів здійснив О.Насонов.

На поч. 21 ст. методика вивчення літописних текстів, запропонована О.Шахматовим і розвинута його учнями та послідовниками, отримала заг. визнання, водночас були також окреслені обмеження щодо можливого її застосування.

Вид.: ПСРЛ, т. 1. СПб., 1846; т. 2. СПб., 1843; т. 3—4, 6. СПб., 1853; т. 7. СПб., 1856; т. 8. СПб., 1859; т. 9. СПб., 1862; т. 10. Л., 1885; т. 12. СПб., 1901; т. 13—14. Л., 1965; т. 15, 38. Л., 1989; ПСРЛ (2-ге вид. під ред. О.Шахматова). СПб., 1908 (фотомех. перевид. — М., 1962).

Літ.: *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868; *Срезневский И.И.* Статьи о древних русских летописях (1853—1866). СПб., 1903; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Библиография русского летописания. М.—Л., 1962; *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., (1963); *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII в.: Очерки и исследования. М., 1969; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; *Буганов В.И.* Отечественная историография русского летописания. М., 1975.

В.Ю. Франчук.

«ЛІТÓПИС КОРÓТКИЙ» — див. «Летописец кратків».

ЛІТÓПИС ОСТРÓЗЬКИЙ, Острозький літописець — умовна назва літописного зводу 1-ї пол. 17 ст. Відомі кілька його повних редакцій (Музейна, Харківська, Розанівська), одна з них охоплює події 1500—1636, інші — 1500—1621 або 1494—1649, а також скорочена — охоплює події 1494—1649 і має умовну назву «Крехівська кройніка». Ядро пам'ятки найкраще зберегла Харків. редакція. Її перша частина (1500—92) ґрунтується на «Хроніці Польщі» М. і Й. *Бєльських*, а друга (1597—1619) — на відомостях про події, сучасником і, можливо, очевидцем яких (чи хоча б деяких з них) був сам автор. У цій частині текст має подібність до Київ. літопису, *Львівського літопису*, літопису Я.*Бінвільського*, це, на думку дослідників, свідчить про використання авторами цих літописів спільного джерела — ймовірно, стислого Галицько-Волин. літопису, створеного не пізніше 1615—19. Після 1621 ядро пам'ятки було доповнене (характер доповнень вказує на те, що їх автором могла бути духовна правосл. особа). У 1630-х рр. пам'ятка була значно перероблена, до неї додано описи подій 1621—36. Автор доповнень жив у *Острозі*, був духовною особою, можливо, вчився або викладав у *Острозькій академії*, добре володів словом. Створив кілька яскравих публіцистичних оповідей, зокрема, про митрополита Київського Петра (*Могилу*), правосл. архієпископа Полоцького Мелетія (*Смотрицького*), про вбивство полочанами унійного полоцького архієпископа Йоасафата (*Кунцевича*), про кн. С.Корецького (див. *Корецькі*) — відступника від *православ'я*.

Дж.: *Крижановський А.* Руська «Кройника» з XVII в. «ЗНТШ», 1904, т. 62; *Розанов С.* Кройника 1636 року. В кн.: Український науковий збірник, вип. 1. Б/м, 1915; *Тихомиров М.Н.* Малоизвестные летописные памятники: Острожский летописец. В кн.: Исторический архив, т. 7. М., 1951; *Бевзо О.А.* Львівський літопис та Острозький літописець. К., 1970; Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». Днепропетровск, 1984.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Ю.А. Мицик.

ЛІТÓПИС ПОДІ́Й у Південній Русі — див. *Хроніка Юзефовича*.

«ЛІТÓПИС РЕВОЛЮ́ЦІЇ» — істор. журнал, видавався 1922—33 в м. *Харків*. До 1929 був друкованим органом Істпарту ЦК КП(б)У (див. *Істпарти*), потім — друкованим органом Ін-ту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). Створений на кшталт періодичного органу Істпарту ЦК РКП(б) «Пролетарская революция». Питання про заснування такого видання в УСРР було порушене на засіданні Істпарту ЦК КП(б)У в грудні 1921. Перший

номер часопису побачив світ у листопаді наступного року. 1922—27 видавався російською, 1928—29 — рос. та укр., а з 1930 — укр. мовою. Ініціаторами видання часопису укр. мовою виступили П.*Любченко* та М.*Скрипник*. Видано 57 номерів (у 47 книгах). У різні роки наклади журналу були від 1500 до 6300 примірників. На сторінках журналу друкувалися статті, матеріали і документи, а також спогади, хроніка, бібліографія, рецензії, огляди, публіцистичні замітки тощо. Історії *губерній* або великих пром. центрів присвячувалися тематичні номери, зокрема 2-й номер за 1923 містив матеріали про Катеринославщину. З офіц. ідеологічних позицій висвітлювалися революц. рухи 19 — поч. 20 ст., події після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, історія КП(б)У та ін. Значна увага приділялася висвітленню н.-д. і видавничої діяльності істпартів, *Українського товариства істориків-марксистів* та ін. інституцій. Виходили розвідки до ювілейних дат з історії РКП(б) та *СРСР*, зокрема, присвячені II з'їздові РСДРП (1928, № 4—5; 1933, № 1/2), VI з'їзду РСДРП(б) (1932, № 1/2), Всеукр. парт. конференції в грудні 1917 (1932, № 5/6), встановленню рад. влади в Україні (1925, № 1), створенню Червоної армії (див. *Радянська армія*; 1927, № 1). Публікувалися матеріали до ювілеїв держ. діячів (зокрема, до 50-ліття Г.*Петровського*, 1928, № 2, до 60-ліття М.Скрипника, 1932, № 1/2). Уміщувалися також статті, присвячені дискусійним питанням історії України, зокрема істор. схемі М.І.*Яворського* (1930, № 2, 3/4, 5). Серед авторів журналу, окрім працівників Іспарту, були рад. і парт. діячі та воєначальники, зокрема В.*Антонов-Овсієнко*, А.*Бубнов*, С.*Гопнер*, П.*Дибенко*, В.*Затонський*, А.В.*Іванова*, Е.*Квірінг*, Ю.*Коцюбинський*, М.М.Криворучко, Д.*Мануїльський*, В.*Межлаук*, Г.Петровський, П.*Постишев*, М.Скрипник, М.Тарногродський, В.*Чубар*, О.*Шліхтер*, Й.*Якір*. Публікувалися мемуари більшовиків — активних учасників революц. руху та громадян. війни 1917—22, у т. ч. В.Аверіна, С.Буздаліна, П.*Буценка*, В.Валявка, Д.Годіна, І.Грязева, О.Ємельянова, Й.Жуковського, С.Інгулова, Й.Кристалловського, В.Лапіної, Б.*Магідова*, Е.Медне, П.*Мойсеєнка*, В.Моргунова, І.Ніколаєнка, С.Покка, Й.Савицького, О.Суханова, Р.Терехова, Ф.*Угарова*, І.Шмирова та багатьох ін. У журналі побачили світ спогади представників народницького руху (див. *Народництво*) О.Бичкова, О.Макаревського та ін. Друкувалися студії істориків, у т. ч. П.Анатольєва, Й.Брагинського, М.Воліна, Д.Кардашова, Г.Карпенка, С.Ковбасюка, М.*Попова*, М.Редіна, М.*Рубача*, В.*Щербакова*, Ф.*Ястребова*, а також публіцистичні твори Максима *Горького*, І.Козлова, Мирослава *Ірчана* та інших.

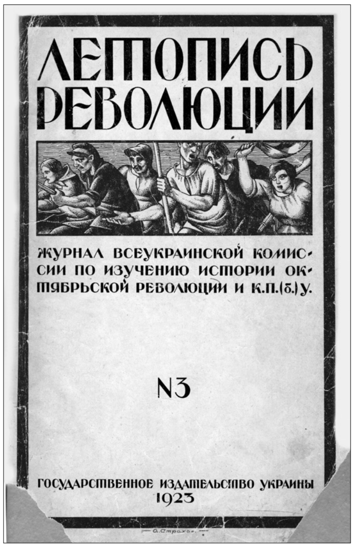

«Летопись революции». 1923. № 3. Обкладинка.

Покажчики: Журнал «Летопись революции»: Библиографический указатель. Х., 1933; *Сарана Ф.К.* Журнал «Літопис революції»: Покажчик змісту. № 1—57. 1922—1933 рр. К., 1957.

Літ.: *Лось Ф.Є.* Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; *Комаренко Н.В.* Висвітлення боротьби за перемогу влади Рад на Україні в журналі «Літопис революції». «УІЖ», 1967, № 1; *Сарбей В.Г.* Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. Там само; *Туваєв В.І., Сас І.Х.* Журнал «Літопис революції» як джерело вивчення історії партії. Там само; *Комаренко Н.В.* Журнал «Літопис революції» в оцінці радянської історіографії. «УІЖ», 1967, № 11; *Її ж.* «Літопис революції»: Історіографічний нарис. К., 1970.

О.В. Ясь.

ЛІТО́ПИС САМОВИ́ДЦЯ — одне з джерел з історії Укр. козац. д-ви 2-ї пол. 17 ст., пам'ятка нац. писемності. Створений на Стародубщині в останній чв. 17 ст. сучасником (самовидцем) описаних у ньому подій. Зберігся на *Лівобережній Україні* в кількох списках 18 ст. (кожен зі списків має деякі доповнення і скорочення; жоден не містить назви твору та імені автора). Текст літопису дослідники поділяють на 2 частини. Перша охоплює події 1648—72 і має характер істор. *мемуарів*. У основі другої (1673—1702) лежать щоденникові записи. Заходами П.*Куліша*, який дав назву рукопису, уперше твір був опубл. О.*Бодянським* у *Москві* 1846.

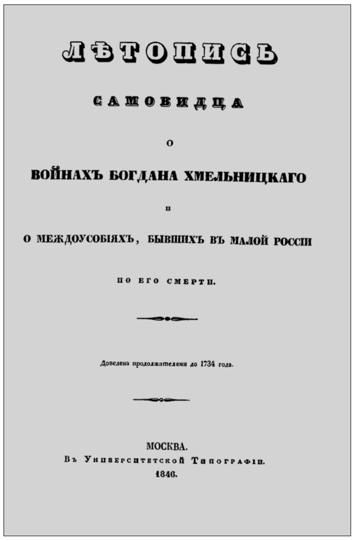

«Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго». М., 1846. Титульний аркуш.

Існує кілька гіпотез про ім'я автора літопису (зокрема, що ним є Ф.*Коробка* чи Ф.Кандиба; див. *Кандиби*), найбільш аргументованою з них вважається та, що розроблена В.*Модзалевським*, М.*Петровським*, М.*Грушевським* та ін. Згідно з нею, автором літопису був *генеральний підскарбій* часів І.*Брюховецького*, згодом — стародубський священик Р.*Ракушка-Романовський* (бл. 1622 — 1703). Цю гіпотезу вперше висловив у листі до П.Куліша історик-аматор П.Сердюков.

На думку дослідників, характерною особливістю літопису є відносно правдиве відображення заг. панорами істор. подій, що відбувалися в Україні в 2-й пол. 17 ст. Саме таким чином у ньому описано, зокрема, хід національ-

но-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) та утворення Укр. козац. д-ви. Автор на конкретних подіях виклав осн. причини польсько-укр. конфлікту. Його ставлення до козац. верхів, різнихсусп. *станів* найяскравіше засвідчує оповідання про сплановану Москвою *Чорну раду 1663*. З багатьох висловлювань автора випливає, що він був прихильником сильної гетьман. влади, виразником інтересів заможного *козацтва*. Засуджував боротьбу різних політ. партій та соціальні заворушення, що тривали з 1658 до початку гетьманства І.*Мазепи*. Дав стриману характеристику Б.*Хмельницькому* (ймовірно, на тональності його тексту позначилися песимістичні погляди і настрої, що склалися в нього під впливом подій в Україні 1670-х рр. — доби Руїни). Досить часто практикував безпристрасну форму викладу, це давало йому можливість не виявляти власного ставлення до багатьох діячів свого часу. З симпатією він писав лише про лівобереж. *гетьмана наказного* Я.*Сомка* та про запороз. *кошового отамана* І.*Сірка*. У негативному плані зобразив тих провідників, які вже зійшли з істор. сцени, зокрема гетьманів І.*Виговського*, Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича*, полк. В.*Золотаренка*. Ключові події свого часу — *Гадяцький договір 1658*, *Андрусівський договір (перемир'я) 1667*, підлеглість укр. церкви *Московському патріархатові* тощо — описав у спокійному тоні, а деякі такого ж масштабу події не згадав узагалі. Виявив своє співчуття народові у зв'язку із введенням Москвою податків і стихійними лихами (поширенням епідемій, нашестям сарани, великими морозами тощо).

У літописі описано стосунки гетьман. урядів із сусідніми д-ми: *Річчю Посполитою*, Росією, *Кримським ханатом*, *Османською імперією*, *Молдавським князівством*. Ставлення автора до Польщі, Росії, їхніх політ. діячів не завжди виразне, інколи приховане. Оцінка політики Крим. ханату й Осман. імперії стосовно України в усіх випадках є негативною і ґрунтується не тільки на реліг. переконаннях, а й, передусім, на засудженні спустошливих татаро-турец. нападів, унаслідок яких Правобережна «Україна стала пуста», знелюдніла. Автор був досить добре обізнаний з подіями, що відбувалися в Литві, Курляндії (істор. область у Прибалтиці на території сучасної Латвії на зх., пд. зх. і пд. від Ризької затоки), Ліфляндії (істор. область у Прибалтиці — пн. частина сучасної Латвії та пд. частина Естонії), Швеції, Пруссії, Голландії (нині Нідерланди), Австрії, Угорщині та в ін. країнах. Термін «Україна» в тексті вжито понад 70 разів.

Літопис помітно вплинув на подальший розвиток укр. історіографії, насамперед на твір Г.*Граб'янки*, а через нього — на *«Короткий опис Малоросії»*, компілятивні праці Я.Лизогуба (див. *Лизогубівський літопис*), В.*Рубана* та ін. авторів. Зверталися до цієї пам'ятки О.*Рігельман* і автор *«Історії русів»*. З неї брали сюжети для своїх творів письменники (зокрема П.Куліш під час роботи над романом «Чорна рада»). Літопис написаний книжною укр. мовою, близькою до народнорозмовної.

Дж.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... К., 1878; Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії: Джерелознавство, вип. 2. К., 1925; *Петровський М.Н.* Нариси з історії України 17 — початку 18 століть (досліди над Літописом Самовидця). Х., 1930; *Марченко М.І.* Українська історіографія: (з давніх часів до середини 19 ст.). К., 1959; *Грушевський М.С.* Самовидець Руїни та його пізніші відображення. «Український історик» (Нью-Йорк—Торонто), 1991—92; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. К., 1996.

Я.І. Дзира.

«ЛІТО́ПИС УПА́» — багатосерійне видання документів і матеріалів з історії *Української повстанської армії*. Започатковане 1976 в м. Торонто (Канада) з ініціативи Об'єднання колиш. вояків УПА в США і Канаді та укр. дослідників з діаспори (Є.*Штендера*, П.*Потічний*, Т.*Гунчак* та ін.). Від 1995 паралельно з Основною видається Київ. серія, створена редакцією «Літопису УПА» у співпраці з *Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України*, Держ. к-том архівів України, Центр. держ. архівом громад. об'єднань України та Галузевим держ. архівом Служби безпеки України. Редакція «Літопису УПА» видає також серії «Повстанські могили», «Літопис УПА — Бібліотека» та «Події і Люди».

В Основній серії побачили світ 46 томів, до них увійшли документи, що зберігаються, гол. чин., за межами України, а також спогади, щоденники і записи колиш. бійців УПА та членів *Організації українських націоналістів*.

Частина томів укомплектована за територіальним принципом. Так, томи 1-й (видрукувано 3 видання — 1976, 1978 і 1989), 2-й (видання — 1977, 1985, 1990) і 5-й (1984) містять документи про УПА на *Волині* та *Поліссі*, 3-й (1978) і 4-й (1989) — з історії УПА на Прикарпатті, 12-й том (1989) складений із повстанських документів з Тернопільщини, 13-й (1986) і 14-й (1987) охоплюють джерела з історії повстанського руху на Перемишльщині, 18-й (1990) і 19-й (1992) включають офіц. документи УПА із Карпатського регіону та відповідну мемуаристику, у 31-му томі (2001) подано документи УПА зі Львівщини, в 33-му (2001) і 34-му (2002) зібрано документи про боротьбу УПА на *Лемківщині* й *Надсянні*, у 39-му (2003) та 40-му (б/р) — документи з історії Повстанської армії на території *Холмщини*, *Підляшшя*, Ярославщини, Томашівщини й Любачівщини.

Матеріали *Української головної визвольної ради* (УГВР) зібрані у 8-му (1980), 9-му (1982), 10-му (1984) і 26-му (2001) томах. Це програмні документи УГВР, матеріали з офіц. друкованих видань, протоколи засідань та нарад, інформаційних бюлетенів, спогади членів УГВР тощо.

У 6-му (1983), 7-му (1983) і 21-му (1991) томах подаються документи гітлерівської Німеччини про боротьбу з укр. націоналістичним підпіллям (гол. чин. це аналітичні записки, донесення та звіти, підготовані окупаційною адміністрацією для центр. органів влади в Берліні), а в 22-му (1992) — матеріали (до 1947) про боротьбу з укр. підпіллям у комуніст. Польщі (це документи Військ. суду оперативної групи

«Вісла», що включають вироки, винесені повстанцям, звіти суд. чиновників, внутр. суд. кореспонденцію тощо).

У 15-му (1987) томі містяться спогади командира відділу УПА особливого призначення К.Гіммельрайха, у 27-му (1997) — спогади провідного діяча повстанського руху з Волині Р.Петренка, у 28-му (1995) — спогади дружини одного з лідерів підпілля В.*Галаси* — М.Савчин, у 29-му (1999) — спогади підстаршини УПА І.Гарасиміва, у 30-му (2000) — спогади командира 24-го Тактичного відтинку УПА С.Стебельського та підстаршини О.Конопадського, у 37-му (2002) — спогади підпільників І.Липка і М.Терефенка.

16-й (1987), 17-й (1988) і 24-й (1995) томи містять матеріали з офіц. видань (газет, журналів, брошур, інформаційних бюлетенів, листівок, політ. звернень) кер-ва підпілля.

25-й (1996) том повністю укомплектовано піснями УПА — як власне повстанськими, так і складеними полоненими упівцями в тюрмах і таборах, нар. піснями про УПА тощо. Поряд з осн. текстами пісень подано їхні варіанти, мелодії, а також короткі дані про саму пісню та про згадувані в ній події.

23-й (1992) і 32-й (2001) томи присвячені спогадам санітарів, медсестер і лікарів про систему мед. опіки в УПА, про функціонування Укр. Червоного Хреста тощо.

11-й (1985) і 36-й (2002) томи містять відомості про полеглих повстанців і підпільників ОУН Тернопільщини та Львівщини. 11-й (1985) том складений на основі свідчень і документів, зібраних на Заході, а до 36-го (2002) включені короткі біографії убитих упівців, узяті з документів рад. спецслужб.

У 38-му томі (2002) подано схеми та описи різноманітних криївок і бункерів УПА, зроблені 1944—54 рад. органами держбезпеки, що вели боротьбу з укр. збройним підпіллям.

До 41-го тому (2004) включено документи про життя та діяльність президента УГВР К.*Осьмака*. 45-й том (2007) присвячено гол. командирові УПА Р.*Шухевичу*.

43-й (2006), 44-й (2006) та 46-й (2007) томи складені з протоколів допитів *Служби безпеки ОУН*.

20-й (1994) і 35-й (2002) томи Осн. серії виконано у формі покажчиків із коротким змістом попередніх видань.

42-й том (2005) містить документи і матеріали про становлення та 30-літню діяльність вид-ва «Літопис УПА», короткі біографії членів видавничого к-ту тощо.

1995 побачив світ 1-й том серії «Повстанські могили» під назвою «Пропам'ятна книга впавших на полі слави вояків Української Повстанської Армії-Захід, VI Воєнної Округи "Сян", Тактичних Відтинків "Лемко", "Бастіон", "Данилів" (1944—1946)».

1995—2009 опубліковано 12 томів Київ. серії «Літопису УПА», до них увійшли документи та матеріали з укр. архівів.

1-й том укомплектовано офіц. матеріалами гол. командування УПА.

2-й том містить документи з історії діяльності УПА й підпілля ОУН на території Волині та Полісся. Його органічно доповнюють повстанські документи із цієї ж території, зібрані у 8-му та 11-му томах.

3-й, 4-й і 5-й томи становлять собою збірку директивних документів 1943—59 про боротьбу з ОУН і УПА.

6-й та 7-й томи складено з інформаційних документів КПУ і рад. каральних органів про боротьбу із українським визвольним рухом.

9-й том містить 14 протоколів допитів командирів Повстанської армії та керівників підпілля ОУН, які були захоплені рад. органами безпеки.

10-й том наповнено документами з рад. архівів про життя, діяльність і загибель гол. командира УПА Р.Шухевича.

12-й том становить собою 1-шу книгу зібрання документів з історії (1943—52) воєнної округи «Буг», а також звітно-інформаційних документів керівництва ОУН на Львівщині.

Серію «Літопис УПА — Бібліотека» присвячено виданню мемуарної й довідкової літератури, а також монографій з історії УПА. Зокрема, опубліковано книги спогадів Ю.Ступницького, Я.Грицая, мемуари учасників підпілля Львівщини та Любачівщини, два довідники з реєстром підпільників Львівщини та Дрогобиччини, монографії В.В'ятровича, В.Ковальчука, Л.Онишко.

У серії «Події і люди» 2008 опубліковано 1—5-й томи: «Нескорений командир», «Кирило Осьмак — нескорений Президент УГВР», «Степан Бандера — життя, присвячене свободі», «Моя дорога», «"Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб: Спогади і матеріали», 2009 — 6-й том «Петро Федун — "Полтава" — провідний ідеолог ОУН та УПА».

Літ.: Літопис Української повстанської армії, т. 20: покажчик до «Літопису УПА». Книга перша: 1—19 томи. Торонто, 1994; *Киричук Ю.* «Літопис УПА» як історичне джерело. В кн.: Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка: Збірник наукових праць, вип. 1. Львів, 1997; *Здіорук (Стельмах) О.І.* Літопис УПА: час, події, джерела: (Джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомного видання «Літопис УПА»). К., 2000; *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998—2002 років. К., 2002; Web: Літопис УПА online: Веб-сайт Літопис Української Повстанської армії (http://www.litopysupa.com/main.php?pg=0); ОУН—УПА: Легенда спротиву (http://oun-upa.org.ua).

І.К. Патриляк.

«ЛІТО́ПИС "ЧЕРВО́НОЇ КАЛИ́НИ"» — ілюстрований історико-мистецький щомісячний журнал.

«Літопис Червоної Калини». 1930. Ч. 4. Обкладинка.

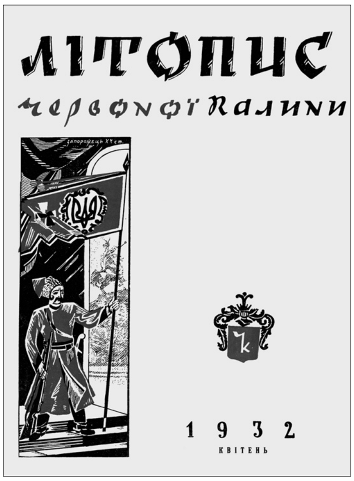

«Літопис Червоної Калини». 1932. Ч. 4. Обкладинка.

Виходив у *Львові* від серпня 1929 до 1939 при вид-ві *«Червона калина»* під редакцією Л.*Лепкого* та В.Софронова-Левицького (від 1991 традиції тогочасного видання продовжує новий львів. літопис під такою само назвою). Заснований учасниками укр. січового стрілецтва (див. *Легіон Українських січових стрільців*). Висвітлював події національно-визвол. змагань укр. народу 1914—21. Вміщував поезію, прозу, наук. розвідки, мемуари, бібліографічні матеріали, фотографії та малюнки, які відображали воєн. події цих років. Героїка і трагедія боротьби за незалежність України відображені в поезіях Б.*Лепкого*, О.*Олеся*, О.Бабія, Р.*Купчинського*, Є.*Маланюка*, оповіданнях і повістях М.Матієва-Мельника, Ю.*Горліса-Горського*, істор. розвідках І.*Крип'якевича*, А.*Лотоцького*, Т.*Коструби*. У часописі вміщувалися репродукції полотен О.Куриласа, М.*Самокиша*, О.Сорохтея та ін.

1991 «Л.“Ч.к.”» відновлений у Львові під редакцією О.Ходак. Спершу друкувався щомісяця, з 1992 — раз на два місяці, з 1996 до 2000 виходив двічі на рік. Серед публікацій — поезії О.*Ольжича*, О.Лятуринської, Ю.*Липи*, Т.*Осьмачки*, оповідання, повісті та романи Ю.Горліса-Горського, Н.*Королевої*, О.*Левицького*, О.Гай-Головка, В.Домонтовича (В.Петрова), В.Марської (М.Струтинської), У.*Самчука*, істор. дослідження Ю.*Мицика*, П.Дужого, Я.*Пастернака*, архів. матеріали, документальні малюнки та фотографії.

Літ.: *Ходак О.* Нове життя «Червоної Калини». «За вільну Україну», 1991, 22 травня.

М.М. Ільницький.

ЛІТОПИСА́ННЯ — див. *Літопис.*

«ЛІТОПИ́СЕЦЬ АБО ХРОНІ́ЧКА» ЙОАХИ́МА Є́РЛИЧА — історико-мемуарний твір правосл. шляхтича Якима (Йоахима) *Єрлича* (1598—1674). Пам'ятка створена 1648—73, складається з 2-х частин. Її оригінал-автограф у 19 ст. зберігався в зібр. польс. історика Я.-Б.Альбертранді, звідти потрапив до відділу рукописів Б-ки Красинських у *Варшаві*, під час окупації Польщі 1939—44 (див. *Друга світова війна*) загинув. Свого часу було видруковано 2-гу частину рукопису та незначні фрагменти першої. 1910—18 О.*Левицький* підготував пам'ятку до видання, частину її було опубліковано в окремому томі «Южнорусских летописей», але майже весь тираж під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* був знищений. Єдиний вцілілий примірник даного видання зберігається в архіві *Інституту історії України НАН України.*

У 1-й частині літопису подано стислий нарис історії (насамперед європейської) «від створення світу». Її гол. джерелами слугували польс. хроніки 16 — поч. 17 ст. М. та Й. *Бєльських*, О.*Гваньїні*, М.*Стрийковського.* У 2-й частині викладалася історія

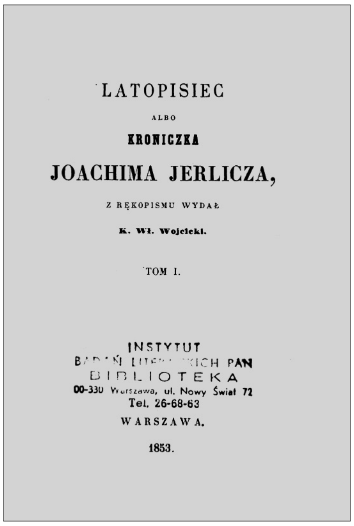
LATOPISIEC
ALBO
KRONICZKA
JOACHIMA JERLICZA,
Z RĘKOPISMU WYDAŁ
K. Wł. Wójcicki.
TOM I.
INSTYTUT
BIBLIOTEKA
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72
Tel. 26-68-63
WARSZAWA.
1853.

«Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza». T. 1. Варшава, 1853. Титульний аркуш.

роду Єрличей, а також політ. історія *Речі Посполитої* та України в 1620-х — на поч. 1670-х рр. При її написанні використано широке коло джерел: мирні договори (*Білоцерківський договір 1651*, *Гадяцький договір 1658*, *Підгаєцький договір України з Польщею 1667*, *Бучацький мирний договір 1672*), дипломатична кореспонденція, у т. ч. деякі листи від *Війська Запорозького* до короля Речі Посполитої *Яна II* Казимира Ваза, листування польс. воєначальників, документи з брацлавських земських книг, документи з фамільного архіву Єрличів, насамперед грамоти та універсали вел. князів литов. і польс. королів, літописці, анонімний щоденник *Хотинської війни 1621*, літературно-публіцистичні пам'ятки («Лист Ісуса...», «Сон Пресвятої Богородиці», пасквілі проти короля Яна II Казимира Ваза), нар. *думи*, особисті враження та свідчення очевидців тощо. Чимало з цих джерел до нашого часу не збереглися.

Опис подій національно-визвольної війни 1648—58 (див. *Національна революція 1648—1676*) містить багато унікальних свідчень (напр. з листа чорнобильського протопопа) про *Переяславську раду 1654* і негативну реакцію на неї з боку широких кіл укр. сусп-ва, про події у *Києві* 1648—49, учасником яких був сам Єрлич, про бої під Махнівкою (нині с. Комсомольське Козятинського р-ну Він. обл.) 1648, про *Берестецьку битву 1651* та бої під *Білою Церквою* того ж року, про придушення нар. повстань в Україні та Білорусі наприкінці 1650-х — на поч. 1660-х рр. (див. також *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*, *Дейнеків рух 1658—1665*). Аналіз тексту пам'ятки засвідчує, що її автор, як і більшість представників панівного класу Речі Посполитої, вороже ставився до національно-визвол. боротьби укр. народу, однак, будучи православним (див. *Православ'я*), критично осмислював реліг. політику польс. уряду, засуджував *протестантизм*, негативно оцінював феод. анархію в Речі Посполитій і діяльність тих, хто ніс за це гол. провину (польс. королі *Сигізмунд III* Ваза, Ян II Казимир Ва-

за, королева Марія-Людвіка, коронні гетьмани М.*Потоцький*, М.*Калиновський*, а також О.*Конецпольський*, С.*Лащ* та ін.), протиставляв останнім А.*Киселя.*

Публікації: Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza z rękopisu wydał K.Wł.Wójcicki, t. 1—2. Warszawa, 1853; Летопись Иоахима Ерлича. «Военно-исторический вестник» (К.), 1910, № 1—2; Історія України в документах і матеріалах, № 90, 105, 121. К., 1941.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1985; *Мицик Ю.А.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича. «Архіви України», 1995, № 4—6.

Ю.А. Мицик.

«ЛІТОПИ́СЕЦЬ, ЩО СЯ В РУ́СЬКИХ І ПО́ЛЬСЬКИХ СТОРОНА́Х ДІ́ЯЛО І ЯКО́ГО РО́КУ» — див. *Чернігівський літопис.*

ЛІТО́ПИСИ ВЕЛИ́КОГО КНЯЗІ́ВСТВА ЛИТО́ВСЬКОГО — заг. назва кількох літописних текстів, що були створені у *Великому князівстві Литовському* (за змістом це власне литовські, а також білорусько-литовські й українські літописи). Найдавнішою з належних до цієї групи пам'яток вважається «Літописец великих князей литовських». Його почали складати наприкінці 14 ст. й продовжували вносити до нього записи до 20-х рр. 15 ст., завершили 1428—30. У ньому зафіксовані події з історії ВКЛ від смерті вел. кн. литов. *Гедиміна* до смерті вел. кн. литов. *Вітовта.* Він містить дані й про укр. землі, про *Київське князівство* та *Поділля.* Зокрема, про минуле Поділля йдеться в розміщеній у ньому повісті «О Подольской землі». У ній висвітлюються події, починаючи від 1360-х рр. (з визволення цієї землі від ординського панування вел. кн. литов. *Ольгердом* унаслідок перемоги в *Синьоводській битві 1362*) і до поч. 1430-х рр. Розповідається й про передачу Поділля в уділ кн. Коріяту Гедиміновичу та його нащадкам (див. *Коріятовичі*), про їхню військ. та містобудівну діяльність. Обгрунтовуються права литов. *великих князів* на Поділля (на ці землі претендували тоді також польс. королі), а також справедливість боротьби правосл. феодалів ВКЛ на чолі зі *Свидригайлом* (як під час перебування останнього на великокнязівському престолі 1430—32, так і пізніше — 1432—40) проти Польщі і катол. частини пануючої *еліти* ВКЛ.

1446 започатковано ще один літописний звід ВКЛ (дослідники називають його «першим»). Він мав розгорнутий вступ, у ньому описувалася історія ВКЛ, а також — *Київської Русі* з давніх часів й *Великого князівства Московського.*

У 1520-х рр. було започатковано написання нової історії ВКЛ: на базі I зводу з'явився II — Хроніка Великого князівства Литовського і Жомоїтського. Друга, розгорнута, редакція даного зводу виникла в 1540-х, а третя, найповніша, — у 1550-ті рр. Аналіз текстів цього зводу засвідчує зацікавленість його творця *Гедиміновичами* і литов. *аристократією.* Це, однак, не завадило йому вмістити до свого твору сюжети з історії Київ. Русі та укр. земель 14 — поч. 16 ст. Їхніми джерелами були давньорус. літописи, у першу чергу *Галицько-Волинський літопис*, а також місцеві. Так, у розгорнутій редакції II зводу є 2 розділи (вони найкраще представлені у Рум'янцевському та Тихонравівському літописах) з характерними назвами: «О великом князе Гедимині и о битві з князем Володимиром Володимирским» і «О князі Станиславі Киевском». В їхніх текстах описано історію завоювання вел. кн. литов. Гедиміном *Києва*, Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*), *Луцька*, *Житомира* та ін. міст у 1320 (див. також *Гедиміна походи на Волинь і Київщину 1323 і 1324*). У II зводі є також дані про поразку військ ВКЛ від ординців поблизу р. Ворскла (прит. Дніпра; див. *Ворскла, битва на річці 1399*), про відвоювання кн. Дашком (Данилом) Острозьким (див. *Острозькі*) Крем'янця (нині м. *Кременець*) у поляків і звільнення кн. Свидригайла з ув'язнення (1418), про взяття крим. ханом *Менглі-Гіреєм I* Києва (1482), про *Сокальську битву 1519* та ін.

У 1430-х рр. було створено загальнодерж. літописний звід ВКЛ (його називають «третім», або *Биховця хронікою*). Цей звід містить більш повне, порівняно з I та II, висвітлення історії ВКЛ, у т. ч. й укр. земель, що перебували в його складі.

Окреме місце в групі літописів ВКЛ займає пам'ятка, котру називають Віленським хронографом. Вона становить собою виклад (написаний у серед. 16 ст.) всесвітньої історії найдавніших часів (до взяття *Єрусалима* рим. воєначальником Тітом Флавієм у 70).

Між 1550 і 1596 був складений *хронограф*, який називають (помилково) «західноруським» (правильна назва — «український хронограф I редакції»). Свого часу він мав велику популярність. При його створенні було використано, на думку одних дослідників, хронограф 1442 серба Пахомія Логофета, а на думку ін. — рос. хронограф 1512. Додатковий матеріал автор пам'ятки брав з Еллінського хронографа II редакції, хроніки *Іоанна Малали*, житія сербського кн. Стефана Лазаревича, «Хроніки всього світу» (1560) М.Бєльського (див. *Бєльські*).

Літописи ВКЛ були писані переважно старорус. мовою — тодішньою держ. мовою ВКЛ (див. також *Білорусько-литовські літописи*).

Дж.: Полное собрание русских летописей, т. 17. СПб., 1908; Хроника Быховца. М., 1966; Полное собрание русских летописей, т. 35. М., 1980.

Літ.: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мінск, 1969, 1997; *Улащик Н.Н.* Белорусско-литовское летописание. «Вопросы истории», 1984, № 12; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Украинские летописи. Там само, 1985, № 10; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985.

Ю.А. Мицик.

ЛІТОПИ́СНІ ПЛЕМЕНА́ — термін, що вживається істориками для означення тих слов'ян. союзів *племен*, які згадані літописцем у *«Повісті временних літ»*. Загалом літописець подає більше 25 їхніх найменувань. Частина з них згадується у певній послідовності — в складі груп, що виокремлюються літописцем за геогр. принципом. Порядок їх згадування такий: 1) подунайські племена — моравани, чехи, білі хорвати, серби, хорутани; 2) племена, які жили на землях біля р. Вісла, а це — ляхи й племена, що від них пішли, — вісланські по-

ляни, лютичі, мазовшани, поморяни; 3) племена, що жили на сході загальнослов'ян. ареалу побутування, тобто східнослов'ян. племена, — *поляни*, *древляни*, *дреговичі*, полочани, ільменські словени, *сіверяни*. Потім, у ін. місці «Повісті...» (у недатованій частині), згадуються імена племен: *дуліби*, *бужани*, *волиняни*, *уличі*, *тиверці*, *хорвати*, *кривичі*, *радимичі*, *в'ятичі*.

Ґрунтуючись на твердженні «Повісті временних літ», що всі ці племена «мали ж свої обичаї та закони предків своїх і заповіти, кожне — свій норов», вчені припускають, що як об'єднання ці племена становили собою етнополітичні та територіальні утворення.

Згідно з даними археології, усі східнослов'ян. племена, які жили на землях, що є нині територією України, треба вважати носіями близьких за своїми ознаками *археологічних культур* — *райковецької культури*, *волинцівської культури* та *роменської культури*, на території Росії та Білорусі — носіями культур, синхронних із уже перерахованими. Археологами встановлено, що територія поширення волинцівської та роменської к-р збігається з територією мешкання сіверян, райковецька к-ра покриває територію проживання всіх правобереж. слов'ян від Дніпра до приток Вісли — Зх. Бугу і Сяну. Проте виділити в межах цього регіону пам'ятки, які належали б тому чи ін. з Л.п. *Правобережної України*, поки що не вдається. Такі спроби були більш успішними для пн. племен на території Росії та Білорусі, там знайдено додаткові елементи для розрізнення — пам'ятки балтського та угро-фінського субстратного населення, яке було інтегроване прийшлими туди слов'янами. Найбільш виразними етногр. племінними ознаками багатьох тамтешніх племен виявилися жін. прикраси.

За відомостями араб. автора 10 ст. ал-*Масуді*, у 3-й чв. 1 тис. на території *Волині* і Верхнього Подністров'я існував племінний союз правобережних племен, що утворився навколо дулібів-волинян на чолі з *князем* Маджаком. Деякі історики вважають, що цей союз як об'єднання був початковим етапом слов'ян. державності на території України. Невдовзі під ударами *аварів* він розпався. Державотворчі процеси на східнослов'ян. землях поновилися в 9 ст. в Середньому Подніпров'ї, основною їх рушійною силою стали поляни разом з норманськими *дружинами*, що на чолі з князями *Рюриковичами* прийшли в тутешні краї. Саме завдяки їх спільним зусиллям навколо *Києва* сформувалася східнослов'ян. д-ва *Київська Русь*.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 1. Львів, 1904; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. В кн.: Україна крізь віки, т. 3. К., 1998; *Толочко О., Толочко П.* Київська Русь. К., 1998.

В.Д. Баран.

ЛІТОПИСОЗНА́ВСТВО — див. *Літопис.*

«ЛІТОПИ́СЦІ ВОЛИ́НІ ТА УКРАЇ́НИ» — див. «*Летописцы Волыни и Украины*».

ЛІ́ТРА (від давньогрец. λίτρα) — 1) давньогрец. міра ваги (= 219,7 г); 2) осн. одиниця ваги (= 327,45 г) у *Візантії* (прирівнювалася до рим. лібри). Згадується в Біблії. На землях, що нині є територією України, відома з часів *Київської Русі*. Вживалася в договорах вел. князів київ. *Олега* (911) та *Ігоря* (945) з Візантією.

На укр. землях у складі *Речі Посполитої* в 16—18 ст. Л. називали пакунок шовку або пакунок золотої пряжі вагою бл. 240 г.

Літ.: *Черепнин Л.* Русская метрология. М., 1944; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. М., 1975; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии XI—XIX вв. М., 1975; Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ЛІТУРГІ́Я — центр. складова частина добового кола богослужінь у християн. церквах. Кульмінаційним моментом Л. вважається таїнство Євхаристії (від грец. εὐχαριστία — благодаріння, подяка) — таїнство співучасті (Причастя чи Сакраменту) присутніх на Л. в Тайній Вечері Господній.

Таїнство Євхаристії тлумачилося отцями Церкви (див. *Патристика*), зокрема, як таїнство єднання віруючих. Таке тлумачення у світській інтерпретації може означати, що Л. послаблює відчуження між людьми. Саме так розумів значимість Л. в житті людей М.*Гоголь*, він писав, що, «коли суспільство ще до кінця не розпалося, коли люди ще не дихають повною непримиренною ненавистю одне до одного, то заповітна причина цьому ... — Божественна літургія, яка нагадує людині про святу небесну любов до брата».

Первісно слово «літургія» (від грец. λέιτος — громадський — та ἔργον — справа) вживалося для означення будь-якої громад. служби в християн. церкві, згодом — лише для іменування служби, присвяченої таїнству Євхаристії. Відповідником слова «літургія» у вузькому значенні в Римо-катол. церкві є слово «меса» (лат. — missa, італ. — messa). В укр. нар. мові синонімом «літургії» є «обідня» (походить від слова «обід» і вказує на ту обставину, що в укр. церкві Л. відбувається перед обідом, або під час обіду).

У перші роки християнства ритуал таїнства Євхаристії здійснювався не в час денного богослужіння, а надвечір за спільною вечерею. Віруючі молилися, спіл-

ЛІТОПИСНІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА X–XI ст.
Масштаб 1:20000000

кувалися і переломляли хліб, усе це символізувало «вечір любові» або агапе (від грец. αγάπη — любов; давні греки цим словом означали жертовну любов до ближнього). Поступово під впливом критики, що такі вечори перетворюються на «місця обжорства» (кожен, хто був у змозі, приносив із собою їжу і вино), ритуал духовного спілкування був відокремлений від трапези. Лаодікійський собор (бл. 363) ухвалив заборону «агапе», через 300 років це підтвердив Трулльський собор (кін. 7 ст.). Відтоді традиція приносити на зібрання віруючих хліб набула характеру благодійності, вона також закріпилася у звичаї пасхального артоса (грец. ἄρτος — хліб, освячений на Великдень).

Згідно з церк. ученням, осн. моменти складу і порядку (чину) Л. установив Ісус Христос під час останньої трапези зі своїми учнями на Тайній Вечері, пригощаючи їх за ритуалом єврейс. Пасхи (Песах). Однак досить довго чинопослідування Л. в цілому не було унормованим: пресвітер на власний розсуд возносив ті чи ін. молитви й благодаріння і робив це «так довго, як був у змозі», і «стільки, скільки дозволяв час».

Згідно з переказом, перші чинопослідування Л. були складені ап. Іаковом (для ієрусалимсько-антиохійських церков) і євангелістом Марком (для єгип. церков). Історики Церкви вважають, що відомі під іменами ап. Іакова та євангеліста Марка чинопослідування Л., можливо, і не належать цим авторам у повному складі, проте основа цих чинопослідувань була складена в апостольські часи.

Історики церкви вважають літургійне чинопослідування ап. Іакова найбільш стародавнім порядком здійснення Л., а найбільш близьким до його первинного прототипу — список абіссінської Л. (його датують серединою 2 ст.).

Після 2 ст. чинопослідування Л. значно збільшилося в обсязі, особливо збільшилася та його частина, що отримала назву «літургія оголошених» (Л. для осіб, які вивчають християн. вчення і які готуються до хрещення).

Централізація Церкви в 4 ст. зумовила потребу створення єдиного варіанту літургійного чинопослідування. У зв'язку з цим вселенський Отець і вчитель Церкви Василій Великий (330—379) переглянув і скоротив до того поширене на Сході літургійне чинопослідування апостола Іакова, потому Отець Церкви Іоанн Златоуст (347—407) скоротив літургійне чинопослідування Василія Великого. На Заході аналогічні процеси відбувалися зусиллями отця Церкви Амвросія Медіоланського (340—97), пап Лева I Великого (440—61), Геласія I (492—96) та Григорія I Двоєслова (Великого; бл. 590—604).

Кожне літургійне чинопослідування православної та греко-католицької церков складається з 3 частин. Під час 1-ї частини — Проскомідії — правлячий священнослужитель на жертовнику готує хліб та вино для здійснення таїнства Євхаристії, згадуючи при цьому живих та померлих членів Христової Церкви. Під час 2-ї частини відбувається Л. оголошених. Під час 3-ї частини (центральної; у минулі часи перед її початком оголошені повинні були відійти від вірних, залишити Л.) відбувається таїнство Євхаристії, священнослужителі і вірні причащаються. Окремо служиться Л. Напередосвячених Дарів, її відправляють у середу і п'ятницю Великого посту та в понеділок і середу Страсного тижня, на цій Л. не здійснюють таїнства Євхаристії, а вірних причащають Напередосвяченими Дарами (освяченими під час Л. Іоанна Златоуста чи Василія Великого напередодні дня використання Дарів).

До приєднання (1686) укр. церкви до Московського патріархату між українською і російською правосл. церквами існувала розбіжність у питанні про визначення того моменту Л., коли Святі Дари перетворюються (пересутнюються) на тіло і кров Спасителя. Укр. церква вважала за момент переосутнення слова, мовлені від імені Ісуса Христа «Приимите, ядите...», російська — слова молитви священика «И сотвори убо хлеб сей...» Навіть після приєднання моск. патріарх Йоаким скаржився (1690) на укр. духовенство східним патріархам, прохаючи останніх написати «в Київ и всем Россам яко глагомощие яко таинство Євхаристии совершается токмо Господніми словесами, сами, без призывания Св. Духа через молитву ієрееву, суть латини...» Тоді Київський колегіум (див. *Києво-Могилянська академія*) устами Феодосія (Гугуревича) та Іоасафа (Кроковського) дав обіцянку «о Євхаристії Святой мудрствовать согласно з грецьким православним вченням».

Катол. Л. — меса — відрізняється від православної та греко-католицької. Під час Л. православні використовують квашений на дріжджах пшеничний хліб — просфору, католики — неквашений хліб — опрісноки. Відмінними є також момент переосутнення хліба та вина в тіло і кров Ісуса Христа, склад молитов, порядок читання із Святого Письма, богослужбові обряди та ін. Катол. Л. коротша за православну й складається не з 3-х, а з 2-х частин — підготовчої і канону. Упродовж 1-ї частини виголошуються підготовчі молитви до священнодіяння, сповідь священика, Велике славослів'я (молитва «Слава в вишніх Богу»), відбувається читання Апостола, Євангелія і Символа віри, молитов. Друга частина становить собою канон Л. — молитви освячення Дарів та Причастя (Євхаристію).

Теперішня назва катол. Л. — меса — походить від вигуку, що оповіщає команду про вихід з храму оголошених (тих, що випробовуються), — «Ite, missa est (ecclesia)» — «розпущено (вийдіть, зібрання закінчено)»; звідси також іменування 1-ї частини меси — меса оголошених — і 2-ї частини — меса вірних. Ця назва утвердилася з часів Тридентського собору (1545—47, 1551—52, 1562—63), який підтвердив постулат канонічного вчення про Л., що Ісус Христос є присутнім в освяченому хлібі й вині під час таїнства Євхаристії, і визначив месу як істинну пожертву.

У 20 ст., особливо після II Ватиканського собору (1962—65), у катол. Л. відбулися зміни: лат. мову, яка раніше була єдиною мовою меси, замінено нац. мовами; олтар, що стояв біля задньої стіни сакрального простору, був замінений євхаристичним столом, поставленим між священиком, який здійснює Євхаристію (Причастя), і миряна-

ми; на підкреслення єднального характеру Л. було введено заг. рукостискання перед Причастям; було також скорочено поклоніння Пресвятій Богородиці й святим. 1969 побачила світ книга богослужб і церк. календар (Ordo Missae), 1970 вийшло повне видання Римського Служебника.

Л., передусім у її центр. пункті — Євхаристії (Причасті), — характерна для всіх християн. Проте протестанти (див. *Протестантизм*) багато в чому відійшли від містичної практики Л. в її класичному варіанті. На противагу церк. традиції, протестантизм заперечує божественний авторитет духовенства, а отже — і його особливу роль в Л. У протестантів, зокрема лютеран (див. *Лютеранство*), Л. складається із заг. каяття присутніх, читання Святого Письма й Символа віри, проповіді й Причастя (остання частина не є обов'язковою; лише в разі, коли деякі присутні виявляють бажання причаститися, пастор спочатку читає заг. сповідання гріхів — його мовчки повторюють присутні, потім — довільні молитви і врешті-решт проголошує благодать Божу і прощення гріхів).

Дослідженням Л. і всього того, що з нею пов'язано (церк. облачення, книжки, внутр. і зовн. улаштування церкви тощо), займається окрема богословська наука — літургіка.

Літ.: *Смирнов Ф.* Богослужение в век апостольский. К., 1873; *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия (новые данные, относящиеся к истории этой академии за указанное время). К., 1903; *Карабинов И.* Евхаристическая молитва (анафора). СПб., 1908; *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 2. Варшава, 1938; *Огієнко І.* Українська церква, т. 1-2. Прага, 1942; Наука про святу Літургію ухвалена всеукраїнськими церковними соборами 1629 і 1640 рр. Видання УГПЦ в Канаді, 1962; *Голобуцький П.В.* Апостол Павло і становлення Церкви. «Людина і світ». 1993, № 2—3; *Барсов Н.И.* Кальвинизм. В кн.: Христианство: Энциклопедический словарь, т. 2. М., 1995; *Його ж.* Литургия. Там само; *Його ж.* Месса. Там само; *Його ж.* Проскомидия. Там само; *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. Львів, 2001; *Аверинцев С.* Християнство у XX столітті. «Дух і літера», 2003. № 11—12; Литургическое движение. В кн.: Всемирная энциклопедия: Мифология. Минск, 2004.

П.В. Голобуцький.

ЛІ́ФШИЦЬ Євген Михайлович (21(08).02.1915—29.10.1985) — фізик-теоретик, академік АН СРСР (1979), іноз. член Лондонського королів. т-ва (1983). Брат *І.Ліфшиця*. Н. в м. *Харків*. 1933 закінчив Харків. механіко-машинобуд. ін-т і став працювати в Харків. фізико-тех. ін-ті. Був одним з перших учнів Л.*Ландау*. 1935 разом з Л.Ландау побудував теорію доменів у феромагнетиках і рівняння руху магнітного моменту (рівняння Ландау—Ліфшиця), тоді ж вони спільно почали працювати над проектом «Курсу теоретичної фізики» (перша його частина — «Статистическая физика» була написана 1937). 1939 переїхав до *Москви*, став співробітником Ін-ту фіз. проблем АН СРСР. Від 1946 (і до 1949, а потім з 1955 і до смерті) — заст. гол. редактора «Журнала экспериментальной и теоретической физики». Паралельно від 1957 працював на кафедрі теор. фізики *Московського університету*. 1966 обраний членом-кореспондентом АН СРСР.

Наукові праці стосуються фізики твердого тіла, теорії гравітації, космології. 1941 у теорії фазових переходів встановив критерій, що дав змогу створити повну класифікацію можливих переходів 2-го роду (критерій Ліфшиця). Разом з Л.Ландау і І.Халатниковим розробив модель атомного вибуху. 1946 побудував теорію нестійкостей у розширювальному Всесвіті. 1957 разом з Л.Ландау передбачив магнетоелектричний ефект. 1970—72 разом з І.Халатниковим і В.Белінським знайшов заг. космологічне розв'язання рівнянь А.Ейнштейна заг. теорії відносності.

Спільно з Л.Ландау створив багатотомний «Курс теоретической физики», який відіграв значну роль як у розвитку самої теор. фізики, так і в процесі виховання молодих теоретиків (складається з 10 томів, участь у написанні 4-го тому брали також В.Берестецький і Л.Пітаєвський, 9-й і 10-й томи написані Л. у співавторстві з Л.Пітаєвським; курс перекладено на 6 мов; 1962 відзначений Ленінською премією).

Лауреат Держ. премії СРСР (1954), премії ім. М.Ломоносова (1958), Ленінської премії (1962), премії ім. Л.Ландау (1974).

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

П. у м. Москва.

Літ.: *Андреев А.Ф. та ін.* Памяти Евгения Михайловича Лифшица. «Успехи физических наук», 1986, т. 148, № 3.

Ю.О. Храмов.

Є.М. Ліфшиць.

ЛІ́ФШИЦЬ Ілля Михайлович (13.01.1917(31.12.1916)—23.10. 1982) — фізик-теоретик. Академік АН УРСР (1967), академік АН СРСР (1970). Н. в м. *Харків* у сім'ї лікаря, проф. Михайла Ілліча Ліфшиця. Брат *Є.Ліфшиця*. Змалку писав вірші, грав на фортепіано. 1936 закінчив Харків. ун-т (нині *Харківський національний університет*). Від 1937 працював у Харків. фізико-тех. ін-ті (ХФТІ). 1938 закінчив Харків. механіко-машинобудівний ін-т (нині Нац. технічний ун-т «Харківський політехнічний інститут»). 1941 став зав. відділом ХФТІ, водночас з травня 1944 займав посаду зав. кафедри Харків. ун-ту. 1948 став чл.-кор. АН УРСР. 1960 був обраний чл.-кор. АН СРСР. Від 1964 — професор кафедри квантової теорії (з 1978 — кафедри фізики низьких температур) фізичного ф-ту *Московського університету*. 1968 — зав. відділу в Ін-ті фізичних проблем АН СРСР. Від 1969 мешкав у м. *Москва*.

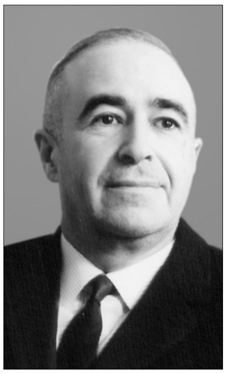

І.М. Ліфшиць.

Дослідження стосуються теорії твердого тіла, гол. чин. заг. теорії конденсованого стану речовини. Встановив зв'язок між спостережувальними властивостями металів і геометрією та топологією їхньої поверхні Фермі, висунув ідею відтворення енергетичного спектра конденсованих тіл за експериментальними даними й обґрунтував можливість розв'язання такої задачі. У результаті спільно з учнями 1954—65 побудував сучасну електронну теорію металів.

Уперше проаналізував енергетичний спектр кристалів з дефектами, відкрив локальні та квазілокальні рівні, розробив термодинаміку шаруватих і ниткоподібних структур. Побудував теорії процесу двійникування та дифузійно-в'язкої течії полікристалічних тіл. З'ясував кінетику руйнування надпровідного стану магнітним полем та електричним

Д.І. Лобанов-Ростовський.

струмом, простежив кінетику фазових переходів 2-го роду та кінетику переходу металу з надпровідного стану в нормальний під дією магнітного поля. Передбачав фазовий перехід $2^{1}/_{2}$ роду (1960) та з О.Андрєєвим — квантову дифузію (1969). Є одним із творців теорії невпорядкованих систем, сучасної динамічної теорії твердого тіла та фізики квантових кристалів. Дослідження присвячено також статистичній термодинаміці полімерів.

Створив наук. школу (М.Азбель, М.Каганов, Е.Канер, А.Косевич, В.Песчанський, С.Гредескул, Л.Пастур, О.Андрєєв та ін.).

Лауреат премії ім. Ф.Саймона (1962), Ленінської премії (1967), Держ. премії СРСР у галузі н. і т. (1967), премії ім. Л.Мандельштама, Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1986, посмертно).

Опублікував бл. 250 наук. праць.

П. у м. Москва, похований на Троєкуровому кладовищі.

Праці: Избранные труды. Физика реальных кристаллов и неупорядоченных систем. М., 1987; Избранные труды. Электронная теория металлов. Физика полимеров и биополимеров. М., 1994.

Літ.: Илья Михайлович Лифшиц. Ученый и человек. Х., 2006; *Локтєв В.* Ілля Ліфшиць — основоположник фізики реальних кристалів. «Вісник НАН України», 2007, № 11; *Ульянов В.В.* Илья Михайлович Лифшиц (Из воспоминаний физика-теоретика). Х., 2007.

Ю.О. Храмов.

ЛІХТА́Н — річкове судно вантажопідйомністю 2—3 *лашти*, використовувалося для навантаження і розвантаження *ком'яги* (шкути).

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Б.В. Черкас.

ЛО ГА́ТТО (Lo Gatto) **Етторе** (20.05.1890—16.03.1983) — один з фундаторів італ. славістики 20 ст., дослідник рос., болгар., польс., чеської, білорус. та укр. літератур, перекладач на італ. мову творів Ф.Достоєвського, О.Пушкіна, ін. слов'ян. письменників. Член нац. Академії деї Лінчеї (Accademia dei Lincei) в Римі (Італія), чл.-кор. багатьох європ. академій. Н. в м. Неаполь (Італія). Наук. діяльність розпочав у галузі германістики. У роки *Першої світової війни* вивчив рос. мову. 1919 опублікував свої перші переклади з російської, продовживши традицію, започатковану Анджело Де Губернатісом (1840—1913) і Доменіко Чамполі (1855—1929). Наступного року заснував славістичний ж. «Russia» («Росія»; 1920—26). Став співробітником заснованого 1921 у Римі дослідного Ін-ту Східної Європи, ініціював відкриття славістичних кафедр в ун-тах Італії (на них вивчалися, зокрема, укр. мова, укр. література й історія укр. к-ри). 1926 створив ж. «Rivista delle letterature slave» («Огляд слов'янських літератур»; 1926—32). Був співред. ж. «L'Europa Orientale» («Східна Європа»). Працював професором рос. мови і літератури в ун-тах міст Падуя, Рим («Сапієнца»), Неаполь.

У галузі літературознавства та соціальної історії опублікував «Історію російської літератури» (т. 1—7, 1927—45; одна з глав цієї праці названа «Література київської доби»), «Історію Росії» (1946), «Кріпосне право і визвольний рух у Росії» (1946), «Історію російського театру» (1952), «Історію сучасної російської літератури» (1958), «Міф про Петербург» (1960), «Росіяни в Італії. Від 17 ст. до наших днів» (1971).

Укр. к-ру розглядав у контексті суспільно-політ. боротьби в Україні та зв'язків України зі Сх. і Зх. Європою. До своєї «Історії сучасних літератур Європи і Америки» (Мілан, 1958) включив окремий розділ «Українська література». Українознавчі статті, огляди, рецензії друкував у журналах, збірниках, енциклопедіях. Не раз звертався до оцінки постаті Т.*Шевченка*, характеризував поета як «захисника українського народу, і не тільки українського». У праці «Італійські митці в Росії» (т. 1—3, 1927, 1934, 1943) вмістив багато відомостей про діяльність італійців в Україні у 18—20 ст. 1931 і 1960 відвідував УРСР, розцінюючи свою місію славіста як засіб «зближення італійського та українського народів».

П. у м. Рим.

Праці: Gli artisti italiani in Russia, vol. 1—3. Roma, 1934—43; La letteratura ucraina. В кн.: Storia delle letterature moderne d'Europa e d'America. Milano, 1958; I miei incontri con la Russia. Milano, 1976; Мои встречи с Россией. М., 1992 (переклад).

Літ.: *Кириллова М.* Лекции итальянского литературоведа о русской литературе. «Вопросы литературы», 1957, № 4; Studi in onore di Ettore Lo Gatto. Roma, 1980; *Lasorsa C.* La scomparsa di Lo Gatto. Con lui la slavistica divenne sceinza. «Realta sovietica», 1983, № 3—4; *Anna Maver Lo Gatto.* Достоевский в исследованиях и переводах Этторе Ло Гатто (По случаю смерти Этторе Ло Гатто). Web: http://www.utoronto.ca/tsq/DS/04/165.shtm.

М.М. Варварцев.

ЛОБА́НОВ-РОСТО́ВСЬКИЙ Дмитро Іванович (01.10(20.09). 1758—06.08(25.07).1838) — військовий і держ. діяч *Російської імперії*, дипломат, генерал від інфантерії (1807), член Держ. ради Рос. імперії (1813), князь. Почесний член Харків. ун-ту, Рос. академії (1823). Син офіцера. Вихований удома. 1772 номінально записаний сержантом лейб-гвардії Семеновського полку. Службу розпочав гвардійським прапорщиком у *Санкт-Петербурзі.* 1781 став підпоручиком, наступного року — поручиком, 1783 переведений до діючої в експедиціях армії підполковником, брав участь у ліквідації *Кримського ханату,* підпорядкуванні Криму владі імп. *Катерини II.* На *російсько-турецькій війні 1787—1791* командував батальйоном Бузького єгерського полку, ескадроном Охтирського легкокінного полку. Поранений кулею в голову під *Очаковим* 1788, відзначений чином полковника. Від 1789 — шеф Апшеронського мушкетерського полку. За героїзм при *Ізмаїла штурмі 1790* й у битві в *Добруджі* при Мачині (нині місто Мечин, Румунія) 1791 удостоєний ордена св. Георгія 4-го та 3-го ст. За внесок у придушення очолюваного Т.*Косцюшком* повстання *Речі Посполитої* 1794 нагороджений орденом св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го класу, золотою шпагою з написом «За храбрость», підвищений у бригадири. Представляв О.*Суворова* на перемовинах із польс. королем *Станіславом-Августом Понятовським* щодо капітуляції збройних захисників революц. *Варшави.*

1797 став генерал-майором, кавалером ордену св. Анни 1-го ст. (з командорством од імп. *Павла I*), військ. губернатором Архангельська (нині місто в РФ),

за рік — увільнений у відставку в чині генерал-лейтенанта. 1806 повернутий на службу, сформував піх. д-зію, командував нею. Учасник російсько-франц. (російсько-прусусько-франц., коаліційної проти Франції) війни 1806—07. Як уповноважений рос. імп. *Олександра I* вів переговори про перемир'я з нач. Генштабу ЗС Франції маршалом О.Бертьє в м. Тільзит (нині м. Совєтськ Калінінградської обл., РФ) й 21 (9) червня 1807 уклав відповідний акт, ратифікований наступного дня імп. *Наполеоном I* Бонапартом, ще за день потому — рос. імп. Олександром I. З цього приводу був прийнятий франц. імператором. Разом із послом Росії кн. О.Куракіним підготував Тільзитську угоду (російсько-франц. договір про мир і дружбу 1807), за що отримав ордени св. кн. Олександра Невського та франц. Почесного легіону (Великий хрест). Від 13(01) січня 1808 — петерб. військ. губернатор, 1809 направлений до рос. корпусу в *Галичині*. Взимку 1810—11 зайняв посаду ризького військ. губернатора, ліфляндського, естляндського і курляндського генерал-губернатора.

Під час *Війни 1812* був військ. начальником території від м. Ярославль до м. Воронеж (нині обидва міста в РФ), опікувався поповненням бойових з'єднань, до осені укомплектував, зокрема, 8 піших і 4 єгерських полки. 1813 виконував обов'язки головнокомандуючого Резервною армією, за півроку направив з неї до діючих частин 36 тис. солдатів. Забезпечив успішну облогу польс. фортець Модлин і Замостя (нині м. Замосьць), одержав ордени св. Володимира 1-го ст. (1813) та св. апостола Андрія Первозваного (1814). Від 6 вересня (25 серпня) 1817 — міністр юстиції Рос. імперії. 1826 виконував обов'язки генерал-прокурора у Верховному кримінальному суді по справі декабристів (див. *Декабристів рух*), дістав алмазні прикраси до ордена св. апостола Андрія Первозваного. 30 (18) жовтня 1827 взяв остаточну відставку.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Князь Дмитрий Иванович Лобанов-Ростовский. «Библиотека для чтения», 1839, т. 37; Лобанов-Ростовский, князь Дмитрий Иванович. В кн.: Военная энциклопедия, т. 15. СПб., 1914; *Попов М.* Лобанов-Ростовский, князь Дмитрий Иванович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; *Клименко А., Савельев А.* Министры юстиции у императорского трона. «Российская юстиция», 1994, № 11; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны: 1799—1815: Биографический энциклопедический словарь. М., 2003; *Сироткин В.Г.* Наполеон и Александр I: Дипломатия и разведка Наполеона и Александра I в 1801—1812 гг. М., 2003; *Зайцев Б.П. та ін.* Почесні члени Харківського університету. Х., 2008.

П.Г. Усенко.

ЛОБАНО́ВСЬКИЙ Валерій Васильович (06.01.1939—13.05.2002) — футболіст і тренер. Майстер спорту СРСР (1960), засл. тренер СРСР (1975) та України. Герой України (2002, посмертно). Н. в м. *Київ* у сім'ї робітника. Футболом захоплювався з дитинства, а почав системно займатися з 1951 у дитячій футбольній школі № 1. 1955 був зарахований до київ. футбольної школи майстрів. 1956 закінчив із срібною медаллю загальноосвітню школу й поступив до Київ. політех. ін-ту. Від 1957 — гравець дублю команди «Динамо» (Київ). Дебютував у чемпіонаті СРСР 29 травня 1959 в *Москві* в матчі проти команди ЦСК МО (Центр. спортивний клуб Мін-ва оборони СРСР). 1960 разом з командою став срібним призером чемпіонату СРСР, а 1961 — чемпіоном СРСР, 1964 — володарем Кубка СРСР. Був неперевершеним виконавцем кутових, вдосконаливши особливий тип удару — т. зв. сухий лист (м'яч влітав у ворота безпосередньо з кутового). Виступав на позиції центр. та лівого нападника. 1960—61 грав у складі збірної СРСР (провів 2 матчі), 1961 — в олімпійській збірній СРСР (у 2-х матчах був капітаном команди). Усього в складі «Динамо» зіграв 144 матчі, в яких забив 42 м'ячі. Від 1965 — гравець «Чорноморця» (*Одеса*). Цього ж року перейшов на навчання до Одес. політех. ін-ту й отримав диплом про вищу освіту. В складі «Чорноморця» зіграв 59 матчів, у яких забив 15 м'ячів. Від 1967 — гравець «Шахтаря» (*Донецьк*), 1968 став капітаном команди і цього ж року закінчив кар'єру гравця. Усього в складі «Шахтаря» зіграв 50 матчів, у яких забив 14 м'ячів.

Від липня 1968 — на тренерській роботі. Очолив клуб «Дніпро» (*Дніпропетровськ*). 1971 виграв турнір у 1-й лізі чемпіонату СРСР.

Від жовтня 1973 почав тренувати «Динамо» (Київ), й цього ж року команда стала срібним призером чемпіонату СРСР. Створив новий напрям розвитку тактики та стратегії футболу, збагатив світ. досвід поняттям «виїзної моделі». Запровадив у тренувальний процес математичне моделювання фізичних навантажень на гравців. 1974 «Динамо» стало чемпіоном СРСР і володарем Кубка СРСР, а наступного року — чемпіоном СРСР і виграло Кубок кубків і Суперкубок УЄФА (UEFA — Союз європ. футбольних асоціацій). Будучи тренером «Динамо», водночас 1975—76 тренував нац. збірну СРСР (1976 збірна стала бронзовим призером Олімпійських ігор). 1976 разом з «Динамо» був срібним призером чемпіонату СРСР, 1977 — чемпіоном СРСР, цього ж року команда грала у півфіналі Кубка європ. чемпіонів. 1978 — срібний призер чемпіонату СРСР і володар Кубка СРСР; 1979 — бронзовий призер Чемпіонату СРСР; 1980 і 1981 — чемпіон СРСР; 1982 — срібний призер чемпіонату СРСР і володар Кубка СРСР.

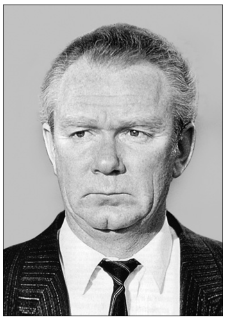

В.В. Лобановський.

1982—83 тренував нац. збірну СРСР.

1984 повернувся до «Динамо» (Київ). 1985 разом з командою став чемпіоном СРСР і володарем Кубка СРСР; а наступного року — чемпіоном СРСР і переможцем турніру Кубка кубків УЄФА, згідно з офіц. опитуванням англ. ж. «World Soccer» був названий найкращим тренером світу. У травні цього ж року був призначений гол. тренером нац. збірної СРСР. 1987 разом з «Динамо» став володарем Кубка СРСР і дійшов до півфіналу Кубка європ. чемпіонів; 1988 — срібний призер чемпіонату СРСР. Цього ж року збірна СРСР під його кер-вом стала срібним призером чемпіонату Європи. 1989 разом з «Динамо» був бронзовим призером чемпіонату СРСР, а наступного року — чемпіоном СРСР і володарем Кубка СРСР.

1990—92 тренував нац. збірну Об'єднаних Араб. Еміратів, 1994—96 — збірну Кувейту (під його кер-вом команда завоювала бронзові нагороди Азіатських ігор 1996).

У січні 1997 повернувся до клубу «Динамо» (Київ). 1997 — чемпіон України і володар Кубка співдружності країн СНД; 1998 — чемпіон України, володар Кубка України і володар Кубка співдружності країн СНД, в іграх Ліги чемпіонів європ. країн 1998—99 команда дійшла до півфіналу; 1999 — чемпіон України і володар Кубка України; 2000 — чемпіон України і володар Кубка України; 2001 — чемпіон України; 2002 — володар Кубка співдружності країн СНД.

2000—01 був гол. тренером нац. збірної України.

Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1971), Трудового Червоного Прапора (1987), «За заслуги» 2-го ст. (1998). Кавалер Рубінового ордена УЄФА «За заслуги» (2002). Нагороджений спец. премією соціально-громад. фонду «Дзвони майбутнього» «За видатні заслуги перед Україною» (2002, посмертно).

П. у лікарні м. *Запоріжжя*, куди був госпіталізований після втрати свідомості через інсульт під час матчу «Динамо» з місц. «Металургом». Похований у Києві на *Байковому цвинтарі*. 2003 на могилі споруджено меморіальний комплекс і встановлено пам'ятник.

Одразу після смерті Л. на його честь київ. стадіону «Динамо» було присвоєно його ім'я. 11 травня 2003 біля входу до стадіону встановлено пам'ятник Л. (гол. скульп. В.Філатов, архіт. В.Клімік). Футбольний клуб «Динамо» (Київ) започаткував Міжнар. турнір — меморіал пам'яті В.Лобановського.

Його ім'ям названо вулицю в Запоріжжі, на якій розташовується гол. стадіон міста.

2007 газ. «Times» назвала Л. серед 50 найвизначніших тренерів світу за останні 60 років.

2009 його ім'я присвоєно загальноосвітній школі № 319 Голосіївського р-ну м. Києва, в якій він свого часу навчався.

Тв.: Бесконечный матч. М., 1989; Тактика и стратегия в современном футболе. (У співавт). К., 1990.

Літ.: Всё о футболе: Страны. Клубы. Турниры. Футболисты. Тренеры. Судьи. М., 1972; «Динамо» (Киев): Справочник. К., 1976; История киевского «Динамо»: Справочник. К., 1987; *Лукашин Ю.С.* Звёзды советского футбола: Справочник. М., 1987; *Воскресенский Б.М., Кулибабенко В.Н.* Футбол в фалеристике, датах и событиях. К., 1990; Все о футболе. М., 1990; «Футбол», спецвыпуск, 2002, № 20 (244), 20—26 мая; «"Динамо" (Київ). Офіційний клубний журнал», спецвипуск, 2003, травень.

Т.Б. Бикова.

ЛОБИСЕ́ВИЧ Опанас Кирилович (1732—1805) — письменник, один з піонерів укр. літ. відродження, попередник І.*Котляревського* в жанрі травестії. Н. в м-ку Погар на Чернігівщині (нині с-ще міськ. типу Брянської обл., РФ) в козац. родині (див. *Лобисевичі*). 1747—52 навч. в Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*), 1754—60 — в ун-ті при Петерб. АН. Від 1761 працював перекладачем гетьмана К.*Розумовського*, 1765—67 був нач. його канцелярії, подорожував з ним по європ. країнах. Бл. 1776 в чині полковника вийшов у відставку й оселився на Новгород-Сіверщині, обіймав посади новгород-сіверського повітового (1783) і губернського (1785—87) *маршалка*. Став одним з лідерів *Новгород-Сіверського гуртка автономістів* (1780—90; його члени обстоювали автономію *Гетьманщини*). Літ. діяльність почав 1759 рос. перекладами з лат. і франц. мов (зокрема «Слово президента де Монтеск'є», «Описание пещеры бога сна Овидиевых превращений»), публікував їх у петерб. журналах «Трудолюбивая пчела» та «Всяка всячина». Перед 1794 переробив укр. мовою в бурлескно-травестійному стилі Вергілієві еклоги (з «Буколік») — «Вергилиевы пастухи в малороссийский кобеняк переодетые» і надіслав рукопис своєму вчителеві — архієпископу Мстиславському, Оршанському, і Могильовському Георгієві (*Кониському*; твір не зберігся). У листі до останнього від 30 вересня 1794 запевняв, що почав писати укр. мовою свідомо «для чести нации, матери нашей всегда у себя природою и ученостью великих людей имевших», зауважував, що «запах думок», висловлених рідною мовою, «есть найсладчайший». У листуванні цікавився, зокрема, укр. інтермедіями (див. також *Вертеп*).

Літ.: *Петров Н.* Один из предшественников Ивана Петровича Котляревского в украинской литературе XVIII века Афанасий Кириллович Лобысевич. СПб., 1904; *Зеров М.* Нове українське письменство: Історичний нарис. К., 1924; *Оглоблин О.* Опанас Лобисевич. 1732—1805. Мюнхен—Нью-Йорк, 1996.

Я.І. Дзира.

ЛОБИСЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід міщанського походження. Засновником роду був **Филон Корнійович** Лобасов (Коновал; серед. — 2-га пол. 17 ст.) — *міщанин* та обиватель погарський. Його нащадки обіймали посади *значкових товаришів Стародубського полку*. Один із правнуків — **Кирило Кирилович** (р. н. невід. — п. 1757) — був стародубським полковим писарем (1754—56) та суддею (1756—57), другий — **Павло Кирилович** (бл. 1723 — до 1780) — стародубським полковим *осавулом* (1755—64), а третій — **Опанас Кирилович** (див. О.*Лобисевич*; бл. 1732 — 1805) — став письменником, держ. і громад. діячем. Серед синів Павла Кириловича найбільш відомі: **Степан Павлович** (бл. 1755 — після 1796) — директор нар. уч-щ Орловської губ. (1790-ті рр.), поет, перекладач; **Петро Павлович** (бл. 1765 — 1816) — радник 1-го департаменту Черніг. ген. суду (1800-ті рр.), письменник, автор книги «Новыя басни и сказки в стихах» (С.-Петербург, 1816); **Григорій Павлович** старший (бл. 1773 — бл. 1850) — генерал-лейтенант (1846), інспектор Чорномор. флоту та член Заг. присутствія Чорномор. інтендантства (з 1846), а серед онуків — **Іван Петрович** (1798 — бл. 1870) — генерал-лейтенант (1865), нач. артилерії гарнізонів Оренбурзького округу (1858—65), учасник *російсько-турецької війни 1828—1829.* Син Опанаса Кириловича — **Василь Опанасович** (1775—1816) — став надвірним радником, маршалком Новгород-Сіверського пов., писав поезії.

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Оглоблін О.О.* Опанас Лобисевич.

1732—1805. В кн.: *Мезько-Оглоблін О.* Люди Старої України та їхні праці. Остріг—Нью-Йорк, 2000.

В.В. Томазов.

ЛОБОДА́ Андрій Митрофанович (26(14).06.1871—01.01.1931) — фольклорист, літературознавець, етнограф, педагог, історик театру. Академік ВУАН (нині *Національна академія наук України*; 1922), чл.-кор. Рос. АН (1924; з 1925 — АН СРСР), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1924). Н. в м. Свенцяни (нині м. Швянчьоніс, Литва) в сім'ї дрібного службовця, уродженця *Чернігівської губернії.* 1890 закінчив Катеринослав. класичну г-зію, 1894 — слов'яно-рос. відня історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Учень професорів П.Владимирова, М.*Дашкевича*, Т.*Флоринського.* 1895—97 — професорський стипендіат, а потім приват-доцент Київ. ун-ту. 1904 захистив магістерську дис. (присвячена дослідженню рос. *билин* про сватання). Цього ж року зайняв посаду екстраординарного професора Київ. ун-ту. Став одним з ініціаторів повторного відкриття (1906) і професором Вищих жін. курсів у *Києві.* Від 1915 був гол. ред. «Университетских известий». Від 1917 (після захисту докторської дис. про шекспіріану в Росії; праця не опубл.) став ординарним професором кафедри рос. мови і літератури, пізніше — зав. кафедри рос. літератури Київ. ун-ту. Від 1921 очолював *Етнографічну комісію при ВУАН.* 13 лютого 1922 обраний академіком ВУАН по спеціальності етнографія, 1923 — віцепрезидентом ВУАН (займав цю посаду до 1925). Цього ж року очолив секцію літератури Київської н.-д. кафедри мовознавства, став членом Центр. бюро краєзнавства при Рос. АН. 1924 обраний дійсним членом філол. секції НТШ. 1 грудня цього ж року став чл.-кор. Рос. АН. Був засновником і гол. редактором (1925—30) час. *«Етнографічний вісник».* 1927 нагороджений Великою золотою медаллю Всесоюзного географічного т-ва за значний внесок в укр. народознавство, розвиток краєзнавчого руху.

Опублікував бл. 100 наук. праць, основні з них присвячені дослідженням східнослов'ян., переважно рос., героїчного епосу («Белорусская народная поэзия и русский былинный эпос», 1895, «Русский богатырский эпос», 1896, «Русские былины о сватании», 1902), історії укр. і рос. фольклористики. Серед його доробку — статті про П.*Куліша*, М.*Максимовича*, О.*Пипіна*, В.*Антоновича*, О.Веселовського. Підготував 2-ге видання книги М.*Драгоманова* «Нові українські пісні про громадські справи», ініціював створення та редагував покажчик, укладений О.Ю.*Андрієвським*, «Бібліографія літератури з українського фольклору» (1930, т. 1). Надавав перевагу істор. методові дослідження, критикував настанови міфологічної школи, намагався вивчати пам'ятки в соціально-істор. і культурно-побутовому контексті.

За деякими даними, його арештовували на поч. 1920-х рр., за ін. — в листопаді 1928 (поки що, однак, ці відомості документально не підтверджені).

П. у м. Київ.

Особовий фонд Л. зберігається в *Бібліотеці національній України імені В.І. Вернадського.*

Бібліогр.: Академік Андрій Лобода. Його життєпис і список наукових праць. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 4. К., 1923.

Літ.: Академік А.М. Лобода (1894—1924): Короткий життєпис й список наукових праць. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1924; *Перетц В.Н.* А.М. Лобода (некролог). «Известия АН СССР», 1931, № 5; *Попов П.М.* Академік А.М. Лобода як фольклорист. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 2; *Музиченько С.* Андрій Лобода. Там само, 1971, № 3; *Березовський И.П.* Лобода А.М. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Перченок Ф.Ф.* К истории Академии наук. В кн.: In memoriam: Исторический сборник памяти Ф.Ф. Перченка, М.—СПб., 1995; *Клименко І.В.* Лобода Андрій Митрофанович. В кн.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002.

В.С. Шандра, Д.В. Грузін.

А.М. Лобода.

ЛОБОДА́ Григорій (р. н. невід. — п. у червні 1596) — козац. старшина, організатор походів проти турків, *гетьман Війська Запорозького* 1594—96. Першою згадкою про нього вважається запис, зроблений наприкінці 1593, там повідомляється, що Л. здійснив похід на Оргіїв (Молдова). У березні—квітні 1594 він керував загоном *козаків* під час походу на Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*). Восени 1594 був одним з командирів козац. війська, яке зайняло Молдову. У лютому—травні 1595 загони Л. і С.*Наливайка* діяли у складі військ антитурец. *«Священної ліги».* Восени 1595 — взимку 1596 (див. *Наливайка повстання 1594—1596*) військо Л. чисельністю 8—10 тис. козаків фактично контролювало всю Київщину та Пд. Білорусь (штаб Л. розташовувався в м. *Овруч*). У цих діях Л. не вбачав непокору владі, а розцінював їх як такі, що спрямовані на відновлення козаками своїх сил. Згідно з документальними свідченнями він виказував готовність до примирення з урядом. Навесні 1596 брав участь у бойових діях проти польс. карального війська під *Білою Церквою.* Вів таємні переговори з *гетьманом польним коронним* С.*Жолкевським.* Після відступу до *Лубен*, у таборі над р. Солониця (див. *Солоницька оборона 1596*) був арештований козаками за підозрою в зраді й невдовзі страчений.

Печатка гетьмана Григорія Лободи 1596 року. Відтиск.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

ЛОБОДА́ Микола Іванович (10. 05(28.04).1894 — листопад 1941) — освіт. діяч, суспільствознавець. Н. в м. *Київ*, у сім'ї звільненого в запас старшого унтер-офіцера.

М.І. Лобода.

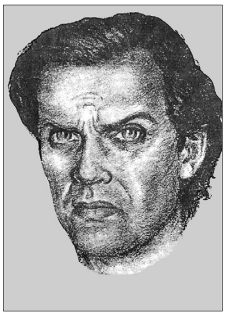

Ю. Лободовський.

Його дід по батьковій лінії належав до селян Седлецької губ. 1904—12 навч. в 2-й Київ. г-зії. По її закінченні поступив до Київ. ун-ту. 1913 одружився з Марією В'ячеславівною Чолганською (у 1920-х рр. була актрисою Київ. оперного театру, потому співала в *Москві*). Писав вірші. Бл. 1917 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту й деякий час, імовірно, вчителював. Входив до Т-ва вчителів-інтернаціоналістів (перша рад. освітянська профспілкова орг-ція, її осередки створювалися невдовзі після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* як альтернатива Всерос. вчительському союзу). Член РКП(б). Від 1919 (і, ймовірно, до приходу поляків у травні 1920; див. *Польсько-радянська війна 1920*) працював зав. Київського губернського відділу нар. освіти. Займався реформуванням вищої і середньої освіти в комуніст. дусі. 1921 призначений ректором створеного замість закритого владою Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) Вищого ін-ту нар. освіти в Києві (нині *Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*). Викладав в ін-ті історію класової боротьби, історію соціаліст. руху та історію РКП(б) і КП(б)У. Наприкінці 1921 очолював київ. підкомісію радянсько-польс. комісії, яка, згідно з умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*, вирішувала питання повернення Польщі культ. цінностей (у рамках цієї роботи співпрацював з Д. *Багалієм* та М. *Василенком*). 1922 був також членом Президії (з жовтня), згодом — головою Президії (з грудня) і водночас (з листопада) головою бюро Секції наук. працівників Київ. губернської профспілки працівників освіти. Відігравав помітну роль у київ. сусп. житті. За спогадами його близького друга — О. *Оглоблина*, Л. разом з дружиною регулярно організовував домашні вечірки для знайомих учених і митців, і ці вечірки мали широку популярність. Був активним учасником внутрішньопартійної боротьби в науково-освітніх закладах. 1924 після одного з конфліктів був переведений до Москви на посаду секретаря центр. бюро Секції наук. співробітників. 1928 опублікував працю «Очерки по истории классовой борьбы в России: Эпоха промышленного и финансового капитализма». У період нової хвилі внутрішньопартійної боротьби був виключений — за свідченням Л. *Левитського*, як активний троцькіст (див. Л. *Троцький*) — з ВКП(б) і засланий. Достовірних відомостей про подальшу діяльність Л. поки що не знайдено; за даними деяких джерел, він працював економістом міжрайторгу в м. Рибінськ Івановської пром. обл. (нині місто Ярославської обл., РФ).

24 березня 1936 заарештований за звинуваченням у контрреволюц. діяльності. 21 вересня 1936 Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до 5 років позбавлення волі. Покарання почав відбувати (з 29 жовтня 1936) у Воркуті (нині місто в Республіці Комі, РФ). 24 березня 1941 звільнений. 16 листопада 1941 повторно заарештований і невдовзі без суду розстріляний в м. Александров Івановської обл. (нині місто Владимирської обл., РФ).

Реабілітований щодо сфальсифікованих звинувачень, інкримінованих йому 1936, у жовтні 1989.

Літ.: *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. К., 1999; *Москаленко В.Ф., Ляхоцький В.П.* Таврований епохою. «Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О. Богомольця», 2006, № 1.

І.Б. Усенко.

ЛОБОДО́ВСЬКИЙ (Łobodowski) **Юзеф** (псевдоніми — Кравченко, Стефан Курилло, Маїнський, Марієнгольц, Пшонка, С.К. Шперач; 19.03.1909—18.04.1988) — польс. письменник, перекладач, публіцист, українознавець. Н. в с. Пурвішки (нині село Сувалківського воєводства, Польща), в сім'ї офіцера рос. армії. Мав по батьковій лінії предка з укр. козаків (сам вів свій родовід від гетьмана Г. *Лободи*). Раннє дитинство провів у Любліні (нині місто в Польщі). Від 1914, після початку *Першої світової війни*, і до 1917 мешкав у *Москві.* Потім переїхав до м. Єйськ (нині місто Краснодарського краю, РФ), жив там серед українців. 1922 повернувся до Любліна, почав навчатися у г-зії. 1929 опублікував збірку поезій (польс. мовою) «Сонце крізь шпаринки». 1931 закінчив г-зію і почав студіювати право в місц. Катол. ун-ті. Цього ж року оприлюднив нову збірку поезій «Зоряний псалтир». 1932 виключений з ун-ту «за лівацьку діяльність». Працював на редакторських посадах у часописах марксистської орієнтації «Barykady», «Trybuna», «Dźwigary». У той час поділяв комуніст. ідеологію (див. *Комунізм*). 1933—34 відбував військ. службу в Школі підхорунжих у м. *Рівне.* 1935 побачила світ його збірка поезій «Розмова з Батьківщиною», 1936 — «Кінь отамана Лободи» та «Демонам ночі» (остання 1938 відзначена Нагородою молодих Польс. академії літератури). 1937—38 редагував у *Луцьку* тижневик «Wołyń». Став одним з «білих круків» (за І. *Кедриним-Рудницьким*) тогочасного польс. сусп-ва, які виступали за налагодження діалогу з українцями; співпрацював з *Українським науковим інститутом у Варшаві*; співробітничав у часописах *«Biuletyn Polsko-Ukraiński»*, «Wschód — l'Orient», місячнику «Problemy Europy Wschodniej» (оприлюднив там розвідки про П. *Куліша* й Т. *Шевченка*) та ін. На основі власних перекладів уклав «Антологію української поезії» (4 т., рукопис, однак, був

Лободовський Ю. «Pieśń o Ukrainie». Париж, 1959. Обкладинка.

утрачений у *Варшаві* під час *Другої світової війни*).

Під час *німецько-польської війни 1939* служив у 10-му полку кінних стрільців; був інтернований в Угорщині. Від листопада 1939 жив у Франції, 1940 деякий час перебував під арештом. 1941 перебрався до Іспанії, там знову був арештований і до 1943 утримувався в тюрмі. Опанував іспанську мову. По завершенні війни замешкав у Мадриді, навч. в Obra Católica de Asistencia Universitaria. 1949 став співзасн. і співробітником польс. редакції «Радіо Мадрид» (працював там до 1975). Займався перекладами з іспанської на польську. Писав і на українську тематику. В збірці віршів «Молитва на війну» (1947) оплакав трагедію М.*Хвильового*, М.*Скрипника*, А.*Крушельницького* та ін. діячів укр. к-ри, які загинули в роки комуніст. терору в УСРР 1930-х рр.

Був одним з гол. експертів в укр. справах паризької «Kultury». 1952 оприлюднив у цьому виданні свою програмну статтю «Przeciw upiorom przeszłości» («Проти примар минулого») про польсько-укр. відносини. В ній, зокрема, написав, що «терен, на якому відбуваються нечисленні польсько-українські зустрічі, є таким наїжаченим колючими загорожами, перекопаний вовчими ямами, засмічений взаємними упередженнями й підозрами, просякнутий затхлою водою анахронічних думок, що слід його хоча б частково очистити й дренажувати, бо інакше загубимося в ньому без порятунку». Через ревізію польсько-укр. стосунків намагався поєднати обидва народи. Редакція часопису виразно солідаризувалася з позицією автора в ред. примітці.

У наступні роки написав кілька нових збірок поезій, зокрема «Касиди й газелі» (1961) та «На півдорозі» (1972). Оприлюднив 4 повісті, що містять спогади про дитинство («Очерети», 1955; «У станиці», 1958; «Шлях назад», 1961) та юність («Діяльність Юзефа Закревського», ч. 1—4, 1965—70).

Вважав себе продовжувачем *«української школи» в польській літературі*. Загалом присвятив своїй першій Батьківщині (так називав Україну) та її діячам поему «Похвала Україні» (укр. переклад С.Гординського), кілька збірок поезій (серед них «Золота грамота», 1954, укр. переклад фрагментів — С.*Гординського*, Л.Полтави та Я.*Славутича*), чимало віршів: «Пісня про Україну» (1959, паралельно — польс. оригінал і укр. переклад С.Гординського), «Полісся», «Волинські думи», «Гуляйполе», «Київські ворота», «Дума про отамана Петлюру», «Юрію Косачеві», «Т.Шевченко», «Українським поетам», «Видіння», «Митрополит Андрей Шептицький» та ін. У своїй творчості не раз звертався до образів з укр. фольклору: Мавки, Купали (див. *Купала*), *вовкулаків*, примар. Перекладав на польс. мову Т.Шевченка, Лесю *Українку*, С.Гординського, Л.Полтаву, Я.Славутича. Опублікував низку перекладів творів укр. поетів у зб. «Банкет зачумлених» (1954). У польс. та укр. еміграційній періодиці, зокрема в паризьких часописах *«Kultura»* та «Zeszyty historyczne» Є.*Гедройца*, вмістив кілька статей про І.*Багряного*, Б.Бойчука, Д.*Донцова*, Лесю Українку, М.Ореста, М.*Рильського* та ін. укр. письменників, про репресії в Україні 1930-х рр.

Лауреат численних літ. нагород, зокрема паризької «Kultury» (1961), Фундації А.Южиковського в Нью-Йорку (1967) та ін. Польс. еміграційним урядом нагороджений орденом «Polonia Restituta» (1985).

П. у м. Мадрид (Іспанія), похований у Любліні.

Окремі вірші Л. на укр. мову перекладали С.Гординський, Л.Полтава, Б.Кравців, В.Лесич, Я.Славутич, Л.Храплива-Щур та ін. О.Тарнавський написав розвідку-спогад «Юзеф Лободовський».

Тв.: *Łobodowski J.* Zapoznana strona zagadnienia (Odpowiedź Nr. 12 na ankietę). «Biuletyn polsko-ukraiński», 1938, nr. 6 (245); *Kuryłło St. [Łobodowski J.]* Pantelejmon Kulisz wobec Polaków. «Problemy Europy Wschodniej», 1939, nr. 1, styczeń; *Його ж.* Szewczenko wobec Niemiec. Там само, 1939, nr. 7/8, lipiec—sierpień; Przeciw upiorom przeszłości. «Kultura», 1952, nr. 2/3 (52/53); Ukraińska literatura emigracyjna. Там само, 1952, nr. 4 (54); Scylle i Charybdy ukraińskiej poezji. Там само, 1954, nr. 5 (79) — 6 (80); Złota hramota. Paryż, 1954; Pieśń o Ukrainie. Paryż, 1959; O Maksymie Rylskim. «Kultura», 1966, nr. 7/8 (225/226); Dzieje osiemdziesięciolecia: [Рецензія на:] Iwan Kedryn. Życie—wydarzenia—ludzie: Wspomnienia i komentarze. Nowy Jork, 1976. «Kultura», 1977, nr. 5 (356); Dmytro Doncow: Życie i działalność. «Zeszyty historyczne», 1981, nr. 55; Fałszywa historia Ukrainy: [Рецензія на:] Władysław A. Serczyk. «Historia Ukrainy». Wrocław, 1979. «Zeszyty historyczne», 1981, nr. 56; Похвала Україні (пер. з польс.). «Україна», 1992, № 34; Пісня про Україну — Pieśń o Ukrainie. Львів, 1996; Żywot człowieka gwałtownego: Wspomnienia. Warszawa, 1998.

Літ.: *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Kedryn I.* Białe kruki. «Kultura», 1977, nr. 10 (361); *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość» (Nowy York — Londyn), 1986, t. 19; 1988, t. 21; 1991, t. 24; *Сірик Л.* Українська тематика в творчості Юзефа Лободовського. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1988, nr. 6/7; *Iwaniuk W.* Ci, co odeszli: Józef Łobodowski. «Kultura», 1988, nr. 12 (495); *Лужний Р.* Йосиф Лободовський. «Сучасність», 1989, ч. 7/8; *Доценко Р.* «За вашу і нашу свободу». «Україна», 1992, № 34; *Korek J.* Paradoksy paryskiej «Kultury»: Ewolucja myśli politycznej w latach 1947—1980. Stockholm, 1998; *Kowalczyk A.S.* Giedroyc i «Kultura». Wrocław, 1999; Народ безсмертний: Юзеф Лободовський про українців і поляків: Матеріали, спомини й інтерв'ю. Перемишль—Львів, 1999; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. К., 2001; Роль паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння: Збірник наукових праць Міжнародного круглого столу, Київ, 25—26 травня 2002 р. К., 2002; Jerzy Giedroyc — Emigracja ukraińska: Listy 1950—1982. Warszawa, 2004; Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». К., 2005; *Ptasińska-Wójcik M.* Z dziejów «Biblioteki Kultury» 1946—1966. Warszawa, 2006.

О.С. Рубльов.

ЛОВМЯ́НСЬКИЙ Генрик (Łowmiański Henryk; 22.08.1898—04.09. 1984) — польс. історик-медієвіст. Професор (1932), дійсний член Польс. АН (1956). Н. в с. Даугудзі Вількомірського пов. (нині с. Даугуджяй, Литва). Навч. в середніх школах м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) і *Чернігова* (з 1915). Деякий час був студентом історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. 1924 закінчив гуманітарний ф-т Віленського ун-ту, отримав там ступінь д-ра за дис. «"Wchody" miast litewskich» («"Уходи" литовських міст»). 1925—26 поглиблював свої знання у Франції, в Паризькому ун-ті. Наступні роки присвятив наук. дослідженням з давньої історії Литви. Розпочав

Г. Ловмянський.

роботу асистентом Віленського ун-ту (нині *Вільнюський університет*), 1929—32 займав посаду архівіста в Архіві м. Вільно. Після успішної габілітації (1932), присвяченої виникненню Литов. д-ви, посів кафедру історії Сх. Європи Віленського ун-ту. 1938 здобув звання надзвичайного професора і чл.-кор. Польс. академії знань (Polska Akademia Umiejętności). Досліджуючи процеси формування susп-ва і засад Литов. д-ви, а також проблеми середньовічної історії Польщі, розглядав їх у поєднанні госп., політ. та соціально-культ. явищ і в широкому контексті взаємин балт. та слов'ян. народів. Доводив тезу про високий рівень розвитку міської к-ри *Великого князівства Литовського*. В роки *Другої світової війни* мешкав у Вільнюсі, працював у місц. архіві (з 1943). 1945, по завершенні війни, в рамках «обміну населенням» між Польщею і *СРСР* виїхав спочатку до Лодзі, а потім — до Познані, став завідувати там кафедрою історії Сх. Європи Познанського ун-ту Адама Міцкевича (з 1951 — кафедра історії СРСР). Невдовзі очолив Ін-т історії цього ж ун-ту (займав цю посаду до 1968). Одночасно працював кер. Відділу історії феодальної Польщі в Ін-ті історії Польс. АН (1953—62). Будучи обраним чл.-кор. (1952) і дійсним членом Польс. АН (1956), очолював Комісію істориків Польщі та СРСР. Був членом багатьох польс. та іноз. наук. товариств. Досліджував давню історію слов'ян. народів та їхні взаємини між собою і з сусідами. Опублікував фундаментальну міждисциплінарну працю «Початки Польщі: З історії слов'ян в I тисячолітті н. е.» (у 6-ти т. і 7-ми кн., 1963—85), узагальнивши в ній тогочасний стан вивчення ранньої історії слов'ян. народів. Написав низку книжок і статей з історії релігії та к-ри слов'ян, екон. стосунків у добу середньовіччя, міжслов'ян. взаємин. Відстоював думку про високий рівень розвитку к-р народів Сх. Європи, заперечував норманську теорію походження державності (див. *Норманська проблема*). У низці праць розглянув деякі питання давньої історії України, зокрема генезису *Київської Русі*, проблематики *Червенських градів* і *Волині*, передумов *Переяславської ради 1654*, висвітлював їх на ґрунті істор. джерел. Мав численні держ. нагороди і відзнаки. Загинув у Познані на вулиці внаслідок нещасного випадку, похований поряд із дружиною на цвинтарі в Жегові (Rzegów) в околицях Лодзі (усі в Польщі).

Праці: Witold, wielki księżę litewski. Wilno, 1930: Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931—32; Prusy pogańskie: Rozprawa z pracy zbiorowej: «Dzieje Prus Wschodnich». Toruń, 1935; Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. Warszawa, 1953; Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957; История СССР в историографии народной Польши. «История СССР», 1960, № 1 (у співавт.); Początki Polski: Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., t. 1—6. Warszawa, 1963—85; Взаимные отношения Польши и Руси в средние века. «Советское славяноведение», 1967, № 3; Geneza wielkiej Rewolucji Październikowej. Poznań, 1968; Русы и руги. «Вопросы истории», 1971, № 9; Русско-литовские отношения в XIV—XV вв. В кн.: Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972; О происхождении русского боярства. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978; Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 1983; Русь и норманны. М., 1985; Владимир Терентьевич Пашуто как историк-медиевист. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1987 г. М., 1989; Prusy. Litwa. Krzyżacy. Warszawa, 1989; Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI: zaludnienie w roku 1528. Poznań, 1998; Polityka Jagiellonów. Poznań, 1999; Религия славян и ее упадок (VI—XII вв.). СПб., 2003.

Літ.: Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. Warszawa, 1958; *Пашуто В.Т.* Труды польского академика Г.Ловмяньского по истории Литвы, Руси и славянства. «Вопросы истории», 1959, № 10; *Antonovycz M.* Comparative the Earliest Slavic Chronicles. «The New Review», 1965, no. 5; Słowianie w dziejach Europy (w 75-lecie urodzin i 50-lecie pracy naukowej Profesora Henryka Łowmiańskiego). Poznań, 1974; Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Poznań, 1995; Vilnius University, 1579—2004. Vilnius, 2004.

Л.О. Зашкільняк, О.В. Ясь.

ЛО́ВЧИЙ (venator) — назва одного з урядів у *Великому князівстві Литовському* та *Короні Польській*. У різних джерелах є згадки про уряди «ловчого господарського», «ловчого надвірного» та «ловчого земського». Зокрема, уряд Л. господарського вперше в рукописних джерелах фіксується 1437 при дворі кн. *Свидригайла*. Правова компетенція цього уряду у ВКЛ була визначена за часів короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа. Тоді в ході ревізії пущ, яка проводилася в рамках *волочної поміри*, до обов'язків Л. господарського було віднесено догляд за лісовим госп-вом, створення мисливської служби (сокольників, ястребних та ін.), кер-во проведенням полювань монарха. Дещо пізніше уряд Л. господарського був переведений до категорії урядів гонорових. Значимість титулу Л. підкріплювалася його добрим матеріальним забезпеченням.

У документах Корони Польс. часів останніх *Ягеллонів* посада Л. згадується як одна з двірських служб. До рангу уряду (officiales) з річною платнею Л. був піднесений за короля *Стефана Баторія*.

У джерелах, датованих останніми десятиліттями 16 ст., поряд із згадками про Л. господарського з'являються повідомлення про Л. надвірного. Проте статусу уряду Л. надвірний набуває дещо пізніше, імовірно за часів короля *Владислава IV* Ваза. Від кінця 17 ст. до 20-х рр. 18 ст. Л. надвірними титулувалися одночасно кілька осіб. Поступово цей уряд вивищився з двірського — такого, що його государ надавав представникам свого найближчого оточення, до дигнітарства — достоїнства, яке та чи ін. особа отримувала за свої загальновизнані заслуги.

Згадки про уряд Л. земського з'являються в часи децентралізації, коли кожна окрема *земля* мала свій набір урядників. Уряд Л. земського був титулярним, почесним.

Літ.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; *Крикун. М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. В кн.: ЗНТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 1994; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

ЛОГАНО́ВСЬКИЙ Мечислав Антонович (1895—29.07.1938) — революціонер, розвідник, перший

офіц. дипломатичний представник УСРР в Польщі. Н. в м. Кельці (нині м. Кельце, Польща). Від 1914 — член Польс. соціаліст. партії, входив до складу її моск. к-ту. Був особисто знайомий з Ф.*Дзержинським* та багатьма діячами польс. революц. руху. У листопаді 1917 брав участь у революц. подіях у *Москві*. Від 1918 — член РКП(б). 1919 закінчив 1-ші Моск. курси червоних командирів. Від травня 1920 — начальник і воєнком Реєстраційного відділу штабу 15-ї армії А.Корка в складі Зх. фронту (команд. — М.Тухачевський). Брав участь у *польсько-радянській війні 1920*, від серпня — комендант і воєнком Білостоцького округу. Співпрацював з Тимчасовим революц. к-том Польщі, займався організацією артилерії Польс. Червоної армії. У лютому 1921 став уповноваженим іноз. відділу ВЧК (див. *ВЧК*). Від квітня цього ж року — повноважний представник УСРР у Польщі, а також делегат РСФРР з репатріації, 2-й секретар повноважного представництва СРСР і водночас кер. об'єднаної резидентури ВЧК/ДПУ РСФРР та військ. розвідки у *Варшаві*. Згідно з деякими джерелами, був особисто причетним до організації кількох терористичних актів у Варшаві. 1923 нагороджений орденом Червоного Прапора РСФРР. Від вересня 1923 (за ін. даними — з 1922 або 1924) — 1-й секретар представництва СРСР в Австрії. Від листопада 1925 — член колегії та зав. відділу Балт. країн і Польщі (до 1926) і політ. відділу (1926—27) наркомату закордонних справ СРСР. М.*Василенко* у своїх щоденниках згадує його як активного учасника переговорів 1926 між СРСР (представниками Росії, України і Білорусі) і Литвою з приводу визначення долі комплексу архів. документів *Литовської метрики*. 1927—31 — на дипломатичній роботі у Фінляндії (березень—квітень 1927) й Персії (нині Іран), 1931—34 — у центр. апараті наркомату закордонних справ СРСР. Згодом — заст. наркома зовн. торгівлі СРСР і з 1937 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР.

У травні 1937 заарештований на підставі сфальсифікованого звинувачення в належності до контрреволюц. «Польської військової організації». За вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР від 29 липня 1938 страчений.

Реабілітований 12 грудня 1956.

Літ.: *Беседовский Г.* На путях к термидору. М., 1997; *Лурье В.М., Кочик В.Я.* ГРУ: Дела и люди. СПб., 2002; *Василенко М.П.* Вибрані твори, т. 3: Спогади, щоденники, листування. К., 2008.

І.Б. Усенко.

ЛО́ГВИН Григорій Никонович (22.05.1910—07.03.2001) — архітектор, мистецтвознавець, аквареліст, фотограф. Засл. діяч мист-в України (1996), засл. архітектор України (1999). Почесний член Укр. академії арх-ри. Батько Ю.*Логвина*. Н. в с. Косівка (нині село Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. родині. Освіту здобув у Харків. худож. ін-ті (1931—34), Харків. ін-ті інженерів комунального госп-ва (1934—36) та Моск. ін-ті образотворчих мист-в (1938—41). Працював викладачем, архітектором-практиком. Від 1947 і до останніх днів життя — наук. співробітник НДІ теорії та історії арх-ри і містобудування в Києві. Дослідив і обміряв сотні архіт. пам'яток по всій Україні. 1948 захистив канд. дис. «Архітектурний комплекс у Зимно». У ній довів, що в 15 ст. в Україні сформувався тип «оборонних церков» і відбулося перенесення дерев'яної конструкції залому в мурування, що мало вирішальне значення для подальшого розвитку укр. арх-ри. У докторській дис. «Украинское искусство 1240—1540 гг.» (1968) дослідив становлення та тенденції розвитку укр. мист-ва, яке грунтувалося на засадах естетики європ. Передвідродження й стало провісником гуманістичного реалістичного мист-ва укр. *Відродження* 16—17 ст.

Автор понад 200 наук. публікацій, путівників і книг, які ілюстрував власними фотографіями. Досліджував укр. арх-ру, малярство, графіку, скульптуру. Особливу увагу приділив укр. мист-ву та арх-рі доби бароко, розвитку архітектурно-мистецьких шкіл у 17—18 ст. Остання його праця присвячена *Софійському собору в Києві*, у ній визначено та проаналізовано особливості почерку майстрів *мозаїк* і *фресок* собору, обгрунтовано дату спорудження собору — 1017/1019—1030.

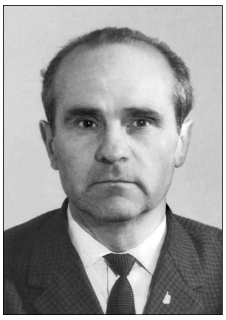

Г.Н. Логвин.

Був одним із засновників та організаторів *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, Музею нар. арх-ри та побуту України в с. Пирогово в Києві, а також одним з ініціаторів видання «Історії українського мистецтва (у 6-ти томах)».

1992 наук. рада *Наукового товариства імені Шевченка* нагородила його Медаллю ім. М.Грушевського.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1993), премії Фундації Т. і О. Антоновичів (1996), премії «Визнання» (2000).

П. у м Київ. Похований на *Байковому цвинтарі*.

Праці: Украинское искусство X—XVIII веков: Очерк. М. 1963; Киев: Очерк. М., 1960, 1967, 1982; Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. М., 1965, 1980; По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968; Софія Київська: Альбом (рос., укр., англ., франц. та нім. мовами). К., 1971; Украинские Карпаты. М., 1973; З глибин: Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст. К., 1974; Український середньовічний живопис. К., 1976 (у співавт.); Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. М., 1982, 1987; З глибин: Гравюри українських стародруків XVI—XVIII століть. К., 1990; Собор святої Софії в Києві. К., 2001.

Літ.: Григорій Никонович Логвин — найстаріший співробітник НДІТІАМ. В кн.: Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць на честь Г.Н. Логвина, вип. 3. К., 1998; Основні наукові праці Г.Н. Логвина. Там само; *Вечерський В.* Він творить «літопис світу». «Людина і влада», 2000, № 3—4.

Н.Г. Логвин.

Архітектурний комплекс у Зимно. Реконструкція Г. Логвина. Вид з північно-східної сторони. Акварель.

Ю.Г. Логвин.

П.Д. Лодій.

ЛО́ГВИН Юрій Григорович (н. 05.02.1939) — графік, письменник. Член Спілки письменників України (1970) та Спілки художників України (1977). Син Г.*Логвина*. Н. в м. *Кременчук*. Закінчив Київ. середню художню школу ім. Т.Шевченка (1958) та Київ. держ. худож. ін-т (1965), де навч. на від-ні графіки живописного ф-ту (майстерність офорту опановував у О.Данченка, гравюри та композиції — у Г.*Якутовича*; керівником диплома був В.*Касіян*). Потому працював у цеху мультфільмів Науково-популярної кіностудії в Києві. Від 1966 (і до 1968) — викладач худож. гуртка Київ. палацу піонерів і школярів. Працював у творчих майстернях Академії мист-в СРСР (керівник М.*Дерегус*). 1971—73 вчився на Вищих літ. курсах при Літ. ін-ті ім. Максима Горького в *Москві*. Від 1973 — на творчій роботі.

Від 1992 співпрацює з Укр. держ. підпр-вом поштового зв'язку «Укрпошта». Світ. визнання здобув серією стандартних марок «Давня Україна» (8 марок; були в обігу 1993—2001) та серіями марок: «Гетьмани України» (17 марок; 1995—2003), «Історія війська в Україні» (20 марок; 2002—06), «Українська хата» (12 марок; з 2007).

Автор 18 книжок і романів, серед них: «Таємниця одного діаманту» (Київ, 1989), «Закляття відьмака» (Київ, 1995), «Золоті копита» (Київ, 2002) та ін.

Літ.: *Бараневич Л.* Мініатюрні привіти Юрія Логвина. «Пошта і філателія України», 1995, № 2.

Н.Г. Логвин.

ЛО́ДІЙ Петро Дмитрович (15(04).05.1764—22(10).06.1829) — філософ, правознавець, педагог, літератор. Д-р вільних мист-в і філософії (1801), професор (1801). Н. в м. *Мукачеве* (за ін. даними — у с. Збій Земплинського комітату) в сім'ї греко-катол. священика. Вивчав філософію в Надьвараді (нині м. Орадя, Румунія), теологію — в Ужгородській богословській семінарії та *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові*. Від 1787 працював професором теор. та практичної філософії на рус. богословському від-ні *(Studium Ruthenum)* Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*). Розробив на ґрунті ідей просвітницької філософії адаптовані для україномовної аудиторії курси лекцій «Наставления логики» і «Краткое введение в метафизику» (їх рукописи зберігаються у *Львівській науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України*). Переклав низку праць на церковнослов'ян. мову із вкрапленнями укр. слів, серед них книгу нім. філософа Ф.-Х.Баумайстера (1709—83) «Моральна філософія» («Християна Баумайстера наставления любомудрия нравоучительного», Львів 1790). Цим самим започаткував, на думку дослідників історії укр. філософії, розробку укр. філос. термінології. 1799 на честь прибуття (28 квітня) до *Львова* генерал-фельдмаршала О.Суворова з рос. військами склав оду (текст не зберігся). Через заборону австрійс. владою викладання у Львів. ун-ті курсів укр. мовою та після отримання ступеня д-ра вільних мист-в і філософії 1802 став професором філософії *Краківського університету*. 1 серпня 1803 на пропозицію з *Санкт-Петербурга* вступив на рос. службу (його кандидатура разом з ін. «карпаторосами» — М.*Балудянським* і В.*Кукольником* — була рекомендована І.Орлаєм на заміщення вакантних посад викладачів філософії в новоствореному Петерб. пед. ін-ті (з 1816 — Гол. пед. ін-т) — кандидати на відповідні посади повинні були знати зх. філософію і володіти рос. мовою). Від 1804 викладав логіку, метафізику, моральну філософію та нар. право, 1805 був затверджений на посаді професора, одночасно працював приватним учителем. Переклав «Естественное частное право» Ф.Цейлера (СПб., 1809) та «Уголовное право, ч. 1.» А.Фейєрбаха (СПб., 1810). 1811 інспектував навч. заклади Олонецької та Архангельської губерній. Виступив поборником жін. освіти в Росії (на цю тему склав т. зв. План навчання Лодія). 1815 опублікував на матеріалах лекцій, які читав ще у Львові, «Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного» (СПб). Окрім осн. теми, книга містила також заг. вступ до філософії та стислий виклад історії філософії від античності до новітнього її етапу. На думку його сучасників, цей підручник з логіки був упродовж кількох десятиліть найкращим у Росії. 1819, після створення на базі Гол. пед. ін-ту *Петербурзького університету* (його ректором став М.Балудянський, до цього часу він займав посаду декана філософсько-юрид. ф-ту), Л. очолив філософсько-юрид. ф-т, викладав заг. теорію права. Став радником, а згодом — засідателем правління ун-ту. Водночас з 1819 (і до 1827) займав посаду дир. Петерб. комерційного уч-ща.

У листопаді 1821 не підтримав звинувачення, висунуті на надзвичайних зборах ун-ту проти 4-х професорів за їхні висловлювання на користь незалежності

Логвин Ю. Марки серії «Українська хата». 2007.

філософії від богослов'я. Невдовзі після цього був звільнений з посади декана і через це припинив читати філософію. Студентам було заборонено вивчати його «Логические наставления...» (книгу визнали «політично шкідливою»).

До 1826 був членом масонської ложі «Олександра» (див. *Масонство*). 1826 К-т навч. закладів відклав на 2 роки друкування його праці «Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве» (побачила світ у С.-Петербурзі 1828).

У різні роки написав два панегірики, присвячені А.*Ангеловичу* і М.Скородинському. Рукописи його праць «Полный курс философии» та «Естественное право народов» так і не були видані (їх тексти не збереглися).

Допомагав землякам створити Ужгородську єпархіальну б-ку.

Лекції Л. мали великий успіх у студентів, серед них були П.Галич, А.Куніцин, П.Плетньов, А.Нікітенко та ін. майбутні діячі Росії. Праці Л. використовувалися як підручники у вузах Польщі, Німеччини, Швеції.

Частково поділяв погляди І.*Канта*, пропагував його праці. Водночас критикував його тезу про обмеження можливостей розуму, полемізував з ним із приводу розриву чуттєвого і раціонального, логічного та емпіричного. Зокрема, в «Логических наставлениях...» писав, що «Кант весьма неправильно обвиняет ... познавательную силу человеческого разума... Разум человеческий бывает деятелен не по одному только желанию доставить своим понятиям подлежательное (субъективное) совершенство и систему, но также ... стремится к открытию предлежательного (объективного) достаточного основания всех наших познаний, и деятельность сия может токмо удовлетворена быть достижением его цели...» Трактував філософію як засіб просвітлення розуму і серця, що дає змогу спонукати волю до творення добра. Гол. складовими філософії вважав антропологію, що вивчає співвідношення душі та тіла, фізіономіку, яка вивчає внутр. світ людини, та педагогіку, що становить собою знання про виховання людини.

П. у м. С.-Петербург.

С.Жеромський у романі «Popioły» («Згарище», 1904) створив позитивний образ Л. як професора філософії Краківського ун-ту.

Праці: Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного. СПб., 1815; Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве, ч. 1—2. СПб., 1828.

Літ.: *Возняк М.* До характеристики Петра Лодія. «ЗНТШ», 1913, т. 113; *Яворский Ю.А.* П.Д. Лодий в изображении польского романиста. Ужгород, 1930; *Недзельский Е.* Очерк карпаторусской литературы. Ужгород, 1932; *Москаленко Ф.Я.* Учение об индуктивных выводах в истории русской логики. К., 1955; *Зверев В.М.* П.Д. Лодий (к истории его жизни и характеристика мировоззрения). «Бюллетень студенческого общества Ленинградского университета», вып. 2. Л., 1959; *Його ж.* Гносеологические взгляды П.Д. Лодия. «Вестник Ленинградского университета», серия «Экономика, философия и право», 1964, № 17; *Кацій Ю.* Лодій — автор оди про Суворова. «Дукля», 1965, № 2; Словник історичного життя закарпатських українців. (Матеріали). Там само, 1970, № 2; *Байцура Т.* Закарпато-украинская интеллигенция в России в I пол. XIX в. Пряшів, 1971; *Штернберг Я.І.* Закарпатці в оточенні Пушкіна. «Дукля», 1984, № 2; *Мірчук І.* Петро Лодій та його переклад «Elementa Philosophiae» Баумейстера. «Філософська і соціологічна думка», 1993, № 4; *Пагиря В.* Я світ узрів під Бескидом: Сторінки історії. Ужгород, 1993; *Пагиря В.* Вільнодумець Петро Лодій. В кн.: Мукачево і мукачівці: Науково-популярні нариси. Ужгород, 1994; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997; *Кирик Д.* Життя та діяльність П.Д. Лодія. «Філософська думка», 2000, № 2; *Горський В.С.* Історія української філософії. К., 2001; *Попелич І.П.* Петро Лодій та його філософська спадщина. «Carpatica—Карпатика», 2001, № 10; *Кравчук І.В.* Логіко-гносеологічні погляди П.Д. Лодія. В кн.: Людина—світ—культура: матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 20—21 квітня 2004 р. К., 2004; *Юркевич Е.Н.* Герменевтика как раздел логики в «Логических наставлениях» Петра Лодия. «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Філософія», 2004, № 638; *Кирик Д., Сініцина А.* Петро Лодій: життя, діяльність і вчення. Івано-Франківськ, 2006; *Кравчук І.В.* Петро Лодій: «Настанови логіки». «Вісник Київського національного університету імені Т.Шевченка. Філософія. Політологія», 2007, № 84—86; *Мариконь Б.* Закарпатці також були «вільними каменярами»: Дещо про «масонський слід» кількох знаних наших земляків. «Новини Закарпаття», 2007, 28 квітня; *Надім'янова Т.* Культурно-просвітницька діяльність закарпатських Будителів у XIX ст. Дрогобич, 2008.

Г.П. Герасимова.

ЛО́ЄВСЬКА БИ́ТВА 1649. У ході заг. наступу польс. військ на землі, що 1648 стали підвладними Б.*Хмельницькому*, польний гетьман литов. кн. Я.*Радзивілл* (згідно з задумом, він мав завдати удар укр. гетьманові з тилу) після перемоги литовців 17 (7) червня 1649 під м-ком Загалле (нині село Гомельської обл., Білорусь) вирушив на *Київ*. 23 (13) липня він зупинився з військом (10—11 тис. осіб зі слугами при кількох десятках гармат) табором (див. *Вагенбург*) між м. Лоєв (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл.) і р. Лоєвка (бас. Дніпра).

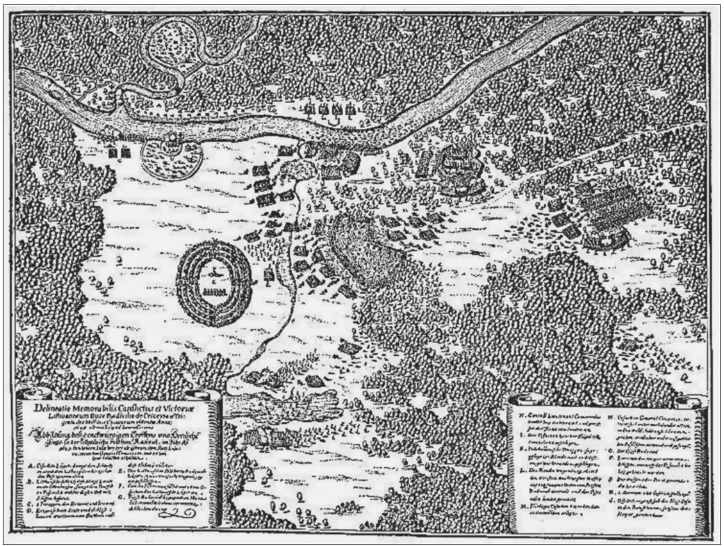

План битви під Лоєвим. Гравюра 17 ст.

Є. Лоєк.

Б.Хмельницький, щоб не допустити вторгнення литов. війська в Україну, направив проти нього на чолі 10 тис. вояків *гетьмана наказного* С.-М.*Кричевського*. Останній бл. 8 (28 червня) липня вступив до м. *Чорнобиль* і з'єднався там із 7,5 тис. вояків козац. полків. Звідти вирушив у похід з 15 тис. осіб (по дорозі до нього приєдналося 5 тис. повстанців). 24 (14) липня його військо переправилося через р. Прип'ять (прит. Дніпра), а 29 (19) зайняло м-ко Холмеч (нині село Гомельської обл.). Увечері 30 (20) С.-М.Кричевський на чолі 10 тис. кіннотників (позаду рухався обоз з піхотою) рушив далі, вночі зробив обхідний маневр і ранком 31 (21) липня вийшов до литов. табору й блискавично його атакував. Спочатку перебіг битви складався на користь українців, і кн. Я.Радзивілл почав схилятися до думки про необхідність відступу до м. Рєчиця (нині місто Гомельської обл.). Саме в той час у спину нападаючим вдарили понад 2 тис. литовців, які повернулися з роз'їзду. Вояки правого крила разом із С.-М.Кричевським відступили до лісу й там звели табір, а лівого крила — майже всі полягли. Обоз із піхотою литовці розбили на підході до Лоєва. Підрозділи полк. С.Пободайла (він стояв біля гирла р. Сож, прит. Дніпра) не змогли надати належної допомоги С.-М.Кричевському, тому, відбивши три приступи литовців, українці вночі відступили. Сам С.-М.Кричевський, вважаючи себе винним за поразку й будучи двічі пораненим, наказав залишити себе на місці табору. Там його і знайшли литовці. Кн. Я.Радзивілл розпорядився надати С.-М.Кричевському мед. допомогу, але останній від неї відмовився і невдовзі помер. Зазнавши в Л.б. значних втрат, кн. Я.Радзивілл вирішив не продовжувати похід на Україну.

Літ.: *Kotłubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. Wilno—Witebsk, 1859; *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów Ukrainy. Kijów. MCMXII (1912); *Переяславський О.* Лоїв—Loiv. Каліш, 1935; *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філяделфія, 1980; *Капустянський М.* Козачі війни. В кн.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1: Воєнні дії 1648—1652 рр. Дніпропетровськ, 1996; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Степанков В.* Михайло (Станіслав) Кричевський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego: Działania wojenne na Litwie w latach 1648—1649. Zabrze, 2006.

В.С. Степанков.

ЛО́ЄК Єжи (Łojek Jerzy; псевдоніми — Leopold Jerzewski, Antoni Jałowiecki, Łukasz Jodko; 03.09. 1932—07.10.1986) — польс. історик, публіцист, українознавець. Н. в м. *Варшава,* в родині військ. лікаря, майора Війська Польс. Леопольда Лоєка (1897—1940; замордований НКВС у Катині; див. *Катинський розстріл 1940*). 1952—56 вивчав історію у Варшавському ун-ті. Потому працював у наук. закладі з вивчення теорії та історії преси при центр. вид-ві робітн. видавничого кооперативу «Praca». Від 1960 — наук. співробітник Лабораторії історії періодики Польс. АН. 1961 здобув у Варшавському ун-ті докторський ступінь. Від 1967 — д-р габілітований за працю «Дослідження преси й громадської думки в Королівстві Польському 1815—1830». Цього ж року став доцентом (у званні професора йому було відмовлено з політ. міркувань — через його опозиційну діяльність). Надрукував 34 книги й понад 350 статей. 1974 за сукупність наук. здобутків отримав нагороду Фундації Южиковських (Jurzykowski).

Наук. зацікавлення зосереджувалися на історії Польщі на переломі 18 й 19 ст., історії польсько-рос. дипломатичних відносин, політ. історії 4-літнього сейму (1788—92), проблематиці польс. повстань після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*) й агресії більшовицької Росії проти Польщі 1939 (див. *Радянсько-польська війна 1939*). Сформулював тезу, що Польща 1939 мала погодитися на поступки щодо Німеччини, аби уникнути війни. Досліджував газетярство й польс. пресу 18—19 ст.; був ред. і співавтором «Історії польської преси» (т. 1—4. Варшава, 1976—80).

Автор ґрунтовних досліджень з польсько-укр. проблематики, зокрема своєрідного «українського триптиха», присвяченого родині польс. магнатів *Потоцьких* — Софії *Потоцькій*, Станіславу-Щенсному Потоцькому та їхнім нащадкам. Найвідоміша з цього циклу праця — «Історія прекрасної Бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760—1822)» (1970; «бестселер польської історичної літерату-

Лоєк Є. «Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych». Варшава, 1990. Титульний аркуш.

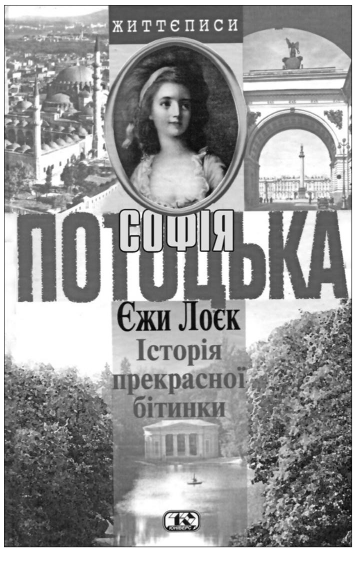

Лоєк Є. «Софія Потоцька. Історія прекрасної бітинки». К., 2005. Обкладинка.

ри» — Я.*Дашкевич*), яка неодноразово перевидавалася (укр. переклад 2005) й успіхом якої автор значною мірою завдячував безкорисливій допомозі історика й краєзнавця з Умані Н.*Суровцової* та посередництву Я.Дашкевича. У вступі до книги йшлося: «Під час кількарічних джерельних пошуків й праці над цією книгою автор зустрів найприхильніше зацікавлення й постійну, безкорисливу, але надзвичайно цінну допомогу насамперед з боку однієї особи. Нею є д-р Надія Суровцова, відомий знавець історії України 17 й 18 ст., велика шанувальниця парку у Софіївці. Без численних архівних інформацій й джерельних матеріалів, отриманих завдяки допомозі д-ра Суровцової, ця книжка втратила б половину своєї вартості. Складаю їй у цьому місці найсердечнішу подяку за цю допомогу, що є чудовим прикладом співпраці польських і українських істориків у дослідженні проблем, що належать до спільної минувшини обох наших суспільств». У листі до Н.Суровцової від 20 липня 1970 Л. згадував: «Знову подумки пробігаю шляхами, які йдуть через Україну. Стільки подій, найважливіших для історії Польщі, відбувалося в Україні! Тим більше хотів би побачити цей чудовий край». Свою уманську кореспондентку Л. уповноважив вести переговори від його імені щодо ймовірного укр. видання своєї праці й бути її перекладачкою (задум тоді не вдалося реалізувати).

У 1970-х рр. співпрацював з польс. незалежницькою правицею й брав участь у громад. к-ті увічнення пам'яті жертв катинського злочину. Від 1980 — учасник руху «Солідарність», друкувався в нелегальних польс. виданнях. 1981 керував у рамках Центру громад. досліджень «Солідарності» регіону Мазовше лабораторією новітньої історії. Його «Історія Катинської справи» (1980, 1989) стала першою крайовою книжкою з проблематики цього злочину. 1982 достроково вийшов на пенсію, продовжував працювати у статусі незалежного дослідника. На замовлення Є.*Ґедройца*, гол. ред. паризьких «Kultury» і «Zeszytów historycznych» (там Л. не раз публікував свої матеріали), 1983 підготував працю «Історичний календар: Полемічна історія Польщі».

П. у м. Варшава.

Від 1989 Ін-т ім. Юзефа Пілсудського в Нью-Йорку (США) призначає премію його імені. Від 1994 друкувалася «Бібліотека вибраних праць Є.Лоєка» (упродовж 1994—98 опубл. 7 томів).

Праці: Dziennikarze i prasa w Warszawie w XVIII w. Warszawa, 1960; Rok nadziei i rok klęski 1791—1792: Z korespondencji Stanisława Augusta z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Deboli. Warszawa, 1964; Szanse Powstania Listopadowego: Rozważania historyczne. Warszawa, 1966; 1980; 1986; Dzieje pięknej Bitynki: Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1760—1822). Warszawa, 1970; 1972; 1975; 1982; 1988; 1995; 2004; Upadek Konstytucji 3 maja: Studium historyczne. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976; Agresja 17 września 1939: Studium aspektów politycznych. Warszawa, 1979; б/м, 1982; Warszawa, 1990; Wokół sporów i polemik, seria pierwsza. Lublin, 1979; seria druga. Lublin, 1984; Dzieje sprawy Katynia. Warszawa, 1980; Białystok, 1989; Konstytucja 3 maja. Lublin, 1981; 1984; 1989; Orientacja rosyjska w polskiej walce niepodległościowej. Warszawa, 1981; Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna 1799—1921. Lublin, 1981; 1983; 1988; 1996; Opinia publiczna a geneza Powstania Listopadowego. Warszawa, 1982; Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja: Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787—1792. Lublin, 1986; 1991; Kalendarz historyczny: Polemiczna historia Polski. Warszawa, 1986; 1989; 1994; Historia nie jest obrazem czarno-białym. «Zeszyty historyczne», z. 82. Paryż, 1987; Dzieje zdrajcy: [Stanisław Szczęsny Potocki (1751—1805)]. Katowice, 1988; Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 maja. Warszawa, 1988; Wokół sporów i polemik: Publicystyka historyczna. Lublin, 1991; Історія прекрасної Бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760—1822). K., 2005.

Літ.: *Żeleński W.* Jerzy Łojek (1932—1986): [Nekrolog]. «Zeszyty historyczne», z. 79. Paryż, 1987; *Jackl J.* Łojek Jerzy. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; Rozstrzelani w Katyniu: Alfabetyczny spis 4410 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych w kwietniu—maju 1940, według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich. Indeks represjonowanych, t. 1. Warszawa, 1995; *Суровцова Н.* Спогади. K., 1996; *Janowski P.* Łojek Jerzy. В кн.: Encyklopedia katolicka, t. 11. Lublin, 2006; *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури, 2-ге вид., виправлене й доповнене. Львів, 2007; *Чубіна Т.* Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Черкаси, 2008.

О.С. Рубльов.

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Йосип Іванович (псевдоніми і криптоніми — І. Л.; Л.; Л. из-над Скла; Л-скій; Л. из Перемышльского; Самоук Гриць; Ruthene; 20.12.1807—11.08.1889; за ін. даними, 30.07. 1889) — етнограф, мовознавець і публіцист. Н., за деякими даними, в с. Гурку біля Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща), за іншими — в с. Вірко (нині с. Ничко Жешувського воєводства в Польщі) в сім'ї священика. Закінчив перемишльську г-зію і Львів. духовну семінарію (1831). Працював священиком у с. Радохинці (нині село Мостиського р-ну Львів. обл.), зібрав там значний фольклорно-етногр. матеріал. На його основі та із залученням матеріалів широкого кола дописувачів підготував і 1835 опублікував у Перемишлі латинкою (рукопис, однак, був підготовлений кирилицею) працю «Ruskoje wesile» (це був перший і, на думку дослідників, найповніший опис укр. весілля з обрядовими піснями). У ній описано осн. етапи весільного церемоніалу, його складові, обрядові та магічні дійства. Наведено відомості про весільну обрядовість ін. регіонів. Порівняння зроблено у широкому загальноукр. і східнослов'ян. контексті.

Й.І. Лозинський.

Починаючи з 1834 (цього року опублікував статтю «Про запровадження польської абетки в руську писемність»), пропагував запровадження в укр. писемність *Галичини* латинки замість *кирилиці*. Це викликало опір і критику з боку укр. інтелігенції, зокрема М.*Шашкевича*, Й.Левицького та ін., й спричинило т. зв. азбучну війну в Галичині (див. *«Азбучна війна» 1859*).

1837 склав буквар укр. мови зі значними елементами фоне-

тичного правопису. Відстоював думку, що літ. мова має ґрунтуватися на народній. 1846 оприлюднив граматику живої *української мови* (вийшла друком у Перемишлі, нині м. Пшемисль, Польща, під назвою «Grammatika języka ruskiego (maloruskiego)»; вважалася найкращою на той час).

М.М. Лозинський.

Після 1848 відійшов від ідеї запровадження в укр. правопис латинки і вже в ході «Азбучної війни» 1859 почав виступати проти неї. У своїх висловлюваннях став близьким до «москвофілів».

Працював на ниві шкільництва.

П. у м. Яворів.

Праці: Українське весілля. К., 1992.

Літ.: *Худаш М.Л.* Із маловідомої мовознавчої спадщини Й.І. Лозинського. «Мовознавство», 1989, № 4; *Його ж.* Алфавітно-правописні принципи Й.І. Лозинського. В кн.: *Лозинський Й.І.* Українське весілля. К., 1992.

В.І. Наулко.

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович (30.07.1880—03.11.1937) — правознавець, політ. діяч, дипломат, публіцист, перекладач. Професор (1921). Н. в с. Бабине (нині с. Бабин-Зарічний Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). 1900 — студент юридичного ф-ту Львів., 1901—03 — Віденського ун-тів. 1903, після перебування в Швейцарії, повернувся до *Львова*, співпрацював з наук. (*«Літературно-науковий вісник»*, 1904—12) і громадсько-політ. виданнями (*«Діло»*, з серед. 1906 — працівник, співред.), був співробітником газ. *«Гасло»*. У часи рос. *революції 1905—1907* упродовж 1905—06 друкувався в київ. газ. *«Громадська думка»* (з 1906 — *«Рада»*), відвідав Україну та Росію. Ще до *Першої світової війни* став одним із провідних західноукр. фахівців з нац. питання, загальноукр. справи, міжнар. відносин. У листопаді 1918 був членом Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*), намагався відновити видання «Діла» в окупованому поляками Львові, очолив зовнішньополіт. службу *Західноукраїнської Народної Республіки*, брав участь у найважливіших дипломатичних переговорах у *Галичині* та Парижі (Франція). На поч. 1920 в Гейдельберзі (Німеччина) заробляв публіцистикою. 1921—27 — професор міжнар. права *Українського вільного університету* (з січня 1921 — *Відень*, з вересня 1921 — Прага, *Чехословаччина*). Від 1921 на пропозицію М.*Грушевського* став працювати над книгою «Галичина в рр. 1918—1920» (опубл. 1922, на думку фахівців, є цінним джерелом з історії визвол. змагань *Західної України* після І світ. війни). Від серед. 1923 до кінця 1924 співпрацював із лідером ЗУНР у вигнанні Є.*Петрушевичем*, з весни 1924 — голова К-ту поневолених Польщею народів. Написав кілька статей про становище українців у Польщі, виступав на цю тему в Комісії для нац. меншин 1-го Пан'європ. конгресу у Відні (1926). Співробітничав із представниками УСРР у посольстві *СРСР* у Празі.

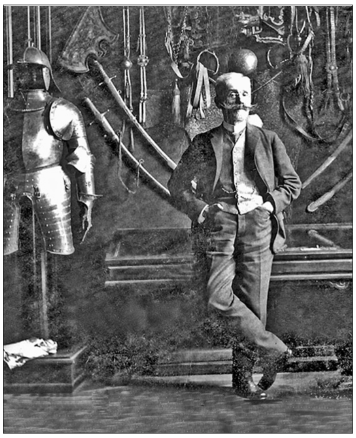

В. Лозінський біля своєї колекції. Львів. Фото бл. 1910.

1927 переїхав до *Харкова*. Від 1927 займав посаду зав. кафедри міжнар. права Ін-ту нар. госп-ва. 1927—29 написав підручник «Міжнародне право», опублікував кілька брошур і статей, присвячених становищу в Зх. Україні та міжнар. проблемам. Активно займався публіцистикою, друкуючись у *«Червоному шляху»*, ін. виданнях УСРР. 1930—33 — професор *Інституту радянського будівництва та права*. Водночас від 1 серпня 1931 — старший наук. співробітник Комісії ВУАН з вивчення рад. права і буд-ва (див. *Комісія ВУАН для виучування радянського права*).

21 березня 1933 арештований за фальшивими звинуваченнями в *«Української військової організації» справі* 1933. Через 6 місяців, 23 вересня, суд. трійкою при колегії ДПУ УСРР засуджений до

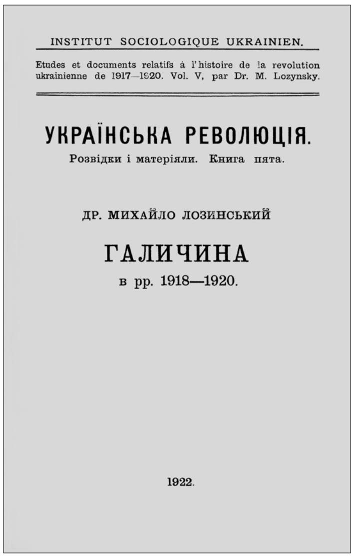
INSTITUT SOCIOLOGIQUE UKRAINIEN.

Etudes et documents relatifs à l'histoire de la revolution ukrainienne de 1917—1920. Vol. V, par Dr. M. Lozynsky.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Розвідки і матеріяли. Книга пята.

ДР. МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ

ГАЛИЧИНА

в рр. 1918—1920.

1922.

Лозинський М. «Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга п'ята. Галичина в рр. 1918—1920». 1922. Титульний аркуш.

10 років перебування у виправно-трудових таборах. Покарання відбував на *Соловках*.

9 жовтня 1937 особливою трійкою НКВС по Ленінгр. обл. в позасуд. порядку засуджений до смерті. Страчений в урочищі Сандормох поблизу Медвеж'єгорська (нині місто в Карелії, РФ).

Реабілітований 24 вересня 1957.

Праці: Галичина на мировій конференції в Парижі. Камінець, 1919; Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922.

Літ.: *Рубльов О.С.*, *Черченко Ю.А.* Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті роки XX ст. К., 1994; *Рубльов О.С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. «УІЖ», 1997, № 4—6, 1998, № 1; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

Р.Г. Симоненко.

ЛОЗІ́НСЬКИЙ (Łoziński) **Владислав (**псевдоніми — Wojtek ze Smolnicy, Hizop Zio̍lka та ін.; 29.03.1843—20.05.1913) — польс. історик звичаїв і побуту, письменник, журналіст, колекціонер мистецьких пам'яток. Депутат *Галицького крайового сейму* та австрійс. парламенту 1883—89, член верхньої палати австрійс. парламенту (з 1902). Н. в с. Опари (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Навчаючись у

г-зії в м. *Самбір*, посилав дописи до віденських і львів. газет. 1862 закінчив г-зію й вступив до Львів. ун-ту. 1868 закінчив ун-т. До 1870 редагував (почав це робити ще в студентські роки) львів. ліберально-демократ. газ. «Dziennik Literacki». Від 1871 працював у ін-ті *Оссолінеум*. 1873—89 редагував офіціозний час. *«Gazeta Lwowska»*. Літературно-наук. додаток цього часопису перетворив на самостійний престижний місячник «Przewodnik Naukowy i Literacki». Популяризував у пресі питання охорони мистецьких пам'яток *Львова* і зелених насаджень у місті, писав огляди театрального життя.

Співзасновник (1886) і заст. голови (1891—97) Істор. т-ва у Львові. Від 1891 — член Академії знань у *Кракові*. Почесний д-р Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*; 1900), почесний громадянин Львова (1907), чл.-кор. Центр. археол. комісії у *Відні* та Худож. ради при мін-ві віросповідань і освіти Австрії.

Як науковець сформувався під впливом К.*Шайнохи*, Ю.*Шуйського*, К.*Ліске* (останній був його кузеном). Першою його фаховою публікацією було введення до наук. обігу двох документів молдов. господарів з історії торгівлі Львова. На підставі матеріалів із львів. архівів створив монографії «Львівське золотарство в давні часи (1384—1640)» (1889), «Львівський патриціат і міщанство в XVI—XVII ст.» (1890, 1892). У цих книгах колоритно описав щоденний побут львів. *міщан*, нерідко надмір ідеалізоване. Присвятив нарис запискам крамаря-українця П.Кунащака. В цілому національно-культ. життя львів. українців висвітлював схематично, не раз, однак, підкреслював велике значення для міста і регіону того, що у Львові «був єпископ, були Ставропігія, друкарня і школа». Від вивчення побуту міськ. верхівки перейшов до джерельних студій арх-ри та скульптури («Львівське мистецтво у XVI і XVII ст.», 1898). У праці «Правом і безправ'ям: Звичаї на Червоній Русі за панування Зиґмунта III» (1-ше вид. — 1903) зобразив шляхетську анархію в *Галичині*, суд. тяганину, напади («наїзди») шляхтичів на маєтки сусідів. Переконливості його тексту надавали численні цитати із суд. актів. У книзі «Польське життя в давніх віках» (1-ше вид. — 1907) дав опис укріплених дворів, палаців, меблів, зброї, килимів, ювелірних виробів. До шляхетської верстви ставився критично, наголошував, що зовн. блиск магнатських дворів часто поєднувався з примітивністю матеріальної та духовної к-ри. Його істор. працям властива художність викладу, для її досягнення він інколи не зупинявся перед неточностями в цитуванні. Не завжди коректно тлумачив джерела, крім того, спираючись на архіви, як правило, ігнорував доробок попередників.

Написав чимало літ. творів на істор. теми, у них нерідко порушував питання польсько-укр. взаємин («Перші галичани», «Чорні години», «Азарти» та ін.). Популярність здобули оповідання «Бусовиська Богородиця» (1892), пригодницько-фантастичні повісті «Скарб ватажка» (1875), «Око пророка» (1899), згодом перекладені укр. мовою.

Зібрав велику колекцію мистецьких та ремісничих виробів. Частину її заповів місту, іншу, як і його будинок, викупив львів. *магістрат*. Невдовзі у будинку Л. і значною мірою на базі збірок Л. було створено *Львівську галерею мистецтв*.

П. у м. Львів.

Тв.: Przekupień lwowski w XVII w. «Kwartalnik Historyczny», 1886, № 2; Złotnictwo lwowskie w dawych wiekach 1384—1640 (Lwow, 1889, wyd. 2 — 1912); Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI—XVII w. Lwów (1890, wyd. 2 — 1892); Sztuka lwowska w XVI—XVII wieku (Lwow, 1898, wyd. 2 — 1901); Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Żygmunta III (t. 1—2. 1903, останнє видання: Warszawa, 1960); Życie polskie w dawnych wiekach (Lwow, 1907, останнє видання: Warszawa, 2006).

Укр. переклади: Бусовицька Мадонна. Унгварь, 1944; Око пророка, або Ганусь Бистрий та його пригоди. К., 1961; Проклятий камінь. Повість з козацьких часів. Львів, 1992; Бусовиська Мадонна. Львів—Дрогобич, 1999.

Літ.: *Томашівський С.* [рец. на]: W. Łoziński. Prawem i lewem... «ЗНТШ», 1906, т. 70; *Крип'якевич І.* [рец. на]: W. Łoziński. Życie polskie w dawnych wiekach. «ЗНТШ», 1909, т. 91; *Finkel L.* Władysław Łoziński. «Kwartalnik Historyczny», 1913. t. 67; *Charewiczowa Ł.* Historiografia i miłośnictwo Lwowa. Lwów, 1938 (репринт — Warszawa, 1990); *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков: Историографический очерк. Ереван, 1962; *Knot A.* Łoziński W. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, 1973, t. 18; *Majkowska R.* Odkrywca i piewca przeszłości Lwowa. В кн.: Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura, t. 1. Kraków, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛОЗОВИ́К Григорій Натанович (22(09).08.1885—22.10.1936) — історик, професор давньої історії та середньовіччя. Н. в м-ку Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.) в сім'ї вчителя. 1910 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1912 поступив на історико-філол. ф-т цього ж вузу. Став учнем проф. Ю.*Кулаковського*. Після початку *Першої світової війни* залишив навчання. Викладав історію в школах *Києва*, деякий час працював у водному технікумі. 1921 склав іспити і отримав диплом про істор. освіту у Вищому ін-ті нар. освіти (вуз був створений на базі гуманітарних ф-тів розформованого Київ. ун-ту; з 1926 Київ. ін-т нар. освіти). 1922 став організатором та першим зав. школи водного транспорту в системі шкіл фабрично-заводського учнівства в Києві. Цього ж року зайняв посаду викладача історії матеріальної к-ри Київ. архіт. (пізніше — худож.) ін-ту. Від серед. 1920-х рр. розробляв проблеми давньої історії та середньовіччя, опублікував кілька праць, присвячених історії міст. У жовтні 1925 обраний наук. співробітником н.-д. кафедри історії європ. к-ри ВУАН. Став спеціалістом з візантиністики. Написав монографію «Крестовые походы как программа универсальной папской теократии» (1931). На поч. 1930-х рр. перейшов працювати до Київ. ін-ту нар. освіти, з 1933 — професор кафедри давньої історії Київ. ун-ту. Тоді ж був запрошений на наук. роботу в Комісію по Бл. Сходу АН УРСР.

28 лютого 1936 заарештований органами НКВС УРСР як член «контрреволюційної» троцькістської (див. Л.*Троцький*) орг-ції, що нібито діяла в ун-ті та ін. вузах Києва. Разом з ін. вченими та викладачами (всього 37 осіб) засуджений до смерті. Страчений.

Лесь Лозовський.

С.А. Лозовський.

Реабілітований 1 вересня 1956.

Праці: Задачи наших городов во время войны и революции. К., 1917; История общества. К., 1923—1924 (перевид. — К., 1930); Від мотики до машини. Х., 1924; Історія громади. К., 1926; Історія класової боротьби з найдавніших часів. К., 1927; Как произошли города. К., 1927; Десять лет русской византологии (1917—1927 гг.). «Историк-марксист», 1928, т. 7; Нове дослідження арабо-візантійських взаємин VII—X вв. «Східний світ», 1930, № 2; Крестовые походы как программа универсальной папской теократии. М.—Л., 1931.

Літ.: *Митряев А.И.* Г.Н. Лозовик как историк. «Вестник Харьковского университета», 1989, № 343. Серия «История», вып. 23; *Шевченко Л.В.* Григорій Натанович Лозовик. В кн.: Зневажена Кліо. К., 2005.

Л.В. Шевченко.

ЛОЗО́ВСЬКИЙ Лесь (Олександр Кирилович; 12.09(30.08).1900—22.03.1922) — графік. Н. в м. *Київ*. Син акторки й молочаря. Виховувався на селі (Погребищенська волость Бердичівського пов.). Навч. в Київ. худож. (майстерня М.Козіка) та Строгановському (в м. *Москва*) уч-щах. Повернувшись до Києва, 1918 продовжив навчання в Укр. держ. академії мист-в (послідовно в майстернях: спочатку В.*Кричевського*, потім Г.*Нарбута*, з яким був особливо близький, згодом М.*Бойчука*, потому В.Меллера). Намалював кілька карикатур для рукописного ж. «Елеас» (1919). Брав участь у звітних виставках академії (березень 1920 та осінь 1921). На 2-й з цих виставок представив портрети (темпера на дереві) Г.*Сковороди* та В.*Леніна* (останній виконаний з натури, ймовірно, під час перебування Л. у Москві). Відомо, що існував також ін. варіант портрета Г.Сковороди, який, однак, не зберігся. Створив малюнки до обкладинок збірок П.*Тичини* («Соняшні кларнети», 2-ге вид., «Замісць сонетів та октав», «Плуг»; усі три — Київ, 1920), М.*Кобилянського* (1920), М.*Коцюбинського* (1922), С.*Васильченка* (серію з 5-ти підготовлених ним обкладинок мав перекладач і бібліофіл Г.*Кочур*, усі — 1922), а також до кількох видань нот (різні роки). Розробив особливий шрифт, пристосований для умов зруйнованої поліграфії. У зв'язку з хворобою Г.Нарбута (п. 23 травня 1920) дописав за вчителя текст жартівливого диплома на звання «магістра шляхології» для приватної вечірки, присвяченої ювілею С.О.*Єфремова* (відбулася 27 березня 1920). Працював над оздобленням «ревфутпоеми» М.*Семенка* «Тов. Сонце» (не опублікована). Його творчість високо оцінювали мистецтвознавці 1920-х рр. М.*Бурачек*, Ф.*Ернст*, М.*Голубець*, Д.Зубар, Д.Чукин, А.Новак. Він вважався одним з найобдарованіших послідовників Г. Нарбута.

Убитий у м. Київ.

Згідно з відомостями, що поширювались у середовищі київ. інтелігенції, виконавці вбивства на подушці покійного, довкола голови, розклали коштовності, вказуючи цим на політ. характер убивства. Однак офіційна преса писала лише про мотив грабунку. Газ. «Пролетарская правда» в травневому номері 1922 повідомила: «В ночь на 22 марта по Вознесенскому сп.[уску], в д.[оме] № 27, кв. 6, неизвестными злоумышленниками убит гр.[ажданин] Александр Лозовский. Убийство совершено с целью грабежа».

Посмертно твори Л. експонувалися в Празі (Чехословаччина; 1924, 1933) й Берліні (Німеччина; 1933). Його роботи зберігаються у *Національному художньому музеї України* (Київ), Рос. держ. архіві літератури й мист-ва (*Москва*) та в приватних збірках. 1969 портрет Л. виконала А.Іванова.

Літ.: *Дінцес Л.* Осіння виставка Української академії мистецтв. «Шляхи мистецтва» (Х.), 1922, число 1; Осіння виставка Української академії мистецтв у Київі. «Громадський вістник» (Львів), 1922, 16 липня, ч. 117; Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. [Каталог], К., 1926; *Ернст Ф.* Георгій Нарбут та нова українська книга. «Бібліологічні вісті» (К.). 1926. № 3; *Бурачек М.* Спогади про Г.І.Нарбута. «Бібліологічні вісті» (К.), 1927. № 1; *Коряк В.* Хвильовистий соціологічний еквівалент. Б/м., 1927; *Ковжун П.* Олександер Лозовський. «Українське мистецтво» (Львів), 1930, ч. 4; *Лісовський Р.* Спомини про Г.Нарбута. «Книголюб» (Прага), 1930, кн. 3; *Диченко І.* До портрета художника. «ЛУ», 1969, 20 червня, № 49; *Білокінь С.* Художник Лесь Лозовський. «Образотворче мистецтво», 1981, № 5; *Його ж.* Другий після Нарбута: Невідоме про Леся Лозовського. «Україна», 1989, № 5 (1669), 29 січня; *Його ж.* Каталог 2-ї звітної виставки Української державної академії мистецтв (УДАМ): Осінь 1921 року. В кн.: Студії мистецтвознавчі, ч. 3 (19). К., 2007.

С.І. Білокінь.

ЛОЗО́ВСЬКИЙ Соломон Абрамович (справжнє прізвище — Дрідзо; парт. псевдоніми — Матвій Григорович, робітник Олексій; 16.03.1878—12.08.1952) — парт., профспілковий і держ. діяч. Д-р істор. н. (1939). Н. в с. Данилівка (нині с. Нововасилівське Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл.) в родині вчителя. Дитинство провів у с. Царедарівка (нині село Лозівського р-ну) та с. Лозова (нині місто в Харків. обл.). Проходив військ. службу в м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ). Там же 1901 екстерном склав іспити на атестат зрілості в г-зії, наприкінці цього ж року вступив до *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. Вів парт. роботу в Росії і Україні, зокрема на залізничних станціях Лозова і Панютіне (нині с-ще міськ. типу Лозівського р-ну), дещо пізніше — на з-дах *Харкова* (на поч. 1906). Учасник революц. подій 1905 у Казані, обраний від місц. парт. орг-ції на Таммерфорську конференцію РСДРП, де зустрівся з В.*Леніним*. Не раз був заарештований за революц. діяльність. 1908 примусово відправлений на заслання. По дорозі втік. Від жовтня цього ж року — в еміграції в Женеві (Швейцарія); а через кілька місяців переїхав до Парижа (Франція). Входив до складу Паризької групи РСДРП, співпрацював із франц. Соціаліст. партією; брав участь у франц. профспілковому русі. Як секретар Бюро праці обслуговував рос. політемігрантів. Разом з В.*Антоновим-Овсієнком* видавав газети «Робітниче життя» і «Профспілкове життя». Від 1912 примикав до групи більшовиків-примиренців, а під час *Першої світової війни* — більшовиків-інтернаціоналістів. Після повернення до Росії у липні 1917 обраний секретарем Всерос. центр. ради професійних спілок (ВЦРПС). У серпні цього ж року вступив до РСДРП (*більшовиків*), у грудні був виключений з її складу за виступи проти диктатури в пресі (див. *Диктатура пролетаріату*). 1918—19 — голова ЦК РСДРП (інтернаціоналістів), у її складі в грудні 1919 прийнятий до РКП(б). У ці ж роки був відп. се-

кретарем профспілки текстильників, потім — залізничників. Від 1919 — член президії ВЦРПС. 1920 — голова Моск. губернської ради професійних спілок, ген. секретар Міжнар. ради професійних спілок (Міжсовпроф), створеної за його ініціативою. Після заснування на базі Міжсовпрофу Червоного інтернаціоналу профспілок (Профінтерну) обіймав посаду ген. секретаря цієї орг-ції. 1922 очолив делегацію ВЦРПС на Гаазькому конгресі миру, 1927 — на І Тихоокеанській конференції профспілок. Від 1927 — канд. у члени ЦК ВКП(б). 1937—39 був дир. Держлітвидаву. 1939 обраний членом ЦК ВКП(б) і призначений заст. наркома закордонних справ СРСР. Як послідовний антинацист поділяв погляди М.*Литвинова* про необхідність зближення із США, був його близьким другом. 1940—49 очолював кафедру історії міжнар. відносин і зовн. політики Вищої парт. школи при ЦК ВКП(б). Від червня 1941 призначений заст. начальника «Совінформбюро» (з 1945 займав посаду нач.). 1942 став одним з керівників *Єврейського антифашистського комітету*.

У різні роки написав кілька праць із міжнар. і рад. профспілкового та робітн. руху.

Нагороджений орденами Леніна та Вітчизн. війни 1-го ст.

1946, у зв'язку із чисткою зовнішньополіт. відомства і посольського корпусу «від недопустимо високої концентрації євреїв», що складала 50 %, був звільнений з посади заст. наркома закордонних справ. У наступному році — усунутий від керівництва «Совінформбюро», а у січні 1949 — виведений зі складу ЦК РКП(б) і виключений із партії, після чого — заарештований у т. зв. справі Єврейського антифашистського комітету. В серпні 1952 у числі ін. засуджених у цій же справі був страчений у м.*Москва*.

1956 реабілітований.

Літ.: *Альтман И.* Генеральный секретарь Профинтерна. «Советские профсоюзы», 1988, № 21; О так называемом «деле Еврейского антифашистского комитета». «Известия ЦК КПСС», 1989, № 12; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. М., 2001.

О.М. Мовчан.

ЛОКАЦІ́ЙНІ ПРИВІЛЕ́Ї — див. *Локація*.

ЛОКА́ЦІЯ — вживаний в історико-правовій та істор. літературі термін для означення дій та документів (локаційних привілеїв) з надання населеним пунктам *магдебурзького права* й ін. різновидів нім. права. У польс. джерелах цей термін вживається щодо документів, у яких йдеться про: а) заснування міста або села на ще не заселеній території, на т. зв. сирому корчуванні; б) заснування міста на території вже існуючого села; в) реорганізацію населеного пункту після переведення його з польс. права на німецьке. Лат. слова «locatio» та «locare» в середні віки перекладалися на польс. мову: 1) стосовно речей — як: а) поставити, збудувати, закласти, заселити, скласти, сплатити; б) запровадити, наймати, відбувати засідання суду, надати тощо; 2) стосовно людей — заселити, обрати, передати до суду. Приблизно такими ж є переклади цих слів і в латино-нім. словниках. У правовому контексті термін «локація» деякі нім. дослідники, зокрема Р.Коебнер, тлумачать як заснування міста на «сирому корчуванні» або надання селу статусу міста. Деякі польс. науковці, напр. С.Курась, локацією називають надання нім. права старому господарсько-екон. центру. Від 2-ї пол. 12 ст. в нім. літературі термін «locare» застосовували до міст і сіл Центрально-Сх. Європи, які здійснювали самоврядування за нім. правом.

Зазвичай локаційні привілеї містять 4 осн. положення, а саме: 1) про переведення з польс. права на німецьке (у більшості локаційних привілеїв про надання польс. та укр. містам магдебурзького права наголошується, що ці міста переводять із польс. або рус. права на нім. — магдебурзьке — право); 2) про звільнення від судів польс. права; 3) щодо визначення юрисдикції нім. права; 4) щодо надання *війтам* та *солтисам* їхніх посад.

Сучасні науковці розділяють: 1) правову Л.; 2) просторову Л. (організацію міськ. самоврядування).

Правова Л. була одноразовим актом і реалізовувалася через видання відповідного локаційного привілею. Вона вважалася правовою основою заснування міста. Такий локаційний привілей, однак, міг бути виданий на різних етапах утворення міста. У *Галичині* локаційні привілеї на магдебурзьке право отримували здебільшого вже сформовані населені пункти. На українських землях у складі *Великого князівства Литовського*, зокрема на *Волині*, значну кількість локаційних привілеїв надано або новоутвореним містам, або містам, що виникли на місці сіл. Для багатьох із цих населених пунктів (зокрема, для *Берестечка*, Дорогостая, Жуків, Ляшків) локаційний привілей ставав першою письмовою згадкою про них.

Просторова локація стосувалася соціально-екон. розвитку населеного пункту і мала значну тривалість.

Деякі дослідники (зокрема С.*Соханевич*) розрізняють 2 стадії локації: а) встановлення посади війта та б) надання магдебурзького права.

Право на заснування міста належало монархові. На укр. землях у кожному випадку Л. населеного пункту монарх надавав власникові населеного пункту привілей з магдебурзьким правом та вилучав цей населений пункт з-під влади рус. й польс. права. Після отримання такого локаційного привілею (правова Л.) власник населеного пункту укладав угоду з війтом цього населеного пункту (просторова Л.). Згодом процес Л. було частково спрощено. За погодженням з монархом власник спочатку здійснював просторову Л., а пізніше отримував відповідний привілей щодо правової Л. Монарх міг також надати власникові ген. локаційний привілей, що стосувався всіх населених пунктів на визначеній території. Локаційними вважалися і привілеї, видані зі згоди короля власниками населених пунктів — *магнатами*, *шляхтою*, *духовенством*.

Населеним пунктам, що безпосередньо належали монархам, зазвичай видавали лише один локаційний привілей, такий

привілей водночас встановлював і правову, і просторову Л.

Деякі дослідники (зокрема Т.Гошко) вважають, що всі локаційні привілеї укр. містам можна розділити на 7 груп: 1) королів. привілеї містам на магдебурзьке право; 2) привілеї власникам приватних міст на магдебурзьке право та королів. грамоти із підтвердженням їх правомірності; 3) привілеї окремим особам на війтівство; 4) привілеї, внаслідок яких уже в межах запровадженого самоврядування уточнювалися взаємини *міщан* з ін. категоріями міських мешканців, представниками держ. та місц. управління, церквою; 5) грамоти, що розширювали спектр дарованих міщанам привілеїв; 6) привілеї, які підтверджували магдебургію; 7) привілеї, що компенсували втрати місц. влади через використання норм магдебурзького права.

Деякі дослідники (зокрема М.П.*Ковальський*) класифікують документи, надані укр. містам, таким чином: 1) локаційні грамоти (дозволи на заснування міст і *містечок* у населених раніше місцях або на перетворення невеликих поселень і сіл на міста з наданням їм привілеїв на *ярмарки* й *торги*); 2) привілеї містам та містечкам на ярмарки та торги; 3) грамоти на надання містам магдебурзького права (магдебурзькі грамоти); 4) локації, ревізії, описи міст та містечок; 5) цехові статути (див. *Цехи*); 6) декрети, скарги, протекції та ін. приватно-правові акти. Ця класифікація, однак, стосується лише самоврядування укр. міст у складі ВКЛ, *Корони Польської* й *Речі Посполитої* (вона не поширюється на локаційні привілеї укр. містам у складі *Гетьманщини* і *Російської імперії*). Крім того, існували особливості надання магдебурзького права укр. селам Галичини.

Локаційний привілей у багатьох випадках із точністю до дня встановлював початок функціонування міста. Цей день вважався днем народження міста (це заохочувало власників населених пунктів, які ставали тепер «засновниками міста», отримувати локаційні привілеї).

При наданні магдебурзького права траплялися випадки видачі містам повторних локаційних привілеїв. На думку дослідників, це засвідчує тривалість і складність локаційних процесів. Це могло бути пов'язано з: а) підвищеною увагою до особи, а не до інституції; б) нормою магдебурзького права, за якою документ, що не був реалізований у життя впродовж 10 років, утрачав чинність; в) невдачею попередньої Л. через несприятливі обставини.

Польс. дослідник К.Бучек вказує також на те, що видання квазілокаційних привілеїв могло бути пов'язане з приховуванням оригіналів привілеїв від спадкових війтів.

На укр. землях у складі ВКЛ, Корони Польської та Речі Посполитої, як і на польс., литов. і білорус. територіях, існувала практика кількаразового підтвердження локаційних привілеїв кожним наступним керівником держави (зокрема, *Львів* отримував підтверджувальні привілеї на магдебурзьке право, які розширювали його пільги та привілеї, 1413, 1419, 1431, 1513, 1535, 1571, 1630). Ця практика збереглася і після входження України до складу Рос. д-ви, а згодом — Рос. імперії.

У випадку, коли місто втрачало локаційний привілей (оригінал), кер-во міста намагалося отримати новий привілей. Від 16 ст. діяла спец. комісія, затверджена королем, що розглядала питання втрати містами локаційних привілеїв. Лише після її висновків король видавав нові привілеї.

Локаційні привілеї укладали за визначеним формуляром (шаблоном). Структурно вони мали 3 осн. частини: протокол (сюди входили інтуляція й інскрипція), текст (оренда, промульгація, нарація, диспозиція, корроборація), есхатокол (тестація, субскрипція, латум, апрекація).

Важливою складовою локаційних привілеїв було звільнення населених пунктів від сплати мит, окремих податків і зборів. Цьому сприяла конституція сеймова від 22 квітня 1598 (див. *Конституції сеймові*), згідно з нею, всі новоутворені міста звільнялися від сплати податків на 8 років. Осн. частина змісту локаційних привілеїв стосувалася забезпечення інтересів власника, функціонування осн. галузей міської економіки та врегулювання взаємостосунків між власником і мешканцями міської громади. У первинних локаційних привілеях досить мало міститься інформації про устрій міст (у наступних привілеях її обсяг збільшувався).

Укр. міста звільняли від сплати податків, зборів та мита після турецько-татар. нападів чи пожеж.

Значна кількість локаційних привілеїв стосувалася надання містам права на проведення торгів і ярмарків, які були осн. джерелами підвищення їх соціально-екон. статусу. В привілеях для великих міст, зокрема Львова, *Самбора*, йшлося про надання їм *права складу*. У локаційних привілеях містилася також інформація про розширення території міст і надання їх мешканцям земельних ділянок за містом. Часто локаційні привілеї описували діяльність і повноваження органів місц. самоврядування: війта, радників, *бурмистрів*, *лавників* та ін.

Тексти Л.п. відомі за записами у книгах *Литовської метрики*. Вони мають характерні заголовки: «функція містечка», «осада містечка», «вольность на заснування міста», «лист осади містечка». Деякі з них опубліковані. Зокрема, в збірнику «Архив Юго-Западной России» є тексти локаційних привілеїв на заснування: Чуднова (1507), Звягеля (1519), Черняхова (1529), Ухабної, Городища (обидва 1541), Берестечка (1547), Литина, Янева (обидва 1578), Переяслава (1585), Чигирина, Іскоростеня (обидва 1589), Олександріва, Богуслава (обидва 1591), Нових Вишківців (1592), Михайлова (1597), Костюківщизни (1601), Бобровниці (1602), Бикова (1605).

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 5: Акты о городах (1432—1798), т. 1. К., 1869; *Sochaniewicz S.* Wójtowstwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi Lwówskiej (Studia nad historią prawa polskiego), t. 6. Lwów, 1921; *Koebner R.* Lokatio, Zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation. В кн.: Zeitshift des Vereins für Geschichte Schlesiens, t. 63. Breslau, 1929; *Piekarczyk S.* Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.: Rola miast w walce o zjednoczenie ziem polskich i we wcześniejszym okresie monarchii stanowej do 1370 r. Warszawa, 1955; *Buckek K.* Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny). Wrocław—Warszawa—Kraków,

1964; *Kuraś S.* Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV wieku. Wrocław, 1971; *Menzel J.* Die schlesischen Lokationsurkunden des 13 Jahrhundert. В кн.: Studien zum Urkundenwesen zur Siedlungs Rechts und wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landscheft im Mittelalter. Würzburg, 1977; *Ковальський Н.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XIV — первая половина XVII в.). В кн.: Акты о городах. Днепропетровск, 1983; *Szczygiel R.* Locacje miast w Polsce XVI wieku. Lublin, 1989; *Kamińska K.* Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (studium historyczno-prawne). Toruń, 1990; *Szczygiel R.* Etapy lokacji miast nadbużańskich w XIV—XV wieku: Jedna czy lokacje Chełma na prawie niemieckim. В кн.: Ojczyzna bliższa i dalsza. Kraków; 1993; Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.). Львів, 1998; *Заяць А.* До історії правової локації українських міст XVI — першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. «Архіви України», 2001, № 4—5; *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV — початку XVII ст. Львів, 2002; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003.

М.М. Кобилецький.

ЛО́ЛА Оксен (Оксентій) **Миколайович** (1884—1919) — соціал-демократ, діяч нац. руху. Н. в м. *Ніжин,* у родині козац. походження. 1900 вступив до *Революційної української партії*, 1906 — до *«Спілки»*, потім — до *Української соціал-демократичної робітничої партії.* Прихильник порозуміння з *Російською соціал-демократичною робітничою партією*, 1913—14 виступав проти заснування незалежної від РСДРП партії укр. робітництва на основі вже діючих серед укр. робітництва місц. к-тів РСДРП (на чому наполягало кер-во УСДРП). Симпатизував В.*Леніну*, листувався з ним, починаючи з 1914. Друкувався в більшовицьких виданнях (зокрема, опублікував статтю «З історії українського марксизму» в ж. «Просвещение» № 6 за 1914 та матеріал «Звернення до українських робітників» у «Трудовой правде» за 29 червня (ст. ст.) 1914, текст останнього був супроводжений приміткою В.Леніна). З початком *Першої світової війни* емігрував до Іспанії. Після *Лютневої революції 1917* повернувся до *Києва.* Працював співредактором *«Робітничої газети»* — органу ЦК УСДРП. 1919 розстріляний денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919–1920*).

Літ.: *Головченко В., Дорошко М.* Оксен Лола: однодумець Леніна чи український патріот? «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2002, вип. 6.

Д.С. Вирський.

ЛОМИКО́ВСЬКИЙ Василь Якович (15.01.1777 — бл. 1848) — агрономом, історик-аматор, етнограф, перекладач. Н. в м-ку Мелюшки (нині село Хорольського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї службовця з роду *Ломиковських* і гетьмана Данила *Апостола.* Від 1785 вчився в сухопутному шляхетському кадетському корпусі, після його закінчення служив в армії. Вийшов у відставку в чині штабс-капітана, оселився на х. Трудолюб (нині в складі села Шахворостівка Миргородського р-ну Полтав. обл.), займався госп-вом, експериментував у справі пошуку найкращих технологій осушення болотяних угідь та їх подальшого госп. використання (зокрема для розведення лісів), способів застосування гною у вирощуванні озимини. З цією метою самотужки вивчав агрономічну справу, знайомився з наук. досягненнями в цій сфері. Водночас збирав і опрацьовував історико-етногр. матеріали. Записував слова *дум,* оповіді про місц. пам'ятки, звичаї та події з минулого життя краю. Приятелював з Д.*Трощинським*, В.*Капністом*, І.Р.*Мартосом*, був активістом полтав. *дворянства.*

На основі зібраних матеріалів 1803—05 уклав збірку укр. дум (текст не зберігся). Через три роки завершив рукопис «О Малороссии: О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года» (оприлюднений 1894 О.*Лазаревським* під назвою «Словарь малороссийской старины»). У ньому подано відомості з життя і побуту укр. народу (за дослідженнями В.*Кравченка*, цей рукопис становить собою переважно виписки з опублікованого 1803 словника М.Яновського). 1812 здійснив переклад із франц. на укр. мову «Анналів Малоросії або історії запорозьких і українських козаків» Й.-Б.*Шерера* (1778). Упродовж 15-ти років вів рукопис «Записки для малороссийской истории» (нині текст зберігається в *Бібліотеці національній України імені В.Вернадського*).

1821 *«Вольное экономическое общество»* у своєму друкованому органі опублікувало дві його статті, які визнало такими, що дають найкращі відповіді на питання, що 1820 т-во поставило перед господарями-*поміщиками Російської імперії.* Одна з цих статей — про висушування боліт — була удостоєна золотої медалі т-ва.

1832 був нагороджений золотою медаллю Т-ва для заохочення лісового госп-ва. 1837 «Лесной журнал» опублікував його статтю-звіт «Розведення лісу на хуторі Трудолюб».

У цілому, за його власними повідомленнями, він висадив і виростив поблизу х. Трудолюб бл. 10 тис. дерев. Створив 2 дендропарки. Це дало йому змогу встановити, які дерева краще висаджувати на берегах водойм, а які — на схилах чи в балках. Він експериментував з дубами, ясенами, вільхами, осиками, тополями, вербами. Довів, що за допомогою лісосмуг можна створювати певний мікроклімат на с.-г. полях, захищати ґрунт від суховіїв, затримувати сніг.

Про успіхи Л. на ниві госп. діяльності добре знав його земляк — М.*Гоголь*, саме ця діяльність стала прототипом для образу одного з персонажів 2-го т. роману «Мертвые души» Костанжогло, в якого «лес... нужен затем, чтобы в таком-то месте на столько-то влаги прибавить полям, на столько-то унавозить падающим листом, на столько-то дать тени... Когда вокруг засуха, у него нет засухи; когда вокруг неурожай, у него нет неурожая».

П. на х. Трудолюб.

Першим, хто звернув увагу й почав досліджувати творчість Л. як історика, був О.Лазаревський. Він поставив Л. в один ряд з Г.*Полетикою*, Я.А.*Марковичем*, О.*Мартосом*, М.*Берлинським*, Д.*Бантиш-Каменським*, О.М.*Марковичем*, М.*Маркевичем*, зазначаючи, однак, при цьому, що всі вони «оставили после себя литературные труды, указывающие, что у всех у них было достаточно любви к делу, но мало подготов-

Г.І. Ломов (Оппоков).

ки». Опублікував з рукописної спадщини Л., окрім «Словаря...», також уривки зі щоденника (*«Киевская старина»*, 1895) і його листування з І.Р.Мартосом («Киевская старина», 1896).

Думку О.Лазаревського про Л. як історика підтримали Д.*Дорошенко* і Д.*Багалій.*

Нині «історичні роботи» Л. дослідники оцінюють дещо інакше — переважно як виписки чи конспекти на істор. теми (сам Л. жоден зі своїх «історичних» рукописів не оприлюднив і, очевидно, не вважав їх оригінальними творами).

Праці: Об осушении болотного места пространством на пять десятин и чтоб на том месте сделать посев хлеба или другое какое полезное употребление. «Новое продолжение трудов Вольного Экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства», 1821, ч. 72; О произведении в южных губерниях России на унавоженной озимой пашне лучшаго урожая, нежели у соседей. Там само; О Малороссии: О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года. «Киевская старина», 1894, т. 46, кн. 7; Дневник В.Ломиковского. Там само, 1895, кн. 1; Переписка с И.Р. Мартосом. Там само, 1896—97.

Літ.: *Гавеман А. В.* Лес: Беседы лесовода. М., 1959; *Ротач П.* Матеріали до українського бібліографічного словника: Літературна Полтавщина. «Архіви України», 1966, № 5; *Заремба С.З.* Василь Ломиковський та його оточення. «Київська старовина», 1993, № 4; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Журба О.І.* Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? «Козацька спадщина», 2008, вип. 4; *Давилець О.* Живі «бастіони». «Урядовий кур'єр», 2009, 7 лютого.

П.І. Скрипник, Д.В. Грузін.

ЛОМИКО́ВСЬКИЙ Іван Васильович (1654—1714) — військ. і держ. діяч України, *генеральний обозний* (1707—14), сподвижник І.*Мазепи*. Н. на *Волині*, освіту здобув, очевидно, у Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Службу в козац. війську розпочав у гетьмана М.*Ханенка* як *канцелярист*. Після зречення М.Ханенком гетьманства в серед. 1670-х рр. переселився в *Лівобережну Україну*, служив гетьман. дворянином (див. *Дворянин господарський*) в І.*Самойловича*. 1680 отримав звання *військового товариша*. 1688 став членом *Генерального військового суду*. 1689 посів уряд *генерального хорунжого*, пожалуваний рос. царем *Петром І* почесним званням *стольника*. 1690 за дорученням гетьмана І.Мазепи виконував обов'язки *гетьмана наказного*. 1692 обійняв уряд *генерального осавула*, а 1707, після смерті В.Борзаківського, — ген. обозного. За військ. та держ. службу одержав від гетьмана земельні пожалування в *Стародубському полку* та *Чернігівському полку*. На поч. 18 ст. очолив старшинське угруповання, яке виступало за розрив з Рос. д-вою. Згідно з повідомленнями деяких джерел, мав певний вплив на прийняття І.Мазепою рішення про розрив з Москвою. Восени 1708 за дорученням гетьмана першим із вищих укр. урядовців відвідав ставку швед. короля *Карла XII* з метою узгодження питання про об'єднання укр. та швед. армій. Після *Полтавської битви 1709* разом із синами Іллею та Михайлом емігрував до Молдови. Входив до гетьман. уряду П.*Орлика* як ген. обозний. Перед 1714 разом з Г.Герциком та І.*Максимовичем*, за посередництвом єрусалимського патріарха, увійшов у контакт із рос. представниками з метою повернення в Україну.

П. не пізніше 1714, імовірно в Яссах (нині місто в Румунії).

Літ.: *Костомаров Н.И.* Мазепа и мазепинцы. СПб., 1885; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1960; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. К., 1994; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995.

В.М. Горобець.

ЛОМИКО́ВСЬКІ — козацько-старшинський рід *Гетьманщини,* вихідці з *Волині.* Найбільш відомим його представником був держ. діяч мазепинської доби, *генеральний обозний* **Іван Васильович** (див. І.*Ломиковський*). Від шлюбу з донькою *генерального писаря* Карпа Мокрієвича Марією мав синів **Івана**, **Володимира**, **Іллю** та **Михайла**. Іван — знатний військ. товариш, згодом — *бунчуковий товариш* (1724—30), за гетьманства Д.*Апостола* — господар Гадяцького замку, що належав гетьманові. Одружений з Тетяною Апостол, донькою гетьмана. Володимир після поразки швед. армії та козаків гетьмана І.*Мазепи* в *Полтавській битві 1709* супроводжував батька до Молдови. Спочатку мешкав у Яссах (нині місто в Румунії), згодом перебрався до Туреччини, одружився там і осів на постійне проживання. Ілля та Михайло також супроводжували батька в еміграцію, однак наприкінці літа 1714 повернулися в Україну, звідки були вивезені на поселення до *Москви.* Прямим нащадком цієї козацько-старшинської родини був відомий агроном, етнограф і громад. діяч 1-ї пол. 19 ст. **Василь Якович** (див. В.*Ломиковський*).

Літ.: *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. К., 1994.

В.М. Горобець.

ЛО́МОВ (Оппоков) **Георгій Іполитович** (09.02(28.01).1888—30.12. 1938) — парт. і рад. діяч, член політбюро ЦК КП(б)У (1927—28), член ЦК КП(б)У (1927—29). Н. в м. Саратов (нині місто в РФ) у родині управляючого Саратовським від-ням держ. банку. Від 1903 — член РСДРП (див. *Російська соціал-демократична робітнича партія*). Від 1905 (і до 1907) — член Саратовського к-ту РСДРП. Від 1906 (і до 1910) навчався на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту. 1907—09 — працівник Іваново-Вознесенського, Моск., Петерб. к-тів РСДРП. 1910—13 перебував на засланні в Архангельській губ., брав участь у наук. експедиціях по Пн. Льодовитому океану. 1913 екстерном здав екзамени на державно-екон. відні юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. 1914—15 — на засланні в Саратові, 1916 — лютий 1917 — у Сх. Сибіру. Після *Лютневої революції 1917* повернувся в *Москву.* Від березня 1917 — член Моск. обласного бюро РСДРП(б), заст. голови Моск. ради робітн. депутатів, один з керівників військово-революц. к-ту Москви. 1917 — нарком юстиції РСФРР. 1918 виступив проти Брестської угоди з Німеччиною (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня*

1918), вважався «лівим комуністом». 1918—21 — комісар нар. госп-ва Моск. обласної ради нар. комісарів, заст. голови Вищої ради нар. госп-ва (ВРНГ) РСФРР. 1921—23 — голова Сибірського обласного бюро ВРНГ РСФРР, голова Уральської екон. ради. 1923—26 — голова Нафтового синдикату, член президії ВРНГ СРСР.

Від 1926 працював в УСРР. Займав посаду голови правління тресту «Донвугілля». Домагався збільшення інвестицій у вугільну пром-сть Донбасу, вів дискусії з Ф.*Дзержинським* з цього приводу.

1929—31 — голова «Союзнафти». 1931—33 — заст. голови Держплану СРСР. 1934—37 — член бюро комісії рад. контролю РНК СРСР.

У різні роки був делегатом VI—XII, XIV—XVII з'їздів РКП(б)—ВКП(б). Не раз обирався канд. у члени ЦК ВКП(б) та членом ЦК ВКП(б).

У червні 1937 заарештований. Військ. колегія Верховного Суду СРСР засудила його до страти. Розстріляний. Похований на Донському кладовищі.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005.

В.Ю. Васильєв.

ЛОМОНО́СОВ Михайло Васильович (19(08).11.1711—15(04).04. 1765) — рос. учений-енциклопедист, знаний насамперед своїми природознавчими працями (у галузі фізики, хімії, астрономії, метеорології, мінералогії, геології, географії, геофізики, фізичної хімії). Відомий також як економіст, педагог, художник, філолог, поет, перекладач (володів понад 20 мовами) та історик. Дійсний член Петерб. АН (1745; нині *Російська академія наук*), почесний член Швед. АН (1760), член петерб. Академії мист-в (1763), член Болонської АН (1764). Н. в с. Денисовка (нині с. Ломоносово Архангельської обл., РФ; за ін. даними — у с. Мишанінському Куростровської волості; обидва були розміщені в дельті Пн. Двіни біля м. Холмогори — нині село — Архангельської губ.) в

М.В. Ломоносов. Портрет роботи невідомого художника. 18 ст.

сім'ї рибалки-помора. Первісну освіту отримав від вихованців Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*) з оточення єпископа Холмогорського та Важеського Варнави (Волостковського), зокрема Федора Кардашевського. Першим підручником з історії для нього служив *«Синопсис»* (1674), виданий у *Києво-Печерській лаврі.* Граматику та математику вивчав за підручниками М.*Смотрицького* («Граматика») і Л.Магницького («Арифметика»).

26 (15) січня 1731 вступив до *Московської слов'яно-греко-латинської академії*, створеної за зразком Київ. академії. Тут навчався кілька років, зблизився з Феофаном (*Прокоповичем*). За порадою останнього перейшов до Київ. академії (1734), де вивчав філософію, ґрунтовно ознайомився з літописами, з *Патериком Києво-Печерським* та ін. Пізніше повернувся до Моск. слов'яно-греко-лат. академії, вчився також у *Петербурзькому університеті.* Від 1736 слухав лекції відомих у той час професорів (зокрема, проф. математики, фізики і філософії Х.Вольфа та проф. мінералогії Й.-Ф.Генкеля) в університетських центрах Німеччини (Марбурзі та Фрейбурзі). Вивчав там також фізику, хімію, гірничу справу. Написав «Фізичну дисертацію про різницю змішаних тіл, яка складається в з'єднанні корпускул». Подорожував по Німеччині та Голландії (нині Нідерланди). 1741 повернувся до *Санкт-Петербурга*, 1742 отримав посаду ад'юнкта фізики в Петерб. АН, 1745 — професора хімії (там само). Цього ж року став першим рос. академіком у складі Петерб. АН. Робив спроби реформувати Петерб. АН і систему освіти в Росії, домігся важливих нововведень (зокрема створення Хімічної лабораторії), виступав за демократизацію системи університетської та гімназичної освіти. Ініціював створення *Московського університету* (1755), деякий час там викладав. Підтримував міцні зв'язки з провідними діячами науки і к-ри *Російської імперії* і провідних європ. д-в. Деякі його твори (як у галузі природничих наук, так і гуманітарних) були перекладені англ., нім., франц. мовами й здобули визнання ще за його життя.

Від шлюбу Л. з Є.-Х.Цільх мав доньку.

П. у м. С.-Петербург, похований на Лазаревському кладовищі Олександро-Невської лаври.

Внучка Ломоносова стала дружиною героя *Війни 1812* М.М.*Раєвського*, а правнучка Марія (див. М.*Волконська*) — дружиною декабриста кн. С.*Волконського.* Рід нащадків Л. існує й нині.

Л. був ініціатором кількох наук. експедицій, створив проект пошуків Пн. мор. шляху з Європи до Азії, одним з перших звернув увагу на розробку природних багатств Сибіру. До наук. здобутків Л. належать, у першу чергу, формулювання принципу збереження ваги, матерії і руху, відкриття атмосфери на планеті Венера, новаторські праці в галузі атмосферної електрики. 1757 він як керівник Геогр. департаменту розробив детальну анкету з фізичної та екон. географії *губерній* Рос. імперії, відповіді на її запитання стали цінним джерелом для багатьох праць 18—19 ст.

Перекладав з латини та німецької, був творцем рос. граматики, зробив внесок у формування рос. літ. мови, теоретично обґрунтував і утвердив силаботонічну систему рос. віршування, написав кілька віршованих творів, у першу чергу од («Ода на день восшествия на всероссийский престол... императрицы Елисаветы Петровны», «Оды духовные», «Первые трофеи... Иоанна III», «На взятие Хотина» та

ін.), поем («Петр Великий», «Тамира и Селим»). Як художник Л. уславився викладанням мозаїк, у т. ч. на істор. теми («Александр Невский», «Полтавская баталия»).

Створив низку істор. праць (деякі були опубл. посмертно), зокрема: «Краткий российский летописец с родословием» (1760), «Идеи для живописных картин из российской истории» (1764), «Древняя российская история» у 2-х частинах (1766), «Описание стрелецких бунтов и правления царевны Софии» (цю працю використовував *Вольтер* під час написання «Історії Російської імперії при Петрі Великому»). Написав критичні зауваження на істор. твори Вольтера та Г.-Ф.*Міллера*. При підготовці своїх істор. праць Л. використав значну кількість *джерел історичних* (твори антич. і середньовічних авторів, починаючи від *Геродота*, польс. хроніки 16—17 ст., вітчизн. літописи, *мемуари*, степенні, розрядні та родословні книги, *хронографи*, різноманітні документи тощо), чимало з них не дійшли до нашого часу. У дослідженнях істор. проблем активно використовував лінгвістичні дані. Виявив досить високий критицизм у ставленні до істор. джерел, підкреслював своє прагнення встановити об'єктивну істину.

У своїх творах дав виклад світської рос. історії з давніх часів до 1725. Запропонував нову періодизацію (на 6 періодів) історії Росії. Історію Київ. д-ви трактував як російську. Підкреслював автохтонність (див. *Автохтони*) сх. слов'ян у Європі, описував історію слов'ян. народів на широкому всесвітньому тлі, приділив увагу проблемі етногенезу росіян. Вказував на значну роль угро-фінських племен у процесі *етногенезу* росіян. Відкидав примат державного над народним, доводив тезу про рівноцінність давніх і пізніших народів. Виступав з патріотичних пророс. позицій. Заперечував варязьку теорію походження Рус. д-ви (її відстоювали у той час нім. історики Г.-З.*Байер,* Г.-Ф.Міллер, А.-Л.*Шлецер*; див. *Норманська проблема*). Високо оцінював роль правосл. Церкви (див. *Православ'я*) в історії Росії.

Його творчості була притаманна апологетизація зовн. та внутр. політики Рос. імперії. Він був переконаним монархістом (див. *Монархізм*).

Деяку увагу приділяв історії та географії України. У відомій полеміці з Г.-Ф.Міллером наводив назви архіт. та істор. пам'яток *Києва*, *дніпрових порогів* (Кодацький поріг, *Ненаситецький поріг*), імена *князів* тощо.

Істор. погляди Л. вплинули на рос. історіографію 18 — 1-ї третини 19 ст., у першу чергу на М.*Карамзіна*. Деякі положення Л. не знайшли підтвердження в працях подальших істориків, напр. про тотожність «варягов-россов» із *пруссами* тощо.

Особистістю Л. цікавились і писали у своїх творах про його життя класики рос. літератури (Г.Державін, Д.Фонвізін, О.Радіщев, О.Грибоєдов, О.*Пушкін*, М.*Гоголь*, О.*Герцен*, Ф.*Тютчев*, А.Майков, М.Некрасов). Наукові заслуги Л. високо цінували Д.Менделєєв, В.*Вернадський*, С.Вавілов, Л.Ланжевен та ін. Золота медаль ім. М.Ломоносова є найвищою нагородою Рос. АН.

Тв.: Сочинения, т. 1—10. М.—Л., 1950—57; т. 11. М.—Л., 1983.

Літ.: *Данилевский В.В.* Ломоносов на Украине. Л., 1954; *Лысцов В.* М.В. Ломоносов — родоначальник русского просветительства. Воронеж, 1961; *Моисеева Г.Н.* Ломоносов и древнерусская литература. Л., 1971; *Уткина Н.Ф.* Михаил Васильевич Ломоносов. М., 1986; Михайло Ломоносов: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. Стихи и проза о нем. М., 1989.

Ю.А. Мицик.

ЛОПА́ТИН — с-ще міськ. типу Радехівського р-ну *Львівської області*. Розташов. на лівому березі р. Острівка (ліва прит. Стиру, бас. Дніпра), за 20 км від залізничної ст. Радехів. Населення 3,4 тис. осіб (2009).

Про давнє заселення території с-ща свідчать залишки земляних валів і мурів старовинного укріплення Замчисько (розташов. неподалік теперішнього центру Л., за 1,5 км на зх. від нього).

Перше з відомих повідомлень про Л. у писемних джерелах датується 1366, там він згадується як волосний центр *Белзького князівства*. 1377 Л. захопили угор. війська. Після смерті короля угор. і польс. Людовіка I Великого (1382) розпочалася боротьба за Л. між Польщею і Литвою. 1414 мазовецький кн. Земовит побудував тут дерев'яний костьол, заснував катол. парафію, яка стала центром поширення католицизму на всю околицю. 1492 Л. остаточно перейшов під владу польс. мазовецьких князів.

Наприкінці 16 ст. Л. втратив значення волосного центру і став с-щем. Під час нападу татар 1629 був майже знищений. Після відродження знову зруйнований 1649 татарами.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Напередодні скасування панщини (1848) був селом у володінні графа А.Замойського. Потому 45 % усієї тамтешньої землі, у т. ч. 40 % орної і 90 % лісу, належали поміщикові Вишневському. Останній збудував лісопильний з-д, на ньому працювали 35 робітників. Крім цього з-ду, в Л. діяли млин і винокурня.

На поч. 2-ї пол. 19 ст. в Л. було створене повітове управління нижчої категорії, яке підпорядковувалося Бродівському повітовому управлінню 1-ї категорії. Тоді ж у Л. для навколишніх сіл відкрито установи мирового судді та збирання податків. Офіційно Л. почали називати містечком.

За даними австрійс. переписів, 1869 в Л. налічувалося 316 дворів із населенням 2159 осіб; 1900 — 503 двори з населенням 3206 осіб.

З початком *Першої світової війни* австрійс. власті вже на другий день після її оголошення

Лопатин. Костьол Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. 1772. Фото початку 21 ст.

провели в Л. мобілізацію. На службу забрали всіх військовозобов'язаних віком від 20 до 42 років. Через 2 тижні рос. війська зайняли Л.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Л. увійшов до *Західноукраїнської Народної Республіки*. Від 1919 належав Польщі. 13 серпня 1920 містечко тимчасово зайняли частини *Першої Кінної армії* під командуванням С.*Будьонного*. Після відступу 1-ї Кінної армії 14 серпня 1920 в Л. відновилася польс. влада.

Пром-сть у Л. була мало розвинута. За стат. довідкою, у 1935 пром. підпр-ва Л. (винокурний, пивоварний і скипидарний з-ди, разом на них працювали 12 робітників) були віднесені до найнижчої (7-ї) категорії. Населення становило бл. 3,5 тис. осіб.

У вересні 1939 зайнятий Червоною армією (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1940 (до 1941 та після 1944 і до 1962) — райцентр.

28 червня 1941 окупований *вермахтом* (див. *Друга світова війна*), входив до складу *Генеральної губернії*. На поч. 1944 через Л. пройшли партизан. з'єднання під командуванням П.*Вершигори*, а в березні ним оволоділи частини Червоної армії, однак ненадовго. Лише 17 липня 1944 Л. був остаточно звільнений Червоною армією. У визволенні брали участь підрозділи Ташкентського стрілецького і 174-го Червонопрапорного саперного полків.

Одразу потому в Л. відновила роботу *машинно-тракторна станція*, у лютому 1945 було відбудовано спиртзавод, створено артіль «Торф'яник», пром. комбінат із вир-ва цегли і вапна.

Від 1956 має статус с-ща міськ. типу.

1955 на базі артілі «Торф'яник» створено торфобрикетний з-д. 1958 закінчено буд-во шосе, що з'єднало Л. із райцентром і Львовом. 1960 на базі спиртзаводу почав діяти спирто-крохмальний комбінат. 1961 в Л. відкрито пам'ятник Т.*Шевченку*. 1965 завершено буд-во шосе Л. — *Броди*.

Від 1 січня 1963 і до 4 січня 1965 Л. входив до Бродівського р-ну, а з січня 1965 — у складі Радехівського р-ну Львів. обл.

Збереглася пам'ятка арх-ри — мурований костьол Непорочного Зачаття Діви Марії (1772).

Л. має лісовий заказник загальнодерж. значення «Лопатинський» та заповідне урочище «Грицеволя» Лопатинського лісництва.

У роки юності в Л. мешкала майбутня нар. художниця України, мистецтвознавець О.*Кульчицька*.

Літ.: ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Сильвеструк С., Судомляк О.* Лопатин. В кн.: Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник, т. 2. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1989; *Kukiz T.* Łopatyn: dzieje i zabytki. Warszawa, 2004; *Грабовецький В.* Нариси історії містечок Львівщини. Івано-Франківськ, 2005; Селище Лопатин. Web.: http://lopatyn.org.ua.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

ЛОПАТИ́НСЬКА Філомена Миколаївна (дівоче прізв. Кравчук; 1873, за іншими джерелами, 1874 —26.03.1940) — драм. актриса, співачка (сопрано), дружина театрального актора і режисера, письменника Л.Лопатинського (1868—1914; загинув на полі бою в *Першій світовій війні*). Н. в м. *Чернівці* в сім'ї дрібного урядовця. Співала в аматорському хорі при місц. Нар. домі, 1890 вступила до мандрівного театру т-ва *«Руська бесіда»*, дебютувала в ролі Оксани («Різдвяна ніч» М.В.*Лисенка*), грала в драмах та оперетах. Отримала муз. освіту у Львів. консерваторії (1904), у класах проф. В.Баронча і В.Висоцького. Від 1896 (і до 1914 з перервами) співала в польс. (*Львів*) та нім. (Чернівці) операх. 1907 у Львові, а в наступні роки у *Варшаві* на фірмі «Зонофон» були записані на платівки деякі її виступи (зокрема, фрагменти із «Запорожця за Дунаєм» та дует зі своїм чоловіком — Л.Лопатинським — у творі М.Лисенка «Коли розлучаються двоє»). Від 1908 до 1914 щорічно гастролювала на *Буковині*. У квітні 1910 в ролі Палажки була партнеркою Л.*Курбаса* у виставі «Ніч під Івана Купала» М.*Старицького* (Львів, театр при аматорському гуртку т-ва *«Сокіл»*). 1915—16 виступала в «Тернопільських театральних вечорах» Л.Курбаса, з 1916 — у Т-ві укр. акторів (Львів). 1918 співала в *Харкові*. Від 1919 працювала у мандрівній трупі В.Коссака, Укр. театрі К.*Рубчакової* (Чернівці) та в ін. західноукр. мистецьких колективах. Грала в драмах, комедіях, оперетах, однак, на думку фахівців, її покликанням була опера (тогочасна преса порівнювала співачку з Аделіною Патті). До її репертуару входило понад 40 партій світ. і укр. оперної класики, укр. і польс. нар. пісні, солоспіви М.Лисенка, С.*Людкевича*, Я.Ярославенка, В.Заремби, А.*Вахнянина*, С.*Гулака-Артемовського* та ін. Була першою виконавицею партії Тетяни («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*) на укр. сцені. Брала участь в укр. святах на честь І.*Котляревського*, Т.*Шевченка*, М.*Шашкевича*, Ю.*Федьковича*, М.Лисенка. Останнім її виступом у *Галичині* була партія Одарки («Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського) в «Людовому театрі» (Львів, реж. В.Блавацький). Через прогресуючу глухоту залишила сцену. У 1920-х рр. переїхала в УСРР до сина — режисера театрів (зокрема з 1922 театру *«Березіль»*) і кіно (з 1926) Фауста Лопатинського (1899—1937), жила разом із ним спочатку в Харкові, а згодом — в *Одесі*. Після страти сина (за «контрреволюційну діяльність») деякий час жила в *Києві* на утриманні А.*Бучми* — давнього друга і колеги, 1939 повернулася до Одеси.

П. в будинку для старих інтелігентів у м. Одеса. Могила не збереглася.

Про неї згадують у мемуарах В.Блавацький, Й.*Гірняк*, О.*Мишуга* та ін. митці.

Літ.: *Галін Т.* З моїх споминів. «Краківські вісті», 1943, № 53 (791), 14 березня; *Франко І.* Про театр і про драматургію: Вибрані статті, рецензії та висловлювання. К., 1957; *Пилипчук Р.* Визначна українська співачка. «Радянська Буковина», 1960, 30 березня; *Його ж.* Філомена Лопатинська. «Молодь України», 1961, 18 червня; *Демочко К.* Музична Буковина. К., 1990; *Михальчишин Я.* З музикою крізь життя. Львів, 1992; *Зленко Г.Д.* Три судьбы. «Вечерняя Одесса», 1993, 19 марта; *Ревуцький В.* В орбіті світового театру. К.—Х.—Нью-Йорк, 1995; *Черняк Л.* Філомену Лопатинську слухав Іван Франко. «Буковина», 2000, 24 березня; *Стадник Й.* Лев Лопатинський. «Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство», 2002, вип. 2; *Коцур Г.Г.* Філомена Лопатинська. В

Ф.М. Лопатинська.

кн.: Діячі науки і культури України. К., 2007; *Демочко К.М.* Мистецька Буковина: Нариси з минулого. Чернівці, 2008.

Г.П. Герасимова.

ЛОПАТИ́НСЬКИЙ Юрій (псевдонім — Калина, Шейк; 04.02. 1906—16.11.1982) — учасник національно-визвол. змагань на зх. укр. землях, член УВО та ОУН, підполковник *Української повстанської армії*, голова об'єднання вояків УПА у США, член закордонного представництва *Української головної визвольної ради* (УГВР). Н. в м. *Тернопіль* у родині священика. 1926 закінчив *Академічну гімназію у Львові*. Продовжив навчання у Львові, Франції та Австрії. 1938—39 — член Штабу *Карпатської Січі*. Учасник 2-го Великого збору *Організації українських націоналістів* у м. *Краків*. 1941 — один з командирів легіону *«Нахтігаль»*. 1941—43 — член військової референтури, зв'язковий Проводу ОУН(б). Став членом Гол. військ. штабу УПА. 1943—44 був ув'язнений у концтаборі *Заксенгаузен*. Звільнений військами союзників. На початку 1945 прибув до УРСР як кур'єр Закордонного представництва *Української головної визвольної ради*. Очолював переговори з гол. командуванням польс. *Армії Крайової* щодо досягнення перемир'я. (завершилися договором 18 травня 1946). Від 1945 проживав у США. Очолював військ. центр при Закордонному представництві УГВР, керував кур'єрською службою УГВР. Співзасн. і член видавничого к-ту *«Літопис УПА»* (Торонто, Канада) з 1975.

П. у м. Хантер (штат Нью-Йорк, США).

Літ.: Посмертна згадка. «Сучасність», 1983, ч. 1—2; *Содоль П.* Українська повстанська армія. 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк. 1994; *Галаса В.* Наше життя і боротьба. Львів, 2005.

О.Й. Стасюк, О.М. Онишко.

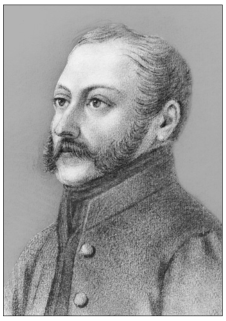

М.І. Лорер. Акварель роботи художника-декабриста М. Бестужева. 1832.

ЛО́РЕР Микола Іванович (1795, за ін. даними, 1797 або 1798 — 1873) — військовик, декабрист, поет, колекціонер, мемуарист, масон. З дворян *Херсонської губернії*. Син чиновника, радника вознесенського губернського правління Івана Івановича Лорера (згодом — херсон. віце-губернатора) та Катерини Овсіївни (у дівоцтві — княжни Циціанової). Після смерті батька виховувався на Полтавщині Петром Васильовичем Капністом (див. *Капністи*). За словами самого Л., у родині П.Капніста він «був прийнятий як син». Спочатку отримав домашню освіту, а від 3 квітня (22 березня) 1812 навч. в Дворянському полку при 2-му Кадетському корпусі в м. *Санкт-Петербург*. Від 3 грудня (21 листопада) 1812 — армійський прапорщик. Улітку 1813 переведений до лейб-гвардії Литов. полку для формування там резервного батальйону, квартирував у *Варшаві*.

Учасник протинаполеонівського закордонного походу рос. армії 1813—14, у складі 2-ї гвард. д-зії брав участь у баталіях під Дрезденом (Німеччина), Кульмом (нині поселення Хлумець, Чехія), Лейпцигом (Німеччина), Парижем (Франція). Від 1817 — підпоручик із зарахуванням до штату Литов. полку, з 1818 — поручик. 23 (11) листопада 1819 взяв відставку. 2 червня (21 травня) 1820 повернувся до гвардії (до Моск. полку), 1822 підвищений у званні до штабс-капітана.

На початку 1824 його земляк — кн. Євген Оболенський — прийняв його (Л.) до революц. Пн. т-ва (див. *Декабристів рух*). Навесні цього ж року, ностальгуючи за «батьківщиною Україною», як згадував він сам, перейшов служити під командування полк. П.*Пестеля* майором В'ятського піх. полку у м-ко Лінці (див. *Іллінці*), став членом Пд. т-ва. Переховував *«Руську Правду»*. 26 (14) грудня 1825 тимчасово заступив полкового командира й за 2 дні потому, як друг і соратник П.Пестеля, був викликаний на розмову до прибулих генерал-ад'ютантів Павла Кисельова і Олександра Чернишова. Під час бесіди відкинув виявлену щодо нього підозру в причетності до антиурядової конспірації.

4 січня 1826 (23 грудня 1825) заарештований у *Тульчині* через донос урядові від товариша по службі капітана Аркадія Майбороди. Зізнався в належності до таємного т-ва. 8 січня 1826 (27 грудня 1825) відправлений під вартою до С.-Петербурга. 15 (3) січня його допитував імп. *Микола І.*

В ніч на 16 (4) січня 1826 ув'язнений до одиночної камери каземату *Петропавловської фортеці*. 22 (10) липня покараний Верховним кримінальним судом за 4-м розрядом визначеного держ. злочину на 15-літню каторгу з подальшим засланням (термін примусової праці згодом було скорочено до 12, потім — до 8, врешті-решт обмежено 6 роками). До 8 лютого (27 січня) 1827 утримувався в Алексеєвському равеліні Петропавловської фортеці, потім був перевезений у кайданах до Сибіру.

Від весни 1827 перебував у Читинському острозі, з осені 1830 — в Петровському з-ді (нині м. Петровськ-Забайкальський, Забайкальський край, РФ). Наприкінці 1832 поселений у с. Мьортвий Култук Іркутської губ. Невдовзі, на прохання своєї племінниці Олександри Смирнової (була фрейліною цариці Олександри Федорівни), висловлене монархові, переведений до м. Курган Тобольської губ. (нині обласний центр РФ). Мав добрі стосунки з родиною декабриста Михайла Наришкіна та дружини останнього — Єлизавети (донька П.*Коновніцина*-старшого, сестра І.*Коновніцина* й П.Коновніцина-молодшого), а також із О.*Бригеном*.

Улітку 1837 відправлений на *Кубань* — до Чорномор. округи, рядовим Тенгінського піх. полку. Навідував *Керч*, зустрічався там з давнім приятелем — місц. градоначальником кн. Захаром Херхеулідзевим. 1838 став унтер-офіцером. Від 1840 — прапорщик (у воєн. експедиціях проти горців Кавказу уникав застосовування зброї). 1841 лікувався на Кавказ. мінеральних водах у П'ятигорську та Железноводську (нині міста Ставропольського краю, РФ), потому з Фанагорійського укріплення дістався Керчі, де й залишився взимку 1841/42.

Звільнений у відставку із забороною в'їзду до столиць. Від 1842 мешкав то в *Херсоні*, то в с. Водяне (Лорине на р. Громоклія) Херсон. пов. 1843 одружився з Надією Василівною Ізотовою (1820—49). 1851 було скасовано поліційний нагляд за ним і дозволено в'їзд до *Москви*. Від 1855 мав право мешкати та-

кож у С.-Петербурзі. 1856 амністований імп. *Олександром II.* Деякий час проживав у *Києві.*

1857 та 1860 у журналі *«Русская беседа»* вмістив нотатки «Из воспоминаний русского офицера». 1862 у позацензурній книжці «Собрание стихотворений декабристов» (побачила світ у Лейпцигу) опублікував свою поезію «Наполеон». 1862—67 склав спогади (надруковані посмертно — у часописах *«Русский архив»*, 1874, і «Русское богатство», 1904; оригінали зберігаються в Архіві Рос. АН). 1872 його прозою «Лейб-кучер Илья Байков» у ж. «Русский архив» була започаткована серія «Рассказы и воспоминания». Тривалий час збирав пам'ятки, пов'язані з декабристами. Зберіг текст вірша О.*Пушкіна* «Во глубине сибирских руд...».

У різні роки гостював у родини Капністів у *Полтаві* та в с. Велика Обухівка (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). 1866 подарував доньці графа Олексія Капніста — Олександрі — альбом ним особисто копійованих документів і матеріалів із власного архіву (нині — у Відділі рукописів Рос. держ. б-ки в Москві).

Здобув славу талановитого оповідача, його виступами захоплювалися сучасники. Почуте від нього як свідка подій у Франції згодом виклав у романі «Русский в Париже 1814 года» письменник Микола Бестужев.

Поширені в літературі про Л. відомості, що він помер у м. Полтава, взято під сумнів («Полтавщина: Енциклопедичний довідник». Київ, 1992).

Тв.: Записки декабриста. Иркутск, 1984.

Літ.: *Гельвих А.* Лорер. В кн.: Русский биографический словарь [т. 10]. СПб., 1914; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы, т. 1. Л., 1925; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1—2. М., 1933; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1975; *Павлова Л.Я.* Декабристы — участники войн 1805—1814 гг. М., 1979; *Чистова И.С.* О кавказском окружении Лермонтова (по материалам альбома А.А. Капнист). В кн.: М.Ю. Лермонтов: Исследования и материалы. М., 1979; *Кузьмина Л.И.* Лорер Н.В. В кн.: Лермонтовская энциклопедия. М., 1981; Поэзия и письма декабристов. Горький, 1984; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; Декабристы в воспоминаниях современников. М., 1988; *Зильберштейн И.С.* Художник-декабрист Николай Бестужев. М., 1988; Мемуары декабристов. М., 1988; *Павлов Ю.П., Воробьев В.И.* Декабристы в Сибири (справочные материалы). В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 5. Иркутск, 1988; *Михайлова М.С.* Свод данных о декабристах (1826—1856 гг.). Красноярск, 1989; *Смирнова-Россет А.О.* Дневник. Воспоминания. М., 1989; *Евсеева М.К.* Лорер. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 3. М., 1994; *Усенко П.Г.* Керчь в судьбах декабристов. В кн.: 175 лет Керченскому Музею Древностей: Материалы международной конференции (27—29 июля 2001 г.). Керчь, 2001.

П.Г. Усенко.

ЛО́РИС-МЕ́ЛИКОВ (Лоріс-Меліков) **Михайло Таріелович** (1825—24(12).12.1888) — військ. і держ. діяч, генерал-ад'ютант (1865), генерал од кавалерії (1875), граф (1878), член Держ. ради (1880). Походив з давнього вірм. роду, що прийняв підданство Грузин. царства. Н. в м. Тифліс (нині м. Тбілісі, Грузія), 1832 разом з батьком, який був підприємцем і вів значні торг. справи, затверджений у рос. *дворянстві.* Деякий час навч. в тифліських школах, тоді ж оволодів кількома мовами. 1836 вступив до Лазаревського ін-ту східних мов у *Москві.* Від 1841 — у петерб. школі гвард. прапорщиків і кавалерійс. юнкерів. Приятелював з однокласником О.Наришкіним і поетом М.Некрасовим. 1843 випущений служити корнетом Гродненського лейб-гусарського полку. Від кінця 1844 — поручик. Улітку 1848 призначений на посаду «для особливих доручень» при намісникові імп. *Миколи I* й головнокомандувачі на Кавказі М.*Воронцові.* Воював проти горців. 1849 став штабротмістром. Від 1851 — ротмістр. Супроводжував Хаджи-Мурата (колиш. соратника імама Шаміля) після переходу того на бік царату. 1853 підвищений у званні до полковника.

Учасник *Кримської війни 1853—1856.* Від весни 1855 служив при кавказ. намісникові й головнокомандуючому Окремим Кавказ. корпусом М.Муравйові. Для виконання спец. завдань мав у підпорядкуванні окремий «легіон» (мобільний загін із кількох сотень охочих вояків і 500-особовий курдський полк). 1855 брав участь у блокаді Карського укріплення, змусив капітулювати тамтешню залогу. Виконував обов'язки коменданта захопленого регіону — місц. пашалика. За *Паризьким мирним договором 1856* передав *Османській імперії* фортецю Карс (в обмін на повернення *Російській імперії* попередньо втраченого нею *Севастополя*). Того ж року став генерал-майором.

М.Т. Лорис-Меликов.

1858 — військ. начальник в Абхазії та інспектор лінійних батальйонів Кутаїського генерал-губернаторства. Залучався до дипломатичних місій. 1860 вів переговори з представниками Осман. імперії про переселення горців на її терени, виконував обов'язки військ. начальника Пд. Дагестану та дербентського градоначальника. Від 9 квітня (28 березня) 1863 керував Терською обл. Очолюючи там регулярні війська, був водночас наказним отаманом її козацтва, став генерал-лейтенантом. 1864 жорстоко придушив повстання в Кабарді корінного населення, сприяв інспірованій урядом масовій еміграції місц. люду до Туреччини, сел. реформі на Пн. Кавказі (див. також *Селянська реформа 1861*).

Колекціонував старожитності (з його зібрання ж. *«Русский архив»* 1873 опублікував рукопис «О кавказских правителях»). 1875 лікувався за кордоном, потоваришував із слов'янофілом О.Кошелевим, М.*Погодіним.* 1876 направлений командувати діючим на Кавказі корпусом. На початку *російсько-турецької війни 1877—1878* штурмом здобув м. Ардаган, потім — Карс (нині обидва міста в Туреччині). Взимку 1878/79 обійняв посаду тимчасового генерал-губернатора в Астраханській та суміжних з нею губерніях, успішно вжив рішучі заходи задля ліквідації епідемії чуми на Поволжі.

Від квітня 1879 — тимчасовий харків. генерал-губернатор (з підпорядкуванням, крім *Харківської губернії*, ще й *Полтавської губернії*, *Чернігівської губернії*, Курської, Бєлгородської й Орловської губерній) і командувач *Харківського військового округу.* За його урядування було розгромлено територіальну орг-цію *«Народної волі»* (15 осіб були віддані до військ. суду, 37 — відправлені

А.П. Лосенко.

на заслання за «політичну ненадійність»). Сприяв *земству* та міськ. самоврядуванню, підтримав створення Харків. технологічного ін-ту.

24 (12) лютого 1880, згідно з указом імп. *Олександра II* «Про затвердження Верховної розпорядчої комісії з охорони державного ладу та громадського спокою», призначений гол. начальником утвореного в Санкт-Петербурзі надзвичайного органу влади, якому тимчасово підлягав навіть *Третій відділ* «Власної його Імператорської Величності канцелярії». 3 березня (20 лютого) на Л.-М. вчинив замах терорист Іполіт Млодецький, але не вцілив (зважаючи на це, сам потерпілий просив царя не позбавляти нападника життя, проте марно: за швидким суд. вироком через добу І.Млодецького стратили на петербурзькій шибениці).

Невдовзі влаштував сенаторську «загальну ревізію» кількох губерній, у т. ч. *Київської губернії*, Воронезької та Черніг. губерній. Улітку 1880 ініціював скасування запровадженої на початку цього ж року під його кер-вом Верховної розпорядчої комісії (була створена для боротьби з тогочасним революційним народництвом), зберігши її функції та власні повноваження в системі оновленого мін-ва внутр. справ, яке очолив у ранзі міністра (фактично як прем'єр-міністр), ставши водночас і шефом жандармів. Разом із монархом відвідав Крим, супроводжував туди й цесаревича Олександра Олександровича — спадкоємця рос. престолу. По поверненні до *Санкт-Петербурга* 18(06) вересня виступив перед редакторами провідних періодичних видань із роз'ясненням своїх політ. намірів (фактично це був перший у Рос. імперії брифінг для преси).

1881 виклав Олександрові II програму поміркованої лібералізації управління д-вою, готував проект відповідного урядового повідомлення для офіц. газ. «Правительственный вестник», однак по загибелі царя від бомбування терористами не знайшов підтримки для продовження цієї справи у нового імп. *Олександра III*. 16 (4) травня 1881 демонстративно взяв відставку за станом здоров'я. Відтоді мешкав переважно за кордоном.

Нагороджений орденами св. Анни 4-го ст. з написом «За храбрость» (1848), 3-го ст. з бантом (1850), 2-го ст. з мечами і такого самого ступеня з імператорською короною (1852), 1-го ст. з мечами (1860), св. Станіслава 1-го ст. (1859), св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. з бантом (1854), 3-го ст. з мечами (1855), 2-го ст. з мечами (1861) та 1-го ст. з мечами (1877), Білого орла (1865), св. Георгія 3-го і 2-го ст., св. апостола Андрія Первозваного (1880), а також золотою шаблею за хоробрість (1851).

П. у м. Ніцца (Франція). Похований у Тифлісі.

Тв.: Положение о сельских (аульных) обществах, их общественном управлении и повинностях государственных и общественных в горском населении Терской области. Владикавказ, 1871; К жителям столицы. «Правительственный вестник», 1880, 14 февраля; Всеподданнейший отчет Начальника Астраханской губернии за 1880 год. Астрахань, 1881; Записка, составленная из рассказов и показаний Хаджи-Мурата по приказанию главнокомандующего (кн. М.С. Воронцова), состоящим при его светлости по особым поручениям гвардии ротмистром М.Т. Лорис-Меликовым (ныне граф). «Русский архив», 1881, кн. 1.

Літ.: Расписание часов приема у временного генерал-губернатора и командующего войсками. «Харьковские губернские ведомости», 1879, 5 мая; *Драгоманов М.П.* Соловья баснями не кормят: Письмо к генералу Лорис-Меликову. Женева, 1880; Наши деятели, т. 7. СПб., 1880; Несколько слов по поводу вопросов злобы дня. «Отечественные записки», 1880, № 10; Западная печать о графе Лорисе-Меликове. «Молва», 1881, 14 марта; *Л.* Граф Михаил Тариелович Лорис-Меликов: 1825—1888. Тифлис, 1889; *Скальковский А.А.* Воспоминания о графе Лорис-Меликове. «Новое время», 1889, 10 января; Конституция графа Лорис-Меликова. Лондон. М., 1893; *Волховский Ф.В.* Чему учит «Конституция Лорис-Меликова»? Лондон. 1894; *Белоголовый Н.А.* Воспоминания и другие статьи. М., 1897; Министерство внутренних дел. СПб., 1901; Конституция Лорис-Меликова и его частные письма. Лондон—СПб. [б/р]; *Вогюэ Э.М.* О Лорис-Меликове в 1880—1881 гг. «Былое», 1904, № 6; *Берманьский К.* «Конституционные» проекты царствования Александра II. «Вестник права», 1905, кн. 9, № 11; *Фаресов А.И.* Две встречи с графом М.Т. Лорис-Меликовым. «Исторический вестник», 1905, № 2; Заседание Государственного совета 8 марта 1881 года. «Былое», 1906, № 1; *Щеголев П.Е.* Из истории «конституционных» веяний в 1879—1881 гг. Там само, № 12; Конституция Лорис-Меликова. СПб., 1907; *Майков П.М.* Лорис-Меликов. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914; Гр. Лорис-Меликов и имп. Александр II о положении России в сентябре 1880 г. «Былое», 1917, № 4; *Голицын Н.В.* Конституция графа Лорис-Меликова. Там само, 1918, № 4—5; Переписка М.Т. Лорис-Меликова с Александром III. «Красный архив», 1925, № 1; *Шпицер С.* Исповедь графа Лорис-Меликова. «Каторга и ссылка», 1925, № 2; *Оксман Ю.Г.* Всеволод Гаршин в дни «диктатуры сердца». Там само; Литература партии «Народная воля». М., 1930; *Зайончковский П.А.* Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1964; *Кони А.Ф.* Собрание сочинений, т. 5. М., 1968; Н.А. Некрасов в воспоминаниях современников. М., 1971; *Афанасьев А.П.* Столичные либеральные газеты и лорисмеликовская диктатура (начало 80-х годов XIX века) В кн.: Проблемы истории СССР. М., 1973; *Дьяков В.А.* Исторические реалии «Хаджи-Мурата». «Вопросы истории», 1973, № 5; *Чернуха В.Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. Л., 1978; *Секеринский С., Филиппова Т.* Родословная российской свободы. М., 1993; *Татищев С.С.* Император Александр II, его жизнь и царствование, кн. 2. М., 1996; *Даниелян Г.Г.* Генерал граф Лорис-Меликов. Его жизнь, военная и государственная деятельность. Ереван, 1997; *Ибрагимова З.Х.* Эмиграция чеченцев в Турцию (60—70-е гг. XIX в.). М., 2000; *Данилов Д.Д.* Проект М.Т. Лорис-Меликова как попытка развития реформ 60—70-х годов XIX века. М., 2000; Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX — начало XX вв.). М., 2001; *Итенберг Б.С., Твардовская В.А.* Граф М.Т. Лорис-Меликов и его современники. М., 2004.

П.Г. Усенко.

ЛОСЕ́НКО Антон Павлович (10. 08(30.07).1737—04.12(23. 11).1773) — живописець, рисувальник, педагог, культ. діяч. Академік петерб. Академії мист-в (1770), професор (1772). Основоположник рос. істор. живопису. Н. в м. *Глухів* у козац. родині. Навч. в *Глухівській школі співу та інструментальної музики*. Рано став сиротою. У 7 років (1744) направлений у *Придворну співоцьку капелу*. 1753 (через пов'язану з віком зміну голосу) відданий на навчання до кріпацького живописця графа П.Шереметьєва — портретиста І.Аргунова (1729—1802). 1758 зарахований графом І.Шуваловим до петерб. Академії мист-в, де

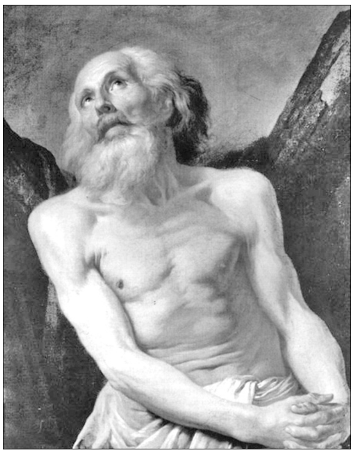

Лосенко А. Андрій Первозваний. 1764. Оригінал зберігається у Державному Російському музеї (м. Санкт-Петербург, РФ).

навчався під кер-вом французьких художників Л.-Ж.Ле-Лоррена (1715—59) та Ж.-Л.Девельї (1730—1804). 1760 написав портрети президента петерб. Академії мист-в графа І.Шувалова, поета А.Сумарокова. Від вересня цього ж року вдосконалював свою майстерність у Ж.Рету (1692—1768) в Парижі (Франція). Створив там велику картину на євангельський сюжет «Чудесный лов рыбы». 1762 повернувся до *Санкт-Петербурга.* Написав портрети вел. кн. Павла Петровича (майбутній імп. *Павло I*; «Портрет Великого князя Павла Петровича в детстве», засновника першого російського публічного театру Ф.Волкова і актора Я.Шумського. 1763—65 знову вчився в Парижі у майстерні істор. живопису Ж.-М.Вьєна (1716—1809). Там він написав, зокрема, «Смерть Адониса», «Андрей Первозванный» (обидві 1774), «Жертвоприношение Авраама (Авраам приносит в жертву сына своего Исаака)» (1765). Від 1766 вивчав *античність* і копіював майстрів *Відродження* в Італії, написав полотно «Зевс и Фетида» (1769). У його картинах початку й середини 1760-х рр. на бібл. сюжети відчутні зв'язки з мист-вом пізнього *бароко*, наступні праці (зокрема «Авель» и «Каин», обидві 1768) позначені рисами *класицизму.* 1769 повернувся в С.-Петербург. 1770 створив картину на тему давньоруської історії — «Владимир и Рогнеда», яка стверджувала рівноправність нац. історії з історією антич. світу. За неї отримав звання академіка. Цього ж року зайняв посаду ад'юнкт-професора петерб. Академії мистецтв. 1772 став професором і директором (спільно з франц. скульп. Н.-Ф.Жилле, 1709—91) петерб. Академії мист-в. Створив перший в *Російській імперії* посібник з худож. анатомії під назвою «Изъяснение краткой пропорции человека, основанной на достоверном исследовании разных пропорций древних статуй, старанием Императорской Академии художеств профессора живописи господина Лосенка для пользы юношества, упражняющегося в рисовании, изданное». Підготував рекомендації щодо роботи над істор. картиною. Працював над полотном «Прощание Гектора с Андромахой» (1773, не закінчена; у піднесених образах у ній втілено ідею патріотичного подвигу, готовності до самопожертви).

1773 (на 37 році життя) почав тяжко хворіти і невдовзі помер.

Похований на Смоленському кладовищі в м. С.-Петербург.

Його пед. діяльність, а також його підручник (ним користувалися до серед. 19 ст.) істотно вплинули на розвиток худож. освіти в Рос. імперії.

Картини Л. зберігаються в музеях Росії, Білорусі, України («Авель» — у Харків. худож. музеї).

Літ.: *Каганович А.Л.* Антон Лосенко и русское искусство середины XVIII ст. М., 1963; *Гаврилова Е.И.* Антон Павлович Лосенко. Л., 1977; *Її ж.* Антон Лосенко и его наследие. «Художник», 1988, № 7; *Молева Н.М.* Выдающиеся русские художники-педагоги. М., 1991.

Н.Г. Ковпаненко.

ЛОСИ́ЦЬКА ДОРО́ГА — одне з відгалужень *Муравського шляху.* Перетинала *Ізюмський шлях* і *Бакаїв шлях.* Перші рукописні згадки про неї є в розписах роз'їздів путивльських і рильських сторож за 1571. Дорога як така (шлях просування від одних бродів на річках до ін. бродів) існувала, імовірно, ще з доби княжих часів *Київської Русі.* Її назва більш пізня й походить від м. Лосичі, відомого з кінця 14 ст. (нині с. Зарічне Тростянецького р-ну Сум. обл.), у серед. 17 ст. в місті був збудований Лосицький острог.

Дорога існувала у двох варіантах: довшому — бл. 230 км (називався верхньою дорогою) — та коротшому — бл. 220 км (називався нижньою дорогою).

Загалом вона проходила від верхів'їв річок Мож (Мжа; права притока Сіверського Дінця, бас. Дону) і Коломак (ліва притока р. Ворскла, бас. Дніпра) до міст *Путивль* і Рильськ (нині місто Курської обл., РФ). Вона вела, зокрема, через Ровен і Козацьку Могилу, через броди на р. Ворскла — Немеря та в Лосичах, через броди на р. Псел (прит. Дніпра) — Щетинин Ровенок (нині с. Щетини Кролевецького р-ну Сум. обл.), Бісищев та Липинський, а звідти — на р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра) до бродів у р-ні Путивля або Рильська — Білі Береги, Зимов'є, Мокошевичі, Бунякін, Кориж, Пневицьк.

У 16—17 ст. цією дорогою від її пд. краю до Путивля або Рильська колони з обозом добиралися за 10 днів, сторожові роз'їзди — за 4, а гінці-кур'єри — за 2 дні.

Літ.: *Багалей Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI—XVIII вв., т. 1. Х., 1886; *Звагельський В.Б.* Лосицька дорога. «Сумська старовина», 1999, № 5/6.

В.В. Пришляк.

Ф.Є. Лось.

ЛОСЬ Федір Євдокимович (19.06. 1908—21.06.1980) — історик. Д-р істор. н. (1953), професор (1954). Засл. діяч н. УРСР (1961). Н. в с. Півнівщина (нині село Городнянського р-ну Черніг. обл.), у сел. родині. Після закінчення 1931 Черніг. ін-ту соціального виховання вчителював у серед. школі м. *Волочиськ*, а згодом — у Городянському пед. технікумі (Черніг. обл.).

1935 вступив до аспірантури Ін-ту історії *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*, вивчав сільс. *громаду* поч. 20 ст. 1940 захистив дис. на тему: «Аграрна політика Столипіна і її запровадження на Україні», одним з перших в Україні здобув звання канд. істор. наук.

У роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) разом з Ін-том історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) був евакуйований до м. Уфа (нині столиця

Я.-С. Лось.

Башкортостану, РФ). Займав посади комісара військово-патріотичного пункту, ученого секретаря та парторга цього ін-ту. Виступав у пресі з патріотичними статтями з істор. тематики, брав активну участь у створенні першого в *СРСР* короткого курсу історії України. 1944 повернувся до *Києва*. Цього ж року вийшла друком його перша монографія «Україна у роки Столипінської реакції».

1953 захистив докторську дис. на тему: «Робітничий клас України та його революційна боротьба на початку XX ст. (1900—1907)». Відтоді зосередився на дослідженні історії робітн. класу напередодні та в період *революції 1905—1907*. З цієї проблематики опублікував низку монографій, статей та теор. розробок.

Став засн. таких наук. напрямів в укр. рад. історіографії, як «Формування робітничого класу України та його революційна боротьба», «Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. в Україні», «Україна в роки столипінської реакції». 1948—58 був заст. дир. Ін-ту історії України (від 1953 — Ін-т історії) АН УРСР з наук. роботи, 1958—62 та 1966—78 керував відділом історії капіталізму Ін-ту історії АН УРСР. Під його кер-вом відділ підготував збірник документів і матеріалів «Революция 1905—1907 гг. на Украине» у 2-х томах (К., 1955).

Брав участь у підготовці до видання *«Української радянської енциклопедії»*, *«Радянської енциклопедії історії України»*.

Наук. діяльність поєднував з педагогічною. 1944—50 — зав. кафедри історії СРСР і України Київ. пед. ін-ту, 1940—41, 1944—47 — викладач ВПШ при ЦК КП(б)У, 1944—46 — викладач Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), 1949—65 — професор кафедри історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті, а 1965—71 — в. о. зав. кафедри історії Київ. філіалу Харків. ін-ту к-ри. Під його кер-вом підготували і захистили канд. дисертації 50 науковців.

Загалом опублікував бл. 200 наук. праць, 15 підручників з історії України, брав участь у бл. 20 колективних монографіях, збірниках статей, збірниках матеріалів і документів.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1980).

П. у м. Київ.

Праці: Україна в роки столипінської реакції. К., 1944; Революція 1905—1907 рр. на Україні. К., 1955; Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. К., 1955; Состояние и задачи изучения истории рабочего класса Украины. М., 1959 (у співавт.); К вопросу о периодизации советской исторической науки. «История СССР», 1960, № 4; Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962; Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України. «УІЖ», 1962, № 5; Развитие исторической науки на Украине (1917—1963). «Вопросы истории», 1964, № 1; Класова боротьба в українському селі. 1907—1914. К., 1976 (у співавт.).

Літ.: *Волощенко А.К.* 60-річчя професора Ф.Є. Лося. «УІЖ», 1968, № 9; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006.

О.П. Реєнт.

ЛОСЬ Ян-Станіслав (Łoś Jan Stanisław; 21.10.1890—14.01.1974) — польс. політик, дипломат, публіцист, історик, речник польсько-укр. порозуміння, граф. Д-р права (1913). Професор (1961). Н. в маєтку Чишки (нині село Мостиського р-ну Львів. обл.) у графській родині. 1908 закінчив приватну г-зію отців *єзуїтів* у с. Буньковичі (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.) й поступив на ф-т права і політ. наук Віденського ун-ту. 1913 закінчив навчання в ун-ті. 1914, після початку *Першої світової війни*, призваний до австрійс. війська. 1916—18 працював у Любліні (нині місто в Польщі) секретарем шефа канцелярії цивільного австрійс. генерал-губернатора Є.Мадейського. 1919 вступив до Війська Польс. і брав участь у бойових діях проти *більшовиків*. Від 1919 працював у МЗС II Речіпосполитої (нач. Пн. відділу, нач. відділу Міжнар. устроїв). 1926—29 — радник польс. посольства у Лондоні (Велика Британія), де водночас вивчав стародавню добу у б-ці й зібраннях Британського музею. Від 1931 вийшов у відставку. Займався, зокрема, питаннями урегулювання статусу *Східної Галичини*, брав участь у міжнар. конференціях. 1921—23 — кер. Бюро Делегата для справ Сх. Малопольщі при МЗС. Учасник безуспішних таємних переговорів 1921 за посередництвом о. Т.-Є.*Войнаровського-Столобут* з екзильним урядом ЗУНР Є.*Петрушевича* щодо надання Сх. Галичині автономного статусу у складі II Речіпосполитої. Пропагував у польс. урядових колах ідеї створення Укр. ун-ту, надання держ. субсидій *Науковому товариству імені Шевченка* у *Львові*. Один із співтворців врегулювання польс.-укр. відносин у II Річпосполитій — політики «нормалізації» 1935—38; автор проекту надання автономії Сх. Галичині («Східній Малопольщі»). За браком можливості реалізувати свої ідеї урядовим шляхом прагнув принаймні ознайомити з ними якомога ширші сусп. кола й здобути прихильників. Місцем неофіц. зустрічей і розмов з польс. урядовцями та укр. діячами (серед них — о. Т.-Є.Войнаровський-Столобут, проф. Р.*Смаль-Стоцький*, проф. І.Раковський, сеймові посли (депутати) Л.*Макарушка*, Зиновій *Пеленський*, редактор О.*Назарук* та ін.) був маєток дружини Л. — Нємце під Любліном. У співавт. з А.Бохеньським та В.*Бончковським* видав кн. «Українська проблема у Червенській землі» (1938). Свої ідеї пропагував на шпальтах польс. преси, у т. ч. в *«Biuletynie Polsko-Ukraińskim»*, «Buncie Młodych», «Czasie», «Drodze», «Dniu Polskim», «Naszej Przyszłości», «Polityce», «Przeglądzie Wspо́łczesnym», а також укр. часописів — *«Діла»*, «Мети», *«Нової зорі»* та ін. Провадив численне листування з польс. (В.Бончковський, Є.*Ґедройц* та ін.) та укр. діячами: о. Т.-Є.Войнаровським-Столобут, В.*Кучабським*, головою УНДО В.*Мудрим*, О.*Назаруком*, Р.*Смаль-Стоцьким*, єпископом Г.*Хомишиним*, митрополитом А.*Шептицьким* та ін. Полемізували з Л. паризький тижневик «Тризуб» (див. *«Тризуб»*), Д.*Донцов* у «Вістнику» (див. *«Вістник»*).

Відповідаючи 1938 на анкету «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» щодо напрямів розв'язання польсько-укр. проблем, зауважував, що цілком усвідомлює власну неспроможність справляти

будь-який вплив на поточну нац. політику уряду, але наважується відповідати на анкету винятково тому, що «утримання сучасного мертвого status quo» на цій ділянці вважає шкідливим й не хоче «нехтувати жодною нагодою, аби не звернути з притиском ще раз уваги на цю шкідливість». Подавав власну конструктивну програму розв'язання проблем обох народів на сх. теренах II Речі-посполитої: 1) цілковите мовне урівноправнення в урядуванні; 2) впровадження послідовної двомовності в усіх написах й оголошеннях, адресованих громадськості; 3) офіційне визнання синьо-жовтих барв як нац. барв «однієї зі слов'янських спільнот» краю й співучасть цих кольорів під час держ. урочистостей нарівні з держ. й нац. польс. кольорами; 4) відмова від будь-яких розмірковувань щодо культ. вищості польс. елементу над елементом укр.; 5) розумна ліквідація утраквізму у шкільництві й заміна його паралелізмом шкіл з викладовою польс. та укр. мовами; 6) впровадження воєводського й повітового самоврядування, опертого на рівноправні, паралельні й паритетні нац. курії. Наділення цих курій власними компетенцією й бюджетом. Впровадження нац. курій під час виборів до сейму; 7) покликання до життя на укр. етнічній території (бажано у Львові) вищого навч. закладу з укр. мовою викладання й укр. професорами. Програма цього вузу повинна обіймати усю сукупність українознавчих дисциплін; 8) щире пошанування нац. укр. доробку у госп. ділянці, заохочування укр. госп. організацій до співпраці з польс. колегами; 9) всебічна підтримка будь-яких зусиль щодо депролетаризації укр. елементу, як у селі, так і в містах; 10) підтримувати й організовувати потяг українства до *урбанізації*; шануючи окремішність організацій укр. робітників, ремісників, купців та промисловців, заохочувати ці організації до госп. співпраці з польс. аналогами.

У роки *Другої світової війни* співпрацював із крайовою делегатурою польс. еміграційного уряду. За це в жовтні 1944 був арештований службою безпеки «народної» Польщі й до червня 1945 утримувався під вартою в Люблінському замку. Від 1945 — зав. кафедри стародавньої історії Люблінського катол. ун-ту, з 1957 — доцент, 1957—59 — декан ф-ту гуманітарних наук, з 1961 — екстраординарний професор стародавньої історії Люблінського катол. ун-ту. Автор монографій з історії давніх Греції та Риму: «Еллада на переломі» (1938; 2-ге вид. — 1939); «Римські силуети» (1958); «Рим на роздоріжжі: Монографічна студія про Катона Старшого» (1960); «Світ стародавніх істориків» (1968) та ін., а також перекладів польською іншомовних істор. праць. Автор неопублікованих мемуарів.

П. у м. Люблін.

Праці: Відгомін політичних подій з-перед 1923 р.: Лист гр. Станислава Лося до Редакції «Діла» у зв'язку зі статтею д-ра Костя Левицького п. н. «До насвітлення одної порушеної справи». «Діло», 1932, ч. 67, 27 березня; Міжнародне положення Польщі та галицькі українці. Львів, 1932; O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej. Warszawa, 1932; Sytuacja międzynarodowa a Ukraińcy haliccy. Warszawa, 1933; W sprawie uniwersytetu ukraińskiego. «Biuletyn Polsko-Ukraiński», 1933, nr. 3 (5); O ukraińską szkołę rolniczą. «Biuletyn Polsko-Ukraiński», 1933, nr. 11; Ukraińcy na łamach «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego». Там само, 1933, nr. 24—26; Hellada na przełomie. Warszawa, 1938; Odpowiedź na ankietę «Biuletynu» (Nr. 9). «Biuletyn Polsko-Ukraiński», 1938, nr. 4 (243); Problem ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa, 1938 (у співавт.); Sprawa agrarna w Rzymie II i I wieku przed Chrystusem. Lublin, 1946; Warunki bytowania ludności polskiej na Ziemiach Odzyskanych. Warszawa, 1947; Sylwetki rzymskie. Warszawa, 1958; Rzym na rozdrożu: Studium monograficzne o Katonie Starszym. Warszawa, 1960; Świat historyków starożytnych. Kraków, 1968.

Літ.: *Войнаровський Т.* Спогади. В кн.: *Войнаровський Т., Сохоцький І.* Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961; *Zwolski E.* In memoriam: Jan Stanisław Łoś (1890—1974). «Kwartalnik historyczny», 1975, nr. 2; *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Kedryn I.* Białe kruki. «Kultura», 1977, nr. 10; *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość»: Rocznik, Nowy York — Londyn, 1986, t. 19; 1988, t. 21; 1991, t. 24; *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. В кн.: Польсько-українські студії, т. 1. К., 1993; *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce. Warszawa, 1994 (1995; 1996; 1999); Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польське порозуміння 1935 р.: За матеріалами архіву Я.С. Лося. «Проблеми слов'янознавства» (Львів), 1996, вип. 48; *Його ж.* Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. В кн.: Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997; *Швагуляк М.* До історії українсько-польських переговорів у 1921 р.: Місія Тита Войнаровського. «ЗНТШ», т. 233. Історично-філологічна секція. Львів, 1997; *Зашкільняк Л.О.* До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. В кн.: Львів: місто—суспільство—культура: Збірник наукових праць, т. 3. Львів, 1999; *Maternicki J.* Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. Rzeszów, 1999; *Trojanowska M.* Materiały do tzw. kwestii ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej w spuściźnie Jana Stanisława Łosia. В кн.: Biuletyn ukrainoznawczy, nr. 5. Przemyśl, 1999; *Bruski J.-J.* Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924). Kraków, 2002; *Stępień S.* Próby polsko-ukraińskiego porozumienia środowisk opiniotwórczych w Drugiej Rzeczypospolitej. В кн.: Polska—Ukraina. Ludzie pojednania: Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku: Materiały z sesji naukowych pod red. T.Stegnera. Gdańsk, 2002; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918—1923. Wrocław, 2004; *Юрчук О.* Українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду в оцінці Яна Станіслава Лося. «Український історичний збірник», 2005, вип. 8; *Gach P.* Łoś Stanisław Jan. В кн.: Encyklopedia katolicka, t. 11. Lublin, 2006; *Gałka B.* Konserwatyści w Polsce lat 1935—1939. Toruń, 2006.

О.С. Рубльов.

К.В. Лоський.

ЛО́СЬКИЙ Кость (Костянтин) **Володимирович** (28.01.1874—14.10.1933) — історик права, громад. і політ. діяч, дипломат. Професор (1921). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1928). Н. в м. *Санкт-Петербург*. Історію вивчав у Варшавському, а право — у Петерб. ун-тах. Від 1896 — у редакції ж. *«Исторический вестник»*. Переїхав на *Холмщину*, працював там у губернських установах, був одним з лідерів укр. громадсько-культ. життя в краї. Редагував 1906—07 газету «Буг».

Навесні 1917 перебував у м. *Київ*, брав участь в організації та роботі *Української Центральної Ради*. 23 (10) травня 1917 призначений комісаром Тимчасового уряду в Бучацькому пов., а від 6 червня (24 травня) був товаришем (заст.) *губернського комісара* Терноп. губ. Згодом виконував

А.Л. Лотоцький.

обов'язки губернського комісара Терноп. губ.; на цій посаді перебував до 3 жовтня (20 вересня) 1917. Повернувшись у Київ, очолював департамент у ген. секретарстві внутр. справ *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, працював у мін-ві зовн. справ *Української Народної Республіки*. Навесні 1918 призначений послом УНР у Фінляндії, Швеції та Норвегії з місцем перебування в м. Стокгольм, залишався на цій посаді в період *Української Держави* гетьмана та *Директорії* УНР. Наприкінці 1920 поселився в м. Прага (*Чехословаччина*). Працював від наступного року в *Українському вільному університеті*: професор рим. права, декан правничого факультету (1927—28), проректор (1929—30).

Опублікував наук. праці «Нарис римської історії» (1919), «Короткий нарис грецької історії» (1921), «Історія джерел римського права» (1921), «Історія і система римського приватного права» (т. 1—3, 1922—24), брошуру «Украинский вопрос: Россия и Антанта» (1918; під псевд. Вишевич), зб. фейлетонів «Від великого до смішного» (1919), публіцистичні статті і нариси. Перекладав твори Дж.-Н.Байрона, Г.Гейне, А.*Чехова* й ін. зарубіжних літераторів; видав зб. поезій Т.*Шевченка* франц. мовою у власному перекладі.

П. у м. Прага.

Літ.: *Гуцал П.* Українець з Петербурга. В кн.: Історичний календар'99. К., 1998; *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.) в особах. К., 2000; Народжені Україною: Меморіальний альманах, т. 2. К., 2002; Українська журналістика в іменах, вип. 10. Львів, 2003.

П.З. Гуцал.

ЛОТ як міра ваги. Дорівнював $^{1}/_{32}$ *фунта* (12,797 г). Назва походить від нім. Loth — «священний важок». На укр. землях 17—18 ст. використовувався для зважування невеликих кількостей кави, перцю, благородних металів і коштовних каменів. У тогочасних документах трапляються два написання — «лот» і «лут».

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

ЛОТО́ЦЬКИЙ Антін Львович (псевдоніми і криптоніми — А.Бей, А.Вільшенко, Лотан, Тото-Долото, Самособою не Руданський, А.Л., Л.А. та ін.; 13.01.1881—28.05.1949) — письменник, педагог, історик, видавець, перекладач. Н. в с. Вільховець (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.). Син галицького педагога і письменника Л.Лотоцького (1850—1926). Закінчив Бережанську укр. г-зію та філос. ф-т Львів. ун-ту. Ще під час навчання в г-зії видавав гумористичний журнал. Як письменник дебютував книжками «Цвіти з поля» (1907), «Ведмедівська попівна» (1909), «Триліси» (1910). Від 1911 разом зі своїм приятелем М.Венгжиним (1883—1960; літ. псевдонім — М.Угрин-Безгрішний) почав учителювати в новоствореній (1909—10) Рогатинській г-зії (її директором у той час був М.*Галущинський*). Став там одним з ініціаторів заснування т-ва «Молода Січ» (створене 1912/13 навч. року). Продовжував займатися літ. працею. У «Звідомленні дирекції Рогатинської г-зії за 1913/14 н. р.» опублікував статтю «Тарас Шевченко в німецьких перекладах». Після початку *Першої світової війни* разом з ін. педагогами й учнями старших класів г-зії добровільно вступив до *Легіону Українських січових стрільців*. Від 1916 — секретар «Пресової квартири» УСС, ред. її видань («Вісник "Пресової Квартири" УСС», «Самопал», «Червона Калина»). Написав тексти кількох стрілец. пісень («Гімн Коша», «Стрілецька Січ» — 1916). Брав участь у поході *Української Галицької армії* на *Наддніпрянську Україну* (лютий—жовтень 1918). 1919 — співробітник газ. «*Нова рада*». Співпрацював з львів. журналами і вид-вом «Світ дитини» (1919—39; публікував там свої вірші, оповідання, а також переклади з польс. та італ. мов), газ. «*Свобода*» (США, 1920—38). Від 1920 викладав у Снятинській г-зії. 1922 повернувся до Рогатина. Деякий час працював у г-зії, а потім (з 1923) зосередився на літ. та видавничій діяльності. Разом з М.Угрином-Безгрішним видавав (1923—24) ж. «Рогатинець» (розмістив на його сторінках багато власних і написаних у співавторстві зі своїм товаришем матеріалів під псевдонімом МУБАЛ — початкові літери імен та прізвищ М.Угрина-Безгрішного й Антіна Л.), а також заснував 2 вид-ва — одне для дорослих («Журавлі»), а друге для дітей («Сині дзвіночки»). 1934—39 опублікував, зокрема, «Історію України для дітей» (у 4-х книгах), «Мандрівки Мишки-Гризокнижки по Львову», «Три побратими», «На світанку», «Козак Байда», «Княжа Галиця», «Отрок князя Романа», «Роксолана: Історичні оповідання з XVI ст.», «Від Ля Плати по Анди: Землеписне оповідання»; «Колосся Божої Матері: Марійські легенди», «Пригоди Ромка Помка», «Було колись на Україні» (у 5-ти книгах), «Золоті ворота», «Сім чудів світу». Разом з М.Угриним-Безгрішним підготував і видав підручник «Коротка граматика української літературної мови» (1936, 2-ге вид. — 1938). У роки *Другої світової війни* в *Українському видавництві* (*Краків—Львів*) була надрукована його книга «Княжа слава» (1942). По завершенні війни мешкав у Львові. 18 квітня 1946 став членом Львів. орг-ції Спілки письменників України. Проте його творчість в УРСР поступово стала замовчуватися. Останні роки життя перебував у інтернаті для львів. інтелігенції.

Книжки Л. ілюстрували П.Андрусів, Я.*Гніздовський*, Л.Перфецький, М.Фартух.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі*.

Повернення його творчості до читачів в Україні розпочалося 1991. Тоді було перевидано збірки його істор. оповідань «Княжа слава», «Хрест над Дніпром», повість «Кужіль і меч», «Історія України для дітей».

Ім'я Л. носить г-зія в м. *Снятин* і вулиця, на якій вона розташована.

Бібліогр.: Бібліографічний покажчик основних видань творів А.Лотоцького, підготовлений М.Морозом. В кн.: *Лотоцький А.* Княжа слава. Львів, 1991.

Тв.: Тарас Шевченко в німецьких перекладах. В кн.: Звідомлення дирекції Рогатинської гімназії за 1913/14 н. р. Рогатин, 1914; Борці за церкву: Життєписні оповідання, ч. 1—2. Львів, 1930; Українська гімназія Рідної школи в Рогатині: Історичний нарис з приводу 25-ліття гімназії. Рогатин, 1934; Історія України для дітей,

т. 1—4. Львів, 1934; 1938 (доповнене вид.); Вінніпег, 1966, 1978; Львів, 1990, 1992; Івано-Франківськ, 1991, 1993; З культурної праці усусів. В кн.: Календар Просвіти на 1936 р. Львів, 1936; Козак Байда: Історичні оповідання про основника Запорізької Січі. Львів, 1936; Вінніпег, 1947; Коротка граматика української мови. Рогатин, 1936 (у співавт.); Роксолана: Історичні оповідання з XVI ст. Львів, 1936; Як дійсно було з проводом Пресової квартири УСС? «Літопис Червоної Калини», 1937, № 4; Княжа слава: Історичні оповідання. Краків—Львів, 1942; Вінніпег, 1963; К., 1991; Львів, 1991; Нью-Йорк, 1991; Кужіль і меч (1927): Історичні повісті для юнацтва. Львів, 1991; Хрест над Дніпром: Історичні оповіді про прийняття віри Христової на Україні. К., 1991; Вірші. В кн.: Стрілецька Голгофа. Львів, 1992; Левада Пречистої: легенди для дітей молодшого віку. Львів, 1993.

Літ.: *Якимович Б.* Антін Лотоцький: Життєвий і творчий шлях. В кн.: *Лотоцький А.* Княжа слава. Львів, 1991; *Суходуб З.* Ім'я, повернене народу. «Дзвін», 1992, № 3—4; *Юсип Д.* «...І час каміння збирати». «Дзвін», 1994, № 7; *Малик Я.* Лотоцький Антін Львович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995; *Брін Ю.З.* Про книгу А.Лотоцького «Історія України». «УІЖ», 1995, № 1; *Якимович Б.* Антін Лотоцький і Микола Угрин-Безгрішний: у вирі змагань за Українську державу. В кн.: Рогатинська земля: історія і сучасність. Рогатин—Львів. 1995; *Анталовський В.* Підручник пишеться для народу. «УІЖ», 1997, № 6; *Полєк В. та ін.* Відомі педагоги Прикарпаття: Біографічний довідник, т. 1. Івано-Франківськ, 1997; *Качкан В.* «А зорі червоні — від стрілецької крові» (Ціхи до життя Антона Лотоцького). В кн.: *Качкан В.* Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX — I половина XX ст.). Львів, 1998; Мала фотоенциклопедія Українських січових стрільців. Львів, 2004; *Більчук М.* Українські та зарубіжні письменники: Розповіді про життя і творчість. Тернопіль, 2006; *Морозюк В.* Пом'яник—2. Івано-Франківськ, 2006; *Якимович Б.З.*, *Кузик С.* Антін Лотоцький — син Опільського краю. «Шлях перемоги», 2006, 1 лютого; *Дудник Н.* Маловідомі сторінки життя і діяльності А.Лотоцького. «Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка», вип. 25 (Івано-Франківськ), 2008.

Г.П. Герасимова.

ЛОТО́ЦЬКИЙ Олександр Гнатович (псевдоніми та криптоніми — Білоусенко О., Купер'ян Спориш, Лотоцці, О.І.Подоляк, О.Липовецький, О.Лобанський, О.Любенький, П.Краєвський, П.Сухоцький, Чиж, Spektator, А.Б., А.Л., О.Б., О.І.Л., О.Л-ий (усього 56); 21(09).03.1870—22.10. 1939) — громад., політ. і держ. діяч, учений, видавець, публіцист, письменник. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1900). Н. в с. Бронниця (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.). Здобувши початкову освіту в Шаргородській (1880) та Тульчинській (1881—84) духовних школах, навч. в Подільській (1884—89), Тифліській (1889—90) та Київ. (1890—91) духовних семінаріях. Був членом семінаристських громад, організатором культурно-просвітніх осередків на *Поділлі* (1891—92). 1892—96 — студент *Київської духовної академії*, член її *громади*. Співзасн. вид-ва *«Вік»* (1894). 1897—1900 працював у київ. Контрольній палаті Держ. контролю (див. *Контрольні палати*). Друкувався в *«Правді»* (1889—95), *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* (1894—98), *«Киевской старине»* (1894—1902), «Дзвінку» (1895), *«Літературно-науковому віснику»* (1898—1900) та ін. Член ради *Загальної української безпартійної демократичної організації* (1897). Член-засн. НТШ (1896), з 1 квітня 1900 — дійсний член т-ва.

1900—17 жив у *Санкт-Петербурзі*, працював у Держ. контролі. Очолив укр. громаду, займався організацією видавничої справи, ініціював заходи щодо послаблення цензурних утисків для укр. видань. Був товаришем (заст.) голови *«Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг»* (1900—14), секретарем *«Товариства імені Т.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга»*; членом *Товариства українських поступовців* та петерб. громади *Української радикально-демократичної партії* (УРДП). Був співзасн. тижневика *«Украинский вестник»* (1906). Став співзасн. укр. парламентського клубу (1906—07) 1-ї та 2-ї Держ. дум (див. *Державна дума Російської імперії*), *Української думської громади* (1907), брав участь у підготовці меморандуму Петерб. АН «Об отмене стеснений малороссийского печатного слова». Був засн. (1906), а згодом — головою укр. клубу «Громада» (1910—12) та нелегального гуртка «Наша школа» (1914—17). Доклав чимало зусиль для друку укр. видань за умов цензурних заборон. Сприяв активізації діяльності укр. студентських громад у *Москві* та С.-Петербурзі, співпрацював з Гол. студентською радою та Інформаційним бюро в С.-Петербурзі. Був членом редколегії «Українського студента» (1913—14). Друкувався в органі укр. фракції *«Рідна справа — Думські вісті»* (1907), виданнях *«Громадська думка»* (1906; згодом — *«Рада»*, 1909—10), *«Украинская жизнь»* (1912—16) та численних петерб. часописах. Співробітничав з виданнями «Летопись» (1916—17), «Промінь» (1916—17), «Луч» (1917), «Новая жизнь» (1917), зб. «Украинский вопрос» (1914). Написав зб. казок «Вінок» (1905; 1911) та ін. твори для дітей; був організатором видання енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914; 1916). У березні 1917 обраний заст. голови *Союзу українських автономістів-федералістів* (з червня 1917 — *Українська партія соціалістів-федералістів*). Очолював виконавчий к-т *Української національної ради* в Петрограді (нині м. С.-Петербург; березень—травень 1917).

О.Г. Лотоцький.

Навесні 1917 переїхав до Києва. Став членом першого складу Ради *Української Центральної Ради* (7 березня — 7 квітня 1917). Був головою *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (до 19 листопада 1917; серпень — 27 жовтня 1918). У травні 1917 призначений *губернським комісаром Тимчасового уряду* на *Буковині і Покутті*. Від 1 вересня до 20 листопада 1917 — ген. писар *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, підписав угоду з верховним головнокомандувачем рос. армії генерал-лейтенантом М.Духоніним про зосередження на *Південно-Західному фронті* й *Румунському фронті* укр. військ. частин (4—10 листопада 1917). Займав посаду держ. контролера УНР в уряді В.*Голубовича* (березень—квітень 1918). Від 28 жовтня до 14 листопада 1918 очолював мін-во віросповідань *Української Держави*. У грудні 1918 був призначений тимчасовим комісаром мін-ва віросповідань *Української Народної Республіки*, ініціював

прийняття *Директорією* УНР «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній миротворчій церкві» (1 січня 1919). Від січня 1919 до березня 1920 перебував у *Стамбулі* як надзвичайний посол УНР у Туреччині зі спец. місією провадження переговорів із Вселенським патріархатом про визнання автокефалії (див. *Автокефальна церква*) Укр. правосл. церкви.

Від 1920 — на еміграції (*Відень*, 1920—22). 1922—28 — у *Чехословаччині*. Від 1923 — доцент, згодом — професор *Українського вільного університету*. Один із фундаторів осередку УРДП в Празі, голова її Закордонного бюро, засн. і голова Укр. республікансько-демократ. клубу (21 грудня 1925 — 1928), голова його допомогового Бюро праці (1927). 1927—30 — член *Державного центру УНР на еміграції*, займав пост віце-прем'єра й міністра внутр. справ в уряді В.*Прокоповича*. Член Управи *Українського академічного комітету* (1925—33), голова комісії з підготовки видань на пошану С.Петлюри (1926—29), член Т-ва прихильників укр. книги (1926), заст. голови Управи т-ва «Музей визвольної боротьби України» (див. *Музей визвольної боротьби України*). Брав участь у роботі *Українського історично-філологічного товариства* в Празі (1925—28), Об'єднаної укр. громади Франції (1926—27), Ліги укр. к-ри.

Від 1928 мешкав у Польщі, працював професором *Варшавського університету*. Співробітничав із Громадсько-допомоговим к-том укр. еміграції в Румунії (1928), *Бібліотекою імені Симона Петлюри в Парижі* (1929—39; з 1935 — її почесний член). Очолював Управу *Українського центрального комітету* (1929—30). Був членом укр. групи з підготовки Собору правосл. Церкви в Польщі (1930). Став засн. і дир. *Українського наукового інституту у Варшаві* (УНІ-В; 1930—39). Брав участь у роботі Укр. воєнно-істор. т-ва, клубу «Прометей», Укр. клубу у Варшаві, корпорації «Запорожжа» (1930—34), Т-ва прихильників правосл. освіти і охорони традицій правосл. віри ім. Петра Могили (Луцьк, 1931), Укр. студентської громади, *Центрального союзу українського студентства*, Укр. правничого т-ва у Варшаві (1932) та ін. Заст. голови Комісії перекладу Святого Письма та книг богословських при УНІ-В (1931). Член орг-ції УРДП в Польщі (1931—35). Викладав в *Українському технічно-господарському інституті* (1932). Від правосл. Церкви в Польщі був учасником Передсоборного зібрання зі скликання VIII Вселенського собору (1932). Дійсний член *Слов'янського інституту в Празі* (1934). Ініціював повне видання творів Т.*Шевченка* (1934—38). Заст. голови Передсоборного зібрання зі скликання Ген. собору правосл. Церкви в Польщі (1935). Почесний член т-ва «Просвіта» (1935). Член Союзу укр. журналістів і письменників на чужині (1935). Учасник численних наук. і громадсько-політ. форумів, конференцій.

Опублікував бл. 100 наук. праць, худож. творів, статей у «Духовній бесіді», «Українській трибуні», *«Волі»*, *«Тризубі»* та ін. періодичних виданнях. Автор фундаментальних праць «Українські джерела церковного права» (Варшава, 1931), «Автокефалія» (у 2-х т. Варшава, 1935; 1938), бл. 600 наук., публіцистичних та худож. творів.

П. у м. Варшава.

1971 прах перепоховано на укр. цвинтарі св. Андрія в Бавнд-Бруці (шт. Нью-Джерсі, США).

Тв.: Церковний устав князя Володимира Великого. «ЗНТШ» (Львів), 1925, т. 138—140; Церковна справа в Українській державі. «Тризуб» (Париж), 1927, № 15 (73); Державний провід Симона Петлюри. Париж, 1930; Церковно-правні основи автокефалії. Варшава, 1931; Церковна соборність. Луцьк, 1932; Симон Петлюра. Варшава, 1936; Державний світогляд Т.Шевченка. Львів, 1937; На ріках вавилонських: Збірник статей. Львів, 1938; Сторінки минулого, т. 1—4. Баунд-Брук, 1966.

Літ.: Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто—Нью-Йорк, 1983; *Ульяновський В.* Олександр Лотоцький. В кн.: Українська культура. К., 1993; *Швидкий В.* О.Г. Лотоцький і проблеми національно-релігійного розвитку на початку XX ст. «Старожитності», 1994, № 7—8 (66—67); *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Швидкий В.* Київська доба О.Г. Лотоцького (1892—1900 рр.): культурно-освітня та політична діяльність. В кн.: Наукові записки Національного педагогічного університету: Історичні науки: Випуск 35 (спеціальний). К., 1999; *Його ж.* Петербурзька доба О.Г. Лотоцького (1900—1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон. В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 3. К., 1999; *Його ж.* О.Г. Лотоцький-Білоусенко як дитячий письменник. В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 4. К., 2001; *Його ж.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890—1930-ті рр.): Монографія. К., 2002; *Його ж.* Список праць О. Лотоцького 1889—2001 рр. «Молода нація», 2003, № 1 (26); *Дудко О.* Олександр Лотоцький. «УІЖ», 2003, № 6; *Чебан М.* Автобіографія О.Лотоцького з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові. «Православний вісник», 2004, № 3—4; *Швидкий В.* Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви (Константинополь, 1918—1920 роки). В кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 14. К., 2005.

В.П. Швидкий.

ЛОХВИ́ЦЬКИЙ Кіндрат Андрійович (1770—23(11).09.1849) — археолог, пам'яткознавець, музейний діяч. Після того, як залишився сиротою, був узятий на виховання професором історії та словесності Х.Чеботарьовим (1746—1815; від 1804 — ректор Моск. ун-ту). 1790—1823 служив у держ. установах *Російської імперії*: спочатку — в Експедиції держ. рахунків, потім — в Адміралтейській і Військ. колегіях. 1816 мав чин статського радника. Після виходу у відставку з 1824 жив у *Києві*, започаткував систематичні археол. дослідження в істор. частині міста, атрибуцію, вивчення і збереження знайдених матеріалів. Досліджував залишки *Десятинної церкви* (1824), *Золотих воріт* (1832), Ірининської церкви й невід. храму, який вважав Іллінською церквою (1833), некрополь поряд з Іринінською церквою, спостерігав за роботами з укріплення та консервації Золотих воріт. Вів щоденники розкопок (збереглися записи 1832—33). Укомплектував першу збірку археол. матеріалів про особливості буд-ва і арх-ри столиці *Київської Русі*, про розвиток ремесел і побут її мешканців. Передав ці матеріали київ. Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) в день його

відкриття, а також подарував йому власну колекцію мінералів. Від 1834 — чиновник з особливих доручень при київ. військ., подільському і волин. генерал-губернаторові. Брав участь в екон. житті Києва, в організації боротьби з епідемією холери. 1835—37 — член першого в місті наук. істор. т-ва — Тимчасового к-ту для дослідження старожитностей у Києві. Став фундатором і першим зав. музею київ. старожитностей при Київ. ун-ті (1836—37; це була перша музейна установа в Києві).

П. у м. Київ.

Дж.: Державний архів Києва, ф. 299, оп. 1, спр. 1, 3, 6; Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 2, спр. 6496; Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 707, оп. 3, спр. 113; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України, ф. II, спр. 22 941, 22 943, 22 953.

Літ.: *Евгений.* О древностях, найденных в Киеве. «Записки и труды Общества истории и древностей российских», 1826, ч. 3; Музей древностей: Записка проф. В.Б. Антоновича. В кн.: Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; ***Федорова Л.*** Перший музей Києва. «Київська старовина», 1992, № 3; Дневник Кондрата Лохвицкого. В кн.: Киевский альбом. Исторический альманах, вип. 2. К., 2002; *Ананьева Т.* «Журналы и дела» Кондрата Лохвицкого: testis classicus в мифологическом пространстве. В кн.: Там само, вип. 3. К., 2004; Вип. 6. К., 2009; Кондрат Лохвицкий. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве. Там само, вип. 5. К., 2007; Вип. 6. К., 2009.

Л.Д. Федорова.

ЛО́ХВИЦЯ — місто *Полтавської області*, райцентр. Розташов. на р. Лохвиця (прит. Сули, бас. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Сула. Населення 12,2 тис. осіб (2004).

Уперше згадується в істор. джерелах під 1320 як давньорус. с-ще у Переяславській землі (було одним з укріплень Посульської оборонної лінії). На думку деяких місцевих краєзнавців, назва міста походить від давньослов'ян. слова «локва» — калюжа, болітце (як зазначив автор статті про Лохвицький повіт в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона», тамтешні річки «Сухая Лохвица, Сулица, Многа, Артополот, представляют

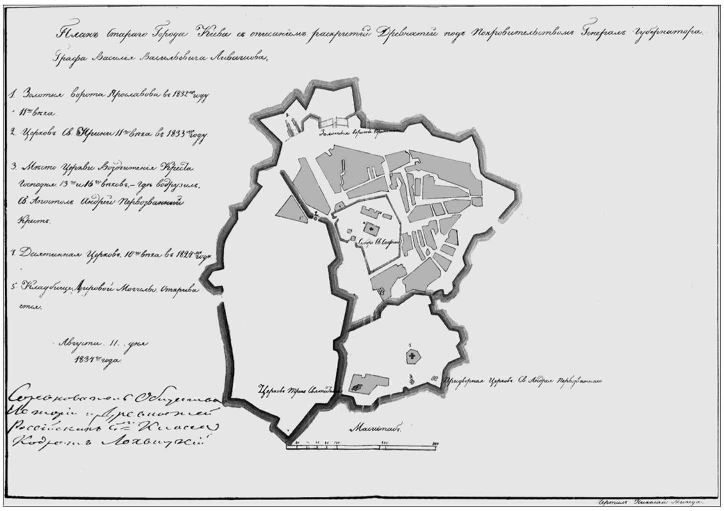

План старого міста Києва з описом розкритих старожитностей, складений К.А. Лохвицьким. Позначені Золоті ворота, церква св. Ірини, Воздвиженська та Десятинна церкви, кладовище Дірова могила. 11 серпня 1834.

большей частью ряд болот, имеющих непрерывную струю только весной»). Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. на околиці Л. між річками Лохвиця і Сулиця було зведено оборонну споруду, що становила собою насип з частоколом і бійницями для гармат (згадується 1618 як фортеця). 1644 місто отримало *магдебурзьке право.* У роки національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. ***Національна революція 1648—1676***) лохвицька сотня брала участь у битвах на боці Б.*Хмельницького.* Від 1648 до 1658 Л. — сотенне містечко *Миргородського полку*, потім — *Лубенського полку* (1658—1781). 1669 Лохвицьку фортецю захопили *кримські татари.* 1676 у Л. мешкав гетьман Правобережної України (1669—74) М.*Ханенко.* 1709 тут деякий час розміщувалася казна І.*Мазепи.* У 1760-х рр. на кошти П.*Калнишевського* у місті збудували соборну церкву Різдва Богородиці. 1781—96 Л. була центром Лохвицького пов. *Чернігівського намісництва.* 4 липня 1782 затверджено герб міста (створений на основі старого герба: у золотому полі — міські ворота, на них — 3 гостроконечні башти з лазуровими флюгерами). 1783 тут мешкало бл. 5 тис. осіб. 1796—1802 Л. була заштатним містом *Малоросійської губернії.* Від 1802 — центр Лохвицького пов. *Полтавської губернії.*

1894 у місті проживало бл. 11 тис. осіб (із них: дворян — 213, духовного стану — 38, почесних громадян і купців — 386, міщан — 6890, військ. стану — 915, селян — 2486; за віросповіданням: православних — 5816, католиків — 210, протестантів — 105, євреїв — 4816, ін. — 66).

Наприкінці 19 ст. в місті почав діяти напівпрофесійний театр (у ньому грали переважно вчителі реального уч-ща і жін. г-зії, співаки соборного хору).

1901 за проектом В.*Кричевського* зведено Нар. дім (він мав велику глядацьку залу, балкони, верхній ярус, оркестрову яму, гримувальні, вестибюль). Про його відкриття (тоді там відбулася вистава «Наталки Полтавки» І.*Котляревського*; роль виборного виконував М.*Кропивницький*) написала О.Пчілка в «Киевской старине» (1902).

1903—05 в місті видавався «Бюлетень Лохвицкой уездной земской управы». Від 1912 (і до 1918) друкувалося засноване Т-вом сільс. господарів «Лохвицкое слово». 1917 у місті було 6 правосл. церков і синагога. Тут

Лохвиця. Народний дім. Архітектор В. Кричевський. 1901. Фото початку 20 ст. Будинок розібраний у 1970-х роках.

також діяли жін. г-зія, реальне, міське та комерційне уч-ща, земська лікарня, аптека, електростанція, друкарня, цегельний і шкіряний з-ди, тютюнова ф-ка. В Нар. домі виступали мандрівні театральні трупи, зокрема полтав. мецената і антрепренера Ф.Волика. В її складі були М.*Заньковецька*, І.Мар'яненко, М.*Садовський* та ін. Деякий час місц. хором керував Н.*Городовенко*.

1919 побачив світ перший номер щоденного вид. «Известия Лохвицкого военно-революционного комитета» (з 8-го номера назву було змінено на «Известия Лохвицкого уездного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и городского исполкома», з 30-го — на «Известия Лохвицкого исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Лохвицкой организации КП(б)У», з 1921 — на «Вісті Лохвицького повітвиконкому і повіткому КП(б)У»; останні видавалися до 1923).

23 грудня 1922 у місті відкрито пам'ятник Г.*Сковороді* (скульптор І.*Кавалерідзе*; був виготовлений із залізобетону; 1972 переведений у бронзу).

Від 1923 — центр Лохвицького р-ну *Роменської округи*.

1923 на базі Нар. дому створено театр-студію, 1925 — Лохвицький держ. робітничо-сел. театр ім. І.Тобілевича (існував до 1941).

Від 1932 — центр Лохвицького р-ну *Харківської області*, з 1937 — Полтав. області. Від 1937 видавалася газ. «Більшовицька трибуна». У роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) місто підпорядковувалося від 12 вересня 1941 до 12 вересня 1943 нім. владі. Тоді до Німеччини було вивезено кілька тисяч його мешканців. 12 травня 1942 були розстріляні жителі єврейс. національності. У цей час в околицях діяло партизан. з'єднання на чолі з Є.Соколовським. Після визволення міста в ньому було організовано видання «Зорі Лохвиччини» (з 5 березня 1944 — «Зоря»).

1974 у місті відкрили новий будинок к-ри, а дерев'яне приміщення Нар. дому розібрали.

На поч. 21 ст. у Л. діяли швейна ф-ка, кілька буд. підпр-в, друкарня, музична школа, мед. уч-ще, видавалася газ. «Зоря», працював Лохвицький краєзнавчий музей ім. Г.Сковороди.

Уродженцями Л. є, зокрема: біолог Я.Кайданов (1779—1855), композитори І.*Дунаєвський*, О.Радченко (1894—1975), письменниця Н.Федорова (А.Подгоріна; 1895—1985), худ. М.Дмитренко (1908—1997), скульп. Г.Пивоваров (1908—42). З містом пов'язані життя і діяльність А.*Тесленка* (тут йому встановлено пам'ятник).

Літ.: *Василенко В.* Лохвица. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 17[а]. СПб., 1896; Лохвицкий исторический сборник: Издание Лохвицкого уездного земства. К., 1906; ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Полтавська область: природа, населення, господарство: Географічний та історико-економічний нарис. Полтава, 1998; *Шибанов Г.* «Там є справжній театр». Непровінційне мистецтво Лохвиці. «День», 2007, 17 серпня.

О.Г. Бажан, Д.В. Грузін.

Лохвиця. Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Фото початку 20 ст.

ЛУБЕ́НСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 7 березня 1923 у складі *Полтавської губернії*. Налічувала 16 р-нів. Окружний центр — м. *Лубни*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 16 р-нів та 251 сільради, населення 548 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українці — 96 %, росіяни — 0,9, євреї — 1,8 %. Упродовж 1924—30 межі й склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Лубенська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні*. Утворений 1648. Після *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* включений до складу *Миргородського полку*. Відновлений за гетьманування І.*Виговського* (1658). Перші полковники Л.п. — Павло Швець-Омелянович (1657—59), Яків Засядько (1659—60), Степан Шамрицький (1660—61, 1663). Л.п. межував з *Гадяцьким полком*, *Полтавським полком*, Миргородським полком, *Кропивнянським полком* і *Прилуцьким полком*. Територія й адм. устрій Л.п. не були сталими. У різний час до його складу входило від 13 до 23 *сотень*. 1782 існували такі сотні: дві полкові Лубенські, дві Пирятинські, дві Лохвицькі, дві Сенчанські, Чорнухинська, Яншипольська, Глинська, Роменська, Хмелівська, Смілівська, Костянтинівська, Куріньківська, Городищенська, Снітинська, Лукімська, Горошинська, Жовнинська, Чигрин-Дібровська, Яблунівська. У той час на території Л.п. було 21 м-ко і 1609 сіл. Військ. та адм.-тер. управління здійснювали полковники: Григорій Гамалія (1664—66, 68—70, 87—88), Іван Сербин (1672—75), Леонтій Свічка (1685—92), Дмитро Зеленський (1702—08), Василь Савич (1708—14), Андрій Маркович (1714—27), Петро Апостол (1728—57), Іван Кулябка (1757—70), Степан Максимович (1770—81) та ін. У зв'язку з ліквідацією царським урядом *полкового устрою* в Україні Л.п. 1781 припинив своє існування, а його територія була включена до *Київського намісництва*.

Літ.: *Максимович М.Л.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2.

В.В. Панашенко.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МГА́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир.*

ЛУБНИ́ — місто *Полтавської області*, райцентр. Розташов. на узвишші правого берега р. Сула

Лубни. Курган скорботи. 1990.

(прит. Дніпра). Залізнична станція. Населення 50,8 тис. осіб (2004).

Попередником сучасного міста була фортеця Лубно («Лубьно»), що згадується в «*Повісті временних літ*» під 1107. Ця фортеця була одним з пунктів Посульської оборонної лінії (див. *Змієві вали*), зведеної вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем*. Рештками літописного Лубна є *городище*, виявлене в ході археол. розкопок на території міста в урочищі Верхній Вал. Городище досліджували у 19 ст. Г.*Кир'яков*, Ф.*Камінський* та В.*Ляскоронський*, а 1981 — О.Сухобоков. Згідно з археол. даними, городище виникло наприкінці 10 — на поч. 11 ст., його площа становить 4 га, потужність культурного шару — 1,8—2,5 м. (місцями до 3—5 м). Окрім давньорус. артефактів, тут знайдено ліпний посуд роменського типу (див. *Роменська культура*) та матеріали 16—19 ст. (зберігаються в Лубенському краєзнавчому музеї).

Фортеця припинила існування внаслідок *монголо-татарської навали.*

Згідно писемними джерелами, 1589 в урочищі Лубни (нині територія міста) кн. Олександр Вишневецький (див. *Вишневецькі*) заснував замок, під захистом якого невелике тамтешнє поселення невдовзі перетворилося на місто. 1591 місту надано *магдебурзьке право.* Його тодішня офіц. назва «Олександрів» не прижилася. Населення Л. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—1596.* У травні 1596 в урочищі Солониця (3 км від Л., на лівому березі р. Сула) повстанські загони, яких переслідували війська *гетьмана польного коронного С.Жолкевського*, заклали табір, однак переслідувачам вдалося підступно ним оволодіти, після чого було знищено багатьох козаків і селян, які там перебували (див. *Солоницька оборона 1596*).

В околицях міста 1624 засновано *Спасо-Преображенський Мгарський Лубенський монастир.*

Під час *Павлюка повстання 1637* замок князів Вишневецьких захопив загін Кизименка і Дукренка.

Бл. 1639 кн. Ярема *Вишневецький* надав лубенському замкові статус своєї резиденції, відтоді місто стало відомим як «столиця» Вишневеччини — гол. місто володінь князя на Лівобережжі Дніпра.

Перед 1648, крім кількох правосл. храмів, у Л. діяли бернардинський монастир і костьол св. Михаїла.

1648, з початком *національної революції 1648—1676*, після від'їзду кн. Я.Вишневецького з Л., повстанці вщент зруйнували його замок, а також зруйнували катол. монастир.

Від 1648 (і до 1781, за винятком 1649—58, тоді місто входило до складу *Миргородського полку*) Л. були центром *Лубенського полку.* Під час *«Руїни»* місто не раз зазнавало спустошень від укр., рос. і татар. військ. Від 1720-х рр. (і до 1862) у Л. діяла Гол. польова аптека (створена згідно з указом рос. царя Петра I на базі місц. виробників лікарських рослин для постачання медикаментів армійським госпіталям), при ній було закладені 2 сади лікарських рослин.

Від 1781 Л. — повітове місто *Київського намісництва*, з 1797 — *Малоросійської губернії*, з 1802 — *Полтавської губернії.*

У 2-й пол. 18 ст. остаточно втратили своє значення міські укріплення. Наприкінці 18 ст. Л. мали славу виробника кавунного меду (рецепт його приготування не зберігся).

1805 затверджено проект перепланування міста, упродовж наступних 50 років він частково був утілений у життя. Згідно з даними перепису 1863, у місті проживало 3710 осіб. 1872 тут почала діяти чол. г-зія, посаду її директора займав М.Симонов (*Номис*), 1878 у місті відкрили жін. г-зію, 1885 створили музей Катерини *Скаржинської.* Згідно з даними перепису 1895, на 1 січня цього року в місті проживало 12 445 осіб. 1901 через Л. пролягла залізниця, це дало поштовх спорудженню в місті промислових підпр-в. На поч. 20 ст. у місті діяли 5 правосл. храмів, церк. братство, синагога і єврейс. молитовний дім (збереглася лише церква Різдва Пресвятої Богородиці), окружний суд, приватна б-ка й книжковий магазин, аптека і 2 аптечні склади, 5 фотоательє, 3 друкарні. Кожного року тут проводили 4 *ярмарки.*

У ході революц. подій 1905 в Л. був створений коаліційний к-т за участю представників переважно *Української соціал-демократичної робітничої партії* та ін. соціаліст. партій, який, хоча і не зміг потужно розгорнути свою діяльність через неуспіх *революції 1905—1907* в центрі *Російської імперії*, однак організував т. зв. Самооборону (Лубенська, Громадська самооборона) — бойову дружину на чолі з А.*Лівицьким*, яка протидіяла єврейс. погромам та арештам революціонерів, а також сприяв виданню в місті у листопаді—грудні (1905) газ. *«Хлібороб»* (першої в Рос. імперії україномовної газети, фактично її редагував В.*Шемет*). За участь у революц. діяльності над 57-ма мешканцями Л. та довколишніх сіл, а також деякими ін. особами був влаштований показовий суд, що проходив у м. *Київ* під назвою «Лубенський процес» (перед військ. окружним судом постали гол. обвинувачені: А.Лівицький,

Лубни. Єпархіальне училище. Поштівка початку 20 ст.

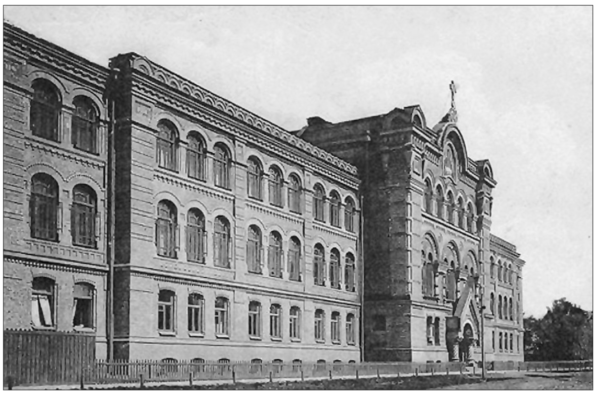

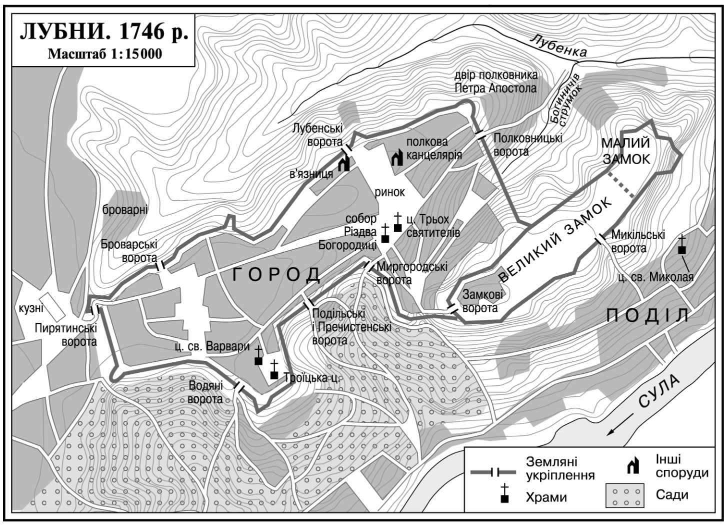

його дружина Марія, В.Шемет, М.Сахаров та ін.; оборонцями були: М.*Міхновський*, А.*Марголін* та ін. Суворий вирок суддів згодом скасував апеляційний суд, виправдавши всіх обвинувачених).

Під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* влада в Л. не раз змінювалася. Спочатку місто підпорядковувалося *Українській Народній Республіці*; 24 (11) січня 1918 було захоплене *більшовиками*; 17 березня 1918 кінний полк під командою полк. В.*Петріва*, що діяв у складі Окремої запоріз. д-зії (команд. — генерал-хорунжий З.Натієв), за заг. підтримки нім. військ, звільнив Л. від більшовиків; невдовзі місц. влада була підпорядкована *Українській Державі*, згодом — УНР; від 30 січня 1919 — більшовикам; наприкінці червня 1919 місто захопили підрозділи *Добровольчої армії*; з 12 грудня 1919 тут утвердилася рад. влада.

Під час окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) від 13 вересня 1941 до 18 вересня 1943 місто підпорядковувалося гітлерівській владі. В ньому було створено концтабір, розстріляно 14,5 тис. осіб. На території міста діяла підпільна орг-ція «Голос Батьківщини».

Наприкінці 1980-х рр. у місті працювало кілька потужних підпр-в, зокрема маш.-буд. з-д і з-д лічильних машин. У 1990-х рр. тут виготовляли експериментальні легкові автомобілі швидкої допомоги.

Уродженцями Л. є: анатом Н.Карпінський (1745—1810), математик, проф. О.Астряб (1879—1962, тривалий час викладав у г-зіях Л. і *Полтави*), рос. літературознавець С.Венгеров (1855—1920), дійсний член Академії мед. наук СРСР, нейрохірург А.Ромоданов (1920—1993), композитор Б.Підгорецький (1873—1919), вчений, агроном А.Зайкевич (1842—1931), друга в історії шахів і перша серед рад. шахісток чемпіонка світу з шахів Л.Руденко (1904—1986), письменник В.Малик (1921—1998).

Із Л. пов'язані життя й діяльність, зокрема, громад. і політ. діяча М.Міхновського (1917 його обрали тут мировим суддею), ген. В.Петріва, фольклористів та етнографів В.Милорадовича (1875—90 працював мировим суддею Лубенського пов.) і М.Симонова (Номиса); графіка Г.*Нарбута*, письменників П. Капельгородського та І.Донченка. У різні роки тут бували В.Гоголь-Яновський (батько М.*Гоголя*, на поч. 1825 тут лікувався), рос. поет В.*Жуковський* (у своїх щоденниках він записав, зокрема: «Лубни — незначне містечко з прекрасною фізіономією. Крута в місті гора. Багато історичного»), рос. поет О.*Пушкін* (1820 і 1824; тут він познайомився з А.Керн, якій присвятив кілька віршів), Т.*Шевченко* (восени 1843, у травні, серпні і жовтні 1845, лютому і серпні 1846; він приїжджав сюди за завданням *Київської археографічної комісії* описувати істор. і архіт. пам'ятники), поет-романтик і етнограф О.*Афанасьєв-Чужбинський*, письменник Є.*Гребінка*, художник М.Сажин (1840), письменник С.*Васильченко* (літо 1920), актор К.*Соленик* (1840), єврейський письменник *Шолом-Алейхем* та ін.

Пам'ятки арх-ри: будинки жін. єпархіального уч-ща (1907, архіт. О.*Бекетов*) та земської лікарні (1913—15, архіт. Д.*Дяченко*), залишки земляних укріплень фортеці (16—18 ст.). Серед численних пам'ятників, встановлених у рад. час,— пам'ятний знак 1000-літтю міста (1988). На околиці — пам'ятник жертвам *голодомору 1932—1933 років в УСРР* (Курган скорботи, 1990).

Літ.: *Щербина В.* Иеремия Вишневецкий и козацкое землеведение. «Киевская старина», 1895, т. 45, № 10; *Лазаревский А.* Лубенщина и князья Вишневецкие. Там само, 1896, т. 52, № 2—3; *Симонов М.* Заметки к юбилейной по случаю двадцатилетия Лубенской гимназии записки. К., 1898; *Бочкарев К.П.* Очерки Лубенской старины, вып. 1. М., 1900; *Милорадович В.* Лесная Лубенщина. «Киевская старина», 1900, т. 68, № 9, 10; *Його ж.* Средняя Лубенщина. Там само, 1903, № 9—11; 1904, № 2—4; *Модзалевский В.* К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими козаками в 1649—1661. Там само, 1906, № 3—4; *Лазаревский А.* Сведения о пребывании кн. Иеремии Вишневецкого на Левобережной Украине и об уходе его оттуда. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1896, т. 11; *Його ж.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII в. Там само; *Николайчик Ф.Д.* Материалы по истории землевладения кн. Вишневецких в Левобережной Украине. Там само, 1900, т. 14; *Кононенко М.* Кооперативы Лубенского уезда. Лубны, 1914; Історія українського війська. Львів, 1936; 1000-летие города Лубны: Тезисы докладов и сообщений областной научно-практической конференции. Лубны, 1988; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002.

Д.Я. Вортман, П.В. Голобуцький.

«ЛУГ» — руханкове (від слова рух) т-во, засноване з ініціативи *Української радикальної партії* в березні 1925 військ. й політ. діячами *Галичини* на чолі з Р.*Дашкевичем.* Створене на базі забороненої (1924) польс. властями «Січі» (див. *«Січі»*). За мету ставило національно-патріотичне й фізичне виховання та військ. вишкіл укр. молоді. Мало триступеневу структуру — централю у Львові; повітові орг-ції; місцеві т-ва. Його члени носили однако-

Емблема товариства «Луг».

ву для всіх форму, проходили військ. муштру, вчилися стріляти тощо. Т-во проводило з'їзди, місц. свята, театральні вистави, організовувало читання доповідей. Наприкінці 1927 налічувало 720 осередків, охоплювало бл. 60 тис. осіб, переважно сільс. молоді з 1200 галицьких сіл. Мало друкований орган — щомісячник «Вісті з Лугу» (видавався у Львові). Активну роль у діяльності т-ва відігравали Р.Шашкевич, О.Коберський, М.Коланюк, О.Курцеба, І.Мамчак. Після розколу т-ва і проголошення його лівою фракцією соціаліст. платформи (див. *Соціалізм*) польс. власті ліквідували бл. 800 його осередків. Заходами Р.Дашкевича 1932 т-во відновило свою діяльність (однак, згідно з новим статутом, стало залежним від держ. контролюючих органів). Напередодні *Другої світової війни* «Луги» охоплювали більше як 40 тис. юнаків і дівчат і являли собою резерв для *Організації українських націоналістів*. 1939, після приєднання західноукр. земель до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), т-во було розпущене рад. владою.

Літ.: Гей, там на горі «Січ» іде!..: Пропам'ятна книга «Січей». Едмонтон, Альберта, 1965; *Вацеба О.* Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ, 1997; *Трофим'як Б.Є.* Фізичне виховання і спортивний рух в Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.). К., 1997.

К.Є. Науменко.

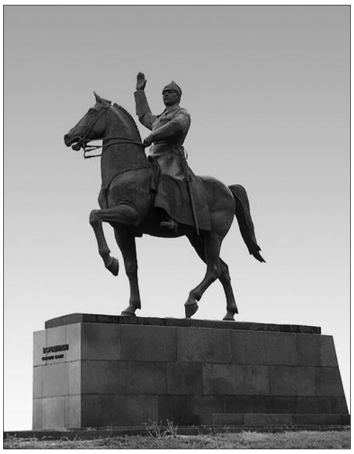

Луганськ. Пам'ятник К. Ворошилову, ім'я якого у 1935—58 та 1970—90 роках носило місто. Фото початку 21 ст.

Луганськ. Пам'ятник Ливарнику. Скульптор М. Можаєв, майстер-ливарник П. Кірсанов. 1995, 2008.

ЛУГА́НСЬК (1935—58 та 1970—90 — Ворошиловград) — місто, адм. центр *Луганської області*. Розташов. в пн.-сх. частині Донбасу при впадінні р. Вільхова в р. Лугань (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Аеропорт. Населення 442 тис. осіб (2008).

Археологічна спадщина тутешніх земель дуже різнорідна, у минулому ця територія була частиною Великого Степу. Нині активну роботу з її вивчення здійснює «Луганська археологічна спілка».

Історія міста тісно пов'язана зі становленням металургійної та кам'яновугільної пром-сті України. 14 листопада 1795 рос. імп. *Катерина II*, з ініціативи командувача *Чорноморським флотом* адмірала М.*Мордвінова*, підписала указ про закладення держ. ливарно-гарматного з-ду біля р. Лугань (до того це була територія Луган. пікінерського полку, ще раніше — *Слов'яно-Сербії* — прикордонної зони між Запорожжям та *Областю Війська Донського*). Вибір конкретного місця для будівництва та саме буд-во були доручені шотландському підприємцю Карлу Гаскойну. З-д (названий спочатку Катеринославським, а 1797 — Луганським; див. *Луганський ливарний завод*) заклали поруч із с-щем *Кам'яний Брід*. На новобудову запросили майстрів з Англії, а також прислали кваліфікованих робітників (разом з їхніми сім'ями, всього 575 осіб) з Олонецьких і Липецьких з-дів Росії. Для допоміжних робіт до з-ду приписали селян ближніх держ. сіл (див. *Приписні селяни*): Фащівки, Оріхового, Петропавлового і Городища. На буд-во (в цілому воно продовжувалося майже 10 років) залучали військовослужбовців і засланих.

З-д випускав військ. продукцію для Чорноморського флоту та військ, розташов. на пд. *Російської імперії* (особливо відзначився в період *Кримської війни 1853—1856*). У міжвоєн. час виготовляв також на приватні замовлення с.-г. техніку, обладнання для млинів, винокурень, цукрових з-дів тощо. 1821 селища Луганський Завод і Кам'яний Брід злилися в єдине господарсько-адм. ціле. Напередодні 1861 тут мешкали 9 тис. жителів. 9 листопада 1882 Луганський Завод із прилеглим с-щем Кам'яний Брід став повітовим центром *Катеринославської губернії*.

Новий поштовх розвиткові міста надало буд-во залізниці Л.—Дебальцеве (нині місто Донец. обл.), 1874 тут розпочався регулярний рух поїздів. 1897 Л.—Дебальцеве з'єднали з Азовською залізницею. До кінця 19 ст. місто перетворилося на багатогалузевий пром. центр (у 1898 тут діяло 58 пром. підпр-в; найбільшим був *Луганський паровозобудівний завод*). Згідно з даними перепису 1897, у місті мешкало 34 222 особи, з них за віросповіданням: 70 % — православні, 20 — євреї, 4 — католики (переважно поляки), 4 % — лютерани (переважно німці). Екон. бум кінця 19 — поч. 20 ст. в Рос. імперії істотно позначився на розвиткові міста (напередодні *Першої світової війни* Л. нараховував уже 68,5 тис. жителів).

Як робітн. центр Л. 1917 активно підтримав владу рад (6 червня 1924 ЦВК СРСР «за революційні заслуги» нагородив місто *Червоного Прапора орденом*). На поч. 1919, наприкінці 1919 і на поч. 1920 Л. — центр *Донецької губернії*. Укр. влада майже не контролювала місто, опонентами *більшовиків* тут були *донські козаки*. Від 1938 — центр Ворошиловградської обл. (1958—70 та від 1990 — Луган. обл.).

На початку окупації *вермахтом* території УРСР (див. *Друга світова війна*) навколо міста на-

Луганськ. Пам'ятник Карлу Гаскойну. Фото початку 21 ст.

прикінці 1941 точилися тривалі бої. Місто зазнало значних руйнувань (втрати склали понад 1 млрд *карбованців*). Окуповане від 17 липня 1942 до 14 лютого 1943. У цей час у Л. існували осередки руху Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*), в околицях діяв партизан. загін.

Повоєнна відбудова міста була проведена на засадах нового — більш продуманого — планування і надала Л. сучасних рис.

На поч. 21 ст. у місті працювало 87 пром. підпр-в (провідна галузь — машинобудування). Водночас воно стало крупним культ. і наук. центром (див. *Луганський національний університет*, *Луганський краєзнавчий музей*). Особливістю етнічного складу його мешканців є високий відсоток — 47 % (2001) — росіян.

Істор. пам'ятки: Парк-музей половецьких кам'яних баб у сквері Луган. нац. ун-ту, Будинок-музей В.*Даля*.

З Л. пов'язані життя та діяльність лексикографа В.Даля, військ. і держ. діяча К.*Ворошилова*, поета В.*Сосюри*, легкоатлета С.Бубки.

Літ.: *Самков П.С.* История Луганского паравозостроительного завода (1896—1905 гг.). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Ворошиловград, 1952; ІМіС УРСР. Луганська область. К., 1968; Луганск: Исторический очерк. Донецк, 1969; *Алексеева Л.И.* Ворошиловград: Путеводитель. Донецк, 1986; Луганские локомотивы: люди, годы, факты: Хроника 100-летней жизни луганских локомотивостроителей. Луганск, 1996; *Куромія Гіроакі.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-ті роки. К., 2002; *Подов В.И.* История Донбасса, т. 1—3. Луганск, 2004; Історія Луганського краю. Луганськ, 2008.

Д.С. Вирський.

ЛУГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ (1938—58, 1970—90 — Ворошиловградська область) — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 3 червня 1938. Розташов. в сх. частині укр. Донбасу, у бас. середньої течії Сіверського Дінця (прит. Дону). Межує на пн., сх. і пд. з Бєлгородською, Воронезькою і Ростовською областями РФ (найбільша довжина лінії кордону — бл. 800 км), на пд. зх. — з *Донецькою областю*, на пн. зх. — з *Харківською областю*. Територія 26,7 тис. км^2 (4,4 % від території України). Населення 2355,4 тис. осіб (2008). Міське населення — 86,5 %. Центр — м. *Луганськ*. В області — 18 р-нів, 37 міст, 109 с-щ міськ. типу, 203 сільс. ради, 782 сільс. населені пункти. За нац. складом українці складають 50 %, росіяни — 40 %, серед ін. національностей — білоруси, татари та ін. Статус істор. населених місць (див. *Історичне місто*) мають: міста Луганськ, *Алчевськ*, *Зимогір'я*, *Краснодон*, *Лисичанськ*, *Сватове*, *Старобільськ*; с-ща міського типу Біловодськ, *Новопсков*, *Слов'яносербськ*.

Область знаходиться в межах Донец. кам'яновугільного басейну. За характером рельєфу — пологохвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована річковими долинами, балками та ярами. Більша частина території лежить у межах Середньорос. та Донец. височин. Осн. корисні копалини — кам'яне вугілля, природний газ, кам'яна сіль, вапняки. Клімат помірно континентальний, з жарким і сухим літом із засухами та сильними сх. та пд.-сх. вітрами. На території області бл. 120 річок, у т. ч. 6 мають довжину понад 100 км, усі належать до бас. Сіверського Дінця.

Заселення території почалося з часів раннього *палеоліту*. Від 16 ст. Росія почала створювати в пд. степах станично-сторожову службу; у 17 ст. цю територію освоюють переважно переселенці з *Наддніпрянської України*, які організувалися в *сотні* й *полки* за зразком *Гетьманщини*. Місц. *козаки* брали участь у козацько-сел. повстанні під кер-вом С.Разіна (1667—71), *Булавінському повстанні 1707—1709*. 1721 поблизу козац. м-ка *Лисичанськ* було відкрито поверхневі поклади вугілля.

Від 1708 територія сучасної Л.о. входила до складу *Азовської губернії*. Протягом 1730—60-х рр. за наказом царського уряду з метою захисту пд. кордонів від татар. набігів було споруджено *Українську лінію* від Дніпра до Сіверського Дінця. Від серед. 18 ст. тут селилися колоністи — вихідці з Балкан, утворивши 1753 між річками Сіверський Донець і Лугань нову адм.-тер. одиницю — *Слов'яно-Сербію*. Після *російсько-турецької війни 1768—1774* і *російсько-турецької війни 1787—1791* необхідність в оборонному рубежі відпала і Слов'яно-Сербія стала Донец. пов. *Катеринославського намісництва*.

Згідно з указом імп. *Катерини II* «Об устроении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля» від 14 листопада 1795 в с-щі *Кам'яний Брід* збудований Луган. (Катериносл.) з-д (див. *Луганський ливарний завод*), він дав початок м. Луганськ. У квітні 1796 розпочато видобування кам'яного вугілля в Лисячій балці. 1798 з-д випустив першу продукцію — снаряди для севастопольських батарей.

1796—1802 територія Л.о. частково входила до *Новоросійської губернії*, з 1802 частина — до *Катеринославської губернії*, частина — до *Області Війська Донського* (з 1792), *Слобідсько-Української губернії* та Воронезької губернії.

У лютому 1919 на базі Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катериносл. губ. утворено *Донецьку губернію* з центром у Луганську, до її складу входили частини територій сучасних Луган. та Донец. областей. За рішенням РНК РСФРР від 23 березня 1920 створена нова Донец. губ., до її складу ввійшли Бахмутський, Маріупольський та Слов'яносербський повіти Катеринославської губ., Старобільський, частина Ізюмського та Куп'янського повітів *Харківської губернії*, Таганрозький, частина

Донецького і Донського округів Області Війська Донського. До кінця 1920 поряд із повітовим існував районний поділ. Після його скасування було утворено 10 *повітів*, у т. ч. Луганський. Губернським центром з 1 грудня 1920 став Бахмут (нині м. *Артемівськ*). 1923 на території сучасної області утворено *Луганську округу* та *Старобільську округу*. Восени 1924 7 р-нів і частини ще двох р-нів Шахтинської округи та 5 р-нів Таганрозької округи були передані Росії. 1927 на території Луган. округи було утворено три рос. *національні райони* — Станично-Луганський, Сорокинський і Петрівський. 1932 утворено Донецьку обл. (центр — м. Сталіно; нині м. *Донецьк*), до складу якої ввійшла й територія нинішньої Л.о.

Від 1933 до 1938 існувала Старобільська округа у складі *Донецької області*. У червні 1938

Донец. обл. поділено на Сталінську (з 1961 — Донец. обл.) та Ворошиловградську. На 1938 в останній налічувалося 28 р-нів. Кількість р-нів не раз змінювалася (1941 — 35, 1946 — 31, 1960 — 25, 1963 — 9, 1965 — 15, від 1967 — 18). В роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) територія області з 17 липня 1942 до 8 грудня 1943 була підпорядкована нім. владі.

Л.о. — одна з найбільш урбанізованих областей України, за цим показником вона займає 2-ге місце після Донец. обл. Характерною особливістю її є велика кількість малих міст, в яких проживає 20 % міськ. населення. Провідна роль в економіці області належить багатогалузевому машинобудуванню, вугільній і хімічній пром-сті, чорній металургії.

На Луганщині народилися: російський письменник В.*Даль* (1801—72), письменник, правозахисник М.*Руденко* (1920—2004), поет, громад. діяч І.*Світличний* (1929—92).

Осн. істор. пам'ятки: церква св. архістратига Михаїла (1787; смт Михайлівка Перевальського р-ну), Свято-Михайлівська церква (1787; с. Старий Айдар Станично-Луганського р-ну), Свято-Успенська церква (1802; с. Осинове Новопсковського р-ну), Свято-Троїцький собор (серед. 19 ст.; смт Біловодськ).

Літ.: ІМіС УРСР. Луганська область. К., 1968; *Горелик А.Ф. и др.* История родного края. Луганск, 1995; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998; Луганська область — східні ворота України. Луганськ, 1998; Луганская область — 2000: Люди и дела. Луганск, 2000.

Я.В. Верменич.

Луганський краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

ЛУГА́НСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 7 березня 1923 у складі *Донецької губернії*. Окружний центр — м. *Луганськ*. Налічувала 10 *районів*. Від 1924 межі і склад округи не раз змінювалися. За даними на 1 жовтня 1925, вона складалася з 12 р-нів і 160 сільрад; на її тер. проживало 544 тис. осіб. Згідно з даними перепису 1926, серед населення округи були, зокрема: українці (51,6 %), росіяни (42,7), євреї (1,6). Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Луганська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ЛУГА́НСЬКЕ — назва 1779—84 м. *Павлоград.*

ЛУГА́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1920 як музей живопису та старожитностей (біля витоків його створення стояли викл. Луганської г-зії М.Стефанович та археолог С.Локтюшев). 1921 об'єднаний з місц. природничо-геогр. закладом. Від 1924 став діяти як краєзнавчий музей. 1938 одержав статус обласного музею. Значна частина його експонатів постраждала від пожежі в роки *Другої світової війни*. Відновив роботу наприкінці 1945.

Розміщується в спеціально збудованому приміщенні (архіт. Ю.Гаммірштейн). Експозиція представляє природу, археологію, історію *Луганська* та *Луганської області* від періоду заселення до сучасності, к-ру і побут краю. У 19 залах представлено понад 15 тис. експонатів. Фонди музею налічують понад 308 тис. одиниць зберігання, включають колекції археол., етногр., нумізматичну, рукописів, документів, рідкісних світлин, побутових речей тощо.

Унікальними є рукописне Євангеліє 16 ст., серед 39 пам'яток колекції стародруків — Євангеліє 1746, видане в *Києво-Печерській друкарні*. Археол. колекція налічує 65 тис. одиниць зберігання, у т. ч. — залізний прорізний скіф. меч-акинак, знайдений 1969 у похованні знатного *скіфа*-воїна 4 ст. до н. е.; жін. половецька скульптура з маленькою дівчинкою на руках, знайдена на місці зруйнованого кургану біля с. Чорнухине (поки що вважається найдавнішим з відомих зображень жінки з дівчинкою біля грудей; див. *Половецькі статуї*). У зібранні побутових речей — кришталевий кубок 1899 роботи К.Фаберже, блакитна ваза з розписом із Севрської фарфорової мануфактури, гармата 1814, відлита на *Луганському ливарному заводі.*

Музей має 7 філій-відділів: Свердловський, Старобільський, Новопсковський, Станично-Луганський краєзнавчі музеї, Ровеньківський «Пам'яті загиблих», Алчевський історичний, історії міста Первомайська.

Щороку музей відвідують бл. 300 тис. осіб. Співробітники видають огляди музейних колекцій «Костюм у колекціях Луганського краєзнавчого музею» (1997), «Український рушник у колекціях музею» (1999), з 1997 виходять щорічники «Краєзнавчі записки», проводяться конференції з *краєзнавства історичного*, етнокульт. історії Луганщини тощо. Науковцями розроблені навчально-методичні програми «Музей — школі», «Музей — вузу». При музеї з 1989 діє клуб ветеранів Великої вітчизн. війни та праці.

Літ.: Ворошиловградский краеведческий музей: Путеводитель. Донецк, 1971; *Высоцкий В.И.* Ворошиловградский краеведческий музей: Путеводитель. Донецк, 1987; *Костин В.И.* Ворошиловград: архитектурно-исторический очерк. К., 1987; Музеї України: Довідник. К., 1999; Музеї України. Web: http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=1436.

Р.В. Маньковська.

ЛУГА́НСЬКИЙ ЛИВА́РНИЙ ЗАВО́Д, Луганський завод. Заснований 25 (14) листопада 1795, почав працювати наприкінці 1797, закритий 20 червня 1887 через тех. відсталість. Був першим металургійним, гірничим та маш.-буд. підпр-вом на укр. землях. За перші 9 років роботи виготовив 369 гармат і 178,8 тис. *пудів* снарядів (для кораблів *Чорноморського флоту*, укріплень *Азова*, *Керчі*, *Севастополя*, *Херсона* та Київ. фортечного департаменту — 20 фортець на території Наддніпрянщини). У квітні 1796 як

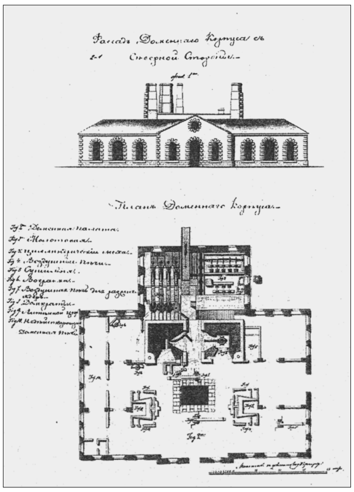

Фасад і план доменного цеху Луганського ливарного заводу 19 ст.

складова з-ду була збудована кам'яновугільна шахта глибиною 36,2 м у Лисичій балці (нині тут м. *Лисичанськ*), вона започаткувала вугільну пром-сть країни. 1 серпня 1800 на з-ді почала діяти доменна піч, на ній 16 (4) жовтня того ж року було витоплено чавун на кам'яновугільному коксі (цей день вважається початком металургійної пром-сті України). Під час «континентальної блокади» та безпосередніх бойових дій на території *Російської імперії* у *Війні 1812* з-д був єдиним підпр-вом, що в режимі воєн. часу збільшило вир-во гармат і снарядів — з 105,2 тис. пудів (1810) до 137,9 (1812).

У різні роки заводськими геологами та гірниками працювали: Г.Козін, І.Ільїн, О.Іваницький, П.Кульшин, О.Гур'єв, А.Носов, П.Вагнер; металургами — І.Зеленцов, А.Мевіус, М.Теплов; машинобудівниками — Л.Із'юров, М.Летуновський, І.Тіме, І.Фелькнер та ін. Проведені зусиллями заводських фахівців 1816—20 археол. розвідки дали можливість створити наук. опис краю епохи *кам'яного віку*, а пошукові партії 1820—22 заклали початок систематичному геол. вивченню Донбасу і *Новоросійського краю.* Створений зразковий заводський мінералогічний музей став найбільшим наук. центром Сходу і Півдня України. 1823 була відкрита заводська гірнича школа. 1825 почала діяти зразкова заводська с.-г. ферма (1830 перетворена на кілька навч. закладів із вивчення раціональних методів ведення сільс. госп-ва).

1827 Єв.*Ковалевський* та І.Ільїн заснували при з-ді науково-тех. гірниче т-во (1840 реорганізоване у вчене т-во гірничих інженерів). Його члени відкрили бл. 300 кам'яновугільних і рудних родовищ. У зв'язку з їх розробкою виникли нові населені пункти: Голубівка (нині тут м. Кіровськ), Петро-Мар'ївка (м. Первомайськ), Шубинка (м. Кадіївка; нині м. Стаханов). 1829 берг-інспектор Єв.Ковалевський видав перший зведений наук. геол. опис Донец. гірського кряжу як єдиного геол. утворення на площі 20,5 тис. км^2, ця праця створила теор. базу для пошуку корисних копалин.

Заводський механік Л.Із'юров сконструював і побудував великі універсальні верстати: свердлильний (1825), токарний (1829), розточувальний (1830), а 1831 — парову машину потужністю 25 кінських сил.

1836 на з-ді була заснована метеорологічна обсерваторія.

1838 збудована механізована бурова установка ударної дії.

1839 почало працювати Луган. заводське уч-ще.

1840—44 на заводських копальнях було впроваджено стовпову систему видобутку вугілля з уведенням широких полів виробки, а на самому з-ді освоєно виплавлення чавуну в заводських вагранках і домнах на антрациті.

1843 за проектом заводського інженера М.Лєтуновського споруджено пароплав з металевим корпусом для Чорномор. флоту.

Під час *Кримської війни 1853—1856* з-д був осн. постачальником спорядження, озброєння і боєзапасів для Севастополя і Чорномор. флоту — тоді їх виготовлялося 2—3 тис. пудів (32—45 т) за добу.

У 1850—70-ті рр. з-д виступив організатором доменного вир-ва. Під кер-вом його фахівців були збудовані й запущені домни Керченського (травень 1850), Петровського (м. *Єнакієве*; квітень 1862; див. *Єнакіївський металургійний завод*), Лисичанського (травень 1870) чавуноливарних з-дів.

У різні роки заводськими інженерами були видані посібники з основ металургії та машинобудування: І.Фелькнером — «Спутник механика-строителя» (1853); А.Мевіусом — «Французско-русский словарь технических терминов» (1858), «Чугунолитейное производство» (1859; удостоєний у 1860 Демидовської премії), «Технический французско-русский словарь» (1898); І.Тіме — «Сопротивление металла и дерева резанию» (1870; запропоновані в ньому математичні моделі отримали широке визнання у світі).

1866 за проектом І.Тіме на з-ді виготовили великий паровий молот, а за проектами А.Мевіуса та І.Фелькнера оснастили сталепрокатний цех, що працював на кам'яновугільній сировині.

Загалом у 2-й пол. 19 ст. на заводі вироблялися машини й устаткування для оснащення з-дів, шахт, суден, метричні міри ваги, локомобілі, борошномельні машини, а також високохудож. ливарні вироби (зокрема, монументальні пам'ятники, присвячені *Полтавській битві 1709*, перемозі над наполеонівськими військами під Полоцьком — нині місто Вітебської обл., Білорусь — 1812).

1882 с-ще Луганський з-д із прилеглим с-щем *Кам'яний Брід* отримало статус міста і стало центром Слов'яносербського повіту.

Практичний досвід Л.л.з. в 2-й пол. 19 ст. був використаний англійцем Дж.*Юзом* та О.*Алчевським* при проектуванні й побудові металургійних підпр-в «Новоросійського товариства кам'яновугільного і рейкового виробництва» і «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства». Наприкінці 19 ст. колишні фахівці з-ду під кер-вом І.Мевіуса брали участь у проектуванні та буд-ві Донецько-Юр'ївського (м. *Алчевськ*) та Вільхівського металургійних з-дів.

Після закриття з-ду на його базі 6 травня 1895 було відкрито держ. патронний з-д. 1916 на ньому щодоби для потреб армії випускали 1,9 млн патронів. За рад. часу з-д був відомий як «№ 60» і як «Верстатобудівне об-ня». Після здобуття Україною незалежності на цій вироб. базі виникли ЗАТ «Луганський патронний завод» і в 2007 — Держ. підпр-во «Луганський патрон». 1992—97

тут було організовано монетний двір (нині випускає держ. нагороди та знаки фалеристики).

Історію з-ду ще за його діяльності досліджували В.Фесенко і Ю.Темник.

Літ.: *Фесенко В.О.* Перша домна Луганського ливарного заводу: З нагоди 130-річного ювілею 1800—1930 рр. Луганськ, 1930; Архів Луганського ливарного заводу (1795—1887). «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1931, кн. 20; Початки металургійної промисловості на Україні, т. 1. К., 1932; *Люлько А.С.* Луганский станкостроительный завод — первый монетный двор Украины, ч. 1. Луганск, 2000; *Темник Ю.А.* Столетнее горное гнездо: Луганский завод (1795—1887), т. 1. Луганск, 2004.

В.Ф. Семистяга.

ЛУГА́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (ЛНУ; з 1923 до 1934 — Донец. ін-т нар. освіти; з 1934 до 1998 — Луган. держ. пед. ін-т; з 1998 до 2008 — Луган. пед. ун-т). Днем заснування вважається 1 березня 1921 (тоді були відкриті губернські вищі пед. курси, на базі яких через два роки створено ін-т). 1939 Луган. держ. пед. ін-ту присвоєно ім'я Тараса Шевченка, 2003 Луган. пед. ун-ту надано статус національного. 2008 розпорядженням КМ України від 28 березня та наказом Мін-ва освіти й науки України від 25 квітня Луган. нац. пед. ун-т реорганізовано в Л.н.у. (згідно з указом Президента України від 11 квітня 2008 за ун-том збережено статус національного).

На поч. 21 ст. навч. процес в ун-ті забезпечували понад 1 тис. педагогів, серед них 52 академіки (НАН України та ін. академій). Тут діяли: 5 філій ін-тів *Національної академії наук України* (Ін-ту прикладної математики і механіки, Донец. фізико-тех. ін-ту, Ін-ту економіки пром-сті, Ін-ту археології, Ін-ту літератури ім. Тараса Шевченка) та філія Академії пед. наук України; 9 н.-д. центрів; 6 н.-д. лабораторій. Від 2002 функціонує від-ня Міжнар. академії наук пед. освіти.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Фото початку 21 ст.

У 1920—30-ті рр. тут виникла наук. школа з вітчизн. історії. Вагомий внесок у дослідження археології України, історії стародавнього Донбасу зробив, зокрема, С.Локтюшев (1878—1943). Проблеми середньовічної історії України досліджували Н.*Мірза-Авак'янц* і Ю.Сапожников, процеси розвитку укр. сусп-ва кінця 19 — поч. 20 ст. — проф. історії С.Г.Грушевський. У повоєнні роки сформувалася школа проф. М.Гончаренка (1912—97; був провідним спеціалістом з історії рад. Донбасу). У 1960-ті рр. виникла школа К.Красильникова (він сам та його учні здійснили паспортизацію і картографування усієї території на відстані понад 50 км від річки Сіверський Донець (прит. Дону), виявили понад 3,5 тис. археол. знахідок, які датуються від мустьєрської доби (див. *Мустьєр*) до часів козацтва; нині в ун-ті діє Східноукр. філіал ін-ту археології НАН України). У 1980-х рр. під кер-вом проф. А.Климова почалося дослідження проблем соціально-екон. і політ. розвитку Донбасу в 20 ст. Ним та його учнями створені численні праці з історії робітн. молоді Донбасу в 1920—30-ті рр., повсякденного життя робітників та інтелігенції.

На кафедрі всесвітньої історії та міжнар. відносин склалися дві школи сходознавчого напряму. Одну з них — школу істор. арабістики — очолив проф. В.*Бейліс*. Представники цієї школи досліджують, зокрема: відомості араб. географів кінця 9 — 1-ї пол. 10 ст. про країни і народи Зх., Центр. і Пд.-Сх. Європи (В.Крюков); араб. біографічні словники як першоджерела з історії *ісламу* 7—13 ст. (З.Саїдов). Представник школи С.Маркарян опублікував монографію «Сельджуки в Ірані XI сторіччя» (Саратов, 1991). Друга школа гуртується навколо кафедри всесвітньої історії та міжнар. відносин і відкритого 2001 Н.-д. центру ім. В.Бейліса «Схід—Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємовідносин». Її очолює фахівець з історії міжнар. відносин та зовн. політики М.Бур'ян.

2006 Луган. нац. пед. ун-т нагороджено Золотою медаллю 9-ї Міжнар. виставки навч. закладів у номінації «Упровадження нових форм організації навчально-виховного процесу».

2009 ЛНУ відзначено золотою медаллю виставки «Сучасна освіта в Україні — 2009» у номінації: «Інтеграція науки і освіти — необхідна умова підвищення якості підготовки фахівців у вищих навчальних закладах», а також присвоєно звання «Лідер у створенні сучасних засобів навчання».

Літ.: Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923—1998: Історичний нарис. Луганськ, 1998; Наш істфак. Луганськ, 1999; *Климов А.О.* Історія Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в особах його професорів. Луганськ, 2001; *Климов А.О., Курило В.С.* Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка: Історичний нарис. Луганськ, 2003; Истфак и время: 70 лет историческому факультету Луганского национального педагогического университета имени Тараса Шевченко. Луганск, 2004; *Климов А.О., Курило В.С.* Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка: Історія. Сьогодення. Перспективи. Луганськ, 2006; Сайт Луганського національного університету. Web: http://www.luguniv.edu.ua.

В.С. Курило.

ЛУГА́НСЬКИЙ ПАРОВОЗОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д. Історія з-ду пов'язана з діяльністю нім. капіталіста Г.Гартмана, власника започаткованого напередодні Рос. т-ва маш.-буд. з-дів. Улітку 1896 Г.Гартман почав зводити в м. *Луганськ* паровозобудівне підпр-во. Буд-во було завершене 1900. Увійшовши до ладу діючих, з-д став одним з найпотужніших в усій *Російській імперії*. Згідно з даними 1900—05, він виготовляв від 12 до 21 % заг. кількості необхідних для країни вантажних і пасажирських паровозів, сконцентрував у своїх цехах до 25 % усіх фабрично-заводських робітників Слов'яносербського пов.

Крім основної продукції, з-д випускав парові котли, чавунне й сталеве литво, сортове та покрівельне залізо, а в роки *Першої світової війни* — також військ. спорядження. У період з лютого до жовтня 1917 практично не працював. 1918 був націоналізований рад. владою, 1925—33 повністю реконструйований та переведений на випуск товарних паровозів серії ФД. Від жовтня 1945, після повоєн. відбудови (див. *Друга світова війна*), тут виготовляли паровози типу «Серго Орджонікідзе», а з 1957 — тепловози.

1976 на базі з-ду створено Ворошиловградське вироб. об-ня тепловозобудування (нині ВАТ «Луганськтепловоз»). На поч. 21 ст. тут виготовляли магістральні та маневрові тепловози 6-ти типів і залізничні транспортери, запчастини до них.

Літ.: *Ильинский Д.П., Иваницкий В.П.* Очерк истории русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности. М., 1929; *Самков П.С.* История Луганского паровозостроительного завода (1896—1905): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Ворошиловград, 1952; *Черномаз И.Ш.* Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918 гг.). Х., 1958; *Слуцкий А.Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932). К., 1963; Народное хозяйство Ворошиловградской области: Статистический сборник. Донецк, 1976.

О.М. Машкін.

ЛУГО́ВСЬКИЙ Борис Львович (24(12).05.1898 — жовтень 1937) — історик, етнограф, музейний працівник. Н. в м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ). 1916 закінчив Черніг. реальне уч-ще. Потому навчався: у Петрогр. політех. ін-ті, Київ. ун-ті й Черніг. ін-ті нар. освіти. Викладав у середніх навч. закладах м. Чернігів. Від 1924 — учений секретар Черніг. держ. музею, з 1927 — зав. етногр. відділу. Один з фундаторів *Чернігівського наукового товариства*. Досліджував традиційну нар. к-ру, зокрема історію «старечих корпорацій» (об'єднань мандрівних співців; див. *Лірництво*). Автор праць «Соціальна сатира з ярмаркового старечого репертуару» (1926), «Чернігівські старці» (1927), «Автобіографічні відомості лірника Аксентія Шолоха» (1929) та ін. Започаткував фольклорно-етногр. вивчення чернігівських ярмарків, присвятив цій темі матеріали «У Десятуху» (1924), «Воздвиженський ярмарок» (1924). Ці його починання підтримав М.*Грушевський* (під час перебування в Чернігові в липні 1924). У різні роки був позаштатним співробітником: Комісії істор. пісенності (1924) та Асоціації культурно-істор. досліду України (1925), що діяли при *Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН*, а також Комісії дослідження культурної історії за доби торг. капіталу (1930). Восени 1932 вступив до аспірантури Укр. ін-ту історії матеріальної к-ри в *Харкові*. У грудні 1933 виключений з аспірантури «за примиренське ставлення до класово-ворожих елементів..., цілковите ігнорування громадсько-політичної роботи». Згодом працював реєстратором, експедитором Харків. монтажно-тех. тресту (1934), пом. завідувача Путивльського музею (1934—36), пом. контролера Черніг. міськ. бюро Союздрук (1937).

У серпні 1937 заарештований «як активний націоналіст, котрий проводив... організаційну контрреволюційну роботу». У жовтні 1937 за нез'ясованих обставин покінчив життя самогубством у в'язниці в Чернігові.

Літ.: *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Луговський Борис Львович. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; *Нолл В.* Вступна стаття до публікації: Луговський Б. Матеріали до ярмаркового репертуару та побуту старцівства в Західній Чернігівщині. «Родовід», 1993, № 6; *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. К., 1997; *Коваленко О.Б.* Нові відомості до біографії Бориса Луговського. В кн.: Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Чернігів, 2001.

О.Б. Коваленко.

ЛУЖА́НИ (ін. назва Лукани) — с-ще міськ. типу Кіцманського р-ну *Чернівецької області*. Розташов. на р. Совиця (прит. Пруту, бас. Дунаю). Населення 4,7 тис. осіб (2008).

На території сучасних Л. виявлені археол. залишки поселення *черняхівської культури* (3—5 ст.).

Перша письмова згадка — 1421 у грамоті, в якій підтверджується, що власником села Лукани є боярин Драгомир Вранич. 1453 село купив боярин Федір Вітольд. Наприкінці 15 ст. цей боярин звів у селі кам'яний Свято-Успенський храм. У той час село перебувало в складі *Молдавського князівства*, а в 17—18 ст. знаходилося під владою *Османської імперії*, наприкінці 18 ст. перейшло до складу Австрії.

Лужани. Свято-Вознесінська церква. Фото початку 21 ст.

1860 тут відкрито початкову школу. Поштовх до розвитку села дало прокладання 1866 через нього залізниці *Львів—Чернівці*. 1896 було збудовано цукроварню, 1910 — гуральню, пізніше — обладнано пивоварний цех та цех з вир-ва вуглекислоти для харчової пром-сті. Разом з розвитком пром-сті зросла і чисельність населення: з 2127 осіб у 1880 до 3363 у 1910. У той же час мала місце еміграція частини населення до країн Пн. Америки.

Від листопада 1918 — під владою Румунії. Із 1940 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від липня 1941 і до березня 1944 були окуповані румун. військами (див. *Друга світова війна*).

1968 Л. зараховані до категорії с-щ міськ. типу.

У Л. знаходиться найстаріша зі збережених мурованих церков на території *Буковини* — Свято-Вознесінська церква (серед. 15 ст.; на стіні є напис про побудову храму Ф.Вітольдом).

Літ.: ІМіС УРСР. Чернівецька область. К., 1969; Буковина: Загальне краєзнавство. Чернівці, 2004.

В.В. Головко.

ЛУ́ЖИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура.* Існувала в 14—3 ст. до н. е. Назва походить від історично-геогр. області Лужиці на пн. сх. Німеччини (тут уперше були знайдені поселення і могильники, що згодом стали вважатися типовими для цієї ар-

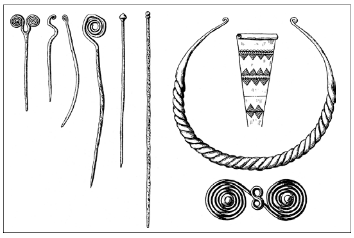

Лужицька культура. Шпильки, гривна та фібула.

Лужицька культура. Кераміка.

хеол. к-ри). Характерні для неї пам'ятки (у т. ч. скарби бронз. речей) знайдено на значній за площею території, її пд. межею є землі Середньої Чехії і Моравії, пн. — Балт. море, зх. — р. Ельба, сх. — зх. райони Білорусі і України. На території України такого типу пам'ятки поширені від верхньої і середньої течії Зх. Бугу (прит. Вісли) на схід до р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Головними з них є: Ульвівок, Тяглів, Рованці. Найдавніші з пам'яток — найбільш західні — датуються кін. 2 тис. до н. е. Окремі прояви цієї к-ри на пам'ятках *чорноліської культури* доходять на сх. аж до Полтавщини. Найдовше Л.к. існувала на землях Польщі (до 4—3 ст. до н. е.). Госп-во лужицьких племен базувалося на орному *землеробстві* та придомному *скотарстві*. Носії цієї к-ри мали неукріплені поселення та *городища*, розвинену кольорову, а з початку *залізного віку* — і чорну металургію. Поховальний обряд — тілоспалення із захороненням решток кісток в урнах, переважно в безкурганних могильниках (т. зв. поля поховань). На думку дослідників, основу ідеологічних уявлень носіїв Л.к. складали солярні культи. Питання про етнічну належність носіїв цієї к-ри дискутується — зокрема, згідно з деякими версіями, вони були праслов'янами, за ін. припущеннями — кельтами, за однією з гіпотез — германцями.

Вважається, що Л.к. генетично пов'язана з тшинецькою к-рою *тшинецько-комарівської історико-культурної спільності* та з унетицькою к-рою, а сама еволюціонувала в *пшеворську культуру*.

Літ.: *Kostrzewski J.* Kultura łużycka na Pomorzu. Poznań, 1958; *Ильинская В.А.*, *Тереножкин А.И.* Лужицкая и высоцкая культуры. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986; *Баран В.Д. та ін.* Походження слов'ян. К., 1991.

В.І. Клочко.

ЛУКÁ ЖИДЯ́ТА (Жирята)**, Лука Новгородський** (р. н. невід. — 15.10.1059) — реліг. діяч, проповідник. Був одним із книжників кн. *Ярослава Мудрого.* 1036 кн. Ярослав Мудрий віддав Новгородське князівство своєму синові Володимиру (1020—1052) і своєю волею (усупереч традиції призначати на вищі реліг. посади греків) поставив єпископом Новгородським Л.Ж. За часів єпископства Л.Ж. у *Новгороді Великому* було збудовано (1051) Софійський собор, а також створено *Остромирове Євангеліє*. Після смерті кн. Ярослава Мудрого (1054) Л.Ж. був засуджений митрополитом Київським *Єфремом* на «монастирське сидіння» у Києві. Три роки (до 1057) відбував «покарання».

П. у дорозі, повертаючись з Києва.

Із творів Л.Ж. збереглося лише «Повчання до братії» (знайдене й опубл. 1815 Р.Тимковським). На думку дослідників, «Повчання...» є однією з найдавніших пам'яток вітчизн. етичної думки і першим зразком провідницької літератури. Воно ґрунтується переважно на Старому Завіті й містить перелік моральних сентенцій, що засуджують лінощі, закликають відвідувати церкву, благочестиво молитися, бути добрим і незлопам'ятним, милосердним, дотримуватися християн. заповідей тощо. Зокрема, там мовиться: «Любов майте до будь-якої людини, а найбільше до братії, і не має бути так, щоб одне — на серці, а інше — на вустах» (переклад О.Сліпушко). Дослідники вказують на вплив проповіді Л.Ж. на зміст *«Повчання» Володимира Мономаха*.

Тв.: *Тимковский Р.* Поучение архиепископа Луки к братии. «Русские достопамятности», ч. 1. М., 1815 (передруки в: *Буслаев Ф.* Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. СПб., 1861; *Евсеев И.Е.* Поучение Луки Жидяты, архиепископа Новгородского. «Памятники древнерусской церковно-учительной литературы», вып. 1. СПб., 1894.

Літ.: *Добромыслов В.* Святой Лука Жидята, второй епископ Новгородский. «Странник», 1865, № 10, 11; *Соболевский А.И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. «Известия отделения русского языка и словесности императорской АН», 1910, т. 88, № 3; *Замалеев А.Ф.*, *Зоц В.А.* Мыслители Киевской Руси. К., 1987; Тисяча років української суспільно-політичної думки, т. 1. К., 2001; Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник. К., 2002.

В.С. Горський.

ЛУКÁ-ВРУБЛЕВÉЦЬКА, Лука-Врублівецька — багатошарова пам'ятка біля колиш. с. Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. (нині село знято з облікових даних; розташовувалося на лівому березі Дністра за 22 км на пд. сх. від м. *Кам'янець-Подільський*). Відкрита 1946 С.*Бібіковим* і П.*Борисковським*. Найбільш дослідже-

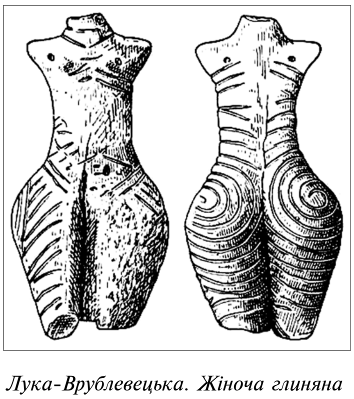

Лука-Врублевецька. Жіноча глиняна фігурка. 4 тис. до н. е.

ний шар (повністю розкопаний 1946—50) містить залишки поселення *трипільської культури* етапу А (за ізотопним датуванням — 4774*76 та 4703*79 рр. до н. е.). Уздовж берега розкопано 7 заглиблених у землю об'єктів. Виявлено знаряддя праці з каменю, кременю, кістки, керамічний посуд, орнаментований заглибленим візерунком, 283 теракоти — зображення людей та тварин. У Л.-В. досліджені також культ. шари скіф. часу (див. *Скіфи*) та *черняхівської культури.*

Літ.: *Бибиков С.Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, т. 38. М.—Л., 1953.

Н.Б. Бурдо.

ЛУКАСЕ́ВИЧ Євмен (26.12.1871—20.12.1929) — громад. діяч, видавець, дипломат. Н. в м-ку Біла Чортківського округу *Галичини* (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Деякий час навч. у *Львові* та *Відні.* Здобув мед. освіту в Цюрихському ун-ті (Швейцарія). 1905 у Харкові отримав підтвердження чинності в *Російській імперії* свого диплома про лікарську освіту. Відтоді став жити у *Києві*, працював терапевтом та епідеміологом. Був членом *Українського наукового товариства.* 1917 на 1-му Крайовому лікарсько-санітарному з'їзді обраний заст. голови Всеукр. спілки укр. лікарів і редактором ж. «Українські медичні вісті» (засновник видання — О.*Корчак-Чепурківський*). У квітні 1918 на установчому з'їзді Укр. Червоного Хреста обраний його співголовою (разом з Б.Матюшенком і В.Наливайком). Деякий час був дир. Департаменту охорони здоров'я УНР. Наприкінці 1918 — на поч. 1919 очолював надзвичайну дипломатичну місію *Української Держави* (згодом — *Української Народної Республіки*) у Берні (Швейцарія), доклав чимало зусиль для визнання України країнами *Антанти.* У 1920-х рр. — міністр закордонних справ *Державного центру УНР на еміграції.* Жив у *Варшаві,* займався приватною лікарською справою. Одночасно співпрацював з газ. «Українська трибуна» (друкувалася у Варшаві з 1921), розробляв укр. мед. термінологію. 1926 вийшов друком складений ним «Анатомічний словник».

Є. Лукасевич.

П. у м. Варшава.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995. *Ганіткевич Я.В.* Євмен Лукасевич — український лікар, науковець-педіатр, громадсько-політичний діяч (до 130-річчя від дня народження). «Львівський медичний часопис», 2002, № 2.

Т.С. Осташко.

ЛУКА́Ш з Нового Міста (лат. Lucas de Nova Civitate Ruthenus; р. н. невід. — бл. 1542) — мислитель-гуманіст, філософ, педагог. Н. в м-ку Нове Місто (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Навч. в *Краківському університеті* (1513—15), згодом викладав там як бакалавр (від 1517) і доцент філософії (від 1521), потім — як магістр вільних мист-в. 1521 зустрічався з віденським гуманістом У.Фабрі з Торнберга. 1523 видав для студентів ун-ту підручник з епістолографії (гуманісти доби *Відродження* розглядали цей предмет — уміння писати листи — не тільки як мист-во, а і як дієвий засіб боротьби за соціальні права). Мав безпосередні та опосередковані зв'язки з нім. та польс. гуманістами, зокрема з Конрадом Цельтісом, Станіславом з Ловіча (нині м. в Польщі), Яном Урсином. Свій підручник із епістолографії написав, маючи за взірець твори цих авторів. До підручника додав власноруч складений панегірик ректорові Краківського ун-ту і землякові Станіславу Білому. Пізніше мешкав у Любліні (нині місто в Польщі), підтримував контакти з краківським академічним середовищем. Очевидно, відвідував гуманістичний гурток, очолюваний П.*Русином.* В останні роки життя повернувся в рідне містечко, займав там різні громад. посади.

Про філос. погляди Л. відомо небагато (написаний ним філос. трактат залишився неопублікований). Згідно з деякими джерелами, він уважав рушійною силою істор. розвитку і сусп. поступу людей діяльних, творчих, високоосвічених, а викладаючи вчення *Аристотеля*, критикував бездумне схиляння перед авторитетом останнього, що вже саме по собі повинно було пробуджувати самостійне мислення слухачів.

Праці: Compendiosa in modum construendarum epistolarum manuductio... Cracoviae, 1522.

Літ.: Polski słownik biograficzny, t. 18/1. Wrocław etc., 1973; *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні (ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV—XVII ст.). К., 2000; Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник. К., 2002.

В.Д. Литвинов.

А. Лукашевич.

ЛУКАШЕ́ВИЧ Антін (1870—1936) — громад., політ. та освітянський діяч *Буковини.* Н. в с. Бабин (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.). Брав участь у розбудові укр. шкільництва на Буковині. Перед *Першою світовою війною* став дир. Крайової шкільної ради. Був членом укр. політ. партій та громад. організацій народовського спрямування, від *народовців* обирався депутатом Буковинського сейму (1907—11) та австрійс. парламенту (1911—18). У румун. час — один із засн. і активних діячів Укр. народно-демократ. партії (1922—27) та *Української національної партії* (з 1927). Від першої з них обирався депутатом румун. сенату (1926—27), намагався захищати там права українців у галузі освіти, к-ри, протестував проти румунізації укр. населення Буковини.

П. у м. *Чернівці.*

Літ.: Буковина: історичний нарис. Чернівці, 1998; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті: 1774—1918 (Біографічний довідник). Чернівці, 2000.

С.Л. Юсов.

ЛУКАШЕ́ВИЧ Василь Лукич (бл. 1783 — 16.10.1866) — громад. і політ. діяч, меценат, землевласник. По батьковій лінії походив з давнього козацько-старшинського роду (див. *Лукашевичі*). Закінчив Пажеський корпус при Імпе-

П.Я. Лукашевич. Портрет роботи художника І. Зайцева. 1852.

С.В. Лукашевич.

раторському дворі (1803). Згодом працював перекладачем, спочатку в Колегії закордонних справ, потім — у мін-ві внутр. справ. Від 1809 — *хорунжий*, з 1811 — в. о. *предводителя дворянства* Переяслав. пов. *Полтавської губернії*, з 1812 — предводитель дворянства цього ж повіту. Того ж року на доброчинні пожертви меценатів заснував повітове уч-ще й став його почесним наглядачем. Під впливом наполеонівської (див. *Наполеон I*) пропаганди плекав надію на відновлення *автономії Гетьманщини*, скасованої імп. *Катериною II.* Під час *Війни 1812* утримував власним коштом військові лазарети (у них було надано мед. допомогу бл. 7 тис. осіб), сформував краще в усій Полтав. губ. *народне ополчення*, після вторгнення франц. війська в *Москву* закликав дворян до заг. озброєння. Обирався предводителем дворянства Переяслав. пов. також 1818, 1820 і 1823.

Брав участь у громадсько-політ. русі. Зблизився з полтав. масонською (див. *Масонство*) ложею «Любов до істини» (заснована навесні 1818 М.Новіковим — нач. канцелярії малорос. генерал-губернатора кн. М.*Рєпніна*; її членами були, зокрема, С.Кочубей, В.*Тарновський*, І.*Котляревський*, орг-ція ставила за мету піднесення політ. свідомості укр. *дворянства* і встановлення респ. форми держ. устрою). Невдовзі через незгоду з М.Новіковим перейшов до київ. *«З'єднаних слов'ян» масонської ложі.* Наприкінці січня 1826 за підозрою у зв'язках з декабристами (див. *Декабристів рух*), зокрема полтав. управою *«Союзу благоденства»*, був заарештований і ув'язнений у *Петропавловську фортецю.* Згідно з наказом імп. *Миколи I*, йому дозволено було писати, а утримувати його повинні були «добре й там, де краще». Під час слідства його звинуватили також у заснуванні таємного *Малоросійського товариства.* Л. категорично відкинув ці звинувачення, а членство в ложі «Любов до істини» пояснив юнацькою романтикою, принадністю гуманної масонської етики. За браком доказів його звільнили й дали дозвіл (15 липня 1826) мешкати під наглядом поліції у власному маєтку в *Борисполі.*

Не раз відзначався монаршими нагородами (ордени св. Володимира 4-го ст. та св. Анни 2-го ст.), мав кілька подяк від дворянства, *Малоросійської колегії* за доброчинну діяльність.

П. у м-ку Бориспіль (нині місто Київ. обл.), похований на Книшовому цвинтарі.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Павловский И.Ф.* Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов. Полтава, 1918; *Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України: Масонський рух у XVIII — на початку XX ст. К., 1998.

Н.А. Шип.

ЛУКАШЕ́ВИЧ Платон Якимович (бл. 1806—1887) — фольклорист, етнограф і мовознавець, громад. діяч. Н. в м-ку *Березань* у дворянській родині. Закінчив Ніжинську г-зію вищих наук (товаришував з М.*Гоголем*) і *Рішельєвський ліцей* (*Одеса*, 1828). Здійснив поїздку за кордон. У Празі (нині столиця Чехії) познайомився зі збирачем нар. епосу В.*Ганкою* та поетом і поборником ідеї панславізму Я.*Колларом.* По поверненні додому почав збирати місц. нар. пісні. Служив у козелецькому повітовому суді. 1834 вийшов у відставку й поселився у власному маєтку в м-ку Березань. 1839 видав збірку укр. фольклору «Малороссийские и Червонорусские песни» (С.-Петербург). До неї увійшли нар. думи та пісні, зібрані ним особисто на Полтавщині, а також деякі матеріали, взяті зі збірника В.*Залєського* і записів З.*Доленги-Ходаковського.* Вперше були надруковані *думи* про козака Голоту, про Самійла Кішку (запис здійснено, імовірно, 1832 зі слів бандуриста Стрічки) та ін. У передмові Л. зазначав помітну тенденцію витіснення укр. нар. пісні російською і солдатською. Ця праця, на думку істориків, стала третім (після збірок М.*Максимовича* й І.*Срезнєвського*) виданням записів укр. фольклору, здійснених в останні роки його масового поширення і розвитку.

Підтримував творчі зв'язки з галицькими діячами. Писав «філологічні праці», серед них, зокрема, «Пример всеясветного славянского чаромутия: в слове ...» (Київ, 1850), «Ключ к познанию на всех языках мира прямых значений в названиях числительных имен первого десятка на основании всесветного славянского Чаромутия» (Київ, 1851), «Объяснение ассирийских имен» (Київ, 1868), «Корнеслов греческого языка» (Київ, 1869), «Мнимый индогерманский мир, или истинное начало образования языков: немецкого, английского, французского и других западноевропейских» (Київ, 1874). Друкував їх великими накладами, однак через брак до них інтересу з боку читачів тримав їх в амбарах свого маєтку. На думку фахівців, ці роботи Л. не мають наук. значення. Зі свідчень його сучасників, Л. мав у цей час деякі ознаки психічного розладу.

1862—65 обирався *предводителем дворянства* Переяслав. повіту.

До етногр. і філол. праць Л. належить також твір «О примечательных обычаях и увеселениях малороссиян на праздник Рождества Христова и Новый год» («Северный архив», 1876, ч. 2).

Останні роки життя тяжко хворів.

П. у м-ку Березань.

Літ.: *Науменко В.* Происхождения малорусской думы о Самуиле Кошке. «Киевская старина», 1883, кн. 4; *Ткаченко-Петренко.* Думы в изданиях и исследованиях. «Україна», 1907, № 7—8; *Ревуцький Д.* Українські думи та пісні історичні. К., 1919; *Грушевська К.* Українські народні думи. К., 1927.

В.М. Чисніков, Д.В. Грузін.

ЛУКАШЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід. Походить від **Лукаша** (Луки) **Васильовича** Коломійченка (р. н. невід. — п. до 1736), переяслав. полкового *осавула* (1716—33) і наказного переяслав. полковника (1722—32), переяслав. полкового *обозного* (1735). Прізвищем його нащадків стало ім'я їхнього предка. Його сини: **Григорій Лукич** (р. н. невід. — п. 1752) — переяслав. полковий осавул (1735—52), виконуючий обов'язки *генерального осавула* (1735); **Михайло Лукич** (бл. 1701 — до 1773) — переяслав. полковий *хорунжий* (1743—52) та полковий осавул (1752—67). Його онуки: **Лука Михайлович** (бл. 1748 — 1797) — переяслав. полковий *сотник* (1767—69), переяслав. полковий осавул (1769—73) та полковий обозний (1773—79),

останній київ. полковник (1779—83), генерал-майор (1790); **Яків Михайлович** (бл. 1751 — 1815) — золотоніський сотник (1772 — імовірно, 1781). Син Луки Михайловича — **Василь Лукич** (див. В.*Лукашевич*) — відомий громад. діяч. До цього роду належали також **Платон Якимович** (див. П.*Лукашевич*) — етнограф, фольклорист, мовознавець; **Іван Якович** (1811—60) — відомий бібліофіл — та **Степан Володимирович** (1853—1934) — голова золотоніської земської повітової управи (1890—1907), член 3-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*).

Існує ще один рід Л., він походить від **Василя** Л., сотника другої Лохвицької сотні *Лубенського полку* (1760—72). Його син **Іван Васильович** займав уряд другого лохвицького сотника після батька 1772—84. Не відомо, чи мають ці роди спільне походження.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав. і Черніг. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Лукашевич Ю.Б.* Лукашевичи: Семейная хроника. СПб., 2002.

В.В. Томазов.

ЛУКІА́Н САМОСА́ТСЬКИЙ (грец. Λουκιανός Σαμοστεύς, лат. Lucianus; 120—180) — грец. письменник. Автор творів різних жанрів; найбільш уславлені його сатиричні твори, що стали класикою цього роду літератури. Н. в Самосаті (Сирія). Жив у Римі, Галлії, Афінах. П. в Єгипті.

У діалогах «Токсарсис або про дружбу» і «Скіф чи гість» міститься кілька новел про *скіфів*, в яких ідеалізуються їхні справедливість, простота, чесне життя і особливо виділяється їхня надзвичайна відданість друзям. У діалозі «Анахарсіс або про гімнасії» описано легендарну зустріч скіфа *Анахарсіса* з афінським законодавцем Солоном. Характер цього скіфа і його мудрі висловлювання у Л., так само, як і в ін. авторів, починаючи з елліністичної доби, позбавлені реальних рис.

Л. був знайомий з різними стародавніми, нині втраченими, творами про Скіфію, скористався їхніми матеріалами, створивши повчальні оповіді, в яких він мало турбувався про істор. реальність і поєднував реалії різних часів. У творах Л. міститься багато цінних відомостей про побут і звичаї скіфів, про їх взаємовідносини з грец. колоніями у Північному Причорномор'ї, однак їх важко датувати якимось певним часом через специфіку літ. прийомів і завдань Лукіана.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. М., 1935.

Літ.: *Тронский И.М.* Лукиан. В кн.: История античной литературы. Л., 1946; *Галеркина Б.Л.* Скифские новеллы Лукиана. В кн.: Классическая филология. Л., 1959.

М.В. Скржинська.

ЛУ́КІВ (1557—1946 — Мацеїв) — с-ще міськ. типу Турійського р-ну *Волинської області.* Розташов. за 2 км від залізничної ст. Мацеїв. Населення 3,0 тис. осіб (2005).

Село Л. відоме з поч. 16 ст. На той час було адміністративно підпорядковане Холмській землі. 1510 датується згадка про луківську парафіяльну церкву, що знаходилася на теренах Любомльського староства і належала до любомльської протопопії.

Перша письмова згадка про с-ще датована 1537. Його власниками були представники волин. роду Матвієвських. 1557 ополячений Станіслав Матвієвський звернувся до короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа з проханням поміняти прізвище на Мацейовський, заснувати на землях Лукова містечко і назвати Мацейовим. Король дав дозвіл на перейменування Лукова на Мацеїв, селище здобуло статус *містечка* та *магдебурзьке право*, можливість проводити *ярмарки* і збудувати замок.

1568 місто від Станіслава Мацейовського перейшло до кн. Андрія Вишневецького. Після смерті 1594 доньки кн. А.Вишневецького — Ганни — Мацеїв перейшов до рук її чоловіка Миколи Сапєги та їхнього сина Фридерика, пізніше, у 1630-х рр., до дружини останнього — Єви Сапежиної.

1680 Мацеїв придбав Атаназій Мьончинський. За звитяги в обороні *Відня* від турків 1683 (див. *Віденська битва 1683*) А.Мьончинський отримав у нагороду від польс. короля *Яна III Собеського* Луцьке староство (див. *Староство*), а пізніше обійняв уряд волин. *воєводи.* У 18 ст. маєток Мьончинських «Мацейовщина» виріс до 20 сіл, за рахунок них утримувався палац, що родина збудувала в гол. своїй резиденції на місці старого замку (його спроектував архітектор із Дрездена М.-Д.Пеппельман). Поруч з палацом був створений «англійський» парк (зберігся донині; про колиш. замок нагадують оборонні рови з водою).

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Мацеїв відійшов до *Російської імперії.* Від 1796 — у складі *Волинської губернії.* 1838 в ньому було 279 дворів і мешкало бл. 2 тис. осіб. Згодом він утратив статус міста і де-факто перетворився на містечко Ковельського повіту. Був центром гміни (*волості*) та поліційного округу, що обіймав гміни: Старі Кошари, Мацеїв, Несухоїжі і Селище.

1870 у містечку мешкало 1035 жителів.

У 1870-х рр. через пн. околицю Мацеїва було прокладено залізницю, вона сполучила містечко з *Ковелем* та *Любомлем.* 1903 останній з Мьончинських продав Мацеїв адміністрації правосл. Петерб. духовної семінарії.

Згідно з даними перепису 1911, у містечку було 4216 жителів, з них більше половини — євреї. Тут працювали міщанська управа, суд, двокласна школа, духовне уч-ще, земська лікарня, пошта, телеграф, аптечні склади, 42 крамниці, кредитне т-во, паровий млин, черепична ф-ка.

Під час *Першої світової війни* 1915 містечко зайняли частини австро-угор. армії.

1920—39 Мацеїв був під владою Польщі, адміністративно на-

Луків. Церква Святої мучениці Параскеви. 1723. Фото початку 21 ст.

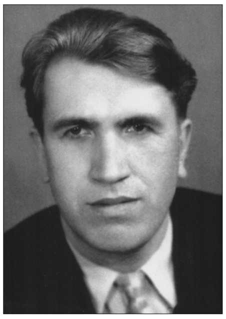

І.І. Лукінов.

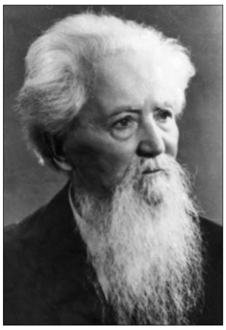

Д.Я. Лукіянович.

лежав до Ковельського пов. *Волинського воєводства*. У мацеївському палаці Мьончинських розмістили католицькі жін. монастир, каплицю, школу і семінарію.

Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), з 1940 — адм. центр Мацеївського р-ну Волин. обл.

27 червня 1941 окупований *вермахтом* (див. *Друга світова війна*), адміністративно був підпорядкований до Ковельського округу *генерал-комісаріату* «Волинь—Поділля» *рейхскомісаріату «Україна»*.

18 липня 1944 визволений військами Червоної армії.

1946 місто знову перейменували на Луків. Назву Мацеїв (Мацейов) зберегли за залізничною станцією. 1940—59 — райцентр (1940—46 — центр Мацеївського р-ну, 1946—59 — Луківського).

Пам'ятки історії: церква св. Параскеви (1723), дерев'яна дзвіниця (поч. 18 ст.).

Літ.: ІМіС Української РСР; Волинська область. К., 1970; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р., т. 2. Вінніпег, 1986; *Денисюк В.Т.* Волинь: Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. Луцьк, 2000; *Тимощук Л.* Луків: Минуле і сучасне. «Народне слово», 2006, 15 липня.

Я.В. Верменич.

ЛУКІНО́В Іван Іларіонович (05.10.1927—04.12.2004) — ученийекономіст, член Всесоюзної академії с.-г. наук (1973; з 1992 — Рос. академії с.-г. наук), член Швед. королів. академії сільс. і лісового госп-ва (1975), дійсний член АН УРСР (1976; з 1994 — *Національна академія наук України*), АН СРСР (1984; з 1991 — Рос. академія наук), Укр. академії аграрних наук (1991). Н. в с. Попівка (нині село Бєлгородської обл., РФ) в сел. родині. 1946 закінчив Корочанський с.-г. технікум, 1951 — екон. ф-т Харків. с.-г. ін-ту й був направлений в Ін-т економіки АН УРСР (див. *Інститут економіки НАН України*). Тут працював молодшим науковим співробітником, навчався в аспірантурі. 1954 захистив канд. дисертацію, 1965 — докторську (отримав наукову ступінь д-ра екон. н.).

1967—76 — дир. Укр. ін-ту економіки і організації сільс. госп-ва, 1976—2004 — дир. Ін-ту економіки АН УРСР (з 1991 — Ін-т економіки АН України; з 1994 — Ін-т економіки НАН України). Двічі обирався академіком-секретарем Від-ня економіки, тричі — віце-президентом і головою Секції сусп. наук АН УРСР/НАН України (1979—93).

Його творчий доробок включає понад 600 наук. праць, серед яких 5 індивідуальних і 25 колективних монографій. Низку книг перевидано іноз. мовами. Співавтор підручників з політ. економії та економіки сільс. госп-ва.

Зробив вагомий внесок у розробку кількох напрямів екон. науки. По-перше, у фундаментальні дослідження процесів відтворення, специфіки відтворювальних циклів та екон. обігу ресурсів, закономірностей формування вироб. витрат і результатів, собівартості та вартості продукції під впливом різноманітних чинників, а також проблем ціноутворення і рентабельності, екон. регулювання та створення стабільних умов господарювання.

По-друге, у дослідження аграрних відносин, зокрема в теорію диференціальної ренти, міжгосп. кооперації та агропром. інтеграції, оціночних критеріїв ефективності, методології і методики аналізу трудового потенціалу, мотивації його активного використання, продуктивності праці, фондо- і ресурсовіддачі, використання систем важелів та інтересів у підвищенні інтенсивності й ефективності аграрного вир-ва.

По-третє, у дослідження соціально-екон. аспектів реформування економіки України. Відповідні результати узагальнив у монографії «Економічні трансформації (наприкінці XX століття)» (К., 1997). Її в доробленому варіанті перевидано рос. (М., 2002) і англ. (М., 2002) мовами. Розробив модель перехідного періоду до соціально орієнтованої економіки, теор. основи нової екон. політики та загальноекон. стратегії розвитку економіки України в умовах її незалежності, формування і функціонування держ. і ринкових механізмів регулювання трансформаційних процесів за оціночним критерієм приросту додаткового ефекту в процесі реалізації структурної політики, політики розвитку регіонів і міжнар. екон. зв'язків. Суть екон. трансформацій кінця 20 — поч. 21 ст. вбачав у тому, що в них зароджується принципово нова формація, яка, на його думку, в ході еволюції обов'язково стане домінуючою.

Представляв вітчизн. екон. науку на різних міжнародних форумах. Зокрема, впродовж багатьох років був членом Міжнар. і Європ. асоціацій економістів-аграрників.

Обирався депутатом ВР УРСР, членом від-ня економіки АН СРСР, Всесоюзної атестаційної комісії СРСР, Держплану УРСР, головою наук. ради АН СРСР з соціально-екон. проблем розвитку АПК. 27 років працював гол. ред. ж. «Економіка України».

Під його кер-вом захищено 10 докторських і 21 канд. дисертація.

Лауреат премії Всесоюзної академії с.-г. наук (1975), Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1979; за монографію «Воспроизводство и цены», 1977), премії ім. М.Птухи НАН України (1998; за монографію «Економічні трансформації (наприкінці XX сторіччя)», 1997). Нагороджений орденом «Знак пошани» (1966), 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора (1971, 1977), орденом Леніна (1986).

П. у м. Київ.

Праці: Воспроизводство и цены. М., 1977; Економічні трансформації (наприкінці XX сторіччя). К., 1997; Эволюция экономических систем. М., 2002; Вибрані праці, кн. 1—2. К., 2007.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Институт экономики АН УССР: Достижения за 50 лет (1936—1986). К., 1986; Российская академия сельскохозяйственных наук: Биографическая энциклопедия. М., 2004.

О.М. Онищенко, В.М. Трегобчук.

ЛУКІЯНО́ВИЧ Денис Якович (13.09.1873—28.01.1965) — письменник, літературознавець, педагог. Н. в с. Городниця (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.). Закінчив юрид. і філос. ф-ти Львів. ун-ту, працював учителем у г-зіях *Галичини* та *Буковини*, співробітничав з часописами «*Буковина*», «*Народ*», «*Літературно-науковий вістник*», редагу-

вав ж. «Дзвінок». Від осені 1939 — доцент Львівського університету (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Окремими виданнями вийшли збірки «Новели Дениса Лукіяновича» (1895), «Ескізи і оповідання» (1897), «За кадильну» (1902), повісті «Від кривди» (1904), «Філістер» (1909), у них змальовано сусп. відносини в західноукр. селі на переломі століть. Написав спогади про І.*Франка*, М.*Павлика*, М.*Коцюбинського*, Лесю *Українку*, О.*Маковея*, В.*Стефаника* та ін., йому належить також низка статей про творчість І.Франка, О.*Кобилянської*, Н.*Кобринської*, М.Яцкова, зокрема праця «Франко і Беркут: Біографічна повість» (1956).

П. у м. *Львів*.

Тв.: Вибрані твори. К., 1973.

Літ.: *Міщенко Л.*, *Денисюк І.* Найстаріший український письменник. «Жовтень», 1958, № 9; *Гуменюк М.* Сучасник Івана Франка. Там само, 1963, № 9.

М.М. Ільницький.

ЛУКО́МСЬКИЙ Георгій Крискентійович (14(02).03.1884—05.03. 1952) — мистецтвознавець, архітектор, художник. Н. в м. Калуга (нині місто в РФ), у сім'ї інженера**.** Навч. в приватних мистецьких школах у м. Казань (нині місто РФ). Першу вищу освіту здобув у Петерб. ін-ті цивільних інженерів. 1907—13 навч. у моск. студії К.Юона. У цей час також подорожував по країнах Зх. Європи, деякий час мандрував по Україні, зробив численні замальовки. Друкуватись почав 1908. 1912 оприлюднив працю «Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация». 1915 закінчив петерб. Академію мист-в і отримав звання художника-архітектора. Цього ж року опублікував, зокрема, дослідження «Галиция в ее старине». Співпрацював з журналами «Старые годы», «Зодчий», «Столица и усадьба», «Аполлон». Відомий своїм негативним ставленням до стилів модерну і раціоналізму. Підкреслено обстоював погляди аристократичного сусп-ва, критикував усе, що було пов'язане з нар. к-рою, зокрема твори В.*Кричевського*, І.Якубовича, Ф.Шумова, К.Жукова, П.Фетисова. Альтернативним напрямом вважав укр. *бароко*, розробив кілька проектів у формах цього стилю (не були реалізовані). Сприяв сусп. зацікавленню спадщиною укр. бароко, це спрямувало розвиток необарокових тенденцій у творах О.Литвиненка, Д.*Дяченка*, П.*Альошина* та ін. Значна кількість його праць стосується історії укр. архри доби *класицизму* і ампіру. 1917 надрукував книгу «Старинные усадьбы Харьковской губернии» (ч. 1). Усі його твори з укр. архри мають супровід з майстерно виконаними малюнками автора. Відомі його критичні виступи проти сучасної йому забудови *Києва* та ін. міст.

Лукомський Г.К. «Старинная архитектура Галиции». Петроград, 1915. Титульний аркуш. Художник Г. Нарбут.

1918 переїхав до Києва. Став головою архіт. відділу при Всеукр. к-тові охорони пам'яток історії та старовини. Провів наук. реєстрацію багатьох будинків міста. 1919 брав участь в організації Київ. музею зх. та сх. мист-ва (див. *Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*). Невдовзі потому через Крим емігрував у Константинополь. У 1920-х рр. замешкав у Парижі (Франція). Друкувався в емігрантських виданнях «Жар-птица», «Накануне», «Последние новости», а також мистецьких журналах «Apollo», «The Studio», «Emporium». Деякі з його метеріалів побачили світ у СРСР, зокрема у виданнях «Среди коллекционеров», «Жизнь искусства», «Красная панорама». Від 1940 жив у Лондоні (Велика Британія). По завершенні *Другої світової війни* часто приїздив у Францію.

П. у м. Ніцца (Франція).

Тв.: По поводу имени «Украинский стиль». «Искусство в Южной России», 1913, № 7—8; Художник и революция. Берлин, 1923; Vicenza. Vicenza. Париж, 1923; Russisches Porzellan, Berlin, 1924; Russische Baukunst. Berlin, 1924; Задачи русского искусства за пределами СССР, Париж, 1925; L'art dans le Russie des Soviets. Париж, 1925; Музей Ханенко, Париж, 1925; Andrea Palladio. Париж, 1927; Jacques Vignole, Париж. 1927; Les Russes. Париж, 1929; Kiev, la ville sainte de Russie. Париж, 1929; Les Sangallo. Париж, 1934; History of Modern Russian Painting. 1840—1940. Лондон, 1940; Charles Cameron, Лондон. 1943; The Jewish Art in European Synagogues. Лондон, 1947.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Ясиевич В.Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков. К., 1988; *Кобак А.В.*, *Северюхин Д.Я.* Материалы к биографии Г.К. Лукомского. В кн.: Анциферовские чтения. Л., 1989; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник. К., 1999; *Чепелик В.* Український архітектурний модерн. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

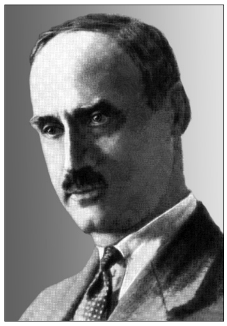

Г.К. Лукомський.

ЛУКО́МСЬКИЙ Олександр Сергійович (22(10).07.1868—25.02. 1939) — військовик, генерал-лейтенант (1914), діяч *Білого руху,* мемуарист. По батьківській лінії походив від литов. князів Лукомських (один з їхніх представників наприкінці 17 ст. переїхав на Полтавщину, його нащадки мешкали у с. Журавка — нині село Варвинського р-ну Черніг. обл., — звідти родом був батько Л. — Сергій Родіонович). Батько служив військ. інженером. У дитячі роки Л. жив переважно біля матері — Віри Володимирівни Шпіцберг. Від 1876 мешкав у м. *Севастополь.* 1879 був зарахований до 2-го класу Симбірської військ. г-зії, наступного року переведений до Полтав. військ. г-зії (від 1882 — Петровський кадетський корпус у м. *Полтава*). По закінченні 1885 корпусу був направлений в *Санкт-Петербург* для продовження навчання в Павловському військ. уч-щі. Через 2 роки отримав звання портупей-юнкера і перейшов на 3-й курс до Миколаїв. інженерного уч-ща. 1888 отримав звання офіцера і був направлений на службу в *Одесу* — в 11-й саперний імператора *Миколи I* батальйон.

О.С. Лукомський.

1894 поступив для подальшого навчання до Миколаїв. академії Ген. штабу в С.-Петербурзі. По її закінченні 1897 за власним бажанням направлений служити у *Київський військовий округ.*

По дорозі до Києва відвідав *Бердянськ*, де його батько будував комерційний порт. У Київ. військ. окрузі служив спершу старшим ад'ютантом штабу 12-ї піх. д-зії (дислокувалася в м. Проскурів; нині м. Хмельницький), потім (з травня 1998) — помічником (від жовтня 1899 один рік командував 16-ю ротою в 131-му піх. Тираспольському полку), а від 1902 — старшим ад'ютантом окружного штабу в Києві. Узяв шлюб (вдруге, перша його дружина — Ольга Перетц — покінчила життя самогубством, коли він навч. на останньому курсі академії) з донькою командуючого Київ. військ. округом ген. М.*Драгомирова* — Софією. Спеціалізувався на питаннях мобілізації військ і зосередження армії на кордоні після її мобілізації. 1904 кілька місяців командував батальйоном 131-го піх. Тираспольського полку. Цього ж року брав участь у наведенні порядків серед солдатів Полтав. полку, який напередодні відмовився виконувати наказ командира (винні були арештовані й передані до суду). Від початку *революції 1905—1907* став одним з організаторів гуртка офіцерів Ген. штабу, які виступали за вживання жорстких заходів для захисту правопорядку. Вважав, що «холості» залпи чи постріли поверх голів натовпу лише провокують натовп до агресивних дій і сприяють «братанню» військ із заколотниками, а в підсумку призводять до значних жертв, що обов'язково матимуть місце там, де влада діє безвідповідально. Влітку 1905 зініціював виступ карального підрозділу проти київ. демонстрації, до якої приєдналися 4-й і 5-й понтонні батальйони. В районі Єврейс. площі демонстрацію розстріляли — 20 осіб було вбито, бл. 100 поранено.

Влітку 1906 пройшов курс артилер. підготовки на Київ. артилер. полігоні.

У грудні 1907 призначений нач. штабу 42-ї піх. д-зії (штаб розташовувався в Києві).

Улітку 1908 відряджений до м. *Ровно* для розробки там проекту укріплення міста. Восени цього ж року був викликаний до С.-Петербурга для головування в комісії, що проводила ревізію Мобілізаційного відділу Ген. штабу ЗС Росії. 1909 призначений керівником цього відділу. Наступного року (не маючи належної вислуги років у чині полковника) отримав чин генерал-майора. 1913 переведений на посаду помічника нач. канцелярії військ. міністра В.*Сухомлинова*, у березні 1914 став нач. цієї ж канцелярії. З початком *Першої світової війни* здійснив заг. мобілізацію рос. армії (за це — вперше у практиці нагород — був удостоєний ордена св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. на Георгіївській стрічці). У серпні 1915 призначений пом. міністра на час війни із залишенням на посаді нач. канцелярії Військ. мін-ва. Від квітня 1916 служив начальником 32-ї піх. д-зії на *Південно-Західному фронті*, потім — нач. штабу 10-ї армії.

За успішні дії із захоплення м. *Чернівці* нагороджений орденом св. Георгія 4-го ст.

Від листопада 1916 — генерал-квартирмейстер Верховного головнокомандуючого (Верховним головнокомандувачем тоді був імп. *Микола II*), товариш (заст.) голови Особливої наради із захисту д-ви.

Після *Лютневої революції 1917* — знову на фронті: командував 1-м армійським корпусом. Від 16 червня 1917 — нач. штабу Верховного головнокомандуючого (Верховним головнокомандувачем на той час став генерал від кавалерії О.*Брусилов*). У серпні звільнений з посади у зв'язку з притягненням до суду за участь «у заколоті» (див. *Корнілова заколот*). Разом з генералом від інфантерії Л.*Корніловим* і генералом-лейтенантом А.*Денікіним* утримувався під арештом у Бихові (нині місто Могильовської обл., Білорусь). Після взяття у листопаді керованими більшовиками частинами ставки Верховного головнокомандуючого генерал-лейтенанта М.Духоніна в м. Могилів (нині місто в Білорусі; перед цим Л. радив М.Духоніну перенести ставку до Києва) і жорстокого вбивства М.Духоніна інкогніто перебрався на Дон. Там брав участь у створенні *Добровольчої армії* (у січні—лютому 1918 очолював її штаб). Потому таємно направлений в Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*) як представник Добровольчої армії при уряді *Кубанської Народної Республіки.* Був схоплений більшовиками, проте втік. Перебрався до Києва (на той час укр. землі перебували під контролем австро-нім. військ; див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Зустрічався з гетьманом П.*Скоропадським*, той запропонував йому очолити військ. мін-во *Української Держави,* однак він відмовився, зіславшись на те, що повинен був, за його власними спогадами, повернутися в Добровольчу армію, а головне — «никогда и ни при каких условиях не мог согласиться работать с немцами». Мав зустріч з П.*Мілюковим* (той прибув до Києва, щоб вести переговори з нім. командуванням про боротьбу з більшовиками), намагався довести йому, що Німеччина обов'язково програє війну.

У липні 1918 прибув до штабу Добровольчої армії. Був назначений пом. головнокомандуючого і нач. військового та морського управлінь. Від жовтня 1919 — голова Особливої наради при головнокомандувачеві *Збройних сил Півдня Росії*, з грудня — голова уряду при ньому.

У лютому 1920 наказом ген. А.Денікіна увільнений (разом з генералами П.*Врангелем*, П.Шатіловим і віце-адміралами Д.Ненюковим і О.Бубновим) від служби за підтримку кандидатури П.Врангеля на місце командувача в Криму замість ген. М.Шилінга.

У березні 1920 призначений П.Врангелем в якості представника Рос. армії при союзному командуванні *Антанти* в *Стамбулі.* На еміграції став помічником вел. кн. Миколи Миколайовича — дядька Миколи II. 1921—22 оприлюднив спогади. За дорученням вел. кн. Миколи Миколайовича з серпня 1923 до жовтня 1924 був у США, потім здійснив поїздку на Далекий Схід. 1926 брав участь у роботі закордонного з'їзду рос. емігрантів. 31 липня 1926 став головою всіх військ. союзів і орг-цій на Далекому Сх. та в Америці (виконував ці обов'язки до 1928). Після

смерті вел. кн. Миколи Миколайовича відійшов від політ. діяльності. Від 1928 був у розпорядженні голови Рос. військ. союзу.

1937 завершив «Очерки из моей жизни» (рукопис не опублікував; 1938 передав його разом з ін. документами в пакеті з приписом «Відкрити після 1950» до Рос. закордонного істор. архіву в Празі; після *Другої світової війни* ці рукописи були перевезені до *Москви*).

П. у м. Париж (Франція).

Тв.: Воспоминания, т. 1—2. Берлин, 1922; Очерки из моей жизни. «Вопросы истории», 2001, № 1—12.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. М., 2001; *Волков С.В.* Белое движение. СПб., 2002; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М., 2002; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь. М., 2003.

Д.В. Грузін.

ЛУКО́МСЬКИЙ Стефан Васильович (1701—1779) — історик, перекладач і правник. Походив з козац. роду. Навч. в Київ. академії (1712—26; див. *Києво-Могилянська академія*) та в Польщі. Служив *канцеляристом* у *Генеральній військовій канцелярії*, потім — *сотником* Прилуцької сотні *Прилуцького полку* (наказний — 1735—37, повноправний — 1737—47), сотником Яготинської сотні *Переяславського полку* (1751—57), *обозним* Прилуцького полку (1760—65). Був членом Кодифікаційної комісії (1743), одним з упорядників кодексу законів (*«Права, за якими судиться малоросійський народ»)*. Перекладав з польс. та латини: «Іудейську війну» Йосифа Флавія, творіння св. Іоанна Златоуста, твори істориків 17 ст. (О.*Гваньїні*, С.*Окольського*, М.*Титлевського*, Я.Рубинковського, С.*Твардовського* та ін.). 1770 завершив працю з історії *козацтва*, національно-визвол. боротьби та державотворчих традицій укр. народу — «Собрание историческое...» В її основі лежать хроніка О.Гваньїні та *козацькі літописи*, і в цілому вона має компілятивний характер, однак у ній є чимало свідчень з історії України 16—18 ст., запозичених з укр. літописів, які не збереглися (насамперед з т. зв. Традиційного — «Руського достовірного літопису»), що надає цим свідченням статусу «оригінальних».

Вид.: Летопись событий Юго-Западной России в XVII веке, т. 4. К., 1864; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878; *Левицкий О.И.* Автобиографическая «сказка» Малороссийского летописателя Стефана Лукомского. «Киевская старина», 1890, № 9; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. К., 1997.

Літ.: *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1. К., 1997.

О.М. Апанович, Ю.А. Мицик.

ЛУК'Я́НЕНКО Левко Григорович (н. 24.08.1927) — правозахисник, політ. і держ. діяч. Д-р права Ун-ту Альберти (Канада; 1993). Герой України (2005). Голова *Асоціації дослідників голодоморів в Україні* (1994—96, 1998—2008). Н. в с. Хрипівка (нині село Городнянського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї колгоспників Григорія Максимовича (1905—83) і Наталії Олександрівни (1905—93). З дитинства любив читати. 1944 (під час *Другої світової війни*) призваний до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Від жовтня 1945 до 1949 служив на території Австрії, 1949—53 — командиром мотоциклетного взводу в Нахічеванській АРСР (Азербайджан). 1953 став членом ВЛКСМ, потім — членом ВКП(б). Цього ж року закінчив вечірню офіцерську школу і поступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту. 1958 отримав диплом про вищу юрид. освіту й був направлений на роботу в Зх. Україну. Від вересня 1958 — пропагандист Рахівського (Закарпат. обл.), а згодом — Глинянського райкому Компартії України Львів. обл. Під впливом побаченого в Зх. Україні й критичного його осмислення змінив своє ставлення до політики партії. Від 1959 — адвокат Глинянської юрид. консультації. Цього ж року разом зі Степаном Віруном і Василем Луцьківим став організатором Укр. робітничо-сел. спілки (УРСС), написав її програму, обґрунтував у ній необхідність боротьби за самостійність України мирними засобами на основі Конституцій УРСР і СРСР, а також норм міжнар. права. 1960 обраний головою УРСС. У січні 1961 заарештований і у травні засуджений Львів. обласним судом до страти за «зраду Батьківщини». Перебував 72 дні у камері смертників. Після того, як Верховний суд СРСР замінив смертний вирок на 15 років ув'язнення, відбував покарання спочатку в Мордовському концтаборі суворого режиму, потім — у Владимирській в'язниці, згодом — у ВС-389/36 (с. Кучино Чусовський р-ну Пермської обл. РФ). У січні 1976 після звільнення оселився в *Чернігові*, працював електриком у дитячій лікарні. Восени 1976 став одним із фундаторів *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод* (УГГ). У грудні 1977 заарештований за обвинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді», 20 червня 1978 засуджений до 10 років тюрми і 5 років заслання. Йому інкримінувалась не лише діяльність в УГГ, а й виготовлення і розповсюдження самвидавівських статей (див. *«Самвидав»)*: «Рік свободи», (оприлюднена кількома європ. мовами), «Зупиніть кривосуддя», «Проблеми інакодумства в СРСР» та ін. Під час слідства оголосив голодування на знак протесту, відмовився давати свідчення зі справи і склав заяву про відмову від рад. громадянства. Покарання відбував у Мордовії та на Уралі, а заслання — у Томській обл. РРФСР. Там написав історико-філос. брошуру «Що далі?». Перебуваючи на засланні, заочно в березні 1988 обраний головою УГГ, яка влітку 1988 була перейм. в *Українську Гельсінкську спілку* (УГС). 9 грудня 1988 звільнений, у січні 1989 повернувся в Україну. У квітні 1990 на установчому з'їзді *Української республіканської партії* (УРП) обраний головою партії, створеної з УГС. Від березня 1990 — нар. депутат України, член Комісії з питань законодавства і законності, заст. голови блоку опозиційних депутатів «Народна рада», кер. фракції «Незалежність». 1991 був канд. на обрання Президентом України та на посаду голови ВР. Співавтор *Декларації*

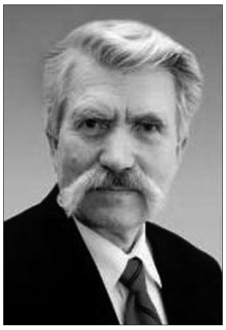

Л.Г. Лук'яненко.

про державний суверенітет України 16 липня 1990.

У травні 1992 — листопаді 1993 — Надзвичайний і Повноважний посол України в Канаді. Через незгоду з політикою уряду подав у відставку. Очолив демократ. об'єднання «Україна» на виборах 1994. 1994—97 — президент Української ланки Всесвітньої ліги за свободу і демократію.

2000—02 — голова УРП, 2002—05 — голова Ради старійшин УРП «Собор». Нар. депутат України 1, 2, 4, 5-го скликань.

27 січня 2001 обраний дійсним членом Академії вищої школи України. Від 27 травня 2002 — член Нац. спілки письменників України.

Нагороджений 1992 Почесною відзнакою Президента України, 2005 Л. присвоєно звання Героя України з врученням ордена Держави. 2007 нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст.

Автор брошур і книг: «Сповідь у камері смертників» (1991), «Вірю в Бога і в Україну» (1991), «Не дам загинуть Україні!» (1994), «Народження нової ери» (1997), «На землі кленового листу» (1998), «Маршал Жуков і українці в Другій світовій війні» (2000), «Національна ідея і національна воля» (2003), «Незнищенність» (2004), «З часів неволі: Сосновка-7» (2005), «Народження нової ери» (2007) та інших.

Літ.: Українські юристи перед судом КГБ. Мюнхен, 1970; *Камінський А.* На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990; *Курносов Ю.О.* Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К., 1994; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; *Веселова О.* З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). К., 2007.

Ю.І. Шаповал.

ЛУК'Я́НІВСЬКА ТЮРМА́ — широковживана назва комплексу будівель, розташованих на Лук'янівці (істор. іменування території) в *Києві*, переважна більшість яких призначена для утримування в них засуджених чи підозрюваних у скоєнні злочину людей, а решта — для розміщення обслуговуючого персоналу такого закладу. Найстаріша з цих будівель — «Лук'янівський тюремний замок» — зведена 1863 за проектом губернського архіт. М.Іконникова на тогочасній околиці міста — Лук'янівці (звідси його назва, а також назва всієї тюрми; свого часу ця будівля була найбільшою на Лук'янівці, її фото розміщували на вітальних листівках міста). «Тюремний замок» зберігся до наших днів і нині використовується за призначенням. Будівля цегляна, 3-поверхова, має підвальні приміщення. Одночасно з прийомом перших арештантів у «замку» була відкрита правосл. церква на честь св. пророка Йова. У ній розміщувався семиярусний іконостас (виконаний також за проектом М.Іконникова). Через рік у «замку» відкрили також єврейс. молитовню. Згодом неподалік «замку» звели низку будівель різного призначення, зокрема, 4-поверховий слідчий корпус (побудований 1911), жін. від-ня, робочий корпус, 2-поверхові майстерні, житловий будинок (у ньому мешкала адміністрація), одноповерхові казарми для охорони, лікарню, лазню, льодовню для збереження продовольства, свинарню. За часів рад. влади церкву переобладнали на додаткові камери для в'язнів, звели нові споруди.

У приміщеннях Л.т., окрім кримінальних злочинців чи підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів, утримувалися й особи, які в той чи ін. спосіб перебували в опозиції до влади, а також жертви політ. репресій — відомі громад., політ., військ. діячі, представники науки й к-ри. Одними з перших політ. в'язнів Л.т. були найбільш активні учасники народницького руху (див. *Народництво*). 1877—78 тут утримувалися народники В.*Дебагорій-Мокрієвич*, І.*Бохановський*, Л.*Дейч*, Я.*Стефанович.* Їх звинувачували у створенні серед селян Чигиринського та Черкас. повітів *Київської губернії* підпільної антиурядової орг-ції «*Таємна дружина»*. Усі в'язні, які проходили по цій т. зв. Чигиринській справі (див. *Чигиринська змова 1877*), за допомогою своїх спільників 8 червня (27 травня) 1878 здійснили групову втечу. 1881 в тюрмі утримувалися члени київ. *Південноросійського робітничого союзу*, зокрема С.*Богомолець* (була заарештована вагітною; перебуваючи у в'язниці, народила сина Олександра — у майбутньому президента АН УРСР; див. О.*Богомолець*). 1884 у Л.т. були ув'язнені 34 студенти Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), їх заарештували за відкритий протест проти введення нового університетського статуту, що обмежував демократ. свободи в цьому навч. закладі. Від 1890 і до поч. 1900-х рр. у камерах тюрми утримувалися відомі соціал-демократи, представники опозиційно налаштованої інтелігенції — М.*Бердяєв*, Б.*Кістяківський*, В.*Крохмаль*, Л.*Луначарський* та ін. Від 1898 утримувалися тут і члени Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». У цей час у тюрмі для політ. в'язнів були запроваджені «демократичні порядки» — політ. в'язні могли відвідувати одні одних у камерах, влаштовувати дискусії на наук. та політ. теми, під чесне слово, що в обумовлений час повернуться до в'язниці, залишати тюрму. Однак після того, як у серпні 1902 11 політ. в'язнів-іскрівців (див. *«Искра»)* на чолі з М.Бауманом, нейтралізувавши охорону, втекли із в'язниці та емігрували до Швейцарії, для всіх без винятку утримуваних був встановлений суворий тюремний режим. У в'язниці, особливо в період *революції 1905—1907*, утримувалися учасники укр. нац. руху: Д.*Донцов*, С.О.*Єфремов*, А.*Жук*, В.*Винниченко*, М.*Грушевський*, С.*Петлюра.*

1918, під час захоплення Києва більшовиками, кримінальний контингент Л.т. пограбував в'язницю, спалив частину її приміщень. Після відступу більшовиків тюрма деякий час не діяла. Наступного року, після нового захоплення Києва, більшовики відремонтували Л.т. й почали будувати там нові приміщення. Вони стали практикувати ув'язнювання всіх, хто викликав у них щонайменшу підозру, а перш за все — представників *інтелігенції української.* Ув'язнювали також священиків та черниць *Київського Свято-Покровського монастиря*, колиш. офіцерів, представників незгодних із більшовиками *партій політичних.* В'язнів піддавали тортурам, багатьох із них,

які значилися в списках ворогів народу, складених чекістами, розстрілювали (трупи вивозили на Лук'янівське кладовище — див. *Лук'янівський некрополь* — і ховали в безіменних могилах; усе це виявилося після того, як у вересні 1919 білогвардійці *Добровольчої армії* оволоділи Києвом і разом із членами к-ту міжнар. *«Червоного Хреста»* розкопали на Лук'янівському кладовищі масові поховання). Білогвардійці продовжили більшовицьку практику арештів і розстрілів укр. інтелігенції, вояків *Армії Української Народної Республіки* та учасників нац. змагань (зокрема, були заарештовані та розстріляні літератори Г.*Михайличенко* та В.*Чумак*). 1920 до Києва ввійшли війська українсько-польс. армії на чолі з С.Петлюрою (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Після ревізії справ ув'язнених, які утримувалися в Л.т., тих із в'язнів, кого українсько-польс. власті визнали невинними, було звільнено. Натомість до тюрми потрапили і були страчені ті, хто був безпосередньо причетний до розстрілів за часів більшовицького терору. На час нового вступу до Києва більшовиків приміщення Л.т. були порожніми. Однак уже через кілька діб тюрма знову почала функціонувати. До її камер були скеровані учасники національно-визвол. змагань, анархісти, священики, вчені. 1925 у ній утримувалися 2173 в'язні. У роки сталінських репресій 1937—38 (див. «*Єжовщина*») у тюрмі — у кабінеті коменданта з особливих доручень — безперервно відбувалися страти (трупи на спеціально обладнаних автомашинах вивозилися на Лук'янівське кладовище, тут, згідно з деякими даними, було поховано бл. 30 тисяч жертв, та в *Биківню*; усього в 1937 в Лук'янівській в'язниці було страчено більше 60 тис., а в наступному 1938 — більше 70 тис. осіб).

Під час сталінських репресій у в'язниці утримувалися літератори М.*Рильський*, Г.*Косинка*, В.Мисик, М.*Вороний*, М.*Зеров*, Д.*Фальківський*, а також митрополити Василь (*Липківський*), Костянтин (Дьяков), Микола (*Борецький*) та ін. священнослужителі.

1941, після окупації Києва *вермахтом* (див. *Друга світова війна*), приміщення Л.т. використовувалися за їх призначенням. Тут утримували, зокрема, рад. підпільників і укр. патріотів. Узимку 1941/42 в Л.т. стратили поетесу та громад. діячку О.*Телігу*, ред. газ. «Українське слово» І.*Рогача* та багатьох ін.

Після звільнення Києва наприкінці 1943 Л.т. була заповнена новими в'язнями, переважно тими, кого власті підозрювали у співпраці з окупантами. По війні тут утримувався першоієрарх *Української греко-католицької церкви* архієпископ Й.*Сліпий*. 1947—48 утримувався і помер Вільгельм *Габсбург-Льотрінген*.

У повоєнні роки в приміщеннях Л.т. діяв слідчий ізолятор для кримінальних злочинців. Однак утримували тут і опонентів рад. режиму, яким слідчі інкримінували кримінальні статті. Зокрема, 1973—74 тут утримувався кінорежисер С.*Параджанов*, 1978—79 — дисидент Г.*Снєгірьов* (він уперше довів, що процес *«Спілки визволення України»* був сфальсифікований органами *Державного політичного управління УСРР*).

Після здобуття Укр. д-вою суверенного статусу в приміщеннях Л.т. розмістили Київ. слідчий ізолятор (СІЗО № 13). У ньому утримуються підозрювані в скоєнні злочинів особи. Однак час від часу в Л.т. утримувалися і жертви протистояння всередині укр. *еліти* (зокрема, 2003 тут 42 дні утримувалася Ю.*Тимошенко*).

Літ.: Александр Александрович Богомолец: Воспоминания современников. К., 1982; *Болябольченко А.* Всеволод Голубович і справа «УПС-р». К., 1993.

О.В. Лисенко.

ЛУК'Я́НІВСЬКИЙ НЕКРО́ПОЛЬ — комплекс кладовищ, розташов. у пн.-зх. частині *Києва* по вул. Дорогожицькій (дещо умовно тут виділяють цивільне, єврейс. і військ. кладовища). До останньої чв. 19 ст. перебувало в неофіц. статусі, з 1863 тут ховали померлих у *Лук'янівській тюрмі.* 26 липня 1878 отримало офіц. статус і назву центрального. 1894 поряд було офіційно відкрите єврейс. кладовище. 1911 на місці

Лук'янівський некрополь. Родинний склеп київського міського голови С.М. Сольського. Початку 20 ст. Фото 2009.

Лук'янівський некрополь. Могила академіка М. Стражеска. Фото 2009.

Лук'янівський некрополь. Могила загиблих у бою під Крутами В. Наумовича та В. Шульгина. 2006. Фото 2009.

каплички (діяла з 1887) споруджена церква св. великомучениці Катерини (зруйнована 1972). На поч. 20 ст. заг. площа поховань становила бл. 17 га. Упорядкування огорожі та різних будівель здійснене за проектом архіт. В.*Ніколаєва*. Перед окупацією Києва *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) кладовище займало площу в 25 га. У роки окупації було зруйноване, тут, однак, ховали страчених гітлерівцями підпільників. У травні 1945, вже після визволення Києва, було прийняте рішення про поховання на цій території учасників війни 1941—45 (для цього на площі 12 га створили «військове кладовище»). 1962 закрите для масових поховань. 1964 частину площі військового кладовища (6 га) відвели для спорудження телевізійної вежі.

На Л.н. є могили представників різних національностей (українців, росіян, євреїв, французів, німців, чехів, поляків, болгар, угорців, греків, вірменів, грузинів, естонців, ін.) та різних віросповідань (православних, католиків, протестантів, іудеїв, ін.).

Тут поховані представники майже всіх давніх укр. козацько-старшинських родів, викладачі, професори, академіки УАН — НАН України, відомі особи. 1918—19 кладовище прийняло в братські могили тіла киян, убитих *більшовиками* з армії М.А.*Муравйова*, а також розстріляних денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). 1934—41 тут ховали страчених у застінках НКВС УСРР/УРСР.

У різні роки сюди переносили деякі поховання з кладовищ на *Аскольдовій могилі*, *Щекавиці*, у *Київському Свято-Покровському монастирі*, біля Лук'янівської Свято-Феодорівської церкви.

Нині тут є могили, зокрема: учених О.*Лур'є*, В.*Корецького*, О.Марзєєва, М.*Стражеска*, В.Чаговця, Д.*Граве*, Г.Пфейфера, О.Орлова, М.*Василенка*, М.*Холодного*, М.*Кащенка*, О.Фоміна, Г.Де-Метца, композиторів В.Пухальського, М.Шиповича, К.Шиповича, актриси Л.Гаккебуш, художників О.*Мурашка*, В.*Орловського*, М.*Пимоненка*, військовиків М.Духоніна, В.Александрова, Є.*Крутеня*, П.*Нестерова*.

1 липня 1994 КМ України прийняв постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища в м. Києві державним історико-меморіальним заповідником». Нині територія кладовища складає 20,45 га, воно поділене на 45 дільниць. Під держ. охороною знаходиться 227 могил і надгробків.

У Лук'янівському заповіднику відкрито музейну кімнату. 2001 вийшло 2-ге видання путівника по Лук'янівському цивільному кладовищу (автор Л.Проценко). Згідно з ген. планом розвитку заповідника, 2004 розпочато роботи з відбудови церкви св. Катерини.

Літ.: *Проценко Л.А.* Київський некрополь. К., 1994; *Її ж.* Історія Київського некрополя. К., 1995; *Її ж.* Лук'янівське цивільне кладовище. К., 1998.

П.І. Скрипник.

ЛУК'Я́НОВ Іоанн та його твір «Хождения в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701—1703». Л. (р. н. і р. с. невід.) — старообрядницький священик (див. *Старообрядництво*), мандрівник, чернець. Продовжувач традиції літ. школи протопопа Аввакума. Здійснив подорож до Палестини та Єгипту. Під час мандрівки побував, зокрема, в *Києві* і *Батурині*. Оприлюднив описи своїх подорожніх спостережень у «Хождениях...» (за деякими припущеннями, твір міг бути написаний у м. *Москва*). Серед них є описи побуту й занять українців, їхніх звичаїв, пам'яток старовини й культових споруд, окремих людей, з якими Л. зустрічався, а також усього того, що він від них почув.

Дав опис Києва в цілому та його торгової частини — *Подолу* — й військової — Верхнього міста — зокрема. Його приємно вразила кількість церков і монастирів у місті, особливо сподобалася *Києво-Печерська лавра* з її печерами, друкарнею; зацікавили живопис *Успенського собору* й кам'яний надгробок кн. К.*Острозького*.

Характеризуючи побут і звичаї киян, відзначив їхню релігійність, любов до доброчинності, торг. вдачу. Разом з тим, написав про велику кількість шинків у місті, які розоряють мешканців, про численних повій та про недостойну поведінку спудеїв Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*), які «хуже московских солдат», «нет на них суда».

Також дав опис *Фастова*, де зупинявся, негативно характеризував *козаків* С.*Палія* (при цьому тональність його висловлювань була такою ж, як і оцінки С.Палія з боку рос. уряду).

Порівнюючи Батурин (тогочасну гетьман. резиденцію) з *Глуховим*, зауважив, що Батурин «плоше Глухова». Писав про нелюбов народу до гетьмана І.*Мазепи*, якого пересічні люди вважали слугою Росії, і про те, що влада гетьмана тримається нібито тільки на моск. *стрільцях*.

У *Єрусалимі* його увагу, як старообрядця, привернуло те, що місц. ченці відступилися від благочестя та правосл. обрядовості: уживають м'ясо, мають «бусурманські» звичаї, відвідують шинки, курять тютюн, голять голови.

Повертаючись до Росії тим же шляхом, він знову відвідав Київ та *Ніжин*.

1862 фрагмент «Хождения...» надрукував О.*Лазаревський* в *«Черниговском листке»*, при цьому автором твору було названо ченця Леонтія. 1863 С.Соболевський видав у *«Русском архиве»* схожий твір, але під авторством Л., а також із зазначенням помилкової дати подорожі 1710—11. На думку В.*Іконникова*, розбіжності в питанні авторства «Хождения...» були пов'язані з тим, що одна й та сама особа іменувалася і Л., і Леонтієм — це був священик Свято-Покровської церкви в Москві Л., який згодом прийняв чернецтво під іменем старця Леонтія і мав свій скит в Бринських лісах (від р. Бринь у Калузькій губ. — бас. Десни, притоки Дніпра; саме в цих лісах у 17—18 ст. ховалися старообрядці-розкольники, іноді їх офіційно називали послідовниками Бринського толку). Не ототожнював Л. зі старцем Леонтієм Ю.Кобищанов, як про мандрівника-старообрядця поч. 18 ст. до Єрусалима та Єгипту він писав лише про Л. Моск. філологи Л.Ольшевська та С.Травкін — упорядники нового — найбільш повного й доповненого коментарями видання — «Хождений...»

— дослідили три редакції цього твору й дійшли висновку, що найкоротша з відомих нині редакцій належить старцю Леонтію, а дві інші — Л. Вони вважають, що старець Леонтій був одним із духовних лідерів т. зв. Вєтковської течії (від о-ва Вєтка на р. Сож — прит. Дніпра, — де був монастир) старообрядців-поповців, а Л. (у минулому моск. священик) був вєтковським монахом і духовним братом Леонтія. На думку цих дослідників, саме Л. є автором повного і найбільш цікавого тексту «Хождений...»

Тв.: Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701—1703. М., 2008.

Літ.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Кобищанов Ю.М.* Сосна и пальма. В кн.: Африка: встречи цивилизаций. М., 1970; Леонтий. В кн.: Христианство: Энциклопедический словарь, т. 2. М., 1995.

П.В. Голобуцький.

ЛУК'ЯНО́ВИЧІ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід. Походить від *козака Полтавського полку* **Лук'яна Лисого** (2-га пол. 17 ст.). Його нащадки взяли собі за прізвище слово, утворене від імені свого предка. Його син — **Яків Лук'янович старший** (р. н. невід. — п. 1725) — був роменським *городовим отаманом* (1707—09) та роменським *сотником* (1709—25). Його онук — **Федір Якович** (р. н. невід. — п. 1757) — також став роменським городовим отаманом (1751—57). Ін. онук — **Степан Якович** (бл. 1716 — бл. 1800) — був костянтинівським сотенним *отаманом* (1752—55), роменським городовим отаманом (1757—63), лубенським полковим *хорунжим* (1763—64). Син Федора Яковича — **Петро Федорович** (бл. 1737 — до 1816) — займав посади лубенського полкового хорунжого (1764—72), полкового *осавула* (1772—73) та полкового писаря (1773—82). Ін. представники роду посідали уряди *бунчукових товаришів* та *бурмистрів* полтав. *магістрату*. До цього роду належали **Андрій Федорович** (бл. 1776 — до 1852), дійсний статський радник (1835), пермський віце-губернатор (1812—21) та симбірський цивільний губернатор (1821 — імовірно, 1831), **Микола Андрійович** (н. бл. 1806 — р. с. невід.), дійсний статський радник (1854), письменник, автор «Описания войны против турок» (1843—46), та брати **Олексій Петрович** (1848—1902) і **Костянтин Петрович** (н. 1859 — р. с. невід.), полтав. земські діячі.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ЛУНАЧА́РСЬКИЙ Анатолій Васильович (23(11).11.1875—26.12. 1933) — рад. держ. діяч, письменник, драматург, літ. критик, мистецтвознавець. Академік АН СРСР (1930). Н. в м. *Полтава* в сім'ї чиновника О.Антонова. Прізвище і по батькові отримав від вітчима. Навчався в 1-й Київ. г-зії. 1892 став членом нелегальної марксистської учнівської орг-ції. Від 1895 (по закінченні г-зії) жив у Швейцарії (слухав курс філософії і природознавства в Цюрихському ун-ті), Франції, Італії. За кордоном зблизився з групою *«Визволення праці»*. Від 1898 вів революц. роботу в *Москві*. 1899 заарештований, перебував на засланні: спочатку — у м. Калуга, пізніше переведений у Вологду, Тотьму (нині місто Вологодської обл., усі в РФ). 1903 повернувся із заслання в *Київ*. Співпрацював з газ. «*Киевские отклики*». 1904 на виклик В.*Леніна* виїхав до Швейцарії. Входив до складу редакцій більшовицьких газет «Вперед» і «Пролетарий». Восени 1905 переїхав до *Санкт-Петербурга*. Став членом редколегії газ. «Новая жизнь». 1906 був заарештований і два місяці утримувався в тюрмі. 1907 емігрував. Брав участь у Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) конгресах *Інтернаціоналу II*. Полемізував з В.Леніним. 1909—11 входив до групи «Вперед», організованої ним, О.Богдановим та ін. «відзовістами» в Парижі (Франція); був учасником фракційних парт. шкіл на о-ві Капрі й у м. Болонья (Італія). Зазнав упливу ідей Й.-Г.Фіхте, Ф.-В.*Ніцше* та емпіріокритицизму (див. *Позитивизм в історичній науці*), останнє відобразилося, зокрема, в його працях «Релігія і соціалізм» (т. 1—2, 1908—11); «Атеїзм» (1908); «Міщанство й індивідуалізм» (1909). 1911 відійшов від «впередівців» і створив групу «Пролетарська література». Під час *Першої світової війни* разом з Л.*Троцьким*, Д.*Мануїльським*, В.*Антоновим-Овсієнком* входив до групи інтернаціоналістів. У травні 1917 повернувся в Росію, примкнув до групи «міжрайонців», у її складі був прийнятий на VI з'їзді *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*) у більшовицьку партію. Був звинувачений *Тимчасовим урядом* у держ. зраді та заарештований (від 23 липня до 8 серпня утримувався у в'язниці «Хрести»). Після захоплення в листопаді 1917 більшовиками влади (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) призначений нар. комісаром освіти Рад. Росії (займав цю посаду до 1929; не раз подавав у відставку, однак його відповідні заяви не були задоволені). 1918—20 був також уповноваженим Реввійськради на фронтах й у прифронтових районах. У травні—червні 1920 відвідав Полтаву, 6 червня виступив на мітингу залізничників у паровозо-ремонтних майстернях ст. Полтава-Південна. Зустрічався з В.*Короленком*. У жовтні цього ж року разом з М.*Калініним* і М.*Семашком* приїздив в УСРР з інструкторсько-агітаційним поїздом Всерос. ЦВК «Октябрьская революция». 1925 ще раз відвідав Полтаву. Від 1927 займався також дипломатичною роботою. 1929 звільнений з посади наркома освіти СРСР. Цього ж року став головою Вченого к-ту при ЦВК СРСР. 1933 призначений повноважним представником *СРСР* в Іспанії.

А.В. Луначарський.

Писав на теми естетики («Основи позитивної естетики», 1904; «Марксизм і естетика: Діалог про мистецтво», 1905); філософії («Релігія і соціалізм», т. 1—2, 1908—11), літератури («Листи про пролетарську літературу», 1914; «Ленін і літературознавство», 1932, та ін.). Автор статей про рос. та зарубіжних письменників. 1909 надрукував кілька статей про образотворче мист-во Італії («Філософські поеми в фарбах і мармурі»), 1910 — цикл «Античні портрети». Низку праць присвятив Т.*Шевченку* (1912), М.*Коцюбинському* (1928), п'єсам «Камінний господар» Лесі *Укра-*

їнки та «97» М.*Куліша*. Серед його пізніших творів: "Про кіно», «Про образотворче мистецтво» та ін. 1926 описав гастролі Укр. драм. театру ім. І.Франка (нині *Національний академічний драматичний театр імені І.Франка*) в Москві («Гості з України»). Автор драм. творів (у 1920—30-х рр. були сценізовані в рад. театрах): «Королівський брадобрей» (1906); «Фауст і місто» (1918), «Олівер Кромвель» (1920), «Канцлер і слюсар» (1921), «Тома Кампанелла» (1922), «Звільнений Дон-Кіхот» (1922), «Палії» (1924), «Отрута» (1926) та ін. Кілька його п'єс було поставлено на сценах театрів Києва, *Харкова*, *Одеси*. Укр. мовою твори Л. перекладали О.Бойко, Д.Прикордонний, Л.Жарова та ін.

Вважається одним з теоретиків соціаліст. реалізму («Про соціалістичний реалізм», 1933; див. *Реалізм*).

П. по дорозі в Іспанію в м. Ментона (Франція), похований у Москві.

У Києві на його честь названо вулицю, на фасаді будинку колиш. 1-ї Київ. г-зії (бульвар Т.Шевченка, № 14) встановлено меморіальну дошку. У Полтаві на будинку, де він народився (№ 9/1 по Першотравневому провулку), встановлено меморіальну дошку. Його ім'я присвоєно 3-й Полтав. середній школі.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8, М., 1963—67; Силуэты. М., 1965; Воспоминания и впечатления. М., 1968.

Літ.: *Елкин А.С.* А.В. Луначарский: Эстетические взгляды, общественно-литературная и критическая деятельность. М., 1961; *Каиров И.А.* А.В. Луначарский — выдающийся деятель социалистического просвещения. М., 1966; *Елкин А.С.* А.В. Луначарский. М., 1967; *Лебедев А.А.* Эстетические взгляды А.В. Луначарского. М., 1969; *Кохно И.П.* Черты портрета. Страницы жизни и деятельности А.В. Луначарского. Минск, 1972; *Круглов А.А.* Анатолий Васильевич Луначарский. М., 1972; *Трифонов Н.А.* Луначарский и советская литература. М., 1974; Анатолий Васильевич Луначарский: Указатель трудов, писем и литературы о жизни и деятельности, т. 1—2. М., 1975—79; А.В. Луначарский: Исследования и материалы. Л., 1978; *Павловский О.* А. Луначарский. М., 1980; *О'Коннор Т.Э.* Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры. М., 1992; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Ростов А.Ф.* Луначарский А.В. В кн.: Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997.

П.М. Бондарчук.

ЛУ́НІН Михайло Михайлович (1806, за ін. даними, 1809 — 14.10.1844) — історик. Професор (1837). Н. в м. Дерпт (нині м. Тарту, Естонія) в купецькій родині. 1828 закінчив Дерптський ун-т із ступенем кандидата і працював чиновником департаменту податків. 1830—33 навч. в Професорському ін-ті при Дерптському ун-ті, під кер-вом проф. К.Моргенштерна підготував там і 1832 захистив магістерську дис. на тему: «Prolegomena ad res Achaeorum», присвячену давній грец. історії та взаємозв'язку к-р Стародавньої Греції і країн Сходу. 1833 направлений на 2 роки до *Берлінського університету* «для остаточного удосконалення в науках», слухав там курс гегелівської філософії історії, відвідував лекції Л.*Ранке*, К.Ріттера, Ф.Савін'ї. Після повернення в *Російську імперію* отримав посаду ад'юнкта на кафедрі заг. історії Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). У серпні 1836 виголосив в ун-ті промову «О влиянии Вальтер Скотта на новейшие изыскания по части средней истории». Від 1837 — екстраординарний, а з 1838 — ординарний професор Харків. ун-ту. Читав курси лекцій з давньої, середньовічної та нової історії зарубіжних країн. Протягом кількох років вів семінар у Пед. ін-ті при Харків. ун-ті для студентів, які навч. за держ. кошти («казеннокоштні студенти»). Знайомив їх з методами істор. дослідження, критикою джерел, принципами відбору і реконструкції істор. матеріалу, прийомами майстерності його викладу.

П., повертаючись із-за кордону в м. *Київ* після важкої хвороби.

У різні роки оприлюднив низку статей в *«Журнале Министерства народного просвещения»* і «Москвитянине». Працював над створенням курсу заг. історії (довів виклад стародавньої історії до часів Пунічних війн 3—2 ст. до н. е., середньовічної — до *хрестових походів*, а нової — до Вестфальського миру 1648; записи лекцій не збереглися, за деякими оцінками, їх обсяг складав не менше 4-х об'ємних томів).

Сучасники прирівнювали його інтелектуальний вплив на наук. життя в *Харкові* до аналогічного впливу Т.*Грановського* в *Москві*. Зазнав цього впливу, зокрема, М.*Костомаров*. Фактично Л. створив харків. школу заг. історії, яка за своїм теор. рівнем не поступалася подібним школам у Москві, *Санкт-Петербурзі* й Києві.

Характерною особливістю його творчості була схильність до узагальнень, він намагався створити цілісне, образне бачення істор. процесу. Власні концепції розвивав на ґрунті гегелівської конструкції всесвітньої історії (див. Г.-В.*Гегель*). Підкреслював, що історії властиві унікальність та неповторність і вона може бути пізнана, оскільки в її основі лежать реальні події, істор. факти. Вважав, що універсальність історії — це «синтетичне» поєднання загального та індивідуального, яке має конкретні прояви в релігії, у держ. утвореннях, науці, мист-ві, госп-ві. Переконував (зокрема у статті «Декілька слів про Римську історію»), що як істор. процес у цілому, так і локалізовані в просторі й часі індивідуальні істор. утворення розвиваються за «вищими законами діалектики історії». Важливе місце в поступі історії відводив *державі*. Під впливом К.Ріттера велику увагу в істор. і культ. розвиткові народів приділяв природничо-геогр. фактору. Розробляв сходознавчі проблеми.

Сучасні дослідники вважають, що Л. був талановитим педагогом і оратором, популяризатором геґелівської *філософії історії*, праць А.Геєрена, Б.Нібура, Ф.*Гізо*, Е.Гіббона.

Праці: Переход средней истории к новой и значение сей последней. «Журнал Министерства народного просвещения», 1835, сентябрь; О влиянии Вальтер Скотта на новейшие изыскания по части средней истории. В кн.: Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 30 августа 1836 года. Х., 1836; Индия: Взгляд на жизнь индостанского народа. «Журнал Министерства народного просвещения», 1837, июль; Несколько слов о Римской истории. «Москвитянин», 1841, ч. 5; Взгляд на историографию древнейших народов Востока. Там само, 1842, ч. 4, № 8; ч. 5, № 9.

Літ.: *Бузескул В.П.* Профессор М.М. Лунин, «Харьковский Грановский». «Журнал Министерства народного просвещения», 1905, февраль; *Його ж.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1. Л., 1929; *Hecker H.* Russische Universalgeschichtsschreibung: Von den «Vierziger Jahren» des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen «Weltgeschichte» (1955—1965). München—Wien, 1983; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Його ж.* Універсально-історична концепція М.М. Луніна. В кн.: Вісник Київського університету. Серія. Історія, вип. 36. К., 1997; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX століть. К., 2002; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005.

С.П. Стельмах.

ЛУПИНІ́С Анатолій Іванович (21.07.1937—05.02.2000) — правозахисник, громад. діяч. Н. в с. Новоолександрівка (нині с-ще Красноармійського р-ну Донец. обл.) в сім'ї утікачів (переслідувалися *більшовиками* як заможні селяни) із с. Дібрівка Івана та Галини (у дівоцтві Збаразької) Лупиносів. У роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) разом з матір'ю 1943 (батько був мобілізований до Червоної армії; див. *Радянська армія*) переїхав до с. Дібрівка. Після повернення батька з війни сім'я переселилася (1946) в с. Монастирище (нині місто Черкас. обл.). Закінчив районну середню школу. 1954 поступив на заочне від-ня механіко-мат. ф-ту Київ. ун-ту. Створив студентський підпільний гурток, випускав рукописну газету. 1955 їздив до свого діда на Пн. Урал, а також відвідав політв'язнів у Воркуті (нині місто в Республіці Комі, РФ). У жовтні 1956 «за написання націоналістичних віршів і байок» заарештований і за вироком суд. колегії Київ. обласного суду від 8 квітня 1957 засуджений до 6 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі. Для відбуття покарання був направлений у Дубравний табір Мордовської АРСР (нині Республіка Мордовія, РФ). У вересні 1957 щодо нього було порушено нову справу за «участь в антирадянській організації, створеній у 7-му таборі Дубравлагу, та як її керівника». 1958 Верховний суд Мордовської АРСР виніс у цій справі вирок — 10 років ув'язнення. Відбував покарання у Владимирській тюрмі. 1962 тяжко захворів і був переведений до Дубравного спецтабору особливого режиму № 10, однак переважно перебував у лікарні — у 3-му Мордовському таборі (с-ще Барашево). За організацію страйків, спроби втечі, зривання політзанять, написання антирад. віршів та листівок 14 разів підлягав різного роду дисциплінарним стягненням. Звільнився 1967 інвалідом (параліч ніг), мешкав у батьків, у смт Монастирище.

Після 2 років лікування в січні 1970 вступив на заочне від-ня екон. ф-ту Укр. с.-г. академії. Від осені 1970 (міг обходитися без милиць) працював адміністратором Київ. музично-хорового т-ва. 22 травня 1971 за читання на мітингу біля пам'ятника Т.*Шевченкові* в *Києві* власного вірша «Я знаю, як безчестили матір» був заарештований органами КДБ при РМ УРСР. За вироком суду був відправлений на примусове лікування в Дніпроп. спец. психіатричну лікарню. 1976 переведений до Алма-Атинської спец. психіатричної лікарні. 1978 медкомісія представила його на виписку, однак суд визначив йому примусове лікування в лікарні заг. типу. Утримувався в Київ. психіатричній лікарні ім. І.Павлова. Потім були Черкас. психіатрична лікарня (м. *Сміла*), знову Дніпроп. спец. психіатрична лікарня, Орловська спец. психіатрична лікарня, психіатрична лікарня заг. типу в Казахстані.

Звільнений 1983. Згідно з приписом, мав мешкати в смт (з 1985 — місто) Монастирище. Працював на «Заготзерні». Займався літ. працею. 1986 переїхав до Києва.

Став ініціатором створення Укр. міжпарт. асамблеї, а згодом ініціатором її перетворення на Укр. національну асамблею (УНА; згодом — УНА—УНСО). Від грудня 1990 — голова політ. референтури УНА. У липні 1991 заарештований і 1,5 місяця перебував під слідством по звинуваченню в організації масових акцій у Києві під час обговорення ВР УРСР проекту нового союзного договору. У 2-й пол. 1980-х рр. став ініціатором створення асоціації «Зелений світ», Укр. історико-культ. просвітницького т-ва «Меморіал», *Народного руху України*. 1997 балотувався в нар. депутати України від УНА. Від грудня 1998 — голова Київ. міськ. орг-ції «Право», кореспондент газ. «Голос нації».

А.І. Лупиніс.

Був одружений, виховував 6 дітей (3-х синів і 3-х доньок).

П. у м. Київ. Згідно з розпорядженням КМ України від 8 лютого 2000, похований на *Байковому цвинтарі*.

2003 побачила світ книга «Анатоль Лупиніс, поет та національний революціонер» (у ній представлено низку його поезій та ін. твори). 2004 видано книгу, що складається зі статей, написаних ним у 1990-ті роки.

Тв.: Ординський період закінчився. «За Вільну Україну», 1994; Анатоль Лупиніс, поет та національний революціонер. Львів, 2003; Бунт має рацію. Чернігів, 2004.

Літ.: «Вісник репресій в Україні. Закордонне представництво Української Гельсінкської групи» (Нью-Йорк), 1980, вип. 9; Там само, 1981, вип. 5, 7; Там само, 1984, вип. 4; *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс—М., 1992; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; *Никифорук Р.* У ненормальному суспільстві місце нормальної людини — у «психушці»? «Дзеркало тижня», 2000, 16—22 вересня.

О.Г. Бажан.

ЛУ́ПУ (Лупул) **Василь** (справжні особисте та родові імена Лупу Кочі; р. н. невід. — п. 1661) — молдов. господар (1634—53). У деяких джерелах його називають Василем Албанцем і виводять його походження з македонців із с. Албанітокорі (Арвані-токорі), що розташов. неподалік м. Тир-

Василь Лупу. З гравюри 17 ст.

М. Лупул.

ново (Болгарія). Дехто вважає, що його матір була за походженням румункою. Існують також припущення, що він народився в с. Арнауткьой, розташов. неподалік м. Разград (Болгарія), а також, що він мав грецьке походження. Згідно з версією румунського історика К.Щербана, Л. народився у Валахії в сім'ї чиновника Н.Кочі та його дружини Ірини. Деякі довідники подають інформацію, що Л. народився у м. *Стамбул* (проте в хроніках і документах його сучасників підтверджень цьому поки що не знайдено). Жив у Молдові з поч. 1630-х рр. Став там великим землевласником, а потім — і господарем (взяв собі ім'я «Василіє»). Одружився на купленій на Кавказі черкешенці Катерині. Джерела характеризують Л. як тирана, разом з тим відзначають його досягнення в культ. та реліг. справах. Так, 1640 за його участю та за сприяння митрополита Київського Петра (*Могили*) в Яссах (нині місто в Румунії) було відкрито Слов'яно-греко-лат. академію (т. зв. Scoala Vasiliana — школу Василія), а 1641 засновано першу молдов. друкарню. В Яссах була зведена церква Трьох Святителей (на честь Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста). Його коштом було збудовано також правосл. храм у *Львові*. 1646 він опублікував перший молдов. кодекс законів («Уложення»), що посилював владу господаря, регламентував феод. відносини, зокрема, офіційно забороняв перехід селян від одного землевласника до іншого. До 1648 проводив політику балансування між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією*. Видав свою старшу дочку Марію заміж за гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла*. На початку визвол. війни укр. народу 1648—58 (див. *Національна революція 1648—1676*) в Україні підтримував Річ Посполиту. Це призвело до того, що українсько-татар. війська 1650 взяли Ясси (див. *Молдовські походи війська Б.Хмельницького 1650, 1652, 1653*). Задля мирного порозуміння видав (1652) свою молодшу дочку Роксанду за сина Б.*Хмельницького* — Тимоша *Хмельницького* (див. також Роксанда *Хмельницька*). Цей династичний шлюб зміцнив українсько-молдов. союз, а також сприяв легітимізації влади Б.Хмельницького в очах правителів тогочасних європ. д-в. Після поразки і загибелі під час валаського походу Т.Хмельницького та наступу на Молдову військ господаря Валахії Матея *Басараба* і трансильванського кн. *Ракоці Дєрдя II*, підтриманих загонами від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза, змушений був утекти до *Умані*, звідти (за деякими джерелами, через підозри в причетності до таємних переговорів з поляками) виїхав до *Кримського ханату*. На вимогу турец. султана *Мехмеда IV* був відправлений (імовірно 1660) у Стамбул і там утримувався в місц. фортеці, де й помер.

Мав сина Стефана (деякий час правив у Молдові), племінників Юрія та Гавриїла, племінницю Стефаницю (усі вони підтримували зв'язки з Б.Хмельницьким). Роксанда спочатку жила в *Чигирині*, потім Б.Хмельницький виділив їй м-ко Рашків над Дністром (нині село Хотинського р-ну Чернів. обл.; 1686 загинула від рук польс. розбійників).

Образи Л. та його дочки Роксанди не раз привертали до себе увагу поетів і письменників (зокрема, укр. О.Пахучого та Ю.Радзикевича).

Літ.: Исторические связи народов СССР и Румынии, т. 1—2. М., 1965—68; *Corfus I.* Documente privitare la storia Romanilor culuse din Archivele polone secolul al XVII — lea. Bucuresti, 1983; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97; *Мицик Ю.А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997; *Голант Н.Г.* Образ молдавского господаря Василе Лупу (Василия албанца) в летописях, записках путешественников, легендах и исторических романах. В кн.: Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН Агнии Васильевны Десницкой. СПб., 2002. Web: http://dacoromania.org.

Ю.А. Мицик.

ЛУПУ́Л Манолій (н. 14.08.1927) — історик, педагог, організатор укр. науки в Канаді. Професор (1958). Н. в м. Віллінгтон (Канада) у родині укр. емігрантів. Навч. в Альбертському ун-ті, де 1950 отримав ст. бакалавра мистцва, 1951 — бакалавра освіти, 1955 у Міннесотському ун-ті — магістра, 1963 у Гарвардському ун-ті — д-ра історії. 1957—58 — викл. Бостонського ун-ту. 1958—90 — професор історії в ун-ті Альберти. Активний діяч укр. громад. і наук. життя. Один з активних і послідовних діячів з проведення політики багатокультурності в Канаді, співзасн. програми двомовного англо-укр. викладання в держ. школах провінції Альберта. Засн. і перший директор у 1976—86 *Канадського інституту українських студій* при Альбертському ун-ті. Одним з найбільших досягнень ін-ту, започаткованих під його кер-вом, було видання шеститомної «Encyclopedia of Ukraine». 1973—76 — окружний кер. і заст. голови Канад. ради з питань багатокультурності, з 1974 — голова дорадчого к-ту програми двомовності, член Ради укр. культ. спадщини, 1973—75 — президент, почесний член Клубу укр. професіоналістів і підприємців. 1973—75, 1979—81 — редактор «Ukrainian Canadian Review». За працю в руслі багатокультурності відзначений урядом Канади, Альбертським департаментом к-ри та ін. Зокрема, 2003 — Орденом Канади «за збереження та поглиблення української культури та мови серед канадської багатокультурної мозаїки».

Праці: The Roman Catholic Church and the North-West School Question: a Study in Church State Relations in Western Canada, 1875—1905. Toronto, 1974; Ukrainian Canadians, multiculturalism, and separatism, an assessment: proceedings of the conference sponsored by the Canadian Institute of Ukraine Studies, University of the Alberta, Edmonton, September 9, 11, 1977/ Edited by Manoly R.Lupul; The Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainian in Canada. Toronto, 1982; Visible Symbols: Cultural Expression among Canada's Ukrainian. Edmonton, 1984; Osvita: Ukrainian Bilingual Education. Edmonton, 1985; Українці в Канаді і в Україні, минуле, теперішнє і майбутнє. «Сучасність», 1991, № 11; The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir. Edmonton, 2005.

Літ.: Ukrainians in North America. A Biographical directory. Champaign, 1975; «Бюлетень Канадського інституту українських студій», 1977, вересень—жовтень; 1986, листопад; «Український історик», 1977, № 1—2; *Войценко О.* Літопис українського життя в Канаді, т. 6—7. Едмонтон, 1982, 86; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади.

Вінніпег, 1986; Колишній директор КІУСу представлений до Ордена Канади. «Бюлетень Канадського інституту українських студій», 2003, осінь; *Ковальчук О.* Лупул Манолій. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Колишній директор КУІСу М.Лупул отримав Орден Канади. «Свобода», 2004, 12 березня.

О.О. Ковальчук.

ЛУТÁВА, літописне місто. Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1155, 1159 та 1175 у зв'язку з мирними переговорами і *снемом* (з'їздом) чернігово-сіверських *Ольговичів.* Розташовувалося на пд.-зх. кордоні *Чернігівського князівства.* Зруйноване в серед. 13 ст. Ототожнюється з *городищем*, залишки якого (*дитинець* міста) виявлені на узвишші (9—12 м) на закінченні мису (2 × × 1 км), утвореному вигином русла р. Десна (прит. Дніпра) й руслом її невеликого припливу, що впадає в Десну й омиває мис з пд., між селами Карпилівка (за 3 км від нього розташоване сучасне с. Лутава) і Короп'є Козелецького р-ну Черніг. обл. (це за 60 км на пд. зх. від м. *Чернігів*; бл. 12 км на пн. від м. *Остер*). Городище має оваловидну форму — 150 × 90 м. У ході розкопок тут виявлені сліди укріплень (у 19—20 ст. їх повністю знівелювали оранкою). Культ. шар 12—13 ст. має яскраво виражений міський характер (у т. ч. знайдено фрагменти плінфи). З пн. зх. до дитинця прилягав відкритий *посад* (бл. 8 га). На річці існувала, очевидно, пристань, що з'єднувалася з дитинцем захищеною валами дорогою.

Літ.: ПСРЛ, т. 2: Ипатиевская летопись. М., 1962; *Коваленко В.П.* До локалізації літописної Лутави. В кн.: Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993.

В.П. Коваленко.

Пам'ятник Л. Лутугіну у м. Лутугіно Луганської обл. Фото початку 21 ст.

ЛУТУ́ГІН Леонід Іванович (04.03 (21.02).1864—30(17).08.1915) — геолог. Професор (1897). Н. в м. *Санкт-Петербург* у купецькій родині. 1889 закінчив Петерб. гірничий ін-т. 1890—91 брав участь у наук. експедиціях на Півночі Росії. За результати, отримані під час експедицій, нагороджений срібною медаллю Рос. геогр. т-ва. Від 1892 працював у Геол. к-ті, займався дослідженнями Донец. кам'яновугільного басейну. Розробив методику детального площового геол. картування. 1893 почав друкувати (закінчив 1896) звіти про геол. дослідження околиць с-ща *Лисичанськ* і с. Кримське (нині село Слов'яносербського р-ну Луган. обл.), а також пн. частини Донец. басейну. Довів тезу про пром. значення покладів кам'яного вугілля в Донбасі. 1897 став професором петерб. Гірничого ін-ту. Цього ж року разом з Ф.Чернишовим видав працю «Донецкий каменноугольный бассейн». 1898 призначений одноосібним керівником робіт зі створення детальної геол. карти Донец. басейну. В листопаді 1899 брав участь у 24-му з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії (див. *З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії*), виголосив там доповідь «Донецкий каменноугольный бассейн, как источник минерального топлива» (надрукована в *Харкові* 1900). Під його кер-вом почала видаватися «Детальная геологическая карта Донецкого каменноугольного бассейна» (до 1915 вийшло 8 аркушів з відповідними поясненнями).

Брав участь у громад. і політ. житті. 1904 на знак протесту проти масштабного звільнення студентів пішов з Гірничого ін-ту. 1905 став одним із засновників Академічного та Інженерного союзів. У цьому ж році обраний членом ЦК *Конституційно-демократичної партії.* 1906 повернувся до Гірничого ін-ту. Тим часом поліція оголосила його неблагонадійним і 1907 він був звільнений з Геол. к-ту. Цього ж року став товаришем (заст.) голови Рос. тех. т-ва. Двічі обирався до *Державної думи Російської імперії* (від фракції *трудовиків*). 1908 вимушено подав заяву про звільнення з Гірничого ін-ту, став віце-президентом *«Вольного экономического общества».* Був секретарем Мінералогічного т-ва. Зосередився на всебічному аналізуванні результатів дослідження Донбасу. Підготував зведену детальну геолог. карту Донец. басейну (1911 удостоєна Великої золотої медалі на Міжнар. виставці в Турині, Італія).

Л.І.Лутугін.

Вперше (за участю учнів) склав розріз вугленосної товщі Донбасу, визначив її потужність і кількість вугільних пластів (роботи були виконані за стандартами точності, що значно перевищували існуючі на той час відповідники). Ці дослідження заклали основи для практичного вирішення проблем вугільної геології та розвитку вугільної промисловості. Вони одразу ж привернули увагу фахівців і підприємців з Великої Британії, Франції, Бельгії та ін. країн.

Значну увагу надавав практичному впровадженню наук. ідей. Представляв Геологічний к-т на з'їздах, нарадах, у комісіях. Тривалий час очолював урядову комісію зі з'ясування стану Донецької пром-сті.

Від 1914 займався дослідженням Кузнецького та Челябінського басейнів.

Створив наук. школу (П.Степанов, В.Яворський, О.Снятков, О.Гапєєв та ін.).

П. у м. Кольчугіно (нині м. Ленінськ-Кузнецький Кемеровської обл., РФ). Похований у Петрограді (нині м. С.-Петербург).

Ім'ям Л. названо (1925) одне з міст (до 1965 — селище) *Луганської області* (Лутугине; колишня Шмидтівка), а також одну із залізничних станцій цієї ж області. У Лутугиному йому встановлено пам'ятник.

Праці: Донецкий каменноугольный бассейн. В кн.: Очерк месторождений ископаемых углей России. СПб., 1913 (у співавт.); Избранные

труды по геологии Донецкого бассейна. К., 1956.

Літ.: *Ивановский С.Р.* Леонид Иванович Лутугин. (1864—1915). М., 1951; *Анісімов Ю.О.* Геолог Леонід Іванович Лутугін. К., 1959; Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела. Донецк, 1972; *Александров В.Є.* Леонід Лутугін. К., 1975.

М.П. Троян.

Д.О. Луценко.

ЛУЦЕ́НКО Дмитро Омелянович (15.10.1921—16.01.1989) — поет. Засл. діяч мист-в УРСР (1974). Н. в с. Березова Рудка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). З дитинства знав багато пісень, які чув від батька та гостей, котрі відвідували родинну хату. Одразу після *голодомору 1932—1933 років в УСРР* підлітком виїхав на Донбас, працював на шахтах, навчався в гірничопром. технікумі. Від 1938 — студент Київського гідромеліоративного ін-ту. 1940 призваний до Червоної армії (див. *Радянська армія*), служив прикордонником на заставі Бури (на кордоні з Афганістаном). Після початку окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР (див. *Друга світова війна*) — автоматник розвідувальної роти. Був тяжко поранений і контужений, став інвалідом 2-ї групи. Деякий час служив у дивізійній газ. «За победу». У повоєнні роки працював у редакціях газет *«Сільські вісті»*, «Молодь України», був кореспондентом Всесоюзного радіо по Україні. У «Сільських вістях» познайомився зі своєю майбутньою дружиною, присвятив їй багато ліричних віршів. Першу свою збірку поезій «Дарую людям пісню» опублікував 1962. Наступного року став членом Спілки письменників України. Через смерть доньки тяжко захворів. По одужанні почав співробітничати з композиторами О.*Білашем*, В.Верменичем, К.Домінченом, О.Екімяном, П.*Майбородою*, К.Мясковим, А.Пашкевичем, І.Покладом, С.Сабодашем, І.*Шамо* та ін. Разом з ними створив багато популярних пісень — усього понад 300 («Києве мій», «Фронтовики», «Сивина», «Мамина вишня», «Не шуми, калинонько», «Осіннє золото», «Україно, любов моя» та ін.). На його слова писали музику кілька десятків композиторів, його пісні співали Д.*Гнатюк*, А.Мокренко, Д.*Петриненко*, Н.Матвієнко, Б.Сташків, хорова капела *«Думка»*, Державний укр. нар. хор ім. Г.Верьовки.

Ювілейна монета «Дмитро Луценко» номіналом 5 гривень. Срібло, 2006. Аверс і реверс.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1976).

Його твори перекладені білорус., казахською, таджицькою, молдов., англ., нім., франц. та ін. мовами. 1978 побачила світ книга рос. перекладів його віршів «Хлеб и песня».

Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го ст., Дружби народів, медалями.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі* поряд з могилою доньки.

Починаючи з 1990, у рідному селі поета, де він уже в зрілому віці подовгу жив і писав, у Березоворудському парку проводяться пісенно-мистецькі свята «Осіннє золото», на них виконуються пісні на його слова. У сільс. краєзнавчому музеї відкрито кімнату-музей поета.

1998 його іменем названо середню школу № 197 у м. Київ, де митець не раз виступав і де тривалий час працювали його дружина Тамара Іванівна та син Сергій. 19 травня того ж року в школі відкрито музей-світлицю поета.

2001 започаткована премія ім. Дмитра Луценка, вона вручається кращим поетам-піснярам, співакам, композиторам.

2006 Нац. банк України випустив у обіг ювілейну монету із зображенням портрета Л., присвячену 85-річчю з дня народження поета. На монеті також викарбувані його слова «Як тебе не любити, Києве мій!»

Тв.: Незакінчена соната. К., 1966; Як тебе не любити. К., 1969; Добрість. К., 1971; Пахучий хліб. К., 1974; За Березовою Рудкою. К., 1976; Коли ти зі мною. К., 1978; Березовий дзвін. К., 1980; Вибране. К., 1981; Дороги спадщини. К., 1984; Усе любов'ю зміряне до дна. К., 1994; А я люблю, люблю... К., 1995.

Літ.: Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Короткий енциклопедичний словник з культури. К., 2003; Музей ім. Д.О. Луценка. Web: http://www.edu.kiev.ua/schools/s197/sch197/index2.html.

В.В. Біленко.

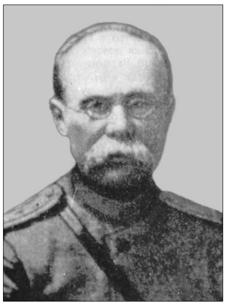

І.М. Луценко.

ЛУЦЕ́НКО Іван Митрофанович (07.03(23.02).1863—25.03.1919) — лікар, громад., політ. і військ. діяч. Д-р медицини (1893). Н. в с. Кейбалівка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Закінчив Петерб. військово-мед. академію. 1893 захистив там докторську дисертацію. Потому переїхав до м. *Одеса*, займався приватною лікарською справою. Невдовзі став членом Т-ва одес. лікарів і Одес. т-ва послідовників гомеопатії. Переписувався з відомими лікарями-гомеопатами Зх. Європи. Від 1885 друкував у петерб. ж. «Врач-гомеопат» власний переклад книги Е.-А.Фарінгтона «Гомеопатическая клиническая фармакология: Курс лекций, читанных в Ганемановской медицинской коллегии в Филадельфии» (видана окремою книгою 1910 в Одесі, перевидана 1936 в *Москві*, 1992 — у *Києві*). Переклав також праці «Гомеопатическая фармакология» та «Лечение глазных болезней доктора Мосса». Оприлюднив кілька власних робіт, зокрема, «Почему у нас так мало врачей-гомеопатов» (1896), «К характеристике наших противников» (1897). Від 1890-х рр. переписувався з М.*Коцюбинським*. Після відкриття 1897 Одес. т-вом послідовників гомеопатії гомеопатичної лікарні безоплатно вів там прийоми хворих. Після розколу т-ва увійшов до складу новоствореного 1898 в Одесі Ганеманівського т-ва (назване на честь відомого лікаря-гомеопата С.Ганемана). Став скарбником і секретарем цього т-ва. Очолив його мед. від-ня, був гол. лікарем створеної т-вом Одес. гомеопатичної лікарні. Написав кілька брошур, зокрема, «Корь и её лечение», «К вопросу о гомеопатической фармакопее» (обидві 1899), «Дифтерит и его лечение», «Скарлатина и её лечение», «Геморрой и его лечение», «Брюшной тиф» (усі 1900), «Роль высокой температуры в болезнях и нужно ли её понижать?» (1901), «Что нам нужно? (к съезду гомеопатов)» (1902).

Читав лекції з гомеопатії в Одес. духовній семінарії.

Від 1903 став гол. редактором щомісячника «Вестник гомеопатической медицины» (переведений цього року до Одеси з *Харкова*). Оприлюднив у ньому, зокрема, статті «Эликсир красоты и молодости», «К предстоящему съезду (об организации лекций о гомеопатии)», «В единении си-

ла», переклад праці М.Мата «Свойства живого организма».

Разом з письменниками М.*Вороним* та І.*Липою* заснував видавничу «Одеську літературну спілку» (вона взяла участь у випуску альманахів «З-над хмар і з долин», 1903, та «Багаття», 1905). Був близько знайомий з І.*Нечуєм-Левицьким*, переписувався з ним (збереглися відповідні листи останнього за 1904—06).

1905, під час революц. подій у *Російській імперії* (див. *Революція 1905—1907*), увійшов від *Української демократичної партії* до Одес. ради робітн. депутатів (див. *Ради робітничих депутатів*). Невдовзі, після розпуску ради робітничих депутатів, став членом *Одеського товариства «Просвіта»*. Заснував україномовну газ. «Народна справа» (її перший номер з'явився 8 січня 1906; однак майже всі його примірники були конфісковані, а видання заборонене). У його помешканні поліція вчинила обшук. За ним самим було встановлено таємний нагляд. На деякий час Л. відійшов від громад. діяльності.

1909 обстежував стан здоров'я І.*Франка* (під час відвідин останнім Одеси).

1913 став головою ради старшин т-ва *«Українська хата»*. Цього ж року брав участь у 1-му Всерос. з'їзді лікарів-гомеопатів у *Санкт-Петербурзі*.

Під час *Першої світової війни* служив полковником мед. служби рос. армії.

Після *Лютневої революції 1917* та створення *Української партії соціалістів-самостійників* був обраний товаришем (заст.) голови партії. Тоді ж в Одесі став одним із засновників Військ. ради (26 квітня вона заснувала в Одесі Укр. військ. кіш).

Увійшов до складу *Української Центральної Ради*. На *Першому Всеукраїнському військовому з'їзді 1917* був обраний (як представник від фронту) членом Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*). У жовтні 1917 на *Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва* обраний ген. хорунжим (див. також *Вільне козацтво*).

Улітку 1918 брав участь в організації першої в Одесі укр. нац. книгозбірні, віддав до неї частину власної б-ки.

Під час *протигетьманського повстання 1918* був головою цивільного управління Таврійської області, за *Директорії Української Народної Республіки* — командиром військ. загону.

Згідно з деякими джерелами, загинув у бою за залізничну ст. Антоніни (нині станція за 8 км від смт *Антоніни*).

В Одесі на фасаді будинку 52 по вул. Пастера (колишня Херсонська, там свого часу мешкав Л.) на його честь встановлено меморіальну дошку.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923, т. 1. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. Иван Митрофанович Луценко в истории отечественной гомеопатии. «Український гомеопатичний щорічник» (Одеса), 2003, т. 6.

За: *Зленко Г.Д., Мощич О.П.* Іван Митрофанович Луценко — доктор медицини, гомеопат, державний діяч. Web: http://www.polykhrest.od.ua/other/years_articles 33.php.

ЛУ́ЦІВ Лука (30.10.1895—01.12. 1984) — громад. діяч, літературознавець, публіцист. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. Грушів (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Навч. в Дрогобицькій г-зії. З початком *Першої світової війни* від 1914 — у *Легіоні Українських січових стрільців*, під час *українсько-польської війни 1918—1919* — четар 2-ї Коломийської бригади *Української Галицької армії*. 1920—21 — в'язень польс. таборів. 1921—26 навч. одночасно в *Українському вільному університеті* у *Львові* та *Карловому університеті* в Празі (*Чехословаччина*; д-р філософії, дисертація про творчість Т.*Шевченка*, 1926). Учителював у г-зіях та вчительських семінаріях *Рогатина*, *Сокаля*, Кросно (Польща), *Самбора*. Наприкінці *Другої світової війни* емігрував (1944) до Німеччини. Від 1949 — у США. 1952—70 — співред. щоденника *«Свобода»*.

Досліджував тему «Т.Шевченко в слов'янських літературах» (Я.Купала, Л.Совінський, А.Харамбашіч і Т.Шевченко), друкував статті і рецензії в *«Літературно-науковому віснику»*, *«Віснику»*, українознавчі дослідження в *«Biuletynu polsko-ukraińskim»*, «Slavische Review», окремими відбитками у Львові вийшли праці «Ольга Кобилянська і Фр. Ніцше» (1928), «Ольга Кобилянська і Є.П. Якобсен» (1930) та ін. На еміграції в Німеччині друкувався в тижневику «Неділя», у США — у щоденнику «Свобода», опублікував розвідки про М.*Шашкевича* (1963), Т.*Шевченка* (1964), О.*Кобилянську* (1965) та ін., мемуари «Слідами стрілецької слави» (1965), нарис «Іван Франко — борець за національну та соціальну справедливість» (1967). Організатор і гол. ред. видання історико-мемуарного збірника «Дрогобиччина — земля Івана Франка» (т. 1—2. 1973—78), опублікував у ньому низку власних матеріалів.

Л. Луців.

П. у м. Філадельфія (США), похований там само на укр. катол. цвинтарі Фокс-Чейс.

Його архів з 4339 документів зберігається в б-ці НТШ в Нью-Йорку.

Праці: Іван Франко — борець за національну та соціальну справедливість. Нью-Йорк, 1967; Григорій Сковорода і його філософія. В кн.: Альманах українського народного союзу. Нью-Йорк, 1972; Дрогобиччина — земля Івана Франка. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, т. 1—2. 1973—78 (гол. ред.).

Літ.: Українська Галицька армія: Матеріали до історії, т. 1. Вінніпег, 1958.

Б.З. Якимович.

ЛУЦЬК (стара назва Лучеськ) — істор. місто України, адм. центр *Волинської області*. Розташоване на р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 208 тис. осіб (2008).

На території міста відкрито залишки 2-х поселень доби *неолі-*

Луцьк. Свято-Троїцький кафедральний собор (костьол монастиря бернардинів). Фото початку 21 ст.

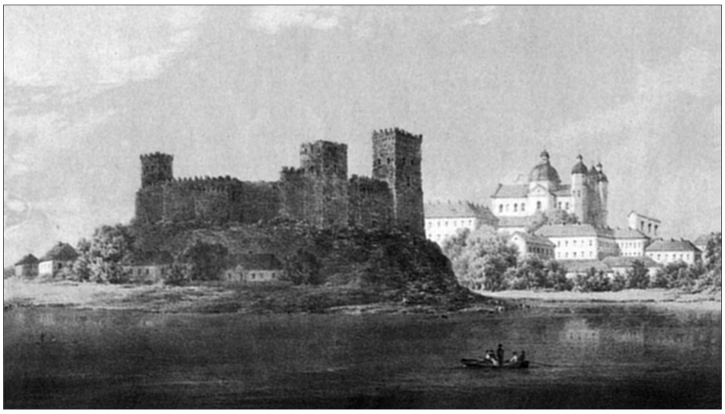

Луцьк над ріками Стир і Глуш. Гравюра Н. Орди. 1870-ті роки.

чеськ стає адм. центром удільного князівства (*Луцького князівства*).

Від 1199 Л. був у складі *Галицько-Волинського князівства.* У 12—13 ст. посідав на *Волині* — за політ. і екон. значенням — 2-ге місце після Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*).

1241 зруйнований монгол. військами (див. *Монголо-татарська навала*). Невдовзі відновився. 1252 його безуспішно намагалися здобути війська темника *Куремси*. Проте вже через 7 років

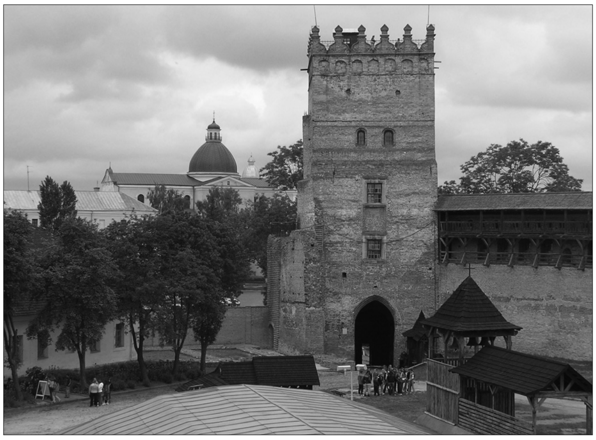

Луцьк. Верхній замок. В'їзна (Надбрамна) башта. Кінець 13 ст. Фото початку 21 ст.

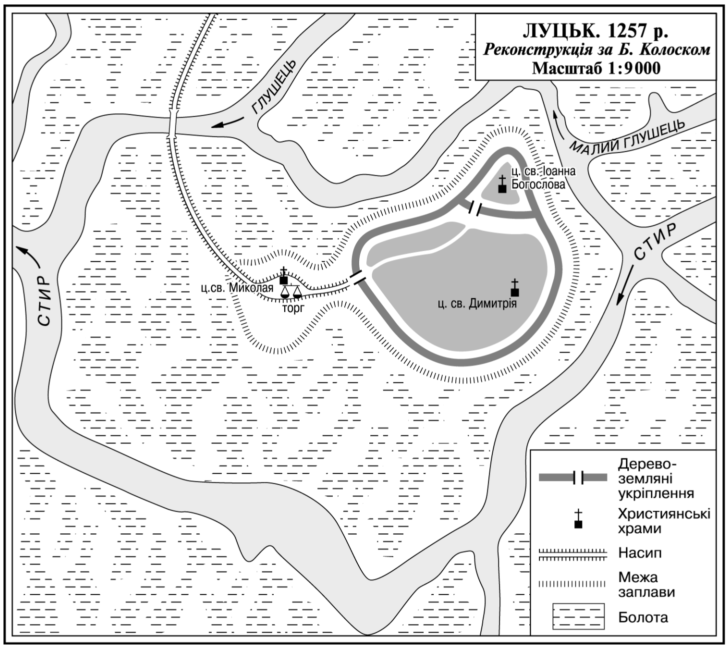

ту (4 і 3 тис. до н. е.) і 2-х поселень доби бронзи (2 тис. до н. е.; див. *Бронзовий вік*).

Згідно зі свідченням Я.*Длугоша*, Л. заснований 1000 року вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем.* Перша писемна згадка про нього міститься в *Іпатіївському літописі* під 1085: там повідомляється, що *Володимир Мономах* захопив Лучеськ, який належав кн. Ярополку Ізяславичу. У подальшому, після поділу Володимирського князівства 1149, Лу-

Луцьк. Верхній замок. Башта Стирова (Свидригайла). 14—15 ст. Фото початку 21 ст.

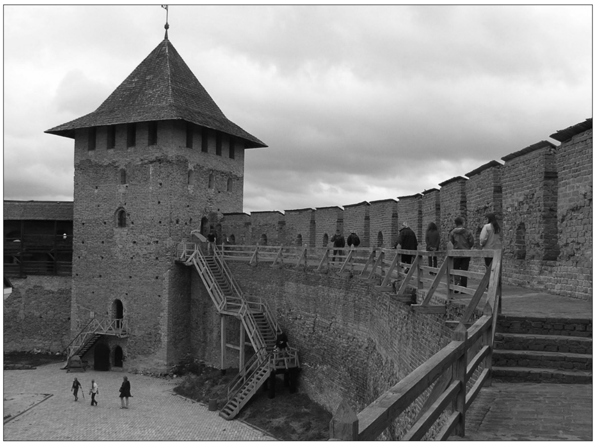

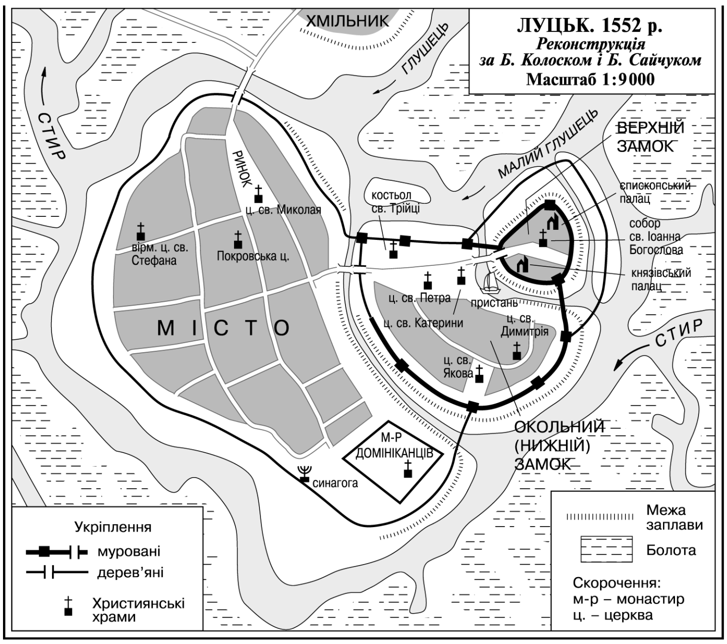

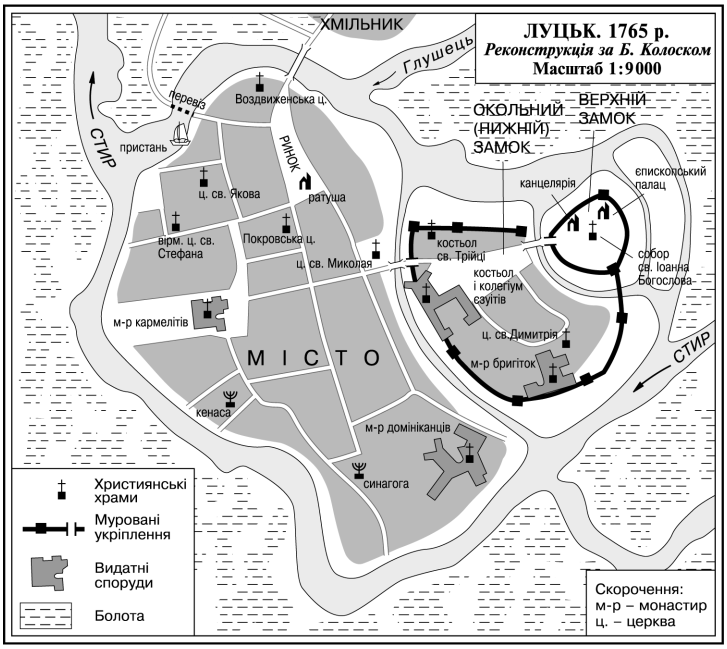

потому, 1259, кн. *Данило Галицький* на вимогу золотоординського темника *Бурундая* дав наказ зруйнувати оборонні укріплення кількох міст князівства, у т. ч. і Л.

Наприкінці 13 — на поч. 14 ст. в місті велося кам’яне буд-во, зокрема, були споруджені замок і кафедральний собор св. Іоанна Богослова.

Від 1340 — у складі *Великого князівства Литовського*. Першими його володарями були кн. *Любарт* і його син *Федір Любартович* (з 1385). 1387 місто захопив король польс. і вел. кн. литов. Владислав II *Ягайло* і пізніше передав його вел. литов. кн. *Вітовту*, той зробив Л. другим за важливістю містом литов. князівства (після Вільно; нині м. *Вільнюс*).

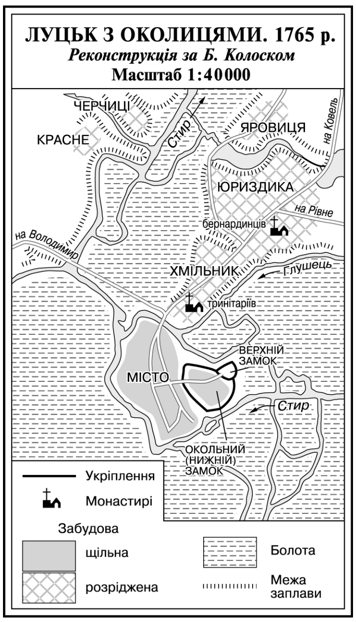

1429 тут відбувався *Луцький з’їзд монархів* європ. країн (на ньому обговорювалися питання: захисту Європи від турків, *унії церковної*, про можливість надання вел. кн. литов. Вітовту королів. титулу).

У 15—16 ст. став одним з найбільш значних торг. і ремісничих центрів України. 1432 отримав *магдебурзьке право.* У той час місто мало строкатий етнічний склад: поряд з польс. і укр. громадами тут жили євреї, вірмени, караїми.

За *Люблінською унією 1569* перейшов до складу *Корони Польської.*

На поч. 17 ст. тут заснували свої осередки ордени *єзуїтів*, бригіток, домініканців, *кармелітів*, *бернардинців*, тринітаріїв, василіан. 1617 створено *Луцьке братство* (1620—21 при ньому відкрито *Луцьку братську школу*).

У 1630-х рр. зросла міжконфесійна ворожнеча. У травні 1634 тиждень тривали погроми католиками правосл. громади, зокрема, були зруйновані братська церква, школа, будинок для старих.

Під час *національної революції 1648—1676* Л. зазнав спустошень, особливо після нападу татар 1649 та голоду й епідемії 1651.

За умовами *Андрусівського договору (перемир’я) 1667* залишився в складі *Речі Посполитої.*

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) переходить під владу *Російської імперії* і стає адм. центром *Волинського намісництва*, а з 1797 — *Волинської губернії.*

1832 в місті була відкрита гімназія.

Після прокладання до нього залізничної дороги (від станції Ківерці) тут пожвавилося економічне життя. У 1910-х рр. у місті працювали чавуноливарний, цегельний, два пивоварних заводи, паровий млин, картонна фабрика.

Під час *Першої світової війни* і *громадянської війни в Україні 1917—1921* за Л. ішли жорстокі бої.

Від 1919 — під владою Польщі.

1931—39 тут працювало громад. об’єднання освітньої і реліг. спрямованості «Товариство імені Петра (Могили)».

Від 1939, після приєднання західноукр. земель до СРСР (див. *Возз’єднання українських земель в єдиній державі*), — у складі УРСР, з грудня 1939 — обласний центр Волин. області, від 1940 (і до 1962, а потім з 1966) також райцентр.

У роки окупації УРСР (див. *Друга світова війна*) з червня 1941 до липня 1944 був адм. центром *генерал-комісаріату* «Волинь—Поділля» *рейхскомісаріату «Україна»*.

У 1950—60-х рр. у місті проведено модернізацію і централізацію підпр-в. Розвинулися нові галузі — машинобудівна, метало-

Луцьк. Синагога. Кінець 14 — початок 17 ст. Фото початку 21 ст.

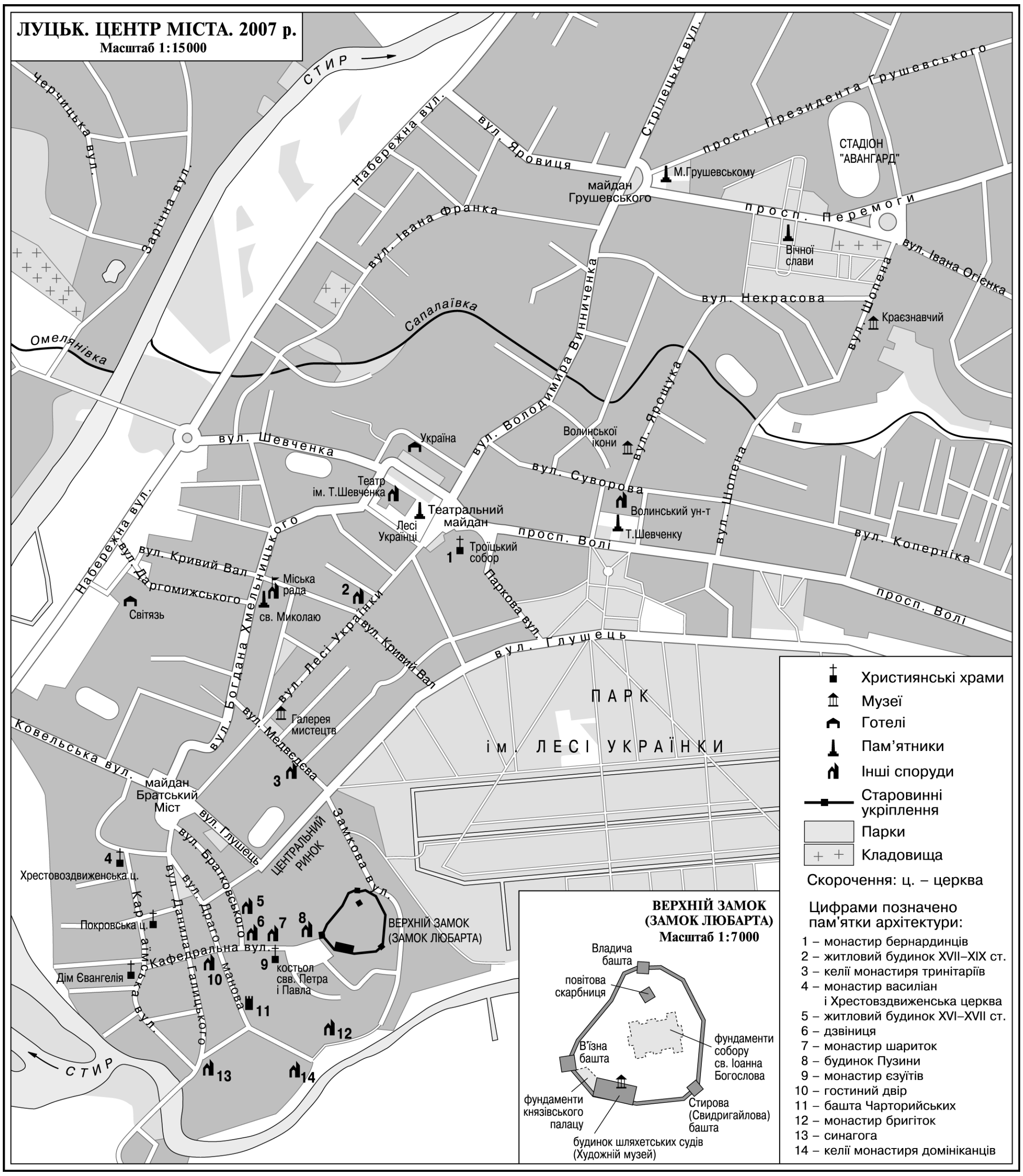

обробна, вир-во буд. матеріалів, приладобудівна, електронна, легка промисловість.

На поч. 21 ст. до найбільших промислових підприємств міста належали: ВАТ «Луцький автомобільний завод», ВАТ «Підшипниковий завод», ТЗОВ «Луцьккондитер ВКФ», Луцький спиртогорілчаний комбінат, ВАТ «Луцьк Фудз», ВАТ «Хліб», ТОВ СП «Модерн-Експо», ЗАТ СП «Теріхем Луцьк», ВАТ «Електротермометрія», пивзавод «Zeman». Серед 9 вищих навчальних закладів найстарішими є *Волинський державний університет імені Лесі Українки* та Луцький державний тех. ун-т.

Пам'ятки історії та к-ри: замок Любарта (14—16 ст.), башта Чорторийських (14—15 ст.), Свято-Покровська церква (15 ст.), Петропавлівський кафедральний костьол (16—17 ст.), оборонна синагога, монастир бригіток (17 ст.), Свято-Троїцький кафедральний собор (18 ст.).

Літ.: *Левкович І.* Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег, 1953; ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970; *Терський С.В.* Історія Луцька, т. 1: Лучеськ X—XV ст. Львів, 2007; Web: www.lutsk.ua.

В.В. Головко.

ЛУ́ЦЬКА БРА́ТСЬКА ШКО́ЛА — навч. заклад, заснований бл. 1617 Луцьким Хрестовоздвиженським (Чеснохрестським) братством (див. *Луцьке братство*). Діяльну участь у її створенні взяли Л.*Древинський*, Д.Малинський, А.Пузина. Зберігся рукопис (нині він знаходиться в *Бібліотеці національній України імені В.І. Вернадського*), до якого 1624 були переписані документи про структуру та пед. засади школи — її

статут (ґрунтувався на «Порядку шкільному» *Львівської братської школи*) і «Артикули шкільні» (правила поведінки для учнів). Програма навчання була наближеною до програми Львів. братської школи. Тут опановували різні предмети й мови. Високо було поставлено спів, причому учні користувалися партесами на 6, 8 і більше голосів (див. *Партесний спів*). Перед прийняттям до школи встановлювався триденний іспитовий термін. Напрям студій для вихованців визначався індивідуально, з урахуванням віку учня, його нахилів і здібностей. У час свого розквіту школа належала до провідних в Україні *братських шкіл*. Деякі її учні та вчителі, як свідчать публікації, уміли складати вірші. Так, у виданому 1628 у зв'язку зі смертю священика братської церкви Івана Василевича збірнику «Лямент» вміщено «Трен нищих спудеєв школи братської Луцької» за підписом «пенітарха» Григора Соминовича — школяра, який відповідав за порядок і дисципліну в школі. З братською школою були пов'язані, зокрема, Іван Карпович, автор «Елегії» в тому ж збірнику, і луцький міщанин Степан Полумеркович — автор вірша з приводу похорону Василини Яцківни. Учителями школи були ченці Луцького братського монастиря Єлисей (Ілковський; керівник школи 1628, відомий також як композитор), Павло (Босинський; *бакалавр*, тобто вчитель 1634), ігумен Августин (Славинський; викл. риторики, філософії і математики в серед. 17 ст.), можливо, також Зосима (Согникевич), маляр Йов (*Кондзелевич*). Крім синів правосл. *міщан* і шляхтичів (див. *Шляхта*), у школі навч. незаможні школярі (павпри), які збирали милостиню, співаючи по вулицях.

Літ.: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1—3. К., 1897—1898; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII веков, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 6. К., 1908; *Курганович С.* Дионисий Жабокрицкий, епископ Луцкий и Острожский: Историко-биографический очерк. К., 1914; *Ісаєвич Я.* Братства і їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине (вторая половина XVI — первая половина XVII вв.). К., 1987; Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988; Історія української культури, т. 2—3. К., 2001—03; *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛУ́ЦЬКА ПОВІТО́ВА «ПРОСВІ́ТА» — громад. організація, що діяла 1918—35 в м. *Луцьк*. Її засновниками були вчителі Ільченко, П.Голубович, В.Федоренко, Р.Шкляр, С.Богуславський, І.*Власовський*. За польс. влади була формально легалізована. На заг. зборах 14 березня 1920 обрано її раду, головою став А.Пашук. У складі орг-ції були створені секції: музично-драм. (голова І.Пилипчак), культурно-освіт. (голова І.Власовський), бібліотечну (голова О.Левчанівська), організаційну (голова П.Голубович).

У травні 1920 заг. збори ухвалили рішення про відкриття укр. книгарні «Нива» (діяла до 1928; видавала книги та підручники для початкових шкіл, Луцької г-зії, б-к філій). На липень 1922 орг-ція мала 28 філій у *повіті*. У її центр. приміщенні регулярно читалися лекції, у наближених до Луцька сільс. філіях — реферати з питань сільс. госп-ва, гігієни, на теми морального виховання, з історії укр. к-ри. Узимку 1925—26 при орг-ції виник радіоаматорський гурток. 1926 було налагоджено роботу «мандрівних бібліотек», які передавалися від філії до філії або завозилися в села, де не було осередків «Просвіти» (однак ця акція охопила лише кілька приміських сіл і не набула розмаху через брак бібліотечних фондів).

На поч. 1930-х рр. польс. власті повели наступ на орг-цію. Були заборонені укр. вивіски «Просвіти», чинилися всілякі перешкоди щодо постановки вистав, використання приміщень для культурно-освіт. цілей. Було закрито бюро правових порад та подань орг-ції. За членство в «Просвіті» почали арештовувати й висилали у табори інтернованих. Врешті-решт орг-цію звинуватили в поширенні комуніст. ідей (див. *Комунізм*) і антиурядовій діяльності. 16 грудня 1932 волин. *воєвода* видав постанову про її ліквідацію.

Літ.: *Савчук Б.* Волинська «Просвіта». Рівне, 1996; *Пономаренко С.* З історії заснування товариства «Просвіта» у Луцьку. «Науковий вісник Волинського державного університету: Серія Історія», 1997, № 3; *Філіпович М.* Українські школи та Луцька «Просвіта» у 20—30-х рр. XX ст. «Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського державного університету», 1999, вип. 4.

О.В. Малюта.

ЛУ́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО — 1) **Хрестовоздвиженське братство в Луцьку, Чеснохрестське братство в Луцьку** — реліг. громадсько-політ. орг-ція укр. шляхтичів *Волині* та *міщан* м. *Луцьк* і пов'язаного з ними *духовенства*. Засноване бл. 1617. Оскільки в той час польс. влада вважала законною в Київ. митрополії сх. обряду лише унійну церкву, ініціатори створення Л.б. спершу домоглися королів. дозволу (датований 2 лютим 1619) на відбудову погорілого шпиталю (притулку для хворих і немічних), яким мала опікуватися їхня орг-ція. Потому, 1 вересня цього ж року, 46 шляхтичів і духовних осіб, називаючи себе «старшими братчиками», доручили «молодшим братчикам» — міщанам Луцька — займатися повсякденними справами, насамперед спорудженням школи, церкви і монастиря. 20 червня 1620 єрусалимський патріарх Феофан III, який тоді діяв у *Києві* під захистом *Війська Запорозького* і особисто гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного*, надав грамоту на буд-во в Луцьку братської Хрестовоздвиженської церкви з правом *ставропігії*.

Луцьк. Руїни Хрестовоздвиженської церкви (Луцького братства). Малюнок Струкова, літографія П. Джогіна. 1867.

Луцьке Євангеліє. Ініціал «В».

Визначними діячами Л.б. були шляхтичі Л.*Древинський* (М.*Грушевський* вважав його найактивнішим діячем Л.б.), М.Гулевич-Воютинський і кн. А.Пузина (з 1632 — Луцький правосл. єпископ), ченці Герасим (Микулич) та Ісакій (Борискевич; з 1620 — луцький єпископ відновленої правосл. ієрархії). Братство ставило метою захист національно-реліг. прав православних. Воно постійно дбало про оздобу храму й монастиря, забезпечувало коштами школу (див. *Луцька братська школа*). Великим впливом у Л.б. користувалося «братство духовне» (ченці близьких до міста монастирів, а пізніше — новозаснованого Луцького братського монастиря).

1632 з ініціативи О.Мозеллі розпочалось буд-во мурованої церкви (збереглася до наших днів). Л.б. приділяло велику увагу малярському оздобленню храму. З братством мав зв'язки І.*Виговський*, членом братства був А.Братковський.

Бл. 1713 Л.б. увійшло до складу Луцької унійної єпархії, а братський монастир став василіанським (див. *Василіани*). Після пожежі 1761 розпочалась відбудова архіт. пам'яток, а також праця над новим малярським оздобленням інтер'єру і відтворенням монастирської б-ки.

Публікацію документів Л.б. з оригіналів та їх пізніших копій започаткував 1841 М.*Максимович*. Наукове видання здійснила *Київська археографічна комісія* (*«Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов»*, т. 1, 1845, 2-е вид. 1898; *«Архив Юго-Западной России»*, т. 6, ч. 1). Збірник Л.б., який деякий час вважався втраченим, було знайдено в 1980-х рр. і включено до одного з фондів Ін-ту рукопису НБУВ.

1990 засноване Волин. крайове братство Св. Андрія Первозваного, яке проголосило себе продовжувачем традицій давнього Л.б.

Цінні відомості про давнє Л.б., а також про нове мистецьке спорудження братської церкви і склад монастирської б-ки містять виявлені й опубліковані В.Александровичем протоколи візитацій монастиря 1752 і 1763—64.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Колосок Б.* Будівництво Луцького братства. «Волинь», 1990, № 1; *Грушевський М.* Історія української літератури, т. 6. К., 1995; *Кралюк П.* Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Львів, 1996; Пом'яник: Волинське крайове Братство святого апостола Андрія Первозванного (Луцьке хрестовоздвиженське). Луцьк, 2000; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Isaievych I.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2006; *Александрович В.* Протоколи візитацій Луцького Хрестовоздвиженського (братського) монастиря 1752 та 1763 років. «Ковчег» (Львів), 2007, ч. 5.

Я.Д. Ісаєвич.

2) **Луцьке Хрестовоздвиженське братство.** У травні 1864 влада *Російської імперії* ухвалила «Основні правила для заснування православних церковних братств». Згідно з цими правилами, православні церковні братства мали бути виразниками ідеї «самодержавства, православ'я та народності».

2 лютого 1871 відбулось офіц. відкриття релігійно-просвітницького та церковно-доброчинницького об'єднання православної спільноти Волині, яке проголосило себе правонаступником Хрестовоздвиженського братства в Луцьку.

Згідно зі статутом новоствореного братства, усіма поточними справами об'єднання відала рада, а найважливіші питання його діяльності розглядалися на заг. зборах. Членами братства могли бути особи правосл. віросповідання різного соціального стану і статі.

Юрид. підтвердження прав своєї орг-ції братчики отримали 1873. На той час братство нараховувало 79 осіб. Його членами-покровителями були, зокрема: київський, волинський і подільський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Ф.Трепов, обер-прокурор Найсвятішого Синоду К.*Побєдоносцев*, таємний радник В.Саблер. Активну участь у роботі ради братства брав голова з'їзду мирових посередників П.*Косач* (батько Лесі *Українки*). Почесним членом був історик, етнограф, архівіст, письменник О.*Левицький*.

За ініціативою братства розпочалася реставрація постраждалого від пожежі Хрестовоздвиженського храму (пам'ятка архри 17 ст.; відбудований і освячений у серпні 1890), було оздоблено кілька занепалих храмів (зокрема, Свято-Троїцький кафедральний собор і Свято-Покровську церкву), зведено нові культові споруди в центрі Луцька (каплиці Іверської Божої Матері та П'ятницької).

1890 братство облаштувало давньосховище, в якому зберігалися рукописні книги і стародруки, що належали братській книгозбірні 17 ст. На його базі проводилась екскурсійна робота (фактично цей заклад став першим громад. музеєм Луцька). Братчики також заклали: книгарню, б-ку, притулок і лікарню (розташовувалася в мурованому будинку, зберігся в дещо переробленому вигляді) для найбіднішого населення міста та околиць. 27 грудня 1906 при братстві була відкрита церковнопарафіяльна школа (див. *Парафіяльні школи*). Згодом при школі почали діяти вечірні класи для дорослих. Усі братські заклади були доступні для людей різного віросповідання та статків. Братство організовувало для населення краю нар. читання.

Після *Першої світової війни*, коли Зх. Волинь територіально увійшла до Польщі, братство стало виразником інтересів укр. людності краю та його просвітницьким центром. У той час братчики переклали укр. мовою багато богослужбових книг. Улітку 1935 було затверджено новий статут Луцького Хрестовоздвиженського братства.

Наприкінці *Другої світової війни*, після звільнення Волині військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) 2 лютого 1944, братство припинило своє існування.

Літ.: *Жилюк С.І.* Російська православна церква на Волині (1793—1917 рр.). Житомир, 1996; *Гаврилюк С.В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). Луцьк, 2008.

О.В. Сажок.

ЛУ́ЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ (апракос) — пам'ятка укр. мови. Належало свого часу Спаському монастиреві біля *Луцька*. Переписане,

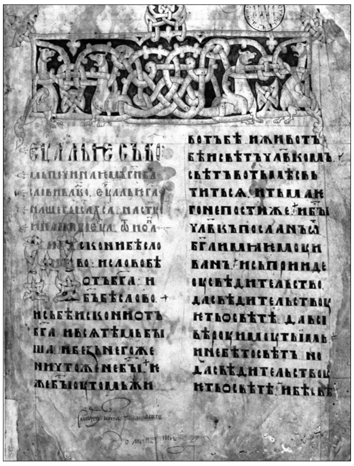

Луцьке Євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом.

очевидно, у серед. 14 ст. (опосередковано про це може свідчити дарчий запис землі цьому монастиреві, який зробив у Л.Є. Порфирій Кирдієвич — онук Васька Кирдієвича; Порфирій Кирдієвич згадується в одній із грамот, датованій 1366). У церковнослов'ян. тексті пам'ятки відобразилася низка фонетичних рис укр. мови, зокрема вторинний (т. зв. «новий») «ѣ» («корьнья»), збіг давніх «ы» та «і» («съ нымь», «тисячь»), «ѣ» > «і» («въ синъ смертньи»), чергування «у»—«в» («усльдъ мене», «вчителю», «Вліты» («Улити»), «дьла Аурамля»), «в» протетичний («къ вовьцямъ», «вученици») і вставний інтервокальний («легивонъ», «Фавуста»), приголосний «дж» («рожчьє», «дожчь»), «х» на місці «ф» («Хрола»), асимілятивні та дисимілятивні зміни приголосних («зборъ», «што»), збіг форм прийменників «съ» та «изъ» («ис нимь», «иствори», «не изблазниться») та ін.

Уривки з Л.Є. опублікував О.*Соболевський* у книжці «Очерки из истории русского языка» (ч. 1. К., 1884).

Рукопис зберігається в Держ. рос. б-ці в *Москві* (фонд 256, № 112).

Літ.: Бузук П. З історії діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. В кн.: Збірник Комісії для дослідження історії української мови, т. 1. К., 1931.

В.В. Німчук.

ЛУ́ЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — територіально-держ. утворення, що склалося наприкінці 11 ст. в процесі формування *Волинської землі* навколо одного з її центрів — *Луцька*. З *«Повісті временних літ»* відомо, що 1083 в Лучеську (нині м. *Луцьк*) сидів Ярополк Ізяславич, який скоро по тому втік «у Ляхы» від гніву дядька — вел. кн. київ. *Всеволода Ярославича* — і виконавця волі останнього черніг. кн. *Володимира Мономаха*. 1146 на *Волині* вокняжився член роду Мономашичів *Ізяслав Мстиславич*, він поділив її на дві частини. Володимирське князівство дісталося старшому сину *Мстиславу Ізяславичу*, Луцьке — молодшому *Ярославу Ізяславичу*. Так було інституйоване Л.к.

По смерті Ярослава Ізяславича в 2-й пол. 1170-х рр. князівство було розділене поміж його синами: Ярославич Всеволод (старший з-поміж братів) одержав Луцьк; Інгвар — *Дорогобуж* і басейн р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) з м. *Шумськ*; *Мстислав Ярославич* Німий — *Пересопницю*; володіння 4-го сина — Ізяслава — літопис не називає. У наступні десятиліття три з чотирьох гілок Ярославичів згасли. Бл. 1225 помер Мстислав Німий, доручивши сина Івана *Данилові Галицькому* й заповівши йому (Данилові) Луцьку і Пересопницьку волості, якими на той час володів. Після кончини Івана Мстиславича Луцьк намагався захопити син Інгвара — Ярослав, однак був вигнаний жителями міста. Данило Галицький віддав землі Л.к. разом з Пересопницькою волостю братові *Василькові Романовичу*. Так Л.к. увійшло до складу *Волинського князівства* (государем останнього був Василько). Напередодні навали на пд.-зх. рус. землі військ *Батия* Данило передав Луцьк у «держание» черніг. княжичу *Ростиславу Михайловичу* (останній прибув до Данила разом з батьком — черніг. кн. *Михаїлом Всеволодичем*, який втік від монголів до Угорщини, перебрався до Мазовії, а потім — до Данила). Однак це не було реставрацією Л.к., бо Ростислав користувався лише *данинами* з м. Луцьк. Л.к. знову виділилося в окреме князівство дещо пізніше — по смерті Данила Галицького і розпаді *Галицько-Волинського князівства*. Воно дісталося синові Данила — *Мстиславу Даниловичу*.

Літ.: *Насонов А.Н.* Русская земля и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ЛУ́ЦЬКИЙ ДОМІНІКА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Луцький монастир Внебовзяття Богородиці оо. Домінікан — осідок домініканського ордену на території *Волині*. Перші відомості про домінікан у *Луцьку* датуються 3-ю чв. 14 ст. 1390 король польс. і вел. кн. литов. Владислав II *Ягайло*, а 1393 вел. кн. литов. *Вітовт* надали монастирю земельні володіння. Від 1619 при монастирі діяв новіціат (місце навчання і постригу майбутніх ченців), а з 1694 — орденська школа університетського рівня. Л.д.м. був одним з найбільш населених у Польс. домініканській провінції — у 18 ст. кількість ченців у його стінах сягала до 50 осіб. При монастирі діяли школа для світських осіб, друкарня, шпиталь. 1749 найбільша святиня луцьких домінікан — чудотворна ікона Богородиці — була коронована. 1850 Л.д.м. закритий царськими властями.

Нині у колишніх приміщеннях монастиря розташована Волинська духовна семінарія УПЦ (МП).

Літ.: *Barącz S.* Rys dziejów Zakonu kaznodziejskiego w Polsce, t. 1. Lwów, 1861; *Kłoczowski J.* Zakon braci kaznodziejów w Polsce 1222—1972. Zarys dziejów. В кн.: Studia nad historyą dominikanów w Polsce. Warszawa, t. 1. Б/м, 1975; *Trajdos T.* Kościoł katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386—1434), t. 1. Wrocław, 1983; *Троневич П.О. та ін.* Втрачені християнські храми Луцька. Луцьк, 2001.

Н. Сінкевич.

Луцьк. Домініканський костьол. Художник Н. Орда. 1860-ті роки.

ЛУ́ЦЬКИЙ З'ЇЗД МОНА́РХІВ 1429 — зустріч у *Луцьку* короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* та вел. кн. литов. *Вітовта* з герм. імп. і королем угор. Сигізмундом I Люксембургом. У ній також брали участь мазовецькі князі й представники *Тевтонського ордену*. З'їзд відбувся у січні. На ньому розглядалися проблеми участі Польщі в антитурец. кампанії, позиція, зайнята в цьому питанні *Молдавським князівством*, гуситський рух у Чехії, територіальні суперечки тощо. Уперше було офіційно підняте питання про коронацію володаря *Великого князівства Литовського* (напередодні — 1428 — з відповідним проектом імп. Сигізмунд I Люксембург звернувся до Вітовта). З'їзд не мав скільки-небудь помітних політ. наслідків. Однак нині подеколи (зокрема, через літописну контамінацію — об'єднання в *білорусько-литовських літописах* 2-ї редакції «Похвали Вітовту» з оповіданням про коронаційний з'їзд, що відбувся 1430 у Вільно, нині м. *Вільнюс*) він без належного історичного аналізу його наслідків характеризується як «перша в історії міжнародної політики багатостороння зустріч на найвищому рівні», як «прообраз Європарламенту» тощо.

Сигізмунд I Люксембурзький. Дереворит. 1483.

Літ.: *Blaszczyk G.* Burza koronacyjna: Dramatyczny fragment stosunków polsko-litewskich w XV wieku. Poznań, 1998.

О.В. Русина.

ЛУ́ЦЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Створений як Держ. історико-культ. заповідник згідно з постановою РМ УРСР від 26 березня 1985 за № 130 на базі пам'яток 14—19 ст. в істор. центрі *Луцька*. Займає 48,5 га і налічує 58 пам'яток історії та к-ри (19 — нац. значення), в т. ч.: Верхній замок, Окольний замок, монастирі: єзуїтів, шариток (сестер милосердя), бригіток, домініканців; церкви: Покровську та Хрестовоздвиженську; синагогу; житлові будинки 16—19 ст., зокрема, будинок, де мешкала родина Лесі *Українки*, а також худож. музей у будинку колиш. суд. канцелярії у Верхньому замку. Гол. архітектор проекту заповідника — канд. арх-ри Б.Колосок.

Верхній замок (13 ст.) розташов. на невисокому пагорбі між р. Стир (притока Прип'яті, бас. Дніпра) та її рукавом Глушець на пд.-сх. околиці істор. ядра Луцька. Свого часу був однією з могутніх фортець *Волині*. Будувався з кінця 13 до 16 ст. на місці давньорус. дерев'яних укріплень, знищених за наказом монгол. хана *Бурундая*. Наприкінці 13 — на

Зображення в'їзної вежі Луцького замку на купюрі у 200 гривень. 2007.

поч. 14 ст. — мурований у стилі романо-готичної арх-ри. У серед. 16 ст. після перебудови набув рис ренесансу (див. *Відродження*). У 1970—77 реставрований (архітектори М.Говденко та О.Годованюк). У плані має форму, наближену до трикутника (відповідає природному рельєфу ділянки). На замковому подвір'ї розташовані шляхетський будинок (кін. 18 ст.) та будинок єпископа (поч. 19 ст.). Оборонні мури оточують замкове подвір'я по периметру. Товщина їх сягає 2,6—3,0 м. До складу оборонних споруд входять також башти — В'їзна, Стирова (Свидригайлова), Владича. В'їзна башта (нині вона стала своєрідним символом Луцька) розташов. у зх. куті замку (звернений у бік міста). З оборонними мурами сполучається крученими сходами, влаштованими в товщі пн. та пд. стін. Під час її реставрації збережено нашарування 15—16 ст. Стирова башта розміщена у пд.-сх. частині замку, зверненій у бік р. Стир. У ході досліджень підвального ярусу башти та його фундаментів, проведених 1978, встановлено, що башту побудовано на залишках давнішої споруди, вимуруваної з блоків вапняку. Реставровано зі збереженням добудов 15—16 ст. Владича башта підсилювала пд.-зх. ріг оборонних мурів. Вона також зазнала перебудов. Її реставровано у гаданих первинних формах: завершено зубцями й увінчано чотиригранним наметом із флюгером.

Комплекс Бернардинського монастиря (див. *Бернардинці*) належить до найвизначніших архіт. витворів доби *бароко* в Україні. Розташов. при колиш. в'їзді в місто на пагорбі над долиною р. Стир. Фундаменти його мають форму підкови (закладені 1720) й були призначені для оборони шляху, що вів до міської фортеці. Просторова композиція ком-

«З'їзд європейських монархів у Луцьку 1429». Картина роботи художника Р. Мячкавічуса. 1935.

Луцьк. Петропавлівський кафедральний костьол. Скульптура св. апостола Петра. Фото початку 21 ст.

плексу утворена цілісним півколом двоповерхових цегляних будівель келій (1752—55), вони оточують осн. домінанту — об'єм костьолу. Для ансамблів монастирів цей тип композиції є рідкісним. Він тяжіє до палацової арх-ри. 1737 був закладений фундамент під первинний проект костьолу, 1754 його розібрали й почали зводити костьол за ін. проектом — єзуїтського архіт. П.Гіжицького — у стилі пізнього бароко (буд-во завершили 1789). План костьолу наближений до плану церкви Іль-Джезу в Римі. Осн. відмінності зумовлені влаштуванням переходу до келій. Від 2-ої пол. 18 — серед. 19 ст. біля комплексу Бернардинського монастиря почала формуватися навколишня міська забудова. 1877—79 під кер-вом архіт. К.Раструханова костьол перебудовано на правосл. собор (Троїцький кафедральний собор): над перехрестям нав розмістили баню, над нартексом — дзвіницю з внесенням елементів класицистичного декору. 1905 інтер'єр собору розписаний олійним живописом чеським майстром Ф.Паралякома та худож. Л.Спаським. Вхід на територію собору 1904 прикрашено мурованою брамою з декоративними кованими гратами. У внутр. дворі комплексу збереглися поховання 19 ст.

Від Окольного замку 15 ст. збереглася оборонна башта князів *Чорторийських.* На ділянці оборонного муру цього замку в центр. частині міста 1616—42 звели костьол єзуїтів з колегіумом (відомий в літературі як Петропавлівський). Він став домінантою у містобудівній структурі. У його створенні брали участь архітектори Дж.Бріано, Б.Моллі, В.Глазович, П.Гіжицький, А.Агорн, М.Соболевський, Ф.Гродзицький, Ю.Уминський. Разом із проектом костьолу архіт. Б.Моллі розробив проект колегіуму. Споруди прикрашалися скульптурними, живописними, пластичними (ліпнина) творами художників М.Климковича, П.Вишинського, Т.Конича (Кунце), Й.Прехтля, К.Вільяні, Ф.Смуглевича, В.Герсона та ін. Костьол та келії разом з Бернардинським монастирем і Верхнім замком занесені до Держ. реєстру нац. культ. надбання як пам'ятники арх-ри та монументального мист-ва.

До складу об'єктів культурної спадщини Луцького заповідника увійшли також будівлі, які свого часу займали монастирі й церкви різних вірувань. У палаці, розташов. на частині території Окольного замку, розміщувався монастир бригіток (1624). Монастир *василіан*, заснований 1624, був частиною комплексу Хрестовоздвиженського братства (див. також *Луцьке братство*). Від монастиря домініканців, заснованого 1390 (див. *Луцький домініканський монастир*), збереглися келії 18 ст. Монастирю шариток 18—19 ст. належав комплекс будівель у Старому місті, поблизу замка Любарта (див. *Любарт*). Тут працювали школа та богадільня (за участю сестер-шариток). 1864 монастир закрито. В одній із його будов деякий час функціонувало Дворянське уч-ще, а з серед. — кінця 19 ст. комплекс монастиря відомий під назвою «Академія наук». В одній зі споруд оборонного кільця Окольного замку згодом було влаштовано *синагогу* під назвою «Малий замок» (кін. 14 — 1-ша пол. 15 ст.).

До складу заповідника віднесено також будівлі Хрестовоздвиженської церкви (1619—1888; належала до комплексу споруд Хрестовоздвиженського братства) та Свято-Покровської церкви 15 ст. (одна з найстаріших споруд Луцька; у ***Національному художньому музеї України в Києві*** з цієї церкви зберігається ікона «Волинська Богоматір» 13—14 ст.).

Луцьк. Свято-Троїцький собор. Фото початку 21 ст.

У складі заповідника діють Музей історії сільс. госп-ва Волині, а також розташований у замку Музей дзвонів. На території Л.і.-к.з. також знаходяться Худож. музей та Музей волин. ікони — єдиний подібного профілю в Україні, який представляє самобутню волин. школу іконопису; серед понад 1,5 тис. експонатів його колекції є унікальна памятка візант. мист-ва 11—12 ст. — Холмська чудотворна ікона Божої Матері.

Заповідник підпорядкований Волин. обласній держ. адміністрації.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР,

Луцьк. Петропавлівський кафедральний костьол. Фото початку 21 ст.

т. 2. К., 1985; *Колосок Б.В., Якубюк А.М.* Луцький історико-культурний заповідник. К., 1987; *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник. К., 1999; *Годованюк О.М., Колосок Б.В.* Волинська обл. Бернардинський монастир. Верхній замок. Костел та колегіум єзуїтів. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру Національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. К., 2003; *Колосок Б.В.* Православні святині Луцька. К., 2003; *Його ж.* Римо-католицькі святині Луцька. К., 2004; Історико-культурні заповідники України: Довідкове видання. К., 2007.

Р.І. Бондаренко.

О.А. Луцький.

О.М. Луцький.

ЛУ́ЦЬКИЙ Олександр Андрійович (псевдоніми — Довбня, Богун, Марко, Беркут, Богдан, Андрієнко, Клименко, Боднар; 1910—13.11.1946) — діяч руху укр. націоналістів, один з організаторів та воєначальників *Української повстанської армії.* Н. в с. Боднарів (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.) у сел. родині. Навч. в Станіславській г-зії. 1930 став членом *Організації українських націоналістів.* По закінченні г-зії (1932) служив у польс. армії. 1933 — керівник орг. референтури Станіславської окружної референтури ОУН. Від вересня 1933 до поч. 1938 відбував ув'язнення через причетність до підготовки замахів на представників польс. властей. У серпні 1938 — березні 1939 — кер. Станіславської окружної референтури ОУН, був удруге заарештований. З початком *Другої світової війни* у вересні 1939 нелегально перетнув радянсько-нім. кордон, мешкав на території *Генеральної губернії.* Навч. в м. *Кракiв* на курсах підготовки військ. кадрів ОУН(б), займався розвідувальною діяльністю. Учасник 2-ї конференції ОУН у Кракові (лютий 1940), підтримав фракцію С.*Бандери.* У березні—листопаді 1940 очолював Станіславський обласний провід ОУН, вів роботу зі створення підпільної мережі з підготовки антирад. повстання в регіоні. Один з організаторів батальйону *«Нахтігаль»*, кер. мобілізаційного відділу Проводу ОУН(б). Учасник 2-го збору ОУН у Кракові (березень 1941). Воював у складі батальйону «Нахтігаль», а від кінця 1941 і до поч. 1943 командував взводом у 201-му батальйоні охоронної поліції в Білорусі. Заст. військ. референта Проводу укр. націоналістів. За його ініціативою та за наказом Гол. військ. штабу УПА від 15 липня 1943 велося створення *Української народної самооборони* (УНС) в *Карпатах*, а сам він став її командиром. УНС (на серпень 1943 — 5—6 тис. бійців) вела бої з рад. партизанами С.*Ковпака*, німцями, загонами *Армії Крайової.* У грудні 1943 на її базі сформовано групу УПА «Захід» («Захід—Карпати»), якою Л. командував до початку вересня 1944. Член Проводу ОУН(б) з жовтня 1943 до березня 1944. У травні 1944 був заарештований *гестапо* й до червня утримувався під арештом. Після звільнення через суперечності з Р.*Шухевичем* відсторонений від командних посад в УПА та ОУН, працював перекладачем військ. референтури ОУН, перебував під слідством *Служби безпеки ОУН.* 29 січня 1945 захоплений співробітниками наркомату держ. безпеки УРСР разом із дружиною — підпільницею ОУН Юлією Луцькою (10 серпня 1946 засуджена до 10 років позбавлення волі). На допитах докладно розповів про історію творення УНС. Вироком Військ. трибуналу військ МВС Укр. округу від 10 серпня 1946 Л. засуджений до вищої міри покарання. Страчений у м. *Київ.*

Літ.: *Вєдєнєєв Д., Шаповал Ю.* Пастка для «Лицаря». Обставини загибелі Олекси Гасина. «Військово-історичний альманах», 2002, число 4; *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб: Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). К., 2006; *Їх же.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА: 1940—1950-ті роки. К., 2006.

Д.В. Вєдєнєєв.

ЛУ́ЦЬКИЙ Остап Михайлович (псевдоніми і криптоніми — О.Люнатик, Немирич, О.Л-ий, О-п, Л-й та ін.; 08.11.1883—08.10.1941) — громад. і політ. діяч, кооператор, поет, критик, перекладач, публіцист. Н. в с. Луки (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Навч. в г-зіях міст *Бучач*, Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), *Самбір.* Вищу освіту здобував у Львів., Празькому, Краківському ун-тах. Студіював право, філософію, літературу. У *Кракові* познайомився з В.*Стефаником* і Б.*Лепким.* 1903 оприлюднив збірку поезій «Без маски», а 1905 — «З моїх днів». 1906 став одним з організаторів літ. групи «Молода муза», надрукував поетичну збірку «В такі хвилі». Від 1907 (і до 1914) був співредактором газ. *«Буковина».* Написав кілька літературно-критичних статей, присвячених літ. процесові кінця 19 — поч. 20 ст. Виступав як активний поборник модерністських напрямів у літературі. Займався перекладами з чеської, болг., польс., франц., рос. мов. 1910 став одним з організаторів об'єднання сільс. кредитових кооперативів на *Буковині* «Селянська хата», був членом її дирекції. У роки *Першої світової війни* служив у австрійс. армії, 1918 був ад'ютантом архікнязя Вільгельма фон *Габсбурга-Льотрінгена.* З початком *українсько-польської війни 1918—1919* став сотником *Української Галицької армії*, потому служив нач. штабу 4-ї Золочівської бригади, був старшиною генштабу *Армії Української Народної Республіки*, забезпечував, зокрема, зв'язок Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри* з Нач. Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудським.* По завершенні війни мешкав на Стрийщині, став одним із провідників укр. кооп. руху в *Галичині.* 1928—39 — голова дирекції Ревізійного союзу укр. кооператорів, водночас від 1930 — голова ради «Центросоюзу». Займався також політ. діяльністю. Був членом ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання.* 1928—35 — посол (депутат) польс. сейму, 1935—39 — сенатор. Писав статті на екон. й суспільні теми. Виступав за нормалізацію українсько-польських відносин.

Після введення військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) на західноукр. землі (див. *Воз'єднання українських земель в єдиній державі*) 2 жовтня 1939 заарештований у *Львові* органами НКВС.

П. у концтаборі поблизу м. Котлас Архангельської обл., РФ, місце поховання не відоме.

У Вроцлавському архіві (Польща) зберігається рукописна збірка його перекладів зарубіжної поезії, названа ним самим «Ex libris».

Літ.: *Качор А.* Остап Луцький: (пам'яті визначного українського громадського діяча). Вінніпег, 1952; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; Остап Луцький і сучасники: Листи до О.Кобилянської і І.Франка та інші забуті сторінки. Нью-Йорк—Торонто, 1994; *Погребенник Ф.* Остап Луцький. «ЛУ», 1999, 25 березня; *Гречанюк А.* Остап Луцький — літературний критик (на матеріалі газети «Буковина»). «Біблія і культура», 2002, вип. 4.

О.І. Луцький.

ЛУ́ЦЬКИЙ ПОЛІ́СЬКИЙ ГОСТИ́НЕЦЬ. Уперше згадується у фундушному записі грамоти 1322 луцького і володимирського кн. *Любарта*-Дмитра Ґедиміновича.

У 16—18 ст. цим шляхом на волин. Полісся, Білорусь та Литву возили, зокрема, галицьку сіль з «жуп руських» (див. *Жупа*).

Дорога йшла з *Луцька* у пн. напрямку *Колківським гостинцем* через Теремно (нині село в межах сучасного м. Луцьк), Тростянець (нині село Ківерцівського р-ну), Ситницю (нині село Маневицького р-ну) до м-ка Колки (нині с-ще міськ. типу) й далі через Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ), Черногородок (Чернчегородок, нині с. Городок; усі Маневицького р-ну) до Червища (нині с. Нові Червища Камінь-Каширського р-ну). Тут сходилися шляхи, які вели з *Поділля* і *Волині*. Звідси дорога вела на *Любешів*, Люб'язь (нині село Любешівського р-ну; усі Волин. обл.), углиб *Полісся* до оз. Нобель (у Зарічненському р-ні Рівнен. обл.) і м. Пінськ (нині місто Брестської обл., Білорусь) на р. Прип'ять (прит. Дніпра) і далі на Вільно (нині м. *Вільнюс*, Литва).

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 4. К., 1907; *Wysłouch S.* Dawne drogi Polesia: Ze studiów nad historią gospodarczą Polesia XVI—XVIII w. В кн.: Ateneum Wileńskie. Wilno, 1937; Грамоти XIV ст. К., 1974; *Пришляк В.* Шляхи сполучення на Західному Поліссі XVI—XVIII ст. В кн.: Полісся: етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

В.В. Пришляк.

ЛУ́ЦЬКИЙ ТРИБУНА́Л 1578—1589 — найвища апеляційна інстанція (для *гродських судів*, *земських судів*, *підкоморських судів* і позовів *шляхти*) *Брацлавського воєводства*, *Волинського воєводства* та *Київського воєводства* (найвищим апеляційним судом для *воєводств* ін. земель Польщі було визначено *Коронний трибунал*). Утворений згідно з рішенням *вального сейму* у *Варшаві* 1578 про реформування суд. системи *Речі Посполитої*. Засідав у м. *Луцьк* і складався з 13 суддів, яких було обрано *шляхетськими сеймиками* укр. *воєводств*: від Волин. — 5 депутатів, від Брацлавського та Київ. — по 4. Осн. джерелом права для Л.т. був Статут Великого князівства Литов. 1566 (див. *Статути Великого князівства Литовського*), а діловодство велося старорус. мовою (це свідчило про автономію правової системи укр. воєводств у складі *Речі Посполитої* після *Люблінської унії 1569*). На практиці Л.т. був реальною апеляційною інстанцією переважно для волин. судів (Кременецького, Луцького і Володимирського повітів) і не набув значного авторитету у шляхти ін. укр. воєводств. Засідання проводилися не регулярно, і 1589 Л.т. було ліквідовано, а його повноваження передано *Люблінському трибуналу*.

Літ.: *Ясинский М.Н.* Луцкий трибунал, как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти 16 в. К., 1900; *Його ж.* Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция, вып. 1. К., 1901; *Попов Г.Л.* Луцький трибунал 1578 р. В кн.: Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права, вип. 1. К., 1925.

А.О. Гурбик.

ЛУЦЮ́К Любомир-Ярослав (Luciuk Lubomyr Yaroslav; н. 09.07.1953) — канад. історик і географ укр. походження. Професор (1999). Н. в м. Кінгстон, шт. Онтаріо, Канада. Від 1972 (і до 1997) — наук. співробітник дослідницької програми заповідників Мін-ва природних ресурсів у пров. Онтаріо. 1975—78 — асистент геогр. від-ня Ін-ту Квінз, там само 1979 отримав ступінь магістра з географії. 1979—80 наук. асистент геогр. від-ня Ун-ту Альберти, 1982—84 — наук. асистент дослідницького проекту усної історії (*Канадський інститут українських студій*). 1984 став д-ром з географії в Ун-ті Альберти в Едмонтоні, а також членом кафедри укр. студій Торонтського ун-ту (Канада), в якому згодом зайняв посаду ад'юнкт-професора геогр. від-ня. Від 1990 (і до 1992) працював ад'юнкт-професором геогр. від-ня Ін-ту Квінз, а також у відділенні політ. і екон. наук Королів. військ. коледжу Канади в м. Кінгстон (до 1993 помічником професора, потім — ад'юнкт-професором, з 1999 — професором). Водночас від 1993 був кер. дослідницької роботи Українсько-канад. асоціації громадян. свобод, від 2007 — головою асоціації; 1996—98 — членом Ради імміграції і біженців Канади в м. Торонто; 1997 — ад'юнкт-професором істор. від-ня Ун-ту Британської Колумбії.

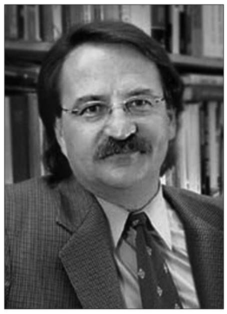

Л.-Я. Луцюк.

Читає курси з геополітики, світ. географії, історії Росії та України.

Досліджує історію і сучасне становище укр. переселенців до Канади, а також укр. питання в зовн. політиці США та Великої Британії, проблеми укр. мігрантів і «переміщених осіб» після *Другої світової війни*.

Автор і співавтор публікацій і рецензій у фахових виданнях Канади і США, статей на громад. теми в канад. газетах. PR-рецензент журналів «Canadian Ethnic Studies», «Canadian Historical Review», «Canadian Slavonic Papers», «Slavic Review». Підготував до друку значну кількість документальних матеріалів, зокрема з історії канад. українців (1986), проблем англо-амер. зовн. політики стосовно України (1987), матеріалів Брит. мін-ва закордонних справ щодо *голодомору 1932—1933 років в УСРР* (1988). Учасник кількох десятків наук. конференцій.

Відзначений численними нагородами та стипендіями.

Праці: Ukrainians in the making: Their Kingston story. Kingston, 1980; Heroes of their day: The reminiscences of Bohdan Panchuk. Toronto, 1983; A delicate and difficult question: Documents in the history of Ukrainians in

Canada 1896—1962. Kingston, 1986 (co-ed. with B. S. Kordan); Anglo-American perspectives of the Ukrainian question 1938—51: A documentary collection. Kingston, 1987 (co-ed. with B.S. Kordan); A time for atonement: Canada's first national internment operations and the Ukrainian Canadians, 1914—1920. Kingston, 1988 (укр. пер. — 1993); The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the great famine of 1932—1933. Kingston, 1988 (co-ed. with M. Carynnyk, B.S. Kordan); On guard for thee: War, ethnicity and the Canadian state, 1939—1945. Ottawa, 1989 (co-ed. with N. Hillmer, B.S. Kordan); Creating a landscape: A geography of Ukrainians in Canada. Toronto, 1989 (у співавт.); Canada's Ukrainians: Negotiating an identity. Toronto, 1991 (co-ed. with S. Hryniuk); Multiculturalism and the Ukrainian Canadians: Identity, homeland ties and the community's future. Toronto, 1993 (co-ed. S. Hryniuk); Welcome to Absurdistan: Ukraine, the Soviet disunion and the West. Kingston, 1994 (2-ге вид., виправлене і доповнене — 1995); In my charge: The Canadian internment camp photographs of sergeant William Buck. Kingston, 1997 (у співавт.); Searching for place: Ukrainian displaced persons. Ottawa—Toronto, 2000 (2-ге вид., 2001); Not worthy: Walter Duranty's Pulitzer prize and the New York Times. Kingston, 2004; Without just cause: Canada's first internment operations and the Ukrainian Canadians. Kingston, 2006; Their just war: Images of the Ukrainian Insurgent Army. Kinston, 2007 (у співавт.); Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932—1933 in Soviet Ukraine. Kingston, 2008 (co-ed. with L.Grekul).

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; About the author. В кн.: *Luciuk L.* A time for atonement: Canada's first national internment operations and the Ukrainian Canadians, 1914—1920. Kingston, 1988; Luciuk Lubomyr. В кн.: Encyclopedia of Ukraine, vol. 3. Toronto—Buffalo—London, 1993.

Н.О. Лаас.

ЛУ́ЧЕСЬК — давня назва м. *Луцьк.*

І.В. Лучицький.

ЛУЧИ́ЦЬКИЙ Іван Васильович (14(02).06.1845—22.08.1918) — учений, один із представників (разом з М.*Карєєвим* і Макс. *Ковалевським*) російсько-укр. істор. школи, знаної своїми дослідженнями аграрних відносин у Франції перехідної доби від *середньовіччя* до *капіталізму* (франц. історик і соціаліст Ж.Жорес, 1859—1914, називав цю школу «école française et russe», зараховуючи до неї також Ж.Сан'яка). Чл.-кор. Петерб. АН (1908; з 1914 — Петрогр., з 1917 — Рос. АН). Н. в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*) у сім'ї викладача давніх мов Подільської духовної семінарії. По батьківській лінії походив з родини, що мешкала на *Волині* (один з його предків був у 16 ст. складачем *Острозької* друкарні). По материнській лінії мав родичів у Рязанській губ. Спочатку здобув домашню освіту, потім навч. в Кам'янець-Подільській г-зії. За його власними спогадами, мріяв стати математиком. Наприкінці 1861 року перейшов до 7-го класу 1-ї Київ. г-зії. Під впливом прочитаних книг Ф.Гізо «Історія цивілізації в Європі» та Ф.Шлоссера «Історія 18 століття» зацікавився історією. 1862 поступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Будучи студентом, захопився ідеями О.*Конта* (див. *Позитивізм в історичній науці*). 1866 закінчив ун-т і був залишений на 2 роки стипендіатом для підготовки до професорського звання. 1869 став учителем рос. мови і церковнослов'ян. словесності у Києво-Подільській прог-зії. Тоді ж почав досліджувати історію феод. реакції у Франції 16—17 ст. Після підготовки і опублікування праці «Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге Франции после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира)» став (1870) приват-доцентом Київ. ун-ту. Наступного року захистив магістерську дис. «Феодальная аристократия и кальвинисты на Юге Франции». 1872 поїхав у наук. відрядження до Франції (тривало майже 2 роки).

1874 був обраний доцентом кафедри заг. історії Київ. ун-ту. Став займатися громад. діяльністю. Був гласним Золотоніського повітового та Полтав. губернського земств (див. *Земства*), Київ. міської думи, де представляв ліберальну опозицію. Вивчав історію укр. землеволодіння, присвятив укр. сюжетам 33 праці (статті та документальні публікації; на поч. 21 ст. п'ять із них підготовлені до видання як однотомник *Інститутом археології НАН України* за активною участю правнуки історика С.Лучицької).

1877 захистив у Казанському ун-ті докторську дис. на тему: «Католическая лига и кальвинисты во Франции». Став професором Київ. ун-ту.

Від 1894 систематично їздив до Франції, працював там у архівах (у Національному та більш як 30-ти департаментських). За результатами досліджень підготував кілька праць з історії франц. *селянства* (перекладені франц., нім. та ін. мовами).

Започаткував з Макс. Ковалевським дискусію з питань сел. власності, сутності перетворень у поземельних відносинах у Зх. Європі. Під впливом народництва відстоював думку про сталість общини та феод. відносин у Франції 18 ст. (у 20 ст. ця дискусія знайшла продовження у роботах А.Собуля, Ф.Фюре, Е. Ле Руа Ладюрі, Д.Ріше, О.Нарочницького, Є.Черняка, М.*Барга*).

1903 пішов у відставку з посади професора Київ. ун-ту.

Від 1904 був редактором газет *«Киевские отклики»* та «Свобода и право». Від 1905 — член ЦК *Конституційно-демократичної партії*, голова Київ. міськ. і губернського к-тів цієї партії. Від 1907 до 1912 був депутатом від *Києва* в 3-й Держ. думі (див. *Державна дума Російської імперії*), виступав публічно на захист *української мови.*

Від 1908 — професор Вищих жін. курсів у *Санкт-Петербурзі.*

1910 обраний почесним д-ром ун-ту в Глазго (Велика Британія). 1913 франц. Академія моральних і політ. наук присудила йому премію Одиффре.

Учнями Л. були Є.*Тарле*, Д.Петрушевський, В.*Піскорський*, В.Клячин, М.*Василенко*, В.Мякотін, М.Молчановський та ін.

Був одружений (дружина — Марія Вікторівна — перекладачка, видавець), мав двох синів (Володимира — став геологом — та Миколу — був юристом) — і доньку (Олену — закінчила Вищі жін. курси, займалася перекладами з французької).

П. на своїй дачі на х. Каврай (нині с. Старий Коврай Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.).

Праці: Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира). СПб., 1870; Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции, ч. 1. К., 1871; Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII веках. «Знание», 1873, № 1, 3, 8, 11; Обзор литературы по философии истории за 1872 г. Там само, 1873, № 9;

Отношение истории к науке об обществе. Там само, 1875, № 1; Католическая лига и кальвинисты во Франции: Опыт истории демократического движения во Франции во второй половине XVI в. (по неизданным источникам), т. 1. К., 1877; Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии). «Устои», 1882, № 7; Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. «Отечественные записки», 1882, № 11; Поземельная община в Пиренеях. Там само, 1883, № 9—10, 12; Общинные формы землевладения на Днепровском побережье. К., 1884; О значении, характере и содержании описи малороссийских полков, составленной по приказанию г. губернатора Малоросийского графа Румянцева в 1767 г. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1888, кн. 2, отд. 1; Займанщина и формы займочного владения в Малороссии. «Юридический вестник», 1890, № 3; Крестьяне и крестьянская реформа в Дании XVI—XVIII вв. «Северный вестник», 1890, № 12; Джемс Торольд Роджерс (Некролог). «Юридический вестник», 1891, т. 7, № 2; Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1895, кн. 9, отд. 1; Крестьянская поземельная собственность во Франции до революции и продажа национальных имуществ (второй отчет о командировке за границу). «Университетские известия», 1896, № 3, ч. 2; Крестьянское землевладение во Франции накануне революции. К., 1900; Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789—1798 гг. К., 1912.

Літ.: *Тарле Е.В.* И.В. Лучицкий: к пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863—1913. «Голос минувшего», 1914, № 1; *Його ж.* Лучицкий как университетский преподаватель. «Научный исторический журнал», 1914, № 4; *Кареев Н.И.* Историки французской революции, т. 1—2. М., 1924; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и в начале XX века. Л., 1929; *Могильницкий Б.Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX — начала 900-х гг. Томск, 1969; *Лаптин П.Ф.* Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в. К., 1971; *Вебер Б.Г.* Историографические проблемы. М., 1974; *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. М., 1974; *Далин В.М.* Историки Франции XIX—XX вв. М., 1981; *Мягков Г.П.* «Русская историческая школа»: Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988; *Таран Л.В.* І.В. Лучицький — дослідник історії французької буржуазної революції (до 200-ліття революції). «УІЖ», 1989, № 7; *Її ж.* Письма И.В. Лучицкого. В кн.: Французский ежегодник. 1987. М., 1989; *Її ж.* Французька історіографія (70-ті рр. XIX — 80-ті рр. XX ст.). К., 1991; *Її ж.* Українські сторінки творчості І.В. Лучицького. В кн.: Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії, вип. 2—3. К, 1992; *Її ж.* Историческая мысль Франции и России: 70-е годы XIX — 40-е годы XX в. К., 1994; *Погодин С.Н.* «Русская школа» историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. СПб., 1997; *Таран Л.В.* Иван Васильевич Лучицкий. В кн.: Портреты историков. Время и судьбы, т. 2. М.—Иерусалим, 2000; *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». Казань, 2000; *Попович М.* Нарис історії культури України. К., 2001; *Логунова Н.А.* Історія України в науковій спадщині І.В. Лучицького. «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», 2005, № 2; *Стельмах С.П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. К., 2005; *Лучицкая С.И., Таран Л.В.* Проблемы истории Украины в трудах И.В. Лучицкого. «Вопросы истории», 2007, № 3; *Таран Л.В.* Французька, російська і українська історіографія (70-ті роки XIX — поч. XXI ст.). Ніжин, 2009.

Л.В. Таран.

ЛУЧКА́Й Михайло Михайлович (справжнє прізвище — Поп; 19.11.1789—03.12.1843) — мовознавець, фольклорист, історик. Н. у с. Великі Лучки (нині село Мукачівського р-ну Закарпат. обл.; бл. 11 км від м. *Мукачеве*). Гімназійну освіту здобув (1805—12) в *Ужгороді* та Великому Варадині (нині м. Орадя, Румунія). Навч. в духовній семінарії (конвікті) у *Відні* (1812—16), відвідував лекції в ун-ті. Був учнем відомих славістів В.Копітара та Й.*Добровського*. 1816 повернувся у рідне село, був там священиком. Від 1817 — бібліотекар, архіваріус та керівник консисторії Мукачівського єпархіального управління, дир. міської школи в Ужгороді. 1828—29 був цензором у Буді (нині у складі м. Будапешт — столиця Угорщини). 1829 за рекомендацією єпископа Олексія (Повчія) був запрошений як придворний парох до герцога Карла-Людовіка Бурбона в м. Лукка й у звязку з цим виїхав до Італії. 1830 видав «Граматику слов'яно-руську» («Grammatica Slavo-Ruthena»; 1989 опубл. в укр. перекладі). Це була перша в Закарпатті укр. граматика з широким використанням нар. розмовної мови та фольклору. Містила зіставно-порівняльний опис фонетичної та морфологічної систем церковнослов'ян. мови укр. редакції зі зразками укр. закарп. говірок. Невдовзі повернувся у Закарпаття, став священиком в Ужгороді (на Цегольні, 1830—43). 1831 оприлюднив «Церковні бесіди на всі неділі рока на поученіе народнеє» (у 2-х книжках). Тривалий час служив єпархіальним шкільним референтом, сприяв заснуванню та впорядкуванню парафіяльних шкіл на території єпархії. Виступав проти спрямованої на денаціоналізацію укр. населення Закарпаття політики угор. уряду, вказував на кровну спорідненість закарпатських українців з українцями ін. західноукр. земель та Наддніпрянщини. 1843 підготував до друку лат. мовою 6-томну «Історію карпатських русинів».

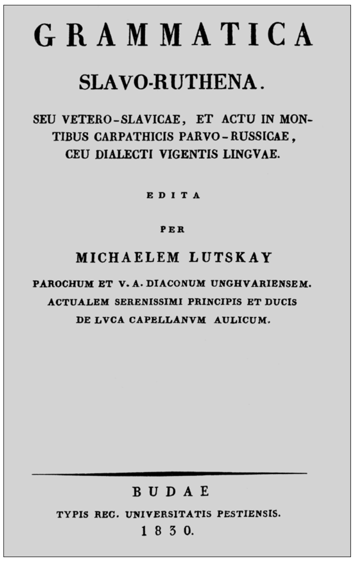
GRAMMATICA
SLAVO-RUTHENA.
SEU VETERO-SLAVICAE, ET ACTU IN MONTIBUS CARPATHICIS PARVO-RUSSICAE, CEU DIALECTI VIGENTIS LINGVAE.
EDITA
PER
MICHAELEM LUTSKAY
PAROCHUM ET V. A. DIACONUM UNGHVARIENSEM.
ACTUALEM SERENISSIMI PRINCIPIS ET DUCIS DE LVCA CAPELLANVM AULICUM.
BUDAE
TYPIS REG. UNIVERSITATIS PESTIENSIS.
1830.

Лучкай М. «Grammatica Slavo-Ruthena». Буда, 1830. Титульний аркуш.

Невдовзі помер у м. Ужгород, похований у крипті біля Цегольнянської церкви.

По його смерті рукопис «Історії карпатських русинів» було продано за борги автора й передано до Будапешта. Там він, однак, не був опублікований. Лише 1962 його розшукали в архівах. 1983—91 у Пряшеві (нині м. Прешов, Словаччина) в «Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику» видано перші 4 томи у перекладі укр. мовою (праця містить копії втра-

чених нині документів Мукачівської єпархії — грамоти, листи, протоколи).

В архівах зберігся рукопис Л. проспекту і початку (літера А й частково Б) українсько-(русько)-латинсько-угорсько-нім. словника, а також матеріал до статті про мови Ефіопії.

Праці: Граматика слов'яно-руська. К., 1989.

Літ.: *Булахов М.Г.* Восточнославянские языковеды: Биобиблиографический словарь, т. 3. Минск, 1978; *Лизанець П.М.* Михайло Лучкай і його граматика. В кн.: Лучкай М.М. Граматика слов'яно-руська. К., 1989; *Стеблій Ф.* Лучкай Михайло. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

Ф.І. Стеблій.

ЛЬВІВ — місто, адм. центр *Львівської області.* Екон. і культурний центр зх. регіону України. Розташов. на гол. європ. вододілі: частина районів міста належить до бас. Зх. Бугу (прит. Вісли), зх. і пд. окраїни — до бас. Дністра. Вузол залізничних, у т. ч. й міжнар., та автомобільних шляхів. Населення 735 тис. осіб (2008).

Найстарші відомі сліди перебування людини на території, що нині входить до складу Л. (у дав-

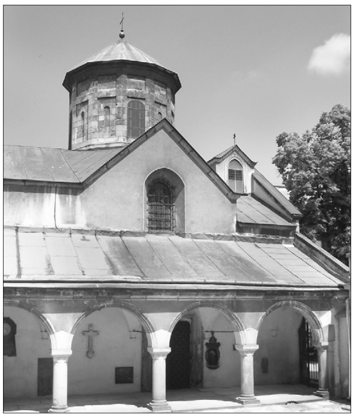

▲ *Львів. Вірменська церква. 14—15 ст. Фото 2008.*

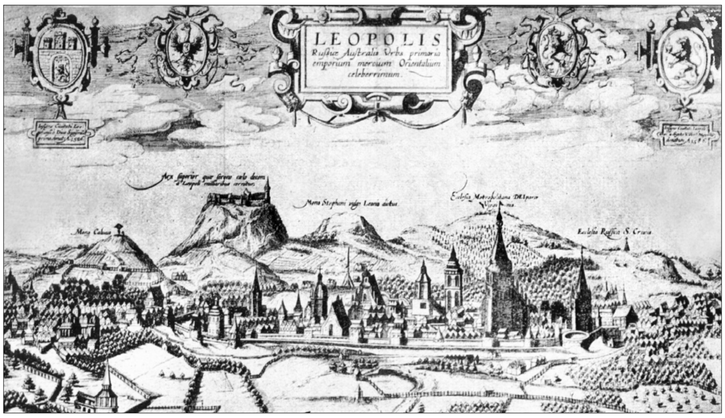

▲ *Львів. Гравюра Ф. Гогенбергера за малюнком А. Пассароті. 1618.*

Львів. «Нижній Замок». Малюнок-реконструкция Я. Глоговського. Початок 19 ст. ▼

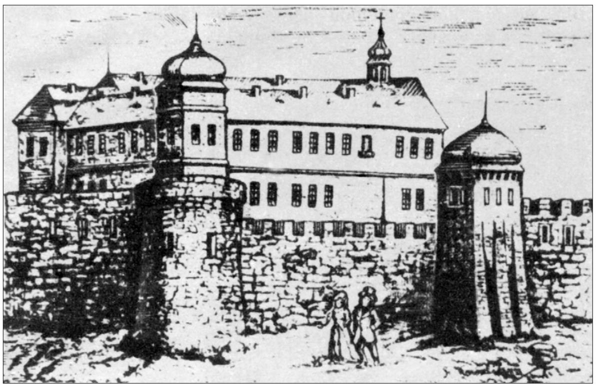

▼ *Львів. Будинок Галицького сейму. 1894.*

Львів. Театр опери і балету (нині Львівський національний театр опери та балету ім. С. Крушельницької). Фото 1928.

Львів. Ансамбль собору св. Юра. Фото початку 20 ст.

Львів. Свято-Преображенська церква. Початок 20 ст.

Львів. Герб міста на фронтоні ратуші. Фото 2008.

Львів. Каплиця Боїмів. Купол. Образ Христа Засмученого. Початок 17 ст. Фото 2008.

нину це був зручний прохід із верхньої Наддністрянщини до верхнього *Побужжя*, обмежений лісистими пагорбами *Опілля* і Розточчя), належать до доби *мезоліту*. В ході новітніх розкопок, проведених *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* в центрі міста — поблизу театру ім. М.Заньковецької, — виявлено нашарування решток кількох споруд. Будівлі 19—20 ст. перекривають фундаменти будинків 12—18 ст., нижче виявлено фрагменти забудови 14—18 ст., а під ними рештки жител 12 ст., ще нижче — жител 5—6 ст. Це засвідчує давність поселення на території, де в середині 13 ст. виникло місто під назвою «Львів». Першу писемну згадку про Л. подає *Галицько-Волинський літопис* у зв'язку з описом пожежі в м. *Холм*, що сталася 1256. За словами літописця, полум'я було таким сильним, що заграву могли бачити навіть у Л. Наступні літописні згадки засвідчують наявність у Л. потужних укріплень. Так, 1259, щоб не провокувати ворожих дій монголів, кн. *Данило Галицький* був змушений навіть їх розібрати. Проте вже 1287 військо золотоординського хана Телебуги не змогло здобути укріпленого Л. й обмежилось тим, що тримало місто в облозі 2 тижні. Місц. львів. джерела 16—17 ст. (М.*Груневег*, І.*Альнпек*, В.*Зіморович*) одностайно називають засновником міста кн. *Лева Даниловича*; напис про це, за даними 16 ст., був на Галицькій брамі — гол. в'їзді у Л. з півдня. Однак більшість істориків 19—20 ст. надавали перевагу не цим повідомленням, а літописному свідченню, що Данило Галицький «багато градів будував проти безбожних татар». На підставі цих слів вони обстоювали тезу про заснування міста Данилом. У сучасній історіографії переважає концепція, що поєднує обидві версії: Данило налагодив містобудівельну діяльність у масштабах усієї д-ви, а Лев безпосередньо керував спорудженням міста, призначеного йому в уділ і названого його ім'ям. За *Юрія Львовича* (1301—08) Л. був столицею об'єднаної Галицько-Волин. д-ви. Після прийняття Юрієм Львовичем титулу короля вживалася і назва «Львівське королівство», засвідчена в іспанській «Книзі знань» 14 ст. Швидкий екон. розвиток і розбудова міста були зумовлені його роллю як центра міжнар. торгівлі на схрещенні шляхів із Центр. Європи до Причорномор'я і з Прибалтики до Угорщини та на Балкани. У Л. оселялися купці з різних країн, серед них переважали німці, поляки, вірмени, євреї. Згадка про *війта* Бертольда, який від кн. Лева отримав млин Сільський Кут у Винниках (нині місто, підпорядковане Львів. міськраді), засвідчує наявність самоврядної громади для нових міщан за правління цього князя (невідомо, однак, чи Лева Даниловича, чи *Лева Юрійовича*).

Коли Галицько-Волин. д-ва ослабла в боротьбі з монголами, цим одразу ж скористалися сусіди, які менше постраждали від нападів військ *Золотої Орди*. 1340 Л. захопив польс. король *Казимир III*, але не зумів утриматися в ньому й обмежився пограбуванням князівської скарбниці у

Львів. Королівський арсенал (1639—1646). За гравюрою Ю.Б. Кратохвилі-Відимської. 1940.

Львів. Ратуша. Фото 2008.

Львів. Меморіал стрільців та старшин легіону УСС і Галицької армії на Янівському цвинтарі. Фото 1934.

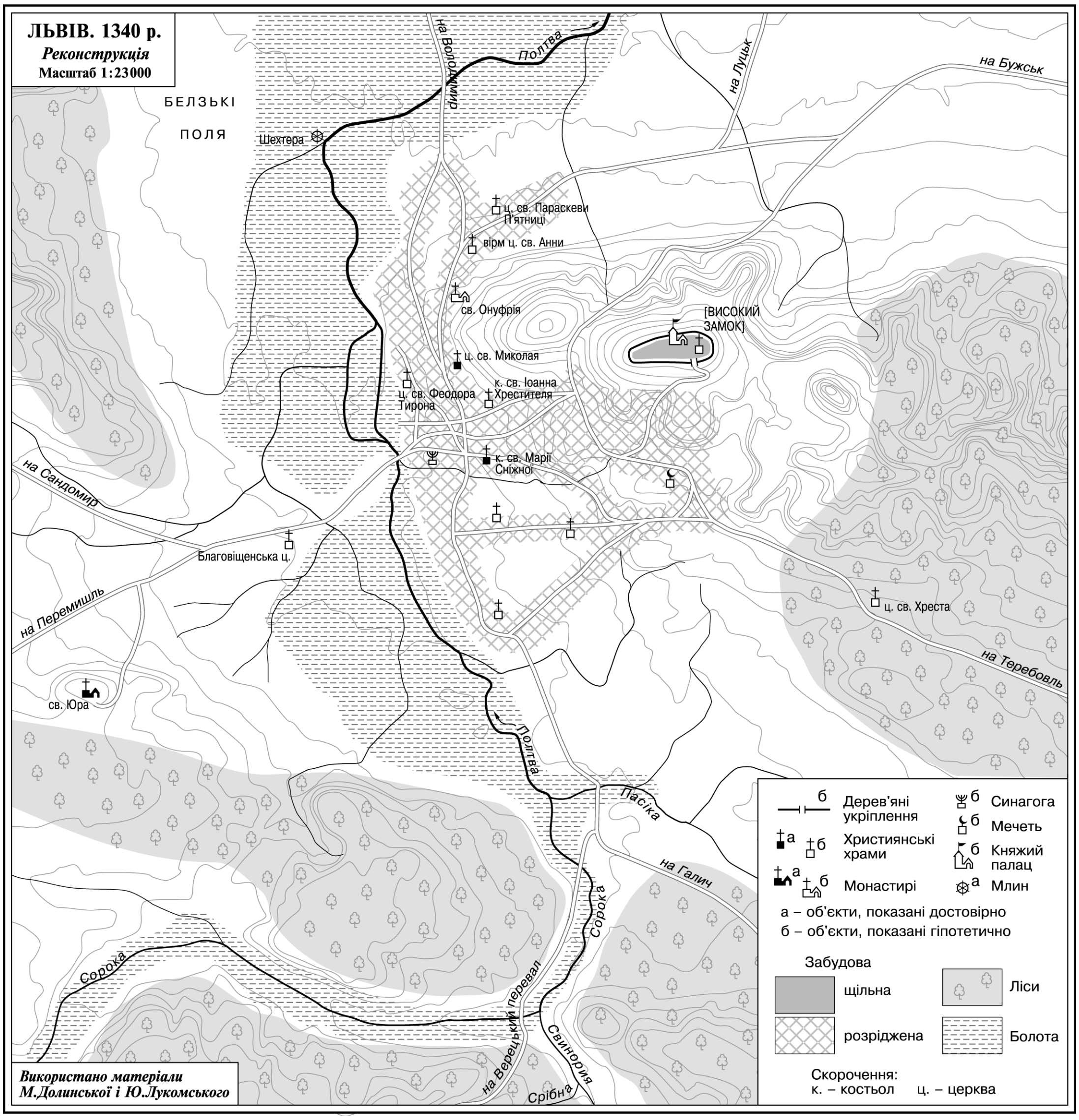

Високому замку. 1340—49 містом і всією *Галичиною* володів кн. *Любарт*, від його імені управляв *Дмитро Дедько*. 1349 містом і Галичиною знову оволодів польс. король Казимир III, він прагнув оформити своє панування в цьому краї як персональну унію *Королівства Русь* і *Корони Польської*. Однак після короткого перехідного періоду Галичину було включено до Польс. королівства на правах *землі*. За Л. і навколишню територію велося політ. і військ. змагання Польщі, *Великого князівства Литовського* і Угорщини. 1349—70 Л. належав Польщі, 1370—72 і 1379—85 — Угорщині, 1372—78 і 1385—87 був у володінні васала Угорщини кн. Володислава *Опольського* (той карбував у Л. монету із зображенням лева — *герба* Львова і *Галицької землі*; див. *Грошик руський*), від 1387 і до 1772 належав Короні Польс., яка після *Люблінської унії 1569* стала складовою частиною *Речі Посполитої*; у цей період з 1434 був центром *Руського воєводства*.

Місто здавна мало *магдебурзьке право*. На думку деяких істориків, грамота польс. короля Казимира III 1356 була не першим наданням Л. цього права, а тільки його підтвердженням. Акт 1356 закріпив поділ Л. на місто і передмістя, причому лише власники нерухомого майна в межах міських мурів могли мати статус повноправних *міщан*. При покровительстві королів. влади з 2-ї пол. 14 ст. провідне місце в міськ. управлінні зайняли католики, спершу це були здебільшого німці, а з 1-ї пол. 16 ст. — переважно польс. поселенці. В оточеній мурами і валами центр. частині були виділені окремі ділянки, де могли володіти будинками русини (українці), вірмени, євреї. На передмістя ці обмеження не поширювалися. Передмістя ділилися на північне, підвладне королів. старості (пізніше Підзамче), і південне, воно підлягало міській владі (пізніші Галицьке передмістя і частина Краківського). Старостинське передмістя включало територію, заселену ще в княжу добу, саме тут була сконцентрована значна частина укр. населення (у 16—17 ст. у

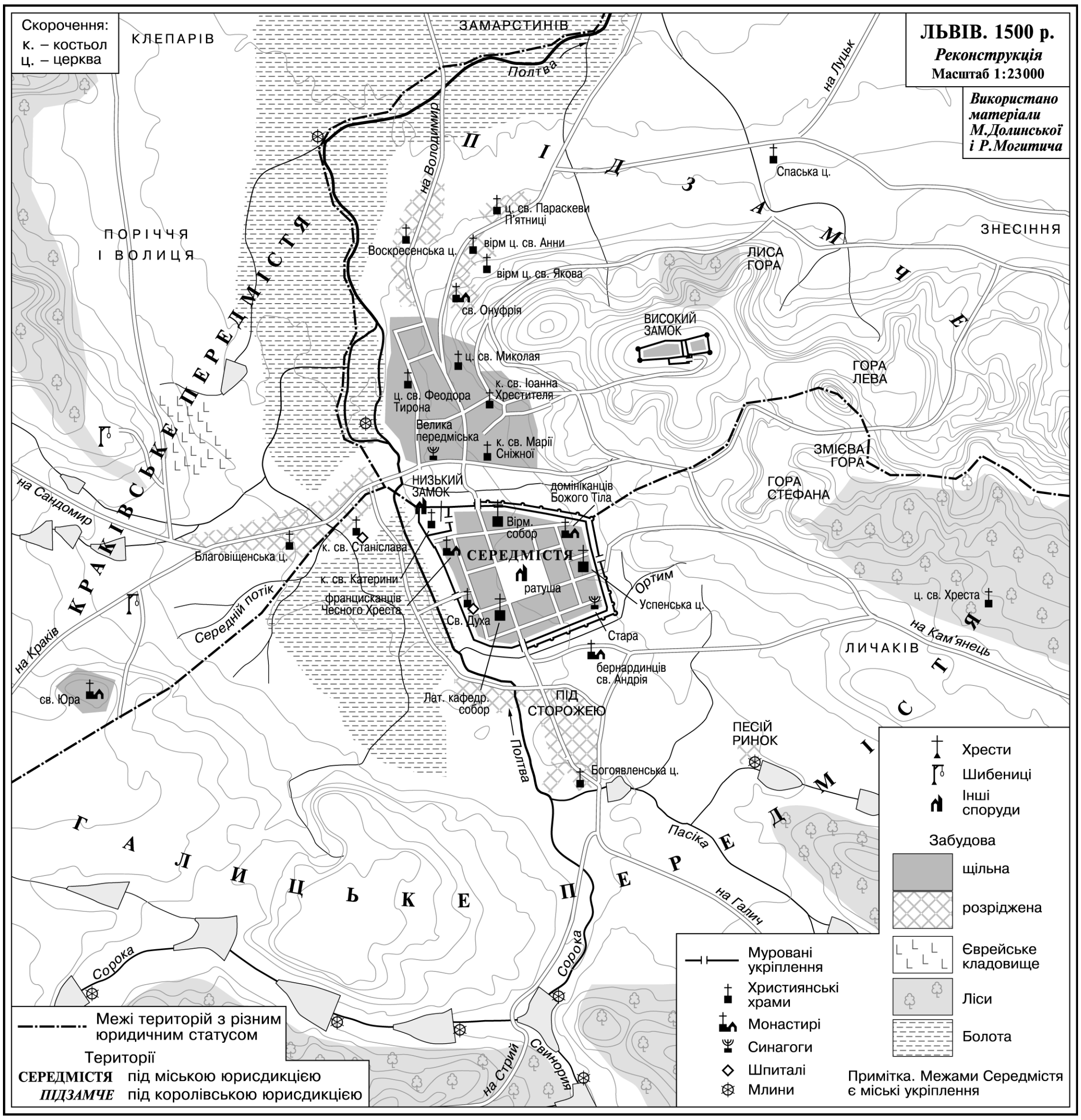

Л. діяли 15 правосл. церков, з них 12 — у старостинському передмісті, одна — на Руській вул. в межах мурів, одна — у Галицькому передмісті). З монастирів найстаршими були православні Онуфріївський і Святоюрський та католицькі домініканський і францисканський.

Від 1364 Л. був осередком вірмено-григоріанського єпископства (див. *Вірменська Апостольська церква*).

На відміну від ін. укр. міст, у Л. була не одна єврейс. громада, а дві: крім новозаснованої в 14 ст. міської, залишилася громада в Краківському передмісті, що виникла ще в княжі часи.

1412 до Л. перенесено з *Галича* Римо-католицьку митрополію. До її юрисдикції належали римокатол. парафії всіх українських земель, крім *Закарпатської України*.

1539 засновано Львів. правосл. єпископство.

Міське самоврядування (воно охоплювало лише повноправних міщан) складалося з ради (її члени позмінно виконували обов'язки *бурмистра*; див. *Рада міська за магдебурзьким правом*), війта та очолюваної ним суд. колегії — *лави* (спершу *лавників* було 7, з 1385 — 9, з поч. 17 ст. — 12). Уряд війта та місця в раді й лаві належали представникам обмеженого кола родин з числа найбагатших купців, які утворювали міський *патриціат*, решта міщан вважалися *поспільством*. Рада контролювала діяльність *цехів*, котрі об'єднували ремісничих майстрів. Цехи відомі у Л. з 14 ст.; на 1425 їх було 9, на 1579 — 20, у 1-й пол. 17 ст. — понад 30. У більшості цехів цехмістрів обирали лише з числа католиків; у малярському цеху переважали православні й вони обирали одного з двох цехмістрів. Шевці-українці утворювали свій окремий цех. Були також окремі єврейс. цехи.

Поспільство внаслідок наполегливої боротьби домоглося утворення 1577 контрольного органу — колегії сорока мужів (квадрагінтавірат). На засіданнях «станів і націй» по черзі подавали голоси представники ради, лави, вірменських і українських громад.

Гол. чинником екон. розвитку міста стала міжнар. торгівля,

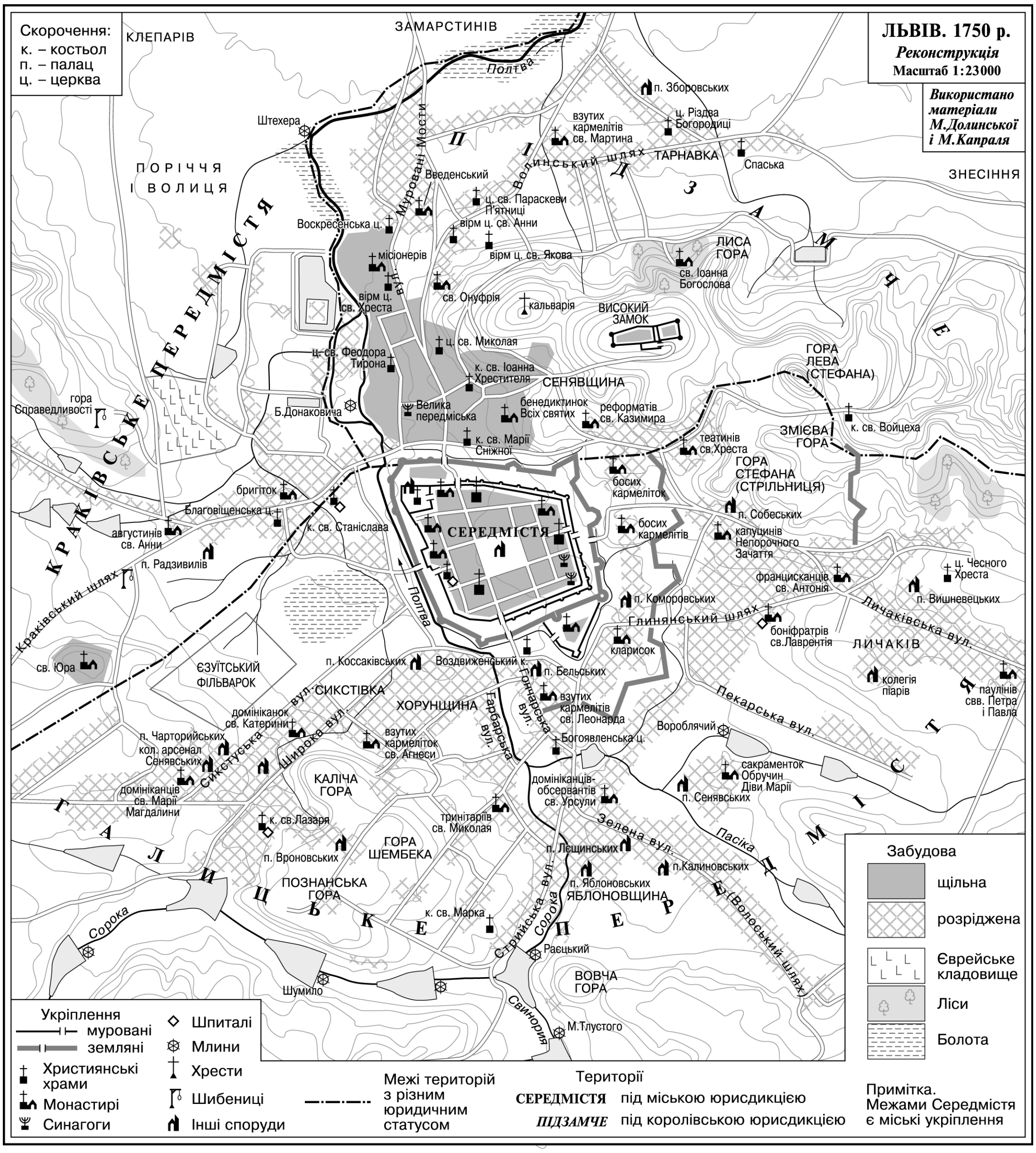

особливо транзитна. Через Л. вів торг. шлях з пд. Німеччини та пн. Італії до італ. колоній Криму (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*), а після падіння *Візантії* — до *Стамбула* та ін. міст Туреччини. Л. користувався *правом складу*, за яким транзитні товари протягом 15 днів мали виставлятися на продаж у місті. З Бл. Сходу через Стамбул, Крим, Балкани надходили прянощі, прикраси, шовк та ін. сх. товари. З Криму, островів Іонійського моря та Угорщини привозили вина, із Зх. і Центр. Європи та Польщі — сукно, металеві вироби, одяг. У торгівлі сх. товарами гол. роль відігравали вірм. і грец. купці. З часом значна частина міжнар. торгівлі перейшла до єврейс. купців. Розвиток ремесла і торгівлі супроводився зростанням чисельності населення міста: на поч. 15 ст. у Л. проживало бл. 10 тис., у 1-й пол. 17 ст. — 20—25 тис. осіб. За кількістю населення і екон. потенціалом Л. був найбільшим містом на укр. землях з 14 ст. до 1830-х рр., потім за цими ж показниками на перше місце вийшла *Одеса*.

Л. став осередком розвитку укр., польс., єврейс., вірм. к-ри. 1573—74 тут діяла перша на укр. землях друкарня, в ній І.*Федоров* видав *«Апостол» Львівський* і *«Буквар» Львівський*.

Про Л. писали істор. книги: І.Альнпек уклав латинською мовою істор. нарис, М.Ґруневеґ дав опис міста нім. мовою, В.Зіморович створив лат. мовою хроніку «Потрійний Львів». У місті були написані укр. мовою публіцистичні пам'ятки *«Пересторога»* і *Львівський літопис*. Польс. і лат. мовами писали тут вірші і прозові твори С.-Ф.*Кльонович* і Ш.Шимонович. У Л. жив вірм. письменник Симеон Дпір Лехаці, тут працювали кілька єврейс. книжників.

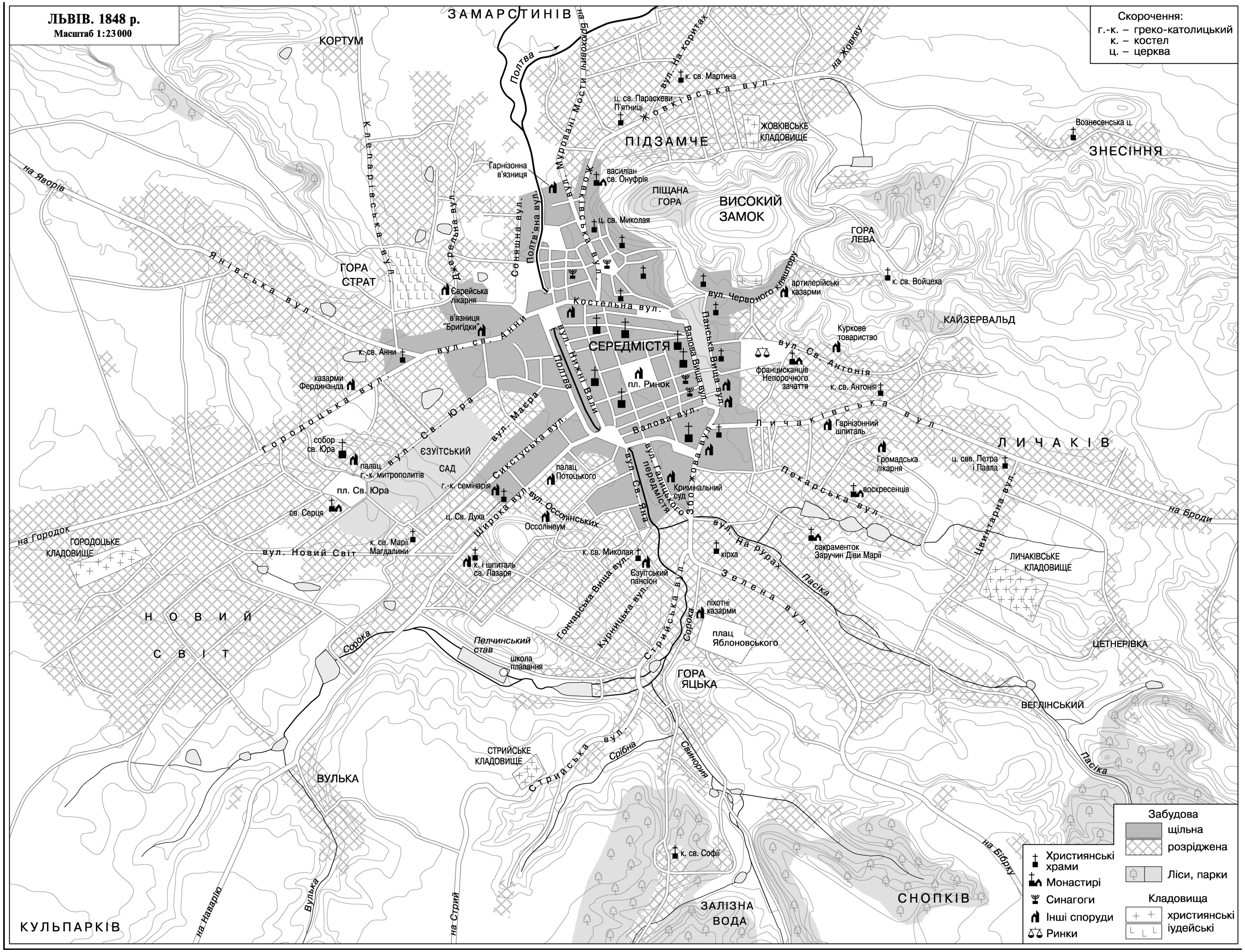
ЛЬВІВ. 1848 р.
Масштаб 1:23000
Скорочення:
г.-к. – греко-католицький
к. – костел
ц. – церква
Забудова
щільна
розріджена
Ліси, парки
Кладовища
християнські
іудейські
Християнські храми
Монастирі
Синагоги
Інші споруди
Ринки
ЗАМАРСТИНІВ
КОРТУМ
ПІДЗАМЧЕ
ЗНЕСІННЯ
ВИСОКИЙ ЗАМОК
ПІЩАНА ГОРА
ГОРА ЛЕВА
ГОРА СТРАТ
КАЙЗЕРВАЛЬД
СЕРЕДМІСТЯ
ЛИЧАКІВ
НОВИЙ СВІТ
ГОРА ЯЦЬКА
ЦЕТНЕРІВКА
ВЕГЛІНСЬКИЙ
ВУЛЬКА
СНОПКІВ
ЗАЛІЗНА ВОДА
КУЛЬПАРКІВ
на Яворів
на Городок
на Брюховичі
на Коритах
на Жовкву
на Броди
на Бібрку
на Стрий
на Наварію
Вулька
Полтва
Сорока
Пасіка
Срібна
Свинория
Мурований Мости вул.
Жовківська вул.
Клепарівська вул.
Джерельна вул.
Сонячна вул.
Полтв'яна вул.
Янівська вул.
Городоцька вул.
вул. св. Анни
вул. Св. Юра
вул. Маєра
Сикстуська вул.
Широка вул.
вул. Оссолінських
вул. Новий Світ
Костельна вул.
вул. Нижні Вали
Валова Вища вул.
Панська Вища вул.
Валова вул.
Збожова вул.
вул. Галицького передмістя
вул. Св. Яна
вул. Червоного кляштору
вул. Св. Антонія
Личаківська вул.
Пекарська вул.
Цвинтарна вул.
вул. На рурах
Зелена вул.
Гончарська Вища вул.
Курницька вул.
Стрийська вул.
Жовківське кладовище
Личаківське кладовище
Городоцьке кладовище
Стрийське кладовище
Вознесенська ц.
к. св. Мартина
ц. св. Параскеви П'ятниці
василіан св. Онуфрія
ц. св. Миколая
Гарнізонна в'язниця
Єврейська лікарня
в'язниця "Бригідки"
к. св. Анни
казарми Фердинанда
собор св. Юра
палац г.-к. митрополитів
пл. Св. Юра
св. Серця
Єзуїтський сад
г.-к. семінарія
ц. Св. Духа
к. св. Марії Магдалини
к. і шпиталь св. Лазаря
палац Потоцького
Оссолінеум
пл. Ринок
Кримінальний суд
к. св. Миколая
Єзуїтський пансіон
кірха
піхотні казарми
плац Яблоновського
Пелчинський став
школа плавання
артилерійські казарми
к. св. Войцеха
Куркове товариство
францисканців Непорочного зачаття
к. св. Антонія
Гарнізонний шпиталь
Громадська лікарня
ц. свв. Петра і Павла
воскресенців
сакраментокі Заручин Діви Марії
к. св. Софії

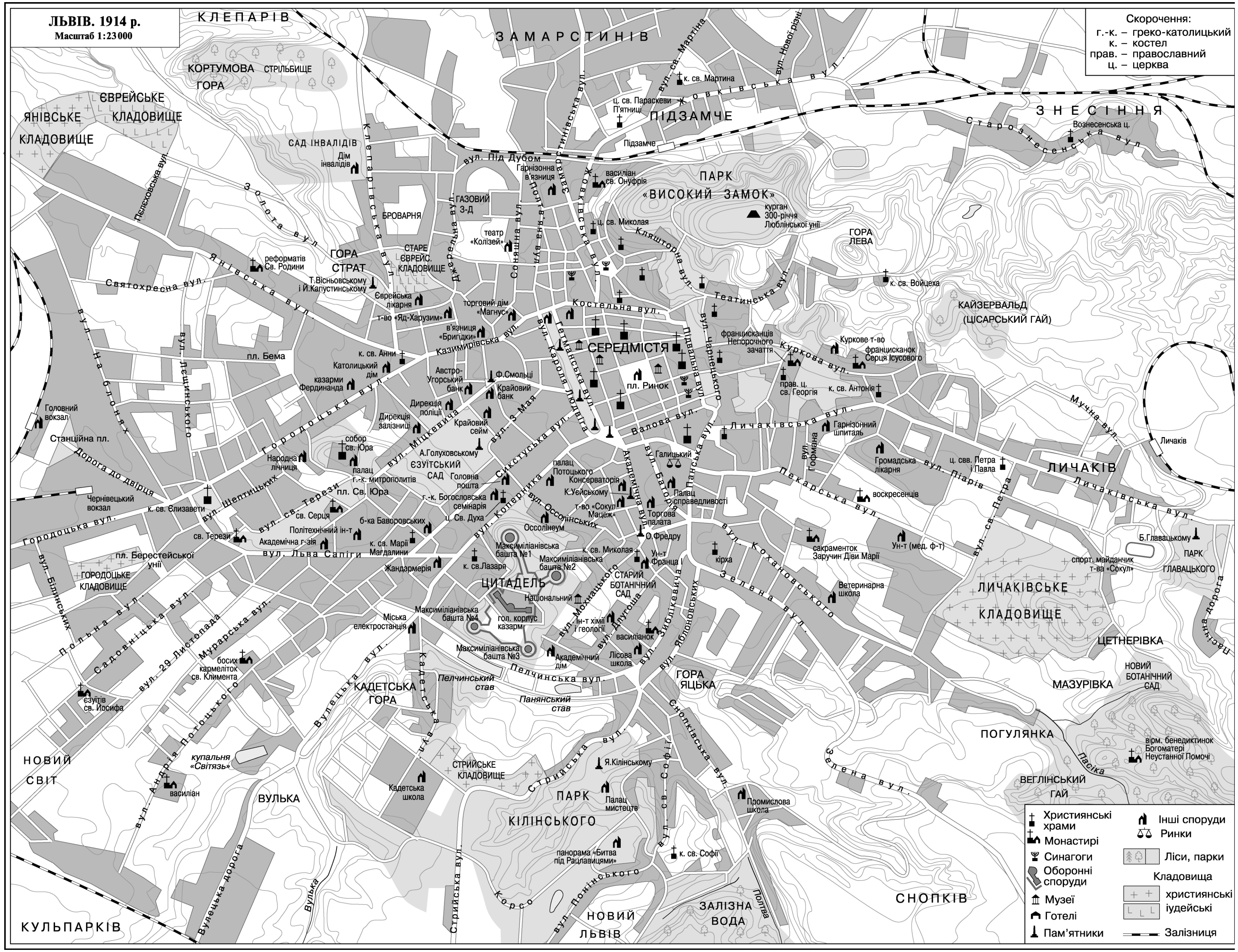
ЛЬВІВ. 1914 р.
Масштаб 1:23 000
Скорочення:
г.-к. – греко-католицький
к. – костел
прав. – православний
ц. – церква
Християнські храми
Монастирі
Синагоги
Оборонні споруди
Музеї
Готелі
Пам'ятники
Інші споруди
Ринки
Ліси, парки
Кладовища
християнські
іудейські
Залізниця
КЛЕПАРІВ
ЗАМАРСТИНІВ
ЗНЕСІННЯ
ПІДЗАМЧЕ
КОРТУМОВА ГОРА
СТРІЛЬБИЩЕ
ЯНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
САД ІНВАЛІДІВ
ПАРК «ВИСОКИЙ ЗАМОК»
ГОРА ЛЕВА
КАЙЗЕРВАЛЬД (ЦІСАРСЬКИЙ ГАЙ)
ГОРА СТРАТ
БРОВАРНЯ
ГАЗОВИЙ З-Д
СТАРЕ ЄВРЕЙС. КЛАДОВИЩЕ
СЕРЕДМІСТЯ
пл. Ринок
пл. Бема
Головний вокзал
Станційна пл.
Чернівецький вокзал
ЄЗУЇТСЬКИЙ САД
пл. Св. Юра
ЦИТАДЕЛЬ
СТАРИЙ БОТАНІЧНИЙ САД
ГОРОДОЦЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
КАДЕТСЬКА ГОРА
Пелчинський став
Панянський став
СТРИЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ПАРК КІЛІНСЬКОГО
ГОРА ЯЦЬКА
ЛИЧАКІВ
ЛИЧАКІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ПАРК ГЛАВАЦЬКОГО
ЦЕТНЕРІВКА
МАЗУРІВКА
НОВИЙ БОТАНІЧНИЙ САД
ПОГУЛЯНКА
ВЕГЛІНСЬКИЙ ГАЙ
СНОПКІВ
ЗАЛІЗНА ВОДА
НОВИЙ ЛЬВІВ
ВУЛЬКА
НОВИЙ СВІТ
КУЛЬПАРКІВ
вул. Городоцька
вул. Янівська
вул. Клепарівська
вул. Жовківська
вул. Личаківська
вул. Пекарська
вул. Зелена
вул. Стрийська
вул. Кадетська
вул. Пелчинська
вул. Сапіги
вул. Коперника
вул. Академічна
вул. Кароля Людвіга
вул. Гетманська
вул. Казимирівська
вул. Костельна
вул. Валова
вул. Підвальна
вул. Снопківська
вул. Кохановського
вул. Личаківська

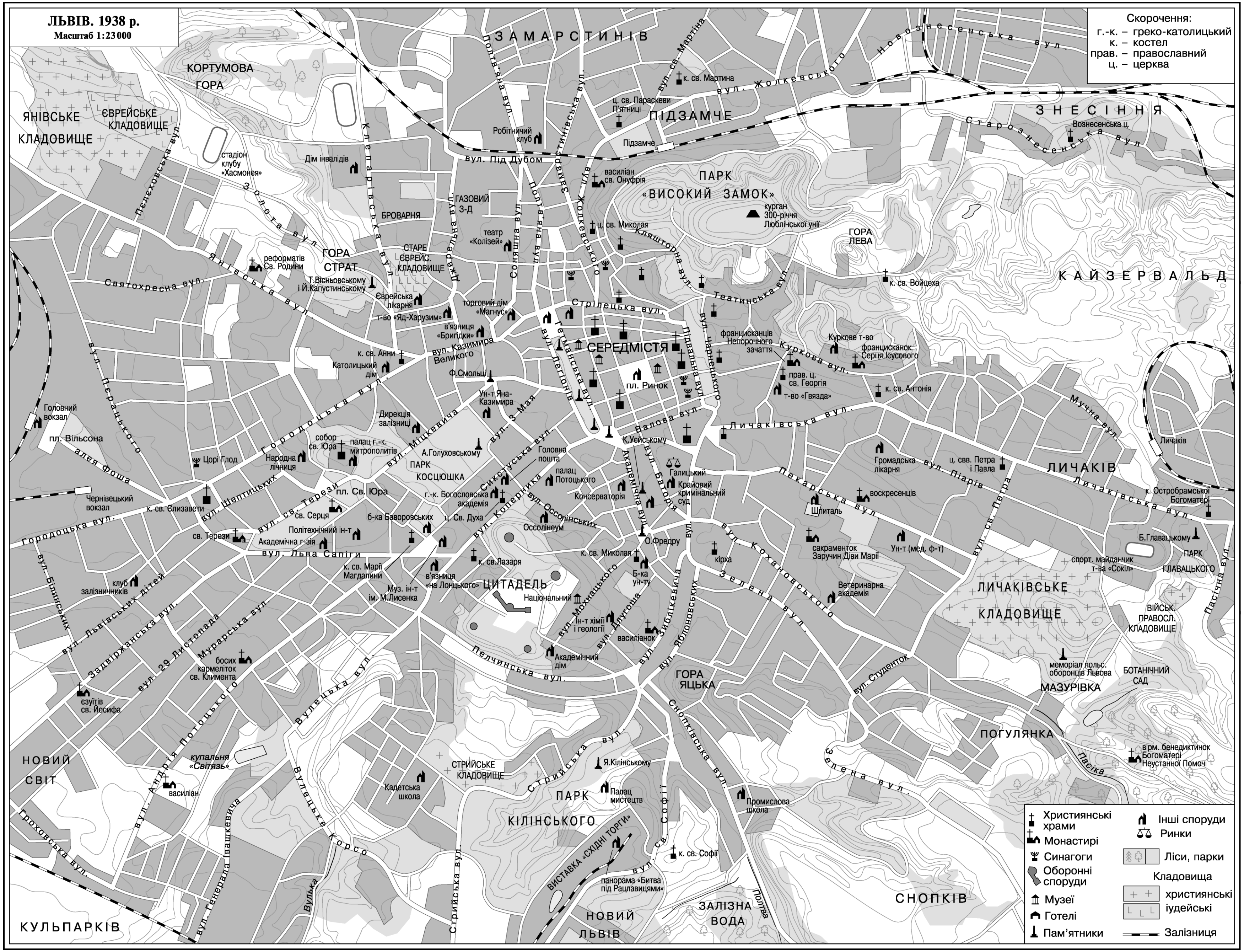
ЛЬВІВ. 1938 р.
Масштаб 1:23 000
Скорочення:
г.-к. – греко-католицький
к. – костел
прав. – православний
ц. – церква
Християнські храми
Монастирі
Синагоги
Оборонні споруди
Музеї
Готелі
Пам'ятники
Інші споруди
Ринки
Ліси, парки
Кладовища
християнські
іудейські
Залізниця
ЗАМАРСТИНІВ
ПІДЗАМЧЕ
ЗНЕСІННЯ
КАЙЗЕРВАЛЬД
ПАРК «ВИСОКИЙ ЗАМОК»
курган 300-річчя Люблінської унії
ГОРА ЛЕВА
СЕРЕДМІСТЯ
пл. Ринок
ЛИЧАКІВ
ЛИЧАКІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ПАРК ГЛАВАЦЬКОГО
ЦИТАДЕЛЬ
ГОРА ЯЦЬКА
ПОГУЛЯНКА
МАЗУРІВКА
БОТАНІЧНИЙ САД
СНОПКІВ
ЗАЛІЗНА ВОДА
НОВИЙ ЛЬВІВ
ПАРК КІЛІНСЬКОГО
СТРИЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
НОВИЙ СВІТ
КУЛЬПАРКІВ
КОРТУМОВА ГОРА
ЯНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ГОРА СТРАТ
ПАРК КОСЦЮШКА
Головний вокзал
пл. Вільсона
алея Фоша
Чернівецький вокзал
вул. Жолкевського
вул. Під Дубом
Городоцька вул.
Личаківська вул.
Пекарська вул.
вул. Коперника
вул. Легіонів
вул. Сикстуська
Зелена вул.
Стрийська вул.
Вулецька вул.
Снопківська вул.
вул. Львівських дітей
Янівська вул.
Клепарівська вул.
вул. Городоцька
вул. Міцкевича
вул. 3 Мая
вул. Академічна
вул. Баторія
вул. Пелчинська
Мурарська вул.
вул. 29 Листопада
вул. Андрія Потоцького
вул. Генерала Івашкевича
Гроховська вул.
Пасічна вул.
Мучна вул.
Старознесенська вул.
Новознесенська вул.
Полтв'яна вул.
Замарстинівська вул.
Театинська вул.
Кляшторна вул.
Стрілецька вул.
Валова вул.
Підвальна вул.
Чарнецького вул.
Куркова вул.
вул. Піарів
вул. св. Петра
вул. Кохановського
вул. Студентська
вул. Яблоновських
вул. Зиблікевича
вул. Длугоша
вул. Оссолінських
вул. Святохресна
вул. Пелехівська
Золота вул.
Джерельна вул.
Сонячна вул.
Вулецьке Корсо
ВИСТАВКА «СХІДНІ ТОРГИ»
панорама «Битва під Рацлавицями»
к. св. Софії
Палац мистецтв
Промислова школа
Кадетська школа
Я.Кілінському
купальня «Світязь»
василіан
єзуїтів св. Йосифа
босих кармеліток св. Климента
клуб залізничників
Оссолінеум
Національний
Академічний дім
Ін-т хімії і геології
Б-ка ун-ту
к. св. Миколая
О.Фредру
кірха
Ветеринарна академія
сакраментокЗаручин Діви Марії
Ун-т (мед. ф-т)
Шпиталь
воскресенців
Громадська лікарня
ц. свв. Петра і Павла
к. Остробрамської Богоматері
Б.Главацькому
спорт. майданчик т-ва «Сокіл»
ВІЙСЬК. ПРАВОСЛ. КЛАДОВИЩЕ
меморіал польс. оборонців Львова
вірм. бенедиктинок Богоматері Неустанної Помочі
к. св. Войцеха
Куркове т-во
францисканок Серця Ісусового
францисканців Непорочного зачаття
прав. ц. св. Георгія
т-во «Гвязда»
к. св. Антонія
Галицький Крайовий кримінальний суд
К.Уейському
Головна пошта
палац Потоцького
Консерваторія
г.-к. Богословська академія
ц. Св. Духа
б-ка Баворовських
к. св. Лазаря
Муз. ін-т ім. М.Лисенка
в'язниця «на Лонцького»
к. св. Марії Магдалини
Політехнічний ін-т
Академічна г-зія
вул. Льва Сапіги
св. Терези
к. св. Єлизавети
Народна лічниця
собор св. Юра
палац г.-к. митрополитів
пл. Св. Юра
Цорі Глод
А.Голуховському
Дирекція залізниць
Ун-т Яна-Казимира
Ф.Смольці
Католицький дім
к. св. Анни
вул. Казимира Великого
в'язниця «Бригідки»
торговий дім «Магнус»
т-во «Яд-Харузим»
Єврейська лікарня
Т.Вісньовському і Й.Капустинському
реформатів Св. Родини
стадіон клубу «Хасмонея»
Дім інвалідів
БРОВАРНЯ
СТАРЕ ЄВРЕЙС. КЛАДОВИЩЕ
ГАЗОВИЙ З-Д
театр «Колізей»
Робітничий клуб
василіан св. Онуфрія
ц. св. Миколая
ц. св. Параскеви П'ятниці
к. св. Мартина
Підзамче
Вознесенська ц.
Личаків

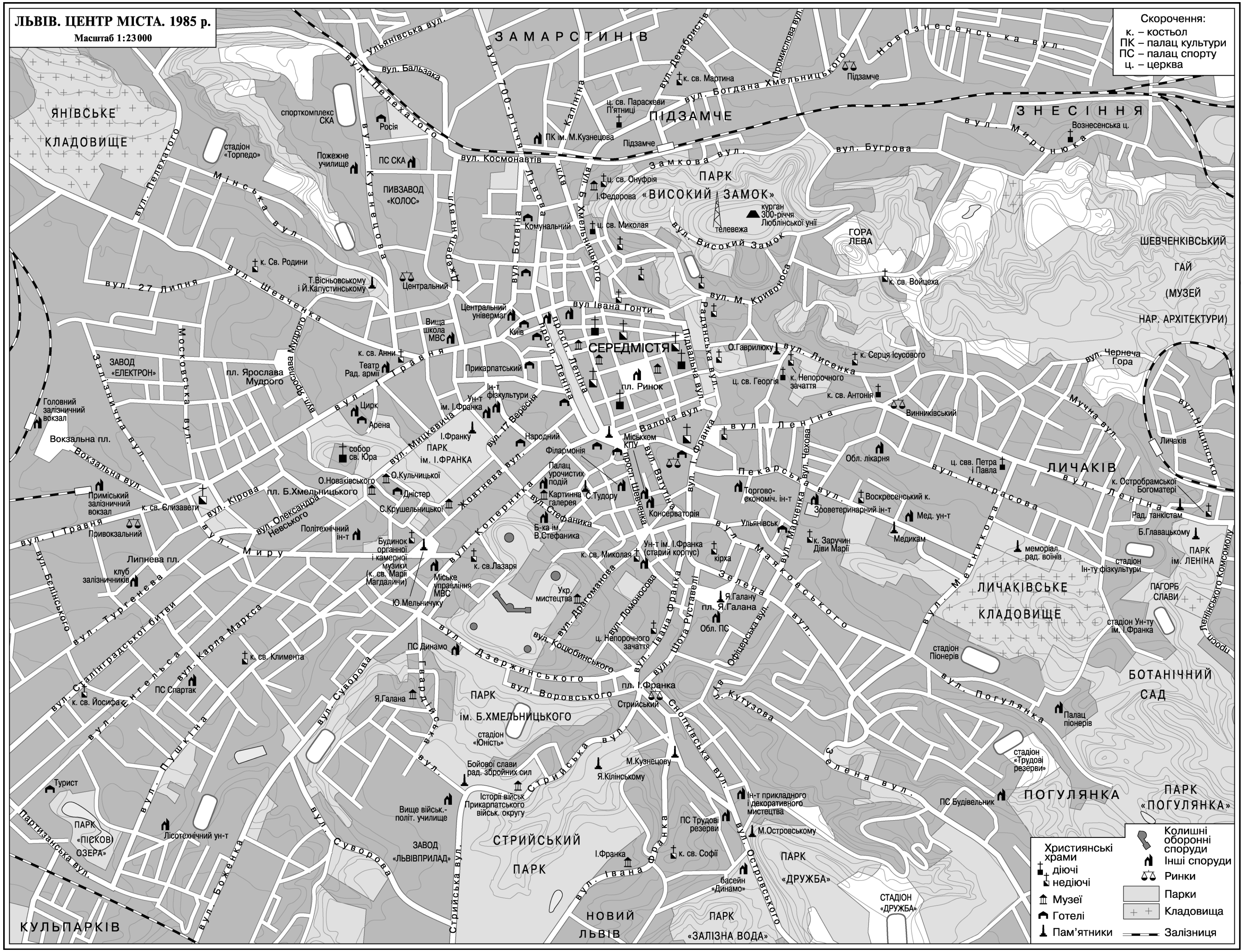

ЛЬВІВ. ЦЕНТР МІСТА. 1985 р.
Масштаб 1:23 000
Скорочення:
к. – костьол
ПК – палац культури
ПС – палац спорту
ц. – церква
Християнські храми
діючі
недіючі
Музеї
Готелі
Пам'ятники
Колишні оборонні споруди
Інші споруди
Ринки
Парки
Кладовища
Залізниця
ЗАМАРСТИНІВ
ПІДЗАМЧЕ
ЗНЕСІННЯ
ЯНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ПАРК «ВИСОКИЙ ЗАМОК»
ГОРА ЛЕВА
ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ГАЙ (МУЗЕЙ НАР. АРХІТЕКТУРИ)
СЕРЕДМІСТЯ
пл. Ринок
ЛИЧАКІВ
ЛИЧАКІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
БОТАНІЧНИЙ САД
ПОГУЛЯНКА
ПАРК «ПОГУЛЯНКА»
ПАРК ім. І.ФРАНКА
ПАРК ім. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
СТРИЙСЬКИЙ ПАРК
ПАРК «ДРУЖБА»
ПАРК «ЗАЛІЗНА ВОДА»
НОВИЙ ЛЬВІВ
КУЛЬПАРКІВ
ПАРК «ПІСКОВІ ОЗЕРА»
ЗАВОД «ЕЛЕКТРОН»
ЗАВОД «ЛЬВІВПРИЛАД»
ПИВЗАВОД «КОЛОС»
Головний залізничний вокзал
Вокзальна пл.
Приміський залізничний вокзал
пл. Ярослава Мудрого
пл. Б.Хмельницького
Липнева пл.
пл. І.Франка
пл. Я.Галана
Оперний театр
просп. Леніна
просп. Шевченка
вул. Леніна
вул. Шевченка
вул. Городоцька
вул. 1 Травня
вул. Коперника
вул. Миру
вул. Руставелі
вул. Івана Франка
вул. Пекарська
вул. Личаківська
вул. Зелена
вул. Стрийська
вул. Богдана Хмельницького
вул. Кузнецова
вул. 700-річчя Львова
вул. Жовтнева
вул. Дзержинського
вул. Суворова
вул. Пушкіна
вул. Карла Маркса
вул. Сталінградської битви
вул. Тургенєва
вул. Бєлінського
вул. Пелехатого
вул. Мінська
вул. 27 Липня
вул. Московська
вул. Залізнична
вул. Кірова
вул. Мечникова
вул. Некрасова
вул. Погулянка
вул. Лисенка
вул. Кривоноса
вул. Високий Замок
вул. Бугрова
вул. Миронюка
Новознесенська вул.
вул. Ів. Франка
вул. Стефаника
вул. Маяковського
вул. Кутузова
вул. Снопківська
вул. Островського
вул. Гвардійська
Стадіон «Дружба»
стадіон «Торпедо»
стадіон «Юність»
стадіон Піонерів
спорткомплекс СКА
Палац піонерів

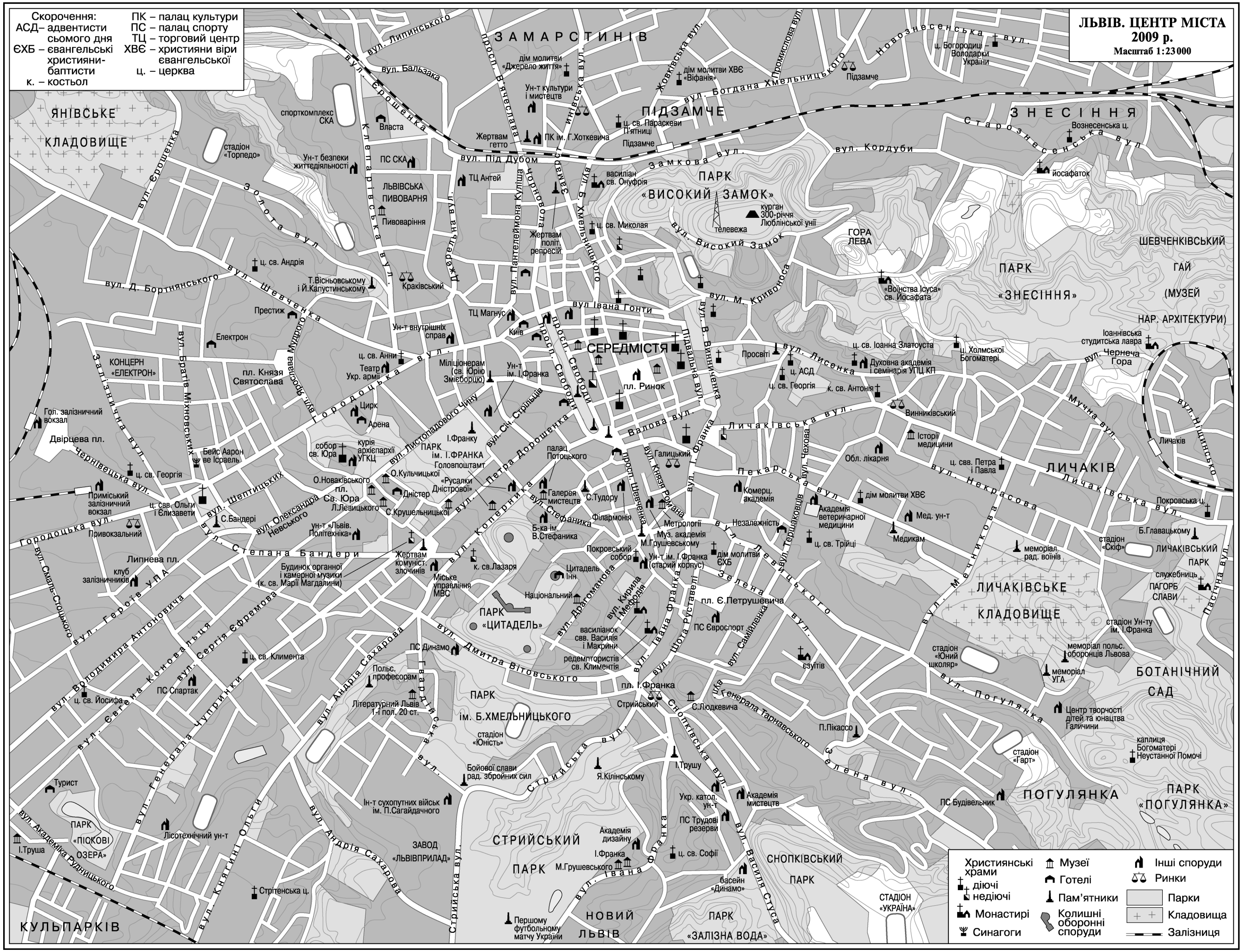
ЛЬВІВ. ЦЕНТР МІСТА
2009 р.
Масштаб 1:23 000
Скорочення:
АСД – адвентисти сьомого дня
ЄХБ – євангельські християни-баптисти
к. – костьол
ПК – палац культури
ПС – палац спорту
ТЦ – торговий центр
ХВЄ – християни віри євангельської
ц. – церква
Християнські храми
діючі
недіючі
Монастирі
Синагоги
Музеї
Готелі
Пам'ятники
Колишні оборонні споруди
Інші споруди
Ринки
Парки
Кладовища
Залізниця
ЗАМАРСТИНІВ
ПІДЗАМЧЕ
ЗНЕСІННЯ
ПАРК «ВИСОКИЙ ЗАМОК»
ПАРК «ЗНЕСІННЯ»
ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ГАЙ (МУЗЕЙ НАР. АРХІТЕКТУРИ)
СЕРЕДМІСТЯ
пл. Ринок
ЛИЧАКІВ
ЛИЧАКІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ЛИЧАКІВСЬКИЙ ПАРК
ЯНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ПАРК «ЦИТАДЕЛЬ»
ПАРК ім. І.ФРАНКА
ПАРК ім. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
БОТАНІЧНИЙ САД
ПОГУЛЯНКА
ПАРК «ПОГУЛЯНКА»
СТРИЙСЬКИЙ ПАРК
СНОПКІВСЬКИЙ ПАРК
ПАРК «ЗАЛІЗНА ВОДА»
НОВИЙ ЛЬВІВ
КУЛЬПАРКІВ
ПАРК «ПІСКОВІ ОЗЕРА»
СТАДІОН «УКРАЇНА»
ЗАВОД «ЛЬВІВПРИЛАД»
КОНЦЕРН «ЕЛЕКТРОН»
ЛЬВІВСЬКА ПИВОВАРНЯ
Гол. залізничний вокзал
Двірцева пл.
вул. Городоцька
просп. Свободи
вул. Степана Бандери
вул. Личаківська
вул. Зелена
вул. Стрийська
вул. Богдана Хмельницького
вул. Шевченка
вул. Клепарівська

Від 1580-х рр. провідною громадсько-політ. і церк. організацією укр. населення міста було *Львівське братство* при Свято-Успенській церкві на Руській вул., воно 1593 отримало права *ставропігії*. При ньому діяли *Львівська братська школа*, *Львівська братська друкарня*. Крім гол. міськ. братства, братства створювалися також у передміських парафіях (усього бл. 10), вони спільно виступали проти національно-реліг. обмежень укр. населення.

При римо-катол. парафіях і вірм. соборі діяли школи для дітей цих релігій. Високим рівнем відзначалася латиномовна катол. кафедральна школа. 1608 заснована школа при єзуїтському монастирі (з 1661 і до скасування 1773 ордену *єзуїтів* вона діяла на правах академії, тобто ун-ту).

9 жовтня 1648 військо Б.*Хмельницького* зайняло передмістя Л., а 14—16 жовтня М.*Кривоніс* здобув Високий замок, після цього міська громада виплатила контрибуцію і козац. військо зняло облогу, оскільки поспішало вирушило в напрямі Замостя (нині м. Замосьць, Польща). 20—27 вересня 1655 місто тримали в облозі армія Б.Хмельницького і рос. війська В.*Бутурліна*. 1672 Л. намагалася захопити турец. армія за підтримки війська П.*Дорошенка* (останній був на боці Туреччини у війні проти Польщі). 6 вересня 1704 швед. військо під проводом *Карла XII* здобуло Л. і змусило *магістрат* виплатити великий викуп. Не раз місто мусило давати контрибуцію також загонам польс. війська, які не отримували платні й кошти на своє утримання збирали від населення.

2-га пол. 17 і більша частина 18 ст. — період занепаду Л. Зумовлена політикою *шляхти* екон. криза, війни, епідемії спричинили стагнацію ремесла. У міжнар. торгівлі Л. поступився *Бродам*. Ослабла центр. влада, на передмістях розширилися *юридики* (ділянки, де адм. влада належала феод. землевласникам — *магнатам* або церк. установам). Проте Л. залишався й далі культ. осередком. Серед міщан було багато освічених людей, деякі з них мали великі б-ки, вихідці зі Л. навч. в закордонних ун-тах. Крім Львів. братської друкарні, діяли друкарні М.*Сльозки*, Львів. єзуїтського колегіуму (див. *Єзуїтські школи*), І.Филиповича та ін. Упродовж 16—18 ст. Л. був центром образотворчого мист-ва. У місті працювали укр. малярі-іконописці Ф.Сенькович і М.*Петрахнович*, архіт. з Італії: Павло Римлянин, Петро Красовський, Петро з Барбони (загалом у Л. у різні роки були збудовані, зокрема, Свято-Миколаївська церква 12—14 ст., Вірм. собор кінця 14 ст., Римо-катол. кафедральний собор 15—18 ст., вежа Корнякта, Свято-Успенська церква, збудована братством 1590—1631, каплиця Камп'янів (кін. 16 ст. — 1609—29), каплиця Боїмів (1609—17), костьол бернардинців (1600—30), *собор святого Юра* (1744—64), Домініканський костьол (1749—64), численні житлові будинки — Чорна кам'яниця, 1577, будинок К.*Корнякта*, 1580).

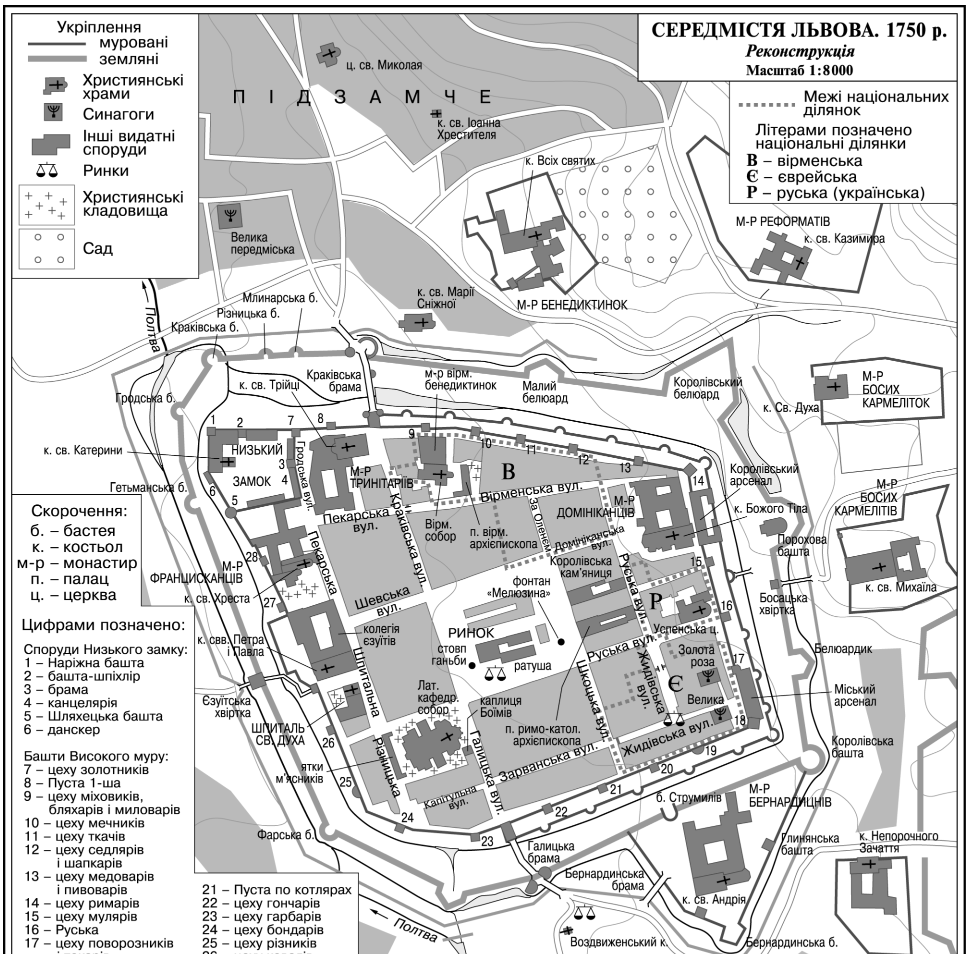

Від 1772 (і до жовтня 1918) Л. був столичним містом *Королівства Ґаліції і Лодомерії* — найбільшої провінції Австрії. Наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. місто розвивалося переважно як адм. центр краю. Влада в цей час належала австрійс. бюрократичним структурам. Перестали існувати юридики магнатів і церк. установ, знято було обмеження прав некатоликів на купівлю будинків у центрі міста. За володаря Австрійської монархії *Йосифа II* було скасовано ряд катол. монастирів і їхні будівлі передано урядовим установам, мед. і навч. закладам.

Від 1775 став діяти нім. театр, пізніше виник також польс. театр.

1776 виходила франц. мовою *«Gazette de Léopol»* — перша газета на укр. землях.

1777 почали розбирати міські мури. За р. Полтва, паралельно

до колиш. зх. («нижчих») валів, сформувався центр. проспект. Виїзні шляхи стали гол. вулицями нових дільниць міста. Населення зростало за рахунок службовців держ. установ, студентів і учнів, ремісників, робітників *мануфактур*. Чисельність мешканців 1772 становила 25 тис., 1816 — 41,4, 1827 — 55,5, 1848 — 70,3 тис. осіб. 1807—08 Л. став центром новоутвореної *Галицької греко-католицької митрополії.*

1783 заснована Львів. духовна семінарія, 1784 — *Академічна гімназія у Львові* з лат. мовою викладання (з 1849 була німецькомовною, потому поступово 1867—74 стала україномовною). 1784—1805 і з 1817 діяв німецькомовний ун-т (нині *Львівський національний університет*), а при ньому 1784—1809 — Укр. ін-т (*Studium Ruthenum*) для підготовки греко-катол. *духовенства*. Від 1818 діяла 2-га г-зія. 1823 створено Ін-т ім. Оссолінських (див. *Оссолінеум*), який включав вид-во, б-ку і музей. 1844 на базі австрійс. реальної школи заснована Тех. академія (з 1872 — Львів. вища політех. школа). У місті виходили нім. і польс. періодичні видання (з 1811 — «*Gazeta Lwowska*»), з 1848 — перша україномовна газ. «*Зоря Галицька*». Найбільшою в місті була друкарня Піллера, книги церковнослов'ян. та укр. мовами видавав львів. *Ставропігійський інститут*. У Л. працювали художники Л.Долинський, Й.Свобода, скульптори А.Шімзер, Г.Вітвер.

Початок *революцій 1848—1849 в Європі* був сигналом до активізації громадсько-політ. руху у Л. Польс. визвол. рух очолила Нац. рада (Rada Narodowa). Першою укр. політ. організацією стала *Головна руська рада*, під її егідою проведено з'їзд укр. освіт. діячів (*Собор руських учених 1848*). 1 листопада 1848 демонстрація проти абсолютистського режиму *Габсбургів* переросла в революц. виступ, який було придушено після артилер. обстрілу центру міста (див. *Львівське повстання 1848*).

1849 в ун-ті засн. кафедра укр. мови і літератури. Гол. вимогою укр. громад. і освіт. діячів було розширення політ. прав українців і виділення укр. частини Галичини в окрему *провінцію*.

Арх-ра Л. розвивалася під впливом віденських зразків: театр Скарбка (архіт. Л.Піхль, 1837—42), Будинок інвалідів (Т.Гансен, 1855—63), будинок сейму (Ю.Гохбергер, 1877—81), Міський театр (З.Горголевський, 1897—1900), готель «Жорж» (Г.Гельмер і Ф.Фельнер, 1899—1901).

1861 Л. отримав залізничне сполучення з Перемишлем (Пшемисль, Польща), *Краковом* і *Віднем*, 1866 — з *Чернівцями*, 1870 — з *Тернополем* і *Підволочиськом*, 1873 — зі *Стриєм*, Закарпаттям і Будапештом (нині столиця Угорщини).

1864 у Л. виник укр. театр при т-ві «*Руська бесіда*». 1868 засновано *Львівське товариство «Просвіта»*.

Наприкінці 1860-х рр. юрид. статус Л. змінився внаслідок перетворення Австрійс. імперії на конституційну Австро-Угор. монархію (див. *Австро-Угорщина*) і надання Галичині крайової автономії. Однак недемократ. виборче право зумовило перевагу в *Галицькому крайовому сеймі* польс. великих землевласників, політ. інтереси яких представляли *подоляки* і *станьчики*, з поч. 20 ст. — ендеки (див. *Польська національна демократія*). Статут 1870, який регламентував нові засади самоврядування міської громади, не забезпечував укр. і єврейс. населенню Л. сприятливих умов для національно-культ. розвитку. Разом з тим конституційний лад в Австро-Угор. д-ві створював умови для боротьби за демократизацію сусп. ладу, надавав представникам різних національностей можливість об'єднуватися для захисту своїх нац. прав у громад. орг-ції та *партії політичні*, боротися за розширення свого представництва в крайовому сеймі й віденському парламенті.

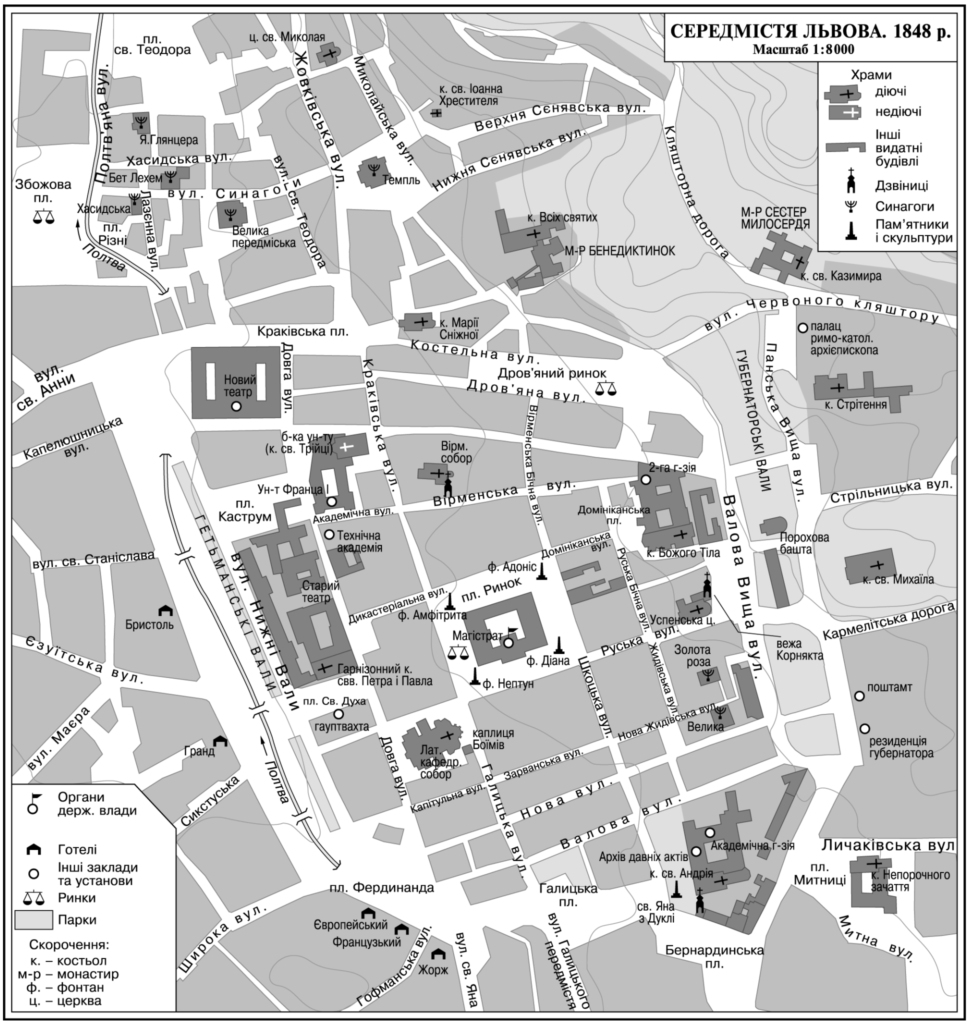

Л. стає гол. екон. осередком Галичини. Тут виникають нові підпр-ва (переважно харчової і легкої пром-сті, також металообробні), численні комерційні фірми, банки (1870 було 16 підпр-в, які вважалися великими, 1902 — 25; 1900 з усіх 278 підпр-в штат у понад 100 робітників мали 22, тобто бл. 8 %; на них працювали 5580 робітників — бл. 55 % усіх робітників у місті; у Л. виникли філії великих австрійс. банків; з укр. фінансових установ найбільшими були страхове т-во *«Дністер»*, засноване 1892, «Центробанк», 1898, Земельний банк іпотечний, 1910).

Населення Л. 1869 становило 87 тис. осіб.

1871 Л. було поділено на дільниці: центральну, галицьку, краківську, жовківську і личаківську. Поява кінного (1879) і електричного (1893) трамвая стимулювала розбудову нових мікрорайонів. Наприкінці 19 ст. до міста приєднано села Клепарів, Замарстинів і Знесіння. На поч. 20 ст. у Л. сходилися 9 залізничних ліній, місто стало найбільшим транспортним вузлом на укр. землях.

1871 у Л. засновано природничий музей родини графів Дідушицьких.

Політ. характер мав Львів. процес соціалістів 1878, на ньому були засуджені І.*Франко*, М.*Павлик*, Г.Павлик, Ос.*Терлецький* та ін. 1878—92 у Л. виходила робітн. газета польс. мовою «Praca» (див. *«Праця»*), її ред. був Й.Данилюк.

1880 і 1881 у Л. відбулися екон. страйки друкарів, 1886 — страйк меблярів, 1888 — пекарів. 1 травня 1890 біля *ратуші* проведено першу на укр. землях першотравневу демонстрацію.

1880 у Л. відбулося перше масове *віче* українців. У місті зосередилися керівні органи т-в, діяльність яких поширювалась на всю Галичину й мала загальнонац. значення.

Згідно з даними перепису, населення Л. 1890 становило 128 тис. осіб.

1892 Т-во імені Шевченка було реорганізоване в *Наукове товариство імені Шевченка.*

1893 почав діяти *Історичний музей міста Львова.*

Польс. к-ру репрезентували Літ. т-во ім. Міцкевича, Т-во людової школи, Польс. істор. т-во.

Діячі різних політ. напрямів гуртувалися навколо місц. газет, зокрема, органами *народовців* були *«Вечерниці»*, «Мета», *«Правда»*, з 1880 — *«Діло»*, виданнями москвофілів (див. *Москвофільство*) — *«Слово»*, «Галицька Русь», «Галичанин» та ін. Радикально-демократ. і соціаліст. пресу започаткували часописи І.Франка та М.Павлика *«Громадський друг»*, *«Дзвін»*, *«Народ»*.

Виходили органи польс. східногалицьких консерваторів, нац. демократів («Słowo Polskie»), людовців (газ. «Kurjer Polski», її співробітником був І.Франко).

З різними течіями єврейс. політ. руху були пов'язані часописи, що їх видавали сіоністи (див. *Сіонізм*), а також діячі, які орієнтувалися на нім. або польс. к-ру.

1900 населення Л. становило 149 тис. осіб (разом з військовими — 160 тис.).

1905 митрополит А.*Шептицький* створив церк. музей, 1909 перетворений на *Національний музей у Львові.*

1910 у місті проживало 206 тис. осіб (з них 19,2 % — греко-католики, переважно українці, 50,2 — римо-католики, головно поляки, 27,8 % — євреї).

Із 410 книг, виданих 1913 укр. мовою в усіх країнах світу, а також із 83 укр. періодичних видань, у Л. було видрукувано відповідно 299 і 65.

У Л. працювали укр. письменники І.Франко, М.Павлик, В.*Щурат*, В.*Пачовський*, М.Яцків; великий вплив на літ. життя у Л. мали М.*Драгоманов*, О.*Кониський*, П.*Куліш*.

З польс. письменників, котрі жили у Л., найвідомішими стали А.Фредро, Я.Каспрович, М.Конопніцька, Г.Запольська, Л.Стафф.

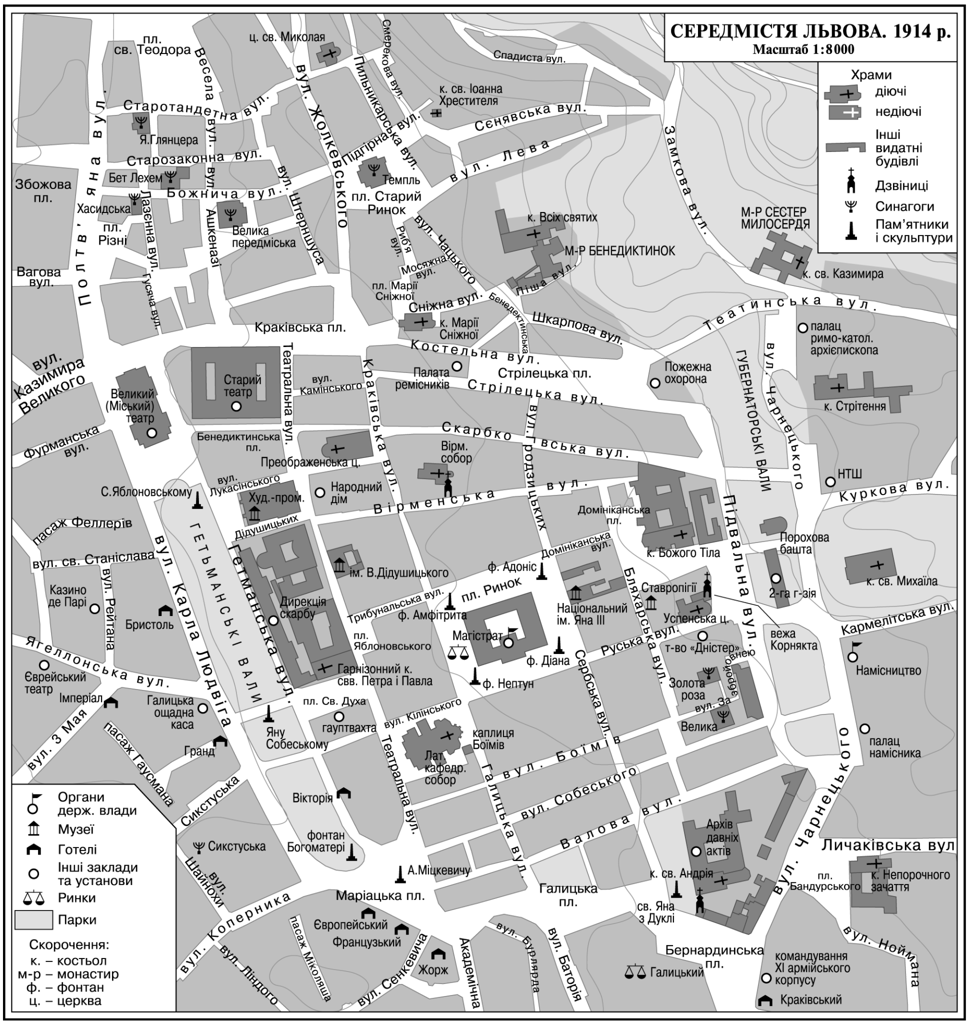

Розвиток істор. науки у Л. пов'язаний з діяльністю М.*Грушевського*, Ю.*Целевича*, І.*Шараневича*, С.*Томашівського*, І.*Крип'якевича*, М.*Кордуби*, І.*Кревецького*, Ф.-К.*Ліске*, В.*Лозінського*, К.*Шайнохи*, Л.*Кубалі*, Я.Птасьніка, О.-М.*Бальцера*, М.*Балабана*. Вивченням і популяризацією істор. та культурно-мистецьких пам'яток Л. займалися, зокрема, краєзнавці А.*Шнайдер*, Б.*Януш*, дир. міськ. архіву О.*Чоловський*, бургомістр Т.Рутовський,

В ун-ті викладали зоолог В.Дибовський, філософ К.Твардовський, математик Р.Смолуховський, у політехніці — архіт. Ю.Захарієвич, геолог Ю.*Медвецький*, хімік І.Мосціцький.

У Л. діяли керівні органи укр. політ. партій — *Української радикальної партії* (засн. 1890), *Української соціал-демократичної партії* (1899), Націонал-демократ. партії (1899), ряду польс. і єврейс. партій та орг-цій.

Від поч. 20 ст. провідні позиції серед польс. політ. сил у Л. зайняли націонал-демократи, це загострило польсько-укр. протистояння. Виявом цього стали вбивство намісника Галичини А.*Потоцького*, здійснене у Львові 12 квітня 1908 М.*Січинським*, а також загибель А.Коцка в ході демонстрації за створення укр. ун-ту (1 липня 1910). У цей час у Л. відбувалися масові демонстрації за демократизацію виборчого права. Напередодні *Першої світової війни* в місті діяли укр. і польс. напіввійськ. організації. 28 червня 1914 відбувся Шевченківський здвиг — масова маніфестація членів *«Сокола»*, Укр. січового союзу (див. *«Січі»*), *«Пласту»*, спортивних т-в.

3 вересня 1914 в ході *Галицької битви 1914* Л. був зайнятий рос. військами і став центром *Галицького генерал-губернаторства*. Царська адміністрація заборонила укр. партії та організації, укр. пресу, депортувала політ. опонентів. 22 вересня 1915, після поразки рос. військ у *Горлицькій битві 1915*, Л. повернувся під владу Австро-Угорщини.

18—19 жовтня 1918 у Л. відбулася Укр. нац. рада. Вона проголосила створення в Галичині, на *Буковині* й у Закарпатті Укр. д-ви (згідно з Тимчасовим осн. законом від 13 листопада 1918, її було названо *Західноукраїнська Народна Республіка*). 1 листопада 1918 укр. прапор піднято над Львів. ратушею (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*). Українсько-польс. бої в місті тривали до 22 листопада 1918, а облога міста укр. армією — до квітня 1919.

1919—39 Л. був під контролем Польщі. У грудні 1920 став адм. центром Львів. воєводства. У цей час були порушені зв'язки Л. із традиційними ринками на сх. і пд. Це негативно позначилося на станові його економіки. Міжнар. ярмарок «Східні торги» не зміг активізувати позиції Л. у світ. торгівлі.

Польс. влада всіляко обмежувала можливості вільного розвитку укр. к-ри. Ун-т, який фактично був двомовним, перетворили на польс. ун-т ім. Яна-Казимира (в ньому працювали математик С.Банах, філософ Р.Інгарден, біохімік Я.Парнас, лінгвіст Є.Курилович, бактеріолог Р.Вайгль, історик права П.*Домбковський*). 1921—25 діяв *Львівський таємний український університет*, 1922—25 — Львів. таємна укр. висока політех. школа. 1920 засновано Укр. військово-істор. т-во, 1923 — *Українське богословське наукове товариство.* 1927 *Українська греко-католицька церква* заснувала *Львівську богословську академію*, її ректором був о. Й.*Сліпий*. НТШ розгорнуло дослідження з археології (Я.*Пастернак*), історії (І.*Крип'якевич*), літературознавства (К.*Студинський*, В.Щурат), мовознавства (В.*Сімович*), фольклористики (Ф.*Колесса*), книгознавства (Є.*Пеленський*), медицини (М.*Панчишин*).

У місті було засновано низку польс. і єврейс. фахових товариств. Світ. слави зажила львівсько-варшавська філос. школа,

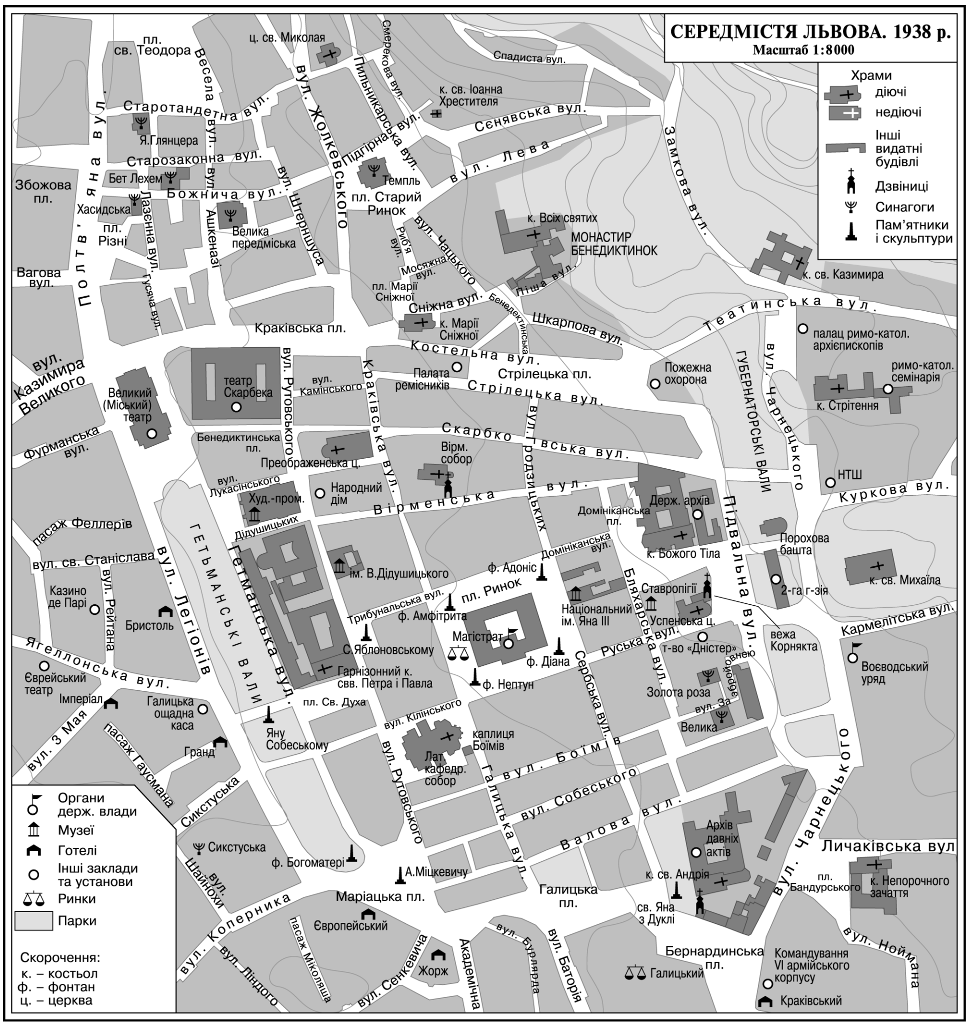

СЕРЕДМІСТЯ ЛЬВОВА. 1938 р.
Масштаб 1:8000

заснована ще перед І світ. війною К.Твардовським.

У 1920—30-ті рр. Л. був осередком боротьби за право українців на самовизначення. 18 березня 1923 відбулася 40-тис. демонстрація проти визнання Радою послів д-в *Антанти* анексії *Східної Галичини* Польщею. Найбільшим впливом серед укр. громади користувалися *Українська народна трудова партія* (1919—25) і *Українське національно-демократичне об'єднання* (1925—39), які фактично контролювали непарт. Орг-цію українців м. Львова. У вересні 1920 у Л. створено тимчасову Начальну колегію *Української військової організації*. Від 1929 діяли підпільні структури *Організації українських націоналістів*. У Л. мали місце замахи укр. підпільників на начальника Польс. д-ви Ю.*Пілсудського* (25 вересня 1921) та президента Польщі С.Войцєховського (5 вересня 1924). За дорученням ОУН М.Лемик 21 жовтня 1933 в знак протесту проти *голодомору 1932—1933 років в УСРР* застрелив працівника *генерального консульства СРСР у Львові* О.Майлова. У травні—липні 1936 у Л. відбувся *Львівський процес ОУН 1936* над 23 членами ОУН, серед них були С.*Бандера*, Я.*Стецько*, Р.*Шухевич*.

У місті були зосереджені керівні органи укр. партій (Укр. національно-демократ. об'єднання, Укр. радикальної партії, Укр. соціал-демократ. партії, Укр. катол. нар. партії, підпільної *Комуністичної партії Західної України*), освіт. т-в (Львів. т-ва «Просвіта», «*Рідної школи*» та ін.).

Л. залишався найбільшим на західноукр. землях осередком книговидання і преси. Видавнича спілка «Діло» видавала газ. «Діло», тижневик «Неділя», книжкову серію «Бібліотека Діла». 1923 І.*Тиктор* заснував концерн «Українська преса», який друкував щоденну газ. *«Новий час»*, тижневик для селян «Народна справа», «Історичну бібліотеку», що включала «Велику історію України», «Історію культури», «Історію українського війська», «Всесвітню історію». Християн. і патріотичні ідеали репрезентував місячник *«Дзвони»*, націоналістичним було спрямування місячника *«Вістник»* (ред. — Д.*Донцов*), ліберально-демократичним — двотижневика «Назустріч». Виходили також укр. радянофільські часописи «Вікна» (редактори — Я.*Галан*, С.*Тудор*), *«Нові шляхи»* (ред. — А.*Крушельницький*), польс. «Sygnały».

У Л. творили укр. письменники Б.*Антонич*, О.*Гаврилюк*, В.Бобинський, С.*Гординський*, П.*Козланюк*, Г.*Костельник*, Б.Кравців, польс. письменники О.Ортвін, Ю.Віттлін, М.Вольська, Т.Збєшховський, укр. художники І.*Труш*, О.*Новаківський*, П.Ковжун, укр. скульптори С.*Литвиненко*, А.Коверко, польс. скульп. Л.Дрекслерувна.

1935 в місті було зареєстровано 6242 комерційні підпр-ва, з них 3022 торгували продуктами, 1340 — одягом. Обіг капіталів пром. закладів становив лише чверть обігу капіталів торг. фірм. Більшість підпр-в належала єврейс. і польс. промисловцям та комерсантам; з підпр-в, власниками яких були українці, найвідомішими стали буд. фірма І.Левинського, кондитерська ф-ка «Фортуна нова», хімічна ф-ка «Елегант». В екон. житті регіону зросла роль укр. кооп. об'єднань, їхні адміністрації розташовувалися у Л. (Маслосоюз, Центросоюз, Нар. торговля, Ревізійний союз укр. кооперативів), діяли Союз укр. купців і промисловців, ремісниче т-во «Зоря».

Представники ліворадикальної та радянофільської інтелігенції провели *Антифашистський конгрес діячів культури у Львові 1936*.

Радянсько-нім. договір 23—24 серпня 1939 (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*) передбачав входження до *СРСР* Зх. України з м. Львів. У серед. вересня 1939 нім. війська вели на підступах до Л. бої з польс. гарнізоном

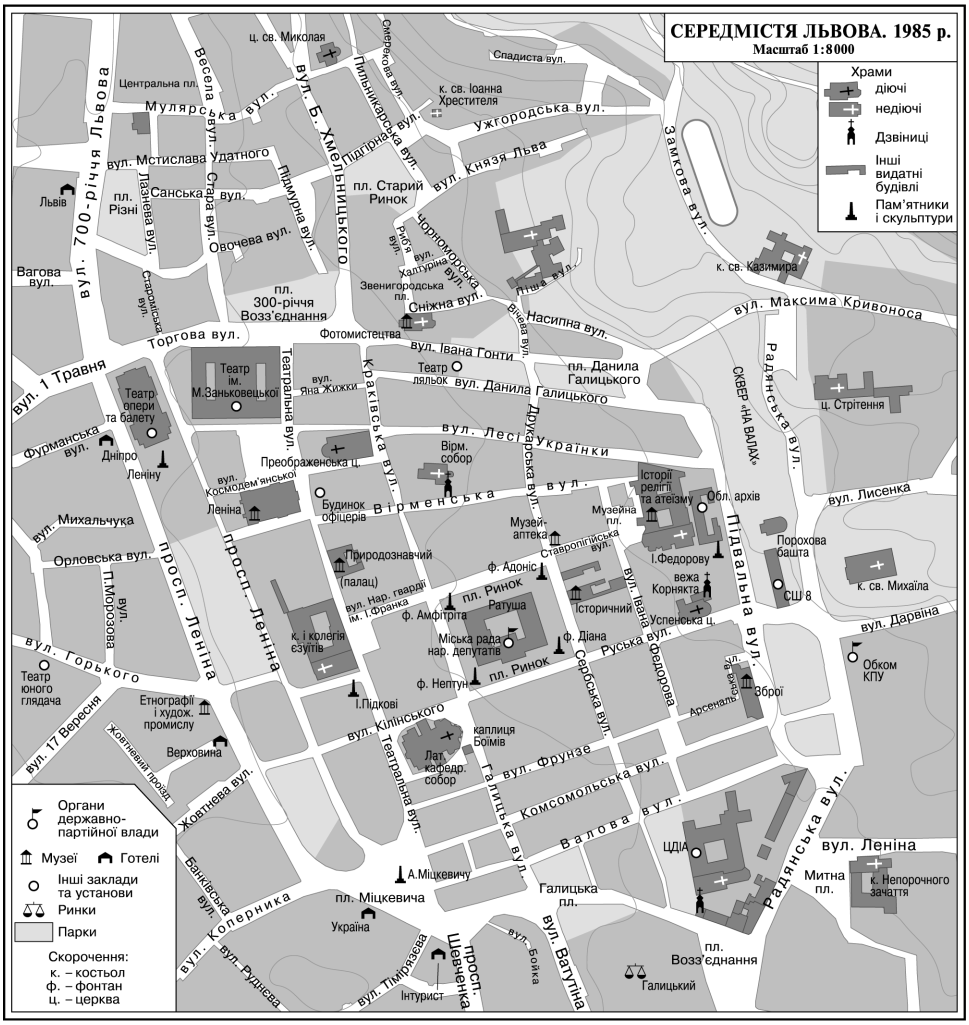

(див. *Друга світова війна*), 19 вересня зі сх. надійшли рад. частини. 22 вересня польс. військо здало зброю Червоній армії, яка того ж дня увійшла у Л. 26—28 жовтня у Л. проведено *Народні збори Західної України*, делегати до них були попередньо підібрані новою владою. Попри недемократичність виборчої процедури більшість українців схвалювали возз'єднання укр. земель, єврейс. населення вітало рад. владу, натомість переважна частина поляків вважала рад. владу окупаційною. Усі укр., польс., єврейс. партії та громад. організації були заборонені, націоналізовані пром. підпр-ва — підпорядковані рад. адм. органам. Укр. мова впроваджувалася до вищих навч. закладів, зростала кількість укр. шкіл, відкривалися масові б-ки, у той же час гол. завданням культурно-освіт. установ вважалася комуніст. пропаганда. Розпочалися масові репресії — звільнення з роботи «неблагонадійних», ув'язнення, депортації, страти. Наприкінці червня 1941 в тюрмах Л. співробітники НКВС УРСР вбили понад 2 тис. українців, поляків, євреїв, причому серед жертв переважала інтелігенція.

Від 30 червня 1941 до 27 липня 1944 тривала окупація міста; з 1 серпня 1941 Л. був центром дистрикту *«Галичина»* у складі *Генеральної губернії*. В перші дні окупації було розстріляно бл. 7 тис. євреїв, страчено групу провідних польс. учених: К.Бартеля, Р.Лоншана де Бер'є, Т.Бой-Желенського, А.Ломніцького, Т.Островського та ін. 1942—43 у Л. знищено бл. 236 тис. євреїв. У концтаборі «Цитадель» проводилися масові розстріли військовополонених. Гол. місцями розстрілів були *Янівський табір*, гетто, концтабір Белжець, куди завозили єврейс. населення з усієї Галичини. На вулицях і площах Л. проводилися страти (повішення) підозрюваних у сприянні рухові Опору (див. *Рухи Опору 1939—1945*), у т. ч. членів і симпатиків ОУН. 30 червня 1941 нац. збори у Львові прийняли декларацію про відновлення Укр. д-ви (див. *Акт Тридцятого червня 1941*). Було сформовано уряд — *Українське державне правління* — на чолі з Я.Стецьком. Однак уже 9 липня були арештовані голова та кілька міністрів правління. Збройну боротьбу проти окупантів вели підпільні структури ОУН і групи польс. підпілля. Рад. підпільні організації були у Л. нечисленними.

Відразу ж після звільнення Л. від окупації почалося відновлення органів рад. влади, у т. ч. її карально-репресивного апарату. З того часу (і до кінця 1980-х рр.) екон. і культ. життя Л. розвивалося під повним контролем обласного і міськ. к-тів КП(б)У—КПУ, які координували виконання директив ЦК ВКП(б)—КПРС і ЦК КП(б)У—КПУ. За постановою ЦК ВКП(б) Л. мав стати гол. пром. центром зх. областей УРСР. *Індустріалізація* і культ. перетворення розглядалися як засіб радянізації всіх сфер життя, повного розриву з попередніми нац. традиціями.

Політ. терор служив упровадженню тоталітарної системи (див. *Тоталітаризм*) у всіх сферах сусп. життя. Першою маніфестацією непокори режимові став масовий похорон митрополита А.Шептицького 5 листопада 1944.

8—10 березня 1946 влада провела збори групи підібраних і заляканих силовими структурами священиків та мирян, які проголосили ліквідацію УГКЦ і передачу її парафій моск. патріархатові.

Масового характеру набули арешти та заслання до Сибіру. Тільки в ніч з 20 на 21 жовтня 1947 з міста було відправлено на заслання 287 родин. Спровоковані рад. спецслужбами вбивства Г.Костельника (20 вересня 1948) та Я.Галана (25 жовтня 1949) стали приводом для подальшого загострення репресій. Кампанії паплюження «українського буржу-

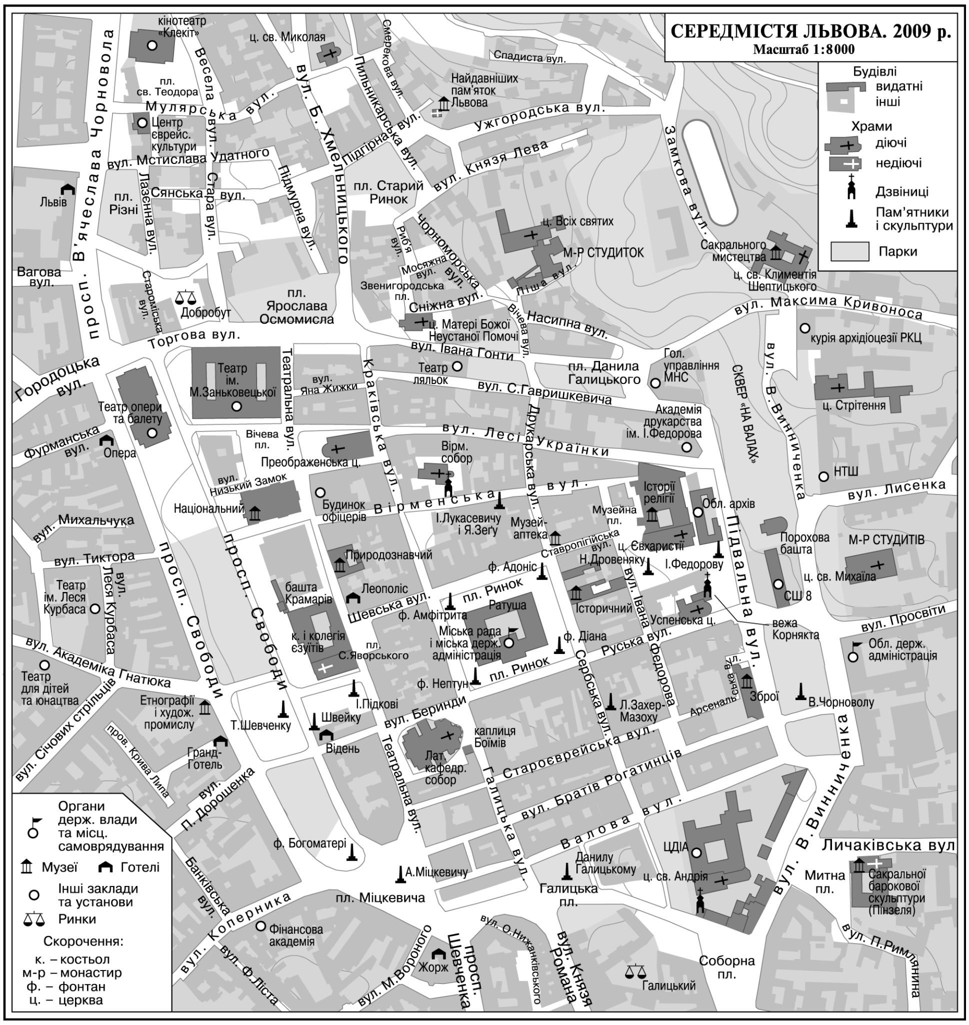

азного націоналізму» супроводилися посиленням цензури, новими хвилями *русифікації*. У вищих навч. закладах проводилися чистки викладачів і студентів, у б-ках і музеях вилучалися й частково знищувалися визнані «ідейно шкідливими» книги й експонати; частину їх було запроторено у спецфонди. У боях зі спецслужбами загинули 31 січня 1949 шеф штабу *Української повстанської армії* О.*Гасин* (у центрі Львова), 5 березня 1950 — головнокомандувач УПА Р.Шухевич (у с. Білогорща, нині село в межах міста).

Вимушений виїзд зі Л. польс. населення, істотне зменшення у місті кількості євреїв через масове знищення їх у роки війни, арешти й депортації частини місц. людності зумовили зміну нац. і соціальної структури мешканців міста. 1955 українці становили 44,2 % населення, росіяни — 35,6 %, євреї — 7,3 %, поляки — 2,3 %. Швидкий екон. розвиток спричинив приплив до міста сільс. населення, це зумовило зростання в ньому частки українців (1970 їх стало 69 %, росіян — 27,7 %; 1989 — 79,5 %, росіян — 15,8 %). Попри це в органах влади і кер-ві підпр-в росіяни і російськомовні становили більшість. На 1956 осн. значення набули металообробна і машинобудівна пром-сть (остання проти 1945 зросла в 55 разів). Однак буд-во нових заводів велося без урахування інтересів регіону, надмірно високою була частка підпр-в з обслуговування *воєнно-промислового комплексу* (військ. електроніка і засоби зв'язку, ремонт танків, ракетно-косміч. вир-во). Разом з тим були збудовані з-ди автобусний, автонавантажувачів, с.-г. машин. Почали діяти з-ди телевізорів і кінескопів, взуттєва фірма «Прогрес», швейне вироб. об-ня «Маяк», трикотажне вироб. об-ня «Промінь», кондитерська фірма «Світоч». Широке пром. буд-во, приплив населення із сіл загострили соціальні проблеми: забезпечення водою, житлом тощо.

Деяка політ. лібералізація, що намітилася з серед. 1950-х рр., створила умови для активізації ролі Л. як центру освіти й науки та осередку творчих ініціатив. Журнал «Жовтень» (з 1990 — «*Дзвін*») і вид-во «*Каменяр*», долаючи цензурні обмеження, докладали зусиль для популяризації істор. і культ. спадщини укр. народу. У Л. працювали письменники Р.*Братунь*, І.*Вільде*, Р.*Іваничук*, Р.Лубківський, Д.*Павличко*, Р.*Федорів*, художники К.*Звіринський*, С.Караффа-Корбут, Л.Левицький, Є.Лисик, Р.*Сельський*, М.Сельський, скульптори Т.Бриж, Є.Дзиндра, Д.*Крвавич*, Е.Мисько, композитори М.*Колесса*, С.*Людкевич*. Популярністю користувалися вистави драм. театру ім. М.Заньковецької (нині Нац. академічний укр. драм. театр ім. М.Заньковецької; провідні актори Л.*Кривицька*, Б.*Романицький*, О.Гай, Л.Кадирова, О.Гринько, Ф.Стригун, Б.*Ступка*); театру опери та балету (нині Львів. держ. академічний театр опери і балету ім. С.Крушельницької; диригент І.Вощак, провідні актори Н.Шевченко, П.*Кармалюк*, Н.Слободян).

Водночас наприкінці 1950-х рр. і пізніше у Л. виникали розрізнені антирад. підпільні групи. 1957—61 діяв *Український національний комітет* (1962 його керівники Б.Грицина та І.Коваль були страчені). 1961 у Л. відбувся суд над Л.*Лук'яненком* та ін. членами Укр. робітничо-сел. спілки. 1963—65 у Л. діяв Клуб творчої молоді «Пролісок» (хоча клуб був легальним, його культурно-освітня діяльність припинилася внаслідок репресій каральних органів).

У місті діяли ун-т, політех. ін-т (з 1993 — Держ. ун-т «Львівська політехніка», з 2000 — Нац. ун-т «Львівська політехніка»), поліграфічний ін-т (заснований 1930 у *Харкові*, 1945 переведений до Львова, з 1994 — Укр. академія друкарства), лісотех. ін-т (з 1993 — Укр. держ. лісотех. ун-т, з 2005 — Нац. лісотех. ун-т України), мед. ін-т (з 1996 — Львів. держ. мед. ун-т, з 1998 — ім. Да-

нила Галицького, з 2003 — Львів. нац. мед. ун-т ім. Данила Галицького), зооветеринарний ін-т (1992 повернено попередню назву — Львів. академія ветеринарної медицини, нині — Нац. академія ветеринарної медицини ім. С.Гжицького), с.-г. ін-т (з 1996 — Львів. держ. аграрний ун-т), торгово-екон. ін-т (з 1995 — Львів. комерційна академія), Ін-т ужиткового і декоративного мист-ва (заснований 1946, з 2004 — Нац. академія мист-в), Ін-т фізичної к-ри (заснований 1946), Держ. консерваторія (заснована 1939, з 1992 — Вищий держ. муз. ін-т ім. Лисенка, з 2000 — Львів. держ. муз. академія ім. Лисенка).

1971 засновано Зх. наук. центр АН УРСР (з 2001 — Зх. наук. центр НАН України і Мін-ва освіти України). У різний час у Л. працювали академіки АН УРСР Г.*Доленко*, Г.Карпенко, Я.Підстригач, Г.Савін та ін. Осередками відповідних галузей наук і центрами їх популяризації були музей етнографії і худож. промислу, Львів. істор. музей, літературно-меморіальний музей І.Франка, держ. природничий музей. Засновано музей нар. к-ри і сільс. побуту, музично-меморіальний музей С.Крушельницької, аптеку-музей. Наук. роботу в галузі архівознавства взяли на себе Центр. держ. істор. архів України у Львові, держ. архів Львів. області.

Л. став одним з головних в УРСР центрів *«самвидаву»*. Звинувачення у «виготовленні, зберіганні і поширенні антирадянської літератури» були головними в політ. процесах, які проходили у Л. На них були засуджені М.Масютко, І.*Гель* та Я.Менкуш (березень 1966), М.*Горинь*, Б.*Горинь*, М.Осадчий та М.Зваричевська (квітень 1966), В.*Чорновіл* (1967). Жертвами нових засуджень стали в 1972 Ірина Калинець, Ігор Калинець, С.Шабатура, вдруге І.Гель і М.Осадчий, 1973 — В.Чорновіл (за видання самвидавного ж. *«Український вісник»*), З.Попадюк, Я.Микитко. З роботи були звільнені кілька працівників ун-ту ім. І.Франка, Ін-ту сусп. наук (нині Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). В акцію протесту перетворився похорон В.*Івасюка* 22 травня 1979; за виступ на похороні зі звинуваченням влади у вбивстві композитора були засуджені члени *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод* (УГГ) В.Січко і П.Січко. 1981 за участь у роботі УГГ отримав вирок І.*Кандиба* і 1982 — у черговий раз М.Горинь.

Від серед. 1980-х рр. рух за демократизацію стає все більш відкритим. З ініціативи обласної орг-ції *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* розпочато збір коштів на побудову пам'ятника Т.*Шевченкові*. 1987 група священиків УГКЦ вийшла з підпілля й подала заяву до Москви щодо легалізації забороненої церкви (аналогічні вимоги поставила 250-тис. демонстрація 17 вересня 1989). Створене в жовтні 1987 *Товариство Лева*, офіційно культурологічне, набуло політ. спрямування. Під егідою т-ва у березні 1989 — серпні 1990 виходила як позацензурна газ. «Поступ». 13 червня 1988 відбувся перший мітинг, на якому, як і на наступних, висувалися демократ. та нац. гасла. 21 січня 1989 проголошено відновлення НТШ у Львові, а 26 квітня на мітингу в річницю *Чорнобильської катастрофи 1986* піднято нац. прапори, 7 травня засновано Львів. регіональну орг-цію *Народного руху України*, 19 жовтня у Л. виникла перша парафія *Української автокефальної православної церкви*, яка поклала початок відновленню цієї церкви в Україні.

21 січня 1990 відбувся живий ланцюг *Івано-Франківськ*—Л.—*Київ* на відзначення дня самостійності і соборності України (див. *Акт злуки*). У березні 1990 на виборах до обласної і міської рад повну перемогу здобув демократ. блок. Головою обласної ради став В.Чорновіл; голова львів. міськ. виконкому Б.Котик став на демократ. позиції ще до виборів. 3 квітня 1990 над ратушею піднято нац. прапор, 19 вересня демонтовано пам'ятник В.*Леніну* в центрі міста. 23 січня 1990 собор під кер-вом архієпископа В.*Стернюка* проголосив легалізацію УГКЦ. 29 березня 1991 до собору св. Юра повернувся глава УГКЦ М.-І.*Любачівський*. 7 вересня 1992 відбулося перепоховання митрополита і кардинала Й.Сліпого в крипті собору св. Юра.

Спроба держ. перевороту в Москві 19—21 серпня 1991 була засуджена львів. обласною і міською радами, багатотисячними мітингами львів'ян. 26 серпня 1991 у Л. почав діяти штаб для формування Нац. гвардії.

Останні роки напередодні незалежності і перші роки незалежності України позначилися поєднанням процесів національно-культ. відродження і кризових явищ в економіці, у цей же час почала кількісно зростати корупція, розширювався тіньовий сектор. Розпочате ще верхівкою *Комуністичної партії України* розкрадання приватизованих (див. *Приватизація*) держ. підпр-в зумовило майже повну загибель у Л. гол. галузей пром-сті (машинобудування, зокрема вир-ва автобусів, приладобудування, електроніки), а це спричинило обвальне зростання безробіття, масову трудову еміграцію, поїздки до Польщі для заробітку на базарах. Дрібний бізнес обмежувався головно сферою обслуговування і роздрібної торгівлі. Ключові ж позиції в економіці захопили представники олігархічного капіталу. Зросла кількість банків, активізувалися їхні міжнар. зв'язки. За рахунок іноз. інвестицій розвивалися конд. ф-ка «Світоч», вир-во алкогольних напоїв. Міський капітал почав інвестувати в розбудову базарів і супермаркетів, ресторанів, мережі гральних автоматів. Від 2000 став розширюватися обсяг і почала підвищуватися якість буд-ва, модернізувалися засоби телекомунікацій. У ці роки для вищої ос-

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА
XIII − початок XXI ст.

віти характерним стало перейменування навч. закладів, збільшення набору на юрид. й екон. спеціальності, зростання частки платного навчання. Були засновані нові вищі навч. заклади. Серед них *Український католицький університет*, Львів. регіональний ін-т держ. управління Нац. академії держ. управління при Президентові України, Ін-т внутр. справ при Укр. академії внутр. справ, банк. ін-т, фінансовий ін-т, академія дизайну, ін-т менеджменту та ін.

Демократизація політ. життя і ліквідація цензурних обмежень створили сприятливий ґрунт для творчих ініціатив у царині мист-ва, літератури, гуманітарних наук. Виникли нові театральні колективи («Воскресіння»), рок-групи та вокальні колективи («Мертвий півень», «Плач Єремії»), літ. об'єднання (АУП, Буба-бу, Лугосад). Від 1994 в місті проводиться Міжнар. фестиваль театрального мист-ва «Золотий Лев». У той же час наростають процеси комерціалізації к-ри, що робить її розвиток однобічним.

Попри значне зростання кількості видань тираж їх зменшився. Активізували роботу вид-ва «Світ» і «Каменяр», виникли нові вид-ва («Місіонер», «Свічадо», «Піраміда», «Кальварія», «Центр Європи» та ін.). Наук. літературу видають НТШ, вищі навч. заклади, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, *Інститут народознавства НАН України*, *Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України*. Від 1994 щороку проводиться Форум видавців України.

1996 відкрито Палац мист-в. Картинна галерея реорганізована у *Львівську галерею мистецтв*, нове приміщення отримав Нац. музей. Відкрито Меморіальний музей М.Грушевського у Львові, археол. музей Ін-ту українознавства, музей істор. коштовностей — відділ Львівського істор. музею. Оновлено експозицію Львів. музею історії релігії. 1998 *ЮНЕСКО* включила центр. частину Л. до списку світ. культ. спадщини.

У травні 1999 у Л. відбулася зустріч президентів держав Центр. та Сх. Європи.

Політичне протистояння набуло особливої гостроти в ході підготовки і проведення президентських виборів 2004. Сотні тисяч львів'ян взяли участь в акціях громадян. непокори у Л. та на Майдані Незалежності в *Києві*.

Дж.: *Czołowski A.* Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. Lwów, 1892—1921; Історія Львова в документах і матеріалах. К., 1986; Привілеї міста Львова XIV—XVIII ст.: Збірник документів, т. 1. Львів, 1998; Привілеї національних громад міста Львова XIV—XVIII ст.: Збірник документів, т. 2. Львів, 2000; Album civium Leopoliensium: Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388—1783, t. 1—2, Poznań—Warszawa, 2005.

Літ.: *Rasp K.W.* Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg. Wien, 1870; *Czołowski A.* Lwów za ruskich czasów. Lwów, 1891; *Finkel L., Starzyński S.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894; Miasto Lwów w okresie samorządu 1870—1895. Lwów, 1896; *Bałaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. Lwów, 1906; *Bałaban M.* Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki: Z 40 rycinami w tekście. Lwów, 1909; *Крип'якевич І.* Львів, його минувшина і теперішність. Львів, 1910; *Janusz B.* Przewodnik po Lwowie. Lwów, 1922; Львів: Провідник. Львів, 1925; *Charewiczowa Ł.* Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925; Lwów dawny i dzisiejszy. Lwów, 1928; *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929; *Січинський В.* Вежа і дім Корнякта у Львові. Львів, 1933; *Hoszowski S.* Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772—1914. Lwów, 1935; *Wąsowicz M.* Kontrakty Lwowskie 1676—1686; *Siegel S.* Kontrakty lwowskie w latach 1717—1724. Lwów—Warszawa, 1935; *Charewiczowa Ł.* Historiografia i miłośnictwo Lwowa. Lwów, 1938; *Мудрий В.* Український університет у Львові (1921—1925). Нюрнберг, 1948; *Шах С.* Львів — місто моєї молодости, т. 1—3. Львів, 1953—56; Львів: Літературно-мистецький збірник (в 700-ті роковини заснування княжого города). Філадельфія, 1954; Нариси історії Львова. Львів, 1956; Lviv: A Symposium on its 700th Anniversary. New York, 1962; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1971; Історія Львова. К., 1984; «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987; *Трегубова Т., Мих Р.* Львів: Архітектурно-історичний нарис. К., 1989; *Вуйцик В.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. Львів, 1991; *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. Львів, 1991; *Tyrowicz M.* Wspomnienia o zyciu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918—1939. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1991; *Степанів О.* Сучасний Львів. Львів, 1992; Lemberg—Lwów—Lviv: Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen. Köln—Weimar—Wien, 1993; *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI віку: Дослідження і матеріали. Львів, 1994; *Różycki E.* Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. Wrocław, 1994; Львів: Історичні нариси. Львів, 1996; Львів: місто—суспільство—культура, т. 3. Львів, 1999; Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture (Harvard Ukrainian Studies, vol. 24). Cambridge, Massachusetts, 2000; Lwów: miasto—społeczeństwo—kultura, t. 4. Kraków, 2002; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI—XVIII ст.: соціально-правові взаємини. Львів, 2003; *Ісаєвич Я.* Львів: Сторінки історії. Львів, 2005—2006; *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto. 2006; Історія Львова, т. 1—3. Львів, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛЬВІ́ВСЬКА БОГОСЛО́ВСЬКА АКАДЕ́МІЯ — див. *Греко-католицька богословська академія у Львові*, *Український католицький університет у Львові.*

ЛЬВІ́ВСЬКА БРА́ТСЬКА ДРУКА́РНЯ — видавниче підпр-во при *Львівському братстві.* Створена на базі обладнання друкарні І.*Федорова*, викупленого після його смерті у лихварів. Додаткові кириличні й грец. шрифти для неї на замовлення виготовив краківський «словолитник» К.Форстер. Організацією друкарні займалися, зокрема, чернець Мина і Федір Касіянович. До праці в ній залучалися освітні діячі С.*Зизаній* та *Арсеній Ела-*

Євангеліє. Львів, друкарня Львівського братства. 1636. Сторінка.

сонський. У 1-й пол. 17 ст. нею в різні роки керували Памво (*Беринда*), Пафнутій (Кулчич), А.*Скульський*, М.*Сльозка*, у 2-й пол. 17 ст. — Д.Кульчицький, Семен *Ставницький*, з 1694 — син Семена В.*Ставницький*, з 1729 — Д.Пинявський, 1741—63 — І.Грозевський, 1770—72 — Я.Паславський. Керівники друкарні водночас самі були складальниками («зицерами»). Їм допомагали наймані підмайстри («челядники») — складальники, пилкарі, які покривали друкарську форму фарбою, і прасарі, що друкували тираж книги. До роботи над оформленням своїх видань братство залучало граверів *Іллю*, В.Ушакевича, Никодима (*Зубрицького*), Д.Сінкевича, І.Филиповича та ін.

Найдавніші відомі видання Л.б.д. датовані 1591. Це: надруковані однією листівкою дві грамоти (константиноп. патріарха *Єремії II* Траноса і білорусько-укр. єпископату), збірник «Просфонима» (вірші, що їх декламували учні *Львівської братської школи* при врочистій зустрічі митрополита Михайла (*Рогози*) в церкві та школі) та грецько-церковнослов'ян. граматика *«Адельфотес»*. 1593 опубліковано полемічний твір александрійського патріарха Мелетія Пігаса «О христіанском благочестії». За 1594—1608 не збереглося (можливо не було випущено) жодного видання Л.б.д. Дослідники пояснюють цю перерву низкою причин, зокрема, єпископською забороною видавати книги без цензури ієрархії, великими витратами братства наприкінці 16 — на поч. 17 ст. на буд-во церкви. Попри це діячі братства допомагали ін. друкарням — Віленській братській друкарні, *Острозькій друкарні* та ін. Першим виданням Л.б.д. після відновлення роботи була грамота 1608 для збирачів пожертв на користь братства. Це — публіцистичний твір, в ньому йдеться про обмеження свобод православного населення у Львові, міститься заклик гуртуватися для захисту своїх прав. 1609 видано збірник «О воспитанії чад» (вибрані бесіди св. Іоанна Златоуста про виховання, уривки з повчань св. Василія Великого), а також Часослов (останню книгу уперше в практиці укр. друкар-

Книга Іоанна Златоуста «Про священство». Львів, друкарня Львівського братства, 1614. Титульний аркуш.

ства було прикрашено ілюстративними гравюрами). У наступні роки були тиражовані, зокрема, «Іоанна Златоустого книга о священстві» (1614), «Собор в богоспасаємом граді Вілні бившій» (1614), вірші Памва (Беринди) «На рожство Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа» (1616), твір Й.Волковича «Розмишлянє о муці Христа Спасителя нашого» (1631). За 1630—44 відомо 18 книг братського друку, з них 14 (бл. 90 % за обсягом) були богослужбові (див. *Богослужбові книги в православ'ї*). Це три видання Октоїха (1630, 1639, 1644), три великого обсягу Анфологіони (1632, 1638, 1643), два Євангелія (1636, 1644), не менше трьох видань Псалтиря (1634, 1637, 1643), Служебник (1637), Часослов півуставний (1642). Багато оформлене сюжетними ілюстраціями Євангеліє 1636 стало зразком для наступних видань цієї книжки.

У 30-ті рр. 17 ст. остаточно викристалізувалися незмінювані аж до кінця 18 ст. форми взаємин братства з найманими працівниками друкарні. Ухвалу про видання книжки та її тираж приймали або затверджували заг. збори членів братства. Після цього підписувався контракт із майстром, якому братство гарантувало домовлену оплату за кожний примірник, а також зобов'язувалося надати в його розпорядження друкарське обладнання, шрифти й папір. Майстри виплачували тижневу заробітну платню підмайстрам, забезпечували їх харчуванням і — у холодний час — паливом. Як додаткову винагороду майстрові дозволяли друкувати, крім осн. тиражу, що мав бути відданий братству, певну кількість «прикладків» — додаткових примірників на власному папері працівників друкарні для розподілу між ними «відповідно до заслуг кожного» (згідно з деякими джерелами, працівники друкарні інколи, всупереч заборонам з боку братства, нелегально тиражували більшу від домовленої кількість примірників, щоб продати їх із зиском для себе; однак відомі з архів. джерел дані про тираж тієї чи ін. книги не дають можливості встановити, чи була якась частина її заг. накладу прихована друкарями).

1630—48 Л.б.д. осн. увагу зосереджувала на підготовці й випускові перших видань богослужбових книг, а з серед. 17 ст. і до 40-х рр. 18 ст. обмежувалася їх передруковуванням. До багатьох літургійних книг додавали світські за змістом присвяти впливовим особам, вірші на їхні *герби* й на герб Львів. братства, а також передмови, в яких інколи містяться згадки про істор. події або ремінісценції з антич. літератури. Значну частину видань братства становили навч. книжки малого формату, зокрема буквари, скорочені часослови (т. зв. шкільні Часовники). Богослужбові книги найчастіше друкувалися тиражем бл. 1200 прим., буквари — до 6 тис. прим. Згідно з документами, 1698—1720 було видано 24,5 тис. прим. букварів (усіх ін. книжок разом за ці ж роки було тиражовано таку само кількість). Починаючи з 40-х рр. 18 ст. частка назв світських публікацій дещо збільшилася. Л.б.д. взяла участь у виданні 1745 двох книг М.*Козачинського*: драми «Благоутробіє Марка Аврелія Антонія кесаря римського» (постановка цієї драми відбулася в Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*) 5 вересня 1744 з нагоди іменин присутньої в Києві — і на виставі — рос. імп. *Єлизавети Петрівни*) та «Філософії Арістотелевої» (текст публічного диспуту, що відбувся в Київ. академії 17 березня 1745 з додатком генеалогії *Розумовських* і

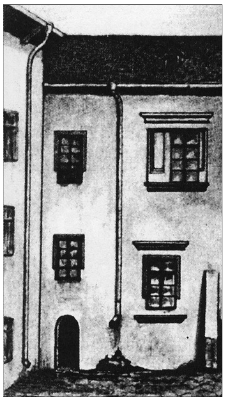

Будинки, в яких розміщувалися друкарня і школа (кінець 16 — початок 17 ст.) Львівського братства. Фрагмент малюнка Ф. Ковалишина, 1903.

панегіриків на честь О.Г.*Розумовського* і К.*Розумовського*). Лат. і польс. тексти обох книжок надруковано шрифтом єзуїтського колегіуму, кириличний — шрифтом братської друкарні, герб Розумовських виготовив гравер і друкар І.*Филипович*. Друкування у *Львові*, а не в *Києві*, книжок, присвячених рос. цариці й гетьману. було спричинено тим, що рос. цензура суворо дотримувалася указів про заборону друкувати в Києві будь-що, крім перевидань давніх церк. книг. Щоб урізноманітнити свій репертуар, Л.б.д. вдавалася до передруків видань ін. друкарень. До здійсненого 1760 перевидання книги «Іфіка ієрополітика», опублікованої 1712 *Києво-печерською друкарнею*, додано передмову М.Шадурського, яка має певне літ. значення.

Після скасування братства друкарня перейшла до *Ставропігійського інституту*.

Із 1940-х рр. у приміщенні друкарні діє професійна школа поліграфістів (має свою навч. майстерню).

Літ.: *Свенціцький І.С.* Початки книгопечатання на землях України: В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573—1574 р. Жовква, 1924; Українська книга: XVI—XVII—XVIII ст., т. 1, К., 1926; *Исаевич Я.Д.* Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках. В кн.: Книга: Исследования и материалы, сб. 7. М., 1962; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Львівські видання XVI—XVIII ст.: Каталог. Львів, 1970; *Запаско Я.П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; *Максименко Ф.П.* Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. 1574—1800. Львів, 1975; *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1—2. Львів, 1981—84; *Огієнко І.* Історія українського друкарства, т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV—XVIII вв. К., 1994; Історія української культури, т. 2—3. К., 2001—03; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

Львівська галерея мистецтв. Колишній палац Потоцьких. Фото 2008.

ЛЬВІ́ВСЬКА БРА́ТСЬКА ШКО́ЛА — найстарша *братська школа* в Україні. Її заснували при Свято-Успенській церкві бл. 1585 активні діячі *Львівського братства* Ю.*Рогатинець*, І.*Рогатинець*, І.Красовський та ін. Її статут («Порядок шкільний»; розроблений львів. міщанами; є визначною пам'яткою укр. пед. думки) передбачав демократ. засади організації школи, забороняв учителям ставитися до «вбогих учнів» гірше, ніж до синів багатих. У школі вчилися переважно діти львів. ремісників та купців, були також діти з ін. міст і сіл. Молодші школярі опановували грамоту, старші («спудеї») вивчали старослов'ян., грец. і лат. мови, граматику, риторику та поетику, елементи філософії. Школа відіграла велику роль у розвитку хорового співу та шкільного театру. 1591 надруковано грецько-церковнослов'ян. граматику *«Адельфотес»*, яку склали учні Л.б.ш. та її викладач *Арсеній Еласонський*. У різний час серед ректорів та викладачів школи були С.*Зизаній*, Л.*Зизаній*, Ф.Касіянович, І.*Борецький*, П.*Беринда*, І.Трофимович-Козловський, С.*Косов*. Значні кошти на потреби школи заповів гетьман П.*Конашевич-Сагайдачний*. На поч. 17 ст. братство ухвалило заснувати ще одну школу при Свято-Онуфріївському монастирі, підпорядкувавши її ректорові Л.б.ш. Керівники школи прагнули перетворити її у навч. заклад вищого рівня, однак у 2-й пол. 17 ст. школа занепала, а в 1780-х рр. припинила існування.

У *Львові*, крім головної — Л.б.ш., діяли також початкові школи при церквах і братствах на передмістях — Благовіщенській, Богоявленській, Воскресінській, св. Параскеви, Різдва Пресвятої Богородиці («на Тарнавці»), Миколаївській, Святоюрській, св. Федора Тирона.

Львів. Ансамбль Свято-Успенської церкви. Фото 2008.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Мицько І.З.* Львівські священики та учителі XVI — першої третини XVII ст. В кн.: Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Львів, 1996; *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛЬВІ́ВСЬКА ГАЛЕРЕ́Я МИСТЕ́ЦТВ (до 4 лютого 1998: Львів. публічна галерея, Міська галерея, Львівська обласна картинна галерея). Створювалася, починаючи з 1902 — тоді в бюджет міста було включено статтю «На закупівлю творів мистецтва». 1903—06 ініціативна група купила для майбутньої галереї кілька десятків картин. Наприкінці 1906 міська влада придбала (за 90 тис. *рублів*) у подільського землевласника і цукрового промисловця Івана Яковича (мешкав у с. Ситківці; нині с-ще міськ. типу Немирівського р-ну Він. обл.) приватну колекцію (складалася з 2 тис. предметів, серед них бл. 400 живописних робіт, переважно старих майстрів; більшість картин, рисунків, меблів, гобеленів, фаянсу походили зі збірок, що належали королю *Станіславу-Августу Понятовському* та магнатським родинам *Потоцьких*, Пшездецьких, Дембовських). На

поч. 1907 колекція була переправлена через російсько-австрійс. кордон і привезена до *Львова*.

Усі закуплені для галереї картини й ін. речі спочатку були розміщені в залах *Львівського міського промислового музею*, 14 лютого 1907 відбулась їх перша виставка (ця дата вважається датою заснування галереї). Невдовзі потому було з’ясовано, що переважна більшість найбільш цінних картин з колекції І.Яковича, створених нібито знаменитими майстрами, є творами ін. невідомих художників.

1913 галерея поповнилася приватною збіркою проф. Львів. ун-ту В.*Лозінського*, яка перейшла до неї згідно із заповітом. Ця її нова частина експонувалася в будинку її колиш. власника по вул. Оссолінських (нині вул. Стефаника, 3). Улітку 1914 спадкоємець В.Лозінського Валерій Лозінський продав *магістрату* і цей будинок (збудований 1872—74, архіт. Ф.Покутинський) — відтоді він став приміщенням Міської галереї.

У наступні роки галереї передав свої зібрання львів. міщанин Михайло Тепфер, а родина Пшиславських надала колекцію з 417 медалей «у вічний депозит». 1915 галерея поповнилася збіркою Болеслава Ожеховича.

Багатолітнім директором галереї був О.*Чоловський*. З перших днів існування музею формуванням і впорядкуванням її збірок займався художник Марцелій Гарасимович (був хранителем галереї до 1931).

1933 галерея налічувала 2458 експонатів і проводила активну виставкову діяльність як у Львові, так і посилала експонати на виставки до музеїв *Кракова*, *Варшави*, Амстердама (Нідерланди), Парижа (Франція).

1939, після приєднання Зх. України до УРСР (див *Возз’єднання українських земель в єдиній державі*), до галереї перейшли *націоналізовані* рад. властями збірки магнатів Дідушицьких, Голуховських, Боваровських, Бадені, князів *Любомирських*, графа Пінінського та ін., а також твори образотворчого мист-ва з *Музею Ставропігії*, музею Духовної семінарії, Архідієцезіального музею, замки в селах Красічин (нині село Кам’янка-Бузького р-ну), Підгірці (нині село Бродівського р-ну; обидва Львів. обл.) та ін. Упродовж 1940 збірка музею збільшилася на 4188 експонатів, тоді ж почала проводитися закупівля для галереї нових мистецьких творів. Водночас відбулася реорганізація музеїв Львова. На базі галереї та колиш. укр. Нац. музею було створено Львів. держ. картинну галерею, її директором став І.*Свенціцький*.

У роки окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) музей продовжував роботу під кер-вом худож. Івана Іванця. Напередодні відступу окупаційних військ зі Львова до Нового Вісніча (нині м. Вісніч-Нови, Польща) було вивезено 98 картин західноєвроп. та польс. художників, а згодом — ще 150 картин (по війні вони так і не повернулися до музею; серед них — «Автопортрет» Рембранта ван Рейна, «Портрет дами» Я.Госсарта, «Люблінська унія», «Баторій під Псковом» та «Ранок у сеймі» Я.Матейка).

У липні 1945 (після ремонту та реорганізації) галерею відкрили для відвідувачів. Новим її директором була призначена Олена Збронець. Вона організувала виставки творів О.*Кульчицької*, А.*Манастирського* та ін. У цей час до Львова масово передавалися роботи рос. та рад. художників з *Москви*, Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), *Києва*. В результаті було сформовано новий відділ галереї — рос. дореволюц. та рад. мист-ва. Тоді ж було виділено кошти на закупівлю нових мистецьких експонатів. 1956 колекція музею налічувала 10 147 одиниць зберігання, приміщення галереї стало для них тісним і його розбудували вздовж вул. Стефаника.

Львівська галерея мистецтв. Музей «Русалки Дністрової» у колишній дзвіниці церкви Святого Духа.

1962 директором музею став Б.*Возницький*. Він організував численні експедиції по *Галичині*, в результаті фонди музею поповнилися старими галицькими *іконами*, портретами, бароковою скульптурою (див. *Бароко*).

1963 було відкрито нову розширену постійну експозицію західноєвроп. та польс. мист-ва (вона вважається найбільшою в Україні). При галереї працював наук. відділ, його співробітники досліджували експонати збірок музею.

У грудні 1975 відкрилася експозиція музею у відбудованому *Олеському замку* (Музей-заповідник укр. к-ри 12—18 ст.), а трохи згодом музею передали добре обладнані фондові приміщення, створені в колиш. монастирі капуцинів. У 1980-х рр. до складу музею були зараховані Золочівський та Підгорецький замки (комплекс замків — Олеський, Золочівський, Підгорецький — утворює т. зв. Золоту підкову України).

1996 до музею відійшло приміщення костьолу кларисок, там було відкрито Музей львів. сакральної барокової скульптури «Творчість Іоанна Пінзеля».

2000 галереї передано колиш. палац Потоцьких. 13 лютого 2007 в ньому після тривалих реставраційних робіт відкрито (до 100-літнього ювілею галереї) експозицію європейського мистецтва 14—19 ст.

На поч. 21 ст. Львів. галерея мист-в становить собою музейний комплекс, до його складу входять 18 філій, розташов. у 48 окремих будівлях. Серед них: Каплиця Боїмів (пам’ятка арх-ри поч. 17 ст.), Музей «Мистецтво давньої української книги», Музей «Русалка Дністрова», Музей-садиба Маркіяна Шашкевича, Музей найдавніших пам’яток Львова (розташов. у храмі Івана Хрестителя), Музей «Львівська

барокова скульптура», Музей оборонної арх-ри «П'ятничанська вежа», Музей-заповідник «Олеський замок» (пам'ятка арх-ри 13—18 ст.), Музей-заповідник «Золочівський замок» (замок Я.*Собеського*; побудований 1634—36), Музей-заповідник «Підгорецький замок» (побудований 1635—40 на замовлення гетьмана великого коронного С.*Конецпольського*), Музей Івана Виговського (с. Руда Жидачівського р-ну), Музей-майстерня Теодозії Бриж, Музей модерної скульптури М.Дзиндри (смт Брюховичі, підпорядковане Шевченківському р-ну м. Львів; усі Львів. обл.), Жовківський замок.

Малярська збірка творів галереї налічує бл. 60 тис. одиниць зберігання. До найцінніших належать збірки європ. мист-ва, дерев'яної (поліхромної), барокової скульптури, укр. портрета 16—18 ст., укр. ікони. Галерея має рідкісну україніку (не лише україномовну), іменні фонди діячів к-ри та митців (фонд Я.*Музики*). Серед експонатів — твори італ. (Тіціан, Джовані ді Фраческо Тоскані, Марко Базаїті, Якопо Цуккі, Бернардо Строцці), франц. (Жорж де Ла Тур, Жан-Етьєн Ліотар, Жан-Батіст Вікар), голл. (Герріт ван Гонгорст, Мейндерт Гоббема, Ян Скорель), нім. (Антон-Рафаель Менгс, Ангеліка Кауфман), іспан. (Франціско Гойя), австрійс. (Франц-Антон Маульберч, Йоган-Баптист Лампі-старший, Йозеф Грассі), польс. (Ян Матейко, Яцек Мальчевський, Генріх Семирадський, Мартин Яблонський), рос. (Іван Шишкін, Іван *Айвазовський*, Ісаак Левітан, Василь *Верещагін*), рад. (Петро Кончаловський, Олександр Дейнека), укр. (Роман *Сельський*, Маргіт Сельська, Михайло *Бойчук*, Ярослава Музика, Петро *Холодний*, Павло Ковжун) художників. Виставляються тут і роботи сучасних майстрів (зокрема, Еммануїла Миська, Володимира Патика, Любомира *Медвідя*, Зеновія *Флінти*).

У галереї відбуваються наук. конференції, тут проходять стажування наук. працівники та реставратори, ведеться активна виставкова робота.

Літ.: «Галицька брама» (Львів), 1997, лютий, № 2 (26): Картинна галерея; «Галицька брама» (Львів), 2005, січень—березень, № 1—3 (121—123): Українське мистецтво Львова 1919—1939; Альбом: Львівська галерея мистецтв. Львів, 2006; Львівська галерея мистецтв: Хроніка 1907—1947. Львів, 2007; *Єгорова І.* Львівській галереї мистецтв — сто років! «День», 2007, 20 лютого.

М.Р. Сойко.

ЛЬВІ́ВСЬКА ДОРО́ГА — середньовічний тракт, вів з м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) до *Львова*. Уперше згадується в тексті угоди під 1366 луцького і володимирського кн. *Любарта*-Дмитра Ґедиміновича з польс. королем *Казимиром III* Великим про розмежування їхніх володінь. Проходив, імовірно, через Зимно (нині с. Зимне Володимир-Волинського р-ну), Всеволож (нині с. Литовеж Іваничівського р-ну, обидва Волинської обл.), Варяж (нині село Сокальського р-ну Львівської обл.), *Белз*.

Літ.: Грамоти XIV ст. К., 1974; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. 1. Lwów, 1886.

В.В. Пришляк.

ЛЬВІ́ВСЬКА ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА — умовна назва групи польс. істориків, які працювали в останній чв. 19 — на поч. 20 ст. у *Львові* й об'єднувалися навколо *Товариства історичного у Львові* та його органу *«Kwartalnik Historyczny»*. Серед них були, зокрема, К.*Ліске*, Т.Войцеховський, О.-М.*Бальцер*, Л.Фінкель. На відміну від краківської істор. школи та *варшавської історичної школи* представники Л.і.ш. не мали чітко вираженої спільної ідеологічної платформи, уникали синтетичних концепцій про заг. хід істор. процесу. Велику увагу приділяли застосуванню в дослідженнях середньовічної історії Польщі методів джерелознавчого аналізу, розроблених нім. позитивістською (див. *Позитивізм в історичній науці*) *медієвістикою*. Деякі праці представників цієї школи (А.*Прохаска*, Ф.Паппе та ін.) були присвячені окремим питанням історії українського народу. Усі вони написані переважно в дусі ідеалізації політики польс. *шляхти*.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛЬВІ́ВСЬКА МАЇ́ВКА 1890 — перша маївка на укр. землях. Організована к-том, створеним у березні 1890 австрійськими і польськими соціал-демократами у *Львові* у зв'язку з прийнятою в липні 1889 Паризьким конгресом *Інтернаціоналу II* ухвалою про проведення 1 травня щорічних демонстрацій солідарності трудящих. Ці демонстрації мали проводитися на відзначення пам'яті про страйк, вчинений 1 травня 1886 робітниками Чикаго (США), щоб домогтися 8-годинного робочого дня.

1 травня 1890 у Львові біля міськ. *ратуші* зібралися бл. 4 тис. робітників. Зібрання прийняло резолюцію, в якій вимагало встановлення 8-годинного робочого дня, заборони праці дітей та нічної праці для жінок, запровадження загального виборчого права.

Літ.: *Свіжинський П.* Перші маївки в Галичині (1890—1905). Історична довідка. «Радянський Львів», 1949, № 5; *Івасюта М.К.* Перше святкування 1 Травня на Україні (До 75-річчя маївки у Львові). «УЇЖ», 1965, № 5.

К.К. Кондратюк.

Пам'ятний знак на честь першої маївки у Львові, яка відбулася 1 травня 1890 року. Площа Ринок, 1.

ЛЬВІ́ВСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА НАУКО́ВА БІБЛІОТЕ́КА І́МЕНІ В.СТЕФА́НИКА НАН УКРАЇ́НИ (ЛННБУ)**.** Заснована 1940 на основі фондів понад 100 б-к. У різні роки змінювалися її підпорядкування і назва: 1940—41 — Львівський філіал Бібліотеки АН УРСР; з 1944 — Львівська бібліотека АН УРСР; з липня 1963

— Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР; від 1969 — Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР; з травня 1971 — Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника АН УРСР (з серпня 1991 — АН України); від березня 1994 — Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, від 2008 — Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника.

Після встановлення в Зх. Україні рад. влади (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) там розпочалися процеси реформування всіх сфер життя, у т. ч. бібліотечної мережі. Наприкінці 1939 при тимчасовому управлінні *Львівської області* було створено спец. комісію (під головуванням П.*Панча*, за участю М.*Возняка*, І.*Крип'якевича* та ін.), відповідальну за організацію на території області контролю за культ. цінностями й забезпечення їхнього обліку і надійної охорони. Комісія розіслала всім, хто мав чи, на її думку, міг мати у своїй власності або розпорядженні (у т. ч. на правах депозитів) культ. цінності, звернення, в якому застерігала від несанкціонованої комісією передачі будькому таких цінностей. Окрім цього, комісія мала на меті реорганізувати існуючу (багатонаціональну і досить розвинену) бібліотечну мережу міста й області, запровадивши єдину централізовану (підпорядковану Москві) схему управління бібліотечною мережею з великою кількістю публічних бібліотек, укомплектованих рад. масовими виданнями.

Згідно з постановою РНК УРСР «Про організацію наукових установ в Західних областях УРСР» від 2 січня 1940, у *Львові* було закладено низку відділів АН УРСР (нині *Національна академія наук України*), а також — засновано Львів. філію Б-ки АН УРСР (Б-ка АН УРСР — нині *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*). Філія мала об'єднати: б-ки *Наукового товариства імені Шевченка*, *Оссолінеуму*, *Народного дому у Львові*, Баворовських, Політехніки, Педагогічну, а також рукописні та книжкові фонди музею «Ставропігіон» (див. *Ставропігійський інститут*), *Львівського товариства «Просвіта»*, монастирів, вірменського нац. т-ва, єврейського нац. т-ва, різних установ і орг-цій, приватних збірок (деякі власники цих збірок були репресовані НКВС УРСР, серед них д-р В.*Старосольський*, д-р О.*Луцький*, проф. В.*Заїкін*, проф. І.Шендрик). Філію було розміщено в будинку Оссолінеуму (тогочасна вул. Оссолінських, 2; нині центр. корпус ЛННБУ). На основі колиш. б-к Баворовських, Нар. дому й НТШ було створено спец. підрозділи — відповідно, мист-ва, стародруків і раритетів (нині — рідкісної книги), україньскої літератури (нині — україніки).

Кожна з б-к, що увійшли до складу Львів. філії, мала свої традиції, спеціалізацію та особливості комплектування фондів. У *Бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка у Львові* (створена 1893) було понад 200 тис. одиниць зберігання, тут найкраще була представлена україніка — друковані праці й рукописи різними європ. мовами з історії, к-ри та економіки України, в ній також зберігались архів І.*Франка* і багата шевченкіана. Фонд б-ки Нар. дому (заснована 1849) містив бл. 150 тис. одиниць зберігання, у т. ч. велику колекцію рос. періодики, видань Петерб. АН (нині *Російська академія наук*); колекції приватних осіб — А.*Петрушевича*, Я.*Головацького*, П.Бажанського та ін. У фондах Оссолінеуму (польс. книгозбірня Львова, заснована 1817) нараховувалося бл. 600 тис. одиниць зберігання. Б-ка «Студіону» (заснована 1909) налічувала 60 тис. томів, мала у своїй структурі істор. і митрополичий архів, депозити митрополита А.*Шептицького*, письменниці К.*Гриневичевої*, книжкову збірку правничого змісту А.Червінського та ін., спеціалізувалася на візантієзнавстві. Із б-ки Свято-Онуфріївського монастиря оо. *василіан* (заснована наприкінці 13 ст.) надійшли рідкісні стародруки, львів. видання І.*Федорова*, численні рукописи.

Під час опрацювання в новоствореній філії фондів усіх цих б-к особливості кожного з цих фондів цілеспрямовано затиралися — видання включали до заг. масиву механічно, без збереження провенієнційних ознак.

1940 при б-ці заклали два нові підрозділи — відділ «концентрації» і «спецфонд». Відділ концентрації (розташовувався по вул. Оссолінських, 11) — постав на основі бібліотечних фондів ліквідованих або реорганізованих установ, конфіскованих і залишених без нагляду приватних збірок. Станом на жовтень 1940 тут було зосереджено бл. 300 тис. книг. Окремі частини фондів у процесі опрацювання відокремлювалися й передавалися до відділів рукописів, стародруків, а також відповідних кабінетів. Пізніше, у період окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*), багато видань з відділу концентрації було влито до скаталогізованих масивів.

«Спецфонд» був створений улітку 1940 (1991—93 розформований). Тут концентрувалась укр. та іншомовна література.

У 2-му кварталі 1941 до б-ки прибула спец. бригада зі звірки фондів з індексами забороненої літератури (такі індекси вважалися секретними і готувалися рад. обллітами — обласними управліннями у справах літератури та вид-в, — що водночас виконували функції цензури). Із заг. масиву виділили передусім т. зв. опортуністичну літературу (твори М.*Бухаріна*, Г.*Зінов'єва*, Л.*Троцького* та ін.); потім відібрали і скерували до обллліту ті книги, що були надруковані поза межами СРСР і, на думку комісії, могли бути антирадянськими, хоча і не були відображені в індексах (нині дослідники встановили, що

Львівська національна бібліотека імені В. Стефаника НАН України. Фото 2009.

серед таких книг домінували укр. видання). Після цензури в обллітї книги поверталися до б-ки, однак більшість із них скеровувалися не до загальнодоступних книгосховищ, а до «спецфонду».

Станом на червень 1941 фонди Львів. філіалу нараховували бл. 2 млн одиниць зберігання. У відділі рукописів (до нього в той час були включені і рукописи *Національного музею у Львові*) було зафіксовано понад 2 тис. т. зв. інвентарних чисел. Серед них 499 інвентарних одиниць архіву І.Франка (переданий письменником Б-ці НТШ у Львові на «невідкличну власність»; у зв'язку з підготовкою ювілейного видання творів І.Франка — до 85-річчя з дня народження — 1940—41 здійснювались опис і каталогізація архіву, реставрація матеріалів, а також їх фотографування й передрук). Рукописний відділ успадкував також (від Б-ки НТШ у Львові) архіви галицьких і східноукр. діячів — М.*Бучинського*, В.Г.*Барвінського*, Ол.*Барвінського*, В.*Ільницького*, О.*Кониського*, І.Белея, В.Лукича-Левицького, О.*Партицького*, листування й особисті документи К.*Устияновича*, Т.*Шевченка*, П.*Куліша*, М.*Драгоманова*, М.В.*Лисенка*, збірку рукописів Лесі *Українки* тощо. 1940—41 відділ самостійно придбав рукописи М.Мочульського, О.*Маковея*, листування В.*Стефаника* з Л.*Бачинським* і Д.*Лукіяновичем*.

У Львів. філії працювали: знавці книги та спеціалісти колиш. б-к міста (А.*Генсьорський*, М.Деркач, М.Штеліга, В.-Т.Віслоцький, М.Гембарович, В.Бандура, М.Якубець, С.Інгльот), фахівці, які в умовах рад. влади залишилися без свого професійного заробітку (юристи — Р.Заячківський, В.Дяків, В.Лисий; журналісти й редактори — В.Левинський, С.Чарнецький, М.Яцків, Д.Корбутяк), польс. громадяни, утікачі з окупованих гітлерівцями *Варшави* і *Кракова* (науковці — Н.Ассородобрай, Ю.Фельдман, С.Оссовскі, Р.Ґродецкі, Р.Лютман, літератори — Т.Пайпер, А.Полєвка, Ю.Пшибось, Є.Кречмар). Значну роль в організації б-ки як члени її вченої ради відіграли М.Возняк, В.*Дорошенко*, Ю.Полянський, К.*Студинський*, В.*Щурат*, І.*Крип'якевич*.

За окупації Львова *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) бібліотечну мережу міста було реорганізовано. У серпні 1941 нім. власті створили бібліотечну систему Staatsbibliothek Lemberg, об'єднавши в її межах у статусі окремих від-нь наукові б-ки міста: Львів. ун-ту — Abteilung 1, ін-ту Оссолінських — Abteilung 2, НТШ і Нар. дому — Abteilung 3, а також педагогічну і технічну. Нагляд над системою б-к на території *Генеральної губернії* здійснювала спец. урядова структура — Гол. управління б-к (Hauptverwaltung der Bibliotheken), її очолював дир. б-ки Берлінського ун-ту, член Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини д-р Г.Абб. Посаду дир. Staatsbibliothek Lemberg протягом окупації також займали німці: спочатку — слов'янознавець д-р У.Йогансен, а після його мобілізації на фронт — виходець з Естонії А.Гімпель. До мережі Staatsbibliothek Lemberg не увійшла Єврейс. б-ка — її стародруки вивезли до Франкфурта-на-Майні, значну частину інших фондів ліквідували (вціліла їх частина після визволення Львова 1945 була передана до Б-ки АН УРСР у *Києві*).

Окупаційна влада постійно вилучала з б-к найбільш цінні пам'ятки. Так, до Німеччини було вивезено оригінали 24 гравюр А.Дюрера. До м. Тинець (Польща) 1944 переправили рукописні збірки б-к Оссолінських і Баворовських (серед них і матеріали до історії України, зокрема, неопубл. листування Б.*Хмельницького*; частину фонду, що містила цінну колекцію рукописної україніки, 1946 виявили в Нижній Силезії, однак до Львова її не повернули; нині ці та ін. вивезені рукописи й архіви зберігаються в Польщі — у Нац. б-ці у Варшаві та Нац. закладі ім. Оссолінських у Вроцлаві; у Вроцлаві також знаходиться гол. документальний масив Staatsbibliothek Lemberg, вивезений до Кракова в березні—квітні 1944).

Після звільнення Львова (серпень 1944) у місті було відновлено діяльність ряду наук. закладів на правах від-нь АН УРСР, у т. ч. б-ку. Вона стала найбільшою академічною установою, в ній діяло 2 сектори (українсько-рос. і польс.), на роботу до неї було зараховано 83 працівники. Серед них — і досвідчені бібліотекарі передвоєн. доби, і нові працівники з місц. науковців (у т. ч. польс. спеціалісти, безпосередньо причетні до відбору й вивезення частини львівських фондів до Польщі): Б.Барвінський, М.Деркач, З.Курчаба, М.Штеліга, О.Суховерський, І.Пашкевич, О.Павлівський, А.Генсьорський, Р.Луцик, К.Малицька, М.Гембарович, Є.Куркова, В.Ольшевич, Т.Задерецький, М.Люфтова, К.Гебултовський, Б.Врублевський, Ф.Пайончковський, Я.Келлес-Крауз, В.Бандура, М.Хмельовська та ін.

Від осені 1944 б-ка мала у своєму складі 14 підрозділів: комплектування, обслуговування читачів і бібліографії, рукописів, стародруків і раритетів, мист-ва, опрацювання і каталогізації, газетний відділ, спецвідділ, кабінети марксизму-ленінізму, картографії, єврейс. літератури, палітурну майстерню, а також дирекцію і господарсько-фінансову частину. За деякими даними фонди б-ки тоді складали понад 900 тис. книг, понад 20 тис. карт, стільки ж рукописів і стародруків. Одним із найбагатших набутків б-ки повоєн. періоду став архів родини Барвінських, подарований 1944 істориком та архівістом Богданом Барвінським. Він і досі лишається найбільшою та найціннішою укр. рукописною збіркою ЛННБУ. За тогочасним описом архів Барвінських складався зі «105 тек і фасцикулів, а в ньому [в архіві] відділ "Актів і Документів" понад 600 установ і організацій з-понад 6000 числами, відділ "Рукописів" з-понад 1200 числами рукописів та відділ "Листування" з 11 000 чисел».

Згідно з розпорядженням голови РНК УРСР М.*Хрущова* від 28 липня 1945, було створено Міжвідомчу комісію для відбору та підготовки до відправки істор. і культ. цінностей до Польс. Республіки. До її складу ввійшли Є.*Кирилюк* (голова), Б.Зданевич, Ю.*Меженко*, В.Щурат, М.Возняк, І.*Свенціцький*, М.Пархоменко. У Львові Є.Кирилюк створив аналогічну комісію (червень 1946); до її складу було введено

також працівників б-ки: П.Гнип (голова), акад. М.Возняк, А.Геньсьорський, І.*Карпинець*, Р.Луцик, Я.Янчак, Я.Ярема. На рівні Ради міністрів УРСР виконання урядових розпоряджень контролював заст. голови РНК (з березня 1946 — РМ) УРСР М.*Бажан* (зберігся його лист до президента АН УРСР акад. О.О.*Богомольця* від 4 липня 1945 з цих питань, в ньому, зокрема, мовиться: «...прошу Вас дати вказівку директорові Бібліотеки АН УРСР в м. Львові — академіку Щурату В.Г. вилучити з Бібліотеки, для передачі в дар польському народові, рукописи і стародруки польською мовою, за винятком тих з них, що зв'язані з проблемами вивчення історії Західної України та історії всієї України. Потрібно також передати Польщі твори польських письменників-класиків — 75 % кожної назви всіх видань, що знаходяться на складах Бібліотеки та друкарні Академії наук УРСР в м. Львові. Треба скласти відповідні акти і заактовані для передачі книги дбайливо запакувати, підготувавши їх перевезення»). У липні 1946 тогочасний дир. Б-ки АН УРСР Ю.Меженко доповідав на засіданні Президії АН УРСР про те, що урядовій комісії передано (для Польс. Республіки) 150 тис. томів, які, відповідно, списані з обліку АН УРСР. Загалом, у рамках «передачі історичних і культурних цінностей польського народу» протягом 1945—47 було вивезено понад 217 тис. одиниць зберігання, у т. ч. рукописи і стародруки, — що складало 70 % фонду Оссолінеуму (подібні передачі до Польщі здійснювались і пізніше, остання — у 1987).

По війні львів. облліт провів низку заходів, спрямованих на вилучення ідеологічно шкідливої літератури. 1947 в б-ці з цією метою функціонувало 9 бригад, згідно з даними їхнього звіту, ними «в подвалах бывшего "Наукового товариства імені Шевченка" и подвалах бывшей типографии Оссолинских было изъято и уничтожено путем мелкой резки с последующей передачей в утиль около 150 тонн макулатуры, в основном, тиражи книг, изданных украинско-немецкими националистами в период временной немецкой оккупации Львова».

1948 кількість одиниць зберігання в б-ці становила бл. 1,5 млн. Фонд рад. літератури поповнювався за рахунок надходження до б-ки обов'язкового примірника з кожного видання, що здійснювалося на території УРСР, а також шляхом купівлі букіністичних видань.

По війні до б-ки надійшло багато апробованих офіц. ідеологією друків, що випускалися в СРСР мільйонними тиражами. Натомість до ін. б-к СРСР, у т. ч. до *Москви*, з Львів. академічної б-ки передавалися цінні видання й рукописи (це призвело до зниження якості її фонду). На поч. 1950-х рр. великий масив матеріалів було переміщено до *Києва.* Понад 1 тис. справ передано до Центр. держ. істор. архіву УРСР (нині *Центральний державний історичний архів України в Києві*). До Ін-ту укр. літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*) вивезено архів і рукописну збірку І.Франка (тоді ж через «зменшення обсягу робіт» ліквідовано кабінет Івана Франка, а його колекційні книжкові фонди переведено до осн. книгосховища). До Києва було забрано й ін. особові фонди укр. літераторів і вчених, зокрема архіви: Лесі Українки, О.*Кобилянської*, Олени *Пчілки*, О.Маковея, В.Стефаника, Ю.*Федьковича*, А.*Крушельницького* та ін. (до Ін-ту укр. літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР), збірки В.М.Гнатюка й Етногр. комісії НТШ (до Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР; нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*), збірки Ф.*Вовка* (до Ін-ту археології АН УРСР; нині *Інститут археології НАН України*), Греко-катол. митрополичої консисторії (до Держ. публічної б-ки УРСР; нині Нац. б-ка України ім. В.Вернадського), колекцію афіш 19 — поч. 20 ст. (до К-ту в справах мист-в при РМ УРСР). 1947 до Києва вивезли колекцію юдаїки та гебраїки. 1975 кілька десятків фондів було передано до Центр. держ. істор. архіву УРСР у Львові (нині *Центральний державний історичний архів України у Львові*) — серед них матеріали львів. установ і т-в — бібліотек монастирів оо. василіан, вірменської, єврейської громад, т-ва заслужених польок, т-ва «Січ».

Від початку заснування б-ки її працівники проводили науково-бібліографічні дослідження. 1945—48 група львів. науковців (Я.*Дашкевич*, К.Малицька, У.Сітницька, І.Суховерський, М.Штеліга) під кер-вом Ю.Меженка почала роботу над бібліографією укр. книги 1798—1914 (усього зібрали бл. 25 тис. записів; до робочої картотеки були включені всі видання укр. мовою, описані на підставі автопсії). Ін. теми повоєн. досліджень — «Словник українських псевдонімів, криптонімів та криптограмм» (Я.Дашкевич), «Бібліографія історії міста Львова» (Ю.Заяць), «Бібліографія української дитячої літератури» (К.Малицька).

Наприкінці 1949 — на поч. 1950 (в ході повоєн. репресивних заходів, інспірованих у системі академічних установ убивством Я.*Галана*) з б-ки усунули кваліфікованих працівників. 10 грудня 1949 заарештували Я.Дашкевича, невдовзі потому «за антирадянські дії» його звільнили з посади старшого бібліотекаря бібліографічного відділу. 19 січня 1950 «через скасування посад» скоротили бібліотечних спеціалістів — представників місц. населення — Л.Фльорек, І.Левицьку, В.Ольшевича, М.Штелігу, І.Боднара, З.Курчабу, Ю.Заяця. Загалом було звільнено чи скорочено бл. 20 осіб, це спричинило зміни в структурі б-ки — частина підрозділів підлягала об'єднанню, частина — розбудові. Відділ концентрації та обміну було підпорядковано відділу комплектування, кабінет тех. інформації об'єднано з відділом фондів та обслуговування читачів. Відділи стародруків і мистецтвознавства зведено до статусу кабінетів. Були закриті практично усі теми науково-бібліографічних досліджень.

31 липня 1952 зі Львів. держ. музею укр. мист-ва (див. *Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького*) до «спецфонду» б-ки без відповідної документації і начебто на зберігання було перевезено велику кількість експонатів «націоналістичного характеру», серед них — твори живопи-

су, графіки та скульптури укр. митців 18—20 ст.: О.*Архипенка*, М.Бутовича, С.*Гординського*, І.Іванця, О.*Новаківського*, О.Куриласа, М.Сосенка, К.Устияновича, Ф.*Красицького*, П.*Холодного*, П.Ковжуна, М.*Бойчука*, О.*Кульчицької*, Р.Турина, Т.Копистинського, М.Мухіна, В.Баляса, М.Осінчука, Никифора, Г.*Нарбута* та ін. Відразу після перевезення велику кількість творів було знищено.

Після репресій тематика наукової роботи б-ки змінилася відповідно до нових ідеологічних завдань. Наук. і видавничі плани б-ки 1950—80-х рр. були складені з видань персоналій літераторів, митців, учених, творчість яких, утім, подавалася вибірково. Другою поширеною групою тем були систематичні покажчики змісту дозволених періодичних видань. Вийшла низка тематичних покажчиків і каталогів, у т. ч. рукописних матеріалів. Від 1972 налагоджено систематичний випуск загальнобібліотечного збірника наук. праць, що містив статті з *книгознавства* і *бібліографознавства*. Бібліографії здебільшого мали вигляд рекомендаційних списків літератури, т. зв. пам'яток, багато з них були зроблені на ідеологічне замовлення.

Після надання ЛНБ статусу н.-д. ін-ту (1989) в ній було налагоджено систематичну н.-д. роботу, розбудовано редакційно-видавничу базу і створено (1993) окремий підрозділ для вивчення укр. преси (Н.-д. центр періодики). Почали досліджуватися та бібліографуватися репертуари окремих періодів і регіонів, книжкові і пресові, вид-в західноукр. та еміграційних, побачили світ покажчики з гуманітарних питань. Серед них кілька бібліографій, присвячених творчості замовчуваних у попередні рад. часи культ. діячів. У дослідницькій роботі утвердилися книгознавчий, бібліографознавчий і пресознавчий напрями (проводиться робота над створенням нац. книжкового і пресового репертуару, вивчаються різні аспекти історії видавничої та бібліотечної справи в *Західній Україні*). Б-ка випускає монографічні дослідження з галузі історії. пресознавства, науково-популярні та мемуарні видання, збірники наук. праць, багатотомні науково-довідкові посібники («Репертуар української книги: 1798—1914», «Українська журналістика в іменах» та інші).

Також у б-ці проводяться виявлення, збір і науково-критичне опрацювання текстів, що несуть важливу істор. і культ. інформацію, — як з фондів ЛННБУ, так і знайдених у фондах ін. інституцій і приватних осіб. Готуються науково-інформаційні видання (каталоги, путівники), збірники документів і досліджень, присвячених історії формування і сучасному станові рукописних і книжкових колекцій в Україні й за кордоном. Вивчаються історія бібліографії і книги, історія культ. розвитку і національно-визвол. руху, краєзнавства, біографістики, мистецтвознавства.

Від поч. 21 ст. б-ка створює електронну базу даних своїх фондів і надає доступ до електронного каталогу. Щороку виконує понад 215 тис. читацьких замовлень, отримує бл. 20 тис. назв літератури (серед них — 5 тис. іноземної), здійснює міжнар. книгообмін з 80 партнерами з 15 країн. 2000—07 вид-вом ЛННБУ було оприлюднено 166 окремих видань, тиражем понад 68 тис. примірників, обсягом бл. 4 тис. друкованих аркушів, опубліковано бл. 1 тис. наук. статей. Б-ка влаштовує тематичні книжкові і худож. виставки, у т. ч. за кордоном, проводить наук. конференції і «круглі столи».

2008 фонди ЛННБУ налічували понад 7 млн одиниць зберігання. Серед них — інкунабули, *палеотипи*, рукописні книги 13—18 ст., збірка україніки — книжкові й періодичні видання, що виходили в Україні і поза її межами в 19—20 ст., колекція оригінальних творів західноєвроп., китайс., япон. художників, львів. митців різних поколінь (рисунків, акварелей, гравюр), нотний фонд та картографічна колекція.

У різні роки директорами б-ки були — Т.Зеленко, В.Щурат, А.Одуха, І.Іванців, В.Машотас, Є.Стасюк, М.Лізанець, Л.*Крушельницька*, М.Романюк.

Літ.: Inwęntarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, t. 1—2, 15. Wrocław, 1948—49, 1997; *Дорошенко В.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXXXI: Збірник Філологічної секції, т. 30. Нью-Йорк—Париж, 1961; Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника АН УРСР: Путівник. К., 1979; Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника АН УРСР: Історичний нарис. К., 1989; Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. Львів, 1996; *Онищенко О.*, *Дубровіна Л.* Доля бібліотеки Оссолінеум в історії України та Польщі у документах 1945—1946 рр.: повертаючись до питань спільної історико-культурної спадщини. «Бібліотечний вісник», 2002, № 2; *Головата Л.* Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ: 1940—2005: Історичний нарис. В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, т. 13. Львів, 2005; *Гуцаленко Т.* Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у 1940—1949 рр.: постаті та події. В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, т. 13. Львів, 2005.

Л.В. Головата.

ЛЬВІ́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 4 грудня 1939. Розташов. на зх. України. На пн. і пн. сх. межує з *Волинською областю* і *Рівненською областю*, на пд. — із *Закарпатською областю*, на сх. і пд. сх. — з *Тернопільською областю* та *Івано-Франківською областю*, на зх. — з Польщею. Територія 21,8 тис. км² (3,6 % від території України). Населення 2559,8 тис. осіб (міське — 60,5 %; 2005). Центр — м. *Львів.* В області — 20 р-нів, 44 міста, 34 с-ща міськ. типу, 632 сільс. ради, 1850 сільс. населених пунктів. За нац. складом переважають українці (90 %), у гірській частині області проживають специфічні укр. етнічні групи — *бойки* і лемки. Серед ін. національностей — росіяни (7 %), поляки (1 %), білоруси та молдовани. Статус істор. населених місць мають: міста Львів, *Белз*, *Бібрка*, *Борислав*, *Броди*, *Буськ*, *Великі Мости*, Винники, *Глиняни*, Городок, *Добромиль*, *Дрогобич*, *Жидачів*, *Жовква*, *Золочів*, *Кам'янка-Бузька*, *Комарно*, *Миколаїв*, *Моршин*, *Мостиська*, *Перемишляни*, *Пустомити*, *Рава-Руська*, *Рудки*, *Самбір*, *Сколе*, *Сокаль*, *Старий Самбір*, *Стрий*, *Судова Вишня*, *Турка*, *Угнів*, *Хирів*, *Ходорів*, *Червоноград*, *Яворів*, с-ща міськ. типу *Брюховичі*, *Великий Любінь*, *Гніздичів*, *Дубляни*, *Івано-Франкове*, *Краковець*, *Куликів*, *Магерів*, *Меденичі*, *Нижанковичі*, *Новий Яричів*, *Олесько*, *Підкамінь*,

Поморяни, *Розділ*, *Стара Сіль*, *Шкло*, *Щирець*.

Область розташов. в межах Волин. та Подільської височин, за характером рельєфу поділяється на дві частини: пн.-сх. — рівнинну — та пд.-зх. — гірську. Осн. корисні копалини — газ, нафта, кам'яне вугілля, кам'яна сіль. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою та теплим і вологим літом. Найбільша річка області — Дністер (бас. Чорного моря), річки зх. частини — Зх. Буг, Вишня і Шкло (бас. Балт. моря).

Землі, що нині є територією Л.о., були заселені ще за часів *палеоліту пізнього*. У 10—12 ст. входили до складу *Київської Русі*, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. Від 1349 до 1370 — під владою Польщі. 1372—78 та 1385—87 належали до володінь васала Угорщини кн. Владислава Опольського на правах польсько-угор. кондомініуму з назвою Regnum Russia (див. *Королівство Русь*). Від 1387 — у складі Польщі на правах окремої адм. одиниці, 1434—1772 — у складі *Руського воєводства* Польщі. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщини*); входили до складу ко-

ронного краю *Королівство Галіції* і *Володомерії*. Під час революції 1848 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) стали центром нац. руху галицьких русинів. Від листопада 1918 — у складі новоствореної *Західноукраїнської Народної Республіки*. Окуповані Польщею в липні 1919 й лишалися за нею до 1939 (за винятком короткого періоду з липня до вересня 1920, тоді в результаті наступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на території 20 повітів Галичини було проголошено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку*). Згідно з умовами німецько-рад. «пакту Ріббентропа—Молотова» (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*) на територію Галичини у вересні 1939 увійшли рад. війська; договором СРСР з Німеччиною (28 вересня 1939) було підтверджене включення західноукр. земель до складу *СРСР*. 26—28 жовтня 1939 у Львові відбулися *Народні збори Західної України*, які прийняли декларацію про приєднання *Західної України* до УРСР. 4 грудня 1939 утворено Л.о. у складі 36 *районів*. Кількість р-нів не раз змінювалася (1940 — 37, 1946 — 31, 1960 — 32, 1965 — 16, 1969 — 20, від 1993 — 20).

З початком окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) територія Л.о. була включена до складу дистрикту *«Галичина»*, приєднаного до *Генеральної губернії*. 1941 територія була поділена на 13 крайсів та 1 місто. Спробу активістів *Організації українських націоналістів* створити проголошену ними 30 червня 1941 у Львові незалежну укр. д-ву (див. *Акт Тридцятого червня 1941*) окупаційні власті придушили. На території Львівщини боротьбу з окупантами (і водночас з рад. партизанами та військами Червоної армії) вели (до осені 1944) загони групи УПА-Захід (див. *Українська повстанська армія*). Територія області була звільнена в результаті *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944*. Потому спец. військ. частини та підрозділи НКВД вели на території області бойові дії проти загонів УПА (боротьба тривала до 1951).

У зв'язку з уточненням українсько-польс. кордону в жовтні 1944 5 районів області (Горинецький, Любачівський, Ляшківський, Синявський, Угнівський) відійшли до Польщі. У лютому 1951 на території, що перейшла від Польщі до УРСР, був створений Забузький р-н із центром у м. Белз. 21 травня 1959 до складу Л.о. увійшла *Дрогобицька область*.

Л.о. — найбільш урбанізована територія на зх. України, але одночасно — і лідер з абсолютної чисельності сільс. населення. Економіка області характеризується високим рівнем розвитку машинобуд., паливної, лісової, деревообробної та харчової промисловості в поєднанні з інтенсивним багатогалузевим сільс. госп-вом та рекреаційним комплексом.

На Львівщині народилися: П.*Конашевич-Сагайдачний* (р. н. невід. — п. 1622) — гетьман І.*Крип'якевич* (1886—1967) — історик, Є.*Коновалець* (1891—1938) — голова Проводу укр. націоналістів (ПУН), Л.*Курбас* (1887—1937) — актор, режисер, кер. театру *«Березіль»*, А.*Мельник* (1890—1964) — голова ПУНу, Є.*Петрушевич* (1863—1940) — лідер ЗУНР, О.*Пріцак* (1919—2006) — історик, філософ, письменник, І.*Франко* (1856—1916) — письменник, учений, громад. діяч, М.*Шашкевич* (1811—43) — письменник, освіт. і реліг. діяч, А.*Шептицький* (1865—1944) — греко-католичний митрополит, громад. діяч, Р.*Шухевич* (1907—50) — командувач УПА.

Осн. істор. пам'ятки: *Львівський історико-архітектурний заповідник*, держ. історико-архіт. заповідник *«Жовква»*, держ. історико-культ. заповідник у м. Белз, держ. музей-заповідник *«Олеський замок»* (Буський р-н), держ. історико-культ. заповідник «Нагуєвичі» (Дрогобицький р-н), держ. історико-культ. заповідник «Тустань» (Сколівський р-н), музей-заповідник «Золочівський замок» (м. Золочів).

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; *Квасниця І.Ю. та ін.* Історико-природничі нариси з краєзнавства: Львівська область. Львів, 1994; *Сухой О.М.* Галичина між Сходом і Заходом: Нариси історії XIX — початку XX ст. Львів, 1997; *Александрович В. та ін.* Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів, 1998; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998; Історія Львова, т. 1—3. Львів, 2006; Енциклопедія Львова, т. 1. Львів, 2007.

Я.В. Верменич.

ЛЬВІ́ВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — наступ рад. *Південно-Західного фронту* (команд. — О.*Єгоров*, представник Реввійськради — Й.*Сталін*). Проводилася з 23 липня до 24 серпня в ході *польсько-радянської війни 1920* з метою розгрому львів. угруповання противника і оволодіння *Львовом*. Здійснювалася силами *Дванадцятої армії* (команд. — Г.Восканов), 14-ї армії (команд. — М.Молкочанов) і *Першої Кінної армії* (команд. — С.*Будьонний*), які мали 56,5 тис. багнетів і шабель. Їм протистояв польс. Пд.-Зх. (з 6 серпня — Пд.) фронт ген. Е.Ридз-Смігли (з серпня — ген. В.Івашкевича) чисельністю 53,6 тис. багнетів і шабель. Гол. удар — на Львів — завдавала 1-ша Кінна армія, посилена 24-ю, 45-ю і 47-ю стрілецькими дивізіями. 12-та армія наступала на Холм (нині м. Хелм, Польща), 14-та — на *Тернопіль* — *Миколаїв* (нині Львів. обл.). Унаслідок опору поляків під Бродами і *Радивіловим* наказ зайняти Львів 29 липня 1-ша Кінна армія не виконала й лише 19 серпня вийшла до його околиць. Після марних спроб оволодіти Львовом 20 серпня (у цих боях з 13 до 20 серпня втрати армії склали 180 вояків убитими і бл. 1 тис. пораненими, поляки втратили 1,5 тис. вбитими) 1-ша Кінна армія була передана до складу Зх. фронту М.Тухачевського й просувалася на Люблін (Польща); під Замостям (Польща) була зупинена польсько-укр. частинами й відступила до м. *Володимир-Волинський*. Спроба зайняти Львів силами 14-ї армії, згідно з наказом від 24 серпня, теж закінчилася невдачею.

Джерела засвідчують, що плани командування *Південно-Західного фронту* під час проведення операції були авантюрними, дисципліна військ низькою, а морально-політ. стан деяких частин незадовільним (після закінчення операції за масовий бандитизм 6-та д-зія 1-ї Кінної армії була роззброєна і розформована, за вироком Ревтрибуналу армії 144 кіннотники розстріляні).

Літ.: *Какурин Н.Е., Меликов В.А.* Война с белополяками 1920 г. М., 1925; *Буденный С.М.* Пройденный путь, кн. 2. М., 1965; Гражданская война и военная интервенция в

СССР: Энциклопедия. М., 1983; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Науменко К.* Серпень 1920-го: 1-ша Кінна армія під стінами Львова. «Високий Замок», 1998, 7, 14 серпня.

К.Є. Науменко.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ БРА́ТСТВО, Свято-Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія — національно-реліг. громад. організація православних, а згодом — греко-катол. укр. *міщан Львова*. Зародком братства стало існуюче здавна об'єднання правосл. міщан — опікунів місц. церкви Успіння Пресвятої Богородиці і Свято-Онуфріївського монастиря у львів. передмісті Підзамче. Не пізніше 1585 група укр. міщан (Ю.*Рогатинець*, І.Красовський, Д.Красовський, Л.Малецький та ін.) розробила статут Л.б. і подала його в січні 1586 на затвердження антіохійському патріархові Йоакиму IV Доу. Він встановлював за братством право зверхності над ін. братствами та контроль за *духовенством*, у т. ч. єпископами (згодом він став зразком для кількох правосл. *братств Західної України* й *Правобережної України*). Незабаром Л.б. домоглося права ставропігії — непідлеглості місц. правосл. єпископам. Активну участь у громад. житті Л.б. брали С.*Зизаній*, Л.*Зизаній*, Памво (*Беринда*), Іов (*Борецький*) та ін. укр. діячі к-ри й освіти. Л.б. виступало на захист політ. прав укр. міщан, намагалося створити самоврядування укр. населення міста, незалежне від *магістрату* і польс. влади. Його боротьбу проти національно-реліг. нерівноправності підтримували деякі правосл. *магнати* (кн. В.-К.*Острозький* та ін.). На думку істориків, прагнення Л.б. до збільшення участі мирян у громад. й культ. житті було одним із проявів *Реформації* в Україні. Л.б. протягом тривалого часу брало діяльну участь у боротьбі проти прийняття *унії церковної*, підтримувало тісні зв'язки з реліг. та культ. осередками в правосл. країнах. Йому належала *Львівська братська друкарня*, його коштом утримувалася *Львівська братська школа*. Воно спорудило Свято-Успенську церкву, дбало про її забезпечення *іконами*. Організувало у Львові шпиталь — притулок для убогих, надавало матеріальну допомогу своїм незаможним членам. У 2-й пол. 17 — 18 ст. культурно-освіт. і політ. діяльність братства поступово згорталася, гол. полем його турбот було утримання порядку у Свято-Успенській церкві й видання літургійних книг. Також і після прийняття 1708 братством унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) більшість його членів продовжували виступати за збереження і зміцнення традиційних обрядів і звичаїв, підтримували культ. та реліг. зв'язки з *Наддніпрянською Україною*. 1788 австрійс. власті ліквідували Л.б., з 1790 його майно, у т. ч. друкарня, перейшло до *Ставропігійського інституту*.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Матковська О.* Львівське братство: Культура і традиції: Кінець XVI — перша половина XVII ст. Львів, 1972, 1996; Успенське братство: його роль в українському національно-культурному відродженні: Доповіді і повідомлення наукової конференції 4—5 квітня 1996 р. Львів, 1996; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Isaievych Ia.* Volunatary Brotherland: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2006.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 — збройний виступ міських низів і студентської молоді *Львова* в листопаді 1848. Відбувся на ґрунті зіткнення інтересів монархічного табору, що намагався зберегти недоторканними свої позиції, і ліберально-демократ. сил, зацікавлених у здобутті більшого впливу в сусп. житті. Повстання було інспіроване в умовах контрнаступу проурядових сил в Австрійс. імперії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) прибулими до *Галичини* з еміграції представниками *Демократичного товариства польського* (В.Гельтман, П.Дараш, М.Домагальський). Відмовившись від співробітництва з польс. *Центральною радою народовою*, прихильницею легальних методів боротьби за здобуття національно-територіальної автономії *Галичини* в рамках Австрійс. д-ви, вони розгорнули активну пропаганду серед міських низів і нац. гвардії, зокрема студентського *«Академічного легіону»*, висунули гасло негайних радикальних політ. змін. Після Жовтневого повстання 1848 у *Відні* серед міських низів Львова почали поширюватися заклики наслідувати приклад віденських повстанців. 1 листопада австрійські урядові війська застосували зброю проти натовпу, і це стало поштовхом до повстання. Протягом ночі на вулицях, що оточували площу *Ринок*, було споруджено 23 барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників і ремісників, озброєних рушницями, косами, сокирами, шаблями. До повстанців приєдналася частина нац. гвардії, зокрема студенти «Академічного легіону». Уранці 2 листопада між повстанцями й урядовими військами відбувалися збройні сутички. Поміркуване кер-во Центр. ради народової, нац. гвардії та т. зв. к-ту громад. безпеки намагалося стримати активність повстанців і вступило в переговори з головнокомандуючим австрійс. військами в краї ген. В.Гаммерштайном. Проте переговори тривали недовго. О 10 годині ранку 2 листопада за наказом ген. В.Гаммерштайна почався артилер. обстріл міста, було вбито 55 і поранено 75 осіб, згоріли будинок Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*; при цьому загинула б-ка), Старий театр, Тех. академія, міська *ратуша*. О 12 годині 30 хвилин делегація повноважних представників міста підписала акт капітуляції. 3 листопада в місті було оголошено надзвичайний стан. Кількасот учасників повстання віддано до військ. суду, нац. гвардію розпущено, заборонено будь-які збори, діяльність політ. т-в, закрито періодичні видання, крім урядових.

На думку істориків, поразка повстання так само, як і повстань у *Кракові*, Празі (нині Чехія), *Відні*, наблизила тимчасову реставрацію *абсолютистського режиму* в Австрії. Разом з тим, повстання продемонструвало готовність певних політ. сил відстоювати демократ. шлях сусп. розвитку, а його невдача стала для багатьох політиків уроком, що майбутнє *нації*, реалізація її державницьких устремлінь мають

Видавничий знак (марка) Львівського братства. Початок 17 ст.

Печатка Львівського братства. 1591. Прорис.

вирішуватися не на вуличних барикадах, а шляхом тривалої «органічної праці» (польс. політикум у Галичині результативно скористався набутим досвідом, це дало йому змогу підготувати ґрунт для відродження нац. державності 1918).

Літ.: *Левицький Ю.* 1 і 2 падолиста 1848 р. у Львові. «ЗНТШ», 1898, т. 25; *Стеблій Ф.І.* Перші робітничі барикади на вулицях Львова. «УІЖ», 1968, № 11; *Франко І.* Задушні дні у Львові 1848 р. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 46, кн. 1. К., 1985; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

Ф.І. Стеблій.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, заснована в січні 1868 у *Львові* представниками народовської течії (див. *Народовці*) як координаційний центр просвітницького руху в західноукр. землях. Була першою орг-цією, що діяла на нац. принципах в укр. землях (див. *Просвіти*; з часом такі т-ва українці почали створювати в *Російській імперії*, США, Канаді, Бразилії, Аргентині та ін. країнах). Заснування орг-ції стало можливим після прийняття 1867 в *Австро-Угорщині* «Закону про товариства», що унормував процедуру створення та визначив правові засади діяльності громад. інституцій. Написання проекту статуту т-ва взяв на себе конституюючий к-т. Його головою став А.*Вахнянин*, членами — О.*Борковський*, М.Коссак, Ом.*Огоновський*, О.*Партицький*, Ю.*Романчук*, А.Січинський, К.Сушкевич. Статут зареєстрований МВС Австрійс. імперії 2 вересня 1868. Перші заг. збори орг-ції відбулися 8 грудня 1868. На них були присутні 65 осіб. Збори обрали керівний орган т-ва — Виділ (з 1891 — Гол. виділ).

Будинок товариства «Просвіта» у м. Львів. 1938.

У різні періоди існування т-ва змінювалися пріоритети його діяльності, це відображено в його статутах. Їх було 6 (прийняті: 2 вересня 1868, 16 грудня 1870, 14 жовтня 1876, 18 серпня 1891, 17 січня 1913, 2 травня 1924). Згідно з 1-м статутом, діяльність т-ва мала науково-освіт. характер (обмеженість кількості членів т-ва зумовлював високий вступний — 4 корони — та щомісячний — 1,04 корони — внесок), у 2-му статуті більше уваги надавалося освіт. та видавничій роботі (знижено вступні внески до 2 корон, а щомісячні — до 0,5 корони); у 4-му статуті розширено засади екон. діяльності т-ва й затверджено 3-ступеневу структуру його організації: Централя у Львові — філії у повітах — читальні; у 6-му статуті було вилучено питання екон. діяльності.

З часом розгорнута т-вом наук. діяльність стала основною у роботі заснованого Літ. т-ва ім. Шевченка (з 1892 — *Наукове товариство імені Шевченка*). Опіку над шкільництвом перебрало на себе «Руське товариство педагогічне» (засноване 6 серпня 1881). 1910 частина повноважень «Просвіти» в екон. ділянці перейшла до *«Сільського господаря»*.

Кер-во т-вом здійснювали: А.Вахнянин (1868—70), Ю.*Лаврівський* (1870—73), В.Федорович (1873—77), Ом.Огоновський (1877—94), Ю.Романчук (1896—1906), Є.*Олесницький* (1906), П.Огоновський (1906—10), І.*Кивелюк* (1910—22), І.*Брик* (1922—23), М.*Галущинський* (1923—31), І.Брик (1932—39), Ю.*Дзерович* (1939). Секретарями були: В.Білецький, Г.Врецьона, Р.Дудинський, О.Калитовський, К.*Левицький*, К.*Паньківський*, Ю.Романчук, О.Ярема.

Від 1868—75 і до 1935 кількість дійсних членів т-ва коливалась від 442 осіб до 31,1 тис. (у цей період особовий склад членів т-ва постійно змінювався, наскрізного обліку — централею і читальнями — членів т-ва не велося). На 1928 почесними членами «Просвіти» було обрано 69 осіб. Серед них: В.*Антонович*, Ол.*Барвінський*, В.М.*Гнатюк*, М.*Грушевський*, П.*Житецький*, М.В.*Лисенко*, Ом.Огоновський, П.Огоновський, О.Партицький, М.*Старицький*, В.*Тарновський*, Ю.*Федькович*, І.*Франко*, Є.*Чикаленко*.

Одним з перших починань т-ва стало заснування власної наук. б-ки з читальнею (1869) та видання «Читанки для сільських людей» під назвою «Зоря» (тираж 2 тис. прим.). Через рік створено комісію з підготовки книжок для середніх шкіл. Через 2 роки (1871) т-во відкрило школу «читання і письма руського для службовців» — листонош і перевізників, тоді ж заклало музей (згодом частину його фондів, а також частину архіву «Просвіти» було передано Нац. музею ім. Андрея Шептицького — від 1913 цей музей був у віданні окремої кураторії, до якої увійшов голова «Просвіти»; див. ***Національний музей у Львові***; решту фондів та архіву було передано до *Музею Наукового товариства ім. Шевченка*).

У січні 1871 члени «Просвіти» брали участь у налагодженні стосунків між течіями різного політ. спрямування — народовців та москвофілів (див. *Москвофільство*). Цього ж року «Просвіта» почала видавати шкільні підручники (від 1874 друкувала також книжки з господарсько-екон. тематики та методичну літературу; 1871—76 для укр. г-зій видано 17 шкільних підручників заг. накладом 12,3 тис. примірників).

Видавничою діяльністю т-ва в різні роки опікувались А.Вахнянин, І.Бичай, О.Партицький, Ю.Федькович, В.Шашкевич, Ю.*Целевич*. Здійснювалося видання для русинів (українців) читанок, букварів, граматик лат. та нім. мов, підручників з математики, географії, ботаніки, зоології, психології тощо. Утворено та налагоджено роботу спец. комісії з укладання укр. філол., мат., фізичної та геогр. термінології.

1874 у члени «Просвіти» було прийнято першу читальню (с. Денисів, нині село Козівського р-ну Терноп. обл.). 1875 в с. Бортники (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.) засновано першу філію т-ва (1891 їх було 5 — у *Тернополі*, *Коломиї*, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Золочеві*; у 1900 — 23, у 1910 — 61, у 1930 — 87).

Філії «Просвіти» збирали на місцях предмети старовини, етнографії, фольклору, засновували музеї (повітові музеї організовано при філіях у містах *Косів*, *Самбір*, *Сокаль*, *Яворів*).

1877—79 виходив орган т-ва — «Письмо з Просвіти».

У 1870-х рр. «Просвіта» подала кілька петицій до держ. установ — до Крайового виділу (див. *Галицький крайовий сейм*) та мін-в освіти Австрійс. імперії і Угор. королівства — про впровадження укр. мови як викладової у вищих класах *Академічної гімназії у Львові*; про утворення кафедри історії України у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*); у справі нагородження з держ. фонду авторів шкільних книжок (виданих т-вом для укр. Академічної г-зії у Львові); про запровадження в навч. процес в укр. школах *Буковини* та *Закарпатської України* укр. шкільних підручників; про викладову укр. мову в двомовних семінаріях.

1884 до т-ва вступило 130 читалень та 2 церк. братства. Того ж року утворено «Комітет для читалень» (ним опікувалися В.Нагорний і К.Левицький). Незабаром такі само к-ти організовано при тернопільській (Ол.Барвінський) та станіславівській (Є.Желехівський) філіях т-ва.

1884 за підтримки членів «Просвіти» у Львові відкрили перше укр. ремісниче т-во «Зоря» (голова — В.Нагірний, секретар — К.Левицький).

1885 члени т-ва стали фундаторами політ. орг-ції — *Народної ради* (Ол.Барвінський, І.Борисикевич, С.Качала, К.Левицький — секретар, О.Огоновський — голова).

Від 1891 т-во видавало книжки серії госп. б-ки. Цього ж року почало засновувати автономні читальні на власних статутах (на 1913 налічувалося 2649 читалень, на 1935 — 3071). Читальні заохочувалися до заснування окремих б-к. Філії в містах Коломия та Станіславів пересилали округами комплекти мандрівних б-к. 45 книгарень у різних місцевостях *Галичини* поширювали видання т-ва. *Січові стрільці*, урядовці, приватні торговці перевозили ці видання на територію підрос. України.

Після 1899 філії та читальні «Просвіти» брали безпосередню участь у заснуванні крамниць, Райффайзенівських кас на статутах «Краєвого союзу кредитового», шпихлірів (шпихлір — комора, житниця). Торг., пром., с.-г. справи у т-ві вели 2 фахівці, які займались перетворенням кредитових кас на кооперативні. Для вирішення госп. справ т-во утримувало агронома, мандрівного вчителя госп-ва, люстратора та контролера всіх екон. установ. Член т-ва Є.Желехівський брав участь в утворенні у Львові госп. т-ва «Побратим». Подібне т-во за участю членів «Просвіти» засноване в м. *Підгайці*.

1899 при філії «Просвіти» у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) почала діяти «Спілка для господарства і торгівлі» (1909 реорганізована в «Центросоюз», Львів).

У 1890-х рр. за участю «Просвіти» було утворено політ. партії — Укр. національно-демократ. партію, *Русько-українську радикальну партію*, *Українську соціал-демократичну партію*.

У 1890-х — на поч. 1900-х рр. «Просвіта» інтенсивно проводила просвітньо-госп. *віча* у Львові (зокрема, 19 травня 1898 відбулося всенар. укр. віче), містах *Бережани*, *Бібрка*, *Броди*, *Гусятин*, Золочів, Коломия та ін.

1903 при читальні «Просвіти» в *Олеську* почало діяти т-во «Сільський господар» (засн. — Є.Олесницький; 1910 воно стало крайовим т-вом з осередком у Львові). 1904 у Стрийському пов. «Просвіта» створила молочарські спілки (1905 при Стрийській філії виокремилася молочарська секція; 1907 вона перетворилась у «Краєвий союз молочарських спілок», який згодом було реорганізовано в «Маслосоюз» з осередком у Львові).

1906 при Львів. «Просвіті» створено господарсько-пром. комісію (голова — М.Коцюба), що опікувалась організацією хліборобства, молочарства, домашнього промислу (ткацтва, кушнірства, крамарства), торгівлею рільничими продуктами, кредитуванням.

1906 при т-ві утворено просвітньо-орг. комісію (голова Т.Лежогубський). Вона займалась організацією та веденням курсів для неписьменних у читальнях сіл та містечок, в ін. установах, т-вах, серед вояків армії в Галичині та поза її межами. Курси навчання неписьменних організовували Тернопільська, Чортківська, Дрогобицька, Збаразька, Товмацька філії. Ґрунтовні курси проводилися у Львові при міській школі ім. М.Шашкевича та львів. читальнях. Гол. виділ організував у Львові за допомогою окремої комісії «курси вищої освіти» у вигляді нар. ун-ту. Курси проводилися за спеціалізаціями: технічна, укр. мова та література, історія, право, географія й природознавство, нар. господарство, гігієна.

Від 1907 т-во ввело посаду платного ред. своїх видань (її в різний час обіймали Ю.Балицький, Я.Веселовський, Г.*Хоткевич*). Цього ж року було відновлено орган т-ва — «Письмо з Просвіти» (спочатку — як місячник, від 1908 — двотижневик, з 1909 — просвітньо-орг. орган т-ва).

1908 у м. *Стрий* почала діяти укр. пром. школа.

1909 з нагоди 40-ліття т-ва було проведено 1-й Всеукраїнський просвітньо-екон. конгрес.

1910 інспектор рільництва при «Просвіті» С.Кузик та інспектор і люстратор крамниць при читальнях «Просвіти» Я.Литвинович представляли т-во на Міжнар. кооп. конгресі в м. Гамбург (Німеччина).

«Просвіта» направила 40 стипендіатів на студії хліборобства, молочарства, жін. госп-ва в зх. частину Австро-Угорщини та до Зх. Європи. Першою фаховою укр. школою була «Господарська школа» та об'єднане з нею господарсько-садівниче зведення в с. Милування (нині с. Милування Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.), для нього «Просвіта» 1908 придбала в митрополита А.*Шептицького* посілість разом із будинками та землею. 1910 у Львові засновано торг. школу «Просвіти» (дир. — Р.Залозецький). В с. Угерці Винявські (нині с. Зелений Гай Городоцького р-ну Львів. обл.) було створено жін. школу домашнього госп-ва (управителька — Б.Дзерович, наглядав С.Кульчицький). 1912 ор-

ганізовано перший 5-місячний курс жін. домашнього госп-ва, 1913 — 2-місячний літній курс шиття, крою та домашнього госп-ва.

Реорганізований (1910) «Сільський господар» перебрав частину екон. діяльності «Просвіти». При «Просвіті» залишилася, зокрема, господарсько-садівнича школа в Милованні та жін. школа домашнього госп-ва в Угерцях Винявських (1919—20 ліквідовані). При т-ві діяли фонди для шкільної молоді, студентства, видання популярних праць з історії, географії, етнографії, права, госп. діяльності.

Т-во організовувало декламаторсько-муз. вечори (переважно в роковини народження та смерті Т.*Шевченка*, М.*Шашкевича*, Вол.*Барвінського*, О.*Кониського* та ін.), публічні відчити, вечорниці. Брало участь у вшануванні пам'яті В.Антоновича (спільно з НТШ, 1908), відзначенні 25-ліття т-ва «Зоря», 50-літнього ювілею т-ва «Руська бесіда» (1909), виставі домашнього гуцульського промислу та мист-ва в Коломиї (1912), ювілеї письменницької праці І.Франка (спільно з НТШ, 1913).

1912 при читальнях «Просвіти» функціонувало 339 позичкових кас, було розпочато організацію збіжевих спілок.

Наприкінці 1913 «Просвіта» налічувала 77 філій, (у 1928 — 89, у 1939 — 82). 1910—13 філії займалися переважно орг. працею, менше освіт. та виховною.

1914 просвітньо-орг. комісія «Просвіти» провела в Галичині масове відзначення 100-літнього ювілею Т.Шевченка: утворювалися повітові та місц. ювілейні к-ти, у повітах насипали могили на честь Кобзаря, садили дерева, встановлювали пам'ятники.

1870—1914 (за винятком 1876—83) Львів. «Просвіта» на видання літератури отримала з крайових фондів допомогу в сумі 190 тис. *крейцарів*.

Перша світова війна та рос. окупація *Галичини* зупинили діяльність громад. орг-цій. Кожна філія, кожна читальня «Просвіти» вважалися вогнищем «сепаратизму», «кузнею австрофільства». Тимчасовий військ. генерал-губернатор Галичини Г.*Бобринський* припинив діяльність т-ва, його канцелярію та кімнати було опечатано, цінні папери, що зберігалися в касі страхового т-ва «*Дністер*», знищено. Чимало членів Гол. виділу емігрували до *Відня*, дехто загинув (Я.*Веселовський*, П.Огоновський, Є.Озаркевич). У цей період товариством опікувалися К.Паньківський, М.*Павлик*, М.Яцків.

Після перенесення лінії фронту за р. Збруч (прит. Дністра) та залишення рос. військами краю в березні 1917 «Просвіта» почала відбудовувати філії та читальні. Налагодження повноцінної діяльності припало на 1918.

Члени Львівської «Просвіти» стали активними учасниками укр. державотворення 1917—21. М.Грушевський обраний головою *Української Центральної Ради*. Членами УЦР були М.*Коваль*, М.Корчинський, Ю.Охримович. Г.Тершаковець очолював канцелярію Галицько-Волин. к-ту допомоги жертвам війни при УЦР. Провідні члени т-ва входили до *Української національної ради ЗУНР*, серед них — О.Барвінський, В.Бачинський, О.Колесса, М.*Кордуба*, С.*Смаль-Стоцький*, В.*Стефаник*, К.Студинський, С.*Томашівський*, А.Шептицький. В уряді ЗУНР на еміграції 1921 уповноваженим преси і пропаганди призначений О.*Назарук*, з питань закордонних справ — К.Левицький. Депутатом Ради Республіки обраний М.Корчинський.

Загалом 1868—1918 членів Львів. «Просвіти» не раз обирали послами до Галицького крайового сейму (Ол.Барвінський, І.*Борисикевич*, Т.Заячківський, І.*Макух*, Ю.Романчук, К.*Трильовський* та ін.), до палати депутатів австрійс. парламенту (С.*Качала*, Ю.Лаврівський, К.Левицький, Т.*Окуневський*, Ю.Романчук, С.Смаль-Стоцький, Л.*Цегельський*, А.Шептицький, Р.*Яросевич* та ін.), вони ставали учасниками різноманітних імпрез політ. життя.

Події *українсько-польської війни 1918—1919* та окупація краю поляками ускладнили діяльність т-ва. «Просвіту» піддали ревізії, після цього заарештували голову т-ва І.Кивелюка та члена Гол. виділу В.Бачинського. Їх вивезли до табору інтернованих в *Домб'є* (під *Краків*). В умовах надзвичайного стану будинки «Просвіти» в більшості міст були реквізовані (переважно на військ. потреби), діяльність філій та читалень зупинена.

У 1920-х рр. члени Львів. «Просвіти» обстоювали права укр. народу в польс. сеймі (М.*Галущинський*, Л.*Макарушка*, В.*Мудрий*). При «Просвіті» було утворено окремий громад. к-т (пізніше перетворений на «Краєве товариство охорони воєнних могил») для збирання інформації про загиблих за волю України (стат. даних, світлин, записок) та охорони їх могил.

1921 було організовано відзначення 80-ліття народження Ю.Романчука, 5-річчя смерті І.Франка. Останки поета перенесено до збудованої т-вом на *Личаківському цвинтарі* гробниці (29 травня 1921). Виділ організував «Комітет будови пам'ятника І.Франку» (проведено конкурс, виготовлено пам'ятник, відкриття відбулося 1933). Відзначалося 40-річчя артистично-літ. праці М.*Заньковецької*, 40-річчя літ. праці О.*Кобилянської* (1922—23).

1923—31 увага т-ва зосереджувалася на освітньо-орг. та виховній діяльності. Гол. виділ подбав про фахові видання освіт. органів, що були призначені для орг. цілей та пропаганди, скликав у Львові 2-й Всеукр. освіт. конгрес (22—24 вересня 1929). Були організовані мандрівні б-ки (47 комплектів; 1925—28 об'їхали 242 р-нів), курси бібліотекарства при філіях.

У 1930-х рр. т-во здійснювало видання освіт. часописів («Народня освіта», «Аматорський театр», «Бібліотечний порадник», місячник «*Життя і знання*»), випускало 13 назв газет і журналів. З популярних видань виходили «Зоря», щорічні календарі, «Катехизисъ», література госп. тематики. Загалом протягом 1869—1928 «Просвіта» видала 348 популярних книг заг. накладом бл. 3 млн прим. (референтами-редакторами багатьох книжок були І.Франко, К.*Студинський*).

Після приєднання Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) у вересні 1939 діяльність «Просвіти» була припинена: центр. офіс т-ва, філії та читаль-

ні ліквідовано, б-ки частково знищено.

На *Лемківщині* та в *Надсянні* осередки т-ва відновлено за умов нім. окупації 1939 (див. *Друга світова війна*).

У Галичині «Просвіта» відновила діяльність після окупації *вермахтом* території УРСР 1941. У цей час «Просвіта» зосередилася на культурно-освіт. діяльності. Вживалися заходи для заснування нар. театрів, кінотеатрів, книгозбірень, музеїв, книгарень, друкарень, організації публічних читалень, упорядкування нар., середніх, вищих, госп., пром., торг. шкіл, зразкових госп-в, садів, відзначення нар. свят. Члени «Просвіти» (К.*Паньківський*, Ю.Павликівський, В.Радзикевич, Є.Храпливий) займали (1941) керівні посади в *Українському державному правлінні*. «Просвіта» була членом ін. орг-цій: чеської «Matice lidu» (1884), Освіт. ін-ту ім. Т.Масарика (Прага, Чехія, 1928), Всесвіт. союзу освіти для дорослих (Лондон, Велика Британія, 1928). Підтримувалися взаємини з польс. та чеським освіт. т-вами.

Після звільнення УРСР військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) Львів. «Просвіта» знову була заборонена.

У повоєнні роки член «Просвіти» В.Мудрий був обраний заст. голови Ради міністрів *Державного центру УНР на еміграції* (1948).

Нині в Україні діє Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

Дж.: Справозданнє зъ першихъ загальнихъ зборівъ товариства «Просвіта». Львів, 1868; Справозданє зъ дьланій «Просвьты» вôдъ часу завязаня товариства — 26 листопада 1868 року, до найновьйшого часу. Львів, 1874; Справозданє рôчне зъ дьяльности Товариства «Просвьта» за часъ водъ 15 мая 1874 р. до 27 мая 1875 р. Б/м, б/р; Справозданє зъ дьятельности центрального Выдьлу Товариства «Просвьта» за рôкъ 1884. Львів, 1885; Справозданє зъ дьятельности центрального Выдьлу Товариства «Просвьта» за рôкъ 1885. Львів, 1886; Справозданє зъ дьятельности центрального Выдьлу Товариства «Просвьта» за рôкъ 1887. Львів, 1888; Справозданє зъ дьятельности центрального Выдьлу Товариства «Просвьта» за рôкъ 1888. Львів, 1889; Справозданє зъ дьятельности центрального Выдьлу Товариства «Просвьта» за рокъ 1889. Львів, 1890; Справозданє зъ дьяльности Центрального Выдьлу Товариства «Просвьта» за рôкъ 1890. Львовъ, 1891; Справозданє зъ дьяльности Головного Выдьлу Товариства «Просвьта» за рôкъ 1891. Львовъ, 1892; Справозданє зъ дьяльности Товариства «Просвьта» за часъ водъ 1 сьчня 1892 до 31 грудня 1893 року. Б/м, б/р; Справозданє зъ дьяльности Товариства «Просвьта» за часъ вôдъ 1 сьчня 1894 р. до 31 грудня 1895 року. Б/м, б/р; Справозданє з діяльности товариства «Просвіта» за час від 1 січня 1898 до 31 грудня 1899. Львів, 1900; Справозданє з діяльности Товариства «Просвіта» за час від 1 січня 1900 до 31 грудня 1901. [Львів], 1902.

Літ.: *Белей И.* Двацять и пять льтъ истории Товариства «Просвьты». [Львів], 1894; *Лозинський М.* Сорок літ діяльности «Просьвіти». (В 40-літній ювілей Товариства). Львів, 1908; *Ковба Ж.* «Просвіта» — світло, знання, добро і воля українського народу. Дрогобич, 1993; *Люзняк М.М.* Українська науково-популярна книга кінця XIX — початку XX ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення. Львів, 2000; *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). К., 2008.

О.В. Малюта.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТО́РИКО-АРХІТЕКТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Постановою РМ УРСР від 12 червня 1975 в м. Львів на території площею 120 га, на якій існували пам'ятки княжого та пізньосередньовічного періодів, було створено Львів. держ. історико-архіт. заповідник. Після ліквідації 1990 дирекції цього заповідника ухвалою виконкому Львів. обласної ради від 29 листопада 1990 територію заповідника розширено — до неї віднесено всю центр. частину міста заг. площею 3060 га (включно з попередньою заповідною зоною). 25 жовтня 1991 постановою Львів. міської ради заповідник підпорядковано новоутвореному Управлінню охорони істор. середовища. На території заповідника перебуває під держ. охороною 432 пам'ятки, 198 з них мають статус об'єктів загальнонац. значення. Архіт. фонд заповідника творять зразки усіх найважливіших періодів буд. історії міста від серед. 13 ст. й до 1-ї пол. 20 ст.

Від споруд княжого Львова вціліли в основному фундаменти та нижні частини стін деяких мурованих церков — Миколаївської (перебудована 1701), П'ятницької (перебудована 1643—44), Онуфріївської (перебудована на поч. 18 ст.). Найстаршою автентичною будівлею є первісне ядро Вірменського собору (архіт. Дорінг; буд-во завершене 1363, згодом продовжене — навколо «ядра» було споруджено галереї, а саме «ядро» добудоване від зх.). Від останньої третини 13 ст. (за часів кн. Льва Даниловича) забудова міста почала здійснюватися на засадах магдебурзької планувальної схеми. Ця схема остаточно утвердилася наприкінці 14 ст. (тоді місто і вся Галицька земля були підпорядковані Польщі), тоді ж розпочато спорудження мурованих міських укріплень. Від них уціліли деякі пізніші частини. Водночас виникло зорієнтоване на нім. зразки сакральне буд-во готичного стилю, його репрезентують костьол св. Іоанна Хрестителя (до 1375) та лат. собор (від 1380-х рр.). Перетворення міста на столицю приєднаних до Польщі укр. земель не принесло помітнішої активізації костьольного буд-ва (більшість зведених тоді споруд не збереглися). Від 15 ст. вціліли добудови Вірменського та латинського соборів. Житлова забудова готичного

Львівський історико-архітектурний заповідник. П'ятницька церква. Фото 2008.

Львівський історико-архітектурний заповідник. Церква св. Миколая. Фото 2008.

періоду майже повністю була знищена пожежею, що трапилася 3 червня 1527 (відтоді вціліли поодинокі портали та деякі декоративні елементи до рівня другого поверху).

Від серед. 16 ст. до міста запрошувалися італ. майстри, які працювали в стилі італ. пізньоренесансного буд-ва (здебільшого, однак, у провінційному варіанті). Саме тогочасні споруди складають гол. фонд архіт. спадщини міста. Найстаршими пам'ятками цього періоду є два фрагменти системи міських укріплень — Порохова вежа (1554—56) і міський арсенал (1574—75). Найдавнішу житлову забудову репрезентують кам'яниці (на Ринковій площі) — Корнякта (1580), Чорна (1588—89), Шольців, Станіслава Дибовицького, Томмазо Альберті, Антоніо Массарі (усі 1600). Італ. майстри останньої третини 16 ст. лише зрідка вдавалися до сакрального буд-ва. Поодинокими винятками є дзвіниці Вірменського собору (1571, архіт. Петро Красовський) та Успенської церкви (дзвіниця Корнякта, 1572, архіт. Петро Барбон; верхній ярус — 1695, архіт. Петро Бебер). Дзвіниця Корнякта разом з каплицею Трьох святителів та Успенською церквою (1591—1629, архіт. Павло Римлянин) започаткували ренесансний ансамбль — комплекс Успенського братства. Церк. забудова на передмістях, окрім 3 храмів княжих

Львівський історико-архітектурний заповідник. Будинок акціонерного товариства «Дністер». Фото 2008.

Львівський історико-архітектурний заповідник. Церква св. Онуфрія. Фото 2008.

часів, була дерев'яною й здебільшого загинула на зламі 18—19 ст. (одиноким її зразком є хатнього типу Троїцька церква 1654 на території колиш. підміськ. с. Сихів з розписами інтер'єру 1683).

Від поч. 17 ст. активізувалось лат. церк. буд-во — ансамбль монастиря бернардинів з костьолом св. Андрія (від 1600, архіт. П.Римлянин), бенедиктинок з костьолом Всіх святих (архіт. П.Римлянин), костьол кларисок (1607), костьол св. Войцеха (1607). Тогочасні малі архіт. форми репрезентують каплиця Камп'янів при кафедральному костьолі та унікальна для цього регіону Європи пізньоманьєристична цвинтарна каплиця Боїмів (перед 1594, скульптурне оздоблення екстер'єру та інтер'єру — 1610-ті рр.). Започаткований 1610 костьол єзуїтів (архіт. Джакомо Бріано) став прикладом перенесення на укр. землі класичних принципів раннього римського бароко з притаманним йому підкреслено пластичним трактуванням фасаду. Після нетривалого пожвавлення розвиток лат. церк. буд-ва загальмувався. Однак саме це буд-во поступово утвердило новий архіт. стиль Львова. Його репрезентують костьоли — домініканський (св. Марії Магдалини; добудований у 18 ст.), кармелітів босих (архангела Михаїла), св. Лазаря, св. Марії Сніжної, а також вірм. церква Святого Хреста. Пам'ятками світського буд-ва 1-ї пол. 17 ст. є, зокрема, кам'яниця італ. архіт. А.Прихильного та Королівський арсенал (1639, архіт. П.Ґродзіцький).

Від серед. 17 ст. за умов війн та турецько-татар. агресії буд. активність сповільнилася. Спорудами цього періоду є невеликі за розмірами костьоли св. Казимира (1656) та святих Петра і Павла (1668), костьол св. Урсули (бл. 1668). Наприкінці століття завершено розпочатий ще в 1640-х рр. костьол Стрітення монастиря кармеліток босих (архіт. Джованні Баттіста Джизлєні; являє собою одну з численних реплік фасаду рим. костьолу св. Сусанни архіт. Карло Мадерна) та споруджено шпиталь боніфратрів (архітектори Ян Рейснер, Павло Беное).

До небагатьох сакральних пам'яток 1-го десятиліття 18 ст. належить традиційно скромний за формами костьол капуцинів (1708).

Поступово внутр. політ. і екон. ситуація у Польщі стабілізувалася. У місті почалося буд-во нових сакральних споруд — костьолу св. Антонія Падуанського (1718), костьолів тринітаріїв (1729; нині Преображенська церква), св. Анни (1730), св. Мартина (1736), св. Миколая (1739—45), сакраменток (1743, архіт. Бернард Меретин), колегії єзуїтів (1723), колегії театинів (архітектори Ніколо Сальві, Гаетано Хіавері).

1744 започатковано буд-во *собору святого Юра*, 1749 — костьолу Божого Тіла монастиря домініканців (обидві споруди завершені 1764, вважаються перлинами львів. сакрального бароко). Гол. акцент фасаду собору св. Юра творять монументальні постаті святих Льва та Афанасія над порталом гол. входу, а в завершенні над розбудованим карнизом на тлі пишної мантії — владичий герб, над ним на фронтоні — скульптурна група кінного святого змієборця, що увінчує фасад. Костьол Божого Тіла у вирішенні фасаду наділений певними класицизуючими тенденціями, це засвідчують колони обрамлення фасаду. Поза собором одиноким зразком церк. буд-ва Львова серед. 18 ст. була дзвіниця церкви Святого Духа (бл. 1750; донині не збереглася).

1763 було збудовано костьол св. Софії, 1762—76 — монументальну споруду колегії піарів (архіт. Ф.Кульчицький).

Фонд житлової арх-ри міста 18 ст. кількісно значно більший, ніж сакральних споруд. Його основу склали перебудовані та реконструйовані давні кам'яниці

(деякі з них набрали виразних ознак актуальної моди) або ж заново зведені від старих фундаментів. До таких належать, зокрема, кам'яниці на площі Ринок, № 3 (1771—72, архіт. П.Полейовський), № 17 (1766), № 36 (1778—81, архіт. П'єр-Дені Гібо), № 40 (бл. 1773), будинок львів. коменданта Феліціана Коритовського (архіт. Ф.Кульчицький), будинки на вул. Вірменська, 13 (до 1783, архітектори П.Полейовський, П'єр-Дені Гібо), на вул. Руська, 12 (між 1767—77), на вул. Шевська, 10 (1787, архіт. Я.Петровський). Своєрідною пам'яткою є також митрополича резиденція при соборі св. Юра (1772—74, архіт. Клеменс Фесінгер). У цей же час почали зводитися перші магнатські резиденції, серед них палац, збудований 1763 (палац Любомирських, архіт. Ян де Вітте), та палац, збудований у 1760-ті рр. (архіт. П'єр Ріко де Тірґайль). Їх поява започаткувала тенденцію наступної епохи — австрійс. періоду історії міста. У цей період церк. буд-во відійшло на другий план, натомість набуло розвитку житлове буд-во, а також буд-во споруд адм. й громад. призначення. Істотних змін зазнала міська планувальна структура. Було ліквідовано систему середньовічних укріплень, й місто стало активно розвиватися поза їх кільцем. Сформувалася гол. міська вулиця — нинішній проспект Свободи.

Продовжувалася модернізація житлової забудови істор. передмістя: відтоді збереглися житлові будинки, що нині розташовані на вул. Краківській, 4 і 34, на вул. Лесі Українки (1836, архіт. Й.Зальцман), на вул. Шевській, 12 (поч. 19 ст.). Нові споруди постають поза істор. середмістям, це, зокрема, будинки, що нині розташовані по проспекті Свободи, 1—3 (1809—11, 1821—23), по вул. Винниченка, 8 (будинок видавців Піллєрів; поч. 19 ст.).

Місто поповнилося кількома новими резиденціями — палацом Дзєдушицьких (1830-ті рр., архіт. В.Равський), будинком лат. архієпископів (1844, архіт. Й.Зальцман).

У 1-й пол. 19 ст. з'явилися нові для міста монументальні споруди громад. призначення — Ратуша (1827—35), будинок, що нині належить *Львівській національній науковій бібліотеці України імені В.Стефаника НАН України* (1827, архіт. Ю.Бем), театральний будинок (1837—42; нині належить театру ім. Марії Заньковецької), адм. будинок (1821; нині розташов. по вул. Винниченка, 16), Старий ун-т (1842, архіт. Ф.Штадлер), під б-ку Баворовських був перебудований арсенал Сенявських (1 пол. 19 ст.), Нар. дім (1851—64, архітектори В.Шмідт, С.Гавришкевич), гауптвахта (1829, архіт. М.Брезані).

В останню третину 19 ст. постали кілька масивів житлових багатоповерхівок та індивідуальної забудови, а також монументальні споруди — корпуси Політех. ін-ту (1873—77, архіт. Ю.Захарєвич) та ун-ту (1877—81, архіт. Ю.Гохберґер; див. *Львівський національний університет*), будинки намісництва (1877—80), Художньо-промислового музею (1894—1904, архітектори Л.Марконі, К.Яновський), казино (1898, архіт. Г.Гельмер, Ф.Кельнер; нині Будинок вчених), міськ. театру (1897—1900, архіт. З.Ґорголєвський). З'явилися нові палаци — Сапєґ (1867), Потоцьких (1880, архітектори Луї д'Оверні, Ю.Цибульський), Дзєдушицьких (кін. 19 ст., архіт. В.Підгородецький), а також церк. споруди — Преображенська церква (1898, архіт. С.Гавришкевич), правосл. церква св. Георгія (1897—1901, архіт. Г.Захс), костьол Святої Родини (1896—1901, архіт. М.Ковальчук).

До пам'яток зламу 19—20 ст. належать: Промислова школа (1890—92, архіт. Г.Бізанц), школа (1891, архіт. Ю.Гохберґер), Пожежне управління (1900), Гол. залізничний вокзал (1904, архіт. В.Садловський), Будинок страхового т-ва «Дністер» (1905, архітектори Т.Обмінський, І.Левицький). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. продовжувалася реконструкція давньої забудови середмістя, постав, зокрема, комплекс будинків на вул. Валовій.

Істор. центр м. Львів внесений до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Літ.: *Вуйцик В.С.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові, 2-ге вид., доповнене. Львів, 1991.

В.С. Александрович.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Бере початок від *Історичного музею міста Львова*, засновником, першим хранителем та багаторічним дир. якого був історик О.*Чоловський*. Після приєднання Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) у ході здійснюваної там рад. властями музейної реформи Істор. музей міста Львова був об'єднаний з *Національним музеєм імені короля Яна III* в одну установу — Львів. істор. музей (постанова РНК УРСР від 8 травня 1940). До його фондів увійшли також окремі колекції розформованих львів. музеїв, зокрема Музею ім. князів Любомирських, *музею Наукового товариства імені Шевченка*, *Музею Ставропігії у Львові*.

Під час окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) з музею були вивезені під *Краків* (на той час Краків був центром *Генеральної губернії*) цінні археол. збірки, старовинна зброя, пам'ятки муніципалітету та *цехів*, твори монументального живопису тощо (більше 7 тис. одиниць зберігання). Після війни до *Львова* повернули лише незначну частину археол. колекцій.

На поч. 21 ст. музейні збірки налічували понад 330 тис. одиниць історико-культ. пам'яток. В їх числі — археол. знахідки, твори живопису, скульптури, графіки, архів. документи, рукописні книги, стародруки, вироби з металу, шкіри, дерева, скла і порцеляни, меблі, годинники, муз. інструменти, фотографії та фотонегативи, зброя, а також пам'ятки нумізматики, фалеристики,

Львівський історичний музей. Відділи археології та давньої історії. Площа Ринок, 24 (будинок у центрі).

сфрагістики тощо. Окремі музейні предмети та колекції становлять особливо цінну частину нац. культ. надбання, є раритетами світ. значення. Напр., трипільська кераміка, рукописні і стародруковані книги 12—17 ст. (Христинопільський «Апостол» 12 ст.), найдавніші графічні види *Львова* 17—18 ст., турец. військ. намети 17 ст., обладунки «крилатих» *гусар* та гуцульська зброя (див. *Гуцули*), старовинні ордени багатьох країн Європи й Азії, меморіальні пам'ятки відомих особистостей (зокрема, листи *Яна III Собеського*, автографи Ф.-Ф.*Шопена* та Ж.Санд, пасмо волосся *Наполеона I* Бонапарта, каптан *Петра I*) та ін. Серед надходжень кінця 20 — поч. 21 ст.: матеріали Укр. січових стрільців (див. *Легіон Українських січових стрільців*), *Української Народної Республіки*, *Західноукраїнської Народної Республіки*, *Організації українських націоналістів, Української повстанської армії.*

Експозиційні відділи музею розташов. у центр. частині середмістя, в будинках, що є пам'ятками львів. ренесансної арх-ри: відділи археології та давньої історії — у кам'яниці Массарі (площа Ринок, 24), відділи історії 2-ї пол. 19 — 20 ст., історії визвол. змагань та історії укр. діаспори, стаціонарна виставка воєнно-істор. пам'яток — у Чорній кам'яниці (площа Ринок, 4), відділ істор. коштовностей — у кам'яниці Корнякта (площа Ринок, 6), відділи — Музей істор. коштовностей та Музей скла — у кам'яниці Бандінеллі (площа Ринок, 2). Відділ Музей-Арсенал розташований в будівлі-пам'ятці оборонної арх-ри — міськ. арсеналі 16—17 ст. (вул. Підвальна, 5). Тут розгорнута єдина в Україні стаціонарна експозиція рідкісних зразків зброї та захисного озброєння 12—20 ст. з різних країн Європи, Азії та Африки. Колиш. філіал — Літературно-меморіальний музей Я.Галана — на поч. 1990-х рр. перетворено на Музей «Літературний Львів першої половини 20 ст.» (вул. Гвардійська, 18). Відділами Л.і.м. є відкриті в роки незалежності історико-меморіальні музеї генерал-хорунжого УПА Р.*Шухевича* (вул. Білогорща, 76-А) та полк. Є.*Коновальця* (с. Зашків Жовківського р-ну Львів. обл.). Ведеться підготовча робота зі створення нових експозиційних відділів — Музею визвол. змагань та Музею історії техніки.

Львівський історичний музей. Відділи історії другої половини 19—20 ст. Площа Ринок, 4 (Чорна кам'яниця).

Музей проводить активну виставкову діяльність не лише в межах України, а й за кордоном, особливо тісно співпрацює з музеями Польщі в організації спільних виставок та публікації каталогів. Щорічно музейні експозиції та виставки відвідують бл. 400 тис. осіб. При музеї працюють художньо-реставраційна майстерня, фотолабораторія та б-ка. Л.і.м. є науково-методичним центром істор. та краєзнавчих музеїв Зх. регіону України. Веде видавничу роботу, публікує каталоги, альбоми, путівники, проспекти музейних колекцій та експозицій. Від 1993 видається наук. зб. «Наукові записки», з 1996 виходять друком щорічні звіти про діяльність істор. та краєзнавчих музеїв Зх. регіону України.

Дж. та літ.: Наукові записки Львівського історичного музею, вип. 1—12. Львів, 1993—2008; Львів: Туристичний путівник. Львів, 1999; 110 раритетів Львівського історичного музею. Львів, 2003; «Галицька брама» (Львів), 2003, № 7—8, липень—вересень (спецвипуск: Львівський історичний музей); Ми з Львівського історичного... 1893—2003: До 110-річчя створення Львівського історичного музею: Спецвипуск. Львів, 2004; Бібліографічний покажчик публікацій співробітників Львівського історичного музею (1945—2004). Львів, 2005.

О.І. Перелигіна, Л.Д. Федорова.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — умовна назва одного з найбільш ранніх із відомих нині укр. літописів 17 ст. Виявлений на поч. 1830-х рр. істориком Д.*Зубрицьким* в архіві *Ставропігійського інституту у Львові*. Був розміщений у рукописній книзі, упорядкованій з різних документів у 1-й пол. 17 ст. колиш. студентом Замойської академії Михайлом Гунашевським. У цій книзі літопис був поданий під назвою «Їсписаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих». Тоді ж Я.Половецький виготовив кілька його копій. Уперше одна з копій (нині вважається недосконалою) була опубл. М.Погодіним у *Москві* 1839.

Літопис має невеликий обсяг, хронологічно обіймає період від 1498 до 1649. Початкові записи в ньому здійснені за ін. джерелами, зокрема за «De origine et rebus gestis polonorum, libri XXX» («Про походження і справи польського народу, 30 книг») М.*Кромера*, уперше виданим 1555 в Базелі лат. мовою. Перша частина літопису (1498—1591) подана у формі хронологічного ряду років з короткими повідомленнями про події навпроти деяких з них. У другій частині (1592—1618) — пропусків (років без подій) значно менше, а про кожну із зазначених подій міститься більш докладна інформація. У третій частині (1619—49) — майже за всіма роками дається досить широкий опис подій (імовірно, автор був їх сучасником). Особливо багато уваги тут приділено висвітленню *Федоровича повстання 1630*, знищенню козаками під проводом Ї.Сулими 1635 Кодацької фортеці, *Павлюка повстанню 1637* та козац. повстанню 1638 під кер-вом Я.*Острянина* й Д.*Гуні* і початку *національної революції 1648—1676.*

Літопис вважається пам'яткою *української мови*.

Найбільш повне видання літопису з наук. коментарями здійснено 1971 О.Бевзом.

Дж.: Національна бібліотека ім. В.Вернадського, Інститут рукопису. Рукопис № 206(27) у збірці рукописів кол. Університету св. Володимира. Їсписаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих (Львівський літопис); Львовская русская летопись. «Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских»,

1839, т. 3, кн. 3; Львовская летопись. «Науковий сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы», 1867; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971; Те саме. Web: http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostr.htm.

А.Б. Гречило.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — загальноосвіт. навч. заклад у *Львові* проміжного (між середньою і вищою школою) типу, заснований на базі ліквідованого австрійс. урядом наприкінці 1805 львів. Йосифинського ун-ту (див. *Львівський національний університет*). Мав відділи філософії, права, богослов'я і хірургії, на них щороку навч. від 500 до 800 студентів, переважно дітей *шляхти*, *духовенства* і *купецтва*. Термін навчання на відділах філософії і хірургії тривав 2 роки, на відділах права і богослов'я — 3 роки. Викладання відбувалося за обов'язковими підручниками, укладеними на принципах, дещо відмінних від йосифинських просвітницьких засад: у них більше уваги зверталося на реліг. і моральне виховання. З колиш. університетських навч. планів було вилучено філол. дисципліни. На відміну від університетського статуту статут ліцею не передбачав виборність деканів і надання докторських ступенів для правників і медиків. Навч. рік починався урочистим молебнем. Кер-во ліцеєм здійснював сенат у складі директорів студій на чолі з ректором (ректора обирали щороку, переважно з числа урядовців). Викладачами Л.л. працювали, зокрема: М.-М.*Гриневецький*, І.В.*Лаврівський*, Ю.Гіттнер, Ф.Захаріясевич, К.Краус, Ю.Маусс, А.Радкевич, Й.Рорер. Один з вихованців ліцею — Ф.Краус — став міністром у *Відні*, ін. — Я.Куллік — професором *Карлового університету*. Структурним підрозділом ліцею була б-ка (керівники: Х.Бретшнайдер, М.Фігер, М.Куральт, Т.Вучіч). З ним організаційно була пов'язана станова академія, яка, однак, була незалежною від його кер-ва. 1817 реорганізований в ун-т Франца I.

Літ.: *Стеблій Ф.* Львівський ліцей. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

Ф.І. Стеблій.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ МІСЬКИ́Й ПРОМИСЛО́ВИЙ МУЗЕ́Й. Заснований на поч. 1870-х рр. з ініціативи ремісників та інтелігенції м. *Львів*. Мета ініціативи полягала в тому, щоб шляхом комплектування і систематизації зразків продукції значної мистецької та наук. цінності сприяти вдосконалюванню в краї технологій виготовлення та естетики пром. і ремісничих виробів. Орг. вирішення справи створення музею перебрали на себе професор Львів. політехніки, архіт. Ю.Захарієвич (1872 він надіслав до Міської управи пропозицію щодо заснування Пром. музею на держ. утриманні) та політ. діяч, бургомистр Львова Ф.*Землковський*. 1873 був утворений спец. к-т, який підготував статут музею і почав збирати кошти на його (музею) потреби. Перші пожертви зробили: приватні особи — львів. міщанин Ф.Балутовський (6 тис. *флоринів*), кн. Л.*Сапєга*, графи Вол.*Дідушицький* і К.Лянцкоронський та ін.; юрид. особи — управа Львова (3 тис. флоринів), Галицька крайова управа (1 тис. флоринів), Торг. палата, Галицький іпотечний банк, дирекція залізниці. Цього ж року к-т закупив на Всесвітній виставці у *Відні* перші предмети для музею — витвори західноукр. худож. пром-сті — й передав їх разом із рештою зібраних коштів Міській управі. Для розміщення експозицій музею Міська управа тимчасово виділила будинок міськ. стрілец. т-ва. 13 травня 1874 був затверджений перший статут музею. Згідно з його положеннями, справами закладу відала Надзірна рада, яка для оперативного управління музеєм обирала зі свого складу виконавчий к-т. Першим головою цього к-ту став Ф.Балутовський, його заступником — Л.Вежбицький (він же був безпосереднім керівником музею). Перша експозиція відкрилася в липні 1874 під назвою «Міський промисловий музей». Від 1875 (і до 1930-х рр.) при музеї діяла школа малювання і моделювання для перепідготовки ремісників. 1877 музей і його школу розмістили в будинку *ратуші*. 1880 збірка музею налічувала понад 10 тис. предметів. Щоб збудувати для музею і його школи окреме приміщення, Галицька ощадна каса створила 1888 фундацію у 400 тис. флоринів. 1904 на вул. Гетьманській, 20 (нині проспект Свободи, приміщення *Національного музею у Львові*) постав новий будинок, а 2 січня 1905 в ньому для публічного доступу була відкрита експозиція музею. Музей влаштовував виставки, лекції, інформації, короткотермінові курси, публікував книги, у т. ч. ілюстровані (серед них: 10 зошитів «Зразків домашнього промислу селян на Русі» і 2 зошити часопису «Художній промисел»).

1939, після приєднання Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), музей був націоналізований (підпорядковувався К-ту РМ УРСР у справах мист-в) і перейменований на «Музей художнього промислу». Його фонди були поповнені збірками націоналізованих приватних музеїв і колекцій: *Любомирських*, Дідушицьких, Лянцкоронських, а також держ. інституцій — міськ. б-ки ім. Б.Бруніцького, Держ. музею ім. Л.Пінінського, Публічної збірки ім. Б.Ожеховича.

1941 музейна збірка нараховувала бл. 22 тис. предметів: виробів худож. промислів, зразків нар. мист-ва, гравюр, літографій, фото, діапозитивів тощо. Бібліотечне зібр. включало понад 5 тис. назв видань (11 680 примірників книг).

Під час окупації Львова в роки німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Друга світова війна*) понад 2300 музейних пам'яток зникло.

Після звільнення Львова військами Червоної армії (див.

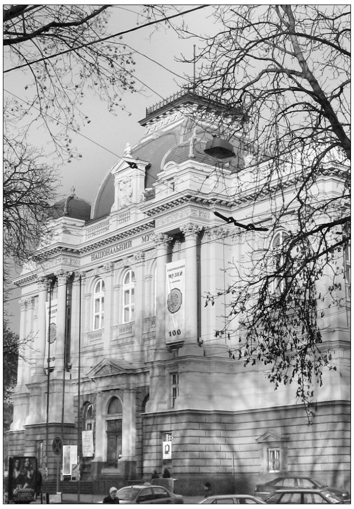

Будинок Львівського міського промислового музею. 1898—1904. Архітектор Ю. Яновський, скульптори А. Попель та М. Паращук. Нині — Національний музей імені Андрея Шептицького.

Радянська армія) музей був відновлений (у липні 1944), для відвідувачів його експозиція була відкрита 1947.

1951 музей разом з Держ. музеєм етнографії АН УРСР (створений на основі етногр. збірки *Музею Наукового товариства імені Шевченка*) був об'єднаний в Укр. держ. музей етнографії та худож. промислу АН УРСР (нині Музей етнографії та художнього промислу Ін-ту народознавства НАН України; див. *Музей етнографії та художнього промислу*; розміщується в будинку колиш. Галицької ощадної каси — проспект Свободи, 15).

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Львів, ф. 165, оп. 4, спр. 220.

Літ.: Muzea Gminy miasta Lwowa. Lwów, 1929; *Гошко Ю.Г.* Державний музей етнографії та художнього промислу у Львові (до 100-річчя з дня заснування). «Народна творчість та етнографія», 1974, № 3; *Гавриленко В.А.* Столетие Государственного музея этнографии и художественного промысла АН УССР. «Советская этнография», 1975, № 2; Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України: Путівник. Львів, 1996; *Голубець М.В.* 125 років Міському промисловому музею у Львові. «Народознавчі зошити», 1999, № 6; Музей етнографії та художнього промислу. Web: http:// etnology. org. ua/ethno_museum.html; Музей етнографії та художнього промислу ІН НАНУ. Web: http://www/lvivstory.com/organization?ci_organizationid=130.

Л.Д. Федорова.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ РЕЛІ́ГІЇ (до 1990 — Львівський музей історії релігії та атеїзму). Заснований 1970 як філія істор. музею у Львові (див. *Львівський історичний музей*). Від квітня 1973 — самостійна юрид. установа. Розташов. у приміщеннях колиш. домініканського монастиря 14—18 ст. Складається з 8 тематичних розділів: «Релігії Стародавнього світу», «Юдаїзм», «Раннє християнство», «Історія греко-католицької церкви», «Православ'я в Україні», «Вірменська церква», «Іслам», «Буддизм». Має спеціалізовану б-ку, вид-во «Логос» (створене 1989), 3 філії: Червоноградську (заснована згідно з наказом мін-ва к-ри УРСР 1978; до 1989 розташовувалася в приміщенні церкви і монастиря оо. василіян у м. Червоноград, потому — займає приміщення

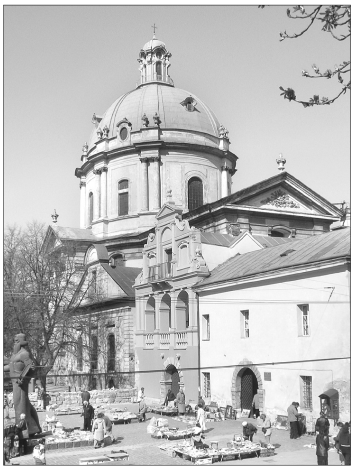

Львівський музей історії релігії. Комплекс Домініканського монастиря. Фото 2008.

палацу Потоцьких); Сокальську (є відділом музею з січня 1995, раніше це був окремий музей на громад. засадах «Людина. Земля. Всесвіт», заснований у квітні 1985 з ініціативи худож. А.Покотюка); Ін-т релігієзнавства (створений у травні 1993).

Серед унікальних експонатів музею — ікони укр. майстрів 15—18 ст. (зокрема І.*Рутковича*); полотна митців 18—19 ст. (Ш.Чеховича, С.Строїнського, М.Яблонського, З.Копистинського та ін.), скульптури львів. майстрів 15—18 ст. (зокрема Й.*Пінзеля*), стародруки (зокрема примірник *Острозької Біблії* 1581, *Коран* і богословські тексти 15—18 ст. араб. мовою, колекція сувоїв Тори 15—18 ст.), срібний релікварій з Візантії 11 ст., золоті і срібні монстрації 18 ст., релікварні, наперсні, напрестольні хрести 16—18 ст., мідні тарелі з карбуванням реліг. сюжетів 15—16 ст.

Серед книжок музейної б-ки — періодичні видання різних духовних академій та праці теологів цих академій, церковно-реліг. література катол. інституцій Італії, Німеччини, Англії, Франції, Польщі, збірка реліг. видань мусульман Криму, збірка творів вид-ва *Українського католицького університету* в Римі (Італія).

Музейне вид-во випускає літературно-мистецький час. «Євшан-зілля» і культурно-мистецький ж. «Зерна», альманахи, книги, зокрема серій «Духовні діячі України», «Духовна лірика».

Ін-т релігієзнавства щороку спільно з Львів. відділенням укр. археографії та джерелознавства НАН України, Відділенням релігієзнавства *Інституту філософії НАН України* проводить міжнар. наук. конференції «Історія релігій в Україні», матеріали конференцій друкуються в щорічнику «Історія релігій в Україні».

1970—86 дир. музею був Ю.Матюхін, 1986—2004 — В.Гаюк, з 2004 музей очолює З.Білик.

Літ.: Львівський музей історії релігії — Галереї. Музеї. Парки. В кн.: Новітня історія України: Галичина, вип. 3. К., 2008.

О.В. Маркітанова, І.В. Орлевич.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Львівський національний університет імені Івана Франка — один з найстаріших вищих навч. закладів Європи. Є спадкоємцем Львівської єзуїтської колегії (1608—1661), Львів. єзуїтської академії (1661—1773), Йосифинського ун-ту (1784—1805), Львівського ліцею (1805—17), Францового ун-ту (1817—1918), Львів. ун-ту Яна-Казимира (1919—39), Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка (1939—1999).

Львівська єзуїтська академія. Заснована 20 січня 1661 привілеєм польс. короля *Яна II* Казимира Ваза на базі єзуїтської колегії (див. *Єзуїтські школи*; вцілів колиш. будинок цієї колегії, він розташов. на вул. Театральній; на думку деяких істориків, тут свого часу викладав проповідник А.Гонцель-Мокрський, у якого, можливо, саме тоді навчався Б.*Хмельницький*). Привілей надавав навч. закладові «гідність академії і титул університету» з правом викладання в ньому всіх тогочасних університетських дисциплін, присудження вчених ступенів *бакалавра*, ліценціата, магістра і доктора. Хоча 2-га пол. 17 ст. була для *Речі Посполитої* періодом екон. занепаду й політ. кризи і це істотно гальмувало розвиток новоствореної академії, проте обсяг і рівень викладання в ній були поставлені на такий само рівень, як і в ін. ун-тах центрально-сх. Європи. У різний час в академії працювало від 15—17 (поч. 17 ст.) до 50 (кін. 17 ст.) професорів та магістрів. 1676 в ній навчалося 500 студентів, а в перші роки 18 ст. — 700. У складі академії були 2 відділи (ф-ти) — філософський і богослов-

ський. Від 1688 існувала кафедра анатомії і фізики (з моменту відкриття її очолив Т.Будний). В академії викладали філософію, логіку, риторику, математику, астрономію, військ. мист-во, архру, латину та ін. дисципліни. Професорами працювали К.Нєсєцький, Ф.Гродзіцький, І.Красіцький, Г.Пірамович, Т.Сєкєжинський та ін. Навчання велося лат. мовою. Від 1749 при академії діяв Шляхетський колегіум. Багатьом випускникам надавали наук. ступені бакалаврів і магістрів. Академія підтримувала зв'язки з ін. тогочасними ун-тами й академіями (це засвідчують, зокрема, виявлені у рукописному фонді *Києво-Могилянської академії* тексти лекцій з філософії, що читали у Львів. єзуїтській академії).

1773 Львів. єзуїтська академія у зв'язку зі скасуванням ордену *єзуїтів* була закрита.

Йосифинський ун-т. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Галичина ввійшла до складу Австрії. Разом з частиною польс. земель її було виокремлено в *коронний край — Королівство Галіції і Володомерії* з адм. центром у Львові. 21 жовтня 1784 імп. *Йосиф II* Габсбург у рамках здійснюваної ним реформи освіти видав диплом про заснування у Львові ун-ту на базі існуючих у місті навч. закладів (у т. ч. колиш. єзуїтської академії). У дипломі зазначалося, зокрема, що «у Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини». Роком раніше імператор відвідав Львів і серед ін. справ оглядав будинки в центр. частині міста для розміщення в них ун-ту. Врешті-решт ун-ту передали будівлі колиш. монастиря й костьолу чину св. Трійці (належали свого часу ордену тринітаріїв). У костьолі облаштували б-ку. Тут же 16 листопада 1784 відбулася церемонія з нагоди заснування ун-ту. Святкову промову виголосив губернатор Галичини граф Й.Бригідо. Акт заснування зачитав губернський радник М.Кортун. На честь цієї події відбувся військ. парад, пролунали салюти з гармат (за висловом сучасника, це означало «компліменти для новоприбулих муз»). Увечері було влаштовано ілюмінацію міста, а в театрі поставлено виставу «Двоє друзів» (її написав з нагоди початку навч. року професор заг. історії Л.-Е.Ценмарк). Першим ректором ун-ту було призначено чеха за походженням, єпископа Перемишльського Антонія-Вацлава Бетанського (1714—86). Згідно зі статутом ун-ту, вибори ректора відбувалися кожного року. Як правило, ректор на наступний навч. рік ставав проректором (від 1784 і до 1848 ректорську посаду по черзі займали 58 осіб; більшість із них були нім. походження, 9 — з поляків і 8 — з українців). На чолі ун-ту стояла «консисторія» (за статусом подібна до сучасної вченої ради). Вона вирішувала найважливіші справи, що стосувалися заг. кер-ва навч. закладом. До ун-ту зараховували осіб, яким виповнилося 17 років і які закінчили т. зв. нормальні школи (пізніше останні замінили г-зії). Зараховані спочатку потрапляли на філос. ф-т (він виконував підготовчі функції), а потім переходили до ін. спец. ф-тів чи залишалися на філос. ф-ті і поглиблено вивчали філософію. Мовою навчання була латинська. Від 1784 при ун-ті діяла г-зія, вона займалася підготовкою бажаючих вступити до ун-ту (її відвідували кількасот учнів, навчання тривало 5 років, предмети читалися лат. і нім. мовами).

1784/85 навч. рік розпочався 3 листопада, закінчився — 31 серпня. У вересні та жовтні студенти мали канікули. Від 1785 на прохання професорів власті дозволили розпочинати навчання у вересні, а закінчувати в червні. Декретом від 9 квітня 1785 стипендіатам ун-ту було дозволено вибирати собі для подальшого навчання будь-який ін. навч. заклад у межах Австрії.

1787 у складі ун-ту було засновано провізоричний (тимчасовий) *«Studium Ruthenum»* (більше відомий як «Руський інститут»). У декреті Надвірної канцелярії від 9 березня 1787 про створення цього навч. закладу зазначалося, що, «беручи до уваги пропозиції як запобігти нестачі священиків греко-католицького обряду, Їх Імператорська Величність зволили постановити, що необхідно, поки не буде достатньої кількості українських кандидатів для духовного звання, які б знали латинську мову, організувати для них провізоричний науковий інститут з викладовою руською мовою». «Studium Ruthenum» мав 2 відділи — філос. та богословський. Тут готували греко-катол. священиків, навчання для них проводили церковнослов'янського мовою. Лекції читали, зокрема: Т.Захаріясевич (1759—1808; історія Церкви), А.Радкевич (1759—1821; гебрейська і грец. мови), А.Павлович (моральна теологія), А.*Ангелович* (церк. право), І.Земанчик (п. після 1822; чиста і прикладна математика), П.*Лодій* (теор. і прикладна філософія), І.В.*Лаврівський* (логіка, метафізика, етика). За весь час існування цього ін-ту освіту в ньому здобули 470 укр. студентів.

Поміж укр. студентів ун-ту заг. потоку був і І.*Могильницький* (згодом він уклав першу в Галичині граматику укр. мови).

У перший рік діяльності Йосифинського ун-ту студентський контингент становив 285 осіб, у 1790 — 690, у 1817 — 869 (для порівняння: приблизно в цей же час — у 1820 — у Берлінському ун-ті навчалося 910 студентів, а в ун-ті в Галле — 795). Переважно це були вихідці зі шляхетних родин, діти духовенства і чиновників. Старанних студентів стимулювали грошовими нагородами, стипендіями, публічними похвалами, записом у книгу пошани. Лінькуватих — заносили в книгу ганьби, а за незадовільну поведінку виганяли з лекцій і навіть карали арештом. Від 1798 було введено спец. оцінку за поведінку. Починаючи з 1803, студентам

Львівський національний університет імені Івана Франка. Будинок біологічного факультету (1851—1920 був головним корпусом університету).

заборонялося відвідувати клуби, кафе, ігрові будинки, навіть публічні читальні. Від 1804 стипендії надавали тим, хто не лише добре навчався, а й мав зразкову поведінку. Розмір держ. стипендії коливався від 50 до 100 гульденів на рік. Плата за навчання у цей же час становила 18 гульденів за рік.

Через погіршення екон. стану в Австрійс. імперії (це було зумовлено, зокрема, наполеонівськими війнами; див. *Наполеон I*) приміщення Львів. ун-ту не ремонтувалися і стали малопридатними для навчання. У зв'язку з цим губернатор Галичини граф Й. фон Урмені звернувся до австрійс. імп. Франца I Габсбурга з пропозицією закрити ун-т у Львові. Окрім посилання на непридатність приміщень, губернатор у листі до імператора мотивував свою пропозицію також тим, що у Львові надто «велика кількість спокус та розваг, що заважають студентам учитися». 1805 Львів. ун-т перевели до Кракова (після 3-го поділу Польщі 1795 Краків відійшов до Австрії) і об'єднали з Гол. коронною школою (нині *Краківський університет*). У Львові місце ун-ту зайняв Львів. ліцей.

1809 нібито у зв'язку зі збільшенням числа українців, які знали лат. мову і могли вільно студіювати на богословському ф-ті, «Studium Ruthenum» (уже в складі краківської Гол. коронної школи) закрили.

Львівський національний університет імені Івана Франка. 1877—1881. Архітектор Ю. Гохбергер. Фото 2008.

Франца I університет. 1817 ун-т у Львові було відновлено. Цьому сприяла ухвала *Віденського конгресу 1814—1815* про оголошення Кракова вільним містом, що привело до втрати австрійцями Гол. коронної школи (того ж року перейменована на Ягеллонський ун-т). Акт про відновлення у Львові ун-ту австрійс. імп. Франц I Габсбург підписав 7 серпня 1817. У відповідному розпорядженні було також визначено гол. підготовчу базу для ун-ту — нею стала 1-ша Львів. (Руська) г-зія (на думку деяких істориків, це недвозначно засвідчувало, що ун-т призначався для задоволення культ. потреб українців; викладання в ун-ті велося, як і в ін. навч. закладах Австрії, лат. мовою; з 1848, однак, лекції переважно читали нім., з 1879 — польс. мовою).

Ун-т відновили у складі 3-х ф-тів: філос., правничого і богословського. Він отримав назву Universitas Franciscea (Францовий ун-т). Його урочисте відкриття відбулося 4 жовтня 1817.

Вищим органом управління ун-ту був Академічний сенат, до нього входили ректор, проректор, декани, продекани, представники від ф-тів і секретар. Сенат вирішував кадрові питання, контролював організацію навч. процесу, створення та реорганізацію кафедр, присудження наук. ступенів тощо. Посади ректора, проректора, деканів і продеканів були виборними. Першим ректором став львів. римо-катол. архієпископ Анджей-Алоїз, граф Скарбек-Анквіч (1774—1838). Роботою ф-тів керували «колегії», до їх складу входили декан, продекан, усі професори ф-ту і два виборні представники від доцентів. Кожен професор мав кафедру (певний курс, який він читав). Практичні та семінарські заняття відбувалися в ін-тах (останні мали свої окремі приміщення, б-ки, обслуговуючий персонал).

Пед. персонал ун-ту складався з професорів, доцентів, викладачів і асистентів. Професори поділялися на звичайних (ординарних), надзвичайних (екстраординарних), почесних і титулярних. Приват-доценти викладали, як правило, за платню не від ун-ту, а від студентів, які записувалися на їхні лекції.

Для вступу в ун-т абітурієнт мав подати документ про середню освіту і заяву про зарахування на той чи ін. ф-т. Зачислення відбувалося без складання вступних іспитів. Навчання було розраховане на 4 роки. Однак через різні обставини переважна більшість студентів отримувала диплом через значно довший термін. Пропустивши кілька семестрів, студент міг продовжити перерване навчання. Студенти поділялися на 3 категорії: звичайних (ординарних) студентів, надзвичайних (екстраординарних, переважно з теологічного ф-ту) студентів та вільних слухачів (як правило, ними були жінки, які відвідували лекції за домовленістю з викладачами).

Навчання в ун-ті для більшості студентів було платним. Без оплати відвідували лекції студенти теологічного ф-ту. Таку ж пільгу могли мати й ті студенти, які вважалися бідними й успішно складали семестрові колоквіуми. Крім плати за навчання, існували плати за прийняття в студенти, за іспити, колоквіуми, семінарські заняття, за користування б-кою.

Із стипендіального фонду (він утворювався переважно з доброчинних пожертв) деяким студентам робили грошові виплати. Частину студентів забезпечували місцем у гуртожитку.

Склад студентства щороку змінювався кількісно і за нац. пропорціями. 1822 в ун-ті було 1304 студенти, з них на філос. ф-ті — 701, правничому — 224, богословському — 379. 1833 в ун-ті навчалися понад 300 українців, вони студіювали на філос. та богословському ф-тах. 1842 на богословському ф-ті було 295 студентів, з них 237 — укр. походження.

Революції 1848—1849 років в Європі започаткували добу змагань українців та поляків за свої нац. права, зокрема за мову навчання в ун-ті. Навесні 1848 в ун-ті за підписом викладачів була видана відозва, в якій засуджувалася *панщина* і ставилося питання про її скасування. Тоді ж за зразком студентів *Відня* студенти Францового ун-ту організували Студентський легіон кількістю до 1200 осіб (існував упродовж 8 місяців). Командував легіоном проф. Ф.Стронський. Легіон узяв участь у *Львівському повстанні 1848.* Під час придушення повстання 2 листопада університет-

Львівський національний університет імені Івана Франка. Портик. Скульптурна алегорична група «Освіта». Скульптор Т. Рігер. Фото 2008.

Львівський національний університет імені Івана Франка. Портик. Скульптурна алегорична група «Робота». Скульптор Т. Рігер. Фото 2008.

ський будинок було обстріляно, приміщення майже повністю зруйновано. До 1851, доки уряд не передав ун-тові нове приміщення по вул. Миколая (сучасна вул. Грушевського), навчання проходило в будинку міської *ратуші*.

Наприкінці 1848 в ун-ті створили першу укр. кафедру — рус. словесності, її очолив Я.*Головацький*. Тоді ж на богословському ф-ті окремі предмети почали викладати українською. На поч. 1860-х рр. було створено ще 2 укр. кафедри на ф-ті права.

27 квітня 1869 австрійс. імп. Франц-Йосиф I Габсбург видав розпорядження про визнання польс. мови офіційною в Галичині, це призвело, незважаючи на ін. розпорядження імператора від 4 липня 1871 про скасування обмежень на читання лекцій польс. і укр. мовами на юрид. і філос. ф-тах, до поступової полонізації ун-ту (1870 польс. мовою читали 13 предметів, нім. — 46, лат. — 13, укр. — 7; 1906 польс. мовою читали 185 предметів, нім. — 5, лат. — 14, укр. — 19).

Звичайні (ординарні) студенти складали основну масу студентів ун-ту. Взимку 1870/71 навч. року їх було 935 із 1082 студентів. Ця пропорція не зазнала істотних змін і в 1890-х рр. У 1899/1900 навч. році 1793 студенти із 2004 були звичайними (ординарними).

До читання лекцій в ун-ті були залучені, зокрема: М.Нападієвич (1779—1845; українець родом із Тернопільщини, професор філософії, декан ф-ту і ректор ун-ту 1828/29), Ф.Стронський (1803—1865, поляк, філософ, дир. університетської б-ки у 1837—59); Г.Уліх (1743—94, історик, автор підручника з *нумізматики* та *допоміжних історичних дисциплін*), Й.Маусс (1778—1856, німець, викладач заг. історії та історії Австрії, ректор ун-ту 1825/26; 1852/53), В.Ганн (1763—1816; родом із Граца, Австрія, професор кафедри естетики, поет, ректор ун-ту 1792/93, почесний громадянин Львова), М.Михалевич (1792—1846; українець, професор заснованої 1826 кафедри польс. мови та літератури), Б.Борзага (1745—1806; професор австрійс. цивільного права, перший декан правничого ф-ту, ректор у каденціях 1785/86; 1801/02), К.-Й.Гюттнер (1793—1822; автор праць із цивільного права), М.-Ф.Штегер (1796—1834; професор політ. наук і австрійс. права), Л.Шульц фон Страшніцькі (1803—52; професор вищої математики), І.Мартинович (1755—95; професор фізики й перший декан філос. ф-ту), А.Кунцек (1795—1865; викладач фізики та прикладної математики), І.Фесслер (1755—1839; професор герменевтики), А.Ангелович (1756—1814; українець, професор догматики, перший ректор *Греко-католицької духовної семінарії у Львові*, 1783), М.Скородинський (1757—1805; професор пасторальної теології, ректор ун-ту 1804/05), Григорій (*Яхимович*, викладач релігії та педагогіки, декан філос. ф-ту 1837 і ректор ун-ту 1860/61), Б.Гаккет (професор натуральної історії), Ф.Мазох (двічі обирався ректором у каденціях 1802/03 і 1827/28), В.Гільденбранд (1763—1818; директор мед. ф-ту в Кракові, автор підручника з хірургії).

1882 було створено кафедру географії (її очолив А.Реман; 1840—1917).

У вересні 1894 було створено університетський архів. Цього ж року почав діяти 4-й ф-т — медичний (розпорядження про його відкриття австрійс. імп. Франц-Йосиф I Габсбург видав ще 1891). Тоді ж було засновано «кафедру всесвітньої історії з особливою увагою до Східної Європи і руської мови викладання», її очолив 35-річний М.*Грушевський* (польс. часописи називали його «хрещеним батьком» змагань галицької суспільності за укр. ун-т у Львові; 20 років свого життя він віддав ун-тові).

Від 1897 навчатися на філос. ф-ті дозволили жінкам, з 1900 жінки також могли ставати ординарними студентами на мед. ф-ті та відділі фармацевтики (однак дозволу на навчання на правничому ф-ті вони не домоглися). Проте загальна кількість студенток не була значною, у перші роки студенток було 52 особи, з них 2 були звичайними (ординарними), 40 — надзвичайними студентками і 10 — вільними слухачками.

1905 на базі астрономічного кабінету (його керівником був

Львівський національний університет імені Івана Франка. Атик. Скульптурна алегорична група «Галичина, Вісла та Дністер». Скульптор Т. Рігер. Фото 2008.

М.Ернст, 1869—1930) було створено астрономічну лабораторію.

До кінця 19 ст. 15 українців обиралися ректорами у 20-ти річних каденціях (перший раз — А.Ангелович на 1796/97 навч. рік, останній раз — о. Й.Комарницький на 1896/97 навч. рік). Серед 21 д-ра богослов'я 12 були укр. походження.

За період з 1869 по 1900 навч. рік ректорами Францового ун-ту були представники філос. ф-ту — 13 раз, теологічного — 7 раз, юрид. — 9 — і мед. — 1 раз.

За 30 останніх років 19 ст. чисельність професорсько-викладацького складу зросла майже втричі. У 1869/70 навч. році кількісне співвідношення між викладацьким і студентським складом було: 1 викладач на 22 студенти, у 1898/99 — 1 викладач у середньому на 14 студентів.

Лекції у Львів. ун-ті читали відомі на той час учені, зокрема: Ю.Пузина (1856—1919; керував кафедрою математики з 1885, займав посаду декана філос. ф-ту), Б.Дибовський (1833—1930; керував кафедрою зоології, був засновником зоологічного музею в ун-ті), Ю.Нусбаум-Гілярович (1859—1917; ботанік), Б.Радзішевський (1838—1914; з 1872 до 1910 очолював кафедру хімії). С.Брондзінський (1862—1929; хімік), Р.Залозецький (1861—1918; хімік), С.Нємєнтовський (1866—1925; хімік), Ф.Циркель (1838—1914; перший завідувач кафедри мінералогії, один з основоположників петрографії), К.Ліске (історик), Л.Фінкель (1858—1930; історик), Т.Войцеховський (1838—1919; історик), О.-М.Бальцер (історик), І.Шараневич (історик), Р.Пілят (1846—1906; професор, філолог), Л.Малиновський (1802—1872; професор, філолог), Е.Порембович (1862—1937; професор, йому ун-т завдячує розвитком досліджень з германо-романської і класичної філології), Л.Цвіклінський (1852—1942; професор, дослідник класичної філології), Б.Кручкевич (1849—1918; професор, дослідник класичної філології). А.Каліна (1846—1906; польс. славіст), А.Кринський (1844—1932; польс. славіст), Ол.Огоновський (професор, очолював кафедру австрійс. цивільного права), О.Бальцер (читав історію польс. права), С.Стажинський (1853—1935; історик польс. права), А.Гальбан (1865—1926; історик польс. права), Л.Пінінський (1858—1938; професор, спеціаліст з рим. та західноєвроп. права), М.Хлямтач (1865—1947; професор, спеціаліст з рим. та західноєвроп. права), Л.П'єнтак (1841—1909; професор, спеціаліст з рим. та західноєвроп. права). В.(Л.)Жмурко (1824—89; читав математику і фізику), В.Сєрпінський (1882—1969; читав математику і фізику), М.Смолуховський (1872—1917; читав математику і фізику), Г.Кадий (1851—1911; анатом), Л.Ридигєр (1850—1920; професор, засн. хірургічної школи у Львові), В.-А.Глюзінський (1856—1935; професор медицини), В.Шимонович (1869—1939; професор медицини).

Склад студентів Францового ун-ту був багатонаціональним. На зламі 19—20 ст. переважали студенти-поляки. Згідно з даними за 1896/97 навч. рік, в ун-ті числилося 762 студенти польс. національності, 459 — укр., 316 — єврейс. та 14 — ін. національностей. Від 2-ї пол. 19 ст. і до кінця 1870-х рр. серед представників ін. національностей (зокрема, німців, чехів, болгар, словаків, італійців) переважали німці (у 1870/71 навч. році на двох ф-тах — юридичному та філософському — їх нараховувалося 63 особи; з істотним скороченням, починаючи з 1879, заг. числа німецькомовних курсів кількість студентів-німців почала різко зменшуватися).

Кількість студентів-українців наприкінці 1890-х рр. зменшилася. У 1870/71 навч. році укр. студенти складали 41 % усієї кількості студентів ун-ту, у 1896/97 навч. році — 30 %. Це було пов'язано зі скороченням набору до теологічного ф-ту (саме на ньому переважно навчалися українці, вони складали 3/4 його чисельності).

У 1900/01 навч. році в ун-ті числилося 2060 студентів. Це майже вдвічі більше, ніж у 1870/71. Зростання кількості студентів відбувалося виключно за рахунок світських ф-тів. За чисельністю студентів Францовий ун-т був одним з найбільших в *Австро-Угорщині* і займав третє місце після *Віденського університету* і *Карлового університету*.

На поч. 20 ст. у Львів. ун-ті працювали укр. професори та доценти: на філос. ф-ті — О.*Колесса*, К.*Студинський*, С.*Рудницький*, І.*Свенціцький*, С.*Томашівський*, І.Кокорудз; на ф-ті права — П.Стебельський (1857—1923), С.*Дністрянський*, В.Вергановський (1876—1946); на богословському ф-ті — І.Бартошевський, Т.Мишковський, Й.Комарницький, Б.Копцюх.

Напередодні *Першої світової війни* в ун-ті навчалося понад 6 тис. студентів, було 80 кафедр, з них 8 — українських. 1916 австрійс. уряд обіцяв заснувати у Львові укр. нац. ун-т, однак через поразку у війні не здійснив цих намірів.

Львівський університет Яна-Казимира. Після встановлення 1919 у Львові польс. влади ун-т офіційно став називатися ім'ям засновника Львів. єзуїтської академії польс. короля Яна II Казимира Ваза. У цей час він складався з 4-х ф-тів: юрид., мед., теологічного і філос. (останній 1924—25 було поділено на 2 окремі — гуманістичний і математично-природничий). За кількістю студентів ун-т був одним з найбільших у Польщі. У ці роки кількість студентів сягала 6—7 тис. осіб. 1923 ун-тові було передано приміщення колиш. Галицького крайового сейму (тут нині знаходиться гол. університетський будинок).

В ун-ті в цей час викладали, зокрема: С.Лорія (1883—1958), Є.Ромер (1871—1954), К.Твардовський (1866—1938), Я.Птасьнік (1876—1930), І.Бадіян (1904—42). У 1920—30-х рр. тут діяли Львів. мат. школа С.Банаха (1892—1945) і львів. складова Львівсько-Варшавської філос. школи.

Укр. студентам та професорам доступ до ун-ту був практично заборонений (єдиним укр. ученим, який працював тут у 1930-х рр., був І.Свєнціцький). У відповідь на це було організовано *Львівський таємний український університет* (1921—25; його першим ректором став філолог В.*Щурат*).

Станом на осінь 1939 українознавчі студії в ун-ті були представлені лише одним курсом

«руська філологія» (його викладав проф. І.Янів) та доцентурою з історії порівняльної слов'ян. літератури (нею керував д-р І.Свєнціцький). У 1938/39 навч. році «русинів» (греко-католиків) в ун-ті було 728 осіб, поляків (католиків рим. обряду) — бл. 3625 осіб. У цей же час населення укр. земель у складі Польщі на $^{2}/_{3}$ складалося з українців.

Львівський державний університет імені І.Франка. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) Львів. ун-т Яна-Казимира було перейменовано на Львів. держ. ун-т. На роботу до ун-ту запросили М.*Возняка*, В.Щурата, Ф.*Колессу*, М.*Рудницького*, І.*Крип'якевича*, М.Зарицького (1889—1958) та ін. 17 жовтня 1939 ректором ун-ту призначили історика М.*Марченка* (у той час на фасаді гол. будинку ун-ту містився напис: «Львівський державний український університет»). Радикальних змін зазнала структура ун-ту. В його складі створили 5 ф-тів: істор., юрид., філол., фізико-мат., природничий. Колишній теологічний ф-т ліквідували, а медичний — виокремили (на його базі створили мед. ін-т). Відкрили нові кафедри, відділ заочного навчання, аспірантуру. Навч. плани і програми уніфікували за рад. зразком.

8 січня 1940 Президія ВР УРСР своїм указом присвоїла унтові ім'я І.Франка. (І.*Франко* записався на філос. ф-т Францового ун-ту 14 жовтня 1875; студіював класичну філологію та укр. мову і літературу; в червні 1877 був заарештований за «пропаганду комуністичних ідей та поширення книг соціалістичного й революційного змісту»; після 8-місячного ув'язнення відновив навчання; 1880 був удруге заарештований і після звільнення з 3-місячного ув'язнення залишив ун-т; 1891 продовжив навчання в Чернів. ун-ті; від жовтня 1892 до кінця червня 1893 слухав лекції у Віденському ун-ті; 1 липня цього ж року захистив дисертацію, наук. керівником був славіст В.Ягич, і отримав ступінь д-ра філософії з відзнакою; 18 березня 1894 склав у Львів. ун-ті габілітаційний колоквіум і був допущений до 3-ї стадії габілітації — пробної лекції — на тему «Розбір "Наймички" Т.Шевченка»; 22 березня 1895 прочитав габілітаційну лекцію; вона була визнана успішною, і відповідні документи направили для затвердження у Відень у мін-во освіти Австрійс. імперії; І.Франко сподівався отримати посаду доцента кафедри укр. мови та літератури, з цього питання мав аудієнцію в намісника Галичини графа К.Бадені, однак результат зустрічі був негативним; 1907 він ще раз намагався отримати посаду доцента Францового ун-ту на основі колиш. габілітації, однак знову без успіху.)

1941 М.Марченка заарештували «за націоналізм та занадто поспішну українізацію університету».

На цей час в ун-ті навчалося бл. 2 тис. студентів.

У роки окупації Львова *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) навчання у Львів. ун-ті не проводилися.

Ун-т відновив діяльність після звільнення Львова військами Червоної армії (див. *Радянська армія*). Його ректором призначили М.Паше-Озерського. 15 жовтня 1944 до аудиторій прийшли перші студенти повоєн. пори (через рік їх було бл. 800 осіб). Відбулися певні структурні зміни ун-ту: діяло 9 ф-тів. 1948 ректором ун-ту був призначений учений-механік, проф. Г.Савін. 1950 на 1-й курс стаціонарного навчання було прийнято 575 осіб. Від 1951 до 1963 ун-т очолював геолог, проф. Є.*Лазаренко.* Від 1963 (і до 1981) посаду ректора займав професор, дослідник у галузі електротехніки М.Максимович, з 1981 (і до 1990) — професор, історик В.*Чугайов.* Тут працювали, зокрема, О.В'ялов, І.Крип'якевич, В.Соболєв, О.Парасюк, І.*Юхновський*, В.Панасюк.

Незважаючи на часткову *русифікацію* та переслідування рад. властями інакодумців, ун-т став одним із провідних навчально-наук. осередків УРСР.

1970 до ун-ту було зараховано більше 1100 осіб, 1985 — понад 1300. У різні роки тут навч., зокрема: Р.Братунь, Д.Павличко, Р.Іваничук, Р.Федорів, Є.Сверстюк, Ірина та Ігор Калинці.

Львівський національний університет імені І.Франка. Дух вільного ун-ту відродився у Львів. ун-ті зі здобуттям незалежності України, цій події передували перші в історії Львів. ун-ту демократ. вибори ректора (1990), ним став д-р фізико-мат. н., проф. І.Вакарчук. 29 березня цього ж року конференція трудового колективу ун-ту на пропозицію його студентського братства прийняла рішення про підняття нац. прапора над гол. університетською будівлею.

11 жовтня 1999 ун-ту надано статус національного.

На поч. 21 ст. в ун-ті діяло 18 ф-тів і 130 кафедр (вони готують фахівців із 79 спеціальностей та за 12 спеціальностями в коледжах). На ф-ті доуніверситетської підготовки щорічно навчається понад 2 тис. слухачів, в ін-ті післядипломної освіти — бл. 6 тис. осіб. Загалом на денній формі навчання ун-ту числиться понад 19 тис., а на заочній — понад 2 тис. студентів. Станом на 1 вересня 2008 в ун-ті працювали 1709 штатних науково-пед. співробітників, з них 166 д-рів наук, професорів, 850 кандидатів наук. У складі н.-д. частини функціонує 19 н.-д. лабораторій, 7 НДІ: ін-ти франкознавства, істор. досліджень, археології, славістики, екології інформації, європ. інтеграції, літературознавчих студій. Також діють Астрономічна обсерваторія, Ботанічний сад (закладений 1852), Наук. б-ка (2008 їй виповнилося 400 років). При ун-ті є наук. центри, зокрема: центр інформаційних технологій і дистанційного навчання, центр магістерських програм, центр гуманітарних досліджень, Брит. центр, Нім. мовний центр, Австрійс. центр, Франц. центр, центр країн Пн. Європи. При ун-ті працюють: Львів. фізико-мат. ліцей (1991), класична г-зія (1999), Буська г-зія ім. Є.Петрушевича (2001), навч. комплекс «Стрілківська школа-інтернат із поглибленим вивченням окремих предметів», навчально-виховний комплекс «Середня загальноосвітня школа-ліцей» с. Козьова. Матеріальну базу ун-ту становлять більше 20 навчально-лабораторних корпусів, 8 студентських гуртожитків. В ун-ті — 20 спеціалізованих учених рад із за-

хисту докторських та канд. дисертацій. Ун-т співпрацює з 67 навчально-наук. закладами зарубіжних країн, зокрема Польщі, США, Канади, Австрії, Німеччини, Італії, Угорщини. За часи незалежності почесними докторами Львів. ун-ту були обрані: І.*Драч* (1997), Л.Рудницький (1998), Д.Павличко (2000), І.*Дзюба* (2001), І.Юхновський (2004), Є.Сверстюк (2005), Л.*Костенко* (2006), В.*Шевчук* (2007) та ін.

Від грудня 2007 обов'язки ректора ун-ту (у зв'язку з призначенням І.Вакарчука міністром освіти України) виконує проф. В.Височанський.

Елементом герба Львів. ун-ту є гасло «Patriae decori civibus educandis» («Окраса Вітчизни — освічені громадяни»).

Літ.: *Finkel L.*, *Starzynski S.* Historya uniwersytetu lwowskiego. Lwow, 1894; *Jaworski F.* Uniwersytet Lwowski: Wspomnienie jubileuszowe. Lwow, 1912; Львівський університет 1661—1986. Львів, 1986; Львівський державний університет імені Івана Франка: Каталог-довідник. Львів, 1998; Львівський державний університет імені Івана Франка 1661—1999 (матеріали щодо надання статусу «національного»). Львів, 1999; *Качмар В.* За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX — початок XX ст.). Львів, 1999; Історія Львова, т. 2. Львів, 2006.

В.М. Качмар.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНО-УНІ́ЙНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1629. Згідно з універсалом польс. короля *Сигізмунда III* Ваза проведення собору було призначено на 28 жовтня 1629 у *Львові*. Цій події передувала спец. політ. підготовка. У лютому 1629 на варшавському *вальному сеймі* група правосл. шляхетських послів (зокрема Л.*Древинський*, М.С.*Кропивницький*), а також представники унійної (греко-катол.; див. *Берестейська церковна унія 1596*) сторони погодили між собою проект *конституції сеймової* про спільний собор православних та унійців. Відповідно до цього проекту планувалося спочатку скликати 9 липня 1629 партикулярні православний і унійний церк. собори (відповідно, в м. Київ та м. Володимир; нині м. *Володимир-Волинський*), які мали підготувати ґрунт для ген. собору обох конфесій у Львові 28 жовтня 1629 з тим, щоб урегулювати на ньому церк. православно-унійні суперечності. Ухвалу Львів. церк. собору передбачалося затвердити на черговому 6-тижневому сеймі. Однак цей проект не встиг пройти процедуру сеймового схвалення, що змусило правосл. шляхетських послів погодитися на скликання узгоджувального собору на підставі королів. універсалу. Проте король Сигізмунд III Ваза істотно ревізував поданий йому на розгляд відповідний проект сеймової ухвали, зокрема, пункт про врегулювання міжконфесійних суперечностей він замінив на пункт про об'єднання правосл. та унійної церков.

Як і було заплановано, 9 липня 1629 відбулися партикулярні правосл. і унійний церк. собори. Згідно з рішенням *Унійного церковного собору 1629* у Володимирі на Львів. собор прибули митрополит, 8 єпископів, ін. представники унійного *духовенства*. Офіц. представником короля Сигізмунда III Ваза на цьому соборі став кн. О.Заславський. Однак учасники *Київського православного церковного собору 1629* відмовилися приїхати до Львова.

Після цього унійна сторона спробувала залучити до участі у Львів. соборі членів *Львівського братства*, однак ті відхилили цю пропозицію.

Церк. собор у Львові розпочався 28 жовтня 1629. Через відсутність на ньому правосл. сторони він, усупереч своїй назві, був, по суті, собором унійної церкви і завершив свою роботу, не виправдавши надій, які на нього покладали король та прихильники об'єднання правосл. й унійної церков.

Літ.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 1. К., 1883; *Жукович П.* Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 года. СПб., 1911; *Його ж.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией, вып. 6 (1629—1632 гг.). СПб., 1912; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С ОУ́Н 1936 — вживана в укр. літературі умовна назва суд. процесу над 23-ма укр. націоналістами, що відбувався у *Львові* з 25 травня до 27 червня 1936. Інша його назва — «Львівський процес Бандери і товаришів». Під час цього процесу на лаві підсудних була майже вся Крайова екзекутива ОУН на зх. укр. землях, серед них — 6 уже засуджених ще на *Варшавському процесі 1935—1936*: С.*Бандера*, К.Зарицька, Є.Качмарський, І.Малюца, Р.Мигаль, Б.Підгайний. Підсудних боронили 12 адвокатів, зокрема укр. правники: В.*Горбовий*, В.*Загайкевич*, К.*Паньківський*, В.*Старосольський*, С.Шевчук, С.Шухевич та ін. Серед 12 присяжних і 2 запасних присяжних не було жодного українця. До складу трибуналу входили: головуючий суддя і 2 засідателі.

Прокурор висунув кілька обвинувачень. Підсудні Б.Гнатевич, В.Івасик, В.Коцюмбас, Я.Макарушка, О.Мащак, О.Пашкевич, І.Равлик, С.Рачун, В.Свєнціцька, Р.Сеньків, Я.Спольський, Я.*Стецько*, А.-Д.Федак, О.Феник, Р.*Шухевич*, В.*Янів* та І.Ярош звинувачувалися в належності до *Організації українських націоналістів* (це кваліфікувалося як злочин держ. зради, ст. 97 § 1 кримінального закону Польщі). Підсудні С.Бандера й Б.Підгайний звинувачувалися в намові, допомозі і дорученні здійснити низку вбивств у Львові: студента Я.Бачинського, директора г-зії І.Бабія, невідомого учня 7-го класу г-зії, консула СРСР, редактора А.*Крушельницького*, підкомісара львів. в'язниці В.Коссобудзького, а також волин. воєводи Г.*Юзефського* в *Луцьку*; окрім цього, вони звинувачувалися в тому, що віддали наказ підкласти петарду до друкарні О.Яськова у Львові (усе це кваліфікувалося як злочини, передбачені ст. 26, 27, 225 і 226 кримінального закону Польщі). Підсудних Р.Мигаля, Є.Качмарського, І.Яроша, Р.Сенькова, К.Зарицьку, І.Малюцу, С.Рачуна, Р.Шухевича та В.Свєнціцьку було звинувачено за намову, допомогу або наказ убити Я.Бачинського, дир. І.Бабія та заплановане вбивство консула СРСР, підкомісара В.Коссобудзького і волин. воєводи Г.Юзефського, а також за наказ підкласти петарду до друкарні Яськова (усе це кваліфікувалося як злочини, передбачені ст. 26, 27, 225 і 226 кримі-

нального закону Польщі). Підсудні Р.Мигаль та Р.Сеньків звинувачувалися у вбивстві Я.Бачинського (злочин, передбачений ст. 225 кримінального закону). О.Феник і В.Івасик — за зберігання вибухових матеріалів і деталей вибухового механізму (злочин, передбачений ст. 222 § 1 кримінального закону).

Судову залу на вул. Стефана Баторія, де проходило засідання, охороняли 20 поліцейських і чимало агентів у цивільному на сусідніх вулицях. Польс. поліція боялася, що члени ОУН спробують визволити товаришів. За ходом суд. процесу стежили кореспонденти, часто слово в слово передруковуючи сказане підсудними. На відміну від Варшавського процесу 1935—36 на Львів. процесі ОУН 1936 трибунал визнав право українців виступати укр. мовою. Під час допиту підсудні намагалися використати можливість публічного виступу для пропаганди ідеї укр. націоналізму та боротьби за відновлення укр. *держави*, викривали злочини польс. влади проти України і українців. Коли на початку процесу підсудних питали про їхнє *громадянство*, то вони відповідали: «українське». Прокурор двічі робив подання, щоб трибунал далі вів процес у закритому режимі, оскільки в залі повторюються демонстрації підсудних. Але голова трибуналу відкинув це внесення прокурора. Укр. оборонці у своїх промовах також наголошували на політ. змістові процесу, показуючи щире прагнення укр. молоді продовжити справу їхніх батьків часів війни за незалежність України 1918—20 (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*, також *Українська революція 1917—1921*). Наприкінці процесу 10 підсудних використали право останнього слова. Зокрема, С.Бандера, Я.Стецько, В.Янів, Б.Підгайний, Р.Мигаль і О.Мащак у своїх виступах заявили, що свідомо присвятили життя боротьбі за визволення укр. земель і відбудову укр. держави. С.Бандера також зазначив, що члени ОУН не є терористами, а організація «огортає своєю акцією всі ділянки національного життя». Далі С.Бандера вияснив завдання ОУН у боротьбі проти польс. і більшовицького поневолення України. А Я.Стецько сказав таке: «Я виконував мій обов'язок, який мені диктувала приналежність до української суспільности. Я визнаю, що українська держава існує, існує потенціяльно в серцях українського народу... Змислом мойого цілого життя було, є і буде: Україна вільна, Україна Соборна, Україна без хлопа і без пана».

Про ці виступи один з ідеологів укр. *націоналізму* М.*Сціборський* написав у липні 1936 в газ. *«Українське слово»*: «Героїчною поставою своїх представників — Бандери і товаришів — націоналізм продемонстрував перед цілим світом силу своєї моралі, ідейну непримиримість, внутрішню здоровість і організаційно-політичний розмах...»

27 червня 1936 на 24-й день процесу голова трибуналу зачитав вирок: С.Бандеру і Р.Мигаля засуджено на довічне ув'язнення. Б.Підгайного, Є.Качмарського, Р.Сеньківа, І.Малюцу, О.Мащака — до 15 років ув'язнення. К.Зарицьку — до 5 років ув'язнення і на основі закону про амністію строк ув'язнення зменшено до 2,5 року. Я.Спольського — до 7 років і за амністією строк зменшено до 4 років. Я.Макарушку — до 6 років і за амністією строк зменшено до 4 років. І.Яроша, О.Пашкевича, В.Яніва, Я.Стецька, І.Равлика, О.Феника, В.Івасика — до 5 років кожного і за амністією строк зменшено кожному до 2,5 року. Р.Шухевича, Б.Гнатевича, В.Коцюмбаса — до 4 років кожного зі зменшенням строку на основі амністії до 2 років. С.Рачуна засуджено до 6 місяців ув'язнення і на основі закону про амністію його було звільнено.

В.Свєнціцька і А.-Д.Федак були звільнені від відповідальності. Усім засудженим було зараховано перебування під слідством, дехто з них позбавлявся громадян. прав на строк від 5 до 10 років. Також усі мусили виплатити суд. витрати.

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Книш З.* Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби, т. 2. Торонто, 1986; *Стецько Я.* Твори, т. 1—2. Мюнхен, 1987; *Шухевич С.* Моє життя: Спогади. Лондон, 1991; *Дужий П.* Степан Бандера — символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН, ч. 1. Львів, 1996; Степан Бандера: документи й матеріали (1920—1930 рр.). Львів, 2006.

Ю.А. Черченко.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ СОБО́Р 1946 — зібрання представників духовенства і віруючих греко-катол. єпархій *Галичини*, на ньому було прийнято ухвалу про скасування *Берестейської церковної унії 1596* і підпорядкування *Української греко-католицької церкви* юрисдикції РПЦ (див. *Московський патріархат*). Відбувся 8—10 березня 1946 у *Львові* в кафедральному *соборі святого Юра*. Був скликаний за вказівкою партійно-держ. кер-ва *СРСР*, проводився за сценарієм і під наглядом НКДБ УРСР.

Роботі собору передувала організована органами НКДБ СРСР масштабна кампанія з реалізації розробленого ще у вересні 1939 плану з ліквідації УГКЦ під виглядом повернення уніатів у лоно *православ'я*. Москва вважала УГКЦ «опорою Ватикану на території західноукр. областей», «чужою й шкідливою» церквою, яка виконує роль «легальної масової іноземної резидентури». Після смерті митрополита А.*Шептицького* (1 листопада 1944) було встановлено тотальний держ. контроль за діяльністю УГКЦ шляхом запровадження в Галичині норм рад. законодавства про культи. З метою стимулювання греко-катол. священиків до переходу у православ'я і виявлення серед них опонентів режиму в березні—квітні 1945 було здійснено реєстрацію реліг. громад і

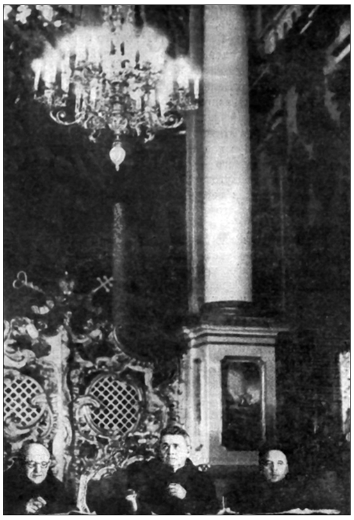

Президія Собору Греко-католицької церкви (зліва направо): Преосвященний Антоній Пельвецький, мітрофорний протоієрей Гавриїл Костельник, Преосвященний Михаїл Мельник. Львів, 8 березня 1946.

о. М. Мельник.

священнослужителів. До ієрархів і духовенства УГКЦ, які відхилили пропозицію «возз'єднання» з РПЦ, було застосовано репресії. Згідно з даними НКДБ УРСР за серпень 1944 — лютий 1946, «по уніатській лінії» за ґрати було кинуто 287 осіб, серед них 182 священики, 11 настоятелів монастирів, десятки ченців, слухачів *Греко-католицької богословської академії у Львові.* 11 квітня 1945 було арештовано весь єпископат УГКЦ, що перебував на території УРСР, — митрополита Й.*Сліпого,* єпископів Г.Хомишина, Н.Будку, М.Чарнецького, І.Лятишевського. Діяльність греко-катол. навч. закладів — богословської академії, семінарій, шкіл дияконів — було припинено.

Розгорнута владою пропагандистська кампанія, маючи на меті дискредитацію греко-католицизму, пов'язувала УГКЦ з *Організацією українських націоналістів* і *Українською повстанською армією*, гітлерівським окупаційним режимом (див. *Друга світова війна*), *фашизмом*, сепаратизмом, шпигунством на користь чужоземних д-в. Твердилося про зрадницьку роль і шкідливий вплив на долю України уніатства, яке, ставши на шлях боротьби з рад. владою, прагнуло відірвати українців від братніх народів СРСР і віддати в неволю капіталіст. Заходові. Сусп-ву прищеплювалося протиставлення «реакційного» греко-католицизму і «прогресивного» рос. православ'я, що здавна, мовляв, виконувало місію згуртування сх. слов'ян у єдиній д-ві і так само патріотично проявило себе в період окупації *вермахтом* зх. регіонів СРСР. Греко-католикам пропонувалося негайно возз'єднатися з православ'ям заради шляхетної ідеї єдності укр. народу.

Посіявши в греко-катол. середовищі страх перед репресіями, рад. органи держ. безпеки розпочали організацію руху за ліквідацію унії. У квітні — на початку травня 1945 було завершено добір кандидатів до складу «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької Церкви з православною Церквою». Сюди увійшли священики, які проголосили себе представниками духовенства і віруючих цілих єпархій — о. Г.*Костельник* (від Львів. єпархії), о. М.Мельник (від Перемишльської) та о. А.Пельвецький (від Станіславської). НКДБ УРСР розраховував об'єднати навколо цієї групи те духовенство УГКЦ, яке б погодилося порвати з католицизмом і підкоритися Моск. патріархату РПЦ (останній сам донедавна потерпав від переслідувань з боку властей, однак його послугами тепер вирішено було скористатися).

28 травня 1945 до РНК УРСР було подано заяву членів ініціативної групи з проханням санкціонувати їх участь у возз'єднавчому процесі з РПЦ. У позитивній відповіді, отриманій 18 червня 1945 від уповноваженого Ради в справах РПЦ при РНК УРСР, повідомлялося, що влада визнає ініціативну групу єдиним тимчасовим церковно-адм. органом, «якому надається право керувати в повному обсязі існуючими греко-католицькими парафіями в західних областях України і проводити справу возз'єднання означених парафій з Руською православною церквою». При цьому на членів ініціативної групи покладався обов'язок подавати списки тих священиків, які відмовлялися підлягати її юрисдикції.

За сприяння властей з'явилося друком датоване 28 травня 1945 звернення членів ініціативної групи «До всечесного греко-католицького духовенства в західних областях України», яке поштою було доставлене до всіх *парафій* УГКЦ, а серед населення поширювалося у вигляді листівки. Називаючи унію засобом латинізації й *полонізації*, «символом упадку нашого народу, чужинецького поневолення», «історичним пережитком», автори звернення закликали своїх колег-священиків порвати з «найбільшим ворогом Русі» — Римом — і возз'єднатися з правосл. церквою. Їм пропонувалося не зважати на позицію заарештованих ієрархів УГКЦ, оскільки «єпископи не зорієнтувались ні в політичній, ні в церковній новоствореній ситуації», тому були покарані — «хвиля життя перейшла їм понад голови». Проголосивши себе єдиним легітимним органом управління УГКЦ, який буде визнаватися *державою*, а шлях, на який ступили, — «єдиним розумним і правильним», оо. Г.Костельник, М.Мельник і А.Пельвецький довели до відома священнослужителів, що дозвіл на продовження духовної діяльності отримають лише ті з них, хто приєднається до ініціативної групи.

Духовенство УГКЦ не підтримало почин ініціативної групи. 1 липня 1945 з'явилося «Звернення українських греко-католиків до уряду СРСР», його підписали 300 священиків, вони запевняли владу у своїй лояльності до неї, засуджували діяльність о. Г.Костельника, застерігали від розпалювання реліг. протистояння і наполягали на звільненні заарештованих єпископів. Водночас до 1-го заст. голови РНК СРСР В.*Молотова* був направлений колективний лист за підписом 61 священика і настоятелів усіх греко-катол. монастирів Львів. єпархії на чолі з архімандритом К.Шептицьким, у ньому висувалася вимога припинити переслідування греко-католиків і навернення їх у православ'я.

Для того, щоб усунути від кер-ва місц. структурами УГКЦ противників «возз'єднання», ініціативна група, під приводом пристосування до запровадженого рад. властями нового адм.-тер. поділу західноукр. земель, реорганізувала деканати, поставивши на чолі новостворених структур священиків, які погодилися перейти під юрисдикцію РПЦ.

25 січня 1946 НКДБ СРСР скерував до НКДБ УРСР «Вказівки про скликання собору греко-католицької уніатської церкви західних областей України для ліквідації її шляхом возз'єднання з РПЦ». План заходів на виконання цих директив було затверджено наркомом держ. безпеки УРСР С.Савченком 6 лютого 1946. Його заступник генерал-лейтенант П.Дроздецький очолив спец. оперативну групу, яка виїхала до Львова для організації виконання цього плану.

До одного з найважливіших завдань спецслужб належав контроль за відбором кандидатів у делегати собору, для участі в якому було передбачено відрядити з кожного *району* по одному декану і священикові. Складання

списків кандидатів було доручено о. Г.Костельникові — по Львівській, о. М.Мельникові — по Самбірсько-Дрогобицькій і о. А.Пельвецькому — по Станіславській єпархії. На райвідділи НКДБ УРСР було покладено обов'язок здійснити негласну перевірку делегатів на лояльність до рад. влади й РПЦ і підготувати тексти їх виступів на соборі. Планом НКДБ УРСР передбачалися виступи 32 священиків і 10 мирян. За зміст виступу делегата персонально відповідав начальник райвідділу НКДБ УРСР. Гол. мотивами майбутніх промов мали стати осуд *Ватикану*, заклики порвати з католицизмом і воз'єднатися з правосл. церквою, а також висловлювання вдячності Й.*Сталіну* і Червоній армії (див. *Радянська армія*) за визволення і об'єднання укр. земель. Органи НКДБ УРСР повинні були організувати масове надходження на адресу собору заяв від віруючих із проханням возз'єднатися з православною церквою.

Відбір кандидатів у делегати собору завершився в лютому 1946. На засіданні ініціативної групи було затверджено список з 225 делегатів від духовенства, у т. ч. 116 деканів із 3-х греко-катол. єпархій, однак кілька кандидатур, які не витримали перевірку на лояльність, на вимогу органів НКДБ УРСР згодом було відхилено. Усім затвердженим делегатам було розіслано виготовлені друкарським способом запрошення. Управління НКДБ УРСР по Львів., Дрогобицькій (нині у складі Львів. обл.) і Станіславській (нині Івано-Франківська) областях також повинні були забезпечити присутність на соборі гостей — мирян, які схвально ставилися до возз'єднання УГКЦ з РПЦ.

На виконання плану підготовки Львів. собору 23 лютого 1946 було влаштовано обряд возз'єднання з РПЦ членів ініціативної групи та представників (по 3 особи) 3-х греко-катол. єпархій, він відбувся у Хресто-Воздвиженському храмі *Києво-Печерської лаври*. Заради надання майбутньому собору правомочності та канонічності 24 і 25 лютого 1946 в Київ. кафедральному соборі св. Володимира (див. *Володимирський собор*) було висвячено на правосл. єпископів М.Мельника та А.Пельвецького.

Після цих урочистостей НКДБ УРСР визначив порядок денний собору, о. Г.Костельнику було доручено розробити проекти гол. доповідей і ухвал. Дозвіл на скликання собору ініціативна група отримала за підписом кер-ва Львів. облвиконкому.

1 березня 1946 було реалізовано ще один пункт плану НКДБ УРСР — у пресі з'явилося повідомлення прокуратури УРСР про закінчення слідства і передачу до суду справи митрополита Й.Сліпого та єпископів УГКЦ.

Станом на 1 березня 1946 письмове зобов'язання про перехід у православ'я було отримано від 98 деканів, 922 священиків, 17 дияконів, 195 *дяків* і 5 ченців (на початку діяльності ініціативної групи УГКЦ налічувала 1206 священиків, 209 дияконів, 684 дяки, 707 ченців і черниць).

6 березня 1946 ініціативна група провела передсоборну нараду, на неї було запрошено 14 осіб з числа делегатів від усіх єпархій. Вони одностайно узгодили проекти порядку денного, регламенту собору і всіх документів, що їх мали схвалити делегати, розглянули питання про статус запрошених на це зібрання правосл. ієрархів.

Остаточно до списку делегатів собору було включено 216 священиків (68 — зі Львівської, 47 — Станіславської, 40 — Тернопільської, 61 — Дрогобицької областей) та 19 мирян. 7 березня 1946 їх від імені ініціативної групи організовано доставили до Львова, зареєстрували, видали делегатські мандати й розмістили в готелях.

Собор було відкрито о 10 год 30 хв 8 березня 1946 коротким богослужінням у гол. храмі УГКЦ — соборі св. Юра. Гол. доповідь «Про мотиви возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою» виголосив о. Г.Костельник, у ній мовилося про історію і догматику католицизму та унії, а завершувалася вона висновками про фальшивість і неспроможність зх. християнства, а також закликом до єднання з православ'ям. Голову ініціативної групи підтримали 13 делегатів, які виступили після нього.

В одній із промов — пониковецького декана о. В.Лесюка — прозвучала пропозиція, яка була відхилена делегатами, — вважати собор лише підготовчим етапом на шляху до возз'єднання з РПЦ, а не остаточним вирішенням цього питання. Натомість був одностайно підтриманий текст ухвали, внесеної о. Г.Костельником, про скасування *Берестейської церковної унії 1596*, розрив з Ватиканом і засудження його діяльності, спрямованої проти православ'я, та повернення до віри предків шляхом возз'єднання з РПЦ.

о. А. Пельвецький.

9 березня 1946 собор продовжився урочистим богослужінням у храмі св. Юра, його проводили 4 правосл. єпископи, у т. ч. нововисвячені владики Михаїл (Мельник) та Антоній (Пельвецький). Тоді ж було здійснено обряд возз'єднання делегатів з РПЦ. Для цього після прочитання спец. молитви єпископом Львів. і Тернопільським Макарієм (Оксіюком) кожен делегат від духовенства сповідався і вже в статусі правосл. священика отримував благословення від владики.

На завершення цього обряду до храму св. Юра прибув патріарший екзарх всієї України митрополит Іоанн (Соколов), до нього з вітальною промовою звернувся о. Г.Костельник, також було зачитано вітання від Станіславської єпархії. Екзарх, зайнявши в президії місце голови собору, виголосив невелику промову і зачитав привітальну грамоту патріарха Московського і всієї Русі *Алексія I.*

Уранці 10 березня 1946 на паперті храму св. Юра відбулася церемонія вручення для президії собору ікони Божої Матері Києво-Печерської лаври, це мало символізувати возз'єднання УГКЦ з РПЦ. Приймаючи цей дар з рук екзарха України, о. Г.Костельник промовив: «Ікона на століття буде живим свідком того, що наше возз'єднання з православ'ям є найбільшим торжеством не тільки України, але і всієї Русі після возз'єднання усіх наших земель завдяки героїчним перемогам Радянського Союзу». Під час богослужіння в храмі св. Юра, яке здійснив митрополит

Іоанн (Соколов), із проповіддю, присвяченою возз'єднанню церков, виступив владика Макарій (Оксіюк). Завершуючи собор, правосл. ієрархи благословляли віруючих з балкона митрополичих палат.

Рішення Л.с. 1946 стали формальною підставою для переслідування греко-католиків, які відмовилися перейти у православ'я. До кінця 1940-х рр. у Галичині, *Закарпатській Україні* й за межами СРСР — у Польщі, Румунії, *Чехословаччині* — було ліквідовано 5 єпархій, 2 апостольські адміністратури-візитатури, заарештовано 10 єпископів, бл. 1400 священиків і 800 ченців Греко-катол. церкви. Легальна структура УГКЦ була повністю зруйнована. Греко-катол. громади, які не погодилися прийняти православних священиків, було знято з державного реєстру. В підпорядкування РПЦ було переведено бл. 3 тис. парафій ліквідованої УГКЦ, до яких належало понад 3 млн віруючих. Число священиків, які перейшли у православ'я, остаточно не з'ясоване. Згідно з даними РПЦ, рішення Львівського собору підтримали 48 % від заг. кількості греко-катол. духовенства. Натомість з деяких катол. джерел відомо, що з-поміж 3 тис. 783 греко-катол. священиків 2 тис. 682 (70,9 %) відмовилися поставити свій підпис під ухвалою про скасування Берестейської унії.

Упродовж кількох десятиліть УГКЦ діяла в підпіллі. Від кінця 1940-х рр. в Україні таємно виконували пастирські обов'язки понад 100 представників духовенства УГКЦ. У 1955—1970 у підпіллі було висвячено бл. 300 греко-катол. священиків. Боротьба віруючих за легалізацію УГКЦ розгорнулася з 2-ї пол. 1950-х рр. У 1984 постала громад. орг-ція «Комітет захисту Української Католицької Церкви», яку очолив правозахисник І.Гель. У 1988 УГКЦ мала 8 таємних єпископів і 1200 священиків, які надавали пастирські послуги для 4 млн віруючих. «Катакомбний» період завершився 1 грудня 1989 офіц. визнанням права на діяльність греко-катол. громад в УРСР.

Дж.: Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8—10 березня 1946. Львів, 1946; Львівський церковний собор: Документи і матеріали: 1946—1981. Львів, 1984; Ліквідація УГКЦ (1939—1946): Документи радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2006.

Літ.: *Rood W.* Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1.Dezember 1989. Altenberge, 1993 (рос. пер. — Львів, 1995); *Коструба Т.* Як Москва нищила Українську Церкву. Львів, 1995; *Сапеляк А.* Київська церква на Слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес—Львів, 1999; *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава, 1939—1950. Львів, 2005.

Н.С. Рубльова.

ЛЬВІВСЬКИЙ ТАЄМНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — символічна назва нелегального (офіційно не зареєстрованого польс. властями) вищого навч. закладу, що діяв у *Львові* на громад. засадах з вересня 1921 до кінця 1925. Заснований у липні 1921 на з'їзді укр. студентства з ініціативи *Наукового товариства імені Шевченка*, Т-ва укр. наук. викладів ім. П.Могили, Ставропігійського ін-ту на базі діючих з вересня 1919 укр. університетських курсів, організованих спочатку НТШ, а згодом — також Т-вом укр. наук. викладів ім. П.Могили та Ставропігійським ін-том у зв'язку з *полонізацією* Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*) та Львів. політех. ін-ту (зокрема, 14 серпня 1919 ректор Львів. ун-ту видав наказ, згідно з яким записатися на навчання до ун-ту могли лише ті, хто визнав себе польс. громадянином і пройшов військ. службу в польс. армії; водночас в ун-ті були закриті всі укр. кафедри й звільнені професори-українці). Матеріальну підтримку новоствореному ун-ту надавали укр. екон. установи та емігранти. Кер-во справами здійснював Сенат ун-ту. Заняття проводилися в приміщеннях НТШ, *Львівського товариства «Просвіта»*, *Національного музею у Львові*, підвалах *собору святого Юра*, закладах *«Рідної школи»*, на квартирах викладачів і студентів. Спершу в ун-ті діяли філос., юрид. та мед. відділи, згодом — також технічний (на кінець першого навч. року налічувалося 58 кафедр). Від 1922 тех. відділ став Укр. високою політех. школою. 1921/22 навч. року в ун-ті було 1028 студентів та 230 вільних слухачів. На філос. та юрид. ф-тах навчання було розраховано на 4 роки, на мед. — на 2, після цього студенти-медики продовжували студії у *Відні* та Празі (*Чехословаччина*). В ун-ті працювали, зокрема, І.*Крип'якевич*, М.*Кордуба*, І.Кировець, К.*Студинський*, М.*Возняк*, Ф.*Колесса*, І.*Свєнціцький*, С.Шухевич, С.Балей. Його ректорами були В.*Щурат*, М.*Панчишин*, М.Чайковський, Є.Давидяк.

При ун-ті діяли студентські орг-ції: Укр. студентський союз, Академічна громада, Крайова студентська рада, Мед. громада, Гурток правників та ін. Наук. гурток істориків видавав ж. «Історичний вісник».

15 листопада 1922 Сенат ун-ту звернувся до *Ліги Націй* за захистом від переслідувань польс. властями студентів і професорів ун-ту. Польс. влада обіцяла створити на території *Галичини* укр. ун-т, натомість посилила репресії.

Через переслідування, нестачу коштів, заборону службовцям держ. установ викладати в нелегальному ун-ті, безуспішність спроб зареєструвати ун-т (польс. власті вважали, що відкриття у Львові укр. вищого навч. закладу призведе до притоку українців до міста, і тому всіляко чинили цьому спротив), дискримінацію у працевлаштуванні його випускників (дипломи ун-ту не визнавалися в Польщі, хоча визнавалися в Німеччині та *Чехословаччині*) ун-т припинив діяльність після першого випуску студентів. Через такі само причини цього ж року була закрита і Укр. висока політех. школа.

Літ.: *Кислий В.М.* Українські вискі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у І половині 20-х років XX століття. Львів, 1991; *Хобзей П.* Таємний університет у Львові. В кн.: Україна: Наука і культура, вип. 25. К., 1991; *Мудрий В.* Змагання за українські університети в Галичині. Львів—Нью-Йорк, 1999.

В.М. Качмар.

ЛЬВІ́ВСЬКІ ОБЛО́ГИ 1648, 1655, 1672 — спроби укр. і крим., потім — укр. і рос., згодом — турец., крим. і укр. військ оволодіти містом.

Львівська облога 1648. Після *Пилявецької битви 1648* Б.*Хмельницький* і Крим-Гірей вирушили до м. *Львів*. 6 жовтня (26 вересня)

1648 передові підрозділи їхніх військ з'явилися в околицях міста. 28 вересня підійшли осн. сили українців (60—80 тис.) і татар (бл. 20 тис.), а 9 жовтня (29 вересня) розпочався обстріл укріплень. Полк П.Головацького зайняв церкву святого Юра. Обложені спалили передмістя, але це не поліпшило їхнього становища, бо залога не змогла б відбити ген. штурму. З тактичних міркувань Б.Хмельницький відмовився від штурму й 11 (1) жовтня вступив у переговори з *магістратом*, які завершилися 13 (3) жовтня укладенням угоди про викуп. Щоб пришвидшити збір коштів, 15 (5) жовтня М.*Кривоніс* оволодів Високим замком. Взявши викуп, гетьман 26(16) жовтня зняв облогу.

Львівська облога 1655. Домовившись у серпні (за ст. ст.) 1655 зі Швецією про спільні дії проти Польщі, Б.Хмельницький вирушив разом із рос. військом В.*Бутурліна* до Львова. 25 (15) вересня їхні розвідувальні загони з'явилися в околицях міста. 29 (19) вересня прибули осн. сили, частина яких розгромила польс. військо під м. Городок (нині місто Львів. обл.; див *Городоцька битва 1655*). Упродовж 30 вересня — 5 жовтня (20—25 вересня) обстрілювалися укріплення. 6 жовтня (26 вересня) почалися переговори, які засвідчили відмінність позицій союзників. Гетьман схилявся до компромісу (погоджувався на викуп), боярин наполягав на негайній капітуляції і присязі царю *Олексію Михайловичу*. 20 (10) жовтня було досягнуто угоди про сплату контрибуції в сумі 60 тис. *злотих*. Після виплати контрибуції 8 листопада (29 жовтня) облога була припинена.

Пам'ятний знак про здобуття Високого замку козаками М. Кривоноса в 1648 році у м. Львів. Фото початку 21 ст.

Львівська облога 1672. Оволодівши 27 (17) серпня 1672 Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*), турец. султан *Мегмед IV* направив до Львова війська Каплан-паші, крим. хана Селім-Гірея I й правобереж. гетьмана П.*Дорошенка*. 22 (12) вересня під стінами міста з'явилися татари, 24 (14) вересня — українці й турки. Каплан-паша зажадав капітуляції, і 27 (17) вересня розпочався гарматний обстріл міста; робилися підкопи під мури. На 30 (20) вересня становище обложених стало критичним. Тому вони звернулися з проханням до П.Дорошенка схилити пашу й хана до задоволення викупом. За його посередництвом 1 жовтня (21 вересня) така угода була укладена і 5 жовтня (25 вересня) облога міста знята.

Літ.: *Józefowicz J.T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690... Lwów, 1854; Жерела до історії України-Руси, т. 6. Львів, 1913; *Kubala L.* Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913; *Томашівський С.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). Львів, 1914; *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1972; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1988; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001.

В.С. Степанков.

ЛЬВІ́ВСЬКО-САНДОМИ́РСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція військ *Першого Українського фронту* (команд. — маршал І.*Конєв*), проводилася з 13 липня до 29 серпня 1944 з метою розгрому нім. групи армій «Північна Україна» (команд. — генерал-фельдмаршал В.Модель, з 28 липня — генерал-полк. Й.Гарпе), визволення зх. областей України та пд.-сх. частини Польщі. Червона армія (див. *Радянська армія*) мала перевагу над противником у

Залишки Високого замку у м. Львів. Фото початку 21 ст.

співвідношенні сил: особового складу 1110 тис. вояків проти 900 тис., гармат і мінометів 16,1 тис. проти 6,3 тис., танків і самохідних артилер. установок 2050 проти 900, бойових літаків 3250 проти 700. Гол. удари були завдані з району *Тернополя* на *Львів* і з Луцька на *Раву-Руську*. 13—22 липня війська 1-го Укр. фронту прорвали оборону противника, оточили й розгромили під *Бродами* 8 нім. д-зій, серед них укр. д-зію СС *«Галичина»*. Розвиваючи наступ, вони 27 липня зайняли Львів, Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) і Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща), вийшли в передгір'я Карпат, де з лівого крила 1-го Укр. фронту було утворено *Четвертий Український фронт* (команд. — генерал-полк. І.*Петров*). 29 липня — 1 серпня війська 1-го Укр. фронту форсували р. Вісла, захопили й з боями розширили важливий у стратегічному відношенні плацдарм у районі Сандомира (нині місто в Польщі). У результаті операції нім. війська втратили 78 тис. солдатів і офіцерів убитими і 17 тис. полоненими, війська Червоної армії зайняли *Західну Україну* і частину Польщі, створили сприятливі умови для подальшого наступу. Втрати рад. військ склали вбитими бл. 65 тис. вояків.

Літ.: *Полушкин М.А.* На сандомирском направлении. Львовско-Сандомирская операция (Июль—авг.

1944 г.). М., 1969; История Второй мировой войны, 1939—1945, т. 9. М., 1973; *Конев И.* Записки командующего фронтом. М., 1982; Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. М., 1993; *Гунчак Т.* В мундирах ворога. К., 1993.

К.Є. Науменко.

ЛЬОДО́ВИЙ ПОХІ́Д А́РМІЇ УНР 1921 — див. *Другий зимовий похід Армії УНР 1921.*

М.К. Любавський.

ЛЮБА́ВСЬКИЙ Матвій Кузьмич (01.08.1860—22.11.1936) — рос. історик. Професор (1901), академік АН СРСР (1929). Н. в с. Большиє Можари Сапожковського пов. Рязанської губ. (нині село Сараївського р-ну Рязанської обл., РФ) в сім'ї сільс. дяка. Від 1870 навч. в Сапожковському духовному уч-щі, з 1874 — у Рязанській духовній семінарії. По закінченні семінарії 1878 поступив на історико-філол. ф-т *Московського університету*. Відвідував семінари В.*Ключевского*, В.Гер'є, Н.Попова. 1882 закінчив ун-т із золотою медаллю. За випускну роботу «Дворяне и дети боярские в Московском государстве» удостоєний премії ім. М.Ісакова. Був залишений в ун-ті для підготовки до професорського звання. Водночас працював у Моск. архіві мін-ва юстиції, досліджував матеріали *Литовської метрики*. Також викладав у приватній жін. г-зії О.Виноградової (з 1886), в 2-й жін. г-зії імператриці Марії (з 1887), у Маріїнському уч-щі, на Вищих жін. курсах.

1892—93 опублікував монографію «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства по времени издания первого Литовского статута» (удостоєна премії ім. Г.Карпова Т-ва історії і старожитностей російських і премії ім. графа С.Уварова Рос. АН). 31 травня 1894 успішно захистив магістерську дис. на цю ж тему і зайняв посаду приват-доцента Моск. ун-ту, читав лекції з історії Литовсько-Рус. д-ви, а також з історичної географії (від 1897) та з історії зх. слов'ян (з 1899). 1900—01 видав монографію «Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства». 1901 на цю ж тему захистив докторську дис. і став екстраординарним професором, наступного — зайняв посаду ординарного професора. Був секретарем (1902—04, 1906—08), а потім деканом (1908—11) історико-філол. ф-ту Моск. ун-ту, а також членом Т-ва історії і старожитностей російських при Моск. ун-ті (від 1907 — його секретар).

1910 опублікував працю «Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно». У ній на грунті багатьох джерел з використанням відомостей географії, грунтознавства, економіки та права створив, зокрема, доволі цілісну картину життя конкретних соціальних станів і груп. Навів багато фактів, що засвідчили значну роль правосл. церкви в соціально-екон., політ. і культ. житті рос.усп-ва. Доводив, що історія Литовсько-Рус. д-ви «является в известном смысле прямым продолжением, дальнейшим развитием истории Киевской Руси», а сама Литовсько-Рус. д-ва за своїм устроєм «имела характер федерации».

Від 1911 і до 1917 обирався ректором Моск. ун-ту. 1914 опублікував дослідження «Исторические судьбы славянства», 1917 — «История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков)». У цих працях увів до наук. обігу багато нових фактичних матеріалів. На думку істориків, «История западных славян...» упродовж кількох наступних десятиліть залишалася єдиною фундаментальною роботою в цій галузі історіографії.

1917 обраний головою Т-ва історії і старожитностей російських при Моск. ун-ті, а також (у грудні цього року) чл.-кор. Рос. АН.

Після соціально-екон. змін у країні, спричинених *російською революцією 1917—1918*, займав ряд відповідальних посад у Гол. управлінні архів. справами (з 1918 був керівником його Моск. від-ня: спочатку — членом колегії, а потім — заст. голови Головархіву). Від 1919 виконував обов'язки заст. голови комісії з централізації архів. документів і їхнього видання. Став одним із авторів декрету «О губернских архивных фондах» (підготовлений 1919), працював експертом-консультантом з архів. питань у Наркоматі закордонних справ РСФРР/СРСР та в урядових комісіях. Брав участь у Ризькій конференції по укладанню мирного договору між РСФРР і Польщею (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*). Від 1920 (і до 1929) був дир. Моск. від-ня юрид. секції Єдиного держ. архів. фонду РСФРР.

Одночасно викладав на Московських курсах (1918—1930), згодом — у Моск. ун-ті. Читав історико-архівні дисципліни. Від 1919 був заслуженим ординарним професором, з 1922 — понадштатним професором ф-ту русп. наук, від 1925 — понадштатним професором етнологічного ф-ту Моск. ун-ту.

1929 обраний дійсним членом АН СРСР по відділенню гуманітарних наук (рос. історія).

1929 опублікував монографію «Образование основной государственной территории великорусской народности».

9 серпня 1930 заарештований в «академічній справі», отримав 5 років заслання до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). Позбавлений звання академіка.

Від вересня 1931 до січня 1935 був співробітником Башкирського НДІ нац. к-ри.

Загалом опублікував більше 50 праць.

П. у м. Уфа. Похований на Сергіївському кладовищі.

1967 реабілітований і поновлений у списках дійсних членів АН СРСР.

Бібліогр.: *Бороздин И.Н.* Список трудов М.К. Любавского. В кн.: Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. Пг., 1917.

Праці: Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Исторические очерки. М., 1893; Начальная история малорусского казачества. «Журнал Министерства народного просвещения», 1895, № 7; Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. М., 1901; Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910 (перевидання: М., 1915; СПб., 2004); Александр I и Польша. В кн.: Отечественная война и русское общество, т. 7. М., 1912; Царствование Павла I. В кн.: Три века, т. 5. М., 1913; Исторические

судьбы славянства. «Экскурсионный вестник», кн. 3, 1914; Лекции по древней русской истории до конца 16 века. М., 1915 (перевидання: М., 1918; СПб., 2000); История западных славян прибалтийских, чехов и поляков. М., 1917 (перевидання: М., 1918; М., 2004); Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра. Л., 1929; Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. М., 1996; Историческая география России в связи с историей русской колонизации. СПб., 2000; Русская история XVII—XVIII в. М., 2002.

Літ.: *Карев Д.В.* Неопубликованное творческое наследие М.К. Любавского. В кн.: Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975; *Його ж.* Участие академика М.К. Любавского в советском архивном строительстве. «Советские архивы», 1978, № 2; *Його ж.* История отечественного архивоведения в творческом наследии академика М.К. Любавского. В кн.: Источниковедение и историография. Специальные исторические дисциплины. М., 1980; *Сидоров А.В., Старостин Е.В.* Любавский Матвей Кузьмич (1860—1936). В кн.: Историки России: Биографии. М., 2001; *Ливанова Т.Г.* Матвей Кузьмич Любавский. Хроника жизни. В кн.: *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. СПб., 2004; Академик М.К. Любавский и Московский университет. М., 2005.

Н.О. Герасименко.

ЛЮ́БАР — с-ще міськ. типу *Житомирської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Случ (права прит. Горині, бас. Дніпра), за 24 км від залізничної ст. Печанівка. Населення (Центру) 2,4 тис. осіб (2004).

На території Л. знайдено рештки давньорус. *городища*. Деякі дослідники ототожнюють Л. з літописним містом *Болохов* — центром Болоховської землі, вперше згаданим в *Іпатіївському літописі* (1150). Від 1324 (див. *Гедиміна походи на Волинь і Київщину 1323 і 1324*) і до 1386 містом володів литов. князь *Любарт* (від імені цього князя, можливо, походить назва міста). 1340—82 на березі р. Случ в районі сучасного Л. було зведено укріплений замок. У 14—15 ст. поселення поблизу замку стало центром удільного князівства і згадується в документах під назвою Любартів (Любартов). Згодом назва трансформувалася в Любар (перша письмова фіксація цієї назви датується 1604).

За *Люблінською унією 1569* Л. увійшов до складу *Корони Польської*. Від 1589 і до кінця 18 ст. був власністю родин князів *Острозьких* і князів *Любомирських*. 1593 і 1618 зазнав спустошливих набігів татар. У серед. 17 ст. поблизу Л. в с. Громада засновано правосл. Свято-Георгіївський чол. монастир (див. *Любарський Свято-Георгіївський монастир*). Від 1775 діяла школа, в якій на 1784 навчалося бл. 450 учнів.

Населення Л. та околиць брало участь у *національній революції 1648—1676*. За *Зборівським договором Криму з Польщею 1649* місто було розділене на дві частини вздовж р. Случ: лівобережна частина залишилася під управлінням польс. властей; на правобережній розташувалося козац. військо на чолі з полковниками Донцем і Таборенком (10 тис. козаків). 5 липня 1651 в Л. перебував Б.*Хмельницький*. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* місто цілком увійшло до складу Польщі.

Любар. Домініканський костьол Архангела Михаїла. Фото 2009.

Любар. Домініканський костьол. Малюнок Н. Орди. 1862—1876.

У 18 ст. з Л. та навколишніми селами пов'язана діяльність загону опришків І.*Бойчука*.

1752 в Л. відкрито *єзуїтську школу*.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Л. увійшов до складу *Російської імперії*. Від 1797 — волосний центр Новоград-Волин. пов. *Волинської губернії*. 1812 в місті налічувалося 518 дворів. 1825 тут квартирувався Охтирський гусарський полк на чолі з учасником *декабристського руху* А.*Муравйовим*. Членом *Товариства з'єднаних слов'ян* був колиш. вихованець Любарського повітового уч-ща Т.Жебровський.

У серед. 19 ст. у місті працювали суконна ф-ка, 3 шкіряних, екіпажний, свічковий, пивоварний, цегельний з-ди. 1902 відкрито земську лікарню. Наприкінці 19 ст. в Л. налічувалося 11,4 тис. мешканців.

У часи *української революції 1917—1921* Л. підпорядковувався: з 21 лютого 1918 до квітня 1919 — австро-нім. військам; наприкінці весни — на початку літа 1919 — військ. частинам під командуванням М.*Щорса*, у серпні—грудні 1919 — *Армії Української Народної Республіки*, від 27 грудня 1919 до червня 1920 — польс. військ. підрозділам; 27 червня 1920 місто зайняла кавалерійс. бригада Г.*Котовського*.

Від 7 березня 1923 — райцентр у складі Житомир. округи (1925—30 належав до *Бердичівської округи*). Від 1924 — с-ще міськ. типу. Від 1932 — у складі *Вінницької області*, з 22 вересня 1937 — Житомир. обл. (1962 р-н ліквідовано, 1965 відновлено).

Від 8 липня 1941 до 8 січня 1944 був окупований *вермахтом* (див. *Друга світова війна*).

Пам'ятки історії та к-ри: будівля колиш. школи василіанського монастиря (1775); домініканський костьол (1752).

Літ.: ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973; *Бондарчук П.* Болохів—Любартув—Любар: до історії стольного граду Болохівської землі. В кн.: Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь» (23—24 червня 2000 р.), т. 20. Хмельницький — Стара Синява — Любар, 2000; *Івченко А.С.* Містечка України: Довідник. К., 2000.

О.В. Андрощук.

ЛЮ́БАРСЬКИЙ СВЯ́ТО-ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — монастир, що існував на території с. Громада (колиш. Казенна Громада Любарського р-ну Житомир. обл.) біля смт *Любар.* Заснований як чол. правосл. монастир 1604 кн. Станіславом Любомирським і «дозорцею» монастирів Волин. повіту Кирилом, останній став першим ігуменом монастиря. Завершення буд. робіт датують 1616. 1740 став унійним (ордену *василіан*). 1775 споруджено мурований храм. При монастирі діяв (з 1775) один з найбільших на *Волині* навч. закладів — 6-класна школа (з 1800 — повітове уч-ще на правах г-зії, закрите 1831). Після ліквідації унійної церкви в *Правобережній Україні* (1839) знову став православним. Після того, як 1872 від холери померли майже всі ченці, монастир був перетворений на жіночий (2-го класу). 1902 було завершено спорудження нової соборної церкви. Святинею обителі була чудотворна ікона св. Онуфрія. Монастир закрито в 1920-х рр. Чернече життя тимчасово (1941—44) відродилося під час окупації УРСР (див. *Друга світова війна*). Від споруд зберігся тільки будинок школи (1775) — пам'ятка арх-ри в стилі *бароко.*

Любарський Свято-Георгіївський монастир. Будинок школи. Фото 2009.

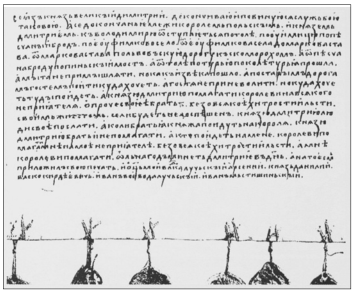

Угода князя Любарта з королем Казимиром III про союз та кордони їхніх володінь. 1366.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Каталог-справочник), т. 2. К., 1985; *Жилюк С., Кострица М.* Любарський Свято-Георгієвський монастир. В кн.: Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Велика Волинь, т. 20 (23—24 червня 2000 р.). Хмельницький—Стара Синява—Любар, 2000; *Тесленко І.* Помянник Любарського монастиря чину святого Василія Великого (XVII—XIX ст.). В кн.: Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник. Житомир, 2000.

Д.Я. Вортман.

ЛЮ́БАРТ, Любарт-Дмитро Гедимінович (бл. 1311—1315 — бл. 1384) — князь волинський (1340—84) і галицький (1340—43 — номінальний, 1344—49 — реальний). Один з молодших синів вел. кн. литов. *Гедиміна.* «Літописець великих князів литовських» (створений близько серед. 15 ст.) повідомляє, ніби Л. одружився з донькою володимирського князя, завдяки чому отримав у володіння Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Луцьк* і всю землю Волинську. Тривалий час переважна більшість істориків з довірою ставилася до цієї звістки. І.Ржежабек, М.*Дашкевич* та І.*Линниченко* повністю заперечували її. У зв'язку з цим було висловлено кілька різних думок щодо того, чи мав Л. уділ на *Волині* до 1340, а також стосовно походження й імені його першої дружини й дати самого шлюбу. Проте з часом усі ці припущення втратили свою значимість, оскільки були з'ясовані факти з життя і діяльності Л., з якими ці гіпотези не узгоджувалися. Більш вірогідним видається нині припущення польс. історика Я.Тенговського, який вважає, що першою дружиною Л. могла бути донька чи сестра кн. Данила Острозького (див. *Острозькі*), відомого в 1-й пол. 14 ст. потомка (згідно з родинним переказом) волин. *Романовичів.* Шлюб цей, найімовірніше, мав місце незадовго до 1328. Тоді ж Л. мусив прийняти *православ'я* й хресне ім'я Дмитро.

У 1330-х рр. Л. брав участь у походах литов. військ на Мазовію (істор. область Польщі в середній течії Вісли та нижній течії її прит. Зх. Буг і Нарев). 1340, після смерті галицько-волин. кн. *Юрія Болеслава* (був отруєний *галицькими боярами*), за підтримки батька й місц. боярства оволодів Волин. князівством та домігся визнання своєї влади в *Галичині*, що означало приєднання цих земель до *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) і втягнення останнього у тривалу боротьбу з Польщею та Угорщиною за галицько-волин. спадщину по Романовичах.

Л. підтримав ініціативу митрополита Київського і всієї Русі Феогноста й вел. кн. моск. і владимирського Симеона Гордого щодо скасування *Галицької митрополії* (1347), санкціонував заснування першого у ВКЛ катол. єпископства з центром у Луцьку, юрисдикції якого підлягали католики Волині й пд.-зх. земель Білорусі.

1350 Л. вдруге одружився — з Ольгою, княжною ростовською і родичкою вел. кн. моск. і владимирського Симеона Гордого. Тоді ж розпочав війну з *Короною Польською*, домагаючись повернення відторгнутих 1349 польс. королем *Казимиром III* Великим Галичини й зх. волин. земель разом із м. Володимир.

Будучи захопленим разом із братом, кн. тракайським, гродненським і берестейським *Кейстутом*, у полон угорцями, підписав 15 серпня 1351 угоду, за якою відмовлявся від претензій на Галичину, але зберігав за собою більшу частину *Волині* з адм. центром у Луцьку. 1352 Л. і Кейстут разом з ін. соратниками-*Гедиміновичами* від імені вел. кн. литов. *Ольгерда* уклали мирний договір щодо Галичини та Волині також з Казимиром III Великим і мазовецькими князями на таких само умовах, що й з угорцями. Проте вже 1353 Л. очолив 3 великі походи на Галичину (травень, липень, вересень), але оволодіти нею не зміг. 1355 разом з Кейстутом дав грамоту купцям з Торуня (Польща), гарантуючи їм безпечний шлях до Луцька через *Підляшшя* й *Берестейську землю.* 1366 був змушений (в результаті успішних воєн. дій Казимира III Великого) відмовитися від претензій на *Белзь-*

ку землю і *Холмщину* та відступити Польщі зх. Волинь з м. Володимир. 1370, після смерті Казимира III, повернув силою зброї за допомогою Кейстута усю захоплену поляками зх. частину Волині. 1373 Папа Римський Бенедикт XI звернувся до трьох братів — Кейстута, Ольгерда і Л. — з пропозицією припинити війни між литвинами та рицарями-хрестоносцями.

У жовтні 1376 Л. з Кейстутом і белзьким кн. *Юрієм Наримунтовичем* напав на Сандомирську землю й вивів звідти тисячі полоняників. У відповідь король угор. і польс. Людовік Великий здійснив похід численним військом у зх. Волинь. ВКЛ втратило Холмську і Белзьку землі, а Л. був змушений визнати себе васалом Людовіка Великого й віддати йому в заручники своїх синів. Згодом, 1382, Л. скористався з безвладдя поміж угорцями після смерті Людовіка й викупив в угор. старост (див. *Староство*) та приєднав до своїх володінь на Волині прикордонні замки-фортеці разом з округами (Городло (нині місто в Польщі), *Кременець*, *Лопатин*, *Олесько*, *Перемишль*). Однак повернути Галичину йому так і не вдалося. Своєю боротьбою за Волинь він, однак, затримав Корону Польс. в її дальшому просуванні на сх.

У династичному конфлікті поміж *Ягайлом* і Кейстутом 1382 Л. став на бік останнього і привів волин. війська до Тракайського замку на допомогу своєму давньому соратникові.

Син Л. від першого шлюбу Іван, можливо, мав уділ на Чернігово-Сіверщині. На це вказує згадка про нього та його дружину в *Любецькому синодику*. Від другого шлюбу мав синів Федора (див. *Федір Любартович*), Лазаря і Симеона. Федір успадкував батьківські володіння; з його смертю Любартів рід згас.

Серед документів Л., що збереглися, є два з печатками, на одній з печаток у центрі зображено лева.

Літ.: *Stadniski K.* Lubart xięze Wołyński. Lwów, 1853; *Його ж.* Synowie Gedymina. Kraków, 1875 (2-ге вид. — Lwów, 1881); *Wolff J.* Rod Gedymina. Kraków, 1886; *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. К., 1887; *Филевич И.П.* Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. СПб., 1890; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса, 1895; *Wolff J.* Kniazowie Litewsko-Rusci od końca czternastego wieku. Kraków, 1895 (2-ге вид. — Warszawa, 1994); *Довнар-Запольский М.В.* Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г. К., 1896; *Грушевский М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (2-ге вид. — К., 1993); *Любавский М.К.* Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1911; *Paszkiewicz H.* Polityka Ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925; *Gumowski M.* Pieczęcie książat Litewskich. «Ateneum Wileńskie», 1930, 7; *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938; Lietuvieu enciklopedija, t. 16. Boston, 1958; *Котляр М.Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968; Tarybu Lietuvos enciklopedija, t. 2. Vilnius, 1986; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського. К., 1987; *Войтович П.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. В кн.: Україна крізь віки, т. 6. К., 1998; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Василенко В.* Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006.

Ф.М. Шабульдо.

ЛЮ́БАЧІВ, літописне місто. Л. (нині м. Любачув Підкарпатського воєводства, Польща) був заснований на межі 12 і 13 ст. на пн. зх. Галицької землі на р. Любачівка (прит. Сану, бас. Вісли). Відомий з тексту *Галицько-Волинського літопису* за 1214 про угоду між угор. королем *Андрашем II* і краківським кн. *Лєшеком Білим*, згідно з якою було поділено *Галицьку землю*: «король посадыв сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемышль, а Пакославу Любачев» (Пакослав — воєвода краківського кн. Лєшека Білого). Дослідники припускають, що на той час Л. був уже важливим містом, порівнянним із *Перемишлем*, очевидно, мав розвинені ремесла й торгівлю.

Археологічно не досліджений.

Дж.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ЛЮБАЧІ́ВСЬКИЙ Мирослав-Іван (24.06.1914—14.12.2000) — кардинал (1985), глава *Українськ кої греко-католицької церкви*, Верховний архієпископ Львова (1984—2000), реліг. і громад. діяч, богослов, перекладач. Д-р теології (1941), професор (1971). Н. в м. *Долина* в родині Євстахія і Анни (в дівоцтві — Олійник) Любачівських. З відзнакою закінчив г-зію в м. *Стрий* і 1934 вступив до Львів. богословської академії. 1937 здобув право на продовження богословських студій у міжнар. колегіумі Канізіанум (Collegium Canisianum) при ун-ті м. Інсбрук (Австрія). Ієрейське свячення отримав 21 вересня 1938 у *Львові* від митрополита А.*Шептицького*. 1941 захистив дисертацію з теології в м. Сьйон (Швейцарія), куди переїхав на початку *Другої світової війни* разом з ун-том Інсбрука. 1942—47 студіював у Римі (Італія), здобув там три ліценціати: з біблістики — в Папському Біблійному ін-ті (Biblicum; 1944), філософії — Григоріанському ун-ті (Gregorianum; 1947), медицини — Італ. Королів. ун-ті (Regia Università Italiana; 1947).

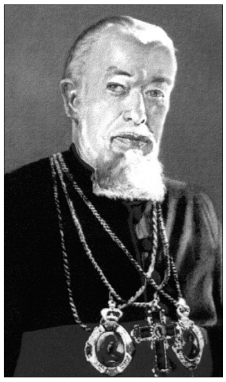

Мирослав-Іван Любачівський.

1946 комуніст. режим *СРСР* домігся підпорядкування усіх легальних структур УГКЦ, що діяли в УРСР, юрисдикції РПЦ (див. *Московський патріархат*) і посилив репресії проти греко-катол. духовенства (див. *Львівський собор 1946*).

1947 Л. виїхав до США, працював там в укр. діаспорі. Спочатку — у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія) секретарем архієпископа, в К-ті укр. емігрантів-католиків, з 1949 — парохом церкви св. Петра і Павла у м. Клівленд (шт. Огайо), з 1968 — духівником Укр. катол. семінарії св. Йосафата у м. Вашингтон, згодом — душпастирем у містах Манассас і Річмонд (шт. Віргінія). 1971 став професором Академії св. Василія у Філадельфії, 1977 — духовним дир. семінарії св. Василія у м. Стемфорд (шт. Коннектикут).

У квітні 1978 папа Павло VI надав Л. титул почесного прелата, 13 вересня 1979 Л. був номінований архієпископом і митрополитом Філадельфійським. 12 листопада 1979 отримав у Сикстинській капелі собору св. Пе-

тра (*Ватикан*) від папи *Іоанна Павла II* за участі глави УГКЦ Й.*Сліпого* та митрополита М.Германюка хіротонію єпископа, став першим владикою УГКЦ, якого висвятив рим. понтифік. 27 березня 1980 призначений єпископом — помічником Й.Сліпого з правом успадкування престолу Верховного архієпископа Львова.

Після смерті Й.Сліпого Л. очолив УГКЦ. 25 травня 1985 йому було надано кардинальську гідність із титулом настоятеля збудованої Й.Сліпим церкви св. Софії у Римі. 1985 він здійснив візитацію структур УГКЦ в Аргентині, Бразилії та *Югославії*, 1986 — в Австралії та Канаді. Домагаючись легалізації УГКЦ в УРСР, 4 серпня 1987 організував зустріч папи Іоанна Павла II з делегацією деяких єпископів, духовенства і віруючих греко-католиків з УРСР, під час неї останні оголосили про свій вихід з підпілля. Керував підготовкою УГКЦ до 1000-літнього ювілею хрещення України-Руси, з нагоди якого 1988 відбулися урочистості у Ватикані і світовій католицькій спільноті.

За правління Л. греко-католикам з УРСР було повернуто кафедральний *собор святого Юра* у Львові (1990). 30 березня 1991 Л. прибув в УРСР і, оселившись у митрополичих палатах на Святоюрській горі у Львові, керував процесом відродження УГКЦ. Після проголошення Україною незалежності провів у Львові синод єпископів УГКЦ (травень 1992). Здійснив перенесення останків Й.Сліпого з Риму до Львова й урочисте перепоховання їх у соборі св. Юра (серпень 1993). Займався відновленням і розвитком структур УГКЦ, створив 4 нові єпархії. Висвятив сотні священиків, сприяв відновленню діяльності духовних навч. закладів, насамперед Львів. богословської академії (розпочала роботу 1994; нині — *Український католицький університет*). Дбав про налагодження зв'язків УГКЦ з органами влади й громадськістю, співпрацю з мирянами, врегулювання відносин із православ'ям та ін. конфесіями. Намагався, проте безуспішно, вирішити проблему надання УГКЦ статусу патріархату, натомість отримав дозвіл на поширення юрисдикції своєї церкви по території всієї України (1995).

Через погіршення стану здоров'я в 1995 відійшов від управління УГКЦ.

У різні роки написав і оприлюднив багато наук. статей з історії греко-катол. церкви, пастирських листів, звернень і проповідей, підручників з теології і літургіки, зробив кілька перекладів.

П. у м. Львів, похований у соборі св. Юра.

Тв.: Вірую в єдиного Бога: Проповіді і розважання. Торонто, 1978; Проповіді, т. 1—2. Рим, 1984—90; Чи справді було хрищення Росії 988 року? Рим—Мюнхен, 1986; The Russia Orthodox Church an Instrument of Moskow's Imperialism. В кн.: The Millenium of Ukrainian, New York, 1988.

Літ.: Патріарх Любачівський. Львів, 1991; *Rood W.* Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989. Altenberge, 1993; (рос. пер.) Львів, 1995; *Сапеляк А.* Київська церква на Слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес—Львів, 1999; *Бендик М.* Еклезіологія патріарха Мирослава Івана (Любачівського). «Богословія», 2001, т. 65.

Н.С. Рубльова.

ЛЮБЕ́НСЬКИЙ Станіслав (1573—06.04.1640) — польс. історик. Походив із серадзької землі (Великопольща), був братом примаса Польс. королівства Мацея Любенського. Навч. в Польщі та в Італії, де здобув титул д-ра обох прав (світського та церк.); тоді ж прийняв священицький сан. Повернувшись до *Речі Посполитої*, став прихильником короля *Сигізмунда III* Ваза. На його початкову кар'єру вплинули родинні зв'язки з єпископом та *канцлером коронним* Мацеєм Пстроконським. Король Сигізмунд III Ваза зробив Л. дворянином королівським (див. *Дворянин господарський*) та довіреним секретарем (1591), їздив з ним до Швеції (1593—94). Л. брав участь (на боці короля) у подіях, пов'язаних з антикоролів. виступом шляхти (*рокош* М.Зебжидовського 1606—08); бував послом (депутатом) на *вальні сейми* та до вищих суд. органів (Радомського трибуналу). Після номінації на каноніка гнєзненського (1608) був серед оточення канцлера Вавжинця Гембицького. 1613—14 займався упорядкуванням королів. архіву, мав доступ до конфіденційних придворних документів. Отримав посади каноніка та архідиякона краківського (1613), а також тинецького абата (1618). 1622 став луцьким катол. єпископом (проте на території єпископства бував зрідка), 1627 перейшов на єпископську кафедру в Плоцку (Польща). Як регент коронної канцелярії (з 1617) висувався на посаду *підканцлера* (1625—31).

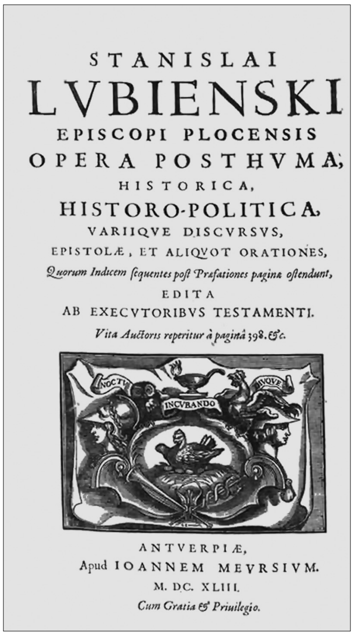
STANISLAI
LVBIENSKI
EPISCOPI PLOCENSIS
OPERA POSTHVMA,
HISTORICA,
HISTORO-POLITICA,
VARIIQVE DISCVRSVS,
EPISTOLÆ, ET ALIQVOT ORATIONES,
Quorum Indicem sequentes post Præfationes pagina ostendunt,
EDITA
AB EXECVTORIBVS TESTAMENTI.
Vita Auctoris reperitur à paginâ 398. &c.

ANTVERPIÆ,
Apud IOANNEM MEVRSIVM.
M. DC. XLIII.
Cum Gratia & Priuilegio.

Любенський С. «Stanislai Lubienski episcopi Plocensis opera postuma: historica, historo-politica variique discursus, epistolae et aliquot orationes...» Антверпен, 1643. Титульний аркуш.

У різні роки написав лат. мовою кілька істор. праць (збірка з 19-ти творів надрукована за його бажанням вже по його смерті — 1643 в Антверпені; нині місто в Бельгії). З них найбільше відомі (завдяки пізнішому польс. перекладу) «Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III» та «Громадянський бунт у Польщі, що 1606 року почавшись, до 1608 року тривав» (хроніка часів рокошу М.Зебжидовського). Обидві праці містять чимало укр. сюжетів (*Косинського повстання 1591—1593*, татар. напад 1606, стосунки укр. шляхти з рокошанами). Згадки про укр. події, про *козаків* та *лісовчиків* є також в ін. працях, зокрема в «Оцінці помилок твору Юлія Беллі "Лавровий вінок австрійців"» (написана, імовірно, 1630), «Дисертації про право Корони Польської на Російське

Московське панство», кількох невеликих листах і реляціях за 1620—22 (Цецора і Хотин; див. *Цецорська битва 1620, Хотинська війна 1621*).

Л. особисто підготував (1628) до видання (здійснене, однак, посмертно — 1672) текст «Rerum Polonicarum...» Р.*Гейденштейна* (при цьому доопрацював, зокрема, книги 9—12, із сюжетом про козацьку війну С.*Наливайка* включно).

Праці: Stanislai Lubienski episcopi Plocensis opera postuma: historica, historo-politica variique discursus, epistolae et aliquot orationes... Antverpiae, 1643.

Літ.: *Długosz J.* Stanisław Łubieński (1573—1640) — biskup, podkanclerzy, historyk-polemista. В кн.: Studia historyczno-prawni. Opole, 2004; *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008.

Д.С. Вирський.

ЛЮ́БЕЦЬКА БИ́ТВА 1016. *«Повість временних літ»* під 1016 оповідає, що в перебігу війни за спадщину вел. кн. київ. *Володимира Святославича* — за київ. стіл — упродовж 3-х місяців одне напроти одного на берегах Дніпра біля м. *Любеч* стояли війська новгород. кн. Ярослава Володимировича (див. *Ярослав Мудрий*) і його брата в перших кн. *Святополка Ярополчича*. Обидва князі не зважувалися перейти Дніпро й почати битву. Врешті-решт кн. Ярослав Мудрий із дружиною і новгород. ополченням перебрався на ладдях на берег супротивника і в «злій січі» здолав війська кн. Святополка Ярополчича. Після цієї перемоги він вокняжився в *Києві*. А кн. Святополк Ярополчич утік до Польщі, до тестя — краківського кн. *Болеслава II* Хороброго.

Історики М.Ільїн і В.*Королюк* зіставили цю оповідь «Повісті временних літ» (як встановлено, вона є запозиченням з церк. легенди пізнішого — відносно подій 1016 — походження про *Бориса і Гліба*, автори якої були, очевидно, впевнені в тому, що саме кн. Святополк Ярополчич убив своїх братів у перших — Бориса Володимировича і Гліба Володимировича) зі свідченнями «Хроніки» сучасника тих подій, саксонського єпископа *Тітмара Мерзебурзького*, і висунули припущення, що битва між Ярославом Мудрим і Святополком Ярополчичем відбулася не 1016 (оскільки ще з літа 1015 кн. Святополк Ярополчич знаходився в *Кракові* при дворі тестя), а пізніше, можливо 1019 (і сталася не під Любечем). Разом з тим, деякі вчені вважають, що 1016 новгород. кн. Ярослав Мудрий міг битися біля Любеча, однак не із кн. Святополком Ярополчичем, а з ін. претендентом на київ. стіл — здогадно, зі своїм братом, тмутороканським кн. *Мстиславом Володимировичем*.

Є також підстави вважати, що у битві під Любечем 1016 Мстислав Володимирович бився не з Ярославом Володимировичем, а з Борисом Володимировичем і саме в ході цієї битви, або одразу після неї, Борис і загинув.

Літ.: *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 и ее источник. М., 1957; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964; *Котляр М.Ф.* Останній князь дружинної Русі. «УІЖ», 1999, № 2.

М.Ф. Котляр.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ ЗА́МОК — археол. пам'ятка. Розташов. на крутому пагорбі-останці площею 0,3 га і відносною висотою бл. 40 м (Замкова гора, Мазепина гора) в центрі сучасного *Любеча*. 1957—60 пам'ятка повністю розкопана Б.*Рибаковим*. Культ. шар містив матеріали *милоградської культури*, *зарубинецької культури*, *роменської культури*, *райковецької культури,* давньорус., литовсько-польс. і козац. часу. Б.Рибаков ретельно дослідив виявлені тут рештки дерев'яних споруд й інтерпретував їх як замок черніг. князів кінця 11—12 ст. За матеріалами розкопок було створено макет-реконструкцію замку.

Згідно з реконструкцією, укріплення замку являли собою дерев'яні стіни (утворені заповненими глиною зрубами-городнями) і 4-кутні башти. Зсередини до стін прилягали житлові та господарчі зруби-кліті. Перед єдиними воротами існував широкий сухий рів, через який був перекинутий звідний міст. Брама фланкувалася (від франц. flanquer — обстрілювати у фланг) двома баштами. У центрі замку були 4-кутна башта, не зв'язана зі стінами (донжон), 3-поверховий палац і дерев'яна церква. У сх. частині замку розташовувався цвинтар.

На поч. 1990-х рр. В.Вечерський порівняв цю реконструкцію з даними писемних джерел про Любеч (інвентар 1606, план 1749) і дійшов висновку, що розкопані Б.Рибаковим споруди насправді

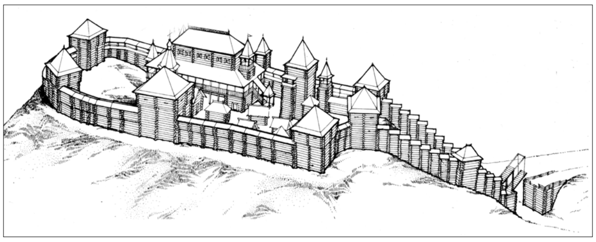

Любецький замок. Вигляд з північного заходу. Реконструкція Б. Рибакова.

слід датувати 16 — поч. 18 ст. Зокрема, реконструйований 3-поверховий палац В.Вечерський ототожнив з описом «старого дома, построенного прежним Мазепой».

Літ.: *Рибаков Б.А.* Раскопки в Любече в 1957 г. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», 1960, вып. 79; *Його ж.* Любеч — феодальный город Мономаха и Ольговичей. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1964, вып. 99; *Вечерський В.* Що знайшов академік Рибаков? «Старожитності», 1992, № 8; *Його ж.* Любецькі укріплення 11—18 ст. «Пам'ятки України», 1996, № 3—4.

Д.Я. Вортман.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097. Учасниками князівського *снему* в Любечі (*Чернігово-Сіверська земля*) були вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич*, переяслав. кн. *Володимир Мономах*, черніг. кн. *Олег Святославич*, смоленський кн. *Давид Святославич*, волин. кн. *Давид Ігорович* і теребовльський кн. *Василько Ростиславич.* Князі ухвалили припинити усобиці, що ослаблюють д-ву і ро-

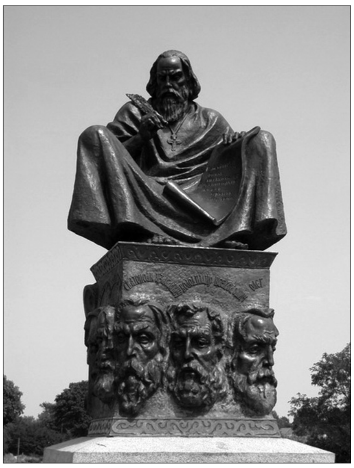

Пам'ятник 900-річчю Любецького з'їзду князів, встановлений у м. Любеч на Замковій горі. 1997.

блять її здобиччю половецьких ханів (див. *Половці*), й закріпили за собою батьківські землі («хай кожний тримає отчину свою»). Останнє, однак, не було проголошенням «отчинного» принципу успадкування столів. Сусп-во і його верхівка, як і раніше, віддавали перевагу традиційному порядкові успадкування княжінь за родовим старійшинством, коли княжий стіл діставався старшому в роді. На практиці це означало передання княжого столу від старшого брата до того з молодших його братів, який був наступним за ним за часом народження (див. *«Лествичный» порядок заміщення княжих столів на Русі*).

Одразу по завершенні Л.з. його рішення були порушені. Давид Ігорович, намагаючись відібрати *Теребовльське князівство* у Василька Ростиславича, полонив і осліпив останнього. На Русі спалахнула феод. війна за володіння Василька Ростиславича і його брата, перемишльського кн. *Володара Ростиславича* (Василькові й Володарові вдалося відстояти свої землі).

Літ.: Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997.

М.Ф. Котляр.

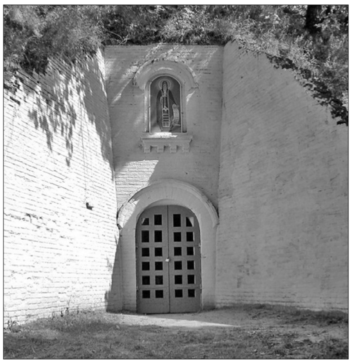

Любецький Свято-Антоніївський монастир. Вхід до Антонієвої печери. Фото початку 21 ст.

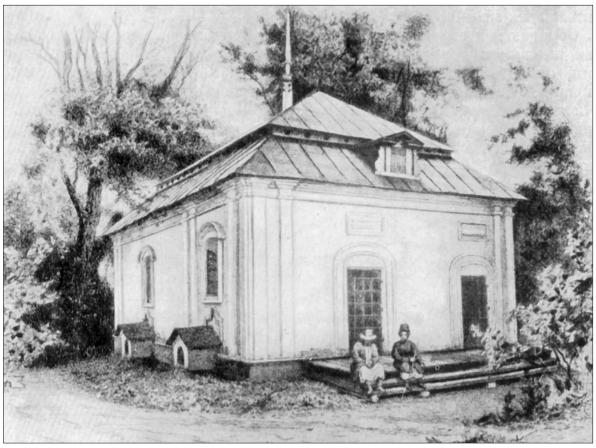

Любеч. «Кам'яниця Полуботка». Малюнок О. Сластьона. Кінець 19 ст.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ СВЯ́ТО-АНТО́НІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир, заснований на місці печери, яку на поч. 11 ст. викопав на околиці м. *Любеч* місц. мешканець Антип — згодом церк. діяч, св. *Антоній Печерський*. Зруйнований у серед. 13 ст. Відновлений із благословення і за особистою участю святителя Феодосія Чернігівського 1692—94 монахами Інокентієм (в миру Іван Щирський; 1650—1714; від 1694 і до кінця свого життя був ігуменом монастиря) та Йоною. До складу монастирського комплексу входили печера із Свято-Антоніївською церквою, храм Воскресіння Христового (1701), скит із Свято-Онуфріївською церквою (1711) на старому городищі, трапезна церква святих Йоакима і Анни (1754), келії. У монастирі зберігалася чудодійна ікона Любецької Богоматері, вівся *Любецький синодик* (містить унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини 13—14 ст.). Монастирю належали маєтності в Любечі та навколишніх селах Скугарі (нині село Черніг. р-ну), Великі Осняки, Кукарі (нині обидва села Ріпкінського р-ну) й Івашківка (нині село Городнянського р-ну, усі Черніг. обл.). Закритий 1786 у зв'язку із секуляризацією церк. землеволодіння. До нашого часу збереглася печера, яку пов'язують зі св. Антонієм.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

О.Б. Коваленко.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ СИНО́ДИК. Під такою назвою в науці відомий *поминальник*, складений у *Любецькому Свято-Антоніївському монастирі*. Рукопис Л.с. дійшов у копії 18 ст., хоча вважається, що текст — оформлення 1694. У ньому є розділ, у якому перераховано черніг. князів 11—14 ст. та їхні родини. Л.с. віддавна визнано цінним, хоча й проблематичним, джерелом з генеалогії черніг. *Рюриковичів*, а також з історії *Чернігівського князівства* часів після *монголо-татарської навали*. Припускають, що Л.с. увібрав у себе древній поминальник черніг. Рюриковичів та *Гедиміновичів*. Л.с. не раз видавався: Г.*Милорадовичем*, *Філаретом* (Гумилевським), Р.Зотовим (останньому ж належить і найґрунтовніше, хоча й застаріле, дослідження пам'ятки), *Чернігівською губернською вченою архівною комісією*.

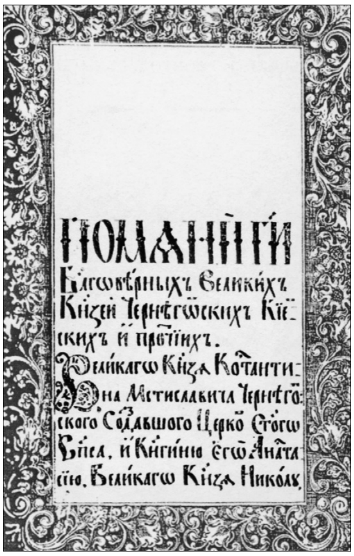

Любецький синодик. Сторінка з початком князівського пом'яника.

Літ.: *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892.

О.П. Толочко.

ЛЮ́БЕЧ — с-ще міськ. типу Ріпкинського р-ну *Чернігівської області*. Розташов. на лівобережжі Дніпра, за 60 км на пн. зх. від *Чернігова*, за 38 км від залізничної ст. Неданчичі. Населення 2,6 тис. осіб (2004).

Любеч. Свято-Преображенська церква. 1817. Фото початку 21 ст.

Любеч давній. Згадується в літописах 13 разів. Перша згадка — у «*Повісті временних літ*» під 882, у ній ідеться про те, що поселення під назвою Л. узяв новгород. кн. *Олег* по дорозі на *Київ*. З цього часу містом управляли князівські *посадники*. Одним з них, ймовірно, був Малк Любечанин, батько *Добрині* і *Малуші*, ключниці вел. кн. київ. *Ольги*, пізніше — однієї із дружин вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*, матері *Володимира Святославича*. Л. згадується в договорах київ. вел. князів з *Візантією* 907 і 944. Як один з опорних пунктів *полюддя* він був відомий визант. імп. *Константину VII* Багрянородному. Поблизу міста відбулася *Любецька битва 1016*. Тут проходив перший з’їзд рус. князів (див. *Любецький з’їзд 1097*). У 12—13 ст. місто було одним з найважливіших центрів вотчини чернігівських князів.

Археол. дослідження Л. започаткував В.*Антонович*, наприкінці 19 ст. він розкопав поблизу міста бл. 30 *курганів*. Розкопки в самому місті розпочав Г.Гончаров 1948. Масштабні роботи тут провів 1957—60 Б.Рибаков (повністю розкопав, зокрема, *дитинець*; див. *Любецький замок*). 1989—90 А.Козаков досліджував *посад* Л. Усього за весь час тут досліджено 45 курганів і бл. 5000 м^2 культ. шару.

Згідно з даними розкопок, на пд. і зх. від дитинця розташовувався «окольний град» (бл. 10 га) з потужною системою укріплень кінця 10 ст., поділений на 2 частини (1-й посад і 2-й посад). За валами знаходилися великі відкриті посади, які широкою дугою охоплювали «окольний град» (тут досліджені десятки жител і будівель 9—13 ст., виявлені сліди різноманітних виробництв). На пд. сх. від міста знаходиться урочище Гончари, пов’язане з давнім керамічним вир-вом, а на пн. зх. — урочище Затон, яке відігравало роль гавані. За 1 км на зх. розташов. печера Антонія (див. *Антоній Печерський*) з криницею поблизу неї (т. зв. Новоантоніївські печери викопані місц. селянами 1892 за 2 км на зх. від Замку з метою вшанування пам’яті засновника православного чернецтва на Русі). На пн. сх. від міста був курганний некрополь, він складався з 3-х груп (їхні умовні назви — Лисиця, Високе поле та кургани по дорозі на с. Малинівка Ріпкинського р-ну; всього понад 130 насипів), тут розкопано більш як 45 поховань 9—10 ст., з них 3 — трупоспалення на стороні, 18 — трупоспалення на місці поховання, 2 — трупопокладення в підкурганних ямах; у 23 могилах поховання зруйновані.

Дж.: ПСРЛ, т. 2, листы 9 об., 12, 53 об., 58 об., 88, 130 об., 132—133, 164 об., 171, 179, 216.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Любеч — феодальный город Мономаха и Ольговичей. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1964, вып. 99; *Юра Р.А., Коваленко В.П.* Любеч. В кн.: Археология УССР, т. 3. К., 1986; *Козаков А.Л., Марченко В.М.* Південно-західна частина Любецького посаду в IX — XII ст. В кн.: Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993.

В.П. Коваленко.

Від 1350-х рр. Л. — у складі *Великого князівства Литовського*. Від кінця 15 ст. — центр волості, яку литов. *великий князь* надавав у володіння своїм васалам. Під час *литовсько-московської війни 1500—1503* був захоплений *Великим князівством Московським*, яке утримувало його до 1508. Від серед. 16 ст. — центр повіту у складі *Київського воєводства*, після *Люблінської унії 1569* — центр *староства*, яке 1646 передане до Смоленського воєводства. Від 1648 — під контролем козаків, центр сотні (відома з 1656) *Чернігівського полку*. Зазнав спустошення під час *громадянських воєн в Україні кінця 1650-х — початку 1660-х років*. 1692 (за ін. даними, 1694) засновано *Любецький Свято-Антоніївський монастир*. Від кінця 17 ст. Л. — власність І.Мазепи, з 1708 — П.*Полуботка* та його нащадків, з 1780 — представників роду *Милорадовичів*, останні мали в Л. палац (спалений 1917). Від 1782 Л. — у складі *Чернігівського намісництва*, з 1796 — *Малоросійської губернії*, з 1802 — центр волості Городнянського пов. *Чернігівської губернії*, згодом здобув статус містечка. У 19 ст. тут споруджено один з найбільших у губернії пивоварний з-д, винокурний з-д, паровий млин. Наприкінці 19 ст. у місті діяло 7 храмів.

Під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* влада в Л. не раз змінювалася: з 27 листопада 1917 — рад. влада, з початку грудня 1917 — влада *Української Народної Республіки*, з січня 1918 — знову рад. влада, з березня 1918 — УНР (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), з квітня 1918 — *Українська Держава*, з грудня 1918 — знову УНР, з 17 січня 1919 — рад. влада, з 18

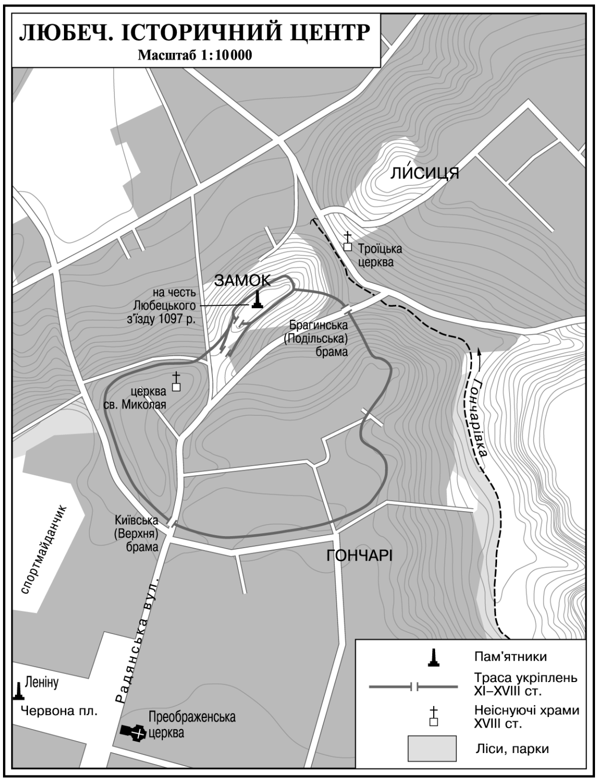

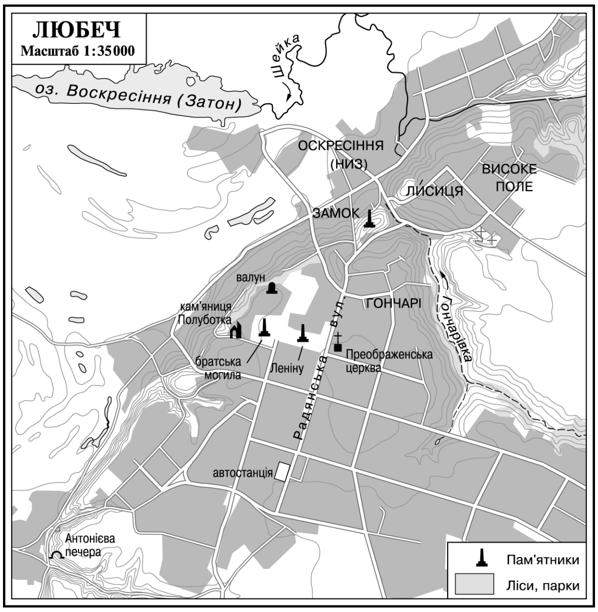

М.М. Любинський.

травня 1920 — польс. влада, з кінця червня 1920 — рад. влада. 1923—31 та 1935—62 Л. — райцентр. 1936 тут створено судоремонтні майстерні.

Від 1 вересня 1941 до 24 вересня 1943 був окупований (див. *Друга світова війна*), у цей час в Л. діяло рад. підпілля.

Від 1958 — с-ще міськ. типу.

Археол. пам'ятки: замок, посади (9—13 ст.), курганний могильник (10—11 ст.). Архіт. пам'ятки: Спасо-Преображенська (за ін. даними, Свято-Воскресенська) церква в стилі ампір (1811—17), що слугувала родинною усипальницею Милорадовичів; т. зв. кам'яниця Полуботка — мурована госп. будівля кінця 17 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Д.Я. Вортман.

ЛЮБЕШІ́В — с-ще міськ. типу *Волинської області*, райцентр. Розташов. на березі р. Стохід (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 63 км від залізничної ст. Камінь-Каширський. Населення 5,5 тис. осіб (2005).

Перша письмова згадка про Л. (18 вересня 1484) міститься в «Декреті про поділ маєтків Ольбяза, Любешова, Бискупича і Росного з селами між М.Доркгевичем та Я.Довойновичем» (цей документ є складовою *Литовської метрики*). На думку істориків, 1484 Л. уже був достатньо розвинутий.

Деякий час Л. був у складі *Великого князівства Литовського.* 1547 його власником став граф Лев Оброзцов. Після підписання *Люблінської унії 1569* Л. разом з навколишніми землями перейшов у склад *Корони Польської.*

1653 спалений татарами, поступово відродився. 1684 литов. маршал Ян-Кароль Дольський заснував у Л. монастир отців піарів (згодом переданий ордену капуцинів).

1693 отримав статус містечка.

При монастирі орденом піарів було засновано колегіум, він набув слави однієї з найкращих європ. шкіл. 1753—58 у школі при монастирі навч. Т.*Косцюшко.*

1756 власником Л. став Ян-Антоній Чернецький, він протегував капуцинам. Наступний господар Л. кн. М.Вишневецький спорудив у Л. костьол і палац.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Л. увійшов до складу *Російської імперії* і став адм. центром Любешівської гміни Пінського пов. Мінської губ. Після 3-го поділу Польщі 1795 Л. був у складі *Волинської губернії.*

1817 приміщення любешівського осередку капуцинів згоріли. 1828 робилися спроби їх відновити, але 1832 царський уряд ліквідував монастир капуцинів у Л.

Рад. влада в Л. була встановлена 1920, але за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* містечко відійшло до Речі Посполитої і 1921—39 перебувало в її складі.

1935 було відбудовано храм і монастир.

У процесі радянізації *Західної України* 1939 містечко і округа протягом місяця перебували у складі Білоруської РСР. Після врегулювання кордону 18 січня 1940 — у складі УРСР; був створений Любешівський р-н у складі Волин. обл.

Від 29 червня 1941 до 5 березня 1944 Л. окупований *вермахтом* (див. *Друга світова війна*). Протягом усього часу окупації на території Любешівського р-ну активно діяли партизан. загони та сили *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії.* Деякий час партизанам рад. *Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання* вдавалося утримувати на території Л. рад. владу.

1962 Любешівський р-н було ліквідовано, 1965 — відновлено.

Любешів. В'їзна брама садиби 18 ст. Фото початку 21 ст.

Істор. пам'ятки: келії монастиря піарів (1684—93), будинок монастирської школи 1753—58, в'їзна брама садиби 18 ст.

Літ.: ІМіС УРСР: Волинська область. К., 1970; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р., т. 2. Вінніпег, 1986; Любешівщина: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 1996.

Я.В. Верменич.

ЛЮБИ́НСЬКИЙ Микола Михайлович (05.10.1891—08.01.1938) — громад. і політ. діяч, дипломат, учений-філолог. Н. в с. Стріхівці (нині село Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї священика. 1910 закінчив Кам'янець-Подільську г-зію. 1911 поступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту, закінчив навчання в ун-ті 1916. 1917 став членом *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР). 5 квітня на *Всеукраїнському національному конгресі 1917* обраний до *Української Центральної Ради* від Подільської губ. Потому брав участь в організації Подільського укр. нац. з'їзду (проходив 5—7 травня у *Вінниці*). Від УПСР входив до складу Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*). 20 червня увійшов до комісії для скликання З'їзду поневолених народів Росії в Києві і був обраний секретарем комісії, 27 червня — до комісії для підготовки наказу Ген. Секретаріату і наступного дня — до комісії з розроблення проекту статуту автономії України. На З'їзді поневолених народів Росії в Києві (проходив 8—15 вересня 1917) був обраний до Ради народів. 22 листопада Ген. Секретаріат призначив його своїм комісаром на *Румунський фронт* для звернення до воюючих держав із пропозицією укласти заг. демократ. мир. Повернувся до Києва 29 листопада і був обраний членом (секретарем) укр. делегації на мирних переговорах у Берест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь; див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*). 27 січня 1918 скріпив своїм підписом Берестейську мирну угоду, а 30 січня підписав заклик до нім. народу із проханням надати Україні військ. допомогу для охорони своєї території від більшовицької агресії.

24 березня 1918 призначений керуючим МЗС УНР. 28 квітня цього ж року, напередодні *гетьманського перевороту*, заарештований за наказом нім. військ. командування (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) й кілька днів утримувався під вартою. За доби *Української Держави* працював у Книгоспілці. У 1920-х рр. викладав у Київ. ветеринарно-зоотехнічному ін-ті, Робітн. ун-ті, працював наук. співробітником Ін-ту наук. мови ВУАН. 1930 редагував «Вісник Інституту наукової мови». Брав участь у складанні «Енциклопедичного словника».

15 жовтня 1930 був заарештований у справі т. зв. Українського національного центру. 21 березня 1932 трійкою при Колегії ГПУ УСРР засуджений до 3-х років концтаборів. Покарання відбував у Біломорсько-Балт. виправно-трудових таборах. 1933 рішенням ДПУ УСРР строк його покарання збільшено ще на 5 років і його вислали до Медвеж'єгорська, там він працював архіваріусом Управління Біломорканалу. 12 листопада 1937 повторно заарештований. 15 грудня 1938 особлива трійка УНКВС Ленінгр. області засудила його до розстрілу. Страчений в урочищі Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Карелія, РФ).

15 вересня 1989 реабілітований.

Літ: Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради: Бібліографічний довідник. К., 1998; *Прокопчук В.С.* Міністр УНР — виходець із Стріхівців. В кн.: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки, т. 6. Кам'янець-Подільський, 2001; *Шевченко С.В.* Любинський і логіка червоного терору. Невідомі сторінки українського Розстріляного відродження. «Дзеркало тижня», 2008, 19—25 квітня, № 15(694).

Т.С. Осташко, С.В. Шевченко.

ЛЮ́БИЧ-РОМА́НОВИЧ Василь (Валеріан) **Гнатович** (24.04.1805—29.02.1888) — поет, перекладач. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Походив зі стародавнього дворянського литов. роду. Закінчив курс Полоцького єзуїтського колегіуму. 1821—26 навч. у *Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька* (одночасно з М.*Гоголем*, О.С.Данилевським, М.В.Кукольником, К.М.Базилі). Брав участь у випуску рукописних журналів. Разом з М.Гоголем грав у аматорських спектаклях. По закінченні навчання повернувся до С.-Петербурга, служив спочатку в департаменті юстиції, потім — у департаменті зовн. торгівлі, згодом — у Мін-ві закордонних справ і в департаменті внутр. зносин. Володів нім., англ., італ., польс, грец. і лат. мовами. За порадою О.*Пушкіна* став перекладати Дж.Байрона і А.Міцкевича. 1829 дебютував у час. «Сын Отечества» віршем «Сказание о Хмельницком» (написаний за мотивами нар. думи про похід Б.*Хмельницького* до Молдови), а також видав збірку перекладів «Стихотворения Адама Мицкевича».

1832 оприлюднив у С.-Перербурзі свою першу збірку «Стихотворения Василия Романовича». Відтоді активно співробітничав у «Литературной газете» А.Дельвига, а також у журналах: «Северный архив», «Журнал иностранной словесности и изящных художеств», «Журнал Министерства народного просвещения», «Журнал для чтения воспитанников военно-учебных заведений», «Маяк», «Морской сборник» та ін. Друкував там свої вірші, прозу, а також переклади.

Написав кілька істор. праць: «История бывших княжеств Теребовльского и Звенигородского» («Журнал Министерства народного просвещения», 1838, ч. 19); «Обычаи, игры, пословицы и предания литовские» («Сын Отечества», 1839, т. 11); «Сказания иностранцев о России в 16 и 18 вв.» (СПб., 1843).

На матеріалах укр. історії та фольклору видав у час. «Маяк» цикл віршів та балад про героїчне минуле України: «Песня», «Смерть бандуриста», «Казацкая смерть», «Запорожец», «Кошевой», «Запорожье» (1841), «Алексей Попович», «Иван Коновченко», «Мечты» (1842), «Барабаш у Хмельницкого на пиру» (1845).

Перекладав істор. документи, зокрема в ж. «Сын Отечества» за 1842 оприлюднив: «Донесения в письмах о войне московского царя с польским королем» (пер. з польс.), «Путешествие в Московию Рафаэля Барберини в 1565 г.» (пер. з італ.), «Сношения царя Ивана Васильевича с императором Фердинандом о ливонских делах» (пер. з лат.), «Донесение в письмах о войне московского царя с польским королем (Иоанна Грозного со Стефаном Баторием) в 1580—1582 гг.» (пер. з лат.). У цьому ж журналі наступного року надрукував «Донесение о событиях в эпоху Лжедмитрия и в особенности царствование Иоанна Васильевича, найденное в библиотеке князя Барберина в Риме» (пер. з італ.).

1869 вийшов у відставку в чині дійсного статського радника.

В останні роки життя писав спогади, деякі з них уже після його смерті були опрацьовані укладачами й надруковані (усі невеликі за розміром): «Наброски. Воспоминания об А.С.Пушкине» (1887), «Из моих воспоминаний о личном знакомстве с А.С.Пушкиным» (1887), «Рассказы о Гоголе и Кукольнике» (1892; запис М.Шевлякова), «Гоголь в Нежинском лицее. Из воспоминаний В.И.Любича-Романовича» (1902; запис М.Шевлякова), «Воспоминания о Гоголе» (1910; запис С.Глєбова). Записи спогадів Л.-Р. про М.Гоголя вважаються малодостовірними.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: К изображению молодой матери. «Литературные Прибавления» к «Русскому Инвалиду», 1831 г., № 21; К идеалу веселой девушки. Там само, № 26; Истина. Там само, № 29; Подражание Петрарке. Там само, № 55; Кружка. Там само, № 55; Певец. Там само, № 64; Отголосок. Там само, № 73; К изменнице. Там само, 1832, № 10; Две газели. Там само, № 20; Мелодия. Там само, 1933, № 32, Экспромт. Там само, № 39; Кадур, восточная сказка. Там само, №; 49; К певице. Там само, № 63; Минута горячки. Там само, 1839, № 78; Жизнь. «Сын Отечества», 1838, т. II; Венки. Там само, т. V; Погребение рыбака. «Маяк», 1841, ч. XVII—XVIII.

Літ.: *Толбин В.* В.И. Любич-Романович. В кн.: Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородько. СПб., 1881; *Супронюк О.К.* Любич-Романович Василий (Валериан) Игнатович. В кн.: Русские писатели. 1800—1917: Биографический словарь, т. 3. М., 1994; Любич-Романович Василий Игнатович. В кн.: Русский биографический словарь Брокгауза и Ефрона. М., 2007; *Супронюк О.К.* Н.В. Гоголь и его

В.Г. Любич-Романович.

окружение в Нежинской гимназии. Биографический словарь. К., 2009; *Його ж.* Литературная среда раннего Гоголя, К., 2009.

В.М. Чисніков, Д.В. Грузін.

ЛЮ́БІНЬ ВЕЛИ́КИЙ — назва до 1946 смт *Великий Любінь.*

ЛЮ́БЛІНЕР Стефан (Lubliner Stefan; 01.10.1890 — листопад 1942) — газетяр, публіцист, українознавець. Н. в м. *Варшава* в єврейс. сім'ї (батько — Станіслав-Леопольд — за фахом лікар, написав кілька мед. розвідок, що до сьогодні не втратили своєї наук. цінності; мати — Євгенія, уроджена Коген — педагог, авторка праць з виховання дітей). Студіював математику й право в ун-тах Лозанни й Женеви (обидва міста в Швейцарії). Під час навчання брав участь у діяльності польс. молодіжних конспіративних орг-цій незалежницького спрямування — «Filarecji» й «Życiu». 1914 став членом Польс. військ. орг-ції у Варшаві. 1919 створив професійну пресову агенцію «Warszawska Informacja Prasowa» (існувала до 1939), зайняв посаду її директора. Належав до Синдикату варшавських газетярів (Syndykat Dziennikarzy Warszawskich). Був членом гол. кер-ва Союзу євреїв — учасників війн за незалежність (Związek Żydów Uczestników Walk o Niepodległość).

Від 1922 (і до 1927) працював редактором місячника «Rozwaga», органу Орг-ції польс. молоді єврейс. походження (Organizacja Polskiej Młodzieży Pochodzenia Żydowskiego).

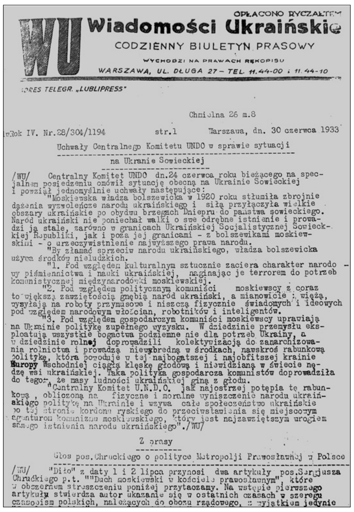
OPŁACONO RYCZAŁTEM
WU Wiadomości Ukraińskie
CODZIENNY BIULETYN PRASOWY
WYCHODZI NA PRAWACH RĘKOPISU
WARSZAWA, UL. DŁUGA 27 — TEL. 11.44-00 i 11.44-10
ADRES TELEGR. „LUBLIPRESS"

Chmielna 26 m.8

Rok IV. Nr.28/304/1194 str.1 Warszawa, dn. 30 czerwca 1933

Uchwały Centralnego Komitetu UNDO w sprawie sytuacji na Ukranie Sowieckiej

/WU/ Centralny Komitet UNDO dn.24 czerwca roku bieżącego na specjalnem posiedzeniu omówił sytuację obecną na Ukrainie Sowieckiej i powziął jednomyślnie uchwały następujące:

"Moskiewska władza bolszewicka w 1920 roku stłumiła zbrojnie dążenia wyzwoleńcze narodu ukraińskiego i siłą przyłączyła wielkie obszary ukraińskie po obydwu brzegach Dniepru do państwa sowieckiego. Naród ukraiński nie poniechał walki o swe odrębne istnienie i prowadzi ją stale, zarówno w granicach Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki, jak i poza jej granicami - z bolszewikami moskiewskimi - o urzeczywistnienie najwyższego prawa narodu.

"By złamać sprzeciw narodu ukraińskiego, władza bolszewicka używa środków nieludzkich.

"1. Pod względem kulturalnym sztucznie zaciera charakter narodowy piśmiennictwa i nauki ukraińskiej, naginając je terrorem do potrzeb komunistycznej międzynarodówki moskiewskiej.

"2. Pod względem politycznym komuniści moskiewscy z coraz to większą zawziętością gnębią naród ukraiński, a mianowicie : więżą, wysyłają na roboty przymusowe i niszczą fizycznie świadomych i ideowych pod względem narodowym włościan, robotników i inteligentów.

"3. Pod względem gospodarczym komuniści moskiewscy uprawiają na Ukrainie politykę zupełnego wyzysku. W dziedzinie przemysłu eksploatują wszystkie bogactwa podziemne nie dla potrzeb Ukrainy, a w dziedzinie rolnej doprowadzili kolektywizacją do zanarchizowania rolnictwa i prowadzą niewybredną w środkach, nawskroś rabunkową politykę, która powoduje w tej najbogatszej i najobfitszej krainie Europy Wschodniej ciągłą klęskę głodową i niewidzianą w świecie nędzę wsi ukraińskiej. Taka polityka gospodarcza komunistów doprowadziła do tego, że masy ludności ukraińskiej giną z głodu.

"Centralny Komitet U.N.D.O. jak najostrzej potępia tę rabunkową , obliczoną na fizyczne i moralne wyniszczenie narodu ukraińskiego politykę na Ukrainie i wzywa całe społeczeństwo ukraińskie po tej stronie kordonu ryskiego do przeciwstawienia się miejscowym agenturom komunizmu moskiewskiego, który jest najzawziętszym wrogiem samego istnienia narodu ukraińskiego"./WU/

Z prasy

Głos pos.Chruckiego o polityce Metropolji Prawosławnej w Polsce

/WU/ "Diło" z daty 1 i 2 lipca przynosi dwa artykuły pos.Sergjusza Chruckiego p.t. ""Duch moskiewski w kościele prawosławnym", które w obszernem streszczeniu poniżej przytaczamy. Na wstępie pierwszego artykułu stwierdza autor ukazanie się w ostatnich czasach w szeregu czasopism polskich, należących do obozu rządowego, z wyjątkiem jedynie

Титульна сторінка пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie». 1933, 30 червня.

Від моменту створення (1921) *Інституту досліджень національних справ* у Варшаві був його активним членом, з 1927 співробітничав у часопису ін-ту «Sprawy Narodowościowe», викладав у Семінарі з нац. проблем (Seminarium Narodowościowe) цього ж ін-ту (слухачами були студенти варшавських вузів, а серед викладачів — й укр. професори).

1929—31 працював співредактором часопису «Przebój» («Пробоєм»).

1933—39 редагував і видавав щоденний пресовий бюлетень «з різних ділянок українського життя» — «Wiadomości Ukraińskie» («Українські відомості»; бюлетень готувався на замовлення сейму 2-ї Речіпосполитої й друкувався польс. мовою на правах рукопису). Оцінюючи тогочасну діяльність Л., *І.Кедрин-Рудницький* зарахував його до «білих круків» польс. сусп-ва (так він називав представників польс. інтелектуальної еліти, які вважалися фахівцями з «українського питання» й були налаштовані на діалог з українцями).

Від 1940, після окупації Польщі (див. *Друга світова війна*), працював, як знавець нім. мови, у канцелярії Єврейс. служби порядку (єврейс. поліція) у варшавському гетто. 1942 ув'язнений і у листопаді цього ж року страчений.

Літ.: Czy wiesz kto to jest? Warszawa, 1938; *Kedryn I.* Białe kruki. «Kultura», 1977, nr. 10 (361); *Paczkowski A.* Prasa polska w latach 1918—1939, t. 2. Warszawa, 1980; *Adler S.* In the Warsaw Getto 1940—1943: An Account of a Witness: The Memoirs of Stanisław Adler. Jeruzalem, 1982.

О.С. Рубльов.

ЛЮ́БЛІНСЬКА У́НІЯ 1569 — об'єднання *Корони Польської* та *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) в одну складну д-ву — *Річ Посполиту* (буквально — Республіка) на підставі рішення спільного сейму обох д-в, проведеного в червні 1569 в Любліні (звідси назва унії). Процес зближення Корони Польської і ВКЛ був започаткований ще *Кревською унією 1385.* Упродовж наступних років ВКЛ здійснило низку внутр. реформ за польс. зразками (були утворені *воєводства*, повітові *шляхетські сеймики*, *земські суди*, *гродські суди*, *підкоморські суди*, запроваджено зміни в правове становище шляхти тощо). Це наблизило устрій ВКЛ до устрою Корони Польської. Поштовхом до укладання унії стала зростаюча загроза з боку Рос. д-ви (особливо, коли вибухнула *Лівонська війна 1558—1583* і на її початку рос. війська зайняли значну частину Прибалтики й Білорусі), *Османської імперії* та її васала — *Кримського ханату*.

Перші переговори у справі унії розпочала 7 січня 1564 литов. сторона (біскуп віленський Валеріян Проташевич, біскуп київ. Миколай Пац, канцлер, віленський *воєвода* і земський *маршалок* кн. М.Радзивілл (Чорний), вітебський воєвода кн. С.Збаразький, литов. *підчаший* М.Кішка та ін.). Польс. сторона представила на розгляд литов. стороні свій проект унії 11 січня того ж року. Згідно з цим проектом передбачалося, що в обох д-в має бути один *король*, одне право, спільні урядовці. Проект було розглянуто на литов. сеймах в Бєльську (нині м. Бєльс-Подляски) та Парчеві (1564) і в Любліні (1566; усі міста нині в Польщі). Панівні кола ВКЛ, як засвідчують результати цих сеймів, не сприйняли усіх польс. пропозицій в цілому. Тим часом король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд II* Август скликав на 23 грудня 1568 до Любліна сейм за участю обох сторін для розгляду проблем унії. Обговорення питання унії розпочалося 10 січня 1569. Воно відбувалося в гострій боротьбі прихильників різних моделей держ. об'єднання, причому польс. сторона прагнула до інкорпорації ВКЛ, посилаючись на свої права щодо цих земель, а литов. сторона, особливо *магнати*, — до збереження суверенітету в межах майбутньої *конфедерації*. Зокрема, вони домагалися окремого сейму та окремого сенату тощо. Унаслідок значних розходжень у позиціях 1 березня 1569 майже всі представники ВКЛ покинули Люблін, але залишилися волин. маршалок і київ. воєвода кн. В.-К.*Острозький*, земський *підскарбій* Л.Война, М.Гарабурда та кілька підляських послів (депутатів). Невдовзі потому частина середньої та дрібної шляхти ВКЛ, насамперед з укр. земель, які у

своїй більшості прагнули до розширення прав і зрівняння в цьому відношенні з польс. шляхтою, висловилися за входження кількох воєводств ВКЛ (*Брацлавське воєводство, Волинське воєводство, Київське воєводство*) безпосередньо до Корони Польської. Король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд II Август дав згоду на прилучення цих воєводств до Корони Польської, залишивши в них місц. суд. право і гарантувавши непорушність прав та привілеїв панівного класу. 9 березня 1569 за королів. наказом частина послів з теренів ВКЛ склала присягу на вірність Сигізмунду II Августу вже як польс. королеві та Короні Польської. 5 березня і 26 травня 1569 було опрацьовано акти, на підставі яких *Підляшшя* та *Волинь* переходили до складу Корони Польс. Підляшшю гарантувалося, що урядові посади будуть даватися тільки місц. обивателям, будуть збережені права й вольності тощо. Волині (воєводствам Волинському та Брацлавському) було гарантовано 2-й Литов. статут (див. *Статути Великого князівства Литовського*), який відомий в історії також як «Волинський статут». 5 червня 1569 Сигізмунд II Август приєднав до Корони Польської Київ. воєводство. Водночас панівна верхівка Польщі стала погрожувати скасувати всі попередні привілеї, дані ВКЛ та його шляхті, навіть здійснити репресивні заходи проти незгідної литов. шляхти та схилити на бік Польщі Крим. ханат. Це, а також рос. загроза змусили литов. магнатів відновити переговори. На початку червня посли ВКЛ повернулися до Любліна. Після дискусій 28 червня 1569 представниками Корони Польської та ВКЛ була укладена угода. 1 липня 1569 цю угоду роздільно затвердили представники Корони Польської та ВКЛ. Було складено присягу на унію, а потім — відправлено молитву за неї в костьолах. 4 липня унію формально затвердив король.

Згідно з Л.у., Корона Польська та ВКЛ з'єдналися в один держ. організм — Річ Посполиту, нову д-ву мав очолити єдиний король, спільно обраний і коронований як польс. король і як

«Люблінська унія». Картина роботи художника Я. Матейка. 1869.

вел. князь литов. Утворювалися спільний *вальний сейм* та спільний сенат (див. *Сенат у Речі Посполитій*), урядові кола повинні були проводити єдину для обох суб'єктів федерації зовн. та внутр. політику. Представники панівного класу одержали право на володіння маєтностями в обох частинах д-ви. ВКЛ зберігало своє судочинство, окремі адміністрацію, армію, скарб тощо. Частина земель *Лівонського ордену* (під назвою Інфляндія) мала увійти до Речі Посполитої як кондомініум (спільне володіння) Литви й Польщі.

Сучасна історіографія неоднозначно оцінює наслідки Л.у. Укладення унії сприяло перемозі поляків і литовців у Лівонській війні 1558—83. Річ Посполита стала однією з найпотужніших європ. д-в, могла достатньо успішно протидіяти агресії з боку Осман. імперії. З часом посилилася роль Речі Посполитої і як культ. форпосту *євроатлантичної цивілізації* серед слов'ян. та прибалт. народів. Водночас, створивши складну д-ву Польщі та Литви, Л.у. заклала передумови для екон. і політ. переваг у рамках цієї д-ви для польс. сторони, а також недостатньо враховувала інтереси укр. і білорус. нас. нової д-ви (через унію були ліквідовані рештки укр. та білорус. державності, які зберігалися у ВКЛ; у Речі Посполитій посилилися процеси *полонізації* та окатоличення українців і білорусів). Це викликало наростання в ній нац., реліг. та соціальних конфліктів.

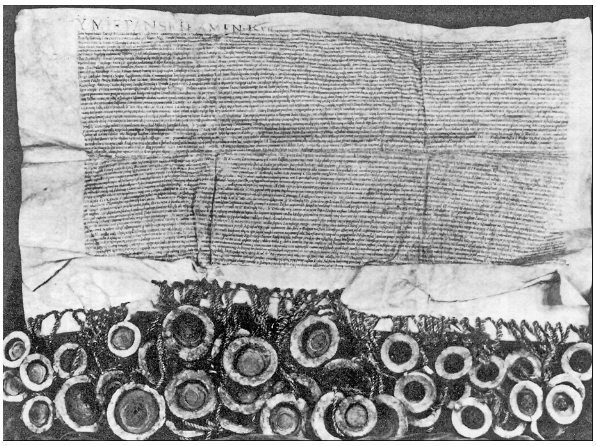

Акт Люблінської унії. 1569.

Наприкінці 16 ст. ці конфлікти спричинили вибух козац. повстань і врешті-решт національно-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Спроби короля та уряду збалансували держ. устрій Речі Посполитої, врахувавши певною мірою інтереси українців і білорусів, були запізнілими й практично не були реалізовані. Це стало однією з гол. причин тяжкої кризи Речі Посполитої.

Літ.: Дневник Люблинского сейма 1569 г. СПб., 1869; *Hałecki O.* Dzieje unii jagiełłońskiej, t. 1. Kraków, 1920; *Bardach J.* Z problemów unii polsko-litewskiej. В кн.: Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego. Warszawa, 1970; *Peleński J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści. Próba nowego spojrzenia. «Przegląd historyczny», 1974, t. 65, zesz. 2; *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1977; *Wiśner H.* Najaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski

szlacheckiej XVI—XVII wieku. Warszawa, 1978; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5—7. К., 1994—95; *Wiśner H.* Litwa. Dzieje państwa i narodu. Warszawa, 1999; Гісторыя Беларусі. Мінск, 2000; Історія Центрально-Східної Європи. Львів, 2001.

Ю.А. Мицик, Т. Хинчевська-Геннель.

Ю.К. Люблінський.

ЛЮ́БЛІНСЬКИЙ ТРИБУНА́Л — найвища апеляційна суд. інстанція для станових шляхетських судів малопольс. та укр. воєводств (у т. ч. *Брацлавського воєводства*, *Волинського воєводства*, *Київського воєводства*, *Подільського воєводства*, *Руського воєводства*, *Чернігівського воєводства*). Назва походить від назви міста — Люблін (місто в Польщі), де проводилися засідання трибуналу. Діловодство для укр. земель у трибуналі велось тогочасною рус. мовою. До складу трибуналу входили «світські судді» (до 2-ї пол. 17 ст. — загалом 27, потім — 50) і «духовні судді» (до 2-ї пол. 17 ст. — загалом 6, потім — 8). Світських членів трибуналу обирали щороку у вересні на *шляхетських сеймиках* (по 1—2 від *воєводства*) строком на рік (їхня каденція розпочиналася в листопаді). У свою чергу, члени цієї частини трибуналу обирали з-поміж себе *маршалка*, він головував на суд. засіданнях. Духовних членів трибуналу обирали єпископські ради, очолював їх президент (один із обраних до суду делегатів від капітул). Засідання трибуналу відбувалися, як правило, весною і влітку. Судочинство велося згідно з писаним і звичаєвим правом (див. *Звичаєве право*). Різні види справ заносилися до різних реєстрів (актові книги Л.т. були втрачені під час *Другої світової війни*). При розгляді справ, пов'язаних із *духовенством*, суддівський склад створювався з рівної кількості світських і духовних членів трибуналу. Коли судді не могли досягти одностайного голосування по тій чи ін. справі, то з третьої спроби рішення узаконювалося простою більшістю голосів. При рівних кількостях голосів за і проти справу переносили до сеймового суду, там судочинство вели *король* і кілька сенаторів (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Вироки і декрети Л.т. стверджувалися підписами 3-х суддів та відповідною печаткою. Попервах це була печатка Люблінського воєводства, а згодом — власна печатка трибуналу: до 2-ї пол. 18 ст. — із зображенням оленя (герб Люблінської землі), а згодом — орла (держ. герб *Корони Польської*). 1764—72 трибунал проводив засідання в Любліні та *Львові*. Після входження *Галичини* до складу Австрії Л.т. деякий час продовжував діяти, однак засідав лише в Любліні. Однією з останніх реформ Л.т. був його поділ 1793 на дві юрисдикції — світську та духовну, реформа, проте, не була реалізована. 1794 відбулася остання сесія Люблінського трибуналу.

Літ.: *Balzer O.* Geneza Trybunalu Koronnego: Studyum z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. Warszawa, 1886; *Ясинский М.Н.* Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция, вып. 1. К., 1901; *Goyski M.* Reformy Trybunalu Koronnego. В кн.: Przegląd prawa i administracij, r. 34. Lwów, 1909; 400-lecie utworzenia Trybunału Koronnego w Lublinie. Lublin, 1982; *Maisel W.* Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucij sejmowych. «Czasopismo Prawno-Historychne», 1982, t. 34, z. 2; *Dobrowolska M.* Trubunał Koronny w Lublinie 1578—1794. Lublin, 1994; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр.: Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог—Львів, 2002.

А.О. Гурбик.

ЛЮБЛІ́НСЬКИЙ (Мотошнович, Мотошнович Люблинський, Motosznowicz Lubliński) **Юліан** (Юлій) **Казимирович** (1798 або 1799 — 07.09(26.08).1873) — один із засновників *Товариства з'єднаних слов'ян*, мемуарист. Дістав прізвище від назви села Люблинець (нині с-ще міськ. типу Ковельського р-ну Волин. обл.), яким володіли його предки. Н. в сім'ї збіднілого шляхтича Казимира (Казимежа) Мотошновича та його дружини Констанції. Після смерті батька 1803 відданий до школи ченців-піарів у Межиріччі Корецькому Рівнен. повіту Волинської губ. Закінчив там навчання 1809, після чого продовжив освіту вдома. 1817 новоградволинська *шляхта* обрала його засідателем нижнього земського суду (див. *Земські суди*). Потому він вступив до *Кременецького ліцею*. 1818 за дорученням кн. А.*Чарторийського* впорядковував діловодство Віленського ун-ту (нині *Вільнюський університет*). Од 1819 — вільний слухач від-ня адміністрації та права Варшавського ун-ту. Брав участь у нелегальному молодіжному русі, за відзначення річниці *Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791* отримав догану від властей. Згодом арештований за революц. зв'язки й 1822 у кайданах висланий під нагляд поліції до *Новограда-Волинського*, за місцем проживання матері.

1823 разом із А.*Борисовим* і П.*Борисовим* заснував Т-во з'єднаних слов'ян, перекладав присягу його членів і правила («катехізис») франц. та польською мовами. Формально відійшов од т-ва, коли воно пристало до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). Затриманий властями 27 (15) лютого 1826, з *Житомира* допроваджений на петерб. гауптвахту Гол. штабу, 14 (2) березня ув'язнений у *Петропавловській фортеці* й там залишався до 19 (7) лютого 1827. У липні 1826 за 6-м розрядом інкримінованої йому провини засуджений на 5-річну каторжну працю та наступне поселення з позбавленням *дворянства* (невдовзі термін каторги було скорочено до 3-х років).

Із 16 (4) квітня 1827 перебував у Читинському острозі, у серпні 1829 переведений до Тункінської фортеці Іркутської губ. (нині с. Тунка в Республіці Бурятія, РФ). Жив на призначену йому від казни солдатську пайку. Одружився з місц. козачкою Агафією Тюменцевою, виховував 2-х синів і 3-х доньок. Бідував. Намагався впровадити в тій місцевості хліборобство. 1845 переведений до с. Жилкино (нині село Іркутської обл., РФ), служив по відкупу в Іркутську. 1856 амністований, 1857 приїхав до *Санкт-Петербурга*. Наступного року влаштував дітей Зенона та Михайла до кадетського корпусу, замешкав у *Славуті* під прихистом Л.*Сапіги*. 1872 осів у С.-Петербурзі.

Писав нотатки мемуарного характеру, передав їх О.*Герцену*.

П. у м. С.-Петербург. Похований на Маріїнському цвинтарі.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 5, 8. Л., 1925—26; *Кубалов Б.Г.* Декабристы в Восточной Си-

бири. Иркутск, 1925; *Нечкина М.В.* Общество соединенных славян. М.—Л., 1927; *Чулков Н.П.* Автобиография Ю.К. Люблинского. «Литературное наследство», 1956, т. 60, кн. 1; *Бахаев В.Б.* Общественно-просветительская и краеведческая деятельность декабристов в Бурятии. Новосибирск, 1980; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

ЛЮБО́ВИЧ Микола Миколайович (28(16).03.1855—01.08.1933) — історик-славіст і дослідник заг. історії. Чл.-кор. Рос. АН (1924; з 1925 — АН СРСР). Н. в м. *Тульчин* у родині офіцера рос. армії. Закінчив 1-шу Київ. г-зію та Київ. ун-т (1877). Вивчав заг. історію під кер-вом І.*Лучицького.* Після ун-ту деякий час викладав історію в Кам'янець-Подільській г-зії. 1878 став стипендіатом з підготовки до професорського звання при Київ. ун-ті. Від 1880 — доцент Варшавського ун-ту. 1883 захистив магістерську дис. на тему: «Історія реформації в Польщі. Кальвіністи та антитрінітарії». 1890 захистив (у Київ. ун-ті) докторську дис. на тему: «Початок католицької реакції та занепад реформації в Польщі». Потому займав посаду екстраординарного, а згодом ординарного професора Варшавського ун-ту. Поділяв позитивістські погляди на історію (див. *Позитивізм в історичній науці*), був близький до *Варшавської історичної школи.* Працював у архівах Берліна (Німеччина), Берна (Швейцарія), *Варшави*, *Ватикану*, Венеції (Італія), Вільно (нині м. *Вільнюс*), Данцига (нині м. Гданськ, Польща), Женеви (Швейцарія), Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ), *Кракова*, *Москви*, Парижа (Франція), *Санкт-Петербурга*, Цюриха (Швейцарія) та ін. міст. Публікував у різних наук. виданнях дослідження з історії *Реформації* та *Контрреформації* в Польщі. Був одним з ініціаторів створення і головою «Общества истории, философии и права» при Варшавському ун-ті.

У роки *Першої світової війни* 1915 виїхав з Варшавським ун-том до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ). Після встановлення на Кубані рад. влади у 1920-х рр. викладав у Північнокавказ. ун-ті. За свідченням його учня (у ті часи студента В.*Голобуцького*), Л. завжди будував свої лекції на фактичному матеріалі й не вдавався до класових ідеологем, уникав всіляких зібрань і ухилявся від т. зв. виховної роботи зі студентами.

Від 1929 — на пенсії.

П. у м. Ростов-на-Дону.

Праці: Иван Подкова: эпизод из отношений Подолии к Молдавии в XVI в. «Подольские епархиальные ведомости», 1878, № 18—19; Отчет о занятиях стипендиата для приготовления к профессорскому званию Н.Любовича в архивах и библиотеках Варшавы, Петербурга, Вильны и Слуцка. «Университетские известия», 1879, № 11; Общественная роль религиозных движений. Там само, 1881, № 1; История реформации в Польше: кальвинисты и антитринитарии. Варшава, 1883; Альбрехт, герцог Прусский, и реформация в Польше. «Журнал Министерства народного просвещения», 1885, № 8; Обзор литературы по истории Польши XVI в. за истекший 1884 г. «Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества», 1885, кн. 6; О нунции Коммендонте в Польше. «Журнал Министерства народного просвещения», 1887, № 1—2; Отчет Н.Н. Любовича о заграничной командировке на летнее вакационное время 1886 г. «Университетские известия» (К.), 1887, № 8; К истории иезуитов в литовско-прусских землях в XVI в. Там само, 1888, № 4; Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. Варшава, 1890; Казацкое донесение об угрожающем татарском нападении на пределы Польши. «Киевская старина», 1893, № 10; Польская историческая литература 1890 г. «Варшавский дневник», 1897, № 112—114, 129—130; Грюнвальдская битва. Варшава, 1911; Несколько документов по истории реформации в Литве из Ватиканской библиотеки. «Записки общества истории, филологии и права при Варшавском университете», 1914, вып. 7.

Літ.: *Кареев Н.И.* Отзыв о сочинении проф. Любовича под заглавием «Начало католической реакции и упадок реформации в Польше». В кн.: Отчет о четвертом присуждении премий Макария, митрополита Московского. СПб., 1892; *Бузескул В. и др.* Записка об ученых трудах Н.Н. Любовича. «Известия Академии наук: Серия 6», 1924, № 12/18; *Белозеров С.Е.* Ростовский государственный университет 1915—1965. Ростов-на-Дону, 1965; *Голобуцкий В.А.* Страницы из моих воспоминаний. «История СССР», 1966, № 3; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. Л., 1990.

О.В. Ясь.

М.М. Любович.

ЛЮБОМИ́РСЬКИЙ Єжи-Себастіян (20.01.1616—31.01.1667) — держ. і військ. діяч *Речі Посполитої*, дипломат, граф, князь (з 1647). Н. під *Краковом.* Походив зі старовинного шляхетського роду *Любомирських* герба «Шенява», спорідненого в 16—17 ст. з *Браницькими*, Зебжидовськими, Конецпольськими, Олесницькими та ін. Батько (Станіслав) був *крайчим* коронним (1619—20), *підчашим* коронним (1620—28), *воєводою* руським (1628—38), воєводою і *каштеляном* краківським (1638—49), мати Анна — донька волин. воєводи кн. О.Острозького і внучка кн. В.-К.*Острозького.* Дістав добру домашню освіту, закінчив колегіум Новодворського в Кракові, учився в колегіумах та ун-тах в Інгольштадті (*Баварія*), Лейдені (Голландія; нині Нідерланди), здійснив подорож по європ. країнах, зустрічався з кардиналом А.-Ж. де Рішельє. Після повернення на батьківщину розпочав політ. кар'єру, брав активну участь у діяльності сеймів та сеймиків, став одним з найавторитетніших оборонців шляхетських вольностей. Вважався блискучим оратором, меценатом науки і літератури. Був старостою сондецьким (1637—46), хмельницьким (1645—65), краківським (1646—64), пізніше — перемиським (1652—53) і переяславським (1660—67).

До *національної революції 1648—1676* поставився відверто вороже, але діяв в угрупованні *канцлера коронного* Є.*Оссолінського*, яке прагнуло до компромісу з повстанцями. Брав участь у *Пилявецькій битві 1648,* під час *Зборівської битви 1649* командував разом з Я.Собеським (див. *Ян III Собеський*) лівим крилом коронної армії. Під час мирних переговорів під *Зборовим*, коли до ставки мав прибути Б.*Хмельницький*, Л. як заручник поїхав до укр.

Є.-С. Любомирський. Портрет 17 ст.

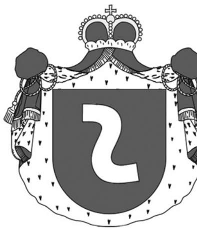

Герб роду Любомирських.

війська. 1650 став надвірним *маршалком* і цього ж року дещо пізніше — маршалком великим коронним (1650—64). Відзначився в *Берестецькій битві 1651*, брав участь у битві під Жванцем (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; *Жванецька облога 1653*), вступив у конфлікт з королем *Яном II* Казимиром Ваза, бо передбачав поразку польс. війська. Під час цієї кампанії вів переговори під Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*) з татар. й укр. представниками. Найбільших успіхів досягнув у боротьбі проти швед. і трансильванських військ у роки «Потопу», зокрема, відзначився в битві під Варкою (8 квітня 1656; нині в Польщі), у кампанії у Великопольщі, розгромив трансильванського кн. *Ракоці Дєрдя II* під *Меджибожем*, змусив його підписати тяжкий договір (22 липня 1657) і вийти з антипольс. коаліції. Після цього став *гетьманом польним коронним* (1657—67). Разом із С.Потоцьким командував польс. армією, яка вийшла переможницею в битвах під *Любарем*, *Чудновим* і с. Слободище (1660; нині всі Житомир. обл.) над рос. військами В.*Шереметєва*, після чого добився підписання гетьманом Ю.*Хмельницьким* вигідного для Польщі Слободищенського договору (див. *Чуднівський договір 1660*). Став одним з вождів магнатської олігархії, очолив *рокош* проти короля Яна II Казимира Ваза, завдав поразки королів. військам під Монтвами (12 липня 1666; нині в Польщі), після цього було укладено компромісне порозуміння. Через деякий час по 2-му сейму (листопад 1666) був розбитий паралічем і помер.

Був двічі одружений. Із Констанцією Лігезянкою з Бібки (р. н. невід. — п. 1648) мав доньку Христину (р. н. і р. с. невід.) та 3-х синів — Станіслава Гераклія (1642—1702), Олександра Міхала (р. н. невід. — п. 1675), Ієроніма Августина (р. н. невід. — п. 1706) та із Барбарою з Тарлів (р. н. невід. — п. 1675; була удовою по Я.Даниловичу; шлюб з Л. уклала 1654) мав доньку Анну Христину (р. н. і р. с. невід.) і 2-х синів — Франциска-Себастіяна (р. н. невід. — п. 1699) і Єжи-Домініка (р. н. невід. — п. 1727; був коронним *підстолієм* 1695—1702 і коронним *підкоморієм* 1702—26).

Літ.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1992; *Kłaczewski W.* Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław—Warszawa—Kraków, 2002.

Ю.А. Мицик.

Себастіян Любомирський.

ЛЮБОМИ́РСЬКІ (Lubomirscy) — польс. магнатський рід, його осн. земельні володіння з 16 ст. зосереджувалися на укр. землях, гол. чин. у Руському воєводстві та на Поділлі. Щоб надати давності своєму родові, на поч. 18 ст. тогочасні його представники проголосили себе нащадками волин. кн. Давида Ігоровича. Найвідоміші Л.: **Себастіян** (бл. 1539 — 1613; домігся титулу графа 1595), його син **Станіслав** (1583—1649; був воєводою руським 1628—38, воєводою і каштеляном краківським з 1638; від 1647 — князь «Священної Римської імперії германської нації»); сини Станіслава — **Олександр-Міхал** (п. 1667; воєвода краківський з 1668) та **Єжи-Себастіян** (див. Є.-С.Любомирський); сини останнього — **Станіслав-Гераклій** (1642—1702) — маршалок великий коронний, автор низки праць з історії Польщі, та **Ієронім-Августин** (п. 1706) — мальтійський кавалер, фельдмаршал-лейтенант австрійс. армії, учасник Віденської битви 1683, гетьман польний коронний, гетьман великий коронний (1702); **Станіслав** (1704—93) — воєвода брацлавський і київ.; **Юрій** (1817—72) — політ. діяч, куратор Оссолінеуму 1847—51 і 1869—72.

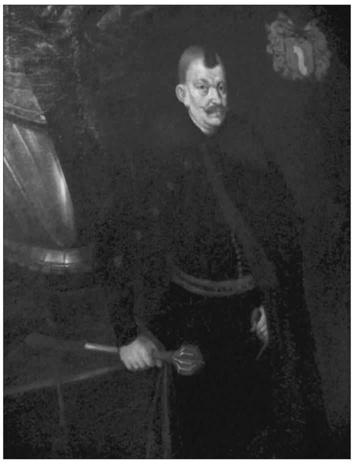

Станіслав Любомирський (1583—1649). Портрет 17 ст.

Станіслав-Гераклій Любомирський.

Ієронім-Августин Любомирський. Портрет 19 ст.

Літ.: *Inglot S.* Archiwum xx. Lubomirskich (Iinia Dubrowienska). Warszawa, 1937; *Войтович Л.В.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1993.

Л.В. Войтович.

ЛЮБО́МЛЬ — місто *Волинської області*, райцентр. Розташоване за 123 км від обласного центру м. *Луцьк*. Залізнична станція. Населення 9,8 тис. осіб (2008).

На території сучасного Л. знайдені археол. залишки *городища* 2 тис. до н. е. Перша письмова згадка про Л. міститься в *Іпатіївському літописі* під 1281. Його розвиток пов'язують з кн. *Володимиром Васильковичем*. На той час Л. був значним ремісничим центром. 1264 побудована кам'яна церква св. Георгія. 1340 місто переходить під владу *Великого князівства Литовського*. 1412 за ініціативою короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* в місті збудовано костьол. Від 14 ст. в Л. мешкала велика єврейс. громада. 1521 збудована *синагога*.

1541 місто отримало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* перейшло під владу *Корони Польської*, було включене до складу Холмської землі. Від 1659 — у власності гетьмана І.*Виговського*. 1671 *вальним сеймом* передано синам кн. Я.*Вишневецького* (польс. королю *Міхалу-Корибуту Вишневецькому* та *гетьману великому коронному* кн. Д.-Є.*Вишневецькому*) як компенсація збитків родини під час національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*).

1729 місто зазнало великої пожежі. Від 1768 переходить у володіння графа Ф.-К.*Браницького*. 1782 за ініціативою останнього у місті було збудовано великий палац.

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі Зх. *Волині* перейшло під владу *Російської імперії*, набуло статусу волосного центру Володимир-Волинського пов. *Волинської губернії*.

У відповідь на спробу Ф.-К.Браницького закріпачити *міщан* (див. також *Кріпацтво*) у місті виник бунт під кер-вом *бурмистрів*. Останні звернулися до суду, а також за протекцією до вел. князя Костянтина Павловича, котрий був намісником рос. імператора в Польщі. Згідно з рішенням суду справа була вирішена на користь мешканців Л.

Любомль. Свято-Троїцький костьол. Фото поч. 21 ст.

За участь Браницьких у польс. національно-визвол. русі царська влада 1849 конфіскувала у них їхні володіння, у т. ч. Л.

Після прокладення 1874 залізниці *Ковель*—Л. у місті пожвавилося екон. життя, воно стало значним торг. і пром. центром Волині. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали пивоварний, лісопильний та винокурний з-ди, 4 шкіряних підпр-ва, 4 млини. Наприкінці 19 ст. кількість населення складала 6969 осіб.

Під час *Першої світової війни* і подій *громадянської війни в Україні 1917—1921* місто занепало. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* перейшло під владу Польщі. Від 1939 (див. *Възз'єднання українських земель в єдиній державі*) — у складі УРСР. 1940 утворено Любомльський р-н. Від червня 1941 до липня 1944 окуповане *вермахтом* (див. *Друга світова війна*), у цей час у місті було знищено єврейс. громаду.

Поблизу Л.— у м. Ягодин — розташована Волинська митниця. В місті працюють: Маслозавод, лісгоспзаг «Світязь», Ремонтно-механічний з-д та ін. підприємства.

Уродженцями міста є Н.*Ужвій* та Р.*Братунь*.

Пам'ятки історії і к-ри: Свято-Георгіївська церква (1264). Свято-Троїцький костьол (1412), торгові ряди (18 ст.), палац графів Браницьких (18 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970; *Кучера М.* Городища. В кн.: Археология Украинской ССР. К., 1986; *Крикун М.* Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI—XVIII ст.: Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць. К., 1990; Любомль в історії України і Волині. Луцьк, 2003; *Ющук В.Л.* Любомль: вічна молодість древнього міста: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2005; Web: www.lubfdm.gov.ua.

В.В. Головко.

ЛЮБО́ТИН — місто обласного підпорядкування *Харківської області*. Розташов. за 24 км від *Харкова*. Залізнична станція Населення 24,0 тис. осіб (2005).

Слобода Л. виникла в серед. 17 ст. під час заселення *Слобідської України* вихідцями з *Правобережної України* та *Лівобережної України*. У праці Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии...» із посиланням на купчі і дарчі записи *Курязького Спасо-Преображенського монастиря* зазначається, що на берегах р. Люботинка «многое товариство козацкое» осіло не пізніше 1650. 1708 Люботинська сотня *Харківського полку* ввійшла до складу *Азовської губернії*. 1718 *Охтирський полк*, *Сумський полк* і Харків. полк були передані в підпорядкування київському губернатору. Від 1723 Люботинська сотня Харків. полку з ін. слобожанськими полками перейшла у відання Військ. колегії. Царським маніфестом від 28 липня 1765 козац. самоуправління на Слобожанщині було ліквідоване, і територія Слобідської України ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*. Слобода Л. із селами та *хуторами* була віднесе-

Люботин. Свято-Миколаївська церква. Фото початку 21 ст.

на до Валківського комісарства Харків. провінції.

Від 1780, коли Слобідсько-Укр. губ. була перетворена в *Харківське намісництво*, слободу Л. зарахували до Валківської округи Харків. намісництва. 1796 Харків. намісництво знову перетворили на Слобідсько-Укр. губ., при цьому Л. увійшов до її Харків. повіту. Наступного року всі *повіти* розділили на *волості*. Слободу Л. зарахували до складу Огульчанської волості. У ті часи сільс. управління очолювали виборні *отамани*.

1802 Валки знову стали повітовим містом, а слобода Л. у складі Огульчанської волості була віднесена до Валківського повіту. 1815 волосне правління перевели зі слободи Огульці до Л. Від 1835 Л. — у складі *Харківської губернії*.

1837 поміщик Духовський збудував поблизу Л. винокурню, а згодом — 2 млини. Надалі розвиток Л. був тісно пов'язаний із буд-вом (1871) залізничної станції і створенням залізничного вузла з ремонтною базою.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Л. активізується громадсько-політ. життя. 20 грудня 1905 в ході збройного повстання залізничники захопили залізничну ст. Люботин Харківсько-Миколаївської залізниці, створили там тимчасовий уряд та власну жандармерію, а 26 грудня проголосили незалежну робітн. Люботинську республіку (її комендантом став слюсар Павло Глуховцев; республіка проіснувала 4 дні; 30 грудня після масованого артобстрілу повстання було придушене).

Рад. влада в Л. вперше була встановлена в грудні 1917. У липні—серпні 1918 в період *австро-німецьких військ контролю над територією України* залізничники Л. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. У листопаді 1918 Л. зайняли війська *Директорії Української Народної Республіки*. У січні 1919 містом оволоділи війська Червоної армії (див. *Радянська армія*), у червні — *Збройні сили Півдня Росії*, у грудні знову встановлена рад. влада.

1918—22 Л. — волосний центр Харків. губ., 1923—30 — райцентр *Харківської округи*. Від 1932 — у складі Харків. обл.

Від 1938 має статус міста.

Від 20 жовтня 1941 до 29 серпня 1943 місто окуповане *вермахтом* (див. *Друга світова війна*).

Від 1993 має статус міста обласного підпорядкування.

Істор. пам'ятки: Люботинське городище (кілька давніх *городищ* і курганний могильник з кількох десятків невеликих *курганів*); садиба, що складається з палацу, Свято-Миколаївської церкви (1843) та службового корпусу (19 ст.).

У місті над залізничними коліями збудовано критий пішохідний міст (260 м; вважається найдовшим з такого типу мостів у Європі).

Літ.: ІМіС Української РСР: Харківська область. К., 1967; *Стрілець В.В.* Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Х., 2002; *Стрелец В.В.* Люботинская дистанция пути: История и современность. Х., 2008; Люботинська міська рада: Офіційний сайт. Web: http://www.lubotin.kharkov.ua.

Я.В. Верменич.

П.П. Любченко.

ЛЮ́БЧЕНКО Панас Петрович (14(02).01.1897—30.08.1937) — парт. і держ. діяч. Н. в м. *Кагарлик* у сел. родині. Закінчив 2-класну сільс. школу, з 1909 навч. в Київ. військово-фельдшерській школі. Від 1913 — учасник есерівської течії революц. руху (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). 1914 став військ. фельдшером. З початком *Першої світової війни* служив у 33-му Єлецькому піх. полку на *Південно-Західному фронті*, був двічі поранений. Одужавши, працював фельдшером Київ. окружного військ. госпіталю. Від 1916 почав друкуватися в пресі, співробітничав з часописами «Соціалістична думка» і «Наше слово». Після *Лютневої революції 1917* став членом *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), входив від неї до Київ. ради робітн. депутатів, а потім також до *Української Центральної Ради*. Належав до лівої фракції, що виступала за встановлення на укр. землях рад. влади й співпрацю з рос. *більшовиками*. Тоді ж екстерном склав іспити на атестат зрілості й рік учився на мед. ф-ті Київ. ун-ту. Паралельно слухав лекції на правничому ф-ті цього ж ун-ту.

Від березня 1919 — член новоствореної УПСР (комуністів; з серпня цього ж року — *Українська комуністична партія (боротьбистів)*; УКП(б)). Належав до кер-ва партії. У березні наступного року разом з переважаючою більшістю лідерів УКП(б) — О.*Шумським*, Г.*Гриньком*, Г.*Михайличенком* та ін. — увійшов до складу КП(б)У. Був призначений секретарем Київ. губкому КП(б)У. Згодом став заст. нач. політвідділу *Другої Кінної армії*. Деякий час керував Черніг. губернським виконкомом. Від 1922— заст. голови Донец. губернського виконкому. Цього ж року призначений головою правління Спілки с.-г. кооперації УСРР. Від 1925 — голова Київ. губернського виконкому (з 1926 — Київ. окружний виконком) й канд. у члени ЦК КП(б)У.

У ці роки не раз виступав на зібраннях учених і ювілейних вечорах. Акад. С.*Єфремов* у вересні 1926 у своєму щоденнику занотував, зокрема, що Л. на з'їзді геологів «навчав геологів геології» і при цьому щиро вважав, що геологія й археологія — це, по суті, одна й та ж наука, якою рад. влада «користується для антирелігійної пропаганди». У спогадах літературознавця Г.*Костюка* про ювілей М.*Грушевського* в Києві 3 жовтня 1926 є згадка про виступ Л. під час урочистостей, а також дано коротку характеристику Л.: «Гарний, інтелігентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше — опозиціонер, боротьбист, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він, ще зовсім молодий запальний хлопець, бігав коридорами Центральної Ради "у жовтих чобітках", як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави повернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що "бігав у жовтих чобітках" у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, але й цілої Київ-

ської округи. Він прийшов на ювілейне засідання вже як влада, як представник держави і керівної партії».

Від 1927 займав посаду секретаря і був членом ЦК КП(б)У. Від 1929 — канд. у члени політбюро ЦК КП(б)У. 1930 виступив як «громадський обвинувач» на процесі «Спілки визволення України» (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*). Як свідчать документи, невдовзі потому став відігравати керівну роль у *колективізації сільського господарства* в УСРР й конфіскації продовольства у селян (врешті-решт це призвело до *голодомору 1932—1933 років в УСРР*). Від 1933, будучи секретарем ЦК КП(б)У, одночасно працював 1-м заступником голови РНК УСРР. Цього ж року на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і Центр. контрольної комісії КП(б)У слідом за П.*Постишевим* і С.*Косіором* виголосив погромницьку промову «Огонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках» (22 листопада 1933).

28 квітня 1934 став головою РНК УСРР. Цього ж року був обраний членом політбюро ЦК КП(б)У і канд. у члени ЦК ВКП(б).

Обирався членом Президії ВУЦВК і членом ЦВК СРСР. Був делегатом: XV—XVII з'їздів ВКП(б), IV, V, VII й VIII конференцій, IX—XIII з'їздів КП(б)У.

1935 нагороджений орденом Леніна.

29 серпня 1937 на пленумі ЦК КП(б)У по доповіді С.Косіора на розгляд було поставлено санкціоноване Й.*Сталіним* (на основі наданих слідчими органами «свідчень» колиш. боротьбистів, колег Л., зокрема А.*Хвилі*) питання «Про буржуазно-націоналістичну організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією Любченка П.П.». Наступного дня до обіду Л. виступив із промовою і категорично відкинув усі висунуті проти нього обвинувачення. Від 15-ї до 18-ї години в роботі пленуму було оголошено перерву.

Одразу після перерви й за відсутності Л. пленум ЦК КП(б)У ухвалив: «На підставі матеріалів слідства та очних ставок Любченка з заарештованими учасниками контрреволюційної націоналістичної організації [...], а також на підставі заяви Хвилі на ім'я т. Єжова, Пленум ЦК КП(б)У вважає встановленим, що Любченко П.П. не тільки був особисто тісно зв'язаний з керівною групою націоналістичної української контрреволюційної організації, а й входив до складу керівництва цієї антирадянської організації». У зв'язку з цією ухвалою було також вирішено: «1. Виключити Любченка П.П. з Політбюро та зі складу членів ЦК КП(б)У. 2. Зняти Любченка П.П. з поста голови Раднаркому УРСР. 3. Поставити перед ЦК ВКП(б) питання про виведення Любченка П.П. зі складу кандидатів у члени ЦК ВКП(б) та про виключення його з рядів партії. 4. Передати справу Любченка П.П. у НКВС».

Одразу потому присутнім на пленумі повідомили, що в перерві між засіданнями пленуму Л. застрелив дружину й застрелився сам. С.Косіор з цього приводу додав: «Поки ми з вами приймали рішення, Любченко застрелився, підтвердивши тим самим, що ми правильно цю справу розібрали».

У літературі з приводу смерті Л. існують різні версії, зокрема й та, що і його самого, і його дружину вбили енкаведисти.

Для сучасників Л., які жили за кордоном, зокрема в Польщі, трагічна смерть Л. не стала сенсацією. Як зауважив варшавський час. *«Biuletyn polsko-ukraiński»*, «самогубство П.Любченка, серед низки інших самогубств, часом високих достойників СССР (хоча б Гамарника), не може все ж таки нікого ані спеціально здивувати, ані вразити». Далі часопис наголошував, що покійний, попри гучний титул «прем'єра Української Совєтської Республіки», був фактично декоративною постаттю, як, зрештою, й увесь «кабінет міністрів» УСРР. Разом з тим трактована як самогубство смерть «прем'єра» УСРР з «типово українським прізвищем» зробила його самого символічною фігурою. З'явився навіть аналіз «феномена Любченка». Зокрема, той же варшавський бюлетень писав: «Любченко належав насамперед до класичного — на теренах колишньої Росії — типу ренегата-кар'єриста, популярно званого “малороссом”. Але цей ренегат, піддаючись за часів молодості певним національним почуттям й пориванням (все ж таки належав до у к р а ї н с ь к о ї [виділення в тексті зроблено за оригіналом] політичної партії за часів царату), безперечно, зберігав у власній психіці певне п р и г а д у в а н н я тих почуттів й тих поривань [...]. На все йшов цей ренегат. Будь-які совєтські векселі підписував in blanco цей колишній українець. Крізь трупи проходив безжурно усміхненим... Але десь у темному закамарку ренегатської душі жевріла ще “виправдувальна” думка, що “як-не-як існує українська початкова школа”, що “як-не-як виставляється Наталка-Полтавка у театрі”, що “як-не-як не скасовано ще мови”. Й — можливо навіть охоплювала його також наївна “особиста гордість”, що це він, все ж таки Л ю б ч е н к о, не якийсь там “Іванов”, стоїть — хоча б навіть фіктивно, але формально й de jure — на “чолі уряду України”». Але невдовзі й ці виправдувальні міркування зазнали фіаско: «Й оце на тлі щораз виразнішої на “соціалістичних” теренах СССР — такої знайомої з царських часів — і с т о р и ч н о ї Росії, що поставала, серед щоденних барабанів “нашої є д и н о ї вітчизни” й “великого р о с і й с ь к о г о народу»” (навіть вже не “совєтського”), під зростаючим натиском жандармсько-чекістського “патріотизму” й “любові” до Москви — настав крах навіть... навіть совєтсько-малоросійської “ідеології” Любченка. Й Любченко надзвичайно реально побачив й збагнув, що потвора правдивої “матушки” — Росії, яка поставала у нібито революційній “батьківщині”, неминуче розчавить не лише “ідеологію” ренегатів, а й самих ренегатів».

Тв.: Документ про контрреволюційні змови і запроданство: [Про СВУ]. «Комуніст», 1931, 2 серпня; Передмова. В кн.: «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу, т. 1. Х., 1931; Про деякі помилки на теоретичному фронті. «Комуніст», 1933, 4 липня; «Вісті ВУЦВК», 1933, 6 липня; Огонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках: Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК

КП(б)У 22 листоп. 1933 р. Х., 1933; Виступ тов. П.П. Любченка на пленумі Харківського обкому КП(б)У. «Пролетарська правда», 1934, 10 червня; Промова на першому з'їзді письменників України. «Комуніст», 1934, 9 липня; «Вісті ВУЦВК», 1934, 9 липня; Промова на VIII з'їзді Рад у відповідь на доповідь Сталіна. «Вісті ВУЦВК», 1936, 27 листопада; Про проект нової Конституції УРСР. «Комуністична освіта», 1937, № 2; Привітальне слово художній нараді. «УЇЖ», 1990, № 2.

Літ.: *Małyj M.* Samobójstwo w Kijowie: [P.Lubczenki]. «Biuletyn polsko-ukraiński», 1937, 12 września, nr. 33 (224); *S.* Nowe samobójstwo: [P.Lubczenki]. Там само; *Kowalewski M.* Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej: Zarys ewolucji stosunków w latach 1917—1937. Warszawa, 1938; *Бачинський П.* Панас Петрович Любченко. К., 1970; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; *Бачинский П.П.*, *Табачник Д.В.* Афанасий Петрович Любченко. «Вопросы истории», 1990, № 12; *Пирог Р.Я.* Как погиб председатель Совнаркома Украинской ССР П.П. Любченко. «Известия ЦК КПСС», 1990, № 10; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923—1929. К., 1997; *Верстюк В.Ф.*, *Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999; *Рубльов О.С.* Любченко Панас Петрович. В кн.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; ЦК РКП(б)—ВКП(б) и национальный вопрос, кн. 1: 1918—1933 гг. М., 2005.

О.С. Рубльов.

Е. Людендорф.

ЛЮДЕНДО́РФ (Ludendorff) **Еріх** (09.04.1865—20.12.1937) — військ. і політ. діяч Німеччини, один з чільників нім. армії в роки *Першої світової війни*, генерал піхоти (1916). Н. в Крушевні поблизу м. Познань (нині місто в Польщі). Син збіднілого землевласника, мати походила з аристократичної військ. родини. Військ. освіту здобув у Вищому кадетському корпусі в Берліні-Ліхтерфельді (1882) та Військ. академії в Берліні (1893). На поч. 1894 відкомандирований до *Російської імперії*, півроку вдосконалював там знання рос. мови. По поверненні став служити у нім. Генштабі. Водночас з 1906 викладав тактику та воєн. історію у Військ. академії в Берліні. 1908—13 керував оперативним відділом Генштабу. Брав участь (під кер-вом начальника Генштабу ген. Г.-Й. фон Мольтке) у перегляді т. зв. плану Шліффена (див. А. фон *Шліффен*). Від 1913 командував полком (Дюссельдорф, Німеччина), а з 1914 — 85-ю піх. бригадою (Страсбург; нині місто у Франції). На початку І світ. війни — обер-квартирмейстер штабу 2-ї армії, що діяла в Бельгії. Від 21 серпня 1914 — нач. штабу розташов. в Сх. Пруссії 8-ї армії (командував армією П. фон *Гінденбург*, на той час генерал піхоти; був однодумцем з Л. у поглядах на стратегію ведення війни). Від 18 вересня 1914 займав посаду нач. штабу 9-ї армії, а з 1 листопада цього ж року — нач. штабу головнокомандуючого на Сх. фронті. 29 серпня 1916 (одночасно з призначенням П. фон Гінденбурга, на той час генерал-фельдмаршала, начальником Польового Генштабу) отримав посаду 1-го генерал-квартирмейстера верховного командування нім. армії (усупереч звичному порядку, відповідальність за ведення воєн. операцій поклали на нього і П. фон Гінденбурга порівну). На чолі нім. армії перебував майже до самого кінця війни. У лютому 1917 за його спільним з П. фон Гінденбургом наполяганням Німеччина розпочала необмежену підводну війну, це змусило США відкрито стати на бік *Антанти*. 1918 брав активну участь у виробленні політики Німеччини щодо нових держ. утворень, які постали на теренах колиш. Рос. імперії, зокрема *Української Народної Республіки*, а згодом — *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського*. Основним у цій політиці вважав забезпечення сприятливих для вирішального наступу нім. військ на Зх. фронті умов. 5—6 лютого 1918, напередодні підписання *Брестського мирного договору Української Народної Республіки з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, брав участь у нараді вищих посадових осіб Німеччини і *Австро-Угорщини* у Берліні, на ній було прийнято рішення за будь-яку ціну укласти мир з УНР та надати останній військ. допомогу в разі, якщо вона того попросить. Під час вересневого офіц. візиту гетьмана П.Скоропадського до Німеччини Л. мав з ним зустріч і вів переговори у м. Спа (Бельгія; там знаходився польовий Генштаб нім. армії). На цих переговорах йшлося, зокрема, про формування укр. армії та Особливого корпусу, а також про повернення військовополонених-українців до *Української Держави* (невдовзі по завершенні війни Л. написав спогади, в них виклав свої тогочасні роздуми про Україну та нім. політику щодо неї). У жовтні 1918 наполягав на продовженні воєн. дій, однак нім. політ. кер-во його не підтримало. На знак протесту Л. подав у відставку. 26 жовтня 1918 герм. імп. *Вільгельм II* прийняв відставку Л. і наступного дня призначив замість нього на посаду командуючого нім. армії ген. В.Гренера. Після *Листопадової революції в Німеччині 1918* Л. виїхав до Швеції. У лютому 1919 повернувся в Берлін. Брав активну участь у підготовці путчу В.Каппа та В. фон Лютвіца (13—17 березня 1920). Після провалу виступу поселився поблизу Мюнхена (Баварія, Німеччина). У листопаді 1923 разом з А.*Гітлером* очолив «Пивний путч», після його невдалого закінчення притягувався до суду, однак був виправданий. 1924 став депутатом рейхстагу від Тевтонської націонал-соціаліст. партії свободи. У своїх виступах активно пропагував тезу про «втрачену перемогу». 1925 заснував монархічний Танненберзький союз. У березні цього ж року висував свою кандидатуру на президентських виборах (проти П. фон Гінденбурга, з яким гостро конфліктував після війни), але зазнав поразки. 1928 збіг термін його депутатства в рейхстазі. У березні 1930 він створив реліг. союз «Німецький народ» (езотеричного плану, існує по сьогодні). Тоді ж став у опозицію до А.Гітлера (застерігав президента П. фон Гінденбурга від призначення А.Гітлера рейхсканцлером, передбачаючи негативні наслідки для Німеччини). Після приходу А.Гітлера до влади (січень 1933) відмовився від запропонованої йому посади польового маршала. Перебував майже в цілковитій ізоляції; усі створені ним органі-

зації були заборонені. Розробив теорію «тотальної війни», виклав її у кн. «Der Totale Krieg» (1935). Вона ґрунтувалась на тезах, цілком протилежних до традиційної на той час доктрини воєн. теоретика прусського генштабу 1-ї пол. 19 ст. К. фон Клаузевіца про війну як продовження політики ін. засобами. На думку Л., мир — це лише перерва між війнами, а тому політика повинна служити справі мобілізації всіх фізичних і моральних сил нації для підготовки і для ведення війни.

П. у Тунцингу поблизу Мюнхена.

Тв.: Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. 1—2. М., 1923—24.

Літ.: *Пуховский Н.* Людендорф и его теория «тотальной войны». «Военная мысль», 1947, № 5; *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 1—2. К., 2002.

О.П. Реєнт.

ЛЮДКЕ́ВИЧ Станіслав Пилипович (24.01.1879—10.09.1979) — композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, публіцист, упорядник і редактор муз. видань. Д-р музикознавства (1908), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1935). Професор (1939). Нар. арт. СРСР (1969), Герой Соц. Праці (1979). Н. в м. Ярослав (нині місто в Польщі). 1897 закінчив г-зію в м. Ярослав і поступив на філос. ф-т (відділ укр. та класичної філології) Львів. ун-ту. Слухав лекції з музично-теор. дисциплін у Львів. консерваторії. Композицію вивчав самостійно, консультувався в М.Солтиса (1897—99, *Львів*). 1906—08 поглиблював муз. освіту у *Відні*, брав уроки композиції в О.Землинського, теорії музики — у Г.Греденера й Г.Адлера. 1908 захистив докторську дис. з музикознавства на тему: «Дві проблеми розвитку звукозображальності». Потім у Лейпцигу (Німеччина) на музикознавчому ф-ті ун-ту слухав лекції Г.Рімана та А.Прюфера. По закінченні Львів. ун-ту (1901) викладав у г-зіях Львова, Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща). Був одним з організаторів і працівників Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка у Львові (1910—14 — дир. і викл., з 1919 — викл., 1926—39 — інспектор його філій). Від 1934 — голова музикологічної секції Союзу укр. професійних музик, з 1936 — голова музикологічної комісії НТШ. Часто виступав як виконавець: піаніст, співак, диригент. Співав у хорі «Львівський Боян» (див. «*Боян*») і був його диригентом. Від 1900 співпрацював з львів. газ. «*Діло*». У 2-й пол. 1930-х рр. — її постійний муз. рецензент. 1905—07 редагував з худож. І.*Трушем* перший укр. муз. ж. «Артистичний вісник».

Від осені 1939, після приєднання Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), працював у Львів. консерваторії й водночас був старшим наук. співробітником Львів. від-ня Ін-ту мист-ва, фольклору і етнографії АН УРСР (нині *Інститут народознавства НАН України*).

Під час окупації УРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) жив у Львові. Був заарештований *гестапо* (1941), після звільнення входив до складу «Комісарського управління», очолював Спілку укр. музик.

Після визволення Львова військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) поновив роботу у Львів. консерваторії (1944—72 — професор, зав. кафедри) і в Ін-ті мист-ва, фольклору і етнографії АН УРСР.

Виступав за збереження укр. традицій, шанобливе ставлення до видатних діячів укр. народу. 1919 організував К-т ушанування пам'яті померлих композиторів. 1948 категорично відмовився осудити композитора Вас.*Барвінського*, 1963 підписав лист до голови Президії ВР СРСР Л.*Брежнєва* про його звільнення і реабілітацію.

Муз. твори: кантата-симфонія «Кавказ» (1901—13), кантати «Заповіт» (1934; 2-га редакція — 1955), «Наймит» (1941); для оркестру: «Прикарпатська симфонія» (1952), «Галицька рапсодія» (1928), симфонічні поеми — «Каменярі» (1926), «Дніпро» (1947), «Мойсей» (1956), «Рондо юнаків» (1948), фантазія «Наше море» (1957); концерти з оркестром: два для фортепіано (1920; 2-га редакція — 1950, 1957), для скрипки (1945), перше в укр. муз. літературі фортепіанне тріо (1919; 2-га редакція — 1950), варіації на укр. теми для скрипки і фортепіано (1949); хори з оркестром: «Вічний революціонер» (1898), «Останній бій» (1914), «Вільній Україні» (1912—14; 2-га редакція — 1939), «Наша дума, наша пісня» (1931), «Конкістадори» (1941), «Гей, слов'яни» (1949) та ін.; опера «Довбуш» (1955), інструментальні п'єси, романси, пісні, обробки нар. і стрілец. пісень, збірники укр. нар. пісень.

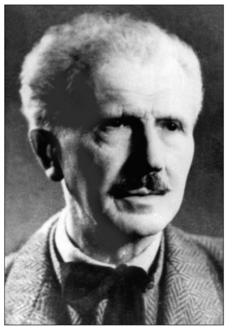
С.П. Людкевич.

Музикознавчі праці: у галузі фольклористики — двотомник «Галицько-руські народні мелодії» (1906—07); підручники — «Загальні основи музики» («Теорія музики», 1921), «Матеріали до науки сольфеджіо і хорового співу» (1930); дослідження і статті про композиторів і співаків М.В.*Лисенка*, М.*Леонтовича*, Д.*Бортнянського*, М.*Вербицького*, Д.Січинського, С.*Крушельницьку* та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1964; за симфонію-кантату «Кавказ» і вокально-симфонічну кантату «Заповіт» на слова однойменних творів Т.*Шевченка*).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

На його честь названо одну з вулиць м. Львів, створено меморіальний музей С.Людкевича, встановлено муз. премію ім. С.Людкевича.

Літ.: *Павлишин С.С.* Станіслав Людкевич. К., 1974; *Стельмащук С.І.* Під знаком його доброти: (Спогади про С. Людкевича). Дрогобич, 1991; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали, т. 1—2. К.—Львів, 1995—96; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Станіслав Людкевич: Дослідження, статті, рецензії, виступи, т. 1. Львів, 1999; *Штундер З.* Станіслав Людкевич: Життя і творчість, т. 1. Л., 2005; *Її ж.* Меморіальний музей С.Людкевича. Web: www.salomeamuseum.lviv.ua/info/lyudkevych.

Т.Ю. Галайчак.

ЛЮ́ЗНІ ЛЮ́ДИ (loźni, гультяї) — одна з категорій сільс. населення на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської*. Здебільшого не вели власного госп-ва, а наймалися на службу до заможних господарів та *шляхти*. У пошуках кращих заробітків вільно переходили з місця на місце. Інколи на короткий час осідали на терені волосних

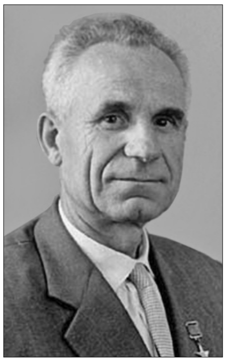

А.М. Люлька.

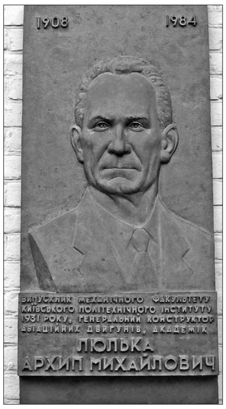

Меморіальна дошка А.М. Люльці на фасаді Державного музею техніки, розташованого в корпусі № 6 Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

чи сільс. земель у запустілих госп-вах, але коли приходив час сплати податків, то відходили із села чи *волості*. Правителі Польщі та ВКЛ намагалися законодавчо обмежити право виходу (й ухилення від оподаткування) Л.л. (як і ін. подібної категорії *селянства* — «похожих селян»; див. *Похожі (непохожі) селяни*).

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. М., 1892; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ЛЮКСЕМБУ́РГ Володимир Сергійович (жовтень 1888 — червень 1971) — парт. і держ. діяч, нар. секретар суд. справ у першому уряді Рад. України. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Від 1905 був членом учнівських і студентських більшовицьких орг-цій. Від 1907 займався парт. пропагандою і створенням на підпр-вах профспілок. 1907 поступив на юрид. ф-т Петерб. ун-ту. 1911 за організацію студентських страйків і демонстрацій був заарештований і деякий час утримувався в ув'язненні, невдовзі потому виключений з ун-ту. 1913 вдруге був заарештований і кілька місяців утримувався в тюрмі. 1914 дістав дозвіл скласти екстерном іспити за університетський курс навчання, але через несприятливі життєві обставини не зміг бути на всіх держ. іспитах і тому отримав лише свідоцтво про «прослуховування курсу юридичних наук Петроградського університету». Як політично неблагонадійний не міг знайти постійного місця роботи. Займався репетиторством, коректорською працею тощо. Під час *Лютневої революції 1917* брав безпосередню участь у збройних виступах проти *самодержавства*. У березні—червні цього ж року став членом суд. комісії виконавчого к-ту Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів.

Улітку 1917 переїхав в Україну. У липні—грудні займав посади товариша (заст.) голови ради робітн. і солдатських депутатів і голови к-ту РСДРП(б) в м. *Кременчук*. У грудні цього ж року на 1-й Всеукр. конференції *більшовиків* у *Києві* обраний кандидатом у члени Гол. к-ту більшовиків України. Учасник *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад 1917* у м. *Харків*. Цього ж місяця (і до березня 1918) займав посаду нар. секретаря суд. справ України (див. *Народний секретаріат*). Був членом ЦВК Рад України перших двох скликань. Від травня 1918 — товариш (заст.) голови ради робітн. і солдатських депутатів та член більшовицького к-ту у м. *Вороніж*. Від грудня 1918 і до серпня 1919 — член колегії нар. комісаріату пропаганди і агітації УСРР, зав. бюро друку України. Від грудня 1919 — голова революц. к-ту і к-ту КП(б)У в м. *Слов'янськ*. Від лютого 1920 — член бюро і зав. агітпропом Харків. губкому КП(б)У, з липня 1921 — зав. агітпропом Волин. губкому КП(б)У, редактор парт. губернської газети. Від травня 1922 — дир. прес-бюро Нар. комісаріату зовн. справ УСРР. Від січня 1923 — заст. уповноваженого Цукротресту в Україні. Від січня 1926 — зав. гол. управлінням у справах літератури і вид-в Наркомосу УСРР. Від березня 1928 — член колегії НКВС УСРР.

У січні 1931 став слухачем Історико-парт. ін-ту червоної професури в *Москві*. Від січня 1932 — член колегії Наркомату легкої пром-сті СРСР.

У липні 1933 повернувся в Україну, працював нач. політвідділу Кохановської МТС в *Одеській області*.

Від квітня 1935 і до жовтня 1937 працював нач. управління лісами Наркомзему РСФРР. Згодом тяжко хворів, змінив кілька керівних посад низової ланки, у т. ч. був заст. директора по адміністративно-госп. частині Всесоюзної б-ки ім. В.Леніна (серпень 1938 — серпень 1939).

Від грудня 1941 — персональний пенсіонер.

П. у м. Москва.

Літ.: Люксембург Володимир Сергійович. В кн.: Юридична Енциклопедія, т. 3. К., 2001.

І.Б. Усенко.

ЛЮКСЕМБУРЗЬКИЙ НІМЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ОКРУГ — див. *Національне адміністративно-територіальне будівництво в УРСР (1924—1940).*

ЛЮ́ЛЬКА Архип Михайлович (10(23).03.1908—01.06.1984) — конструктор авіац. двигунів, один із фундаторів теорії повітряно-реактивних двигунів. Академік АН СРСР (1968), генерал-полковник-інженер, Герой Соц. Праці (1957). Н. в с. Саварка (нині село Богуславського р-ну Київ. обл.) в багатодітній сел. родині. Навч. в сільс. школі, де під час громадян. війни директором був математик (майбутній академік) М.*Кравчук*. Закінчив ремісниче уч-ще в м. *Біла Церква* (1925). За наполяганням М.Кравчука поступив на мех. ф-т Київ. політех. ін-ту. 1931 закінчив ін-т за фахом «турбобудування». Того ж року зарахований аспірантом Харків. НДІ пром. енергетики. Водночас працював інженером-дослідником Харків. турбінного з-ду. 1933—39 викладав на кафедрі авіадвигунів Харків. авіац. ін-ту. Запропонував проект першого турбокомпресорного повітряно-реактивного двигуна. 1939 його з групою однодумців було переведено до СКБ-1 Кіровського з-ду (м. Ленінград, нині м. *Санкт-Петербург*), Л. став там тех. кер. проекту турбореактивного двигуна (ТРД) для швидкісного бомбардувальника. 1941 одержав авторське свідоцтво на винахід схеми двоконтурного ТРД зі змішуванням потоків (за цією схемою від 1970-х рр. й досі будують абсолютну більшість ТРД). 1941—42 — його з його творчою групою евакуювали до Челябінського тракторного з-ду, там вони удосконалювали повітроходи у танках. 1942—43 керував проектом реактивного двигуна в дослідно-конструкторському бюро (ДКБ) з-ду № 293 (смт Білімбай Свердловської обл, потім — м. Хімки Моск. обл., РФ). 1943—44 був нач. лабораторії з вивчення й розробки реактивних двигунів Центр. ін-ту авіац. двигунів (м. *Москва*). 1944—46 — нач. відділу турбореактивних двигунів НДІ-1. Від 30 березня 1946 працював гол. конструктором у створеному ним же ДКБ-165 (з 1967 — ДКБ «Сатурн»). За його безпосередньою участю та під його кер-вом створений перший рад. ТРД (ТР-1), що успішно пройшов держ. випробування (1947). В подальшому під його кер-вом було створе-

но низку ТРД, використаних на літаках П.Сухого, С.Ільюшина, Г.Берієва, А.Туполєва: ТР-1 для Су-11 та Ил-22; АЛ-5 для Ил-30 та Ил-46; АЛ-7 для Ил-54; АЛ-7Б (ПБ) для Ту-98; АЛ-7Ф-1 для Су-7 та його модифікацій; АЛ-7 для Су-9; АЛ-21 для Су-22, Су-24; АЛ-31 для Су-27, Су-30; АЛ-35 для Су-27; АЛ-41 для Су-37 та МиГ МФ1. Загалом, двигунами конструкції Л. було оснащено тисячі літаків ВПС СРСР, України, Росії та десятків країн світу. Водночас 1950—60 викладав в Моск. авіац. ін-ті (з 1954 — професор). Від 1955 також працював у проекті за участю А.П.*Александрова* та М.Келдиша зі створення ядерного двигуна для потреб надзвукової авіації та космонавтики (МТ-35). Від 1957 був ген. конструктором авіац. техніки. 1958 йому присуджено вчений ступінь д-ра тех. н. Від 1967 — голова Комісії АН СРСР з газових турбін.

Створив (1959—75) рідинний ракетний двигун Д-57 і його модифікацію з висувним соплом Д-57М на кріогенних компонентах (рідкий кисень + рідкий водень); Д-57 був призначений для місячного ракетно-космічного комплексу Н-1 і пройшов весь комплекс необхідних випробувань. 1981 під його кер-вом були розпочаті роботи зі створення двигунів для універсальної космічної системи «Енергія» з кораблем багаторазового використання «Буран» (15 листопада 1988 система «Енергія»—«Буран» з цими двигунами здійснила успішний політ у космос). З двигунів наземного призначення конструкції Л. масово виготовлялися АЛ-31СТ (нині застосовується як енергопривод газоперекачувального агрегату на газопроводах ВАТ «Газпром» та в РАТ «ЄЕС Росії»). Л. зробив вагомий внесок і у розв'язок низки теор. проблем, зокрема, визначив межі застосування турбореактивного двигуна щодо максимальних швидкостей польоту, обгрунтував переваги осьових компресорів перед відцентровими, вперше ввів поняття коефіцієнта відновлення тиску повітря у вхідному пристрої силової установки літака з турбореактивним двигуном. Розробив метод розрахунку ККД газової турбіни з врахуванням вихідної швидкості газів, увів поняття повного польотного ККД турбореактивного двигуна, розробив теорію та запропонував метод розрахунку високошвидкісних характеристик двигуна.

Лауреат Держ. премій СРСР (1948, 1951), Ленінської премії (1976).

П. у м. Москва, похований на Новодівичому кладовищі.

Ім'ям Люльки названо НВО «Сатурн» (до нього входить створене Л. ДКБ), площу в м. Москва.

У Києві на стіні біля входу в Держ. музей техніки (розташов. на території Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут») йому встановлено меморіальну дошку.

Літ: *Кузьмина Л.М.* Огненное сердце. М., 1988; *Пономарев А.П.* Советские авиационные конструкторы. М., 1990; *Шендеровський В.* Архип Люлька (1908—1984). В кн.: *Шендеровський В.* Нехай не згасне світ науки, кн. 2. К., 2006.

О.К. Янковський.

ЛЮПЕРСО́ЛЬСЬКИЙ Петро Іванович (1836—1903) — історик-античник. Професор (1872). Н. в с. Можга В'ятської губ. в сім'ї священика. Здобув освіту в Петерб. духовній академії. 1859 — викл. грец. мови та історії в Петерб. духовній семінарії. 1859 зарахований стипендіатом мін-ва нар. освіти для підготовки на професорську кафедру зі всесвітньої історії, одночасно призначений позаштатним викл. історії при Петерб. Ларінській г-зії. Був учнем проф. М.Куторги — одного із засн. у Росії науково-порівняльного критичного підходу до вивчення історії Стародавньої Греції. 1869 підготував і захистив магістерське дослідження на тему: «Храмовый город Дельфы с оракулом Аполлона Пифийского в Древней Греции» (опубл. цього ж року в С.-Петербурзі).

Два роки стажувався за кордоном. Слухав лекції в Берлінському ун-ті у професорів Л. фон *Ранке*, Т.Моммзена, Кіргхофа, Гаупта, Е.Курціуса, у Дрездені і Мюнхені (обидва міста в Німеччині) вивчав твори мист-ва й антич. пам'ятки, у Мілані, Венеції й Флоренції (усі міста в Італії) знайомився з рукописами, антич. пам'ятниками й картинними галереями, в Римі (з 1871 — столиця Італії) під кер-вом проф. Генцека досліджував матеріали про життя цього міста в давній і середньовічний періоди. Відвідав також Грецію і Туреччину.

1872—75 — екстраординарний професор всесвітньої історії у Варшавському ун-ті.

1875 запрошений на роботу в *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*, зайняв там посаду ординарного професора кафедри заг. історії. У цей час написав кілька праць, зокрема «Дипломатические сношения и борьба императора Александра I с Наполеоном» (1878).

1897 звільнився зі служби.

Характеризуючи внесок Л. у дослідження істор. проблем античності, один з його колег по Ніжинському ін-ту проф. М.*Бережков* зазначав, що Л., маючи богословську й церковно-істор. освіту і дотримуючись точки зору вселенського православ'я, відкрив нові перспективи «для історіографії світу греко-слов'янського».

Праці: Очерк жизни Перикла. «Известия Нежинского Института», 1877.

Літ.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине: 1875—1900: Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900; *Бережков М.Н.* В память профессора Петра Ивановича Люперсольского. В кн.: Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, т. 21. Нежин, 1904; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX ст., ч. 2. Л., 1931; *Самойленко О.Г.* Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX — 1-й чверті XX ст. (історико-бібліографічний огляд). В кн.: Література та культура Полісся, вип. 6. Ніжин, 1995; *Його ж.* Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX — в першій третині XX століття. «Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки», 2004, вип. 27, № 2; *Самойленко Г.В.*, *Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.

А.В. Блануца.

ЛЮСТРА́ЦІЯ — 1) термін релігійно-правового змісту (від лат. lustrum — спокутувальна жертва, податковий період) в історичних джерелах Корони Польської, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської імперії.

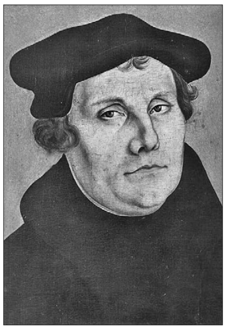

М. Лютер. Портрет роботи художника Лукаса Кранаха Старшого. 1529.

В юрид. практиці *Корони Польської* і *Великого князівства Литовського* слово lustracja використовувалося, ймовірно, з серед. 15 ст. У відповідних польс. джерелах вперше трапляється під 1545 у значенні оцінки стану військ. справи. В істор. джерелах 16—18 ст. має різні смислові відтінки: а) починаючи з 1562 найчастіше вживалося для означення періодичних урядових акцій, що проводилися за ухвалою *вального сейму* Корони Польської (пізніше — *Речі Посполитої*) спеціально створюваними сеймами комісіями з метою оцінки господарчо-фінансового стану *королівщин* і встановлення на цій основі розміру держ. податку, відомого під назвою «кварта», а також — задокументованих результатів цих акцій; б) зрідка люстраціями називали описи церк. та приватних володінь, фортифікаційних об'єктів чи акти огляду стану будь-якого майна, потерпілого від стихії; в) ревізії книг судово-адм. установ тощо.

Наприкінці 18 та в 19 ст. описи держ. маєтків, що проводилися царським урядом у зх. областях *Російської імперії*, у т. ч. на *Правобережній Україні*, теж отримали назву «люстрації».

За обсягом конкретних соціально-екон. та історико-геогр. відомостей Л. вважаються найбільш інформативними з-поміж ін. видів описово-стат. джерел.

Літ.: *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968; *Sucheni-Grabowska A.*, *Wyczański A.* Les Révisions des biens fonciers appartenant au domaine de la couronne en Pologne au cours des XVI—XVIII siécles: La source et son edition. Studia historiae o economicae. Poznań, 1973. Vol. 7; *Боряк Г.В.* Ревізії та люстрації українських староств кінця 15 — середини 16 ст. (В аспекті історико-географічної джерельної цінності). В кн.: Географічний фактор в історичному процесі. К., 1990; Люстрації королівщин українських земель XVI—XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. К., 1999; *Chlapowski K.* Instrukcja skarbu koronnego przygotowana dla lustratorów w 1650 r. «Miscellanea historico-archivistica», 2001, t. 13; *Майборода Р.В.* До питання про походження та зміст поняття «люстрація». «Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія», 2005, № 23.

Р.В. Майборода.

2) сучасний правовий термін (від пізньолат. lustratio — очищення шляхом жертвоприношення, спокута). Вживається для означення особливої процедури перевірки осіб, які після зміни в країні тоталітарної влади на демократичну займають держ. посади, що включені до спец. переліку, а також кандидатів на ці посади на предмет їхнього співробітництва в минулому (до зміни в країні влади) з органами держ. безпеки. З цього приводу 1990—93 в постсоціаліст. країнах, зокрема в Естонії, Латвії, Румунії, Угорщині, Чехії, було прийнято закони про Л., що забороняють відповідним особам займати деякі держ. посади, а також обиратися в органи представницької влади. Одержані в ході люстраційної перевірки компрометуючі матеріали на ту чи ін. особу, яка займає посаду, що включена законом до спец. переліку, можуть бути публічно оголошені, якщо ця особа добровільно не погодилася залишити займану нею посаду.

Ю.С. Шемшученко.

ЛЮ́ТЕР Мартін (Luther Martin; 1483—1546) — нім. реформатор, засн. *лютеранства*. Д-р богослов'я (1512). Н. в м. Ейслебен (Німеччина) в родині рудокопа. 1488—97 навч. у школах Мансфельда, Магдебурга, Ейзенаха (нині всі міста в Німеччині). 1501 вступив до Ерфуртського ун-ту, потрапив там під вплив гуманістичного гуртка, членами якого були, зокрема, Мартін Руф, Ульріх фон Гуттен, Георг Спалатин. Захопився ідеями *Еразма Роттердамського*. Почав студіювати вчення ранніх християн. богословів, філол. і пед. праці. 1505 отримав ступінь магістра мист-в. Поступово став схилятися до філос. традицій Via moderna (Вільям Оккам, Габріель Біль) і німецької середньовічної містики (Майстер Екхарт, Йоганн Таулер). 1507 постригся в монахи монастиря ордену *августинців*. Від 1508 викладав на кафедрі моральної філософії Віттенберзького ун-ту. 1510—11 був у Римі (Італія) з дорученнями від монастиря. 1512 став д-ром богослов'я і субпріором (заст. настоятеля) августинського конвенту у Віттенберзі (Німеччина; з 1516 проповідував у місц. соборі). Переосмислив катол. вчення.

Свої нові погляди Л. оприлюднив 1517 у Віттенберзі у знаменитих 95 тезах. Тези спрямовувалися проти продажу індульгенцій (звільнення від гріха, дароване Церквою), у них заперечувалася влада папи у відпущенні гріхів, його юрисдикція на чистилище, а також протиставлялося сумнівній «скарбниці добрих справ» щире каяття у своїх гріхах. Після публікації тез Рим ініціював диспут Л. з богословом Йоганном Екком. Диспут відбувся в Лейпцигу (Німеччина) 1519. Під час нього Л. висловив сумнів у непомильності папи і Вселенських Соборів (див. *Собори Вселенські*), виклав думки, подібні до тих, які свого часу висловлював Ян Гус (за це останній 1415 був визнаний Церквою єретиком і спалений разом зі своїми творами). 1520 Папа Римський Лев X у буллі пригрозив Л. відлученням від Церкви. У відповідь Л. написав кілька творів («До християнського дворянства німецької нації про виправлення християнства», «Про вавилонське полонення Церкви», «Про свободу християнина»), які набули широкого розголосу. Невдовзі потому герм. імп. Карл V Габсбург викликав Л. на рейхстаг (представницький орган при імператорові) у Вормс (Німеччина; 1520). Під час засідання рейхстагу Л. відмовився переглянути свої погляди, а потім перед міськ. воротами Віттенберга спалив папську буллу (див. *Булли папські*). Вормський едикт засудив Л. як єретика (див. *Єресі*), 1521 Папа Римський Лев X відлучив його від Церкви. 1522 Л. опублікував свій переклад Нового Завіту (див. *Біблія*) нім. мовою. Тим часом поширення ідей *Реформації* в Німеччині спричинило сел. війну 1524—26, повсталі прагнули радикальних соціальних змін.

Л. виступив за реформу Церкви, однак у питанні перегляду віровчення і практики католицизму розійшовся з діячами нар. Реформації (Андреас Карлштадт, *анабаптисти*, Томас Мюнцер), засудив реліг. і соціальний радикалізм, визнав за можливе насильницькі дії проти бунтівників (памфлет «Проти банди селян-

убивць», 1525). Після диспуту (Марбург (Німеччина), 1529) зі швейцарським реформатором Ульріхом Цвінглі щодо доктрини перетворення під час Євхаристії Л. виявив незгоду з деякими поглядами майбутніх прихильників кальвінізму (див. *Кальвінізм*).

Своє бачення реформи Церкви Л. виклав також у богословському творі «Про рабство волі» (1525), посібниках для реліг. напучення мирян — «Малий Катехізис» (1528) — і пасторів — «Великий катехізис» (1529), у тезах «Шмалькальденські члени» (1537). 1534 вийшов друком його переклад усієї *Біблії* нім. мовою.

Ключовим моментом богослов'я Л. є доктрина благодаті, ґрунтована на вченні св. Августина про абсолютну гріховність людини, відсутність у неї свободи волі і неможливість її власними зусиллями досягти спасіння. Спасіння дарує лише Господь Своєю благодаттю без жодної умови. У поглядах Л. ясно проступають визначальні доктрини протестантизму. Перша — Sola fide — це доктрина виправдання самою вірою, без жодного посередництва, завдяки дарованої людині Божої благодаті. Церква та її формальні приписи («добрі діла») не мають жодного рятівного значення: людину спасає лише Господь; добрі діла людини — не умова, а плід праведності. Друга — Sola gratia — це доктрина заг. священства віруючих: Божа благодать дарована всьому людству, тому немає різниці між *кліром* і мирянами; людина служить Богу своїм повсякденним життям; служіння — обов'язок кожного, незалежно від професії, соціального статусу, освіти. Третя — Sola Scriptura — це доктрина боготатхненності однієї Біблії: якщо спасіння — не в Церкві, а в Божому дарі, то істина — не у Святому Переданні, а в Одкровенні; Слово Боже — єдине джерело віри; Святе Передання, твори отців Церкви (див. *Патристика*) лише допомагають зрозуміти істину (Л. належить вислів «Не Церква визначає, що є Біблія, а Біблія визначає, що є Церква»).

Учення Л. про Церкву пронизане духом компромісу. Він виступав за збереження елементів катол. Літургії та атрибутики (розп'яття, ікони, священицький одяг тощо). Визнав за таїнства лише хрещення, при обов'язковості хрещення немовлят, і Євхаристію. Водночас відкинув спасительне значення таїнств. Вважав за можливе збереження посту і сповіді, трактував обряд ординації як завдаток отримання священиком особливих Божих дарів (у лютеранстві священик вважається таким, що має апостольське наслідування). Рішуче заперечив целібат і *чернецтво.*

Основою сусп. поглядів Л. є вчення про дві влади — світську і церковну. Кожна з них має окремі прерогативи та сферу функціонування, але разом з тим вони є єдиним, Богом установленим, суспільно-держ. організмом. Світська влада може втручатися в церк. справи (потенція *цезаропапізму*), церковна — у світські (потенція *клерикалізму*, обґрунтування держ. статусу Церкви).

П. у м. Ейслебен.

На думку дослідників, реліг. і сусп. позиція Л., з одного боку, була зумовлена його неприйняттям радикальних сусп. змін, а з другого — сама зумовила це неприйняття і тяжіння до поміркованої реформи Церкви, яку він осмислював переважно як відновлення її апостольських традицій. Йому належить розробка низки етико-філос. (концепції свободи християнина, трудової етики, професійного і громадян. обов'язку) та політ. (теорія Божественного і природного права) проблем. Вагомим був його внесок у нім. к-ру і педагогіку (разом з тим, він не визнав геліоцентричної системи Ніколая Коперника). Своїми перекладами Біблії, екзегетичними і філол. працями, канціоналами і хоралами сприяв розвитку нім. літ. мови, нар. к-ри. Багато написаних ним праць увійшли в аннали світ. *протестантизму.* Спірним залишається питання про ставлення Л. до єврейства. У памфлеті «Цей Ісус Христос був народжений євреєм» (1526) він засудив неприйняття катол. Церквою євреїв, але пізніше визнав за можливе обмеження їхніх прав (ці суперечності в його поглядах у 1930—40-х рр. були використані в гітлерівській Німеччині).

В Україну перші твори Л. потрапили в серед. 16 ст. зусиллями нім. і польс. лютеран. 1562 у Несвіжі (нині місто Мінської обл., Білорусь) вийшов друком перший слов'яно-рус. переклад «Малого катехізису» Л., здійснений Симоном *Будним.*

Праці: Werke. Kritische Gesamtausgabe, bd 1—60. Weimar, 1883—1980; What Luther says: An Anthology, vol. 1—3. Saint Louis, 1959; Martin Luther: Selections from his Writings. New York, 1961; Selected Writings of Martin Luther, vol. 1—4. Philadelphia, 1967; Luther's Works, vol. 1—55. Saint Louis, 1955—76; Время молчания прошло: Избранные произведения. 1520—1526 гг. Х., 1994; Избранные произведения. СПб., 1994; 1997; 95 тезисов. СПб., 2002.

Літ.: *Новиков Е.* Гус и Лютер: Критическое исследование, т. 1—2. М., 1859; *Лихачева Е.О.* Европейские реформаторы. СПб., 1872; *Ферман А.* Реформатор Мартин Лютер. СПб., 1883; *Порозовская Б.Д.* Мартин Лютер: Его жизнь и реформаторская деятельность. СПб., 1898; 1997; *Denifle H.* Luther und Luthertum in der Ersten Entwicklung, bd 1—2. Mainz, 1904—09; *Diem H.* Luther: Lehre von den zwei Reichen. München, 1938; *Bainto R.* Here I Stand: A Life of Martin Luther. New York, 1950; *Althaus P.* Die Theologie of Martin Luther. Philadelphia, 1966; *Шестов Л.* Sola fide — только верою: Греческая и средневековая философия: Лютер и церковь. Париж, 1966; *Atkinson J.* Martin Luther and the Birth of Protestantism. London, 1968; *Ebiling G.* Luther: An Introduction to His Thought. Philadelphia, 1970; *Dickens A.* The German nation and Martin Luther. Glasgow, 1976; *Соловьев Э.Ю.* Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время. М., 1984; *Kittelson J.M.* Luther the Reformer: The Story of the Man and His Career. Minneapolis—Augsburg, 1986; *Oberman H.A.* Luther: Man Between God and the Devil. New Haven, 1990; *Brecht M.* Martin Luther, vol. 1—3. Minneapolis, 1990—94; *Гарин И.* Лютер. Х., 1994; *Фаусель Г.* Мартин Лютер: Жизнь и дело: Биографический очерк и источники к биографии Лютера, т. 1. Х., 1995; Мартин Лютер: Реформатор, проповедник и педагог. М., 1996; *Эриксон Э.* Молодой Лютер: Психоаналитическое исследование. М., 1996; *Richard M.* Martin Luther: The Christian Between God and Death. Cambridge, 1999; *Гобри И.* Лютер. М., 2000; *Рouканен М.* Учение о боговдохновенности: Мартин Лютер и его место в экуменической проблеме боговдохновенности. СПб., 2005.

В.І. Любащенко.

ЛЮТЕРА́НСТВО (Lutheranism, Lutheran Church) — протестантська течія (див. *Протестантизм*), що виникла в 16 ст. у ході нім. *Реформації*, об'єднує послідовників учення М.*Лютера* (1483—1546). На її становлення вплину-

ла низка істор. подій, зокрема: підтримка М.Лютера після його офіц. розриву (1521) з Римом (див. *Ватикан*) деякими північнонім. князями, які прагнули незалежності від імператора *«Священної Римської імперії германської нації»*; повстання нім. рицарів (1522—23) проти засилля Церкви і князів; сел. війна в Німеччині 1524—26, спрямована проти соціального гніту, під час якої виокремилося два крила нім. Реформації — помірковане (прихильники реформи Церкви) і радикальне (ініціатори створення нової Церкви — *анабаптисти*); проголошення на Шпейєрському рейхстазі (1529) 6-ма князями, прибічниками ідей М.Лютера, і представниками 14-ти нім. міст «Протестації» з обгрунтуванням принципу свободи совісті. 1530 сподвижник М.Лютера, професор Віттенберзького ун-ту Філіпп Меланхтон (1497—1560) виступив у рейхстазі в Аугсбурзі (Німеччина) з викладом осн. тез нового віросповідання (вони отримали назву «Аугсбурзьке віросповідання» і грунтувалися на вченні М.Лютера). У них ішлося про реформу Церкви, зокрема, главою Церкви оголошувався не папа, а світський володар, скасовувалися пишна церк. обрядовість, шанування ікон і мощів, урочиста меса замінялася простою літургією з проповіддю пастора. Частина присутніх на рейхстазі висловилася за схвалення таких реформ. Однак герм. імп. Карл V Габсбург відмовився визнати «Аугсбурзьке віросповідання». Згодом (уже після смерті М.Лютера) князі, які визнали вчення М.Лютера, за підтримки деяких імперських міст і в союзі з франц. королем Генріхом II Валуа виступили проти герм. імп. Карла V Габсбурга і 1552 перемогли його в 2-й Шмалькаденській війні. 1555 катол. і протестантські князі уклали Аугсбурзький реліг. мир, він встановив принцип cujus region — ejus religio («чия країна, того і віра»), що поширювався на імперські стани — курфюрстів, світських і духовних князів, на вільні міста і рицарів. Визнавалося також право на еміграцію тих мешканців князівств, які не поділяли віру свого володаря. Усе це здетонувало міждерж. конфлікти в Європі, призвело до утворення двох військово-політ. угруповань — Протестантської унії і Катол. ліги (1608—09). Поступово Л. набуло поширення в пн.-зх. землях Німеччини і Пн. Європі (Скандинавія, Прибалтика), у Франції, Голландії, Угорщині, Австрії, Польщі, а завдяки еміграційним процесам 17—19 ст. — у Пн. Америці.

Кірха у м. Луцьк. Листівка початку 20 ст.

Формування осн. принципів Л. як окремої протестантської традиції відбувалося спочатку у ході суперечок між М.Лютером та ін. німецькими (Андреас Карлштадт, 1477—1541; Томас Мюнцер, бл. 1490—1525) і швейцарським (Ульріх Цвінглі, 1484—1531) реформаторами. Неприйняття радикалізму анабаптистів і поглядів У.Цвінглі на доктрину перетворення (заперечував буквальну присутність тіла і крові Христових у хлібі і вині під час Євхаристії) зумовило поміркований перегляд М.Лютером католицьких вчення і практики. Як продукт магістерської Реформації Л. запропонувало реформу Церкви, здійснювану в контексті істор. *християнства*, з акцентом на збереженні апостольських традицій Вселенської Церкви. Це зумовило подальші ідейні розбіжності між послідовниками М.Лютера і анабаптистами й кальвіністами (див. *Кальвінізм*), а згодом — і в середовищі лютеран. Ф.Меланхтон, який очолив лютеран після смерті М.Лютера, допускав можливість компромісу щодо католицького і протестантського вчень. Ін. богослови (Мартін Хемніц, 1522—86) наполягали на «чистому вченні» М.Лютера. У ході богословських суперечок (питання антиномізму, синергізму, адіафори) викристалізувалися доктринальні особливості Л.

Доктринальна система Л. викладена в 6-ти символічних книгах. Це: Малий (1528) і Великий (1529) катехізиси М.Лютера, «Аугсбурзьке віросповідання» (Ф.Меланхтон, 1530), «Апологія аугсбурзького віросповідання» (Ф.Меланхтон, 1531), «Шмалькальденські члени» (М.Лютер, 1537), «Формула згоди» (1577, з 1580 — «Книга згоди»). Остання книга узагальнила ідейне надбання Л. в його розбіжностях з ін. протестантськими течіями, які виникли в ході європейської Реформації. Л. визнає Апостольський, Нікейський (із збереженням Filioque) і Афанасієвий символи віри та приймає догматичні рішення перших 6-ти Вселенських Соборів (див. *Собори Вселенські*). Однак головним авторитетом віри визнає лише *Біблію* як єдине джерело Божественної істини.

У центрі Л. — учення про виправдання самою вірою як гол. умовою спасіння. Прощення гріхів здійснюється не посередництвом Церкви і *духовенства*, не виконанням формальних церк. приписів («добрих діл») та завдяки заслугам, а виключно благодаттю Господа, даною людині через її увірування в Його страждання і смерть. Усе, що входить до змісту поняття церк. «добрих діл» (виконання обрядів, дотримання традицій, чернечі обітниці, вшанування мощів і реліквій), не може звільнити від гріха. Переосмислення функції Церкви привело до нового розуміння священства. У Л. немає сакраментального поділу на *клір* і мирян; останні також служать Господу в міру своїх дарувань і прагнень. Своєю вірою і гідним виконанням сімейних, професійних, сусп. обов'язків віруючі в Господа стають «істинними святими». Л. заперечує святих як особливу групу людей, які «накопичили» церк. «добрі діла».

Наслідуючи вчення М.Лютера про видиму і невидиму Церкву (взяте ним у св. Августина), Л. заперечує формальні ознаки приналежності особи до Церкви (за місцем проживання чи національністю). Церква — не зовн. установа, а духовна єдність «істинних святих». У своїй видимій формі вона складає установу, в якій чиняться справжні таїнства і проповідь Слова Божого.

Л. залишило лише два християн. таїнства: хрещення і Причастя. Вони встановлені Ісусом Христом і передають Божественну обітницю благодаті (однак без віри тих, хто здійснює і приймає таїнства, вони не чинні). При цьому Л. визнало за необхідне хрещення немовлят, а катол. транссубстанцію (вчення про перетворення хліба і вина в тіло і кров Христові під час Євхаристії) замінило консубстанцією (вченням, згідно з яким поряд із хлібом і вином у містичний спосіб виявляють свою присутність також тіло і кров Христові). Таїнство миропомазання замінено обрядом конфірмації. Не мають статусу таїнства також вінчання, відспівування та ординація. Остання, проте, вважається завдатком отримання священиком особливих Божих дарів («Апологія», 13-й артикул), священик у Л. відпускає гріхи. У більшості лютеранських церков він визнаний особою, через яку функціонально, а не історично здійснюється зв'язок з апостольською Церквою. В Л. часткового збережено ієрархію (консисторіальне управління з синодом як вищим органом, інститут єпископів), а також, з кінця 19 ст., утворення спільнот, які ведуть чернече життя. Целібат заперечено. Л. залишило деякі елементи інституційної Церкви: Літургію (в її центрі — проповідь пастора), атрибутику (розп'яття, свічки, визнані корисними в реліг. напученні осіб ікони, у нім. парафіях — орга́н), облачання священиків. Лютерани дотримуються християн. свят і мають свої особливі свята (День Реформації).

Наприкінці 17 ст. проти богословської ортодоксії і церк. формалізму Л. виступив рух пієтистів (від лат. pietas — благочестя), започаткований «колегією пієтатіс» — зібранням парафіян для домашнього вивчення Біблії, заснованим 1669 у Франкфурті (нині м. Франкфурт-на-Майні, ФРН) Філіппом-Якобом Шпенером (1635—1705). Пієтизм прагнув відновлення початкових ідеалів Л., безпосереднього зв'язку особи з Богом, повернення засад апостольського життя. Наприкінці 18 — у 1-й пол. 20 ст. Л. пережило низку викликів, пов'язаних з бібл. критицизмом тюбінгенської і міфологічної шкіл, ліберальною теологією, діалектичною теологією, або неортодоксією.

Згідно з соціальною етикою Л., будь-яка *держава* поставлена Богом і діє за Його Законом. Виявляючи слухняність д-ві чи працедавцеві, лютеранин служить, передусім, Господу. Л. приймає і монархічні (Швеція, Данія, Норвегія), і республіканські (США, Фінляндія, Ісландія) устрої, демонструючи непротивлення *владі*, навіть тоталітарній. Так, у *СРСР* лютерани не приєдналися до опозиції, яку виявили режимові правосл. *катакомбна церква*, греко-катол. підпілля та євангельські громади. А в Німеччині після приходу до влади А.*Гітлера* було створено профашистську Нім. євангелічну церкву. Все ж значна частина віруючих і пасторів у Німеччині об'єдналась у Сповідальну церкву Німеччини, що прийняла Барменську декларацію (1934), якою засудила співпрацю з нацистським режимом. Нім. богослов Дитріх Бонгоффер (1906—45) взяв участь у заколоті проти А.Гітлера і був страчений.

Аполітизм Л. віруючі компенсують індивідуальною активністю в галузях к-ри, освіти, науки, філантропії.

Сучасне Л. поділене на кілька течій, кожна з них має певні відмінності у ставленні до богословських і суспільно-політ. питань. Ліберальні лютерани дозволяють критику Біблії, визнають жін. священство, одностатеві шлюби і навіть ординацію геїв і лесбіянок (у Швеції), активні в політ. житті, в екуменічному русі (див. *Екуменізм релігійний*), заперечують активне місіонерство. Конфесійні лютерани консервативні у ставленні до Біблії і вчення М.Лютера, до політики та екуменізму, заперечують ліберальну теологію, заохочують місіонерство. Осн. об'єднаннями Л. є Всесвітня лютеранська федерація (ВЛФ; заснована 1947, до її складу входять 147 церков ліберальної традиції) і Конфесійна євангелічна лютеранська конференція (заснована 1993, до її складу входять 30 церков консервативної традиції). Існує чимало автономних церков, що виступають за послідовне втілення принципу свободи совісті, дотримуються конгрегаціоналізму (незалежності помісної церкви). Деякі з них тяжіють до пієтичної традиції. Від 1980-х рр. в середовищі Л. поширився харизматичний рух.

31 жовтня 1999 в Аугсбурзі (Німеччина) ВЛФ і Римо-катол. церква підписали «Декларацію стосовно доктрини виправдання», якою зняли взаємні засудження 16 ст. між лютеранами і католиками. Документ не прийняли конфесійні спільноти, серед них найбільші Місурійський і Вісконсінський синоди в США, консервативні церкви Бразилії, Канади, деяких європейських країн.

Тривалий час лютеранські церкви були державними у Фінляндії (до 1919) і Швеції (до 2000). Формально зберігають цей статус у Норвегії, Данії, Ісландії.

У СРСР Л. існувало переважно в Прибалтиці і регіонах нім. колонізації (в Україні, в РФ — на Поволжі, в Казахстані), але діяльність за рад. режиму була обмежена.

На поч. 21 ст. Л. існує в багатьох країнах світу, налічуючи від 75 до 80 млн прихильників. У країнах Пн. Європи Л. є паную-

Кірха св. Катерини у м. Київ. Архітектори І. Штром, Г. Шлейфер. 1855—1857. Фото початку 20 ст.

чою конфесією: Євангелічно-лютеранська церква Ісландії об'єднує 92 % населення країни, Євангелічно-лютеранська церква Данії — 89, Євангелічно-лютеранська церква Норвегії — 85, Євангелічно-лютеранська церква Фінляндії — 80, Євангелічно-лютеранська церква Швеції — 75, Євангелічно-лютеранська церква Німеччини — 45 % (об'єднує лютеранські, реформатські і лютерансько-реформатські громади). Ці церкви і Євангелічно-лютеранська церква Америки (5 % населення США) дотримуються ліберальних традицій і входять до *Всесвітньої ради церков* (керівний центр світ. екуменізму).

У країнах «третього світу» Л. поширене на Мадагаскарі (7 %), у Танзанії (5 %), Ефіопії, Південноафр. Республіці та Індонезії (по 2 %), Папуа—Новій Гвінеї (25 %).

Питому вагу в реліг. статистиці Л. має в Естонії (36 % населення) і Латвії (18 %). Є чимало спільнот у Росії, найбільші — Нім. євангелічно-лютеранська церква Росії (складова Нім. євангелічно-лютеранської церкви Росії, України, Казахстану і Середньої Азії) та Євангелічно-лютеранська церква Інгрії (фінсько-шведська спадщина) входять у ВЛФ.

У країнах *Співдружності Незалежних Держав* консервативних традицій дотримуються Конфесійна лютеранська церква Латвії, Євангелічно-лютеранська церква «Конкордія» (РФ), Євангелічно-лютеранська церква в Республіці Білорусь, Євангелічно-лютеранська церква в Молдові, Українська лютеранська церква та ін.

На теренах України перші лютеранські громади з'явилися в серед. 16 ст. зусиллями нім. колоністів і за підтримки польс. *шляхти*. Маючи незначне поширення (з десяток громад на *Холмщині*, *Поділлі*, у *Підляшші*, *Галичині*, *Закарпатській Україні*), вони, однак, залишили певний слід в церк. історії цих земель своєю просвітницькою діяльністю (бібл. переклади і богословські твори Яна Секлюціяна, Станіслава Лютомирського, Самійла Домбровського, Матвія Твердохліба). Під час Хмельниччини розвиток протестантизму в Україні зупинився. Його відновлення почалося наприкінці 18 ст. і знову переважно серед нім. населення. У пд.-сх. регіоні найбільші громади діяли в колоніях Мюнхен *Харківської губернії*, Рорбах, Вормс, Баден, Кассель і в *Одесі Таврійської губернії*, у *Києві* (тут 1765 засновано першу громаду, 1857 збудовано храм). У Зх. регіоні — у колоніях Брігідау, Дорнфельд, Унтервальден, у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *Львові*, *Дрогобичі*, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*); у 1920—30-х рр. у Галичині діяло найбільше в Сх. Європі лютеранське об'єднання з домінацією нім. громад — Союз церков євангелічно-аугсбурзького і гельвецького визнання. На поч. 20 ст. Л. почало поширюватися серед українців: з 1925 діє Укр. лютеранська церква (суперінтендатура в Станіславі), заснована колиш. греко-катол. священиками. До 1939 церква мала кілька десятків громад у Галичині і на *Волині*, 15 пасторів і до 2 тис. парафіян. Виявляла активність у видавничій (часописи «Прозри!», «Стяг», «Новий світ», переклади лютеранської класики) і культурно-освіт. діяльності. За рад. режиму діяльність лютеран знову призупинилася, наприкінці 1990-х рр. почала відновлюватися.

На поч. 21 ст. Л. в Україні представлене 3-ма церквами: Нім. євангелічно-лютеранською церквою України, Укр. лютеранською церквою, Братською євангелічно-лютеранською церквою.

Нім. євангелічно-лютеранська церква України була відновлена 1991 як складова Нім. євангелічно-лютеранської церкви Росії, України, Казахстану і Середньої Азії. Має парафії в Києві (центр. храм св. Катерини) і в місцях колиш. нім. колонізації: на зх. — у Львові, *Луцьку*, на пд. — в Одесі (суперінтендатура, храм св. Павла), *Херсоні*, *Миколаєві*, *Сімферополі*, *Севастополі*, на сх. — у *Запорізькій області*, *Полтавській області*, *Харківській області*, *Дніпропетровській області*. На поч. 2009 налічувала 39 громад; має семінарію (Одеса). Посідає ліберальні традиції, помітна в культурно-освіт. діяльності, доброчинності, екуменізмі.

Укр. лютеранська церква поєднує лютеранське вчення і сх. літургію, дотримується юліанського календаря. Має Київську, Галицьку і Таврійську єпархії (єпископат у Києві), семінарію св. Софії (*Тернопіль*). На поч. 2009 налічувала 43 громади. Видає час. «Стяг», бере участь у підготовці укр. перекладів праць М.Лютера, відомих лютеранських богословів, час. «Добра звістка». Дотримується консервативної традиції, активна в суспільно-культ. житті і міжконфесійному діалозі; зорієнтована на укр. к-ру і мову.

Братська євангелічно-лютеранська церква презентує традиції пієтизму. Налічує 19 громад (найбільші на пд.). Має місію і бібл. курси (Одеса), видає газ. «Библейское слово».

Символічні і богослужбові книги Л., перекладені в Україні: «Аугсбурзьке віросповідання» (Тернопіль, 1995); «Збірник віросповідань євангелицько-лютеранської церкви» (Тернопіль, 2000); «Український лютеранський служебник» (Київ, 2003); «Concordia. Злагода: Віросповідання євангельської лютеранської церкви» (Київ, 2005) та ін.

Літ.: *Dalton H.* Beiträge zür Geschichte der Evangelischen Kirche in Russland, bd 1—4. Gotha, 1887—1905; *Ostapczyk T.* Die Religionsbewegungen in Gross-Ukraina. Berlin, 1895; *Бецольд Ф.* История Реформации в Германии, т. 1—2. СПб., 1900; *Кареев Н.И.* История Западной Европы в новое время, т. 2. СПб., 1904; *Zockler T.* Das Deutschtum in Galizien. Dresden, 1927; *Schebetz H.* Das Evangelium in der Ukraine. Erlangen, 1932; *Hennig M.* Die evangelische-lutherische Kirche in Polnisch-Wolhynien. Leipzig, 1933; *Langholf J.* Luthers Kirche bei den Ukrainern. Nendettelsan, 1933; *Schneider L.* Die evangelische Kirchengemeinde in Lemberg, bd 1—2. Lemberg, 1935; *Zurakowsky M.* Reformierte Ukraine. Wernigerode am Hart, 1937; *Elert W.* The Structure of Lutheranism, vol. 1—2. Saint Louis, 1962; *Arden G.E.* Augustana Heritage: History of the Augustana Evangelical Lutheran Church. Rock Island, 1963; Encyclopedia of the Lutheran Church, vol. 1—3. Minneapolis, 1965; *Bergendoff C.* The Church of the Lutheran Reformation: a historical survey of Lutheranism. Saint Louis, 1967; *Чанышев А.Н.* Протестантизм. М., 1969; *Jabker P.W.* Holy Cross Lutheran Church: a Typical Lutheran Church in the Growth. Saint Louis, 1975; *Kahle W.* Evangelische Christen in Rußland und der Sowjetunion. Wuppertal—Kassel, 1978; *Maurer W.* Historical Commentary on the Augsburg Confession. Philadelphia, 1986; *Bachmann E.* Lutheran Churches of the World. Minneapolis,

1989; *Кернс Э.* Дорогами христианства. М., 1992; От Лютера до Вайцзеккера: Великие протестантские мыслители Германии. М., 1994; *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні. К., 1996; *Зассе Г.* Хто такі лютерани? К., 1998; *Lagerquist L.* The Lutherans. Westport, 1999; *Lohse B.* Martin Luther's Theology: Its Historical and Systematic Development. Philadelphia, 1999; *Huber D.L.* World Lutheranism. Lanham, 2000; *Колб Р.* Християнська віра в лютеранському викладі. К., 2000; Церковь св. Екатерины. Церковь. Община. Вера. Праздничное издание ко дню повторного освящения церкви. К.—Мюнхен, 2000; *Хегглунд Б.* История теологии. СПб., 2001; *Gritsch E.W.* A History of Lutheranism. Minneapolis, 2002; *Курило О.* Лютеране в России: XVI—XX вв. М., 2002; *Спиц Л.В.* История Реформации, т. 1—2. М., 2002; Эпоха Реформации: Европа. Минск, 2002; *Preus R.* The Theology of Post-Reformation Lutheranism, vol. 1—2. Saint Louis, 2003; *Рид Л.Д.* Лютеранская литургия. Минск, 2003; *Werner E.* The Structure of Lutheranism. Saint Louis, 2003; *Смирнов М.Ю.* Реформация и протестантизм: Словарь. СПб., 2005.

В.І. Любащенко.

ЛЮ́ТИЙ-ЛЮТЕ́НКО Іван Макарович (отаман Іван Гонта; 24.06.1897—19.03.1989) — один з керівників *повстанського руху в Україні 1918—1922*, підприємець, меценат. Н. в Капустянському лісництві поблизу с. Товмач (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї лісника. Батько — Макар Минович. Мати — Євгенія Цибульська. Закінчив 4-класну земську школу і потім курси Паршина в *Москві*. З початком *Першої світової війни* служив у 8-му Моск. гренадерському полку. Був направлений на навчання для отримання офіцерського звання, закінчив Омську школу прапорщиків. 1916 приїхав до *Києва*, звідти — до штабу 2-ї д-зії в м. *Ромни*, урешті-решт був призначений помічником командира 12-ї роти 290-го полку, що дислокувався в *Черкасах*. 1917, після революц. владних змін на території *Російської імперії*, 290-й полк визнав *Українську Центральну Раду* і брав участь у військ. діях проти *більшовиків* (див. *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*). Неподалік ст. Гребінка Л.-Л. був поранений, однак невдовзі повернувся в стрій, брав участь у бою біля ст. Бобринська (нині станція ім. Т.Шевченка). Потому на деякий час склав зброю. За *Директорії Української Народної Республіки* призначений командиром 25-го Черкас. окремого куреня *Армії Української Народної Республіки* (дислокувався в м. *Сміла*). Служив у *Запорізькому корпусі Армії УНР*. Захворів на тиф, лікувався в *Умані*. По встановленні в Умані рад. влади повернувся до рідного села, організував там місц. самооборону для захисту проти мародерів. Одружився. Запроваджені більшовиками каральні операції проти селян змусили його приєднатися до загону отамана С.*Гризла* й очолити повстанську боротьбу в районі урочища *Холодний Яр*. Узяв прізвисько Гонта. Взаємодіяв з отаманами Л.Загороднім і С.Заболотним, які стояли в *Чорному лісі*. Не раз організовував наскоки на регулярні частини Червоної армії (див. *Радянська армія*), здійснив рейд на Херсонщину, мав зв'язки з *Державним центром УНР на еміграції*. За деякими джерелами, наприкінці 1920 був обраний Гол. отаманом Холодного Яру (див. *Холодноярська республіка*).

З припиненням на укр. землях відкритого військ. опору рад. владі, а також оголошенням рад. владою амністії повстанцям емігрував у березні 1923 до Польщі. Деякий час утримувався під вартою в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), був у таборі для інтернованих у *Каліші*. За сприяння колиш. знайомих, в с. Іванцевичі на *Поліссі* заснував Укр. еміграційний к-т, опікувався діяльністю місц. укр. хору, театру, школи. Займався комерцією. Через утиски польс. властей переїхав до м. *Великі Мости*, працював там на ф-ці. Після окупації Польщі *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) став директором Кооп. союзу в м. Холм (нині м. Хелм, Польща). Допомагав звільненню військовополонених українців Червоної армії з нім. концтаборів. 4 червня 1942 був заарештований *гестапо*. Півроку утримувався в тюрмі в м. Люблін (Польща). Був звільнений на прохання укр. громади м. Холм, яке підтримав архієрей Іларіон (*Огієнко*). Напередодні вступу до м. Холм військ Червоної армії організував відправку українців до Словаччини. Потому жив у м. Мюнхен (Німеччина). 1947 був обраний головою Парафіяльної ради УАПЦ Святої Покрови, фінансував проведення Собору УАПЦ. 1951 з родиною (з новою сім'єю та сином від першого одруження) виїхав до Марокко. Оселився в Рабаті (столиця Марокко). Став одним з організаторів проведення в Марокко днів пам'яті С.*Петлюри*. 1956 з родиною виїхав до США. Оселилися в Нью-Йорку, заснував там власну комерційну фірму. Брав участь у церк. і громадсько-політ. орг-ціях, матеріально підтримував укр. громад. інституції та *Українську автокефальну православну церкву*. 1986 написав спогади «Вогонь з Холодного Яру». Окрім опису боротьби укр. повстанців за незалежність 1917—22, виклав у них також свої пізніші спостереження за проявами укр. патріотизму.

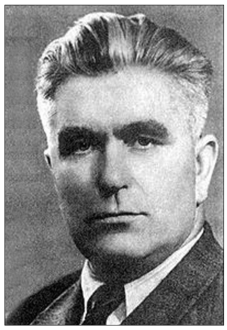

І.М. Лютий-Лютенко.

П. у США, похований на укр. цвинтарі св. Андрія в Бавдн-Бруці (шт. Нью-Джерсі).

Тв.: Вогонь з Холодного Яру: Спогади. Детройт, 1986.

Літ.: *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. К., 1998; *Захарченко П. та ін.* У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережжі України у 1919 році). К., 2000; *Коваль Р.* Іван Лютий-Лютенко, звенигородський отаман. В кн.: *Коваль Р.* Коли кулі співали: Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. К.—Вінниця, 2006; Те саме. Web: http://ukrlife.org/main/evshan/kulizza.html.

ЛЮ́ТІЖ, археологічна пам'ятка — спеціалізований залізодобувний і залізообробний центр 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. (у ті часи належав до території розселення племен *зарубинецької культури*). Знаходиться поблизу с. Лютіж

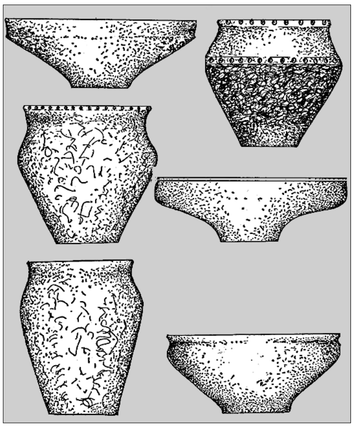

Поселення Лютіж. Кераміка.

Вишгородського р-ну Київ. обл. в заплаві правого берега Дніпра на піщаному підвищенні серед боліт неподалік гирла р. Ірпінь (прит. Дніпра). У ході розкопок тут знайдені 4 наземні житла, госп. ями, залишки 15 залізоплавильних горнів та більше 400 ям для випалу деревного вугілля, багато залізних шлаків, виробів із заліза, ковальських інструментів.

Літ.: *Бидзиля В.И., Пачкова С.П.* Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. В кн.: Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. Материалы и исследования по археологии СССР, № 160. Л., 1969.

С.П. Пачкова.

ЛЮ́ТІЗЬКИЙ ПЛАЦДА́РМ — один із 23 плацдармів, захоплених у вересні 1943 військами *Воронезького фронту* (з 10 жовтня — *Перший Український фронт*) генерала армії М.*Ватутіна* (6 армій, з них 1 танкова) на правому березі Дніпра в ході переслідування відступаючих з'єднань нім. групи армій *«Південь»* генерал-фельдмаршала Е. фон *Манштейна* (3 армії, з них 2 танкові). Здобутий 27 вересня атакою частин 38-ї армії генерал-полк. Н.Чибісова. Ця атака не була санкціонована Ставкою Верховного Головнокомандування, через це Н.Чибісов був 27 жовтня знятий з посади, хоча двома днями пізніше й удостоєний звання *Героя Радянського Союзу*. 7 жовтня, після визволення с. Лютіж (нині село Вишгородського р-ну Київ. обл.), рад. війська на Л.п. опинилися в безпосередній близькості до *Києва* (12 км від передових позицій до околиці міста). Разом з *Букринським плацдармом*, зайнятим 23 вересня 40-ю армією генерал-полк. К.*Москаленка*, вони створювали для німців загрозу виходу рад. військ до столиці України. Початково Л.п. вважався додатковим. Проте після невдалих спроб наступу з Букринського плацдарму ударне угруповання в складі *Третьої гвардійської танкової армії* генерал-лейтенанта П.*Рибалка*, 23-го стрілец. корпусу, 7-го артилер. корпусу прориву, кількох окремих стрілец. та артилер. з'єднань було виведене назад на лівий берег і після цього форсувало Дніпро в районі Лютіжа (26 жовтня). Згідно з цим же наказом Київ належало взяти «не пізніше 5—6 листопада». Для покращення морально-психологічного стану виснажених боями військ здійснювалися масові нагородження бійців вищими держ. нагородами. 1 листопада частини 40-ї армії та *Двадцять сьомої армії* з метою сковування противника і маскування справжніх планів Ставки Верховного Головнокомандування відновили атаки з Букринського плацдарму. Вирішальний удар по нім. 4-й танк. армії генерал-полк. Г.Гота, що обороняла Київ, було завдано з Л.п. силами 38-ї (уже під командуванням генерал-полк. К.Москаленка), 3-ї гвард. танк. армії, 7-го артилер. корпусу прориву. Допоміжний удар та прикриття флангів наступаючого угруповання здійснювала *Шістдесята армія* генерал-лейтенанта І.*Черняховського*. Спроба розчленування й оточення нім. військ успіху не мала, вони зазнали важких втрат, але зберегли орг. цілісність і відійшли. У ніч з 5 на 6 листопада Київ зайняли рад. війська.

Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році». Пам'ятник-музей визволителям Києва у с. Нові Петрівці. Архітектори А. Мілецький, В. Бакланов, скульптор І. Першудчев, 1958.

Музей-діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943 р.» у с. Нові Петрівці (Вишгородський район Київської області).

Документально зафіксовані втрати частин 1-го Укр. фронту в боях за вихід до Дніпра та за плацдарми (до 30 вересня) склали 177 504 особи, а за час *Київської наступальної операції 1943* (з 3 по 13 листопада) — 30 569 осіб. Проте ці дані не є повними через відсутність відомостей про втрати серед щойно мобілізованих жителів визволених районів. Неофіц. число втрат сягає 417 тис. осіб.

Після форсування Дніпра вперше було здійснено масове присвоєння звання Героя Рад. Союзу бійцям і командирам Червоної армії — його отримали 2438 осіб (20 % усіх нагороджених цим званням за весь період війни), які безпосередньо брали участь у форсуванні.

Літ.: *Москаленко К.С.* На Юго-Западном направлении: 1943—1945: Воспоминания командарма, кн. 2. М., 1973; *Манштейн Э.* Утерянные победы. М., 1999; Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил: Статистическое исследование. М., 2001.

І.І. Дерейко.

ЛЮТКО́ВИЧ Павло, Домжив-Лютковичі-Телиця Павло (р. н. невід. — п. 1634) — мандрівний друкар, письменник і перекладач. У ченці постригся в *Києво-*

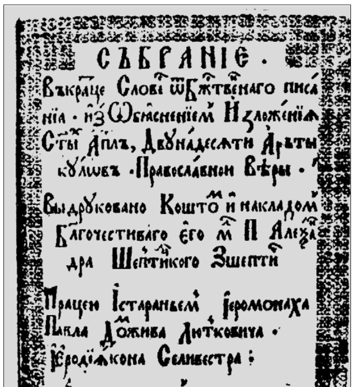

СЪБРАНІЕ. Вкратцѣ Словесъ ѿ Бжтвенаго писанія, из Объясненїем Изложенїа Сты Аплъ, Двунадесяти Артыкулювъ Православнои Вѣры. Выдрукованo Коштом и накладом Благочестиваго его мл П Алеѯандра Шептицкого Зьшептич. Працею Істаранєм Іеромонаха Павла Домжива Лютковича. Іеродіакона Селивестра: ВУГОРЦАХЪ. Року ҂ахї, Мца Маіа.

Лютковичі П. «Собраніє вкратце словес от божественнаго писанія». Угерці, 1618. Титульна сторінка.

Печерській лаврі, 1611 був ігуменом Мінського Петропавлівського монастиря. 1618—22 разом зі своїм помічником ієродияконом Сільверстом видавав книжки в с. Угерці (нині с. Нагірне Самбірського р-ну Львів. обл.), 1624—25 — у с. Четвертня (нині село Маневицького р-ну Волин. обл.), 1628 — у *Луцьку* при братському монастирі. Друкував навч. посібники, панегіричні вірші, богословські книги. Був автором деяких своїх видань і передмов до них, віршів на герби осіб, яким ці видання присвячено. Від 1628 був ігуменом новозаснованого монастиря в с. Чорна побл. м-ка *Гоща*. Продовжував друкувати книжки (1629, у с. Чорна). 1631 передав монастир під опіку Києво-Печерської лаври.

П. у с. Чорна.

Літ.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша пол. XVII ст.): Збірник документів. К., 1975; *Исаевич Я.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Його ж.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

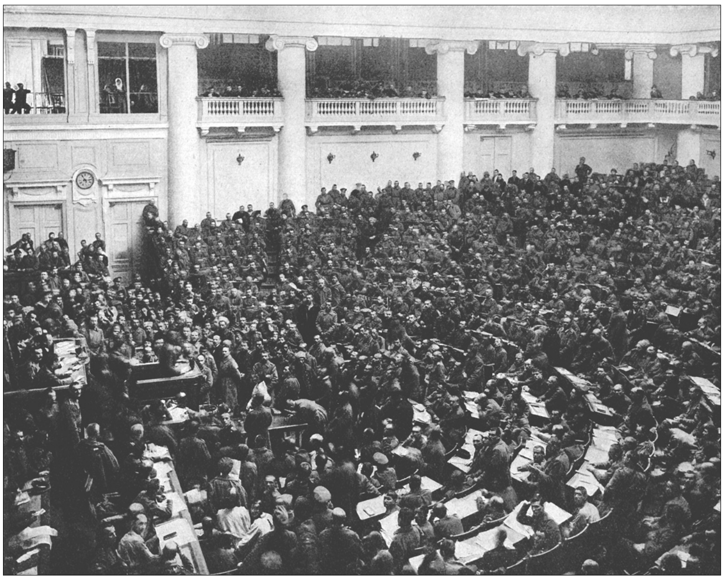

Засідання Ради робітничих і солдатських депутатів у Таврійському палаці у Петрограді (нині м. Санкт-Петербург). Березень 1917.

Мешканці Харкова в перші дні Лютневої революції. Березень 1917.

ЛЮТНЕ́ВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1917 — усталена назва буржуазно-демократ. революції в *Російській імперії*, яка ліквідувала в країні монархію. Революція стала результатом тривалих зусиль рос. суспільства замінити авторитарну форму управління в *державі* на демократичну й розв'язати на засадах, притаманних *громадянському суспільству*, тогочасні проблеми війни і миру (див. *Перша світова війна*), користування землею, відносин у виробн. сфері, задоволення нац. потреб. Її спричинили політ., соціальна й екон. криза в Рос. імперії. Вона була концентрованим виразом невдоволення пануючим режимом більшості прошарків сусп-ва.

В літературі термін «Лютнева революція 1917» вживається для означення, по-перше, революц. вибуху 8—16 березня (23 лютого — 3 березня) 1917, що ліквідував царизм; по-друге, 2-ї революції (1-ю вважається *революція 1905—1907*) в Росії, що тривала з березня до листопада (за ст. ст. — з лютого до жовтня) 1917; по-третє, реакції не лише Росії, а й усього світу на I світ. війну.

Л.р. почалася стихійними виступами робітників Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) 8 березня (23 лютого) 1917. Мітинги й демонстрації переросли у виступи з вимогами, спрямованими проти війни, дорожнечі та важких умов праці. 10 березня (25 лютого) почався загальнополіт. страйк. Увечері того ж дня командуючий Петрогр. військ. округом генерал-лейтенант С.Хабалов отримав наказ рос. імп. *Миколи II* про припинення безпорядків у столиці й до Петрограда прибули додаткові військ. сили. Наступного дня сталися сутички демонстрантів з поліцією та військами. 12 березня (27 лютого) заг. політ. страйк переріс у збройне повстання. Виступили солдати Волин. полку, згодом — Преображенського, Литов., Моск. полків, до них приєдналися матроси Балт. флоту. Під контролем робітників і солдатів опинилися мости, вокзали, гол. арсенал, телеграф, поштамт, урядові установи. Були розгромлені поліцейські дільниці, звільнені політв'язні, розпочалися арешти царських міністрів. До кінця дня 13 березня (28 лютого) до рук повсталих перейшли Адміралтейство, *Петропавловська фортеця* та Зимовий палац.

Водночас 12 березня (27 лютого) виникли дві установи, які справили вирішальний вплив на подальший перебіг революції. За ініціативою депутатів *Державної думи Російської імперії* утворився тимчасовий к-т Держ. думи на чолі з її головою М.Родзянком. Його завданням було відновлення держ. і громад. порядку та встановлення зв'язку з урядовими установами. Того ж дня була створена Петрогр. рада робітн. і солдатських депутатів (голова — меншовик Н.Чхеїдзе, заступники — трудовик О.*Керенський* та меншовик М.Скобелєв), яка зверну-

О.Ю. Люценко.

лася до населення із закликом до боротьби за встановлення нової влади. Рада делегувала до тимчасового к-ту Держ. думи Н.Чхеїдзе та О.Керенського. У ніч на 13 березня (28 лютого) тимчасовий к-т Держ. думи заявив, що бере на себе організацію нової влади і до утворення *Тимчасового уряду* держ. управління здійснюватимуть комісари із членів Держ. думи.

15 (2) березня тимчасовий к-т Держ. думи направив до Ставки Верховного головнокомандуючого (Верховним головнокомандуючим був імп. Микола II) О.Гучкова та В.*Шульгіна*. Результатом поїздки стало зречення імп. Миколи II від престолу за себе і свого сина на користь молодшого брата Михайла. Наступного дня останній відмовився прийняти владу і передав її у повному обсязі на період до Установчих зборів Тимчасовому уряду. Вирішальний вплив на таке рішення Миколи II справила позиція військових: і нач. штабу Ставки Верховного головнокомандуючого ген. від інфантерії М.*Алексєєв*, і всі головнокомандуючі фронтами підтримали вимогу тимчасового к-ту Держ. думи про зречення царя. 15 (2) березня 1917 був затверджений склад Тимчасового уряду. Разом з ліквідацією монархії в Рос. імперії хронологічно завершилася й Л.р.

Після оприлюднення інформації про події у Петрограді на місцях стався вибух політ. активності. Виникали к-ти громад. організацій, різноманітні ради, к-ти, розгорнулося парт. буд-во. Старих урядовців замінювали на земських діячів, місц. самоврядування — *земства* та *міські думи* — демократизувалися за рахунок нецензового елементу. Вводилися виборні засади на всіх щаблях адміністрації, звільнялися політ. в'язні, ліквідовувалася поліція та формувалася міліція.

Реформа центр. влади каталізувала розвиток національно-визвол. рухів на теренах колиш. Рос. імперії. 13 березня (28 лютого) 1917 до *Києва* надійшло звернення голови Держ. думи з повідомленням про падіння царської влади. Наступного дня почала роботу нарада різних орг-цій міста, результатом якої стало утворення 17 (4) березня виконавчого к-ту Ради об'єднаних громад. орг-цій з 12 членів, серед них було 5 укр. діячів: С.О.*Єфремов*, А.*Ніковський*, П.Паламарчук, М.*Порш*, Ф.*Штейнгель*. Тимчасовий уряд усунув губернатора і передав управління *Київською губернією* комісарові уряду М.Суковкіну (див. *Губернські комісари*). За прикладом Ради об'єднаних громад. організацій, укр. політ. орг-ції створили власний спільний орган кер-ва укр. нац. рухом — *Українську Центральну Раду*. Формальною датою початку її діяльності вважається 17 (4) березня 1917.

Л.р. як низка взаємопов'язаних істор. подій, в ході яких здійснювалися буржуазно-демократ. реформи в Рос. імперії, завершилася *Жовтневим переворотом у Петрограді 1917*.

Літ.: *Манилов В.* 1917 год на Киевщине: Українські проекти в Російській імперії. К., 1928; *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923, т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. К., 1993; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Булдаков В.И.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М., 1997; 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция — от новых источников к новому осмыслению. М., 1997; История России XX век. М., 2001; Політична історія України XX століття, т. 1. К., 2002; т. 2. К., 2003; *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914—1920). К., 2003; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917—1920 років: Спроби створення і причини поразки. К., 2003; *Верстюк В. та ін.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. К., 2004.

В.М. Бойко, О.Б. Кудлай.

ЛЮЦЕ́НКО Олександр Юхимович (1807—28.01.1884) — археолог, музеєзнавець. Син письменника Ю.Люценка (1776—1869; виходець з *Гетьманщини*). Закінчив Ін-т Корпусу інженерів шляхів сполучення в *Санкт-Петербурзі*. Захоплювався *нумізматикою*, створив колекцію давньогрец. монет. 30 травня 1853 призначений директором Керченського музею старожитностей. У *Керчі* Л. жив в одній з кімнат будинку, що належав музеєві, разом з молодшим братом Юхимом (останній виконував при музеї обов'язки лаборанта, а також готував публікації за результатами досліджень). Під його кер-вом були відкриті чи додатково обстежені *кургани*: поблизу Керчі — *Юз-Оба, Мелек-Чесменський курган, Золотий курган*, Темир-Гора; на Таманському п-ові — кургани Васюринської гори, Велика і Мала Близниця, Артюховський; у *Катеринославській губернії* — *Олександропільський курган*, біля *Феодосії* — бл. 20 курганів. Проводилися також розкопки на городищах *Німфей* і *Тірітака* в околицях Керчі, *Фанагорія* — на Таманському п-ові; було відкрито кілька розписаних склепів на г. Мітридат. Л. доклав багато зусиль для збереження в Керчі антич. пам'яток — *Царського кургану* і Мелек-Чесменського кургану. 1871 отримав чин дійсного статського радника. 1874 брав участь у 3-му Археол. з'їзді в Києві (див. також *Археологічні з'їзди*). 1878 вийшов на пенсію за станом здоров'я.

Знайдені ним під час розкопок речі (у т. ч. скіфські; див. *Скіфи*) поповнили колекції Ермітажу (*Санкт-Петербург*) і Керченського археол. музею. Оцінюючи його діяльність на посаді директора музею, голова Імператорської археол. комісії С.Строганов зазначив: «В лице Александра Ефимовича мы имеем опытного археолога, который в течение почти 25 лет ревностно и неутомимо с полным знанием дела и необыкновенным успехом производил археологические раскопки в Крыму и на Таманском полуострове, обогатившие Эрмитаж целым рядом интереснейших художественных произведений Древнего мира».

Нагороджений орденами св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го і 3-го ст., св. Анни 3-го і 2-го ст., св. Станіслава 1-го ст., бронз. медаллю в пам'ять про Крим. війну і Відзнакою безперервної служби за 30 років.

Останні роки життя мешкав у м. С.-Петербург, просив надати йому ділянку землі в Криму, поблизу давньогрец. поселень, однак не дочекався позитивної відповіді.

П. у м. С.-Петербург, похований на Смоленському кладовищі.

Праці: Описание пепельной урны с рисунком, найденной в марте 1872 г. в Керчи. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1872,

т. 8, отд. 3; О двух мраморах с эллинистическими надписями, открытых в 1874 г. в Керчи. Там само, 1875, т. 9, отд. 3 (у співавт.).

Літ.: *Марти Ю.Ю.* Сто лет Керченского музея. Керчь, 1926; *Лазенкова Л.М.* Керченский музей древностей: Исследователи: «Почтенный» археолог А.Е. Люценко. В кн.: Боспорский феномен. СПб., 2001.

Д.В. Грузін.

ЛЮШКО́В Генріх Самійлович (лютий 1900 — за деякими джерелами 19.08.1945) — один з керівників рад. органів держ. безпеки, перебіжчик. Н. в м. *Одеса* в єврейс. сім'ї ремісника-кравця. Закінчив казенне початкове 6-класне уч-ще та вечірні загальноосвіт. курси в обсязі 6-ти класів г-зії. Від 1915 працював пом. конторника, став членом бойової дружини Соціаліст. молоді. Від липня 1917 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* 1 грудня 1917 і 14—16 січня 1918 брав участь у бойових сутичках під час спроб ради робітн. і солдатських депутатів захопити владу в *Одесі.* Від 1918 діяв у підпіллі. У лютому 1919, під час розгрому білогвардійцями підпілля (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*), був заарештований, однак утік з-під варти.

Перебрався до м. *Миколаїв*, став рядовим 1-го Миколаїв. рад. полку. Незабаром відряджений до *Києва* (у той час у місті діяла рад. влада) для навчання на Центр. військово-політ. курсах. Після прискореного закінчення курсів отримав звання відп. політпрацівника. Брав участь у боях з військами *Армії Української Народної Республіки* поблизу ст. *Жмеринка.* Від травня 1919 призначений пом. військ. організатора при Київ. губернському к-ті КП(б)У.

У вересні 1919, після відступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) з Києва, поступив у розпорядження політвідділу 14-ї армії в Брянську і був направлений до м. Орел (нині обидва міста в РФ) політ. керівником 1-ї Окремої стрілец. бригади. Брав участь у боях з військами *Добровольчої армії.* Від поч. 1920, після розформування 1-ї Окремої стрілец. бригади, призначений зав. політвідділу 2-ї бригади 57-ї стрілец. д-зії. У травні—червні 1920 — уповноважений особливого відділу 57-ї стрілец. д-зії, брав участь у боях з польс. військами (див. *Польсько-радянська війна 1920*).

Згодом відправлений у розпорядження Одес. губернського к-ту КП(б)У і Одес. губернської ЧК. Від 15 вересня 1920 — уповноважений з військ. справ і шпигунства, з 29 жовтня — тимчасово в. о. заст. нач. підвідділу, з 18 листопада — зав. інформаційно-реєстраційної частини Тираспольського повітового таємного підвідділу Одес. губернської ЧК. Восени 1920 брав участь у ліквідації «шпигунських» (білогвардійсько-розвідувальних) груп. Водночас у цьому ж році закінчив Гуманітарно-сусп. ін-т в Одесі. Від 23 квітня 1921 — тимчасово в. о. заст. нач. Вознесенського повітового таємного підвідділу Одес. губернської ЧК, з 23 травня — на керівних посадах в Одес. губернській ЧК: пом. нач. орг. від-ня адміністративно-орг. частини, нач. інспекторської частини, нач. адміністративно-орг. частини. Від 22 березня 1922 — старший інспектор адм. частини Одес. губернського відділу ДПУ УСРР, з 6 червня — нач. секретно-оперативної частини та заст. нач. Первомайського повітового підвідділу Одес. губернського відділу ДПУ УСРР, один із керівників ліквідації укр. повстанської орг-ції, що складалася з колиш. членів загонів отамана Бондаряка.

Від 25 листопада 1922 працював у Кам'янець-Подільському прикордонному від-ні ДПУ УСРР: уповноваженим 4-ї групи, нач. секретно-оперативної частини (з 11 січня 1923), пом. нач. (з 25 листопада 1923). Був одним з організаторів і керівників ліквідації повстанських загонів отаманів Хмари, С.Харченка, Я.Гальчевського.

Від 2 квітня і до 12 вересня 1924 служив у Волочиському прикордонному загоні ДПУ УСРР (*Подільська губернія*), займав посаду нач. цього загону.

Від 20 листопада 1924 — нач. Проскурівського окружного відділення (з 1 серпня 1925 — відділу) ДПУ УСРР.

Від 7 жовтня 1925 — нач. інформаційного відділу секретно-оперативного управління ДПУ УСРР, очолював усю інформаційно-оперативну діяльність органів *Державного політичного управління УСРР.* 1926 керував ліквідацією на *Поділлі* «шпигунських груп», а також «терористичної групи», яка начебто готувала замах на голову ВУЦВК Г.*Петровського.* 28 грудня 1927 нагороджений почесною бойовою зброєю «Маузер». Від 3 травня 1930 — нач. Секретного відділу Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР, з квітня 1931 — нач. Секретно-політ. відділу та пом. нач. Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР. Один з організаторів масових політ. репресій в Україні. За його активною участю було створено групові кримінальні справи «диверсійно-повстанської військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа *«Весна»*), «Українського національного центру» (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1932*) та ін.

Від 17 серпня 1931 працював у *Москві*, займав посаду нач. 2-го від-ня та пом. (з липня 1933 — заст.) нач. Секретно-політ. відділу ОДПУ при РНК СРСР (10 липня 1934 ОДПУ перетворене на Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР). 1932 був нагороджений знаком «Почетный работник ВЧК—ГПУ». Від 1935 — комісар держ. безпеки 3-го рангу.

29 серпня 1936 призначений нач. Управління НКВС по Азово-Чорномор. регіону.

Від 31 липня 1937 працював нач. Управління НКВС по Далекосх. краю (змінив на цій посаді заарештованого 7 липня 1937 колиш. наркома внутр. справ УРСР В.*Балицького*). Цього ж року нагороджений орденом Леніна й обраний депутатом ВР СРСР 1-го скликання.

13 червня 1938, отримавши виклик до *Москви* і побоюючись арешту, виїхав на кордон з Маньчжурією (істор. область на пн. сх. Китаю) нібито для зустрічі там зі спец. агентом, перейшов на підконтрольну япон. військам територію і здався.

У липні цього ж року виступив у Токіо (Японія) перед япон. і закордонними журналістами. В інтерв'ю газ. «Іоміурі» повідомив, зокрема, що він безпосередньо розслідував справу про вбивство С.*Кірова*, а також брав

Г.С. Люшков.

участь у публічних процесах і стратах, які здійснювалися по цій справі. У зв'язку з цим також заявив, що з повною відповідальністю може стверджувати, що всі розкриті «заговори», пов'язані з убивством С.Кірова, були свідомо сфабриковані.

Потому розробив план знищення Й.*Сталіна* смертниками-терористами з числа рос. емігрантів (операція, однак, не була доведена до кінця; через «витік» інформації група терористів була нейтралізована рад. спецслужбами). Передав японцям відомості про дислокацію військ Червоної армії, про укріпрайони, про плани розгортання рад. військ на Далекому Сході. Передбачив поразку японців у боях біля оз. Хасан і на р. Халхін-Гол. Працював у «Бюро з вивчення Східної Азії» розвідки Генштабу япон. армії (Токіо), був радником 2-го відділу штабу Квантунської армії, співробітником Дайренської япон. військ. місії.

Уже по війні амер. історик Е.Кукс з'ясував, що під час своїх зізнань японцям Л. розповів, зокрема, про те, що Й.Сталін перед відправкою його на Далекий Схід мав з ним особисту бесіду і визначив йому 3 гол. завдання: здійснити арешт і доправити до Москви В.Балицького (вважався особистим товаришем Л.), стежити за командуючим Особливою Далекосх. армією маршалом В.*Блюхером*, ліквідувати члена Військової ради при наркомі оборони СРСР, команд. Військово-повітряних сил Далекосх. армії комкора А.Лапіна (останній 17 травня 1937 був заарештований, а 21 вересня цього ж року, перебуваючи в тюрмі, покінчив життя самогубством).

Наприкінці *Другої світової війни* Л. безслідно зник. Існує кілька версій з цього приводу (жодна, однак, не має документальних підтверджень), найбільш поширеною є та, що перед відступом японців з м. Харбін (Китай), а саме там нібито тоді перебував Л., його вбили япон. спецслужби, а тіло спалили.

Майже всі рідні Л., які залишилися в *СРСР* після переходу Л. на бік японців (у т. ч. його дружина й малолітня донька), пропали безвісти.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. М., 1999; Справа «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна») за документами Державного архіву Служби безпеки України. В кн.: «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2001, № 1—2.

С.А. Кокін.

ЛЯБУ́РБ (Labourbe) **Жанна-Марі** (08.04.1877—02.03.1919) — організатор Франц. комуніст. групи в *Москві*, член *Іноземної колегії* при підпільному Одес. обласному к-ті КП(б)У. Н. в м. Ла-Паліс (Франція), у сім'ї Клода Лябурба, наймита-поденника, і його дружини Марі Лаббе. Від 13 років працювала в пральні. Багато читала. 1896 разом із польс. родиною, де була покоївкою та гувернанткою, виїхала до м. Томашів Люблінської губ. (на той час територія *Російської імперії;* нині м. Томашув-Любельські, Польща). Почала вивчати рос. мову, займалася самоосвітою. Тоді ж познайомилася з Ф.*Дзержинським*. 1905 вступила до *Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)*. Брала участь в агітаційній роботі, розповсюджувала марксистську літературу. 1917 працювала в моск. організаціях РСДРП(б). У Москві познайомилася з І.Арманд (1874—1920) та О.*Коллонтай*. Вийшла заміж за одного з організаторів південнослов'ян. групи РКП(б) чорногорця В.Марковича, разом з ним брала участь у створенні клубу іноз. інтернаціоналістів «La III Internationale» («III Інтернаціонал»). 19 серпня 1918 особисто зустрічалася з В.*Леніним* з приводу створення англо-франц. комуніст. групи. У вересні цього ж року за її участі було організовано Франц. комуніст. групу в Москві (налічувала бл. 20 учасників, у її діяльності брали участь, зокрема, І.Арманд і Ж.Садуль — автор численних пропагандистських статей, брошур, листівок). Стала секретарем цієї групи та членом ред. комісії її газ. «La III Internationale» (друкувалася в Москві; з жовтня 1918 до березня 1919 вийшло 16 номерів). У середині лютого 1919 прибула до *Одеси*, підвладної на той час. військам *Антанти* (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). Як представник Франц. комуніст. групи увійшла до складу президії (разом з О.Соколовською — від підпільного обласного парт. к-ту, А.Заліком — від румун. групи та ін.) Іноз. колегії, ств. напередодні підпільним Одеським обласним к-том КП(б)У. Розгорнула серед солдатів експедиційного корпусу Антанти агітаційну роботу, вела роз'яснювальні бесіди, виголошувала промови, розповсюджувала листівки та примірники підпільної газ. «Le Communiste» («Комуніст»; видавалася підпільним Одес. обласним к-том КП(б)У).

Ж.-М. Лябурб.

1 березня 1919 за доносом була заарештована в Одесі франц. контррозвідкою; страчена в ніч на 2 березня.

Наступного дня похована на 2-му Християн. кладовищі.

За рад. влади на її могилі встановлено стелу з чорного мармуру зі скульптурним портретом; на її честь в Одесі було названо спуск (нині відновлено стару назву — Військовий). Вона була прототипом центр. персонажів у п'єсі Л.Славіна «Интервенция» (1933), у романі Ю.*Смолича* «Рассвет над морем» (1953), в опереті О.Сандлера «На рассвете» (1964), у худож. фільмі «Эскадра уходит на запад» (1965, Одес. кіностудія, режисери: М.Білінський та М.Вінграновський).

Літ.: *Исаева Г.М.* Новое о Жанне Лябурб. «Вопросы истории», 1970, № 6; *Дунаевский А.М.* Жанна Лябурб — знакомая и незнакомая. М., 1976; *Мельниченко В.Ю.* Жанна Лябурб: Документальна розповідь. К., 1977; *Патлажан Ю.І.* Жанна Лябурб (до 110-річчя з дня народження). «УІЖ», 1987, № 4.

О.А. Іваненко, І.М. Кулинич.

ЛЯНЦКОРО́НСЬКИЙ Прецлав (Представ; н., імовірно, у 1480-ті рр. — п. 1531) — військ. діяч Польщі 16 ст. Походив з одного з найзначніших магнатських родів Польщі, який мав родовим гніздом Бжезє. 1520—31 займав посаду хмельницького старости (див. *Староство*) і відав обороною прикордонних земель від ординських наскоків (його брат Станіслав також був одним із прикордонних старост *Корони Польської*). У своїй боротьбі проти ординців спирався на допомогу *козаків*. 1516 (за менш досто-

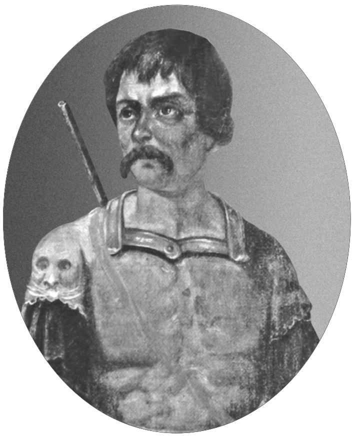

П. Лянцкоронський. Портрет роботи невідомого художника 19 ст.

вірними даними — 1506) здійснив напад на ординські улуси поблизу Білгорода (Акермана; нині м. *Білгород-Дністровський*), взяв багату здобич, а біля «Овідієвого озера» (Дністровського лиману) розбив ординців, які переслідували його загін. 1528 разом з черкас. старостою О.*Дашкевичем*, а також із брацлавським та вінницьким намісниками кн. К.*Острозького* здійснив успішний похід на ординські улуси під *Очаків* і виграв там 3 битви. За свої успіхи, особливо 1516, прославлений укр. літописцями (*Густинський літопис*, твір Г.*Граб'янки*, *«Короткий опис Малоросії»*, *«Історія Русів»*) та польс. хроністами (М.Бєльський — див. М. та Й.*Бєльські*, — Б.*Ваповський*, Ш.*Старовольський* та ін.). Деякі тогочасні письменники вважали його першим козац. *гетьманом*.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV—XVII ст. Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А. Мицик.

ЛЯНЦКОРО́НСЬКИЙ (Бжезє) **Станіслав** (р. н. невід. — п. у лютому 1657) — воєначальник, дипломат і держ. діяч *Речі Посполитої*. Представник одного з найзначніших магнатських родів Польщі. Обіймав посади скальського старости (див. *Староство*; 1641—57), *каштеляна* галицького (1646—49) і кам'янецького (1649), коронного *регіментаря* (1649—50), *воєводи* брацлавського (1649—52) і руського (1652—57), *гетьмана польного коронного* (1654—57). Був також старостою димерським, носівським, ратненським, стопницьким.

1649—50 разом із С.Остророгом фактично виконував обов'язки головнокомандуючого коронними військами, оскільки після *Корсунської битви 1648* коронні гетьмани перебували в татар. полоні. Навесні 1649 протидіяв військам брацлавського полк. Д.*Нечая* на *Поділлі*, у червні того ж року завдав поразок повстанцям у *Красилові*, *Старокостянтинові* та Острополі (нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.). Був учасником оборони *Збаража* (див. *Збаразька облога 1649*). Листувався з Б.*Хмельницьким* та Д.Нечаєм з приводу конфліктних ситуацій на кордоні. 1651 брав участь у битві під Красним (нині село Тиврівського р-ну Він. обл.; див. *Красненська оборона 1651*; саме тоді загинув Д.Нечай), у каральному поході на *Вінницю* (безуспішно пробував зламати опір військ І.*Богуна* (див. *Вінницькі оборони 1651, 1671, 1674*)) і *Берестецькій битві.* 1653 бився під Жванцем (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.; див. *Жванецька облога 1653*). На початку грудня 1653 разом з ін. дипломатами Речі Посполитої вів під Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*) переговори з крим. ханом *Іслам-Гіреєм III.* Восени 1654 був одним із керівників карального походу на Поділля, 1655 — облоги *Умані* й Демківки (нині село Тростянецького р-ну Він. обл.; див. *Демківська оборона 1655*), *Охматівської битви 1655.* У роки «Потопу» брав участь у воєн. діях проти армії швед. короля *Карла X* Густава.

Літ.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVII wieku: Spisy. Kórnik, 1992; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, т. 9, ч. 1—2. К., 1995—96.

Ю.А. Мицик.

ЛЯПУНО́В Олександр Михайлович (06.06(25.05).1857—03.11. 1918) — математик і механік. Професор (1893), академік Петерб. АН (1901; з 1914 — Петрогр., з 1917 — Рос. АН). Брат С.Ляпунова (1859—1924, був композитором) і Б.Ляпунова (1862—1943, учений-славіст, з 1923 — академік Рос. АН). Н. в м. Ярославль (нині місто в РФ) у сім'ї Михайла Васильовича і Софії Олександрівни Ляпунових. 1863 батько вийшов у відставку (з посади дир. Демидовського ліцею; перед тим був зав. обсерваторії Казанського ун-ту) і сім'я переїхала до маєтку матері в Симбірській губ. Початкову освіту здобув удома під кер-вом батька. Після смерті батька (1868) навч. в родині дядька — Р.Сеченова (брат І.*Сеченова*). Там подружився зі своєю двоюрідною сестрою Наталією (у майбутньому стала його дружиною). 1870 з матір'ю і братами переїхав у м. Нижній Новгород (нині місто в РФ), поступив у 3-й клас г-зії. 1876 закінчив із золотою медаллю г-зію і поступив на природниче від-ня фіз.-мат. ф-ту Петерб. ун-ту. Спочатку слухав курс хімії (його читав Д.Менделєєв), а потім перейшов на мат. від-ня. Відвідував і ретельно конспектував лекції П.Чебишева (1821—94). 1880 удостоєний золотої медалі Петерб. ун-ту за виконану під кер-вом проф. Д.Бобилева роботу з гідродинаміки. По закінченні ун-ту залишений на кафедрі механіки для підготовки до професорського звання. 1881 в «Журнале Физико-химического общества» оприлюднив 2 свої перші статті «О равновесии тяжелых тел в тяжелых жидкостях, содержащихся в сосуде определенной формы» і «О потенциале гидростатических давлений». 1882 здав магістерські екзамени. У січні 1885 захистив магістерську дис. на тему: «Об устойчивости эллипсоидальных форм равновесия вращающейся жидкости». Цього ж року отримав ступінь магістра прикладної математики і весною був затверджений у званні приват-доцента. Невдовзі прийняв запрошення від кафедри механіки Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*) і з осені почав читати в *Харкові* лекції і вести практичні заняття з механіки. 17 січня 1886, під час канікул, одружився в *Санкт-Петербурзі* з Н.Сеченовою й приїхав з нею до Харкова. Від 1887 (і до 1893) водночас з роботою в ун-ті читав курс аналітичної механіки в Харків. технологічному ін-ті. Деякі новаторські ідеї друкував у виданні «Сообщения Харьковского математического общества». Після того, як на Заході почали з'являтися дослідження, в яких були

О.М. Ляпунов.

І.І. Ляпушкін.

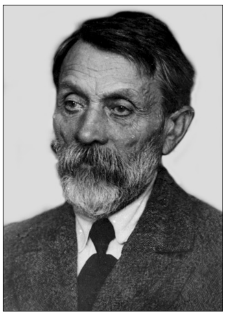

В.Г. Ляскоронський.

використані його розробки, однак посилань на його публікації не було, почав друкуватися у франц. журналах. Листувався з франц. математиками Ж.-А.Пуанкаре (1854—1912) і Ш.-Е.Пікаром (1856—1941). 30 вересня 1892 захистив у *Московському університеті* докторську дис. на тему: «Общая задача об устойчивости движения» (ця робота випередила час, лише для тех. можливостей серед. 20 ст. вона стала актуальною, тоді ж була перекладена іноз. мовами, а її автор визнаний одним з найвизначніших математиків). 1893 отримав звання ординарного професора Харків. ун-ту. Від жовтня 1889 був заст., а з 1891 — головою Харків. математичного т-ва і редактором його друкованого видання. 1900 обраний чл.-кор. Петерб. АН. Від 1901 працював у комісії, створеній радою Харків. ун-ту у зв'язку з розробкою нового статуту ун-ту. 6 жовтня цього ж року став ординарним академіком по фіз.-мат. від-ню (прикладна математика) Петерб. АН. За період роботи в Харків. ун-ті з 1893 до 1902 опублікував 20 фундаментальних праць.

1902 переїхав до С.-Петербурга, займався наук. дослідженнями. 1903 надрукував «Исследования по теории фигур небесных тел». 1905 оприлюднив теорію, що спростувала космогонічну гіпотезу утворення супутників планет англ. астронома Дж.-Г.Дарвіна (сина Ч.-Р.Дарвіна; спір між Л. і Дж.-Г.Дарвіном тривав до 1917, доки Дж.-Г.Джинс виявив помилку в розрахунках Дж.-Г.Дарвіна і цим підтвердив істинність теорії Л.). Від 1906 працював над роботою «О фигурах равновесия, мало отличающихся от эллипсоидов, вращающейся однородной массы жидкости» (видана франц. мовою в 4-х частинах упродовж 9-ти років; на думку фахівців, ця праця відкрила нові горизонти для небесної механіки). 1908 брав участь у 4-му Міжнар. мат. конгресі в Римі.

Був іноз. членом Академії в Римі, чл.-кор. Паризької АН.

Улітку 1917 у зв'язку з погіршенням здоров'я дружини виїхав до свого брата Бориса в *Одесу*. 1918 прийняв запрошення Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*) прочитати там курс лекцій і з осені почав викладати для професорів і студентів старших курсів результати своїх останніх робіт. Після смерті дружини (31 жовтня) покінчив життя самогубством, залишивши заповіт поховати його в одній могилі з нею.

Похований в Одесі.

На його могилі в день 100-річчя з дня його народження встановлено обеліск з написом: «Создатель теории устойчивости движения, учения о фигурах равновесия вращающейся жидкости, методов качественной теории дифференциальных уравнений, автор центральной предельной теоремы теории вероятностей и других глубоких исследований в области механики и математической статистики».

1963 його іменем названо один із провулків Одеси. 1982 на території Одес. ун-ту йому встановлено пам'ятник. В Ін-і математики, економіки і механіки при Одес. ун-ті засновано (у 1990-х рр.) премію ім. О.Ляпунова.

Праці: Избранные труды. Л., 1948.

Літ.: *Бузескул В.П.* Александр Михайлович Ляпунов и Харьковский университет 80-х годов: Страничка из личных воспоминаний. «Ученые записки Высшей школы г. Одессы», 1922, т. 2; *Геронимус Я.Л.* Очерки о работах корифеев русской механики. М., 1952; *Parks P.C.* A.M. Lyapunov's stability theory — 100 years on. «IMA J. Math. Control Inform», 1992, vol. 9, nr. 4; *Кизилова Н.Н. та ін.* Александр Михайлович Ляпунов. Биобиблиографический указатель. Х., 2007; Ляпунов Александр Михайлович (1857—1918 гг.). Web: http://www.mechmath.univer.kharkov.ua/theormech/lapunov.html.

Д.В. Грузін.

ЛЯ́ПУШКІН Іван Іванович (04.11.1902—23.09.1968) — рос. археолог-славіст. Д-р істор. н. (1961). Н. в слободі Савруха (нині село Самарської обл., РФ). 1930 закінчив істор. від-ня Ленінгр. пед. ін-ту. Від 1935 навч. в аспірантурі Ін-ту історії матеріальної к-ри. Від 1937 і до кінця життя працював у Ленінгр. від-ні Ін-ту археології АН СРСР. У 1940—50-х рр. провів масштабні польові обстеження басейну лівих приток Дніпра, повністю розкопав *Новотроїцьке городище*, частково Опішнянське городище та *Битицьке городище.* На основі аналізу здобутих археол. матеріалів дійшов висновку, що в епоху заліза на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя безперервної осілості (генетично поєднаних між собою поколінь людей) не було, періоди осілості тут були порушені вторгненнями кочівників. На його думку, в цьому регіоні можна виділити 3 окремих періоди осілості: скіф. епоха 7—3 ст. до н. е. (див. також *Скіфи*), *черняхівська культура* 3—4 ст., слов'ян. к-ра 8—9 ст. На території Правобережжя, однак, слов'яни з'явилися дещо раніше, у 6—7 ст., що, як він вважав, було пов'язано з їхнім рухом у Сх. Європу із заходу і частково з Подунав'я. У подальшому відстоював тезу про монолітність слов'ян. к-ри 6—7 ст. в Сх. Європі і що саме на основі цієї к-ри після досягнення нею у 8—9 ст. високого рівня розвитку склалася к-ра Давньорус. д-ви. Матеріали Волго-Донської експедиції (1949—51), у складі якої він працював, дали йому підстави висунути гіпотезу, підтверджену нині, про неоднорідність етнічного складу *салтівсько-маяцької культури*, до неї входили аланські (див. *Алани*) та болг. племена.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Праці: Городище Новотроицкое. М.—Л., 1958; Днепровское лесостеповое Левобережье в эпоху железа. М.—Л., 1961; Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). Л., 1968.

Літ.: Памяти Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968). «Советская археология», 1969, № 3; *Левина Р.Ш.* Список печатных работ И.Ляпушкина. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1971, вып. 25.

С.П. Юренко.

ЛЯСКОРО́НСЬКИЙ Василь Григорович (24.12.1859—01.01.1928) — історик, археолог, етнограф, нумізмат і картограф. Професор (1909). Н. в м. *Золотоноша* в сім'ї вчителя. 1885 закінчив Київ. ун-т (випускна робота була відзначена срібною медаллю). Був учнем В.*Антоновича*, за порадою останнього досліджував творчість Г. де *Боплана* як картографа пізньосередньовічної України. У б-ці *Київської духовної академії* знайшов шестисекційну карту Дніпра з маргінальними рисунками і тек-

стами з «Опису України» Г. де Боплана. Потому відвідав б-ки Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ) та Парижа (Франція), здійснив подорожі до Нідерландів і Великої Британії. 1899 захистив магістерську дис. на тему: «Історія Переяславської землі до середини 13 ст.». Свої дослідження творчості Г. де Боплана підсумував у монографії «Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России» (1901), включивши до неї власний переклад праці Г. де Боплана «Опис України» та репродукції деяких його карт. (За оцінкою Я.*Дашкевича*, це був «найкращий російський переклад “Опису” з детальним коментарем (102 примітки, деякі з них перетворилися на невеликі історичні екскурси)», але разом з тим монографія містила низку помилок, оскільки Л. «вперто вважав пізніші регіональні переробки “Спеціальної” карти Боплана оригінальними творами французького картографа».) Деякий час служив у 3-й Київ. г-зії. Від 1903 був приват-доцентом *Московського університету*. 1904 здійснив археол. екскурсію до *Полтавської губернії*. Від 1907 працював приват-доцентом Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1909 був професором *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька*.

Нагороджений 4-ма орденами і однією пам’ятною срібною медаллю, за вислугу років мав чин статського радника.

За рад. доби брав участь у роботі ВУАН (нині *Національна академія наук України*), від 1924 займав посаду штатного постійного співробітника Етнографічно-фольклорної комісії при ВУАН (див. *Етнографічна комісія при ВУАН*), завідував нумізматичним відділом Лаврського музею (див. *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*). 1925—27 був членом *Всеукраїнського археологічного комітету*. Водночас з 1926 був членом-співробітником археол. секції мистецького відділу *Інституту української наукової мови*.

Досліджував різнопланові проблеми вітчизн. та зарубіжної історії. Розробляв питання *історичної географії, нумізматики*, істор. топографії та допоміжних істор. дисциплін.

П. у м. *Київ*.

В Ін-ті рукопису НБУВ зберігається 568 одиниць його архіву.

Праці: Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. К., 1898.

Літ.: *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський: Некролог. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 24; *Ситник О.М.* Василь Григорович Ляскоронський. «УІЖ», 1990, № 2; *Скирта М.Л.* Ляскоронський Василь Григорович. В кн.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002; *Дашкевич Я.Р.* Українська бопланіана. Web: http://litopys.org.ua/boplan/bop03.htm.

П.І. Скрипник.

ЛЯСО́ТА (Ласота) **фон Стеблау** (Lassota fon Steblau) **Еріх** (бл. 1550—1616) — австрійс. дипломат. Походив із понімеченого моравського шляхетського роду герба Одровонж. Н. в м. Герліц (Верхня Силезія, нині місто в Німеччині). Навч. в Лейпцизькому та Падуанському ун-тах. Потому займав різні адм. посади в Силезії (істор. слов’ян. обл. у верхній і середній течіях р. Одер) і Польщі. Служив при дворі імператора *«Священної Римської імперії германської нації»*. Був найманцем в іспан. армії під час іспано-португальської війни 1580. Брав участь у поході австрійс. армії на Польщу 1587—88, потрапив у польс. полон, побував у *Львові* і залишив про це нотатки у своєму щоденнику. 1594 за дорученням герм. імп. Рудольфа II Габсбурга відвідав *Запорозьку Січ* з метою залучити козаків до широкої антитурец. коаліції.

Щоденник Л. був оприлюднений нім. мовою в Галле (Німеччина) 1854 і 1866, частково перекладений рос. мовою і виданий у *Санкт-Петербурзі* 1873 (відповідний укр. переклад побачив світ 1984 у ж. «Жовтень», № 10). Щоденник вважається унікальним джерелом з історії України 2-ї пол. 16 ст.

Згідно із записами Л., 1594 під час поїздки на Запороз. Січ він побував у Львові, *Бродах, Почаєві, Вишнівці*, Пиляві (нині село Старосинявського р-ну Хмельн. обл.), *Прилуках, Погребищі*, Трипіллі (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.), *Києві* та ін. містах. За його словами, Київ являв собою «велике і сильно укріплене, прикрашене чудовими церквами» місто, мав «багато громадських і приватних будинків». Особливо вразили Л. *Золоті ворота, Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, Софійський собор, Києво-Печерська лавра*. Про Софійський собор він, зокрема, написав, що ця споруда перебуває у «великому занедбанні», однак і в такому стані не може не вражати, бо є «настільки великою і просторою, що рівною їй не може бути... Верхнє склепіння, особливо посередині, прикрашене тонкою мозаїчною роботою, підлога внизу викладена кольоровими камінцями, храм угорі має галерею (або хори), ажурні арки якої від одної до другої витесані з суцільних плит голубуватого каменю».

Л. близько місяця жив на Запорожжі (о-ві *Базавлук* на Дніпрі), там у той час розташовувалася Січ (див. *Базавлуцька Січ*). У «Щоденнику» є побутові подробиці про життя січовиків, про їхній дипломатичний хист і їхні стосунки із сусідами — татарами, турками, поляками, молдованами. Є також опис того, як його (Л.) разом з рос. послом Василем Никифоровичем зустрічали («коли ми наблизилися до острова, салютували нам пострілами з важких гармат»), як проходили переговори з *козацькою старшиною* про допомогу запорожців герм. імп. Рудольфу II Габсбургу у війні проти *Османської імперії*

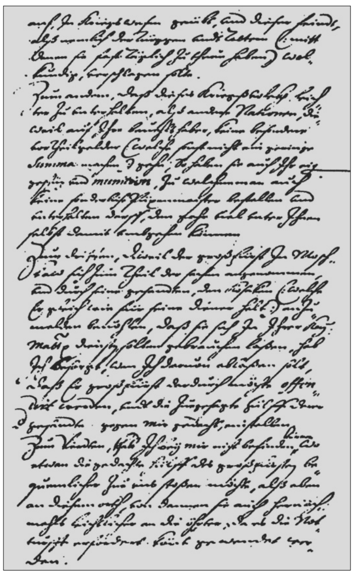

Сторінка рукопису Е. Лясоти фон Стеблау.

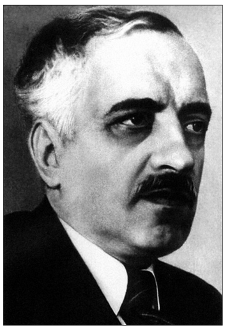

Б.М. Лятошинський.

тощо. Запороз. козаків Л. характеризує як «хоробрих і підприємливих людей, які з юних років займаються військовою справою і прекрасно вивчили ворога — турків і татар... Вони мають власні гармати і багато з них вміють поводитися з цією зброєю».

Разом із запороз. послами Саськом Федоровичем та Ничипором, які везли листа про вимоги запорожців щодо платні за їхню службу герм. імператорові, Л. відправився до цісаря Рудольфа II Габсбурга. У «Щоденнику» є нотатки про те, як імператор їх приймав, які подарунки вручили йому козаки. До Регенсбурга (Німеччина) Л. повертався через міста Погребище, *Хмільник, Меджибіж*, Проскурів (нині м. *Хмельницький*), *Волочиськ, Збараж*, Вишнівець, *Кременець, Олесько, Яворів*, Ярослав (Польща).

За результатами своїх спостережень Л. дійшов висновку, що Запороз. Січ «користувалася великим впливом не лише в Україні, але на неї оглядалася і вся Польща».

«Щоденник» містить чимало геогр. і топографічних даних про Україну 16 ст., зокрема про *дніпрові пороги*, їхні назви, переправи.

Тв.: Путевые записки Эриха Лассоты, отправленным римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. СПб., 1873; Щоденник. «Жовтень», 1984, № 10.

Літ.: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. К., 1992; *Січинський В.* Чужинці про Україну. К., 1992; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994; *Кулинич І.М.* «Щоденник» Еріха Лясоти як джерело для вивчення історії України другої половини XVI ст. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 5. К., 1995.

Н.В. Кривець, І.М. Кулинич.

ЛЯТІФÉ (у пер. з кримськотарської — жарт) — кримськотатар. нар. прозаїчні розповіді короткого змісту повчально-жартівливого характеру. Виникли за середньовіччя, містять низку етногр. свідчень, відображають тогочасні, переважно побутові, інколи суспільно-політ., явища. Чимало їхніх сюжетів запозичено з фольклорних традицій, що відомі в країнах Сходу за циклом повістей про Ходжу Насреддіна. Гол. герой багатьох Л. — житель Криму Ахмет Акай (дядько Ахмед). Серія Л. становить собою характеристичні оповіді (з елементами крутійства чи зі щирим висміюванням негативів побутової поведінки) про жителів поселення Озенбаш (Бікж-Узенбаш; нині с. Щасливе Бахчисарайського р-ну АР Крим).

Багато записів Л. було видруковано за рад. часу. Однак більшість розміщених у цих виданнях текстів через їхню специфічну літ. обробку спотворено передають зміст оригінальних (розповідних) Л. Згідно з даними дослідницьких спостережень 1990-х рр., після повернення частини *кримських татар* до Криму (див. *Депортація кримсько-татарського народу 1944*) їхні представники старшого покоління в розмовах інколи послуговувалися традиційними Л. побутового змісту.

Літ.: *Мирер С.* Ахмед-Ахай Озенбашский. Первая книга сказок. М., 1940; *Гордлевский В.А.* Ахмет-Ахай. В кн.: *Гордлевский В.А.* Избранные сочинения, т. 4. М., 1968; Лятифе. В кн.: *Музафаров Р., Короткая А.* Крымско-татарская энциклопедия, т. 2. Симферополь, 1995.

О.Є. Кислий.

ЛЯ́ТОС (Лятош) **Іван** (Ян; бл. 1539 — перед 1608) — медик, астроном і астролог. Н., імовірно, у м. *Краків*, у сім'ї краківського міщанина. Два роки навч. в Падуанській академії, отримав там ступінь д-ра медицини. 1565 почав викладати в Краківській академії (нині *Краківський університет*). 1582 став професором Краківської академії, 1584 був деканом лікарського відділу. Складав прогностики (астрологічні прогнози на прийдешній рік). У працях «Srogiego i straszliwego zaćmienia słonecznego w roku 1589 przypadającego opisanie» і «Nowa poprawa kalendarza» різко виступив проти нового григоріанського календаря. Переслідуваний церк. ієрархією та *єзуїтами*, змушений був звернутися за підтримкою до кн. В.-К.*Острозького*. Від 1594 присвячував свої прогностики членам родини князів *Острозьких*. 1598 переїхав до м. *Острог*, став професором *Острозької академії*. 1602—03 видав кілька праць (зокрема, «Minucie» і «Пересторога... на рік... 1603... На меридіан Острозький») про неточності в реформі григоріанського календаря. Цим самим, за висловом єзуїтів, «Русь в упертості зміцнив».

П. у м. Острог.

Літ.: *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna, t. 8. Kraków; *Шпізель Р.С.* Научные труды медиков древнего Острога и их значение для отечественной и мировой науки. В кн.: Матеріали I—III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя», ч. 2. Остріг, 1992.

М.В. Кашуба.

ЛЯТОШИ́НСЬКИЙ Борис Миколайович (03.01.1895(22.12.1894) —15.04.1968) — композитор, диригент, педагог, муз. громад. діяч. Професор (1935). Засл. діяч мист-в УРСР (1945), нар. арт. УРСР (1968). Член *Музичного товариства імені Леонтовича*. Н. в м. *Житомир* у сім'ї вчителя історії, початкову освіту отримав удома. Мати добре грала на фортепіано, співала. 1908—11 його батько — Микола Леонтійович очолював Златопільську чол. г-зію (1960 смт Златопіль і смт Новомиргород були об'єднані в один населений пункт — Новомиргород Кіровоград. обл.), і в цій г-зії в 4-му, 5-му і до половини 6-го класу навч. Л. Саме там, за його власними спогадами, він «почав по-справжньому цікавитись музикою», опановував гру на скрипці, створив власні композиції. Потому учився в Житомирі, вдосконалював гру на муз. інструментах у Артистичному т-ві під кер-вом О.Ружицького. Написав кілька творів. 1913 закінчив Житомир. г-зію і поступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Водночас брав приватні уроки в Р.*Глієра*, а після того, як останній став (1914) директором Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України імені П.Чайковського*), був зарахований до цієї консерваторії. 1915 написав свій перший струнний квартет. 1918 закінчив Київ. ун-т, а наступного року — Київ. консерваторію по класу композиції й був залишений там викладачем музично-теор. дисциплін. У цей же час створив симфонію (№ 1, 1918—19, 2-га ред. 1967). Писав романси на вірші, зокрема, Ф.Ґеббеля («Проклятое место»), Г.Гейне («Цветок самоубийцы»), І.*Буніна* («На кладбище»),

К.Бальмонта («Лунные тени», «Камыши», «Подводные растения»). У 1920-х рр. очолював Асоціацію сучасної музики при Муз. т-ві імені М.Леонтовича. Поповнив свій муз. доробок сонатами, романсами на слова старовинних китайських поетів, п'єсою «Відображення», «Увертюрою на чотири українські народні теми», оперою «Золотий обруч» за повістю І.*Франка* «Захар Беркут» (2-га редакція постановки — 1970). 1931—32 написав урочистий і похідний марші для духового оркестру, сюїту до кінофільмів. Від 1932 (і до 1939) був членом орг. бюро Спілки композиторів України. 1935 став професором Київ. консерваторії і водночас професором Моск. консерваторії. 1935—36 написав, зокрема, симфонію № 2 (2-га ред. 1940), 1937—38 — оперу «Щорс» (2-га редакція «Полководець» — 1948), 1939 — «Урочисту кантату» (слова М.*Рильського*) і кантату «Заповіт» (слова Т.*Шевченка*). Від 1939 (і до 1941) був головою правління Спілки композиторів України і членом орг. к-ту (до 1948) Спілки композиторів СРСР. У квітні 1941 в Київ. філармонії відбувся його авторський концерт.

З початком окупації *вермахтом* зх. регіонів *СРСР* (див. *Друга світова війна*) був евакуйований до Саратова (нині місто в РФ), працював там у складі Моск. консерваторії. У ті роки створив «Український квінтет» (1942, 2-га ред. 1945), струнний квартет № 4 (1943), сюїту на українські народні теми для струнного квартету (1944), а також сюїту для квартету дерев'яних духових інструментів (1944), романси на вірші В.*Сосюри*, обробив кілька десятків укр. нар. пісень. Його музика звучала в ефірі спеціально створеної в Саратові *радіостанції імені Тараса Шевченка* (передачі транслювалися на тимчасово окуповані територіі УРСР).

Після звільнення *Києва* повернувся до роботи в Київ. консерваторії. 1945 удостоєний звання засл. діяча мист-в УРСР й нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» Був художнім керівником Укр. філармонії, працював музичним консультантом у Радіокомітеті. Написав, зокрема, симфонічні поеми («Возз'єднання», 1949; «Гражина», 1955; «На берегах Вісли», 1958); сюїту «Тарас Шевченко» (1952); «Слов'янський концерт для фортепіано з оркестром» (1953); хори на тексти Т.Шевченка («Тече вода в синє море», «Із-за гаю сонце сходить», «За байраком байрак», «Над Дніпровою сагою»), симфонію № 3 (1950, 2-га ред. — 1954), симфонію № 4 (1964), музику до кінофільмів, «Слов'янську увертюру» (1961), «Ліричну поему пам'яті Р.Глієра» (1964); симфонію № 5 «Слов'янська» (1965—66); «Урочисту увертюру» (1968).

Лауреат Держ. премії СРСР (1946, 1952), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971, посмертно). Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі* (на могилі встановлено погруддя).

Серед його учнів — композитори: Л.*Грабовський*, Л.Дичко, І.*Карабиць*, В.Польовий, В.Сильвестров, Є.*Станкович*, І.*Шамо*, Г.Мірецький.

У Києві на будинку, де він жив 1944—68 (нині вул. Б.Хмельницького, 68), встановлено меморіальну дошку, а 1977 на його честь названо одну з вулиць.

У Житомирі йому встановлено пам'ятник і його ім'ям названо вулицю.

Тв.: Воспоминания. Письма. Материалы, ч. 1—2. К., 1985; Сборник статей. К., 1987.

Літ.: *Самохвалов В.* Борис Лятошинський. К., 1972; *Ольховський А.* Нарис історії української музики. К., 2003; *Король О.* Златопільська гімназія: видатні особистості. Web: http://novomirgorod.com/index.php?name=pages op=page pid=125.

Д.В. Грузін.

ЛЯ́ХІВЦІ — назва до 1946 смт *Білогір'я.*

ЛЯШ Карл фон (29.12.1904—03.06.1942) — активний діяч нацистської партії в Австрії. 1 серпня 1941 розпорядженням ген. губернатора *Генеральної губернії* Г.*Фра́нка* призначений губернатором новоутвореного в складі Ген. губернії дистрикту *«Галичина»* з адм. центром у м. *Львів* (на думку деяких істориків, створюючи дистрикт «Галичина», гітлерівське кер-во планувало в майбутньому заселити цю територію нім. елементом, а українців виселити на сх., подібно до того, як це робилося з поляками на зх. землях Польщі). Перед цим керував дистриктом «Радом» Ген. губернії. У *Галичині* очолив також осередок Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини. Невдовзі по призначенню на посаду губернатора зустрівся з митрополитом Андреєм *Шептицьким*, провів господарсько-політ. нараду у Львові за участю представників влади, суспільно-госп. установ, довірених держ. осіб на підпр-вах та власників приватних підпр-в. У своєму виступі на нараді запевнив присутніх у тому, що нім. цивільна адміністрація налаштована на рівноправне співробітництво з укр. населенням краю. Усупереч заявам, проводив політику відправки до Великонімеччини *остарбайтерів* (60 тис. осіб), масового пограбування населення, руйнування виробничих сил краю.

Став організатором *геноциду* населення краю. Запроваджував у Львові та ін. містах і містечках єврейс. гетто. Створив Янівський табір примусових робіт (див. *Янівський табір*; з часом тут було замордовано 200 тис. мешканців львів. гетто).

Уже через 3 місяці, у листопаді 1941, був заарештований гітлерівськими спецслужбами. Засуджений за утаювання і привласнення в особливо великих розмірах контрибуції, накладеної на Львів. гетто, а також цінностей львів. музеїв.

Новим губернатором дистрикту «Галичина» було призначено бригаденфюрера СС Отто *Вехтера* (до цього часу керував дистриктом «Краків»).

Літ.: Львівщина у Великій вітчизняній війні (1941—1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. Львів, 1968; *Шульмейстер Ю.* Пески горят. Львов, 1977.

Н.О. Шевченко.

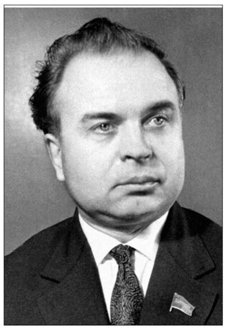

О.П. Ляшко.

ЛЯШКО́ Олександр Павлович (17(30).12.1915—09.10.2002) — держ. діяч доби *СРСР.* Голова РМ УРСР (1972—87). Герой Соц. Праці (1985). Н. на залізничній ст. Родакове (нині смт Родакове Слов'яносербського р-ну Луган. обл.), у сім'ї робітника-залізничника. Трудовий шлях розпочав 1930 учнем слюсаря-інструментальника в залізничному депо.

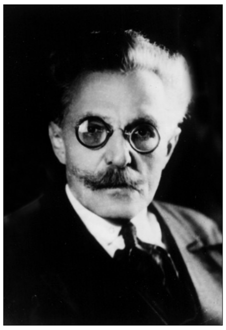

П.І. Лященко.

1931 закінчив з відзнакою школу й поступив у Луган. автошляховий технікум. У роки *голодомору 1932—1933 років в УСРР* підробляв у студентських бригадах, розвантажуючи вагони. По закінченні навчання в технікумі (1935) працював в автогосп-ві Макіївського коксохімічного з-ду — спочатку заст. нач. автобази, а через рік — її начальником. Пізніше став викладачем і завучем обласної школи автомеханіків в *Артемівську*. 1937 вступив на металургійний ф-т Донец. індустріального ін-ту. З початком окупації зх. регіонів СРСР *вермахтом* (див. *Друга світова війна*) добровільно пішов на фронт. 1941 направлений на навчання до 2-го Харків. танк. уч-ща, разом з уч-щем евакуйований до м. Самарканд (нині місто в Узбекистані).

Від 1942 — член ВКП(б)/КПРС, з серпня цього ж року — лейтенант. Отримавши на Горьківському автоз-ді у своє командування танк. взвод, був направлений на Північнокавказ. фронт. Упродовж 1942—43 воював на *Кубані*, Ставропіллі та в Ростовській обл. Після одного із вдало організованих ремонтів бойової техніки відряджений (у липні 1943) до 2-го Харків. танк. уч-ща на викладацьку роботу. По війні повернувся в УРСР.

1945—52 працював на Новокраматорському маш.-буд. з-ді: інженер, заст. нач. цеху, заст. директора, парторг ЦК ВКП(б). Водночас без відриву від вир-ва навч. в Донец. індустріальному ін-ті. 1952—54 — 1-й секретар Краматорського міськкому КПУ. 1954—63 — у Донец. обкомі КПУ (до 1957 — секретар, потім — 2-й секретар, з 1960 — 1-й секретар). Від 1963 до 1969 — секретар і 2-й секретар ЦК КПУ. 1969—72 — голова Президії ВР УРСР та заст. голови Президії ВР СРСР. Депутат ВР СРСР 5-ти скликань.

Від червня 1972 до липня 1987 — голова РМ УРСР. У травні 1986 очолив створену при політбюро ЦК КПУ урядову оперативну групу з ліквідації наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986*. Після звільнення 5-ю сесією ВР УРСР від обов'язків голови РМ УРСР відійшов від активної участі в держ. справах. Писав спогади.

Нагороджений орденами Леніна (1965, 1971, 1973, 1975, 1977, 1985), Трудового Червоного Прапора (1957, 1958), Вітчизн. війни 1-го ст. (1985), Богдана Хмельницького, «Прапора Угорської Народної Республіки в лавровому вінку», орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2000), багатьма медалями.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі* (2003 на могилі встановлено пам'ятник).

На його честь у *Донецьку* відкрито 2 меморіальні дошки.

Тв.: Груз памяти: Трилогия, кн. 1—3 (Путь выживания. Путь в номенклатуру. На ступенях власти). К., 1997—2001.

Н.П. Барановська.

ЛЯ́ЩЕНКО Петро Іванович (22 (10).10.1876—24.07.1955) — економіст, спеціаліст із аграрних проблем та екон. історії. Професор (1913), чл.-кор. АН СРСР (1943), академік АН УРСР (1945). Н. в м. Саратов (нині місто в РФ) у родині земського службовця з роду черніг. козаків. 1894 закінчив класичну г-зію в Саратові й поступив на фіз.-мат. ф-т Петерб. ун-ту. 1899 закінчив його, а 1900 закінчив також екон. від-ня юрид. ф-ту цього ж ун-ту. Був залишений при кафедрі сільс. госп-ва для підготовки до професорського звання. 1900—01 стажувався за кордоном. 1902 здав іспити на ступінь магістра сільс. госп-ва. Від 1903 працював доцентом *Петербурзького університету*, одночасно викладав на Вищих жін. курсах; читав лекції з економіки сільс. госп-ва, політ. економії, екон. географії. 1908 захистив працю «Очерки аграрной эволюции в России» (С.-Петербург) і одержав ступінь магістра політ. економії та статистики. 1909—10 вдруге був у наук. відрядженні за кордоном, зокрема в Лейпцизькому ун-ті. Від 1913 — ординарний професор кафедри політ. економії і статистики Томського ун-ту. 1914 одержав ступінь д-ра політ. економії і статистики за захист друкованої праці «Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика» (ч. 1, 1913). Від 1915 — декан юрид. ф-ту Томського ун-ту. Цього ж року побачила світ 2-га частина його праці «Крестьянское дело...» і робота в цілому була відзначена премією Петрогр. АН. Редагував «Известия Томского университета», друкувався в ж. «Сибирская летопись», очолював Західносибірське наук. т-во сільс. госп-ва, був головою (з 1915) Комітету сприяння сибірській кооперації. На поч. 1916 виконував обов'язки ректора Томського ун-ту. 1917 переїхав до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ), працював професором Донського ун-ту. Після створення (10 липня 1918) Донського комерційного ін-ту (ДКІ) став (з вересня 1918) його директором. Редагував «Юго-Восточный статистический сборник: Труды статистико-экономического отделения Юго-Восточного союза Союзов кредитных и ссудосберегательных товариществ» (1918—20, вип. 1—2, 4—6). По перетворенні (16 вересня 1920) ДКІ на Донський ін-т нар. госп-ва (ДІНГ) був професором і ректором цього ін-ту. Після приєднання ДІНГ на правах екон. від-ня до Донського ун-ту деякий час працював там професором.

1922 переїхав до *Москви*, зайняв посаду наук. співробітника Наркомзему. Від 1926 — професор Ін-ту червоної професури, згодом — старший наук. співробітник *Комуністичної академії*, професор *Московського університету* та ряду ін. моск. вузів і н.-д. ін-тів. Водночас від 1927—29 керував у *Харкові* аграрною кафедрою Укр. НДІ марксизму-ленінізму. 1935 президія Комуніст. академії присудила йому ступінь д-ра екон. н. без захисту дисертації. Цього ж року зайняв посаду старшого наук. співробітника Ін-ту економіки АН СРСР, від 1942 працював в Ін-ті історії АН СРСР.

Від 1945 працював, будучи прикованим хворобою до ліжка. Цього ж року обраний академіком АН УРСР. Займав посаду у відділі історії нар. госп-ва Ін-ту економіки АН УРСР (див. *Інститут економіки НАН України*). Був членом редколегії та постійним співробітником екон. журналів — «На аграрном фронте», «Экономическое обозрение», «Социалистическое хозяйство» та ін.; членом багатьох наук. т-в, у т. ч. зарубіжних.

Досліджував проблеми політ. економії та історії екон. вчень,

екон. історію *Російської імперії* та *СРСР*, у т. ч. в національно-територіальному розрізі; історію й економіку окремих галузей пром-сті, сільс. госп-ва, торгівлі; проблеми фінансів, кредиту, податкової й тарифної політики, теорію й організацію статистики, кон'юнктурних спостережень, страхування, екон. районування та ін. Особливу увагу приділяв аграрному секторові — еволюції земельної власності та форм землекористування, с.-г. кооперації, розвитку зернового госп-ва та зернових ринків, аграрній політиці тощо. З багатьох проблем мав відмінні від характерних для рад. історіографії погляди, зокрема, на методологію екон. історії, її предмет і періодизацію, закономірності сусп. розвитку, в т. ч. щодо суспільно-екон. устрою *Київської Русі*, розвитку *капіталізму* в цілому та сільс. госп-ва зокрема, своєрідності цих процесів у Рос. імперії, ролі в них торг. і фінансового капіталу.

Опублікував понад 150 наук. праць, низку статей у періодичних та енциклопедичних виданнях, ґрунтовні рецензії на праці багатьох відомих економістів. Серед фундаментальних монографій — «История народного хозяйства СССР» (у 3-х т.: т. 1 (1939, 1947), т. 2 (1948), т. 3 (1956); томи 1 і 2 мали шість перевидань, у т. ч. укр. та вірм. мовами; за два перші томи удостоєний Сталінської премії 1-го ст. та звання лауреата).

Нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (1945), орденом Трудового Червоного Прапора (1945) та орденом «Знак Почета» (1945), орденом Леніна (1953).

П. у м. Москва.

Свою б-ку, рукописний фонд та весь архів, а також кошти на їх зберігання передав Ін-ту економіки АН УРСР (зберігаються у відділі екон. історії Ін-ту економіки та прогнозування НАН України).

Бібліогр.: Лященко Петр Иванович. 1876—1955: Библиографический указатель. К., 1961; Бібліографія основних наукових праць Інституту економіки Національної академії наук України (1936—2001). В кн.: Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 33—34. К., 2002.

Праці: Мобилизация землевладения в России и его статистика. М., 1905; Очерки аграрной эволюции России, т. 1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. СПб., 1908; Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. СПб., 1912; Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Пг., 1915; Очерки аграрной эволюции в России, т. 2: Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика (Ч. 1: Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. СПб., 1913; Ч. 2: Регулирование крестьянского землевладения. Томск, 1917); История экономических учений. Л., 1924; Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства: К изучению основных тенденций мирового рынка. М., 1927; История русского народного хозяйства. М.—Л., 1927; История народного хозяйства СССР, т. 1—3. М., 1938, 1947, 1948, 1956.

Літ.: *Вірник Д.Ф.* Життя і наукова діяльність академіка АН УРСР П.І. Лященка. «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 1; Лященко Петро Іванович. В кн.: Історія Академії наук УРСР. К., 1982; *Сінкевич Є.Г.* Петро Іванович Лященко — дослідник історії народного господарства. Херсон, 2002; *Горкіна Л.П.*, *Дерев'янкін Т.І.* Видатний економіст-аграрник та історик економіки. «Економіка України», 2006, № 12.

Л.П. Горкіна.

М

МААСТРИ́ХТСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1992 (англ. Maastricht Treaty) — угода про утворення *Європейського Союзу*. Підписаний 7 лютого 1992 в м. Маастрихт (Нідерланди). Набув чинності (після ратифікації 12-ма країнами-членами) 1 листопада 1993. Розроблений за підсумками окремих консультацій щодо політичного і валютного союзів, зокрема зустрічі глав д-в Європ. екон. співтовариства 9—10 грудня 1991 в м. Маастрихт, на якій були розглянуті підсумкові рекомендації двох міжурядових конференцій щодо формування 4-х просторів вільного пересування: капіталів, товарів, послуг і громадян країн-членів об'єднання.

Маастрихт. Адміністративний будинок, в якому був підписаний договір 1992 року.

Договір запровадив назву «Європейський Союз» і визначив головні цілі ЄС: сприяння соціально-екон. прогресові країн-членів шляхом утворення простору без внутр. кордонів, утворення монетарного союзу та запровадження спільної грошової одиниці; уведення європ. *громадянства*; формування спільної зовн. політики та безпеки; співпраця у сфері правосуддя і внутр. справ; посилення захисту прав громадян країн-членів.

Згідно з положеннями М.д., нові країни-члени ЄС мають адаптувати до норм нац. права правові положення, на яких ґрунтуються розвиток і функціонування європ. інтеграції.

М.д. розширив сферу застосування процедури голосування кваліфікованою більшістю та підвищив роль *Європейського парламенту*, з метою захисту прав громадян запровадив посаду омбудсмена (від швед. ombudsmann — посадова особа, яка контролює дотримання законних прав громадян у діяльності органів виконавчої влади чи посадовців). Рішення щодо зовнішньополіт. питань, згідно з договором, мають прийматись одностайно.

Удосконалення положень М.д. тривало й після вступу до ЄС нових країн-членів. Договір став основою для Амстердамсь-

кого договору 1997 та Ніццького договору 2000, а також першої спільної Конституції ЄС, підписаної 29 жовтня 2004 в Римі (Італія) й переданої країнам-членам для ратифікації.

Літ.: *Геген Д.* У лабіринті Європейського Союзу. К., 1995; *Ильин Ю.Д.* История и право Европейского Союза. Х., 1998; *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. К., 2001.

А.Ю. Мартинов.

МАВЗОЛЕ́Ї, монументи ранньомусульманські на українських землях, кешені (ін. варіанти «кишинь», множина — «кишини»), **кишинев.** Кешені — прийнята (кілька згадок 15—17 ст.) назва гробниць і склепів-мавзолеїв (місць поховань представників нобілітету номадів — послідовників *ісламу*) у Пд. (частково навіть у Центр.) Україні та суміжних районах Росії й Молдови. В пізніші часи через свою яскраву самобутність часто виконували роль топонімічних орієнтирів на слабозалюднених територіях.

Про кешені на укр. землях залишилися передовсім свідчення в поодиноких джерельних згадках. Найраніша з них, датована 1419, — про Митереві «кишині» на *Поділлі* біля р. Дністер. Бл. 1542 є кілька згадок про кешені біля Маяків в описі Причорномор'я, 1548 — на р. Інгул та його прит. Громоклія (бас. Пд. Бугу) у межиріччі р. Пд. Буг та його прит. Синюха, «Кешиньський уход» 1552 (див. також *Уходництво*; район сучасного с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), повідомлення М.Броневського, датоване 1577, про кілька кешенів: біля Вітовтового мосту на Пд. Бузі та трохи нижче по Пд. Бугу — «турецька Керкикешенія (Черкикешенія ?), котру зазвичай називають Гетрикешенія», повідомлення 1594 Е.*Лясоти* про «стару татарську мечеть» нижче р. Тясмин (прит. Дніпра), «*Большому чертежу книга*» говорить про «кам'яну татарську мечеть» між р. Вовчі Води (нині р. Вовча) й р. Бик (обидві — притоки Самари, бас. Дніпра) та сім «кешенів татарських мечетей» на правому березі Кінських Вод (нині р. Кінська, прит. Дніпра) тощо. Кілька нотаток 18 ст. є про Аргамакли-Сарай або «мечеть» на Громоклії (район сучасного с. Антонівка на Миколаївщині, що слугував кордоном з *Османською імперією* в період між 1705 (див. *Межова комісія 1705*) та 1775. Тоді ж фіксуються «мечеті» поблизу сучасного с. Кірове Оріхівського р-ну Запоріз. обл., де цілком вірогідне колишнє існування аналогічного мавзолею. Можливо, свідченням про кешені та їх колишню присутність на Наддніпрянщині ще може слугувати назва с-ща Нункишинці (Нучкишинці), згадуваного в 15—16 ст. десь на межі сучасних Вінниччини та Черкащини. Водночас слід сказати, що деякі з наведених та ін. свідчень, цілком можливо, стосуються саме колиш. мечетей.

Окрема група згадок про кешені, датованих 15—16 ст., стосується території межиріччя Дністра і Прута (прит. Дунаю), де ця лексема отримала локальний варіант «кишине́в» чи «кешене́в» (напр., Червлений кишинев (1458), з яким, найімовірніше, і пов'язана назва сучасної столиці Молдови, Акбашев кешенев (згаданий 1436), Великий кешенев (1535) тощо). Відома «татарська мечеть» навіть на укр. Воронііжчині в 16—17 ст. (поблизу сучасного с. Мечетка Воронезької обл., РФ).

Один з найдокладніших описів кешеня (власне «Керкикешенії») наведено в М.Броневського — «це гробниця якогось заможного турецького чи татарського купця, її побудовано з гладенького тесаного каменю та надзвичайно багато прикрашена за магометанським звичаєм».

Поза сумнівом, переважну частину кешенів (порівнюючи ще із аналогічними спорудами (т. зв. кесене) Середньої Азії, Сибіру та Пн. Кавказу) варто датувати ранньомусульманською епохою *Золотої Орди* (кін. 13 — поч. 15 ст.). Уже в серед. 16 ст. крим. ханами ці споруди пов'язувалися з епохою своїх попередників Чингізидів 2-ї пол. 13 — 14 ст. Назва «кешень» очевидно однокоренева з половецьким «kesene» — «насипна могила» та карачаївським і балкарським аналогом у значенні «цвинтар», «гробниця» (зокрема, М.Броневський наводить переклад слова «кешені» як «пам'ятники»).

Мавзолей Джанике-ханим. Чуфут-Кале (за 3 км від м. Бахчисарай, АР Крим). Фото початку 21 ст.

З часом (особливо в процесі просування укр. колонізації на пд.) кешені поступово занепадали й занедбувалися (зокрема, уже в 17 ст. при потребі розбиралися на буд. матеріали). Уже на кін. 18 ст. від багатьох кешенів залишилися фактично самі фундаменти. Єдиним мавзолеєм, що повністю зберігся, зараз є мавзолей Джанике-ханим, дочки золотоординського хана Тохтамиша, у Кирк-Єрі (*Чуфут-Кале*) у Криму (15 ст.).

У свідомості українців через яскраву самобутність та цілком очевидну належність до ісламської сакральної арх-ри досить поширеним стало атрибутування кешенів як «мечетей», що частково мало під собою підстави, оскільки за мусульманською традицією могло слугувати місцем молитви (звідки з'явилося в степовій Україні у назвах багатьох місцевостей слово «мечетна»; напр., села Велика та Мала Мечетня Кривоозерського р-ну Микол. обл. в місцях кешенів, згаданих М.Броневським, та Ак-Мечеть; нині м. *Сімферополь*), Мечетні балки та річки на Кіровоградщині, Дніпропетровщині (зокрема Ново-Мечетна та Гапоно-Мечетна), Запоріжжі (Мечеть-могила), Донеччині та Луганщині, у Воронезькій обл. РФ та в ін. місцях.

У сучасній ойконімії України автентично ця назва, здається, залишилася, зокрема, в назві с. Кишеньки Полтав. обл., можливо, с. Кичинці Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.

Літ.: Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, т. 1. М., 1843; Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Отоманской порты во владение Российской империи землям, 1774 года. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 7. Одесса, 1868; Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1. К., 1886; *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бозько-Дні-

Монета «солід» імператора Візантії Маврикія. Золото.

В.В. Мавродін.

стрянського степу. «Східний світ», 1928, № 6; Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950; *Фоменко В.Г.* Еще раз о топониме Кишинев. В кн.: Ономастика. М., 1969; *Загоровский В.* Историческая топонимика Воронежского края. Воронеж, 1973; *Мурзаев Э.* Очерки топонимии. М., 1974; Книга хожений: записки русских путешественников XI—XV вв. М., 1984; *Егоров В.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Golden P.* The Codex Cumanicus. В кн.: Central Asian monuments. Istanbul, 1992; *Сапожников І.* Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причорномор'я. «Київська старовина», 2002, № 5; *Броневский М.* Описание Крыма. «Историческое наследие Крыма», 2005, № 10; *Градун Е., Черняков І.* Володіння татарських ханів на заході степів Причорномор'я перед Синєводською битвою 1362 р. В кн.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей, вип. 14. К., 2005; Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років. Львів, 2008; *Єльніков М.* Золотоординські часи на українських землях. К., 2008.

Р.С. Захарченко.

МАВРИ́КІЙ, Флавій Маврикій Тиберій (бл. 539 — кінець листопада 602) — імператор Візантії (582—602). Н. в м-ку Аравісс у Каппадокії (сучасна Мала Азія — Туреччина) скоріш за все у вірм. сім'ї, хоча пізніше й було сфальсифіковано походження М. з рим. сенаторського роду. Почав службу в *Константинополі* з посади звичайного нотарія. Злету його кар'єра зазнала за імп. Тиберія I Констанція, який 577 підпорядкував М. всі збройні сили Сходу імперії. Після перемог над персами М. одружився з дочкою Тиберія I Констанція Константиною та успадкував імперію. Правління М. ознаменувалося продовженням військ. конфлікту з Іраном, який вщух лише 591, коли шах Хосров II Парвіз був змушений віддати *Візантії* всю Вірменію.

Смертельну загрозу імперії становив Аварський каганат та підлеглі йому племена слов'ян, війни з якими тривали всі роки правління М. Набіги *аварів* та слов'ян сягали стін Константинополя та Центр. Греції. Невдачі М. в боротьбі з аварами та слов'янами пояснюються кадровою політикою імператора, який цілеспрямовано призначав на всі найважливіші посади в держ. та військ. структурах своїх земляків та родичів. Так, 595 імператор змістив командуючого балканською армією Пріска, якому вдалося вигнати аварів та слов'ян за Дунай та навіть розпочати військ. дії на його лівобережжі — у Валахії (див. *Волощина*). Лише після катастрофи, якої візант. армія зазнала під кер-вом брата імператора Петра, 598 Пріску повернули на його посаду. Після кількох поразок Аварський каганат був змушений укласти мир з імперією та визнати кордон по Дунаю.

601 та 602 візант. армія здійснила кілька походів проти слов'ян у Валахію та на р. Тиса (прит. Дунаю; в межах сучасної Угорщини). Невдоволенням стомленого безперервними війнами війська скористався новий командуючий дунайською армією Фока, який рушив на Константинополь. У той же час у місті збунтувалися циркові партії, невдоволені суцільною корупцією численних родичів та земляків імператора, які не гребували наживатися на спекуляціях з держ. хлібом під час голоду зимою 601—02. Арешти і страти не змогли заспокоїти невдоволений натовп, тому коли армія Фоки підійшла під стіни Константинополя, повсталий народ відкрив йому ворота. М. втік на човні, але вітер прибив його до берега. 23 листопада 602 Фоку було короновано імператором, а за кілька днів М. разом із сім'єю було страчено.

Загибель М. відкрила кордони імперії численним ворогам. Сх. провінції захопили перси, а Балкани були спустошені аварами та слов'янами, які почали масово розселятися на візант. землях. За кілька десятиліть етнічна карта Балканського п-ова майже повністю змінилася.

М. приписується авторство військ. трактату «Стратегікон», який містить важливі свідчення про слов'ян. Дискусія навколо авторства «Стратегікона» тривала більше двох століть, авторство М. піддавалося сумніву, в наук. обіг було введено термін «*Псевдо-Маврикій*». Та в останні роки було віднайдено кілька нових наук. аргументів та свідчень на користь авторства М.

Текст «Стратегікона» містить не тільки свідчення про військ. справу багатьох ворогів імперії — персів, «скіфів», «гунів», *склавинів*, *антів*, але й численні описи їхніх звичаїв, політ. ладу. Та більшість цих «етнографічних» повідомлень «Стратегікона», хоча частково і збігаються з археол. даними, все ж є стереотипними для зображення пн. варварів, а запозичення сягають навіть давньогрец. та рим. авторів — *Геродота*, *Плінія Старшого* та інших.

Літ.: *Удальцова З.В.* Еще раз о Стратегиконе псевдо-Маврикия. «Средние века» (М.), 1969, вып. 32; *Zástĕrová B.* Les Avares et les Slaves dans la Tactique de Maurice. Praha, 1971; *Кучма В.В.* «Стратегикон» Маврикия. В кн.: Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 1: (I—VI вв.). М., 1994; *Його ж.* «Стратегикос» Онасандра и «Стратегикон Маврикия»: Опыт сравнительной характеристики. В кн.: *Кучма В.В.* Военная организация Византийской империи. СПб, 2001 (уперше опубліковано: «Византийский временник», 1982—85, вып. 43, 45, 46).

А.Г. Плахонін.

МАВРО́ДІН Володимир Васильович (25(12).02.1908 — 20.11. 1987) — рос. історик-медієвіст. Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови). По закінченні середньої школи в Рильську (нині місто Курської обл., РФ) 1926 вступив до Ленінгр. ун-ту на ф-т мовознавства і матеріальної к-ри, де під кер-вом проф. Б.*Грекова* відбулося його становлення як ученого. 1933 захистив тут канд. дис. на тему: «Хозяйство крупного феодала семнадцатого века», а 1940 на основі монографії «Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)» — докторську. 1930—37 — молодший, потім старший наук. співробітник Держ. академії матеріальної к-ри. Понад 40 років завідував кафедрою історії СРСР, а 1940—49 й 1959—71 був деканом істор. ф-ту Ленінгр. ун-ту (нині *Петербурзький університет*).

Перу М. належить бл. 400 наук. праць. З-поміж останніх особливо помітними були монографії «Образование Древнерусского государства» (1945), «Древняя Русь» (1946), «Очерки по истории феодальной Руси», «Начало мореходства на Руси» (обидві 1949), «Русское мореходство на южных морях (Черном, Азовском и Каспийском с древнейших времен и до XVI века включительно)» (1955), «Народные

восстания в Древней Руси XI—XIII вв.» (1961), а також лекційний курс «Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности» (1971). Під його редакцією 1961—70 видана «Крестьянская война в России в 1773—1775 годах» (у 3-х т.). Він був також ініціатором і гол. ред. історіографічних праць з історії *Київської Русі*: «Советская историография Киевской Руси» (1978) і «Советское источниковедение Киевской Руси» (1979).

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Тв.: Очерки истории Левобережной Украины с древнейших времен до второй половины XIV в. Л., 1939; Народные восстания в Древней Руси XI—XIII вв. М., 1961; Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971; Происхождение русского народа. Л., 1978.

Літ.: *Дегтярев А.Я., Фроянов И.Я.* О Владимире Васильевиче Мавродине. «Генезис и развитие феодализма в России» (Л.), 1987, вып. 10: Проблемы отечественной и всеобщей истории; *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин: Страницы жизни и творчества. СПб., 2001; *Югова Н.* «Проблема давньоруської народності» в праці В.В.Мавродіна «Образование древнерусского государства» (1945 р.). «Ruthenica», 2002, № 1.

В.М. Ричка.

МАГАЛÁ — понад 10 археол. пам'яток біля с. Магала Новоселицького р-ну Чернів. обл. Серед них — поселення *трипільської культури*, площею 25 га, на якому виявлено 26 наземних жител, зібрано численну кераміку, крем'яні вироби (роботи проводили Ч.Амброжевич 1943 та І.Винокур 1958). На ін. багатошаровій пам'ятці Г.Смірновою 1955—62 та 1968 досліджено 3960 м^2 і виявлено поселення комарівської к-ри (*тшинецько-комарівської історико-культурної спільності*) та горизонти *Гава-Голігради культури*: раннього (10—9 ст. до н. е.) і розвинутого (9—7 ст. до н. е.) фракійського гальштату (див. *Гальштатська культура*). У 1960—70-х рр. Б.Тимощук провів розкопки і дослідив поселення 8—9, 7—9 і 6—7 ст. н. е.

Літ.: *Винокур І.С.* Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала. В кн.: Археологія, т. 20. К., 1966; *Smirnowa G.I.* K otárce trácke na krihu robené keramiki ve střednim Podněstři. В кн.: Archeologické rozhledy, t. 17, 1. Praha, 1967; *Смирнова Г.И.* Новые исследования поселения Магала. «Археологический сборник Государственного Эрмитажа» (Л.), 1972, вып. 14; *Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976.

Л.Г. Мацкевий.

МАГДЕБУ́РЗЬКЕ ПРА́ВО — найбільш поширений у *містах* Центрально-Сх. Європи варіант нім. права (лат. Ius theuthonicum), що виник у 12 ст. в м. Магдебург (Німеччина). Незалежно від терену свого побутування, це право означало: міську автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи — раду (див. *Рада міська за магдебурзьким правом*) і *лаву* або дідичного *війта*, спадкоємне і відчужувальне право на міську нерухомість на певних умовах, постійний *чинш* як феод. ренту, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі). Джерелом М.п. був привілей архієпископа Віхмана (1188), а також правові повчання лавників — шефенів (нім. Schoeffen) з м. Магдебург. Їх доповнив звід саксонського права «Саксонське дзеркало» (лат. Speculum Saxonum), написаний бл. 1233 Ейке фон Репковим. Від серед. 13 ст. осн. джерелом М.п. вважався «Вайхбільд» (нім. Weichbild).

Різними були напрями проникнення на землі Центрально-Сх. Європи елементів нової орг. моделі міст на М.п. Поступово, зазнавши деяких змін, воно поширилося на кілька тисяч нових міст і стало осн. засадою і зразковим варіантом для міськ. писемного права в Центрально-Сх. Європі. У деяких містах були поширені модифіковані варіанти М.п. — *хелмінське право* та щредське право.

У часи пізнього *середньовіччя* М.п. пов'язувалося не тільки з нім. колонізацією, а й з бурхливим урбанізаційним процесом, який супроводжувався наданням *локаційних привілеїв* (від лат. locatio — заснування). У 13 ст. цей процес охопив дві наймогутніші в Центрально-Сх. Європі монархії — Чеське та Угорське королівства. З серед. 13 ст. він розгорнувся в усіх землях Польс. королівства. Найбільше нових локацій відбулось у Малопольщі: тут у 14 ст. зазначено 97 містозасновницьких ініціатив, у Великопольщі — 55, у Сєрадзькій і Ленчицькій землях — 26, у Куявії і Добжинській землі — 15, у Мазовії — 36. Наприкінці 15 ст. центр. й зх. землі *Корони Польської* були оптимально насичені міськ. осередками, яких налічувалося 556. Поширеною в польс. містах була версія «Вайхбільду», викладена Конрадом з Ополя. Латиномовний варіант цього зводу Ius municipale ввійшов до т. зв. Статуту Ласького (1506). Використовувалася також версія, укладена в Німеччині, т. зв. Вульгата, яка в перекладі М.Яскера (1535) стала обов'язковою в польс. містах. На практиці, однак, використовувалися польс. переклади «Вайхбільду» і «Саксонського дзеркала» П.Щербича (видання 1581).

Перша хвиля поширення М.п. на укр. землі припала на 2-гу пол. 13 ст., коли в Холмі (нині м. Хелм, Польща), Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *Львові*, *Галичі*, Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*) з'явилися нім. громади. Із включенням західноукр. земель до складу Корони Польс. урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався: до кінця 14 ст. тут відбулося 37 локацій, у 15 ст. — 73. Привілеї на М.п. дістали Сянок (нині м. Санок, Польща; 1339, повторно — 1366), Львів (1356), Перемишль (1389), а на *Поділлі* — Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 1374), *Смотрич* (1448). Від поч. 16 ст.

Архієпископ Віхман. Надгробок. 1200.

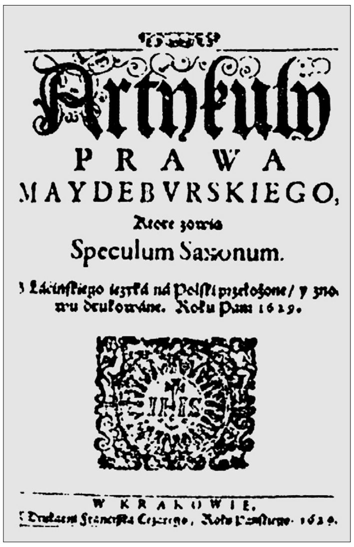

Artykuly
PRAWA
MAYDEBVRSKIEGO,
Ktore zowie
Speculum Saxonum.

W KRAKOWIE,

«Artykuly prawa Magdeburskiego, ktore zowie Speculum Saxonum...». Краків, 1629. Титульний аркуш.

локаційний рух динамічно відбувався в *Руському воєводстві*: на кін. 15 ст. тут було засновано 48 міст, а на кін. 16 ст. — 125. Виникнення міст у цьому регіоні зумовлювалося, передусім, необхідністю захисту місц. людності від татар. і турец. нападів. У 16 ст. локаційна хвиля посилилася також у *Подільському воєводстві*, де було засновано 47 міст.

Укладення *Кревської унії 1385* сприяло поширенню М.п. на землях *Великого князівства Литовського*. Першим магдебургію дістало столичне м. Вільно (нині м. *Вільнюс*; 1387), міський устрій якого було організовано за взірцем тодішньої столиці Корони Польс. — *Кракова*, пізніше — Берестя (нині м. Брест, Білорусь; 1390, повторно — 1408), Ковно (нині м. Каунас, Литва; 1408), Троки (нині м. Тракай, Литва; прибл. 1409). Стрімкий розвиток міст у ВКЛ настав за часів правління *Казимира IV* Ягеллончика (1440—92) та його сина *Олександра* (1492—1506). Серед укр. міст, які отримали привілеї на М.п. в 15 — на поч. 16 ст., були: *Луцьк* (1432, підтверджене 1497, 1503), *Кременець* (1438, підтверджене 1442 та 1536), Володимир (1490-ті рр., підтверджене 1509, 1532), *Київ* (1498, підтверджене 1514, 1516), а також кілька приватновласницьких *містечок* на прохання їхніх власників. Характерною рисою розвитку міської мережі у ВКЛ було, по-перше, те, що привілеї на М.п. надавалися здебільшого вже існуючим міським осередкам та тим, які мали бути відновлені й заселені на городищах, де існували поселення, спустошені ще в часи *монголо-татарської навали*; по-друге, істотною

Київ. Колона Магдебурзького права або «нижній» пам'ятник князю Володимиру Святославичу. Архітектор А. Меленський, 1802—1808.

була різниця між зх. і сх. частинами д-ви: на відміну від західної, де зосередилася більшість міст на «німецькому праві», у східній лише невелика кількість міст отримала магдебурзькі привілеї, та й то досить пізно.

Наступна велика хвиля надання привілеїв на М.п. укр. містам відбулася після інкорпорації укр. земель до складу Корони Польс. за актом *Люблінської унії 1569*. В останній третині 16 ст. на тих землях було засновано кілька десятків нових міст та надано їм привілеї на М.п. Так, у *Волинському воєводстві* такі привілеї отримали Крупіль (1570), Качин (нині село Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.; 1576), Мовчанів (нині село Локачинського р-ну Волин. обл.; 1576), *Ямпіль* (1578), Мосор (1578) та ін. Серед міст *Київського воєводства* — Бишів (нині село Макарівського р-ну Київ. обл.; 1581), *Черняхів* (1583), Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*; 1584), Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; 1585), Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.; 1585), *Біла Церква* (1588), *Чигирин* (1589, 1592), Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.; 1589), *Пирятин* (1592), Мошни (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.; 1592) та ін.

Надання привілеїв на М.п. укр. містам тривало і в 17 ст. На початок 1640-х рр. ним користувалася більшість міст *Правобережної України*. У *Лівобережній Україні* такі привілеї отримали *Стародуб* (1620), *Чернігів* (1623), *Ніжин* (1625), Мглин (нині місто Брянської обл., РФ; 1626), *Миргород* (1631), Мрин (нині село Носівського р-ну Черніг. обл.; 1647) та ін.

У містах, що користувалися М.п., залежно від правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли стався злочин, існували такі види судів: війтівський — розглядав дрібні майнові справи, де не складалася присяга — він відбувався щодня, гайний поточний — суд війта і лавників, розглядав особисті немайнові справи та справи, пов'язані зі спадщиною, гайний викладний — розглядав цивільні і кримінальні справи, гайний гостинний — розглядав справи, в яких хоча б однією стороною був немісц. житель або іноземець, найчастіше — купець, гайний гарячий — розглядав кримінальні справи, коли злочинець був затриманий на місці злочину. Розгляд суд. справи, як правило, проводили війт разом із лавниками. Вирок виносив війт при обов'язковій присутності лавників. Міські ради також мали суд. функції. Радецький суд теж розглядав кримінальні справи, але значно більшої ваги й значення, та різні цивільні справи і виносив вироки. До його складу входили радці з *бурмистром*, який очолював цю колегію. Радецький суд вважався вищою апеляційною інстанцією для війтівсько-лавничого суду. Остаточною (найвищою) інстанцією для всіх видів міських судів був асесорський суд (Iudicium Assessorum Regium) — королів. надвірний суд. У суд. практиці в укр. містах найбільш популярними були праці польс. правника Б.Гроїцького «Артикули магдебурзького права...» («Artykuły prawa Magdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum...», видана 1558) та «Порядок міських судів...» («Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Magdeburskiego w Koronie Polskiej», видана 1559), які не раз перевидавалися й розповсюджувалися по містах *Речі Посполитої.*

Після підписання Переяславської угоди 1654 (див. *Березневі статті 1654*) на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина рос. цар *Олексій Михайлович* надав «жалувані грамоти», що підтверджували дію М.п. в цих містах. У ході військ. зимової кампанії 1663 польс. король *Ян II* Казимир Ваза з метою здобути прихильність місц. населення надав привілеї на М.п. *Остру* і *Козельцю*. Після укладення *Московських статей 1665* рос. цар Олексій Михайлович підтвердив міщанам Києва, *Канева*, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Козельця, Остра, Стародуба, *Гадяча*, Мглина надані їм раніше привілеї та надав М.п. Погару (нині с-ще міськ. типу Брянської обл., РФ; 1666).

Надалі привілеї на М.п. підтверджувалися рос. царями лише найбільшим укр. містам *Гетьманщини* (Києву, Чернігову, Переяславу, Стародубу, Ніжину, Погару, Мглину, Остру, Козельцю, Гадячу), але міська автономія в них поступово обмежувала-

ся. 1752 гетьман К.*Розумовський* надав М.п. *Полтаві*, 1756 — *Новгороду-Сіверському*. У деяких містах існувала змішана форма управління — за участю представників *козацької старшини*. У серед. 18 ст. усі магістрати були звільнені від юрисдикції *полкових судів* і підпорядковані *Генеральному військовому суду*, який вважався найвищою апеляційною інстанцією для магістратських судів.

Норми М.п. поряд з Литов. статутом (див. *Статути Великого князівства Литовського*) стали осн. джерелом для укладення збірника *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* (1743). Після запровадження «Установлення про губернії» (1783) та створення нової суд. системи воно фактично втратило чинність і дедалі більше замінювалося Литов. статутом. Остаточна ліквідація М.п. на західноукр. землях відбулася 1786, а в містах Центр. і Лівобереж. України — у 1831 (у Києві — 1834).

Літ.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. В кн.: Журнал Министерства народного просвещения, ч. 139—140. СПб., 1868; Архив Юго-Западной России, ч. 5. т. 1: Акты о городах. К., 1869 (передмова до видання: *Антонович В.Б.* Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432—1798 гг.); *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в., ч. 2. Львів, 1904; *Groicki B.* Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Magdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, 1953; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Zientara B.* Prawo magdeburskie. В кн.: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku, t. 1. Warszawa, 1981; *Kutrzeba S.* Historia zròdeł dawnego prawa polskiego. Kraków, 1987; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII—XVI ст. В кн.: Проблеми слов'янознавства, вип. 42. Львів, 1990; *Берман Гарольд Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1998; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003; *Василенко М.* Право магдебургское. В кн.: *Василенко М.П.* Вибрані твори, т. 2: Юридичні праці. К., 2006; *Kiaupa Z.* Specyfika ustroju miast na prawie magdeburskim na późnośredniowiecznej Litwie. В кн.: Europejskie miasta prawa magdeburskiego: Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja. Kraków, 2007; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. К., 2008.

Н.О. Білоус.

МАГДЕ́НКИ — козацько-старшинський (згодом — дворянський) рід, що походить від **Лаврентія** Магденка (17 ст.), *козака* м-ка *Опішня* в *Гадяцькому полку*. Від його синів беруть початок дві гілки роду: старша — опішнянська, яка швидко згасла, та молодша — полтавська. **Сидір Лаврентійович** (2-га пол. 17 — 1-ша пол. 18 ст.), засновник старшої гілки, був опішнянським *городовим отаманом* і «за сотника правил». Син Сидора — **Яків Сидорович** (2-га пол. 17 — 1-ша пол. 18 ст.), учасник *Полтавської битви 1709* на рос. боці, опішнянський *сотник* (1721—22). Засн. полтав. гілки був **Григорій Лаврентійович** (2-га пол. 17 — 1-ша пол. 18 ст.), полтав. купець та обиватель. Його єдиний син — **Василь Григорович** (р. н. невід. — п. 1772), полтав. полковий *хорунжий* (1745—58), полковий *осавул* (1758—66), абшитований (польс. abszytowany — відправлений зі служби, увільнений з військ) полковий *обозний* (1766). Нащадки Василя Григоровича також посідали старшинські уряди: **Андрій Васильович** (бл. 1727 — до 1795) — новосанжарський сотник (1757—69), 1770—71 — учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*; **Семен Васильович** (бл. 1740 — р. с. невід.) — полтав. полковий осавул (1766—68). До полтав. гілки роду належали також **Іван Семенович** (бл. 1774 — до 1832), учасник *російсько-турецької війни 1806—1812*, *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, генерал-майор, артилер. бригадний командир (1813—21); **Михайло Семенович** (1779 — до 1837), генерал-майор (1819); **Єлизавета Василівна** (1844 — р. с. невід.), у заміжжі графиня Капніст, відома громад. діячка; **Віктор Миколайович** (1887—1954), живописець-пейзажист, член Асоціації художників Червоної України (1929).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав., Черніг. та Катериносл. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МАГЕ́РІВ — с-ще міськ. типу Жовківського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Біла (прит. Рати, бас. Вісли), за 12 км від залізничної ст. Добросин. Населення бл. 2 тис. осіб (2009).

В околицях сучасного М. збереглося чимало залишків стародавніх валів, походження яких не відоме. Час виникнення М. датується приблизно кін. 14 ст. Наприкінці 16 ст. сформувався як містечко, засновником якого вважається польс. шляхтич Ян Магер. 1591 отримало статус міста і було підтверджено його назву. 1595 М. надано *магдебурзьке право*. Першою великою будовою став парафіяльний костьол Святої Трійці (1595).

Населення М. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, підтримало козац. війська під проводом Б.*Хмельницького*, які 1648 обложили місто і змусили польс. шляхту сплатити контрибуцію.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1769, 1790, 1833 місто охопили пожежі, а 1770, 1813, 1817, 1831 чимало мешканців М. померло від холери та з голоду. У 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. кількість населення помітно зросла. 1861 в місті мешкало 2200 осіб, 1869 — 2574, 1890 — 3157, 1900 — 3225, 1910 — 3449 осіб.

1914—15 під час *Першої світової війни* М. перебував у руках російських військ. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі.

На 1921 населення М. скоротилося до 2473 осіб. У 1920—30-х рр. пром-сть зростала повільно. За даними 1939, у М. було 4 цегельні, 3 млини, 2 молочарні, підпр-во для виготовлення содової води, лісопильня, бетонярня.

У вересні 1939 зайнятий Червоною армією (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі УРСР. 1940—58 — райцентр. С-ще міськ. типу від 1940.

На початку нападу гітлерівців на СРСР під час *Другої світової війни* 25 червня 1941 окупований М. увійшов до складу *Генеральної губернії*. У роки окупації зруйновано майже полови-

Б.Й. Магідов.

Печатка київського магістрату. 1671. Відтиск.

Герб київського магістрату. 1762. Відтиск.

Будинок магістрату у м. Житомир. Збудований у 18 ст., зруйнований під час Другої світової війни. 1951 зведено точну копію. Фото початку 21 ст.

ну житлових, 18 двоповерхових адм. будинків, усі пром. підпр-ва, створено гетто, розстріляно 300, вивезено до Німеччини 40 мешканців. Населення М. зменшилося до 1514 осіб. 22 липня 1944 звільнено військами *Тринадцятої армії Першого Українського фронту.*

З 1950-х рр. госп. життя М. почало швидко розвиватися, чому сприяло буд-во 1953 теплової електростанції та створення 1959 Львів. машиновипробувальної станції.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 5. Warszawa, 1884; ІМіС Української РСР: Львівська область. К., 1968; Жовківщина: Історичний нарис, т. 1. Жовква—Львів—Балтимор, 1994.

Ю.З. Данилюк, В.І.Дмитрук.

МАҐІ́ДОВ Борис Йосипович (25. 12.1884—1972) — рад. парт. і держ. діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Закінчив середнє єврейс. уч-ще, член профспілки золотарів-сріблярів. Від 1905 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*меншовиків*), від 1917 — член РСДРП(б). Від грудня 1917 — заст. голови Донецько-Криворізького обласного к-ту РСДРП(б), організатор профспілкового руху в Донбасі. У січні—квітні 1918 — нар. комісар праці *Донецько-Криворізької Радянської Республіки*, підтримував ідею входження цієї республіки до складу рад. Росії. Один з організаторів червоногвард. загонів (див. *Червона гвардія*), які в середині квітня 1918 з'єдналися в 5-ту червону армію (2 тис. осіб) під командуванням К.*Ворошилова.* Від серед. липня 1918 у складі «Групи Ворошилова» брав участь у захисті Царицина (нині м. Волгоград, РФ) від білокозачих військ. Від жовтня 1918 — нач. політвідділу 10-ї армії, керував діяльністю політвідділів дивізій армії, контролював діяльність комісарів військ. частин. Від листопада 1919 — нар. комісар праці УСРР. 1919—20 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), член РВР *Тринадцятої армії*, воював проти військ *Збройних сил Півдня Росії.* 1920 — голова Донецької губернської ради профспілок. 1921—22 — секретар Луган. повітового к-ту КП(б)У Катериносл. губ. 1922—24 — секретар Полтав. губкому КП(б)У. 1925—26 — відп. секретар Середньо-Волзького губернського к-ту РКП(б)/ВКП(б). 1927—29 — інструктор ЦК ВКП(б). 1930—37 — голова ЦК профспілки працівників поліграфічної пром-сті СРСР, 1937—39 — голова профспілки працівників друку СРСР. Репресований, але звільнений 1941. З того часу до 1948 — зав. відділу поширення літератури Профвидаву ВЦРПС СРСР. 1949—55 працював у Центр. архіві ВЦРПС СРСР. Від 1956 — персональний пенсіонер.

На XIII і XVI з'їздах ВКП(б) обирався членом Центр. контрольної комісії ВКП(б) — Робітничо-сел. інспекції, на XIV з'їзді ВКП(б) — членом Центр. ревізійної комісії ВКП(б). Канд. у члени ЦК КП(б)У.

Нагороджений орденом Червоного Прапора і 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора.

Дж.: Державний архів Російської Федерації, ф. Р-7953, спр. 41.

Б.І. Андрусишин, В.Ю. Васильєв.

МАГІСТРА́Т (від лат. magistratus — чільний уряд, зверхня влада) — заг. назва міськ. уряду в містах, де функціонувало міське самоврядування.

В укр. містах така назва на означення міськ. уряду набула поширення з поч. 17 ст., причому в західноукр. містах, подібно до польських, цей термін заміщував інший — міську раду (див. *Рада міська за магдебурзьким правом*), тоді як у містах *Наддніпрянської України* та *Лівобережної України* він уживався на означення двох колегіальних виборних органів — ради і *лави* — у цілому.

Рада виступала як найвищий орган міськ. самоврядування. Управляючи міським майном, вона була водночас і виконавчим, і суд. органом, а також репрезентантом міста в його зовн. відносинах. До компетенції ради входили в основному розгляд цивільних справ: суперечок щодо спадщини і майна, нагляд за дотриманням правил торгівлі, сплатою податків і благоустроєм міста, відання обліком міських прибутків та видатків, а також дрібні злочини. До компетенції лави здебільшого входив розгляд кримінальних справ.

Після запровадження 1785 у містах *Лівобережної України міських дум* межі компетенції магістратів були значно звужені, й надалі вони виконували переважно суд. функції, а з поч. 60-х рр. 19 ст. у зв'язку зі здійсненням у *Російській імперії судової реформи 1864* повсюдно відбувалася їхня ліквідація. Натомість у більшості міст *Правобережної України* магістрати продовжували виконувати госп. і суд. функції до кінця 19 ст.

Літ.: *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Пашук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław, 1986; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999; *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII—XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). «УІЖ», 2006, № 5; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування, розділ 3. К., 2008.

Н.О. Білоус.

МАГІСТРА́ТСЬКІ СЕЛЯ́НИ — категорія населення, яке залежало від органів міськ. управління в Україні 14—18 ст. Зростання магістратського (див. *Магістрат*) землеволодіння та кількості залежних М.с. ішло в міру виникнення і зміцнення функціонування *міст*: із зх. регіонів, *Правобережної України* на *Лівобережну Україну* та *Слобідську Україну.* Протягом 2-ї пол. 17 — 18 ст. становище М.с. зазнало помітних змін: серед них поступово поглибилася майнова нерівність, урізноманітнився характер їхнього т. зв. послушенства: до серед. 16 ст. вони сплачували, гол. чин., *чинш*, потім додалися значні натуральні побори, а від 17 ст. — ще й всілякі відробітки. Осн. прибутки з цього діставалися міськ. урядовцям, *патриціату.* М.с. нерідко брали участь у війнах і нар. повстаннях, зокрема національно-

визвол. війні укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676)*. На території *Гетьманщини* до більшості міст були приписані маєтності і в 2-й пол. 17 ст. таких налічувалося понад 100. Виняток становили хіба що міста *Миргородського полку*, органи самоврядування яких магістратських і ратушних володінь не мали. На кін. 18 ст. велика частина М.с. опинилася в залежності від приватних осіб, а іншим було надано статус *державних селян*.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1994; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006.

О.І. Гуржій.

МАГНА́ТИ (від лат. magnas, magno nati, magnatus — багатій, знатна людина) — аристократи, родовиті великі землевласники (*бояри*, *князі*, шляхтичі, *пани*, старшини та ін.) в Угорщині, Польщі, Литві, Латвії, Естонії, Білорусі, Україні та деяких ін. країнах Європи. У *Речі Посполитій* «магнатами» також називали вищих духовних осіб та сенаторів або держ. радників («радних панів»). У певному сенсі цей термін застосовується й до представників великого пром. та фінансового капіталу.

В Україні земельна власність М. почала формуватися в 14 ст., коли її значна частина опинилася під владою польс. і литов. шляхтичів і князів. Протягом 15—16 ст. М. укр. походження були зрівняні урядами *Корони Польської* й *Великого князівства Литовського* в правах з польс. і литов. М. Серед М. на укр. землях особливо виділялися могутністю князі, переважно литов. походження: *Вишневецькі*, *Заславські*, *Корецькі*, *Острозькі*, *Четвертинські*, *Чорторийські*. Деякі з них нерідко ставали в рішучу опозицію вищій владі. На серед. 17 ст. М. вдалося захопити в Україні бл. 70—80 % селян разом із землею. *Національна революція 1648—1676* ліквідувала старі кріпосницькі відносини (див. *Кріпацтво*) та магнатські володіння на більшій території *Наддніпрянської України*. У 18 ст. вони продовжували зберігатися в зх. регіонах. На *Правобережній Україні* земельна власність М. не тільки відновилася, а й помітно зросла. Унаслідок т. зв. 2-го поділу *Речі Посполитої* та приєднання Правобережжя до *Російської імперії* (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) тамтешніх М. царський уряд зрівняв у статусі з рос. *дворянством*. У *Лівобережній Україні*, *Слобідській Україні*, на півдні України на М. перетворилися представники давніх старшинських родів (див. *Козацька старшина*), новоявлене панство. Їхні маєтки здебільшого проіснували до 1917. У *Західній Україні* земельна власність М. (Васильки, Крисківи, Миколаєвичі, Богдановичі та ін.) була ліквідована рад. владою на початку *Другої світової війни*.

Літ.: *Гуслистий К.Г.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955; *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К., 1961; *Ковальчак Г.І.* Економічний розвиток західноукраїнських земель. К., 1988; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993; *Бовуа Даніель.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; *Чубіна Т.Д.* Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. Черкаси, 2007; *Її ж.* Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Черкаси, 2008.

О.І. Гуржій.

МАГОМЕ́ДОВ Борис Вікторович (н. 29.01.1949) — археолог. Д-р істор. н. (1999). Н. в м. *Київ*. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1974). Від 1969 працює в Ін-ті археології АН УРСР (від 1991 — Ін-т археології АН України, від 1994 — *Інститут археології НАН України*): спочатку — реставратором, згодом — наук. співробітником. 1982 захистив канд. дис. на тему: «Черняхівські племена Північно-Західного Причорномор'я», 1999 — докторську дис. на тему: «Черняхівська культура. Проблема етносу». З 2000 — провідний наук. співробітник відділу археології ранніх слов'ян Ін-ту археології НАН України.

Відомий спеціаліст з археології рим. часу та доби *Великого переселення народів*. Займається проблемою ранніх слов'яно-германських контактів. Поглиблено вивчає історію населення України, яке залишило старожитності *черняхівської культури* (3 — поч. 5 ст.). Дослідив розкопками й увів до наук. обігу матеріали поселень та могильників рим. часу *Каборга*, Кам'янка-Анчекрак, Городок (усі в Миколаїв. обл.), Курники, Шершні, Козлов (усі в Він. обл.), Велика Снітинка (Київ. обл.) та ін. Працював на багатьох археол. пам'ятках ін. епох в Україні, а також на Чукотському п-ові РФ.

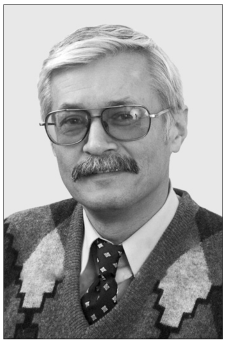

Б.В. Магомедов.

Редактор низки укр. видань, член редколегії ж. «Archaeologia Bulgarica», чл.-кор. Нім. археол. ін-ту.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1991).

Праці: Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. К., 1987; Давня кераміка України. К., 2001 (у співавт.); Черняховская культура: Проблема этноса. Lublin, 2001; Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. К., 2003 (у співавт.).

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники української археології. Чернігів, 1997; До 50-річчя Бориса Магомедова. «АНТ» (К.), 2000, № 2—4.

Р.В. Терпиловський.

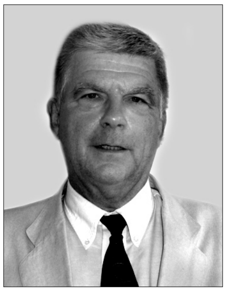

П.-Р. Магочій.

МАГО́ЧІЙ Павло-Роберт (н. 26.01.1945) — амер. учений-українознавець укр. походження. Проф. (1980). Дійсний член Канад. королів. АН (1996). Н. в м. Енгелвуд (шт. Нью-Джерсі, США) в сім'ї вихідців із Закарпаття, представник т. зв. третього покоління іммігрантів. Закінчив Рутгерський ун-т (1966) та аспірантуру Прінстонського ун-ту (д-р філософії в галузі історії, 1972). 1971 був запрошений у Гарвардський ун-т відомим ученим О.*Прицаком*, де працював в *Українському науковому інституті Гарвардського університету*: досліджував історію *Галичини* 19 ст., був першим відповідальним ред. Гарвардської серії українознавчих студій (1975—82). Від 1980 — проф. історії та політ. наук Торонтського ун-ту (Канада), де водночас очолив кафедру укр. студій. М. був організатором кількох наук. конференцій, включаючи Міжнар. наук. конференцію, присвячену митрополитові Андрієві *Шептицькому*, матеріали якої склали зб. «Мога-

С.С. Магура.

lity and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi» (1989, укладач — М.).

1990—97 — дир. Ін-ту історії полікульт. спільноти провінції Онтаріо; гол. ред. «Енциклопедії народів Канади» (опубл. 1999). 1989 читав курс укр. історії у Гебрейському ун-ті в *Єрусалимі*, був наук. консультантом Ін-ту соціальної антропології ім. М.Планка в Німеччині (2001, 2002, 2003, 2006).

Проводить значну громадсько-політ. діяльність задля популяризації серед північноамер. громадськості історії України взагалі й т. зв. русинського питання зокрема. Від 1978 є президентом-засн. Карпаторус. дослідного центру США, який видає наук. та наук.-популярні праці з історії і к-ри русинів у США і Європі (М. та його однодумці вважають, що *русини*, у т. ч. закарп. українці, є окремим східнослов'ян. народом, який сформувався в Центр. Європі).

Спектр наук. інтересів М. надзвичайно широкий: він — автор понад 600 публікацій з історії, політології, бібліографії, соціолінгвістики й картографії, що вийшли англ., нім., франц., китайс., укр. та ін. слов'ян. мовами. Не раз приїжджав в Україну, насамперед у Закарпаття, для участі в конференціях. Брав участь у роботі 9-го Міжнар. конгресу славістів у *Києві* (1983), 1-го (Київ, 1991), 5-го (*Чернівці*, 2003), 6-го (*Донецьк*, 2005) Міжнар. конгресів україністів.

Тв.: The Shaping of National Identity: Subcarpathian Rus', 1848—1948. Cambridge, 1978 (авторизований пер. — Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994); Galicia: A Historical and Bibliographic Guide. Toronto, 1983; Our People: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. Toronto, 1984; 2005; Ukraine: A Historical Atlas. Toronto, 1985; Carpatho-Rusyn Studies: An Annotated Bibliography, vol. 1—3. New York, 1988—2005; The Rusyns of Slovakia. New York, 1993 (авторизований пер. русинським діалектом та словац. мовою — Русины на Словеньску / Rushni na Slovensku. Пряшів, 1994); Historical Atlas of East Central Europe. Seattle, 1993; 2002; A History of Ukraine. Toronto, 1996; Of the Making of Nationalities There is No End, vol. 1—2. New York, 1999; The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto, 2002; Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Toronto, 2002; 2005; Русиньскый язык. Opole, 2004; Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006; Історія України. К., 2007.

Літ.: *Hann Ch.* Intellectuals, Ethnic Groups and Nations: Two Late 20th Century Cases. В кн.: Notions of Nationalism. Budapest, 1995; *Scardellato G., Himka J.-P.* Paul Robert Magocsi: A Bibliography, 1964—2000. Toronto, 2000; *Хома В.* Ренесанс русинства і Поль Роберт Магочій. «Християнська родина» (Ужгород), 2001, число 5; *Токар М.-Ю.* Відомі дослідники Карпатської України: Магочій Павло Роберт. В кн.: Вони боронили Карпатську Україну. Ужгород, 2002; *Віднянський С.В.* Магочій Павло Роберт. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Падяк В.* Павел Роберт Магочій: 60-річчя визначного русиніста сучасності, карпатознавця. В кн.: Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2005 рік. Ужгород, 2004; *Віднянський С.В.* Павел Роберт Магочій (26.1.1945): Основатель модерного русинства. В кн.: 100 визначальних русинів очима сучасників, ч. 1. Пряшів, 2007; *Падяк В.* Павел Роберт Магочій (26.1.1945): Основатель модерного русинства. Там само.

С.В. Віднянський.

МАГУ́РА Сильвестр Сильвестрович (02.01.1897—08.01.1938) — археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець. Н. в с. Гусинне Холмського пов. Люблінської губ. Навч. в Київ. ун-ті (1917—20), Київ. ін-ті нар. освіти та Київ. археол. ін-ті (1922—25). 1927—30 — аспірант Всеукр. істор. музею ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*). 1931 захистив канд. дис. на тему: «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за княжих часів», яка принесла йому наук. визнання. Від 1931 М. — зав. Археол. музеєм ВУАН. Долучився до створення *Інституту історії матеріальної культури АН УСРР/УРСР* (1934; реорганізований 1938 в Ін-т археології АН УРСР — нині *Інститут археології НАН України*), де зайняв посаду старшого наук. співробітника (1937). М. брав участь у багатьох експедиціях, зокрема під кер-вом М.*Макаренка* (1925, 1926, 1927) та Дніпропетровській, очолюваній акад. Д.*Яворницьким* (1930), з дослідження різноманітних археол. пам'яток в різних регіонах України. Організатор і керівник (1934—36) Трипільської експедиції (під його кер-вом працювала Т.*Пассек*). Прибічник комплексного дослідження археол. пам'яток із залученням фахівців різних галузей знання, розглядав старожитності як важливе джерело для широкого соціально-екон. тлумачення давньої історії людського сусп-ва. Використовуючи цей підхід, М. провадив масштабні розкопки давнього *Києва* на г. Киселівка (див. *Замкова гора*; 1932—33, 1935) та трипільських поселень (див. *Трипільська культура*) поблизу сіл Халеп'я Обухівського р-ну Київ. обл. і Володимирівка Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл. (1934—37). Завдяки застосуванню методики дослідження археол. пам'яток шляхом одночасного розкриття їх культ. шару на широких площах було виявлено й детально вивчено залишки різних давніх об'єктів та комплексів, реконструйовано великі за розмірами й складні за конструкціями житла, відтворено забудову поселень. За своїми масштабами та наук. здобутками дослідження Трипільської експедиції, очолюваної М., посіли одне з найвизначніших місць в усій рад. археології того часу. Від 1934 зберігав цінну книгозбірню археолога й мистецтвознавця М.Макаренка.

14 грудня 1937 М. був заарештований за звинуваченням в участі в антирад. укр. націоналістичній терористичній орг-ції та шкідництві на історико-культ. фронті. За рішенням трійки при Київ. обл. управлінні НКВС УРСР від 29 грудня 1937 страчений у м. Київ (з конфіскацією майна). 1960 постанову скасовано, справу припинено за відсутністю складу злочину.

Син М. — нейрофізіолог, акад. НАН України (1995) Ігор Магура.

Праці: Питання побуту на підставі залишків трипільської культури. «Трипільська культура на Україні», 1926, вип. 1; Бібліографічний покажчик з археології, [1917—1928]. «Записки Всеукраїнського археологічного комітету», 1930, т. 1; Археологічні досліди на Сумщині року 1929. «Хроніка археології та мистецтва», 1930, ч. 1; Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р. «Наукові записки ІІМК УАН», 1934, № 1; Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури. Там само, 1937, кн. 2.

Літ.: *Козловська В.* Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка у Києві. К., 1928; *Miller M.* Archaeology in the U.S.S.R. New York, 1956; *Пастернак Я.* Археологія Украї-

ни. Торонто, 1961; *Міллер М.* Доля українських археологів під Совєтами. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чікаго, 1962; Те саме. «ЗНТШ», 1962, т. 173; *Шовкопляс И.Г., Дмитренко Н.Г.* Археология Украинской ССР: Библиографический указатель, 1918—1980. К., 1989; *Шовкопляс Г.М.* Сильвестр Сильвестрович Магура (1897—1937). «Археологія», 1992, вип. 2; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997; *Куріло О.* Нариси розвитку археології у музеях України. К., 2002; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920—1941. В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004; Енциклопедія Трипільської цивілізації, т. 1—2. К., 2004.

С.І. Білокінь, С.П. Юренко.

МАДЗАПЕ́ТИ (Мазапети) — патриціанський, згодом — козацько-старшинський і дворянський рід грец. походження, засн. якого був **Мануїл** Мадзапет (2-га пол. 16 ст.) — львів. купець, член *Львівського братства* (1590). Його син — **Костянтин Мануїлович** (р. н. невід. — п. бл. 1656) — старший братчик (1637—40). Єдиний син Костянтина — **Костянтин Костянтинович** (р. н. невід. — п. після 1687) — оселився в *Гетьманщині*, він і його нащадки входили до *козацької старшини Чернігівського полку*. Рід М. згас у 2-й пол. 18 ст. Онука Костянтина Костянтиновича — **Софія Йосипівна**, остання з роду, побралася із *значковим товаришем* Черніг. полку Антоном Бродовським (Бродовичем), заснувавши гілку Мадзапетів-Бродовичів.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї ч. Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Дмитрієнко М. та ін.* Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти. К., 2000; *Томазов В.* З генеалогії козацько-старшинських родів грецького походження. «Берегиня» (К.), 2000, № 1—2; *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI—XVII століть. Львів, 2002.

В.В. Томазов.

МАДЗІ́НІ (Mazzini) **Джузеппе** (22.06.1805—10.03.1872) — італ. мислитель і революціонер, ідеолог і керівник республікансько-демократ. руху в період нац. визволення та об'єднання Італії. Н. в м. Генуя (Італія). Навч. в Генуезькому ун-ті. Політ. діяльність розпочав у лавах *карбонаріїв*, за що був ув'язнений і потім змушений еміґрувати. 1831 заснував у Марселі (Франція) революційно-демократ. т-во *«Молода Італія»*, 1834 у Швейцарії — міжнар. орг-цію республіканців *«Молода Європа»*, які під його проводом вели боротьбу проти абсолютистських режимів (див. *Абсолютизм*) у різних країнах, в т.ч. в Україні (*Одеса*, *Львів*, *Київ* та ін.). Від 1837 перебував у Лондоні (Велика Британія). М. відіграв провідну роль у революції 1848—49 в Італії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*), був тріумвіром Рим. республіки. Після її падіння повернувся до Лондона, де сформував Європ. демократ. центр. к-т (1850), до якого увійшли емігранти різних країн. 1853 організував Партію дії, яка взяла участь у підготовці військ. експедиції Дж.*Гарібальді* на італ. Південь (1860), що зумовило масовий рух допомоги визвол. армії і приїзду іноз. волонтерів, зокрема з України.

М. сформулював й послідовно відстоював концепцію політ. самостійності національностей, був рішучим противником *імперій* і панування одних народів над іншими. Вважав слов'ян. рухи найбільш важливими після італійського для побудови нової Європи — об'єднання вільних і незалежних *держав*. У зв'язку з цим виявляв великий інтерес до визвол. традицій народів *Російської імперії*, пропагуючи їх на Заході. У своїй праці «Віра і майбутнє» (1835, Берн, Швейцарія) високо оцінював діяльність Б.*Хмельницького* на чолі національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), коли «простолюдини в Литві, Галичині, Україні бурхливо виявляли надію на свободу». У публічних виступах в Англії, присвячених пам'яті борців за свободу, не раз покликався на рух декабристів (див. *Декабристів рух в Україні*), діяльність Ш.*Конарського* — свого соратника, керівника таємної орг-ції *«Співдружність польського народу»*, осередки якої діяли в містах і містечках *Правобережної України*. Ідеї М. впливали на формування й перебіг визвол. рухів та утворення нац. д-в і демократ. інституцій у світі в 19—20 ст. Його вчення знайшло віддзеркалення в ідейно-політ. платформі *Кирило-Мефодіївського товариства* в питаннях про форми і методи захисту нац. окремішності, досягнення політ. незалежності України, її роль ініціатора визвол. процесів на Слов'янщині. «Принцип національності» та ін. основоположні думки М. позначилися в 1850—60-х рр. на діяльності *Харківсько-Київського таємного товариства*, Укр. центр. к-ту та його керівника А.*Красовського*, котрий зустрічався з італ. лідером за кордоном.

Дж. Мадзіні.

П. у м. Піза (Італія).

На значенні мадзіністського досвіду для політ. розвитку українства наголошував М.*Драгоманов*. Праці М. і його послідовників вивчаються в наук. та навчально-освіт. закладах багатьох країн Європи, Америки, Азії. В Італії здійснено нац. видання творів М. в 117 т. Від 1996 в Пізі на базі ін-ту «Дім Мадзіні» започатковано міжнар. форуми з істор., правознавчих та ін. проблем спадщини М. і її впливу на політ. думку та практику національно-держ. буд-ва у світі.

Тв.: Scritti editi ed inediti: Edizione nazionale, vol. 1—106, Nuova serie, vol. 1—11. Imola, 1906—43, 1965—98; Избранные мысли. М., 1905; Деякі перепони революції в Італії. Львів, 1907.

Літ.: *Mastellone S.* Mazzini e la «Giovine Italia» (1831—1834), vol. 1—2. Pisa, 1960; *Della Peruta F.* Mazzini e i rivoluzionari italiani. Milano, 1974; *Varvarcev M.* La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottoncento. Pisa, 1996; *Варварцев М.* Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. К., 2005; *Sarti R.* Giuseppe Mazzini. Milano, 2006.

М.М. Варварцев.

МАЄ́ВСЬКИЙ Йосип Альбінович (1874—25.12.1937) — громад. і політ. діяч, публіцист, лікар за фахом. Н. в м.Трієст (Італія). Член *Української партії соціалістів-революціонерів*, 1917 обраний до ЦК УПСР. Член *Української Центральної ради*, Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) і *Всеукраїнської ради робітничих депутатів*. В УПСР очолював течію т. зв. конфедералістів, які обстоювали са-

мостійницькі позиції та виступали проти *Всеросійських Установчих зборів.* Редагував парт. час. «Конфедераліст» (*Київ*, 1917—18). Автор численних статей у *«Народній волі»*, *«Новій раді»*, брошур «Федералізм», «Загальноросійські Установчі збори» та ін. Один з організаторів *Хотинського повстання* проти румунів (січень 1919), очолював т. зв. Хотинську Директорію. Залишився в УСРР. У 1920-х рр. працював у Держліті (Центр. управління у справах преси при Наркомосі УСРР). Репресований. Страчений.

Літ.: Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

К.-В. Маєвський.

МАЄ́ВСЬКИЙ Казимир-Владислав (25.03.1903—27.07.1981) — польс. історик, археолог. Д-р історії (1935), проф. (1939). Дійсний член Польс. АН (1966) і Польс. археол. т-ва. Н. в м. *Бережани.* Навч. в г-зії в Бережанах та *Львові.* Закінчив Львів. ун-т (нині *Львівський національний університет*), працював у ньому до вересня 1939 на кафедрі археології. У 1930-ті рр. провів археол. розкопки на Балканах, в Італії та Франції, досліджував к-ру античної доби. 1939—41 — проф., зав. кафедри історії Стародавнього світу Львівського ун-ту і старший наук. співробітник Львів. від-ня Ін-ту археології АН УРСР. Від 1945 — у Польщі: проф. Вроцлавського (1945—51) та Варшавського (1951—81) ун-тів; одночасно — дир. (1954), заст. дир. (1954—69) Ін-ту історії матеріальної к-ри Польс. АН, засн. якого був. У 1960-ті рр. займався археологічними дослідженнями в Болгарії. Заснував і редагував щорічник «Археологія» («Archeologia»), гол. ред. видань Польського археологічного т-ва. Автор понад 500 наук. і науково-популярних праць, серед них: «Егейська культура» (1933), «Фігурна пластика Кікладів» (1949), «Римські впливи на слов'янських землях» (1949), «Римські впливи у Польщі» (1960), «Кріт—Еллада—Кіклади: Біля колиски європейської цивілізації» (1963) та інших.

Літ.: *Rybicki R.* Kaziemierz Majewski (1903—1981). В кн.: Z otchłani wieków, t. 1—3. Warzsawa, 1982; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

П.З. Гуцал.

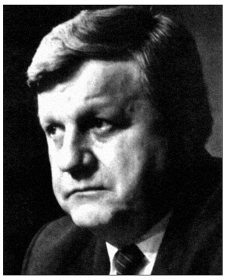

Ю.М. Мажуга.

МАЖУ́ГА Юрій Миколайович (н. 13.04.1931) — актор театру і кіно. Нар. арт. УРСР (1971), нар. арт. СРСР (1981). Проф. (1985). Н. в м. *Київ.* 1953 закінчив Київ. ін-т театрального мист-ва ім. І.Карпенка-Карого (у В.Неллі). Від 1953 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (нині *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*). Водночас від 1963 викладав у Київ. ін-ті театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого (від 1985 — проф.). Театральні ролі: Аким («Влада темряви» Л.*Толстого*), Васька Пепел, Циганов («На дні», «Варвара» Максима *Горького*), Серьогін, Родіон Миколайович («Іркутська історія», «Старомодна комедія» О.Арбузова), Ватутін («Генерал Ватутін» Л.*Дмитерка*), Іван («Іван і Мадонна» А.Кудрявцева), Карналь («Межа спокою» П.*Загребельного*), Вольфган Швіттер («Метеор» Ф.Дюрренматта), Мессершман («Запрошення до замку» Ж.Ануя), Ленін («Кремлівські куранти» М.Погодіна, «Є така партія» І.Рачади). Знімався в кіно: Санько («Народжена революцією»), Максим Петров («За все у відповіді»), Іван Никифорович («Миргород і його обивателі»), Сом («Козаки йдуть») та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1983).

Літ.: *Краснопольський А.* Герои Юрия Мажуги. «Радуга», 1968, № 11; *Ушканова Н.* Одержимість. «Вечірній Київ», 1980, 30 верес.; *Бойко Н.* І мисль, і слово, і любов. «Український театр», 1983, № 2; Хто є хто в Україні. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

М.М. Мазай.

МАЗА́Й Макар Микитович (13.04 (31.03).1910—13.11.1941) — робітник-сталевар, зачинатель руху швидкісного сталеваріння. Н. в станиці Ольгинська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). 1930 почав працювати на Маріупольському металургійному з-ді ім. Ілліча (з 1933 — сталевар). У жовтні 1936 встановив рекорд, скоротивши тривалість плавки в 1,5 раза і збільшивши обсяг зйому сталі з 1 $м^2$ поду мартенівської печі в 2 рази (за 6 год. 40 хвилин — 15 т сталі з 1 $м^2$). Його метод було поширено в рад. сталеварінні. Делегат 8-го Надзвичайного з'їзду Рад. З 1937 навч. в Пром. академії в *Москві.* 1938 вступив до ВКП(б). Автор кн. «Записки сталевара» (1940).

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Пам'ятник М. Мазаю у м. Маріуполь. 1948. Фото початку 21 ст.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* після окупації м. Жданов (нині м. *Маріуполь*) військами *вермахту* був заарештований *гестапо* і через деякий час убитий.

У м. Жданов 1948 споруджено пам'ятник М.Мазаю.

Літ.: *Северов П.Ф.* Макар Мазай. Сталино, 1956; *Його ж.* Макар Мазай (Новатор-сталевар): 1910—1941: Нарис. К., 1973.

О.М. Мовчан.

Герб роду Мазаракі.

МАЗАРА́КІ — патриціанський, згодом — козацько-старшинський і дворянський рід грец. походження, засн. якого був **Христофор** Мазаракі (р. н. невід. — п. 1641), грец. купець, відомий борець за правосл. віру та активний член *Львівського братства.* Його син **Іван** (Ян) **Христофорович** (р.

н. невід. — п. до 1667) — відомий громад. діяч, продовжував справу батька: 1645 став членом Львів. братства та обіймав чільні посади старшого братчика (1649, 1653, 1657) й маршала (1660). 1659 за рекомендацією гетьмана І.*Виговського* та за послуги, надані *Війську Запорозькому*, був нобілітований (див. *Нобілітація*) польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза. Син Івана Христофоровича — **Іван Іванович** (р. н. невід. — п. після 1690) — також займав посаду старшого братчика та маршала Львів. братства (1686—1690). Був послом (депутатом) від правосл. громади *Львова* на засідання *вального сейму* для захисту прав та привілеїв братства (1669, 1677). Разом з Георгієм Папарою та Максиміліаном Балабаном боровся проти зведення Йосифа (*Шумлянського*) на львів. єпископську кафедру. Нащадки Івана Івановича переселилися до *Гетьманщини* та покозачилися. Одне з перших генеалогічних досліджень в Україні належить перу *бунчукового товариша* **Андрія Дем'яновича** М. (бл. 1717 — р. с. невід.). До цього роду належали: **Семен Семенович** (1787—1854) — учасник протинаполеонівських війн (див. *Наполеон I*), генерал-лейтенант (1845), нач. Казанського порохового (1834—36) та Сестрорецького збройного (1836—47) з-дів; **Микола Семенович** (1825—75) — генерал-майор (1869), катериносл. військ. начальник (1869—74); **Віктор Іванович** (1819—91) — генерал-лейтенант (1876), керував Петерб. комісаріатською комісією (1863 — імовірно, 1876); **Володимир Іванович** (1832—87) — генерал-майор (1883), його коштом у Нальчику (нині столиця Кабардино-Балкарської Республіки, РФ) збудовано правосл. храм; **Микола Веніамінович** (1878 — р. с. невід.) — відомий фахівець з генеалогії; **Валеріан Іванович** (1825 — після 1879) — голова Херсон. поземельного банку та Імператорського т-ва с.-г. Пд. Росії. З цього ж роду походив археолог та художник **Сергій Аркадійович** (бл. 1855 — 1912) — засн. музею скіф. давнини, унікальну колекцію якого склали речі з розкопаного ним біля м. *Ромни* поселення.

14 березня 1874 за наказом рос. імп. *Олександра II* старший серед нащадків генерал-лейтенанта Семена Семеновича М. отримав прізвище «Мазаракі-Дебальцев», приєднавши родове прозвання по жін. лінії.

Рід М. дуже розгалужений. Крім укр. гілки, існувало кілька польських, що також походили від Христофора М. Рід внесений до 1-ї, 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Полтав., Черніг., Бессарабської, Катериносл. та Київ. губерній та книги дворян Царства Польського. Герб М. внесений до 8-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи», а герб М.-Дебальцевих — до 13-ї частини.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Дмитрієнко М. та ін.* Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти. К., 2000; *Томазов В.* З генеалогії козацько-старшинських родів грецького походження. «Берегиня» (К.), 2000, № 1–2; *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI—XVII століть. Львів, 2002.

В.В. Томазов.

Іван Мазепа в латах з Андріївською стрічкою. Портрет роботи невідомого художника. Кінець 18 ст. Копія портрета 1700. Зберігається у Дніпропетровському художньому музеї.

МАЗЕ́ПА Іван Степанович (20.03.1639—22.09.1709) — *гетьман* (1687—1709), військ. і політ. діяч, дипломат, князь (1707). Н. на хуторі на р. Кам'янка (прит. Росі, бас. Дніпра; згодом с. Мазепинці, нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.). Існують припущення про походження предків М. з князівського роду. Один із членів родини брав участь у *Наливайка повстанні 1594—1596* і був страчений у *Варшаві* 1596.

Батько — Степан-Адам — був шляхтичем. За вбивство шляхтича Яна Зеленського засуджений на *інфамію* та смерть, згодом порозумівся з родиною вбитого і був поновлений у правах. 1654 згадувався як білоцерківський *городовий отаман*, був членом делегації укр. *шляхти*, направленої до боярина В.*Бутурліна* в Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Пізніше підтримав І.*Виговського* та ідеї *Гадяцького договору 1658*, користувався прихильністю польс. короля *Яна II* Казимира Ваза, за привілеєм якого 1662 став черніг. *підчашим*. П. 1665. Мати — Марина, представниця шляхетського роду Мокієвських, після смерті чоловіка стала черницею під ім'ям Марії Магдалини. Була ігуменею *Київського Свято-Вознесенського монастиря* та *Глухівського Свято-Успенського Преображенського монастиря*. До смерті 1707 підтримувала сина, брала участь у його політ. справах. Сестра — Олександра, її сини І.*Обидовський* та А.*Войнаровський* служили при М.

М. навч. в Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), єзуїтському колегіумі у *Варшаві* чи Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Був покоєвим при польс. королі Яні II Казимирі Ваза, котрий відправляв його для здобуття освіти за кордон. Приблизно 1656—59 відвідав Німеччину, Італію і Францію, навч. артилер. справі в Нідерландах. Виконуючи дипломатичні доручення польського уряду, 1659 їздив до гетьмана І.Виговського, 1660 — до гетьмана Ю.*Хмельницького*, 1663 — до гетьмана П.*Тетері*. 1663 залишив службу при королів. дворі й перебував при батькові. Після його смерті став черніг. *підчашим*. Близько 1668—69 одружився з Ганною Фридрикевич, родинні зв'язки якої сприяли вступу М. 1669 на службу до гетьмана П.*Дорошенка*.

І.С. Мазепа. Портрет з галереї «ктиторів і благодітелів» Києво-Печерської лаври.

У П.Дорошенка М. був ротмістром *надвірної корогви*, можливо, виконував обов'язки *генерального осавула*, брав участь у *Галицькій кампанії турецько-татарсько-українських військ 1672.* Виконуючи дипломатичні доручення П.Дорошенка, 1673 їздив як посол до Криму, 1674 — до

Переяслава на переговори з гетьманом І.*Самойловичем* і кн. Г.*Ромодановським*. Цього ж року по дорозі до Криму потрапив у полон до запорожців і був урятований від смерті завдяки заступництву *кошового отамана* І.*Сірка*. Під тиском росіян запорожці були змушені видати М. гетьману І.Самойловичу. Служив при дворі І.Самойловича, займався вихованням його дітей, їздив у держ. справах до *Москви* та виконував приватні доручення гетьмана, брав участь у бойових діях на захист *Чигирина* під час Чигиринських походів турецько-татар. військ 1677—78 (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*), а 1682 зайняв посаду ген. осавула.

Після невдалого походу на *Кримський ханат* 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*) разом з ін. укр. старшиною подав донос на І.Самойловича, взяв участь в організованій кн. В.*Голіциним* акції зі зміщення його з гетьманства. Після усунення І.Самойловича за вказівкою князя 25 липня 1687 був обраний гетьманом *Війська Запорозького* в таборі біля р. Коломак (див. *Коломак*, селище). Підписав *Коломацькі статті 1687*, що визначали подальші укр.-рос. відносини і стали значним кроком на шляху обмеження укр. суверенітету. З часу обрання й до 1689 був підконтрольний кн. В.Голіцину. Після держ. перевороту в Москві в серпні—вересні цього року домігся затвердження новим рос. кер-вом поданих гетьманом Моск. статей 1689, котрі значно корегували на користь *Війська Запорозького* положення Коломацьких статей 1687 й послабляли залежність Війська Запороз. від Рос. д-ви.

В умовах перебування Війська Запороз. під царською зверхністю М. докладав зусиль до об'єднання укр. земель у єдиній д-ві, утвердження міцної гетьман. влади, розбудови станової д-ви європ. зразка на основі традиційного укр. козац. устрою, прагнув надати гетьман. владі спадкового характеру. Для здійснення цих завдань М. використовував протекцію Рос. д-ви, підтримка якої давала змогу утримувати під контролем внутрішньополіт. ситуацію, протистояти зовн. противникам, зокрема під час їх збройних нападів. Сприяння протектора давало змогу проводити в руслі інтересів Війська Запороз. зовнішньополіт. акції, у т. ч. і з використанням військ. сили, насамперед проти *Кримського ханату* та *Речі Посполитої*. Протягом довгих років завдяки особистому авторитету й зв'язкам М. зумів зберегти позитивне ставлення до себе Москви. У результаті реальний вплив гетьмана на укр. справи був значно більшим, ніж це передбачали офіц. документи.

І.С. Мазепа. Зображення з «Літопису Самійла Величка». 1720.

Через розвідників, агентів, полонених, шляхом збору інформації від приїжджих осіб М. вів постійне спостереження за міжнар. справами, підтримував відкриті чи таємні контакти з представниками влади всіх сусідніх політ. утворень, а саме: Туреччини, Крим. ханату, *Білгородської орди*, Валахії (див. *Волощина*), *Молдавського князівства*, *Корони Польської* та *Великого князівства Литовського*. Далеко не завжди це робилося за санкцією Рос. д-ви, часто до Москви повідомлення про такі зв'язки надходили після того, як певні задумки вже реалізовувалися. Точка зору гетьмана щодо взаємин із зазначеними країнами мала значний вплив на політ. позицію рос. верхівки.

Козац. військо під кер-вом М. під час *російсько-турецької війни 1686—1700* брало участь у великих військ. акціях, проводило роботи із вдосконалення оборонної системи Війська Запороз. 1688 укр. війська на чолі з М. та рос. частини спорудили поблизу р. Самара Новобогородицьку фортецю — військ. базу для наступного походу на Крим та для контролю над Запорожжям (нині тут м. *Новомосковськ*). Цього ж року лівобережні війська відбивали невеликі напади татар та здійснили похід під *Очаків*. 1689 війська М. разом з рос. силами взяли участь у другому Крим. поході, котрий закінчився невдачею. При поверненні з походу біля Самари було зведено другу фортецю — Новосергієвську.

У період між Кримськими та Азовсько-Дніпровськими походами під кер-вом М. реалізувалися оборонні заходи на пд. кордонах Війська Запороз., відбивалися напади з боку Крим. ханату на Лівобережжі та Правобережжі, у т. ч. й ті, що були зорганізовані за участю Петра *Іваненка*. Були здійснені походи городових, правобереж. козаків та запорожців під Очаків, Казікермен (нині м. *Берислав*), *Тягиню*, на територію *Буджаку* і Крим. п-ова. 1692 М. зі своїми полками виступив проти татар. війська, яке приходило на південь Лівобережжя разом з П.Іваненком.

У першому Дніпровському поході 1695 (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*) укр. військам на чолі з гетьманом та рос. силам боярина Б.*Шереметєва* наприкінці липня — на початку серпня вдалося заволодіти турец. фортецями на пониззі Дніпра: найбільшою — Казікерменом — та 3-ма меншими укріпленими пунктами — Мустріткерменом, Мубсуреккерменом та Ісламкерменом. Оволодіння плацдармом дало змогу укр. козакам цього та наступного року здійснити походи на Чорне море. На поч. 1696 лівобережні війська не змогли ефективно протистояти спустошливому татар. набігу на землі *Полтавського полку*, *Миргородського полку* та *Гадяцького полку*. В липні цього року рос. та укр. війська взяли *Азов*, а частини, очолювані Б.Шереметєвим та М., охороняли *Гетьманщину* та *Слобідську Україну* від приходу противника і прикривали тил військам, які діяли під Азовом. У листопаді відбувся останній, але малорезультативний спільний похід лівобереж. і правобереж. козаків на Крим. ханат, під Дубоссари (нині місто в Молдові). У травні—жовтні 1697 та травні—серпні 1698 укр. сили, очолювані М., та рос. війська здійснили другий і третій Дніпровські похо-

ди, маючи на меті захоплення Очакова, однак ця мета не була досягнута через контрзаходи з боку *Османської імперії*. Навпаки, намагання турків і татар відбити втрачений плацдарм на нижньому Подніпров'ї змусили спрямувати максимум зусиль на його захист.

Після укладення перемир'я Рос. д-ви з Осман. імперією в січні 1699 гетьман займався питаннями охорони кордонів та підготовки до передачі туркам плацдарму на пониззі Дніпра, захопленого 1695. 1700 рос. цар *Петро I* нагородив М., другим після боярина Ф.Головіна, орденом св. апостола Андрія Первозваного (див. *Андрія Первозваного орден*) за воєнні дії проти турків і татар. А з серпня 1700 М. відправляв укр. частини на пн. для участі у Великій Пн. війні (див. *Північна війна 1700—1721*).

Реалізуючи плани політ. об'єднання укр. земель, М. намагався поширити свій вплив на *Правобережну Україну*. Він всебічно підтримував правобережне *козацтво*, котре можна було використати в разі наступу поляків на *Лівобережну Україну*, а також у боротьбі за владу над правобереж. теренами. Згідно з висновками сучасних істориків, приблизно з 1693 М. почав підштовхувати рос. уряд до приєднання Правобережжя, прийняття фастівського полковника С.*Палія* в підданство разом з козац. територією. Використовуючи як дипломатичні, так і військ. засоби, гетьман протидіяв заходам поляків із заселення правобереж. Подніпров'я, яке за умовами польсько-рос. *«Вічного миру» 1686* мало залишатися незалюдненим.

1702 з відома М. на Правобережжі вибухнуло повстання, спрямоване проти намірів *Речі Посполитої* ліквідувати на цій території козац. устрій (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*). 1704, отримавши розпорядження рос. царя Петра I щодо воєн. підтримки польс. короля *Августа II* Фридерика Сильного в протистоянні з прибічниками швед. короля *Карла XII*, М. вступає на Правобережжя. Гетьман використав цю ситуацію для об'єднання під своєю булавою укр. земель по обидва боки Дніпра. Цього року М. зайняв *Білу Церкву*, Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Богуслав*, *Фастів*, прийняв клейноди від правобереж. *гетьмана наказного* С.*Самуся*, заарештував білоцерківського полк. С.Палія. Арештом С.Палія М. усував для себе перешкоди в оволодінні правобереж. землями, а також запобігав розгортанню внутр. протистояння в Укр. козац. д-ві. 1705 лівобережне укр. військо зайняло Київщину, *Волинь*, частину *Східної Галичини*. На 1707 на Правобережжі вже існували *Білоцерківський полк*, *Богуславський полк*, *Корсунський полк*, *Чигиринський полк*, *Уманський полк*, *Брацлавський полк* і *Могилівський полк*.

М. вдалося значно обмежити політ. самостійність Запороз. Січі. Всі взаємини Москви із Запорожжям відбувалися при посередництві гетьмана. Аби домогтися цього, М. використовував методи політ., дипломатичного та екон. впливу. Найчастіше такі заходи практикувалися в тих випадках, коли гетьман хотів змусити низових козаків розірвати перемир'я з Крим. ханатом під час російсько-турецької війни 1686—1700. На поч. 18 ст. гетьман докладав зусиль для утримання під контролем запорожців, невдоволених втратою нижньодніпровських фортець, зведенням поблизу *Чортомлицької Січі* з допомогою лівобереж. козаків нової Кам'янозатонської фортеці (див. *Кам'яний Затон*), арештом запороз. делегації в Москві у зв'язку із пограбуванням на території Запорожжя грец. купців — турец. підданих, розмежуванням володінь між Осман. імперією й Рос. д-вою (див. *Межова комісія 1705*), використанням їх на пн. театрі воєн. дій. Акції запорожців, спрямовані проти царської та гетьман. влади, зокрема й підготовка Запороз. Січі до спільного з Крим. ханатом виступу проти Рос. д-ви 1702—03, до краю загострювали їхні взаємини з М. 1703 він пропонував Москві знищити Запороз. Січ.

Гетьманування М. позитивно позначилося на екон. розвиткові Укр. козац. д-ви: збільшувалася кількість населення, освоювалися запустілі та раніше не оброблювані землі, зростали вже існуючі та засновувалися нові населені пункти, розвивалися ремесла, промисли й торгівля. Політика гетьмана сприяла еволюції укр. сусп-ва в напрямку подальшого поділу на *стани*. Збідніле козацтво перетворювалося на підданих *козацької старшини*, *шляхти* і монастирів. М. видавав розпорядження, котрі законодавчо оформляли диференціацію козац. стану, водночас докладав чимало зусиль для оборони рядового козацтва від надмірного тиску з боку старшини, аби запобігти розвитку соціальних протестів. Особиста залежність селян перетворювалася на кріпосницьку. Відбувався процес повторного закріпачення селянства. На поч. 18 ст. на пн. та в центрі Лівобережжя нормою стала dводенна *панщина*.

І.С. Мазепа. Портрет роботи М. Бернігерота, 1706. Напис у нижній частині: «Iohannes Mazeppa / Cosaccorum Zaporoviensium / Supremus Belli-Dux».

Опорою центр. влади була *козацька старшина*, екон. основою існування якої були успадковані, надані гетьманом і полковниками, куплені, зайняті на незаселених землях (див. *Займанщина*) або відібрані в козаків, міщан та селян маєтності. Формування *еліти* Укр. козац. д-ви позначилося виникненням за М. особливих категорій старшини — знатних (значних) товаришів

(див. *Знатне (значне) військове товариство*) та *бунчукових товаришів*, формалізацією процесу виборів на старшинські посади, зайняттям місць *генеральної старшини* та *полковників козацьких* прибічниками гетьмана, частина з яких була пов'язана з ним родинними зв'язками. Окремі особи протягом тривалого часу займали одні й ті ж керівні посади чи передавали їх родичам-спадкоємцям.

М. докладав зусилля для збереження за містами *магдебурзького права*, ліквідувати яке прагнула козац. старшина. *Гетьманськими універсалами* регулювалися взаємини між *міщанами* та козаками, міські мешканці зобов'язувалися виконувати різні повинності на користь *міста*, корегувалися питання діяльності судів. Гетьман особисто опікувався ливарництвом, паперовою пром-стю. Дослідники вважають, що саме М. запровадив обмеження вирубки лісів, яка відбувалася внаслідок бурхливого розвитку промислів. Гетьман вживав заходи стосовно забезпечення прав укр. купців (див. *Купецтво*), насамперед у Речі Посполитій. Реагував на обмежувальні заходи царської влади щодо експорту в Росію окремих товарів укр. вир-ва.

З початку гетьманування М. займався питаннями поліпшення боєздатності козац. війська шляхом зміни його структури. Військо мало бути скорочене, в його складі планувалося залишити козаків, які мали нести службу, т. зв. *виборних козаків*, та *підпомічників*, котрі повинні були допомагати виборним козакам при спорядженні на службу. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. найбільш мобільною частиною укр. військ. сил, з високим рівнем підготовки, якістю озброєння та спорядження стали наймані частини — *охотницькі полки*. Вони активно використовувалися як для підтримки внутрішньополіт. курсу, так і в зовн. конфліктах. Їх кількість зросла з 7 до 10 полків.

М. сприяв розвиткові укр. к-ри. Він докладав значних зусиль для відродження *Києва* як духовної столиці України, спрямовував значні кошти на церк. та цивільне буд-во, зокрема в Києві, *Чернігові*, *Батурині*, Переяславі, *Глухові*, на Запороз. Січі, передавав церквам та монастирям багато церк. начиння, підтверджував старі та надавав нові маєтності монастирям. У цьому його підтримувала верхівка Війська Запороз. У держ. інтересах використовував значну культ. та політ. роль Церкви, контролював переміщення на вищих щаблях церк. ієрархії, відстоював інтереси укр. православ'я при виникненні ідеологічних розбіжностей із верхівкою *Московського патріархату*. М. приділяв значну увагу становищу правосл. укр. населення, яке залишалося під владою Речі Посполитої. Особливо вирізняються зусилля гетьмана, спрямовані на отримання дозволу моск. патріарха *Адріана* висвятити київ. митрополитом луцького єпископа Діонісія (*Жабокрицького*). За його підтримки було відновлено Переяслав. єпархію. За сприяння гетьмана Київ. академія одержала офіц. визнання свого статусу. На кошти гетьмана було збудовано новий учбовий корпус. Заклад отримав ряд майнових та грошових надань. При участі укр. володаря було засновано *Чернігівський колегіум*. Особливою увагою М. користувалося книгодрукування. Особисто гетьман відзначався вправністю у військ. мист-вах, умінням грати на муз. інструментах, писати вірші. М. колекціонував зброю та книги, твори мист-ва. Добре володів укр., польс., рос., лат. мовами, знав нім., італ., татар., до певної міри франц. мови.

Участь Війська Запороз. у Великій Пн. війні 1700—21 призвела до значних людських і матеріальних втрат. Це, як і наміри царської влади ліквідувати козац. устрій — основу політ. системи Війська Запороз., обумовило кризу у взаєминах з Рос. д-вою. Розвиток політ. ситуації міг призвести до нового поділу укр. земель між Річчю Посполитою і Росією в разі їх перемоги над Швецією або до втрати укр. державності при переході під польс. зверхність у разі швед. перемоги. У цій складній політ. ситуації укр. верхівка шукала вихід у нав'язуванні контактів з табором противників Росії. Сучасні дані дають можливість датувати початок цих взаємин 1701. З 1704 М. контактував з королем *Станіславом Лещинським*. На осінь 1707 у ході взаємин було домовлено, що Україна ввійде до складу Речі Посполитої на засадах Гадяцького договору 1658, а в перші місяці 1708, можливо, було укладено й попередню угоду між укр., польс. й швед. сторонами. У ситуації, яка склалася на 1708, укр. верхівка розглядала можливість входження в політ. систему Речі Посполитої під зверхністю Швеції, що мало забезпечити на певний час виконання Варшавою укладених домовленостей. Козац. верхівка поверталася до ідеї триєдиної Речі Посполитої, де, поряд з Польщею й Литвою, рівноправне місце в політ. системі зайняло б і Військо Запороз.

Прийнявши рішення про перехід на швед. бік, 24 жовтня 1708 М. покинув Батурин і вирушив на з'єднання із швед. королем Карлом XII. Разом з гетьманом до короля перейшли представники верхівки укр. політикуму — *генеральний обозний* І.*Ломиковський*, *генеральний суддя* В.Чуйкевич, *генеральний писар* П.*Орлик*, ген. осавули М.*Гамалія* й Д.Максимович, *генеральний бунчужний* Ф.Мирович, *генеральний хорунжий* І.*Сулима*, миргородський полк. Д.*Апостол*, прилуцький полк. Д.*Горленко*, лубенський полк. Д.Зеленський, охотницькі полковники Г.Ґалаґан і Я.Покотило та ін. й кількатисячний загін козаків. Перебуваючи в таборі швед. короля, гетьман доклав чимало зусиль до залучення українців на свій бік, його заходи допомогли організувати постачання швед. армії. М. намагався привернути на бік Карла XII Правобережну Україну, Запороз. Січ, Крим. ханат і Туреччину, налагодити взаємодію із польс. королем Станіславом I Лещинським. Існують дані й про те, що він мав намір увійти в контакт з рос. царем Петром I, побачивши, що події розвиваються не на користь шведів. Не увінчалися успіхом переговори М. з полтав. полк. І.Левенцем наприкінці листопада 1708 з метою добитися переходу *Полтави* на свій бік. У березні 1709 до короля й гетьмана перейшла Запороз. Січ.

28 березня 1709 у Великих Будищах (нині село Диканського р-ну Полтав. обл.) було укладено українсько-швед. договір. Швед.

король Карл XII, приймаючи гетьмана М. та кошового отамана К.*Гордієнка* під свою владу, зобов'язувався не чинити мирного договору з Рос. д-вою до того часу, поки Укр. козац. д-ва не буде повністю звільнена від Росії, а українцям не будуть повернені давні права й привілеї. Відсутність у договорі згадки про Річ Посполиту означала, що це питання мало вирішуватися залежно від розвитку подій.

У ході протистояння зі шведами рос. війська знищили гетьман. столицю Батурин, зруйнували *Чортомлицьку Січ*. За розпорядженням Петра I рос. правосл. церква проголосила М. *анафему*. Після поразки швед. армії в *Полтавській битві 27 червня 1709* М. разом з Карлом XII дістався до м. Бендери (нині місто Тігіна, Молдова), що знаходилося на території, підвладній осман. султану *Агмеду III*. У цьому місті він помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709. Похований на околиці с. Варниця, згодом був перепохований у церкві монастиря св. Юрія в м. Галац (нині місто в Румунії). Існують версії про знищення могили М. під час воєн. кампаній 18—20 ст. Наприкінці 1950-х — на поч. 1960-х рр. церква св. Юрія була зруйнована. Нині місце знаходження праху гетьмана невідоме.

Твори поетів і письменників (*Вольтера*, Д.-Н.Байрона, К.*Рилєєва*, В.Гюго, О.*Пушкіна*, Ф.Булгаріна, Ю.*Словацького*, Т.*Шевченка*, Б.*Лепкого*, Б.Брехта), художників (Т.Жеріко, Е.Делакруа, О.Верне, Л.Буланже) і композиторів (Ф.*Ліста*, П.*Чайковського*) зробили М. одним з найвідоміших українців світу.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею, т. 5. СПб., 1853; *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков, т. 1—2. Владимир, 1903; Літопис Самовидця. К., 1971; *Величко С.В.* Літопис, т. 1—2. К., 1991; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К., 1996; Патрік Гордон і його щоденник «Сіверянський літопис» (Чернігів), 2001, № 1; Листи Івана Мазепи: 1687—1691, т. 1. К., 2002; Універсали Івана Мазепи 1687—1709, кн. 1. К.—Львів, 2002; Універсали Івана Мазепи 1687—1709, ч. 2. К.—Львів, 2006; Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга, вып. 1. 1687—1705 гг. СПб., 2007; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2007.

Літ.: *Костомаров Н.* Мазепа й мазепинцы. В кн.: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования, т. 16. СПб., 1885; *Борщак І.* Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами). В кн.: Всеукраїнська Академія наук. Історична секція: Науковий збірник за рік 1928, т. 27. К., 1928; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця). Х., 1930; *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII. «ЗНТШ: Праці історично-філософічної секції» (Львів), 1933, т. 152; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; Мазепа: Збірник, т. 1—2. Варшава, 1938; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Kentrzynskyj B.* Mazepa. Stokholm, 1962; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 8 (т. 15—16). М., 1962; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломатических отношений в 1697—1710 гг. Л., 1986; История Северной войны: 1700—1721 гг. М., 1987; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1990; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Wójcik Z.* Jan Sobieski: 1629—1696. Warszawa, 1994; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998; *Gierowski J.A.* Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648—1763). Kraków, 2001; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003; Історія української культури: Українська культура другої половини XVII—XVIII століть, т. 3. К., 2003; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К., 2003; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К. —Нью-Йорк, 2003; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004; *Станіславський В.В.* Запорозька Січ та Річ Посполита: 1686—1699. К., 2004; *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. К., 2005; *Григорьев Б.* Карл XII, или пять пуль для короля. М., 2006; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006; *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. М., 2007.

В.В. Станіславський.

І.П. Мазепа.

МАЗЕ́ПА Ісаак Прохорович (16.08.1884—18.03.1952) — громад., політ. і держ. діяч, публіцист. Н. в с. Костобобрів (нині село Семенівського р-ну Черніг. обл.). Освіту здобув на природничому ф-ті Петерб. ун-ту (1904—10), був активним діячем укр. студентської громади в *Санкт-Петербурзі*. Від 1905 — член *Революційної української партії*, 1906 — *Української соціал-демократичної робітничої партії*, член петерб. осередку УСДРП і редколегії час. «Вільна Україна». 1912—13 працював агрономом у Нижегородському, від 1914 — Катеринославському губернських земствах (див. *Земства*).

1917 — член Катеринос. губернської революц. ради, 1918 — член управи Катеринос. губернського земства, організатор *вільного козацтва* на Катеринославщині. Провідний діяч УСДРП, ред. парт. час. «Наше слово» (Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), 1917—18), «Голос робітника» (1918). У січні 1919 — депутат *Трудового конгресу України*. Від 9 квітня 1919 — нар. міністр внутр. справ *Української Народної Республіки*, 27 серпня 1919 — 25 травня 1920 — голова *Ради народних міністрів Української Народної Республіки*; брав участь у *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920.* У травні—червні 1920 — нар. міністр земельних справ УНР.

Від 1920 жив на еміграції у *Львові*, був ред. час. «Соціалістична думка». Від 1923 — на еміграції в *Чехословаччині*, професор *Української господарської академії* в Подєбрадах, *Українського соціологічного інституту* в Празі. Належав до проводу *Закордонної групи Української соціал-демократичної робітничої партії*, був членом виконкому Соціаліст. робітн. інтернаціоналу. Від 1945 мешкав в Австрії та Німеччині. Від жовтня 1946 — професор *Українського технічно-господарського інституту* в

Мюнхені (*Баварія*). Співзасн. Укр. нац. ради на еміграції (1948), голова уряду УНР на еміграції (1948 — січень 1952; див. *Державний центр УНР на еміграції*). Засн. *Української соціалістичної партії* (1950). Публіцистичну спадщину М. становить низка праць, в яких зібрано і систематизовано документи про держ. буд-во в Україні 1917—20, подано грунтовний аналіз діяльності політ. партій і діячів національно-визвол. руху.

П. у м. Аугсбург (ФРН).

Тв.: З історії Української революції 1917—1921, ч. 1—2. Прага, 1930 (у співавт.); Україна в огні і бурі революції. Прага, 1942; Підстави нашого відродження, ч. 1. Б/м, 1946; К., 2003.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція, т. 1. Прага, 1942; Феденко П. Ісаак Мазепа. Лондон, 1954; Ісааку Мазепі на вічну пам'ять. Лондон, 1962; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

Т.С. Осташко.

«МАЗЕ́ПИНСТВО» — 1) в історіографії — не до кінця усталена під цією назвою дослідницька проблема, що охоплює діяльність і політ. спадщину як самого гетьмана І.*Мазепи* останніх років його життя, так і його прибічників, зокрема — й на еміграції після *Полтавської битви 1709.* Термін «мазепинці» для характеристики кола політ. прибічників І.Мазепи серед *козацької старшини Гетьманщини* та запорожців запропонував М.*Костомаров* в одноіменній праці («Русская мысль», 1884);

Літ.: *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців. «ЗНТШ», 1907, т. 75; *Томашівський С.* Причинки до історії Мазепинщини. Там само, 1908, т. 81; *Пінчук Ю.* М.І. Костомаров та його твір «Мазепинці». «УІЖ», 1990, № 8; *Кресін О.* Мазепинці. К., 1994; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Костомаров Н.* Мазепинцы. В кн.: *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. М., 1995; *Кресін О.* Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року. В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, т. 3. К., 1999.

2) кліше з виразною негативною конотацією, народжене в середовищі рос. націоналістів укр. походження та галицьких русофілів на означення: у вузькому сенсі — політ. складової укр. нац. руху (від автономістів до самостійників), у широкому — укр. руху в цілому як на теренах *Російської імперії*, так і *Австро-Угорщини.* У *Галичині* кліше «мазепинці» від 1890 застосовувалося русофілами (див. *Москвофільство*) щодо прихильників політики *«нової ери»*, що мала на меті досягти порозуміння між галицькими поляками та українцями (група Ол.*Барвінського*). 1900 галицький русофіл О.Мончаловський, реагуючи на появу брошури М.*Міхновського «Самостійна Україна»* (авторство тоді не було відоме), застосував кліше «М.» та «мазепинці» для характеристики політ. складової сучасного йому українофільського руху двох імперій у своїй виданій у *Львові* роботі «Мазепинцы» (збірник «Живые вопросы»). На підрос. Україні вперше ввів у вжиток терміни «М.» та «мазепинці» на означення сучасного йому українства А.Савенко 1908 з нагоди 200-річчя страти гетьманом І.Мазепою *генерального судді* В.Л.*Кочубея* та полк. І.І.*Іскри.* Широкого розповсюдження кліше «М.» набуло 1911 завдяки резолюції «Клуба русских националистов города Киева» (ККРН — Киевский клуб русских националистов; див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*) від 24 листопада 1911, в якій «М.» було проголошено гол. загрозою єдності та цілості Рос. імперії, публічним виступам А.Савенка в *Санкт-Петербурзі* (5 грудня 1911) та *Москві* (7 грудня 1911) із доповіддю «Мазепинское движение в южной России» та «Записке» останнього про укр. рух, в якій політично активні «малороси» були розділені на «мазепинців» — прихильників сепаратизму — і протиставлених їм «богданівців» (від імені гетьмана Б.*Хмельницького*) — прибічників культурно-нац. та політ. єдності «русского» народу. Як наслідок, департамент поліції МВС Рос. імперії секретним обіжником від 8 грудня 1911 зобов'язав начальників губернських жандармських управлінь (див. *Жандармерія*) зібрати та подати відомості на предмет розвитку «українсько-мазепинського руху». Подібні за змістом обіжники були видані департаментом поліції також 18 січня 1914 та 26 березня 1914 у відповідь на резолюції та телеграми ККРН (від 10 січня 1914) та Київ. відділу «Всероссийского национального союза» (від 9 березня 1914). 1912 кліше «мазепинці» увійшло в лексикон МЗС Рос. імперії, а з 1913 отримало прописку в стінах *Державної думи Російської імперії.* Популяризації терміна «М.» серед громадськості та в урядових колах Рос. імперії сприяли газети *«Киевлянин», «Киев»*, петербурзьке «Новое время»,«Московские ведомости», а серед русофілів Австро-Угорщини — *«Прикарпатская Русь».* У роки *Першої світової війни* кліше «М.» отримало певну норма-

Всіхсвятська церква Києво-Печерської лаври, збудована на кошти І. Мазепи. 1696—1698. Фото 2008.

Герб І. Мазепи «Курч» на фасаді Всіхсвятської церкви Києво-Печерської лаври.

тивно-правну санкцію — у цей час обвинувачення в «М.» стало достатньою підставою для суд. та адм. переслідування укр. діячів, особливо в окупованих рос. армією *Східній Галичині* та *Буковині Північній*. Після *Лютневої революції 1917* в умовах стрімкого росту укр. нац. руху термін «М.» вийшов з ужитку навіть у колах, які раніше активно його культивували (на зміну йому прийшли кліше «самостійництво», «петлюрівщина» тощо).

Літ.: *Грушевський М.* На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство». «ЛНВ», 1912, т. 57, кн. 1; Записка А.И. Савенко об украинском движении. В кн.: Сборник Клуба русских националистов, вып. 4—5. К., 1913; *Марков О.О.* Каинова работа: Враги единства русского народа — мазепинцы. К., 1915; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; К.—Нью-Йорк, 2005; *Капеллер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. В кн.: Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997; *Мончаловский О.А.* Мазепинцы. В кн.: Русская Галиция и «мазепинство». М., 2005.

В.Б. Любченко.

«МАЗЕ́ПИНСЬКА ЕМІГРА́ЦІЯ» — соціальне і політ. явище, пов'язане з перебуванням та діяльністю в 1709 — 1750-х рр. в *Османській імперії, Кримському ханаті, Молдавському князівстві*, Швед. королівстві, *Речі Посполитій*, Франц. королівстві, *«Священній Римській імперії германської нації»* й ін. д-вах генеральних та ін. старшин, козаків і їхніх родин з *Гетьманщини та Запорозької Січі*. Виникла в результаті поразки союзних військ гетьмана І.Мазепи та швед. короля *Карла XII* у військ. кампанії 1708—09 проти Рос. д-ви під час *Північної війни 1700—1721.*

Гравюра І. Мигури на честь І. Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом. 1706.

М.е. сформувалася з частини запороз. козаків, які після зруйнування *Чортомлицької Січі* 25 (14) травня 1709 рос. військами перейшли на територію Крим. ханату, а також з генеральних та ін. старшин, городового козацтва, котрі після поразки військ І.Мазепи та Карла XII в *Полтавській битві* 8—9 липня (27—28 червня) 1709 відступили на територію *Очаківського ейялету* та Бендерського ейялету Осман. імперії.

Еміграція була зумовлена політ. мотивами — неприйняттям частиною старшин, городового та запороз. козацтва централізаційної політики уряду Рос. д-ви та прагненням відокремити з останньої Гетьманщину та Запороз. Січ. Еміграційний рух був активізований масовими репресіями проти «мазепинців», проголошенням запороз. козацтва поза законом указом рос. царя *Петра I* від 26 травня 1709, відмовою царських представників (кн. О.*Меншикова* та ін.) прийняти капітуляцію запороз. козацтва разом із швед. військами, включенням царем Петром I території Запороз. Січі до *Миргородського полку*.

Еміграція з Гетьманщини очолювалася гетьман. урядом І.Мазепи, а згодом — П.*Орлика*. Ці уряди проголошували себе єдиними легітимними представниками Гетьманщини, вступали в дипломатичні відносини з ін. д-вами, ухвалювали нормативно-правові акти тощо. Еміграція з Гетьманщини у своєму розвиткові пройшла кілька етапів, істотно змінюючи свій характер: а) масова політ. еміграція 1709—14 в Осман. імперії та Молдав. князівстві; б) втрата еміграцією масового характеру, перебування групи ген. старшин уряду П.Орлика 1715—20 у Швед. королівстві; в) розпад уряду П.Орлика і втрата еміграцією організованого характеру, її розпорошення по різних країнах 1720—42; г) втрата М.е. політ. характеру, її згасання в 1742 — 50-х рр.

29 червня 1709 частина «мазепинців» (прибл. 2 тис. осіб) на чолі з гетьманом І.Мазепою переправилася через Дніпро біля м-ка *Переволочна* та залишила володіння Рос. д-ви. 7 липня 1709 вони перейшли кордон Осман. імперії біля м. *Очаків*, отримали дозвіл на перебування в м. Бендери (нині місто в Молдові) і прибули туди 1 серпня 1709. Городове козацтво (див. *Городові козаки*) розміщувалося в с. Варниця біля Бендер.

Серед емігрантів було бл. 45 старшинських родин, зокрема *генеральний обозний* І.*Ломиковський*, *генеральний писар* П.Орлик, *генеральні бунчужні* І.*Максимович* та Ф.Мирович, прилуцький полк. Д.*Горленко*, племінник І.Мазепи А.*Войнаровський* та ін., а також бл. 500 городових і запороз. козаків. Протягом кількох років їхня кількість збільшилася до кількох тисяч за рахунок індивідуальної еміграції укр. козаків з Рос. д-ви.

У серпні 1709 частина старшин переїхала до м. Ясси (нині місто в Румунії) в Молдав. князівстві. Після смерті гетьмана І.Мазепи 22 вересня 1709 М.е. розпочала суд. процес за його спадщину, відомий як *«Бендерська комісія» 1709*, який закінчився поразкою представників гетьман. уряду та *Коша Запорозької Січі* на користь А.Войнаровського.

5 квітня 1710 в м. Бендери відбулася *рада козацька*, на якій було обрано нового гетьмана — П.Орлика, його уряд, а також затверджено «Договір і постанову між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким» (відомі як *«Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710*). Ген. обозним залишився І.Ломиковський, *генеральним суддею* став К.Довгополий, ген. писарем — І.Максимович, *генеральними осавулами* — Г.Герцик та Ф.Мирович. 1711—14 М.е. брала на боці Османської імперії участь у *російсько-турецькій війні 1710—1713*, а також воювала з Річчю Посполитою за опанування *Правобережною Україною* та *Лівобережною Україною.*

Членів родин представників М.е., які залишилися в Гетьманщині, 1708—12 царський уряд піддав репресіям, зокрема, позбавив усіх або частки земельних

Зображення гетьмана І. Мазепи на купюрі 10 гривень. 2004.

володінь, деяких вислав до *Москви* чи Сибіру. Більша частина старшин-емігрантів, починаючи від 1709, за посередництва гетьмана І.*Скоропадського*, молдов. кн. Д.*Кантеміра* та єрусалимського патріарха Хрисанфа намагалася отримати царську амністію. Іменні дозволи на повернення до Рос. д-ви були надані царем Петром I 1713; гарантувалася амністія, але без повернення відібраних маєтків. Близько 30 старшин з родинами вернулися з еміграції влітку 1714 і незабаром були засуджені на довічне заслання. У березні 1714 до Рос. д-ви повернулося понад 500 козаків; їх було розселено біля *Конотопа* та *Глухова*. У квітні 1714 рос. посольство в Осман. імперії запевнило решту емігрантів в амністії.

Гетьман П.Орлик з родиною та 24 старшинами, які складали його еміграційний уряд (зокрема, Г.Герцик, І.Герцик, О.Герцик (див. *Герцики*), Ф.Мирович (див. *Мировичі*), Ф.*Нахимовський*, К.Довгополий, Ф.Третяк, І.Бистрицький), 23 жовтня 1714 виїхав з Бендер та 1715 прибув до Швед. королівства, де проживав у м. Істад (провінція Сканія). А.Войнаровський 1714 виїхав до Гамбурга (Німеччина), де 1716 був заарештований рос. резидентами та вивезений до *Санкт-Петербурга*, а потім — до Якутська (нині столиця Республіки Саха (Якутії), РФ).

1719 частину старшин (Г.Герцика, Ф.Нахимовського, Ф.Мировича) П.Орлик направив з посольством до Крим. ханату та *Олешківської Січі*. Г.Герцик був заарештований рос. представниками у *Варшаві* 1720 і засланий до Москви. Ф.Нахимовський і Ф.Мирович були депортовані з Осман. імперії та оселилися в Речі Посполитій (у *Галичині*). На цьому діяльність еміграційного уряду П.Орлика фактично припинилася.

11 жовтня 1720 П.Орлик з родиною та рештою старшин виїхав зі Швеції і після відмови «Священної Римської імперії германської нації» надати йому політ. притулок 10 березня 1722 перейшов до Осман. імперії, де, за розпорядженням султанського уряду, був поселений у м. Серес (нині місто в Македонії), а потім — у м. Салоніки (нині місто в Греції).

1734—35 П.Орлик разом з І.Герциком, Ф.Мировичем, Ф.Нахимовським намагався утворити новий політ. центр еміграції в м. Каушани (адм. центр *Буджацької орди*; нині м. Каушень, Молдова), а згодом — у Бендерах. Після 1735 Ф.Мирович та Ф.Нахимовський вернулися до Речі Посполитої, а 1754 переселилися до м. *Бахчисарай* у Крим. ханаті. Брат Ф.Мировича Іван 1731 виїхав з *Російської імперії*, став радником крим. хана, був крим. послом у Прусському королівстві.

Син П.Орлика Г.*Орлик* перебував на військ. службі в Саксонії, а потім — у Франції, де дослужився до чину генерал-лейтенанта. Він прийняв на франц. службу групу запороз. козаків, а 1735 подавав франц. урядові проект організації Запороз. Січі на р. Рейн для охорони франц. кордону.

Із смертю П.Орлика 24 травня 1742, І.Мировича — в 1753, Ф.Мировича та Ф.Нахимовського — в 1758, Г.Орлика — 14 листопада 1759 М.е. фактично перестала існувати.

Еміграція із Запорозької Січі. Запороз. козацтво в еміграції здебільшого проживало та мало промисли між Дніпром і Дністром, його центром 1709—11 була *Кам'янська Січ*. Частина запорожців на чолі з *кошовим отаманом* К.*Гордієнком* 1709—11 перебувала в с. Варниця біля м. Бендери. Згідно з указом рос. царя Петра I від 26 травня 1709 запорожці поодинці або невеликими групами могли повертатися в межі володінь Рос. д-ви; їх розселяли в Гетьманщині.

За *Кайрським договором* 23 січня 1711 між урядом гетьмана П.Орлика та Крим. ханатом запороз. козаки отримали право на проживання на землях Крим. ханату, були звільнені від подушного податку, отримали право на безмитну торгівлю та неоподатковувані промисли (рибальство, видобуток солі тощо). Натомість запорожці були зобов'язані брати участь у війнах Крим. ханату, надавати допомогу у фортифікаційних роботах. Запорожці брали участь в охороні кордонів ханату з Річчю Посполитою. Крим. ханат виділяв щорічну грошову допомогу запороз. козацтву, а також прибутки від частини переправ на Дніпрі.

Згідно з *Прутським трактатом* 12 липня 1711, *Константинопольським мирним договором* 13 (2) квітня 1712 та *Адріанопольським мирним договором* 13 червня 1713 Рос. д-ва відмовилася від території Запороз. Січі, яка увійшла до Крим. ханату. Еміграційний період запороз. козацтва закінчився його поверненням на землі Запорозької Січі 1711 та політ. розривом з урядом гетьмана П.Орлика (щонайпізніше — 1712).

1733 невелика частина запороз. козаків перейшла на територію Крим. ханату до м. Каушани і принаймні до 1735 визнавала владу гетьмана П.Орлика.

Дипломатія мазепинської еміграції. Правовою основою участі Гетьманщини (уряду І.Мазепи) у війні проти Рос. д-ви на боці швед. короля Карла XII був договір, укладений у с. Великі Будища (нині село Диканського р-ну Полтав. обл.) 8 квітня 1709 окремо І.Мазепою та Кошем Запороз. Січі. Згідно з ним, Карл XII зобов'язався не укладати мир з Рос. д-вою доти, доки від неї не буде відокремлено Гетьманщину. Вірогідно, договір установлював швед. *протекторат* над Гетьманщиною та *Вольностями Війська Запорозького низового*. Протекторат було підтверджено в «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» 1710. Там також вказувалося, що вибори гетьмана відбулися з дозволу швед. короля Карла XII, а від гетьмана вимагалося домогтися від швед. короля по закінченні Північної війни безстрокового договору про протекторат над Гетьманщиною. 10 травня 1710 «Пакти і Конституції...» було затверджено грамотою Карла XII. Збереження швед. протекторату над Гетьманщиною та Запороз.

Січчю було постійною вимогою уряду П.Орлика на переговорах з Крим. ханатом і Осман. імперією 1710—12, проте у відповідних договорах його не визнано.

Відносини М.е. з Крим. ханатом розпочалися 1709 посольством А.Войнаровського, який запропонував від імені уряду І.Мазепи за татар. військ. допомогу взяти на себе скасовані раніше зобов'язання Рос. д-ви з виплати ханатові щорічної *данини* (упоминок), а також знести збудовані на кордоні з ханатом фортеці. Переговори відбувалися й пізніше, протягом 1709—10. У грудні 1710 делегація від М.е., маючи інструкцію від П.Орлика (*Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою*), розпочала нові переговори з Крим. ханатом, які закінчилися підписанням 23 січня 1711 Кайрського договору.

Переговори М.е. з Осман. імперією проводилися на основі інструкцій П.Орлика від 3 листопада 1711 («Настанови для... надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої Вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма...»). Згідно з документом, Осман. імперія мала укласти з Рос. д-вою договір про відмову останньої від території Гетьманщини, гарантувати недоторканність кордонів Гетьманщини з Рос. д-вою та Річчю Посполитою. Пропонувався крим. протекторат над Гетьманщиною, який мав гарантуватися Осман. імперією; при цьому проголошувався й швед. протекторат. Гетьманщина в складі Ліво- та Правобережної України і земель Запороз. Січі мала стати несуверенною д-вою, повністю автономною в політ. та екон. сферах, з власною зовн. політикою; розміщення крим. та осман. гарнізонів у ній мало бути заборонене. Укр. правосл. церква мала підпорядкуватися *Константинопольському патріархатові*, поширення ін. конфесій у Гетьманщині заборонялося. За Гетьманщиною (власне за Запороз. Січчю) мали бути збережені землі в Нижньому Подніпров'ї, отримані Рос. д-вою від Крим. ханату та Осман. імперії за *Константинопольським мирним договором 1700*. Укр. купці на всій території Осман. імперії звільнялися від сплати ввізного *мита*. Виданий султаном *Агмедом III* між 25 і 28 грудня 1711 привілей («Грамота великого пана султана Агмеда, що забезпечує гетьманові Орлику володіння всією Україною») проголошував Гетьманщину в складі Ліво- та Правобережної України і земель Запороз. Січі під протекторатом Осман. імперії, її внутр. політ. і екон. *автономію*, непорушність її кордонів, безмитну торгівлю для укр. купців. Обов'язком Гетьманщини було надання військ. допомоги імперії. Другий султанський привілей від 16 березня 1712 проголошував автономну Гетьманщину на Правобереж. Україні (окрім *Києва* з околицями) під осман. протекторатом, її обов'язок надавати військ. допомогу імперії. Перший привілей втратив чинність у зв'язку з укладенням *Константинопольського мирного договору* 13 (2) квітня 1712 між Осман. імперією та Рос. д-вою, другий — з укладенням 22 квітня 1714 мирного договору між Осман. імперією та Річчю Посполитою.

Неофіц. відносини уряду П.Орлика з Річчю Посполитою (представленою конкуруючими урядами *Августа II* Фридерика Сильного і *Станіслава Лещинського*) активізувалися 1712. М.е. пропонувала визнати суверенітет Речі Посполитої над Правобереж. Україною у разі визнання на цих землях особливих станових прав *козацтва*, включаючи самоврядування та становий суд. Безпосередніх відносин з рос. урядом М.е. не мала, але з ініціативи П.Орлика 1728—29 на міжнар. Суассонському конгресі пропонувалося розглянути питання про відновлення цілісності Гетьманщини (Право- і Лівобережна Україна та землі Запороз. Січі) як автономного політ. утворення у складі *Російської імперії* — на основі відновлення та міжнар. гарантування Переяславського договору 1654 (див. *Березневі статті 1654*). М.е. також вступала у відносини з дипломатами та урядовцями ін. європ. країн — як чинників, що могли вплинути на її відносини з Крим. ханатом, Осман. імперією, Річчю Посполитою, Рос. д-вою.

Ідейна спадщина мазепинської еміграції. Політ., правові, істор. концепції та погляди М.е. відображено в «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» 1710, політ. трактатах і маніфестах (*«Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» 1709*, документах «Бендерської комісії» 1709, *«Маніфесті до європейських урядів» 1712*, *«Виводі прав України» 1712* (автентичність сумнівна) та ін.), інструкціях послам на міжнар. переговорах, листуванні, матеріалах допитів «мазепинців» рос. властями, «Діярії подорожньому» П.Орлика, істор. творі *«Замітки про Україну й козаків, про яких Європа мало що знає »* Г.Орлика та ін.

Під час «Бендерської комісії» 1709 М.е. критично переосмислила проблеми держ. ладу та конституційного законодавства Гетьманщини, а саме: характер, формування й співвідношення органів влади, статус Запороз. Січі. Було засуджено авторитарні тенденції гетьманів, проголошено принципи обмеження і регламентації гетьман. влади, виборності всіх посад. Ці ідеї стали передумовою появи «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 — першого в Україні конституційного документа внутр. характеру. В ньому відображено ідеї про договірне походження д-ви, *«вільний народ»*, міжстановий характер політ. влади, створено правові основи парламентаризму, демократизації всіх гілок влади, автономного статусу Запороз. Січі.

У зовнішньополіт. сфері новою ідеєю, яку запропонувала М.е. 1710, були багатосторонні міжнар. гарантії державності та територіальної цілісності Гетьманщини; цю ідею, щоправда, не вдалося реалізувати в міжнар. договорах. М.е. також створила нове ідеологізоване бачення укр. історії — хозаризм (хозар. міф) — ідею про хозар. походження укр. козаків (а отже, відсутність етнічної спорідненості з росіянами — на противагу ідеї про триєдиний «руський» народ), розвиток укр. (хозарської) державності до *Київської Русі* (на противагу ідеї про перетікання київ. періо-

Срібна монета номіналом 10 гривень із зображенням І. Мазепи. 2001. Аверс і реверс.

ду рос. історії у владимирський і московський, про династичну спадкоємність від Київ. Русі до Рос. д-ви), а також про прийняття українцями *християнства* ще до кн. київ. *Володимира Святославича* (на противагу ідеї про необхідність об'єднання всіх православних під владою єдиного суверенного правосл. монарха — рос. *царя*). Хозаризм одним із перших відобразив ідею про етнічну окремішність українців та їхнє право на власну д-ву.

Літ.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского С.Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф.Орлика и киевского воеводы И.Потоцкого... «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1847, кн. 1; *Скальковский А.* Ф.Орлик и запорожцы. «Киевская старина», 1882, № 7; *Молчановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. Там само, 1903, № 1; *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков, т. 1—2. Владимир, 1903; *Єнзен А.* Орлик у Швеції. «ЗНТШ», 1909, т. 92; *Колесса Ф.* Материяли до історії козаччини з рр. 1709—1721, зібрані в Шведському Державному Архіві в Штокгольмі. «Діло», 1910, № 33—40 (23 лютого); Документы о Андрее Войнаровском и Филиппе Орлике, извлеченные из иностранных архивов проф. В.Н.Александренко и изданные под редакцией и примечаниями В.А.Кордта. В кн.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западного края, вып. 2. К., 1916; *Кащенко А.* К.Гордієнко-Головко: останній лицар Запорожжя. Катеринослав, 1917; *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. В кн.: Український археографічний збірник, т. 3. К., 1930; *Токаржевський-Карашевич Я.* Діярій гетьмана П.Орлика. Варшава, 1936; *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві. Варшава, 1938; *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. В кн.: Мазепа: Збірник, т. 1. Варшава, 1938; *Крупницький Б.Д.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960; The Diariusz podorozny of P.Orlyk, vol. 1—2. Cambridge, Massachusetts, 1988—89; *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський. Львів, 1991; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 1 (4). К., 1992; Перша Конституція України гетьмана П. Орлика: 1710 р. К., 1994; *Скальковський А.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Ульяновський В.* П.Орлик. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1994; *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. М., 1995; *Лукашевич О., Манжул К.* Конституція Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. Х., 1996; *Путро О.І.* З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.). В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. К., 1997; *Василенко Н.* Конституция Ф.Орлика. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998; *Горобець В.* Кам'янська Січ. В кн.: Козацькі Січі: нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст. К., 1998; *Кресін О.В.* Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 р. «Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України», 1999, т. 3; *Його ж.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. К., 2001; *Путро О.І.* Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: Родина Мировичів (середина XVIII ст.). В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, вип. 6, ч. 2. К., 2001; *Сапожников І.* Запорожці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції» (1711—1734 роки). «Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету», 2003, вип. 7: Південна Україна XVIII—XIX ст.; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004.

О.В. Кресін.

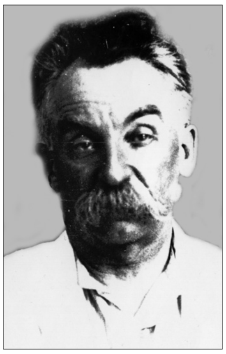

С.М. Мазлах.

МАЗЛА́Х Сергій Михайлович (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Робсман Сергій Григорович; 21(09).01.1878—26.11. 1937) — політ. діяч, один із фундаторів укр. *націонал-комунізму*. Н в. с. Іванівка (нині с-ще міськ. типу Антрацитівського р-ну Луган. обл.) в сім'ї крамаря. Закінчив 2-класне нар. уч-ще. З 16 років працював розвозчиком хліба на руднику, підробляв уроками. 1899 примкнув до рос. соціал-демократ. руху, згодом — *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. 1901—04 — на військ. службі в м. *Одеса*. З лютого 1904 до липня 1907 — на еміграції у Швейцарії, вільний слухач Бернського та Женевського ун-тів. Нелегально вернувся в Росію (1907), вчителював у містах Мстиславль (нині місто Вітебської обл., Білорусь) та *Полтава*, від 1912 — статистик Полтав. губернського земства. По *Лютневій революції 1917* — член к-ту Полтав. орг-ції РСДРП. Після її розколу на меншовицьку і більшовицьку орг-ції (серпень 1917) — голова Полтав. к-ту РСДРП(б). Водночас — голова профспілки друкарів, гласний *міської думи* і член *міської управи*. Разом із В.*Шахраєм* заснував і редагував більшовицьку газ. «Молот». У своїй політ. практиці цього часу М. не завжди поділяв більшовицький екстремізм, раз у раз схиляючись до демократ. методів. Відмінною від більшості співпартійців була позиція М. і в укр. питанні: він публічно підтримав І і ІІІ Універсали УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*), визнаючи її вищим органом влади в Україні і водночас висуваючи ідею її трансформації (шляхом виборів) в Укр. центр. раду робітн., сел. і солдатських депутатів. У січні—березні 1918 М. — губернський комісар фінансів Полтавщини. З наступом німецько-укр. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) був евакуйований до м. Саратов (нині місто в РФ), де очолював місцеві губернські колегію у справах полонених та біженців і підвідділ укр. відділу наркомату національностей РСФРР. Тут разом із В.Шахраєм, якого всебічно підтримував, написав і опублікував книгу — політ. памфлет «До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною?» (лютий 1919). У ній обгрунтовувалося держ. усамостійнення і соборність України, а успіх соціальної революції ставився в залежність від розв'язання нац. питання (а не навпаки — що було постулатом марксизму і рос. *комунізму*). Звідси висновок: «Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і не шарлатанство) єдиною і самостійною». Для цього, на думку В.Шахрая і М., існували об'єктивні, сформовані історично підстави. Тому вони вважали незалежність України, у першу чергу від Росії, не тільки можливою, а й необхідною. Автори викривали російсько-шовіністичне спрямування провідної течії в новоствореній КП(б)У — т. зв. катеринославців. Але, не зупиняючись на цьому, твердили, що «Катерино-

славом тхне і в Москві», і відкрито полемізували в нац. питанні з В.*Леніним*, висуваючи імператив створення замість КП(б)У політично і організаційно самостійної Укр. комуніст. партії (більшовиків). Названа книга засвідчила не лише появу першої опозиції з нац. питання в КП(б)У (і в цілому в РКП(б)) — т. зв. нац. ухилу, а й перший у світ. історії послідовний прояв націонал-комунізму як ідеології та політичної течії (виключаючи *більшовизм*, що був власне рос. великодерж. націонал-комунізмом) і роль В.Шахрая та М. як його засновників. На поч. березня 1919 ЦК КП(б)У виключив М. з партії, заборонив будь-яку роботу в держ. установах і намагався вислати за межі України, куди він щойно повернувся. Книга «До хвилі...» вилучалася та знищувалася. Однак М. ще деякий час підтримував В.Шахрая в намірі створити незалежну від Москви партію укр. більшовиків і навіть виявляв готовність працювати для цього нелегально. Але невдовзі подав апеляцію до ЦК РКП(б) і був поновлений у партії (травень 1919), працював у Полтаві зав. відділу губернського комунального госп-ва та на ін. рад. посадах. Від грудня 1919 до травня 1920 — член бюро Полтав. губкому КП(б)У, редактор газ. «Власть Советов» і губернський комісар продовольства Полтавщини. Після того, як на поч. 1920 запропонував фактично скасувати *продрозкладку* і дозволити вільну торгівлю хлібом, на вимогу ЦК КП(б)У був висланий з Полтави. З травня 1920 М. — у м. Бахмут (нині м. *Артемівськ*) *Донецької губернії*: заст. голови губернського виконкому, водночас — член колегії Донец. губернської ЧК і редактор газ. «Всероссийская кочегарка» (до грудня 1921), зав. губернського стат. бюро (до березня 1922). Відтак у *Харкові*: у комісії ЦК КП(б)У з підготовки парт. перепису; з березня 1923 до червня 1924 — керуючий організацією з матеріально-тех. забезпечення «Донбасторгу», водночас — редактор журналів «Хозяйство Донбасса» та «Знання». Потім — керівничий Центр. стат. управління — член РНК УСРР (до травня 1927). На цій посаді висловлювався за ліквідацію воєнно-комуніст. інституцій (напр. *комітетів незаможних селян*; див. також *«Воєнний комунізм»*), активно українізував кадри держ. статистики (див. *Українізації політика*). Опісля був членом колегій і керівником управлінь кількох наркоматів УСРР. Від березня 1931 — у *Москві*: заст. нач. Центр. управління народно-госп. обліку Держплану СРСР, від 1933 — нач. управління обліку і звітності к-ту заготівель при РНК СРСР.

7 серпня 1937 заарештований органами НКВС СРСР як нібито учасник «контрреволюційної організації правих». До цього невдовзі було долучено звинувачення в «українському націоналізмі». Незважаючи на те, що М. не дав жодного зізнання, за цими сфабрикованими обвинуваченнями Військова колегія Верховного суду СРСР 25 листопада 1937 засудила його до смертної кари.

Страчений у м. Москва.

У СРСР і Україні аж до останнього часу свого існування комуніст. режим намагався не допустити позитивної згадки навіть імені М., про що, серед іншого, свідчить постанова політбюро ЦК КПУ від 30 березня 1988.

Літ.: *Майстренко І.* Про книгу «До хвилі» та її авторів. В кн.: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі: Що діється на Україні і з Україною. Нью-Йорк, 1967; *Юренко О.* Із мороку забуття..: Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Його ж.* Сергій Михайлович Мазлах. В кн.: Зневажена Кліо. К., 2005.

О.П. Юренко.

МАЗО́Н (Mazon) Андре (07.09.1881—13.07.1967) — франц. славіст. Проф. (1919), член паризької Академії написів і красного письменства (з 1941). Іноз. член АН СРСР (1928), член *Наукового товариства імені Шевченка*, чл.-кор. ін. зарубіжних академій. Н. в м. Париж (Франція). Науково-пед. діяльність розпочав як викладач франц. мови в Харків. ун-ті (1905—09; нині *Харківський національний університет*). Відіграв провідну роль у розвитку русистики і україністики у Франції, працюючи вченим секретарем Ін-ту сх. мов (1909—14), проф. Страсбурзького ун-ту (1919—23) і Колеж де Франс (1924—52), дир. Паризького ін-ту слов'янознавства (від 1937). 1921 взяв участь у заснуванні міжнар. ж. «Revue des études slaves» («Огляд слов'янських студій»), незмінним редактором якого залишався понад 45 років.

Ювілейна сесія АН СРСР. Виступає професор А. Мазон. Москва, 1945.

1940 М. опублікував свою працю про *«Слово о полку Ігоревім»*, де заперечував датування цієї істор. й літ. пам'ятки, викликавши полеміку, під час якої проти його версії виступив акад. АН УРСР М.*Гудзій.*

Ученому належать розвідки про Т.*Шевченка*, Марка *Вовчка* та ін. діячів укр. к-ри. У 1960-х рр. співробітничав з мовознавцями АН УРСР (нині *Національна академія наук України*).

П. у м. Париж.

Праці: Le Slovo d'Igor. Paris, 1940; Про Шевченка. «Всесвіт», 1963, № 1.

Літ.: *Ляпунов Б. и др.* Записка об ученых трудах проф. А.Мазона. «Известия АН СССР: Отделение гуманитарных наук», 1928, № 8—10; *Гудзий Н.К.* Ревизия подлинности «Слова о полку Игореве» в исследовании проф. А.Мазона. В кн.: Ученые записки Московского государственного университета, вып. 110, кн. 1. М., 1946; *Кравчук Р.В.* З історії слов'янського мовознавства. К.,1961.

М.М. Варварцев.

МАЗУРЕ́НКО Василь Петрович (1877—21.11.1937) — політ., громад. і держ. діяч, інженер-технолог, економіст. Н. в слободі Криворіжжя (Криворядне) Донецького округу Області війська Донського (нині село Ростовської обл., РФ) в сім'ї заможного селянина-адвоката. Брат С.*Мазуренка* та Ю.*Мазуренка.* Навч. в сільс. та реальній школах. Революц. діяльність розпочав у соціаліст. учнівських гуртках (1892—94) під кер-вом В.Кроніфельда,

О.Ю. Мазуренко.

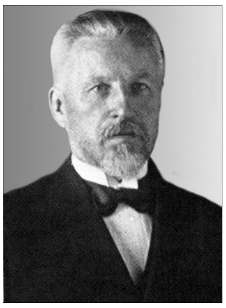
С.П. Мазуренко.

Б.Богучарського, В.Акимова (Махновця). Закінчив технологічний ін-т у *Санкт-Петербурзі* (1904). Голова «Воронезького земляцтва», член укр. студентської громади в С.-Петербурзі. З 1901 — член *Революційної української партії.* За участь у студентських демонстраціях на деякий час був висланий до *Полтави* (1901). Один із фундаторів та керівників Всерос. сел. спілки (1905). Арештований і позбавлений права займати посади в держ. та громад. установах (1905). Як викладач працював на кафедрі технології силікатів Петерб. жін. політех. ін-ту (1910—17). Член *Української соціал-демократичної робітничої партії.* Після *Лютневої революції 1917* обраний до складу президії виконкому Петрогр. ради робітн. депутатів, виконкому сел. депутатів Донщини (1917). Член *Української Центральної Ради* (1917—18). Заступник ген. секретаря (нар. міністра) фінансів та радник нар. мін-ва фінансів *Української Народної Республіки* (листопад 1917 — березень 1918). Член ЦК УСДРП (1918). Товариш (заст.) міністра фінансів *Української Держави* та УНР (1918—19). В окремі періоди кілька разів був в. о. ген. секретаря (нар. міністра) фінансів у кабінетах В.*Винниченка* (листопад 1917 — січень 1918) та В.*Голубовича* (березень 1918), а також — в. о. нар. міністра фінансів УНР у кабінеті В.*Чехівського* (грудень 1918 — січень 1919). Голова місії *Української Народної Республіки* в Італії та Австрії (1919). Член Австрійс. комуніст. партії. Повернувся в Україну 1921. Разом із М.*Чечелем* та О.*Жуковським* вів переговори з кер-вом УСРР щодо можливого повернення в Україну групи укр. соціалістів-революціонерів на чолі з М.*Грушевським.* Прийнятий до КП(б)У в січні 1922. Брав участь у роботі торг. місії УСРР (1921). Делегат Австрійс. комуніст. партії на 3-му конгресі *Інтернаціоналу Комуністичного* (червень—липень 1921). Працював у Палаті мір і ваги в *Харкові.* Член ред. колегії та співробітник час. «Науково-технічний вісник» (Харків, 1926—28).

Репресований на поч. 1930-х рр. у справі бутафорської контрреволюц. орг-ції «Український національний центр» (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1932*). Висланий до м. Алма-Ата (нині м. Алмати, Казахстан).

Страчений за рішенням «трійки» 1937.

М. — автор кількох наук. праць з технології силікатів та ін., зокрема студії «Die wirtschaftliche Selbststandigkeit der Ukraine in Zahlen» («Ukrainischer Pressedienst». Berlin, 1921).

Літ.: *Мазуренко С.* Еще по поводу съезда саратовских крестьян 18-го декабря 1905 г. «Былое» (Париж), 1908, № 8; *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964). Мюнхен, 1965; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; К., 2007; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). К., 1993; *Звєрьков Ю.* З роду Мазуренків: стежки Василя Мазуренка. В кн.: Перша заочна конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського: Тези повідомлень. Вінниця, 1994; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931—1934). К., 1999.

М.Ф. Дмитрієнко.

МАЗУРЕ́НКО Олексій Юхимович (20.06.1917—14.03.2004) — військ. льотчик. Двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Н. в с. Ленінка (нині село Устинівського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї селянина. Закінчив Єйське військово-мор. авіац. уч-ще (1940). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з червня 1941. Льотчик 67-го штурмового авіац. полку (8-ма бомбардувальна авіац. бригада військово-повітряних сил Балт. флоту), молодший лейтенант М. до грудня 1941 здійснив 43 бойових вильоти. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно 23 жовтня 1942. Команд. 7-го гвард. штурмового авіац. полку (9-та штурмова авіац. д-зія військово-повітряних сил Балт. флоту) гвардії полк. М. до середини серпня 1944 здійснив ще 159 бойових вильотів, особисто потопив 8 кораблів противника і 22 — у групі. 5 листопада 1944 йому вдруге присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

1949 закінчив Вищі офіцерські льотно-тактичні курси авіації ВМФ, 1952 — Військово-мор. академію. Командував авіац. полком, д-зією, працював у центр. апараті ВМФ.

Нагороджений багатьма орденами та медалями СРСР.

П. у м. *Санкт-Петербург.* Похований на Нікольському кладовищі Олександро-Невської лаври.

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; *Дриго С.В.* За подвигом — подвиг. Калининград, 1984; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

О.В. Буцько.

МАЗУРЕ́НКО Семен Петрович (1879 — р. с. невід.) — політ. діяч. Н. в слободі Криворіжжя (Криворядне) Донецького округу Області війська Донського (нині село Ростовської обл., РФ) в родині заможного селянина-адвоката. Брат В.*Мазуренка* та Ю.*Мазуренка.* Член *Української соціал-демократичної робітничої партії.* За часів *революції 1905—1907* у 1905 був активним учасником Всерос. сел. союзу. 1906 заарештований і засланий. По поверненні в Україну 1917 продовжував свою діяльність в УСДРП. У січні—лютому 1919 за дорученням *Директорії Української Народної Республіки* очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР в *Москві*, яка вела переговори з представниками РСФРР про взаємовідносини між УНР і УСРР. Згодом — посол УНР у Фінляндії. 1920 повернувся в Україну. 1925 заарештований. Подальша доля невідома.

Літ.: *Симоненко Р.Г., Реєнт О.П.* Українсько-російські мирні переговори в Москві (січень—лютий 1919 р.): Збірник документів. К., 1996.

О.І. Лупандін.

МАЗУРЕ́НКО Юрій Петрович (1885—03.11.1937) — держ. і громад. діяч. Н. в слободі Криворіжжя (Криворядне) Донецького округу Області війська Донського (нині село Ростовської обл., РФ) в родині заможного селянина-адвоката. Брат В.*Мазуренка* та С.*Мазуренка.* Закінчив приходське уч-ще, 6-ту Петерб. г-зію, юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1914). З 1904 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*меншовиків*). 1905—07 за революц. діяльність заарештований і засуджений до року ув'язнення. З 1915 — у рос. армії: доброво-

лець («вольноопределяющийся»), прапорщик, підпоручик, поручик. 1917 — уповноважений військ. міністра при 5-й армії, командир зведеного загону в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*); у грудні 1917 — січні 1918 — голова Військ. к-ту Пд.-Зх. та Румун. фронтів у *Києві*. З травня 1918 — член *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1918 — у підпіллі, брав участь у *протигетьманському повстанні 1918*; На поч. 1919 — комісар к-ри і мист-в та в закордонних справах, голова дипломатичної місії *Української Народної Республіки* в *Москві*; Один з лідерів фракції УСДРП-незалежних, що прийняла рад. платформу (див. *Українська соціал-демократична робітнича партія (незалежників)*). У квітні—серпні 1919 — член *Всеукраїнського революційного комітету* УСДРП («незалежників»), очолював гол. повстанський штаб; 26 червня 1919 підписав ультиматум укр. рад. урядові; згодом за наказом Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри* був заарештований у *Кам'янці-Подільському*; у листопаді 1919 як представник УСДРП («незалежників») виїхав до Москви для переговорів з ЦК РКП(б) про єдиний фронт. З січня 1920 — член *Української комуністичної партії* та її ЦК. У лютому 1920 разом з більшовицьким Всеукр. революц. к-том повернувся до *Харкова*.

З квітня 1921 — нач. гол. управління рад. колективних госп-в Нар. комісаріату земельних справ УСРР. У грудні 1921 вийшов з УКП, з 1923 — член КП(б)У. З квітня 1922 — заст. зав. відділу кодифікації та водночас (з 1925) — член колегії Нар. комісаріату юстиції УСРР; 1930—31 — голова Всеукр. т-ва культ. зв'язків із закордоном; 1932—33 — член президії Держплану УСРР; з вересня 1933 — нач. Держстрахконтролю при Держплані (згодом — при Наркоматі комунгоспу) УСРР; з серпня 1934 — нач. планово-фінансового сектору Наркомгоспу УСРР. Водночас — на викладацькій та наук. роботі: проф. Харків. ін-ту нар. госп-ва та голова Харків. наук. т-ва при ВУАН.

5 грудня 1934 заарештований, 28 березня 1935 Військ. колегією Верховного суду СРСР за ст. 54-8 і 54-11 Карного кодексу УСРР засуджений у справі «контрреволюційної боротьбистської організації» до 10 років таборів з конфіскацією особисто належного йому майна. Покарання відбував у Соловецькому таборі особливого призначення (див. *Соловки*). За постановою особливої трійки Управління НКВС Ленінгр. обл. РРФСР від 9 жовтня 1937 страчений в урочищі Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Карелія, РФ). Реабілітований.

Літ.: Малий словник історії України. К., 1997; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 1. К., 1997.

С.А. Кокін.

МА́ЙБОРОДА Георгій Іларіонович (01.12(18.11).1913—06.12.1992) — композитор, нар. арт. СРСР (1960). Н. на х. Пелехівщина (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.). Брат П.*Майбороди*. 1936—41 навч. в Київ. консерваторії (клас композиції Л.*Ревуцького*); 1946—49 — в аспірантурі Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*). 1950—58 — викладач музично-теор. дисциплін Київ. консерваторії. 1956—67 — заст. голови правління Спілки композиторів України, 1962—69 — секретар Спілки композиторів СРСР, 1967—68 — голова правління Спілки композиторів України.

Творчості М. притаманна героїко-патріотична тематика. Тв.: опери — «Милана» (1957, 2-га редакція — 1981), «Арсенал» (1960), «Тарас Шевченко» (1964), «Ярослав Мудрий» (1973); симфонічні поеми — «Лілея» (1939, 2-га редакція — 1947), «Каменярі» (1941), «Гуцульська рапсодія» (1949, 2-га редакція — 1952); вокально-симфонічна поема «Запорожці» (1954); 4 симфонії (1940, 1953, 1978, 1986); симфонічна сюїта «Король Лір» (1959, 2-га редакція — 1979); «Радісна увертюра» (1985); концерти — для голосу (1969), для скрипки (1977); романси, пісні, музика до кінофільмів. Опублікував зб. обробок нар. пісень «Із живих джерел» (1990).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1963).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Гордійчук М.М.* Георгій Іларіонович Майборода. К., 1963; *Зінькевич О.С.* Георгій Майборода. К., 1973; *Гольба В.* Слово про майстра. «Музика», 1983, № 6; *Зінькевич О.С.* Георгій Майборода. К., 1983; *Охмакевич Н.* Неповторність мистецької долі. «Музика», 1984, № 1; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Особова справа Майбороди Георгія Іларіоновича / Спілка композиторів України.

П.М. Бондарчук.

Г.І. Майборода.

П.І. Майборода.

МА́ЙБОРОДА Платон Іларіонович (01.12.1918—08.07.1989) — композитор, нар. арт. СРСР (1979). Н. на х. Пелехівщина (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.). Брат Г.*Майбороди*. 1939—41 навч. в Київ. консерваторії (клас композиції Л.*Ревуцького*), яку закінчив 1947. 1947—50 — викладач Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*). Тв.: для симфонічного оркестру — «Героїчна увертюра» (1947); вокально-симфонічні — «Дума про Дніпро» (1954), поема «Тополя» (1966), кантата «Полтава» (1974); думи, хори, ліричні пісні («Білі каштани», «Журавлі», «Київський вальс», «Любов моя», «Ми підем, де трави похилі», «Моя стежина», «Пісня про вчительку», «Рідна мати моя» («Пісня про рушник»), «Я до тебе у пісні іду» та ін.). Писав музику до драм. вистав і кіноф-мів: «Долина синіх скель» (1955), «Далеке і близьке» (1957), «Літа молодії» (1959, 1-ша премія на 2-му Всесоюзному кінофестивалі), «Кров людська — не водиця» (1960), «Абітурієнтка» (1973), «Прості турботи» (1974), «Дипломати мимоволі» (1977) та ін. Видав зб. «Українські народні пісні в записах Платона Майбороди» (1986).

Лауреат Держ. премії СРСР (1950) і Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1962).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Гордійчук М.М.* Платон Іларіонович Майборода. К., 1964; *Кузик В.* Платон Майборода. К., 1978; Збірка спогадів «Слово про друга». К., 1989; Платон Майборода: милий спомин на серці собі пов'яжи. К., 2008.

П.М. Бондарчук.

МАЙДА́НЕК (Majdanek) — нацистський концентраційний табір знищення, розташов. на території окупованої Польщі, на пд.-сх. околиці Любліна. Створений у жовтні 1941 за наказом рейхсфюрера СС Г.Гіммлера,

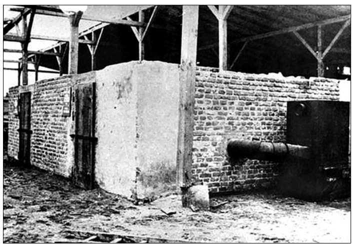

Майданек. Задня частина газової камери з «газогенераторною установкою».

◀ *Майданек. Печі крематорію.*

Майданек. Меморіальний комплекс. Фото початку 21 ст.

який відвідав Люблін у липні 1941. Початково називався Люблінський табір військовополонених військ СС (Kriegsgefangenenlager Waffen SS Lublin). У травні 1942 підпорядкований Гол. управлінню та управлінню економіки СС (SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt). У лютому 1943 змінив назву на концентраційний табір Люблін (Konzentrationslager Lublin). Майданеком концтабір називали місц. жителі ще з 1941 за назвою р-ну Любліна — Майдан Татарський (Majdan Tatarski). М. став одним із місць безпосереднього здійснення «остаточного вирішення єврейського питання». Одночасно був великим транзитним пунктом та місцем ув'язнення польс. населення. Табором управляв комендант, якому підпорядковувався гарнізон до 1200 осіб. Комендантами М. були: К.Кох, М.Кьогел, Г.Флорштед, штурмбанфюрер СС М.Вейсс та оберштурмбанфюрер СС А.Лібехеншель.

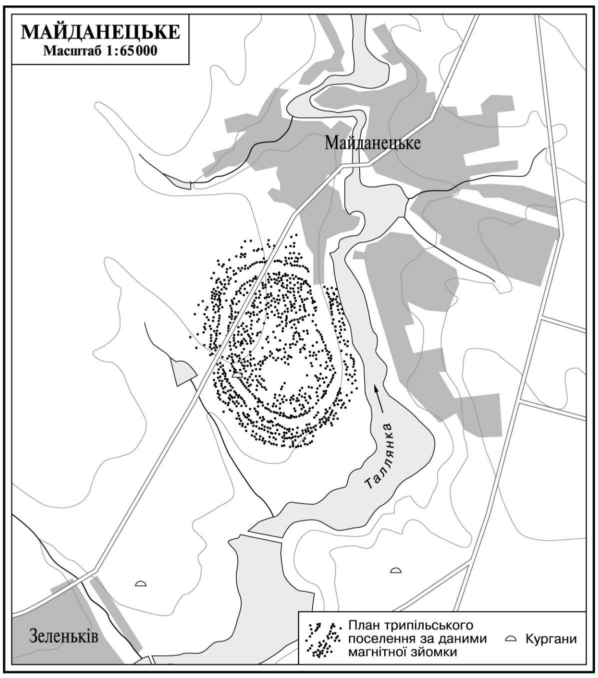

Першими в'язнями табору стали 5 тис. рад. військовополонених, які до грудня 1941 побудували бараки для 20 тис. осіб. Початково в М. планувалося розмістити 50 тис. в'язнів. У березні 1942 були розроблені плани розширення його території для розташування 250 тис. осіб, але повністю реалізувати цей задум не вдалося. На території М. площею 95 га розташовувалися 22 бараки для в'язнів, 2 адм. бараки, газова камера, крематорій, шпиталь для рад. військовополонених, 227 вироб. майстерень. М. був поділений на 5 секцій, в одній з яких з жовтня 1942 утримувалися жінки й діти.

Табір мав 10 філій: Будзинь (поблизу Красніка), Грубешув, Люблін (вул. Ліпова), Плавуш (поблизу *Кракова*), Травнікі, Варшава та ін. В'язні М. працювали також на ф-ці з вир-ва обмундирування та військ. з-ді «Штейєр-Даймлер-Пух».

М. став другим табором (після *Освенцима*), де для знищення людей в газових камерах використовувався газ «Циклон-Б». Крематорій у М. почав працювати з вересня 1943. 3—4 листопада 1943 в М. була проведена акція масового винищення євреїв (див. *Голокост*) під кодовою назвою «Ернтефест», під час якої було вбито, за різними оцінками, від 18 до 40 тис. осіб.

Загалом через М. пройшло бл. 300 тис. в'язнів із 30 країн світу: 40 % становили євреї, 35 % — поляки, бл. 15 % — українці з територій Польщі та *СРСР*, а також росіяни, білоруси, чехи, німці, австрійці, словенці, французи, італійці, голландці. Згідно з останніми дослідженнями співробітника Держ. музею Майданек Т.Кранца, у М. було знищено 59 тис. євреїв та 19 тис. громадян ін. національностей. У рад. історіографії фігурують дані про 1,5 млн осіб, які перебували в таборі, та 300 тис. знищених в'язнів.

Нацистський концтабір припинив існування після звільнення Любліна Червоною армією (див. *Радянська армія*) 23 липня 1944.

Територія табору М. у повоєнний час використовувалася НКВС СРСР для утримання нім. військовополонених та учасників польс. нац. руху Опору — *Армії Крайової*.

Над співробітниками табірної адміністрації М. було проведено 3 суд. процеси: перший — 1944, другий тривав з 1946 до 1948, третій — з 1975 по 1981.

Нині на території М. функціонує Держ. музей Майданек.

Літ.: *Датнер Ш.* Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне. М., 1963.; *Марунчак М.Г.* Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. Вінніпег, 1963; *Галкин А.А.* Германский фашизм. М., 1967, 1989; В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. Вінніпег, 1990; Львів, 1992; *Семиряга М.И.* Тюремная империя нацизма и ее крах. М., 1991; *Kranz T.* Ewidencja zgonów i smiertelność wieznów KL Lublin. «Zeszyty Majdanka», 2005, vol. 23; Państwowe Muzeum na Majdanku. Web: http://www.majdanek.pl.

Т.В. Вронська, Т.В. Пастушенко.

МАЙДА́НЕЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення-протомісто *трипільської культури* (1-ша пол. 4 тис. до н. е.) біля с. Майданецьке Тальнівського р-ну Черкас. обл. Мало до 2 тис. будівель, 6—10 тис. мешканців. Розкопано двоповерхові житлово-госп. комплекси, громад. споруди, укріплення — т. зв. жилі стіни. Мешканці займалися хліборобством, тваринництвом, ремеслами — гончарством, ткацтвом. М.п. є одним з найбільших енеолітичних поселень Європи того часу.

Майданецьке поселення. Набір антропоморфних статуеток – дві чоловічі та одна жіноча. Бл. 3700—3500 до н. е.

Майданецьке поселення. Глиняна модель саней. Бл. 3700-3500 до н. е.

Майданецьке поселення. Велика миска з мальованим орнаментом. Бл. 3700—3500 до н. е.

Літ.: *Шмаглій М.М., Відейко М.Ю.* Трипільські протоміста. «Археологія», 1993, № 3.

М.Ю. Відейко.

МАЙЄ́ВТИКА (грец. μαιευτική, буквально — повивальне ремесло; синонім — сократівська бесіда) — один із прийомів сократівського методу встановлення істини, добування прихованого знання, начебто невідомого заздалегідь ані учневі, ані вчителеві. Сократ (469—399 до н. е.) порівнював себе з повивальницею у тім, що хоча сам не може народити ідею, але допомагає народженню знання через діалогову систему спілкування, сприяє встановленню істини, що існує в неявному вигляді, через її «очищення» шляхом спец. мистецьки сформульованих запитань про суть тих чи тих (передусім соціальних) феноменів та ідей. М. вплинула на світогляд Платона (428/27—348/47 до н. е.) як учня Сократа та його вчення.

Завжди виступає поряд з ін. прийомами сократівського методу: іронією, яка оголює суперечність, або незнання; індукцією, що на підставі знання про окреме робить висновок про загальне; дефініцією як процесом більшого уточнення поняття.

М. пов'язується з генезою евристики в науці та освіті. У філософії і в логіці має зв'язок з елементарними індуктивними прийомами, пошуком заг. в частковому, самопізнанні; у *пізнанні історичному* — прийом добування заг. факту-ідеї, від одиничного істор. факту до «соціального» знання та істор. процесу.

Літ.: *Стяжкин Н.И.* Формирование математической логики. М., 1967; *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. М., 1975; *Хайдеггер М.* Учение Платона об истине. В кн.: Историко-философский ежегодник-86. М., 1986; Платон. М., 1993; *Белоус Л.А.* Майевтика Сократа как один из педагогических приемов обучения мышления и речи. В кн.: Мова і культура, т. 5. К., 1997.

Л.А. Дубровіна.

МА́ЙЄР (Маєр, Mayer) **Йоганн** — швед. дипломатичний агент, німець за походженням. Наприкінці 1650 посланий до Криму з листом швед. королеви Кристини-Августи до крим. хана *Іслам-Гірея III.* Склав щоденник про своє повернення з *Бахчисарая* через Молдову, Україну, Польщу до Швеції. Опубліковані Н.*Молчановським* 1908 уривки зі щоденника за час з 1 травня до 28 липня 1651 і листи М. швед. урядові містять відомості про становище невільників у Криму, про українсько-молдов. взаємини і про події в Україні в 1-й пол. 1651. Зберігся лист М. до королеви Кристини-Августи про становище польс. і укр. армій напередодні *Берестецької битви 1651.* Інформації М. часто тенденційні, оскільки він користувався офіц. польс. джерелами. Під час перебування в Гданську (Польща) М. давав вказівки В.*Гондіусу* щодо складання карти України.

Тв.: [Уривки з щоденника і листи.] В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908.

Я.Д. Ісаєвич.

МА́Й-МАЄ́ВСЬКИЙ Володимир Зенонович (15.09.1867—30.11.1920) — військ. діяч Росії, генерал-лейтенант (1917); воєнач. *Білого руху* в роки *громадянської війни в Україні 1917—1921.* Закінчив 1-й кадетський корпус, Миколаїв. інженерне уч-ще, Миколаїв. академію Генштабу (1896). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*, *Першої світової війни.* У Білому русі — з 1918. Навесні 1919 — командуючий Донец. групи військ, пізніше — *Добровольчої армії* в складі *Збройних сил Півдня Росії* і водночас — головнонач. Харків. області. У листопаді 1919 звільнений генерал-лейтенантом А.*Денікіним*, 1920 — у резерві *Російської армії.*

Помер від серцевого нападу в м. *Севастополь* під час евакуації з Криму.

В.З. Май-Маєвський.

Літ.: Список генералам по старшинству: Исправлен по 10 июля 1916 года. СПб., 1916; *Врангель П.Н.* Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля, ч. 1. М., 1992; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России (Материалы к истории Белого движения). М., 1997; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999.

Л.В. Гриневич.

МАЙОРА́ТНЕ ПРА́ВО — частина середньовічного права, що стосувалася наслідування маєтків, переданих верховним феодалам у спадкове володіння без права розподілу й передачі в сторонні руки. Принципи такого успадкування спостерігалися в

Мешканці Полтави вітають генерала В.З. Май-Маєвського. Липень 1919.

законах Стародавньої Індії, стародавніх Афінах (нині столиця Греції) тощо. М.п. широко застосовувалося за *середньовіччя* в багатьох країнах Європи у вигляді ленного права, зокрема в *Речі Посполитій*, звідки поширилося на *Правобережну Україну*. Після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* збереглося в деяких *поміщиків* польс. походження. У *Російській імперії* з'явилося на поч. 18 ст. Застосовувалося спорадично. У 30—40-ві рр. 19 ст. у зв'язку з кризою кріпосництва (див. *Кріпацтво*) М.п. оформлене законодавчо. 16 липня 1845 затверджено «Положення про заповідні спадкові володіння», за яким М.п. поширювалось на велике землеволодіння — майорат, що складався не менше як з 10 тис. і не більше 100 тис. *десятин* землі або давав прибуток у середньому від 12 тис. до 200 тис. *рублів* у рік. Майорати були власністю всього роду і не могли ні повністю, ні частково продаватися. По смерті глави родини успадковувалися старшим сином чи донькою, або найближчим родичем, старшим за віком. Майорати не підлягали продажеві за борги. З цього часу застосовування М.п. почастішало. Напередодні *Першої світової війни* М.п. оберігало від роздрібнення більше як 3,5 млн десятин поміщицьких земель без урахування польс. і зх. губерній Рос. імперії.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи II, т. 20, № 19202. СПб., 1845.

Літ.: *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России: Конец XIX — начало XX в. М., 1969.

Т.І. Лазанська.

МАЙОРЕ́ЦЬ Анатолій Іванович (н. 09.07.1929) — рад. держ. діяч. Н. в с. Семенів (нині село Білогірського р-ну Хмельн. обл.) в родині селянина. 1950 закінчив Кам'янець-Подільський індустріальний технікум, того ж року працював механіком елеваторної бази. Упродовж 1950—53 проходив військ. службу в лавах *Радянської армії*. Починаючи від 1953, працював на Запоріз. трансформаторному з-ді. Пройшов шлях від електромонтера до директора цього заводу (1962). Під час роботи на з-ді закінчив 1962 вечірнє від-ня Запоріз. машинобуд. ін-ту. Починаючи від жовтня 1965 — заст., від 1974 — 1-й заст., а від грудня 1980 — міністр електротех. пром-сті СРСР. Від березня 1985 — міністр енергетики та електрифікації СРСР. Від червня 1989 — персональний пенсіонер.

Г.Г. Єфіменко.

МАЙО́РОВ Михайло Мусійович (справжні прізв. та ім'я — Біберман Меєр; 10.01.1890, за ін. даними, 22.01.1890 — 20.01.1938) — рад. парт. і держ. діяч. Н. в с. Скородне (нині село Гомельської обл., Білорусь) у сім'ї кравця. Працювати розпочав у 10 років у кравецький майстерні. Відтоді розклеював революц. прокламації. З 1906 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). 1906—12 займався революц. діяльністю в *Києві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Від 1907 був членом Подільського районного к-ту РСДРП(б), працював разом з Д.*Мануїльським*. Наприкінці 1912 відправлений на 3 роки на заслання до м. Усть-Сисольськ (нині м. Сиктивкар, Республіка Комі, РФ). Від 1915 працював як організатор більшовицької діяльності разом з Л.*Кагановичем* у Києві, переховувався від поліції в Царицині (нині м. Волгоград, РФ), де був заарештований на 9 місяців. Після звільнення переїхав до Саратова (нині місто в РФ), потім — до *Москви*. 1917 повернувся до Києва, став членом Київ. к-ту РСДРП(б), обраний керівником більшовицької фракції Київ. ради робітн. депутатів (див. *Ради робітничих депутатів*). Брав участь у VII Всерос. конференції РСДРП(б) у квітні 1917. Активний учасник *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917*, на *Другому Всеросійському з'їзді рад* (жовтень 1917) обраний членом ЦВК Росії. Брав участь у захопленні влади більшовиками в Москві 1917, *Київському (січневому) збройному повстанні 1918*. Тоді ж призначений головою Всеукр. революц. к-ту по боротьбі з контрреволюцією, який до створення *ВУЧК* здійснював репресії проти супротивників більшовиків. Після входження на територію України нім. та австро-угор. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) — голова Всеукр. парт. тимчасового к-ту та Київ. підпільного обласного к-ту КП(б)У (липень—жовтень 1918). Брав участь у створенні КП(б)У, на I з'їзді КП(б)У обраний до ЦК цієї партії. Упродовж 1919—20 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), від липня 1920 до жовтня 1922 — голова Київ. губернської ради нар. госп-ва (див. *Ради народного господарства*), 1922—23 — 1-й секретар Одес. губкому КП(б)У, 1923—24 — голова Астраханського губернського виконкому. 1924—27 — голова Томського губернського виконкому, згодом — секретар Томського губкому ВКП(б). 1927—30 — заст. голови Центр. контрольної комісії КП(б)У, нарком робітничо-сел. інспекції УСРР, 1930—31 — нарком постачання УСРР, 1932—33 — секретар Одес. обкому КП(б)У. У грудні 1932 наразився на різку критику Л.Кагановича, який очолював надзвичайну хлібозаготівельну комісію, що організувала вивіз збіжжя з голодуючої України (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*). У лютому 1933 М. пересунули на посаду секретаря Середньоазіатського бюро ЦК ВКП(б), де він працював до 1935. 1935—37 — заст. голови Центроспілки СРСР та РСФРР.

М.М. Майоров.

Автор праць з історії Жовтневого перевороту 1917 та комуніст. партії.

На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався членом Центр. контрольної комісії КП(б)У, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У (1932—33), член ВУЦВК та ЦВК СРСР.

14 жовтня 1937 репресований, 20 січня 1938 страчений.

2 червня 1956 реабілітований.

Літ.: «УЇЖ», 1967, № 11 (Додаток); *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали. К., 2007.

В.Ю. Васильєв.

«МАЙСТЕ́РНЯ РЕВОЛЮЦІ́ЙНОГО СЛО́ВА», «МАРС» — літ. організація письменників *Києва*. Утворена на основі літ. групи «Ланка» (1924), яка 1926 була перейменована в «МАРС». До групи входили Б.*Антоненко-Давидович*, І.*Багряний*, Г.Брасюк, М.Івченко, Г.*Косинка*, Т.*Осьмачка*, В.*Підмогильний*, Є.*Плужник*, Б.Тенета, Д.Тась (Могилянський), Мик. І.*Терещенко*, Д.*Фальківський*, В.*Ярошенко* та ін. Групу, близьку за худож. принципами до «неокласиків», об'єднувало прагнення захищати незалежність літ. творчості від офіц. політики КП(б)У щодо літератури, хоча свого друкованого органу вона не мала. Поступово всередині «МАРСу» організувалися дві течії: одна з них наближалася до завдань соціаліст. буд-ва (Г.Косинка, Є.Плужник та ін.), друга ставилася до рад. дійсності негативно (В.Підмогильний, В.Івченко та ін.). Офіц. критика звинувачувала членів «МАРСу» в «дрібнобуржуазному попутництві». Група була змушена самоліквідуватися 1928, але майже всі її члени зазнали в 1930-ті рр. переслідувань, арештів і репресій як «контрреволюціонери» і «класові вороги»: Б.Тенета був доведений до самогубства; Г.Косинку, Д.Фальковського й В.Ярошенка стратили; Є.Плужник і В.Підмогильний померли в таборах. Лише деяким членам «МАРСу» пощастило вижити і продовжити творчу діяльність (Б.Антоненку-Давидовичу, Т.Осьмачці, І.Багряному, Г.Брасюку і М.Галич).

Літ.: Нова літературна організація «МАРС». «Життя й революція», 1927, № 1; *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927), т. 2. Х., 1930; *Глобенко М.* Література і терор. «Визвольний шлях», 1955, № 6; *Чапленко В.* Пропащі сили. Вінніпег, 1959; *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. К., 1992; *Задорожна Л.М.* «Марс». В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Єфремов С.* Щоденники: 1923—1929. К., 1997; *Дмитренко В.І.* Літературний дискурс «Ланки»—МАРСу першої третини ХХ століття. Луганськ, 2009.

Г.П. Герасимова.

МАЙСТРЕ́НКО Іван Васильович (псевдоніми — І.Далекий, І.Зерницький, Радченко, Авгур, Гребінка, Котляр, Корсун, Бабенко та ін.; 28(16).08.1899—18.11.1984) — політ. і громад. діяч, історик, економіст, політолог, публіцист. Н. в м-ку *Опішня* в заможній сел. родині. Навч. у Великосорочинській учительській семінарії (закінчив 1918). Від 1917 — член *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1918—20 — член партії боротьбистів (див. *Українська комуністична партія (боротьбистів)*), кер. її організації в Кобеляцькому пов. на Полтавщині. Учасник протигетьман. та протиденікінського підпільного та повстанського руху. У квітні 1920 вступив до КП(б)У, де підтримав самостійницьку фракцію федералістів. У липні 1920 ініціював перехід більшості партійно-рад. активу повіту (22 особи) до *Української комуністичної партії*, працював як її професійний функціонер. Від 1921 — кандидат у члени ЦК УКП, один із організаторів т. зв. лівої фракції (1923—25), яка сприяла ліквідації партії. Навч. в Харків. ін-ті нар. госп-ва (закінчив 1924).

1925—36 — знову член КП(б)У, працював як журналіст і економіст. 1930—31 — в *Одесі*: ред. першої українізованої газ. «Чорноморська комуна», 1931—36 — заст. дир. Всеукр. комуніст. ін-ту журналістики в *Харкові*, професор. У грудні 1936 заарештований, засуджений «за контрреволюційну агітацію», ув'язнений у таборах Зх. Сибіру до кін. 1940.

Під час *Другої світової війни* — директор Київ. капели бандуристів ім. Шевченка, з якою був засланий гітлерівцями до табору в Німеччині (1942—43). Потім працював в укр. пресі на окупованій території та в Німеччині, мав контакти з підпіллям *Організації українських націоналістів* (мельниківців). З 1944 — в еміграції в Німеччині, де 1946 разом із І.*Багряним*, Б.*Левицьким*, С.*Підгайним*, Г.*Костюком* та ін. організував Укр. революційно-демократ. партію (УРДП). Після її розколу (1948) увійшов до керва т. зв. лівої УРДП, що стояла на позиціях демократ. *соціалізму* та нац. визволення України, був її провідним ідеологом, редагував її друкований орган — місячник «Вперед» (1949—60). Від 1963 — проф. екон. ф-ту *Українського технічно-господарського інституту* в Мюнхені (ФРН), згодом — декан, 1979—84 — ректор цього ін-ту.

Автор багатьох праць на істор., екон. і соціальні теми. М. намагався об'єктивно висвітлювати хід новітньої укр. історії, особливу увагу приділяючи її національно-політ. аспектові.

П. у м. Мюнхен.

Праці: *Babenko A.* Bolshevist bonapartism. Jeneva, 1948; Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism. New York, 1954; Аграрна політика більшовиків за п'ятдесят років революції. Мюнхен, 1967; Історія Комуністичної партії України. Б/м, 1979; Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985.

Літ.: *Юренко О.П.* «Варто прислухатися до його голосу...» Майстренко Іван Васильович. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Його ж.* Майстренко Іван Васильович. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; *Його ж.* Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина. «УЇЖ», 1999, № 6.

О.П. Юренко.

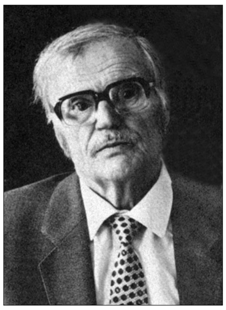

І.В. Майстренко.

МАЙСТРЕ́НКО Олексій (Лях, Олекса Ляшок; р. н. і р. с. невід.) — запороз. *козак*, кер. загону гайдамаків під час нар. повстання в *Правобережній Україні* 1750 (див. *Гайдамацький рух*). На початку травня розгромив військ. табір польської *шляхти* в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). Здійснив похід через *Смілу*, Таганчу (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.), *Ржищів*, Ходорів (нині село Миронівського р-ну Київ. обл.) і деякі ін. міста *Київського воєводства*. По дорозі руйнував шляхетські маєтки, грабував орендарів. У Ржищівській фортеці очолювані ним гайдамаки захопили 2 гармати, мортиру, *гаківницю*, багато шабель і боєприпасів. У серпні його загін біля с. Стайки (нині село Кагарлицького р-ну Київ. обл.) зазнав поразки в бою з рос. каральним військом. Було заарештовано понад 50 повстанців, але М. пощастило втекти. Подальша доля невідома.

Літ.: *Ефименко А.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки, т. 2. СПб., 1905; *Лола О.П.* Гайдамацький

А.Г. Макаренко.

А.С. Макаренко.

рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965; Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. К., 1978; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979.

О.І. Гуржій.

МАКАРЕ́ВИЧ Анна Мойсеївна (у дівоцтві — Розенштейн, псевдонім — Кулішова; 09.01.1854(28.12.1853)—29.12.1925) — народниця, соціалістка, політ. діяч. Н. в м. *Сімферополь* у купецькій сім'ї. Закінчила Сімферопольську губернську г-зію (навч. разом із А.*Желябовим*), потім поступила в Цюріхський політехнікум (Швейцарія); 1873 через зв'язки із членами гуртка братів *Жебуньових* повернулась зі Швейцарії в *Одесу*, з групою П.Макаревича 1875 увійшла до складу гуртка *«чайковців»*; була обвинувачена в пропаганді серед робітників, але уникла арешту і тому не притягувалася по «процесу 193-х», де проходив і судився її перший чоловік П.Макаревич (див. також *Процеси над народниками*). 1877 як народниця діяла в групі *«південних бунтарів»* В.*Дебагорія-Мокрієвича* в *Києві* та на Київщині, серед них були — В.*Засулич*, Я.*Стефанович*, М.*Фроленко* та ін. Після арештів частини товаришів по Чигиринській справі (див. *Чигиринська змова 1877*) виїхала до Парижа (Франція), де жила під псевдонімом Кулішова; у травні 1877 арештовувалася в Парижі і Флоренції (Італія) за участь в організації секції Інтернаціоналу (див. *Інтернаціонал I*), була вислана з Франції. Залучалася до діяльності емігрантських соціаліст. груп, зокрема, коли жила у Швейцарії під прізвищем другого чоловіка, соціаліста А.Коста; 1877 в Женеві (Швейцарія) поставила підпис під статутом «Товариства допомоги політичним вигнанцям із Росії» поряд з підписами М.*Драгоманова*, П.*Аксельрода*, кн. П.*Кропоткіна* та ін. З 1885 жила в Італії, 1890—91 разом з чоловіком Філіппо Тураті заснувала ж. «Critica sociale», з 1892 брала участь у заснуванні Партії італ. трудящих (з 1895 — Італ. соціаліст. партія).

П. в м. Мілан (Італія).

Тв.: *Turati F, Kuliscoff A.* Carteggio, vol. 1—6. Torino, 1949—59.

Літ.: «Каторга и ссылка» (М.), 1924, № 1, 4 (11); 1925, № 1 (14); *Schiavi A.* Anna Kuliscioff. Roma, 1955; Афанасьев о революционной деятельности Анны Кулешовой в 1873—1892 гг. В кн.: Россия и Италия. М., 1968; *Павлюченко Э.А.* Женщины в русском освободительном движении. М., 1988.

І.І. Глизь.

МАКАРЕ́ВСЬКИЙ Олександр (чернече ім'я — Феодосій; 03.05.1822—05.02.1885) — церк. діяч, правосл. єпископ, історик. Н. на Чернігівщині. 1849 закінчив *Київську духовну академію.* Від 31 січня 1850 — професор Смоленської духовної семінарії. 28 травня 1852 висвячений на священика. 1853 — ректор Вяземського повітового та парафіяльного духовних училищ. 29 червня 1855 рукопокладений у сан протоієрея. У травні 1861 (після смерті дружини) прийняв чернечий постриг. 1862 переведений до *Санкт-Петербурга* інспектором Петерб. семінарії з возведенням у сан архімандрита. 1863 призначений ректором Воронезької духовної семінарії та намісником Свято-Алексєєвського Акатова монастиря. Був членом Воронезької духовної консисторії та благочинним монастирів Воронезької єпархії. 28 січня 1867 рукопокладений на єпископа Острогозького, вікарія Воронезької єпархії. Від 23 червня 1871 — єпископ Катериносл. і Таганрозький. 1872 заснував «Екатеринославские епархиальные ведомости» (див. *Єпархіальні відомості*). Від 1873 — почесний член церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії (див. *Церковно-історичні товариства*). На архів. матеріалах підвідомчих установ написав низку праць із церковно-істор. проблематики, зробивши вагомий внесок в істор. краєзнавство Пд. України.

О. Макаревський (чернече ім'я – Феодосій).

П. у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*).

Літ.: *Беднов В.* Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины. В кн.: Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, вып. 6. Екатеринослав, 1910; *Швидько Г.К.* Єпископ Феодосій Макаревський — дослідник історії Катеринославщини. В кн.: Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 8. К., 1998.

І.І. Лиман.

МАКА́РЕНКО Андрій Гаврилович (17.07.1886—28.11.1963) — громад. і політ. діяч. Н. в м. *Гадяч.* До 1917 служив в управлінні Пд.-Зх. залізниці (*Київ*). 1917 — один з організаторів укр. Спілки залізничників, яку очолював, ініціатор підпорядкування залізничного транспорту укр. адміністрації. 1918 — директор департаменту мін-ва шляхів сполучення *Української Держави.* Одночасно як голова Спілки залізничників входив до складу *Українського національного союзу*, був одним з організаторів *протигетьманського повстання 1918.* 14 листопада 1918 обраний членом *Директорії Української Народної Республіки.* 4 січня 1921 увійшов до складу Всеукр. нац. ради. У 1920—30-х рр. перебував на еміграції в *Чехословаччині* та Австрії. 1928—29 разом із О.М.*Андрієвським* та Ф.*Швецем* організував Укр. нац. раду за кордоном, яка, на їхню думку, мала стати центром наддніпрянських українців у еміграції. Після *Другої світової війни* жив у Німеччині, з 1951 — у США.

П. у м. Хьюстон (шт. Техас, США).

Літ.: Encyclopedia of Ukraine, vol. 3. Toronto—Buffalo—London, 1993; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

Т.С. Осташко.

МАКА́РЕНКО Антон Семенович (13.03.1888—01.04.1939) — педагог, письменник. Н. в м. *Білопілля.* Випускник Кременчуцького міськ. уч-ща та пед. курсів при ньому (1905). Працював учителем у школах України. Закінчив

Комуна ім. Ф. Дзержинського. Комунар за роботою.

Полтав. учительський ін-т (1917). Організатор і кер. трудової *Колонії імені Максима Горького* в с. Ковалівка (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.; 1920—27), а також після її переїзду до колиш. *Курязького Свято-Преображенського монастиря* біля *Харкова* (1927—28). Упродовж 1927—32 очолював *Комуну імені Ф.Дзержинського* в с-щі Новий Харків (передмістя Харкова). Від квітня 1932 до липня 1935 — заст. нач. Комуни ім. Ф.Дзержинського, кер. її навчально-пед. частини. Улітку 1935 переїхав до *Києва*. Займав посаду нач. від-ня Відділу трудових колоній НКВС УСРР (від серпня 1935 до березня 1937), був в.о. кер. колонії НКВС № 5 у *Броварах* (від жовтня 1936).

Член Спілки письменників СРСР (1934), автор низки художніх тв. із проблем виховання дітей: «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933—35), «Книга для батьків» (1937), «Прапори на баштах» (1938) та ін. На літ. діяльність М. справив безпосередній вплив Максим *Горький*, котрий листувався з педагогом-новатором, зустрічався з ним у Харкові та *Москві*. Тв. М. перекладені багатьма мовами світу.

Помер від серцевого нападу в Москві, де працював 1937—39.

У м. *Кременчук* є музей А.Макаренка. 1991 створено Міжнар. макаренкознавчу асоціацію, яку очолює д-р Г.Хілліг (Марбург, Німеччина) — відомий макаренкознавець, котрий від 1968 досліджує спадщину педагога і письменника.

Літ.: *Ніжинський М.П.* Життя і педагогічна діяльність А.С. Макаренка. К., 1967; *Фролов А.А.* Макаренко: Московский период творчества (1937—1939 гг.). Нижний Новгород, 1997; *Хиллиг Г.* Макаренко в год «Большого террора». Марбург, 1998; *Абаринов А., Хиллиг Г.* Испытание властью: Киевский период Макаренко (1935—1937). Марбург, 2000.

В.І. Марочко.

МАКА́РЕНКО Микола Омелянович (04.02.1877—04.01.1938) — археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець. Н. в с. Москалівка (нині село Роменського р-ну Сум. обл.). Після Лохвицької г-зії навч. в Петерб. школі тех. малювання барона А.Штиглиця, 1902—05 — у Петерб. археол. ін-ті. Свою дослідницьку діяльність розпочав у Ермітажі (нині Держ. Ермітаж — всесвітньо відомий музей у *Санкт-Петербурзі*, РФ), тісно співпрацюючи з Імператорською Археол. комісією, друкувався в час. «Старые годы», викладав на Вищих жін. архіт. курсах, вивчав мистецьку спадщину М.*Ломоносова* та Т.*Шевченка*. Взимку 1919 переїхав до *Києва*. У складі Софійської комісії та Археол. к-ту досліджував *Софійський собор*, пам'ятки *Київської Русі*, *Києво-Печерської лаври*, Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*). Брав участь в археологічних розкопках *Ольвії*, *Спасо-Преображенського собору* в *Чернігові*, Крейдищанського комплексу поблизу *Сум*, Маріупольського могильника. 1920—25 — дир. Музею мист-в ВУАН, який відкрив на основі збірок Б. і В. *Ханенків* (нині це *Музей мистецтв імені Б. і В. Ханенків*). Багато зробив для збереження і дослідження цих збірок.

Меморіальна дошка з барельєфом М. Макаренка на Економічній брамі Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Скульптор Ю. Багаліка. 1997.

1934 заарештований за відмову підписати акт про знесення Свято-Михайлівського Золотоверхого собору, засланий на 3 роки до Казані (нині столиця Татарстану, РФ), де викладав у Худож. технікумі, був консультантом Центр. музею. 1936, після повторного арешту, засуджений на 3 роки і відправлений у виправно-трудові табори у Томськ (нині місто в РФ). 1937 постановою «трійки» засуджений до смерті. Страчений у м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ).

Праці: «Художественно-промышленная керамическая школа имени Н.В.Гоголя в г. Миргороде Полтавской губернии» (1900), «Ломоносов и мозаичное дело в России» (1911), «З артистичної спадщини Шевченка» (1914), «Могилы городища Полтавской губернии» (1917), «Музей Мистецтв УАН» (1924), «Чернігівський Спас: археологічний дослід року 1923» (1929), «Мистецтво книги» (1924), «Городище "Монастирище"» (1925), «Орнаментація української книги XVI—XVIII ст.» (1926), «Скульптура і різьбарство Київської Русі передмонгольських часів» (1930), «Маріупольський могильник» (1938).

Літ.: *Білодід О.І.* Про Макаренка. «Археологія», 1989, № 1; *Граб В.И.* Дело Н.Е. Макаренко. В кн.: Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Суми—Ромни, 1990; *Звагельський В.Б.* Невтомний у праці (М.О.Макаренко). В кн.: Репресоване краєзнавство. К., 1991.

Р.В. Маньковська.

М.О. Макаренко.

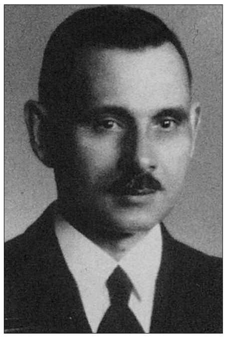

П.Л. Макаренко.

МАКА́РЕНКО Петро Леонтійович (06.07.1888—13.05.1970) — громад. і політ. діяч, педагог, учений. Н. в станиці Новощербіновська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). 1907 закінчив учительську семінарію. Викладав у станиці Незамаївська (нині ста-

ниця Краснодарського краю, РФ), екстерном закінчив Моск. пед. ін-т. У червні 1917 був делегований Кубанським військ. урядом на Загальнокозац. з'їзд у м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*), у вересні 1917 увійшов до Кубанської крайової ради як представник станиці Незамаївської. Працював у складі комісії по самоврядуванню першої Кубанської Законодавчої Ради. Наполегливо відстоював інтереси кубанського козацтва, протистояв неконтрольованому напливу переселенців з Росії на *Кубань*. 1918 представляв Кубань на переговорах з Донською козац. д-вою. У жовтні 1918 перебував у складі Кубанської надзвичайної місії в Україні. Відзначився, разом із братом Іваном, як один з найбільш впливових провідників *Кубанської Народної Республіки*, послідовний захисник інтересів українців Кубані, прихильник об'єднання з Україною. Протистояв русофільській політиці керівників *Білого руху*, уник замаху на життя, у листопаді 1919 висланий з Кубані до *Стамбула*. В еміграції проживав у *Чехословаччині*, створив у Празі Кубанський архів, матеріали якого ввійшли до 4-томника «Трагедія козацтва», взяв активну участь у діяльності «Громади кубанців у Чехословацькій республіці», яка випустила збірку «Кубань», автор кількох книг з історії та сучасності Кубані. 1930 обраний головою К-ту укр. емігрантів, який виступив проти політики *пацифікації* в *Галичині*. Від кінця 1948 жив у Пд. Америці, працював у Нац. банку Венесуели.

П. у м. Каракас (Венесуела).

Праці: З життя Кубані під комуністичною владою (1920—1926). Прага, 1927; Трагедия казачества, т. 1—5. Прага, 1933—39.

Літ.: *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані, т. 1. Прага, 1925; Казачий словарь-справочник, т 2. Сан-Ансельмо, 1968; *Пухальский Ф.В.* Необыкновенная история (к вопросу авторства «Трагедия казачества»). Лос-Анжелес, 1972; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українців Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

МАКА́РІВ — с-ще міськ. типу *Київської області*, райцентр. Розташов. на р. Здвиж (прит. Тетерева, бас. Дніпра). Населення 11,8 тис. осіб (2005).

Поблизу селища знайдено знаряддя праці та рештки поселень доби пізнього *неоліту* і *бронзового віку*, виявлено залишки давньорус. *городищ* 9—12 ст. Біля М. проходив один зі *Змійових валів* — захисних споруд *Київської Русі*.

Початкова історія М. пов'язана із с. Вороніне, яке входило до числа Ясинецьких маєтків литов. феодалів Івашенцевичів (Васенцевичів). Макар Васенцевич, який став постійно жити у Вороніному, змінив своє прізвище на Макарович, а назву села на М. Наприкінці 16 ст. Микола (Михайло), внук Макара, перетворив макарівське дворище на фортецю: побудував замок, оточив його валами, на гребені яких спорудив частокіл з дерев, що мали загострені стовбури. Фортеця мала кілька добре укріплених воріт з постійною обороною. Через рови перекидалися містки. З пд. замок захищала річка Здвиж. Ім'я наступного власника М., польс. коронного *стражника* С.*Лаща*, асоціювалося з неймовірною жорстокістю щодо селян.

Під час *національної революції 1648—1676* багато шляхтичів шукало захисту в Макарівському замку. Але їх розсіяли сел. загони на чолі з М.*Кривоносом*. Разом з повстанцями загону М.Кривоноса місц. селяни напали на маєток Х.Харлінського, який володів М. після С.Лаща. Маєток було розгромлено і спалено. Звістка про ці події швидко поширилася серед селян навколишніх сіл і сприяла піднесенню визвол. руху на всьому *Поліссі*. Жителі М. організували козац. сотню на чолі з Г.Петрицьким, яка брала участь у *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*, у боротьбі проти І.*Виговського*.

1660 польс. шляхта повернулася до М. Тут розмістився польс. гарнізон, який нещадно розправлявся з найменшими проявами непокори. Безчинства панів викликали 1664—65 нове повстання поліських селян, яке очолив овруцький полк. *Децик*. 1665 повстанці обложили макарівський замок і при активній підтримці місц. мешканців штурмом оволоділи ним. Багато жителів вступило до війська Децика і рушило з ним у визвол. похід по *Правобережній Україні*. Вони брали участь у визволенні від шляхти Бишева, Мотовилівки, *Білої Церкви*.

1672 до М. вступило польс. військо на чолі з полк. Яном Пивом, але надовго закріпитися в М. йому не вдалося. 1694 М. звільнили козаки С.*Палія*. Але за умовами *Прутського трактату 1711* М. залишився під владою Польщі.

На поч. 18 ст. село належало одному з найбільших магнатів Правобережжя кн. Любомирському. 1768, під час *Коліївщини*, гайдамацький загін під проводом Івана Бондаренка зайняв М. і вигнав шляхту й орендарів, зруйнував замок, унійну церкву і костьол. Новий власник містечка ксьондз К.Росцішевський разом з надвірною міліцією залишив замок і втік до *Олевська*. М. на деякий час став центром діяльності загону Івана Бондаренка, якому вдалося поширити повстання на сусідні села. Підступно схоплений, І.Бондаренко був страчений у *Чорнобилі*.

Унаслідок поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. 1804 став волосним центром Київ. пов. *Київської губернії*. 1846 в ньому мешкали 946 жителів. 1866 в М. діяли невеликі підпр-ва: винокурний, пивоварний і два шкіряних з-ди, цегельня. Щороку тут відбувалося 14 *ярмарків*.

На поч. 20 ст. М. вже був великим *містечком*, яке належало поміщику М. фон Мекку. У ньому налічувалося 569 дворів, проживало 5783 особи. Напередодні *Першої світової війни* діяли медоварний, пивоварний і шкіряний з-ди, сірникова ф-ка, цегельня і водяний млин.

1917 М. став осередком гострої боротьби між місц. органами *Української Центральної Ради* і більшовицьким революц. к-том. Наприкінці лютого 1918 містечко окупували нім. війська (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), наприкінці 1918 М. потрапив під владу *Директорії Української Народної Республіки*. У лютому 1919 встановлено рад. владу. *Добровольча армія*, яка захопила містечко в серпні 1919, утримувала

його до грудня, після чого рад. владу було поновлено. На поч. травня М. захопили поляки, а в червні 1920 відступили, спаливши його. Тоді ж у містечку було остаточно встановлено рад. владу. 1923 М. став районним центром у складі *Київської округи*, з 1932 — у складі Київ. обл.

Під час *Другої світової війни* М. з 10 липня 1941 по 8 листопада 1943 окупований, перебував у складі рейхскомісаріату *«Україна»*. На території Макарівського р-ну базувалися партизан. з'єднання С.*Ковпака* та М.*Наумова*.

1956 М. став с-щем міського типу.

У М. народилися: укр. і рос. письменник, церк. і культ. діяч Данило Туптало (*Димитрій Ростовський*; 1651—1709), майстер худож. слова, нар. арт. України А.Паламаренко (н. 1939).

Літ.: *Похилевич Л.І.* Перекази про населені місцевості Київської губернії: статистичні, історичні та церковні нотатки про всі хутори, села, городки та міста, що знаходяться в межах губернії. К., 1864; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; Нариси з історії Макарівського району. К., 2006; Сайт «Макарів». Web: http://makariv.com.ua.

Я.В. Верменич.

Священномученик Макарій, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі. Ікона роботи художника І. Їжакевича із Свято-Макарівської церкви у м. Київ. 1947.

МАКА́РІЙ I (р. н. невід. — п. 01.05.1497) — митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1494—97). Про походження Макарія відомостей немає. 1481—94 — *архімандрит* Віленського Свято-Троїцького монастиря. По смерті *Йони I* Глезни Макарія було наречено київ. митрополитом (1494), а наступного року обрано на церк. соборі. Після чого він надіслав до *Стамбула* посольство на чолі з ченцями Діонісієм і Германом для отримання патріаршого благословення. Посольство повернулося восени 1496 разом із представником константиноп. патріарха Ніфонта Йоасафом і позитивною відповіддю.

М. I сприяв зміцненню авторитету митрополичої влади і поліпшенню матеріального стану митрополичої кафедри. Резиденція Макарія розташовувалася у Вільно (нині м.*Вільнюс*), оскільки у час, коли він стояв на чолі митрополії, відбувалися сильні ординські напади на Україну і зокрема *Київ*. Довідавшися про черговий напад ординців і спустошення ними *Софійського собору*, М. I виїхав до Києва. Під час Літургії на Великодньому тижні в с. Стригалово поблизу м. Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь) він був убитий ординцями. Канонізований на *Київському православному церковному соборі 1621*. День пам'яті — 1 травня (за ст. ст.). Нині мощі священномученика Макарія лежать у *Володимирському соборі* Києва.

Літ.: *Дублянський А.* Українські святі. Мюнхен, 1962; Макарий *(Булгаков)*. История русской церкви, т. 5. М., 1996.

Ю.А. Мицик.

МАКА́РІЙ II (імовірно, 1470 — лютий 1556) — митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1534—56). Н. в Моск. д-ві, там же був і рукопокладений на священика. Був одруженим, мав дітей, його брат 1537 став архімандритом *Києво-Печерської лаври*. Макарій, будучи священиком, входив до оточення вел. кн. литов. Олени Іванівни, доньки вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича, дружини вел. кн. литов. *Олександра*. Разом зі своєю сім'єю переїхав 1495 до м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Став *архімандритом* Лещинського Свято-Успенського монастиря на *Поліссі*, потім — єпископом Пінським, а від 1528 — Луцьким і Острозьким. У зв'язку з тяжкою хворобою київ. митрополита *Йосифа III* Русина Макарій з волі короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого почав виконувати обов'язки київ. митрополита (1534), а 1535 був висвячений на цю посаду. Велику увагу приділяв відродженню Галицької єпархії. 1535 призначив на цю кафедру свого намісника Макарія Тучапського, а 1539 висвятив його на галицького єпископа. М. II підтримував правосл. церк. *братства*, зокрема у *Львові*, надав відповідні привілеї Успенському, Благовіщенському (1542) і Микільському (1544) братствам. Він домігся також від короля польс. і вел. кн. литов. Сигізмунда I Старого універсалу, яким підтверджувалася грамота 1443 польс. і угор. короля *Владислава III* щодо прав і привілеїв Правосл. церкви в Польсько-Литов. державі. Проте не зміг ефективно протистояти політиці дискримінації Правосл. церкви, втручанню в її внутр. життя світської влади, натискові *католицької церкви* та *протестантизму*. Вірогідно, через похилий вік М. II ще за свого життя 1551 призначив своїм наступником Сильвестра (*Белькевича*).

П. у м. Новогрудок (нині місто Гродненської обл., Білорусь), де, очевидно, й був похований.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1. К., 1994.

Ю.А. Мицик.

Рака з мощами священномученика Макарія, митрополита Київського, Галицького та всієї Русі у Володимирському соборі в м. Київ.

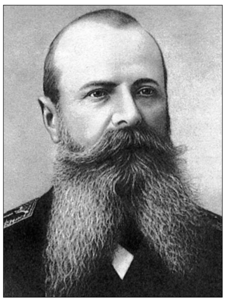

С.О. Макаров.

С.А. Макарчук.

МАКА́РОВ Степан Осипович (08.01.1849(27.12.1848)—13.04 (31.03).1904) — рос. флотоводець, мореплавець, океанограф та суднобудівник. Віце-адмірал (1896). Н. в м. *Миколаїв* у родині прапорщика флоту. Закінчив Мор. уч-ще в Ніколаєвську (нині м. Ніколаєвськ-на-Амурі Хабаровського краю, РФ; 1865). Служив на кораблях Тихоокеанської ескадри (1863—64) та броненосної ескадри Балт. флоту (1869). Від 1876 — на *Чорноморському флоті*. Під час *російсько-турецької війни 1877—1878* командував пароплавом «Великий князь Константин» і вперше в рос. флоті застосував торпеди Уайтхеда супроти турец. кораблів. Очолював морську частину Ахалтекінської експедиції генерал-лейтенанта М.Скобелєва (1880—81). Командував пароплавом «Тамань», який вивчав протоку Босфор і відкрив у ній глибоководні течії (1881—82). Очолював навколосвітню експедицію на парусно-паровому корветі «Витязь» (1886—89), який проводив океанографічні дослідження в Тихому океані. Від 1890 — молодший флагман Балт. флоту. 1891 — гол. інспектор мор. артилерії. Очолював рос. ескадру в Середземному м., яка перебазувалася (1894—95) в Тихий океан унаслідок очікуваної війни з Японією. Від 1896 командував ескадрою Балт. флоту, а від 1899 — комендант Кронштадтського порту та військ. губернатор м. Кронштадт (нині місто, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ). Керував спорудженням криголама «Ермак», на якому здійснив експедиції до архіпелагів Шпіцберген, Земля Франца-Йосифа та Нова Земля (1899, 1901). Від лютого 1904 керував Тихоокеанською ескадрою, зокрема діями кораблів під час *російсько-японської війни 1904—1905* при обороні Порт-Артура (нині м. Люйшунь, Китай).

Загинув неподалік Порт-Артура на броненосці «Петропавловськ», що підірвався на япон. міні.

Автор низки наук. праць, які заклали підвалини теорії про незатоплюваність суден, а також студій з військово-мор. справи, океанографії тощо. За праці з гідрології Чорного та Середземного морів удостоєний премії Петерб. АН, а за роботи з океанографії Тихого океану — премії петерб. АН та золотої медалі Геогр. т-ва. 1913 на Якірній площі в Кронштадті встановлено пам'ятник С.Макарову.

Праці: О непотопляемости судов. «Морской сборник» (СПб.), 1875, № 6; Об обмене вод Черного и Средиземного морей. СПб., 1885; «Витязь» и Тихий океан, т. 1—2. СПб., 1894; Об исследовании Северного Ледовитого океана. СПб., 1897; «Ермак» во льдах, ч. 1—2. СПб., 1901; Броненосцы или безбронные суда. СПб., 1903; Вопросы морской тактики и подготовки офицеров. М., 1943; Океанографические работы. М., 1950; Мир не вечен..: «Рассуждения по вопросам морской тактики» и другие сочинения. СПб., 1997.

Літ.: *Бутаков А.* Памяти Степана Осиповича Макарова. «Морской сборник» (СПб.), 1904, № 9; *Врангель Ф.Ф.* Вице-адмирал Степан Осипович Макаров, ч. 1—2. СПб., 1911—13; *Еремеев Л.М.* Адмирал Макаров. М.—Л., 1939; *Крылов А.Н.* Вице-адмирал Макаров. М.—Л., 1944; *Добровольский А.Д.* Адмирал Степан Осипович Макаров, выдающийся русский путешественник и океанограф. М., 1949; *Лурье А.* С.О. Макаров. М., 1949; С.О. Макаров: Документы, т. 1—2. М., 1953—60; *Островский Б.Г.* Адмирал Макаров. М., 1954; Деятельность вице-адмирала С.О. Макарова в судостроении. Л., 1977; *Семанов С.Н.* Адмирал Макаров. Калининград, 1997.

О.В. Ясь.

МАКА́РУШКА Любомир (12.08. 1899—06.02.1986) — громад. і політ. діяч. Н. в с. Сивка-Войнилів (нині с. Сівка-Войнилівська Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Був активним учасником укр. студентського руху, першим ген. секретарем *Центрального союзу українського студентства* (від 1922). У серед. 1920-х рр. очолював *Групу української національної молоді*. Був членом *Української військової організації*, входив до складу Крайової команди УВО. Від 1926 — член *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО), виступав за ідейно-політ. підпорядкування УВО кер-ву УНДО. 1927—29 — ген. секретар УНДО, 1930—35 — посол (депутат) до польс. сейму. 1943—44 — майор д-зії СС *«Галичина»*. Після *Другої світової війни* жив у Зх. Німеччині. 1948—51 — член Виконавчого органу Укр. нац. ради.

Л. Макарушка. Фото 1943.

П. у м. Бад-Годесберг (ФРН).

Літ.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1993.

О.Ю. Зайцев.

МАКАРЧУ́К Степан Арсентійович (н.03.01.1930) — історик, етнолог, джерелознавець, дослідник укр. етносу, етносоціальних відносин в істор. часи, укр. етнографії, історії західноукр. земель 19—20 ст. Д-р істор. н. (1985), професор (1987). Засл. діяч науки і техніки України (1999). Н. в с. Дуліби (нині село Гощанського р-ну Рівнен. обл.). 1956 закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту. 1956—57 працював викладачем історії в Черницькому с.-г. технікумі, 1957—59 — на парт. роботі; 1959—65 — в Укр. держ. музеї етнографії та худож. промислу АН УРСР у Львові (див. *Музей етнографії та художнього промислу*): молодший наук. співробітник, зав. відділу. 1964 в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*) захистив канд. дис. на тему: «Соціалістичні перетворення в побуті робітників Прикарпаття» (наук. кер. — Ю.Гошко). 1965—73 — на парт. роботі; з 1973 — у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*): зав. кафедри історії СРСР, зав. кафедри історії України; 1976—94 — декан істор. ф-ту. 1985 в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) захистив докторську дис. на тему: «Етносоціальний розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях при імперіалізмі». 1995—2001 — зав. кафедри етнології Львів. ун-ту. Нині професор тієї ж кафедри. Автор бл. 300 наук. праць.

Нагороджений орденом Дружби народів (1976), Почесною грамотою Президії ВР УРСР (1977).

Праці: Нові риси в побуті робітників Прикарпаття. В кн.: Матеріали

з етнографії та мистецтвознавства, вип. 7—8. К., 1963; Рабочая семья на украинском Прикарпатье. В кн.: Этнографическое изучение быта рабочих. М., 1968; Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983; Історичні передумови возз'єднання українських земель. К., 1989 (у співавт.); Галицьке москвофільство в кінці XIX — на початку XX ст. В кн.: Історичні дослідження: Історія, вип. 16. К., 1990; Український етнос (виникнення та історичний розвиток). К., 1992, №10; Етнографія України (за редакцією і в співавт.). Львів, 1994; Львів, історичні нариси. Львів, 1996 (у співавт.); Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів, 1997; Москвофільство: витоки та еволюція ідеї. В кн.: Вісник Львівського державного університету: Серія історична, вип. 32. Львів, 1997; Писемні джерела з історії України. Львів, 1999; Історичні неписемні джерела, Львів, 2002; Звичаєве право. В кн.: Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Львів, 2006; Етнічна історія України. К., 2008; Галичина: етнічна історія. Львів, 2009 (гол. редактор і автор статей).

Літ.: *Кондратюк К.* Життя як довга нива. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія: історична, вип. 34. Львів, 1999; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2002.

В.М. Даниленко.

МАКЕДО́НІЯ, Республіка Македонія (Македонија, Република Македонја) — д-ва у Пд.-Сх. Європі, на Балканському п-ові. Територія 25,7 тис. $км^2$. Населення 2,045 млн осіб (2005). Етнічний склад: македонці (64,18 %), албанці (25,17 %), турки (3,85 %), цигани (2,66 %), серби (1,78 %) та ін. Столиця — м. Скоп'є. Адм.-тер. поділ: 30 районів, які поділяються на 123 муніципалітети. Офіц. мова — македонська. Грошова одиниця — денар. Релігія — православні (67 %; Македонська правосл. церква), мусульмани (30 %), ін. (3 %).

До виникнення в пн.-сх. частині Балканського п-ова рабовласницької Македонської д-ви ці землі були заселені фракійськими та іллірійськими племенами. У 5—2 ст. до н. е. М. складалася з гірської Верхньої частини та приморської, рівнинної, — Нижньої.

За часи правління царів династії Аргеадів відбулося поступове політ. об'єднання Верхньої і Нижньої М. Військова, грошова та ін. реформи царя Архелая (413—399 до н. е.) сприяли госп. та політ. розвиткові д-ви. Формування македонської монархії завершилося в період правління царя Філіппа II (359—336 до н. е.). Перемогою македонців у битві при Херонеї (338 до н. е.) над об'єднаним військом грец. міст-*полісів* було завершено завоювання всієї Греції. Апогей розвитку М. припав на період правління царя Александра III Великого (Александр Македонський; 336—323 до н. е.) — видатного полководця, адміністратора, політика та засновника великої імперії, до складу якої увійшли М., Греція, Єгипет та Персія (нині Іран). Після смерті Александра Македонського імперію поділили між собою його воєначальники (діадохи).

Становище М. в період *еллінізму* (кін. 4 — поч. 3 ст. до н. е.) характеризувалося глибокими екон. і політ. кризами. Стабілізація в д-ві відбулася після утвердження 283 до н. е. на троні царя Антігона II Гоната. У цей час територія Греції залишалася під владою М., але утримувати її ставало все важче. 280 до н. е. після утворення Ахейського союзу розпочалася боротьба за відновлення незалежності Греції. 229 до н. е. М. вивела свій гарнізон з Афін (нині столиця Греції), а в наступному році — позбулася володінь у Пелопоннесі. Цар Філіпп V (220—179 до н. е.), намагаючись відновити вплив М. над всією Грецією, 216 до н. е. уклав антирим. союз із Карфагеном (рабовласницьке місто-держава в Пн. Африці). Поразка в битві з римлянами (див. *Рим Стародавній*) при Кіноскефалах (197 до н. е.; гряда гір в Фессалії) призвела до втрати М. всіх володінь на Балканах. Після розгрому македонців у битві при м. Підна (місто у стародавній Македонії, нині територія Греції; 168 до н. е.) територія М. була розділена Римом на чотири округи. 148 до н. е. М., Іллірія, Фессалія були перетворені на рим. провінції. Наприкінці 4 ст. македонські землі стали складовою частиною Сх. Рим. імперії.

У 6—7 ст. в македонських землях розселилися слов'ян. племена. Слов'яни поступово асимілювали представників греко-македонської та іллірійсько-фракійської людності.

7—8 ст. на македонських землях існував слов'ян. племінний союз під назвою Склавінія. У цей період відбулося навернення тамтешнього населення до *християнства*. У 9 ст. македонські землі увійшли до складу 1-го Болг. царства (окрім регіону Фессалонік (нині м. Салоніки, Греція) та земель у пониззі річок Струма і Места). Занепад Болг.

Македонія. Скоп'є. Гравюра 1594.

царства призвів 971 до загарбання *Візантією* територій, населення яких 969—76 чинило опір завойовникам. Перемога в боротьбі проти Візантії заклала підвалини незалежної д-ви, центр якої знаходився в македонському м. Прілеп. За часи правління царя Самуїла (997—1014) межі д-ви були розширені за рахунок приєднання західноболг. земель, Фессалії, Епіру, Боснії. 1018 царство було захоплене Візантією, яка здійснювала у македонських землях політику еллінізації слов'ян. Це спричинило повстання 1040 та 1072 та сприяло поширенню серед населення земель *богомильства* та павлікіанства.

1230 вони увійшли до складу 2-го Болг. царства, а з серед. 14 ст. — до Сербії. Після смерті 1355 «короля сербів і греків» Стефана Душана і розпаду Сербської д-ви, центр.-зх. частина М. опинилася під владою жупана міста Прілеп — Вукашина Мрнжачевича. У цей час пд.-сх. македонські землі контролювалися деспотом Йованом Углешем Мрнячивичем, а пн.-зх. — деспотом Куманова Дерном (Деяновичем). Поразка від османів у битві на р. Мариця (бас. Егейського моря; 1371) призвела до загарбання македонських земель, які з 1395

опинилися під владою султанів *Османської імперії*.

Відновлення вживання топоніма «македонія» відбулося завдяки зусиллям географів доби *Відродження*. Ним на мапі Європи стали зазначати центрально-сх. частину Балканського п-ова. У 19 ст. ця назва стала вживатися слов'ян. населенням македонських земель як етнонім, що сприяло ідентифікації його етнічної належності та формуванню самосвідомості македонської народності.

Етнодемографічний склад жителів македонських земель упродовж століть відзначався певною строкатістю, але слов'яни з періоду заселення цих територій завжди становили переважну частину тамтешнього населення. На поч. 19 ст. з майже мільйона мешканців краю 725 тис. були правосл. християнами, левову частину яких складали слов'яни. Окрім мусульманського населення (арнаути, албанці, турки), у краї жили також і вірмени, євреї, цигани та ін.

Македонія. Монастир Трескавець. Церква Успіння Пресвятої Богородиці. 14 ст. Фото початку 21 ст.

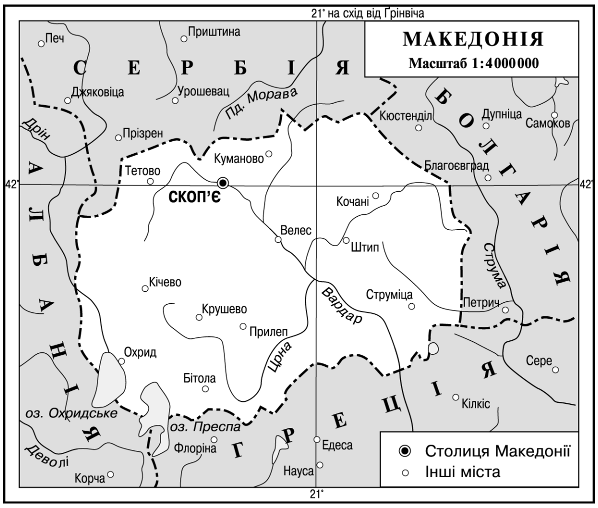

У національно-визвол. русі проти османів 1821—29 активну участь брали слов'яни, одночасно були висунені претензії греків на македонські землі, які у складі Осман. імперії залишалися одними з найвідсталіших, проте розвитку їх госп-ва сприяла портова Солунь (нині м. Салоніки, Греція).

Формування македонського нац.-культ. руху (1-ша пол. 19 ст.) відбувалося в річищі болг. Відродження та відділення болг. правосл. церкви від *Константинопольського патріархату*. Болг. просвітники прагнули утвердження у свідомості слов'ян. населення краю (яке вони називали «македонськими болгарами») відчуття їхньої причетності до «болгарських коренів». Певною мірою тезу підтримувала частина македонських інтелектуалів.

Розгортання в 2-й пол. 19 ст. македонського нац. руху сприяло пробудженню самосвідомості слов'ян краю. Ознакою цього стала дискусія стосовно необхідності утвердження македонської літ. мови. Якщо одна частина македонських просвітників погоджувалася на використання болг. мови, то друга на чолі з Г.Пулевським вимагала визнання етнічної самобутності македонців та самостійності македонської мови.

За умовами *Сан-Стефанського мирного договору 1878* значна частина македонських земель мала увійти до складу автономного Болг. князівства. Однак, згідно з рішеннями *Берлінського конгресу 1878,* македонські землі залишилися в складі Осман. імперії, уряд якої повинен був змінити спрямованість політики в балканських провінціях. «Берлінський трактат» передбачав надання християн. населенню реліг. автономії, прийняття «органічного статусу», за яким слов'яни могли працювати в суд. органах, а також створення «загальної ради» для поліпшення управління територіями зі слов'ян. населенням. Наприкінці 1870-х рр. «македонське питання» ускладнювалося масовим переселенням на землі мусульманського населення з Болгарії, Сербії, Боснії та Герцеговини. Від 1880-х рр. македонські землі перетворилися на арену протиборства між Болгарією, Грецією та Сербією.

Для обгрунтування претензій на землі М. правлячі кола Болгарії, Греції та Сербії спиралися на «історичне право», відповідно підготовлені стат. дані демографічного складу населення. Проте здійснення культурно-освіт. програм сприяло формуванню місц. інтелігенції, завдяки діяльності якої відбувалося піднесення етнонац. самосвідомості македонців.

Орг. оформлення македонського національно-визвол. руху відбулося із утворенням у Салоніках в грудні 1893 Внутр. македонської революц. організації (ВМРО).

ВМРО формувалася як централізована конспіративна орг-ція. Згідно зі статутом гол. метою ВМРО визначалося досягнення в складі Осман. імперії політ. *автономії* краю під гаслом «Македонія для македонців!».

У березні 1895 в Софії (нині столиця Болгарії) на конгресі представників македонської еміграції було засновано Верховний македонський к-т (ВМК), гол. метою якого також було проголошення політ. автономії Македонії. Ініціатором створення цієї політ. структури був уряд Болгарії. Між ВМРО та ВМК розгорнулося гостре суперництво за зверхність у македонському визвол. русі.

Осман. імперія під тиском Росії та *Австро-Угорщини* погодилася на здійснення реформ у македонських землях. «Мюрцштегські угоди» (жовтень 1903) передбачали: призначення до султанського уряду спец. рос. та австрійс. представників — спостерігачів за становищем християн. населення; реорганізацію жандармерії, суд. та адм. установ; новий адм.-тер. поділ македонських земель з урахуванням етнонац. інтересів.

Навесні 1908 «ліве крило» ВМРО встановило контакти з політ. орг-ціями младотурків. «Праві» намагалися підпорядкувати діяльність ВМРО політиці уряду Болгарії, який надавав їм фінансову і військ. підтримку.

Младотурец. революція 1908 внесла суттєві корективи в життя

сусп-ва македонських земель. Салоніки й Бітола (нині місто в Македонії) перетворилися на центри младотурец. партії «Об'єднання та прогрес». Після ухвалення червневої (1908) конституції влада младотурків оголосила заг. політ. амністію, згідно з якою бойовикам четницьких загонів дозволялося повернутися на Батьківщину. На заклик лідера «лівих» ВМРО Я.Санданського до македонських земель стали повертатися учасники македонського визвол. руху.

Розчарування невтішними наслідками младотурец. революції для майбутнього М. призвели до розпаду ВМРО. Праве крило ВМРО заснувало власну «Спілку болгарських конституційних клубів». Водночас виникли подібні орг-ції з македонців прогрец. та просербської орієнтації. Відмова младотурків надати македонським землям автономію та започаткована ними політ. реакція спричинили відновлення збройного опору четників. Відносини між християнами та мусульманами в македонських землях 1911—12 загострилися настільки, що ісламські фанатики в деяких районах вчинили різанину правосл. населення.

Зростання напруженості привело до формування Балканського союзу — антитурец. коаліції країн, який почав розглядати і перспективи вирішення «македонського питання». У жовтні 1912 країни в ультимативній формі зажадали від султана Мегмеда V здійснення реформ і надання автономії М. На початку 1-ї Балканської війни (див. *Балканські війни 1912—1913*) болг. війська зайняли сх. частину македонських земель, а сербські — західну.

Після розгрому турец. військ лідери д-в Балканського союзу не згадували про надання автономії М. Позбавлена виходу до Адріатики Сербія вимагала як «компенсацію» територію Вардарської Македонії. Греція претендувала на Салоніки та на частини пд.-сх. македонських земель, Болгарія прагнула приєднання західномакедонських земель, які були звільнені грец. та сербськими військами.

Недомовленість щодо поділу території М. призвела до укладення в травні 1913 антиболг. сербсько-грец. угоди. Колишні союзники в червні розпочали 2-гу Балканську війну. За її підсумками до Греції відійшла Пд. (Егейська) Македонія (48,5 % всієї території), до Сербії — Центр. та Зх. (Вардарська — 38 %), до Болгарії — Пн.-Сх. (Пірінська — 13,5 %). Поділ македонських земель негативно позначився на становищі македонсько-слов'ян. етнічної спільності.

За підсумками *Першої світової війни* македонські землі були поділені між Грецією — «Егейська Македонія» (35 169 км^2), Королівством сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія; див. *Югославія*) — «Вардарська Македонія» (25 713 км^2) — та Болгарією — «Пірінська Македонія» (6 798 км^2). Ці країни зобов'язувалися гарантувати нац. меншинам захист життя, майна, громадян. прав, забезпечити свободу віросповідання, вживання рідної мови в школах тощо. Однак у дійсності влада на місцях розпочала політику нац. гноблення.

У Королівстві Югославія населення Вардарської М. вважалось слов'янським, однак македонців називали «південними сербами», а територію, де вони жили, — «Південною Сербією». Серед македонців у «Вардарській бановині» (1929) здійснювалася політика сербізації.

За часів *Другої світової війни* внаслідок окупації Югославії та Греції (квітень 1941) гітлерівською Німеччиною та її союзниками М. знову була піддана територіальному поділу.

У жовтні 1943 гол. штаб Народно-визвол. армії Югославії та Партизан. загонів М. звернувся з маніфестом до македонського населення, в якому визначалося гол. завдання: звільнити край від «великоболгарських, албанських, македонських фашистів» та «великосербських і великоалбанських гегемоністів»; об'єднати всі македонські землі, населення яких увійде до «братнього союзу всіх південнослов'янських народів».

Уряд Великої Британії виступив проти утворення «Федерації південнослов'янських народів». У жовтні 1944 лідери *антигітлерівської коаліції* Й.*Сталін* і У.-Л.*Черчілль* домовилися про розподіл «сфер впливу» на Балканах, згідно з яким у Греції визначилися брит. інтереси, а в Болгарії та Югославії отримував переважні позиції *СРСР*. На *Кримській конференції 1945* лідер Великої Британії категорично висловився проти об'єднання Болгарії та Югославії.

У липні—серпні 1945 в Югославії та Болгарії була розгорнута кампанія «із захисту егейських македонців» від утисків з боку грец. влади. Під час розгортання в Греції громадян. війни (1946—49) Федеративна Нар. Республіка Югославія (ФНРЮ) перетворилася на гол. опору грец. комуніст. повстанців: зі складу греків і македонців на її території утворювалися військ. формування; армії надавалася військово-тех. допомога; у Белграді (нині столиця Сербії) діяла радіостанція «Вільна Греція». Грец. уряд звинувачував Югославію та Болгарію в територіальних претензіях.

Прагнення Югославії та Болгарії вирішити за підтримки СРСР власні територіальні проблеми відкидалися зх. союзниками антигітлерівської коаліції. На *Паризькій мирній конференції 1946* Болгарії не вдалося домогтися приєднання Зх. Фракії, яка відійшла до Греції. Держ. статус отримала Вардарська М., яка, згідно із Січневою конституцією (1946) ФНРЮ, увійшла до складу ФНРЮ як рівноправний суб'єкт федерації під назвою Нар. Республіка Македонія (НРМ).

Відповідно до конституції Соціаліст. Федеративної Респу-

Македонія. Скоп'є. Бані Дауд-паша. 1484 (нині — Національна художня галерея Республіки Македонія). Фото початку 21 ст.

бліки Югославія (СФРЮ) 1963 республіка отримала назву Соціаліст. Республіка Македонія (СРМ). За період входження до югославської федерації М. перетворилася на індустріально-аграрну країну. Македонськими вченими була створена абетка та здійснена кодифікація правопису македонської мови. У республіці відбулася розбудова системи освіти і науки та були проведені різноманітні заходи в межах «культурної революції». Підготовка фахівців з різних галузей знань здійснювалася в Ун-ті святих Кирила і Мефодія (Скоп'є), в Ун-ті св. Клемента Охрідського (Бітола) та в Пед. академії (Тетово). 1967 була заснована Македонська академія наук і мист-в, до складу якої ввійшли два десятки різнопрофільних ін-тів та наук. об'єднань.

За підсумками вересневого референдуму 1991 р., 95 % його учасників висловилися за незалежність, суверенітет та вихід М. зі складу СФРЮ. Збори (парламент) республіки 17 вересня 1991 ухвалили Декларацію про держ. суверенітет Македонії, а в жовтні — Конституцію Республіки Македонія, згідно з якою вона була проголошена суверенною, самостійною, демократ. та соціальною д-вою.

Зборами 14 лютого 1992 було ухвалено Закон про оборону Республіки Македонія, відповідно до якого утверджувалась оборонна самостійність д-ви та було розпочато формування Армії Республіки Македонія. 21 лютого 1992 між урядом Македонії та командуванням Югославської нар. армії (ЮНА) була укладена угода про вихід до 15 квітня 1992 підрозділів ЮНА з території республіки.

Проте процес міжнар. визнання М. був заблокований Грецією, уряд якої зажадав зміни назви країни, відмови М. від затвердженої емблеми («зірка Вергіни») та скасування статей її конституції, що стосувалися захисту прав македонських меншин за кордоном. Збори республіки ухвалили поправки до конституції про відсутність територіальних зазіхань щодо сусідніх країн. Однак Греція в лютому 1994 запровадила екон. санкції щодо М. та заблокувала її прийом до *Ради Європи*. Проте новостворена балканська країна була прийнята до *Організації Об'єднаних Націй* під назвою «Колишня югославська Республіка Македонія».

Зважаючи на відсутність збройних сил М., під прапором ООН в країні було розміщено міжнар. миротворчий військ. контингент. Македонська зовн. політика стала ґрунтуватися на засадах рівної віддаленості від сусідніх країн та стратегічного партнерства із США, *Європейським Союзом*, *НАТО*. У листопаді 1994 було підписано американсько-македонський військ. договір «Про співробітництво та допомогу македонським збройним силам». У грудні 1995 *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* ухвалила резолюцію «Про європеїзацію Балкан», яка безпосередньо стосувалася М. У червні наступного року М. та ЄС підписали угоду про екон. та тех. співробітництво. У свою чергу НАТО (червень 1999) погодилася на розміщення в М. військ. підрозділів на період кризи в автономному краї Косово і Метохія (нині більшу частину краю обіймає визнана деякими державами світу Республіка Косово). США та ЄС стали надавати М. фінансову допомогу.

2001 в М. відбулася етнополіт. криза, спричинена низкою факторів. Серед внутр. причин насамперед були: нестабільність міжетнічних відносин, низький розвиток *громадянського суспільства*, централізація д-ви, невелика залученість представників нац. меншин до державно-адм. органів влади. Зовн. причинами стали: негативні наслідки Косовської кризи 1999 (дестабілізація соціально-екон. сфери, нестабільність кордонів, контрабанда зброї, наркотиків), підписання договору про делімітацію кордонів між Республікою Македонія та Союзною Республікою Югославія (лютий 2001) про обмін спірними прикордонними територіями автономного краю Косово і Метохія та М. На поч. 2001 розпочалися збройні виступи самопроголошеної албанської Армії нац. визволення Македонії (АНВМ) проти македонських сил безпеки в прикордонних з автономним краєм Косово і Метохія селах. Метою АНВМ було досягнення албанської автономії Зх. М., федералізація д-ви, а згодом об'єднання з Республікою Косово як етапи реалізації ідеї т. зв. Великої Албанії. Ці гасла були підтримані албанськими політ. партіями в М. Паралельно з розгортанням збройного протистояння між АНВМ та урядовими військами кер-во д-ви в середині травня 2001 сформувало широку коаліцію у складі найбільш впливових македонських та албанських партій з метою досягнення стабілізації в д-ві. Протиріччя між цими партіями призвели до кризи урядової коаліції та ще більшого загострення етнополіт. ситуації в д-ві. Під тиском НАТО та ЄС кер-во д-ви пішло на переговори з АНВМ. Унаслідок трьохсторонніх переговорів за участі македонської сторони (президента, прем'єр-міністра, лідерів партій), кер-ва АНВМ та представників ЄС і США 13 серпня 2001 в м. Охрід було підписано рамковий договір («Охрідський договір»). Документ передбачав припинення збройного протистояння, прийняття поправок до конституції, насамперед, щодо визначення македонської д-ви у сфері освіти, мови, конфесій, децентралізації влади та реформуванні місц. самоврядування, у той же час він підкреслив суверенітет й унітарність македонської д-ви, її мультикульт. характер.

Валовий внутр. продукт (ВВП) Македонії 2007 склав 5407 млн дол. США, частка ВВП на душу населення — 2646 дол. США. Найбільша частка у структурі ВВП припадає на сферу послуг (46,4 %); переробну пром-сть (бл. 18,4 %), сільс. госп-во, рибальство, лісове госп-во (9,4 %), буд-во (5,7 %). Основою видобувної пром-сті країни є феросплави, вироби зі сталі; пром-сті буд. матеріалів — цемент. Певного розвитку набула фармацевтична пром-сть.

Імпорт товарів та послуг до М. значно переважає експорт. Торг. дефіцит 2006 склав 1337 млн дол. США. Важливими статтями експорту македонських товарів є феронікель, прокат заліза

та сталі, вироби легкої пром-сті (одяг), сільс. госп-ва (тютюн, вино). Гол. імпортованими товарами є нафтопродукти, прокат заліза та сталі, автомобілі, машинне і транспортне обладнання, електроенергія.

Україна визнала Республіку Македонія 23 липня 1993, офіц. дипломатичні відносини між обома країнами були встановлені 20 квітня 1995. Розвиток відносин відбувається на основі договірно-правової бази (понад 30 договорів та угод). Реалізація співробітництва найінтенсивніше проходила в торговельно-екон., військово-тех., наук. та культ. сферах.

Літ.: *Шофман А.С.* Очерки по истории Македонии и македонского народа, т. 1—2. Казань, 1960; Македония: Сборник от документы и материалы. София, 1978; История македонского народа. Скопье, 1986; Британски дипломатически документи по българския национален въпрос, т. 1 : 1873—1893. София, 1993; Илинденско-Преображенско въстание. София, 1994; Национално освободителното движение на македонските и тракийските българи, т. 1. София, 1994; Документи за Македания на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралія (1909—1945). София, 1995; *Бурбига В.А.* Македонське питання в російському слов'янознавстві та публіцистиці (1893—1912). Х., 1997; Македония. Путь к самостоятельности: Документы. М., 1997; *Стрельчук Н.В.* Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина XIX ст. — початок XX ст.). Чернівці, 1999.

В.І. Яровий.

МА́КЕНЗЕН (Mackensen) **Август фон** (06.12.1849—08.11.1945) — військ. діяч Німеччини, генерал-фельдмаршал (1915). Н. в маєтку Ліпніц (Хауз-Лейпніц, округ Віттенберг провінція Саксонія, Пруссія) в сім'ї управляючого маєтком. На військ. службі — від 1868, учасник франко-прусської війни 1870—71. З початком *Першої світової війни* командував 17-м піх. корпусом, який вів бойові дії в Сх. Пруссії та Польщі, з листопада 1914 командував 9-ю армією Сх. фронту, від квітня 1915 — 11-ю австро-нім. армією, що здійснила Горлицький прорив 1915 (див. *Горлицька битва 1915*). Пізніше командував австро-нім. групою армій у Польщі, австро-німецько-болг. групою військ у Сербії. З 1917 — команд. нім. військ у Румунії. З листопада 1918 до грудня 1919 інтернований у Франції, від 1920 — у відставці.

П. у Бургґорні неподалік с-ща Габіґгорст (Нижня Саксонія, Німеччина).

Літ.: *Португальский Р.М. и др.* Первая мировая война в жизнеописаниях русских военачальников. М., 1994; Военная энциклопедия, т. 4. М., 1999.

Л.В. Гриневич.

Меморіальний цвинтар Українських січових стрільців на горі Маківка. Фото 2009.

МА́КІВКА — гора Сколівських Бескидів у Карпатах, висота 933 м; у Львів. обл. Місце переможних боїв *Легіону Українських січових стрільців* 29 квітня — 2 травня 1915 з частинами рос. 8-ї армії ген. О.*Брусилова*, які намагалися захопити й утримати карпатські перевали. У ході битви рос. частини переважаючими силами при підтримці артилерії безперервно атакували позиції куренів отаманів Г.Коссака та С.Горука (бл. 2000 вояків), часом тіснили січовиків й досягали вершини гори. Але рішучими контратаками, інколи у рукопашній боротьбі на багнетах, вояки укр. легіону завдали росіянам значних втрат і 2 травня відкинули ворога від М. за р. Головчанку (прит. р. Опір, басейн Дніпра). Битва на М. стала першим бойовим успіхом Легіону УСС. У ній особливо відзначилися командири сотень і чот старшини О.Будзиновський, Д.Вітовський, Р.Дудинський, А.Мельник, Р.Сушко, Б.Гнатевич, В.Кучабський, хорунжа Олена Степанівна — згодом відомі активні учасники укр. національно-визвол. змагань. Втрати Легіону УСС становили 47 вбитими, 76 пораненими і 35 полоненими. У міжвоєнні роки на місці поховань січовиків створено меморіальний військ. цвинтар на М., який зберігся і став місцем щорічного вшанування борців за незалежність і соборність України. Подвиг українців на М. став темою багатьох науково-істор. досліджень та патріотичних літературно-мистецьких творів.

Літ.: Українські Січові Стрільці. 1914—1920. Львів, 1935; *Ріпецький С.*

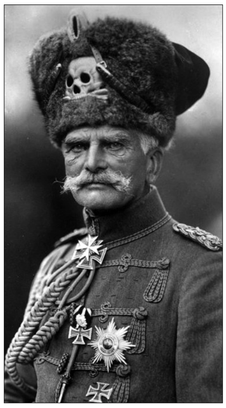

А. фон Макензен.

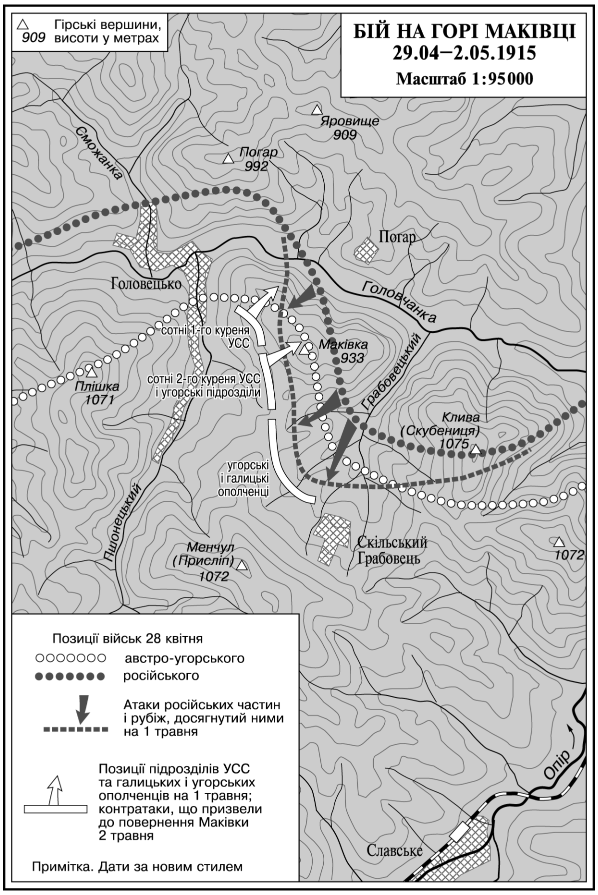

Українське Січове Стрілецтво. Нью-Йорк, 1956; За волю України: Історичний збірник УСС. 1914—1964. Нью-Йорк, 1967; Історія українського війська. Львів, 1992.

І.Г. Патер.

С.А. Маківка.

МА́КІВКА Степан Адамович (11.10.1889—24.01.1966) — громад. і політ. діяч на *Підляшші.* Н. в с. Коденець (нині село Люблінського воєводства, Польща). Закінчив учительську семінарію (1908) та ін-т (1912), працював у сільс. школах Білорусі. 1915—17 — служба в рос. армії. 1917 брав участь у роботі *рад солдатських депутатів* від *Партії соціалістів-революціонерів.* У 1920-х рр. — організатор «Селянського союзу» на *Холмщині*, згодом — *«Сельробу»*, співзасн. і співред. тижневика «Наше життя» в Холмі (нині м. Хелм, Польща). 1922—28 — посол (депутат) до польс. сейму, 1929—36 — в'язень польс. тюрми. Після упадку Польщі домагався від рад. влади приєднати Холмщину і Підляшшя до України. Під час гітлерівської окупації боровся проти нацистського режиму. Від 1945 — на пед., рад. і журналістській роботі. Автор роману-памфлету «Нескорені креси» (1957), «Народна гвардія імені Івана Франка» (1959), «Це було темної ночі» (1963), «Тривожні дороги» (1967).

П. у м. *Львів.*

І.Г. Патер.

МАКІ́ЇВКА — місто обласного підпорядкування *Донецької області.* Населення 401,3 тис. осіб (2009). Наприкінці 17 ст. на території сучасного міста існувало займище (див. *Займанщина*), засноване, за нар. переказами, Макеєвим. Перші письмові згадки про *слободу* Макіївку датуються 1815. 1875—77 у зв'язку з пром. розробкою кам'яного вугілля на території М. розпочато буд-во шахт, а 1885 закладено труболиварний з-д. Невдовзі всі шахти й з-ди об'єдналися в Макіївський гірничий р-н, який входив до Таганрозького округу *Області Війська Донського.* З буд-вом металургійного з-ду т-ва «Уніон» поблизу М. 1892 засновано робітн. с-ще Дмитрієвськ. У період *революції 1905—1907* робітники М. брали активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* 1907 у М. відкрито першу в *Російській імперії* районну гірничорятувальну станцію. У березні 1917 створено Макіївську раду робітничих і солдатських депутатів, яка в листопаді 1917 перебрала владу в свої руки. У квітні 1918 М. захопили білокозаки наказного отамана П. *Краснова*, яких у грудні 1918 потіснили рад. війська. 11 травня 1919 останні поступилися денікінцям. Наприкінці грудня 1919 в М. утвердилася рад. влада. 1920 с-ще Дмитрієвськ та прилегле до нього с. Макіївка об'єднано у м. Дмитрієвськ, 1931 місто перейменоване на Макіївку. Від 1932 М. — у складі Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. У 2-й пол. 1930-х рр. М. перетворюється на значний індустріальний центр Донбасу з розвинутою вугільною, металургійною та коксохім. промстю. У повоєнний період у М. на металургійному заводі збудовані перші вітчизняні механізовані доменна піч і блюмінг, відкрито єдиний в *СРСР* науково-дослідний ін-т з безпеки робіт у гірничій промисловості (1927). Від 1941 — місто обласного підпорядкування. У період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в М. діяли підпільні бойові групи й організації під керівництвом Н.Черкаської, П.Володченка, А.Перевер-зєва, Є.Яковцева, С.Дерминасова, М.Петухова, М.Монченка та ін.

У М. народилися нар. артистка СРСР Л.*Руденко*, нар. артист УРСР М.Протасенко, хімік О.Реутов.

Літ.: *Запорожець М.Я.* Макеевка: Историко-краеведческий очерк. Донецк, 1969; ІМіС УРСР: Донецька область. К., 1970; История административно-территориального деления Донецкой области 1919—1920 гг. Донецк, 2001.

О.Г. Бажан.

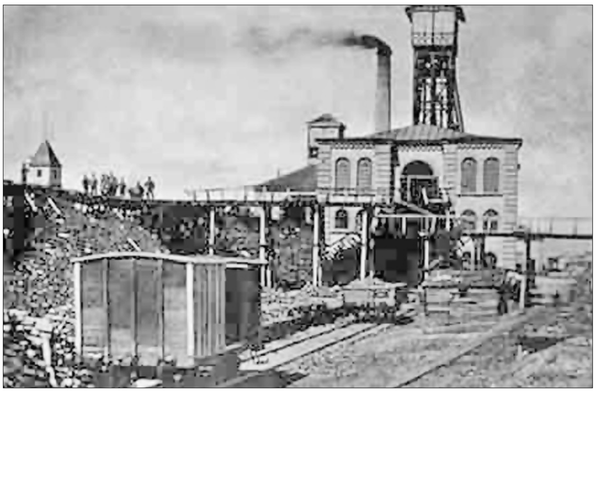

Макіївка. Шахта «Іван» Російського Донецького товариства кам'яновугільної і заводської промисловості. Фото початку 20 ст.

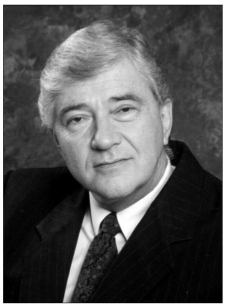

Р. Макмеррін.

МАКМЕ́РРІН Роджер (McMurrin Roger; н. 07.08.1939) — засн., худож. керівник і гол. диригент Київ. симфонічного оркестру та хору (від 1993). Громадянин США, який постійно проживає в Україні. Н. в м. Бедфорд (шт. Індіана, США) в родині, де шанувалися музика і спів. Від семи років співав у дитячому хорі протестантської церкви. Муз. освіту здобув у коледжі «Олівет Назарін» у м. Бурбоне (шт. Іллінойс; 1957—61, викл. — Н.Ларсен) та на муз. ф-ті Ун-ту Огайо у м. Колумбус (шт. Огайо; 1967—69, викл. — М.Кейсі; закінчив з наук. ст. магістра музики). Спеціалізувався в галузях музичної освіти, вокалу і диригування в амер. муз. коледжі у м. Грац (Австрія; 1971), на муз. ф-тах і в коледжах у Штутгарті (ФРН), Лондоні та Кембріджі (обидва — Велика Британія; 1970—80-ті рр., викладачі — Р.Шоу, Г.Ріллінг, Д.Вілкокс, Д.Моу). 1961—68 викладав хоровий спів у м. Ксенія (шт. Огайо), 1969—71 був викладачем та диригував хором у коледжі м. Отербейн (шт. Огайо), 1971—93 — церк. хорами пресвітерських церков у містах Форт Лодердейл (шт. Флорида), Даллас (шт. Техас), Орландо (шт. Флорида). Хорові ансамблі, якими в різний час керував М., гастролювали в багатьох країнах. 1992 вперше відвідав Україну. Був приємно вражений високим рівнем співочої і назагал муз. к-ри українців, їхньою відданістю християн. цінностям і традиціям. Від 1993 він постійно оселився з родиною в *Києві.* Дружина Діана — письменниця. Організував хор з 90 співаків і оркестр із 65 інструменталістів, які виконують як твори укр. композиторів-класиків (М.*Березовського*, Д.*Бортнянського*, А.*Веделя*, М.*Лисенка*, К.*Стеценка*, М.*Леонтовича*, П.*Чайковського*, уривки Божественної Літургії), різдвяні колядки, богоявленські щедрівки, так і твори зарубіжних композиторів минулого і сучасності (Г.-Ф.Генделя, Й.-С.Баха, Дж.Верді, Г.Берліоза, В.-А.Моцарта, Л. ван

Бетховена, Ф.Пуленка, Дж.Раттера, Дж.-К.Менотті, Дж.Гершвіна, Л.Бернстайна, А.Копланда, Ф.Мендельсона, Й.Брамса, У.Уолтона, О.Бородіна, С.*Прокоф'єва*, С.*Рахманінова* та ін.). Деякі твори зх. композиторів хор і оркестр під управлінням М. виконували в Україні вперше. Помічниками М. в справі диригування стали високопрофесійні укр. диригенти В.Кончаківська, А.Кульбаба, Т.Миронюк, О.Сєдих. М. — засн. і пастор пресвітеріанських громад Св. Трійці і Св. ап. Павла в Києві. У США отримав два почесних докторати «Гоноріс кауза» за музичну діяльність в Україні. Оркестр і хор постійно дають концерти в Києві в *Національному академічному театрі опери і балету України*, Нац. філармонії України, Нац. будинку органної та камерної музики України (костел св. Миколая), ін. престижних залах, а також виїжджають на гастролі в області України, у США (виступали у всесвітньовідомому Карнегі-Холлі в Нью-Йорку), країни Зх. Європи, Серед. Азії, Росію.

Літ.: Who is Who in American Education. New York, 1992; Joy Peace and Love: Kyiv Symphony Orchestra and Chorus. Kyiv, 2002; Experience the Glory. Kyiv, 2004; *Степовик Д.* Українська любов Роджера Макмерріна. «Українська культура», 2005, № 3—4; Kyiv Symphony Orchestra and Chorus: Fighth American Tour. Kyiv, 2006; Roger McMurrin and Kyiv Symphony Orchestra and Chorus. Kyiv, 2008; *Степовик Д.* Україна... в Каліфорнії. «Культура і життя», 2008, 12 листопада.

Д.В. Степовик.

МАКОВЕ́Й Осип Степанович (псевдоніми і криптоніми — Євмен, Омікрон, Стефан Ярошенко, О.Степанович, Осип з Буковини, Spectator, Соколик, О.М., О.М-ей та ін.; 23.08.1867—21.08.1925) — укр. поет, письменник, критик, історик літератури, публіцист, перекладач, педагог, громадський діяч. Д-р філософії (1901). Н. в м. *Яворів* у сім'ї селянина-кушніра. 1874—79 здобув початкову освіту в Яворівській школі. 1879—87 навч. в *Академічній гімназії у Львові*, після закінчення якої вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту, навчання в якому було перервано 1889—90 службою в австро-угор. армії, де склав іспит на офіцерський чин. 1893 закінчив Львів. ун-т. 1891—92 розпочав журналістську діяльність у газ. *«Діло»*. 1892—93 продовжував працювати як редактор у львів. газ. *«Народна часопись»*. Очолював львів. редакцію ж. *«Зоря»* (1894 — березень 1895), працював відповідальним редактором газ. *«Буковина»* (квітень 1895 — листопад 1897) у *Чернівцях*. У грудні 1897 був запрошений на посаду члена ред. к-ту новств. загальноукр. ж. *«Літературно-науковий вістник»* у *Львові* (грудень 1897 — квітень 1899). 1899 продовжив освіту у *Відні*, отримавши урядову стипендію з держ. фонду для молодих митців і літераторів, де вивчав слов'ян. мови і літератури у Віденському ун-ті, посилено займався наук. роботою, зокрема, опрацював чимало матеріалів в архівах Відня. Восени 1899 повернувся на *Буковину*. 1899—1910 жив у м. Чернівці і працював викладачем укр. мови та літератури вчительської семінарії, вів практичні заняття з цих предметів на філос. ф-ті ун-ту. 1901 в Чернів. ун-ті (нині *Чернівецький національний університет*) захистив дисертацію про творчість П.*Куліша* та отримав учений ступінь д-ра філософії. З метою встановлення зв'язків з діячами к-ри *Наддніпрянської України* двічі відвідував *Київ* (1897, 1905). 1905 був у Києві як делегат від Буковини на ювілеї літ. діяльності І.*Нечуя-Левицького*. 1910—13 працював викладачем жін. вчительської семінарії у Львові. З 1913 — дир. Заліщицької вчительської семінарії, викладав укр. мову і літературу. Під час *Першої світової війни* служив в австро-угор. армії (перекладач рос. мови, начальник листової цензури в Чернівцях, гол. перекладач прусського Карпатського корпусу). У вересні 1918 повернувся на посаду дир. Заліщицької семінарії. За звинуваченням в українізації навч. процесу в семінарії, що викликало підозру в антидерж. діяльності проти польс. влади, у лютому 1921 М. був заарештований і до початку березня перебував у в'язниці м. *Чортків*. До кінця життя був під наглядом поліції.

Перші літ. твори з'явилися в серед. 1880-х рр. Це були насамперед переклади творів європ. антич. і класичної літератур. При підтримці І.*Франка* в ж. «Зоря» (1885—86) були надруковані перші переклади і оригінальні твори «Орфей і Евридіка» Публія *Овідія* Назона, «Післанець» Г.Гейне, «Заказані яблука», «Неділя в полі». Відтоді друкував поезії, оповідання, фельєтони, гуморески, публіцистичні твори в багатьох укр., рос., австрійс. періодичних виданнях кінця 19 — поч. 20 ст. 1895 вийшли з друку перші книги: збірка «Поезії», новели «Весняні бурі» та «Оферма». Враження від поїздок до Києва дали матеріал для великого циклу віршів «Подорож до Києва» і статті «Враження з Києва».

О.С. Маковей.

Творчі зв'язки і особисті стосунки склалися з видатними західноукр. та наддніпрянськими митцями, письменниками і громад. діячами демократ. напряму І.Франком, М.*Павликом*, В.*Стефаником*, О.*Кобилянською*, Лесею *Українкою*, А.*Кримським*, М.*Коцюбинським*, М.В.*Лисенком*, П.*Грабовським*. Історико-літ. дослідження М. присвячені творчості укр., рос., польс. письменників, зокрема, І.*Котляревського*, Т.*Шевченка*, А.Чайковського, Т.Бордуляка, І.Франка, П.Грабовського, П.Куліша, О.Кобилянської, І.*Воробкевича,* П.*Гулака-Артемовського,* М.*Шашкевича* та ін. Разом із І.Франком заклав основи вивчення життя і творчості Ю.*Федьковича*. 1911 у Львові М. видав ґрунтовну історико-літ. працю «Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича».

Співпрацював із *Науковим товариством імені Шевченка*, де підтримував напрям наук. школи І.Франка. Займався критичним

Отаман повстанського формування «Запорізька Січ» Ю. Божко зі своїми старшинами та найбільш відважними козаками. У першому ряду у цивільному стоїть професор О. Маковей. Квітень 1918.

І.М. Маковійчук.

аналізом стану розвитку укр. літератури, про що свідчать його публікації в *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*: Огляди українсько-рус. часописей за 1897, 1898, а також замітки і статті, присвячені сторіччю відродження українсько-рус. письменства (1898) та ін.

Важливі соціально-екон. зрушення, які відбувалися на західноукр. землях під владою *Австро-Угорщини* в кінці 19 ст., скрутне положення селян *Галичини*, змушених від'їжджати до ін. країн, причини і наслідки першої хвилі еміграції з теренів України відобразив у повісті «Залісє» (1897).

У Віденському ун-ті 1899 написав дослідження про поему «Осман» хорватського поета 17 ст. І.Гундулича, присвячену перемозі запороз. козаків і польс. військ над турками в *Хотинській війні 1621.* Погляд на цю важливу істор. подію та її наслідки висловив в істор. повісті «Ярошенко» (1903, надрукована 1905), матеріал до якої зібрав в архівах Відня. Твір, пройнятий ідеєю спільної боротьби укр. *козаків* і польс. *шляхти* проти турецько-татар. поневолення, схарактеризував деякі істор. постаті, висвітлив взаємозв'язки обох народів, зобразивши їх прагнення здобути свободу в Хотинській війні 1621.

Особливе місце в історико-культ. розвідках М. займали дослідження архів. джерел, які стали основою праць з історії журналістики «50-літній ювілей руської публіцистики» (1898), літератури «Про історичні оповідання» (1907), краєзнавства «Матеріали до історії буковинської Русі» (1908), «Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII-го століття» (1909) та фольклорно-етногр. матеріали, на базі яких були написані історико-краєзнавчі нариси і статті «Рекрут», «Звичаї, обряди і повір'я святочні в місті Яворові (зібрані в роках 1885 і 1886)», «Писанки» (усі — 1895).

Приділяв увагу розвиткові педагогіки і проблемам демократизації школи, які знайшли відображення в його критичних замітках і нарисах «Записки професора (нариси зі школи)» (1905), «Причинок до історії народного шкільництва на Буковині (з паперів о. Александра Поповича)», «60 років політики (лист до товариша вчителя на Буковині)» (обидві — 1909), «Реформа учительського семінара в Чернівцях» (1910).

Враження від лихоліть І світ. війни, свідком і безпосереднім учасником яких він був, М. відобразив у поетичних творах цього періоду — «Могила в полі», «Брати», «Воєнні вірші і пісні» та ін. Останньою з цього циклу поезією був вірш «Привіт Україні», написаний М. 22 серпня 1917. Страшне горе і злидні, принесені війною, відтворені М. у збірці нарисів «Кроваве поле» (1921). У низці повоєнних прозових творів М. звучать осуд і їдка сатира на польс. урядовців, чиновників, поневолювачів Зх. України — оповідання «Мухолап» (1922), «Шерльок Гольмес» (1923), збірка нарисів і оповідань «Прижмуреним оком» та ін.

Творчий доробок М. складають поезії, поеми, нариси, фейлетони, гуморески, статті, огляди преси, рецензії й низка перекладів з рос., польс., англ., амер., австрійс., датської, франц. та ін. літератур. Окремі твори М. перекладено рос., польс., нім., чеською мовами. На його вірші «Сон» і «Рекрут» написали музику композитори М.Лисенко і Ф.*Колесса.* Нар. піснею став вірш «Ми гайдамаки».

П. у м. *Заліщики.*

У Заліщиках 1957 М. споруджено пам'ятник (скульп. Д.*Крвавич*). 1967 Яворівській серед. шк. № 1 присвоєно ім'я Осипа Маковея, у сквері школи йому споруджено пам'ятник (скульп. Д.Крвавич). 1987 в Яворові відкрито літературно-меморіальний музей М. Архів письменника зберігається в *Інституті літератури імені Т.Шевченка НАН України.*

Тв.: Вибрані твори. К., 1961, 1971, 1979; Поезії. К., 1967; Народні пісні в записах Осипа Маковея. К., 1981; Ярошенко. Львів, 1989; К., 2007; Твори, т. 1—2. К., 1990. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Чернівці, 2005. Вибране. К., 2008.

Літ.: *Кущ О.П.* Осип Маковей: Бібліографічний покажчик. Львів, 1958; *Погребенник Ф.* Осип Маковей. К., 1960; *Кріль Й.П.* Осип Маковей. К., 1966; *Засенко О.* Осип Маковей (Життя і творчість). К., 1968; *Погребенник Ф.* Не загине наше слово, не загине рідний край. «Друг читача», 1990, 22 берез.; *Його ж.* «Ми гайдамаки!..». «Дзвін», 1990, № 9; *Мельничук Б.* Життєписний монумент Буковинському Соловієві. В кн.: *Маковей О.* Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Чернівці, 2005.

Т.І. Катаргіна.

МАКОВЕ́ЦЬКИЙ Станіслав (2-га половина 17 ст.) — мемуарист-поет. Походив зі шляхетської родини, вірогідно, з Добжинської землі на кордоні з Пруссією (нині Центр. Польща). Летичівський *стольник* 1672; посол на *вальний сейм* 1693. Учасник війн із Туреччиною на *Поділлі* 1672 і 1674, які описав у двох віршованих тв. хронікального характеру: «Relacyja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672» (опублікований Т.Вежбовським під назвою «Relacja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego» в ж. «Przegląd Powszechny», 1886), де змальовані облога та капітуляція фортеці (згодом її використав Г.*Сенкевич*); другий — «Szczęśliwa ekspedycja pod Kamieńcem z Turkami» (1674; передрук у: Biblioteka Starożytnych Pisarzy Polskich, t. 3. 1843) — присвячений військ. подвигам брацлавського *воєводи* Я.Потоцького.

Літ.: *Makowiecki S.* Relacyja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672/oprac. Piotr Borek. Kraków, 2008.

Д.С. Вирський.

МАКОВІЙЧУ́К Іван Михайлович (17.10.1930—17.10.1991) — історик і журналіст, дослідник історії України 2-ї пол. 20 ст. Д-р істор. н. (1985). Н. в с. Новоселиця (нині село Літинського р-ну Він. обл.) в сел. родині. 1951 закінчив Він. пед. уч-ще, працював учителем, журналістом у районній та обласній газетах Він. області. 1962 закінчив заочну вищу парт. школу при ЦК КПРС (*Москва*). Працював у респ. молодіжній пресі, заст. ред. газ. «Вінницька правда», в апараті ЦК КПУ. 1971 захистив канд. дис. З 1975 — старший наук. співробітник, зав. відділу сучасної історії Ін-ту історії АН УРСР. 1985 захистив докторську дисертацію.

Автор понад 150 наук. праць, з них 11 монографій та брошур, присвячених дослідженню ролі

засобів масової інформації в суспільному розвитку, історії індустріалізації та колективізації, історичних і культурних зв'язків України з іншими республіками СРСР.

П. у м. *Київ.*

Праці: Поезія героїзму: Про відродження ратних і трудових подвигів радянського народу в сучасній українській поезії. К., 1967; Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. К., 1978; Братерство і єднання культур. К., 1981; История рабочих Донбасса. К., 1981 (співавт. і чл. ред.); Советская печать — могучее средство организации и воспитания масс (на материалах Украинской ССР: 1960—1980 гг.). К., 1982; История Киева, т. 2, кн. 1—2. К., 1985 (співавт. і чл. ред.); История Украинской ССР, т. 9—10. К., 1988 (співавт. і чл. ред.); Перебудова і гласність: Роль засобів масової інформації і пропаганди в перебудові життя радянського суспільства. К., 1988; Голод на Україні у 1946—1947. «УІЖ», 1990, № 8.

Літ.: Маковійчук Іван Михайлович: [Некролог]. «УІЖ», 1992, № 1; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998.

Г.С. Брега.

МАКО́ВСЬКИЙ Володимир Єгорович (07.02(26.01).1846—21.02. 1920) — рос. живописець, майстер побутового жанру, педагог. Член Т-ва пересувних худож. виставок (1872), академік (1873), дійсний член петерб. Академії мист-в (1893), від 1895 — її ректор. Н. в м. *Москва.* Брат М. — Костянтин Єгорович — живописець та організатор Моск. уч-ща живопису. Впродовж 1861—66 М. навч. в цьому уч-щі, а 1882—94 був його викладачем. Залишив велику мистецьку спадщину. До найвідоміших картин належать «Любителі соловейків» (1872—73, отримав за неї звання академіка), «Чекання» (1875), «Засуджений» (1879), «Крах банку» (1881), «Побачення» (1883), «На бульварі» (1886—87), «Не пущу» (1892), «Допит революціонерки» (1904) та ін. М. — автор серії картин, присвячених *Севастопольській обороні 1854—1855.* Багато живописних полотен, акварелей, офортів присвячено побутові та природі України («Дівич вечір», «Ярмарок у Полтаві», «Українка» (усі 1882), «Відпочинок на шляху з Києва» (1888), «Українець» (1918), «Свято в Україні» та ін.).

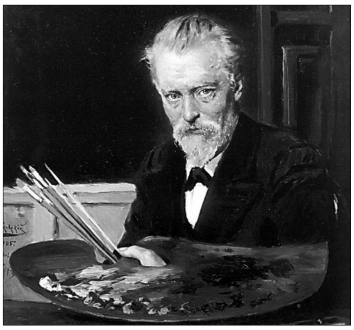

В.Є. Маковський. Автопортрет. 1905.

Розписував Спасо-Преображенський собор у *Сумах.*

П. у м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Гайдук А.* Майстер побутового жанру. «Образотворче мистецтво», 1971, № 2; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX століття. К.—Одеса, 1990; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.І. Лазанська.

МАКОГО́Н Дмитро Якович (псевдоніми — Макогоненко, Іван Галайда, Хоростківський, М.Коко та ін.; 28.10.1881—14.10.1961) — укр. письменник і педагог. Батько І.*Вільде.* Н. в м. Хоростків (нині місто Терноп. обл.). Навч. в Терноп. г-зії, а згодом — у Заліщицькій учительській семінарії, яку закінчив 1902. Потім учителював у різних селах *Буковини.* Від 1900 друкував збірки віршів, оповідань і нарисів «Мужицькі ідилії» (1907), «Шкільні образки» (с. Мамаївці, 1911; нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.), «Учительські гаразди» (1911), «Проти хвилі», «По наших селах» (обидві — 1914). У своїх творах М. показав тяжке життя вчителів і селян у тогочасних умовах. В оповіданнях «Патріоти», «Нашим», «По циганському звичаю», «Громадянам» та ін. висміяв лжепатріотів, які дбали лише про власну вигоду, були ворогами трудового люду. В чернів. часописах «Каменярі» та «Промінь» на поч. 1920-х рр. письменник опублікував публіцистичні статті проти румун. окупаційного режиму на Буковині. Мігрував 1923 в *Галичину*, де в умовах *пацифікації* та заборони укр. мови шукав заробіток на прожиття. Після *Другої світової війни* учителював у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), де писав твори для періодики, а 1959 видав вибрані твори у Львів. книжково-журнальному вид-ві.

П. у м. Івано-Франківськ.

Тв.: Твори. В кн.: Письменники Буковини початку XX ст. К., 1958; Вибрані оповідання. Львів, 1959.

Літ.: *Романець О.* Дмитро Макогон. «Жовтень», 1957, № 10; *Фаріон А.* Сіяч зерен правди. «Радянська Буковина», 1981, 28 жовтня; *Романець О.С.* Макогон Дмитро Якович. УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Фаріон А.* Дмитро Макогон (1881—1961). В кн.: Письменники Буковини II половини XIX — I половини XX ст.: Хрестоматія, ч. 1. Чернівці, 2001; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005; *Тодорюк С.* Поетична творчість Д.Макогона, батька й духовного наставника І.Вільде. «Науковий вісник Чернівецького національного університету», 2008, вип. 394—398.

О.Д. Огуй.

Д.Я. Макогон.

МАКО́ШИНСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир, заснований у серед. 17 ст. київ. *воєводою* А.*Киселем* на правому березі р. Десна (прит. Дніпра) неподалік від с. Макошине (нині с-ще міського типу Менського р-ну Черніг. обл.). Перші споруди — Свято-Миколаївська церква і келії — були дерев'яні. 1687—1703 збудовано мурований Свято-Миколаївський собор, 1765 — муровану огорожу, 1772 — трапезну Свято-Петропавлівську церкву з дзвіницею. За огорожею була дерев'яна Спасо-Преображенська цвинтарна церква. 1781 розпочато буд-во нового Свято-Миколаївського собору. 1694—1711 монастирем керував Прізренський митрополит Никодим, який переселився із Сербії в Україну. Монастир мав чималу б-ку. Йому належали маєтності у навколишніх селах Макошине, Киріївка, Масалаївка (останні два села нині Сосницького р-ну), Слобідка (нині село Менського р-ну; усі Черніг. обл.), хутори Пасічний, Гутище, Стан, лісові угіддя, риболовецькі озера, кілька млинів, винокурня, шинок, паромний перевіз на р. Десна. Закритий 1786 у зв'язку із *секуляризацією* церк. землеволодіння. 1798 споруди було частково розібрано для потреб буд-ва

сусіднього *Домницького (Думницького) монастиря Різдва Богородиці.*

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

О.Б. Коваленко.

МАКО́ШИНСЬКИЙ СВЯ́ТО-ПОКРО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. жін. монастир, заснований 1640 черніг. *каштеляном* А.*Киселем* на березі р. Десна (прит. Дніпра) біля с. Макошине (нині с-ще міськ. типу Менського р-ну Черніг. обл.). Храм Покрови Богородиці, трапезна церква св. Петра, будинок ігумені, келії були споруджені з дерева. Монастир мав чималу бібліотеку. Йому належали лісові угіддя, маєтності в навколишніх селах, *слобода* Макошинська, 2 млини, кілька озер. Поблизу монастиря на свято Покрови Богородиці збирався *ярмарок.* Закритий 1786 у зв'язку із *секуляризацією* церк. землеволодіння. Споруди монастиря не збереглися.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

О.Б. Коваленко.

МАКРОЕТНІ́ЧНА СПІ́ЛЬНІСТЬ — етнічна спільність вищого ієрархічного рівня, що охоплює певну кількість близьких у культурно-мовному відношенні і пов'язаних між собою спорідненістю походження та істор. долею *етнічних спільнот* середньої (*етносів*) та нижчої (*мікроетнічна спільність*) ланок етнічної класифікації. Типологічно розрізняються етносоціальні та етнокульт. макроетнічні спільності, які здебільшого тією чи ін. мірою близькі та/або пов'язані між собою спадково, та стадійно-істор. їхні типи, про виділення яких консенсусу серед учених ще не досягнуто. Первісності притаманна складна ієрархія етнічних спільнот. За ранньої первісності, періоду мисливсько-збиральницьких сусп-в, як макроетнічні спільності виступають етномовні безперервності, що в межах великих, географічно окреслених регіонів охоплюють окремі споріднені, які перебувають між собою у більш-менш регулярних контактах, скупчення більш тісно (особливо шлюбними зв'язками) пов'язаних, але також досить аморфних кровно-споріднених общин. Від часів *неолітичної революції*, особливо на фінальних стадіях первісності на ґрунті певної кількості споріднених, осілих або кочових, родових та/чи гетерогенних (сегментних) общин, пов'язаних сталими шлюбними, екон., соціальними, культурно-культовими тощо відносинами, формуються групи споріднених за походженням, віруваннями, звичаями, говірками тощо племен, т. зв. сім'ї племен, що утворюють макроетнічні спільності пізньопервісної доби. Вони самі можуть складатися з двох чи навіть більше ієрархічних рівнів (праслов'яни — балто-слов'яни — давні індоєвропейці), але реально людьми усвідомлюється лише М.с. нижчого таксономічного рівня (давні слов'яни, давні германці, індо-арії та ін.). У багатьох випадках такі споріднені племена або якісь окремі їхні групи утворюють тісніші суспільно-екон. та/або військово-політ. об'єднання типу складних *чифдомів* або союзів племен. Проте до останніх можуть входити і *племена*, що мало або взагалі не споріднені між собою, при тому що в межах відповідної, здебільшого ієрархічно побудованої, структури розпочинається процес етнокультурно-мовної інтеграції. Відтак на пізніх стадіях первісності часто-густо спостерігаємо певну, інколи досить значну невідповідність обсягів макроетнокультурних та макроетносоціальних спільнот. Цей процес поглиблюється з виходом на стадію цивілізаційного розвитку. В одних випадках ранньодерж. структури утворюються на локально-племінному рівні і макроетнічні спільності зберігаються та водночас консолідуються в етномовно-культ. площині (стародавні шумери, стародавні греки та ін.). В інших — виникають великі, складні військово-політ. утворення, що охоплюють не лише споріднені, а, як правило, й іноетнічні групи. У межах таких великих ранньодерж. об'єднань (за відносної сталості та міцності їхніх внутр. зв'язків) можуть сформуватися окремі макроетнічні спільноти етносоціального типу з тенденцією до їх переростання в макроетнокульт. спільності, здатні зберігатися певний час і після розпаду відповідної *держави* на окремі *землі*-володіння (Китай доби Чжоу, Чунь-цю і Чжань-го; Давня Русь від часів київ. князів *Аскольда* і *Олега* до післямонгол. століть). Ситуація перехрещення і певного незбігу обсягів великих макроетнокультур (макроетнокультурно-конфесійних) та макроетносоціальних, імперського типу, утворень була типовою для пізньої давнини й *середньовіччя*, зберігаючись у більшості регіонів Сходу до колоніального періоду включно. В Європі впродовж пізнього середньовіччя та в перші століття Нового часу утворюються народності-протонації, окремі народи — етноси середньої таксономічної ланки, на ґрунті яких складаються *нації новоєвропейські.* За таких умов консолідація М.с. блокується і власне *ідентичність національна* починає виразно домінувати над усвідомленням людиною себе як представника певної М.с. Проте на периферії макроетнічних ареалів свідомість на рівні М.с. інколи може навіть посилюватися (балканські слов'яни часів боротьби за визволення від осман. поневолення), а макроетнічне визначення — ставати основою нац. самосвідомості й самоназви (словаки, словенці). У деяких випадках, починаючи від кінця 17, а особливо від межі 18—19 ст., макроетнічна ідентичність свідомо висувається на перший план у політ. цілях (*пангерманізм*, *панславізм*, *пантюркізм*, панарабізм, негритюд), що здебільшого втрачає значення відповідно до утворення й зміцнення націй-держав. Інколи за наявності сталої, високою мірою культурно уніфікованої д-ви імперського типу (див. *Імперія*) спостерігаємо становлення нації-держави (з виразним локальним різноманіттям) на ґрунті сконсолідованої М.с. попередніх століть (Китай, частково Індія). Але для 19—20 ст. більш типовим є формування й розвиток націй-держав на ґрунті етносів-протонацій середньої

таксономічної ланки етнічної ієрархії.

Літ.: *Генинг В.Ф.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. М., 1973; Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 1982; *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989; *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990; *Його ж.* Этногенез и биосфера Земли. М., 1993; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

МАКРОХРИСТИЯ́НСЬКИЙ ЦИВІЛІЗАЦІ́ЙНИЙ СВІТ — макроцивілізаційна структура, що охоплює народи і *нації*, чиє духовне коріння, а відтак ментально-ціннісно-мотиваційна основа буття, має християн. підґрунтя і, переважно через нього, є укоріненим в антично-давньохристиянську ідейно-культ. спадщину. Користуючись цим поняттям, необхідно враховувати, що впродовж останніх 2—3 століть (символічними віхами тут є *Французька революція кінця 18 століття* і *Російська революція 1917—1918*) певна, подекуди дуже значна, кількість представників традиційно християнських народів позбулася християн. ідентичності, тоді як на теренах багатьох країн, де здавна пануючим було християнство, з'явилася значна кількість представників ін. конфесійно-цивілізаційних народів (турки, араби, китайці, індуси та ін. в Зх. і Центр. Європі та США). Проте це не заперечує наявності М.ц.с., який почав формуватися майже 2 тис. років тому і репрезентується окремими *цивілізаціями* зі спільним антично-християн. корінням.

Зародком М.ц.с. була спільнота давніх християн Середземномор'я, що входила до Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), та деяких прилеглих територій. З утвердженням *християнства* як держ. релігії Рим. імперії та поділу останньої на зх. (переважно латиномовну, з опорою головно на давньорим. спадщину) та сх., за якою закріпилася назва *Візантії* (переважно грекомовну, з опорою головно на еллінську спадщину), в заг. рисах складаються прообрази двох споріднених цивілізацій наступних століть — західнохристиянської (яка згодом набуває вигляду *євроатлантичної цивілізації*) та східнохристиянської, власне візантійсько-східнохристиянської, від якої незабаром відгалужується слов'янсько-східнохристиянська. Уже на межі *античності* та *середньовіччя* західнохристиянська та східнохристиянська цивілізації мали виразні культурно-світоглядні та суспільно-політ. відмінності. Вони були зумовлені як субцивілізаційними особливостями західно-лат. та східно-грец. субцивілізаційних варіантів антич. цивілізації перших століть н. е. (з більшим індивідуалізмом, раціоналізмом, прагматизмом першої та відповідно колективізмом, містичним інтуїтивізмом другої), так і конкретними істор. обставинами їх існування в 2-й третині 1 тис. Серед останніх: знищення централізованої імперської структури та утворення герм. *етносами* сукупності хитких і аморфних «варварських королівств», при посиленні єдиної церк. влади папи Римського — на Заході, та збереження єдиної потужної *імперії* за наявності в ній залежних від центр. влади 4-х *патріархатів* — на Сході. У серед. 1 тис. візантійсько-східнохристиян. цивілізація (від якої внаслідок *розколів церковних* відгалужувалися східні, пов'язані з негрекомовним населенням, церк. течії — несторіани Сирії, Месопотамії та Центр. Азії, монофізити Вірменії, Єгипту й Ефіопії), маючи своєю основою Візантію, виразно домінувала над західнохристиянською. Але відповідно до посилення держави франків та з її союзом з папським престолом, при збереженні решток міськ. самоврядування й становленні феод. військово-політ. ієрархії остання перетворювалася на центр динамічного розвитку, починаючи випереджати східнохристиянську та мусульманську цивілізації (здобутки яких вона використовувала) від 13, а особливо у 15 ст.

Від 3-ї чв. 9 ст., при визначній ролі першовчителів слов'ян Константина (Кирила) та Мефодія (див. *Кирило та Мефодій*), починає складатися слов'ян. субцивілізаційне відгалуження візантійсько-східнохристиян. цивілізації з власною (церковнослов'ян.) мовою писемної к-ри та богослужіння. В 11 ст. його основою стає *Київська Русь*, що набуває виразних рис окремої субцивілізації. Попри монгол. лихоліття (див. *Монголо-татарська навала*), за умов завоювання турками решток Візантії та православно-слов'ян. д-в Балкан, на ґрунті Київ. Русі складається й розвивається окрема слов'янсько-правосл. цивілізація у двох власних субцивілізаційних формах: західноправославна (укр. та білорус. землі у складі *Великого князівства Литовського* та *Речі Посполитої*) і східноправославна (Моск. д-ва (див. *Велике князівство Московське*) з підкореним нею *Новгородом Великим*). Перша не змогла створити стійкої і потужної власної д-ви, але була відкрита досягненням католицько-протестанської Європи і, адаптовуючи їх на власному цивілізаційному ґрунті, у 17—18 ст. транслювала другій, сприяючи її модернізації. Друга, навпаки, створила потужне царство, але тривалий час відгороджувала себе від іноцивілізаційних впливів, вибірково сприймаючи окремі зх. досягнення через посередництво *Києва*. Специфікою розвитку слов'янсько-правосл. цивілізації було те, що, не встигнувши сповна оволодіти візантійсько-антич. спадщиною, вона після монгол. нашестя відроджувалася і розвивалася за наявності поруч потужного, динамічного центру світ. випереджаючого розвитку — західнохристиянсько-новоєвропейської, згодом — євроатлантичної (західної) цивілізації, при впливах та викликах з її боку. Внутр. саморозвиток найістотнішим чином деформувався дією зовн. сил, що визначило периферійний у багатьох відношеннях щодо Заходу статус слов'янсько-правосл. цивілізації Нового часу та, попри потужні досягнення кін. 19—20 ст., сьогодення.

На хвилі піднесення доби *Відродження* й наступних століть Захід розпочав глобальну колоніальну експансію. У Сх. Європі вона захлинулася в 1-й чв. 17 ст., а з Хмельниччини (див. *Національна революція 1648—1676*) розпочався зворотний процес, що тривав до серед. 20 ст. Проте в Новому світі, де іспанці зіткну-

лися з архаїчними д-вами давньосх. типу, а португальці в Бразилії та голландці, англійці й французи — у Пн. Америці — лише з первісними етносами, склалася принципово ін. ситуація. На теренах, захоплених Іспанією та Португалією, при поверховій християнізації та мовній *асиміляції* підкорених індіанців і завезених для роботи на плантаціях рабів-негрів, при етнорасовій міксації та просякненні формально катол. свідомості трансформованими первісними уявленнями корінних мешканців і чорношкірих невільників, у 16 ст. почалося формування латиноамер. субцивілізації. Після звільнення від колоніальної залежності та з початком формування власних націй-держав вона впродовж серед. 19 — 20 ст. набула вигляду окремої цивілізації в системі М.ц.с. Проте д-ви, що її складають, і за умов держ. суверенітету здебільшого перебувають у великій екон. і політ. залежності від євроатлантичної (зх.) цивілізації, головно від США. У Пн. Америці цивілізаційний процес набув ін. рис. Білі колоністи, переважно англомовні протестанти, майже не змішувалися з індіанцями (винищуючи та витискуючи їх у малопридатні для життя місця) та завезеними невільниками-неграми, у цілому зберігаючи свою цивілізаційну західнохристиян. ідентичність. Проте впродовж 19—20 ст. в системі зх. цивілізації утворився її північноамериканський субцивілізаційний анклав у складі США та Канади. Паралельно субцивілізаційних ознак дедалі виразніше набуває австралійсько-новозеландська філіація зх. цивілізації. Водночас, долаючи свій конфесійно-етномовний поділ, гол. чином на германомовно-протестанську Північ та романомовно-католицький Південь, *Європейський Союз*, що склався на ґрунті західнохристиянсько-новоєвроп. цивілізації пізнього середньовіччя та перших століть Нового часу, дедалі більше набуває характеру однієї з двох (поруч з Пн. Америкою) провідних субцивілізацій сучасної зх. цивілізації, до якої частково дотична й Пд. Африка з її численним протестантським населенням.

Відтак М.ц.с. сьогодні має складну структуру. Його центр. і провідною частиною виступає зх. цивілізація, що складається з двох потужних субцивілізацій: європейської (яка приблизно відповідає кордонам розширеного в 2004 ЄС) і північноамериканської, а також австралійсько-новозеландського і деяких ін. цивілізаційних анклавів. До неї дотичні слов'янсько-православна (або східнохристиянсько-євразійська) на східноєвропейсько-євразійських просторах та латиноамериканська цивілізації, що формувалися під потужним впливом і навіть при безпосередній участі (головно в Лат. Америці, але, деякою мірою, і в Сх. Європі) переселенців із Зх. Європи. Дві останні перебували і перебувають в екон. та, тією чи ін. мірою, політ. залежності від Заходу (головно США), проте (зокрема Росія і Бразилія) демонструють власну, відмінну від північноамер., позицію щодо міжнар. справ.

Поруч з М.ц.с. сьогодні у світі бачимо ще один цивілізаційний світ — китайсько-далекосхідний, у складі китайсько-східноазійської та японсько-далекосхідної цивілізацій. Крім них, окремими потужними цивілізаціями сьогодення є мусульмансько-афразійська та індійсько-південноазійська, тоді як Тропічну Африку, де на ґрунті традиційного язичницького сусп-ва схрестилися мусульманські й західноєвропейсько-християнські впливи, можна вважати квазіцивілізаційною спільністю (див. також *Квазіцивілізації*), а Пд.-Сх. Азію, деякі країни якої належать до різних цивілізаційно-конфесійних спільнот (індуїстської, буддійської, конфуціанської, мусульманської, християнської), маємо визначити як трансцивілізаційну спільність. М.ц.с. виступає серед них найширшим і найпотужнішим цивілізаційним утворенням.

Літ.: *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе. СПб., 1898; *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. М., 1991; *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Його ж.* Цивилизация перед судом истории. М.—СПб., 1995; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002; *Пахомов Ю.Н. и др.* Цивилизационные модели современности и их исторические корни. К., 2007.

Ю.В. Павленко.

МАКСА́КІВСЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р (до 1829 — Максаківський Спасо-Преображенський монастир) — правосл. чол. монастир. Заснований, імовірно, ще в часи *Київської Русі* на лівому березі р. Десна (біля переправи) поблизу с. Максаки (нині село Менського р-ну Черніг. обл.). Зруйнований, мабуть, монголами (див. також *Монголо-татарська навала*).

Черніг. *каштелян* А.*Кисіль* 1640 відродив монастир за підтримки ченців з монастиря м. Трубчевськ (нині місто Брянської обл., РФ). Від серед. 17 ст. розпочалося буд-во монастирського комплексу, в центрі якого знаходився Спасо-Преображенський собор, збудований у т. зв. держ. або гетьманському стилі (було відроджене планування кам'яних храмів Київ. Русі з уже помітним впливом зх. (польс. та литов.) *бароко*), поруч побудовані Введенський храм, дзвіниця та ін. споруди. 1660—70-х рр. довкола монастиря було зведено оборонні мури з вежами для захисту від ординських наскоків. У розбудові монастиря, збільшенні його маєтностей значну роль відіграли пожертви гетьманів України — Б.*Хмельницького* та ін. Уже в 2-й. пол. 17 ст. монастир став важливим реліг. і культ. осередком Сіверщини. Серед його ігуменів були визначні особистості, як от: Єремія (Ширкевич) (1665—81), св. *Димитрій Ростов-*

Максаківський Свято-Троїцький монастир. Руїни дзвіниці. Фото початку 21 ст.

ський (1681—82). 1776 у монастирі проживав константиноп. патріарх Серафим II, який був змушений тікати в Україну від турец. переслідувань. 1786 закрито у зв'язку із *секуляризацією* церк. володінь, але 1803 відновлено. Після великої пожежі 1829 осідок почав діяти як жін. монастир під назвою: Максаківський Свято-Троїцький монастир, було здійснено певні добудови в класичному стилі (серед. 19 ст.).

У роки рад. влади монастир ліквідовано, а в 1930-ті рр. майже повністю розібрано його споруди.

Нині залишилася лише дзвіниця, яка є напівзруйнованою.

Літ.: Чернігівщина. К., 1990; *Грушевський М.* Історія України-Руси. К., 1994.

Ю.А. Мицик.

МАКСА́КІВСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Максаківський Свято-Троїцький монастир.*

МАКСИ́М (р.н. невід. — п. 16.12.1305) — митрополит Київський і Владимирський (1283—1305). Грек за походженням. Після рукопокладення в *Константинополі* отримав ярлик на митрополію в *Золотій Орді.* 1284 скликав церк. собор у *Києві.* 1285 відвідав Пн.-Сх. Русь, *Новгород Великий* та Псков (нині місто в РФ), *Галич (давній)*, *Волинь.* 1299 нібито з причини запустіння Києва від засилля монголів переселився в столицю *Владимиро-Суздальського князівства* Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ).

1301 брав участь у патріаршому соборі в Константинополі.

Перенесення місцеперебування митрополита з Києва на Північ викликало незадоволення галицько-волин. кн. *Юрія Львовича.* 1303 константиноп. патріарх Афанасій надав галицькій єпископії ранг митрополії (див. *Галицька митрополія*) та підпорядкував їй Перемишльську, Володимирську, Луцьку, Холмську та Турівську кафедри.

Похований у крипті Владимирського Свято-Успенського собору.

Канонізований РПЦ, день пошанування 6 грудня (за ст. ст.).

У складі *Кормчої* збереглося Правило митрополита Максима, присвячене постам та дотриманню християн. шлюбу.

А.Г. Плахонін.

МАКСИ́М ГРЕК (у миру — Михаїл Триволіс; бл. 1472 — 12.12. 1555) — правосл. чернець, автор низки теологічних трактатів, поетичних тв., полемічних листів, перекладач. Н. в м. Арта (колиш. столиця деспотату Епір, нині місто в Греції). Замолоду перебрався для навчання у Флоренцію (Італія), де зазнав впливу вчення домініканця Дж.Савонароли. Твори цього катол. мислителя, його полеміка з Папою Римським Александром VI Борджіа та жахливе покарання проповідника вразили М.Г. на все життя. 1502 М.Г. вступив до монастиря св. Марка, настоятелем якого раніше був Дж.Савонарола, а пізніше М.Г. опинився у Ватопедському монастирі на *Афоні.* Саме там, уже як правосл. чернець, розпочинає вивчення візант. реліг. та світської літератури. 1516 посольство вел. кн. моск. *Василія III* Івановича запросило ченця до Рос. д-ви для виправлення та перекладу канонічних грец. текстів. У духовному житті Росії тим часом тривало протистояння між «йосифлянами» та «нестяжателями». М.Г. слабко знав слов'ян. мову, а моск. книжники — грецьку, відтак спілкування й переклади відбувалися за посередництва латини, що вплинуло не тільки на якість перекладу, а й на подальшу долю перекладених речей. М.Г. брав участь у перекладі Толкового Псалтиря, перевірці автентичності перекладу літургійних книг та Святого Письма, де знайшов істотні помилки, а виправлення їх пізніше призвело до суворого покарання ченця. Згодом М.Г. також запропонували пояснити деякі грец. терміни для *Кормчої* Васіяна Патрикеєва — лідера руху «нестяжателів».

Максим Грек. Малюнок із рукописного зібрання його творів. Кінець 16 ст.

Від 1525 М.Г. на соборних судах кілька разів був засуджений за звинуваченням в єретичних поглядах (див. *Єресі*), ворожбитстві, шпигунстві на користь *Османської імперії*, закиди в бік вел. кн. моск. Василія III Івановича (прилюдно виступав проти розірвання шлюбу вел. князя з вел. кн. Соломонією). За рішенням собору 1525 був засланий до Волоколамського Свято-Успенського монастиря, де був ув'язнений у темницю, йому було заборонено читати та листуватися з будь-ким. 1531 знову викликаний на соборний суд, де, змучений та хворий, покаявся, однак суд цим не задовольнився. М. був відлучений від причастя та відправлений у тверський Отроч-Свято-Успенський монастир, в якому перебував майже 20 років. Бл. 1548 М.Г. звільнили з ув'язнення, допустили до причастя й дозволили мешкати у Троїце-Сергієвій лаврі, де він згодом помер. Похований біля пн.-зх. стіни Духовської церкви Троїце-Сергієвої лаври. Канонізований РПЦ 1988, день пошанування 21 січня (за ст. ст.).

Максимівська ікона Пресвятої Богородиці, встановлена біля надгробка митрополита Київського і Владимирського Максима у Свято-Успенському Владимирському соборі у м. Владимир (РФ). 1299.

Попри те, що у східнослов'ян. ареалі поширювалися переклади і твори М.Г., постать грец. книжника залишалася маловідомою. Спадщина М.Г. вплинула на правосл. відродження 2-ї пол. 16 ст. в Україні, а повернення писань ченця в Росію відбулося значною мірою завдяки приїзду Ісайї Кам'янчанина. Безпосередній вплив справили тексти і переклади М.Г. на Василя *Суразького*, Івана (*Вишенського*), Захарію (*Копистенського*), вони також увійшли до складу укр. рукописних кодексів. Місц. книжники перебували під враженням писань духовного учня М.Г. — рос. церк. діяча *Артемія*, який проживав тривалий час на рус. землях *Великого князівства Литовського*, йому приписується низка полемічних антипротестантських творів, листів.

Тв.: Сочинения преподобного Максима Грека, ч. 1—3. Казань, 1859—62; *Буланин Д.М.* Переводы и послания Максима Грека: Неизданные тексты. Л., 1984; *Журова Л.И.* Авторский текст Максима Грека: рукописная и миниатюрная традиции. Новосибирск, 2008; Сочинения. М., 2008.

Літ.: *Olmsted H.*, *Taube M.* «Povest' o Esfiri»: The Ostoh Bible and Maksim Grek's Translation of the Book of Esther.

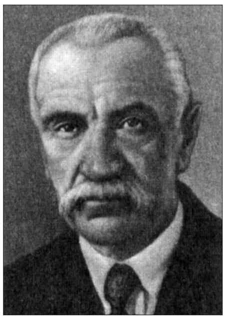
М.О. Максимейко.

«Harvard Ukrainian Studies», 1987, vol. 11, nr. 1/2; *Оболенский Д.* Византийское Содружество наций: Шесть византийских портретов. М., 1998; *Шевченко И.* О греческой поэтической продукции Максима Грека. «Славяноведение», 1998, № 3.

В.Є. Зема.

МАКСИМЕЙКО Микола Олексійович (17(05).06.1870—14.04.1941) — історик права. Професор (1903), д-р права (1914). Н. в с. Волошнівка (нині село Роменського р-ну Сум. обл.) в сел. родині. Початкову освіту здобув у приходській школі та прогімназії. Навч. в *Колегії Павла Ґалаґана* (1884—88) та на юрид. ф-ті Київ. ун-ту (1888—92). Після закінчення ун-ту був залишений стипендіатом при кафедрі історії рос. права для підготовки магістерської дисертації.

Від 1897 — приват-доцент Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). Від 1897 — член *Харківського історико-філологічного товариства*, від 1900 — Харків. юрид. т-ва. Від 1903 — екстраординарний, 1905—18 — ординарний професор кафедри історії рос. права Харків. ун-ту.

М. вів активну громад. та пед. діяльність. Викладав на жін. та робітн. курсах, читав лекції з історії права в Харків. нар. ун-ті (1903—15). Брав участь у роботі багатьох наук. т-в, зокрема, Харків. історико-філол. т-ва та Т-ва поширення в народі грамотності (див. *Товариства грамотності*). Доклав чимало зусиль для організації 12-го Археол. з'їзду (див. *Археологічні з'їзди*), який відбувся в *Харкові.*

1905, разом із професорами Харків. ун-ту М.*Сумцовим*, Д.*Багалієм*, Т.Буткевичем, входив до складу Ради з питань про усунення обмежень Емського указу 1863, які застосовувалися до укр. мови і укр. літератури (див. також *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*), яка виступала за скасування утисків укр. к-ри. Був прихильником ідей *Конституційно-демократичної партії* та відстоював її позиції на шпальтах харків. газет «Мир», «Волна», «Будущее». Але в укр. питанні наголошував на необхідності децентралізації *Російської імперії* та наданні *автономії* її народам. 1915 успішно захистив дис. на тему: «Опыт критического исследования Русской правды» та здобув ступінь доктора наук.

У період *Російської революції 1917—1918* та *громадянської війни в Україні 1917—1921* займав очікувальну позицію. Він як не брав участі у засіданнях Партії нар. свободи (партія кадетів), так і публічно відмовчувався за часів *Української Центральної Ради*, гетьманату П.*Скоропадського* та *Директорії Української Народної Республіки.* 1919, як і більшість викладачів Харків. ун-ту, співпрацював з Академічним союзом на допомогу Добровольчій армії (див. *Добровольча армія*). 1920 під враженням від розгорнутого денікінцями терору (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) більшість діячів масово перейшли на бік рад. влади. Співпраця з рад. владою стала гарантом продовження наук. та пед. діяльності М. Але при цьому, як і більшість професорів старшого покоління, він залишався позапартійним.

Брав активну участь в організації правового від-ня при Ін-ті нар. госп-ва та був першим деканом юрид. ф-ту цього закладу. Через різке погіршення стану здоров'я 1920 змушений був переїхати на Полтавщину, де викладав у школах Полтавщини та читав лекції серед населення. 1920—24 працював ученим консультантом кодифікаційного відділу нар. комісаріату юстиції УСРР, а також професором правового від-ня при Ін-ті нар. госп-ва. Разом із рад. правниками С.Вереткою, З.Висоцьким, В.Дністрянським, О.Малицьким, П.Момотом, Ю.Яворським М. вів дискусію щодо шляхів розвитку укр. юрид. термінології на шпальтах юрид. журналів. 1924—26 — професор Харків. геодезичного та землевпорядного ін-ту. 1925 обраний чл.-кор. ВУАН.

1926—34 очолював секцію історії укр. права *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія.* 1928 змушений був виступити на заг. засіданні співробітників НДІ історії укр. к-ри ім. акад. Д.Багалія з публічною самокритикою своїх поглядів як «буржуазно-націоналістичних». Така акція врятувала М. від переслідувань. Проте 1929 його кандидатура на обрання чл.-кор. ВУАН була відхилена.

1934—40 брав участь у роботі Комісії АН УРСР з вивчення західнорус. і укр. права. 1940—41 — старший наук. співробітник Ін-ту історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*).

Праці вченого присвячені політ. ладові та праву Литовсько-Рус. д-ви. Зробив значний внесок у дослідження *«Руської правди»*.

Праці: Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. Х., 1902; Опыт критического исследования Русской правды, вып. 1. Х., 1914; Система Руської правди в її поширеній редакції. К., 1926; Інтерполяції в тексті поширеної Руської правди. К., 1929.

Літ.: *Скакун О.Ф.* М.О. Максимейко — історик права (до 100-річчя від дня народження). «УІЖ», 1970, № 7; *Його ж.* М.О. Максимейко як історик права. «Проблеми правознавства», 1972, № 21; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921—1934). Х., 1994; *Її ж.* Розвиток історико-правової думки в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). Х., 2000; *Бондарук Т.І.* Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). К., 2000; *Остапенко С.В.* Науково-педагогічна та громадська діяльність М.О. Максимейка: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Х., 2008.

П.І. Скрипник.

МАКСИМЕНКО Федір Пилипович (04.02(23.01).1896—06.07.1983) — бібліограф-енциклопедист, книгознавець. Н. в с. Біленьке Катеринosл. пов. Катериносл. губ. (нині село Запоріз. р-ну Запоріз. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Катериносл. духовну семінарію, історичний відділ ф-ту професійної освіти Київ. ін-ту нар. освіти (1925). Працював у Всенар. б-ці України (нині *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*; 1923—33), де пройшов аспірантуру з бібліографії (1929—31) і завідував відділом періодики. У зв'язку з плануванням укр. бібліографічного репертуару видав бібліографічну розвідку «Межі етнографічної території українського народу» (1927). Класичним став покажчик покажчиків М. «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України» (1930) з розділами: загальним, *Бессарабія, Волинь*, Донщина, Катеринославщина, Київщи-

на, *Поділля*, Полтавщина, Таврія-Крим, Харківщина, Херсонщина та Чернігівщина. Як визнано в науці, це найбільше досягнення укр. краєзнавчої бібліографії 1920—30-х рр. У цій праці вчений виступив як один із засн. укр. бібліографії другого ступеня (метабібліографії). Дніпропетровський геолог проф. Л.Іванов констатував: «[...] з мінералогії Волині в мене наведено 131 вказівку, у Вас із геології — лише 30, але на підставі Ваших вказівок можна розгорнути всю ту літературу, що вказав я». Разом з тим, до кожного розділу додано реєстр бібліографічних праць, з тих чи ін. причин не опублікованих, що заклало підвалини для досліджень бібліографічної думки та історії бібліографії. Високу оцінку праці М. дали М.Рубакін, О.Фомін, В.*Вернадський*, Л.Хавкіна та ін.

Взяв участь у підготовці колективної праці «Матеріали до бібліографії М.О. Скрипника» (1932). За звинуваченням «у саботажі наукової роботи, нацдемівщину та як вихідця з контрреволюційного табору» разом із видатними вченими Б.Зданевичем, О.*Киселем*, Г.Колядою, К.*Копержинським*, В.*Кордтом*, М.Ясинським та ін. звільнений з посади під час чистки академічних установ (1933), після чого тривалий час не мав постійної роботи. Ризикуючи собою, в умовах держ. терору збирав матеріали про україністичні видання, які не було реалізовано внаслідок наступу *більшовизму*. Зберіг низку рукописів В.*Міяковського*, Вас.*Різниченка*, О.*Оглоблина*. Відтоді до 1947 не зміг видати жодного наук. дослідження.

1950—74 — заст. директора б-ки Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*), де потім завідував відділом рукописів та рідкісної книги, названим після смерті М. його іменем. За оцінкою чл.-кор. АН УРСР П.*Попова* (1957), справу комплектування і бібліографії він поставив у Львів. ун-ті чи не найкраще в УРСР. Узяв участь в обговоренні проблем репертуару укр. книги (1947), що визначило його дальшу роботу. Працюючи як дослідник поза рамками офіц. структур, сам визначав характер і програму своїх робіт. Продовжуючи працю Д.*Дорошенка* «Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки» (Наук. ювілейний збірник УВУ в Празі, присвячений президентові Чеськословенської Республіки проф. Т.Г.Масарикові, ч. 1. Прага, 1925), зібрав «Матеріали до бібліографії української книжки XIX ст.» (збереглись у кількох списках). Уклав покажчики «Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету» (1958) та «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках» (1975). Як ініціативний бібліограф-теоретик сміливо розширив обсяг бібліографії, у своїх працях вводив до неї пристатейну (т. зв. наук. апарат) і навіть внутрішньостатейну (інтрастатейну). Його покажчики другого ступеня «Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР» (1960, у співавт.), «Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР» (1971; у співавт.) ввели в наук. обіг колосальну кількість невживаних в офіц. істор. літературі часів *тоталітаризму* джерел. Надолужили брак довідкових видань, що за тих умов не могли з'явитися, і були високо оцінені в бібліографічних центрах *СРСР* та за кордоном. М. налагодив листування й книгообмін з багатьма науковцями й наук. осередками, в т. ч. всупереч негативному ставленню кер-ва, із книгознавцями зх. д-в і *української діаспори*. Підтримуючи щирі дружні стосунки з Ю.*Меженком*, С.Масловим та ін. вченими до їхньої смерті, протягом десятиріч на свій страх і ризик постачав їх для роботи спецфондівськими виданнями.

М. підвів широку інформаційну базу під багатотомник *«Історія міст і сіл Української РСР»*, упорядкувавши покажчик «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР» (окрема відбитка.— К., 1964; спершу друкувався в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР», 1963, № 4 — 1964, № 5; майже 1400 позицій укр., рос., польс., нім., румун. та франц. мовами). Це знайшло підтримку і мало широкий резонанс серед науковців усіх областей України, активізувавши їхні дослідження. Однак з огляду на політ. умови, деякі з них вийшли для службового користування. Уклав, відредагував та прорецензував десятки бібліографічних українознавчих покажчиків із красного письменства, історії, мист-ва, філософії, медицини, мінералогії («Минералогический сборник» за 1954—74), техніки, лісівництва, геології, палеонтології тощо. Серед прередагованих праць — капітальний 2-томний (у 4-х вип.) покажчик «Історія Києва» (1958—63), виданий Держ. істор. б-кою УРСР. Керував підготовкою покажчиків праць учених Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*; 1962, 1974). Двічі звертався до аналізу праці В.*Ігнатієнка* «Бібліографія української преси, 1816—1916» (1930), намітивши перспективи подальшого вивчення укр. періодики.

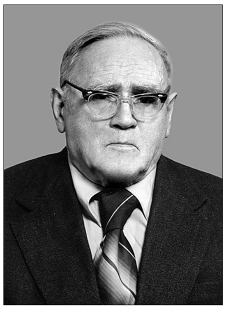

Ф.П. Максименко.

Володів широкими інформаціями про *українознавство* 1920-х рр., зокрема про репресованих вчених. Маючи обмежені видавничі можливості, відродив характерний для 19 ст. жанр ученого листування. Користуючись великим авторитетом серед фахівців, впливав на розвиток гуманітарних студій 1960 — поч. 1980-х рр., передусім у галузі книгознавства та краєзнавства. Консультував великомасштабні проекти з укр. та світ. бібліографії (П.Кеннеді Ґрімстед, І.Кауфман, І.Корнєйчик). Репрезентуючи укр. науку, його праці включались до списків умовних означень цитованої літератури, вміщуваних в узагальнюючих загальносоюзних та укр. бібліографічних працях. Зібрав коштовну б-ку з українознавства, до якої входили рідкісні й унікальні примірники.

П. у м. *Львів*.

Літ.: *Бутрин М.Л.* Ф.П. Максименко: Бібліографічний покажчик. Львів, 1983; *Білокінь С.* Наш перший бібліограф. «Наука і культура: Україна: Щорічник», (К.), 1986, вип. 20; *Його ж.* Библиотека Ф.Ф. Максименко. В кн.: Актуальные проблемы теории и истории библиофильства. Л., 1989; *Його ж.* Внесок Ф.П. Максименка до історично-географічної та краєзнавчої бібліографії. В кн.: Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць. К., 1991; *Швець Н.* Засади і настанови Ф.П. Максименка у формуванні відділу рукописів і рідкісних книг. В кн.: Збірник наукових праць відділу руко-

М.Л. Максимів.

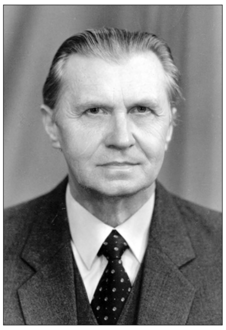

Є.В. Максимов.

Б. Максимович.

писних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка. Львів, 1997; *Королевич Н.Ф.* Ф. Максименко. В кн.: *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX ст. К., 1998; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920—1941. В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004; *Його ж.* Повсякденні турботи повоєнних книгознавців (із листування Федора Максименка). В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 11. К., 2007; *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007; *Домбровська Г., Панів Л.* Федір Максименко: Біобібліографічний покажчик. В кн.: Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. Львів, 2008.

С.І. Білокінь.

МАКСИ́МІВ Микола Лаврентійович (25.10.1880—02.11.1953) — військ. діяч, віце-адмірал *Української Народної Республіки*. Н. в *Області Війська Донського*. Закінчив Мор. корпус (1901), Мор. академію (1912), брав участь у *російсько-японській війні 1904—1905* і *Першій світовій війні*. В Укр. військово-мор. флоті з весни 1918 — командуючий обороною Криму, міністр мор. справ *Української Держави*. Під його кер-вом розроблено низку законів про флот, розгорнуто розбудову Чорномор. флоту, залучено на службу досвідчених фахівців. Наприкінці 1918 — заст. міністра, перебував в *Одесі*. Після окупації міста військами *Антанти* і захоплення ними флоту (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*) виїхав до Сербії, згодом — до Франції.

П. у м. Ніцца (Франція).

Літ.: Список Морского ведомства на 1914 г. СПб., 1914; «Часовой» (Париж), 1930, № 32; «Военно-исторический вестник» (Париж), 1954, № 4; *Коляичук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів—Х., 2007.

К.Є. Науменко.

МАКСИ́МОВ Євгеній Володимирович (28.01.1928—02.08.2008) — археолог-славіст, д-р істор. н. (1983), провідний наук. співробітник відділу археології ранніх слов'ян *Інституту археології НАН України*. Н. в м. *Київ*. Закінчив Київ. ун-т (1949). 1968 захистив кандидатську, а 1983 — докторську дисертації. З 1949 по 1998 працював в Ін-ті археології АН УРСР (з 1991 — АН України, з 1994 — НАН України).

Сфера наук. інтересів ученого — проблеми слов'ян. етно- та культурогенезу в переддерж. період. Досліджував старожитності Середнього та Верхнього Подніпров'я від рубежу ер (*зарубинецька культура*) до 8—9 ст. як основу формування ранньослов'ян. к-р, розробляв питання культурно-істор. та соціально-екон. розвитку слов'ян. susp-ва.

Провів польові дослідження і ввів до наук. обігу матеріали *городищ Пилипенкова Гора*, Бабина Гора, *Монастирок* (Черкас. обл.), *могильників* Дідів Шпиль (Черкас. обл.), *Пирогів*, *Козаровичі* (Київ. обл.) та ін.

М. — редактор численних видань, у т. ч. збірників «Археологія» та *«Археологічні пам'ятки УРСР»*. Під його кер-вом захищені 3 канд. дисертації.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1991).

Праці: Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972; Зарубинецкая культура на территории УССР. К., 1982; Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. К., 1988 (у співавт.).

Літ.: Дослідник давньослов'янської історії України. В кн.: Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. К., 2003.

Н.С. Абашина.

МАКСИМО́ВИЧ Борис (1906—03.01.1994) — піаніст і педагог. Проф. (1934). Н. в м. *Київ*. Походив з родини музикантів: батько — скрипаль, мати — піаністка. Закінчив Київ. музично-драм. ін-т ім. М.Лисенка (1924—28, клас фортепіано Г.Беклемішева і С.Барера). Широко проводив концертну діяльність у Києві та ін. містах України. 1934—44 — професор Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*). 1944 емігрував до Німеччини, де перебував на примусових роботах, а по закінченні *Другої світової війни* виступав у концертах для амер. та франц. армій. Потім гастролював з сольними концертами в багатьох містах Зх. Європи: Гамбурзі, Ганновері, Аугсбурзі (1949), Любеку (1949; усі міста в Німеччині), Амстердамі (1950; Нідерланди), Лондоні (1950, Велика Британія), Парижі (Франція) та ін.

З 1950 жив у Детройті (шт. Мічіган, США), де провадив концертну діяльність. З 1952 — професор Укр. муз. ін-ту в Детройті. Виступав також з великим успіхом у Нью-Йорку (США; 1951, 1958, 1962), Торонто (Канада; 1956) та ін.

У його репертуарі були твори укр. (М.В.*Лисенко*, В.*Косенко*, Н.Нижанківський, Л.*Ревуцький*, А.Гнатишин), рос. (П.*Чайковський*, С.*Рахманінов*, І.Стравінський) та зарубіжних (Л. ван Бетховен, Р.Шуман, А.Скарлатті, Ф.Ліст, Ф.Шопен) композиторів. Був першим виконавцем фортепіанного концерту В.Косенка.

М. брав участь у Всеукр. конкурсах музикантів (1930, 1931) та Всесоюзному конкурсі музик-виконавців у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*; 1935). Виступав солістом симфонічних оркестрів (*Відень*, 1945, диригент Г.Вайсбах; Детройт, 1969), а також під егідою Укр. муз. ін-ту.

Акомпанував укр. співакам (найчастіше своїй дружині — В.Богаченко-Максимович).

П. у м. Детройт.

Літ.: *Гнатишин А.* Концерт Бориса Максимовича у Відні. «Краківські вісті», 1944, 28 листоп.; *Кушнір Б.* Концерт Бориса Максимовича в Дітройті. «Свобода», 1962, 6 черв.; *Лончина Б.* Український митець-віртуоз Борис Максимович. Там само, 1969, 24 груд.; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

МАКСИМО́ВИЧ Георгій Андрійович (02.05(20.04).1877 — бл. 1954, за ін. даними, бл. 1970) — історик. Д-р істор. н. (1918). Професор (1919). Дійсний член *Полтавської губернської вченої архівної комісії*. Н. в м. *Мена* в родині землеміра, що належала до старого козацько-старшинського роду. Початкову освіту здобув у Черніг. та Ялтинській г-зіях. Навч. в Моск. та Петерб. ун-тах. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1905) та був залишений як професорський стипендіат для підготовки до професорського звання на кафедрі рос. історії. 1908 склав магістерський іспит та був допущений до читання лекцій як приват-доцент у Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Та-*

раса Шевченка). Викладав у київ. г-зії Г.Валькнера. Обраний викладачем та наставником студентів на конференції *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька* (1909). Доцент (1917), професор (1919) у тому ж закладі. Вивчав джерела з історії України 2-ї пол. 18 ст. в архівах *Києва*, *Москви*, *Санкт-Петербурга*, *Харкова* та *Чернігова*. Як історик сформувався під впливом історико-екон. школи М.*Довнар-Запольського*. 1914 захистив магістерську дис. на тему: «Деятельность графа П.А. Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией». Викладав на Ніжинських вищих жін. курсах. 1917 за ініціативою М. конференція Ніжинського історико-філол. ін-ту кн. Безбородька ухвалила рішення про читання курсу історії України. 1918 захистив докторську дис. на тему: «Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г.». Професор Київ. ун-ту. В. о. директора Ніжинського ін-ту нар. освіти (1922), кер. істор. секції Ніжинської н.-д. кафедри (1922—24). З семінару історії України, яким керував М., вийшла плеяда відомих укр. істориків, зокрема В.*Дубровський*, В.*Євфимовський*, А.*Єршов*, В.*Фесенко* та ін. 1924 через хворобу легенів переїхав до *Сімферополя*. 1924—33 викладав у Крим. ун-ті (пізніше — пед. ін-ті). Обраний дійсним членом Харків. н.-д. кафедри історії укр. к-ри акад. Д.Багалія (див. *Науково-дослідний інститут історії української культури імені академіка Д.Багалія*), але не був затверджений *Укрнаукою*. 1932—33 підданий нищівній критиці за «методологічні помилки». Переїхав до Середньої Азії. Професор Туркменського пед. ін-ту в Ашхабаді (нині м. Ашгабад, Туркменистан). Після *Другої світової війни* перебрався на Пн. Кавказ. За деякими свідченнями, викладав у Північнокавказ. пед. ін-ті в П'ятигорську (нині місто Ставропольського краю, РФ).

Автор праць з історії *Гетьманщини* 18 ст. та *Малоросійської колегії*.

Праці: Учение первых славянофилов. К., 1907; Кризис перед смутой в Московском государстве. Нежин, 1911; Деятельность графа П.А. Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин, 1913; Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII-го века (по делу архива Харьковского историко-филологического общества. Черниговский отд. № 413). В кн.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. 23, вып. 2. К., 1913; К вопросу о степени достоверности писцовых книг. Нежин, 1914; Материалы, относящиеся к учреждению почты в Малороссии при графе Румянцеве-Задунайском. В кн.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 11. Полтава, 1914; Очерки по истории экономического быта Вяземского уезда по писцовым книгам XVI—XVII вв. К., 1915; Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г., ч. 1. Нежин, 1917; К вопросу о целях и методах изучения Законодательской комиссии 1767 г. «Известия Крымского педагогического института», 1928, т. 2.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине: 1901—1912: Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1912; *Дубровський В.В.* Мій учитель — проф. Г.А. Максимович. «Український історик», 1964, № 4; *Самойленко О.Г.* Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 2000; Викладачі Ніжинської вищої школи: Біобібліографічний покажчик, ч. 1. Ніжин, 2001; Матеріали Комісії по заміщенню кафедри історії України в Університеті св. Володимира (травень—жовтень 1918 р.). № 4. Curriculum vitae Георгія Максимовича. В кн.: Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади, кн. 2. К., 2001; *Зозуля С.Ю.* До питання про належність ніжинських істориків 20—30-х років XX ст. до зони тяжіння наукової школи акад. Д.І. Багалія. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць, вип. 7. Х., 2004; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; *Зозуля С.Ю.* Службові переміщення професора Г.А. Максимовича. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 29. Ніжин, 2005.

О.В. Ясь.

МАКСИМО́ВИЧ Іоанн (чернече ім'я — Іоанн; 1651—21(10).06. 1715) — архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський (1697), митрополит Тобольський і всього Сибіру, церк. та освіт. діяч, письменник, поет, перекладач. Н. в м. *Ніжин*. Походив з роду *Максимовичів*. Старший син Максима Васильківського, «обывателя Киево-Печерского», який

Іоанн Максимович.

орендував млини та грунти *Києво-Печерської лаври*, а також «около вибранья индукти працюючи», тобто збирав мито з привізних товарів (див. *Індукта*), приносив значний прибуток військ. скарбу, перебував, як і його діти, під гетьман. «обороною». Його сини (їх було сім, за ін. даними — вісім) досягли досить високого становища в суспві — були *бунчуковими товаришами* і *значковими товаришами*, Дмитро дослужився до урядів *генерального бунчужного* (1703) та *генерального осавула* (1708), був одним із гол. однодумців І.*Мазепи*, закінчив свої дні на засланні в Архангельську (нині місто в РФ).

М. здобув освіту в Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), де згодом був викладачем лат. мови, поетики та риторики. 1676 в Києво-Печерській лаврі прийняв чернечий постриг з ім'ям Іоанн. 1675—80 перебував на посаді проповідника, потім економа лаври. 1679 у складі делегації Києво-Печерської лаври їздив до рос. царя *Федора Олексійовича* просити допомоги в боротьбі з *Османською імперією*, а також виклопотати монастир на території Росії, де ченці могли б переховуватися під час навали. 1681—95 — намісник такого монастиря — Брянського Свенського (Новопечерського) монастиря. З 1695 — архімандрит *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря*. 1684, 1685, 1688, 1689, 1693 (двічі) здійснював часті поїздки до *Москви*, у т. ч. і як посланець Києво-Печерської лаври для відстоювання її прав.

10 січня 1697 за підтримки гетьмана І.Мазепи та козац.

старшини висвячений на архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського. 1700 реорганізував школу Лазара (*Барановича*) в колегіум (див. *Чернігівський колегіум*) за зразком Київ. колегіуму.

За сприяння та фінансування гетьмана І.Мазепи побудував у Борисоглібському монастирі трапезну, дзвіницю з церквою Іоанна Предтечі, названою на честь патронального святого гетьмана І.Мазепи, корпус шкільних приміщень. Навч. заклад цього періоду називався на честь свого засновника («Collegium Archiepiscopo Maximovitano Chernihovia») «Колегіумом Архієпископським Максимовичевським Чернігівським».

Продовжив традиції черніг. літературно-мистецького осередку, започаткованого Лазарем (Барановичем). 1705 у співавторстві архієпископа Іоанна (Максимовича) і префекта Антонія (Стаховського) та ін. викладачів вийшло 3 книги від імені Черніг. колегіуму: збірник «Зерцало от писанія Божественнаго», особливий примірник якого був піднесений гетьману І.Мазепі, ін. видання з такою ж назвою з присвятою *генеральному судді* В.*Кочубею* та віршований перероблений переклад «Алфавіт собранный рифмами сложенный» — царевичу Олексію Петровичу. Окрім вище названих осіб, твори

Максимович Іоанн. «Алфавіт собранный рифмами сложенный». Чернігів, 1705. Сторінка.

присвячувалися царю *Петру I*, гетьману І. *Скоропадському,* Стефану Яворському. Автор творів: «Богородицє Дєво» (1707), писаного силабічними віршами, «Молитва Отче наш на “седьм богомыслей расположенная”» (1709), віршованого — «Осм блаженств євангельских» (1709), «Синаксар» про перемогу під *Полтавою* (1710; див. також *Полтавська битва 1709*), перекладних: (Іоанн Златоуст) «Псалом пятидесятый» (1707), «Феатрон или Позор нравоучительный» (1708), переклад книги рим. каноніка Амвросія Мерліана «Theatrum politicum» (1655), «Царскій путь креста Господня» (1709), переклад катол. богослова Бенедикта Хефтена «Regia Via crucis» (1635), «Богомисліє» (1710, 1711), переклад книги протестантського богослова Йогана Герхарда «Meditationes sacra» (1627), («Богомисліє» заборонено 1720), «Іліотропіон» (1714), переклад єзуїтського письменника Єремії Дрекселя «Heliotropium» (1627). Усі твори вийшли в друкарні *Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря*, окрім видання «Псалом пятидесятый» (друкарня Києво-Печерської лаври).

Іоанн (Максимович) — найбільш плодовитий поет поч. 18 ст. Характерними рисами його творчості було захоплення віршуванням, деякі твори, наприклад, «Алфавіт», «Богородицє Дєво» складалися з десятків тисяч віршованих рядків. Твори морально-дидактичного характеру, написані в стилі *бароко*, з використанням словесної орнаментики — алегорій, метафор, де поряд з реліг. тематикою представлені світські сюжети, приклади з антич. історії; різноманітні зразки силабічного віршування: віршовані заголовки, присвяти, післямови, підписи під гербами, гравюрами, віршовані молитви, епіграми, епітафії, віршовані оповідання, філос. вірші — притчі тощо. Писав церковнослов'ян. мовою з українізмами.

Твори, переклади праць здійснені Іоанном (Максимовичем), викладачами Черніг. колегіуму залишили помітний слід у літературі 18 ст. Вони зайняли поважне місце серед творів моралістичної, богословської літератури, користувалися чималим попитом та популярністю, незважаючи на критику сучасників, зокрема Димитрія Ростовського та кн. Антіоха Кантеміра. Переклади Іоанна (Максимовича) були актуальними й у 19 ст. Про це свідчать перевидання «Іліотропіона», «Царского пути креста Господня» в цьому столітті, «Іліотропіона» — у 2003.

Користувався покровительством гетьмана І.Мазепи, підтримував з ним тісні стосунки, але після переходу гетьмана на бік швед. короля *Карла XII* був серед ієрархів, які 1708 у *Глухові* проголосили йому *анафему.* У березні 1712 Іоанн (Максимович) за указом рос. царя *Петра I* висвячений на митрополита Тобольського і всього Сибіру. Фактично, це було почесне заслання. Провадив активну просвітницьку та місіонерську діяльність, опікувався слов'яно-лат. школою, сприяв створенню рос. духовної місії в Китаї.

П. у м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), похований у Софійському Свято-Успенському соборі. 1916 канонізований РПЦ, день пошанування 10 червня (за ст. ст.).

Літ.: *Аскоченский В.И.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. К., 1856; *Филарет (Гумилевский).* Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861; *Скосырев Н.* Очерк жития митрополита Тобольского и всея Сибири Іоанна Максимовича: 1651—1715. М., 1892; *Славин Н.* Іоанн Максимович, митрополит Тобольский, бывший архиепископ Черниговский. «Черниговские епархиальные известия» (часть неофициальная), 1892, № 12, 14, 17; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914; *Ефимов П.* Святитель Божій Іоанн Максимович, митрополит Тобольский и всея Сибири (1651—1715 гг.). «Вера и жизнь», 1915, № 11—12; Святитель Божий Іоанн Максимович — митрополит Тобольский и всея Сибири. В кн.: Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. Чернигов, 1916; *Модзалевский В.П.* Краткий очерк жизни св. Иоанна Максимовича. «Сіверянський літопис», 1998, № 5.

О.І. Травкіна.

МАКСИМО́ВИЧ Михайло Олександрович (15(03).09.1804—22(10).11.1873) — історик, природознавець, археолог, фольклорист, етнограф, літературознавець, теоретик і практик вітчизн. краєзнавства, автор більше 100 наук.

праць з різних галузей знань, педагог, громад. діяч. Проф. (1833). Перший ректор Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; 1834—35). Чл.-кор. Петерб. АН (1871). Почесний член Моск., Петерб., Київ. й Новорос. ун-тів та багатьох наук. товариств. Н. на х. Тимківщина (нині с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкас. обл.). Освіту здобув у Новгород-Сіверській г-зії та Моск. ун-ті (навчався спочатку на словесному, згодом — природничому ф-тах, магістр фізико-мат. наук, з 1833 — його ординарний професор по кафедрі рос. словесності. Лекції М. відвідував О.*Герцен*, про що з високою повагою не раз згадував у своїх працях. Як дослідник М. виступав новатором у визначенні наук. напрямів, тем, методик, створенні рос. наук. ботанічної термінології. Гол. методологічними засадами його природничонаук. мислення були систематизація і дотримання законів логіки. У природничо-наук. галузі М. справедливо вважається одним з перших еволюціоністів у Росії, зокрема, у питаннях вивчення обміну речовин, клітинної будови організмів, розвитку тваринного світу. Його науково-популярна брошура «Книга Наума о великом Божьем мире» (1833) витримала 11 видань. В укр. історіографію М. увійшов як історик-аналітик; його внесок у становлення історії як наук. дисципліни полягає в розширенні фактографічної бази дослідження, інтерпретації і критиці джерел, дотриманні принципу систематизації знань про минувшину, застосуванні порівняльно-істор. методу. Він закладав документально-археогр. підвалини істор. науки: відвідував істор. місця, працював у б-ках *Софійського собору*, *Києво-Печерської лаври*, монастирських архівах тощо. Доба *романтизму*, в яку жив і творив М., зумовлювала його світогляд і методику наук. досліджень, що включала в себе творчу уяву і споглядання, інтуїтивне і чуттєве переживання та ін. Він не ставив за мету створення цілісної історії України, досліджуючи її регіональну специфіку, окремі періоди, епізоди, персоналії (*Київська Русь*, С.*Наливайко*, Б.*Хмельницький*, *Коліївщина*). У його істор. працях простежуються критично-раціоналістичні та ідеалістичні засади наук. мислення. М. належить пріоритет у створенні міфологеми щодо генези *нації української*, яка не позбавлена істор. реалій, про що зауважував М.*Грушевський*, назвавши його «творцем української історичної ідеології». Літературознавчі студії М. стосувалися давньорус. і укр. літератур. У них, а також в істор. дослідженнях «Откуда идет русская земля...» (1837), «О происхождении Варяго-Руссов» (1841) автор висловив своє наук. кредо з дискусійних питань, зокрема, щодо походження Давньорус. д-ви, піддаючи критиці норманську теорію (див. *Норманська проблема*). Визнавав спільність історичних коренів укр., рос. і білорус. народів. Фольклористичні праці М. «Малороссійскія пьсни, изданныя М.Максимовичемъ» (М., 1827); «Украинскія народныя пьсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Часть первая. Книга I. Украинскія думы. Книга II. Пьсни козацкія былевыя. Книга III. Пьсни козацкія бытовыя» (М., 1834); «Сборникъ украинскихъ пьсенъ, издаваемый Михайломъ Максимовичемъ. Часть Первая» (К., 1849) та ін. започаткували окрему наук. галузь — укр. фольклористику. Загальновизнаним є також внесок ученого в розвиток археології, етнографії, мовознавства.

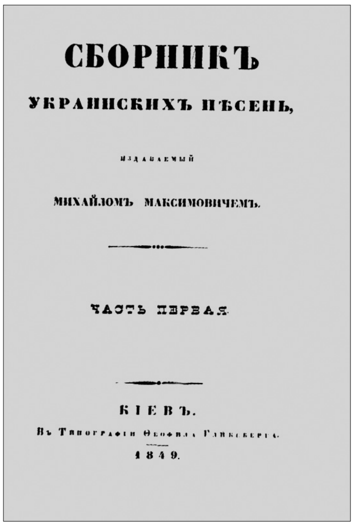
СБОРНИКЪ
УКРАИНСКИХЪ ПѢСЕНЬ,
издаваемый
МИХАЙЛОМЪ МАКСИМОВИЧЕМЪ.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

КІЕВЪ.
Въ Типографіи Ѳеофила Гликсберга.
1849.

М. Максимович. «Сборникъ украинскихъ пѣсень». К., 1849. Титульний аркуш.

Енциклопедична освіченість М. давала підстави сучасникам називати його «українським Ломоносовим». М. займався й видавничою діяльністю: альманахи «Денница» (1830—34), «Киевлянин» (1840—41, 1850), *«Украинец»* (1859, 1864); співпрацював у Тимчасовій комісії для розбору давніх актів при Київ., Волин. і Подільському генерал-губернаторі (див. *Київська археографічна комісія*; 1843), друкував статті, рецензії в тогочасній рос. та укр. пресі, виступив одним з ініціаторів встановлення в *Києві* пам'ятника Б.Хмельницькому (здійснено 1888), підтримував творчі зв'язки з багатьма письменниками і науковцями (В.Бєлінським, О.*Бодянським*, М.*Гоголем*, Є.*Гребінкою*, В.*Жуковським*, Д.*Зубрицьким*, Г.*Квіткою-Основ'яненком*, А.*Міцкевичем*, О.*Пушкіним*, П.-Й.*Шафариком*, Т.*Шевченком*, М.*Костомаровим* та ін.).

П. на х. Михайлова Гора поблизу села Прохорівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.), там само і похований.

Праці: О системе растительного царства. «Новый магазин», 1823, ч. 2; Главные основания зоологии, кн. 1. М., 1824; Главные основания земледелия. М., 1826; О системах растительного царства. М., 1827; Основания ботаники, кн. 1—2. М., 1828—31; Поминка по Берлинском. В кн.: Временник Московского общества истории и древностей, кн. 5. 1850; Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие. К., 1857; Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. СПб., 1871; Собрание сочинений, т. 1—3. К., 1876—80; Власна «Автобіографія» М. Максимовича. «Киевская старина», 1904, № 9; Киевъ явился градом великимъ... В кн.: Вибрані українознавчі твори. К., 1994; Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / П.Г. Марков (уклад., коротка біогр. та комент.). К., 2004; Дні та місяці українського селянина. К., 2002; Листи. К., 2004.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета, за истекающее столетие, ч. 2. М., 1855; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Марков П.Г.* Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. К., 1986; *Його ж.* Жизнь и труды М.А. Максимовича. К., 1997; *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. К., 1999; Українські архівісти, вип.1 (XIX ст. — 1930-ті роки). Біобі-

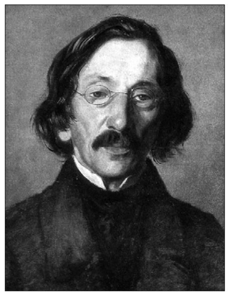

М.О. Максимович. Портрет роботи невідомого художника. 1840-ві роки.

Акче Максуд-Ґерея. Срібло, 1767—1768.

І.І. Макух.

бліографічний довідник. К., 1999; *Бойко Н.І.* М.Максимович: «Не покину, — поки згину, — мою Україну...»: Історіографічний нарис життя і творчості М.О. Максимовича. Сміла, 2001; *Його ж.* Михайло Максимович — навіки з рідним краєм. Черкаси, 2004; *Корпанюк М.П.* Слово і дух України княжої та України козацької. (Михайло Максимович — дослідник давньоукраїнської літератури). Черкаси, 2004; Всеукраїнські Максимовичівські читання (2004): Збірник праць Всеукраїнських Максимовичівських читань, 14—15 вересня 2004 р. Черкаси, 2005; Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті. К., 2005; Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича. К., 2005; «Я син свого народу». Наукова спадщина Михайла Максимовича (До 200-річчя з дня народження вченого): Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [14-15 жовтня 2004 р., Переяслав-Хмельницький]. К., 2005; Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин. Умань, 2007.

Н.А. Шип.

МАКСИМО́ВИЧІ — відомий укр. козацько-старшинський, згодом — дворянський, рід 17—19 ст. Полковник Максимович згадується в джерелах серед запорожців, учасників походів проти Рос. д-ви 1618, однак і дотепер поширеною є думка, що засновником роду слід вважати шляхтича **Максима** Васильківського, або Печерського (п. 1698). Його дід і батько проживали в *Умані*, напередодні національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) переїхали до *Ніжина*, де й народився Максим. Максим Васильківський розбагатів, орендуючи маєтності *Києво-Печерської лаври*, сягнув посади «військового індуктора» (збирача податків; див. також *Індукта*), був сватом гетьманам І.*Самойловичу* та І.*Мазепі*. У нього було 6 синів, найвідомішим із яких став **Іван** (св. Іоанн; див. Іоанн *Максимович*; 1651—10.06.1715). Серед братів св. Іоанна лише один пішов його слідами — **Тимофій**, який три роки керував *Чернігівським колегіумом*, потім був архімандритом *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря* (з 1727). Всі ін. брати і їхнє численне потомство відігравали важливу роль у військово-політ. й культ. житті Гетьманщини. Брат св. Іоанна — **Василь Максимович** (п. 1698) був компанійським полковником (див. *Компанійці*) і певний час черніг. наказним полковником. Загинув у битві проти ординців на р. Кодима (притока Пд. Бугу). **Дмитро Максимович** (п. 1732) — видатний держ. діяч доби І.*Мазепи*, з яким посвоячився. Був писарем *Ніжинського полку* 1682—95 (з перервами), суддею цього ж полку (1690), *генеральним бунчужним* (1703—08), ген. осавулом (1708—09), брав участь в антиколоніальному повстанні І.Мазепи, а після його поразки піддався Москві, був засланий із сім'єю до Архангельська (нині місто в РФ), де й помер. **Іван Максимович** (п. 1732), випускник Київ. колегіуму, учений і політ. діяч. Брав участь у повстанні І.Мазепи, в еміграції став *генеральним писарем* в уряді гетьмана П.*Орлика* (1710—14), займався укладанням договору із *Кримським ханатом* та *Османською імперією* (1711). 1715 повернувся на Батьківщину і був засланий до *Москви*. Служив там як «справщик» Синодальної друкарні (1722—26), бібліотекарем Синодальної б-ки, склав її каталог, створив на підставі словника лат. мови Г.Кнапія латинсько-слов'ян. словник, написав ряд творів. Був усунений із посади за «неблагонадійність», після чого невдовзі помер у Москві. **Федір Дмитрович** був 1741—56 стародубським полковником, його син **Іван Федорович** (п. 1803) — першим полковником Стародубського карабінерського полку (див. *Карабінери*; 1783—89), генерал-майором, активним членом *Новгород-Сіверського гуртка автономістів*. **Степан Петрович** (п. 1750) служив при гетьмані І.*Скоропадському* перекладачем у *Генеральній військовій канцелярії*. У 19 — на поч. 20 ст. М. були переважно дрібними землевласниками в *Чернігівській губернії* і *Полтавській губернії*, займали досить важливі посади у війську й адміністрації. Дали Україні ряд вчених, серед яких чільне місце належить **Михайлу Олександровичу** (див. М.*Максимович*; 15.09. 1804—04.12.1873) — видатному історику, фольклористу, мовознавцю, природознавцю, другу М.*Гоголя* і Т.*Шевченка*. Відомий також професор **Іван Андрійович** — дійсний статський радник, який у 1880—90-х рр. переклав із церковнослов'янської російською «Іліотропіон» св. Іоанна (Максимовича). Рід М. дуже численний і розгалужений, споріднений з рядом ін. відомих козац. родів, наприклад, з *Сулимами*, *Герциками*, *Лукашевичами* та ін. Існують паралельно й ін. роди Максимовичів, які мають козац., священицьке, міщанське походження, імовірно, пов'язані з осн. родом. Вони теж дали Україні ряд визначних особистостей, серед яких слід виокремити Нестора Максимовича-Амбодика (див. Н.*Амбодик*; 1744—1812), випускника Київ. академії, видатного медика.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Субтельний О.* Мазепинці. К., 1994. *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1—2. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

МАКСУ́Д-ҐЕРЕ́Й (1720—1780) — крим. хан від червня 1767 до листопада 1768. Син хана Селямет-Гірея II. Попередньо займав посади *нуреддіна* та *калги*. Призначений ханом замість Арслан-Герея, який помер по дорозі до Криму. Усунутий через невдале кер-во військом на початку *російсько-турецької війни 1768—1774*. Знову обраний на престол зборами знаті в *Стамбулі* в серпні 1771 після зайняття рос. військом Криму. Розмістився із ставкою в м. Рущук (нині м. Русе, Болгарія), але самовільно виїхав у свій маєток, за що в червні 1773 був скинутий і засланий у Татар Пазарджик (нині м. Пазарджик, Болгарія). Після пробачення доживав вік у своєму маєткові.

Літ.: Gülbün-i Hanan. Istanbul: Matbaa-i Amire, 1287 (1870); *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889.

О.І. Галенко.

МАКУ́Х Іван Ілліч (17.09.1872—18.09. 1946) — правник, громад. і політ. діяч. Н. в с. Дорожів (нині с. Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Від 1895 студіював право у Львів. ун-ті. 1901 здобув диплом д-ра права і філософії. Працював у *Львові* по-

мічником адвоката, від 1907 мав власну адвокатську канцелярію в м-ку Товмач (нині м. *Тлумач*). Від поч. 1900-х рр. входив до провідного кер-ва *Української радикальної партії* (1926 перейм. на *Українську соціалістично-радикальну партію*), 1919—39 — її голова. Один із організаторів осередків «Січі» і читалень «Просвіти» (див. «*Січі*», *Просвіти*). Від 1908 — депутат (посол) *Галицького крайового сейму*. На початку *Першої світової війни* переїхав у *Відень*, співпрацював з *Головною українською радою* (від травня 1915 — член *Загальної української ради*). Від кінця 1916 працював у Львові в «Централі відбудови краю». Учасник засідання Укр. нац. ради 18—19 жовтня 1918 у Львові (див. *Українська національна рада ЗУНР*). 9 листопада призначений в уряді *Західноукраїнської Народної Республіки* держ. секретарем публічних робіт, однак через шість днів відмовився від посади у зв'язку з неможливістю виконувати свої обов'язки в умовах воєнних дій у Львові (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*). 4 січня 1919 затверджений у другому складі уряду ЗУНР держ. секретарем внутр. справ. У липні цього ж року разом з кервом ЗУНР та *Української Галицької армії* перейшов на Велику Україну. 1920 деякий час був заст. нар. міністра внутр. справ *Української Народної Республіки*. Від 1921 проживав у Товмачі, вів адвокатську практику і займався громадсько-політ. діяльністю. 1928—35 — сенатор Польщі; у сенаті послідовно відстоював права й свободи укр. населення *Галичини*. Від вересня 1939 до березня 1944 жив у с. Горошова (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.), переховуючись спочатку від органів НКВС СРСР, а потім — від гітлерівських окупаційних властей. Навесні 1944 емігрував на Захід, від грудня 1944 до липня 1946 жив в австрійс. м-ку Ваграйн. 1958 в Детройті (США) вийшли мемуари М. «На народній службі» (2001 перевидані в *Києві*).

П. у м-ку Галлайн, поблизу Зальцбурга (Австрія).

Літ.: *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині. В кн.: Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961; *Гуцал П.* Українські правники Тернопільського краю. Тернопіль, 2008.

П.З. Гуцал.

МАЛ (р. н. і р. с. невід.) — племінний вождь літописних *древлян* (40-ві рр. X ст.). Згадується в літописі під 945, коли вел. кн. київ. *Ігор*, жадаючи більшої *данини* із древлян, пішов ще раз по «полюддя», за що був страчений останніми поблизу гол. центру Древлянської землі — м. *Іскоростень*. Дружина Ігоря — кн. київ. *Ольга* — жорстоко помстилася древлянам за смерть свого чоловіка: 946 вона захопила і спалила їхню столицю. Доля кн. М. достоменно невідома. Він був страчений або, як думали історики минулого, запроторений до в'язниці м. *Любеч*. О.*Шахматов* ототожнював останнього із Мстишею — сином воєводи *Свенельда* Мстиславом Лютим, або Лютом Свенельдичем. Його дочка *Малуша* була ключницею (див. *Ключник*) у вел. кн. київ. Ольги, а її брат *Добриня* доводився «уєм» (дядьком) *Володимиру Святославичу* — у майбутньому великому князю київському. «Древлянська» генеалогія кн. Володимира Святославича та його дядька Добрині загалом сумнівна.

Літ.: *Прозоровский Д.И.* О родстве св. Владимира по матери. В кн.: Записки Императорской академии наук, т. 5, кн. 1. СПб., 1864; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Поппэ А.* Родословная Мстиши Свенельдича. В кн.: Летописи и хроники. 1973. М., 1974.

В.М. Ричка.

Пам'ятник князю Малу у м. Коростень. Встановлений над річкою Уж з нагоди 1300-річчя міста. Скульптор І. Зарічний.

МАЛА́ Любов Трохимівна (13.01.1919—14.04.2003) — лікар-терапевт, науковець. Засл. діяч н. і т. України (1968). Герой Соц. Праці (1979), Герой України (1999). Дійсний член Академії мед. наук СРСР (1974; з 1992 — Рос. академія мед. наук), АН України (1992; з 1994 — *Національна академія наук України*), Академії мед. наук України (1993). Н. в с. Копані (нині село Оріхівського р-ну Запоріз. обл.). 1933—38 навч. на лікувально-профілактичному ф-ті Харків. мед. ін-ту. У серп. 1938 — черв. 1941 — лікар, дільничий лікар с. Петровеньки (нині село Слов'яносербського р-ну Луган. обл.). Після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з черв. 1941 по черв. 1946 — лікар фронтових шпиталів *Південного фронту*, Закавказ., Північнокавказ. фронтів. У верес. 1946 — верес. 1949 — клінічний ординатор, у верес. 1949 — трав. 1952 — асистент кафедри факультетської терапії Харків. мед. ін-ту. 1950 захистила канд. дис. на тему: «Туберпульнодіагностика внутрішніх хвороб». У трав. 1952 — трав. 1954 — докторант цієї кафедри. 1954 захистила докторську дис. на тему: «Зміни серцево-судинної системи при туберкульозі». У трав. 1954 — лют. 1955 — доцент кафедри факультетської терапії, у лют. 1955 — серп. 1961 — зав. кафедри факультетсько-шпитальної терапії, у серп. 1961 — серп. 1984 — зав. кафедри шпитальної терапії, у серп. 1984 — квіт. 1986 — зав. кафедри внутр. хвороб Харків. мед. ін-ту, дир. Харків. філіалу Київ. НДІ кардіології. З квіт. 1986 по квіт. 2003 — дир. Укр. НДІ терапії (1986), зав. кафедри шпитальної терапії Харків. мед. ін-ту (з 1994 — Харків. мед. ун-т). Член Міжнар. асоціації інтерністів (1977), дійсний член Міжнар. т-ва терапевтів (1986) і Міжнар. т-ва кардіоваскулярної фармакотерапії (1993). Член президії Наук. т-ва кардіологів СНД, голова Харків. наук. т-ва терапевтів, заст. гол. Укр. респ. т-ва кардіологів. Удостоєна звання «Людина року» Амер. ав-

Л.Т. Мала.

тобіографічним ін-том (1996). Включена Міжнар. біографічним центром (Кембрідж, Велика Британія) у видання «2000 видатних учених XX ст.» (1998). Почесний громадянин м. *Харків* (1999). Автор 50 патентів та винаходів, бл. 500 наук. статей, 20 монографій.

Лауреат Держ. премії СРСР (1980; за розробку і впровадження сучасних методів діагностики початкових стадій серцевої недостатності).

Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора (1960), Леніна (1979), Вітчизн. війни 2-го ст. (1985), Богдана Хмельницького 3-го ст. (1995), Ярослава Мудрого 5-го ст. (19.08.1998), Золотою медаллю Польс. академії мед. наук (1999), 14 медалями, Почесною грамотою Президії ВР УРСР (1976), Грамотою Президії ВР УРСР (1989). Герой Соц. Праці (1979), Герой України з врученням ордена Держави (1999).

П. в м. Харків.

В.Й. Бузало.

МАЛÁ АНТÁНТА — військово-політ. союз *Чехословаччини*, Румунії та *Югославії* 1920—38, створений за ініціативою й під егідою Франції для збереження статус-кво в Центр. та Пд.-Сх. Європі, що склався після *Першої світової війни*. Сформувався на основі двосторонніх угод між Югославією і Чехословаччиною (14 серпня 1920), Чехословаччиною і Румунією (23 квітня 1921), Югославією і Румунією (7 червня 1921) та входив у систему військово-політ. союзів, створених Францією разом з Польщею в Європі. Формально ці угоди передбачали взаємну допомогу сторін у випадку «неспровокованого» нападу зі сторони Угорщини, яка прагнула ревізії *Тріанонського мирного договору 1920*, та Болгарії — *Нейїського мирного договору 1919*, згідно з якими до складу держав-учасниць союзу було включено колиш. території Угорщини, у т. ч. укр. землі, та Болгарії. У 1920-х рр. у країн-учасниць союзу, в якому провідну роль грала Чехословаччина та її міністр закордонних справ Е.*Бенеш* (який, зокрема, назвав укр. Закарпаття «помостом» між країнами М.А.), не було єдиної політики щодо гол. європ. міжнар. проблем. Укр. питання трактувалося союзниками як внутр. питання країн, де проживали українці. Після Локарнської конференції (жовтень 1925), яка здійснила спробу встановити систему європ. безпеки на підставі франко-нім. примирення, Франція відмовилася від традиційної системи військ. союзів, послабивши увагу до М.А. З приходом до влади в Німеччині А.*Гітлера* та зростанням її агресивності М.А. поступово почала консолідуватися. У лютому 1933 для координації зовнішньополіт. акцій створена Постійна рада, до якої входили міністри закордонних справ, а також виконавчий орган — Секретаріат із штаб-квартирою в Женеві (Швейцарія). 1934 Югославія і Румунія за згодою Чехословаччини стали учасниками Балканської Антанти, куди увійшли також Греція й Туреччина. Укладення *Мюнхенської угоди 1938*, унаслідок якої Німеччина розчленувала, а згодом і окупувала Чехословаччину, призвело до розпаду Малої Антанти.

С.В. Віднянський.

МАЛÁ РУСЬ (Мала Росія, Малоросійська Україна, Малоросія, Малоросійський край) — термін для позначення укр. земель у 14—20 ст. Упродовж різних істор. періодів застосовувався: 1) як церковно-адм. та адміністративно-тер. термін; 2) для локалізації певної території в етногеогр. та етнополіт. розумінні; 3) як історико-правнича дефініція в титулах рос. самодержців; 4) як один зі складових елементів офіц. імперської доктрини «трьох руських народностей», яка утворювала всерос. тріаду (Велика, Мала, Біла Русь) та похідні поняття (великороси, малороси, білоруси). Вирізняється поліфункціональним призначенням, синкретизмом, полісемантизмом та розмитим змістом. Термін «Мала Русь» (ἡ Μικρά Ρωσία) впроваджений до обігу константиноп. патріархією і візант. духовенством у церковно-адм. та географічно-територіальному контексті для позначення галицько-волин. земель, відокремлених 1303 кн. *Юрієм Львовичем* від Київ. митрополії (Володимирська, Луцька, Туровська, Холмська, Галицька та Перемишльська єпархії), які утворили *Галицьку митрополію*. Вперше вжитий у титулі галицько-волин. кн. Юрія Львовича. У 14 ст. цей термін набуває політично-територіального забарвлення, зокрема, вживається в титулах галицько-волин. князів та церк. ієрархів. Галицько-волин. князь *Юрій* Болеслав 1335 іменував себе «князем всей Малой Руси». Під 1347 термін «Мала Русь» уживається в посланні візант. імператора Іоанна VI Кантакузена до митрополита Київського і всієї Русі Феогноста. 1371 в петиції до константиноп. патріарха Філофея Коккіна *галицькі бояри*, які клопоталися у справі відновлення Галицької митрополії, іменували покійного польс. короля *Казимира III* Великого «королем Ляхів і Малої Росії». У 15—16 ст. цей термін іноді використовували щодо давньорус. земель, приєднаних до *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської*. У 1-й пол. 17 ст. термін вживався у зносинах київ. митрополитів з Москвою для вирізнення Київ. митрополії від *Московського патріархату*. Із серед. 17 ст. застосовувався в етнополіт. контексті щодо *Гетьманщини*, а згодом — *Наддніпрянської України* — для позначення не стільки території, заселеної певним *етносом*, скільки політ. статусу цих земель. У рос. законодавчих актах і розпорядженнях термін «Мала Русь» з’явився після Переяслав. договору 1654 (див. *Березневі статті 1654*). Титул «Малыя России» був доданий до царського титулу з елементом мовної новації: зі зміною «всея Руссии» — на «всея России». Після *Андрусівського договору (перемир’я) 1667* і до *поділів Польщі 1772*, *1793*, *1795* термін «Малоросія» застосовувався здебільшого до *Лівобережної України* та *Києва* і невеликої території навколо нього. Зі створенням 1796 *Малоросійської губернії* набув значного поширення, зокрема, після її поділу (1802) на *Полтавську губернію* та *Чернігівську губернію* вживався щодо означених адм.-тер. одиниць. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. широко застосовувався в історіографії та суспільно-політ. думці: 1) у ретроспективному розумінні щодо давньорус. території Середнього Подніпров’я (Київщина, Сіверщина, Переяславщина); 2) як адм.-тер. дефініція відповідно до наявного поділу укр. земель;

3) як важлива складова загальнорос. етнокульт. та правосл. традиції. Його вживання вирізнялося багатозначністю й суперечливістю, що виявилося в спробах, з одного боку, продемонструвати етнокульт. зв'язок М.Р. та Русі-Росії (дискусія «южан» та «северян»), а з другого — підкреслити етногеогр. своєрідність укр. земель. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. термін «Малоросія» використовувався у вузькому розумінні — до трьох придніпровських губерній (*Київська губернія*, Черніг. та Полтав. губернії), у широкому — до більшої частини або до всіх укр. земель, які перебували в складі *Російської імперії* (Київ., Черніг., Полтав. губернії, *Харківська губернія*, *Волинська губернія*, *Подільська губернія*, *Катеринославська губернія*, *Херсонська губернія* та *Таврійська губернія*). Щодо пд. територій, приєднаних Рос. імперією в 2-й половині 18 ст., вживався й ін. термін — «Новоросія» (Таврійська, Херсон., Катеринося. губернії та Бессарабська область). У рос. історіографії 19 — поч. 20 ст. використовувалися й ін. терміни для позначення укр. земель у складі Рос. імперії — Полуднева, Південна, Західна, Південно-Західна Русь (Росія). Паралельно з цими поняттями вживався й термін «Україна», застосування якого також вирізнялося багатозначністю. Використання цієї дефініції, наближене до сучасного значення, спостерігається тільки із серед. 19 ст. Як зазначають деякі учені (І.*Лисяк-Рудницький*, З.*Когут* та ін.), у 19 ст. малорос. (укр.) ідентичність тривалий час співіснувала із всерос. (загальнорос.) ідентичністю і тільки з 2-ї пол. 19 ст. їхня взаємодія поступово переростає в конфлікт взаємовиключних лояльностей. Водночас тривале перебування укр. земель у складі Рос. імперії зумовило інтеграцію нац. *еліти* до загальноімперських структур та її етнокульт. *асиміляцію*. Наслідком асиміляційних процесів стало формування комплексу меншовартості та провінційності, який у літературі та публіцистиці характеризується як «зросійщення», «русифікація» «малоросійство» (Є.*Маланюк*, П.*Голубенко*, М.*Хвильовий* та ін.). Відповідно від 30—50-х рр. 19 ст. термін «Малоросія» набуває дискримінаційних ознак через політику великодерж. *шовінізму*, яку провадив рос. царат. Щодо походження та призначення терміна «Мала Русь» у рос. та укр. історіографіях побутують різні інтерпретації: істор. назва, що виникла у зв'язку з перенесенням великокняжого трону з Києва до Владимира на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), здійсненим в 12 ст. владимирським і суздальським кн. *Андрієм Боголюбським* (М.*Марков*, невід. автор «Короткої історії Малої Росії»); термін, пов'язаний з титулом галицько-волин. кн. *Юрія* Болеслава, що з'явився в грамоті 1335 (М.*Карамзін*, Д.*Бантиш-Каменський*); похідне поняття від офіц. титулу рос. самодержців, впровадженого за царя *Олексія Михайловича* (О.Лакієр); історико-геогр. дефініція, яку використовували візант. ієрархи для розрізнення «двох етнографічних частин», унаслідок переміщення населення в 13 ст. після *монголо-татарської навали* з середнього Придніпров'я на зх. та пн. сх. (В.*Ключевський*); етнополіт. термін, запроваджений константиноп. патріархією в 14 ст., реанімований у процесі російсько-укр. взаємин у серед. 17 ст., легітимізований та впроваджений до офіц. вжитку з викривленням первісного змісту царською владою (М.*Грушевський*). Деякі історики (А.*Стороженко*, Д.*Дорошенко* та ін.) вважають, що поділ на «Велику та Малу Русь» виник за аналогією з тлумаченням термінів «Мала Греція» (митрополія, корінна країна) та «Велика Греція» (колонії). Натомість ін. вчені (О.Соловйов та ін.) стверджують, що терміни «великий» і «малий» в етногеогр. сенсі застосовувалися в європ. літературі 12—16 ст. для локалізації території багатьох країн. У сучасній науці термін «Мала Русь» («Малоросія») практично не вживається з огляду на стійке ідеологічне забарвлення та невизначеність змісту, окрім студій з етнічної історії, етнології, етнопсихології та ін., пов'язаних з вивченням етнонац. процесів здебільшого в ретроспективному розумінні.

Літ.: *Чацкий Г.Т.* О названии Украины и о начале козаков. «Улей», 1811, № 2; *Квитка И.* О Малой России. «Украинский вестник» (Х.), 1816, № 2—3; *Марков М.* Замечания на статью о Малороссии, помещенную во 2-й и 3-й книжках «Украинского вестника». Там само, 1816, № 8; *Миллер Г.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. М., 1846; *Марков М.* Ответ на некоторые вопросы о Малой России. «Чтения в Обществе истории и древностей российских» (М.), 1847, № 1; *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россисзма. Там само, 1847, № 4; *Лакиер А.* История титулов государей России. «Журнал Министерства народного просвещения», 1847, ч. 56; *Зарульский С.* Описание о Малой России и Украине... «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских» (М.), 1847, № 8; Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. Там само, 1848, № 6; *Максимович М.* Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси. «Киевские епархиальные ведомости», 1868, № 1; *Богучаров И.* [*Костомаров Н.*] Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею. «Голос», 1868, № 67; Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею 1653—1654 [дополнение к 3 тому]. В кн.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 10. СПб., 1878; Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследования. СПб., 1907; *Михальчук К.* Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (К истории отношений к украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества). К., 1909; *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь. «Україна», 1917, кн. 1/2; *Стороженко А.В.* Малая Россия или Украина. В кн.: Труды Подготовительной по национальным делам комиссии: Малорусский отдел, вып. 1. Одесса, 1919; *Шелухин С.* Назва України. Відень, 1921; *Dorosenko D.* Die Namen «Rus'», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung. В кн.: Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, bd 3. Berlin, 1931; *Заїкин В.* Русь, Україна і Великоросія. «Дзвони» (Львів), 1931, № 1; *Свєнціцький І.* Назва «Русь» в історичному розвитку до XIII-го в. «Рідна мова» (Варшава), 1936, № 2—6; *Андрусяк М.* Назва «Україна»: («Країна» чи «Окраїна»). Прага, 1941; *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь. «Вопросы истории», 1947, № 7; *Borschak E.* Rus, Mala Rossia, Ukraina. В кн.: Revue des études Slaves, vol. 24. Paris, 1948; *Андрусяк М.* З дослідів над назвою «Україна». «ЗНТШ», 1963, т. 177; *Чапленко В.* Походження назв «Русь», «Рось» та споріднених із ними назв і слів. В кн.: Наукові записки Укра-

Герб роду Малам.

Я.Д. Малама.

інського технічно-господарського інституту, т. 25. Мюнхен, 1973; *Андрусяк М.* Терміни «руський», «роський», «російський» і «білоруський» в публікаціях XVI—XIX ст. В кн.: Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен—Нью-Йорк—Париж—Вінніпег, 1974; *Угрин К.* Поняття «Руси-Русі» в західноєвропейській картографії XVI—XVIII ст. Мюнхен, 1975; *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії). «Український історик», 1982, № 1/2; 1982/1983, № 3/4, 1; 1983, № 2/4; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1987; К., 1993; *Карамзин Н.М.* История государства Российского, кн. 1, т. 4. М., 1988; *Ключевский В.О.* Терминология русской истории. В кн.: *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 6. М., 1989; *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? «Слово і час», 1990, № 1; *Когут З.* Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. «Зустрічі», 1991, № 2; *Ричка В.М.* Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України. «УІЖ», 1991, № 2; *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991; *Толочко П.* Україна і Русь в літописі Самовидця. «Київська старовина», 1992, № 3; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Толочко П.* Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII ст. «Київська старовина», 1993, № 3; *Лурье С.* Российская империя как этнокультурный феномен. «Общественные науки и современность», 1994, № 1; *Брайчевський М.Ю.* Русь-Україна і Русь-Росія. В кн.: Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць (на пошану Олени Михайлівни Апанович), ч. 1. К., 1995; *Кравченко В.В.* «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. «Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія», 1995, т. 5; Наукова записка М.Грушевського «До справи східних границь України» (травень 1924 р.). В кн.: Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920—1930-ті роки): Збірник документів і матеріалів. К., 1997; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. К., 2000; Історія української культури, т. 1—2. К., 2001.

О.В. Ясь.

МАЛА́ВСЬКИЙ Володимир Євгенович (1853—28(16).03.1886) — революціонер-народник. Н. в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*) у дворянській родині. Навч. в Кам'янецьПодільській г-зії. 1870 вступив до Київ. ун-ту, слухав лекції на юрид., природничому та мед. ф-тах. Від 1874 вів народницьку пропаганду (див. *Народництво*) серед селян *Подільської губернії*. 1875 відрахований з мед. ф-ту Київ. ун-ту за несплату за навчання. 1876 переїхав до *Києва*. Вважається одним із учасників *Чигиринської змови 1877*, проте участь його не була доведена. Заарештований 1877, засуджений 1880 до 20 років каторги. За участь у виступі в'язнів проти жорстокого тюремного режиму (1883) переведений до *Петропавловської фортеці*, а потім до *Шліссельбурзької фортеці*, де й помер.

Літ.: Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь, т. 2: Семидесятые годы, вып. 3. М., 1931.

О.П. Реєнт.

МАЛА́МИ — козацько-старшинський (згодом — дворянський і баронський) рід молдов. походження, засновником якого був **Андріяш** (Андрій) **Дмитрович** М. (р. н. невід. — п. до 1730). Він 1706 виїхав з м. Дубоссари (нині місто в Молдові), оселився в *Гетьманщині* та обіймав посаду охочекомонного полковника (1708—09; див. *Охочекомонні полки*). Його нащадки посідали уряди *військових товаришів* і *бунчукових товаришів*. До роду належали: **Володимир Федорович** (1841—1909) — громад. діяч, катериносл. повітовий *предводитель дворянства* (1881—96), гласний Катеринославських губернських і повітових земських зборів (див. *Земства*); **Олександр Валеріанович** (1855 — р. с. невід.) — таємний радник, кінолог; **Яків Дмитрович** (1841 — 1912) — генерал від кавалерії (1906), нач. штабу *Київського військового округу* (1890—92), *наказний отаман Кубанського козацького війська* (1892—1904), помічник кавказ. намісника (1905—07); **Микола Дмитрович** (1845—1913) — статський радник, кубанський архітектор; **Павло Миколайович** (1859—1920) — громад. діяч і письменник, голова Кременчуцького та віце-президент Полтавського с.-г. т-в, член 3-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*), автор праць з історії Полтавщини; **Борис Захарович** (1878—1972) — доктор медицини, лейб-медик Імператорського двору, дійсний статський радник; **Володимир Володимирович** (1872 — р. с. невід.) — камер-юнкер Імператорського двору (1909), катериносл. повітовий предводитель дворянства (1902), автор праці «Род Малама» (Катеринослав, 1912). 1787 двоє з онуків родозасновника — брати майор **Олександр Іванович** (1749—1813) та поручик **Іван Іванович** (1760—1811) — отримали грамоту на баронську гідність *«Священної Римської імперії германської нації»*. Баронська гілка роду швидко згасла.

Рід внесений до 5-ї та 6-ї частин Родовідних книг Київ., Катеринослав., Ризької, Воронезької, Полтав. губерній, а герб — до 13-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Малама В.В.* Род Малама. Екатеринослав, 1912; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Савелов Л.М.* Воронежское дворянство. «Дон», 1896. № 145;

В.В. Томазов.

МАЛАНЧУ́К Валентин Юхимович (13.11.1928—25.04.1984) — компарт. діяч. Н. в м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*) у родині службовця. По закінченні навчання у Львів. ун-ті (1950) відразу обійняв посаду секретаря Львів. обкому ЛКСМУ. Від 1952 упродовж 12 років працював в апараті Львів. обкому КПУ: інструктором, лектором, пом. секретаря обкому, зав. відділу науки і к-ри. Перебуваючи на посаді секретаря Львів. обкому КПУ з ідеології, М. набув слави теоретика й борця з укр. *націоналізмом*, який самочинно призупинив на території *Львівської області* рішення про обов'язкове введення *української мови* у вищих навч. закладах. Груба поведінка з місц. львів. наук. та творчою *інтелігенцією* стала причиною усунення М. 1967 з посади секретаря Львів. обкому КПУ й переведення його на посаду заст. міністра вищої та серед. спец. освіти УРСР. 1972 обраний секретарем ЦК КПУ. Період перебування М. на посаді гол. ідеолога ЦК КПУ отримав назву «епоха маланчукізму», що характеризувалася різким зростанням політ. репресій, жорстким ідеологічним пресингом на творчу інтелігенцію, нищівними руйнаціями в укр. нац. к-рі. М. став одним з

ініціаторів розгортання кампанії по боротьбі з *націонал-комунізмом*, здійснення заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку укр. мови, дискримінацію *Української автокефальної православної церкви*, натхненником перманентних ідеологічних «чисток» у Спілці письменників України, академічних установах республіки. У квітні 1979 звільнений від обов'язків секретаря ЦК КПУ. Останні роки працював зав. кафедри історії КПРС в Київ. політех. ін-ті (нині *Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*).

Літ.: *Бажан О.* «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В.Ю. Маланчука. «ЛУ», 1993, 2 грудня; *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. К., 1993; *Сергийчук В.* Взлет и падение Валентина Маланчука. «Независимость», 1994, 18 ноября; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

О.Г. Бажан.

МАЛАНЮ́К Євген Филимонович (01.02(20.01).1897—16.02.1968) — поет укр. еміграції, публіцист, есеїст, літературо- та мистецтвознавець, перекладач, громад. і культ. діяч. Н. в с. Архангород (нині смт Новоархангельськ Кіровогр. обл.). Походив з чумацько-козац. роду. 1912 закінчив реальну школу в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), від 1913 навч. в Петерб. політех. ін-ті. 1917 закінчив військ. школу (*Київ*); старшина *Армії Української Народної Республіки*, ад'ютант генерал-хорунжого В.*Тютюнника*. Від 1920 — у таборі інтернованих укр. вояків (*Каліш*), де розпочав літ. працю. Від 1922 — у *Чехословаччині*; закінчив гідротех. ф-т *Української господарської академії* в м. Подєбради (нині місто в Чехії). Від 1929 працював інженером у *Варшаві*; активно друкувався в польс. періодиці, дружив з письменником С.Степковським, його сином Єжи, Ю.Тувімом, Я.Івашкевичем. Співзасн. літ. об'єднання «Танк», провідний автор *«Вістника»* Д.*Донцова*. Під час *Другої світової війни* перебував у Празі (нині столиця Чехії), під кінець її переїхав до Регенсбургу (Баварія, Німеччина), викладав математику в укр. г-зії. 1948 емігрував до США, де займався творчою і громад. діяльністю.

Лірик, епік, витончений майстер поетичного слова. Творець власної естетичної системи на засадах традиційності, культу героїзму та релігійності. Мислитель-історіософ, державник — борець проти зовн. ворогів України та внутр. слабкостей *нації української*. Для рад. влади — ворог як символ героїчного духу в укр. літературі («фашист»). Автор бл. 20 збірок поезій («Стилет і стилос», 1924 та ін.), літературно-критичних і публіцистичних праць, поеми «П'ята симфонія» (1953, присвячена В.*Тютюнникові*), перекладів з чеської (Й.-С.Махар) та франц. (Ш.-П.Бодлер) поезії. Деякі твори М. перекладено англ., нім., польс., рос., франц., чеською та ін. мовами. Погруддя М. створив С.*Литвиненко* (1963).

П. у м. Нью-Йорк (США).

1992 в Україні засновано літ. премію ім. Є.Маланюка.

Бібліогр.: «Повстань майбутнього сурмач»: Євген Маланюк (1897—1968): Рекомендований покажчик літератури. Кіровоград, 1992.

Тв.: Вибрані поезії: 1923—1943. Львів—Краків, 1943; Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк, 1954; К., 1992; Остання весна. Нью-Йорк, 1954; Поезії. Нью-Йорк, 1958; П'ята симфонія. Філадельфія, 1954; Серпень. Нью-Йорк, 1964; Книга спостережень, т. 1—2. Торонто, 1962—66; Земна мадонна: Вибране. Пряшів, 1991; Поезії. Львів, 1992; Книга спостережень: Фрагменти. Від Кобзаря до нації: Студії і роздуми. К., 1995; Книга спостережень: Статті про літературу. К., 1997; Невичерпальність: Поезії, статті. К., 1997; Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи. Львів, 2005; Нотатки (1936—1968): Документально-художнє видання. К., 2008.

Літ.: Некролог. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України» (Нью-Йорк), 1968, № 3; На могилі св. п. Євгена Маланюка освячено пам'ятник. «Свобода», 1970, 28 трав.; *Самчук У.* Планета Ді-Пі: Нотатки й міфи. Вінніпег, 1972; Євген Маланюк: В 15-річчя з дня смерті. Філадельфія, 1983; *Керч О.* Пам'яті Є.Маланюка. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1984, № 1; О.Р. Пам'яті імператора залізних строф. Там само, 1984, № 6; *Новиченко Л.* Избранные работы. т. 1. М., 1985; *Кислиця Д.* Світе ясний... Оттава, 1987; *Дорошенко Д.* Коментар до перекладацької праці Є.Маланюка. «Березіль», 1992, № 9—10; *Шелест В.* Буремна поезія Є.Маланюка. Там само; *Крупач М.* «Моя краса (останнє зло ...»). «Дзвін», 1993, № 7/9; *Шарварок О.* Дві долі — одна трагедія: Павло Тичина — Є.Маланюк: діалог без відстані, розмова через тлумачів. «Київ», 1993, № 11; Короткий довідник з історії України. К., 1994; *Лавріненко Ю.* Є.Маланюк. В кн.: Українське слово, кн. 2. К., 1994; *Білокінь С.* Вояк української культури. В кн.: *Маланюк Є.* Книга спостережень. К., 1995; *Войчишин Ю.* «Ярий крик і біль тужавий ...». К., 1995; Маланюк Євген. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Одарченко П.* Мої зустрічі з Є.Маланюком. В кн.: *Одарченко П.* Українська література. К., 1995; *Качкан В.* Нотатки про життєвий шлях і народознавчі горизонти творчості Є.Маланюка. «Народна творчість та етнографія», 1996, № 2/3; *Самчук У.* Листи до Є.Маланюка. «Сучасність», 1996, № 3/4; *Астаф'єв О.* Апокаліпсис Євгена Маланюка. Ніжин, 1997; *Клочек Г.* Князь духа і мислі. «Кур'єр Кривбасу», 1997, № 75/76; *Куценко Л.* «Ні, вже ніколи не покаюся...». Кіровоград, 1997; *Черкашенко І.* Славетний поет, вчений, філософ, воїн. «Літературна Одеса», 1997, № 1; *Солдатенко Т.Я.* Євген Маланюк: Життя і творчість: Навчально-методичний посібник. Суми, 1998; *Куценко Л.* «Так розчахнулось дерево родини...» (Штрихи до сімейної драми Маланюків: Листи поета до сина). Кіровоград, 1999; *Омельчук О.* «Міф України» Євгена Маланюка. В кн.: Актуальні проблеми сучасної філології: Літературознавство: Збірник наукових праць, вип. 7. Рівне, 1999; *Рева Л.* Слово про Євгена Маланюка. «Вісник Книжкової палати», 1999, № 9; *Барчан В.В.* Критична та літературознавча спадщина Є. Маланюка. В кн.: Україна на міжнародній арені у XX ст. Ужгород, 2000; *Портнов А.* Оцінка Леніна і більшовизму Євгеном Маланюком. «Сучасність», 2000, № 1; *Синевич Б.* Маланюк — літературознавець. «Слово і час», 2000, № 2; *Куценко Л.* Публіцистика Євгена Маланюка: пошук відповідей на «прокляті питання» і спроба естетичного самовизначення. Там само, 2000, № 10; *Башук О.* Євген Маланюк — людина гарячої віри й кам'яного серця. «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: спеціальний випуск». К., 2000; *Куценко Л.В.* Dominus Маланюк: Тло і постать. К., 2002; *Його ж.* «З Варшавою пов'язаний міцно...»: Євген Маланюк і польські митці. «День», 2004, 3 квіт.; *Абліцов В.* Галактика «Україна». К., 2007; Визначні діячі українського національного відродження (XIX—XX ст.). Луганськ, 2008; *Демченко Т.П.* Подвиг молодих у рецепції Євгена Маланюка. В кн.: Українська революція 1917—1922 рр.: подвиг героїв Крут. К., 2008; Силуети Євгена Маланюка. В кн.: *Салига Т.* Воздвиження храму. Л., 2008.

Г.П. Герасимова.

Є.Ф. Маланюк.

МАЛА́ХОВ КУРГА́Н — меморіальний комплекс держ. значення. Включає 16 пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених подіям *Кримської війни 1853—1856* та *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Розташов. у м. *Севастополь*. Походження назви пов'язане з ім'ям моряка М.Малахова, учасника збройного повстання 1830. Вперше назва з'явилася на ген. плані міста 1851.

У роки Крим. війни 1853—56 — одна з ключових позицій оборони міста (див. *Севастопольська оборона 1854—1855*). У лип. 1854 на кургані була побудована оборонна башта за проектом військ. інженера Ф.Старченка, бастіон, що входив до складу 4-го відділення оборонної лінії, якою командував контр-адмірал В.*Істомін*. Оборона М.к. тривала 11 місяців. 5 жовт. 1854 на кургані був смертельно поранений віце-адмірал В.*Корнілов*. З цього часу бастіон отримав назву Корніловський. 28 черв. 1855 на кургані смертельно поранений адмірал П.*Нахімов*. Після захоплення висоти французами 27 серп. 1855 захисники міста перейшли на Пн. сторону Севастополя.

1895 на кургані було відкрито пам'ятник віце-адміралу В.Корнілову (зруйнований 1942). До 50-річчя Севастопольської оборони 1854—55 встановлені пам'ятні знаки на місцях смертельного поранення адміралів, розташування батарей, реставрована башта.

Під час *Севастопольської оборони 1941—1942* на кургані знаходилась батарея № 111 (701) під командуванням старшого лейтенанта О.Матюхіна. Бої з переважаючими силами ворога тривали до останніх днів оборони — 1 черв. 1942.

1944 встановлений пам'ятник воїнам *Восьмої повітряної армії*, яка брала участь у визволенні Севастополя. 1958 в центрі кургану споруджений пам'ятник на честь захисників батареї № 111 (701). 1983 до 200-річчя заснування Севастополя відновлений пам'ятник віце-адміралу В.Корнілову.

Малахов курган. Оборонна башта. Фото початку 21 ст.

Літ.: *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны. Одесса, 1902; Нахимов П.С. Документы и материалы. М., 1954; *Чебанюк Э.* Исторические места и памятники Севастополя. Симферополь, 1962; *Ваннев Г.И.* Героическая оборона Севастополя 1941—1942. М., 1969; *Веникеев Е.В.* Архитектура Севастополя. Симферополь, 1983; *Доронина Э., Шавшин В.* Малахов курган. Симферополь, 1985; *Веникеев Е.В.* Севастопольские маршруты: Путеводитель. Симферополь, 1988; Севастополь: Энциклопедический справочник. Севастополь, 2000.

Г.Г. Денисенко.

МАЛАШЕ́ВИЧ Іван Олексійович (р. н. і р. с. невід.) — *кошовий отаман*, військ. і політ. діяч *Запорозької Січі* 1-ї пол. 18 ст., виходець з *козаків* м. *Золотоноша Полтавського полку*. Був кошовим отаманом 1714—16, 1719—20, 1731—33, 1734, 1736, 1743. Активно виступав за повернення запороз. козаків з території *Кримського ханату* на Запорожжя — під протекцію *Російської імперії*. Листувався з цього приводу з гетьманом Д.*Апостолом* і київ. генерал-губернатором графом Й.-Б. фон Вейсбахом. Разом із 153 козаками-запорожцями М. 1734 першим прийняв присягу в м. *Біла Церква* на вірність рос. імп. *Анні Іванівні*. Був серед засновників *Нової Січі*. Автор «Записки» 1734, в якій ідеться про заснування запороз. козаками 1711 на землях Крим. ханату *Олешківської Січі*. Активний учасник *російсько-турецької війни 1735—1739*. 1741 обирався депутатом від запороз. козаків для привітання імп. *Єлизавети Петрівни* під час її коронації.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991.

О.І. Путро.

«МА́ЛАЯ РУСЬ» — періодичний збірник (спочатку планувалося видання щомісячного журналу), 3 випуски якого за редакцією В.*Шульгіна* вийшли в *Києві* 1918. Видавець — «Пайове товариство». Мета видання — «науково-історичний захист культурно-національної єдності російського народу та російської культури в Малоросії». З позицій малоросизму та рос. *націоналізму* трактувалося укр. питання. Найпомітніші статті 1-го випуску: «Малая Русь» (В.Шульгіна), «Малая Россия или Украина?» (А.*Стороженка*), «Наше национальное имя» (А.Савенка), «К вопросу о национальном имени Южной Руси» (Б.Щеглова), «Очерки хозяйственной географии южной Руси» (проф. А.*Білімовича*). 2-й випуск, присвячений жертвам *більшовиків* у Києві, вийшов з підзаголовком: «Война украинцев с большевиками: 1 ноября 1917 г. — 17 февраля 1918 г.». У 3-му випуску вміщено статті В.Шульгіна, проф. А. Білімовича, Д.Скринченка, О.Москвича, С.Г.Грушевського, І.*Линниченка*.

В.Б. Любченко.

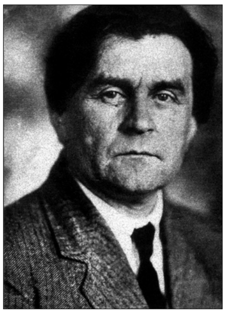

К.С. Малевич.

МАЛЕ́ВИЧ Казимир Северинович (23(11).02.1879—15.05.1935) — художник, теоретик мист-ва, педагог. Н. в м. *Київ* у незаможній дворянській родині польс. походження. Закінчив 5-класне с.-г. уч-ще в с. Пархомівка. Початкову художню освіту здобув у *Київській рисувальній школі М.Мурашка* (1895—96). З 1896 служив креслярем при тех. відділі управління Курсько-Моск. залізниці в Курську (нині місто в РФ), був одним з фундаторів гуртка любителів мист-ва. Подальшу мистецьку освіту здобував у Моск. уч-щі живопису, скульптури та арх-ри та Строгановському уч-щі (1904—05) і моск. школі-студії Ф.Рерберга (1905—10). Виставковий дебют М. відбувся 1907 на 14-й виставці «Московского товарищества художников». У груддні 1910 художник брав участь у виставці об'єднання «Бубновый валет» у *Москві*. Митець був активним учасником ін. виставок об'єднання «Бубновый валет», а також «Ослиный хвост» (1912) та «Мишень» (1913). Цей початковий період творчості художника відзначений експериментами та пошуками: він працює в стилі імпресіонізму, експресіонізму, фовізму, неопримітивізму, кубофутуризму. М. співпрацював з футуристичними виданнями, а також лідерами літ. футуризму О.Кручених та В.Хлєбніковим. Робота М. 1913 над декораціями та костюмами до футуристичної опери «Победа над Солнцем» (текст О.Кручених, музика М.Матюшина, пролог В.Хлєбнікова) заклала

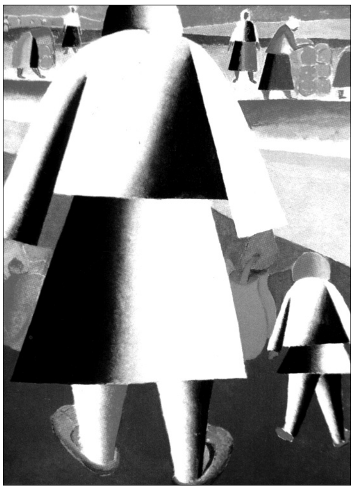

Малевич К. Марфа та Іванко. 1928—1929. (Оригінал зберігається у Державному Російському музеї у м. Санкт-Петербург, РФ.)

підвалини для супрематизму, худож. напряму, створеного М. У супрематизмі, що використовував геометричні фігури на нейтральній площині фону, М. повністю відмовився від зображальності, навіть від його елементів. Нові роботи, що репрезентували декларовану митцем «безречовість», було експоновано 1915 на «Последней футуристической выставке картин», яка відбулася у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) під назвою «0.10». Художник запропонував глядачам 39 нових полотен, об’єднаних заг. назвою «Супрематизм живописи», серед яких був і славнозвісний «Черный квадрат». Осн. постулати власного худож. напряму М. виклав у своєму есе «От кубизма к футуризму: Новый живописный реализм», створеному 1915. Художник відстоював думку про те, що рух і кольорові відчуття є важливішими за форму.

Малевич К. Селянки у церкві. 1911. (Оригінал зберігається у музеї сучасного мистецтва Стеделік в м. Амстердам, Нідерланди.)

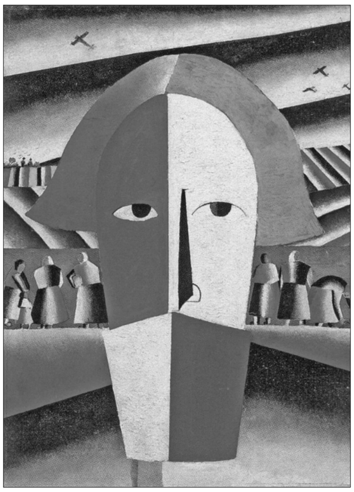

Малевич К. Голова селянина. 1928—1929. (Оригінал зберігається у Державному Російському музеї у м. Санкт-Петербург, РФ.)

М. гаряче сприйняв революц. перетворення, що відбувалися в країні (див. *Російська революція 1917—1918*), та з головою поринув у цю діяльність. У травні 1917 він був обраний у раду Союзу художників-живописців у Москві представником від лівої фракції, а в серпні 1917 — головою Худож. секції Моск. ради солдатських депутатів. У жовтні 1917 митець очолив т-во «Бубновый валет», а в листопаді 1917 рішенням моск. військово-революц. к-ту призначений комісаром з охорони пам’яток старовини і членом Комісії з охорони худож. коштовностей, функцією якого було забезпечення збереження кремлівських колекцій. Крім цього, художник протягом березня—червня 1918 співробітничав у моск. газ. «Анархия», з червня 1918 був членом худож. колегії відділу образотворчого мист-ва та музейної комісії нар. комісаріату освіти РСФРР, оформив петрогр. виставу «Мистерии-Буфф» В.*Маяковського* (реж. — В.Мейєрхольд). Повернувшись у грудні 1918 до Москви, М. керував у Держ. вільних худож. майстернях майстернею з живопису та текстилю (разом з Н.Удальцовою). Одночасно він багато працював як художник та теоретик мист-ва. Саме в цей час було створено полотна «білого супрематизму», останньої стадії супрематичного мист-ва (серія «Белое на белом», 1918) та написано працю «О новых системах в искусстве» (1919).

У листопаді 1919 М. переїхав до Вітебська (нині місто в Білорусі), де очолив майстерню в Нар. худож. школі, якою в той час керував М.Шагал. Того ж року в Москві відкрилася персональна виставка митця, де було репрезентовано весь творчий доробок художника — від імпресіонізму через неопримітивізм, кубофутуризм, алогічні твори до супрематизму. При цьому останній був представлений працями 3-х періодів: чорного, кольорового та білого. Виставка завершувалася підрамниками з чистими полотнами, що символізувало повну відмову від зображення. Вітебський період у житті художника позначився написанням низки теор. праць та створенням об’єднання «Утвердителей нового искусства» (Уновис), у рамках діяльності якого було апробовано нові ідеї М. в мист-ві та педагогіці.

З осені 1922 викладав малюнок на архіт. відділенні петрогр. Ін-ту цивільних інженерів, працював над проблемою втілення супрематичної естетики до вжиткового мист-ва — створював розписи для порцелянових виробів (1923) та досліджував можливості супрематичної арх-ри — виконав перші малюнки т. зв. планітів (косміч. міст-супутників; 1923). 1924—26 очолював Держ. ін-т худож. к-ри («Гинхук») та формально-теор. відділ у ньому. Під кер-вом М. здійснювалася робота зі створення об’ємних супрематичних побудов — «архітектонів». 1924 його полотна з успіхом експонувалися на 14-му бієнале у Венеції (Італія). Після розгрому ін-ту 1926 був переведений до Держ. ін-ту історії мист-ва, де керував к-том експериментального вивчення худож. к-ри. 1927 М. знаходився в закордонному відрядженні у *Варшаві* та Берліні, де з успіхом відбувалися його виставки та лекції. Після повернення на вимогу рад. уряду він був уперше заарештований та ув’язнений на 3 тижні.

1928—30 — професор Київ. худож. ін-ту, активно співробітничав з харків. час. «Нова генерація» та київ. альманахом «Авангард», друкуючи теор. стат-

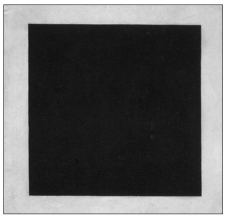

Малевич К. «Черный квадрат». 1915 (Оригінал зберігається у Державній Третьяковській галереї у м. Москва, РФ).

ті, що продовжували розвивати його тези про сутність супрематизму. Починаючи з кінця 1920-х рр., діяльність М. викликала роздратування рад. властей. Восени 1930 він був знову заарештований та ув'язнений на кілька тижнів. 1931 М. працював над оформленням Красного театру в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), 1932—33 очолював експериментальну лабораторію в Рос. музеї.

Роботи: «Корова и скрипка» (1909), «Автопортрет» (імовірно, 1909), «Купальщица» (1911), Садовник (1911), «Крестьянка в церкви» (1912), «Крестьянка с ведрами и ребенком» (1912), «Черный квадрат» (імовірно, 1914), «Авиатор» (1914), «Супрематизм: Желтое и черное» (1916), «Три женские фигуры» (1928—29), «Крестьянин между крестом и мечом» (1932).

П. у м. Ленінград після тяжкої хвороби, похований за заповітом на дачі в с. Нємчиновка під Москвою.

Тв.: Собрание починений, т. 1—5. М., 1995—98.

Літ.: *Егоров И.Н.* Казимир Малевич. М., 1990; *Сарабьянов Д., Шатских А.* Казимир Малевич. М., 1993; *Шатских А.* Казимир Малевич. М., 1996; *Анисимов Г.* Кумир поверженный — все Бог: Повесть о художнике Казимире Малевиче. М., 2001; Малевич о себе. Современники о Малевиче: Письма. Документы. Воспоминания. Критика, т. 1—2. М., 2004; *Горбачов Д.* «Він та я були українці»: Малевич та Україна. К., 2006.

Н.М. Томазова.

Г.М. Маленков.

МАЛЕНКО́В Георгій Максиміліанович (08.01.1902(26.12.1901)—14.01.1988) — парт. і держ. діяч *СРСР*. Н. в м. Оренбург (нині місто в РФ) в сім'ї губернського чиновника. Від 1919 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*) на політроботі. 1920 вступив до РКП(б). 1921 навч. в Моск. вищому тех. уч-щі (МВТУ), де привернув до себе увагу начальства активними виступами проти прихильників Л.*Троцького*. Від 1925 — в обліково-інформаційному підвідділі ЦК РКП(б), згодом — у секретаріаті ЦК РКП(б)/ВКП(б). Вів протоколи засідань оргбюро й політбюро ЦК РКП(б)/ВКП(б). 1927 — один з організаторів «робітничих дружин», яким доручили розгін мітингу опозиції в МВТУ. 1930—34 працював в орг. відділі Моск. к-ту ВКП(б), згодом очолив цей відділ. 1934—39 очолював відділ керівних парт. органів ЦК ВКП(б). Брав участь у репресіях, щільно взаємодіяв з керівниками НКВС СРСР М.Єжовим (див. *«Єжовщина»*) і Л.*Берією*, їздив по країні, організовував «чистки» в Білорусі, Вірменії, Тульській, Ярославській, Саратовській, Омській, Тамбовській областях, у Татарстані. Від 1939 — член ЦК ВКП(б), секретар по кадрах, від 1941 — кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — член *Державного комітету оборони СРСР*, заст. голови РНК СРСР, відповідав за літакобудування, водночас — секретар ЦК ВКП(б). У березні 1946 увійшов до політбюро ЦК ВКП(б). Вважався «другою людиною» в партії, одначе після посилення впливу секретаря ЦК ВКП(б) А.*Жданова* в травні 1946 був знятий з посади секретаря ЦК ВКП(б) і відправлений до Середньої Азії (формально — за недоліки в літакобудуванні). 1948 за підтримки Л.Берії і М.*Хрущова* відновлений на посаді секретаря ЦК ВКП(б). 1949 брав активну участь у фабрикації «ленінградської справи», а також справи *Єврейського антифашистського комітету* (за останньою були репресовані особи, які мешкали в Україні). Свідченням посилення впливу М. стало те, що 1952 на XIX з'їзді ВКП(б) він виголосив звітну доповідь ЦК ВКП(б). Й.*Сталін* створив після з'їзду президію ЦК КПРС — новий вузький орган, куди увійшли лише довірені особи, з-поміж них — М., який фактично керував роботою ЦК КПРС в період загострення сталінської хвороби. Після смерті ген. секретаря ЦК КПРС, голови РМ СРСР Й.Сталіна став головою РМ СРСР, першим розпочав обережну публічну критику «культу особи» Й.Сталіна. Разом з 1-м секретарем ЦК КПРС М.Хрущовим став ініціатором знищення міністра внутр. справ СРСР Л.Берії, в якому вони вбачали небезпечного конкурента за владу. Як глава уряду висунув план, спрямований на розвиток легкої пром-сті та с. госп-ва, закликав до «мирного співіснування» із зх. д-вами, створення системи «колективної безпеки». Виступив за об'єднання Німеччини шляхом проведення заг. виборів у ФРН та НДР. Був підданий критиці з боку ін. керівників, у лютому 1955 залишив посаду глави уряду, став одним із заступників, був міністром електростанцій і членом президії ЦК КПРС. Після 20-го з'їзду КПРС приєднався до противників хрущовської критики «культу особи» Й.Сталіна, на червневому пленумі ЦК КПРС 1957 (разом з В.*Молотовим*, Л.*Кагановичем* та ін.) був оголошений членом «антипартійної групи» і позбавлений посад. Його призначили директором Усть-Кам'яногорської ГЕС (Казахстан). 1961, після 22 з'їзду КПРС, виключений з партії. До *Москви* повернувся 1968 після виходу на пенсію.

Г. Маленков (перший зліва), А. Жданов, Л. Берия, В. Молотов. 1940-ві роки.

П. у м. Москва.

Літ.: Молотов, Маленков, Каганович. М., 1957; *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна, кн. 1—2. К., 1990; *Зубкова Е.Ю.* Маленков, Хрущев и «оттепель». «Коммунист», 1990, № 13; *Медведев Р.А.* Они окружали Сталина. М., 1990; «Ленинградское дело». В кн.: Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Маленков А.* О моем отце Георгии Маленкове. М., 1992; Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие материалы. М., 1998; *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. Воспоминания, кн. 1—4. М., 1999; *Пыжиков А.В.* Хрущевская «оттепель» : 1953—1964. М., 2002.

Ю.І. Шаповал.

МА́ЛИЙ ГЕРБ УКРАЇ́НИ — тризуб, затверджений Постановою ВР України «Про Державний герб України» від 19 лютого 1992, яка водночас визначає його гол. елементом Великого герба України. Натомість стаття 20 *Конституції України 1996*, схваленої 28 червня 1996 оперує при розкрит-

ті поняття «Малий герб України» терміном «знак княжої держави Володимира Великого» (див. *Тризуб*). Традиція Малого держ. герба України веде свій початок від ухвал 12 лютого 1918 Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) в м. *Коростень* та 22 березня цього ж року *Української Центральної Ради* в м. *Києві* періоду *Української Народної Республіки*, якими вперше ініційовано та юридично оформлено ін-тут Малого держ. герба в геральдичній практиці України.

Дж.: Відомості Верховної Ради України, 1992, № 40, ст. 592.

Літ.: *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку. «Пам'ятки України», 1989, № 3.

Ю.К. Савчук.

МА́ЛИКОВ Степан Федорович (26(14).12.1909–18.01.1983) — один з організаторів партизан. руху в Україні 1942—44. Н. в м. *Горлівка* в робітн. родині. Працював слюсарем на з-ді. Член КП(б)У з 1928. 1938 закінчив Моск. ін-т нар. госп-ва, далі був на парт. і госп. роботі в *Харкові* та *Києві*. Напередодні війни обіймав посаду заст. голови правління *Укоопспілки*. З черв. 1942 входив до складу *Українського штабу партизанського руху*, очолював відділ матеріально-тех. постачання. У жовт. 1942 призначений керівником оперативної партизан. групи по *Житомирській області*. З груд. 1942 — уповноважений ЦК КП(б)У з організації партизан. підпілля та партизан. руху на Житомирщині. Від січ. 1943 до квіт. 1944 — 1-й секретар Житомир. підпільного обкому КП(б)У, командир партизан. з'єднання, з 14 груд. 1943 — партизан. д-зії. З трав. 1944 — на керівній рад. і госп. роботі в Києві. На XVII—XVIII з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Депутат ВР УРСР 3—4-го скликань.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, орденами Жовтневої революції, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького 1-го ст. та ін. відзнаками.

Літ.: *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944). К., 1974; *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. К., 1988; *Чайковський А.С.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр.: мовою документів, очима істориків. К., 1994; Україна партизанська. 1941—1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними: Науково-довідкове видання. К., 2001; *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005.

В.С.Коваль, І.І. Поїздник.

МАЛИ́НКА Олександр Никифорович (1865—1941) — етнограф і фольклорист, дійсний член *Етнографічної комісії при ВУАН*, Т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії при Моск. ун-ті та ін. Н. в містечку Мрин (нині село Носівського р-ну Черніг. обл.) в багатодітній родині священика. Закінчив Ніжинську гімназію і вступив до Петерб. історико-філол. ін-ту, звідки перевівся до *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька*, який закінчив 1890. М. довго і плідно працював на ниві нар. освіти вихователем, учителем, інспектором у *Києві*, *Черкасах*, *Острозі*, *Глухові*, *Кременчузі*, *Полтаві*. У груд. 1930 вийшов на пенсію.

Ще гімназистом почав збирати і опрацьовувати етногр. та фольклорні матеріали. Найбільш плідний період у наук. діяльності М. припадає на 90-ті рр. 19 і поч. 20 ст., коли в *«Киевской старине»*, «Этнографическом обозрении» та ін. часописах були опубліковані бл. 30 його праць, присвячених фольклорно-етногр. спадщині України, зокрема висвітлені кобзарське та лірницьке мист-во, звичаєва обрядовість (родини, хрестини, весілля тощо). Найвизначніша праця М. — «Сборник материалов по малорусскому фольклору» видрукована Черніг. земством 1902, за яку він отримав премію ім. М.Гоголя Петерб. АН. У 2-й пол. 1920-х рр. учений надрукував в укр. етногр. виданнях (*«Етнографічний вісник»*, «Побут», *«Первісне громадянство та його пережитки на Україні»*) низку праць («Діти як збирачі фольклорного матеріалу», «Кілька слів про мої записи дум» та ін.).

Літ.: *Білий В.В.* Два ветерани української етнографії: П.Д. Демуцький та О.Н. Малинка. «Зоря», 1926, № 22.

В.А. Старков.

МАЛИ́НОВИЙ КЛИН — істор. назва *Кубані*, що набула поширення в науково-публіцистичній і худож. літературі *української діаспори* та України. Обіймає зх. частину степового Передкавказзя та прилегле до неї Кавказ. передгір'я і Кавказ. гори. На зх. омивається водами Чорного та Азовського морів, на півночі межує з Ростовською обл. РФ, на сх. — із Ставропольським краєм РФ, на пд. — з Грузією. Територія — бл. 100 тис. км².

Як адм.-політ. одиниця Кубань постала лише 1860, після об'єднання земель *Чорноморського козацького війська* (Чорномор'я) із сх. частиною Кубані та Закубанням. 1896 від Кубані було відокремлено узбережжя Чорного моря і на цій території створена Чорномор. губернія. 1924 утворився Північнокавказ. край з центром в м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ). 1934 він був поділений на Азово-Чорноморський (центр — м. Ростов-на-Дону) і Північнокавказький (центр — м. Ставрополь; нині місто в РФ) краї. 13 верес. 1937 Азово-Чорноморський край був поділений на Ростовську обл. і Краснодарський край (з Адигейською автономною областю). 1991 Адигейська автономна область вийшла зі складу краю і стала Республікою Адигея.

З кін. 15 ст. більша частина майбутнього М.к. знаходилася під *протекторатом Османської імперії*, а пн. частина Кубані (Таманський п-ів з містами Темрюк, Тамань та Анапа) підпорядковувалася їй безпосередньо.

Унаслідок винищення рос. військами під час *російсько-турецької війни 1768—1774* ногайських татар, які кочували на цих землях (див. *Ногайська орда*), прикубанські степи обезлюдніли. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* Осман. імперія зреклася прав на *Кримський ханат*, а тим самим і на пн. частину Кубані. З цього часу бере свій початок організоване царським урядом переселення на Пн. Кавказ, зокрема на Кубань, укр. *козаків* і селян. До переселення спонукали суттєві зміни, що відбувалися в самій Україні. 1764 імп. *Катерина II* скасувала *гетьманату інститут*, 1775 ліквідувала *Запорозьку Січ*, 1781 Україна

Малий герб України.

С.Ф. Маликов.

втратила залишки *автономії.* З наближенням нової війни з Османською імперією уряд змушений був змінити своє ставлення до запороз. козаків, які залишалися на землях *Російської імперії.* 1783 почалося формування полків із запорожців. Назване — Військом вірних козаків воно пізніше (1787) було перейменовано на Чорноморське козацьке військо, але зберігало структуру та певні традиції Запорожжя. Чорноморці відзначилися в роки *російсько-турецької війни 1787—1891* під час взяття *Очакова*, Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Болграда*, Хаджибея (фортеця на місці сучасної *Одеси*), Бендер (нині м. Тігіна, Молдова), *Кілії*, Ісакчі, Браїли (обидва міста нині в Румунії), *Ізмаїла*, в боях при Каушанах (нині м. Каушень, Молдова) і *Татарбунарах.*

За активну участь у війні імп. Катерина II передала Чорномор. козац. війську 1788 землі в «Керченському куті». Від початку колонізації краю ставка була зроблена на козаків, звичних вести напіввоєн. спосіб життя. Уряд намагався тим самим вирішити цілий ряд проблем: захистити рос. кордони від нападу войовничих черкеських племен, зменшити соціально-економічну напругу в Україні, викликану зубожінням козаків і селян шляхом спровадження на околиці імперії найбільш войовничого елементу козаків, водночас готуючи плацдарм для захоплення Кавказу.

Оскільки земель, виділених Чорномор. козац. війську в «Керченському куті» згідно з указом від 14 січ. 1788, не вистачало, делегація козаків на чолі з *військовим суддею* А.*Головатим* звернулася до імп. Катерини II з проханням надати війську у володіння Тамань — з околицями, які за своєю площею були в 30 разів більшими за весь півострів. Не чекаючи рішення імператриці, козаки почали переселення. *Кошовий отаман* Захарій Чепіга відправив Чорним морем під керівництвом бригадира Пустошкіна прем'єр-майора Саву *Білого* з 4 тис. козаків і старшин на 51 човні для огляду і зайняття землі на Тамані. Їхнє прибуття на ці землі майже співпало з підписанням імп. Катериною II двох указів (30 черв. і 1 лип. 1792), згідно з якими Чорномор. козац. війську передавались у вічне володіння «острів Фанагорія (Таманський півострів) і землі на правому боці річки Кубані» (див. *Жалувана грамота Чорноморському козацькому війську 1792*).

Протягом 1792—94 на Кубань переселилися 18 207 осіб (12 645 чоловіків і 5562 жінки) — колишніх запорожців та членів їх родин. Згодом підійшло ще 7 тис. сімейних і несімейних козаків, які після ліквідації Запорозької Січі перебували на поселенні в різних місцях *Новоросійського краю.* Загалом перша хвиля переселенців на Кубані сягнула понад 25 тис. осіб.

Другим етапом козац. колонізації Кубані стало переселення козаків *Задунайської Січі*, *Катеринославського козацького війська* та *Усть-Дунайського Буджацького козацького війська* 1803—10. У цей період переселилося бл. 8 тис. осіб.

Наступним етапом стало переселення *Азовського козацького війська*, яке проіснувало 35 років. Зі зміцненням на поч. 60-х рр. 19 ст. позицій Рос. імперії на пд. України, у Криму і на Кавказі перебування азовських козаків усередині імперії стало для рос. властей небажаним. Уряд почав вживати заходів для переселення козаків на кавказ. кордон. Перші азовські переселенці в кількості 206 сімей прибули на Кубань морем весною 1862 до Костянтинівського укріплення, де планувалося побудувати Костянтинівську станицю, яка згодом отримала назву Новоросійська. Загалом упродовж 1862—66 з України на Кубань було переселено бл. 6 тис. осіб (1117 сімей) з Азовського козац. війська.

Поряд із цим 1809—11 царський уряд вдався до масового переселення козаків колиш. *Гетьманщини.* 17 берез. 1808 імп. *Олександр I* видав указ, яким передбачалося переселити на Кубань 25 тис. укр. козаків. Переселенцям надавалася можливість попередньо вислати ходаків.

Переселення почалося навесні 1809. До кінця року з *Полтавської губернії* та *Чернігівської губернії* перейшло 20 груп заг. чисельністю 20 910 осіб. 1810 — 9 партій у кількості 2616 осіб. Переселення відрізнялося від попередніх етапів тим, що цього разу переселялися переважно сімейні козаки, які йшли на Кубань родинами і навіть цілими селами. Загалом за цей час із Полтав. та Черніг. губерній переселилися 41 635 осіб.

1820 знову виникло питання про переселення на Кубань козаків із Полтав. та Черніг. губерній. Серед іншого це було викликано прагненням царського уряду вислати з Малоросії найбільш волелюбний елемент. Козаки сподівалися, що після швидкого формування своїх полків (без будь-якої підтримки з боку уряду) та активної участі у *Війні 1812* їм будуть повернуті колишні права і вольності. Насправді становище лише погіршилося.

Нове переселення 25 тис. козаків було вирішено провести на основі положення від 17 берез. 1808. Як і в попередній період, дозволялося переселятися лише укр. козакам. За підрахунками історика *Кубанського козацького війська* Ф.*Щербини* протягом 1821—25 переселилося 48 392 особи (25 627 чоловіків і 22 765 жінок).

Нова масова хвиля переселення припала на 1848—49. 24 січ. 1848 імп. *Микола I* підписав указ про відправлення з України до Чорномор. козац. війська 2 тис. сімей, які виявлять бажання переселитися. Протягом двох років з *Харківської губернії*, Черніг. й Полтав. губерній на Кубань переселилося 14 227 осіб.

Таким чином, заг. чисельність козаків колишньої Гетьманщини та *Слобідської України* із родинами, які переселилися з України на Кубань лише в часи масових хвиль 1809—11, 1821—25, 1848—49, становила 108 934 особи. Разом з тим, крім організованого владою переселення козаків, наприкінці 18 і упродовж усієї 1-ї пол. 19 ст. відбувалася стихійна міграція з України на прикубанські землі. Щорічний наплив утікачів на Кубань доходив до тисяч осіб. Крім утікачів, на Кубань стихійно чи з дозволу властей переселялися окремі особи, родини й різні групи. Протягом 1792—1865 з України на Кубань було переселено козаків у складі військ. формувань, козаків колишньої Гетьманщини

і Слобідської України та селян 158 843 особи.

Гол. законодавчим актом, що відкривав можливості для швидкого освоєння земель Пн.-Зх. Кавказу, було «Положення про заселення передгір'їв західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії» від 10 травня 1862. Цим документом передбачалася приватна власність на землю і поселення осіб некозац. стану на військ. землях. Крім того, дозволявся продаж у приватну власність і здача в оренду зайвих військ. і станичних земель особам усіх *станів*. Все це дало потужний поштовх до нового масового переселення на Кубань.

Новим законом від 29 квіт. 1868 переселенцям було надано право селитися і набувати власність у землях козац. військ, не питаючи на те дозволу ні військ. кер-ва, ні станичної громади. Мешканці козац. *станиць* отримали право здавати в оренду надані їм майнові наділи, передавати їх особам невійськ. стану.

Усі ці заходи сприяли збільшенню чисельності населення Кубанської області. Якщо 1882 кількість мешканців області ледь перевищувала 392 тис. осіб, з яких лише 7,5 тис. були невійськ. стану, то через 34 роки вона сягнула 1 882 500 осіб, серед яких козаки становили 44 %.

Від 1809 і майже до кін. 19 ст., переважна кількість переселенців з України на Кубань прибувала з *Лівобережної України*. Починаючи з 1890-х рр. місцями виходу переселенців стали *Катеринославська губернія*, *Херсонська губернія* і *Таврійська губернія*.

Попри всі заходи царського, а пізніше рад. урядів щодо *асиміляції* переселенців, згідно з переписом населення 1926, на Кубані українці становили 49,2 %, росіяни — 42,7 % від заг. чисельності мешканців.

Прояви укр. культ. та політ. життя на Кубані почалися ще до *революції 1905—1907*. Майже одразу після заснування в Україні *Революційної української партії* (1900) тут почала діяти її філія, яку, за пропозицією С.*Петлюри*, було названо Чорномор. вільною громадою. До членів орг-ції належали С.Петлюра, який через загрозу арешту восени 1902 приїхав із *Полтави* до Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*), І.Ротар та М.*Рябовол* — пізніше голова Законодавчої ради Кубані. Очолив парт. осередок інспектор нар. шкіл С.*Ерастов*.

Національно-культ. рух серед українців Кубані пожвавився після виникнення там осередків «Просвіти» (див. *Просвіти*). Першою, 25 серп. 1906, було засновано «Просвіту» в Єкатеринодарі, яка вже незабаром мала 15 відділень. Відновила свою діяльність Кубанська військ. рада, пізніше перейменована на Кубанську крайову раду. З її складу було виділено Законодавчу раду (46 козаків, 46 новгородніх (осіб не козац. стану), 8 горців).

З 1917 національно-культ. та політ. життя кубанських українців помітно активізувалося. У Новоросійську (нині місто Краснодарського краю, РФ) за редакцією О.Досвітнього почала виходити газета «Чорноморець» — перше україномовне видання на Кубані. Пізніше в Єкатеринодарі з'являється орган Кубанської крайової ради «Кубанський край». Усього, починаючи з 1917, виходило 6 газет. Засновуються укр. школи та г-зії (перша на козац. землях г-зія була заснована в станиці Ахтирська; нині смт Ахтирський Кубанського краю, РФ), видаються газети. У квіт. 1917 в Єкатеринодарі відбувся краєвий учительський з'їзд, влітку того ж року в Єкатеринодарі та Єйську (нині місто Краснодарського краю, РФ) були організовані перші укр. вчительські курси. Восени Кубанська крайова рада прийняла постанову про українізацію шкіл у чорномор. станицях. 30 лип. 1917 з'їзд укр. громадян і представників укр. населення Чорномор. губернії ухвалив резолюцію про приєднання Чорномор. губернії до України.

Під впливом депутатів-українців Кубанська законодавча рада 28 січ. 1918 проголосила *Кубанську Народну Республіку*. 16 лют., під час наступу на Пн. Кавказ *більшовиків*, була оголошена самостійність Кубанської Нар. Республіки, ухвалена перша тимчасова конституція. 4 груд. 1918 надзвичайна сесія Кубанської крайової ради прийняла нову конституцію, за якою назву Кубанська Нар. Республіка змінено на Кубанський Край.

За ініціативи К.*Безкровного* депутати-чорноморці прийняли резолюцію про прилучення Кубані на федеративних засадах до України, яка на той час вже проголосила незалежність. Щоправда, після відступу під тиском більшовицьких військ на нараді у Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ) 23 червня 1918 представників Кубанської законодавчої ради й кубанського уряду, коли вирішувалося питання вибору союзника в боротьбі з більшовиками, з десяти учасників засідання лише К.Безкровний, С.Манжула та А.Наміток проголосували за союз з Україною — більшість виступили за співпрацю з *Добровольчою армією* генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. Невдовзі, вбачаючи в українстві загрозу рос. імперській ідеї, денікінці розгорнули терор проти всього українського. Укр. нац. життя ледь жевріло в підпіллі, на всій території Кубані не виходив жоден укр. часопис. У черв. 1919 в Ростові-на-Дону було вбито голову Кубанської законодавчої ради М.Рябовола, пізніше розгромили й саму раду, а десять найвпливовіших її членів були заарештовані й депортовані до *Стамбула*.

З наступом Червоної армії (див. *Радянська армія*) разом з Кубанською радою емігрували десятки тисяч козаків. У 1920—30-х рр. найбільш організовані громади кубанців опинилися в Сербії і *Чехословаччині*. Разом з тим, регіон продовжував залишатися одним із місць компактного проживання українців. Згідно з переписом 1926 серед населення Кубанської округи українці становили 66,58 % (850 985 осіб). Якщо ж урахувати українців, котрі проживали в ін. районах колиш. Кубанського краю, що з трав. 1924 втратив адм. самостійність і увійшов до складу Північнокавказ. краю з центром у Ростові-на-Дону, то їхня чисельність сягала 1 412 276 осіб.

1924 на Кубані існувало 148 укр. шкіл. 1926 наркомат просвіти РСФРР звернувся до наркомату просвіти УСРР з проханням забезпечити укр. школи Кубані укр. підручниками. До 1932

І.О. Малиновський.

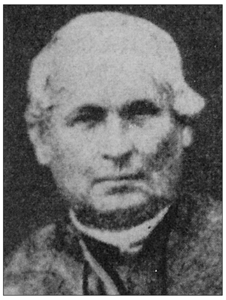

М.І. Малиновський.

практично всі станиці та *хутори* Кубані мали укр. школи, яких налічувалося 746; учительські кадри готували 12 пед. технікумів, у Єкатеринодарі і станиці Полтавська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) діяли укр. пед. інститути.

У 1920-ті рр. виходила газ. «Радянський станичник», яка мала бл. 100 кореспондентів у станицях і користувалася популярністю серед населення. 1921 в станиці Старокорсунська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) утворилося перше об'єднання укр. письменників, яке почало видавати час. «Зоря». З часом виникли філії укр. літ. об'єднань. З 1927 в Краснодарі почав друкуватися укр. пед. ж. «Новим шляхом». З 1930 почали виходити журнал укр. секції Кубанської асоціації пролетарських письменників (КАПП) «Ленінським шляхом» і альманах укр. секції КАППу «Великим колективом», з трав. 1931 — літературно-худож. альманах «Наступ». Наприкінці 1932 на Пн. Кавказі діяли 1609 укр. шкіл 1-го ст., в яких навчалися 221 463 учні і працювали 558 учителів, 259 шкіл 2-го ст. з 42 148 учнями й 1552 вчителями, 12 педагогічних технікумів, короткочасні пед. курси й мережа політпросвітніх установ. Однак згідно з особливою постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 груд. 1932 українізація була згорнута. Поряд з голодомором (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), українці Кубані протягом 1930—50-х рр. пережили кілька хвиль репресій.

Лише наприкінці 1980-х рр. на Кубані почали з'являтися перші паростки нац. відродження, який тісно переплітався з відродженням козацтва. У груд. 1991 в Краснодарі було зареєстровано Т-во укр. к-ри Кубані, виникли «Чорноморська Січ», т-во «Просвіта» (станиця Старомінська), укр. культ. т-ва в Сочі, Новоросійську, Горячому Ключі. Засноване т-во в Геленджику. В різний час виходили україномовні газети «Козацьке слово», «Малиновий клин» (додаток до газ. «Кубанские новости»). Нині накладом 200 примірників виходить «Вісник Товариства української культури Кубані».

Літ.: *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб., 1858; *Щербина Ф.* Колонизация Кубанской области. «Киевская старина», 1883, т. 7, № 12; *Короленко П.* Черноморское казачье войско (1777—1792). Катеринодар, 1892; *Його ж.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696—1896: Исторический очерк. Екатеринодар, 1896; *Стороженко Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. К., 1898; *Кауфман А.* Переселение и колонизация. СПб., 1905; *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13; *Ямзин И.* Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. К., 1912; *Голобуцкий В.* Черноморское казачество. К., 1956; *Брук С., Кабузан В.* Миграция населения в России в XVIII — начале XX века (численность, структура, география). «История СССР», 1984, № 4; *Заставний Ф.* Східна українська діаспора. Львів, 1992; *Білий Д.* Малиновий Клин: Нариси історії українців Кубані. К., 1994; Энциклопедический словарь по истории Кубани: С древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; Українська державність Кубані. К., 2000; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2003.

А.А. Попок.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Іоанникій Олексійович (16(04).11.1868 — 12.01.1932) — історик права. Академік ВУАН (нині *Національна академія наук України*; 30 березня 1919, фактично 1925) на кафедрі звичаєвого права. Н. в м. *Острог.* Викладав право в Томському та Ростовському-на-Дону (колиш. Варшавському) ун-тах. Заарештований 30 червня 1920 в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ) Донською ЧК на підставі доносу. Звинувачений в активній роботі в *Конституційно-демократичній партії*, у праці в управлінні освіти денікінського цивільного уряду (що певною мірою допомогло вберегти УАН від закриття денікінцями; див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) та кількох публікаціях антибільшовицької спрямованості. Засуджений до смерті. У зв'язку з клопотанням наук. громадськості *ВЧК* замінила вирок на 15 років позбавлення волі, які 1921 внаслідок амністії перетворилися на 5-річне ув'язнення. Звільнившись у лютому 1924, переїхав до *Києва.* Голова *Комісії ВУАН для вивчування звичаєвого права*, голова Т-ва укр. правників. Спеціалізувався з історії Русі та Литовсько-Рус. д-ви, *звичаєвого права* та рад. права.

Прoредагував «Праці Комісії для вивчування звичаєвого права України» (вип. 3, 1928). Заступник голови Історичного товариства Нестора-літописця, заст. голови комітету Кабінету антропології та етнології імені Ф.Вовка при ВУАН, член Археогр. комісії ВУАН.

П. у м. Київ.

Праці: «Учение о преступлении по Литовскому статуту» (1894), «Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою древней Руси» (т. 1—2. 1903—14), «Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами» (1928), «Про студії над злочинністю та злочинцями» (1928), «Революційне радянське звичаєве право» (1928), «Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни» (1929).

Літ.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; Те саме. «ЗНТШ», 1962, т. 173; *Усенко І.Б.* Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН. В кн.: Правова держава: Щорічник, вип. 9. К., 1998.

С.І. Білокінь.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (криптонім М.М.; 20.11.1812 — 25.02.1894) — церковний та громадсько-політичний діяч, греко-католицький публіцист та історик. Н. в с. Новосілка (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Середню освіту здобув у Бережанській та Львівській гімназіях. Вивчав філософію у Львівському університеті та богослов'я у Віденському університеті (1837). Викладав Закон Божий у Львівських гімназіях. Один із засновників Головної руської ради. У 1850 — на початку 1860-х обстоював право галицької інтелігенції на рідну мову. Підтримував широкі зв'язки з багатьма інтелектуалами та громадськими діячами, зокрема з В.Копітаром, Ф.Міклошичем, А.Тайнером та ін. Виступав проти спроб замінити кириличний шрифт на латинський для галицьких українців. Львівський канонік. Депутат галицького сейму (1861—66). Член комісії з укладання україномовних підручників для місцевих гімназій (1863). Від середини 1860-х перейшов на позиції москвофільства. Адміністратор Львівської архієпархії (1869—70). Автор праць з історії української греко-католицької церкви німецькою, російською, польською мовами, а також богословських студій латинською мовою. Видав працю М.Гарасевича «Annales

О.Ф. Малиновський. Гравюра А. Фролова 1820 року з оригіналу Ф. Попова.

Р.Я. Малиновський.

Ecclesiae Ruthenae» (1863) зі своїми доповненнями. Виступав як популяризатор історичних джерел у періодичній пресі. Друкувався на сторінках часописів «Augsburger Allgemeine Zeitung», «Зоря Галицька» та низки ін. У численних публікаціях порушував різноманітні питання церковного, політичного, громадського та культурного життя Галичини.

Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Тв.: Umrisse zu einer Geschichte des religiözen und hierarchischen Zustandes des Ruthener. Wien, 1835; Коли могла митрополія русько-галицька заложеною бути, і коли она була знесена. «Зоря Галицька», 1850, № 25; Два слова церковные, сказанные ученикам высшей академической львовской гимназии священником М.Малиновским. Львов, 1850; Чи русини в Галіції до року 1848 промишляли о себе? «Зоря Галицька»,1850, № 27; О должностях душпастырей и о трудностях их служения. «Зоря Галицька», 1851, № 101; О обряде греческо-словенском католическом. Львов, 1851; Могут ли Галицкие Русины иметь свою словесность. «Зоря Галицька», 1852, № 17; О великом Божем мире. Львов, 1852; О каменных церквах в Галиции. «Зоря Галицька», 1852, № 71; О обществе державном или гражданском. «Зоря Галицька», 1852, №13; Обозрение истории церкви русской, изряде Галицкой. «Зоря Галицька», 1852, № 21—24; О невежестве Галицких селян. «Зоря Галицька», 1853, № 25; Слово в день сошествия св. духа, сказанное Михаилом Малиновским, проповедником при первопрестольной церкви св. в. м. Георгия. Львов, 1857; Грамоты до истории русской церкви вообще до соединения же обряда греч. католического с латинским к особенности относящимся. В кн.: Зоря галицкая яко альбум на год 1860. Львов, 1860; Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien. Wien, 1861; Историческая ведомость о митрополии русской в Галиче. Львов, 1875.

Літ.: *Марков О.О.* Из корреспонденции М.Малиновского. В кн.: Вестник «Народного Дома». (Львов), 1911, № 5; *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія. «Український історик», 1969, № 4; *Ваврик В.Р.* Краткий очерк Галицко-русской письменности. Лувен, 1973; *Химка І.* «Апологія» Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів «святоюрців». «ЗНТШ», (Львів), 1993, Т. 225.

О.В. Ясь.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Олексій Федорович (04.03.1762—08.12.1840) — історик-архівіст, археограф і письменник. Академік Петерб. АН (1835). Н. в м. *Москва* в сім'ї протоієрея, законовчителя *Московського університету.* Закінчив Моск. ун-т (1778), недовго служив у Межовій канцелярії, а потім протягом 60-ти років — у Моск. архіві Колегії закордонних справ. 1814 (після смерті М.*Бантиша-Каменського*) став начальником цього архіву. Був у числі фундаторів та головою Моск. т-ва історії і старожитностей російських. Брав участь у першому виданні *«Слова о полку Ігоревім»* (Москва, 1800). За його редакцією видано 2-гу і 3-тю частини «Собрания государстенных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел» (Москва, 1819—22), в якому вміщено також документи з історії України. Складені ним описи архів. справ досі слугують дослідникам. Серед гол. досліджень М. — праця «О Крыме». Крім кількох істор. праць, написав «Изследование по русскому театру» та оперу «Русские святки».

Літ.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Долгова С.* Знаток отечественных ценностей. В кн.: *Малиновский А.Ф.* Обозрение Москвы. М., 1992.

Г.К. Швидько.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Родіон Якович (23(11).11.1898—31.03.1967) — військ. і держ. діяч *СРСР*, полководець. Маршал Рад. Союзу (1944), Двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1958), Нар. Герой Югославії (1964). Н. в м. *Одеса.* 1911 закінчив церковно-парафіяльну школу. Від 1914 добровольцем брав участь у *Першій світовій війні.* У жовтні 1915 поранений і одержав Георгіївський хрест 4-го ст., став єфрейтором. У лютому 1916 в складі рос. експедиційного корпусу відряджений до Франції. Воював на Зх. фронті, ще раз поранений, отримав франц. нагороди. 1919 вступив до РСЧА (див. *Радянська армія*). Брав участь у боях з білогвардійцями в складі 27-ї стрілец. д-зії Сх. фронту. Наприкінці 1920 направлений до школи молодшого командного складу. По її завершенні став командиром кулеметного взводу, потім — командиром роти, стрілец. батальйону 246-го полку. 1926 вступив до ВКП(б). 1927—30 навч. у Військ. академії ім. М.Фрунзе. Після випуску служив нач. штабу кавалерійс. полку 10-ї кавалерійс. д-зії, займав відповідальні посади в штабах Північнокавказ. і Білорус. військових округів, очолював штаб 3-го кавалерійс. корпусу.

1937 М. направили до Іспанії, де він надавав допомогу респ. командуванню в організації і веденні бойових дій у громадян. війні 1936—39. Був нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора. 1939 М. — старший викладач Військ. академії ім. М.Фрунзе. У березні 1941 отримав призначення в *Одеський військовий округ* — командиром 48-го стрілец. корпусу.

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, на чолі 48-го стрілец. корпусу взяв участь у важких боях на держ. кордоні СРСР по р. Прут (прит. Дунаю). У серпні 1941 призначений командуючим *Шостою армією*, від грудня 1941 до липня 1942 — командуючим *Південним фронтом.* Під його кер-вом війська Пд. фронту разом з *Південно-Західним фронтом* у ході *Барвінковсько-Лозівської операції 1942* захопили плацдарм на правому березі Сіверського Дінця (прит. Дону). Від серпня до жовтня 1942 — командувач новоств. 66-ї армії. У вересні—жовтні 1942 з'єднання армії у взаємодії з *Двадцять четвертою армією* та *Першою гвардійською армією* перейшли в наступ в районі Сталінграда (нині м. Волгоград, РФ), скували значну частину сил нім. 6-ї армії і тим самим послабили її ударне угруповання, що наступало безпосередньо на місто. У жовтні—листопаді 1942 М. — заст. командуючого *Воронезьким фронтом.* Від листопада 1942 командував *Другою гвардійською армією*, яка в грудні у взаємодії з *П'ятою ударною армією* та *П'ятдесят першою армією* зупинила і потім розгромила війська групи армій «Дон».

Від лютого 1943 — знову командуючий Пд., а від березня — Пд.-Зх. фронтом. Війська фронтів під командуванням генерала армії М. брали участь у низці наступальних операцій (*Запорізькій наступальній операції 1943*, *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944*, *Березнегувато-*

Снігурівській наступальній операції 1944 і *Одеській наступальній операції 1944*).

У травні 1944 — командуючий *Другим Українським фронтом.*

На чолі з М. 2-й Укр. фронт у взаємодії з 3-м Укр. фронтом, *Чорноморським флотом* і *Дунайською військовою флотилією* взяли участь у *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944.* У вересні 1944 за вміле керівництво військами фронту і полководницький талант М. присвоєно звання Маршала Рад. Союзу.

У жовтні 1944 війська 2-го Українського фронту під командуванням М. успішно провели Дебреценську наступальну операцію; у взаємодії з військами 3-го Укр. фронту — Будапештську операцію (жовтень 1944 — лютий 1945) та Віденську наступальну операцію (березень—квітень 1945).

Після капітуляції Німеччини, від липня 1945 значна частина військ 2-го Укр. фронту вводилася до складу Забайкальського фронту. Командувачем призначили М. Війська цього фронту взяли участь у Маньчжурській стратегічній операції 1945 і розгромили япон. Квантунську армію. За високе полководницьке мист-во, виявлену мужність і відвагу М. 8 вересня 1945 присвоєне звання *Героя Радянського Союзу.*

Після війни М. — командуючий військами Забайкальсько-Амурського військ. округу (1945—47), головнокомандуючий військами Далекого Сходу (1947—53), командуючий військами Далекосх. військ. округу (1953—56).

У березні 1956 відкликаний у *Москву* і призначений 1-м заст. міністра оборони і головнокомандуючим Сухопутними військами СРСР. Від жовтня 1957 М. — міністр оборони СРСР. На цій посаді він багато зробив для зміцнення ЗС СРСР, підвищення безпеки країни.

Від 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС, від 1956 — член ЦК КПРС. Депутат ВР СРСР 2—7-го скликань. Напередодні свого 60-річчя М. вдруге відзначений званням Героя Рад. Союзу (22 листопада 1958). Нагороджений вищим військ. орденом «Перемога», 5-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 1-го ст., багатьма медалями й орденами іноз. д-в.

П. у м. Москва. Похований на Красній площі в Кремлівській стіні.

Тв.: Сочинения: Бдительно стоять на страже мира. М., 1962; Величие победы. М., 1965; Солдаты России. М., 1969.

Літ.: *Захаров М.* Выдающийся советский военачальник. «ВИЖ», 1968, № 11; *Горбунов М.* Солдат, полководец. М., 1973; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; *Голубович В.* Маршал Р.Я. Малиновский. М., 1983; *Абрамов А.* У Кремлёвской стены. М., 1987; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; *Залесский К.А.* Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

Т.В. Заболотна.

Руїни замку Д. Малинського у с. Новомалин (Острозького району Рівненської області). Фото 2008.

МА́ЛИНСЬКИЙ (Єло-Малинський) **Данило Матвійович** (бл. 1594 — бл. 1656) — укр. шляхтич, громад. діяч, фундатор монастирів. Н., імовірно, у м-ку Вербоє Кременецького повіту Волин. воєводства (нині с. Верба Дубенського р-ну Рівнен. обл.). Гніздом роду Єло-Малинських герба «П'ятирог» було с. Малин Луцького повіту (нині село Млинівського р-ну Рівнен. обл.), але 1549 дід Данила Михайло Дашкович Єлович-Малинський придбав у Кременецькому повіті маєток Вербоє, в якому 1564 осадив однойменне *містечко*, і став кременецьким повітником, а наприкінці життя зайняв тут уряд господарського *маршалка* (1565—72). Батько — Матвій Єло-Малинський — відомий за джерелами з 1571, тривалий час був одним із королів. секретарів (1592—1602), восени 1596 їздив разом із Лаврентієм *Древинським* послом Берестейського правосл. церк. собору до польс. короля *Сигізмунда III* Ваза; за поділом із братами Остафієм і Василем отримав замочок і містечко Вербоє та села Вербоє, Богданівка, Турія, Тур'янка, Білогородка й Стовпець, розташовані компактною групою в Кременецькому повіті; у тестаменті (заповіті), складеному 12 листоп. 1602 в замку Вербоє, заповів поховати його «подле закону греческого». Мати — Марина або Маруша Степанівна Боговитинівна-Шумська — шляхтянка Кременецького повіту, доводилася батькові другою дружиною, вийшла заміж 1589, після смерті чоловіка доживала віку вдовою. Батьків брат Остафій (у чернецтві Євгеній) 1589 обраний на *шляхетському сеймику* в *Луцьку* одним із депутатів комісії для поправки статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*), деякий час займав уряд луцького гродського судді (див. *Гродський суд*), потім луцького *підстарости*; на поч. 17 ст. включився в реліг. боротьбу, зокрема 1603 підписав у Любліні (Польща) відому заяву частини *шляхти* на підтримку *унії церковної* правосл. церкви з католицькою, а наприкінці життя став унійним Луцько-Острозьким єпископом (1607—20).

1606/07 Данило Єло-Малинський вписався разом із старшим братом Олександром в альбом студентів *Замойської академії.* На чолі сотні вершників, споряджених власним коштом, узяв участь у *Хотинській війні 1621.* 1628 номінований волин. *хорунжим*, того ж року побував у прусській експедиції у війні *Речі Посполитої* проти Швеції за Прибалтику. 1632 брав участь в елекційному сеймі (див. *Вальний сейм*). 1634 очолював гусарську корогву в *російсько-польській війні 1632—1634.* 1649 став белзьким *каштеляном.* Брав зі своєю сотнею участь у *Берестецькій битві 1651.*

Через передчасну смерть брата М. отримав майже всю спадщину батьків (с. Богданівка, нині село Корецького р-ну Рівнен. обл.; становило придане сестри

Єви), половину спадщини батькового брата Василя (м-ко Глухи або Новомалин (нині село Острозького р-ну) та села Старі Глухи, Івачків (нині село Здолбунівського р-ну), Болотківці, і частину с. Ляхів (нині с. Кутянка, обидва Острозького р-ну; усі Рівнен. обл.; 1619) та половину в спадщині материної сестри Катерини, яка в 2-й пол. 1630-х рр. складалася із сіл Степанівка (нині село Здолбунівського р-ну), Велика Боложівка, Мала Боложівка (нині с. Боложівка) та третини с. Літовища, а власними силами придбав у родичів по матері села Кути і Залужжя (усі нині села Шумського р-ну Терноп. обл.). Володіння становили три комплекси, центрами яких були Вербоє, Глухи і *Шумськ*. Спочатку резиденцією М. був замок Вербоє, а пізніше — замок у маєтку Глухи або Новий Малин (нині с. Новомалин Острозького р-ну Рівнен. обл.).

До кінця 1-ї третини 17 ст. М. залишався прихильником правосл. церкви і 1633 спільно з Лаврентієм Древинським виклопотав у польс. короля *Владислава IV* Ваза привілей на заснування в *Кременці* Богоявленського братського монастиря зі школою, друкарнею і шпиталем (див. *Кременецький Богоявленський монастир*) та придбав для нього відповідну ділянку землі. Далі перейшов у табір прихильників *Берестейської церковної унії 1596*. 18 берез. 1637 разом із дружиною заснував у своєму м-ку Шумськ при церкві св. Трійці, де була протопопія пресвітерів усіх його маєтків, унійний василіанський монастир (див. *Василіани*), передав його ігумену Йосафатові (Бокію), під нагляд якого віддав священиків у всіх своїх маєтках із правом призначати їх, візитувати, судити й звільняти (з умовою погоджувати звільнення й призначення з власником маєтків та луцьким унійним владикою), і взяв на себе обов'язок спорудити муровану церкву. У заповіті згадує францисканський монастир (див. *Францисканці*) в м-ку Шумськ, який також з'явився з його участю.

Дружиною М. була шляхтянка Галжбета Вельгорська, з якою він одружився 1620 і прожив до кінця життя. Єдиний син Казимир, згаданий 1647, помер ще за життя батька, тому спадкоємцями були внуки.

Літ.: *Собчук В. Д.* Боговитиновичі: Генеалогія і маєтки. В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 1. К.—Львів, 2004; *Бірюліна О., Довбищенко М.* Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2005, вип. 9.

В.Д. Собчук.

МА́ЛИЦЬКА Костянтина Іванівна (псевдоніми — Віра Лебедова, Чайка Дністрова, Віра Лужанська, Стефан Горський та ін.; 30.05.1872—17.03.1947) — укр. письменниця, перекладачка, культ. діячка. Н. у с. Кропивник (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). 1891 закінчила Львів. вчительську семінарію, після чого вчителювала в школах *Галичини* та *Буковини*, зокрема, у *Лужанах* (1906—08; нині с-ще міськ. типу Кіцманського р-ну Чернів. обл.). Під час *Першої світової війни* М. була депортована (1915) рос. військовою адміністрацією в Красноярськ (нині місто в РФ), де вчителювала в укр. школі. 1928 письменниця повернулась до *Львова*, де викладала в школі. З 1944 М. — бібліограф у Львів. б-ці АН УРСР (нині *Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України*).

М. написала численні оповідання для дітей, статті і спогади про Є.Ярошинську, А.Павлик та ін., переклала окремі твори О.*Пушкіна*, М.Лермонтова тощо. Для віршів М. характерні патріотичні і фольклорно-ліричні мотиви. Поезія «Чом, чом, чом, земле моя», написана М. у Лужанах і покладена на музику Д.Січинським, стала відомою нар. піснею.

П. в м. Львів.

Твори: збірник оповідань для дітей «Малі герої» (1899), п'єси «Під нову зорю» (1906, про революц. події в Росії 1905), «Вінок на могилу Тараса Шевченка» (1914), нариси на пед. теми («Мати», 1902; «З трагедій дитячих душ», 1907; та ін.); книга «Про жіночий рух» (1904).

Літ.: *Панкевич Г.* Життя, віддане дітям. «Дзвін», 1990, № 2; *Погребенник Ф.* Малицька Костянтина Іванівна «Буковина», 2001, 13 черв.; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

МАЛИШЕ́ВСЬКИЙ Іван Гнатович (13.07.1828—11.01.1897) — заслужений ординарний професор *Київської духовної академії*, історик. Н. в м-ку Негневичі Новогрудського пов. Мінської губ. (нині село Новогрудського р-ну Гродненської обл.). Закінчив Мінську духовну семінарію (1849), Київ. духовну академію зі ступенем магістра богослов'я (1853) і залишений в академії викладати рос. церк. і цивільну історію. 1861 став екстраординарним, через рік — ординарним професором, 1863 очолив кафедру рос. цивільної історії Київ. духовної академії. 1859—61, 1865—69 викладав історію рос. церковного розколу, від 1857 — також франц. мову. Друкувався в журналах «Воскресное чтение», «Труды Киевской духовной академии». Коло наук. інтересів М. складали проблеми загальної, у т. ч. рос. церк. історії, *унії церковної*, історії слов'янства взагалі. Виявляв близькість до наук. позицій митрополита Московського і Коломенського Макарія (Булгакова), вихованця *Київської духовної академії.* Особливої уваги надавав вивченню джерел, ґрунтовному тлумаченню слов'янської міфології. Осн. праці: «Распространение христианства в России в первые два века после св. Владимира»; «Происхождение великой княгини Ольги»; «Варяги в начальной истории христианства в Киеве»; «Историческая записка о состоянии Киевской духовной академии за время 50-летнего ее существования (1819—1869)» та ін. Ім'я М. як професора і видатного вченого широко відоме серед слов'ян. народів, зокрема південних. М. був почесним або дійсним членом багатьох наук. і доброчинних т-в і установ: Моск. археол. т-ва, Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії, *Історичного товариства Нестора-літописця* та ін. Обирався гласним Київ. міської думи, де енергійно займався справами нар. училищ.

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Титов Ф.* Памяти покойного профессора Академии Ивана Игнатьевича Малышевского. «Труды Киевской духовной академии», 1897, № 2.

Н.А. Шип.

МАЛИ́ШКО Андрій Самійлович (14(02).11.1912—17.02.1970) — поет, перекладач, журналіст, літ.

К.І. Малицька.

І.Г. Малишевський.

А.С. Малишко.

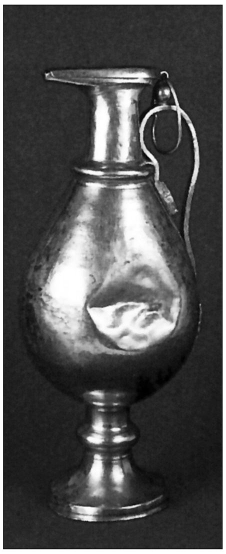

Малоперещепинський скарб. Золотий візантійський глек.

Малоперещепинський скарб. Срібне блюдо єпископа Патерни.

критик, громадський діяч. Н. в *Обухові.* Походив з козац. роду. Вчився в Обухівській трудовій школі (1920—27), Київ. мед. школі (1928—29) та на літ. ф-ті Київ. ін-ту нар. освіти (1930—32). Перші публікації — у ж. «Молодняк» (1930). 1933 викладав укр. та рос. літератури в 7-річній школі в м. *Овруч*, 1934—35 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Після демобілізації працював у редакціях газет «Радянське село», «Комсомолець України» та ж. «Молодий більшовик». 1936 опублікував першу поетичну збірку «Батьківщина». З 1936 — член Спілки письменників СРСР, з 1938 — ред. колегії «Літературної газети», з 1939 — редактор ж. «Молодий більшовик». 1939—1940 з частинами Червоної армії (див. *Радянська армія*) об'їхав *Галичину*, *Буковину Північну* і *Бессарабію.* Протягом *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — кореспондент фронтових і партизан. газет. 1944—47 — відп. ред. ж. *«Дніпро»*. 1946 здійснив поїздку по США і Канаді, 1962 — по *Югославії.* У травні 1966 протестував проти політ. арештів укр. інтелігенції.

Автор бл. 50 поетичних збірок, лібретто опер «Молода гвардія» Ю.*Мейтуса* та «Арсенал» Г.*Майбороди* (у співавт.), літературно-критичних нарисів «Думки про поезію» (1959), «Слово про поета: М.Т. Рильський та його творчість» (1960). Переклав ряд творів О.*Пушкіна*, Г.Гейне, Янки Купали та ін. Пісні на тексти М. композиторів Г.Майбороди, О.*Білаша* та ін. здобули всенар. визнання. Поезії М. перекладені багатьма мовами світу.

Депутат ВР УРСР 3—6-го скликань.

Лауреат Держ. премій СРСР (1947, за поему «Прометей» і збірку «Лірика»; 1951, за збірку «За синім морем»; 1969, за цикл віршів «Дорога під яворами»), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1964, за збірку «Далекі орбіти»). Нагороджений орденами і медалями СРСР.

П. у м. *Київ.*

1972 створено хроніко-документальний кінофільм «Слово про Андрія Малишка»; 1982 засновано премію його імені. У ЦДАМЛМ України, де зберігається особистий архів. фонд М., відкрито його меморіальну кімнату (1987).

Тв.: Пеан дружбі. К., 1972; Твори, т. 1—10. К., 1972—74; Сурмач: Поезії. К., 1976; Поезії. К., 1978; Прометей: Поема. К., 1978; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1982; Дорога під яворами: Лірика. К., 1982; Твори, т. 1—5. К., 1986—87; Поетичні твори. Літературно-критичні статті. К., 1988; Далекі обрії. К., 2004.

Літ.: *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк, 1964; *Павличко Д.* Сонця і правди сурмач. В кн.: *Малишко А.* Твори, т. 1. К., 1972; *Килимник О.В.* Голос мужній і щирий. В кн.: *Килимник О.В.* Крізь роки: Літературно-критичні нариси. К., 1973; *Ющенко О.Я.* Пісня на все життя. В кн.: *Ющенко О.Я.* Безсмертники: Нариси, етюди, спогади. К., 1974; *Ільницький М.* Дзвінкий сурмач, замислений філософ. «Жовтень», 1975, № 1; Малишкові дороги: Спогади про Андрія Малишка. К., 1975; *Чебалин П.* Капли на грани весла. «Донбас», 1982, № 2; *Дем'янівська Л.С.* Андрій Малишко. Життя і творчість. К., 1985; *Костенко А.І.* Андрій Малишко. К., 1987; *Павличко Д.* «Ти зліпила мене із вогню України...» «Дніпро», 1987, № 11; *Скрипник А.* Дорогою під яворами. В кн.: Отчий край'90, вип. 4. К., 1990; *Гаєвська Н.М.* Андрій Малишко: Семінарій. К., 1991; УЛЕ, т. 3. К., 1995; Український національний фронт: Документи. Матеріали. Львів, 2000; *Малишко В.А.* Тату, я люблю тебе: Пережите. К., 2003; Київський національний університет імені Т.Шевченка. Незабутні постаті. К., 2005; *Хоменко Б.В.*, *Даниш Н.Д.* Українська народна пісня в житті і творчості Андрія Малишка. «Філологічні студії Вінницького державного педагогічного інституту ім. М.Коцюбинського». Вінниця, 2005, вип.3; *Бурбан В.* Прометей приборканий. «Культура і життя», 2007, 5 грудня; *Іванисенко В.* Чарівник поетичного слова. «Кримська світлиця», 2007, 16 листопада; *Малишко М.* На державному рівні. «Літературна Україна», 2007, 5 квітня; Отут я походив (Малишко і Обухівщина). Обухів, 2007; Усі українські письменники. Х., 2007; Усі письменники і народна творчість. К., 2007; *Більчук М.* Українські та зарубіжні письменники: Розповіді про життя і творчість. Тернопіль, 2008; Буйноцвіт рідного слова. В кн.: *Чабаненко В.* За покликом сумління. Публіцистика. Запоріжжя, 2008; *Мельничук Б.* Шевченкіана Андрія Малишка. «Слово і час», 2009, № 3.

Г.П. Герасимова.

МАЛОПЕРЕЩЕ́ПИНСЬКИЙ СКАРБ. 1912 на пн. від с. Мала Перещепина (нині село Новосанжарського р-ну Полтав. обл.), на лівому березі р. Ворскла (прит. Дніпра) випадково було виявлено коштовності, до яких входили худож. вироби із золота

Малоперещепинський скарб. Срібна ваза.

(20 кг) й срібла (50 кг). Усі ці речі поділяються на 3 хронологічні групи: 1) кін. 6 — поч. 7 ст. (блюдо єпископа Патерни, рукомийний набір — глек і ківш, *соліди* візант. імператорів Анастасія (491—518), Юстиніана I (527—65), *Маврикія* (582—602), Фоки (602—10) та ін.; 2) наступного часу, але не раніше 642—47 (патріарший пояс, блюдо з хрестом, браслети, персні, соліди часів правління візант. імп. Іраклія з синами (637—38), з яких було виготовлено намисто тощо; 3) періоду, що датується бл. 670 (сасанідські глек і чаша, согдійські дуги від сідла та фігурки левів, причорноморської роботи браслети, пряжки, поясні наконечники, інкрустовані вставками із скла тощо, візантійської роботи келихи на високих ніжках та ін.). Вважається, що на території Малої Перещепини було поховано хана Великої Болгарії Кубрата. Підставою для цього є персні з монограмами, на яких І.Вернер прочитав його ім'я та сан патриціка, якого був удостоєний Кубрат. На одному з перснів читається ім'я Органи — дядька Кубрата, який був регентом за його дитинства.

Літ.: *Макаренко Н.Е.* Перещепинский клад. «Известия Археологической комиссии», 1912, прибавление к вып. 46; *Бобринский А.А.* Перещепинский клад. В кн.: Материалы по археологии России, № 34. Петроград, 1914; Сокровища хана Кубрата (Перещепинский клад). СПб., 1997.

О.М. Приходнюк.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця, створена урядом імп. *Павла І* 1796 з центром у м. *Чернігів.* До її складу належали землі колишніх *Чернігівського намісництва*, *Новгород-Сіверського намісництва*, *Київського намісництва* (без м. *Київ* з округою), м. *Кременчук* і території колишніх *Полтавського полку* та *Миргородського полку.* 1802 замість М.г. утворено 2 адм.-тер. одиниці — *Чернігівську губернію* і

Полтавську губернію, які в цьому ж році об'єднано в *Малоросійське генерал-губернаторство* з осередком у м. *Полтава* (1802—35).

В.М. Горобець.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центр. адм. орган *Російської імперії*, заснований указом імп. *Петра І* 27 (16) травня 1722 для управління *Гетьманщиною*. Створена ще за життя гетьмана І.*Скоропадського* як вища апеляційна інстанція та адм.-контролюючий орган рос. держ. структури в Україні. Після смерті гетьмана І.Скоропадського 14 (3) липня 1722 М.к. перебрала гетьман. прерогативи, що було закріплено імператорськими указами 27 (16) квітня та 3 липня (23 червня) 1723. Діяла в складі президента (бригадира, від 1726 — генерал-майора С.*Вельямінова*), 6-ти членів присутності, прокурора, *канцеляристів* (кількість яких становила 31 особу 1722—23, 62 — від 1724). Усі члени М.к. призначалися імператором або Правительствуючим Сенатом з числа рос. офіцерів і цивільних службовців. На відміну від *Малоросійського приказу* М.к. розташовувалася не в *Москві*, а в *Глухові*. У цивільних справах М.к. підлягала Сенатові, у військових — головнокомандуючому рос. військами в Україні. У своїй діяльності М.к. керувалася законами, нормативними актами і діловодськими традиціями Рос. імперії. Очоливши систему держ. влади в Україні, М.к. провела низку реформ держ. устрою, спрямованих на підпорядкування всіх ланок укр. центр. і місц. управління російській адміністрації, впровадження рос. законів і правових норм в укр. держ. життя, уніфікацію його порядків до загальноімперських зразків. М.к. вперше в повному обсязі залучила укр. фінанси до царської казни. Причому М.к. реформувала систему оподаткування, що дало змогу збільшити розміри річних прибутків з 45 527 *рублів* у 1722, до 114 495 руб. у 1724. Переважна більшість зібраних коштів вивозилася з України до Москви та *Санкт-Петербурга* (1725 понад 99,5 % річних бюджетних витрат М.к. становили видатки на потреби імперії). У цілому діяльність М.к. започаткувала реальний процес ліквідації *автономії* Гетьманщини. Інкорпораційна діяльність М.к. зустріла активну протидію з боку *гетьмана наказного* П.*Полуботка* та частини *козацької старшини*. За спротив реформам М.к. наказного гетьмана П.Полуботка, ген. старшин І.Чарниша, С.*Савича*, Я.Лизогуба та В.Журахівського, а також миргород. полковника Д.*Апостола*, ряд полкової і сотенної старшини восени 1723 — узимку 1724 було заарештовано і ув'язнено в *Петропавловській фортеці* в С.-Петербурзі. Після сходження на престол імп. *Петра II* в умовах перегляду політ. курсу та відмови від найбільш радикальних нововведень Петра І 12 (1) вересня 1727 М.к. припинила свою діяльність.

Літ.: *Горобець В.М.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1988; *Його ж.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995.

В.М. Горобець.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКЕ ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — адм.-тер. і політ. одиниця *Російської імперії*, створена 1802 для інкорпорації та інтеграції *Лівобережної України* у склад Рос. імперії. Спершу складалося з двох *губерній* — *Полтавської* та *Чернігівської*, 1836 приєднано *Харківську губернію*. Очолювалося генерал-губернато-

ром, довіреною особою верховної влади, якому *імператор* делегував частину своїх повноважень з дискреційним управлінням краєм. Управління здійснював одноосібно. За штатним розписом установи 1802, 1826, 1836 при генерал-губернаторові діяли чиновники з особливих доручень та канцелярія, що поділялася на 5 відділів, в яких розглядалися адм., поліцейські, суд. цивільні і кримінальні справи, козацькі і фабрично-землеробські. 1840 створений таємний відділ. Генерал-губернатор зосереджував усю повноту адм. влади: наділявся правом законодавчої ініціативи, визначав ступінь поширення в *генерал-губернаторстві* загальнорос. законів, контролював діяльність держ. установ, у т. ч. і судових, стежив за призначенням перших посад у губернських присутственних місцях. Здійснював організаційно-військ. заходи з формування козац. нерегулярних військ. ополчень 1812, 1831, 1855 (див. *Малоросійські козацькі ополчення)*; забезпечував організацію переселення козац. і сел. станів у *Новоросійський край*, на Кавказ, на землі *Чорноморського козацького війська*, *Всевеликого Війська Донського*, у Крим; займався облаштуванням іноз. колоністів (див. *Колоністи іноземні в Україні*). За час існування М.г.-г. остаточно ліквідовані залишки *автономії Гетьманщини* в адм., судово-правовому, соціально-госп. відношеннях. Відмінності у становищі станів — *шляхти*, *козацтва*, *купецтва* і *селянства* — були нівельовані з переведенням у відповідність до загальнорос. держ. системи. До 1837 резиденцією генерал-губернатора була *Полтава*, з 1837 — *Харків*. Останні два генерал-губернатори обіймали і посаду попечителя Харків. навчального округу з правом контролю за діяльністю Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*; з 1846). М.г.-г. було ліквідоване 1856.

Генерал-губернатори Малоросії: кн. *О.Куракін* (1802—08), кн. Я.Лобанов-Ростовський (1808—16), кн. *М.Рєпнін* (1816—24), О.Гурьєв (1834—35); черніг., полтав. і харків. генерал-губернатори: В.Левашов (1835—36), О.Строганов (1836—39), кн. *М.Долгоруков* (1840—47), С.Кокошкін (1847—56).

Літ.: *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования: Историческая монография, т. 2: (XIX и начало XX века). Х., 1912; *Павловский И. Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802—1808 гг.). Полтава, 1914; *Его же.* Полтава в XIX столетии: (Очерки по архивным данным с рисунками). «Киевская старина», 1905, кн. 11—12; *Его же.* Полтава: Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802—1856): (По архивным данным). Полтава, 1910; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001; *Її ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005.

В.С. Шандра.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКЕ ТАЄ́МНЕ ТОВАРИ́СТВО. Уперше чутки про його існування поширилися серед декабристів (див. *Декабристів рух*), які на допитах 1826 у Слідчій комісії в *Санкт-Петербурзі* (кн. С.*Волконський*, С.*Муравйов-Апостол*, П.*Пестель*, О.Бестужев-Рюмін, В.*Давидов* та ін.) свідчили, що про це вони нібито «чули від інших людей». Для перевірки цієї інформації на початку лютого 1826 до С.-Петербурга було доставлено колиш. членів полтав. масонської ложі «Любов до істини» (див. також *Масонство*) С.Кочубея, Д.Алексєєва і В.*Лукашевича*, хоча ложа припинила свою діяльність згідно з указом уряду ще в березні 1819. Оскільки обшуки в них нічого підозрілого не виявили, то С.Кочубея і Д.Алексєєва було відпущено 21 березня 1826 без наслідків, а В.Лукашевича допитано. Останній у відповідях на запитання і на очних ставках в Слідчій комісії (13, 17, 27, 28 лютого та 3, 13 травня 1826) рішуче заперечував факт існування М.т.т. і свої особисті зв'язки з польс. патріотичними орг-ціями. Слідча комісія записала у своєму щоденнику про перші допити В.Лукашевича: «У відповідях здавався не відвертим і навіть суперечив сам собі», хоча визнав своє входження до полтав. масонської ложі й те, що знав про існування таємних т-в у Росії та Польщі, але до них не вступав.

Слідство встановило, що В.Лукашевич відкинув пропозицію кн. С.Волконського і С.Муравйова-Апостола стати членом Пд. т-ва, попередивши їх про можливі переслідування. В.Лукашевич також заперечив свідчення С.Муравйова-Апостола про їх дискусію на тему щодо встановлення респ. правління в Росії та нагадав, що співрозмовника-декабриста цікавили тоді лише його можливі зв'язки з поляками. Фактично слідство з приводу чуток про заснування в Малоросії таємного т-ва зайшло в глухий кут, а тому Слідча комісія постановила, що звинувачувати В.Лукашевича у створенні М.т.т. «нема ніяких підстав». В.Лукашевич був звільнений, однак його вже не обрали *маршалком* Переяслав. повіту, адже ним він був 1812—26, а далі (до 1832) він перебував під наглядом поліції, мешкаючи у своєму маєтку в *Борисполі*.

У своїх спогадах діловод Слідчої комісії О.Боровков підтвердив розмови, що нібито «Малоросійське товариство намагалися створити із членів масонської ложі в Полтаві Новіков і Лукашевич та передбачали, що його метою буде незалежність Малоросії, але мріяти про товариство припинили — його не існувало». Питання про можливість існування М.т.т. і стан дослідження документів піднімалося в час підготовки і відзначення 100-літнього ювілею повстання декабристів (1925). Ювілейні видання рясніли повідомленнями про «українських декабристів», що й спонукало дослідників до пошуків документів на підтвердження чуток про М.т.т., але їх не виявлено. Так, С.О.*Єфремов* робив припущення, що товариство могло існувати, але вважав, що воно «не закінчило організаційної роботи і не встигло розгорнути діяльності». На основі дослідження документів І.Рибаков і Т.*Слабченко* також аргументовано відкинули тезу про діяльність М.т.т. Революційні, самостійницькі ідеї відродження державності України могли існувати, але вони не виявлені оформленими в програмах і завданнях певних орг-цій. Створення і діяльність М.т.т. не підтверджується джерелами.

Дж.: Александр Дмитрович Боровиков и его автобиографические

записки. «Русская старина», 1898, ч. 3, ноябрь; Восстание декабристов, т. 16. М., 1986.

Літ.: *Єфремов С.* Масонство на Україні. «Наше минуле», 1918, ч. 3; *Рибаков І.* 1825-й рік на Україні. «Україна», 1925, № 6; *Слабченко Т.* До історії «Малороссийского общества». Там само; *Ляпіна О.* Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 3. К., 2001; Тисяча років української суспільно-політичної думки, т. 5, кн. 1. К., 2001.

І.І. Глизь.

«МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ ГЕРБО́ВНИК» — науково-популярне видання, що було здійснене за постановою зборів предводителів і депутатів дворянства *Чернігівської губернії* від 16 серпня 1912 відомими істориками-генеалогами В.Лукомським та В.*Модзалевським* і надруковано в *Санкт-Петербурзі* 1914. Оздоблення «М.г.» здійснив видатний укр. художник-графік Г.*Нарбут*. При складанні «М.г.» були використані малюнки і описи *гербів* укр. дворянських родів, частина яких увійшла до загальнорос. «Гербовника», частина містилася в «Збірнику гербів малоросійського дворянства», складеним черніг. губернським *предводителем дворянства*, істориком Г.*Милорадовичем* наприкінці 19 ст.; зображення гербів на різних пам'ятках миства і побуту України, зокрема, надгробках з деяких цвинтарів Чернігівщини, портретах, зброї, посуду з ряду черніг. музеїв і

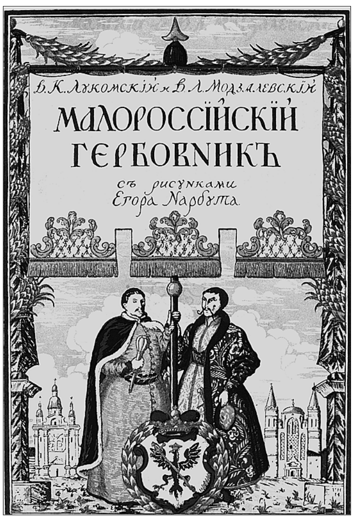

Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. «Малороссійскій гєрбовникъ съ рисунками Егора Нарбута». СПб., 1914. Обкладинка.

приватних колекцій, печатках та ін. Ці матеріали гол. чин. були взяті з приватних зібрань П.*Дорошенка* і В.Модзалевського, *Музею українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства*, матеріалів *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* та деяких ін. архів. зібрань. «М.г.» містить описи гербів 609 родів *козацької старшини* і укр. *шляхти* та їхніх нащадків, а також таблиці — зображення гербів: 108 родів, герби яких були надані й затверджені рос. *імператорами*; 156-ти ін. укр. дворянських родів і 133-х родів польс. походження. У кінці праці вміщено покажчики укр. («малоросійських») родів і польс. гербів. 1993 київ. вид-вом «Либідь» було здійснено репринтне видання «М.г.».

Дж.: *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. СПб., 1914 (репринтне вид. К., 1993).

О.І. Путро.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ ПРИКА́З («Приказ Малыя России») — один із центр. держ. органів Рос. д-ви 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Засн. 10 січня 1663 (31 грудня 1662) як один із відділів *Посольського приказу* для відання укр. справами. Через М.п. царський уряд підтримував зв'язок з укр. кер-вом, здійснював контроль за політико-адм. діяльністю гетьман. адміністрації та царських *воєвод* в Україні. М.п. санкціонував вибори нового *гетьмана* та вищої козац. адміністрації, розглядав справи та організовував розшук збіглих з Росії в Україну селян, кріпаків і солдатів; через служителів приказу, платних агентів з числа укр. населення та іноз. купців збирав інформацію про політ. обстановку в Україні; здійснював безпосереднє кер-во воєводами в укр. містах. М.п. як суд. орган розглядав справи про злочини службових осіб цього приказу, воєвод та царських ратних людей в Україні, остаточно вирішував питання про міру покарання за злочини, вчинені гетьманом або вищою старшиною (крім смертної кари, що санкціонувалася особисто *царем*). Із звуженням меж укр. *автономії* прерогативи М.п. розширювалися. М.п. ліквідовано 1722 у зв'язку із заснуванням *Малоросійської колегії* та передачею укр. справ з відання Колегії закордонних справ до Правительствуючого Сенату.

Літ.: *Софроненко К.А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. М., 1960.

В.М. Горобець.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКИХ ПІ́ШИХ СТРІЛЬЦІ́В КО́РПУС був сформований з укр. *козаків*, *міщан* і селян 13 травня 1790 з ініціативи кн. Г.*Потьомкіна* для посилення рос. армії у війнах з Туреччиною та Швецією (див. *Російсько-турецька війна 1787—1791*). Корпус складався з 25-ти сотень заг. чисельністю в 5 тис. осіб.

20 липня 1792 корпус розформовано, але 24 квітня 1794 через воєн. дії в Польщі поновлено.

8 листопада 1796 остаточно розформовано.

Літ.: *Висковатов А.В.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск с древнейших времен до 1855 года, т. 4. СПб., 1899; *Казин В.Х.* Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. СПб., 1912; *Глушко Ю.А.* Казачьи войска России: Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 года. М., 1993.

Є.Д. Петренко.

МАЛОРО́СІЯ, Малоросійський край — див. *Мала Русь.*

«МАЛОРОССИ́ЙСКИЙ РОДОСЛО́ВНИК» — генеалогічна збірка В.*Модзалевського*, що містить понад 200 родовідних розписів укр. козацько-старшинських та поміщицьких родів Чернігівщини, які походили з козацької верстви. Осн. джерелами «М.р.» були архівні матеріали Департаменту герольдії в *Санкт-Петербурзі* та особисті приватні архіви. Упорядник включив до збірки інформацію про службовий і майновий стан представників родів, а також відомості ін. характеру. 1908—14 в *Києві* було надруковано 4 томи праці. Матеріали до 5-го тому тривалий час зберігалися у фондах *Бібліотеки національної України імені В.Вернадського.* 2004 спільними зусиллями *Українського генеалогічного і геральдичного товариства*, *Інституту історії України НАН України* та Ін-ту рукопису НБУВ за матеріалами В.Модзалевського було здійснено видання вісьмох

К. Мальт-Брун.

розписів українських козацько-старшинських родів, зокрема: Тимошенків, *Томар*, *Трощинських*, *Турковських*, Фаїв та Фаїв-Зеневичів, Фененків, *Ханенків*, *Ходолеїв*, Ходотів. У наступних випусках — 4-му і 5-му — були оприлюднені родоводи *Холодовичів*, *Чарнишів*, *Черняків*, *Чеснокiв*, *Чуйкевичів*, *Шаул*, *Шендюхів*, *Ширaїв*, *Шрамченків*, *Шуб*, *Шумів*, *Яворських*, Якимовичів-Кожуховських (див. *Якимовичі*), *Якубовичів*.

Дж.: *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 1—4. К., 1908—14; *Його ж.* Матеріали до «Малоросійського родословника», вип.1: Томари. К., 1996; *Його ж.* Малороссийский родословник, т. 5, вип. 3—5. К.—СПб., 2004.

Літ.: *Белоконь С.И.* Генеалогические материалы в архиве В.Л. Модзалевського. В кн.: Археографический ежегодник за 1979 г. М., 1981; Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. К., 1988.

О.О. Ковалевська.

МАЛУ́ША. Під цим іменем відома мати кн. київ. *Володимира Святославича*. М., імовірно, була однією із дружин кн. київ. *Святослава Ігоровича*. Про її походження маємо літописне твердження, що була дочкою якогось Малка Любечанина, а також малоймовірні, хоча й популярні гіпотези (О.*Прозоровського*, О.*Шахматова*) про її древлянське походження (див. *Мал*). Братом М. був *Добриня*, вихователь Володимира Святославича. Літопис, крім того, називає Володимира Святославича «робичичем», із чого можна зробити висновок, що М. походила з князівської челяді, особисто невільного населення, хоча й займала в домі вел. кн. київ. *Ольги* високе становище («ключниця», «милосниця» в ін. списках; див. *Ключник*, *Милостник*). Припускають, що під іменем Малфрид про її смерть згадано під 1000.

О.П. Толочко.

МАЛЬО́ВАНИЙ Кондратій (1844—1913) — засновник впливового сектантського руху у вітчизн. штундизмі. Н. в м. *Таращa*. 1884 приєднався до місц. штундистської громади й невдовзі після цього проголосив себе Ісусом Христом, Спасителем світу й розпочав проповідувати швидкий прихід Страшного Суду. Досить швидко згуртував навколо себе значну кількість послідовників й очолив новоутворену *секту релігійну*, що була названа його ім'ям. Наприкінці 1889 секта набула значного поширення й охопила до 15 штундистських общин різних повітів *Київської губернії*, а з часом поширилася й у *Херсонській губернії* та *Харківській губернії*. 1891 за розпорядженням властей М. був оглянутий лікарями, визнаний божевільним і поміщений у Кирилівську лікарню в *Києві*. 1905 був переведений до Казанської лікарні св. Миколая. За указом від 17 квітня 1905 повернувся на Батьківщину, де отримав можливість зближення з відомим послідовником толстовства І.Трегубовим. Опинившись під істотним ідеологічним впливом толстовства (див. Л.*Толстой*), М. став проповідувати тихе та мирне життя.

Літ.: Кальнев. Русские сектанты, их учения, культ и способы пропаганды. Одесса, 1911; *Булгаков С.В.* Православие. Праздники и посты. Богослужения. Требы. Расколы, ереси, секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Восточной, Русской и Западной церквей (Из «Настольной книги для священно-церковно-служителей»). М., 1994.

О.О. Крижановська.

МАЛЬО́ВАНОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра 2-ї пол. 5 — поч. 4 тис. до н. е. Її пам'ятки відомі в Угорщині, Румунії, Словаччині та в Україні (Закарпаття). Характерною ознакою кераміки є ангобування і рисунок

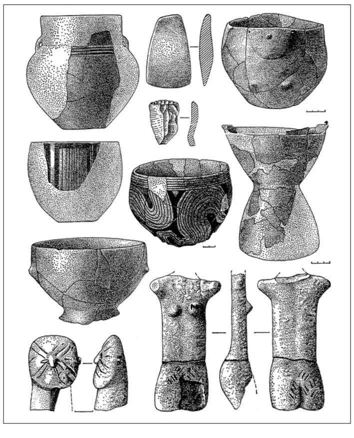

Мальованої кераміки культура. Кераміка, знаряддя праці та пластика.

чорною фарбою. Крем'яний інвентар близький мезолітичному. Дослідники — Т.*Легоцький*, Ф.*Потушняк*, М.Потушняк, В.Тітов, якими розкопані поселення на Малій Горі в *Мукачевому*, у Дрисіно-Болоці, Великій Паладі, Федоровому і Дяково-Мондичтогу. Житла — напівземлянки, біля яких є виpоб. ями й печі. Основа госп-ва — *землеробство*, при певній ролі *скотарства*, мисливства, рибальства й збиральництва. Вірогідно, що М.к.к. була генетичною підосновою наступної полгарської культури.

Літ.: *Потушняк М.Ф.* Неолит Закарпатья: культуры Криш и расписной керамики. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; *Пелещишин Н.А.* Памятники неоэнеолитического времени Закарпатья. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). К., 1987; *Kalicz-Makkay J.* Die linien bandkeramik in der Grossen Ungarichen Tiefebene. Budapest, 1977; *Comsza E.* Quelgues problemes concernant la civilisation de Ciumesti. В кн.: Acta Arch. Carp., 1972—1973, 13; *Vizdal J.* Zemplin v mladsej dobe kamennej. Kosice, 1973.

Л.Г. Мацкевий.

МАЛЬТ-БРУН (Malte-Brun) **Конрад** (1775—1826) — франц. географ і історик. За походженням датчанин. Вітав *Французьку революцію кінця 18 століття*. Автор багатотомних праць з всесвітньої географії, істор. розвідок, публіцистичних нарисів. Досліджував проблеми України, які найбільш повно представив у монографії «Картина старої і сучасної Польщі» (Париж, Франція, 1807), перевиданої у Брюсселі (нині столиця Бельгії) і — у перекладах — у Ліворно (Італія) і Штутгарті (Німеччина). В описах

політ. подій, геогр. середовища, народного побуту М.-Б. спирався на рукописні свідчення франц. агента в *Лівобережній Україні* Руселя Вуцема. Схарактеризував українців як єдиний етногр. масив на просторі від Карпат до *Наддніпрянської України*, відзначивши їх генетичне коріння в *Київській Русі*. У цьому зв'язку привернув увагу до історії «Галицького королівства» як незалежної д-ви кн. *Данила Галицького*. Студії М.-Б. порушували проблему франц.-укр. екон. зв'язків, наголошуючи на обопільних вигодах торгівлі між двома країнами і прямих середземноморсько-чорномор. шляхах для її розвитку.

Тв.: Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Paris, 1807.

М.М. Варварцев.

МАЛЮШИ́ЦЬКІ — волин. шляхетський рід власного герба, що походив з Новогородського воєводства *Великого князівства Литовського*.

Найвідоміший представник роду **Василь Андрійович** Малюшицький (п. між 1604 і 1606) був суразьким намісником (1594—1604) кн. В.-К. *Острозького*, «старшим строітелем і патроном острозького шпиталя». У сучасних дослідженнях його ототожнюють з автором полемічних творів Василем *Суразьким*. Прийнято вважати, що батьками Василя Андрійовича були королів. секретар, писар великий литов. (1574) і новогородський *підкоморій* (1567—76) Андрій Іванович Обринський (п. 1589) та Марина Іванівна, уроджена княжна Масальська. Припущення про родинний зв'язок між Обринськими та Василем Андрійовичем М. базується на відомостях про те, що Суразький маєток, в якому урядував Василь Андрійович, тривалий час належав родині новогородського *підкоморія* — Андрія Івановича Обринського. 1580 останній продав свої володіння кн. В.-К.Острозькому, який записав їх на *Острозьку академію* (1585), а через 10 років призначив суразьким управителем саме Василя Андрійовича. Нащадки Василя Андрійовича і його дружини Гальшки (згадана 1594) осіли на *Волині* й у 1-й пол. 17 ст. перебували при дворах князів *Острозьких* і *Корецьких*. Відомо, що один з онуків правосл. полеміста **Костянтин** (п. 1668), молоді літа присвятивши військ. службі, наприкінці життя вступив до ордену *єзуїтів*.

Представники роду М. проживали на Волині та в білорус. землях ВКЛ ще у 18 ст.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 21, 22, 25.

Літ.: *Niesiecki K.* Herbarz Polski, t. 4. Lipsk, 1841; Słownik geograficzny królewstwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; *Мыцко И.З.* Украинский писатель-полемист Василий Суражский — сподвижник Ивана Федорова. В кн.: Федоровские чтения, 1979. М., 1982; *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1994.

І.А. Тесленко.

МАМА́Й (р. н. невід. — п. 1380) — виходець з князівського роду монгол. племені кіят, якому в 14 ст. належало Лівобережжя Подніпров'я на південь від *дніпровських порогів*. Нелегітимний правитель *Золотої Орди*, засн. т. зв. Мамаєвої орди — політично протиставленої «Волзькому царству» та його столиці — Сараю ал-Джедід (див. *Сарай-Берке*). Уперше згадується в писемних джерелах у зв'язку з подіями кінця 1350-х рр. Рос. наративні джерела називають М. «темником», «ординським князем», інколи навіть «царем», а деякі сх. — еміром Криму, зятем хана Бердібека (1357—59) і його управителем усіма держ. справами. Самостійна політ. кар'єра М. розпочалася в умовах загострення династичної кризи в Золотій Орді після смерті хана Бердібека. У серпні 1361 М. зробив невдалу спробу звести на ханський трон у Сараї свого ставленика Абдуллу й змушений був рятуватися втечею на правий берег Волги. Його втручання в боротьбу династичних угруповань призвело до загальнополіт. кризи й розколу Золотої Орди 1362 по р. Волга на контрольоване сх. династами (Ордаїдами; нащадками Орда-Ічена, старшого брата *Батия*) «Волзьке царство» та конфронтуючу з ним «Мамаєву орду», територією якої стали степи Причорномор'я і Приазов'я і Криму (з 1365). М. тричі захоплював Сарай ал-Джедід (1362, 1367—68, 1372—74), поширив свою владу на волзький *Булгар Великий* (1370), але втримати їх не зміг. Будучи узурпатором і нечингізидом, М. реалізовував свою владу в Золотій Орді через ханів-маріонеток: Абдуллу (1361—70), Мухаммед-Буляка (1370—79), Туляка (1379—80). На політ. арені виступав як дипломат і завойовник, реставратор держ. єдності й утрачених під час усобиць панівних позицій Золотої Орди в Сх. Європі. Насправді ж його дії за своїм характером і результатами були сеператистськими, внаслідок їх Ординська д-ва зазнала непоправних територіальних утрат, її екон. та воєнно-політ. потенціал, міжнар. позиції були значно ослаблені. В останнє десятиріччя правління енергійно добивався відновлення екон. та політ. залежності від Золотої Орди князівств Пн.-Сх. Русі. З цією метою організував кілька каральних нападів і великих походів на Переяславль-Рязанський (нині м. Рязань, РФ; 1370, 1373), Нижній Новгород (нині місто в РФ) і Новосіль (нині місто Орловської обл., РФ; обидва походи —

«Книга о побоище Мамая» у рукописі київського походження кінця 17 ст. Фрагмент.

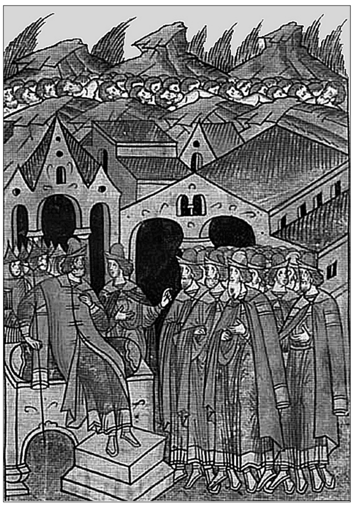

Мамай розмовляє зі своїми вельможами. Мініатюра з Лицевого літописного зводу 16 ст.

1375), його загони вщент розгромили московсько-нижегородське військо біля р. П'яна (прит. Сури, бас. Волги; 1377). Однак спроби М. завдати удару безпосередньо по *Великому князівству Московському* як гол. центру об'єднання північнорус. князівств та організації антиординської боротьби зазнали невдачі — мамаєві війська були розгромлені спершу на берегах р. Вожа (прит. Оки, бас. Волги; 1378) і остаточно — у *Куликовській битві 1380.* Втративши армію, М. втратив і підтримку акординської знаті (див. *Біла Орда*), яка, будучи невдоволена засиллям у Сараї ал-Джедід кокординських царевичів (див. *Синя Орда*), майже 20 років слугувала йому за соціальну підпору. Восени 1380 ця знать перейшла на бік хана *Тохтамиша*, що поклало край розколу Ординської д-ви. М. втік до генуезької Кафи (нині м. *Феодосія*), де був убитий за наказом місц. властей. В історіографії особистість і політ. діяльність М. трактуються в цілому негативно й здебільшого в зовнішньополіт. аспекті, передусім — у контексті його взаємин з князівствами Пн.-Сх. Русі. Немалою мірою до цього спричинилася тенденційність писемних джерел, основу яких складають літописи та історико-літ. пам'ятки т. зв. Куликовського циклу, створені в процесі формування офіц. ідеології Рос. д-ви в кінці 15 — 1-й пол. 16 ст. В історії земель України-Русі 14 ст. роль М. не була такою однозначною. Опосередковані свідчення писемних джерел у своїй сукупності дають змогу стверджувати, що М. ще 1361 уклав спрямований проти джучидського Сараю союз з вел. кн. литов. *Ольгердом*, якому за допомогу, надану в ході антиординської кампанії *Великого князівства Литовського* 1362, поступився землями лісостепової зони Дніпровського правобережжя і лівобережжя, що було оформлене спец. надавчим ярликом (див. *Ярлики ханські*), який згодом став взірцем для складання всіх наступних документів такого роду.

Дж.: *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. СПб., 1884; т. 2. М.—Л., 1941; Рогожский летописец. В кн.: ПСРЛ, т. 15, вып. 1. М., 1965; Сказания и повести о Куликовской битве. Л., 1982.

Літ: *Spuler B.* Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland: 1223—1502. Leipzig, 1943; Wiesbaden, 1965; *Vernadsky G.* The Mongols and Russia. New Haven, 1953, 1966; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960; *Бегунов Ю.К.* Об исторической основе «Сказания о Мамаевом побоище». В кн.: «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла. М.—Л., 1966; *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; *Егоров В.Д.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. В кн.: Куликовская битва: Сборник статей. М., 1980; *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60—70-х годов XIV в.: хронология правлений. В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки, вып. 7. Л., 1983; *Егоров В.Д.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Halkovic S.* The Mongols of the West. Bloomington, Indiana, 1985; *Halperin Ch. J.* Russia and Golden Horde. Blomigton, 1985; *Його ж.* The Tatar Yoke. Columbus, Ohio, 1986; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989; *Мухамадиев А.Г.* Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв. М., 1993; *Козубовський Г.* Мамаєва Орда в історії України. В кн.: III міжнародний Конгрес україністів. Харків, 26—29. VIII. 1996, ч. 1. Х., 1996; *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. К., 1998; *Варваровский Ю.Е.* «Мамаева Орда» (по данным письменных источников и нумизматики). «Stratum plus» (СПб.—Кишинев—Одесса), 1999, № 6; *Горский А.А.* Москва и Орда. М., 2000; *Шабульдо Ф.М.* Чи був ярлик Мамая на українській землі? (до постановки проблеми). «ЗНТШ», 2002, т. 243; *Його ж.* Про ярлик Мамая на землі України-Русі (постановка і спроба розв'язання проблеми). В кн.: Держави, суспільства і культури: Схід і Захід: Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004.

Ф.М. Шабульдо.

МАМО́НИЧІ, Кузьма і Лукаш — білорус. видавці, книготоргівці, громад. діячі 2-ї пол. 16 — поч. 17 ст. Родом з Могильовщини, оселилися у Вільно (нині м. *Вільнюс*) і займали високі посади у *Великому князівстві Литовському.* Лукаш був скарбником, Кузьма — *бурмистром* Вільно. При підтримці братів Зарецьких організували у Вільно друкарню, куди переїхав із Заблудова (нині м. Заблуду, Польща) П. *Мстиславець*, який видав у цій друкарні 1576 Псалтир. Кузьма й Лукаш продовжили видавничу справу, підтримували тісні контакти з першодрукарем І. *Федоровим* та укр.

Статут Великого князівства Литовського. Вільно, друкарня дому Мамоничів, 1588. Обкладинка.

культурно-освітніми осередками — князів В.-К. *Острозького* й А. *Курбського*, а також Віленським братством і *Львівським братством.* М. сприяли поширенню освіти й збереженню правосл. традицій. Після смерті І. Федорова вони викупили 1588 частину його заставленого друкарського обладнання. М. видавали псалти-

«Трибуналъ обовательмъ Великого княжества Литовского». Вільно, друкарня Мамоничів, 1586. Титульний аркуш.

рі, часослови, Апостол, Євангеліє, Євангеліє учительне, тріоді, служебники (див. *Богослужбові книги в православ'ї*), а також букварі, граматики. 1586 видали «Кграматику словенська язика», рукопис якої було взято з *Острога*, а також уривок діалектики Й.Спаненберга «О силогизме», перекладений кн. А.Курбським. Ця книга призначалася для шкільного вжитку на укр. і білорус. землях. Від 1593 друкарню очолив син Кузьми Левон, який займав проунійську позицію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Друкував твори Іпатія (*Потія*), Йосифа-Вельямина (Рутського), а також правничу літературу. Опублікував 1588 3-й Литов. статут (див. *Статути Великого князівства Литовського*; у перекладі польс. мовою 1614), видавав постанови *вальних сеймів*, «Трибунал обивателям Великого князівства Литовського» (1586) тощо. Друкарня діяла до 1623. За цей час у ній було опубліковано бл. 85 видань церковнослов'ян., білорус. книжною та польс. мовами. М. — автори передмов, присвят до деяких своїх видань. У них вміщені світські гравюри, *герби* та геральдичні вірші, зокрема А.*Римші*. Друкарня М. сприяла єднанню зусиль укр. та білорус. народів у розвитку власної к-ри, поширенні освіти.

Літ.: *Зернова А.С.* Типография Мамоничей в Вильне. В кн.: Книга: исследования и материалы, сб. 1. М., 1959; Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVII вв., вып. 1—2. Л., 1973—75; *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; *Галенченка Г.Я.* Мамонічы. В кн.: Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедичны даведнік. Мінск, 1988; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

МА́МОНТОВ Альберт Якович (27.07.1927—06.08.1999) — театральний педагог, майстер худож. слова, громад. і культ. діяч. Син укр. письменника та театрознавця Якова Андрійовича Мамонтова (1888—1940). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 1941 разом з сім'єю евакуйований до м. Чкалов (нині м. Оренбург, РФ). 1943 мобілізований до трудової армії, працював на нікелевому комбінаті в м. Орськ (нині місто Оренбурзької обл., РФ). Після повернення до *Харкова* 1944 навчався на акторському ф-ті Харків. театрального ін-ту (1944—48). Працював диктором, артистом-читцем і режисером Харків. радіо, викладав сценічну мову в Харків. театральному ін-ті. Від 1964 мешкав у м. Владивосток (нині місто в РФ). 1971—79 та 1983—87 — зав. кафедри акторської майстерності Далекосхідного, 1979—83 — Красноярського ін-тів мист-в. Пед. діяльність поєднував з концертною, виступаючи як артист-декламатор. Започаткував профес. літ. естраду в Приморському краї, РФ, підготувавши бл. 20 сольних літ. концертів, які широко йшли по містах Далекого Сходу й Сибіру. П'ять програм («Долг Украине», «Думи мої, думи мої», «Вишневі усмішки» та ін.) присвятив Україні. Автор багатьох праць з історії і теорії театрального мист-ва, у т. ч. кількох книжок.

Один з ініціаторів створення й засновник Т-ва укр. к-ри Примор. краю. На установчих зборах обраний заст. голови т-ва (1991—92).

П. у м. Владивосток.

Тв.: Поэтический театр. Владивосток, 1976; Поэтическое представление (проблемы и практика жанра). Владивосток, 1986.

Літ.: *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

МАНАСТИ́РСЬКИЙ Олександр (чернече ім'я — Артемон; 22.06. 1857—1920) — правосл. церк. діяч, архімандрит, історик, етнограф, письменник, поет, проповідник. Н. в с. Лужани (нині с-ще міськ. типу Кіцманського р-ну Чернів. обл.). Служив священиком у селах *Буковини Північної*. 1899 обраний уперше за багато років радником консисторії з українців. 1905 прийняв чернецтво з ім'ям Артемон, згодом висвячений на *архімандрита*. 1913 *народовці* підтримали кандидатуру М. на посаду ген. вікарія Буковинської митрополії, на яку він був призначений у тяжкій боротьбі з румун. шовіністами. Ця посада робила його першим кандидатом у майбутньому на митрополита. М. доклав багато зусиль у справі нац. просвіти українців *Буковини*. Був членом крайової шкільної ради (від 1901), видав кілька брошур та 2 томи проповідей для народу. Прозу, поезію, наук. твори М. писав як укр., так і нім. мовами. Один із авторів етногр. твору «Русини на Буковині» (1892), також М. написано розділ про історію *русинів* у колективній праці «Австро-Угорська монархія в слові і в образках» (нім. мовою).

Літ.: Православний календар на 1912—1913 рік. Б/р., Чернівці: Руська Бесіда; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Павлюк О.М.* Буковина: Визначні постаті: 1774—1918 (біографічний довідник). Чернівці, 2000.

С.Л. Юсов.

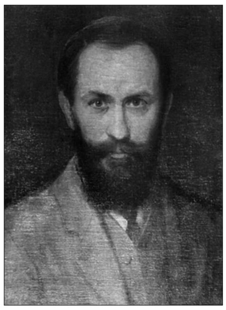

А.І. Манастирський. Автопортрет. 1919.

МАНАСТИ́РСЬКІ — укр. живописці пейзажного та портретного жанрів, педагоги. **Антон Іванович** (2 листопада 1878 — 15 травня 1969) народився в с. Завалів (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.) в родині поштового службовця. Професійну освіту здобув у Львів. школі мистецького промислу (1895—99) та в краківській Академії мист-в (1900—05), де його вчителем був відомий польс. істор. живописець і портретист Флоріан Цинк. Нар. худож. УРСР від 1957. Залишив чималу мистецьку спадщину, в якій досить відчутний нац. струмінь. Темами його картин стали: рідна природа, нар. арх-ра і творчість, поезія Т.*Шевченка*, козац. доба, визначні постаті укр. історії. Його роботи: «Вид на річку Прут у Карпатах», «Село Мікульчин», «Місток через Прут» (1914), «Село Делятин» (1914), «Сосни» (1922), «Верби» (1927),

Манастирський А.І. Запорожець. 1932.

«Дорога в Карпатах» (1929), серія етюдів «Стара народна архітектура», картини «Зраджена», «Ой під гаєм», «Ой під вишнею, під черешнею...», «У ворожки» (1910), «По діброві вітер віє», «Катерина» (1914), «Козаки у поході» (1910), «Біля водопою» (1917), «Запорожець» (1932), портрети Т.Шевченка, І.*Франка*, М.В.*Лисенка* та ін. Мистецьку справу Антона Івановича продовжував його син **Вітольд Антонович** (11 січня 1915, Львів — 23 червня 1992, там само), який закінчив 1939 Варшавську академію мист-в, від 1968 працював проф. Львів. ін-ту прикладного і декоративного мист-ва. Від 1990 мав звання нар. худож. УРСР. Виховав покоління укр. митців (Е.Миська, Е.Лисика, М.Кипріяна, Л.*Медвідя* та ін.). Осн. живописні полотна: «Гуцульський гурток народних музик» (1951), «Верховинка» (1960), «Марічка» (1973), «Щаслива мати» (1974), «Доярочка» (1974), «Скелі над Чорним Черемошем» і «Село Долинівка» (обидві 1982), «Портрет А.Манастирського» (1986), «Пейзаж з Гребенова» (1987), «Вікно з квітами» (1990).

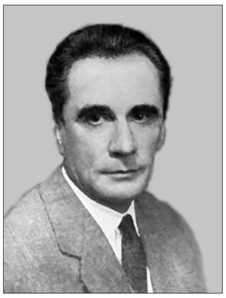
В.А. Манастирський.

Літ.: *Островський Г.* Антон Манастирський. К., 1980; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX ст. К.—Одеса, 1990.

Т.І. Лазанська.

Мангуп. Цитадель. Руїни палацу. Фото 2009.

Плита з руїн палацу. З грецької: «Була збудована ця башта разом з палацом у благословенній фортеці, яку видно тепер, у дні Алексія, володаря міста Феодоро і Помор'я». 1425.

МАНГУ́П (Мангуп-Кале), **археологічна пам'ятка і давнє місто** — найбільше з «*печерних міст*» Криму, у 14—15 ст. — столиця князівства *Феодоро*. Сучасна назва (про її походження є кілька версій) стала поширеною лише після 1475, у 14—15 ст. місто було відоме як Феодоро. Ототожнення пам'ятки з м. Дорос, яке згадується у візант. джерелах 7—9 ст., має гіпотетичний характер. Розташов. біля с. Ходжа-Сала (Бахчисарайський р-н), на горі Мангуп (ін. назва Баба-Даг/Баба-Кая), яка являє собою ізольоване плато відносною висотою 250—300 м (абсолютна висота найвищої точки 584 м) і площею 90 га. Верхні частини схилів, якими оточене плато, становлять прямовисні скелі висотою до 70 м. Пн. схил прорізаний 3-ма ярами: Капу-Дере (Яр брами), Гамам-Дере (Лазневий яр), Табана-Дере (Кожум'яцький яр). Між ярами — чотири миси: Тешклі-Бурун (Дірявий мис; назва пояснюється численними печерами), Еллі-Бурун (Вітряний або Еллінський мис), Чуфут-Чоарган-Бурун (мис Заклику іудеїв) і Чамни-Бурун (Сосновий мис). М. — єдине з «печерних міст» Криму, яке було забезпечене природними джерелами води. До нашого часу збереглися печери різного призначення (у т. ч. невеличкі монастирі з фрагментами стінопису), руїни та підмурки середньовічних споруд (2 князівські палаци, оборонні стіни та башти, церкви, *синагога*, мечеть), надгробки караїмського кладовища (див. *Караїми*), тарапани (вибиті в скелях пристрої для вичавлювання винограду). Розкопками виявлено рештки житлових кварталів та храмів, некрополі. Історія М. відтворюється переважно за археол. даними, писемні джерела (зокрема, поема ієромонаха Матфія, описи М.Броневського та *Евлії* Челебі) висвітлюють здебільшого пізні етапи існування міста. Важливе значення мають епіграфічні пам'ятки — кілька плит з датованими написами, в яких повідомляється про завершення буд. робіт.

Найдавніші знахідки на плато датуються енеолітом (див. *Мідно-кам'яний вік*). У 2-й пол. 3 ст. у верхів'ях ярів (біля джерел) сформувалося неукріплене поселення, яке наприкінці 4 ст. значно збільшилося за кількістю населення. У 2-й пол. 6 ст. (скоріш

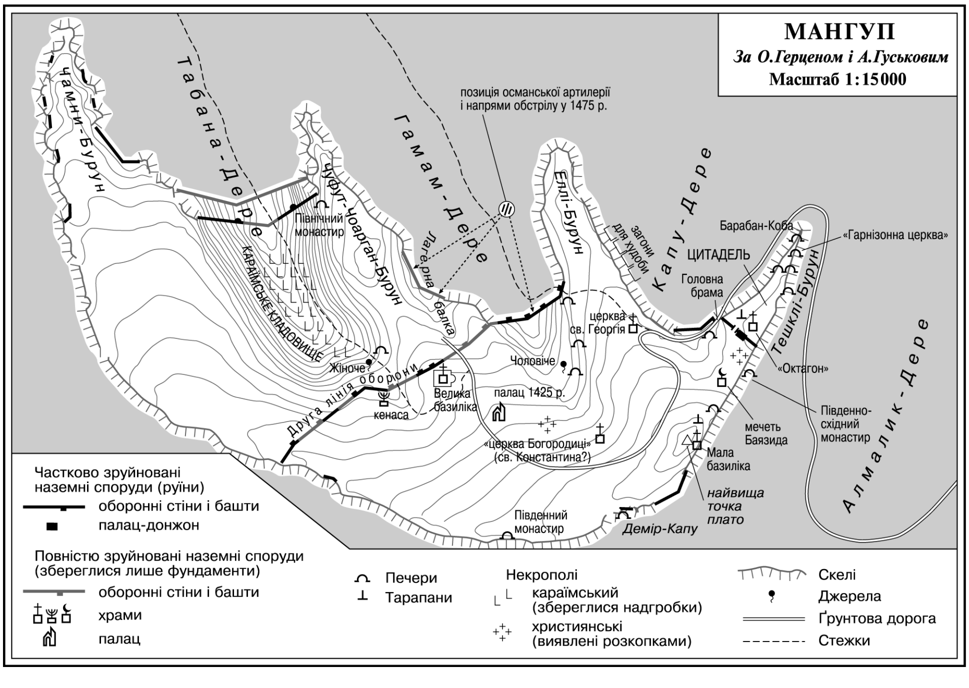

Мангуп. Цитадель. Руїни палацу. Портал, прикрашений різьбленням. Фото 2009.

за все, наприкінці правління візант. імп. Юстиніана I) за ініціативою візант. адміністрації було збудовано потужні фортифікації та «велику базиліку» (найбільший правосл. храм у гірському Криму, відомий з археол. джерел). Поселення перетворилося на місто, яке більшість дослідників ототожнюють з Доросом — центром візант. володінь у гірському Криму і Готської єпархії. У 80-ті рр. 8 ст. М./Дорос захопив *Хозарський каганат*. Про хозар. присутність свідчать перебудовані ділянки укріплень, що мають ознаки, типові для фортець *салтівсько-маяцької культури*. Не пізніше серед. 9 ст. фортеця знов стала візантійською. Імовірно, саме тоді М. став значним центром виноробства. Розвиток міста був раптово перерваний наприкінці 10 — на поч. 11 ст. Причиною цього міг стати напад *печенігів* або землетрус.

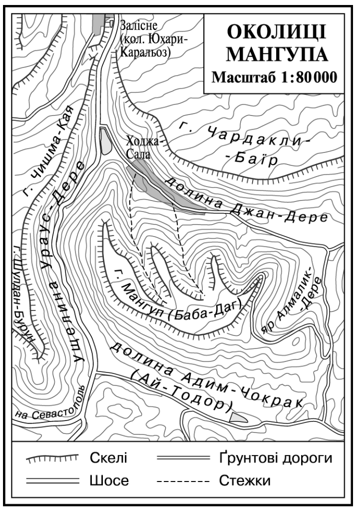

ОКОЛИЦІ МАНГУПА
Масштаб 1:80000

У 60-ті рр. 14 ст. місто відродилося і під назвою Феодоро стало столицею однойменного князівства. Плато забудовується житловими кварталами, на мисі Тешклі-Бурун формується цитадель. У серед. 90-х рр. 14 ст. військо Тімура здобуло і розорило М., унаслідок чого місто занепало. У 1-й чверті 15 ст. почався етап найвищого розквіту М., пов'язаний з діяльністю феодоритського кн. Алексія I, який прагнув надати своїй резиденції рис справжньої столиці. Було споруджено другу (внутр.) лінію оборони та укріплений палац неподалік від неї, реконструйовано цитадель (зокрема збудовано палац-донжон) і «велику базиліку», оновлено та розширено печерні монастирі й церкви. У цей час у М. з'явилася іудейська громада, що складалася з євреїв-рабанітів та караїмів.

У липні 1475 військо *Османської імперії* на чолі з візиром Гедик-Ахмет-пашою підійшло до столиці феодоритів і почало її облогу із застосуванням важких гармат, вогонь яких був спрямований на ділянку оборони в яру Гамам-Дере. Здобути місто вдалося лише в грудні 1475. Розлючені опором захисників, турки вчинили різанину, про яку свідчать масові поховання мешканців М. Останній феодоритський кн. Александр та його родина потрапили у полон. Самого князя та його родичів-чоловіків, крім наймолодшого, стратили в *Стамбулі*, жінок віддали в султанський гарем.

М. увійшов до осман. володінь в Криму і став центром *кадилика*. Зважаючи на його геогр. положення (близькість до *Бахчисарая* і віддаленість від Кафи; нині м. *Феодосія*), осман. *султани* надавали крим. *ханам* та їхнім підданим особливі права на території кадилика. Зокрема, хани використовували М. як скарбницю та в'язницю. В осман. період своєї історії М. швидко перетворився на невелике поселення, життя в якому тривало завдяки осман. гарнізону та караїмській громаді. Втім турки реконструювали укріплення фортеці

МАНГУП у VI–XVIII ст.
Реконструкція за О.Герценом
Масштаб 1:41000

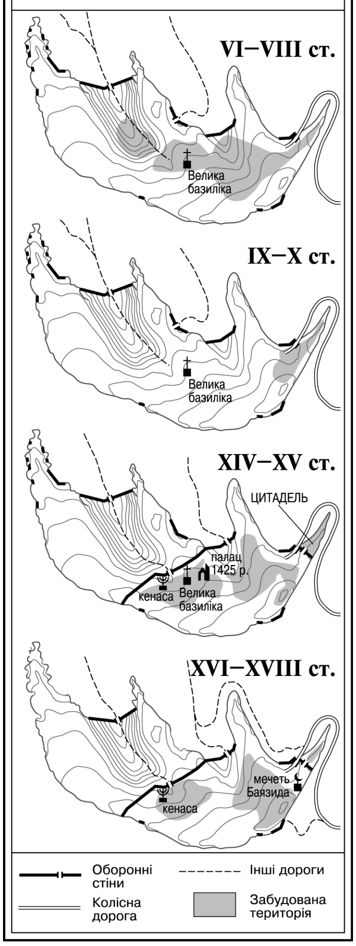

(1504) і спорудили кілька мечетей. 1629 на М. напав загін запороз. козаків, які втрутилися в боротьбу за ханський престол між представниками роду *Гіреїв*. 1774, коли М. був переданий до складу *Кримського ханату*, з фортеці пішов осман. гарнізон. Життя на М. остаточно припинилося, коли місто покинули караїми (1792). Під час штурму *Севастополя* нім. військами в червні 1942 на М. містився спостережний пункт генерала піхоти Е. фон *Манштейна*. За його спогадами, це був унікальний випадок у сучасній війні, коли командувач армією бачив усе поле битви.

Археол. дослідження М. почалися в серед. 19 ст. (О.*Уваров*, 1853). Згодом городище вивчали Ф.Браун (1890), Р.Лепер (1914), Є.Веймарн, М.Тиханова та А.Якобсон (1938). Від 1967 тут постійно працює археол. експе-

дицiя, яку спочатку очолював Є.Веймарн, а з 1975 — О.Герцен.

Територiя М. входить до складу *Бахчисарайського iсторико-культурного заповiдника.*

Дж.: *Броневский М.* Описание Крыма. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6. Одесса, 1867; Книга путешествия: Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.). Симферополь, 1999; *Герцен А.Г.* Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея. В кн.: Материалы по истории, археологии и этнографии Таврики, вып. 10. Симферополь, 2003.

Лiт.: *Домбровский О.И., Махнева О.А.* Столица феодоритов. Симферополь, 1973 (http://tavrika.by.ru/books/dombrov_stf/html); *Герцен А.Г.* Крепостной ансамбль Мангупа. В кн.: Материалы по истории, археологии и этнографии Таврики, вып. 1. Симферополь, 1990 (http://annals.xlegio.ru/krym/gertzen/maiet1.htm); *Бушаков В.А.* Когда крымский город-крепость Феодоро стал называться Мангуп-Кале? «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», 1995, № 9 (http://turkolog.narod.ru/info/bsh/bush_menkup.pdf); *Могаричев Ю.М.* «Пещерные города» в Крыму. Симферополь, 2005; *Герцен А.Г., Махнева-Чернец О.А.* Пещерные города Крыма: Путеводитель. Севастополь, 2006; *Гуськов А.* Атлас пещерных городов Крыма: Путешествие к строителям и обитателям пещер. Х., 2007.

Д.Я. Вортман.

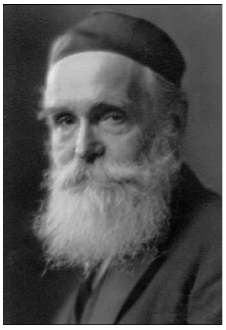

Є.В. Мандичевський.

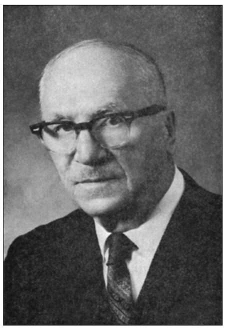

М.І. Мандрика.

МАНДЗЮ́К Iван Данилович (02.03(18.02).1899 — п. імовірно, пiсля 1940) — iсторик, економiст. Н. в с. Красносiльцi Чигиринського пов. Київ. губ. (нинi с. Красносiлка Олександрiвського р-ну Кiровогр. обл.). Навч. в Київ. iн-тi нар. освiти (1920—23), закiнчив етнологiчне вiд-ня Київ. археол. iн-ту (1924). 1924—27 — кандидат в аспiранти *Науково-дослiдної кафедри iсторiї України при ВУАН*, 1927—29 — спiвробiтник редакцiї ж. *«Україна»*, 1929 — в. о. секретаря Археогр. комiсiї ВУАН. Дослiджував соцiально-екон. розвиток України 18 ст.

Заарештований 1929 у *«Спiлки визволення України» справi 1929—1930.* Звiльнений 1930. Проживав у Воронежi (нинi мiсто в РФ), вiд 1934 — у *Києвi*, працював економiстом. Удруге заарештований 1936 i засуджений до 5-ти рокiв виправно-трудових таборiв. Покарання вiдбував у «Севвостлазi» НКВС СРСР на Колимi (мiсцевiсть на пн. сх. сучасної РФ). Подальша доля невiдома.

Працi: Соцiальний рух XVIII в. на Українi в новому освiтленнi. «Життя i революцiя», 1925, № 3; Гоголiвська сотня Київського полку 1766 р.: Соцiально-економiчний нарис за матерiялами Рум'янцiвського опису. В кн.: Студiї з iсторiї України Науково-дослiдчої катедри iсторiї України в Київi, т. 1. К., 1926; Забороненi сторiнки «Статистического описанiя Кiевской губернiи» I.I. Фундуклея. В кн.: За сто лiт, кн. 2. К., 1928.

Лiт.: *Юркова О.* Дiяльнiсть Науково-дослiдної кафедри iсторiї України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

МАНДИЧЕ́ВСЬКИЙ Євсебiй Васильович (18.08.1857—18.07.1929) — композитор, музикознавець, педагог. Д-р музикознавства (1897). Н. в с. Молодiя (нинi село Герцаївського р-ну Чернiв. обл.). Музичну освiту здобув у Чернiвцях у С.Воробкевича та А.Гржiмалi, потiм — у Вiденському ун-тi (1875—80) у Е.Ганслiка (естетика та iсторiя музики), М.-Г.Ноттебома i Р.Фукса (композицiя). Впродовж 1896—21 М. — хормейстер у Вiденськiй муз. академiї, проф. Вiденської консерваторiї, диригент рiзних хорiв та оркестрiв. 1887—29 — архiварiус Вiденського т-ва друзiв музики. Осн. працi музикознавця: «Про симфонiї Шуберта» (1885), «Бетховенiана» (1888), «Карл Чернi» (1891), «Про трiо сi-мажор Й.Брамса» (1893), «Каталог творiв Дворжака» (1906), «Дослiдження ритму В.Моцарта в його концертах для фортепiано» (1921). Вiн уперше здiйснив повне видання тв. Ф.Шуберта (1884—96) з дослiдженням його «Пiсень» i рукописiв (за що отримав вiд Лейпцизького ун-ту звання д-ра фiлософiї). М. видав тв. Ф.-Й.Гайдна у 3-х томах, Й.Брамса в 26-ти т., написав критичнi студiї про Л. ван Бетховена, А.Брукнера, Й.Штрауса та iн., а також багато статей до рiзних муз. видань. М. обробив i гармонiзував низку тв. Й.-С.Баха, створив акомпанемент на органi для багатьох мес В.-А.Моцарта i кантат Й.-С.Баха, обробив багато румун., нiм., угор., рос, iтал. нар. пiсень. Композитор писав музику на слова В.Александрi, М.Емiнеску, Дж.Кошбука, А.Влахуце, П.-Й.Шафарика, Ф.-Г.Клопштока, Г.Гейне, своєї сестри К.Мандичевської. Йому належить сорок варiацiй для фортепiано на теми Г.-Ф.Генделя. М. — автор 11 укр. хорiв (у т. ч. «Ой, дiброво» та «I день iде, i нiч iде» на слова Т.Шевченка), музики на слова Ю.Федьковича («Оскресни, Бояне», «Кобзарська зiрниця», «Зозулька», «Наш рiдний край», «Однако»), низки обробок для хору в супроводi фортепiано (зокрема, 200 румун. нар. пiсень), церк. мелодiй (12 лiтургiй, молитви «Отче наш», «Тебе хвалимо», «Алилуя»). Талант М. високо цiнили Й.Брамс, Й.Штраус, Ф.Лiст, П.Чайковський. М. — почесний громадянин Вiдня.

П. у м. Шульц побл. Вiдня.

До 100-рiччя вiд дня народження композитора в Бухарестi (Румунiя) видано однотомник його «Вибраних творiв» з ґрунтовною передмовою Л.Русу.

Лiт.: *Сорокер Я., Яцкив О.* Достойный изучения и популяризации. «Советская музыка», 1974, № 6; *Демочко К.* Музична Буковина. К., 1990; *Павлюк О.* Буковина: Визначнi постатi 1774—1918 (бiографiчний довiдник). Чернiвцi, 2000; *Щербанюк Л.* «Гiдним хвали вважаю Мандичевського». «Буковина», 2002, 21 серпня; *Богайчук М.* Лiтература i мистецтво Буковини в iменах. Чернiвцi, 2005.

О.Д. Огуй.

МАНДРИ́КА Микита Iванович (28.09.1886—20.08.1979) — лiтературознавець, публiцист, учений, дипломат, поет, громад. дiяч. Д-р права (1925). Н. в м. *Київ.* Походив з козац. роду. Навч. в Київ. ун-тi. 1914—17 служив у царськiй армiї. 1917 — член *Української Центральної Ради.* 1919—21 виконував дипломатичнi доручення уряду *Української Народної Республiки* на Далекому Сходi, в Китаї, Японiї, Грузiї, Туреччинi. Вищу освiту, яку розпочав на поч. 1900-х у Києвi, 1922—25 продовжив у Софiйському ун-тi (Болгарiя). 1925 в Українському вiльному унiверситетi в Празi (*Чехословаччина*) отримав наук. ступiнь д-ра права. Викладав мiжнар. право, iсторiю дипломатiї. Працював наук. секретарем Укр. соцiологiчного iнституту, за дорученням якого 1928 переїхав до США, 1929 — до Канади. Один з органiзаторiв т-ва «Українське трудове об'єднання», редактор час. «Правда i воля», член редакцiї i

президент (1970—73) Осередку укр. к-ри і освіти у Вінніпезі. Брав активну участь у створенні і діяльності К-ту українців Канади (див. Конгрес українців Канади) і Української вільної академії наук у Канаді (1970—73 — її президент) та ін. Був редактором серій УВАН у Канаді «Література» та «Українські вчені».

Писати вірші почав ще в Україні, з 1905 друкувався. 1907 вийшла у світ збірка «Пісні» двох авторів під псевдонімами Самотнього (О.Грузький) і Гамалії (М.Мандрика). 1917 у Києві була видана його перша індивідуальна збірка «Пісні про Анемону». Окремі поезії друкував у журналах. 1918 назавжди покинув Україну. З 1926 почав регулярно друкувати свої поезії в ж. *«Нова Україна»*. Нова збірка поезій «Мій сад» побачила світ 1941 в Канаді. Серед ін. (усі були видані в Канаді): «Золота осінь» (1958); «Радість» (1959); «Сонцецвіт» (1965); «Вино життя» (1970); «Завершення літа» (1975) та ін. Поеми: «Мазепа» (1960), «Канада» (1961, була одночасно видана двома мовами: укр. і англ.), «Симфонія віків» (1961), «Україна» (1963), «Вік Петлюри» (1966) та ін. М. — один із найпомітніших поетів першої укр. літ. генерації в Канаді. Відомий укр. літературознавець, учений Я.*Славутич* називав його патріархом укр. поезії в Канаді.

М. — автор низки наук. праць, у т. ч. «Національні меншості в міжнародному праві» (1925), «Історія консульського права й інститутів» (1927), «Суспільні антагонізми і їх вплив на історичний процес» (1927), «Теорія господарської дипломатії» (1934), «Теорія економічної демократії» (1934) та ін. Праця «Історія української літератури в Канаді», видана англ. мовою (Вінніпег—Оттава, 1968), була підготовлена за ухвалою й асигнуванням «Комісії століття Канади». Вона є одним із важливих джерел поширення знання про укр. к-ру в англомовному світі та серед укр. молоді, яка не володіє укр. мовою.

П. у м. Вінніпег.

Літ.: Микита Іванович Мандрика: Ювілейний збірник у відзначення 85-річчя його життя та 65-річчя його поетичної, суспільно-поетичної і культурно-наукової діяльності (1886—1971). Вінніпег, 1973; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; «Сучасність», 1979, № 12; «The Ukrainian Quarterly», 1979, N 3; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Господин А.* Творці культури і науки. Вінніпег, 1988; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монреаль, 1991; *Славутич Я.* Микита Мандрика. В кн.: *Славутич Я.* Українська література в Канаді. Едмонтон, 1992; *Жила В.* Поет, науковець, громадський діяч (до 110–річчя від дня народження Микити Івановича Мандрики). «Нові дні», 1997, січень—лютий; *Боднарук І.* Нестор українських поетів у Канаді. В кн.: *Боднарук І.* Між двома світами: Вибрані статті про українських письменників. Донецьк, 1996; Те саме. Web: http://ukrlife.org/main/cxid/bodnaruk17.htm; *Ковальчук О.* Мандрика Микита. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 2. К., 2004.

О.О. Ковальчук.

МАНДРИ́КИ — козац.-старшинський (згодом — дворянський) рід, що походить від **Андрія** Мандрики (1-ша пол. 17 ст.). Створили династію кобижчанських *сотників*. **Василь Андрійович** посідав цей уряд 1681, 1691, 1693, 1695, його брат **Федір Андрійович** — 1672, 1675 та 1676, сини — **Матвій Васильович** (р. н. невід. — п. 1705) — 1704—05, **Олексій Васильович** — 1718—23, онук — **Семен Матвійович** (р. н. невід. — після 1751) — 1728—51, правнук — **Яків Микитович** (бл. 1749 — після 1800) — 1771—81. Ін. представники роду обіймали посади *значкових товаришів*, *військових товаришів* і *бунчукових товаришів*. З цього роду походять учасники антинаполеонівських війн брати **Микола Якович** (1777—1853), генерал-лейтенант (1845), командуючий Казанським військ. округом, та **Андрій Якович** (бл. 1775 — р. с. невід.) — відставний полковник (1816), вологодський (1822—24) та полтав. (1824—29) віце-губернатор, а також **Володимир Григорович** (1851 — бл. 1910) — генерал-лейтенант, командуючий бригадою 7-ї кавалерійс. д-зії (1903—07); **Олександр Миколайович** (1876—1928) — полковник (1915), вологодський віце-губернатор (1914—16), в. о. тифліського губернатора (1916—17), учасник *Білого руху*; **Іван Якимович** (1858 — р. с. невід.) — генерал-лейтенант (1910), командуючий бригадою 37-ї піх. д-зії; **Георгій Якимович** (1869—1937) — генерал-лейтенант (1917), командуючий військами Омського військ. округу, пом. військ. міністра за добу гетьманату П.*Скоропадського*, учасник *Білого руху*.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Існують й ін. одноймені роди.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МАНДРІВНІ ДРУКА́РНІ — приватні друкарні, що не мали постійного осередку діяльності й власники яких, залежно від обставин та наявності замовників і

«Євангеліє учителноє». Рохманів, друкарня Кирила-Транквіліона Ставровецького, 1619. Титульний аркуш.

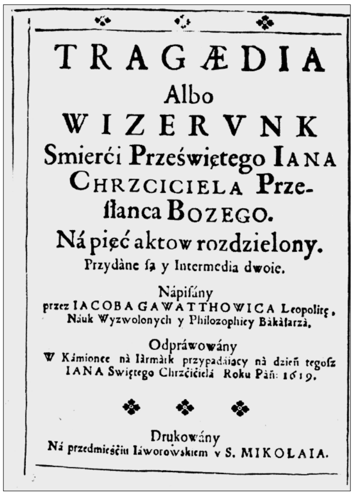
TRAGÆDIA
Albo
WIZERVNK
Smierci Przeświętego IANA
CHRZCICIELA Przesłanca BOZEGO.
Ná pięć aktow rozdzielony.
Przydáne są y Intermedia dwoie.
Nápisány
przez IACOBA GAWATTHOWICA Leopolitę,
Nauk Wyzwolonych y Philozophiey Bákálarzá.
Odpráwowány
W Kámionce ná Iármárk przypadáiacy ná dzień tegosz
IANA Swiętego Chrzćićielá Roku Páń: 1619.
Drukowány
Ná przedmieśćiu Iáworowskiem v S. MIKOLAIA.

Gawathowic Jacob. «Tragaedia albo wizerunk śmierci przeświętego Jana Chrzciciela...». Яворів, друкарня Я. Шеліги, 1619. Титульний аркуш.

С.Ф. Манжула.

меценатів, переїжджали від одного місця до іншого. Це зумовлено піднесенням культ. життя в Україні в 1-й пол. 17 ст., процесом секуляризації освіти, книгодрукування. Представлені діяльністю Кирила-Транквіліона *Ставровецького*, Павла Домжив-*Лютковича* і польс. друкаря Я.*Шеліги*. Кирил-Транквіліон Ставровецький був автором, видавцем і друкарем, видавав власні твори в *Почаєві* («Зерцало богословії», 1618), Рохманові (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.; «Євангеліє учительне», 1619) та *Чернігові* («Перло многоцінноє», 1646). Незалежність від замовника сприяла вільному трактуванню Кирилом-Транквіліоном Ставровецьким християн. догматів, в аргументації яких він спирався на деякі положення антич. філософії, астрології. Це викликало інтерес у читача і в той же час несприйняття його книг правосл. церквою та забороною, зокрема «Євангелія учительного» як в Україні, так і в Росії.

Чернець Павло Домжив-Лютткович був пов'язаний з братським рухом в Україні та Білорусі. 1611 став ігуменом мінського братського Петропавловського монастиря. Видавничу діяльність розпочав в Угерцях (нині с. Нагірне Самбірського р-ну Львів. обл.), володінні О.Шептицького, де 1618 разом із своїм помічником ієродияконом Сильвестром видав «Собрание вкратце словес от Божественного Писанія». Книга була розрахована на дітей, містила короткий катехізис, уривки з повчань отців Церкви (див. *Патристика*). 1620 тут видав кн. «Апостоли і євангелія чрез все неділі і праздники и ізбранним святим», 1622 — «Казанья» на пам'ять О.Шептицького. Потім переїхав на Волинь, де в Четвертні (нині село Маневицького р-ну Волин. обл.) видав Псалтир (1625). Від 1628 оселився в *Луцьку*, видавав збірки віршів. 1629 став ігуменом невеликого монастиря в Чорній поблизу *Гощі*, де продовжував видавничу діяльність. Тут опублікував 2 кн. — «Часослов» і переклад з польс. кн. С.Решки «Діалог або розмова человіка хорого албо умираючого з духом». По його смерті 1631 друкарня перейшла до *Луцького братства*.

Мандрівною була і польс. друкарня Я.Шеліги, яка діяла в *Добромилі* в маєтку Я.-Щ.*Гербурта* (1611—17), на замовлення якого друкував лат. мовою хроніки Я.*Длугоша*, *Вінцентія* Кадлубека, тв. С.*Оріховського* та ін. Потім працював у *Львові*, *Яворові*, де видав драму польс. письменника Я.*Гаватовича* «Трагедії, або Образ смерті пресвятого Йоана Хрестителя, посланця Божого» (1619), до якої додані дві інтермедії укр. мовою. 1621—26 друкував у Ярославі (нині місто в Польщі), звідси перебрався знову до Львова, де працював до кінця життя 1637.

Тематика його книг залежала від замовників, ними були: катол. *чернецтво* і *духовенство*, *шляхта*, *міщани*, викладачі та учні шкіл. Видавав польс. мовою реліг. та морально-дидактичну літ., панегірики, наук. трактати, вірші, тези диспутів, полемічні та публіцистичні твори. З укр. авторів опублікував збірку проповідей Касіяна (*Саковича*), полемічні тв. Мелетія (*Смотрицького*). Його друкарню придбав М.*Сльозка*.

Літ.: *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Маслов С.И.* Кирилл-Транквиллион Ставровецкий и его литературная деятельность. К., 1984; *Колосова В.П.* Новые данные к биографии Павла Домжив-Лютковича. В кн.: Федоровские чтения, 1982. М., 1987; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

МАНДРІВНІ́ ДЯ́КИ, мандровані дяки — студенти Київської академії (див. *Києво-Могилянська академія*) та колегіумів, але іноді й духовні особи без посади, які мандрували Україною в пошуках місця вчителя в школах, що діяли у 18 ст. Ця традиція зберігалася ще в 19 ст. Студенти, прослухавши кілька навч. курсів, переважно поетики та риторики, на канікулах (вакаціях), мандрували по *Гетьманщині* й *Слобідській Україні*, допомагаючи місц. *дякам* у навчанні дітей, або при церк. службі, були домашніми вчителями. Переходили з місця на місце, шукаючи не лише заробітку, а й нових вражень, знайомств, а часом і пригод. Інколи ректори академій та колегіумів надавали малоімущим студентам академічні відпустки, аби ті могли заробити собі гроші для завершення навчання. Частина студентів не верталася з вакацій. Вони залишалися при школах: учили дітей, складали травестійно-бурлескні вірші, орації, співали в церк. хорі, ходили з *вертепом* на Різдвяні свята. Діяльність М.д. була невід'ємним атрибутом громад. життя, вони ставали героями інтермедій, де в традиціях укр. нар. сміхової к-ри змальовані як відчайдушні молодики, здатні видурити в простодушних селян та міщан трохи сала, хліба й горілки, невипадково часом їх називали «пиворізами», «горілкопивцями». У жартівливо-пародійному тоні зображували у віршах своє студентське життя та пригоди під час мандрів. М.д. привносили в нар. к-ру елементи професійності. Вони типологічно споріднені із західноєвроп. середньовічними вагантами. Образи М.д. яскраво зображені в спогадах І.Турчиновського, І.Тимковського. Вони стали героями літ. творів Г.*Квітки-Основ'яненка,* М.*Гоголя*, повісті Т.*Шевченка* «Близнецы».

Літ.: *Тимковский И.* Мое определение в службу. «Москвитянин», 1852, № 17—18; *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думах. К., 1893; Українська література XVIII ст. К., 1983; *Микитась В.* Ваганти та мандрівні дяки. «Київська старовина», 1992, № 5.

О.М. Дзюба.

МАНЖУ́ЛА Степан Федорович (1885 — р. с. невід.) — кубанський громад. і політ. діяч. Н. в станиці Дінська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) в сім'ї станичного отамана. Закінчив Кубанську військ. г-зію, вчився на агрономічному ф-ті Київ. політех. ін-ту. 1917—20 — чл. Кубанської законодавчої ради та Кубанської крайової ради. Активний учасник проголошення незалежності *Кубанської Народної Республіки* та прийняття її конституції. У липні 1918 входив до складу кубанської повноважної делегації до *Української Держави*, яка під час переговорів із гетьманом П.*Скоропадським* уклала договір про об'єднання України та *Кубані* на федеративних засадах. Рішуче виступав проти укладення союзу Кубанської Нар. Республіки з *Добровольчою армією* генерал-лейтенанта А.*Денікіна*. 1919 був членом делегації Кубані

на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920.* За укладання союзного договору з делегацією горських народів кубанська делегація урядом А.Денікіна була оголошена поза законом. М. разом з ін. проукр. налаштованими членами Кубанської ради був депортований до *Стамбула*. Від 1920 — на еміграції в *Чехословаччині*, де активно співпрацював з громад. організаціями кубанських українців, брав участь у виданні час. «Кубанський край», працював агрономом у *Закарпатській Україні* (Берегівщина), де сприяв екон. піднесенню укр. сіл. 1945 був заарештований у Празі (нині столиця Чехії) рад. спецслужбами і вивезений у *СРСР*. Подальша доля невідома.

Д.Д. Білий.

МАНЖУ́РА Іван Іванович (01.11 (20.10).1851—15(03).05.1893) — етнограф, фольклорист і поет. Н. в м. *Харків*, походив з родини дрібного чиновника. Рано осиротів. Близький до родини О.*Потебні* (одруженого з тіткою М.). Вищої освіти не здобув (хоча певний час навч. в Харків. ветеринарному ін-ті). На поч. 1870-х рр. почав збирати фольклорні матеріали на Катеринославщині. 1875 поїхав добровольцем до Сербії на війну з турками. Повернувшись на Катеринославщину, співпрацював з низкою культ.-просвітницьких видань краю. *Харківське історико-філологічне товариство* видало «Сборник сказок» і «Сборник малорусских песен» М. 1889 О.Потебня видав його зб. віршів «Степові думи та співи». Найзначнішим віршованим твором М. була казка-поема «Тремсин-богатырь» (1890), дія в якій розцвічена барвистим «запорозьким» фольклорним антуражем.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* И.И. Манжура, как поет и етнограф. В кн.: *Сумцов Н.Ф.* Из украинской старины. Х., 1905; *Быков Н.* Ив. Ив. Манжура, украинский этнограф и поэт (1851—1893). В кн.: Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вып. 6. Екатеринослав, 1910; *Бернштейн М.Д.* Іван Манжура. К., 1977.

Д.С. Вирский.

МА́НІЗЕР Матвій Генріхович (17 (05).03.1891—20.12.1966) — рос. скульптор, педагог. Засл. діяч мист-в УРСР (1935), нар. худож. СРСР (1958). Дійсний член і віце-президент Академії мист-в СРСР (1947). Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині художників. Навч. в Центр. уч-щі тех. малювання, у Рисувальній школі Т-ва заохочення мист-в. 1916 закінчив петроградські Академію мист-в (у В.Беклемішева) та консерваторію. Працював у галузі монументальної і станкової скульптури. Автор пам'ятників В.Володарському, В.Чапаєву, В.*Леніну*, М.*Калініну*, З.Космодем'янській, І.Мічуріну, Д.Менделєєву, І.Павлову та ін. у різних містах Росії, а також Т.*Шевченкові* у *Харкові* (1935), *Києві* і *Каневі* (обидва 1939), І.*Рєпіну* в *Чугуєві* (1956). Викладав у петрогр./ленінгр. Академії мист-в (1921—29, 1935—41, 1945—47), Моск. ін-ті прикладного і декоративного мист-ва (1946—52), Моск. худож. ін-ті (від 1952).

М.Г. Манізер у майстерні біля пам'ятника І. Рєпіну.

Лауреат Держ. премій СРСР (1941, 1943, 1950).

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Ермонская В.В.* Матвей Генрихович Манизер. М., 1961; *Гапеева В.И и др.* Беседы о советских художниках. М.—Л., 1964; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Г.С. Брега.

«МАНІФЕ́СТ 19 ЛЮ́ТОГО 1861» — звернення рос. імп. *Олександра II* до всього народу у зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861.* Маніфест було проголошено через 2 дні після обговорення проекту реформи в Держ. раді Рос. імперії. Імп. Олександр II бажав бачити його не лише як офіційно-урочистий документ, але і як пропагандистсько-агітаційний. Первісні варіанти у зв'язку з цим йому не подобалися. Символічно, що складання маніфесту було доручено митрополиту Московському і Коломенському Філарету (Дроздову) — визнаному «корифею церковного красномовства». Митрополит Філарет (Дроздов) мав уже досвід складання подібних документів. Він за дорученням імп. *Олександра I* писав проект маніфесту про зречення від престолу вел. кн. Костянтином Павловичем на користь вел. кн. Миколи Павловича (з 1825 — імп. *Микола I*), про що знало в імперії лише кілька осіб. Вірогідно, що саме Філарет (Дроздов) був автором маніфесту про переможне завершення *Війни 1812.* Сам автор маніфесту не схвалював реформу і в приватному листі писав, що не може всенародно хвалити цю царську милість, оскільки, з його погляду, реформа ущемлює права *поміщиків*, а тому є несправедлива, так як у свій час несправедливо була проведена секуляризація церк. земель рос. імп. *Катериною II.*

Зважаючи на позицію митрополита Філарета (Дроздова) як затятого кріпосника (див. *Кріпацтво*), маніфест, що вийшов з-під його пера, був за стилем велемовним, вітієватим, важкуватим і малозрозумілим селянам. Осн. положення, задекларовані маніфестом, зводилися до наступного: мотивом, який підштовхнув владу до проведення сел. реформи, була «любов і опіка над усіма нашими вірнопідданими», яка не «досягла рівномірної діяльності стосовно людей кріпосних», а тому імп. Олександр II доручив *дворянству*, яке не раз доводило свою «відданість престолу і готовність жертвувати на користь Батьківщини», розробити закони про «нове облаштування побуту селян». «Дворянство, — як лицемірно заявлялося в маніфесті, — добровільно відмовилося від права на особистість кріпосних людей». «Пожертва» поміщиків полягала в наступному: кріпаки отримують повні права вільних від кріпосної залежності сільс. обивателей; по-

І.І. Манжура.

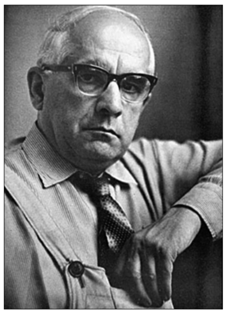

М.Г. Манізер.

міщики зберігають за собою право власності на всі належні їм землі, а кріпакам, за виконання певних повинностей, передають у постійне користування садибну землю з усією осілістю, а щоб справно виконували всі обов'язки перед урядом, визначену кількість польової землі та ін. угіддя. За це селяни зобов'язані виконувати на користь поміщика встановлені в «Загальних положеннях про селян, які вийшли з кріпосної залежності» повинності (див. *Тимчасовозобов'язані селяни*). Разом з тим «дарувалося право» викупляти садибну землю, а зі згоди поміщика — й польову. Особливим положенням про дворових людей закріплювався для них 2-річний перехідний стан, після чого вони отримували повну свободу.

Виходячи з цих осн. засад маніфесту, визначалися й майбутнє громад. самоуправління селян, «даровані селянам і дворовим людям права і покладені на них обов'язки по відношенню до уряду та поміщиків». Для завідування справами сел. громад у кожній *губернії* засновувалися губернські присутствія, які складалися виключно з поміщиків, а для розгляду спірних питань, що виникали між поміщиками і селянами, в повітах вводилися посади *мирових посередників*. З мирових посередників скликався повітовий мировий з'їзд. У великих селах створювалися волосні правління, а дрібні сільс. громади об'єднувалися під одним волосним правлінням. Протягом 2 років по кожному сільс. т-ву вводилася в дію *уставна грамота*, в якій зазначалися кількість землі, що надавалася селянам в постійне користування, розмір повинностей на користь поміщика. До введення уставної грамоти всі се-

Маніфест 17 жовтня 1905 року. Початок.

БОЖІЕЮ МИЛОСТЬЮ,

МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ

Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ всѣмъ вѣрнымъ НАШИМЪ подданнымъ:

Смуты и волненія въ столицахъ и во многихъ мѣстностяхъ Имперіи Нашей великою и тяжкою скорбью преисполняютъ сердце Наше. Благо Россійскаго Государя неразрывно съ благомъ народнымъ, и печаль народная—Его печаль. Отъ волненій, нынѣ возникшихъ, можетъ явиться глубокое нестроеніе народное и угроза цѣлости и единству Державы Нашей.

Великій обѣтъ Царскаго служенія повелѣваетъ Намъ всѣми силами разума и власти Нашей стремиться къ скорѣйшему прекращенію столь опасной для Государства смуты. Повелѣвъ подлежащимъ властямъ принять мѣры къ устраненію прямыхъ проявленій безпорядка, безчинствъ и насилій, въ охрану людей мирныхъ, стремящихся къ спокойному выполненію лежащаго на каждомъ долга, Мы, для успѣшнѣйшаго выполненія общихъ преднамѣченныхъ Нами къ умиротворенію государственной жизни мѣръ, признали необходимымъ объединить дѣятельность высшаго Правительства.

На обязанность Правительства возлагаемъ Мы выполненіе непреклонной Нашей воли:

1. Даровать населенію незыблемыя основы гражданской свободы на началахъ дѣйствительной неприкосновенности личности, свободы совѣсти, слова, собраній и союзовъ.

ляни та дворові мали перебувати в підпорядкуванні поміщиків і «беззаперечно виконувати їх обов'язки». Поміщики ж зберігали на цей час повну владу над селянами з правами суду і розправи до появи *волостей* і волосних судів.

У маніфесті обстоювалися «законні права поміщиків» на землі і селян, які «не можуть бути забрані від них без суттєвої винагороди, або добровільної поступки; що суперечило б будь-якій справедливості — користуватися від поміщиків землею і не нести за це відповідні повинності». Самі ж селяни мусять з подякою сприйняти даровані їм права.

День підписання маніфесту зберігався у великій таємниці. Імп. Олександр II, усі урядові кола перебували в паніці, очікуючи нар. повстання. Напередодні обнародування маніфесту в бойову готовність були приведені військо і артилерія. Однак реальних сил на повстання в селян не було. *Селянство* зустріло маніфест і решту законів, які стосувалися реформи, з глибоким розчаруванням і невдоволенням. У ході ознайомлення з ним в Україні, що тривало з 9 березня по 2 квітня 1861, селяни повсюдно висловлювали своє обурення грабіжницьким характером реформи, відмовлялися вірити в те, що їм читали місц. попи. Продовжуючи наївно вірити в доброго «царя-батюшку», вони думали, що їм читають не царський маніфест, а сфабрикований поміщиками. У багатьох селах селяни України виявляли непокору, відмовляючись виконувати *панщину* та ін. повинності. Не знайшовши в маніфесті розв'язання осн. питання, а саме — землі і волі, селянство відкрито виступало проти осн. засад реформи.

Дж.: Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. М., 1954.

Літ.: *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991.

Т.І. Лазанська.

МАНІФÉСТ 17 ЖÓВТНЯ 1905, **«Найвищий маніфест»** («Высочайший манифест») — октроїруваний акт, підготовлений з метою вдосконалення виконавчої влади *Російської імперії*, демонстрації турботи про підданців у розпалі *революції 1905—1907*, визнання насущності системних реформ. Підписаний рос. імп. *Миколою II* у резиденції м. Петергоф 30 (17) жовтня 1905 і наступного ранку оприлюднений пресою, тиражований окремими відбитками, листками, афішами, оголошуваний священиками по церквах.

Як своєрідний розвиток ідей рескрипту від 5 березня (18 лютого) і закону 19 (6) серпня 1905 про первісно намічену з консультативним статусом Держ. думу став спробою насамперед вербально відповісти на загострення політ. змагань у країні (в атмосфері зростання визвол. руху, примноження масових страйкових і аграрних заколотів, протестних виступів інтелігенції та студентства, поширення радикальних настроїв, соціаліст. пропаганди, навали терористичних замахів, мітингової стихії, організації перших *рад робітничих депутатів*, *профспілок* і *Конституційно-демократичної партії*, спалахів спорадичних ексцесів у збройних силах, деморалізованих поразкою в *російсько-японській війні 1904—1905*). По суті, значною мірою враховував програмне рішення Моск. земсько-міськ. з'їзду 25—28 (12—15) вересня 1905 про доцільність забезпечення прав особи, заг. виборчого права, активної ролі Держ. думи в законотворчості та контролі за бюджетом і адміністрацією. Перед кризовою альтернативою — диктатура чи лібералізація, запропонованою графом С.*Вітте* на розсуд монархові, останній схилився до мирних поступок, на чому рішуче наполіг його близький родич вел. кн. Микола Миколайович — голова Ради держ. оборони, головнокомандувач гвардії та Санкт-Петерб. військ. округу (побачив у цьому кроці порятунок династії; натомість у фамільному колі *Романових* побутувало й сприйняття скоєного нещастям, ледь не клятвовідступництвом од присяги пильнувати звичаї предків). М. 17 ж. ознаменував тенденцію перебудови на керівних щаблях бюрократії з надією її кадрової оптимізації.

На початку маніфесту відверто висловлювалася надзвичайна стривоженість «розрухою та колотнечею в столицях і багатьох

місцевостях імперії», потенційною загрозою цілісності д-ви. Повідомлялося про вимогу до підпорядкованих властей спинити «прямі прояви безладу, безчинств і насиль заради охорони людей мирних, що прагнуть спокійного виконання обов'язку, що лежить на кожному». Для досягнення ефекту накреслювався централізаційний шлях згуртування «вищого Уряду», котрому доручалася реалізація обіцянок, сформульованих нагальним завданням утілювати «непохитний намір ввести основи громадянської свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок», аби закони набирали силу лише за схвалення майбутньої Держ. думи, планованої вже на кшталт наглядової інстанції в процесі законодавства з контролем дій урядовців, причому до участі в цьому органі мали залучатись і класи, доти позбавлені таких прав (за оригіналом: «... Мы, для успешнейшего выполнения общих преднамечаемых Нами к умиротворению государственной жизни мер, признали необходимым объединить деятельность высшего Правительства. На обязанность Правительства возлагаем Мы выполнение непреклонной Нашей воли: 1. Даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов, 2. Не останавливая предназначенных выборов в Государственную Думу, привлечь теперь же к участию в Думе, в мере возможности, соответствующей краткости остающегося до созыва Думы срока, те классы населения, которые ныне совсем лишены избирательных прав, предоставив, засим, дальнейшее развитие начала общего избирательного права вновь установленному законодательному порядку, и 3. Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог восприять силу без одобрения Государственной Думы и чтобы выборным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий поставленных от Нас властей»). На завершення містився заклик до «всіх вірних синів Росії» допомогти в припиненні «нечуваної смути».

Текст під орудою С.Вітте опрацьовували його співробітники — член Держ. ради кн. О.Оболенський та тимчасово керуючий справами К-ту міністрів М.Вуїч. Під рубрикою «Действия Правительства» в пакеті першої публікації М. 17 ж. в газ. «Правительственный вестник» 31 (18) жовтня сусідили ще два матеріали: «Высочайшее повеление», за яким С.Вітте мусив невідкладно консолідувати діяльність міністрів, і «Всеподданнейший доклад» того сановника — безпосереднє підгрунтя маніфесту (акцентувалося, що подання написане за вказівками самодержця й удостоєне його резолюції «Взяти до керівництва»).

Бурхливою виявилася реакція читачів і слухачів. Провідні клірики Найсвятішого Синоду спільно поцінували дарування громадян. свободи та правового порядку «актом великої історичної ваги», за що їм одразу відкритою телеграмою, адресованою митрополиту Санкт-Петербурзькому і Ладозькому Антонію, подякував імп. Микола II. По різних теренах М. 17 ж. було привітано з ентузіазмом, адже його урочиста піднесеність провокувала пряме застосування попри формальні процедури. «Киевская газета» навіть присвятила події спец. випуск під назвою «Конституция». Завершився страйк залізничників, які доти паралізували шляхи сполучення. Відроджувалась автономія Фінляндії. Проте, траплялося, властi розганяли демонстрантів. Зокрема, у *Севастополі* святкову процесію було розстріляно (8 убитих, десятки поранених). На хвилі «патріотичних маніфестацій» збурилися контрреволюц. хуліганські вихватки антисемітського й антиінтелігентського характеру, сталися криваві погроми в *Одесі*, Кишиневі, *Києві*, Вільні (нині м. *Вільнюс*), *Херсоні*, Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та багатьох ін. містах. Тривали й антиурядові виступи революціонерів. Невдовзі виникли *«Союз русского народа»* та конституційно орієнтований «Союз 17 жовтня» (див. *Октябристи*). Розгорнулося будівництво різноманітних партій і т-в, у т. ч. регіональних, національних.

31 (18) жовтня на зустрічі С.Вітте з редакторами петерб. періодичних видань легалізувалися негайні вимоги втілення свободи друку та політ. амністії. С.-Петерб. телеграфне агентство розповсюдило актуальне звернення Харків. думи до уряду «про потребу термінової ліквідації військового стану й посиленої охорони та про потребу амністії з політичних і релігійних справ». Відтак амністію 3 листопада (21 жовтня) було презентовано саме як бажання відповідно до маніфесту дарувати «основи громадянських свобод».

Показово, що 1 листопада (19 жовтня) з посади обер-прокурора Найсвятішого Синоду пішов К.*Побєдоносцев* — своєрідний символ консерватизму (його місце заступив кн. О.Оболенський). Одначе 2 листопада (20 жовтня) було обнародуване «Правительственное сообщение» — офіц. констатація, що «миттєво змінити всі порядки державного ладу Росії не мислимо ні для кого», що оскільки «заміна існуючого ладу новим потребує законодавчих визначень і низки адміністративних заходів», то «колишні закони повинні діяти» (при цьому анонсувалися «всі можливі заходи до застосування їх властями в дусі маніфесту 17-го жовтня»). Запорукою результативності тлумачилося «насамперед відновлення порядку». Тож випливало «зачароване коло» неадекватності: розв'язання завдань, оголошених заради пригашення неспокою, не випадало без угамування протестантів. Власне, цар не брав на себе жодного зобов'язання, а покладене на виконавців не конкретизував якимись датами (хіба що згадка про вибори до Держ. думи хронологічно пов'язувалася з часом до її скликання).

Вельми швидко зреалізувався ключовий пункт М. 17 ж.: за «Найвищим указом» од 1 листопада (19 жовтня) налагоджувалося солідарне управління на рівні очоленої С.Вітте *Ради міністрів Російської імперії*, яка обійняла гол. начальство всіх відомств («Найпершим заходом для боротьби зі смутою є утворення однорідного уряду з визначеною

програмою», — так усвідомлював пріоритетність вузлового, на його думку, моменту С.Вітте, хоча структурований ним досить строкатий кабінет не набув очікуваних ознак). Певним «економічним» додатком до М. 17 ж. декларувався 16 (3) листопада «Найвищий маніфест», спрямований на етапне скорочення й остаточне анулювання викупних платежів селян. Преамбула супутнього йому указу гласила: «У низці схвалених Нами 17-го минулого жовтня пропозицій щодо поліпшення добробуту широких народних мас першорядним має бути полегшення податного тягаря, який лежить на селянському населенні». Правила від 7 грудня (24 листопада) 1905, кориговані 31 (18) березня та 9 травня (26 квітня) 1906, касували попередню цензуру (раніше цензори інструктувалися «пристосуватися до нових умов, в яких опинилася преса, і особистим тактом, і цілковитим усуненням найменших вимог, не опертих на законі, уникати можливості всякого роду справедливих нарікань»). Іменний указ царя 24 (11) грудня 1905 залучав нових виборців, прецінь фактично зберіг уфундовану на класових розрізненнях непряму систему зі становою нерівністю голосів. Із черговим «Найвищим маніфестом» і указом од 5 березня (20 лютого) 1906 побачило світ «Учреждение Государственной Думы» — положення про *Державну думу Російської імперії*, яку, зрештою, «по справах законодавства» було зрівняно з Держ. радою.

Від кінця 1905 точилася сусп. полеміка, чи є М. 17 ж. *конституцією*, чи давній устрій не порушено. Було розкидано серію прокламацій «Ура! Самодержавие пало», «Итак, Самодержавие пало». Наук. аналізом проблеми переймалося чимало авторитетних учених. Відгукнувшись на дискусійні питання, С.Вітте категорично стверджував: в юрид. сенсі, як і раніше, государ — самодержавний глава. Указом од 6 травня (23 квітня) 1906 вводився кодекс «Основные Государственные Законы», суть чого С.Вітте пояснив просто: «У маніфесті 17 жовтня оголошено про свободу підданих; важливо в основних законах встановити межі цієї свободи, інакше не буде меж у домаганні цієї свободи». За такої редакції вкорінено колізію законів під наглядом Держ. думи і персональних указів верховного правителя, кому єдиному належав «почин» у цій сфері (включно з переглядом запровадженого зводу). Міністри звітували перед ним одним.

Перший укр. переклад М. 17 ж., брошурованого разом із попередньою доповіддю С.Вітте, видано 1905 в *Лубнах* («Царський маніфест. Доклад графа С.Ю.Вітте») і тоді ж заборонено (полтав. губернатор наказав конфіскувати наклад, бо де-юре ще функціонував *Емський акт 1876*). Другий переклад теж вийшов у *Полтавській губернії* того ж року — під егідою Полтав. губернського земства, яке, скомпонувавши послідовно маніфести 17 жовтня та 3 листопада, супроводило принципові поняття розлогим коментарем «Яки прызнани права за российським народом Царським манифестом 17 октября», обміркованим і ухваленим 23 (10) листопада 1905 на засіданні екон. ради 74 земцями. 1906 аналогічні популярні книжки з'явились у *Санкт-Петербурзі* («Царський Маніфест 17-го октября 1905 року») та Києві («Які права списано в царському маніфесті з дня 17-го октября 1905 року») — майже тотожні за змістом, вони обидві, переконуючи, що «Маніфестом 17-го октября скасовано старий самодержавний чиновницький лад, а заведено новий, конституційний», чітко продублювали гасло «Нехай же ввесь український народ щиро, твердо й сміливо стоїть за громадську волю і за конституцію». Мову поповнив вираз «Октябрьська революція».

Літ.: *В.* К вопросу о самодержавии. «Новое время», 1905, 31 грудня; *Петрункевич И.И.* Министерство графа Витте. «Полярная звезда», 1905, № 1; *Струве П.Б.* Революция. Там само; Текущие известия. «Киевская старина», 1905, № 11—12; Высочайший манифест 17 октября 1905 года и его значение для русского народа. Х., 1906; *Нечаев В.М.* Манифест 17-го октября и форма правления. «Полярная звезда», 1906, № 4—5; *Його ж.* Еще несколько слов о самодержавии и манифесте 17-го октября. Там само, № 11; *Гессен В.М.* Самодержавие и манифест 17 октября. Там само, № 9; *Кистяковский Б.А.* Конституция дарованная и конституция завоеванная. Там само, № 11; Законодательные акты переходного времени 1904—1906 гг.: Сборник законов, манифестов, указов. СПб., 1907; *Глинский Б.Б.* К вопросу о титуле «самодержец». «Исторический вестник», 1913, № 2; *Його ж.* К истории составления основных законов в 1906 году. Там само, № 3; *Витте С.Ю.* По поводу непреложных законов государственной жизни. СПб., 1914; *Алексеев А.С.* Манифест 17 октября 1905 года и политическое движение, его вызвавшее. «Юридический вестник», 1915, кн. 11; *Ивановский В.В.* Политико-культурное значение манифеста 17 октября 1905 года. Там само; *Кистяковский Б.А.* Политическое и юридическое значение манифеста 17 октября 1905 года. Там само; *Магазинер Я.М.* Юридическое значение манифеста 17 октября 1905 года. Там само; *Палиенко Н.И.* Правовое значение манифеста 17 октября 1905 года. Там само; К истории Манифеста 17 октября. В кн.: Архив русской революции, т. 2. Берлин, 1922; *Мироненко К.Н.* Манифест 17 октября 1905 г. «Ученые записки Ленинградского государственного университета», 1958, № 255; *Витте С.Ю.* Воспоминания, т. 3. М., 1960; *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1968; *Островский А.В., Сафонов М.М.* Манифест 17 октября 1905 г. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 12. Л., 1981; *Ганелин Р.Ш.* Царизм и 1905 год. В кн.: *Ананьич Б.В. и др.* Кризис самодержавия в России: 1895—1917. Л., 1984; *Смирнов А.Ф.* Государственная Дума Российской империи 1906—1917 гг. М., 1998; *Котляревский С.А.* Конституционное государство: Юридические предпосылки русских основных законов. М., 2004; *Александр Михайлович, Великий Князь.* Книга воспоминаний. М., 2008; *Усенко П.Г.* «Така моя воля!» («Білль» 17 жовтня 1905 року: Свобода крізь біль). «Свобода», 2009, 23 листопада.

П.Г. Усенко.

МАНІФЕ́СТ ДО ЄВРОПЕ́ЙСЬКИХ У́РЯДІВ 1712 — декларація *гетьмана Війська Запорозького* в еміграції, чільного представника *мазепинської еміграції* П.*Орлика*, що проголошувала відновлення укр. державності в *Правобережній Україні* та союз з *Османською імперією*, згідно з привілеєм султана *Агмеда III* від 16 березня 1712 та ін. документами. Написаний у м. Димотика (нині м. Дідимотика, Греція) біля м. Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина), датований 4 квітня 1712.

Документ існує в латино- та французькомовній версіях і адресований урядам європ. християн. д-в. У ньому викладено бачення П.Орликом міжнародно-правового статусу Війська Запороз.,

принципів та напрямів зовн. політики останнього: 1) союз із Осман. імперією є тимчасовим, спрямованим на звільнення України з-під влади рос. царя *Петра I* і не порушує укладеного раніше союзу із Швед. королівством, не передбачає входження Правобереж. України до Осман. імперії; 2) майбутня укр. д-ва після звільнення укр. земель (у межах, окреслених *Зборівським договором Криму з Польщею 1649*) згодна на міжнар. посередництво для вирішення питання про кордони тощо.

Документ є цінним джерелом до історії правових та політ. ідей того часу. Маніфест інтерпретує Переяславський договір 1654 (див. *Березневі статті 1654*) як характерну для середньовічної Європи угоду про васалітет. За маніфестом, Україна в складі *Речі Посполитої* мала автономний статус, а за гетьманування Б.*Хмельницького* стала незалежною д-вою і як така увійшла у відносини з Рос. д-вою. Маніфест стверджує, що царський уряд порушив умови Переяславського договору 1654 і, покликаючись на ідею про право нації (територіального угруповання знаті, репрезентованого васалом) звільнятися від тиранічного правителя, обґрунтовує необхідність відновлення незалежності Війська Запороз. Маніфест містить оригінальні геополіт. ідеї мазепинської еміграції — бачення України як буферної д-ви, що своїм існуванням захищає західноєвропейську та інші цивілізації від агресивної Рос. д-ви.

Маніфест зберігається в Архіві МЗС Франції. Віднайдений 1922 І.*Борщаком.*

Літ.: *Борщак І.* Orlikiana. «Хліборобська Україна», 1923, № 4; *Оглоблин О.* Маніфест гетьмана Пилипа Орлика. «Вісник Організації оборони чотирьох свобід України», 1956, № 12; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002.

О.В. Кресін.

«МАНІФЕ́СТ ДО УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ З УЛЬТИМАТИ́ВНИМИ ВИМО́ГАМИ ДО УКРАЇ́НСЬКОЇ РА́ДИ» — ультиматум Ради нар. комісарів *Українській Центральній Раді*, офіційний дипломатичний документ, підготовлений за рішенням РНК комісією в складі В.*Леніна*, Л.*Троцького* та Й.*Сталіна* (3 грудня 1917), 4 грудня надісланий телеграфом до *Києва.*

Причиною появи «Маніфесту...» стала відмова УЦР визнати утворений *більшовиками* РНК центр. владою в Росії та проголошення III Універсалом автономної *Української Народної Республіки* (див. також *Універсали Української Центральної Ради*). Намагання повалити укр. владу силами місц. більшовиків, а також шляхом втручання центру в окремі ланки держ. життя, економіки, військ. порядку УНР виявилися марними. 27 листопада 1917 більшовики утворили при Ставці верховного головнокомандуючого в Могильові (нині місто в Білорусі) Революц. польовий штаб і почали формувати «революційні загони». Залишалося знайти формальний привід для початку прямої агресії проти України.

У «Маніфесті...» рад. уряд визнавав право України на відокремлення від Росії і водночас в ультимативній формі висував вимоги, які, по суті, були втручанням у внутр. справи УНР. Він заявляв, що УЦР «веде двозначну буржуазну політику», відмовляється від скликання Всеукр. з'їзду Рад, який один може засвідчити її повноваження. Звинувачення було надуманим, адже згаданий з'їзд мав відкритися 4 грудня 1917 в *Києві.* Не відповідало дійсності й твердження, що передислокація за наказом *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* українізованих частин до України призводила до дезорганізації фронту. Розкладу армії сприяли дії більшовиків, які свідомо руйнували армійський порядок для встановлення своєї влади на фронті. Роззброєння більшовизованих частин армії, які відкрито виступали проти укр. влади, ультиматум називав діями, спрямованими проти рад. влади. Пропуск за взаємною угодою з Донським урядом генерала від кавалерії О.*Каледіна* донських козачих частин з фронту на Дон (і відповідно укр. частин через територію *Області війська Донського* до України) більшовики вважали підтримкою «кадетсько-каледінської контрреволюції».

Раднарком вимагав: припинити роззброєння більшовизованих частин армії та *Червоної гвардії*; не пропускати війська з фронту на Дон; сприяти революц. військам у боротьбі «з кадетсько-каледінським повстанням» тощо. У разі невиконання рад. уряд Росії загрожував через 48 годин оголосити Укр. Центр. Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».

Оскільки позиція укр. сторони з усіх пред'явлених вимог вже була викладена у заяві Ген. секретаріату УЦР від 30 листопада 1917, поява «Маніфесту...» була пропагандистською акцією, намаганням перекласти вину за розв'язання збройного конфлікту на укр. владу. Наступного дня уряд УНР дав відповідь на ультиматум, в якій рішуче відкинув втручання нар. комісарів в її внутр. справи. *Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917* в Києві розцінив ультиматум як замах на УНР і висловив повну підтримку Укр. Центр. Раді та її політиці.

Спроби мирного полагодження конфлікту тривали деякий час після ультиматуму, проте з середини грудня 1917 революц. загони з Росії розпочали неоголошену війну проти УНР (див. *Перша війна радянської Росії проти УНР*), в результаті якої в Україні була встановлена рад. влада.

Дж.: *Ленін В.І.* Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 35. К., 1973; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Д. Бойко.

«МАНІФЕ́СТ ПРО ВО́ЛЬНОСТІ ДВОРЯ́НСТВА» 1762 — указ рос. імп. *Петра III* 18 лютого 1762, за яким дворянам дозволялося залишати держ. та військ. службу або перебувати на ній за власним бажанням. Вільний від служби дворянин відтоді міг виїхати за межі *Російської імперії* і вступити на службу в ін. країнах. При поверненні дворянина на Батьківщину вислужений за кордоном чин визнавався урядом Росії. Водночас, у разі необхідності, зберігалося право *держави* закли-

К.-Г.-Е. Маннергейм.

Х. фон Мантейфель.

Т. Мантейфель-Цьоге.

кати дворян на службу, зокрема військову. Указ став подальшим кроком у зміцненні політ. й екон. становища *дворянства*, закріпив його соціальні переваги перед ін. *станами*. Маніфест 1762, разом з наступним указом імп. *Катерини II* від 10 листопада 1763 про заборону вільного переходу укр. селян без письмового дозволу на те їхніх попередніх володільців, покладений в основу юрид. оформлення кріпосного права (див. *Кріпацтво*) в Україні в травні 1783.

Літ.: *Белявский М.Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е.И.Пугачева. М., 1965; *Ключевский В.О.* Курс русской истории, т. 4. М., 1989; *Соловьев С.М.* Сочинения, кн. 13. В кн.: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, т. 25. М., 1994.

О.І. Путро.

МА́ННЕРГЕЙМ Карл-Густав-Еміль (16.06.1867—28.01.1951) — держ. і військ. діяч Фінляндії, барон. Маршал (1933). Н. в м. Вільняс поблизу Турку (нині місто в Фінляндії). Закінчив Гельсінгфорський ліцей, Миколаївське кавалерійс. уч-ще (1889). Упродовж 1887—1917 — на службі в рос. армії, учасник *Першої світової війни*. Після проголошення в жовтні 1917 незалежності Фінляндії — командуючий білої фінської армії, що в короткій громадян. війні розгромила підтримувану РСФРР фінську *Червону гвардію*. Від грудня 1918 до липня 1919 — регент Фінляндської Республіки. Від 1931 — голова Ради держ. оборони Фінляндії, від 1939 — головнокоманд. ЗС Фінляндії. Один із організаторів буд-ва укріпленої лінії вздовж рад.-фінляндського кордону (*«Маннергейма лінія»*), керував діями фінської армії під час *радянсько-фінляндської війни 1939—1940*, а також упродовж 1941—44 під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Від серпня 1944 — президент Фінляндії, від березня 1946 — у відставці.

П. у м. Лозанна (Швейцарія).

Тв.: Kirjita seitseman vuosikymmene ajalta: Valikoinutstig jagerskiola. Helsinki—Otava, 1983.

Літ.: Список генералам по старшинству: составлен по 15 апреля 1914 года. Пг., 1914; Список генералам по старшинству: исправлен по 10 июля 1916 года. Пг., 1916; *Мери В.* Карл Густав Маннергейм — маршал Финляндии. М., 1997.

В.А. Гриневич.

«МАННЕРГЕ́ЙМА ЛІ́НІЯ» — система потужних залізобетонних фортифікаційних споруд, пов'язаних з природними перешкодами (болотами, озерами, лісами), що перетинала Карельський перешийок від Ладозького озера до Фінської затоки Балтійського м. Названа на честь голови Ради держ. оборони Фінляндії маршала К.-Г.*Маннергейма*. Побудована Фінляндією 1927—39 з метою захисту від експансії *СРСР*. Протяжність М.л. становила 135 км, глибина — 90 км. Налічувала 2 тис. довготермінових та дерево-земляних вогневих споруд, частина з яких була здатна витримати пряме попадання 152—203 мм снарядів. Мала чисельні мінні поля, штучні протитанк. і протипіх. перешкоди. Під час *радянсько-фінляндської війни 1939—1940* військами Червоної армії (див. *Радянська армія*), серед яких була значна кількість українців, М.л. була прорвана ціною значних втрат. Вдруге здобута рад. військами в ході *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у листопаді 1944, після чого всі споруди М.л. були зруйновані.

Літ.: *Карбышев Д.М.* Линия Маннергейма. В кн.: *Карбышев Д.М.* Избранные научные труды. М., 1962; *Носков А.М.* Радянсько-фінляндська війна, 1939—1940. К., 1990; Зимняя война, 1939—1940, кн. 1—2. М., 1998.

Л.В. Гриневич.

МАНТЕЙФЕ́ЛЬ (Manteuffel) **Хассо, фон** (14.01.1897— 24.09. 1978) — військ. діяч гітлерівської Німеччини, барон. Генерал танк. військ (1944). Н. в м. Потсдам (Німеччина). Учасник *Першої світової війни*. У роки *Другої світової війни* командував танк. дивізіями на Сх. і Зх. фронтах та в Пн. Африці. З поч. 1944 — команд. танк. д-зії СС «Велика Німеччина» (див. *Війська СС*), що воювала в Україні, Румунії та Сх. Пруссії.

Відзначався нелюдським ставленням до населення окупованих тер., зокрема України. Активно проводив тактику «випаленої землі».

Після поразки гітлерівської Німеччини перебував у полоні. Уникнув покарання за воєнні злочини, від 1946 мешкав у Зх. Німеччині. 1953—57 — депутат бундестагу, член реваншистських союзів і спілок.

П. у м. Дісен-на-Аммерзее (Баварія, ФРН).

Літ.: *Brawnlow D.G.* Panzer Baron: The Military Exploit of General Hasso von Manteuffel. Quincy, 1975; *Митчем С., Мюллер Д.* Командиры Третьего рейха. Смоленск, 1995.

В.А. Гриневич.

МАНТЕЙФЕ́ЛЬ-ЦЬОГЕ (Manteuffel-Szoege) **Тадеуш** (05.03.1902 —22.09.1970) — польс. історик-медієвіст, д-р габілітований (1930), професор (1951). Чл.-кор. Польс. АН (1952). Н. в місцевості Жежица в Литві — нащадок однієї з гілок давнього рицарського роду фон Мантейфель, пов'язаного походженням з Померанією. Навч. у варшавській г-зії Хжановського, г-зії «Macierzy Polskiej» у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), 1919 закінчив г-зію ім. Замойського у *Варшаві*. Вивчав історію у Варшавському ун-ті, однак 1920 перервав навчання — добровольцем брав участь у *польсько-радянській війні 1920*. Був важко поранений, втратив праву руку. Після демобілізації продовжив навчання, готував дипломну працю в семінарі проф. Я.-К.Корвіна-Кохановського, згодом — проф. М.*Гандельсмана*, під кер-вом якого захистив докторську дисертацію (1924). Відбув дворічне стажування у Франції, Італії й Великій Британії. Після повернення до Польщі працював в Архіві Громад. освіти у Варшаві (Archiwum Oświecenia Publicznego), провадив у Варшавському ун-ті просемінар з історії середньовічної Франції.

Після річного перебування в Парижі (Франція) й Гейдельберзі (Німеччина) почав викладати у Варшавському ун-ті історію Франції й початки феодалізму. Був діячем Т-ва любителів історії (Towarzystwo Miłośników Historii), секретарем і організатором 7-го Міжнар. конгресу істор. наук у Варшаві (1931; див. *Міжнародні конгреси дослідників історії та суміжних наук*). Від 1936 — чл.-кор. Варшавського наук. товариства

(Towarzystwo Naukowe Warszawskie). Досліджував історію держави франків, присвятивши їй монографії: «Polityka unifikacyjna Chlotara II» (1925) і «Teoria ustroju feudalnego według Consuetudines Feudorum XII—XIII w.» (1930). Бажаючи всебічно висвітлити функціонування середньовічних сусп-в, звернув увагу на тогочасну культуру; займався також містами Зх. й Центр. Європи. Наприкінці 1930-х рр. спробував створити синтезу з історії європ. середньовіччя, але задум здійснив лише частково, опублікувавши нарис «Історія раннього середньовіччя» («Dzieje wczesnego średniowiecza», 1938).

Після початку *Другої світової війни* й поразки Польщі в листопаді 1939 перейшов на працю до варшавського Архіву документів новітньої доби (Archiwum Akt Nowych). Під час гітлерівської окупації докладав чимало зусиль щодо врятування польс. культ. спадщини (збірок Архіву Громад. освіти й Архіву документів новітньої доби та б-ки Ін-ту історії Варшавського ун-ту). Від 1940 працював у нелегальній Спілці збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej), згодом таємно співпрацював з Бюро інформації та пропаганди підпільної Армії Крайової, був секретарем редакції конспіраційного двотижневика «Wiadomości Polski» (псевдонім Sey); за порадою проф. М.Гандельсмана організував істор. секцію таємного Варшавського ун-ту, одночасно продовжував вивчати історію середньовічної к-ри. Під загрозою арешту з липня 1944 перейшов на нелегальне становище.

По війні розпочав відбудову Варшавського ун-ту, де вже 15 липня 1945 започаткував свій семінар. 1 вересня 1945 отримав звання екстраординарного професора. Одночасно відновлював наук. життя й освіту, зокрема, провадив вакаційні курси для викладачів історії. Був членом Польс. академії наук (Polskiej Akademii Umiejętności; з 1949). 1951 отримав звання ординарного професора. Був головою Польс. істор. т-ва (1950—53).

Орг. й викладацька робота обмежувала його власну наук. діяльність, однак М.-Ц. повернувся до передвоєнних планів й 1958 надрукував велику працю «Всесвітня історія: Середньовіччя» («Historia powszechna: Średniowiecze»; численні перевидання в наступні роки — 16-те вид., доп., Варшава, 2005). Одночасно продовжував досліджувати середньовічну к-ру. У 2-й пол. 1940-х рр. створив колектив з підготовки істор. енциклопедії. Одначе ця праця наштовхнулася на гостру критику властей, а весь наклад 1-го тому енциклопедії 1949 був знищений.

Коли в 1950-х рр. у польс. істор. науці, поряд з фальшуваннями минулого, запанував вульгарно-марксистський метод, М.-Ц. вирішив дистанціюватися від офіц. історіографії й рятувати те, що можливо було врятувати. Далі працював у Варшавському ун-ті (зокрема, був дир. університетського Ін-ту історії, у 3-му томі праць якого 1948 надрукована цінна монографія Г. Яблоньського «Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1918») і в Польс. істор. т-ві. 1951 був співзасн. Польс. АН (ПАН; замість ліквідованої владою Polskiej Akademii Umiejętności), з 1952 — чл.-кор. ПАН. Був засн. і першим директором Ін-ту історії ПАН (1953—70).

З серед. 1950-х рр. відновилися й набули регулярного характеру контакти укр. істориків з польс. колегами, зокрема, учених Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) з науковцями керованого М.-Ц. Ін-ту історії ПАН. Так, у квітні 1957 проф. В.*Голобуцький* брав участь в обговоренні макету 2-го тому «Історії Польщі», що відбулося під головуванням М.-Ц. в Ін-ті історії ПАН у Варшаві.

На всіх посадах захищав інтереси справжньої науки від кон'юнктурного втручання й прагнув добирати відповідні наук. кадри. Допомагав у цьому його власний незаперечний авторитет у наук. співтоваристві. Життєві випробування спричинили хворобу серця, унаслідок якої він змушений був 1955 залишити посаду дир. Ін-ту історії Варшавського ун-ту, залишившись водночас професором цього навч. закладу. 1968, після владної заборони поєднувати наук. й викладацьку діяльність, залишив Варшавський ун-т й надалі працював лише в Ін-ті історії ПАН, який нині носить його ім'я.

П. у м. Варшава.

Праці: Polityka unifikacyjna Chlotara II. Warszawa, 1925; Teoria ustroju feudalnego według Consuetudines Feudorum XII—XIII w. Warszawa, 1930; Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16—1934/35: Kronika. Warszawa, 1936; Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji: Kronika 1939/40—1944/45. Warszawa, 1948; Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII wieku. Warszawa, 1955; Średniowiecze powszechne: Do schyłku XV wieku. Warszawa, 1958; Z dziejów podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 1961; Narodziny herezji: Wyznawcy dobrowolnego ubóstwa w średniowieczu. Warszawa, 1963, 1964; Polska pierwszych Piastów: Państwo, społeczeństwo, kultura. Warszawa, 1968; Kultura Europy średniowiecznej. Warszawa, 1974; Historyk wobec historii: Rozprawy nieznane, pisma drobne, wspomnienia. Warszawa, 1976.

Літ.: *Dunin-Wąsowicz K.* Tadeusz Manteuffel jako organizator tajnego nauczania. В кн.: Polska w świecie. Warszawa, 1972; *Gieysztor A.* Manteuffel Tadeusz. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 19. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953—1993. Warszawa, 1993; *Barański M.* Manteuffel Tadeusz. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; Manteuffel-Szoege Tadeusz. В кн.: Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 4. Warszawa, 1996; *Maternicki J.* Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. Rzeszów, 1999; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957—1977): Документи і матеріали. К., 2007.

О.С. Рубльов.

Д.З. Мануїльський.

МАНУЇ́ЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович (03.10(21.09).1883—22.02.1959) — рад. держ. і парт. діяч. Д-р істор. н. (1940), професор (1940). Дійсний член АН УРСР (нині *Національна академія наук України*; 1945). Н. в с. Святець (нині село Теофіпольського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї волосного писаря. 1903 закінчив Острозьку г-зію і вступив на історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту, того ж року став членом *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* Професійний революціонер. 1905—06 займався агітаційно-пропагандистською діяльністю в *Санкт-Петербурзі.* 1906 за участь у Кронштадтському повстанні матросів заарештований і засуджений до 5-річного заслан-

ня в Якутію (нині Республіка Саха (Якутія), РФ). Утік з Вологодської тюрми до *Києва.* З 1907 — член Київ. к-ту РСДРП. Восени 1907 емігрував у Париж (Франція). 1911 закінчив юрид. ф-т Сорбонського ун-ту. 1912—13 нелегально перебував у С.-Петербурзі та *Москві*, згодом знову емігрував за кордон. Під час *Першої світової війни* разом із Л.*Троцьким* і В.*Антоновим-Овсієнком* редагував у Парижі щоденну антивоєнну газ. «Наше слово», а в травні 1917 у «запломбованому вагоні» через Німеччину повернувся до Петрограда (нині м. Санкт-Петербург). У серпні 1917 як член орг-ції «міжрайонців» вступив у партію *більшовиків* (із зарахуванням парт. стажу з 1903), учасник *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917.* Після перевороту — член колегії нар. комісаріату продовольства. З травня 1918 — заст. голови делегації РСФРР на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР.* 1918 відряджений ЦК РКП(б) для організації більшовицького руху в Україні. З червня 1919 — в Україні, у липні—серпні — голова політ. к-ту оборони Києва, а в листопаді головував на *Гомельській нараді 1919* опозиційних діячів КП(б)У, скликаній фракцією т. зв. федералістів (очолював Г.*Лапчинський*, виступали за утворення рівноправного федеративного союзу між УСРР і РСФРР). 1919—20 — член Всеукр. революц. к-ту, 1920—22 — нар. комісар землеробства УСРР. 1920—21 — учасник польсько-рад. мирних переговорів у Ризі (Латвія; див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*). У листопаді 1920 обраний членом політбюро ЦК КП(б)У, секретар ЦК КП(б)У 1921—23, редактор газ. *«Комуніст».* 1920—23 — член політбюро ЦК КП(б)У. 1921 — держ. звинувачувач на суд. процесі в *«Української партії соціалістів-революціонерів», членів ЦК справі 1921.* 1923—28 — член президії Виконкому Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*), 1928—43 — секретар виконкому і голова делегації ВКП(б) у Комінтерні, один з провідників сталінської політики терору в апараті Комінтерну та закордонних комуніст. партіях. Будучи одним з небагатьох офіц. популяризаторів марксизму (див. також *Марксизм як ідеологічна течія*), 1940 М. отримав ступінь д-ра істор. наук і звання професора, а в лютому 1945 — дійсного члена АН УРСР. З липня 1944 до червня 1952 — нарком (з 1946 — міністр) закордонних справ УРСР, заст. голови РНК (з 1946 — РМ) УРСР. У квітні 1945 очолював укр. делегацію на *Сан-Франциській конференції 1945* (оформила створення *Організації Об'єднаних Націй*) та на *Паризькій мирній конференції 1946.* Брав участь у роботі перших сесій *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*, на яких виступав з промовами, спрямованими проти діяльності укр. еміграції. 1945—46 виступив ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», розгорнув широкомасштабну акцію з переслідування й цькування *інтелігенції української*, зокрема, найвідоміших тогочасних істориків М.*Петровського* та І.*Крип'якевича*, письменників О.*Довженка*, В.*Сосюри*, Ю.*Яновського*, М.*Рильського* та ін. З 1948 — постійний представник УРСР при ООН і представник УРСР в *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй*; керівник делегації УРСР на 1—4-й сесіях ГА ООН. 1949—52 — член політбюро ЦК КП(б)У. З 1953 — персональний пенсіонер союзного значення.

П. у м. Київ.

Літ.: *Зав'ялов Б.М.* Дмитро Захарович Мануїльський. К., 1967; Коммунистический Интернационал: Краткий исторический очерк. М., 1969; *Суярко Л.А.* Дмитрий Захарович Мануильский: революционер, дипломат, ученый. К., 1983; Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

М.С. Дорошко.

МАНУФАКТЎРА (пізньолат. manufactura, від лат. manus — рука та factura — виготовлення) — підприємство, що базується на поділі праці і ручній ремісничій техніці. М. формувалася двома шляхами: 1) об'єднанням в одній майстерні робітників різнорідних самостійних ремесел, через руки яких послідовно проходив продукт від початку аж до його остаточного виготовлення (кооперація різнорідних ремісників); 2) об'єднанням у заг. майстерні ремісників, які виконують одну і ту саму або однорідну роботу, з наступним розчленуванням її на часткові операції, закріплювані за окремими робітниками (кооперація однорідних ремісників). У результаті М., з одного боку, вводить у процес вир-ва поділ праці або розвиває його далі, з другого — комбінує ремесла, що були раніше самостійними.

М. (незалежно від характеру її вихідного пункту) у своїй кінцевій формі перетворювалася на вироб. механізм, органами якого були люди. У суто організаційному плані вона існувала в трьох формах: централізованій, розсіяній і мішаній. Централізована М. об'єднувала робітників в одній майстерні. У розсіяній М. підприємець постачав ремісникам знаряддя вир-ва та сировину, скуповував у них готову продукцію і збував її. Мішана М. поєднувала виконання окремих виробничих операцій в осн. майстерні з роботою на власника вдома. В усіх своїх формах М. вдосконалювала знаряддя праці, запроваджувала використання як рушійної сили водяної енергії, спрощувала трудові операції, готувала кадри кваліфікованих робітників. Для М. був характерний тісний зв'язок з пром. і торг. капіталом.

М., будучи формою великого вир-ва, сприяла збільшенню сусп. продуктивної сили праці. Разом з тим, базуючись на старій ремісничій (ручній) техніці, вона продовжувала співіснувати з попередніми формами пром-сті. Прогрес полягав тільки в тому, що наявність у М. поділу праці в перспективі (у поєднанні з ін. обставинами) створювала матеріальні передумови для подолання ручного вир-ва і заміни його вир-вом машинним. Поділ праці був підготовчою стадією до запровадження великої машинної індустрії (*фабрики*).

Панування М. в економічно розвинутих країнах Зх. Європи припадає на серед. 16 — 2-гу третину 18 ст. Країною класичної форми М. стала Англія. Мануфактурна пром-сть виникла тут після ліквідації *кріпацтва*, існувала в капіталіст. формі і тим са-

мим уособлювала зростання *капіталізму*.

Одночасно конкретно-істор. обставини в Росії і Україні спричинили те, що мануфактурний період розвитку пром-сті збігся з кріпосницькою епохою. І тому в її межах тут виникли і протягом тривалого часу співіснували різні види мануфактур: капіталіст. та кріпосна (вотчинна, посесійна, казенна; див. *Вотчинна промисловість*, *Посесія*, *Казенні заводи*). Єдине, що було загальним для них, — це складний поділ праці всередині підпр-в. За своєю ж екон. природою вони являли собою категорії прямо протилежного порядку. Так, у капіталіст. М. з'єднання робітників в одній майстерні здійснювалося капіталом; вона з самого початку передбачала вільного найманого робітника, який продає свою робочу силу; заснована вона була, таким чином, на відносинах купівлі-продажу робочої сили, на відносинах екон. залежності; власниками закладів тут виступали підприємці і торговці, які будували своє панування на капіталі та конкуренції. Великим досягненням було те, що капіталіст. М. працювала вже на великий ринок, іноді — на всю *націю*. Що ж до кріпосної М., то: в основі організації праці в ній лежало кріпосне право (або його залишки; див. *Кріпацтво*); кріпаки, які в порядку *панщини* будували мануфактурні підпр-ва (а потім працювали на них), зберігали свої земельні наділи, що служили їм немовби натуральною заробітною платою; функціонувала вона на відносинах особистої залежності виробників; господарі підпр-в були одночасно і заводчиками, і *поміщиками*, які забезпечували своє панування на монополії і на своєму власницькому праві. У результаті кріпосна (насамперед вотчинна) М. стала своєрідним філіалом кріпосницького помістя, його пром. відгалуженням. Вона являла собою специфічну форму товарного вир-ва, яка широко використовувала натуральні ресурси маєтків і працю кріпосних селян. У зв'язку з цим відповідним був і вплив різних видів мануфактурних підпр-в на екон. розвиток країни: капіталіст. М. відігравала важливу позитивну роль у поширенні і зміцненні капіталіст. відносин у пром-сті; а от кріпосна М. так або інакше консервувала собою старі, докапіталіст. відносини.

В Україні істор. тенденції еволюції протилежних за своєю екон. природою М. найяскравіше проявилися в суконній пром-сті (найрозвинутішій тоді галузі). У 50-х рр. 19 ст., коли феодально-кріпосницька система госп-ва в цілому потрапила в смугу кризи, у суконному вир-ві капіталіст. М. (гол. центром якої тут був посад Клинці *Чернігівської губернії*; нині місто Брянської обл., РФ) почала посиленими темпами зростати, а кріпосна, навпаки, — інтенсивно занепадати. У результаті напередодні *селянської реформи 1861* питома вага Клинців в усьому обсязі мануфактурного суконного вир-ва України досягла 47,5 %. Сел. реформа 1861, скасувавши кріпосне право, справила вирішальний вплив на подальший розвиток цього процесу.

Порівняно з простою кооперацією капіталіст. М. мала більш чітко виразніші капіталіст. відносини. Тут вир-во мало більші розміри; очолювали його здебільшого великі капіталісти; різниця між ними і робітниками була досить значною. З розвитком мануфактурного вир-ва збільшувалася залежність робітника від капіталіста. У той же час, виділяючись як архіт. оздоба на екон. будові, широкою основою якої були міське *ремесло* та сільс. промисли (див. *Кустарні промисли*), капіталіст. М. не могла ані охопити сусп. вир-во в усьому його обсязі, ані перетворити його докорінно. У 2-й пол. 19 ст. в ряді галузей пром-сті М. існувала як придаток до ф-ки. В історико-екон. плані М. була формою товарного і товарно-капіталістичного виробництва, що передувала фабрично-заводській індустрії (див. *Промисловість фабрично-заводська*).

Літ.: *Евгеньев Ф.* Сто лет Клинцовской шерстяной промышленности. Клинцы, 1926; *Лященко П.І.* Історія народного господарства СРСР, т. 1. К., 1951; *Полянский Ф.Я.* Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. М., 1956; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. К., 1959; *Дерев'янкін Т.І.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. К., 1960; *Маркс К.* Капітал, т. 1, В кн.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 23. К., 1963; *Хромов П.А.* Экономическое развитие России: Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. М., 1967; *Ленін В.І.* Розвиток капіталізму в Росії. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 3. К., 1970; Історія народного господарства Української РСР, т. 1. К., 1983; *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний. К., 1994; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 3. К., 1998.

Т.І. Дерев'янкін.

МА́НЦЕВ Василь Миколайович (05.03.1889—19.08.1938) — один з керівників рад. органів держ. безпеки. Н. у с.Новорождественське (нині село Раменського р-ну Московської обл., РФ). Закінчив г-зію, навч. на юрид. ф-ті Моск. ун-ту та в Гренобльському електротех. технікумі (Франція). З серпня 1906 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). 1906—13 не раз заарештовувався за революц. діяльність, перебував на засланні та в еміграції за кордоном. 1913 нелегально повернувся до Росії, заарештований та засланий до Вологодської губ. 1916—17 — єфрейтор учбової команди 206-го запасного полку; член рад солдатських і робітн. депутатів у Ростові-на-Дону, Ярославлі (нині міста в РФ); член Моск. обласного бюро Рад.

В.М. Манцев.

З серпня 1918 — член колегії та секретар відділу по боротьбі з контрреволюцією ВЧК (див. *ВЧК*); з грудня 1918 — нач. слідчого відділу та заст. голови Моск. губернської ЧК; з грудня 1919 — нач. Управління ЧК та особливих відділів України, нач. особливого відділу *Південного фронту*, з березня 1920 — нач. Центр. управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами на посадах при РНК УСРР, з квітня 1921 — голова *ВУЧК*, з березня 1922 — голова *Державного політичного управління* УСРР та нарком внутр. справ УСРР, з серпня 1923 — член колегії ОДПУ при РНК СРСР та член колегії Наркомату робітничо-сел. інспекції СРСР. З 1924 — нач. планово-екон. управління Вищої ради нар. госп-ва СРСР, заст. наркома фінансів СРСР. З 1936 — голова

спецколегії та заст. голови Верховного суду РСФРР.

Нагороди: орден Червоного Прапора (1921), орден Трудового Червоного Прапора, знак «Почетный работник ВЧК—ГПУ».

22 жовт. 1937 заарештований. Військ. колегією Верховного суду СРСР за ст. 58-8 і 58-11 Карного кодексу РРФСР засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований.

Літ.: *Майместулов Л.Н. и др.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Х., 1990; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997.

С.А. Кокін.

Е. фон Манштейн.

МАНШТЕ́ЙН (Manstein) **Еріх, фон** (Фрідрих фон Левінськи (Lewinski); 24.11.1887—10.06.1973) — військ. діяч гітлерівської Німеччини, генерал-фельдмаршал (1942). Н. в м. Берлін (Німеччина). Син прусського генерала. На військ. службі — від 1906. Учасник *Першої світової війни.* У період таємного співробітництва *СРСР* з веймарською Німеччиною у 1920-ті рр. навч. в Казанській танк. школі. Під час *німецько-польської війни 1939* — нач. штабу групи армій «Південь». Один з гол. архітекторів перемоги над Францією: автор ідеї наступу нім. військ через Ардени (гірський масив на пд. Бельгії) мимо французь. лінії укріплень «Мажино» (1940).

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на чолі 56-го танк. корпусу брав участь у наступі на Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). Від вересня 1941 — командувач 11-ї армією, що захопила Крим і після 250-денної облоги — *Севастополь.* У листопаді 1942 — лютому 1943 командував групою армій «Дон», керував невдалою операцією з деблокади нім. угруповання генерал-фельдмаршала Ф.-В.Паулюса, оточеного рад. військами під Сталінградом (див. *Сталінградська битва 1942—1943*).

Від лютого 1943 командував групою армій *«Південь»,* яка здійснила успішний контрнаступ під *Харковом.* Надалі брав участь у масштабному наступі німців під Курськом (нині місто в РФ; операція «Цитадель», липень—серпень 1943; див. *Курська битва 1943*), керував угрупованням, яке тримало нім. оборону на Дніпрі і в *Правобережній Україні* (вересень 1943 — березень 1944). За особистим наказом А.*Гітлера* у березні 1944 усунутий з посади за поразки на фронті й зарахований до резерву.

Під час перебування на терені СРСР, зокрема в Україні, М. відзначився виданням жорстоких наказів щодо військовополонених і цивільного нас., зокрема євреїв, ініціюванням широкого застосування тактики «випаленої землі». 1949 як *воєнний злочинець* засуджений брит. військ. трибуналом на 18 років ув'язнення, проте 1953 звільнений.

П. у м. Мюнхен (ФРН).

Тв.: Lost Victories. Chicago, 1955; Verlorene Siege. Bonn, 1955; Aus einem Soldatenleben. Bonn, 1958.

В.А. Гриневич.

«МАНЬДЖУ́РСЬКИЙ ВІ́СТНИК» («Маньчжурский вестник», «Мань чжоу тунь сін») — укр. тижнева (пізніше півтижнева) двомовна (укр. і рос. мови) газета. Виходила в Харбіні (нині місто в Китаї). Перше число вийшло 5 вересня 1932 накладом 1500 прим. До кінця 1932 вийшло 9 чисел газети, після чого, через фінансові труднощі, настала деяка перерва. Активну роль у створенні газети відіграв Іван Шевченко, який і профінансував перші 9 чисел видання. Від 1933 він був членом вид-ва.

Наприкінці січня 1933 «М.в.» відновив свою діяльність і до 1937 виходив безперебійно. Усього вийшло 199 чисел. Редагував газету І.*Світ.*

Спеціально для виходу газети була створена Укр. видавнича спілка, яка пізніше видала 3 книжки та брошури і велику мапу «Зеленої України» (див. *«Зелений клин»).*

Газета відображала погляди Союзу укр. емігрантів і виступала за зміцнення контактів з українцями на еміграції та в *Галичині,* мала дуже добрі контакти з редакціями ж. *«Тризуб»* (Париж, Франція) та щоденника *«Діло»* (*Львів*), з якими постійно обмінювалася інформацією, а також за поглиблення організованості місц. укр. життя. Пізніше редакція газети готувала матеріали для радіопередач, які почали виходити в лютому 1935 з дозволу Япон. військ. місії. Редакція отримувала понад 120 різних укр. видань, гол. чином із зх. областей України.

Газета проіснувала 5 років, намагаючись бути незалежною від впливів як укр. політ. середовищ, так і япон. окупаційної адміністрації. Це й стало осн. причиною того, що на вихід 200-го числа так і не було отримано дозволу.

Дж.: «Маньджурський вістник» (Харбін), числа за 1932—34.

Літ.: *Світ І.* Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях» (Лондон), 1976, кн. 2; Енциклопедія української діаспори, т. 4. К.—Нью-Йорк—Чикаго—Мельборн. 1995; *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001; *Його ж.* Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004.

А.А. Попок.

МАНЬКІ́ВСЬКИЙ Федір (Теодор) **Іванович** (р. н. та р. с. невід.) — козац. літописець. Належав до відомого старшинського роду, що веде свій початок від польс. шляхтича Казимира Маньківського, який перейшов на службу до гетьмана І.*Мазепи* і отримав від нього сотничий уряд у с. Шептаки *Стародубського полку.* (нині село Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.). Представники цієї родини впродовж кількох поколінь займали сотницькі уряди. Федір був сином *сотника* Івана Маньківського (1728—57). Родинна посада сотника йому не дісталась, її зайняв старший брат Петро. Федір спочатку перебував на посаді перекладача з латини та польс. при *Генеральній військовій канцелярії*, 1751 отримав чин *бунчукового товариша*, а 1767 був обраний глухівським шляхетством на посаду земського судді (див. *Земські суди*). Відомий як автор хронологічного продовження до тексту *«Короткого опису Малоросії»* (1734—75). Рукопис, датований серед. 70-х років 18 ст., зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ. У частині твору за 1735—40 описано події *російсько-турецької війни 1735—1739* та її наслідки для України. Інша частина присвячена висвітленню внутрішньополіт. життя *Гетьманщини* 2-ї пол. 18 ст.: повідомлення про вибори гетьмана К.*Розумовського* та пов'язаних з ним

подій, констатація змін на керівних посадах у центр. та полкових установах. Значна увага приділена подіям регіонального масштабу на тер. Стародубського полку та Шептаківської сотні.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; *Бовгиря А.* Козацьке історіописання [XVIII ст.]. В кн.: Історія українського козацтва, т. 2. К., 2007.

А.М. Бовгиря.

МАНЬКО́ВСЬКИЙ Пйотр-Ян (01.11.1866—08.04.1933) — церк. діяч, римо-катол. архієпископ (1926), публіцист. Н. в с. Саїнка (нині село Чернівецького р-ну Він. обл.) в маєтку своїх батьків — Валерія і Теклі Маньковських, які належали до родовитої польс. знаті. З 1872 мешкав у Німеччині, куди після смерті батька переїхала родина. Виховувався в аристократичному оточенні, шкільні предмети і кілька іноз. мов освоїв за допомогою домашніх учителів. З 1881 навчався в реальній г-зії м. Дрезден (Німеччина), де 1885 отримав атестат про середню освіту. Тоді ж, прагнучи здобути фахові знання з ведення сільс. госп-ва, став студентом агрономічного ін-ту при філос. ф-ті Бреславського ун-ту (нині Вроцлавський ун-т). Здобувши диплом (1888), повернувся в Україну й замешкав у маєтку Романки Могилівського пов. Подільської губ., який дістався йому в спадок. Після кількох років господарювання переконався, що його покликанням є праця священнослужителя, і в 30-річному віці вступив до Житомир. римо-катол. духовної семінарії. Прийнявши після закінчення цього навч. закладу духовний сан (1899), працював вікарним священиком Житомир. римо-катол. кафедрального собору. 1902—11 перебував на престижній посаді настоятеля парафії м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Не лише католицьке, але й польс. нац. спрямування душпастирської, громадської і харитативної (доброчинницької) діяльності М. викликало невдоволення царських властей, унаслідок чого його було усунуто з парафії і переведено до *Житомира* на посаду помічника секретаря єпархіального управління (курії). Початок *Першої світової війни*, який застав М. на відпочинку в Швейцарії, призвів до великих змін у його житті. Вирішивши не повертатися до Росії, він замешкав у м. *Краків*. З 1917 виконуючи обов'язки генерального вікарія зайнятої австронім. військами частини Луцько-Житомир. римо-катол. єпархії (дієцезії), часто відвідував парафії *Волині*. 24 вересня 1918 номінований єпископом відродженої Кам'янецької римо-катол. єпархії, до кер-ва якою приступив 8 грудня 1919, коли в м. Кам'янець-Подільськ перебували війська Ю.-К.*Пілсудського*. 5 липня 1920 перед наступом Червоної армії (див. *Радянська армія*) виїхав до Польщі, щоб уникнути переслідувань з боку рад. властей. Втративши після закінчення польсько-рад. війни можливість безпосереднього кер-ва дієцезією, поклав ці обов'язки на ген. вікарія, який залишився по рад. бік кордону. Оселившись у м. *Бучач* (1920—24) і не втрачаючи сподівань на повернення до Кам'янця-Подільського, заснував малу духовну семінарію, налагодив роботу курії, видавав «Wiadomości Diecezjalne Kamienieckie». Брав участь у підготовці *конкордату* між Польщею та *Ватиканом*, після укладення якого на вимогу Апостольської столиці зрікся від кер-ва Кам'янецькою єпархією (1926). Діставши титул архієпископа, оселився у м. Володимир-Волинськ (нині м. *Володимир-Волинський*).

П.-Я. Маньковський.

П. у м. *Львів*. Похований у кафедральному соборі м. *Луцьк*. Був автором низки праць з теології. Залишив спогади (видані у Варшаві, Польща 2002), в яких висвітлив обставини свого приватного життя, діяльність Римо-катол. церкви, подав бачення українсько-польс. міжнац. відносин, суспільно-політ. процесів, які відбувалися в Україні в кінці 19 — на поч. 20 ст., враження від зустрічей з А.*Шептицьким*, С.*Петлюрою*, І.*Огієнком*.

Літ.: *Dzwonkowski R.* Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917—1939: Martyrologium. Lublin, 1998; *Prokop K.R.* Biskupi kamienieccy od średniowiecza do współczesności. Biały Dunajec — Ostróg, 2007.

Н.С. Рубльова.

МАНЯ́ВСЬКИЙ СКИТ, Манявський Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир, Хресто-Воздвиженський монастир «Манявський Скит» — правосл. монастир у Карпатах, поблизу с. Манява Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл. на березі р. Батерс (Скитець; прит. Манявки, бас. Дністра) — місцевини, де, згідно з переказом, двічі являлася Пресвята Богородиця і де, можливо, існував у добатиївський період невеликий печерний скит «Блаженний Камінь».

Скит заснований 1606 Йовом (*Княгинецьким*) разом з Іоанном (*Вишенським*) та Захарією (*Копистенським*). 1620 отримав від патріархів Константинопольського — Тимофія II та Александрійського — *Кирила Лукаріса ставропігію*. На *Київському православному соборі 1628* скиту надано звання протомонастиря (головуючого монастиря) *Руського воєводства*, *Белзького воєводства* та *Подільського воєводства*. Скиту в той час підпорядковувалися 556 монастирів, також він мав 7 монастирів-філій у *Галичині* і Молдові, зокрема Угорницький Спасо-Преображенський, Путненський, Нямецький монастирі.

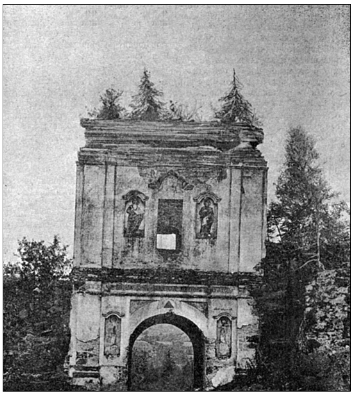

Манявський Скит. В'їзна брама. Фото В. Шухевича. 1894.

Манявський Скит. Фото початку 21 ст.

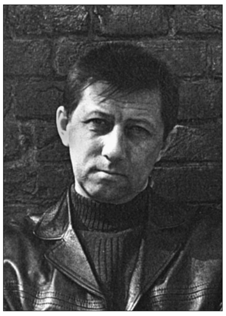
В.А. Маняк.

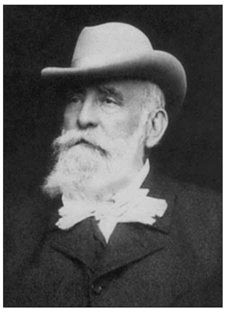
Г.Г. Маразлі.

Став потужним духовним і культ. осередком за часів митрополита Київського Петра (*Могили*). У монастирі налічувалося 200 ченців, він мав значну б-ку, 7 храмів разом з головним Хресто-Воздвиженським собором, келії, фортифікаційні споруди, мав і оборонне значення. Ченці створили власну школу іконопису, найзначніший представник якої Йов (*Кондзелевич*) написав іконостас для Хресто-Воздвиженського храму (1698—1705; нині зберігається у Львів. нац. худож. музеї). Існувала й своя школа *партесного співу* (Теодозій (Дмитро) Княгинецький, племінник Йова (Княгинецького)).

Монастир пережив тяжкі спустошення від пошесті (1652), розорення внаслідок польсько-турец. війни (1676).

Скит отримував привілеї від гетьманів *Війська Запорозького*, польс. королів *Яна II* Казимира Ваза, *Міхала-Корибута Вишневецького*, *Яна III* Собеського, *Станіслава-Августа Понятовського* та *гетьмана польного коронного* С.*Потоцького*, володів землями в деяких сусідніх селах, а також на Коломийщині та в Молдові, мав значні прибутки від солеваріння та ін. промислів (різьбярство, *бортництво* тощо). 1781 було проведено широку реконструкцію монастирських споруд.

У скиті бували київ. митрополити (Йов (*Борецький*), Петро (Могила)), гетьмани України (Б.*Хмельницький*, І.*Виговський*), господарі Молдови та Валахії (Є.Могила, В.*Лупу*), королі Речі Посполитої (Ян III Собеський та ін.), переховувалися *опришки*, зокрема тут лікувався від ран І.*Бойчук* (1759).

1785 герм. імп. і австрійс. государ *Иосиф II* Габсбург видав указ про закриття М.с. Після закриття скит зазнав руйнації. Хресто-Воздвиженський храм був перевезений до м. *Надвірна* (1793), де він згорів у роки *Першої світової війни*. Деякі церкви продовжували діяти (з перервами) до 1939.

Скит відвідували, переважно як паломники, укр. літописці (С.*Величко*), наук. та культ. діячі України (В.*Антонович*, М.*Аркас*, І.*Вагилевич*, М.*Грушевський*, М.*Костомаров*, П.*Куліш*, Б.*Лепкий*, І.*Нечуй-Левицький*, І.*Труш*, І.*Франко*, Ю.*Целевич* та ін.). М.с. присвятили свої твори деякі укр. письменники та поети.

1970—80 львів. спеціалістами (І.Могитич та ін.) було проведено часткову реставрацію храмових комплексів. 1980 тут відкрито історико-архіт. музей с. Манява, з 1982 — заповідник з реліктовою рослинністю.

28 травня 1998 монастир частково, а з 30 листопада 1999 повністю, був переданий Івано-Франк. єпархії *Української православної церкви Київського патріархату*, що дало поштовх другому відродженню святині.

З відродженням правосл. монастиря розгорнулася повномасштабна реставрація всього комплексу. 20 жовтня 2002 відбулося освячення Хресто-Воздвиженського собору. 30 червня 2003 в Манявський монастир була передана чудотворна ікона Пресвятої Богородиці Манявської — Ізбавительниці від злих (18 ст.).

Літ.: *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Львів, 1997; *Скрипник І.* Легенда про гетьмана. Івано-Франківськ, 1997.

Ю.А. Мицик.

МАНЯ́К Володимир Антонович (06.11.1934—15.06.1992) — укр. поет, прозаїк, публіцист, громад. діяч. Чоловік Л.*Коваленко-Маняк*. Н. в с. Криштопівка (нині село Волочиського р-ну Хмельн. обл.). Після закінчення 1956 ф-ту журналістики Львів. ун-ту працював у шахті, на з-ді, в редакціях часописів, на радіо, у вид-ві.

М. — автор поетичної книжки «Повноліття» (1957), збірок повістей «Зелений мередіан. Еврика. Місяць спокійного сонця» (1967), «Проспект імені людей» (1970), «Макове поле» (1972), «Живая вода из камня» (1974), «Колиска вітрів» (1975), «Море Дірака» (1984).

Член Спілки письменників України, Спілки письменників СРСР (1967). У 1970—80-х рр. опублікував низку документальних повістей «Балада про чорнозем» (1974), «Пора майстрів» (1982), «Восьмий день тижня» (1983), романи «І зійшов день» (1974), «Плоть твоя і кров» (1981), «Рейд» (1986), роман-дилогію «Поділля» (1984). Твори М. видано вірм., казахською, румун. мовами.

Письменник упорядкував документальну книгу «Спалені села».

Як першопроходець у вивченні забороненої в часи *тоталітаризму* пекучої теми *голодомору 1932—1933 років в УСРР* зробив великий внесок у створення джерельної бази дослідження історії голоду-*геноциду* 1932—33 в Україні: автор-упорядник книги «33-й: Голод: Народна книга-меморіал» (Київ, 1991), що стала нац. набутком у створенні правдивої історії України.

М. — один з організаторів, співголова культурно-просвітницького т-ва *«Меморіал» імені Василя Стуса*. Очолював орг. к-т із створення «Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні» (нині *Асоціація дослідників голодоморів в Україні*).

Загинув в автокатастрофі.

За чесну й мужню працю з підготовки книги пам'яті М. посмертно присуджено Держ. премію України ім. Т.Шевченка (1993). За вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнар. спільноти до визнання голодомору 1932—33 в УСРР актом геноциду укр. народу, активну громад. діяльність щодо вшанування пам'яті жертв трагедії М. посмертно нагороджено орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2005).

Літ.: Письменники Радянської України: 1917—1987: Біобібліографічний довідник. К., 1988; Володимир Маняк: Некролог «ЛУ», 1992, 18 червня; *Шаталіна Є.* Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази з історії голодомору. В кн.: Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993: Матеріали. К., 1995; *Веселова О.М.* З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). К., 2007.

О.М. Веселова.

МАРА́ЗЛІ Григорій Григорович (25.07.1831—03.05.1907) — громад. діяч, філантроп. Н. в м. *Одеса* в сім'ї грец. комерсанта. Закінчив *Рішельєвський ліцей*. Адм. службу почав на посаді урядовця з особливих доручень при намісникові Кавказу, продовжив на такій саме посаді при генерал-губернаторові в Одесі. Обирався гласним Одес. міської думи, був членом *міської управи*, заст. міськ. голови. 1878—95 — Одес.

міський голова. Людина заможна, власним коштом створив Худож. музей, публічну б-ку, першу безплатну нар. читальню, нові нар. уч-ща, нічліжні притулки та їдальні для бідних, притулок для дітей-підкидьків. Багато зробив для розвитку та благоустрою Одеси: за його сприянням відкрито кінно-залізничну дорогу, першу в країні бактеріологічну станцію, де працював І.*Мечніков*, збудовано відділення міськ. психіатричної лікарні, школу садівництва на території його дачі, аудиторію для нар. читань, богадільню. Жертвував кошти на придбання книг для публічної б-ки та переклад праць рос. класиків грец. мовою. Член *Одеського товариства історії та старожитностей*, надавав фінансову допомогу його діяльності. За свідченням А.*Скальковського*, був «пристрасним любителем опису вітчизняного буття». Матеріально допоміг здійснити 3-тє видання праці А.Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского».

П. у м. Одеса.

Ім'ям М. названо одну з вулиць Одеси.

Тв.: Доклад члена Одесской городской управы Г.Г. Маразли по делу устройства в Одессе водостоков и коллекторов. Одесса, 1874.

Літ.: Одесса при Г.Г. Маразли. В кн.: *Плаксин С.* Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце XIX столетия. Одесса, 1901; Г.Г. Маразли: Биографический очерк. «Одесский листок», 1904, 1 февраля; *Петридис В.* Городской голова Григорий Маразли. «Пале Рояль», 1991, № 6; *Константинов В., Незнахин В.* Знаменитый Маразли. В кн.: Историческое краеведение: Сборник материалов, вып. 3. Одесса, 1992; *Ботушанская О.Ф.* Г.Г. Маразли и Одесская городская публичная библиотека. В кн.: Україна—Греція: історія і сучасність: Тези Другої міжнародної наукової конференції (22—24 лютого 1995 р., м. Київ). К., 1995; Григорий Григорович Маразли — меценат и коллекционер: Сборник статей. Одесса, 1995; *Губарь О.* Частная жизнь Г.Г. Маразли. «Одесса», 1998, № 3/6; Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст.: Історико-біографічні нариси. К., 2001; Григорій Маразлі: Каталог виставки: до 175-річчя від дня народження. Одеса, 2006; *Решетов С., Ижик Л.* Городской голова Одессы Г.Г. Маразли (1831—1907) и его родственное окружение. В кн.: Дерибасовская—Ришельевская: Альманах. Одесса, 2007.

З.В. Першина

МАРАМОРÓЩИНА (Мараморош, Мармарош) — історико-геогр. край на лівобережжі р. Тиса (прит. Дунаю) в Карпатах. Уперше назва «Мараморош» згадується в грамоті з 1199. До 14 ст. край був малозаселеним і використовувався як терен для полювання угор. королів і бояр. З 1303 ним управляв підданий угор. королю воєвода. З 14 ст. почалася колонізація М. волохами-румунами з *Семираддя* та русинами-українцями з *Галичини*. З 1385 М. перетворено на Марамороський комітат (жупу). Після поділу Угорщини 1526 М. відійшла до Семираддя (див. *Трансильванське князівство*), з 1733 знову перейшла до Угорщини, під владою якої залишалася до 1919.

До поч. 18 ст. більшість населення М. становили румуни, потім — русини-українці. Наприклад, 1839 в Марамороському комітаті мешкало 49 тис. румунів і 84 тис. українців, наприкінці 19 ст. — 65 тис. румунів і 122,5 тис. українців. На поч. 20 ст. площа М. складала 10 350 км^2, населення — 360 тис. осіб, з них бл. 45 % становили русини-українці, 24 % — румуни, решта — євреї, німці, угорці, словаки та ін. Північна (більша) частина М. належить до укр. етнічної території і становить собою сх. частину *Закарпатської України* (сучасна територія Рахівського, Тячівського, Хустського і Міжгірського р-нів *Закарпатської області* України), а пд. частина (повіт Мараморош Румунії) заселена переважно румунами. Адм. центром М. було м. Мараморош-Сігет (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія).

Населення М., у т. ч. русини-українці, брало активну участь у сел. повстаннях, зокрема *Дожі Дєрдя повстанні 1514*, гайдуцьких антифеод. повстаннях 17 — поч. 18 ст., національно-визвол. війні угор. народу 1703—11 під кер-вом Ф.Ракоці. На поч. 20 ст. угор. властями були організовані Мараморош-Сігетські процеси (1904, 1906, 1913—14) проти укр. селян-православних, яких звинувачували в «державній зраді» за масовий вихід з греко-католицької церкви (див. *Ужгородська церковна унія 1646*) і перехід до *православ'я*, що викликало бурхливу реакцію в демократ. колах Європи проти свавілля угор. судочинства.

Після розпаду *Австро-Угорщини* згідно з рішеннями *Сен-Жерменського мирного договору 1919* та *Тріанонського мирного договору 1920* М. була поділена: її пн. частина ($^3/_5$ території) відійшла до *Чехословаччини*, де було створено Марамороську жупу (ліквідована 1927 під час адм. реформи в ЧСР), а пд. ($^2/_5$ території) з населенням у 32 тис. осіб — до Румунії. Держ. кордон проходив уздовж Тиси і не збігався з етнічним: зокрема, до Румунії відійшла частина укр. території — долина річок Вишеу і Рускова з 27 тис. русинсько-укр. населення (у найбільшому селі — Руська Поляна, мешкало 7 тис. осіб, у м. Мараморош-Сігет — бл. 3 тис. русинів-українців).

Осн. заняттям українців в пд. частині М. було землеробство, скотарство та гірнича пром-сть. Укр. нац. життя було слабо розвинуте через політику румунізації, якій протистояла насамперед греко-катол. церква: у міжвоєнні роки тут діяли 11 укр. греко-католиц. парохів і 3 філії. На поч. 1920-х рр. українці М. мали в румун. парламенті двох послів (депутатів) — О.Ільницького і Т.Боготея. У цей час на М. існували Рус. партія та філія *Української національної партії*, роль яких у суспільно-політичному житті була незначною. Культурно-освітню діяльність українців М. очолював І.Одовічук.

У березні 1939 укр. населення М. допомагало втікачам з *Карпатської України*. 1940—44 М. була зайнята угорцями, 1944—45 — рад. військами. До лав Червоної армії (див. *Радянська армія*) вступило чимало українців М. У січні 1945 в Мараморош-Сігеті представниками *народних комітетів* 17 укр. сіл був створений «Народний демократичний фронт», який 4 лютого 1945 провів Марамороський з'їзд нар. к-тів. На ньому 426 делегатів обрали «Народний комітет» у складі 34 осіб, які прийняли петицію про возз'єднання із Закарп. Україною (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*) в складі рад. України і проінформували про це уряди *СРСР* і УРСР. У травні 1945 уповноважений «Союзної контрольної комісії» в Румунії рад. майор Захарченко під загрозою арешту наполягав на розпу-

А.Д. Марголін.

скові Мараморошського нар. к-ту і передачі всієї повноти влади румун. адміністрації. Незважаючи на клопотання перед Москвою голови *Народної ради Закарпатської України* І.*Туряниці* та голови уряду УРСР М.*Хрущова*, Й.*Сталін* наказав відкликати з Мараморош-Сігету уповноважених Закарп. України. Таким чином не відбулося об'єднання всієї М. із Закарп. Україною і пд. частина М. залишилася в складі Румунії.

Нині в пд. частині М. (Сігетський та Вишевський р-ни Мараморошського повіту), по річках Рускова, Вишеу і по лівому березі р. Тиса, розташовано 13 сіл, в яких проживає понад 37 тис. українців. Найбільшими з них є села Русь-Поляни — 11 тис. мешканців, Русково — 6 тис. мешканців, Ремець — 2,4 тис. мешканців, Кричунів — 1,8 тис. мешканців, Вишавська Долина — 1,7 тис. мешканців, Красна — 1,5 тис. мешканців, Бистрий — 1,5 тис. мешканців. У селах Вишня Рівна, Криве, Луг над Тисою загальна частка укр. етнічного населення складає бл. 95 %.

Після тривалого періоду мадяризації та румунізації щодо українців М., укр. культурне життя дещо покращало з 1948, коли румун. владою було надано права для нац. меншин у шкільництві. Втім і нині в Румунії, де за офіційними даними налічується 65 тис. українців, а за даними Союзу українців Румунії — 250 тис., укр. нац. меншина перебуває в досить складних умовах щодо збереження та розвитку своєї нац. ідентичності, задоволення освітніх та культурно-інформаційних потреб. В Румунії немає жодного укр. дитячого садка, жодної школи з викладанням більшості предметів укр. мовою. На М. лише в 11 садках із румун. мовою виховання та 8 восьмирічних школах із румун. мовою навчання укр. мова і література викладається як окремий предмет. У повіті є єдиний в Румунії укр. ліцей. Вищу освіту укр. мовою можна здобути в трьох навчальних закладах та лише за однією спеціальністю. — укр. мова і література. Фактично відсутні будь-які друковані ЗМІ укр. мовою, окрім чотирьох періодичних видань Союзу українців Румунії.

Літ.: *Довганич О.* Мараморошський з'їзд. «Карпатський край», 1994, № 1—2; *Горват Л.В., Вегеш М.М.* Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918—1944). Ужгород, 1997; Енциклопедія українознавства: Словникова частина, т. 4. Львів, 1994; *Горват Л.В.* Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918—1945 рр. Ужгород, 1998; *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001; *Пилипенко Т.* Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах. «Форум націй», 2009, № 4.

С.В. Віднянський.

МАРГІНАЛІ́СТИКА — *спеціальна історична дисципліна*, яка вивчає, незалежно від часу появи, записи на полях, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, що з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги. Свою назву дисципліна отримала від лат. слова «margo» — край, кордон, межа. Слово «marginal» — той, що на краю, — прийшло до нас з французької. Об'єктом дослідження М. виступають усі види записів (авторські, вкладні, читацькі, дарчі) незалежно від їх змісту, власницької та хронологічної належності. Предметом М. є вивчення походження та історія виникнення окремих записів й позначок, місце їх знаходження в тексті (побутування), авторська й хронологічна належність, форми фіксації, характер і зміст наявної й вилученої інформації, прийоми й методи її здобуття та інтерпретації. Мета дослідження маргіналій — виявлення і всебічний комплексний аналіз відповідних записів та позначок, класифікація одержаної інформації та визначення її істор. вартості. Записи розрізняють за походженням: вкладні, дарчі, власницькі, купівельні, приписки до тексту або просто побутового характеру, істор. замітки; за типологією: позначки на полях, записи у вигляді заголовків, цілі фрази — цитати, приписки наприкінці тексту (покрайні записи); за характером і розміром: окремі слова, мовні зміни, фрази, позначки, окремі знаки. Відповідно до характеру маргіналії виконували якусь властиву тільки їм функцію. Вирізняються записи і за змістом (такі, що стосуються самого тексту, його оцінки, висловлюють згоду з ним, або свідчать про неприйняття тієї чи ін. думки, ідеї, й такі, що не мають відношення до тексту — нотатки з різноманітною інформацією), за графікою написання (різні форми відтворення літер алфавітів), засобом нанесення інформації (чорнила, олівець), за часом написання, приналежністю (авторством) тощо. Прикнижкові записи — це своєрідний реєстр однієї з найстародавніших пам'яток історії — геогр. назв. І хоча всім їм властива фрагментарність та суб'єктивізм, маргіналії дають змогу встановити контингент та соціальний склад власників і читачів, вказують на рівень освіченості, психології й к-ри окремих верств суспільства.

Літ.: *Тихомиров М.Н.* Записки XIV—XVII вв. на рукописях Чудова монастыря. В кн.: Археологический ежегодник за 1958 г. М., 1960; *Благовещенская Е.В.* Надписи крестьян и дворовых XVII—XIX вв. на книгах. «История СССР», 1965, № 1; *Апанович Е.М.* Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах. «История СССР», 1979, № 2; *Жолтовський П.М.* Канцеляристи малюють на полях. «Жовтень», 1980, № 8; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н.* Маргіналії й маргіналістика. «УІЖ», 1990, № 3; *Їх же.* Маргіналістика. В кн.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Їх же.* Маргіналістика. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. Навчальний посібник. К., 2008.

І.Н. Войцехівська, М.Ф. Дмитрієнко.

МАРГО́ЛІН Арнольд Давидович (17.11.1877—29.10.1956) — громад. і політ. діяч, учений, юрист. Член-кореспондент *Української вільної академії наук* у США. Син Д.*Марголіна.* Н. в м. *Київ.* Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1900), навч. за кордоном у Німеччині і Франції. Був членом Колегії адвокатів Росії.

Брав участь у кількох процесах щодо єврейс. погромів, став широко відомим після участі в *Бейліса справі* як слідчий та адвокат. 1911—13 керував таємним «Комітетом захисту Бейліса». Ген. секретар Південнорос. відня Союзу за рівні права євреїв у Росії (1905—17), засновник і голова Єврейс. територіальної орг-ції (1906—13). Був членом ЦК

Партії народних соціалістів (див. *Народно-соціалістична (трудова) партія*; до 1917). Під час *української революції 1917—1921* вступив до *Української партії соціалістів-федералістів*. З березня 1918 був членом Ген. суду УНР та Укр. Д-ви, обіймав посаду заст. нар. міністра закордонних справ у кабінетах В.*Чехівського* і С.*Остапенка*. Очолював укр. місію в Лондоні (Велика Британія) до листопада 1920, а також репрезентував *Українську Народну Республіку* під час переговорів з представниками *Антанти* в *Одесі* (1919) та на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*.

З 1922 — в еміграції в США. Працював юристом, перекладачем, читав лекції в ун-тах. Виступив на захист С.*Петлюри*, показавши безпідставність звинувачень останнього в антисемітизмі, сприяв українсько-єврейс. порозумінню. Працював на посаді професора в Укр. тех. ін-ті в Нью-Йорку (США), його президент 1954—55. Співпрацював з щотижневиком «Народна воля». 1950 його було обрано почесним д-ром права *Українського вільного університету* (Мюнхен, ФРН).

П. у США.

Тв.: Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина. Берлин, 1923; Нью-Йорк, 1922 (англ. вид. — 1977); The Jews of Eastern Europe. New York, 1926; From a political Diary: Russia, the Ukraine, and America 1905—1945. New York, 1946; George Fedotov and his predictions on the future fate of the USSR and of its enslaved peoples. Scranton, 1955; Основы государственного устройства США. Нью-Йорк, 1954 (укр. вид. — 1956).

Літ.: *Chubaty N.D.* Dr. Arnold Margolin. «The Ukrainian Quarterly», 1956, vol. 12, nr. 4; *Шульгин О.Я.* Сторінка минулого (пам'яті А.Д. Марголіна). «Овид», 1957, № 9; *Хитерер В.* Арнольд Давидович Марголин — защитник Бейлиса. «Вестник Еврейского университета в Москве» (М.—Иерусалим), 1994, № 3 (7); Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920). «Історія в школі», 1998, № 11; *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. К., 1998; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; *Маврін О.* Спогади Арнольда Марголіна про роботу Української делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р. (Деякі неформальні результати формальної поразки української дипломатії). В кн.: Україна дипломатична, вип. 4. К., 2004; *Стрельський Г.* Марголін Арнольд Давидович. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник: (Серія: Українські історики, вип. 2, ч. 2). К., 2004; *Khiterer V.* Arnold Davidovich Margolin: Ukrainian-Jewish jurist, statesman and diplomat. «Revolutionary Russia», 2005, vol. 18, nr. 2; *Її ж.* Jewish life in Kyiv at the Turn of the Twentieth Century. В кн.: Україна модерна, ч. 10. К.—Львів, 2006.

Н.О. Лаас, Ю.Б. Смольніков.

МАРГО́ЛІН Давид Семенович (1850 — не раніше середини 1920-х рр.) — підприємець, меценат і громад. діяч, гласний Київ. міської думи й неформальний лідер єврейської громади м. *Київ*. Батько А.*Марголіна*. Н. в м. Пінськ (нині місто Брестської обл., Білорусь). Не здобувши вищої освіти, зарекомендував себе найпалкішим прибічником тех. прогресу і організації вир-ва на нових засадах. Оселившись 1868 в Києві, зробив стрімку й успішну підприємницьку кар'єру, за що був пожалуваний 1898 званням комерції радника. Вступивши 1870 комерційним агентом на службу до Т-ва пароплавства по Дніпру та його притоках, скоро став членом його правління. Був ініціатором створення 1888 та одним із засновників Другого т-ва пароплавства по Дніпру та його притоках, в якому обіймав посаду директора-розпорядника. Від 1893 обидва т-ва пароплавства діяли під спільним управлінням на чолі з уповноваженим т-в — М. Завдяки його організаторським і комерційним здібностям станом на 1913 у власності Об'єднаних т-в пароплавства по Дніпру та його притоках перебували 64 пароплави вартістю у 3,7 млн *рублів*, 7 барж, 93 обладнані пристані; здійснювалося регулярне пасажирське та вантажне сполучення на 7-и окремих лініях: Києво-Катеринославській, Києво-Гомельській, Гомельо-Вітківській, Києво-Чернігівській, Києво-Пінській, Києво-Могильовській, Могильово-Оршанській; за один лише 1911 пароплавами т-в було перевезено понад 1,5 млн пасажирів і майже 8 млн *пудів* різних вантажів. Засновник низки *акціонерних товариств* у цукровій пром-сті, зокрема, спільно з *Бродськими* — Ново-Биківського цукрового з-ду на Чернігівщині. Сприяв розвиткові трамвайного сполучення та артезіанського водопостачання в Києві. Був головою ради Київ. приватного комерційного банку та головою міськ. Купецького т-ва взаємного кредиту.

Д.С. Марголін.

У роки *революції 1905—1907* подав на розгляд властей кілька записок щодо обгрунтування необхідності надання єврейс. населенню рівних прав, брав участь у розслідуванні обставин жовтневого 1905 погрому в Києві. Як меценат фінансово підтримував діяльність освіт. закладів, був почесним членом попечительської ради відкритого 1896 за його безпосередньої участі Київ. комерційного уч-ща. На власні кошти збудував єврейс. початкове уч-ще «Талмуд-Тора» на 420 учнів та 1908 двохкласне початкове уч-ще на Трухановому о-ві на 150 учнів, доповнене 1913 ремісничим відділенням з добре обладнаними учбовими майстернями й передане у відання Київ. доброчинного т-ва Відомства закладів імператриці Марії. Задля задоволення духовних потреб мешканців Труханового о-ва 1910 збудував за проектом архіт. Є.Єрмакова парафіяльну Свято-Єлизаветинську церкву. Діяльний член к-ту Т-ва для наук. єврейс. видань, зусиллями якого здійснено масштабний проект з підготовки та друку багатотомної «Еврейской энциклопедии».

Ю.Д. Марголіс.

Літ.: Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г.: Альбом. К., 1913; Марголин Давид Семенович. В кн.: Российская еврейская энциклопедия, т. 2. М., 1995; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998; *Кальницький М.* Людина і пароплав. «Контракти», 2006, № 16, 17 квітня.

В.Б. Любченко.

МАРГО́ЛІС Юрій Давидович (07.10.1930—14.02.1996) — рос. історик та педагог. Н. в м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). Походив з родини відомих науковців: батько — Д.Марголіс, викладач політекономії; мати — В.Герасимова, історик. Закінчив Ленінгр. ун-т (1952) та аспірантуру цього навч. закладу (1960). Працював учителем у Калузькій обл. (1952—53), викладав у різних навч. закладах у Ленінграді (1953—57). 1960 захистив канд. дисертацію на тему: «Эволюция

исторических взглядов Т.Г. Шевченко», а 1985 — докторську дисертацію на тему: «Т.Г. Шевченко и русская демократическая историография второй половины XIX в.». Протягом 1960—68 викладав у Ленінгр. ун-ті (нині *Петербурзький університет*). 1968 виключений з *Комуністичної партії Радянського Союзу* за втрату «політичної пильності» (за недонесення на колегу, який читав книгу югослав. комуніста М.Джиласа «Новий клас») та звільнений з роботи в Ленінгр. ун-ті. Працював інженером з техніки безпеки на ленінгр. ситценабивній ф-ці ім. В.Слуцької, зокрема підготував істор. нарис про це підпр-во, який був опублікований без його прізвища. 1976—80 очолював кафедру історії СРСР в Сиктивкарському ун-ті. З 1981 і до кінця життя викладав у Ленінгр. (з 1991 — Петерб.) ун-ті.

Автор багатьох праць, присвячених Т.*Шевченку*, а також студій з історії освіти в С.-Петербурзі, пром. підпр-в Ленінграда і Сиктивкара (нині столиця Республіки Комі, РФ). Виховав ряд відомих рос. істориків, зокрема Т.Таїрову-Яковлєву, фахівця з укр. історії 17 ст. Підтримував зв'язки з багатьма укр. вченими, зокрема з Є.*Кирилюком*, М.П.*Ковальським*, М.*Марченком*, В.*Сарбеєм*, Є.*Шабліовським*, Ф.*Шевченком* та ін. Вивчав різноманітні аспекти спадщини Т.Шевченка, зокрема істор. погляди поета, внесок у шевченкознавство різних науковців. Стверджував, що Т.Шевченко мав ідеалістичне світобачення, зокрема в поглядах на природу класів та класової боротьби. На думку М., *історизм* Т.Шевченка справив неабиякий вплив на погляди рос. істориків-демократів, зокрема О.*Герцена*, О.Добролюбова, М.Огарьова, В.*Семевського*, М.*Чернишевського* та ін. М. наголошував на генетичному зв'язку поглядів Т.Шевченка з земсько-обласною концепцією рос. історії О.Щапова. У своїх студіях про Т.Шевченка за рад. часів багато разів посилався на праці укр. учених-емігрантів (П.*Зайцева*, Д.*Чижевського* та ін.).

П. у м. С.-Петербург.

Праці: Проблема единения славянских народов в политической программе Т.Г. Шевченко. «Вестник Ленинградского государственного университета», 1958, № 14; К вопросу об эволюции исторических взглядов Т.Г. Шевченко (1837—1847). Там само, 1959, № 12; Т.Г. Шевченко и А.П.Щапов. «Научные доклады высшей школы: Исторические науки» (М.), 1959, № 3; Исторические взгляды Т.Г. Шевченка. Л., 1964; К вопросу о шевченковских традициях в русской демократической историографии феодализма (Т.Г. Шевченко и В.И. Семевский). В кн.: Генезис и развитие феодализма в России. Л., 1983; Т.Г. Шевченко и Петербургский университет. Л., 1983; Юбилей Шевченко 1914 г. (Из истории общественно-политической борьбы). В кн.: Вопросы истории России XIX — начала XX века. Л., 1983; Шевченковедение в Ленинградском университете. В кн.: Очерки по истории Ленинградского университета, вып. 5. М., 1984; Отечеству на пользу, россиянам во славу: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII — начале XIX в. Л., 1988 (у співавт.); Д.И. Яворницкий и шевченковедение. В кн.: Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І. Яворницького: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого (26—27 жовтня 1990 р.). Дніпропетровськ, 1991; Революционный демократизм Т.Г. Шевченко и этнографический историзм Н.И. Костомарова. В кн.: Интернациональные традиции русской культуры: Сборник научных трудов, т. 134. Л., 1991; Т.Г. Шевченко и русские историки-демократы. Л., 1991; Т.Г. Шевченко та російська демократична історіографія другої половини XIX ст.: Історія вивчення. В кн.: Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. Дніпропетровськ, 1991; Т.Г. Шевченко в борьбе против антисемитизма. В кн.: История общественной мысли России и Украины XVII — начала XX вв.: Межвузовский сборник научных трудов. Днепропетровск, 1992; Книга Н.В. Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями»: Основные вехи истории восприятия. СПб., 1998; «Единым вдохновением»: Очерки истории университетского образования в Петербурге в конце XVIII — первой половине XIX в. СПб., 2000 (у співавт.).

Літ.: Юрий Давыдович Марголис: Библиографический указатель трудов. СПб., 1995; *Жуков В.Ю.* Мир Ю.Д. Марголиса: Наука и жизнь в судьбе историка. «Санкт-Петербургский университет», 2000, № 29, 6 декабря; Памяти Ю.Д. Марголиса: письма, документы, научные работы, воспоминания. СПб., 2000; *Яковлева Т.* Ф.П. Шевченко и Питер. В кн.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, т. 1. К., 2004.

О.В. Ясь.

Коте Марджанішвілі.

МАРДЖАНІШВІ́ЛІ Коте (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Марджанов Костянтин Олександрович; 09.06(28.05). 1872—17.04.1933) — режисер, театральний діяч. Нар. арт. Грузин. РСР (1931). Н. в м. Кварелі (нині місто в Грузії). Дебютував 1894 в п'єсі А.Дюма «Побічний син». З 1894 — актор грузин. трупи Тифліського театру. З 1897 — актор і режисер різних рос. труп; 1906—07 працював у харків. антрепризі Линтварева; 1907—08 (у київ. трупі Î.Дуван-Торцова; 1908—09 — в одес. антрепризі М.Багрова; був гол. режисером); з 1909 — переважно в моск. театрах. 1919 — гол. режисер Театру ім. В. Леніна Укр. Рад. Республіки. Одночасно — комісар усіх київ. театрів. Організував нову мережу держ. театрів. 1922—26 очолював театр ім. Ш.Руставелі (Тбілісі; нині столиця Грузії). 1928 заснував 2-й Держ. театр Грузії, в якому здійснив постановку вистав «Комуна в степах» М.*Куліша* (1930), «Світіть нам зорі» І.*Микитенка* (1931).

П. у м. *Москва*. Похований у м. Тбілісі (Грузія).

Тв.: Творческое наследие, т. 1—2. Тбилиси, 1958—66.

Літ.: *Крыжицкий Г.К.* Марджанов и русский театр. М., 1954; *Шалуташвили Н.Н.* Котэ Марджанишвили (Марджанов) на Украине. В кн.: *Шалуташвили Н.Н.* Страницы великой дружбы. К., 1966; Спектакль, звавший в бой: Сборник статей и воспоминаний. К., 1970; *Гугушвили Э.Н.* Путь режиссера. Тбилиси, 1972; *Антадзе Д.К.* Рядом с Марджанишвили: Воспоминания. М., 1975; *Гугушвили Э.Н.* Котэ Марджанишвили. М., 1979.

П.М. Бондарчук.

О.І. Маринеско.

МАРИНЕ́СКО Олександр Іванович (до 1930 — Маринеску; 15(02).01.1913—25.11.1963) — військ. моряк-підводник. Капітан 3-го рангу (1942). Герой Рад. Союзу (1990, посмертно). Н. в м. *Одеса*. 1930—33 навч. в Одес. мореходному уч-щі. У ВМФ почав служити з 1934. 3-й і 2-й помічник капітана на кораблях «Ілліч», «Червоний флот». З 1936 — штурман підводного човна «Пікша» (Щ-306) Балт. флоту. З 1939 — командир підводного човна М-96. 1940 за успішні бойові навчання отримав звання капітан-лейтенанта, човен визнаний кращим на Балт. флоті. Під час *Великої Вітчизняної війни Ра-*

дянського Союзу 1941—1945 служив на Балт. флоті. Під його командуванням протягом серпня 1944 — лютого 1945 в районі Таллінна (нині столиця Естонії) — Гельсінкі (столиця Фінляндії) та біля Данцигської бухти підводний човен С-13 знищив транспорт «Зігфрид», нім. океанський лайнер «Вільгельм Густлов», на борту якого знаходилися від 5 до 8 тис. осіб, крейсер-транспорт «Генерал Штойбен», 2 транспорти; виконував завдання по висадці розвідувально-диверсійних груп у тилу ворога та ін. Заг. тонаж затоплених М. кораблів і транспортів 52 144 брутто-регістрових тон — це перше місце серед рад. моряків-підводників того часу. Підводний човен С-13 під командуванням М. єдиний з такого типу човнів на Балт. флоті пережив *Другу світову війну*.

1945 М. був звинувачений у «халатності», розжалуваний, відсторонений від служби, відправлений у запас. З жовтня 1945 — командир тральщика Т-34 і транспортів. 1947 за сімейними обставинами списаний зі служби. 1948 — заст. директора Ін-ту переливання крові. Засуджений на 3 роки позбавлення волі за «зловживання службовим становищем» (без відповідного обґрунтування), але 1951 звільнений через «відкриття нових обставин справи» та засудження директора ін-ту. 1956 реабілітований з поверненням звання капітана 3-го рангу та отриманням персональної пенсії. 1960 звинувачений у «нестачі коштів» і знов засуджений. 1961 реабілітований унаслідок заступництва офіцерів-підводників та представників громадськості.

Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Червоного Прапора, медалями.

Орденом Червоного Прапора нагороджений підводний човен С-13, екіпажу якого в Кронштадті (нині місто підпорядковане міськраді *Санкт-Петербурга*) встановлений пам'ятник.

М. встановлено пам'ятники та меморіальні дошки в *Одесі*, Кронштадті, Калінінграді, Нижньому Новгороді (нині обидва міста в РФ), С.-Петербурзі та ін. містах.

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Літ.: *Ачкасов В., Павлович Н.* Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. М., 1973; Краснознаменный Балтийский флот в завершающий период Великой Отечественной войны 1944—1945 гг. М., 1975; *Петров В.* Действия подводной лодки С-13 в январе—феврале 1945. «ВИЖ», 1975, № 2; *Семанов В.С.* Подвиг С-13. Калининград, 1976; *Островский А.В.* «... В боевом походе показал мужество, отвагу....» «ВИЖ», 2003, № 1; Красный прилив: Реальная история подводного флота СССР и России. М., 2004; *Ковалев Э.А.* Короли подплава в море червонных валетов. М.—СПб., 2006; *Морозов М.* Гибель «Вильгельма Густлова»: Правда и домыслы. В кн.: Военно-исторический сборник: Мифы Великой Отечественной войны. М., 2008.

О.А. Бачинська.

МАРИНО́ВИЧ Микола (21.12. 1861—1944) — військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки* (1919). Н. в с. Їшків (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.) в родині нар. учителів. Освіту здобув у гімназіях *Бучача*, *Тернополя*. З 1883 служив в австрійс. армії, закінчив старшинську школу (1887), військ. академію у *Відні* (1898). З 1900 — у відставці, полковник, мешкав у с. Селиська (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.). З початком *Першої світової війни* — на Сх. фронті, командир піх. полку. Внаслідок поранення звільнений із служби (1916). Під час *Листопадової національно-демократичної революції в Галичині 1918* добровільно вступив до *Української Галицької армії*, призначений військ. комендантом *Львова*, брав участь у боях з поляками, згодом — референт Начальної команди Галицької армії у складі об'єднаних армій *Української Народної Республіки* і *Західноукраїнської Народної Республіки* (1919). Після поразки визвол. змагань з 1920 мешкав у с. Селиська, очолював місц. т-во «Просвіти» (див. *Просвіти*), брав участь у діяльності ветеранських об'єднань УГА. У період німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Друга світова війна*) перебував у *Галичі*, де був убитий рад. партизанами.

Літ.: *Кузьма О.* Першолистопадові дні 1918 р. Львів, 1931; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

МАРІЇ́НСЬКИЙ ПАЛА́Ц — комплексна пам'ятка палацово-паркової арх-ри та історії (серед. 18 — 2-га пол. 19 ст.). Палацово-парковий ансамбль розташований на плато біля краю придніпровських круч в парковій зоні, що простягнулася вздовж вул. М. Грушевського у Печерському районі *Києва*. Разом з будинком *Верховної Ради України* М.п. тепер формує Урядову площу, яка починається перпендикулярно від вул. М. Грушевського і має

Маріїнський палац. Фото початку 21 ст.

півколове завершення у вигляді оглядового майданчика на краєвид у бік Лівобережжя.

Зведений у 1745—52 на замовлення імператриці *Єлизавети Петрівни* як репрезентативна резиденція членів царської сім'ї на півдні *Російської імперії* (крім Криму). Виконаний за проектом Б.-Ф. *Растреллі* у формах стилю *бароко*. Проектними, інженерними, буд., худож. й садово-парковими роботами керував архітектор Моск. палацової контори І. Мічурін (як і будівництвом *Андріївської церкви*). Крім палацу до ансамблю входили службові флігелі, регулярний сад з оранжереями, теплицями, павільйонами та металева на мурованих стовпах огорожа з брамою (архіт. І. Мічурін). Основні палацові споруди в плані складали каре з центрального головного двоповерхового корпусу та бокових одноповерхових флігелей. Спочатку другий поверх був дерев'яним. Резиденція призначалася для проведення парадних церемоній, що визначило характер її архітектурної композиції як в екстер'єрі: урочистим двобічним розворотом фасадів ансамблю, так і в інтер'єрі: анфіладою вітальних зал. Бароковій стилістиці відповідало пишне оздоблення приміщень ліпленим позолоченим декором, венеціанськими дзеркалами, різьбленими позолоченими меблями, шовковими китайськими шпалерами, парчовими та оксамитовими завісами на вікнах.

З 2-ї пол. 18 ст. періодично проводились ремонтні роботи палацу за участю архітекторів А. Квасова (1755—75) та *І. Григоровича-Барського* (1776). На поч. 19 ст. архіт. *А. Меленський* розробив

Маріїнський палац. Головний вхід. Інтер'єр. Фото початку 21 ст.

проект реконструкції палацу у стилі класицизму. Пожежі споруд ансамблю у 1811 та 1819 змусили відкласти реконструкцію. Царський палац було відбудовано цілком з цегли за аналогами проектів і будівель В. Растреллі протягом 1868—70 з нагоди приїзду імп. *Олександра II* та імператриці Марії Олександрівни (звідси й назва палацу). Автором проекту відновлення був архіт. К. Маєвський, будівничим — архіт. К. Вергейм, керівником робіт — інж. А. Струве. В опорядженні палацу брали участь архітектори О. Шилле та М.Канілле і худож. К. Алліауді. В результаті відновлюваних робіт було значно змінено об'ємно-просторову структуру центральної частини палацу і анфіладне планування її приміщень. Інтер'єри вирішені у відмінній від фасадів манері в стилі неоренесансу. Одноповерхові флігелі з коридорною системою розпланування збереглися в первісному вигляді. На той час М.п. уславився колекцією гравюр, якою особисто опікувався *імп. Олександр II*. Крім гравюр, що прикрашали стіни покоїв, у кімнатах палацу було 15 живописних картин різних авторів, у т. ч. полотна пензля *І.Айвазовського*. Рідкісною мистецькою пам'яткою був великий альбом малюнків голл. худож. Рембрандта (1606—69).

Одночасно з реконструкцією палацу на основі композиційних засобів пейзажного англійського парку за проектом садівника О. Недзельського створювався т. зв. Палацовий парк з багатим та різноманітним дендроскладом насаджень. Оскільки імператриця Марія Олександрівна надала фінансову підтримку на його влаштування, то парк стали називати Маріїнським. З часом назви змінювались на Олександрівський, Жертв революції, Радянський. У 1993 повернено історичну назву. Холдингова компанія «Київміськбуд» 2000 провела протизсувні роботи, впорядкувала парк і Урядову площу з оглядовим майданчиком.

У добу визвольних змагань найбільших пошкоджень зазнало внутрішнє опорядження палацу. Цінні меблі, світильники, твори живопису й графіки були майже цілком втрачені. Внаслідок вибуху бомби 1943 постраждала центральна частина будівель. У 1945—49 М.п. реставровано за проектом *П. Альошина*. Значні реставраційні роботи проведені у 1980—82 під кер-вом архіт. І. Іваненко. На замовлення Державного управління справами у 2007—10 заплановано реставрацію ансамблю будівель Маріїнського комплексу як пам'ятки архітектури 1752—1870 в категорії національного значення. Головним архітектором проекту призначений Л. Цяук. Генпідрядник — корпорація «Укрреставрація».

З М.п. пов'язано багато істор. подій у житті міста. Крім членів імператорської династії (див. *Романови*) тут мешкали генерал-губернатор Малоросії *П. Рум'янцев-Задунайський* (кін. 18 ст.), київ. військ. губернатор М. Милорадович (поч. 19 ст.); герой вітчизняної війни 1812, приятель О. Пушкіна генерал *М. Раєвський*, в якого бували декабристи (див. *Декабристів рух*); 1918 палац належав мін-ву внутр. справ *Української Держави*; тут містилися с.-г. музей та промислова виставка (1925). Після переведення у 1934 столиці Української РСР до Києва палац був відремонтований і до 1939 тут розміщувався Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (з 1938 — Верховна Рада УРСР). У 1941 в палаці розгорнулася експозиція музею Т. *Шевченка*, яка невдовзі була евакуйована у зв'язку із початком *Другої світової війни* на тер. *СРСР*. Після визволенння Києва від окупантів палац передано у розпорядження Верховної Ради УРСР. Тепер М.п. є офіційною резиденцією Президента України і використовується для урочистих урядових прийомів.

Незважаючи на складну історію існування палацу та пов'язані з нею зміни, М.п. залишається видатною пам'яткою палацової архітектури стилю бароко на Україні (постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.63 № 970 охор. № 12) та пам'яткою історії нац. значення (Рішення київського міськвиконкому від 27.01.70 № 159). Наказом Держбуду № 128 від 2.06.1999 р. М.п. занесений до Державного реєстру нац. культ. надбання.

Літ.: Київ: Провідник. К., 1930; *Новаковська Н.П.* Палацовий ансамбль у Києві. К., 1959; Київ: Енциклопедичний довідник. К., 1981; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К.,

1983; Пам'ятки Києва: Путівник (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури м. Києва»). К., 1998; *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. Біографічний довідник. К., 1999; Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Енциклопедичне видання, кн. 1, ч. 2. К., 2004.

Р.І. Бондаренко.

МАРІУ́ПОЛЬ (1778—79 — Павловськ, 1948—89 — Жданов) — місто обласного підпорядкування *Донецької області.* Розташов. при впадінні р. Кальміус в Азовське м. Мор. порт. Залізнична станція. Населення — 477,9 тис. осіб (2006). Заснований запороз. *козаками* на поч. 16 ст. як фортеця Кальміус (від р. *Кальміус*), яка убезпечувала їх від нападів крим. та ногайських татар. 1611 фортеця Кальміус стала центром *Кальміуської паланки Вольностей Війська Запорозького низового.* З ліквідацією 1775 *Запорозької Січі* землі Кальміуської паланки перетворено на Кальміуський повіт *Азовської губернії.* 1778 поблизу фортеці Кальміус було закладено повітове місто Павловськ, якому у вересні 1779 за розпорядженням генерал-губернатора пд. губерній Рос. імперії кн. Г.*Потьомкіна* присвоєно назву Маріуполь (Маріанополь). У ході реалізації програми царського уряду по переселенню з *Кримського ханату* християн (греків, вірменів, грузинів та волохів; див. *Переселення християнського населення (греків) Кримського ханату до північного Приазов'я 1778—1779*) у липні—серпні 1780 в М. прибули грец. переселенці на чолі з митрополитом Готсько-Кафайської єпархії Ігнатієм. З 1784 М. — повітове місто *Катеринославського намісництва*, з 1796 — *Новоросійської губернії*, а з 1802 — *Катеринославської губернії.* Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. М. стає важливим торг. осередком Приазов'я, одним з центрів чумацького промислу (див. *Чумацтво*). Значних темпів пром. розвитку місто набуває з прокладанням 1882 залізниці, яка з'єднала М. з Донецьким басейном та спорудженням 1886—89 глибоководного торг. порту. Близькість донец. вугілля та керченських залізних руд створили сприятливі умови для будва 1896 трубопрокатного, 1899 — металургійного з-дів. Наприкінці 19 ст. в М. стали до ладу з-ди: с.-г. машинобудування і чавуноливарний, почали розвиватися харчова пром-сть та підпр-ва буд. матеріалів. У період *революції 1905—1907* робітники міста брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* 30 грудня 1917 в М. встановлено рад. владу. Від березня 1918 по вересень 1920 М. перебував у складі *Української Народної Республіки*, *Донецько-Криворізької Радянської Республіки*, *Української Держави*, УСРР, під контролем *Збройних Сил Півдня Росії.* Відновлено рад. владу 4 жовтня 1920. Від 1919 М. — у складі *Донецької губернії* (1925—30 — центр *Маріупольської округи*), від 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. У лютому 1920 в місті організовано краєзнавчий музей, у березні 1920 створено *Азовську військову флотилію* під командуванням С.Меркулова. У 1930-х рр. М. перетворився на великий центр важкої пром-сті України. У часи рад. *індустріалізації* в місті споруджено з-ди: трубопрокатний, коксохімічний, металоконструкцій, судноремонтний, радіаторний. 1933 в М. постав один з найбільших в *СРСР* металургійний комбінат «Азовсталь». У період *Другої світової війни* в місті діяли підпільні патріотичні групи під кер-вом О.Штанька, М.Колесової, Д.Ломизова. У жовтні 1948 М. перейменовано на честь його уродженця, рад. держ. і парт. діяча А.Жданова в місто Жданов. Протягом 1966—69 в місті збудовано найбільшу в УРСР агломератну фабрику. У січні 1989 місту повернено первісну назву Маріуполь. 1991 відкрито Маріупольський гуманітарний коледж, 1993 перетворений у гуманітарний ін-т, а з поч. 2005 — у Маріупольський держ. гуманітарний ун-т. Цей вуз, який має широкі зв'язки з грец. громадою як в Україні, так і в Греції, є центром грец. к-ри Приазов'я та всієї України; має 17 кафедр, 6 ф-тів, на яких навчається 2,5 тис. студентів денної та заочної форми навчання. 1997 в М. відкрилося ген. консульство Грец. Республіки.

Маріуполь. Водонапірна башта. Фото початку 21 ст.

Нині гол. галузями пром-сті М. є металургійна, машинобуд., хім., харчова.

Пам'ятки арх-ри: Будинок купецьких зборів (1887), Водонапірна башта (1908—10).

У М. народився художник А.*Куїнджі.*

Літ.: Мариуполь и его окрестности. Мариуполь, 1891; *Латышев В.В.* К начальной истории г. Мариуполя. Одесса, 1914; ІМіС УРСР: Донецька область. К., 1970; *Чорногор А.М.* До історії заснування м. Жданова. «УІЖ», 1971, № 4; *Яруцкий Л.* Мариупольская старина. Мариуполь, 1991; *Саенко Р.* Из истории основания г. Мариуполь. Мариуполь, 1997; История административно-территориального деления Донецкой области 1919—2000 г.: Сборник документов и материалов. Донецк, 2001; *Зиновьева В.М.* Мариупольское подполье. 1941—1943. Мариуполь, 2002; *Савченко А.П.* Городу Марии — 225. Мариуполь, 2003; Web: http://www. 0629.com.ua.

О.Г. Бажан.

МАРІУ́ПО́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА О́БЛАСТЬ — область поширення кількох подібних між собою *археологічних культур* доби розвинутого *неоліту* — початку енеоліту (див. *Мідно-кам'яний вік*), виділена І.Васильєвим. Назва від *могильника* в м. *Маріуполь.* М.к.-і.о. включає культури: азово-дніпровську, нижньодонську, воронезько-донську, самарську на Волзі, прикаспійську та вірьовкінську групу пам'яток у дніпро-донецькому регіоні. Відомі поселення та ґрунтові могильники. Основа госп-ва — *скотарство* та мисливство, можливе *землеробство.* По-

МАРІУПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ
Масштаб 1:13000000

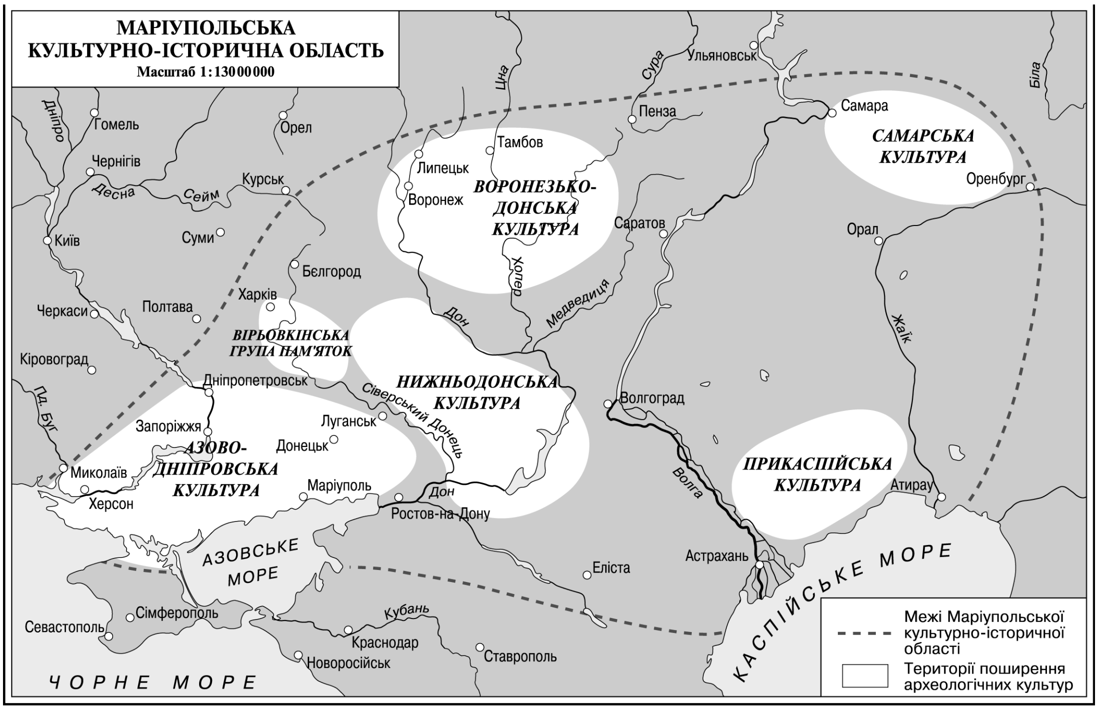

суд виготовлений із глини з домішкою органіки. Більшість посудин має плоскі денця та комірцевиді вінця. Орнамент включає гребінцеві відбитки у вигляді рядів ялинки, зигзагу, а також прокреслені лінії та стрічкові композиції. Лише посуд пізньої азово-дніпровської к-ри орнаментований переважно наколами та прокресленими лініями. Прикраси: перламутрове намисто, платівки з ікол кабана, підвіски з зубів тварин і морських черепашок, фігурки з кістки. Поховання здійснювалися в індивідуальних ямах, розташованих рядами. Лише для пізньої азово-дніпровської к-ри характерні колективні поховання у великих ямах, розрахованих на допоховання, подекуди з підбоєм або з дерев'яним перекриттям та входом. Померлих клали на спині випростано з широтною орієнтацією. Є поодинокі тілоспалення. У поховальному обряді використовували вогонь та камінь. У 4 тис. до н. е. населення азово-дніпровської та самарської к-р починає створювати жертовні майданчики на поверхні могильників. Від них залишилися розбитий посуд, знаряддя праці та кістки тварин.

Літ.: *Васильев И.Б., Синюк А.Т.* Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. Куйбышев, 1985; *Котова Н.С.* Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье). В кн.: Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України, вип. 1. Луцьк, 1994.

Н.С.Котова.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі Донецької губернії. Окружний центр — м. *Маріуполь*. Налічувала 8 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 12 р-нів та 87 сільрад, населення 367 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 54,7 %, росіян — 18,4, євреїв — 3,2 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: (Статистичні характеристики). Маріупольська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКА СПІ́ЛКА ЕЛЛІ́НІВ — нац. організація надазовських греків, що діяла в листопаді—грудні 1917.

Безпосередній поштовх зародженню ідеї нац. єднання серед приазовських греків надала грец. торг. *буржуазія* Пн. Кавказу й Грузії. 7 травня 1917 у Тифлісі (нині м. Тбілісі, столиця Грузії) відбувся 1-й Крайовий з'їзд делегатів еллінських громад і колоній Закавказзя, на якому розпочалася підготовка до скликання загальнорос. еллінського з'їзду. Він працював 29 червня — 10 липня 1917 в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ), де зібралося бл. 40 делегатів — підприємці, учителі, священики. У доповіді про наслідки політики царського уряду щодо нечисленних народів характеризувалися поточні проблеми нац. розвитку греків Росії. З'їзд закликав греків об'єднуватися шляхом утворення на місцях клубів і спілок із захисту власних правових і національно-культ. інтересів, поставив завдання досягнення рівного з ін. *націями* права представництва в комісаріатах, урядових іусп. орг-ціях, *Всеросійських Установчих зборах*. Делегати висловилися за підтримку *Тимчасового уряду*, прийнявши устав і програму Загальнорос. спілки еллінів, яка будувалася на принципах «національної злагоди». Було утворено Центр. раду Загальнорос. спілки еллінів, завданням якої було об'єднання греків Росії.

Орг. оформлення руху маріупольських греків за часом припало на загострення заг. політ. кризи восени 1917. Наприкінці жовтня 1917 на вибори до Всерос. Установчих зборів по Катеринос. виборчій окрузі балотується список № 13 «Поселян греків Маріупольського повіту», в якому — прізвища майбутніх фунда-

торів М.с.е. — Н.Костаманова, О.Балжі. 20 листопада 1917 Центр. рада Загальнорос. спілки еллінів випустила відозву «До греків Росії» з повторним закликом об'єднувати місц. сили. На поч. листопада 1917 в *Маріуполі* зібралася ініціативна група, а 10 листопада відбулися збори представників волосних грец. спільнот. Юрид. оформлення нац. орг-ції відбулося на з'їзді представників грец. народу Маріуполя й Маріупольського повіту (2 грудня 1917). На з'їзд було репрезентовано 43 делегати: 3 представника *рад селянських депутатів*, 21 — волосних *земств*, 10 — сільс. сходів; у з'їзді брала участь також «Спілка греків — нащадків вихідців з Криму». З'їзд дебатував питання про політ. стан греків у Росії, прийняв програму, обговорив осн. положення статуту. Утворена Маріупольська спілка увійшла на засадах автономного відділу до Загальнорос. спілки еллінів. З'їзд закликав греків об'єднуватися, незважаючи на вікові, соціальні різниці й місце мешкання. У політ. галузі делегати висунули гасло досягнення суцільної *автономії* в екон., адм. і культ. сферах. Запроваджувалася ідея необхідності створення нац. грец. військ. з'єднань. З'їзд визнав *Українську Центральну Раду*, висловивши сподівання на допомогу й підтримку з боку урядів Греції й грец. громад Франції, Великої Британії, США у вирішенні проблем грец. народу.

З'їзд «як контрреволюційний» було розігнано *Червоною гвардією*, проте він відіграв певну роль у об'єднанні тих міських і сільс. прошарків, що в нац. за формою орг-ції вбачали спосіб пом'якшення соціальних суперечностей, протистояння «комуністичній анархії». Пізніше вони сконцентрувалися гол. чин. у Грец. д-зії (т. зв. грец. легіонери), яка почала формуватися ще до початку з'їзду О.Балджі) й у грецькому за складом загоні *Добровольчої армії* під проводом В.Шаповалова.

Літ.: *Ялі С.Г.* Греки в УСРР. Х., 1931; *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999.

Л.Д. Якубова.

МАРІ́Я ВОЛОДИ́МИРІВНА (Мариця Володимирівна; р. н. невід. — п. 20.01.1147) — дочка кн. *Володимира Мономаха.* Видана заміж за Леона, сина самозванця, який проголошував себе імператором *Візантії* Романом IV Діогеном. Батько Леона за допомогою *половців* намагався скинути імп. Алексія I Комніна, але зазнав поразки і був осліплений. Леон у своїй боротьбі проти Комніних спирався на підтримку переяславського і ростовського кн. (з 1113 — вел. кн. київський) Володимира Мономаха, який мав власні політичні інтереси на Нижньому Дунаї і навіть певний час володів деякими візант. містами. Дата шлюбу є спірною в науці — між 1090-ми рр. та 1110. 1116 Леон загинув і М. повернулася в *Київ*, де заснувала власний монастир, у якому прийняла схиму.

А.Г. Плахонін.

МАРІ́Я-ТЕРЕ́ЗІЯ (13.05.1717—29.11.1780) — ерцгерцогиня Австрії та королева Угорщини й Чехії (1740—80), імператриця *«Священної Римської імперії германської нації»* (з 1745, від 1765 — імператриця-вдова). Н. в м. *Відень.* Донька герм. імп. і правителя Австрії Карла VI Габсбурга та Єлизавети-Кристини Брауншвейг-Вольфенбютельської. 12 лютого 1736 вийшла заміж за Франца I Стефана Лотаринзького (від 1737 — великий герцог тосканський; 1745—65 — герм. імп. Франц I Стефан Лотаринзький), який став її співправителем у 1745. З ним, започаткувавши нову Габсбурзько-Лотаринзьку династію, мала 16 дітей (11 дівчат та 5 хлопчиків, у т. ч. майбутніх імператорів *Йосифа II* та *Леопольда II*). Правовий акт її батька — Прагматична санкція (19 квітня 1713) — забезпечував М.-Т. успадкування трону та неподільних габсбурзьких володінь за правом первородства (у т. ч. і по жін. лінії), проте по смерті Карла VI (1740) престол «Священної Римської імперії германської нації» відійшов (до 1745) баварським Віттельсбахам, а індустріалізовану Силезію (істор. слов'ян. область у верхній і серед. течії р. Одер) забрав Фрідріх II Гогенцоллерн, король Пруссії. У боротьбі проти Пруссії М.-Т. вступила в союз з *Російською імперією* та Францією, проте в ході *Семилітньої війни 1756—1763* не зуміла повернути Силезію. У подальшому для покращення становища Австрії в Європі М.-Т. проводила активну матримоніальну політику (видавала дочок заміж за Бурбонів із Франції (Марія-Антуанета), Іспанії, Сицилії, Парми) та політику екон. *протекціонізму.*

Марія-Терезія. Портрет роботи художника Ж.-Е. Ліотара. 1744.

По смерті чоловіка Франца I (1765) призначила співправителем старшого сина Йосифа II (1765—80), який згодом був самостійним правителем (1780—90). Відзначалася турботами про членів родини, толерантністю та вмінням регулювати поспішні рішення сина — герм. імп. і співрегента австрійс. земель Йосифа II. Унаслідок 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М.-Т. приєднала до Австрії *Галичину*, а у вересні 1774 анексувала *Буковину*, закріпивши анексію умовами Константиноп. австро-турец. конвенції 1775. Започаткувала реформи в дусі політики *освіченого абсолютизму.* За її правління було реорганізовано екон. життя монархії (проведено реформу податкової системи, запроваджено прибутковий податок, створено бюрократичний апарат, упорядковано систему обліку і контролю, проведено перший перепис населення та земельних угідь; скасовано внутр. митні кордони і збори, а також запроваджено конвенційну монетну систему (див. *Конвенційна система*) та банкоцетлі — перші паперові гроші Австрії. За законами 1771 та 1775 скорочено *панщину* з 5—6 до 3 днів на тиждень;

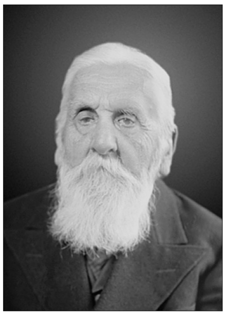

А.І. Маркевич.

обмежено юрисдикцію поміщиків над селянами; надано право селянам на викуп спадкових землеволодінь. Для посилення централізації *держави* було створено імперську централізовану бюрократичну систему та здійснено адм. реформу з поділом на губернаторства, округи та *повіти*. Збільшено вдвічі армію за рахунок додаткових податків та обов'язкової військ. повинності; запроваджено єдиний кримінальний кодекс та Верховний суд, поєднано судову та виконавчу владу, а також обмежено міське самоуправління та цехові привілеї, вплив церкви. Тоді ж було запроваджено обов'язкову шкільну освіту, у т. ч. і на західноукр. землях (однокласні «парафіяльні», трикласні «тривіальні» та чотирикласні «нормальні» школи), засновано у Відні «*Барбареум*» — греко-катол. духовну семінарію, «Терезіаніум» — школу різнонац. управлінських кадрів для земель монархії, відкрито мед. академію тощо. Реформаторська діяльність М.-Т. (сумісно з Йосифом II) дещо обмежила всевладдя поміщиків на західноукр. землях, забезпечила умови для підвищення матеріального і освіт. рівня місц. *духовенства* та частково *селянства*.

Літ.: *Arneth A.* Maria Theresia's erste Regierungsjahre, bd 1—2. Wien, 1863—64; *Його ж.* Maria Theresia's letzte Regierungsjahre, bd 1—3. Wien, 1876—79; *Lepucki H.* Dzialolność kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galiciji 1772—1790. Lwów, 1938; *Mraz G. u. G.* Maria Theresia, ihr Leben und ihre Zeit in Bildern und Dokumenten. Wien, 1979; *Góralski Z.* Maria Theresa. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1985; *Tapie V.L.* Maria Theresia: Die Kaiserin und ihr Reich. Graz—Wien—Köln, 1989; *Herre F.* Maria Theresia: Die groβe Habsburgerin. Köln, 1994; Österreich Lexikon, bd 1—2. Wien, 1995; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй, Ф.І. Стеблій.

МÁРКА ПÓЛЬСЬКА — грошова одиниця, що перебувала в обігу на території Польщі та окупованих нею західноукр. земель 1919—24. Банкноти у польс. марках, які, згідно з законом від 15 січня 1920, стали єдиною грошовою одиницею країни, не були забезпечені золотом чи ін. цінностями, що спричиняло їх постійне знецінення. Країна пережила

Марка польська. 1919.

широкомасштабну інфляцію. В обігу перебували грошові знаки номіналом $^1/_2$, 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1 тис., 5 тис., 10 тис., 50 тис., 100 тис., 250 тис., 500 тис., 1 млн, 5 млн та 10 млн польс. марок. У результаті грошової реформи 1924 в Польщі було запроваджено нову грошову одиницю — *злотий*. Обмін грошових знаків проводився у співвідношенні 1,8 млн польс. марок за 1 злотий. З 1 липня 1924 М.п. перестала бути законним засобом платежу.

Літ.: *Żabiński Z.* Systemy pieniężne na ziemiach Polski. Wrocław, 1981.

Р.М. Шуст.

МАРКÉВИЧ Арсеній Іванович (30.03.1855—18.01.1942) — історик, краєзнавець Криму. Чл.-кор. АН СРСР (1927). Н. в м. Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь). Походив з відомого роду Марковичів-Маркевичів (див. *Марковичі*). Навчався в г-зії в м. Бєла Седлецької губ. (нині м. Бяла-Подляска, Польща). 1876 закінчив слов'яно-рос. відділення історико-філол. ф-ту Варшавського ун-ту. Працював учителем рос. словесності в Холмському Маріїнському жін. уч-щі та Шавельській г-зії, 1883—1907 — у Сімферопольській г-зії. Викладацьку діяльність тісно пов'язував з наук. працею. Під впливом історика та географа Ф.*Лашкова* звернувся до краєзнавчих студій, став одним із організаторів археол. гуртка та музею для збереження археол. знахідок в м. *Сімферополь.* З 1891 — секретар, 1908 — голова *Таврійської вченої архівної комісії* (1887—1923), редактор «Известий Таврической ученой архивной комиссии». Співпрацював з багатьма наук. т-вами, зокрема, з Моск. археол. т-вом та *Одеським товариством історії та старожитностей*; став засновником Крим. т-ва природознавців та любителів природи, брав участь у роботі *археологічних з'їздів*. З 1918 — доцент Таврійського ун-ту, згодом — професор Крим. пед. ін-ту (обидва в Сімферополі). Протягом 1919—26 був співробітником Кримського архіву. 1923—31 — голова *Таврійського товариства історії, археології та етнографії*. Початок репресій 1930-х рр. став причиною вимушеного переїзду вченого до його доньки О.Кошлякової в Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). З 1940 року важко хворів. Помер під час блокади в Ленінграді.

Автор понад 150 наук. і науково-популярних праць з історії та археології Криму, укладач бібліографічного покажчика літератури про Крим «TAURIKA», перший «літописець» історії Таврійського ун-ту.

Праці та тв.: TAURIKA: Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. В кн.: Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 20. Симферополь, 1894; Таврическая губерния во время Крымской войны: По архивным материалам. Симферополь, 1905; Освобождение крестьян в Таврической губернии: По архивным материалам. Симферополь, 1911; Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета. Симферополь, 1919; Симферополь: его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. Симферополь, 1924; Моя автобиография. В кн.: Археология Крыма, т. 1, № 1. Симферополь, 1997.

Літ.: Автобиография А.И. Маркевича (1934) (подготовил В.Ф.Козлов). В кн.: Археографический ежегодник за 1987 г. М., 1988; *Кошлякова Е.А.* Памяти А.И. Маркевича. В кн.: Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР, вып. 7. Симферополь, 1961; *Непомнящий А.А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. Симферополь, 1998.

О.О. Синявська.

МАРКÉВИЧ Микола Андрійович (07.02.(26.01)1804—21(09).06.1860) — історик, етнограф, поет та музикознавець. Н. в маєтку в с. Дунаєць Глухівського пов. Черніг. губ. (нині село Глухівського р-ну Сум. обл.). Походив з давнього козацько-старшинського роду Марковичів-Маркевичів. Здобув освіту в Приватному пансіоні П.*Білецького-Носенка* (1814—17) та шляхетному пансіоні для дворянських дітей при Гол. пед. ін-ті в *Санкт-*

Петербурзі (1817—20). Під час навчання спізнався з відомим рос. поетами Є.Баратинським, А.Дельвігом, О.*Пушкіним*, композитором М.*Глинкою*, майбутніми декабристами В.Кюхельбекером і К.*Рилєєвим* та ін. Ці знайомства спричинилися до перших поезій М., виконаних у дусі канонів класицизму, а також перекладів романтичних поезій Дж.-Г.Байрона та Ф.Шиллера. Зокрема, 1817 М. опублікував свою першу поезію «Гроб» у «Невском зрителе» за протекцією В.*Жуковського*. Крім того, М. навч. гри на фортепіано у визначного ірландського композитора та піаніста Дж.Філда. Протягом 1820—24 служив у драгунському полку. Вийшов у відставку в чині поручика. Видав кілька збірок поезій як своїх, так і перекладних: «Пиитическая игрушка, отысканная в сундуках покойного дедушки классицизма», «Стихотворения эротические. Паризина. Поэма из лорда Байрона», «Элегии — Еврейские мелодии» (усі — Москва, 1829). Від 1830 оселився в родовому маєтку в с. Турівка Прилуцького пов. Полтав. губ. (нині село Яготинського р-ну Київ. обл.), який перетворив на один із відомих культ. осередків малорос. дворянства. Сполучав управління маєтком та госп. справи із муз. вправами, літ. й етногр. студіями. Як громадсько-культ. діяч являв собою дивне поєднання *поміщика*-культурника й антиквара-збирача істор. пам'яток і реліквій з літератором-митцем та етнографом-практиком. 1831 опублікував поетичну збірку «Украинские мелодии» за мотивами укр. нар. фольклору, в передмові до якої публічно висловив намір написати студію з історії *Малоросії*. Опрацьовував матеріали (бл. 30 товстих зошитів) до «Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства». Проте видав з обсягу цього проекту тільки статті на літеру «А» — «Отрывок из Большого исторического словаря Российского государства» (Москва, 1836), позаяк рецензенти з Петерб. АН вважали, що доцільно видрукувати тільки кращі статті або передати їх до «Энциклопедического

М.А. Маркевич.

лексикона» (С.-Петербург, 1835—41. Т. 1—17), котрий видавався А.Плюшаром.

Підтримував взаємини з багатьма відомими укр. діячами, зокрема з О.*Бодянським*, М.*Гоголем*, Є.*Гребінкою*, І.*Котляревським*, М.*Максимовичем*, Т.*Шевченком* та ін. Вважають, що поезії М. справили помітний вплив на Т.Шевченка, зокрема на його ранні твори («Перебендя», «До Основ'яненка» та ін.). М. — автор одного з перших вокалів на вірші Т.Шевченка «Сирота» («Нащо мені чорні брови», 1847), збірки обробок українських нар. пісень для фортепіано «Народные южнорусские напевы» (М., 1840) та ін.

Протягом літа 1838 — поч. 1840 підготував велику 5-томну студію «История Малороссии» (Москва, 1842—43), в якій лише перші 2 томи містять авторський виклад, а 3 інші — документи, матеріали, примітки, покажчик імен тощо. Зокрема, у додатках до 5-го тому вміщені відомості про кількість військ та населення за різними джерелами, список полків, устрій і управління, розпис правителів Малоросії, таблиця *гетьманів*, списки *генеральної старшини*, церк. ієрархів, хронологія битв та пригод тощо. М. запропонував власну періодизацію історії України, побудовану за принципом контрастності — періоди слави та піднесення чергуються з епохами занепаду і катастрофічної руйнації: 1) від найдавніших часів до П.*Лянцкоронського*, до 1500; 2) від П.Лянцкоронського до *унії церковної*, 1500—92; 3) від початку унії до Б.*Хмельницького*, 1592—1646; 4) від поголовного повстання до смерті Б.Хмельницького, 1646—57; 5) від смерті Б.Хмельницького до падіння І.С.*Мазепи*, 1657—1709; 6) від падіння І.Мазепи до останніх днів Малоросії, 1709—93. Заг. композиція «Истории Малороссии» вкрай нерівномірна. Історія докозац. доби (до 1500) висвітлена М. лише в одній главі. Натомість перебіг подій 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. поданий М. дуже докладно (34 глави). У викладі М. домінує персоналістичний канон щодо відтворення укр. історії 16—18 ст., причому низка розділів навіть названа іменами відповідних гетьманів. У плинності людського буття, а надто видатних особистостей, проступає романтичне розуміння мінливості світу історії (див. *Романтизм*), притаманне М., зокрема, естетично-літ. спосіб її сприйняття, самобутній дуалізм у зображенні тріумфу козац. слави та трагізму, катастрофічності й духовного напруження давнього укр. життя. Найважливішим джерелом для М. була *«Історія Русів»*, на основі якої скомпільована низка розділів «Истории Малороссии». Цю працю М. називав «літописом Гетьманським». У переробленому вигляді М. подавав навіть деякі афористичні розумування автора цього історико-політ. трактату. М. використовував й ін. джерела, у т. ч. літопис Г. *Граб'янки*, праці митрополита Київського і Галицького Євгенія (*Болховітінова*), М.*Берлинського*, М.*Карамзіна*, М.*Полевого*, а також роботи Г. де *Боплана*, П.*Шевальє*, Й.-Б.*Шерера* та ін. Чимало фактографічних запозичень, особливо в 2-му томі «Истории Малороссии», зроблені М. і з праці Д.*Бантиша-Каменського* — «История Малой России» (Москва, 1830. Ч. 1—3). Остання — 56-та глава «Истории Малороссии», в якій висвітлено *гайдамацький рух* у *Правобережній Україні*, написана М. на основі рукопису праці М.Максимовича «Сказания о Колиивщине» (1839). Водночас в «Истории Малороссии» практично відсутні елементарні критичні тлумачення використаних джерел, хоча М. і прагнув продемонструвати читачу власну думку щодо позиції певного історика

або його студії. Довідковий апарат 5-томника М. укладено досить формально, щоб показати фахову належність «Истории Малороссии» до науково-істор. студій. Зазвичай М. посилався тільки на назву праці чи рукопису без вказівок сторінок, аркушів тощо. До того ж усі посилання позначені не порядковими номерами, а лише сторінками, до яких вони адресовані. Загалом стиль істор. письма М. сполучав різні інтелектуальні настанови, які досить часто конфронтували між собою, створювали химерні конфігурації. З одного боку, М. не тільки відтворював старі сюжети та традиційні мотиви, що побутували в «Історії Русів», а й прагнув розширити останні, вкласти в них новий, романтичний зміст, вловити через залишки старовини неповторний дух тієї чи ін. епохи. Приміром, шанобливе ставлення до духовних та матеріальних пам'яток минулого підносилося М. до масштабу самоцінності всієї укр. історії, буття якої набувало самостійного, внутр. сенсу. Заразом М. розглядав малорос. минувшину як невіддільну складову загальнорос. історії. З другого боку, М. декларував фахові ознаки своєї праці в дусі пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема, вдавався до моралізаторства, наголошував на повчальних функціях історії, акцентував увагу на документальному характері праці тощо. Однак, усупереч цим постулатам, достовірність окремих фактографічних подробиць і деталей мала для М. другорядне значення. Натомість М. зосереджував свої зусилля на тому, щоб завдяки літ. переробці матеріалу створити заг. образ («картину») певної епохи. В інтелектуальному плані М. вагався між початками романтизму і канонами пізньопросвітницького раціоналізму, етнографізмом та антикварним пієтетом, апологією малорос. слави й лояльністю рос. імператорському престолу. Не випадково в «Истории Малороссии» побутують численні суперечності, які не узгоджуються з первісними авторськими конструкціями. Напр., постійне прагнення автора акцентувати увагу на рівноправному характері держ. об'єднань Малоросії з Литвою, Польщею, Московщиною, зокрема його думка про Б.Хмельницького як незалежного володаря, суперечить його тезі про необхідність та корисність урізання прав і привілеїв *Гетьманщини* наприкінці 17 — у 1-й пол. 18 ст. Врешті, романтична апологія славетної та героїчної укр. минувшини поступається місцем в істор. візії М. міркуванням раціональної доцільності, що вимагають ліквідації Гетьманщини для злиття Малоросії з *Російською імперією.*

Рос. критика (В.Бєлінський, Й.-Ю.Сенковський та ін.) гостро засудила цю працю М. за її невисокий наук. рівень та найбільше — за «малоросійський патріотизм» автора. Проте «История Малороссии» мала неабиякий резонанс у колах малорос. *дворянства* серед. 19 ст. Відтак обурені представники місц. *аристократії* навіть звернулися до царських урядових органів з проханням захистити їх від «наклепу Сенковського» як «польської інтриги» (натяк на походження Й.-Ю.Сенковського).

Від кінця 1840-х рр. наук. зацікавлення М. поширилися на історико-стат. та історико-геогр. царину, іноді в контексті практичних госп. інтересів: — клімат та його вплив на госп-во, вівчарство, вир-во тютюну, істор. демографію, побут, торгівлю тощо. Та М. не полишав й істор. студій. Зокрема, 1848 підготував і опублікував (1858) розвідку «О козаках». М. відділив питання про походження назви козацтва, яке виводив з кінноти київ. князів, що складалася з прийшлих кочівників — *клобуків чорних*, від питання про генезу самого *козацтва українського*, котре пов'язував з місц. мешканцями.

Наприкінці 1840-х рр. підготував до друку літери «А—В» українсько-рос. словника, який не був опублікований. Низка праць М., як-то «История монастырей в Малороссии», «Сравнение мер, весов, а также денег и цен на разные предметы в Малороссии с 1715 по 1855 г.», проспект ілюстрованого альбому «Живописные виды Малороссии» та ін., залишилася в рукописах або у вигляді підготовчих матеріалів.

П. у маєтку в с. Турівка.

М. отримав у спадок велику родинну б-ку. Від юнацьких років захоплювався збиранням власної колекції документів та матеріалів, яка 1851 складала бл. 12 тис. одиниць зберігання. Первісно М. планував видати весь свій архів, пізніше хотів продати право на видання своєї колекції під назвою «Маркевичевский архив» на кшталт «Древней Российской вивлиофики» М.Новікова. Проте через тяжку хворобу та фінансову скруту був змушений продати осн. частину своєї збірки відомому колекціонеру, поміщику з Пирятинського пов. І.Лукашевичу. 1870 нащадки останнього продали колекцію І.Лукашевича та М. Румянцевському музею в *Москві.* Нині вона зберігається у відділі рукописів Рос. держ. б-ки в Москві. Б-ку М. (понад 4 тис. томів) та частину рукописів з його колекції придбала *Колегія Павла Ґалаґана.* Деякі рукописи з колекції М. потрапили до більш пізніх збірок О.*Лазаревського*, П.Я.*Дорошенка* та ін. Особистий архів М. — листи, переклади, рукописи статей, щоденники, спогади та ін. матеріали — зберігається в архіві Інституту рос. літератури РАН (Пушкінському Домі) в С.-Петербурзі.

Праці: Украинские мелодии. М., 1831; Гетманство Барабаша. «Русский вестник», 1841, № 5; Мазепа: Статья первая—третья. «Маяк», 1841, ч. 23—24; 1842, т. 1, кн. 1; История Малороссии, т. 1—5. М., 1842—43 [перевид. — К., 2003. Т. 1—2]; Акты, поясняющие Историю Малороссии и открытые Н.А. Маркевичем. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1848, кн. 1; О климате Полтавской губернии. М., 1850; Об овцеводстве в Полтавской губернии. М., 1851; Чернигов: Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852; О табаке вообще и в Малороссии в особенности. М., 1853; О народонаселении Полтавской губернии. К., 1855; О козаках. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1858, кн. 4; Горкуша, украинский разбойник. «Русское слово», 1859, № 9; Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. К., 1860 [перевид. — К., 1991]; Воспоминания Н.А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817—1820 гг.: Извлечения. В кн.: Литературное наследство, т. 59, ч. 1. М., 1954.

Літ.: [*Белинский В.*] История Малороссии. Николая Маркевича. М., 1842. «Отечественные записки», 1843, т. 28; [*Сенковский О.–Ю.*] Статья первая—вторая. Рецензия на книгу: *Маркевич Н.* История Малороссии. М., 1842. Т. 1—4. «Библиотека для чтения», 1843, № 9—10; [*Кулиш П.*] Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича. «Москвитянин», 1843, № 5; *Макаров Н.* Воспоминания о Н.А. Маркевиче. «Основа», 1861, № 1; *Барсов Е.В.* Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории южно-русских монастырей. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1884, кн. 2; *Студинський К.* «Перебендя» Т. Шевченка і «Бандурист» Маркевича. «Зоря» (Львів), 1896, № 24, 15 (27) грудня; *Грушевский А.С.* Н.А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии). «Журнал Министерства народного просвещения», 1911, № 1; *Данилов В.* К биографии Н.А. Маркевича (письма его к М.А. Максимовичу). «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», 1911, вып. 7; *Марковський М.* Шевченко і Микола Маркевич (дещо до історії поетичної творчості Т.Г. Шевченка). «Україна», 1925, № 1/2; *Маслов В.І.* М.А. Маркевич. Прилуки, 1929; *Паисов Н.Ф.* Документы об истории Украины XVIII в.: Собрание Н.А. Маркевича. «Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки имени В.И. Ленина» (М.), 1939, вып. 5; Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича: Описание. М., 1959; *Гайдай Г.О.* Т.Г. Шевченко і М.А. Маркевич. «Радянське літературознавство», 1960, № 3; *Бойко Ю.* М.А. Маркевич і Т.Г. Шевченко. «ЗНТШ» (Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто), 1963, т. 177; *Колесник Є.О.* Бібліотека М.А. Маркевича. «УІЖ», 1973, № 1; *Косачевская Е.М.* Н.А. Маркевич, 1804—1860. Л., 1987; *Курьянов С.О.* Неопубликованные статьи Н.А. Маркевича против О.И. Сенковского («Шалости и фарсы лорда Меркуейча»). «Вопросы русской литературы» (Львов), 1989, вып. 2; *Крижанівський С.* «Украинские мелодии» Миколи Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. «Сучасність», 1993, № 2; *Ульяновський В.І.* Незавершені та маловідомі праці М.А. Маркевича. В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України, вип. 2. К., 1994; *Ясь О.В.* Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича. «УІЖ», 2006, № 1; *Його ж.* Раціоналізм versus романтизм: М.Маркевич як перехідний тип історика. «Історичний журнал», 2007, № 5.

О.В. Ясь.

МАРКЕ́ВИЧ Олексій Іванович (17.03.1847—05.06.1903) — історик, громад. діяч. Проф. (1889). Н. в с. Смош (нині село Прилуцького р-ну Черніг. обл.) в родині прилуцького поміщика з давнього козацько-старшинського роду єврейс. походження (див. *Марковичі*). На поч. 1850-х рр. разом з батьками переїхав до *Києва*. У дитинстві залишився повним сиротою. Навч. в 1-й Київ. г-зії та Костянтинівському межовому ін-ті. На поч. 1860-х рр. — вільний слухач фізико-мат. ф-ту Моск. ун-ту. Студент Ніжинського юрид. ліцею кн. Безбородька (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*; 1867—68), вільний слухач історико-філол. ф-ту Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*; 1868—69). Викладав історію та географію в Таганрозькій г-зії (1869—71), рос. словесність в Одес. комерційному уч-щі (1871—73) та Одес. ін-ті шляхетних дівчат (1875—76). Викладач історії в Одес. Маріїнській жін. г-зії (1875—84). 1879 в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) захистив магістерську дисертацію на тему: «О местничестве: Русская историография в отношении к местничеству». 1880 став першим приват-доцентом на історико-філол. ф-ті Новорос. ун-ту. 1888 в Київ. ун-ті захистив докторську дисертацію на тему: «История местничества в Московском государстве в XV—XVII вв.». Екстраординарний (1889), ординарний (1893) професор Новорос. ун-ту.

М. — автор понад 400 праць з рос. історії 15—18 ст., історії Пд. України 18—19 ст., історії слов'янства, заг. історії, історіографії, джерелознавства, історії літератури, зокрема праць про М.*Гоголя*, В.*Жуковського* та ін. Публікатор низки джерел з рос. та укр. історії 16—19 ст. З юнацьких років — прихильник позитивізму за версією О.*Конта* (див. також *Позитивізм в історичній науці*), схильний до критичних і незалежних поглядів стосовно наук. авторитетів та істор. діячів. Істор. погляди та світосприйняття М. спиралися, гол. чин., на позитивістські засади з включенням елементів *романтизму*, неокантіанства (див. *Неокантіанство в історичній науці*) та ліберально-демократ. ідеалів, властивих радикальній частині одес. професури. У січні 1884 за критичні висловлювання щодо особи рос. імп. *Олександра I* на університетських лекціях отримав попередження та на 5 років залишений приват-доцентом. У серпні—жовтні 1895 перебував під слідством за спробу перевезти нелегальну літературу через австрійсько-рос. кордон. Згодом слідство було припинено за сприяння рідних і впливових знайомих, але академічна кар'єра М. була припинена. У грудні 1895 він подав у відставку з Новорос. ун-ту. Мав широке коло знайомств з діячами Одес. громади (див. *Громади*). Підтримував стосунки з багатьма укр. і рос. вченими, зокрема з В.*Григоровичем*, М.*Грушевським*, В.*Іконниковим*, І.Лашнюковим, Ф.*Леонтовичем*, І.*Линниченком* та ін. Зустрічався з М.*Костомаровим*, С.*Соловйовим* та ін. Співробітничав з багатьма наук. і громад. виданнями, зокрема з *«Киевской стариной»*, *«Записками Наукового товариства імені Шевченка»*, газетою «Одесский вестник» та низкою ін. Дійсний член *Одеського товариства історії та старожитностей* (1887), *Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті* (1889), *Таврійської губернської вченої архівної комісії* (1889), Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії (1889), Імператорського Моск. археол. т-ва (1890), Нижегородської губернської вченої архів. комісії (1890), Істор. т-ва при Петерб. ун-ті (1891), *Історичного товариства Нестора-літописця* (1892), Кримсько-Кавказ. гірського клубу (1893), Рос. археол. т-ва (1896), Археогр. комісії при Імператорському Моск. археол. товаристві (1896), Костромської губернської вченої архів. комісії (1897), *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові* (1901), Воронезької губернської вченої архів. комісії (1902), *Катеринославської губернської вченої архівної комісії* (1903). Проводив активну громад. діяльність, зокрема брав участь у численних доброчинних акціях в Одесі. Виступав з публічними лекціями. Член Одес. т-ва з устрою дешевих нічних притулків (1873—1903), дійсний член Одес. слов'ян. добро-

О.І. Маркевич.

чинного т-ва святих Кирила і Мефодія (1887). З 1894 — почесний попечитель Одеського жін. доброчинного т-ва. Секретар Одес. к-ту торгівлі та мануфактур (1886—1903). Гласний Одес. міської думи (1901—03).

Нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ст. (1881) та 2-го ст. (1895).

П. у м. Одеса.

Бібліогр.: *Линниченко И.А.* Алексей Иванович Маркевич: биографические воспоминания и список трудов. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 26. Одесса, 1906; Алексей Иванович Маркевич (1847—1903): Биобиблиографический указатель. Одесса, 1997.

Праці: О местничестве: Исследование, ч. 1: Русская историография в отношении к местничеству. К., 1879; О летописях: Из лекций по русской историографии, вып. 1. Одесса, 1883; История местничества в Московском государстве в XV—XVII вв. Одесса, 1888; Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. Одесса, 1890; Марковичи. К., 1890; Описание актов, принадлежащих гр. М.М. Толстому. Одесса, 1891; Избрание на царство Михаила Федоровича Романова. «Журнал Министерства народного просвещения», 1891, ч. 277, № 9—10; Южная Россия при Петре Великом: Публичная лекция, читанная в Имп. Новороссийском университете. «Одесский вестник», 1891, № 70, 16 марта; № 72, 18 марта; № 92, 8 апреля; № 94, 10 апреля; № 99, 15 апреля; Калужские купцы Дехтеревы. Одесса, 1891; Заботы о бедных детях в России: Публичная лекция памяти Н.Я. Шведовой. В кн.: Записки императорского Новороссийского университета, т. 59, ч. 1. Одесса, 1893; Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893; Город Качибей или Гаджибей — предшественник Одессы. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 17. Одесса, 1894; Торговля и промышленность. В кн.: Одесса (1794—1894): К 100-летию города. Одесса, 1894; Григорий Карпович Катошихин и его сочинения о Московском государстве в половине XVII в. Одесса, 1895; Местнические случаи в сочинении Н.П. Лихачева «Библиотека и архив московских государей в XVI столетии» (СПб., 1894) и в издании Н.П. Лихачева «Местнические дела 1563—1605 гг.» (СПб., 1894). Одесса, 1895; Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии: 1868—1894. Одесса, 1896 (у співавт.); Императрица Екатерина II и Крым: К 100-летию со дня кончины Екатерины Великой. «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (Симферополь), 1897, № 27; Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи, 1659 р. «ЗНТШ», 1897, т. 18; Борьба запорожского кошевого П.И. Калнышевского с гайдамаками. «ЗНТШ», 1897, т. 20, ч. 5; XI-й киевский Археологический съезд и труды его по истории Новороссийского края. «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (Симферополь), 1899, № 30; 25-летие деятельности Одесского общества для устройства дешевых ночлежных приютов. Одесса, 1900; Василий Григорьевич Васильевский. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 22. Одесса, 1900; Несколько слов о значении поэзии Т.Г. Шевченко. В кн.: Южно-русский альманах. Одесса, 1900; Очерк сказок, обращающихся среди одесского простонародья. В кн.: Юбилейный сборник в честь В.Ф. Миллера, изданный его учениками и почитателями. М., 1900; Пушкин и Новороссийский край. В кн.: Пушкинские дни в Одессе 26—27 мая 1899 г. Одесса, 1900; Аполлон Александрович Скальковский: Поминки. Читано в заседании О-ва 14 ноября 1899 г. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 22. Одесса, 1900; О деятельности Суворова в Новороссийском крае. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 23. Одесса, 1901; Гоголь в Одессе. В кн.: Записки Императорского Новороссийского университета, т. 88, ч. 3. Одесса, 1902; Отношения В.А. Жуковского к писателям и артистам. Одесса, 1902; XII археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. «ЗНТШ», 1903, т. 53.

Літ.: *Грушевський М.* Пам'яти Олексія Маркевича. «ЗНТШ», 1903, т. 55; *Чухрій П.Г.* Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу. В кн.: Питання історії народів СРСР, вип. 8. Х., 1969; *Першина З.В.* Творчість О.І. Маркевича та проблеми українського національного відродження. В кн.: Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): Тези доповідей Другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, ч. 2. К.—Миколаїв, 1992; *Заруба В.* Одеські матеріали Михайла Грушевського. «Дзвін» (Львів), 1994, № 5; *Першина З.В.* Історія України в працях одеських дослідників. «УІЖ», 1994, № 6; *Попова Т.М.* М.Грушевський про О.Маркевича. В кн.: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (Глухів, грудень 1996 р.). К.—Глухів, 1996; *Шмидт С.О.* У истоков российского абсолютизма: Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. М., 1996; *Мирошниченко В.А.* Деятельность А.И.Маркевича в Одесском обществе истории и древностей (по материалам Записок Одесского общества истории и древностей). В кн.: Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, вип. 5. Одеса, 1997; *Його ж.* И.А. Линниченко о А.И. Маркевиче. Там само, вип. 7. Одеса, 1998; Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції (28—29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської обл.). К., 1999; *Першина З.В., Синявська О.О.* Краєзнавчі студії О.І. Маркевича. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей), вип. 6. К., 1999; *Попова Т.Н.* Маркевич Олексій Іванович. В кн.: Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 3. Одеса, 2000; *Хмарський В.М.* Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми). В кн.: Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, вип. 8. Одеса, 1999; *Синявська О.О.* До питання про археографічну діяльність О.І. Маркевича. Там само, вип. 9. Одеса, 1999; *Її ж.* Просвітницька діяльність О.І. Маркевича. Там само, вип. 10. Одеса, 2000; *Її ж.* Історичні погляди О.І. Маркевича. Там само, вип. 11. Одеса, 2001; *Голубчик Г.Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Автореф. дис. ... канд. істор. н. Дніпропетровськ, 2003; *Попова Т.* Алексей Маркевич. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 12. К., 2003; *Синявська О.О.* Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. Одеса, 2003; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета: К 75-летию исторического факультета. Одесса, 2007.

О.В. Ясь.

В.О. Маркіна.

МА́РКІНА Валентина Олексіївна (24.12.1910—24.07.1990) — історик-медієвіст, дослідник історії *Правобережної України* 16—18 ст. Д-р істор. н. (1963), професор (1964). Н. в с. Теплівка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї вчителя О.Гетьман-Кравченка, репресованого, а потім страченого 1943.

1929, після закінчення Прилуцького пед. технікуму вчителювала на Полтавщині, а з 1930 викладала історію в 7-річній школі № 35 м. *Київ.* Упродовж 1932—37 поєднувала роботу вчителя історії Стародавнього світу та середніх віків у школі № 458 м. *Москва* з навчанням на істор. ф-ті Моск. пед. ін-ту. Після його закінчення 1937—45 читала курс історії середніх віків в Удмуртському пед. ін-ті (м. Іжевськ; нині столиця Удмуртської Республіки, РФ).

1944—45 навч. в заочній аспірантурі при кафедрі історії середніх віків *Московського університету*. 1947 успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: «Французьке село Шампані за наказами у Генеральні штати 1789 р.» під керівництвом відомого медієвіста С.Сказкіна.

З 1945 наук. та пед. життя М. було пов'язане Київ. ун-том (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), в якому вона пройшла шлях від старшого викладача до професора, завідувача кафедри історії Стародавнього світу та середніх віків (1969—84).

З 1953 досліджувала аграрну історію Правобереж. України 17—18 ст., працювала в архівах Києва, *Львова*, Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), *Варшави*, *Кракова*, збираючи багатий джерельний матеріал. 1961 опублікувала монографію «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие)», яку захистила 1962 як докторську дисертацію в Ін-ті історії АН СРСР у Москві. Уперше ввела в обіг виключно важливі документи особистих архівів князів Чарторийських (див. *Чорторийські*), князів *Сангушків* (обидва архіва в Кракові), Жевуських, Вороничів (обидва архіва у Львові). Серед них унікальна (за кількістю і змістом) колекція суплік (скарг) селян, ремісників, орендаторів з володінь князів Чарторийських. На основі вивчення цих матеріалів, а також *інвентарів* та ін. документів, уперше виявлених в архівах Польщі та України, 1971 опублікувала монографію «Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII — 60-е годы XVIII века». Фундаментальні і новаторські праці М. стали відомі вітчизн. і зарубіжним історикам. З 1960 брала активну участь у симпозіумах з аграрної історії країн Сх. Європи. Автор статей, присвячених не лише проблемам аграрної історії, а й соціальній психології селян України кінця 17 — 60-х рр. 18 ст.

Була співавтором та членом редколегії багатотомної *«Історії Української РСР»,* членом редколегії по виданню документальної серії з історії сел. руху в Україні, довідкових видань з історії України.

Професор М. була блискучим лектором. Читала нормативні і спец. курси з історії середніх віків та історії західноєвроп. культури. Задовго до використання ідей цивілізаційного підходу (див. *Цивілізація*, *Циклічності теорії*) до вивчення *історичного процесу* надавала визначального значення духовному чинникові в розвиткуысусп-ва.

Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, Почесною грамотою ВР УРСР.

П. в м. Київ. Похована на *Байковому цвинтарі.*

Праці: Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие). К., 1961; Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII — 60-е годы XVIII ст. К., 1971; К вопросу о применении наемного труда в крестьянском и помещичьем хозяйстве Правобережной Украины во второй половине XVIII — XIX ст. В кн.: Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. М., 1968; Передмова. В кн.: Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. К., 1978 (у співавт.); Соціально-економічне становище і адміністративний устрій на Правобережжі та західноукраїнських землях. В кн.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Роль крестьян в развитии производительных сил Правобережной Украины в XVII—XVIII вв. В кн.: Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Ростов-на-Дону, 1980; Основные черты разложения феодализма Восточной Европы (на материалах Правобережной Украины второй половины XVIII в. В кн.: Аграрная история эпохи феодализма. Ижевск, 1983.

Літ.: Учені вузів Української РСР. К., 1968; Историки-слависты СССР: Биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; Маркіна Валентина Олексіївна: Некролог. «УІЖ», 1991, № 1; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К. — Львів, 2003; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; *Рудь М.О.* В.О. Маркіна (1910—1990): особистість, науковець, педагог. В кн.: Маркіна Валентина Олексіївна: Штрихи до портрету історика. К., 2006.

Т.О. Комаренко, В.В. Крижанівська.

МАРКО́ ВОВЧО́К — див. *Вовчок* Марко (літ. псевд.; справжні прізв., ім'я та по батькові Вілінська Марія Олександрівна, по чоловікові Маркович).

МАРКО́ ЧЕРЕМШИ́НА — див. *Черемшина* Марко (літ. псевд.; справжні прізв., ім'я та по батькові Семанюк Іван Юрійович).

Д.А. Марков.

МА́РКОВ Дмитро Андрійович (12.10.1868—1938) — громад. і політ. діяч, лідер новокурсного москвофільського руху (див. *Москвофільство*), журналіст. Д-р юриспруденції. Брат О.*Маркова.* Н. в с. Грушів Дрогобицького пов. (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в сел. родині. Після закінчення місц. початкової школи навч. в бурсі *Народного дому у Львові.* Закінчив богословський ф-т Львів. ун-ту. 1893 одружився з дочкою греко-катол. священика В.Нероновича і в с. Райтаревичі (нині с. Верхівці Самбірського р-ну Львів. обл.) виконував обов'язки душпастира. 1894, після смерті дружини і дитини, вступив на юрид. ф-т Інсбрукського ун-ту. Отримавши ступінь д-ра юриспруденції розпочав практичну діяльність у нім. судах, спершу в м. Ґрац (Австрія), згодом у *Відні.* Після повернення на Батьківщину працював помічником присяжного повіреного в містах *Золочів* та *Львові.* 1907 обраний послом (депутатом) до Держ. ради від «Русской народной организации». 1913 — посол (депутат) до *Галицького крайового сейму*, 1915 звинувачений у держ. зраді за москвофільську діяльність, засуджений у *Відні* до смертної кари, яку згодом замінено довічним ув'язненням. Звільнений після розпаду *Австро-Угорщини.* 1918 — співзасновник «Русского исполнительнаго комитета». 1919 намагався зблизитися з укр. делегацією на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, 1922 — із урядом *Західноукраїнської Народної Республіки* у Відні. Зібрав велику колекцію документів про москвофільський рух. Автор праць: «Русская и украинская идея в Австрии» (1912), «Про терпіння російської національної партії в Галичині» (1912), «Преследования за православную веру в Угорской Руси» (1913).

П. у м. Братислава (нині столиця Словаччини).

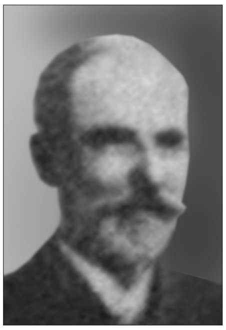

О.А. Марков.

Д.В. Маркович.

Дж.: Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 129 (Львівський ставропігійський інститут), оп. 4, спр. (особисті документи Маркова Д. і зібрана ним колекція з історії русофільського руху в Галичині та за її межами 1859—1937 рр.).

Праці: Русская и украинская идея в Австрии. М., 1915.

Літ.: *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства: Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003.

І.В. Орлевич.

МА́РКОВ Осип Андрійович (1849, можливо, 1850 — 10.11.1909) — громад. і політ. діяч русофільського спрямування, журналіст. Брат Д.*Маркова.* Н. в с. Грушів Дрогобицького пов. (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Навч. в г-зіях *Дрогобича*, *Самбора* та *Львова.* 1882 заарештований австрійс. властями і звинувачений у держ. зраді (процес Ольги Грабар), невдовзі звільнений. З 1900 — член Русько-нар. партії та її керівного органу — «Народного совіту». З поділом русофільства (див. *Москвофільство*) 1909 (на ново- і старокурсників) залишився в таборі старокурсників. З 1903 — член *Ставропігійського інституту.* Був засновником і редактором газет «Пролом» (1880—82), «Новий пролом» (1883—87). Згодом редактор часописів «Червоная Русь» (1888—91), «Галицкая Русь» (1891—92), «Галичанин» (1901—09).

П. у м. Львів.

Літ.: *Гуцаленко Т.* Марков Осип Андрійович. «Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника» (Львів), 2000, вип. 7; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства: Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003.

І.В. Орлевич.

МАРКО́ВИЧ Дмитро Васильович (криптоніми та псевдоніми — Д. М., Волиняк, Гайдабура, Марківчанин, Оленин, Оленин Дм., Оленин М.; 26.10.1848—09.12.1920) — правник, письменник, громад., політ. і держ. діяч. Небіж О.В.*Марковича.* Н. в м. *Полтава.* Походив з давнього козацько-старшинського роду *Марковичів.* Навч. в Новгород-Сіверській (з 1859) та Вологодській (з 1862) гімназіях. 1866 став вільним слухачем мед. ф-ту Київ. ун-ту. Деякий час працював у м. *Сосниця* акцизним наглядачем. У січні 1868 вступив до Ніжинського юрид. ліцею кн. Безбородька (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*), незабаром перевівся на юрид. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі*, який закінчив 1873. Працював у м. Оргіїв (нині місто в Молдові). На поч. 1880 переїхав до *Херсона*, де зайняв посаду товариша (заст.) прокурора. Видавець альманаху «Степ» (Херсон, 1886). У серед. 1890-х рр. служив мировим суддею (див. *Мировий суд*) у м. Каліш (нині місто в Польщі). Дописував до періодичних видань (*«Зоря»*, *«Киевская старина»*, «Русское богатство»).

На поч. 1900-х рр. залишив держ. службу. Осів у с. Михалківці (нині село Острозького р-ну Рівнен. обл.), займався хліборобством і кооперативною діяльністю. Брав участь у роботі *земства.* Обраний почесним мировим суддею. Член *Товариства українських поступовців.*

1912 переїхав до *Вінниці.* Обраний земським гласним Він. повіту (1914—17). Учасник першої Подільської губернської кооп. наради (Вінниця, 24—26 січня 1914).

Після *Лютневої революції 1917* проживав переважно у Вінниці, включився в політ. і громад. життя міста, швидко зайняв провідні позиції. Зорганізував т-во «Воля». Заснував і редагував газ. «Подільська воля». Член Вінницької філії *Подільського товариства «Просвіта».*

Обраний до *Української Центральної Ради.* Виступав за необхідність впровадження *української мови* у всіх освітніх закладах України.

Член Подільського губернського продовольчого к-ту (1917). Входив до ради об'єднаних орг-цій (з 19 березня 1917). Обраний почесним головою Подільського губернського укр. з'їзду (5 травня 1917). Виступив на з'їзді із доповіддю «Про земельну справу». Голова Подільської укр. губернської ради. Доводив зміст II Універсалу УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) до структур виконавчої влади на території *Поділля* (липень 1917). Автор «Відозви до громадян», в якій ішлося про необхідність створення вільної України.

На Подільських губернських земських зборах оголосив III Універсал УЦР, сприяв визнанню його рішення подолянами. У листопаді 1917 обраний кандидатом у гласні Він. повітового земства. На засіданні Він. повітової земської управи (29 листопада 1917) обраний кандидатом у губернські гласні. Обраний кандидатом до *Українських Установчих зборів* від Подільської виборчої округи (список *Української трудової партії* та *Української партії соціалістів-федералістів*). Очолював кооперативний «Союзбанк».

Брав активну участь у реорганізації суд. системи. 9-ю сесією УЦР затверджений першим старшим прокурором Ген. суду УНР (15 січня 1918). Ген. суддя Ген. суду УНР (з 2 квітня 1918). Ген. прокурор УНР (з 6 квітня 1918). Прокурор Ген. суду Укр. Д-ви (з 29 квітня 1918). Старший прокурор Ген. суду Укр. Д-ви. Сенатор Укр. Д-ви (з липня 1918).

Виступав за створення правничих т-в на місцях та центрального — Укр. правничого т-ва. Організатор і співробітник його видання «Правник». Член Укр. трудової партії.

8 листопада 1918 на держ. рівні відбулося святкування 70-ліття М. та 50-річного ювілею його літературно-громад. діяльності (в помешканні *Українського клубу*). Член-засновник Т-ва поширення (розповсюдження) тех. знань на *Поділлі* (листопад 1918). Співробітник укр. юрид. час. «Закон і право» (1919).

Член Верховного суду УНР (з січня 1919). Міністр юстиції УНР в уряді С.*Остапенка* (з 13 лютого до літа 1919). Призначений заст. голови на засіданнях *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* (з 16 лютого 1919). Влітку 1919 виконував обов'язки голови Ради нар. міністрів УНР.

П. у м. *Вінниця.* Похований у Вінниці на правосл. кладовищі, його могила не збереглася.

Тв.: По степах і хуторах. М., 1899; К., 1908.

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 2. Варшава, 1933; *Русова С.* Мої спомини. Львів, 1937; К., 1996; *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969; *Шпильова Л.М.* Д.В. Маркович — земський гласний. В кн.: Тези доповіді 11-ї Вінницької обласної

краєзнавчої конференції. Вінниця, 1992; *Шпильова Л., Станович М.* «Я ніколи не забував про свій народ». «Вінниччина», 1992, 28 листопада; 5 грудня; 19 грудня; 26 грудня; *Білецький Ф.* «Неабиякий белетристичний талант». «Дивослово», 1995, № 5/6; До 75-річчя від дня смерті Дмитра Марковича. Там само, 1995, № 12; *Станович М.* Він розбудовував нашу державність... «Вінницька газета», 1996, 15 серпня; 20 серпня; 22 серпня; *Його ж.* Міністр юстиції. «Юридичний вісник України», 1996, № 30—32; *Новицький А.* «Я ніколи не забував про свій народ». «Вінницька газета», 1998, 3 листопада; *Зленко Г.* Два уточнення до біографії Дмитра Марковича. «Слово і час», 2000, № 12; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 1. К., 2002; *Завальнюк К.* Життя в ім'я України. Вінниця, 2005; *Подолян В., Рекрут В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897—1939 рр.). Вінниця, 2005; *Малюта О.* Маркович Дмитро Васильович. В кн.: *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). До 140-річчя товариства «Просвіта». К., 2008.

О.В. Малюта.

МАРКО́ВИЧ Олександр Михайлович (20.07.1790—15.12.1865) — громад. діяч, філантроп, історик, етнограф. Брат Я.М.*Марковича.* Н. в с. Сварков (нині с. Сваркове Глухівського р-ну Сум. обл.). Освіту здобув у навч. закладах *Харкова.* Служив чиновником в адм. та суд. установах *Глухова* і *Чернігова.* Опублікував низку документів 17—18 ст. з родинного архіву в харків. *«Украинском журнале»* (1824). 1826 — глухівський повітовий *предводитель дворянства*, 1827—31 — ген. суддя в Чернігові, 1832—38 — черніг. губернський предводитель дворянства. Автор «Исторической и статистической записки о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии» (1839), яка справила помітний вплив на подальший розвиток укр. історіографії. Видав у 2-х томах у значно скороченому вигляді «Дневные записки» свого діда Я.А.*Марковича* (1859). Брав активну участь у підготовці й проведенні *селянської реформи 1861.* Гласний Глухівських повітових земських зборів (див. *Земства*; 1865). Власним коштом утримував 2 початкові школи, а також лікарню в с. Сварков. 1862 підтримав ініціативу О.*Лазаревського* щодо створення в Чернігові *історичного наукового товариства*, яку не було реалізовано.

Істор. та етногр. праці М. — «Исторический очерк г. Глухова», «История Гамалеевского монастыря», «Малоросийская свадьба» — були повністю або частково опубліковані після його смерті.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской страны: III. Александр Михайлович Маркович. «Киевская старина», 1897, № 1, отд. 1; № 2, отд. 1; *Його ж.* Один из приятелей Гоголя (А.М. Маркович). «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», (К.), 1902, кн. 16, вып. 1—2, отд. 5; *Бутич І.* Маркович Олександр Михайлович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.Б. Коваленко.

МАРКО́ВИЧ Опанас Васильович (08.02.1822—01.09.1867) — фольклорист і етнограф, член *Кирило-Мефодіївського товариства*, чоловік укр. письменниці Марка *Вовчка.* Дядько Д.*Марковича.* Н. в с. Кулажинці (нині село Гребінківського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї збіднілого поміщика, нащадка старовинної козацько-старшинської родини *Марковичів.* Закінчив Київ. ун-т (1846). За участь у Кирило-Мефодіївському т-ві 1847 був заарештований і висланий у м. Орел (нині місто в РФ), де працював пом. правителя *губернської канцелярії.* Після відбуття заслання служив чиновником у м. *Немирів.* Ще в ун-ті почав записувати укр. пісні, приказки, обряди, звичаї, в яких розкривається світосприймання укр. народу різних районів його проживання — від *Карпат* до *Кубані.* Усього зібрав кілька сот пісень з нотами та бл. 50 тис. (з варіантами) приказок, прислів'їв, загадок. Не маючи змоги їх остаточно систематизувати й видати, він передав своє зібрання фольклористу М.Симонову (*Номису*), який під назвою «Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О.Марковича і др. Спорудив М.Номис» видав його в *Санкт-Петербурзі* (1864). 1860—61 жив у С.-Петербурзі і співробітничав у ж. «*Основа*». Дружив з Т.*Шевченком.* Після смерті поета М. організував у С.-Петербурзі концерт його пам'яті, кошти від якого були передані родичам Т.Шевченка.

П. у м. *Чернігів.*

Етногр. нарис М. «Родинні обряди» був надрукований 1869 в *«Записках Черниговского губернского статистического комитета»*.

Літ.: *Пыпин А.* Малорусская этнография. СПб., 1891.

Г.К. Швидько.

МАРКО́ВИЧ Яків Андрійович (07.10.1696—09.11.1770) — мемуарист і хроніст. Н. в м. *Прилуки* в багатій старшинській родині (див. *Марковичі*). Закінчив Київ. академію (див. *Києво-Могилянська академія*; 1713). Був улюбленим учнем Феофана (*Прокоповича*). Досяг вагомих успіхів у богослов'ї, але від духовної кар'єри відмовився. Його вабило світське життя, чини і багатство. *Бунчуковий товариш* (1714), знатний військ. товариш (див. *Військові товариші*; 1718), наказний лубенський полковник (1721, 1723 — січень 1725). Брав участь у Сулацькому поході 1725—27. *Генеральний підскарбій* (у відставці, 1762).

Член укр. делегації на коронацію імп. *Єлизавети Петрівни*, де виголосив вітальну промову (1741).

Один з найбагатших людей в Україні. Володів 8 селами з підданими селянами.

Високоосвічена людина. Володів лат., єврейс., польс. мовами, знав нім., вивчав франц. мову. Здійснював переклади філос. та реліг. творів з лат. і єврейс. мов та складав проповіді й вітальні вірші. Мав велику книгозбірню.

Автор щоденника, що охоплює 1716—67. Приводом до його ведення стали записки («Кроніка») його тестя, черніг. полков-

Я.А. Маркович.

О.М. Маркович.

О.В. Маркович.

Герб роду Марковичів.

ника, згодом наказного гетьмана П.*Полуботка* про події, які відбувалися 1452—1715. М. спочатку їх продовжив, а потім став щодня вести «домашній протокол» (так він назвав свій «Щоденник») і вів його протягом 50 років. Він містить багатий матеріал про політ. й культ. події в Україні, відомості про життя і побут *козацької старшини*, становище селян та простих козаків. У щоденнику наведені дані про розміри маєтків рос. *дворянства* і укр. старшини, про їх різнобічну діяльність по збільшенню прибутків своїх госп-в, про ціни на с.-г. і пром. товари в Україні у 18 ст., про грошовий обіг і метрологію України. Автор щоденника уникав детальних записів про політ. події в Україні і не висловлював свого ставлення до них. Проте окремі факти, наведені в щоденнику, свідчили про важкий тягар політики рос. уряду для укр. народу.

П. у с. Сварков (нині с. Сваркове Глухівського р-ну Сум. обл.).

Уперше щоденник М. було видано 1859 в *Москві* в 2-х частинах з передмовою онука автора О.М.*Марковича.* Наук. видання 3-х томів щоденника здійснила в *Києві* 1893—97 *«Киевская старина»* за редакцією О.*Лазаревського.* 4-й т. видала у *Львові* 1913 Археогр. комісія НТШ (див. *Археографічні комісії України*) за редакцією В.*Модзалевського.*

Тв.: Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича, т. 1—2. М., 1859; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 1—3. К., 1893—97; Дневник Якова Марковича. В кн.: Жерела до історії України-Руси, т. 22. К.—Львів, 1913.

Літ.: *Петров Н.* Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем. «Киевская старина», 1882, № 6; *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Марковичи. Там само, 1884, № 1; *Маркевич А.И.* Родословная Марковичей. Там само. 1890, № 10—11; *Модзалевский В.П.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Каганов И.* Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просветительства на Украине в XVIII в. В кн.: Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в. М.—Л., 1961; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970; *Феофан Прокопович.* Філософські твори, т. 3. К., 1981; *Струкевич О.К.* Генеральний підскарбій Яків Маркович. «УІЖ», 1997, № 5; *Томазов В.В.* Козак-літератор Яків Маркович. «Історичний календар, 2001» (К.), 2001, вип. 7; *Гуржій О.* Іван Скоропадський. К., 2004; *Дзюба О.* Теофан Прокопович в епістолярній спадщині. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип.7. К., 2007.

Н.О. Герасименко.

МАРКО́ВИЧ Яків Михайлович (16.10.1776—29.01.1804) — історик, географ і етнограф. Н. в Пирятинському пов. Полтав. губ. Початкову освіту дістав удома. Навч. в приватному пансіоні в *Глухові*, університетському благородному пансіоні в *Москві* (1792—94). 1794 переїхав у *Санкт-Петербург.* З 1797 — на військовій службі. З грудня 1797 — перекладач у Колегії закордонних справ. Збирав матеріали для праці про Україну, але видав тільки першу частину під назвою «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». У ній історія України описана до кінця правління вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого.*

Особливий інтерес становлять спроби автора розібратися в проблемах *етногенезу українського народу*, визнаючи його автохтонність (див. *Автохтони*). Нац. культурно-побутову своєрідність населення України пояснював визначальною роллю природно-геогр. фактора.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях, ч. 1. СПб., 1798.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: Яков Михайлович Маркович. «Киевская старина», 1894, № 11; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Неред В.О.* Україна в працях істориків Я.М. Марковича і М.А. Маркевича. В кн.: Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. К., 1995; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. К., 1996; *Сарбей В.Г.* Праця Я.Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». «УІЖ», 1999, № 1.

Н.О. Герасименко.

МАРКО́ВИЧІ (Маркевичі) — козацько-старшинський, згодом дворянський рід міщанського єврейс. походження. Родоначальником був **Марко Аврамович** (р. н. невід. — п. 1712), орендар прилуцький та пирятинський. Його дочка — **Анастасія Марківна** (р. н. невід. — п. 1729), у першому шлюбі була за *генеральним бунчужним* К.Голубом, а в другому — за *гетьманом* І.*Скоропадським* (гетьман 1708—22). Відома своїм рішучим характером, і, маючи величезний вплив на свого чоловіка-гетьмана, втручалася в держ. справи. Тому і побутувала серед *козаків* примовка: «Іван носить плахту, а Настя — булаву». Пам'ять про себе увіковічила заснуванням *Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря.* Її брат — **Андрій Маркович** (1674—1747), старший з синів Марка Аврамовича, відомий як держ. діяч. Був прихильником І.*Мазепи*, потім перейшов на рос. бік і брав участь у здобутті *Батурина*, 1709 їздив до *Стамбула* з місією від рос. царя *Петра I* і гетьмана І.Скоропадського. Завдяки спорідненню з гетьманом, посідав чільні уряди в *Гетьманщині*: глухівський *сотник* (1709—14), лубенський полковник (1714—27), *генеральний підскарбій* (1729—40). Мав у Гетьманщині маєтності, відзначався великими здирствами, що викликало чимало невдоволення. Але завдяки підтримці своєї сестри Анастасії Скоропадської був виправданий. 1740 вийшов у відставку в ранзі *генерального обозного.* Від синів Андрія — **Якова Андрійовича** (див. Я.А.*Маркович*; 1696—1770), наказного лубенського полковника й відомого письменника, та **Семена Андрійовича** (р. н. невід. — п. 1738), роменського сотника, беруть початок черніг. та роменська гілки роду.

До черніг. гілки роду М. належать онуки Якова Андрійовича — **Яків Михайлович** та **Олександр Михайлович**. Старший з них — Яків Михайлович (див. Я.М.*Маркович*; 1776—1804), історик, етнограф та фольклорист, автор «Записок о Малороссии, ее жителях и произведениях» (С.-Петербург, 1798). Його молодший брат — Олександр Михайлович (див. О.М.*Маркович*; 1790—1865), присвятив себе громад. діяльності: був ген. суддею у *Чернігові* (1827—31) і черніг. губернським *предводителем дворянства* (1832—38), членом Черніг. губернського к-ту із звільнення селян, автором проекту скасування *кріпацтва*, а також автором низки істор. та етногр. праць.

До роменської гілки роду належав **Опанас Васильович** (див. О.В.*Маркович*; 1822—67), відомий громад. діяч, музикант, етнограф і фольклорист. Його син від шлюбу з письменницею Марією Олександрівною (у дівоцтві — Вілінська; літ. псевд. — Марко *Вовчок*) — **Богдан Опанасович** (1853—1915) — доцент *Петербурзького університету*, кандидат фізико-мат. наук, відомий як діяч рос. революц. руху, публіцист та автор спогадів про матір — «Марко Вовчок на Кавказе» (1914). Син останнього — **Михайло Богданович** (1900—56), відомий учений-хімік та засновник Всесоюзного НДІ нафтохімії. До роменської гілки належав і **Дмитро Васильович** (див. Д.*Маркович*; 1848—1920), небіж Опанаса Васильовича, відомий у літературі за псевдонімом Оленін. Він брав активну участь в земському, кооп. та політ. житті *Волині*. 1912 очолив редакцію він. тижневика «Подільська воля». За часів *Української Центральної Ради* — ген. прокурор, за *Української Держави* — член Сенату. Автор ряду комедій та оповідань («Не зрозуміли», «Омелько каторжний», «Шматок», збірка «По степах і хуторах»).

Третя гілка роду М. — прилуцька — походить від брата Андрія Марковича — **Федора Марковича** (р. н. невід. — п. 1737 чи 1738), прилуцького сотника та *бунчукового товариша*. Представники цієї гілки здебільшого писалися «Маркевичі». До неї належить відомий історик, фольклорист та літературознавець **Олексій Іванович** (див. О.*Маркевич*; 1847—1903), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, професор Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*), автор низки праць з історії Рос. д-ви 16—17 ст. Його перу також належать літературознавчі студії та фольклорні збірки. З цієї ж гілки походив **Микола Андрійович** (див. М.*Маркевич*; 1804—60), видатний укр. історик, архівіст, етнограф, фольклорист, поет, композитор, музикознавець. Син Миколи Андрійовича — **Андрій Миколайович** Маркевич (1830—1907), сенатор, дійсний статський радник, статс-секретар імператора, прославився як філантроп та музикант. Його стараннями було засновано муз. т-

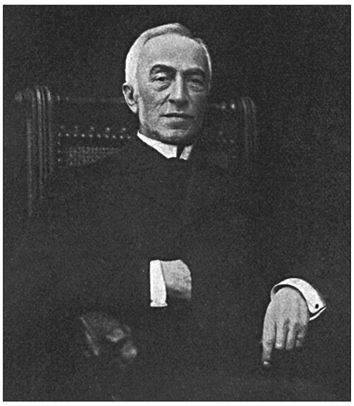

Андрій Миколайович Маркевич.

во в *Санкт-Петербурзі*, створено 20 від-нь т-ва, у т. ч. в *Харкові*, *Києві*, *Одесі* та муз. школи при них. Разом з М.Рубінштейном був засновником Петерб. консерваторії. Домігся повернення рукописів Т.*Шевченка* з архіву *Третього відділу* до *Музею українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства* та повного видання творів поета («Кобзар» за редакцією В.*Доманицького*, 1907). Автор збірки укр. нар. пісень, покладених на ноти («Народные украинские напевы, положенные на фортепиано», 1860). Андрій Миколайович був головою Шевченківського т-ва допомоги знедоленим уродженцям Пд. Росії, які навчалися в С.-Петербурзі. Внучатими племінниками Андрія Миколайовича є видатні франц. музиканти **Ігор Борисович** та **Дмитро Борисович** Маркевичі. Ігор Борисович (1912—83) відомий як диригент, піаніст і композитор. Керував оркестром Ламурьо в Парижі (Франція), Монреальським симфонічним оркестром у Канаді. Автор балетів «Ребус» (1931), «Політ Ікара» (1936), вокально-симфонічних творів, оркестрової

І.Б. Маркевич.

музики, теор. праць. Брав участь у *русі Опору* в Італії, за що був нагороджений золотою медаллю «Партизан Північної Італії». Автор мемуарів «Зроблено в Італії» (про рух Опору) та «Теперішнє й минуле», де описано його життя, повне захоплюючих зустрічей та подій. Дмитро Борисович (н. 1923) — музикант, педагог і музикознавець. Був єдиним учнем всесвітньо відомого віолончеліста Г.Пятигорського. Член викладацького корпусу Рос. консерваторії ім. С.Рахманінова в

Д.Б. Маркевич.

Парижі, Нью-Йоркського муз. коледжу, держ. ун-ту в штаті Луїзіана (США). Засн. і директор Вищого муз. ін-ту в Монтре (Швейцарія), член Європ. консерваторії в Парижі, автор багатьох муз. публікацій та праць, член Франц. й Амер. музикознавчих т-в та Рос. муз. т-ва.

Рід М. внесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтав. та Черніг. губерній.

Герб М. внесений до 7-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. «Киевская старина», 1884, № 1; *Маркович А.И.* Марковичи. К., 1890; *Лазаревський А.М.* Описание Старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства, т. 2, ч. 6. СПб., 1901; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Томазов В.В.* Марковичі. «Старожитності», ч. 1—4 (60—63). К., 1994.

В.В. Томазов.

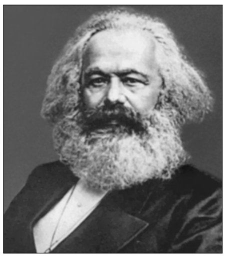

Карл Маркс.

МАРКС КАРЛ ТА УКРАЇНА. Укр. проблематика в творчості К.Маркса репрезентована здебільшого в контексті його історико-філос. зацікавлень європ. минувшиною доби пізнього *середньовіччя* та ранньомодерної доби. Крім того, вона порушується в межах провідної проблематики студій, присвячених зовн. політиці *Російської імперії* та дипломатичній історії Європи, а найбільше — у робочих і підготовчих нотатках. У видовому плані матеріали М. представлені у вигляді конспектів, підготовчих записів та хронологічних виписок з низки істор. праць, зокрема з «Історії Польщі» Й.*Лелевеля*, «Бунта Стеньки Разина» і «Гетьманства Выговского» М.*Костомарова* та ін. Крім того, укр. тематика інколи порушувалася М. у межах провідної проблематики деяких ін. студій.

Уважається, що вперше *козацтво українське* згадується на сторінках конспекту М. з праці «Історія Польщі» Й.Лелевеля. Зокрема, М. відзначає участь полку низових козаків у Тридцятилітній війні 1618—48 на боці австрійс. *Габсбургів*, стисло висвітлює війну Б.*Хмельницького* з *Річчю Посполитою* та ін. У конспекті М. з праці «Бунт Стеньки Разина» представлено кілька виписок про соціальне розшарування запороз. козаків. У конспекті М. зі студії «Гетьманство Выговского» подано нотатки про походження *козаків*, запозичені, мабуть, у західноєвроп. авторів, розлогі відомості про розподіл соціально-політ. сил по смерті Б.Хмельницького (на 2 партії — прополс. та пророс.), соціальну диференціацію козацтва та становлення старшинської ієрархії, коментарі про обрання гетьманом І.*Виговського* та ін. Крім того, М. означує тогочасну боротьбу за гетьман. булаву як громадян. війну на укр. землях. Низка нотаток про Україну міститься в «Хронологічних виписках» М. Зокрема, у цих робочих матеріалах представлене відоме визначення М. «Запорозька Січ — християнська козацька республіка» (можливо, запозичене з праць М.Костомарова), яке подавалося майже в усіх рад. працях з історії укр. козацтва. Укр. тематика репрезентована і в студії М. «Викриття дипломатичної історії 18 століття». У цій праці М. висвітлює переважно англо-рос. взаємини, і принагідно подає низку коментарів, зокрема вказує на спадкоємність політики Рос. д-ви та Рос. імперії, спрямованої на ліквідацію респ. держ. утворень (Новгород. республіки, республіки козаків) тощо.

Пам'ятник Карлу Марксу в м. Київ. Скульптор І. Чайков. Бронза, цемент. 1922.

Імовірно, М. виявляв певну зацікавленість й ін. укр. справами. Зокрема, в особистій б-ці М. зберігалася написана франц. мовою праця М.*Драгоманова* «Українська література, заборонена російським урядом» (1878) з численними помітками про поезію Т.*Шевченка*, *Кирило-Мефодіївське товариство* та ін.

Праці М. з'явилися на укр. землях наприкінці 1860 — у 1870-х рр. Зокрема, І.*Франко* 1879 уперше переклав укр. мовою 24-й розділ з 1-го тому «Капіталу», але не зміг його опублікувати. У 1890-х рр. кілька україномовних перекладів праць М. з'явилися в *Галичині*. Протягом 1880—90-х рр. чимало праць М. в російськомовних перекладах поширювалися на теренах підрос. України. 1902 у *Львові* був виданий укр. мовою «Маніфест Комуністичної партії».

Учення М. (див. також *Марксизм як ідеологічна течія*) справило певний вплив на погляди й світосприйняття низки відомих укр. інтелектуалів, у т. ч. Ю.*Бачинського*, М.Драгоманова, Б.*Кістяківського*, С.Кривенка, Лесі *Українки*, М.*Павлика*, М.*Порша*, М.*Туган-Барановського*, І.Франка, Л.*Юркевича* та ін. З М.*Зібером*, С.*Подолинським* та І.*Фесенком* М. був знайомий особисто, а з С.Подолинським підтримував епістолярний зв'язок.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. ортодоксальний марксизм був суттєво трансформований В.*Леніним* та ін. більшовицькими теоретиками до рос. соціокульт. передумов і політ. обставин. Водночас з'явилася низка реформаторських та ревізіоністських візій вчення М. (*австромарксизм*, *«легальний марксизм»* та ін.), які справили певний вплив на політ. діячів та інтелектуалів (С.*Булгаков*, М.Ратнер, М.Туган-Барановський, Л.Юркевич та ін.).

З офіц. канонізацією марксизму як держ. ідеології за рад. часів праці М. не раз перевидавалися. Спершу, протягом 1920-х рр., мали місце паліативні спроби академічного вивчення марксизму як в УСРР (І.Дашковський, В.Юринець та ін.), так і взагалі в *СРСР*. Втім, хвиля сталінських репресій на поч. 1930-х рр. супроти учених та *інтелігенції* поклали край навіть поміркованому вивченню спадщини М. Відтоді і до кінця 1980-х рр. студіювання марксизму, зокрема інтерпретація та видання творів М., здійснювалося, виключно в межах ідеологічних потреб та парт. вимог. Натомість рад. кер-во впровадило практику тотального вивчення офіц. догматичної версії вчення М.

У межах канонічної рад. інтерпретації марксизму 1985 було завершене україномовне видання праць М. та Ф.*Енгельса* в 50-ти томах. Однак публікація конспектів М. з праць М.Костомарова та деяких ін. матеріалів, здійснювалася на обширах СРСР вибірково, позаяк обмежувалася ідеологічними міркуваннями та директивами кер-ва *Комуністичної партії України* та *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Зокрема, російськомовний переклад конспекту М. з праці «Гетьманство Выговского» М.Костомарова був підготовлений Є.*Шабліовським*, В.*Сарбеєм* та К.Соловйовою 1968 для багатотомного збірника «Архив Маркса и Энгельса», але так і не був надрукований. Україномовний переклад цього конспекту був оприлюднений В.Сарбеєм лише 1993 у «Працях центру пам'яткознавства» (вип. 2) АН України (нині *Національна академія наук Украї-*

ни) та *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. 1989 був опублікований російськомовний переклад студії М. «Викриття дипломатичної історії 18 століття».

Твори М. укр. мовою видавалися і за кордоном, зокрема т-вом *«Космос»* у Берліні (Німеччина) протягом 1920-х рр. 1927—29 вперше за редакцією А.*Річицького* був виданий укр. мовою «Капітал». Поза межами УРСР праці та спадщину М. вивчали укр. вчені В.*Голубничий*, Р.*Роздольський*, П.*Феденко*, Р.*Шпорлюк* та ін. З розпадом СРСР зацікавлення постаттю М. та його спадщиною суттєво підупали й нині переважно обмежуються цариною спец. академічних студій.

Праці: Стенька Разин. «Молодая гвардия», 1926, № 1; Хронологические выписки. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 8. М., 1946; Листування К.Маркса і Ф.Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Разоблачения дипломатической истории XVIII века. «Вопросы истории», 1989, № 1—4.

Літ.: *Антонович Д.* Карл Маркс і українці. «Дзвін», 1913, № 3; *Донцов Д.* Енгельс, Маркс і Лясаль про «неісторичні нації». «Літературно-науковий вістник», 1914, № 2—3; *Туган-Барановский М.И.* Теоретические основы марксизма. М., 1918; Карл Маркс і Фрідріх Енгельс про диктатуру пролетаріяту. Берлін—К., 1921; *Гермайзе О.* Українські соціялісти та основоположники наукового соціялізму. «Життя й революція», 1925, № 1—2; *Річицький А.* Карл Маркс, його життя, діяльність і наука. Х., 1922; Берлін, 1927; *Гаврилюк В.* Національне питання у Маркса й Енгельса. Х., 1930; Сборник к пятидесятилетию смерти К.Маркса. Х., 1933; *Юринець В.* Філософська ґенеза Маркса. Х., 1933; *Білецький О.* Світова література в творах Маркса й Енгельса. «Червоний шлях», 1934, № 6—7/8; *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст. Подєбради, 1934; *Адамович А.* Твори К.Маркса і Ф.Енгельса, заборонені царською цензурою на Україні. «Література і мистецтво», 1943, № 9, 5 травня; Notaty Karoły Marxa z «Histoire de Pologne» Joachima Łełewela. «Archiwum Historii, Fiłozofii i Myśli społecznej», 1959, nr. 4; *Багмут Й.А., Шморгун П.М.* Видання творів К.Маркса і Ф.Енгельса на Україні: Бібліографічний покажчик. Х., 1965; *Багмут Й.А.* Розповсюдження «Капіталу» К.Маркса на Україні (до 100-річчя видання 1-го тому «Капіталу»). «УІЖ», 1967, № 9; *Волянюк М.М.* Львів'янин, особисто знайомий з К.Марксом. Там само; *Кравчук П.* Про видання «Капіталу» К.Маркса українською мовою в Канаді. «УІЖ», 1967, № 12; *Сарбей В.Г., Шабливский Е.С.* Н.И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8; *Котляр М.Ф.* Історія народів СРСР у «Хронологічних виписках» К.Маркса. «УІЖ», 1968, № 4; *Шморгун П.М.* Видання і розповсюдження творів К.Маркса на Україні. Там само; *Храковський Й.Н.* З історії дослідження теоретичної спадщини К.Маркса в УРСР. «УІЖ», 1968, № 5; *Шморгун П.М.* Карл Маркс і Україна. К., 1968; *Мавродина Р.М.* К.Маркс о взаимоотношениях Киевской Руси и кочевников. «Вестник Ленинградского университета. Серия: История», 1971, № 20; *Глизь І.І.* Розповсюдження праць К.Маркса на Україні наприкінці XIX — початку XX ст. «УІЖ», 1983, № 6; *Лещенко М.Н.* Карл Маркс і Україна. «УІЖ», 1983, № 5; Невичерпний арсенал революційної думки [Наукова конференція, присвячена завершенню видання творів К.Маркса і Ф.Енгельса в 50-ти томах українською мовою, м. Київ, 1985]. «УІЖ», 1986, № 2; *Шпорлюк Р.* Маркс—Ліст—Палацький: Націоналізм у Центральній Європі. «Сучасність», 1987, № 4; *Сарбей В.Г.* Про Марксів конспект розвідки М.Костомарова «Гетьманство Виговського». «Праці центру пам'яткознавства» (К.), 1993, вип. 2; *Його ж.* Сторінки історії українського козацтва в творчій спадщині Карла Маркса. В кн.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ—Дніпропетровськ, 13—17 травня 1991 р.), вип. 2. К., 1993; *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998.

О.В. Ясь.

МАРКСИ́ЗМ В ІСТОРИ́ЧНІЙ НАУ́ЦІ — використання теорії і методу людино- і суспільствознавства, розроблених К.*Марксом* і Ф.*Енгельсом* у серед. 19 ст., з метою пояснення *історичного процесу*. Теор. підстави запропонованої ними доктрини, що отримала назву марксизму, були сприйняті частиною інтелектуальних кіл Європи і світу як метод вивчення і тлумачення сусп. явищ минулого з їх проекцією в майбутнє. Центр. ідеєю марксизму стало утвердження універсального погляду на закономірний природно-істор. процес прогресивної еволюції людства від примітивної сусп. організації первісних спільнот («первісного комунізму») до вищого і гуманістичного сусп. устрою — комунізму, заснованого на усуспільненні засобів вир-ва матеріальних благ, рівноправному їх розподілі між членами сусп-ва, свободі духовного вдосконалення. Осн. теор. підстави марксизму склали матеріалістична філософія з її двома складовими — матеріалізмом діалектичним і *матеріалізмом історичним*. Перший стверджував первинність матерії й вторинність свідомості і переносив закони діалектики на природу, людину і сусп-во. Другий — формулював поняття і теорії сусп. розвитку, засновані на екон. детермінізмі і соціальній боротьбі як рушіях сусп. поступу і змін. Незважаючи на те, що засновники марксизму вважали свою доктрину такою, що підлягає критиці, їхні послідовники, зокрема ідеологи і політики робітничого, соціалістичного, комуністичного та інших лівих соціальних рухів 19—20 ст., сприйняли її як форму «світської релігії» і завершену ідеологію «перебудови світу», як керівництво до соціальної практики.

Уже в 19 ст. розпочався перегляд деяких теор. положень марксизму, який призвів до появи у 20 ст. нових «розвинутих» різновидів марксизму, зокрема, нім. ревізіонізму (Е.Бернштейн, К.Каутський), *австромарксизму* (М.Адлер, О.Бауер, К.Реннер, Р.Гільфердинг), рад. версії під назвою «марксизм-ленінізм» (В.*Ленін*, Й.*Сталін*), неомарксизму на Заході (Д.Лукач, К.Корш, А.Грамши, Франкфуртська школа), китайс. версії марксизму (Мао Цзедун), низки лівацьких марксистських доктрин в країнах т. зв. Третього світу. В середині

«Manifest der Kommunistischen Partei». Лондон, 1848. Обкладинка.

і 2-й пол. 20 ст. видозмінений марксизм або його різновиди використовувалися багатьма сусп. рухами та ідеологіями для досягнення політ. цілей. Ідеї марксизму, що послужили стимулом для поглиблення наук. суспільствознавчих досліджень у 20 ст., виявилися трансформованими відповідно до нових пізнавальних здобутків у т. зв. постмарксизмі, представники якого на базі критики теор. засад марксизму сформували постмодерністські підходи до соціальної реальності (Ж.Дерида, Ф.Лакан, Ф.Бодріяр, М.Фуко), заперечивши його гол. теор. постулати — об'єктивний універсалізм, детермінізм і монізм. На їх місце вони запровадили сусп-во як «уявний конструкт», «гегемонізм» як результат спрямованої політ. дії, «логіку рівності» замість боротьби суперечностей та «радикальну демократію» замість «диктатури класу».

На початковому етапі поширення марксизму в 19 ст. його методологічні настанови спрямовувалися на подолання обмеженості попередніх ідеалістичних філософсько-істор. схем і зосередження уваги на вивченні реальних сусп. відносин в їх інтегрально-соціологічному вимірі. Привабливою стороною матеріалістичного підходу до історії був аналіз соціальних структур в їх конкретній взаємодії в певних часових і просторових рамках з посиленою увагою до екон. питань. Це дало підстави академічним ученим тогочасних європ. країн скептично поставитися до марксизму, запозичаючи тільки окремі компоненти його вчення про *капіталізм* і екон. детермінізм. Більшу популярність матеріалістичне розуміння історії знайшло серед діячів соціал-демократ. руху, які пропагували його вчення серед мас (П.Лафарг у Франції, А.Бебель, В.Лібкнехт, К.Каутський, Е.Бернштейн у Німеччині, А.Лабріола в Італії, Г.*Плеханов* у Росії, Ф.Зорге в США, Л.Кшивицький у Польщі та ін.). Наприкінці 60-х рр. 19 ст. марксистські ідеї з'явилися в укр. землях із Заходу. Київ. професор економії М.*Зібер*, а також деякі ін. професори Київського та Харківського ун-тів включили марксів аналіз капіталізму до своїх лекцій, а праця М.Зібера про Д.Рікардо була позитивно оцінена К.Марксом і Ф.Енгельсом, з якими він зустрічався особисто. Учень М.Зібера С.*Подолинський* під впливом марксизму написав кілька праць про капіталіст. пром-сть в Україні, а молоді галицькі інтелектуали І.*Франко* і М.*Павлик* перекладали укр. мовою і популяризували в західноукр. землях праці його основоположників. Під впливом марксизму певний час перебували відомі укр. економісти і соціологи, т. зв. легальні марксисти (див. *Легальний марксизм*) — Б.*Кістяківський*, Макс.*Ковалевський*, М.*Туган-Барановський* та ін. Прибічником марксистської інтерпретації історії до кінця життя залишався діяч західноукр. комуніст. руху Р.*Роздольський*, який залишив праці з історії марксизму, робітн. руху, опубліковані переважно після *Другої світової війни* на еміграції в США (зокрема, 2-томник «Створення К.Марксом "Капіталу"», 1968—69).

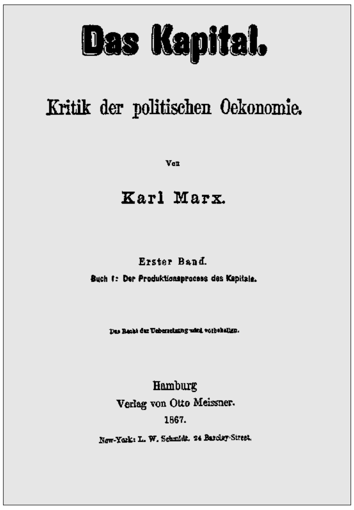

Маркс К. «Das Kapital». Гамбург, 1867. Титульний аркуш.

Зміна сусп. умов в індустріальних країнах Заходу на поч. 20 ст., нові наук. відкриття спричинили початок ревізії марксистських підвалин, зокрема в трактуванні істор. явищ. З одного боку, в *Російській імперії* прихильники марксизму поряд з пропагандою марксизму розпочали його застосування до аналізу істор. минулого і теор. «вдосконалення». Найбільшою активністю вирізнявся лідер більшовицького крила рос. соціал-демократії В.Ленін, який залишив багато пропагандистських і теор. творів, в яких розвивав «активістичні» сторони марксизму, доповнюючи їх теорією «партії нового типу», покликаної завоювати *владу* і встановити *диктатуру пролетаріату*. З цих позицій він аналізував істор. минуле Росії та ін. країн, підганяючи його під висновок про «закономірність» соціаліст. революції. Підсумком його теор. розвідок стало жорстке підпорядкування науки і к-ри ідеологічним канонам («партійність»), а теоретичні і практичні висновки послужили підставою для виникнення доктрини «марксизму-ленінізму», сформульованої та догматизованої його наступником Й.Сталіним. На початках існування *СРСР* марксистська методологія ще давала певний простір для творчого розгляду істор. проблем і відбилася в творчості деяких її адептів (О.Богданова, М.*Бухаріна*, М.*Покровського*, Є.*Тарле*), але після початку «соціалістичного наступу по всьому фронту» будь-які відхилення від встановлених парт. догм каралися репресивними органами. Розпочалася розробка «марксистсько-ленінської» версії рад. та світ. історії, яка грунтувалася на препарованому на догоду правлячій партії висвітленні і тлумаченні минулого. Рад. істор. наука аж до краху СРСР перебувала під жорстким ідеологічним контролем комуніст. партії, а історики виконували «партійне завдання» ідеологічної обробки мас. Це не заперечувало окремих успішних творчих здобутків рад. істориків, зокрема у вивченні багатьох соціально-екон. питань минулого. Але парт. диктат і відірваність від світ. струменя істор. думки негативно відбилися на їхній фаховій підготовці, що не дозволяла на рівних із закордонними колегами виступати на міжнар. арені. Подібна ситуація, з певними відмінностями, склалася й у країнах т. зв. соціаліст. системи, які опинилися під ідеологічним контролем комуніст. партій.

З другого боку, на Заході марксизм став в епіцентрі дискусій щодо можливості суспільно-політ. оновлення капіталіст. світу. Критиці було піддано схематичні положення марксизму про автоматизм соціальних змін, про невідворотність революц. форм перетворення сусп-ва та інші. Зх.

марксисти реагували на критику й намагалися осмислити нові тенденції трансформації сусп. відносин, що стали помітними наприкінці 19 ст. Ревізія низки основоположних засад марксизму була здійснена в працях нім. та австрійс. марксистів, діячів *соціал-демократії*. К.Каутський одним з перших відмовився від екон. детермінізму в поясненні сусп. змін (2-томник «Матеріалістичне розуміння історії», 1927—29). Е.Бернштейн протиставив революц. шляху зміни устрою — еволюційний. Австрійс. марксисти поставили питання про доповнення марксизму здобутками соціології, психології, етнології, а також морально-етичними ідеалами. Після воєнних і революц. потрясінь 1917—23 виник напрям «неомарксизму», пов'язаний з іменами угор. комуніста Д.Лукача, нім. соціал-демократа К.Корша, італ. комуніста А.Грамші. Згодом напрям розгалузився на кілька самостійних угруповань — філософів Франкфуртської школи (В.Беньямін, Т.Алорно, Ю.Габермас), фрейдомарксистів (В.Райх, Г.Маркузе, Е.*Фромм*), екзистенціальних марксистів (Ж.-П.*Сартр*, А.Камю, М.Мерло-Понті), феноменологічних марксистів (Е.Пачі, П.Пиконе, група югославського час. «Праксіс»), аналітичних марксистів (Л.Альтюссер, Л.Коен, Д.Елстер, Д.Ремер). Спільним для них було критичне переосмислення всіх складових марксистського вчення з «діалектико-гуманістичних» позицій і здобутків соціальних та гуманітарних наук. Їхні теор. напрацювання незначною мірою вплинули на історіописання на Заході, де прихильники марксизму надалі дотримувалися структурно-соціологічної моделі інтерпретації минулих явищ з особливою увагою до немайнових соціальних груп (Е.Гобсбаум, Л.Голдман, А.Лефевр, А.-В.Гоулднер, І.-Л.Горовіц, Н.Бірнбаум, Л.Левенталь, Р.Фридерікс, Ч.-Р.Міллс та ін.). Натомість методологічні корективи в творчість марксистів внесли теор. напрацювання франц. *Анналів школи,* в яких соціальні виміри істор. процесу органічно поєднувалися із свідомісними (історична пам'ять, *ментальність*) та природничо-географічними (час і середовище), а істор. явища досліджувалися із залученням методів та інструментів ін. соціальних і гуманітарних наук.

У середині і 2-й половині 20 — на поч. 21 ст. значний вплив на трансформацію істор. парадигми марксизму на Заході вчинили зміни епістемологічних засад історіографічної творчості, пов'язані з «когнітивним поворотом», постструктуралізмом і деконструктивізмом, «лінгвістичним зворотом», «культурно-антропологічним викликом», виникненням «наративної філософії історії» та ін. новаціями в розумінні соціальних процесів, котрі покриваються поняттям постмодернізм (див. *Постмодернізм в історичній науці*). Заг. спрямуванням ситуації постмодерну є «культурницький» підхід до всіх здобутків людського розуму, усунення (або визнання) ідеологічного забарвлення творів людської думки, акцент на культ. плюралізмі як основі соціального співжиття людей і спільнот, відмова від надмірних амбіцій раціоналізму на користь чуттєвості. Хоча внаслідок «постмодерністського виклику» наук. ідеї та ідеали попереднього часу зазнали потужного струсу, парадигми, запропоновані ним, відкрили нові обрії та можливості пізнання. Марксистська парадигма поступово розчинилася в нових напрямах і школах суспільствознавства, що виникли під впливом постмодерну — «*новій історичній науці*», психоісторії, інтелектуальній історії, культурно-антропологічній історії, *мікроісторії*, гендерній історії, усній історії, постколоніальних студіях, *історії понять*, історії речей тощо. Усі вони відкидають можливість наук. синтезу сусп. процесів у вигляді «метаоповідей», надають перевагу аналізу суб'єктивності в реконструкції минулих подій та явищ, яка дає змогу глибше проникнути в минулий людський світ мислення, світобачення і діяння. У такому ж ракурсі досліджується також соціальна історія різних сусп. груп та осіб. Марксизм для *історичної науки* перетворився з методології на об'єкт істор. аналізу.

Літ.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. В кн.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 3. К., 1959; *Маркс К.* До критики політичної економії. Там само, т. 13. К., 1963; *Його ж.* Капітал: Критика політичної економії, т. 1, кн. 1. Там само, т. 23. К., 1965; *Нарский И.С.* Франкфуртская школа: краткий очерк истории философии. М., 1975; *Ленін В.І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 18. К., 1976; *Його ж.* Історична доля вчення Карла Маркса. Там само, т. 23. К., 1972; *Його ж.* Три джерела і три складові частини марксизму. Там само, т. 23. К., 1972; *Його ж.* Філософські зошити. Там само, т. 29. К., 1972; Социальная философия франкфуртской школы. М.—Прага, 1978; *Грамши А.* Избранные произведения. М., 1980; *McLellan D.* Marxism after Marx. London, 1980; Неомарксизм и проблемы социологии культуры. М., 1980; Developing contemporary Marxism. London, 1982; *Breisach A.* Historiography: Ancient. Medieval. Modern. Chicago—London, 1983; *Мельник Л.Г.* Розвиток наукового пізнання історії. К., 1983; *Gorman K.K.* Neomarxism: The meaning of modern radicalism. London, 1985; *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. М., 1987; *Могильницкий Б.Г.* Введение в методологию истории. М., 1989; Историография истории нового времени стран Европы и Америки. М., 1990; *Санцевич А.В.* Методика исторического исследования. К., 1990; *Фромм Э.* Бегство от свободы. М., 1990; *Андерсон П.* Размышления о западном марксизме. М., 1991; *Pomorski J.* Historyk i metodologia. Lublin, 1991; *Rigby S.H.* Marxism and History: A cultural introduction. В кн.: *Burke P.* New perspectives on historical writing. Cambridge, 1991; What is History Today. Atlantic Highlands, 1992; *Кантор К.М.* История против прогресса: опыт культурно-исторической генетики. М., 1992; *Фромм Э.* Марксова концепция человека. М., 1992; *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью). М., 1992; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность: Критика коммунизма. М., 1994; *Wrzosek W.* Historia—Kultura—Metafora: Powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław, 1995; *Геллнер Э.* Условия свободы. М., 1995; *Jenkins K.* On «What is History?»: from Carr and Elton to Rorty and White. London — New York, 1995; A New Philosophy of History. London, 1995; *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1996; *Арон Р.* Мнимый марксизм. М., 1997; *Булгаков С.Н.* История социальных учений в XIX в. М., 1997; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century: from scientific objectivity to the Postmodern Challenge. Honover—London, 1997; *Wilson N.J.* History in crises?: Recent directions in historiography. New Jersy, 1999; *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Ивин А.А.* Философия истории. М., 2000; *Grabski A.F.* Dzieje historiografii. Poznań, 2003; *Рікер П.* Ідеологія та утопія. К., 2005; *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство. К., 2005;

Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; *Мангайм К.* Ідеологія і утопія. К., 2008.

Л.О. Зашкільняк.

МАРКСИ́ЗМ ЯК ІДЕОЛОГІ́ЧНА ТЕ́ЧІЯ. Принципи марксистської теорії були сформульовані в праці К.*Маркса* та Ф.*Енгельса* «Маніфест Комуністичної партії» (1848), листі К.Маркса Ї.Вейдемейєру (1852), книзі К.Маркса «Капітал» (1867, 1-й т.) та його працях «Громадянська війна у Франції» (1871) і «Критика Готської програми» (1875), а також у працях Ф.Енгельса «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886) та ін. Самостійне значення мають ранні рукописи К.Маркса 1834—44, в яких він розробляв концепцію відчуження людини від своєї родової сутності.

До джерел вчення К.Маркса відносять діалектичну філософію Г.-В.*Гегеля*, матеріалістичне вчення Л.*Фейєрбаха*, класичну політекономію та утопічний соціалізм К.-А. де Сен-Сімона, Ш.Фурьє та Р.Оуена. Серед соціалістів, що впливали на формування поглядів К.Маркса варто назвати П.-Ж.Прудона. Утім, через подальший конфлікт між цими двома теоретиками *соціалізму* К.Маркс не визнавав цього впливу. Суттєво вплинула на філософію марксизму наука середини й 2-ї пол. 19 ст., у першу чергу — еволюційне вчення Ч.-Р.Дарвіна.

Засновники марксизму намагалися вибудувати цілісну картину світу. Світ та сусп-во характеризується в марксизмі як діалектичний розвиток матерії (діалектичний та істор. матеріалізм). Прагнення очиститись від ідеалізму Г.-В.Гегеля призвело до ін. крайнощі — екон. детермінізму. Економіка, перш за все вир-во, вважалася первісним чинником, «базисом» сусп-ва, а соціальна психологія, політика, право, ідеологія — вторинним, «надбудовою». Увага до протиріч сусп-ва, прагнення їх подолати, «зняти», привело К.Маркса та Ф.Енгельса до радикальної політ. програми, яка передбачала революц. перетворення капіталізму, його заміну сусп-вом без класових протиріч, яке керується з центру за єдиним планом. Завдати поразки бурж. *еліті* могла, як казав К.Маркс, лише її протилежність — знедолені пролетарі.

Згідно марксистського *матеріалізму історичного* рушійною силою історії була боротьба класів. Існування *класів суспільних* пов'язане з певними стадіями розвитку вир-ва. Розвиток продуктивних сил вступає в конфлікт із пануючими виробн. відносинами. У результаті наростають протиріччя між різними класами, у першу чергу — між пануючими експлуататорами та трудящими. Класова боротьба між ними приводить до революц. зміни етапів розвитку сусп-ва (суспільно-екон. формацій). У результаті зміни одних експлуататорських формацій іншими на етапі пром. вир-ва виникає капіталіст. сусп-во, яке характеризується антагоністичними протиріччями між класами *буржуазії* та *пролетаріату*.

Аналізу *капіталізму* присвячена найбільша праця К.Маркса «Капітал». У ній він стверджував, що капіталісти недоплачують робітникові за працю, відчужуючи на свою користь додаткову вартість. Критикуючи капіталізм, засновники марксизму розробили концепцію комуніст. (соціаліст.) сусп-ва, що відкривало можливості для трактування конструктивної програми марксизму.

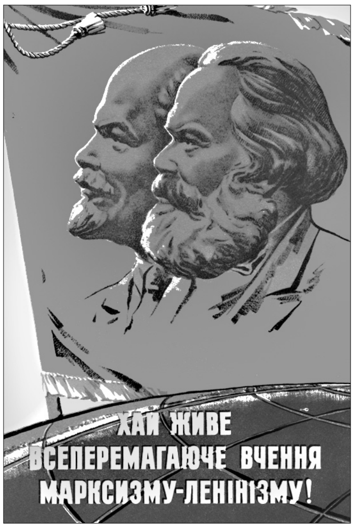

«Хай живе всеперемагаюче вчення марксизму-ленінізму!» Плакат художників Ю. Мохора, О. Терентьєва. 1957.

На думку марксистів, екон. розвиток капіталізму неминуче буде створювати передумови для першої фази комунізму (у 20 ст. більшість марксистів називали цю фазу соціалізмом). Але буржуазія, досягнувши панування після ліквідації *феодалізму*, опирається зміні устрою. Пролетаріат зростає, посилюється й набуває здатності скинути панування буржуазії в ході світ. пролетарської революції. Переможний пролетаріат встановлює *диктатуру пролетаріату*, що трактується К.Марксом та Ф.Енгельсом як *демократія*, оскільки диктаторські методи використовують робітники, які складають більшість населення. Диктатура пролетаріату має взяти під контроль нар. госп-во та ліквідувати приватну власність на засоби вир-ва. К.Маркс та Ф.Енгельс вважали, що коли диктатура виконає свої завдання завершення боротьби з буржуазією, вона сама по собі відімре. Виникне комуніст. сусп-во, в якому нема класів, експлуатації та пригнічення одних людей іншими, усі будуть добровільно працювати за єдиним планом. Протиріччя комуніст. сусп-ва не заважатимуть розвитку вир-ва, «вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх». Для боротьби за комунізм та диктатуру пролетаріату необхідним є створення робітн. партії, яка б виражала інтереси пролетаріату — комуністичної чи соціал-демократичної. К.Маркс та його послідовники вважали, що їх уявлення про розвиток сусп-ва єдино вірні («науковий комунізм»), а своїх попередників звинувачували в утопізмі.

Концентруючись на соціально-класовій боротьбі, марксисти недооцінювали важливість психологічних, культурно-нац. факторів. Сила марксизму була в його всеохоплюючій системній картині світу, співставній лише з релігією своєю здатністю відповідати на всі запитання. Марксизм був несумісний з релігією і до будь-якої її форми ставився негативно.

Уже перші критики марксизму (П.-Ж.Прудон, О.*Герцен*, К.Фогт, М.Бакунін, М.Михайловський та ін.) вказували на протиріччя в цьому вченні. Екон. еволюція неминуче веде до кому-

нізму, але марксисти вимагають якнайшвидшої підготовки революц. перевороту. Марксисти сподіваються на те, що світ. революція здійсниться у світ. масштабі, у той час як у країнах світу за деякими виключеннями, більшість трудящих складали селяни. Пролетарі не мають культ. навичок для управління сусп-вом. Тому кер-во диктатурою пролетаріату здійснюватимуть колишні керівні працівники та інтелігенти-комуністи. Марксисти вважають, що колишні чиновники будуть діяти в інтересах усіх робітників, але ін. положення марксизму стверджують, що класова позиція людини визначається не її походженням, а соціальним становищем. Ставши керівником, робітник буде діяти як чиновник, а не як робітник. Нова бюрократія збереже експлуатацію та пригнічення.

Істотним ускладненням для марксистів стала суперечність між соціально-екон. програмою та демократ. цінностями соціаліст. руху 19 ст. К.Маркс та Ф.Енгельс вважали, що «національна централізація засобів виробництва стане національною основою суспільства, яке складається із об'єднання вільних та рівних виробників, що займаються громадською працею по загальному й раціональному плану». Така система може існувати лише за однієї умови — працівник завжди буде обирати вільно і добровільно саме ту поведінку, яка запланована центром. Якщо ні — у жертву має бути принесено або виконання плану, або свобода працівника.

1848—70 К.Маркс та Ф.Енгельс не пояснювали, як конкретно має виглядати *держава* диктатури пролетаріату. Після *Паризької комуни 1871* та під впливом критики анархістів (див. *Анархізм*) в *Інтернаціоналі I* К.Маркс та Ф.Енгельс скоригували свою політ. програму. 1875 Ф.Енгельс писав А.Бебелю: «Варто було б кинути всі ці балачки про державу, особливо після Комуни, яка і не була вже державою в повному розумінні цього слова... Ми запропонували б тому поставити всюди замість слова "держава" слово "община", прекрасне старе німецьке

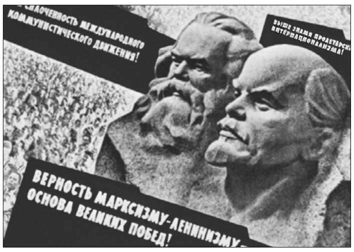

«Вірність марксизму-ленінізму — запорука великих перемог!» Плакат художника Б. Березовського. 1964.

слово, яке відповідає французькому слову "комуна"».

Наприкінці 1870-х — на поч. 1880-х рр. засновники марксизму під впливом електоральних успіхів соціал-демократів прийшли до висновку, що у виключних випадках пролетарська революція може здійснитись і без насильницького перевороту. Наприкінці 19 ст. марксизм переміг у соціал-демократ. русі і оформився у солідарну ідейну течію з рисами наук. школи та міжнар. політ. орг-ції. Він був краще за ін. соціаліст. напрямки адаптований до тенденції індустріальної модернізації (див. також *Індустріалізація*) та формування державно-монополістичного індустріального сусп-ва та соціальної д-ви, яка стала фактом у 20 ст. Марксизм зайняв нішу на правому фланзі соціаліст. руху, поступово поглинаючи етатистські (перш за все лассальянство та *бланкізм*) й помірковані (соціал-лібералізм та прудонізм) течії. Із виникненням *Інтернаціоналу II* 1889 в ньому поступово гору взяв марксизм.

У той же час протиріччя марксистської теорії та вирішення практичних політ. завдань привело до поділу його на ряд течій. Помірковані марксисти, перш за все «ревізіоністи» на чолі з Е.Бернштейном, вважали, що соціаліст. відносини можуть виникати і зміцнюватися в ході еволюції капіталізму, а тому пролетарська революція не є конче необхідною. Е.Бернштейн та його прибічники розуміли під соціалізмом не принципово нове посткапіталіст. сусп-во, а захист соціальних прав, кооперацію, демократизацію тощо. Марксисти-центристи (К.Каутський, Г.*Плеханов*), визнаючи необхідність революц. переходу до соціалізму в принципі, вважали, що треба вести політ. боротьбу за демократію, полегшення становища робітн. класу, створення екон. та культ. передумов соціалізму, але не здійснювати пролетарську революцію, доки вони не будуть готові. Робітн. клас ще не достатньо культурний, аби зуміти взяти на себе управління країною та вир-вом. Госп-во ще недостатньо сконцентровано капіталізмом, аби ним можна було управляти з єдиного центру. Радикали (В.*Ленін*, Р.Люксембург) вважали, що передумови пролетарської революції можуть виникнути раніше, ніж передумови соціалізму, але все одно необхідно боротись за неї. Вивчаючи процеси монополізації капіталізму, радикальні марксисти перебільшували готовність світ. економіки розвиватися за єдиним планом, «по-соціалістичному». На думку В.Леніна, захопивши *владу*, згуртована орг-ція революціонерів зможе підготувати передумови створення соціаліст. сусп-ва, розвиваючи здібності робочого класу до управління сусп-вом та економікою. В.Ленін прийшов до висновку, що пролетарська революція та побудова соціалізму можуть початися і в тій країні, де більшість складає *селянство*, бо революц. масами буде керувати партія пролетаріату. Неприйняття цих ідей частиною рос. соціал-демократів привело до розколу рос. марксистів на *більшовиків* (ленінців) та *меншовиків*. Цей розкол у подальшому поширився на весь світ. У соціал-демократ. партіях виділилися комуніст. течії, які після I світ. війни утворили комуніст. партії (див. також *Комунізм*).

Під впливом народницької критики (див. також *Народництво*) та фактору «пробудження Азії» марксистський революц. проект на поч. 20 ст. став складнішим. Окрім пролетаріату проти *імперіалізму* (пізнього капіталізму) комуністи прагнули мобілізувати у більшості своїй селянські народи «периферії» капіталізму (ще К.Маркс та Ф.Енгельс вважали, що «друге видання селянської війни на Сході може допомогти пролетаріату Заходу»). Комуніст. проект набув двох складових — світова боротьба за

знищення імперіалістичної системи та створення комуніст. соціальної структури. Але спершу — у розвинутих капіталіст. країнах. На перетині цих завдань опинилася Росія як одна із найбільш розвинутих країн «периферії».

В умовах *Першої світової війни* більшість соціал-демократів стали на бік ворогуючих між собою урядів, відмовившись від колиш. солідарності між соціалістами різних країн. Це привело до фактичного розпаду II Інтернаціоналу.

Висунення ленінської моделі комуніст. руху й успіх радикальних марксистів у Росії 1917 начебто знаменували собою вихід із стратегічного глухого кута, в якому опинилася *соціал-демократія.* Тепер соціал-демократія мала обирати між шляхами Е.Бернштейна та В.Леніна, знайти третій шлях ставало все складніше. 1918 соціал-демократи прийшли до влади в Німеччині, але відмовились почати перехід до соціалізму. Ставши при владі в Австрії, вони здійснили лише елементи «соціалізації», які виявилися нестійкими. До 1920-х рр. стало зрозуміло, що центристи не можуть протиставити власну конструктивну стратегію бернштейніанству. Права соціал-демократія знайшла союзника в соціал-лібералізмі та бурж. модернізмі (підтримка бурж. прогресу доти, доки він не вичерпає свій потенціал), а ліва — у селянстві, яке повставало проти капіталіст. експансії, а також у національно-визвол. русі народів на «периферії». Перший шлях взяв гору у *Соціалістичному інтернаціоналі.* Він провадив до згасання соціаліст. посткапіталіст. проекту в соціал-лібералізмі, до зняття мети, заміни її тактичними успіхами. Другий шлях, прийнятий партіями *Інтернаціоналу Комуністичного* (1919—43) провадив до підміни мети соціалізму завданням, яке стоїть перед сусп-вами «периферії» — індустріальною модернізацією. Це робило пролетаріат не таким важливим елементом революції, як у класичному марксизмі. Функції пролетаріату можуть виконувати і носії «пролетарського» вчення, які спираються на більш широкий та розмитий соціальний фронт, зацікавлений у модернізації. Модернізація — завдання національне, що дозволило більшовикам по завершенні «революційного натиску» 1917—23 змінити пріоритети, зайнятися побудовою «соціалізму» (насправді — індустріальної етократії, соціальної д-ви) спершу в одній країні (*СРСР*), а після *Другої світової війни* — у групі середньоєвропейських та відсталих азіат. країн. Спроба пристосувати марксизм до умов цих країн призвела до посилення авторитарних рис марксизму, створення сусп-в, в яких встановилося панування бюрократії. Правлячі комуніст. партії проголосили «побудову соціалізму», хоча ніде сусп-во не стало безкласовим. Ніякого відмирання д-ви не відбувалося, бюрократичне планування економіки виявилося неефективним, «соціалістична» економіка відставала від госп-ва розвинутих країн Заходу, попри те, що комуністи сприяли індустріальній модернізації своїх країн. Поєднання марксистського проекту повного екон. централізму із завданнями індустріальної модернізації в ряді випадків давало можливість досягти швидких техніко-екон. результатів, але це могло потягти за собою такі соціальні катастрофи, як терор та голод, який забрав життя мільйонів людей у СРСР, Китаї та ін. країнах.

Вирішення практичних завдань комуніст. та модернізаційного проектів породило складну структуру «реального соціалізму» та привело до розшарування ленінської гілки марксизму на ряд течій, кожна з яких звинувачувала ін. у відході від справжнього марксизму. Радикальне крило марксизму-ленінізму, прихильне його залишковим демократ. традиціям, зазнало поразки у боротьбі за владу в СРСР («ліва опозиція» чи «троцькізм»; див. Л.*Троцький*). Ним був створений міжнар. рух (IV Інтернаціонал), який у свою чергу розпався на кілька ворогуючих угруповань. У СРСР у 1920—30-ті рр. взяла гору політика максимального, тоталітарного централізму, яку проводив Й.*Сталін.* Праві течії, схильні до відносного еволюціонізму та врахування нац. особливостей, зазнали поразки в СРСР («правий ухил») та більшості країн Сх. Європи. Але в *Югославії* противники Й.Сталіна на чолі з Й.Броз Тіто зуміли перемогти в боротьбі за владу й провели модернізацію країни на основі поєднання марксистсько-ленінських ідей з ринковими методами, елементами госп. самоуправління та федералізму. Югославський шлях розвитку дав змогу уникнути масових жертв. У серед. 1950-х рр. в СРСР також почався відхід від сталінізму. Незважаючи на формальне дотримання марксизму-ленінізму, вже за Й.Сталіна і надалі за його наступників офіц. рад. ідеологія відійшла від ряду принципових ідей К.Маркса, Ф.Енгельса та В.Леніна, таких як заперечення загальнонар. д-ви, товарно-грошових відносин за соціалізму та ін.

Комуністи в країнах Третього світу набули великої популярності, спираючись на невдоволення широких мас, які зазнавали маргіналізації в умовах периферійного капіталізму та розкладу традиційного суспільства (див. *Аграрне суспільство*). Зробивши ставку на протистояння імперіалізму Заходу та допомогу СРСР, такі лідери Третього світу як Мао Цзедун та Фідель Кастро Рус були готові відсунути вбік «пролетарський характер» своєї революції та формувати свої партії та апарати головно із селян та різночинної інтелігенції (ця тенденція проявилася вже в більшовиків). Укріпивши владу, ліві лідери Третього світу набували самостійності від *Комуністичної партії Радянського Союзу*, а в деяких випадках навіть вступали у відкритий ідейний конфлікт з нею. Напр., китайс. комуністи звинувачували рад. комуністів у ревізіонізмі, відході від ідеалів безкласового сусп-ва. Утім, почавши з егалітарної критики Мао Цзедуна та пройшовши через «культурну революцію», яка руйнувала бюрократичну та культ. еліту Китаю, Китайс. комуніст. партія прийшла в 1980-ті рр. до перемоги ідей Ден Сяопіна про розвиток «соціалізму» на основі ринкових відносин при збереженні політ. авторитаризму.

У країнах розвинутого капіталізму, всупереч прогнозам К.Маркса, комуністи не змогли перемогти. У той же час і на Заході марксизм користувався і продовжує користуватися знач-

ним впливом, здійснюючи вплив як насусп. думку так і на політ. рухи лівої орієнтації. У ході «бурхливих шістдесятих» велику популярність набули послідовники «Франкфуртської школи», «нових лівих» та ін. течій радикального марксизму, які намагалися відштовхнутися від ідей раннього марксизму про «відчуження», творчого розвитку марксизму європ. теоретиками 1920—30-х рр. (А.Грамши, Д.Лукач та ін.), досягнень анархізму і фрейдизму, та знайти відповіді на виклики пізнього *індустріального суспільства* (інтеграція робітн. класу в капіталіст. систему, бюрократизація капіталізму та «переродження» СРСР).

Падіння більшості комуніст. режимів наприкінці 1980 — на поч. 1990-х рр. послабило позиції марксизму. Попри це, марксизм справив суттєвий вплив на розвиток соціаліст. думки у світі, сприяв наук. критиці капіталізму, системному соціально-класовому аналізу сусп-ва, розробці соціальних реформ, які полегшували становище робітників, підняв багато важливих проблем посткапіталіст. сусп-ва. Він досі зберігає сильні позиції в ідеології лівих рухів.

Дж.: *Каутский К.* Диктатура пролетариата. От демократии к государственному рабству. Большевизм в тупике. Екатеринослав, 1919; *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений, т. 1—55. М., 1958—65; *Маркс К. и Энгельс Ф.* Сочинения, т. 1—50. М., 1954—81; *Плеханов Г.В.* Собрание сочинений, т. 1—21. М., 1925; *Сталин И.В.* Сочинения, т. 1—13. М., 1946—52.

Літ.: *Бернштейн Э.* Исторический материализм. СПб., 1901; *Його ж.* Проблемы социализма и задачи социал-демократии. М., 1901; Последние сочинения Н.К. Михайловского. СПб., 1905; *Михайловский Н.К.* Полное собрание сочинений, т. 1—10. СПб., 1911—14; *Люксембург Р.* Накопление капитала. М., 1934; *Грамши А.* Избранные произведения. М., 1957; *Меринг Ф.* Карл Маркс: История его жизни. М., 1959; Карл Маркс: Биография. М., 1989; *Преображенский Е.А.* Основной закон социалистического накопления. В кн.: Пути развития: дискуссии 20-х гг.: Е.А.Преображенский, Р.И.Бухарин. Л., 1990; *Троцкий Л.Д.* К истории русской революции. М., 1990; *Андерсон П.* Размышления о западном марксизме: На путях исторического материализма. М., 1991; *Люксембург Р.* О социализме и русской революции. М., 1991; *Краус Т.* Советский термидор: Духовные предпосылки сталинского переворота: 1917—1928. Будапешт, 1997; *Чернов В.М.* Конструктивный социализм. М., 1997; *Шанин Т.* Революция как момент истины: 1905—1907 гг. — 1917—1922 гг. М., 1997; *Твардовская В.А., Итенберг В.С.* Русские и Карл Маркс: выбор или судьба. М., 1999; *Бем-Баверк О.* Критика теории Маркса. М., 2002; *Шубин А.В.* Вожди и заговорщики: Политическая борьба в СССР в 20—30-е гг. М., 2003; *Фляйшер Г.* Между Марксом и Лениным: Роза Люксембург и русская революция. В кн.: Германия и русская революция: 1917—1924. М., 2004; *Мао Цзедун.* Маленькая красная книжка. М., 2007; *Шубин А.В.* Социализм: «золотой век» теории. М., 2007.

О.В. Шубін.

МА́РКУСЬ Василь Васильович (псевд. — Василь Марко; н. 27.12.1922) — політолог, історик, автор низки праць, присвячених порівнянню політ. систем, міжнар. політиці та міжнар. праву, викладач, редактор, видавець. Д-р права (1956). Іноз. член *Національної академії наук України* (1994), член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, *Українського історичного товариства*, Амер. політ. наук. т-ва та ін. Н. в с. Бедевля (нині село Тячівського р-ну Закарп. обл.). Закінчив г-зію в *Хусті*. З травня по грудень 1942 був ув'язнений угор. військ. судом за участь в укр. молодіжному підпіллі в *Закарпатській Україні*, яке діяло під проводом *Організації українських націоналістів* проти окупантів. 1943—44 — студент філол. ф-ту Будапештського ун-ту. 1948 в *Українському вільному університеті* отримав наук. ступінь д-ра філософії. 1951 навч. в ун-ті в Швейцарії. 1951—58 працював у НТШ і в редакції *«Енциклопедії українознавства»* в Сарселі (Франція). 1956 в ун-ті в Парижі (Франція) захистив докторську дисертацію з права. З 1965 — громадянин США. 1959—62 викладав рос. мову і к-ру в ун-тах США. 1962—88 — професор політ. наук в ун-ті Лойоли в Чикаго (США). 1994—95 — гол. наук. співробітник *Інституту соціології НАН України*. Член редколегії «Енциклопедії українознавства», «Ukraine: A Concise Encyclopedia», «Encyclopedia of Ukraine», гол. ред. «Енциклопедії української діаспори», співредактор журналів «Український самостійник» (Мюнхен, Німеччина), «Українська діаспора» (Київ—Чикаго).

Праці: Приєднання Закарпатської України до Радянської України. Лювен, 1956 (франц. мовою; укр. переклад — К., 1993); УРСР в зовнішній політиці та її статус в міжнародному праві: 1918—1923. Париж, 1959 (франц. мовою); Питання національної політики СРСР. Нью-Йорк, 1960 (у співавт.); Півстоліття ОУН (1929—1979). «Сучасність», 1979, № 4; Українські політичні партії на еміграції в 1945—1955 роках. Там само, 1984, № 10; Зовнішні аспекти процесів українського відродження 1920-х років в УРСР. Там само, 1986, № 2; Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921—1939): Міжнародно-правна та порівняльна аналіза. Там само, 1986, № 12; Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. Ужгород, 1993; Берестейська унія з сучасної перспективи. К., 1995; Василь Марко. Спомин (літературні спроби — публікації 40-х років). Ужгород, 1995.

Літ.: Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962; Ukrainians in North America: A Bibliographical Directory. Champaign, 1975; *Ільницький В.* Велике бачиться здалеку. «Закарпатська Україна», 1992, 20 лютого; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—1998. К., 1998; *Мишанич О.* Василь Марко. В кн.: *Василь Марко.* Спомин (літературні спроби — публікації 40-х років). Ужгород, 1995; *Ковальчук О.* Маркусь Василь. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003.

О.О.Ковальчук.

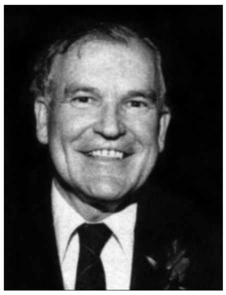

В.В. Маркусь.

МАРМО́Н (Marmont) **Огюст-Фредерік-Луї** (20.07.1774—03.03. 1852) — маршал Франції (1809), дипломат, мандрівник. Н. в Шатійон-сюр-Сен, Бургундія (істор. область на сх. Франції, в бас. р. Сона, прит. Рони). Найближчий помічник Наполеона Бонапарта (1804—14, 1815 — франц. імп. *Наполеон I*). 1814 після відречен-

О.-Ф.-Л. Мармон. Портрет роботи художника Ж.-Б. Герена. 1834.

В.І. Марочко.

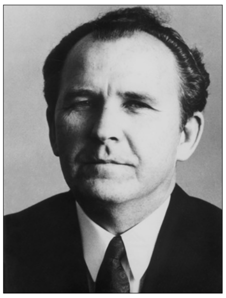

В.Н. Мартиненко.

ня Наполеона перейшов на бік Людовіка XVIII Бурбона й отримав звання пера Франції. У період «Ста днів» залишився вірним Бурбонам. 1827 служив послом Франції в *Російській імперії*. Після Липневої революції 1830 у Франції — в еміграції. 1834 розпочав тривалу подорож по Сх. Європі, Бл. Сходу та Єгипту, поставивши за мету найширше ознайомитися з Пд. Україною. Відвідав *Буковину*, *Бессарабію*, *Одесу*, *Умань*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), *Миколаїв*, *Крим* тощо. Його звіт про поїздку, опублікований у 2-х томах у Парижі (Франція) 1837—38, дістав великого розголосу й був перевиданий у Бельгії та вийшов у перекладах в Італії, Німеччині, Великій Британії, Росії. Оприлюднені М. матеріали є цінним джерелом для вивчення екон. й соціально-політ. становища, к-ри й побуту України 1-ї третини 19 ст., історії причорномор. міст, *військових поселень* і колоній іноземців, *козацтва* та ін. *станів* укр. суспільства.

П. у м. Венеція (нині місто в Італії).

Тв.: Voyage de M. le Maréchal Duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff.., vol. 1—2. Paris, 1837—39 (рос. пер.: Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря.., т. 1—4. М., 1838—40).

Літ.: *Saint Marc P.* Le maréchal Marmont. Paris, 1957.

М.М. Варварцев.

МА́РОЧКО Василь Іванович (н. 05.02.1956) — дослідник історії *кооперативного руху в Україні* 2-ї пол. 19 — 1-ї третини 20 ст., аграрних відносин, *голодомору 1932—1933 років в УСРР* та масових політ. репресій в Україні. Д-р істор. н. (1996). Засл. діяч н. і т. України (2005). Н. в с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну Житомир. обл. 1981 закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту. 1981—95 — аспірант, молодший наук. співробітник, наук. співробітник, старший наук. співробітник відділу історії України 20—30-х рр. 20 ст. Ін-ту історії АН УРСР (з 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, з 1991 — Ін-т історії України АН України, з 1994 — *Інститут історії України НАН України*). 1985 в Ін-ті історії АН України захистив канд. дис. на тему: «Становлення радянського способу життя в колгоспному селі України (1929—1937 рр.)» (наук. кер. — д-р істор. н. С.*Кульчицький*). Один із фундаторів *Асоціації дослідників голодоморів в Україні* (1992). З 1995 — провідний наук. співробітник відділу історії України 20—30-х рр. 20 ст. Ін-ту історії України НАН України, 1996 в цьому ін-ті захистив докторську дис. на тему: «Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.)». 1996—98 та з 2008 — голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Створив та очолював в Ін-ті історії України НАН України Центр дослідження геноциду українського народу (2002—09).

Автор понад 200 праць. Учасник міжнар. наук. конференцій з історії соціально-екон. та політ. розвитку України 1920—30-х рр. (Єкатеринбург, РФ, 1991; Київ, 1993; Кельн, 1994; Марбург (обидва міста в Німеччині), 1998; Урбана-Шампейн (шт. Іллінойс), 2003; Стенфорд (шт. Каліфорнія, обидва міста в США), 2006; *Москва*, 2008).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2008).

Праці: Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. К., 1988 (у співавт.); Хроника социалистического строительства в УСРР: 1921—1925. К., 1988 (у співавт.); 1932—1933 рр. голодомор в Україні: причини і наслідки. К., 1994; Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). К., 1995; Голодомори в Україні: 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. К., 2000 (у співавт.); Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців в Україні (1921—1927): Збірник документів і матеріалів. К., 2000 (укладач); Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003 (кер. авторського колективу, у співавт.); Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). К., 2003 (у співавт.); Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. К., 2006; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006 (у співавт.); Голодомор 1932—1933 рр. К., 2007; Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. К., 2008 (у співавт.); Голодомори в Україні: 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. Дрогобич, 2008 (у співавт.); Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні. К., 2008 (у співавт.); Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні: Місто Київ. К., 2008; Творці голодомору 1932—1933 рр. К., 2008.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; *Ковальчук О.* Марочко Василь. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2008; *Веселова О.М.* З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні (АДГУ). К., 2007.

О.О. Ковальчук.

МАРТИ́НЕНКО Володимир Никифорович (06.10.1923—18.04. 1988) — історик і держ. діяч, дослідник заг. історії, історії міжнар. відносин. Канд. істор. н. (1964). Н. в с. Горбулів (нині село Черняхівського р-ну Житомир. обл.). Після закінчення серед. школи вступив до Київ. авіац. ін-ту (1940). З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — на фронті. Брав участь в обороні *Києва*, визволенні України, у Берлінській операції 1945. Після демобілізації вступив на ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту, який закінчив 1951. Працював в Укр. т-ві дружби і культ. зв'язку з закордоном, на парт. роботі. 1961—64 навчався в Академіїсусп. наук при ЦК КПРС, де захистив канд. дисертацію (1964). З 1965 працював у Посольстві *СРСР* у Канаді, заст. міністра закордонних справ УРСР. 1973—79 — постійний представник УРСР при *Організації Об'єднаних Націй*, 1980—84 — міністр закордонних справ УРСР. Брав участь як член редколегії у підготовці зб. документів і матеріалів «Українська РСР на міжнародній арені (1971—1975 рр.)» (Київ, 1981); довідника «Українська РСР у міжнародних організаціях» (Київ, 1984). З 1984 по 1988 — старший наук. співробітник Інституту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1984—85 входив до складу ЦК КПУ, обирався депутатом ВР УРСР.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ст., Червоної Зірки, Дружби народів, медалями.

П. у м. Київ.

Праці: Канада в лабетах американських монополій. К., 1964.

Літ.: Мартиненко Володимир Никифорович: [Некролог]. «УЇЖ», 1988, № 8; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики, вип.1. К., 1998; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

В.М. Даниленко.

МАРТИНЕ́ЦЬ Володимир Євгенович (псевдоніми — Волянський, Маруся, Я.Полянський, Сокирка, Трубкович, Тур, Тураті; 15.07.1899—10.12.1960) — політ. діяч, журналіст, публіцист. Н. в м. *Львів*. Початкову і середню освіту здобув там же. Доброволець корпусу *січових стрільців* у *Києві* 1918, секретар *губернського комісара* для Холмщини, Полісся і Підляшшя О.*Скоропис-Йолтуховського*. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* — старшина Холмсько-Городельського коша. Студіював право у *Львівському таємному українському університеті* (1921—23), економіку у Вищій торг. школі в Празі (*Чехословаччина*; 1923—26), політ. науки і журналістику в Берліні (Німеччина; 1927—29), філософію в Сорбонні в Парижі (Франція; 1934—36). Співорганізатор Львів. таємного укр. ун-ту, член кураторії Укр. високих шкіл (1921—25), віце-президент *Центрального союзу українського студентства* (1926—27), редактор «Національної думки» (1926—27), «Розбудови нації» (1928—34), *«Сурми»* (1927—33), *«Українського слова»* в Парижі (1934—40). Член Начальної команди *Української військової організації* (1927—33), співзасновник *Організації українських націоналістів*, член її Проводу (1929—54), провідник ОУН(м) на західноукр. землях (1941—42). Організатор і керівник Спілки укр. журналістів у Львові (1941—44). За політ. діяльність не раз арештовувався польс. і нім. властями.

На еміграції в Канаді з 1949, редагував *«Самостійну Україну»* (Вінніпег, 1949), співредактор «Нового шляху» (1949—60), член президії *Комітету українців Канади*.

Автор бл. 4 тис. статей, 18 книжок.

П. у м. Вінніпег.

Тв.: Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів. Видання «Групи української національної молоді». Прага, 1927; Реальна чи визвольна політика? Видання «Розбудови нації». Прага, 1933; Хто мав причину вбити пол. Отмартштайна? Видання «Самостійна думка». Чернівці, 1934; За зуби й пазурі нації. Видання «Українського слова». Париж, 1937; Забронзуймо наше минуле. Видання «Українського слова». Париж, 1937; Жидівська проблема в Україні. Лондон, 1938; «Bratz»: Німецький концентраційний табір (спогад в'язня). Штутгарт, 1946; Українське підпілля: від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Б/м, 1949.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986, *Денека О.* Мартинець Володимир. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997; Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. Львів, 2006.

О.І. Луцький.

В.Є. Мартинець.

МАРТИ́НІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб, який датується останньою чвертю 7 ст., випадково був знайдений у с. Мартинівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) 1907. До скарбу входило бл. 120 срібних ювелірних виробів. Це жін. прикраси та предмети чол. облаштунку. До перших належать очілля, скроневі підвіски, шийні гривни, наручні браслети, пальчата та зооантропоморфні фібули. До других — оздоби портупей (накладні бляшки, пряжки та поясні наконечники), металеві деталі від піхов шабель та кинджалів. Срібні з позолотою фігурки чоловічків та фантастичних звірів, найімовірніше, були оздобами шкіряного панциря. У скарб входили речі візант. походження (див. *Візантія*). Це срібні чаша, келих, ложка, уламок блюда та два навушники від шолома. Деякі з них мали клейма константиноп. ювелірів. Найімовірніше, що речі скарбу належали антському дружиннику (див. *Анти*), який здобув їх у військ. походах, зокрема на Балкани. Закопано було коштовності за часів воєн. негоди, викликаної, мабуть, протистоянням з *хозарами*.

Літ.: *Приходнюк О.М. и др.* Мартыновский клад. В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. 2. Симферополь, 1991; *Kidd D., Pekarskaja L.* Der Silberschadz von Martynovka. Innsbruck, 1994.

О.М. Приходнюк.

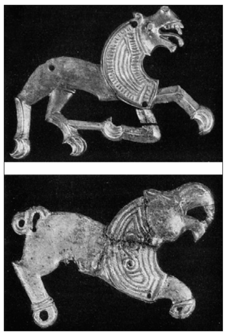

Мартинівський скарб. Срібні бляшки у вигляді коней.

МАРТИНО́ВИЧ Ісидор (1837—15.10.1898) — освіт. діяч *Буковини*, історик. Середню освіту здобув у м. *Бучач*, богословську — у *Чернівцях*. 1863—65 — перший викладач укр. мови Вищої реальної школи в Чернівцях, пізніше — парох у с. Оршівці (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.), 1862—94 — шкільний інспектор Кіцманського повіту, з 1894 — діяльний член укр. освіт. т-в. У своїх істор. нарисах («Історичне свідчення про найстарших володарів та мешканців Буковини й Молдавії», 1870, нім. мовою 1874) на підставі літописних даних і грамот доводив автохтонність (див. *Автохтони*) укр. населення *Буковини Північної*.

Я.Д. Ісаєвич.

МАРТИРО́ЛОГИ (лат. martyrologium, від грец. μαρτῦρ — мученик — і λόγος — слово) — списки мучеників, імена яких подаються в календарному порядку у відповідності з датою їх мучеництва (тобто «днями народження» до нового життя). Це стосувалося передусім мучеників, які постраждали за Ісуса Христа від язичників у перші 3 століття, до визнання християнства держ. релігією в Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Деякі описи мученицьких смертей святих походять із суд. актів, що дійшли в пізніших редакціях, або ж переказах очевидців. Достовірні свідчення переплітаються з легендарними. У грец. церк. літературі найдавнішим мартирологом є «Книга про палестинських мучеників» отця Церкви Євсевія Кесарійського (260—339), зберігся також сирійський список мучеників 411 р. з Едесси, оригінал якого датується також 4 ст.; найбільш повний — «Мікологій» Василя Македонянина (9 ст.). У Зх. церкви найдавнішим мартирологом вважається «Становище мучеників» («Depositio martyrum») у рим. хронографі 354. За наказом Папи Григорія XIII (1572—85) відомий історик Римо-католицької церкви Ц.Бароній (1538—1607) склав мартиролог про мучеників усіх країн і народів, який надалі поповнювався за ін. пап.

М. належать до жанру реліг. житій (див. *Агіографія*) й увійшли до місяцесловів — окремих богослужебних книг або їх частин, що містять календар церк. свят із визначенням їх класу, пасхалію, індиктіон (див. *Індиктіон великий*), а також змінні частини де-

Ю.Й. Мартов.

яких богослужінь річного кола та ін. інформацію літургійного року (див. *Літургія*). Місяцеслов — це те саме, що Мінологіон, Півустав (також те саме, що і Часослов Малий), Святці.

У наш час у світській літературі термін «мартиролог» поширився на переліки жертв військ. конфліктів, політ. переслідувань, на Книги Пам'яті (напр. Книга Пам'яті жертв голодоморів і геноциду в Україні) тощо.

Літ.: *Коваленко-Маняк Л.* Коли не ми — то хто? «Людина і світ», 1993, № 2—3; Мартирологи. В кн.: Христианство: Энциклопедический словарь, т. 2. М., 1995; *Пурясва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. Львів, 2001; Мартирологи. В кн.: Религия: Энциклопедия. Минск, 2007.

П.В. Голобуцький.

МА́РТІН I (р. н. невід.—17.09. 655) — Папа (05.07.649—653), християн. мученик (день пошанування 14 квітня за ст. ст.). Н. в м-ку Тудер (поблизу Перуджі, Італія). Син священика Фабриція. Правління М. I знаменувалося боротьбою з єрессю монофілітів та протистоянням з імператорами *Візантії*, які на той час контролювали Пд. та Центр. Італію. Скликаний 649 М. I Латеранський синод засудив не тільки єретиків, але й реліг. едикти імператорів Константа II та його попередника Іраклія. У відповідь імператор наказав намініснику у Равенні викрасти Папу та доправити його в *Константинополь*. Лише після заміни равенського екзарха М. I було ув'язнено. 19 грудня 654 у Константинополі відбувся суд, на якому М. I було засуджено до страти як зрадника імператора. Лише за кілька тижнів його помилували та наприкінці березня відіслали до м. Херсон (див. *Херсонес Таврійський*), де він і помер.

До сьогодні не вщухла дискусія про місце поховання М. I у Херсоні (Херсонесі Таврійському), з яким археологи пов'язують декілька храмів у Херсонесі та його околицях. Існує версія, що прах М. I було вивезено до Риму.

До нашого часу збереглися списки двох листів М. I з Херсона (Херсонеса Таврійського), які є важливими джерелами з історії ранньовізант. *Криму*.

Тв.: *Mansi J.* Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio... T. 10. Florentia, 1764, col. 861—864; *Migne J.* Patrologiae cursus completus... Ser. latina, t. 87. Paris, 1851, col. 201—204; Рос. пер. вміщено у: *Бородин О.Р.* Римский папа Мартин I и его письма из Крыма. В кн.: Причерноморье в средние века. М., 1991.

Літ.: *Струков Д.М.* Жития святых Таврических (крымских) чудотворцев. М., 1882; *Шестаков С.П.* Папа Мартин I в Херсоне. В кн.: *Шестаков С.П.* Очерки по истории Херсонеса в VI—X веках по Р. Хр. (Памятники христианского Херсонеса, вып. III). М., 1908; *Бородин О.Р.* Римский папа Мартин I и его письма из Крыма. В кн.: Причерноморье в средние века. М., 1991.

А.Г. Плахонін.

МА́РТОВ Юлій Йосипович (справжнє прізв. — Цедербаум, псевдоніми — Алексей, Гамма, Берг, Егор, Л.Мартов та ін.; 12.11.1873—04.04.1923) — один із лідерів меншовизму, ідеолог рос. *соціал-демократії.* Н. в м. *Стамбул.* Син службовця. 1891 вступив на природничий ф-т Петерб. ун-ту. 1892 став лідером соціал-демократ. гуртка (Петерб. група «Визволення праці»; див. *«Визволення праці»*). Був заарештований, 1893 висланий до Вільно (нині м. *Вільнюс*) під гласний нагляд поліції. 1895 повернувся до *Санкт-Петербурга* і запропонував групі соціал-демократів на чолі з В.*Леніним* об'єднатись у «Союз боротьби за визволення робочого класу». Став членом керівного ядра в *петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу».* В січні 1896 арештований та за рік висланий у м. Туруханськ (нині село в Красноярському краї, РФ) строком на 3 роки. Боровся проти *економізму*, підтримав протест 17-ти соціал-демократів проти «Краткого изложения взглядов» («Кредо») К.Кускової. Один з ініціаторів створення газ. *«Искра».* Від серпня 1901 перебував за кордоном (Мюнхен, Німеччина; Лондон, Велика Британія; Женева, Швейцарія). Член редакції «Искры», лідер «м'яких іскрівців». На II з'їзді *Російської соціал-демократичної робітничої партії* запропонував формулювання першого параграфу статуту партії про членство (ознакою членства є сприяння РСДРП замість обов'язкової участі в роботі парт. орг-ції), яке отримало більшість голосів делегатів. Полеміка на з'їзді привела до розмежування соціал-демократів на *більшовиків* та *меншовиків*. Став одним з лідерів меншовиків. Увійшов до редакції «Искры» після виходу з неї В.Леніна. У жовтні 1905 після амністії повернувся до Росії, увійшов до редакції газ. «Начало», брав участь у роботі Петерб. ради робітн. депутатів. 1906 увійшов до редакції об'єднаного органу РСДРП «Партийные известия». Від грудня 1905 — член об'єднаного ЦК РСДРП. Під час *революції 1905—1907* вважав за необхідне займатися перш за все консолідацією сил *пролетаріату*, виступав проти участі пролетарської партії в революц. уряді, якщо такий виникне. 1906 двічі був арештований, у вересні — висланий за кордон. 1907 на V з'їзді РСДРП виступив із доповіддю про діяльність ЦК. На Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу (див. *Інтернаціонал II*) разом з В.Леніним та Р.Люксембург уніс поправку до резолюції про війну, яка пропонувала використати конфлікт для «знищення панування класу капіталістів». Учасник Віденської конференції РСДРП в серпні 1912. Критикував більшовиків за відродження «нєчаївщини». Член Закордонного секретаріату орг. к-ту РСДРП. Член редакцій газет «Соціал-демократ» (1908—11), «Голос соціал-демократа», «Промінь» (1913—14), «Відомості Закордонного секретаріату організаційного комітету», «Голос», «Наше слово» та ін. Один з редакторів та авторів 5-томника «Суспільний рух в Росії на початку XX століття». Один з лідерів лівого крила меншовизму. 1916 вийшов з редакції газет «Голос» та «Наше слово» через розходження з Л.*Троцьким.* Учасник Циммервальдської (1915) та Кінтальської (1916) конференцій соціалістів, виступав за мир без *анексій* та контрибуцій, вважав, що світ. війна призведе до смуг громадян. воєн та революцій, але не підтримував «пораженців». У травні 1917 повернувся до Росії. Виступав проти соціал-патріотів, з одного боку, та більшовиків — з другого. Член Тимчасового центр. бюро меншовиків-інтернаціоналістів. Виступав за тиск рад (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради се-*

лянських депутатів, *Ради солдатських депутатів*) на *Тимчасовий уряд* іззовні. Редагував «Летючий листок меншовиків-інтернаціоналістів». Увійшов до виконкому Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів, у червні був обраний 1-м Всерос. з'їздом рад робітн. і солдатських депутатів до Всерос. ЦВК. Від серпня — член ЦК РСДРП (об'єднана). З липня виступав за передачу влади багатопартійному соціаліст. уряду «дрібнобуржуазної революційної демократії». З цієї позиції виступав на *Демократичній нараді 1917*, у Передпарламенті та на *Другому Всеросійському з'їзді рад 1917.* Критикував більшовиків за якобінство, «аракчеєвське розуміння соціалізму та пугачовське розуміння класової боротьби», але не підтримував збройної боротьби проти них, оскільки вони є партією робітн. класу. Противник укладення *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу* 3 березня 1918. Упродовж 1918—20 — фактичний лідер соціал-демократів у Росії. Редактор газ. «Всегда вперед». 14 червня 1918 виключений зі складу Всерос. ЦВК разом з ін. меншовиками та есерами (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). Критикуючи *«воєнний комунізм»* та червоний терор, вважав рад. режим «фактом реальності», який необхідно демократизувати. Один з авторів платформи РСДРП «Що робити?» (1919), яка багато в чому передувала *новій економічній політиці.* Делегат 7-го і 8-го Всерос. з'їздів рад, 1919—20 — член Всерос. ЦВК та Моск. ради робітн. і красногвард. депутатів. 1919 був обраний до Соціаліст. академії. У вересні 1920 виїхав до Німеччини, залишаючись громадянином РСФРР. У м. Берлін очолив закордонну делегацію РСДРП, заснував ж. «Социалистический вестник» (1921). Розцінював більшовизм як результат впливу дрібнобуржуазної стихії та мілітаризації воєнного часу на робітн. клас.

П. у м. Шемберг (Німеччина).

Праці: Записки социал-демократа. М., 1924, 2004; Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России. Пг.—М., 1923; Очерки международного социализма и рабочего движения (1907—1913). М.—Л., 1926; Избранное. М., 2000.

Літ.: Мартов и его близкие. Нью-Йорк, 1959; The Mensheviks in the Russian Revolution. London, 1976; Меньшевики. Benson, 1988; Меньшевики после Октябрьской революции. Benson, 1990; *Тумаринсон В.Х.* Меньшевики и большевики: несостоявшийся консенсус (опыт исторической реконструкции). М., 1994; *Урилов И.Х.* Мартов: Политик и историк. М., 1997; Меньшевики и меньшевизм. М., 1998; *Шубин А.В.* Социализм: «Золотой век» теории. М., 2007.

О.В. Шубін.

МА́РТОВИЧ Лесь (Олекса Семенович; 12.11.1871—11.01.1916) — письменник, юрист, громад., культ. і політ. діяч. Д-р права (1914). Н. в с. Торговиця (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї сільс. писаря. Навч. в нар. школі, у г-зіях *Коломиї* (1882—90) та *Дрогобича* (1890—92). 1889 опублікував анонімно оповідання «Нечитальник» на кошти В.*Стефаника*, його друга й однокласника. Студент юрид. ф-ту Чернів. ун-ту (1892—1900); через нестатки залишив навчання; згодом перевівся до Львів. ун-ту, який і закінчив екстерном 1909, будучи вже автором 3-х збірок оповідань: «Нечитальник» (1900), «Хитрий Панько і інші оповідання» (1903), «Стрибожий дарунок і інші оповідання» (1905). Працював в адвокатських конторах *Галичини* — у *Кутах*, Городку (нині місто), Кам'яноброді (нині село Яворівського р-ну; обидва Львів. обл.) та ін. Будучи активним членом *Русько-української радикальної партії*, агітував 1898 за кандидатуру І.*Франка* до австрійс. парламенту, друкувався в радикальній пресі. З 5 листопада 1897 редагував газ. *«Громадський голос»*. Через нестатки і хворобу мав обмежені можливості для літ. праці. 1911 був висунутий кандидатом у депутати до австрійс. парламенту, але зняв свою кандидатуру. Прийнявши запрошення друга — адвоката І.Кунціва, останні роки життя провів на х. Улицько-Зарубане біля м. *Рава-Руська.*

П. у с. Погорисько (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.), де писав статті про рос. окупацію. І.Кунців і поховав М. в сусідньому с. Монастирок (нині село Жовківського р-ну).

Худож. спадщина М. збереглася не повністю; чимало творів лишилися незакінченими (повість «Село Підойми», драма «Політична справа» та ін.). Неповторний гуморист і сатирик, М. залишив у своїх творах широку панораму життя й побуту всіх прошарків галицького сусп-ва (повість «Забобон», 1910—11; оповідання «Мужицька смерть», «Війт», «Лумера» та ін.). Окремі твори М. перекладалися рос. (з 1900), естон., нім., польс., чеською та угор. мовами.

Лесь Мартович.

Фольклорні записи М. зберігаються в *Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*, архів — в *Інституті літератури імені Т.Шевченка НАН України.* 1966 в с. Торговиця засновано літературно-меморіальний музей Л.Мартовича.

Бібліогр.: *Кравченко Є.Є.* Лесь Мартович: Бібліографічний покажчик. Львів, 1968.

Тв.: Вибір нарисів і новел В.Стефаника, І.Семанюка, Л.Мартовича. Коломия, 1910; Забобон. Львів, 1917; К., 1928, 1950, 1985; Народна ноша: Посмертний збірник оповідань. Львів, 1918; Нечитальник. Львів, 1922; Хитрий Панько. Львів, 1922; Вибрані твори. Х., 1926; Мужицька смерть. К., 1929; Повний збірник творів, т. 1. Х., 1930; Твори, т. 1—3. Львів, 1943; Вибрані твори. К., 1949; Избранные произведения. М., 1951; Твори. К., 1957, 1963, 1976; За межу. К., 1968; Вибрані твори. Ужгород, 1976.

Літ.: *Грушевський О.* Сучасне українське письменство в його типових представниках: О.Маковей, О.Кобилянська, Д.Лукіянович, Л.Мартович. «ЛНВ», 1908, т. 42, кн. 5; *Кунців І.* Лесь Мартович. «Діло», 1916, 3 лютого; Лесь Мартович: Некролог. «Украинская жизнь», 1916, № 10—11; *Стефаник В.* Про Леся Мартовича: Спомин. «Америка» (Філадельфія), 1928, № 80; *Равлюк В.* Лесь Мартович: Спогади з шкільних років. «Радянська література», 1940, № 5; *Мельничук Ю.* Слово про письменників. Львів, 1958; *Рудницький М.* Письменники зблизька, кн. 1. Львів, 1958; *Його ж.* Ненаписані новели. Львів, 1966; *Погребенник Ф.* Фольклорні зацікавлення Леся Мартовича. «Народна творчість та етнографія», 1969, № 6; *Левадний І.* Два видатні побутописці західноукраїнського села (Л.Мартович, В.Стефаник). «Вісник Органу організації оборони чотирьох свобід України» (Нью-Йорк), 1971, № 5; *Гусєва Н.* До 100-річчя з дня народження Леся Мартовича. «Архіви України», 1971, № 3; *Лесин В.* «Не для слави, але для людей...». «Радянське літературознавство», 1971, № 2; *Погребенник Ф.* Лесь Мартович: Життя і творчість. К., 1971; *Бандурак В.Ю.* Оповідання про Леся Мартовича. Ужгород, 1977; *Чапленко Н.* Про рід Мартовичів у Торговиці. В кн.: Городенщина. (Нью-

Йорк та ін.), 1978; *Горак Р.* Лесь Мартович. К., 1990; *Білецький Ф.* Мечем сатири, гумором любові. «Українська мова і література в школі», 1991, № 2; *Будзиновський В.* Не кар'єрович (із споминів про Леся Мартовича); Вступ сл. Ф.Погребенника. «Слово і час», 1993, № 2; Весела людина, дотепний письменник. В кн.:Український історичний календар 96. К., 1995; *Погребенник Ф.* З Україною в серці. К., 1995; *Шалата М.* Письменники на Франковому подвір'ї: Літературна карта. В кн.: Дрогобиччина — земля Ів. Франка, т. 4. Дрогобич, 1997; *Федунь М.* Лесь Мартович у мемуаристиці. «Вісник Прикарпатського університету: Філологія», 2000, вип. 5; Видатні діячі України минулих століть. К., 2001; *Марчук Г.І., Гайдич М.С.* Літературно-меморіальний музей Леся Мартовича у с. Торговиця. Івано-Франківськ, 2002; *Фесюк Г.* Свічадо Жовківського краю. Львів, 2004; *Денисюк І.* Не для слави — для людей (100 років з дня народження Леся Мартовича). В кн.: *Денисюк І.* Літературознавчі та фольклористичні праці, т. 1, ч. 1. Львів, 2005; *Марчук Г.* «Не для слави, а для людей...»: До 135-річчя Леся Мартовича. «Краєзнавець Прикарпаття», 2005, № 7; *Горак Р.* То де ж насправді помер Лесь Мартович? «ЛУ», 2007, 20 грудня.

Г.П. Герасимова.

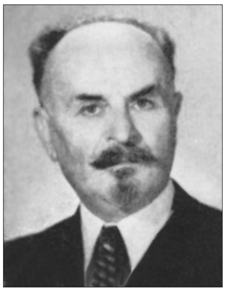

Б.М. Мартос.

МА́РТОС Борис Миколайович (20.05.1879—19.09.1977) — держ., громад. і політ. діяч, учений-економіст, кооп. діяч. Професор (1924). Н. в м-ку Градизьк (нині с-ще міськ. типу Глобинського р-ну Полтав. обл.). Член *Революційної української партії* (з 1905 — *Української соціал-демократичної робітничої партії*). 1906—10 викладав у г-зіях і на вищих курсах м. *Харків*. Закінчив мат. ф-т Харків. ун-ту (1908). За політ. діяльність був позбавлений права пед. практики. 1910—13 працював у кооп. орг-ціях *Волині* і *Кубані*, 1913—17 — інспектор кооперації Полтав. губернського земства, організатор кооп. т-в, голова ради *Дніпровського союзу споживчих товариств*.

1917 — член *Української Центральної Ради* і Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) від УСДРП. Входив до складу ЦК *Селянської спілки*, заст. голови. З 17 червня 1917 — ген. секретар земельних справ у першому складі *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*. Один з авторів проекту земельного закону УЦР (див. *Земельне законодавство Української Народної Республіки 1917—1918*). Редактор тижневика «Воля» — друкованого органу УСДРП. 1918 очолював Укр. кооп. к-т, викладав у Київ. комерційному ін-ті. З грудня 1918 — міністр продовольчих справ, 9 квітня — 27 серпня 1919 — міністр фінансів і голова *Ради народних міністрів Української Народної Республіки*.

1920 емігрував до Німеччини, згодом — до *Чехословаччини*. Був одним з організаторів та професором (з 1924) *Української господарської академії* в Подєбрадах, 1936—38 — директор *Українського технічно-господарського інституту*. 1945 переїхав до Мюнхена (Баварія, Німеччина), став засновником і ректором Укр. вищої школи економіки (1945—49). Працював в *Інституті з вивчення СРСР* (1954—58). З 1958 жив у США. Наук. дослідження пов'язані з теорією кооп. руху та фінансовою справою, зокрема, видав праці «Теорія кооперації» (Подєбради, 1924), «Кооперативна ревізія» (Львів, 1927) та ін. Залишив спогади з історії національно-визвол. змагань.

П. у м. Ірвінгтон (шт. Нью-Джерсі, США).

Тв.: Теорія кооперації. Подєбради, 1924; Кооперативна ревізія. Львів, 1927; М.С.Грушевський, яким я його знав. «Український історик», 1966, ч. 1—2; Перші кроки Центральної Ради. Там само, 1973, № 1—3; Визвольний здвиг України. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1979, 1989.

Дж. і літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

Т.С. Осташко.

І.П. Мартос.

МА́РТОС Іван Петрович (1754, можливо, 1752 чи 1753 — п. 05.04.1835) — скульптор. Академік петерб. Академії мист-в (з 1782), професор (1794). Батько О.*Мартоса*. Н. в м. *Ічня* в сім'ї ічнянського сотенного отамана, вихідця із козацько-старшинського роду з Полтавщини (див. *Мартоси*). Навч. в петерб. Академії мист-в (1764—73) у Л.Роллана і Н.-Ф.Жілле. 1774—79 — пенсіонер Академії мист-в у Римі (Італія). 1779 назначений ад'юнкт-професором по скульптурі петерб. Академії мист-в, в якій працював до кінця життя (з 1814 — ректор). У останні 20 років діяльності — офіц. скульптор *Російської імперії*. Після повернення з Риму виконав низку портретів (бюсти М.Паніна, 1780, і А.Паніної, 1782). У 1780—90-х рр. виступив як майстер меморіальної скульптури та монументально-декоративної пластики для архіт. споруд. У творах, виконаних у стилі *класицизму*, поєднував величну піднесеність образів із щирістю почуттів. Започаткував своєрідний тип рос. класичного надгробка (кн. С.Волконській, 1782, кн. О.Куракіній, 1792, кн. Є.Гагаріній, 1803). Автор надмогильних пам'ятників: генерал-фельдмаршалу П.*Румянцеву-Задунайському* в *Успенському соборі Києво-Печерської лаври* (у співавт. з Т. де Томоном, 1797—1805), гетьману К.*Розумовському* в *Батурині* (1803—05), І.Висоцькому на кладовищі *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* в *Києві* (1820-ті рр.) — усі не збереглися. У галузі декоративної пластики прагнув органічної єдності архіт. і скульптурних форм (рельєфи і статуї для Казанського собору в *Санкт-Петербурзі*). З поч. 19 ст. працював над пам'ятниками-монументами (А.-Е.*Рішельє* в *Одесі*, 1823—28, М.*Ломоносову* в Архангельську (нині місто в РФ), 1826—29, кн. Г.*Потьомкіну* в *Херсоні*, 1829—35, та ін.). М. не поривав зв'язків з Україною. На своєму найкращому творі — пам'ятнику К.Мініну і кн. Д.Пожарському в *Москві* (1804—18) — написав: «Сочинил

Мартос І.П. Пам'ятник К. Мініну і князю Д. Пожарському у м. Москва (РФ). Фото початку 21 ст.

и изваял Іоанн Петрович Мартос родом из Ични».

П. у м. С.-Петербург.

1980 в Ічні споруджено пам'ятник І.Мартосу.

Літ.: *Коваленская Н.* Мартос. М.—Л., 1938; *Алпатов М.В.* Иван Петрович Мартос: 1752—1835. М.—Л., 1947; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 1. К., 1969; *Гофман И.М.* Иван Петрович Мартос. Л., 1970; *Степовик Д.В.* Українське мистецтво першої половини XIX століття. К., 1982.

Н.Г. Ковпаненко.

МА́РТОС Іван Романович (бл. 1760 — 04.04.1831) — чиновник та історик-аматор. Н. в м. *Глухів*. Походив з відомого укр. козацько-старшинського роду (див. *Мартоси*). Син *значкового товариша* Романа Мартоса, небіж скульптора І.П.*Мартоса*, двоюрідний брат історика О.*Мартоса*. Закінчив Київ. академію (див. *Києво-Могилянська академія*; 1778). Поступив на військ. службу, але згодом полишив її. Служив при К.*Розумовському* як кабінетний секретар. 1796 супроводжував у подорожі до *Санкт-Петербурга* останнього польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*. Столоначальник у департаменті уділів, секретар та оберсекретар у Правительствуючому Сенаті, експедитор та дир. департаменту мін-ва юстиції в С.-Петербурзі (1796—1816). Колезький радник (1813). Здобув репутацію чиновника-ділка, який представляв і лобіював інтереси певних осіб в урядових установах. Між 1810 і 1816 належав до масонських лож у С.-Петербурзі (див. *Масонство*). 1816 вийшов у відставку через хворобу. Поселився в *Києво-Печерській лаврі*, де мешкав протягом 1819—29. 1830 переїхав до свого приятеля В.*Ломиковського* на х. Парк-Трудолюб (нині с. Трудолюб Миргородського р-ну Полтав. обл.). Цікавився історією *Київської Русі*. Уклав каталог родинної б-ки Д.*Трощинського* в с. Кибинці (нині село Миргородського р-ну). Знав твори Г.*Сковороди*, захоплювався містицизмом, зокрема, залишив низку рукописів на окультні та правничі теми, які заповів В.Ломиковському. Після смерті останнього архів М. придбав О.*Лазаревський*. Залишив велику епістолярну спадщину, частину якої опублікував О.Лазаревський. Підтримував дружні стосунки з багатьма відомими укр. діячами, у т. ч. з В.*Капністом*, В.Ломиковським, В.Томарою, Д.Трощинським та ін.

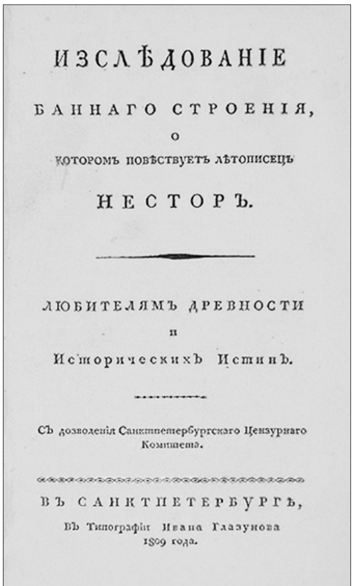

ИЗСЛѢДОВАНІЕ
БАННАГО СТРОЕНІЯ,
О
КОТОРОМЪ ПОВѢСТВУЕТЪ ЛѢТОПИСЕЦЪ
НЕСТОРЪ.

ЛЮБИТЕЛЯМЪ ДРЕВНОСТИ
И
ИСТОРИЧЕСКИХЪ ИСТИНЪ.

Съ дозволенія Санктпетербургскаго Цензурнаго Комитета.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,
Въ Типографіи Ивана Глазунова
1809 года.

Мартос І.Р. «Изслѣдованіе баннаго строенія, о которомъ повѣствуетъ лѣтописецъ Несторъ». СПб., 1809. Обкладинка.

Кавалер орденів св. Анни 2-го ст. та св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст.

П. на х. Парк-Трудолюб, похований на родинному цвинтарі Ломиковських.

Тв.: Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор. СПб., 1809; Подробное наставление, составленное заведывающим садами Киево-Печерской лавры. СПб., 1837; Частная переписка И.Р. Мартоса: 1817—1830: Письма И.Р. Мартоса, В.В. Капниста, Д.В. Велланского и др. К., 1898.

Літ.: *Лазаревский А.* Иван Романович Мартос: Биографический очерк. «Киевская старина», 1895, № 10; *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства: 1802—1902 гг. Очерки по архивным данным, т. 2. Полтава, 1907; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001.

О.В. Ясь.

МА́РТОС Олексій Іванович (1790—1842) — дослідник історії України. Син скульптора І.*Мартоса*. Походив з козацько-старшинського роду нащадків лубенського полкового *обозного* Павла Мартоса (див. *Мартоси*). Навч. в Санкт-Петерб. інженерній школі. Офіцер, брав участь у війнах поч. 19 ст. З 1822 — на цивільній службі, спочатку — в Сибіру, а потім — прокурор у Новгороді (нині м. Великий Новгород, РФ). Рано зацікавився укр. старовиною. 1810, перебуваючи в Молдові під час *російсько-турецької війни 1806—1812*, розшукував у Сучаві (нині місто в Румунії) місце загибелі Т.*Хмельницького*. Планував написати на основі літописів та праць Й.*Пасторія* і П.*Шевальє* «Історію Малоросії» в 3-х томах. В «Северном архиве» надрукував лише два розділи 3-го тому. Рукопис праці закінчив 1839. Після позитивної рецензії професора М.Устрялова передав рукопис рос. імп. *Миколі I*, за який отримав коштовний перстень. За невідомих обставин рукопис загинув. Уривки з праці, надруковані в «Северном архиве», передрукував О.*Лазаревський* в *«Киевской старине»* (1895, т. 1).

Літ.: *Лазаревский Ал.* Прежние изыскатели малорусской старины. «Киевская старина», 1895, т. 1.

Г.К. Швидько.

М.М. Мартос.

МА́РТОСИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що, згідно з родинними переказами, іде від польс. шляхтича **Василя** Мартоса, лохвицького *козака* (2-га пол. 17 ст.). Із кількох гілок роду найвідоміші лубенська та прилуцька.

Лубенська гілка походить від лохвицького *сотника* (1693—98) і лубенського полкового судді (1698—1706) **Мартина Васильовича** Мартосенка (р. н. невід. — п. бл. 1708) та його брата **Павла Васильовича** Мартосенка (р. н. невід. — п. 1745), лохвицького сотника (1699—1708, 1710—12) й лубенського полкового *обозного* (1712—37).

До цієї гілки належав відставний штаб-ротмістр **Петро Іванович** (1809 — р. с. невід.), знайомий Т.*Шевченка*, коштом якого був виданий «Кобзар» (1840), і автор мало вірогідних й ворожих до поета спогадів.

Імовірно, представниками лубенської гілки були **Олександр Григорович** (1861 — р. с. невід.) — інспектор класів Суворовського кадетського корпусу (1908), генерал-лейтенант (1913), **Микола Миколайович** (1858—1933) — військовик, учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, командувач 15-го армійського корпусу 2-ї армії ген. О.Самсонова (1911—14), гене-

М.Г. Марунчак.

В. Маруняк.

рал від інфантерії (1913), учасник *Білого руху*, начальник Держ. варти при Головнокомандуючому *Збройними силами Півдня Росії* (1919).

1889 за указом імп. *Олександра III* надвірному радникові **Олександру Кіндратовичу** Мартосу (1838—1894) дозволено приєднати до прізвища назву його майорату «Куликовопольський» та зватися «Мартосом Куликовопольським». 1896 маєток успадкувала внучата племінниця Олександра Кіндратовича — **Зінаїда Миколаївна** Живкович (1884 — р. с. невід.) — указом імп. *Миколи II* від 1897 їй дозволено іменуватися Живкович-Мартос-Куликовопольською.

Прилуцька гілка роду йде від ічнянського сотенного отамана (1756) **Петра** Мартоса. Сином останньому приходився **Іван Петрович** (див. І.*Мартос*; 1754—1835), видатний скульптор-класицист, вихованець петерб. та рим. Академій мистецтв. Син скульптора — **Олексій Іванович** (див. О.*Мартос*; 1790—1842) — відомий укр. історик, автор 5-томної «Истории Малороссии».

До цього ж роду належить **Іван Романович** (1760—1831), кабінет-секретар графа К.*Розумовського*, статський радник, дир. департаменту мін-ва юстиції, приятель В.*Капніста*, масон (див. *Масонство*) та автор «Исследования банного строения, о котором повествует летописец Нестор» (1809). Його дуже цікаве листування було опубліковане О.*Лазаревським* в *«Киевской старине»* (1896, 1898) та окремо — «Частная переписка И.Р. Мартоса» (1898).

До цього роду також належав відомий громад. і політ. діяч **Борис Миколайович** (див. Б.*Мартос*; 1879—1977), міністр фінансів і голова *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* (1919).

Рід М. внесений до 2-ї частини дворянської родовідної книги Харків. губернії та 6-ї частини дворянської Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МАРУНЧА́К Михайло Григорович (04.10.1914—21.11.2004) — дослідник історії укр. еміграції Канади, редактор, бібліограф, педагог, громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1961), *Української вільної академії наук* (з 1961), президент УВАН у Канаді (1983—86). Н. в с. Далешове (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.). Після закінчення класичної г-зії Т.Шевченка в *Городенці* 1936—40 вивчав право і susп. науки у Львів. ун-ті. 1940—42 в Нім. ун-ті в Празі (див. *Карловий університет*) вивчав екон. науки, в *Українському вільному університеті* — право і сусп. науки, в останньому 1941 захистив докторську дисертацію з права. 17 жовтня 1942 був заарештований *гестапо*. Перебував у концентраційних таборах у Чехії, Польщі, Австрії. Був звільнений 6 травня 1945 амер. військами. 1947—48 — голова Ліги укр. політв'язнів у Мюнхені (Баварія, Німеччина). Видавав бюлетень «Український політв'язень» і співпрацював у ж. «Літопис українського політв'язня» та в НДІ укр. мартирології. З 1948 — у Канаді. 1955 закінчив Манітобський ун-т із ступенем бакалавра. Працював в укр. «Просвітах», «Рідних школах» у Вінніпезі (Канада), професором права й сусп. наук *Українського католицького університету* в Римі (Італія). Активний член К-ту українців Канади (з 1989 — *Конгрес українців Канади*), *Світового конгресу вільних українців* (обирався до складу керівних органів), голова Світ. ліги укр. політв'язнів (з 1985). Співзасн. «Заповідника-інституту Маркіяна Шашкевича», його наук. секретар (1962—79) та голова (з 1979), ред. і видавець ж. *«Шашкевичіана»* (1982 —86), ред. історико-мемуарного збірника «Городенщина» (1978, 2002), низки бюлетенів Ліги укр. політв'язнів, меценат і почесний ред. альманаху «Ямгорів» (Городенка, з 1991).

Із здобуттям Україною незалежності М. спричинився до її духовного відродження. Він був почесним учасником урочистостей у *Львові* з нагоди 150-річчя *«Русалки Дністрової»*, 1991 — Шашкевичівських читань, відкриття пам'ятника М.*Шашкевичу*, став ініціатором налагодження співпраці Інституту-заповідника М.Шашкевича в Канаді з *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* та Шашкевичівською комісією над продовженням видання «Шашкевичіани» в Україні й надавав відчутну допомогу у видавничій діяльності.

Автор понад 400 наук. праць.

Нагороджений «Шевченківською медаллю» К-ту українців Канади (1961), «Медаллю сторіччя Канади» (1967), орденом «За вірність» Укр. історико-просвітницької правозахисної орг-ції «Меморіал» ім. В.Стуса (2003).

П. у м. Вінніпег (Канада).

Праці: Маркіян Шашкевич на тлі доби. Вінніпег, 1962; Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. Вінніпег, 1963; Студії до історії українців Канади, т. 1—5. Вінніпег, 1964—80; Змагання за незалежність Української Церкви в Канаді: Роль катедри св. Володимира й Ольги у Вінніпезі. Вінніпег, 1967; Історія українців Канади, т. 1—2. Вінніпег, 1968—74 (2-ге вид. — 1991); Українці в Румунії, Чехословаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1968; The Ukrainian Canadians: A History. Winnipeg, 1970; Українці в СРСР поза кордонами УРСР. Вінніпег, 1974; Коли народжувалась Канадська Україна. Нью-Джерсі, 1977; Митрополит Андрей Шептицький на Заході: 1920—1923. Вінніпег, 1981; Сорок років праці Комітету українців Канади: 1940—1980. Вінніпег, 1981; Дві декади зусиль і жертв. Вінніпег, 1982; Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег, 1985; Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986.

Літ.: *Жила В.* Політичний здобуток нашої історичної науки. «Український історик», 1968, № 1—2; *Andrusyshen C.H.* Part of the Canadian mosaic. «Free Press», 1971, January 9; *Burdeyny B.* Ukrainian History told for young and old. «The Tribune», 1971, February 20; *Семчук С.* Амбасадор української справи. «Поступ», 1971, 4 квітня; Городенщина: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк—Торонто—Вінніпег, 1978; *Дальний М.* Д-р Михайло Марунчак — президент УВАН в Канаді. «Нові дні», 1985, жовтень; *Жила В.* Марунчак Михайло. В кн.: *Марунчак М.Г.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Шашкевичіана: Збірник наукових праць, вип. 3. Львів—Вінніпег, 2000; *Ковальчук О.* Марунчак Михайло Григорович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; In memoriam: Михайло Марунчак (1914—2004). В кн.: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича в 2004 р. Львів, 2005; Анкета М.Г. Марунчака.

О.О. Ковальчук.

МАРУНЯ́К Володимир (02.11(20.10).1913—28.06.1997) — історик і публіцист. Н. в с. Рожубовичі Перемишльського пов. (нині село в Польщі). У дитячому віці разом з матір'ю переїхав до *Чехословаччини*, де поселилися на околиці Праги (нині столиця Чехії) — Черношицях. Початкову освіту здобув в інтернаті Укр. реальної г-зії в м. Прага та Ржевніце (обидва нині в Чехії). Навч. в Карловому ун-ті та *Українському вільному університеті* в Празі. Спортсмен-аматор в укр. студентській футбольній команді в Чехословаччині. У 1930-ті рр. — секретар Укр. громади та Культ. референтури Проводу укр. націоналістів у Празі. Член редколегії «Інформаційного бюлетеня», який видавала Укр. громада в Чехословаччині. Тісно співпрацював з О.*Ольжичем (Кандибою)*. Закінчив Вільну школу політ. наук у Празі (1936). Член Гол. управи Укр. нац. об'єднання в Німеччині (1940—45). Після 1945 працював в Інформаційному відділі Центр. представництва укр. еміграції у Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Пізніше — співробітник в Європ. представництві Фонду допомоги українців Канади у містах Білефельд та Гамбург (обидва в Німеччині). Бібліотекар та гол. секретар УВУ. Докторат УВУ (1972), історія. Гол. ред. *«Українського вісника»* (Берлін, 1941—45) та *«Українського слова»* (Париж, 1964—69). Член Українського історичного т-ва в Мюнхені (ФРН). Співпрацював з час. *«Український історик»*, зокрема, деякий час був його мовним редактором. Автор низки праць з історії української еміграції в Чехословаччині 1930-ті рр., Австрії та Німеччині «таборової доби» (1945—51) та 1950—70-х рр., а також численних публіцистичних статей. Особистий фонд М. зберігається в архіві УВУ в Мюнхені.

Тв.: Українська гімназія в Чехії, 1925—1945. Мюнхен, 1975; Видавнича діяльність української еміграції в ЧСР: Протектораті в 1900—1945 рр. В кн.: Збірник на пошану професора доктора Володимира Яніва. Мюнхен, 1983; Культурна Референтура ПУН в роках 1937—1942. «Український історик», 1985, № 1/4; Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, т. 1. Роки 1945—1951. Мюнхен, 1985; т. 2: Роки 1952—1975; К., 1998; Олександер Бойків: Організатор українського життя у Франції. Париж,1986.

Літ.: *Винар Л.* Рецензія на книгу: Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Мюнхен, 1985. Т. 1: Роки 1945—1951. «Український історик», 1986, № 1/2; *Антонович М.* Бл. пам. Володимир Маруняк (1913—1997). «Український історик», 1997, № 1/4; *Боряк Г., Дубровіна Л.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів. «Архіви України», 2004, № 4/6.

О.В. Ясь.

МАРУ́СИК Тамара Володимирівна (н. 22.04.1956) — дослідниця історії та к-ри України 20 ст., історії укр. діаспори Пн. Америки. Д-р істор. н. (2003), професор (2004). Відмінник освіти України (2002). Н. в м. *Чернівці*. 1973—78 навч. в Чернів. ун-ті. 1978—91 — методист заочного відділу Чернів. ун-ту (нині *Чернівецький національний університет*). 1991 в Ін-ті історії України АН України (нині *Інститут історії України НАН України*) захистила канд. дис. на тему: «Розвиток науки в західних областях України (1944—1955 рр.)» (наук. кер. — д-р істор. н., проф. С.*Кульчицький*). 1991—94 — асистент, 1994—99 — доцент кафедри історії України, 1999—2002 — докторант кафедри історії України, 2003 — доцент кафедри історії України Чернів. ун-ту. 2003 в Чернів. ун-ті захистила докторську дис. на тему: «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х — початок 60-х років XX ст.)». З 2004 — проректор Чернівецького ун-ту, водночас — професор кафедри міжнародних відносин цього ун-ту.

Секретар координаційної ради осередків *Українського історичного товариства* в Україні та Буковинського осередку Укр. біографічного т-ва, член експертної ради ВАК України (2004—08), член Координаційної ради з питань молодіжної політики Чернів. міської ради, член Міжнар. академічної ради «Ткума», член правління обласного т-ва «Просвіта» (з 2008).

Автор понад 100 друкованих праць.

Лауреат премії ім. Ю.Федьковича (2004).

Нагороджена церк. орденом св. рівноапостольного кн. Володимира Великого 1-го ст. (2000), Почесною грамотою ВР України «За особливі заслуги перед українським народом» (2005), грамотами Чернів. міської та обласної рад.

Т.В. Марусик.

Праці: Історія України: Навчальний посібник. Чернівці, 1993; Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х — перша половина 50-х років. «УІЖ», 1997, № 3 (у співавт.); Любомир Винар і грушевськознавство. В кн.: Подвижник української історичної науки. Чернівці, 1999; Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945—1950-ті роки). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1999, № 1—2; Теоретичні та методологічні основи дослідження історії інтелігенції України: пошук нових підходів. Наукові записки Тернопільського національного університету ім. Гнатюка: Серія: Історія, 2000, вип. 10; До питання щодо формування «нової» інтелігенції в західних областях України (40-ві роки XX ст.). В кн.: Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей, т. 8. Чернівці, 2001; Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності. Чернівці, 2002; Голодомор 1932—1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. Чернівці, 2010 (у співавт.).

Літ.: Иудаика в странах СНГ и Балтии: (справочник). М., 1999; Шлях за десять років: 1990—2000. В кн.: Питання історії України: Збірник наукових статей, т. 4. Чернівці, 2000; *Ковальчук О.* Марусик Тамара. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славних сучасників. К., 2005.

О.О. Ковальчук.

Мирослав Марусин.

МАРУ́СИН Мирослав (26.06.1924—21.09.2009) — церк. діяч, історик Церкви і богослов. Н. в с. Княже (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Навч. в Малій семінарії та *Греко-католицькій богословській академії у Львові*, з 1944 — на еміграції. Продовжував навчання в Падеборні (Німеччина) та в Папському Сх. ін-ті в Римі (Італія). Висвячений на священика 2 травня 1948. 29 листопада 1971 іменований Апостольським візитатором українців-католиків у Зх. Європі, а 27 червня 1974 рукоположений на єпископа. 1982 Папа Римський *Іоанн Павло II* призначив М. на

пост секретаря Конгрегації для Сх. Церков, надавши йому сан архієпископа. Як учений М. найбільше розкрив себе в царині дослідження історії богословської думки в Україні та історії укр. церкви.

П. у м. Рим (Італія).

Праці: З'єднання Перемишльської та Львів. єпархій з Апостольським Престолом (нім. мовою). «Записки Чину святого Василія Великого», 1956, т. 2, зошит 3—4; Єпископ Діонісій Жабокрицький і возз'єднання Луцької єпархії з Апостольським Престолом (нім. мовою). Там само, 1963, т. 4; Погляд на унійні змагання в Українській Церкві першої половини XVII ст. (нім. мовою). Там само, 1963, ч. 4; Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні. Рим, 1964; Божественна Літургія в Київській Митрополії по списку Ісидорового Літургікона з XV ст. Рим, 1965; Чини святительських служб в київському Євхологіоні з початку XVI ст. Рим, 1966; Соборне служіння Божественної Літургії. «Богословія», 1966, т. 33; Пастирсько-літургічна діяльність святого Йосафата. Рим, 1967; Митрополит Йосиф Сліпий: Нарис життя, подвигів і страждання. Брюсель—Рим, 1972; Введення християнства в Київській Русі. «Записки Чину святого Василія Великого», 1988, т. 13; Божественна Літургія. Рим, 1992; Монаший Устав св. Теодора Студита на Україні. «Богословія», 1994, т. 58; 1995, т. 59; Архіпастир скитальців архієпископ Іван Бучко. Львів, 2008; Життя моє — Христос. Рефлексії у 60-ліття священного служіння. Рим, 2008.

І.В. Паславський.

МАРУСЯ́К Дмитро (р. н. і р. с. невід.) — один з ватажків карпатського опришківства поч. 19 ст. Н. в с. Космач (нині село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.) в бідняцькій родині. З дитинства служив у наймах: пас вівці, корчував ліс. Потрапивши до *опришків*, незабаром очолив їхній загін. З ним він напав на свого колиш. господаря І.Бойка в с. Яблунька (нині село Богородчанського р-ну) й помстився за попередні утиски. Успішно діяв у *Галичині* та Угорщині. За нар. переказами, відзначався чесністю і справедливістю. Імовірно, був схоплений і певний час знаходився з кількома ін. опришками у в'язниці в *Кутах*, але спромігся 1814 втекти. Місц. пресою та владою його тоді було оголошено в розшук, обіцяна велика грошова винагорода за затримання. Після того, за деякими даними, продовжував нападати на маєтки можновладців і багатіїв. Зокрема, 1817 він ще активно діяв. Потім, щоб урятуватися від переслідування властей, «вийшов за кордон» і «пропав без вісті». М. став героєм багатьох істор. пісень і оповідань. На підставі деяких з них І.*Франко* написав драму «Кам'яна душа».

Літ.: *Стеблій Ф.І.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; *Грабовецький В.В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

О.І. Гуржій.

МАРХО́ЦЬКИЙ Миколай-Сцібор (бл. 1570 — бл. 1636) — мемуарист та історик. Брав участь у подіях *Смутного часу* поч. 17 ст. в Росії. Бився під Клушино (1610; нині село Смоленської обл., РФ), був серед польських військ, що зайняли Смоленськ (нині місто в РФ) та *Москву*. Наприкінці життя склав свої спомини про ці події під назвою «Historia wojny moskiewskiej prawdziwa» (видав Е.Рачинський, 1841). Вони охоплюють 1607—12, відрізняються живим викладом, численними документальними вставками і є цінним істор. джерелом з цього періоду. М. залишив також невиданий (рукопис зберігається в Б-ці Чарторийських у *Кракові*, Польща) опис цецорської кампанії 1620 (див. *Цецорська битва 1620*), а також *Хотинської війни 1621* (на основі реляцій учасників).

Тв.: История Московской войны. М., 2000.

Д.С. Вирський.

МАРЦІНКО́ВСЬКИЙ (Marcinkowski) **Антоні** (псевдоніми — Новосельський (Nowosielski) та ін.; 29 (17).01.1823—12.09(31.08). 1880) — польс. етнограф, письменник і критик. Н. в с. Мостищі (нині в складі смт Гостомель Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). Навч. в Київ. г-зії та Київ. ун-ті. Перші літ. твори вмістив на сторінках журналів «Tygodnik Peterburski» та «Gwiazda» (*Київ*). Видав літ. альманах «Lewiathan» (1848) під псевдонімом Альфреда Графа. Як письменник відомий творами «Stepy, morza i góry. Szkice i wspomnienia z podróży» (1854), «Dwie siostry». Низку статей, присвячених укр. святковим звичаям та обрядам, друкував у польс. та укр. періодичних виданнях. М. — автор ґрунтовних 2-томних фольклорно-етногр. праць «Lud Ukraiński» (Вільно (нині м. *Вільнюс*), 1857), де аналізує українську нар. творчість з позицій школи запозичень, та «Pogranicze naddnieprzańskie: Szkice społeczności ukraińskiej w w. XVIII» (1863).

П. у м. Київ.

Літ.: *Юзвенко В.* Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. К., 1961; *Болтарович З.Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976.

В.А. Старков.

МАРЧА́К Микола Макарович (05.01.1904(23.12.1903)—23.09. 1938) — держ. діяч УРСР, інженер-технолог металообробної пром-сті. Н. в с. Залісці (нині село Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.) в сел. родині. До вересня 1922 мешкав у рідному селі. Згодом навч. в Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти (1922—23), вчителював (1923—27), працював зав. відділу, відп. секретарем райвиконкому в м. *Дунаївці.* Член КП(б)У з 1927. 1928—31 навч. в *Києві* — в Ін-ті нар. госп-ва та Хіміко-технологічному ін-ті. 1931—37 працював на Харків. тракторному з-ді (інженер, зав. цехового бюро раціоналізації, зав. сектору технологічних процесів, керівник бюро тех. інформації, старший інженер-конструктор-інструментальник, керівник конструкторської групи, начальник цеху). 8 жовтня 1937 політбюро ЦК КП(б)У затверджений 1-м заст. наркома освіти УРСР, 29 жовтня 1937 тим же органом затверджений 1-м заст. голови РНК УРСР. Після арешту в *Москві* 13 жовтня 1937 голови РНК УРСР М.І.*Бондаренка* М. виконував обов'язки голови уряду УРСР до 19 лютого 1938 — до затвердження на цю посаду політбюро ЦК КП(б)У Д.*Коротченка.*

Депутат ВР СРСР 1-го скликання (1937).

Заарештований 20 червня 1938 у своєму службовому кабінеті в РНК УРСР. Обвинувачувався в «шкідницькій діяльності» на Харків. тракторному з-ді, «підривній роботі в нар. госп-ві України», «тероризмі» тощо. Виїзною сесією Військ. колегії Верховного суду СРСР 22 вересня

1938 засуджений до смерті. Страчений уночі з 22 вересня на 23 вересня 1938. Реабілітований 17 червня 1958 Військ. колегією Верховного суду СРСР.

Літ.: *Скляренко Є.М.* Тяжкий талан Миколи Марчака. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 9. К., 1999; *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания, кн. 1. М., 1999; *Рубльов О.С.* Марчак Микола Макарович. В кн.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

О.С. Рубльов.

МА́РЧЕНКО Валерій Веніамінович (прізв. батька — Умрилов; псевд. — Валентин Розум; 16.09. 1947—07.10.1984) — правозахисник, журналіст, перекладач, учений-сходознавець. Онук історика М.*Марченка.* Н. в м. *Київ.* 1967—70 під час навчання на філол. ф-ті Київ. ун-ту перебував на стажуванні в Бакинському ун-ті, де широко друкувався в азербайджанській пресі. З 1970 працював у редакції газ. «Літературна Україна», де підготував бл. 100 публікацій. Підготував розвідки про акад. А.*Кримського* як дослідника азербайджанської літератури, професора Бакинського ун-ту Олександра Багрія та ін., перекладав з азербайджанської й польської. Рано сформувався в середовищі київ. літераторів і журналістів як борець «проти цілої імперії брехні». Дав відвертий і нищівний огляд «ідейно витриманих» творів М.Нагнибіди, В.*Козаченка*, виплеканих і рекламованих парт. кер-вом як зразки літ. творчості (стаття «За параваном ідейності»). Викривши політику влади, спрямовану проти укр. к-ри («Київський діалог»), став однією з жертв маланчукізму (див. В.*Маланчук*). 25 червня 1973 заарештований. На суді 25—27 грудня йому інкримінували написання згаданих творів, агітацію в усній та письмовій формі, читання й розповсюдження праці І.*Дзюби* «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 29 грудня 1973 засуджений до 6 років таборів суворого режиму та 2 років заслання (с-ще Саралжін, нині Актюбінської обл., Казахстан) за ст. 62, ч. 1 Карного кодексу (КК) УРСР. Спільне перебування в таборі зі старшими за нього й досвідченішими в'язнями — вояками *Української повстанської армії*, укр. громад. й політ. діячами завершило його формування як особистості. У відкритому листі з табору суворого режиму (ст. Всесвятська на території Пермської обл., РФ) до діда, історика М.Марченка в липні 1975 писав: «Заперечення більшовизму для мене не відкриття, а форма існування».

Протестував проти переслідувань укр. к-ри і себе особисто в листах до Президії ВР СРСР (9 грудня 1974), Ю.*Андропова* (20 липня 1983), старшого слідчого в особливо важливих справах КДБ УРСР М.Слобоженюка, який вів його справу (грудень 1983), Київ. міськ. суду (12 березня 1984), Верховного суду УРСР (25 березня 1984). Перебуваючи в ув'язненні, збирав і нелегально відсилав за кордон інформацію про становище в'язнів в *СРСР*, колективні й особисті заяви — до Ген. дир. ЮНЕСКО А.-М.М'Боу (липень 1976), Ген. секретаря ООН К.-Й.Вальдгайма (10 грудня 1978), голови Всесвітньої асоціації нефрологів, дир. Ін-ту нефрології у Швеції Н.Альвала (10 жовтня 1979). Як важливі істор. першоджерела сприймаються тепер його нариси, написані на підставі власних інтерв'ю у вояків УПА Дмитра Басараба (Урал, січень 1976: 23 роки концтаборів), Антона Олійника (Урал, 1976), Олекси Киселика (Київ, КДБ, 1977), Степана Мамчура (Урал, 1978), Василя Підгородецького (Урал, 1978: 27 років концтаборів), Мирослава Симчича (с-ще Саралжін, 1980). Узяв інтерв'ю в Б.*Антоненка-Давидовича* й Н.*Суровцової.*

У травні 1981 повернувся із заслання до Києва, працював сторожем у респ. дослідному госп-ві рослинництва в м. Київ. 1982 написав нарис про кириломефодіївця М.*Гулака*, висвітливши долю інтелігента в умовах тоталітаризму (див. також *Тоталітаризм*).

Востаннє ув'язнений 21 жовтня 1983. З цього дня М. — член *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.* Інкримінувалася йому та сама 62-га стаття, ч. 2: виготовлення і розповсюдження документів з метою підірвати й ослабити рад. держ. і усп. лад. Під час слідства, що тривало 3 місяці, на суді й після нього, знайомлячись із протоколами допитів, юридично фахово аналізував і викривав фальсифікаторські заходи слідчих, оскаржував порушення елементарної логіки тощо.

13 березня 1984 Київ. міськ. суд визнав М. особливо небезпечним рецидивістом і засудив смертельно хвору людину (хронічний нефрит, гіпертонія) до 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання.

2 квітня 1984 М. взяли на етап — 55 діб по пересильних тюрмах, у «столипінських» вагонах. Його привезли в табір особливого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл., РФ, де разом з М.*Горинем*, І.*Кандибою*, В.Овсієнком та ін. він перебував з 27 травня до 20 серпня 1984. На активну вимогу світ. громадськості етапований до тюремної лікарні м. Перм (місто в РФ), пізніше — м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). Попри висновок Мед. управління МВС СРСР, що М. слід звільнити як невиліковно хворого, *Комітет державної безпеки СРСР* відмовився це зробити. Помер у тюремній лікарні ім. І.Гааза в Ленінграді. Похований на кладовищі в с. Гатне Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. біля родичів. З приводу загибелі М. із заявами виступили президент США Р.Рейган і Держ. департамент США.

1991 посмертно реабілітований.

В.В. Марченко.

Тв.: Листи до матері з неволі. К., 1994; Творчість і життя. К., 2001; Вірити — і тільки. Дрогобич, 2005.

Літ.: Про Валерія Марченка і його літературну працю та переклади. «Сучасність», 1976, ч. 12; Листи Зоряна Попадюка до Валерія Марченка. Там само, 1984, ч. 5; *Білокінь С.* Апостол чистої правди. «Слово і час», 1991, № 1 (361); *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс—М., 1992; *Коваль В.* За що?..: Валерій Марченко — спецкор «Літературної України». «ЛУ», 1993, № 49 (4562), 9 грудня; *Сверстюк Є.* Блудні сини України. К., 1993; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; УЛЕ, т. 3. К., 1995; Алла Горська: Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. К., 1996; Українська журналістика в іменах, вип. 6. Львів, 1999; *Тисячна Н.* Право на любов до життя. «Українське слово», 2000, ч. 42, 19—25 жовтня; *Міщанчук Н.* Кращій з матерів. «Шлях перемоги», 2004, ч. 6 (2594), 4 лютого; *Овсієнко В.* Світло людей, т. 1—2. К.—

М.І. Марченко.

Х., 2005; *Романюк Н.* Світ тримається на одержимих. «Дзеркало тижня», 2005, № 21 (549), 4 червня; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1: Україна, ч. 1. Х., 2006; *Глузман С.* Соузник. «Известия в Украине», 2009, № 19 (748), 2 февраля.

С.І. Білокінь.

МА́РЧЕНКО Михайло Іванович (19.09.1902—22.01.1983) — історик. Д-р істор. н. (1961), професор (1962). Дід В.*Марченка.* Н. в с. Гатне (нині село Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) в сел. родині. Секретар революц. к-ту і *комітету бідноти* с. Гатне (1919); зав. сільс. будинку Боярської с.-г. професійної школи (1920—23). До 1926 служив у РСЧА. Член КП(б)У—КПУ з 1927; член пленуму Будаївського райкому КП(б)У (1927—28), пленуму Київ. сільс. райкому КП(б)У (1928—29). Очолював споживчу кооперацію с. Гатне (1926—28); с.-г. комуну ім. Г.Петровського (с. Гостомель; нині с-ще міськ. типу, підпорядковане Ірпінській міськраді Київ. обл.; 1928—30); був головою сільради с. Нові Петрівці Київ. обл. (нині село Вишгородського р-ну Київ. обл.; 1930—32). Закінчив істор. від-ня *Інституту червоної професури при ВУЦВК* (1932—37). 28 серпня 1937 секретаріатом ЦК КП(б)У направлений на роботу до Ін-ту історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) завідувачем сектору феод. доби. Одночасно працював зав. кафедри історії Київ. пед. ін-ту. Був секретарем парторганізації Ін-ту історії України АН УРСР, депутатом Київ. міськради (1937—39). Мобілізований з початком *Другої світової війни*, з 7 вересня 1939 — старший інструктор відділу пропаганди політ. управління Київ. особливого військ. округу (див. *Київський військовий округ*). Брав участь у кампанії *Українського фронту* 1939 (див. *Радянсько-польська війна 1939*). 16 жовтня 1939 політбюро ЦК КП(б)У призначений ректором Львівського ун-ту (нині *Львівський національний університет*). У травні 1940 в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) захистив канд. дис. на тему: «Боротьба Росії й Польщі за Україну в перше десятиліття після приєднання України до Росії, 1654—1664 рр.». З посади ректора Львів. ун-ту увільнений оргбюро ЦК КП(б)У 23 серпня 1940 як такий, що «не справляється» з обов'язками (рішення затверджене ЦК ВКП(б) 6 листопада 1940). Повернувся до *Києва* на посаду зав. сектору феод. доби Ін-ту історії України АН УРСР.

Після початку німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Друга світова війна*) 23 червня 1941 заарештований Наркоматом держ. безпеки УРСР як «активний український націоналіст», 8 липня 1941 етапований з Києва, утримувався у в'язницях у Томську, Маріїнську (нині місто Кемеровської обл.), Новосибірську (усі міста в РФ). У листопаді—грудні 1941 в Томській тюрмі № 3 прочитав для в'язнів кілька лекцій, що спричинило донос ін. арештанта — доцента Ленінгр. (нині С.-Петербурзький ун-т) ун-ту, рос. великодержавника. Звільнений за браком доказів 12 лютого 1944, працював у Новосибірському пед. ін-ті, викладав історію *СРСР* на курсах підвищення кваліфікації вчителів та у військ. учщі. З 1945 викладав у Київ. пед. ін-ті, де 1956 на партзборах виступив зі спогадами про перебування в *Гулагу*, висловивши думку, що «українська культура за роки радянської влади розвивалася менше, ніж у дореволюційні роки, що зараз немає майже українських шкіл і ми маємо факти, коли в школах діти не можуть навчатися українською мовою». Після ліквідації 1956 істор. ф-ту Київ. пед. ін-ту до кінця життя працював професором Київ. ун-ту. 9 лютого 1961 в Ленінгр. ун-ті захистив докторську дис. на тему: «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». Наук. праці — переважно з укр. історіографії та історії вітчизн. к-ри. Як людина незалежних поглядів зазнавав утисків властей.

П. у м. Київ.

Праці: До питання розвитку феодальних відносин на Україні в рр. 1650—1660. В кн.: Записки історичного та філологічного факультетів Львівського держуніверситету ім. І. Франка, т. 1. Львів, 1940; Боротьба Росії і Польщі за Україну в другій половині XVII ст. (1654—1664 рр.). К., 1941; Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г. Шевченка. К., 1957; Видатний історик України О.М. Лазаревський. К., 1958 (у співавт.); Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961.

Літ.: *Винар Л.* [Рецензія на книгу:] *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. К., 1959. «Український історик», 1965, № 3—4; Марченко Михайло Іванович: [Некролог]. «УІЖ», 1983, № 3; Помер проф. Михайло Марченко. «Нові дні» (Торонто), 1983, № 398, квітень; Михайло Марченко (1902—1983): патріот, репресований історик. «Зона: Часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих» (К.), 1993, № 4; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті рр. XX ст.). К., 1994; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів, ч. 1—2. К., 1996; *Рубльов О.С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика: М.І. Марченко. «УІЖ», 1996, № 1; Михайло Марченко: Документи. «УІЖ», 1996; № 1—3; *Марченко В.* Відкритий лист до діда, історика М. Марченка. В кн.: *Марченко В.* Творчість і життя. К., 2001; *Його ж.* Занапащена Кліо. Там само; *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936—1941 рр.). К., 2001; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; *Білокінь С.* На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква, 2005; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

О.С. Рубльов.

МАРЧИ́ШИН Петро (р. н. і р. с. невід.) — укр. громад. діяч на Далекому Сх. (див. *Далекосхідні поселення українців).* Студент юрид. ф-ту Львів. ун-ту, як військовополонений австро-угор. армії (див. *Перша світова війна*) потрапив до Забайкалля, де перебував у таборі в Березівці. З 1917 брав участь у діяльності місц. укр. орг-цій, заст. голови Забайкальської Укр. окружної ради, з 4 травня 1921 — зав. укр. відділу та заст. міністра нац. справ Далекосх. Республіки. На цій посаді активно займався справою організації укр. шкільництва на Далекому Сх. Після прилучення Далекосх. Республіки до РСФРР 1922 втік до Маньчжурії (істор. назва пн. сх. ч. Китаю), де також став активним учасником укр. орг-цій. 1924 обраний головою Союзу укр. студентів у Харбіні (нині місто в Китаї). З грудня 1933 — голова правління Укр. вчительської

спілки в Харбіні, адміністратор Укр. нац. дому, голова Ради харбінської «Просвіти», з 29 січня 1939 — заст. голови Укр. нац. колонії в Харбіні, редактор ж. «Далекий Схід» (Харбін). 1945 після окупації Маньчжурії Червоною армією (див. *Радянська армія*) заарештований та вивезений до *СРСР*. Подальша доля невідома.

Літ.: «Далекий Схід» (Харбін), 1938, ч. 1—12, 14—21; 1939, ч. 2—6; «Маньчжурський вісник» (Харбін), 1932—35; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972.

А.А. Попок.

МАРЧУ́К Євген Кирилович (н. 28.01.1941) — держ. і політ. діяч, прем'єр-міністр України (1995—96). Генерал армії України (1994). Канд. юрид. н. (1998). Н. в с. Будьонівка Гайворонського р-ну Одес. обл. (нині с. Долинівка Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї селян. Після закінчення філол. ф-ту Кіровогр. пед. ін-ту (1963; спеціальність — учитель укр. мови і літератури, учитель нім. мови) працював 14 років на оперативній і 17 років на керівній роботі в системі розвідки і контррозвідки КДБ при РМ УРСР (з 1978 — КДБ УРСР; див. також *Комітет державної безпеки СРСР*). Друга освіта — юридична.

1990—91 — держ. міністр з питань оборони, держ. безпеки та надзвичайних ситуацій УРСР. З листопада 1991 по липень 1994 — голова *Служби безпеки України*. З вересня 1994 — спец. представник Президента України в АР Крим.

1994—95 — віце-прем'єр-міністр, 1-й віце-прем'єр-міністр України. З червня 1995 по травень 1996 — прем'єр-міністр України. Очолював укр. делегацію з підготовки Великого укр.-рос. договору і парафував його від імені України (підписаний президентами України і РФ 1997; див. *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997*).

Обирався нар. депутатом *Верховної Ради України*: у грудні 1995 — від *Полтавської області* (був членом парламентського к-ту з питань оборони і держ. безпеки), у березні 1998 — за списком Соціал-демократ. партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)). У квітні—грудні 1998 очолював фракцію СДПУ(о) (вийшов з партії 1999) і був головою парламентського к-ту з питань соціальної політики та праці.

Брав участь у виборчій кампанії 1999 як кандидат у Президенти України. У 1-му турі зайняв 5-те місце, набравши 2 138 356 голосів (8,13 %). Напередодні 2-го туру підтримав кандидатуру Л.*Кучми*.

1999—2003 — секретар *Ради національної безпеки і оборони України*. 2003—04 — міністр оборони України. В 2004—2006 — голова Партії свободи.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, князя Ярослава Мудрого 5-го ст. (2001), Командорським Хрестом із зіркою за заслуги перед Республікою Польща, медалями, іменною вогнепальною зброєю.

Луареат Міжнародної укр. премії ім. Г.Сковороди (1997).

Тв.: Виступи. Інтерв'ю. Статті, кн. 1—3. К., 1997—99; Пять лет украинской трагедии. К., 1999; Україна: нова парадигма поступу: Аналітичне дослідження. К., 2001.

Літ.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

В.В. Головко.

Є.К. Марчук.

МА́РШАЛОК — з 14 ст. одна з найвищих держ. посад у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ), *Короні Польській* і *Речі Посполитій*. У ВКЛ М. земельний головував на засіданнях аристократичної ради при *великому князі* (*пани-рада*), з 16 ст. — на соймі (сеймі). Своїх маршалків мали й повітові сеймики (див. *Шляхетські сеймики*), включаючи й укр. землі. Вони обиралися *шляхтою* зі свого середовища. М. дворовий очолював шляхту, яка служила при великокнязівському *дворі*. Символом влади М. була палиця. У Короні Польс. цей центр. уряд з'явився в серед. 14 ст., його обов'язком було кер-во королів. двором. Маршалок Корони Польської (великий коронний М.) головував на засіданнях королів. двору, стежив за дотриманням церемоніалу і порядку судочинства над дворянами (див. також *Дворяни господарські*). Його заступник — М. надворний. Маршалки великий коронний і надворний з 16 ст. входили до Сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Маршалків мали й земські сеймики, які діяли і в укр. землях після *Люблінської унії 1569*. Свого М. мали *Коронний трибунал* і *Головний Литовський трибунал*. З кінця 18 ст. і поч. 19 ст. на укр. землях М. називали місц. (губернського чи повітового) *предводителя дворянства*.

Н.В. Шевченко.

МАРШИ́НСЬКИЙ Аполлінарій (1865—30.07.1929) — громад. діяч, фінансист і педагог. Н. в м. Прага (нині столиця Чехії). Служив у мін-ві фінансів *Російської імперії* в *Санкт-Петербурзі*, Латвії та Естонії. Заснував укр. громаду в м. Юр'їв (нині м. Тарту, Естонія). М. — директор департаменту фінансових справ у ген. секретарстві фінансів УЦР (1917; див. *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради*), керуючий нар. мін-вом фінансів доби *Директорії Української Народної Республіки* в кабінеті І.*Мазепи* (жовтень 1919 — травень 1920). З 1920 — на еміграції в Польщі та *Чехословаччині*. Лектор українознавства в *Українському високому педагогічному інституті* в Празі (Чехословаччина; з 1924). Автор спогадів, присвячених 80-м рр. 19 ст., які опубл. в календарі «Дніпро» (1923).

П. у м. Прага.

Літ.: *Доценко О.* Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції, 1917—1923, т. 2, кн. 5. Львів, 1924; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції, ч. 3. Б/м, 1952.

М.Ф. Дмитрієнко.

А. Маршинський.

МАРЬЯ́Ш (чеське «Маріїн») — буковинська та молдов. назва 15-крейцерових (до 1753; див. *Крейцер*) та 17-крейцерових (1753—80; див. *Конвенційна система*) білонних монет переважно угор. карбування, що містили з одного боку зображення правителя (переважно герм. імп. Франца І Стефана Лотаринзького і його дружини, герм. імп., угор. королеви й австрійс. государині *Марії-Терезії*), а з другого — Марії, матері Божої. Ці монети (вагою 6,12 г срібла 542-ї проби) знімали з обігу до кінця 1830-х рр.

Літ.: *Hlinka J. та ін.* Peniaze v našich dejinách. Bratislava, 1976; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові кінця 14 — першої третини 19 ст. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

І.О. Мар’яненко.

МАР’Я́НЕНКО Іван Олександрович (справжнє prізв. — Петлішенко; 09.06(28.05)1878—04.11. 1962) — актор, режисер, педагог. Нар. арт. СРСР (1944). Професор (1946). Небіж М.Л.*Кропивницького.* Н. на х. Сочеванов, поблизу с. Мар’янівка (нині село Бобринецького р-ну, Кіровогр. обл.). Сценічну діяльність почав 1895 в трупі свого дядька М.Кропивницького в Києві в приміщенні театру О.Бергоньє, де працював до 1898. 1899—1906 грав у трупах О.Суслова; 1906—14 — у першому стаціонарному професійному укр. театрі М.К.*Садовського*; 1914—15 — у 2-му Київ. міськ. рос. театрі антрепренера Б. фон Мевеса; 1915—16 очолював Т-во укр. акторів. 1917 — дир. і режисер Нац. зразкового театру; 1918 — актор Держ. драм. театру; 1919—23 — у 1-му театрі Укр. Рад. Республіки ім. Т.Шевченка, був його комісаром і членом керівництва театрами *Києва.* 1923 вступив до мистецького об’єднання *«Березіль»* (з 1926 — у *Харкові*, 1935—58 — Харків. український драматичний театр ім. Т.Шевченка). 1907—26 (з перервами) викладав майстерність актора в Київ. музично-драм. школі ім. М.Лисенка та Музично-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, 1944—61 — у Харків. музично-драм. ін-ті.

За 63 роки сценічної діяльності створив понад 300 образів у п’єсах Т.*Шевченка*, М.Л.Кропивницького, М.*Старицького*, Лесі *Українки*, О.*Корнійчука*, О.Островського, К.Гольдоні, Г.Ібсена. За гол. роль у драмі «Ярослав Мудрий» І.*Кочерги* одержав Сталінську премію (1947; з 1966 — Держ. премія СРСР). Знімався у фільмах «Злива» (1929), «Фата Моргана» (1931), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1936). Автор книг «Минуле українського театру» (1953), «Сцена, актори, ролі» (1964). Серед його учнів — нар. артисти СРСР В.Василенко, І.*Козловський*, Б.*Романицький*, Н.*Ужвій.*

Лауреат Держ. премії СРСР (1947).

П. у м. Харків.

Літ.: *Тернюк П.* Іван Мар’яненко. К., 1968; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.В. Корнієвська.

Масандрівський палац. Фото початку 21 ст.

МАР’Я́НІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра, виділена М.*Рудинським* у 1930-ті рр. У 2-й чв. 2 тис. до н. е. дістала поширення в *Поліссі* та на пн. лісостепу між

Десною (прит. Дніпра) та Середнім Доном. М.к. сформувалася на основі неолітичної *ямково-гребінцевої кераміки культури*, можливо, за участі *середньодніпровської культури.* У межах України найяскравіші пам’ятки вивчені на Десні та Сеймі (прит. Десни, бас. Дніпра; Волинцеве, Мар’янівка, Мізин). Поселення відкритого типу, розташовані в заплавах річок на дюнних підвищеннях. Житла становили невеликі напівземлянки, але відомі й наземні конструкції. Поховальний обряд не відомий. Кераміка вироблялася з глини з домішкою піску, орнаментувалася ямковими вдавленнями та відбитками гусеничного штампу. Знаряддя праці, в основному, з кістки, кварциту, металеві знаряддя майже відсутні. На основі М.к. у 13—12 ст. до н. е. формується *бондарихінська культура.* В етнічному відношенні носії М.к., можливо, пов’язані з праугро-фінами чи, за ін. версією, з прабалтами (див. *Балти*).

Літ.: *Березанская С.С.* Памятники марьяновского типа. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

Я.П. Гершкович.

МАСА́ЛЬСЬКІ (Мосальські) — укр. князівський рід 15 — поч. 17 ст. з династії *Рюриковичів*, нащадки черніг. князів. Засн. роду — князь **Юрій Святославич** Масальський (2-га пол. 15 ст.). Його сини — **Василь**, **Володимир** (Володко) і **Семен** — поклали початок окремим гілкам роду М., представники яких мешкали також у Росії (князі Кольцови-Масальські, князі Литвинови-Масальські, князі Клубкови-Масальські) і Білорусі (князі Масальські на Олекшичах — перша Гродненська гілка, князі Масальські на Сапєжишках і Рачках — друга Гродненська гілка, князі Масальські на Друї — Брацлавська гілка, князі Масальські — Волковийська гілка. У 1-й пол. — серед. 16 ст. чисельність представників роду М. чол. статі, зафіксованих у документах, на *Волині* і в Центр. Україні становила 1 особу; на серед. — 2-гу пол. 16 ст. — 10 осіб; на 1-шу пол. — серед. 17 ст. — 5 осіб. 1629 двом родинам роду М. належало 36 *димів.*

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993; К., 2008; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. К., 2007; *Поліщук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст.: За документами державного історичного архіву Литви. К., 2007; *Ващук Д.* «Абыхмо дерьжали ихъ подлѣ права ихъ земьли». Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV—XVI ст. К., 2009.

О.І. Путро.

МАСА́НДРА (рос. Массандра, кримськотатар. Massandra) — с-ще міськ. типу, підпорядковане Ялтинській міській раді *Автономної Республіки Крим.* Розташов. на узбережжі Чорного моря, за 3 км від *Ялти* і за 76 км від залізничної ст. *Сімферополь.* На території селища протікає р. Гува. Населення 7,6 тис. осіб (2004).

Засноване 1730—50. Топонім не має точного перекладу. Після

приєднання Криму до *Російської імперії* власником М. став франц. принц Карл Нассау-Зіген (1788), який вступив на рос. службу й брав участь у штурмі *Очакова.* 1794 землі М. перейшли до держ. відомства. 1815 М. придбала Софія Потоцька. 1828 Верхньомасандрівський маєток став власністю родини новоросійського генерал-губернатора кн. М.*Воронцова.* Серед ін. володінь родини в Криму (*Алупка*, *Гурзуф*, Ак-Мечеть; нині смт *Чорноморське*) М. відводилась роль місця літнього відпочинку. На території поселення розпочалось буд-во палацу, яке тривало з перервами до 1902; були розбиті луки, виноградники, тютюнові плантації, ландшафтний парк. 1889 М. придбало удільне відомство для імп. *Олександра III.* З цього часу тут розпочалося пром. виноградарство і виноробство. 1894—98 за ініціативою кн. Л.*Голіцина* в М. збудовано перший в Рос. імперії підземний з-д тунельного типу для виробництва та витримки столових і десертних вин.

1917 Масандрівський маєток було націоналізовано. У його будівлях розташовувалися санаторій (1929—41), НДІ виноградарства і виноробства (1946), держ. дача (1947—89).

Від 1941 — с-ще міськ. типу.

На території с-ща розташов. гол. підпр-во Нац. виробничо-аграрного об-ня (НВАО) «Масандра», яке володіє однією з найбільших колекцій вин (бл. 1 млн пляшок). Від 1900 масандрівські вина беруть участь у міжнар. виставках та дегустаціях. За цей час отримано 148 медалей і 2 кубки «Гран-прі». Окраса унікальної колекції — десертне вино «Мускат Білий Червоного Каменя». На з-ді «Масандра» працював відомий винороб О.Єгоров, ім'ям якого названа центр. вулиця с-ща.

Пам'ятки історії та к-ри: залишки антич. поселень, катакомби 1—3 ст., монастир 12—15 ст., розписаний фресками з унікальною кам'яною різьбою, Масандрівський палац (1880—1902, архітектори Е.Бушар, М.Месмахер, О.Вегенер; з 1992 функціонує як музей), комплекс винних підвалів НВАО «Масандра».

Літ.: ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Пальчикова А.П.* Массандра. Дворец. Парк. Усадьба: Очерк-путеводитель. Симферополь, 2003; *Її ж.* Дворец Александра III в Массандре. Симферополь, 2005.

О.В. Андрощук.

МАСА́РИК Томаш-Гарріг (07.03. 1850—14.09.1937) — учений, філософ-гуманіст, держ. і політ. діяч *Чехословаччини*, один з найвпливовіших європ. політиків-демократів 1-ї пол. 20 ст., погляди й діяльність якого впливали на формування нового політ. устрою в Центрально-Сх. Європі після *Першої світової війни.* Д-р філософії (1876), професор (1882). Н. в м. Годонин (Моравія; нині місто в Чехії). Освіту одержав у Віденському і Лейпцизькому ун-тах, з 1876 — д-р філософії. 1882—1914 — професор філософії *Карлового університету*, допомогав укр. студентам, які на знак протесту проти заборони австрійс. властями заснувати укр. ун-т у *Галичині* 1901—02 продовжували навчання в Празі (нині столиця Чехії).

Брав активну участь у чеському нац. русі, посол (депутат) австрійс. парламенту 1891—93 і 1907—11, де співробітничав з галицько-укр. діячами С.*Дністрянським*, О.*Колессою*, К.*Трильовським*, Є.*Петрушевичем* та ін. 1908 виступав у парламенті на захист національно-культ. прав галицьких русинів-українців від *москвофільства* та польс. утисків, обраний дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка.* З 1893 підтримував дружні й творчі зв'язки з І.*Франком*, який присвятив М. переклад «Вибраних поезій» К.Гавлічека-Боровського (1901), цікавився працями М.*Драгоманова.*

1915 емігрував до Женеви (Швейцарія), Парижа (Франція), Лондона (Велика Британія), де створив й очолив Чехословац. нац. раду, розпочавши закордонну національно-визвол. акцію з утворення чехословац. *держави*, яку М. пов'язував насамперед із поразкою д-в Четверного союзу в І світ. війні й розпадом *Австро-Угорщини.* З травня 1917 по березень 1918 перебував у революц. Росії (див. *Російська революція 1917—1918*), зокрема понад 4 місяці — в Україні, в *Києві*, де поряд з формуванням Чесько-Словац. легіону з полонених чеських і словац. солдатів та офіцерів, проводив активну громадсько-політ. діяльність, співробітничав з діячами *Української Центральної Ради* та *Української Народної Республіки* М.*Грушевським*, В.*Винниченком*, С.*Петлюрою*, О.*Шульгіним*, виступав на політ. мітингах і зборах, у київ. пресі. Влітку—восени 1918 перебував у США, де заснував Середньоєвроп. демократ. унію з представників пригноблених народів і національностей Австро-Угорщини, у т. ч. галицьких та закарпатських русинів-українців, переконавши останніх (див. *Русини*) в необхідності й оптимальності приєднання Закарпаття (див. *Закарпатська Україна*) до майбутньої чехословац. д-ви. М. разом із соратниками активно працював над підготовкою рішень *Паризької мирної конференції 1919—1920* щодо нових кордонів у Центрально-Сх. Європі, зокрема про приєднання Закарпаття до новоутвореної Чехословац. Республіки на правах широкої *автономії.*

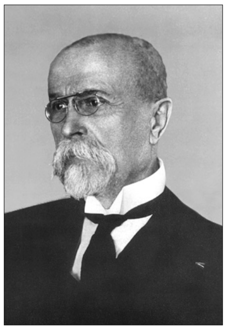

Т.-Г. Масарик.

Після проголошення Чехословац. Республіки 1918 М. обирається її першим президентом і як «президент-Визволитель» переобирається на пост глави д-ви 1920, 1927 та 1934, сприяє перетворенню ЧСР чи не у єдину в Центрально-Сх. Європі розвинуту демократ. д-ву, що, зокрема, мало в цілому позитивні наслідки і для міжвоєн. розвитку складової частини республіки — Закарпаття («*Підкарпатської Русі*»). Привнесення на цю укр. землю конституційної системи демократ. д-ви поклало початок політизації й структуралізації закарпат. сусп-ва, функціонуванню парламентаризму, становленню таких елементів *громадянського суспільства,* як багатопартійність, права людини тощо. Соціально-екон. й культурно-освіт. розвитку краю та його мешканців сприяли держ. інвестиції на його розбудову. Особлива увага президента ЧСР, який 1921 відвідав Закарпаття, до національно-культ. відродження русинів-українців позначилася на розвитку нар. освіти й к-ри в 1920—30-ті рр. (напр., кількість неписьменних серед населення краю за цей

час зменшилася з 86 до 27,4 %). 1928 на центр. площі *Ужгорода* встановлено один із кращих пам'ятників М. (скульп. О.Мондич).

М. стояв біля витоків чехословацько-укр. міждерж. відносин: обміну дипломатичними місіями між ЧСР і *Західноукраїнською Народною Республікою* та УНР, а пізніше — УСРР (див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*), підписання чехословацько-укр. торг. угод, допомоги ЧСР голодуючим в Україні 1921—22 (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*). За його ініціативи й безпосередньої участі з 1921 в Чехословаччині проводилася т. зв. рос. акція з надання всебічної допомоги тисячам емігрантів з Росії, зокрема понад 20 тис. біженцям з укр. земель. Прага перетворилася на один із центрів укр. культ., наук. і громадсько-політ. життя, залишаючись до 1945 найактивнішим центром укр. еміграції в Європі. Урядом ЧСР та особисто її президентом створені й матеріально підтримувалися десятки укр. наук., навч. і культ. закладів й орг-цій, завдяки діяльності яких було збережено значний науковий і культурний потенціал, збагачено скарбницю духовних цінностей українського народу і вписано яскраву сторінку в історію чехословацько-укр. взаємин.

1935 М. добровільно подав у відставку з поста президента ЧСР і два останніх роки свого життя перебував у своєму маєтку в с. Лани поблизу Праги, де і помер.

Серед величезної творчої спадщини М. численні філос., історико-політологічні, публіцистичні праці, більшість з яких видані в Чеській Республіці лише останнім часом: «Національна філософія новітнього часу», «Гуманістичні ідеали», «Чеське питання», «Ян Гус», «Карел Гавлічек», «Росія і Європа», «Шлях демократії», «Соціальне питання», «Про так звану диктатуру пролетаріату», «Критика марксизму», «Слов'янські проблеми», «Нова Європа», «Слов'яни після війни», «Світова революція: Спогади» та ін. Окреме місце в спадщині М. посідає нац. проблема — з'ясування суті слов'ян. питання, а також у плані конкретного вирішення пов'язаних з ним нац. і культ. проблем, забезпечення прав малих народів і д-в у Європі. М. одним з перших на Зх. звернув увагу на існування «українського питання», вивчав істор. минуле, нац. проблеми й національно-визвол. прагнення укр. народу, з розумінням ставився до національно-культурних і, з певним застереженням, до політ. вимог українців.

Тв.: Ідеали гуманності. Львів, 1902; Критика марксизму. К., 1905; Славяне по войне. Ужгород, 1923; Добірні думки: З нагоди 75 літ життя (1850—1925). Прага, 1925; Світова революція за війни й у війні 1914—1918: Спомини, ч. 1—2. Львів, 1930; Право і демократія: Вибрані праці. К., 2007.

Літ.: *Бочковський І.О.* Життя і світогляд Т.Г. Масарика: Масарик про Україну. Відень—К., 1921; *Ярема Я.* Провідні ідеї філософії Томи Масарика. Прага, 1925; *Бочковський І.О.* Т.Г. Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подебради, 1930; *Брик І.* Масарик і українські змагання. В кн.: Життя і знання, т. 10. Львів, 1937; *Віднянський С.В.* Т.Масарик про Україну і українців. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 4. К., 1993; Т.Г. Масарик і нова Європа: Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7—8 квітня 1998 р.). К., 1998; Україна—Чехія, ч. 1—2. «Хроніка 2000» (К.), 1999, № 25—26, 29—30; Томаш Масарик — видатний вчений, політик, державний діяч: матеріали наукових читань, присвячених 150-річчю від дня народження Т.Г. Масарика (1850—1937). «Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Історія», 2002, вип. 7; Захисник малих народів у новій Європі Томаш Гарріг Масарик. В кн.: *Віднянский К.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. К., 2009; *Нагорняк М.М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика. К., 2009.

С.В. Віднянський.

МАСКЕ́ВИЧ Богуслав-Казимир (бл. 1625 — 04.04.1683) — польс. мемуарист, автор «Щоденника» (1643—49) та «Щоденника московської війни у Великому князівстві Литовському». Н. в сім'ї польс. мемуариста С.*Маскевича*, закінчив *єзуїтську школу* в м. Новгородок (нині м. Новогрудок Гродненської обл., Білорусь). 1646 вступив на військ. службу до кн. Я.*Вишневецького*, у складі підрозділів якого взяв участь у боротьбі з укр. повстанцями на *Поділлі* й *Волині* влітку 1648 (див. *Національна революція 1648—1676*). З жовтня того ж року став вояком гусарської (див. *Гусари*) *корогви* кн. Б.*Радзивілла* і протягом 1649 воював з *козаками* і повстанцями на пд. Білорусі. Наприкінці 1650 залишив військ. службу і господарював у родинному маєтку Сервечі (нині с. Сервач Гродненської обл., Білорусь). Отримав титул ошмянського *маршалка.*

Тв.: Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII). Wrocław, 1961.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1985; *Його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

В.С. Степанков.

МАСКЕ́ВИЧ (Машкевич) **Самуель** (бл. 1580 — бл. 1640) — мемуарист. Походив з кальвіністського шляхетського роду. Батько Б.-К.*Маскевича.* Н. в с. Сервечі (нині с. Сервач Гродненської обл., Білорусь). Дворянин (див. *Дворянин господарський*) кн. А.Вишневецької, князів Радзивіллів, *Сапіг.* Від 1601 служив у війську — спочатку в Лівонії (істор. область на пн. Латвії та пд. Естонії), згодом на *Поділлі.* Брав участь у поході *Лжедмитрія І* 1605, бився на боці польського короля *Сигізмунда III* Ваза під час *рокошу* 1606. Служив у війську *гетьмана польного коронного* С.*Жолкевського* під час моск. походу (облога Смоленська (нині місто в РФ), битва під Клушино (1610; нині село Смоленської обл., РФ)). Автор мемуарів за 1594—1621, в яких лапідарно описав свій жовнірський досвід, багато уваги присвятив також аналізу культ. відмінностей між росіянами та поляками. Мемуари М. в скороченій формі видав Я.Урсин-Немцевич (1822). Сучасне ж наук. видання повного тексту М. підготував 1961 А.Сайковський.

Тв.: Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (Wiek XVII). Wrosław, 1961.

Літ.: *Ульяновский В.И.* Российские самозванцы: Лжедмитрий I. К., 1993.

Д.С. Вирський.

МА́СЛІВ СТАВ — урочище, в якому в 17 ст. часто проходили *козацькі ради* (нині с. Маслівка

Миронівського р-ну Київ. обл.). Однією з найвідоміших була рада 24 листопада 1638 після завершення козац. повстання (див. також Я.*Острянин*, Д.*Гуня*). Згідно з *Ординацією Війська Запорозького 1938 гетьман польний коронний* М.*Потоцький* призначив комісаром реєстрового *Війська Запорозького* (див. також *Реєстрові козаки*) шляхтича П.Коморовського і нових полковників та затвердив обраних козаками *сотників* і *отаманів*. Створене на М.С. 6-тис. реєстрове військо проіснувало до початку *національної революції 1648—1676.*

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

В.О. Щербак.

МА́СЛОВ Василь Іванович (02.01. 1885(21.12.1884)—22.03.1959) — літературознавець, історик літератури, етнограф. Брат *С.Маслова.* Н. в м. *Ічня.* Навч. в Прилуцькій г-зії, яку закінчив 1903 із золотою медаллю. 1903 вступив на історико-філол. ф-т Моск. ун-ту, потім перейшов до Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка;* 1904—09). Наук. роботою почав займатися в студентські роки під кер-вом проф. В.*Перетца.* 1910 затверджений штатним стипендіатом на кафедрі рос. мови і словесності при Київському ун-ті, у 1913/14 навч. році склав магістерські іспити. Від 1915 — приват-доцент Київ. ун-ту, від 1917 — приват-доцент Вищих жін. курсів. 1915—20, крім лекцій з рос. літ. і практичних занять, викладав рос. мову і літературу в київ. г-зіях. Викладав на пед. курсах, реорганізованих у Прилуцький пед. технікум (1920—27). 1927 очолив Прилуцький окружний музей, створений на базі сокиринської колекції пам'яток старовини і мист-ва Г.Ґалагана і Прилуцького повітового музею. У музеї заснував «Відділ культурних робітників Прилуччини», де концентрувалися документи і матеріали, пов'язані з життям та діяльністю Є.*Гребінки,* М.*Костомарова*, М.*Маркевича,* Г.*Ґалаґана,* Т.*Шевченка.* Завдяки енергійним заходам М. музей перетворився в краєзнавчий осередок, який займався вивченням Прилуччини. Ініціатор створення 1927 при міськ. кабінеті політ. освіти музейної секції, співробітники якої підготували реєстр пам'яток історії, к-ри і природи Прилуччини. Започаткував видання «Бюлетеня Прилуцького окружного музею», в якому друкувалися розвідки місц. дослідників, а також київ. вчених С.Маслова і М.Макаренка (вип. 1. Прилуки, 1928; вип. 2. Прилуки, 1929).

1929 М., унаслідок злісного наклепу, було знято з посади зав. музеєм. Від 1930 — наук. співробітник ВУАН, працював у фольклорно-етнографічній комісії, після реорганізації — в Ін-ті історії матеріальної к-ри ВУАН. Від вересня 1937 — в. о. професора кафедри рос. літератури у Київ. пед. ін-ті (нині *Національний педагогічний університет*), зав. кафедри рос. літератури, голова Держ. комісії на літ. ф-ті заочного сектору ін-ту. Читав лекції з історії рос. літератури 18-го —1-ї пол. 19 ст., спецкурси з історії російсько-укр. культ. і літ. зв'язків у 2-й пол. 19 ст. У часи нім. окупації Києва — референт при пед. ін-ті, після його закриття — при шкільному відділі. Займався дисертаційною роботою на тему: «Томас Мур в російській літературі», запланованою напередодні війни. За фундаментальну наук. працю «Літературна діяльність К.Ф.Рилеєва», опубл. 1912, після публічного захисту 1944 М. присвоєно наук. ступінь канд. філол. н. Від 1944 науково-пед. діяльність М. пов'язана з Київ. держ. ун-том, де він працював старшим викл., від 1946 — доцентом, керував студентським гуртком з рос. літератури 19 ст. Автор праць з історії укр. і рос. літератури, фольклору, етнографії, археології. М. належить кілька неопубл. праць: «Українське минуле в російській літературі пушкінської доби», «Вплив декабристського руху на українську літературу 19 ст.», «Джерела поезії декабристів» та ін.

П. у м. *Київ.*

Праці: Литературная деятельность К.Ф.Рылеева. К., 1912; Українська етнографія першої половини XIX ст. В кн.: Наукові записки Інституту історії матеріальної культури ВУАН, кн. 2. К., 1937; Рільниче знаряддя і техніка доби феодалізму за матеріалами Райковецького городища. Б/м., 1935; Рибальське знаряддя феодальної доби на Середньому Придніпров'ї. Б/м, 1936; До питання про народність М.Ю. Лермонтова. Б/м,1939; Народність і фольклор у декабристів. Б/м, 1941; Пушкин и декабристы. К., 1951.

Літ.: Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; *Попов П.М.* Маслов Василь Іванович: Некролог. В кн.: Вісник Київського університету: Серія філології та журналістики, вип. 1, 1959; *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Маслов Василь Іванович. Український літературознавець та історик, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Воронкова Т.І.* Архів Василя Івановича Маслова (1884—1959). В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів, вип. 1. К., 1993; *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Українське декабристознавство. К.—Черкаси, 2002; *Їх же.* Вивчення руху декабристів у Київському університеті ім. Тараса Шевченка в 1944—1991 роках. «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія». К., 2003, вип. 65/66, 67; *Їх же:* Маслов Василь Іванович. В кн.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. К., 2004; *Латиш Ю.В.* Василь Маслов: життя та наукова праця (до 125-річчя відомого українського декабристознавця). В кн.: Соціальна історія, вип. 4. К., 2008; Матеріали до біографії Василя Маслова. В кн.: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали, т. 6. К., 2009.

Г.Г. Денисенко.

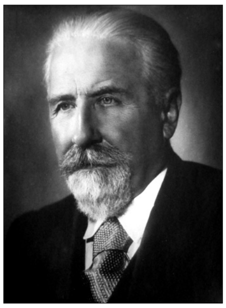

В.І. Маслов.

МА́СЛОВ Сергій Іванович (29 (17).11.1880—11.01.1957) — літературознавець, книгознавець і педагог. Проф. (1934). Чл.-кор. АН УРСР (нині *Національна академія наук України*; 1939). Брат В.*Маслова.* Н. в м. *Ічня.* 1898—99 навч. в Київ. політех. ін-ті, 1900 та 1901—07 — у Київ. ун-ті. Брав активну участь у студентському

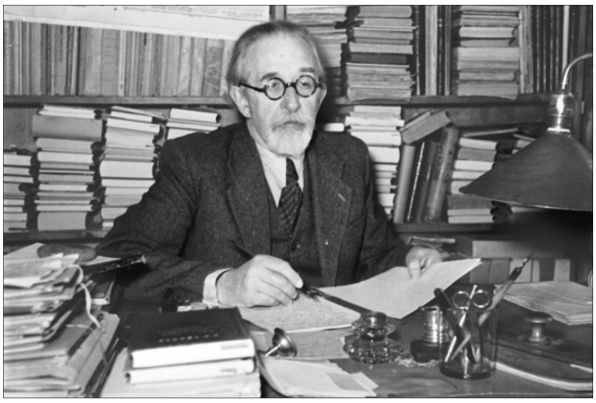

С.І. Маслов.

Екслібрис С.І. Маслова. Робота художника В. Кричевського. 1927.

революц. русі, за що його було віддано в солдати в числі 183-х студентів Київ. ун-ту і вислано до *Луцька* (1900). У цей час М. захопився нар. творчістю, збирав матеріали для словника укр. мови, які пізніше використав Б.*Грінченко*. Після солдатської служби закінчив Київ. ун-т (1907). З 1914 — приват-доцент Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; з 1935 — професор, з 1943 — д-р філол. н.). Працював в ун-ті зав. кафедри історії рос. мови та літератури, викладав на Вищих жін. курсах, 1914—17 — також у нар. та робітничо-сел. ун-тах, Археол. ін-ті, польс. жін. г-зії в *Києві*. Був секретарем *Історичного товариства Нестора-літописця*, 1921—27 — член К-ту з охорони пам'яток старовини і мист-ва, з 1922 — дійсний член, з 1923 — позаштатний співробітник *Українського наукового інституту книгознавства*, згодом там же — голова Комісії з історії книги, 1926 — зав. відділу стародруків Всенар. б-ки України (1934—36 — Держ. б-ка ВУАН, з 1936 — Б-ка АН УРСР; нині *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*). 1939—50 — зав. відділу давніх укр. та рос. літератур Б-ки АН УРСР (з 1948 — Держ. публічна б-ка УРСР; нині НБУВ).

Перша наук. праця — «Лірники Полтавської і Чернігівської губерній» (1902). Автор численних досліджень з історії давніх укр. та рос. літератур («Казанье Мелания Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича», «Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдвом», «Описание рукописей Исторического общества Нестора летописца» (усі — 1908), «Обзор рукописей Библиотеки императорского университета св. Владимира» (1910), оглядів полемічної, драм., віршованої літератури 16—18 ст., праць з *палеографії*, бібліографістики, історії книгодрукування, фольклору, історії мови. Написав розвідку «Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст.» (1946), вступну статтю та коментарі до фототипічного видання 1800 *«Слова о полку Ігоревім»* (1950). Співред. (з Є.*Кирилюком*) та один з авторів «Нарису історії української літератури» (1946), який ЦК КПУ піддав критиці за «буржуазний націоналізм». За висновками спеціалістів, праці М. є зразком дослідження давніх східнослов'ян. літератур, рукописної спадщини та історії укр. книгодрукування. Свою наукову бібліотеку (11 тис. прим.) подарував Державній публічній б-ці УРСР.

П. у м. Київ.

Тв.: Библиотека Стефана Яворского. К., 1914; Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; Етюди з історії стародруків. К., 1925—28; К истории изданий киевского «Синопсиса». Л., 1928; Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность. К., 1984.

Літ.: *Перетц В.* Нарис наукової діяльності проф. С.І. Маслова. В кн.: Сергій Маслов: 1902—1927. К., 1927; С.І. Маслов [Некролог]. «Радянське літературознавство», 1957, № 1; *Назаревский А.* Памяти друга. «Вісник Київського університету» (К.), 1959, № 2 (Серія філології та журналістики, вип. 1); *Крекотень В.* Лицар філологічної науки. «Радянське літературознавство», 1980, № 11.

В.П. Швидкий.

МА́СЛОВЕ — назва в 1740-х рр. смт *Вільшанка*.

МА́СЛЯНИЙ Антін Павлович (17.01.1865—1929) — генерал-поручник *Армії Української Народної Республіки*. Н. в с. Кириківка Охтирського пов. Харків. губ. Закінчив Одес. піх. юнкерське уч-ще (1887), служив у 37-му піх. резервному кадровому батальйоні. З 19 червня 1902 — старший ад'ютант штабу Варшавського військ. округу. З 6 грудня 1904 — підполковник; з 6 грудня 1907 — полковник. З 30 серпня 1914 — начальник інспекторського відділу штабу головнокомандувача армій Пн.-Зх. фронту. З 15 січня 1915 — помічник чергового генерала штабу головнокомандувача армій Зх. фронту. З 10 квітня 1916 — генерал-майор. З 18 листопада 1917 — черговий генерал штабу *Південно-Західного фронту*. Кавалер багатьох орденів, включно з орденом св. Станіслава 1-го ст.

Учасник першої українсько-більшовицької війни. Від 24 квітня 1918 — пом. начальника гол. штабу УНР, згодом — *Української Держави*. Від 3 грудня 1918 — тимчасово в. о. нач. гол. штабу Укр. Д-ви, згодом — УНР. З 17 січня 1919 — член Військ. ради УНР, невдовзі — приділений до гол. управління ген. штабу Дієвої армії УНР. Від 1 листопада 1919 — член комісії з вироблення законопроектів проходження військової служби в Дієвій армії УНР. З 19 березня 1920 — нач. гол. управління персонального складу ген. штабу УНР. З 7 червня 1920 — пом. начальника гол. мобілізаційно-персональної управи військ. мін-ва УНР. 1920—21 читав лекції в Кам'янецькій спільній юнацькій школі. З серпня 1921 підвищений до звання генерал-поручника. Після інтернування Армії УНР в Польщі перебував у таборі в Ченстохові, згодом — у розташуванні Держ. центру УНР в Тарнові. Від 1922 мешкав у Варшаві.

П. у м. Варшава. Похований на правосл. цвинтарі Варшава-Воля.

Літ.: *Колянчук О.* Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20—30-х рр. XX ст. у Польщі. Львів, 2003; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), кн. 1. К., 2007; *Kolańczuk A.* Ukraińscy generałowie w Polsce — emigranci polityczni w latach 1920—1939: Słownik biograficzny. Przemyśl, 2009.

О.М. Колянчук.

МА́СОВОГО СУСПІ́ЛЬСТВА ТЕО́РІЇ в суспільних науках — концепції, що використовуються для визначення низки специфічних рис сучасного сусп-ва (див. також *Модерну теорії*, *Індустріальне суспільство*). Масове сусп-во (від англ. mass society) характеризується *індустріалізацією*, *урбанізацією*, стандартизацією життя та масовим попитом, *бюрократизацією суспільного життя*, поширенням засобів масової комунікації та масової к-ри.

Витоки М.с.т. лежать у працях класиків *консерватизму* 19 ст. (Е.Берк, Ж.-М. де Местр, Л. де

Бональд, А. де Токвіль), які виступали проти руйнації традиційної соціальної структури, критикуючи перетворення сусп-ва на масу ізольованих індивідів. З кін. 19 ст. поширюється критика «бунту мас» (збільшення їх впливу на політ. та культ. життя *євроатлантичної цивілізації*) з боку представників елітаризму (Ф.-В.*Ніцше*, О.*Шпенглер*, Х.*Ортега-і-Гассет*, М.*Бердяєв*). Виникнення *фашизму* та різних форм *тоталітаризму* в Європі 1920—30-х рр. спричинило переорієнтацію М.с.т. в бік захисту ліберально-демократ. цінностей (К.Маннгейм, Х.*Арендт*). У 2-й пол. 20 ст. М.с.т. стали спільним елементом як лівих (див. Е.*Фромм*), так і правих сусп. концепцій, зокрема неоконсервативного бачення *постіндустріального суспільства* (Д.Белл).

Літ.: *Skills E.* Theory of Mass Society. New York, 1963; *Ашин Г.* Доктрина «массового общества». М., 1971; *Фромм Э.* Бегство от свободы. М., 1986; *Маннгейм К.* Диагноз нашего времени. М., 1994; *Маркузе Г.* Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. М., 1994; *Ортега-і-Гасет Х.* Бунт мас. К., 1994; *Канетти Э.* Масса и власть. М., 1997; *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М., 1998; *Kornhauser W.* The politics of Mass Society. London, 2000; *Хевеши М.* Массовое общество в XX веке. «Социс», 2001, № 7; *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. К., 2002.

К.Ю. Галушко.

МАСО́Л Віталій Андрійович (н. 14.11.1928) — держ. діяч. Голова Ради міністрів УРСР (1987—90), Прем'єр-міністр України (1994—95). Канд. тех. н. (1972). Н. в с. Олишівка (нині с-ще міськ. типу Черніг. р-ну Черніг. обл.) в родині вчителів. 1951 закінчив мех. ф-т Київ. політех. ін-ту і здобув спеціальність інженер-механік. 1951—63 працював на посадах пом. майстра, майстра, нач. бюро тех. розробок, заст. начальника, нач. мех. цеху, заст. гол. інженера Новокраматорського маш.-буд. з-ду. 1963—71 — директор цього з-ду.

З вересня 1972 по січень 1979 — 1-й заст. голови Держплану УРСР, з січня 1979 — заст. голови Ради міністрів УРСР, голова Державного планового к-ту УРСР.

З липня 1987 по жовтень 1990 — голова РМ УРСР. Подав у відставку 23 жовтня 1990 здебільшого під тиском громадськості (студентське голодування, вимоги шахтарських *профспілок*).

Нар. депутат України 1-го та 2-го скликань. Брав участь у роботі парламентського к-ту з питань планування, бюджету, фінансів.

З червня 1994 по березень 1995 — Прем'єр-міністр України.

Нині — Голова спостережної місії «Україна — відома», член громад. антикорупційного форуму, член «Комітету — 2005», президент фонду «Професіонал».

Нагороджений двома орденами Леніна (1966, 1986), Орденом Жовтневої Революції (1971), орденами За заслуги перед Україною 3-го ст. (1997), князя Ярослава Мудрого 5-го ст. (1998) та ін.

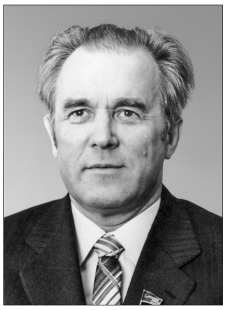

В.А. Масол.

Праці і тв.: Индустриальное развитие Украинской ССР. К., 1974 (у співавт.); В єдиному народногосподарському комплексі. К., 1997; Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. К., 1993.

Літ.: *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К., 1994; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

В.В. Головко.

МАСО́НСТВО, франкмасонство (франц. franc-maonnerie, вільномулярство) — релігійно-етичний рух у багатьох країнах світу, що ставить за мету моральне самовдосконалення та об'єднання людства в релігійному братерському союзі.

Походження не з'ясоване. Найімовірніше, М. виросло із середньовічної цехової орг-ції (див. *Цехи*) — корпорації каменярів-будівельників. Але воно могло бути й захисною орг-цією, опозиційною щодо д-ви та церкви. Масонами здебільшого ставали ті, хто вважав конспіративну форму діяльності найбільш ефективною для відстоювання своїх реформаторських ідей. Вони об'єднувалися в ложі («майстерні»). Вищий керівний орган М. отримав назву «Схід» (масони вважають, що саме зі Сходу поширюється «вища мудрість»).

М. складається з ряду послухів (напрямів) — древнього шотландського звичайного обряду, італ. символічного обряду, обряду королів. арки та ін. У кожного з них своя кількість ступенів «утаємничення» (від 3-х до 99-ти): адепт кожного ступеня володіє певним обсягом масонської інформації й має конкретні права та обов'язки.

М. організаційно оформилося 1717, коли 4 провідні масонські ложі об'єдналися у Велику ложу (чи Великий Схід) Англії, яка проголосила себе материнською щодо всіх лож світу. Відтоді лише ложі, що їх визнала одна з материнських лож, вважаються «регулярними» (дійсними). Регулярна ложа автоматично включається в систему міжнар. масонських зв'язків.

Масони вважають релігію невід'ємним елементом духовної к-ри, однак не надають переваги жодному з віровчень. Самі вони сповідують культ Вищої істини (чи Великого архітектора Всесвіту).

Будучи космополітичною організацією, в якій загальне (світове) переважає над окремим (місцевим), М. все ж недостатньо консолідоване. У серед. 18 ст. більшість масонських федерацій Англії, Німеччини та Скандинавії увійшли до політ. істеблішменту й взяли курс на підтримку політ. курсу своїх *держав*. Ложі Франції, Італії, Іспанії, Португалії та країн Лат. Америки стали опозиційними щодо урядів і брали активну участь у політ. боротьбі.

М. дбає про розвиток секуляризованої науки та мист-ва. У різні часи його адептами були *Вольтер*, Г.-Е.Лессінг, В.-А.Моцарт, Й.Гайдн, Й.-В.Гете, Р.Бернс, Л. ван Бетховен, Стендаль, О.-Ф.Уайльд, Марк Твен, Дж.-Р.Кіплінг, Р.Тагор, В.-Р.Вагнер, Г.-В.*Гегель*, Д.Дефо, Д.Свіфт, Я.Сібеліус, М.-Л.Керубіні, Н.Паганіні, Е.Фермі, Тото (А. де Куртіс) та багато ін. духовних велетів.

Частина «вільних каменярів» віддається ліберальним починанням. Так, масони ще в 19 ст. сприяли переходу до обов'язкового світського навчання, надавали підтримку феміністичному рухові, домагалися скасування

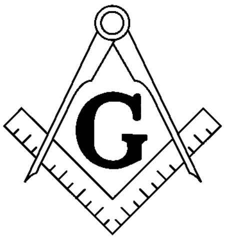

Масонство. Символ вільних каменярів. Циркуль та трикутник.

Символ вільних каменярів у м. Львів на житловому будинку по вул. Вітовського, 20.

смертної кари; частина їх навіть відринула віру у Великого архітектора Всесвіту заради цілковитої свободи совісті й солідарності людей.

Перша світова війна внесла розкол у європ. масонський рух, адепти якого вважали за краще підтримати воєнну політику своєї країни. У 20—40-х рр. 20 ст. у «вільних каменярів» з'явився грізний ворог — тоталітарні режими (див. *Тоталітаризм*) у ряді європ. д-в, котрі не бажали миритися з існуванням опозиційної орг-ції й звинувачували масонів у підривній діяльності. У мусолініївській Італії, гітлерівській Німеччині, франкістській Іспанії, салазарівській Португалії, петенівській Франції на масонів почалися гоніння. Непримиренну позицію стосовно М. зайняли й комуністи.

М. відіграло важливу роль у боротьбі проти загрози *нацизму* та *фашизму*, а в роки *Другої світової війни* масони брали активну участь в організації та діяльності *руху Опору*.

Вважається, що нині у світі налічується кілька мільйонів масонів. Особливо багато їх у США, де їхній орден вважається звичайною громад. орг-цією. Вони, як і раніше, виборюють свободу людини від «політичної та церковної тиранії».

Масони утворили ряд парамасонських («нерегулярних») орг-цій — Ротарі-клуб, Лайонз-клуб, Пен-центр, Ліга прав людини, Магістеріум-клуб, Міжнар. великий пріорат ордену св. Станіслава та ін., котрі задекларували своєю метою «діяльність на захист громадських прав, свободи совісті та слова, демократичних інститутів, гідного існування людини». Нині М. взяло курс на певну відкритість (у рамках масонського канону), а окремі послухи (напрями) допускають у свої ложі жінок.

Масонський рух в Україні розгорнувся пізніше, аніж у країнах Зх. Європи, у серед. 18 ст. Поширювався він через Польщу, Росію та безпосередньо із Зх. Європи. Оскільки масонами ставали переважно представники соціальної *еліти*, то масонський рух поширювався здебільшого в *містах* та *містечках* (*Київ*, *Кременчук*, *Житомир*, *Дубно*, *Львів*, *Самбір*, *Харків*, *Полтава*, *Одеса*). У *Галичині* та *Правобережній Україні* масонський рух у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. зазнав переважно польс. впливів, у *Лівобережній Україні* та *Слобідській Україні* — російських. На Пд. України ложі відкривали здебільшого іммігранти. Стимулювали й політизували масонський рух в Україні *Французька революція кінця 18 століття* та інкорпорація Правобережжя до складу *Російської імперії* (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*; в Україні опинилося чимало французьких та особливо польських масонів). Укр. М. брало активну участь у виробленні та пропагуванні ідеї визволення слов'ян. народів від національного та політичного утисків, об'єднання їх у загальнослов'ян. федерацію під егідою України. Однак і вони, згідно з масонським каноном, надавали перевагу інтернаціональному над національним.

Масонський рух в Україні 1-ї чв. 19 ст. був значно слабшим — ідейно та організаційно, — ніж західноєвропейський, бо майже не був тісно пов'язаний з міжнар. громадсько-політ. життям, навіть не виробив єдиної концепції майбутнього устрою України.

Особливо активно працювала тоді в Україні полтав. ложа «Любов до істини», яка підтримувала зв'язки з декабристами й до складу якої входив автор «Енеїди» І.*Котляревський*.

Царський уряд своїми указами 1822 та 1826 заборонив існування в державі масонських лож, загнавши цим масонів у підпілля. Масони брали участь у діяльності *Кирило-Мефодіївського товариства*, укр. *громад*, *«Народної волі»*.

Склад масонських лож в Україні впродовж 19 ст. змінився, радикалізувалася їх діяльність. Якщо в 1-й пол. 19 ст. ложі формувалися переважно з представників старшинсько-шляхетських родин, то в 2-й пол. — з *різночинців*. Завершилась ця перебудова вітчизн. масонського руху на поч. 20 ст.

Поразка *революції 1905—1907* спонукала масонів налагодити тісніші контакти з європ. демократією, щоб заручитися її допомогою. У *Києві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Вінниці* та ін. містах відкрилися нові ложі. Центром місц. масонського руху став Київ. У ложах кількісно переважали росіяни, українці, поляки, євреї, а за парт. складом — кадети (див. *Конституційно-демократична партія*). Ложі (можливо, не всі) підпорядковувалися загальнорос. масонському центру — Великому Сходу народів Росії, утвореному 1912. Ця масонська орг-ція була надпартійною й парамасонською («нерегулярною»), однак зв'язки з європ. М. підтримувала. Працювала вона законспіровано, так що поліція не змогла (чи не захотіла) її виявити.

Укр. масони подали ідею, щоб масонський рух на теренах Рос. імперії був «політичним» — боровся за повалення *самодержавства*, зрівняння в правах усіх нац. меншин (передусім — поляків та євреїв). На поч. 20 ст. М. перетворилося в Україні в сильну орг-цію, яка контролювала низку ін. громад. орг-цій та гуртків й істотно впливала на політ. обстановку та користувалася високим авторитетом серед рос. «майстерень». Однак серед укр. та рос. «вільних каменярів» не було злагоди через неоднакове бачення способів розв'язання національного питання. Якщо рос. «брати» відстоювали цілісність Рос. імперії, то українські здебільшого виступали за незалежність України.

Усе ж частина укр. масонів вважала ідею відокремлення України надто радикальною. Неоднаково ставилися масони й до I світ. війни. Одні підтримували воєнні зусилля уряду, інші ратували за його воєнну поразку. Масони прагнули запобігти революц. вибуху в Рос. імперії. Коли ж відбулася *Лютнева революція 1917*, вони зайняли в нових владних структурах ключові позиції, однак ефективно використати цей свій успіх не зуміли, передусім через відсутність у них єдиної політ. програми, й ідейні розбіжності та через колізії між провідниками масонського руху (скажімо, між С.*Петлюрою* та П.*Скоропадським*).

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* масонські ложі

Масонство. Символ вільних каменярів. Книга Священного Закону.

України зайняли антибільшовицьку позицію, однак між «братами» примирення не відбулося (сварилися між собою «самостійники» та «федералісти», а за *Української Держави* — ще й противники нім. окупації України та ті, хто співпрацював з німцями і гетьман. урядом; див. також *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

Велика Ложа України (утворена 18 вересня 1917) безуспішно домагалася «регулярності» та включення до Міжнар. бюро масонських зв'язків. 1919 ядро вітчизн. масонської орг-ції полишило Україну.

Тимчасовий сплеск масонської активності в рад. Україні 1920-х рр., імовірно, пов'язаний з поверненням з «підпільного сидіння» акад. С.*Єфремова* (1922) та приїздом з еміграції А.*Ніковського* (1924). Обидва «брати» розпочали працювати в АН УСРР, де, вочевидь, намагалися поновити масонську діяльність.

1923 ДПУ заарештувало у справі Київ. обласного Центру дії (див. *«Київського обласного Центру дії» справа 1923—1924*) лідерів вітчизн. «вільних каменярів», які на той час перебували в *Києві*: М.*Василенка*, К.*Василенка* та С.Чебакова. Відкритий політ. процес відбувся в березні—квітні 1924. Звинувачені М. та К. Василенко були засуджені до 10-річного ув'язнення, а С.Чебаков — до розстрілу. Завдяки втручанню франц. прем'єр-міністра й масона Р.Пуанкаре, котрий направив телеграму рад. міністру іноз. справ Г.*Чичеріну*, брати Василенки були амністовані, а С.Чебакову розстріл було замінено на 10-річне позбавлення волі. Є дані про існування лож «Світ правди», «Зоря» і «Світанок», які діяли у Києві до 1929, та «Об'єднані слов'яни», що діяла до 1933. Про існування у місті мартеністської містичної ложі свідчить факт листування місц. «вільних каменярів» зі знаним ленінгр. окультистом Г.Мебеком. Представники вітчизн. «королівського мистецтва» у 1921—24 рр. також мали можливість брати участь у діяльності неурядового «Політичного Червоного Хреста» та товариствах допомоги голодуючим (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*).

1928—33 в Україні проходили масові репресії представників вітчизн. інтелігенції (див. *Інтелігенція українська*). Серед репресованих в ті часи було чимало «вільних каменярів», котрі стали масонами у 1905—17. 1929 у справі СВУ (див. *«Спілки визволення України» справа 1929 — 1930*) були заарештовані й репресовані вітчизн. масони — співробітники АН УРСР — С.Єфремов, А.Ніковський, В.*Дурдуківський* та ін.

Відродилося М. в Україні 1989. Перші ложі запрацювали в Києві, Одесі, Харкові, Львові та *Івано-Франківську*. 2005 п'ять «майстерень» утворили регулярне масонське об'єднання: Велика ложа України, що її урочисто відкрили 24 вересня, Велика нац. ложа Франції та Велика ложа Австрії. Велика ложа України підтвердила вірність масонському канону цуратися політики й поважати закон.

Літ.: *Яковлев Н.Н.* 1 августа 1914. М., 1974; *Морамарко М.* Масонство в прошлом и настоящем. М., 1989; *Николаевский Б.И.* Русские масоны и революция. М., 1990; Масонство в его прошлом и настоящем, т. 1—2. М., 1991 (репринтное воспроизведение издания 1914 года); *Шустер Г.* История тайных союзов, обществ и орденов, т. 1—2. М., 1996; *Серков А.И.* История русского масонства: 1845—1945. СПб., 1997; *Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). К., 1998; *Соловьев О.Ф.* Масонство в мировой политике XX века. М., 1998; *Серков А.И.* Русское масонство после Второй мировой войны. СПб., 1999; *Його ж.* Русское масонство: 1731—2000: Энциклопедический словарь. М., 2001; *Бокова В.М.* Эпоха тайных обществ. М., 2003; *Брачев В.С.* Масоны и власть в России. М., 2003; *Уайт А.Э.* Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и истории. СПб.—М.—Краснодар, 2003; *Башилов Б. (Поморцев М.А.)* История русского масонства (XVII—XX века). М., 2004; *Ходоровський М.* Масонство і Україна: за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.: історико-архівні нариси. К., 2004; Масоны: история, идеология, тайный культ. М., 2005; *Карпачев С.* Масоны: Словарь. Великое искусство каменщиков. М., 2008; *Крижановська О.О.* Таємні організації: масонський рух в Україні. К., 2009.

О.О. Крижановська.

МАСУ́ДІ (ал-Мас'уді) (р. н. невід. — 956) — *арабський середньовічний географ*, учений-енциклопедист і мандрівник. Н. в м. Багдад (нині Ірак). Відвідав усі країни Араб. халіфату від Іспанії до Індії, узбережжя Каспійського моря. Автор «Хроніки», «Середньої книги» (обидві не збереглися) і їх скороченого популярного викладу під назвою «Промивальні золота і копальні самоцвітів» (947—48, переробка 956), «Книги попередження і пересмотру» (955). М. подає широку інформацію про політ. устрій слов'ян, оповідає про історію племені «Валініана» на чолі з царем Маджаком, якому в давнину підкорялися всі слов'яни. Більшість учених вбачають у «Валініані» літописних *волинян*. Останнім часом все більшого визнання здобуває точка зору про те, що ця частина оповіді М. присвячена Зх. та Центр. Європі, а під іменем Маджака прихований Карл Великий, імператор франків, який здійснив багато вдалих походів на зх. слов'ян. Так само і гадані згадки про *Діра* та царя Ванджслава виявилися невірно прочитаними ушкодженими фрагментами оповіді про Лотарингію та ін. землі Зх. Європи. Окрема група свідчень М. — про походи русів на Каспійському морі і Кавказі бл. 912/913 — особливо цінна тим, що він особисто відвідав пн. узбережжя Каспійського моря.

П. у м. Фустат (давнє місто на території м. Каїр, Єгипет).

Літ.: *Charmo M.* Relation de Mas'oudy sur les anciens Slaves. В кн.: Memories de l'Acad. Imper. Des sciences de St.Petersbourg, serie 6, t. 2. St. Peterbourg, 1834; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 1—2. М., 1962—1967; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Masudi. Murudj al-dhahab, т. 1—2. Beirut, 1966—89; *Ковалевский А.П.* Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди. В кн.: Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. М., 1993; *Мишин Д.Е.* Легенда о древнем правителе славян Маджаке в «Золотых копях» ал-Мас`уди. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. Историческая память и формы ее воплощения: Материалы конференции. М., 2000.

А.Г. Плахонін.

МАСЮКО́ВИ — козацько-старшинський, згодом дворянський рід, що походить від **Федора Юрійовича** Масюка (р. н. невід — п. бл. 1711), веприцького *сотни-*

Свято-Успенська церква в с. Веприк. Фото 2008.

ка (1708—09). 1711—29 веприцьким сотником був його син **Леонтій Федорович** Масюк, який підписав Коломацькі чолобитні 1723 (див. також Д.*Апостол*). **Прокопій Леонтійович** Масюков (р. н. невід. — п. до 1784) також обіймав уряд веприцького сотника (1738—68). Син Прокопія — **Семен Прокопійович** (бл. 1745 — до 1832) — був черніг. губернським *предводителем дворянства* (1788—90), а один з онуків **Павло Семенович** (бл. 1793 — 1864) — відставний підполковник (1820), багаторічний гадяцький повітовий предводитель дворянства (1835—41, 1853—56, 1862—64), фундатор Свято-Успенської церкви в с. Веприк (1837; нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.), що є перлиною арх-ри в стилі класицизму. До цього роду належав **Костянтин Павлович** (1832 — бл. 1914), відомий земський діяч, полтав. губернський гласний.

Є.С. Матвєєв.

Л.В. Матвєєва.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Черніг., Полтав. і Харків. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МАТВЄ́ЄВ Артамон Сергійович (1625—25(15).05.1682) — рос. дипломат, письменник, історик, засновник придворного театру. Син урядовця — дяка. У червні—липні 1653 очолював посольство в Україну; брав участь у Переяславських переговорах 1654 (див. також *Березневі статті 1654*) та *Західному поході українського та російського військ 1655.* 1656—58 виконував дипломатичні місії до Литви, Польщі й України. 1669 очолив приказ Малої Росії (див. *Малоросійський приказ*), а з 1671 — також *Посольський приказ.* Його політика щодо козац. України була спрямована на обмеження її політ. *автономії*. 1673—76 намагався включити до складу Росії Правобережну Гетьманщину (див. *Гетьманщина*). Взяв участь у написанні кількох істор. творів й довідника з дипломатичної переписки. Смерть 1676 царя *Олексія Михайловича* перервала кар’єру політика. М. був далеким родичем і вихователем другої дружини Олексія Михайловича Наталії Наришкіної. Тому Милославські (родичі першої дружини царя) домоглися позбавлення його посад і зіслання до Пустозерська (колиш. місто неподалік м. Нарьян-Мар Ненецького автономного округу Архангельської обл., РФ, нині зняте з облікових даних). 1682 з ініціативи Наталії Наришкіної звільняється від опали й повертається до *Москви*. У травні того ж року убитий повсталими *стрільцями*.

А.С. Матвєєв. Портрет роботи художника, вірогідно, Фоллевенса старшого. Початок 18 ст.

Літ.: *Щепотьев Л.* Ближний боярин А.С. Матвеев как культурный и политический деятель XVII в. СПб., 1906; *Рогожин Н.М.* Артамон Сергеевич Матвеев. В кн.: «Око всей великой России»: Об истории русской дипломатической службы XVI—XVII веков. М., 1989.

В.С. Степанков.

МАТВЄ́ЄВ Євген Семенович (08.03.1922—01.06.2003) — рос. актор, кінорежисер і сценарист. Нар. арт. СРСР (1974). Н. в с. Новоукраїнка (нині село Скадовського р-ну Херсон. обл.). Навчався в кіноакторській школі при Київ. кіностудії худож. фільмів (1940—41). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* З 1946 — актор у театрах Тюмені та Новосибірська (нині обидва міста в РФ). Актор Малого театру в *Москві* (1952—68). Знімався у фільмах «Доля Марини» (1953), «Дорога» (1955), «Дім, в якому я живу» (1957), «Вісімнадцятий рік» (1958), «Піднята цілина» (1959—61), «Воскресіння» (1960—61), «Рідна кров» (1963), «Мати й мачуха» (1964), «Крах» (1968), «Спорт. Спорт. Спорт» (1970), «Приборкання вогню» (1972), «Сибірячка» (1972), «Високе звання» (1973—74), «Фронт за лінією фронту» (1977), «Омелян Пугачов» (1978), «Фронт в тилу ворога» (1979), «Клан» (1991) та ін. Поставив фільми «Смертельний ворог» (1971), «Любов земна» (1975), «Доля» (1977), «Особливо важливе завдання» (1979), «Шалені гроші» (1981), «Перемога» (1984), «Любити по-російськи: 1—3» (1995—96, 1999) та ін. На Київ. кіностудії худож. фільмів (нині *Національна кіностудія імені О.Довженка*) поставив фільми «Циган» (1967), «Поштовий роман» (1969).

Депутат ВР РРФСР (1986).

Лауреат Всесоюзних кінофестивалів (1970, 1978, 1985), Держ. премії РРФСР ім. братів Васильєвих (1974), Держ. премії СРСР (1979) та ін.

П. у м. Москва.

Тв.: Судьба по-русски: Воспоминания. М., 2000.

Літ.: *Коваленко Н.* Евгений Матвеев. М., 1965; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Помер Євген Матвєєв. «Урядовий кур’єр», 2003, 3 червня; *Щуплов Н.* Ему народ давал деньги на кино. «Российская газета», 2003, № 16(19), 17 июня.

О.В. Ясь.

МАТВЄ́ЄВА Леся Василівна (н. 12.07.1930) — історик науки. Д-р істор. н. (1996), професор (2007). Заслужений діяч н. і т. України (2004). Н. в с. Харківці (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). 1955 закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту. 1957—59 — референт відділу політ. економії Ін-ту економіки АН УРСР (див. *Інститут економіки НАН України*). 1959—63 — молодший наук. співробіт-

ник сектору історії буд. техніки НДІ теорії та історії арх-ри Академії буд-ва і арх-ри УРСР. 1963—66 — аспірант відділу історії нар. госп-ва та екон. думки Ін-ту економіки АН УРСР. 1966—70 — молодший наук. співробітник відділу зарубіжних країн Ін-ту економіки АН УРСР. 1970—86 — старший наук. співробітник відділу історії природознавства і техніки Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1986—91 — старший наук. співробітник Центру досліджень науково-тех. потенціалу та історії науки АН УРСР. З 1991 працює в Ін-ті сходознавства ім. А.Кримського АН України (з 1994 — *Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України*): старший наук. співробітник, провідний наук. співробітник відділу Україна та Схід, з 1998 — дир. та з 2000 — зав. відділу історіографії та джерелознавства. 1996 захистила дис. на тему: «Національна академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавче дослідження)», на здобуття наук. ст. д-ра істор. н.

З 1991 — голова редколегії ж. *«Східний світ»* (з 2009 — його гол. ред.), збірників «Сходознавство», «Боспорские чтения», «Альманах». Гол. редактор серії «Наукова спадщина сходознавців». Голова спеціалізованої наук. ради із захисту дисертацій за спеціальностями «Всесвітня історія» та «Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії».

Досліджує історію науки України 2-ї пол. 19 та 20 ст., зокрема в галузі історії ВУАН (нині *Національна академія наук України*). Автор понад 200 наук. праць, у т. ч. 12-ти монографій і книг.

Праці: Микола Прокопович Василенко. К., 1991 (у співавт.); Отто Юльевич Шмидт. М., 1993; К., 2006; А.Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. К., 1997 (у співавт.); Юлиан Кулаковский. К., 2002; Нариси з історії Всеукраїнської академії наук. К., 2003; Владислав Бузескул — историк своего времени. К., 2008; Нариси з історії сходознавства. К., 2008.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Аристократизм за плебейскую зарплату. Беседу с Л.Матвеевой вел В.Даниленко. «Зеркало недели», 2000, 22 апреля; Хто є хто в Україні. К., 2000; Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник. К., 2001; Імена України: Біографічний щорічник. К., 2001, 2007; «Східний світ», 2002, № 2; Восток — наш общий исток. «Власть и политика», 2002, 6—12 декабря; «Східний світ», 2003, № 1; Кияни: Біографічний словник. К., 2004; Золота Україна. К., 2005; Українa наукова: довідково-іміджове видання, т. 1. К., 2005; Національна академія наук України: 1918—2008: до 90-річчя від дня заснування. К., 2008.

О.Б. Бубенок.

МАТВІЇВКА — назва 1775—79 військ. слободи на місці сучасного м. *Павлоград.*

МАТВІЙ З МЕХОВА (Меховський, Меховіта, власне Мацей Карпіга; бл. 1457 — 08.09.1523) — польс. історик, географ, лікар та астролог. Походив з *міщан.* Навч. в *Краківському університеті* (магістрат 1479), а також у *Болонському університеті* (докторат бл. 1486 з медицини). Бл. 1500 став викладачем і проф. Краківського ун-ту, де до 1519 8 разів обирався ректором. Учений особисто знав Я.*Длугоша*, був на його погребі і міг претендувати на роль продовжувача справи великого польс. історика. Збирати матеріали для істор. твору М. з М. почав, вірогідно, після італ. подорожі (бл. 1492) і його першу редакцію закінчив перед 1513.

На поч. 1514 вчений підготував на підставі хроніки Я.Длугоша історію *Корони Польської* до 1480 (цей текст склав 1-шу частину хроніки), а протягом 1515—18 написав уже цілком оригінальну 2-гу частину за 1481—1506 (тобто до початку сучасного йому правління короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I*). Під назвою «Chronica Polonorum» твір М. з М. побачив друк у *Кракові* в грудні 1519. Утім, зусиллями примаса Я.Ласького на поширення цього видання була накладена цензурна заборона. Гол. закидом М. з М. було те, що він згадав про підозри щодо подружньої вірності королеви Соньки (Софії Гольшанської), юної дружини старого короля польс. і верховного кн. литов. *Владислава II* Ягайла. Це ставило під сумнів законність походження всіх наступних *Ягеллонів.*

Можна також казати і про особисті мотиви Я.Ласького. Так, М. з М. загалом підтримав наста-

Матвій з Мехова. Зображення початку 16 ст.

нови примаса відносно питань походження слов'ян: їх колиска — Ільменське озеро (на території Новгородської обл., РФ), звідси вони рушили слідом за вандалами та *готами*, займаючи колиш. володіння останніх і відвойовуючи причорноморські та балканські землі у *Візантії*; а вже звідси вирушили у свій похід Чех і Лех, чим і завершили добу первісної слов'ян. експансії. Але у своїй праці він наголосив на поділі слов'ян у процесі істор. генези на зх. та сх. — сарматську — групи. Так само М. з М. поділяв і позицію Я.Ласького щодо критики антипольс. писань Папи Римського Пія II (Енея Сільвія Пікколоміні), який симпатизував опонентам Корони Польської — *Тевтонському ордену* та німцям взагалі. Попри все це, історик не завагався включити до тексту своєї праці чимало некорисних для Ягеллонів фактів, як поданих ще Я.Длугошем, так і розшуканих особисто. Саме критичне зображення правління короля польс. і вел. кн. литов. *Олександра* викликало найбільший супротив Я.Ласького, який власне тоді розпочав свою велику політ. кар'єру. Крім цього, М. з М. закидано недосконалість (шорсткість) стилю писання, відтак популяризація його праці могла б «зашкодити» літ. репутації країни.

Переробка твору М. з М. була доручена «людині двору», натуралізованому ельзасцю Йосту-Людвіку Децію (власне, справжні ім'я та прізв. — Йодок Детц, 1485—1545; він і профінансував первісне видання 1519). Утім, ві-

рогідно, частину правок вніс сам Я.Ласький.

Відредаговане видання побачило друк 1521. До нього Й.-Л.Децій долучив власну істор. працю, що складалася з 3-х книг: 1) «De vetustatibus Polonorum» («Про давнину Поляків») — компіляція з творів різних авторів (зокрема вписувала «польські сюжети» до простору дискурсу нім. вченості); 2) «De Jagellonum familia» («Про рід Ягелонів») — витяг з хроніки М. з М.; 3) «De Sigismundi regis temporibus» («Про часи короля Сигізмунда») — оригінальна праця (утім майже цілком сперта на нотатках М. з М. за 1506—16, наданих Й.-Л.Децію автором). Остання є важливим джерелом до історії початкового періоду королювання Сигізмунда I (до 1516).

Паралельно з хронікою М. з М. готував славнозвісний географічно-енциклопедичний трактат «De duabus Sarmatiis» («Про дві Сарматії»; Краків, 1517). Він був першим в європ. літературі описом земель між Віслою та Доном і далі на пд. сх. аж до Каспійського моря. Цей текст справив довготривалий вплив на науку (якщо хроніка М. з М. вже в наступному поколінні була замінена-абсорбована новими істор. синтезами М.*Кромера*, Й.Бєльського (див. М. і Й. *Бєльські*), М.*Стрийковського* і О.*Гваньїні*, трактат охоче читали та цитували і в 17, й у 18 ст.). Він також дав поштовх розвитку ідей *сарматизму* в *Речі Посполитій*.

1521 трактат перевидали в тому таки Кракові під назвою «Desriptio Sarmatiarum» («Опис Сарматій»). Цю працю М. з М. також широко перекладали в Європі 16 ст.: у Базелі (Швейцарія) у збірці «Novus orbis regionum et insularum» («Новий світ регіонів та островів») 1532, 1537, потім 1582; у Венеції (Італія) 1542 у збірці «Epitome orbis terrarum» («Короткий виклад земель світу»). Її вже 1518 (а може ще й 1519) видано в Аугсбурзі (Німеччина) в перекладі німецькою, потім у Страсбурзі (нині місто у Франції) 1534. Існував також переклад голландською. Італ. адаптації друкувалися вже 1523 та 1525, а переклад Аннібала Маггі під назвою «Historia delle due Sarmatie» «(Історія про дві Сарматії») видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584. До серед. 17 ст. ця версія видання передруковувалася ще двічі — 1600 та 1637. У 17 ст. перекладали трактат і в Росії (рукопис).

1535 в Кракові під назвою «Polskie wypisanie dwojej krainy świata, która po łacinie Sarmatią zową» вийшов польс. переклад трактату М. з М. авторства краківського проф. Анджея Глабера з Кобиліна (Польща). Він перевидавався в Кракові ще 1541 та 1545.

Праці: Chronica Polonorum. *Decjusz J.L.* De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus. Cracoviae, 1521 (przedruk fotooffsetowy — Kraków, 1986); Трактат о двух Сарматиях. М.—Л., 1936; Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej. Wrocław, 1972.

Літ.: Maciej z Miechowa 1457—1523: Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki (zbior.). Wrocław, 1960; *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI—XVIII. Wrocław, 1981; *Вирський Д.С.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008.

Д.С. Вирський.

МАТЕРИ́ЗНА — спадок по матері, переважно у вигляді нерухомості (маєтків). До складу М. інколи входило й *віно*. Ділилася між усіма дітьми порівну незалежно від статі. Попри статутову норму, спадкоємців свого майна могла визначати й сама жінка.

Літ.: *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. Предисловие. В кн.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, ч. 8, т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси В XVI—XVII вв. К., 1909; *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту. «Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР: История», 1976, — 16 (2).

Н.П. Старченко.

«МАТЕРИ́НСЬКА СЛА́ВА», орден — держ. нагорода *СРСР*. Заснований Указом Президії ВР СРСР від 8 липня 1944. Статут і опис ордена затверджено Указом Президії ВР СРСР від 18 серпня 1944. Зміни і доповнення до статуту ордена внесено указами Президії ВР СРСР від 16 грудня 1947, 28 травня 1973 і 18 липня 1980. Орденом нагороджувалися

Знаки ордена «Материнська слава» I, II та III ступенів.

матері, які народили і виховали 7, 8 і 9 дітей. Орден мав 3 ступеня. Вищим ступенем був 1-й. Орденом 3-го ст. нагороджувалися матері, які народили і виховали 7 дітей, 2-го ст. — відповідно 8, і 1-го ст. — 9 дітей. При нагородженні враховувалися також діти, які були усиновлені матір'ю у встановленому законом порядку, які загинули або пропали безвісті при захисті СРСР або при виконанні військ. і громадян. обов'язку.

До кінця 1991 орденом нагороджено: 1-го ст. — більш як 600 тис. жінок, 2-го ст. — понад 1 млн жінок, 3-го ст. — 2,2 млн жінок. В УРСР до кінця 1991 орденом «Материнська слава» всіх ступенів, а також медаллю «Медаль материнства» нагороджено більш як 1,3 млн жінок.

В.Й. Бузало.

«МАТЕРІ́АЛИ З АНТРОПОЛО́ГІЇ УКРАЇ́НИ» — 1) неперіодичне видання Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з 1964 — Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР (див. *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*); відп. редактор І.Підоплічко). Вийшло з друку 6 випусків (Київ, 1960—72). У виданні публікувалися статті з проблем теорії та методики антропологічних досліджень, етнічної антропології давнього і сучасного населення України (В.Дяченко, Г.Зіневич, С.Круц, І.Кухтенко та ін.), прикладної і фізіологічної антропології (Л.Волков), антропогенезу (Є.Данілова), розвідки про антропологічні та археол. дослідження в ін. регіонах *СРСР*;

2) під такою самою назвою рос. мовою (1930—50) у *Харкові* виходив друком часопис під редагуванням проф. Л.Ніколаєва. У ньому на підставі антропометричних досліджень різних со-

ціальних верств населення *Лівобережної України* пропонувалося впровадження науково обгрунтованих стандартів одягу.

В.І. Наулко.

«МАТЕРІА́ЛИ З АРХЕОЛО́ГІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я» — неперіодичне видання, започатковане *Одеським археологічним музеєм* 1957 з метою оперативного видання результатів археол. досліджень та наук. розробок з питань стародавньої історії пд. районів України та Молдови від доби *палеоліту* до епохи *середньовіччя*. Спец. випуск цього видання було присвячено знахідкам з розкопок Роксоланівського городища (давній *Ніконій*). Значний внесок у підготовку та видання «Матеріалів...» зробили М.Синицин, О.Сальніков, П.*Каришковський*, Г.Дзіс-Райко, І.Клейман. З 1957 до 1976 вийшло друком 8 випусків укр. та рос. мовами.

В.М. Зубар.

«МАТЕРІА́ЛИ І ДОСЛІ́ДЖЕННЯ З АРХЕО́ЛОГІЇ ПРИКАРПА́ТТЯ І ВОЛИ́НІ» — періодичне видання Ін-ту сусп. наук АН УРСР (з 1991 — Ін-т сусп. наук АН України, з 1993 — Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича АН України, з 1994 — *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*), зокрема відділу археології. Перший випуск вийшов під назвою «Матеріали і дослідження по археології УРСР» (1954), вип. 7-й мав підзаголовок «Постаті української археології» (1998). Відп. редакторами були І.*Крип'якевич* (вип. 1—3), М.Смішко (вип. 4—5), В.Цигилик (вип. 6), Л.Мацкевий (вип. 7) і О.Ситник (вип. 9—12). У збірниках висвітлюються результати досліджень з різних питань історії і к-ри, починаючи з епохи *палеоліту* і до часів *Київської Русі*, заходу України та суміжних територій.

Л.Г. Мацкевий.

МАТЕРІАЛІ́ЗМ ІСТОРИ́ЧНИЙ, матеріалістичне розуміння історії — теорія розвитку сусп-ва та методологія його пізнання, створена і розроблена К.*Марксом* і Ф.*Енгельсом* як складова частина доктрини марксизму (див. *Марксизм як ідеологічна течія*). Філос. підстави доктрини спиралися на діалектичний матеріалізм як науку про найбільш заг. закони розвитку природи і людини і доповнювалися М.і. — соціальною філософією і соціологією. Осн. ідеї М.і. були сформульовані в працях К.Маркса і Ф.Енгельса «Німецька ідеологія» (1846), К.Маркса «Злиденність філософії» (1847), «До критики політичної економії» (1859) та ін. Сам термін вперше використав Ф.Енгельс в листах 1890-х рр. Теорія М.і. формувалася в інтелектуальній атмосфері 19 ст. як універсальна парадигма, заснована на позитивістських методологіях (див. також *Позитивізм в історичній науці*), натуралізмі в трактуванні людини і сусп-ва, причинно-механістичній моделі пояснення світу. Вона спиралася на тогочасні уявлення про те, що людська історія являє собою «природний» регулятивний процес, що визначається законами розвитку і піддається наук. пізнанню. Кінцева мета К.Маркса полягала у визначенні «залізних законів» людської історії з метою її формування в прогресивному напрямку. Історія як закономірний і детермінований процес еволюції та змін була, на думку К.Маркса, «єдиною справжньою наукою». Соціальні передумови М.і. були пов'язані з розвитком ринкових відносин, розширенням можливостей сусп. пізнання, у ході яких були сформульовані ідеї істор. необхідності й поступу (Дж.Віко, *Вольтер*, Г.-В.*Гегель*), створена трудова теорія вартості (А.Сміт, Д.Рікардо), постульовано соціальну боротьбу як чинник сусп. еволюції (О.Тьєррі, Ф.-О.Міньє, Ф.-П.*Гізо*), окреслено утопічні контури майбутнього сусп-ва «загального благоденства» (Т.Мор, К.-А. де Сен-Сімон, Р.Оуен).

К.Маркс свого часу запровадив у суспільствознавство новий метод дослідження і поняття, пов'язані з процесами розвитку й занепаду конкретних форм сусп. організації: сусп. буття, сусп. свідомість, суспільно-екон. формація, спосіб вир-ва, продуктивні сили й вироб. відносини, базис і надбудова, соціальна революція, форми сусп. свідомості тощо. Ці терміни та метод справили значний вплив на соціальні та гуманітарні науки, передусім історію. К.Маркс використав 2 підходи до суспільствознавства: по-перше, розуміння людського сусп-ва як цілісної системи, усі елементи якої повинні вивчатися в їх взаємозв'язку та взаємодії; по-друге, розгляд сусп. систем як внутрішньо суперечливих утворень, розвиток яких відбувається за рахунок внутр. конфліктів. У сукупності це давало змогу робити заг. висновки відносно причин і наслідків соціальних змін, передбачувати їх напрям. Крім того, він пов'язав характеристики екон. систем з відносинами між соціальними групами, що визначають структуру сусп-ва. Цей комплекс ідей, що згодом був окреслений не зовсім вдалим терміном М.і., послужив вихідним пунктом для подальших пошуків точного і реалістичного методу дослідження причин соціальних змін (Ф.Тьоніс, М.*Вебер*, В.Зомбарт, Б.*Кроче*, В.Парето та ін.).

Вихідним пунктом М.і. є теза про первинність сусп. буття щодо сусп. свідомості, що розглядається як відображення соціальної форми руху матерії. Хоча в історії діють люди, які свідомо переслідують свої цілі, самі цілі та засоби їх досягнення визначені матеріальними умовами життя. Історія представляється результатом матеріальної (матеріалізованої) діяльності людей, суспільноістор. практикою, всесвітньоістор. процесом. Осн. причину сусп. розвитку К.Маркс, застосовуючи матеріалістичну діалектику, вбачав у суперечності в способі вир-ва матеріальних благ — між продуктивними силами, що швидко розвиваються, і консервативними вироб. відносинами. Творці М.і. виходили з того, що впродовж людської історії відбувається зміна сусп. організації, що втілюється у суспільно-екон. формаціях — історично визначених етапах сусп. розвитку, де реалізуються конкретно-істор. форми взаємозв'язку екон. базису та ідеологічної надбудови. Діалектична суперечність базису і надбудови визначає характер, механізм, темпи істор. поступу. Рушійною силою, творцем історії виступає народ, який у своїй повсякденній діяльності створює засоби задоволення матеріальних потреб людей, що є необхідною умовою формування потреб

більш високого рівня — духовних. Способом переходу від одної суспільно-екон. формації до іншої, більш високої, є соціальна революція — докорінний переворот в екон. базисі сусп-ва і політично-культ. надбудові. На основі аналізу механізму зміни суспільно-екон. формацій робився прогноз про закономірне виникнення комуніст. формації як сусп-ва гармонійного поєднання свободи індивіда і колективу. Істор. суб'єктом буд-ва комунізму теоретики марксизму бачили *пролетаріат*, що в класовій боротьбі знищує експлуатацію як форму сусп. відносин, усуваючи її основу — приватну власність на засоби вир-ва.

Сучасні інтерпретатори М.і. визначають в ньому 3 рівні і 3 відповідні їм взаємопов'язані часткові теорії: теорію суспільно-екон. формацій на вищому рівні, теорію класової боротьби на середньому (соціально-структурному) рівні і теорію людського індивіда — на індивідуальному. Базовою підставою суспільствознавства, що споріднює К.Маркса з більшістю соціальних мислителів 19 і 20 ст., є розгляд індивідів як відправної точки соціальної історії. Головне в ній полягає в тому, що людська природа характеризується не постійним набором універсальних властивостей, а відношенням людей до навколишнього природного і соціального світу: індивід виступає не абстрактом, а сукупністю всіх сусп. відносин, насамперед соціологічною, а не психологічною одиницею. Соціальна реальність, в якій змушена перебувати і діяти людина, включає її в соціальні відносини і формує соціальну позицію. В соціальному житті та взаємодії відбувається відчуження людини від продуктів її матеріальної і духовної діяльності, яке створює підстави для усвідомлення нею стосунків несвободи і прагнення їх подолати. Завдяки цій суперечності, на думку К.Маркса, починається людська історія, а також з'являється механізм її продовження.

На соціально-структурному рівні М.і. пропонує теорію класової боротьби як неуникненний наслідок соціалізації людей і утворення внутрішньосуспільних спільнот. Міжгрупові відношення та їх взаємодія визначають М.і. як структуралістський підхід. У сусп. міжгрупових відносинах визначальним елементом виступає приватна власність на засоби вир-ва (землю, будинки, машини, капітал тощо), що поділяє сусп-во на два протилежні полярні *класи суспільні.* Суперечність між ними є рушійною силою соціальних змін, котрі призводять або до перерозподілу власності, або до її ліквідації. К.Маркс виділяв 3 типи класової опозиції: суперечність між інтересами у задоволенні потреб власників і невласників; суб'єктивне відображення протилежності класових інтересів, що проявляється у ворожості і ненависті з обох сторін (класовий антагонізм); відображення антагонізму в екон., політ. і культ. сферах, що породжує колективну дію представників одного класу проти другого.

На третьому, найвищому, рівні М.і. перебуває теорія суспільно-екон. формацій, що відображає логічно сконструйовану модель сусп. цілого — всесвітньо-історичний процес еволюції людської сусп. організації. В її основі лежить суперечність між розвитком продуктивних сил і виробн. відносин. Механізмом приведення перших у відповідність із другими є соціальна революція. У теорії суспільно-екон. формацій, що була конкретизована і розвинута прихильниками марксизму (див. *Марксизм в історичній науці*), виокремлюють 5 формацій: первісно-общинну, рабовласницьку, феод., капіталістичну і комуністичну. За простішою схемою їх (слідом за К.Марксом) можна укласти в 3 осн. епохи людської історії — докласові невідчужені сусп-ва (примітивні спільноти), класові сусп-ва, в яких існує відчуження, і безкласові, теж невідчужені (комуністичні). Залишаючись у полоні панлогізму Г.-В.Гегеля, К.Маркс вважав, що сучасне йому капіталіст. сусп-во неминуче зміниться комуністичним і цей прорив буде переходом з «царства необхідності» до «царства свободи», який завершить «передісторію» людського сусп-ва і відкриє епоху справжньої гуманістичної історії.

М.і. є однією з найскладніших і логічно довершених теорій соціально-істор. процесу, що ґрунтується на позитивістських уявленнях про необмежені можливості раціонального пізнання, еволюційній вірі у всезаг. прогрес і механічній природі людської взаємодії. Вона несе на собі відбитки інтелектуальних здобутків натурфілософії *Просвітництва доби*, епох *романтизму* і позитивізму. Суть підходу М.і. зводиться до лінійно-стадіального тлумачення історії, доповненого ідеєю екон. детермінізму, телеологізму і есхатології, характерних для провіденційного мислення. Лінійно-стадіальна концепція історії М.і. нагадує архаїчний міф, який, за визначенням М.Еліаде, характеризується такими рисами: символічним поверненням до початків (первісний комунізм — комунізм), яке передбачає знищення (заперечення) всього, що було до цього; перехід до нового стану пов'язаний з перетинанням зони хаосу як умови, що передує творенню; нове народження, як і новий початок життя, є не просто повторенням того, що сталося, а доступом до нової «модальності» існування. Постулюючи утопічний, неможливий до реалізації стан сусп-ва, М.і. лише повторює ходи думки, що були властиві колись міфологічному способові розв'язання нерозв'язних у принципі суперечностей між вигадкою і реальністю, між річчю і словом, між дійсністю та її відображенням. «Міф про комунізм» визрівав давно, але К.Маркс надав йому співзвучну епосі науковоподібну форму. М.і. став способом теор. інтерпретації фактів, який виправдовував апріорні думки й забобони, обґрунтовував старі й нові уявлення про справедливість. У 1920—30-ті рр. М.і. був догматизований комуніст. ідеологами *СРСР* і перетворений, не без теоретичних зусиль і вкладу ідеологів рос. *більшовизму*, на обов'язкову для науковців підвладних комуніст. партіям країн методологію всіх соціальних і гуманітарних наук.

Гол. теор. підвалини М.і. в 20 ст. були спростовані досягненнями загальнонаук. і гуманітарних дисциплін, відкриттями в теорії пізнання і мислення, новітніми

макроекон. моделями, заг. теорією систем, уявленнями про нелінійні процеси, даними наук про масові комунікації тощо. Крах «реального соціалізму» в СРСР та країнах т. зв. соціаліст. табору наочно продемонстрував переваги сучасних неортодоксальних соціологічних, політологічних, психоістор. та ін. методів реконструкції істор. процесу. З другого боку, марксівський М.і. створив концептуальні передумови для низки теорій сусп. розвитку, в т. ч. неомарксизму, які отримали поширення в 20 ст. Він підготував ґрунт для ряду нових підходів до істор. змін, що здобули світ. популярність — *історичної соціології* і теорії діяльності.

Літ.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. В кн.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 3. К., 1959; *Маркс К.* До критики політичної економії. Там само, т. 13; *Його ж.* Капітал: Критика політичної економії, т. 1, кн. 1. Там само, т. 23; *Ленін В.І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 18. К., 1976; *Його ж.* Історична доля вчення Карла Маркса. Там само, т. 23; *Його ж.* Три джерела і три складові частини марксизму. Там само, т. 23; *Його ж.* Філософські зошити. Там само, т. 29; *McLellan D.* Marxism After Marx. London, 1980; *Giddens A.* A Contemporary Critique of Historical Materialism, vol. 1—2. London, 1981—85; *Schmidt A.* History and Structure: An Essay on Hegelian-Marxist and Structuralist Theories of History. Cambrige, Massachusetts, 1981; Developing Contemporary Marxism. London, 1982; *Breisach A.* Historiography: Ancient. Medieval. Modern. Chicago—London, 1983; *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. М., 1987; *Могильницкий Б.Г.* Введение в методологию истории. М., 1989; Историография истории Нового времени стран Европы и Америки. М., 1990; *Санцевич А.В.* Методика исторического исследования. К., 1990; *Фромм Э.* Бегство от свободы. М., 1990; *Андерсон П.* Размышления о западном марксизме. М., 1991; *Кантор К.М.* История против прогресса: опыт культурно-исторической генетики. М., 1992; What is History Today. Atlantic Highlands, 1992; *Фромм Э.* Марксова концепция человека. М., 1992; *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: (лекции и интервью). М., 1992; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность: Кризис коммунизма. М., 1994; A New Philosophy of History. London, 1995; *Геллнер Э.* Условия свободы. М., 1995; *Jenkins K.* On «What is History?»: From Carr and Elton to Rorty and White. London — New York, 1995; *Wrzosek W.* Historia—Kultura—Metafora: Powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław, 1995; *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. К., 1996; *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1996; *Булгаков С.Н.* История социальных учений в XIX в. М., 1997; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hanover — London, 1997; *Черниш Н.* Соціологія: Курс лекцій. Львів, 1998; *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Rigby S.H.* Marxism and History: A Critical Introduction. Manchester, 1999; *Wilson N.J.* History in Crises?: Recent Directions in Historiography. New Jersy, 1999; *Андрущенко В.П.* Історія соціальної філософії: (західноєвропейський контекст). К., 2000; *Ивин А.А.* Философия истории. М., 2000; *Grabski A.F.* Dzieje historiografii. Poznań, 2003; *Рікер П.* Ідеологія та утопія. К., 2005; *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство. К., 2005; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; *Причепій Є.М. та ін.* Філософія: Підручник. К., 2007; *Яковенко Н.* Вступ до історії. К., 2007; *Мангайм К.* Ідеологія і утопія. К., 2008.

Л.О. Зашкільняк.

МА́ТЛА Зиновій (псевдоніми — Святослав Вовк, Чорний, Дніпровий; 26.11.1910—23.09.1993) — діяч *Організації українських націоналістів*, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Н. в с. Містки (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Студент мат. ф-ту Львів. ун-ту. 1933—34 — надобласний провідник ОУН (*Львів*, *Бережани*, *Тернопіль*, *Перемишляни*). 1934 заарештований як співучасник вбивства польс. поліційного агента Яцини, засуджений до страти, яку замінено на довічне ув'язнення. 1934—39 покарання відбував у тюрмах «Святий Хрест» і Равіч. Влітку 1941 — керівник Пд. похідної групи ОУН(б) (див. *«Похідні групи» ОУН*). 1941—42 — крайовий провідник ОУН Пд.-сх. укр. земель (ПСУЗ). У лютому 1942 відкликаний Проводом у *Галичину*. Учасник 2-ї конференції ОУН СД (Самостійників-державників) (квітень 1942). 1942—43 — політ. референт Проводу ОУН (революційної) (ОУН(р)). 1942—43 — учасник переговорів із представниками польс. антибільшовицького підпілля. Член Бюро Проводу ОУН(р) (травень 1943). У липні 1943 заарештований *гестапо*. 1943—44 — в'язень гітлерівських концентраційних таборів. 1945—53 — член Проводу Закордонних частин ОУН. 1952 переїхав до США. 1971—81 — гол. редактор час. *«Америка»*. Автор брошури «Південна Похідна група» (Мюнхен, 1952).

П. у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США).

Літ.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Русначенко А.* Народ збурений (національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках). К., 2002; Степан Бандера: документи і матеріали (1920—1930 рр.). Львів 2006.

О.Й. Стасюк.

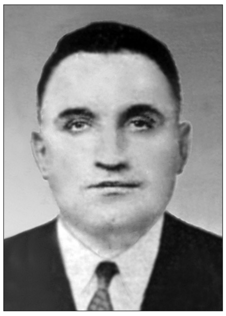

З. Матла.

МАТРІАРХА́Т (від лат. mater, matris — мати і грец. ἀρχή — влада) — термін, що використовується в істор. та суспільно-політ. літературі в різних значеннях (також: материнське право, матернітет, гінекократія). У 2-й пол. 19 ст., після досліджень І.-Я.Бахофена, Л.-Г.Моргана, Ф.*Енгельса*, затвердилось розуміння М. як початкової стадії розвитку *первісного суспільства*, що змінюється *патріархатом*. Теорія базувалася на окремих тогочасних етногр. спостереженнях (високе сусп. становище жінки в общинах ірокезів, гуронів та ін.). Для розвитку соціологічної думки свого часу така схема періодизації була важлива, оскільки стала поштовхом до перегляду спрощеної патріархальної теорії походження *держави* (за Платоном та *Арістотелем*). Подальше накопичення етногр. матеріалів до певної міри свідчило, що М. не є стадійно-системною ланкою періодизації первісної історії. Тому в працях дослідників 2-ї пол. 20 ст. в *СРСР* поняття «матріархат» переосмислено як соціальну рівноправність статей, що стало суперечити самому смислу терміна. Вдале використання терміна залишається для позначення материнськородових інститутів, а також особливого стану сусп-ва, коли маскулінізація населення (історично зумовлена потреба в перевищенні чисельності чоловіків над жінками) була економічно не вигідна.

Фемінізація населення спостерігалася: 1) у тих первісних соціумах, які не зазнавали різких суперечностей розвитку (такі суперечності приводили до маскулінізації населення) та в яких відтворення соціального життя в більшій мірі залежало від жінки;

О.М. Матросов.

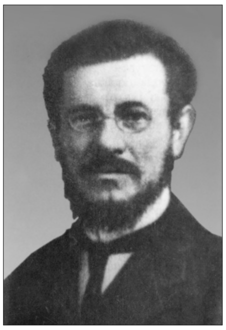

Ф.П. Матушевський.

2) у нечисленних колективах, починаючи зі стадії переходу до відтворювального господарювання й до формування д-ви, як реакція на недостатню чисельність (чи соціально-екон. активність) чол. частини населення. Звідси легенди про жінок-військовиків, що заміняють у відповідних випадках чоловіків (у сх. слов'ян періоду Давньорус. д-ви — Василина Микулішна).

Зазначений вище пункт перший показує, що М. можна розуміти як певний істор. етап у розвитку привласнюючого господарства до системної кризи цього способу господарювання. Опосередкованим свідченням М. можна вважати дещо вищу тривалість життя в населення в епоху *мезоліту* згідно даним *палеодемографії*, напр., на території України. Серед істор. прикладів матріархальних відносин, зазначених у пункті другому, — племена *сарматів* у Пн. Причорномор'ї (свідчення антич. джерел про *Амагу* та легенди амазонок). Археол. приклади: ранні землеробські сусп-ва з материнськородовою організацією.

Термін «матріархат» (чи супутні) іноді використовується в соціології сучасних гендерних (від англ. gender — стать) студій для зіставлення істор. нерівності статей.

Літ.: *Косвен М.О.* Матриархат: История проблемы. М.—Л., 1948; *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності та держави. У зв'язку з дослідженням Л'юїса Г. Моргана. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21. К., 1964; *Polany K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. New York, 1968; История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. М., 1986; *Першиц А.И.* Матриархат. В кн.: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М., 1986; *Кислий О.* Проблеми гендерних досліджень в демографії та суміжних дисциплінах. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 22. К., 2000.

О.Є. Кислий.

МАТРО́СОВ Олександр Матвійович (1924—27.02.1943) — військовослужбовець, гвардії рядовий. Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). Втративши в ранньому дитинстві батьків, виховувався в дитячому будинку в Середньоволзькому краї РСФРР (з 1935 — Куйбишевський край, з 1936 — Куйбишевська обл. РРФСР, нині РФ) і в трудовій дитячій колонії в м. Уфа (нині столиця Башкортостану, РФ). Член ВЛКСМ з 1942. У вересні 1942 призваний до армії і направлений курсантом в Красснохолмське піх. уч-ще. У листопаді 1942 був направлений на фронт і зарахований рядовим у 254-й гвард. стрілец. полк 56-ї стрілец. д-зії Калінінського фронту. 27 лютого 1943 в бою за с. Чернушки (нині село Псковської обл., РФ) М. прорвався до ворожого укріплення і закрив своїм тілом амбразуру дзота, чим забезпечив успіх наступаючому підрозділові. 8 вересня 1943 ім'я М. було присвоєно 254-му полкові із занесенням прізвища героя навічно в списки 1-ї роти полку.

Літ.: *Шкадаревич И.И.* Бессмертный подвиг Александра Матросова. М., 1968; Великая Отечественная война 1941—1945. М., 1985.

І.Г. Вєтров.

МАТУШЕ́ВСЬКИЙ Федір Павлович (21.06.1869—21.10.1919) — укр. громад. і політ. діяч, дипломат, публіцист. Н. в м-ку *Сміла* в сім'ї священика. По закінченні Київ. духовної семінарії працював учителем у *Черкасах* і Київ. духовній семінарії. Член *Загальної безпартійної української організації*, входив до складу видавничого гуртка, на основі якого утворилося вид-во *«Вік»*. Закінчив юрид. ф-т Дерптського ун-ту (1904). Один з фундаторів *Української демократичної партії*, 1905 — *Української радикально-демократичної партії.* Займався літературною і видавничою діяльністю, співпрацював з галицькими часописами, журналами *«Киевская старина»*, *«Літературно-науковий вісник»*, кооп. час. «Комашня» та ін. 1906 став редактором першої укр. щоденної газ. *«Громадська думка»* (згодом — *«Рада»*). Після *революції 1905—1907* змушений був виїхати до *Санкт-Петербурга*, де активно співробітничав у місцевій громаді *Товариства українських поступовців* (ТУП), Доброчинному т-ві для видання загальнокорисних та дешевих книжок.

1915 був одним з організаторів Укр. к-ту допомоги жертвам рос. окупації *Галичини*, 1916—17 — уповноважений комітету Всерос. союзу земств і міст Пд.-Зх. фронту (див. *Союзи земств і міст*). На реорганізаційному з'їзді ТУП (25—26 березня 1917) обраний до Тимчасового ЦК *Союзу українських автономістів-федералістів*, в червні 1917 — до президії союзу, його скарбником. Належав до лідерів УРДП, яка в квітні відновила діяльність, а в червні 1917 реорганізувалася в *Українську партію соціалістів-федералістів.* Член *Української Центральної Ради*, Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*), *Крайового комітету по охороні революції в Україні.* Водночас продовжував видавничу роботу і наук. дослідження. З січня 1919 — голова надзвичайної дипломатичної місії *Української Народної Республіки* в Греції.

П. у м. Афіни (Греція).

Наук. дослідження М. присвячені творчості Т.*Шевченка*, А.*Свидницького*, В.*Антоновича*. Залишив спогади, видані 1938 під назвою «Із щоденника українського посла».

Тв.: Із щоденика українського посла. В кн.: З минулого, т. 1. Варшава, 1938.

Літ.: *Дорошенко Д.* De profundis: Пам'яті І.Л. Шрага, Ф.П. Матушевського й А.Г. Вязлова. «Хліборобська Україна», 1920—21, ч. 2—4; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

МАТФІ́Й (р. н. невід. — п. 19.08.1220) — митрополит Київський (до 1210 — 1220). За походженням грек. Висвячений на керування Київ. митрополією в *Константинополі.* 1210 став посередником в укладенні угоди між черніг. *Ольговичами* і владимиро-суздальським кн. *Всеволодом Юрійовичем.* За цією угодою Всеволода Юрійовича було проголошено «старішим з усіх руських князів», але київ. стіл зайняв черніг. кн. *Всеволод Святославич.* Цей договір закріплювався шлюбом *Юрія Всеволодича* з донькою Всеволода Святославича (15 травня 1211). Осн. питанням правління М. був конфлікт навколо інвеститури (права призначати на церк. посади) між церк. та світською владою, що виник у роки правління його попередника київ. митрополита *Никифора II.* Намагаючись його подолати, М. розділив два старих єпископства: 1213—15 з Ростовсько-

го єпископства було виділено Владимирське, що закріплювало поділ Владимиро-Суздальської землі по смерті Всеволода Юрійовича між його синами. Так само з Галицької єпархії 1219—20 була виділена Перемишльська єпархія, яку обійняв до того новгородський архієпископ Антоній.

А.Г. Плахонін.

МАТЧА́К Михайло (28.02.1895—19.11.1958) — громад. і політ. діяч, видавець. Н. в с. Воля Якубова (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Закінчив г-зію в *Дрогобичі* (1914). У роки *Першої світової війни* — старшина *Легіону Українських січових стрільців* (1914—16), перебув рос. полон у м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ; 1916—17). З січня 1918 — старшина *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців* у *Києві*, член Стрілец. ради, учасник боїв з більшовицькими військами М.А.*Муравйова*. З кінця 1918 — ад'ютант командира Окремого корпусу січових стрільців полковника Є.*Коновальця*, начальник вишкільно-мобілізаційного відділу штабу корпусу. Згодом — у *Львові*, співзасн. *Української військової організації*, член її Начальної команди, учасник замаху на Ю.-К.*Пілсудського* у Львові (1921), переслідувався польс. властями. У міжвоєнні роки — член проводу *Української соціалістичної радикальної партії*, редактор час. *«Новий час»*, член дирекції вид-ва *«Червона калина»*, посол (депутат) польс. сейму (1928—30), директор власного вид-ва «Ізмарагд». Під час гітлерівської окупації Львова в роки *Другої світової війни* — член управи Спілки укр. видавців (1941—44). Напередодні вступу рад. військ виїхав до *Відня*. Після війни працював урядовцем міжнар. допомогової орг-ції в англ. зоні окупації. У лютому 1947 викрадений рад. розвідкою, засуджений до 25 років в'язниці. Після звільнення 1956, незважаючи на прохання уряду Австрії, Міжнар. Червоного Хреста і Елеонори Рузвельт, не дістав дозволу повернутися до Відня. Помер у табірній лікарні в с-щі Потьма (нині с-ще міськ. типу в Республіці Мордовія, РФ), похований у Львові.

Літ.: «Золоті ворота»: Історія січових стрільців. Львів, 1937; Срібна сурма: Статті і матеріали до діяння Української Військової Організації. Торонто, 1963; ЗВМВ. Михайло Матчак — вояк, політичний діяч і в'язень комуністичного режиму. В кн.: Дрогобиччина — земля Івана Франка. Нью-Йорк—Париж—Сидней—Торонто, 1973; Довідник з історії України. К., 2001.

К.Є. Науменко.

«МАТЬ-ГЕРОИ́НЯ», орден — держ. нагорода СРСР. Засновано одночасно з почесним званням «Мать-героиня» Указом Президії ВР СРСР від 8 липня 1944. Положення про почесне звання «Мать-героиня» та опис ордена «Мать-героиня» затверджені Указом Президії ВР СРСР від 18 серпня 1944.

Орден «Мать-героиня» вручався матерям, яким присвоєно почесне звання «Мать-героиня», які народили і виховали 10 і більше дітей. Усього до 1 січня 1992 набули почесного звання «Мать-героиня» і були нагороджені орденом «Мать-героиня» 18,5 тис. жінок.

В.Й. Бузало.

МАТЮШЕ́НКО Борис Павлович (02.11.1883—25.03.1944) — укр. громад., політ. і держ. діяч. Д-р медицини (1912), професор. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї офіцера рос. армії. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1909), працював військ. лікарем, асистентом у клініках при Київ. ун-ті, Жін. мед. ін-ті. 1912 склав іспити на звання д-ра медицини. З 1903 — активний діяч *Революційної української партії*, з грудня 1905 — член *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Належав до проводу київ. к-ту партії. Як військ. лікар 1914 мобілізований до рос. армії. До літа 1917 служив у різних військ. частинах і госпіталях *Південно-Західного фронту*.

З серпня 1917 за дорученням *Української Центральної Ради* розпочав роботу з організації служби охорони здоров'я в Україні, очолював медично-санітарну управу при ген. секретарстві внутр. справ. Член Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) від УСДРП. За періоду *Української Держави* — зав. департаменту здоров'я мін-ва здоров'я та опікування, у листопаді 1918 — лютому 1919 — міністр здоров'я та опікування *Української Народної Республіки*. Входив до складу укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. 1919 — квітень 1920 — голова дипломатичної місії УНР у Бельгії.

Протягом 1920—21 очолював Закордонне бюро Укр. Червоного Хреста. З грудня 1921 викладав в *Українському вільному університеті* (у Празі, *Чехословаччина*). Один з фундаторів *Української господарської академії* в Подєбрадах (Чехословаччина), професор, д-р медицини *Карлового університету* (Прага), керівник 2-х кафедр Євгеністичного ін-ту ЧСР. 1922 став засн. та протягом 1923—35 очолював Спілку укр. лікарів ЧСР, протягом 1923—25 редагував і видавав її друкований орган — «Український медичний вісник», був співредактором «Латинсько-українського медичного словника».

П. у м. Прага.

Літ.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

МАТЮШЕ́НКО Панас (Опанас) **Миколайович** (14.05.1879—02.11.1907) — один з керівників *повстання на броненосці «Князь Потьомкін» 1905*. Н. в с. Деркачі (нині м. Дергачі Харків. обл.) в сім'ї дрібного кустаря-шевця. Працював робітником у Харків. паровозному депо, згодом — в Одес. порту. З 1900 служив матросом на Чорномор. флоті. На броненосці «Князь Потьомкін» зблизився з соціал-демократами, провадив революц. пропаганду серед матросів. 27 (14) червня 1905 під час заворушення матросів з приводу недоброякісної їжі та вбивства офіцером керівника об'єднаної революц. орг-ції броненосця Г.Вакуленчука М. закликав команду до збройного повстання. Очолив суднову комісію для кер-ва броненосцем. Після поразки повстання жив у Румунії, згодом Швейцарії. 1907 повернувся нелегально до Росії. У м. *Миколаїв* його заарештувала поліція, страчений за вироком військово-мор. суду у *Севастополі*. У Дергачах діє будинок-музей П.Матюшенка.

М. Матчак.

Знак ордена «Мать-героиня».

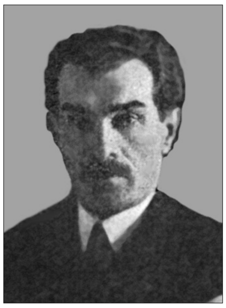

Б.П. Матюшенко.

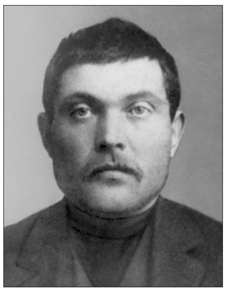

П.М. Матюшенко.

І.Б. Матяш.

Літ.: *Заднепровский Н., Соколов Н.* Афанасий Матюшенко. Х., 1968.

О.Ф. Овсієнко.

МАТЯШ Ірина Борисівна (н.18. 04.1961) — історик-архівознавець, фахівець з історії укр. к-ри, архівознавства, біографістики, книгознавства, історії укр. дипломатії. Д-р істор. н. (2001), професор (2004). Засл. діяч н. і т. України (2008). Віце-президент Укр. біографічного т-ва (1998), член к-ту з професійної освіти *Міжнародної ради архівів* (2000—04), Міжнар. ін-ту архівістики в Маріборі-Трієсті (2004), Українського історичного товариства (1998), Білорус. істор. т-ва (2003), *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (1998), Нац. спілки журналістів України (2003). Заст. голови Спілки архівістів України та відп. ред. його друк. органу «Архівіст: Вісник САУ».

Н. в м. *Прилуки*. 1983 закінчила філол. ф-т Київ. ун-ту. 1984—94 займалася пед. діяльністю, від 1995 — заст. директора з наук. роботи, від 2001 — дир. Укр. НДІ архів. справи та документознавства, з 2009 — 1-й заст. Голови Державного к-ту архівів України. 1996 захистила канд. дис. на тему: «Український героїчний епос у історіографічних та бібліографічних джерелах XIX—XX ст.: дослідження, публікації, репертуар», 2001 — докторську дис. на тему: «Архівна наука і освіта в Україні 1917-го — 1930-х років».

Член Колегії держ. к-ту архівів України (2003), гол. ред. наук. щорічників «Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки», серії «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Архіви України». Поряд із наук. та науково-орг. роботою провадить пед. роботу: професор кафедри театрознавства Національного ун-ту театру, кіно і телебачення ім. Карпенка-Карого.

Автор бл. 400 публікацій, у т. ч. 10 індивідуальних монографій, 5 підручників.

Лауреат премій ім. В.Веретенникова Головархіву України (2000), ім. М.Костомарова НАН України (2001).

Праці: Український героїчний епос (думи): Бібліографічний покажчик. Перелік архівних фондів. К., 1995; Міф. Казка. Малі епічні жанри фольклору. К., 1996; Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: Історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000; Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. К., 2001; Архівознавство: Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. К., 2002 (у співавт.); «Зірка першої величини»: життєпис К.М. Грушевської. К., 2002; Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002 (у співавт.); Міфи та фольклор народів світу: Посібник-хрестоматія. К., 2003 (у співавт.); Хрестоматія з архівознавства: Навчальний посібник для студентів історичних спеціальних вищих навчальних закладів. К, 2003 (у співавт.); Катерина Грушевська: життя і діяльність К., 2004; Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: Історія. Спогади. Архівні документи К., 2005 (у співавт.); Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. К., 2008; Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці: Історіографічний нарис. Бібліографічний покажчик. К., 2008.

Літ.: Матяш Ірина. В кн.: Батьківський поріг. К., 2000; Матяш Ірина Борисівна. В кн.: Імена України: Біографічний щорічник. К., 2001; *Лещишин О.* Де відроджується історія. «Джерела Трускавця», 2002, № 18—19 (115—116), травень; Матяш Ірина. В кн.: Батьківський поріг. К., 2002; Матяш Ірина Борисівна. В кн.: Жінки-вчені Києва. К., 2003; *Ковальчук О.* Матяш Ірина Борисівна. В кн.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

МАТЯ́Ш Кость Олексійович (1893—25.10.1937) — один із організаторів укр. селянсько-повстанського руху 1918—19 (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Н. в с. Огуївка Костянтиноградського пов. Полтав. губ. (нині село Машівського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Учасник *Першої світової війни*, унтер-офіцер артилерії. 1917 — комісар Виборзької фортеці. З поч. 1918 примкнув до боротьбистів (див. також *Українська партія соціалістів-революціонерів*), працював в антигетьман. підпіллі, керівник військ. відділу нелегального Полтав. губернського повстанського к-ту. У листопаді 1918 організував збройний виступ проти режиму гетьмана П.*Скоропадського* в Костянтиноградському повіті (див. також *Протигетьманське повстання 1918*), на чолі повстанського загону перейшов на бік *Директорії Української Народної Республіки*.

У січні 1919 перейшов до *більшовиків*, командир полку, бригади у складі Червоної армії (див. *Радянська армія*). У липні 1919 заарештований за звинуваченням «у контрреволюції», звільнений завдяки зусиллям ЦК УПСР(боротьбистів). За його дорученням разом з Я.*Огієм* та О.*Лісовиком* очолив повстанську бригаду, був командиром рейду партизан. з'єднання по тилах *Добровольчої армії* від м-ка *Ружин* до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). У листопаді 1919 спільно з Н.*Махном* діяв проти білогвард. військ в р-ні Катеринослава.

1920 — на керівних посадах у Полтав. губернській міліції, член КП(б)У. 1920—23 — нач. Подільської, Полтав., Катериносл. губернської міліції, з 1925 — заст. голови Катериносл. окружного виконкому, канд. у члени ВУЦВК. Далі — на госп. роботі у *Полтаві*, *Харкові*, Сочі (нині місто Краснодарського краю, РФ), *Москві*). Остання посада — нач. управління радгоспів Красноярського краю (нині територія РФ). Там 1 серпня 1937 заарештований органами НКВД за сфабрикованим звинуваченням як учасник «антирадянської націоналістичної організації».

Страчений у м. *Київ*.

Реабілітований 27 лютого 1958 Військовою колегією Верховного суду СРСР.

Літ.: *Лисовик О, Матяш К., Огий Я.* Красный рейд (из истории красной партизанщины). «Летопись революции», 1926, № 1; *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон. 1985; *Юренко О.* Нащадок запорозьких козаків: Огій Яків Родіонович. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992.

О.П. Юренко.

МАТЯ́Ш Роман Якович (17(05). 11. 1894—18.11.1919) — політ. діяч. Н. в с. Мокрий Тагамлик Костянтиноградського пов. Полтав. губ (нині у складі с. Базилівщина Машівського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Закінчив Полтав. фельдшерську школу. З 1914 — у рос. армії. Після *Лютневої революції 1917* — один із керівників організації *Української партії соціалістів-революціонерів* на Полтавщині, член виконкому

Полтав. ради робітн. і солдатських депутатів. З травня 1917 — член *Української Центральної Ради* від Полтав. губ. В УПСР займав ліві позиції, увійшов до т. зв. лівобережців. Після 4-го з'їзду УПСР (травень 1918) та виокремлення її лівого крила у партію боротьбистів — один із організаторів підпільних боротьбистських осередків на Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині. Учасник збройного повстання проти гетьманату на Полтавщині (див. *Протигетьманське повстання 1918*). Перебував в опозиції до *Директорії Української Народної Республіки* і був організатором політичного виступу проти неї на сел. з'їзді Полтавщини (грудень 1918). 1919 — секретар Полтав. губернського к-ту УПСР(комуністів—боротьбистів). Під час денікінської окупації (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) — у підпіллі, губернський емісар ЦК *Української комуністичної партії (боротьбистів)* на Харківщині. Загинув, пробираючись на явку і випадково потрапивши вночі під потяг неподалік *Харкова*.

Літ.: Роман Матяш. «Боротьба» (К.), 1920, 16 січня; *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; *Московець Є.* Спомини про революційні події в м. Полтаві. В кн.: Архівний збірник до 80-річчя державного архіву Полтавської області. Полтава, 1998.

О.П. Юренко.

МАУТГА́УЗЕН (нім. — KZ Mauthausen) — нацистський концентраційний табір поблизу міста Маутгаузен і с. Гузен (обидва в Австрії). Створений 8 серпня 1938 як філіал концтабору *Дахау*, з березня 1939 — самостійний табір. Мав 52 філії, з яких найбільшими були Гузен (бл. 26 тис. в'язнів), Ебензеє (понад 18 тис.), Лінц (понад 6 тис.), Мельк (понад. 10 тис.). Табором управляв комендант (Альберт Зауер, з 9 лютого 1939 — Франц Цірайс), якому підпорядковувався гарнізон *військ СС* чисельністю від 1 тис. охоронців у 1941 до 6 тис. на поч. 1945.

У таборі утримувалися учасники антифашист. *руху Опору* з європ. країн, військовополонені, примусові цивільні робітники. М. став місцем «остаточного вирішення» для ромів (циган), польс. і угор. євреїв. З осені 1944 до М. стали евакуйовувати в'язнів ін. концентраційних таборів Третього рейху, до яких уже наближалися війська союзників.

1938 в М. було 300 в'язнів, у січні 1945 — понад 85 тис. За час існування концтабору М. через нього пройшло бл. 200 тис. в'язнів 30 національностей, у т. ч. 8,5 тис. жінок. Серед арештантів були також діти й підлітки. Останній в'язень був зареєстрований 3 травня 1945 під табірним номером 139 317. Багато бранців, у т. ч. й рад. військовополонені, знищені в таборі по акції «Куля» (див. далі), номерів не мали. Загалом у концтаборі М. та його філіях загинуло понад 100 тис. осіб.

М. був єдиним концтабором на території Рейху, який за нацистською класифікацією належав до 3-ї категорії. Це означало, що сюди належало направляти арештантів, які не «підлягали перевихованню» для їх «знищення через працю» (див. також *Концентраційні табори*). З осені 1941 для вбивства хворих і непрацездатних полонених, а також для масових убивств у М. використовували газову камеру.

Організований на початку як табір для робітників гранітної копальні «Вінер грабен» нім. підпр-ва з видобутку корисних копалин та каменю («Deutsche Erd- und Steinwerke, GmbH» — DEST), що належало СС, згодом М. став джерелом рабської робочої сили для чисельних копалень, буд-ва штолень та підпр-в військ. індустрії Третього рейху. Дешеву працю в'язнів М. використовували на машинобуд. підпр-вах Даймлер-Бенц (Daimler-Benz), Штаєр-Даймлер-Пух АГ (Steyr-Daimler-Puch AG), металургійних підпр-вах концерну Герман-Герінг-Верк (Hermann-Goring-Werken), для виготовлення нових літаків з реактивним двигуном Мессершміт Ме 262, балістичних ракет Фау-2 (нім. назва R A4).

Найбільша кількість в'язнів у М. була з Польщі (бл. 44 тис.) та *СРСР* (бл. 15,5 тис. військовополонених та бл. 22,8 тис. примусо-

Маутгаухен. Музей. Фото початку 21 ст.

Маутгаузен. Визволення в'язнів концтабору. 6 травня 1945.

вих цивільних робітників). Серед них була значна кількість жителів України: учасників підпілля *Організації українських націоналістів*, рад. підпілля, військовополонених та *остарбайтерів*, які втікали з місць примусової праці.

Перші 2 тис. рад. військовополонених потрапили до М. в жовтні 1941. Рад. полонені офіцери були в'язнями т. зв. Блоку смерті, створеного в М. навесні 1944 в бараці № 20 для акції «Куля». Згідно з таємним наказом нач. штабу Верховного головнокомандування силами Німеччини генерал-фельдмаршала В.*Кейтеля* від 2 березня 1944 до всіх військовополонених, унтер-офіцерів та офіцерів, упійманих при спробі втечі, необхідно застосовувати акцію «Куля», що означало страту через розстріл. У 20-му блоці шляхом щоденних методичних екзекуцій, голоду та антисанітарних умов з весни 1944 до лютого 1945 було вбито 5060 в'язнів. У ніч з 2 на 3 лютого 1945 р. 419 в'язнів 20-го блоку здійснили втечу. Внаслідок облави, що тривала 3 тижні, переважну більшість утікачів знищили. Вижило 11 осіб, серед яких 5 були родом з України. Останній учасник втечі з «Блоку смерті» киянин Михайло Рибчинський помер 2008.

5 травня 1945 концтабір М. був визволений 11-ю танк. д-зією 3-ї армії США. З осені 1945 до весни 1946 в бараках табору розміщувалися частини Червоної армії (з лютого 1946 — *Радянська армія*), а 1947 територію табору передали австрійс. уряду, за рішенням якого вона була перетворена в меморіальний комплекс. У травні 1970 було відкрито музей М. На території М. та його філій встановлено пам'ятники від країн, в'язні яких загинули в таборі. З 1948 (1963 був встановлений новий варіант) у М. стоїть пам'ятник генерал-лейтенанту Д.*Карбишеву*, який тут загинув. У травні 1957 було встановлено пам'ятник від СРСР. 1995 в Ебензеє встановлений пам'ятник від Світ. ліги укр. політ. в'язнів, 2000 в М. відкрився пам'ятник від України.

Літ.: *Мірчук П.* У німецьких млинах смерті: Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941—1945. Нью-Йорк—Лондон, 1957; *Пирогов А.И.* Этого забыть нельзя: Воспоминания бывшего военнопленного. Одесса, 1962; *Сахаров В.И.* В застенках Маутхаузена. М., 1962; *Датнер Ш.* Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных. М., 1963; *Смирнов С.С.* Рассказы о неизвестных героях. М., 1964; *Maršalek H.* Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, Wien, 1995; *Марунчак М.Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. Вінніпег, 1996; Mauthausen memorial: KZ-Gedenkstätte Mauthausen. Web: http://www.mauthausen-memorial.at.

Т. Вронська, Т. Пастушенко.

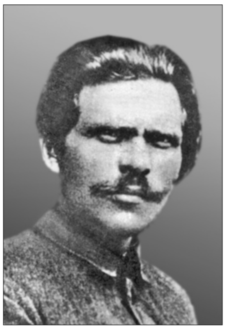

Н.І. Махно.

МАХНÓ (Міхненко) **Нестор Іванович** (08.11.1888—25.07.1934) — ватажок сел. повстанського руху на пд. України 1918—21, *анархокомуніст*. Н. в с. *Гуляйполе* в багатодітній сел. сім'ї, рано втратив батька, з дитинства працював у наймах, отримав лише початкову освіту. 1903 розпочав роботу на чавуноливарному з-ді М.Кернера в Гуляйполі. Неповнолітнім під впливом революц. подій 1905 долучився до політ. діяльності, знаходився під впливом різних *партій політичних*, врешті пристав до гуляйпільської групи «хліборобів анархістів-комуністів». Був тричі заарештовуваний за підозрою в причетності до ряду політ. убивств та експропріацій. Останній раз — 1908. Збереглися антропометричні дані М., зроблені поліцією в той час, з яких видно, що М. мав зріст 2 аршини і 4 вершки, карі очі, темно-русяве волосся, шрам на лівій щоці, що він розмовляв укр. та рос. мовами, був православним. Протягом 1,5 року М. та його товариші перебували в Олександрівській в'язниці (камера № 8) й у Катериносл. губернській в'язниці. У кінці березня 1910 *військово-польовий суд* приговорив М.і його товаришів до смерті. З причини неповноліття на момент злочину страта була замінена М. довічною *каторгою*, яку довелося відбувати в Бутирській в'язниці. В екстремальних умовах каторги М. остаточно сформувався як особистість, зазнав ідейного впливу *анархізму*. Звільнений з ув'язнення в березні 1917 *Лютневою революцією*, М. повернувся в Гуляйполе, де розгорнув публічну політ. діяльність, очолив кілька революц. орг-цій. 25 вересня 1917 М. як голова повітової Ради підписав декрет про конфіскацію поміщицької землі та поділ її між селянами. На поч. грудня 1917 в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) як делегат від Гуляйпольської ради М. взяв участь у роботі губернського з'їзду рад робітн., сел. і солдатських депутатів, підтримав ідею про скликання Всеукр. з'їзду Рад. У січні 1918 відмовився від посади голови Ради, але невдовзі очолив революц. к-т Гуляйполя, складений із представників анархістів, лівих есерів, укр. соціалістів-революціонерів.

Прапор 2-го піхотного полку повстанської армії України махновців. З фондів Національного історичного музею України.

Після Берестейського мирного договору та приходу в Україну нім. та австро-угор. військ на поч. квітня 1918 організував загін, який чинив опір нім. наступові. У кінці квітня 1918 розпустив його і взяв участь у конференції анархістів у Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ). Згодом виїхав до революц. Росії. Як пізніше він писав у своїх спогадах, у травні—червні 1918 брав участь у конференціях анархістів у Саратові (нині місто в РФ) та *Москві*, зустрічався з відомими рос. анархістами, а також мав контакти та вів дискусії з лідерами *більшовиків* В.*Леніним*, Я.Свердловим, Л.*Троцьким*, Г.*Зінов'євим*. У липні 1918 М. повернувся в Україну, вів нелегальну діяльність, переховувався, а восени організував терористичну групу, яка виросла в невеликий повстанський загін, що розпочав боротьбу проти влади гетьмана П.*Скоропадського*, місц. поміщиків та австро-нім. військ. 16 жовтня 1918 махновці захопили Гуляйполе та оголосили від імені районного гуляйпільського революц. к-ту про відновлення рад. влади та про повстання «робіт-

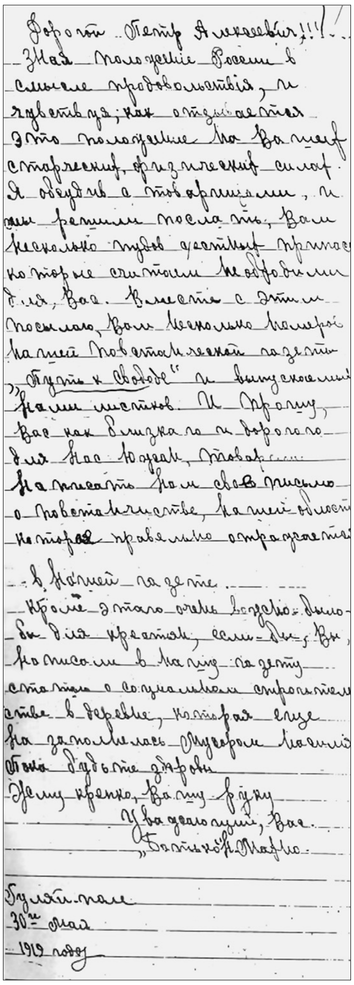
Дорогой Петр Алексеевич!!!
Зная положение России в смысле продовольствия, и чувствуя, как отзывается это положение на ваших старческих, физических силах. Я обсудив с товарищами, и мы решили послать Вам несколько пудов съестных припасов, которые считали необходимыми для Вас. Вместе с этим посылаю Вам несколько номеров нашей повстанческой газеты „Путь к Свободе" и выпускаемых нами листков. И прошу Вас как близкого и дорогого для нас Учителя, товарищ... написать нам свое письмо о повстанчестве нашей области, которое правильно отражается в нашей газете.
Кроме этого очень важно было бы для крестьян, если бы Вы написали в нашу газету статью о социальном строительстве в деревне, которая еще не заполнилась Мудрым началом. Пока будьте здоровы.
Жму крепко Вашу руку.
Уважающий Вас
„Батько" Н. Махно.
Гуляй-поле
30-го мая
1919 года

Лист Н. Махна до П. Кропоткіна від 30 травня 1919.

ників і селян проти душителів та катів Української революції австро-германо-гайдамаків...» Цю дату можна вважати початком, точкою відліку в історії махновщини. Після бою в Дібрівському лісі, в якому М. виявив особисту хоробрість та риси керівника, які дали загону можливість вийти з ворожого оточення, повстанці нарекли М. «батьком». Цим повстанським титулом він пишався і часто підписувався під публічними документами. До кінця 1918 М. вдалося об'єднати під своєю командою більшість повстанських загонів, які діяли в цьому регіоні. Наприкінці 1918 М. провів сміливу операцію із захоплення Катеринослава, але успіх був короткочасним. Місто довелося здати зі значними втратами. У лютому 1919 штабом М. був підписаний договір про входження махновських загонів до складу червоної Задніпровської д-зії як 3-ї Задніпровської бригади. Махновці відзначилися хоробрістю в боях проти військ *Антанти* та білих весною 1919. Ними був захоплений *Маріуполь*. Однак між повстанцями та більшовиками існували гострі суперечності в ідеологічних питаннях. Повстанці не могли визнати принципів *диктатури пролетаріату* та *«воєнного комунізму»*, особливо *продрозкладки* та усуспільнення сільс. госп-ва. Ці суперечності з особливою силою загострилися в 2-й пол. весни 1919, призвели до взаємних звинувачень та стали каменем спотикання у взаєминах після того, як Л.Троцький розгорнув боротьбу з «партизанщиною» на *Українському фронті*. У травні 1919 Рада робітничо-сел. оборони УСРР з ініціативи Л.Троцького ухвалила рішення про ліквідацію махновщини. Проте сил і засобів для виконання цього рішення не знайшлося. Зачеплений за живе таким поворотом справ, М. подав у відставку з посади начдива, а своїм загонам дозволив самим вирішувати свою майбутню долю. Влітку М. довелося одночасно боротися і з більшовиками, і з білими. У серпні 1919 він проголосив про створення Революц. повстанської армії України (махновців). Її зусилля були спрямовані насамперед на боротьбу з денікінцями, які в цей час захопили більшу частину України та вели успішний наступ на Москву. У вересні М. заключив короткотривалий союзний договір з *Армією Української Народної Республіки* про спільні дії проти денікінців. У бою під Перегонівкою біля *Умані* махновці розбили добірні офіцерські полки білих, після чого здійснили стрімкий рейд у тили білих у пд. Україні, згодом у жовтні—листопаді 1919 практично повністю дезорганізували їх. Махновці за цей час захопили міста *Бердянськ*, Катеринослав, Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*), *Нікополь*, Маріуполь, *Мелітополь*. Ця суттєва обставина змусила ген. А.*Денікіна* зняти найкращі кавалерійс. з'єднання з більшовицького фронту і кинути їх проти повстанців. Це, у свою чергу, дало можливість червоним зупинити наступ А.Денікіна і переломити ситуацію на власну користь. Але й цього разу повноцінного союзу махновців з червоними не вийшло. Як тільки денікінська небезпека була подолана, Червона армія з січня 1920 повела боротьбу на знищення махновців. Улітку 1920 махновці здійснили 3 рейди *Лівобережною Україною*, загалом подолавши 1400 *верст*. Часто червоні частини переходили на їхній бік. Восени 1920 червоні знову використали махновців у війні з армією ген. П.*Врангеля*. Махновська кіннота здійснювала рейди в тили білих, брала участь у форсуванні Сиваша і зламі оборони *Перекопу* та Юшуні. Одразу ж після оволодіння Кримом червоні в режимі суворої таємності розгорнули нову операцію зі знищення повстанців. Однак і вона була малоуспішною. М. вдавалося, незважаючи на величезну кількісну перевагу червоних, продовжувати боротьбу з ними до серпня 1921, коли, вичерпавши всі наявні можливості, він з невеликим загоном перейшов румун. кордон. Згодом через Польщу він перебрався до Франції, з 1924 останні свої роки прожив у Парижі, страшенно бідуючи та ідейно продовжуючи свою боротьбу з більшовизмом на сторінках своїх спогадів і публіцистики.

П. у м. Париж.

М. уособлює тип нар.героя, народженого вибухом революц. стихії. Це була людина з невисокою освітою, але неймовірно обдарована природою. Його орг. та військ. таланти незаперечні, відпрацьована ним тактика повстансько-партизан. боротьби вивчалася в багатьох арміях світу. До сьогоднішнього дня постать М. викликає підвищений сусп. інтерес.

Тв.: Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики (ответ на книгу М.Кубанина «Махновщина»). Париж, 1928; Воспоминания. Париж, б/р.

Дж.: Нестор Иванович Махно: Воспоминания. Материалы и документы. К., 1991; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы. М., 2006.

Літ.: *Аршинов П.А.* История махновского движения (1918—1921). Берлин, 1921; *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні 1918—1921. К., 1991; *Волковинсь-*

кий В. Нестор Махно: легенда і реальність. К., 1994; *Яруцкий Л.Д.* Махно и махновцы. Мариуполь, 1995; *Шубин А.В.* Махно и махновское движение. М., 1998; *Скирда А.* Нестор Махно — казак свободы (1888—1934): Гражданская война и борьба за вольные советы на Украине: 1918—1921. Париж, 2001.

В.Ф. Верстюк.

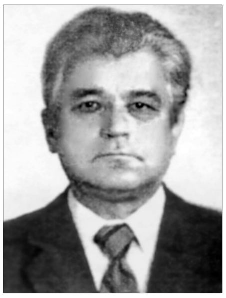

Л.Є. Махновець.

МАХНОВЕ́ЦЬ Леонід Єфремович (31.05.1919—19.01.1993) — літературознавець, археолог, історик, перекладач, д-р філол. н. (1966). Н. в с. Озера (нині село Бородянського р-ну Київської обл.) в сел. родині. Після 4-го курсу філол. ф-ту Київ. ун-ту пішов на фронт (див. *Друга світова війна*), отримав 10 бойових нагород. Закінчив Київ. ун-т (1947) та аспірантуру при Ін-ті укр. літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. 1950 захистив канд. дис. на тему: «Іван Франко як дослідник оригінальної української літератури XVI—XVIII вв.» (наук. кер. — акад. М.*Гудзій*). 1950—55 — наук. співробітник Держ. музею Т.Шевченка (див. *Шевченка Тараса музей та заповідники*), 1955—72 — Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*), з якого був безпідставно звільнений. Лише запрошення на роботу до Гарвардського ун-ту змусило кер-во УРСР повернути М. до наук. діяльності (1975—85 — наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР; нині *Інститут археології НАН України*). Дослідник історії літератури і к-ри України, зокрема періоду *Київської Русі*; перекладач і коментатор *«Слова о полку Ігоревім»* (1970) та «Літопису Руського» (див. *Іпатіївський літопис*; 1990); до останнього М. уклав детальні покажчики (іменно-особовий, географічно-археологічно-етнографічний), генеалогічні таблиці, карти та топографічні плани. За цю подвижницьку працю 1990 отримав Держ. премію України ім. Т.Шевченка.

Автор та співавтор понад 400 наук. праць, упорядник та редактор багатьох видань Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР / АН України, в якому зберігається частина його бібліотеки. Особистий фонд М. — у ЦДАМЛМ України.

Праці: Сатира і гумор української прози XVI—XVIII вв. К., 1964; «Слово о полку Ігоревім» та його поетичні переклади і переспіви. К., 1967; Слово о полку Ігоревім. К., 1970 (вступна стаття, редагування текстів, ритмічний пер., примітки); Григорій Сковорода: Біографія. К., 1972; «Літопис Руський» за Іпатським списком. К., 1989; Про автора «Слова о полку Ігоревім». К., 1989.

Літ.: *Загребельний П. та ін.* Створити музей «Слова»: Лист до редакції. «Робітнича газета», 1985, 28 червня; *Брайчевський М.* Крізь товщу століть. В кн.: Літературна панорама. К., 1990; *Ставицький О.* У чорному 72-му...: Спогади. «Київ», 1992, № 6; *Дзюба І. та ін.* Леонід Махновець: Некролог. «ЛУ», 1993, 4 лютого; *Малик В.* «Слово» та його автор. В кн.: *Малик В.* Князь Ігор: Роман. К., 1999; *Мишанич О.В.* Махновець Леонід Єфремович. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997; Слово о полку Ігоревім. К., 1999.

Г.П. Герасимова.

МАЦЕ́ЇВ — назва 1557—1946 смт *Луків.*

МАЦЕ́ЙКО Григорій (псевд. — Гонта; 08.08.1913—13.08.1966) — учасник визвол. змагань 1930-х рр., бойовик *Організації українських націоналістів.* Н. в м. *Щирець.* Закінчив 7-класну школу в Щирці (1929), тех. школу у *Львові* (1932), працював у львів. друкарні «Унія». З 1932 — член бойового відділу Крайового проводу ОУН. Переслідувався польськими властями, відбував ув'язнення (1933—34). За завданням керівника Крайового проводу ОУН С.*Бандери*, 15 червня 1934 застрелив у *Варшаві* міністра внутрішніх справ Польщі Б.*Перацького*, організатора кривавої *пацифікації* в *Галичині* та репресивних акцій на *Волині* на поч. 1930-х рр. Переправлений органами ОУН через *Чехословаччину* до Аргентини, працював там будівельником. На *Варшавському процесі 1935—1936* організатори замаху — С.Бандера, М.*Лебедь*, Я.Карпинець, засуджені до смертної кари, за амністією замінена на довічне ув'язнення, ще 9 осіб — до ув'язнення: від 10 років до довічного.

П. у м. Ланус (Аргентина) внаслідок важкого захворювання.

Літ.: Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів. Львів, 2005; Степан Бандера: документи і матеріали (1920—1930 рр.). Львів, 2006.

К.Є. Науменко.

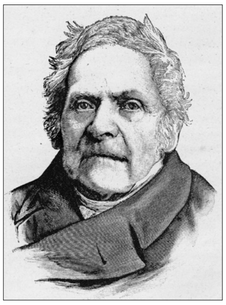

В.-О. Мацейовський.

МАЦЕЙО́ВСЬКИЙ (Maciejowski) **Вацлав-Олександр** (1793—09.02.1883) — польський історик к-ри, права і літератури ліберального напряму. Юрист за фахом. Навч. в Краківській академії (1812—14), Бреславському, Берлінському, Геттінгенському ун-тах (1814—18). 1818—31 — професор Варшавського ун-ту. Викладав загальне і римське право. Від 1838 — профессор стародавньої літератури в Римо-католицькій академії у *Варшаві*, згодом суддя апеляційного трибуналу. Захоплювався вивченням слов'ян. права, всебічно досліджував к-ру давніх слов'ян на підставі пам'яток слов'ян. права, вивчення мови і побуту слов'ян. народів, шукав єдині корені слов'янства. Гол. істор. праці: «Історія слов'янського законодавства» (т. 1—4, Варшава, 1832 —35), «Польща і Русь до першої половини XVII ст. з огляду звичаїв і нравів» (т. 1—4, Варшава, 1842), «Первісна історія Польщі і Литви» (Варшава, 1846). У центрі уваги М. — польс. і укр. знать, побут і розваги яких він докладно описує.

Літ.: *Болтарович З.Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976.

В.А. Старков.

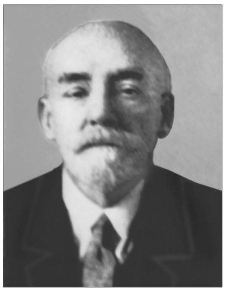

К.А. Мацієвич.

МАЦІЄ́ВИЧ Костянтин Андріанович (18.05.1873—02.04.1942) — держ., громад. і політ. діяч, учений-агроном, професор. Н. в с. Деремезна (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.). 1899 закінчив с.-г. ін-т в Новоалександрії (нині м. Пулави, Польща), де очолював укр. студентську громаду. Працював ученим секретарем Полтав. с.-г. т-ва, губернським агрономом Саратовського земства, у Харків. с.-г. т-ві. У *Харкові* редагував час. *«Хлібороб»*, «Сільськогосподарську газету» (1907—15), «Агрономический журнал». Належав до *Української радикально-демократичної партії* (УРДП) і *Товариства українських поступовців.*

7 квітня 1917 обраний до ЦК УРДП, репрезентував партію в *Українській Центральній Раді* і Малій раді (див. *Комітет Української Центральної Ради*). Редагував «Вісник громадської агро-

номії». З 8 серпня 1917 — товариш (заст.) ген. секретаря земельних справ, був одним із авторів земельного законопроекту УЦР. Не погоджуючись із ідеєю соціалізації землі, 19 грудня 1917 подав у відставку. За часів *Української Держави* працював у Київ. губернському земстві, Всеукр. союзі земств, був членом укр. делегації на мирних переговорах з РСФРР та комісії з укладання торг. договорів з Центр. д-вами. У січні—лютому 1919 — член укр. делегації на переговорах *Української Народної Республіки* з країнами *Антанти*. 13 лютого — 9 квітня 1919 — міністр закордонних справ УНР, 1919—23 — голова дипломатичної місії УНР в Румунії.

1923 емігрував до *Чехословаччини*. Професор *Української господарської академії* в Подєбрадах. З 1936 — голова Укр. наук. асоціації та Укр. дипломатичного клубу в м. Прага (*Чехословаччина*).

Наук. діяльність М. була присвячена економіці с. господарства. Осн. наук. дослідження: «Крестьянские общества сельского хозяйства» (1904), «Общественно-агрономические очерки» (1913), «Головні принципи земельної реформи на Україні» (1917), «Сільськогосподарська політика СССР в світлі сучасної кризи» (1931) та ін. Автор спогадів «Життя мого сучасника».

П. у м. Прага.

Дж.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3879, оп. 2, спр. 27; ф. 3859, оп. 1, спр. 230.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція, т. 1. Прага, 1942.

Т.С. Осташко.

МАЦІЄ́ВИЧ Левко Макарович (13(01).01.1877—07.10(24.09). 1910) — корабельний інженер, винахідник, один з перших вітчизн. авіаторів. Н. в с. Олександрівка (нині с-ще міськ. типу Кіровогр. обл.). За походженням з козац. роду, що одержав *дворянство*, батько був священиком, пізніше працював бухгалтером на цукрових з-дах Київ. та Харків. губерній, мати — з духовного стану. Закінчив мех. від-ня Харків. технологічного ін-ту (1901), де активно працював у «Студентській громаді», брав участь у виданні укр. книжок і розповсюдженні їх серед студентів і селян. На сходинах у *Харкові* 11 лютого (29 січня) 1900 був у числі тих — поруч з Д.*Антоновичем*, М.*Русовим*, Б.Камінським, О.М.*Коваленком*, — хто проголосив створення *Революційної української партії.* 1906 закінчив Миколаївську мор. академію в *Санкт-Петербурзі*, після чого працював на буд-ві броненосця «Іоанн Златоуст» і підводних човнів. Брав активну участь у діяльності місц. укр. клубу «Громада», був обраний членом ради старшин, а потім і його головою. Водночас захопився новою на той час авіац. справою, розробив проект мор. літака. Став одним з організаторів авіаторства в *Російській імперії.*

Загинув під час польоту в С.-Петербурзі, похований на кладовищі Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври.

Літ.: Сборник памяти Л.М. Мациевича. СПб., 1912.

В.І. Кізченко.

МАЦКЕ́ВИЧ Володимир Володимирович (14(01).12.1909—07.11. 1998) — держ. діяч доби *СРСР*. Н. в с. Привільне (нині с. Придніпровське Запоріз. р-ну Запоріз. обл.). 1932 закінчив Харків. зоотех. ін-т. Протягом 1932—46 був на викладацькій та адм. роботі в середніх спец. та вищих навч. закладах. 1939 вступив до ВКП(б). 1946—52 працював на держ. службі в УРСР. У цей час обіймав посади заст. міністра та міністра тваринництва УРСР, заст. міністра та міністра с. госп-ва УРСР, 1-го заст. голови РМ УРСР. У березні—листопаді 1953 був 1-м заст. міністра с. госп-ва і заготівель СРСР. З листопада 1953 до жовтня 1955 обіймав посаду 1-ого заст. міністра с. госп-ва СРСР. Протягом жовтня 1955 — грудня 1960 був міністром с. госп-ва СРСР. Одночасно з цим у квітні—грудні 1956 був заст. голови РМ СРСР з питань с. госп-ва. У грудні 1956 — травні 1957 обіймав посаду заст. голови Держ. екон. комісії РМ СРСР з питань поточного планування нар. госп-ва. З квітня 1957 до січня 1961 був заст. голови Держ. планового к-ту РМ СРСР. У січні 1961 був призначений головою Цілинного крайвиконкому Казахської РСР. У квітні 1965 — лютому 1973 знову очолював мін-во с. госп-ва СРСР. З квітня 1973 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у *Чехословаччині.* З березня 1980 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва.*

Г.Г Єфіменко.

МАЦЬКІ́В Теодор Іванович (н. 30.05.1918) — історик. Н. в Струтині (нині Золочівського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив *Академічну гімназію у Львові* (1938). У лавах польс. війська брав участь у *Другій світовій війні.* Після капітуляції Польщі емігрував на Захід. По закінченні II світ. війни вивчав історію та славістику в ун-ті у Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Захистив докторську дис. на тему: «Українська козаччина у світлі німецької літератури в першій половині XVIII століття» у Франкфуртському ун-ті ім. Гете (1950). Від 1950 — у США. Продовжив навчання в Ун-ті Сент-Гола в Ньюарку (штат Нью-Джерсі, США), в якому здобув право викладати в середніх школах. Читав курс укр. мови в тому ж ун-ті та вів укр. радіопрограму на місц. радіостанції (1950—54). 1956—57 викладав історію в колегії «Марія Гільф» кантону Швіц (Швейцарія). Протягом 1962—84 — професор Держ. ун-ту та дир. департаменту советологічних студій в Акроні (шт. Огайо, США). 1967 отримав стипендію на літній курс з рос. літератури в ун-ті в Блумінгтоні (шт. Індіана, США). 1972—73 здобув стипендію від ун-ту в Акроні на участь в семінарі про *СРСР*, який організувала регіональна Рада міжнар. студій при ун-ті в Пітсбурзі (шт. Пенсильванія, США). 1984 вийшов на пенсію. Упродовж 1984—87 викладав історію України в Гейдельберзькому ун-ті (ФРН). Професор східноєвроп. історії *Українського вільного університету* в Мюнхені (ФРН; 1984—93). 1987 викладав історію України в Укр. наук. центрі при Ун-ті Макворі в Сіднеї (Австралія). 1992 читав спецкурс з історії України 17—18 ст. в Дніпроп. держ. ун-ті. Брав участь у Міжнар. істор. конгресах у Стокгольмі (Швеція; 1960), Відні (1965), Сан-Франциско (США; 1975), Штутгарті (ФРН; 1985). Дійсний член *Українського історичного товариства* та *Наукового товариства імені Шевченка.* Від 1966 — член ред-

Л.М. Мацієвич.

В.В. Мацкевич. Портрет роботи художника В. Дерюгіна. 2003.

Т.І. Мацьків.

колегії ж. «*Український історик*». Від 1984 —голова осередку Укр. істор. т-ва у ФРН. Один з організаторів низки наук. конференцій з проблем україністики в Мюнхені. Автор понад 100 наук. праць укр., англ., нім. та польс. мовами, присвячених висвітленню історії *Гетьманщини*, переважно доби І.*Мазепи* та Б.*Хмельницького*, у західноєвроп. літературі та джерелах, а також студій з укр. історіографії. Віднайшов і опублікував низку західноєвроп. джерел з укр. історії.

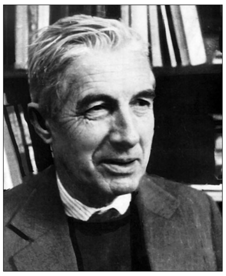
О.-Н.Я. Мацюк.

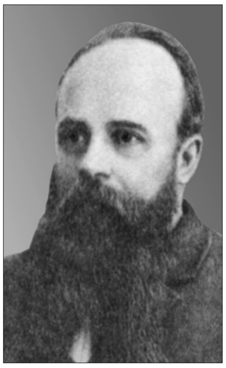
Г.О. Мачтет.

Праці: Гравюра Мазепи з 1706 р. «Український історик», 1966, № 1/2; Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської імперії. Там само, 1966, № 3/4; Prince Mazepa, hetman of Ukraine in contemporary English publications (1689—1709). Chicago, 1967; Найстарші американські газети про Україну. «Український історик», 1969, № 1/3; Україна в звітах англійського посла з Москви (1705—1710). «Український історик», 1972, № 1/2—3/4; Князь Іван Мазепа — гетьман України. «Український історик», 1979, № 1/4; Mazepa's title: Prince of the Holy Roman empire. «Nationalities Papers», 1979, vol. 7, no. 1; The Ukrainian-Jewish relationship in the 17th century. «Ukrainian Review», 1981, vol. 29, no. 2: Ukrainian Historiography Past and Present. «Ukrainian Quarterly», 1984, vol. 40, no. 3; Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова. «Український історик», 1986, № 3/4; The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion). «Ukrainian Review», 1986, vol. 34, no. 2—4; English Press on Liberation war in Ukraine (1648—1649). «Ukrainian Quarterly», 1986, vol. 42, no. 1; Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1689—1709 рр. Мюнхен, 1988; Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988 (2-е вид. — Полтава—К., 1995); Mazepa's love affair and its veracity. «Ukrainian Quarterly», 1988, vol.44, no. 1/2; Справа термінології української історії в німецькій історіографії. «Український історик», 1988, № 1/4; Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. Нью-Йорк—Львів—К.—Мюнхен, 1993; Справа княжого титулу гетьмана Івана Мазепи. «Київська старовина», 1993, № 6; Мазепіяна в «Українському історику». «Український історик», 1994, № 1/4; Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах. Острог, 2007.

Літ.: *Л.В.* Професорові Теодорові Мацькову — 70. «Український історик», 1988, № 1/4; *Швидько Г.* Слово про життя і творчість історика-документаліста. В кн.: Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Полтава—К., 1995; *Домбровський О.* На 80-ліття історика Теодора Мацькова. «Український історик», 1998, № 1/4; Збірник на пошану професора Т.Мацьківа. К., 1999.

О.В. Ясь.

МАЦЮ́К Орест-Нестор Ярославович (24.06.1932—17.07.1999) — історик паперу, архівіст, краєзнавець, д-р істор. н. (1995), професор (1997). Заслужений працівник к-ри України (1994). Н. в м. *Трускавець.* 1956 закінчив Львів. с.-г. ін-т. 1960 розпочав роботу в ЦДІА УРСР м. *Львів.* Працював на різних посадах: архіваріуса, наук. співробітника. 1972 закінчив Моск. історико-архів. ін-т. 1991—99 — дир. *Центрального державного історичного архіву України у Львові.*

До пріоритетних тем досліджень ученого належали історія паперової пром-сті та друкарства, пам'ятки оборонного буд-ва. Його наук. доробок складають понад 200 публікацій, у т. ч. монографії: «Папір та філіграні на українських землях (XVI—XX ст.)» (К., 1974), «Історія українського паперу» (К., 1994).

Був членом комісії ВР України з міжконфесійних справ, колегії Львівської обласної орг-ції *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, Міжнар. товариства фортифікацій, *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові*, очолював Т-во прихильників фортець і палаців у Львові, був членом Міжнар. асоціації дослідників паперу.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Праці: Водяні знаки деяких українських папірень XVI — початку XX ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 1; Архівні документи — важливе джерело до вивчення життя і діяльності Івана Федорова: До 400-річчя книгодрукування. Там само, № 2; Водяні знаки на папері друків Івана Федорова. Там само, № 3; Матеріали з історії України в бібліотеках і архівах Варшави. «Архіви України», 1966, № 2; З архівних джерел: Як обирали до парламенту. «ЛУ», 1966, № 41 (2325), 27 травня (у співавт.); Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. «Архіви України», 1968, № 2; Філіграні архівних документів України XVIII—XX ст.: Альбом. К., 1992; Архівні документи з історичного краєзнавства. В кн.: Історичне краєзнавство і національне виховання: Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 1994; Історія українського паперу. К., 1994; Історія паперу як спеціальна історична дисципліна. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 3. К., 1996; Нове слово в українській історичній науці. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 2. К., 1997; Фонды Центрального государственного исторического архива Украины во Львове как часть общего архивного наследия стран Центральной и Восточной Европы. В кн.: The common archival Heritage of States and Nations of Central and Eastern Europe: Materials of the international Conference, Golawice, October 22—24, 1997. Warsawa, 1998.

Літ.: *Ісаєвич Я.* О.Я.Мацюк — дослідник історичних джерел. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 4. Львів, 1999; *Матяш І.* Мацюк Орест-Нестор Ярославович. В кн: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 3: 1970—1990-ті роки/ Держкомархів України; УНДІАСД. — К., 2003; *Шпак С.* О.Я.Мацюк: архівіст та краєзнавець. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2009.

І.Б. Матяш.

МАЧТЕ́Т Григорій Олександрович (15.09.1852—27.08.1901) — рос. та укр. письменник, революц. діяч (народник). Батько М. закінчив Київ. ун-т і був призначений повітовим суддею в м. *Луцьк*, де і народився майбутній письменник. Навчання ще за життя батька М. почав в Немирівській г-зії, з якої був виключений в 1865 за прихильність до «польського духу». Був прийнятий до Кам'янець-Подільської г-зії, з якої його також виключили незадовго до випускних іспитів за «неблагонадійність». 2 роки викладав рос. історію в повітових уч-щах *Могилева-Подільського* та Кам'янця-Подільська (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Присвячує себе справам нелегального т. зв. амер. гуртка, куди, крім нього, входили В.*Дебагорій-Мокрієвич*, С.*Ковалик*, М.*Судзиловський*, І.Речицький, О.Романовський та ін., які займалися підготовкою організації землеробської комуни із селян-емігрантів із *Західної України* в Пн. Америці. 1872 поліції стає відома нелегальна діяльність М., звільнений з уч-ща, він виїздить спочатку до Швейцарії, а наприкінці року — до США. Повернувшись до Росії, М. стає одним з активних учасників народницького руху, в *Санкт-Петербурзі* він увійшов до групи О.Габеля, що готувала організацію втеч заарештованих революціонерів із Будинку попереднього ув'язнення, зокрема, М. безпосе-

редньо брав участь у підготовці втечі П.*Войноральського* і С.Ковалика. У серпні 1876 був заарештований і після півторарічного перебування в *Петропавловській фортеці* засланий до Архангельської губ., згодом — до Зх. Сибіру. 1880 був переведений до м. Ішим Тобольської губ. У серпні 1885, звільнений від заслання, жив під негласним наглядом в містах: Зарайську, *Москві*, від березня 1887 — в *Одесі*, а з 1897 до 1900 — у *Житомирі*. В останньому він зустрічається з М.*Коцюбинським*. Знайомиться він і з Лесею *Українкою* та членами її родини (матір'ю — О.*Пчілкою*, братом Лесі — М.*Косачем* та ін.).

1900 М. нарешті отримав дозвіл поселитися в С.-Петербурзі, але вже наступного року, перебуваючи в *Ялті* на відпочинку, помер на 49-му році життя від паралічу серця.

М. почав писати ще 1873 в Америці. У м. Сан-Франциско в газ. «*Свобода*» А.*Гончаренка* він надрукував 2 російськомовних вірші («Акровірш свободі» і «Я не грізний цар...»). Найбільш відомим серед поетичних творів став вірш, написаний з приводу смерті революціонера-народника Павла Чернишова, «Останнє прощай» (в оригіналі «Последнее прости», що тривалий час був пролетарським траурним гімном «Замучен тяжелой неволей», укр. пер. «В неволі скатований люто», 1876). Серед прозових творів на укр. матеріалі написаний роман «І один в полі воїн» (1886), а роман «На зорі» (1892—93) присвячений добре знайомій М. темі — революціонерам-*народникам*.

Перу М. належать також оповідання «Два світи» і повість «Блудний син», що в певній мірі є автобіографічними, в яких він описує свою амер. епопею.

1902 в *Києві* було видане зібрання творів у 12-и т., 1911—13 у С.-Петербурзі вийшло зібрання творів у 10-и т., 1958 в Москві з'явилося «Вибране» М., до якого вступну статтю подала його донька — Тетяна Мачтет-Юркевич. Укр. мовою видані «Заклятий козак» (Полтава, 1913), «І один у полі воїн» (К., 1929) та інші.

Літ.: *Гребєнников М.П.* Григорій Олександрович Мачтет. К., 1961; *Краєвська Г.М.* Поділля в житті та творчості Г.О. Мачтета (новий погляд на стару тему). В кн.: Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995; *Сваричевський А.В.* Близькі по духу і переконанням: Леся Українка і Григорій Мачтет В кн.: Кам'янець-Подільський у контексті українo-європейських зв'язків: Історія і сучасність. Каменець-Подільськ, 2004.

В.П. Голобуцький.

МАШИ́ННО-ТРА́КТОРНІ СТА́НЦІЇ (МТС). Машинно-тракторна станція — тип держ. с.-г. підпр-ва, орг. форма раціонального використання матеріально-тех. потенціалу країни для форсування суцільної *колективізації сільського господарства*, агротех. обслуговування та організаційно-госп. зміцнення *колгоспів*. Перша в *СРСР* МТС виникла весною 1928 на базі зернорадгоспу ім. Шевченка (див. *Радгоспи*) в Березівському р-ні Одес. округи з ініціативи Укр. об'єднання рад. госп-в, яке надало для неї 120 тракторів, с.-г. реманент та забезпечило відповідним адм. і тех. персоналом. 16 квітня 1929 її виокремили в самостійне держ. с.-г. підпр-во. В Україні діяли кооперативні і державні МТС. Їх масовому заснуванню сприяла постанова Ради праці та оборони СРСР «Про організацію МТС» від 5 червня 1929. МТС створювалися переважно в районах «масового колгоспного руху», а координацією їхньої організаційно-вироб. діяльності переймалося акціонерне т-во — «Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій». З-поміж керівників МТС були *двадцятип'ятитисячники*. У січні 1933, згідно з вимогами січневого (1933) об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б), при МТС були започатковані політвідділи, які забезпечували «партійне око і контроль» в усіх галузях роботи і життя МТС, колгоспів і радгоспів. У травні 1931 п'ять МТС були нагороджені орденами Трудового Червоного Прапора. Госп. відносини між МТС та колгоспно-радгоспною системою відбувалися на засадах госп. угоди. 1932 в Україні діяло 592 МТС з 25,6 тис. тракторів. 1941—43 гітлерівські окупаційні власті (див. *Друга світова війна*) в Україні залишили незмінною госп. схему МТС. На кін. 1957 в УРСР налічувалося 1367 МТС. Лютневий (1958) пленум ЦК КПРС ухвалив резолюцію «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій», а 31 березня 1958 ВР СРСР постановила

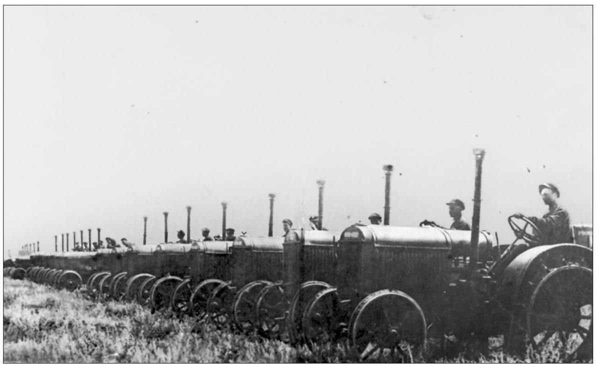

Тракторна колона першої в Україні МТС ім. Т. Шевченка на Одещині. 1928.

реорганізувати МТС в ремонтно-тех. станції.

Літ.: *Бондаренко В.В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957; Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 2—3. К., 1965—71; Історія селянства УРСР, т. 2. К., 1967; Розвиток народного господарства УРСР (1917—1967 рр.), т. 1. К.,1967; *Чмыга А.Ф.* Колхозное движение на Украине. (1917—1926 гг.). М., 1974.

В.І. Марочко.

МА́ШІВСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1823 — антифеод. виступ кріпосних робітників (див. *Кріпацтво*) суконної *мануфактури* в с. Машеве (нині село Семенівського р-ну Черніг. обл.), що належала графу С.*Уварову* — тодішньому директорові департаменту мануфактур і внутр. торгівлі. Причиною страйку стали тривалий робочий день по 15—18 годин, голодування, жорстоке поводження, надмірні завдання. Приводом до виступу було підвищення норми виробітку сукна на 50 %. 20 листопада кріпосні відмовилися виконувати повинності й послали своїх уповноважених до черніг. губернатора О.Фролова-Багр'єва зі скаргою на свавільні дії поміщика. У грудні 1823 справу про робітн. виступ на Машівській мануфактурі розглядав суд, який визнав його безпідставним, а учасників такими, що заслуговують суворого покарання. Проте робітники й далі рішуче відмовлялися виконувати надмірні норми. Заворушення було приду-

шене військ. силою, 18 осіб — заарештовані та ув'язнені.

Літ.: *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України. (Кінець XVIII — перша половина ХІХ ст.). К., 1958; Історія робітничого класу України, т.1. К.,1967.

Т.І. Лазанська.

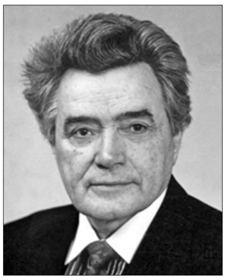

М.П. Мащенко.

МА́ЩЕНКО Микола Павлович (н. 12.01.1929) — кінорежисер. Нар. арт. УРСР (1983), доцент (2002), академік Академії мист-в України (1997). Н. в с. Мілуватка (нині село Сватівського р-ну Луган. обл.). Закінчив Харків. театральний ін-т (1953). Від 1957 працює на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка (нині *Національна кіностудія імені О.Довженка*); 1987—90 — директор і голова правління кіностудії, 1994—2004 — ген. директор. Від 2004 — академік-секретар від-ня кіномистецтва Академії мист-в України. Викладав у Київ. ін-ті театрального мист-ва ім. Карпенка-Карого. Фільми: «Хочу вірити» (1965), «Всюди є небо» (1966), «Дитина» (1968), «Комісари» (1970), «Створіння» (1970), «Іду до тебе» (1971), «Як гартувалася сталь» (1973), «Шлях на Софію» (1977), «Овід» (1980), «Паризька драма» (1983), «Карастоянови» (1983), «Напередодні» (1985), «Мама, рідна, дорога...» (1986), «Все перемагає любов» (1987), «Зона» (1988, у співавт. з С.Шахбазаном), «Кобзар» (1993), «Вінчання зі смертю» (1994), «Пієта» (1994), «І мертвим, і живим» (1998), «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006) та ін.

Лауреат Респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1970), премії Ленінського комсомолу (1974), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1982).

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Дружби народів (1978), кн. Ярослава Мудрого 5-го та 4-го ступенів, «За заслуги» 3-го ст. (1996).

Літ.: *Гужва В. и др.* Вся жизнь — атака. К., 1974; *Гречанюк І.* І знову — бій... «Дніпро», 1974, № 11; *Авксентьєва В.В.* Режисер в кіно. К., 1979; *Лемешева О.* Одержимість. «Київ», 1984, № 10; Микола Мащенко. «Вечірній Київ», 1988, 27 серпня; *Чміль Г.* Митець Божою милістю: До 70-річчя кінорежисера, народного артиста України, академіка Миколи Мащенка. «Культура і життя», 1999, 11 грудня.

П.М. Бондарчук.

«МАЯК» — літературно-громад. щотижневик. Видавався у *Києві*. Редакція містилася по вул. Тургенівській, 9. Перший номер вийшов 20 грудня 1912. Всього вийшло 77 номерів (1912 — 1; 1913 — 48; 1914 — 28). Номери були по 16 стор. Передплата на рік коштувала 3 крб., один номер 5 копійок. Видавець та редактор — З.Шевченко. Гол. завдання цього видання полягало в пропаганді кращих надбань тогочасної укр. літератури, ознайомленні широкого загалу з життям провідних письменників та їх творчістю. Окремі номери тижневика були присвячені Т.*Шевченкові*, *Лесі Українці*, М.*Коцюбинському* та ін. відомим укр. літераторам. «М.» користувався значною популярністю серед *інтелігенції української* та укр. *селянства*. Систематичне ознайомлення читачів зі спадщиною корифеїв укр. літератури, її ґрунтовний аналіз, коментарі сприяли пропаганді та поширенню *української національної ідеї* серед укр. сусп-ва. Тижневик було закрито царськими властями після початку *Першої світової війни*.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

В.В. Маяковський.

МАЯКО́ВСЬКИЙ Володимир Володимирович (19(07).07.1893—14.04.1930) — рос. поет, художник, кіноактор укр. походження. За визнанням самого поета: «Я з діда — козак, з другого — січовик» («Нашому юнацтву», 1927). Родина батька — лісничого Володимира Костянтиновича походила від козаків с. Маяки на Катеринославщині; бабуся М. по батьківській лінії — Фросина Йосипівна Маяковська — двоюрідна сестра письменника Г.П. Данилевського. Мати поета — Олександра Олексіївна Павленко — уродженка козачої станиці Тернівка Ставропольської губ. (за ін. даними — Херсонської губ.). В родині побутували рос., грузинська та укр. мови і пісні. Н. в с. Багдаді (нині м. Багдаті в Грузії). З дитинства захоплювався творами М.*Гоголя* і Т.*Шевченка*. Вчився в г-зіях Кутаїсі (нині місто в Грузії) та *Москви*, Моск. уч-щі живопису, скульптури та арх-ри (1911—14). Друкуватися почав 1912, формально належачи до футуристів. 1912—14 тричі приїздив в Україну з літ. виступами (*Херсон*, *Київ*, *Одеса*, *Миколаїв*). Засудивши грабіжницьку сутність *Першої світової війни* (вірші 1915—16), почав оспівувати революц. оновлення світу («Ода революції», «Лівий марш» та ін.), 1919—22 співробітничав в «Окнах РОСТА» як поет і художник-плакатист. 1923—25 очолював літ. групу «ЛЕФ» та однойменний журнал, 1927—28 — ж. «Новий ЛЕФ». З 1924 майже щорічно бував в Україні, ставлення до якої було в М. різним: з шаною і симпатією («Київ», 1924; «Долг Украине», 1926) або з виявами великодерж. *шовінізму* («Нашему юношеству», 1927). Протягом 1918—19 М. зіграв головні ролі в худож кіноф-мах за власними сценаріями: «Той, що не для грошей народився» (перенесений на рос. грунт «Мартін Іден» Д.Лондона), «Панночка і хуліган» (переробка роману Е. де Амічіса «Вчителька робітників») та «Закута фільмою» (фантастична кіноп'єса). Створив 8 сценаріїв для *Всеукраїнського фотокіноуправління*, за двома з яких були поставлені кінофільми: «Троє» («Діти») на *Ялтинській кіностудії* 1927 та «Декабрюхов и Октябрюхов» на Одес. кіностудії (нині *Одеська кіностудія художніх фільмів*) 1928. Цікавився творчістю П.*Тичини* і В.*Сосюри*. Українські театри ставили п'єси М. «Баня», «Клоп», «Містерія-Буфф». Твори М. перекладали укр. мовою М.*Семенко*, М.*Вороний*, М.*Бажан*, П.*Воронько*, С.Голованівський, Є.Дроб'язко, Р.Лубківський, Л.Первомайський, Л.*Дмитерко* Д.Павличко, О.Астаф'єв, А.Гризун, І.Яворський, М.Лукаш та ін. Свої твори присвятили М. В.Сосюра, М.Рильський, Л.Костенко, Д.Павличко, І.Драч, В.Коломієць, Ф.Мицик, М.Терещенко, І.Гончаренко, С.Голованівський та ін. На тексти М. 188 композиторів СРСР (Г.Верьовка, А.Ешпай, А.Караманов, К.Лістов, В.Мураделі, Д.Покрасс, Г.Свиридов, М.Таривердієв, Д.Тухманов, В.Шаїнський, Д.Шостакович, Р.Щедрин та ін.) написали бл. 400 творів різних жанрів (опера, балети, ораторії, кантати, марші, пісні), а також музику до театральних вистав, к/ф, радіоп'єс та телевистав.

П. у м. *Москва*.

Особистість М., суперечлива як у творчості, так і в інтимному та громадсько-політичному плані, була оповита легендами ще за його життя. Після його смерті протягом багатьох десятиліть точилися дискусії щодо її причин і відносно самого факту самогубства поета. За результатами останніх в часі розслідувань і експертиз визнано, що передсмертний лист М. був написаний його рукою, вистрілив собі в серце він сам; причин же для цього було більше ніж достатньо (цькування поета з боку раппівців; розчарування в політиці партії, постійний нагляд ДПУ, агентами якого були особи з найближчого оточення М. — Осип і Ліля Брік, його імпресаріо П.Лавут; неможливість упорядкування відносин з жінками: Л.Брік; матір'ю його дочки Еллі Джонс (Н.Йорк); рос. емігранткою в Парижі Тетяною Яковлевою; заміжньою Веронікою Полонською) та ін.

Бібліогр.: *Вортман С., Нагорська В.* Маяковський і Україна: Короткий анотований бібліографічний покажчик. Одеса, 1955; *Спивак И.* Поэтический образ Маяковского: Методико-библиографический указатель поэтических произведений о Маяковском. Черновцы, 1968.

Тв.: Вибране. К., 1936, 1940; На весь голос. К., 1946, 1963, 1969; Володимир Ілліч Ленін. К., 1947, 1950, 1969; Стихотворения. Симферополь, 1948; Вірші про закордон. К., 1950; Добре. К., 1951; 150000000. К., 1951; Вибрані твори, т. 1—3. К., 1953; Про Америку: Вірші, нариси. К., 1953; Про погань. К., 1953; Як робити вірші? К., 1953; Два опіуми. К., 1955, 1957; Ода революції: Поезії К., 1968; На весь голос. К., 1969; Поезії. К., 1973; Крымская кузница: Стихи о Крыме. Симферополь, 1979; Нате!: Стихотворения. Поэмы. Х., 2006; Стихотворения и поэмы. Донецк, 2008.

Літ.: *Коротков Л.* Маяковский и Крым. Симферополь, 1940; *Тростянецький А.* Маяковський і Україна. К., 1946; *Озеров Л.* Маяковский и Тычина. «Дружба народов», 1947, № 14; *Тростянецький А.* Маяковський і українська радянська поезія. К., 1952; *Ланина В.* Крым Маяковского. Симферополь, 1954; *Дяченко І.* Маяковський в українській критиці. «Вітчизна», 1958, № 7; Маяковський і Україна: Збірник статей. К., 1958; *Поляновский В.Л.* Поэт на экране (Маяковский — киноактер). М., 1958; *Ружина В.* Україна в творчості Маяковського. «Жовтень», 1958, № 7; *Вышеславський Л.* Маяковський серед нас. К., 1960; *Савенко В.С.* Поэзия В.Маяковского для детей. К., 1961; *Бажан М.* Живий з живими. В кн.: *Бажан М.* Люди. Книги. Дати. К., 1962; *Гельфандбейн Г.М.* Маяковский в Харькове. Х., 1963; *Зелинский К.Л.* Легенды о Маяковском. М., 1965; *Толстов Е.П.* Сатирические жанры в творчестве Маяковского. Ужгород, 1972; *Левченко М.О.* Живий серед живих (В.Маяковський та його українські зв'язки). К., 1973; *Сербин П.К.* Изучение творчества В.Маяковского. К., 1976; *Щербак А.І.* Кіноспадщина, прочитана сьогодні: Питання кіно в творчості М.Горького і В.Маяковського. К., 1976; *Никольская Л.Н.* Человек и время в художественной концепции Маяковского. Львов, 1983; *Свербилова Т.Г.* Комедии В.В.Маяковского и современная советская драматургия. К., 1987; *Карабчиевский Ю.А.* Воскресение Маяковского. М., 1990; *Бенгт Я.* Любовь — это сердце всего: В.В. Маяковский и Л.Ю. Брик: Переписка 1915—1930. М., 1991; *Скорятин В.* Тайна гибели Владимира Маяковского. М., 1998; *Харьков М.Г.* Владимир Маяковский. Винница, 1998; *Евдокимов Н.А.* Владимир Маяковский: триумф и трагедия поэта. Луганск, 2000; *Кацис Л.Ф.* Владимир Маяковский. Поэт в интеллектуальном контексте эпохи. М., 2000; *Оптов Г.А.* Три часа у Лили Брик: Записки писателя, т. 2. В кн.: *Оптов Г.А.* Собрание сочинений в 5 т. Мариуполь, 2000; *Чабан М.* Великі у Катеринославі—Дніпропетровську. В кн.: Минуле і сучасне Дніпропетровська. Дніпропетровськ, 2001; *Спивак Р.С.* Русская философская лирика. 1910-е годы: И.Бунин, А.Блок, В.Маяковский. М., 2003; *Шевченко В.* За хрестоматійним глянцем. «Літературна Україна», 2003, 17 липня; *Гризун А.* Неприкаяний син України. «Київ», 2005, № 3; 2006, № 5; *Меженко Ю.С.* 60 знаменитых писателей: Судьба и творчество. Донецк, 2006; В.В. Маяковский: pro et contra: личность и творчество Владимира Маяковского в оценке современников и исследователей: Антология. СПб., 2006; *Катанян В.В.* Лиля Брик. Жизнь. М., 2007; *Сарнов Б.* Маяковский. Самоубийство. М., 2007; 1930 год. Владимир Маяковский. В кн.: *Сванидзе Н.* Исторические хроники с Николаем Сванидзе, кн.1. СПб., 2007; *Кирилюк В.О.* Любов славетних письменників у листах і в житті. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

МГА́РСЬКИЙ ЛУБЕ́НСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир, заснований на правому березі р. Сула поблизу с. Мгар, неподалік м. *Лубни* Ісаєю *Копинським* та дружиною кн. Михаїла Вишневецького Раїною (див. Р.*Вишневецька*). У січні 1619 Р.Вишневецька надала майбутньому монастиреві землю й подарувала йому все дерево, що залишилося від її старого замку в Лубнах. 1663 тут перебував у ченцях Ю.*Хмельницький* — чернець Гедеон. 1677 монастир згорів. Кам'яний Спасо-Преображенський храм (1682—94, архітектори І.Баптіста з Вільна та його помічник М.Томашевський) був побудований заходами гетьмана І.*Самойловича*, але закінчив його І.*Мазепа*. Бічні вівтарі були присвячені св. великомученику Георгію та архістратигу Михаїлу, а на хорах — св. архідиякону Стефану і Миколаєві Чудотворцю. Домову церкву зведено при настоятельських келіях. 1728 та 1736 монастир знову горів, зокрема, пожежею був знищений перший соборний іконостас 1689-го р. роботи С.Мутяниці. Відбудований стараннями першого архімандрита Йоасафа (Горленка) (пізніше єпископ Білгородський; п. 1754; похований у монастирі; див. *Горленки*) коштом генерал-фельдцехмейстера принца Людвіга Гессен-Гомбурзького, на замовлення якого 1762—65 споруджено новий чотириярусний іконостас (різьбярську роботу виконав С.Шалматов з Осташкова). Благовіщенський храм (1804) мав бічний вівтар преподобних Антонія й Феодосія Печерських (1851; див. *Антоній*

Іконостас собору Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. Робота різьбяра і скульптора С. Шалматова. Дерево. 1762—1765. Фото початку 20 ст.

Печерський, *Феодосій Печерський*). У монастирі перебувала чудотворна ікона Пресвятої Богородиці в коштовній срібній ризі з дорогоцінним камінням, яку пожертвувала кн. Білосельська-Білозерська. У Спасо-Преображенському храмі спочивали мощі св. Афанасія Пателарія, патріарха Константинопольського (п. 1654; згодом мощі перевезені до *Харкова*). Тут зберігались особисті речі Афанасія — антимінс, параман, єпитрахиль тощо. Коли 1678 турки зайняли *Чигирин*, сюди було перенесено тіло митрополита Київського Йосифа *Нелюбовича-Тукальського* (п. 1676). Тут же поховані архієпископ Тобольський Амвросій Келембет (п. 1825), архієпископ Полтавський, потім — Псковський Мефодій (Піснячевський) (п. 1845). З 1843 настоятелем монастиря вважався полтав. єпархіальний архієрей. Його намісник — *архімандрит*. На поч. 20 ст. монастир мав 386 *десятин* землі. Із держ. скарбниці одержував 1249 *рублів* 37 *копійок*. Діяла школа на 20 сиріт духовного звання для навчання на псаломників. 18 (5) серпня 1919 більшовики убили ігумена Амвросія й 16 ченців монастиря, тобто майже весь його склад. У 1930-х рр. було знищено іконостас 1760-х рр., яким захоплювався історик М.*Костомаров*. У монастирі було створено патронат, де перебували ув'язнені діти «ворогів народу», від 1937 був розквартирований дисциплінарний батальйон, від 1946 — розміщувалися військ. склади, а від 1985 — піонерський табір. 1993 територію передано УПЦ (МП). Програмою, затвердженою КМ України 1999, передбачене відтворення іконостасу Спасо-Преображенського собору. Проектну документацію виконав ін-т «Укрпроектреставрація». Серед монастирських архів. справ зберігався копіярій 18 ст. привілеїв та грамот монастирю, починаючи з 1619 (418 документів). Важливе істор. джерело — 25 листів гетьмана І.Самойловича до ігумена й намісника монастиря, що документують хід будування, його техніку, імена майстрів, умови їхньої роботи (публікацію здійснив В.*Модзалевський*). Рештки монастирського архіву зберігаються у ЦДІА України в м. Київ (ф. 137, 30 одиниць зберігання, 1673—1793). Монастир згадується в літописі С.*Величка*, повістях Т.*Шевченка* «Близнецы» та «Музыкант», повістях І.*Нечуя-Левицького* «Князь Єремія Вишневецький», О.Донченка «Лукія» та в романі еміграційного прозаїка М.Лазорського «Степова квітка».

Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир. Фото 2005.

Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир. Спасо-Преображенський собор. Оздоблення. Деталь. Фото 2005.

Літ.: Летопись о первозачатии и создании Густынского монастыря. М., 1848; *Терещенко А.В.* О пожертвованном Евангелии [изд.: М., 1681] в Лубенско-Мгарский монастырь боярынею Мариною Хитровою в 1684 г. «Библиотечные записки», 1861, т. III, № 8; *Лазаревский А.М.* Отрывки из летописи Мгарского монастыря. «Киевская старина», 1889, № 4. Прил.; № 5/6. Прил. *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, вып. 2. СПб., 1892; Житие святителя Афанасия, патриарха Цареградского, Лубенского чудотворца, изд. 13. Лубны, 1898; *Грановский А.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем, вып. 1. Полтава, 1901; *Каманин И.М.* Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке. В кн.: Археологическая летопись Южной России. 1903; Историко-статистический очерк Лубенского Мгарского Преображенского монастыря. Одесса, 1904; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908; *Астряб М.Г.* Лубенский Мгарский Спасо-Преображенский монастырь. В кн.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13. Полтава, 1915 (окреме вид. — Полтава, 1915); *Модзалевський В.Л.* Будування церквів у Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682—1701. «Наше минуле», 1918, кн. 3; *Косенко Н., Шепітько Н.* Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря. В кн.: З історії української реставрації. К., 1996; *Ульяновський В.* Трагедія в Лубенському Мгарському монастирі 1919 року. «Київська старовина», 2000, № 6 (336); *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002.

С.І. Білокінь.

МЕГАЛІ́ТИ (від грец. μέγας (μέγαλος) — величезний і λίθος — камінь) — прадавні монументальні кам'яні споруди, пам'ятки археології чи історії *первісного суспільства*, датовані від енеоліту (див. *Мідний вік*) до *залізного віку*. Як правило, назва мало використовується щодо монументальних споруд доби *цивілізації* і об'єднує споруди, що мають певну загадковість у визначенні їх прямого чи опосередкованого призначення. До М. належать дольмени, гробниці та кам'яні галереї, кромлехи, менгіри, конструктивно нескладні будови циклопічної кладки. Окремі кам'яні брили М. можуть досягати ваги десятків тон. Відомі на всіх континентах крім Австралії. Особливо численні у Франції (більше 4 тис.) та Англії. Довгий час у науці панувала думка, що М. морського узбережжя Зх. Європи належать одній т. зв. мегалітичній к-рі (нім. вчені пов'язували її з «праіндогерманцями»), що розповсюдилася в різних країнах. Термін «мегалітичні гробниці» використовується також для надземних склепів незалежно від розміру окремих каменів у їх конструкції.

Дольмени (від бретонського dol — стіл, men — камінь), «гробниці велетів» — поховальні (інколи культові) споруди у вигляді великої скрині з кам'яних плит, що перекриті зверху однією чи кількома плитами. Вхідна плита іноді мала круглий або прямокутний отвір. В англомовній літературі термін «дольмен» використовується для позначення нестандартних гробниць, що не здаються дослідникам типовими

Мегаліти. Менгір у Байдарській долині. Крим. Фото початку 21 ст.

(себто, галерейними, коридорними та ін.) або тих, що після археол. розкопок конструктивно точно не визначені. Дольмени відомі в примор'ї Європи та Азії, на Чорномор. узбережжі Кавказу.

Кромлехи (від валлійського crom — коло, lech — камінь) — споруди із велетенських (до 6—7 м заввишки) окремих каменів, що утворюють одне чи кілька концентричних кіл, у центрі яких може бути дольмен чи менгір, поховання енеолітичне або найчастіше доби бронзи (див. *Бронзовий вік*). В англомовній літературі термін «кромлех» може використовуватися для позначення всіх категорій мегалітичних камерних гробниць. Найбільш відомі кромлехи — Стоунхендж, Ейвбері (Англія), біля Карнаку (Франція). На пд. України кромлехи найчастіше зустрічаються як порівняно невисокі підкурганні викладені кам'яні кола поблизу кол. с. Кічкас (Запоріз. обл., нині залите водами озера), Октябрське, курган Широкий біля с. Мала Лепетиха Великолепетиського р-ну Херсон. обл.), що іноді виконували роль перисталіту (крепіди) насипу *кургану*, нечасто — як невисокі наземні кам'яні викладки. Зведення кромлехів у деяких випадках було пов'язане із солярним культом, наземні кромлехи могли використовуватися в культах з астрономічними спостереженнями.

Менгіри, алеї менгірів (від бретонського men — камінь, hir — довгий) — неотесані чи грубо отесані витягнуті камені, поставлені вертикально поодиноко, у вигляді кромлеху (Стоунхендж) чи довгих рядів (Карнак). У Криму відомий менгір заввишки 2,85 м у Байдарській долині (побл. с. Родниківське, підпорядкованого Севастопольській міськраді АР Крим). До менгірів близькі стели — отесані надмогильні чи культові плити з різьбленими зображеннями чи написами. У степах України антропоморфні стели відомі від часів енеоліту—бронзи.

Літ.: *Nordman C.A.* The Megalithic Culture of Northern Europe. Hels., 1935; *Чайлд Г.* У истоков европейской цивилизации. М.,1952; *Лавров Л.И.* Дольмены северо-западного Кавказа. В кн.: Труды абхазского Института языка, литературы и истории, т. 31. Сухуми, 1960; Археологія Української РСР, т. 1: Первісна археологія. К., 1971; *Кислый А.Е.* Кромлехи и каменные оградки срубной культуры на Керченском полуострове. В кн.: Древности степного Причерноморья и Крыма, вып. 4. Запорожье. 1993.

О.Є. Кислий.

МЕ́ГИК Петро (24.06.1899—26.08.1992) — художник, засновник Укр. студії мист-в у Філадельфії, організатор культурно-мистецького життя українців в Америці. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* та член-кореспондент *Української вільної академії наук* у Нью-Йорку. Н. в с. Бочківці Хотинського повіту (нині Хотинського р-ну Чернів. обл.) в сел. родині. Навч. в початковій школі в рідному селі, згодом — у Сороках та Кам'янець-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*). У грудні 1920 вступив до Академії мист-в у Варшаві, й, закінчивши 5-річні студії малярства, отримав диплом з кваліфікацією вчителя рисунків. 1923—39 працював в Ін-ті гістології та ембріології мед. ф-ту Варшавського ун-ту, де, спостерігаючи під мікроскопом структури різних мед. препаратів, відтворював їх на папері. Водночас працював учителем малювання й креслення в столярсько-будівельній та ювелірній промислових школах Варшави; 1935 закінчив курс мін-ва освіти для директорів професійних шкіл, став членом програмової комісії для пром. шкіл мін-ва освіти Польщі; 1938 призначений візитатором професійних шкіл в одній із округ Варшави.

Уперше виставив власні картини у Львові 1926. Згодом брав участь у всіх львів. виставках укр. мист-ва (Т-во прихильників укр. мист-ва, *Асоціація незалежних українських митців*, *Національний музей у Львові*, Укр. спілка образотворчих митців). 1927 зініціював створення студентами Академії мист-в у Варшаві укр. мистецького гуртка «Спокій» та став першим головою. Членами гуртка були П.Андрусів, В.Васьківський, О.Мариняк, В.Зварич, В.Гаврилюк, Н.*Хасевич*, М.Щербак, згодом Петро Холодний (молодший) та ін. укр. художники, що творили в еміграції. У статуті т-ва, затвердженому МВС, вказувалося на право його діяльності в усій Польщі, що дало можливість організовувати щорічні виставки укр. митців у Варшаві (до 1939 — 13, у т. ч. 2 пересувні — на Волині).

Під час *Другої світової війни* продовжував учителювати; 1944 його примусово вивезли до Німеччини, де він мешкав, маючи статус виселенця, і після закінчення війни. Тяжко працюючи на фабриці в м. Ротенбург, брав участь в організованому мистецькому житті в таборах укр. переселенців, зокрема в мистецьких виставках, та співпрацював із час. «Українське мистецтво».

З 1949 перебрався до США, мешкав у м. Філадельфія (шт.Пенсильванія). У жовтні 1951 очолив групу митців, які організували першу виставку укр. образотворчого мистецтва в Америці, що стало важливим кроком для їх подальшої діяльності. Став головою створеного у Філадельфії автономного відділу Об'єднання мистців українців в Америці (постало в травні 1952 в Нью-Йорку, очолюване скульп. С.*Литвиненком*). 1952—84 очолював засновану разом із худож. П.Андрусевим Студію мист-в у Філадельфії, де укр. студенти опановували засади мист-ва. 1961 став головою створеного мистецького осередку. Будучи водночас директором, адміністратором та професором цієї студії (викладав рисунок, історію укр. і світ. мист-ва й моделювання), він насамперед намагався прищепити студентам укр. духовність.

Брав участь в організації щорічних виставок, в яких виста-

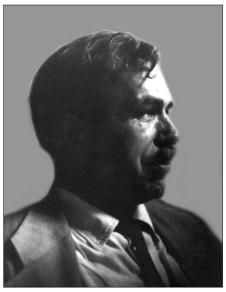

П. Мегик.

Мегик П. Гуцульський дзбанок. 1976.

Мегмед IV. Гравюра 17 ст.

вляв свої картини: Об'єднання мистців українців в Америці у власній галереї в Нью-Йорку (1953—79); у Вейн-Стейн ун-ті в Детройті (24 вересня — 2 жовтня 1960); у домі Укр. мистецької студії у Філадельфії (1963 та 22 лютого — 9 березня 1969). Мистецька творчість М. була широко представлена на ювілейних виставках з нагоди 80-ліття: 17 листопада – 1 грудня 1979 в домі Укр. мистецької студії у Філадельфії, в грудні 1979 в галереї Об'єднання мистців українців в Америці в Нью-Йорку та з нагоди 90-ліття митців М. та В.Сім'янцева в листопаді 1989 в Освітньо-культурному центрі у Філадельфії.

Займався редагуванням та видавничою діяльністю, початок якої пов'язаний із т-вом «Спокій»; видав брошури «Дереворити» та «Екслібриси» Н.Хасевича. У травні 1963 започаткував періодичне видання «Нотатки з мистецтва». Усього за його редакцією вийшло 30 номерів видання, останній — 1990. «Нотатки з мистецтва» надсилав до України, але вони з ідеологічних причин не стали надбанням громадськості. Підготував і видав 1981 «Книгу творчості українських мистців поза Батьківщиною». 1991 М. у числі ін. відомих художників укр. діаспори вперше отримав можливість відвідати Україну та рідний буковинський край.

1991 завдяки діяльності «Ділового комітету виставок Мегика в Україні» були організовані ретроспективні виставки його творів: 1) 29—30 вересня — 1—2 жовтня в Нац. музеї м. Львів; 2) 4—6 жовтня в Худож. музеї м. *Чернівці*; 8—13 жовтня в Музеї укр. образотворчого мист-ва м. *Київ*.

Творчість художника, за словами Є.Блакитного, «закорінена в староукраїнські мистецькі традиції та в народне мистецтво». Хоча з довоєнних років не збереглося майже нічого. Мистецька спадщина М. є досить широкою і включає 3 осн. мотиви — натюрморти, краєвиди, портрети. Найяскравіше укр. традиції проявилися в його натюрмортах: «Цинія», 1964 (Музей УВАН у Нью-Йорку), «Гуцульський дзбанок», 1976 (Укр. освітньо-культ. центр, Детройт), «Гуцульська патериця й буковинський рушник», 1991 (Нац. музей у Львові). Відомі портрети: «Біля вікна», 1957 (Художній музей м. Чернівці), «Портрет старого чоловіка», 1959 (Музей у Римі); «Дівчина з книжкою», 1968 (Музей УВАН), «Портрет фармацевта К.», 1975 (Галерея Хр.Чорпіти), «Портрет скульптора В.Сім'янцева», 1978 (Музей українського образотворчого мист-ва в Києві).

Твори М. зберігаються в держ. музеях та приватних колекціях багатьох країн світу, вони ввійшли в скарбницю світ. к-ри. «Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною» та «Нотатки з мистецтва» містять надзвичайно важливий матеріал з історії мистецького життя української діаспори.

П. у м. Філадельфія.

Літ: *Блакитний Є.* Творчість Петра Мегика. В кн.: Нотатки з мистецтва, ч. 20. Філадельфія, 1979; Каталог ретроспективної виставки професора Петра Мегика з нагоди 80-літнього ювілею мистця. Філадельфія, 1979; *Рожок С.* Дев'ятдесятиліття маестра Петра Мегика. В кн.: Нотатки з мистецтва, ч. 30. Філадельфія, 1990; Петро Мегик: Монографія мистця й альбом праць. Філадельфія, 1992.

С.В. Герегова.

МЕГМЕ́Д II аль Фатіх — див. *Мехмед II.*

МЕГМЕ́Д IV, Мегмед (Магомед, Мехмед) **IV Авджи «Мисливець»** (1642 — 1692) — султан *Османської імперії* (1648—87). Єдиний син султана Ібрагіма від дружини укр. походження, султанши Хатідже Турхан. За спогадами очевидців був схожий лицем «на козака». Зведений на престол у семилітньому віці в результаті змови матері з яничарами. Вів постійні війни з *Річчю Посполитою*, Рос. д-вою, Венеціанською республікою, Австрією, Угор. королівством та Апостольською столицею (див. *Ватикан*) за поширення осман. присутності в Європі. Від його імені управління Осман. імперією здійснював ін-т великих візирів (див. *Візир*) з албанського роду Кьопрюлю — Мегмед-паша (1648—61), Агмед-паша Фазил (1661—76), *Кара-Мустафа* (1676—83). 1650, 1653 та 1655 на прохання гетьман. уряду Б.*Хмельницького* надавав *протекторат* Укр. козац. д-ві. Приймав посольства від гетьманів І.*Виговського*, Ю.*Хмельницького*, П.*Тетері*, С.*Опари*, І.*Брюховецького* й обіцяв надати їм військ. підтримку. 1669 М. IV уклав договір з гетьманом П.*Дорошенком*, згідно з яким визнавалася васальна залежність Укр. козац. д-ви від Осман. імперії. Здійснив кілька військ. операцій на *Правобережній Україні* з метою підтримки гетьманування П.Дорошенка. Особисто очолював походи османської армії до України в 1672 та 1674. Неодноразово зустрічався з П.Дорошенком та Ю.Хмельницьким. Протягом 1676—81 підтримував існування в межах Правобережжя Укр. («Руського») князівства на чолі з Ю.Хмельницьким. За його правління Осман. імперія уклала з Річчю Посполитою *Бучацький мирний договір 1672* і *Журавненський мирний договір 1676*, за якими отримала Зх. *Поділля* (див. *Кам'янецький ейялет*, 1672—99) з одночасним переданням під владу укр. гетьманів Брацлавщини та Південної Київщини. Задля укріплення осман. присутності в Україні наказав здійснити два походи осман. армії (1677, 1678) на *Чигирин* (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*). Уклав *Бахчисарайський мир 1681* з Рос. д-вою, після чого призначив управляти Правобереж. Україною молдов. господаря Г.*Дуку* (1681—83). Поразки турец. військ від союзницьких сил Габсбургської коаліції у битвах під Сен-Готтаром (1664; побл. м. Могерсдорф, Австрія) та *Віднем* (1683; див. *Віденська битва*), а також внутрішньополіт. криза в Туреччині призвели до послаблення влади М. IV та його зміщення 1687.

Літ.: *Hammer-Purgstal J.* Geschichte des Osmanischen Reiches. Pest, 1829. Bd. V; *Cantemir D.* Istoria imperiului Ottomane. Bucuresti, 1878. Vol. II; *Rypka J.* Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym. В кн.: Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. Praga, 1928; *Arkayin A.* The second siege of Vienna (1683) and its consequences. «Revue Internationale d'Histoire Militaire» Ankara, 1980, № 46; *Fisher A.* Ottoman Kamanets—Podolsk. «Jornal of Turkish Studies», 1984. Vol. 8; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Inalcik H.* Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. 1600—1700. В кн.: Studies in Ottoman and Economical History. London, 1985; *Степанков В.* Боротьба України і Польщі проти експансії Ос-

манської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. Warzawa, 1994; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. Львів, 1996; *Чухліб Т.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676—1685 рр.). В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. К.—Запоріжжя, 1997; *Кинросс Дж.* Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999; *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року. «Вісник Львівського університету. Серія історична», вип. 34. Львів, 1999; Нариси дипломатії історії України. К., 2001; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., ч. 2. М., 2001; *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400—1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії. «Україна в Центрально-Східній Європі», вип.2. К., 2002; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. К., 2005; История Османского государства, общества и цивилизации, т.1. М., 2006; *Чухліб Т.* Особливості турецької політики Б.Хмельницького. В кн.: Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. Одеса, 2007, вип. 7; *Галенко О.* Тум на османському престолі. В кн.: Україна: хронологія розвитку, т.4. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

МЕГМЕ́Д-ҐЕРЕ́Й II Семіз («гладкий») — крим. *хан* з 25 червня 1577 по квітень 1584. Зведений на престол після смерті батька *Девлет-Ґерея I* з посади *калги*. Для зміцнення ханської влади спирався на ногайський клан Мансур як противагу до крим. кланів (див. *Бейлик*) і запровадив посаду нуреддіна (другого престолонаслідника; див. *Нуреддін*), щоби призначити на неї сина Саадет-Ґерея. Згодом призначив того на посаду калги, щоби син успадкував трон. Це спровокувало повстання брата М.-Ґ. II — Алп-Ґерея, усунутого з посади калги.

М.-Ґ. II першим з крим. ханів на запрошення осман. *султанів* посилав військо на війни з Персією (нині Іран), особисто очолив походи 1579 та 1581—83. Через воєнні невдачі й значні втрати війська самочинно повернувся в Крим. М.-Ґ. II не підкорився наказові султана Мурада III поступитися троном, і блокував осман. каральний корпус у Кафі (нині м. *Феодосія*). Однак позбавлений підтримки крим. кланів, М.-Ґ. II змушений був поступитися троном новопризначеному хану, своєму братові Іслам-Ґерею II і рятуватися в Малій Ногайській орді (див. *Ногайська орда*) на *Кубані*. По дорозі загинув від руки повсталого брата Алп-Ґерея. Син Саадет-Ґерей з допомогою клану Мансур здобув таки батьківський престол, але османці того ж року розбили його військо, і він втік на моск. службу в Астрахань (нині місто в РФ).

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; Gülbün-i Hanan. Istanbul: Matbaa-i Amire, 1287/1870.

О.І. Галенко.

МЕГМЕ́Д-ҐЕРЕ́Й III (1584—1629) — крим. *хан* (травень 1623 — червень 1628). Н. у вигнанні на Кавказі в родині Саадет-Ґерея (сина *Мегмед-Герея II*), який зазнав поразки в боротьбі за престол батька. Відомий авантюрними пригодами. Юнаком приєднався до антиурядових повстанців «джеляли» в Анатолії (за часів *Османської імперії* так називалася пн. зх. частина Малої Азії), за що кілька років був ув'язнений у *Стамбулі*. Призначений 1608 на посаду *калги* Селямет-Ґереєм Резмі, товаришем по пригодах в Анатолії, і допоміг тому знищити конкурентів, обраних на ханство *курултаєм*. Проте 1609 разом з братом *Шагін-Гереєм* повстав, але зазнав невдачі. Перебував в ув'язненні в Стамбулі та в засланні на о-ві Родос (в Єгейському м., належить нині Греції). Унаслідок палацевого перевороту у Стамбулі М.-Ґ. III домігся прощення для себе і брата Шагін-Ґерея (останній воював проти османців у Персії, нині Іран) від новопоставленого султана Мустафи I і призначення на ханство.

М.-Ґ. III поводив себе деспотично з крим. знаттю, а також незалежно і зухвало щодо центр. осман. уряду, проте він та його брат користувалися популярністю в народі. У відповідь на призначення Джанібек-Ґерея новим ханом, М.-Ґ. III закликав на допомогу ногайців, черкесів та запорожців, і цими силами розгромив біля Кафи (нині м. *Феодосія*) осман. корпус, присланий у Крим, щоб усунути М.-Ґ. III від влади. У грудні 1624 калга Шагін-Ґерей уклав союз з запорожцями під проводом М.*Дорошенка.* З їхньою допомогою М.-Ґ. III намагався привести до покори ногайський клан Мансурів під проводом Кантеміра (див. також *Білгородська орда*): запорожці взяли участь у нападі на ногайців 1625, а 1627 захищали Крим. п-ів від навали ногайців. Осман. уряд у липні 1628 зумів силою вигнати М.-Ґ. III з Криму, а восени він загинув у битві з військом хана Джанібек-Ґерея. біля *Перекопа.* Його брат Шагін-Ґерей вернувся в Персію, знову був помилуваний і відправлений у заслання на о-в Родос, де його зрештою було страчено 1642.

Авантюрне правління М.-Ґ. III і зокрема союз із запорожцями сприяли посиленню чорномор. походів укр. і донських козаків.

Літ.: Gülbün-i Hanan. Istanbul, 1287/1870; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948; *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624—1629. Łódź, 1949; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. Paris — La Haye, 1978.

О.І. Галенко.

МЕГМЕ́Д-ҐЕРЕ́Й IV Софу («суфій»; 1610—1674) — крим. *хан*; займав престол у жовтні 1641 — червні 1644 та липні 1654 — 1666. Син хана Селямет-Ґерея I, був *калгою* за правління брата в перших Джанібек-Ґерея. Призначений на ханство огляду на миролюбну вдачу. Під час першого правління утримував кримців від набігів, що спричинило невдоволення в Криму. Вдруге зведений на престол після *Іслам-Герея III* і виступив активним противником Рос. д-ви. Взяв участь у *Конотопській битві 1659.* Усунутий з престола за відмову послати військо на допомогу осман. силам в Угорщині. Остаток життя прожив у Дагестані (нині Республіка Дагестан у складі РФ) дервішем. Визнаний поет (підписувався псевдонімами «Кяміль» та «Хані») і суфій.

Літ.: Gülbün-i Hanan. Istanbul, 1287/1870; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века.

СПб., 1887; *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948.

О.І. Галенко.

МЕДА́ЛІ СРСР — держ. та відомчі нагородні відзнаки *СРСР*, якими здійснювалося нагородження відповідно до характеру заслуг і видів заохочувальної діяльності. До медалей відносилися: знаки особливого відзначення (медаль «*Золота Зірка*» і медаль «*Серп і Молот»)*, медалі за трудові заслуги, за заслуги у вирішенні важливих народно-госп. завдань, для нагородження матерів за багатодітність і виховання дітей, за заслуги у виконанні громадян. і службового обов'язку, за бойові і трудові заслуги в період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, для нагородження у зв'язку з ювілейними датами в історії СРСР.

Медаль «За оборону Києва». Лицьовий бік.

Медаль «Ветеран праці». Лицьовий бік.

Медаль «70 років Збройних Сил СРСР». Лицьовий бік.

Заснування медалей здійснювалося Указами Президії ВР СРСР. Усього за період існування СРСР засновано 56 медалей.

24 січня 1938 засновано медаль «XX років Робітничо-Селянської Червоної Армії». 17 жовтня 1938 для нагородження учасників бойових дій проти япон. агресорів у районі озера Хасан засновано медалі «За відвагу» і «За бойові заслуги». 27 грудня 1938 засновано медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» для нагородження за самовіддану трудову діяльність, досягнення високих вироб. показників. Для нагородження *Героїв Радянського Союзу* 1 серпня 1939 засновано медаль «Золота Зірка», а для нагородження *Героїв Соціалістичної Праці* 22 травня 1940 — медаль «Серп і Молот». Заг. положеннями про медалі «За відвагу», «За бойові заслуги» (17 жовтня 1938) і положеннями про медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» (27 грудня 1938) передбачено грошові виплати у розмірі 10 *карбованців* щомісяця за бойові і 5 карбованців щомісяця за трудові нагороди.

У період Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 засновано медалі для нагородження учасників бойових дій: «За оборону Ленінграда», «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя», «За оборону Сталінграда» (22 грудня 1942), «Партизану Великої Вітчизняної Війни» 1-го і 2-го ступенів (2 лютого 1943), медалі Ушакова, Нахімова (3 березня 1944), «За оборону Москви», «За оборону Кавказу» (1 травня 1944), «За оборону Радянського Заполяр'я» (5 грудня 1944). Для нагородження матерів, які народили і виховали 5 і 6 дітей, 8 липня 1944 засновано «Медаль материнства» 1-го і 2-го ступенів. Указом Президії ВР СРСР від 19 червня 1943 встановлено нові правила носіння медалей на лівому боці грудей на п'ятикутній колодці, обтягнутій муаровою стрічкою.

У повоєн. період засновано медалі: «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняної війні 1941—1945» (9 травня 1945), «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945» (6 липня 1945), «За взяття Будапешта», «За взяття Кенігсберга», «За взяття Відня», «За взяття Берліна», «За визволення Белграда», «За визволення Варшави», «За визволення Праги» (9 червня 1945), «За перемогу над Японією» (30 вересня 1945). З 1 січня 1948 Указом Президії ВР СРСР відмінено деякі пільги, передбачені раніше для нагороджених орденами і медалями СРСР.

Для нагородження працівників, що відзначилися на відбудові об'єктів нар. госп-ва, засновано медалі «За відбудову вугільних шахт Донбасу» (10 вересня 1947) і «За відбудову підприємств чорної металургії півдня» (18 травня 1948).

Засновано також медалі: «На пам'ять 800-річчя Москви» (20 вересня 1947), «30 років Радянської Армії і Флоту» (22 лютого 1948), «За відзнаку в охороні державного кордону СРСР» (13 липня 1950), «За відмінну службу в охороні громадського порядку» (1 листопада 1950), «За освоєння цілинних земель» (20 жовтня 1956), «За спасіння утопаючих» (16 лютого 1957), «На пам'ять 250-річчя Ленінграда» (16 травня 1957), «За відвагу на пожежі» (31 жовтня 1957), «40 років Збройних Сил СРСР» (18 грудня 1957). 25 січня 1958 наказом міністра оборони СРСР, міністра внутр. справ СРСР і голови КДБ при РМ СРСР встановлено відомчу медаль «За бездоганну службу» 1-го, 2-го і 3-го ступенів для нагородження генералів, адміралів і офіцерів, сержантів, старшин, солдат і матросів надстрокової служби.

У 1960—80-х рр. засновано медалі: «За оборону Києва» (21 червня 1961), «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (7 травня 1965), «50 років радянській міліції» (20 листопада 1967), «50 років Збройних Сил СРСР» (26 грудня 1967), «За доблесну працю (За військову доблесть). В ознаменування 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна» (5 грудня 1969), «Ветеран праці» (18 січня 1974), «За відзнаку у військовій службі» 1-го і 2-го ступенів (28 жовтня 1974), «Тридцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (25 квітня 1975), «Ветеран Збройних Сил СРСР» (20 травня 1976), «За будівництво Байкало-Амурської магістралі» (8 жовтня 1976), «За перетворення Нечорнозем'я РРФСР» (30 вересня 1977), «За зміцнення бойової співдружності» (25 травня 1979), «На пам'ять 1500-річчя Києва» (10 травня 1982), «Сорок років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (12 квітня 1985), «70 років Збройних Сил СРСР» (28 січня 1988).

Указом Президії ВР СРСР «Про затвердження Загального положення про ордени, медалі і почесні звання СРСР» від 3 липня 1979 визначено, що ордени, медалі і почесні звання СРСР є *державними нагородами СРСР*. Правила носіння орденів і медалей СРСР, орденських стрічок і стрічок медалей на планках та ін. знаків відзнак затверджено Указом Президії ВР СРСР від 28 березня 1980.

В УРСР медалями «Ветеран праці» відзначено 6,2 млн трудівників, «За трудову доблесть» — 35 тис. осіб, «За трудову відзнаку» — 320 тис. осіб., «За відвагу в охороні громадського порядку» — більш як 7 тис. осіб, «За відвагу на пожежі» — 2 тис. осіб, 2,5 млн осіб відзначено медаллю «За доблесну працю. В ознаменування 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна», 820 тис. — медаллю «На пам'ять 1500-річчя Києва».

В.Й. Бузало.

МЕДА́ЛІ УКРАЇ́НИ — вид держ. нагород України, встановлених Законом України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000. Нагородження медалями здійснюється указами Президента України.

Медаль «За військову службу Україні» встановлена як відзнака Президента України Указом Президента України № 931 від 5 жовтня 1996. Нею нагороджуються військовослужбовці ЗС України та ін. військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також Держ. спец. служби транспорту, ін. особи за мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені при захисті держ. інтересів України. Автор медалі — Л.Матяш. Перше нагородження медаллю «За військову службу Україні» відбулося 4 грудня 1996. Серед перших нагороджених: нач. навч. центру центр. ракетно-артилер. управління озброєння ЗС України полк. М.Бабич, командир зенітного ракетного полку корпусу Протиповітряної оборони Сил Протиповітряної оборони України полк. Д.Безкоровайний, нач. відділу — заст. нач. гол. управління Мін-ва оборони України полк. Д.Безноско. Станом на 1 жовтня 2009 медаллю нагороджено бл. 1050 осіб.

Медаль «За бездоганну службу» 1-го, 2-го і 3-го ст. встановлена як відзнака Президента України Указом Президента України № 932 від 5 жовтня 1996. Нею нагороджують осіб офіцерського складу і прапорщиків ЗС України, рядового і начальницького складу органів внутр. справ, внутр. військ МВС України, СБУ, Служби зовн. розвідки України, Держ. служби спец. зв'язку та захисту інформації України, Держ. прикордонної служби України, Держ. спец. служби транспорту, військ Цивільної оборони, які досягли високих показників у бойовій і професійній підготовці, є взірцем вірності присязі та виконання військ. (службового) обов'язку, успішно керують підлеглими, зразково виконують ін. військ. обов'язки. Автор медалі — Л.Матяш. Перше нагородження медаллю «За бездоганну службу» відбулося 4 грудня 1996. Серед перших нагороджених медаллю: нач. інженерної служби артилер. бригади Одес. військового округу ЗС України підполк. В.Артемчук, нач. центру військ. частини Мін-ва оборони України полк. М.Бабак, заст. начальника управління — гол. інженера центр. спец. буд. управління Міністерства оборони України полк. Л.Бабін. Станом на 1 жовтня 2009 медаллю 1-го ст. відзначено 2,2 тис. осіб.

Перше нагородження медаллю 2-го ст. відбулося 25 березня 1999. Нею відзначено заст. голови СБУ В.Пристайка. Медаллю «За бездоганну службу» 2-го ст. станом на 1 жовтня 2009 відзначено бл. 40 осіб, 1-го ст. — одну особу.

Медаль «Захиснику Вітчизни» встановлена Указом Президента України № 1299 від 8 жовтня 1999 для нагородження ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», які проживають в Україні, громадян ін. д-в, які брали участь у визволенні України від нацистських загарбників, ін. громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені в захисті держ. інтересів, за зміцнення обороноздатності та безпеки України. Автор медалі — Ю.Харабет.

На відзначення ветеранів війни виготовлено 4,8 млн медалей, які вручалися по регіонах 1999—2004.

Окрім того, нагородження військовослужбовців ЗС України та ін. військ. формувань цією медаллю розпочато 17 лютого 2000. Станом на 1 жовтня 2009 нею нагороджено майже 300 осіб.

Медаль «За працю і звитягу» встановлена Указом Президента України № 310 від 16 травня 2001 для відзначення громадян за вагомий особистий внесок у розвиток екон., науково-тех., соціально-культ., військ., держ., громад. та ін. сфер діяльності, багаторічну сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків. Медаль має статус президентської відзнаки. Автор — О.Руденко. Перше нагородження медаллю відбулося 26 липня 2001. Серед перших нагороджених: голова правління — ген. дир. АТ «Президент-готель "Київський"» І.Куцик, кер. Секретаріату Прем'єр-міністра України І.Перехода, тракторист т-ва «Агрофірма "Агросоюз"» (м. *Кролевець*) О.Мовчан. На 1 жовтня 2009 нагороджено більш як 2,8 тис. осіб.

Медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників» — ювілейна медаль, встановлена Указом Президента України № 1095 від 17 вересня 2004. Нагороджувалися учасники бойових дій у період Другої світової війни. Відповідно до розпорядження КМ України № 660-р від 20 вересня 2004 виготовлено 650 тис. медалей, їх вручення здійснювалося 2004—05. Автор медалі — В.Бузало.

Медаль «За врятоване життя» встановлена Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про державні нагороди України"» від 10 квітня 2008 для нагородження громадян за врятування життя людини, активну доброчинну, гуманістичну та ін. діяльність у справі охорони здоров'я громадян, запобігання нещасним випадкам з людьми. Автори медалі — В.Бузало, О.Сопов, О.Шиян. Перше нагородження медаллю «За врятоване життя» відбулося Указом Президента України від 18 червня 2008 А.Овчар (учениця навчально-виховного комплексу «Домінанта» Дніпровського р-ну м. Київ), яка 15 березня 2005 у 5-річному віці під час пожежі в будинку в с. Вронцівка Куп'янського р-ну Харків. обл. винесла з вогню свою 2-річну сестру. На 1 жовтня 2009 медаллю нагороджено бл. 60 осіб.

В.Й. Бузало.

МЕДАЛЬЄ́РИКА (від італ. medaglia або лат. metallum — метал) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає виникнення та історію медалей (металічний знак, платівка круглої, овальної або багатокутної форми з зображенням на двох боках (рідше однобічна), що випущена на честь якоїсь події чи видатної особи) та медальєрного мист-ва. Об'єктом дослідження дисципліни є медалі (пам'ятні, художні та нагородні), медальєрні комплекси, тобто серія медалей, які створені одним або групою майстрів, присвячені конкретній істор. події або особі, а також технологія виготовлення медалей.

Традиційно М. входила до *нумізматики*. Відокремилась від останньої у 1-й пол. 20 ст.

Д.М. Медведєв.

Перші медалі були створені в *Римі Стародавньому* і виконували роль грошової одиниці поруч з монетами та медальйонами. У 14—15 ст. у Пн. Італії стали виготовляти пам'ятні знаки — медалі, які не мали купівельної сили. У серед. 15 ст. медальєрне мистецтво в Італії досягає найвищого розквіту. Це пов'язано з заг. культ. розвитком періоду *Відродження*.

Відомо, що в *Київській Русі* як відзнаки використовували шийні гривни (обручі з золота, срібла, бронзи). Перші рос. нагородні знаки з'являються в 15 ст. (тоді це були монети з вушком), а медалі в такій якості отримують поширення в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст.

З 2-ї пол. 19 ст. поряд з медалями круглої, рідше овальної форми з'являються прямокутні (плакетки).

Виставки медальєрного мистецтва (*Москва*, 1971; *Київ*, 1973) продемонстрували самобутню технологію виготовлення медалей та їх побутування.

Літ.: *Щукина Е.С.* Медальерное искусство в России XVIII в. М., 1962; *Шатэн А.В.* Советская мемориальная медаль (1917—1967). М., 1970; Перша республіканська виставка медальєрного мистецтва: Каталог. К., 1973; *Спасский И.Г., Щукина Е.С.* Медали и монеты петровского времени. Л., 1974; *Косарева А.В.* Искусство медали. М., 1977; Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. К., 1988; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-покажчик, число 1. К., 1997; Спеціальні історичні дисципліни. К., 2008.

І.Н. Войцехівська.

МЕДВЕ́ДЄВ Дмитро Миколайович (22.08.1898—14.12.1954) — учасник *партизанського руху в Україні в роки Другої світової війни*, письменник. Капітан держ. безпеки, полковник. Герой Рад. Союзу (1944). Н. в м. Бежиця (нині в складі м. Брянськ, РФ) в сім'ї робітника. Закінчив 1909 два класи початкової школи та 1917 — г-зію. З листопада 1917 — секретар приймальні Брянської ради робітн. депутатів, діловод відділу нормування праці робітників металевої пром-сті Брянська. З квітня 1918 — співробітник для доручень при військ. комісарі 3-ї Орловської бригади в складі Червоної армії (див. *Радянська армія*), воював на Сх. та Петрогр. фронтах. Член РКП(б) з 1920. Від 1920 — в органах *ВУЧК*, *Державного політичного управління УСРР*, НКВС УСРР/УРСР, НКДБ СРСР. З травня 1920 — уповноважений, заст. начальника особливого відділу, член колегії Брянської ЧК, з березня 1921 — нач. Старобільської повітової ЧК, із квітня 1922 — нач. особливого відділу Донец. губернського відділу ДПУ УСРР. Від вересня 1922 — уповноважений, нач. секретного відділу Одес. губернського відділу ДПУ УСРР, з квітня 1926 — уповноважений секретного відділу, із березня 1927 — нач. секретного відділу Дніпроп. окружного відділу ДПУ УСРР, з лютого 1929 — заст. нач. Херсон. окружного відділу ДПУ УСРР, із січня 1930 — нач. Куп'янського окружного відділу ДПУ УСРР, з травня 1930 — заст. начальника Бердичівського окружного відділу ДПУ УСРР, з липня 1930 — нач. особливого відділу Сталінського оперативного сектору ДПУ УСРР. З червня 1931 — нач. Лубенського районного відділу ДПУ УСРР, із червня 1932 — нач. секретно-політ. відділу Київ. обласного відділу ДПУ УСРР, з лютого 1933 — нач. Новоград-Волинського районного відділу ДПУ УСРР, за сумісництвом — нач. особливих відділів 14-ї кавалерійс. д-ії та управління начальника робіт по будву Новоград-Волинського укріпрайону. Організував у *Новограді-Волинському* «зразкову комуну» для безпритульних дітей. З березня 1934 — нач. Зінов'ївського міськ. відділу ДПУ/НКВС УСРР, з липня 1935 — слухач Центр. школи Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. Парт. осередком школи був виключений із ВКП(б) за зв'язки брата Олександра з «антипартійною групою Г.Мясникова». Однак Дзержинський райком ВКП(б) м. Москва не затвердив це рішення й обмежився доганою. З листопада 1936 — інспектор при начальникові управління НКВС по Харків. обл. У вересні 1937 був звільнений у запас за ст. 38 «в» (неможливість використання в роботі гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР) Положення про проходження служби керівним складом гол. управління держ безпеки НКВС СРСР. З квітня 1938 — заст. начальника 3-го відділу Біломоро-Балт. комбінату НКВС СРСР, із квітня 1939 — нач. 3-го відділу Норильського табору НКВС СРСР. У листопаді 1939 звільнений у запас, пенсіонер. У лютому 1941 розпочав працювати начальником паливної бази. З червня 1941 — співробітник Особливої групи по формуванню партизан. загонів 4-го управління НКДБ СРСР. З вересня 1941 — командир розвідувально-диверсійного загону НКДБ СРСР «Митя», який діяв у Брянській обл. та Білорусі. З червня 1942 — командир розвідувально-диверсійного загону НКДБ СРСР «Переможці». Одним із гол. завдань підрозділу було створення розлогої агентурно-диверсійної мережі на території Волинської, Ровенської областей та на *Поділлі*, забезпечення діяльності розвідника М.І.*Кузнєцова*. Попри категоричну заборону командування М. розгорнув розвідувально-диверсійний загін у партизан. з'єднання чисельністю понад 800 осіб. З березня 1944 — нач. відділення, заст. начальника відділу 4-го управління НКДБ/МДБ СРСР. У листопаді 1946 звільнений у запас, пенсіонер.

Автор спогадів «Это было под Ровно» (1948; однойменна п'єса у співавторстві — 1949), «Сильные духом» (1951), «На берегах Южного Буга» (1954). Член Спілки письменників СРСР.

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, медалями.

П. у м. *Москва*, похований у Москві на Новодівочому кладовищі.

1970 в *СРСР* надрукували поштову марку, присвячену М. У м. Брянськ встановлений пам'ятник та меморіальна дошка, його іменем названі вулиці в Москві та Брянську.

Літ.: *Цессарский А.* Жизнь Дмитрия Медведева. М., 1969; *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. К., 1996; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Р.Ю. Подкур.

МЕДВЕ́ДЄВ Олексій Васильович (16.03.1884—23.08.1940) — рад. держ. діяч. Н. в с. Сернозаводське Калузької губ. З 1904 — член РСДРП(б), член Харків. к-ту РСДРП(б). Займався революц.

діяльністю в *Луганську*, *Харкові*, Ризі (нині столиця Латвії), *Санкт-Петербурзі*, член Петерб. комітету РСДРП(б) та Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. На парт. роботі, політрук Червоної армії (див. *Радянська армія*; 1917—21). Голова Центр. контрольної комісії КП(б)У 1923—24, нар. комісар робітничо-сел. інспекції УСРР, секретар ЦК КП(б)У (1924), член ЦК КП(б)У (1924—29) та ЦК ВКП(б) (1924—30), секретар Катериносл. окружного к-ту КП(б)У, 2-й секретар ЦК КП(б)У (1927—29), член політбюро ЦК КП(б)У 1924—25 та 1927—29, ВУЦВК та ЦВК СРСР кількох скликань. Репресований.

Літ.: «Правда», 1925, 15 декабря.

В.І. Марочко.

МЕДВЕ́ДЄВ Юхим Григорович (01.04.1886—11.05.1938) — рад. діяч, перший голова президії ЦВК Рад. України. Н. в м. Бахмут (нині м. *Артемівськ*) в сім'ї шахтаря. Закінчив 2-класне земське уч-ще, Бахмутське ремісниче уч-ще. Від 1902 працював робітником на з-дах Бахмута, Костянтинівки (нині місто Донец. обл.), Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). 1904 вступив до лав *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. 1917 — член *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Від жовтня 1917 — керівник харків. орг-ції лівих укр. соціал-демократів. За списком *більшовиків* обраний до Харків. ради робітн. і солдатських депутатів, член її виконкому. 1 грудня 1917 в числі 7 делегатів (3 більшовики, 2 есери, меншовик, лівий укр. соціал-демократ — М.) обраний Харків. радою робітн. і солдатських депутатів на *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. 11—12 грудня 1917 цей з'їзд проголосив Україну республікою рад, заявив про її федеративний зв'язок з рад. Росією, обрав вищий законодавчий орган рад. України — ЦВК, до складу якого увійшли 35 більшовиків, 4 лівих есери, меншовик-інтернаціоналіст, лівий укр. соціал-демократ — М. 15 грудня 1917 обраний головою Президії Рад України, як постійного робочого органу ЦВК. За його обранням приховувалася політ. гра кер-ва більшовиків, які намагалися створити враження багатопартійності в органах влади рад. України, їх певної самостійності. Насправді діяльність ЦВК та *Народного секретаріату* — уряду рад. України спрямовувалася ЦК РСДРП(б). З метою перешкодити дипломатичній діяльності *Української Центральної Ради* ЦВК призначив делегацію рад. України на чолі з М. на мирних переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь; див. також *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*). 1 січня 1918 делегацію в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) прийняв голова РНК рад. Росії В.*Ленін*, який дав детальні інструкції щодо поведінки на переговорах у Брест-Литовську, але там делегації рад. України було відмовлено у визнанні. М. повернувся до України, на *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* (17—19 березня 1918 в Катеринославі) його знову обрали до ЦВК Рад України, але головою цього органу став більшовик В.*Затонський*. Від квітня 1918 М. перебував у *Москві*, 6 липня 1918 вітав І з'їзд КП(б)У від імені Закордонного бюро лівих укр. соціал-демократів, які вступили до складу КП(б)У. З 1918 працював головою електротех. відділу *Вищої ради народного господарства 1917—1932*, гол. інженером суконної ф-ки в *Луганську*, зав. відділу Катериносл. ради нар. госп-ва, начальником відділу *Харківського паровозобудівного заводу*, помічником директора Південнорудного тресту. На поч. 1920-х рр. відійшов від політ. діяльності. 1935 «за революційні заслуги» отримав персональну пенсію респ. значення. 28 січня 1938 заарештований, 11 травня цього ж року засуджений до розстрілу. Страчений. Реабілітований 1957.

Літ.: *Варгатюк П.Л.* Юхим Григорович Медведєв: Біографічний етюд. В кн.: Про минуле — заради майбутнього. К., 1989; *Його ж.* Перший голова президії ЦВК Рад України: сторінки біографії. «УІЖ», 1989, № 8.

В.Ю. Васильєв.

МЕДВЕ́ДІВСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Знаходився на острові широкого русла р. Тясмин. Назву отримав від найближчого м-ка Медведівка.

Виникнення монастиря пов'язують із заснуванням міста-фортеці *Чигирина* та швидким заселенням краю наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Першою згадкою про монастир є спогад про ігумена Саватія, який прийшов до *Москви* із посольством Б.*Хмельницького* 1652. Універсалами гетьманів Ю.*Хмельницького* та П.*Тетері* підтверджувалися права монастиря на володіння землями та нерухомістю. За свідченнями М.*Костомарова*, у монастирі було поховано старшого сина гетьмана Б.Хмельницького — Т.*Хмельницького*.

Турец. походи 1677—78 призвели до руйнації Медведівського монастиря. Братія розсіялася, майно було розкрадено. Частині ченців вдалося уникнути загибелі від татар. шабель і зберегти частку монастирських цінностей.

1737 кн. Я.-К.Яблоновський підтвердив права монастиря на угіддя та звільнив його від десятини. У 1760-ті рр. ігумен Віссаріон зумів стримати Медведівський монастир від участі в *Коліївщині*. Завдяки цьому обитель зберегла свої угіддя, залишалася найзаможнішою з усіх правосл. монастирів польс. Подніпров'я.

У віданні ігумена Медведівського монастиря постійно перебував Чигиринський Свято-Троїцький жін. монастир. 1786 Медведівський монастир разом з іншими був переведений у підпорядкування переяслав. єпископа Віктора. 1793 обитель опинилася у віданні Мінської консисторії. Із 1795 до 1797 разом із усіма парафіями Чигиринського пов. монастир потрапив до складу Катериносл. єпархії. Після кардинального реформування межі Київ. єпархії збіглися з межами новоутвореної 1796 *Київської губернії*. Медведівський монастир знову потрапив у підпорядкування Київ. правосл. митрополії.

Свято-Миколаївський собор Медведівського монастиря. Фото поч. 20 ст.

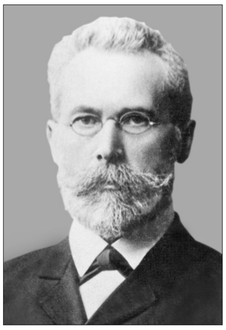

Ю. Медведський.

Свято-Миколаївська церква монастиря існувала з 17 ст. Описи монастиря серед. 18 ст. засвідчують, що Свято-Миколаївська церква була дерев'яною, триверхою, вкритою гонтом, обшальованою. 1755 в ній було встановлено й освячено новий іконостас, а старий перенесено до теплої трапезної церкви Різдва Богородиці, освяченої в червні 1753. У травні 1782 ченці монастиря звернулися до київ. митрополита Гавриїла з проханням про дозвіл розібрати струхлявілу стару Свято-Миколаївську церкву й закласти новий храм. Чигиринський староста кн. А.Яблоновський підтримав цей задум. Свято-Миколаївський храм було закладено 25 (13) квітня 1785 р., буд-во завершилося 28 березня (за ст. ст.) 1795.

Споруджений собор став вершиною майстерності укр. будівничих, перлиною нац. дерев'яної арх-ри. Він був дев'ятизрубним, розплановании у вигляді хреста в основі, з п'ятьма верхами. Складався з прямокутних об'ємів, сформованих у 3 яруси. Його висота сягала 42,6 м, довжина становила 21,34, а ширина — 20,2 м. Нижні 3 яруси зрубів були прямокутними, вище над ними підносилися восьмикутні пірамідальні зруби (восьмерик на четверику). Зовн. восьмерики мали по 3 заломи, а центральний — чотири. Особливо вишуканою була форма підбанників і бань та маківок, що увінчували бані. Зовні зруби були ошальовані дошками вертикально з нащільниками. Інтер'єр собору яскраво освітлювався завдяки великим прямокутним вікнам, розташованим у кілька ярусів. Це підкреслювало спрямованість споруди вгору. Масштабність храму ще більше посилювалася низькими притворами з колонними портиками, збудованими в дусі *класицизму*. Портик на гол. фасаді з шістьма колонами був увінчаний барочною маківкою. Ці конструктивні риси храмової будівлі, її пропорції та грандіозні розміри дають підстави віднести її до типологічного ряду дерев'яних храмів Слобожанщини. Імовірним творцем нової будівлі Миколаївського храму був Яким Погрібняк, будівничий Свято-Троїцького собору в Новоселиці (*Новомосковську*; архіт. обриси цих споруд є подібними).

Вигляд двору Медведівського монастиря 1845 зафіксував у своєму альбомі Д.*Де ля Фліз.*

Постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 16 червня 1926 «Про охорону пам'яток культури та природи» монастир було взято на облік та охорону як пам'ятку респ. значення.

Остаточно монастир було ліквідовано в червні 1929, будівлі його передано сільськогосподарській комуні.

За даними І.*Гончара*, Медведівський монастир зруйновано весною 1931.

Свято-Миколаївську церкву Медведівського монастиря внесено до «Переліку визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення». (1998).

Дж.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 826, оп. 1, спр. 43; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, ф. XIII, № 6238; Державний архів Черкаської області, ф. Р-228, оп. 1, спр. 1.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; Памятная книжка Киевской губернии. Б/м, 1857; *Лебединцев Ф.Г.* Мельхиседек Значко-Яворський. В кн.: Сборник статей по русской истории. К., 1861; «Киевские епархиальные ведомости», 1867, № 5; «Православное обозрение: Часть официальная», 1867, № 3; *Ростиславов Д.И.* Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. СПб., 1876; *Де ля Флиз.* Этнографическое описание крестьян Киевской губернии. Б/м, 1884; Акты южной и западной России, т. 3. Б/м, б/р; *Павлуцкий Г.* Медведовский Николаевский монастырь Чигиринского уезда. В кн.: Деревянные и каменные храмы. К., 1905; *Мариновський Ю.Ю.* Куполи над тясмином: З історії Медведівського Миколаївського монастиря. «Людина і світ», 1994; *Його ж.* Черкаська минувшина: Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. Черкаси, 1997; *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Кілессо С.* Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир і його архітектурний комплекс. «Пам'ятки України: Історія та культура», 2002, № 2; *Лавріненко Н.П.* Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до XXI ст. «УІЖ», 2008, № 1.

А.Л. Зінченко, Н.П. Лавріненко.

МЕДВЕ́ДСЬКИЙ (Niedzwiedzki) **Юліян** (28.10.1845—07.01.1918) — учений-геолог. Професор (1873). Член-співзасновник *Наукового товариства імені Шевченка* (1892), дійсний член Краківської АН (1893). Н. в м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) в сім'ї урядника магістрату. 1870 закінчив Віденський ун-т. Член т-ва укр. студентів «Січ», «Просвіти» (1868; див. *«Січ» у Відні*, *Просвіти*). 1873—1908 — професор Тех. академії у *Львові* (з 1877 — Політех. школа), її ректор 1879—80, 1884—85, 1887—88. Водночас 1884—1904 — приват-доцент Львів. ун-у (нині *Львівський національний університет*), де організував кафедру геології. Член-співзасновник Польс. т-ва природознавців ім. М.Коперника (1875), Академії наук у *Кракові* (член-кореспондент від 1887, дійсний член від 1893), д-р філософії Нім. ун-ту в Празі (нині столиця Чехії; 1896), почесний член Геологічного т-ва в *Санкт-Петербурзі.* Засновник мінералогічного музею Політехнічної школи, який вважався найкращим у світі; на збірки музею витратив бл. 100 тис. *корон* з власної кишені.

Автор бл. 100 наук. праць, підручників з петрографії та мінералогії. Кавалер ордена Залізної корони 3-го класу (1898), хреста ордена Франца-Йосифа (1908), румун. ордена Командора. За наук. заслуги 1902 отримав титул радника двору, 1908 — докторат honoris causa, 1912 — докторат rerum techikorum honoris Політех. школи у Львові. 150 тис. корон і приватну бібліотеку заповів *Львівському товариству «Просвіта»*. Політики уникав, водночас старався не афішувати свою нац. ідентичність. У польських спеціалізованих виданнях і енциклопедіях фігурує як «Niedzwiedzki».

П. у м. Львів.

Літ.: *Студинський К.* Юліян Нєдзвєдзкий. В кн.: Календар «Просвіти» на 1920 р. Львів, 1919; *Бойко Г. та ін.* Визначний український галицький геолог Юліян Медвецький. В кн.: Перемишль і Перемиська земля протягом віків, т. 2. Перемишль—Львів, 2001; *Wójcik Z.* Niedzwiedzki Julian. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 22/3. Б/м, б/р.

І.П. Чорновол.

МЕДВІ́ДЬ Григорій (р. н. і р. с. невід.) — один з ватажків *гайдамацького руху* на *Правобережній Україні* серед. 1730-х рр. 1734 брав участь у повстанні на чолі з *Верланом*. Після придушення

повстання М. з частиною гайдамаків відступив на *Запорозьку Січ*, де спочатку перебував у Кореновському курені й діяв під проводом С.*Чалого.* 1735 разом з Ф.Шамрою, В.Тумкою, Ф.Зарубою здійснив рейд проти польс. *шляхти* на *Бар*, а також Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*), де гайдамаки пограбували бл. 40 євреїв-орендарів. Навесні 1736 загін М. захопив *Крилів* і *Чигирин*, зруйнував шляхетські маєтки, вступив у бій з польс. військом під кер-вом регіментаря С.Малинського. В м-ку Боровиця (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) зазнав поразки, тричі був поранений, однак спромігся відступити за Дніпро. Восени М. діяв спільно з повстанцями М.Гриви, І.*Жили*, а також Рудя, Іваниці, Харка. 18 (7) жовтня в м-ку Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) вони розгромили шляхетське військо, захопили замок, вбили губернатора Зазулинського і багатьох можновладців, пограбували їхнє майно. Подібним чином гайдамаки діяли в м-ку *Погребище* — маєтку кн. Я.Вишневецького. Згодом загін М. повернувся в запорозькі степи, де й перезимував. Після березня 1737 подальша доля його невідома.

Дж.: Гайдамацький рух на Україні. Збірник документів. К., 1970.

Літ.: *Антонович В.* Розвідка про гайдамаччину. В кн.: Руська історична бібліотека, т. 19. Львів, 1897; *Лола О.П.* Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965.

О.І. Гуржій.

МЕДВІ́ДЬ Любомир Мирославович (н. 10.07.1941) — живописець, графік, педагог. Чл.-кор. (2002), академік (2004) Академії мист-в України. Член Нац. спілки художників України (1970). Засл. діяч. мист-в УРСР (1987), нар. художник України (1999). Н. в м. Варяж (Польща; нині с. Варяж Сокальського р-ну Львів. обл.). 1965 закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мист-ва (нині Львів. академія мист-в), 1966—70 і від 1988 — його викладач, професор, зав. кафедри. Від 1970 до 1988 займався виключно творчою діяльністю. Учень підпільної «академії» К.*Звіринського* у *Львові* (діяла в 1960–80-х рр.), активний учасник творчих вечорів львів. Клубу творчої молоді «Пролісок» (1962—65). Працює в галузі станкового і монументального живопису.

Твори: «Дядькокентавр» (1960), «Холодне літо» (1981), «Шевченко на Аралі», «Плинність часу» (обидва 1986), «Пісня, що її звичайно співають на волі» (1988), «Пляж» (1989), «Падіння і кара» (1994), «Хрестоматія почуттів», «Інтервенція» (обидва 1995), «Лицедії», «Блудний син» (обидва 1996), «Південний хрест» (1999); триптихи: «Людина і земля» (1986, «Свіжий зруб», «Двоє», «Хлопчик і птах»), «Голубе розп'яття» (1990), «Евакуація — Мілітарія» (2004); цикли: «Передмістя» (1962—68), «Старий Львів», «Емігранти» (обидва 1965), «Перші колгоспи на Львівщині» (1971—72), «Праслов'яни», «Повоєнна весна» (обидва 1981—86), «Галичанські долі», «Інтер'єри» (обидва 1987), «Яворівщина» (1988—89), «Розточчя» (1988—92), «Притчі» (1992—96), «Ecce homo» (1991—2005); «Терра інкогніта» (1995—2009); портрети: Т.*Шевченка*, Лесі *Українки* (обидва 1986), І.*Франка* (1985), композитора С.*Людкевича* (1979), Л.*Толстого* (1981), М.*Гоголя* (1981, 1986), худож. Г.Смольського (1986), скрипаля О.*Криси* (1987), єпископа Юліана Гбура (1999), дружини, автопортрет та ін. Пензлю художника належать портрети єпископів і намісні ікони в архікафедральному *соборі святого Юра*, ікони у святилищі каплиці св. Луїджі Оріоне у Львові, поліхромія храму св. Іоанна Богослова в с. Суховоля Львів. обл., іконостас в укр. каплиці храму Божого тіла в передмісті *Кракова* Лагевнікі (Польща), ікони, вітражі й розпис у храмі св. Іоанна Хрестителя в Оттаві (Канада). Його твори поповнюють колекції *Національного художнього музею України* в *Києві*, *Національного музею у Львові*, *Львівської галереї мистецтв*, Запоріз., Терноп., Хмельн. картинних галерей, Третьяковської галереї в *Москві* тощо, знаходяться в численних приватних збірках відомих колекціонерів США (К.Сігел, Л.Ендрю), Канади (Вжесневські), Німеччини та ін. Автор навчально-методичних праць: «Про деякі аспекти монументальності в мистецтві» (1994), «Християнський храм: проблеми монументального живопису у ньому» (1996) та ін., літературнохудож. видань: «Горизонти» (2001), альбому «Ремінісценції» (2009).

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2009).

Літ.: Любомир Медвідь, Олег Мінько, Зеновій Флінта: Альбом. К., 1992; Любомир Медвідь: Альбом репродукцій. К., 1995; Мистецтво України, 1997; Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали, т. 3. Львів, 2006; Історія Львова, т. 3. Львів, 2007; Хто є хто в Україні. К., 2007.

Т.Ю. Галайчак.

Л.М. Медвідь.

МЕДВІДЬ Михайло (псевдоніми — Карпович, Кременецький, Кремінь, Чучкевич; 1913—04.06.1945) — військ. діяч, учасник національно-визвол. змагань. Підполковник *Української повстанської армії.* Н. в м. *Тисмениця.* Закінчив торг. школу в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). Член *Організації українських націоналістів* (від 1933). Політв'язень польс. тюрем. Організатор військ. курсів ОУН на *Холмщині* (1940). Учасник *«похідних груп» ОУН* (1941), військ. референт крайових проводів пн. та пд.-сх. укр. земель (1941—43). Співорганізатор збройних відділів УПА-Південь в *Холодному Яру* (1943). Керівник центр. тех. зв'язку гол. військ. штабу УПА (кін. 1943). Шеф штабу УПА-Північ (січень—червень 1944). Член гол. військ. штабу УПА, відповідальний за зв'язок з *Волинню* (літо 1944). Начальник вишкільного відділу крайового військ. штабу УПА (1944—45). Співробітник гол. осередку пропаганди ОУН, член редакції ж. «Повстанець» (1944—45). Загинув у краївці, в с. Дев'ятники (нині село Жидачівського р-ну Львівської обл.), оточений спецгрупою НКДБ УРСР.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник, ч. 1—2. Нью-Йорк, 1994.

В.К. Мороз.

МЕДЕНИ́ЦЯ — назва 1533—1989 смт *Меденичі.*

МЕДЕ́НИЧІ (до 1533 — Меденичі, до 1989 — Медениця, від 1989 — Меденичі) — с-ще міськ. типу Дрогобицького р-ну *Львівської області.* Розташоване в Передкарпатті, на берегах р. Літнянка (прит. Дністра), за 20 км від залізничної ст. Дрогобич. Нас. 3,4 тис. осіб (2004).

Уперше згадується 1395 у документах короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла*. Назва походить від заняття нас. *бортництвом*. Відоме зображення 3-х вуликів на печатці М. 15—16 ст.

Меденичі. Церква Успіння Пресвятої Богородиці. 1644. Фото початку 21 ст.

У 13 ст. М. входили до Галицько-Волинського князівства. З середини 14 ст. — центр Меденицького ключа, що належав до Самбірської королівської економії Перемишльської землі. За даними ревізій 1682 у М. налічувалось «різних халуп осілих... 140, бровар, млин, корчма». 1648—76 населення М. активно підтримувало дії козац. військ, 1670—80 — брало участь в антифеод. виступах. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. ввійшли до числа держ. маєтностей Австрії. 1848 в селищі налічувалося 475 дворів. 1868 М. придбала компанія землевласників Йосифа і Маврикія Колішерів. Після розпаду *Австро-Угорщини* (1918) поселення ввійшло до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належало Польщі. Від 1939 — у складі УРСР. С-ще міськ. типу від 1940. Райцентр у складі *Дрогобицької області* (1940—41, 1944—59), Львів. обл. (21 травня — 23 вересня 1959).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* М. були окуповані гітлерівськими військами від 2 липня 1941 до 5 серпня 1944, входили до складу *Генеральної губернії*. На прилеглих до селища територіях діяли рад. партизанс. загони й підпільні групи, формування *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*.

Пам'ятки історії та к-ри: Церква Успіння Пресвятої Богородиці (дерев'яна, 1644), дзвіниця (дерев'яна, 1644).

Літ.: Siownik geograficzny Krylestwa Polskiedo i innych krajyw siowiacskich. 1885, t. 6; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1986; *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000.

О.В. Андрощук.

МЕДЖИ́БІЖ — с-ще міськ. типу Летичівського р-ну *Хмельницької області*. Розташоване при впадінні р. Бужок у Пд. Буг, за 20 км від залізничної ст. Деражня. Назва походить від розташування поселення «межи Бугами». Нас. 1,7 тис. осіб (2004).

Уперше згадується 1146 в *Іпатіївському літописі*: вел. кн. київ. *Ізяслав Мстиславич* передав у власність *Святославу Всеволодичу* 5 міст, серед яких і «Межибожье» (Междубужжя). У давньорус. літописах є згадки міста під 1147, 1148, 1227, 1234, 1255. З кінця 12 ст. М. належав до *Галицько-Волинського князівства*, мав торг. зв'язки з багатьма поселеннями *Волині* та Київщини. У 13 ст. М. належав до *Болоховської землі*. У результаті боротьби кн. *Данила Галицького* з татарами в серед. 13 ст. М., у числі ін. укріплень, підлягав знищенню й перейшов під безпосередню владу татар. Відтак, впродовж століття згадки про поселення не фіксуються в істор. документах. 1362, після вигнання татар з *Поділля*, М. належав до Луцької землі, згодом — до *Великого князівства Литовського*. 1395 переданий у володіння краківському воєводі Спиткові з Мельштина. 1434 М. перейшов до *Корони Польської* (місто належало до Летичівського повіту *Подільського воєводства*). 1540—1731 М. володіла родина польс. магнатів Синявських. 1593 місту надане *магдебурзьке право*.

Меджибіж. Свято-Троїцький костьол. Фото 2008.

У 14—16 ст. в М. на місці давнього укріплення споруджено замок (перші відомості про замок датовані 1516). У роки козацько-польс. війн фортеця не раз переходила з рук у руки. 20 липня 1648 під М. козацько-сел. загони М.*Кривоноса* завдали поразки польс. війську. У червні 1649 поблизу М. відбувся бій між польс. військом та козацькими полками Д.*Нечая*. 1650 М. зайняли війська Б. *Хмельницького*. 1672—99 М. входив до складу *Кам'янецького ейялету*, проте певний час (1673—76) поляки продовжували утримувати місто. 1678 М. став центром *санджаку*. 1684 польс. війська в черговий раз захопили М. 1686 турец. залога остаточно залишила місто. За умовами Карловицького миру 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) М. ввійшов до складу *Речі Посполи-*

Меджибіж. Замок. Гравюра кінця 19 ст.

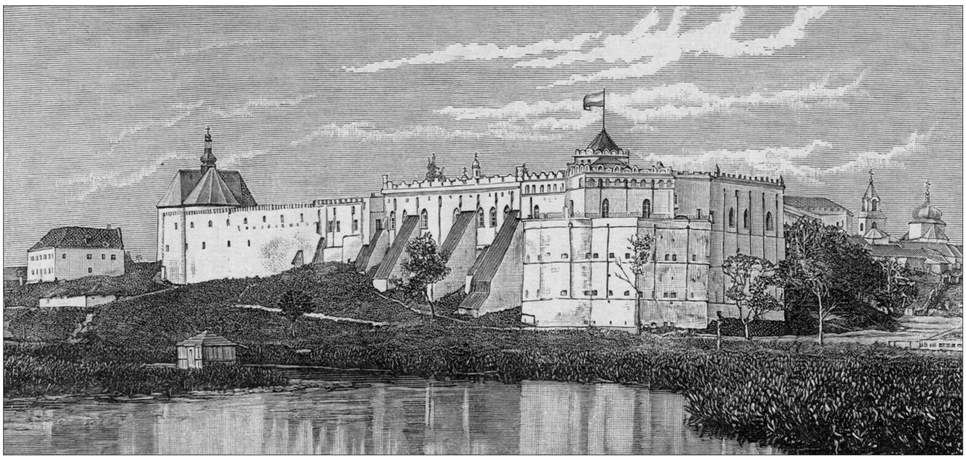

тої. Упродовж 1731—1831 містом володіли князі Чарторийські (див. *Чорторийські*). Після конфіскації маєтків князів Чарторийських за участь у *польському повстанні 1830—1831* в М. розташувалися підрозділи рос. війська.

У 17—18 ст. М. мав торг. зв'язки зі *Львовом*, *Києвом*, Польщею. У місті було кілька церков з братствами при них.

1740—60 у М. жив мандрівний реліг. філософ Ісраель бен Еліезер (Баал Шем-Тов, Бешт). Його могила в М. — місце паломництва хасидів (див. *Хасидизм*) з усього світу.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) місто відійшло до *Російської імперії* (входило до складу Летичівського повіту *Брацлавського намісництва* (1793—95), *Подільської губернії* (1795—1923). 1836 року замок передано військ. відомству. У жовтні 1846 під час археол. експедиції у М. перебував Т.*Шевченко*. За рад. часів у замку розміщувалися пожежна частина, склади споживчого товариства, маслозавод.

С-ще міськ. типу від 1924. Райцентр у складі *Проскурівської округи* (1924—32), *Вінницької області* (1932—37), Кам'янець-Подільської області (з 1954 — Хмельн. обл.; 1937 — 23 вересня 1959).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* М. був окупований гітлерівськими військами від 8 липня 1941 по 24 березня 1944.

Пам'ятки історії та к-ри: замковий комплекс з мурами, вежами (збудовані в 14—16 ст., перебудовані в 16 ст.), палацом (16 ст.) та церквою (1586); руїни Свято-Троїцького костьолу (1632); дві каплиці-колони та каплиця-ротонда (17 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Пінчак М.В.* Меджибіж та його скарби: Путівник. Львів, 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Каталог-справочник, т. 4. К., 1986; Меджибіж: 850 років історії: Матеріали науково-практичної конференції, 17 серпня 1996. Меджибіж, 1996; *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000; Пам'ятники архітектури і містобування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Адміністративно-територіальний устрій Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 2005.

О.В. Андрощук.

МЕДЖЛІ́С КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ — координаційний орган кримських татар, який визнається ними їх повноважним представником. Покликаний представляти кримськотатарські інтереси перед ін. політ. суб'єктами і спрямовувати місц. органи самоврядування крим. татар на реалізацію рішень *Курултаю кримськотатарського народу*, забезпечення нац. прав і вирішення питань облаштування кримських татар. Обирається сесією Курултаю.

Від самого утворення на 2-му Курултаї кримськотатар. народу 1991 гол. цілями М. стали: офіц. визнання його органами влади як єдиного легітимного представницького органу крим. татар, гарантоване квотоване представництво крим. татар в органах влади Криму усіх рівнів, нац. самовизначення кримськотатар. народу. Найбільш вживаний М. засіб досягнення поставлених цілей є ініціювання політ. діалогу з органами влади України і *Автономної Республіки Крим*, організація масових політ. акцій крим. татар з метою декларування та захисту їх інтересів, законотворча ініціатива, залучення підтримки з боку міжнар. орг-цій. У своїй тактиці М. сповідує принцип ненасильства, але допускає можливість відходу від нього в разі прямої загрози кримськотатарському народу та його інтересам.

Офіційно юридичного статусу в органах юстиції України не отримав.

Літ.: Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. К., 1994; *Зінченко Ю.* Кримські татари. К., 1998; *Тищенко Ю., Піховшек В.* Повернення кримських татар: Хроніка подій. К.,1999.

О.М. Майборода.

МЕДІЄВІ́СТИКА (від лат. medium aevum — середня доба) — наука про *середньовіччя*; у вузькому сенсі: розділ *історичної науки*, присвячений вивченню західноєвроп. середньовіччя.

Існують різні варіанти датування цього періоду, залежно від того, який аспект середньовічної історії вважається найхарактернішим. Традиційною для зх. М. є версія 5—15 ст. Нижній хроноло-

Меджибіж. Руїни замку. Бастея на східному розі замку. Фото 2008.

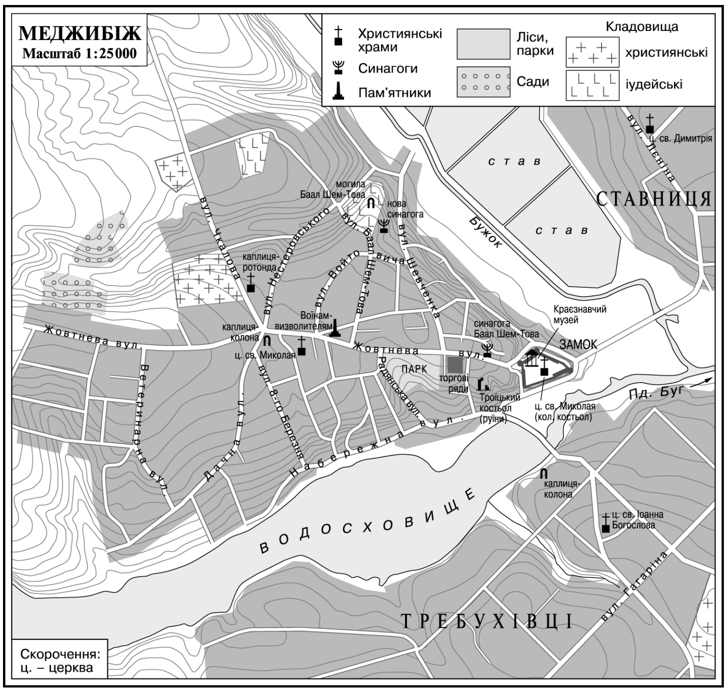

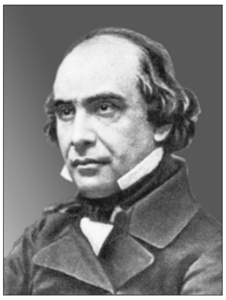

Т.М. Грановський.

гічний рубіж обумовлено падінням Зх. Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), верхній — розпадом ієрархічної системи васально-ленних відносин. Новації 16 ст. — *Реформація* в Європі та *Великі географічні відкриття* — сприймаються як ознаки раннього модерного часу (див. *Модерну теорія*).

У вітчизн. історіографії рад. періоду переважала версія 5 — серед. 17 ст. як часу формування, розквіту та занепаду феод. соціально-екон. формації (див. *Феодалізм*, *Марксизм*). Межею, що умовно відокремлювала середньовіччя від Нового часу, вважалася Англ. революція серед. 17 ст. Однак ще дослідження істориків 19 ст., які вивчали як проблеми середньовічного маєтку — сеньйорії, так і характер та еволюцію «шляхетного» тримання землі і, відповідно, відносини всередині феод. ієрархії, довели, що час існування сеньйоріального устрою є набагато тривалішим, ніж період функціонування в сусп-ві васально-ленних зв'язків. Виходячи з цих обставин, Жак Ле Гофф — видатний франц. історик *Анналів школи* — висунув у 60-х рр. 20 ст. концепцію «довгого середньовіччя», яке тривало ще з рим. часів (3 ст.) до кінця 18 ст., тобто охоплювало епоху панування в аграрній сфері сеньйоріальних відносин. Ішлося, насамперед, про співіснування великого землеволодіння та дрібного індивідуального госп-ва, притаманного як пізньому Риму, так і середньовічній та ранньомодерній Європі.

Фахівці, які займаються вивченням доби *Відродження*, починаючи з Я.*Буркгардта* (1818—97), розглядають її як особливий етап, що за змістом відрізнявся від середньовіччя, хоча міг з ним збігатися в часі через асинхронність розвитку окремих країн.

Термін «медієвістика» набув популярності лише в 2-й пол. 20 ст. Авторитетні енциклопедії 1-ї пол. минулого століття не знають його. Вочевидь, спочатку з'явився термін «медієвіст», який поступово здобув сучасного значення. «Словарь иностранных слов» Г.Вілліама та І.Яценко (Москва, 1913) повідомляє, що медієвісти — це «письменники середньовічного періоду». 6-томний «Larousse du XXe siècle» (Paris, 1931, t. 4) містить термін «медієвізм» (від médiéval — середньовічний) та тлумачить його як «любов до середніх віків», а також як вивчення літератури та історії середніх віків. Від «медієвізму» походить й «медієвіст», це «ерудит», який займається відповідними студіями. Про довгий шлях термінів «медієвістика» та «медієвіст» до визнання свідчать й деякі нюанси: В.*Бузескул*, професор Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*), у своїй непересічній праці «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века» (ч. 1, 1929; ч. 2, 1931) лише у виключних випадках використовує один з них, при чому в написанні, яке вказує на екзотичність терміну: «медиэвист». О.Вайнштейн у дослідженні «Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней» (1940) вживав, хоча нечасто, терміни «медієвістика» та «медієвісти».

Не можна оминути й ту обставину, що термін «медієвістика», який був сприйнятий слов'янськими, романськими, а також німецькою мовами, залишився поза межами англійської. В англофонній історіографії дослідження в царині середньовічної історії позначаються як «medieval studies» (середньовічні студії), а фахівців цього напрямку називають медієвалістами (medievalists).

Немає сумнівів, що М. як явище виникла значно раніше своєї назви, але й тут залишається простір для роздумів. «Першим медієвістом» іноді називають італ. гуманіста-ерудита Флавіо Біондо, який у 40-х рр. 15 ст. створив працю «Декади історії від падіння Римської імперії», яка хронологічно охоплювала 1000 років (10 століть, звідси назва) від 410 до 1410. Зрозуміло, що Ф.Біондо був не першим, хто писав про вказаний період, йому передували покоління середньовічних хроністів, у тому числі італійських. Свій умовний титул Ф.Біондо отримав від нащадків через те, що «відкрив» середньовіччя шляхом його хронологічного виокремлення, відмовившись від пануючої на той час схеми чотирьох монархій. Ця остання передбачала, що Рим. д-ва (четверта монархія після Ассиро-Вавилонської, Мідо-Персидської та Греко-Македонської) має існувати до кінця світу. Крім того, Ф.Біондо був першим, хто не тільки використовував матеріали істор. документів, а й намагався їх критично аналізувати. Започаткований ним ерудитський напрямок у гуманістичній історіографії продовжив учень Ф.Біондо Помпоніо Лето; до цієї течії можна віднести також відомого гуманіста 15 ст. Лоренцо Валлу, який завдяки критичному аналізу тексту нібито 4 ст. спромігся викрити підробленість даних про «Константинів дар» (документ про передання імп. Константином I від 330-х рр. верховної влади в Зх. Рим. імперії главі рим. Церкви, сфабрикований урядовцями цієї Церкви (див. також *Папство*, *Римська курія*) в 2-й пол. 8 ст.).

Під впливом ренесансного *гуманізму* історіописання стало в 16 ст., як ніколи, популярним і престижним заняттям. Створювалася та виходила друком неміряна кількість «історій», частина з яких стосувалася періоду середньовіччя. Втім переважна їх більшість нагадувала скоріше літературні, ніж історичні в нашому сучасному розумінні твори. Досконалість мови та стилю, риторичні прикраси, звитяга антич. героїв та митців як приклад для наслідування, повчальний характер — ці риси робили ренесансну історію родом мист-ва (ars historica). М.*Барг* у дослідженні «Эпохи и идеи» (Москва, 1987) виділив фундаментальну ознаку історіграфії раннього модерного часу. Він визначив, що ще в середовищі гуманістів, які присвятили себе вивченню історії, виник і на кілька століть закріпився своєрідний «розподіл праці». Одні — т. зв. антиквари — займалися збиранням, коментуванням та публікацією першоджерел. Другі, не володіючи їх знаннями, технікою дослідження та навичками, створювали, не спираючись на їхні праці, свої істор. нарративи. Це були «історики». Подібне відособлення двох боків єдиного процесу — здобування історичних знань та історіописання — продовжувалося у цілому до кінця 18 ст.

У становленні М. особливу роль зіграли саме «антиквари», чи «ерудити» 16—18 ст. Для цього періоду характерним є створення наук. спільнот, які направляли свої колективні зусилля на пошук, критичне вивчення та пу-

блікацію середньовічних джерел. Не дивно, що такого роду об'єднання не були вільні від конфесіональних та політ. протистоянь свого часу. 1559—74 в Німеччині вийшла друком фундаментальна «Церковна історія, ясно укладена за порядком століть» (чи скорочено — «Магдебурзькі центурії»), підготовлена під кер-вом Матвія Власича, чи Франковича (лат. Mathias Flacius Illyricus) — видатного лютеранського вченого слов'ян. походження. «Центурії» мали заг. антипапську спрямованість, втім ця церк. історія в документах 1—13 ст. спиралася на критичний аналіз великого масиву *джерел історичних*, у т. ч. — середньовічних. На виклик «магдебурзьких центуріаторів» відповів Чезаре Бароніо (чи Бароній, лат. Baronius; див. Ц.*Бароній*) не менш грунтовним, але прокатолицьким за спрямованістю виданням «Церковні аннали», перший том яких побачив світ 1588 (видання продовжувалося до 1630).

Великий внесок у розвиток середньовічних студій 17—18 ст. внесли мавристи — учені ченці Конгрегації св. Мавра, утвореної всередині ордену *бенедиктинців* 1618 з центром у паризькому абатстві Сен-Жермен-де-Пре. Мавристи мали на меті збирання та публікацію джерел з історії Церкви, зокрема свого ордену та його святих, і ширше — істор. і літ. пам'яток з історії Франції. Не ставлячи під сумнів діяння бенедиктинських святих, мавристи уважно розглядали текст з точки зору його автентичності. Істор. критика середньовічних джерел призвела до формування *спеціальних історичних дисциплін*. Ж.Мабійон (1632—1707), спираючись на колективні наробки мавристів, заклав засади лат. *палеографії* та дипломатики, *хронології історичної*, *сфрагістики* («Шість книг про справу дипломатики», 1681). Б.Монфокон (1655—1741) став засновником грец. палеографії. Мавристи видали 4-томник «Мистецтво перевіряти дати». Під редагуванням М.Буке 1738 почалося видання хронік «Зібрання істориків Галлії та Франції».

Не меншу роль у формуванні критичних методів аналізу середньовічних документів, а втім — у перспективі — складанні умов для розвитку М. наступних століть, відіграла наук. діяльність боландистів — учених *єзуїтів*, які здійснили грандіозне критичне видання житій («діянь») християн. святих («Acta Sanctorum»). 1629 в Антверпені (нині місто в Бельгії) Ж.Боланд (1596—1665) на чолі групи єзуїтів започаткував роботу, що потім продовжили його учні, найвидатнішими з яких були Ґ.Геншен та Д.Папеброк. Перший том «Діянь» вийшов 1643, а до кінця 18 ст. — ще 53 томи. Запекла вчена полеміка між мавристами та боландистами — «bella diplomatica» 17 ст. сприяла поглибленню студіювання середньовічних документів («дипломів»), удосконаленню методів їх аналізу.

Велике значення у вивченні середньовіччя мала творчість світських «ерудитів» 17 ст., не пов'язаних з наук. угрупованнями. Це Е.Балюз та Ш.Дюканж у Франції, Г.Спелмен в Англії, Л.-А.Мураторі в Італії, Ґ.-В.Лейбніц у Німеччині та ін.

Духовні лідери *Просвітництва доби*, як правило, зневажливо ставилися до студій «антикварів», а ще гірше — до епохи, яку ті вивчали. Класичним є приклад *Вольтера*, який щиро ненавидів середньовіччя, називаючи його «добою жахів та чудес», яку «варто знати лише для того, щоб зневажати» («Нариси про звичаї та дух народів», 1756). «Філософська історія» 18 ст. з її раціоналістично нетерпимим поглядом на минуле, з відкиданням усього, що не відповідало вимогам розуму, стоїть осторонь становлення М. як науки. Втім саме в творах 18 ст. — А. де Буленвіл'є та «просвітника» Ш.Монтеск'є вперше з'являється термін «феодалізм» («féodalité», від лат. «feodum», «феод» — одиниця «благородного» тримання землі), який згодом став широко використовуватися стосовно доби середньовіччя.

Романтизм 1-ї пол. 19 ст. з його захопленістю середньовічним минулим європ. народів створив сприятливе середовище для розвитку академічних студій у цій галузі, які успішно продовжувалися й у 2-й пол. сторіччя вже під впливом філософії позитивізму (див. також *Позитивізм в історичній науці*). Притаманне попередньому періоду розділення вчених на тих, хто вивчає документи, й тих, хто «пише історію», було подолане. Науковці Німеччини, Франції, Англії, Росії фактично відтворили М. як особливу галузь істор. науки, що спиралася на критичний аналіз даних письмових джерел, як наук. та навч. дисципліну. Багатство та різноманітність спадщини медієвістів 19 ст. унеможливлює стислий огляд, хоча б і найбільш загальний, їхніх наук. наробок. Щоб уникнути штучних класифікацій, вкажемо лише на найбільш впливові фігури.

Л. фон *Ранке* (1795—1886) — «батько німецької класичної історії», офіц. історіограф Пруссії, приділяв головну увагу історії *держави* та Церкви в Німеччині та Європі 16—17 ст., зокрема історії папства та Реформації. Л. фон Ранке наполягав на необхідності об'єктивного вивчення історії, що має розповісти, «як воно сталося насправді». Задля цього вчений та його численні послідовники («школа Ранке») використовували насамперед офіційні документи як такі, що надають більш правдиву інформацію порівняно з нарративними джерелами. Л. фон Ранке серед ін. нім. учених прийняв участь у грандіозному виданні середньовічних джерел, яке започаткував у 1820-ті рр. Ґ.-Г.Перц — «Monumenta Germaniae Historica» («Історичні пам'ятки Німеччини», скорочено MG), — найкрупнішому колективному проекті 19 ст., який досі не втратив свого значення для М. Видатним медієвістом 2-ї пол. 19 ст. був учень Л. фон Ранке Ґ.Вайц (1813—86).

Важливу роль у становленні сучасної М. зіграли франц. історики доби романтизму О.Тьєрі (1795—1856), Ф.*Гізо* (1787—1874) та Ж.*Мішле* (1789—1874). У центрі їхньої уваги — історія народу, насамперед, французького, «нації», а не політ. *еліти*. Саме тому наук. творчість вказаних істориків наші сучасники іноді характеризують як «ліберальний напрямок» в історіографії.

Одним з суттєвих добутків Ф.Гізо було й те, що він окреслив гол. ознаки феод. сусп-ва: умовний характер земельної власності, поєднання її з верховною владою та ієрархічна структура. Ця характеристика стала класичною для більшості тих істориків, які тяжіють до широких узагальнень щодо сутності вказаної сусп. системи.

У 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. вченими європ. країн було створено цілу низку першокласних досліджень, найчастіше з

«вітчизняної» середньовічної історії. Великий вплив на сучасників мали праці нім. історика Г. фон Мауера (1790—1872), який займався вивченням історії герм. общини — марки, її еволюції та ролі в середньовічному сусп-ві. Маркова теорія Г. фон Мауера передбачала виключну роль цього герм. інституту у формуванні феодалізму, розвитку його соціальної структури, зокрема такої складової частини, як середньовічне *місто*. Послідовниками маркової теорії були нім. вчені О.Гірке, А.Мейцен, англійські Г.-С.Мен, Е.Фримен, російські Т.*Грановський*, Макс. *Ковалевський* та ін.

У 2-й пол. 19 ст. вивченням екон. історії й, перш за все, середньовічного маєтку займалися К.-Т.Інама-Штернегг — засновник «класичної вотчинної теорії», К.Лампрехт, провідний російський англознавець П.Виноградов та ін.

Видатний франц. науковець — позитивіст Нюма Дені Фюстель де Куланж (1830—89) звернувся до проблем генези феодалізму з точки зору рим. істор. спадщини. У своїй 6-томній праці «Історія політичних інституцій стародавньої Франції» (1874—92) він обґрунтував теорію континуїтету — поступового переходу від пізньої *античності* до середньовіччя шляхом еволюції рим. сусп. інститутів та форм власності. Висновки Н.-Д.Фюстеля де Куланжа отримали своєрідне продовження в перші десятиліття 20 ст. у працях австрійс. медієвіста А.Допша (1868—1953). А.Допш заперечував «цезуру» між античністю та середньовіччям через те, що вважав стародавніх германців високорозвинутим осілим народом, який знав *землеробство* та приватну власність на землю, ремісництво, обмін та місто. Вони не зруйнували, а гармонійно продовжили рим. традиції. Ще одна думка А.Допша мала послідовників у М. 20 ст.: він знаходив ознаки «капіталізму» в абиякому сусп-ві, у т. ч. пізньорим. та ранньосередньовічному, оскільки в них був присутній «капіталістичний дух» — прагнення збільшити власність, отримати прибуток. Звідси походила концепція «вотчинного капіталізму» доби середньовіччя.

Останні десятиліття 19 ст. збагатили європ. М. дослідженнями нім. та англ. істориків права. Г.Бруннер, Ф.Метланд (який був також видатним фахівцем з аграрної історії), Ф.Поллок звернулися до аналізу відносин всередині феод. ієрархії, вивчення характеру та еволюції зв'язків між сеньйором та васалом, обумовлених насамперед триманням феоду. У фундаментальному творі «Історія англійського права» Ф.Метланд та Ф.Поллок пропонують замість «невдалого» через свою розпливчастість терміну «феодалізм» більш точний — «феодо-васалізм», який характеризує васально-ленні відносини.

Унаслідок вищезгаданих досягнень у вивченні екон., політ., соціальних та правових аспектів життя середньовічного сусп-ва сформувалася та набула поширення теорія «двох феодалізмів» у різних її модифікаціях. Так, видатний медієвіст-англознавець Д.Петрушевський (1863—1942), чия наук. діяльність починалася в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), *селянство*, так само ж як королів. владу в Англії доби розвинутого середньовіччя, розглядав поза межами феодалізму, на відміну від баронів та шляхти, яких символізувало це поняття. Подібні підходи зустрічаємо й у багатьох сучасних медієвістів.

Великий внесок у розвиток М. зробили визначні франц. вчені 70-х рр. 19 — 1-ї третини 20 ст., які належали до «методичного» (позитивістського) напрямку у франц. історіографії. Послідовники Н.-Д.Фюстеля де Куланжа — Ґ.Моно, Ґ.Фаньє, Ш.*Сеньобос* та Ш.*Ланглуа* — створили низку багатотомних праць з історії Франції та Європи, а також всесвітньої історії. Спираючись на аналіз писемних документів як гол. джерел для історика, вони зосереджувалися, в першу чергу, на політ. історії минулого.

1911—36 у Великій Британії вийшла друком колективна загальна праця з історії середніх віків — 8-томна «Cambridge Medieval History» (нещодавно, 1998, було започатковано новий проект «The New Cambridge Medieval History»).

У перші десятиліття 20 ст. європ. М. поповнилася низкою блискучих робіт, присвячених середньовічній *культурі*. Творчість голл. історика та культуролога Й.*Гейзинги*, франц. дослідників Е.Жільсона, Ж.Марітена, італійського — Дж.Тоффаніна іноді характеризують як «заколот медієвістів». Їхні наук. розвідки довели багатство та високий творчий потенціал середньовічної к-ри, яка, маючи самостійне значення, за своїм рівнем не поступалася к-рі Відродження. Акцент було зроблено не на загальновідомі на той час розбіжності між середньовіччям та Ренесансом (як їх показав Я.Буркгардт у 60-ті рр. 19 ст.), а на культ. наступність, різноманітні генетичні зв'язки між ними. У цьому ж дусі провадили свої дослідження два видатні історики Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*) — В.Крусман («На заре английского гуманизма», 1915) та П.*Біціллі* («Салимбене», 1916 та «Элементы средневековой культуры», 1919**)**.

Можна зазначити, що з серед. 19 ст. й до встановлення тоталітарного режиму на теренах Росії та України вітчизн. М., що успішно розвивалася в університетських центрах, була органічною частиною європ. науки. Дослідження П.Виноградова (1854—1925) з історії англ. манору (маєтку) доби нормандського завоювання чи розвідки О.Савіна (1873—1923) з історії англ. села за правління Тюдорів були не просто відомі на Заході, але стали класикою європ. історіографії, як і твори І.*Лучицького* (1845—1918) з історії реліг. війн у Франції 16 ст. Окрім того, вчені з різних наук. центрів *Російської імперії* були досить тісно пов'язані між собою.

Початок розвитку М. як спец. істор. дисципліни в Росії традиційно пов'язують із постаттю Т.Грановського (1813—55), який 1839 став працювати в *Московському університеті*. Однак не є таємницею, що раніше — 1834, М.*Гоголь*, який тоді викладав у *Петербурзькому університеті* історію стародавнього світу та середніх віків, написав низку статей з історії зх. та сх. середньовіччя, серед них — «О движении народов конца V века» та «О средних веках». Чи є випадковим, що біля витоків М. як особливого наук. напряму ми зустрічаємо величні фігури класиків літератури — Вальтера Скота

на Заході Європи та Миколи Гоголя на Сході? Великі митці «реабілітували» середньовіччя після принизливого його сприйняття у «Вік розуму».

Першим осередком розвитку М. в Україні (а водночас — у тодішній Рос. імперії) став на поч. 30-х рр. 19 ст. Харків. ун-т завдяки середньовічним студіям М.С.Луніна та В.*Циха* (який з 1834 викладав вже в Київ. ун-ті). Саме ці два навч. і наук. центри стали відігравати провідну роль у розвитку М. поряд зі столичними Моск. і Петерб. ун-тами. Наприкінці XIX — на поч. 20 ст. до них приєднався й Новорос. ун-т зі своїми досягненнями у вивченні середньовічної к-ри. Суттєво, що *Одеса* останніх десятиріч 19 ст. мала серед своїх учених також видатних візантиністів — Ф.*Успенського* та Н.*Кондакова*.

З Харків. ун-том у середині та 2-й пол. 19 ст. пов'язана наук. та викладацька діяльність медієвістів М.Н.*Петрова*, А.Вязигіна, Л.Шепелевича. Київський ун-т об'єднав цілу плеяду медієвістів; це І.Лучицький та його учні — В.Клячін, Д.Петрушевський, видатний іспаніст В.Пискорський (1867—1910) та М.*Любович*, Ф.*Фортинський* (ректор ун-ту 1890—1902) та його учень В.*Ляскоронський*, М.*Бубнов*, П.Ардашев та ін.

Традиції вітчизн. М. продовжував у перші десятиліття 20 ст. Л.*Беркут* (1879—1940), також учень Ф.Фортинського, який створив низку досліджень з історії боротьби германських імператорів (див. «*Священна Римська імперія германської нації*») з рим. папами за інвеституру, а також з середньовічної історіографії. Праці Л.Беркута, зокрема його «Етюди з джерелознавства середньої історії», присвячені істор. творам нім. авторів доби раннього середньовіччя, стали першими, які було видано укр. мовою (Київ, 1927—28). Побачила світ тільки перша частина великого дослідження, яке запланував історик.

Встановлення комуніст. режиму мало прикрі наслідки щодо розвитку М. Ідеологічний тиск, запровадження «єдино правильної» марксистсько-ленінської методології з її «класовим підходом» (див. також *Класи суспільні*) до вивчення минулого, особливо згубні для науки за часів сталінізму (див. Й.*Сталін*), зазнала й М., попри її, здавалося б, хронологічну віддаленість від «ідеологічної боротьби» сучасності. Медієвісти *СРСР* опинились у штучній ізоляції від своїх закордонних колег («буржуазних учених»), утратили можливість проводити дослідження в архівах та книгосховищах країн, історію яких вивчали, деякі зазнали політ. репресій. Становище в укр. М. було ще гіршим через припинення надходжень до б-к *Києва*, Одеси, *Харкова* та ін. зх. наук. літератури та періодики з питань історії середніх віків. Відбулася непропорційна «централізація» науки: *Москва* та Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), б-ки яких, хоч і не в повному обсязі, але отримували необхідні матеріали, стали гол. центрами розвитку М. в рад. період.

1936 в Москві було утворено Ін-т історії АН СРСР, який включав сектор історії середніх віків. 1968 виокремився Ін-т всесвітньої історії АН СРСР, кілька секторів якого й зараз займаються вивченням різних аспектів історії середніх віків та раннього модерного часу. Ін-т всесвітньої історії АН СРСР / РАН став гол. наук. осередком у цій галузі.

Попри політ. та ідеологічні перешкоди науковці рад. періоду створили цілу низку яскравих досліджень у царині М. М.Граціанський, О.Неусихін, О.Корсунський вивчали суспільний лад франків та ін. «варварських» спільнот доби раннього середньовіччя. Ціла плеяда авторів присвятила себе вивченню виникнення та життєдіяльності середньовічного міста в різних регіонах Європи: В.Стоклицька Терешкович, Ф.Полянський, Я.Левицький, С.Стам, А.Сванідзе, Л.Рєпіна та ін. Дослідження Є.Косминського та М.*Барга* з аграрного строю Англії 11—13 ст. отримали міжнар. визнання навіть за часів «залізної завіси». М.Барг був автором видатних праць з історії Англ. революції серед. 17 ст., сусп. думки англ. Відродження та Просвітництва, а також з теорії історії. До проблем аграрної історії країн Зх. Європи звертались у різні часи С.Сказкін, **А.**Конокотін, Л.Котєльникова, М.Абрамсон, О.Люблінська та ін. О.Люблінська — фахівець з джерелознавства — створила також низку ґрунтовних праць з соціально-політ. історії Франції 16—17 ст.

Історію станової монархії у Франції вивчала Н.Хачатурян. Становленню цієї форми д-ви в Англії присвячено монографію Є.Гутнової, яка чимало уваги приділила й історіографічним розвідкам. Спеціальні історіографічні студії проводили також О.Вайнштейн та Є.Косминський.

До проблем *абсолютизму* зверталися, крім О.Люблінської, С.Сказкін та Б.Поршнєв. М.Смірін — провідний фахівець з історії Німеччини доби Реформації та сел. війни 1524—26, був також автором статей, присвячених ідеям *Еразма Роттердамського*, Мартина Лютера та ін. В.Майер досліджував госп. устрій та аграрні відносини в Німеччині 14—16 ст. О.Чистозвонов — спеціаліст з історії Нідерландської революції 16 ст., проводив також теор. розвідки. М.Заборов видав низку робіт з історії хрестоносного руху (див. *Хрестові походи*) та перекладів джерел.

Особлива роль у вивченні середньовічної к-ри належить А.Гуревичу, який починав як дослідник англо-саксонської Англії та Скандинавії «доби вікінгів», а в 1970-ті рр. вперше серед співвітчизників звернувся до вивчення середньовічної *ментальності*, категорій середньовічної к-ри. Антич. витоки середньовічної к-ри, творчість Северина Боеція, Флавія Кассіодора, Ісидора Севільського студіювала В.Уколова. Група науковців — І.Осиновський, А.Штеклі, Г.Кучеренко, В.Мордвінцев, О.Кудрявцев та ін. — плідно вивчала ідеї утопічного *соціалізму* 16—17 ст., насамперед погляди Томаса Мора та Томмазо Кампанелли.

Увагу дослідників рад. періоду привертала до себе к-ра Відродження, насамперед італійського, починаючи від перших спроб «класової» інтерпретації (О.Дживелегов, М.Гуковський) до розвінчання марксистської парадигми у творах Л.Баткіна 1970—90-х рр. Різним аспектам цієї епохи, її заг. інтерпретації, творчості її митців було присвячено чимало

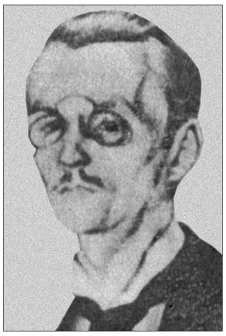

Ю.О. Меженко. Замальовка Н.В. Піскорської.

праць істориків — С.Сказкіна, В.Рутенбурга, Л.Брагіної, Н.Ревякіної, А.Горфункеля, М.Т.Петрова та ін., мистецтвознавців — Б.Віппера, В.Лазарєва, М.Алпатова, І.Данілової, Т.Знамеровської та ін., істориків літератури — І.Голеніщева-Кутузова, В.Жирмундського, Р.Хлодовського та ін.

У зх. М. 20 ст. найвпливовішим напрямом став той, що був запропонований франц. істориками школи «Анналів». Час. «Аннали», започаткований 1929 М.*Блоком* та Л.*Февром*, об'єднав коло однодумців, які прагнули вивчати, за виразом М.Блока, «тотальну», чи «глобальну», історію, тобто всі без винятку аспекти життя людини, не надаючи переваги якомусь одному з них. Ф.Бродель, який у 2-й пол. 40-х й до кінця 60-х рр. 20 ст. очолював школу «Анналів», а пізніше Жак Ле Гофф, Жорж Дюбі, Еммануель Ле Руа Лядюрі, Філіпп Ар'єс та ін., досліджучи екон. та соціальну історію доби середньовіччя та раннього модерного часу, демографічні процеси в суспві, вперше звернулися до проблем родини, шлюбу, дитинства, смерті, матеріальних обставин життя людини, тобто до кола питань, яке отримало заг. назву «історії повсякденності» (див. *Історія повсякдення*). Велику заслугу істориків школи «Анналів» становлять їхні дослідження масової свідомості, ментальності людей середньовіччя на підставі суттєвого оновлення традиційної джерельної бази.

Принципи школи «Анналів», яка в 1960-ті рр. стала провідним напрямом у франц. М., були дуже широко сприйняті у світі. Серед найвидатніших — дослідження амер. медієвіста Д.Герлігі, присвячене тосканцям та їх сім'ям у 15 ст., розвідки брит. вченого Л.Стоуна щодо шлюбу, статевих відносин, родини в середньовічній Англії. Починаючи з 1970-х рр. в СРСР традиції школи «Анналів» розвивали в непростих соціально-політ. умовах Ю.Безсмертний та А.Гуревич.

Під впливом школи «Анналів» М. набула ознаки полідисциплінарного наук. напряму, тісно пов'язаного з етнологією, археологією, географією, соціологією тощо, який користується, крім традиційних, їх джерелами та методами дослідження. Виникло поняття історичної, чи культурної, антропології (див. *Антропологія історична*), яке розповсюджувалося й на М.

Втім уже в 1980-ті рр. в М. почалося відродження інтересу до індивідуальних людей і подій та, у зв'язку з цим — до політ. історії. Показовим є звернення до цих аспектів Ж. Ле Гоффа — метра культ. антропології — у книзі 1996 «Людовік Святий». Не тільки тривалі процеси та закономірності варто вивчати історику — вважають багато хто з сучасних медієвістів, слідом за теоретиками *мікроісторії* К.Гінцбургом та К.Поні. Цікавими є доля конкретної людини, нещоденні ситуації, виключні випадки, про які розповідають «несерійні» середньовічні джерела. «Мікропідходи» за часи *глобалізації* знайшли собі прихильників серед науковців різних країн.

Сучасна М. є природною частиною істор. науки з її викликами та безперервним пошуком. У широкому сенсі термін «медієвістика» застосовується також щодо студій із середньовічної історії країн Сх. Європи та ін. регіонів світу. Досить широко ним користуються укр. фахівці з відповідного періоду вітчизн. історії.

Літ.: *Fueter E.* Geschichte der neueren Historiographie. München—Berlin, 1911; *Gooch G.P.* History and Historians in the Nineteenth Century. Longmans, 1913; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31; *Вайнштейн О.Л.* Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. М.—Л., 1940; *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. М., 1957; *Косминский Е.А.* Историография средних веков. М, 1963; *Його ж.* Проблемы английского феодализма в историографии средних веков: Сборник статей. М., 1963; *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков (середина XIX в. — 1917 г.) М., 1974; *Добиаш-Рождественская О.А.* Источниковедение Западного средневековья. В кн.: *Добиаш-Рождественская О.А.* Культура западноевропейского средневековья: Научное наследие. М., 1987; The Past and Future of Medieval Studies. Ed. Ji Van Engen. Notre Dame, 1994; *Damico H., Zavadil J.B.* Medieval Scholarship: Biographical Studies on the Formation of a Discipline, vol. 1—2. New York, 1995—98; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. Hannover, 1997; *Guerreau A.* L'avenir d'un passé incertain: Quelle histoire du Moyen Âge au XXIe siècle? Paris, 2001; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001; *Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Б.* История исторического знания. М., 2004; *Эльфонд И.Я.* Изучение проблем культуры Возрождения в отечественной науке 60—80-х годов XX в. В кн.: Средневековый город, вып.17. Саратов, 2006; *Яковенко Н.* Вступ до історії. К., 2007; *Свешников А.* Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930—1940-х годов. «Новое литературное обозрение», 2008, № 90; Те саме. Web: Полит.ру (http://www.polit.ru/research/2008/07/09/medievistika.html).

І.В. Нємченко.

МЕЖЕ́НКО (справжнє прізв. — Іванов) **Юрій Олексійович** (18 (06).06.1892—24.11.1969) — книгознавець, бібліограф, історик к-ри, літературознавець. Н. в м. *Харків* у сім'ї лікаря. Закінчив філол. ф-т Моск. ун-ту (1917). Співробітник бібліотечно-архів. відділу мін-ва нар. освіти (1918), зав. справами (директор) Гол. книжкової палати (1919). Член к-ту із заснування та голова Ради бібліотекарів (перший директор, 1920—22) Всенар. б-ки України при УАН (див. *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*). Директор *Українського наукового інституту книгознавства* (УНІК; 1 серпня 1922 — 7 серпня 1931). Редагував ж. «Бібліологічні вісті» (1923—31) та «Труди» УНІКу (т. 1—4; 1926—30). Як один з керманичів укр. книгознавства зазнав цькування, внаслідок чого виїхав до Росії. Гол. бібліотекар Держ. публічної б-ки ім. М.Салтикова-Щедріна в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*; 1934—45). Директор Б-ки АН УРСР (6 квітня 1945 — 1 лютого 1948). Керував підготовкою «Репертуару української книги, 1798—1914». Після нових нагінок 5 лютого 1948 виїхав до Ленінграда. 1950 вийшов на пенсію. Зав. редакції бібліографії Гол. редакції УРЕ в *Києві* (1960—62).

З 1911 збирав колекцію «Шевченкіани» (понад 15 тис. одиниць зберігання). Автор праць «Перспективи розвитку великих і наукових бібліотек на Україні» «(Бібліологічні вісті», 1926, № 2), «Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи» (Там само, 1926. № 4), «Актуальні питання української бібліографії» («Життя й револю-

ція», 1927, № 9), «Українська книжка часів Великої революції» (Київ, 1928; відбитка з вид.: «Життя й революція», 1927, № 10—12), «До питання про виявлення динаміки літературного процесу бібліографічним методом» («Бібліологічні вісті», 1930, № 2). Уклав бібліографічні покажчики «Чужомовне письменство в українських перекладах» («Життя й революція», 1929, кн. 4—8; разом з М.Яшеком) та «Русская техническая периодика, 1800—1916 гг.» (Москва—Ленінград, 1955). Великий резонанс мали статті М. «Творчість індивідуума і колектив» («Музагет», 1919, № 1/3), «Європа чи Просвіта?» («Життя й революція», 1925, № 5).

П. у м. Київ.

Літ.: Юрій Олексійович Меженко: Матеріали до біографії. К, 1994; *Стрішенець Н.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. К., 1997.

С.І. Білокінь.

МЕЖИ́ГІРСЬКИЙ КОЗА́ЦЬКИЙ ЛІТО́ПИС — визначна пам'ятка укр. історіографії 17 ст. Зберігся в *Київському Межигірському Спасо-Преображенському монастирі* як частина рукописної збірки уставника цього монастиря Іллі (Кощаківського), який помер 1720. Це типовий взірець т. зв. короткого козац. літопису 17 ст. (див. *Козацькі літописи*). Згідно з характером, патріотичним настроєм і майже живою нар. мовою, можна твердити, що його автором був хтось із освічених запорожців, який доживав свого віку в Межигірському монастирі. Літопис складається з 41 оповідання, які охоплюють істор. події з 1608 до 1700. Із них 13 прямо чи посередньо стосуються самого монастиря, який протягом своєї двохсотрічної історії підтримував якнайтісніші зв'язки з *Запорозькою Січчю* (у 2-й пол. 17 ст. запороз. козаки вважали *Вольності Війська Запорозького низового* «парафією» Межигірського монастиря). У літописі подано важливіші істор. і політ. події 1-ї пол. 17 ст. всієї України, особливо зазначено протипольс. козац. війни, що їх очолювали гетьмани М.*Жмайло*, В.*Томиленко*, П.*Бут*, Я.*Острянин*, полковник П.Скидан. З поразкою останніх, пише автор, пов'язано заснування Чугуївської слободи, а також призначення 1638 в козац. полки польс. полковників (див. *Ординація Війська Запорозького 1638*). У творі згадуються видатні укр. культ. й церк. діячі Йов (*Борецький*), Петро (*Могила*), Сильвестр (*Косов*), Інокентій (*Ґізель*), а також імена польс. королів, полководців, моск. царів, воєвод, патріархів.

Докладно оповідається про переможний хід національно-визвольної війни під орудою Б.*Хмельницького* (див. також *Національна революція 1648—1676*), зазначено смерть гетьмана. Автор пише про політику наступників Б.Хмельницького, починаючи від Ю.*Хмельницького* і кінчаючи І.*Мазепою*, союз П.*Дорошенка* з турец. султаном *Мегмедом IV*, українсько-рос. відносини політ. змісту. З істор. подій 2-ї пол. 17 ст. виділяє спустошення *Києва* військом кн. Я.*Радзивілла* та поразку військ Б.*Шереметєва* під м-ком *Чуднів* (див. також *Чуднівський договір 1660*), похід польс. короля *Яна II* Казимира Ваза, зупиняється на розриві відносин лівобереж. гетьмана І.*Брюховецького* з Москвою, зазначає невдалий похід І.*Самойловича* і кн. В.*Голіцина* в Крим (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), похід І.Мазепи і Б.Шереметєва до фортеці Казікермен (нині м. *Берислав*) та участь козац. полків під орудою Я.Лизогуба в здобутті *Азова* (див. також *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*).

В літописі йдеться про окремі татарсько-турец. наскоки на Україну і спустошення Полтавщини, Переяславщини, *Чигирина*, Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*), події, що сталися в *Москві* в останній чверті 17 ст. В деяких оповіданнях описано стихійні лиха: пожежу в Київ. замку, посушливі роки, великі морози, нашестя сарани, чума, землетруси, сонячне затемнення тощо. М.к.л. — одне із джерел великих літописних праць 18 ст., цінна хроніка з історії України 17 ст.

Дж.: Межигорская летопись. В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси..., К., 1888.

Літ.: *Дзира Я.* Межигірський козацький літопис як пам'ятка української історіографії XVII ст. В кн.: На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. К., 1999.

Я.І. Дзира.

МЕЖИ́ГІРСЬКИЙ СКАРБ — комплекс прикрас 3 ст. кола *виїмчастих емалей*. Випадково знайдений наприкінці 19 ст. поблизу *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* неподалік від м. *Вишгород*. До скарбу входили бронзові фібула та ланцюг складної конструкції з ажурних ланок, прикрашені червоною та зеленою

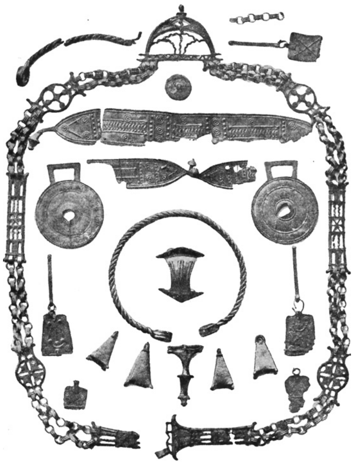

Межигірський скарб.

емаллю, а також фрагмент широкого браслета, шийні гривни, підвіски-дзвіночки, пластинчасті вінчики, круглі та трапецієподібні підвіски з карбованим орнаментом. М.с., очевидно, пов'язаний з *київською культурою*.

Літ.: *Хойновский И.А.* Археологические сведения о предках славян и Руси. К., 1896; *Корзухина Г.Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. е. в Среднем Поднепровье. В кн.: Свод археологических источников, вып. Е1—43. Л., 1978; *Гороховский Е.Л.* Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья. В кн.: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982.

Р.В. Терпиловський.

МЕЖИ́РІЧ, археологічна пам'ятка — унікальна пам'ятка *палеоліту пізнього*. Розташовується в с. Межиріч Канівського р-ну Черкас. обл., на мисі, проти впадіння р. Росава в Рось (прит. Дніпра). Відкрита І.Підоплічком. Тут, на глибині біля 3 м у лесоподібному суглинку, досліджено залишки 4-х господарсько-побутових комплексів. Пам'ятка включала округлі житла діаметром 5—6 м із різноманітною обкладкою стін із кісток мамонта,

В.І. Межлаук.

ями-сховища, внутрішні і зовнішні вогнища, вироб. центри. Комплекс крем'яних знарядь містить мікроліти із затупленим краєм у вигляді ланцетоподібних вістер і прямокутників, різці різних типів, кінцеві скребачки скорочених пропорцій, проколки тощо. Кістяні знаряддя представлені молотками з рогу пн. оленя, руків'ями з отворами, лощилами, проколками, уламками наконечників списів з бивнів. Зразки мист-ва складаються із стилізованих жін. фігурок з бивня, прикрашених гравіруванням, зооморфної булавки, чисельних підвісок з місц. бурштину, просвердлених мор. черепашок, а також кісток мамонта, прикрашених розписом червоною вохрою та зі штрихованим гравіруванням. Фауністичні рештки належать мамонтові, бізонові, пн. оленю, коню, ведмедю, росомасі, песцю, зайцеві тощо. Пам'ятка датується віком 14—15 тис. років тому. Вона має прямі аналогії в комплексах Гінці, *Добраничівка*, Семенівка I—III і Фастів, котрі пов'язані з епіграветською культ. традицією (див. також *Гравет*).

Літ.: *Пидопличко И.Г.* Межиричские жилища из костей мамонта. К., 1976; *Svezhentsev Y.S.* Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic sites on the East European Plain. В кн.: From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations. New York — London, 1993.

Д.Ю. Нужний.

МЕЖИ́РІЧ — село Острозького р-ну *Рівненської області*. Розташоване при впадінні р. Свитенька в р. Вілія (прит. Горині, бас. Дніпра), за 3 км від м. *Острог*. Уперше згадується в писемних джерелах під 1396. У 15—17 ст. належало до родової власності князів *Острозьких* і було приписане до Острозького замку. 1605 отримало *магдебурзьке право*.

На території села збереглися залишки поселення (15—17 ст. до н. е.), давньорус. *городища* з валами (11—13 ст.), а також пам'ятки нац. значення: міські ворота (16 ст.), піч для опалення замку (17 ст.) та Троїцький монастир-фортеця (15—17 ст.), який належить до найвизначніших історико-архіт. ансамблів України доби ренесансу (див. *Відродження*) і є основою унікального середньовічного оборонного комплексу. 1968 с. Межиріч включене до переліку істор. міст і населених пунктів України.

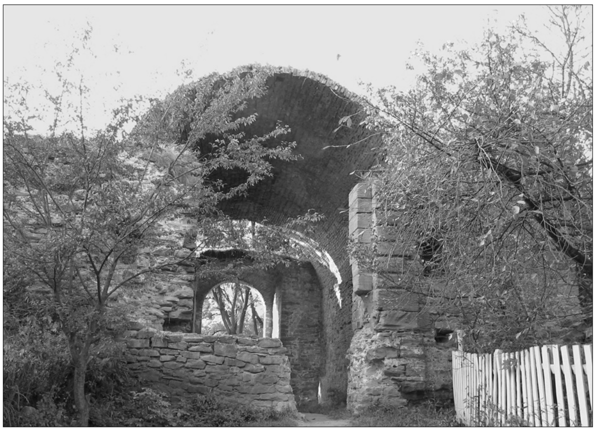

Межиріч. Міські ворота. Фото 2008.

Межиріч. Піч для опалення замку. Фото 2008.

Межиріч. Троїцький монастир-фортеця. Фото 2008.

Літ.: ІМіС Української РСР: Рівненська область. К., 1973; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся, т. 2. Вінніпег, 1986; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Жарких М.* Волинь: енциклопедичний бібліографічний словник. К., 2007; Замки та храми України. Web: http://www.castles.com.ua/mez.html/; Україна. Державна служба туризму і курортів. Web: http://www.tourism.gov.ua; http://uk.wikipedia.org/wiki/Межиріч.

С.І. Кот.

МЕЖЛА́УК Валерій Іванович (19.02.1893—29.07.1938) — рад. діяч. Брат І.*Межлаука*. Н. в м. *Харків* у сім'ї вчителя. Закінчив історико-філол. (1914) та юрид. (1917) ф-ти Харків. ун-ту. В революц. русі з 1907. Був членом *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*меншовиків*). Працював викладачем у Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*). З осені 1916 в армії. 1917 — член Харків. к-у РСДРП(б), до лав якої вступив у липні 1917, і Харків. ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні *Червоної гвардії*, був членом Харків. губернського військ. революц. к-ту та штабу по боротьбі з контрреволюцією. У лютому—березні 1918 — нар. комісар фінансів *Донецько-Криворізької Радянської Республіки*, член обласного к-ту РКП(б) Донбасу та Надзвичайного штабу оборони. З травня 1918 до березня 1920 займав ряд керівних посад у Червоній армії (див. *Радянська армія*), у т. ч. нар. комісара та заст. нар. комісара з військ. справ УСРР. 1920—24 — на керівній роботі на залізничному транспорті. 1924—26 — член президії Вищої ради нар. госп-ва (ВРНГ) СРСР і заст. голови Головметалу. 1926—31 був начальником Головметалу, заст. голови

ВРНГ СРСР. 1931—34 — 1-й заст. голови Держплану СРСР. 1934—37 — заст. голови РНК СРСР та голови Ради праці та оборони СРСР, голова Держплану СРСР. 1937 кілька місяців працював на посадах наркома важкої пром-сті СРСР та наркома машинобудування СРСР.

Автор брошур і статей з питань екон. розвитку країни. Відп. редактор газ. «За індустріалізацію».

У грудні 1937 заарештований, у липні 1938 засуджений до розстрілу. Страчений.

Реабілітований 1956.

Літ.: *Межлаук Ф.К.* Активний діяч Комуністичної партії (до 70-річчя з дня народження В.І.Межлаука). «УІЖ», 1963, № 1; *Бреславец Ф.К.* Верный сын партии (к 70-летию со дня рождения В.И. Межлаука). «Вопросы истории КПСС», 1963, № 2; *Воблов І.В.* 90-річчя з дня народження В.І. Межлаука. «УІЖ», 1983, № 2.

В.І.Прилуцький.

МЕЖЛА́УК Іван Іванович (12.10 (30.09).1891—26.04.1938) — рад. і парт. діяч. Брат В.*Межлаука*. Н. в м. *Харків* у сім'ї вчителя. З 1911 брав участь у революц. русі. Після закінчення 1912 історико-філол. відділення Харків. ун-ту працював учителем у г-зіях Харкова. 1916 склав екзамени за навч. курс юрид. ф-ту Харків. ун-ту. 1917 став членом Харків. ради робітн. і солдатських депутатів, брав участь в організації рад на Харківщині та *солдатських комітетів* на Зх. фронті, член революц. к-ту в м. Брянськ (нині місто в РФ). У січні—березні 1918 був нар. комісаром юстиції в *Донецько-Криворізькій Радянській Республіці*. З квітня 1918 — секретар Казанської ради робітн. і солдатських депутатів, комісар батальйону у боях проти білочехів. З червня 1918 працював губернським військ. комісаром, членом губернського к-ту РКП(б). У серпні—грудні 1918 був військ. комісаром Приволзького військ. округу. Потім, до травня 1919, займав посаду гол. начальника постачання Червоної армії (див. *Радянська армія*), а в червні—грудні був начальником Центр. управління постачання Червоної армії. У лютому—травні 1920 — комісар Катеринославської залізниці. До жовтня 1920 був членом РВР 4-ї армії, а потім, до листопада — комендантом Чорномор. укріпленого р-ну. З 1921 очолював Петровський металургійний завод (*Єнакієве*) та трест Південсталь. З лютого 1922 — уповноважений Наркомату шляхів сполучення на Донец. залізницях. Протягом 1923—25 був головою «Турбавовни», Середньоазійської екон. ради, Середньоазійського бюро ЦК РКП(б), секретарем ЦК КП(б) Туркменістану. 1926—29 працював в апараті ЦК ВКП(б). 1929 був призначений секретарем Тамбовського окружного к-ту ВКП(б). З грудня 1930 — секретар Ради праці та оборони СРСР і заст. керуючого справами РНК СРСР. У травні 1936 — листопаді 1937 — голова Всесоюзного к-ту зі справ Вищої школи при РНК СРСР. Заарештований у грудні 1937, засуджений до розстрілу 25 квітня 1938. Наступного дня страчений.

Реабілітований 4 квітня 1956.

Літ.: Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т.1. М., 1960; *Смыков Г.О.* Братья Межлауки. В кн.: Борцы за счастье народное. Казань, 1967.

В.І.Прилуцький.

МЕЖОВА́ КОМІ́СІЯ 1705 — двостороння комісія Рос. д-ви та *Османської імперії*, створена на виконання положень *Константинопольського мирного договору 1700* для делімітації кордонів цих д-в.

Попередні переговори представників сторін відбулися влітку 1704.

Куратором рос. делегації був генерал-фельдмаршал граф Ф.Головін. Головою рос. делегації було призначено каргопольського намісника думного дяка О.*Украінцева*, членами — колишнього київ. козац. полковника Г.Коровку-Вольського та *генерального бунчужного* Д.Максимовича. О.Украінцев провів консультації та наради з *гетьманом* І.*Мазепою* та *генеральною старшиною Гетьманщини*, а також, листовно, із *Кошем Запорозької Січі*. 28 травня 1704 він прибув на місце зустрічі делегацій на р. Інгул (прит. Пд. Бугу).

Куратором осман. делегації був сілістрійський бейлербей Юсуф. Очолював делегацію ага Ібрагім, а з жовтня 1705 — паша Коч Магмет. Також до делегації входили представники від *Кримського ханату*. Осман. делегація прибула на місце з'їзду наприкінці липня.

Остаточно місцем з'їзду було визначене урочище Мигія на р. Пд. Буг.

Делімітація території, яка була місцем спільного госп. використання *Запорозької Січі* та Крим. ханату, викликала протести останніх. Крим. ханат виступив проти делімітації як такої. Запороз. Січ в особі *кошового отамана* К.*Гордієнка* вимагала розширити свої кордони на пд. до Дніпровсько-Бузького лиману, спираючись на факти господарювання на нерозмежованих землях, а також на перекази про давні запороз. володіння. З її боку було проголошено заяви та здійснено акції, спрямовані на залякування комісарів сторін.

Результатом роботи М.к. стала делімітація кордону на правобереж. частині Нижнього Подніпров'я: від Пд. Бугу (у місці впадіння до неї р. Синюха) до Дніпра (тобто у межах сучасних *Миколаївської області* та *Херсонської області*). Розмежування на Лівобережжі Дніпра осман. делегація здійснювати відмовилася й відклала це питання на невизначений термін.

22 жовтня 1705 сторони підписали «Запис межовий» — акт розмежування та карту кордону. Документ, який не має поділу на статті чи абзаци, написано польс. мовою, перекладено рос. та турец. мовами та засвідчено в усіх трьох варіантах. У «Записі» визначається лінія кордону за топонімічними прикметами, а також повторюються деякі положення Константиноп. мирного договору 1700. 25 жовтня 1705 М.к. припинила свою роботу.

У результаті роботи цієї комісії вперше було визначено пд.-сх. кордон Запороз. Січі, за нею закріплено спірні не розмежовані раніше землі.

Літ.: *Кащенко А.* Кость Гордієнко-Головко: Останній лицар Запоріжжя. Катеринослав, 1917; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1993; Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. Запоріжжя, 2004.

О.В. Кресін.

МЕ́ЗЕНЦЕВА Галина Георгіївна (15.09.1923—24.11.1997) — археолог, музеєзнавець, фахівець у галузі археології давніх слов'ян та

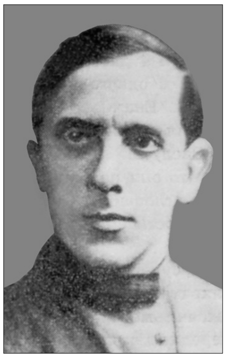

І.І. Межлаук.

Г.Г. Мезенцева.

Київської Русі. Д-р істор. н. (1969), проф. (1970). Н. в м. *Київ*. Закінчила істор. ф-т (1946), аспірантуру при кафедрі археології Київ. ун-ту (1946—49). 1950 захистила канд. дис. на тему: «Теракоти Ольвії та їх значення як історичного джерела», 1969 — докторську дис. на тему: «Давньоруське місто Родень: Княжа гора». 1950—1976 працювала на кафедрі археології та музеєзнавства Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) старшим викладачем (1950—59), доцентом (1959—70), професором (1970—76), викладала курси з археології Київ. Русі, стародавніх слов'ян, історії і теорії музейної справи та краєзнавства. 1976—86 працювала у відділі Пн.-Зх. Причорномор'я Ін-ту археології АН УРСР, де започаткувала дослідження на цій території слов'ян. пам'яток, зокрема у м. *Білгород-Дністровський*; викладала в Одес. ун-ті (нині *Одеський національний університет*) курси: «Археологія Давньої Русі», «Культура Київської Русі», «Музеєзнавство». З 1986 обіймала посаду старшого наук. співробітника давньорус. відділу Ін-ту археології АН УРСР (з 1991 — Ін-т археології АН України, з 1994 — *Інститут археології НАН України*).

М. належить значний доробок в укр. археол. науці. Вона досліджувала античні міста Пн. Причорномор'я (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*), *Канівське поселення полян* та давньоруські міста — Київ, *Родень*, *Білгород*, Білгород-Дністровський, керувала Канівською (1957—64), Білгородською (1965—75), Білгород-Дністровською (1977—83) археол. експедиціями.

Автор понад 100 наук. та науково-популярних праць. За 11-ма її сценаріями були зняті науково-популярні та учбові фільми: «У истоков Киевской Руси» (у 3-х частинах). К., 1964; «Древній Київ», ч. 1. К., 1971; «З глибин віків», ч. 2—3. К., 1971; «Час залишає сліди», ч. 4. К., 1972; «Свідки минулого». К., 1973; «Древній Білгород», ч. 1—3. К., 1970—73; «Місто над Десною» (Чернігів), ч. 1—2. К., 1974.

Праці: Музеї України. К., 1959; Нариси музейної справи. К., 1959 (у співавт.); Канівське поселення полян. К., 1965; Давньоруське місто Родень Княжа Гора. К., 1968; Про топографію стародавнього Білгорода. «УІЖ», 1968, № 8; Музеєзнавство. К., 1980; Дослідники археології України: Енциклопедичний довідник. Чернігів, 1997.

Літ.: Галина Мезенцева. В кн.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997; Пам'яті Галини Георгіївни Мезенцевої. «Археологія», 1998, № 3; *Самойленко Л.Г.* Мезенцева Галина Георгіївна. В кн.: Історичний факультет Київського національного університету ім. Т.Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004.

С.П. Юренко.

МÉЗЛЕВА — податок з селян у господарських (великокнязівських) і панських маєтках *Великого князівства Литовського*. На укр. землях поширений у 15—16 ст. Назва походить від литов. mézlawa (mézlowa) — данина. Податок платили як натурою — худобою, домашньою птицею, яйцями, так і грішми.

Літ.: *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства по времени издания первого Литовского статута. М., 1892; Акты Литовской метрики, т. 1, вып. 2. Варшава, 1897.

Н.О. Герасименко.

МЕЗОЛÍТ — середньокам'яний вік (див. також *Археологічна періодизація*). Вища фаза розвитку мисливського госп-ва, у надрах якої зріє його остаточна криза.

РАННІЙ МЕЗОЛІТ на ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. VIII–VII тис. до н.е.
За Л.Залізняком
Масштаб 1:15000000

ПІЗНІЙ МЕЗОЛІТ на ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. VII–VI тис. до н.е.
За Л.Залізняком
Масштаб 1:15000000

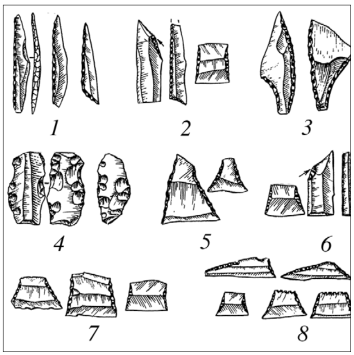

Мікроліти мезолітичних культур України: кудлаївської (1), яніславицької (2), пісочнорівської (3), кукрекської (4), зимівниківської (5), донецької (6), гребениківської (7) та мурзаккобинської (8). Кремінь.

Основою мезолітичної економіки було неспеціалізоване індивідуальне полювання за допомогою лука та стріл на лісових нестадних копитних. Археол. ознакою М. є повсюдне поширення лука, що фіксується масовими знахідками мікролітичних наконечників стріл — мікролітів. М. у Європі почався з різкої деградації сканд. льодовика бл. 8 тис. років до н. е. і скінчився 4—5 тис. років до н. е. з поширенням неолітичної кераміки та відтворювальних форм госп-ва (*землеробство*, *скотарство*).

Криза мисливства та лук зі стрілами, як визначальні особливості мезолітичної доби, поширилися в помірній зоні Євразії, перш за все через різку зміну природно-кліматичних умов. Післяльодовикове потепління 8 тис. років до н. е. призвело до швидкого заростання безкраїх прильодовикових тундро-степів Євразії сосново-березовими лісами. Як наслідок на зміну величезним стадам прильодовикових травоїдних (мамонтів, бізонів, коней, пн. оленів тощо) прийшли нечисленні нестадні лісові копитні (тур, лось, олень, кабан). Нестача дичини зумовила поширення більш ефективної мисливської зброї (лук, стріли), що остаточно підірвало поголів'я промислових тварин і зумовило глобальну кризу мисливського госп-ва. Перехід до відтворювальних форм економіки, властивих наступній неолітичній добі, став неминучим (див. також *Неолітична революція*).

Мезолітичне сусп-во характеризується індивідуалізацією способу життя, яка виявилася в частковому господарсько-побутовому усамостійненні сім'ї від общини (див. *Первісна община*), завдяки поширенню ефективної індивідуальної мисливської зброї — луків та стріл. Поглибилася етнічна диференціація людства, переконливим свідченням чого стала поява численних *археологічних культур* на мезолітичній карті Європи. Лише на території України їх налічується близько десятка. Більшість дослідників вважає такі археол. к-ри слідами мешкання первісних *етносів* мезолітичної доби.

Літ.: Давня історія України, т. 1. К., 1997; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. К., 1998.

Л.Л. Залізняк.

МЕЇ́Р, Меїр бен Самуель зі Щебжешина (серед. 17 ст.) — єврейс. реліг. поет і хроніст. Автор віршованої хроніки «Цок га-іттім» («Важкі часи»; Краків, 1650), що була призначена для читання під час постів, пов'язаних з єврейс. мучениками. Хроніка містить важливі відомості про події початку *національної революції 1648—1676*, основані на розповідях утікачів та власних спостереженнях автора, який навесні 1649 перебував в околицях Замостя (нині м. Замосць, Польща). Твір був написаний невдовзі по тих подіях (плагіат з нього з'явився у Венеції (Італія) 1656 під іменем Ієшуа бен Давида зі Львова).

Літ.: Еврейские хроники XVII столетия (эпоха «хмельничины»). М.—Иерусалим, 1997.

Д.С.Вирський.

МЕЇ́Р (Меєрсон) **Голда** (уроджена Мабович; 1898—1978) — прем'єр-міністр Ізраїлю 1969—74. Н. в м. *Київ* у сім'ї теслі, яка 1906 емігрувала до США й оселилася в Мілуокі (шт. Вісконсін). 1917 вийшла заміж за Моріса Меєрсона.

Спогади раннього дитинства про єврейс. погроми в *Російській імперії*, звістки про масові вбивства євреїв під час громадян. війни 1918—22 в Росії, а також знайомство з творами єврейс. нац. мислителів привели М. до *сіонізму*. 1915 вона вступила до партії *Поалей Ціон*. Взимку 1918 їде на Американський єврейський конгрес у Філадельфію, як депутат від Мілуокі.

1921 М. репатріювалася до Ерец-Ісраєль (Палестини), де оселилася в кібуці Мерхавія. Через рік вона була направлена на з'їзд кібуцного руху, як депутат від Мерхавії. На з'їзді зустріла багатьох лідерів робітничого руху, у тому числі і Бен-Гуріона. Громад. активність дозволила отримати роботу в єрусалимському відділенні комітету цивільного будівництва «Солел Боне». 1928 була обрана секретарем виконкому Мо'еут хапо'лот (жіночий відділ робітничої партії Хістадрут), а 1932 направлена до США як емісар в орг-цію Пайорнір уімен. 1932—34 М. була представником усіх жіночих організацій Палестини у США. Після повернення 1934 до Палестини М. була введена до виконкому Хістадруту, а потім призначена головою політ. відділу.

1940 М. брала активну участь в боротьбі єврейс. населення Палестини (ішува) з мандатною адміністрацією. Одним з важливіших питань, яким вона займалась у той час, було поновлення єврейс. еміграції у цей регіон. Брала участь у конференції, яку скликав Ф.*Рузвельт* у франц. курорті Евіан — ле-Бен з питань долі європейських біженців.

Коли британська влада арештувала в червні 1946 лідерів ішува, М., яка була на той час членом правління Єврейського Агентства, була обрана дійсним головою його політ. відділу й таким чином — головним представником ішува в переговорах з мандатною адміністрацією.

У січні 1948 М. була направлена до США, щоб одержати підтримку амер. єврейства в боротьбі ішува за незалежність і проти араб. агресії. За шість тижнів вона зібрала понад 50 млн доларів. Бен-Гуріон сказав: «Коли ми будемо писати історію нашої країни, то там буде розповідь про єврейську жінку, яка знайшла гроші, необхідні для створення держави».

10 травня 1948, за чотири дні до проголошення незалежності Ізраїлю, М. таємно прибула до

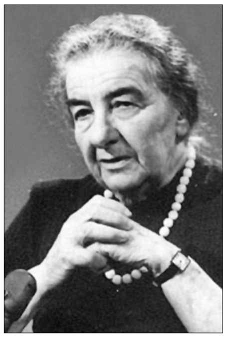

Г. Меїр.

Трансйорданії, де зустрілася з королем Абдаллою І з метою переконати його відмовитись від нападу на Єврейс. д-ву.

Після проголошення Д-ви Ізраїль М. була призначена послом у *Москві* і займала цей пост з вересня 1948 по квітень 1949.

1949 була обрана до кнесету від партії Мапай і призначена на посаду міністра праці та соціального страхування у кабінеті Д. Бен-Гуріона.

Також вона була представником Ізраїлю в *Організації Об'єднаних Націй*. Її промови з трибун ООН нерідко були центральною подією *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.*

У 67 років подала у відставку з поста міністра, але криза, яку спричинила шестиденна війна 1967, змусила її повернутись до політики. М. активно сприяла об'єднанню партій Мапай, Рафі та Ахдут хаавода і стала генеральним секретарем об'єднаної ізраїльської партії праці.

26 лютого 1969 М. очолила уряд Ізраїлю. 1969 відвідала США з офіц. візитом. У тому ж році Ізраїльська партія праці під кер-вом М. одержала перемогу на виборах і вона знову очолила уряд. На посту прем'єр-міністра вона сконцентрувалась на вирішенні економічних та соціальних проблем. 1973 вона їздила у Ватикан та стала першим прем'єр-міністром Ізраїлю, який отримав аудієнцію у Папи Римського.

М. висунула концепцію Ізраїлю як центру світ. єврейства і заявила про підтримку Ізраїлем, його урядом боротьби рад. євреїв за право репатріації на свою істор. Батьківщину.

Вона прийняла амер. ініціативу, згідно з якою Єгипет мав припинити «війну на виснаження» у відповідь на зобов'язання Ізраїлю відійти до «безпечних і визначених кордонів», що були встановлені в ході мирного врегулювання арабо-ізраїл. конфлікту. Наслідком цього кроку був вихід блоку Гахал з коаліційного уряду.

Незважаючи на перемогу у Війні Судного дня 1973, політ. і військ. прорахунки уряду викликали глибокі зміни в сусп. настроях. Хоча після виборів у кнесет 8-го скликання (31 грудня 1973) Мапай знову змогла сформувати уряд, на чолі якого стояла М., уряд був змушений піти у відставку в квітні 1974 після публікації звіту комісії Ш.Аграната про причини поразок у початковий період війни. М. відмовилася від посади лідера партії і пішла з політ. арени.

М. з 1972 — віце-президент, з 1976 — почесний президент *Соціалістичного інтернаціоналу.*

Похована на горі Герцля в *Єрусалимі.*

Літ.: Краткая еврейская энциклопедия, т. 5. Иерусалим, 1990.

М.С. Бур'ян.

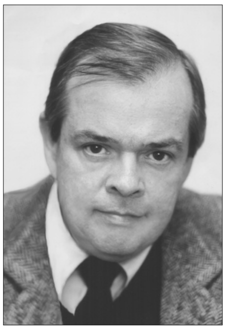

Дж.-Е. Мейс.

МЕ́ЙС Джеймс-Ернест (18.02. 1952—03.05.2004) — історик України, політолог, громад. діяч. Д-р історії (1981), професор. Н. у м. Мускогі (шт. Оклахома, США) в амер. робітн. родині. 1973 зі званням бакалавра закінчив істор. ф-т ун-ту штату Оклахома. 1973—81 — аспірант істор. ф-ту Мічиганського ун-ту. 1978 отримав ступінь магістра. 1978—80 — викладач Мічиганського ун-ту, Анн-Арбор. 1981—84 — докторант *Українського наукового інституту Гарвардського університету.* Разом з Р.*Конквестом* працював над проектом з дослідження *голодомору 1932—1933 років в УСРР*, матеріалами до книги Р.Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор». 1981 захистив докторську дис. на тему: «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні (1918—1933 рр.)». Підготував і видав книгу з такою ж назвою (Гарвард і Кембридж, Массачусетс, США, 1983). 1984—86 — наук. співробітник Ін-ту україністики при Гарвардському ун-ті.

Фахову діяльність учений зосереджував на дослідженні голодомору 1932—33 в УСРР, *геноциду* в Україні. 1984 він — директор проекту «Усна історія українського голодомору». 1986—90 — наук. керівник Комісії з дослідження голоду 1932—33 в Україні при Конгресі й уряді США. Підсумком роботи комісії стали книги: «Рапорт Конгресові США Комісії з дослідження голоду в Україні» (Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine, англ. мовою. Вашингтон, 1988). «Збірник усних свідчень Комісії з дослідження голоду в Україні» (Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine, vol. 1—3, англ. мовою. Вашингтон, 1990). Комісія визнала голодомор 1932—33 в УСРР актом геноциду укр. народу.

1990—91 М. — старший наук. співробітник програми вивчення національностей і Сибіру Гаррімänівського ін-ту радянології при Колумбійському ун-ті. 1991—93 — наук. співробітник Укр. науково-дослідної програми Іллінойського ун-ту та в 1993—94 — консультант проекту «Україна» Ін-ту амер. плюралізму (Амер. єврейс. к-т, Чикаго).

З 1993 постійно проживав в Україні (*Київ*). Працював провідним наук. співробітником Ін-ту нац. відносин і політології НАН України (з 1998 — *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*). 2001—02 за сумісництвом — професор Міжнар. християн. ун-ту (Київ). 1994—04 — заст. гол. редактора ж. «Політична думка». 1995—2004 постійно працював професором політології Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*), 1997—04 — консультант англомовної версії газ. «День».

У 90-х рр. 20 ст. — на поч. 21 ст. вивчав і висвітлював соціально-екон., нац. та духовні проблеми України, об'єднані заг. визначенням ученого як «постгеноцидне українське суспільство». Автор численних публікацій з історії *тоталітаризму* й геноциду у 20 ст., голодомору 1932—33 в УСРР, України як постгеноцидної *держави.*

П. у м. Київ. Похований, за його заповітом, на *Байковому цвинтарі.*

За визначні особисті заслуги перед укр. народом у розкритті світ. спільноті істор. правди про голодомор 1932—33 в УСРР, плідну науково-дослідницьку і громад. діяльність М. посмертно відзначено держ. нагородою України — орденом князя Ярослава Мудрого 2-го ст. (2006).

Праці: Політики й історія в радянській Україні: 1921—1933. «Доповіді про національності», 1982, осінь; Украинская проблема и как Сталин попытался ее решить. «Россия», 1982, № 5—6; Комунізм і дилеми націо-

нального визволення: національний комунізм у Радянській Україні, 1918—1933. Кембридж. 1983; Голод у Радянській Україні 1932—1933: меморіал. Кембридж. 1986 (у співавт.); Голодомор-33 у радянській Україні. В кн.: Голод в Україні 1932—1933. Едмонтон, 1986; Комісія США з питань голоду в Україні: Доповідь Конгресу. Вашингтон. 1986 (за участю Олі Самійленко); Голод 1932—1933: вододіл в історії радянської національної політики. В кн.: Радянська національна політика: управління етнічними групами в СРСР. Нью-Йорк—Лондон, 1990; Проект Комісії з питань голоду в Україні «Усна історія», т. 1—3. Вашингтон, 1990 (укладач і редактор у співавт.); Американська преса й український голодомор. В кн.: Дослідження геноциду. Нью Хейвен — Лондон, 1992; Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року. «Сучасність», 1993, № 4; Зачароване коло ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України. «ЛУ», 1994, 3 березня; Бурхливий рух розстріляного відродження — Микола Хвильовий. «Сучасність», 1994, № 11—12; Політичні причини голодомору в Україні, 1932—1933 рр. «УІЖ», 1995, № 1; Національний комунізм: трагічні ілюзії. К, 1997 (у співавт.; фактично опублікована 1990); Тяглість інерції, або Комунізм і посткомунізм в Україні. «Сучасність», 1997, № 7—8; Роль голодоморів в історії підрадянської України. В кн.: Голод 1946—1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997: матеріали. К., 1998; Земля на крові. «День», 1998, 14 листопада; Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. В кн.: Голод 1932—1933 років в Україні: причини і наслідки. К., 2003; Великий голод в Україні 1932—1933 років, т. 1—4. К., 2008 (упорядник).

Літ.: Мейс, Джеймс. В кн.: Енциклопедія України, т. 3. Буффало—Лондон, 1993; *Веселова О.М.* Мейс Джеймс Ернст. «УІЖ», 2004, № 4; Пам'ятати і увічнити... «День», 2004, 6 травня; День і вічність Джеймса Мейса. К., 2005; *Дзюбенко-Мейс Н.* Політичний шабаш на кістках. «День», 2007, 26 січня.

О.М. Веселова.

МЕЙСÁРОШ Карой (20.07.1821—02.02.1890) — юрист, журналіст, історик. Н. в с. Гойдудорог (нині село в Угорщині) в сел. сім'ї. Навч. в Дебреценській г-зії, на юрид. ф-ті Будапештського ун-ту. Брав участь у революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*), а після її поразки переїхав в *Ужгород*, де зайнявся юриспруденцією. Одноразово вивчав історію закарпатських *русинів* і 1850 видав угор. мовою працю «Історія русинів Угорщини». Відстоював належність *Закарпатської України* до Угорщини, але визнавав автохтонність (див. *Автохтони*) русинів і прихильно ставився до їх соціально-економічних і політичних проблем, намагаючись привернути до них увагу центральних властей.

М. виступив і як перший історик м. Ужгород — 1861 видав книгу «Історія Ужгорода від найдавніших часів до сьогодні», яка важлива значним фактичним матеріалом. Повернувшись до Пешту (нині м. Будапешт, Угорщина), зайнявся правознавчими дослідженнями та журналістикою.

П. у с. Завадка (нині село в Словаччині), де й похований.

Праці: A magyarországi oroszok tőrténete. Pesten, 1850; Ungvár törtenete, a legrégibb idöktől Maig. Pesten, 1861.

Літ.: *Фединишинець В.* Перший історик Ужгорода. Ужгород, 1994.

Д.Д. Данилюк.

МÉЙТУС Юлій Сергійович (29 (15).01.1903—02.04.1997) — композитор. Засл. діяч мист-в Туркменської РСР (1944), засл. діяч мист-в УРСР (1948). Нар. артист УРСР (1973). Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Брав уроки фортепіанної гри в Г.*Нейгауза*. 1920—21 працював піаністом у клубах частин *Першої кінної армії*. 1923—31 навч. в Харків. музично-драм. ін-ті (клас композиції С.Богатирьова). 1923—24 був концертмейстером у Харків. театрі опери та балету; 1924—25 — завідуючим муз. частиною харків. театру «*Пролеткульту*». Після 1926 займався виключно композиторською діяльністю. Твори: 15 опер, серед них — «Перекоп» (1939, у співавт.), «Гайдамаки» (1940, у співавт.), «Абадан» (1943, у співавт.), «Лейлі та Меджнун» (1946, у співавт.), «Молода гвардія» (1947; 2-га редакція — 1950), «Зоря над Двіною» (1955), «Украдене щастя» (1958), «Махтумкулі» (1961), «Іскра життя» («Вітрова донька», 1964), «Брати Ульянови» (1966), «Анна Кареніна» (1970), «Ярослав Мудрий» (1972), «Ріхард Зорге» (1975), «Мар'яна Пінеда» (1978), «Іван Грозний» (1980); 5 сюїт для симфонічного оркестру (1928, 1929, 1939, 1942, 1944); симфонічні поеми, камерно-інструментальні, хорові, вокальні твори (понад 200 романсів, балад, обробок нар. пісень), музика до фільмів і театральних вистав.

Лауреат Держ. премії СРСР (1951), Держ. премії УРСР ім.Т.Шевченка (1991).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Малышев Ю.В.* Ю.С. Мейтус: Очерк творчества. М., 1962; *Його ж.* Юлій Сергійович Мейтус. К., 1962; *Бас Л.О.* Юлій Мейтус. К., 1973; Советские композиторы и музыковеды, т. 2. М., 1981; *Архимович Л.Б., Мамчур И.А.* Юлий Мейтус: Очерк жизни и творчества. М., 1983; Союз композиторов Украины: Справочник. К., 1984: Особова справа Мейтуса Ю.С. / Спілка композиторів України.

П.М. Бондарчук.

Ю.С. Мейтус.

МЕКЛЕНБУ́РГ-СТРЕЛИ́ЦЬКІ — вихідці із Саксонії, герцоги, члени царської родини, великі поміщики і підприємці *Російської імперії.* На рубежі 19 і 20 ст. вони володіли більше як 123 тис. *десятин* землі. В Україні їм належав Карлівський маєток (м-ко Карлівка, нині місто Полтав. обл.), якому не було рівних за тех. оснащенням, організацією с. госп-ва та результатами діяльності. Маєток, який у 1840-х рр. належав графині М.Розумовській, 1849 був куплений дружиною вел. кн. Михайла Павловича (1798—1849) — вел. кн. Оленою Павлівною (1806—73), по ній перейшов у спадок її дочці вел. кн. Катерині Михайлівні (1827—94), одруженій з **Георгом-Августом-Ернестом** Мекленбург-Стрелицьким (1824—76). По їх смерті — успадкований сімома нащадками. У маєткові напередодні *Першої світової війни* налічувалося 55,5 тис. десятин землі вартістю в 16,4 млн *рублів.* Вести раціональне госп-во в Карлівці намагалися ще *Розумовські*, а згодом і нові господарі, проте невдало. Після *селянської реформи 1861* маєток М.-С. протягом 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. перетворився з кріпосницької *латифундії* в передове госп-во капіталіст. типу. Його основу становило вирощування цукрових буряків з наступною переробкою на цукор та пшениці на продаж. У маєткові діяли 4 цукрових, 1 винокурний, 2 крохмальних з-ди, крупчатня, паровий млин, олійниця, цегельня,

Г.Г. Мекленбург-Стрелицький.

К.М. Мекленбург-Стрелицька.

ремонтна майстерня. М.-С. отримували від Карлівського маєтку на поч. 20 ст. в середньому щорічно понад 1,1 млн рублів прибутку. Своїм коштом поміщики утримували вчителів, двокласні чоловіче і жіноче початкові уч-ща, уч-ще для дітей службовців, притулок для знедолених. Під опікою **Георгія** (Георга-Олександра) **Георгійовича** М.-С. (1859—1909) перебувало в *Санкт-Петербурзі* товариство, яке надавало дешеве житло робітникам та ін. категоріям населення.

Літ.: *Анфимов А.М.* Карловское имение. В кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. М., 1962; *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупных земельных собственников России конца XIX — начала XX в. М., 1971.

Т.І. Лазанська.

МÉКСИКА, Мексиканські Сполучені Штати — федеративна республіка в пд.-зх. частині Пн. Америки. Площа — 1964,375 тис. км² (15 місце у світі). Омивається водами Тихого океану на зх. і Мексиканської затоки Карібського моря на сх. Межує зі США — на пн. (кордон — 3152 км), з Гватемалою (956 км) і Белізом (193 км) — на пд. сх. Населення — 105,8 млн осіб (2007). Адм. поділ — 31 штат (поділяються на муніципії) і федеральний столичний округ. Штати мають свою конституцію. Губернаторів штатів та столичного округу обирають прямим голосуванням строком на 6 років. Столиця — м. Мехіко (8,6 млн осіб). Інші великі міста: Гвадалахара (1,659 млн), Пуебла (1,321 млн), Тіхуана (1,228 млн), Монтеррей (1,127 млн), Леон (1,052 млн). Держ. мова — іспанська. Релігія — католицизм (94,7 % населення). Грошова одиниця — мексиканський песо. Нац. склад: 60% — індіансько-іспанські метиси, 30% — індіанці, 9% — вихідці з Європи, 1% — інші. Незалежність М. проголошена 16 вересня 1810. Діє конституція 1917 з доповненнями. Голова д-ви — президент (обирається на 6 років прямим голосуванням, без права переобрання). Законодавча влада — Нац. конгрес, що складається з сенату і палати депутатів. Сенат (128 осіб) обирається на 6 років (склад поновлюється на $^1/_4$ кожні 3 роки), палата депутатів (500 осіб) — на 3 роки.

Територію М. до 16 ст. населяли індіанські племена (ацтеки, тольтеки, майя та ін.). На поч. 16 ст. М. була завойована іспанськими конкіскадорами та увійшла до складу іспанської колоніальної імперії. В ході війни

Мехіко. Пасео де ля Реформа. Пам'ятник індейському вождю Куатемоку та захисникам міста від іспанського вторгнення.

за незалежність іспанських колоній в Америці М. здобула незалежність та була проголошена республікою (1824). 1845 США анексували шт. Техас. Американо-мексиканська війна 1846—48 призвела до втрати М. $^1/_4$ своєї території.

1850-ті рр. ознаменувалися низкою антифеодальних та антиклерикальних реформ. 1861—67 Велика Британія, Іспанія та Франція організували збройну інтервенцію до М. з метою перетворення її на колонію, однак зазнали невдачі. 1877 в державі була встановлена диктатура П.Діаса, яка була скинута в ході Мексиканської революції 1910—17. Під час *Другої світової війни* М. підтримувала *антигітлерівську коаліцію*.

З початком 1960-х рр. країна взяла курс на укріплення нац. економіки. У січні 1994 в М. розпочалося повстання сапатистів, яке закінчилося підписанням угоди «Сан-Андрес», що передбачала визнання прав індіанських народів. 2006 в столиці М. — Мехіко пройшли масові акції протесту проти результатів пре-

зидентських виборів («революція кактусів»), які закінчилися тільки після визнання Федеральним виборчим трибуналом президентом країни Ф. Кальдерона.

Членство в міжнар. орг-ціях — *Організація Об'єднаних Націй* (1945), *Міжнародний валютний фонд* (1945), Міжнар. банк реконструкції та розвитку (1945), Орг-ція амер. д-в (1948), Орг-ція Латиноамер. парламент (1964), Латиноамер. асоціація інтеграції (1981), Північноамер. зона вільної торгівлі (1994), *Світова організація торгівлі* (1995).

М. визнала незалежність України 25 грудня 1991. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлені 14 січня 1992. 25 вересня 1997 в ході візиту Президента України Л.*Кучми* до М. була підписана декларація про принципи відносин та співробітництво між Україною та М. У березні 1999 започаткована діяльність Посольства України в М., офіційне відкриття якого відбулося в листопаді 2000. Того ж року в м.Київ було відкрито Почесне Консульство М. в Україні. Протягом 2002—03 М. відвідали укр. держ. делегації. В українсько-мексиканських торговоекономічних відносинах є значний, але незадіяний потенціал. Найбільшу зацікавленість укр. підприємців викликає енергетичний сектор М.

Перші укр. переселенці (вихідці з *Закарпатської України* та *Галичини*) з'явилися на території М. в 1920-ті рр. Обмеження щодо імміграції, запроваджені на поч. 1920-х рр. урядом США, посилили потік укр. переселенців на територію Сполучених Штатів Мексики. Для українців перебування на території цієї д-ви мало тимчасовий характер, розглядалося переселенцями як проміжний етап до переселення в США чи Канаду. Однак активізація проведення аграрної реформи в М. в 1920-ті рр. дала можливість населенню країни отримати земельні наділи. Сподіваючись отримати землю, сюди прибували й українці. 1925 в М. проживало бл. 250 укр. поселенців. Отримати вільний наділ землі більшості з них не вдалося.

Розвивалися українсько-мексиканські культ. зв'язки. 1922 в М. побував Укр. нац. хор під кервом О.*Кошиця*. Протягом 3-х тижнів він дав 20 концертів, які пройшли з величезним успіхом. У грудні 1924 група укр. поселенців об'єдналася в «Товариство українського народу». За допомогою українців із США членам т-ва вдалося працевлаштуватися, поліпшити своє матеріальне становище. З часом укр. еміґранти залишили М., виїхавши в ін. д-ви. Станом на 2006 заг. чисельність укр. общини в М. бл. 450 осіб. Діаспора складається переважно з представників науково-тех. інтелігенції, що прибули до країни наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр.

Літ.: *Halich W.* Ukrainians in the United States. Chicago, 1937; *Драган А.* Український народний союз в минулому і сучасному. В кн.: Українці у вільному світі. Ювілейна книга «Українського народного союзу», 1894—1954. Джерзі Сіті, 1954; *Федорів Ю.* Історія церкви в Україні. Торонто, 1967; *Варварцев М.М.* Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США. «УІЖ», 1969, № 6; *Козак М.* З історії українського поселення в Міннесоті. «Свобода» (Джерзі Сіті), 1979, ч. 190, 22 серпня; Атлас: Українці — східна діаспора. К., 1993; *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. К., 1993; Історія української еміграції. К., 1997; *Трощинський В., Шевченко А.* Україна крізь віки, т. 15: Українці в світі. К., 1998; *Євтух В. та ін.* Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. К., 2003.

М.С. Бур'ян, О.В. Гуцол.

МЕ́ЛА ПОМПО́НІЙ (Pomponius Mela; 1 ст.) — рим. письменник, автор «Землеопису», складеного за творами різних авторів у 40-ві рр. 1 ст. У частині, де йдеться про Пн. Причорномор'я, використано в основному стародавні джерела, названі скіф. племена (див. *Скіфи*), які давно залишили істор. сцену. Праця М.П. є важливою у справі відтворення етногеографії Скіфії в 6 ст. до н. е. і для знайомства з деякими топонімами, що ніде більше не згадуються, а також із легендами про походження низки геогр. назв Пн. Причорномор'я.

Карта світу за Помпонієм Мелою. З видання «De situ Orbis». 1536.

Літ.: *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. Л., 1925.

М.В. Скржинська.

МЕЛАНХЛЕ́НИ (чорноризці). *Геродот* (IV, 20) називає М. особливим, не скіф. племенем. Згідно з Геродотом, усі М. носили чорний одяг, від якого вони отримали свою назву. Володіння їх межували з територією царських скіфів (див. *Скіфи*) на пд., *андрофагів* на зх. та *гелонів* з *будинами* на сх. Геродот повідомляє також, що від моря до країни М. 20 днів шляху. На північ від них, по Геродоту, багна та озера. Точної локалізації М. на підставі археол. даних ще немає. Більша частина дослідників співвідносить М. з племенами юхнівської культури, розповсюдженої по верхній та середній Десні (прит. Дніпра) та її притоці Сейм, де відкрито кілька городищ (Трубчевське, Кузина Гора та ін.), що датуються 6—5 ст. до н. е. За даними цих пам'яток, М. були осілим племенем, якому було відоме мотичне хліборобство, скотарство та ремесла.

Літ.: *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

С.В. Махортих.

МЕЛЕ́К-ЧЕСМЕ́НСЬКИЙ КУРГА́Н — визначна антична поховальна пам'ятка кінця 4 — поч. 3 ст. до н. е. Був зведений неподалік пн. околиці *Пантікапея*. Діаметр насипу — понад 60 м, висота — 8 м. Кам'яний склеп під насипом складався із дромоса, критого уступчастим склепінням та поховальної камери (3,7—4 м), перекритої ступінчатою банею. Досліджений О.*Люценком* 1858—59 і 1862—63.

Літ.: *Цветаева Г.А.* Курганный некрополь Пантикапея. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1957, № 56; *Гайдукевич В.Ф.* Боспорские города. Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат. Л., 1981.

С.Б. Буйських.

Мелек-Чесменський курган. Фото початку 21 ст.

МЕЛЕНЕ́ВСЬКИЙ Маркіян (Мар'ян, Юлій) **Мар'янович** (Іванович; псевдоніми — Басок, Гилька, Масойлович та ін.; 1878 — 1930-ті рр.) — політ. діяч, публіцист. Н. в с. Федюківка Таращанського пов. Київ. губ. (нині село Лисянського р-ну Черкас. обл.) в родині поміщика. Закінчив г-зію в м. *Київ*. За участь у студентському русі виключений з Новоалександрівського ін-ту с. госп-ва та лісництва (нині Новоалександрівськ — м. Пулави, Польща). У кінці 1890-х рр. заснував у Києві «Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії», яка встановила зв'язок з *Українською соціал-демократією* І.*Стешенка* й Лесі *Українки*. 1899 заарештований у Києві під час вуличної демонстрації, перебував на засланні та еміграції. 1900—04 — член *Революційної української партії*, працював на Київщині, згодом — у Закордонному к-ті РУП у *Львові*. 1904—11, після розколу РУП, став одним із засновників і керівників соціал-демократ. «*Спілки»*, яка на початку 1905 об'єдналася з меншовицькою фракцією *Російської соціал-демократичної робітничої партії* на правах крайової орг-ції. 1912—13, після розгрому «Спілки», М. співробітничав у більшовицькій пресі, готуючи огляди робітн. руху в країнах Зх. Європи. 1913—14 виступив ініціатором об'єднання *Української соціал-демократичної робітничої партії* та соціал-демократ. «Спілки» з метою посилення революц. руху в Україні. У роки *Першої світової війни* був членом президії *Союзу визволення України* та його представником у *Стамбулі*, членом президії *Загальної української ради* у *Відні*, брав активну участь у переговорах з турец. урядом про надання допомоги у створенні самостійної і незалежної Укр. д-ви. У 1920-х рр. переїхав до УСРР, де і помер у 1930-ті роки.

Перу М. належить велика кількість публіцистичних праць, рецензій, спогадів про розвиток соціал-демократ. руху в Україні в 1902—13, у т. ч. «До роботи через єднаннє», «До історії Української С.-Д. Спілки» та ін.

Літ.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1. К., 1926; *Галаган М.* З моїх споминів, ч. 1. Львів, 1930; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. К., 1993; Протоколи II (невідбутого) з'їзду РУП 1904 р. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10.

О.П. Реєнт.

Меленський А.І. Свято-Миколаївська церква-ротонда на Аскольдовій могилі у м. Київ. Фото 2009.

МЕЛЕ́НСЬКИЙ Андрій Іванович (1766 — січень 1833) — архітектор, представник стилю *класицизму*, перший київ. міськ. архітектор (1799—1829). Н. в м. *Москва* в сім'ї військовослужбовця. Після навчання в Москві у архіт. К. Бланка (від 1775) і згодом в «Експедиції Кремлівського строєнія» (1780—86), де сформувався як майстер-архітектор під впливом В.Баженова й М.Казакова, був відряджений до *Санкт-Петербурга*. 1787—92 вдосконалював майстерність, працюючи в «Кабінеті її Величності з будівництва палаців» під кер-вом Дж.Кваренгі. Призначений до спеціальної виїзної містобудівної комісії, одержав посаду волин. губернського архітектора і від 1799 працював у *Києві*. Численні будинки, виконані в стилі довершеного класицизму за проектами М. або споруджені чи перебудовані за його участю та під кер-вом, понині домінують на багатьох ділянках істор. забудови Києва. Протягом 30 років він керував губернською креслярнею, брав участь у складанні ген. плану Києва (1803—09). Проведені М. містобудівні заходи значною мірою визначили сучасний характер планувальної структури центральної частини міста. Здійснив забудову *Подолу* після пожежі 1811, наблизивши до природного ландшафту прямокутну планувальну основу, запропоновану В.*Гесте*. М. належить ідея прокладання важливих магістралей міста, зокрема, Олександрівської (нині вул. Грушевського) та Васильківського шосе (нині вул. Велика Васильківська) й Хрещатика, який у серед. 19 ст. став головною вулицею Києва. 1803—06 на початку Хрещатика побудував перший міський театр (не зберігся). За проектами М. зведено чимало особняків, корпус присутственних місць (1809—10; не зберігся) на Печерську біля *Маріїнського палацу*. Тоді ж вперше М. були зроблені детальні обміри палацу для формування гол. міської площі. Серед більше 50-ти визначних архіт. памяток і містобудівних об'єктів, зведених за проектами М.: перший Контрактовий будинок на Подолі (1815—17); пам'ятник на честь повернення Києву *магдебурзького права* (1802—08); церква Миколи Доброго (1800—07); церква Різдва Пресвятої Богородиці (1810—14); Свято-Воскресенська церква (1820); Свято-

Миколаївська церква-ротонда на *Аскольдовій могилі* (1810; 1934—36 перебудована на павільйон, 1997 відновлена); будови *Київського Свято-Флорівського Вознесенського монастиря* (1822—27).

1829 залишив службу за станом здоров'я, але продовжував практику архітектора.

П. у м. Київ. Похований на Щекавицькому кладовищі, знищеному за рад. часів (могила не збереглася).

Літ.: *Новаковская Н.П.* Дворцовый ансамбль в Киеве: Памятник архитектуры XVIII—XIX вв. К., 1959; Словник художників України. К., 1973; *Асеєв Ю.С.* Розповіді про архітектурні скарби. К., 1976; *Белоконь С.И.* Андрей Иванович Меленский. К 220-летию со дня рождения киевского архитектора А.И. Меленского. К., 1986; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Головні та міські архітектори Києва, 1799—1999: Каталог виставки до 200-річчя введення головного архітектора Києва. К., 1999; Звід пам'яток історії та культури України: м. Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. К., 1999.

Р.І. Бондаренко.

МÉЛЕС Анатолій (чернече ім'я Анатолій; р. н. невід. — 02.02. 1775) — єпископ, з ім'ям якого пов'язана спроба запорожців створити самостійну архієрейську кафедру. 1749 М. отримав сан архімандрита в Свято-Георгіївському монастирі на *Афоні*. 1750 прибув до *Російської імперії* для збирання милостині. 1756 знов приїхав до Росії в сані архієрея Мелетинського, уже як представник слов'ян *Османської імперії*, які прагнули переселитися на пд. рос. землі. З дозволу Найсвятішого Синоду 1758 та 1759 М. відвідав *Слобідську Україну* та *Вольності Війська Запорозького низового*. Після прибуття до *Запорозької Січі* був запрошений запорожцями служити у Свято-Покровській церкві. Через деякий час козац. кер-во запропонувало М., всупереч існуючим правилам, назавжди залишитися на Січі і порядкувати духовними справами Війська Запорозького. М. справили архієрейську різницю, він призначав закордонних духовних осіб для служби в запороз. церквах, правив богослужіння, не поминаючи імені митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії Арсенія (Могилянського). Через це 31 січня 1760 Найсвятіший Синод видав указ про взяття М. під арешт. Він був позбавлений архієрейського сану та ієромонашества і засланий до Сибіру в Кондинський Свято-Троїцький монастир під суворий нагляд. Пізніше перебував у кількох ін. монастирях, був духовною особою при рос. флоті. У жовтні 1770 рішенням Найсвятішого Синоду М. поновлений в єпископському сані. 1772 розпорядженням російської імп. *Катерини II* М. отримав в управління Глухівський монастир, в якому і помер.

Літ.: *Левицький О.* Церковна справа на Запорожжі у XVIII в. В кн.: Записки Українського наукового товариства в Києві, т. 10. К., 1912; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 2. Нью-Йорк, 1977; *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734—1775). Запоріжжя, 1998.

І.І. Лиман.

МЕЛІТÓПОЛЬ — місто обласного підпорядкування *Запорізької області*, райцентр. Розташований на р. Молочна. Залізнична станція. Нас. 159 тис. осіб (2007). Виникло на місці слободи Новоолександрівка, заснованої 1816 й перейменованої 1841 на Мелітополь. З 1842 М. — центр Мелітопольського повіту *Таврійської губернії*. Розташов. у центрі Пн. Таврії і на перехресті гол. торг. шляхів до Криму, М. у 2-й пол. 19 ст. розвивався переважно як торг. місто. У часи *Кримської війни 1853—1856* М. — прифронтове місто російських військ. У пореформений період, у 70—80-х рр. 19 ст., у М. набули розвитку борошномельна та харчова пром-сті. 1886 у місті став до ладу машинобуд. з-д братів Классенів, який розпочав вир-во с.-г. машин. У січні 1918 у М. встановлено рад. владу. Протягом травня—листопада 1918 перебував у складі *Української Держави*. Від грудня 1918 по березень 1919 М. під контролем *Збройних сил Півдня Росії*. Відновлено рад. владу у березні 1919. Від червня 1919 по січень 1920 під контролем Збройних сил Півдня Росії. Відновлено рад. владу у січні 1920. Від червня по жовтень 1920 М. під контролем *Російської армії* генерала П. *Врангеля*. Відновлено рад. владу на початку листопада 1920. 1921 на базі колекцій повітової *земської управи* та Мелітопольського реального уч-ща засновано краєзнавчий музей. Від 1923 М. — центр *Мелітопольської округи*, від 1930 — райцентр. Від 1932 у складі Дніпропетровської обл., від 1939 — Запорізької. Протягом 1930-х рр. М. перетворився на значний машинобуд. центр на Запорожжі. У ході 2-ї та 3-ї п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*) в місті споруджено: з-ди «Ковкий чавун», «Металонікель», «Металооб'єднання», консервний, моторемонтний, верстатобудівний; меблева, макаронна, лакофарбова ф-ки. 1939 М. зараховано до розряду міст обласного підпорядкування. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в М. діяли підпільні партизан. групи О.Чугунова, О.Костенка, К.Хилька, М.Марченка.

Нині провідними галузями пром-сті міста є: машинобудівна та металообробна (з-ди, що входять у вироб. об'єднання «Авто-

Мелітополь. Парад німецьких військ з нагоди дня народження короля Саксонії Фрідріха Августа III. Червень 1918.

ЗАЗ»: «Автокольорлит» та «Автогідроагрегат», виробн. об'єднання «Мелітопольхолодмаш», «Мелітопольпродмаш»).

У М. народилися засновник теорії інтегрального націоналізму Д.*Донцов*, рос. кінорежисер та сценарист Г.*Чухрай*, президент Академії мед. наук України О.Возіанов.

Поблизу М. знаходиться унікальний пам'ятник геології та археології *Кам'яна Могила* та одне з найстаріших в Україні Старобердянське лісництво.

Літ.: *Дзякович П.К.* История Мелитополя. Мелитополь, 1898; *Алексеєв М. та ін.* Мелітополь. Запоріжжя, 1962; ІМіС УРСР: Запорізька область. К., 1970; *Михайлов Б.Д.* Мелитополь. Днепропетровск, 1980; Запорізька область: природа, історія, архітектура, економіка. Запоріжжя, 2006; *Крылов Н.* Очерки по истории города Мелитополя 1814—1917. Запорожье, 2008.

О.Г. Бажан.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — бойові дії *Південного фронту* (з 20 жовтня 1943 — *Четвертий Український фронт*; команд. — генерал армії Ф.*Толбухін*) проти угруповання військ *вермахту*, що обороняли рубіж на р. Молочна, проведені 26 вересня — 5 листопада в ході *битви за Дніпро 1943*. На початку операції рад. військам протистояла нім. 6-та армія, осн. вузлом оборони якої було м. *Мелітополь*. Мета операції — розгромити противника на одній з найбільш укріплених ним ділянок «Східного валу», що прикривав Пн. Таврію та підступи до Крим. п-ва, визволити Пн. Таврію й вийти в пониззя Дніпра. З перших днів наступу рад. військ бої набрали запеклого й затяжного характеру. 13 жовтня частини Червоної армії (див. *Радянська армія*) прорвали оборону гітлерівських військ і підійшли до пд. околиці Мелітополя, 23 жовтня — оволоділи містом. 30 жовтня рад. війська визволили *Генічеськ* і дісталися узбережжя зат. Сиваш, 1 листопада подолали укріплення Турецького валу й увірвалися на Перекопський перешийок. 5 листопада війська вийшли в пониззя Дніпра й захопили плацдарм на пд. березі Сиваша. Ворог продовжував утримувати плацдарм лише на лівому березі Дніпра південніше *Нікополя*. У ході операції було розгромлено 8 ворожих д-зій, а 12 зазнали значних втрат (знищено понад 85 тис. і потрапило в полон більше 22 тис. гітлерівців). Рад. війська просунулися на зх. і пд. зх. на 50—320 км і цим звільнили майже всю Пн. Таврію та блокували з суші крим. угруповання вермахту. Було створено сприятливі умови для визволення Криму й пд. *Правобережної України*. 79 рад. бійців, які найбільш відзначилися в ході операції, удостоєні звання *Героя Радянського Союзу*, а 18 частин і з'єднань Червоної армії — почесного найменування «Мелітопольських».

Літ.: *Уткин Г.М.* Штурм «Восточного вала». М., 1967; *Казанцев В.* Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). «Военно-исторический журнал», 1977, № 7; История Украинской ССР, т. 8. К., 1984.

Н.М. Руденко.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКА ОКРУ́ГА — адміністративно-територіальна одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Катеринославської губернії.* Окружний центр — м. *Мелітополь.* Налічувала 15 р-нів. За даними на 1 жовтня 1925 складалася з 21 р-ну та 250 сільрад, нас. 678 тис. осіб. Національний склад нас. за переписом 1926: українців 57,7 %, росіян — 25,0 %, євреїв — 2,0 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н — скіф. «царський курган» 2-ї пол. 4 ст. до н. е. (див. *Скіфи, Курган*). Розкопаний 1954 О.*Тереножкіним* у м. *Мелітополь.* Висота — 6 м. У кургані виявлено пограбовані жіноче та чоловіче поховання в супроводі двох коней, похованих окремо. Центральне поховання — жіноче, влаштоване у великій катакомбі глибиною 7 м. Супроводжувалося похованням служниці, при якій знайдені бронз. сережки плаковані золотом, намисто зі скляних бус, залізні браслети, залишки веретена та чорнолакова посудина. «Хазяйка» — жінка похилого віку, — мала головний убір, одяг та взуття, багато прикрашені золотими бляшками, пронизками та бусинами. Крім

Мелітопольський курган. Горит із золотим покриттям.

того знайдені 11 грец. амфор, бронз. казан з кістками барана, залишки поховального воза з ярмом, червонофігурний, чорнолаковий, срібний та бронз. посуд, дерев'яні скриньки з намистами з фаянсових та скляних бус, напутня їжа, залізні шила та багато різних золотих прикрас. Чол. поховання влаштоване в катакомбі глибиною 13,5 м. Супроводжувалося похованням дитини 7—8 років. У катакомбі знайдені уламки залізного панцира, наконечники стріл, фрагменти золотих прикрас, залізний клевець, кістки тварин та людини. У тайнику, не поміченому грабіжниками, знайдений бойовий пояс з бронз. покриттям, прикраса портупеї — 50 золотих блях, а також горит з золотим покриттям із зображеннями сцен з міфу про Ахіллеса з 70 вістрями стріл. Покриття горита аналогічне знайденим у *Чортомлику*, Ільїнецькому та восьмому П'ятибратньому курганах.

Літ.: *Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Мелитопольский курган. К.,1988.

С.В. Полін.

МЕЛЬГУНІ́ВСЬКИЙ КУРГА́Н (Лита Могила) — скіфський царський курган 2-ї пол. 7 ст. до н. е. Розкопаний 1763 біля с. Копані Знам'янського р-ну Кіровогр. обл. Роботи проведені за вказівкою генерала-губернатора *Новоросійської губернії* О.Мельгунова. Додатково досліджувався В.Ястребовим 1892 та Н.Бокій 1989. Відомості про розкопки уривчасті та суперечливі. Висота кургану бл. 10,5 м. На вершині знайдена кам'яна баба. Насип складався з перепаленого грунту, в якому знайдені залишки переплавлених металів, горілих кісток, каміння, землі та глини, змішаних з вуглинами. На глибині 2-х м під кам'яними плитами знайдені залізний меч з окутим золотом руків'ям та вкритими золотою платівкою дерев'яними піхвами, прикрашеною зобра-

Мельгунівський курган. Деталь золотих піхов для меча.

женнями фантастичних тварин у передньосхідному стилі, срібні деталі від асірійського палацевого табурету, золота діадема, 17 масивних золотих платівок з зображенням орла з петлями на звороті, платівки з зображеннями мавп, птахів, бронзова застібка з голівками левів на кінцівках, 40 бронзових наконечників стріл та ін. Речі не мали слідів вогню. Пам'ятка має видатне значення, оскільки це єдиний відомий на сьогодні скіфський царський курган того часу в Північному Причорномор'ї.

Літ.: *Придик Е.* Мельгуновский клад 1763 г. В кн.: Материалы по археологии России. СПб, 1911, № 31.

С.В. Полін.

МЕ́ЛЬНИК (нині м. Мєльнік Підляського воєводства, Польща) — істор. місто в *Берестейській землі*. Уперше згадане в *Галицько-Волинському літописі* під 1258 у зв'язку з обітницею кн. *Данила Галицького* прикрасити чудотворну ікону Спаса в церкві Богородиці в М.

З 14 ст. — у складі *Великого князівства Литовського*, 23 жовтня 1501 вел. князь литов. *Олександр* підписав тут один з актів польсько-литов. унії (т. зв. Мельницька унія), який, однак, не був затверджений *пани-радою* великого князівства. Через опір *шляхти* не увійшов у дію й Мельницький привілей 25 жовтня 1501, який піддавав королів. владу в *Короні Польській* під контроль сенату як органу магнатської олігархії (див. *Магнати*).

Я.Д. Ісаєвич.

МЕ́ЛЬНИК Андрій Атанасович (12.12.1890—01.11.1964) — військ. і політ. діяч укр. національно-визвол. руху. Н. в с. Воля Якубова (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Протягом 1900—12 навч. в г-зіях *Дрогобича* і *Стрия*, вступив до Вищого земельного ін-ту у *Відні*. 1914 вступив добровольцем до *Легіону Українських січових стрільців*, 1914—16 — командант сотні УСС, брав участь у боях на горах *Маківка* і Лисоня. 1916—17 перебував у рос. полоні в м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ). Після втечі з полону наприкінці 1917 — на поч. 1918 разом з Є.*Коновальцем* формував *Галицько-Буковинський курінь січових стрільців*, згодом

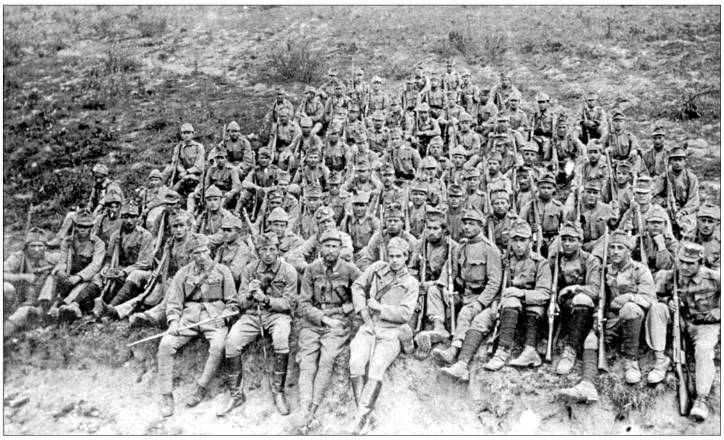

Сотня А. Мельника біля річки Золота Липа (с. Пановичі Підгаєцького району Тернопільської області). 1915.

реорганізований у курінь січових стрільців, полк, д-зію і корпус січових стрільців (див. *Січові стрільці*). Посідав посади команданта цього куреня, помічника команданта полку, начальника булави (штабу) загону і корпусу, команданта д-зії, помічника команданта корпусу січових стрільців. Відзначився при обороні *Києва* на поч. 1918 та в бойових діях, пов'язаних з відновленням *Української Народної Республіки* (див. також *Протигетьманське повстання 1918*). З січня 1919 — нач. штабу *Армії Української Народної Республіки*. 1920 перебував у таборі для інтернованих на території Польщі (див. *Інтерновані формування Армії Української Народної Республіки*), виступив одним із засн. *Української військової організації*. 1920—21 — контролер військ. місій УНР. 1921—22 навчався в Празі (*Чехословаччина*), здобувши диплом інженера-лісника. З 1922 проживав у *Галичині*, де став крайовим командантом УВО. У лютому 1924 заарештований польс. поліцією за участь в укр. русі і засуджений до 5-ти років ув'язнення. Після звільнення працював лісником в угіддях А.*Шептицького*, водночас займаючись підпільною діяльністю. 1929 взяв участь у створенні *Організації українських націоналістів*, 1933—38 — голова орг-ції католь. молоді «Молоді орли», голова Т-ва укр. комбатантів «Молода громада», з 1934 — член, і згодом, голова Сенату УВО. Після загибелі Є.Коновальця в травні 1938 став головою Проводу укр. націоналістів, 1939 затверджений на цій посаді 2-м Великим збором укр. націоналістів у Римі (Італія). 1947 іменований пожиттєвим головою ОУН, яку очолював до 1964. Під час *Другої світової війни* з 1941 перебував під нім. арештом, з 1944 утримувався в концтаборі *Заксенгаузен*. У повоєнні роки з 1945 проживав у Люксембурзі (Велике герцогство Люксембург). Виступив ініціатором створення 1948 Укр. нац. ради, яка об'єднала представників різних політ. партій і рухів. 1957 ініціював початок роботи із створення *Світового конгресу вільних українців*.

А.А. Мельник.

П. у лікарні м. Кельн (ФРН). Похований на міськ. цвинтарі м. Люксембург.

Літ.: Енциклопедія українознавства, т. 4. Львів, 1994; Андрій Мельник: Спогади та документи. К., 1995; Андрій Мельник. 1890—1964. К., 2005.

С.І. Кот.

МЕ́ЛЬНИК Зіновій-Лев (н. 07. 10.1928) — учений-економіст, фінансист, громад. діяч, меценат. Професор (1967). Н. в с. Яблунів (нині с-ще міськ. типу Косівського р-ну Івано-Франк. обл.). У роки *Другої світової війни* з батьками виїхав до Німеччини. 1947—50 навч. на екон. ф-ті *Українського технічно-господарського інституту* в м. Регенсбург (Німеччина). 1950 сім'я переїхала до США. Був співзасн. укр. студентського клубу і головою Союзу укр. студентських т-в Америки. 1957—61 навч. в Мічиганському ун-ті.

З.-Л. Мельник.

1961—64 — асистент-професор Індустріального ун-ту Пурду. Від 1964 працював в Ун-ті Цінціннаті, де 1967 став професором, а 1972—84 — головою департаменту фінансів цього закладу. З 1969 був одночасно викладачем ін. вищих шкіл США. Від

К.М. Мельник-Антонович.

жовтня 1994 — професор з фінансів у відставці. М. є автором та співавтором майже 80 наук. праць (у т. ч. кількох книг); виступав на багатьох конференціях.

У США був одним із співзасн. (1984) неприбуткового «Українського товариства Великі Синсиннетті» («Ukrainian Society of Greater Cincinnati»; т-во організовувало наукові конференції про Україну, закуповувало і дарувало книжки про Україну американським інституціям, організовувало виставки укр. мистецтва і культури в США, інформувало укр. громаду про українську католицьку, православну церкви, співпрацювало з естонськими, латвійськими та литовськими організаціями в з'єднаній комісії країн, окупованих СРСР, сприяло обміну груп студентів, вчителів і професорів України і США, надавало допомогу дітям, постраждалим від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС), а 1989 — укр. Маріїнської фундації (1989—94 — голова президії). Почесний член *Української вільної академії наук* і *Наукового товариства імені Шевченка*, член ред. колегій професійних журналів, «*Енциклопедії українознавства*» (англ. мовою), дирекції Дослідної фундації ім. Олега Ольжича в США та Фундації ім. Ольжича в Києві. Особисті пожертви призначив на справу видання в Україні підручників, надання студентам стипендій за зразкове навчання, організацію наук. конференцій в укр. вищих школах, повернення в Україну втрачених культ. скарбів і нац. реліквій, відбудову знищених храмів. Очолив (1989) проект співробітництва між містами-побратимами Цінціннаті і *Харків*, организував для працівників *Харківської області* семінар і курси про місц. самоуправління та господарювання, про захист екон. нац. інтересів укр. народу.

Праці: підручник «Cases in business finance». Хоумвуд, 1971 (у співавт.); Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29—1932. Мюнхен, 1965; Thery of managerial finance: selected readings. Бостон, 1967; The Soviet Economy in Regional Perspective. Нью-Йорк, 1973.

Літ.: Хто є хто в Україні. К., 2001; *Сікора В.Д.* Вчений-економіст, фінансист, громадський діяч: Зіновію-Леву Мельнику 75. К., 2003; *Затварська Р.* Знайомство на віддалі. Івано-Франківськ, 2006; Нашого цвіту по всьому світу. К., 2008.

І.І. Винниченко.

МЕ́ЛЬНИК-АНТОНО́ВИЧ (Антонович-Мельник) **Катерина Миколаївна** (криптонім К.М.; 01.12(19.11).1859—12.01.1942) — археолог, історик та громад. діячка. Член *Наукового товариства імені Шевченка*, Українського наукового товариства в Києві. Друга дружина В.*Антоновича* (від 1902), мати Д.*Антоновича*, бабуся Марка *Антоновича* та Михайла *Антоновича*. Походила з родини лікаря, н. в м. *Хорол*. Закінчила Полтав. г-зію (1877) та історико-філол. відділ Вищих жін. курсів у Києві (1883). Вивчала історію в проф. В.Антоновича. Записувала та літографувала його виклади з історії давньої Русі, козацтва та джерелознавства, які видані як посібники 1879, 1882 та 1884. 1880 відвідувала *Австро-Угорщину* й Італію, де вивчала пам'ятки старовини. Під кер-вом В.Антоновича упорядковувала суд. справи в Київ. центр. архіві (1882—86). Працювала як лаборант та консерватор (останню роботу виконувала безоплатно) в археол. музеї Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; 1888—1913). 1892—93 описала й склала каталог музейної колекції О.*Поля* в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). 1896 та 1900 спільно з В.Антоновичем відвідувала Італію. Брала участь в організації *археологічних з'їздів* у Києві (1899) та *Харкові* (1902). 1913 підписала (спільно з М.*Біляшівським*, М.*Василенком*, Д.*Дорошенком*, С.О.*Єфремовим*, О.*Левицьким*, В.*Перетцом*, О.*Русовим*, Є.*Чикаленком* та ін.) документ, опублікований під назвою «В справі зміни статуту Наукового товариства імені Шевченка у Львові». Від 1919 працювала в УАН (нині *Національна академія наук України*): зав. б-ки 1-го відділу, співробітник комісій для складання історико-географічного та біографічного словників. Від 1920 — ред. та 2-й гол. ред. комісії з проблем мови та перекладів (1-м гол. ред. був акад. Д.*Багалій*, заст. — проф. В.Данилевич), комісії для видання праць В.Антоновича. Від 1921 — заст. голови археол. відділу Археол. к-ту при 1-му історико-філол. відділі ВУАН. Від 1924 — дійсний член Істор. секції при ВУАН. 1925 за дорученням ВУАН керувала археол. розкопками на території *Софійського собору* та на Кременчужчині, а 1927 — на Золотоніщині. Від 1928 — відп. співред. (спільно з М.М.*Ткаченком*) комісії з видання праць В.Антоновича (планувалося 9 т.). Протягом 1928—30 редагувала й готувала до друку 1-й та 2-й томи повного зібрання праць В.Антоновича. Влітку 1930 звільнена з роботи після чистки в апараті ВУАН, хоч на той час уже підготувала 5 т. зв. планового видання праць В.Антоновича. 1932 виданий був лише 1-й т. «Творів» В.Антоновича, підготовлений до друку ще в червні 1929. У 1-й пол. 1930-х рр. кілька разів порушувала питання про видання творів чоловіка. 1934 піддана нищівній критиці за «націонал-фашистські настанови» у виданні 1-го т. «Творів» В.Антоновича. За часів окупації УРСР *вермахтом* у роки *Другої світової війни* поновила клопотання про видання праць В.Антоновича. Проте не витримала життєвих лихоліть в окупованому Києві. По її смерті рукописи, фотографії та документи В.Антоновича, які зберігалися в М.-А., були передані в Гол. істор. архів ім. В.Антоновича, котрий очолював В.*Міяковський*.

Як археолог М.-А. спершу працювала під кер-вом В.Антоновича, згодом — самостійно. Її археол. праці доповнювали студії В.Антоновича щодо поширення певних етнічних та культ. типів у бас. Дніпра — *полян*, *древлян*, *волинян*, *тиверців*, *радимичів* та ін. Крім того, М.-А. проводила археол. розкопки язичницького кладовища в Старому Києві, поховань скіф. доби (див. *Скіфи*) на Полтавщині та Київщині, палеолітичної к-ри поблизу м. Студениця на *Поділлі*, неолітичних стоянок на *Волині*, Катеринославщині, Київщині, Полтавщині та Слобожанщині та ін. Автор низки перекладів, зокрема розділів з монографії Ч.Качака, творів Е.Ожежко, Р.Гавронського та ін. Виконала серію перекладів спогадів іноземців для видання «Мемуары, относящиеся к исто-

рии южной России» (К., 1890—96. Т. 1—2). 1928 опублікувала частину невиданих рукописів В.Антоновича й організувала при Істор. секції при ВУАН меморіальну виставку з нагоди 20-річчя смерті В.Антоновича. Член *Львівського товариства «Просвіта»*, Моск. імператорського археологічного т-ва та ін.

Праці: Путевые очерки Подолья. «Киевская старина», 1884, № 5, 7, 9—10; 1885. № 3, 12; На Днестровском «побережьи». Там само, 1887, № 8; Каталог коллекции древностей А.Н. Поля, в Екатеринославле, вып. 1. Екатеринослав, 1893; Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка. «Киевская старина», 1896, кн. 11; Раскопки в земле Лучань, произведенные в 1897 и 1898 гг. В кн.: Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. 1. К., [1901]; Майданові городища на Україні. Записки Українського наукового товариства в Києві, кн. 3. К., 1908; Археологічні досліди на Кременчужчині. В кн.: Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925 (з каталогом звідомної виставки). К., 1926; До археологічної статистики степової Полтавщини. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського: З нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльности. К., 1928; З невиданих рукописів В.Б. Антоновича. «Україна», 1928, кн. 6; Василь Григорович Ляскоронський (некролог). В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 24. К., 1929; До видання 1 тому творів В.Антоновича. В кн.: *Антонович В.Б.* Твори, т. 1. К., 1932.

Літ.: *Грушевський М.* Рецензія на видання: *Мельник К.* Каталог коллекции древностей А.Н. Поля, в Екатеринославле. Екатеринослав, 1893. Выпуск 1. «ЗНТШ», 1894, т. 4; *Рудницький С.* Рецензія на статтю: *Мельник К.* Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка (Киевская старина. 1896. Книга 11). Там само, 1897, т. 17; *Його ж.* Рецензія на видання: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Перевод К.Мельник; под редакцией В.Антоновича. 1896. Выпуск 2: первая половина 17 ст. Там само, 1898, т. 23/24; *Доманицький В.* Рецензія на працю: *Мельник Е.Н.* Раскопки в земле Лучань, произведенные в 1897 и 1898 гг. (Труды XI Археологического съезда в Киеве. К., [1901]. Том 1). Там само, 1904, т. 62; *Дорошенко В.* Рецензія на статтю: *Мельник-Антонович К.* Майданові городища на Україні (Записки Українського наукового товариства в Києві. К., 1908. Книга 3). Там само, 1910, т. 93; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914 гг.), т. 2: Биографический словарь членов общества. М., 1915; Життєпис К.М. Мельник-Антоновичевої. Реєстр друкованих праць К.М. Мельник-Антоновичевої. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 2/3. К., 1923; *Ходак О.* Вистава на пам'ять В.Б. Антоновича. «Прапор марксизму», 1928, № 2; *Слизький І.* Про націонал-фашистські настанови у виданні 1 тому творів В.Антоновича. В кн.: Записки історико-археографічного інституту, т. 1. К., 1934; *Синявський* [*А.*] Світлій пам'яті К.М. Мельник-Антонович. «Нове українське слово» (К.), 1943, № 19/337, 23 січня; *Кобченко К.А.* Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878—1889): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. К., 2004.

О.В. Ясь.

МЕ́ЛЬНИКОВ **Леонід Георгійович** (18(31).05—16.04.1981) — рад. і парт. діяч. Н. в с. Дегтярьовка (нині село Брянської обл., РФ). З п'ятнадцятирічного віку працював робітником цукрового з-ду в Полтав. губ. Починаючи з 1921 — на комсомольській роботі та навчанні. 1928—30 проходив строкову військову службу у лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*). Протягом 1931—36 навчався в Донец. індустріальному ін-ті. З 1937 на компартійній роботі, був завідуючим відділом Сталінградського обкому партії. Від 1939 секретар, другий секретар Сталінського обкому партії. З 1942 — перший секретар Карагандинського, а з 1944 — Сталінського обкому партії. 1947 став секретарем, потім другим секретарем ЦК КП(б)У. 1949—53 був першим секретарем ЦК КП(б)У. Деякий час був членом Президії ЦК КПРС (16 жовтня 1952—5 березня 1953) та кандидатом (5 березня 1953 — 6 червня 1953). З ініціативи Л.*Берії* зміщений з посади першого секретаря ЦК КП(б)У за помилки в нац. політиці. Призначений у червні 1953 послом *СРСР* у Румунії. З квітня 1955 — міністр будівництва підприємств вугільної промсті СРСР. 1957 у Казахській РСР: перший заступник, заступник голови Ради міністрів, голова Держплану. Потім був головою Держміськнагляду при Раді міністрів РРФСР. З 1966 очолював Держміськнагляд при Раді міністрів СРСР.

П. у м. Москва.

Г.Г. Єфіменко.

Л.Г. Мельников.

МЕ́ЛЬНИКОВ **Ювеналій Дмитрович** (23.04.1868—24.04.1900) — один з перших укр. марксистів. Н. в с. Митченки (нині село Бахмацького р-ну Черніг. обл.). Походив з дворянської родини. Навч. в реальному уч-щі м. *Ромни*. До політ. боротьби прилучився під впливом ідей *народництва*, утім, від початку орієнтувався на роботу в робітн. середовищі (на початку 1888, працюючи в *Харкові* слюсарем залізничних майстерень, брав участь у революц. гуртках, 1889 вже самостійно вів народницьку пропаганду в містах Таганрог та Ростов-на-Дону (обидва міста нині в РФ). У жовтні 1889 був заарештований. На поч. 1890-х рр. формується як марксист (був пов'язаний з М.Бруснєвим і П.*Точиським*). Наприкінці 1891 в *Києві* очолив роботу з об'єднання місц. соціал-демократ. гуртків (це об'єднання іноді маркують як «*київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*» за аналогією з відомою однойменною орг-цією в *Санкт-Петербурзі*, з якою київ. соціал-демократи мали контакт; див. також *Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). 1893 заснував «Лук'янівський клуб», 1895—96 очолював т. зв. Робітн. к-т, був одним з керівників соціал-демократ. групи «Робітнича справа» («Рабочее дело»).

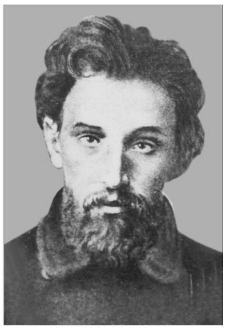

Ю.Д. Мельников.

У квітні 1896 М. заарештували і ув'язнили на 10 місяців. Після звільнення його заслано до м. Ромни, а 1899 — до Астрахані (нині місто в РФ; там він також поклав початок місцевій соціал-демократ. орг-ції). Помер хворий на сухоти.

Літ.: *Мишко Д.І.* Ювеналій Мельников: Історико-біографічний нарис. К., 1959.

Д.С. Вирський.

І.М. Мельникова.

МЕ́ЛЬНИКОВА Ірина Миколаївна (н. 24.10.1918) — історик. Д-р істор. н. (1962), професор (1967), чл.-кор. АН УРСР (1973; з 1991 — АН України, з 1994 — *Національна академія наук України*). Засл. працівник освіти України (1996), засл. діяч н. і т. України (2002). Н. в м. *Мена*. 1940 закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту. 1941—42 — викл. вузів у Казахстані (у містах Чимкент, нині м. Шимкент, Кзил-Орда, нині м. Кзилорда). 1946 закінчила аспі-

рантуру істор. ф-ту Київського ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), захистила канд. дис. на тему: «Політика російського уряду щодо України в 1725—1740 рр». 1947—59 працювала в Інституті слов'янознавства АН СРСР (*Москва*) — на посадах вченого секретаря, старшого наукового співробітника. 1948—49 читала спец. курс з історії України на істор. ф-ті *Московського університету.* Перші ґрунтовні розвідки з історії *Чехословаччини*, *Західної України* вміщала в журналах «Ученые записки Института славяноведения», «*Вопросы истории»,* «Новая и новейшая история». Стала автором 3-х розділів фундаментальної праці «Історія Чехословаччини», т. 3, в яких вперше в рад. історіографії дослідила історію Закарпаття у складі *Чехословаччини.* З 1957 — в Ін-ті історії АН УРСР (з 1991 — Ін-т історії України АН України, з 1994 — *Інститут історії України НАН України*), де працювала старшим наук. співробітником відділу історії країн нар. демократії (1957—65), зав. відділу історії і міжнар. відносин соціаліст. країн (1965—88), від 1988 — гол. наук. співробітник відділу історії міжнар. зв'язків України. 1962 захистила докторську дисертацію на тему: «Класова боротьба в Чехословаччині у період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)», матеріали якої стали основою фундаментальної монографії «Класова боротьба у Чехословаччині в 1924—1929 рр.».

Під кер-вом М. велася науково-теор. розробка важливих напрямів вітчизн. і заг. історії, істор. зв'язків, співробітництва і дружби народів України і країн Центр. та Пд.-Сх. Європи, міжнар. відносин незалежної Укр. д-ви. Автор понад 200 наук. та науково-популярних праць, серед яких бл. 30 монографій та колективних робіт. Праці М. дістали належну оцінку наук. громадськості в нашій країні й за кордоном, публікувалися в Чехії та Словаччині. Автор розділів з міжнар. проблем історії України в багатотомних «*Історії Української РСР», «Історії міст і сіл України»,* статей в «*Українській радянській енциклопедії».* Створила школу фахівців з історії та міжнар. відносин країн Центр. та Пд.-Сх. Європи. Під її наук. кер-вом підготовлено бл. 40 канд. і докторських робіт, написано низку колективних та індивідуальних монографій. Виступала на 7—10-му Міжнар. з'їздах славістів. Від 1990-х рр. досліджує актуальні питання міжнар. відносин, зовнішньополіт. діяльності незалежної України, теор. проблеми місця України в європ. історії. 2001 під наук. кер-вом та за особистою участю М. вийшла колективна робота «Україна і Європа (1990—2000 рр.): Анотована історична хроніка» в 2-х частинах, і 2004 — «Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991—2003: Анотована історична хроніка міжнародних відносин». Від 1967 до кінця 1980-х рр. очолювала Наук. координаційну раду АН УРСР з питань історії країн Центр. та Пд.-Сх. Європи. Заст. голови Комісії істориків СРСР і Чехословаччини (1970-ті — кінець 1980-х рр.). Багато років була членом редколегії щорічного збірника «Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн», з 1991 — член редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Лауреат премії АН УРСР ім. Д.Мануїльського (1976). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора (1967), Дружби народів (1978), Жовтневої революції (1986), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2008), Грамотою та Почесною грамотою Президії ВР УРСР (1976, 1982). Відзначена почесними знаками: «Відмінник освіти України» Мін-ва освіти України (1996), «За вклад у справу дружби» Союзу рад. т-в дружби, почесним знаком 1-го ст. Союзу чехословацько-рад. дружби, «За активну роботу» Всесоюзного т-ва «Знання», Золотою медаллю ім. Я.Пуркіне Брненського ун-ту, медалями ім. Зд.Неєдли, ім. Л.Штура Словац. АН.

Праці: История Чехословакии, т. 3. М., 1960 (у співавт.); Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. М., 1962; Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. К., 1965 (у співавт.); На магістралях дружби і братерства: Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1960—1970). К., 1974 (у співавт.); За дружбу з країною Великого Жовтня: Діяльність товариств дружби з СРСР в європейських соціалістичних країнах. К., 1977 (у співавт.); Породненные социалистическим интернационализмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. К., 1980 (у співавт.); Сотрудничество общественных организаций стран социализма. К., 1983 (у співавт.); Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества. К., 1987 (у співавт.); Украинско-чехословацкие интернациональные связи. К., 1989 (у співавт.).

Літ.: Вшанування члена-кореспондента АН УРСР І.М. Мельникової з нагоди її ювілею. «УІЖ», 1978, № 12; Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник на пошану І.М. Мельникової. К., 1998; Слово про вченого: Ірина Миколаївна Мельникова. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 12. К., 2003; *Віднянський С., Знаменська М.* Вчений, інтелігент, вчитель: Нотатки до славного ювілею члена-кореспондента НАН України І.М.Мельникової. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 17. К., 2008.

М.В. Знаменська, Н.В. Кривець.

МÉЛЬНИЦЯ-НАД-ДНІСТРÓМ — назва до 1940 смт *Мельниця-Подільська.*

МÉЛЬНИЦЯ-ПОДÍЛЬСЬКА (до 1940 — Мельниця-над-Дністром) — с-ще міськ. типу Борщівського р-ну *Тернопільської області.* Розташов. на р. Дністер, за 35 км від районного центру та за 4 км від залізничної ст. Іване-Пусте. Нас. 3,8 тис. осіб (2004).

Біля сучасної М.-П. знайдені залишки поселення *трипільської культури* і слов'ян. поселення 6—7 ст. Перші письмові згадки на-

Мельниця-Подільська. Свято-Михайлівська церква. 1772. Фото початку 21 ст.

лежать до поч. 17 ст. Селище знаходилося у володінні магнатського роду Лянцкоронських. 1615 спустошене татарськими, 1672 — турец. військами. У 1670—90-х рр. кілька разів переходило під владу то *Османської імперії*, то *Речі Посполитої*.

З поч. 18 ст. переходить у володіння графського роду Дунін-Борковських. 1747 містечко отримало *магдебурзьке право* та дозвіл проводити двічі на рік *ярмарок* і щотижнево *торги*, — усе це сприяло розвитку торгівлі та ремісництва.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795)* перейшло під владу Австрії (з 1869 — *Австро-Угорщина*). У 1-й пол. 19 ст. споруджено тютюнову ф-ку і спиртовий з-д. 1885 відкрито 2-класну, 1895 — 4-класну школи.

Під час *Першої світової війни* біля містечка проходили жорстокі бої. Від 1920 — під владою Польщі. У 1920-х рр. за сприяння уряду в Мельницю-над-Дністром переселялися польс. колоністи. На поч. 1930-х рр. працювала семирічна школа.

Від 1939 — у складі УРСР. 1940 стало райцентром і набуло сучасну назву. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від липня 1941 по березень 1944 було окуповане гітлерівськими військами, входило до складу *Генеральної губернії*. 1942 нацисти винищили єврейську громаду в М.-П.

З 1960 — с-ще міськ. типу. 1962 втратило статус районного центру.

Пам'ятки: Церква святого архістратига Михаїла (1722).

Літ.: ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

В.В. Головко.

МЕЛЬНИЧЕ́НКО Володимир Юхимович (н. 20.02.1946) — історик, архівіст, публіцист. Д-р істор. н. (1987), чл.-кор. Академії пед. наук України (2003). Засл. діяч н. і т. України (2004). Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1971—75 працював в *Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, 1976—87 — в апараті ЦК *Комуністичної партії України*. Канд. дисертацію захистив 1972, докторську — 1987. У липні 1987 став заст. директора Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З його ініціативи співробітники архіву розгорнули велику пошукову роботу, у т. ч. в архівосховищах *Москви*, з метою створення документального збірника про *голодомор 1932—1933 років в УСРР* (збірник був опубл. за спец. рішенням політбюро ЦК КПУ 1990). Одним з перших почав досліджувати життя і діяльність голови РНК УСРР Х.*Раковського*. Активно сприяв дослідженню ін. «білих плям» вітчизн. історії.

1989 М. перейшов на роботу в апарат ЦК КПРС, з 1991 очолив Центр. музей В.Леніна. Перетворив музей в Історико-культ. центр, в експозиціях якого були представлені раніше закриті матеріали з біографії вождя *більшовиків*. Великий наук. і суспільно-політ. резонанс у пострад. країнах викликала його книга «Феномен и фантом Ленина» (1993).

2001 М. став ген. директором відкритого в Москві Культ. центру України. Центр розгорнув багатопрофільну просвітницьку роботу серед укр. діаспори в РФ і рос. громадськості. Одночасно М. займається плідною науково-дослідною роботою в галузі укр.-рос. культурних і суспільно-політ. зв'язків. Результати цієї роботи представлені у виданих у Москві монографічних працях про М.*Грушевського*, Т.*Шевченка*, О.*Бодянського* та ін. Цикл фундаментальних праць, присвячених моск. шевченкіані, знайшов визнання серед фахівців і широкої громадськості. Книга про перебування М.Грушевського в Москві заповнила «білу пляму» в біографії великого вченого і громадсько-політ. діяча. Усього перу М. належить більше 30 книг, сотні газетних і журнальних публікацій.

Лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка (2009).

Праці: Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні: 1918—1920. К., 1977; Жанна Лябурб. К., 1977; Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта. К., 1986; Расстреляна в Одессе... К., 1988; Нескорений: науково-художня книга про Християна Раковського. К., 1990; Раковский против Сталина. М., 1991; Христиан Раковский: неизвестные страницы жизни и деятельности. К., 1992; Феномен и фантом Ленина. М., 1993; Личная жизнь Ленина. М., 1998; Ленін і Японія (япон. мовою). Токіо, 2000; «Я тебя очень любила...»: Правда о Ленине и Арманд. М., 2002; Україна на Арбаті, 9. М., 2003; Прапор України на Арбаті. М., 2004; Михайло Грушевський: «Я оснувався у Москві, Арбат 55». М., 2005; Арбат очима українця. М., 2006; Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. М., 2006; Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». М., 2007; «На славу нашій преславній Україні» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський). М., 2008; Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». М., 2008; Шевченківська Москва: Авторська енциклопедія — хроноскоп. М., 2009.

Р.Я. Пиріг.

В.Ю. Мельниченко.

Ю.С. Мельничук.

МЕЛЬНИЧУ́К Юрій Степанович (07.05.1921—12.08.1963) — письменник-публіцист, літературознавець, громад. діяч. Н. в с. Мала Кам'янка (нині Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. в ремісничій г-зії, з якої 1938 за участь у робітн. русі був виключений і переданий до суду. Позбавлений права на подальше навчання, 1938—39 працював столяром у приватній майстерні м. *Коломия*. 1939—40 — секретар тимчасового робітничо-сел. революц. к-ту с. Мала Кам'янка. 1940—41 працював у Коломийському райкомі ЛКСМУ, редакції міської газ. «Червоний прапор». 1941—45 — на фронті: червоноармієць, курсант Моск. військово-інженерного уч-ща, командир розвідувального взводу, командир окремої мотострілкової розвідувальної роти, пом. начальника військ. розвідки штабу 40-ї армії Пд.-Західного і 1-го Українського фронтів. Тричі поранений і контужений.

1945—46 — слухач військ. академії ім. М.Фрунзе (*Москва*), 1946—48 — респ. парт. школи при ЦК КП(б)У. Екстерном закінчив Львів. ун-т (1950). 1948—50 — старший, гол. ред. вид-ва «Радянський письменник». Від 1951 — гол. ред. ж. «Жовтень» (нині «*Дзвін*»). Від 1950 — член Спілки письменників України (СПУ), 1953—54 — член правління Львів. орг-ції СПУ. 1955 обраний депутатом Львів. обласної ради депутатів трудящих, з 1962 — депутат ВР СРСР 6-го скликання.

Проводив миротворчу і просвітницьку діяльність у складі

урядових делегацій в *ЮНЕСКО*, на 15-й і 16-й сесіях *Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй*, брав участь у роботі комісій з розслідування масових убивств у 1940—1950-х рр. західноукр. мирного населення.

М. — суперечлива й драматична постать. Автор гострих політ. памфлетів, написаних з позицій боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», він виступав проти великодержавного *шовінізму* та космополітизму, недовіри влади до західноукр. населення, безпідставного і огульного звинувачення його в «бандитизмі», піднімав важливі питання розвитку укр. к-ри, зокрема укр. мови як державної, нац. традицій.

Проявив творчу сміливість, звернувшись першим з рад. дослідників до творчості талановитого укр. прозаїка, активного діяча *Західноукраїнської Народної Республіки* Андрія Чайковського (Чайківського; 15 травня 1857 — 2 червня 1935). Стверджував, що діяльність письменника на посту воєводського комісара ЗУНР була корисною працею, правильною позицією «щодо своєї нації», а його літ. творчість сприяла пробудженню нац. свідомості народу.

Був причетний до повернення з небуття творчої спадщини несправедливо забутого в УРСР видатного поета О.*Олеся*.

З метою ознайомлення українського читача 1950-х рр. із творчою спадщиною А.Чайковського, О.Олеся та ін. як гол. редактор надавав сторінки ж. «Жовтень» для публікації їхніх творів, що викликало негативну реакцію компарт. кер-ва УРСР. Багато зробив для згуртування навколо цього журналу провідних літ. сил зх. областей України.

Твори: Памфлети і публіцистичні праці — «Слуги жовтого диявола» (1957), «Поріддя Іуди» (1958), «Коли кров холоне в жилах», «Обличчя божого воїнства» (обидві 1960), «Правді служити» (1962), «Сонцю світити вічно», «Під чужим порогом» (обидві 1974); кіноповісті «Роки і долі» (1961), нариси «Вирване серце» (1966), літературно-критичні праці: «Ярослав Галан» (1953), «Олександр Гаврилюк» (1955), «Слово про письменників» (1958).

Лауреат Респ. премії ім. Я.Галана (1964).

Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки (1942), медалями.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі*.

Посмертно удостоєний звання «Почесний громадянин м. Львів» (1966).

Літ.: Письменники Радянської України. К., 1988; УЛЕ, т. 3. К., 1995; Культурне життя в Україні (західні землі): Збірник документів і матеріалів, т. 2. Львів, 1996; *Ільницький М.* Драма без катарсису, кн. 2. Львів, 2003.

Т.Ю. Галайчак.

«МЕМОРІА́Л» І́МЕНІ ВАСИЛЯ́ СТУ́СА — укр. історико-просвітницьке правозахисне доброчинне т-во, створене в *Києві* в березні 1989 як складова частина Всесоюзного добровільного історико-просвітницького т-ва «Меморіал» (з 1992 отримало назву «Міжнародний Меморіал»), очолюваного рад. дисидентом, академіком А.*Сахаровим*.

Установчий з'їзд «Меморіалу» відбувся 4 березня 1989, на ньому було затверджено статут орг-ції і обрано кер-во — правління і 7 його співголів у складі: О.Деко, І.Доброштан, В.Кузнєцов, В.*Маняк*, І.Різниченко, Л.Танюк, В.Цимбалюк. Серед першочергових завдань «Меморіалу», визначених його статутом — відновлення істор. правди та збереження пам'яті жертв політ. репресій в УСРР/УРСР у 20 ст., подолання тоталітарних стереотипів (див. *Тоталітаризм*) та затвердження прав особистості в політ. практиці та сусп. житті. З самого початку існування т-во брало участь в організації перших «чорнобильських» мітингів (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*), проведенні пошукової роботи щодо з'ясування місць масових поховань жертв політ. репресій, акціях, спрямованих на легалізацію *Української греко-католицької церкви*, відновлення *Української автокефальної православної церкви*. Члени «Меморіалу» — одного з перших неформальних об'єднань, яке виникло в часи «горбачовської перебудови» в Україні (див. *Перебудова*), стали згодом організаторами екологічної асоціації «Зелений світ», Т-ва укр. мови ім. Т.Шевченка, *Народного руху України*, деяких *партій політичних*. На 2-му з'їзді т-ва, який відбувся в квітні 1991, зі зміною статуту, «Меморіал» набув ім'я укр. поета та дисидента В.*Стуса*.

Меморіал імені Василя Стуса. Емблема.

Після проголошення незалежності України осн. завданнями «Меморіалу» визначено: захист прав репресованих громадян, здійснення контролю за дотриманням прав людини в країні, відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з політ. репресіями, проведення просвітницької роботи серед молоді, видання літератури, присвяченої висвітленню репресивної практики рад. тоталітарного режиму.

Літ: *Астахова Е.В.* Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. Х., 1991; *Бойко О.* Неформальні організації у добу перебудови: характерні риси та особливості розвитку (з історії ТУМ, «Меморіалу» та «Зеленого світу». «Сіверянський літопис», 2000, № 5.

Сайти: Международное историко-просветительское правозащитное и благотворительное общество «Мемориал». Web: http://www.memo.ru; Київська міська організація Всеукраїнського товариства «Меморіал» імені В.Стуса. Web: http://www.memorial.org.ua.

О.Г. Бажан.

МЕМОРІА́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС — скульптурно-архіт. ансамбль або комплекс, споруджений з метою увічнення пам'яті про особливо значущі події в історії народу, *держави*, краю, населеного пункту. Створюється на основі автентичного істор. середовища, елементи якого пов'язані з конкретним меморіальним змістом. Особливістю меморіалів є синтез історико-фактологічних, містобудівельних та монументально-декоративних засад, що об'єднані в заг. змістовний ряд і створюють єдину меморіальну зону, присвячену відображенню у величних пластичних формах піднесеного героїко-епічного змісту та пафосу ствердження позитивного ідеалу. Як правило, вони розраховані на огляд значною кількістю людей. Прототипами меморіалів були погребальні та культові споруди найдавніших

людських сусп-в — мегалітичні споруди (дольмени і кромлехи; див. *Мегаліти*), *кургани*, гробниці, піраміди та ін. З часом меморіальна функція стала домінувати над погребальною та культовою. В антич. період (див. *Античність*) були започатковані осн. композиційні типи монументально-декоративних елементів, з яких формуються меморіали: алегоричні або портретні статуї та скульптурні групи, стели, обеліски, колони. У середньовічній Європі найбільш характерними типами споруд, якими відзначалися суспільно-важливі пам'ятні місця та події, були хрести та культові будівлі. У добу *класицизму* (остання чверть 18 — 1-ша третина 19 ст.) на базі використання давніх традицій були вироблені осн. пластичні форми та композиції, що застосовувалися для увічнення пам'ятних подій. Їх характерними ознаками стали підкреслена урочистість, масштабність та переважно офіц. публічний характер. Як правило, в меморіалах уособлювалися домінуючі політ. та ідеологічні погляди правлячих *еліт* та режимів, пануючі сусп. настрої.

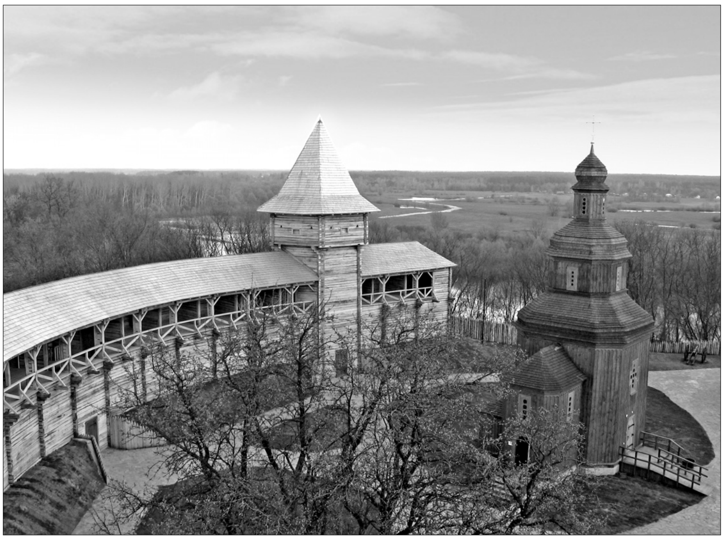

Меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії в м. Батурин. Фрагмент. Фото 2009.

На території України поява прототипів меморіальних комплексів у сучасному розумінні була пов'язана із намаганнями *Російської імперії* ствердити свою присутність на укр. землях, підкреслити силу рос. зброї, принизити пам'ять та викликати негативне сусп. ставлення до тих укр. діячів, хто наважувався виступати проти рос. панування. Ансамбль Круглої площі в *Полтаві*, центр. основою якої став монумент Слави (1809, архітектори Тома де Томон, М.Амвросімов, скульп. Ф. Щедрін), споруджений до 100-річчя *Полтавської битви 1709*, та комплекс пам'яток Поля Полтавської битви 1709 (див. «*Поле Полтавської битви*»), що включав у себе Самсоніївську церкву (кін. 19 ст.), пам'ятники на могилах полеглих рос. та швед. воїнів (1909) та рос. царю *Петру I* (1915) мали слугувати цим цілям. Участь українців у битві жодним чином не була відображена. Це також меморіальний комплекс «*Козацькі могили*», що був споруджений 1910—14 на Полі Берестецької битви 1651 (див. *Берестецька битва 1651*) в с. Пляшева (нині село Радивилівського р-ну Рівнен. обл.). Включав у себе спеціально спроектовану Свято-Георгіївську церкву-усипальню (1910—14, архітектори В.Максимов, В.Леонтович), куди було перенесено прах *козаків*, полеглих під час битви та дерев'яну Свято-Михайлівську церкву (1650), в якій за легендою молився перед битвою гетьман Б.*Хмельницький*. Створення меморіалу, поряд з прагненням громадськості увічнити пам'ять про героїчні події минулого, відображувало також політику Росії на підконтрольній території *Волині* та мало обґрунтовувати її претензії на зх. укр. землі.

Рад. влада надавала великого значення пропаганді своїх ідей шляхом створення меморіалів. У ході відзначень перших десятиріч *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* розпочалося спорудження меморіалів. Особливо широкого характеру воно набуло під час *Другої світової війни* та в повоєнні роки. Їх провідною темою стало увічнення пам'яті воїнів, партизан і підпільників, полеглих у боротьбі проти гітлерівської Німечини та її союзників, та увічнення пам'яті жертв нацистського терору. Ще під час війни було започатковано формування концептуальних архіт. ідей та образів, розробку осн. типів меморіальних споруд (надгробки, монументи, громад. будівлі меморіального значення). Особливий розвиток у цей час отримали елементи революц. символіки — червона п'ятикутна зірка, революц. червоний прапор, полум'я революції (трансформоване у вічний вогонь — символ безсмертя), пірамідальні обеліски, стіни-колумбарії з меморіальними дошками. 1943 під час всесоюзного конкурсу в проекті архіт. М.Коллі вперше з'явився образ Матері-Батьківщини, який набув особливого поширення в монументальному мист-ві рад. доби, у т. ч. — в Україні. Одні з перших меморіалів періоду війни в УРСР були створені в 1944—45 в *Керчі*, *Кіровограді*, *Луганську*, *Макіївці*, Нижньодніпровську (нині в складі м. *Дніпропетровськ*), *Харкові*, у с. Путиловичі Лугинського р-ну Житомир. обл. Тему перемоги у *Великій вітчизняній війни Радянського Союзу 1941—1945* з 2-ї пол. 1940-х рр. вище парт. та рад. кер-во *СРСР* визначило як ключову в системі ідеологічно-пропагандистської роботи. Тому увічненню подій цієї війни надавалося особливого значення. Серед найбільш масштабних меморіальних ансамблів та комплексів, споруджених в Україні протягом повоєнних десятиліть, — «Парк Вічної Слави» (1957) та Укр. держ. музей історії Великої вітчизн. війни 1941—45 (1981; див. *Великої вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*) у *Києві*, «Пояс Слави» (1966—67) в *Одесі*, Меморіал слави, присвячений героям оборони Севастополя 1941—42 (1964, реконструйований 1967) у *Севастополі*, Меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкая» (1982) у

Керчі, Меморіальний комплекс жертвам фашизму (1980) в с. Кортеліси Ратнівського р-ну Волин. обл., «Савур-могила» (1967, реконструйована 1975) у м. *Сніжне*, Пагорб Слави (1945—57) у *Львові*, Меморіальний комплекс на честь воїнів Пд.-Зх. фронту (1976) в урочищі Шумейкове побл. м. *Лохвиця*, Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс (1977; див. *Корсунь-Шевченківський національний історико-культурний заповідник*) та ін.

З проголошенням держ. незалежності в Україні відбулися процеси сусп. переосмислення подій минулого. Розпочато увічнення пам'яті жертв комуніст. терору та політ. репресій, штучних голодоморів, споруджуються меморіали борцям за волю України. Серед перших меморіальних комплексів, що створені з цією метою, — Держ. історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» (1994; з 2006 — національний) у *Биківні* (околиця Києва) та Меморіал жертвам сталінських репресій (1939—41) «Дем'янів лаз» в *Івано-Франківську* (1992—99). Споруджені також Меморіальний комплекс жертв НКВД 1941 (2006—07) та Меморіал воїнів УГА (1990—91) на Янівському цвинтарі у Львові, Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут» (1990, 2006—08) поблизу ст. Крути на Чернігівщині (див. *Крути, бій 1918*), Меморіал «Трагічні жнива» в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сум. обл. (2007), Меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії в м. *Батурин* (2008) та ін. Під час вшанування пам'яті 75-ї річниці *голодомору 1932—1933 років в УСРР* у Києві відкрито загальноукр. Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні (2008).

Літ.: В памяти народной. К., 1985; Мемориальные ансамбли в городах-героях. М., 1985; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. К., 1987; *Кот С.І.* Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР у роки Великої вітчизняної війни. В кн.: Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР, ч. 3. К., 1989; *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. К., 1992.

С.І. Кот.

МЕМОРІА́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС НА ЧЕСТЬ ЗАГИ́БЛИХ РАДЯ́НСЬКИХ ВО́ЇНІВ У ДА́РНИЦЬКОМУ НАЦИ́СТСЬКОМУ ТА́БОРІ в м. Київ. Відкритий 1968 в Дарницькому лісі на місці, де був розташований гітлерівський *Дарницький табір військовополонених*. Після визволення *Києва* в листопаді 1943 на околиці міста, у Дарниці, встановлені місця розташування двох відділень концтабору для полонених командирів і рядового складу Червоної армії (див. *Радянська армія*). Дарницький табір існував з перших днів окупації Києва до літа 1943, у червні 1943 переведений до *Бердичева*. Табір займав площу бл. 1,5—1,0 км, його територія була обнесена огорожею з колючого дроту в 3—4 ряди заввишки 3,5 м та поділена на окремі сектори. Надзвичайна держ. комісія із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашист. загарбників у грудні 1943 обстежила територію обох відділень Дарницького концтабору. Були виявлені місця масових поховань в'язнів і встановлено, що під час окупації міста тут було знищено 68 тис. осіб, переважну більшість з яких становили військовополонені.

Ландшафтно-скульптурний комплекс складається з гранітної

Пам'ятник замордованим у 1941—1943 роках у Дарницькому концтаборі радянським воїнам.

стели з написом: «Тут в 1941—1943 роках у фашистському таборі смерті закатовано 68 тисяч радянських воїнів. Вони віддали своє життя за тебе, за свободу Радянської Вітчизни. Пам'ятай, якою ціною здобуто мир»; частини огорожі з колючим дротом, яка відіграє роль документально-істор. свідчення, і гранітних плит уздовж брукованої доріжки, які символізують поховання. На одній з кам'яних брил біля стежки, якою вели на страту військовополонених, напис: «Остання стежка закатованих. Знесилені, голодні, закривавлені, вони йшли цією стежкою на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу перемогу». В центрі меморіалу загиблим рад. військовополоненим — скульптурна п'ятифігурна композиція з монолітних блоків рожевого граніту, встановлена на невисокому земляному пагорбі. Біля підніжжя — пласка гранітна плита-надгробок. Монолітна група солдатів і моряків немов виростає з кам'яних брил. Композиція експресивно виразна, деталі промовисті, образи гранично узагальнені. Застосовано пластичний прийом зіставлення різних фактур каменя — грубої поверхні брил у нижній частині пам'ятника та шорсткості поверхонь постатей. Композиція органічно поєднана з природним оточенням. Автори — скульп. В.Зноба, архітектори О.Малиновський і Ю.Москальцов.

Літ.: Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сборник документов. К., 1963; Преступные цели — преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1942—1944 гг.). М., 1968; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). К., 2000; Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2004.

Г.Г. Денисенко.

МЕМУА́РИ (франц. mémoires, від лат. memoria — пам'ять) — 1) систематичні чи фрагментарні записи особистості про події минулого, в яких вона брала участь чи була очевидцем, що зазвичай супроводжуються їхньою хронологічною фіксацією; 2) літ. твір у формі спогадів про минувшину; 3) архаїчна назва наук. праць чи записок ученого т-ва; 4) вид

письмових *джерел історичних* особового походження. (Див. *Мемуаристика.*)

У типо-видовому плані немає чітких критеріїв, які виокремлюють М. з-поміж ін. джерел особового походження. До М. традиційно відносять записки, записники, діаріуші, автобіографії, подорожні нотатки, криптомемуари (уривки зі споминів в ін. джерелах), чернеткові нотки, стенографічні й літ. записи, спогади-анкети, а також певною мірою мемуарну та автобіографічну белетристику, наприклад, роман-щоденник, автобіографічна повість, родинна хроніка тощо. Приміром, автобіографічний роман В.*Сосюри* «Третя рота». Проте, дискусії стосовно належності певних джерел (автобіографій, щоденників, подорожніх описів та ін.) до М. тривають в *історичній науці* й досі. Деякі вчені відносять до М. і приватний епістолярій.

Вважають, що перші твори типу М. з'явилися в античні часи. Зокрема, класичним взірцем таких творів є «Анабасис» *Ксенофонта* та «Записки про Галльську війну» Гая Юлія Цезаря. Однак, іноді побутують думки і про більш пізнє походження творів з елементами М., зокрема, припускають, що вони з'явилися ще в Стародавньому Єгипті та д-вах Стародавнього Сходу. Втім, формування М., власне, як літ. жанру, пов'язано із зростаючою самосвідомістю істор. людини та її спробами осягнути своє місце в часі й просторі. Властиво те, що цей процес розгортався зі становленням індивідуальності в к-рі, котра прагнула висловити своє «Я», організувати простір особистого досвіду та подати власну візію як безпосередніх, так і супутніх, сторонніх подій щодо автора М. Зокрема, до таких творів зараховують автобіографічну «Історію моїх поневірянь» (бл. 1136) франц. богослова П'єра Абеляра.

Мемуарна практика в більш-менш відрефлектованому вигляді формується в добу *Відродження*, але широкого поширення М. набувають десь на зламі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. В Європі одним із перших творів, які відносять до М., уважають «Спогади» франц. дипломата та хроніста Філіпа де Комміна (1447—1511), уперше опубл. 1524. До ін. класичних взірців відносять знамениту автобіографію італ. скульптора та ювеліра Бенвенуто Челліні, написану 1558—66, проте опубл. 1728. У цій автобіографії Б.Челліні постає як сміливий та незалежний митець, повністю занурений у свою творчість на тлі епохи, сповненої придворних інтриг.

На укр. землях М., точніше твори з елементами М., відомі з середньовічних часів та ранньомодерної доби. Первісно вони представлені у вигляді окремих складових М., які генетично пов'язані з усними переказами, легендами, думами, літописами тощо. Зокрема, протягом 11—13 ст. виявляються початки М. (переказ подій на основі власних споминів, автобіографічні моменти та ін.), які побутують у тогочасних літописах. До найдавніших творів, в яких віднаходять елементи М., належать: спогад *Нестора* про перенесення мощів засновника *Києво-Печерської лаври* св. *Феодосія Печерського*, який вставлений до «*Повісті временних літ*» під 1091; опис подорожі в Палестину бл. 1106—08 ігумена Даниїла (див. «*Хожденіє ігумена Даниїла», Даниїл Паломник*); автобіографія кн. *Володимира Мономаха*, котра подана в останній частині його «Повчання дітям» (див. «*Повчання» Володимира Мономаха*), вміщеного в *Лаврентіївському літописі* та ін.

Зазвичай у М. часів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби репрезентований досить типовий набір сюжетів. Передусім, це — подорожні записки різноманітних осіб (церк. ієрархів, дипломатів, військових), що мандрували в дипломатичних, церк., торг., госп. та ін. справах. Напр., подорожній опис сирійського архідиякона *Павла Халебського* мандрівки свого батька — антіохійського патріарха Макарія III до Молдови, Валахії (див. *Волощина*), України та Росії 1653—56 (Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1875. Кн. 4; 1876. Кн. 1) чи записки бургундського рицаря й дипломата Гільбера де Ланнуа про подорож 1421 по Україні, Молдові та Криму, зокрема відвідини м. Кафа (нині м. *Феодосія*; Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1853. Т.3).

Поважне місце серед тогочасних М. посідають записки про воєнні події чи пригоди. Приміром, генерал-лейтенанта Акселя Гілленкрока про похід швед. короля *Карла XII* від Саксонії до *Полтави* (Военный журнал. 1844. № 6).

Та особливу цікавість становлять спомини осіб, які були безпосередніми очевидцями воєнних подій, але не брали участі у військ. діях. Наприклад, мемуарна хроніка єврейс. рабина Натана *Ганновера* — «Богдан Хмельницкий: летопись еврея-современника о событиях 1648—1652 гг. в Малороссии» (Одеса, 1878), чи спогади дочки уманського коменданта Вероніки Кребс про славнозвісні події 1768 — «Уманская резня» (К., 1879)

Цікаву інформацію, іноді з перших рук, містять М. про локальні чи місц. події, пов'язані з пошестями, стихійними лихами, буд-вом громад. та культових споруд, госп. й торг. практиками, реліг. обрядами, правничими актами, становищем станів тощо.

Певні трансформації М. відбуваються протягом 18 ст., коли простежуються перші спроби авторефлексії мемуаристів щодо себе та свого твору. Насамперед, відбувається вирізнення особистої рецепції з боку автора-мемуариста, спроби осягнути своє місце серед описуваних подій та явищ, врешті-решт запропонувати певну візію або, принаймні, якесь тлумачення минувшини.

У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. формуються жанрові та видові особливості М., які традиційно пов'язуються з сентименталізмом і *романтизмом* в європ. к-рі. Саме вони культивують особисті переживання, експресію, психологізм, екзотизм, ідеалістично-суб'єктивне освоєння та представлення навколишнього світу. Недаремно відомі європ. письменники, митці, прихильники жанру М. не тільки самі вели щоденники, але й досить часто нав'язували цю практику своїм уявним літ. героям.

Найпростішим різновидом М. вважають щоденник, в якому викладені події особистого життя на певному сусп. тлі або в кон-

тексті відповідних соціокульт. передумов. Прикметними особливостями щоденника, як правило, є відсутність заг. перспективи і заразом синхронність записів щодо описуваних подій. Відтак домінують фрагментарні нотатки, які об'єднуються особою мемуариста, його світосприйняттям та поглядами.

Цей різновид М. досить широко представлений в укр. М. від 18 ст., хоч побутує і раніше. Напр., добре відомі щоденники *генерального підскарбія* Я.А.*Марковича* (М., 1859. Т.1—2; К., 1893—97. Т. 1—3; Т. 4 — Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. Т. 22), *генерального хорунжого* М.Ханенка (Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1858. Кн. 1), лубенського полковника, сина гетьмана Д.А*постола* — П.Апостола (Киевская старина. 1894. № 11; 1895. № 7/8) та ін.

Щоденники розрізняють за обсягом, систематичністю та регулярністю записів, а також за масштабом охоплюваних подій. Зокрема, виділяють особисті, ділові, подорожні щоденники тощо. Крім того, існують т. зв. підроблені або «стилізовані» М. (щоденники). Приміром, т. зв. щоденники А.*Гітлера*, опубліковані західнонім. ж. «Stern» (1983), які спричинилися до публічного скандалу та суд. процесу. Особливе місце посідають щоденники, представлені як вислід худож. вимислу мемуариста, які належать до белетризованої прози.

Переважна частина відомих щоденників написана протягом 19—20 ст. і обіймає повсякденні, літ. та сусп. практики з обсягу європ. к-ри. Наприклад, визначними пам'ятками сусп. думки та істор. джерелами 20 ст. є щоденники В.*Винниченка*, О.*Довженка*, М.*Драй-Хмари*, С.О.*Єфремова*, Остапа *Вишні*, В.*Стуса*, П.*Тичини*, В.А.*Симоненка*, У.*Самчука* та ін.

Власне, спогади (мемуарна оповідь) належать до творів з більш складною структурою, ніж щоденники, позаяк містять широку ретроспективу, охоплюють значні просторово-часові межі, вирізняються більш-менш осмисленими селективними принципами добору фактографії, складною композицією, інколи спираються на певні аксіологічні (ціннісні) приписи, своєрідну систему аргументації, певне коло джерел та авторську концепцію. Категорія мемуаристів, яким властиві такі мемуарні практики, виділялася з-поміж широкого загалу сучасників підвищеним усвідомленням власного Его та загостреною рецепцією дійсності.

Появу цього типу мемуариста пов'язують з переформатуванням вертикальної соціальної структури низки країн Європи 18—19 ст., коли відбувалася руйнація традиційної станової ієрархії (див. *Стани*), перехід від станового сусп-ва до *громадянського суспільства* нац. д-ви. Відтак відбувалося залучення до жанру М. представників різноманітних станів, прошарків, верств та груп (службовці, чиновники, науковці, інтелігенція та ін.), які долучалися до кола традиційних авторів М. (урядовці, дипломати, військові, реліг. діячі, письменники, митці та ін.). До таких М. належать спогади відомих укр. політ. діячів 20 ст. Д.*Дорошенка*, П.*Скоропадського*, П.*Шелеста* та ін.

Важливим різновидом М. є автобіографія. Первісно автобіографія призначалася для довільної фіксації й передачі інформації в руслі родинної історії: від батьків до дітей тощо. Згодом автобіографія набула спеціальних або особливих функцій: виклад творчого і життєвого шляху, осн. кар'єрних віх, фахових досягнень, урядових нагород тощо. Водночас автобіографія науковця, митця, письменника містить унікальну інформацію про творчу лабораторію, мотиви, устремління, інтелектуальну атмосферу та культ. середовище праці тощо. Наприклад, неабияку цінність становлять автобіографії відомих укр. істориків В.Антоновича, Д.*Багалія*, М.*Грушевського*, М.*Костомарова*, М.*Максимовича* та ін.

У 20 ст. автобіографія стала неодмінною складовою службових практик, які визначили однотипність її походження, універсальність форми та способу репрезентації інформації, кінецькінцем утилітарність призначення. Приміром, побутували автобіографії-анкети, написані для енциклопедичних та довідкових видань, за опитувальними листами різних форумів — парт. з'їздів тощо. Ці риси дають підстави деяким дослідникам розглядати службові автобіографії як різновид масових джерел.

Специфічним різновидом М. є літ. запис, себто фіксація та виклад спеціальною особою-фахівцем (письменником, журналістом, митцем, помічником або тех. працівником адм. апарату та ін.) спогадів конкретної особистості, яка була очевидцем або учасником певних подій. Своєрідним прообразом такого різновиду М. в укр. мемуаристиці 19 ст. є, приміром, «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа» (Одеса, 1842; Дніпропетровськ, 1991), записане ін. особою.

Іноді літ. запис є колективним продуктом творчості кількох осіб: мемуариста та фахівця, який опрацьовує робочі матеріали, чернеткові варіанти тексту і навіть допомагає згадувати певні епізоди минувшини тощо. Чимало рад. М., передусім воєнних та партизанських, репрезентовані саме у вигляді літ. запису. Наприклад, відомі спогади партизан. командира С.*Ковпака* — «От Путивля до Карпат» (К., 1962) були записані й оброблені відомим письменником Є.Герасимовим.

М. розрізняють за масштабом та хронологічно-просторовими межами описуваних подій, зокрема мемуари, присвячені певній події або істор. особистості (напр., біографічні М.), конкретному періодові життя мемуариста або історичному етапу, чи систематичному викладу подій і фактів упродовж усього життя автора тощо.

Крім того, виокремлюють класичні М., що мають усі ознаки відповідного жанру, звичайні тематичні формальні записи, сюжетні, чернеткові або подорожні нотатки, спомини, що спираються на анкетне опитування, спогади викладені за розповіддю ін. автора, М., підготовлені до публікації після смерті рідними та близькими мемуариста, «дитячі спогади», які з'явилися на пострад. просторі протягом 1980—90-х рр. тощо. Чільне місце посі-

дають М., що висвітлюють знакові події минувшини в послідовному викладі чи в еволюційній цілісності (т. зв. сучасні історії).

Протягом 20 ст. пластичність та динамічність жанру М. виявилися в появі та побутуванні низки їхніх специфічних різновидів і форм: «міні-спомини» — стислі М. на одну газетну колонку, призначені для періодичної преси; «нова таборова проза» — художні чи белетризовані М., присвячені в'язничному чи таборовому життю й побуту; усні розповіді; «спогади-інтерв'ю», записані на різних електронних носіях інформації тощо.

Різновид «міні-споминів» досить широко був представлений в укр. періодиці 20 ст. Низка таких М. була опублікована на сторінках газ. «*Краківські вісті*». Наприклад, «Перші виклади проф. М.Грушевського у Львові» І.Раковського (1945, № 31, 11 лютого).

М. класифікують також за етнонац. належністю. Зокрема, виділяють М. українські та М. іноземців про Україну.

Відповідно до різних сфер соціального буття вирізняють: суспільно-політ., громадсько-культ., дипломатичні, побутові, військ., подорожні, авантюрно-пригодницькі, мистецькі, літ., театральні, еміграційні, приватні та ін. різновиди М.

Однак, не менш важливими, змістовними й цікавими є М. з викладом повсякденних подробиць життя пересічної людини, її вражень та спостережень жахливих і переломних подій тощо. Низка таких споминів друкувалася в укр. еміграційних часописах.

Приміром, на сторінках ж. «*Визвольний шлях*» (1948, № 10) під криптонімом О.С. був видрукуваний уривок з М. з промовистою назвою «Я бачив пекло» про голодомор 1933 на Харківщині (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

Усвідомлення неповторної цінності, яку становлять щоденникові або мемуарні записи, призвело до своєрідних культ. рухів у сучасному світі за збереження щоденників приватних осіб: «Народный архив» (РФ), «Асоціація на захист автобіографії й автобіографічної спадщини» (Франція) та ін.

Спроби систематичного збереження й видання регіонально-мемуарної спадщини, переважно з обсягу *Західної України*, здійснювалися в діаспорі. Зокрема, вони видавалися в серії «Український архів» на теренах *Наукового товариства імені Шевченка*. Приміром, були опубліковані томи, присвячені Юхнівщині (1960), Збаращині (1965), Теребовельщині (1968), Бережанщині (1970), Тернопільщині (1970), Бучаччині (1972), Дрогобиччині (1973, 1978), Чортківській окрузі (1974), Станиславівщині (1975), Городенщині, (1978), Стрийщині (1980) та ін. регіонам.

На поч. 21 ст. визначним явищем масової к-ри стають віртуальні щоденники on-line у мережі Інтернет — т. зв. блоги (англ. blog — мережевий журнал чи щоденник подій), які передбачають можливість інтерактивного спілкування з широкою аудиторією, зокрема коментування викладених подій звичайними читачами/користувачами. За різними, вельми приблизними підрахунками кількість укр. блогів чи електронних щоденників обраховуються від 30 до 100 тис. Проте автори більшої частини блогів, як правило, припиняють їх вести після 3—4 місяців.

Лейтмотивом, яким зазвичай керуються автори М., є намір зафіксувати для нащадків свою участь в істор. подіях, зокрема обміркувати власне місце та роль, що найповніше виявляється на схилі життя тієї чи ін. особистості. Натомість нині побутують й інші, відмінні від традиційних міркувань, мотиви, зокрема такі, які скеровані на потреби в саморепрезентації особистості та продукуванні інформаційних приводів, у т. ч. скандальних чи сенсаційних.

М. вирізняються підвищеною суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язана з особою мемуариста, а також містять унікальні інтимні та приватні відомості, які мають важливе значення для біоісторіографічних, персонологічних студій, просопографічних досліджень. Водночас М. як вид письмових джерел потребують ретельної джерелознавчої критики (встановлення рівня достовірності інформації, повноти змісту, виокремлення авторських стереотипів та ін.), а також археогр. опрацювання, текстологічного й семантичного аналізу. Комплексне вивчення М. проводиться в межах спец. істор. дисципліни — мемуаристики.

Покажчики та довідники: *Пекарский П.* Русские мемуары XVIII в. «Современник», 1855, № 4—5, 8; *Геннади Г.* Записки (мемуары) русских людей: Библиографические указания. В кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 4. М., 1861; *Минцлов С.Р.* Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке, вып. 1—5. Новгород, 1911—12; *Калинович І.* Українська мемуаристика 1914—1924 р.: Бібліографічний реєстр. «Стара Україна» (Львів), 1924, кн. 9/10; *Maliszewski E.* Bibljografja pamiętników polskich i Polski dotyczących: Druki i rękopisy. Warszawa, 1928; Войны русского народа 1558—1878 гг.: Библиографический указатель воспоминаний, дневников и писем, вышедших до 1917 г. на русском языке. М., 1942; Указатель воспоминаний, дневников и путевых записок XVIII—XIX вв. М., 1951; История советского общества в воспоминаниях современников, 1917—1957: Аннотированный указатель мемуарной литературы, ч. 1—2. М., 1958—61; *Чайковський І.* Наша мемуаристика. Мюнхен, 1966; Воспоминания и дневники XVIII—XX вв.: Указатель рукописей. М., 1976; История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах, т. 1—5. М., 1976—89; Советское общество в воспоминаниях и дневниках: Аннотированный библиографический указатель, т. 1. М., 1987.

Літ.: Мемуары, относящиеся к истории южной России, т. 1—2. К., 1890—96; *Чечулин Н.Д.* Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. СПб., 1891; *Черноморский М.Н.* Мемуары как исторический источник: Учебное пособие. М., 1959; *Кардин В.* Сегодня о вчерашнем: Мемуары и современность. М., 1961; *Деревнина А.И.* О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников. «Вопросы архивоведения», 1963, № 4; *Круус Х.Х.* Воспоминания — важный исторический источник. «История СССР», 1963, № 1; *Курносов А.А.* Приемы внутренней критики мемуаров. В кн.: Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. М., 1969; *Санцевич А.В.* Спогади як джерело з історії Української РСР (1946—1971 рр.). «Архіви України», 1972, № 1; *Житомирская С.В.* Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников. В кн.:

Археографический ежегодник 1976. М., 1977; *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII в.). Днепропетровск, 1981; *Його ж.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., ч. 1: Немецкие и австрийские источники. Днепропетровск, 1985; *Дашкевич Я.Р.* Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників. В кн.: Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1986 р.). Вінниця, 1986; *Його ж.* Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII — першої половини XIX ст. В кн.: Тези доповідей наукової конференції «Народний герой Устим Кармалюк» (до 200-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський, 1987; *Степанков В.С.* Мемуари про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. В кн.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. К., 1988; Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го століття. Нью-Йорк, 1989; *Головина Т.И.* Мемуары как источник культурологического исследования: Дис. ... канд. культурологических наук. СПб., 1998; *Langford R., West-Pavlov R.* Marginal voices, marginal forms: diaries in European literature and history. Amsterdam—Atlanta, 1999; *Веріго І.М.* Літературні мемуари 20—30-х рр. XX століття: Принципи художньої організації матеріалу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2003; Автобиографическая практика в России и во Франции. М., 2006; *Михеев М.Ю.* Дневник как эго-текст (Россия, XIX—XX). М., 2007.

О.В. Ясь.

МЕМУАРИ́СТИКА (від франц. mémoires — спогади) — 1) різновид документальної літератури або літ. жанр, який містить публіцистичний чи хронікальний виклад учасника суспільно-політ., громад., літ., мистецького, військ. чи повсякденного життя про події, особистості, процеси, явища та ін., сучасником яких він був, або їхній переказ на основі відомостей, одержаних від очевидців та ін. осіб (див. *Мемуари*); 2) *спеціальна історична дисципліна* (галузь), яка вивчає мемуари як комплекс *джерел історичних*, зокрема евристичний пошук, класифікацію та методологічні засади публікації споминів, вірогідність та репрезентативність поданої в них інформації, техніку й методику її верифікації, використання в істор. реконструкціях і інтерпретаціях тощо.

Первісно М. сприймалася як певний масив літератури, який розглядали в загальному чи груповому контекстах завдяки спільному досвіду мемуаристів (службовому, військовому), себто середовищу їхнього побутування, типовим сюжетним лініям, рефлексіям тощо. Поступово усвідомлення мемуарів як певного соціокультурного явища й інтелектуального продукту привело до становлення, власне, М. як наукової дисципліни. Вважають, що інституціоналізація М. відбулася протягом 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., коли були вироблені мірила вартості, критики, класифікації й верифікації мемуарів, а також відповідні приписи камеральної й едиційної археографії щодо їхнього вивчення та публікації.

Від етапу формування М. як дисципліни засадною проблемою у вивченні мемуарів є чітке розрізнення між «достовірним» та «вигаданим», суб'єктивним і об'єктивним, приватним і публічним, професійним та буденним, одиничним і загальним, своїм та чужим, зовнішнім і внутрішнім у викладі мемуариста, зокрема проникнення до психології його творчості тощо.

За рад. доби побутувало 2 підходи до історико-джерелознавчого вивчення М.: 1) утилітарно-прагматичний, який розглядав мемуари виключно як носії певної інформації; 2) комплексний, який був скерований на вивчення власної історії спогадів як пам'яток сусп. думки в контексті соціокульт. та соціально-психологічного середовища їхнього створення. Останній підхід поширився на теренах рад. соціогуманітаристики впродовж 1960—70-х рр.

Традиційні процедури та методи М. передбачають з'ясування авторства чи атрибуцію відповідного джерела (походження, час та місце творення), окреслення світосприйняття та поглядів мемуариста, рівня наближеності до описуваних подій (відомості з «перших» чи «других» рук), ступеня компетентності й логічності суджень, спостережень, коментарів та узагальнень, осягнення психологічного забарвлення вражень й авторської експресії, спонукальних мотивів мемуарної творчості, вивчення архітектоніки, видової, жанрової та стилістичної належності твору, текстологічного і компаративного аналізу тексту, виокремлення певних смислових фрагментів, осмислення інформаційного потенціалу, рівня достовірності, зокрема вирізнення кола доступних джерел тощо.

У сучасній *історичній науці* мемуари вивчаються з методологічної перспективи в межах дихотомічної проблематики «образ свого» — «образ іншого», а також з обсягу проблем ментальностей, етнічних та соціальних стереотипів, міфів, семантичного, етнопсихологічного та етносоціологічного аналізу, формацій історії пам'яті тощо. Зокрема, застосовуються спец. методики для вилучення суб'єктивних суджень чи ціннісних настанов, які зумовлені становими, расовими, реліг., етнічними, авто- та гетеростереотипами, впроваджуються новітні верифікаційні процедури та ін. Заразом аналізується жанрова та стильова природа мемуарів, зокрема, спомини вивчаються як своєрідний метатекст к-ри, метажанр соціогуманітаристики чи его-текст конкретної особистості тощо.

Нині проблеми української М. розробляє чимало вчених, зокрема С.*Білокінь*, І.Войцехівська, Я.*Дашкевич*, С.Макарчук, А.Малик, Н.Миронець, Р.Пиріг, Г.Стрельський, М.Федунь та ряд ін.

Вважають, що первісні витоки укр. М. як жанру сягають ще часів *Київської Русі.* Укр. М. козацько-гетьман. доби (16 — серед. 18 ст.) як масив літератури представлена численними творами, в яких висвітлюються військово-політ. події, становище окремих *станів*, торг. та госп. взаємини, церк. справи, паломництва до святих місць і подорожі до ін. країн, особисті військ. пригоди мемуаристів та ін. Тоді ж формуються загальні церковні та світські канони М., зокрема автобіографічні мотиви, калейдоскопічна рефлексія подій, очевидцем і учасником яких був мемуарист тощо. Істотно розширюється соціальне представництво авторів тогочасних споминів та діаріушів: церк. ієрархи, воєначальники, дипломати, міщани,

купці, шляхтичі, митці та ін. М. цього періоду представлена творами ігумена Свято-Симеонівського монастиря в Бресті (нині місто в Білорусі) Афанасія (Филипповича; Памятники полемической литературы в западной Руси, т. 1. СПб., 1878), київ. міщанина Б.*Балики* («Киевская старина», 1882, № 7), білгородського єпископа Йоасафа (Горленка; Святитель Иоасаф Горленко, епископ белгородский и обоянский (1705—1754 гг.): материалы для биографии, т. 1, ч. 1. К., 1907), мандрівника та художника В.*Григоровича-Барського* (СПб., 1885—87), волинського шляхтича Й.*Єрлича* (Warszawa, 1853), козац. полковника та дипломата С.*Мужиловського* («Україна», 1914, № 2), гетьмана П.*Орлика* (Праці українського наукового інституту, т. 17. Варшава, 1936; Harvard Library of Early Ukrainian Literature, texts, vol. 5—6. Cambridge, 1988—89), барського старости Б.*Претвича* (Запоріжжя, 1997), митрополита *Димитрія Ростовського* («Древняя российская вивлиофика», 1895, т. 3, № 6) та ряду ін. авторів.

Наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. обсяги М. як масиву літератури суттєво зросли, зокрема, специфікувалася видова природа мемуарів, ширилися їхні різновиди, підвищилася їхня роль у фіксації сусп., культ. та інтелектуальних практик. Численними творами репрезентована й укр. М. 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст., у т. ч. записками журналіста та петерб. бібліотекаря М.*Антоновського* («Русский архив», 1885, кн. 1, вып. 2), архіпресвітера луцької катол. капітули Ф.Бродовича («Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (М.), 1868, кн. 3—4; 1869, кн. 1—2), холмського єпископа П.Важинського («Przegląd archeologiczny», 1882, t. 1), письменника Г.*Винського* (СПб., 1914), запорожця М.*Коржа* («Журнал Министерства народного просвещения», 1838, № 6; 1839, № 2), погарського *підкоморія* С.Лашкевича («Киевская старина», 1887, № 12), історика та етнографа В.*Ломиковського* («Киевская старина», 1895, № 11), історика й перекладача С.*Лукомського* («Киевская старина», 1890, № 9), майора С.*Пишчевича* («Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (М.), 1881, кн. 4; 1882, кн. 2; 1883, кн. 2) та його сина О.*Пишчевича* (М., 1885), черніг. губернського *предводителя дворянства* А.Полетики («Сын Отечества», 1843, № 3), професора Харків. ун-ту І.Тимківського («Москвитянин», 1852, кн. 17—18, 20), мандрівного священика І.Турчиновського («Киевская старина», 1885, № 2), професора та ректора Київ. академії І.*Фальковського* («Труды Киевской духовной академии», 1907, т. 7) та ряду ін.

Багато подій укр. історії, особливо з обсягу пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, висвітлено в польс. мемуаристиці: «Diariusz drogi do Wojska Zaporozkiego» (Zbiór pamiętników historycznych o dawniej Polsce, t. 4. Warszawa, 1822), «Zbiór pamiętników historycznych o dawniej Polsce» (Warszawa, 1830, t. 5), «Pamiątki Albrychta Stanisława x. Radziwiłła kanclerza W. ks. Litewskiego» (Poznań, 1839. t. 1), «Diarjusz moskiewskiej wojny w W. Ks. Litewskim przez Pawła Sapiehę hetmana W.L. wraz z p. Czarnieckim wojew. ruskim 1660» (Podgórski Pamiętniki dzieje polski w. 17. Wrocław, 1840), «Podróże i wyprawy wojenne Maks. Wirtembergskiego w Polsce, w Litwie, na Rusi i na Ukrainie 1703—1709» («Tygodnik literacki», 1848, № 46—52), «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621» (Kraków, 1853), «Wyprawa na hajdamaków: z pamiętników p. starosty Zakrzewskiego» («Dziennik literacki», 1857, t. 2), «Pamiętniki towarzysza chorągwi Wład. Myszkowskiego od r. 1646 do r. 1667» (Kraków, 1858), «Pamiętniki historyczne do wyjasnenia spraw publicznych w Polsce 17 w. posługujacze» (Wilno, 1859), «Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bielskiego, księga pamiętnicza» (Kraków, 1864), «Księga pamiętnicza majora A.Ptaszýnskiego» (Kraków, 1881), «Stanisława Oswęcima diariusz 1643—1651 гг. — Scriptores rerum polonicarum» (Kraków, 1907. T. 19), «Dwa pamiętniki z XVII w. Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego» (Kraków, 1954), «Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów» (Wrocław, 1961), «Diariusz ekspedyciei Zborowskiej» («Przegląd wschodni», 1991, № 4) та низці ін.

Цінні відомості з історії України містять також подорожні мемуари іноземців, які з тих чи ін. причин перебували на укр. землях. Записки чужоземних мандрівників досліджувалися в спец. студіях ряду укр. дослідників (В.*Антонович*, І.*Борщак*, О.*Вінтоняк*, Я.Дашкевич, Д.*Дорошенко*, В.*Кордт*, Ю.*Мицик*, В.*Січинський* та ін.). Упродовж 19 ст. відбуваються формування жанрових меж М. та її професійно-фахова диференціація відповідно до провідних сфер діяльності мемуаристів, що спричинило специфіку і особливості інформації, поданої в споминах, яка здебільшого використовується в дослідженнях з певною провідною проблематикою або в студіях з конкретним дисциплінарним профілем.

Окрему групу в укр. М. становлять спогади учасників суспільно-політ. рухів 19 — поч. 20 ст. та осіб, наближених до них, у т. ч. мемуари І.*Горбачевського* (М., 1963), В.*Дебагорія-Мокрієвича* (М.—Л., 1930. Т. 1—2), С.Капніст-Скалон (Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1. М., 1931), М.*Лорера* (М., 1931), М.*Муравйова-Апостола* («Русский архив», 1871, кн. 6), М.Фроленка («Былое», 1906, № 2; 1907, № 1; «Минувшие годы», 1908, № 5—6/7) та ряду ін.

Великий інтерес являють собою мемуари укр. учених: автобіографії М.*Андрусяка* (Дрогобицький краєзнавчий збірник, т. 4. Дрогобич, 2000), В.Антоновича («Літературно-науковий вістник», 1908, т. 43, кн. 7—9), Д.*Багалія* (Юбілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності, т. 1. К., 1927), М.*Возняка* (Академік М.Возняк і розвиток української національної культури. Львів, 1990), М.*Грушевського* (дві — 1906 та К., 1926), М.*Драгоманова* (Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896.), М.*Костомарова* (Литературное насле-

дие. Автобиография. СПб., 1890), М.*Максимович*а («Киевская старина», 1904, № 4), М.*Мурзакевича* (СПб., 1886), Я.*Новицького* («Україна», 1925, № 6) та ін.; щоденники О.*Бодянського* («Исторический вестник», 1913, № 8), М.Грушевського (К., 1997), О.*Кістяківського* (К., 1994—95. Т. 1—2), П.*Куліша* (К., 1993), М.*Маркевича* (неопубл.), А.С*кальковського* (СПб., 1906) та ін.; записки М.*Василенка* («Український історик», 1966, № 3/4; 1988, № 1/4; 1989, № 1/3; № 4; 1990, № 1/4.), Макс.*Ковалевського* (История и историки: Историографический ежегодник. 1973. М., 1975), М.І.*Петрова* («Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури», 1997, т. 1), В.*Піскорського* (История и историки: Историографический ежегодник. 1979. М., 1982), В.*Щербини* (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 21, вып. 1—2. К., 1909) та низка ін.

Виняткове місце в укр. мемуаристиці 19 ст. посідають «Журнал» (Щоденник) та «Автобіографія» Т.*Шевченка*, які є важливими джерелами з обсягу шевченкознавства, суспільно-політ. думки та інтелектуальної історії 19 ст.

Цінні відомості представлені в щоденнику громад. діяча і мецената Г.*Ґалаґана* (За сто літ, кн. 5. К., 1930), записках педагогів Ол.*Барвінського* (Львів, 1912—13), С.Ліндфорс-Русової (див. С.*Русова*; За сто літ, кн. 2—3. К., 1928), І.Сбитнева («Киевская старина», 1884, № 2—5), педагога та історика М.*Стороженка* (К., 2005), громадського діяча Є.*Чикаленка* (Львів, 1925—26) та ряду ін.

Значною кількістю творів представлена М. поч. 20 ст. та доби національно-визвол. змагань, у т. ч. споминами педагога та земського діяча В.*Андрієвського* (Львів, 1938), бібліографа та книгознавця Л.*Биковського* (Мюнхен, 1971), протоієрея П.Білона (Пітсбурґ, 1952), ученого В.*Вернадського* (Україна. Наука і культура: Щорічник, вип. 22. К., 1988), письменника та політ. діяча В.*Винниченка* (К.—Відень, 1920), публіциста і політика Д.*Донцова* (Торонто, 1958), історика Д.Дорошенка (Львів, 1923—24; Вінніпег, 1949), командира бойової групи *січових стрільців* О.*Думіна* (псевд. — А.Крезуб; «Літературно-науковий вістник», 1928, т. 95, кн. 1, 3—4; 1932, т. 108, кн. 2—4; т. 109, кн. 6), політ. та громад. діяча А.*Жука* (Календар «Дніпро» на 1935 рік. Львів, 1934), шевченкознавця П.*Зайцева* (Блумберг, 1949), генерал-полковника В.*Зелинського* (Берлін, 1938), дипломата В.*Кедровського* (Вінніпег, 1967), автобіографією історика І.*Крип'якевича* (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 8. Львів, 2001), громад. діяча В.*Леонтовича* (З минулого: Збірник, т. 1. Варшава, 1938), політика та громад. діяча І.П.*Мазепи* (б/м, 1950—51; перевид. — К., 2003), публіциста І.*Майстренка* (Едмонтон, 1985), адвоката та громад. діяча І.*Макуха* (Детройт, 1958), громад. діяча та політика Б.*Мартоса* («Український історик», 1966, № 1/2), ватажка сел. повстанського руху Н.*Махна* (Париж, 1929—37. Кн. 1—3), журналіста і публіциста О.*Назарука* (Відень, 1920), генерал-хорунжого В.*Петріва* (Львів, 1927—31), історика, етнографа та письменника В.Петрова («Хроніка 2000: Наш край», 1993, № 1/2), історика Н.*Полонської-Василенко* («Український історик», 1988, № 1/4; 1989, № 1/3; 1994, № 1/4; 1995, № 1/4), історика та архівіста В.*Романовського* (Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади, кн. 1. К., 2000), подільського *губернського комісара* В.*Приходька* (Львів, 1931), полк. С.Самійленка (Нью-Йорк, 1958), гетьмана П.*Скоропадського* (Київ—Філадельфія, 1995), педагога та громад. діяча О.Степанівної (Львів, 1943), перекладачки Н.Суровцової (К., 1996), ученого в галузі механіки та опору матеріалів Ст.*Тимошенка* (Париж, 1963), дипломата, графа М.*Тишкевича* («Літературно-науковий вістник», 1928, т. 95, кн. 3; т. 96, кн. 5, 7/8; т. 97, кн. 9; 1929, т. 98, кн. 3; т. 100, кн. 9), видавця Ю.Тищенка (К., 1997), дипломата й історика Я.*Токаржевського-Карашевича* («Визвольний шлях», 1952, № 7), генерал-хорунжого Ю.*Тютюнника* («Літературно-науковий вістник», 1922, т. 76, кн. 2/3; 1923, т. 79, кн. 1, 3—4), політика і металурга І.*Фещенка-Чопівського* (Житомир, 1992), адвоката та публіциста Л.*Цегельського* (Нью-Йорк—Філадельфія, 1960), публіциста та соціолога М.*Шаповала* (Нью-Йорк, 1956—58), політ. діяча О.*Шульгина* («Українська літературна газета» (Мюнхен), 1957, № 22—30; 1958, № 31—42; 1959, № 43—51; 1960, № 58), етнолога й археолога В.*Щербаківського* («Визвольний шлях», 1962, № 3—12), лікаря В.Щуровського («Літературно-науковий вістник», 1925, т. 86, кн. 3); щоденниками В.Винниченка (Едмонтон—Нью-Йорк, 1980, 1983. Т. 1—2) та Є.Чикаленка (Львів, 1931) та ін. Певне місце займає рад. М., зокрема записки В.*Затонського* («Літопис революції», 1929, № 4—6; 1930, № 5), О.*Шліхтера* («Літопис революції», 1928, № 2) та ін.

Рад. доба в Україні у міжвоєн. період (1920—30-ті рр.) представлена в спогадах актора та режисера Й.*Гірняка* (Нью-Йорк, 1982), історика В.*Дубровського* (Український збірник, кн. 10. Мюнхен, 1957; Нью-Йорк, 1965), історика права Л.*Окіншевича* (Львів, 1996), журналіста І.Німчука (б/м, 1950), історика С.*Підгайного* (б/м, 1949), громад. діяча Р.Суслика (б/м, 1951); щоденниках академіків ВУАН М.Василенка («Вісник АН УРСР», 1991, № 2), С.О.*Єфремова* (К., 1997) та М.*Слабченка* («Київська старовина», 1992, № 2; Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. Дніпропетровськ, 2005), письменника А.Любченка (Львів—Нью-Йорк, 1999) та ін.

Друга світова війна та військово-політ. події навколо неї широко висвітлені у споминах журналіста та письменника М.*Бажанського* (Ашаффенбург, 1946), бібліографа Л.Биковського («Визвольний шлях», 1963, № 1—4, 7), ректора Київського політех. ін-ту, проф. М.*Величківського* («Визвольний шлях», 1965, № 1—10), історика П.*Грицака* (Мюнхен, 1959), вчительки О.Костюк (На зов Києва. К., 1993), ген. М.*Капустянського* (На зов Києва. К., 1993), історика Б.*Крупницького* (Україна. Париж, 1950. № 4),

священика о. І.*Нагаєвського* (Торонто, 1985), адвоката та політичного діяча К.*Паньківського* (Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1983) прозаїка У.*Самчука* (Вінніпег, 1980), історика Л.*Шанковського* («Визвольний шлях», 1985, № 7—9) та ін. Значну кількість творів нараховує рад. М. II світ. війни, зокрема партизан. М.: спогади П.*Вершигори* (К., 1946—47), С.*Ковпака* (К., 1962), О.*Сабурова* (Львів—К., 1953—69) О.*Федорова* (К., 1968) та багатьох ін.

Повоєнна М. представлена численними творами укр. емігрантів, зокрема споминами літературознавця Г.*Костюка* (Едмонтон, 1987), географа та енциклопедиста В.*Кубійовича* (Париж—Мюнхен, 1975, 1985), історика О.*Оглоблина* (Нью-Йорк, 1977), славіста-мовознавця Ю.*Шевельова* (Х.—Нью-Йорк, 2001) та низкою ін.

Цікаві відомості репрезентовані у повоєн. рад. М., у т. ч. у споминах історика В.*Голобуцького* («История СССР», 1966, № 3), а також у його неопубл. спогадах («З минувшини: Оповідання мого сучасника», уривки з яких уміщені у біобібліографії В.Голобуцького. К., 2006), письменника Ю.Мартича (К., 1960), письменника та літературознавця М.*Рудницького* (К., 1958—64), щоденнику кінорежисера та митця О.*Довженка* (Твори, т. 5. К., 1985) та багатьох ін.

Протягом 1990—2000-х рр. до наук. обігу в Україні ввійшла М. учасників дисидентського руху в СРСР (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*), яка представлена спогадами поета М.*Горбаля* (К., 2001), генерал-майора П.*Григоренка* (Нью-Йорк, 1981), журналіста В.Овсієнка (К., 1996), письменника М.*Руденка* (К.—Едмонтон—Торонто, 1998), педагога Н.*Світличної* («Бахмутський шлях», 2005, № 1—2) та ін. Водночас доба Рад. України висвітлюється в низці мемуарів, виданих упродовж 1990—2000-х рр., зокрема історика С.*Білоконя* (Біла Церква, 2006), парт. діяча П.*Шелеста* (К., 2003) та ряду інших.

Літ.: *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь: по местным воспоминаниям и рассказам. К., 1893; *Кревецький І.* Українська мемуаристика, її стан і значення. Кам'янець-Подільський, 1919; *Кревецький І., Назарук О.* Як писати мемуари: Пояснення і практичні вказівки. Кам'янець-Подільський, 1919; *Їх же.* Українська мемуаристика. Львів, 1923; *Крип'якевич І.П.* Мемуари українців XVI—XVII ст. «Стара Україна» (Львів), 1924, № 9/10; *Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Україні до 1700 р. К., 1926; *Doroschenko D.* Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jhs. В кн.: Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, bd 1. Berlin, 1927; Революция на Украине по мемуарам белых. М.—Л., 1930; *Borschak E.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Paris, 1935; *Січинський В.* Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Прага, 1937; Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956; Спогади про Шевченка. К., 1958; *Костенко А.І.* Шевченко в мемуарах. К., 1965; *Зайцев В.М., Слабеєв І.С.* Україна кінця XVI — першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців. «УІЖ», 1966, № 8; *Шпитковський І.* Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні. «Архіви України», 1966, № 5; *Голубцов В.С.* Мемуары как источник по истории советского общества. М., 1970; *Храбан Г.Ю.* Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. В кн.: Коліївщина: 1768 р. К., 1970; Спогади про Лесю Українку. К., 1971; *Руссев Е.М.* У истоков молдавской мемуаристики. «Кодры», 1972, № 6; *Санцевич А.В.* Спогади як джерело з історії Української РСР (1945—1971 рр.). «Архіви України», 1972, № 2; *Бушканец Е.Г.* Мемуарные источники: Учебное пособие. Казань, 1975; *Стрельский Г.В.* Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. К., 1978; *Горобець В.Й.* Лексика історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст. К., 1979; *Тартаковский А.Г.* 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. М., 1980; *Його ж.* Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в.: От рукописи к книге. М., 1991; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. München, 1994; *Борисенко В.* Україна середини XVII ст. у спогадах сучасників. «Київська старовина», 1995, № 4; *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів—Мюнхен, 1995; *Чекунова А.Е.* Русское мемуарное наследие второй половины XVII — XVIII в.: Опыт источниковедческого анализа. М., 1995; *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. М., 1997; *Малик А.О.* Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 1999; *Минц С.С.* Российская мемуаристика последней трети XVIII — первой трети XIX в. в контексте историко-психологического исследования: Автореферат дис. ... д-ра истор. наук. М., 2000; Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади, кн. 1—2. К., 2000—01; *Зайцева З.* Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця XIX — початку XX ст. (історіографія проблеми). В кн.: Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка, вип. 11. К., 2002; *Іващенко В.Ю.* Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету IX — початку XX століття: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2004; *Кириллова Е.Л.* Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации. (на материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Владивосток, 2004; *Гажа Т.П.* Українська літературна мемуаристика другої половини XX століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів: Дис. ... канд. філол. наук. Х., 2005; *Колесникова Л.А.* Историко-революционная мемуаристика (1917 —1935 гг.) как массовый источник по истории русских революций (методика количественного анализа): Автореферат дис. ... д-ра истор. наук. М., 2005; *Мишуков О.В.* Русская мемуаристика первой половины XIX века: проблемы жанра и стиля. Лодзь, 2007; *Войцехівська І.* Мемуаристика. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008.

О.В. Ясь.

МЕ́НА — місто *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на р. Мена (прит. Десни, бас. Дніпра). Населення 12,5 тис. осіб (2005).

Археол. дослідженнями виявлені залишки поселення *бронзового віку*, юхновської к-ри, часів *Київської Русі*, *городище* 11—12 ст., а також 7 *курганів*, серед яких — «Юркова могила» 11—12 ст.

Щодо дати заснування міста існує дві точки зору. У *«Брокгауза и Ефрона энциклопедическом словаре»*, у першому виданні *«Української радянської енциклопедії»*, *«Енциклопедії українознавства»*, у «Топонімічному словнику-довіднику Української РСР» М.Янка та ін. джерелах з посиланням на *Лаврентіївський літопис* називається 1066. Однак більшість дослідників пов'язує початок міської історії М. з 1408, коли

вона перебувала у складі *Великого князівства Литовського.* З 1618 — у складі *Речі Посполитої* (належала А.*Киселю*). У 1-й пол. 17 ст. в М. була фортеця із земляним валом і стінами з дубових колод. Фортеця мала 3 проїзних воріт, 12 башт. У менській фортеці був замок черніг. (з 1646 — київ.) *каштеляна* А.Киселя.

У період національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) повстанці М. і околиць розгромили замок, вигнали польс. ставлеників і влилися у військо Б.*Хмельницького.* У серед. 17 ст. для захисту від татар. нападів споруджено земляний вал з дубовою стіною, 3-ма брамами і 2-ма баштами; укріплення мало 7 виходів до річки. 1654 М. стала сотенним містечком спочатку *Ніжинського полку*, а потім — *Чернігівського полку*.

З приєднанням до Рос. д-ви М. з околицями 1655 була дана царем *Олексієм Михайловичем* у володіння В.*Золотаренка* — брата дружини Б.Хмельницького Ганни. Оскільки Менська сотня підтримала повстання полтав. полк. М.*Пушкаря* проти гетьмана І.*Виговського*, останній жорстоко розправився з жителями М.

М. мала *магдебурзьке право*, підтверджене окремою грамотою царського уряду 1660, магістратуру й *ратушу*. В місті діяли ковальський, шевський *цехи*, розвивалося гончарство, двічі на рік відбувалися *ярмарки*. З 1782 М. входила до Сосницького пов. *Чернігівського намісництва*. З 1797 у складі Сосницького пов. стала волосним центром *Малоросійської губернії*, а з 1802 — *Чернігівської губернії*.

У 18 ст. в М. діяла козац. школа, з 19 ст. — *парафіяльна школа*. 1873 через М. була прокладена залізниця. У серед. 19 ст. налічувалося 300 дворів, 3460 жителів, у 1897 — 924 двори, 6766 жителів.

Напередодні *Першої світової війни* в М. діяли кілька невеликих підпр-в, 2 парові млини, маслобойня, майстерня з виготовлення упаковки скляної тари й сушарня для тютюну.

У листопаді—грудні 1917 на М. поширювалася юрисдикція *Української Центральної Ради*. У січні 1918 встановлена рад. влада. У березні 1918 М. окупували нім. війська (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), у грудні вони були витіснені військами *Директорії Української Народної Республіки*. У січні 1919 радянську владу відновили війська Таращанського полку під командуванням В.*Боженка*.

З 1923 М. — с-ще міськ. типу, райцентр Сновської округи, а з 1925 — *Конотопської округи*. З 1932 — райцентр Черніг. обл. На поч. 1926 в місті проживало 7682 особи, діяли тютюново-ферментаційний з-д та коноплезавод.

Під час *Другої світової війни* з 8 вересня 1941 по 18 вересня 1943 М. окупована *вермахтом*.

1966 М. стала містом. У ній діяли плодоконсервний, маслоробний, комбікормовий з-ди, з-д сигаретних фільтрів, хлібозавод. 1976 було створено зоопарк. 1979 відкрито санаторій «Остреч».

Уродженцями М. є кобзар А.Бешко та історик, чл.-кор. НАН України І.*Мельникова*.

Літ.: ІМіС Української РСР: Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990, Державний архів Чернігівської області: Путівник. Чернігів, 2001.

Я.В. Верменич.

МЕНА́НДР ПРОТИ́КТОР (р. н. і р. с. невід.) — візант. історик 6 ст. Його «Історія» збереглася лише в ексцерптах (витягах) візант. імп. *Константина VII* Багрянородного (10 ст.). Н. в м. *Константинополь*, в юні роки навч. юриспруденції. Щоб завоювати прихильність імп. *Маврикія*, який прийшов до влади 582, М.П. почав писати істор. працю. Фрагменти «Історії», що збереглися, охоплюють 558—82. Напевне, якийсь час М.П. служив при імператорському дворі, про що свідчить його прізвисько «протиктор» (офіцерський чин в імператорській гвардії). Його праця є одним з найцінніших джерел з історії *Візантії* 6 ст.

Літ.: История Византии, т. 1. М., 1967.

М.В. Скржинська.

МЕНГЛІ́-ҐЕРЕ́Й I (Менґлі-Ґерей; 1445—1515) — крим. хан, син Гаджжі-Ґерея (див. *Хаджі-Гірей*). 1466—67 і 1469—74 відбирав владу в брата по батькові Нур-Девлета. Конфлікт з Емінеком, бегом (див. *Бей*) наймогутнішого в Криму клану Ширін, змусив М.-Г. I тікати в Кафу (нині м. *Феодосія*). Османці, скориставшись безвладдям у *Кримскому ханаті*, 1475 завоювали *італійські колонії в Північному Причорномор'ї* та князівство Феодоро (див. *Мангуп*) у гірському Криму. М.-Г. I був вивезений до Туреччини, але 1478 на прохання крим. бегів відпущений у Крим для зайняття престолу втретє. Ці події створили прецедент для оформлення осман. *султанами* права інвеститури крим. *ханів* і таким чином зумовили підданство Крим. ханату *Османській імперії*.

М.-Г. I 1484 допомагав у поході осман. султана Баєзіда II на *Молдавське князівство*, під час якого поєднана армія османців і татар захопила *Буджак* з фортецями *Кілія* та Четатя-Албе (з 1503 — Акерман; нині м. *Білгород-Дністровський)*. Користуючись престижем чингізидського походження, облаштував шлюби своїх доньок з осман. принцами, що втягнуло його в боротьбу синів Баєзіда II за осман. престол. Однак прийняття імператорського титулу *падішага* 1502 демонструвало претензії М.-Г. I на незалежний статус.

Гол. політ. метою правління М.-Г. I було протистояння *Золотій Орді*. Заради цього він 1474 ініціював союз з *Великим князівством Московським* (відновлений після третього воцаріння), спрямований проти Золотої Орди та *Великого князівства Литовського*. Походи М.-Г. I в литов. володіння зірвали похід золотоординського хана Ахмата на Велике князівство Моск. (1480) і сприяли в подальшому загарбанню останнім земель ВКЛ. Для контролю над степами Пн. Причорномор'я М.-Г. I заложив 1492 фортецю Джан-Кермен (Кара-Кермен; нині м. *Очаків*). 1502 перемога М.-Г. I над ханом Сеїд-Ахматом поклала кінець Золотій Орді. Водночас успіхи М.-Г. I зробили внесок у посилення Великого князівства Моск., що зумовило переміну політики Крим. ханату під кінець його правління.

Антилитов. політика М.-Г. I спричинила кілька великих походів, один з яких закінчився захо-

пленням *Києва* 1482. Ці походи не призвели до територіальних загарбань, тому що їхня осн. мета зводилася до захоплення полону (див. *Ясир*). З метою людоловства постійно організовувалися набіги дрібних загонів. Місткий невільничий ринок Осман. імперії поглинав усю здобич. Відтоді русинські невільники («рус») становили осн. масу невільників в Осман. імперії. Ін. ареалом надходження рабів став Пн. Кавказ.

У внутр. політиці М.-Г. I намагався зміцнити персональну владу у змаганні з кланами (див. також *Бейлик*), спираючись на служилу знать («ічкі беґлері»). Також заохочував переселення у свої володіння колиш. ординців зі сх. Незважаючи на перебування столиці в м. Крим (Солхат; нині м. *Старий Крим*), у с-щі Салачік (нині у складі м. *Бахчисарай*) побудував ін. резиденцію (Девлет-Сарай), а також медресе Зинджирли. Унаслідок похилого віку та хвороб М.-Г. I під кінець життя контроль над держ. справами перебрав його син *калга* Мегмед-Ґерей.

Літ.: Gülbün-i Hanan. Istanbul, 1287/1870; *Pułaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469—1515). Kraków—Warszawa, 1881; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; *Małowist M.* Kaffa — kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475. Warszawa, 1947; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. Paris — La Haye, 1978; *Галенко О.* Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. — 1783). В кн.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Гайворонський А.* Повелители двух материков, т. 1: Крымские ханы XV—XVI столетий и борьба за наследство Золотой Орды. К.—Бахчисарай, 2007.

О.І. Галенко.

МЕНГЛІ́-ҐЕРЕ́Й II (Менглі-Ґерей II; 1678—1740) — крим. хан 1724—30 та 1737—40, син ель-Гаджжа Селім-Ґерея I. Жорстокістю та амністіями зумів придушити заколоти знаті на чолі з Ширінським беґом (див. *Бей*, *Бейлик*) у Криму, ногайців у *Буджаку* та племінника Багта Ґерея на Кавказі. Зречення осман. султана *Агмеда III* 1730 привело й до зміни хана в Криму.

Друге царювання, що припало на роки *російсько-турецької війни 1735—1739*, керував обороною Крим. п-ова, відбивши, зокрема, рос. напад від *Перекопу* 1739.

Був суфієм і визнаним поетом. Жертвував гроші на буд-во мечетей, текке та медресе.

П. у м. *Бахчисарай*.

Літ.: Gülbün-i Hanan. Istanbul, 1287/1870; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889.

О.І. Галенко.

МЕНЖИ́НСЬКИЙ (Mienżynski, Mężyński) **В'ячеслав** (Wiaczesław) **Рудольфович** (31(19).08.1874—10.05.1934) — політ. і держ. діяч, літератор, один з керівників органів держ. безпеки *СРСР*. Н. в м. *Санкт-Петербург* у польс. шляхетській сім'ї правосл. віросповідання. Батько Рудольф Гнатович Менжинський — статський радник, випускник Петерб. ун-ту, викладач історії Петерб. кадетського корпусу та Петерб. Вищих жін. курсів. Мати — Марія Олександрівна Шакеєва — виховувалася в сім'ї інспектора Школи кавалерійс. підпрапорщиків та юнкерів.

М. 1898 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Працював присяжним повіреним. Займався літ. діяльністю. 1905 в «Зелёном сборнике стихов и прозы» надрукував повість «Роман Демидова», 1907 — в альманасі «Проталина» — повість «Иисус: Из книги Вараввы». Постійно спілкувався з відомими митцями «Срібного віку», зокрема поетом та критиком Іваном Ореусом (псевд. — Іван Коневський), був членом літ. гуртка Ю.Верховського.

Від 1895 брав участь у рос. соціал-демократ. русі, проводив заняття у вечірніх школах для робітників, нелегальних гуртках. Член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* з 1902, від 1903 — член фракції РСДРП (*більшовиків*). 1905 — член військ. орг-ції Петерб. к-ту РСДРП(б), редактор газ. «Казарма». 1906 був заарештований, але звільнений «на поруки», після чого втік за кордон через Фінляндію, проживав у Бельгії, Швейцарії, Франції, США. Спільно з О.Богдановим відкрив марксистську школу для рос. емігрантів в м. Болонья (Італія).

У липні 1917 повернувся до Росії, став членом Бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Під час *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* — член Петрогр. військово-революц. к-ту, комісар Петрогр. військово-революц. к-ту в Держ. банку Росії. У січні—квітні 1918 — нар. комісар фінансів РСФРР, від квітня по листопад 1918 — консул РСФРР в Берліні (Німеччина), звідки був висланий за більшовицьку пропаганду. З грудня 1918 — член колегії нар. комісаріату закордонних справ РСФРР. Від 17 травня 1919 — заст., згодом — нар. комісар робітничо-сел. інспекції УСРР, член колегії ВУЧК (див. *ВУЧК*). Брав участь у ліквідації антибільшовицьких повстань, що відбувалися в Україні (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), боротьбі з політ. супротивниками комуніст. партії. З вересня 1919 — уповноважений Особливого відділу ВЧК та член президії ВЧК (див. *ВЧК*). У лютому—липні 1920 — заст. начальника, у липні 1920 — липні 1922 — нач. Особливого, Секретно-політ. відділів ВЧК (у лютому 1922 ВЧК реорганізовано в ДПУ при НКВС РСФРР; див. також *Державне політичне управління УСРР*), від липня 1922 — член колегії ДПУ при НКВС РСФРР. Один з керівників контррозвідувальних оперативних заходів по захопленню англ. розвідника С.Рейлі (операція «Трест»). Від вересня 1923 — 1-й заст. голови ОДПУ СРСР. Фактично виконував обов'язки керівника органу держ. безпеки, тому що голова ОДПУ Ф.*Дзержинський* постійно працював у Вищій раді нар. госп-ва СРСР (див. *Вища рада народного господарства 1917—1932*). Після смерті Ф.Дзержинського в липні 1926 очолив ОДПУ СРСР.

Використовував органи держ. безпеки у боротьбі з політ. опонентами ген. секретаря ВКП(б) Й.*Сталіна* в СРСР і за кордоном. Під його кер-вом вони придушували сел. повстання, що відбувалися під час суцільної *колективізації сільського господарства*, підписував оперативні накази ОДПУ СРСР щодо депортацій розкуркулених сел. родин у віддалені райони країни (див. *Ліквідація куркульства як класу*), керував

В.Р. Менжинський.

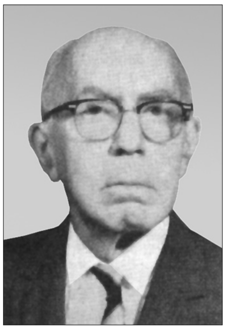

К.О. Меннінг.

підготовкою судових процесів за сфальсифікованими *Шахтинською справою 1928*, справою «Промпартії» (див. *Промислової партії політичний процес 1930*), *«Трудової селянської партії» справою 1930*, справою «Союзного бюро ЦК РСДРП меншовиків» 1931 тощо.

Від 1927 — член ЦК ВКП(б). Делегат XV—XVII з'їздів ВКП(б), член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

П. від серцевого нападу на дачі «Горки-6» у с. Архангельське Моск. обл. РСФРР. Похований у *Москві* на Красній площі в Кремлівській стіні. На *«право-троцькістського блоку» процесі 1938* колиш. заступника голови ОДПУ Г.Ягоду звинуватили в смерті М. Однак переконливих доказів не було надано.

Літ.: *Гладков Т., Смирнов М.* Менжинский. М., 1969; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Мозохин О., Гладков Т.* Интеллигент с Лубянки. М., 2005.

Р.Ю. Подкур.

МЕ́ННІНГ Кларенс-Огастус (Manning Clarence Augustus; 01.04.1893—04.10.1972) — амер. історик, літературознавець, перекладач, спеціаліст із *славістики* та *українознавства*. Н. в м. Нью-Йорк (США). 1912 отримав ступінь бакалавра, 1913 — магістра, 1915 — д-ра в Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк). 1917—58 — співробітник цього ун-ту, з 1924 — професор, з 1940 — голова його славістичного від-ня.

Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. 1948 нагороджений «Шевченківською грамотою Свободи» *Українського конгресового комітету Америки*. З 1948 — почесний д-р *Українського вільного університету* (Мюнхен, Німеччина). Був активним пропагандистом українознавчих досліджень в амер. академічних колах, один з ініціаторів проекту «Ukraine: A Concise Encyclopaedia», автор численних статей у часописах «The Ukrainian Quarterly» та «Ukrainian Weekly».

Фахівець з широкого кола слов'янознавчих проблем. Займався дослідженням літ. творчості І.*Котляревського*, Т.*Шевченка*, І.*Франка,* Лесі *Українки,* М.*Хвильового*, О.*Пушкіна*, П.Чаадаєва, Б.*Пастернака*, К.Чапека, а також гетьмана І.*Мазепи* та козац. періоду історії України загалом. Переклав англ. мовою та упорядкував твори Т.Шевченка, В.*Короленка*, О.Толстого, редагував переклади збірок І.Франка, Лесі Українки.

П. у м. Плезантвілл (шт. Нью-Джерсі, США).

Праці: A study of archaism in Euripides. New York, 1916; Vladimir Korolenko. Birds of heaven, and other stories. New York, 1919 (перекладач); Aleksey Tolstoy. A prince of outlaws. New York, 1927 (перекладач); An Anthology of Czechoslovak poetry. New York, 1929 (co-authors Anna Vostrovský Capek, Alois Bohuslav Koukol); Marko the King's son, hero of the Serbs. New York, 1932; Ivan Franko. New York, 1938; Ukrainian literature: Studies of the leading authors. Jersey City, 1944; Taras Shevchenko, poet of Ukraine: Selected poems. Jersey City, 1945 (передмова та переклад); Soldier of liberty: Casimir Pulaski. New York, 1945; The story of the Ukraine. New York, 1947; Ivan Franko, the poet of Western Ukraine: Selected poems. New York, 1948 (редактор); Outline of Ukrainian History. Winnipeg, 1949; Spirit of Flame: A collection of the works of Lesya Ukrainka. New York, 1950 (редактор); Twenties-Centuries Ukraine. New York, 1951; Anthology of Eighteenth century Russian literature, vol. 1—2. New York, 1951; The Siberian fiasco. New York, 1952; The Forgotten republics. New York, 1952; Russian influence on early America. New York, 1953; Ukraine under the Soviets. New York, 1953; Hetman of Ukraine: Ivan Mazeppa. New York, 1957; A history of the Slavic studies in the United States. Milwaukee, 1957; English tenses and Slavic aspects. Winnipeg, 1959; The history of modern Bulgarian literature. New York, 1960 (with co-author Roman Smal-Stocki); Europe's freedom fighter: Taras Shevchenko, 1814—1861: A documentary biography of Ukraine's poet laureate and national hero. Washington, 1960.

Літ: *Манінґ К.* Нове півстоліття — нові завдання. В кн.: Ювілейний альманах (1894—1944), виданий з нагоди пятьдесятлітнього ювилею Українського народного союзу. Джерзі Сіті, 1944; *Dushnyck W.* Clarence A. Manning: A Scholar in service of freedom. «The Ukrainian Quarterly», 1972, vol. 28, N. 4.

Н.О. Лаас.

МЕНО́НІТИ В УКРА́ЇНІ. Меноніти — одна з релігійно-протестантських громад (див. *Протестантизм*), назва якої походить від імені її ідейного фундатора, голл. сільс. священика Менно Симонса (1496—1561). Очевидець жахливої розправи урядових військ над *анабаптистами*, жертвою якої став його рідний брат, М.Симонс зрікся сану катол. священика, почав вивчати твори протестантських богословів (М.*Лютера* та ін.), прийняв принципи вчення анабаптистів, заснував чисельні громади у Фрисландії (істор. область біля берегів Пн. моря), Кельні (місто в Німеччині), Пд. Німеччині, Макленбурзі (істор. область на пн. Німеччини), Прибалтиці, написав кілька богословських праць. Громада менонітів була заборонена в Німеччині та Нідерландах, й вони переселилися до Пруссії, займалися осушенням боліт, а відтак здобули від польс. короля право на постійне поселення. Наприкінці 18 ст. родини менонітів на запрошення царського уряду переїхали до *Російської імперії.* Менонітам була обіцяна свобода віросповідання, їх звільнили від військ. повинності, від усіх податків терміном на 10 років, виділили кожній родині 65 *десятин* землі та 500 *рублів.* 1789 меноніти заселили Хортицьку округу *Катеринославського намісництва.* Друга хвиля менонітського переселення (118 сімей) заснувала колонії (поселення) в Олександрівському та Новомосковському округах (1793—96). 1800 уряд переселив 150 сімей менонітів на р. Молочна Мелітопольського пов. *Новоросійської губернії*, виділивши для них 120 тис. десятин землі, а також 35 тис. десятин для менонітських колоній *Хортиці.* Менонітам дозволили варити пиво, виготовляти вино для власних потреб і торгівлі. 1820 у Молочанську (нині місто Запоріз. обл.) та на Хортиці було 58 колоній менонітів, а протягом 1835—52 на базі 5 колоній, що виникли в Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*), з'явилася третя менонітська округа — Маріупольська. Упродовж 1828—66 у Молочанську постали 18 нових колоній. Поширення військ. повинності у менонітських колоніях 1874, а також голод 1879—80 спричинили їх еміграцію до Америки. Наприкінці 1890-х рр. у Рос. імперії налічувалося 50 тис. менонітів, що мешкали в 162 колоніях, у т. ч. в *Катеринославській губернії* — у 51 колонії, *Таврійській губернії* — у 57, *Херсонській губернії* — у 16 колоніях. Госп-ва менонітів

мали найвищі показники землезабезпечення, вирізнялися зразковими і високопродуктивними породами худоби. Меноніти мали дрібні з-ди, ф-ки, млини, майстерні, займалися, крім сільс. госп-ва, шовківництвом. Вони надавали особливого значення вихованню та освіті дітей, вважали писемність найважливішою потребою людини, вирізнялися працьовитістю, соціальним укладом життя, морально-етичними нормами. Кожна їхня громада діяла незалежно від іншої, обирала власних духовних наставників та проповідників. Для вирішення громад. питань скликали «загальні церковні збори», постанови яких ухвалював «конвент духовних старшин», що представляв інтереси громади перед урядом. Напередодні *Першої світової війни* в Рос. імперії налічувалося бл. 105 тис. менонітів (19,2 % від заг. кількості німців в імперії). У роки війни царський уряд адм. шляхом виселив 150 тис. німців *Волині.* Упродовж *української революції 1917—1921* й *голоду 1921—1923 років в УСРР*, унаслідок політ. переслідувань й утисків реліг. громад, значна частина менонітів емігрувала до Канади та США. Запровадження соціалізації землі призвело до скорочення в 2 рази обсягу менонітського землекористування, у 3 рази — їх зернового клину, у 5—6 разів — поголів'я худоби. 1925 в УСРР налічувалося 56,8 тис. менонітів, які мешкали у 173 колоніях. За суцільної *колективізації сільського господарства*, *голодомору 1931—1933 років в УСРР* та масових репресій значна частина менонітів була депортована до Сибіру, Казахстану, на Урал. Менонітські колонії фактично перестали існувати, а наприкінці 1930-х рр. були остаточно ліквідовані. Якщо 1939 в УСРР налічувалося 546 тис. німців, то на поч. 1990-х рр. — лише 38 тис. Депортовані меноніти працювали в Нім. трудовій армії на Уралі, мешкали в переселенських зонах, втративши етнореліг. самобутність громад. способу життя, яку мали упродовж 150 років.

Літ.: Lexikon für Theologie und Kirche, t. 7. Б/м, 1962; Немцы в России и в СНГ 1763—1993. Stuttgart, 1993; *Осташева Н.В.* На переломе эпох...: Меннонитское сообщество Украины в 1914—1931 гг. М., 1998; *Хрящевська Л.* Переселення менонітів у південні райони України. «Краєзнавство», 2009, № 1—2. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1, оп. 2, спр. 3273, арк. 66—67.

В.І. Марочко.

МЕНТА́ЛЬНІСТЬ, менталітет. М. (від лат. mens (mentis) — розум, мислення, душевний склад) — сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тої або ін. культ. спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Осн. наук. дисципліни, які досліджують феномен М., — соціальна психологія, соціолінгвістика, *соціальна історія*, культ. та соціальна антропологія.

У суспільних і гуманітарних науках паралельно з «ментальністю» часто використовується синонімічне поняття «менталітет». Співвідношення цих двох понять, визначення більш загальної та конкретно-операційної категорії залишається дискусійним питанням, яке по-різному вирішується в межах окремих наук. напрямів та підходів.

Спільною рисою М. — на відміну від доктрин та ідеологічних конструкцій, що становлять собою завершені та осмислені системи, — є її відкритість, незавершеність. Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови кожного з людей, скільки позаособистісний бік susп. свідомості. Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Вони проявляються в словесній мові (вербальній к-рі сусп-ва) та мові жестів, поведінці, звичаях і віруваннях. Найбільш продуктивно поняття «ментальність» використовується для аналізу архаїчних структур та древності з властивими для них формами міфологічного світосприйняття.

Термін «ментальність» використовувався ще в 19 ст. амер. філософом Р.-У.Емерсоном (1803—82), який прагнув пов'язати метафізичні та психологічні проблеми сусп. настроїв. Поняття «колективні ментальності» використовувалося також франц. істориком і філософом А. де Токвілем, автором книги «Демократія в Америці» (1835), в якій він намагався визначити причини передвзятостей, тобто помилкових поглядів, звичок і пристрастей, поширених в амер. сусп-ві.

У наук. обіг термін «ментальності» був запроваджений франц. етнологом і соціоантропологом Л.Леві-Брюлем (1857—1939), який вивчав дологічне мислення і «колективні уявлення» (або «ментальності») т. зв. примітивних народів. Характерною рисою ментальностей Л.Леві-Брюль вважав їхню непояснюваність за допомогою звичайної логіки та здорового глузду, «містичність», сопричетність усіх до спільних вірувань або оман (т. зв. закон сопричетності). Він першим наголосив на складності спроб зрозуміти колективне життя безписемних народів, виходячи із сучасних понять.

Засади соціально-істор. розгляду ментальностей закладені франц. істор. школою. Саме вона розпочала копітке розроблення історії понять, які формують життя людей у сусп-ві, обгрунтовуючи, що їх мінливий зміст складає невід'ємну частку *культури.* Один із засновників *Анналів школи* Л.*Февр* вважав, що історик мусить не стільки реконструювати об'єктивний світ минулого, скільки відновити світоуявлення та настрої (ментальності) людей досліджуваної епохи, тобто їхні суб'єктивні оцінки навколишнього світу з усіма важливими для них реальностями, включно з богами та демонами. Його соратник М.*Блок* вважав, що «історик мусить прагнути того, щоб віднайти ті розумові процедури, способи світосприйняття, звички свідомості, які були властиві людям даної епохи і про які ці люди могли не давати собі ясного звіту, застосовуючи їх немов би «автоматично», не думаючи про них, а отже, і не критикуючи».

Історія ментальностей (менталітету) — область вивчення минулого, невід'ємна складова «нової соціальної історії» як історії соціально-культурної. Сформувалася як самостійний напрям у 1960-х рр. у зх. гуманітарному знанні в рамках т. зв. історико-антропологічного повороту — інтересу до людини, її уявлень та способу життя. Зміцнення позицій історії ментальностей відбулося під гаслами «лівої» переорієнтації наук про минуле з «істо-

М.О. Менцинський.

М.О. Менцинський в партії Тангейзера в опері Р. Вагнера «Тангейзер і змагання співців у Вартбурзі».

рії героїв» (правителів, мислителів, полководців) на «історію пересічних людей». У центрі досліджень були поставлені простонародні уявлення, аналіз рушійних сил соціальної поведінки мас (Е.Леруа-Ладюрі у Франції, Х.Медик, А.Людтке в Німеччині). Осн. коло прихильників історії ментальностей згрупувалося навколо ж. «Аннали». Окрім соціальної психології, потужний імпульс народженню цього напряму дала структурна антропологія, що надала можливість уявити сусп-во як всеохоплюючу систему відносин. Побачивши в реконструкції «ментального» елемент відновлення історії в її цілісності, Ф.Бродель запропонував аналізувати два рівні «структур» у житті будь-якого сусп-ва: структури життя матеріального та нематеріального, коли охоплюються людська психологія та щоденні практики. Другий рівень був ним названий «структури повсякдення». Саме у них, на думку Ф.Броделя, формувалися цінності та символи віри людини певної епохи, тому зрозуміти мотиви поведінки людей, семіотичні втілення їхньої картини світу (образи, уявлення, звички, відчуття, передбачення та ін.) означає зрозуміти саму епоху, сам час, розібратися у взаємодії різних сторін життя сусп-ва, від побутових деталей до політ. пристрастей.

У *СРСР* цей напрям розвивався з 1960-х рр. у формі т. зв. школи семіотики — науки про знакові системи, або «Тартуської школи» (Ю.Лотман, В'яч.Іванов, Б.Успенський, В.Топоров). Вона почала формуватися в лінгвістиці, але вийшла в царину ін. гуманітарних наук, зокрема історії. Її прихильники пропонували розглядати всі сфери людської діяльності як тексти і знаки, що підлягають розшифруванню. Ін. напрям був представлений працями М.Бахтіна, який показав перспективність вивчення таємних шарів сусп. свідомості, тісно пов'язаних з повсякденним життям людей (напр. «карнавальна сміхова культура».) У 1980-і рр. ідеї історії ментальностей пропагувалися М.*Баргом* та Ю.Бессмертним. З 1990-х рр. методологія історії М. набула поширення в Україні в дослідженнях *середньовіччя* та раннього нового часу.

Літ.: *Бессмертный Ю.Л.* «Анналы» — переломный этап? В кн.: Одиссей: 1991. М., 1991; *Дюби Ж.* Развитие исторических идей во Франции после 1950 г. Там само; Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей. К., 1992—98; Ruthenica. К., 1992—2008; Соціум. Альманах соціальної історії. К., 1992—2008; *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и школа «Анналов». М., 1993; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России. К., 1994; *Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001; Історія європейської ментальності. Львів, 2004; *Присяжнюк Ю.* Ментальність і ремесло історика. Черкаси, 2006.

К.Ю. Галушко.

МЕ́НЦЕЛЬ Владислав Михайлович — підприємець у галузі вир-ва с.-г. знарядь та машин. Походив з міщанської родини. Отримав тех. освіту. Як інженер деякий час стажувався в Німеччині. Після повернення в Україну працював на маш.-буд. з-дах Київ., Волин. та Подільської губерній. Врешті-решт осів у м. *Біла Церква*, де почав орендувати з-д графа В.Браницького. Повів справу настільки вдало, що незабаром цей з-д став одним з найбільших вироб. осередків даного профілю в Україні, а в народі його стали називати «заводом Менцеля». Тут було налагоджено випуск високоякісної землеробської техніки, молотарок, жниварок, що мали широкий попит.

Підприємницький досвід М. був настільки значущим, що й за рад. часів підпр-во на базі вироб. потужностей колиш. з-ду Менцеля стало флагманом місц. соціаліст. індустрії.

Літ.: Указатель фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1881, 1887, 1895; Фабрично-заводская промышленность России. Пг., 1914; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1975.

О.М. Машкін.

МЕНЦИ́НСЬКИЙ Модест Омелянович (29.04.1875—11.12.1935) — співак, драм. тенор. Н. в с. Новосілки (нині с. Великі Новосілки Мостиського р-ну Львів. обл.). Походив з родини сільського священика. Закінчив духовну семінарію у *Львові* і теологічний ф-т Львів. ун-ту (1899). Вокальну освіту здобув у Львівській (1897—99, клас В.Висоцького) та Франкфуртській (1899—1901, клас Ю.Штокгаузена) консерваторіях. 1901 дебютував на сцені Франкфуртської опери. 1902—03 — соліст Ельберфельдської опери (Німеччина), 1903—04 — оперного театру в Карлсруе (провінція Баден, Німеччина), 1904—10 — Стокгольмської опери (Швеція), 1910—26 — Кельнської опери (Німеччина). Гастролював на оперних сценах Львова (1903, 1908—09), Лондона («Ковент-Гарден», 1905), Мюнхена, Берліна, Байройта, *Відня* (1914), Амстердама, Копенгагена, *Варшави*, Праги (1924), Гамбурга, а також у містах Італії та Франції. 1912, 1924, 1925 та 1928 М. виступав з концертами в *Галичині* (Львів, Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), *Коломия*, *Стрий* та ін.). З 1927 займався пед. діяльністю в Стокгольмі, де заснував приватну школу співу. Останній концерт дав 1933 у Стокгольмі. Перед смертю заповів свою приватну б-ку *Науковому товариству імені Шевченка* у Львові.

Як співак вирізнявся голосом великої сили, чіткою дикцією, широким діапазоном (понад 3 октави), самобутнім трактуванням образу й неабиякою темпераментністю. Репертуар М. налічував бл. 50 партій в операх Р.Вагнера, Р.Штрауса, Л. ван Бетховена, Дж.Верді, Ж.Бізе, Д.Пуччіні, С.Монюшка, Ш.Гуно, М.В.*Лисенка* та ін. Європ. визнання здобув завдяки виконанню партії Зигфріда з циклу «Перстень Нібелунгів» Р.Вагнера. Заразом був неперевершеним інтерпретатором укр. нар. пісень і творів М.Лисенка. У концертах виконував твори М.Лисенка, С.*Людкевича*, Д.Січинського та ін. Записав на платівки в Стокгольмі та Берліні понад 40 творів, у т. ч. укр. нар. пісні, романси М.Лисенка, Д.Січинського, Я.Ярославенка, арії з опер Р.Вагнера, Дж.Верді, Д.Пуччіні, Ф.Флотова та ін. Відзначений вищою швед. нагородою — орденом Ваза (1909). Фонд М., створений на основі його особистого архіву, який передав 1995 онук співака Ганс Менцинський, зберігається в Музично-меморіальному музеї С.Крушельницької у Львові.

П. у м. Стокгольм.

Літ.: *Людкевич С.* Менцінський як оперний співак. «Шляхи», 1918, № 1; *Його ж.* Модест Менцінський і українська народна пісня. В кн.: «Терем»

(К.—Львів), 1919; Модест Менцинський. «Музика», 1927, № 3; *Деркач І.* Модест Менцинський — героїчний тенор. Львів, 1969; *Колесса М.* Спогади про Модеста Менцинського. «Музика», 1975, № 6; Модест Менцинський: Спогади. Матеріали. Листи. К., 1995; *Білавич Д.* Нові матеріяли в музеї С. Крушельницької. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1997, № 56, 22 березня; *Стельмашевська О.* Повернення Модеста Менцинського. «День», 2005, № 18, 3 лютого.

О.В. Ясь.

МЕ́НЧИЦЬ Володимир Амвросійович (1837—16.03.1916) — фольклорист. Н. в с. Вчорайше (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.) в родині священика. Початкову освіту отримав удома. На поч. 1850-х рр. вступив до Київ. духовної семінарії, а після її закінчення — до *Київської духовної академії,* яку через хворобу не закінчив.

Багато подорожував. Бував як в Україні, так і за кордоном, зокрема в *Австро-Угорщині* та Німеччині. Записував пісні, перекази, легенди, казки та ін. матеріали в галузі народознавства. Деякий час мешкав у *Санкт-Петербурзі*, де познайомився з М.*Костомаровим*, П.*Кулішем*, Я.*Кухаренком* та ін.

У 1860-х рр. оселився в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), одружився і отримав за жінкою велике віно — 900 *десятин* землі. Незабаром цю землю продав і вклав виручені гроші в кілька книгарень, які відкрив у *Херсоні*, *Миколаєві* та Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). У кінці 1860-х рр. переселився до Єлизаветграда. При книгарні відкрив б-ку, книгами якої безкоштовно могли користуватися всі бажаючі. У 1890-х рр. оселився в *Києві.* Мав дружні стосунки з І.*Карпенком-Карим*, П.*Саксаганським*, І.*Тобілевичем*, М.К.*Садовським* та ін. діячами укр. к-ри.

Збирав усну нар. творчість. Певний час його керівниками були проф. В.*Антонович* та М.*Драгоманов.* Його праці були видрукувані в книзі «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1876), яку впорядкував і видав М.Драгоманов. З 400 найрізноманітніших записів 62 належать М. В Ін-ті рукопису НБУВ зберігається рукопис М. «Сборник этнографических материалов», оправлений у картон, з помітками на полях і деякими правками в тексті, зробленими А.*Кримським*. На 236 аркушах вміщено 121 запис нар. легенд, анекдотів, приказок тощо.

П. у м. Київ. Похований на Лук'янівському цвинтарі.

Тв.: Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. К.,1876.

Літ.: В.А. Менчиц (некролог). «Киевская мысль», 1916, 20 марта; Менчиц В.А. «Исторический вестник», 1916, № 5; *Стеценко Л.* Забута сторінка минулого. «Дніпро», 1967, № 3; *Стеценко Л.* В.А. Менчиць (До 50-річчя з дня смерті). «Народна творчість та етнографія», 1966, № 2.

П.І. Скрипник.

МЕ́НШИКОВ Олександр Данилович (16(06).11.1673—23(12).11. 1729) — рос. держ. і військ. діяч, фаворит *Петра I*, князь (1707). Н. в м. *Москва.* Походження достеменно не відоме. Замолоду торгував пирогами в Москві (за ін. даними — був конюхом при царському дворі). Не мав жодної освіти, навіть був неписьменним. Завдяки своїй енергії та підприємливості помічений і наближений рос. царем Петром І. Супроводжував молодого Петра І в усіх його розвагах, походах та мандрах, зокрема в *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, подорожі до Англії, Голландії (нині Нідерланди) та ін. (1697—98), виконував численні доручення царя, насамперед господарські, а по смерті Ф.Лефорта — і особисті, став найдовіренішою особою Петра І. Саме він познайомив царя з його майбутньою дружиною й імператрицею Катериною Скавронською (після смерті чоловіка — імп. Катерина І).

Брав активну участь у *Північній війні 1700—1721* як один з талановитих рос. воєначальників, став генерал-фельдмаршалом (1709) та генералісимусом (1727), отримав чимало різних звань і титулів, насамперед князівський, був кавалером *Андрія Первозваного ордену* та багатьох ін. орденів. Займався буд-вом металургійних з-дів, а також фортець у *Санкт-Петербурзі*, Кронштадті (нині місто, підпорядковане Санкт-Петерб. міській раді, РФ), біля *Києво-Печерської лаври* (див. також *Київська фортеця*); питаннями буд-ва флоту, поставками для армії, формував війська на Україні. Брав участь в облозі Нотебурга (нині місто Шліссельбург, Ленінгр. обл., РФ), був його комендантом, 1704—06 командував рос. військами, які діяли в *Речі Посполитій*, переміг шведів під Калішем (1706; нині місто в Польщі) та при Лісній (1708; нині село поблизу м. Могильов, Білорусь; див. *Лісна, бій 1708*). Придушував повстання І.*Мазепи*, спалив *Батурин* і жорстоко винищив усе його населення (листопад 1708), брав активну участь у *Полтавській битві 1709* (командував лівим крилом рос. військ), розбив шведсько-укр. військо на переправі біля с. Переволочна (колиш. село Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), скерував карателів під проводом полк. П.Яковлєва на *Чортомлицьку Січ*, яка була ними зрадницьки захоплена й знищена. Під час відсутності царя (*Прутський похід 1711* тощо) керував у С.-Петербурзі загальнодерж. справами, фактично був царським намісником. М. уже в цей період володів величезними багатствами, зокрема, в Україні йому належали міста *Полонне*, *Батурин*, Почеп (нині місто Брянської обл., РФ), *Ямпіль*, маєтності на Стародубщині (останні здобувалися незаконними методами). Через «почепську справу» 1717—23 вступив у конфлікт з І.*Скоропадським*, але, незважаючи на смерть гетьмана, програв цю справу. Відзначався користолюбством, хабарництвом, був одним з найбільших розкрадачів держ. казни, за що постійно перебував під слідством з 1714.

По смерті імп. Петра І активно сприяв приходу до влади його дружини Катерини І і за часів її царювання (1725—27) став фактично правителем *Російської імперії*, що викликало зростаюче невдоволення родовитої панівної верхівки. Маючи значні маєтності й торг. інтереси в Україні, М. наприкінці життя сприяв певному пом'якшенню колоніальної політики С.-Петербурга, насамперед були скасовані податки, накладені на *Гетьманщину Малоросійською колегією*, відроджено *гетьманату інститут.* Але спроба зберегти своє становище як регента на початку царювання *Петра II*, зокрема намір одружити останнього зі своєю старшою дочкою, призвела до падіння М.

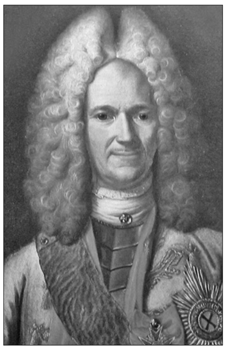

О.Д. Меншиков. Портрет роботи невідомого художника. 1725—1727. (Оригінал зберігається у Музеї «Дворец А.Д. Меншикова» в м. Санкт-Петербург, РФ).

Його було заарештовано і разом із сім'єю заслано до с. Берьозов Тобольської губ. (нині смт Берьозово Тюменської обл., РФ). Все його майно, включно з 90 тис. кріпаків, було конфісковане.

М. був одружений (шлюб взяв у Києві) з царською придворною Анною Михайлівною Арсеньєвою, яка померла під Казанню (нині столиця Татарстану, РФ) на шляху до Берьозова. У цьому шлюбі він мав 7 дітей (3 сини й 4 дочки), з котрих досягли повноліття син Олександр та дочки Марія (померла на засланні) й Олександра.

П. у с. Берьозов і там же був похований, але його могила не збереглася.

Літ.: *Павленко Н.И.* Александр Данилович Меншиков. М., 1983.

Ю.А. Мицик.

Ф.І. Дан.

МЕНШОВИКИ́ — фракція *Російської соціал-демократичної робітничої партії*; організаційно оформилася після II з'їзду РСДРП (1903), який прийняв програму і статут партії. Отримала назву за результатами виборів до керівних органів РСДРП. При обговоренні статуту виявилось ідейне розходження всередині партії. Ті, що висловилися за побудову партії на зразок європ. *соціал-демократії*, без обов'язкової парт. діяльності своїх членів, при виборах ЦК опинилися в меншості. Більшість отримали прихильники суворого централізму, жорсткої парт. дисципліни та підкорення парт. директивам, що було потрібно для нелегальної роботи в підпіллі. До 1917 РСДРП існувала як єдина партія. Після VII конференції РСДРП (7—12 травня (24—29 квітня) 1917) з неї виділилася окрема РСДРП(*більшовиків*). Лідерами М. були Г.*Плеханов*, Ф.Дан, Ю.*Мартов*, І.Церетелі. Друк. органи: газ. «Вперед», «Рабочая мысль» та ін.

Після *Лютневої революції 1917* меншовизм становив впливову політ. силу, партія нараховувала до 193 тис. членів. М. вважали *Російську революцію 1917—1918*, що почалася, буржуазною, виступали за співробітництво різних сусп. верств та *партій політичних*, разом з *Партією соціалістів-революціонерів* грали провідну роль в радах (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради солдатських депутатів в Україні*, *Ради селянських депутатів*), входили до Всерос. ЦВК, *Тимчасового уряду* (І.Церетелі, М.Скобелєв, П.Малянтович та ін.). Разом з тим, посилилися суперечності всередині партії, яка складалася з різних фракцій (М.-оборонці, М.-інтернаціоналісти та ін.). У серпні 1917 відбувся об'єднавчий з'їзд, після якого партія прийняла назву об'єднаної — РСДРП(о).

1917 в Україні діяло до 50 місц. орг-цій, чисельність яких складала 40 тис. осіб. Члени партії входили до *Української Центральної Ради*, Малої Ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*; М.*Балабанов*, К.Кононенко). М. не заперечували проти укр. *автономії* у складі Рос. д-ви, але виступали проти суверенної укр. республіки.

М. засудили захоплення влади в країні більшовиками (див. *Жовтневий переворот в Петрограді 1917*), вимагали передачі її *Всеросійським Установчим зборам*, утворення однорідного соціаліст. уряду. 14 червня 1918 Всерос. ЦВК виключив М. зі свого складу та з місц. рад усіх рівнів. Під час громадян. війни 1918—22 (див. також *Громадянська війна в Україні 1917—1921*) партія вела боротьбу проти більшовицької влади, її представники брали участь в антибільшовицьких урядах (Самара, Омськ, Єкатеринбург, нині усі міста в РФ), у Кронштадтському заколоті 1921. (Див. також *«Київських меншовиків» справа 1920*.) Частина членів партії емігрувала, 1921 вони утворили Закордонну делегацію РСДРП. В рад. республіках окремі орг-ції М. діяли легально (1921—22), потім — нелегально (1923—24), після 1925 меншовизм у *СРСР* був фактично знищений, члени партії репресовані.

Літ.: *Мартов Л.* История российской социал-демократии. Петроград, 1923; Политические партии России: конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996.

О.Д. Бойко.

МЕО́ТИ — за даними писемних джерел (з 6 ст. до н. е. і аж до візантійських) та матеріалами *археології*, складали великий масив споріднених осілих племен, що займали значну територію в Приазов'ї та Прикубанні у 8 ст. до н. е. — 3 ст., у дельті Дону — у 1 ст. до н е. — 3 ст. У розвитку М. виділяються періоди: протомеотський (8 — 1-ша пол. 7 ст. до н. е.); ранньомеотський (2-га пол. 7 — 6 ст. до н. е.); середньомеотський (1 період: 5 — 3 ст. до н. е., 2 період: 3 — 1-ша пол. 1 ст. до н. е.); пізньомеотський (2-га пол. 1 ст. до н. е. — 3 ст.).

За походженням та мовою М. єдиними не були. Виділяються 12 локальних груп. Серед поховальних пам'яток переважають великі безкурганні могильники. *Курганів* порівняно небагато. На узбережжі Чорного моря зустрічаються кромлехи, менгіри (див. *Мегаліти*). Багато поселень та *городищ*. Головні заняття — *землеробство* (м'яка пшениця, жито, полба, просо, чечевиця, льон), *скотарство*, рибальство, *ремесла*. Найбільш розвинені — гончарство (з 4 ст. до н. е. використовувалося гончарське коло), торгівля. Тісні зв'язки — із сусідніми племенами — сіндами, *скіфами*, *сарматами*, племенами Пн. Кавказу. Особливо помітні зв'язки з антич. центрами (перш за все, з *Боспорським царством*, під владу якого М. попадають у 4 ст. до н. е.). Меотська кераміка зустрічається на пізньоскіф. городищах Криму.

Літ.: *Ельницкий Л.А.* Знания древних о северных странах. М., 1961; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982; *Куклина И.В.* Этногеография Скифии по античным источникам. Л., 1985; Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. К., 1992.

Є.В. Черненко.

МЕОТІ́ДА (Μαιῶτις) — стародавня назва *Азовського моря*. Антична традиція (Есхіл, *Геродот*, *Арістотель*, Псевдо-Скілак та ін.) називає М. озером чи, навіть, болотом.

В.В. Назаров.

МЕРЕ́ФА — місто Харків. р-ну *Харківської області*. Розташов. на р. Мерефа (прит. Мжі, бас. Сіверського Дінця). Залізничний вузол. Населення 25,1 тис. осіб (2005).

Поселення отримало назву від р. Мерефа, про яку є згадка в *«Большому чертежу книге»* 1627. 1645 на р. Мерефа була заснова-

Мерефа. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

на козац. *слобода*, а вже через десять років тут була укріплена фортеця, озброєна чавунними гарматами. Традиційно М. пов'язується з іменем отамана І.*Сірка* і вважається місцем його народження. Д.*Яворницький*, перший детальний біограф І.Сірка, писав, що «родом він був з козацької слободи Мерефи Слобідської України». Проте вивчення документів, на які посилався Д.Яворницький (*«Архив Юго-Западной России»*, т. 9 та т. 12) не дає підстав для висновку про існування М. до 1645. Вірогідним є припущення, що І.Сірко заснував М., ставши її осадником.

В «Описании Харькова 1670 года» є згадка про новостворену слободу М. 1676 бєлгородський намісник кн. Г.*Ромодановський* писав: «В нынешнем году пришли мы в новопостроенный город Мурафу на слободу с женами и детьми. 260 человек на вечное житье, и строиться дворами...» У цьому ж році сюди прибув з чималим загоном *козаків* уманський полк. М.Семенко. Фортеця протягом майже століття героїчно протистояла нападам іноз. загарбників. 1668 татари спалили слободу, але вже 1672 харків. полк. Г.Донець-Захаржевський розбив під М. татар. військо і взяв у полон *мурзу*. 1693 під М. зазнав поразки 15-тис. татар. загін. Під час козац. повстання під проводом С.Разіна в жовтні 1670 в М. відбулося козац. повстання під проводом О.Хромого (див. також *Разіна Фрола похід 1670*). Козаки Мереф'янського полку брали участь у *Північній війні 1700—1721*, зокрема в *Полтавській битві 1709*.

До 1765 М. — сотенне містечко *Харківського полку*. 1780 М. отримала статус слободи. 1797 увійшла до *Слобідсько-Української губернії* (з 1835 — *Харківська губернія*).

1867 через М. пройшла залізниця, що дало значний поштовх розвитку пром-сті. Наприкінці 19 ст. тут діяли склозавод та Артемівський спиртзавод.

Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 7 квітня 1918 М. — під владою австро-нім. окупантів (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Під час окупації залізничники М. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. У грудні 1918 М. зайняли війська *Директорії Української Народної Республіки*. У січні 1919 М. знову зайняли *більшовики*, у червні містом оволоділи денікінці (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Остаточно рад. владу встановлено 10 грудня 1919.

1928 М. отримала статус с-ща міськ. типу. До 1930 — у складі *Харківської округи*, з 1932 — Харків. області. З 1938 — місто. Райцентр 1929—30. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 21 жовтня 1941 по 5 вересня 1943 була окупована гітлерівцями.

Істор. пам'ятки: Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1795).

Літ.: *Багалей Д.* Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний, т. 2. Х., 1890; *Михайлин І.* Коли вона заснована?: [Про історію заснування міста]. «Трибуна трудящих», 1992, 5 вересня; Мерефа: Збірник архівних документів і матеріалів, ч. 1—2. Х., 1995; *Хихля Б.* Чотири століття місту. «Слобідський край», 1995, 2 вересня; *Юрченко О.* Старшая сестра Харькова: Мерефа. «Аргументы и факты», 1995, № 6; Мерефянский городской портал «Мерефа портал». Web: www.merefa.net.

Я.В. Верменич, Є.М. Скляренко.

МЕРІМÉ (Mérimée) **Проспер** (28.09.1803—23.09.1870) — франц. письменник й історик, сенатор (1853). Автор п'єс, новел, роману «Хроніка царювання Карла IX» (1829). Н. в м. Париж (Франція). Свою літ. творчість тісно поєднував із студіями минувщини Франції, Іспанії, *Риму Стародавнього*, України, Росії та ін. країн. За працю в галузі *історичної науки* був обраний 1843 членом паризької Академії написів, 1844 — Франц. академії за літ. твори. Виявляв великий інтерес до визвол. війни укр. народу, займаючись гол. чин. історією запороз. *козацтва*, а також її популяризацією в провідних франц. періодиках — «Revue des Deux Mondes» («Огляд двох світів»), «Moniteur universel» («Всесвітній порадник») тощо. Називав укр. *козаків* «історичним народом», а *Запорозьку Січ* — «республікою запорожців». Аби підкреслити пріоритет своїх українознавчих уподобань, іменував себе «козаком». Публікації М. стали підсумковими у франц. історіографії України за два попередні століття. Перший його нарис, де порушувалася тема Запороз. Січі, — «Микола Гоголь» (1851) — був написаний з нагоди франц. перекладу повісті М.*Гоголя* «Тарас Бульба» Звичаї, побут, військ. діяльність укр. козаків відтворив у п'єсі «Перші кроки авантюрника» (1852). Важливу віху в наук. розробках М. позначила праця «Козаки України та їхні останні гетьмани» (1854), в якій висвітлено сусп. устрій запорожців, їх роль в історії України, Росії й Польщі, діяльність Б.*Хмельницького* та І.*Мазепи*. 1863 опублікував у ж. «Journal des Savants» («Журнал учених») розвідку «Богдан Хмельницький», написану переважно на матеріалах одойменної монографії М.*Костомарова*. Високо оцінюючи в ній політ. і військ. талант гетьмана, М. поставив у заслугу «цьому великому мужу» те, що він «зумів затримати Україну вільною від іноземного ярма впродовж десяти років». Ця праця перевидавалася в книзі «Козаки минулих часів», спричинивши 1869 розгляд у Сенаті Франції петиції про запровадження вивчення укр. історії у франц. школах. М. також належать переклади з худож. творів Марка *Вовчка* («Козачка»), М.Гоголя («Ревізор»), з якими підтримував творчі зв'язки.

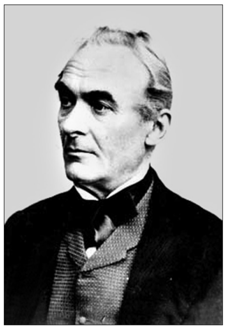

П. Меріме.

П. у м. Канн (Франція).

Тв.: Les Cosaques d'autrefois. Paris, 1863; Українські козаки та їхні останні гетьмани. Львів, 1990.

Літ.: *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме. «Україна», 1925, кн. 5; *Наливайко Д.* Проспер Меріме і Україна. «Всесвіт», 1970, № 9; *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький». «Жовтень», 1987, № 8.

М.М. Варварцев.

«МЕ́РТВА ГОЛОВА́» (нім. — SS Totenkopfverbande, скорочено SSTV — підрозділи «Мертва голова», ССТВ) — структурна одиниця СС, що контролювала систему концтаборів та мала власні військ. одиниці (батальйони, полки, бригади та д-зія «Мертва голова»). Створена 1934 для переведення системи концтаборів з-під контролю СА у відання СС. Початково отримала назву «охоронні частини СС», керівником (гол. інспектором концтаборів) було призначено групенфюрера СС Т.Ейке. 1936 отримала офіц. назву «підрозділи "Мертва голова"», а її структурні одиниці перетворено на військ. частини (караульні батальйони), базовані в підконтрольних концтаборах. 1937 батальйони «М.г.» зведено в перші номерні полки (штандарти) ССТВ. До 1940 було створено 16 піхотних та моторизованих, 2 кавалерійські (рейтарські), 1 учбовий полки «М.г.»

З початком *Другої світової війни* частини ССТВ були активно задіяні як у бойових діях на фронті, так і в каральних операціях у тилу. Зокрема, із солдатів «М.г.» набирали рядовий персонал для *айнзатцгруп* СС, які займалися винищенням потенційно небезпечних для нацистів груп населення на окупованих територіях Польщі та *СРСР*. У кінці 1939 з 3-х перших штандартів ССТВ було сформовано дивізію «Мертва голова», яка брала участь у бойових діях на Зх. фронті 1940. Решта полків виконували окупаційні функції, а на поч. 1941 з них було створено ряд самостійних з'єднань (2 піхотні і 1 кавалерійську бригади СС та бойову групу СС «Норд») для ведення бойових дій на фронті й антипартизан. операцій у тилу. 22 квітня 1941 інспекторат концтаборів і частин «М.г.» офіційно підпорядковано Гол. оперативному управлінню СС, а наявні військ. частини та з'єднання стали основою для створення ряду д-зій військ СС: 3-ї моторизованої «Мертва голова» (з 1943 — танкової), 6-ї гірсько-єгерської «Норд» (1941), 8-ї кавалерійської «Флоріан Гейер» (1942), 16-ї моторизованої «Рейхсфюрер СС» (1943), 18-ї моторизованої «Хорст Вессель» (1944). Ці елітні формування збройних сил гітлерівського рейху воювали на всіх європейських фронтах світової війни, вирізнялися високою боєздатністю і надзвичайно жорстоким ставленням до військовополонених та цивільного населення.

З березня 1943 Гол. інспекторат концтаборів (без фронтових частин) було передано в підпорядкування Гол. адміністративно-госп. управління СС. Замість переданих до військ СС полків у концтаборах створювалися караульні батальйони з добровольців, непридатних для стройової служби за віком або станом здоров'я, у них же за принципом ротації відбували реабілітаційний період поранені в боях солдати фронтових частин «М.г.». Протягом війни в системі охорони концтаборів були задіяні 30—35 тис. солдатів ССТВ. Унаслідок значних втрат на фронті та нестачі кадрів із кінця 1944 у структурі підрозділів «М.г.» було створено допоміжну службу охорони концтаборів ССТВ Вахманшафт (нім. — SSTV Wachmannschaft). До неї набирали добровольців із рад. військовополонених та населення окупованих територій. Вони проходили навчання в учбовому таборі СС «Травники» (поблизу Любліна, Польща), звідки направлялися для несення караульної служби в концтабори (*Майданек*, Треблінка, Бельзец, Собібор, Аушвіц; див. *Освенцим*), караульні роти в м. Люблін та в 203-й оперативний батальйон шуцманшафту. Останній був задіяний для придушення повстання у Варшавському гетто 1943, низки антипартизан. операцій на території Польщі та ліквідації завалів і пожеж у зруйнованому союзницькою авіацією Дрездені (Німеччина; 1945).

По завершенні війни злочини, вчинені службовцями ССТВ, стали однією з важливих причин визнання СС злочинною орг-цією на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946.* Більшість керівників структурних одиниць ССТВ та концтаборів, які дожили до кінця війни, були засуджені до різних видів покарання в ході Малих Нюрнберзьких процесів, процесів у *Дахау*, Освенцимі та ін. таборах (1946—48).

Літ.: *Reitlinger G.* The SS: Alibi of a Nation, 1922—1945. New York, 1989; *Benz W.* Lexicon der Holocaust. Muenchen, 2002; *Семенов К.* Войска СС. М., 2004; *Залесский К.* СС: Охранные отряды НСДАП. М., 2005.

І.Г. Вєтров, І.І. Дерейко.

Р.-І. Мерчісон.

МЕРЧІСОН (Мурчісон; Murchison) **Родерік-Імпі** (19.02.1792—22.10.1871) — англ. геолог та географ, дослідник Донецького басейну, баронет (1846). Поступив до військового уч-ща в Марло й 15-літнім хлопцем вже воював під знаменами А.Уелслі (майбутнього графа, потім — герцога Веллінгтона) в Іспанії. 1815 вийшов у відставку і певний час проводив дозвільне світське життя, проте, оженившись із Ш.Гюгонін, під її впливом почав наук. заняття, поєднуючи відвідини різних країн Європи зі слуханням лекцій із природничих наук у Королів. ін-ті й польовими дослідами. 1825 подає до Лондонського геогр. т-ва працю про геол. будову Гемпшира та Суррея, продовжуючи після цього вивчати вугільні поклади Сутерлендшира, погаслі вулкани Оверні (Франція), виїздити до Баварських та Тірольських Альп тощо. У співавторстві з відомим геологом А.Седжвіком 1837 видає працю з геології Девоншіра, де подані наук. дані про палеозойські утворення цієї місцевості, пізніше — книгу про палеозойські відклади Пн. Німеччини та Бельгії. Уже маючи європ. славу видатного вченого, 1840 разом з палеонтолом Е.Вернейлем уперше відвідав Пн. Росію, а наступного року царський уряд знову запросив їх продовжити геол. дослідження країни. В експедиції 1841—42 взяв участь знаний рос. геолог граф О.Кейзерлінг, в її програму входило вивчення Уралу, Сибіру, Прибалтики та Донец. басейну. На вивчення останнього відводився тільки місяць, але М. та його супутники, спираючись на попередні дослідження Донбасу франц. вченим Ф.Ле-Пле, отримані карти, ін. матеріали Гірничого відомства та постійну підтримку українських та ро-

сійських інженерів і робітників, успішно впоралися зі своїм завданням.

На основі широкого кола спостережень учені експедиції 1841—42 надрукували працю, яку сучасники назвали класичною. 1-й том, авторство якого належить передусім М. і частково О.Кейзерлінгу, був присвячений геології Росії і власне Донбасу, вийшов у Лондоні в 1845, 2-й — з палеонтології, написаний Е.Вернейлем, вийшов у Парижі в тому ж році. «Поява цього видання, — писав рос. геолог О.Озерський, що переклав 1-й том рос. мовою, — складає за загальним визначенням епоху в літописах геології». Для вивчення і розробки вугільних покладів Донбасу праця М. та його колег мала велике значення, вона давала більш точне і чітке уявлення про найбагатший в Європі вугільний басейн. Подібно до Ф.Ле-Пле М. звернув увагу на мізерно малу розробку корисних копалин у Росії, передусім вугілля в Донбасі. Він відзначив, що вугілля все ще видобувають тільки там, де воно виходить назовні, до того ж шахти закидаються, коли в них накопичується багато води. М. писав, що коли б такими методами — без допомоги парових машин — велося добування вугілля на Брит. о-вах, то країна була б одразу відкинута на такий рівень розвитку, на якому вона знаходилася в 15 ст. Експедиція М. безумовно сприяла тому, що царський уряд посилив увагу до розробки природних багатств Пд. України, а Кримська війна 1853—1856 і реформи 1860-х рр. підштовхнули підприємців до швидкого розвитку вугільної та залізодобувної пром-сті Донбасу.

1842—43 М. побував у Німеччині, Польщі, Карпатах, Швеції та Норвегії. Користуючись в Англії заслуженою повагою, він не раз обирався президентом геологічного та географічного т-в у Лондоні. Під час Крим. війни 1853—56 виступав на захист Рос. імперії.

Праці: The Geologie of Russia in Europe and the Ural Mountains, vol. 1—2. London—Paris, 1845; Геологическое описание Европейской России и хребта Уральского: На основании наблюдений, произведенных Родериком Импеем Мурчисоном, Эдуардом Вернейлем и графом Александром Кейзерлингом, ч. 1. СПб., 1849; Российский государственный исторический архив, ф. 37, оп. 64, 1842 г., д. 214.

Лит.: *Щуровский Г.* Русские каменноугольные бассейны, и особенно Донецкий, в нынешнем их развитии. В кн.: Магазин землеведения и путешествий: Географический сборник, издаваемый Николаем Фроловым, т. 3. М., 1854; Мерчисон. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 20. СПб., 1897; Мерчісон. В кн.: Українська загальна енциклопедія: Книга знання, т. 2. Львів—Станислав—Коломия, б/р; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860 гг. М., 1981.

П.В. Голобуцький.

МЕ́РЯ — фіно-угор. плем'я у Волзько-Окському межиріччі. На рубежі 9—10 ст. увійшли до складу *Київської Русі*. Згадуються в *«Повісті временних літ»* як корінне населення м. Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ), навколо якого пізніше сформувалося Ростово-Суздальське князівство. Літописець згадує М. серед учасників походу кн. *Олега* на *Київ*, а також на *Константинополь* 907. Частково асимільовані слов'янами і після 907 не згадуються в джерелах.

А.Г. Плахонін.

МЕТАІСТО́РІЯ. Поняття «метаісторія» вживається переважно в історіософському (див. *Історіософія*), релігійно-філос. дискурсі, який передбачає наявність позачасової реальності — Вічності, що містить у собі вищі цінності, які проявляються в *часі історичному* (біблійне «Царство Боже», «Град Божий» блаженного Августіна тощо). За М.*Бердяєвим* за процесуальністю історії стоїть «Божественний сон» Вічності, яка може втілюватися в часі і розривати його ланцюг. Відбувається постійна боротьба вічного, сакрального та часового, профанного, що розкривається як безперервний герць життя та смерті, добра і зла. Метаісторичне являє в часовій тканині історії передусім життєстверджуючі основи буття, взяті в їх ціннісному аспекті.

Хоча поняття «метаісторія» має історіософське, релігійно-філос. походження, ідея метаістор. підгрунтя соціокульт. розвитку людства припускає й цілком раціональне її тлумачення, що, як то робить С.Кримський, може бути розкрите шляхом виявлення інваріантів *історичного процесу* та пов'язаних з ними «символів Вічності». М. виходить з того, що цивілізаційні процеси (див. *Цивілізація*) завжди «накручуються» на наскрізні, фундаментальні цінності, які, подібно до земної вісі, пронизують весь масив історії. Так, тріада «Благо (Добро) — Істина — Краса» присутня в будь-якій *культурі*, але повсюдно має свою інтерпретацію. Розуміння метаістор. інваріантів минулими епохами та к-рами безпосередньо впливає на наше життя, оскільки в істор. русі кожний наступний істотний крок передбачає оволодіння все більшими масивами минулого. Так, *Відродження* спиралося на опанування античної, а *Реформація* — старозавітно-давньохристиян. спадщини. Актуалізація інваріантного означає, що предметним полем *пізнання історичного* все більшою мірою стає співставлення всіх часів, через порівняння яких і виявляються метаістор. константи та стрижневі цінності. Метаістор. підхід спрямований не на те, що змінюється, а на те, що зберігається, — на виявлення архетипічних, або наскрізних структур соціокульт. процесів, які в площині к-ри мають переважно символічні прояви.

Літ.: *Бердяев Н.А.* Смысл истории. М., 1990; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1991; *Шпенглер О.* Закат Европы, т. 1—2. М., 1993—98; *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Тихомиров Л.* Религиозно-философские основы истории. М., 1997; *Пахомов Ю.Н. и др.* Пути и перепутья современной цивилизации. К., 1998; *Крымский С.Б.* Философия как путь человечности и надежды. К., 2000; *Його ж.* Запити філософських смислів. К., 2002; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002; *Пахомов Ю.Н. и др.* Цивилизационные модели современности и их исторические корни. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

МЕТОДОЛО́ГІЯ ІСТО́РІЇ, методологія історичної науки (з грец. μέθοδος — шлях, дослідження, спосіб пізнання і λόγος — слово, вчення) — теор. дисципліна *історичної науки*, що досліджує і впроваджує вироблену істор. думкою та історіографічною практикою систему пізнавальних правил, принципів, операцій і методів, які використовуються в

професійній історіографії для досягнення правдивої реконструкції минулої людської дійсності. М.і. ґрунтується на теорії історії, що поділяється у свою чергу на мета-теорію (теорія *історичного процесу*) та об'єкт-теорію (теор. конструкції істор. науки), і на істор. гносеології (теорія пізнання). Системою методів, сформованих шляхом їх тривалого використання в історіографічній практиці, М.і. вказує вченому шляхи аналізу джерел з метою реконструкції реальної історії, а методологічними принципами пропонує напрямки формулювання гіпотез для їхньої інтерпретації як складових елементів універсальної історії. В останньому випадку йдеться про методологічні парадигми, які визначають «образ історії» у певні істор. періоди.

М.і. не може виступати у вигляді істор. пропедевтики (підготовчого, вступного курсу до історії), оскільки вона сформувалася в ході розвитку самої істор. науки, яка перетворила індивідуальний досвід про минуле в предмет його знання і дослідження. А отже, і хибною є думка, яка часто зустрічається в працях з історії істор. науки, про те, що М.і. як спец. дисципліна істор. науки формується лише в 19 ст. в ході перетворення історії в академічну, інституціоналізовану і фахову науку (див. *Інституціоналізація історичної науки*), якій властиві такі ж елементи раціональності, що й природничим наукам, і своєрідні особливості, які визначаються специфікою її об'єкта пізнання. Як правило, ним виступає пережитий людський досвід, що фіксується в індивідуальній та колективній пам'яті соціальних поколінь і передається шляхом усних переказів і розповідей чи письмових записів у вигляді первинних (ретенція) або вторинних (репродукція) спогадів. Індивідуально пережитий досвід тієї чи ін. події стає основою для написання історії, де осн. джерелами виступають свідчення очевидців. Саме метод виявлення і використання свідчень учасників і очевидців подій використовувався ще з часів *Фукідіда* і *Геродота*. Вироблена ними градація надійності джерел (побачене особисто; почуте від безпосередніх очевидців; прочитане в очевидців) і методи їхньої критики (послідовний розгляд свідчень очевидців, визначення їхньої достовірності шляхом взаємного порівняння, залучення для перехресного контролю письмових свідчень або написів тощо) зберегли свою доказовість і використовуються в історіографії до сьогоднішнього дня (напр. в «усній історії» і «історії сучасності»). Проте М.і. починає розвиватися лише тоді, коли ставиться питання про той «приріст» досвіду, що має бути переданий наступним поколінням, — тобто про те, які індивідуальні події фіксуватимуться у вигляді написаної історії як надбання колективного досвіду співіснуючого в часі покоління. Це відбувається тільки за умови, коли шляхом цілеспрямованих запитань приводяться в дію способи дослідження з метою отримання знань про минулі події, які виходять за межі простої розповіді про них: що трапилося? і чому це трапилося? Відповіді на ці питання перетворюють досвід минулого у знання про нього. У першому випадку з'ясовуються фактичні обставини подій з метою виявлення їх конкретної індивідуальності, а в другому — формулюються гіпотези, у рамках яких ставиться питання не лише про те, чому це сталося, але й чому це стало можливим. Саме у відповіді на питання про можливість реалізації дійсності розкриваються різні інтерпретації минулого з метою перетворення його в знання для сучасного і майбутнього. Щоб пояснити своєрідність сучасного, необхідно зрозуміти іншоякісність минулого. Водночас разовий досвід стає об'єктом дослідження лише за наявності його повторення в середньо- і довгострокових перспективах набуття досвіду. Власне, історик, аналізуючи однократні події з метою їх розуміння і виявлення конкретного змісту, через наявний приріст досвіду постійно звертається до тих з них, яким притаманна властивість повторюватися. Індивідуальна подія є неповторною, але її виникнення уможливлюється певними структурними передумовами, котрі протікають у середньо- і довгострокових часових (темпоральних) вимірах. Саме структури, або ж структурні передумови виникнення подій, і є об'єктом аналізу та інтерпретації. З накопиченням знань про минуле це дало змогу вдатися до синхронізації, створення методично однорідних способів датування і виникнення хронології (див. *Хронологія історична*), зіставлень, аналогій, паралелей, порівнянь, які стали уживаним інструментарієм істориків з часів *Полібія* і Публія Корнелія *Тацита*.

Водночас ще в часи *античності* була помічена гол. проблема *пізнання історичного* — між дійсною історією та її мовним тлумаченням і фіксацією завжди існує протиріччя. Будь-яка послідовна реконструкція історика, котрий звертається до безпосередніх мовних свідчень очевидців (чи у формі усного переказу, чи писемної фіксації), ніколи не є достатньою, щоб гарантувати істинність його висловлювань, оскільки мовна мультивалентність завжди залишає простір для іншого їхнього прочитання. Кожен текст говорить і більше і менше від того, що відбувалося насправді. Цей методологічний принцип став дороговказом для істориків в усвідомленні того, що написана історія постійно потребує доопрацювання і навіть докорінного переписування. По-перше, оскільки з'являються нові джерела (див. *Джерела історичні*), які по-новому висвітлюють вже існуючі розповіді про минулі події, а фаховий досвід історика змушує його вдаватися до критичного аналізу та перевірки джерел. По-друге, нові постановки проблем та питань спонукають до пошуку нових свідчень і виходу за межі традиційних описових джерел. По-третє, історик завжди має нагоду для нової інтерпретації відомих джерел, якими б не були причини цього акту, оскільки перенесення в часі істор. досвіду у формі розповіді чи наук. аналізу неодмінно визначається сучасністю, є орієнтованим на сучасний досвід. Саме це породило кількасотлітні дебати (які продовжуються і донині) про релятивізм істор. знання, про суб'єктивність і об'єктивність дослідження, про те, чи є історія мист-вом чи наукою. Наступний

методологічний принцип полягав в утвердженні переконання, що існує реальне минуле, яке, з одного боку, безповоротно минуло і не може бути повернене назад, а з другого — воно залишило сліди, джерела, які дають можливість відновити це минуле. Джерела відкривають свій внутр. зміст історику не безпосередньо, а тільки через посередництво питань і конструкцій, з якими історик до них підходить. Повна картина минулого залишається для нас не пізнаною, але те, що історик відновлює, не є свавіллям і фантазією його розуму, оскільки ґрунтується на логіці дослідження, укоріненій у наших раціональних здібностях.

З таким спадком М.і. увійшла в 19 ст., відоме як «століття історії», коли відбулося становлення істор. науки як фахової академічної дисципліни. Показово, що початковий етап цього процесу відбувся в німецькомовному просторі, де ідеї *романтизму* і філософсько-істор. системи Ф.-В. фон Шеллінга та Г.-В.*Гегеля* заклали підвалини для теоретичного обґрунтування істор. пізнання у формі класичного *історизму.* Проте становлення історії як науки на раціональних засадах могло відбутися лише за умови зміни ставлення до неї як до «вчительки життя» («historia magistra vitae est»), яке культивувалося з часів Марка Туллія Цицерона. До 18 ст. цей вислів залишався надійним індикатором гіпотетичної сталості людської природи, повторюваності історії, доказом її здатності в цілому слугувати засобом морального, теологічного, юрид. чи політ. виховання. В епоху Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), з характерним для нього прискоренням плину часу, відбувається зрушення в розумінні безпосередньої залежності сьогодення від минулого, що позбавило минуле його досі очевидного для всіх статусу прикладу-застереження, відмовило історії в прогностичній функції. Це супроводжувалося швидкою зміною в семантиці слова «історія». Як продемонстрував Р.*Козеллек* на прикладі німецькомовного середовища, приблизно з 1750 слово «Historie», яке означало «подію, що відбулася», швидко змінюється на «Geschichte», у початковому значенні «повідомлення», але котре надалі розуміється як взаємопов'язана сукупність подій. Це створило мовний ґрунт для трансцендентального переходу, який привів до появи ідеалістичної *філософії історії.* Найважливішим наслідком цієї змістової й семантичної революції стало усвідомлення, що історія є лише знанням про неї, й перетворення процедури «вивчення» історії в її «дослідження», яке управляється раціональною логікою, методологічними директивами і критеріями. Власне, і поняття Geschichtswissenschaft («історична наука») базується саме на цьому принципі, де методологія є тим елементом раціональності, який споріднює історію з природничими науками. Водночас він також передбачає наявність академічного середовища, у межах якого відбувається комунікативний процес із метою підтвердження або критики дослідження.

Встановлення часової дистанції до досліджуваних предметів вимагало продовження розробки методів критики джерел, що було здійснено фундаторами критичного, філолого-істор. методу Б.-Г.*Нібуром* і А.-Г.Гереном, продовженого Л. фон *Ранке* та його школою. Останній був засновником т. зв. об'єктивного напряму нім. історіографії, переконуючи, що завдання історика полягає в тому, щоб на основі джерел відтворити дійсну історію — «wie es eigentlich gewessen» («як насправді відбулося»). Проте ще 1821 В. фон Гумбольдт у праці «Про завдання історіографів» обґрунтував думку, що «сама історія» спрямовує істориків на відтворення «правди всіх минулих подій» і необхідним пунктом розгляду є «ідеї» — «дійсні діючі сили» історії, — які відображаються в людських індивідуумах, націях, мовах, праві. Отже, завданням історика є «зображення втілення певної ідеї, отримання дійсного буття» минулого. Той же Л. фон Ранке, наголошуючи на тому, що істор. дослідження має бути емпіричним, спрямованим на вивчення індивідуальних подій і явищ, звертав увагу на необхідність їх «розуміння» як елементів єдиного істор. процесу. Категорія «розуміння» (поряд з «індивідуальністю» і концепцією «ідеї») стає визначальною ознакою методологічної парадигми історизму 19 ст. Не менш важливою була й методологічна вимога розгляду індивідуальної події як елементу цілого, універсальної історії. На це звертав увагу також В. фон Гумбольдт: «Історіограф, гідний цього звання, має уявляти кожну подію як частину сукупного, або ж вміти розпізнати в кожній події контури історії в цілому». Це неминуче виводило істор. пізнання в коло універсальної герменевтики, створеної Ф.-Д.Шлейєрмахером на основі теологічної й філол. герменевтики. Однак, якщо для Ф.-Д.Шлейєрмахера герменевтика була процедурою психологічної інтерпретації — мист-вом граматичного і психологічного тлумачення, — то нім. «історична школа» створила *герменевтику історичну*, яка в поєднанні з романтичною теорією індивідуальності стала основою істор. науки, оскільки кожний окремий текст не є для історика самоцінним, а служить лише джерелом, тобто проміжним матеріалом для пізнання істор. взаємозв'язку, і в цьому плані він нічим не відрізняється від усіх ін. німих решток минулого. Завдання історика полягає в тому, щоб перенести минулий досвід у сьогодення шляхом дослідження цього досвіду й традиції, що формулювало методологічну схему дослідження — цілого і частини. Текст можна зрозуміти як літ. твір з точки зору його задуму і композиції або ж використати його як документ для пізнання широкого істор. взаємозв'язку. Таким чином, герменевтична традиція з'єднувалася з класичним історизмом, а текстом, що підлягає тлумаченню, стала історія людства, яка є серцевиною істор. пізнання, оскільки, тільки виходячи з цілого, можна визначити частину в її частковому значенні.

Істор. герменевтика стала основою для розробки пізнавально-теоретичної моделі емпірично орієнтованої істор. науки, здійсненої в 2-й пол. 19 ст. берлінським істориком Й.-Г.*Дройзеном*, який з 1857 читав лекції з пропедевтики й методології історії. Теорія істор. пізнання Й.-Г.Дройзена насамперед визна-

чала істор. науку як процес емпіричного «дослідження», методологічний арсенал якого протиставлявся метафізичній історіософії Г.-В.Гегеля. В основу пізнавальної моделі Й.-Г.Дройзена була покладена натуралістична гносеологія І.*Канта*, пристосована до історії. Й.-Г.Дройзен виходив з визнання принципової тотожності пізнавальної стратегії в природознавстві та істор. науці, оскільки інтерес в обох випадках спрямовувався на емпіричне дослідження й перевірку об'єктів зовн. світу. Як і природознавець, історик має справу з фактами, які відображені в численних джерелах — залишках минулого. Наук. істор. пізнання полягає в творенні гіпотез, для підтвердження або спростування яких, «суворе знання» потребує опрацювання джерел (як для природознавця — експеримент). Від природничонаукового дослідження пізнання історії відрізняється своїм «розуміючим» характером — «сутністю історичного методу є пошук розуміння», а можливості «розуміння» наявного в істор. матеріалах смислу ґрунтуються в закладених в історика конгеніальних проявах розуму. Якщо завдання природознавця полягає в тому, щоб вивести з емпіричних фактів певні закономірності, то завдання історика — у пізнанні моральних сил, які є не лише справжньою дійсністю історії, котрими керується індивід у своїй діяльності, а складають сутність того, що дає можливість історику піднятися над власним «Я», — «форми, в яких протікає історична робота, є духовна єдність, яка формується із усіх типів духовних сил, що складають серце і мораль людини». Історик обмежений у пізнанні минулого своєю належністю до визначених моральних сфер, своєї нації, Вітчизни, політ. і реліг. переконань. Але саме ця визначена наперед однобічність погляду спрямовує його на «справедливе» дослідження минулого, оскільки він намагається «зрозуміти» істор. події. Й.-Г.Дройзен створив першу і систематично викладену теорію і методологію істор. науки, яка складалася з методики істор. досліджень, систематики дослідженого матеріалу, «топіки» істор. викладу.

Ідеалістична складова методологічної парадигми історизму піддавалася критиці його осн. опонентами — позитивізмом і марксизмом — насамперед за свідомо закладений у пізнавальній схемі релятивізм, емпіризм, залежність історика від реалій сучасності, нехтування соціальними верствами і групами сусп-ва, надмірну увагу до політ. складової минулого, телеологію історії (виведення причин тих чи ін. подій із визначення цілей і мотивів вчинків акторів історії). Протистояти цій, частково справедливій, критиці виявилася неспроможною і баденська школа неокантіанства (В.*Віндельбанд* і Г.*Ріккерт*; див. також *Неокантіанство в історичній науці*), яка зосередилася на особливостях істор. пізнання, визначивши своєрідність утворення понять в історії, підтвердивши індивідуалізуючий характер істор. пізнання і збагативши пізнавальний арсенал істор. науки продуктивною теорією цінності. А тому наприкінці 19 ст. в центрі теор. дискусій опинилися дві ґрунтовні проблеми: а) цінностей, або релятивізму істор. знань; б) об'єктивності, або питання про умови, можливості та спосіб істор. пізнання. Наук. пошук був спрямований на обґрунтування науково-теор. основ істор. науки шляхом подолання метафізичних засад класичного історизму з його ключовими концептами «ідеї» та «народний дух». Це здійснювалося шляхом формування нового розуміння істор. свідомості як основи пізнання історії (В.*Дільтей*) і формуванням принципів методологічного плюралізму й синтезу методів (М.*Вебер*). Теор. дебати і методологічна дискусія сприяли переорієнтації істор. науки з подієвої політ. історії на аналітичну соціальну істор. науку 20 ст. Для В.Дільтея можливості об'єктивного пізнання минулого досвіду полягали в тому, що життя здатне саме себе витлумачити, що є основою істор. свідомості, в якій дух пізнає сам себе шляхом «переживання» й розуміння реальності історії як проявів життя. Умовою об'єктивного пізнання, котре базується на міцному фундаменті герменевтики, є обґрунтована В.Дільтеєм однорідність і тотожність суб'єкта та об'єкта пізнання: «Перша можливість для історичної науки полягає в тому, що я сам є історичною істотою, а отже історію досліджує той, хто її творить». Проте створена В.Дільтеєм логіка істор. пізнання з позицій «філософії життя» лише озброювала істориків теор. аргументами в боротьбі з представниками т. зв. пронатуралістичного історицизму (К.-Р.*Поппер*), котрі виступали проти особливостей істор. пізнання, відмінних від природничонаукових. Гол. об'єктом критики була осн. пізнавальна категорія класичного історизму — «індивідуальність».

Першість у розробці цих проблем належала нім. історику і соціологу М.Веберу, котрий сформулював поняття істор. соціальної науки, завданням якої є визначення культ. значення соціальних процесів на основі соціально-наук. теорії. Водночас М.Вебер був переконаний, що остаточна реконструкція минулої дійсності під кутом зору певної теорії — системи законів — неможлива, тому що історія відноситься до наук про к-ру, а поняття *культури* є ціннісне поняття, оскільки її визнання, усвідомлення значимості тієї чи ін. к-ри загалом залежать від суб'єктивного сприйняття індивідуумом, котрий сам є частиною к-ри й займає певну позицію стосовно світу, намагаючись внести в нього смисл. Розв'язання дилеми між «ціннісним релятивізмом» і «об'єктивністю» пізнання соціального світу М.Вебер здійснював шляхом чіткого логічного розмежування «ціннісного пізнання» і «фактологічного пізнання», встановлюючи їх рівноправність та залежність. Ціннісне пізнання («ціннісний аналіз», «ціннісна інтерпретація») передбачало понятійне «віднесення до цінності» і давало змогу із суб'єктивно-ціннісного підходу дослідника («історик.., приступаючи до дослідження, завжди починає з певних відправних точок») визначити значення, довести це до усвідомлення сучасників і реконструювати об'єкти дослідження з огляду на визначені перспективи. Фактологічне пізнання («каузальне тлумачення»), спрямоване на виявлення

причинно-наслідкових релевантних істор. зв'язків, необхідно розглядати в контексті розробки М.Вебером теорії «адекватного причинного зв'язку», тобто логічної реконструкції процесів розвитку з урахуванням лише тих причинних зв'язків із принципово нескінченного їх ряду, які визначаються важливими на основі «ціннісної інтерпретації». Раціональне (каузальне) пояснення індивідуального істор. факту, за М.Вебером, враховуючи нескінченну кількість і характер причин, які визначають будь-яку індивідуальну подію, можливе, тільки усвідомивши, що значення має лише та частина індивідуальної дійсності, яка володіє заг. культ. значенням і несе в собі пізнавальну цінність. Тобто в каузальному аналізі виділяється не вся сукупність дійсних властивостей конкретного явища, а лише ті причини, які зводяться до «суттєвих» компонентів подій, що вирізняє пізнавальну стратегію історика — «зведення елементів дійсності до їх конкретних причин» на основі «номологічного знання», тобто знання правил функціонування каузальних зв'язків. Останнє виступає лише засобом дослідження, а не його метою, оскільки «специфічне значення даної причини полягає в тому, що наша мета — не тільки конституювати поведінку людей, але й зрозуміти її». Теор. («абстрактний») рівень пізнання явищ к-ри для М.Вебера полягав в утворенні понять, які не можуть формувати замкнену систему на зразок природознавства, оскільки в основі розуміння культ. та істор. індивідуумів лежать суб'єктивні ціннісні ідеї. «Абстрактний теоретичний метод» істор. пізнання М.Вебера полягав в утворенні поняття «ідеальний тип», який він виводив із синтетичних утворень, звичною званих «ідеями» істор. явищ. «Ідеальний тип» не має реального характеру і конструюється на основі мислительного узагальнення певних особливо значимих у культ. сенсі аспектів дійсності та використовується як понятійний засіб для відтворення історичних або соціальних процесів. «Ідеальний тип» не виступає і в якості попередньої гіпотези, а вказує, в якому напрямі необхідно утворювати гіпотези, оскільки є лише мислительним образом. М.Вебер, враховуючи його фахову підготовку історика, надавав найбільшу увагу логіко-пізнавальним проблемам істор. науки і, залишаючись на позиціях герменевтичного мислення, створив т. зв. теорію «формальної історії», вказавши шлях точної, побудованої на чітких поняттях, інтерпретації істор. явищ.

20 ст. для світ. істор. науки проходило під знаком домінування аналітичної соціальної історії у всіх її варіантах: франц. школи «Анналів», нім. соціальної істор. науки, марксистської історіографії — на європ. континенті, демографічної, квантитативної історії тощо — в північноамер. просторі. Політ. і соціально-екон. контекст визначив вектор розвитку *соціальної історії.* Франц. історіографія традиційно знаходилася під сильним впливом раціоналізму й позитивізму, а політ. умови не висували перед нею завдань об'єднання нації і створення держави, як, напр., для нім. історіографії. Це створювало підгрунтя для здорового критицизму й відкривало простір теор. новаціям. Сцієнтистські концепції Е.*Дюркгейма*, Ф.Сіміанда й А.Берра стимулювали розвиток соціальної історії. Додамо і вплив франц. географа П.Відаля де ла Бланш, котрий відмовився від геогр. детермінізму К.Ріттера і Ф.Ратцеля, поставив геогр. простір у широкі історико-культ. рамки. Не випадково М.*Блок* став відомим своїми працями з аграрної історії середньовічної Європи тим, що розглядав екон. діяльність сусп. колективів на широкому природно-геогр. тлі. Завданням «нової» істор. науки, яка інституціоналізувалася в ж. «Аннали економічної і соціальної історії» (1929), стало відтворення цілісної історії людини в сусп-ві, людини як соціального організму, а отже, і вивчення певного аспекту соціальної дійсності орієнтувалося на дослідження більш складного цілого — соціальної структури. Очевидно, що таке завдання можливо було здійснити лише на основі широкого міждисциплінарного підходу, з використанням досягнень ін. наук про людину — антропології, соціології, психології, демографії, географії, біології, лінгвістики, історії мист-ва і літератури. У повоєнні роки прикладом міждисциплінарного підходу й багатоаспектного розгляду історії стала праця визнаного лідера *Анналів школи* Ф.Броделя «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіппа II». Орієнтація на «тотальну історію» та реконструкція сусп-ва минулого в цілісності й багатоаспектності розширила предметні рамки дослідження від політ., екон. і культ. історії на такі комплекси, як «час», «простір», «шлюб», «сім'я», «дитинство», «сексуальність», «народна культура» тощо. Відмова ж від традиційної особово-орієнтованої, «династичної» історії й перенесення центру уваги на дослідження життя широких верств населення — «людей без імен» — вимагало звернення до проблеми колективної психології. Найбільших успіхів історики школи «Анналів» досягли у вивченні епохи *середньовіччя*, де зміни в соціальних структурах протікали повільніше (порівняно з пізнішими періодами історії) і в умовах «історичної довгочасності», що давало змогу ефективно застосувати розроблений ними логіко-методологічний інструментарій.

Тривале домінування в нім. історіографії «історичної школи» з традиціями Л. фон Ранке й акцентом на евентуальну, політично орієнтовану історію та теор. постулатами «класичного історизму» призвели до категоричного неприйняття більшістю академічних істориків 1-ї пол. 20 ст. соціологічних моделей («Історична школа національної економії» Г.Шмолера) і культурно-істор. підходу, пропонованого К.Лампрехтом та Я.Бурхкардом. Попри колосальні зусилля М.Вебера теоретично обгрунтувати взаємодоповнюваність «індивідуалізуючого» та «синтетичного» підходів в істор. пізнанні шляхом «ціннісної інтерпретації» й окремі спроби О.Хінтце запровадити ці методологічні принципи в конкретну дослідницьку практику соціальна історія до поч. 1960-х рр. залишалася на узбіччі нім. істор. науки, ідентифікуючи себе виключно з *економічною історією*, в якій значне місце посідала політ. складова, оскільки досліджували-

ся правові умови госп. життя. Інноваційні підходи належали В.Конце, котрий у повоєн. час зумів відмовитися від расистських концепцій «народної історії» 1930—40-х рр., й обґрунтував програму сучасної структурної історії у ФРН, яка мала зосередитися на вивченні «індустріально-технічної епохи», на відміну від орієнтованої на доіндустріальні сусп-ва франц. школи «Анналів», у представника якої (Ф.Броделя) були запозичені терміни «структура» і «структурна історія». Водночас для В.Конце та його послідовників соціальна історія мала бути політичною, чим докорінно відрізнялася від франц. варіанта, і виконувала значною мірою функцію політ. емансипації в повоєн. нім. суспільстві. Структурно-істор. школа 1950-х рр. заклала підвалини для розвитку «історичної соціальної науки» наступних десятиліть, її найвідомішими представниками й апологетами є Ю.Кокка та Г.-У.Велер, котрі об'єдналися навколо ж. «Історія та суспільство» («Geschichte und Gesselschaft»).

Історики США, не поділяючи честолюбних історіософських планів К.Лампрехта та сцієнтистських концепцій Е.Дюркгейма, були переконані в необхідності писати «нову історію» для «прогресивної епохи» демократ. сусп-ва, що ототожнювалася з 20 ст. Новий соціально-орієнтований і міждисциплінарний характер історії, на якому наполягали «прогресивні історики» (Ф.Тернер, Дж.Робінсон), був уперше декларований на всесвітній виставці в Сент-Луїсі (США) 1904. В англомовному світі соціально-наук. основи істор. дослідження ґрунтувалися на переконанні, що інтелектуальні традиції їхнього сусп-ва відрізняються від континентальних високим рівнем демократизму й меншим рівнем бюрократизму. Історія для демократ. *громадянського суспільства* характеризувалася соціальним оптимізмом і вірою в процес модернізації як економіки, так і сусп-ва в цілому. Хоча після *Другої світової війни* соціальні катаклізми в амер. сусп-ві похитнули політ. основу «прогресивних істориків», однак консолідація нації в роки *«холодної війни»*, паралельні процеси модернізації та демократизації створювали оптимістичне переконання в ліквідації соціальних та ідеологічних протиріч. Америка все більше розглядалася як модель «безкласового суспільства», «вільного світу». Високораціоналістичний характер сучасного індустріального капіталіст. сусп-ва відповідав раціоналістичному розумінню науки. Швидкий розвиток інформаційних технологій і комп'ютеризації призвів до активного впровадження квантитативних методів в істор. дослідження. Водночас квантифікація виступала лише допоміжним засобом для дослідження соціальної структури сусп-ва. Вона активно застосовувалася в *демографії історичній*, дослідженнях з екон. історії, вивченні професійної діяльності та колективних стосунків у вироб. сфері. Кількісні методи використовувалися для реконструкції аспектів внутр. світосприйняття конкретної людини в певні істор. періоди на широкому культурно-соціальному тлі. Існувало переконання, що квантифікація є важливою ознакою сучасної істор. науки. Прикладом може бути грандіозний Філадельфійський соціально-істор. проект, здійснений групою «Social Science History» з метою аналізу соціальних груп Філадельфії (США) на основі переписів 19 ст. Рубіжними для істор. науки виявилися 1960—70 рр. Капіталіст. *індустріалізація* поглибила протиріччя між країнами світу, змінила соціальну структуру сучасного сусп-ва, породила політ., соціальні й нац. конфлікти, поставила на порядок денний проблему людського існування в умовах високорозвиненого *індустріального суспільства*. Віра у високораціональний прогрес і науку була поставлена під сумнів, і в сусп-ві наростали наук. скептицизм та почуття неприйняття сучасної науково-тех. *цивілізації*. Макроістор. і макросоціальне розуміння історії різних соціально-істор. моделей і марксистської історіографії ґрунтувалося на вірі в можливість раціоналістичного процесу розвитку. Оперуючи макропоняттями «держава», «ринок», «клас», вони залишали на периферії історії значні групи сусп-ва (жінки, етнічні меншини тощо) та екзистенціальні аспекти життя людини, які стали предметом дослідження лише у франц. історіографії. «*Нова соціальна історія*», яка інституційно оформилася з виникненням «Журналу соціальної історії» («Journal of Social History», 1967) та «Журналу міждисциплінарної історії» («Journal of Interdisciplinary History»), зосередилася на динаміці соціальних структур та історії різноманітних соціальних сусп-в, їхньої поведінки, соціальної психології. Визначальною рисою цього домінуючого напряму істор. науки США було використання методів антропології, соціології, психології та істор. квантифікації.

Теор. підґрунтям соціальної історії стала «розуміюча соціологія» М.Вебера, доповнена політологічними та економічними концепціями. Узагальнено-типологічні аналітичні методи сприяли поширенню міждисциплінарних досліджень. На передньому плані опинялися «відношення» і «обставини», умови, свобода дій і можливості людського досвіду та вчинків в істор. ретроспективі, тобто — колективні феномени. Соціальні історики робили предметом дослідження ті сфери реальності, які необхідно розкривати переважно засобами опису і пояснення, а не герменевтичного розуміння смислу. За такого підходу у фокусі розгляду опинялися довготривалі феномени, які повільно еволюціонували, — структури і процеси. А тому гол. методологічний інтерес спрямовувався на виявлення взаємодії структур і процесів із швидкоплинними подіями. Теорії «перехрещення подій і структур» (структурні умови обумовлюють перебіг подій і в свою чергу можуть розпізнаватися і усвідомлюватися лише в середовищі подій), «модернізації», «раціоналізації», кон'юнктурних циклів та ін. стали ключовими методологічними концептами для соціальних істориків. Відчутна небезпека втрати антропологічного виміру історії компенсувалася появою культурно-істор. напрямів (*«історія повсякдення»*, *«мікроісторія»*, «історія ментальностей», *«історія культур пам'яті»*, гендерні дослідження тощо), кожен з яких розвивав власний методологічний арсенал, створюючи теор. поліфонію, яка

породжувала відчуття методологічного нігілізму. Тому не дивним стала і постмодерністська критика теоретико-методологічних засад істор. науки, яка наприкінці минулого століття звучала зі сторінок праць М.Фуко, Д. ла Капра, Г.*Уайта* та ін.

М.і. визначає кілька методологічних принципів щодо використання методів в істор. дослідженні. Насамперед історик має пам'ятати слова Й.-Г.Дройзена, що «методи, це важелі науки», а їхнє правильне застосування визначає рівень раціональності науки. Методи дослідження не можуть бути довільними, оскільки їх вибір залежить від предмету дослідження, теор. концепцій (об'єкт—теорія) і методологічних принципів, які визначають підхід історика до розв'язання обраної проблеми. В істор. дослідженні таким чином витримується гол. вимога сучасної філософії і методології науки щодо використання багаторівневої методики: поєднання емпіричних методів дослідження, методів теор. пізнання і загальнологічних методів та прийомів дослідження (аналіз, синтез, узагальнення, системний підхід тощо). Система спец. методів істор. науки сформувалася в ході її багатовікового розвитку шляхом неоднократного використання з досягненням загальновизнаних наук. результатів. Серед них найбільш вживаним є ідіографічний (описовий) метод, який використовується для виявлення індивідуальних особливостей об'єкта дослідження, аналізу його сутності. Давню традицію в історіографії посідає істор. порівняння. Виділяють кілька типів істор. порівняння: порівняння за аналогією, яке дає змогу в порівнюваних об'єктах виявити невідоме, генералізації і порівняння за контрастом з метою визначення індивідуальних особливостей порівнюваних об'єктів. Останній тип істор. порівняння, у свою чергу, поділяється на симетричне і асиметричне порівняння в залежності від обраних об'єктів. Використання істор. порівнння в його різних типах повинно базуватися на гол. правилі — співвіднесеність між собою порівнюваних об'єктів і структурних умов їх існування. Біографічний метод також давно знаходиться в арсеналі істориків, оскільки традиційно істор. наука надає перевагу вивченню життєвого шляху, творчості, політ. та громад. діяльності відомих акторів історії. Синхронний і діахронний методи використовуються для опису і аналізу істор. явищ у часовому вимірі. З розвитком соціальної історії в історіографічній практиці активно використовується метод *просопографії* — створення колективного портрета, що дає можливість проаналізувати значні масиви політ. генерацій. Методи мат. статистики широко використовуються в дослідженнях з екон. історії, істор. демографії. В історії сучасності, етногр. дослідженнях вживають метод анкетування. В окремих дисциплінах істор. науки використовуються спец. методи. Напр., у джерелознавстві це — достатньо відомі методи зовн. і внутр. критики джерел, які дають змогу визначити їх інформаційну якість і цінність. В історіографічних дослідженнях використовують метод раціональної реконструкції тексту і метод історико-культ. атрибуції, який дає можливість встановити належність історіографічного тексту певній істор. цілісності, інтелектуальній та нац. традиції, соціально-професійному середовищу. Загалом в істор. дослідженні використовується, як правило, низка конкретних методів, застосування яких визначається заг. методологічним правилом — зрозуміла для професійного середовища мета їх застосування.

Літ.: *Виппер Р.* Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. М., 1908; *Iggers G.G.* The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middeltown, Connecticut, 1968; *Topolski J.* Metodologia historii. Warszawa, 1968; *Блок М.* Апология истории или Ремесло историка. М., 1973; *Шидер Т.* Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках. В кн.: Философия и методология науки. М., 1977; *Droysen J.G.* Historik, bd 1: Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857). Grundriβ der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der Letzten gedruckten Fassung (1882). Stuttgart, 1977; *Мельник Л.Г.* Розвиток наукового пізнання історії. К., 1983; *Антипин Г.А.* Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987; *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. М., 1987; *Дильтей В.* Введение в науки о духе. В кн.: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв. М., 1987; *Гадамер Х.Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики. М., 1988; *Моммзен В.* Макс Вебер и историческая наука. «Новая и новейшая история», 1990, № 4; *Санцевич А.В.* Методика исторического исследования. К., 1990; *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Burke P.* New Perspectives on Historical Writing. Cambrige, 1991; *Pomorski J.* Historik i metodologia. Lublin, 1991; *Стоун Л.* Будущее истории. «THESIS», 1994, вып. 4; *Вебер М.* «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики. В кн.: Культурология: XX век. М., 1995; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hannover, New Hampshire, 1997; *Evans R.J.* Fakten und Fiktionen: Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. Frankfurt am Main, 1998; *Kelley D.R.* Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder. New Haven—London, 1998; *Кроче Б.* Теория и история историографии. М., 1998; *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Ringer F.K.* Max Weber on Causal Analysis, Interpretation and Comparison. «History and Theory», 2002, nr. 41, May; *Вен П.* Как пишут историю: Опыт эпистемологии. М., 2003; *Мозер Й.* Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни. «Історія та історіографія в Європі», 2003, вип. 1—2; *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003; *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. В кн.: Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005; *Козеллек Р.* Часові пласти: Дослідження з теорії історії. К., 2006; *Смоленский Н.И.* Теория и методология истории. М., 2007.

С.П. Стельмах.

МЕ́ТРИКА ВЕЛИ́КОГО КНЯЗІ́ВСТВА ЛИТО́ВСЬКОГО — див. *Литовська метрика.*

МЕТРИ́ЧНІ КНИ́ГИ — комплекс джерел, що містять інформацію про громадян. стан людини — народження та хрещення, вінчання, смерть і відспівування тощо. Перші М.к. на укр. теренах датуються кін. 16 ст. Багато зусиль для поширення практики ведення М.к. доклали такі церк. діячі, як Петро (*Могила*; *Требник Петра Могили 1646*), Антоній

(Винницький; «Метрика церковна» 1675), Йосиф (*Шумлянський*) та Варлаам (*Ясинський*). У Рос. д-ві, до складу якої входила найбільша частина укр. земель, церк. облік правосл. населення розпочався 1702, згідно з наказом рос. царя *Петра I* «О подаче в Патриарший духовный приказ приходскими священниками еженедельных сведений о тех, кто родились и умерли». 1722 додаток до *Духовного регламенту 1721* встановлював обов'язкове ведення М.к. на всій території *Російської імперії.* 1724 Найсвятіший Синод розробив форму метричної книги, яка складалася з 3-х частин, до яких заносилися відомості про хрещення, вінчання та відспівування людини. Система оформлення записів у М.к. складалася поступово. Тільки 1806 з'явилися друковані форми для ведення М.к., а остаточний формуляр та вимоги до оформлення метричних записів були затверджені 1838.

Обов'язкове ведення М.к. для ін. категорій населення — неправославних — було юридично оформлене значно пізніше. Так, 1826 воно було впроваджене для католиків, 1832 — для мусульман *Таврійської губернії* та лютеран, 1835 — для євреїв. Треба зазначити, що спочатку більшість записів у М.к. робили традиційними для неправосл. конфесій мовами — нім., польс., араб., латинською. Але пізніше діловодство було переведено чи взагалі на рос. мову, як, напр., катол. М.к., чи дублювалося рос. мовою, як єврейські.

Класичний запис про хрещення дитини містив повну дату її народження та хрещення, місце мешкання, сусп. стан, професію, прізвище, ім'я та по батькові батька та ім'я й по батькові матері (у православних прізвище матері зазвичай не вказувалося), віросповідання та законність шлюбу, місце мешкання, соціальний стан, професію, ім'я, по батькові та прізвище хрещених батьків (восприємників), ім'я священика та причту, що здійснили таїнство, та відмітку у випадку видання дубліката свідоцтва.

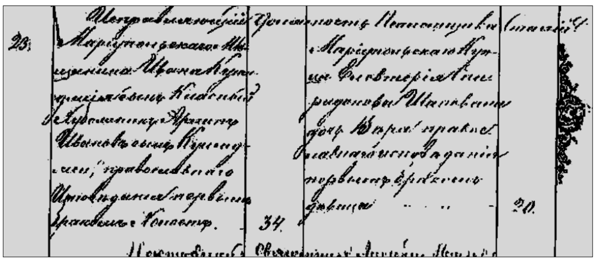

Актовий запис у метричній книзі церкви Різдва Пресвятої Богородиці м. Маріуполь про одруження батьків художника А.І. Куїнджі.

Запис про вінчання сповіщає повну дату здійснення таїнства, місце мешкання, соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище із зазначенням кількості років, віросповідання та кількості шлюбів для наречених (для нареченої вказується ім'я батька, а в разі попереднього шлюбу — прізвище попереднього чоловіка), місце мешкання, соціальний стан, професію, ім'я, по батькові та прізвище поручителів, ім'я священика та причту, які здійснили таїнство.

Запис про відспівування містить такі відомості: повні дати смерті, відспівування та поховання, місце мешкання, соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище померлого (для дітей — зазначався батько чи мати, для жінок — статус чоловіка), причина смерті, кількість років померлого, ім'я священика та причту, які здійснили обряд поховання, та місце поховання.

Згідно з конфесійними традиціями інформація, що наводилася в метричних записах, трохи різнилася. Так, у катол. М.к. обов'язково вказувалося дівоче прізвище матері народженого чи молодят, зазначався повний список родини померлого. Звичайно, що такі відомості значно поліпшують можливості збору інформації для генеалогічного дослідження. Однак, треба пам'ятати, що в цих записах усі представники родини називаються тільки власним ім'ям (інколи двома чи трьома), але без повідомлення по батькові.

М.к. зберігалися безпосередньо в церквах, де відбувалося таїнство та здійснювався реєстраційний запис. Священики були повинні раз на рік робити копії з М.к. та надсилати їх до відповідних органів: православні — до *консисторій*, іудеї — до рабинатів, католики — до деканатів. Парафіяльний примірник, як правило, складається з книг про хрещення, відспівування та вінчання одного приходу за один чи кілька років. Консисторський же

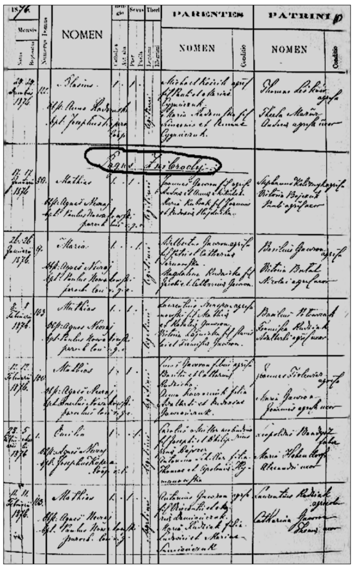

Метрична книга про народження по римо-католицькому деканату села Язловець за 1876—1890 роки. Сторінка.

примірник є грубезним томом та містить книги про хрещення, відспівування та вінчання за один рік, але всіх приходів *повіту* чи *міста*, чи, навіть, більшої адм. і церковно-адм. одиниці. У 2-й пол. 19 ст. траплялися випадки, коли для кожного виду реєстрації існувала окрема метрична книга.

Більшість перших (парафіяльних) примірників зберігається у фондах церков, а копій — у фондах органів управління церк. життям — консисторій, рабинатів, деканатів. Але не всі архіви дотримуються саме такої системи збереження. Інколи М.к. об'єднані в колекціях, де опинилися обидва примірники. Часто трапляється ситуація, коли примірники знаходяться в архівах у різних містах. Це пов'язано з адм.-тер. поділом на *області* за рад. часів. Тоді частина М.к. передавалася до новостворених архівів. Причому в таких архівах може повністю зберігатися комплект М.к., а може лише невелика їх частина за останні роки 19 — поч. 20 ст. У деяких регіонах України значна частина М.к. поч. 20 ст. ще й досі зберігається в архівах відділів реєстрації актів цивільного стану (відділів РАЦС), куди доступ дослідникам украй обмежений, і такі справи практично вилучені з наук. обігу.

Декретом ВУЦВК і РНК УСРР від 20 лютого 1919 реєстрацію актів громадян. (цивільного) стану було передано до компетенції *держави*. 1919 циркулярами НКВС УСРР та Головархіву всі М.к., починаючи з 1863, передано до відділень РАЦС, а інші — у відання губернських уповноважених Головархіву. 1929 для РАЦСів було встановлено 75-річний термін зберігання М.к. Ці матеріали обмежені у використанні.

Тривалий час М.к., найцінніше джерело для генеалогічних пошуків, залишалися поза увагою науковців. Лише сьогодні розпочинається їх ретельне дослідження — висвітлення історії виникнення, ведення та зберігання. Низка наук. праць присвячена огляду колекцій М.к., що зберігаються в різних архів. сховищах. Такі розвідки сприяють введенню до наук. обігу одного з найінформативніших джерел для реконструкції родоводів. Унікальним проектом стало видання іменного покажчика М.к. Одес. грец. Свято-Троїцької церкви, який здійснено співробітниками Держ. архіву Одес. обл. (Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Одесса, 2000. Ч. 1: 1800—1831; 2002. Ч. 2: 1834—1852; 2004. Ч. 3: 1853—1874; 2005. Ч. 4: 1875—1891; 2006. Ч. 5: 1802, 1892—1906). З поч. 2000-х рр. Держ. к-том архівів України реалізується проект підготовки Зведеного каталогу М.к., що зберігаються в держ. архівах України. Опубліковано реєстри книг держ. архівів *Хмельницької області* (2005) та *Одеської області* (2006). У держ. архівах складаються бази даних за метричними книгами.

Літ.: *Елпатьевский А.В.* К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время). В кн.: Актовое источниковедение. М., 1979; *Антонов Д.Н., Антонова И.А.* Метрические книги: время собирать камни. «Отечественные архивы», 1996, № 4—5; *Їх же.* Исторические описи метрических книг как исторический источник. Там само, 1998, № 1; *Мордвінцев В.М.* Метричні книги. В кн.: Вісник Київського університету: Історія, вип. 41. К., 1999; *Веревкин-Шелюта В.Н.* Метрические книги и материалы римско-католических костелов Санкт-Петербурга и его окрестностей в Национальном историческом архиве Белоруси. В кн.: Генеалогический вестник, вып. 1. СПб., 2001; *Рыклис И.Г., Шумков А.А.* Метрические документы церквей военного ведомства в РГВИА. Там само, вып. 6. СПб., 2001; *Свищев П.А.* Документальные источники как доказательная база родословного исследования. Там само, вып. 11. СПб., 2002; *Томазов В.В.* Метрические книги Киевского раввината в Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве. Там само, вып. 12. СПб., 2002; *Анисимова И.А. и др.* Метрические книги и другие документы полковых церквей в РГВИА. Там само, вып. 14. СПб., 2003; *Томазов В.В.* Иудейские метрические книги в Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве. Там само, вып. 18. СПб., 2004; *Легун Ю.В.* Генеалогія селян Подільської губернії: Джерела. Вінниця, 2005; *Томазов В.В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). К., 2006; *Мордвінцев В., Томазов В.* Метричні книги. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008; Реєстр метричних книг архівів України, кн. 24: З колекції Державного архіву Хмельницької області, вип. 1: Метричні книги римо-католицьких церков. Web.: www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Metryca-book; http://uk.rodovid.org/wk/Метричні книги; Реєстр метричних книг архівів України, кн. 17: З колекції Державного архіву Одеської області, вип. 1: Метричні книги одеських церков. Web: http://www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Metryca-book/Kn-17.php.

В.М. Мордвінцев, В.В. Томазов.

МЕТРОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає міри та їх системи в істор. розвитку. Термін «метрологія» походить від грецького «μέτρον» — міра — і «λόγος» — слово, вчення. У завдання М.і. входять дослідження номенклатури давніх метрологічних одиниць, встановлення співвідношення між ними і відповідність їх сучасним (метрологічним) одиницям. Об'єктом дослідження являються міри довжини, площі, ваги, рідин, сипких тіл тощо в їх істор. розвитку. Предметом вивчення — співвідношення давніх мір з метричними.

Джерелами для вивчення давніх мір є писемні пам'ятки: літописи, законодавчі акти, угоди, таможенні книги, описи мандрів та матеріальні: монети, гирі, міри довжини, давні архіт. будівлі.

Дослідження проблем М.і. має велике значення. Без знання давніх систем мір неможливе дослідження соціально-екон. історії країни. У свою чергу М.і. допомагає визначити автентичність документальних джерел, час і місце їх виникнення.

Одиниці виміру виникли в глибокій давнині. Спочатку використовували кількісно невизначені міри: частини людського тіла, умовні одиниці, пов'язані з фізичною здатністю людини, напр. фут — ступня, дюйм — палець, *лікоть*, *сажень*. Великі відстані вимірювали днями шляху. Більш точні одиниці виміру виникли з розвитком практичної діяльності людини: госп. життя, торгівлі. Згодом з'явилися міри, що мали точні співвідношення між собою. З цього часу метрологія визначилася як наука.

1795 метрична десяткова система була введена у Франції. В основу системи було покладено метр. З 1899 на основі «Положення про міри і вагу» метрична система була поширена в *Російській імперії* поряд із старими рос. мірами. 11 вересня 1918 було прийнято декрет РНК РСФРР «Про введення міжнародної метричної десяткової системи мір і ваги», яка, однак, була запроваджена вже в *СРСР* (від 1 січня 1927). Із 1975 в УРСР почав діяти метрологічний центр.

Літ.: *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. М., 1975; *Герасименко Н.* Метрологія історична. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни. К., 2008.

Н.О. Герасименко.

К.-В.-Н.-Л. Меттерніх.

МЕ́ТТЕРНІХ Клеменс-Венцель-Непомук-Лотарь (15.05.1773—11.06.1859) — австрійс. держ. діяч, граф Кьонігсварту, князь (1813), герцог Портельський (1818), держ. канцлер (25 березня 1821 — 1848). Н. в м. Кобленц (Німеччина). Покинувши через *Французьку революцію кінця 18 століття* землі Рейну, став на австрійс. дипломатичну службу та одружився на внучці держ. канцлера Австрії Венцеля фон Кауніца. Був послом у Дрездені (з 1801), Берліні (з 1803; обидва міста в Німеччині), Парижі (з 1805, Франція), з 8 вересня 1809 — міністр зовн. справ Австрійс. імперії, сприяв налагодженню відносин Австрії з Францією через одруження Марії-Луїзи (дочки австрійс. імп. *Франца I* Габсбурга) з франц. імп. *Наполеоном I* Бонапартом. У

подальшому, однак, проводив нейтральну та антинаполеонівську політику, приєднавшись 13 серпня 1813 до союзників: *Російської імперії*, Пруссії, а також Великої Британії, Швеції, які в жовтні 1813 розгромили Наполеона I в «битві народів» під Лейпцигом (Німеччина).

Різнобічно освічений М., який сповідував легітимність влади та культ стабільності режиму, імпонував австрійс. імп. Францу I Габсбургу (1792—1835) вмінням вичікувати сприятливої ситуації для забезпечення безпеки Австрійс. імперії. На *Віденському конгресі* (жовтень 1814 — червень 1815) ініціацією вузького співробітництва великих д-в у «Священному альянсі», ухваленому 26 вересня 1815, куди увійшли Рос. імперія, Австрійс. імперія, Пруссія, а згодом — усі д-ви Європи (за винятком Папської д-ви (див. *Ватикан*), Великої Британії та *Османської імперії*), М. добився переваги Австрії в новозаснованому Нім. союзі та в Італії, закріпивши цим Австрійс. монархію як *імперію*, яку перетворив у поліцейську д-ву (із шпигунами та цензурою, т. зв. Меттерніховська система). Для утримання європ. рівноваги зберіг Францію, підтримав «Священний альянс», виступаючи за Карлсбадськими рішеннями проти нац. рухів, *демократії* та лібералізму (придушення виступів в Італії 1822; *Кракові* 1833), та проти спільних митних союзів; зупинив Рос. імперію, що через контроль Дунайських князівств (1829) виходила на Балкани. У Держ. конференції, що управляла монархією замість хворого австрійс. імп. Фердинанда I Габсбурга, М. витіснено ліберальним графом Ф.-А.Коловратом лише на зовн. політику (1836). 13 березня 1848 утік від революції у Велику Британію (див. також *Революції 1848—1849 років у Європі*). З 1851 доживав віку і помер приватною особою у *Відні*.

Літ.: *Srbik H. von.* Metternich, der Staatsmann und der Mensch, bd. 1—3. Б/м, 1925—60; *Herre F.* Metternich, Staatsmann des Friedens. Wien, 1983; *Taylor A.J.P.* The Habsburg Monarchy, 1809—1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary. Chicago, 1983; *Zöllner E.* Geschichte Österreichs: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien—München, 1990; Österreich Lexikon, bd. 1—2. Wien, 1995.

О.Д. Огуй.

МЕХМЕ́Д II (Магмед II) **аль Фатих** (Завойовник; 1429—03.05. 1481) — осман. султан 1444 і 1451—81. Син Мурада II, осман. султана (1421 — лютий 1451). Дістав добру освіту, знав грец., персидську, сербську та ін. мови, спілкувався з відомими вченими та гуманістами, у т. ч. й християнами, водночас був аморальною і жорстокою людиною. Увійшов до історії Туреччини як найбільший завойовник серед султанів. Гол. мета його панування була досягнута 1453, коли осман. війська захопили й спустошили *Константинополь*. М. II перейменував місто в *Стамбул* і переніс сюди столицю *Османської імперії*. Активне буд-во в місті, особливо мечетей, надало Стамбулу специфічного сх. обличчя. Під повним контролем турків опинилися протоки Босфор і Дарданелли, чому сприяло буд-во фортець Румелі Гіссар, Чанаккале. У подальшому М. II продовжив успішне завоювання, оволодів Грецією (1456—60), Сербією (1459), Боснією (1463), пн. Албанією (1464—79), поставив під свій контроль Валахію і просунув кордони Осман. імперії на Балканах до берегів р. Дунай. Підкорив причорномор. держави, 1475 турец. війська взяли Кафу (нині м. *Феодосія*), після чого крим. хан *Менглі-Гірей I* визнав себе васалом Осман. імперії. У Пн. Причорномор'ї турки збудували ряд фортець: *Азов*, Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), Бендери (нині м. Тігіна, Молдова), *Керч*, *Очаків* та ін., що мало тяжкі наслідки для Сх. Європи, особливо для України. Здійснив також успішні війни проти туркменів на сх. імперії, розширивши тим кордони аж до р. Євфрат, на зх. протягом 16 років (1463—79) провадилася війна з Венецією, внаслідок якої остання втратила о-в Евбея (Нігропонт); турец. війська захопили навіть частину пд. Італії.

Мехмед II.

М. II проводив політику централізації д-ви, активно запозичував воєнні досягнення Заходу, значно посилив флот, який тільки в 1470-х рр. збільшився втричі, заохочував переселення євреїв до Туреччини, що сприяло піднесенню її торгівлі, побудував чимало мечетей, ринків, шляхів тощо. У Стамбулі ним був збудований комплекс Великої Мечеті з вісьмома медресе навколо неї, школою, б-кою, лікарнею, великий ринок з крамницями, готелями, караван-сараями. Запровадив точні науки до медресе, сприяв розвиткові ісламської теології. Однак постійні війни виснажували економіку країни, викликане цим зростання податків, встановлення держ. контролю над 20 тис. сіл і госп-в, обумовили невдоволення політикою султана населення імперії, навіть родової знаті, улемів, шейхів, *яничар*. Після його смерті спалахнула боротьба за престол між його синами — Джемом та Баязидом II Дервішем, яка закінчилася перемогою останнього (був султаном 1481—1512).

Літ.: *Кримський А.* Історія Туреччини. К.—Львів, 1996; *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300—1600. К., 1998; *Острогорський Г.* Історія Візантії. Львів, 2002.

Ю.А. Мицик.

МЕ́ЧНИК — двірський чин у *Київській Русі*, появу якого дослідники відносять до 2-ї пол. 10 ст. У законодавчому кодексі 11 ст. *«Руська правда»* його життя захищається 40-гривенним штрафом (*вирою*). У статті 41 Короткої редакції «Руської правди» він виступає як судово-урядовий виконавець: на його користь надходить частина прибутків від суд. зборів — «продаж». Тричі М. згадується в давньорус. літописах (1146, 1174, 1175). Із цих повідомлень випливає, що в 12 ст. М. завідував князівським арсеналом зброї.

У *Великому князівстві Литовському* М. входив до складу двірських урядників, що надавало йому право засідати в «господарській раді» (див. *Пани-рада*). Під час урочистих церемоній та на засіданні панів-ради М. тримав й подавав господарю меч — символ влади монарха ВКЛ. Це був почесний титул, і литов. *великий князь* надавав його особам благородного походження, еліті ВКЛ. Напр., у 16 ст. мечниками ВКЛ були пани Сирута та Миколай Петрович. У *Короні Польській* та *Речі Посполитій* уряд М. належав до категорії земських урядників і також був почесним титулом. Його отримували особи князівського й шляхетського походження. Після *Люблінської унії 1569* уряд М. введений також і у всіх укр. воєводствах Речі Посполитої.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Rutkowski J.* Wokół teorii ustroju feudalnego. Warszawa, 1982; *Павлов-Сильванский Н.П.* Феодализм в России. М., 1988; *Горский А.А.* Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси). М., 1989; *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ: Праці історично-філософської секції» (Львів), 1994, т. 228; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1994; *Любавский М.К.* Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. СПб., 2004; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Котляр М.Ф., Ричка В.М.* Княжий двір Південної Русі X—XIII ст. К., 2008.

В.М. Ричка, А.В. Блануца.

МЕ́ЧНИКОВ Ілля Ілліч (15(03).05.1845—15(02).07.1916) — біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Д-р біології (1868), почесний член Петерб. АН (1902). Н. в с. Іванівка (нині село Куп'янського р-ну Харків. обл.). 1864 закінчив фіз.-мат. ф-т Харків. ун-ту. 1864—67 спеціалізувався в Німеччині й Італії, де вивчав ембріологію безхребетних тварин. 1865 отримав ступінь кандидата зоології за роботу при фабриції Пн. моря. 1867 захистив магістерську, 1868 — докторську дисертації. З 1867/68 — приват-доцент кафедри зоології, 1872—82 — професор, зав. кафедри зоології та порівняльної анатомії на природничому від-ні фіз.-мат. ф-ту Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*). 1867 та 1870 М. була присуджена Берівська премія Петерб. АН (на честь академіка-ембріолога К.Бера). 1886 разом з лікарем-епідеміологом М.*Гамалією* і своїм учнем-бактеріологом Я.Бардахом заснував в *Одесі* другу у світі і першу в *Російській імперії* бактеріологічну станцію (нині Одес. НДІ вірусології і епідеміології ім. І.Мечникова). Станція стала центром вакцинації проти сказу, сибірки та ін. заразних хвороб. М. створив першу рос. школу мікробіологів, імунологів і патологів. Лекції М. приваблювали наук. доказовістю, новизною поглядів й незвичайною образністю викладу. 1871 завдяки його піклуванню до роботи в Новорос. ун-ті був запрошений всесвітньо відомий учений-фізіолог І.*Сєченов*. 1887 М. переїхав до Парижа (Франція), де організував при ін-ті Л.Пастера лабораторію, якою керував до кінця життя. Установив заг. закономірності в розвитку хребетних і безхребетних тварин, запропонував теорію походження багатоклітинних організмів. Відкрив явище фагоцитозу (1882), що лягло в основу його фагоцитарної теорії імунітету. За це йому (разом із нім. дослідником П.Ерліхом) було присуджено 1908 Нобелівську премію. Висловлював думку про доцільність біологічних методів боротьби зі шкідниками с.-г. культур. Приділяв значну увагу розробці проблем імунітету, довголіття, питанням захисту рослин, вивченню інфекційних хвороб (холери, черевного тифу, туберкульозу тощо).

П. у м. Париж.

Ім'я М. присвоєно Одес. ун-ту (1945).

Праці і тв.: Страницы воспоминаний. М., 1946; Академическое собрание сочинений, т. 1—16. М., 1950—64; Избранные биологические произведения. М., 1950; Избранные произведения. М., 1956.

Літ.: *Пасічник А.М.* Великий російський вчений І.І. Мечников. К., 1951; *Хижняков В.В. и др.* Творчество Мечникова и литература о нем: (библиографический указатель). М., 1951; *Залкинд С.Я.* И.И. Мечников: Жизнь и творческий путь. М., 1957; *Нікітін В.М.* І.І. Мечников і проблема довголіття. К., 1968; *Резник С.Е.* И.И. Мечников. М., 1973; Илья Мечников — великий сын Украины и человечества: Доклады научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения И.И. Мечникова. Одесса, 1995; *Бурлака Т.В. та ін.* І.І. Мечников. В кн.: Професори Одеського (Новоросійського) університету, т. 3. Одеса, 2000; Історія Одеського університету (1865—2000). Одеса, 2000.

О.А. Бачинська.

І.І. Мечников.

МЕ́ШИК Павло Якович (1910—23.12.1953) — один з керівників рад. органів держ. безпеки. Н. в м. *Конотоп*. Після закінчення семирічки працював слюсарем на з-ді. 1931 за путівкою комсомолу вступив до Самарського енергетичного ін-ту. 1932 за парт. набором направлений на роботу до органів держ. безпеки. 1933 закінчив Вищу школу ОДПУ СРСР у *Москві*. 1933—1940 працював у центр. апараті ОДПУ/НКВС СРСР у Москві. Після розділу НКВС 26 лютого 1941 призначений наркомом держ. безпеки УРСР. Брав активну участь в організації репресій проти учасників *Організації українських націоналістів* та членів їхніх родин у *Західній Україні*. Від липня 1941 — нач. екон. управління НКВС СРСР, з квітня 1943 до грудня 1945 — заст. начальника гол. управління контррозвідки «Смерш» наркомату оборони СРСР (див. *«Смерш»*). 5 березня 1945 відряджений до Польщі, де в ранзі радника допомагав створювати органи держ. безпеки. Від 20 серпня 1945 — заст. начальника 1-го гол. управління при РНК/РМ СРСР, яке займалося розробкою та створенням ядерної зброї. 16 березня 1953, за ініціативою міністра внутр. справ СРСР Л.*Берії*, призначений міністром внутр. справ УРСР.

П.Я. Мешик.

30 червня 1953 в *Києві* заарештований, 23 грудня того ж року засуджений разом з Л.Берією до смерті, позбавлений військ. звання й урядових нагород. Страчений. Не реабілітований.

Літ.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1: «Накануне», кн. 2: (1 января — 21 июня 1941 г.). М., 1995; *Столяров К.* Палачи и жертвы. М., 1997; *Судоплатов П.* Спецоперации: Лубян-

О.Я. Мешко.

ка и Кремль 1930—1950 годы. М., 1997; *Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки радянської України (1918—1953 рр.). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4.

Т.В. Вронська.

МЕ́ШКО Оксана Яківна (20.01. 1905—02.01.1991) — правозахисниця. Н. в с. Старі Санжари (нині село Новосанжарського р-ну Полтав. обл.). 1931 закінчила хімічний ф-т Ін-ту нар. освіти в *Дніпропетровську.* У лютому 1947 заарештована органами НКВС УРСР за «підготовку» замаху на 1-го секретаря ЦК КП(б)У М.*Хрущова.* Покарання відбувала в іркутських таборах. 1956 реабілітована. У 1960-ті рр. стає одним з найактивніших учасників укр. нац. руху, бере активну участь у розповсюдженні позацензурних видань (див. також *«Самвидав»*, *Шістдесятники*). У листопаді 1976 разом з М.*Руденком*, О.*Бердником*, Л.*Лук'яненком* та ін. укр. правозахисниками стала членом-засн. *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.* Після арештів її керівного ядра — М.Руденка, О.Бердника — 1980 очолила групу. У зв'язку з правозахисною діяльністю в січні 1981 засуджена на 6 місяців ув'язнення та 5 років заслання в с. Аян Хабаровського краю РРФСР. Повернувшись в Україну, включилася в роботу *Української Гельсінкської спілки.* 1990 за її ініціативи створено Укр. к-т «Гельсінкі-90», цього ж року стала одним із засновників *Української республіканської партії.*

П. у м. *Київ.* Похована на *Байковому цвинтарі.*

1996 побачила світ її автобіографічна сповідь «Свідчу».

Тв.: Між смертю і життям. К., 1991; Свідчу. К., 1996.

Літ.: Оксана Мешко. Козацька матір. До 90-ліття з дня народження. К., 1995.

О.Г. Бажан.

МЕ́ШКО I, Мечислав I (р. н. невід. — п. 992) — польс. князь (бл. 960 — 992). Перший достовірно відомий польс. володар. Представник династії, що веде початки від міфічного Пяста (див. *Пясти*). Столиця д-ви — м. Гнезно (нині місто в Польщі). 966 запровадив *християнство* за катол. обрядом. Реліг. центр д-ви — м. Познань. М. I вів тривалу бо-

Мешко I. Гравюра 16 ст.

ротьбу з експансією «Священної Римської імперії» (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*). Воював з полабськими та поморськими слов'янами. У правління М. I в основному склалася держ. територія Польщі, було оформлено держ. кордон з *Київською Руссю.*

Літ.: *Zakrzewski S.* Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego. Warszawa 1920; *Галл Аноним.* Хроника или деяния князей или правителей польских. М., 1961; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь X—XI вв. М., 1964; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. К.,1988; *Labuda G.* Mieszko I. Wrocław 2002; *Jasiński K.* Rodowód pierwszych Piastów. Poznań, 2004.

О.Б. Головко.

МЕ́ШКО II (990 — 10 або 11 травня 1034) — польс. князь 1025—34, король Польщі 1025—

Мешко II з дружиною. Гравюра 16 ст.

32. Середній син польс. князя і короля *Болеслава I* Хороброго. З початку правління мав напружені відносини із «Священною Римською імперією» (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*), Чехією та *Київською Руссю.* 1030 вел. кн. київ. *Ярослав Мудрий* відвоював у Польщі *Белз*, а 1031 — решту *Червенських градів*, які були 1018 завойовані польс. князем Болеславом I Хоробрим. 1031 усунутий від влади. 1032 М. II повернув собі трон, але визнав залежність від імператора «Священної Римської імперії» Конрада II.

Літ.: *Lewicki A.* Mieszko II. В кн.: Rozprawy Akademii Umiejętności, t. 5: Wydział Historyczno-Filozoficzny. Warszawa, 1876; *Галл Аноним.* Хроника или деяния князей или правителей польских. М., 1961; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. К., 1988; *Labuda G.* Mieszko II król Polski (1025—1034). В кн.: Rozprawy Akademii Umiejętności, t. 73: Wydział Historyczno-Filozoficzny. Kraków 1992; *Jasiński K.* Rodowód pierwszych Piastów. Poznań, 2004.

О.Б. Головко.

МЕ́ШКО III, Мешко III Старий (між 1122 та 1125 — 13 або 14 березня 1202)— польс. князь 2-ї пол. 13 ст. з династії *Пястів*, 3-й син польс. князя *Болеслава III*

Мешко III. Гравюра 16 ст.

Кривоустого. Довголітній володар Великопольс. князівства. Вів боротьбу за оволодіння краківським столом (Мала Польща), прагнув стати великим князем (принцепсом) Польщі. 1195 воював з малопольс. князями *Лєше-*

ком Білим та *Конрадом I Мазовецьким*, синами свого брата Казимира II. У битві на р. Мозгава (прит. Межави, бас. Вісли; 1195) останнім велику допомогу надав волин. кн. *Роман Мстиславич*, яка дала можливість Казимировичам утвердити свою владу в *Кракові*.

П. у м. Каліш.

Літ.: *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895; *Smolka S.* Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa, 1959; Mistrza Wincentego Kronika Polska. Warszawa, 1974; *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси політичного життя Русі XII — початку XIII ст. К., 2001; *Przybyl M.* Mieszko III Stary. Warszawa, 2002; *Jasiński K.* Rodowód pierwszych Piastów. Poznań, 2004.

О.Б. Головко.

МЕЩЕРЯКÓВ Володимир Миколайович (1885—1946) — парт. і держ. діяч. З 1905 — член Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). Учасник Жовтневого перевороту в Петрограді 1917. 1919 — нар. комісар земельних справ УСРР, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У. Разом з головою РНК УСРР Х.Раковським і секретарем ЦК КП(б)У Г.Пятаковим виступив ініціатором форсованого запровадження «хлібних фабрик» — радгоспів і комун сільськогосподарських. Земельна політика М. була настільки непопулярною і антиселянською, що, разом з ін. складовими, привела до збройних виступів укр. селянства проти рад. влади (див. Повстанський рух в Україні 1918—1922). Влітку 1919 її визнали хибною Вища рада нар. госп-ва РСФРР і ЦК РКП(б). Однак політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши 25 липня 1919 це питання, у відповіді ЦК РКП(б) підкреслило, що М. у питанні радгоспного буд-ва керувався вказівками ЦК КП(б)У. Після громадянської війни в Україні 1917—1921 М. — на парт., рад. і дипломатичній роботі.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Хмель И.В.* Аграрные преобразования на Украине 1917—1920 гг. К., 1990; Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк.1.

І.В. Хміль.

МЄШКÓВСЬКИЙ (Мишківський) **Євген Васильович** (12.02.1882—09.07.1920) — генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки* (посмертно). Н. в м. *Київ*, походив із дворянської родини *Полтавської губернії*. Закінчив Переяслав. духовну школу, 2 класи Полтав. духовної семінарії, яку залишив і вступив однорічником до 174-го Роменського полку. Згодом закінчив Чугуївське піх. юнкерське уч-ще (1905), вийшовши підпоручиком до 198-го піх. резервного Олександро-Невського полку (*Санкт-Петербург*). Невдовзі перевівся до 197-го піх. Лісного полку. Закінчив Імператорську Миколаїв. військ. академію за 1-м розрядом (1912). Учасник *Першої світової війни*: з липня 1914 — молодший ад'ютант мобілізаційного відділу штабу військ гвардії та Петрогр. військ. округу. За власним бажанням залишив тилову службу й отримав призначення на *Південно-Західний фронт*. Від 11 листопада 1914 — старший ад'ютант у званні капітана та в. о. нач. штабу 12-ї Сибірської стрілец. д-зії. 1915 — старший ад'ютант штабу 1-ї Фінляндської стрілец. д-зії. Нагороджений Георгіївською зброєю (10 листопада 1915, за бій 14—16 січня 1915). З грудня 1915 — старший ад'ютант штабу 105-ї піх. д-зії. З червня 1916 — штаб-старшина для доручень штабу 32-го армійського корпусу. З вересня 1916 — нач. зв'язку штабу 11-ї армії. З березня 1917 — нач. штабу 105-ї д-зії. З вересня 1917 — нач. штабу 1-ї Туркестанської стрілец. д-ії, розквартированої на *Волині*. Останнє звання в рос. армії — підполковник.

У часи більшовицького розвалу фронту й перетворення армії в некероване стихійне море М. вдавалося впроваджувати в життя накази командування, тримати фронт. «Бували жахливі моменти, — згадував тогочасний ад'ютант-поручик Є.*Маланюк*. — Бувало, що сп'янілий від безкарності, розхристаний і звільнений від усяких людських почувань, солдатський мотлох вривався до помешкання штабу з тим чи іншим "ультиматумом". І коли здавалося, що в атмосфері проходив подих смерті, а рука хапалася за револьвера, щоб спасти свою гідність, лунав могутній голос полковника Мішковського, що один-на-один з натовпом вмів не "умовляннями", не проханнями, не потакуванням, а суворими, ляконічними військовими наказами начальника вернути натовп до притомности, отверезити його».

Від 10 березня 1918 — нач. оперативного відділу ген. штабу *Української Народної Республіки*, згодом — *Української Держави*. За Гетьманату підвищений до звання полковника. Після початку *протигетьманського повстання 1918* виїхав з відрядженням до *Одеси*, по дорозі у Фастові був затриманий повстанцями. Звільнений за особистим розпорядженням С.*Петлюри*. Від 10 грудня 1918 — нач. штабу *Української Галицької армії*.

Найвищим досягненням військ. кар'єри М. стала докорінна реорганізація в січні—лютому 1919 УГА, внаслідок якої за своєю організацією, тактикою й стратегією вона перетворилася на одну з найкращих у Центрально-Сх. Європі. З напівпартизан. бойових груп і загонів було сформовано 3 корпуси по 4 бригади в кожнім, стрілецькі й гарматні полки, допоміжні тех. частини. О.*Думін* зауважував, що «завдяки начальникові штабу полковнику Є.Мишковському УГА одержала остаточно одностайну організаційну систему, по якій перестроїлась вона на регулярну армію». Високо цінував М. за організацію війська європ. зразка військ. історик Л.*Шанковський*, який вважав полковника вправним генштабістом й наголошував, що його схема реорганізації УГА «відповідала цим можливостям, що їх мала Галицька Армія з огляду на брак старшин і браки матеріального забезпечення. Найкращим доказом правильності й придатності схеми полк. Мєшковського є факт, що ця схема затрималась в організації Галицької Армії майже до кінця її існування».

Від 26 лютого 1919 — нач. штабу Пд.-Сх. групи (згодом — Сх. фронту) Дієвої армії УНР. У травні—липні 1919 — військ. представник УНР у Румунії. Від 22 липня 1919 — нач. штабу Волин. групи Дієвої армії УНР. Від 20 листопада 1919 — нач. штабу

В.М. Мещеряков.

Є.В. Мєшковський.

Дієвої армії УНР. На поч. грудня 1919 захворів на тиф, 6 грудня 1919 евакуйований до шпиталю в Рівному, тоді польському. Від лютого по 19 квітня 1920 — нач. мобілізаційної управи Ген. штабу УНР. Від травня 1920 — нач. 1-го генерал-квартирмейстерства Ген. штабу УНР. 5 липня 1920 був смертельно поранений у бою під *Чорним Островом*, в якому командував укр. військами проти кінноти червоних, евакуйований до шпиталю в Тернополі, де після ампутації ноги помер 9 липня 1920. 9 липня 1921 посмертно підвищений до звання генерал-хорунжого.

Літ.: *Крезуб А.* [*Думін О.*] Нарис історії українсько-польської війни, 1918—1919. Львів, 1933; Героїчний бій під Чорним Островом. Торонто, 1961; *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шлях скорботи та забуття: 1917—1921 рр. К., 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Колянчук О.* Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20—30-х рр. XX ст. у Польщі. Львів, 2003; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), кн. 1. К., 2007; *Kolańczuk A.* Ukraińscy generałowie w Polsce — emigranci polityczni w latach 1920—1939: Słownik biograficzny. Przemyśl, 2009.

О.М. Колянчук.

М.Й. Микешин.

Г. Микитей.

МИГУ́ЛИН Василь (р. н. і р. с. невід.) — укр. громад. і культ. діяч на Далекому Сході (див. *Далекосхідні поселення українців*), організатор вид-ва «Сяйво» в м. Нікольськ-Уссурійський (нині м. Уссурійськ Примор. краю, РФ; 1920), режисер та уповноважений 1-го Далекосх. т-ва укр. артистів, голова Нікольськ-Уссурійського укр. нац. к-ту (1921). До травня 1921 — завідувач Нікольськ-Уссурійським відділом Укр. далекосх. крайового кооперативу «Чумак», редактор-видавець газ. «Зоря» (Нікольськ-Уссурійський, 1921). Після встановлення восени 1922 рад. влади в Примор'ї перебував на еміграції в Китаї, спочатку — в Харбіні, а згодом — у Тяньцзіні та Циндао; голова Т-ва «Просвіта» в Циндао, редактор газ. «На Далекому Сході» (Циндао, 1937).

Літ.: *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972.

А.А. Попок.

Микешин М.Й. Лірники. 1870-ті роки.

МИКЕ́ШИН Михайло Йосипович (21(09).02.1835—31(19).01. 1896) — художник, автор проектів пам'ятників. Н. в с. Платоново Смоленської губ. 1852—58 навч. в петерб. Академії мист-в (у Б.Віллевальде). Спроектував пам'ятники «Тисячоліття Росії» для *Новгорода Великого* (1862), імп. *Катерині II* для *Санкт-Петербурга* (1873) і Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*), Б.*Хмельницькому* для *Києва* (1888), царю *Петру I* в пам'ять перемоги над шведами 1708 при Лісній (нині село поблизу м. Могильов, Білорусь), адміралам В.*Корнілову* (1895), П.*Нахімову* (1898), В.*Істоміну* для *Севастополя*, адміралу О.*Грейгу* для *Миколаєва*, підкорювачеві Сибіру Єрмаку для Новочеркаська (нині місто Ростовської обл., РФ). Картини: «Битва при Баш-Кадик-Ларі», «Падіння литовської фортеці Піллони під час князювання Гедиміна», «В'їзд графа Тіллі в Магдебург 1631 р.», «Подвиг полковника Нікітіна під Красним 1812 р.» та ін. Був дир. Клубу художників, ред. художньо-карикатурного ж. «Маляр», редактором-видавцем ж. «Пчела» (1876—78), де друкувалися його малюнки, спогади, нариси.

Підтримував дружні зв'язки з Т.*Шевченком*, з яким познайомився в родині Ф.Толстого, часто бував у його петерб. майстерні. Був ініціатором створення Т-ва пам'яті Т.Шевченка, проект статуту якого розробив і подав на затвердження урядові, проте дозволу на заснування не одержав. Разом з Д.Менделєєвим, І.*Рєпіним*, П.*Чайковським* та ін. був засн. *Товариства імені Т.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга*. Підтримував ідею композитора Г.Козаченка написати оперу про укр. поета. Перший ілюстратор «Кобзаря» (1896), ілюстрував повісті М.*Гоголя*, поезії О.*Пушкіна* та М.Некрасова.

Протягом усього життя М. прагнув увічнити образ Т. Шевченка. У празькому виданні «Кобзаря» (1876) надруковані його спогади про Т.Шевченка.

Почесний член Сербської академії наук і мист-в, Берлінської та Лісабонської академій мист-в, Рос. археол. ін-ту, почесний і довічний член Слов'ян. благодійного т-ва.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Воспоминания художника. «Неман», 1969, № 11.

Літ.: *Новосьолова-Хмельницька А.* Так це Кобзар! Про маловідомі малюнки М. Микешина. «Прапор», 1963, № 9; *Никанорова Е.* Красота и величие: Памятник «Тысячелетие России» и его автор. «Нева», 1969, № 2; *Паньшина И.* Наш Леонардо... «Неман», 1969, № 11; Микешин М.О.: (Альбом репродукций). М., 1971; Шевченківський словник, т. 1. К., 1976; *Соляник Л.В.* Памятник Богдану Хмельницкому. 1888. Хмельницкого Богдана пл. В кн.: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР, вып. 3. К., 1985; *Туркевич В.* Єдність, увічнена в бронзі. «Наука і суспільство», 1985, № 3; *Хорошенко Е.* Второе рождение? «Художник», 1989, № 3; *Кропива П.* Непоцінована вірність. «Вітчизна», 1991, № 12.

Р.І. Бондаренко, П.М. Бондарчук.

МИКИТЕ́Й Григорій (10.10.1888 —1945) — громад. діяч, журналіст і дипломат. Н. в с. Городище Королівське (нині с. Городище) поблизу *Ходорова*. Закінчив філос. ф-т Віденського ун-ту. У травні—листопаді 1918 — працівник посольства *Австро-Угорщини* до *Української Держави* в *Києві*; навесні—влітку 1919 — нач. «пресової квартири» Начальної команди *Української Галицької армії* й ред. її друкованого органу — фронтової газ. «Стрілець», поручник; у жовтні—грудні 1919 — голова дипломатичної місії *Української Народної Республіки* і *Західноукра-*

їнської Народної Республіки в Королівстві сербів, хорватів і словенців (див. *Югославія*; Белград), подав у відставку на знак незгоди з курсом С.*Петлюри* й А.*Лівицького* на укладення військово-політ. союзу з Польщею; 1920—23 — службовець секретаріату уповноваженого із закордонних справ екзильного уряду ЗУНР у *Відні*. За сприяння А.*Шептицького* повернувся до *Львова* й учителював у середніх школах, обирався головою «Учительської громади», водночас 1925—30 редагував тижневик радянофільської *Української партії праці* — «Раду» (Львів). 1941—44 працював куратором середніх навч. закладів.

П. в Австрії.

Тв.: У місії до Югославії. В кн.: Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників, т. 1. К., 2008.

Літ.: *Футулуйчук В.* Українська Галицька армія: Військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918—1920 рр.). Донецьк—Львів, 2000.

В.І. Головченко.

МИКИТЕ́НКО Іван Кіндратович (06.09(25.08).1897—18.10.1937) — драматург, прозаїк, поет, публіцист, громад. і держ. діяч. Н. в с. Рівне Єлизаветградського пов. Херсон. губ. (нині село Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. Був наймитом. Закінчив Херсон. військово-фельдшерську школу. 1915—17 — у військ. лазаретах, 1919—22 — сільс. лікар на Єлизаветградщині. 1922—26 — студент Одес. мед. ін-ту, член літ. групи «Потоки Октября», керівник філії «*Гарту*» (з 1924), завідуючий літ. частиною Одес. держ. драм. театру (1925—26). 1927 закінчив Харків. мед. ін-т. Один з керівників Всесоюзного об'єднання асоціацій пролетарських письменників (1927—32) та Міжнародного об'єднання пролетарських письменників (з 1930). З 1931 — член ВУЦВК (з 1937 — ЦВК УРСР), з 1934 — член правління Спілки письменників СРСР. Учасник міжнар. антифашист. конгресів письменників на захист к-ри в Парижі (Франція; 1935) і Мадриді (Іспанія; 1937), з 1935 — член Міжнар. бюро боротьби з фашизмом. Друкуватися почав 1923. Окремими виданнями вийшло біля 150 книжок. Найвизначніші прозові твори — «Вуркагани» (1928) і «Ранок» (1933) про перевиховання безпритульних, із п'єс — «Диктатура» (1929).

Восени 1937 проти М. було розгорнуто газетне цькування; унаслідок стандартних наклепницьких звинувачень тих часів його зняли з усіх постів і виключили з партії. 4 жовтня 1937 М. не повернувся додому із НКВС УРСР, куди пішов здати зброю. За повідомленням Прокуратури УРСР (1956), М. вчинив самогубство (застрелився).

12 квітня 1956 був реабілітований і поновлений у рядах Спілки письменників України.

Майже всі твори М. перевидано в Україні, окремі перекладено багатьма мовами світу (болг., нім., словац., чеською та ін.). 1967 в с. Рівне відкрито літературно-меморіальний музей І.Микитенка.

Тв.: Вибрані твори. К., 1957, 1977; Диктатура. К., 1957, 1967; Ранок. К., 1959, 1969; З листування І.К. Микитенка (1928—1937). «Радянське літературознавство», 1960, № 1; Брати. Вуркагани. Ранок. К., 1962, 1963, 1986; На фронті літератури. 1927—1937: Статті, доповіді, промови. К., 1962; Зібрання творів, т. 1—6. К., 1964—65; Театральні мрії. Публіцистика. Листи. К., 1968; П'єси. К., 1972; Твори, т. 1—4. К., 1982—83.

Літ.: *Айзеншток І.* Іван Микитенко. «Вікна» (Львів), 1920, № 10; Замогильний голос І.К. Микитенка. «Визвольний шлях», 1957, № 2; *Плющ В.* Українські поети-лікарі. Там само, 1965, № 2; *Шуменко Л.Г.* Іван Микитенко (1897—1937): Бібліографічний покажчик. Кіровоград, 1972; *Григор'єва С.В., Фоміна Н.І.* Іван Микитенко: Публікації творів. Одеса, 1984; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання, т. 1. Едмонтон, 1987; Із днів степової юності (спогади про І.К. Микитенка). «Дніпро», 1989, № 12; *Сеґажим К.С.* Драматичні твори І.Микитенка в контексті української драматургії 20—30-х років. «Українська мова і література в школі», 1990, № 2; *Її ж.* «Соло на флейті» (1938—1936) І. Микитенка в світі сучасної суспільної думки. «Українське літературознавство», 1990, вип. 5; *Глазунов Г.* Хоч репресованим не значився... «Вітчизна», 1991, № 3; ... З порога смерті. К., 1991; *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. К., 1992; Іван Микитенко: Література про життя і творчість: Бібліографічний покажчик, ч. 1—2. Одеса, 1993; *Проценко Л.* Київський некрополь. К., 1994; УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Микитенко О.* Іван Микитенко: Трагедія ідеалів. 1897—1937—1997. «ЛУ», 1997, № 36—37, 16—23 жовтня; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Бондар В.* Ім'я Івана Микитенка вкотре потребує реабілітації. «ЛУ», 1998, 19 березня; *Савка М.* В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998; *Юренко О.П.* Іван Майстренко [Конфлікт з І. Микитенком в Одесі]. «УІЖ», 1999, № 6; *Кутинський М.* Некрополь України. «Дніпро», 2005, № 1/2; Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка. К., 2007; У чому і як обвинувачують письменників у совітській Україні. В кн.: *Лазаревський Г.* Київська старовина. К., 2007.

Г.П. Герасимова.

І.К. Микитенко.

МИКИ́ТИНСЬКА СІЧ — *Запорозька Січ*, заснована *козаками* на Микитиному Розі, де з давніх часів розташовувалася переправа через Дніпро, а з поч. 17 ст. існувало с-ще Микитине. Після козац. повстання 1637—38 (див. *Павлюка повстання 1637*, Я.*Острянин*, Д.*Гуня*) і ліквідації *Базавлуцької Січі* влітку 1639 запорожці звели нову твердиню, яка з трьох сторін омивалася водою і лише з боку степу залишалася відкритою. Згідно з *Ординацією Війська Запорозького 1638* на Січі під наглядом польс. урядовців перебував один полк *реєстрових козаків* у залозі для несення прикордонної служби і запобігання несанкціонованим владою походам запорожців проти турок і татар. Решті козаків заборонялося там перебувати під загрозою смертної кари. Одними з перших *кошових отаманів* М.С. були Михайло Полежаєнко та Карпо Півторакожуха. Кілька тисяч запорожців разом з *донськими козаками* брали участь в обороні Азовської фортеці протягом 1639—42 (див. «*Азовське сидіння» 1637—1642*). Восени 1647, з прибуттям Б.*Хмельницького* на Запорожжя, січовики підтримали повстанців. На їхній бік перейшли реєстровці *Черкаського полку*, які були в залозі. Здобуття М.С. знаменувало початок *національної революції 1648—1676.* Невдоволені умовами *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* частина запорожців на чолі з Я.Худолієм підняли на Січі повстання проти гетьман. уряду. Ватажка було страчено, а Б.Хмельницький, щоб запобігти подібним виступам у майбутньому, взяв М.С. під контроль, звівши її до ролі прикордонного форпосту. Подальша конфронтація січовиків з гетьман. урядом привела до перенесення осередку козац. вольниці влітку 1652 з

О. Микитка.

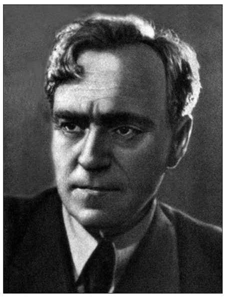

М.В. Микиша.

Микитиного Рогу на правий берег Чортомлицького річища Дніпра поблизу гирла р. Підпільна (рукав Дніпра; див. *Чортомлицька Січ*).

Літ.: *Чухліб Т.* Микитинська Січ (1639—1652 рр.). В кн.: Козацькі Січі: Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст. К.—Запоріжжя, 1998.

В.О. Щербак.

МИКИ́ТИНСЬКИЙ ШЛЯХ, Січовий шлях — дорога на степових кряжах, що була продовженням Батуринського шляху, який вів із *Гетьманщини* на Запорожжя. Розпочинався біля *Переволочної* та Мишуриного Рогу на правому березі Дніпра, де була козац. переправа, у *Кодацькій паланці Вольностей Війська Запорозького низового* (з 1743 Переволочну та Мишурин Ріг офіційно включено до складу *Полтавського полку*; нині село Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Ішов зх. околицями запороз. вольностей з пн. на пд. через територію, де розташовані сучасні населені пункти Дніпроп. обл.: смт Лихівка, м. Вільногірськ, смт Щорськ, уздовж річища р. Базавлук (прит. Дніпра) через с. Миколаївка (село Софіївського р-ну) на с. Лошкарівка (село Нікопольського р-ну), далі — на сх. від русла цієї річки через Кірове, Чкалове (обидва села Нікопольського р-ну) на *Нікополь* (колиш.Микитин Ріг або Микитин Перевіз, Микитине) — давній перетин *Гречника* (Грецького шляху) — *шляху «із варягів у греки»* 6—13 ст. і *Кримського шляху* (Чумацького шляху), де поблизу старої козац. переправи розміщувалася *Микитинська Січ* (1638—52).

Звідсіля через Дніпро М.ш. вів далі на р. Кінські Води (нині р. Кінська, Конка, притока Дніпра), минаючи верхів'я р. Білозірка, на відгалуження *Муравського шляху* — Крим. (Чумацький) шлях на лівобережжі Дніпра й до *Перекопу.* М. ш. вів також на старе відгалуження *Муравського шляху*, яке проходило через *Великий Луг* і далі — через *Самарську паланку* до верхів'їв р. Вовчі Води (нині р. Вовча, прит. Самари, бас. Дніпра), де й сходився з Муравським шляхом. Вийти на М.ш. від *Крилова* можна було також із *Чорного шляху* або Поштового шляху.

На початку *національної революції 1648—1676*, у квітні 1648, Микитинським шляхом із Січі вирушило 8-тис. повстанське військо під булавою гетьмана Б.Х*мельницького* назустріч польс. війську під урочище Жовті Води (див. *Жовтоводська битва 1648*), що, власне, розташов. на перетині двох степових шляхів — Чорного та Микитинського.

Літ.: Книга Большому чертежу. М.—Л., 1950; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Стороженко І.С.* Битва на Жовтих Водах. «УЇЖ», 1995, № 5; *Яворницький Д.* Вільності запорізьких козаків: Історико-топографічний нарис. В кн.: *Яворницький Д.* Твори, т. 2. К.—Запоріжжя, 2005.

В.В. Пришляк.

МИКИ́ТКА Осип (21.02.1878 — серпень 1920) — військ. діяч, генерал-чотар *Української Галицької армії.* Н. в с. Заланів (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї нар. учителів. Закінчив г-зію в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), кадетську школу у *Відні* (1902). Офіцер австрійс. армії. У роки *Першої світової війни* — командир роти, батальйону на албанському фронті, з січня 1918 — командир *Легіону Українських січових стрільців.* З утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* і початком *українсько-польської війни 1918—1919* — організатор і командир бойових груп «Старе Село», «Північ» на фронті *Рава-Руська—Сокаль*, які вели бої з кінця листопада 1918 за *Львів.* Від січня 1919 — командир 1-го Галицького корпусу, відзначився в ході *Чортківської операції Української Галицької армії 1919* (червень), коли його корпус зайняв *Броди* і наблизився до захопленого поляками Львова. У ході Київ. операції УГА 1919 (серпень) визволяв столицю України, був призначений військ. комендантом *Києва.* З листопада 1919 — командувач УГА, з метою її порятунку уклав *Договір між командуванням Української Галицької армії та командуванням Добровольчої армії* (17 листопада 1919*).* У лютому 1920 виступив проти пропозиції переходу УГА на бік Червоної армії (див. *Радянська армія*, *Червона Українська Галицька армія*), а з метою порятунку армії прагнув вивести укр. частини в Румунію. Відтак заарештований органами *ЧК* і вивезений у підмосковний табір Кожухів для військовополонених галичан. У зв'язку з відмовою перейти на службу до Червоної армії і на наполягання В.*Затонського* був розстріляний на Лубянці.

Літ.: *Максимчук І.* Кожухів. Львів, 1930; *Ключенко О.* Генеральна булава УГА. «Літопис Червоної Калини», 1931, ч. 4; Українські січові стрільці 1914—1920. Львів, 1935; *Тобілевич С.* Рідні гості. Нью-Йорк, 1954; За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; Довідник з історії України, т. 2. К., 2001; *Литвин М., Науменко К.* Збройні Сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів, 2007.

К.Є. Науменко.

МИКИ́ША Михайло Венедиктович (06.06(25.05).1885—20.11. 1971) — співак (драм. тенор), педагог. Професор (1946). Нар. арт. УРСР (1971). Батько Т.*Микиші.* Н. в м. *Миргород.* Спочатку навч. в Миргородській художньо-пром. школі ім. М.Гоголя, 1904—10 — у Музично-драм. школі М.Лисенка (в О.*Мишуги*). Співав у театрі М.*Садовського* (1910—14), Київ. міській опері (1914—22), Большому театрі (*Москва*, 1922—31), Харків. (1931—42) і Київ. (1942—44) театрах опери та балету. 1919 — керівник новоствореного українського театру «Музична драма». З 1937 викладав у Харків., з 1944 — у Київ. консерваторіях (з 1946 — професор). Партії: Йонтек («Галька» С.Монюшка), Єник («Продана наречена» Б.Сметани), Андрій («Запорожець за Дунаєм» П.*Гулака-Артемовського*), Туррідо («Сільська честь» П.Масканьї), Петро, Левко («Наталка Полтавка», «Утоплена» М.В.*Лисенка*), Герман («Пікова дама» П.*Чайковського*), Голіцин («Хованщина» М.Мусоргського), Гришка Кутерма («Сказання про невидимий град Кітеж» М.Римського-Корсакова); Ірод («Саломея» Р.Штрауса), Радамес («Аїда» Дж.Верді) та ін. Автор книги «Практичні основи вокального мистецтва» (1971).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Шелюбський М.* М.В. Микиша. К., 1947; *Головащенко М.* Михайло Микиша. «Музика», 1970, № 3; *Обухова Н.А.* Воспоминания, статьи, материалы. М., 1970; *Савицький Р.* Слава: Історико-біографічні есе. «Культура і життя», 1998, 18 березня.

П.М. Бондарчук.

МИКИ́ША Тарас Михайлович (02.02.1913—14.03.1958) — піаніст, композитор і педагог. Син М.*Микиші*. Н. в с. Приймівка (нині с. Приймівщина Оржицького р-ну Полтав. обл.). Муз. освіту здобув спочатку в *Києві* в піаністки В.Сімхович, потім — у *Москві* (клас композиції Б.Яворського). З 1927 навч. у Віденській муз. академії (клас фортепіано Й.Сафіра та Й.Майєра, клас композиції Й.Маркса), 1930—33 — у Вищій музичній школі у *Відні* (клас фортепіано П.Вайнгартена).

Лауреат Міжнар. конкурсу піаністів ім. Ф.Ліста у Будапешті (Угорщина; 1933, 2-га премія), конкурсу співу і фортепіано Віденської муз. академії (1933, 2-га премія) та конкурсу фірми «Безендорфер» у Відні (нагороджений престижним роялем).

Дебютував 1933 в Будапешті. Виступав з концертами у Відні (1933, 1941—45), Роттердамі (Нідерланди; 1934), Стокгольмі (Швеція; 1934), *Ужгороді* (1936), Берліні (Німеччина; 1942), Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща; 1943), містах Румунії, Угорщини, *Чехословаччини*, *Югославії*. 1946—47 перебував у Парижі (Франція). 1947 здійснив велике концертне турне по Пд. Америці. Останні його концерти відбулися в Буенос-Айресі (Аргентина; 1953).

У його репертуарі були твори укр. композиторів (Л.*Ревуцький*, В.*Косенко*, М.*Колесса*, В.*Барвінський*), а також Л. ван Бетховена, Й.-С.Баха, Й.Брамса, Ф.-Ф.*Шопена*, Ф.Мендельсона, В.-А.Моцарта, І.*Стравинського*, С.*Рахманінова* та власні твори. Сучасники високо оцінювали мист-во М. Його називали «фортепіанним феноменом», «віртуозом дивовижної якості», «піаністом високого рангу». Він був одним з небагатьох, хто уславив Україну, залишивши глибокий слід у муз. к-рі Заходу.

М. — автор сонат, фуг, прелюдій, Концерту для двох фортепіано, Скрипкового концерту, варіацій на теми народних пісень та ін.

П. у м. Буенос-Айрес.

Літ.: *Онацький Є.* Два концерти Т. Микиші. «Наш клич» (Буенос-Айрес), 1948, ч. 18; *Його ж.* Композитор і піаніст Т. Микиша. «Свобода», 1956, 1 лютого; *Кашкадамова Н.* Тарас Микиша — замовчуваний український піаніст середини XX ст. В кн.: Український музичний архів, вип. 3. К., 2003; *Лисенко І.* Словник музикантів України. К., 2005.

І.М. Лисенко.

МИКЛАШЕ́ВСЬКИЙ (Міклашевський) **Іван Миколайович** (4.10 (22.09).1858—15/16(02/03).12. 1901) — учений, педагог, громад. діяч. Член Моск. т-ва сільс. госп-ва (1888), К-ту грамотності (1890), *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.* З давнього козацько-старшинського роду *Миклашевських.* Син засідателя Черніг. палати кримінального суду та його дружини Ганни (у дівоцтві — Родиславська).

Н. в с. Білий Колодязь (Бєлий Колодезь) Новозибківського пов. *Чернігівської губернії* (нині село Брянської обл., РФ). Навч. на фіз.-мат. від-нях Петербурзького і Московського ун-тів, 1882 закінчив природниче відділення фіз.-мат. ф-ту Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*), здобув ступінь кандидата природничих наук, золоту медаль (не була йому вручена) та почесний відгук за студентську студію геол. структури пд. зх. європ. частини *Російської імперії* («О геологическом строении юго-западной России»). Влітку 1882 обстежував поверхню Глухівського пов. Черніг. губ., звіт про здійснені розвідки 1883 подав до Новорос. т-ва дослідників природи в *Одесі* (опубл. у «Записках» цієї установи та окремими відбитками). Принагідно охарактеризував південь окресленого регіону як «наймальовничіший» на Чернігівщині й звернув увагу на тамтешні старожитні кам'яні пам'ятки, а також на рослинний феномен — сріблясту тополю заввишки 25 *аршинів* і окружністю 12 аршинів. Повернувшись додому, 2 роки господарював у родинному маєтку, у *земстві* був обраний городнянським повітовим і губернським гласним, брав участь у підготовці до випуску в *Санкт-Петербурзі* довідника «1883 год в сельскохозяйственном отношении».

1885 Рада Московської Петровської землеробської та лісової академії визначила його стипендіатом для здобуття професорського звання. Склав додатковий іспит на кандидата сільс. госп-ва й од 1886/87 навч. р. викладав аграрне право («поліцію сільського господарства»). На засіданні стат. від-ня Моск. юрид. т-ва реферував власний нарис «Очерки крестьянского хозяйства Малороссии», цінний введеними до наук. обігу фактами. 1887 залучений до дослідження історії Московської Петровської землеробської та лісової академії. В її «Известиях» умістив свою працю «Что такое сельскохозяйственное законоведение?», 1889 репрезентував статтю про новий закон (від 4 квітня 1888 за ст. ст.) стосовно збереження лісів. Активно дописував до фахового час. «Вестник русского сельского хозяйства». Там, зокрема, звернув увагу на досвід відродження в Україні шовківництва. Виступав з публічними лекціями в Моск. політех. музеї (узагальнені монографічною брошурою «Задачи экономии и полиции сельского хозяйства»). У журналах «Юридический вестник» і «Техническое образование» обнародував вагомий доробок із освіт. тематики. На підставі ретельного розгляду шкільництва в Київ., Волин., Подільській, Черніг. і Полтав. губерніях стверджував, що ці землі відрізняються від решти місцевостей Росії, тому про Київ. навч. округ можна говорити як про певну цілість не тільки в сенсі адміністративному, але й етнографічному та історичному. Відшукав унікальні сторінки минулого профтехнічного навчання, у т. ч. про зразкову ферму при Луган. з-ді, школу бджільництва в Конотопському пов., взірцеві сади та шовковичні плантації в Криму, Одесі, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), катериносл. Південно-Західну та харків. Південну ферми мін-ва держ. маєтностей.

1893 в ярославському Демидовському юрид. ліцеї витримав екзамен на ще один канд. ступінь — правничий. У *Москві* в академічному диспуті за участю П.*Мілюкова* й О.Чупрова захистив магістерську дисертацію (за ухвалою Ради Петровської академії від 1 грудня за ст. ст. побачила світ під заголовком «К истории хозяйственного быта Московского государства. Часть 1: Заселение и сельское хозяйство южной

Т.М. Микиша.

окраины XVIII века»; за рекомендацією Д.*Багалія* удостоєна малої Уваровської премії Імператорської АН). Зіпершись на архів. джерела висвітлив колонізацію сходу Слобожанщини «черкасами» — козаками.

1894 літографував апробований курс с.-г. законознавства, проте, виведений за штат через реформування академії, дістав призначення на службу до *Сімферополя*, виконував обов'язки члена особливої наради від мін-ва землеробства для підготовки законодавчих актів щодо водокористування, подорожував Кримом, надрукував ґрунтовні міркування про водногосп. право, про проект закону зрошення земель. Цього року прийнятий приватдоцентом до *Московського університету*, паралельно викладав у Костянтинівському Межевому ін-ті та Моск. тех. уч-щі (право, політ. економію, статистику).

1896 призначений на посаду екстраординарного професора політекономії в ліцеї м. Ярославль (нині місто в РФ). Того самого року, по смерті І.Сокальського, переведений за вакансією професором статистики юрид. ф-ту Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). 2 жовтня (20 вересня) на вступній лекції про кількісний метод вивчення сусп. явищ зазначив, що «закон великих чисел має таке ж загальне значення як і закон зв'язку причини з наслідком і прямо випливає з останнього». Став одним із провідників у *Харкові* заходів *перепису населення всеросійського 1897*.

Аналізував ознаки екон. кризи в Зх. Європі та Росії. Полемізував з Д.Менделєєвим, заперечував його думку, що задля незалежності господарювання д-ві слід розвивати будь-яку пром-сть. Натомість наголошував, що вплив всесвітнього ринку на диференціацію вир-ва вимагає визначення пріоритетності тих галузей, де найвигідніше актуалізуються природні ресурси. Виступив з пропозицією скасування особливих «гонорарних» виплат професорам і решті вузівських лекторів, нараховуваних за кошти слухачів.

Навесні 1898 обійняв кафедру політ. економії та статистики, зініціював організацію при Харків. ун-ті Юрид. т-ва (статут затверджено урядом 1900). Оприлюднив критичні нотатки щодо стану справ у сфері нар. освіти, вважав першочерговим завданням удосконалити підручники не спеціального, а загальноосвіт. змісту, обстоював необхідність підвищення добробуту вчителів.

Кореспондував до різних періодичних видань: «Образование», «Вестник воспитания», «Русский курьер», «Русские ведомости» тощо, надсилав матеріали для енциклопедій «Dictionary of Political Economy», «Энциклопедический словарь». Був членом вузівського к-ту Т-ва для допомоги нужденним студентам, віце-головою к-ту зі спорудження пам'ятника В.*Каразіну* (відкрито 1905), секретарював у комісії з приводу сприяння університетській автономії.

За аналітичні рецензії книг претендентів на премію ім. Ю.Самаріна нагороджений 2-ма золотими медалями Моск. ун-ту.

П. у м. Харків, похований на міськ. цвинтарі. 26 (13) грудня 1901 Історико-філол. т-во при Харків. ун-ті провело засідання, присвячене пам'яті М., а 1905 випустило спец. меморіальний збірник.

Посмертно в С.-Петербурзі з'явилися його монографії — основи докторської дисертації: «Доимочная книга 7202—7203 гг. по сбору мостовых и решеточных денег с Кремля, Китая, Белого и Земляного городов» («Записки Императорской академии наук: Серия 8», 1902, т. 5, № 4); «Древнерусские поземельные кадастры» («Записки Императорской академии наук: Серия 8», 1903, т. 6, № 4).

Праці: Геология Глуховского уезда, Черниговской губернии [Одесса, 1884]; Очерки крестьянского хозяйства в Малороссии. «Известия Петровской земледельческой и лесной академии», 1887, вып. 2; Сельское хозяйство Японии. «Сотрудник», 1887, № 7; Опыт пользования торфом в сельском хозяйстве. Там само, № 9; Что такое сельскохозяйственное законоведение? М., 1888; Меры Черниговского земства для развития шелководства в губернии. «Вестник русского сельского хозяйства», 1889, № 5; Закон 4-го апреля 1888 года о сбережении лесов в России. Там само, № 19—20, 23—24; Народное образование в Киевском учебном округе. «Юридический вестник», 1891, № 5—6; Du prix de revient des principales céréales en Russie et en Allemagne. «Jornal des économistes», 1891, N 4; Die Entwickelung des Landwirthschaftichen Bildungswesens in Russland. Wien, 1892; Задачи экономии и полиции сельского хозяйства [М., 1892]; Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России. СПб., 1893; К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. 1. М., 1894; Водное законодательство и водное право в России. «Русская мысль», 1895, № 8—9; Новый проект закона о пользовании оросительными водами в Крыму. «Журнал министерства юстиции», 1896, № 3; Les syndycats industriels d'apriès L'ouvrage russe de m. J.Yanchoul. «Rewue d'Economie politique», 1896; Земледелие и горнозаводская промышленность в России. «Русская мысль», 1897, № 2; О численном методе изучения общественных явлений [М., 1897]; К вопросу о профессорском гонораре. «Образование», 1899, № 5—6; Russian school of political economy. W.: Dictionary of political economy Jnglis Palgrave, vol. 3. 1899.

Літ.: *Левитский В.Ф.* Иван Николаевич Миклашевский. «Харьковские губернские ведомости», 1901, 04.12; *Багалей Д.И.* Памяти И.Н. Миклашевского. Там само, 06.12; И.Н. Миклашевский. «Земский сборник Черниговской губернии», 1901, № 12; *Дьяконов М.А.* Иван Николаевич Миклашевский. «Журнал министерства народного просвещения», 1902, № 5; Иван Николаевич Миклашевский (Некролог). «Вестник воспитания», 1902, № 1; Историко-филологическое общество при Харьковском университете. «Исторический вестник», 1902, № 2; *Миклашевский А.Н.* И.Н. Миклашевский. «Русское экономическое обозрение», 1902, № 1; Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 14. Х., 1905; Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

П.Г. Усенко.

МИКЛАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Андрійович (1640-і рр. — 19.03. 1706) — військ. і політ. діяч часів *Гетьманщини*. Його батько Андрій Миклашевський, імовірно, був *реєстровим козаком* Чигиринської сотні (див. *Миклашевські*). 1671 отримав уряд *військового товариша*. Від 1672 — наближений до гетьмана Д.*Многогрішного*, при особі якого виконував функції «дворянина» (див. також *Дворянин господарський*) та гол. «радника». 1672 їздив посланцем гетьмана до *Москви*. 1675 обіймав уряд глухівського *городового отамана*, а 1679—82 — ніжинського полкового *осавула*. Згодом посів найвищі уряди в Гетьманщині: *генерального хорунжого* (1682) та *генерального осавула* (1683—86, 1689). 1689—1704 та

М.А. Миклашевський. Портрет 18 ст.

1705—06 посідав уряд стародубського полковника. 1689—96 — *стольник*. Сприяв екон. та госп. розвиткові пн. Гетьманщини, поширював рудництво та гутництво у своїх численних маєтках. Заклав фундамент багатства свого роду, придбавши серед ін. маєтків с. Волокитин (нині с. Волокитине Путивльського р-ну Сум. обл.), що згодом стало центром славнозвісного порцелянового вир-ва. Підтримував укр. мистево, фінансував буд-во Свято-Георгіївського собору *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*. Як політ. і держ. діяч був прибічником Гадяцької унії 1658 (див. *Гадяцький договір 1658*). Знаходився в опозиції до офіц. промоск. політ. курсу гетьман. уряду та вів таємні перемовини з литовсько-польськими *магнатами* про об'єднання Гетьманщини як Великого князівства Руського з Литвою та Польщею. Загинув під Несвіжем під час шведської облоги, похований у *Стародубі*.

Літ.: *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. «Киевская старина», 1882, № 8; *Милорадович Г.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МИКЛАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Павлович (1756 або 1757 — 26.08. 1847) — військовик, громад. і політ. діяч, прихильник автономістичного руху в *Лівобережній Україні*. Н. в с. Демьяни Стародубського пов. Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ). Зробив блискучу військ. кар'єру, під час *російсько-турецької війни 1787—1791* відзначився в битвах з турками при м. Фокшани (нині м. Фокшань), на р. Римнік (1789; нині р. Римнікул-Сарат, прит. Сірету, бас. Дунаю) та при Мачіні (1791; нині м. Мечин; усі в Румунії), 1789—92 — командувач Стародубського карабінерного полку. 1792—1808 продовжував службу в Україні: 1797—1800 — волин. губернатор, 1801—08 — новорос. (з 1803 — катериносл.) цивільний губернатор, 1807—08 також був командувачем катериносл. земського ополчення під час *російсько-турецької війни 1806—1812.* 1808—18 — сенатор. 1812 став автором проекту відновлення козац. полків у Лівобереж. Україні. Після виходу у відставку жив у своєму маєтку в с. Понуровка (нині село Брянської обл., РФ) на Чернігівщині, лишався помітною постаттю місц. суспільства.

П. у с. Понуровка.

Літ.: *Мезько-Оглоблин О.* Михайло Миклашевський. В кн.: Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

МИКЛАШЕ́ВСЬКИЙ Олександр Михайлович (1798 або 1799 — 13(01).12.1831) — військовик, декабрист (див. *Декабристів рух*), репресований. З укр. старшинського роду *Миклашевських*, син М.*Миклашевського* та його дружини Настасії з Бакуринських, онук таємного радника Рос. імперії Я.Бакуринського.

Дитинство провів у с. Понурівка (Понуровка, Понорівка) Стародубського пов. Малоросійської, а з 1802 — Чернігівської губ. (нині село Понуровка Брянської обл., РФ). Від 6 січня 1811 (25 грудня 1810) навч. в Пажеському корпусі в *Санкт-Петербурзі.* 10 травня (28 квітня) 1813 номінований камер-пажем, 7 квітня (26 березня) 1816 — прапорщиком лейб-гвардії Ізмайловського полку. 16 (4) червня 1817 підвищений у чині до підпоручика, 10 березня (27 лютого) 1819 — поручика, 7 лютого (26 січня) 1822 — штабс-капітана, 25 (13) березня 1823 — капітана.

1821 введений до таємного гуртка однополчан (разом із братами Олексієм і Семеном Капністами), цього ж року Миколою Тургенєвим (див. *Тургенєви*) прийнятий до нової нелегальної орг-ції — Пн. т-ва. По тому на 3 роки відбув служити ад'ютантом генерал-квартирмейстера 1-ї армії генерал-майора М.Гартинга до штабу, розташованого в Могильові (нині місто в Білорусі). 3 листопада (22 жовтня) 1824 переведений до 22-го єгерського полку з перейменуванням у підполковники. Прагнув узяти відставку, аби повернутися додому. Проте відповідне подання командування не схвалило. 11 листопада (30 жовтня) 1825 увільнений у 4-місячну відпустку до *Чернігівської губернії.* 22 (10) січня 1826 заарештований з О. фон дер *Бригеном* на х. Березівка під м. *Starобуд*, з *Чернігова* 29 (17) січня 1826 доставлений на петерб. гауптвахту, наступного дня замкнений до *Петропавловської фортеці.* Слідству заявив, що метою конспіративної антиурядової діяльності, в якій наміривcя брати участь, було «сприяння визволенню селян». Після 5-місячного ув'язнення 27 (15) червня 1826 імп. *Миколою I* покараний додатково ще одним місяцем утримання за ґратами і направлений по тому за царевою волею до Окремого Кавказ. корпусу.

М.П. Миклашевський.

Учасник російсько-перської війни 1826—27, *російсько-турецької війни 1828—1829*, а також збройних акцій проти визвол. боротьби горців. За хоробрість у штурмі фортеці Карс (Туреччина) став полковником 28 (16) листопада 1828. Командир 42-го єгерського полку від 29 (17) берез. 1829.

Убитий у Дагестані на чолі загону атакуючих укріплення Агач-Кале. Похований у фортеці Шуша (Карабах). «Миклашевський загинув, як жив, — героєм!» — підсумував хронікар тих подій рос. письменник О.Бестужев-Марлинський.

Літ.: *Марлинский А.* [*Бестужев А.А.*] Второе полное собрание сочинений, т. 2. СПб., 1847; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 18. М., 1984; *Бриген А.Ф.* Письма. Исторические сочинения. Иркутск, 1986;

Герб роду Миклашевських.

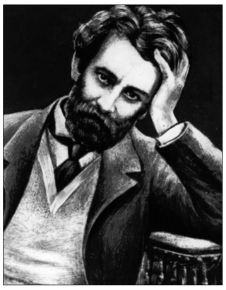

М.М. Миклухо-Маклай.

Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

МИКЛАШЕ́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Згідно з родовою легендою походить від польс. шляхтича Станіслава, який 1618 отримав *нобілітацію* від польс. короля *Сигізмунда III* Ваза. За ін. версією, родоначальником був **Андрій** Миклашенко (17 ст.), реєстровий козак Чигиринської сотні (1649). Син Андрія Миклашенка — **Михайло Андрійович** М. (1640-і рр. — 1706) — держ. і політ. діяч доби *Гетьманщини* (див. М.А.*Миклашевський*). Старший його син — *Андрій Михайлович* (р. н. невід. — п. бл. 1750) — стародубський наказний полковник (1729—30), *бунчуковий товариш* (1735—50), учасник Гилянського походу 1725—27, заснував старшу стародубську гілку роду. Ін. син — **Степан Михайлович** (р. н. невід. — п. бл. 1750) — бунчуковий товариш (1746—50), учасник Гилянського походу 1725—27, дав початок глухівській гілці роду. Третя гілка — молодша стародубська — походить від молодшого із синів — **Івана Михайловича** (р. н. невід. — п. бл. 1740) — бунчукового товариша та учасника Гилянського походу 1725—27.

До старшої стародубської гілки належать **Петро Андрійович** (р. н. невід. — п. до 1768) — бунчуковий товариш (1752—65), керував *Стародубським полком* (1759—61); **Михайло Андрійович** (1725 — до 1801) — малорос. полковник (1774), керував Стародубським полком (імовірно 1773—80), бригадир (1783); **Іван Андрійович** (бл. 1735 — після 1784) — надвірний радник (1771), губернський *предводитель дворянства Новгород-Сіверського намісництва* (1783—84); **Петро Іванович** (1825—89) — дійсний статський радник (1872), дир. Єкатеринбурзької гранильної ф-ки (1855—66), член Гірничої ради та Гірничого вченого к-ту Мін-ва держ. маєтностей *Російської імперії* (з 1875), автор наук. статей з гірничої справи та перекладів спец. праць з нім. мови; **Іван Миколайович** (1858—1901) — економіст, професор Ярославського ліцею та Харків. ун-ту (див. І.*Миклашевський)*, та його брати: **Микола Миколайович** (1860—1909) — громад. діяч, член 1-ї *Державної думи Російської імперії* від *Чернігівської губернії*, та **Олександр Миколайович** (1864—1917), економіст, професор Юріївського ун-ту.

До глухівської гілки належали **Андрій Михайлович** (1801—95) — власник славнозвісної порцелянової ф-ки в с. Волокитине (нині Путивльського р-ну Сум. обл.), дід гетьмана П.*Скоропадського*, та його брат **Павло Михайлович** (1804—85) — таємний радник.

До молодшої стародубської гілки належали: **Михайло Павлович** (1756—1847) — сенатор, новорос. (катериносл.) губернатор, укр. громад. діяч (див. М.П.*Миклашевський*), та його сини: **Олександр Михайлович** (1798—1831) — полковник, декабрист, член таємного т-ва офіцерів Ізмайловського полку (1821) та, можливо, Пн. т-ва (1821; див. О.*Миклашевський*); **Андрій Михайлович** (1814—1905) — таємний радник, катериносл. губернський предводитель дворянства, дійсний член Імператорського т-ва сільс. госп-ва Південної Росії (1861); **Ілля Михайлович** (1821—86) — статський радник, член Імператорського т-ва сільс. госп-ва Південної Росії (1861), а також **Олександр Павлович** (1823—90) — таємний радник, нач. від-ня Гол. військ. суддівського управління (з 1874); **Михайло Миколайович** (1842—95) — віце-дир. департаменту митних зборів (1893—95), економіст, перекладач і музикант; **Михайло Йосипович** (1827—1911) — дійсний статський радник, стародубський повітовий предводитель дворянства (1854—60) та почесний мировий суддя Стародубського округу (1897—98); **Михайло Ілліч** (1853 — після 1910) — катериносл. губернський предводитель дворянства (1902—10), гофмейстер імператорського двору (1907), член Держ. ради Рос. імперії (1910); **Олександр Михайлович** (1850—1901) — генерал-майор (1898), винахідник ламп для нічної сигналізації; **Ілля Михайлович** (1877—1961) — генерал-майор, учасник *Першої світової війни* та *Білого руху*. Служив у *Добровольчій армії* та у *Збройних силах Півдня Росії*, командував кавалерійс. д-зією на Керченському п-ові; **Костянтин Михайлович** (1885—1943) — відомий під псевд. Миклаєв, актор, драматург, історик та теоретик театру, служив у трупі Т-ва старовинного театру (1907—15), в еміграції — викладав у паризькій кіношколі «Артей», грав у рос. театрі, керував театром-студією; **Йосип Михайлович** (1882—1959) — музикознавець, піаніст, педагог, професор Харків. консерваторії (з 1951), автор романсів на вірші О.Пушкіна та фундаментальних праць — «Українська музика і Лисенко» (1908), «Чайковський у Харкові» (1940) та ін.

Рід внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідної книги Черніг. та Катериносл. губерній, а герб — до 3-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. «Киевская старина», 1882, № 8; *Його ж.* Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; *Милорадович Г.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МИКЛУ́ХО-МАКЛА́Й Микола Миколайович (05.07.1846—02.04.1888) — учений-природознавець, антрополог, етнограф, мандрівник і сусп. діяч. Нащадок запороз. козац. сотника Степана Макухи, що відзначився зі своєю сотнею під час російсько-турец. війни 1722 під м. Очаків. За це отримав з рук імп. Катерини II дворянське звання, а своє прізвище змінив на більш милозвучне — Миклуха. Н. в в м-ку Малин (нині місто Житомир. обл.; за ін. відомостями — в с. Рождественське, нині село Новгород. обл., РФ). Батько вченого походив із Стародубського пов. на Чернігівщині і був відомим інженером-залізничником, захоплювався творчістю Т.Шевченка, клопотався про звільнення опального поета із заслання, допомагав Кобзареві матеріально. За це Миколу Ілліча в 1856 звільнили з роботи, і лише тяжка хвороба врятувала його від суду. М.-М. навч. в 2-й Петерб. г-зії (1857—63), згодом у Петерб. ун-ті, з якого 1864 за участь у студентських заворушеннях був ув'язнений в Петропавловській фортеці та виключений. Продовжував навчання за кордоном на філос. ф-ті Гейдельберзького

(1864), мед. ф-тах Лейпцизького (1865) та Єнського (закінчив 1868) ун-тів. У Німеччині були надруковані його юнацькі праці. Перші наук. подорожі здійснив 1866 на Канарські о-ви, о-в Мадейра (усі в Атлантичному океані) і в Марокко, 1869 відвідав берег Червоного моря і Малу Азію. Займався вивченням нижчих мор. тварин, провадив спостереження антропологічного та етногр. характеру, здійснив цінні спостереження в галузі географії. У подальшому зосередив увагу на антропологічних та етногр. дослідженнях. Для цього здійснив протягом 1879—86 рр. 10 мандрівок і ряд окремих поїздок до Нової Гвінеї, Філіппін, Малакки, Австралії, Меланезії, Мікронезії (усі в Тихому океані). Прожив серед папуасів Нової Гвінеї 3 роки, ставши їхнім мужнім оборонцем, приятелем, помічником. 1878 М.-М. вирушив до Сінгапура (Азія), а згодом — до Сіднея (Австралія), де облаштував біологічну станцію. 1882 повернувся до Санкт-Петербурга. Т-во любителів природознавства, антропології і етнографії за визначні наук. досягнення присудило йому Золоту медаль. Одночасно зазнав цькування з боку реакційних сил Російської імперії, особливо з боку відомого чорносотенця і ред. газ. «Новое время» О.Суворіна. Відвідав Берлін (Німеччина), Париж (Франція), Лондон (Велика Британія), де з великим успіхом знайомив громадськість з результатами своїх досліджень. Останні роки життя присвятив підготовці до друку щоденника і наук. праць, серед яких були статті в оборону України («Нотатки про складання Малороссії» та ін.). Його наук. спадщина налічує 160 найменувань праць, присвячених антропології, порівняльній анатомії, метеорології, географії, зоології, а також про життя і побут людей. Передчасна смерть завадила їх опублікувати. В Україні опубліковано щоденник М.-М. «Серед дикунів Нової Гвінеї» в перекладі Б.Антоненка-Давидовича в 1920-х рр., а повне видання праць М.-М. побачило світ лише в 1950-х рр. У своїх працях учений рішуче поставив питання про видову єдність і взаємну спорідненість рас, спростував поширений погляд на папуасів як представників якогось особливого виду, глибоко відмінного від ін. людських рас. Для етнології велике значення мають його неперевершені описи матеріальної к-ри і побуту папуасів та ін. народів Океанії і Пд.-Сх. Азії. (Зібрана ним у Новій Гвінеї велика колекція антропологічних та етногр. матеріалів нині зберігається у РФ, а більшість родинного архіву — в Сіднеї.) М.-М. бував на Київщині, досліджував фауну моря біля Одеси і на пд. березі Криму.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М.—Л., 1950—54.

Літ.: *Чуб-Нитченко Дм.* Слідами Миклухи-Маклая. К., 1993; *Вакуленко П.* В джунглях Нової Гвінеї. Аделаїда, 1952.

Т.І. Лазанська.

МИКО́ЛА I, Микола Павлович (06.07.1796—02.03.1855) — рос. імператор (1825—55). Третій син рос. імп. *Павла I*. Н. в Царському Селі (нині м. Пушкін Санкт-Петерб. міськ. ради, РФ). Його вчитель генерал-лейтенант (з 1810 — генерал від інфантерії) М.Ламздорф, дир. сухопутного кадетського корпусу, не маючи глибокої освіти, постійно спонукав царевича займатися самостійно. Університетські лекції з переважанням військово-інженерних та політ. наук начитувалися йому вдома. Правові науки викладали М.*Балудянський* і В.*Кукольник*. До коронації командував 1-ю гвард. д-зією і займав посаду генерал-інспектора інженерної частини, унаслідок чого зросло значення військово-інженерної справи в армії. За його ініціативою засновано інженерне уч-ще, що пізніше стало Інженерною академією. Вел. кн. Микола Павлович 1814—15 їздив до Парижа (Франція), Берліна (Німеччина), а також до Лондона (Велика Британія). Під час поїздки до Великої Британії ознайомився з діяльністю держ. установ та англ. конституцією. Як великий князь 1816 об'їхав *Російську імперію* для детального з'ясування діяльності держ. установ, зокрема, відвідав *Чернігівську губернію*, *Полтавську губернію*, *Слобідсько-Українську губернію*, *Київську губернію* та *Херсонську губернію*.

Зайняв престол після раптової смерті імп. *Олександра I* та відречення від царювання вел. кн. Костянтина Павловича. Повстання декабристів (див. *Декабристів рух*) відобразилося на його зовн. і внутр. політиці й визначило основний її принцип — непорушність *самодержавства*.

Микола I.

У внутр. політиці рішуче порвав з конституційними мріями ранніх років царювання Олександра I, зміцнив самодержавну владу та посилив централізацію управління. Потребу реформ, що їх здійснював імп. Олександр I, з'ясовував таємний к-т 6 грудня 1826 на чолі з кн. В.Кочубеєм і членом 2-го відділу Власної його імператорської величності канцелярії М.Сперанським. Ін. таємні к-ти розглядали можливості ліквідації *кріпацтва*. З кількох проектів була втілена в життя лише реформа управління *державними селянами*, хоча вона й не виправдала сподівань ні *селянства*, ні *держави*. Селяни потрапили під дріб'язкову опіку, терпіли від малоземелля. Проте реформа припиняла захоплення *поміщиками* держ. земель, сприяла ліквідації *панщини* в орендних маєтках, поширенню подвірно-індивідуального землекористування. Указом про *зобов'язаних селян* від 2 квітня 1842 М. I намагався розпочати ліквідацію кріпацтва; запровадженням інвентарної реформи в зх. (1847), зокрема і в правобереж. укр. губерніях (див. *Інвентарні правила 1847—1848*), д-ва намагалася привабити одновірних (православних) селян на свою сторону, використовуючи їх соціальні настрої проти нелояльної польс. *шляхти*.

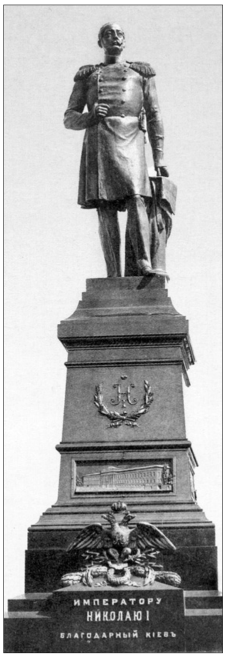

Пам'ятник імператору Миколі I у м. Київ. Скульптор М. Чижов. Фото початку 20 ст.

Механізм центр. управління ускладнено створенням нових департаментів і канцелярій у вищих органах влади і управління. Вищі к-ти і комісії засновувалися з кожного нового держ. питання, найголовніші з яких — Сибірський, Кавказький, Зх. губерній, комісія прохань. Частина з них перебувала в безпосередньому віданні імператора. За М. I було засновано мін-во імператорського двору (1826), у складі якого перебували уділи, театральна дирекція, управління імператорським кабінетом, та мін-во держ. маєтностей (1837). Створенням цих мін-в завершив-

ся процес розмежування власності імператорського двору і держ. власності.

Імператор особисто розглядав багато законодавчих справ і виносив їх на схвалення Правительствуючого Сенату (див. *Сенат Російської імперії*), *Комітету міністрів Російської імперії*, Держ. ради Рос. імперії. Укладено зводи законодавчих актів щодо умови держ. служби («Свод уставов о службе гражданской» у складі «Свода устава по определению от правительства», «Свода устава о пенсиях и единовременных пособиях» (1832), «Положение о порядке производства в чины по гражданской службе» (1834), «Общая роспись начальствующих, и всех должностных лиц Российской империи», «Устав о службе по выборам» (1835) та ін.). Для кожної держ. установи підготовлено нормативні акти, визначалися функції посадовців, порядок діловодства.

Узгоджувалося центр. і місц. управління і в основу діяльності держ. апарату покладено ідею поліцейської д-ви.

У дотриманні законності М. І орієнтувався на модель прусської поліцейської д-ви з чітким виконанням букви закону, санкціонованого верховною владою. Для здійснюваної кодифікації законів, після 133 років безуспішних намірів, створювався 2-й відділ Власної його імператорської величності канцелярії, котрий готував до видання Повне зібрання законів (45 томів) та Звід законів (15 томів) Рос. імперії (див. *Звід законів Російської імперії*). Удосконалено судоустрій та судочинство, із зосередженням на кримінальному законодавстві. «Уложение о наказаниях исправительных и уголовных» (1845) впорядкувало чинне законодавство та відмінило покарання батогами.

У царювання М. І запанувала політ. атмосфера, спрямована на обмеження західноєвроп. впливів, будь-яких проявів громад. чи особистої думки про недосконалість держ. ладу, що досягалося шляхом опіки і детальної регламентації громад. життя. Запроваджено держ. політ. поліцію (1826), діяльність якої зосередилася в 3-му відділі Власної його імператорської величності канцелярії (див. *Третій відділ*) з виконавчим місц. органом — корпусом жандармів (див. *Жандармерія*), який очолив генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії (з 1829) О.*Бенкендорф*, особистий друг М. І. Третій відділ розслідував діяльність *Кирило-Мефодіївського товариства* (1847). При М. І реформовано цензуру, внаслідок чого запроваджено два цензурні статути, світський і церковний (1826, 1828), згідно з якими в гол. містах імперії, у т. ч. *Києві*, *Харкові* й *Одесі*, засновувалася мережа цензурних к-тів, особовий склад яких постійно зростав. Друковані твори та переклади з іноз. видань проходили попередню цензуру, видані за кордоном — перепровірялися к-том іноз. цензури. Церк. цензуру забезпечував Найсвятіший Синод (див. *Синод*).

Ідеологічна доктрина «православ'я, самодержавство й народність» сформувалася для протиставлення просвітницькому революц. девізу: «свобода, рівність і братерство». Її суть зводилася до того, що Росія є самобутньою д-вою, з порядком, заснованим на релігії та самодержавстві, патріархальних стосунках, в основі яких лежало кріпосне право, від котрих якщо й варто звільнятися, то лише поступово. Особлива увага приділялася військово-навч. закладам, була значно розширена їхня мережа, підвищувалися вимоги до професійного рівня офіцерства. Засновано Військову і Морську академії, відкрито 11 кадетських корпусів з панівною системою зовн. військ. підготовки, із недостатньою увагою до заг. освіти й до виховання самостійних і свідомих дій на полі бою. Певна увага приділялася спец. навч. закладам: відкрито Санкт-Петербурзький технологічний (1828), Горигорецький землеробний (1840) в Білорусі, Костянтинівський межовий (1844), Дерптський ветеринарний (1848) ін-ти; буд. уч-ще (1842), що стало Ін-том цивільних інженерів, архіт. уч-ще (1830), а також школу тех. малювання (1826). Для підготовки фахівців суд. діяльності за проектом статуту М.Сперанського засновано Імператорське уч-ще правознавства (1835). Запроваджено систему середньої класичної гімназійної освіти, посилено контроль за приватними навч. закладами. Жін. освіта перебувала під опікою імператриці і зосереджувалася в *інститутах шляхетних дівчат*. Із 20 ін-тів чотири відкрито в Україні — у *Полтаві*, Києві, Одесі та *Керчі*. Особливості організації освіти в набутих імперією територіях ліквідовувалися з поширенням там загальнодерж. мережі освіт. закладів та запровадженням стандартизованих навч. програм. Особливий к-т 1826 під головуванням О.Шишкова встановив загальнодерж. уніфікацію програм навч. закладів. Починаючи від 1827, до вищих навч. закладів приймалися лише діти вільних громадян та обмежувався вступ до середніх шкіл вихідців із непривілейованих станів. Система *парафіяльних шкіл* та повітових шкіл як етапних у підготовці до навчання в г-зії втратила свою універсальність, школи перетворились у замкнуті зі своїми навч. дисциплінами та рос. мовою викладання. Після закриття Віленського ун-ту (нині *Вільнюський університет*; 1832) відкривсь Ун-т св. Володимира в Києві (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), осн. завданням якого було надання рос. освіти польс. шляхті. Як він, так й ін. ун-ти отримали статут із частковою долею самоврядування (1835), однак були підпорядковані попечителям *навчальних округів*. У заг. систему держ. школи введені єврейс. навч. заклади, а з 1844 вони були підпорядковані контролю мін-ва нар. освіти.

Революц. події 1848 в Європі (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*) спричинилися до посилення політ. нагляду за університетами, які в Україні були підпорядковані в адміністративно-політ. управління генерал-губернаторів. З 1850 припинено викладання філософії, відрядження молодих учених для стажування за кордон, збільшена плата за слухання лекцій.

Армія відігравала центр. роль у сусп. житті, беручи участь як у безперервних війнах, так і в контролі за місц. населенням, особливо на набутих імперією територіях. Вона вважалася гарантом зовн. політ. могутності й внутр. спокою, а також використовувалася як засіб покарання й пере-

виховання соціальних елементів і політ. «злочинців». *Рекрутська повинність* упорядковувалася запровадженням рекрутського статуту 1832. Утримували армію найменш забезпечені стани. *Кримська війна 1853—1856* виявила, що не враховувалися суттєві потреби армії: її озброєння та професійна військ. підготовка командирів і солдатів, які замінялися парадністю.

Церк. політика за М. I з держ. опікою і регламентуванням сприяла поширенню *старообрядництва*; було насильно ліквідовано унійну церкву (див. також *Українська греко-католицька церква*) з її приєднанням до рос. православної (1839), за винятком Холмської єпархії. Унійні монастирі, у т. ч. і *Почаївська Свято-Успенська лавра*, були передані правосл. церкві.

За царювання М. I набрала значного розмаху імперська експансія. У результаті війни з Персією (нині Іран; 1826—28) приєднані Єреванське і Нахічеванське ханства Сх. Вірменії. Продовжився рух імперії в Середній Азії, де 1822 була повалена влада хана Середньої орди з включенням її під управління сибірської адміністрації. За Середньою ордою 1824 була приєднана до імперії Мала, 1845 — Внутрішня, а 1848 — Велика орда.

Клятва вірності польс. конституції, дана при вступі на польс. престол 1829 (див. також *Царство Польське*), не зупинила М. I, і він жорстоко придушив *польське повстання 1830—1831*, вважаючи, що поляки першими її порушили. Натомість М. I надавав підтримку фінам у їхній культурно-мовній політиці як один із засобів протистояти швед. впливам.

Україна при М. I входила до складу Рос. імперії трьома великими істор. регіонами із збереженням певних локальних особливостей. Губернії *Лівобережної України* разом із *Слобідсько-Українською губернією* (з 1835 — *Харківська губернія*) склали *Малоросійське генерал-губернаторство* (1802—56), упродовж існування якого ліквідовувались останні правові, соціально-госп. відмінності цього регіону. Здійснено низку заходів, спрямованих на інтеграцію краю в єдину загальноімперську систему, серед яких: ліквідовано залишки привілейованого вільного гуральництва й торгівлі спиртними напоями, запроваджено нові торг. шляхи й підпорядковано їх імперським інтересам, ліквідовано відмінності в становищі станів — шляхти, *козацтва*, купецтва і селянства — з переведенням у відповідність до загальнорос. держ. системи.

Правобережна Україна була виокремлена після придушення польського повстання 1830—31 в *Київське генерал-губернаторство* (1832—1914), осн. завдання якого полягало в ліквідації політ., соціоетнічних та культ. відмінностей краю та посиленні русифікації його еліти — шляхти. Західному краю М. I приділяв більше уваги, ніж Царству Польс., бо саме його він обрав ареною для апробації політ. курсу на об'єднання та повну *асиміляцію* колиш. польських областей з корінними рос. губерніями. Для подолання польс. культ. та інтелектуального спротиву його осередки — *Кременецький ліцей*, Віленський ун-т та ін. навч. заклади — зачинялися.

Пд. України та Крим у складі *Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства* (1822—74) зазнали також помітних змін: представники франц. адміністрації були замінені російською. Багатоетнічне населення цього регіону поступово втягувалося в загальнорос. порядки. На зміну стихійній колонізації краю прийшла політика імперського регіонального врядування, при якій поєднувалися інтереси рос. та міжнар. ринку. Мобілізувався місц. госп. потенціал, з допомогою якого імперія змогла освоїти південь й перетворити його на стабільну прикордонну територію та використати мор. порти для сприятливої міжнар. торгівлі.

За період царювання М. I держ. устрій Рос. імперії еволюціонував у бік правової монархії, самодержавство, хоча й поволі, самообмежувалося, створювалася чиновницька бюрократія, дії котрої регулювалися правовими нормами.

Як монарх М. I оточував себе царською пишністю, але як людина вирізнявся невибагливістю та стриманістю. Одружений з 1817 з дочкою прусського короля Фрідріха-Вільгельма III Гогенцоллерна, принцесою Шарлоттою, котра взяла ім'я Олександри Федорівни. Мав дітей: Олександра (*Олександра II*), Костянтина, Миколу, Михайла, Марію, Ольгу, Олександру. Поразка Росії в Крим. війні 1853—56 стала причиною глибокої кризи його режиму та прискорила його смерть у березні 1855, можливо через самогубство.

М. I багато разів приїжджав до України, зокрема 12 разів до Києва.

Літ.: *А. Л.* Русские государи в Киеве (1706—1885). К., 1896; *Полиевктов М.* Николай I: Биография и обзор царствования. М., 1918; *Любош С.Л.* Последние Романовы. Пг., 1924; *Блудов Д.Н.* Последние часы жизни императора Николая Первого. М., 1991; Российские самодержцы (1801—1917). М., 1994; Национальные окраины Российской империи: Становление и развитие системы управления. М., 1997; *Миронов Б.Н.* Социальная история России, т. 1—2. СПб., 2000; *Выскочков Л.В.* Император Николай I: человек и государь. СПб., 2001; *Гершензон М.* Николай I и его эпоха. М., 2001; *Жидков В.С., Соколов К.Б.* Десять веков российской ментальности: картина мира и власть. СПб., 2001; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархи, т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I. М., 2004; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.

В.С. Шандра.

Микола II.

МИКО́ЛА II (Микола Олександрович Романов; 18(06).05.1868 — вночі з 16 на 17.07.1918) — останній рос. імператор (02.11 (21.10).1894—15(02).03.1917). Н. в Царському Селі (нині м. Пушкін Санкт-Петерб. міськ. ради, РФ). Із династії *Романових*, старший син рос. імп. *Олександра III* й імператриці Марії Федорівни. Його царювання відзначено значним екон. розвитком Росії й одночасно наростанням соціально-політ. протиріч та революц. руху. 1894 одружився з внучкою королеви Великої Британії Вікторії, принцесою Алісою Гессенською, яка прийняла ім'я Олександри Федорівни. Мав чотирьох доньок: Ольгу, Тетяну, Марію, Анастасію і сина — спадкоємця престолу Олексія. Вихованням і освітою великого князя (з 1881 — цесаревича) Миколи Олександровича займався його батько цесаревич Олександр Олександрович (з 1881 — імп. Олександр

III), й здійснювалися вони на правосл. традиціях в умовах, наближених до спартанських. З дитинства вивчав англ., франц. та нім. мови, якими володів досконало; значну увагу приділяв фізкультурним заняттям. Лекції читали кращі університетські професори та військ. викладачі. Курс політ. економії, екон. політики і фінансів читав М.*Бунге*, хімію — М.*Бекетов*, історію — Є.Замисловський, В.*Ключевський*, міжнар. право — М.Капустін, військ. справу — М.*Драгомиров*, військ. стратегію — О.Редігер. Із учителів-наставників найбільший вплив мав обер-прокурор Найсвятішого Синоду К.*Побєдоносцев*, що читав курс заг. права. Він виховував цесаревича Миколу Олександровича на ідеях патерналізму, божественного походження *самодержавства*, його непорушності та консолідуючої сили національного духу *імперії*.

Як спадкоємець престолу 1890—91 здійснив кругосвітню подорож (Єгипет, Індія, Цейлон (нині Шрі-Ланка), Сіам (нині Таїланд), Китай, Сінгапур, Японія). На відміну від попередників, які знайомилися із Заходом, цесаревич Микола Олександрович вивчав Схід. Залучався, хоча й недостатньо, до держ. справ, головував у К-ті у справах Сибірської залізниці, очолював к-т із боротьби з голодом 1891—92; був присутнім на засіданнях *Ради міністрів Російської імперії*, Держ. ради Рос. імперії. У перші роки царювання в питаннях зовн. і внутр. політики покладався на міністрів, хоча до 1905 об'єднаного уряду не запровадив. Був не самостійним у прийнятті рішень і перебував під впливом то одного, то ін. міністра (Д.Сипягіна, С.*Вітте*, І.Горемикіна, П.*Столипіна*), а також видавця газ. «Гражданин» В.Мещерського, своєї матері — імператриці Марії Федорівни та дружини Олександри Федорівни. Разом з тим, хворобливо переживав висунення прем'єр-міністрів на перший план держ. життя, вважав, що ті обмежують його самодержавні права.

Коронація («вінчання на царство») 26 (14) травня 1896 у Свято-Успенському соборі Кремля, на яку прибули численні делегації від європ. д-в та представники всіх станів і народів *Російської імперії*, завершилася трагедією. На Ходинському полі в *Москві* в очікуванні урочистостей свята, видовищ та роздачі подарунків зібралося бл. 500 тис. осіб, однак поліція не передбачила такої чисельності і не вжила відповідних заходів, щоб організувати безпечні нар. гуляння. Унаслідок некерованості натовпу загинули бл. 1,5 тис. осіб і 1,3 тис. зазнали фізичних ушкоджень.

Під впливом міжнар. імперської політики перерозподілу сфер впливу, колоній і ринків збуту між осн. капіталіст. країнами (див. *Імперіалізм*) відбулася переорієнтація на Далекий і Близький Схід, унаслідок чого Росією було окуповано Порт-Артур (нині м. Люйшунь, Китай; 1897—98). Такі заходи імператора загострювали російсько-англ. і російсько-японські протиріччя, і Росія втяглася в гонку озброєнь, почала створювати Тихоокеанський флот. Територіальні претензії на Сході призвели до *російсько-японської війни 1904—1905.*

1907 Росія стала членом *Антанти*, (у складі якої 1914 вступила в *Першу світову війну*). Під час балканської кризи зросли панслов'янські настрої (див. *Панславізм*), підтримувалась ідея втручання Росії для захисту Сербії. I світ. війна значно загострила соціальні протиріччя, показала неспроможність верховної влади консолідувати сусп-во.

В екон. політиці М. II підтримав програму прискореного розвитку нац. пром-сті С.Вітте, яка мобілізувала внутр. ресурси д-ви. *Протекціонізм* поєднувався з підвищенням непрямих податків і збільшенням пром. збору. Внаслідок цього в рос. економіці відбулися помітні зрушення, особливо в спорудженні *залізниць*, протяжність яких була найдовшою з усіх європ. д-в. Видобуток вугілля в Донбасі значно зріс, розпочалося освоєння Кузнецького вугільного басейну. Розвивалася нафтова пром-сть в околицях Баку (нині столиця Азербайджану), Грозного (нині столиця Чеченської Республіки, РФ) і на р. Емба (нині р. Жем, бас. Каспійського моря). Піднесення економіки сприяло появі нових соціальних груп — крупної пром. і фінансової *буржуазії* та робітн. класу (див. *Пролетаріат*), які дестабілізували політ. систему Росії, що традиційно спиралася на *дворянство* і *селянство.*

У сел. питанні М. II підтримав переселенський рух селян в окраїнні райони імперії (Сибір, Південноуссурійський край, Кавказ, Тургайську область, Мурман), надавши його стихійному характерові організованості, особливо після голоду 1891—92. Для цього в системі МВС Рос. імперії було створено переселенське управління (1896), введено пільговий залізничний тариф, запроваджено паспортні правила (1895). Унаслідок цього та наступних переселень серед далекосх. населення почали переважати селяни з укр. губерній (на 1909 — в Амурській області — 40,6 %, Примор. області — бл. 75 %, на 1917 — у Сибіру і на Далекому Сході — до 87 %; див. *Далекосхідні поселення українців*). С.-г. криза, викликана общинним господарюванням, характерним для внутр. губерній, змусила М. II створити комісію для з'ясування її причин. У всіх губерніях європ. Росії засновувалися к-ти (усього 600), аби з'ясувати потреби с.-г. пром-сті. Сел. виступи в *Полтавській губернії* (Костянтиноградський і Полтав. повіти) та *Харківській губернії* (Валківський і Богодухівський повіти) 1902, викликані малоземеллям та підсилені вмілою антисамодержавною пропагандою, прискорили та конкретизували їхню діяльність.

1908 М. II схвалив почин Державної думи Російської імперії про поступове запровадження в країні обов'язкової початкової освіти.

Імперська політика М. II, особливо на початку царювання, спрямовувалася на з'ясування питань, пов'язаних з відцентровими, сепаратистськими тенденціями набутих Росією територій. Для пом'якшення російсько-польс. відносин М. II відвідав 1897 *Варшаву.* У Західному краї скасовано особливий податок, що його сплачували *поміщики* польс. походження, запроваджений унаслідок *польського повстання 1863—1864.* Дозволено спорудження пам'ятника А.*Міц-*

кевичу у Варшаві. Ці та ін. заходи сприяли появі серед поляків угодовської течії, представники якої сподівалися знайти спільну мову з М. II при умові запровадження виборного самоврядування та припинення *русифікації.* За схваленням імператора міністр внутр. справ І.Горемикін подав проект закону на розгляд Держ. ради про запровадження *земств* у дев'яти зх. губерніях, який, однак, тоді не був схвалений міністрами. Земства в *Правобережній Україні* були запроваджені лише 1911 для забезпечення обрання до Держ. думи Рос. імперії представників від рос. дворянства. Під тиском революц. події 1905 послаблено чинність законів про обмеження польс. землеволодіння, але заборона прийому поляків на держ. службу залишалася в силі.

В галузі нац. і реліг. прав під тиском подій 1905—07 М. II схвалив указ від 12 грудня 1905, яким відмінено обмеження на видання Святого Письма (див. *Біблія*) укр. мовою, дозволено перехід з *православ'я* в ін. віровчення. На вимоги освіти рідною мовою уряд М. II видав правила (1908) про використання рідної мови лише в першому класі початкових шкіл. Тоді ж заборонено діяльність просвітницьких орг-цій: української «Просвіти» (див. *Просвіти*) та польс. «Matiсу». Для обмеження поширення католицизму серед правосл. українців *Холмщини* створювалась однойменна губернія (див. *Холмська губернія*), навч. заклади якої перейшли у відання попечителя Київ. навч. округу (1912). 1914 заборонялося відзначення 100-річчя Т.*Шевченка.* Неспроможність нац. політики М. II загострила І світ. війна, коли почалися переслідування німців-колоністів, євреїв, як і русифікація укр. населення *Галичини.* Ворожість до нац. меншин проявилася також у спротиві влади запровадити земства в Прибалтиці. Під загрозою військ. дій на зх. уряд обіцяв полякам відродження під скіпетром рос. царя, але Німеччина і *Австро-Угорщина*, проголосивши створення незалежного Польс. королівства, випередили наміри М. II.

При М. II набирало гостроти єврейс. питання. Країною прокотилося кілька єврейс. погромів — у *Шполі* (1897), *Миколаєві* (1899), Кишиневі (нині столиця Молдови; 1903) і Гомелі (нині місто в Білорусі; 1903), але влада не виявила достатньої енергії, розторопності для їх припинення, не організувала просвітницько-культ. пропаганди. Було визнано, що однією з причин погромів стало надмірне зосередження євреїв у межі їхньої осілості (див. *Смуга осілості*), а тому для поселення євреям відкривалося 150 міст і містечок. Після революції 1905—07 були уніфіковані відсоткові норми для прийому євреїв у вищі і середні навч. заклади. Права реакція намагалася перекласти відповідальність і вину за революцію на євреїв, що проявилося в чорносотенних антисемітських істеріях, таких як *Бейліса справа* (*Київ*, 1913).

У Казахстані та Середній Азії недалекоглядність нац. політики проявилася в заселенні прикордонних земель селянами, зокрема й з укр. губерній (див. *Сірий Клин*), що супроводжувалося виселенням казахів у непристосовані до землеробства райони.

Поразка у російсько-япон. війні 1904—05 пришвидшила початок *революції 1905—1907*, з якою імператор намагався боротися шляхом каральних заходів. Він недооцінював наслідків чисельних подань земських діячів про нар. представництво при верховній владі та запровадження *конституції.* Власні політ. погляди щодо майбутнього Росії М. II виклав у зверненні до земських депутатів 29 (17) січня 1895, в якому заявив, що його завдання полягає в служінні народу і збереженні самодержавства як форми правління. Активний ліберальний рух, що вийшов за межі земської діяльності, розпочався з підготовки та проведення всерос. з'їздів (1900—05), де формувалися загальнонац. вимоги — політ. свобод, громадян. прав і рівності станів. Їх проведення не було з розумінням сприйнято М. II. Запровадження представницького органу об'єднало проти верховної влади широкий фронт сил — від соціалістів-революціонерів зліва (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) до земських конституціоналістів справа.

Проти нар. руху самодержавство перейшло у відкритий наступ під час подання царю петиції 22 (9) січня 1905, інспірованої Г.*Гапоном*, організатором «Собрания русских фабрично-заводских рабочих Санкт-Петербурга» (1904), який намагався мирною демонстрацією з'ясувати робітн. питання. Її розстріл сколихнув усі опозиційні і радикальні рухи, що об'єднувалися навколо заклику до всенар. представництва. Навіть Найсвятіший Синод (див. *Синод*), переймаючись кризою віри, унаслідок залежності церкви від д-ви, висловився за відновлення патріаршества. Весною і влітку 1905 революція перекинулася в села, зводячи нанівець уявлення М. II про відданість народу своєму цареві. Унаслідок заг. політ. страйку у жовтні 1905 М. II видав низку маніфестів та указів, за яким населення Рос. імперії отримувало громадян. свободи, право на утворення спілок та орг-цій, скликання Держ. думи, запроваджено конституційний лад (маніфести від 19 (6) серпня 1905 (див. *Булигінська дума*) і 30 (17) жовтня 1905; див. *Маніфест 17 жовтня 1905*). Були скасовані правові обмеження для сел. стану, які полягали у відміні викупних платежів за землю (див. *Викупна операція*), зрівнянні можливостей селянства щодо держ., військ. служби, вступу до навч. закладів. 9 травня (26 квітня) 1906 опубліковані Осн. закони, які обмежили самодержавну владу, хоча М. II наполягав на визначенні його влади як «самодержавной и неограниченной». Була скликана *Державна дума Російської імперії* і оновлена Держ. рада Рос. імперії. 1-ша та 2-га Держ. думи Рос. імперії через склад депутатів (кадети (див. *Конституційно-демократична партія*) й *трудовики*) не задовольняли верховну владу, особливо у вирішенні аграрної проблеми. Цар, заручившись підтримкою уряду, розпустив 1-шу Держ. думу напередодні голосування за закон про *експропріацію* землі. Цей крок вказав, що М. II не зрозумів ситуації, що склалася, й неадекватно реагував на виклики часу. Прем'єр-міністром

призначено П.Столипіна, якому імператор доручив покінчити з кризою шляхом силового захисту влади, зокрема запровадженням *військово-польових судів*.

Склад 2-ї Держ. думи не вніс нічого нового в політ. розстановку сил, оскільки у виборах брали участь соціал-демократи й есери, які бойкотували 1-шу Держ. думу, і тому більшість депутатів знову вимагали переділу землі. У діяльності 1-ї та 2-ї Держ. дум активну участь взяли члени укр. фракції, очолюваної І.*Шрагом* (у 1-й — 44, у 2-й — 47 осіб). Із В.*Шеметом*, П.*Чижевським*, А.*В'язловим*, М.*Біляшівським* та ін. депутатами від укр. губерній, І.Шраг заснував клуб укр. послів (депутатів). Гол. метою їхньої діяльності стала підготовка законопроекту про *автономію* України. 14 (1) червня П.Столипін і в. о. прокурора Петерб. суд. палати П.Камишанський висунули вимогу усунути соціал-демократ. фракцію 2-ї Держ. думи й зняти депутатську недоторканість з 16 членів *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. Результатом цієї вимоги став маніфест М. II від 16 (3) червня 1907 про розпуск 2-ї Держ. думи та запровадження нового положення про вибори, що мали відбутися 14 (1) листопада 1907.

Новий виборчий закон сформував соціальний та парт. склад 3-ї і 4-ї Держ. дум, унаслідок чого рос. *парламент* перестав відображати дійсні настрої виборців, зате уряд отримав більш надійного партнера. М. II не раз намагався обмежити компетенцію Держ. думи Рос. імперії, перетворити її в законодорадчий орган, зберегти недоторканною систему і методи управління як на місцях, так і у центрі.

Урядовий курс з провалами та поразками під впливом пропаганди різноманітних політ. партій (див. *Партії політичні*) підривав віру в авторитет М. II, який він намагався зберегти шляхом активізації діяльності правих орг-цій, використання ритуалів і символів допетровської Русі, спираючись на релігійність населення (поїздки у святі місця, благословляння військ перед черговими походами, сповідування культу старчества, *канонізація* святих) тощо. Ізольованість М. II від найширших верств створювала ілюзію, що йому безмежно вірить народ. Насправді своєю непоступливістю він відштовхував робітників у табір *більшовиків*, через нереалізованість аграрної реформи втратив сел. підтримку. Недооцінка ліберальної *інтелігенції* не давала можливості спертися на її інтелектуальний потенціал, а боязнь буржуазії призвела його до повної ізоляції. Вона поглиблювалася щирою релігійністю М. II, яка переросла в містицизм. Цим скористався Григорій Распутін («человек из народа») — зокрема психотерапевтичною допомогою в лікуванні хвороби (гемофілії) спадкоємця престолу Олексія, узалежнивши цим волю імператора та імператриці. У цих умовах ініціативу перехопили ліберали й соціалісти, позиція яких сприяла поваленню самодержавної форми правління в Росії з переходом до демократ. *республіки*. Наприкінці 1916 (за ст. ст.) в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) почалися виступи, які через кілька днів переросли в масовий рух проти династії Романових. У демонстрації 12 березня (27 лютого) 1917 взяли участь 385 тис. осіб (див. також *Лютнева революція 1917*). Для придушення безпорядків у столиці М. II прислав кілька полків і сам повернувся в Царське Село. Ідея зречення М. II народилася в Ставці Верховного головнокомандувача (у Могильові; нині місто в Білорусі). Управляючий дипломатичною канцелярією М.Базілі підготував проект маніфесту, який військ. кер-во переслало царю. Згідно з проектом та з Осн. законами 1906 цар мав зректися престолу на користь спадкоємця Олексія. Через його малоліття (12 років) М. II мав призначити регента за власним вибором. Проект маніфесту підтримали інші військ. сановники, а також Найсвятіший Синод, унаслідок чого цар написав власний. Він поспішно відрікався сам і від свого імені проголосив зречення Олексія на користь молодшого брата — вел. кн. Михайла Олександровича. Вел. кн. Михайло Олександрович також відмовився прийняти верховну владу з тим, щоб Установче зібрання, обране всенар. голосуванням, запропонувало нову модель управління Росією. Одночасно передав усю повноту влади Тимчасовому урядові. Після його зречення Рос. імперія перестала існувати. Парадокс особистості і царювання М. II пояснюється об'єктивними протиріччями рос. дійсності поч. 20 ст., коли Росія вступала в нову епоху свого розвитку, а в М. II забракло волі й рішучості, а також компетентності зрозуміти й опанувати реальну ситуацію. Намагаючись за будь-яку ціну зберегти самодержавні принципи управління, він маневрував, ідучи на невеликі поступки, і як тільки ситуація змінювалася, відмовлявся від них. Відкидаючи реформи, імператор сприяв початку соціальної революції, яка стала виразником усіх проблем, що накопичувалися впродовж століть

Заарештований *Тимчасовим урядом* М. II разом із сім'єю проживав у Царському Селі, згодом був відправлений до м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), потім — до м. Єкатеринбург (нині місто в РФ), й у ніч з 16 на 17 червня 1918 за постановою РНК РСФРР і Всерос. ЦВК рос. імператор, його дружина і неповнолітні діти були розстріляні чекістами (див. *ЧК*), а останки спалені. Канонізований православною зарубіжною церквою 1981 і РПЦ 2000. Останки 1998 захоронені в С.-Петербурзі, на території Петропавловського собору *Петропавловської фортеці*.

М. II не раз приїжджав в Україну, зокрема, 1909 відвідав *«поле Полтавської битви»*, брав участь в освяченні собору св. Василія в *Овручі*, 1911 був у *Чернігові*. У Києві був кілька разів: при освяченні 1896 *Володимирського собору*, 1911 приїздив на відкриття пам'ятника імп. *Олександру II*. М. II відпочивав з родиною в Криму в Лівадійському палаці (*Лівадія*).

Дж.: Отречение Николая II: Воспоминания очевидцев, документы. М., 1990 (репринтне відтворення вид. 1927); Дневники императора Николая II. М., 1991; *Палеолог М.* Царская Россия накануне революции. М., 1991; *Мосолов А.А.* При дворе последнего императора: Записка начальника канцелярии министра двора. СПб., 1992; *Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш.* Государственные деятели России глазами современников: Николай Второй: Воспоминания. Дневники. СПб.,

1994; *Платонов О.А.* Терновый венец России: Николай II в секретной переписке. М., 1996.

Літ.: *Ферро М.* Николай II. М., 1991; *Мэсси Р.* Николай и Александра. М., 1992; *Обнинский В.П.* Последний самодержец: Очерк жизни и царствования императора России Николая II. М., 1992; *Ольденбург С.С.* Царствование императора Николая II, т. 1—2. М., 1992; *Хереш Э.* Николай II. Ростов-на-Дону, 1998; *Киркевич В.* Время Романовых: Киев в империи. К., 2004; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии, т. 2: От Александра II до отречения Николая II. М., 2004.

В.С. Шандра.

МИКОЛА́ЇВ — місто районного значення *Львівської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Дністер, за 38 км від *Львова* та за 3 км від залізничної ст. Миколаїв-Дністровський. Населення 14,7 тис. осіб (2009).

У 2-й пол. 16 ст. територія майбутнього міста належала до Дроговизького староства (див. *Староство*) Корони Польської. На його околиці в 16 ст. був печерний монастир, нині зруйнований кар'єрами. 1565 сандомирський *хорунжий* і королів. секретар Микола Тарло отримав в оренду Дроговизьке староство, і 1570 в королів. привілеї (див. *Локаційні привілеї*) йому дозволено заснувати *місто* поблизу Дроговижа. На честь засновника місто одержало назву М. Тоді ж отримало *магдебурзьке право*. Згідно з королів. привілеєм мешканці М. на 20 років звільнялися від податків. У місті 2 рази на рік проводились *ярмарки*, а раз на тиждень — торги. Миколаївські ремісники об'єднувалися в *цехи*. Наприкінці 16 ст. були цехи гончарів, шевців, пекарів, різників.

Найпершою із церков М. 1570 було збудовано церкву св. Миколая. Вона пережила кілька реставрацій і була розібрана 1848 (тоді ж на її місці розпочалося буд-во нової церкви з каменю, яку 1874 освячено).

1578 М. мав уже 37 дворів. Улітку 1593 серйозно постраждав від пожежі і привілеєм 1593 був знову звільнений від податків. Від 1619 М. стає вільним королів. містом.

У роки *національної революції 1648—1676* восени 1648 М. був у числі міст, які не підтримали Б.*Хмельницького*. У результаті місто постраждало від татар, і *вальні сейми* 1649, 1653 звільнили його від податків.

Згідно з *люстрацією* 1661—62 в М. був костьол, у передмісті — 4 церкви та монастир василіанок (див. *Василіани*). При монастирі існувала школа для дівчат. У місті було братство св. Миколая. При *братстві* діяли школа і шпиталь для калік.

Особливо важким для М. і навколишніх земель був період кінця 17 — поч. 18 ст. М. грабували татари, турки, швед. війська (у вересні 1704), а 1711 сарана знищила посіви збіжжя.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Було відмінено всі імунітети магдебурзького права.

Скасування *панщини* (1848) сприяло розвиткові міста. 1857 в М. мешкало 1968 осіб, у т. ч. 1516 українців, 409 поляків, 16 німців і 27 осіб ін. національностей. 1869 в 473 будинках мешкали 2380 осіб (1140 чоловіків і 1240 жінок).

У 19 — на поч. 20 ст. місто було одним із найбільших центрів гончарства в Україні.

Із початком *Першої світової війни* у вересні 1914 М. зайняли рос. війська.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) місто увійшло до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 18 травня 1919 М. зайнятий польс. військами. 1919—39 належав Польщі. У серпні 1920 загони Червоної армії (див. *Радянська армія*) на два дні захопили місто. У роки панування Польщі М. залишався типовим провінційним містечком. Він входив до складу Жидачівського пов. Станіславського воєводства. Чимало людей виїжджало за кордон. Тільки за період 1925—28 понад 30 сімей емігрувало до Канади, США та Бразилії.

24 вересня 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1939 — у складі УРСР. За новим адм. районуванням від грудня 1939 стає центром новоутвореного Миколаївського р-ну в складі *Дрогобицької області*. Місто від 1940.

На початку німецько-рад. війни 1941—45 в ході *Другої світової війни* 1 липня 1941 М. окупований, включений до складу *Генеральної губернії*. У роки окупації вивезено до Німеччини понад 100, загинуло понад 1200 мешканців. 29 липня 1944 звільнений військами *Першого Українського фронту*.

Від грудня 1962 М. увійшов до складу Жидачівського р-ну, від 6 грудня 1966 — райцентр Львів. обл.

Нині М. — пром. центр. Провідні галузі пром-сті — вир-во будматеріалів та харчова.

На території міста знаходяться пам'ятник Адаму Рзевському (1599), костьол св. Миколая (1636), церкви св. Михаїла (1860), св. Миколая (1874), пам'ятники Полеглим за волю України (1990), Незалежності України (1991), Т.Шевченку (1992), церкви Успіння Пресвятої Богородиці (1992), Різдва Пресвятої Богородиці (1997), скульптура Божої Матері (2004).

У М. народилися письменник і громад. діяч М.Устиянович, письменниця Уляна Кравченко (Ю.Шнайдер), історик літератури, критик і перекладач М.Мочульський.

«Громада» — газета Миколаїв. районної ради та Миколаїв. райдержадміністрації.

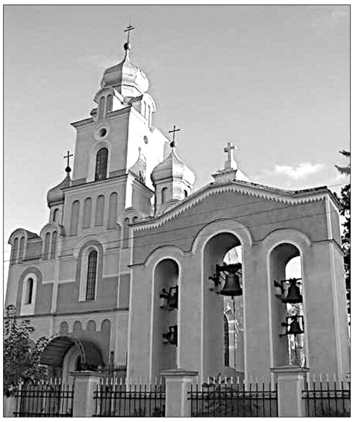

Миколаїв Львівської області. Костьол св. Миколая. Фото поч. 21 ст.

Миколаїв Львівської області. Церква св. Миколая. Фото поч. 21 ст.

«Вісті» — газета Миколаїв. міської ради.

Літ.: ІМіС Української РСР: Львівська область. К., 1968; *Шрамко Г.І.* Миколаїв над Дністром: Краєзнавчий нарис. Львів, 1973; Памятники истории и культуры Львовской области. Львов, 1986; Миколаїв і околиця. В кн.: Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини, т. 3. Нью-Йорк—Торонто—Париж—Сідней, 1993; *Пришляк Я.* Видатні особистості Миколаївщини. Миколаїв—Монреаль—Львів, 1998; Миколаївщина: Збірник наукових статей, т. 1—4. Львів, 1998—2007; Офіційний сайт Миколаївського району. Web: http://www.mykolaiv.lviv.ua; Портал Миколаївського району. Миколаїв. Львівська область. Миколаївський район. Web.: http://mklviv.info.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

Миколаїв. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

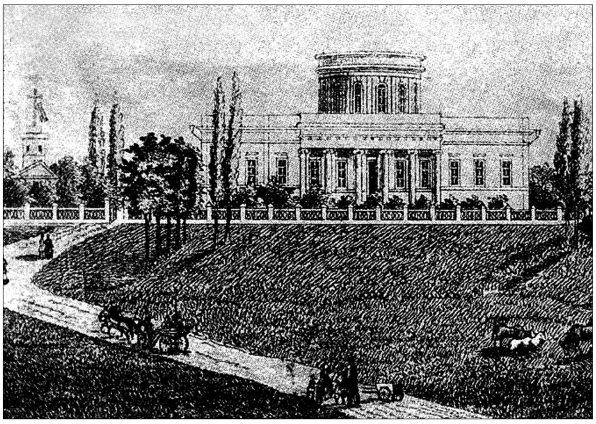

Миколаїв. Морська обсерваторія. 1827. Малюнок невідомого автора 2-ї половини 19 ст.

МИКОЛА́ЇВ — місто, адм., екон. і культ. центр *Миколаївської області.* Розташов. на лівому березі Бузького лиману на півострові при злитті рік Пд. Буг та Інгул, за 50 км від Чорного моря. Мор. порт, залізничний вузол. Населення 506 тис. осіб (2008).

На території міста виявлені залишки поселень *неоліту*, некрополі ранньобронзового віку, поселення пізнього *бронзового віку*, греко-рим. періоду (4 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.), ранньослов'ян. часу (8 — 9 ст.).

Починаючи з 9 ст., на території майбутнього міста виникали форпости *Київської Русі* перед виходом до відкритого моря на шляху «із варяг у греки». В серед. 13 ст. ця територія потрапила під владу *Золотої Орди.* З 1362 знаходилась у складі *Великого князівства Литовського*, але вже у 15 ст. на землі Побужжя держ. контроль не поширювався. Надалі спустошені степи, де кочували ногайці, входили до складу володінь *Османської імперії.*

За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* територія, на якій розташов. М., відійшла до Росії.

1787 під час осади *Очакова* виникла потреба у буд-ві суднобудівної верфі. Князь Г.*Потьомкін* обрав для неї територію у гирлі Інгулу. За його вказівкою 1788 була закладена нова верф, яка мала різні назви — Інгульська, Усть-Інгул, Верф на Інгулі. Навколо верфі швидко зростало безіменне містечко. Днем заснування верфі вважається 27 квітня 1789. Цим числом датована вказівка Г.Потьомкіна «завести верфь на Ингуле», якій було дано назву М. на честь Св. Миколая, заступника моряків.

10 листопада 1789 Г.Потьомкін звернувся до цариці з проханням затвердити за М. статус міста. Проте цей статус М. дістав лише у жовтні 1790, тоді ж його зарахували у заштатні міста і підпорядкували військ. *губернатору.* На цей час в М. налічувалося 26 дворів, проживало 105 чоловіків та 42 жінки. Через два роки населення збільшилося до 1566 жителів та 1734 тимчасових робітників. Вперше М. як місто згадується у «Повному зібранні законів» тільки 1795.

Спорудження верфі і міста доручили полк. М.Фалєєву. 1790 архіт. І.Старовим був складений ген. план М. Одним з перших губернаторів міста був О.*Грейг* — інженер, командир Чорномор. флоту. За його ініціативою в місті була побудована перша комерційна пристань, яка проіснувала до 1889.

З 1794 в М. перебувало управління Чорномор. флотом — канцелярія Гол. командира флоту і портів. На багато років М. стає суднобудівною базою Чорномор. флоту і одним із пріоритетних центрів кораблебудування і оборонної пром-сті Росії. 1795 в місті засновано *градоначальство* і проведено перший перепис населення. З 1805 гол. командир флоту дістав права військ. губернатора М. і *Севастополя.*

1812 під час війни з *Наполеоном I* із матросів М. був сформований 75-й корабельний екіпаж, який брав участь у взятті Парижа.

1795 М. був приписаний до *Вознесенського намісництва*, 1797 — до *Новоросійської губернії*, з 1802 — став губернським містом *Миколаївської губернії.* 1803 М. увійшов до складу *Херсонської губернії.* З 1805 М. — центр *Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства* (з 1856 — Миколаїв. військ. губернаторства). Населення міста з 1790 по 1856 зросло з 10 до 61,6 тис. осіб.

Під час *Кримської війни 1853—1856* місто було гол. тиловою базою Чорномор. флоту. Поразка у Крим. війні, що потягла за собою заборону для Росії мати військ. флот на Чорному морі, значно підірвала екон. базу М. Але відкриття 1862 торгового порту, залізничне буд-во, поглиблення фарватеру від Очакова до М. дали новий поштовх розвитку міста. Генерал-губернатор Б.Глазенап домігся дозволу на відкриття Миколаїв. порту для іноз. судів, митниці й іноземних консульств. Після скасування 1870 обмежувальних статей Паризького договору в М. відновилося будівництво військових кораблів. 1873 прокладено залізничну лінію Миколаїв—Знам'янка, 1907 відкрито залізницю Миколаїв—Херсон.

1895—97 в М. виникають суднобудівні та мех. з-ди, які 1907 зливаються в один — «Наваль». 1911 на базі Адміралтейства створений завод «Руссуд». 1865 почала виходити газ. «Николаевский вестник».

Після переведення штабу Чорномор. флоту з М. у Севастополь (1900) в М. було відновлене градоначальство. На 1911 насе-

лення миколаїв. градоначальства налічувало 104, 5 тис. осіб.

Зосередження в місті великої кількості кваліфікованих робітників зробило його осередком високої страйкової активності. Особливо великі страйки відбувалися після повстання на броненосці «Князь Потьомкін Таврійський», який був спущений 1900 зі стапелів М. В жовтневі дні 1917 М. називали «червоним Пітером України».

В листопаді 1917 в місті утвердилася влада *Української Центральної Ради*, в січні 1918 влада перейшла до ради робітн. і військ. депутатів. В березні 1918 місто потрапило під владу нім. окупантів і в ньому було запроваджено воєнний стан. 25 березня 1918 відбулося повстання проти австро-нім. окупантів, в липні—серпні залізничники М. брали участь у Всеукр. страйку залізничників 1918. В грудні 1918 місто захопили війська *Антанти*. 15 березня 1919 в місті відновлено рад. владу. 17 серпня 1919 його зайняли денікінці.

Після остаточного утвердження в місті рад. влади (січень 1920) М. став губернським центром Херсон. губ., у грудні 1920 перейменованої в Миколаївську. У жовтні 1922 Миколаїв. губ. влилася до Одеської, а М. став повітовим центром. 1923—30 — центр Миколаїв. округи. 1932—37 — у складі *Одеської області*, з 1937 — центр Миколаїв. області. Райцентр 1929—30, 1938—44, відновлено 1962.

Під час гітлерівської окупації (16 серпня 1941 — 28 березня 1944) М. входив до Миколаїв. ген. округу, підпорядкованого *рейхскомісаріату «Україна»*. В травні 1943 округи Миколаївланд та Миколаїв-штадт об'єднані в округ Миколаїв. При звільненні М. відзначилися 68 моряків-десантників під командуванням К.Ольшанського, всі вони були удостоєні звання Героя Рад. Союзу (більшість — посмертно).

На початку війни десятки тисяч кваліфікованих працівників М. разом з обладнанням підпр-в були евакуйовані в рад. тил і швидко налагодили випуск продукції для фронту. Уже в квітні 1944 у щойно звільненому місті почав працювати з-д ім. 61 кому-

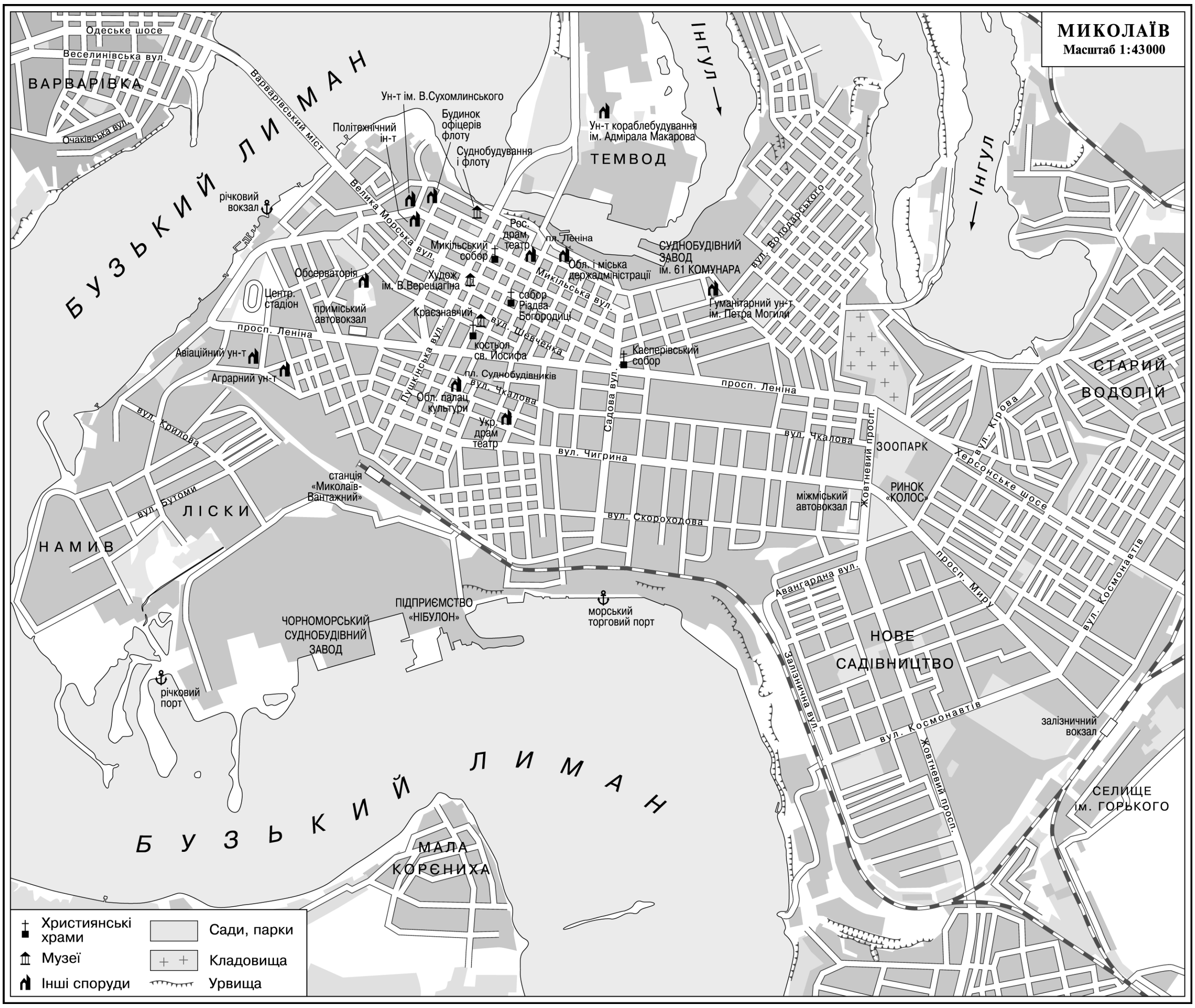

нара, 1947 розпочалося буд-во суднобудівного з-ду «Океан».

У часи Рад. Союзу М. був закритим містом, найбільшою військ. верф'ю. Саме тут створювалися ракетні крейсери, важкі авіанесучі крейсери і авіаносці. На відзначення двохсотлітньої праці суднобудівників 1989 споруджено багатофігурний пам'ятник.

Нині пром. обличчя міста, крім трьох суднобудівних заводів і порту, визначають науково-вироб. комплекс газотурбобудування «Зоря—Машпроект», найбільший в Європі глиноземний завод, холдинг із вир-ва соків «Сандора».

Серед істор. пам'яток міста: астрономічна обсерваторія (19 ст.), будівля штабу Чорномор. флоту (19 ст.), Свято-Микільський собор (1813—17), собор Різдва Богородиці (19 ст.), Костьол св. Йосифа (19 ст.).

У М. народилися астроном Ф.Бредихін, флотоводець адмірал С.*Макаров*, поети Л.Вишеславський і М.Лисянський. Тут служили і працювали адмірали О.Грейг та М.*Лазарєв*, першовідкривач Антарктиди Ф.Беллінсгаузен, адмірали П.*Нахімов* і В.*Корнілов*. Саме в М. філолог В.*Даль* приступив до складання «Толкового словаря живого великорусского язика». Перша книга з історії укр. народу рідною мовою — «Історія України-Русі» — була написана М.*Аркасом* в М.

Провідні газети: «Південна Правда», «Рідне Прибужжя».

Літ.: *Ге Г.* Исторический очерк столетнего города Николаева при устье Ингула: 1790—1890 гг. Николаев, 1890; *Аров Б.Л.* Миколаїв (Розповідь про місто українських корабелів). К., 1966; ІМіС УРСР: Миколаївська область. К., 1971; *Крючков Ю.С.* История Николаева: от основания до наших дней. Николаев, 1996; *Павлик І. та ін.* Історія Миколаївщини. М., 1996; *Кухар-Онишко В.В.* Історія Миколаївщини. М., 2000; *Гаркуша О.М. та ін.* Миколаївщина: літопис історичних подій. Херсон, 2002; *Шкварець В.П. та ін.* Історія рідного краю. Миколаївщина. М., 2004; *Банєва І.О. та ін.* Миколаївщина в новітній історії. 70-річчю утворення Миколаївської області присвячується. М., 2007; Сайт міста: www.mykolayiv.osp-ua.info.

Я.В. Верменич.

МИКОЛА́ЇВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) адм.-тер. одиниця на Пд. України, створена сенатським указом від 8 жовтня 1802. Центр — м. *Миколаїв.* 15 травня 1803 губернське управління переведено з Миколаєва до *Херсона.* Від 31 серпня 1803 М.г. стала називатися *Херсонською губернією.* Складалася з 4-х *повітів* — Херсон., Єлизаветградського, Ольвіопольського і Тираспольського — і 230 *волостей*;

2) адм.-тер. одиниця, створена 25 грудня 1920 перейменуванням Херсон. губ. на М.г. До її складу, крім частини Херсон. губ., передано Дніпровський пов. *Таврійської губернії.* Повіти — Херсон., Дніпровський, Єлизаветградський і Миколаїв. — поділялися на 132 волості. 21 жовтня 1922 ліквідована, територія включена до складу *Одеської губернії.*

Літ.: ІМіС УРСР: Миколаївська область. К., 1971.

Я.В. Верменич.

МИКОЛА́ЇВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Створена 22 вересня 1937 після розукрупнення *Одеської області.* Розташов. на пд. України, в басейні нижньої течії Пд. Бугу. Межує: на пн. — з *Кіровоградською областю*, на зх. — з Одес. обл., на сх. — з *Дніпропетровською областю* і *Херсонською областю.* На пд. омивається Чорним морем. До області належать о-в *Березань* і Кінбурнська коса. Територія 24,6 тис. км^2 (4 % території України).

На 1 січня 2008 чисельність населення 1203,6 тис. осіб (міське — 67,5 %). Центр — м. *Миколаїв.* В області — 19 р-нів, 9 міст, 17 с-щ міськ. типу, 287 сільс. рад, 894 сільс. населені пункти. За нац. складом переважають українці (75 %), росіяни — 20 %, серед ін. національностей — молдовани, білоруси, болгари. Статус істор. населених місць мають міста Миколаїв, *Вознесенськ*, *Очаків*, *Первомайськ.*

За характером рельєфу М.о. — рівнина, полого нахилена в пд. напрямку. Більша частина території лежить у межах Причорномор. низовини. На пн. — відроги Подільської та Придніпровської височин. Осн. корисні копалини — нікель, уранові руди, граніт, гнейси, кварцити. Клімат помірно континентальний, з м'якою малосніжною зимою та жарким посушливим літом. На території області 85 річок басейну Чорного моря. Головні — Пд. Буг, Інгулець, Березань.

Територія сучасної області заселена з часів *палеоліту пізнього.* У 9—8 ст. до н. е. тут жили племена *кімерійців*, їх витіснили іранські племена *скіфів.* У 7 ст. до н. е. на о-ві Березань виникло перше в Пн. Причорномор'ї давньогрец. поселення (див. *Березанське поселення*), а у 6 ст. до н. е. в місці злиття Бузького та Дніпровського лиманів засновано античне місто-державу — *Ольвію*, яка проіснувала до 4 ст. н. е. У пн. частині нинішньої області жили скіфи, *сармати*, ранньослов'ян. племена; у 10—12 ст. вона входила до складу *Київської Русі.* На поч. 13 ст. внаслідок частих нападів *половців* край знелюднів; наприкінці 13 ст. він потрапив під владу золотоординського темника Ногая. 1362 ці землі потрапили під владу литов. князів і підпорядковувалися в адм. відношенні удільному *Київському князівству.* Від серед. 15 ст. значна частина території перебувала в залежності від *Османської імперії*, а від 4-ї чв. 16 ст. її пн. частина входила до складу *Вольностей Війська Запорозького низового* (*Бугогардівська паланка* та *Прогноївська паланка*). За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* та *Ясським мирним договором 1791* територія М.о. ввійшла до складу *Російської імперії.*

1788 в гирлі Інгулу почалося буд-во верфі, яка поклала початок м. Миколаїв, інтенсивному заселенню краю, буд-ву Чорномор. флоту. Впродовж 19 ст. Миколаїв перетворився на великий центр суднобудування і с.-г. машинобудування. Розвитку промсті сприяло відкриття Миколаїв. торг. порту (1862), буд-во залізниці.

Від 1797 територія М.о. входила до складу *Новоросійської губернії.* 1802 створено *Миколаївську губернію*, що об'єднала Херсон., Єлизаветградський, Ольвіопольський і Тираспольський повіти. Від 1803 Миколаївщина — у складі *Херсонської губернії.* Від 1805 існувала окрема адм. одиниця — *Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство* (після *Кримської війни 1853—1856 Севастополь* зі складу губерна-

торства було виведено). На території Миколаївщини у 18 ст. були створені *адміралтейські поселення*, а в 20-х рр. 19 ст. — *військові поселення*. 1900 створене Миколаїв. градоначальство (див. *Градоначальство*; ліквідоване 1917). 1920—22 існувала Миколаїв. губ., 1923—30 територію області розподілили між *Миколаївською округою*, *Первомайською округою*, *Одеською округою* та *Херсонською округою*. 1932—37 Миколаївщина входила до складу Одес. обл. 1937 утворено М.о. 1944 зі складу М.о. виділено Херсон. обл. 1938 в області налічувалося 38 р-нів. Кількість р-нів не раз змінювалася (1941 — 26, 1946 — 19, 1965 — 16, від 1967 — 19).

Під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями території області (серпень 1941 — березень 1944) діяли підпільні організації і групи (*Миколаївський підпільний центр*, «*Патріот Батьківщини*» та ін.). Власну підпільну мережу створила й *Організація українських націоналістів*. Обласний центр звільнено під час *Одеської наступальної операції 1944* (див. також *Миколаївський десант 1944*).

В економіці області провідна роль належить машинобудуванню та харчовій пром-сті в поєднанні з багатогалузевим сільс. госп-вом та рекреаційним комплексом.

Південноукр. АЕС (м. Южноукраїнськ) виробляє майже 15 % вітчизн. електроенергії. Корпорація «Нібулон» — експортер зерна — потрапила до рейтингу 500 найбільших підпр-в Центр. та Сх. Європи.

На Миколаївщині народилися історик і композитор М.*Аркас* (1853—1909), художник А.Антонюк (1943), поет і кінорежисер М.Вінграновський (1936), письменниця *Дніпрова Чайка* (Л.Василевська; 1861—1917), поет і археолог Б.*Мозолевський* (1936—95), актор і режисер П.*Сакса*-

ганський (1859—1940), актор, режисер М.К.*Садовський* (1856—1933).

Осн. істор. пам'ятки: старий цвинтар (кін. 18 — поч. 20 ст., Миколаїв), музей суднобудування (19 ст., Миколаїв), астрономічна обсерваторія (19 ст., Миколаїв), залишки центру Прогнойської козац. паланки і фортеці *Кінбурн* (Кінбурнський п-ів), рештки давньогрец. городища (с. Козирка Очаківського р-ну), залишки давньогрец. міста Борисфен (о-в Березань), Свято-Миколаївська церква (15—19 ст., Очаків), руїни давньогрец. м. Ольвія (6 ст. до н. е. — 4 ст., с. Парутине Очаківського р-ну).

Літ.: ІМіС УРСР: Миколаївська область. К., 1971; *Шкварець В.П., Мельник М.Ф.* Миколаївщина: Погляд крізь століття. Миколаїв, 1994; Все про Україну. К., 1998; Миколаївщина: Літопис історичних подій. Миколаїв, 2002.

Я.В. Верменич.

МИКОЛА́ЇВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Одеської губернії*. Окружний центр — м. *Миколаїв*. Налічувала 8 районів. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 9 районів та 166 сільрад, населення 466 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців 61,1 %, росіян — 17,7, євреїв — 7,3 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Миколаївська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

МИКОЛА́ЇВСЬКЕ І СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО́ВЕ ГУБЕРНА́ТОРСТВО — спец. інститут управління, що діяв 1805—1900. Військ. губернаторства утворювалися царизмом у прикордонних («на особых правах состоящих») регіонах та в місцях зосередження підпр-в, що обслуговували військ. потреби. Посади *військових губернаторів* були остаточно узаконені положенням *Комітету міністрів Російської імперії* «Про штати канцелярій військових і генерал-губернаторів» (лютий 1826). М. і С. в.г. створене 20 березня 1805; крім *Миколаєва* і *Севастополя*, до нього увійшли *адміралтейські поселення*: Богоявленське, Воскресенське, Калинівка, Покровське, а від 1820 — *Березнегувате* і Висунськ. Управління територією здійснювала канцелярія миколаївського і севастопольського військ. губернатора. 1856 у зв'язку з поразкою в *Кримській війні 1853—1856* Севастополь було виведено з-під відомства канцелярії, яка стала іменуватися канцелярією миколаїв. військ. губернатора. Від 1877 у віданні військ. губернатора залишився лише Миколаїв із прилеглими хуторами. Упродовж 1881—82 військ. порт Миколаїв підлягав Одес. тимчасовому генерал-губернаторові.

На військ. губернаторів покладалося завдання «охорони порядку» і боротьби з протестними настроями, причому їхня влада поширювалася і на військових, і на цивільне населення. Миколаївський і севастопольський військовий губернатор одночасно вважався командувачем Чорномор. флоту, йому підлягали всі порти. Канцелярія військ. губернатора була адм. органом мін-ва внутр. справ. На неї покладався і нагляд за станом пром-сті, торгівлі, фінансів, контроль за діяльністю органів станового й місц. самоврядування.

Миколаїв. військ. губернаторство скасоване на підставі рішення Держ. ради Рос. імперії, затвердженого 5 червня 1900. Замість військ. губернатора запроваджене Миколаїв. градоначальство (див. *Градоначальство*).

Літ.: *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805—1900). Миколаїв, 2006; *Її ж.* Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство: історія створення та засади функціонування. «Регіональна історія України», 2008, № 2.

Я.В. Верменич.

МИКОЛА́ЇВСЬКЕ УКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, зареєстрована 16 лютого 1907. 25 лютого відбулись орг. збори т-ва, на яких його головою обрали М.*Аркаса*. До ради т-ва увійшли: А.Крижанівський (товариш (заст.) голови), Ю.Литвин (писар), П.Скляр (скарбник), С.Гайдученко, Ю.Маковський, кандидати у раду — П.Дюмін, М.Местергазі, К.Овчаренко. 1908 товаришем голови обрано Ю.Маковського, скарбником — В.Дейнеку. Активними членами т-ва також були: П.Андріященко, П.Біляновський, Д.Іваненко, П.Каракаєв, Л.Ківшик, Г.Литвиненко, І.Лобко, Г.Манілов, Г.Науменко, І.Сопенко, К.Черниш. Наприкінці 1907 т-во нараховувало бл. 180 членів. Культурно-освіт. діяльність поширило на *Вознесенськ*, Олешки, *Херсон*. У різний час т-во очолювали: О.Аркас, В.Дейнека, М.Василенко, М.Загоруйченко, О.Савченко-Осмоловський, Б.Брояківський, М.Лагута, О.Зіма, К.Христаченко. У складі т-ва працювало 4 відділи: літературно-наук. (очолював М.Аркас), артистично-муз. (Б.Кузнецов), книгарні і книгозбірні (П.Андріященко), госп. (П.Дюмін, М.Заполенко, С.Ген).

Миколаїв. «Просвіта» організовувала літературно-муз. вечори, відзначала Шевченківські роковини, здійснювала постановку вистав, лекційну діяльність. Лекції присвячувались історії України, відомим культ. діячам — І.*Котляревському*, М.*Заньковецькій*, П.*Ніщинському*, І.*Карпенку-Карому*, Б.*Хмельницькому*. Щорічними були концерти-звіти. 1908 музично-драм. секція т-ва здійснювала постановку вистав у Херсоні. Зібрані кошти пішли на спорудження пам'ятника Т.*Шевченкові*. Крім того, до 1914 з чистого прибутку від кожного вечора, влаштованого «Просвітою», вирішено 5 % відраховувати на буд-во пам'ятника Т.Шевченку в *Києві*.

1908 рада т-ва звернулась до члена *Державної думи Російської імперії* І.*Лучицького* з проханням домогтися відкриття курсів *українознавства* в учительських і духовних семінаріях, чоловічих г-зіях і ун-тах. З проханням вирішити проблему українізації школи М.Аркас на з'їзді представників учительської спілки звертався до Петерб. укр. громади, про утворення в укр. ун-тах кафедри українознавства та шкіл з укр. мовою викладання — до Всеслов'ян. студентського з'їзду в Празі (нині столиця Чехії). На кошти М.Аркаса у селах Богданівка і Христофорівка працювали 4-річні школи з укр. мовою викладання. Було засновано стипендії Т.Шевченка і ради т-ва,

призначені учням механіко-тех., залізничного, реального уч-щ, чол. класичної г-зії, акушерсько-фельдшерської школи. Деяким учням залізничного уч-ща т-во оплачувало проживання. «Просвітою» членам т-ва виділено кошти на утворення фонду позичково-допоміжної каси.

Місц. власті всіляко обмежували діяльність т-ва. Сценарії програм цензурувалися, літературно-муз. вечори, нар. гуляння проводилися з дозволу міськ. голови. Проте «Просвіта» діяла досить активно. 1910 відбулося 16 літературно-муз. вечорів, поставлено 65 п'єс, 1911 — 18 вечорів, 50 п'єс.

У роки *Першої світової війни* т-во надавало пожертви військ. госпіталям та діючій армії, спонсорувало Тетянинський к-т допомоги зруйнованим війною територіям. 1916 проведено 20 концертів та вистав у міськ. госпіталях.

1917 діяльність т-ва активізувалась серед сільс. населення. Засновано орг-ції у с-щах Сухий Єланець, Снігурівка, Лиса Гора, Новогригорівка, Євгеніївка, Софіївка, Мар'ївка. Впорядковувалися нар. читальні, утворювалися співочі гуртки. Найбільше уваги т-во приділяло поширенню книжок, розвитку б-ки, хорового співу.

Т-во брало участь у заходах політ. спрямування, організовувало мітинги, маніфестації. Члени Миколаїв. «Просвіти» висловили підтримку *Українській Центральній Раді.* Рада орг-ції зверталася до Херсон. повітового земства щодо українізації Миколаїв. вчительського ін-ту. Питання українізації захищав у міськ. думі викладач ін-ту, член ради «Просвіти» М.Лаута.

Представники Висунської, Широківської, Березнегуватської, Новобузької «Просвіт» зверталися до ради миколаїв. орг-ції з проханням об'єднати їхню роботу. На з'їзді «Просвіти» Миколаївської округи 8—11 вересня 1917 представники 20 орг-цій утворили Спілку укр. культурно-просвітніх т-в Миколаїв. округи та прийняли її статут. У раду спілки обрали по одному представникові від кожного т-ва і 3 представники від Миколаїв. «Просвіти». Головою спілки обрали голову ради Миколаїв. «Просвіти» Б.Брояківського.

1918—19 «Просвіта» поставила 72 вистави, прочитала 63 доброчинні лекції. Т-во мало єдину в Миколаєві укр. б-ку, що налічувала до 1 тис. книг. Літературою користувались учні шкіл, робітники миколаїв. з-дів.

13 червня 1920 Миколаїв. «Просвіта» на заг. зборах прийняла «радянський» зразковий статут, що передбачав її функціонування «на соціалістичних засадах». Т-во брало участь у відкритті клубів, дитячих садків, музеїв, організовувало нар. хори, влаштовувало виставки картин, літератури, проводило вечори. 1920 разом із спілкою споживчих т-в «Просвіта» виступила організатором кооп. т-ва «Кооперативна українська книгарня», але в лютому 1921 всі документи і справи новоутвореної орг-ції перейшли у власність губкоопертвідділу на правах видавничого підвідділу.

Останні документи «Просвіти» датовані березнем 1924, коли за участі ін. культурно-освітніх установ проведено вечір пам'яті в день 63-х роковин смерті Т.Шевченка.

Дж.: Справоздання Українського товариства «Просвіта» у Миколаїві: На 1 січня 1909 р. Николаев, 1909; Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Документи і матеріали. К., 2003.

Літ.: *Цимбал Л.* Ми певні, що майбутнє за нами: Віхи діяльності Миколаївської «Просвіти» (1907—1924). В кн.: «Просвіта»: історія та сучасність (1868—1998). К., 1998.

О.В. Малюта.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ДЕСА́НТ 1944 — десант 55-ти моряків-добровольців з 384-го окремого батальйону мор. піхоти (командир — старший лейтенант К.Ольшанський), 2-х зв'язківців командуючого *Двадцять восьмою армією* і 10-ти саперів з 57-го окремого інженерно-саперного батальйону, які в ході *Одеської наступальної операції 1944* за завданням командування вночі проти 26 березня на 7-ми рибальських човнах із с-ща Жовтневе переправилися через Пд. Буг і висадилися в тил гітлерівських військ — у порт м. *Миколаїв* з метою сприяння військам *Третього Українського фронту* в оволодінні містом. Загін супроводжував

Миколаїв. Пам'ятник героям-десантникам. 1977. Скульптор Ю. Помеєр, архітектор О. Душкін. Фото початку 21 ст.

місц. рибалка А.Андрєєв, попри зустрічний штормовий вітер 15-кілометровий шлях було подолано більш, ніж за 5 годин. Десантники зняли охорону, захопили кілька споруд і зайняли кругову оборону. Протягом 26—28 березня вони відбили 18 атак ворога, у ході яких знищили понад 700 гітлерівців й самі зазнали значних втрат — у нерівному бою загинули 55 десантників. Своїми діями вони відтягли на себе значні сили противника і цим сприяли військам 3-го Укр. фронту і Чорномор. флоту у визволенні Миколаєва. 55-ти десантникам — мор. піхотинцям 20 квітня 1945 присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Прізвища 12 ін. героїв десанту — зв'язківців і саперів, не занесених до списку загону, протягом багатьох років залишалися невідомими. Частина імен встановлена. 1965 звання Героя Рад. Союзу удостоєний рибалка-провідник загону А.Андрєєв (посмертно).

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. М., 1984; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Н.М. Руденко.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й був створений 1913 як історично-археологічний у *Миколаєві.* Іні-

ціаторами його заснування були голова міськ. думи М.Леонтович (також причетний до створення в місті зоопарку), юрист, член міськ. думи С.Гайдученко та Є.Францев. Основу музею склала колекція «Кабінету рідких речей», створена 1803. У роки *Другої світової війни* збірки колекції були майже знищені.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

1950, об'єднавшися з природничо-краєзнавчим музеєм, став обласним краєзнавчим. Розміщується в Старофлотських казармах (серед. 19 ст.). Збірки музею нараховують понад 130 тис. експонатів. Основна експозиція розкриває природу краю, історію заселення регіону та виникнення *козацтва*, соціально-економічного розвитку Миколаївщини, історію заснування міста, період II світ. війни та розбудови державності.

Велику істор. цінність складають археол., етногр., нумізматичні колекції, предмети вжитку та побуту з *Ольвії* і Криму, зброя запорожців та матеріали з історії міста. Унікальними є: археол. знахідки з експедицій Б.*Фармаковського* по Миколаївщині, скіф. антропоморфні стели з *курганів*, колекція стародруків, серед яких *Требник Петра Могили 1646*, меморіальні речі з родини Аркасів (щоденники, листи). У музеї зберігається єдина в Україні збірка рос. пам'ятних медалей кінця 18 — поч. 20 ст. із колекції В.Ашика та ін.

Музей має 5 відділів: Музей підпільно-партизан. руху на Миколаївщині під час Великої Вітчизн. війни (з 1975), Військово-істор. музей ім. О.Суворова (від 1971, *Очаків*), музей суднобудування і флоту (*Миколаїв*), Первомайський краєзнавчий музей, музей «Партизанська іскра» (з 1986, с. Кримка Первомайського р-ну).

Щороку музей відвідують понад 150 тис. осіб. Традиційними стали наук. конференції «Історія, етнографія, культура: нові дослідження», що проводять співробітники музею. У них беруть участь представники з різних країн. Видає матеріали конференцій, опублікував колекцію листівок з краєвидами старого міста «Прогулки по старому Николаеву» (1998), каталог «Книги и брошюры, изданные в Николаеве в 1789—1917 гг.» (1986).

Р.В. Маньковська.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ «ПІВДЕННОРОСІ́ЙСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ СОЮ́З» — нелегальна соціал-демократ. орг-ція, заснована весною 1897 в *Миколаєві*. Об'єднував 8 робітн. гуртків, до яких входило понад 250 фабрично-заводських робітників міста. Організаторами й керівниками М.«П.р.с.» були Р.Коротков та І.Мухін. «Союз» проводив пропагандистську й агітаційну роботу серед місц. робітників і водночас підтримував зв'язки з робітн. осередками *Києва*, Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), *Одеси* та ін. міст України, звідки одержував нелегальну літературу. При «Союзі» створено касу для допомоги страйкуючим робітникам, діяла друкарня, в якій було надруковано 10 листівок і 3 номери газ. «Наше дело». Вплив орг-ції постійно розширювався. Їй пощастило встановити зв'язки із солдатами 58-го піх. полку й організувати там гурток. У січні 1898, після арешту членів «Союзу», орг-ція фактично перестала існувати: її активних учасників заслано до Сибіру.

О.В. Лисенко.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ПІДПІ́ЛЬНИЙ ЦЕНТР — антифашист. орг-ція, що діяла в м. *Миколаїв* на чолі з командиром розвідгрупи майором В.Лягіним (Корнєвим). Виник у грудні 1941. З представників окремих груп було обрано к-т у складі П.Защука (голова), В.Бондаренка, П.Комкова, Ф.Воробйова, В.Соколова. В.Лягін з метою конспірації в к-т не входив. Центр організовував диверсії, розповсюджував листівки в місті й області, збирав розвідувальні дані, організовував саботаж на пром. підпр-вах. Керував 25-ма підпільними групами, до яких входили кілька сот осіб. У грудні 1942 членів к-ту заарештували, кер-во взяли на себе члени розвідувальної групи В.Лягіна. У лютому 1943 більшість з них також була заарештована. У центрі залишилося бл. 50 осіб, які продовжували боротьбу проти окупантів. Після розгрому керівного ядра член к-ту П.Комков з групою підпільників переїхав до *Херсона*, звідки координував дії підпілля на Миколаївщині та Херсонщині. Після загибелі П.Комкова восени 1943 керівне ядро підпілля знову перемістилося до Миколаєва і діяло до визволення міста від окупантів. Усього 1942—43 заарештовано 97 підпільників, з них 46 страчено, у т. ч. В.Лягіна (Герой Рад. Союзу, 1944, посмертно), П.Защука, Ф.Воробйова, П.Комкова, В.Соколова.

Багато з членів орг-ції нагороджені орденами (більшість посмертно).

Літ.: Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. Одесса, 1964; ІМіС Української РСР: Миколаївська область. К., 1971; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы, т. 2. К., 1980.

Т.С. Першина.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ СОБО́Р у Ніжині — пам'ятка укр. арх-ри і монументального мист-ва 17 ст. Збудований не пізніше 1655 на кошти *козаків* і *міщан*, у т. ч. ніжин. полковників І.*Золотаренка* та В.*Золотаренка* і їх матері. На думку більшості дослідників укр. мист-ва 17—18 ст., собор є прототипом мурованих хрещатих п'ятибаневих храмів в укр. барокової арх-рі. Був зразком для буд-ва цілого ряду п'ятибаневих церков у *Лівобережній Україні*: таких як Свято-Троїцький собор *Густинського Свято-Троїцького монастиря*, Спасо-Преображенський собор у м. *Ізюм*, Свято-Миколаївський собор *Батуринського Крупницького Свято-Миколаївського монастиря*, собор у с. Лютеньки (нині с. Лютенька Гадяцького р-ру Полтав. обл.), Свято-Успенський собор в м. *Новгород-Сіверський*, Свято-Георгієвський собор *Видубицького*

Свято-Миколаївський собор у Ніжині. Фото 2009.

Свято-Михайлівського монастиря в *Києві*, церква на Економічних воротах *Києво-Печерської лаври* (17 ст.), Свято-Катерининська церква в м. *Чернігів*, Благовіщенський собор і Свято-Успенська церква в *Ніжині* (18 ст.) та ін.

При буд-ві М.с. сформувався стиль, який став характерним для укр. *бароко* в монументальній арх-рі. Розміщений на площі — за вимогою такого композиційного прийому, як всефасадність. Зовн. розміри храму вписуються в рівносторонній трикутник. За винятком бань, не має округлих м'яких ліній, усі зовн. об'єми осн. масиву і підкупольні барабани — гранчасті. У внутр. зх. частині влаштовано по одній та по дві камери, які були своєрідними спец. лоджіями для заможних прихожан. Первісно був прикрашений рельєфно виступаючими деталями у вигляді намистинок, гирек, напівколон, які частково збереглися, але не були відновлені під час реставрації.

У М.с. був один з кращих іконостасів у Лівобереж. Україні. Він займав ширину всього храму раменами. В абрисі рисунка іконостаса була взята композиція подвійної тріумфальної арки, намісний нижній ряд у плані не прямолінійний, а вигнутий біля дияконських дверей, у другому ярусі ікони «празників» (християн. свят) були укомпоновані у восьмигранне обрамлення. Композиційним центром третього ярусу був Христос на троні «Деісус», перед ним — Богоматір та Іоанн Предтеча на колінах, а за спиною трону — портретні зображення *ктиторів* І. та В. Золотаренків. Іконостас і настінний живопис у первозданному вигляді не збереглися.

М.с. не раз горів (1754, 1773, 1797) та перебудовувався в 2-й пол. 19 ст., унаслідок чого втратив цегляний бароковий декор, а цегляна баня грушоподібної форми була перебудована на більш видовжену. Протягом 18—19 ст. навколо М.с. формувався архітектурний ансамбль. Поряд була збудована двоярусна дзвіниця (не збереглася), а з пд. боку — на місці пошкодженої внаслідок пожежі 1792 церкви св. Варвари — тепла церква св. пророка Іоанна Предтечі з боковими вівтарями св. Варвари і св. Митрофана Воронезького (1842, нині — міський будинок к-ри). На поч. 1830-х рр. М.с. було закрито і перетворено на підсобні приміщення. Лише 1957—66 черніг. реставратори на чолі з М.Говденком підготували необхідну документацію для реставрації, яка почалася в 1980-х рр. і була завершена 1990 ніжин. реставраторами на чолі з Г.Сипливцем. Було повернуто первісний вигляд баням за зразком Свято-Троїцького собору Густинського Свято-Троїцького монастиря.

Літ.: *Логвин Г.* По Україні. К., 1968; *Мусієнко П.Н.* Подих давнини глибокої. К., 1972; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; *Морозов О.* Пам'ятка козацької слави. «Пам'ятки України», 1992, № 2; *Макаров А.* Світло українського бароко. К., 1994; *Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.* Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII—XX ст.: Нариси культури, ч. 4. Ніжин, 1998; *Їх же.* Образотворче мистецтво та скульптура в Ніжині в XVII—XX ст.: Нариси культури, ч. 5. Ніжин, 1998.

А.В. Блануца.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д — флагман сучасного укр. суднобудування. Назва підпр-ва (яке ще інколи називають Чорномор. суднобудівним з-дом) тісно пов'язана з містом, де воно розташоване. 1895—1897 в *Миколаєві* виникло одразу 2 великих з-ди — бельг. акціонерного Т-ва суднобудівних, мех. і ливарних з-дів (т. зв. Франц. з-д) і Чорномор. з-д рос. Т-ва мех. вир-ва в Південній Росії. 1907 ці два гіганти злилися в один — з-д «Наваль», давши початок М.с.з., котрий обслуговував передусім потреби Чорномор. імператорського військово-мор. флоту. Саме тут було збудовано перший у світі мінний загороджувач «*Краб*», найбільші в Росії турбінні міноносці, лінійні кораблі. Крім того, з-д виготовляв шаланди, баржі, суднові котли, підйомні крани, трамвайні вагони, залізничні мости, паровози. Від лютого 1917 до 1920 підпр-во було майже повністю знищено. Реконструйоване в роки рад. п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*); від 1925 спеціалізувалося на спорудженні океанських танкерів. 1949 тут було закладено перше після *Другої світової війни* в тодішній УРСР судно-танкер «Казбек». У 1970—90-х рр. з-д освоїв випуск т. зв. базових суден та мор. науково-дослідницьких станцій, великотонажних суховантажних кораблів і морозильних траулерів, прогулянкових човнів, палубних суднових механізмів, а також комбайнів, очисників качанів кукурудзи, моловозів. Трудовий колектив з-ду нагороджено численними урядовими нагородами.

Літ.: Указатель фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1881, 1887, 1895; Акционерно-паевые предприятия России. Б/м, 1915; Статистика України, серія 3. Х., 1922; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. К., 1959—62; *Бестужев Н.А.* Опыт истории русского флота. Л., 1961.

О.М. Машкін.

МИКОЛА́Й (у миру — Ярушевич Борис Дорофійович; 13.01.1892 (31.12.1891)—13.12.1961) — рос. церк. діяч. Н. в м. Ковно (нині м.

Миколай (Б.Д. Ярушевич).

Каунас, Литва) в сім'ї протоієрея. Закінчив Петерб. духовну академію (1914) зі ступенем кандидата богослов'я. 1914 прийняв чернецтво. Від 1915 викладав літургіку, гомілетику, практичне кер-во для пастирів, церк. археологію та нім. мову. 1917 удостоєний ступеня магістра богослов'я за дис. (його канд. твір) на тему: «Церковний суд у Росії до видання Соборного укладу Олексія Михайловича 1649 р.». 1918 — настоятель Петергофського собору. Навесні 1919 зведений у сан архімандрита, того самого року поставлений намісником Олександро-Невської лаври. 25 березня 1922 хіротонований у єпископа Петергофського, вікарія Ленінгр. єпархії. Від 1935 — архієпископ. Від 1940 — архієпископ, від 9 березня 1941 — митрополит Волинський і Луцький, екзарх України і Білорусії. Від 15 липня 1941 — формальний митрополит Київський і Галицький. Підписав документ про засудження *Полікарпа* (Сікорського). Від 1942 управляв Моск. єпархією. 1944—60 — митрополит Крутицький. 1946—60 очолював відділ зовн. церк. зносин. Видав «Слова и речи» в 4-х т. (1947—57). Д-р богослов'я Троїце-Сергіївської (1949) та Софійської (1952) духовних академій, Богословського євангелічного ф-ту в Празі (*Чехословаччина*; 1950), Угор. реформатської (1953) та Румун. православної (1954) церков.

Літ.: *Manuil (Lemesevskij), Metropolit.* Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie, t. 5. Erlangen, 1987.

С.І. Білокінь.

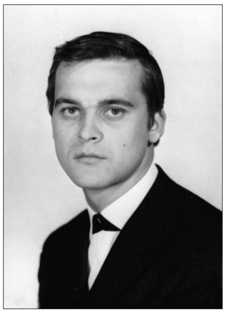

І.В. Миколайчук.

МИКОЛАЙЧУ́К Іван Васильович (15.06.1941—03.08.1987) — актор, сценарист, режисер. Засл. арт. УРСР (1968). Н. в с. Чортория (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.). Закінчив муз. уч-ще, 1957 — театр-студію при Чернів. укр. драм. театрі ім. О.Кобилянської, працював у цьому ж театрі. 1965 закінчив Київ. ін-т театрального мист-ва ім. І.Карпенка-Карого і з цього ж року — актор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка (нині Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка). Зніматися почав 1964. Знявся у фільмах: «Сон» (1964), «Тіні забутих предків» (1965), «Гадюка» (1966), «Бур'ян» (1967), «Анничка» (1969), «Комісари» (1970), «Захар Беркут» (1972), «Тривожний місяць вересень» (1977), «Лісова пісня» (1982), «Легенда про княгиню Ольгу» (1983) та ін. Виступив актором, співавтором сценаріїв і співрежисером фільмів «Білий птах з чорною ознакою» (1971, фільм одержав Гран-прі на Міжнар. кінофестивалі в Москві, 1971), «Пропала грамота» (1972), «Мріяти і жити» (1975), «Бірюк» (1978), «Під сузір'ям Близнюків» (1979). Поставив фільми: «Вавілон-XX» (1980, співавтор сценарію, актор), «Така пізня, така тепла осінь» (1981, співавтор сценарію).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1988).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Кино: Энциклопедический словарь. М., 1986; *Курган О.* Совість художника. «Новини кіноекрана», 1988, № 3; *Стригун Ф.* Він був народжений для кіно. Там само, 1988, № 6; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Білий птах з чорною ознакою: Іван Миколайчук: спогади, інтерв'ю, сценарії. К., 1991; *Потапенко Ю.* Присутність генія. «Голос України», 2001, 15 червня.

Г.С. Брега.

МИКОЛА́Я СВЯТО́ГО КОСТЬО́Л у Києві — римо-католицький костьол св. Миколая, пам'ятка арх-ри. Споруджений у *Києві* 1899—1909 згідно з конкурсним проектом студента С.Воловського під кервом архіт. В.*Городецького* в стилізованих готичних формах, з двома високими стрільчастими баштами. При буд-ві фундаменту храму вперше в тогочасній Європі було застосовані бетонні набивні палі. У конструкціях костьолу широко використаний новий на той час будівельний матеріал — залізобетон. Скульптурні роботи виконані в майстерні Е.Саля. 6 грудня 1909 відбулося урочисте освячення новозбудованого храму, на якому були присутні єпископ-суфраган А.Карас та київ., подільський і волин. генерал-губернатор Ф.Трепов.

За рад. часів богослужіння в костьолі були припинені, а саме приміщення храму до 1941 використовувалося як склади різних орг-цій. Під час *Другої світової війни* костьол св. Миколая був пошкоджений унаслідок артилер. обстрілу та пожежі, що виникла внаслідок цього. У листопаді 1945 заст. голови РНК УРСР Л.*Корнієць* звернувся до наркома внутр. справ УРСР В.Рясного з листом, в якому висловлювалося прохання про передачу приміщення костьолу під Держ. архів. Вежі ж храму були пристосовані для встановлення на них радіоантен. 1954—57 проведені ремонтно-реставраційні роботи фасадів костьолу, який ще до завершення їх (1956) був включений до списку пам'яток арх-ри, котрі перебували під захистом д-ви. 1963 храм виключений зі списку пам'яток, однак через деякий час внесений до нього знову. Після тривалої реставрації костьолу в 1970-х рр. у ньому було створено Респ. будинок органної та камерної музики (нині Нац. будинок органної та камерної музики України). Тривалий час храм перебував без законних господарів — віруючих. Лише 29 вересня 1991 перед храмом було відправлено першу Службу Божу. 29 жовтня того ж року було офіційно зареєстровано статут громади віруючих римо-католицького костьолу св. Миколая. Храм був повернений громаді, чисельність якої зросла з 65 (1991) до більш як 700 (2000) вірних. З 4 січня 1992 богослужіння в костьолі відбуваються за домовленістю з дирекцією Нац. будинку органної та камерної

Костьол св. Миколая у м. Київ. Листівка початку 20 ст.

музики України. 25 червня 2001 костьол відвідав Папа Римський *Іоанн Павло II*.

Літ.: Киев: Энциклопедический справочник. К., 1985; *Крижанівська О.* Тернистий шлях до відновлення святині (з історії київського костелу св. Миколая). «Історія України», 2000, № 11 (171), березень.

О.О. Крижановська.

МИКОЛА́Я СВЯТО́ГО ЦЕ́РКВА В С. СЕРЕ́ДНЄ ВОДЯНЕ́ — пам'ятка нар. арх-ри та монументального живопису 15—18 ст. в с. Середнє Водяне Рахівського р-ну Закарпат. обл. Збудована в 1428 (за ін. даними, наприкінці 16 ст.), належить до найдавніших закарпат. храмів потисської групи. У 17 ст. добудовані зруби над опасанням усіх 3-х частин споруди. Бл. 1760 проведено ремонт церкви і зведена каркасна вежа з шатровим верхом. Храм дерев'яний, тридільний, з рівноширокими нефом та бабинцем, з гранчастим 5-стінним вівтарем. В інтер'єрі знаходяться позолочений різьблений іконостас (18 ст.) та настінні розписи, які є визначними творами нар. малярства 17 ст. У нефі розміщені композиції на сюжети «Страстей Господніх», у бабинці збереглися фрагменти «Страшного суду», постаті святих, серед яких вміщений портрет *ктитора* храму священика Никоря. Особливим монументалізмом вирізняється розташов. на склепінні образ Пресвятої Богородиці «Знамення», написаний у традиціях нар. декоративного мист-ва. Церкву реставровано 1968. Храм є унікальною пам'яткою закарпат. школи теслярської майстерності і разом з живописом належить до найдовершеніших творів в укр. монументальному мистецтві.

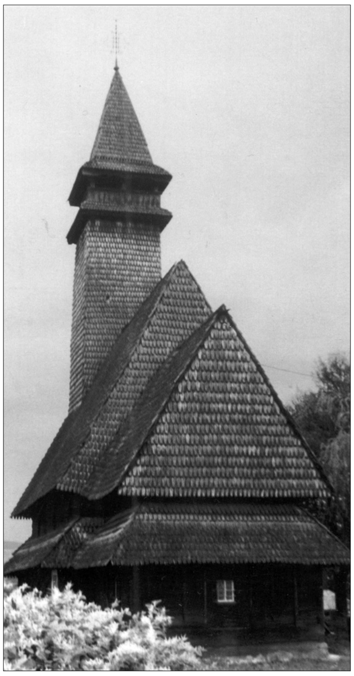

Церква св. Миколая в с. Середнє Водяне.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; *Логвин Г.Н.* По Україні. К., 1968; История искусства народов СССР, т. 3. М., 1974; Украина и Молдавия. М.—Лейпциг, 1982; *Слипченко Н.И.* Росписи закарпатских деревянных храмов XVII—XVIII вв. и их реставрация. «Художественное наследие», 1983, вып. 8 (38); Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII століть. К., 1988.

Н.Г. Ковпаненко.

МИКО́ЛИ МО́КРОГО ІКО́НА — найдавніша чудотворна *ікона* кафедрального *Софійського собору* в *Києві*. Зберігалася на хорах ліворуч — у дубовому різьбленому кіоті на стіні Миколаївського нефу. Геральдист і мистецтвознавець М.*Битинський*, який бачив її бл. 1954 на еміграції, писав: «Розмір образа досить великий, у площі 43×33½ інчів [дюймів]; намальовано його на грубій кипарисовій дошці чи сказати б вірніш — на трьох зліплених дошках, скріплених двома сильними шпугами. Дошка і шпуги заховалися назовні добре й від часу заялозились і закостеніли, але всередині виявляють вже значну струхлявість. Всю ікону покриває тяжка, лита "срібна" риза з відповідними прорізями для обличчя святого і рук. На ризі навколо голів святих — Миколи і по боках його Христа та Богородиці приковані візерункові німби».

Перші дослідження М.М.і. розпочали в 19 ст. М.*Закревський*, П.*Лебединцев* та ін. Датували її першими часами *християнства* на Русі — вел. князів київ. *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого*. 1882 її реставрував А.*Прахов*.

1943 М.М.і. вивіз із Софійського собору та з Києва єпископ Переяславський (з 1990 — Патріарх УАПЦ) *Мстислав* (Скрипник). У *Варшаві* він передав її архієпископові Палладію (*Видибіді-Руденку*), який бл. 1950 сам переїхав до США й перетранспортував туди й ікону.

Згодом архієпископ Палладій (Видибіда-Руденко) передав її під опіку настоятелеві торонтської церкви о. В.Сагайдаківському, тож улітку 1954 образ був доставлений літаком з Нью-Йорка до Торонто (Канада), до церкви на вул. Квін. Згодом вона зберігалась у Свято-Троїцькій церкві в Брукліні (Нью-Йорк).

У США художник А.Романюк виконав копію ікони, а оригінал «у невідомому місці» було сховано.

Приїхавши вперше на Батьківщину, 20 жовтня 1990 патріарх УАПЦ Мстислав (Скрипник) оголосив на Софійському майдані, що привіз ікону з собою. Втім у ред. статті церк. місячника «Українське православне слово» за січень було виразно сказано: «Зменшена копія має срібну сорочку й була прикрасою Трапезної церкви, яку звали звичайно "Малою Софією"». Нині ікона, яку привіз патріарх Мстислав (Скрипник), зберігається в київ. церкві Миколи Набережного.

Дж.: *Закревский Н.* Описание Киева, т. 2. М., 1868; *Лебединцев П.* Описание Киево-Софийского кафедрального собора. К., 1882; Путеводитель к святыне Киева. К., 1891; *Курінний П.* Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту. В кн.: Український музей, зб. 1. К., 1927; Київ: Провідник. К., 1930; *Іларіон (Огієнко), митрополит.* Де останки великого князя київського Ярослава Мудрого? «Віра й культура» (Вінніпеґ), 1954, травень, ч. 7; *Шрамченко С.* Український образ св. Миколи «Мокрого» як стара святиня — традиція фльоти. «Нові дні» (Торонто), 1955, листопад, ч. 1 (25); *Сагайдаківський В., отець.* Правди не втопити: Спогади з 50-тиріччя пастирства 1927—1977. Торонто, 1977; Мандрівка ікони св. Миколая Мокрого. «Українське православне слово» (Бавнд-Брук), 1991, № 1, січень; *Верещагіна Н.* Софійська ікона Миколи Мокрого. В кн.: Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». К., 1996; *Верещагина Н.В.* Чудотворный образ Николы Мокрого в восточнославянской культурной традиции. В кн.: Правило веры и образ кротости...: Образ св. Николая, архиепископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии.

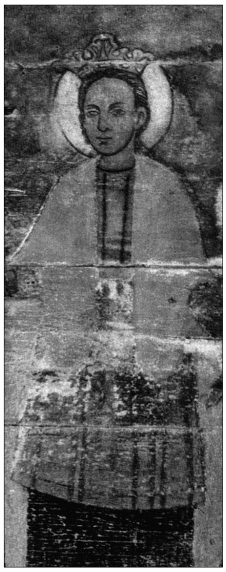

Церква св. Миколая в с. Середнє Водяне. Св. Катерина. Фрагмент розпису.

М., 2004; *Степовик Д.В.* Патріарх Мстислав: Життя і архіпастирська діяльність. К., 2007; *Білокінь С.І.* Київська ікона св. Миколи Мокрого на американському континенті. В кн.: Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. К., 2009.

С.І. Білокінь.

МИКО́ЛИ СВЯТО́ГО ЦЕ́РКВА В СЕЛІ́ ГОРЯ́НИ — див. *Горянська церква-ротонда Святого Миколая.*

МИКОШИ́НСЬКИЙ Богдан (р. н. і р. с. невід.) — козац. старшина, гетьман *Війська Запорозького.* Перша згадка (1586) про М. пов'язана з боротьбою проти татар на дніпровських переправах. У червні 1594 запорожці на чолі з М. протягом кількох днів стримували переправу татар. війська через Дніпро, але після підходу турец. флотилії змушені були відступити. У липні того ж року М. на *Базавлуцькій Січі* вів переговори з послом герм. імп. Рудольфа II Габсбурга Е.*Лясотою* щодо участі *козаків* у війні проти *Османської імперії.* Під час *Косинського повстання 1591—1593* і *Наливайка повстання 1594—1596* тримався осторонь соціальної боротьби.

Літ.: *Лепявко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999.

С.А. Леп'явко.

МИКУ́ЛИНЦІ (до 1387 — Микулин) — с-ще міськ. типу Теребовлянського р-ну *Тернопільської області.* Розташов. на р. Серет (прит. Дністра), за 13 км від райцентру та за 4 км від залізничної ст. Микулинці-Струсів. Населення 3,4 тис. осіб (2005).

Микулинці. Троїцький костьол. Архітектор А. Мошинський. 1761—1779. Фото початку 21 ст.

Уперше згаданий у *Київському літописі* під 1144. Тоді галицький кн. *Володимирко Володаревич* програв війну вел. кн. київ. *Всеволоду Ольговичу* і мусив віддати йому захоплений раніше Микулин. Коли 1206 вел. кн. київ. *Рюрик Ростиславич* пішов на *Галич (давній)*, галицько-волин. військо зустріло його біля Микулина. Археологічно Микулин не досліджений.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

У 2-й пол. 11 ст. перебувало в складі *Теребовльського князівства*, від 1140-х рр. — *Галицького князівства*, а від 1199 — *Галицько-Волинського князівства.* 1202 біля Микулина київ. кн. *Рюрик Ростиславич* розбив військо галицько-волин. бояр. Від 1387 — під владою Польщі.

1550 біля М. споруджено кам'яний замок-фортецю. 1595 М. отримали статус міста-фортеці, право проводити 3 *ярмарки* щорічно і *торги* щотижня, крім того, мешканці звільнилися на 6 років від податків. У 16—17 ст. містечко було власністю магнатів Конецпольських і Зборовських.

1672—83 перебували під владою *Османської імперії.* Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшли до Австрії. У 18 ст. М. належать Сенявським, Любомирським, а потім — Потоцьким. Представниця цього роду Л.Потоцька збудувала в 60-х рр. 18 ст. палац і розкішний припалацовий костьол. Вже у 18 ст. замок почав занепадати, втрачаючи своє оборонне значення.

1810—15 належали *Російській імперії*, від 1815 — знову Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). У 1-й пол. 19 ст. в М. деякий час працювала суконна ф-ка. Поряд з містом були відкриті сірчані джерела, біля них споруджено грязьову лікарню і пансіонат. На поч. 20 ст. в місті працювали броварня, винокурня, цегельня, два млини, ткацька ф-ка, каменоломня, кар'єр з видобутку гравію тощо.

Під час *Першої світової війни* М. кілька разів переходили з рук у руки воюючих сторін. Від 1920 — під владою Польщі і були зараховані до розряду містечок. У 1930-х рр. в М. працювали пивоварний і спиртовий з-ди, оцтова ф-ка, цегельня, 2 водяні млини. Наприкінці 20-х рр. 20 ст. володаркою Микулинецького замку була графиня Ю.Рей, у якої не залишилося спадкоємців, тому будівля перейшла до її служниці Анни. Її сім'я і донині мешкає на території замку.

Від 1939 — у складі УРСР. Переведене до розряду с-щ міськ. типу, від 1940 — райцентр. Від липня 1941 до березня 1944 — під окупацією гітлерівських військ, було в складі *Генеральної губернії.* 1943 гітлерівці винищили більшість єврейського населення М.

1962 Микулинський р-н був ліквідований, а самі М. ввійшли до Теребовлянського р-ну.

Історичні пам'ятки: Замок 16—18 ст., палац 18—19 ст., Троїцький костьол 1779.

Літ.: ІМіС Української РСР: Тернопільська область. К., 1973; «Земля Тернопільська». Тернопіль, 2003; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005; Web: http//www.mykulyn.com.

В.В. Головко.

Милецький Свято-Миколаївський монастир. Фото початку 21 ст.

МИЛЕ́ЦЬКИЙ СВЯ́ТО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у с. Мильці (нині село Старовижівського р-ну Волин. обл.). Найдавнішу документальну згадку про чернечий осідок маємо в записі кн. Сангушка (ім'я не зазначене) про передачу ним своїх володінь дружині «Ганці», серед яких «mona-

styr S. Nikolaja Milcze». Дослідники вважають, що документ написано до 1463 і, вірогідно, йдеться про Сангушка Федьковича, князя на Ратно і Ковелі, який був одружений з кн. Ганною, помер у 1454. Отже, у цьому році монастир уже існував.

До кінця 16 ст. обитель перебувала під патронатом князів *Сангушків*, чиїми зусиллями вона стала однією з найбільш відомих і заможних на *Волині* вже в серед. 16 ст. — про це свідчать зміст фундушного запису монастирю (1542) і заповіту (1547) кн. Федора Андрійовича Сангушка.

Більшу частину 1-ї пол. 17 ст. патронами обителі були князі *Заславські*, і хоча вони менше нею опікувалися, монастир зберігав свій реліг. авторитет: у цей час його настоятель Йосиф (Чапліч-Шпановський) став єпископом Луцької і Острозької єпархії, а після нього милецьким архімандритом обрано владику цієї ж єпархії, а згодом — правосл. митрополита Київського Діонісія *Балабана*.

Точна дата переходу монастиря до унії не відома (див. також *Берестейська церковна унія 1596*), але, як бачимо з маніфестації холмського унійного єпископа Якова Суші від 1682, у цей час обитель була вже унійною (сталося це за архімандрита Стефана Гірчака).

Опис монастирського майна, зроблений у 1760-х рр., свідчить, що, незважаючи на часті майнові конфлікти з сусідніми *магнатами* і *шляхтою*, які не завжди завершувалися для чернечого осідку вдало, монастир залишався досить заможним.

1830-х рр., відповідно до антиунійної політики царського уряду на землях, що відійшли від *Речі Посполитої*, М.С.-М.м. передано православним. 1842 монастирські маєтки, надані ще князями Сангушками, були відібрані і підпорядковані мін-ву держ. маєтностей Рос. імперії, а обитель мала щороку отримувати на своє існування 3,5 тис. *рублів*. Монастир отримав статус 1-класного, згідно з яким у ньому мали бути: 1 архімандрит, 1 намісник, 8 ієромонахів, 4 ієродиякони, 3 ченці і, крім них, 24 служителі.

Монастир залишався православним під час перебування зх. частини Волині в складі Польс. д-ви (1921—39). Ліквідований рад. властями в жовтні 1947.

Літ.: *Омелянский Л.* Некоторые сведения из истории Мелецкого монастыря. В кн.: Вестник Юго-Западной и Западной России, кн. 4, отдел 2. К., 1863; *Кудринский В.* Мелецкий монастырь. «Волынские епархиальные ведомости», 1887, № 5 (часть неофициальная); *Петров Н.И.* Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888; *Рожко В.* Православні монастирі Полісся. Луцьк, 1996.

С.М. Горін.

МИЛОВИ́ДОВ Лев Вікторович (05.03(19.02).1901—30.07.1930) — літературознавець, історик, краєзнавець. Н. в с. Лапино Мглінського пов. Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ). Закінчив Ніжинський ін-т нар. освіти (1923). Викладав у ніжинських (1919—24), черніг. (1924—25), могилів-подільських (1927—28) середніх навч. закладах. Службовець Черніг. відділу нар. освіти (1925—28, з перервою). Від 1928 — викладач Черніг. ін-ту нар. освіти.

1928—30 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. Досліджував питання літературознавства, краєзнавства, спеціально вивчав історію освіти на Чернігівщині 18—19 ст.

П. у м. *Чернігів*.

Праці: Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли. К., 1928; Проекти університетів на Чернігівщині у XVIII ст. «Україна», 1929, вересень; Краєзнавство в школі — зміст та методи праці. Х., 1929.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

МИЛОГРА́ДСЬКА КУЛЬТУ́РА. До М.к. вчені зараховують археол. пам'ятки 6—3 ст. до н. е. на території Пд. Білорусі та Укр. *Полісся*, які належать стародавнім племенам, що не входили до складу Скіфії (див. *Скіфи*). Уперше поселення цієї к-ри знайдено 1950 Вал.*Даниленком* біля с. Підгірці Обухівського р-ну Київ. обл., а тому в укр. літературі ця к-ра іноді називається підгірцівсько-милоградською. М.к. отримала назву за ім'ям *городища* біля с. Милоград Гомельської обл. Білорусі, відкритого О.Мельниковською 1951. Археол. пам'ятки М.к. представлені городищами, селищами, курганними та безкурганними могильниками, в яких виявлений обряд трупоспалення. Житла представлені залишками наземних, напівземлянкових та землянкових споруд. Племена М.к. займалися *землеробством*, *скотарством*, мисливством та рибальством. Виявлено сліди занять чорною металургією, сировиною для якої слугували залізні болотні руди. О.Мельниковська розробила періодизацію пам'яток М.к.: ранній період — 6—4 ст. до н. е., середній — 3—2 ст. до н. е., пізній — кін. 2 — 1-ша пол. 1 ст. до н. е. Серед дослідників є істотні розбіжності щодо датування археол. пам'яток М.к., особливо її початкового та кінцевого періодів. І.*Свєшніковим* біля сіл Дубой та Курилівці Рівнен. обл. розкопані *кургани* з матеріалами М.к., які він датував 8—7 ст. до н. е. С.Рєдін датував початок М.к. 9 ст. до н. е. Закінчення існування М.к. О.Мельниковська зараховувала до кін. 2 — поч. 1 ст. до н. е., а С.Рєдін — до 1 ст. до н. е. Є різні думки щодо території формування М.к.: прип'ятська зона Полісся України або пд. райони Білорусі. Формування пам'яток М.к. відбувалося на основі сосницького варіанта *тшинецько-комарівської культури*, а нащадками племен М.к. було населення *зарубинецької культури*. Більшість дослідників схиляється до думки, що етнічними представниками племен М.к. були протослов'ян. племена *неврів*, згадуваних *Геродотом*.

МИЛОГРАДСЬКА КУЛЬТУРА
Масштаб 1:18000000

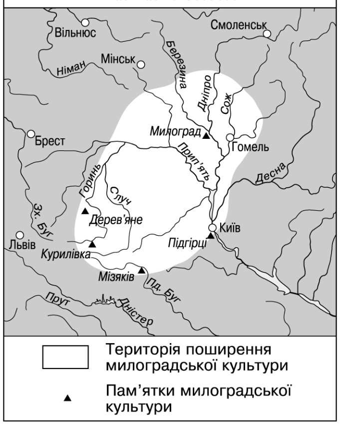

Г.О. Милорадович.

Герб роду Милорадовичів.

Герб графів Милорадовичів.

Літ.: *Мельниковская О.Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967; *Свєшніков І.К.* Племена милоградської культури. В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). К., 1974; *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Подгорцевско-милоградская культура: Праславяне. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986; *Рассадин С.Е.* Милоградская культура (актуальные проблемы исследования). Автореферат дис. ... канд. истор. наук. К., 1989; *Рябова В.О.* Пам'ятки скіфської доби Волині та проблеми «Невріди». «Вісник Нетішинського музею» (Нетішин), 2002, № 1.

І.Т. Черняков.

МИЛОНІ́Г Петро (р. н. і р. с. невід.) — київ. художник і архітектор 2-ї пол. 12 ст. Жив і працював при дворі кн. *Рюрика Ростиславича.* На замовлення свого патрона 1199/1200 звів складну гідротех. споруду — опорну стіну під собором св. архістратига Михаїла *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* біля *Києва.* Уславлюючи його майстерність, давньорус. літописець порівнював М. з бібл. майстром-художником Веселеїлом («акы Моисѣи древле оного Веселѣила и приставника створи богоизволеноу дѣлоу»), якому було доручено бібл. пророком Мойсеєм збудувати святилище Богові. Імовірно, М. був виконавцем й ін. замовлень кн. Рюрика Ростиславича, який, сповіщають літописи, «мав ненаситну любов» до архіт. будва. Він, зокрема, був замовником собору св. Апостолів у *Білгороді* під Києвом, а також Василівської церкви на «Новому дворі» в Києві.

Дж.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.

Літ.: *Асєєв Ю.С.* Джерела: Мистецтво Київської Русі. К., 1980.

В.М. Ричка.

МИЛОРА́ДОВИЧ Григорій Олександрович (24.09.1839—14.08.1905) — громад. діяч, історик, граф (з 1873), сенатор (1904). Генерал-лейтенант (1888). Н. в м. *Чернігів.* Освіту здобув у Пажеському корпусі в *Санкт-Петербурзі.* Служив при імператорському дворі, в армії, учасник *російсько-турецької війни 1877—1878. Мировий посередник* у Городнянському пов. *Чернігівської губернії* (1862—65), черніг. губернський *предводитель дворянства* (1890—96). Член багатьох наук. т-в. Один із фундаторів *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* та її голова (1896—1901, 1903—04). Досліджував історію *Лівобережної України*, генеалогію та геральдику укр. *дворянства.* Упорядник 2-томної «Родословной книги Черниговского дворянства» (1901), численних нарисів з історії *Любеча*, бібліографічних покажчиків. Увів у наук. обіг комплекс документів та матеріалів 17—19 ст., які здебільшого походили з його фамільного архіву, — «Материалы для истории Южной Руси» (1858), «Акты фамилии Полуботок» (1889), «Материалы для истории Малороссии» (1890), «Любецкий архив графа Милорадовича, выпуск 1» (1898), «Любецкий синодик» (1902) та ін.

П. у м. Любеч, похований у Чернігові.

Літ.: Памятная книга графа Милорадовича. Чернигов, 1892; *Коваленко О.Б.* Історія Північного Лівобережжя у науковій спадщині Г.О. Милорадовича. В кн.: Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. К., 1994; *Коваленко О.О.* Григорій Милорадович і журнал «Киевская старина». «Сіверський літопис», 2007, № 6.

О.О. Коваленко.

Є.І. Милорадович.

МИЛОРА́ДОВИЧ Єлизавета Іванівна (у дівоцтві — Скоропадська; 01.01.1832—15.03.1890) — графиня, відома громад. діячка, меценатка, українофілка. Рідна тітка П. *Скоропадського.* Н. в с. Качанівка Борзянського пов. Черніг. губ. (нині с-ще Ічнянського р-ну Черніг. обл.). Походила з дворянського роду козацько-старшинського походження (див. *Скоропадські*). Її батько І.Скоропадський (1805—87) — полтав. губернський *предводитель дворянства*, засн. маєтку Тростянець (нині с-ще Ічнянського р-ну) та славнозвісного дендропарку (див. *«Тростянець»).* Дружина графа Л.Милорадовича (1808—79) — дійсного статського радника, почесного попечителя Полтав. губернської г-зії (1855—57). Була близька до полтав. просвітницького т-ва «Українська громада» (60-ті рр. 19 ст.; див. *Громади*). Багато допомагала укр. вид-вам і школам, сприяла поширенню освіти й збереженню нац. к-ри в Україні. Підтримувала укр. національно-культ. рух у *Галичині.* Пожертвувала гроші на *Львівське товариство «Просвіта»* та час. *«Правда»*. Була одним з фундаторів *Літературного товариства імені Шевченка*, на його заснування виділила 9 тис. *гульденів.* Від 1878 очолювала Полтав. філантропічне т-во. Багато років перебувала під наглядом царських властей, які підозрювали її в діяльності, спрямованій на реставрацію гетьман. влади в Україні.

П. в м. *Полтава.*

Літ.: *К[ониський О.].* Єлизавета Іванівна Милорадовичка. «Зоря», 1890, річник 15, т. 3; *Хропаль.* Похорони Єлизавети Іванівни Милорадович. У розділі: Вісті з Полтави 15(27) марця р. 1890. «Правда», 1890; *Дорошенко Д.* Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович. В кн.: Хліборобська Україна, кн. 5. Відень, 1925.

В.В. Томазов.

МИЛОРА́ДОВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський і графський рід, що, згідно з родинними переказами, походить від сербських графів Охмукевичів. За часів російсько-турец. війни 1711 (див. *Прутський похід 1711*) брати **Олександр**, **Михайло** і **Гаврило** Милорадовичі виїхали до Росії, одержали уряди та маєтки в *Гетьманщині* й покозачилися.

До старшої гілки роду, що йде від Олександра Ілліча, належать **Ілля Олександрович** (р. н. невід. — п. 1760) — гадяцький полковий *хорунжий* (1716—24) і

О.Г. Милорадович.

грунський *сотник* (1724—47), наказний *генеральний осавул* під час Крим. походу 1735 (див. *Кримські походи 1736—1738*), та його молодший брат **Михайло Олександрович** (р. н. невід. — п. до 1798) — наказний сотник грунський (1725), полковник *Ізюмського полку* (1759—61), відставний генерал-майор (1761).

Єдиний син Михайла Олександровича — полтав. губернський маршал **Михайло Михайлович** — був широко відомий як укр. автономіст.

Молодша гілка роду походить від Гаврила (Гавра) Ілліча (р. н. невід. — п. 1730), що посідав уряд гадяцького полковника (1727—29), втрачений унаслідок здирств та захоплення чужих земель.

Ця галузь роду надала значного літератора, фольклориста і етнографа **Василя Петровича** (1846—1911) та **Миколу Емануїловича** (1847 — р. с. невід.) — генерал-лейтенанта (1904), нач. 52-ї піх. д-зії (1906). Нащадком Гаврила Ілліча був і **Михайло Олександрович** (бл. 1845 — р. с. невід.). Його дружина Марія Михайлівна (у дівоцтві — Константинович; 1846 — р. с. невід.) — оперна та камерна співачка (сопрано; закінчила Петерб. консерваторію), педагог, солістка Київ. (1873—74), Одес. (1874—75) та Харків. (1875—76) оперних театрів, викладачка Київ. муз. уч-ща (1873—74) та Моск. консерваторії (1877—87).

До цієї гілки роду належали також відомі брати **Олександр Родіонович** (1843—1906) і **Володимир Родіонович** (1851 — р. с. невід.), старший з яких був головою прилуцької *земської управи*, головою Прилуцького с.-г. т-ва, письменником, автором оповідань і начерків, вміщених у часописах «Московский вестник», «Зритель», «Развлечение», а також статей у спец. виданнях, присвячених питанням сільс. госп-ва, а молодший — прилуцьким повітовим *предводителем дворянства* та депутатом 3-ї

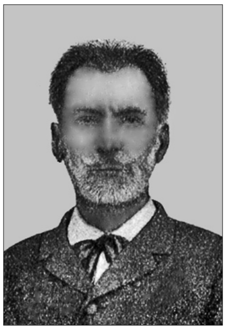

В.П. Милорадович.

А.С. Милорадович.

М.А. Милорадович.

Г.П. Милорадович. Портрет роботи художника І. Аргунова.

Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) від *Полтавської губернії*.

Але найбільш значною була середня гілка М., що походить від гадяцького полковника (1715—1726) **Михайла Ілліча** (р. н. невід. — 1726), який підписав Коломацькі чолобитні 1723.

Одним з онуків Михайла був **Андрій Степанович** (1726—96) — вихованець Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*), учасник *Семилітньої війни 1756—1763* та *російсько-турецької війни 1768—1774*, генерал-поручик (1779), кавалер рос. орденів, генерал-губернатор *Малоросії* (1779) і *Чернігівського намісництва* (від 1781); керував складанням опису *Лівобережної України* (1779—81).

Його син — **Михайло Андрійович** (1771—1825) — відомий герой *Війни 1812*, генерал від інфантерії (1809), кавалер багатьох рос. орденів, київ. військ. губернатор (1810—12) та петерб. генерал-губернатор (1818—25), член Держ. ради Рос. імперії та *Кабінету міністрів Російської імперії*, граф Рос. імперії (1813), був убитий під час повстання декабристів 1825 в м. *Санкт-Петербург* (див. також *Декабристів рух*).

Брат Андрія — **Петро Степанович** (1723—99) — вихованець Київ. академії, останній черніг. полковник (1762—83), депутат Черніг. дворянських депутатських зборів (1784; див. *Дворянські депутатські збори*) і відставний генерал-майор (1786).

Син Петра — **Григорій Петрович** (1765—1828) — малорос. пошт-директор (1791—92), чернігівський генеральний суддя (1799), таємний радник (1801) і таврійський цивільний губернатор (1802—03).

З синів Григорія Петровича найбільш відомі: **Олександр Григорович** (1793—1868) — дійсний статський радник (1830) та черніг. ген. суддя (голова палати цивільного суду; 1830—33), почесний попечитель Черніг. губернської г-зії (1833—42) — та **Лев Григорович** (1808—79) — дійсний статський радник (1857), почесний попечитель Полтав. губернської г-зії (1855—57). Дружина Льва Григоровича — Єлизавета Іванівна (у дівоцтві — Скоропадська; див. Є.*Милорадович*; 1832—90) — відома громад. діячка, меценатка, українофілка.

Онуки Григорія Петровича — граф **Григорій Олександрович** (див. Г.*Милорадович*; 1839—1905) — відомий укр. історик та генеалог — і граф **Леонід Олександрович** (1841—1908) — дипломат, держ. діяч та публіцист дворянсько-консервативного напряму, київ. віце-губернатор (1878) і подільський губернатор (1879—1882), таємний радник (1894), автор праці «Преображенная жизнь христианина» (1899). Дружина Леоніда Олександровича — Олександра Олександрівна (у дівоцтві — Васильчикова; 1860—1927) — дочка дир. Імператорського Ермітажу О.*Васильчикова*, поетеса і перекладачка («Сказки, переводы и стихотворения». М., 1902).

Рід М. внесений до 4-ї частини Родовідних книг Черніг. і Полтав. губерній, а їхній герб — до 3-ї і 12-ї частин «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Милорадович Г.А.* Биографические очерки замечательных Милорадовичей. Чернигов, 1856—57; *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии, 2: Милорадовичи. «Киевская старина», 1882, март; *Милорадович Г.А.* Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. К., 1884; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МИ́ЛЯ — міра шляху. Походить від лат. mille, повна назва терміна — mille passus — у перекладі «тисяча кроків». Набула широкого поширення в Зх. і Центр. Європі, звідки через Польщу засвоєна в Україні. Застосовувалася в 14—19 ст. На укр. землях *Речі Посполитої* функціонували польс. М. завдовжки 7496 м; литов. милі: велика — 8910 м, середня — 6740 м, мала — 5750 м; укр. милі: велика — 12 057 м, мала — 8956 м; руська — 9724 м; подільська — 10 423 м; волинська — 8486 м.

У сучасній укр. мові назва «миля» вживається як міжнар. мор. метрологічний термін. Вона означає міру завдожки 1852 м.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

МИНАКО́В Єгор Іванович (10.04. 1854—21.09.1884) — революціонер-*народник*. Н. в м. *Одеса* в сім'ї чиновника. Закінчив Херсон. г-зію, 1878—79 навч. на фіз.-мат. ф-ті Новорос. ун-ту в Одесі. Увійшов до складу одес. народницького гуртка, де розповсюджував агітаційну літературу, вів пропаганду серед робітників. 9 лютого 1879 заарештований за здійснення терористичного акту проти провокатора. 31 березня 1880 Одес. військово-окружним судом засуджений до 20 років *каторги*, яку відбував у Карійській політ. каторжній в'язниці у складі Нерчинської каторги (р. Кара, притока р. Шилка, бас. Амуру; Забайкалля, Росія). 1880 та 1882 здійснив дві невдалі спроби втекти з каторги, за що був засуджений до довічного ув'язнення і переведений до *Санкт-Петербурга* в *Петропавловську фортецю*, а потім — у *Шліссельбурзьку фортецю* (1883—84). За нанесення образ тюремному лікареві 7 вересня 1884 тимчасовим військ. судом засуджений до страти. Розстріляний у Шліссельбурзькій фортеці.

Літ.: Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь, т. 2, вып. 3. М., 1931.

В.М. Волковинський.

«МИР» («Миръ») — реліг. та суспільно-політ. часопис, що видавався у *Львові* 1885—87 під ідейним впливом С.*Сембратовича*, за редакцією Й.Комарницького та І.Левицького. Часопис мав на меті обґрунтувати самостійний виступ *Української греко-католицької церкви* в *Галичині* на політ. арену, сформулювати її нац. програму. Видання пропагувало визначну роль церкви в нац. русі, критикувало москвофілів (див. *Москвофільство*), закликало до розгортання «органічної праці» та налагодження приязних українсько-польс. взаємин. На практиці поява «М.» виявилася перехідним етапом від домінування серед вищої церк. ієрархії старорусинських настроїв до визнання нею засади укр. нац. окремішності і союзу з *народовцями*.

О.Г. Аркуша.

МИ́РГОРОД — місто, райцентр *Полтавської області*. Розташов. на р. Хорол (притока р. Псел, бас. Дніпра). Залізнична станція. Населення 42,2 тис. осіб (2001).

Як населений пункт згадується в 15—16 ст. 1575 польс. король *Стефан Баторій* визначив М. центром реєстрового козац. полку. Населення М. брало активну участь у козац. повстаннях кінця 16 — 1-ї пол. 17 ст. 1637 *Миргородський полк* підтримав повстання П.*Бута*, а 1638 взяв участь у повстанні Я.*Острянина*. Це стало причиною ліквідації Миргородського полку (існував 1625—38). У період національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) М. знову став полковим містом, а козаки Миргородського полку брали участь у всіх її гол. битвах: у *Корсунській битві 1648*, *Пилявецькій битві 1648*, *Збаразькій облозі 1649*, *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*. 1657—58 козаки Миргородського полку брали участь у повстанні М.*Пушкаря* і Я.*Барабаша* проти гетьмана І.*Виговського*. У часи *Північної війни 1701—1721* в 1708—09 в М. знаходилася штаб-квартира генерал-фельдмаршала рос. армії Б.*Шереметєва* і генерал-майора кн. О.Волконського.

Після ліквідації полкового устрою 1782 М. увійшов до складу *Київського намісництва*, 1796 — до *Малоросійської губернії*. 1802 став повітовим містом *Полтавської губернії*. У 1870-х рр. студенти Київ. ун-ту заснували народницький гурток (брати І., П. і М. Зубковські, С.Писаренко, І.Скибинський та ін.; див. також *Народництво*). 1896 засновано художньо-пром. школу (згодом — Керамічний технікум), в якій працювали відомі укр. митці — О.*Сластіон*, Ф.*Красицький*, В.*Кричевський*, учився І.*Кавалерідзе*. 1917 за пропозицією лікаря І.Зубковського відкрито Миргородський курорт. Протягом квітня—грудня 1918 перебував у складі *Української Держави*. У лютому 1919 в М. встановлено рад. владу. Від серпня по грудень 1919 М. — під контролем *Збройних сил Півдня Росії*. Відновлено рад. владу в грудні 1919. Від 1923 — райцентр *Полтавської округи*, 1932—37 — у складі *Харківської області*, від 1937 — у складі Полтав. обл. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від 14 вересня 1941 по 18 вересня 1943, під час окупації в околицях міста діяв партизан. загін «Перемога» на чолі з Г.Іващенком.

Миргород. Свято-Успенський собор. Фото початку 20 ст.

Уродженцями М. є: живописець-портретист В.*Боровиковський*, історик Б.*Греков*, письменник Панас *Мирний*.

Істор. пам'ятки: Свято-Успенська церква (1887, реконструйована 1998), дерев'яна церква Іоанна Богослова (1912).

Літ.: *Аббасов А.М., Герасименко О.Я.* Миргород. Х., 1961; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Полтавська область: природа, населення, господарство: Географічний та історико-економічний нарис. Полтава, 1998; Сайт «Миргород: місто-курорт». Web: http://mirgorod.osp-ua.info.

О.Г. Бажан.

МИ́РГОРОДСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні.* Створений 1648. Межував з *Чернігівським полком*, *Ніжинським полком*, *Прилуцьким полком*, *Кропивнянським полком*, *Полтавським полком* і *Сумським полком.* Перші полковники М.п. — М.*Гладкий* (1649—52), Г.*Лесницький* (1653—54, 1657—58, 1660), Д.Постоленко (1664—66), Г.Апостоленко (1666—68), Г.Гладкий (1669—70), М.Кияшко (1670—71). Територія М.п. зазнавала істотних змін. Після приєднання Лубенщини (1649) в ньому було 16 *сотень.* З відновленням *Лубенського полку* (1658) в М.п. залишилося 4 сотні, до яких додано частину території Полтав. полку і *Чигиринського полку.* 1764 до М.п. входили сотні: дві Миргородські, Хорольська, Сорочинська, Багачанська, Устивицька, Яреськівська, Шишацька, Білоцерківська, Остапівська, Говтвянська, Городиська, Кременчуцька, Власівська, Омельницька, Потоцька. Невдовзі чотири останні були включені (1774—75) до *Новоросійської губернії.* На 1782 у М.п. було 12 містечок і 1271 село. Управління М.п. понад 65 років здійснювали полковники *Апостоли*: Павло Охрімович (1671, 1672—83), Данило Павлович (1683—1727, гетьман Лівобереж. України 1727—34; див. Д.*Апостол*), Павло Данилович (1727—36). Наступні полковники — В.Капніст (1737—50), Я.Троцький (1751—52), Ф.Остроградський (1752—68), Ф.Заньківський (1771—82). М.п. брав участь у національно-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), багатьох військ. походах кінця 17 — поч. 18 ст., *Північній війні 1700—1721*, у *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *російсько-турецькій війні 1768—1774* та ін. 1782 М.п. був ліквідований, його територію включено до *Київського намісництва.*

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2; *Заруба В.М.* Миргородський полк у структурі територіального та адміністративного устрою «Війська Запорозького». В кн.: Січеславський альманах. Дніпропетровськ, 2006 (web: http://www.ukrterra.com.ua/chronology/8/zaruba_myrg_polk.htm).

В.В. Панашенко.

МИ́РНИЙ Панас (Панас Якович Рудченко — 01.05.1849 — 28.01. 1920) — укр. письменник-реаліст, творець новаторських соціальних романів і повістей із життя народу. Н. в м. *Миргород* у родині дрібного урядовця. Навч. в Гадяцькій повітовій школі. 14-річним хлопчиною розпочав трудове життя. Працював у канцеляріях *Гадяча* (1863—64), *Прилук* (1865—67), Миргорода (1867—71), з 1871 — бухгалтером губернського казначейства в *Полтаві*, а згодом — на різних посадах у губернській *казенній палаті.* Входив до одного із ранніх народницьких гуртків Полтавщини «Унія» (1875), членами якого були також Д.Пильчиков та Д.*Лизогуб.* 1914 отримав за службу чин статського радника. Із встановленням рад. влади в Україні працював у губфінвідділі.

Літ. творчість розпочав у 2-й пол. 1860-х рр. («Голодні годи», «Рід», «Карло Карлович»). Перше своє оповідання «Лихий попутав», в якому відображена сумна доля жінки-покритки, опублікував у ж. *«Правда»* (1872). Згодом вийшов друком другий твір письменника («П'яниця, 1874), де висвітлювалося нещасливе життя дрібного чиновника в умовах *Російської імперії.* Проблемам різночинної укр. інтелігенції, її ролі в сусп. процесі присвячені незакінчене оповідання «Народолюбець» (орієнтовне написання 1873, опубл. 1949 в ж. «Вітчизна») та соціально-психологічна повість «Лихі люди» (цензурна назва «Товариші» — 1875, опубл. 1877 М.*Драгомановим* у Женеві; Швейцарія). У 1870-ті рр. центр. темою творчості М. стали життя укр. села та складні соціально-екон. зрушення, які відбувалися в пореформену добу. У великому соціальному романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (1872—75), написаному разом із І.Біликом (опубл. М.Драгомановим у Женеві, 1880), та у незакінченій повісті «Голодна воля» (поч. 1880-х рр., надрукована вперше 1940), повісті «Лихо давнє й сьогочасне» (1897, надрукована 1903) М. викривав кріпосницький, антинар. характер *селянської реформи 1861*, таврував самодержавний лад. Синтетичною картиною віку та енциклопедією сусп. життя 2-ї пол. 19 ст., разом з попередніми творами М., став роман «Повія» — один із найвидатніших творів укр. прози дорад. періоду та світ. романістики. Поряд з епічними творами М. залишив у спадок блискучі зразки малих худож. форм — оповідання, нариси, новели («Казка про Правду та Кривду», 1889; «Серед степів», 1900; «Морозенко», 1898 та ін.). Подіям *революції 1905—1907* присвячено поетичні та прозові твори М. («До сучасної музи», «На сорок четверті роковини смерті Т.Г. Шевченка», «Сон» — 1905, «У тюрмі», «Дурниця» — 1909). Помітне місце в творчості займали драм. твори («Перемудрив», 1884; «Згуба», 1896; «Лимерівна», 1883; «У черницях», 1884), філос. драма-містерія «Спокуса» (1901) та перекладацька справа. М. був засн. час. *«Рідний край»*, підтримував творчі стосунки з М.Драгомановим, М.*Старицьким*, М.Л.*Кропивницьким*, М.*Заньковецькою*, М.В.*Лисенком*, Оленою *Пчілкою*, П.*Житецьким*, О.*Русовою*, М.*Коцюбинським*, О.*Терлецьким*, С.О.*Єфремовим* та ін. громадсько-культ. діячами. Літ. діяльність М. жорстоко переслідувалася царською цензурою. Поховано письменника в Полтаві. Тут 1940 в будинку, де проживав М., створено меморіальний музей, а 1951 споруджено пам'ятник.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1960; Твори, т. 1—2. К., 1989.

Літ.: *Сиваченко М.Є.* Корифей української прози: Нарис творчості Па-

Печатка Миргородської полкової канцелярії. 1749. Відбиток.

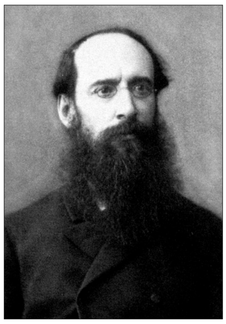

Панас Мирний.

наса Мирного. К., 1967; *Черкаський В.М.* Панас Мирний: Біографія. К., 1973.

Т.І. Лазанська.

МИ́РНІ ПЕРЕГОВО́РИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖА́ВОЮ ТА РСФРР 1918 відбулися 23 травня — 4 жовтня 1918 на мирній конференції в *Києві.* Для укр. сторони переговори з РСФРР диктувалися необхідністю вирішення проблем, що об'єктивно постали внаслідок розпаду Рос. д-ви і самовизначення України. Для рос. сторони — були вимушеним заходом, до якого її зобов'язував *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918.* Переговори велись у формі пленарних засідань, на яких вирішувалися всі важливі питання, укладались угоди тощо. Крім того, у ході конференції, залежно від питань, що розглядалися, працювали відповідні комісії з політ., екон., фінансових, культ. питань, які готували відповідні матеріали до пленарних засідань. Рос. делегацію очолювали Х.*Раковський* і Д.*Мануїльський*, українську — ген. суддя Укр. Д-ви С.Шелухін. З укр. сторони у переговорах брали участь: І.*Кістяківський*, О.*Сливинський*, О.*Ейхельман*, Х.*Барановський*, А.Свіцин, П.*Линниченко*, О.*Шульгін*, В.Бронський, Г.Лерхе, С.Гутник, Є.Сакович, П.Холодний, М.Могилянський та ін.

12 червня 1918 був укладений прелімінарний мирний договір. За його умовами бойові операції на фронті мали припинитися на час ведення переговорів, визначались умови *репатріації* громадян обох д-в, відновлення залізничного сполучення й повернення в Україну рухомого складу залізниць, перегнаного до Росії навесні 1918. Згідно з договором укр. уряд 22 червня 1918 прийняв постанову про заснування ген. консульств *Української Держави* в *Москві* і Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) та 30 консульських агентств в ін. містах Росії. В Україні були відкриті рос. представництва: ген. консульства в Києві, *Харкові*, *Одесі* та консульські агентства в *Кам'янці-Подільському*, *Чернігові*, *Житомирі*, *Полтаві.*

Гол. метою конференції було вироблення умов мирного договору. Особливо ретельно обговорювалася проблема встановлення держ. кордонів. Фактично всі наступні пленарні засідання так чи інакше зводилися до запеклих дискусій з цього приводу. Навмисно гальмуючи хід переговорів, рос. делегація висловлювала незгоду з укр. проектом кордонів, вважала його наступальним, експансивним щодо Росії. Зі свого боку, укр. сторону не влаштовував рос. проект, метою якого було задоволення великодержавницьких претензій РСФРР та її більшовицького уряду, намагання зруйнувати територіальну й екон. цілісність Укр. Д-ви. Суперечки між сторонами з цього приводу фактично завели переговори в глухий кут.

На переговорах розглядалася низка питань: екон., торг., фінансово-розрахункових, поділу боргів і майна колиш. *Російської імперії* тощо. 7 липня досягнуто угоду про товарообмін. 25 липня — про поділ майна і боргів колиш. Рос. імперії. Укр. Д-ва заявила свої права на частину майна і золотого фонду колиш. Рос. д-ви і зажадала цілковитого повернення вивезених з України до Росії культ. цінностей, що становили її культурно-істор. спадщину. Однак до практичної реалізації цих угод справа не дійшла. Розгляд багатьох питань затягувався через зволікання переговорів рос. представниками. На початку жовтня 1918 переговори були перервані, не дійшовши до осн. мети — укладення мирного договору між обома д-вами. У ході переговорів чітко визначилися підходи обох сторін до вирішення важливих проблем українсько-рос. співіснування на новому міждерж. рівні. Вони відповідали політичним курсам урядів обох д-в.

З анулюванням РСФРР 13 листопада 1918 Брестського мирного договору з д-вами Четверного союзу вона звільнилася від виконання як брестських угод, так і тих, що були досягнуті під час українсько-рос. переговорів.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1932; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Лупандін О.І.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. В кн.: Історичні зошити. К., 1994; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. К.—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999.

О.І. Лупандін.

МИРОВИ́Й ПОСЕРЕ́ДНИК — урядовий чиновник у *Російській імперії*, обов'язком якого була посередницька робота щодо врегулювання відносин між *поміщиками* та селянами під час проведення *селянської реформи 1861.* М.п. після узгодження його кандидатури з *предводителями дворянства* призначався *губернатором* і затверджувався Правительствуючим Сенатом. Гол. завданням мирових посередників вважалося складання і введення в дію *уставних грамот.* Водночас вони здійснювали нагляд за сільс. самоуправлінням, затверджували або відміняли вибори посадових осіб села і *волості*, виконували суд. функції з деяких кримінальних і цивільних справ, що мало відрізнялися від колиш. поліцейсько-вотчинних функцій поміщика. Багато поміщиків в інституті мирових посередників вбачали узурпацію їхньої влади і робили спроби ліквідувати його. Дії М.п. оскаржувалися перед повітовим мировим з'їздом. Від червня 1861 в Україні почали діяти 428, а по всій імперії — 1714 мирових посередників, які дещо стримували всевладдя поміщиків у найбільш напружений момент соціального протистояння на селі. 1874 мирових посередників повсюдно було замінено повітовими в сел. справах присутствіями. Однак у *Правобережній Україні* інститут мирових посередників діяв до 1917.

Літ.: Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. М., 1954; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. М., 1968; *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991.

Т.І. Лазанська.

МИРОВИ́Й СУД — нижча суд. ланка, що розглядає дрібні кримінальні справи та цивільні справи з невеликою сумою позову. Вперше виникли в Англії. Згідно з *судовою реформою 1864*, що ліквідувала станові суди, мирові суди запроваджувалися по всій *Російській імперії.* Обиралися на 3 роки на зборах міськ. і земських гласних (див. *Міська дума*, *Земства*) і затверджувалися Правитель-

ствуючим Сенатом, у *Правобережній Україні* — призначалися міністром юстиції. У компетенції суду було право виносити вироки у вигляді догани, зауваження або повчання, грошового штрафу не більше як у 300 *рублів*, арешту до 3-х місяців та ув'язнення не більше 1 року. З цивільних справ розглядалися позови до 500 руб. та погашення боргу на таку ж суму. Новий суд, який прийшов на зміну середньовічним, був безстановим, гласним, усним, змагальним, незалежним від адміністрації. Встановлювалася незмінність суддів. Це були характерні ознаки бурж. судочинства. Введення суд. установ розтяглося на 35 років. Зокрема, лише на Правобережжі налічувалося 162 дільниці мирових судів. Католикам і євреям законом заборонялося займати суд. посади. 1889 мирові суди було скасовано (крім двох столиць, *Одеси* й *Харкова*), з наступним відновленням 1912. Остаточно інститут мирових судів ліквідовано в Україні постановою *Народного секретаріату* «Про введення народного суду» (1918).

Літ.: *Гессен И.В.* Судебная реформа. СПб., 1905; *Кони А.Ф.* Отцы и дети судебной реформы. М., 1914; *Щербина П.Ф.* Судебная реформа 1864 на Правобережной Украине. Львов, 1974.

Т.І. Лазанська.

МИРÓВИЧІ — укр. козац. рід, відомий з 2-ї пол. 17 ст. **Іван** Мирович (р. н. невід. — п. 1706) — переяслав. полковник (1692—1706). У 1690-х рр. брав участь у боях з *Кримським ханатом*, у 1700-х рр. — із Швед. королівством. 1706 потрапив у полон, був відправлений до Швеції, де й помер. Одружений з Пелагією Захарівною Сологуб.

Його син **Федір Іванович** (1690—1758) навч. в Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*), обіймав при гетьманові І.*Мазепі* уряд *генерального бунчужного*. 1709 вів переговори із *Запорозькою Січчю*. Після *Полтавської битви 1709* — на еміграції в *Молдавському князівстві* (1709—14). Від 1710 — *генеральний осавул* в еміграційному уряді П.*Орлика*. 1715—19 перебував у Швед. королівстві. Від 1719 до 1754 — у *Речі Посполитій*, на службі в князів *Вишневецьких* та магнатів *Потоцьких*. 1754 прибув до Крим. ханату з таємною місією від польс. короля *Августа III* Саксонського для організації антирос. коаліції. Водночас (до 1742) — на дипломатичній службі в еміграційному уряді П.Орлика.

Донька Івана Мировича **Ганна Іванівна** (р. н. і р. с. невід.) — дружина Семена Забіли, потім — А.*Войнаровського*, графиня. Від 1709 — на еміграції: у Молдав. князівстві (1709—14), у Речі Посполитій (1715—17), у Швед. королівстві (1718—40). Подальша доля невідома. Мати Станіслава та Ульріки-Елеонори Войнаровських.

Решта М. 1712—16 перебували на засланні в м. *Москва*, 1716—44 — у м. Тобольськ (нині місто в РФ). Син Федора Івановича **Петро Федорович** (р. н. і р. с. невід.) — єнісейський воєвода (від 1742), ін. син **Яків Федорович** (р. н. і р. с. невід.) — кузнецький воєвода (від 1742).

Другий син Івана Мировича **Іван Іванович** (бл. 1704 — 1753) 1720—31 служив у рос. армії, 1728 отримав чин капітана. Від 1731 — у Крим. ханаті на дипломатичній та військ. службі, політ. радник хана. Одночасно — на дипломатичній службі в еміграційному уряді П.Орлика: 1735 — з місією у колиш. польс. короля *Станіслава Лещинського* у Франції; 1736 — представник П.Орлика при уряді *Османської імперії*. 1750 під іменем Мустафа-ага був послом Крим. ханату в Бранденбурзькому курфюрстві (Пруссія).

Онук Федора Івановича **Василь Якович** (1740—64) за допомогою О.Г.*Розумовського* 1742 вернувся із заслання разом з батьком Яковом Федоровичем. 1754 зарахований до кадетського корпусу. Дослужився до чину підпоручика. 1764 здійснив невдалу спробу держ. перевороту в *Російській імперії* — намагався привести на трон ув'язненого імп. Івана VI Антоновича, скинувши імп. *Катерину II*, за що був страчений.

Літ.: *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський. Львів, 1991; *Кресін О.* Мазепинці. К., 1994; *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. М., 1995; *Ільїн О., Бєлашов В.* Український патріот Василь Мирович. «Пам'ять століть», 1997, № 6; *Путро О.* З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.). В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. К., 1997; *Його ж.* Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Мировичів (середина XVIII ст.). В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, вип. 6 (7), ч. 2. К., 2001.

О.В. Кресін.

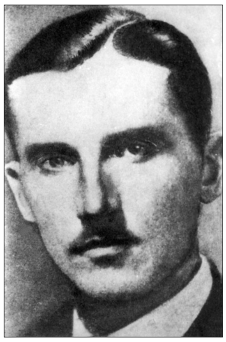

Д. Мирон.

МИРÓН Дмитро (псевдоніми — Андрій, Роберт, Брюс, Максим Орлик, Орлик, Піп, Мудрий, Свєнціцький; 05.11.1911—25.07. 1942) — діяч *Організації українських націоналістів*, публіцист, учасник визвол. змагань 1930—40-х рр. Н. в с. Рай (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.). Походив із сім'ї робітника. Навч. в Бережанській г-зії, був членом пластового куреня ч. 24 ім. П.Полуботка. 1928 виключений з Бережанської г-зії за належність до ОУН. Середню освіту здобув у Малій духовній семінарії у *Львові*. Від 1930 — студент ф-ту права Львів. ун-ту. Від 1930 — референт юнацтва Крайової екзекутиви ОУН на західноукр. землях (КЕ ОУН на ЗУЗ; 1932—33). Один із редакторів першого підпільного видання ОУН в Україні «Бюллетень КЕ ОУН на ЗУЗ» (1931—33). Політв'язень польс. тюрем у Равічу і Вронках (1933—38). Політ. референт КЕ ОУН на ЗУЗ (1938—39). Учасник 2-го Великого збору ОУН у Римі (Італія; серпень 1939). Член Революц. Проводу ОУН (революційної) (ОУН(р)), крайовий провідник Західно-Окраїнних укр. земель, крайовий провідник ОУН(б) на західноукр. землях (1940). Член підготовчої комісії і учасник 2-го Великого збору ОУН(б) у *Кракові* (квітень 1941), учасник 1-ї конференції Проводу ОУН(б) (вересень 1941). Провідник Пн. похідної групи ОУН(б) (влітку 1941; див. «*Похідні групи» ОУН*). Заарештований *гестапо* за підпільну діяльність на Київщині (вересень 1941). Втік під час транспортування на роботи до Німеччини. Крайовий провідник Осередньо-Східних укр. земель (1941—42).

Співавтор вишкільного матеріалу «44 правила життя українського націоналіста» (1938), автор праці «Ідея і чин України» (1940).

Загинув у перестрілці із гестапівцями на одній із київ. вулиць.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник, т. 1. Нью-Йорк, 1994; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; «Українська ідея і чин» (Львів), 1998, № 2; Пластуни у визвольних змаганнях. Нью-Йорк, 2002; «Український визвольний рух» (Львів), 2005, № 4; *Сусік Д.* З любові до народу. Львів, 2006.

О.Й. Стасюк.

МИРО́НОВ Пилип Кузьмич (26.10.1872—02.04.1921) — рад. військ. діяч. Н. в станиці Усть-Медведицька (нині м. Серафимович Волгоградської обл., РФ). Закінчив Новочеркаське козац. юнкерське уч-ще (1898). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, військ. старшина.

П.К. Миронов.

У грудні 1917 обраний командиром 32-го Донського козац. полку, привів полк з *Румунського фронту* на р. Дон. Брав участь у встановленні рад. влади. З 1918 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), командував полком, бригадою, 23-ю стрілец. д-зією, Окремою групою військ 9-ї армії. З червня 1919 — член Козац. відділу Всерос. ЦВК і командуючий Донським козац. кавалерійс. корпусом (*Південний фронт*). Був противником жорсткої політики РКП(б) щодо козацтва. У серпні 1919 самовільно виступив з корпусом із м. Саранськ (нині столиця Республіки Мордовія, РФ) на фронт проти *Збройних сил Півдня Росії.* Був оголошений поза законом, заарештований, засуджений революц. трибуналом до розстрілу. Помилуваний Всерос. ЦВК. Введений до складу Донського виконкому.

У січні 1920 вступив до РКП(б). Командував 2-ю Кінною армією (вересень—грудень 1920), яка брала участь у бойових операціях у Пн. Таврії, відіграла значну роль у Перекопсько-Чонгарському прориві, визволила м. *Сімферополь.* Нагороджений у цьому році Почесною революц. зброєю. Призначений інспектором кавалерії РСЧА (1921). Заарештований за підступним доносом, загинув у Бутирській в'язниці (*Москва*).

Літ.: *Ефимов Н.* Действия 2-й Конной армии в 1920. М., 1926; *Душенкин В.В.* Вторая Конная. М., 1968; *Дмитриев П.* Командарм 2-й Конной Ф.К. Миронов. «Военно-исторический журнал», 1972, № 10; *Трифонов Ю.* Отблеск костра: Т.Старик. В кн.: Предварительные итоги. Кишинев, 1985; Гражданская война в СССР, т. 2. М., 1986; *Рошаль Л.* «Нас еще судьбы безвестные ждут». «Советский экран», 1988, № 1; *Медведев Р.А., Стариков С.П.* Жизнь и гибель Филиппа Кузьмича Миронова. М., 1989; *Знаменский А.* Красные дни: роман-хроника в 2-х кн. М., 1990; Филипп Миронов. Тихий Дон в 1917—1921: Документы и материалы. М., 1997.

О.Й. Щусь.

МИРО́ПІЛЬ — с-ще міськ. типу Романівського р-ну *Житомирської області.* Розташов. на берегах р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра). Населення 5,2 тис. осіб (2007).

Перші ознаки людської життєдіяльності на території майбутнього селища датуються археологами добою неоліту (IV тисячоліття до н. е.). Але найпримітнішими археол. пам'ятками М. є ранньослов'ян. городище та кургани V—VIII ст. довкола міста («культура корчакського типу», або «житомирська культура»).

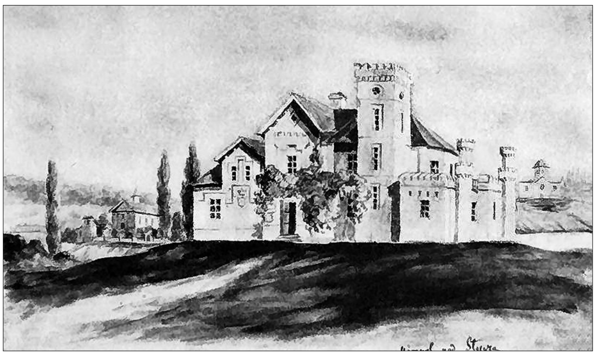

Миропіль. Палац Чапських. Малюнок Н. Орди. 1862—1876.

Миропіль. Римо-католицький костьол св. Антонія. Фото початку 21 ст.

Уперше в актах М. згадується в недатованому записі (бл. 1497) *Литовської метрики* за 1440—98 як село Сапогів («А къ городу к Чуднову первое село Сапогов. А в том селе 25 человека подымщину дают, а три слуги на войну ходят»). Назва ця пов'язана з притокою Случі Сапогівкою (нині Чоботівка), на березі якої розташувалося поселення. 1585 згадується вже як М. — маєтність князів *Острозьких.*

1609—1753 — у складі Острозької ординації, адміністративно належало також до складу Полонської волості *Волинського воєводства.* За люстрацією 1622 мав 520 димів. За часів *Національної революції 1648—76* М. став прикордонним пунктом *Білоцерківського полку* (переходив у підпорядкування Волинського полку в нетривкі періоди існування останнього). Після *Андрусівського перемир'я 1667* де-юре повернувся під контроль Польщі. Адміністративно М. належав до Житомир. пов. *Київського воєводства.*

У зв'язку зі «згоном» правобережного укр. населення 1711—12 знелюднів (1714 жовніри, яким він був визначений для постою, писали: «в ньому тепер нема і живої собаки»). Відтак активно заселявся євреями. 1753 разом з деякими іншими маєтностями Острозької ординації подарований *Любомирським.* Згодом не раз змінював власників (К.Міончинський, Дзедушицькі, Ростворовські). 1778 місц. дідич воєводич підляський Каєтан Міончинський виправив королів. привілей місту (торги щоп'ятниці та 12 ярмарків на рік).

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. перейшов під владу *Російської імперії*. Належав до Новоград-Волинського пов. *Волинської губернії*. В 19 — на поч. 20 ст. зростає соціально-екон. значення М. 1820 на кошт Ростворовських зведено мурований костьол Св. Антонія Падуанського (1-ша його споруда закладена тут ще 1600). Крім нього, у 19 ст. в М. відомі 3 правосл. церкви та 2 єврейс. молитовних будинки. У 1840-ві рр. побудована паперова ф-ка графів Чапських. За нових дідичів, які володіли містечком аж до 1918 (до 1-го з них Маріана Чапського, відомого вченого-аграрника, М. перейшов як посаг дружини), М. розквітнув як шляхетська резиденція (збудовано палац в італ. стилі, закладено парк, взірцеву пасіку з-понад 2 тис. вуликів, а також стайні чистопородних коней).

Під час *польського повстання 1863—1864* під М. відбувся бій повстанського загону Едмунта Ружицького з рос. військами. Місц. дідич М.Чапський за підтримку повстанців був засланий на 3 роки до Сибіру.

1872 повз містечко пройшла залізниця Бердичів — Шепетівка. У 1910-х рр. М. став значним хлібним ринком *Волині* (тут відбувалися щомісячні ярмарки). 1897 у містечку мешкало 4914 жителів (з них 1912 — євреї).

За часів *Української революції 1917—1920* М. опинився у зоні сел. повстанських рухів (див. *Повстанський рух в Україні 1919—1922*). 1919—20 відбувалися зіткнення укр. та польс. військ з більшовиками (бої переважно точилися за контроль над залізничною станцією). З 1923 — райцентр, що його 1925 переведено у Романів (1933—2003 — Дзержинськ). Провідним пром. підпр-вом залишалася паперова ф-ка (1940 — 345 робітників). У 1924 розпочалася електрифікація містечка, 1932 — радіофікація. 1931 утворено машинно-тракторну станцію. Тісно інтегроване до аграрних структур містечко суттєво постраждало від *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

У період *Другої світової війни* окупований гітлерівцями від 6 липня 1941 по 6 січня 1944, у цей час у М. існував осередок *руху Опору*, в околиці діяли загони рад. партизан. Від етнічних «чисток» загинуло чимало місц. євреїв (загалом під час окупації загинуло понад 1 тис. миропільців, близько чверті населення містечка).

З 1957 має статус с-ща міськ. типу (утворене шляхом об'єднання сіл Кам'янка, Старий М., Новий М. та М.). 1957 побудована Миропільська ГЕС на р. Случ. З ін. сучасних підприємств помітні вищезгадана паперова ф-ка, а також швейна ф-ка, силікатний з-д, гранітний кар'єр і хлібозавод. Гол. реліг. закладами є римо-катол. костьол Св. Антонія та Свято-Михайлівська правосл. церква. Історико-архіт. пам'ятки: костьол Св. Антонія (XIX ст.) та кам'яний хрест (XV ст.). У сусідньому с. Колодяжне пам'ятка археології — залишки літописного м. *Колодяжин*.

У М. у серед. 18 ст. мешкав відомий діяч хасидизму рабин Пінхас з Корця. Фольклорні матеріали в М. збирала Леся *Українка*. Тут народився активний учасник партизан. боротьби на Україні, герой Рад. Союзу (24 березня 1944) Василь Тимошук.

Літ.: ІМіС УРСР: Житомирська область. К., 1973; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; Житомирська земля за часів Київської Русі. Житомир, 2001; Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795—2006 роки: Довідник. Житомир, 2007.

Д.С. Вирський.

МИРОСЛА́В (р. н. невід. — п. після 1235) — волин. боярин, воєначальник, дипломат, один з найближчих сподвижників кн. *Данила Галицького* і його матері кн. *Анни*. 1206 допоміг кн. Анні з малими волин. князями Данилом Галицьким і *Васильком Романовичем* утекти з Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*) до Польщі. 1211 кн. Анна послала його до краківського кн. *Лєшека Білого* з проханням сприяти переданню тоді берестейському кн. Васильковi Романовичу м. *Белз*. М. допомагав кн. Анні й кн. Данилові Галицькому в боротьбі проти боярина *Володислава Кормильчича*, який 1213 вокняжився в *Галичі (давньому)*. 1219 М. допоміг тоді волин. кн. Данилові Галицькому захистити Галич (давній) від угрів. 1230 їздив з волин. кн. Васильком Романовичем на весілля владимирського кн. Юрія Всеволодича до м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ). У 1230-ті рр. — радник і *воєвода* галицького кн. Данила Галицького у боротьбі проти черніг. кн. *Михаїла Всеволодича*. Останній раз М. згадується в *Галицько-Волинському літописі* в розповіді про події 1235, коли його разом з вел. кн. київ. *Володимиром Рюриковичем* біля *Торчеська* захопили в полон *половці*, союзники черніг. кн. Михаїла Всеволодича.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Котляр М.Ф.* До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. «Археологія», 1991, № 2.

М.Ф. Котляр.

МИРСЬКІ́ ЗБО́РИ (сходи) — див. *Сільські збори*.

МИСАЇ́Л (Пструцький, Друцький-Соколинський-Бабич; р. н. невід. — п. восени 1480, за ін. даними, взимку 1480/81) — митрополит Київський (1474—80). Походив з білорус. боярського роду. Заснував своїм коштом Свято-Троїцький монастир у Череї (нині місто у Вітебській обл., Білорусь), був архімандритом цієї обителі. На поч. 1450 призначений смоленським єпископом. 1454, за ін. даними 1456, їздив до вел. кн. моск. Василія Васильовича Темного по чудотворну ікону Смоленської Божої Матері, вивезену до *Москви* 1404. Вел. кн. моск. Василій Васильович відпустив ікону з особливими церк. почестями, а в Москві залишив точну копію цієї ікони.

По смерті київ. митрополита *Григорія Болгарина* (п. 1472) його спадкоємцем на престолі став М. Справа з підтвердженням М. на київ. митрополії королем польс. і вел. кн. литов. *Казимиром IV* Ягеллончиком затяглася, а тим часом константиноп. патріарх Рафаїл I висвятив 1476 на Київ. митрополію Спиридона (див. також *Київські ієрархи*), уродженця Твері (нині місто в РФ). Однак король польс. і вел. кн. литов. Казимир IV не визнав Спиридона і той мусив тікати до Москви, де його заслали у Свято-Ферапонтов монастир (нині розташов. на території Вологодської обл., РФ).

Казимир IV Ягеллончик змушував М. до прийняття *Флорентійської церковної унії 1439*, відмовляючись в ін. випадку ствердити його на митрополичій кафедрі. Під тиском короля М. нібито вислав 14 березня 1476 свого листа до Папи Римського Сикста IV. У цьому листі він схилявся до Флорентійської унії, але просив папу прислати двох представників (від католиків і від православних), щоб вони витлумачили ухвали Ферраро-Флорентійського собору 1438—45. Водночас тут містилися скарги на переслідування православних з боку католиків, ішлося також про загрозу для християн з боку мусульманських *Османської імперії* та *Кримського ханату*. Автентичність даного листа, якого знайшов 1605 і видрукував греко-катол. митрополит Іпатій (*Потій*), викликала дуже великі сумніви ще в 17 ст. і дискусії навколо цього не припиняються й досі. Навіть якщо визнати даний лист автентичним, він не мав суттєвих наслідків. М. керував Київ. митрополією до своєї смерті, яка сталася восени 1480 чи взимку 1480/81. Його наступником було обрано Симеона.

Дж.: *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. «Український археографічний щорічник» (К.—Нью-Йорк), 2002, вип. 7.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Hryniewicz W.* Przeszlość zostawić Bogu. Opole, 1995; *Макарий (Булгаков).* История русской Церкви, кн. 5. М., 1996; *Mironowicz A.* Kościół prawoslawny w państwie Piastów i Jagiellonów. Bialystok, 2003.

Ю.А. Мицик.

МИСЛА́ВСЬКИЙ Самуїл (світські ім'я та по батькові — Семен Григорович; 24.05.1731—05.01. 1796) — митрополит Київський (1783—96). Н. в с. Полошки Глухівської сотні *Ніжинського полку* (нині село Глухівського р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика Г.Миславського. Закінчив Київ. академію (див. *Києво-Могилянська академія*), 1754 прийняв чернечий постриг. Тоді ж став викладачем Київ. академії, читав лекційні курси з філософії та богослів'я, став професором. 1761—68 — ректор Київ. академії та архімандрит *Київського Братського Богоявленського монастиря*, *Київського Свято-Микільського пустинного монастиря*. 1769 висвячений на єпископа, очолював *єпархії* в Бєлгороді (нині місто в РФ) і Ростові (нині місто Ярославської обл., РФ). По смерті київ. митрополита Гавриїла (Кременецького) 22 вересня 1783 обраний митрополитом Київським. Автор «Латинської граматики» (1765) — одного з найкращих тогочасних підручників, 1792 сприяв створенню при Київ. академії Вільного поетичного т-ва під кер-вом І.*Фальковського*. Займався істор. дослідженнями, зокрема історією *Київської Русі*, *Києва*, *Києво-Печерської лаври*, зібрав цінну колекцію книг і рукописів (значна частина якої увійшла до колекції І.Лукашевича—М.*Маркевича* і нині зберігається в Держ. б-ці Росії в *Москві*, а решта — у НБУВ в Києві).

Самуїл Миславський.

П. у м. Київ. Похований у пд. частині *Софійського собору*.

Літ.: *Щапов Н.Н.* Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича: Описание. М., 1959; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981.

В.Л. Микитась, Є.О. Колесник.

МИСТЕ́ЦТВО — родина культ. практик, що визначається їхньою спрямованістю на плекання людської чуттєвості. Подібно до того, як наука являє собою спеціалізовану галузь діяльності, метою якої є пізнання істини (здобуття істинних знань про існуюче), а моральність постає спеціалізованим способом артикуляції воління добра — так М. засадничо спрямоване на творення, розкриття і переживання краси як досконалого предмета людської чуттєвості, що насичує і викшталтовує останню. Узвичаєні в мистецькій та естетичній свідомості новітніх часів напади на ідеал Краси як начебто «віджилий» і «змертвілий» найчастіше ґрунтуються на зведенні цього ідеалу до тих або тих відпрацьованих, стереотипно-поверхових уявлень про «красиве» — або ж постають виявом більш глибокої тенденції, що усвідомлюється як «смерть» або сутнісне переродження самого М.

Вражаюче різноманіття не тільки істор. форм М., а і способів його системної організації обумовлюється насамперед тим, що за будь-яких обставин воно виявляється «вбудованим» (і саме «вбудовує» себе) в таку систему відносин, яка найбільшою мірою актуалізує к-ру людської чуттєвості, цілісне самопочуття людини у світі. За часів *античності* така система відносин (і відповідна форма організації М.) визначалася комплексом завдань виховання (παιδεία) людини-громадянина, в епоху *середньовіччя* — функціональними потребами церк. життя і, під егідою Церкви, усього соціального організму; починаючи з доби *Відродження* (Ренесансу), переважну роль у конституюванні М. відіграє концепція дозвілля як царини плекання вільної людської особистості. Відповідно до цього, поширюється практика приватних замовлень і субсидій, що тягне за собою зміщення акцентів з функціонально-процесуального значення худож. діяльності (обслуговування тих або тих зовнішніх щодо її внутр. сенсу соціокульт. та духовних потреб) на її речовий результат — власне твір М., художню «річ» як таку. З одного боку, це призводить до включення худож. практик у систему ринкових відносин, з другого — утверджує статус худож. твору як самоцілі, висуває проблему його самостійного призначення. Формуються сталі когорти «споживачів» М., консолідується худож. к-ра як форма побутування М. в соціумі, виникає інститут худож. критики, що підтримує свідомість культ. автономії М., актуалізує необхідність його самооцінки відповідно до внутр. критеріїв (стилістичних тощо). Саме за цих умов в європ. к-рі 17—20 ст. М. набуває свого системного втілен-

ня, саме тут його роль у плеканні розмаїтої, а проте єдиної у своїй основі людської чуттєвості постає відособлено й виразно.

Упродовж останнього століття спостерігається, однак, зворотньо спрямований процес «децентрації» М., розмивання ключових елементів худож. к-ри (ідея «смерті автора», відмова від вимоги завершеності худож. твору тощо), з боку самих митців частішають спроби долучитися до тих або тих виявів «прямої» дії, обумовленої позахудожньою доцільністю (від революц. пропаганди до галузей дизайну, реклами тощо). Внутр. худож. необхідність такого виходу М. за власні межі незрідка вбачається в тому, що саме в подібних актах «самотрансцендування» стрижнева сфокусованість М. на цілісному людському самопочутті знаходить за певних умов найбільш автентичне втілення.

Звертаючись до досвіду останніх десятиліть 20 ст., так само можна бачити, що справжнім стимулом як змістових, так і структурних змін у сучасному М. часто-густо виявляється висунення тієї чи тієї тематичної галузі в епіцентр людської «небайдужості», цілісного людського самопочуття. Відповідно до таких зрушень, М. сприймає як свій власний закон парадигми пізнання дійсності, творчої спонтанності, семіотичної гри, політ. активності, діалогічної комунікації тощо; згадана сутнісна спрямованість М. все це більшою або меншою мірою йому дозволяє. Беручи до уваги грандіозне розмаїття конкретних втілень та ангажементів худож. діяльності, особливо за нинішньої доби, справді важко вбачати в ній щось більше, ніж відповідну родину культ. практик (див. вище). Водночас саме на тлі нинішньої відносності будь-яких емпіричних розмежувань між М. і не М. є особливі підстави пам'ятати про «родинну подібність» (Л.-Й.Вітгенштайн), яка поєднує всю строкату і різновимірну сукупність зазначених практик.

До рис, що засвідчують цю «родинну подібність», можна, зокрема, зарахувати такі:

— зосередженість на людському переживанні, людських почуттях і, відповідно, на «переживальному» аспекті самої дійсності, оскільки вона потрапляє у видноколо худож. бачення. М. як такому немає справи ані до об'єктивної реальності з її достеменними фактами, ані до будь-яких перетворених і сфантазованих її форм чи способів представлення віртуального буття «самих по собі»; тільки в контексті конкретного людського переживання, у «перекладі» на мову суб'єктивної чуттєвості всі ці буттєві дані здатні отримати свій худож. смисл. М. в цьому відношенні постає своєрідним «зондом» переживально-смислових потенцій навколишнього буття; з його допомогою людський суб'єкт «приміряє», співвідносить з внутр. мірою власного самопочуття наявні в цьому бутті реальні або уявні можливості. Як дана можливість виглядатиме в самому житті, як її пережити, відчути? — ось питання, відповідь на яке здавна давало людині М. і, за великим рахунком, тільки воно. Цю свою роль М. виконує й стосовно тих або ін. ідеологічних, міфологічних, ціннісних утворень: його власне завдання — не просто оспівування й звеличення певних ідеологій, стародавніх або сучасних міфів і не просто їх критика або спростування на суто раціональних підставах, а радше розкриття того, як людині жити з ними, що робить причетність до них з людською особистістю та її самопочуттям. Так В.Шекспір зображує трагедію людини, захопленої ідеалами Ренесансу, Ф.Достоєвський розкриває життєву драму «ідеолога» раціонально-просвітницького штибу, Є.Замятін, О.-Л.Гакслі, Джордж Орвел викривають антилюдський сенс тоталітарної утопії тощо;

— цілісно-людський характер витлумачення самого почуття. На відміну від різноманітних способів задоволення тих або ін. чуттєвих прагнень, розвитку окремих чуттєвих здатностей або незмінно популярної у світі «гонитви за адреналіном», М. як плекання людської чуттєвості загалом не може в жодному із своїх конкретних різновидів не апелювати зрештою до самої суб'єктивності людини та її цілісного чуттєвого досвіду. Хоч би як відрізнялися між собою виражальні засоби музики, скульптури або живопису, хоч би на які чуттєві рецептори вони справляли свій безпосередній вплив, — все одно, їхнім конкретним адресатом постає сама людина в цілісності свого внутр. життя. Звичайно, осягається і артикулюється згадана цілісність кожним з видів М. у специфічний, тільки йому притаманний спосіб; цілком зрозумілими в цьому зв'язку виявляються, разом з тим, постійно триваючі в історії М. спроби «перекладу» чуттєвого змісту одного виду М. на мову інших (порівняйте, напр., ранні поезії П.*Тичини* з їхньою яскраво вираженою муз. домінантою). Відповідно до сказаного, і сама «розповідь» М. у будь-якому з його різновидів — це завжди, у тому або ін. аспекті, розповідь про людину в цілому;

— естетична (худож.) дистанція, що відокремлює світ М. від контексту безпосереднього людського буття. Розкриваючи, досліджуючи й насичуючи цілісне людське самопочуття, людське переживання світу, М. має цей свій предмет виокремити, а отже — вивільнити від прямих зв'язків з навколишньою дійсністю (екзистенційних, утилітарно-практичних тощо). Історія власне М. як специфічного феномену *культури* й розпочинається з зазначеного відокремлення, дистанціювання його питомої царини від прагматичних налаштувань повсякдення, безпосередніх вимог міфологічного ритуалу, реліг. культу тощо. У рамках самого естетичного (і спеціально художнього) досвіду це дистанціювання обумовлює можливість «позиції позазнаходження», «надлишкового бачення» (М.Бахтін), що їх отримує суб'єкт худож. творчості і споглядання стосовно свого інтенційного предмета (задуму, твору М., худож. образу). Згадана дистанція визначає і духовно-смисловий аспект стосунків М. з реліг. або моральною практикою: хоч би яким був внутр. релігійний, моральнісний зміст того чи ін. худож. твору або напряму, М. як таке завжди містить засадничий потенціал спротиву тенденціям поверхового моралізаторства й святенництва, тяжіє до розмежування з ними;

— худож. умовність. Саме виокремлення, як посутнього предмета худож. освоєння, певного типу людського переживання світу призводить до того, що це переживання доводиться описувати й відтворювати (моделювати) за допомогою умовних засобів, які репрезентують у ситуаціях худож. творчості й сприйняття більш або менш усталені комплекси культ. значень. Через це, своєю чергою, будь-яке М. неминуче постає як семіотичний феномен — за визначенням Ю.Лотмана, як вторинна (тобто така, що надбудовується над природною мовою) знакова моделювальна система. Таким чином, щоб розуміти М. і насолоджуватися ним, потрібно якоюсь мірою володіти його мовою, дотримуватися його умовності. У М. 20—21 ст. необмежена семантизація нерідко стає предметом своєрідної гри, у процесі якої сплітаються, стикаються, накладаються одна на одну найрізноманітніші знакові системи, що їх будь-коли використовувало людство; за доби постмодерну саме по собі зіткнення різних семантичних планів, «перемикання» смислових регістрів усвідомлюється як джерело специфічного художньо-ігрового ефекту. І все ж власне худож. умовність, неодмінно включаючи в себе момент гри, не є тотожною умовності ігровій. Розвиток цілісної людини через плекання її чуттєвості є тією безпосередньо практичною метою, у співвіднесенні з якою худож. умовність отримує свій сутнісний сенс. Своєю чергою, ця мета передбачає критерії правди та автентичності, що визначають духовно-істор. розмірність людського досвіду; у відриві від цих критеріїв худож. умовність збивається на манівці;

— креативність. У к-рах, які налаштовані акцентувати специфіку М., останнє недаремно осмислюється як переважний домен людської творчості. Саме в процесі творення нових образів і форм людська чуттєвість дістає найбільш цілісне, інтенсивне й насичене культ. смислами втілення, саме творча спрямованість надає їй необхідну наснагу для внутр. викшталтування й розвитку. Тож уява і фантазія є неодмінними супутниками М. як такого; реалістичне М. потребує їх не меншою мірою, ніж М. сюрреалістичне або абстрактне.

Водночас, за будь-якого ступеня «відльоту» від дійсності та її взірців, худож. твори, що вписуються в парадигматику справжнього М., незмінно мають той або ін. онтологічний сенс, розкривають або опиявнюють певну буттєвість у широкому розумінні слова; за словами М.*Гайдеггера*, всередину творіння М. покладає істину буття. І справа тут не в настанові на «відображення» (її М. може й не мати), або ж, як уважав, зокрема, М.Гайдеггер, у залученості М. до буттєво-істор. процесу розкриття істини сущого, а в фундаментальному, розкритому ще Платоном, зв'язку творчості та любові — зв'язку, який для худож. галузі має основоположне значення.

Якщо людському переживанню надає внутр. цілісності й повноти його творча спрямованість, то в основі самої цієї спрямованості, як засвідчує весь досвід М., лежить любовне утвердження певного буття, зовнішнього щодо самого суб'єкта творчості — зокрема, деяких життєвих даних, культ. цінностей, ін. людських «я». Це любовне звернення до Іншого, вільна самоприсвята йому позбавляє худож. діяльність, попри її імагінативний характер, присмаку довільності, обумовлює її онтологічну заякореність — але вже по той бік будь-яких утилітарно-прагматичних, функціональних стосунків. Звідси стають зрозумілими роль любові як стрижневої теми світового М., а також принципові можливості й перспективи суто худож. онтології, худож. осягнення буття як такого понад (але аж ніяк не поза!) конкретним досвідом людських переживань, людського чуттєвого ставлення до нього.

Незважаючи на речоподібну форму твору М., сам твір не зводиться до свого матеріального субстрату, а передбачає чуттєвосмислове наповнення цього субстрату, яке щоразу актуалізується культ. середовищем (у цьому сенсі, кожна культ. формація має «свого» В.Шекспіра та ін.), а також кожним індивідуальним реципієнтом зосібна. Заданий структурою твору і відтворюваний при будь-якому адекватному його сприйнятті переживальний феномен може бути визначений як худож. образ у щонайширшому сенсі цього слова. М., особливо сучасне, часто відходить від образності в її традиційному розумінні як фігуративної подібності, підставляє на її місце ті чи ін. ідеї, концепції, типологічні конструкції або взагалі симулякри, проте в окресленому широкому його витлумаченні худож. образ був і залишається невід'ємним атрибутом М. Хоч би яким своєрідним і ультрасучасним був худож. твір, він так чи інакше має доносити до сприймаючих свій образний зміст, і справа митця — подбати про те, щоб цей образний зміст поставав з його твору цілісно й виразно.

Втілюючи сутнісну культуротворчу напругу М., худож. образність являє собою незамінний духовний «устрій» взаємопереходу і взаємопідсилення рафінованої суб'єктивної чуттєвості — і здатності людини до безпосереднього сприйняття художньо представлених цінностей (а через них і реальності взагалі в її ціннісному аспекті); семіотичної вибагливості, що спонукає розглядати всю царину М. як сукупність текстів і знакових систем, — і захоплення чистою експресією зображеного. У драматургії В.Шекспіра, у музиці В.-А.Моцарта, у кінематографі М.Антоніоні, А.Тарковського, С.*Параджанова*, у прозі М.*Гоголя* чи в поезії Лесі *Українки* — усюди, де ми дійсно маємо справу з М., — людське почуття віднаходить для себе підтримку, поживний ґрунт і систему дороговказів, слідування яким дарує йому неповторну худож. реальність, унікальний ціннісний мікрокосм, невідривно вкорінений у даному конкретному творі і, водночас, широко відкритий великому світові навсібіч. Кожен справжній твір М., відповідно до міри власної оригінальності, торує свій шлях у цей великий світ навкруги себе — світ, в якому врешті-решт сплітаються стежини, прокладені Данте Аліґ'єрі і М. де Сервантесом, М.Гоголем і Т.*Шевченком*, Ф.Кафкою і Л.*Толстим*. Зазначена внутр. суть худож. образності знаходить достатньо адекватне (хоч, певно, не вичерпне) розкриття в термінах спілкування:

спілкування людини зі світом як тема худож. творчості, спілкування художника-творця зі своїм задумом, зі своєю епохою, з «великим часом» історії; спілкування самого твору зі своїм природним, культ., духовним середовищем; діалогічні стосунки персонажів усередині одного й того самого твору (порівняйте, напр., т. зв. поліфонічний роман Ф.Достоєвського); спілкування реципієнта з твором, з кимось із його персонажів, з автором цього твору тощо. Не дивно, що саме в бік парадигми спілкування розгорнуто чимало актуальних підходів до осмислення М. і худож. творчості, що зростають на ґрунті семіотики к-ри, філософії діалогу, аксіології, феноменології. Разом з тим, функціонуючи в конкретному соціумі, М. не може не зазнавати певного уречевлення, не набувати редукованих або перетворених форм вияву. Згідно з цим, отримує реальні підстави розгляд М. з суто соціологічних, екон., ідеологічних позицій, з опорою на категорії «художнього виробництва», «художнього споживання», «елітарної» або «масової» к-ри тощо. Подібні ракурси осмислення М. по-своєму є виправданими і неминучими, проте однобічне їх випинання, яке нерідка подибуємо в сучасній літературі, здатне стати на перешкоді розумінню духовної суті М. і конкретного змісту його «повідомлень» сучасній людині. Назагал, тільки «забувши» про «елітарність», «масовість» тощо, переставши зважати на ці уречевлені категорії, ми отримуємо шанс відчути правдиву присутність М., коли воно звертається до нас. А воно, на відміну від сучасного міфу або тоталітарної ідеології, до людини саме звертається як до вільного суб'єкта — а не маніпулює нею, неначе річчю, засобом для сторонньої мети. Глибинна соціальність М. тісно пов'язана з цим звертанням: відкриваючи або намацуючи певні чуттєві модальності життя, воно пропонує їх людині — своєму адресатові — як можливий взірець суб'єктивної самовибудови, ступінь сприйняття якого в кожному разі залежить від індивідуального вибору, причому сама засаднича умовність М. протидіє надміру буквальному сприйняттю такого взірця.

Маючи пряме відношення до конституювання ціннісних вимірів людського буття і являючи самоцінність саме по собі, М., поруч із цим, позначається певною функціональністю. Зокрема, уже наведена робоча дефініція М. (де над поняттям «культурної практики» надбудовується концепт «плекання», culturae) відбиває факт наявності в М. деякої метафункції стосовно к-ри в цілому. Оскільки к-ра взагалі має своєю основою плекання (тобто насичення, розвиток, удосконалення, артикуляцію наявних можливостей) тих чи тих явищ або процесів, а плекання людської чуттєвості є, у певному розумінні, плеканням самої здатності до плекання, — є підстави вбачати в М. (подібно до того як ми ведемо мову про к-ру праці, к-ру мови тощо) своєрідну «культуру культури»: ті самі функціональні визначення, що їх к-ра реалізує в сусп. житті і реальній дійсності загалом, М. покладає в «тілі» самої к-ри, завершуючи і зводячи їх воєдино у формі людського переживання. Разом з тим, як діяльність «з» к-рою, духовне самозасвідчення людини в ній, справжнє М. неминуче виходить за її сутнісні межі — у відкритий простір цілісного людського ставлення до світу. У цьому аспекті плекання чуттєвості як питома мета М. розкриває свій більш глибокий сенс, який полягає в утвердженні людської ідентичності, обстоюванні сумірності людини й навколишнього буття — в олюдненні фактів і тенденцій зовн. реальності і, навпаки, в онтологічному збагаченні існування самої людини, «прищепленні» до її внутр. самопочуття краєвидів і обріїв світу довкола неї.

Як зазначалося, нині можна спостерігати характерну розпорошеність сутнісної специфіки М., деструкцію його визначальних рис; усе це дається взнаки і в нинішній укр. худож. культурі. Осторонь свого істотного призначення М. незрідка розпадається на окремі блоки виражальних елементів (т. зв. субмистецтва), що обслуговують галузі реклами, піар-технологій тощо. У таких процесах є своя неминучість, що випливає з характеру цивілізаційних змін у сучасному світі. Проблемність ситуації полягає, однак, у тому, що, як було показано, сутність М. надто тісно сплітається з утвердженням людського способу буття загалом. На будь-яких поворотах звивистого шляху культурно-істор. розвитку М. незмінно супроводжувало людину, щоразу наново відкриваючи для неї світ. І нинішня криза М. виглядає особливо тривожним симптомом на тлі зростаючих загроз дегуманізації, втрати людської ідентичності, розриву тяглості культ. існування людства. М. у всій повноті своїх історично розвинутих вимірів конче потрібне сучасній людині, аби за будь-яких можливих трансформацій залишитися собою, зберегти власну людяність. Як життєздатна і творча галузь к-ри, воно може змінювати характер свого розвитку, вступати в ті або інші функціональні сполуки, ба навіть зрікатися себе — аби потім до себе ж і повертатися. Для всього цього потрібно, однак, щоб М. передусім існувало. У царині непроминальних смислів людського буття ніщо його замінити не може — доки існує сама людина.

Літ.: *Арістотель.* Поетика. К., 1967; *Гегель Г.В.* Эстетика, т. 1—4. М., 1968—73; *Бахтин М.М.* Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979; *Малахов В.А.* Искусство и человеческое мироотношение. К., 1988; *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика: Поэтика. М., 1989; *Ницше Ф.* Рождение трагедии, или эллинство и пессимизм. В кн.: *Ницше Ф.* Сочинения, т. 1. М., 1990; *Яковлев Е.Г.* Художник: личность и творчество. М., 1991; *Хайдеггер М.* Исток художественного творения. В кн.: *Хайдеггер М.* Работы и размышления разных лет. М., 1993; *Бахтин М.М.* Работы 1920-х годов. К., 1994; *Кант И.* Критика способности суждения. М., 1994; *Лосев А.Ф.* Проблема символа и реалистическое искусство. М., 1995; *Левчук Л.Т.* Західноєвропейська естетика XX століття: Навчальний посібник. К., 1997; *Лотман Ю.М.* Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики: Статьи. Заметки. Выступления (1962—1993). СПб., 1998; *Панченко В.І.* Мистецтво в контексті культури. К., 1998; *Шеллинг Ф.В.* Философия искусства. М., 1999; *Гадамер Г.-Г.* Герменевтика і поетика: Вибрані твори. К., 2001; *Адорно Т.* Теорія естетики. К., 2002; *Личковах В.А.* Від Фауста до Леверкюна: вступ до некласичної естетики (лекції з філософії сучасного мистецтва). Чернігів, 2002; *Гартман Н.* Эстетика.

К., 2004; *Личковах В.А.* Світ людини в мистецтві (світоглядно-антропологічні засади теорії естетичного виховання). Чернігів, 2005; *Кант І.* Естетика. Львів, 2007.

В.А. Малахов.

МИСЮ́РКА — бойове наголів'я, що виникло у 15 ст. на Бл. Сході, було складовою частиною захисного обладунку воїна, поширеного в Україні в 16—17 ст. (див. *Зброї*). М. використовували переважно шляхтичі, певною мірою — *козацька старшина*. Конструктивно вона нагадувала *прилбицю*. Як правило, до М. зсередини припасовувалася м'яка підкладка з тканини. Це бойове наголів'я могло одягатися під шолом, зазвичай мало плоску тулію, призначену для захисту верхньої частини голови, кольчужну сітку, яка спускалася на лоб, а ззаду була такою, як у прилбиці.

П.М. Сас.

МИ́ТА ТОРГО́ВІ — див. *Торгові оплати.*

МИ́ТНА КОМО́РА (польс. — komora celna, mytna) — місце стягнення митних оплат та контролю за провезенням товарів, також орган держ. адміністрації, покликаний до накладення та стягнення митних оплат. На укр. землях митні комори фіксуються вже в 14 ст. До найдавніших належать львівська (1350—60) та володимирська (1320). Митні комори, як правило, розташовувалися в гол. осередках адм. влади краю, на схрещенні важливих торг. шляхів, поблизу переправ, на кордонах д-в та регіонів. До складу системи митних комор з 14 ст. входять гол. митні комори, що становили центри митних округ, а також звичайні митні комори та їхні відділення — *прикоморки*, що розташовувалися на проміжних пунктах торг. шляхів. Митні комори розташовувалися виключно в держ. містах, натомість прикоморки — також і в приватних населених пунктах. Штат М.к. та прикоморка складався з *митника* та писаря комори, щоправда, з 1765 на прикоморках штат складався з ревізора, писаря або експедитора. Також до штату М.к. входили загони митної стражі та розгалужена сітка шпигунів. Наприкінці 18 ст. митні комори було замінено на розгалужену систему митниць та митних постів.

На укр. землях у межах *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського* з кінця 15 ст. гол. митні комори існували в *Белзі*, Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), *Галичі*, *Києві* (прикоморки — у *Вишгороді*, *Житомирі*, Звягелі (нині м. *Новоград-Волинський*), Тавані, *Чуднові*), *Коломиї*, *Луцьку* (прикоморки — в *Берестечку*, *Брацлаві*, *Вінниці*, *Горохові*, *Дубно*, *Дубровиці*, Жабчому (нині село Горохівського р-ну Волин. обл.), Заславі, *Корці*, Літовіжу (нині село Іваничевського р-ну Волин. обл.), Перемилі (нині село Горохівського р-ну Волин. обл.), *Турійську*, *Львові* та *Теребовлі*. Окремі митні комори фіксуються в Городку, *Ковелі* та *Кременці*. 1578 засновано митні комори в Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та *Снятині*. 1643 митні комори встановлюються в *Барі*, Галичі та *Стрию*. У тому ж році засновуються митні комори в *Батурині*, *Гадячі*, *Конотопі*, *Кременчуці*, Лоєві, *Любечі*, *Ніжині*, *Острі*, *Ромнах*, *Чернігові* та *Чорнобилі*. 1765, у результаті створення митних провінцій, у межах *Речі Посполитої* створено Рус. провінцію у складі 9-ти комор (Львів, Стрий з прикоморком у *Сколе*, Снятин з прикоморками в *Надвірній* та *Кутах*, *Городенка*, *Заліщики*, Жванець з прикоморками в Кам'янці та Ушиці (нині с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.), Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*) та *Броди*) та Українську — у складі 16-ти комор (*Бердичів*, Цекінівка (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.), Рашків, *Кагарлик*, Юзефпіль, Богопіль, Тарговиця, Тудия, *Крилів*, Секірня, Трахтемирів, Гребенне, Триліси, Ясногородка, Казаровиці, Чорнобиль).

Митні комори розташовувалися також на укр. землях у складі: *Молдавського князівства* — у Дорогої, Сереті, *Хотині* та *Чернівцях*; *Османської імперії* та *Кримського ханату* — в Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*), Кафі (нині м. *Феодосія*), *Кілії* та *Перекопі*.

Літ.: *Довнар-Запольский М.Ф.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Грушевський О.* Митні комори. «Україна», 1918, т. 23, № 10; *Weymann S.* Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, t. 13, zesz. 1. Poznań, 1938; *Nowakowa J.* Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku. Wrocław, 1951; Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; *Жеребцова Л.* Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV — другій половині XVI ст. В кн.: Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства. Дніпропетровськ, 2005; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. «Вісник Академії митної служби України», 2006, № 1 (29); Історія митної справи в Україні. К., 2006; *Berkowski W.* Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku. В кн.: Nad społeczeństwem staropolskim, t. 1. Białystok, 2007; *Берковський В.* До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV — XVI ст. на західноукраїнських землях. В кн.: Історія торгівлі, податків та мита. Дніпропетровськ, 2007; *Жеребцова Л.* Організація митної служби на землях Великого князівства Литовського наприкінці XV — в середині XVI ст. Там само.

В.Г. Берковський.

МИ́ТНА СИСТЕ́МА. Уперше фіксується в міських республіках-*полісах* Пн. Причорномор'я у вигляді експортно-імпортного мита («тридцяте» — τριακοστη, «шістдесяте» — εξακοστη — та «дев'яносте» — ενεηκοστη), що стягувалося із суми оплати, а не з кількості товару. Знаходилося у віданні діойкета (верховного розпорядника фінансів; *Боспорське царство*, *Ольвія*), *агоранома* (представника виборного магістрату, який стежив за порядком, законністю та благоустроєм місць торгівлі; Ольвія) та *астинома* (наглядача за експортом продукції; *Херсонес Таврійський*). 4 ст. до н. е. в Боспорському царстві запроваджується посада еліменісти — урядника, який збирав еліменіон (Ελλιμνιον) — мито, що стягувалося з кількості та якості вантажу, за право корабля користуватися акваторією та інфраструктурою порту. Всі різновиди мита стягувалися в портах, емпоріях та на міських ринках. З 3 ст. до н. е. запроваджується ателія (ατελει) — право безмитної торгівлі, що поширювалося як на приватних осіб, так і на д-ви (Ольвія, *Пантікапей*, Херсонес Таврійський).

За часів рим. панування функція контролю за митними зборами переходить до стратега, з 3 ст. н. е. — до коміт комеркіарія (comites commerciorum), який збирав держ. торгове мито, податки з обігу та продажу товарів, а також контролював торгівлю з іноземцями, а з 4 ст. — до практія (πρακτειον) (Херсонес Таврійський). Продовжували діяти внутр. мито (2—2,5 % від ціни товару), зовнішнє (12,5 %), портове та подорожнє мита. З 1—2 ст. запроваджується система віддавання мита у *відкуп*, яка контролювалася колегією економів.

У давньорус. період, упродовж 10—11 ст., мито збиралося в рамках військ. контрибуції і виконувало функцію закріплення влади на новоприєднаних територіях. З 12 ст. митні податки поступово виділяються в окремий вид зборів, що поширювалися лише на осіб купецького стану. Було запроваджено 3 типи митних зборів: проїзне мито, що складалося з посажневого (мито за товар, який перевозився возом, залежало від довжини воза в *сажнях*) та головщини (мито з купця та його робітників як з фізичних осіб); вивізне мито, що складалося із задніх колачів (мито за право повернутися з торгу) та *мостового* (мита за перетин міськ. мосту); торг. мито, що складалося з явки (мита за місце в торг. ряду), коморного (мита за право зберігати свій товар у міських коморах) та гостинного (мита за право винайму купцями житла). Розміри мита залежали від виду засобів транспортування і стягувалися в місцях проведення торгів, а також біля переправ через річки. Збирання мита контролювалося князівськими чиновниками — *тивунами*, а також *боярами*-вотчинниками та удільними *князями*, яким право митних зборів надавалося за військ. службу. З 14 ст. з'являється традиція укладати між удільними князівствами Русі угоди про недопущення збільшення кількості мит.

Із входженням укр. земель до складу *Королівства Польського* та *Великого князівства Литовського* право стягнення імпортно-експортного мита перейшло від удільних князів до польс. *короля* та литов. *великого князя* і було підпорядковане королівському і великокнязівському скарбу. Безпосередньо контролювали збір мита земський *підскарбій* та скарбові писарі. У приватних володіннях встановлення, порядок стягнення й особливо розмір мит встановлювалися власником. Правовою основою стягування мита був звичай, який згодом підтверджувався монаршими актами.

Основу М.с. складала розвинута мережа держ. та приватних комор і *прикоморків*, які протягом 14 — поч. 15 ст., у зв'язку зі специфікацією митних оплат, розділилися на митні та головні (цельні). За часів вел. кн. литов. *Олександра* (1492—1506) задля покращання збору митних оплат було запроваджено митні округи, що охоплювали своїм впливом по кілька *земель*. У 16 ст. на укр. теренах діяли 2 округи — волинська та київська. Центрами округ були гол. митні комори. *Митні комори* розташовувалися виключно в держ. містах, натомість прикоморки — також і в приватних населених пунктах. 1505 ухвалено *конституцію сеймову*, згідно з якою мито мало збиратися виключно з осіб, що займалися торгівлею. *Шляхта*, що провозила товари для власних потреб, від сплати мита звільнювалася. 1507 проведено реформу М.с. та запроваджено нові прикордонні оплати. 1576 прийнято сеймову постанову, згідно з якою король не мав права встановлювати нових мит без згоди *вального сейму*. В результаті митної реформи 1578 встановлено 4 митні провінції, з них 2 — на укр. землях: Руська (*Львів*) та Волинсько-Київська (*Луцьк*, *Київ*). Від 1590 держ. мита стягувалися на користь держ. (публічного) скарбу. 1661, у межах реорганізації митної адміністрації, встановлено 4 суперінтендантства. 1676 прийнято нову митну ординацію (польс. — Instruktaż celny), що змінила сплату прикордонного мита, встановила нову присягу, яка мала підтверджувати, що безмитно провезений товар належить шляхтичу. В межах фінансової реформи кінця 18 ст. запроваджено нову систему організації митних інституцій. 1765 створено 8 митних провінцій, у т. ч. Руську та Українську провінції.

З кінця 15 ст. вироблено 2 форми адміністрування митними коморами та прикоморками. Перша — «до вірної руки» (практикувалася в основному у ВКЛ) — передача комор у підпорядкування довіреній особі, яка отримувала сталу платню. При цьому всі прибутки від діяльності комори належали скарбу власника комори. У кінці 15 — на поч. 16 ст. комори могли передаватися «до вірної руки» представникам єврейс. торговельно-фінансових кіл, але з серед. 16 ст. ці заклади очолювали лише представники шляхти і, в окремих випадках, *міщан*. Друга, більш популярна, форма адміністрування — передача комор в оренду: а) за заздалегідь обумовлену грошову суму. При цьому обов'язково зазначалося, що всі надвишки від оренди митних стягнень ідуть на користь орендаря. При входженні в право оренди орендар зобов'язаний був виплатити готівкою грошову суму, передбачену в контракті; б) «до вибрання грошей» — передача в оренду певних комор кредитору князівського скарбу на часовий проміжок, окреслений не чіткими хронологічними рамками, а розмірами грошового боргу скарбу власника комори. Фактично комори віддавалися в оренду до того часу, допоки не буде погашено з їх прибутків боргу власника комори. Угоди оренди укладалися переважно на 2—3 роки з правом продовження даного строку. Щороку орендарі та державці комор складали звіт-«лічбу». Прибутки з комор покривали королів. борги. Передача митних комор в оренду тимчасово була припинена в 2-й чверті 16 ст. в зв'язку з передачею митних округ під керво королеви польс. і вел. кн. литов. Бони Сфорца Арагонської.

Цельні й митні комори та прикоморки знаходилися, як правило, в єврейс. оренді. Щоправда, на деякий час ситуація змінилася по 1495, коли євреїв було вигнано з ВКЛ. Власне з того моменту поважну роль в орендуванні цельних, а також митних комор почали відігравати міщани, до яких після повернення 1503 приєдналися євреї. Активна участь і домінування євреїв у

службі цельній, починаючи від 15 ст., не раз ставали предметом дискусій у шляхетському середовищі. Виступи представників шляхти та заможного міщанства, які вимагали повного усунення євреїв з безпосередньої оренди цел і мит, спричинилися до повної елімінації представників єврейс. фінансових кіл у 1530—40-х рр. 1538 на *Поділля* та *Галичину*, а з 1569 — на *Волинь*, Київщину та Брацлавщину поширилася дія конституції «de Judaeis», згідно з якою євреям було заборонено орендувати «цла». Ця заборона була підтверджена конституціями 1562 та 1565. Знову євреї виступають як орендарі прикордонних та митних оплат лише в 1560-х рр.

Мито стягувалося щоразу, як тільки купець переїжджав певний митний пункт, натомість «цло» стягувалося лише один раз при в'їзді чи виїзді з теренів краю до ін. краю. Купці, перетинаючи кордон, зобов'язані були здійснити реєстрацію на першій же коморі, розташованій на їхньому шляху. Дані огляду та реєстрації товару вписувалися до відповідних реєстраційних книг. Лише після цього дозволялося збирати пограничні оплати відповідно до інструкцій та тарифів, усталених вел. кн. литов. та королем або сеймом. *Митні тарифи* (устави) мали характер загальний або стосувалися окремих видів товарів, як «Устава мита старого» (1569).

Існувала традиція надання лібертацій (польс. — libertacja) або листів на звільнення від сплати митних поборів — т. зв. безмитних листів. Існувало 2 типи звільнень: територіальні та індивідуальні. Територіальні — привілеї деяким містам, селам, а також землям (магнатським володінням) на звільнення їх мешканців від сплати мит. Часом територіальні звільнення стосувалися лише деяких митних комор або обмежувалися певною окресленою кількістю товару, яку можна було безмитно провезти. Відносно більш поширеними на укр. теренах були безмитні привілеї, обмежені певними територіальними рамками. Видавалися такі привілеї, переважно, на прохання власника того чи ін. населеного пункту, для підняття екон. становища міста чи округи після пожежі або знищення ворогами (найчастіше татарами), у разі значних фінансових витрат на оборонні потреби (напр., буд-во мурів та ін. захисних споруд) або для швидкого зросту нового населеного пункту. Подібні митні «swobody» залежно від розмірів отриманих шкод надавалися на час від 4 до 12 років. Індивідуальні привілеї надавалися королівською чи великокнязівською владою купцям або міщанам під виглядом їхніх заслуг. Інформація про перші індивідуальні безмитні привілеї фіксується вже на поч. 16 ст.

Митна система *Гетьманщини* була сформована на основі традицій *Речі Посполитої* та Запоріжжя, зі збереженням усієї складної структури. Продовжували діяти прикордонні та різного роду внутр. мита і податки, було збережено систему передачі мит в оренду. Мита збиралися на користь Військ. скарбу. В 1-й пол. 18 ст. прикордонні мита — *індукта* та *евекта* — становили 2 % від ціни товару. Встановлення, правила стягнення та регулювання мит здійснювалося *гетьманськими універсалами* Б.*Хмельницького* (1654), П.*Тетері* (1667), І.*Самойловича* (1679), І.*Скоропадського* (1714, 1724). З 1722 по 1750 право контролю над М.с. Гетьманщини знаходилося у віданні *Малоросійської колегії*, яка ліквідувала всі мита, не відзначені в універсалі 1654, ухвалила постанову про передавання індукти в оренду на строк не більш як 6 років (1731) і лише для українців (1748). 1754 указом рос. імп. *Єлизавети Петрівни* митні стягнення на Гетьманщині було ліквідовано, а її терени включено в межі рос. М.с. 1762 була скасована практика оренди митних зборів, а контроль над діяльністю укр. митниць передано Комерц-колегії (1762—75, 1797—1810), генерал-губернаторам (1775—97). Із запровадженням системи митних округ (1857) в Україні створено 8 таких округ (Радивилівська, Скулянська (назва походить від с. Скуляни; нині село Білецького р-ну Молдови), Ізмаїльська, Одеська, Феодосійська, Керч-Єнікалська, Таганрозька, Севастопольська). З 1766 на укр. землях у *Російської імперії* діяв єдиний для експорту та імпорту 13-копійчаний митний тариф. Мито стягувалося лише рос. грошима. Починаючи з кінця 18 ст., Рос. імперія переходить до протекціоністської політики в М.с., що затверджується митними тарифами (1775, 1782, 1796, 1798, 1810, 1822), які накладали значні обмеження на імпорт товарів та надавали привілеї експорту. Виняток — тариф 1819, який тимчасово ліквідував усі заборони на імпорт, надавав *Одесі* статус порто-франко та особливі митні пільги для австрійс. і прусських товарів, що провозилися Поділлям. З кінця 19 ст. відбувалося ступеневе підвищення митної ставки. Зокрема, вона підвищувалася в 1881 на 10 %, в 1885 — на 20, в 1890 — ще на 20 %. 1891 був прийнятий найбільш радикальний протекціоністський митний тариф. Встановлювалося стягнення мита в золотій валюті, що підвищило митні збори з 25 до 40 %.

На західноукр. землях під владою *Австро-Угорщини* зміни в М.с. настали 1796, а остаточно їх митна структура була з'єднана з митною системою імперії 1827. Створено нові гол. митниці в *Бродах*, *Підволочиську*, *Гусятині* та Окопах (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.).

Формування митної системи України періоду визвол. змагань 1917—21 відбувалося на основі Митного статуту Рос. імперії (1910), заг. митного тарифу (1903) та конвенційних угод Росії, Німеччини та Австро-Угорщини (1894, 1904 та 1906). У червні 1917 був створений департамент митних зборів у складі ген. секретарства фінансів. У березні 1918 створено комісійну раду з організації митної служби (очолював Г.Троцький). У жовтні 1918 проведено реформу митної системи (розробив П.Андрєєв). Створено регіональні митні інституції — дільничні управління митних інспекторів в Одесі, Луцьку, Києві та *Харкові*. Протягом 1918 було встановлено 49 митниць на кордонах України. 28 червня 1918 створено митно-тарифну підкомісію, що мала переглянути засади митного тарифу (1903) та створити новий тариф, який мав стати основою митної угоди з Росією. У вересні

1918 гетьманом П. *Скоропадським* було укладено «Угоду про мито» з Німеччиною, Австро-Угорщино, Болгарією та Туреччиною.

Становлення рад. митної системи на теренах України відбувалося в межах заг. митної системи *СРСР*. Правова база, принципи, форми й методи діяльності митних установ розроблялися та впроваджувалися в РСФРР, а потім переносилися в Україну. В основі цієї системи були постанови наркоматів внутрішніх та закордонних справ «Про правила в'їзду та виїзду з Росії» і «Про дозвіл на ввезення та вивезення товарів» (1917), «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» і «Про митні збори та установи» (1918). 9 березня 1919 РНК УСРР прийняла декрет «Про перехід митних установ та прикордонної охорони в підпорядкування Ради народного господарства України». З прийняттям Митного статуту СРСР (12 грудня 1924) митна система на укр. теренах перейшла в безпосереднє відання наркомату закордонних справ СРСР, а з 1928 — наркомату торгівлі. 1934 ліквідовано Укр. від-ня Гол. митного управління.

Підставою формування М.с. сучасної України стали 6-й розділ *Декларації про державний суверенітет України* (16 липня 1990), Закон «Про економічну самостійність України» (3 серпня 1990), Закон «Про зовнішньоекономічну діяльність» (16 квітня 1991) та Закон «Про митну справу в Україні» (25 червня 1991), які визначили, що Україна самостійно здійснює митне регулювання зовнішньоекон. діяльності на своїй території, територія України становить єдиний митний простір, а митну політику визначає ВР УРСР. 23 серпня 1990 створено Управління держ. митного контролю при РМ УРСР, а 11 грудня 1991 — Держ. митний к-т України. 12 грудня 1991 в дію вступив Митний кодекс України. Сьогодні митна справа в Україні регулюється Митним кодексом України (2002), Законом України «Про єдиний митний тариф» (1992), а також ін. законодавчими актами України, міжнар. та міждерж. угодами.

Літ.: *Довнар-Запольский М.Ф.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Kutrzeba S.* Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku. «Ekonomista», 1902, t. 1, zesz. 1—2; *Грушевський О.* Митні комори. «Україна», 1918, т. 23, № 10; *Слабченко М.Н.* Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. Одесса, 1923; *Koneczny F.* Dzieje administracji w Polsce w zarysie. Wilno, 1924; *Барвінський В.О.* До питання про індукту та евекту в Гетьманщині. «Наукові записки при науково-дослідній кафедрі історії української культури», 1927, № 6; *Тищенко М.* Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII столітті. К., 1931; *Weymann S.* Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, t. 13, zesz. 1. Poznań, 1938; *Nowakowa J.* Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku. Wrocław, 1951; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stulecie, t. 1. Warszawa, 1958; *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku. «Rocznik Białostocki», t. 1. 1961; *Компан О.С.* Міста України у другій половині XVII ст. К., 1963; *Baszanowski J.* Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII wieku: Handel wolami. Gdańsk, 1977; *Manikowski A.* Cło generalne. В кн.: Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 roku, t. 1. Warszawa, 1981; *Абросимова С.В.* Документы Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века: Дис. ... канд. истор. наук. Днепропетровск, 1988; Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина, К., 1990; *Filipczak-Kocur A.* Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów: 1587—1648. Wrocław, 1994; *Дідусенко П.І.* Митна справа на Гетьманщині у XVIII столітті: Система «заказних товарів» в Україні у першій чверті XVIII століття. В кн.: Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях вчених, № 2. К., 2000; *Дячок О.О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики. В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Дніпропетровськ, 2004; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. «Вісник Академії митної служби України», 2006, № 1 (29); Історія митної справи в Україні. К, 2006; *Berkowski W.* Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku. В кн.: Nad społeczeństwem staropolskim, t. 1. Białystok, 2007; *Берковський В.* До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV — XVI ст. на західноукраїнських землях. В кн.: Історія торгівлі, податків та мита. Дніпропетровськ, 2007; *Жеребцова Л.* Організація митної служби на землях Великого князівства Литовського наприкінці XV — в середині XVI ст. Там само.

В.Г. Берковський.

МИ́ТНА СЛУ́ЖБА УКРАЇ́НИ — сукупність спеціально уповноважених органів виконавчої влади, які здійснюють захист екон. інтересів *держави* шляхом митного контролю та оформлення товарів, які переміщуються через кордон, стягнення митних зборів, протидію контрабанді й порушенням митних правил.

Митна служба України-Русі. Перші відомості про стягнення *мита* на користь князівської скарбниці належать до 9 ст., що було пов'язане із товарообігом на *шляху «із варягів у греки»*. Рафельштетський митний статут 906 згадує торгівлю рус. купців із стягуванням мита на Дунаї. Митні процедури передбачалися першою угодою Київ. Русі з Візантією 911 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*). *Київська Русь* мала ознаки митної системи у вигляді митних тарифів, митних застав, де стягувалися податки. Виокремлюється категорія митників — службовців князівської адміністрації, які стягали митні збори на кордонах, торговельне (по містах) й корчемне мита. 1288 виданий європ. Острогомський митний статут, яким керувалися на Русі в торгівлі з купцями з *Баварії*, Австрії, Польщі, Чехії.

Активну митну діяльність на торг. шляхах із Зх. Європою (Володимирсько-Торунський шлях) вела Галицько-Волин. д-ва, яка запровадила митниці у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), *Бересті*, *Луцьку* та ін. містах. Митні застави існували на торг. шляхах *Пониззя* (по Дністру й Дунаю).

У період перебування укр. земель у складі Польсько-Литов. д-ви існувала чітка система митних зборів (див. також *Митна система*), прикордонне мито (цло), яке стягувалося у *митних коморах.*

Митна служба запорозького козацтва. Запороз. козацтво створило власну систему митного захисту, надходження з якої були одним із провідних джерел прибутків *Коша Війська Запорозького*. Була створена мережа митних постів на кордонах з *Річчю Посполитою*, *Кримським ханатом*, пізніше — *Гетьманщиною.* Лише на переправі в *Переволочній* на кордоні *Вольностей Війська Запорозького низового* станом на 1688

козаки збирали з купців мита («*мостове*») на 13 тис. *рублів* за рік. В апараті управління на Січі виникла окрема група посадовців, на яких покладалися митний догляд, стягування митних зборів та протидія контрабандному провозу товарів. До неї входили: військ. кантаржей, який слідкував за мірами ваги, збирав податки з товарів, які ввозилися на територію Вольностей Війська Запороз. низового; військ. шафарі та їх помічники — підшафарії — стежили за порядком ввезення товарів, збирали мито з приїжджих купців, писарі і підписарі вели відповідну документацію. Для припинення порушень митних правил при шафарях знаходилися козац. підрозділи.

У часи *Олешківської Січі* (1711—28) та *Кам'янської Січі* (1728—34) спостерігалася ескалація контрабандної активності. Групи «торгових людей» по 100—300 осіб через важкодоступні місця намагалися обходити козац. митні пости, аби не сплачувати мито. За домовленістю з крим. ханом запорожці виставили додаткові загони на 5-ти переправах через Дніпро і Пд. Буг. Шляхи перекривали митні комори, а мобільні загони наздоганяли контрабандні валки і конфіскували товари. Боротьбою з контрабандою і надалі займалися митники-шафарі. Поряд із стягненням грошей за провіз товарів через мости, греблі, на визначених кордонах Вольностей Війська Запороз. низового, вони виявляли приховані вантажі, застосовували проти порушників митних правил штрафи і конфіскації вантажів разом із транспортом, вели спец. зошити «записання упійманих», що сприяло накопиченню досвіду припинення контрабанди.

Митна служба Гетьманщини 1648—1764. Під час *національної революції 1648—1676* розпочалося цілеспрямоване творення підвалин нац. господарсько-екон., торговельно-фінансової систем, формування митних кордонів.

Формування митної служби детермінувалося необхідністю забезпечення екон. інтересів та екон. безпеки Укр. козац. д-ви, потребами пошуку торгово-фінансових джерел для збройних та зовнішньополіт. змагань гетьман.адміністрації.

Властивою рисою екон. політики адміністрації Б.*Хмельницького* став *протекціонізм,* захист інтересів торг. представників Гетьманщини, що закріплювалося низкою *гетьманських універсалів* 1649—57, котрі торкалися як торг. верстви в цілому, так і захисту прав окремих купців. 1648—54 гетьман направив до *Москви* 10 повноважних посольств, які обстоювали і митні інтереси Гетьманщини. Митні надходження становили осн. статтю держ. бюджету (до 40—45 % у 2-й пол. 18 ст.).

Дбаючи про збереження екон. передумов для єдності укр. земель, Б.Хмельницький також брав під опіку права купців *Правобережної України* та *Західної України*. В універсалі 1657 податківцям і митникам приписувалося, щоб вони «...з людьми міста Львова, як з власними нашими поводилися та у всякій торгівлі купецтву не робили перешкоди...». Протекціонізм стимулював боротьбу з контрабандою як один з інструментів митної діяльності.

Фінансова й митна служба доби Б.Хмельницького носила назву Військ. скарбу і збирала на кордоні мито з купців. Особисто гетьман був куратором скарбу, його рішенням встановлювався розмір мита, призначалися збирачі мита. Приблизно з 1652 оформляється такий орган, як фінансова канцелярія гетьмана, яка з 1728 отримує офіц. статус на чолі з *генеральним підскарбієм*, доглядаючи, зокрема, за надходженням мита. Цей же орган координував роботу митних службовців — дозорців, індукторів та екзаторів.

Через митниці та митні застави в Казікермені (нині м. *Берислав*; крим. митниця), *Бахмачі*, Гарді (нині с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаїв. обл.; див. також *Бугогардівська паланка*), *Путивлі* (рос. митниця), *Новгороді-Сіверському*, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) та в ін. пунктах щодня переходило кордон від 100 до 400 купецьких валок, без урахування дрібних торговців. Арабський письменник *Павло Алеппський* зазначав, що гетьман віддав «на викуп» орендарям митниць усю митну плату з купців на укр. кордонах, а також прибутки з горілчаних виробів і меду за 100 тис. *динарів* (550 тис. польс. *злотих*).

В універсалах Б.Хмельницького давалося визначення ввізного (*індукта*) та вивізного (*евекта*) мита. Одним з універсалів гетьман встановив мережу митних постів на кордонах з Річчю Посполитою, *Османською імперією* та Рос. д-вою, визначив їх статус, режим і порядок роботи. Створювався спец. підрозділ з *козаків*, придатних до несення митної служби, яких спеціально навчали знанням, необхідним митникам.

Особливе значення для творення митної служби мав гетьман. універсал від 28 квітня 1654 — на чолі митної служби поставили грека О.*Астматія* (Остматенка), людину з європ. освітою, знаннями у фінансово-екон. сфері. Йому на орендних засадах (поширена в тогочасній Європі практика) передавався збір мита з іноз. купців для передання його до Військ. скарбу. Визначалися фіксовані, диференційовані митні тарифи з різних категорій товарів (від 2 до 15 %). Універсал спрямовував на рішучу протидію контрабанді, встановлював зацікавленість митників («дозорців», «військових екзакторів») у пильному припиненні контрабанди: вони отримували 50 % вилученої контрабанди, решта надходила до «скарбу військового». Полково-сотенна адміністрація зобов'язувалася надавати сприяння митникам, карати порушників митних правил, контрабандистів.

О.Астматій організував за дорученням гетьмана митні установи («митні комори») на кордонах з Рос. д-вою та *Молдавським князівством.* Там митні службовці (екзактори та індуктори) стягували індикту та евекту, протидіяли безмитному перевезенню товарів, контрабанді.

За умов територіальної розчленованості укр. земель виникла митна анархія, яка відкривала простір контрабандній діяльності. Україна вкрилася мережею приватних митниць, що діяли поряд із державними. На 10-кілометровому відтинку шляху з *Дрогобича* до Ярослава (місто в Польщі) мито збиралося 174 ра-

зи. Під *Києвом* на пд. напрямку на дистанції в 600 метрів побудували 4 містки, на кожному з яких брали мито-«мостовщину», що лише стимулювало потік контрабанди.

Станом на 1714 на кордоні між Росією та Гетьманщиною функціонувало 40 митних застав (найбільші — у Києві, *Полтаві*, *Любечі*, *Стародубі*, Переяславі), де митники оглядали, оцінювали товари й конфісковували контрабанду. З'являються елементи провадження дізнання по фактах порушення митних правил. Ефективним засобом протидії контрабанді став інститут конфіденційних інформаторів, які могли розраховувати на половину вилученої контрабанди в разі успішної операції з її затримання.

Митники Гетьманщини не підлягали місц. судам, а лише *Генеральному військовому судові*, їм суворо заборонялося брати хабарі, стягати мито з товарів, визначених для внутр. торгівлі. Профілактиці службових порушень сприяла система сплати мита: на митній заставі купець після перевірки вантажів отримував спец. ярлик і з ним прямував до Київ. губернської канцелярії (див. *Київська губернія*), потім — до *магістрату*, де відбувалася й документувалася друга ревізія товарів, потім відбувалася сплата мита й отримувався дозвіл на реалізацію товару. Місц. полково-сотенна старшина зобов'язувалася надавати митникам сприяння в затриманні порушників на кордоні, на *ярмарках*.

Боротьба з контрабандою входила й до функцій найманого гетьман. війська. У березні 1669 гетьман Д.*Многогрішний* вніс до ст. 22 нової українсько-рос. угоди (див. *Глухівські статті 1669*) положення про створення особливого полку для підтримки внутр. спокою (1 тис. найманців). На серед. 1670-х рр. чисельність «охотницького» або «охочекомонного» війська сягала 7 тис. вояків (див. *Охотницькі полки*). Крім боротьби з незаконним проникненням у Гетьманщину «сваволільних куп» та «гультяїв», найманці перехоплювали контрабандні валки, захищали від харцизяк купців. «Гетьманську гвардію» складали т. зв. *сердюки*, один із загонів яких за розпорядженням гетьмана І.*Мазепи* стояв біля важливої Переволоченської митниці (див. *Переволочна*), допомагаючи збирати індукту.

Важливою ланкою митної системи ставали спец. органи судочинства. Окремою їх формою були митні (ін. назва — купецькі) суди, згадки про які зустрічаються з 1699, ліквідували їх у ході імперської митної реформи 20 грудня 1753. Вони не мали постійного складу, засідали безпосередньо при митних пунктах або митних коморах, вели провадження по справах у конфліктних ситуаціях, пов'язаних із провозом товарів. До компетенції суду входили цивільні справи із розгляду скарг на купівлю-продаж товарів, їх переміщення через кордон. За аналогією з ярмарковими судами можна припустити, що в роботі митних судів брали участь уповноважені члени полкової старшини (*осавули*), митні бурмистри (див. також *Бурмистер*). Провадження велося в усній формі, з відмітками в суд. книгах, рішення виконувалися негайно.

Рос. царат послідовно проводив лінію на обмеження державно-політ. та екон. прав Гетьманщини. Відповідно до *Переяславських статей 1659*, *Батуринських статей 1663*, *Конотопських статей 1674*, *Коломацьких статей 1687* (правових актів, котрі визначали правовий статус Гетьманщини та українсько-рос. взаємин) обмежувалися, зокрема, і зовнішньоекон. та митні повноваження України.

У Києві, *Чернігові*, *Ніжині*, Полтаві та ін. значних містах *Лівобережної України* насаджувалися царські *воєводи* (військово-адм. представники) з гарнізонами. Усупереч встановленим *Генеральною військовою канцелярією* і Військ. скарбом порядкам стягнення податків й митних платежів, до компетенції представників Рос. д-ви поступово переходив контроль над податковою та митною справами Гетьманщини, проте індукта та евекта вважалася «гетьманським авантажем» (привілеєм). Хоча очільники Гетьманщини І.*Скоропадський*, І.Мазепа, Д.*Апостол*, К.*Розумовський* намагалися протестувати проти наступу на осн. елементи укр. державності, засуджували сваволля рос. податківців та митників, процес поглинання екон. прав Гетьманщини набув незворотного характеру.

На серед. 18 ст. на сторожі контрабанди в Україні стояло до 40 митних закладів (застав), від яких виносилися численні форпости (у *Чернігівському полку* — 53, *Стародубському полку* — 66, *Київському полку* — 59, *Переяславському полку* — 62, *Полтавському полку* — 52), які виконували функції митних постів. На митних заставах товари «ревендувалися», оцінювалися, конфіскувалася контрабанда. Діяв штат митників — доглядачів, цолнерів та унтер-цолнерів (митних службовців), канцеляристів. Для припинення контрабанди існував штат кінних об'їждчиків, які прикривали ділянки митного кордону між заставами і форпостами.

Негативні для козацько-гетьман. державності зміни відбулися під час митної реформи 1753—57. У той час царський уряд, прагнучи прискорити процес інкорпорації Гетьманщини до *Російської імперії*, ухвалив рішення про скасування кордону між Гетьманщиною та Росією й запровадження на території першої загальнорос. митної системи. 1754 були скасовані гетьманські індукта та евекта, 1756 на укр. землі була поширена чинність імператорського Митного статуту, по периметру кордонів Лівобережжя були організовані рос. митниці. До 1761 митна автономія Гетьманщини остаточно припинила існування, в Україні митна діяльність відтоді здійснювалася виключно на основі імперського законодавства та під повним контролем царського уряду. На той час на укр. ділянку держ. кордону припадала третина імперського імпорту та сьома частина експорту.

Митні органи царської Росії в Україні 1764—1917. У зв'язку з приєднанням Пн. Причорномор'я до Росії розширилася мережа митних установ, найбільшими з яких стали Одеська (1794) та Маріупольська (1799) митниці. З 1811 діяла нова структура митних установ (поділялися на 11 митних округів, митниці та митні застави) під орудою департаменту митних зборів мін-ва фі-

нансів Рос. імперії, до складу митних округ в Україні ввели митну та прикордонну варти. 1835 митну варту приєднали до прикордонної варти, а 1898 створили Окремий корпус прикордонної варти, який у мирний час підлягав мін-ву фінансів Рос. імперії. 1870 в Києві та *Харкові* були відкриті одні з найбільших в імперії головні складські митниці.

Період української революції 1917—1921. У перші місяці існування *Української Центральної Ради* в Україні діяли митні установи Росії, підпорядковані мін-ву фінансів *Тимчасового уряду.* 9 листопада 1917 *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* вперше заявив про необхідність розробки власної фінансової політики України. 16 листопада 1917 у складі ген. секретарства фінансів УЦР запроваджений департамент митних зборів.

Принципове значення для оформлення правового базису митної справи мало положення IV Універсалу УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*), яким наголошувалося, що *Українська Народна Республіка* «бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і весь доход з неї поверне на користь народу. За товарами, які будуть перевозити з-за кордону і вивозитися за кордон, буде доглядати сама Держава наша...» Циркуляр нар. мін-ва фінансів УНР від 1 березня 1918 скасовував чинність в Україні всіх розпоряджень царського й Тимчасового урядів, на зміну яким заступали нормативно-розпорядчі документи уряду суверенної України. Водночас митна служба в оперативній діяльності тимчасово керувалася нормами законодавства, митними тарифами й митним кодексом імперського часу. Параграф 10-й проекту Конституції УНР зараховував митну справу до компетенції центр. органів держ. влади.

З 1 березня 1918 у складі нар. мін-ва фінансів УНР відкрився департамент митних зборів як центр. осередок управління митною системою, усі митниці в Україні перейшли у підпорядкування цього департаменту. Станом на 30 квітня 1918 він складався з канцелярії, розпорядчо-законодавчого, рахункового, тарифного й господарсько-буд. відділів. Для припинення контрабанди й торг. анархії 6 квітня 1918 урядовим обіжником приписувалося товарообіг з закордоном вести лише через уповноважені держ. установи, а до їх розгортання заборонявся вивіз усіх без винятку товарів за кордон. Д-ва видала низку конкретних розпоряджень щодо заборони вивозу за кордон сировини й дефіцитних товарів.

Для розробки порядку переміщення товарів через митний кордон, формування митної системи й заходів з протидії безмитному переміщенню товарів, врегулювання тарифів у березні 1918 при департаменті митних зборів створюється комісійна рада з організації митної служби. Обіжником від 26 квітня 1918 рада повідомила митним установам, що до ратифікації *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* вони повинні керуватися Митним статутом 1910, Заг. митним тарифом 1903, а також торг. угодами Росії з Німеччиною та *Австро-Угорщиною* 1894—1904—06.

До 1 травня 1918 в Україні існували Одеська й Південно-Західна «митні ділянки» (округи), 12 митниць 1-го класу, 5 митниць 2-го класу, 21 митна застава, Київ. і Харків. внутрішні митниці, у митній системі працювало 316 урядовців, 312 допоміжних службовців, 814 митних наглядачів.

Поряд з департаментом митних зборів нар. мін-ва фінансів УНР органи митного регулювання створюються й у складі нар. мін-ва торгу і пром-сті УНР, де організується митно-тарифно-трактатний департамент з відділом закордонного догляду. До налагодження сталої системи митного контролю постановою уряду від 26 березня 1918 запроваджується інститут «комісаріат-агентур» (комісарів) на гол. кордонних пунктах митного догляду, підпорядкованих митно-тарифно-трактатному департаментові нар. мін. торгу і пром-сті УНР. Затверджена главою мін-ва торгу і пром-сті С.Гутником 29 квітня 1918 «Інструкція комісарам при митницях» покладала на них вжиття всіх заходів для дотримання експортно-імпортних умов міжнародних договорів, догляд за роботою митних установ. Станом на 24 квітня 1918 діяло 11 комісарів нар. мін-ва торгу і пром-сті УНР при Брест-Литовській, Волочиській, Густинській, Збаразький, Акерманській, Бендерській та ін. великих митницях.

Конструктивною працею із захисту митних інтересів України відзначилася адміністрація *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського.* Гол. чинником розвитку митної справи виступали торговельно-екон. стосунки з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Згідно із 7-ю статею Брестського мирного договору УНР з д-вами Четверного союзу 9 лютого 1918, «Господарським договором» від 23 квітня 1918, 3-ю статтею «Торгівельного договору» від 15 травня 1918 зберігали чинність дореволюц. угоди про торгівлю та мореплавство, товарообмін вівся сторонами лише через центр. держ. установи, визначалися митні правила та тарифи, іноз. партнери зобов'язувалися виконувати законні вимоги укр. митниці. «Економічний договір» від 10 вересня 1918 супроводжувався окремою «Угодою про мито». Стимулами до дальшого творення митної системи стали переговори про кордон та взаємини з рад. Росією (див. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918*), підписання екон. та прикордонної угоди від 7 вересня 1918 з *Областю Війська Донського*, договір з Грузією від 5 грудня 1918 (передбачав розробку митної угоди), прикордонні конфлікти з Румунією.

Митна діяльність базувалася на дореволюц. нормативно-правових актах (насамперед, статті 1045 про контрабанду Митного статуту 1910), з 28 червня 1918 розпочалася переробка Митно-тарифного статуту 1903. 26 вересня 1918 затверджуються «Правила для прийому закордонних суден», де визначався порядок догляду їх вантажів. Порядок пропуску громадян через кордон визначав розроблений департаментом митних зборів мін-ва фінансів Укр. Д-ви «Обіжник про порядок пропуску через кордон пасажирів» № 633 від 25 травня 1918, оснований на 700-й

статті Митного статуту 1910. Обіжник департаменту митних зборів мін-ва фінансів Укр. Д-ви від 9 липня 1918 № 2100 визначав порядок догляду особистого багажу, обіжник для митних комісарів мін-ва торгу і пром-сті Укр. Д-ви визначав порядок проведення дізнання у справах про порушення митних правил.

При затриманні контрабанди, визначав обіжник мін-ва торгу і пром-сті від 29 червня 1918, митні комісари повинні передавати затримані товари кордонній охороні для доставки до найближчої митниці або міліції і надалі вчиняти з нею згідно зі статтею 1116 Митного статуту й статтею 1125 Карного закону. У червні 1918 мін-во фінансів Укр. Д-ви звернулося до уряду з пропозицією розробки законів щодо протидії контрабанді.

До вересня 1918 працювали Пд. та Пд.-Зх. митні райони, 21 митниця, 6 митних застав, 2 митні пости. У зв'язку із завершенням у цілому формування системи митних органів, 29 вересня 1918 скасовуються посади комісарів мін-ва торгу і пром-сті при митницях. Номенклатуру осн. посад становили ревізори (контролери) 1—2-го рангів, пакгаузні та корабельні наглядачі, доглядачі 1—3-го рангів, експерти.

У липні 1918 для охорони кордонів та сприяння митній службі на базі Запоріз. корпусу створюється Окремий корпус прикордонної охорони, в основу діяльності якого поклали «Правила про окремий корпус прикордонної сторожи» 1910. Корпус складався з 8 районів, кожен з яких охороняла окрема сухопутна бригада, бригада поділялася на 6 відділів по 5 загонів з 3-х постів кожний. Створюються Одеська та Азовська морські бригади (21 загін, 62 пости). У листопаді 1918 уряд затвердив штат Окремого корпусу прикордонної охорони (701 офіцер, 4274 кінних, 10 733 піших та 2378 нестройових козаків). Прикордонники зобов'язувалися тісно взаємодіяти з митниками, у штабі корпусу існували посади офіцерів для зв'язку з митними інспекторами.

У період *Директорії* УНР не скасовувалися акти екон. законодавства гетьманату. Внаслідок агресії Рад. Росії та «*Білого руху*» уряд УНР контролював лише частину Правобереж. України і проблема митної діяльності в практичній площині не стояла.

У *Західноукраїнській Народній Республіці* (з січня 1919 — *Західна область Української Народної Республіки*) митні функції покладалися на держ. секретаріат фінансів ЗУНР, до якого входили митна служба, підпорядковані їй «скарбова сторожа», органи мір і ваги, прикордонні митні установи («митні уряди»). Обіжник держ. секретаріату фінансів ЗУНР від 2 грудня 1918 підпорядкував фінансові органи («дирекції скарбових округів») місц. органам влади — повітовим комісаріатам. Певні митні функції належали і держ. секретаріатові торгівлі і промислу ЗУНР. Після евакуації уряду ЗОУНР в *Тернопіль* митні функції закріплюють за «Дирекцією скарбу», яка мала територіальні «скарбові округи» та податкові відділи при повітових комісаріатах. У лютому—березні 1919 ЗОУНР підписала торг. угоду з Австрією та *Чехословаччиною* (залишилася нереалізованою). Уряд ЗУНР на еміграції розробив проект «Урядів для фінансів, торгівлі і промислу» (16 листопада 1920), за яким митні функції покладалися на відомство торгівлі і пром-сті.

Митні заклади в радянській Україні. 29 травня 1918 РНК РСФРР видала Декрет про митні збори та установи, за яким митні функції мали спільно здійснюватися прикордонною охороною та департаментом митних зборів (з 29 червня 1918 — гол. управління митного контролю) нар. комісаріату фінансів РСФРР. Згідно із договором між РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 сфера зовн. торгівлі та митної політики ставала «об'єднаною», на підставі «Тимчасового положення про управління митною частиною в УСРР» кер-во митною справою в Україні покладалося на уповноваженого РНК РСФРР. За декретом РНК РСФРР від 31 березня 1922 і тимчасовим положенням про місц. митні установи створюється, зокрема, Укр. митна округа. Із утворенням *СРСР* зовнішньоекон. й митні функції перейшли у виключну компетенцію союзного центру. 1922—24 в УСРР функціонували 46 митниць, підпорядковані митному відділу уповноваженого наркомату зовн. торгівлі СРСР при РНК УСРР.

Митний статут 1924 включав у митну службу наркомат зовн. торгівлі СРСР, його гол. митне управління, його уповноважених у союзних республіках, відділення (серед них Українське), районні митні управління, митниці та митні пости. 1920—30 в УРСР діяли Київ., Одес., Миколаїв., Херсон. митниці, підпорядковані гол. митному управлінню наркомату зовн. торгівлі СРСР, після 1945 були додатково відкриті Львів., Чопська, Виноградівська, Ренійська, Вадул-Сіретська та ін. митниці. За Митним статутом СРСР 1964 до митної служби входили гол. митне управління (з 12 лютого 1986 — гол. управління держ. митного контролю при РМ СРСР) Мін-ва зовн. торгівлі СРСР і місц. митні установи (митниці та митні пости). На 1991 в Україні існувало 26 митниць і 41 митний пост (2,6 тис. співробітників).

Митна служба суверенної України. 24 травня 1991 створено Держ. к-т митного контролю України (Указом Президента України 11 грудня 1991 перетворений у Держ. митний к-т України). Закон «Про митну справу в Українській РСР», ухвалений ВР УРСР 25 червня 1991, проголосив, що Україна як суверенна д-ва самостійно створює власну митну систему як складову зовнішньоекон. діяльності, держ. кордон визначав межі митної території України.

До кінця 1996 завершився перший етап формування митної системи України, митним контролем охоплено всі зовнішньоекон. операції, сформовано мережу митних установ та пунктів пропуску (1994 — 8 територіальних митних управлінь, 70 митниць та 245 митних постів), 12 лютого 1991 набув чинності Митний кодекс України. 5 лютого 1992 ухвалено Закон України «Про єдиний митний тариф», розроблено митно-тарифні документи. Держ. митному к-ту України підлягали територіальні митні управління, що включали митниці та митні пости. Встано-

влено персональні звання держ. митної служби. 7 лютого 1994 КМ України затверджено Положення про Митно-тарифну раду України.

Указом Президента України від 29 листопада 1996 № 1145 створено Держ. митну службу України. Згідно із Положенням про Держ. митну службу України, вона є центр. органом виконавчої влади, який забезпечує проведення в життя держ. митної політики, організовує функціонування митної системи. На Держ. митну службу України покладаються захист екон. інтересів України, контроль за додержанням вимог митного законодавства України, створення сприятливих умов для участі України в міжнар. співробітництві, захист інтересів споживачів, боротьба з контрабандою, запобігання порушенням митних правил. 1997 митна служба перерахувала до держ. бюджету 2 млрд 732 млн *гривень* (12,5 % доходної частини), 2007 — 46 млрд грн.

Станом на кінець 2007 структуру Держ. митної служби України (понад 17 тис. співробітників) складали центр. апарат на чолі з головою (11 департаментів, 7 управлінь, 3 самостійні відділи), спеціалізовані установи, Академія митної служби (*Дніпропетровськ*), Київ. та Хмельн. центри підвищення кваліфікації, 8 регіональних митниць, 2 митниці прямого підпорядкування, 41 митниця, 156 митних постів, понад 200 пунктів пропуску.

Діючий Митний кодекс України затверджений Указом Президента України № 92 від 11 липня 2002. Реалізується Державна програма «Контрабанді — СТОП» (затверджена постановою КМ України від 1 квітня 2005 № 260). Митна служба України є важливим інструментом захисту екон. інтересів д-ви, забезпечення надходжень до держ. бюджету, суттєвим джерелом розвитку продуктивних сил та соціальної сфери країни. Лише за перші два місяці 2008 Держ. митна служба України забезпечила надходження в бюджет 9,4 млрд гривень.

Згідно із наказом ДМСУ від 29 січня 2008 № 61 «Про ліквідацію митних органів» з 1 травня 2008 розпочалася реорганізація територіальних митних органів. На той час в Україні діяли Київська, Західна, Центральна, Східна, Південна, Кримська, Енергетична, Інформаційна регіональні митниці та 41 митниця. При реорганізації припинили діяльність Західна, Північна, Східна, Кримська й Центральна регіональні митниці, а також — Магістральна та Приморська митниці. Залишилися регіональні митниці — Київська, Енергетична, Регіональна інформаційна митниця, працюватимуть 44 митниці на місцях. Натомість почали функціонувати Донец., Львів., Крим., Одес., Харків. і Київ. обласні підрозділи ДМСУ. Вони стануть кураторами зовн. торг. операцій в обласних та районних центрах, а до сфери компетенції Одес. обласного підрозділу віднесені Одес. та Іллічівський мор. торг. порти, порт «Південний» та аеропорт Одеси. Всі згадані обласні підрозділи будуть напряму підпорядковуватися Центр. апарату ДМСУ.

Водночас, на думку кер-ва д-ви й правоохоронних органів, серйозною проблемою залишається високий рівень корумпованості й службових зловживань серед митників. Відповідно до наказу Голови ДМСУ від 31 січня 2008 № 68, в структурі центр. апарату відомства передбачено Департамент власної безпеки у складі відділів: профілактики проявів корупції; аналітичної роботи; інформаційного; реагування та контрольних заходів. У регіональних митницях та митницях створено підрозділи власної безпеки (відділи, сектори), підпорядковані безпосередньо Голові ДМСУ та Департаменту власної безпеки.

Робота із відвернення корупційних проявів у власних лавах поставлена на довгострокову планову основу. Її зміст визначають, передовсім, «Концепція подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" на період до 2010 року» та «Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007—2009 роки». Відповідно до них вживаються заходи, спрямовані на підвищення ефективності роботи з попередження і профілактики проявів корупції та службових правопорушень, запобігання втягуванню посадових осіб митної служби у протиправну діяльність. Упродовж 2008 в митних органах проведено 256 службових розслідувань, 1861 перевірку та 1796 контрольних заходів. За їх результатами до дисциплінарної відповідальності притягнуто 839 працівників митної служби, в т. ч. звільнено з митних органів 33 особи.

Органи митної служби України продовжують виконання трьох осн. функцій — фіскальної, інформаційної та правоохоронної. Фіскальна функція полягає в зборі мита за експортно-імпортні операції, а також в оформленні документів юрид. та фізичних осіб, яке обкладається митним збором; інформаційна — у зборі й обробці інформації, поширенні статистики серед відповідних держ. структур; правоохоронна функція реалізується шляхом боротьби зі злочинністю, передусім із котрабандою.

Дж.: Закон України «Про митну справу в Україні» від 25 червня 1991 р.; Закон України «Про Єдиний митний тариф» від 5 лютого 1992; Митний кодекс України з постатейними матеріалами. К., 2004; Указ Президента України «Про Державну митну службу України» від 23 березня 1998 № 216/98; Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 2000.

Літ.: *Кулишер И.М.* Очерки истории таможенной политики. СПб., 1903; *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. «ЗНТШ», 1910, т. 98; *Чубатий В.* Державний лад на Західній області УНР. Львів, 1921; *Слабченко М.Є.* Організація господарства України: від Хмельнищини до Світової війни, ч. 1. Одеса, 1923; *Шапошников П.П.* Таможенная политика в России до и после революции. М., 1924; *Барвинський В.* До питання про індукту та евекту в Гетьманщині. «Наукові записки науководослідної катедри історії Української культури», 1927, № 6; *Загоровський Є.О.* Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січи. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К., 1927; *Марков Л.Н.* Очерки по истории таможенной службы. Иркутск, 1987; *Кисловский Ю.Г.* История таможни государства Российского. М., 1995; *Кольбенко А.В.* Історико-правові аспекти утворення та діяльності митних органів України: Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 1997; *Деркач Л.* Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра. К, 2000; *Кормич Б.А.* Державно-правовий механізм митної політики України. Одеса, 2000; На варті

митних рубежів: Митна справа на Слобожанщині: 1660—1870—1992—2000. Х., 2000; *Рисіч Й.Л.* Історія митної справи та митної політики в Україні. Дніпропетровськ, 2000; *Тимощук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень—грудень 1918 р.). Х., 2000; *Чорний В.Б.* Україна і митна справа: Історичний нарис. К., 2000; *Ківалов С.В.* Митна політика України. Одеса, 2001; *Бойко В.М. та ін.* Історія митної справи. К., 2002; *Дідусенко П.М.* Розвідки про митну справу в Українській державі — Гетьманщині. К., 2002; Основи митної справи. К., 2002; *Павлов А.П.* Українська митниця на шляху відродження та розвитку. К., 2002; *Гай-Нижник П.П.* Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. К., 2004; *Ліцоєва О.В.* Митна справа в Гетьманщині 17—18 ст.: Дис. ... канд. істор. наук. К., 2004; *Мицак А.П.* Становлення і розвиток митного законодавства на території України: Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2004; *Тищик Б.Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918—1923): Історія держави і права. Львів, 2004; *Гальський К.Є.* Торгівля і митна справа Запорозької Січі. К., 2005; Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Русі. К., 2005; *Гальський К.Є.* Торгівля і митна справа Гетьманської України середини 17—18 століття. К., 2006; *Ковальський В.К.* Становлення та розвиток митної справи на півдні України з давніх часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Одеса, 2006; Регулювання митної справи. Хмельницький, 2007.

Д.В. Вєдєнєєв.

МИ́ТНИЙ ТАРИ́Ф (митний реєстр, митна такса, митний устав, ординація, польс. taryfa mytna, celna, instruktaż celny) — положення та приписи щодо унормування стягнення митних оплат. Носили характер загальний або стосувалися окремих видів товарів.

Виникли на рубежі 12—13 ст. як приписи, що видавалися від імені *короля* чи *великого князя* і стосувалися лише окремих *митних комор.* З кінця 14 ст. відбувається поділ митних тарифів на 2 групи: державні (були обов'язковими до виконання на всіх митних і цельних коморах у межах однієї д-ви) та приватні (унормовували стягнення мита в приватних володіннях). З 16 ст. право видавати митні тарифи — «скільки мита від чого до скарбу належить віддавати» — переходить до *вальних сеймів.* Рукописні або друковані митні тарифи розсилалися *підскарбіями* до всіх

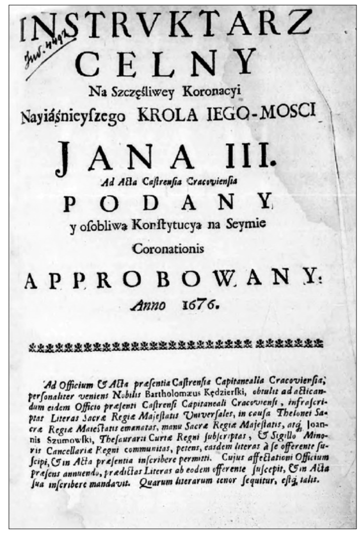
INSTRVKTARZ CELNY
Na Szczęśliwey Koronacyi
Nayiáśnieyszego KROLA IEGO-MOSCI
JANA III.
Ad Acta Castrensia Cracoviensia
PODANY
y osobliwą Konstytucyą na Seymie
Coronationis
APPROBOWANY:
Anno 1676.

Ad Officium & Acta praesentia Castrensia Capitanealia Cracoviensia, personaliter veniens Nobilis Bartholomaeus Kędzierski, obtulit ad acticandum eidem Officio praesenti Castrensi Capitaneali Cracoviensi, infrascriptas Literas Sacrae Regiae Majestatis Universales, in causa Thelonei Sacrae Regiae Maiestatis emanatas, manu Sacrae Regiae Majestatis, atq; Joannis Szumowski, Thesaurarii Curiae Regni subscriptas, & Sigillo Minoris Cancellariae Regni communitas, petens, easdem literas à se offerente suscipi, & in Acta praesentia inscribere permitti. Cujus affectationi Officium praesens annuendo, praedictas Literas ab eodem offerente suscepit, & in Acta sua inscribere mandavit. Quarum literarum tenor sequitur, estq; talis.

Цельний тариф (інструктаж), затверджений польським королем Яном Ольбрахтом на коронаційному сеймі у 1676.

митних та цельних комор. У митних тарифах, зазвичай, відзначалися тип та ґатунок товару, одиниця оподаткування, вид та розміри *мита.* Напр., тариф мита для *Снятина* (1444), митна ординація для *Поділля* (1518), коронні митні тарифи (1512, 1524) та устави ВКЛ (1561, 1566). 1569 у *Великому князівстві Литовському* прийнято «Уставу мита старого», яка стала основою для багатьох наступних митних тарифів як ВКЛ, так і *Речі Посполитої* в цілому (напр., 1629, 1643, 1650, 1676, 1704, 1733).

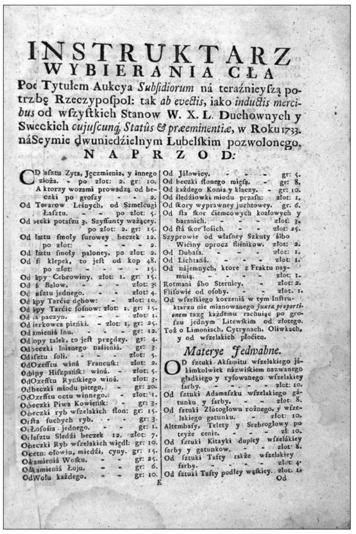
INSTRUKTARZ
WYBIERANIA CŁA
Pod Tytułem Aukcya Subsidiorum ná teraźnieyszą potrzbę Rzeczypospol: tak ab evectis, iako inductis mercibus od wszystkich Stanow W. X. L. Duchownych y Swieckich cujuscunq; Status & praeeminentiae, w Roku 1733. ná Seymie dwuniedźielnym Lubelskim pozwolonego.
NAPRZOD:

Митний тариф, затверджений на Люблінському сеймі 1733.

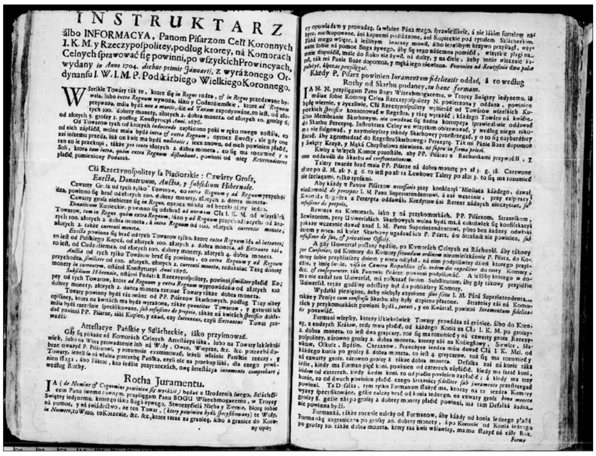
INSTRUKTARZ
albo INFORMACYA, Panom Pisarzom Ceł Koronnych I. K. M. y Rzeczypospolitey, podług ktorey, na Komorach Celnych sprawować się powinni, po wszystkich Prowincyach, wydany in Anno 1704. ... z wyrażoney Ordynansu I. W. I. M. P. Podskarbiego Wielkiego Koronnego.

Цельна інструкція для цельників Великого князівства Литовського, видана Великим коронним підскарбієм у січні 1704.

Літ.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе, т. 1: Приложение: Уставы о мытах в Великом Княжестве Литовском. К., 1845; Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, t. 3—4. Petersburg, 1859; *Довнар-Запольский М.Ф.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Kutrzeba S.* Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku. «Ekonomista», 1902, t. 1, zesz. 1—2; Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI. Kraków 1915; *Konečzny F.* Dzieje administracji w Polsce w zarysie. Wilno, 1924; *Weymann S.* Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, t. 13, zezs. 1. Poznań, 1938; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stulecie, t. 1. Warszawa, 1958; *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska, t. 2. Warszawa, 1978; Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина, К., 1990; Volumina Constitutionum, t. 1. Warszawa, 1996; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. «Вісник Академії митної служби України», 2006, № 1 (29); Історія митної справи в Україні, К, 2006; *Берковський В.* До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV—XVI ст. на західноукраїнських землях. В кн.: Історія торгівлі, податків та мита. Дніпропетровськ, 2007; *Thomas I.* Handel żydowski w połowie XVIII wieku w świetle rejestru celnego z Żwańca. «Studia Judaica», 2008, r. 11, N. 1 (21).

В.Г. Берковський.

МИ́ТНИК (цельник) — службова особа, яка відповідає за стягнення митних (цельних) та торг. оплат. У 15—18 ст. — орендар митної (цельної) комори (див. *Митна комора*) або *прикоморку.* До обов'язків М. належав нагляд за діяльністю підлеглих йому комор та прикоморків, боротьба з премитниками (польс. przemytniki) — особами, що ухиляються

від сплати поборів. Часом митники виконували функції фінансового агента *великого князя* чи *короля* та займалися організацією поставок товарів для *двору* володаря.

Літ.: *Довнар-Запольский М.Ф.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Грушевський О.* Митні комори. «Україна», 1918, т. 23, № 10; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stulecie, t. 1. Warszawa, 1958; *Baszanowski J.* Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII wieku: Handel wolami. Gdańsk, 1977; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст., «Вісник Академії митної служби України», 2006, № 1 (29); *Berkowski W.* Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku. В кн.: Nad społeczeństwem staropolskim, t. 1. Białystok, 2007; Энцыклапедыя «Вялікае княства Літоўскае», т. 2. Мінск, 2007.

В.Г. Берковський.

МИ́ТО (польс. myto, нім. Markt, грец. τέλος) — непрямий податок, що стягується з товарів, транспортних засобів, ін. предметів, які переміщуються через певний окреслений пункт або митний кордон країни. Початково — грошовий збір з купців за експорт та імпорт товарів через кордони *держави*.

Протягом 14—16 ст. з М. виділяються в окремі типи оплат: а) цло — оплати з товарів під час перетину кордону між д-вами (див. *Мито головне*); б) т. зв. мита торгові — різного роду торгові та ярмаркові оплати (див. *Торгові оплати*). Саме ж поняття «мито» трансформується виключно в оплати від засобу транспортування під час перетину певного пункту — греблі, моста, гаті без огляду на тип і вид товару.

З 15 ст. мита стягувалися як у держ., так і в приватних володіннях на *митних коморах* та *прикоморках* спец. урядниками — *митниками*. Переважно перебували в єврейс. оренді. У кінці 15—17 ст. густота приватних митних комор не раз викликала скарги *купецтва* і відповідні постанови короля польс. і вел. князя литовського. З 1496 від сплати М. звільнено *шляхту*, а з 1504 — *духовенство*.

Протягом 16—18 ст. існували наступні види мит: а) мито торгове («theloneum forense», «ius fori», «tributum in foro», myto targowe, «торговє мыто», «грош торговы») — оплата на користь старости (див. *Староство*) або власника *міста* від кожного привезеного товару, яка не вимагала існування якогось спец. привілею, а її розміри встановлювалися безпосередньо власником населеного пункту залежно від місц. специфіки. Поділялося на мито від іноз. купців та купців з ін. міст, що стягувалося у великих містах та т. зв. торгове пєнязі — мито від місц. населення, що торгувало на ринковій площі міста; б) *мостове* («theloneum pontale», «mostowe», «мостовє») та гребельне («gatne», «theloneum aggerrale», «grobelne», «грєбєльнє») — тип М., яке бралося за переїзд через міськ. міст, за в'їзд до міста, за право перегону через місто або його територію худоби на продаж. Стягувалося від засобу транспортування. Початково надавалося для утримування в доброму стані комунікаційних об'єктів (шляхів, мостів, гребель, перевозів). З серед. 16 до серед. 17 ст. ставка митних зборів збільшилася в 3—4 рази.

Наприкінці 18 ст. поняття мита трансформується в податок за провезення товарів через кордон і нараховується залежно від ціни (вартості) товарів, або від їх кількості (одиниць товару). На сьогодення застосовується кілька видів М.: ввізне, вивізне, сезонне, спеціальне, антидемпінгове та компенсаційне. Ввізне М. нараховується на товари та ін. предмети за ввезення таких на митну територію. Воно є диференційованим: а) щодо товарів, які походять з д-в, що входять разом з Україною до митних союзів або утворюють спец. митні зони; б) щодо товарів, котрі походять з країн або екон. союзів, які користуються в Україні режимом найбільшого сприяння. Вивізне М. нараховується на товари та ін. предмети за їх вивезення за межі митної території. Сезонне М. застосовується на окремі товари на строк не більший 4-х місяців від моменту його встановлення. Сезонне М. може бути ввізним і вивізним. Спец. М. застосовується: а) як спосіб захисту укр. виробів у цілому; б) як спосіб захисту нац. товаровиробника, коли товари ввозяться на митну територію України в обсягах або за умов, що можуть завдавати шкоди нац. товаровиробникові; в) як запобіжний засіб щодо учасників зовнішньоекон. діяльності, які порушують нац. інтереси у сфері зовнішньоекон. діяльності; г) як заходи у відповідь на дискримінаційні або недружні дії ін. д-в, митних союзів. Антидемпінгове М. застосовується в разі: а) ввезення на митну територію товарів, які є об'єктом демпінгу (продажу товарів на зовн. ринках за викидними цінами, значно нижчими за витрати вир-ва), що завдає шкоди нац. товаровиробникові; б) вивезення за межі митної території товарів за ціною, істотно нижчою від цін ін. експортерів подібних або конкуруючих товарів. Компенсаційне М. застосовується в разі: а) ввезення на митну територію товарів, які є об'єктом субсидованого імпорту, що завдає шкоди нац. товаровиробникові; б) вивезення за межі митної території товарів, для вир-ва, переробки, продажу або споживання котрих надавалася субсидія, якщо таке вивезення завдає шкоди державі.

Літ.: *Довнар-Запольский М.Ф.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Kutrzeba S.* Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku. «Ekonomista», 1902, t. 1, zesz. 1—2; *Грушевський О.* Митні комори. «Україна», 1918, т. 23, № 10; *Weymann S.* Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, t. 13, zesz. 1. Poznań, 1938; *Nowakowa J.* Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku. Wrocław, 1951; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stulecie, t. 1. Warszawa, 1958; *Baszanowski J.* Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII wieku: Handel wolami. Gdańsk, 1977; Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам'яті професора Й.Л. Рисіча. Дніпропетровськ, 2004; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. «Вісник Академії митної служби України», 2006, № 1 (29); *Berkowski W.* Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku. В кн.: Nad społeczeństwem staropolskim, t. 1. Białystok, 2007; Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2007.

В.Г. Берковський.

МИ́ТО ГОЛОВНЕ́, цло (польс. cło, нім. durchfuhrzölle, zölle, лат. theloneum) — оплати, що стягу-

валися публічною владою або за її дорученням, від товарів, що перетинали кордони *держави*. Вперше фіксується 1267 як один з типів митних зборів. Відносно укр. земель вперше згадується в тарифі 1320. У 14—15 ст. виділилося в окремий вид оплат (на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* — до кінця 16 ст.). З серед. 15 і до кінця 18 ст. означало різного роду прикордонні оплати (експортні — evecta — та імпортні — inducta) і внутр. оплати, що стягувалися на користь королів. чи великокнязівського скарбу від кожної одиниці товару. 1477 постановлено, що визначати, стягувати та запроваджувати М.г. може лише д-ва. Визначено було, що оплата за імпорт сукна становила 1 % від ціни товару, від імпорту дорогоцінного каміння — 1,5 %, натомість від експорту худоби — 59 %, від експорту воску — 10 %. На укр. теренах гол. прикордонні (цельні) комори (див. також *Митна комора*) існували, зі сторони *Корони Польської* — у *Львові*; зі сторони ВКЛ — у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), *Луцьку*, *Кременці* та *Києві*. 1578 до них додано Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та *Снятин*, а з 1643 — *Бар*, *Галич* та *Стрий*. На укр. землях у складі *Російської імперії* (1754 — на *Лівобережній Україні*, 1795 — на *Правобережній Україні*) прикордонні оплати було уніфіковано відповідно до Торг. уставу 1653. Зокрема замінено єдиним митом у розмірі 5 % з *рубля* ціни товарів для місц. купців та митом для іноземців у розмірі 6 % від ціни товару на внутр. митницях, а при вивезенні моск. товарів — 2 % проїжджого мита на прикордонних митницях.

Розрізняється кілька типів прикордонних оплат.

Мито старе (польс. cło stare, domowe) — оплата від товарів, що вивозилися за кордон та знаходилися у внутр. обігу, становило 1 *гріш* від *копи*. Даний тип був перехідною ланкою між системою мит та системою вузькоспеціалізованих прикордонних оплат. Формально було ліквідоване в Короні Польс. 1507, у ВКЛ — 1523, практично ж проіснувало до кінця 16 ст. й увійшло до т. зв. мита королівського (польс. cło królewskie). Від сплати старого мита було звільнено *шляхту* та *духовенство*, за умови, що вони не провадили торгівлі.

Мито волове (молдовське) запроваджено в 14—15 ст. Стягувалося з прогону волів через польсько-молдов. кордон. Гол. митні (цельні) комори зі стягнення даної оплати знаходилися в Сучаві (нині місто в Румунії) та *Чернівцях*. Становило 1 гріш від вола. Подібними до мита волового були прикордонні оплати від худоби з *Поділля*, встановлені 1593. Стягувалися в розмірі 30 грошів від вола.

Мито нове (польс. cło nowe, лат. theloneum novum) — встановлено в кінці 14 ст. і початково стягувалося лише з експорту худоби та шкір. У результаті реформи польс. короля *Сигізмунда I* Старого 1507 замінило мито старе та поширилося на ін. товари. 1513 Пйотрковським митним тарифом усталено для наступних експортних товарів: худоба, шкіри, віск, мед, риба, коні. 1561 дія мита нового поширена на ВКЛ. Прибутки від нього становили $^{1}/_{4}$ всіх прибутків скарбу *Речі Посполитої*. У кінці 16 — на поч. 17 ст. об'єднано з митом старим у єдине мито королівське.

Четвертий гріш (польс. czwarty grosz celny, англ. feordhung) — спец. додаток до прикордонних оплат в розмірі 33,3 % від ціни товару, затверджений 1565. Початково розрахований був лише на імпортні товари, а з 1593 поширений на експортні. Купці-іноземці сплачували четверий гріш у подвійному розмірі. Збирався на прикордонних коморах спеціальними урядниками, які безпосередньо призначалися *вальним сеймом*.

Водне мито (польс. cło wodne) запроваджено 1620 королем *Сигізмундом III* Ваза. Сплачувалося від товарів, що сплавлялися річками до міст Гданськ, Ельблонг (обидва нині в Польщі), Кролевіц (Кенігсберг, нині м. Калінінград, РФ) та ін. портових міст. 1626 та 1627 було підтверджено сеймовими постановами, а 1629 визнано звичайною оплатою.

Експортне мито (лат. evecta, aukcya subsidiorum) встановлено 1629 і стягувалося з вартості експортних товарів. Для вітчизн. купців становило 2 %, для іноземних — 4 %.

Імпортне мито (лат. inducta) запроваджено 1643 в результаті митної реформи і стягувалося з імпортних товарів. Становило 4 % від вартості товару. Половина даної прикордонної оплати призначалася для держ., а половина — для королів. скарбу.

Мито генеральне (польс. cło generalne) — прикордонна оплата, яка стягувалася в розмірі 3,3 % від вартості товарів, що становили предмет міжнар. товарообігу в Речі Посполитій 17—18 ст. Запроваджено 1661 як обов'язковий збір для всіх *станів* сусп-ва. Через численні протести шляхти, яка вбачала в ген. миті ліквідацію своїх привілеїв, так і не стало постійною оплатою. Стягувалося 1673, 1677 та 1710 на всіх теренах Речі Посполитої, за винятком ВКЛ. 1764 сеймом затверджено як постійний збір, тимчасово ліквідовано 1766 та відновлено в 1775. Остаточно ліквідовано в результаті 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*).

Літ.: *Довнар-Запольский М.Ф.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Kutrzeba S.* Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku. «Ekonomista», 1902, t. 1, zesz. 1—2; *Грушевський О.* Митні комори. «Україна», 1918, т. 23, № 10; *Konecczny F.* Dzieje administracji w Polsce w zarysie. Wilno, 1924; *Weymann S.* Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, t. 13, zesz. 1. Poznań, 1938; *Nowakowa J.* Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku. Wrocław, 1951; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciе, t. 1. Warszawa, 1958; *Baszanowski J.* Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII wieku: Handel wolami. Gdańsk, 1977; *Manikowski A.* Cło generalne. В кн.: Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 roku, t. 1. Warszawa, 1981; Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; *Filipczak-Kocur A.* Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów: 1587—1648. Wrocław, 1994; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. «Вісник Академії митної служби України», 2006, № 1 (29); Історія митної справи в Україні. К, 2006; *Berkowski W.* Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku. В кн.: Nad społeczeństwem staropolskim, t. 1. Białystok, 2007.

В.Г. Берковський.

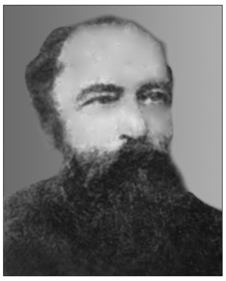

О.А. Митрак.

Ю.О. Митропольський.

МИТРА́К Олександр Андрійович (псевд. — Материн; 16.10.1837—17.03.1913) — поет, прозаїк, публіцист і лексикограф. Н. в с. Плоске (нині село Свалявського р-ну Закарпат. обл.) в сім'ї священнослужителя. Закінчив г-зії в містах *Ужгород* і Сатмар (нині м. Сату-Маре, Румунія) і Ужгородську духовну семінарію. Намагався вступити на пед. ниву для викладання «руської» (укр.) мови та історії, але йому було відмовлено. Працював священиком у різних селах *Закарпатської України*, понад двадцять років — на Сх. Словаччині. Після виходу на пенсію жив в Ужгороді і передмісті м. *Мукачеве* — Росвигові, де і помер.

Усе життя провів у гущі народу, пильно спостерігав за життям закарпат. селянина і залишив цінні етногр. свідчення про його становище, звичаї, побут («Домашній быт угро-русского крестьянина», «Сенокосы в угроруссов», «Народная свадьба угорских русинов» та ін.). Багато зробив для збереження пам'яток духовної к-ри закарпат. *русинів*. П'ять його рукописних збірок нар. пісень Я.*Головацький* вмістив у 4-томному збірнику «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (*Москва*, 1878). Низку нарисів і статей надрукував у галицьких і львів. виданнях. Окремі твори ввійшли до збірки «На Верховині» (Ужгород, 1984). 1867 М. здійснив подорож по гірських селах Закарпаття і свої враження від побаченого опублікував у місц. газеті «Свет» під назвою «Путевые впечатления на Верховине», які стали документальним звинуваченням соціально-екон. політики австро-угор. властей щодо Закарпаття.

На власні кошти 1881 опублікував «Русско-мадьярскій словарь» (бл. 30 тис. слів), а його «Мадьярско-русскій словарь» був опубл. посмертно 1922 в Ужгороді. Зробив вагомий внесок у підвищення культурно-освіт. рівня закарпат. українців. Три рукописні збірники пісень зберігаються у *Львівській науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України*, а повністю їх опублікувала словац. вчена Олена Рудловчак у «Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику» (т. 11, Пряшів, 1983).

В умовах денаціоналізаторської політики угор. властей, що особливо посилилася в кінці 19 ст., М. відзначав зростання нац. самосвідомості укр. народу і заявляв про генетичну спорідненість з ним закарпат. русинів. У ст. «Русскій народ» (1866) із симпатією писав про укр. козаків, високо оцінював Б.*Хмельницького*. 1931 в центрі м. Мукачеве йому було споруджено пам'ятник (скульп. О.Мондич), який восени 1938 прислужники угор. окупантів знесли. 1990 в с. Плоске на будинку, в якому М. народився і жив, встановлено меморіальну дошку, а в Ужгороді, Мукачевому та *Великому Березному* його ім'ям названо вулиці.

Тв.: Избранныя сочиненія Александра А. Митрака: Стихи и проза. Ужгород, 1942.

Літ.: *Линтур П.В.* Неизданный дневник А. Митрака. В кн.: Наукові записки Ужгородського держуніверситету, т. 33. Ужгород, 1958; *Рудловчак О.* Три збірники Олександра Митрака. В кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, № 11. Пряшів, 1983; *Федака Д.* Письменник, журналіст, мовознавець-лексикограф, етнограф. В кн.: Календар «Просвіти» на 1993 рік. Ужгород, 1993; *Данилюк Д.* Олександр Андрійович Митрак (1837—1913). В кн.: *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (З давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

Д.Д. Данилюк.

МИТРОПОЛИ́Т (грец. μητροπολίτης, від μητρόπολις — столиця, митрополія) — титул єпископа гол. міста (столиці), де знаходилася резиденція М. Раніше деякі єпископи мали у своєму підпорядкуванні кілька єпископів, які керували *єпархіями*. Кафедра М. знаходилася в гол. місті провінції Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), згодом — *Візантії*. Термін «митрополит» уперше згадується в канонах I Нікейського собору (325; див. *Собори церковні*): «Утверждати же таковыя действия в каждой области подобает ея митрополиту». Одним з елементів облачення М. є білий клобук.

Вищий церк. сан та звання в *православ'ї*; глава митрополії. У церквах, де встановлено патріаршество, — другий після *патріарха* сан у церк. ієрархії (див. *Духовенство*).

У Київ. митрополії в часи перебування під зверхністю константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*), пізніше — моск. патріарха (див. *Московський патріархат*), титул М. надавався виключно її предстоятелю — митрополиту Київському (див. *Київські ієрархи*).

Літ.: *Булгаков С.В.* Православие. Праздники и посты. Богослужения. Требы. Расколы, ереси, секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедание. Соборы восточной, русской и западной церквей. (Из «Настольной книги для священно-церковнослужителя»). М., 1994.

О.О. Крижановська.

МИТРОПО́ЛЬСЬКИЙ Юрій Олексійович (03.01.1917(21.12.1916—14.06.2008) — математик і механік, педагог, громад. діяч. Д-р тех. н. (1951), професор (1954), чл.-кор. АН УРСР (1958), академік АН УРСР (1961; з 1991 — АН України, з 1994 — *Національна академія наук України*). Засл. діяч науки УРСР (1967). Герой Соц. Праці (1986), Герой України з врученням ордена Держави (2007). Іноз. член Болонської АН (1971), академік АН СРСР (1984; з 1991 — РАН), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1992). Засл. Соросівський професор (1994), почесний д-р Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка (1999). Н. в родовому (по матері) маєтку Чарнишів Кобеляцького пов. Полтавської губ. Із дворянсько-військової родини (дід — генерал царської армії, батько — полковник Червоної армії, юрист). 1918 сім'я переїхала до *Києва*. Склавши екстерном (1932) екзамени за 7-річну школу, 1932—36 працював на консервному з-ді. 1938 закінчив середню школу № 70 і став студентом механіко-мат. ф-ту Київ. ун-ту (1938—41). З 7 серпня 1941 — у лавах Червоної армії (запасний полк). У листопаді 1941 отримав відпустку для продовження освіти і в березні 1942 закінчив фізико-мат. ф-т Казахського ун-ту. Після навчання в Рязанському артилер. уч-щі (м. Талгар, у Казахстані, квітень 1942 — березень 1943) воював на Брянському, Прибалт. і Ленінгр. фронтах (1943—45), отримав бойові нагороди. Працював 1946—50 в Ін-ті буд. механіки АН УРСР, з 1951 — в Ін-ті математики АН УРСР; 1953—2001 — зав. відділу мат. фізики, 1956—58 —

заст. дир. цього ін-ту, 1958—87 — дир., з 1987 — почесний дир. Ін-ту математики. Одночасно 1949—89 — доцент, професор Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1961—63 — Голова бюро Відділу фіз.-мат. наук АН УРСР, 1963—92 — академік-секретар Відділу математики, механіки й кібернетики АН УРСР/України. З 1969 — член К-ту з Держ. премій України УРСР/України. З 1992 — радник Президії НАН України.

Спеціаліст у галузі теорії нелінійних диференціальних рівнянь та нелінійної механіки, продовжувач традицій наук. школи М.М.*Крилова* і М.*Боголюбова*.

Учасник міжнар. мат. конгресів (Бухарест (Румунія), 1956; Единбург (Велика Британія), 1958; Стокгольм (Швеція), 1962; *Москва*, 1966; Ніцца (Франція), 1970; Ванкувер (Канада), 1974; Рабат (Марокко), 1976; Прага (Чехія), 1978; *Варшава*, 1983; Берклі (США), 1986; Кіото (Японія), 1990; Нальчик (РФ), 1997; Ханой (В'єтнам), 1999).

З 1952 — член редколегії, з 1958 — заст. відп. ред., з 1967 — ред. «Українського математичного журналу». Член редколегій часописів «Доповіді АН УРСР» (з 1961), «Дифференциальные уравнения» (з 1965), «Международный журнал по нелинейной механике» (з 1966, США), «Вісник АН УРСР» (з 1971) та ін. Редактор низки праць наук. конференцій, тематичних і міжвідомчих збірників; член редколегії історико-наук. праць («Історія АН УРСР», «История отечественной математики» в 4-х т., «Очерки развития математики в СССР»). Автор понад 750 наук. праць, значну частину яких перекладено іноз. мовами (з 1958).

Лауреат Ленінської премії (1965), премії ім. М.Крилова АН УРСР (1969), Держ. премії УРСР в галузі науки і техніки (1980), премії ім. М.Боголюбова (1993).

Нагороджений 2-ма орденами Червоної Зірки, орденом Жовтневої революції, медалями, Великою срібною медаллю АН ЧССР «За заслуги перед наукою і людством» (1977), золотою медаллю ім. О.Ляпунова АН СРСР (1986), орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (1996) і 4-го ст. (2002), «Медаллю Дружби» В'єтнаму (2000), орденом Б.Хмельницького (2001) та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: *Володенко А., Дмитренко К.* Робітник. Солдат. Учений. «Вечірній Київ», 1965, 22 квітня; *Лыкова О.Б., Парасюк О.С.* Ю.А. Митропольский — лауреат Ленинской премии. «Математика в школе», 1966, № 2; *Степаненко О.* Від солдата до академіка. «Вечірній Київ», 1969, 12 травня; 60-річчя академіка АН УРСР Ю.А. Митропольського. «Вісник АН УРСР», 1976, № 12; *Боголюбов М. и др.* Ю.А. Митропольский: К 70-летию со дня рождения. В кн.: Успехи математических наук, т. 42, вып. 4. М., 1987; *Рудник В.* Лицар математики: У академіка Ю.О. Митропольського — ювілей. «Прапор комунізму», 1987, 3 січня; *Трефілов В.* Математика — його життя. «Наука і суспільство», 1985, № 7; Ю.А. Митропольский. К., 1987; 80-річчя академіка НАН України Ю.О. Митропольського. «Вісник НАН України», 1997, № 1—2; *Ленюк М.П., Михацький М.А.* Нариси з історії розвитку математики в Україні. Чернівці, 2004; Герої-освітяни і науковці України. К., 2005; *Свириденко М.Н.* Литература о жизни и деятельности Ю.А. Митропольского. В кн.: Ю.А. Митропольский: к 90-летию со дня рождения. К., 2005; *Возняк Г.* Математики — дійсні члени НТШ. Тернопіль, 2006; [Некролог]. «Урядовий кур'єр», 2008, 18 червня.

Г.С. Брега, Г.П. Герасимова.

МИТУ́СА — знаменитий співець, на зразок західноєвроп. трубадурів. Як оповідає *Галицько-Волинський літопис*, свого часу відмовився співати для кн. *Данила Галицького*. Знайшов прихисток при дворі ворога князя, перемишльського єпископа. Оспівував, імовірно, феод. анархію і був ворогом централізаторської політики кн. Данила Галицького. Навесні 1242 Данило придушив головне тоді вогнище опозиції своїй владі, пославши військо свого дворського Андрія на Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща), і той розправився з єпископом і його прислужниками. Зв'язаного і скривдженого М. привели до кн. Данила Галицького. Мабуть, М. закінчив свої дні в князівському «порубі» (в'язниці).

Літ.: *Максимович М.А.* Заметка о словутном певце Митусе. «Основа», 1861, июнь; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

МИХАЇ́Л (у миру — Михаїл Федорович Єрмаков; 12.08 (31.07). 1862—17.03.1929) — митрополит Київський, екзарх України. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Закінчив Київ. духовну семінарію та *Київську духовну академію* (1887) зі ступенем кандидата богослов'я. 19 червня 1887 прийняв чернецтво. Викладав у Київ. та Орловській духовних семінаріях та Петерб. духовній академії. 1891 рукопокладений у сан архімандрита. 31 січня 1899 хіротонований на єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Черніг. єпархії. З 20 жовтня 1899 — єпископ Ковенський, вікарій Литов. єпархії, 6 вересня 1903 — єпископ Омський і Семипалатинський, 9 грудня 1905 — єпископ Гродненський і Брестський. 6 травня 1912 рукопокладений у сан архієпископа. Учасник Помісного собору РПЦ 1917—18 в *Москві*. З липня 1921 по 1924 управляв Київ. єпархією. Його різка непоступливість на домагання національно орієнтованого кліру спровокувала революц. розвиток подій і утворення *Української автокефальної православної церкви*. 1924 митрополит Крутицький Петро (Полянський) рукопоклав його в сан митрополита Київського й призначив екзархом України. Наприкінці 1924 — на поч. 1925 перебував у засланні в Ташкенті (нині столиця Узбекистану). У заповіті (6 грудня 1925) митрополита Крутицького, місцеблюстителя патріаршого престолу Петра (Полянського), висунутий на другого кандидата в заступники місцеблюстителя патріаршого престолу на випадок його арешту, але ще за два-три дні до арешту митрополита Петра (Полянського) М. відмовився від виконання обов'язків заступника. У березні 1926 об'єднав залежних від нього єпископів проти «григоріанського розколу» (від імені архієпископа Єкатеринбурзького Григорія; Яцковського). До 1927 перебував в ув'язненні і Київ. єпархією не управляв. Ще не підписавши *Декларації митрополита Сергія 1927*, він відразу після її проголошення став на бік митрополита Сергія (*Страгородського*). Це підтвердило його статус правлячого митрополита Київського і екзарха України (1927). Того самого року призначений також членом сергієвського «Тимчасового патріаршого Священного Синоду».

П. у м. Київ. Похований біля Теплої Софії (трапезної) (нині

Михаїл (М.Ф. Єрмаков).

Реставраційна копія скульптури архангела Михаїла на західному фронтоні Свято-Михайлівського Золотоверхого собору у м. Київ.

територія нац. заповідника *«Софія Київська»*).

Дж.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, № 45 504 ФП / кор. 729.

Літ.: Последние дни жизни митрополита Киевского Михаила. «Церковный вестник Западно-Европейской епархии», 1930, № 2; Там само, № 11; *Heyer F.* Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln, 1953; *Польский М., протоиерей.* Новые мученики Российские, т. 1. [Jordanville, New York,], 1949; Там само, т. 2. [Jordanville, New York]; Braunsfeld: R.Muller, 1953. Passim; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 4: (XX ст.), ч. 1. Нью-Йорк, 1961; *Липківський В.,* митрополит. Історія Української православної церкви, розділ 7. Вінніпег, 1961; *Регельсон Л.* Трагедия Русской церкви, 1917—1945. Paris, 1977; *Білокінь С.* Розгром київського єпархіального управління 1923 року. «Київська старовина», 1999, № 1; *Преловська І.* Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова). В кн.: Лаврський альманах, вип. 17. К., 2007.

С.І. Білокінь.

МИХАЇЛ I (р. н. невід. — п. 1145) — митрополит Київський (1130—1145/46). Грек за походженням. Призначений та рукопокладений у *Константинополі.* 1130 прибув до *Києва.* Одразу ж по прибутті вступив у конфлікт як з *духовенством*, так і зі світською владою. У зв'язку з виділенням ним зі складу переяславської *єпархії* смоленської, переяславська кафедра з 1134 по 1141 лишалася вакантною. Не раз виступав посередником у міжкнязівських конфліктах, але не зміг уникнути звинувачень в упередженості. 1134—35 навіть був ненадовго ув'язнений за участь у боротьбі за київ. стіл. Особливо підтримував коаліцію суздальських та галицьких князів, союзником яких виступала *Візантія.* Така політика призвела до виникнення нетривалого розколу в Рус. церкві. Коаліція князів на чолі з волин. кн. *Ізяславом Мстиславичем*, намагаючись позбутися втручання Константинополя в політ. життя Русі, виступила за обрання митрополита в Києві. 1145 виїхав до Константинополя з канонічним візитом.

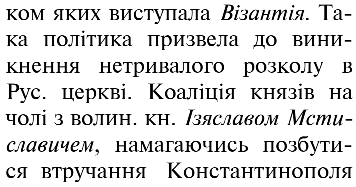

Відбиток печатки митрополита Київського Михаїла I. Прорис.

Досі історикам не вдалося дійти згоди у питанні, чи повернувся М. I на Русь після поїздки до Константинополя, чи саме його було поховано у Києво-Печерському монастирі (нині *Києво-Печерська лавра*), згідно з пізнім переказом 16 ст. Як би там не було, коли кн. Ізяслав Мстиславич захопив Київ 13 серпня 1146, Київ. митрополича кафедра вже була вакантною.

Літ.: *Лебединцев П.Г.* Михаил, митрополит киевский XII в. «Киевская старина» (К.), 1892, № 12; *Його ж.* К вопросу о киевском митрополите XII в. Михайле. В кн.: Чтения в Обществе Нестора-летописца, вып. 10. (К.), 1896.

А.Г. Плахонін.

МИХА́ЇЛ II (р. н. і р .с. невід.) — митрополит Київський (1170-ті рр.). Грек за походженням. Призначений і поставлений у *Константинополі* після відкликання з Русі київ. митрополита *Константина II.* Згадується єдиним джерелом — у синодальній постанові патріарха Михаїла III від 24 березня 1171 з нагоди надання присяги імператорам Мануїлу I Комніну та його сину Алєксєю II Комніну. Вважається, що саме М. II подолав конфлікт між Константином II та ігуменом Києво-Печерського монастиря *Полікарпом* з приводу дотримання постів, давши монастирю статус *лаври* (див. також *Києво-Печерська лавра*). Досі не відомо, як довго М. II займав Київ. кафедру.

А.Г. Плахонін.

МИХА́ЇЛ АРХА́НГЕЛ. У християнстві — один із семи архангелів. Він іменується як архістратиг (грец. ἀρχιστρατηγός — головнокомандуючий). Церква вшановує М.а. як захисника віри та незмінного борця із силами зла. На іконах його зображують з вогненним мечем у руці або зі списом, яким він звалює диявола. На поч. 4 ст. Церква установила свято Собору архістратига Михаїла та решти безплотних сил Небесних, яке святкується 8 листопада (за ст. ст.). Унікальними вважаються знахідки амулетів-змійовиків із зображеннями М.а. 10—14 ст. Після хрещення *Київської Русі* М. А. зайняв особливе місце не тільки в реліг. культах, але й став символом небесного захисту влади київ. князів. Пізніше його зображення увійшло в герби *Києва*, *Київського князівства*, *Київського воєводства*, *Київської губернії.*

Архангел Михаїл. Ікона з іконостаса церкви Феодосія Печерського на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. 19 ст.

У Київ. Русі, в Україні М.а. було присвячено багато храмів. Тільки в Києві знаходилися такі відомі храми, побудовані київ. князями, як церков архістратига Михаїла у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі*, Київ. Свято-Михайлівський Золотоверхий собор у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі* тощо.

Зображення М.а. на гербі Києва було відновлено в 1990-х рр., коли Україна стала незалежною д-вою.

Літ.: *Винклер П.П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649—1900 гг. СПб., 1900; *Щербаківський Д.* Реліквії старого Київського самоврядування. В кн.: Київ та його околиці в історії і пам'ятках. К., 1926; *Румянцева В.В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986; *Кохан О.* Пристрасті навколо архангела Михаїла. В кн.: П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. Львів, 1995; *Дегтярьов М.Г., Реутов А.В.* Михайлівський Золотоверхий монастир. К., 1997; *Черняков І.* Мідний горельєф архангела Михаїла. В кн.: Пам'ятки України, ч. 1. К., 1999.

І.Т. Черняков.

МИХАЇ́Л ВСЕВОЛОДИ́Ч (р. н. невід. — п. 20.09.1246) — князь черніг., новгород., галицький і київський; другий син кн. *Всеволода Святославича* Чермного і доньки (незнаної на ім'я) краківського кн. Казимира II Справедливого. Був типовим представником князівського стану доби *удільної роздробленості*: усе життя воював з ін. князями, охоче розпалював усобиці, користався з половецької допомоги для зведення рахунків із суперниками. Після загибелі черніг. кн. Мстислава Святославича на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*) М.В. силою вокняжився в *Чернігові*, зневаживши права дядька — курського кн. Олега Ігоровича, і в союзі з вел. кн. київ. *Володимиром Рюриковичем* відстояв черніг. стіл, на якому перебував до 1225, далі — час від часу між 1225 і 1229. М.В. боровся з кн. *Ярославом Всеволодичем* за новгород. стіл. Княжив у *Новгороді Великому* 1225 і 1229, після чого вернувся в Чернігів. Із зими 1232/33 почав змагатися за *Київ* з вел. кн. київ. Володимиром Рюриковичем, одночасно претендуючи на *Галицьку землю*. Володимир Рюрикович звернувся по допомогу до кн. *Данила Галицького*. Наприкінці 1234 М.В. обложив Київ. Кн. Данило Галицький змусив його піти за Дніпро, а далі з вел. кн. київ. Володимиром Рюриковичем зачинив його в Чернігові. М.В. залишив Чернігів, і Данило Галицький посадив там кн. Мстислава Глібовича. Зібравшись із силами, М.В. у 1235 переміг Данила Галицького і Володимира Рюриковича й вернув собі Чернігів. Того самого 1235 найняті ним *половці* розбили Данила Галицького і Володимира Рюриковича біля м. *Торчеськ*. По тому М.В. із сином *Ростиславом Михайловичем* захопили *Галич (давній)*, посадивши в Києві Ізяслава Володимировича новгород-сіверського. Взимку 1235/36 війна відновилася, і 1236 в Києві знову вокняжився Володимир Рюрикович. У наступні два роки М.В. із поперемінним успіхом воював з Данилом Галицьким за Галицьку землю. Він прагнув зробити свого сина Ростислава Михайловича галицьким князем. 1238 Данило Галицький вернув собі Галич (давній), а М.В. сів у Києві. Однак наприкінці 1239 під загрозою *монголо-татарської навали* М.В. разом із сином Ростиславом утік до Данила Галицького, а далі — до Угорщини. На поч. 1240 кн. Данило Галицький посадив свого *посадника Дмитра* в Києві. Дізнавшися про здобуття Києва *Батиєм*, М.В. перебрався з Угорщини до Польщі, далі — до Силезії (істор. слов'ян. область у верхній і середній течії р. Одер). Після повернення монголів на Волгу М.В. вернувся до Києва, та скоро по тому знову подався до Угорщини. Вернувшися звідти 1245 або на поч. 1246, він застав у Києві намісника вел. кн. київ. і владимиро-суздальського Ярослава Всеволодича. М.В. довелося вернутися до Чернігова. 1246 М.В. поїхав до Орди за ярликом (див. *Ярлики ханські*) на черніг. княжіння. За відмову виконати язичницький обряд був убитий монголами. Канонізований Рус. правосл. церквою як мученик за віру (дні пошанування 14 лютого та 20 вересня за ст. ст.).

Літ.: Сказание о св. мученике Михаиле, князе черниговском, и Феодоре, болярине его. М., 1852; *Dimnik M.* Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224—1246. Toronto, 1981.

М.Ф. Котляр.

Михай І Хоробрий.

МИХА́Й І Хоробрий (Вітеазул) (1558—1602) — господар Молдови (1593—1595, травень 1600 — 1601) і Валахії (жовтень 1600 — червень 1601, липень 1601 — серпень 1602), намісник Трансильванії (істор. область на пн. Румунії), фактично трансильванський князь (1599 — лютий 1601, серпень 1601), видатний держ. і політ. діяч, талановитий полководець. Походив зі значного боярського роду, мав добру освіту. Прагнув домогтися повної незалежності для придунайських князівств і об'єднати їх під сильною госп. владою. Вів наполегливу боротьбу проти *Османської імперії*, діючи в союзі з Австрією та козаками Г.*Лободи* і С.*Наливайка*, які здійснили успішний похід у Молдову (див. *Молдовські походи козаків 1594—1595*). Посилення придунайських князівств, пошуки ними осман. допомоги викликали спротив *Речі Посполитої*, яка прагнула зберегти свій вплив у регіоні. 1600 проти М. І виступили війська на чолі з *гетьманом великим коронним* Я.*Замойським* і *гетьманом польним коронним* С.*Жолкевським*, на боці яких виступила більшість козаків. М. І втратив столицю Молдови — Ясси (нині місто в Румунії), потім зазнав відчутної поразки на р. Теляжин (прит. р. Прахова, бас. Дунаю), біля с. Буков під Плоешті (нині місто в Румунії). Під час підготовки до нової кампанії його було вбито внаслідок замаху, влаштованого з австрійс. ініціативи. Молдовським та валаським престолами опанували прихильники орієнтації на Річ Посполиту брати Симеон і Єремія Могили.

Літ.: Historia Polski, t. 1. Warszawa, 1978; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

Святий мученик князь Михаїл Всеволодич. Ікона. 1688.

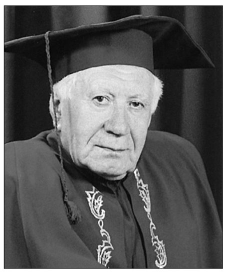

П.В. Михайлина.

МИХАЙЛИ́НА Павло Васильович (н. 25.01.1923) — історик, дослідник соціально-екон. та суспільно-політ. історії України 16—17 ст. Д-р істор. н. (1981), професор (1988). Н. в с. Винятинці (нині село Заліщицького р-ну Терноп. обл.). Після закінчення місц. нар. школи продовжував навчання в Заліщицькій г-зії, Чернів. вчительському ін-ті (1945—47), на істор. ф-ті Чернів. ун-ту (1947—51). 1951—54 продовжив освіту в аспірантурі при кафедрі історії СРСР і УРСР Чернів. ун-ту (нині *Чернівецький національний університет*). 1958

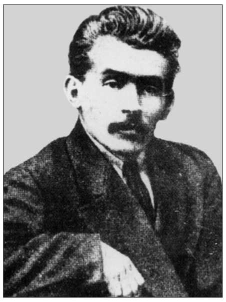

Г.В. Михайличенко.

І.Х. Михайличенко.

захистив канд. дис. на тему: «Міста України у Визвольній війні 1648—1654 рр.» (наук. кер. — проф. В.*Голобуцький*).

1954—60 працював у відділі пропаганди і агітації Чернів. обкому КПУ. З 1960 — викладач, з 1963 — доцент кафедри історії СРСР і УРСР Чернів. ун-ту.

1969—78 — зав. Чернів. відділом Ін-ту історії АН УРСР. Підсумком діяльності М. в цьому відділі стало видання щорічника «Минуле і сучасне Північної Буковини» (1972, 1973), численні статті в «Історії міст і сіл Української РСР: Чернівецька область» (1969; див. *«Історія міст і сіл Української РСР»*), багатотомних виданнях: *«Радянська енциклопедія історії України»* (1971, 1972), *«Історія Української РСР»* (1977—82), важливого дослідження «Нариси з історії Північної Буковини» (1980) та ін.

У цей же період вийшли друком його монографії «Міста України в період феодалізму (до питання про становлення міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVII ст.)» (1971) та «Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.)» (1978).

1978—88 працював зав. Чернів. відділу Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. Продовжував займатися проблематикою історії України в добу козацтва та національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. 1981 захистив докторську дис. на тему: «Становлення міського населення України та його участь у визвольній боротьбі українського народу (від Люблінської унії 1569 р. до Визвольної війни 1648—1654 рр.)».

З 1988 — професор Чернів. ун-ту, з квітня 1990 — зав. новоствореної кафедри історії України. Автор майже 200 друкованих праць.

М. — почесний професор Чернів. ун-ту, голова держ. екзаменаційної комісії, член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Праці: Висвітлення історії Північної Буковини XV—XVI ст. на сторінках слов'яно-молдавських літописів. «Архіви України», 1969, № 4; З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI — перша половина XVII ст.). «УІЖ», 1969, № 11; Участь міського населення України у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання з Росією (кінець XVI ст.). Чернівці, 1969; Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). К., 1975; Міста України в період феодалізму. К., 1975; Герой України — Северин Наливайко. «Буковинський журнал», 1977, ч. 1; До питання про національний склад міського населення України. В кн.: Питання історії України: Збірник наукових статей, т. 4. Чернівці, 2000.

Літ.: *Калиниченко С.Б.* Захист докторської дисертації П.В. Михайлиною. «УІЖ», 1982, № 1; П.В. Михайлина: Бібліографічний покажчик (до 75-річчя від дня народження). Чернівці, 1998; Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича: Імена славних сучасників. К., 2005.

О.А. Удод.

МИХАЙЛИЧЕ́НКО Гнат Васильович (27(15).09.1892—21.11. 1919) — політ. і держ. діяч, письменник, публіцист. Н. в с. Студенок Курської губ. (нині село у складі с. Миропілля Краснопільського р-ну Сум. обл.) в сел. родині. 1909 вступив до Дергачівської с.-г. школи під *Харковом*, виключений за участь в есерівському гуртку (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). Був слухачем нар. ун-ту Шанявського в *Москві*. 1914 мобілізований до рос. армії, дезертирував, 1915 заарештований і засуджений до 6 років каторги та довічного поселення в Сибіру.

Вернувся в Україну навесні 1917. Створив і очолив Харків. орг-цію *Української партії соціалістів-революціонерів*, обраний членом ЦК УПСР, членом *Української Центральної Ради*, ЦК *Селянської спілки*, депутатом *Всеросійських Установчих зборів*. В УПСР займав найлівіші позиції, від літа 1917 — один із лідерів лівої інтернаціоналістської фракції т. зв. лівобережців.

Після розколу партії (травень 1918) увійшов до ЦК УПСР (боротьбистів). Організатор антигетьман. підпілля 1918, член Гол. революц. к-ту боротьбистів, один із провідних ідеологів партії. Після падіння гетьманату перебував у опозиції до *Директорії Української Народної Республіки*. 1919 — заст. голови Київ. нелегальної ради робітн. депутатів, співпрацював із *більшовиками*: член виконкому Київради та колегії Київ. ЧК (див. *ВУЧК*), член ВУЦВК. У травні 1919 — нарком освіти УСРР. За дорученням ЦК УПСР (комуністів-боротьбистів) займався революц. роботою у Зх. Україні.

Із серпня 1919 — в антиденікінському підпіллі *Української комуністичної партії (боротьбистів)*, редактор її нелегального органу — газ. *«Боротьба»* в Києві. Заарештований денікінською контррозвідкою (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*), разом з боротьбистами В.*Чумаком* та К.Ковалевою розстріляний конвоєм.

М. вів активну літ. діяльність. 1919 — один із фундаторів альманаху *«Музагет»*, редактор ж. «Мистецтво», альманаху «Зшитки боротьби». Серед опублікованих худож. творів — збірка «Новели», автобіографічна повість «Історія одного замаху», мініатюри й новелістична повість імпресіоністично-символістичного характеру «Блакитний роман».

Літ.: «Боротьба» (К.), 1920, 4 квітня; *Чечель М.* Гнат Михайличенко (1890—1919). «Борітеся — поборете!» (Відень), 1920, № 5; *Приходько І.* Гнат Михайличенко. В кн.: Письменники Радянської України: 20—30 роки. К., 1989; *Майстренко І.* Боротьбизм: Історія однієї з течій українського комунізму (рукопис).

О.П. Юренко.

МИХАЙЛИЧЕ́НКО Іван Харлампович (02.09.1920—02.06.1982) — військ. льотчик. Полковник (1975). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. на ст. Алмазна (нині в межах м. Стаханов Луган. обл.). У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — від 1940. 1943 закінчив Ворошиловградську військ. авіац. школу пілотів. Льотчик 667-го штурмового авіац. полку (*П'ята повітряна армія*, *Другий Український фронт*) лейтенант М. до січня 1944 здійснив 87 бойових вильотів, у 22 повітряних боях збив особисто 1, у групі — 5 літаків противника. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно 1 липня 1944. Командир ескадрильї 141-го гвард. штурмового авіац. полку (*Друга повітряна армія*, *Перший Український фронт*), гвардії старший лейтенант М. до квітня 1945 здійснив ще 92 бойові вильоти, у повітряних боях збив особисто 3, у групі 3 і знищив на землі 6 літаків противника. 27 червня 1945 йому вдруге присвоєне звання Героя

Рад. Союзу. Після війни служив у Військово-повітряних силах і Противоповітряній обороні СРСР.

Нагороджений багатьма орденами і медалями.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Будкин С.П.* Герои Отечества. Донецк, 1977; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

О.В. Буцько.

МИХА́ЙЛІВ Юхим Спиридонович (27(15).09.1885—15.07.1935) — художник-символіст, пам'яткоохоронець та мистецтвознавець. Н. в м-ку Олешки (нині м. *Цюрупинськ*). Син майстра корабельної справи. Коштом Херсон. земства закінчив Строгановське мистецько-пром. уч-ще в *Москві* (1906) та «Училище живописи, ваяния и зодчества» (майстерня В.Сєрова; 1910). Брав активну участь у діяльності укр. земляцтва, учасник *Другого Всеукраїнського військового з'їзду* (*Київ*, 1917). Працював у департаменті мист-в *Української Центральної Ради*. Викладав у Миргородській мистецько-пром. школі (жовтень 1918 — 1919). Від 1919 — активний боротьбист (див. *Українська комуністична партія (боротьбистів)*). 1920 увійшов до худож. ради Академії мист-в, викладав у Всеукр. ін-ті нар. освіти. У серпні 1920 очолив Київ. губернський к-т охорони пам'яток мист-ва й старовини. 1921 увійшов до Софійської комісії УАН. Очолював Київ. мистецько-пром. школу та *Музичне товариство імені Леонтовича* (від 1921). Збирав зразки нар. мист-ва для Нар. музею в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; нині це *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*). Автор численних творів (у каталозі — 307 назв), серед них картини — «Загублена воля» (1916), «Музика зір» (1919), «Руїни слави» (1920), «Загублена булава» (1922), «Чайка», «Гетьманський намет» (1930). Твори М. перегукувалися з творчістю литов. живописця М.Чюрльоніса і укр. й рос. графіка і театр. худож. В.Замирайла. Не мав жодної картини, яка б славословила рад. дійсність. Лишив огляди виставок гравюри й рисунка 1928 та япон. дитячої книги 1928.

Михайлів Ю. Натюрморт. Акварель. 1934.

Заарештований у травні 1934. Засланий до м. Котлас (місто Архангельської обл., РФ), де й помер. Картини його дружина вивезла до США.

Тв.: Георгій Нарбут. «Життя і революція», 1926, ч. 10; Шляхи української кераміки. Там само, 1926, ч. 11—12; Фрагменти спогадів про Г.І. Нарбута. «Бібліологічні вісті», 1926, № 3 (12); Майстер фарби і колориту: [про Ол. Мурашка.] «Життя і революція», 1928, ч. 10; Леонід Позен. Там само, 1929, ч. 7—8; Нове різьбярство України. Там само, 1929, ч. 12; Михайло Жук. Х., 1931; Григорій Дядченко. Х.,1931.

Літ.: *Світлицький В.* [Міяковський В.] Юхим Михайлів — нездоланий мистець. «Нові дні» (Торонто), 1951, серпень, ч. 19; *П'ядик Ю.* Його називали українським Чурльонісом. «ЛУ», 1986, 25 грудня; *Певний Б.* Про реабілітацію та життя і творчість Юхима Михайлова. «Сучасність», 1987, ч. 12 (320); *П'ядик Ю.* Згадаймо це ім'я: Юхим Михайлів. «Вітчизна», 1988, № 5; Юхим Михайлів: Його життя і творчість. Нью-Йорк та ін., 1988; *Нестуля О.О.* Красиве і талановите життя. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Його ж.* Доля церковної старовини в Україні, 1917 — середина 20-х рр., ч. 1. К., 1995; *Чапленко Ю.* Український музика пензля. «Образотворче мистецтво», 1997, № 1; Юхим Михайлів: Матеріали міжнародної конференції. К., 1997; *Білокінь С.* Голодомор і становлення соцреалізму як «творчого методу». «Сучасність», 2003, № 7—8 (507—508); *П'ядик Ю.* Юхим Михайлів: Життя і творчість. К., 2004.

С.І. Білокінь.

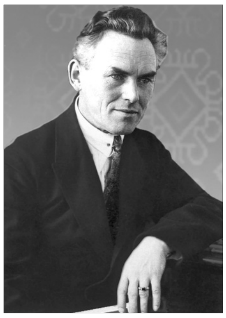
Ю.С. Михайлів.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА, Свято-Михайлівська церква в с. Зіньків — одна з найвиразніших пам'яток подільської дерев'яної церк. арх-ри. Споруджена в с. Зіньків (нині село Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) 1769 коштом парафіян. Тризрубна, до бабинця в 19 ст. прибудовано невеликий закритий ґанок зі співмірним з усією спорудою верхом. Середній зруб у плані — квадрат з обтятими кутами, а відтак має вигляд восьмигранника. Зі сх. й зх. до нього прилягають прямокутники вівтаря й бабинця з обтятими зовн. кутами. Перший ярус за висотою вдвічі вищий, ніж другий, вивершується спільним для 3-х зрубів заломом, з якого виростають зруби відокремлених трьох верхів. Верх над навою накритий масивнішою й вищою центр. банею. Над банями підносяться ліхтарики й маківки.

В інтер'єрі всі 3 зруби об'єднані в один простір за допомогою арок-вирізів. При основі залому влаштовані стяжки-скоби, вкриті різьбленням. Вони посилюють гру світлотіней вертикальних і похилих площин залому. Вдало знайдене співвідношення між розмірами зрубів і нахилом залому створює ефект висотного розкриття простору, що є однією з прикметних особливостей укр. церк. буд-ва. Над зх. зрубом церкви облаштовано хори. Вівтар на висоті 4,2 м зашитий стелею, яка закриває купол.

Висота до зеніту середнього верху — 14 м, а вся висота з верхом — 19 м. Вертикальне шалювання стін храму в поєднанні з різким злетом бань підкреслює піднесеність споруди вгору. Простота ліній та сумірність об'ємів храму створюють враження монументальності й стрункості будівлі.

Літ.: *Павлуцкий Г.Г.* Древности Украины: Деревянные и каменные

Свято-Михайлівська церква в с. Зіньків. Фото поч. 20 ст.

храмы, вып. 1. К., 1905; *Юрченко П.Г.* Дерев'яне зодчество України. К., 1949; *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. К., 2007.

А.Л. Зінченко.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА в Чернігові. Закладена 1174: «Того же лета Святослав Всеволодовичь заложил церковь в Чернигове на княжем дворе святого Михаила» — гласить літопис. Знаходилася на новому княжому дворі в пн.-сх. частині черніг. *дитинця*. Зруйнована в серед. 13 ст., розібрана в 17 ст.

Руїни чотириапсидного чотиристовпного храму (бл. 19 × × 15 м), складеного в техніці рівношарової кладки із цегли 3,5—4,5 × 17—19 × 26—27 см, 1956 досліджені Б.*Рибаковим*, на схід від садиби Черніг. худож. музею. Фундамент (глибиною до 0,8 м) із гальки, залитої розчином; зверху вкритий плінфяною вимосткою.

Тотожність виявленого пам'ятника з М.ц. спірна. Можливо, її рештки знаходяться за 100 м на пд., між Черніг. худож. музеєм та *Чернігівським історичним музеєм*, де 1981 та 1984 виявлено потужний розвал буд. матеріалів кінця 12 ст., включаючи різні білокам'яні деталі, і де за планами 18 ст. знаходилася дерев'яна Михайлівська церква.

Літ.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962. Стб. 571; *Беляев Л.А.* Из истории зодчества древнего Чернигова. В кн.: Проблемы истории СССР, т. 4. М., 1974; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; *Коваленко В.П.* Архитектура Чернигово-Северской земли в эпоху «Слова о полку Игореве». В кн.: Ex oriente Lux: Melanges offerts en hommage an prof. Jean Blankoff, v. 1. Bruxelles, 1991.

В.П. Коваленко.

МИХА́ЙЛІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення доби міді — ранньої бронзи (див. *Мідно-кам'яний вік*, *Бронзовий вік*), залишки якого відкриті поблизу с. Михайлівка Нововоронцовського р-ну Херсон. обл. Досліджувалося 1952—55 (під кервом О.*Лагодовської*) та 1964. При розкопках нижнього культ. шару кінця 4 — 1-ї пол. 3 тис. до н. е. відкрито рештки невеликого поселення з напівземлянковими житлами з відкритими вогнищами. Мешканці займалися *скотарством* і *землеробством*. Дослідженнями середнього та верхнього шарів, які належали до *ямної культурно-історичної спільності*, відкрито залишки великого поселення — вироб. центру з майстернями з виготовлення металевих, кам'яних і кістяних виробів. Воно було оточене високими кам'яними мурами й глибокими ровами. Це найдавніша фортеця в Пд.-Сх. Європі. Виявлені матеріали свідчать про зв'язки степового населення з північнокавказькими племенами та племенами *трипільської культури*.

Літ.: *Лагодовська О.Ф. та ін.* Михайлівське поселення. К., 1962.

О.Г. Шапошникова.

МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ СОБО́Р у Переяславі. Гол. спорудою єпископського двору і всього Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) був М.с., про освячення якого під 1089 повідомляє *«Повість временних літ»*. Дослідженнями встановлено, що собор мав розміри 27,6 × 33 м і в плані був близьким за розміром до *Софійського собору* в *Києві*. Всередині членувався колонами на 5 нефів. Стіни в інтер'єрі були прикрашені *фресками* й *мозаїкою*, шиферними плитами та різнокольоровими полив'яними плитками. Багате убранство доповнювалося прикрасами із золота й срібла, про що згадується в писемних джерелах. Розкопками відкриті прибудови до стін храму, де знаходились усипальниці переяслав. князів.

Портрет російського царя Михайла Федоровича Романова, що знаходився на стінах Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври до 1893.

Зруйнований військами хана *Батия* 1239.

Літ.: *Каргер М.К.* Памятники древнерусского зодчества в Переяславе-Хмельницком: Зодчество Украины. К., 1954.

О.П. Моця.

МИХА́ЙЛО ФЕ́ДОРОВИЧ (22 (12).07.1596—23(13).07.1645) — рос. цар, родоначальник династії *Романових*. Син боярина Федора Романова (від 1619 — моск. патріарх Філарет). Обраний на трон *земським собором* 3 березня (21 лютого) 1613. За М.Ф. провідну роль в управлінні д-вою відігравали його близькі родичі (1619—33 правив фактично його батько), але уряд багато питань вирішував із земським собором, який збирали десять разів. За правління М.Ф. сформувалося й одержало подальший розвиток *кріпацтво*, розширилося поміщицьке й монастирське землеволодіння і зросло оподаткування населення. На початку царювання М.Ф. його уряд, щоб вивести розорену країну з війни (див. *Смутний час*, також *Польсько-московська війна 1617—1618*), уклав *Столбовський мир 1617* зі Швецією і *Деулінське перемир'я 1618* з Польщею. 1632—34 він вів невдалу війну з *Річчю Посполитою* (див. *Польсько-московська війна 1632—1634*), в якій на боці польс. військ воювали укр. козаки на чолі з гетьманом Т.*Орендаренком*. Розширення території д-ви відбулося за рахунок подальшого захоплення Сибіру. М.Ф. був двічі одружений: 1624 — з Марією Володимирівною Долгоруковою (померла через 4 місяці), 1626 — з Євдокією Лук'янівною Стрешньовою; старший син від другого шлюбу — цар *Олексій Михайлович*.

Літ.: Россия и Романовы: Очерки из русской истории за время с 1613 по 1913 гг. М., 1992; *Пчелов Е.* Романовы: История династии. М., 2001; *Коняев Н.М.* Первые Романовы: Загадки и мифы династии. М., 2002; *Широкорад А.* Путь к трону: Историческое исследование. М., 2002; *Скрынников Р.Г.* Михаил Романов. М., 2005.

В.М. Мордвінцев.

МИХА́ЙЛОВ Леонід Дмитрович (1884 — р. с. невід.) — громад. і

політ. діяч, дипломат, член *Української соціал-демократичної робітничої партії.* 14 серпня 1917 — 18 березня 1918 — товариш (заст.) ген. секретаря (нар. міністра) праці в урядах В.*Винниченка* і В.*Голубовича*, 19 березня — 29 квітня 1918 — керуючий мінвом праці УНР; 26 грудня 1918 — 11 лютого 1919 — в. о. міністра праці в уряді В.*Чехівського.* Восени 1919 — 1920 — радник, заст. голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Польщі, виступав речником курсу С.*Петлюри* за воєнно-політ. союз із Польщею й брав активну участь у виробленні *Варшавського договору 1920*; 1921—22 — голова дипломатичної місії УНР у *Варшаві.* Від 1922 працював у луцькому *Українбанку*, 1939 репресований, подальша доля невідома.

Літ.: *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія. К., 2002.

В.І. Головченко.

МИХА́ЙЛОВ Олександр Олександрович (1908—1969) — історик, канд. істор. н. (1939). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї робітника. 1933 закінчив істор. ф-т Ленінгр. ун-ту. Викладав історію *СРСР* у вищих навч. закладах міст Могильов (нині місто в Білорусі), Ленінград (нині м. С.-Петербург), Караганда (нині м. Караганди, Казахстан), *Дніпропетровськ*, *Київ.* 1945—48 був кер. лекторської групи Дніпроп. обкому КП(б)У, а також консультантом управління ЦК КП(б)У (від 1946). 1948—52 працював зав. кафедри історії СРСР і деякий час проректором з навч. роботи у ВПШ ЦК КП(б)У.

У своїх дослідженнях осн. увагу зосереджував на культ. революції в укр. селі. З цього питання вийшли дві його монографії: «Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1944)» (К., 1963) і «Допомога міста селу в піднесенні культури: 1929—1941» (К., 1968). Був одним з авторів колективної монографії «Торжество ленінської національної політики на Україні» (К., 1967).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Олександр Олександрович Михайлов. «УІЖ», 1969, № 5.

П.І. Скрипник.

МИХА́ЙЛОВ Федір Михайлович (30.05.1898—02.08.1942) — лікар, один з організаторів підпільного антифашист. руху Опору на теренах пн. р-нів *Хмельницької області.* Посмертно удостоєний звання Героя Рад. Союзу (8 травня 1965). Н. в с. Перелуч (нині село Новгород. обл., РФ). 1915 вступив до школи юнг у Кронштадті, по закінченні якої був скерований до учбово-мінного загону на кораблі «Николаев», пізніше служив на лінкорі «Севастополь» та ескадреному міноносці «Эмир Бухарский». 1917 як учасник революц. виступу на кораблі «Николаев» відданий до *військово-польового суду.* Двічі обирався членом Кронштадтської ради матроських депутатів. Брав участь у бойових діях проти Пд.-Зх. армії Юденича. Після важкого поранення був демобілізований і переведений на посаду нач. зв'язку при штабі оборони Петрогр. р-ну. З кінця 1919 — на парт. роботі в Боровичському пов. Новгород. губ. 1921—26 навч. в Ленінгр. мед. ін-ті. Виключений з членів РКП(б) за самовільний від'їзд на навчання до ін-ту. По закінченні завідував рядом медпунктів у Росії. Зокрема, очолював: Красногорську та Ущербську лікарні Зх. обл., лікарню ім. Всерос. ЦВК в Іванівській обл., Приволзьку та Язиковську лікарні в Куйбишевській обл. У березні 1940 переїхав із сім'єю до м. *Славута*, де працював рентгенологом районної лікарні, зав. пологового від-ня, викладав у місц. мед. уч-щі.

1941 призваний на перепідготовку в армію. Під час німецько-рад. війни 1941—45 потрапив під Полтавою в оточення. У кінці вересня 1941, за завданням представника житомир. підпільної орг-ції, повернувся до Славути, де зайняв посаду гол. лікаря Славутської районної лікарні, при якій незабаром створив підпільну групу з полонених медпрацівників та місц. жителів. 22 грудня 1941 ініціював створення міжрайонного к-ту з кер-ва підпільною та партизан. діяльністю у 8-ми пн. р-нах Кам'янець-Подільської обл., а на поч. 1942 ініціював створення підпільної друкарні. Активно допомагав утечам військовополонених зі шталагу-301. 22 липня 1942 заарештований *гестапо* і після допиту страчений на території лікарні в Славуті.

Літ.: *Кузьмин М.К.* Медики — Герои Советского Союза. М., 1970; *Доманк А., Сбойчаков М.* Подвиг доктора Михайлова. М., 1971; *Басиров В.М., Сапожник А.Я.* Славута, Нетишин: Краеведческий очерк. Славута, 1989; *Берковський В.Г.* Радянський рух Опору на теренах Славутського району (1941—1944): нове бачення. В кн.: Історія України. Маловідомі імена, події, факти, вип. 28. К., 2004.

В.Г. Берковський.

Ф.М. Михайлов.

МИХА́ЛКІВСЬКИЙ СКАРБ — два унікальних скарби (вагою бл. 7 кг) золотих речей раннього залізного віку. Знайдені 1878 і 1896 біля с. Михалків (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.). Скарби виявлено на незначній відстані один від одного і за характером предметів, що до них входили, вони становили єдине ціле. До скарбів входили: дві діадеми з вертикальними зубцями у вигляді рогів-волют; дугоподібні фібули (застібки) з великими приймачами, двома пружинами і намистинами на спинці; зооморфні фібули у вигляді гавкаю-

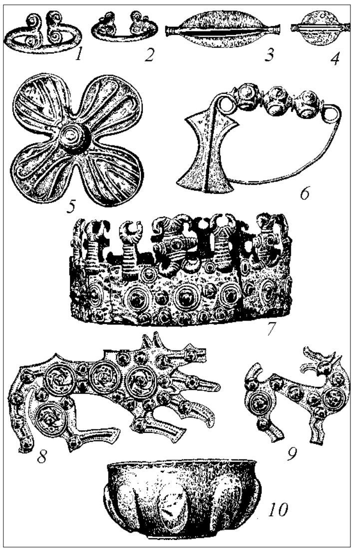

Михалківський скарб золотих речей: 1—2 — браслети, 3—4 — намистини, 5 — бляха, 6 – фібула, 7 – діадема, 8,9 – зооморфні фібули, 10 – чаша.

чих собак з опуклими дисками по боках, у які вміщено солярні знаки й трискелії з качиних голівок; великі чотирипелюсткові розетки; круглі фалари з опуклими півкулями на поверхні; браслети з вічкоподібними спіралями на кінцях; браслет з ажурним рядом хрестів; чотири низькі чаші, одна з яких з овальними великими опуклостями на тулубі; дві пастові, одна скляна, одна бурштинова і більш як 2 тис. золотих намистин; навершя руків'я кинджалів; сувій дроту і злиток

К.П. Михальчук.

золота. Пам'ятка належить до к-р фракійського гальштату (див. *Гальштатська культура*) і датується 8—7 ст. до н. е.

Літ.: *Hadaczek K.* Złote skarby Michałkowskie. Krakow, 1904.

С.В. Махортих.

МИХА́ЛКО Ю́РІЙОВИЧ (Михаїл Юрійович; р. н. невід. — п. 20.06.1176) — князь торчеський, київ., переяславльський, владимиро-суздальський. Син кн. *Юрія Долгорукого.* У роки київ. княжіння батька тримав *Торчеськ* у *Руській землі.* Про його володіння в 1160-ті рр. нічого не відомо — мабуть, він служив у свого брата — переяслав. кн. Гліба Юрійовича. 1171 після смерті вел. кн. київ. *Володимира Мстиславича* М.Ю. ненадовго захопив *Київ*, при цьому не заручившись на це згодою свого старшого брата — владимиро-суздальського кн. *Андрія Боголюбського.* За це Андрій передав київ. стіл смоленському кн. *Роману Ростиславичу.* М.Ю. як компенсацію знову отримав Торчеськ. 1174 Андрій Боголюбський посварився зі смоленськими Ростиславичами, тож у лютому цього року віддав Київ М.Ю. Той сам не наважився сісти в Києві, тому посадив там свого молодшого брата *Всеволода Юрійовича* та племінника Ярополка Ростиславича. Уже в березні смоленським Ростиславичам вдалося полонити Всеволода і Ярополка. Новий київ. князь *Рюрик Ростиславич* обложив М.Ю. в Торчеську. На сьомий день облоги М.Ю. був змушений визнати зверхність Рюрика Ростиславича, за що до Торчеська отримав Переяславль. Але по цьому він почав збирати сили на боротьбу за Київ. Після смерті Андрія Боголюбського М.Ю. вирушив на Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) та ненадовго захопив його. Зазнавши і тут поразки в боротьбі зі своїми небожами Ростиславичами (синами Ростислава Юрійовича), М.Ю. відступив до Переяславля. Наступного року М.Ю. та Всеволод Юрійович вибили Ростиславичів (своїх небожів) з Пн.-Сх. Русі. М.Ю. став великим князем владимиро-суздальським, а Всеволод отримав Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ).

А.Г. Плахонін.

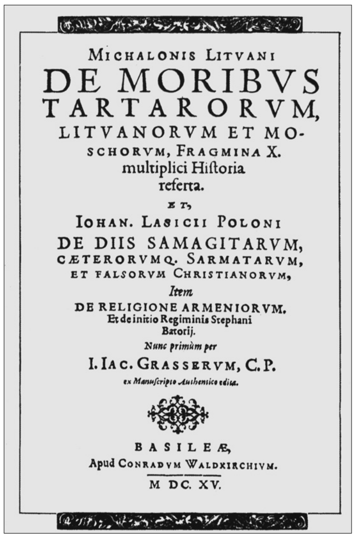
MICHALONIS LITVANI
DE MORIBVS TARTARORVM, LITVANORVM ET MOSCHORVM, FRAGMINA X. multiplici Historia referta.
ET,
IOHAN. LASICII POLONI DE DIIS SAMAGITARVM, CÆTERORVMQ. SARMATARVM, ET FALSORVM CHRISTIANORVM,
Item DE RELIGIONE ARMENIORVM. Et de initio Regiminis Stephani Batorij.
Nunc primùm per I. IAC. GRASSERVM, C.P. ex Manuscripto Authentico edita.
BASILEÆ, Apud CONRADVM WALDKIRCHIVM.
M DC. XV.

Михалон Литвин. «De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum» («Про норови татар, литовців і московитян»). Базель, 1615. Титульний аркуш.

МИХАЛО́Н ЛИТВИ́Н — літ. псевдонім автора латиномовного полемічного трактату «Про норови татар, литовців і московитів», піднесеного 1550 королю польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундові II* Августу. Цей твір дійшов до нас у 10 фрагментах, видрукуваних Й.Грассером за оригіналом (доля якого залишається невід.) у конволюті з працею Я.Ласицького «Про богів Жемайтії» (Базель, 1615). Проблема ідентифікації М.Л. і досі остаточно не з'ясована. У ньому вбачали: анонімного урядового комісара, котрий здійснював ревізію укр. замків 1545; литов. посла в Крим 1538 Михайла Тишкевича; засновника м-ка Гринкішки Микифора Гринька Ловейковича на прізвисько Михайло; аноніма з кола кн. Миколая Радзивілла; лат. секретаря великокнязівської канцелярії впродовж 1534—42, 1547—55 Венцеслава Миколайовича (остання версія найдокладніше обґрунтована). Праця М.Л., попри значну кількість гіперболізмів, похідних від її полемічної загостреності, є важливим джерелом для дослідження історії *Великого князівства Литовського* (передусім сусп. думки); містить цінні відомості про розвиток укр. земель у 15—16 ст.

Дж.: Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, кн. 2, пол. 2, отд. 5. М., 1854; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1. К., 1890; Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994.

Літ.: *Любавский М.К.* Кто был Михайло Литвин... В кн.: Ученые записки Института истории, т. 4. М., 1929; *Охманьский Е.* Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины 16 в. В кн.: Россия, Польша и Причерноморье в 15—18 вв. М., 1979; *Юргинис Ю.М.* Посольство Михаила Литвина у крымского хана в 1538—1540 гг. Там само; *Ročka M.* Mykolas Lietuvis. Vilnius, 1988.

О.В. Русина.

МИХАЛЬЧУ́К Костянтин Петрович (псевдоніми — К.М., М., Мих. К., Х-л, Пивовар, Українець, Хохол та ін.; 02.01.1841 (21.12.1840)—20(07).04.1914) — мовознавець, публіцист, громад. діяч. Основоположник наук. укр. діалектології. Чл.-кор. Імператорської Санкт-Петерб. АН. Н. в с. Зозулинці (нині село Козятинського р-ну Він. обл.). Син польс. шляхтича і кріпачки. Виховувався в домі батька. Навч. в школах у м. *Сквира* і м-ку *Полонне*, у Житомир. г-зії, 1859—61 — на історико-філол. ф-ті київського Ун-ту св. Володимира, де 1861 разом з В.*Антоновичем* і Т.*Рильським* заснував Укр. громаду (*«хлопомани»*; див. також *Громади*). Змушений покинути навчання, жив на Житомирщині, кілька разів був заарештований за просвітницько-агітаційну діяльність серед *селянства* і зв'язки з польськими повстанцями (див. *Польське повстання 1863—1864*). 1869—73 — бухгалтер цукроварні Т-ва «Яхненко—Симиренко» в м-ку *Городище.* Від 1873 — у *Києві*, гол. бухгалтер і зав. гол. контори Т-ва Київ. пивоварного з-ду (до 1914). Активний діяч Старої громади. 1873—76 — член *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.* Член філол. секції і голова комісії мови *Українського наукового товариства* в Києві, 1908—14 — відп. ред. *«Записок Українського наукового товариства в Києві»* (т. 1—13). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові* (з 1893). Був також членом *Історичного товариства Нестора-літописця*, *Київського літературно-артистичного товариства*, Київ. т-ва заохочення художеств, *Київського товариства старожитностей і мистецтв.* Публікувався з поч. 1860-х рр. Писав до періодичних видань «Curjer Wilenski», «Gazeta

polska», *«Киевский телеграф», «Зоря», «Рада», «Діло», «Правда»*.

Брав участь у підготовці Російсько-укр. словника і «Української граматики» Є.Тимченка, «Словаря української мови» Б.Грінченка. Уперше розробив класифікацію укр. мови на основі визначення мовних ознак її різновидів і описав їх, 1871 склав першу мапу діалектів. 1899 вперше створив програму для збирання укр. діалектологічних матеріалів. Протистояв великодерж. концепції щодо великорос. походження *Київської Русі*, за якою укр. мова визнавалася лише наріччям російської, обґрунтував її самостійність і генезис, вплив на мови ін. народів.

П. у м. Київ.

Дж.: Державний архів Київської області, ф.2, оп. 52, спр. 169; Інститут рукопису НБУВ, ф.1, спр. 1086.

Праці: Наречия, поднаречия и говор Южной Росии, в связи с наречиями Галичины (1871, опубл. 1877); Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (1886, опубл. 1909); Статистика в области диалектологии (1893); К южнорусской диалектологии (1893); Филологическое недоразумение (о форме именительного падежа множественного числа прилагательных в украинском языке на -ое) (1896); Что такое южнорусская (малорусская) речь? (1899); Об отвердении слогов в малорусском (1903); До правопису деяких форм «мякої деклінації» в українській мові (1908) та ін.

Літ.: Автобіографічна записка К.Михальчука. «ЗНТШ», 1914, т. 121; *Василько А.* К.П. Михальчук. «Украинская жизнь», 1914, № 4; *Петлюра С.* Памяти К.П. Михальчука. Там само; *Шахматов А.* Памяти К.П. Михальчука. Там само; *Грушевський М.* Раз добром налите серце. «Рада», 1914, 10 квітня; *Ефремов С.* Бесприходный ученый (памяти К.П. Михальчука). «Киевская мысль», 1914, 12 апреля; *Ніковський А.* К. Михальчук як фільолог. «ЛНВ», 1914, кн. 4; *Дорошенко Д.* З споминів про К.Михальчука. Там само, 1914, кн. 5; *Мияковский В.* «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.). «Летопись революции», 1924, № 4; *Струмінський Б.* Костянтин Михальчук. В кн.: 125 років Київської української академічної традиції, 1861—1986: Збірник. Нью-Йорк, 1993; *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX — початок XX ст.). «Київська старовина», 1998, № 2.

Л.Д. Федорова.

МИ́ЦИК Юрій Андрійович (н. 30.12. 1949) — історик, джерелознавець, археограф, дослідник історії України козац. доби, церк. історії, збирач усних свідчень про *голодомор 1932—1933 років в УСРР*, публіцист, знавець зарубіжної архів. україніки. Д-р істор. н. (1989), професор (1992). Засл. діяч н. і т. України (2007). Почесний член Всеукр. спілки краєзнавців (1999). Н. в м. *Дніпропетровськ*. Закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту (1971) та аспірантуру цього ж ф-ту (1974), учень проф. М.П.*Ковальського.* 1974—92 працював на істор. ф-ті Дніпроп. ун-ту (нині *Дніпропетровський національний університет*). 1975 захистив канд. дис. на тему: «“Кройніка” Феодосія Софоновича як історичне джерело та пам'ятка української історіографії XVII ст.», 1989 — докторську дис. на тему: «Джерела з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.» Зав. Дніпроп. від-ня Ін-ту укр. археографії (з 1995 — Ін-ту укр. археографії та джерелознавства) НАН України (1992—96). Священик *Української православної церкви Київського патріархату* (1994). Від 1996 — зав. відділу пам'яток княжої та козац. доби *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, водночас 1996—2002 — зав. кафедри історії Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*), від 2002 — професор цієї кафедри. Закінчив Київ. духовну семінарію (2000), Київ. духовну академію (2007).

Автор понад 1500 друкованих праць.

Лауреат Всесоюзного конкурсу молодих учених (1981), лауреат премії ім. Д.Яворницького (1990), лауреат українсько-канад. конкурсу наук. праць «Конотоп-1659» (2003).

Нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2005).

Праці: Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ, 1996; Козацький край. Дніпропетровськ, 1997; Умань козацька і гайдамацька. К., 2002; Український голокост 1932—1933 рр.: Свідчення тих, хто вижив, т. 1—6. К., 2003—08; Гетьман Іван Виговський. К., 2004; Історія України. К., 2005; Листування митрополита Іларіона (Огієнка). К., 2006; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. К., 2007; Чигирин — гетьманська столиця. К., 2008; За віру православну. К., 2009.

Літ.: Юрій Андрійович Мицик: Біобібліографічний покажчик. К., 2000; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Праці викладачів та професорів Національного університету «Києво-Могилянська Академія» 1992—2002 рр.: Бібліографічний покажчик. К., 2005.

В.А. Смолій.

о. Юрій Мицик.

МИЦЮ́К Олександр (22.06.1883—30.12.1943) — політ. і держ. діяч, учений. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в Золотоніському пов. Полтав. губ. (нині — Черкащина). За організацію *Селянської спілки* 1905 був висланий на заслання. Після повернення — активний член *Української партії соціалістів-революціонерів*.

Від 28 грудня 1918 до 2 лютого 1919 — нар. міністр внутр. справ в уряді *Директорії Української Народної Республіки*, 1920 — заст. нар. міністра нар. госп-ва УНР.

Перед приходом *більшовиків* емігрував у *Чехословаччину*. Працював професором політ. економії *Української господарської академії* в Подєбрадах (нині місто в Чехії) і правничого ф-ту *Українського вільного університету* в Празі (нині столиця Чехії), а 1938—41 — ректором останнього.

Автор понад 60 наук. праць, серед яких виділяються 2-томні «Історія політичної економії» (1922—23, Подєбради) та «Аграрна політика» (1925, Подєбради).

П. у м. Прага.

О. Мицюк.

Праці: Історія політичної економії, т. 1—2. Подєбради, 1922—23; Аграрна політика, 1800—1925, т. 1—2. Подєбради, 1925; Нариси з соціяльно-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Руси, т. 1—2. Ужгород—Прага, 1936—38 (факсимільне вид. — Ужгород, 2003).

Літ.: *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999; *Його ж.* Відомий і невідомий О. Мицюк. В кн.: Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія, вип. 6. Ужгород, 2002.

Д.Д. Данилюк.

МИШЕ́ЦЬКИЙ Семен Іванович (1716—1773) — російський князь, військ. інженер, автор праці з історії *Запорозької Січі.* 1736—40 перебував на Запорожжі, де керував спорудженням Новосіченського ретраншементу (див. *Нова Січ*). 1740 завершив написання «Історії про козаків запорозьких», поклавши в її основу пере-

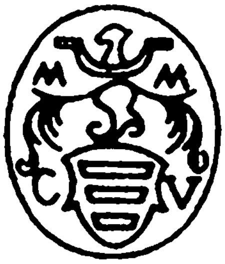

Прорис печатки волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського. 1578.

Герб графів Холоневських.

Д.І. Мишко.

важно матеріали, які він зібрав під час свого перебування серед запороз. козаків. М. навів, зокрема, топографічні координати та факти з історії запороз. *січей*, відомості про *курені запорозькі*, перевози на Дніпрі та Пд. Бузі. Автор порушив також питання щодо воєнної тактики, екон. укладу, політ. ладу, побуту і звичаїв *козаків*. Серед іншого деталізовано відтворив процедуру скликання, а також порядок проведення *рад козацьких*, склав план Нової Січі. У 18 ст. твір М. поширювався в рукописних списках. Як цінне істор. джерело його використовували тогочасні історики, зокрема О.*Рігельман*. Працю М. 1847 в *Москві* видав О.*Бодянський* (він не встановив її авторства); 1852 вона була видана *Одеським товариством історії та старожитностей* окремою книгою, до якої увійшов також твір Вас.*Чернявського* «Опис Запорозької Січі».

Тв.: История о козаках запорожских, как они издревле зачалися и откуда происхождение свое имеют и в каком состоянии ныне находятся... В кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских, № 6. М., 1846; Мышецкий. История о козаках запорожских. Одесса, 1852.

П.М. Сас.

МИ́ШКИ-ВАРКО́ВСЬКІ ТА МИ́ШКИ-ХОЛОНЕ́ВСЬКІ — волин. шляхетські роди спільного походження, герба «Корчак». У серед. 15 ст. виходець з *Руського воєводства Корони Польської* **Петро** Мишчич отримав за свою службу привілеї від волин. кн. *Свидригайла* (1451) та короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика (1452) на села Холонів (нині село Горохівського р-ну), Холоневичі (нині село Ківерцівського р-ну; обидва Волин. обл.) та ін. села в Перемильському пов. на *Волині*. Його рід продовжили сини **Богдан** (р. н. невід. — п. після 1513) і **Дмитро** (р. н. невід. — п. між 1495 та 1514) Мишчичі.

Мишки-Варковські — нащадки **Федора Богдановича** Мишки (р. н. невід. — п. після 1539), *дідича* на Варковичах Луцького пов. (нині село Дубенського р-ну Рівнен. обл.). Найвідомішим представником цієї гілки роду був син Федора **Михайло** М.-В. (бл. 1530 — жовтень 1605), який починав свою стрімку кар'єру при дворі короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II Августа* (1553—65) як господарський дворянин та польний писар, 1561—63 — мозирський підстароста великого литов. гетьмана, мозирського старости Миколая Радзивилла, 1564—66 — королів. ротмістр. Упродовж життя обіймав уряди річицького (1565—67), гомельського (1568—94) та овруцького (1572—78) старости (див. *Староство*); 1570—71 був справцею *Київського воєводства*. Завдяки підтримці потужного клану князів Радзивиллів 1572 отримав привілей на волин. каштелянство (див. *Каштелян*) і, таким чином, першим (і останнім) у роду посів місце в сенаті *Речі Посполитої*. Дідич містечка і замку Варковичів, сіл Варковичі, Молодова (нині с. Молодова Перша; обидва села Дубенського р-ну), частин у Серниках (нині село Зарічненського р-ну; усі Рівнен. обл.), Бородчичах і Холоневі Луцького повіту *Волинського воєводства*. Народившися в правосл. родині, у зрілому віці прийняв вчення однієї з протестантських течій, згодом навернувся на католицизм; похований у фундованій ним же Варковицькій римо-катол. каплиці поруч із дружиною Ядвігою Збонською з Курова. У шлюбі з нею мав чотирьох дітей: **Абрама**, **Миколая**, **Станіслава** і **Марушу**, дружину великого литов. *маршалка* і ген. жмудського старости кн. Станіслава Радзивилла. З них Абрам М.-В. (р. н. невід. — п. 4 жовтня 1604) — овруцький староста (1578—1604) і волин. *стольник* (1580—93), а Станіслав М.-В (р. н. невід. — п. бл. 1623) — королів. *коморник*. Рід вигас у 1-й пол. 17 ст.

Мишки-Холоневські — у 16 — 1-й пол. 17 ст. — велика малоземельна шляхетська фамілія, нащадки **Дмитра Богдановича** Мишки, дідича на Холоневі. Його правнук **Михайло Олехнович** М.-Х. (р. н. невід. — п. після 1624) 1609—20 обіймав уряд київ. підвоєводи за воєводств С.*Жолкевського* та Т.*Замойського*, 1611 згадується як королів. ротмістр. **Александер** М.-Х. (р. н. невід. — п. бл. 1660) — люблінський *ловчий* (1658). **Адам-Міхал** М.-Х. (р. н. невід. — п. 1772) — вінницький *підстолій* (1736), звенигородський *хорунжий* (1750), белзький *підстароста* і гродський суддя (1753—58), белзький *підкоморій* (1758—66), бузький *каштелян* (1766—72) і дубенський староста (1769). Троє його синів **Ігнацій**, **Рафал** і **Францішек-Ксаверій** 1798 отримали титул графів *«Священної Римської імперії германської нації»*. З них Рафал М.-Х. був кавалером ордену св. Станіслава, дубенським (1780) та літинським (1789) старостою, коронним *мечником* (1793). Францішек-Ксаверій М.-Х. (п. 1830) — кавалер ордену св. Станіслава, коронний ловчий (1788), великий коронний галицький *чашник* (1798). Ігнацій М.-Х. — кавалер ордену св. Станіслава, коломийський (1765) і щуровський (1771) староста, шамбелян (камергер) польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*. Діти Ігнація М.-Х., живучи в *Російській імперії*, 1842 отримали підтвердження свого графського титулу (рід записано до 5-ї частини Родовідних книг Волин. і Подільської губерній). **Іван Ігнаційович** М.-Х. у 1815—1816 — волин. губернатор.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 25—26; Російський державний архів давніх актів, ф. 389, кн. 41, 45, 267.

Літ.: *Niesiecki K.* Herbarz Polski, t. 3. Lipsk, 1841; *Boniecki A.* Herbarz Polski, t. 3. Warszawa, 1900; Urzędnicy województwa bełzkiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1991; Urzędnicy województwa lubelskiego XVI—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1991; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Wiśniewski I.* Myszka (Myszka Warkowski) Michał (Michajło). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 22. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV—XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. Х., 2008; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. К., 2008.

І.А. Тесленко.

МИШКО́ Дмитро Іванович (н. 09.11.1907—1979(?)) — дослідник історії України середніх віків. Д-р істор. н. (1966). Н. в с. Карпилівка (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. До 1930 працював у сільс. госпві. 1930—32 навч. в Ніжинському пед. технікумі. Працював зав. початкової школи с. Малютинці (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.; 1932—33), 1935—38 та 1941—43 викладав історію в школі. 1933—34 навч. на екон.

ф-ті Лубенського пед. ін-ту, 1934—35 — на істор. ф-ті Полтав. пед. ін-ту, 1936—37 — на істор. ф-ті Харків. пед. ін-ту. 1938—41 навч. в аспірантурі Ін-ту історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Від 1941 — учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Від 1943 (і до виходу на пенсію 1973) — наук. співробітник (з 1958 — старший наук. співробітник) відділу історії феодалізму Ін-ту історії України АН УРСР (з 1953 — Ін-т історії АН УРСР; з 1963 — у відділі історії досоціаліст. формацій). 1947 захистив канд. дис., 1964 — докторську дис. на тему: «Соціально-економічне становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.» Брав участь у написанні колективних праць з історії України та *СРСР.* 1968 тимчасово працював у відділі історії міст і сіл УРСР Ін-ту історії АН УРСР, брав участь у підготовці 26-томної *«Історії міст і сіл Української РСР».* Член наук. ради Київ. держ. істор. музею (з 1965 — Держ. істор. музей УРСР, з 1991 — *Національний музей історії України*), методичного семінару з організації і проведення екскурсій по *Києву*, Комісії з назви вулиць і площ Києва, редакційно-видавничої ради вид-ва «Радянська школа» (з 1991 — вид-во «Освіта») та ін.

Автор понад 100 наук. і науково-популярних праць.

Має урядові нагороди.

Праці: Київ: Путівник. К., 1954, 1964; Іван Богун. К., 1956; Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1959; Северин Наливайко. К., 1962; Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; Ювеналій Мельников. К., 1959.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. і—л, одиниця зберігання 909 (особова справа Д.І. Мишка).

В.П. Швидкий.

МИШУ́ГА Лука (30.10.1887—08.02.1955) — держ. і громад. діяч, журналіст, редактор, юрист, дослідник історії України 1-ї пол. 20 ст., укр. діаспори в США. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Новий Витків (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.). 1906 закінчив г-зію у *Львові*, 1911 — юрид. ф-т

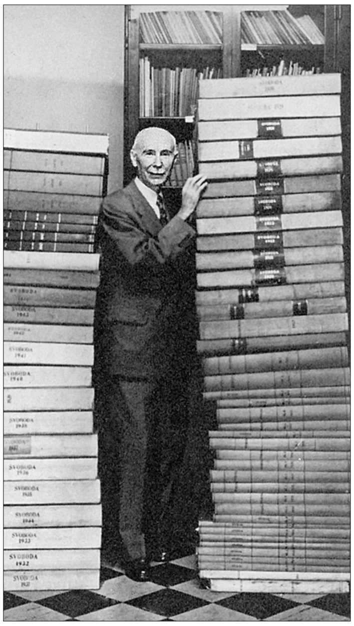

Л. Мишуга біля підшивок часопису «Свобода». 1952.

Віденського ун-ту. Суд. практику відбував у Львові, адвокатську — у *Жовкві.* 1915 добровільно вступив до *Легіону Українських січових стрільців.* Разом із представниками стрілецтва займався організацією культурно-освіт. роботи на *Волині.* Після розпаду *Австро-Угорщини* заснував у м. Володимир-Волинськ (нині м. *Володимир-Волинський*) Укр. раду, яка проголосила прилучення Волині до Укр. д-ви. Працював в управлінні *Західноукраїнської Народної Республіки*, був її представником у Ген. штабі *Армії Української Народної Республіки.* З грудня 1919 — на дипломатичній роботі у *Відні*, куди виїхав разом з урядом Є.*Петрушевича.* До 1921 виконував різні доручення ЗУНР, зокрема, брав участь у роботі її делегацій: очолюваної К.*Левицьким* у Ризі (Латвія), під кер-вом О.*Назарука* — у переговорах делегації ЗУНР з М.*Литвиновим* у Копенгагені (Данія). 1921 за дорученням уряду ЗУНР виїхав до США, де розгорнув широку діяльність, спрямовану на придбання коштів для держ. центру ЗУНР на еміграції. Відразу активно включився в укр. організоване життя. М. був глибоко переконаний, що тільки укр. консолідована сила може бути успішним чинником у політ. акції і завжди закликав до нац. консолідації *української діаспори*, не поступаючися при цьому своїми принципами безкомпромісної боротьби за укр. правду, за досягнення політ. цілі укр. народу — вільної й незалежної укр. *держави.* 1922 став одним із співзасновників і політ. ідеологом *Об'єднання українських організацій в Америці.* Від 1926 — співредактор, з 1933 (і до 1955) — гол. редактор найбільшого укр. часопису в США *«Свобода».* 1933 був призначений відповідальним за видавничу діяльність однієї з найбільших і найстаріших укр. орг-цій у США — *Українського народного союзу.* Висунув ідею систематичної публікації англомовних видань про Україну і її народ. 1933 за його участю при «Свободі» почав виходити англомовний тижневик «The Ukrainian Weekly», що видається і нині. 1940 був одним із співорганізаторів *Українського конгресового комітету Америки*, 1944 — Злученого українсько-американського допомогового к-ту.

Під його редакцією вийшли «Пропам'ятна книга. Видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського народного союзу» (Джерсі-Сіті, 1936) і «Українці у вільному світі: Ювілейна книга Українського народного союзу: 1894—1954» (Джерсі-Сіті, 1954). Був одним з ініціаторів видання англомовної *«Енциклопедії українознавства».* Два томи «Ukrainian: A Concise Encyclopedia» (англомовна «Енциклопедія українознавства»), опубліковані коштами Укр. нар. союзу 1963—71 у вид-ві Торонтського ун-ту, були здійсненням одного з найсміливіших планів і задумів д-ра Л.Мишуги.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Тв.: Державна адміністрація на Україні. Кам'янець, 1919; На Волині: Перші хвилі української державності. Кам'янець, 1919; Які тепер суди на Україні. Кам'янець, 1919; Похід українських військ на Київ. Відень, 1920; Як формувався світогляд українських іммігрантів в Америці. В кн.: Пропам'ятна книга. Видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. Джерсі-Сіті, 1936; Україна і американська демократія. Нью-Йорк, 1939 (англ. мовою); Шевченко і жінка. Нью-Йорк, 1940 (англ. мовою); Лука Мишуга. Збірник. Джерсі-Сіті, 1973.

Літ.: Dr. Myshuha: Chief Editor of Svoboda. «The Jersey Journal», 1955, February 9; *Драган А.* УНСоюз для перемоги української правди. В кн.: Українська заморська твердиня: Ювілей-

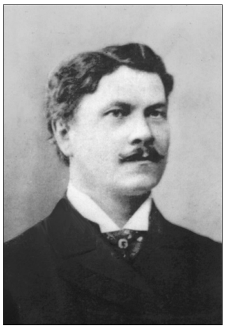

О.П. Мишуга.

Ф.Г. Мищенко.

ний альманах у 75-річчя Українського Народного Союзу: 1894—1969. Джерсі-Сіті, 1969; *Драган А.* Д-р Лука Мишуга: коротка біографія. В кн.: Лука Мишуга. Джерсі-Сіті, 1973; *Його ж.* Сильветка д-ра Луки Мишуги. Там само; *Трембіцький В.* Лука Мишуга — представник Галицької держави у Вашингтоні. Там само; *Душник В.* Д-р Лука Мишуга й українська визвольна справа в Америці. Там само; *Романюк М.* Мишуга Лука. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 1. Львів, 1994; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; *Даниленко О., Ковальчук О.* Мишуга Лука. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004; Головні редактори «Свободи»: 1893—1993. Web:http://www.svoboda-news.com.

О.О. Ковальчук.

МИШУ́ГА Олександр Пилипович (псевд. — Філіппі-Мишуга; 07.06. 1853—09.03.1922) — співак (лірико-драм. тенор), вокальний педагог, меценат. Н. в с. Новий Витків (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї селянина-шевця. Зростав у важких умовах. Від 1868 навч. в дяківській школі при *соборі святого Юра*, пізніше — в учительській семінарії (*Львів*). 1878—81 здобув професійну освіту у Львів. консерваторії у відомого педагога В.Висоцького. 1881 для вдосконалення муз. освіти виїхав за кордон (Мілан (Італія), Ніцца (Франція)). Навч. в проф. М.Джованні. Сценічну діяльність розпочав 1883 в м. Форлі (Італія). З великим успіхом виступав на всіх найголовніших сценах Європи — Мілана, *Львова*, *Варшави*, *Кракова*, *Відня*, Лондона (Велика Британія), Берліна (Німеччина), Стокгольма (Швеція), Парижа (Франція), *Санкт-Петербурга*, *Києва* тощо у найвідповідальніших партіях світ. оперного репертуару (Андрій — «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*; Герман — «Пікова Дама» та Ленський — «Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*; Отелло — «Отелло» Дж.Верді; Йонтек — «Галька» і Стефан — «Страшний двір» С.Монюшка; Ромео — «Ромео і Джульєта» Ш.-Ф. Гуно; Фернанд — «Фаворитка» Г.Доніцетті та багато ін.). Його виконання відзначалося високою муз. к-рою, прекрасною дикцією, яскравим драм. талантом і завжди супроводжувалося тріумфом. Поети присвячували йому вірші, народ складав легенди. М. вписав славну сторінку також у концертне виконавство. Виступав у концертах, присвячених ювілеям Т.*Шевченка*, І.*Франка*, І.*Котляревського* та ін. діячів укр. к-ри. Від 1905 протягом 5-ти років викладав у київ. Музично-драм. школі М.В.*Лисенка* (див. *Музично-драматична школа імені В.Лисенка*), у 1911—14 — Варшавському муз. ін-ті, 1914—19 — школі співу в Римі (Італія). Виховав чимало знаменитих співаків — М.*Микишу*, О.Любич-Парахняк, М.Донець-Тессейр, С.Мирович, А.Григор'єву, у Польщі — Я.Королевич-Вайдову, С.Забєлло. Фінансував видання збірки поезій І.Франка «Зів'яле листя», видання кн. «Українське мистецтво» (1913). За життя підтримував, а потім заповів усі кошти Музично-драм. ін-тові ім. М.Лисенка та робітн. бурсі у Львові.

П. у м.Фрайбург (Німеччина), похований у с. Новий Витків.

Літ.: Видатний співак Олександр Мишуга: Спогади. Львів, 1964; Олександр Мишуга: Спогади. Матеріали. Листи. К., 1971; Музыкальная энциклопедия, т . 3. М., 1976.

Т.І. Лазанська.

МИ́ЩЕНКО Федір Герасимович (18(06).02.1848—10.11(28.10). 1906) — історик і філолог. Професор (1889), чл.-кор. Петерб. АН (1895). Н. в м. *Прилуки*. Походив з купецької родини. Початкову освіту здобув у Прилуцькому повітовому уч-щі та 2-й Київ. г-зії (1866), вищу — на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; 1870). Історією *античності* захопився під впливом професора грец. філології І.Нейкірха та професорів лат. філології О.Деллена і В.Модестова. 1872 захистив канд. дис. на тему: «Фиванская трилогия Софокла». 1872—84 — приват-доцент Київ. ун-ту. 1874 відбувся захист магістерської дис. на тему: «Отношение трагедий Софокла к современной поэту действительной жизни в Афинах», яка була написана під впливом ідей М.*Чернишевського* щодо мети й призначення *мистецтва*, його відношення до дійсності. Від 1874 — член *Історичного товариства Нестора-літописця*. Брав участь у діяльності київ. Старої громади (див. *Громади*), виступав за право укр. народу на нац. к-ру та мову. Від травня 1875 до вересня 1877 перебував у відрядженні в Італії, Німеччині, Франції, де багато працював над рукописними текстами антич. творів. 1881 захистив докторську дис. на тему: «Опыт по истории рационализма в древней Греции». 1889—1903 — професор Казанського ун-ту. Ред. «Ученых записок Казанского университета» (від 1890), голова Казанського т-ва археології, історії та етнографії (від 1896). Делегат 10-го (Рига (нині столиця Латвії), 1896) та 11-го (*Київ*, 1899) *археологічних з'їздів*. Почесний член Петерб. т-ва класичної філології та педагогіки (від 1900).

Досліджував історію Греції та грец. літератури, опублікував статті й розвідки у виданнях: «Киевские университетские известия», «*Журнал Министерства народного просвещения*», «Ученые записки Казанского университета», «Филологическое обозрение», «Русская мысль», «*Киевская старина*» (1888 — член її редколегії), «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», газ. «Заря». Уперше зробив наук. переклад рос. мовою праць *Геродота*, *Страбона*, *Фукідіда*, *Полібія*, *Демосфена*. М. високо оцінював антич. спадщину, звертав увагу на вдосконалення й зміни в різних філос. системах, з'ясовував умови сусп. життя досліджуваної епохи.

П. у м. Київ.

Праці: Фиванская трилогия Софокла. К., 1872; Отношение трагедий Софокла к современной поэту действительной жизни в Афинах. К., 1874; Торговые сношения Афинской республики с Босфором. «Киевские университетские известия», 1878, № 7; *Страбон.* География. М., 1879 (пер. з грец.); К биографии Фукидида. К., 1881; Опыт по истории рационализма в древней Греции. К., 1881; К вопросу о царских скифах. «Киевская старина», 1884, № 5; К вопросу о геродотовых скифах. К., 1884; *Геродот.* История, т. 1—2. М., 1886 (пер. с грец.); Не в меру строгий суд над Геродотом. М., 1886; Был ли Геродот в пределах Южной России. «Киевская старина», 1886, № 6; Легенды о царских скифах у Геродота. «Журнал Министерства народного просвещения», 1886, N 1; *Фукидид.* История, т. 1—2. М., 1888 (пер. з грец.); Фукидид и его сочинения. М., 1888; *Полибий.* Всеобщая история, т. 1—3. М., 1890—99 (пер. з грец.); Изучение античного мира в зависимости от успехов науки и просвещения. Казань, 1893; Речи Демосфена, вып. 1—3. М., 1903 (пер. з грец.).

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета святого Владимира. К., 1884; Биографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета (1804—1904), ч. 1. Казань, 1904; *Латышев В.В.* [Некролог]. В кн.: Известия Императорской академии наук, т. 25. СПб., 1906; *Шестаков С.П.* Ф.Г. Мищенко [Некролог]. «Журнал Министерства народного просвещения», 1907, № 7; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914), т. 2. М., 1915; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 2. Л., 1931; *Шкляев Н.П.* Казанский период научной деятельности проф. Ф.Г. Мищенко. «Ученые записки Казанского государственного университета», т. 116, кн. 5. Казань, 1956; *Шофман А.С.* Федор Герасимович Мищенко. Казань, 1974; *Лисовый И.А., Ревяко К.А.* Античный мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима. Минск, 2001; *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2005.

Н.В. Пазюра.

МІГРА́ЦІЯ внутрішня — переселення, просторове пересування, переміщення мешканців країни, пов'язане зі зміною місця проживання в межах цієї країни.

Найпомітнішою ознакою внутр. міграцій населення України після 1991 було зменшення їх інтенсивності (наприкінці 1980-х рр. мігрували 3—3,5 млн осіб щорічно, нині — 1,6 млн), що викликано екон. негараздами, труднощами з працевлаштуванням, обмеженням доступу до навчання на виїзді через його високу вартість тощо.

Більше половини внутр. переїздів здійснюється всередині регіонів і до третини — між ними. Найпотужнішими є міграційні потоки між сусідніми областями. Осн. реципієнтом у міжрегіональному обміні населенням є м. Київ: 1995 міграційний приріст за рахунок ін. регіонів складав тут 4,1 тис. осіб, 1997 — 5,5 тис., 2000 — 12,9 тис., а 2008 — 21,3 тис. осіб. Помітне перевищення кількості прибулих з ін. регіонів України над чисельністю вибулих спостерігається також у *Харківській області*, *Київській області*, *Одеській області*, *Автономній Республіці Крим* та в м. *Севастополь.*

Домінують у внутрішньодерж. перерозподілі населення міграції між селом і містом. Упродовж тривалого періоду, що характеризувався бурхливими процесами *індустріалізації* та *урбанізації*, села постачали населення в міста. 1961—90 сільс. населення України зменшилося на 6,7 млн осіб. На поч. 1990-х унаслідок екон. кризи рух мігрантів до міст уповільнився, зворотний потік у напрямку сільс. місцевості інтенсифікувався. 1992—93 з міст до сільс. населених пунктів переїхали на 120 тис. мігрантів більше, ніж у зворотному напрямкові. У 2-й пол. 1990-х міграційні потоки між містом і селом урівноважилися.

Важливим типом внутр. міграції є освіт. міграція молоді, спрямована переважно до відомих освіт. центрів. Це насамперед Київ, *Львів*, *Харків*, *Дніпропетровськ.*

Специфічною для України формою внутр. міграцій є переселення, зумовлені *Чорнобильською катастрофою 1986.* Лише за перші три місяці після аварії було переселено понад 90 тис. осіб. 1990—2003 із населених пунктів, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, було переселено 35,9 тис. мешканців, самостійно виїхали 31,7 тис. осіб.

Літ.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика). К., 1998; Населення України — 2002: Щорічна аналітична доповідь. К., 2003.

О.А. Малиновська.

МІГРА́ЦІЯ зовнішня (міждержавна) — переміщення з однієї д-ви на територію іншої для постійного або тимчасового проживання.

Кількість мігрантів, тобто осіб, які проживають не в тих країнах, де вони народилися, 1910 становила 33 млн в усьому світі. Через 55 років вона подвоїлася (65 млн у 1965). Однак у 1990 у світі було вже 120 млн, а на поч. 21 ст. — 175 млн мігрантів.

М. поділяється на *еміграцію*, тобто вибуття, та імміграцію, або прибуття. Найбільше відповідає змістові поняття «міграція» незворотна М., тобто остаточне переселення. Усі ін. її види можна назвати тимчасовими. Одним з найбільш поширених з них є трудова М. (М. робочої сили) — переміщення з метою працевлаштування. У світі налічується щонайменше 70 млн працівників-мігрантів.

Широкого поширення набули вимушені міграції. Зумовлені політ., етнічними та ін. переслідуваннями, воєн. конфліктами, потоки біженців обчислюються прибл. 20 млн осіб.

Зовн. міграції населення в сучасній Україні зазнали істотних змін. Їх розвиток відбувався, з одного боку, під впливом традиційних міграційних зв'язків, а з другого — у рамках цілком нових геогр., правових та екон. реалій, створених виникненням нових д-в, ринковими реформами, більшою відкритістю до світу, включенням у світ. міграційні процеси.

Найбільш інтенсивним залишається обмін населенням між Україною і колиш. республіками *СРСР*, проте його обсяги значно зменшилися. 2008 брутто-міграція становила 44,8 тис. осіб, тобто була майже в п'ятнадцять разів меншою, ніж у перші роки після розпаду СРСР.

Для поч. 1990-х рр. в Україні було типовим значне переважання в'їзду над виїздом. Додатне міграційне сальдо, яке швидко збільшувалося уже наприкінці 1980-х (1989 — 44,3 тис., а 1990 — 79,3 тис. осіб), різко зросло: 1991 — 206,5 тис., 1992 — 288 тис. осіб. Міграційний приріст забезпечувався передусім поверненням на Батьківщину вихідців з України. З «гарячих точок» *Співдружності Незалежних Держав* прибували також представники корінного населення. 1992 було офіційно зареєстровано 62 тис. біженців із зони воєнних дій у Придністров'ї (Молдова). Пізніше притулок надавався жертвам війни з Абхазії (Грузія; 3 тис. осіб), Чечні (РФ; 2 тис. осіб), Таджикистану (бл. 5 тис. осіб).

У серед. 1990-х відбулося значне скорочення в'їзду в Україну. Вперше у повоєнний період сальдо М. стало від'ємним і досягло в 1994 р. 91,6 тис. осіб.

Проте невдовзі, завдяки стабілізації економіки України, М.

П.П. Мігулін.

між Україною і пострад. д-вами набула в цілому паритетного характеру. 1999 від'ємне сальдо впало до –0,5 тис., а від 2004 набуло додатного значення. 2008 з країн СНД та Балтії прибули на 15 тис. осіб більше, ніж вибули.

Загалом від 1991 до 2008 в Україну з країн СНД та Балтії прибули понад 2,2 млн осіб. Понад половина з них — у 1991—93. Вибули за той же період бл. 2 млн осіб. Таким чином, додатне сальдо становило прибл. 250 тис.

Воно, однак, перекривалося еміграцією до країн, які не входили свого часу до СРСР. Після 1991 з України в ці країни виїхали понад 600 тис. громадян, в'їхали з них — прибл. 150 тис. (у т. ч. військовослужбовці *Радянської армії*, що виводилася з Центр. Європи).

Еміграція на Захід поступово скорочувалася. Досягши піку в 1990 (понад 90 тис. осіб), у 2008 вона становила лише 7,5 тис. осіб, тобто майже в дванадцять разів менше. Зникло її етнічне забарвлення. На поч. 1990-х рр. понад 60 % вибулих становили євреї, але в 2005 — лише 5,6 %. Натомість 55 % емігрантів були етнічними українцями (1991 — 14,8 %). Змінилася географія країн призначення: 1995 до Ізраїлю прямували 38,9 % емігрантів, а 2008 — лише 14,3 %. Натомість до США та Німеччини виїхали понад половина емігрантів.

Демократизація сусп. життя усунула політ., етнічні, религ. причини еміграції. Водночас відкриття кордонів створило можливості для досягнення громадянами осн. мети еміграції — підвищення рівня життя — шляхом тимчасових поїздок за кордон з метою заробітку. Це спричинило зростання тимчасової трудової М., обсяги якої оцінюються у 2—3 млн осіб. У Польщі на заробітках перебувають 300 тис. громадян України, в Італії та Чехії — по 200 тис., у Португалії — 150 тис., Іспанії — 100 тис., Туреччині — 35 тис., у США — 20 тис. Чисельність українців, котрі працюють у РФ, оцінюється в 1 млн осіб.

Трудова М. забезпечує добробут багатьох сімей, вона є джерелом валютних надходжень, які оцінюються у 4—6 млрд доларів США щорічно. Водночас серйозною проблемою залишається те, що частина працівників-мігрантів виїжджає за кордон за туристичними чи приватними візами, працює без належних дозволів, фактично нелегально. Найгіршою формою зловживань у сфері міграції є торгівля людьми, зокрема продаж жінок у сексуальне рабство.

Крім виїзду за кордон власних громадян, включення у світ. міграційні процеси виявилося для України в тому, що після здобуття незалежності на її території з'явилися біженці, а також транзитні нелегальні мігранти з азіат. та афр. країн.

Бл. 2 тис. іноземців щорічно клопочуться про набуття статусу біженця в Україні. Офіційно визнаних біженців проживає в д-ві бл. 2 тис. Це громадяни понад 40 країн світу, найбільше серед них афганців.

Упродовж 1991—2008 на кордонах України було затримано понад 100 тис. нелегальних мігрантів. Кількість порушників збільшилася із 148 осіб у 1991 до 14,6 тис. у 1999, або майже в 100 разів. Посилення охорони держ. кордону, удосконалення візового контролю дали змогу загальмувати наростання нелегальної М. через Україну. Кількість затриманих почала скорочуватися. На поч. 21 ст. вона становила бл. 5 тис. на рік. Найбільше серед них — громадян Молдови, РФ, Індії, Пакистану, Афганістану.

Літ.: *Пирожков С. та ін.* Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії. К., 1997; *Піскун О.* Основи міграційного права: порівняльний аналіз: Навчальний посібник. К., 1998; Зовнішні трудові міграції населення України. К., 2002; *Шульга Н.* Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. К., 2002; *Карпачова Н.* Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. К., 2003; *Малиновська О.* Біженці в світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. К., 2003; *Пирожков С. та ін.* Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект. К., 2003; *Малиновська О.* Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. К., 2004.

О.А. Малиновська.

МІГУ́ЛІН Петро Петрович (1870—1948) — учений-фінансист, фахівець у галузі історії фінансів і теорії держ. кредиту. Д-р фінансового права (1901), професор (1901). Н. у м. *Харків* у сім'ї священика. Після закінчення г-зії вступив на юрид. ф-т Харків. ун-ту, який закінчив 1893. Протягом 1894—96 перебував у наук. відрядженні за кордоном з метою завершення освіти та вивчення екон. побуту, політ. і фінансових систем Франції, Англії, Швейцарії та Австрії. Із 1897 викладав торгове право на посаді приват-доцента в Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*). 1898—1900 займався дослідженням історії рос. фінансів. Багатотомна праця «Російський державний кредит (1769—1899)», що була виконана на архівних матеріалах, зокрема, за актами рос. фінансового законодавства, урядовими документами (держ. розписами, фінансовими кошторисами, звітами Міністерства фінансів та ін.) і що стала результатом цієї роботи, принесла вченому світ. визнання. 1900 захистив магістерську дисертацію в Казанському ун-ті, а 1901 — докторську дисертацію в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1901 — професор Харків. ун-ту по кафедрі фінансового права, з 1907 р. — член ради головного управляючого землеустроєм і землеробством; з 1914 — член ради мін-ва фінансів Росії. Протягом 1911—17 обіймав посаду ординарного професора кафедри фінансового права юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. 1909—17 був видавцем і редактором ж. «Экономист России» (з 1913 — «Новый экономист»). Публіцистична та видавнича діяльність М. була спрямована на популяризацію ідей централізованого регулювання госп. процесів, залучення іноз. капіталу для розвитку підприємництва та тех. модернізації вітчизн. економіки.

М. у своїх працях відстоював необхідність пріоритету податкових джерел держ. доходів перед урядовими запозиченнями та додатковою емісією. Виступав проти абсолютної ліквідації держ. кредиту й обгрунтовував переваги казенних банків перед приватними, що діяли без будь-якого урядового нагляду й розорювали вкладників. Вважав, що наслід-

ками ліквідації казенних кредитних установ стали штучне пожвавлення торгівлі і частково пром-сті, «втеча» капіталів за кордон, грюндерство (від нім. Gründer — засновник; масове гарячкове заснування АТ, банків і страхових компаній) і спекуляції. Разом з тим, учений вказував на необхідність децентралізації банків, розвитку на широких началах комерційного кредиту. Засуджував практику повернення вкладів за рахунок загальнобюджетних ресурсів.

Особливе місце в працях М. посідала проблема забезпечення кредитами розвитку пром-сті. Наголошував на необхідності розробки акціонерного законодавства, торгового права, впорядкування діяльності *бірж*, реформування кредитно-банківської системи. За умов безконтрольного розподілу казенних коштів держ. кредит, на думку М., сприяв «не підприємництву, а скоріше підприємцям», а відсутність пром. кредиту та недорозвиненість комерційного кредиту гальмували пром. розвиток.

Теор. доробок М. в галузі держ. кредиту, розвитку банк. діяльності та реформування грошового обігу становить вагому частину історії укр. фінансової думки. Окремі положення та ідеї, зокрема щодо урядової політики регулювання обігу цінних паперів, діяльності комерційних банків, використання держ. кредиту для потреб екон. розвитку, залишаються актуальними в сучасних умовах.

Праці: Русский государственный кредит (1769—1899 гг.), т. 1: Опыт историко-критического обзора. Х., 1899; Русский государственный кредит, т. 2: Министерство И.А. Вышнеградского 1887—1892 гг. Х., 1900; Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893—1902). Х., 1902; Выкупная операция и ее результаты. Х., 1903; Наша новейшая железнодорожная политика. Х., 1903; Наша банковая политика (1729—1903). Х., 1904; Война и наши финансы. Х., 1905; Аграрный вопрос. Х., 1906; Русский государственный кредит, т. 3: Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего: Эпоха 1893—1906 гг. Х., 1907; Настоящее и будущее русских финансов. Х., 1907; Возрождение России. Х., 1910; Экономический рост русского государства за 300 лет. (1613—1912). М., 1913.

Літ.: Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905. Х., 1908; *Лортикян Э.Л.* История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. Х., 2004; *Небрат В.В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. К., 2007.

В.В. Небрат.

МІ́ДНО-КАМ'ЯНИ́Й ВІК, уживаніше — енеоліт (від лат. aeneus — мідний — і грец. λίθος — камінь)**, рідше — халколіт** (від грец. χαλκός — мідь — і λίθος — камінь)**, мідний вік** — самостійна й важлива доба праісторії, пов'язана з освоєнням людством першого металу — міді (6—4 тис. до н. е.). М.-к.в., за критеріями *археологічної періодизації*, — доба впровадження та широкого використання мідних виробів, що спричиняло деградацію кременевої індустрії, збіднення номенклатури кам'яних знарядь. Знайомство з самородною міддю відбулося ще раніше (9—7 тис. до н. е.) на Бл. Сході. Спочатку самородну мідь сприймали як різновид м'якого каменю і лише з часом її стали виділяти серед ін. матеріалів за особливими технологічними властивостями. На першому етапі освоїли технологію мех. формування міді, а згодом — прийоми плавлення її в тиглях, горнах та виготовлення речей із застосуванням лиття. М.-к.в. розпочався з усвідомлення людиною певних переваг міді перед ін. матеріалами, відомими на той час. За часів М.-к.в. знаряддя з металу аж ніяк не усунули з ужитку кам'яні, кістяні, рогові чи дерев'яні артефакти, але перехід до використання міді сприяв розширенню тех. можливостей у численних галузях вир-ва. Вироби з міді високо цінувалися, будучи засобом обміну та престижними речами, що відбивали соціальний статус власника. Потреба в мідних речах стимулювала вир-во й сприяла міжплемінному обміну. М.-к.в. — час поширення спеціалізованого землеробства й тваринництва, виникнення ранніх ремісничих вир-в у галузях, які вимагають спец. знань, зокрема — у гончарстві, гірничій справі, металургії та металообробці. За М.-к.в. було створено умови для переходу від пізньої первісності до ранньодерж. утворень на базі інтенсивного іригаційного землеробства в Месопотамії та Єгипті. До Південної та Центрально-Сх. Європи перші звістки про метал потрапили з Передньої Азії через Балкани, а період розквіту М.-к.в. припадає тут на 5 тис. до н. е., коли з численних копалень Балканського п-ова (Аї-Бунар у Болгарії, Рудна Глава в Сербії та ін.) почали розповсюджуватися руда і виплавлений з неї метал (у вигляді зливків чи готових виробів) просторами півдня Європи, з Надчорномор'ям включно. На теренах України М.-к.в. датується 5—4 тис. до н. е. У цей час тут поляризуються два світи — землеробів Правобереж. Лісостепу та скотарів Степу. Складні взаємини цих сил визначили на кілька тисячоліть провідну сюжетну лінію праісторії та історії України.

Нині намічені 3 періоди в розвитку місц. М.-к.в., що відбивають динаміку соціально-екон. зрушень та культ. процесів в Степу та Лісостепу. Перший, ранній, період тривав від межі 6—5 до останньої чверті 5 тис. до н. е. Його репрезентували ранньоземлеробські к-ри: Прекукутень — раннє Трипілля (етапи А та В-1; див. *Трипільська культура*) на Середньому Дністрі та Пд. Бузі, Болград-Алдень (к-ра *Гумельниця*) у пониззі Дунаю, к-ра *Лендель* на *Волині* та в *Галичині*, к-ра Полгар у *Закарпатській Україні* та скелянська к-ра скотарів *середньостогівської культурно-історичної спільності* в Степу. Другий, розвинутий, період (межа 5—4 — 3-тя чверть 4 тис. до н. е.) припадає на час розквіту культурно-істор. спільності Кукутень-Трипілля (етапи В-2 та С-1), поширення на Волині та в Галичині населення *лійчастого посуду культури* та розвитку к-ри Полгар на Закарпатті. До світу скотарів входили тоді стогівська та дереївська к-ри середньостогівської культурно-істор. спільності, квітянська (постмаріупольська; див. також *Маріупольська культурно-історична спільність*) к-ра та нижньомихайлівська культура. Третій, фінальний, період (4-та чв. 4 — 1-ша чв. 3 тис. до н.е.) трактується як перехідний від М.-к.в. до *бронзового віку* — час появи штучних мідно-миш'якових та мідно-срібних сплавів. Погіршення кліматичної

ситуації зумовило заг. кризу ранньоземлеробських спільнот та розпад культурно-істор. спільності Кукутень-Трипілля. У землеробському ареалі утворюються софіївська, городська, гординештська (жванецька) к-ри (локальні варіанти), а на Закарпатті — к-ра Баден. Частина трипільського населення просувається в Степ, де за участі місц. населення створює усатівську к-ру скотарів на заході регіону (див. *Усатівські пам'ятки*) та животилівсько-вовчанський тип пам'яток у Наддніпрянщині та Надазов'ї з помітними впливами майкопської к-ри Пн. Кавказу. Північніше над Дніпром формується рогачицька к-ра та виникають пам'ятки типу Пивиха, а з Донщини аж до Дніпра просочується скотарське населення рєпінської к-ри. М.-к.в., на відміну від *кам'яного віку*, бронз. віку та *залізного віку*, не є універсальною стадією в розвитку людства, репрезентуючи фактично найрозвинутіші к-ри неолітичної доби (див. *Неоліт*), знайомі з металами. Так, Лівобереж. Лісостеп та *Полісся* за М.-к.в. населяли носії ще неолітичних культурно-істор. спільностей — *дніпро-донецької культурно-історичної спільності* та *ямково-гребінцевої кераміки культури*. М.-к.в. пов'язаний також з консолідацією та розпадом на локальні діалекти індоєвроп. мовної спільності (див. *Індоєвропейська спільність*).

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. К., 1972; Энеолит и бронзовый век Украины. К., 1976; *Мерперт Н.Я.* Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы. В кн.: Энеолит Восточной Европы. Куйбышев, 1980; Энеолит СССР. Археология СССР. М., 1982; Давня історія України, т. 1. К., 1997; *Rassamakin Ju.* Die Nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Greber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. V. Chr. Archeologie in Eurasien 17. Berlin, 2004; Україна — хронологія розвитку з давніх часів до пізньої Античності, т. 1. К., 2007.

В.В. Отрощенко.

МІЖГІ́Р'Я (до 1953 — Волове) — с-ще міськ. типу *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. на р. Ріка (прит. Тиси, бас. Дунаю), в гірській улоговині між полонинами гір Боржава і Красна, за 40 км від залізничної ст. Воловець. Площа 458 га. Населення 9,6 тис. осіб (2004).

Уперше згадується в документах 1415 як власність угор. феодалів Урмезеїв. Значних руйнацій зазнало під час нападу татар 1594 і пожежі 1686. 1600 в Воловому налічувалося 34 двори. До 1711 їх кількість зросла лише до 87. Жителі Волового брали участь у національно-визвол. війні угор. народу 1703—11 в загонах куруців. Наприкінці 18 ст. у Воловому відкрита церковнопарафіальна школа. У роки *Першої світової війни* — арена запеклих боїв між рос. та австро-угор. й нім. військами. 1919—20 окуповане румун. військами. Від 1920 — у складі *Чехословаччини*. Від 17 березня 1939 по 24 жовтня 1944 окуповане гортистською Угорщиною.

Згідно з *Договором між СРСР* і *Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну* від 29 червня 1945 приєднане до УРСР. Від 1947 — с-ще міськ. типу.

Уродженець Волового — поет *В.Гренджа-Донський*. Сучасне М. — туристичний і курортний центр, працюють загальноосвітні школи, музична школа, лісокомбінат.

Газета: «Верховина».

Сайт: http://www.rada.mqir.net.ua.

Літ.: ІМіС Української РСР: Закарпатська область. К., 1969; *Кохан В.І.*, *Сенько І.М.* Міжгір'я: Путівник. Ужгород, 1985.

Г.А. Вербиленко.

МІЖДЕРЖА́ВНИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т (МЕК), **Міждержавний економічний комітет Співдружності Незалежних Держав** — координаційний орган міждерж. екон. співробітництва країн-членів *Співдружності Незалежних Держав*, ств. відповідно до Угоди про екон. союз СНД від 24 вересня 1993. Метою діяльності МЕК є формування й розвиток спільного екон. простору, транспортної системи, зв'язку, вирішення проблем митної політики, соціального забезпечення та міграційної політики. Ефективність функціонування МЕК обмежується внаслідок різних швидкостей екон. інтеграції в СНД. Створений 1996 Митний союз Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану й Таджикистану поки що не налагодив вільного переміщення товарів, капіталів, послуг та робочої сили. Інтенсивність цього процесу ставить питання про створення конфедеративного міждерж. об'єднання з наддерж. функціями, т. зв. Євразійського союзу. Широке співробітництво України з МЕК у 1990-ті рр. було неможливим, оскільки установчі правові норми названої наддерж. структури суперечили положенням нац. законодавства України. Від 1999 у дискусіях на міжурядових конференціях, присвячених реформуванню інституцій СНД, подальша доля МЕК залишалась невизначеною. Україна наполягала на його перетворенні на функціональний орган гіпотетичної зони вільної торгівлі в межах СНД, але на перешкоді цьому стояли нац. інтереси РФ.

Літ.: *Портер М.* Международная конкуренция. М., 1993; Содружество Независимых Государств. Портрет на фоне перемен. Минск, 1996; *Шишков А.* Содружество Независимых Государств. Первые десять лет. М., 2001; *Пихоя Р., Соколов А.* История современной России. М., 2008.

А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ УКРАЇНІ́СТІВ ТА МІЖНАРО́ДНІ КОНГРЕ́СИ УКРАЇНІ́СТІВ. Міжнар. асоціація україністів (МАУ) — об'єднання дослідників історії та к-ри України й укр. народу. Заснована 1989 на установчій конференції, скликаній представниками АН УРСР (нині *Національна академія наук України*), *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (УНІГУ), *Канадського інституту українських студій* (КІУС). Складається з нац. асоціацій україністів, представники яких утворюють К-т МАУ і обирають президента, віце-президентів та бюро МАУ. МАУ кожні 3 роки проводить міжнар. конгреси україністів.

Утворення МАУ було результатом розвитку українознавчих досліджень у різних галузях гуманітарних наук, що велися як в Україні, так і за її межами. Навіть у найнесприятливіші часи репресій щодо українства гол. осередками вивчення історії та к-ри українців залишалися академія наук, ун-ти, пед. ін-ти, музеї, наук. б-ки, архіви в Україні. Вони видавали дослідження, здійснювали археол. відкриття, готували зібрання творів класиків укр. літератури, діалектологічні

атласи, словники укр. мови тощо. У той же час багато актуальних тем у Рад. Україні були заборонені або висвітлювалися вкрай тенденційно. Тому дуже важливою для виходу українознавчих студій на міжнар. рівень стала діяльність діаспорних науковців, заснованих ними *Української вільної академії наук* (УВАН), *Наукових товариств імені Шевченка* в США і Канаді та Європі, *Українського історичного товариства* (УІТ), редколегії *«Енциклопедії українознавства»*, УНІГУ (заснований 1973) та КІУС (заснований 1976). Окремі вчені займались укр. тематикою в Білорусі, Італії, Німеччині, Польщі, Росії, Словаччині, Угорщині, Франції, Чехії та ін. країнах, але для повнокровного подальшого розвитку україністики була необхідною інтеграція зусиль дослідників з України та з-поза її меж. Щоб забезпечити відповідну орг. структуру, україніст із Пряшева (*Чехословаччина*) Ю.Бача запропонував створити МАУ і розробив проект її статуту. Його підтримали ряд делегатів міжнар. конгресу славістів у Празі 1968 (О.*Зілинський*, М.*Мушинка* та ін.). Почав діяти підготовчий к-т МАУ, який припинив діяльність після окупації Чехословаччини рад. військом (див. також *«Празька весна» 1968*). Деякі вчені з УРСР, усвідомлюючи нереальність заснування легальної орг-ції, і далі розвивали неофіц. співпрацю з діаспорними центрами україністики.

МАУ виникла в контексті піднесення культ. і національно-політ. руху, спрямованого на демократизацію сусп. життя та відродження укр. державності. Використовуючи нові політ. обставини, тодішній директор УНІГУ О.*Пріцак* запропонував скликати установчу конференцію україністів світу; цю пропозицію діяльно підтримав ряд учених академічних установ України. Завдяки підтримці італ. славіста Р.Піккіо установча конференція істориків та філологів з України, Італії, Польщі, США, Канади відбулася в кінці травня — на початку червня 1989 в Неаполі (Італія) на базі Ін-ту сх. студій. 1 червня 1989 прийнято декларацію про створення МАУ, обрано її тимчасове бюро і президента, яким став В.*Русанівський*. 19 жовтня 1989 на установчій конференції в *Києві* заснована Респ. асоціація україністів (див. *Національна асоціація українознавців*), першим президентом якої був обраний І.Дзюба. Американська асоціація українознавства, яку очолив І.Фізер, заснована 8—9 грудня 1989 в м. Кембридж, шт. Массачусетс (США).

1-й конгрес МАУ, скликаний у Києві у серпні 1989, став не тільки суто наук. форумом, але й однією із знакових подій національно-культ. відродження. У приміщенні, збудованому свого часу для музею В.Леніна, вперше на офіційно дозволеному зібранні виконано гімн України. З великим ентузіазмом учасники й гості конгресу вітали провідних науковців *української діаспори*. З доповідями виступили О.Пріцак (США) — «Що таке історія України?», І.*Шевченко* (США) — «Зауваги до теми “Україна між сходом і заходом”», Г.Грабович (США) — «Питання кризи і перелому в самоусвідомленні української літератури», Ю.*Шевельов* (США) — «У довгій черзі: проблеми реабілітації». З увагою були вислухані доповіді Р.Піккіо (Італія) «Від Лаллі до Котляревського: Про еволюцію однієї поетичної формули», І.Дзюби «Україна і світ», С.Козака (Польща) «Білі плями в історії польсько-українських культурно-політичних зв'язків», Я.*Пеленського* (США) «Дослідження української суспільно-політичної думки кінця 19 — початку 20 ст.», Р.*Шпорлюка* (США) «Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця 16 — початку 19 ст.», С.Ґрачотті (Італія) «Про український бароковий класицизм». Діяло 10 секцій і круглих столів, було виголошено понад 300 доповідей та повідомлень, які засвідчили новий етап інтеграції укр. науки зі світовою, включення укр. студій у європ. та світ. контекст. Президентом МАУ обрано Г.Грабовича.

1-й конгрес МАУ став поштовхом для створення нових нац. асоціацій україністів та юрид. оформлення тих, які були на той час у стадії організації. Найдіяльнішими стали Польс. українознавче т-во (голова С.Козак), Італ. асоціація україністів (з 1999 її президентом є Дж.Броджі-Беркофф). Виникли асоціації україністів в Австралії (її очолили Г.Кошарська і М.Павлишин), Болгарії (перший президент Л.Терзійська), Німеччині (першим президентом її був Г.-Й.Торке), Словаччині (М.Мушинка), Угорщині (перший президент І.Удварі), Японії (К.Накаї). Активізувалася діяльність україністів Австрії, Бельгії, Білорусі, Литви, Чехії, Франції та ряду ін. країн. Ряд асоціацій україністів почав видавати наук. збірники та матеріали конференцій, інформаційні бюлетені та ін. матеріали. Згідно з ухвалою к-ту МАУ, обраного на 1-му конгресі, наступний конгрес було вирішено провести у *Львові* на базі *Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*. Головою Нац. к-ту для проведення 2-го конгресу затверджено Я.Ісаєвича. Якщо на київ. форумі серед іноз. гостей переважали вчені укр. походження, то при плануванні роботи 2-го конгресу було докладено всіх зусиль, щоб більшою мірою залучити вчених різних національностей, у т. ч. візантиністів, славістів, соціологів, політологів з країн Європи і Америки. Київ. форум мав назву Конгрес МАУ, натомість львівський було вирішено назвати 2-м Міжнар. конгресом україністів. Аналогічну назву прийняли й наступні конгреси, маючи на увазі наголосити на участі не лише вчених, організаційно пов'язаних з МАУ, а й ширших кіл наук. працівників.

2-й Міжнар. конгрес україністів відбувся з 22 по 28 серпня 1993 у Львові. Проведено 4 пленарні засідання, 113 тематичних засідань, 12 круглих столів. Взяло участь 650 вчених з 23 країн (у т. ч. з України — 430, із США — 50, Польщі — 42, Канади — 31, Росії — 26, Німеччини — 23, Австрії — 14). Коло учасників розширилося за рахунок представників наук. осередків Бельгії, Білорусі, Китаю, Ізраїлю, Франції, Швейцарії, Японії та ін. держав. Готуючи програму конгресу, оргкомітет відмовився від проведення надто широких загальногалузевих секцій, натомість зосередив увагу на організації тематичних засідань і круглих столів, що відбувалися одночасно. За три з половиною дні проведено 113 тематичних за-

сідань, 12 круглих столів, заслухано 470 доповідей та повідомлень. Вперше в такому широкому масштабі був продемонстрований плюралізм поглядів з актуальних питань історії, к-ри й політики України. З доповідями виступили Г.Грабович — «Інтелектуальний контекст українознавства», Я.Ісаєвич — «Українознавчі студії в тоталітарному і посттоталітарному суспільстві», Л.*Костенко* — «Чорнобиль в дозах історичної свідомості», Р.Шпорлюк (США) — «Періодизація української історії 19 ст.», Ї.Марван (Чехія) — «Українська мова в контексті завдань духовної екології». Однією з центральних була дискусія навколо континуїтету істор. та історико-культ. процесу в Україні. Н.Яковенко підкреслила роль князівських родин як носіїв континуїтету реалій між *Київською Руссю* і козац. Україною. С.Леп'явко обґрунтував погляд на спадкоємність між служебним боярством (див. *Бояри*) *Великого князівства Литовського* і *козацтвом*. О.*Толочко* наголосив на тому, що київ. книжники 17 ст. знали про княжу добу переважно з польс. хронік, зокрема, концепція «Галич — другий Київ» у «Кройніці» Феодосія (*Софоновича*) була запозичена з хроніки М.*Стрийковського*, який у цьому питанні повторював погляд галицько-волин. літописця. Розглядалися також вузлові питання історії 19—20 ст. Д.*Бовуа* (Франція) виклав зміст своїх монографій із проблем соціальної і культ. історії *Правобережної України* 19 — поч. 20 ст. А.*Каппелер* (ФРН) висвітлив механізм політизації укр. національно-культ. руху в *Галичині*. Міжнар. контекстові україністики, взаємозв'язкам і діалогові культур було присвячено кілька засідань з різних наук. напрямів. Серед доповідачів були В'ячеслав Рагойша (Білорусь) — «Білорусько-українські зв'язки», Всеволод Рагойша (Білорусь) — «Кафедра білоруської літератури Білоруського державного університету як осередок українознавства в Білорусі», П.Бест (США) — «Лемки в Польщі», Я.Мокляк (Польща) — «Національна політика Польщі щодо Лемківщини», Ф.Сисин (Канада) — «Релігійний фактор у повстанні Б.Хмельницького», Дж.Дінглі (Велика Британія) — «Найчільніші проблеми англомовної Шевченкіани», Ф.Ґольчевський (ФРН) — «ОУН у контексті політичних рухів своєї доби». Успішно була проведена в рамках конгресу конференція в м. *Галич* з питань історії і культ. спадщини *Галицько-Волинського князівства*. Учасники мали змогу ознайомитися з істор. пам'ятками княжої столиці, довідатися про підсумки археол. досліджень. Президентом МАУ обрано Я.Ісаєвича, віце-президентами — В.Жидліцького (Чехія), О.Мишанича (Україна), В.Московича (Ізраїль), Б.*Осадчука* (ФРН), Л.Рудницького (США).

На 3-му Міжнар. конгресі україністів (*Харків*, 26—29 серпня 1996) було обговорено як здобутки, так і проблеми стрімкого розвитку українознавчих студій в Україні та за її межами, висвітлено складні, часом неоднозначні, процеси в соціальному, громадсько-політ., наук. і мистецькому житті України. Крім пленарних засідань, відбулися 92 тематичні засідання і круглі столи, в яких взяли участь бл. 300 укр. та 120 іноз. науковців. Якщо на попередніх конгресах гол. місце займали істор. і філол. науки, а також проблеми культурології, то харків. конгрес засвідчив зростання уваги до України також політиків і політологів, фахівців з політ. психології. Обговорення низки проблем проводилося на перетині історіографічних концепцій та політ. наук із залученням ідейної спадщини нац. літератури та мист-ва. Виступили, зокрема, К.Накаї — з доповіддю «Поява "Нової Східної Європи" та "Нової політики стримування"» — та А.Каппелер — «Теоретичні проблеми формування націй у Східній Європі». Найбільше зацікавлення — і не лише в середовищі мовознавців — викликала доповідь Ю.Шевельова. На прикладі функціонування однієї з частин мови (числівника) він переконливо показав шкідливість тенденцій рад. і пострад. мовознавства оголошувати «нестандартними» також і ті інновації, які служать збагаченню мови та її повнокровному розвиткові. Велика увага приділялася історії та к-рі Слобожанщини, її ролі в загальноукр. процесах та міжнар. культ. контактах. Були виголошені доповіді про літ. творчість та філос. погляди Г.*Сковороди*. Я.Ісаєвича переобрано президентом МАУ на новий термін.

Однією з ознак 4-го Міжнар. конгресу україністів (*Одеса*, 26—29 серпня 1999) було велике зацікавлення культурно-освіт. громадськості та ЗМІ роботою форуму. Підготовчу роботу провів колектив Одес. ун-ту (нині *Одеський національний університет*) на чолі з ректором В.Сминтиною. Започаткували конгрес виступи представників нац. асоціацій україністів А.Вольдана (Австрія), Л.*Винара* (США), С.Козака (Польща), В.Московича (Ізраїль), А.Гумецької (США), М.Павлишина (Австралія), М.Мушинки (Словаччина). Доповіді виголосили І.Дзюба — «Українська культура як майбутнє нації», І.*Курас* — «Соціальні фактори консолідації української політичної нації», З.*Когут* (Канада) — «Формування української національної історіографії», М.*Жулинський* — «Українська література на порозі 3-го тисячоліття», Н.Шляхова — «Українознавство в Одеському університеті», Я.Пеленський (США) — «Україна на зламі тисячоліть: стан і перспективи», Р.Шпорлюк (США) — «Українсько-польські відносини у 19—20 ст.: проблеми періодизації», К.Накаї (Японія) — «Україністика в Японії». У доповідях С.Віднянського «Україна і Європа в 20 ст.: уроки минулого та сучасність», С.*Кульчицького* «Народження і смерть радянського комунізму», Г.*Касьянова* «Національне відродження чи націєтворення», О.Ковальчук «Культурно-національне відродження українців в Росії і республіках СРСР (перша третина 20 ст.)» та ін. простежено різні етапи життя укр. спільноти, відтворено картину рад. дійсності на європ. тлі. У присвяченій М.*Грушевському* сесії, організованій Центром дослідження історії України ім. П.Яцика (див. *Центр українських історичних досліджень Петра Яцика*), взяли участь С.Плохій (Канада) — «М.Грушевський і історія української козаччини», Ф.Сисин (Канада) — «Переосмислюючи образ героя: Богдан Хмельницький у творах М.Грушевського», О.Андрієвська (Канада) — «Переділ історії:

М.Грушевський і П.Мілюков у 1914 році». Широкий спектр запрограмованої проблематики засвідчує неповний перелік тематичних засідань: «Культура, ідеологія. Знакові системи», «Біблія і давня українська література», «Міжконфесійні стосунки», «Культура та філософська думка доби бароко», «Структура сучасної української мови». Наближення нового тисячоліття зумовило тенденцію до підведення підсумків в окремих українознавчих галузях: «Геополітика в українській есеїстиці та критиці кінця століття» — О.Гнатюк (Польща), «Україна на зламі тисячоліть: стан і перспективи» — Я.Пеленський (США), «Українська поезія на європейському материку на зламі тисячоліть: Стан і перспективи розвитку» — І.Трач (ФРН). Велику увагу конгрес приділив проблематиці Одеси та Причорномор. краю. Зокрема, зацікавлення науковців і громадськості викликали доповідь Р.Сільвестер про психологічну і соціальну самоідентифікацію одес. «середнього класу» на поч. 20 ст., презентація укр. перекладу монографії П.Герлігі з історії Одеси 1790—1914. Успішною була сесія, присвячена визначному бібліографові-українознавцю М.*Комарову*. Президентом МАУ обрано М.Жулинського.

5-й Міжнар. конгрес україністів відбувся в Чернівцях (26—30 серпня 2002). Доповідачі на пленарних засіданнях М.Жулинський («Національна культура в умовах глобалізації»), Л.Костенко («Україна як жертва і чинник глобалізаційних катастроф»), І.Дзюба («Україна в пошуках національної ідентичності»), Дж.-Е.*Мейс* із США («Україна як постгеноцидна держава») розглядали здобутки і невирішені проблеми в розбудові демократ. сусп-ва і національно-культ. відродженні України. Порушені в цих доповідях проблеми знайшли поглиблення й деталізацію на 94-х засіданнях тематичних секцій та понад 20-ти «круглих столах». Низку доповідей укр. учених було присвячено питанням методології (І.*Колесник*, В.Підгаєцький, О.Удод та ін.). На великому фактичному матеріалі були побудовані доповіді з історії польсько-укр. відносин польс. істориків (зокрема, Ґ.Мотики «Позиція польського та українського підпілля щодо комунізму після 1944 р.: Спроба порівняльного аналізу»; Ґ.Мазура «Джерела для вивчення новітньої історії України польсько-українських відносин у польських архівах у Лондоні»; нім. дослідниці К.Шенке «Поляки і українці на Волині (1921—1939)»). Вкрай недостатньо висвітлені укр. наукою проблеми «транспортної революції» 19 ст. охарактеризували Р.Рот (Франкфурт-на-Майні, ФРН) та І.Жалоба (Чернівці) в доповіді «Міста і залізниця в сучасних німецьких та українських історичних дослідженнях». Велика увага приділялася питанням буковинознавства, внескові *Буковини* в загальноукр. та світ. к-ру. Особливо змістовною була доповідь А.*Жуковського* (Париж) «Джерела і історіографія Буковини»; К.Шарр (Австрія) зупинився на джерелознавчому аналізі істор. карт та описів Буковини 18—19 ст. На деяких секціях обговорено результати довготривалих міжнар. дослідницьких проектів (напр., «Групові ідентичності та соціальний капітал в пострадянській Україні: регіональний аспект»). Президентом МАУ обрано М. фон Гагена (США).

6-й Міжнар. конгрес україністів відбувся в *Донецьку* (29 червня — 1 липня 2005). На ньому виступили понад 600 учасників з 22-х країн. Доповіді виголосили М. фон Гаген («Помаранчева революція та українознавство»), голова Італ. асоціації україністів Дж.Броджі-Беркофф («Багатомовність і культурний плюралізм — загроза для самосвідомості чи шанс для майбуття?»), І.Дзюба («Донецька складова української культури»), Г.Скрипник («Етнокультурна політика України в контексті сучасних глобалізаційних процесів»). Комплексний характер мали тематичні засідання «Українські виклики для російської культури (ранньомодерна доба)», «Традиції українського парламентаризму», «Українське націотворення кінця 19—20 ст.», «Індустріалізація та урбанізація в Україні 20 ст.», «Практика тоталітарних режимів в Україні». На засіданні, присвяченому *Другій світовій війні*, під час дискусії навколо протилежних позицій Р.Сербина з Канади («Колективна пам'ять як політичний міф: роль "Великої Вітчизняної війни" у формуванні почуття національної приналежності українця») і В.Семистяги з Луганська («Національно-визвольний та культурно-освітній рух під час німецько-нацистської окупації Донбасу, 1941—1943 рр.») зі спогадами виступив Є.*Стахів* — діяч укр. визвол. руху. Традиційно широка проблематика була представлена в дослідженнях українсько-польс. стосунків після II світ. війни, українсько-білорус. взаємин, новітньої історії етнічних меншин в Україні. Плідне обговорення істор. та сучасної соціокульт. проблематики Донбасу відбулося на трьох тематичних засіданнях (Т.Чухліб — «Донеччина — козацький край: до 500-річчя виникнення Кальміуської паланки Війська Запорозького», А.Доценко — «Проблеми трансформації розселення у Донецькому краї в умовах формування гіперурбанізованого постіндустріального суспільства», А.Зеленько — «Про сучасну ситуацію у Донбасі і перспективи на майбутнє» та ін.). Новим президентом МАУ обрано Я.Яцківа.

7-й Міжнар. конгрес україністів відбувся в *Києві* 24—29 червня 2008. У програмі заявлено понад 300 доповідей і виступів вчених з 18-ти країн.

На 10 секціях представлено основні напрямки українознавчих студій — історія України, політологія, етнокультурологія, філософія, релігієзнавство, мистецтвознавство, мовознавство, літературознавство, фольклористика. Окремі секції присвячені українознавчій освіті як складової стратегії держ. буд-ва, теоретико-методологічним проблемам українознавства та українознавчим студіям у різних країнах світу. На 5-ти осн. круглих столах обговорювалися: досвід та перспективи співпраці України з діаспорою; проблеми сучасного франкознавства, зокрема засади академічного 100-томного видання творів І.Франка; голодомор як геноцид укр. народу; наук. спадщина НТШ (до 135-річчя створення т-ва). Окремий круглий стіл мав назву: «Б.О. Рибаков і його місце в українській археологічній науці (до 100-річного ювілею видатно-

го вченого)». У рамках конгресу профільними ін-тами НАН України проведено додаткові круглі столи: «Академічна свобода і кодекс честі науковця», «XVII—XVIII століття в історії України», «Українсько-кримські відносини на межі середньовіччя та раннього модерну», «Актуальні проблеми української медієвістики (пам'яті О. Мишанича)», «Юрій Шевельов — славетний і незабутній (до 100-літнього ювілею вченого)», «Сучасне українське словникарство; тенденції і перспективи» та ін. У рамках форуму обговорено актуальні проблеми сучасної енциклопедистики.

Новим президентом МАУ обрано Г.Скрипник.

Літ.: Вісник Міжнародної асоціації україністів (К.), 1990, № 1; 1991, № 1—4; 1993, № 1; 1994, № 1; 1996, № 1; 1997, № 1; Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22—28 серпня 1993 р.: Літературознавство. Львів, 1993; Те саме. В кн.: Мовознавство. Львів, 1993; Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22—28 серпня 1993 р.: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. Львів, 1994; Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22—28 серпня 1993 р.: Історія, ч. 1 і 2, Львів, 1994; Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22—28 серпня 1993 р.: Філософія. Львів, 1994; I конгрес Міжнародної асоціації україністів. Київ, 27 серпня—3 вересня 1990 р.: Українська література. К., 1995; Формування української нації: історія та інтерпретації. Львів, 1995; Міжнародний конгрес україністів. Харків, 26—29 серпня 1996 р.: Літературознавство. Бібліографія. Інформатика. Х., 1996; Міжнародний конгрес україністів. Харків, 26—29 серпня 1996 р.: Мовознавство. Х., 1996; Міжнародний конгрес україністів. Харків, 26—29 серпня 1996 р.: Філософія. Історія культури. Освіта. Х., 1996; Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р.: Південь України: Одеса. Одеса, 1999; Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р.: Історія, ч. 1 (від давніх часів до початку XX ст.). Одеса—К.—Львів, 1999; Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р.: Історія, ч. 2 (XX століття). Одеса—К.—Львів, 1999; П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Чернівці, 26—29 серпня 2002 р.: Історія, ч. 1—3. Чернівці, 2003, 2004, 2005; Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів: Історія. Політологія, кн. 3, ч. 1, 3. К., 2007; Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів: Літературознавство, кн. 4. К., 2007, кн. 4; Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів: Мовознавство, кн. 5. К., 2007; Web: http://www.mau-nau.org.ua/ (сайт МАУ).

Я.Д. Ісаєвич.

МІЖНАРО́ДНА КОМІ́СІЯ З РОЗСЛІ́ДУВАННЯ ГО́ЛОДУ В УКРАЇ́НІ 1932—1933 РОКІВ. Утворена у зв'язку зі зверненням *Світового конгресу вільних українців* (СКВУ) до юристів і вчених-правознавців із проханням взяти участь у розслідуванні *голодомору 1932—1933 років в УСРР.*

12—14 лютого 1988 в Торонто (Канада) була скликана Міжнар. комісія з розслідування голоду в Україні 1932—33 у складі 7-ми осіб: професора права Лондонського ун-ту (Велика Британія), колиш. прокурора на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946* Дж.Дрейпера; професора Макгілського ун-ту (Канада), колиш. голови к-ту захисту прав людини Секретаріату ООН Дж.Хамфрі; професора Паризького ун-ту, колиш. члена комісії з перегляду франц. карного кодексу Дж.Левассера, професора Буенос-Айреського ун-ту, президента Верховного суду Аргентини Р.Левене; професора міжнар. права Пенсильванського ун-ту (США), колиш. посла США в Колумбії К.Олівера; професора Стокгольмського ун-ту (Швеція) Дж.Сандберга; професора права Катол. ун-ту Лувена (Бельгія) Дж.Верховена. Комісія відмовилася від фінансової підтримки позивача і почала роботу після того, як необхідні кошти були зібрані серед *української діаспори* в різних країнах світу. Було проведено два слухання: 23—27 травня 1988 в Брюсселі (Бельгія) і 31 жовтня — 4 листопада 1988 в Нью-Йорку (США). Заключне засідання відбулося 15—18 листопада 1989 в Лондоні (Велика Британія). На засіданнях розглядалися свідчення, надані позивачем, серед них матеріали комісії Конгресу США по голоду 1932—33 в Україні і перша в УРСР наук. публікація в газ. «Вісті з України» (1988, № 3), на яку вказало посольство СРСР у Канаді. 27 червня 1988 в Робертсбріджі (Сассекс, Велика Британія) відбулося засідання з розгляду свідчень, наданих журналістом М.Маггериджем, який у березні 1933 здійснив поїздку по Пн. Кавказу та Україні, після чого опублікував три статті про голод у газ. «Манчестер гардіан».

Комісія дійшла висновку, що рад. кер-во 1930-х рр. проігнорувало у випадку з голодом осн. норми моралі. Було зазначено, що голод і політика, в результаті якої він виник, не обмежувалися Україною, «навіть якщо території з українською більшістю населення мали трагічну перевагу». Комісія визнала достовірною інформацію, яка підтверджувала існування складових елементів геноциду в подіях 1932—33 в Україні.

Кілька членів комісії виступили з окремою думкою з принципових питань. Дж.Левассер кваліфікував голод 1932—33 як злочин проти людства, а не геноцид, його заг. висновок про події був: геноцид по факту. Р.Левене підтримав Дж.Левассера і зазначив, що Конвенція про геноцид була затверджена *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* 9 грудня 1948, тобто її не можна застосовувати до події, що відбулася 15 роками раніше.

З окремою думкою щодо процедурного питання виступив Дж.Сандберг, який указав, що тільки *СРСР* має підстави і компетенцію розглядати справу про голод 1932—33 в рамках Конвенції ООН про геноцид.

Літ.: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов: Итоговый отчет: 1990 год. К., 1992.

С.В. Кульчицький.

МІЖНАРО́ДНА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЛІКВІДА́ЦІЮ ВСІХ ФОРМ РА́СОВОЇ ДИСКРИМІНА́ЦІЇ схвалена *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* 21 грудня 1965 на основі проголошення 1963 Декларації про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Положення конвенції покладають на д-ви-учасниці зобов'язання вжити заходів для ліквідації всіх форм расової дискримінації, запобігання расизму в усіх його формах, зокрема расової сегрегації і, особливо, апартеїду. Дискримінація за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження, зазначалося в документі, суперечить закладеним у Статуті ООН принципам, є посяганням на гідність особистості, порушенням *Загальної декларації прав людини 1948*, що перешкоджає встановленню й дотримуванню дружніх і мир-

них відносин між д-вами. Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації підписана УРСР 6 березня 1966 і ратифікована Президією ВР УРСР 21 січня 1969 з таким застереженням: «Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, згідно з яким ряд держав позбавляється можливостей стати учасниками цієї Конвенції, носить дискримінаційний характер, і вважає, що Конвенція відповідно до принципу суверенної рівності держав повинна бути відкритою для участі всіх заінтересованих держав без будь-якої дискримінації і обмеження».

Літ.: «Відомості Верховної Ради УРСР», 1969, № 5; Боротьба за ліквідацію колоніалізму. К., 1977; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1962—1970. К., 1977.

І.М. Мельникова.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ДОПОМО́ГИ БОРЦЯ́М РЕВОЛЮ́ЦІЇ (МОДР), за кордоном ще часто іменувалася як Міжнародна червона допомога, створена 30 листопада 1922 на 4-му конгресі *Інтернаціоналу Комуністичного*. Керівний орган — виконком — обирався на всесвітніх конгресах МОДР, місце осідку — спочатку *Москва*, а від кінця 1937 — Париж (Франція). Найактивнішими діячами МОДР були Ю.Мархлевський, П.Лепешинський, К.Цеткін, О.Стасова, Сен Катаяма, В.Пік та ін. МОДР була покликана надавати матеріальну допомогу і юрид. захист політв'язням та політемігрантам і їхнім сім'ям, які боролися за перемогу пролетарської революції. МОДР використовувалася комуніст. партіями з пропагандистською метою для розгортання революц. руху шляхом викриття в її численних періодичних (понад 90 назв) і неперіодичних виданнях переслідувань, репресій, терору, суд. процесів над учасниками класової боротьби, відомими комуніст. функціонерами. Хоча в серед. 1930-х рр. МОДР об'єднувала бл. 75 нац. секцій, які налічували понад 14 млн членів (із них бл. 10 млн входили до рад. секції), проте вона не користувалася широкою підтримкою зарубіжної громадськості. До модрівців там ставилися як до порушників порядку і навіть звинувачували в зрадництві. Враховуючи непопулярність МОДР за кордоном, Виконком Комінтерну ще наприкінці 1924 зобов'язав *Міжнародну робітничу допомогу* перераховувати 10 % зібраних нею коштів на потреби політв'язнів та їхніх родин. Фінансову основу МОДР складали членські внески, головно її рад. секції. Друкованим органом МОДР в Україні був ж. «Інтернаціональний маяк». У міжвоєнний період (до 1939) найгучнішими акціями МОДР стали кампанії протесту проти урядової політики терору над учасниками Вересневого повстання 1923 у Болгарії, *Татарбунарського повстання 1924*, Гуанчжоуського повстання 1927 в Китаї, проти суд. процесів у Сх. Галичині (Володимиро-Волинського 1926—27, Ковельського 1934) над діячами *Комуністичної партії Західної України* та ін., солідарності з учасниками класових боїв 1934 в Австрії та Іспанії, а також громадян. війни в Іспанії 1936—39, на захист Г.Димитрова, Е.Тельмана, А.Грамші, Н.Сакко і Б.Ванцетті. З початком *Другої світової війни* діяльність МОДР у міжнар. масштабі припинилася, хоча її орг-ції до 1947 продовжували існувати в *СРСР*, Франції та в деяких країнах Лат. Америки.

Літ.: *Аврус А.И.* Пролетарский интернационализм в действии. Саратов, 1971; Под знаменем пролетарской солидарности. К., 1971; *Аврус А.И. и др.* Верность пролетарскому интернационализму. Саратов, 1983.

В.В. Павленко.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ «ЖІНО́ЧА ГРОМА́ДА» (МЖГ, МО «Жіноча громада») — добровільна незалежна громад. орг-ція, попередником якої на поч. 20 ст. був гурт під такою ж назвою (1901). 1989 орг-ція відновила свою діяльність у складі *Народного руху України* як «Жіноча громада Руху».

Установчий з'їзд орг-ції відбувся 12 грудня 1992 (зареєстрована Мін-вом юстиції України 8 лютого 1993). Між з'їздами орг-цією керують президент, голова, секретаріат.

Від 1993 — міжнар. громад. орг-ція. Її очолила відома діячка укр. демократ. руху Марія Драч. МЖГ є членом Нац. ради жінок України (1993). Орг-ція має 45 осередків в усіх областях України, а також у д-вах Європи, Пн. Америки та Австралії. Осередки формуються за територіальними, вироб., фаховими або проблемними принципами. Великі осередки поділяються на секції. Так, у київ. осередку працюють секції шкільництва, медико-екологічна, проблем сім'ї, милосердя, наук. конференцій та інформації, етногр. й молодіжна. Працюють групи політ. та екон. аналізу. Орг-ція налічує більше 15 тис. членкинь.

Гол. завданням МЖГ є пропаганда і розвиток ідей з подолання дискримінації жінки в сусп-ві, покращення її становища, виховання жінок — громад. і держ. лідерів, пробудження і заохочення їх до громад. активності, турбота про добробут і побутові зручності сім'ї як матеріальної основи духовного і культ. розвитку жінок.

До програми «Відродження культури і будівництво незалежної України» МЖГ згодом додала гасло «Від добробуту кожної родини — до добробуту Української держави».

Здійснює масштабні заходи у справі допомоги бідним і знедоленим, дітям-сиротам і багатодітним сім'ям, оздоровлення дітей Чорнобильської зони (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) в Україні та за її межами, організації безплатних їдалень для старих і немічних, надання стипендій талановитій творчій молоді, реалізації програми зайнятості жінок в умовах переходу до ринкової економіки та ін.

1993 МЖГ створила Академію жінки (кер. — голова секретаріату МЖГ Тамара Романюк), яка провела цикл лекцій з політології, економіки, к-ри та історії жін. руху в Україні й світі (див. також *Жіночий рух в Україні*), ряд міжнар. конференцій «Жінка у державотворенні». МЖГ зініціювала, організувала й провела «Перший всеукраїнський з'їзд жіночих організацій України» (1994), конференцію «Жінка і демократія» за підтримки *Кабінету міністрів України* і участю представництва *Організації Об'єднаних Націй* в Україні як складову частину Програми України «Жін-

ки у розвитку» (1995), бере активну участь в її реалізації, співробітничає з жін. орг-ціями в Україні та зарубіжжі, здійснює видавничу діяльність.

Починаючи з 1989, МЖГ разом із громад. орг-цією «Жінки в науці», кожні три роки проводить наук. конференції «Жінка в науці і освіті» (2008 відбулася 4-та конференція). Матеріали конференцій опубліковано в окремих збірниках. МЖГ організовувала численні круглі столи: «Сім'я — основа громадянського суспільства», «Вимушене сирітство», «Від ментальності української жінки-матері до національного характеру народу», у грудні 2007 — «Життя духовного основа...», про значення *української мови* у становленні укр. держави.

За ініціативою МЖГ відновлено «Свято матері» в Україні, всеукр. конкурс «Мій тато» та ін. З 2002 розпочато видання журналу «Тато». На поч. 2001 «Жіноча громада» відзначила своє 100-річчя. Орг-ція має спец. статус при Соціально-екон. комісії ООН.

Літ.: Восьмий конгрес Світової федерації українських жіночих організацій 23—27 жовтня 2002 р. Торонто. Онтаріо. Канада. 2002; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» та Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук». Україна, Київ, 3—5 листопада 2005 р. К., 2005; Жіноча громада: 100 років. К., 2006; Життя духовного основа...: Українська мова в системі вищої та середньої освіти України (матеріали круглого столу 17.12.2007). К., 2008; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали Четвертої Міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», присвяченої 130-річчю вищої освіти жінок в Україні. Україна, Київ, 6—8 листопада 2008 р. К., 2008.

О.М. Веселова.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ (МОП)**.** Створена 1919 в Женеві (Швейцарія). Членами МОП є 176 д-в, у т. ч. Україна (від 1954). У жовтні 1946 на конференції в Монреалі (Канада) був прийнятий її статут, який діє досі. Того ж року МОП стала спеціалізованою установою *Організації Об'єднаних Націй*. Це єдина орг-ція в системі ООН, де трудящі поряд із представниками урядів і підприємців беруть участь у її роботі. Гол. мета орг-ції — створення міжнар. стандартів праці шляхом заохочення екон. і соціальних програм, що включають базові права людини, професійне зростання, соціальне забезпечення, умови праці, професійну безпеку, охорону здоров'я й трудові відносини. Осн. напрямами діяльності МОП є розроблення та прийняття міжнар. трудових норм (конвенцій і рекомендацій); тех. співробітництво. Серед найважливіших конвенцій МОП є: «Про скасування примусової праці» (1930, 1957), «Про свободу асоціації і захист права на організацію» (1948, 1949), «Про дискримінацію в галузі праці і зайнятості» (1958), «Про політику в галузі зайнятості» (1964) та ін. Структура МОП — Міжнар. конференція праці, Адм. рада і Міжнар. бюро праці. При МОП діють: Міжнар. ін-т соціально-трудових досліджень (від 1960, Женева) та Міжнар. центр з підвищення професійно-тех. підготовки (від 1965, Турін, Італія). 1969, з нагоди 50-річчя, МОП було присуджено Нобелівську премію миру.

Україна активно співпрацює з МОП. За проектами, запропонованими УРСР, були прийняті резолюції МОП: «Про усунення дискримінації за ознакою статі в питанні заробітної плати» (1956), «Про видавничу діяльність МОП» (1960), «Про проведення досліджень у галузі економічних та соціальних наслідків роззброєння» (1965).

Від 1990 Україна обиралася членом 6-ти галузевих к-тів. За підтримки консультаційних служб МОП в Україні створені Укр. к-т з питань зайнятості, Нац. рада з соціального партнерства та Нац. служба примирення і посередництва. 1997—99 МОП разом із Програмою розвитку ООН (ПР ООН) та Світ. банком впровадила в Україні проект «Модель соціально спрямованого бюджету» і відтоді надає тех. та фінансову допомогу щодо його реалізації. 1997 МОП і ПР ООН за фінансової підтримки швейцарського уряду впровадили в Україні проект, який займається проблемами професійного навчання та перенавчання. Він допомагає передусім робітникам Чорнобильської АЕС, що живуть у Славутичі (місто у Київ. обл.), та репатрійованим *кримським татарам*. Серед ін. проектів можна назвати також створення нац. реабілітаційного центру для інвалідів, проведення поглибленого дослідження праці дітей та ролі тристоронніх агенцій у забезпеченні охорони праці й здоров'я робітників. Спільно з ПР ООН МОП в Україні реалізує програми навчання безробітних. МОП здійснила в Україні майже 20 публікацій, найважливішими з яких є: «Конвенції та рекомендації МОП» у 2-х т., «Огляд політики зайнятості в Україні», «Абетка прав працюючих жінок», «Вирішення трудових суперечок» та ін.

Літ.: *Батюк В.Г.* Україна в міжнародній організації праці. К., 1968; Україна та Організація Об'єднаних Націй: 50 років співробітництва. К., 1995; Международная организация труда: структура, принципы и направления деятельности. М., 1997; ООН і Україна: разом у нове тисячоліття. К., 2000; ***Циганкова Т.М., Гордєєва Т.Ф.*** Міжнародні організації: Навчальний посібник. К., 2001.

Н.В. Кривець.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ У СПРА́ВАХ БІ́ЖЕНЦІВ (ІРО — від англ. International Refugee Organisation; IRO) — була ств. замість ЮНРРА (див. *Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй*), компетентність якої після *Другої світової війни* виявилася недостатньою у вирішенні таких питань, як встановлення *громадянства*, виявлення *воєнних злочинців* тощо. Від 1 липня 1947 до 10 вересня 1948 функції ІРО виконував її підготовчий к-т. 20 серпня 1948 було ухвалено статут ІРО, і з 10 вересня того ж року вона почала діяти. Вищим органом управління ІРО була ген. рада. У період між її засіданнями кер-во здійснював виконавчий к-т. У багатьох країнах існували філії та тимчасові місії ІРО, а також розгалужена мережа комісій і к-тів, що займалися окремими питаннями. Координацією діяльності добровільних допомогових орг-цій займався ств. при адміністрації ІРО спец. консультативний к-т. Порівняно з ЮНРРА ІРО мала істотні переваги: вона була компетентною вирішувати

більш широке коло питань, в її розпорядженні були значні кошти, чисельний адм. апарат і понад 50 спец. періодичних видань. Крім того, ІРО мала свій флот. ІРО займалася питаннями опікунства й надання допомоги великій кількості людей, які в силу різних причин опинилися поза межами країн походження чи останнього місця проживання, еміграції та влаштування на нових місцях сімей і окремих осіб, розселення в країнах осідку, масового розселення. Одним з гол. напрямів її діяльності була *репатріація*. Серед великої маси людей, якими опікувалася ІРО, були й українці. Рішенням *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* ІРО на поч. 1949 була ліквідована як така, що виконала своє завдання, але 3 грудня 1949 ухвалено нову резолюцію про продовження терміну діяльності ІРО до 1 січня 1951. Цією ж резолюцією передбачалося створити з 1 січня 1951 нову структуру в рамках *Організації Об'єднаних Націй* — Верховний комісаріат у справах біженців, який замінив ІРО і діє й досі.

Літ.: *Лещенко Л.О.* Україна на міжнародній арені: 1945—1949. К., 1969; *Павленко М.І.* «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945—1949 рр.). К., 1979.

М.І. Павленко.

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА АРХІ́ВІВ (МРА) — неурядова професійна орг-ція, яка сприяє створенню, розвиткові та використанню світ. архів. спадщини. Об'єднує бл. 1700 членів у понад 180 країнах. Створена у червні 1948. Штаб-квартира МРА розташов. у Парижі (Франція). Перший президент МРА — ген. дир. архівів Франції Ш.Самаран, віце-президенти — Х.Дженкінсон та С.Бак.

Гол. завдання МРА: налагодження, підтримка й зміцнення зв'язків між архівістами всіх країн, професійними орг-ціями та ін. публічними й приватними установами, діяльність яких спрямована на зберігання, організацію й обладнання архівів; всебічне сприяння збереженню, охороні й захисту від усіляких загроз документальної пам'яті людства, організації обміну інформацією між архівістами та їх співпраці, розвитку архів. освіти, поглибленому неупередженому вивченню архів. інформації з метою розкриття складу фондів і вдосконалення процедури доступу до архівів; координація в міжнар. плані діяльності з управління архівами; співпраця з профільними міжнар. інституціями, держ. й недерж. органами.

Членство в МРА закріплено на рівні 5-ти груп: а) центр. дирекції архівів або ін. архів. установи, що поширюють свою діяльність на архіви д-ви: нац., центр., держ., ген. інспекції тощо; б) нац. або регіональні міжнар. асоціації архівістів; в) окремі центр. або місц. архів. установи, вищі навч. заклади, приватні архіви; г) індивідуальні; ґ) почесні. Правом голосу користуються перші дві категорії.

Від 1950 МРА збирає *міжнародні конгреси архівів* (МКА): до 1956 — через три роки, від 1956 — через чотири. 1-й Міжнар. конгрес архівів (21—22 серпня 1950, Париж) затвердив статут МРА. Від 1954 з ініціативи Ш.Бребана з метою поглибленого професійного вивчення проблем архів. справи відбуваються *міжнародні конференції Круглого столу архівів*. У 1990-х рр. запроваджено нову форму спілкування керівників архів. установ усієї Європи — щорічні європ. саміти архівістів, які сприяють зміцненню інтеграційних процесів у європ. архів. середовищі.

Вищий орган управління МРА — ген. асамблея — збирається на сесії під час роботи конгресу для вирішення питань щодо кер-ва і діяльності МРА та її структурних підрозділів, проводить вибори виконкому МРА, затверджує суму членських внесків тощо. У перервах між засіданнями асамблеї радою керує виконавчий к-т у складі президента, віце-президентів (спочатку — 2, від 1992 — 5), ген. секретаря, скарбника та виборних членів (спочатку — 6, у 1980-х — 17). Засідання виконкому відбуваються один раз під час роботи конгресу та один раз за пропозицією президента і на вимогу більшості членів. Адм. функції від 1963 виконує секретаріат з постійним штатом, який сприяє підтримці відносин між членами МРА, займається питаннями співробітництва зі спорідненими установами та ін. міжнар. і міжурядовими орг-ціями, зокрема *ЮНЕСКО*, *Радою Європи*, Міжнар. федерацією бібліотечних асоціацій та установ, *Міжнародним центром з дослідження збереження та реставрації культурних цінностей.*

У 1960-х рр. склалася система галузевих к-тів. Серед перших к-тів — к-т з мікрофільмування, к-т з термінології, редакція ж. «Архівум». МРА має регіональні відння в усіх частинах світу. Архів. служба України є членом МРА від 1956, її представники брали участь у 3—16-му МКА.

1964 до статуту МРА, згідно з рекомендаціями Вашингтонського конгресу з розвитку регіонального співробітництва архівістів, було внесено зміни, які сприяли створенню регіональних орг-цій за межами Європи: «Сарбіка» (1968) — союз країн Пд.-Сх. Азії; «Екарбіка» (1969) — союз країн Пд. і Центр. Африки; «Арбіка» (1972) — союз араб. країн; «Карбіка» (1975) — союз країн Карибського моря; «Ала» (1976) — союз країн Лат. Америки; «Сварбіка» (1976) — союз країн Пд.-Зх. Азії; «Варбіка» (1977) — союз країн Зх. Африки; Європ. комісія з планування й координації (1993); «Євразіка» (2000) — союз Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Монголії, Росії, України. Президенти регіональних орг-цій МРА входять до складу виконкому і звітуються перед ним про свою роботу. В 1970—90-х рр. відбувалися розвиток професійних програм в Африці, Азії, Лат. Америці, дальше удосконалення структури професійних к-тів, комісій і робочих груп, активізувалася видавнича діяльність, завершувалося оформлення внутр. структури МРА.

У *Києві* відбулася 16-та міжнар. конференція круглого столу архівів (1975). Завдяки укр. ініціативам у структурах МРА з'явилися к-т з сигілографії та проектна група з мистецьких та літ. архівів (нині перетворена на професійну секцію). Зростає представництво України в МРА: 1996—2000 представник Гол. архів. управління України входив до складу Бюро з європ. програм і був заст. представника Європи та Пн. Америки у складі викон-

кому; за підсумками 14-го МКА (Іспанія, 2000) працівники архів. установ України ввійшли до складу к-тів з архів. буд-ва та обладнання, архів. законодавства, секцій з архів. освіти та навчання, навч. й освіт. архівів, а також беруть активну участь у діяльності новостворених Європ. та Євразійського регіональних відділень.

Друковані органи МРА — ж. «Архівум» (1951—99), «Бюлетень МРА», «Кома» (від 2000).

Літ.: *Брук Я. ван ден.* От Брюсселя до Пекина: международное сотрудничество архивистов. «Вестник архивиста», 1996, № 5; *Старостин Е.В.* Международные архивные организации и их деятельность. В кн.: Зарубежное архивоведение. М., 1997; *Його ж.* Международный совет архивов: путь в полвека. «Вестник архивиста», 1998, № 3; Web: http://www.ica.org/

І.Б. Матяш, Р.Я. Пиріг.

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА ДЛЯ ЦЕНТРА́ЛЬНО- ТА СХІДНО-ЄВРОПЕ́ЙСЬКИХ СТУ́ДІЙ (International Council for Central and East European Studies) — неурядова орг-ція, яка має на меті сприяння співпраці вчених різних країн, зокрема підготовку і проведення кожні 5 років міжнар. конференцій, видання конференційних матеріалів та довідкових бюлетенів. Виникла на базі заснованого 1974 Міжнар. к-ту рад. і східноєвроп. студій (International Committee for Soviet and East European Studies). Розпад *СРСР* та розширення поняття Центр. Європи на Схід призвели до зміни назви асоціації на Міжнар. раду центрально- та східноєвроп. студій. 2-й Міжнар. з'їзд відбувся 1980 в м. Гарміш (Німеччина), наступні — 1985 у Вашингтоні (США), 1990 — у Гарровгейт (Велика Британія), 1995 — у Варшаві, 2000 — у Тампере (Фінляндія), 2005 — у Нідерландах. У всіх конгресах брали участь численні вчені з України і укр. діаспори. 2005 на 7-му конгресі 15 сесій були повністю присвячені укр. студіям. Загалом укр. тематики торкалися бл. 70 доповідачів. Доповіді охоплювали різноманітні теми: від політ. і соціальних проблем сучасної України до практики влади й сфер володіння в *Київській Русі*, від трудової еміграції з України до національної ідентичності словац. *русинів*. У багатьох виступах розглядалися політичні питання: інтеграція України до *Європейського Союзу*.

Наступний, 8-й, конгрес відбудеться в Стокгольмі (Швеція) 2010. До 2009 побачили світ 64 випуски бюлетеня «ICCEES International Newsletter».

Офіц. веб-сайт: http://www.iccees.ory.

Літ.: «УЇЖ», 2005, № 5.

Р. Сербин.

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА З ПИТА́НЬ ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК І ВИЗНАЧНИ́Х МІСЦЬ (ІКОМОС — від англ. International Council of Monuments and Sites; ICOMOS) — неурядова орг-ція, створена 1965 з метою забезпечення захисту і збереження пам'яток історії та к-ри. Штаб-квартира розташов. у Парижі (Франція). До її складу входять фахівці різних спеціальностей, які залучаються до роботи зі збереження істор. пам'яток та визначних місць. Рада проводить роботу з вдосконалення засобів захисту культ. спадщини на міжнар. рівні, розробляє стратегію захисту пам'яток та стимули для заохочення громадськості багатьох країн до збереження історико-культ. надбання. За час діяльності ІКОМОС відбулося 15 ген. асамблей, що проходили в різних країнах світу. У системі ІКОМОС діють понад 20 спеціалізованих к-тів, зокрема з охорони істор. міст і сіл, реставрації пам'яток мурованої арх-ри, дерев'яного зодчества, археології, істор. садів і парків, традиційної інженерної консервації, організації підготовки фахівців пам'яткоохоронної галузі, документування об'єктів культ. спадщини, туризму та ін. До складу ІКОМОС входить 120 нац. к-тів, які представляють 7 тис. фахівців зі збереження і дослідження проблем консервації та реставрації різних видів і типів пам'яток, менеджерів у галузі охорони пам'яток, туризму, спеціалістів з економіки, пам'яткоохоронного законодавства, сейсмології. В програмах Ради пріоритетне місце посідає реконструкція, реставрація, консервація пам'яток. Рада прийняла низку документів, визначальних для пам'яткоохоронної науки і практики: Флорентійську хартію (1981 р.), Вашингтонську хартію (1987), Лозаннську хартію (1990), Новозеландську хартію (1992), Ризьку хартію (2000) та ін., які присвячені охороні істор. садів і парків, збереженню істор. центрів міст, консервації об'єктів культ. значення, дослідженню і захисту археол. спадщини, запобіжним заходам від пошкоджень місцевостей зі значною кількістю істор. і культ. пам'яток, питанням автентичності та відновлення об'єктів культ. значення. Радою була розроблена низка рекомендацій і резолюцій про умови включення сучасної забудови у межі давніх архіт. ансамблів, консервації малих істор. міст та ін. Рада видає щорічник «Monumentum» і як консультативний орган плідно співпрацює з ЮНЕСКО. За пропозицією ІКОМОС ЮНЕСКО оголосила 18 квітня Міжнар. днем охорони пам'яток та встановила його щорічне святкування в усіх країнах світу.

За рад. часів укр. дослідники культ. спадщини були причетні до діяльності ІКОМОС, працюючи в рад. к-ті Ради. До її складу входили 20 членів — представників союзних республік. Від України в різний час членами к-ту були І.Ігнаткін, Ю.Нельговський, Ю.Асєєв, Л.Прибєга, В.Іваненко, І.Могитич. 1991 у дійсні члени міжрегіонального к-ту ІКОМОС були прийняті відомі укр. фахівці в галузі пам'яткоохоронної справи — П.*Толочко*, А.Антонюк, Н.Сліпченко. Членами-кореспондентами були обрані В.Отченашко, І.Іваненко, Л.Скорик, В.Швець, У.Піхурко, В.Урбанович. *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури* ввійшло до складу ради як член-благодійник. На початку 1990-х рр. Україна долучилася до цієї міжнар. орг-ції як незалежна д-ва. Установчі збори укр. к-ту відбулися 2 червня 1992. Україна бере участь у діяльності Ради з травня 1993, коли рішенням виконавчого к-ту в Парижі був визнаний статут Укр. к-ту ІКОМОС (зареєстрований 1994; з 2008 — Укр. нац. к-т (УНК) ІКОМОС). До його складу входять понад 200 індивідуальних членів, серед яких почесними є В.Ачкасова, С.Кілессо, Ю.Ліхой, Є.Тиманович, П.Тронько, і колективні члени: благодійний фонд «Збереження історико-архітектурної спадщини Львова», держ. історико-

ко-архіт. заповідник в м. *Жовква* Львівської обл. (див. *«Жовква»*), творча архіт. майстерня «Ю. Лосицький», ТОВ Ін-т «Київпроектреставрація». Президентом УНК ІКОМОС у 2007 став М.Яковина, віце-президентом — М.Бевз, вченим секретарем — О.Титова, виконавчим дир. — Ю.Стріленко. Укр. нац. к-т організовує міжнар. конференції і семінари, готує матеріали до номінації пам'яток історії та к-ри до попереднього Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Члени к-ту проводять експертні оцінки проектів консервації, реставрації, охорони і використання об'єктів культ. спадщини. Ними напрацьована значна нормативна база із захисту і збереження нерухомих пам'яток історії та к-ри. К-т має періодичне видання — ж. «Вісник Українського комітету ICOMOS».

Літ.: *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; Праці центру пам'яткознавства, вип. 1. Б/м, 1992; *Прибєга Л.* ICOMOS: сторінки історії. «Вісник Українського комітету ІCOMOS», 2007, № 1; *Титова О.М.* Звітно-виборчі збори українського комітету ІCOMOS. Там само; Icomos Ukraine. Український національний комітет: Збірник документів і матеріалів. К., 2008.

Т.І. Катаргіна.

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА МУЗЕ́ЇВ (МРМ) (ІКОМ — від англ. International Concil of Museums; ICOM) — всесвітня демократ. громад. орг-ція зі сприяння розвиткові зв'язків та взаємодопомозі між музеями та музейними працівниками різних країн. Створена 1946 в м. Париж (Франція) під егідою *ЮНЕСКО*. Вищий керівний орган МРМ — ген. асамблея (збирається раз на три роки). Вищий рекомендаційний орган — ген. конференція (збирається раз на три роки), рішення якої затверджуються ген. асамблеєю. Керівний орган МРМ у період між його ген. конференціями та асамблеями — виконавча рада (10 осіб; збирається тричі на рік). Орг. основа МРМ — міжнар. музейно-галузеві к-ти та асоціації. Існує 5 асоціацій: с.-г. музеїв, музеїв зброї та воєнної історії, музеїв під відкритим небом, музеїв книги і театрального мист-ва та музеїв транспорту. В МРМ діють 25 музейно-галузевих к-тів, у т. ч.: музеїв археології та історії; музейної арх-ри і техніки; музеїв прикладного мист-ва, сучасного мист-ва; консервації та реставрації; костюма й тканини; музейної документації; виховної роботи; етногр. музеїв; міжнар. худож. виставок; підготовки музейних кадрів; музеїв муз. інструментів; краєзнавчих музеїв; науки і техніки; руху за нову музеологію; літ. музеїв. Нині МРМ об'єднує музеї більше 80-ти країн, де створені нац. к-ти. Україна не входить до МРМ (щодо її вступу ведеться підготовча робота). МРМ від 1948 видає щоквартальний бюлетень «Новини ICOM», спільно з ЮНЕСКО щоквартальний часопис «Museum».

Літ.: Терминологические проблемы музееведения: Сборник научных трудов. М., 1986; Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. М., 1989; The International Concil of Museums. Web: http://icom.museum.

Р.В. Маньковська.

МІЖНАРО́ДНА РОБІТНИ́ЧА ДОПОМО́ГА (Міжробдоп) — міжнар. орг-ція пролетарської солідарності. Створена Виконкомом Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*) 12 серпня 1921 в Берліні (Німеччина) з метою координації інтернаціональної робітн. допомоги голодуючим рад. Росії (див. також *Голод 1921—1923 років в УСРР*). Первісна назва — Тимчасовий закордонний к-т допомоги голодуючим в Росії. Керівний орган Міжробдопу — ЦК (знаходився в Берліні, після 1933 — у Парижі, Франція), обирався на міжнар. конгресах орг-ції. Серед засновників і активних діячів Міжробдопу були М.Андерсен-Неске, А.Барбюс, П.Вайян-Кутюр'є, Т.Драйзер, А.Ейнштейн, Р.Ролан, А.Франс, К.Цеткін, Б.Шмераль та ін. видатні європ. й амер. інтелектуали.

Розгорнула свою діяльність в Україні в листопаді 1922, припинила — у травні 1923. Надавала продовольчу та вироб. допомогу. Забезпечувала безплатним харчуванням безпритульних дітей і безробітних. Видала їм 382 тис. 530 продовольчих пайків. Крім того, надіслала дитячим будинкам 45 тис. комплектів одягу і 3,6 тис. пар взуття. Асигнувала 40 тис. дол. США і закупила 20 тракторів для відбудови сільс. госп-ва України. З метою запровадження передових зх. технологій у промсті сприяла відрядженню в Україну іноз. робітників. Філіали торговельно-пром. акціонерного т-ва Міжробдопу «Ауфбау» (Industrie und handel Aktiengesellshaft Internationale Arbeiterhilfe für Sowjet Russland «Aufbay»), яке завозило в УСРР с.-г. техніку, діяли в *Харкові* та Юзівці (нині м. *Донецьк*).

Виконавши первісне завдання — надання допомоги голодуючим Росії та України, почала надавати моральну і матеріальну підтримку робітникам різних країн під час страйків, локаутів, безробіття та стихійних лих. Зокрема 1923—24 зібрала в фонд допомоги нім. страйкарям 600 тис. дол. США, з яких 25 % — в СРСР.

Міжробдоп мав характер масового руху, в ньому переважало колективне членство й постійно існували лише нац. к-ти. Рад. секція Міжробдопу створена 1924. Від 1926 її колективним членом стали рад. *профспілки*. Однією із найбільш значних акцій рад. секції Міжробдопу була кампанія солідарності 1926—27 із заг. страйком і страйком гірників Великої Британії. Поряд із проголошеним курсом на екон. допомогу *пролетаріату*, Міжробдоп підтримував революц. рух у багатьох країнах, брав участь у боротьбі проти *фашизму*. 1935, у зв'язку з неможливістю легального існування в більшості країн, Міжробдоп припинив свою діяльність як самостійне міжнар. об'єднання. Рішенням Виконкому Комінтерну секретаріат Міжробдопу був реформований у внутр. комісію Комінтерну з надання допомоги компартіям у питаннях соціальної політики. Нац. секції та їхні кадри вливалися в орг-ції «народних фронтів» або в осередки, що боролися за їх створення.

Літ.: *Мичев Д.* Межробпом — организация пролетарской солидарности. М., 1971; *Забарко Б.М.* Классовая борьба и международная рабочая помощь. К., 1974; *Забарко Б.М., Макаренко О.А.* Пролетарська солідарність у дії. К., 1985.

В.В. Павленко, О.М. Мовчан.

МІЖНАРО́ДНЕ АГЕ́НТСТВО З А́ТОМНОЇ ЕНЕ́РГІЇ (англ. — International Atomic Energy Agency) (МАГАТЕ) — працює під заг. кер-вом *Організації Об'єднаних Націй* і несе відповідальність за міжнар. дії з використання атомної енергії в мирних цілях. З огляду на поширення використання атомної енергії та на необхідність контролю за цим процесом амер. президент Д.-Д.Ейзенхауер у грудні 1953 звернувся з відповідним поданням до ООН. Орг. становлення МАГАТЕ завершене 29 липня 1957 із уведенням у дію статуту агентства, схваленого представниками 81-ї країни. Здобутки політ. і технологічного розвитку людства поставили завдання контролю за поширенням ядерного озброєння. За ініціативою МАГАТЕ від 1968 *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* визначив 5 ядерних д-в світу: США, *СРСР*, Велика Британія, Франція, Китай (Китайс. Нар. Республіка). Поширення ядерних технологій протягом наступних десятиліть втілилося у ядерних програмах Іраку та Корейської Народно-Демократ. Республіки, серйозні аварії на АЕС у Три-Майл-Айленді (США) та *Чорнобилі* (СРСР; див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) змінили ставлення до атомної енергії у світі та поставили нові завдання перед орг-цією, серед яких є: контроль за безпечною експлуатацією АЕС та розповсюдженням ядерних озброєнь, безпека зберігання ядерних відходів й запобігання ядерному тероризму. Штаб-квартира орг-ції розташов. у *Відні*, регіональні офіси — у Женеві (Швейцарія), Нью-Йорку (США), Торонто (Канада) і Токіо (Японія). Працюють дослідницькі центри й лабораторії у Відні, Зайберсдорфі (Австрія), Монако (Князівство Монако) й Трієсті (Італія). Очолюють МАГАТЕ ген. дир. (від 1997 — д-р М. ел-Барадеї, а з 1 грудня 2009 — Ю. Амано) і 6 його представників. Секретаріат — команда з 2,2 тис. фахівців у більше ніж 90 країнах світу. Вищий орган — ген. конференція, де станом на жовтень 2009 представлені 150 держав-членів. Інформації про діяльність надаються *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй* та *Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*. Регулярний бюджет та добровільні внески становлять фінансові ресурси орг-ції. Бюджет на 2007 склав 283,7 млн *євро*, добровільні внески — 80 млн дол. США.

Україна активно співпрацює з МАГАТЕ: брала участь у роботі установчої міжнар. конференції; 2 квітня 1957 ратифікувала статут орг-ції; у 1968 створила міжвідомчу комісію по зв'язках з МАГАТЕ.

Принципово новий етап у відносинах України з МАГАТЕ розпочався після аварії на ЧАЕС. Під егідою агентства реалізовано *Міжнародний Чорнобильський проект*. В умовах лобіювання МАГАТЕ розвитку атомної енергетики активізувалося науково-тех. співробітництво.

Літ.: Українська РСР у міжнародних організаціях. К., 1984; Юбилей МАГАТЕ. «Международная жизнь», 1997, № 7; *Барановська Н.П.* Україна—Чорнобиль—світ. К., 1999.

Н.П. Барановська, А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРО́ДНЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ М.ГРУШЕ́ВСЬКОГО. Створене 1992 при *Українському історичному товаристві*, яке займається поширенням грушевськознавства на міжнар. форумі, діє як автономна орг-ція. Т-во співпрацює з установами й поодинокими вченими, які займаються дослідженням спадщини М.*Грушевського*, його здобутків та його доби. Грушевськознавство постало в Америці за ініціативою Укр. істор. т-ва як окрема історично-українознавча наука у 1960-х рр. Також окремо і в співпраці з ін. установами т-во ім. Грушевського влаштовує міжнар. конференції та симпозіуми на укр. й міжнар. наук. форумах. Одним із гол. завдань т-ва є не тільки поширення, а й розбудова науки грушевськознавства. Президент т-ва і засн. — проф. Л.*Винар* (Кент, США).

Літ.: *Винар Л.* Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, т. 5. К., 1998; Міжнародне товариство імені М.Грушевського. Київ—Львів, 1998.

О.Н. Кубальський.

МІЖНАРО́ДНИЙ ВАЛЮ́ТНИЙ ФОНД (МВФ) — інтернаціональна фінансова структура, покликана сприяти подоланню кризових явищ, забезпечувати стабільний розвиток світ. економіки. 1945 Міжнар. банк реконструкції та розвитку (або Світовий банк) та МВФ були створені як спеціалізовані установи *Організації Об'єднаних Націй*. Гол. метою МВФ, членами якого є понад 180 країн світу, є організація глобального валютного обміну через створення багатосторонньої системи розрахунків. Кількість голосів у директораті МВФ залежить від квоти капіталу у фонді. Директор МВФ обирається на чотири роки (від 2004 цю посаду обіймає француз Д. Стросс-Кан). Моніторинг стану світ. економіки здійснює Рада керуючих МВФ. Найбільший вплив мають США, тому *СРСР* до 1991 не брав участі у роботі МВФ та Світ. банку.

Надання кредитів обумовлюється виконанням монетарних принципів регулювання соціальних відносин. У країнах-членах МВФ діють спец. представництва цієї структури, які на основі аналізу стану економіки рекомендують або заперечують співпрацю певної країни з МВФ. На поч. 21 ст. структури МВФ перебувають у стадії реформування. Передбачається надання менших кредитів під більші відсотки лише для стабілізації нац. валют. Допомогу слаборозвинутим країнам перебирає на себе Світ. банк.

3 червня 1992 *Верховна Рада України* ратифікувала угоду про вступ до МВФ і Світ. банку. Вступний внесок за Україну сплатили Нідерланди. У період 1994—99 взаємодія з МВФ сприяла макроекон. стабілізації, введенню *гривні*, *приватизації*, демонтажу рад. екон. системи. Співробітництво з МВФ має високу соціальну ціну, тому ліві виступають проти шляху України до «боргової прірви». Але зв'язки з фондом сигналізують іноз. інвесторам, що з країною можна мати справу. Напередодні листопадових 1999-го р. виборів Президента України МВФ призупинив кредитування України під приводом порушення нею імперативних макроекон. показників. Протягом 2000-го р. Україна забезпечувала певне екон. зростання без залучення кредитів МВФ, що засвідчило потребу перегляду стратегії взаємодії із врахуванням нац. екон. інтересів. Беззасте-

режне виконання монетаристських рекомендацій МВФ, напр. Аргентиною, призвело до великих соціальних потрясінь та деградації її економіки. Критика діяльності МВФ, зокрема Дж.Соросом та ін., аргументувалася відсутністю конкретного підходу до потреб економіки країн-боржників, внаслідок чого вони втрачали внутр. інвестиційний потенціал для розвитку. Рух протесту антиглобалістів вважає МВФ інструментом неоколоніалізму, який працює на багаті країни «золотого мільярда».

Впродовж 2005—08 на укр. банк. ринок прийшов іноз. капітал. Після вступу України до *Світової організації торгівлі* (16 травня 2008) вітчизн. сектор було відкрито для купівлі іноз. банками. Інтенсивне валютне кредитування споживацького буму населення та підпр-в не лише сприяло інтеграції укр. фінансової системи до світ. ринку, а й відкрило її економіку для дії як позитивних, так і негативних факторів. Восени 2008 з початком світ. екон. кризи МВФ висловив готовність переглянути принципи співпраці з країнами-боржниками. Україні було обіцяно кредитну лінію у 16 млрд дол., поділену на декілька траншів. Зазначена практика властива для роботи МВФ, оскільки дає можливість постійно контролювати виконання боржниками умов, на яких було надано кредит. У квітні 2009 ВР України ратифікувала поправку до статей Угоди МВФ щодо посилення голосу участі в МВФ, схвалену резолюцією Ради керуючих МВФ 28 квітня 2008, та поправку до статей Угоди МВФ стосовно розширення інвестиційних повноважень МВФ, схвалену Радою керуючих МВФ 5 червня 2008. У травні 2009 Україна отримала другий транш кредиту МВФ. Однак подолання фінансової екон. кризи залежало від заг. поліпшення кон'юнктури світ. економіки. У квітні 2009 на зустрічі глав держав «Групи двадцяти» було прийнято рішення про збільшення валютних запасів МВФ. Китай запропонував замінити долар як світ. валюту на ерзац-валюту, в якій здійснюються розрахунки МВФ (т. зв. спец. права запозичення — Special Drawing Rights; SDR). «Спеціальні права запозичення» є «кошиком валют» провідних донорів МВФ — амер. долара, спільної грошової одиниці *Європейського Союзу — євро*, япон. єни та китайс. юаня. Переведення кредитних розрахунків у SDR дало б можливість поліпшити платіжний баланс країн-боржників.

Літ.: *Гайдар Е.* Государство и эволюция. М., 1995; *Сорос Джордж.* Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. М., 1999; *Мартин Г.П., Шуман Х.* Западня глобализации: атака на процветание и демократию. М., 2001; Распад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы. М., 2001; *Стігліць Дж.* Глобалізація та її тягар. К., 2002; *Делягин М.* Мировой кризис. Общая теория глобализации. М., 2003.

А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРО́ДНИЙ КО́ДЕКС Е́ТИКИ АРХІВІ́СТІВ (МКЕА) — документ, що містить етичні норми, які регламентують поведінку представників професії архівіста. Прийнятий на 13-й сесії Ген. асамблеї *Міжнародної ради архівів* (Пекін, Китай, 6 вересня 1996). Зміни й доповнення до МКЕА розглядалися на 15-му Міжнар. конгресі архівів (*Відень*, серпень 2004; див. *Міжнародні конгреси архівів*). Містить вступні зауваги (6 статей) та осн. текст (26 статей). Спрямований на оптимізацію роботи архівістів, запроваджує високі стандарти поведінки архівістів, нагадує їм про професійну відповідальність за збереженість документів, сприяє зміцненню сусп. рейтингу представників цієї професії та довіри до них. Поширює дію на всіх, хто причетний до контролю, нагляду, зберігання, забезпечення збереженості архів. документів, управління архівами. Таких осіб у кодексі визначено терміном «архівіст». Гол. положення кодексу визначають, що пріоритетний обов'язок архівіста полягає в збереженні цілісності документів, які знаходяться під його опікою. Ознаками професіоналізму архівіста вважаються об'єктивність і неупередженість, дотримання загальноприйнятих архів. норм і принципів, забезпечення безпеки архів. інформації, організація належного доступу до архів. документів, видання спец. довідників, систематичне підвищення професійного рівня, невикористання службового становища у власних інтересах, розвиток міжнар. співпраці.

Дж.: «Архіви України», 1995, № 1—3; «Архівіст: Вісник САУ», 1999, № 1 (4); Хрестоматія з архівознавства. К., 2003.

І.Б. Матяш.

МІЖНАРО́ДНИЙ КОМІТЕ́Т ІСТОРИ́ЧНИХ НАУ́К (МКІН) — неурядова орг-ція, створена для налагодження співпраці істориків з різних д-в світу. Гол. формою діяльності к-ту є проведення кожні п'ять років міжнар. конгресів істор. наук (див. *Міжнародні конгреси істориків*). МКІН заснований на установчому засіданні в Женеві (Швейцарія) 14 травня 1926 згідно з ухвалою 5-го Міжнар. конгресу істор. наук від 15 квітня 1923.

Складається з представників нац. к-тів істориків, які репрезентують істор. дослідні установи своїх країн, а також міжнарод. асоціації, к-ти, т-ва, ін. об'єднання, що спеціалізуються на вивченні різних галузей істор. знань. МКІН може утворювати внутр. комісії, яким доручається організація окремих наук. проектів. До Бюро МКІН входять президент, 1-й та 2-й віце-президенти, 6 членів, ген. секретар і скарбник. Ген. асамблея МКІН проводиться в рамках конгресів і один раз у проміжку між конгресами. МКІН видає щорічний інформаційний бюлетень. У кожному його номері друкуються статут МКІН, короткі протоколи засідань Ген. асамблеї і бюро за минулий рік, інформація про склад та діяльність нац. к-тів істориків і про кер-во міжнар. асо-

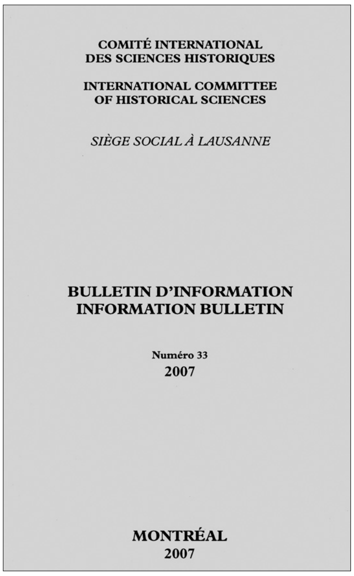

Comité international des sciences historiques. International committee of historical sciences. Siège social á Lousanne. Bulletin d'information. Information bulletin. N. 33. Монреаль, 2007. Обкладинка.

ціацій і к-тів, а також про проведені й заплановані конгреси. 1926—97 був видавцем Міжнар. бібліографії істор. наук, яку від 1993 публікує вид-во К.-Г.Заура (Мюнхен, Німеччина) незалежно від к-ту. 1929 МКІН ухвалив прийняти до свого складу представника України, але це місце було привласнене делегацією *СРСР*. 1942—43 ген. секретар МКІН М.Леритьє опублікував франц. мовою у бюлетені МКІН працю М.*Грушевського* «Київське князівство в середніх віках» (уже по смерті вченого). Ген. асамблея в Монреалі (Канада) 1995 прийняла ухвалу про відновлення членства України в МКІН, членом якого з того часу є голова *Українського національного комітету істориків*.

Президентами МКІН були: 1926—33 — Г.Кут (Норвегія), 1933—38 — Г.Темперлей (Велика Британія), 1939—47 — В.Леланд (США), 1947—50 — Г.Набгольц (Швеція), 1950—55 — Р.Фавтьє (Франція), 1955—60 — Ф.Шабо (Італія), 1960—63 — Г.Шмід (Австрія), 1965—70 — П.Арсен (Бельгія), 1970—71 — А.Губер (СРСР), 1972—75 — Є.Жуков (СРСР), 1975—80 — К.-Д.Ердман (ФРН), 1980—85 — О.*Гейштор* (Польща), 1985—90 — Е. де ла Торре Вілліар (Мексика), 1990—95 — Т.Баркер (Велика Британія), 2000 — І.Беренд (США), 2000—05 — Ю.Кокка (ФРН), з 2005 — Л.Песет (Іспанія). Секретаріат від 1926 до 2000 постійно діяв у Парижі (Франція), де працювали ген. секретарі: М.Леритьє (1926—46), Ш.Моразе (1948—50), М.Франсуа (1950—75), Е.Арвейлер (1975—90), Ф.Бедаріда (1990—2000), з 2000 ген. секретарем став Ж.-К.Робер (Монреаль, Канада). Скарбником обирається представник Швейцарії; від 1955 він має офіс у Лозанні (Швейцарія).

Станом на 2008 до МКІН належать 54 нац. к-ти і 29 міжнарод. орг-цій. Це, зокрема, міжнар. асоціації досліджень Пд.-Сх. Європи, сучасної історії Європи, історії права та інституцій, екон. студій, візантиністики, соціальної історії, міжнар. к-ти історії II світ. війни, міжнар. комісії порівняльної історії д-в, історії міжнар. відносин, історії Франц. революції, істор. демографії, слов'янознавства, історії парламентів, ун-тів, міст, історії подорожей і туризму, історії й теорії історіографії, Міжнар. федерація т-в та ін-тів вивчення Ренесансу, Міжнар. федерація дослідження історії жінок, Панамериканський ін-т географії та історії, Міжнар. асоціація т-в для вивчення історії євреїв, Міжнар. постійна конференція історії освіти, Т-во вивчення хрестових походів і Лат. Сходу, Міжнар. т-во історії фізичної культури і спорту, Асоціація араб. істориків, Міжнар. ін-т археології, історії та історії мист-ва в Римі (Італія). При МКІН у різний час було утворено низку внутр. комісій, у т. ч. Асоціацію проти маніпуляцій історією, Асоціацію афр. істориків, Міжнар. к-т лат. палеографії, Міжнар. к-т істор. метрології, Міжнар. комісію дипломатики, Міжнар. комісію з вивчення «холодної війни», Міжнар. комісію з історії Балтики, Міжнар. асоціацію з питань ЗМІ та історії, Міжнар. комісію з питань історії журналів, Комісію з вивчення суверенітету, Т-во історії миру. Значна кількість асоціацій і внутр. комісій регулярно проводить наук. зустрічі й має власні публікації, інші — обмежуються участю в діяльності МКІН. Укр. історики не раз брали участь у наук. конференціях, організованих асоціаціями, комісіями та к-тами, що належать до МКІН або пов'язані з ним. У вересні 2007 в Любліні (Польща) і *Львові* проведена конференція, організована Міжнар. асоціацією порівняльного вивчення Церков.

Літ.: *Hrushevsky M.* La principate de Kiev au moyen âge. «Bulletin of the International Committee of Histori col Sciences», vol. 12, part 1—2 (47—48), Paris, 1941—1943; *Erdmann K.D.* Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen, 1987; *Ісаєвич Я.Д.* IX Міжнародний конгрес істориків в Осло. «УІЖ», 2001, № 1; *Erdmann K.D.* Toward a Global Community of Historians: The International Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1998—2000. New York — Oxford, 2005; Comité International des Sciences Historiques. Bulletin d'Information / International Committee of Historical Sciences. «Information Bulletin», nr 34, Montréal, 2008; Web: http://www.cish.org/

Я.Д. Ісаєвич.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЦЕНТР З ДОСЛІ́ДЖЕННЯ ЗБЕРЕ́ЖЕННЯ ТА РЕСТАВРА́ЦІЇ КУЛЬТУ́РНИХ ЦІ́ННОСТЕЙ, Римський центр (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, з 1978 була прийнята й почала широко використовуватися абревіатура ICCROM — від. англ. The International Centre for Conservation in Rome, The Rome Centre; укр. — ІККРОМ, Римський центр). Статут центру був затверджений на 9-й сесії Ген. конференції *ЮНЕСКО* (Нью-Делі, Індія, 1956). З 1959 розміщується в Римі на запрошення уряду Італії і за угодою з ЮНЕСКО. Центр є міжурядовим органом, членами якого стають держави-члени ЮНЕСКО. Асоційованими членами можуть бути держ. установи країн — не членів ЮНЕСКО, приватні та громад. інституції. 1959 р. членами ІККРОМу були 9 д-в, 1986 — 73, 2008 — 126. Управління здійснює Ген. Асамблея, до складу якої входять делегати від країн-членів ІККРОМу, яка скликається кожні два роки. На засіданні асамблеї узгоджують пріоритетні напрями діяльності, затверджують програми, розглядають фінансові питання, обирають Ген. директора і Раду центру. Осн. функціями ІККРОМу є: збір наук. та тех. інформації, вивчення наук. проблем та поточне документування тех. засобів захисту та відновлення культ. об'єктів; призначення, координація досліджень у цій сфері; надання консультацій та рекомендацій із заг. та спец. питань; допомога у підготовці дослідників і тех. робітників з реставраційних технологій; залучення широких кіл громадськості до діяльності зі збереження пам'яток. Центр здійснює експертну оцінку стану збереження об'єктів, включених до Списку Всесвітньої спадщини. Основним засобом поширення досвіду ІККРОМу, окрім збору наук. та тех. інформації, є навч. програми. Рим. центр займається підготовкою спеціалістів із менеджменту пам'ятоохоронної діяльності, ідентифікації культ. цінностей та фахівців різноманітного профілю з консервації та реставрації рухомих і нерухомих пам'яток. Першими були курси з підготов-

ки архітекторів-консерваторів зі збереження істор. будинків та центрів істор. міст, організовані спільно з Рим. ун-том на поч. 1960-х рр. Згодом, разом із Рим. ін-том реставрації (Istituto Centrale del Restauro in Rome), були введені щорічні 4—6-місячні курси з підготовки фахівців із консервації фрескового живопису (1968), наук. принципів консервації істор. об'єктів і старожитностей (1974), превентивної консервації музейних колекцій (1975). З 1980-х рр. діяльність центру розширилася за рахунок введення довгострокових міжнар. і регіональних програм з консервації музейних, бібліотечних і архів. колекцій, археол. розкопок, істор. будинків і споруд, істор. середмістя, культ. ландшафтів. Додатково ІККРОМ організовує курси в різних частинах світу, включно із серією навч. програм зі специфічних галузей — таких, як дерев'яні об'єкти Норвегії, кам'яниці Венеції, глинобитні споруди Перу, фресковий живопис Таїланду, а також кліматичний та освітлювальний контроль у музеях Лондона, Дубліна, Лос-Анджелеса та Каракаса. ІККROM співпрацює з такими орг-ціями, як *ЮНЕСКО*, *Міжнародна рада музеїв (ІКОМ)*, *Міжнародна рада з питань охорони пам'яток і визначних місць*, Міжнар. спілка архітекторів (МСА) та багатьма нац. ін-тами різних країн шляхом створення спільних нац., регіональних, місц. програм. Центр має спеціалізоване періодичне вид. «ICCROM Newsletters» англ., франц., іспан. мовами. Фахівці центру брали активну участь у міжнар. проектах ЮНЕСКО із врятування пам'яток історико-культ. значення у Мексиці, Пакистані, Нубії (істор. область у долині між 1-м і 5-м порогами р. Ніл, на території сучасних Єгипту й Судану), міст Венеція і Флоренція в Італії тощо. Щороку він проводить спеціалізований курс із підготовки архітекторів-консерваторів для збереження істор. будинків, пам'яток і пам'ятників.

Літ.: *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; Cevat Erder. ICCROM An International Clearinghouse and Training Center//The challenge to our cultural heritage. Wash., 1986; International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property. [Електронний ресурс] Режим доступу до сторінки: http://www. iccrom.org/ eng/00about en.shtml.

Т.І. Катаргіна.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЧОРНО́БИЛЬСЬКИЙ ПРО́ЕКТ (МЧП) — акція, ініційована урядом *СРСР* у жовтні 1989 та реалізована *Міжнародним агентством з атомної енергії* з метою оцінки заходів, проведених владою щодо населення, яке мешкало на радіаційно забруднених в результаті аварії на ЧАЕС у квітні 1986 територіях (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Передбачалася перевірка методологій та технологічних процесів, що реалізовувалися рад. орг-ціями під час вирішення проблем ліквідації наслідків аварії; підтвердження реальності даних, наданих до МАГАТЕ та опублікованих у наук. літературі; формування позиції щодо 35-берної концепції впливу іонізуючого опромінення на організм людини.

Для виконання проекту було залучено майже 200 учених з 25-ти країн світу, а також Комісії Європ. співт-ва, продовольчої і с.-г. орг-ції *Організації Об'єднаних Націй*, *Міжнародної організації праці*, Наук. к-ту ООН з дії атомної радіації, *Всесвітньої організації охорони здоров'я* та самого МАГАТЕ. Було створено Міжнар. консультативний к-т (МКК), який координував цю роботу. До нього входили відомі науковці з провідних ун-тів та лабораторій світу. СРСР представляли: В.Губанов (К-т з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС), А.Степаненко (АН Білорус. РСР, Мінськ), С.Волощук (Держ. к-т РРФСР з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, *Москва*) та В.*Бар'яхтар* (АН УРСР, *Київ*).

Організаційно МЧП готувався в кілька етапів: у лютому 1990 відбулося попереднє засідання МКК, у березні значна група вчених збирала інформацію у забруднених регіонах України, Білорусі та Росії, у квітні 1990 в Києві та Мінську відбулося перше засідання МКК, а в березні 1991 — підсумкове. Кінцевий результат зусиль — «Технічна доповідь», видана 1991 у Відні (книга обсягом 740 с. великого формату). Вона містить опис історії події, дані (на той час) про забруднення довкілля, рівні радіаційного опромінення і його вплив на здоров'я населення, а також про вжиті захисні заходи.

Час, який пройшов після аварії на ЧАЕС, продемонстрував недостатність знань та інформаційну упередженість виконавців проекту й викривлення ними трагічних наслідків Чорнобильської катастрофи для населення України та ін. постраждалих регіонів, що дало підстави на поч. 1990-х рр. сприймати трагедію кількох мільйонів українців, білорусів і росіян лише як наук. проблему. Розуміння трагічності ситуації прийшло пізніше. Продовження МЧП у 2002, 2005 та наступні роки засвідчило боротьбу протилежних точок зору на наслідки Чорнобильської катастрофи 1986.

Літ.: Международный Чернобыльский проект: оценка радиологических последствий и защитных мер: Доклад Международного консультативного комитета. М., 1991; Чернобыль: Пять трудных лет: Сборник материалов. М., 1992; Чорнобильська катастрофа. К., 1996; *Барановська Н.П.* Україна—Чорнобиль—світ. К., 1999.

Н.П. Барановська.

МІЖНАРО́ДНІ ВІДНО́СИНИ — історично сформовані різноманітні зв'язки поміж *державами* та ін. суб'єктами міжнар. права. Зовн. політика як заг. курс д-в у міжнар. справах є втіленням міжнар. відносин. Найважливішим засобом здійснення зовн. політики є дипломатія як раціонально організована системна діяльність, спрямована на ведення переговорів, підписання міжнар. угод, аналіз осн. тенденцій і перспектив регіональних та глобальних М.в. Дипломатія є інструментом створення норм міжнар. права, яке регулює М.в. У 1990-ті рр. після закінчення *«холодної війни»* та розпаду *СРСР* виникла однополюсна система М.в. із гегемонією єдиної супердержави — США. Водночас визначилися тенденції до формування регіональних центрів сили майбутньої багатополюсної системи М.в. *Українська Радянська Соціалістична Республіка* як одна з держав-засновниць *Організації Об'єднаних Націй* формально була суб'єктом М.в., але лише після проголошення незалежності стала повноправним учасником сучасної системи міжнар. відносин.

Літ.: *Івченко О.Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; *Гуменюк Б.І.* Основи дипломатичної та консульської служби. К., 1998; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1998; *Мальський М., Мацях М.* Теорія міжнародних відносин. Львів, 2005; *Хонин В.* Теория международных отношений: Общая часть. К., 2005.

А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРО́ДНІ КОНГРЕ́СИ АРХІВІВ — міжнар. форум зі статусом тимчасово діючих органів *Міжнародної ради архівів* (МРА). Перший конгрес, що відбувся в серпні 1950 в Парижі (Франція) за участю 350 представників 24 країн, затвердив статут МРА. 1950—56 конгреси збиралися раз на три роки, а після 1956 — раз на чотири. Упродовж 1950—2008 відбулося 16 конгресів, на яких обговорювалися найскладніші проблеми діяльності архівів (статус держ. архівів, архівні технології, бібліографія та термінологія, лібералізація доступу до архів. документів, професійна освіта архівістів, еволюція і розвиток архів. законодавства тощо). Тематика конгресів охоплювала практично всі актуальні питання архів. справи: контроль за відомчими архівами, статус приватних архівів, архів. бібліографія (Париж, 1950); фінансування архівів, архіви та історія мист-в, архіви істор. музеїв, підготовка архівістів (Гаага, Нідерланди, 1956); архів. устаткування, експертиза цінності архів. документів, приватні архіви (Флоренція, Італія, 1956); реставрація архів. документів і печаток, зберігання картографічних документів, екон. та соціальні дослідження в архівах (Стокгольм, Швеція, 1960); класифікація архів. інформації, архів. видання, діяльність к-ту із сфрагістики (Брюссель, Бельгія, 1964); лібералізація доступу до архів. інформації, нац. програми публікації документів, використання мікрофільмів для дослідження і публікації (Вашингтон, США, 1966, Надзвичайний конгрес); лібералізація доступу до архів. інформації і політика мікрофільмування, історія архівів, відомчі архіви установ, архіви підпр-в, реставрація документів, діяльність к-ту зі сфрагістики (Мадрид, Іспанія, 1968); стосунки між держ. і відомчими архівами, особливості підготовки науково-довідкового апарату, поліпшення діяльності архівів літератури і мист-ва, арх-ри і кінофотодокументів (*Москва*, 1972); реорганізація архів. справи (Вашингтон, 1976); «Використання архівної інформації з науковою метою» (Париж, 1980, ювілейний конгрес); «Виклик архівам — зростаючі завдання при обмежених засобах» (Бонн, ФРН, 1985); «Нові архіви» (Париж, 1988); «Професійна освіта архівістів» (Монреаль, Канада, 1992); «Архіви в кінці XX ст.: оцінка минулого і погляд у майбутнє» (Пекін, Китай, 1996); «Архіви нового тисячоліття та інформаційне суспільство» (Севілья, Іспанія, 2000); «Архіви, пам'ять і знання» (Відень, 2004); «Архіви управління і розвиток: планування майбутнього суспільства» (Куала-Лумпур, Малайзія, 2008). В останньому конгресі взяли участь бл. 1200 делегатів із 138 країн світу. Представники архів. служби України брали участь у 3—16-му М.к.а.

Матеріали конгресів оприлюднювалися в ж. «Archivum» (1950—2000), після 2000 публікуються в ж. «Comma».

Літ.: *Кечкеметі Ш.* Міжнародна рада архівів. «Архіви України», 1975, № 4 (132); XIV Міжнародний конгрес архівів. «Вісник Державного комітету архівів України», 2000, № 4; *Матяш І.* Міжнародний «відкритий» конгрес архівів у Відні. «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2004, № 3; *Її ж.* 15 Міжнародний конгрес архівів «Архіви, пам'ять і знання». В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 12. К., 2004; Web: http://www.ica.org.

І.Б. Матяш.

МІЖНАРО́ДНІ КОНГРЕ́СИ ІСТО́РИКІВ (Міжнародні конгреси історичних наук)**, обговорення на них проблем українознавства та участь учених з України** — всесвітні конгреси дослідників історії та суміжних наук. Скликаються з 1900 щоп'ять років (з перервами під час двох світ. війн). Від 1928 їх організує *Міжнародний комітет історичних наук* (МКІН) за участю нац. к-ту істориків тієї країни, де проводиться черговий конгрес, співорганізаторами є нац. к-ти ін. країн, асоційовані з МКІН міжнар. об'єднання (к-ти, комісії) з різних галузей істор. знань. До 2005 проведено 21 конгрес, 22-й має відбутися в м. Амстердам (Нідерланди) 2010.

Документацію конгресів містять Бюлетень МКІН, (1926—1942), та Інформаційний бюлетень МКІН (від 1953, видання продовжується). Архів МКІН за 1926—45 зберігається в Лозанні (Швейцарія), за пізніший час — у Парижі (Франція), архів. спадщина організаторів та учасників конгресів є в різних збірках, зокрема у Федеральному архіві ФРН у Кобленці.

Ініціатором проведення Міжнародних конгресів істориків був Р. де Мольд Ла Клав'єр, ген. секретар Т-ва дипломатичної історії, яке діяло в Парижі від 1886. 1898 це т-во скликало в Гаазі (Нідерланди) 1-й Міжнар. конгрес дипломатичної історії, на якому було бл. 300 учасників, з них бл. 100 дипломатів і колиш. дипломатів, прибл. 60—70 професорів ун-тів та архівістів. На першому засіданні Р. де Мольд проголосив започаткування регулярних світ. зібрань істориків. Проте надалі Т-во дипломатичної історії усунулося від підготовки конгресу і нею зайнявся, під патронатом франц. уряду, к-т на чолі з постійним секретарем Франц. академії, істориком античності Ґ.Буасьє.

1-й конгрес (23—28 вересня 1900, Париж) мав назву Міжнар. конгрес порівняльної історії. Він став одним із форумів, скликаних у зв'язку з Паризькою світ. виставкою. Зареєстровано до 800 учасників, але активну участь взяли бл. 100—200 учених. Президент конгресу Ґ.Буасьє визначив як його завдання полегшення контактів між різними галузями істор. науки, поліпшення взаєморозуміння учених незалежно від нац. кордонів. Голова секції порівняльного вивчення права А.Есмейн говорив про засади *історизму*, які включають вплив істор. мислення на споріднені науки, а також про роль історії в самоусвідомленні індивідуального обличчя націй. Голова секції заг. і дипломатичної історії А.Усеє підставою історизму назвав позитивні знання, що спираються на максимально повне й адекватне використання джерел. Натомість у секції історії природничих наук Ґ.Міло стверджував обмеженість позитивізму О.Конта. Ректор Ясського ун-ту А.Ксе-

нопол теж критикував позитивістський підхід, обстоюючи важливість творчих гіпотез, зокрема для обгрунтування концепції дако-румун. континуїтету. Угор. учасники, зокрема М.Дарваї, полемізували з цією теорією, покликаючись на вимоги позитивного методу (див. *Позитивізм в історичній науці*).

Чи не єдиним доповідачем, пов'язаним з Україною походженням і колом своїх наук. зацікавлень, був Макс. *Ковалевський*, на той час професор у Парижі. Він виступив з доповіддю «Робітниче законодавство у 2-й половині середньовіччя».

2-й конгрес істориків, 1—9 квітня 1903, Рим (Італія). Зареєстровано 2006 учасників, у т. ч. з Італії — 1144, з Німеччини — 358, з Франції — 194. Серед 85 учасників з австрійс. частини Габсбурзької монархії 61 приїхали з коронного краю Австрія, 12 — з *Королівства Галіції і Лодомерії*, 11 — з чеських земель; учасників з країв угор. корони було 12. Істориків з *Російської імперії* прибуло 47, в т. ч. 16 поляків, 2 фіни. З доповідями або повідомленнями виступили 266 учених, у т. ч. з Італії — 188, з Франції — 28, з Німеччини — 18, з Рос. імперії — 5 (у т. ч. 2 — з *Королівства Польського*). Конгрес проведено із значно більшим розмахом, ніж два попередні. Уряд Італії доручив кер-во підготовкою П.Віллларі, президентові Академії деї Лінчеї, голові Італ. істор. ін-ту, ген. секретарем був призначений Д.Горріні. Центр. місце зайняли доповіді визначних італ. учених. У вступній промові П.Віллларі пов'язав розвиток нац. *історіографій* з формуванням нац. свідомості народів, хоча й твердив, що історія є фундаментом соціальних наук. На відміну від назагал оптимістичних прогнозів на Паризькому конгресі, промовець нагадав, чим завершилася проповідь справедливості, братерства й миру ідеологами *Французької революції кінця 18 століття*. Ґ.Моно (Франція) у доповіді «Мішле та Італія» наголосив на позитивних аспектах італ.-франц. істор. взаємин. Віце-президент конгресу й почесний президент секції історії філософії та релігії А. фон Гарнак виступив з текстологічним аналізом Нового Завіту (див. *Біблія*). Ф.Поллок (Велика Британія) обгрунтовував потребу спільного застосування історично-генетичного та порівняльного методів в історії права й політ. наук. Р.Салей (Франція) вказав на заслуги Р. фон Їгерінга у створенні концепції права як відображення конфлікту інтересів сусп. груп, інтерпретованих з позицій соціального дарвінізму. Ще послідовніше застосував ідеї Ч.-Р.Дарвіна до сусп. феноменів Л.Гартман, пов'язаний з Неапольською економічно-юрид. школою. Б.*Кроче* мав кілька доповідей. Зазнавши в минулому впливу ідей К.*Маркса* і Г.-В.Гегеля, він на той час виступив проти детермінізму й телеології, властивих істор. матеріалізмові, і водночас відкинув метафізичні елементи гегелівської *філософії історії*. Постулюючи, що історія є знанням, а не наукою, Б.Кроче підтримав тезу про відмінність історії від природничих наук. З університетів України мали доповіді дослідники старожитностей Пн. Причорномор'я Ю.*Кулаковський* (*Київ*) і Е.*Штерн* (*Одеса*). Виступив також В.Модестов, який 1864—93 (з перервами) був професором в Одесі, пізніше в Казані (нині столиця Татарстану, РФ), *Санкт-Петербурзі* і, врешті, в ун-тах Італії.

3-й конгрес, 6—12 серпня 1908, Берлін. 1042 учасники, з них 710 — з Німеччини і лише 332 — з ін. країн: Італії — 57, Рос. імперії — 43, Великої Британії — 33, Швеції — 30, австрійс. частини Габсбурзької монархії — 30 (у т. ч. 8 чехів, 2 поляки), угорської — 13 (у т. ч. 2 словаки), Франції — 23. Із 180 доповідачів: з Німеччини — 69, Італії — 20, Австро-Угорщини і Франції — по 15, з Великої Британії — 12.

Конгрес зібрався в умовах загострення міжнар. відносин, проте політ. заангажованість деяких істориків, як правило, не позначилася на тематиці й змісті доповідей. Не було секції з питань теорії та методології історії, методика конкретних досліджень обговорювалась на секціях сходознавства, стародавніх Греції та Риму, політ. історії, культурно-інтелектуальної історії середньовіччя і нової доби, історії Церкви, історії мист-ва, спец. істор. дисциплін. Секції очолювали берлінські професори А. фон Гарнак та ін. К.Лампрехт розповів про заснований ним у Лейпцигу (Німеччина) Ін-т культ. та заг. історії. Значний резонанс у наук. періодиці отримали доповіді на такі теми, як: поява істор. пам'яток у долині Нілу (Ґ.Масперо), генеза рим. колонату (М.*Ростовцев*), історіографія *ісламу* (Л.Каетано). М.*Бубнов* з Києва мав доповідь про походження і еволюцію араб. цифр. У секції антич. історії ун-ти України представляли В.Бузескул (*Харків*), Ю.Кулаковський (Київ), Е.Штерн (Одеса). Виступив також дослідник *античних держав Північного Причорномор'я* Б.*Фармаковський* із С.-Петербурга.

4-й конгрес, 3—9 квітня 1913, Лондон (Велика Британія). Бл. 680 учасників, з них із: Великої Британії — 450, Німеччини — 65, Рос. імперії — 30, Австрії — 25, США — 20, Угорщини — 25, Франції — 22. Доповідей і повідомлень — 190, у т. ч. доповідачів з: Великої Британії — 91, Німеччини — 28, Рос. імперії — 16 (у т. ч. з «Привісленського краю» (підрос. Польща) — 3), з Франції — 15.

На пленарних засіданнях заслухано доповіді Е.Бернгайма (Німеччина) «Вплив сучасного світогляду на інтерпретацію історії», К.Лампрехта (Німеччина) «Найновіші інтелектуальні течії в Німеччині», Ф.Вудса (США) «Історіометрія» (про кількісний аналіз як метод забезпечення наук. характеру істор. науці), А.Піренна (Бельгія) «Етапи соціальної історії капіталізму від 12 до 19 ст.», О.*Лаппо-Данилевського* (Росія) про «державну ідею» в Росії 17—18 ст. Активними були доповідачі з рос. ун-тів, зокрема П.Виноградов, який головував на історико-правничій секції, М.Ростовцев, Є.*Тарле*. Деякі з представників Петерб. АН були пов'язані походженням або тематикою праці з Україною: Макс.Ковалевський (доповідь про походження дрібної власності у Франції), петерб. дослідники Пн. Причорномор'я С.*Жебельов*, і Б.Фармаковський (доповіді в секції археології), були також: декан істор.-філол. ф-ту Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) М.Бубнов (доповідь з питань

середньовічної науки), вихованець цього ж ун-ту, на той час доц. Варшавського ун-ту Л.*Беркут*. У Лондоні прийнято запрошення рос. учасників провести наступний конгрес 1918 в С.-Петербурзі.

5-й конгрес, 9—14 квітня 1923, Брюссель (Бельгія). 999 учасників, у т. ч. з Бельгії — 422, Франції — 222, Великої Британії — 74, США — 35, Польщі — 20, Іспанії та Швейцарії — по 18, Японії — 6, Нідерландів — 33. Усього 353 доповідачів, у т. ч. з Франції — 121, Бельгії — 86, Великої Британії — 40, Польщі — 18, США — 15, Нідерландів та Італії — по 10, Японії — 1. Нім. істор. установи не були запрошені. Питання щодо їх неучасті було осн. причиною, чому конгрес вдалося скликати лише після тривалих переговорів між керівниками нац. істор. т-в країн *Антанти*, організаторами попередніх конгресів. Франц. і бельг. вчені наполягали на повному бойкотуванні нім. професорів, які на початку *Першої світової війни* беззастережно підтримали агресію своєї *держави*. Завдяки зусиллям амер. істориків Д.Шотвела і У.Леланда, норвежця Г.Кута (Koht), авторитетного бельг. вченого А.Піренна було вироблено умови компромісу: підготовчий к-т, головою якого став А.Піренн, запросив т-ва й ун-ти держав — членів Ліги Націй, а пропозиції про участь учених ін. д-в мали подаватися і розглядатися в індивідуальному порядку. Історики з *СРСР* отримали запрошення як репрезентанти *Російської академії наук*. Була запрошена і Спілка рос. закордонних академічних груп (до неї належали такі визначні вчені, як П.Виноградов, М.Ростовцев і П.Струве).

Промову на відкритті конгресу А.Піренн присвятив методові істор. досліджень (див. *Методи в історичній науці*). Критикуючи науковців, котрі в роки І світ. війни відмовилися від вірності пошукові істини в ім'я нац. інтересів, він проголосив фундаментальним здобутком попередніх істор. конгресів засаду «наука не має Батьківщини». Завданням історика, за його словами, є аналіз фактів та їхній синтез, знаряддям якого він вважав порівняльний метод, а не філос. чи соціологічні концепції. Дуже активними на конгресі були польс. історики. У прочитаній у Брюсселі доповіді професора зі *Львова* Ф.*Буяка* йшлося про специфіку вияву в історії причинно-наслідкових зв'язків. Польс. економіст Я.Левінський критикував догматичне вирішення питання про дію екон. законів. За його словами, «лише тривале й копітке емпіричне дослідження може дати відповідь, чи розвиток у його економічній суті можна звести до кількох простих елементів». З ін. позицій виступив В.Козловський (уродженець Києва, на той час професор у Познані, Польща). Гол. чинниками сусп. акцій він назвав зміни ідей та ідеалів, які спонукають людей до дій. Франц. вчені Л.*Февр* і М.*Блок*, які незабаром стали співзасновниками *Анналів школи*, виступили з доповідями з царини історії ментальностей. Ч.Вебстер і Г.Темперлей з Великої Британії запропонували порівняння *Віденського конгресу 1814—1815* і «Священного союзу» 1815 з *Паризькою мирною конференцією 1919—1920*, на якій було прийнято рішення про створення *Ліги Націй*. Л.Альфан (Бордо, Франція) мав доповідь про історію Європи і Азії як єдиний процес, зумовлений взаємовідносинами і взаємовпливами народів та цивілізацій.

Попри наявність новаторських текстів, спрямованих на пошук нових шляхів у науці, кількісно переважали доповіді й повідомлення, засновані на традиційній інтерпретації джерел. Прозвучали й расистські концепції: про автохтонність і творчий характер «раси блондинів» (О.-Г.Лекка з Румунії), про згубність «колективної психології» німців, зумовленої властивою їхній расі ментальністю (Ж.Блондель із Франції). Полеміка з расистськими теоріями велася з різних позицій і не завжди була послідовною. Важливим наслідком конгресу стала ухвала про створення МКІН.

6-й конгрес, 14—18 серпня 1928, Осло (Норвегія). Учасників — 950, з них із: Норвегії — 273, Франції — 132, Німеччини — 121, Великої Британії — 56, США — 51, Польщі — 40, Швеції — 30, Австрії — 23, Румунії — 18, СРСР — 15 (у т. ч. 2 — з України), Угорщини — 9. З доповідями і повідомленнями виступило 307 учених з: Франції — 77, Німеччини — 42, Польщі — 33, Італії — 15, Румунії — 12, США — 14, СРСР — 10 (у т. ч. з України — 2), *Чехословаччини* — 8, Угорщини — 3.

Гол. організатором конгресу був норвежець Г. Кут, який на першому пленарному засіданні мав доповідь «Національний дух і суверенність народу». Темі визначених своєю культ. специфікою націй і націй-держав присвятили свої виступи М.*Гандельсман* (Польща), Г.Онкен (Німеччина), Г.Штайнакер (Австрія). Жваву дискусію викликала пленарна доповідь А.Піренна про араб. експансію як вирішальний чинник перенесення центру тяжіння Європи з середземномор. регіону на північ. На заключному засіданні прозвучали доповіді А.Допша (*Відень*) «Натуральне і грошове господарство у світовій історії», М.*Покровського* (*Москва*) «Походження російського абсолютизму з точки зору історичного матеріалізму», Т.*Зелінського* (*Варшава*) «Людина старожитності і людина сучасна», Н.*Йорги* (Бухарест, Румунія) «Захід і Схід у середні віки». Уперше в міжнар. конгресі істориків взяли участь історики СРСР — усього 10, з них 6 — безпартійних (участь останніх у «Тижні російських істориків у Берліні», проведеному перед конгресом, за словами М.Покровського, спростовувала твердження, що в СРСР наук. праця дозволена лише марксистам). На берлінський «тиждень» і конгрес в Осло було запрошено й Україну в особі істор. установ ВУАН та їх керівника М.Грушевського. До програми конгресу М.Грушевський був включений як співкерівник секції нової і сучасної історії Європи, однак його виїзд заборонило *Державне політичне управління УСРР* через побоювання, що вчений не повернеться до УСРР. Не зміг прибути на конгрес і О.Федоровський з Харкова, хоч у програму ввійшли дві його доповіді: «Кам'яна доба і доба бронзи в Україні за новими даними» (секція преісторії та археології) і «Пам'ятки часу переселення на-

родів на Україні» (секція серед. віків і візантиністики). З УСРР приїхали в складі рос. делегації і виступили на конгресі М.І.*Яворський* («Вплив західних ідей на суспільний рух в Україні в 2—3-й чвертях 19 ст.»; секція соціальних рухів) і В.Юринець («Відображення в українській літературі соціальних процесів в Україні»; секція мист-ва і літ.). Свою доповідь на секції В.Юринець виголосив також на «Тижні російських істориків у Берліні». Учасник цього заходу Є.Пашуканіс ствердив, що доповідь була «блискуча із зовнішнього боку й цікава за змістом», автор «показав у ній усю свою різнобічну освіченість. У доповіді знайшли місце і поезія, і філософія, і українська історія. Тов. Юринець чудово говорить німецькою мовою, і німцям, слід гадати, було особливо приємно його слухати після незграбної німецької мови наших більш маститих учених». В Осло виступали з доповідями на секціях польс. професори зі Львова Ф.Буяк («Про взаємини між германськими племенами і литовцями»), С.Закшевський («Роль слов'ян у високому середньовіччі, 7—11 ст.»), С.Вітковський («Розвиток грецької історіографії після Фукідіда»).

Підготовка наступного конгресу у Варшаві припала на роки світ. екон. кризи, активізації консервативного і революц. *націоналізмів*, посилення тиску на інтелігенцію в тоталітарних країнах. В Італії професорів переслідували за відмову присягнути на вірність фашистському режимові, в СРСР розпочалась хвиля політ. репресій, у т. ч. щодо вчених. МКІН прийняв декларацію із заг. осудом порушень академічної свободи, але не став на захист конкретних жертв переслідувань.

7-й конгрес, 21—27 серпня 1933, Варшава. Усього бл. 1210 учасників, з них: 600 громадян Польщі, 1083 — Франції, 86 — Італії, 59 — Німеччини, 51 — Великої Британії, 47 — США, 35 — Чехословаччини, 25 — Румунії, 14 — Іспанії, 10 — Латвії, 33 — з Туреччини. Українців було 12: від НТШ — М.*Кордуба*, М.*Чубатий*, Й.*Скрутень*, Я.*Пастернак*, Р.Зубик, від *Національного музею у Львові* — І.*Свенціцький*, від укр. наук. установ у Празі (*Чехословаччина*) — Д.*Дорошенко*, В.*Щербаківський*, від *Українського наукового інституту* у Варшаві — О.*Лотоцький*, від власного імені О.Елачин (проф. у Скоп'є, *Югославія*). Делегація СРСР була із 6-ти осіб: від *Комуністичної академії* — М.Лукін, П.Преображенський і Г.*Панкратова*, від АН СРСР — В.Волгін та М.*Державін*, а також президент АН Білорус. СРР П.Горін.

З ініціативи М.Кордуби й за його редакцією НТШ видало збірник доповідей укр. учасників тими мовами, якими вони мали виголошуватись. Він містив такі праці: Я.Пастернак «Східні периферії Унетицької культури»; В.Щербаківський «Проект символічних позначень для етнологічних студій»; М.Кордуба «Виникнення української нації»; М.*Чубатий* «Стан вивчення історії українського права»; І.Свенціцький «Східні і західні впливи в українському мистецтві 17—18 ст.»; Р.Зубик «Економічна структура села в Галичині на зламі 18—19 ст.»; Й.Скрутень «Півсторічна історія Василіянського Чину». Участь укр. істориків відображена і в публікаціях орг. к-ту Варшавського конгресу. Тексти цих доповідей, як і всіх ін., опубліковані в матеріалах конгресу, інформація про обговорення — у звітах про засідання, а короткий виклад — у збірниках резюме. Перша окрема публікація укр. доповідей на одному із всесвіт. конгресів істориків залишається досі єдиною.

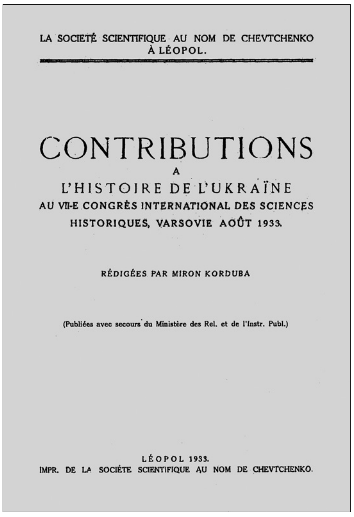

LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE AU NOM DE CHEVTCHENKO À LÉOPOL.

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE L'UKRAÏNE AU VII-E CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES, VARSOVIE AOÛT 1933.

RÉDIGÉES PAR MIRON KORDUBA

(Publiées avec secours du Ministère des Rel. et de l'Instr. Publ.)

LÉOPOL 1933.
IMPR. DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE AU NOM DE CHEVTCHENKO.

Contributions a l'histoire de l'Ukraïne au VII-e congrès international des sciences historiques, Varsovie, août 1933. Збірка доповідей учасників-українців на VII Міжнародний конгрес істориків, Варшава, серпень 1933. Львів, 1933. Титульний аркуш.

На пленарному засіданні виголосили доповіді: Ш.Діль (Париж) — про актуальні проблеми візант. історії, Н.Йорга (Бухарест) — про початки й розвиток *національної ідеї*, С.*Кутшеба* (Краків) — про принципи авторитету та свободи в європ. державах від серед. віків до 20 ст. Організатори конгресу поєднали тематичний і хронологічний принципи структуризації (15 секцій, 13 засідань комісій, усього 291 доповідь). Історії Польщі та суміжних країн було присвячено 40 доповідей. У секції історії Сх. Європи жваву дискусію викликала доповідь Я.*Бідло* (Прага), який до цього регіону зарахував тільки правосл. слов'ян і румунів. П.Панайтеску (Ясси, Румунія) мав доповідь про торг. трактат султана *Мегмеда II* з Молдовою і торг. шляхи з Польщі й України в напрямі Чорного м. Й.Матль (Ґрац, Австрія) виступив з доповіддю про еволюцію нац.-культ. ідеології. У дискусії за доповіддю М.Кордуби взяли участь Й.*Ністор* (*Чернівці*), П.*Савицький* (рос. еміґрант з Праги).

8-й конгрес, 28 серпня — 4 вересня 1938, Цюріх (Швейцарія). Бл. 770 учасників, у т. ч.: 204 — із Швейцарії, 188 — Німеччини, 149 — США, 109 — Франції, 99 — Польщі, 89 — Італії, 83 — Великої Британії, 56 — Бельгії, 46 — Румунії. Виголошено 248 доповідей та повідомлень, у т. ч.: 53 — ученими з Франції, 28 — Польщі, 14 — Великої Британії, 11 — США, по 13 — з Угорщини і Чехословаччини. Були також учасники з: (по 1—3) Алжиру, Єгипту, Сирії, Туреччини. Історики з СРСР на конгрес не прибули.

Конгрес готувався у час надзвичайного загострення міжнар. відносин, лютування політ. терору в СРСР та Німеччині. Історики були під враженням повідомлень про переслідування в Італії і, особливо, в Німеччині вчених, яких тоталітарні режими вважали своїми ворогами. Після 7-го конгресу члени МКІН нама-

галися, але лише неофіц., сприяти тим, кого нацистська влада звільнювала з посад, або змушувала до еміграції. У той же ж час зх. фахівці тоді не усвідомлювали, що в СРСР становище істориків, творчість яких комуніст. партія вважала політично небажаною, було ще трагічнішим, ніж у Німеччині. На надісланий 1933 заклик Укр. к-ту з Лондона захистити засланого і хворого М.Грушевського МКІН не зреагував.

Програму 8-го Міжнар. конгресу істориків формував голова швейцарського оргкомітету Г.Набгольц. Щоб уникнути гострих політ. зіткнень забезпечити умови для вільного обміну думками, МКІН запропонував нац. к-там тематику доповідей обмежити періодом до 1914 (до початку І світ. війни). Нечисленні доповіді тих нім. та італ. авторів, в яких, переважно в завуальованій формі, відобразилися ідеологічні догми *тоталітаризмів*, ігнорувались більшістю учасників. Симпатії загалу вчених були на боці окремих нім. учасників конгресу, які досить обережно опонували нім. прорежимним доповідачам. Це стосується, зокрема, полеміки Г.Ріттера з О.Шеелем, який зображав М.Лютера (див. *Лютеранство*) героєм-революціонером, покликаним стати творцем нового порядку між людьми. Ґ.-В.Валльгартен, змушений на той час емігрувати з Німеччини до США, глибоко висвітлив вплив фінансового й банк. капіталу на нім. зовн. політику вільгельмівської доби (3-я третина 19 — поч. 20 ст.). А.Сапорі з Флоренції (Італія), підсумовуючи свої дослідження торгівлі в пізньосередньовічну добу, виступив проти тези В.Зомбарта щодо ранніх початків *капіталізму*. Н.Йорга у доповіді про довготривалі фактори істор. процесу, яка в дечому була провісником концепцій, пізніше розвинених школою Анналів, він назвав серед чинників тяглості геогр. розташування і природне середовище, «расу» як продукт довкілля та панівних ідеологій; при цьому відкидав расистське уявлення про незмінність расової належності й необхідність захисту чистоти раси від зовн. впливів. Доповідь Ш.Домановського (Будапешт, Угорщина) «Угорська нація-держава» викликала, як і на попередніх конгресах, полемічні виступи румун. дослідників історії Дунайсько-Карпатського регіону.

З українців на цюріхському конгресі виступили лише М.Кордуба («Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на сході Європи в другій половині XIII ст.») і Є.*Перфецький* з Братислави (Чехословаччина; «Ставлення польської анналістики до німецького і руського літописання в середніх віках»). Укр. тематика прозвучала, до певної міри, в доповідях Г.Флоровського (Прага) про діяльність чеських *єзуїтів* у Сх. Європі, З.Обертинського (Варшава) про паралелі між *уніями церковними* українсько-білоруської й вірменської церков з Римо-католицькою церквою, Г.*Вернадського* (Нью-Гейвен, Коннектікут, США) та деяких ін. М.Кордуба зауважив у пізнішій статті про конгрес, що Г.Вернадський, «син президента київської академії наук, не вважає себе за українця і говорить тільки англійською і російською». Утім, Г.Вернадський визнав окремішність укр. історії у своїй англомовній біографії Б.*Хмельницького*, написав також передмову до англ. перекладу однотомної «Історії України» М.Грушевського.

Напередодні конгресу відбулися збори Федерації істор. т-в Сх. Європи, до якої належали також НТШ та Укр. наук. ін-т у Варшаві. До виконавчого к-ту федерації увійшов М.Кордуба як скарбник. У 7—8-му томі щорічного інформаційного бюлетня федерації, а також окремою книгою було опубліковано його огляд розвитку істор. літератури рад. України за 1917—31. Реферат М.Кордуби, виголошений на 8-му конгресі істориків, планувався до друку у 156 т. *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*, який, разом з ін. готовими до друку матеріалами, було вилучено рад. цензурою і знищено після 1939.

9-й конгрес, 28 серпня — 3 вересня 1950, Париж (Франція). 1126 учасників: 327 — з Франції, 138 — Італії, 115 — Великої Британії, 96 — Бельгії, 74 — США, 64 — Швейцарії, по 34 — з Єгипту і Данії, менші групи — з ін. країн. Усього 255 доповідей і повідомлень. СРСР не зреагував на запрошення, учені з європ. країн, де при владі перебували партії комуніст. зразка, теж не змогли приїхати, але доповіді визначних польс. істориків екон. життя М.Маловіста та В.Кулі були включені до публікації матеріалів. У підготовці конгресу велику роль відіграли вчені з Франції, зокрема голова Франц. нац. к-ту істориків Р.Фавтьє і ген. секретар МКІН Ш.Моразе. На відміну від попередніх та наступних конгресів усі секції тут було присвячено осн. галузям істор. науки: «Культурна антропологія і демографія», «Ідеї та історія ментальностей», «Економічна історія», «Соціальна історія», «Історія культури», «Історія ладу», «Історія політичних подій». У секціях заздалегідь розіслали вступні проблемні доповіді про підсумки та перспективи досліджень для кожної з трьох великих епох — антич., середньовічної, нової і новітньої. Доповіді обговорювалися в першій пол. дня, післяобідній час займали повідомлення. Домінували концепції школи Анналів, однак свої доповіді виголосили і «традиціоналісти». Були й деякі марксисти із Зх. Європи, які, однак, не репрезентували концепцій догматичного «історичного матеріалізму», сформульованого в приписуваному Й.*Сталінові* «Короткому курсі історії ВКП(б)». Окремі доповідачі обгрунтовували потребу поєднання елементів традиційної і «нової» історіографії. Після доповіді Ж.Фрідмана про вплив технології та індустрії на *культуру* головуючий на засіданні А.-Дж.Тойнбі висловив сумнів щодо слушності марксистського погляду про уніфікацію соціальних систем як наслідок уніфікації технологій. Площину порозуміння між традиційною історією подій і новими теоріями намітив П.Ренувен, який підкреслював опосередкованість впливів соціально-екон. чинників на політ. події, а також гіпотетичність висновків про механізм цих впливів. Ґ.Ріттер зазначив корисність міждисциплінарного дослідження різних ділянок к-ри, підкреслив пізнавальну вартість спроб культурно-істор. синтезу й необхідність подолання спрощеного тлумачення таких понять, як типові для певних пе-

ріодів «спосіб життя» чи «спосіб поведінки». Р.Бутрюш запропонував аналіз співвідношення феодалізму й маноріальної системи. Ґрунтовність вступних методологічних доповідей визначних істориків і участь у дискусіях репрезентантів різних шкіл та поколінь сприяли тривкості внеску Паризького конгресу в оновлення інструментарію істор. наук.

10-й конгрес, 4—10 вересня 1955, Рим. 1633 учасники, у т. ч. з: Франції — 320, Італії — 308, Німеччини — 150, США — 80, Югославії — 68; 220 доповідей та повідомлень, у т. ч. з: Франції — 72, Великої Британії — 25, США — 24, СРСР — 11. Уперше після довгої перерви СРСР надіслав свою делегацію, яка, за рад. джерелами, складала 29 учасників, за даними реєстрації — 13.

Рим. конгрес вирізнявся продуманою організацією і високим рівнем дискусії. Гол. секції сформовано за великими хронологічними періодами і щодо кожного з них доповіді про стан досліджень підготували визначні фахівці: А.Момільяно (античність), Ф.Веркаутерен (середньовіччя), Ґ.Ріттер (Новий час), П.Ренувен (новітня доба). Доповідачі обстоювали методологічний плюралізм, зокрема, П.Ренувен вказував, що дослідники мають починати з розгляду всіх можливих гіпотез, а не добирати аргументи до наперед відомих концепцій. Для кожної з епох визначено також по кілька «великих тем» синтетичного спрямування, напр., для середніх віків обговорювалися стосунки Заходу зі Сходом у ранньому середньовіччі, залежність селян у Франції, Німеччині й *Київській Русі*, взаємини *імперій* з нац. д-вами, нар. рухи і *єресі*, ідея *хрестових походів*. Післяобідні повідомлення згруповано за відповідними «великими темами». Окрему секцію становили галузеві комісії, яких тоді було п’ять (як і на попередньому конгресі). Питома вага доповідей, присвячених лише політ. проблематиці, скорочувалась. Гол. місце зайняли теми з соціальної та екон. історії, а також історії політ. інституцій, релігій, к-ри; політ. історія розглядалась, але радше крізь призму еволюції соціальних структур і установ, а не шляхом нагромадження фактів про події. Ж.Ґодешо (Тулуза, Франція) і Р.Палмер (Прінстон, США) запропонували концепцію атлантичної цивілізаційної спільноти (див. *Євроатлантична цивілізація*), яка прийшла на зміну обгрунтованій раніше Ф.Броделем середземномор. спільноті. Доповідь започаткувала полеміку (що продовжувалась і в наступні роки) між прибічниками атлантичної ідеї і тими, хто вважав цю ідею виявом політизації історії. Жвавою була й дискусія про гол. напрями історіографії США, а саме дослідження історії і конституційного ладу (О.Гендлін) і визначального впливу «великого кордону» (О.Латтімор). Значну увагу приділено питанням Стародавнього Сходу (доповідь С.Москаті про спірні питання хронології близькосх. цивілізацій, Г.Масмера з Гейдельбергу (ФРН) про грец. народність архаїчної і класичної доби. М.Палатіно з Риму зупинився на ролі італіків у заселенні Апеннінського п-ва), обстоюючи тезу про тяглість людності значної частини Європи від *неоліту*. Мовні зміни, пов’язані з контактами й запозиченнями, на думку дослідника, міг ініціювати вплив навіть порівняно невеликих груп туземців. Питання ранньосередньовічної історії укр. і суміжних земель порушувались у доповідях про формування Київ. Русі як д-ви (Б.*Рибаков*, Москва), А.Гейштора (Варшава) і К.Тимєнєцького (Познань) про початки польс. сусп-ва й д-ви. Б.Рибаков і А.Арціховський при обговоренні доповіді А.Стендер-Петерсена повторили типові для тодішньої історіографії аргументи проти норманістської теорії виникнення Київ. д-ви (див. *Норманська проблема*). М.Чубатий в обговоренні доповіді дир. Ін-ту історії АН СРСР А.Сидорова підкреслив, що причиною засудження ВКП(б) поглядів М.Покровського був перехід її ідеологів від критики рос. імперського *шовінізму* до сприйняття його осн. тез. Участь істориків СРСР у конгресі неминуче вела до ідеологічних зіткнень, однак в умовах спроби переходу від *«холодної війни»* до політики мирного співіснування рад. історики формулювали свої тези в дещо примирливішому тоні, ніж раніше. Засади побудови програми і структуризації засідань, вироблені організаторами Рим. конгресу, застосовувалися і на подальших конгресах.

11-й конгрес, 21—28 серпня 1960, Стокгольм (Швеція). 1509 учасників, у т. ч.: 192 — із Швеції, 167 — США, 159 — Франції, 142 — Великої Британії, 139 — ФРН і 61 — з НДР, 48 — СРСР (до делегації СРСР від України входив В.*Голобуцький*). З укр. учених зх. діаспори взяли участь Ю.Борис (Стокгольм), Б.-Т.*Галайчук* (Буенос-Айрес, Аргентина), Б.*Кентржинський* (Стокгольм), І.*Лисяк-Рудницький* (Філадельфія, США), Т.Мацьків (Нью-Гейвен, США), Я.*Пеленський* (Вілкіс Беррі, США), П.*Феденко* (Мюнхен, ФРН), М.Чубатий (Нью-Джерсі, США). Гол. ініціатором участі в конгресі професорів-українців був М.Чубатий.

Найдовшою була дискусія, започаткована доповіддю Г.Кона (США) «Націоналізм і інтернаціоналізм у 19 і 20 ст. ». Історики зі «Східної Європи» підкреслювали необхідність розрізнення між легітимним, з їхньої точки зору, нац. рухом пригноблених народів і великодерж. політикою панівних націй. При обговоренні питань новітньої історії, зокрема тез з історії І світ. війни, особливо чітко виявилася конфронтаційна спрямованість висновків істориків СРСР і, ще більше, НДР. Вважаючи себе репрезентантами марксистсько-ленінської (а не просто марксистської) ідеології, вони діяли не як індивідуальні науковці, а як члени офіц. затверджених парт. властями делегацій. Ідеологічна полеміка забирала час і відвертала увагу від суто наук. проблем. Т.Шідер (ФРН) доречно застерігав своїх колег від наслідування войовничої стилістики другої сторони. Єдиним виходом, на його думку, було висвітлення в кожному випадку конкретних недоречностей і суперечностей своїх опонентів, щоб утверджувати об’єктивніші і менш догматичні узагальнення. Саме так діяли вільні професори-українці. В обговоренні доповіді Е.Молнара (Угорщина) «Вплив історіографії Гегеля на марксистську історіо-

графію» І.Лисяк-Рудницький ствердив, що авторитетність для «марксистської історіографії» спадщини К.Маркса ґрунтується на силовому престижі комуніст. д-ви в сусп-ві, і що рад. історики маніфестують свій «марксизм» цитатами з К.Маркса, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, натомість у конкретних дослідженнях їхні методи засадничо не різняться від тих, що їх застосовують т. зв. бурж. історики. У дискусії над доповіддю Ф.Ґілберта (США) «Культурна історія та її проблеми» той же І.Лисяк-Рудницький надавав порівняльному, плюралістичному підходові перевагу над спробами моністичної інтерпретації к-ри шляхом абсолютизації одного фактора або групи факторів. Ф.Цвіттер (Югославія) у доповіді «Національні проблеми в Габсбурзькій монархії» підтримав популярну серед політиків США думку, що зруйнування Австро-Угорської імперії було трагічною помилкою *Антанти*. Натомість І.Лисяк-Рудницький обстоював погляд, що 1867 династія й центр. уряд, які своїх колиш. союзників — хорватів, сербів, словаків, трансильванських румунів і закарп. українців — передали в руки мадярській олігархії, цим кроком зрадили ідею Австрії як понаднац. д-ви і підписали смертний вирок Габсбурзькій монархії.

У доповіді В.*Блаватського* (Москва) про антич. держави Пн. Причорномор'я розглядався вплив грец. колоністів на розвиток місц. к-р. Міськ. комунам 12—13 ст. було присвячено доповідь Е.Сестана. Ф.Ґраус розглядав початковий етап формування князівської влади в Чехії. На конкретному фактичному матеріалі була побудована доповідь В.Голобуцького «До питання про порівняльно-історичне тлумачення генезису капіталізму в Західній і Східній Європі».

З конгресом була пов'язана проведена в м. Упсала (Швеція) конференція Комісії славістичних студій МКІН, на якій з доповідями виступили М.Чубатий («Київська Русь та формування трьох східнослов'янських народів») і Б.Кентржинський («Мазепа та Велика Північна війна 1700—1721»). М.Чубатому опонували Б.Рибаков і М.*Тихомиров* з Москви, які відстоювали *давньоруської народності концепцію*. Гол. критиком доповіді Б.Кентржинського виявився В.Голобуцький, який мусив декларувати, що І.Мазепа проводив антинародну і антисоціальну політику. За оцінкою Я.Пеленського, «дискусійні виступи і доповіді проф. В.Голобуцького, хоч і виходили з обов'язкових в СРСР позицій, проте втримувалися в тих рамках, які визначають наукові дискусії».

12-й конгрес, 29 серпня — 5 вересня 1965, Відень. За матеріалами реєстрації, було 2189 учасників, на самому конгресі оргкомітет ствердив присутність 2500 делегатів з 42 країн (у т. ч. 381 — з ФРН, 282 — Франції, 202 — Великої Британії, 168 — Австрії, 193 — із США). Голова — Ф.Енгель-Яноші (Австрія). Президент *Української вільної академії наук* у Канаді Я.Рудницький (Вінніпеґ) увійшов до президії конгресу при його відкритті. Крім нього, укр. діаспорну науку представляли І.Лисяк-Рудницький (Ун-т Ля Саль, Філадельфія, США), Л.-Р.Білас з Гамбурга (ФРН), Т.*Мацьків* (Ун-т Акрон, шт. Огайо, США), І.Каменецький (Центральномічиганський ун-т, США), Б.Осадчук (Берлінський вільний ун-т), П.Феденко (*Український вільний університет*, Мюнхен, ФРН). До офіц. делегації СРСР (58 осіб) входив директор Ін-ту історії України АН УРСР К.Дубина.

Секції сформовано в групи більш довільно, ніж на попередніх конгресах: «великі теми»; «історія континентів» (усі країни, крім європ. і США); засідання асоційованих міжнар. орг-цій і комісій, методологія і хронологічно впорядкована історія. Деякі з «великих тем» виявились надто широкими (роль *еліт* у сусп-вах усіх істор. періодів), або надто спеціальними («баланс світу» станом на 1815 рік). Новітня тематика була репрезентована ширше, ніж на попередніх форумах. З більшості країн учасником, а отже, і дискутантом міг стати кожен, хто заплатив за реєстрацію, а доповідачем — той, чию доповідь прийняв міжнар. оргкомітет. З Польщі тільки частина були делегатами від Польс. АН та ун-тів, ін. прибули власним коштом, у т. ч. ті, хто перебував за кордоном як стипендіати. Назагал, історики зі «Східної Європи» були під меншим ідеологічним контролем, ніж історики із СРСР. Єдиним щодо цього винятком залишались учасники з НДР. Після Віденського конгресу керівники делегації НДР Ґ.Беккер і Е.Енгельберг ствердили на сторінках східноберлінського істор. журналу, що завдання дослідникам було сформульовано в матеріалах ідеологічної комісії, схвалених пленумом ЦК Соціаліст. єдиної партії Німеччини. Догматичний характер версії марксизму, яка в НДР була єдино дозволеною, засвідчила, зокрема, доповідь самого Е.Енгельберга «Еволюція та революція у світовій історії».

Чимало питань, важливих з точки зору України, порушувались у дискусіях. У дискусії над доповіддю Р.Канна про феодалізм і феод. д-ви в історії І.Лисяк-Рудницький доводив фіктивність федеративної форми державності СРСР. П.Феденко в кількох виступах говорив про колоніальну політику Кремля щодо центрально- (поляки) і східноєвроп. та азійських народів. В обговоренні доповіді рад. істориків М.*Нечкіної*, В.*Пашута* і Є.Черняка (останні два не були присутні) Л.-Р.Білас наголосив на вкрай недостатній для ведення досліджень і вибірковій публікації істор. джерел в УРСР. У дискусії про те, наскільки поняття «акультурація» є важливим в *етнології* та соціології, Л.-Р.*Білас* запропонував вживати терміни «культура контактів», розрізняючи «енклавні», «симбіотичні» й «мішані» к-ри, які можна досліджувати діахронно або синхронно. В обговоренні доповіді Л.Черепніна та рос. літературознавця П.Палієвського про сусп. резонанс рос. літератури 19—20 ст. нім. історик Б. фон Ріхтгофен згадав про необхідність історикам взяти до уваги опубліковані якраз перед тим у мюнхенській «*Сучасності*» вірші В.*Симоненка*. Кер. делегації СРСР О.Губер у пізніше опублікованому звіті про конгрес висловив обурення тим, що Б. фон Ріхтгофен назвав діаспорних учених справжніми

знавцями укр. культури. Ґ.Ріттер та деякі західнонім. учасники полемізували з висновком Ф.Фішера про навмисне спровокування І світ. війни кайзерівською Німеччиною. Т.Мацьків узяв участь у дискусії над тезою Г.-А.Крейґа (США) про те, що нім. генералітет у Другій світ. війні не відіграв такої значної ролі, як у першій.

На засіданні МКІН, яке відбулося у Відні після конгресу, прийнято запрошення делегації СРСР провести наступний конгрес у Москві. Передумовами цього рішення стали зменшення напруги в міжнар. відносинах, участь СРСР у конгресах 1955, 1960 і 1965, обіцянка Рад. к-ту істориків забезпечити свободу дискусії. Шок, викликаний військ. інтервенцією рад. блоку в Чехословаччину 1968 (див. *«Празька весна» 1968*), поставив моск. зустріч під загрозу зриву. Нац. к-т істориків Великої Британії відмовився від участі в ній. Однак у к-тах ін. держав переважив погляд про необхідність конгресів як дискусійних форумів і як одного із шляхів подолання, хоча б часткового, ізоляції істориків тоталітарних країн.

13-й конгрес, 16—23 серпня 1970, Москва. 3305 учасників (за офіц. даними МКІН), з них 1283 — із СРСР, 173 — Франції, 162 — Польщі, 160 — Болгарії, 130 — НДР, 117 — ФРН, 110 — Угорщини, 84 — Японії, 79 — Румунії, 68 — із Швеції. До делегації СРСР увійшла група учасників з УРСР (понад 50 осіб), яку очолював А.*Скаба*; жоден з них не мав доповіді, було лише кілька виступів при обговоренні другорядних тем. Деякі історики, у т. ч. Я.*Ісаєвич*, відвідували засідання, здобувши гостьові запрошення від моск. знайомих. Уперше (і поки що востаннє) в історії М.к.і. напередодні Моск. конгресу АН УРСР (нині *Національна академія наук України*) спромоглася видати брошуру (в укр., рос. та англ. версіях) про істор. науку в Рад. Україні, дуже поверхову й неповну. З укр. діаспори учасниками були І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський, І.*Шевченко* із США, Р.*Сербин* і О.Войнаренко — з Канади.

Конгрес у Москві відкрив президент МКІН П.Арсен. Першою була виголошена доповідь Є.Жукова «Ленін та історія», однак започаткований нею симпозіум до 100-річчя з дня народження В.Леніна відбувався паралельно з конгресом, а не як його складова частина. На пленарних сесіях розглядались великі теми «Історія і соціальні науки», «Історія континентів», «Цифри як елемент інформації історика», «Роль і місце біографії в історичній науці». Велике зацікавлення викликала доповідь «Російський консерватизм 2-ї половини 19 ст.» Р.*Пайпса*, якого в СРСР вважали одним з гол. ідеологів антибільшовизму. Прикладом компаративного дослідження стала колективна доповідь про сел. рухи і аграрні проблеми 18—20 ст., яку подала група франц. фахівців (А.Собуль, П.Бараль, Ф.Віж'є, Ж.Дро). Доповідачі з СРСР та деякі ін. історики-марксисти критикували зх. істор. науку з позицій істор. матеріалізму, під яким розуміли вчення про п'ять суспільно-екон. формацій та детермінованість процесу розвитку продуктивних сил і вироб. відносин (див. *Марксизм в історичній науці*). Інтерпретація марксизму вченими із «Східної Європи» часом була менш догматичною. Як і на двох попередніх конгресах, рад. делегати декларували необхідність мирного співіснування д-в, хоч і далі підкреслювали підтримку політики ідеологічної боротьби. Україністична тематика прозвучала в окремих доповідях з історії Київ. Русі (яку доповідачі ідентифікували переважно з Росією), а також при обговоренні в Комісії слов'ян. студій теми «Місто і його роль у формуванні національної свідомості»; укр. історики взяли участь лише як дискутанти: О.*Касименко* повідомив про багатотомну *«Історію міст і сіл Української РСР»*, Р.Сербин вказав на подвійну роль міст як осередків групування *інтелігенції* української і водночас центрів *русифікації*, Ф.*Шевченко* звернув увагу на специфіку розвитку міст в умовах поділу України між Рос. імперією та Австро-Угорщиною. У центрі уваги Комісії візантиністики була полеміка І.*Шевченка* з рос. рад. вченими щодо автентичності «Записки грецького топарха». Доповідь В.Лазарєва, хоч називалась «Мистецтво середньовічної Росії і Захід: 11—15 ст.», широко висвітлювала добу Київ. Русі. У підсумкових статтях у рад. істор. журналах стверджувалося, що «на конгресі переконливо продемонстровано перевагу марксистсько-ленінської методології».

14-й конгрес, 22—29 серпня 1975, Сан-Франциско (США). 1465 учасників, з них із: США — 488, ФНР і НДР — 99, Франції — 82, СРСР — 82, Японії — 78, Італії — 72. Перед конгресом проведено Ген. асамблею МКІН, на якій обрані президентом К.-Д.Ердман (ФРН), 1-м віце-президентом — А.Гейштор (Польща), чл. бюро — М.Берза (Румунія), С.Чандра (Індія). На відкритті виголошено, зокрема, доповідь А.Біллінгтона (США) «Ковбої, індіанці і Земля Обітована», де йшлося про поверховість популярного стереотипу «дикого Заходу», а також колективну доповідь делегатів із СРСР «Історія і суспільство», яка започаткувала полеміку між прибічниками й критиками марксистських побудов. Дискусію продовжив Є.Топольський у доповіді «Історія в пошуках документації», де, як і в ін. своїх працях, засвідчив рух у напрямі недогматичного марксизму, що включав ідеї аналітичної епістемології — теорії пізнання, заснованої на аналітичній філософії. На методологічній секції Е.Енгельберг (НДР), декларуючи постулат про екон. базис і класову боротьбу як провідні чинники прогресу, водночас підкреслив, що усвідомлення динамічного взаємозв'язку сусп. структур виключає можливість однопричинності в поясненні явищ і процесів. С.Кімбара (Японія) в доповіді «Традиція й іновації в Азії та Африці» обґрунтував свою концепцію світ. історії. У секції «Центри і *периферії* античної цивілізації» обговорювалися, в числі інших, проблеми урбанізації, романізації і демократизації Стародавнього світу; жвавою була дискусія про генезу трьох далекосх. цивілізацій — китайс., корейської і япон. Турец. історик Т.Ґекбільґін схарактеризував зацікавленість *Османської імперії* європ. реформаційними рухами, в той же час підкреслив опір осман. влади

спробам поширити *Реформацію* серед християн. підданих Порти. Й.*Перені* (Угорщина) причиною турец. військ. успіхів назвав не чисельність війська (яку, на його думку, давніша історіографія перебільшувала), а краще командування і постачання армії — наслідок функціонування першої в регіоні абсолютистської д-ви (див. *Абсолютизм*). Як новаторська в ряді аспектів була оцінена доповідь Л.Черепніна та В.Пашута (СРСР) про формування Моск. д-ви, проте автори, зазначалось у дискусії, недостатньо залучили порівняльний матеріал про ін. держ. утворення. І.Пєтшак-Павловська (Варшава) аналізувала вплив 1-ї пром. революції на темп соціальних змін від кінця 18 ст. до перших десятиріч 20 ст. в Європі, США та Японії. М.Войцеховський (Варшава) розглянув еволюцію політики США щодо Німеччини та її сусідів у міжвоєнному двадцятиріччі (1919—39). Під егідою Комісії історії II світ. війни було обговорено стратегію і політику Німеччини, Великої Британії, Японії, СРСР та США. На думку деяких учасників, конгрес засвідчив наступ оновлених позитивістських концепцій і полеміку з ними «антипозитивістів», до яких зараховували себе й марксисти.

15-й конгрес, 10—17 серпня 1980, Бухарест. 2715 істориків із 67 країн, заслухано 158 доповідей. Уперше взяли участь учені з Китаю та В'єтнаму. Делегація СРСР налічувала 107 учасників; трохи більше, ніж на попередніх конгресах, були представлені історики союзних республік. Мотиви цього пояснили керівники делегації СРСР у статті про підсумки конгресу: мовляв, у своїх виступах, а також у розмовах з делегатами ін. країн «історики України, Казахстану, Молдови, Вірменії, Латвії, Азербайджану, Узбекистану і Дагестану говорили про результати радянської національної політики, про справжній розквіт національних культур у СРСР».

Беручи на себе організацію конгресу, уряд Румун. д-ви (Соц. Республіка Румунія), керувався національно-ідеологічними мотивами. Ще більшою мірою, ніж 10 років перед тим на Моск. конгресі, партійно-політ. керівники країни, що приймала конгрес, вважали осн. завданням пропагувати версію історії, проголошену ними у власній країні обов'язковою. Зокрема, йшлося про відзначення в 1980 р. «2050-річчя Румунії» і виникнення вже в 1 ст. до н. е. «єдиної централізованої незалежної Дакської держави» та про вищий рівень дако-гетської цивілізації від усіх сусідніх, тяглість істор. розвитку румун. народу з найдавніших часів до 20 ст. (доповіді Ш.Паску на спец. засіданні з нагоди ювілею і В. Кинді на заключному засіданні). До програми увійшла також сесія з нагоди «1300-річчя Болгарської держави» (доповідь Д.Ангелова «Болгарська держава і середньовічна Європа»). На урочистому відкритті конгресу в Палаці Республіки президент МКІН К.-Ф.Ердман виступив з доповіддю «Екуменічна спільнота істориків». Підкресливши гостроту протистояння між репрезентантами різних ідеологій, він закликав до фундаментального консенсусу на підставі таких елементарних правил, як необхідність нагромаджувати знання про об'єктивні факти, виясняти їхній причинний зв'язок та цінність. Керівники делегації СРСР С.Тихвинський і В.Тішков, визнаючи необхідність співробітництва істориків різних політ. орієнтацій, вважали обов'язком відмежуватися від думки про можливість конвергенції (взаємопроникнення через взаємне запозичення істотних рис) шкіл і напрямів на базі деполітизації історії.

Перші два дні роботи конгресу були присвячені засіданням внутр. комісій та асоційованих міжнар. орг-цій. Зокрема, в Міжнар. асоціації досліджень з візантиністики при обговоренні теми «Острови й прибережні райони як осередки контактів у візантійському світі 10—11 ст.» обговорено політ. та культ. вплив *Візантії* в чорноморському регіоні. У Міжнар. комісії мор. історії розглядалися, в числі інших, питання мореплавства на *Чорному морі.* У Міжнар. комісії порівняльної історії Церков Є.*Клочовський* (Люблін, Польща) виступив з доповіддю «Східна Європа — перехрестя релігійних цивілізацій». На засіданнях Міжнар. комісії слов'ян. студій обговорювалась проблема сел. повстань і рухів до 17 ст.; в обговоренні цієї теми взяв участь Ю.*Кондуфор*. Новим президентом комісії був обраний Ю.*Бардах* (Варшава).

Як і на ін. конгресах, найбільшу увагу привертали т. зв. великі теми. Першим обговорювалося питання «Східна Європа — зона зустрічей цивілізацій», з якого осн. була доповідь румун. учених Е.Кондуракі та Р.Теодореску. Вони доводили безпосередній континуїтет (тяглість) культур пізнього неоліту, епохи бронзи й заліза з цивілізацією середньовічних Дунайських князівств і через них — із сучасною румун. нацією. Співдоповідь В.Типкової-Заїмової мала назву «Болгарські території — осередок давньої і нової цивілізації». Співдоповідь «Давня Русь — зона зустрічі цивілізацій» була подана групою рос. істориків. В її обговоренні Дж.Ґоромвельджі (Швейцарія) звернула увагу на важливість всебічного вивчення причин відносного цивілізаційного відставання країн Сх. Європи, а основну доповідь кваліфікувала як приклад «романтичного націоналізму», що полягає в ідеалізації історії власних *етносу* й нації. З великої теми «Федеративні і плюралістичні держави» спільну доповідь підготувала група під кер-вом польс. учених Ю.Бардаха і Г.Іздебського. Висвітлювалася історія федерацій від антич. доби (конфедерація Делона 5 ст. до н. е., Ахейська ліга 3 ст. до н. е.) і до 20 ст. Ц.Агаян (АН Вірм. РСР), А.Сумбатзаде (АН Азерб. РСР), зрозуміло, приєдналися до проголошеного істориками Москви твердження про принципову перевагу соціаліст. федералізму, розробленого і здійсненого більшовицькою партією, над усіма ін. федеративними устроями. В обговоренні на секції методології теми «Проблеми та методи усної історії» активну участь взяли вчені афр. країн (Сенегал, Нігерія, Камерун), для яких особливо важливим завданням залишається реконструкція передколоніальної історії своїх народів.

Проблеми, актуальні і для укр. істориків, розглядалися в хронологічних секціях: зокрема на секції антич. історії, серед інших, у доповідях рос. дослідників Е.Голубцової, Г.Копиленко (Ро-

сія) «Взаємовідносини між грецьким і місцевим елементами на узбережжі Чорного моря», Ж.Вольського (Польща) «Чорне море і Кавказ між Римом і Парфією»; на секції середньовічної історії — П.Раткоша «Колонізація на волоському праві і розвиток вівчарства у Словаччині», Ж.-П.Паха (Угорщина) «Шляхи левантійської торгівлі і Східна Європа», П.Брецці (Італія) «Соціальні зміни і економічні проблеми романо-варварських королівств Східної Європи у відображенні історіографії пізнього середньовіччя»; на секції нової історії — Ф.Гейла і Р.Пражака (ЧСР) «Типологія національного відродження в країнах Центральної і Південно-Східної Європи»; на секції новітньої історії — Я.Крачкара (Ватикан) «Папська дипломатія і Східна Європа (1918—1939)», І.Беренда (який тоді представляв Угорщину) «Криза 1929—1933 і Південно-Центральна Європа», Д.Боднара (США) про проблеми соціальної мобілізації робітників-іммігрантів до США від серед. 19 до серед. 20 ст.

Серед учасників конгресу розповсюджено брошуру «Акти переслідувань» («Acta persecutionis»), що містила перелік (неповний) 145 чеських і словац. істориків, які 1969—70 стали жертвами політ. переслідувань і праці яких у їхній країні заборонили друкувати та цитувати. На заключному засіданні виступили переобраний президентом О.*Гейштор* і М.Франсуа, який протягом 30-ти років був Ген. секретарем МКІН.

16-й конгрес, 25 серпня — 1 вересня 1985, Штутгарт (ФРН). 1878 істориків (у т. ч. 534 — з ФРН, по 104 — із США і Японії, 100 — з Італії, 80 — Угорщини, 165 — Польщі, 68 — із СРСР), з них 182 мали доповіді або повідомлення. На відкритті виступили президент ФРН Р. фон Вайцзекер (ФРН), президент МКІН О.Гейштор.

Програмою було передбачено великі теми: «Опір фашизмові, націонал-соціалізмові і японському мілітаризмові» (осн. доповідачі — Ф.Бедаріда з Франції і М.Кропілак з Чехословаччини), «Індійський океан», «Образ інших: чужинці, меншини, маргінальні групи)». У методологічному циклі найжвавіша дискусія виникла при обговоренні теми «М.Вебер і методологія історії», зокрема історики з СРСР повели полеміку з концепцією, яка на той час ставала популярною в «Східній Європі», про соціологію М.*Вебера* як найпереконливішу альтернативу марксизмові, або, принаймні, істотне його доповнення. При обговоренні теми «Абсолютні монархії Європи і Азії», у якому виступила і дослідниця з України Л.Чіколіні, йшлося про специфіку азійських деспотій, наявність у них певних можливостей впливу сусп-ва на владні структури. Л.Чіколіні взяла участь також у роботі Федерації т-в з проблем Відродження. У групі хронологічних секцій окремі засідання були присвячені проблемам «Малі країни в умовах культурних, політичних і економічних змін, 1750—1917», «Парламенти і політичні партії до 1914», «Моторизація шляхового руху і її наслідки (1885—1985 рр.)» та ін. У Міжнар. комісії з історії міст розглядалась проблема «Місто й село в 13—18 ст.», а міські й сел. повстання на великому порівняльному матеріалі аналізував В.Рутенбург з Ленінграда (нині м.*Санкт-Петербург*).

Хоч Штутгартський конгрес відбувався в умовах пом'якшення протистояння між Сх. та Зх. й істотного потепління клімату міжнар. відносин, статті рад. істориків про цей форум починалися з декларації про значення для істор. науки висновків XXVI з'їзду КПРС щодо «необхідності принципової боротьби проти буржуазних та реформістської ідеологій, ревізіонізму й догматизму». Відповідно до цього доповідачі й дискутанти із СРСР, навіть у разі збігу їхніх висновків з висновками немарксистських авторів, вважали обов'язком декларативно відмежовуватися від «буржуазних» теорій.

17-й конгрес, 26 серпня — 2 вересня 1990, Мадрид (Іспанія). Бл. 1590 учасників із 49 країн (568 — з Іспанії, 117 — ФРН, 103 — Італії, 90 — США, окремі представники з держав Африки — Беніну, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуару, Сенегалу). Всього виголошено 535 доповідей та повідомлень. З України у складі делегації з СРСР були Ю.Кондуфор і А.*Шлепаков*, а в групі Комісії молодих дослідників — В. Репринцев із Києва, С.Жук і С.Плохій із *Дніпропетровська*, С.Лелик зі Львова.

Обираючи місце конгресу, МКІН врахував наближення 500-річчя відкриття Америки Х.Колумбом. Тому перша з великих тем була названа так: «Відкриття Америки європейцями та його наслідки». Координатором теми був Е. де ла Торре Вілар з Мексики, першою заслухано доповідь Л.Кесади «Іспанське оточення Христофора Колумба». М.Болсуновський говорив про колонізацію Росією північного заходу Америки (1732—1867). У світлі тогочасних подій особливо актуально сприймалася велика тема «Революції і реформи: їх вплив на історію суспільства». У нових умовах докорінно змінилась риторика доповідачів із СРСР. Більшість їх визнали кризу ортодоксально марксистського погляду на роль революцій, однак вважали надто радикальною доповідь Є.Топольського «Міф про революцію в історіографії». Остання з трьох великих тем конгресу — «Мегаполіс в історії: економічні, соціокультурні і політичні аспекти» — координувалась Т.Баркером з Великої Британії. Трьома «методологічними темами» були: «Концепція часу в європейській і азійській історіографії» (координатори — М.Міяке з Японії і О.Гейштор), «Антропологія і соціальна та культурна історія» (осн. доповідь Ю.Бромлея і В.Тішкова), «Історична біографія». У секції з проблем античності обговорювалась тема «Міфи і символи як джерела вивчення середземноморського світу», в секції серед. віків — «Феодальні системи в Азії». У циклі тем з новітньої історії розглядались нові дослідження міжнар. договорів напередодні та під час II світ. війни (координатори — Е.Єкель з ФРН і О.Чубар'ян з СРСР). Е. ді Нолфон (Італія) ствердив, що у 2-й пол. літа 1939 гітлерівська Німеччина опинилася в міжнар. ізоляції, тому радянсько-нім. пакт (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*) істотно поліпшив її позиції напередодні війни. У ході дискусії зазначилася недостатня вивченість менталітету політ. керівни-

ків і стану громад. думки різних країн. Крім здійсненої МКІН повної публікації матеріалів конгресу, було видано тематичні збірники, серед них матеріали круглого столу «Прагматична письменність: Схід і Захід, 1200—1330». В одній із доповідей на засіданні, присвяченому Я.-А.Коменському, підкреслювалось, що відкриття Д.*Чижевським* невідомого раніше трактату великого чеського педагога стало переломною подією у вивченні його філос. спадщини.

У оглядовій статті про Мадридський конгрес кер. делегації СРСР С.Тихвинський стверджував: «Погляди радянських істориків, очищені від догматизму й навмисної конфронтаційності, та їхніх західних колег щодо широкого кола вузлових історичних проблем виявилися близькими». Більшість учасників оцінили цю ситуацію як поразку спроб марксистів нав'язати істор. науці свою версію ідеологізованої історіографії.

Під час конгресу відбулась ген. асамблея, на якій президентом МКІН був обраний Т.Баркер із Великої Британії, а ген. секретарем — Ф.Бедаріда з Парижа.

18-й конгрес, 27 серпня — 3 вересня 1995, Монреаль (Канада). 1754 учасники, у т. ч. з Канади — 445, США — 20, Італії — 123, Японії — 108, Франції — 81, Великої Британії — 95, Іспанії — 48, Росії — 39, Угорщини — 34, Румунії — 37, з Польщі — 22. Делегатами України були Я.Ісаєвич та О.*Пріцак*, україністичні установи Канади репрезентували З.*Когут*, С.Плохій, Ф.Сисин.

Конгрес у Монреалі — один із найзмістовніших в історії світ. форумів істориків, а для України особливо важливий тим, що напередодні його Укр. нац. к-т істориків був прийнятий до МКІН, а тому в програмі конгресу враховано й пропозиції укр. сторони. Конгрес включав одноденні пленарні сесії з гол. тем, спеціалізовані засідання (по півдня кожне) з 16-ти міжсекційних і порівняльних тем, понад 30 круглих столів для обговорення нових наук. напрямів. Засідання починались вступними оглядами, в яких узагальнювались подані на обговорення доповіді. Уперше в історії конгресів резюме доповідей було заздалегідь розміщено в Інтернеті.

Перший робочий день конгресу присвячено темі «Нації, народи і форми держав: етнічні групи і корінні народи, національні та багатокультурні держави, давні й нові націоналізми» (автори вступного огляду — Ф.Бедаріда і Н.Русельє; обидва з Парижа). Від України на цьому засіданні виступив О.Пріцак з доповіддю про «рухомі» протодерж. та держ. утворення в ранньосередньовічній Євразії. Наступного дня розглядались доповіді про гендерний фактор, зокрема, про його роль у великих істор. трансформаціях — політ., соціальних, реліг. Обговорення великої теми про *діаспори* було плідним завдяки залученню до порівняльного розгляду матеріалів з різних континентів і країн. Розмаїття проблематики конгресу ілюструють і назви спеціалізованих засідань: «Влада й свобода історичних досліджень та публікації» (автор вступу О.Чубар'ян з Москви), «Літературна фікція, історичний наратив, об'єктивність» (Масакі Міяке з Японії; Н.Партнер з Канади), «Переосмислення наукових революцій» (М.Гейд, П. Редонді), «Занепад як історичне поняття» (А.Мончак), «Усна історія: 25 років методологічних пошуків і праці» (Ф.Жутар), «Релігійні рухи між прозелітизмом, нетолеранцією і свободою» (К.Ельм), «Арктичні й субарктичні народи та суспільства» (І.Сігурдссон), «Старість і старіння» (П.Джонсон), «Падіння імперій: порівняльна перспектива» (К.Руссо, К.Емслі), «Покарання і в'язниці впродовж історії» (А.Демандт), «Економія та екологія: вороги чи союзники» (Ж.Пуссу, Е.Крузе-Паван), «Банки та їх вплив на торговий і промисловий капіталізм в Європі, Америці та Азії 19—20 ст.» (А.Тейхова й ін.). На круглих столах переважали теми з нової і новітньої історії, зокрема: «Політична роль робітничого класу: міфи й реальність», «Ісламський урбанізм в історії: політична влада і соціальні структури», «Утопії в історії», «Християнізація Америки й дехристиянізація Європи в 19 і 20 ст.» та ін. На круглому столі «Роль еміграційних груп у відродженні держав у Центрально-Східній Європі» О.Драган (США) схарактеризувала впливи інформаційної служби «Голосу Америки», зокрема передач на істор. теми на нац. свідомість народів регіону.

У дні конгресу діяла виставка істор. наук. публікацій, на якій була й експозиція, організована Укр. нац. к-том істориків.

19 конгрес, 6—13 серпня 2000, Осло. 1839 учасників, у т. ч. 318 — з Норвегії, 208 — США, 126 — Великої Британії, 100 — Японії, 19 — Росії, 8 — з Польщі. Українознавчу тематику репрезентували Я.Ісаєвич (НАН України), З.Когут, С.Плохій, Ф.Сисин (*Канадський інститут українських студій*).

Осло стало першим містом, в якому історики світу збиралися вже вдруге. Як і на попередніх зустрічах, у центрі уваги були кардинальні питання інтерпретації істор. процесу, методології та методики досліджень. Їм присвячено три гол. теми, які розглядалися на пленарних засіданнях. На першому з них йшлося про концепцію загальносвіт. історії і необхідність конструювання її таким чином, щоб висвітлити багатоманітність та оригінальність внеску до світ. цивілізації націй, континентів, регіонів. На наступному пленарному засіданні обговорювалась тема: «Тисячоліття: час і історія». У вступній доповіді япон. історик Масаюкі Сато підкреслив: з усіх істот, що живуть на землі, тільки людина свідомо ставиться до свого минулого і для осмислення його мусить вносити певний порядок у хаос подій та явищ, саме цьому й служать різні системи хронології та періодизації. Спільним рисам і відмінностям обліку часу й форм зберігання пам'яті про минуле, прийнятим у різний час і в різних цивілізаціях, було присвячено низку доповідей та дискусійних виступів. У зв'язку з кінцем тисячоліття порушувалась і тема «кінця світу». А.Воше звернув увагу на те, що більшості культур, як давніх, так і нових, властиві уявлення, що в майбутньому має настати доба, цілком відмінна й принципово краща від усього, що діялося раніше. Про позитивні й негативні аспекти таких вірувань, їхню роль у політ. житті і залученні людей до тих чи

ін. соціальних рухів, ішлося в кількох доповідях і дискусійних виступах. Остання гол. тема мала назву: «Корисність історії і зловживання нею, відповідальність історика в минулому і тепер». Ішлося про те, як максимально поєднати наук. об'єктивність з прагненням істориків відповідати на запити й потреби сусп-в, у яких вони живуть. Велась дискусія про значення ідеалу інтелектуальної чесності, необхідність дотримуватися засад логічного мислення, протиставити його ірраціоналізмові, тенденційному використанню істор. міфологій. Це питання розглядалось у загальнотеор. плані і на прикладі історіографії різних д-в і народів. Зокрема, рос. історик С.Журавльов характеризував утвердження в 1930-х рр. сталіністської моделі рос. історії. Як зазначив Я.Ісаєвич, доповідач обійшов надзвичайно важливий аспект радянської істор. науки тієї доби: обов'язковість ідеалізації рос. імперської ідеології. Під егідою МКІН та *ЮНЕСКО* відбувся симпозіум на тему «Кордони і зміни національних територій у Центрально-Східній Європі: на прикладі чотирьох сусідніх країн — Білорусі, Литви, Польщі, України» (координатор проекту — президент Федерації ін-тів Центрально-Сх. Європи Є.Клочовський з Любліна, Польща). Проблеми, пов'язані зі своїми країнами, висвітлювали, зокрема, Ю.Кавп'єне (Литва), Г.Самсонович (Польща), А.Камінський (США), Я.Ісаєвич (Україна). Останній зупинився на принципово різних підходах до питань нац. території. Ті народи, яким доводилося відстоювати своє право на існування, як правило, нац. територію визначали в етнічних межах, натомість народи, які мали привілейовану позицію в багатонац. д-вах, вважали законними т. зв. істор. права на завойовані в давнину землі, населені ін. народами. Україністична тематика була представлена й на ін. засіданнях та секціях. С.Плохій і З.Когут, Ф.Сисин взяли участь у праці круглого стола з питань порівняльної ролі шляхетського стану в різних країнах (див. *Шляхта*, *Дворянство*). На заключному засіданні виголосив доповідь Є.Клочовський, який узагальнив досвід співпраці істориків, зупинився на спільних проектах МКІН з ЮНЕСКО. У дні конгресу діяла виставка істор. наук. публікацій, на якій була і експозиція, організована Укр. нац. к-том істориків.

20-й конгрес, 3—9 липня 2005, Сидней (Австралія). Понад 1000 вчених із 72 країн. Найбільшими були делегації Австралії, США, Німеччини, Великої Британії, Японії та Італії. Попри збільшення кількості учасників конгресу з Центрально-Сх. Європи й їхню дедалі активнішу участь не лише в засіданнях, присвячених цьому регіонові (це, зокрема, стосується польс. делегації), і надалі відчутною залишилася кількісна і світоглядна перевага науковців із Зх. і Центрально-Зх. Європи, США і Японії, що позначилося також на тематичних пріоритетах програми конгресу.

Гол. теми: «Людство і природа в історії» (з підтемами: «Екоісторія: нові теорії та підходи», «Природні катастрофи і як до них ставилися»), «Міт та історія» (з підтемами: «Міти заснування в історії й конструювання ідентичностей», «Міти, влада і історія, або Відповідальність історика», «Історія та утопія»), «Війна, мир і міжнародний порядок в історії» (з підтемами: «Bellum justum: справедливі війни, несправедливий мир? Ідеї та дискусії», «Змінне розуміння і умови миру в історії», «Війна, насильство і гендер»). Загалом предметом обговорення на конгресі стали практично всі найважливіші питання сучасної істор. науки. Осн. увага була зосереджена на способах і методах переорієнтації історії з таких базових категорій, як д-ва або екон. чи політ. періодизація (як можливу альтернативу розглядали, зокрема, екоісторію, що могла би не лише стати містком між гуманітарними та природничими науками, а й концептуалізувати питання про роль природи як незалежного агента істор. процесу). Чимала увага була приділена обмеженостям і мітичній природі нац. історії й, водночас, можливостям і важливості історії всесвітньої, чиїм перспективам останнім часом приділялось порівняно менше уваги на тлі поширення *мікроісторії* та фрагментації істор. фаху.

На засіданнях зі спеціалізованих тем кілька раз порушувалися питання, пов'язані з історією України. Один із спільних семінарів МКІН та ЮНЕСКО мав назву «Місце Центральної Європи між Сходом і Заходом протягом тисячоліття, 1000—2000». На ньому виступили головуючий Г.Лашкєвич (Катол. ун-т у Любліні) з доповіддю «Культурний простір Центральної Європи», Ф.Сисин (Ун-т Альберти, Канада) на тему «Центральна Європа, Східна Європа, Євразія: історичні категорії та політичні програми», була зачитана доповідь Я.Ісаєвича «Місце України між "Сходом" і "Заходом"». Проблематика укр. земель у складі польсько-литов. *Речі Посполитої* порушувалася на засіданні «Політична культура в Центральній Європі в європейському та глобальному контексті». На засіданні «Імперії Близького Сходу і середземноморський регіон: Кроки до глобалізації?» В.Остапчук (Торонтський ун-т, Канада) виголосив доповідь «Чи можна порівнювати домодерні євразійські імперії і глобалізацію?». С.Плохій (Ун-т Альберти, Канада) головував на засіданні «Релігія і публічна сфера». А.Портнов (Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) виступив з доповіддю «Шкільні підручники з історії в Білорусі, Росії й Україні: присутність минулого і нові шляхи до майбутнього» в рамках засідання «Підручники: від наративу нації до наративу громадян». На засіданні Міжнар. комісії з істор. демографії з доповідями виступили В.*Наулко* і О.Беренштейн.

Фундація українознавчих студій в Австралії організувала зустріч укр. учасників конгресу з укр. громадою Сиднею.

Учасники 19-го Міжнародного конгресу історичних наук. Зліва направо: С. Плохій, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, З. Когут. Осло, 11 серпня 2000.

Наступний міжнар. конгрес істориків відбудеться 22—28 серпня 2010 в Амстердамі (Нідерланди).

Літ.: *Пашуканис Е.Б.* Неделя советских историков в Берлине. «Вестник Коммунистической академии», 1928, кн. 30; VIe Congrés International des Sciences Historiques, Oslo, 1928: Rapports présentés au Congrés, bulletin 1. Paris, 1929: Résumés des Communications présentés au Congrés. Oslo, 1928; International Bibliography of Historical Sciences. Published by the International Committee of Historical Sciences. Compiled by a Bibliographical commission in collaboration with the national committees. 1—14 for the years 1926—1939. Paris, 1930—41; 16—44 for 1947—1975. Paris, 1949—79; 45—61, for 1976—1992. Munich — New York — London — Paris, 1980—96; 62—69 for 1993—2000. München, 1999–2004; La Pologne au VI Congrés International des Sciences Historiques, Oslo 1928. Warsaw—Lemberg 1930; VIIe Congrés International des Sciences Historiques: Rapports présentés au Congrés de Varsovie. Published by the International Committee of Historical Sciences, bulletin 5. Paris, 1933; La Pologne au VIIe Congrés International des Sciences Historiques, Varsovie 1933, vol. 1—3. Warsaw, 1933; Contributions a l'histoire de l'Ukraine au VIIe Congrés international des sciences historiques, Varsovie août 1933, Lèopol: Sociète Scientifique au nom de Chevtchenko, 1933; Eighth International Congress of Historical Sciences, Zürich 1938, Scientific Reports, I—II: Communications présentées au Congrés die Zürich, 1938. Published by the International Committee of Historical Sciences, bulletin 5. Paris, 1938; VIII. Internationaler Kongreß für Geschichtswissenschaften, 28. August—4. September 1938 in Zürich: Protokoll. Published by the International Committee of Historical Sciences, bulletin 11. Paris, 1939; *Панкратова А.М.* К итогам X международного конгресса историков. «Вопросы истории», 1956, № 5; XIe Congrés International des Sciences Historiques, Stockholm 21—28 août 1960; *Лисяк-Рудницький І.* Дискусійні виступи на міжнародному конгресі істориків. «Українська літературна газета» (Мюнхен), 1960, ч. 6 (93); XIe Congrés International des Sciences Historiques, Stockholm 21—28 août 1960; *Каменецький І.* XII-й міжнародний конгрес історичних наук у Відні. «Український історик», 1965, № 3—4 (7—8); *Білас Л.* Дванадцятий міжнародний конгрес істориків. «Сучасність», 1965, № 12 (60); *Слонимский А.Г.* Участие российских ученых в международных конгрессах историков. «Вопросы истории», 1970, № 7; *Дядиченко В.А. та ін.* Розвиток історичної науки в УРСР. К., 1970; XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16—23 августа 1970 года: Доклады конгресса, т. 1—7. М., 1973; *Тихвинский С.Л., Тишков В.А.* XV Международный конгресс исторических наук. «Вопросы истории», 1980, № 12; *Erdmann K.D.* Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen, 1987; *Тихвинский С.Л.* XVII Международный конгресс исторических наук в Мадриде. «Новая и новейшая история», 1991, № 2; XVIIIe Congrés International des Sciences Historiques du 27 août au 3 septembre 1995. Actes: rapports, résumés et presentations des tables rondes. Montreal, 1995; 19th International Congress of Historical Sciences, University of Oslo, 6—13 August 2000. Proceedings: reports, abstracts and round table introductions. Oslo, 2000; *Ісаєвич Я.Д.* XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло. «УІЖ», 2001, № 1; Répertoire du Fonds CISH des Archives nationales de France. Archives nationals: Fonds du Comité International des Sciences Historiques (C.I.S.H.). 105 AS 1—513 (1923—2000). Répertoire numérique détaillé. Paris, 2001; *Erdmann K.D.* Toward a Global Community of Historians: The International Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898—2000. New York — Oxford, 2005; *Стельмах С.* Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX — на початку XX ст. «УІЖ», 2005, № 5; Comité International des Sciences Historiques. Bulletin d'Information / International Committee of Historical Sciences. Information Bulletin. N. 34. 2008. Montréal, 2008; Web: http://www. oslo2000. uio.no (веб-сайт XIX Міжнародного конгресу істориків, Осло, 2000); Web: http://www.ichs2010.org/ home.asp (XXI Міжнародного конгресу істориків, Амстердам, 2010).

Я.Д. Ісаєвич.

МІЖНАРО́ДНІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ АРХІ́ВІВ КРАЇ́Н ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ І СХІ́ДНОЇ ЄВРО́ПИ (Скворонеківські читання) — щорічні зібрання архівістів країн Центр. і Сх. Європи, що проводилися впродовж 1995—2005 у Польщі Ген. дирекцією держ. архівів Польщі з ініціативи проф. Єжи Скворонека. Перша конференція відбулася 28 вересня 1995 в м. Стара Вєсь. Вона присвячувалася проблемі інкорпорації архівів колиш. робітн. та комуніст. партій до нац. (держ.) архів. фондів. У конференції взяли участь представники 13 країн: Болгарії, Естонії, Литви, Румунії, України, Франції та ін. Важливим кроком до інтеграції зусиль архів. служб європ. країн було рішення про створення першого міжнар. довідника про архіви колиш. компартій, вироблення міжнар. стандарту описування таких архів. фондів, систематичного проведення міжнар. конференцій і тематичних семінарів. Учасники 2-ї конференції (28—30 червня 1996, Пулави) обговорили питання впливу політ. і сусп. змін на становище архівів і підтримали ідею систематичного проведення таких конференцій упродовж 10 років. Після передчасної смерті проф. Є.Скворонека на знак визнання його заслуг від 1997 міжнар. зустрічі архівістів стали носити його ім'я — «Colloqia Jerzy Skowronek dedicata» (Скворонеківські читання) й продовжували збирати представників архів. установ країн Центр. і Сх. Європи для обміну досвідом щодо розв'язання спільних актуальних проблем архів. буд-ва: «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи» (22—24 жовтня 1997, Голявіце); «Архіви і приватні архівні матеріали в країнах Центральної і Східної Європи» (8—10 жовтня 1998, Варшава); «Використання архівних матеріалів з точки зору закону і практики країн Центральної і Східної Європи» (15—16 жовтня 1999, Мондралін); «Архіви колишніх міжнародних організацій країн Центральної і Східної Європи» (13—14 жовтня 2000, Варшава); «Архіви в новому столітті: Стратегічні питання автоматизації архівів» (28—29 вересня 2001, Варшава); «Роль архівів в інформаційному суспільстві» (31 травня — 1 червня 2002, Варшава); «Архіви серед установ пам'яті» (28—29 травня 2004, Варшава).

Конференції проводилися за підтримки *Міжнародної ради архівів*, Фонду ім. Стефана Баторія, *Ради Європи*, Архіву відкритого сусп-ва Центральноєвроп. ун-ту в Будапешті (Угорщина). Постійними учасниками конференцій були укр. архівісти й архівознавці. Участь у читаннях брали архівісти з Туреччини, Ізраїлю, Китаю. Тексти виступів учасників конференцій опубліковано в окремих виданнях. Конференції сприяли встановленню творчих контактів між архівістами різних країн, виробленню спільних проектів, таких як довідник «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи», база даних «Створення сучасного науково-довідкового апарату до архівного фонду Ради

економічної взаємодопомоги», участь у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу».

Літ.: *Матяш І.Б.* VII Міжнародна конференція Сковронківські читання. «Вісник Держкомархіву», 2001, вип. 4 (8); *Її ж.* Роль «Colloqia Jerzy Skowronek dedicata» у розвитку міжнародного співробітництва архівістів. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 8. К., 2002; *Її ж.* Международное сотрудничество архивистов стран Центральной и Восточной Европы как форма культурных взаимосвязей. В кн.: Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов, вып. 5. Брянск, 2003.

І.Б. Матяш.

МІЖНАРО́ДНІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ З РОЗЗБРО́ЄННЯ, які відбувалися впродовж 1932—1935, були присвячені проблемі скорочення звичайних видів озброєнь у Європі, що була однією з найбільш актуальних та гострих у міжвоєнний період (1919—39). *Версальський мирний договір 1919*, висунувши вимогу роззброєння Німеччини, констатував також потребу скорочення озброєнь і збройних сил в ін. європ. д-вах. 12 грудня 1925 Рада Ліги Націй (див. *Ліга Націй*) створила підготовчу комісію до конф. із роззброєння. Водночас зх. країни звинувачували *СРСР* у нарощуванні озброєнь (СРСР та Веймарська Німеччина впродовж 1920-х активно співробітничали у військово-тех. сфері). Взаємна недовіра, складність вирішення проблеми контролю за виконанням домовленостей, коли міжнар. інспекції розглядались як небажана форма втручання у внутр. справи, перешкоджали переведенню балаканини з приводу роззброєння в площину конкретних справ. Становище на конференціях із роззброєння, перша з яких відбулася 1932, ускладнював прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів (див. *Нацизм*) 1933. Новий рейхсканцлер Німеччини А.*Гітлер* узяв курс на переозброєння військ своєї країни. Введення в Німеччині заг. військ. обов'язку, захоплення демілітаризованої Рейнської зони завели конференції з роззброєння в глухий кут. Остання конференція відбулася 1935, після чого вони більше не проводилися. Загальноєвроп. криза вела до нової світ. війни.

Істор. досвід конференцій 1930-х прислужився в 1990-ті, коли вперше в історії Договір про скорочення звичайних збройних сил у Європі (1990), учасницею якого є Україна, створив сприятливі умови для еволюції нової європ. системи безпеки.

Літ.: *Иоффе А.Е.* Внешняя политика Советского Союза. М., 1968; *Верт Н.* История советского государства. М., 1992; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1998; *Безыменский Л.* Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2000.

А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРО́ДНІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ КРУ́ГЛОГО СТО́ЛУ АРХІ́ВІВ (МККСА) — форма професійного спілкування архівістів різних країн світу з питань, що становлять спільний інтерес. У межах діяльності *Міжнародної ради архівів* (МРА) започаткована 1954 з ініціативи Ш.Бребана. Засідання скликаються щорічно, у період між конгресами МРА, з метою поглибленого професійного вивчення проблем архів. справи. У роботі конференцій беруть участь керівники архів. відомств країн світу, представники професійних асоціацій, члени виконкому МРА, представники *Організації Об'єднаних Націй*, *ЮНЕСКО*, спеціально запрошені експерти.

На засіданнях МККСА обговорювалися теми: поняття про архіви, межі архів. справи, обов'язки архівістів (1955); історія архівів та архів. справи (1968, 1996); архіви установ, проблеми взаємозв'язку держ. і відомчих архівів (1955); архіви в держ. системах (1957, 1979); доархівні форми зберігання документів, експертиза цінності, управління адм. архівами (1983); проблеми класифікації та науково-довідкового апарату (1959); проблеми зберігання, будинки і обладнання архівів (1963, 1965, 1987); реставрація та репрографія (1965); інформація й архіви (1965, 1971); архіви літератури і мист-ва (1958, 1975); друковані й аудіовізуальні архіви (1970); проблеми централізації та децентралізації архів. справи (1986); відтворення нац. архів. спадщини (1977, 1994); лібералізація доступу до архівів (1967); питання сигілографії (1968); бюджет архівів та архів. статистика (1973, 1978, 1979); професійна освіта архівістів (1975, 2009); архіви міжнар. орг-цій (1961, 1971); роль архівів в економіці, соціальній історії, дослідженнях історії мист-в (1958, 1959, 1963).

16-ту конференцію проведено в *Києві* (вересень 1975). В її роботі взяли участь 120 представників нац. архів. служб 35 країн світу, 7-ми міжнар. орг-цій. Гол. темами обговорення були «Підготовка, перепідготовка та просування по службі в архівах» та «Архіви літератури і мистецтва». Перша тема висвітлила досвід України в підготовці кваліфікованих кадрів архівістів на базі Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Конференція високо оцінила досвід укр. архівістів в організації централізованого зберігання й використання документів з історії літератури та мист-ва, створення *Архіву-музею літератури і мистецтва України*, досвід роботи якого став предметом дискусії. Наголошувалося, що створення спеціалізованої установи, котра поєднує функції архіву та музею, зокрема, організація в ньому меморіальних кабінетів видатних діячів укр. к-ри, є унікальним явищем не тільки в *СРСР*, а й в усьому світі. У рекомендаціях конференції з цього питання вказувалося на необхідність створення при МРА спеціалізованого к-ту з архівів літератури й мист-ва, а також містилася пропозиція винести на розгляд 19-ї сесії ЮНЕСКО питання про посилення координації діяльності архівів, б-к і музеїв із проблем збирання, зберігання та використання документів з історії літератури і мист-ва. Розглядалися також питання проекту єдиної архів. статистики, інформація про діяльність МРА, звіт секретаря конференції тощо.

Результати МККСА висвітлюються в спец. виданні «Протоколи», що виходить від серед. 1950-х рр.

Літ.: *Кечкеметі Ш.* Міжнародна рада архівів. «Архіви України», 1975, № 4 (132); *Брук, Я. ван ден.* От Брюсселя до Пекина: международное сотрудничество архивистов. «Вестник архивиста», 1996, № 5; *Старостин Е.В.* Международный совет архивов: путь в полвека. Там само, 1998, № 3.

І.Б. Матяш.

МІЖНАРО́ДНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ в історії *міжнародних відносин* є

формою міждерж. співробітництва і багатосторонньої дипломатії. Виникнення М.о. у 19 ст. стало результатом тенденції до інтернаціоналізації багатьох аспектів сусп. життя. 1815 була створена перша європ. міжнар. орг-ція — Центр. комісія навігації по Рейну. Новим етапом історії М.о. стало виникнення міжнар. універсальних орг-цій: Всесвітнього телеграфного союзу (1865) та Всесвітнього поштового союзу (1874). Для сучасних М.о. властиве розширення їхньої компетенції та ускладнення структури. У 20 та на поч. 21 ст. термін «міжнародна організація» використовується щодо міждерж. (міжурядових) та неурядових орг-цій. Взаємні зв'язки та співробітництво між М.о. (на поч. 21 ст. їх понад 4 тис., з них понад 300 міжурядових орг-цій) дають підстави констатувати наявність системи М.о., в центрі якої знаходиться *Організація Об'єднаних Націй*. Міждерж. орг-ції функціонують на засадах договору про заснування державами-членами. Статутні документи М.о. віддзеркалюють мету та механізми їхньої роботи. М.о. є суб'єктами міжнар. права, напр. *НАТО* та *Європейський Союз*. Неурядові М.о. створені не міждерж. договором, а на основі угоди між фізичними або юрид. особами («Ліга товариств Червоного Хреста та Півмісяця», «Грінпіс», «Міжнародна амністія» тощо). Членство в неурядових М.о., як правило, відкрито для всіх зацікавлених суб'єктів. За колом учасників міжнар. міждерж. орг-ції поділяються на універсальні, членство в яких відкрито для всіх *держав* (ООН та її спеціалізовані установи) та регіональні, членство в яких залежить від належності країни до певного регіону (Афр. союз, Орг-ція амер. єдності тощо). Статути деяких регіональних орг-цій передбачають надання статусу спостерігача для д-в, які не належать до регіону її компетенції. Україна є спостерігачем у «Русі неприєднання» (1996). Міждерж. орг-ції можуть мати заг. або спец. компетенцію. Діяльність М.о. заг. компетенції поширюється на всі сфери міждерж. відносин («Рух неприєднання»). М.о. спец. компетенції обмежують свою роботу певною спец. сферою (*Міжнародне агентство з питань атомної енергії*). Класифікація М.о. за обсягом повноважень дає підстави виділити міждерж. та наддерж. М.о. До першої групи належить більшість М.о., метою діяльності яких є організація міждерж. співробітництва. Метою наддерж. М.о. є інтеграція. Їхні рішення безпосередньо поширюються на громадян та юрид. осіб держав-членів. Після підписання *Маастрихтського договору 1992* елементи наддержавності наявні в діяльності ЄС. З точки зору порядку вступу М.о. поділяються на відкриті (з правом вступу будь-якої д-ви) та закриті (вступ лише за згоди держав-членів). М.о. виконують важливу консультативну та прикладну роль в умовах *глобалізації*. Зміна політ. впливу в М.о. залежить від співвідношення потенціалів потуги держав-учасниць. Станом на 2009 Україна є членом 47 М.о., бере участь у роботі понад 100 постійних та тимчасових органів, створених відповідно до міжнар. угод та договорів, учасницею яких вона є. 15 М.о. мають офіц. представництва в Україні. Тривалість існування М.о. визначається проблемою або конкретним інтересом, заради розв'язання чи реалізації яких вони створювалися.

Літ.: *Шибаева Е.А.* Право международных организаций. М., 1986; *Зайцева О.П.* Международные организации: принятие решений. М., 1989; *Мальський М.З., Мацях М.М.* Теорія міжнародних відносин. К., 2003; Дипломатичний корпус. К., 2008.

А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРО́ДНІ ПА́КТИ ПРО ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ. Багатосторонні договори з питань захисту політ., громадян., екон., соціальних і культ. прав людини протягом багатьох років розроблялися в органах *Організації Об'єднаних Націй* і були затверджені *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* 1966. Від імені УРСР 20 березня 1968 в Нью-Йорку (США) було підписано Міжнар. пакт про екон., соціальні і культ. права та Міжнар. пакт про громадян. і політ. права зі зробленою заявою про те, що пакти відповідно до принципу суверенної рівності д-в повинні бути відкриті для участі всіх зацікавлених д-в без будь-якої дискримінації та обмеження. Схвалені РМ УРСР і надані до ВР УРСР, ці пакти про права людини із заявою, зробленою при їх підписанні, були ратифіковані 19 жовтня 1973. В ООН пакти набули чинності 1976 після підписання їх більшістю країн. Зазначені документи стали важливим джерелом міжнар. співробітництва в галузі прав людини. Однак в УРСР вони були ратифіковані формально. На цьому факті наголошували діячі *дисидентського руху 1960—1980-х років в Україні*, які наполягали на прямому впровадженні положень *Загальної декларації прав людини 1948* в повсякденне життя рад. громадян. Такий процес, як показали події *перебудови*, тільки прискорив демонтаж тоталітарної системи (див. *Тоталітаризм*), яка так і не пережила спроб пом'якшення режиму суцільного держ. контролю за всіма аспектами людського життя. Різні сусп-ва мають неоднакові можливості для реального забезпечення прав людини. Вони залежать від рівня розвитку певного сусп-ва, нац., реліг. та ін. особливостей. Право на участь в управлінні *державою* є невід'ємним від *громадянства*. Водночас усі права людини неподільні та складають єдиний комплекс. Інакше «захист» однієї групи прав людини може привести до порушення ін. прав та свобод. Пріоритетом є право на життя, без якого втрачають сенс решта прав. На поч. 1970-х рр. набула поширення концепція «трьох поколінь» прав людини. Перше покоління — це громадян. та політ. права. Їхня ідея народилася ще за часів *Французької революції кінця 18 століття*. Друге покоління становлять соціально-екон. та культ. права. Нарешті третє покоління становлять «права солідарності»: право на мир, на розвиток, на захист навколишнього середовища. Найбільше проблем у *міжнародних відносинах* з'являється в процесі кореляції між правами людини та правами народів. Після Гельсінкської наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 (див. *Нарада з безпеки і співробітництва в Європі*) відбулася інтернаціоналізація механізмів контролю за дотриманням прав люди-

ни. Тому нац. суверенітет більше не є виправданням для систематичного порушення прав людини. Однак і після закінчення «холодної війни» проблема захисту прав людини лишається конфліктогенною, оскільки вона залишається політизованою та ідеологізованою. Міжнародно-правові зобов'язання, які розвивають та конкретизують принцип поваги прав людини, вважаються універсальними стандартами прав людини. Гол. чин. вони визнані ООН. Регіональні стандарти прав людини, наприклад європейські, можуть іти далі універсальних. Міжнар. пакт про громадян. і політ. права передбачає обмеження прав людини, але вони мають бути встановлені законом та обгрунтовані загрозами нац. безпеці, зокрема, під час дії надзвичайного стану. Визначальним критерієм для нормалізації ситуації з правами людини є повернення д-ви та сусп-ва до гуманістичних традицій. Передумовою для цього може бути гармонізація зв'язків між громадянином, сусп-вом та д-вою, зокрема через дієві механізми *громадянського суспільства*. Оскільки такого «ідеального» стану в історії не було, тому сенс послідовного захисту прав людини на всіх соціально-політ. рівнях полягає в недопущенні систематичних порушень прав людини.

Літ.: Відомості Верховної Ради УРСР, 1976, № 26; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1962—1970. К., 1977; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1971—1975. К., 1981; *Мюллерсон Р.А.* Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991.

І.М. Мельникова.

МІЖНАРО́ДНІ РЕГІОНА́ЛЬНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ об'єднують країни певного регіону. Вони створюються на основі договору з метою вирішення спільних проблем відповідно до нац. інтересів держав-членів. Сферою діяльності М.р.о. можуть бути питання в межах регіонального співробітництва: спільна безпека, екон., політ., культ. взаємодія. Глава 8 Статуту ООН передбачає умови створення та діяльності регіональних орг-цій безпеки. Діяльність М.р.о. має відповідати цілям та принципам Статуту ООН, вони мають сприяти Організації Об'єднаних Націй у вирішенні екон., соціальних, культ. проблем. За сферою компетенції регіональні міжнар. орг-ції поділяються на орг-ції загальної та спеціальної компетенції. М.р.о., як правило, мають певну орг. структуру та постійно діючі керівні органи. Напр., *Організація чорноморського економічного співробітництва* (ОЧЕС), *Організація з безпеки та співробітництва в Європі* (ОБСЄ), Орг-ція амер. д-в тощо. М.р.о. покликані сприяти розвиткові ефективного двостороннього та багатостороннього співробітництва, стабілізації *міжнародних відносин*. З метою розвитку прикордонного співробітництва між суміжними регіонами сусідніх європ. д-в з 1950-х рр. створювалися т. зв. *єврорегіони*. З 1990-х рр. укр. *області* беруть участь у діяльності таких єврорегіонів: «Буг», «Карпати», «Верхній Прут», «Нижній Прут». Станом на 2009 Україна є членом наступних М.р.о.: ОБСЄ, ОЧЕС, Центральноєвропейської ініціативи, *Співдружності незалежних держав* (фактично у статусі спостерігача), ГУАМ (Орг-ція за демократію та екон. розвиток; див. *ГУУАМ*). Учасники М.р.о., як правило, конкурують між собою за ступінь впливу на рішення та їхнє виконання. За цим критерієм визначається місце певної *держави* в регіональній ієрархії впливів. Після розпаду *СРСР* Україна намагається створити альтернативний російському центр інтеграції. Прикладом таких зусиль є неформальна *Балтійсько-Чорноморська дуга*, яку Росія розглядає у логіці «санітарного кордону», покликаного відділити РФ від Європи. Подібні геополіт. та стратегічні протиріччя обмежують потенціал діяльності існуючих М.р.о. Водночас зазначені орг-ції залишаються полем дипломатичних зусиль, спрямованих на конструктивне вирішення існуючих проблем на основі норм міжнар. права та принципів добросусідства. Виконання зазначених функцій надає сенс існуванню М.р.о. Історія цих орг-цій закінчується в разі вичерпання предмета співпраці (у процесі *європейської інтеграції* так було вичерпано функції Європ. об'єднання вугілля і сталі, створеного 1952, але це західноєвроп. регіональне об'єднання після підписання Римського договору 1957 увійшло до структури Європ. екон. співтовариства, а після підписання *Маастрихтського договору 1992* про створення *Європейського Союзу* в 2002 припинило свою діяльність). Може зменшуватися кількість держав-членів міжнар. регіональної орг-ції. Напр., створена 1960 Європ. асоціація вільної торгівлі після вступу 1973 до Європ. екон. співтовариства Великої Британії, Данії та Ірландії втратила чверть своїх членів, а після вступу до ЄС Швеції, Австрії та Фінляндії (1995) опинилася на периферії європ. екон. співпраці. Приклад ряду афр. регіональних орг-цій із обмеженим потенціалом співпраці та гострими протиріччями свідчить про можливість конфронтаційного варіанту розпаду міжнар. регіональної орг-ції. Внаслідок цього посилюється заг. нестабільність міжнар. відносин. Зазначена тенденція особливо властива для періодів глобальних екон. криз та зміни формату систем міжнар. відносин.

Літ.: *Гердеген М.* Європейське право. К., 2008; Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи. Ужгород. 1999.

А.Ю. Мартинов.

МІЖПАРЛА́МЕНТСЬКА АСАМБЛЕ́Я (МПА)**, Міжпарламентська асамблея Співдружності Незалежних Держав** була створена відповідно до 7-го розділу Мінської угоди 8 грудня 1991 про створення СНД (див. *Біловезька угода про створення СНД 1991*) як орг-ція, покликана формалізувати співробітництво вищих законодавчих органів країн-членів *Співдружності Незалежних Держав*. Гол. завданням МПА є координація правотворчої діяльності, спрямованої на забезпечення інтеграційних процесів у всіх сферах співробітництва. Протягом 1992—95 МПА створювала проекти модельних законів, які, однак, не були обов'язковими для нац. законодавств. Україна не підписала Мінську конвенцію від 26 травня 1995 про МПА СНД. Національно-демократичні сили блокували рішення про заміну статусу асоційованого членства України на повне, оскільки від

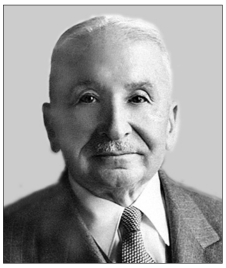

Л. фон Мізес.

1996 рішення цієї структури мали бути імперативними, а РФ має найбільшу квоту голосів. У грудні 1998 Держ. дума РФ визначила умовою ратифікації *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997* вступ України до МПА. Блокада лівими законів про ратифікацію міжнар. договорів України, розпорошеність сил націонал-демократів напередодні виборів Президента України спричинили прийняття в березні 1999 рішення про вступ у МПА СНД. У грудні 2000 Україна заявила про участь у МПА СНД лише на рівні к-тів і комісій. Десять років міжпарламентського співробітництва в рамках структур СНД засвідчили низьку ефективність правотворчої роботи, яка не має спільно визначеної стратегічної мети, адже сама СНД на межі 21 ст. перебувала в стадії реформування.

Літ.: Внешняя политика России: Сборник документов (1990—1992 гг.). М., 1996; Содружество Независимых Государств: Портрет на фоне перемен. Минск, 1996.

А.Ю. Мартинов.

МІЖПАРТІ́ЙНА РА́ДА — координаційний орган укр. партій політичних, що діяв у *Львові* 1921—23. Ще з 1919 у Львові відбувалися наради представників *Української народної трудової партії* (УНТП), *Української радикальної партії*, *Української соціал-демократичної партії* (УСДП) та Укр. християнсько-сусп. партії. Після 1-го міжпарт. з'їзду (3—4 червня 1921) цими партіями (за винятком УСДП) була утворена М.р., яку очолював голова Нар. к-ту УНТП В.*Бачинський* (у березні 1923 — А.Куровець). М.р. підтримувала тісні зв'язки з екзильним урядом *Західноукраїнської Народної Республіки у Відні*, організовувала масові акції протесту проти польс. окупації, зокрема бойкот виборів 1922. Припинила діяльність після рішення Ради послів Антанти про визнання *Галичини* частиною Польщі в березні 1923.

Літ.: Міжпартійний з'їзд. «Український вістник» (Львів), 1921, 9 червня; *Сливка Ю.Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973; Міжпартійна рада. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

О.Ю. Зайцев.

Браслет з Мізинської стоянки. Пізній палеоліт.

Жіночі статуетки з бивня мамонта з Мізинської стоянки. Пізній палеоліт.

МІ́ЗЕС Людвіг фон (29.09.1881—10.10.1973) — австрійс. економіст, прихильник ліберального напряму в екон. науці. Н. в м. *Львів*. Його батько Артур фон Мізес працював експертом Австрійс. держ. залізниць. Молодший брат Ріхард був відомим математиком та механіком.

Після закінчення з відзнакою г-зії 1900 М. поступив на ф-т політ. наук і правознавства Віденського ун-ту, який закінчив 1906. Ще будучи студентом, видав книгу «Про розвиток відносин між селянами та поміщиками на Галичині 1772—1848» (1902). 1913—38 (з перервою в кілька років під час *Першої світової війни*, в якій брав участь як артилер. офіцер і співробітник госп. управління Мін-ва оборони *Австро-Угорщини*) працював приват-доцентом та екстраординарним професором *Віденського університету*. Також викладав у Віденській комерційній жін. академії. Працював у Торг. палаті Відня, де 1920—34 вів приватний семінар, на якому в невимушеній обстановці обговорювалися актуальні наук. та госп. проблеми того часу. Після поїздки в США 1926 заснував Австрійс. ін-т досліджень екон. циклів. З 1934 по 1940 працював професором кафедри міжнар. екон. відносин Вищого міжнар. ін-ту Женевського ун-ту (Швейцарія). Негативно оцінював аншлюс (приєднання) Австрії Німеччиною 1938. У серпні 1940 переїхав до США. 1945—68 працював професором Нью-Йоркського ун-ту.

Був одним із засновників новоавстрійс. екон. школи. Інтерпретував і розвивав екон. теорію як заг. теорію людської діяльності (праксеологію), відмінну як від природничих наук, так і від історії. За своїми екон. поглядами М. був послідовним лібералом, прихильником вільного ринку і виступав проти втручання держави в економіку. Відповідно, вважав *соціалізм* нежиттєздатним, а марксистський діалектичний матеріалізм (див. *Марксизм як ідеологічна течія*) розкритикував як неспроможну філософсько-істор. теорію. У той же час акцентував увагу на корисності вивчення історії.

Серед наук. інтересів — мікроекономіка, дослідження екон. циклів, теорія пізнання, людська поведінка, філософія історії.

Автор 25 книг та понад 250 статей. Осн. твори: «Гроші та держава» (1912), «Соціалізм: економічний та соціологічний аналіз» (1922), «Лібералізм» (1927), «Бюрократія» (1944), «Свобода та власність» (1950), «Теорія та історія: інтерпретація соціально-економічної еволюції» (1957).

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Ropke W.* Economics of the Free Society. Chicago, 1963; The Critics of Keynesian Economics. New York, 1995; 15 Great Austrian Economists. Auburn, Alabama, 1999; *Hulsman J.* Mises: The Last Knight of Liberalism. Auburn, Alabama, 2007; *Rockwell L.* The Left, the Right and the State. Auburn, Alabama, 2008.; *Кубедду Р.* Политическая философия австрийской школы: К.Менгер, Л.Мизес, Ф.Хайек. М., 2008.

В.В. Головко.

МІЗИ́Н — одна з найвидатніших пізньопалеолітичних пам'яток Європи (див. *Палеоліт пізній*). Відкрита у 1907 р. та розкопувалась Ф.*Вовком* з 1908 р. Розташов. в с. Мізин Коропського р-ну Черніг. обл., на правому березі р. Десна (прит. Дніпра). Тут на схилі балки в лесові, на глибині бл. 1,5—3 м, було досліджено кілька господарсько-побутових комплексів, які включали стаціонарні житла з мамонтових кісток, ями-сховища, вироб. центри й вогнища, на заг. площі понад 1 тис. $м^2$. Комплекс крем'яних знарядь має виразні епіграветські риси (див. *Гравет*) і складається

Уламки бивня мамонта з геометричним орнаментом з Мізинської стоянки. Пізній палеоліт.

з мікролітів із затупленим краєм (вістря мікрогравет і ланцетоподібні, мікроплатівки із затупленим краєм), кінцевих скребачок, різців різних типів, проколок тощо. Знаряддя з кістки, рогу й бивня представлені проколками, молотками, клинами, голками, вістрями до списів або дротиків, руків'ями з отворами. Знахідки мист-ва включають стилізовані жін. фігурки з геометричним гравіруванням у вигляді меандру, зигзагу, «ялинки», браслети, платівки та фрагменти бивнів з аналогічними мотивами, а також 5 мамонтових кісток з розписом червоною вохрою, котрі С.*Бібіков* інтерпретував як комплекс муз. ударних інструментів. Знайдено також більше 800 свердлених морських черепашок. Фауна — мамонт (домінує), кінь, пн. олень, вівцебик, бурий ведмідь, вовк, песець, заєць тощо. Поселення має прямі аналоги в комплексі верхньопалеолітичної стоянки Бармаки в Рівненській області і, згідно з попередніми радіокарбоновими датами, має вік 16—15 тис. років тому.

Літ.: *Шовкопляс И.Г.* Мезинская стоянка. К., 1965; *Бибиков С.Н.* Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. К., 1981; *Сергин В.Я.* Структура мезинского палеолитического поселения. М., 1987.

Д.Ю. Нужний.

МІ́ЗОЧ (польс. Mizocz) — с-ще міськ. типу Здолбунівського р-ну *Рівненської області*. Розташов. на р. Стубелка (прит. Стубли, бас. Дніпра), за 18 км від *Здолбунова*. Залізнична станція. Населення 3,7 тис. осіб (2004).

Уперше згадується 1322 під назвами «Мізоч Великий» і «Мізоч Малий». У 16 ст. село належало до Луцького пов. Волин. воєводства. Після *Люблінської унії 1569* М. відійшов до Корони Польської. 1676 поселення було повністю зруйноване татарами й залишалося пусткою до 90-х рр. 17 ст. Від 1720 М. належав родині магнатів Карвицьких. 1759 польс. король *Август III* надав М. *магдебурзьке право*. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) місто ввійшло до складу *Волинської губернії Російської імперії*. Від 1866 — волосний центр з населенням 1,5 тис. осіб. У М. діяли пивоварня й шкіряний з-д. 1878

Привілей короля Августа III коронному регентові королівському полковникові Йосифу-Каетану Дуніну-Карвицькому на заснування м. Великий Мізоч у Луцькому повіті Волинського воєводства і надання містові магдебурзького права. 23 вересня 1761.

збудовано цукровий з-д, на базі якого 1895 підприємці *Бродські* заснували т-во Карвиць-Озерянського цукрового й рафінадного з-дів. На поч. 19 ст. в місті діяли земська амбулаторія, аптека, від 1911 — 2-класне уч-ще.

1918—19 М. почергово займали австро-нім. війська, військ. підрозділи С.*Петлюри*, більшовицькі та польс. частини. За умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* М. відійшов до Польщі. На початку *Другої світової війни 1939* у М. вступили рад. війська. 1940—59 — райцентр Рівнен. обл. С-ще міськ. типу від 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівськими військами від 27 червня 1941 до 4 лютого 1944. У жовтні 1942 окупаційна влада розстріляла в М. 1,5 тис., а в січні 1943 — ще 3,5 тис. осіб, у т. ч. рад. військовополонених. Із 156 будинків М. під час окупації уцілів 21.

Пам'ятки історії та культури: колишній будинок ксьондза (18 ст.), оранжерея Карвицьких (18—19 ст.), парафіяльний костьол (1795).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. 1885; ІМіС Української РСР: Ровенська область. К., 1973; *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000; Офіційний сайт Здолбунівської районної державної адміністрації та районної ради: http://zdolbun.rv.ua.

О.В. Андрощук.

МІКЕ́НСЬКІ ЗНА́ХІДКИ У ПІВНІ́ЧНОМУ ПРИЧОРНОМО́Р'Ї (16—13 ст. до н. е.) — скарби металевих виробів, до яких зараховують *Бородінський скарб*, Щотківський та Козорізовський скарби бронз. дволезових сокир і серпів, золотий дворучний келих із Крижовлина (нині село Балтського р-ну Одес. обл.). М.з. у П.П. свідчать про культурно-екон. стосунки племен *бронзового віку* Пд. України з першими *державами* на території Європи — д-вами Ахейської Греції, які досягли визначних успіхів у політ. розвиткові, утворенні стародавніх *міст*, писемності й були попередниками антич. цивілізації (див. *Античність*).

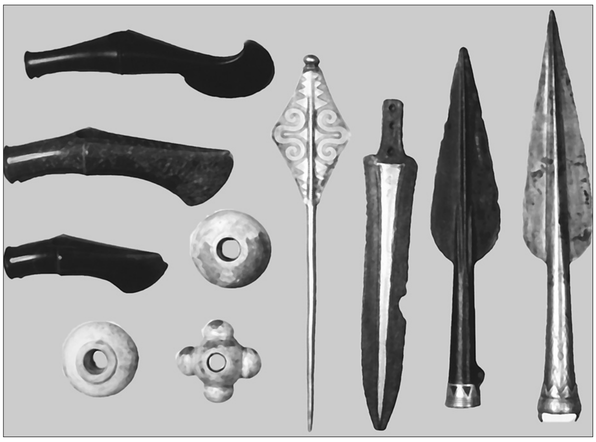

Мікенські знахідки у Північному Причорномор'ї. Бородінський скарб.

Літ.: *Иессен А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья: Ее предпосылки и особенности. Л., 1947; *Блаватская Т.В.* Ахейская Греция во втором тысячелетии до н. э. М., 1966; *Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976; *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э. К., 1985.

І.Т. Черняков.

МІКРОЕТНІ́ЧНІ СПІ́ЛЬНОСТІ — *етнічна спільність* нижчого ієрархічного рівня, що входить до складу близьких в культурно-мовному відношенні і пов'язаних між собою спорідненістю походження та історичних доль етнічних спільностей середньої *(етносів)* та вищої *(макроетнічна спільність)* ланок етнічної класифікації. Л.Гумільов такі таксони нижчого етнічного рівня називав

конвіксіями. Варто розрізняти етносоціальні та етнокультурні М.с., які здебільшого тією чи іншою мірою збігаються та/або пов'язані між собою спадково, а також їх стадійно-історичні типи. За доби ранньої первісності, періоду мисливсько-збиральницьких сусп-в, М.с. виступають у вигляді певних сукупностей пов'язаних між собою шлюбними та багатьма ін. відносинами рухомих кровно-споріднених общин, які, ведучи рухомий спосіб життя, займають певну компактну територію. З часів *неолітичної революції*, особливо на фінальних стадіях первісності на ґрунті певної кількості споріднених, осілих або кочових, родових та/чи гетерогенних (сегментних) общин, пов'язаних сталими шлюбними, екон., соціальними, культурно-культовими тощо відносинами, формуються споріднені за походженням, віруваннями, звичаями, говірками та іншим племена, які часто-густо виступають у формі *чіфдомів* (вождеств) і можуть розглядатись як М.с. тієї стадії етнічного розвитку. На фінальних стадіях первісності вони можуть об'єднуватися і утворювати *макроетнічні спільності* у вигляді союзів племен та складних чіфдомів. Проте ранньодержавні соціальні організми можуть утворюватися на ґрунті М.с. з окремих племен і подібних їм етнічних груп, як то було у найдавніших цивілізаціях Близького Сходу чи на початку античної доби. В такому випадку М.с. ранньокласової (ранньодержавної) стадії розвитку утворюються у вигляді окремих міст-держав (номів, полісів), які можуть або відносно швидко інтегруватися у значно більші державні утворення (як Стародавній Єгипет, об'єднані царства Шумера і Аккада), або розвиватися як міста-держави ще тривалий час (Фінікія, Давня Греція). В інших випадках ранньокласові сусп-ва виникають у вигляді складних соціальних організмів, у системі яких окреме домінуюче ядро панує над раніше самостійними, але підкореними племенними князівствами або, у кочовиків, ордами, які і становлять М.с. (початкова *Київська Русь*, численні утворення кочовиків євразійських степів, ранньодержавні об'єднання Тропічної Африки тощо). В такому випадку при подальшому розвитку можемо спостерігати їх поступове зникнення через реструктуризацію та утворення нових етнополітичних, з тенденцією до набуття виразних етнокульт. ознак, М.с. (феодальні володіння, що виникли в Зх. Європі в процесі дезінтеграції імперії Карла Великого і королівств його онуків, давньоруські землі-князівства 12—13 ст.). Унаслідок їх об'єднання (навколо певного ядра — як королівський домен Франш-Конте у північній Франції або козацького Середнього Придніпров'я з Києвом та *Запорозькою Січчю* в Україні) та подальшої інтеграції й уніфікації в Європі впродовж пізнього середньовіччя та у перші століття Нового часу утворюються *народності*-протонації, окремі народи — етноси середньої таксономічної ланки, на ґрунті яких складаються нації новоєвропейські. За таких умов консолідація М.с., що зберігаються в окремих країнах до 2-ї пол. 19 ст., а подекуди (Італія, Німеччина, Україна) до 20 ст. як досить сталі утворення, поступово відходять на другий план, залишаючись у вигляді окремих етнотериторіальних, з певною культурно-побутовою та діалектною специфікою, груп. Часто їх збереженню сприяє конфесійна специфіка (католицизм баварців, греко-католицизм галичан і закарпатців-русинів тощо). Останнім часом в окремих регіонах Західно-Центр. Європи, де територіальні М.с. збереглися краще, ніж в інших (Італія, Іспанія) та навіть мають статус федеральних земель (Німеччина) спостерігаються процеси підвищення значення ідентичності на їх основі. Деякі дослідники припускають, що відповідно до успіхів інтеграції в межах Євросоюзу та все більшого передання функцій окремих держав спільноєвропейським інституціям значення територіальних М.с. буде зростати як в культурному відношенні, так і на політичному рівні.

Літ.: *Брайчевський М.Ю.* Теоретичні основи дослідження етногенезу. «УІЖ», 1965, № 2; *Його ж:* Походження Русі. К., 1968; *Генинг В.Ф.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. М., 1993; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989; *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. К., 1989.

Ю.В. Павленко.

МІКРОІСТО́РІЯ — антропологічно орієнтований експериментальний напрям історіографії, що виник наприкінці 70-х рр. 20 ст. як реакція на кризу старої моделі соціальної історії, що ґрунтувалася на дослідженні структур «довгої тривалості», глобальних трансформацій і оперувала переважно серійними джерелами.

Термін «мікроісторія» використовувався в 1950—60-ті рр. 20 ст. (Ф.Бродель, Р.Кено) переважно з негативним чи іронічним підтекстом: як історія, що переймається незначущими подіями. Своєрідними предтечами М. можна вважати амер. історика Дж.-Р.Стюарта і мексиканського дослідника Л.Гонсалеса-і-Гонсалеса. Однак М. як напрям започаткована групою італ. істориків (К.Гінцбург, Е.Гренді, Дж.Леві), трибуною яких став ж. «Quaderni storici». Найвідоміші мікроістор. роботи: «Галілей-єретик» П.Редонді, «Нематеріальний спадок» Дж.Леві, «Сир і черви» К.Гінзбурга, «Робітничий світ і робітничий міф» М.Грібауді, «Майстри і привілеї» С.Черутті. Інколи сюди ж зараховують роботи французів Е. Ле Руа Ладюрі «Монталлю» і Ж.Дюбі «Битва під Бувіном», а також амер. дослідниці Н.-З.Девіс «Повернення Мартіна Герра». Яскравими теоретиками напряму виступають Х.Медик (Німеччина), Ж.Ревель і Б.Лепті (Франція). Можна говорити про внутр. неоднорідність мікроісториків, на якій вони самі не раз наголошували, оскільки об'єднуючим моментом представників цього напряму виступає конкретна дослідницька практика («Це — автопортрет, а не груповий портрет»; Дж.Леві).

Найхарактернішою особливістю М. є зменшення масштабу дослідження, перехід до мікроскопічного аналізу, об'єктом якого є вчинки особи, одиничні події, окремі казуси. Масштаб постає як засіб пізнання «іншого соціального» — складної мережі взаємин осіб, різних життєвих стратегій і чинників, що їх поро-

джують, суперечностей і непослідовностей нормативних систем, які дають можливість суб'єктові конструювати «свою» істор. реальність. Основою інтерпретативної практики М. виступає інтенсивна методика, «щільний опис», що зближує її з *антропологією історичною*.

М. відмовляється від розуміння контексту як єдиного, гомогенного середовища, де особа існує і під дією якого робить свій вибір. Мікроістор. дослідження передбачає зміну процедури аналізу: не включення в наперед заданий глобальний контекст об'єкта інтерпретації, а реконструкцію множинності контекстів через досліджуваний об'єкт.

Зміни зазнав і спосіб комунікації з читачем, перед яким демонструється сам процес творення історіографічного наративу. Предметом оповіді стають дослідницькі процедури, процес формування гіпотез, верифікаційні техніки, сумніви автора, констатація відсутності джерел тощо.

Для М. характерна критика функціоналізму і відмова від релятивізму. Проблемою є поєднання індивідуалізованих та генералізуючих підходів, яке й визначає напрям історіографічних дискусій щодо мікроісторії.

Літ.: *Гинцбург К.* Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю. В кн.: Современные методы преподавания новейшей истории. М., 1996; *Ревель Ж.* Микроанализ и конструирование социального. Там само; *Кромм М.М.* Историческая антропология. СПб., 2000; *Леви Дж.* Про мікроісторію. В кн.: Нові перспективи історіописання. К., 2004.

Н.П. Старченко.

МІКЎЛІЧ Андреас фон (08.11. 1804—13.04.1881) — австрійс. архітектор. Батько Й. фон *Мікуліча-Радецкі*. Н. в с. Кривча нині село Терноп. обл. в сім'ї онімеченого польсько-укр. шляхтича. Закінчив нижчу г-зію в *Чернівцях*, до 1832 працював помічником лісника. Здобувши архіт. освіту у Львів. ун-ті (1836), став міським службовцем, а згодом — камеральним архітектором у Чернівцях (1840), упорядкував площу Ринок (нині Центральна), разом з А.Маріном звів на ній *ратушу* в стилі пізнього *класицизму* (1843—47), розбудовував Чернівці та шляхи *Буковини*, заклав Нар. сад (нині парк ім. Т.Шевченка) та ботанічний сад. Цісарський радник, що був послом (депутатом) до буковинського ландтагу.

Літ.: Andreas Mikulicz. «Czernowitzer Zeitung», 1881. 17. April; *Заполовський В.* Андреас рицар Мікулич. «Чернівці і чернівчани», 1999, 21 травня; *Павлюк О.М.* Буковина: Визначні постаті 1774—1918: (біографічний довідник). Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

МІКЎЛІЧ-РАДЕ́ЦКІ Йоганн фон (16.05.1850—14.06.1905) — австро-нім. хірург, засн. гастроскопії. Віце-президент і президент Краківського мед. т-ва (1885—87), почесний д-р в Единбурзі, Глазго (столиця і місто Шотландії, Велика Британія), Філадельфії (США), почесний член Нью-Йоркської академії медицини, Т-ва медиків у Гельсінгфорсі (нині м. Гельсінкі, столиця Фінляндії), Хірургічного т-ва в Лондоні (Велика Британія) та ін. Син А.*Мікуліча*. Н. в м. *Чернівці*. Навч. в г-зіях Праги (нині столиця Чехії; 1861), Чернівців (1862–64, 1867—69), Клагенфурта (Австрія; 1864—66), Германштадта (нині м. Сібіу, Румунія; 1866). Усупереч мрії батька архіт. А.Мікуліча про дипломатичну кар'єру сина Йоганн під впливом дядька Лукаса — хірурга — поступив на мед. ф-т Віденського ун-ту (1869—75) і став д-ром медицини (1875). Як асистент в університетській клініці видатного проф. хірургії Т.Більрота (1829—94) габілітувався 1880. Був ординарним професором *Краківського університету* (1882—87), Кенігсберзького ун-ту (1887—90), Ун-ту Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), де, збудувавши взірцеву клініку, став дворянином — рицарем фон Мікуліч-Радецкі. Визначив нові хвороби (синдром Мікуліча — двобічне симетричне враження слинних і слізних залоз), провів нові операції (остеопластична операція Владимирова-Мікуліча), розробив прийоми (кардіопластики, резекції стопи, шлунку, прямої та сигмовидної кишки), запровадив інструменти і лікарські засоби (серветки мікуліч, клема Мікуліча, ватяні рукавиці тощо), домігся визнання антисептичної маски (1896) та місц. анестезії (1902). 1904 став гол. лікарем королів. прусської армії. Автор 150 публікацій 8-ма мовами Європи, якими володів, визначав свою національність словами «Я — хірург».

П. від раку шлунка, похований у м. Фрайбург (нині м. Свєбоджіце, Польща).

Праці: Paul von Bruns, Ernst von Bergmann, Johann von Mikulicz (Hrsg.): Handbuch der praktischen Chirurgie. 1900—1901 in vier Bänden, 1926—1930 in sechs Bänden.

Літ.: *Пейсах Н.А.* Йоганн Андреевич Микулич, его жизнь и деятельность: (к 120-летию со дня рождения). «Хирургия», 1972, № 1; *Turczynski E.* Nachwort. В кн.: *Mikulicz-Radecki H.* von. Erinnerungen an Wien, Krakau, Königsberg und Breslau. Dortmund, 1988; *Дасаев А.Н.* Микулич Йоганн. В кн.: Большая медицинская энциклопедия, т. 15. М., 1981; *Масан О.М.* Йоганн фон Мікуліч-Радецкі (штрихи до біографії видатного хірурга). В кн.: Буковинський історико-етнографічний вісник, вип. 5. Чернівці, 2003; *Kustzrycki W.* Bericht über das deutsch-polnische Symposium in Breslau (Wroclaw). Deutsche Gesellschaft für Chirurgie — Mitteilungen, nr. 2, 2005.

О.Д. Огуй, Ю.М. Поліщук.

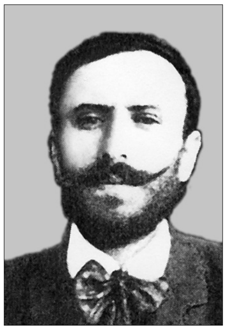

Д.В. Мілєєв.

МІЛЄ́ЄВ Дмитро Васильович (1878—01.08(19.07).1914) — рос. архітектор, художник, мистецтвознавець, археолог. Н. в Симбірській губ. Закінчив архіт. відділ петерб. Академії мист-в (1906). Вивчав старовинну рос. арх-ру під час поїздок на рос. північ, до *Новгорода Великого*. Від 1908 — співробітник Імператорської археол. комісії. 1908—14 — фактичний і беззмінний керівник розкопок давньоруських споруд *Києва*, які провадила Імператорська археол. комісія (номінальний кер. — Б.*Фармаковський*). Заг. план робіт було розраховано на 10 років. Провадив розкопки в садибах *Десятинної церкви*, будинку князів Трубецьких, Сел. банку (нині це київ. центр. телеграф), Софійського митрополичого дому, у вівтарі *Софійського собору*. Перші результати робіт доповів 28 лютого 1909 у відділі Рос. та слов'ян. археології Імператорського Рос. археол. т-ва. 1912—13 керував реставраційними роботами в Іпатіївському монастирі в Костромі (нині місто в РФ), ці роботи відзначалися науковістю й художністю. Прочитав курс «Російське дерев'яне зодчество» у школі Т-ва заохочення мист-в і на жін. архіт. курсах у *Санкт-Петербурзі* (1913). Фахівці відзначали сум-

В.Ф. Міллер.

лінність і скрупульозність проведення робіт М. та фіксацію результатів розкопок, «зразкових щодо методики» (П.Покришкін, М.*Каргер*).

Помер під час літніх розкопок у с. Межигір'я Київ. пов. Київ. губ. (колиш. село, що існувало поблизу м. *Вишгород*) від висипного тифу. Внаслідок передчасної смерті М. й *Першої світової війни*, що саме розпочалася, систематичне археол. дослідження старого Києва перервалося, а результати розкопок, здійснених самим М., своєчасно не були вивчені. Польові щоденники М. виявила Н.Грибанова.

Літ.: Д.В. Милеев. «Киевская мысль», 1914, № 199, 22 июля; *Магула Г.* Памяти Д.В. Милеева. «Новое время», 1914, № 13814, 27 августа/9 сентября; Р-[остиславо]в А. *Д.В. Милеев.* «Старые годы», 1915, январь—февраль; *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61, покажчик; *Грибанова Н.* «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908—1914 рр. В кн.: Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. К., 1996.

С.І. Білокінь.

МІЛІАРІ́СІЙ — пізньоримська, а також візант. срібна монета, вартість якої складала 1/1000 золотого фунта. Запроваджена в обіг бл. 310 імп. Константином I Великим (306—37). Вартість М. наприкінці 4 ст. складала 2 сілікви. Карбування М. припинив 1092 імп. Алексій I Комнін (1081—1118), після чого М. став лише лічильною одиницею. Упродовж 10—11 ст. М. вагою бл. 2,5—3 г завозилися з *Візантії* на землі *Київської Русі* і відігравали активну роль в обслуговуванні потреб грошового ринку. Метрологічно М. був подібний до давньорус. срібляника.

Літ.: *Кропоткин В.В.* Клады византийских монет на территории СССР. М., 1961; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

МІ́ЛЛЕР Всеволод Федорович (19(07).04.1848— 05.11(18.10)1913) — рос. філолог, фольклорист, етнограф, археолог. Проф. (1884). Дійсний чл. Петерб. АН (1911). Н. в м. *Москва.* Навчався в пансіоні Еннеса, на історико-філол. ф-ті Моск. ун-ту (1870). Вивчав санскрит, займався історією італійського живопису і класичного мистецтва. По закінченні — на кафедрі порівняльної граматики. Захистив магістерську дисертацію «Асвины-Диоскуры» (1876), отримав ступінь д-ра рос. мови і словесності за опубліковані «Экскурсы в область русского народного эпоса» (1892). Від 1884 — професор Московського ун-ту, від 1892 — на кафедрі рос. мови і літ-ри. Викладав санскрит і стародавню історію Сходу, 1900 паралельно на Вищих жін. курсах — історію рос. мови і давньорус. літ-ру.

Голова етногр. відділу Т-ва шанувальників природознавства (1881), його президент. Доглядач Дашковського етногр. музею в Москві (1884—97), дир. Лазаревського ін-ту сх. мов (1897—1911). Один із засн. ж. «Этнографическое обозрение» (1889—1918). Від 1911 — голова Рос. геогр. т-ва (1911), редактор журналу етногр. відділу цього т-ва.

Видав 3 випуски «Сборника материалов по этнографии» (1885, 1887, 1888) і 4 випуски «Систематического описания коллекций Дашковского этнографического музея» (1887—95), збірник «Былины старой и новой записи» (1894), спільно з М.М.Ковалевським «Критическое обозрение» (1877, 1880). 1886 проводив археологічні розкопки в Криму і на Кавказі. Займався дослідженням індоєвроп. мов, зокрема мов народів Кавказу, рос. мови і фольклору. Очолив істор. школу у фольклористиці. Наук. роботи містять великий фактичний матеріал. Учений багато уваги приділяв дослідженню давньорус. епосу, зокрема *«Слова о полку Ігоревім»*, укр. фольклору. Він є автором статей про М.*Костомарова* і П.*Чубинського.*

П. у м. *Санкт-Петербург*, похований у Москві.

Бібліогр.: Список ученых трудов ординарного академика В.Ф.Миллера. В кн.: Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук за 1911 г. СПб.,1911.

Праці: Взгляд на «Слово о полку Игореве». М., 1877; Название Днепровских порогов у Константина Багрянородного. В кн.: Древности Московского археологического общества, т. 5. М., 1887; Экскурсы в область русского народного эпоса. М., 1892; Отголоски галицко-волынских сказаний в современных былинах. М., 1896; Очерки русской народной словесности, т. 1—3. М., 1897—1910; Казацкие эпические песни XVI и XVII веков. «Журнал Министерства народного просвещения», 1914.

Літ.: Юбилейный сборник в честь В.Ф. Миллера, изданный его учениками и почитателями, под редакцией Н.Я. Янчука. М., 1900; 30-летие специальных классов Лазаревского института восточных языков. М., 1913; Web: http://www.rulex.ru/01130721.htm.

Г.Г.Денисенко.

МІ́ЛЛЕР Герард-Фрідріх (Федор Іванович; 29(18).10.1705—22(11).10.1783) — рос. історик, географ, етнограф та археограф, німець за походженням. Член Петерб. АН (з 1731). З 1725 — ад'юнкт, з 1731 — професор історії, 1728—30 та 1754—65 — конференц-секретар Петерб. АН. З 1730 — почесний член Королів. наук. т-ва в Лондоні (Велика Британія), з 1761 — кореспондент Паризької

Г.-Ф. Міллер.

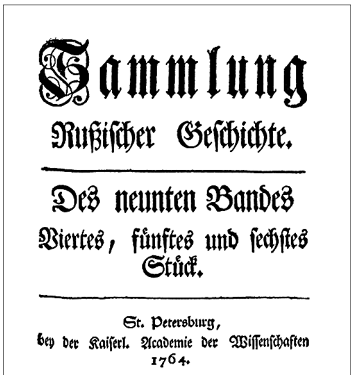

Sammlung
Rußischer Geschichte.
Des neunten Bandes
Viertes, fünftes und sechstes Stück.
St. Petersburg,
bey der Kaiserl. Academie der Wissenschaften
1764.

Міллер Г.-Ф. «Sammlung Russischer Geschichte». Санкт-Петербург, 1764. Титульний аркуш.

АН. Н. в м. Герфорд (Вестфалія; істор. область на зх. Німеччини між річками Рейн і Везер) у родині ректора г-зії. Навч. в Лейпцизькому ун-ті. 1725 переїхав у Росію, редагував «Санкт-Петербургские ведомости» та ж. «Sammlung Russischer Geschichte». 1733—43 брав участь у «Другій Камчатській чи Великій північній експедиції» з вивчення Сибіру, протягом якої під його керівом було зібрано матеріали з історії, географії, археології та етнографії місц. народів та колекцію копій документів сибірських архівів (т. зв. портфелі Міллера). 1755—64 був редактором першого російськомовного ж. «Ежемесячные сочинения», де публікувалися його кращі істор. розвідки. Промова М. «Origines gentis et nominis Russorum» (1749), в якій питання про походження державності в сх. слов'ян викладалося в руслі норманської теорії (див. *Норманська проблема*), викликала критику з боку М.*Ломоносова*. М. здійснив публікації важливих істор. джерел та історіографічних праць: «Судебника» (1550), «Історії Російської» В.*Татіщева* та ін. Найбільша істор. студія М. — «Історія Сибіру», нижньою хронологічною межею якої є 60-ті рр. 17 ст. У ній автор одним із перших у рос. історіографії застосував зовн. та внутр. критику джерел. 1750 рос. мовою було опубліковано її перший том «Опис Сибірського царства». М. залишив також чимало праць з історії України, зокрема запороз. козаків. 1760 з'явилися дві його публікації: «Про початок і походження запорозьких козаків» та «Повідомлення про запорозьких козаків». М. поділяв *козаків* на дві осн. групи — малоросійських та донських. Виникнення *козацтва* М. зараховував до часів оволодіння *Києвом* Литвою, а *Галичини* — Польщею, тобто до 14 ст. Згодом О.*Бодянський* здійснив публікації рукописів праць М. у «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» (1846—48), а також опублікував книгу «Історичні твори про Малоросію і малоросіян Г.Ф.Міллера, колишнього історіографа російського, написані російською і німецькою мовами, які зберігаються в Московському головному архіві Міністерства закордонних справ».

М. справив глибокий вплив на подальший розвиток істор. науки в Росії, зокрема, його учнем вважав себе М.*Бантиш-Каменський*.

Літ.: *Соловьев С.М.* Г.Ф. Миллер. «Современник», 1854, № 10; *Пекарский П.П.* История Императорской Академии наук в Петербурге, т. 1. СПб., 1870; *Голицын Н.В.* Портфели Г.Ф. Миллера. М., 1899; *Ломоносов М.В.* Замечания по диссертации Г.Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского. В кн.: *Ломоносов М.В.* Полное собрание сочинений, т. 6. М.—Л., 1952; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич, О.А. Іваненко.

МІ́ЛЛЕР Дмитро Петрович (13. 11.1862—27.06.1913) — історик, архівіст, дослідник історії укр. права, учень Д.*Багалія*. Н. в м-ку Котельва Охтирського пов. Харків. губ. (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.) в дворянській сім'ї. Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1888). Працював у газ. *«Южный край»* та одночасно (від 1895) помічником бібліотекаря Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). Друкував статті в різних виданнях. За дорученням Харків. попереднього к-ту з проведення 12-го Археол. з'їзду та Моск. археол. т-ва обстежив казенні й приватні архіви *Харківської губернії*, наслідком чого була публікація обширної праці «Архивы Харьковской губернии» (Харків, 1902). Разом з Д.Багалієм видав 2-томну «Историю города Харькова» (1905—06). Разом з М.Плохинським надрукував актову книгу м. *Стародуб*: «Стародубовского магистрата книга справ поточных (1690—1722)» (Харків, 1894). Надрукував істор. розвідки «Пикинерия», «К истории Новгорода-Северского», «Превращение малорусской старшины в дворянство» та ін. Особливо цінна його праця «Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.» (Сборник Историко-филологического общества. Харків, 1896), яка викликала великий наук. відгук у пресі. Належить до істориків укр. права.

Літ.: Вестник Харьковского историко-филологического общества, вып. 5. Х., 1914.

Г.К. Швидько.

МІ́ЛЛЕР (Шепте) **Жан Августович** (1880—1942) — професійний революціонер. Н. в Ренненській волості Гольдінгенського пов. Курляндської губ. Член РСДРП(б) із 1905. Під час *революції 1905—1907* — на «військово-бойовій роботі» в Латвії. Брав участь у Кулдігському збройному повстанні, потім перебував у складі «лісних братів». Делегат Першої (Таммерфорської) конференції бойових і військ. орг-цій РСДРП (грудень 1905). 1907—17 — в еміграції у США, де закінчив вищі комерційні курси. 1917 за рішенням ЦК РСДРП(б) посланий до Криму. Від жовтня 1917 — губернський парт. організатор, голова парт. к-ту Євпаторійської орг-ції РСДРП(б), згодом очолив орг-цію РСДРП(б) у *Сімферополі*. У січні 1918 — на чолі Сімферопольської ради робітн. і солдатських депутатів. Наприкінці січня 1918 обраний головою Таврійського ЦВК. Був ініціатором і активним натхненником червоного терору на півострові. За ініціативи М. на півострові були проведені повальні арешти та розстріли. Після падіння *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* в квітні 1918 був призначений на посаду голови Тамбовського губернського к-ту РКП(б). На 6-му Всерос. з'їзді рад був обраний до Всерос. ЦВК. Від 1919 до 1931 перебував у США, там як представник рад. влади допомагав «американським товаришам» у справі організації місц. комуніст. партії. На поч. 1930-х рр. повернувся до СРСР, де став працювати на госп. роботі. Від 1933 працював позаштатним парт. слідчим. Персональний пенсіонер.

Літ.: *Елагин В.* Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти. «Революция в Крыму», 1922, № 1; *Баранченко В.Е.* Гавен. М., 1967; *Орловский Г.* Беззаветный боец революции. «Тамбовская правда», 1980, 30 ноября; *Зарубин В.Г.* Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 2008.

Т.Б. Бикова.

МІ́ЛЛЕР Ілля Соломонович (1918—1978) — історик-полоніст, учень В.*Пічети*. Д-р істор. н. (1965). Закінчив Моск. ун-т. Канд. істор. н. (1941). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Від 1946 — в Ін-ті

Д.П. Міллер.

слов'янознавства (нині Ін-т слов'янства та балканістики). Тематика наук. досліджень М. розширювалася за рахунок вивчення заг. проблем історії Польщі, її громадсько-політ. течій і визвол. руху 18—19 ст., міждисциплінарних досліджень історії країн Центр. й Пд.-Сх. Європи. Від 1950-х рр. М. — один з авторів і редакторів 1-го та 2-го томів «Истории Польши», один з наук. організаторів радянсько-польського серійного вид. «Восстание 1863 г.: Материалы и документы». 1965 М. присуджений ступінь д-ра істор. н. за сукупність наук. праць по темі: «Дослідження з історії польської суспільної думки кінця 18—19 віків та російсько-польських революційних зв'язків 60-х років XIX ст.».

М.О. Міллер.

Укр. сюжети, передусім з історії польсько-укр. взаємин і взаємовпливів, посіли помітне місце в творчості М. Уже в його кандидатській дис. на тему: «Селянські повстання в Польщі у 1651 р.» висвітлено зв'язки польс. сел. рухів з національно-визвол. війною укр. народу 1648—54 (див. *Національна революція 1648—1676*). У подальшому він присвятив їй деякі розробки, виступив автором низки змістовних рецензій на видання, що виходили в Україні або безпосередньо присвячувалися її минулому. М. плідно співпрацював з укр. істориками. У багатьох томах серії «Восстание 1863 г. ...» вміщено чимало документів і матеріалів з укр. історії; два опубліковані в Києві томи цілком присвячено суспільно-політ. рухові 1856—64 в Україні.

П. у м. *Москва.*

Р.Г. Симоненко.

МІ́ЛЛЕР Михайло Олександрович (26(13).11.1883—15.02.1968) — археолог, історик. Професор (1934). Дійсний член *Української вільної академії наук* у Мюнхені (ФРН), д-р філософії *Українського вільного університету*, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1949). Н. в слободі Кам'яно-Міллеровській Області Війська Донського (нині смт Кам'яне Антрацитівської міськради Луган. обл.). Син товариша (заст.) таганрозького міськ. голови, голови з'їзду мирових суддів, таємного радника (п.1916). Закінчив Таганрозьку класичну г-зію (1903), істор. ф-т Моск. ун-ту (1908) та екон. від-ня юрид. ф-ту Харків. ун-ту (1911). Учень Д.*Багалія* і Д.*Яворницького*. Учителював у середніх школах у слободі Голодаївка (нині с. Куйбишево) та м. Таганрог (нині обидва Ростовської обл., РФ; 1920—30). Зав. археол. відділу Дніпроп. крайового історико-археол. музею (нині *Дніпропетровський історичний музей імені Д.Яворницького*; 1931), доцент Дніпроп. пед. ін-ту та Північнокавказ. планово-екон. ін-ту в Таганрозі (1931—34). Професор Ростовського пед. ін-ту та Ростовського ун-ту по кафедрі Стародавнього світу та археології (1934—42). Чл.-кор. Держ. академії історії матеріальної к-ри (1935). 1940 захистив дис. на ступінь д-ра істор. н. при Ін-ті історії матеріальної к-ри в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). У роки *Другої світової війни* за гітлерівської окупації призначений дир. історично-археол. музею в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). Влітку 1943 провів археол. експедиції на Дніпрі.

Провадив розкопки в степовій смузі України та на нижньому Дону, досліджуючи катакомбні й сарматські поховання (див. *Катакомбна культурно-історична спільність*, *Сармати*), перший дослідник Приазов'я (греко-варварські та сарматські поселення, скіф. могильники; див. *Скіфи*) і залишків грец. колонії *Танаїс*, був заст. голови Дніпрельстанської археол. експедиції зони затоплення (1927—32). Уфундував краєві музеї в Таганрозі, Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ), Ростові-на-Дону й *Азові*.

Від 1943 через Польщу та Австрію виїхав на еміграцію до Німеччини, де оселився у Геттінгені (Нижня Саксонія). Викладав на матуральних курсах в укр. таборі Ді-Пі (тимчасово переміщених осіб; 1945—48). 1951 переїхав до Мюнхена. 1951—61 — наук. секретар *Інституту з вивчення СРСР*. Професор УВУ (1951). Його огляд «Археология в СССР» (Мюнхен, 1954) викликав «відповідь» А.Монгайта «Археология в СССР» (*Москва*, 1955). В англомовному виданні своєї праці (Нью-Йорк, США, 1956) М. вмістив заперечення стосовно тверджень цього автора. Є також автором праць з укр. геральдики.

П. у м. Мюнхен. Похований на міськ. цвинтарі Вальдфрідгоф.

92 листи до М. зберігаються в Новочеркаському музеї історії Донського козацтва. Рукописи «Передісторичні культури Надпоріжжя та Нижнього Дніпра» (25 друкованих аркушів тексту й понад 100 таблиць, планів і креслень) та «Щоденник досліджень і розкопів на Огрінському півострові» (5 друкованих аркушів тексту і понад 40 таблиць, планів та креслеників) зберігаються в б-ці Колумбійського ун-ту (США).

Праці: К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества в бассейне Нижнего Дона. 1935; Памятники эпохи родового общества на Игренском полуострове. «Проблемы истории докапиталистических обществ» (Л.), 1935, № 9—10; Палеоліт Надпоріжжя. Авгсбург, 1948; A Stone Statuette from Ratzeburg. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., inc.», 1951, winter, vol. 1, nr. 1; Уничтожение большевиками памятников истории, культуры и искусства СССР. «Вестник Института по изучению истории и культуры СССР» (Мюнхен), 1952, № 3; Славяне и их соседи в новейшей советской интерпретации. Там само, 1953, № 4, январь—март; Советский музей в системе пропаганды. Там само, 1953, № 5, апрель—июнь; Археология в СССР. Мюнхен, 1954; Archaeology in the U.S.S.R. New York, 1956; Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України, 1927—32. В кн.: Науковий збірник Українського вільного університету. Мюнхен, 1956; Знищення Православної церкви большевиками. В кн.: Український збірник, кн. 10. Мюнхен, 1957; Александр Александрович Миллер, 1875—1935. «Вестник Института по изучению истории и культуры СССР» (Мюнхен), 1958, № 3 (28), сентябрь—декабрь; Дон и Приазовье в древности, т. 1—3. Мюнхен, 1958—61; Доля українських археологів під Совєтами. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962 («ЗНТШ», т. 173); Первобытный период в истории Нижнего Днепра (до появления железа). Мюнхен, 1965.

Літ.: Михайло Олександрович Міллер: Біобібліографічні матеріали. Нью-Йорк—Гетінген, 1949; Профессор Михаил Александрович Миллер. «Вестник Института по изучению истории и культуры СССР» (Мюнхен), 1958, № 3 (28), сентябрь—декабрь; Ювілей вченого. «Шлях перемоги», 1958, 23 листопада; До 75-ліття народження Михайла Міллера. «Українська літературна газета», 1959, число 3 (45), березень; *Ковалевский П.* Юби-

лей профессора М.А. Миллера. «Русская мысль», 1959, 22 января; *Пастернак Я.* Археологія України. Торонто, 1961 (покажчик); *Його ж.* Світлий шлях видатного науковця. «Свобода», 1961, число 236, 12 грудня; *Биковський Л.* Михайло Олександрович Міллер, «Український історик», 1968, число 17—20 і окремо; «Русская мысль» (Париж), 1968, № 2675, 22 февраля; № 2683, 20 апреля (П.Ковалевский); *Феденко П.* Проф. Михайло Міллер. «Свобода», 1968, число 39, 29 лютого; *Бойко Ю.* Михайло Олександрович Міллер. «Українське слово», 1969, число 1422, 2 березня; *Валенский Ю.* Михаил Александрович Миллер. Мюнхен, 1969; *Антич (урожденная Миллер) К.* Родословная Миллер поместных дворян Войска Донского. Мюнхен, 1994; *Антонович М.* 50-річчя Української вільної академії наук. В кн.: Науковий збірник, т. 4. Нью-Йорк: УВАН, 1999; *Корягин С.В.* Миллеры: Материалы к истории и генеалогии донского дворянского рода. СПб., 1999.

С.І. Білокінь.

МІ́ЛЛІ-ФІ́РКА (араб. — Народна партія) — політ. партія *кримських татар*, ідеологічний та орг. центр всього кримськотатар. руху та його органів. Парт. газетою була «Міллет» (1917—20). М.-ф. об'єднала членів створеного раніше татар. доброчинного т-ва «Джеміет-Хайріє», а також членів різних нелегальних татар. орг-цій. Сформована в липні 1917 кер-вом Тимчасового кримсько-мусульманського виконавчого к-ту (Мусвиконкому). До складу ЦК М.-ф. («Загальний центр») увійшли Ч.*Челебієв*, Дж.*Сейдамет*, С.-А.Айвазов, С.Хаттатов, А.Озенбашли, Д.Аблаєв, А.Хільмі. Статут М.-ф. («Партійна інструкція») закріплював її структуру. Членом партії міг стати лише крим. мусульманин, який досяг 18 років і дотримувався лінії «Загального центру», не піддавався суду, не був помічений у пияцтві, азартних іграх та різних зловживаннях. У програмі партії, преамбула якої містила висловлювання за федеративний устрій нової Росії, декларувалися безоплатна відчуженість казенних, поміщицьких та вакуфних (див. *Вакф*) земель, соціалізація підпр-в, демократ. свободи, проголошувалася рівність жінок, передбачалося формування нац. збройних сил. На основі цієї програми М.-ф. висунула лозунг «Крим для кримців» (тобто для мешканців Крим. п-ова), який означав створення на півострові суверенної багатонац. д-ви. Програма М.-ф. була покладена в основу Конституції Крим. Нар. Республіки, проголошеної 13 грудня 1917, згідно з якою був сформований уряд республіки — «Директорія» — на чолі з Ч.Челебієвим, створені збройні формування — нац. ескадронці. 13 січня 1918 більшовицькі збройні сили увійшли до *Сімферополя*. Дж.Сейдамет урятувався (встиг перебратися до Туреччини), а Ч.Челебієв був заарештований і вбитий. У березні 1918 М.-ф. була оголошена розпущеною, але після повалення більшовицького режиму знов відродилася. Восени 1918 з неї вийшло ліве крило (А.Боданінський, У.Боданінський, І.Ідрісов та ін.), яке вступило до лав РКП(б). 3 січня 1919 в газ. «Крим» була надрукована 2-га програма М.-ф., в якій партія виступала за нейтралітет крим. татар у громадян. війні та за її припинення, за *культурно-національну автономію* кримськотатар. народу. При П.Врангелі М.-ф. перебувала в підпіллі, брала участь в організації «зеленого» (партизан.) руху. Наприкінці 1920 ліва частина партії виступала за союз з *більшовиками*. Після поразки *Білого руху* права частина членів партії разом з військами П.Врангеля емігрувала за межі Криму (переважно до Туреччини). Через два тижні після захоплення більшовиками півострова М.-ф. була розпущена (30 листопада 1920) Кримревкомом. Протягом 1920—30-х рр. комуністи репресували майже всіх членів М.-ф., які залишилися в Криму.

Літ.: *Бочагов А.К.* Милли-фирка: Национальная контрреволюция в Крыму: Очерк. Симферополь, 1930; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957; *Ахматович А.* Трагедия крымских татар. «Къасевет (социально-литературный журнал)», 1991, № 1/21; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. В кн.: Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Казань, 1992; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX в.: Энциклопедия. М., 1996; *Громов С.Е.* К вопросу о деятельности Крымскотатарской национальной партии Милли-фирка (1917—1920 гг.). «Культура народов Причерноморья», 1997, № 1; Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь. Симферополь, 1999; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Крымскотатарское национальное движение в 1917—1920 гг. «Крымский контекст», 1994, № 2; *Їх же.* Милли Фирка — национальная партия крымских татар (1917—1920). «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», 1994, № 7; *Їх же.* Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997; Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер (Трагедия Крыма: Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа. Симферополь, 1997.

Т.Б. Бикова.

МІЛОГРА́ДСЬКА КУЛЬТУ́РА — див. *Милоградська культура.*

МІЛЬЧАКО́В Олександр Іванович (29.09.1903 — 17.07.1973) — комсомольський діяч. Н. в м. В'ятка (нині м. Кіров, РФ). Навч. в реальному уч-щі. 1918 вступив у Соціаліст. спілку молоді. З 1919 — на комсомольській роботі в Пермі (нині місто в РФ), Верхньоуральську (нині місто Челябінської обл., РФ), був секретарем Сибірського бюро ЦК Рос. комуніст. спілки молоді (РКСМ). З жовтня 1921 — секретар Пд.-Сх. бюро ЦК РКСМ, член ЦК РКСМ. З жовтня 1924 — член бюро та завідуючий відділом ЦК Рос. ленінської комуніст. спілки молоді (РЛКСМ). З 1925 — секретар ЦК РЛКСМ, член президії Комуніст. інтернаціоналу молоді. Від березня 1927 по травень 1928 — ген. секретар ЦК *Ленінської комуністичної спілки молоді України.* З травня 1928 по травень 1929 — ген. секретар ЦК Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді. 1931 — зав. сектору ЦК ВКП(б). 1932—38 — на керівній роботі в золотодобувній пром-сті, нач. Головзолота СРСР.

О.І. Мільчаков.

Репресований. Реабілітований 1954. Від 1956 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Первое десятилетие: Записки ветерана комсомола. М., 1965.

Літ.: *Клюкин В.* Секретарь ЦК. «Комсомольская правда», 1988, 11 июня; *Прилуцький В.І.* Усім смертям назло. «Молода гвардія», 1989, 23 травня.

В.І. Прилуцький.

П.М. Мілюков.

МІЛЮКО́В Павло Миколайович (28(15).01.1859—31.03.1943) — рос. історик, політ. діяч, публіцист і культуролог. В його особі органічно співіснували політик та історик. Істор. освіта й заняття історією допомагали йому в політ. діяльності, а політ. життя сприяло глибині проникнення в істор. минуле.

Н. в м. *Москва* в сім'ї архітектора та помісної дворянки. 1877 вступив на історико-філол. ф-т *Московського університету.* На формування його істор. поглядів великий вплив мали вчителі-історики В.*Ключевський*, П.Виноградов, В.Гер'є. Брав участь у студентському русі, захищаючи ідеї конституційності та університетської автономії, був заарештований, виключався з ун-ту. Після закінчення ун-ту (1882) залишений на кафедрі В.Ключевського для підготовки до професорського звання. Розпочав читати спецкурси з історіографії, істор. географії та історії колонізації в Росії. Курс з історіографії згодом був виданий як книга «Главные течения русской исторической мысли» (1896).

1883—85 М. здав магістерські іспити й залишився в Моск. ун-ті як приват-доцент. Став членом багатьох моск. т-в: Т-ва історії і старожитностей російських, Моск. археогр. т-ва, Т-ва природознавства, географії і археології. 17 травня 1892 захистив магістерську дис. за книгою, що вийшла в цьому ж році, — «Государственное хозяйство в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого».

У серед. 1890-х рр. М. активно включився в громад. і просвітницьку діяльність. Працював у Моск. к-ті грамотності (див. *Товариства грамотності*), Комісії із самоосвіти. За пропаганду ідей свободи і осуд *самодержавства* був звільнений з Моск. ун-ту і висланий у Рязань (нині місто в РФ).

1897—99 жив і працював у Болгарії та Македонії. У Софійському вищому уч-щі після смерті М.*Драгоманова* очолив кафедру заг. історії. Читав курси всесвітньої історії та археології, вивчав болг. й турец. мови. Всього знав 18 іноз. мов, вільно писав французькою та англійською.

Контакти М. з прогресивними болг. діячами, ігнорування прийому в рос. посольстві з нагоди дня народження імп. *Миколи II* призвели до його відставки. 1899 переїхав у *Санкт-Петербург.* За участь у зборах, присвячених пам'яті П.Лаврова, був заарештований. Йому було заборонено жити в С.-Петербурзі.

1903 отримав запрошення читати лекції з історії Росії в Чиказькому ун-ті (США), де була створена кафедра слов'ян. Першим її лектором був Т.-Г.*Масарик*, другим став М. 1903—04 вчений провів у Великій Британії, знайомився з тамтешнім політ. життям, працював у Брит. музеї, збирав матеріали з історії Росії.

У цей час (1903) завершив осн. свою працю — «Очерки по истории русской культуры» (у 3-х вип. і 4-х кн.). У Росії до 1917 вийшло 7 видань «Очерков...», а 1930—37 уже в Парижі (Франція) М. опублікував нове, ювілейне, видання «Очерков...» (до 40-річчя виходу першого видання). Ця фундаментальна робота відзначилася високим рівнем культурно-істор. синтезу, позитивістським факторним підходом (див. *Позитивізм в історичній науці*), акумуляцією досягнень тогочасної рос. істор. науки (С.Соловйов, В.Ключевський, К.*Кавелін*, Б.Чичерін). Історію Росії автор розглядав у поєднанні різних сторін істор. процесу, на загальноєвроп. тлі і в порівнянні із Зх. Європою. На думку М., Росія розвивалася під впливом західноєвроп. закономірностей і мала із зх. країнами чимало спільного й різного. Єдиними були заг. етапи розвитку, за винятком *феодалізму*, наявність якого в Пн.-Сх. Русі М. заперечував. Істор. розвиток Росії був значно сповільнений: у Росії, на думку М., не було розвинутої економіки, *станів*, *культури.* Роль *держави* в рос. історії була гіпертрофованою на шкоду процесам органічного походження. Його «теорія контрасту» стверджувала, що розвиток в Росії відбувався через посилення ролі д-ви, тобто «зверху донизу», у той час як у зх. країнах — «знизу догори» (демократизм, підконтрольність д-ви).

1905, одразу після отримання повідомлення про «Криваву неділю» (див. також *Революція 1905—1907*), М. терміново повернувся із США в Росію. Після видання царського *маніфесту 17 жовтня 1905* була створена *Конституційно-демократична партія* (кадетів), лідером якої став М. Він показав себе розумним і тонким політиком, майстром політ. компромісу, вмілим керівником кадетської фракції у всіх чотирьох *Державних думах Російської імперії*, хоча формально він не був членом 1-ї і 2-ї Держ. дум. Кадети були налаштовані опозиційно щодо уряду. Після перемоги *Лютневої революції 1917* М. став членом *Тимчасового уряду* — міністром закордонних справ. Але його заява про продовження війни до переможного кінця («нота Мілюкова»; див. також *Перша світова війна*) призвела до кризи уряду і відставки. Свою політ. діяльність М. продовжив як голова ЦК кадетської партії. Після приходу до влади *більшовиків* відправився на Дон у *Добровольчу армію* ген. від інфантерії Л.*Корнілова.* Прагнув створити міжнар. антибільшовицьку коаліцію. Емігрував спочатку в Румунію, потім — у Лондон (Велика Британія), а від 1920 перебував у Парижі. 1 березня 1921 почав видавати емігрантську рос. газ. «Последние новости». Читав лекції в Сорбонні, у Колежі соціальних наук, у Франко-рос. ін-ті. Створив Т-во рос. письменників і журналістів, Клуб рос. письменників та вчених, к-т допомоги голодуючим у Росії (1921). Постійно стежив за рос. життям, гостро критикував рад. дійсність. Переживав за долю Росії, коли розпочалася *Друга світова війна*, бажав поразки нацистській Німеччині. 1940 переїхав у Монпельє (Пд. Франція), а від травня 1941 жив в Екс-ле-Бені (департамент Савойя, Франція).

П. у м. Екс-ле-Бен, похований у Парижі.

М. залишив по собі значну наук. спадщину. Окрім «Очерков по истории русской культуры», він був автором істор. праць з історії Росії 18 і 19 ст., *Російської революції 1917—1918* та ін.

Праці й твори: Государственное хозяйство России в первой четверти XVII столетия и реформа Петра Великого. СПб., 1892; Очерки по истории русской культуры, ч. 1—3. СПб., 1896—1903; Те саме, т. 1—3. М., 1993—95; Главные течения русской

исторической мысли. М., 1897; Балканский кризис и политика А.П. Извольского. СПб., 1910; История второй русской революции. К., 1919; Эмиграция на перепутье. Париж, 1926; Россия на переломе, т. 1—2. Париж, 1927; Воспоминания (1859—1917), т. 1—2. Нью-Йорк, 1955; М., 1991; Разложение славянофильства. М., 1983; Очерки истории исторической науки. М., 2002.

Літ.: *Вернадский Г.В.* Павел Николаевич Милюков. Пг., 1917; *Кизеветтер А.А.* Павел Николаевич Милюков. М.—Пг., 1917—18; *Медушевский А.Н.* П.Н. Милюков: ученый и политик. «История СССР», 1991, № 4; *Вандалковская М.Г.* П.Н. Милюков, А.А. Кизеветтер: История и политика. М., 1992; *Брейар С.* Портрет Милюкова. «Отечественная история», 1993, № 3; *Думова Н.Г.* Либерал в России: трагедия несовместимости: Исторический портрет П.Н. Милюкова, ч. 1—3. М., 1993; *Александров С.А.* Лидер российских кадетов П.Н. Милюков в эмиграции. М., 1996; *Вандалковская М.Г.* Павел Николаевич Милюков. В кн.: Портреты историков: Время и судьбы, т. 1. М.—Иерусалим, 2000; *Шелохаев В.В.* П.Н. Милюков: историк, политик, дипломат. М., 2000.

О.А. Удод.

МІЛЮТЕ́НКО Дмитро Омелянович (22(09).02.1899—25.01.1966) — драм. актор театру і кіно, педагог. Нар. арт. Узбекистану (1945), нар. арт. України (1946), нар. арт. СРСР. Н в м. *Слов'янськ*. 1916 закінчив Слов'янську чол. г-зію, на сцені — з 1919: перша роль М. була зіграна в документальній драмі О.Суходольського «Хмара» (Андрій). 1920—23 — актор 1-ї Укр. театральної трупи при Слов'янській Наросвіті та худож. керівник драм. студії при Содовому з-ді. 1923—27 — актор Укр. драм. театру ім. І.Франка (1923—26 діяв у *Харкові*, 1926 переведений до *Києва*; нині *Національний академічний драматичний театр імені І.Франка*), закінчив тут учбову дворічну акторську студію, 1927—34 — у складі провідного театру *«Березіль»* у Харкові під мистецькою орудою Л.*Курбаса*. 1930—34 — викл. Харків. музично-драм. технікуму. 1934—36 — артист Харків. укр. драм. театру ім. Т.Шевченка, 1936—66 — провідний актор Укр. драм. театру ім. І.Франка в Києві (з 1940 — Укр. академічний драм. театр ім. І.Франка). Зіграв понад 200 ролей, багато з них відзначені преміями, театральними нагородами. 1943—45 — худож. керівник фронтової театральної бригади, яка обслуговувала *Третій Український фронт*. Театральна фронтова бригада, очолювана М., разом з військ. підрозділами побувала в Болгарії, Румунії, Угорщині, Німеччині, показуючи солдатам і офіцерам виставу «Наталка Полтавка» за п'єсою І.*Котляревського*, «Бувальщина» за одноактівкою А.Велисовського. Кошти були передані у фонд оборони, а М. удостоєний високої військ. нагороди. 1946—66 викладав у Київському театральному ін-ті ім. І.Карпенка-Карого.

У своїй творчій повсякденній практиці М. завжди віддавав перевагу істор. характерам, справжнім борцям за нар. справу. Найкращими залишилися в золотому фонді укр. театрального мист-ва такі його ролі, як пан Жезницький («Сава Чалий» І.*Карпенка-Карого*), Інквізитор («Дон Карлос» Ф.Шіллера), князь Шуйський («Борис Годунов» О.*Пушкіна*), Пантелеймон Куліш («Поетова доля» С.Голованівського), Кость Назарович («Професор Буйко» Я.Баша), адмірал Макаров («Порт Артур» І.Попова, О.Степанова), Зарембський («Маклена Граса» М.*Куліша*) та ін. Образ Тараса Шевченка у драмі І.*Кочерги* «Пророк» (1960, реж. Г.*Юра*) викликав дискусії в театрознавців та істориків к-ри. У цій дорогій для себе — про що свідчить архів М. — роботі актор створив образ інтелігента, мудрої геніальної людини, досяг максимальної індивідуалізації гол. героя, яка й досі лишається неперевершеною. І автор, і актор відкинули стандартне уявлення про Т.*Шевченка*, і М. відтворив не оракула, що вирікає, а живий людський характер з притаманними йому думами і почуттями. Великим здобутком актора була і роль Блазня з істор. трагедії «Король Лір» В.Шекспіра, поставленої реж. В.Оглобліним 1959 в Укр. академічному драм. театрі ім. І.Франка. М. вперше показав, що Блазень — це справжній учитель Ліра на тернистому шляху пізнання життя, людина, в якій втілено мудрість народу, його совість.

Серед ролей, зіграних М. і показаних за межами України, — Гуль («Інспектор прийшов» Д.-Б.Прістлі), Мальволіо («Дванадцята ніч» В.Шекспіра), Микола Задорожний («Украдене щастя» І.*Франка*), Вартовий («Яблуневий полон» І.Дніпровського), Мерінг («Поїзд можна зупинити» Юена Маккола), Кушер («Містечко Ладеню» Л.Первомайського), Гаєв («Вишневий сад» А.*Чехова*), Ленгдон («Глибоке коріння» Д.Гоу і А.Д'Юссо). Про них писалося в періодиці країн Пд.-Сх. Європи, Франції, Португалії, США, Монголії, Ізраїля, Росії, Канади.

Осн. історико-біографічні ролі М. в кінофільмах та екранізаціях — Володимир Винниченко («Щорс» О.*Довженка*), гетьман Потоцький («Богдан Хмельницький» І.Савченка за О.*Корнійчуком*), кріпак Іван («Сон» В.Денисенка за Д.*Павличком*), пан Пшеремський («Олекса Довбуш» за Л.Первомайським), у радіопостановках — Воєвода Київський («Свіччине весілля» І.Кочерги), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» О.Ільченка), капітан Беллінсгаузен («Антарктида» О.Довженка), Старкуедер («Кража» Дж.Лондона), лікар Кость Назарович («Професор Буйко» Я.Баша), Тарас Шевченко («Пророк» І.Кочерги) та ін.

Д.О. Мілютенко.

У творчій біографії митця були й гіркі та печальні сторінки. Ідеологи від к-ри нерідко забороняли вистави чи фільми, де провідні ролі належали М. Так сталося з виставою «Маклена Граса» М.Куліша в Харкові, була заборонена репетиція драми «Підеш — не вернешся» І.Кочерги в Києві. Фільми «Немає невідомих солдатів» та «Криниця для спраглих», де М. зіграв центр. образ діда Левка, створені на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка (нині *Національна кіностудія художніх фільмів імені О.Довженка*), протягом тривалого часу не демонструвалися.

М. був удостоєний багатьох держ. вітчизн. і зарубіжних нагород, зокрема в Польщі (1952).

П. у м. Ташкент (нині столиця Узбекистану), похований у Києві.

І.*Драч* присвятив пам'яті М. мікропоему «Сизий птах із гнізд'я Курбаса» (1986), яка увійшла до збірки «Соняшник» (1987).

Літ.: *Терещенко Р.* Д.О. Мілютенко. К., 1961; Майстри української радянської сцени. К., 1962; Музи тоді не

мовчали: 1941—1945. К., 1976; *Андріанова-Гордієнко Н.* Дмитро Мілютенко. К., 1990; *Коломієць Р.* Франківці. К., 1995; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Л.І. Барабан.

МІНДО́ВГ (Міндаугас; р. н. невід. — 1263) — засн. Литов. д-ви. Уперше згадується в джерелах (*Іпатіївському літопису*) під 1219, коли він разом зі своїм старшим братом Довспрунгом контролював території на пд. сх. сучасної Литви, які входили до складу конфедерації литов. земель. Зрештою, М. підкорив собі всі литов. землі й став литов. *великим князем* (бл. 1240). У межах його д-ви було об'єднано Аукштайтію (історико-геогр. і етногр. область Литви), Жемайтію (або Жмудь; нині зх. частина Литви)

Міндовг. Гравюра 16 ст.

Пам'ятник Міндовгу у м. Вільнюс. Скульптор Р. Мідвікіса, архітектори А. Насвітіс, Р. Кріштопавічюс, І. Алістратовайте. 2003.

та *Чорну Русь*; центр останньої, Новгородок (нині місто Новогрудок Гродненської обл., Білорусь), певний час відігравав роль столиці д-ви М. Після навернення в католицтво (1251) М. був коронований з благословіння Папи Римського *Інокентія IV* на короля Литви (1253). Водночас він був змушений зректися Жемайтії на користь *Лівонського ордену*; 1254 М. передав Новогрудок синові кн. *Данила Галицького Роману Даниловичу*, котрий став його васалом; ін. син Данила, *Шварно Данилович*, одружився з донькою М. Після розгрому хрестоносців поблизу оз. Дубре (1260) М. підтримав повсталих жемайтів і фактично зрікся *християнства*. Загинув разом із двома синами внаслідок конфлікту з родовою верхівкою на чолі з кн. Довмонтом.

Літ.: *Latkowski J.* Mendog król litenski. Kraków, 1892; *Totoraitis J.* Die Litaner unter dem König Mindowe bis rum Jahre 1263. Freiburg, 1905; *Łowmiański H.* Studia nad poczatkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. 1—2. Wilno, 1931—32; *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. М., 1959; *Ivinskis Z.* Pirmasis Lituvos karalins Mindaugas. Roma, 1965; *Гудавичюс Э.* Литва Миндовга. В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985; *Gudavičius E.* Mindaugas. Vilnius, 1998.

О.В. Русина.

МІНІАТЮ́РА КНИЖКО́ВА. Спершу термін «мініатюра» означав червоний (писаний цинóброю) малюнок у рукопису, що ілюстрував та доповнював текст. Характеризувався малим розміром, часто розміщувався на полі або між рядками рукописів, хоча трапляються мініатюри і на весь аркуш. Найдавніші відомі на наш час мініатюри знайдені в Єгипті («Книга мертвих», 2 ст. до н. е., «Іліада» та «Енеїда», 1 ст.). Мініатюра досягла розквіту за доби *середньовіччя*. У ранніх слов'ян. рукописах використовувалася переважно темперна техніка, золото. На вигляд мініатюри нагадують *емалі*. Починаючи від 14 ст. мініатюра поступово відокремлюється від тексту, при її створенні вже використовують акварельні фарби. Давньорус. мініатюри виконані у візант. традиції. Найдавніші кодекси містять невелику кількість повноаркушних мініатюр (*Остромирове Євангеліє* — 3 портрети євангелістів,

Євангеліє (з Сернів). Мініатюра «Євангеліст Марко». Львівщина. Кінець 15 — початок 16 ст.

Євангеліє. Мініатюра «Євангеліст Марко». Волинь. Середина 16 ст.

Мстиславове Євангеліє — 4, *Ізборник 1073* — 5, у т. ч. груповий портрет родини вел. кн. київ. Святослава Ярославича). Від 14—15 ст. дійшли лицьові зводи, кількість мініатюр в яких сягає кількох сотень. Можливо, однак, що лицьові зводи почали писати ще в Давній Русі (вважають, напр., що мініатюри *Радзивіллівського літопису* 15 ст. скопійовані з давньорус. оригіналів).

Літ.: *Кондаков Н.* История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. Одесса, 1877; *Стоянов М.* Украса на славянските ръкописи в България. София, 1973; *Джурова А.* Хиляда години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. София, 1981; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового

мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995.

Т.Л. Вілкул.

МІНІСТЕ́РСТВО ЗАКОРДО́НИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ. Мін-во закордонних справ під назвою «Секретаріат справ міжнаціональних» (згодом — справ міжнародних) було засноване влітку 1917, наприкінці 1917 було перейменоване в Нар. мін-во справ закордонних. Його очолювали О.*Шульгін* (О.Шульгин), а від 1918 — М.*Любинський.* У цей період укр. уряд не мав чітко визначеної зовнішньополіт. програми. Молода укр. дипломатія робила перші кроки на шляху до утвердження укр. державності. Спочатку це були контакти з представниками д-в *Антанти*, а потім участь у Брестських мирних переговорах з д-вами Четверного союзу, підсумком яких стало міжнар. визнання *Української Народної Республіки* (див. також *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*).

За часів *Української Держави* перед гетьман. урядом (див. також *Гетьманський переворот 1918*) постали завдання подальшого ствердження незалежної України на міжнар. арені, встановлення ширших політ. контактів не тільки з д-вами Четверного союзу, з якими Україна була зв'язана Брестським мирним договором, а й з нейтральними д-вами, РСФРР, новоутвореними д-вами на території колиш. *Російської імперії*, країнами Антанти.

Така широкомасштабна зовнішньополіт. програма вимагала налагодженої роботи зовнішньополіт. відомства. Замість одного департаменту МЗС Укр. Д-ви було поділене на два: заг. департамент і департамент чужоземних зносин. Крім того, створено канцелярію мін-ва. Спочатку мін-во очолював тимчасово М.*Василенко* (до остаточного сформування уряду), від 20 травня по 14 листопада — Д.*Дорошенко*, від 14 листопада — Г.Афанасьєв. Товаришами (заст.) міністра були О.Палтов (від 3 травня до листопада), А.Галіп (з початку листопада). Дир. заг. департаменту було призначено К.*Лоського*, віце-директором — В.Оренчука, дир. де-

Меморіальна дошка на будинку по вул. Терещенківській, 9, де у 1917—1918 працював перший Міністр закордонних справ УНР О.Я. Шульгин.

партаменту чужоземних зносин — А.Яковлева, віце-директором — М.*Левицького*, дир. канцелярії — І.*Мірного.* Крім того, було затверджено дві категорії старших чинів мін-ва (крім щойно означених): 5 членів ради мін-ва (О.*Ейхельман*, О.Шульгин, М.*Славинський*, І.*Красковський*, О.Карпінський) і радників при міністрові (А.Галіп, Є.*Лукасевич*, М.Ткаченко). Було укомплектовано штати посольств і призначено послів: В.*Липинського* (*Австро-Угорщина*), Ф.*Штейнгеля* (Німеччина), О.Шульгіна (Болгарія), М.*Суковкіна* (Туреччина); надіслано дипломатичні місії до Фінляндії (К.Лоський), Швейцарії (Є.Лукасевич), Польщі (О.Карпінський), до Сканд. д-в (Б.Баженов), Румунії (В.*Дашкевич-Горбацький*), *Всевеликого Війська Донського* (ген. К.Середин), Франції (М.Могилянський), США та Великої Британії (І.Коростовець).

Доба *Директорії* УНР відзначалася швидкими змінами урядових кабінетів. Міністром закордонних справ першого складу уряду було призначено В.*Чехівського.* За часи його кер-ва зовнішньополіт. відомством уряд УНР намагався мирними засобами врегулювати відносини з РСФРР, війська якої вели бойові операції на території України (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*). До Москви була вислана надзвичайна дипломатична місія на чолі з С.*Мазуренком.* У ході переговорів (17 січня — 4 лютого 1919) були вироблені умови мирного договору. Але укр. уряд не проявив наполегливості в досягненні мети і ця мирна конференція залишилася нереалізованим проектом.

Важливим напрямом зовнішньополіт. стратегії УНР в цей період було встановлення відносин із зх. д-вами, від яких вона сподівалася отримати військ. і фінансову допомогу в боротьбі з *більшовиками.* На початку січня 1919 Директорія УНР надіслала своїх представників до Великої Британії, Франції, США, Італії, Греції та ін. країн, а також на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920.*

Від 13 лютого до початку березня 1919 обов'язки міністра закордонних справ виконував К.*Мацієвич.* Найбільш вагомими підсумками короткострокової зовнішньополіт. діяльності уряду були: офіц. оголошення війни РСФРР, укладення угоди з франц. командуванням про надання Україні воєнної допомоги, а наприкінці лютого 1919 — військ. угоди, за якою Директорія УНР зобов'язалася брати участь у боротьбі проти рад. влади разом із Францією і білогвард. військами (див. *Білий рух*).

У квітні—серпні 1919 МЗС УНР очолював В.*Темницький.* Внутр. ситуація, що склалася на той час в Україні, явище «отаманщини», яка характеризувалася нездатністю до організації, повною безпринципністю, безконтрольністю і безвідповідальністю випадкових людей, безперечно, істотно впливали на діяльність уряду. Ці осн. риси в усій повноті було перенесено в зовнішньополіт. сферу. Укр. дипломатичні місії складалися подеколи з людей, які не мали нічого спільного з дипломатією, що лише дискредитувало ідею укр. державності і УНР в очах зх. політиків.

Від серпня 1919 посаду міністра закордонних справ УНР займав А.*Лівицький*, який у жовтні 1919 був призначений головою дипломатичної місії УНР в Польщі. Після тривалих перего-

Будинок по вул. Терещенківській, 9, де у 1917—1918 знаходились Міністерство закордонних справ УНР та Міністерство закордонних справ Української Держави. Фото поч. 20 ст.

ворів з польс. стороною 21 квітня наступного року було укладено *Варшавський договір 1920.*

Від кінця 1920 зовнішньополіт. діяльність укр. уряду, як і інші, продовжувалася за межами України (на еміграції). З того часу дипломатична діяльність УНР зводилася фактично до роботи укр. дипломатичних і консульських представництв, установ укр. Червоного Хреста, участі в різних міжнар. орг-ціях тощо.

Літ.: *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української Держави у 1918 р. В кн.: Хліборобська Україна, зб. 2—4. Відень, 1920—21; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920. Відень, 1921—22; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле, ч. 6. Львів, 1923; *Його ж.* Історія України: 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930.

О.І. Лупандін.

МІНІСТЕ́РСТВО ЗАКОРДО́ННИХ СПРАВ УРСР (до березня 1946 — Народний комісаріат закордонних справ УРСР; НКЗС УРСР) — центр. зовнішньополіт. відомство *Української Радянської Соціалістичної Республіки*, створене 5 лютого 1944 постановою політбюро ЦК КП(б)У згідно з ухваленим 10-ю сесією ВР СРСР 1 лютого того ж року законом «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Цим законом усі союзні республіки отримали право створювати власні наркомати закордонних справ для укладення угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноз. країнами. Пояснюючи назрілу потребу прийняття такого екстраординарного рішення (адже йшлося про децентралізацію одного з ключових союзних відомств у розпал *Другої світової війни*), 1-й заст. голови РНК СРСР, нарком закордонних справ СРСР В.*Молотов* у доповіді на сесії зазначив, що прийняття таких конституційних поправок зумовлене «політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік», їхньою «зрослою потребою у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами» й має на меті «розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами». З боку Й.*Сталіна* це було, звичайно, пропагандистською акцією, що мала на меті посилити вплив СРСР на міжнар. арені (у т. ч. отримати додаткові голоси в *Організації Об'єднаних Націй*) й створити оманливе враження про справжній суверенітет рад. республік для легітимізації *анексій* 1939—40; водночас Україна, хоча й формально, стала чинним суб'єктом *міжнародного права* (див. також *Конституційні зміни в СРСР 1944*).

Першим главою НКЗС УРСР було призначено О.*Корнійчука.* Зайва активність О.Корнійчука в плануванні розбудови зовнішньополіт. відомства, зокрема, щодо встановлення безпосередніх дипломатичних контактів УРСР з іноз. державами, призвела до його звільнення й призначення Д.*Мануїльського.* У розробленому ним проекті «Положення про НКЗС союзних республік», на відміну від аналогічного документа попередника, не наголошувалося на необхідності налагодження прямих дипломатичних відносин республік СРСР з іноз. д-вами. З власної ініціативи респ. уряди могли лише ставити перед НКЗС СРСР питання про врегулювання в бажаному для республік дусі взаємин із сусідніми країнами (кордони, відшкодування втрат, дипломатичні представництва тощо). На час політ. або торг. переговорів Кремля з іноз. урядовими делегаціями відповідні зацікавлені республіканські НКЗС мали лише «залучатися», їхні працівники могли також включатися до складу загальносоюзних дипломатичних місій, передусім у тих країнах, де проживали компактні групи емігрантів з відповідних республік.

Після входження УРСР в ООН подальша розбудова МЗС республіки була знята з порядку денного, протягом наступних сорока років кількісний склад МЗС майже не збільшився (1985 в ньому працювало 87 осіб). Лише під час *перебудови* штат МЗС УРСР зріс до 136 осіб і мав 4 невеликі дипломатичні місії: постійні представництва при ООН (Нью-Йорк, США), *ЮНЕСКО* (Париж, Франція), при відділенні ООН у Женеві (Швейцарія) та при міжнар. орг-ціях у *Відні.* У кожному з відділів МЗС УРСР (міжнар. екон. відносин, двосторонніх зв'язків і регіонального співробітництва, договірно-правовий, інформації з прес-центром, культ. зв'язків і гуманітарних проблем, кадрів, протокольний, консульське і фінансово-госп. управління) тоді працювали від 2 до 5 дипломатів, ключову позицію посідав т. зв. ген. секретаріат на чолі з ген. радником — підрозділ, до функцій якого належали здебільшого контроль за виконанням документів, їхня реєстрація й пересилка.

Участь у роботі керівних органів і спеціалізованих установ ООН та ін. міжнар. орг-ціях давала змогу вітчизн. дипломатії інформувати світ. спільноту про життя УРСР, долучатися до обговорення глобальних і регіональних міжнар. проблем, а часом вносити власні альтернативні пропозиції (у дозволених межах, звичайно, зокрема, під час непостійного членства УРСР у *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй* 1948—49 і 1984—85 та при обговоренні низки питань щодо країн, які розвиваються, у 1970-х рр.). Протягом існування МЗС (НКЗС) УРСР його очолювали: О.Корнійчук (5 лютого — 12 липня 1944); Д.Мануїльський (12 липня 1944 — 10 червня 1952); А.*Барановський* (10 червня 1952 — 17 червня 1953); Л.Паламарчук (17 червня 1953 — 13 серпня 1965); Д.*Білоколос* (16 березня 1966 — 11 червня 1970); Г.Шевель (10 серпня 1970 — 18 листопада 1980); В.*Мартиненко* (18 листопада 1980 — 28 грудня 1984); В.*Кравець* (29 грудня 1984 — 27 липня 1990); А.Зленко (27 липня 1990 — 24 серпня 1991; з 24 серпня 1991 — міністр закордонних справ України).

Літ.: *Гриневич В.* Утворення НКЗС УРСР: проекти і реалії (1944—1945 рр.). «УІЖ», 1995, № 3; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. К., 2001; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х., 2003.

В.І. Головченко.

МІНІСТЕ́РСТВО ОКУПО́ВАНИХ СХІ́ДНИХ ТЕРИТО́РІЙ (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, ще Рейхсміністерство у справах окупованих

східних територій, «Ostministerium» (Східне міністерство)) — вищий орган цивільної влади, створений на підставі наказу А.*Гітлера* «Про цивільне управління на окупованих східних територіях» від 17 липня 1941 на чолі з рейхсляйтером А.*Розенбергом* для управління окупованими територіями *СРСР*. Факт призначення рейхсміністром окупованих сх. територій А.Розенберга був оприлюднений лише в листопаді 1941. Його постійним заступником був А.Мейєр, представником при ставці фюрера — В.Кьоппен. Створенню М.о.с.т. передувало призначення А.Розенберга уповноваженим у «питаннях Сходу» (квітень 1941). Сфери повноважень мін-ва і його відносини з ін. установами Третього рейху, а також концептуальні засади його політики визначалися наказами та розпорядженнями А.Гітлера, А.Розенберга, Г.*Герінга*, В.*Кейтеля* та ін., що було також відображене в ін. документах (див. *«Зелена папка»*, *«Коричнева папка»*) щодо окупаційного режиму (див. *Окупаційний режим на території України 1941—1944*). Територіально М.о.с.т. поділялось на рейхскомісаріат «Остланд» (центр — м. Рига; нині столиця Латвії), рейхскомісар — Г.Льозе) та *рейхскомісаріат «Україна»* (центр — м. *Рівне*, рейхскомісар — Е.*Кох*), що складалися з ген. округів (див. *Генерал-комісаріати*), а ген. округи — з районів (див. *Гебітскомісаріати*). Інші заплановані у складі М.о.с.т. рейхскомісаріати: «Москва» («Московія»), «Кавказ» і «Туркестан» не були створені, за винятком окремих служб. Право призначати рейхскомісарів залишалося за А.Гітлером. Апарат мін-ва складався з центр. служб у Берліні (Німеччина) та низки структур на окупованих територіях. Осн. структури мін-ва розміщувалися в різних районах Берліна (загалом, за різними даними, від 35 до 55 адрес для різних відділів), у т. ч. в будівлі колиш. посольства СРСР (В 8, Унтер ден Лінден, 63) та колиш. резиденції литов. дипломатичної місії (В 35, Курфюрстенштрассе, 134). Кількість співробітників центр. апарату мін-ва в Берліні, за даними А.Целльгубера, налічувала бл. 1600 осіб і складалася зі співробітників ін. служб А.Розенберга — Зовнішньополіт. відомства НСДАП, Пн. т-ва та ін., а також ін. мін-в і служб Третього рейху — рейхсканцелярії, мін-ва економіки, мін-ва закордонних справ тощо. На місцях до складу службовців мін-ва входили співробітники місц. походження. Тривалий час М.о.с.т. оцінювалося як досить слабка, невпливова та бездієва політ. структура всупереч великому штатові його співробітників і розгалуженій структурі. Станом на 1943 в його складі були 3 осн. відділи з численними підвідділами та службами, кількість яких періодично змінювалася. Центральним був Гол. відділ «Політика» (на чолі — Г.Ляйббрандт (1941—43), пізніше — Г.Бергер). Він складався спочатку з 8-ми, потім — з 10-ти відділів. Серед них — відділ «Загальна політика» (основний, керівник — О.Бройтігам (1941—44)), відділи, що відповідали за рейхскомісаріати, відділи культ. політики, народностей і міграційної політики (переселення), преси і просвіти, молоді, жінок та ін. На початку 1943 з нього виокремився самостійний відділ пропаганди. Другий відділ мін-ва (адміністративний) — Гол. відділ «Управління» (керівник — Л.Рунте) — складався з 6-ти відділів із 40-ка робочими групами та займався питаннями внутр. управління, фінансів, правової сфери, охорони здоров'я, соціальної політики тощо. Третій відділ — «Економіка» («Господарство») — складався з груп і відділів з екон. управління, ціноутворення, матеріального забезпечення, продовольства, промсті та транспорту. Частина служб М.о.с.т. не входила до складу цих трьох відділів і підпорядковувалася А.Розенбергові або його заступникові, напр., «Служба уповноваженого з особливих питань» та «Центральний відділ» (для управління мін-вом). При мін-ві існувала низка ін. інституцій, напр., Центр з вивчення Сходу, Центр. служба обліку та охорони культ. цінностей окупованих сх. територій, т. зв. команда Штумпа (займалася збиранням відомостей про нім. поселення на Півдні України та Росії) та ін. У компетенції М.о.с.т., крім завдання германізації зайнятих сх. територій у руслі націонал-соціалістської расової концепції, перебувало політ. планування, організація адм. управління, правова сфера, трудова політика, к-ра, церк. життя, міграційна політика тощо. Серед орг-цій, що тісно співробітничали з мін-вом, був також Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (див. *Оперативний штаб Розенберга*), що займався конфіскацією та вивезенням культ. цінностей. У дійсності повноваження М.о.с.т. і його діяльність у багатьох сферах були обмежені або лише формальні, зокрема, у питаннях військ. економіки, пропаганди, безпеки та поліцейського управління, оскільки мін-во функціонувало в умовах конкуренції з ін. службами Третього рейху: *Головним управлінням імперської безпеки Німеччини* та його структурами, зокрема таємною держ. поліцією (гестапо) та службою безпеки, з уповноваженим по здійсненню 4-річного плану (забезпечення військ. економіки) Г.Герінгом, Госп. штабом «Ост», військ. структурами, службами мін-ва зовн. справ тощо. Значно впливав на діяльність М.о.с.т. в Україні особистий конфлікт А.Розенберга і Е.Коха через відмінності в поглядах на концепцію управління зайнятими територіями. Зі звільненням території СРСР рейхскомісаріати були ліквідовані, їхній апарат — евакуйований, а значна частина співробітників — мобілізована. Фактично існування М.о.с.т. припинилося ще восени 1944, остаточно — у травні 1945, коли розпорядженням рейхспрезидента К.Дьоніца 6 травня 1945 посада рейхсміністра окупованих сх. територій була ліквідована, а невдовзі вже не існуюче М.о.с.т. було офіційно розпущене разом з низкою ін. мін-в Третього рейху.

Літ.: Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944). М., 1985; Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, Bestand R 6. Koblenz, 1987; *Rebentisch D.* Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939—1945. Stuttgart, 1989; Война Германии против Советского Союза 1941—1945: Документальная экспозиция. Берлин. 1992; *Blum-Minkel Ch.* Alfred Rosenberg als Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Univer-

sität Hamburg, 1995; *Piper E.* Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe. München, 2005; *Zellhuber A.* «Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...»: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941—1945. München, 2006.

Н.Г. Кашеварова.

МІ́НІХ Бургард-Крістоф (09.05. 1683—27(16).10.1767) — рос. військ. і держ. діяч нім. походження. Службу в Росії розпочав 1721 як військ. і гірничий інженер. За наказом імп. *Петра I* М. перебрав у кн. О.*Меншикова* кер-во спорудженням (копанням) Ладозького каналу, що здійснювалося, гол. чин., руками укр. *козаків*. На буд. роботах від непосильної праці, голоду й важкого клімату гинули десятки тисяч осіб. Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* М. — головнокомандувач Дніпровською армією, що тривалий час була дислокована на території *Гетьманщини* і *Слобідської України*; військ. губернатор *Білгорода* і *Києва*. 28 травня 1736 заволодів фортецею *Перекоп*, 17 червня 1736 — *Бахчисараєм*, але за браком продовольства і фуражу залишив Крим. 12—13 червня 1737 керував штурмом *Очакова*. У Ставучанській битві 28 серпня 1739 розгромив армію сераскіра Вєлі-паші, заволодів *Хотином* і майже усією Молдовою. Будучи в цей час необмеженим правителем України, М. силоміць згонив укр. селян і козаків на побудову фортець, земляних укріплень тощо, де вони змушені були працювати «своїм коштом» і зі своїм знаряддям. Масові реквізиції робочої худоби, залучення населення до обозної служби в армії, що

Б.-К. Мініх.

здійснювалися за ініціативою М., призвели до руйнування госп-ва України. За його наказом укр. козац. полки, які перебували в складі рос. армії, під час бойових дій виконували здебільшого різні фортифікаційні роботи. У листопаді 1740 за активною участю М. в *Санкт-Петербурзі* стався двірцевий переворот на користь Брауншвейзької родини. М. став 1-м міністром рос. уряду. У листопаді 1741 зі сходженням на престол *Єлизавети Петрівни* М. було заслано до Сибіру, звідки він був повернутий імп. *Петром III*. В останні роки життя, за царювання *Катерини II*, М. керував роботою Балтійського та Нарвського портів, Кронштадтського й Ладозького каналів.

Літ.: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Ключевський В.О.* Курс русской истории, т. 4. М., 1989; *Соловьев С.М.* Сочинения, кн. 11: История России с древнейших времен, т. 21. М., 1993; *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735—1739. К., 2009.

О.І. Путро.

МІНСЬК — столиця Республіки Білорусь, обласний та районний центр. Розташов. на березі р. Свіслач (прит. Бярезіни, бас. Дніпра). Площа — 256 $км^2$. Населення 1,78 млн осіб (2006). Нац. склад населення за даними перепису 1999: 79,3 % — білоруси, 15,7 — росіяни, 2,4 — українці, 1 — поляки, 0,6 — євреї, 0,1 — литовці, 0,1 — татари, 0,1 % — цигани та ін.

Поселення на території сучасного міста (*дитинець*, а пізніше — Мінський замок) виникло в 2-й пол. 11 ст. на правому березі р. Свіслач при впадінні в неї р. Немига. На думку ряду білорус. дослідників, стародавній М. виник за 16 км на зх. від Мінського замку, на березі р. Мєнка (прит. Пцичі, бас. Дніпра; звідси й назва міста), а наприкінці 11 ст. перенесений на сучасну територію. Уперше М. (літописний Мєнськ, Мєнєск) згадується в «*Повісті временних літ*» під 1067 у зв'язку з міжусобними війнами в *Київській Русі*.

У 2-й пол. 11 ст. М. перебував під владою Полоцька (нині місто Вітебської обл., Білорусь), мав своє *віче* і нар. ополчення. Наприкінці 11 — на поч. 12 ст. став центром удільного Мінського князівства, де княжив Гліб Всеславич. У серед. та 2-й пол. 12 ст. мінські князі вели боротьбу за політ. гегемонію в Полоцькій землі з полоцькими та друцькими князями. Політ. піднесення та й зручне геогр. становище сприяли екон. зростанню М., перетворенню його в 2-й пол. 11 — 13 ст. на ремісничо-торг. центр.

Обставини та точна дата входження Мінського князівства у *Велике князівство Литовське* не визначені. Найвірогідніше, цей процес відбувався в 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. Від серед. 15 ст. у М. правили намісники — представники литов. *великого князя*, місто стало центром Мінського повіту (див. *Повіт*). У королів. грамоті 1444 М. названий серед найрозвиненіших міст ВКЛ. Поряд із торгівлею основу екон. життя міста складало ремісництво (у 15 ст. в місті налічувалося бл. 20 ремісничих спеціальностей).

14 березня 1499 М. отримав самоврядування за *магдебурзьким*

Мінськ. Ратуша. Фото початку 21 ст.

правом. Керування містом перейшло до *магістрату*, до якого входило 12 *райців* на чолі з *війтом* і двома *бурмистрами*. На поч. 16 ст. в місті склалися два адм. центри: частина жителів була підпорядкована великокнязівському намісникові, котрий мешкав у замку, друга, більша частина, — владі міськ. магістрату. Населення М. не перевищувало 3—4 тис. осіб. Після адм. реформи у ВКЛ 1565—66 місто стало центром Мінського воєводства (див. *Воєводство*), до якого входило 60 міст і містечок.

Від 1580-х рр. у М. через кожні 2 роки відбувалося засідання Трибуналу ВКЛ. 12 січня 1591 місто отримало *герб*: у блакитному полі жін. постать між двома ангелами і херувимами. Зазнало руйнувань у ході воєн серед. 17 — поч. 18 ст., 1710—11 пережило страшну епідемію чуми. Після таких спустошень М. відродився тільки в серед. 18 ст. У цей час ремісники 50 спеціальностей складали більше половини всього населення міста.

1793 М. за 2-м поділом Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*) увійшов до складу *Російської імперії* і став центром Мінського намісництва, з 1796 — Мінської губ. Від 1793 — центр Мінської правосл. єпархії, від 1798 — Мінської римо-катол. єпархії. Під час *Війни 1812* місто зазнало значних втрат. Його населення скоротилося з 11 200 осіб у 1811 до 3480 наприкінці 1812. До серед. 19 ст. зруйноване війною госп-во міста було відновлене.

Мешканці міста брали активну участь у *польському повстанні 1863—1864*. Істотно вплинули на екон. життя М. реформи 1860—70. Потужний поштовх розвиткові міста дало буд-во Московсько-Брестської та Любаво-Роменської залізниць, які перетинали М. та зв'язували його з центрами Росії, Польщі, Прибалтики й України.

1870—80 М. став одним із центрів народницького руху (див. *Народники*). Тут діяли Мінські народницькі гуртки, орг-ції *«Чорного переділу»*, *«Народної волі»*. Від серед. 1880-х рр. почали діяти марксистські гуртки. Жителі міста брали активну участь у *революції 1905—1907*, зокрема, в масових політ. страйках та акціях солідарності з робітниками Лодзі (нині місто в Польщі), *Одеси*, *Варшави*; 1905 сталися студентський політичний, Мінський жовтневий політичний страйки. 31(18) жовтня за згодою мінського губернатора П.*Курлова* в місті було розстріляно 20-тис. мітинг.

У роки *Першої світової війни* від жовтня 1915 М. був прифронтовим містом, де розташовувався штаб Зх. фронту, ін. фронтові орг-ції та установи, шпиталі. Після *Лютневої революції 1917* тут створено Мінську раду робітн. і солдатських депутатів. Міську міліцію 1917 очолював М.*Фрунзе*. Від червня 1917 М. став центром Західної області (існувала 1917—18 у складі Віленської, Вітебської, Мінської та Могильовської губерній).

Російська революція 1917—1918 сприяла пожвавленню білорус. нац. руху, активізації діяльності різноманітних *партій політичних*. Упродовж червня—липня 1917 в М. відбулися з'їзд білорус. нац. орг-цій, 1-й з'їзд військ. і робітн. депутатів армій і тилу Зх. фронту. У листопаді 1917 в М. був створений координаційний центр білорус. національно-визвол. руху — Велика білорус. рада. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* вся влада в М. 8 листопада перейшла до рук Мінської ради робітн. і солдатських депутатів. Незалежницькі тенденції в білорус. русі зміцнилися після підписання і ратифікації рад. Росією *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918. 25 березня 1918* проголошено утворення Білорус. Нар. Республіки (БНР). Офіц. мовою стала білоруська, а столицею — М. Територія БНР включала Могильовську губ. і частини Мінської, Гродненської (у т. ч. Білосток; нині місто в Польщі), Віленської, Вітебської, Смоленської губ., тобто території, більшість населення яких складали білоруси.

Після *Листопадової революції в Німеччині 1918* уряд РСФРР денонсував Брестський мирний договір і направив війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) на захід. 1 січня 1919 в Смоленську (нині місто в РФ) було проголошено утворення СРР Білорусь. М. був оголошений її столицею. 10 січня 1919 війська Червоної армії захопили місто. Мінська рада робітн. і солдатських депутатів оголосила про встановлення рад. влади. У місто переїхав зі Смоленська Тимчасовий робітничо-сел. уряд Білорусі. 2—3 лютого 1919 тут відбувся 1-й Всебілорус. з'їзд рад, на якому було прийнято першу Конституцію Білорус. СРР. До середини лютого 1919 майже на всій території Білорусі було встановлено владу *більшовиків*. Однак на початку лютого 1919 на білорус. землі вступили й польс. війська, які наприкінці лютого розпочали наступ на сх., витісняючи рад. частини. Багато діячів БНР воювали в цей час на боці Польщі. Від 8 серпня 1919 М. був окупований польс. військами. У ході *польсько-радянської війни 1920* 11 липня 1920 місто було знову зайняте військами Червоної армії, 31 липня того ж року була відновлена СРР Білорусь, М. знову став її столицею. Від 17 липня 1924

Мінськ. Герб міста.

Мінськ. Площа Незалежності. Червоний костьол. Фото 2008.

М. — центр Мінської округи, від 26 червня 1934 — Мінського приміського р-ну. Від 15 січня 1938 — центр Мінського р-ну, від 20 лютого 1938 — Мінської обл., а від 17 вересня 1938 — місто обласного підпорядкування.

1940 у місті налічувалося 332 держ. і кооп. підпр-ва (23,8 тис. робітників). У перші дні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* внаслідок масованих авіац. нальотів у М. знищено більш як 20 % міських забудов, загинули тисячі мешканців. У зв'язку з прорахунками кер-ва рад. Зх. фронту М. 28 червня 1941 був окупований військами вермахту. Місто стало центром *генерал-комісаріату* «Білорусь» рейхскомісаріату «Остланд». Гітлерівці встановили в місті жорсткий окупаційний режим, створили в М. та в околицях 9 таборів смерті з від-нями і філіями (див. також *Концентраційні табори*). Загарбники перетворили місто на руїни, більше 400 тис. його жителів загинули. На момент визволення в М. налічувалося 80—90 тис. мешканців.

З перших днів окупації жителі міста розгорнули боротьбу з ворогом. Діяли Мінське патріотичне підпілля, Мінські підпільні к-ти Комуніст. партії Білорусі (більшовиків) та ін. Місто визволене 3 липня 1944.

Від 1946 — місто респ. підпорядкування. До серед. 1950-х рр. в основному були подолані наслідки війни. Розвивалися пром-сть, залізничний транспорт, відбудовувалась економіка міста. 1974 М. присвоєне звання «Місто-герой».

Унаслідок кризових явищ в екон. і громадсько-політ. житті, розпаду *СРСР* уповільнилися темпи приросту пром. продукції, знизився рівень життя населення, що вилилося в Красавіцькі виступи трудящих 1991. У М. почали виникати т. зв. неформальні об'єднання, які виступали проти офіц. рад. ідеології, за відродження й розвиток білорус. мови та к-ри. Виникали численні громад. орг-ції, політ. партії і рухи, відбувалися мітинги й демонстрації, спрямовані проти політики комуніст. властей. Почали виходити перші білорус. безцензурні вид-ня. 1991 М. став столицею суверенної д-ви Республіка Білорусь. Від 1993 у М. розташовується виконавчий секретаріат *Співдружності Незалежних Держав*, від 1994 — резиденція Президента Республіки Білорусь. На даний час у М. розміщені виконавчий к-т СНД, уряд і парламент Республіки Білорусь.

Мінськ. Проспект Незалежності. Центральний будинок Національної академії наук Білорусі. Фото поч. 21 ст.

М. — центр культурно-просвітницького і наук. життя Білорусі. Тут працюють 16 музеїв, включаючи Нац. худож. музей, Музей історії і к-ри Білорусі, Музей історії Великої вітчизн. війни. Діють 11 театрів, у т. ч. Держ. рос. драматичний і Білорус. академічний, Нац. театр опери і балету. Окрім того, у місті налічується 20 кінотеатрів, 139 бібліотек.

У М. працюють 164 н.-д. установи, зокрема Нац. академія наук Білорусі. У місті діють 34 вищі навч. заклади, серед них — Білорус. держ. ун-т, Білорус. нац. тех. ун-т, Мінський держ. лінгвістичний ун-т.

На території Республіки Білорусь виділяють 2 групи українців: вихідці з України і автохтонне населення Білорус. Полісся. У М. українці з'являлися здебільшого за рахунок переселення з України. Від кінця 1980-х рр. у зв'язку з демократизацією громад. життя відбувається відродження національно-культ. життя українців у Білорусі. Почали з'являтись укр. громад. орг-ції, котрі мали на меті відродити укр. к-ру, мову, історію, традиції. У 1990-ті рр. в М. виникла укр. орг-ція «Кобзар», а 2002 було зареєстровано орг-цію «Заповіт».

Літ.: Минск: Краткая хроника (ноябрь 1917—1966). Минск, 1967; Минск и окрестности: Справочник-путеводитель. Минск, 1979; *Загорульский Э.М.* Возникновение Минска. Минск, 1982; Минск: Энциклопедический справочник. Минск, 1983; *Черная Н.В.* Украинское население России и СССР за пределами Украины (XVIII—XX вв.): Динамика численности и размещения. В кн.: Расы и народы, вып. 21. М., 1991; *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині XX ст.: Хроніка подій. К., 1997; *Шелюбская Т.Н.* Украинская диаспора в Беларуси. «Беларусачка», 1998, № 4—5; Українське зарубіжжя: бібліографічний покажчик літератури (1900 — грудень 1999 р.). К., 1999; *Мороз В.В.* Минск древний и молодой. Минск, 2002; *Курков И.* Мінск незнаемы: 1920—1940 гг. Мінск, 2002; *Татаринов Ю.Т.* Белорусская старина. Минск, 2002; История Минска. Минск, 2006; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 1—2. Мінск, 2005—06; *Кириченко В.* Минск: Исторический портрет города 1953—1959 гг. Минск, 2006; Web:www.misk-portal. com.

О.П. Жданович, О.В. Жданович.

«МІНУ́СНИКИ» — термін рад. карально-репресивного жаргону. З'явився 1924, коли відповідним наказом ОДПУ СРСР були уточнені геогр. межі кола місцевостей, звідки відбувалося адм. виселення «соціально небезпечних» осіб. Заборона проживання для них розповсюджувалася на 6 великих пром. міст СРСР — *Москву*, *Харків*, *Одесу*, Ростов-на-Дону (нині місто в РФ), *Київ*, Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*) і прикордонні *губернії* без чіткого зазначення терміну. Два роки потому ці ж обмеження були розповсюджені і на тих громадян, які вже відбули своє покарання в *концентраційних таборах* або на засланні. Тоді, власне, у діловому та побутовому мовленні став вживаним термін «мінус 6» (за кількістю міст, де діяла заборона для проживання), що трансформувався у визначення-тавро для багатьох громадян, позбавлених права проживання в певних місцевостях СРСР. Під ці репресивні обмеження потрапляли не лише ті, хто визнавався рад. властями «соціально небезпечним», а й члени їхніх родин, оскільки в більшості випадків разом з адміністративно висланими примусово виїжджали зі своїх домівок на нові місця помешкання дружини та діти.

Термін «мінусник» ще міцніше укорінився 1933 — з моменту запровадження паспортної системи в СРСР (див. *Паспортизація населення*). Так стали називати людей, яким не видавали паспорти через підозру в нелояльності. Їм дозволялося проживати в населених пунктах не ближче N-го кілометра від великих міст,

зокрема 101-го від Москви та Ленінграда або 51-го кілометра від Києва та Харкова, тобто їх змушували перебувати у відповідному геогр. «мінусі». Перелік таких осіб наводився в спец. таємному розділі інструкції про порядок паспортизації та в ін. відомчих нормативних актах. За рад. часів до числа «М.» потрапили тисячі політ. противників режиму.

Літ.: *Вронська Т.В.*, *Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система. «УІЖ», 1999, № 3—4; *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918—1953). М., 2006.

Т.В. Вронська.

МІНЦ Ісаак Ізраїлович (03.02 (22.01).1896—05.04.1991) — рос. рад. історик, професор, академік АН СРСР (1946). Герой Соц. Праці (1946). Н. в с. Кринички Катеринославської губ. (нині с-ще міськ. типу Дніпроп. обл.) в сім'ї дрібного крамаря. Навч. у Верхньодніпровській чол. г-зії, Харків. фельдшерській школі. З 1917 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). Учасник *громадянської війни в Україні 1917—1921*, 1918—22 — політкомісар д-зій, пом. командира з політ. частини 1-го кінного корпусу *Червоного козацтва*. Причетний до розстрілів заручників та проведення каральних операцій в Україні (див. також *Повстанський рух в Україні 1918—1922*).

1923—26 навч. на істор. відділі Ін-ту червоної професури, одночасно був комісаром Академії військово-повітряного флоту РСЧА. Учень М.*Покровського*. З 1926 — на викладацькій роботі. 1931 очолив секретаріат Гол. редакції багатотомної «Історії громадянської війни в СРСР». Як співавтор і співредактор брав участь у виданні її 1-го і 2-го томів (1935 і 1942). 1932—49 був зав. кафедр історії СРСР в Моск. ін-ті філософії, літератури й історії та *Московському університеті*. 1936 отримав ступінь д-ра істор. наук, минуючи ступінь кандидата і без захисту дисертації. 1937—49 паралельно з кафедрами в Моск. ін-ті філософії, літератури й історії (до 1941) та в Моск. ун-ті завідував кафедрою історії СРСР у ВПШ при ЦК ВКП(б). З 1939 — чл.-кор. АН СРСР.

Один із перших істориків *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, 1941 очолив Комісію при АН СРСР зі створення «Літопису Вітчизняної війни». 1942—43 за завданням Й.*Сталіна* опублікував узагальнюючу працю «Армія Радянського Союзу», призначену для зарубіжних читачів. Брав участь у зборі матеріалів для Надзвичайної держ. комісії із розслідування злочинів німецько-фашист. загарбників на окупованій рад. території. З 1946 — академік АН СРСР. 1949 і 1953 в ході кампанії боротьби з *«космополітизмом»* був звинувачений в єврейс. протекціонізмі. З 1950 — зав. кафедри історії СРСР в Моск. пед. ін-ті. 1957 став ініціатором створення наук. ради з історії Великої Жовтневої соціаліст. революції при АН СРСР, яку очолював до 1989. 1967—73 вийшла його осн. праця — «Історія Великого Жовтня» в 3-х т. 1973—79 за дорученням ЦК КПРС був уведений до складу авторського колективу і брав участь у виданні багатотомної *«Історії Української РСР»*.

М. був типовим рад. кар'єрним істориком. Брав участь у підготовці сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», був членом авторського колективу «Історії КПРС» за редакцією Б.Пономарьова. Пристосовуючись до політ. режиму, залишався провідним офіц. істориком. У часи Л.*Брежнєва* здійснював спроби реабілітації Й.Сталіна. З початком горбачовської *перебудови* опублікував у ж. «Огонёк» кілька статей на захист своїх ідей.

Лауреат Держ. премій СРСР (1943, 1946), Ленінської премії (1974).

П. у м. *Москва.*

2007 в Москві вийшла книга його спогадів.

Праці: Английская интервенция и северная контрреволюция. М.—Л., 1931; История гражданской войны в СССР, т. 1—2. М., 1935—42; История дипломатии, т. 2—3. М., 1945; Великий Октябрь в Москве. М., 1947; Великая Отечественная война Советского Союза. М., 1947; Великая Октябрьская революция и прогресс человечества. М., 1967; История Великого Октября, т. 1—3. М., 1967—73 (2-ге вид. — М., 1977); Год 1918-й. М., 1982; «Из памяти выплыли воспоминания...»: Дневниковые записи, путевые заметки, мемуары академика АН СССР И.И. Минца. М., 2007.

Літ.: Октябрь и Гражданская война в СССР: Сборник к 70-летию академика И.И. Минца. М., 1966; *Самсонов А.М., Спирин Л.М.* Академик И.И. Минц: Творческий путь. В кн.: Исторический опыт Великого Октября: Сборник статей. М., 1977; *Некрич А.* Отрешись от страха: Воспоминания историка. Лондон, 1979; *Поляков Ю.А.* Академик Исаак Израилевич Минц (к 85-летию со дня рождения). «История СССР», 1981, № 1; *Його ж.* Памяти И.И. Минца. Там само, 1991, № 5; *Торчинов В.А., Леонтюк А.М.* Вокруг Сталина: Историко-биографический справочник. СПб., 2000; *Шандрин А.Ю.* Минц Исаак Израилевич. В кн.: Энциклопедический словарь Московского университета. М., 2004; *Поляков Ю.А.* Историческая наука: люди и проблемы, кн. 1—2. М., 1999—2004.

О.А. Удод.

І.І. Мінц.

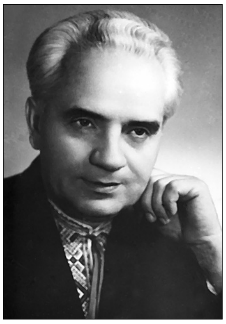

О.З. Міньківський.

Н.Ю. Мірза-Авак'янц.

МІНЬКІ́ВСЬКИЙ Олександр Захарович (25(13).12.1900—12.04. 1979) — хоровий диригент, педагог. Нар. арт. СРСР (1960). Професор (1965). Н. в с. Сніжна (нині село Погребищенського р-ну Він. обл.). Після закінчення диригерського ф-ту Київ. музичнодрам. інституту ім. М.Лисенка (1930) викладав у муз. та пед. закладах *Києва*. 1934—41 — худож. керівник і диригент хорової капели Укр. радіокомітету, 1942—44 — наук. співробітник АН УРСР, 1946—74 — худож. керівник і гол. диригент Капели бандуристів УРСР. Займався пед. роботою: від 1951 — викладач Київ. консерваторії (від 1960 — зав. кафедри диригування, від 1965 — професор). Автор музикознавчих статей та обробок нар. пісень.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1969).

П. у м. Київ.

Літ.: *Матусевич Н.* Олександр Захарович Міньківський. К., 1964; *Лаба Б.* Олександр Міньківський. К., 1980; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

П.М. Бондарчук.

МІРЗА́-АВАК'Я́НЦ (дівоче прізвище — Дворянська) **Наталя Юстівна** (23(11).10.1889 — можливо, 1942) — історик. Професор (1920). Н. в м. *Бориспіль* у сім'ї лікаря. Закінчила київ. міністерську г-зію св. кн. Ольги (1907) і київ. Вищі жін. курси. Переїхавши 1913 до *Москви*, склала іспит за курсом істор. ф-ту. Слухала

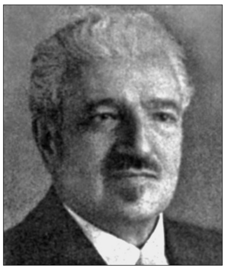
І.І. Мірний.

лекції В.*Ключевського* та Б.Віппера в Моск. ун-ті та Моск. міськ. нар. ун-ті ім. А.Шанявського. 1913—17 викладала в жін. г-зії в Москві, від кінця 1917 до поч. 1918 — у Київ. комерційній жін. школі Т-ва вчителів та зразковій школі при пед. курсах А.Жекуліної, 1918—24 — у Полтав. вчительському ін-ті та на історико-філол. ф-ті Полтав. ун-ту (від 1920 — професор). 2 березня 1922 стала аспіранткою при Кафедрі історії укр. к-ри (*Харків*), від 1924 — професор Харків. ін-ту професійної освіти та Всеукр. ін-ту комуніст. освіти. Після відновлення Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*) — зав. кафедри історії України. Паралельно викладала в *Інституті червоної професури.* 1932—34 викладала заг. історію в Луганському пед. ін-ті. Від 1934 завідувала кафедрою історії України Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). У викладанні виходила з принципів наочності та документальної оснащеності, прагнула відтворити клімат доби (побут, моральні погляди, мист-во).

Друкуватися почала 1914. Осн. фах — історія *Лівобережної України* 16—18 ст. Автор праць «З побуту української старшини кінця XVII віку» (Записки Українського наукового товариства на Полтавщині, вип. 1. Полтава, 1919), «Українська жінка в XVI—XVII ст.» (Полтава, 1920), «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII ст.» («Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури», 1926, число 2—3; 1927, № 6). Вивчала історію сел. рухів поч. 20 ст. Чи не перша в укр. історіографії розглянула історію України в контексті світ. істор. процесу у праці «Історія України у зв'язку з історією Західної Європи, ч. 1» (Харків, 1929). 1937 закінчила чорновий варіант «Історії Запоріжжя» (рукопис загинув у Києві під час гітлерівської окупації), фрагмент її в квітні 1938 здала до «Исторического сборника» АН СРСР. Писала підручники з історії України.

Ув'язнена 12 червня 1938. Страчена.

Реабілітована 1959.

Бібліогр.: *Білокінь С., Суслопаров М.* Біобібліографія істориків Києва, вип. 1: Мірза-Авак'янц Н.Ю.: Пам'ятка вечора. В кн.: Сторінки історії київського міського транспорту. К., 1985.

С.І. Білокінь.

МІРИ́ЛО ПРА́ВЕДНЕ — під такою назвою відомий збірник морально-повчальних та юрид. пам'яток. М.П. складається із 2-х частин, перша з яких містить підбірку виписок із *Біблії*, *«Повісті временних літ»*, *Ізборника 1073*, Хроніки Георгія Амартола, (див. *Георгій Амартол*), Пчели, Шестоднева, книги Єноха та повчань отців Церкви (див. *Патристика*). Ці різнорідні фрагменти об'єднані темою праведного та неправедного суду і були покликані надати світським властям етичні настанови для відправлення правосуддя. Друга частина М.П. (розділена на 30 глав) містить виключно юрид. пам'ятки, зокрема візантійско-болг. *«Закон судний людєм»* та *«Руську правду»* (т. зв. Троїцького виду).

М.П. відоме в 5-ти списках, найстарший з яких (колиш. зібрання Троїце-Сергієвої лаври, № 15) належить до 2-ї пол. 14 ст. і прикметний, зокрема, тим, що містить другий за древністю список «Руської правди».

Питання часу і місця створення М.П. не до кінця з'ясоване. Існує гіпотеза про раннє — 12 ст. — походження пам'ятки. Та оскільки М.П. великою мірою запозичує матеріал із сербської редакції *Кормчої* (яка з'явилася на Русі 1262), а також містить повчання тверського єпископа Симеона полоцькому кн. Костянтину Брячиславичу (1260-ті рр.), остаточне формування М.П., вірогідно, датували кін. 13 — поч. 14 ст. Щодо місця укладення М.П. висловлювалися гіпотези про *Київ* (як традиційний культ. центр Русі) та Пн.-Сх. Русь (як новий політ. центр після монгол. завоювання).

Дж.: *Тихомиров М.Н.* Мерило Праведное по рукописи XIV века. М., 1961 (факсимільне вид. Троїцького списку); Die moralisch-belehrenden Artikel im altrussischen Sammelband Merilo Pravednoe [Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, tom XXII] (Freiburg i. Br., 1986) (видання першої, повчальної частини збірника).

О.П. Толочко.

МІ́РКА СОЛОДО́ВА — одиниця виміру солоду зерна, пророщеного для вир-ва вару пива або горілки. Прирівнювалася до трьох *солянок*.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

МІРМЕ́КІЙ — давньогрецьке місто на *Боспорі Кімерійському*, за 4 км на схід від *Пантікапея*. Займало площу 6 га. Входило до *Боспорського царства.* Засноване в 2-й чв. — серед. 6 ст. до н. е. переселенцями з Іонії (істор. область на зх. узбережжі Малої Азії). На поч. 5 ст. до н. е. місто обноситься оборонною стіною, в межах якої землянки замінило наземне буд-во. Під час розкопок відкрито житлові, госп. та культові споруди — зольники-есхари (есхар — зольний пагорб, що утворився із залишків жертвопринесень, золи, кісток та пов'язаного з культовою практикою речового матеріалу, які систематично сюди скидалися). Під одним із зольників 5 ст. до н. е. знайдено вівтар. Найхарактернішою рисою забудови М. у 3—1 ст. до н. е. була значна кількість виноробень. У 3 ст. тут функціонував великий рибозасолювальний комплекс. М. припинив своє існування під час однієї з варварських навал у серед. — 2-й пол. 3 ст. За межами міста досліджено некрополь з похованнями антич. епохи. Розкопки проводили І.Бларамберг, О.*Люценко*, П.Гросс, В.*Гайдукевич*, Ю.Виноградов, О.Бутягін.

Літ.: Античные государства Северного Причерноморья. В кн.: Археология СССР. М., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986; *Виноградов Ю.А.* Мирмекий. В кн.: Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992.

В.М. Зубар.

МІ́РНИЙ Іван Іванович (30.08. 1872—17.03.1937) — держ., громад. і політ. діяч. Н. на Харківщині. Член київ. осередку *Товариства українських поступовців*, *Київського товариства «Просвіта»*, співробітник К-ту Пд.-Зх. фронту Всерос. союзу міст (див. *Союзи земств і міст*). Член *Української Центральної Ради* і в. о. заст. *губернського комісара* Київщини (1917). Належав до *Української*

партії соціалістів-федералістів. 9 жовтня 1917 призначений товаришем (заст.) ген. писаря *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, від листопада 1917 — ген. писар Ген. секретаріату УЦР, від січня 1918 — держ. писар *Української Народної Республіки.* За часів *Української Держави* і *Директорії* УНР очолював канцелярію мін-ва закордонних справ. 1920—24 жив у еміграції в Німеччині, репрезентував *Державний центр УНР на еміграції.* Від 1924 мешкав у *Чехословаччині.* Обирався скарбником *Українського громадського комітету* в Празі (Чехословаччина, нині столиця Чехії), працював дир. канцелярії, асистентом *Українського високого педагогічного інституту*, був членом управ різних укр. т-в, співробітником багатьох періодичних видань.

П. у м. Прага.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

МІ́РНИК — асистент *підкоморія* в проведенні межової процедури: обмірюванні грунтів, встановленні меж маєтків тощо. Призначався підкоморієм. М. мусив бути осілим на даній території, а також складати присягу.

Дж.: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). К., 1991.

Літ.: *Лаппо И.* Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в XVI столетии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1897, кн. 7.

С.Г. Ковальова.

МІРОШНИЧЕ́НКО Євгенія Семенівна (12.06.1931—27.04.2009) — співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (1965). Професор (1990). Н. в с. Радянське (нині село Вовчанського р-ну Харків. обл.). 1951—57 навч. в Київ. консерваторії (у М.Донець-Тессейр), потім працювала (до 1992) солісткою Київ. театру опери та балету ім. Т.Шевченка (нині *Національний академічний театр опери та балету України*). З 1980 — викладач, з 1990 — професор Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України*). Володіла легким і рухомим голосом, вільно досягаючи високих нот у верхньому регістрі. Партії: Венера («Енеїда» М.*Лисенка*), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Дж.Верді), Йоланта («Мілана» Г.*Майбороди*), Цариця ночі («Чарівна флейта» В.-А.Моцарта), Манон («Манон» Ж.-Е.Массне), Розіна («Севільський цирульник» Дж.-А.Россіні), Лейла («Шукачі перлів» Ж.Бізе), Мюзетта («Богема» Дж.Пуччіні) та ін. Зіграла заголовну роль у телефільмі «Лючія де Ламмермур» (1980). У концертному репертуарі співачки були численні арії з опер зарубіжних композиторів, укр. нар. пісні, романси укр. композиторів.

Лауреат 2-ї премії на Міжнар. конкурсі вокалістів у Тулузі (Франція; 1958), Держ. премії СРСР (1971), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1972).

Про М. знятий фільм «Життя як день».

П. у м.Київ.

Літ.: *Циганенко О.* Окриленість мрії. «Прапор», 1973, № 11; *Попович М.* Душа великого мистецтва. «Український театр», 1981, № 2; *Черняхівський М.* У сяйві світової слави. «Вітчизна», 1981, № 6; *Федько М.* Подарунок жайворонка. «Соціалістична культура», 1988, № 5; *Волга Л.* Співає Мірошниченко — цим сказано все. «Урядовий кур'єр», 1995, 16 грудня; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

Є.С. Мірошниченко.

МІРЧУ́К Іван (18.06.1891—02.05. 1961) — філософ, історик укр. літератури, громад. і наук. діяч. Н. в м. *Стрий.* Початкову і середню школу закінчив у Стрию, 1909—14 навч. на філос. ф-ті Віденського ун-ту. Від 1919 — в еміграції: у *Відні*, Празі (*Чехословаччина*), Берліні (Німеччина), Мюнхені (Баварія, Німеччина). Від 1921 — доцент, 1925—1961 — професор *Українського вільного університету* в Празі (від 1946 — у Мюнхені). 1930—45 — дир. *Українського наукового інституту в Берліні.* Заходами цього ін-ту за редакцією М. була видана «*Handbuch der Ukraine*» (Лейпциг, 1941). 1947—48, 1950—55, 1956—61 — ректор УВУ в Мюнхені. Від 1946 — голова *Української вільної академії наук*, 1949—61 — голова історично-філософської секції НТШ. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1938), член-кор. Баварської АН (1949), член Східноєвроп. ін-ту в Мюнхені, *Інституту з вивчення СРСР* і редактор ж. «Sovietstudien» цього ін-ту, член Нім. філос. товариства та ін.

М. — організатор укр. наук. і культ. життя в Німеччині, один з керівників Гол. ради укр. громади в Берліні. Підтримував постійні, тісні контакти з укр. наук. світом, іноз. вченими.

З нагоди відзначення 110-ї річниці від дня народження М. в УВУ виник проект впорядкування і видання його друкованої спадщини, розкиданої по виданнях України, Німеччини, Польщі, Австрії, Бельгії, Франції та Чехії в період від закінчення *Першої світової війни* до 1960-х рр., а також перевидання вибраних праць.

П. у м. Мюнхен.

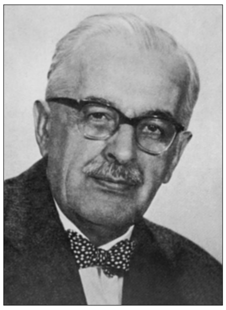

І. Мірчук.

Праці: Der zweite Kongress der polnischen Philosophen in Warschau. Berlin, 1928; Y.S. Skoworoda — ein ukrainischer Philpsoph der 18-tem Jahrhundert. Berlin, 1928; Tolstoy und Skoworoda — zwei Typen. Berlin, 1929; Hauptprobleme und Grundzuege der slavischen Philosophie. Berlin, 1930; Die Union und Ukraine. Berlin, 1931; Deutsche Philosophie in der Ukraine. München, 1939; Світогляд українського народу. Прага, 1942; Історія розвитку української культури. Берлін, 1944 (укр. та нім. мовами); Ukraine and its People. Munich, 1949; Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. Мюнхен, 1954; Geschichte der ukrainischen Kultur. München, 1957; Історія української культури. Львів, 1994.

Літ.: *Кульчицький О.* Професор Іван Мірчук — філософ української духовності. «Визвольний шлях», 1956, № 10; «Сучасність», 1992, № 5; Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен, 1974; *Яріш В.* Професор д-р Іван Мірчук — амбасадор української культури. В кн.: Українці в Берліні: 1918—1945. Торонто, 1996; *Грабовська І.* Засновник філософії українського персоналізму (до 110 років від дня народження Івана Мірчука). В кн.: Українознавство: Календар-щорічник, 2001. К., 2000; *Ковальчук О.* Мірчук Іван. У кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Наукова спадщина Івана Мірчука зберігає свою цінність. «Свобода», 2005, 1 липня.

О.О. Ковальчук.

П.Ю. Мірчук.

МІРЧУ́К Петро Юрійович (псевд. — Залізняк; 26.06.1913—16.05. 1999) — політ. діяч, дослідник історії визвол. змагань укр. народу 20 ст., зокрема *Організації українських націоналістів*, автор понад 20 монографій, численних статей. Н. в с. Добрівляни (нині се-

ло Стрийського р-ну Львів. обл.). 1932—33, 1937—39 — студент юрид. ф-ту Львів. ун-ту. З юних літ у лавах ОУН розпочав боротьбу за державність, один з активних членів, редагував її видання. Протягом 1933—39 за участь у нац. русі кілька разів був заарештований польс. владою. 1939—41 продовжував навчання в *Українському вільному університеті.* 1941 за революц. націоналістичну діяльність у лавах ОУН(б) був заарештований нім. окупантами і до 1945 перебував у тюрмах і концентраційних таборах. 1945—46 очолював Центр. еміграційний союз укр. студентства. 1948—52 — член проводу закордонних частин ОУН(б). Репресії сталінського режиму не оминули і його родину, яка перебувала на території УРСР. 1948 загинули батько, мати і старша сестра, а двох молодших сестер засудили на 10 років ув'язнення і вислали в Сибір.

Від 1950 — у США. Працював адвокатом, редактором, журналістом, бібліотекарем, викладав політ. науки в коледжах. Очолював Союз укр. політв'язнів у США, був довголітнім членом крайової управи Орг-ції оборони чотирьох свобод України і крайової управи *Українського конгресового комітету Америки.* Співредактор часописів *«Визвольний шлях»*, «Гомін України», «Українська трибуна», «Український самостійник» та ін. Викладав у коледжах. Захистив докторську дисертацію в УВУ та отримав звання д-ра філософії (1969).

П. у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США).

Праці: Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року: його генеза та політичне й історичне значення. Нью-Йорк, 1952; Українська повстанська армія: 1942—1952. Мюнхен, 1953; Відродження великої ідеї. Торонто, 1954; Українська визвольна справа і українська еміграція. Торонто, 1954; Євген Коновалець: У 20-річчя смерті. Торонто, 1958; Микола Міхновський: апостол української державності. Філадельфія, 1960; Українська державність: 1917—1920. Філадельфія, 1967; Нарис історії Організації українських націоналістів. Мюнхен, 1968; In the German Mills of Death: 1941—1945. New York, 1970; Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка), командир Армії безсмертних. Нью-Йорк, 1970; Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк, 1973; Українська Повстанська Армія. 1942—1945: Документи і матеріали. Львів, 1991.

Літ.: *Давиденко В.* Нова праця д-ра Петра Мірчука. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1968. № 10; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; «The Ukrainian Quarterly», 1976, nr. 4; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; «Визвольний шлях», 1999. № 7; *Ковальчук Олена.* Мірчук Петро. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Життя і труд для України. «Гомін України», 2006, 14 липня.

О.О. Ковальчук.

МІСТЕ́ЧКО — форма територіальної організації розселення, адм.-тер. одиниця, притаманна Україні 15 — поч. 20 ст. Найдавніші укр. містечка виникли в 15 ст. в *Галичині*; вони виконували функції ремісничих та торг. центрів, а також оборонних пунктів від нападів крим. та буджацьких татар. Мережа містечок була динамічною: деякі з них, дістаючи *магдебурзьке право*, переходили в категорію *міст*, інші занепадали і перетворювалися на *села.* На *Наддніпрянській Україні* виникнення містечок особливо інтенсивно відбувалося на поч. 17 ст., *«Реєстр всього війська Запорозького»* 1649 зафіксував 90 містечок. На відміну від міст, центрами управління яких були *магістрати*, містечками керували *ратуші.*

У *Російській імперії* впродовж століть статус містечок лишався невизначеним — за роз'ясненнями Городового положення 1892 вони характеризувалися як «щось середнє між містом і селом». Показники їх розвитку не потрапляли в стат. джерела мін-ва внутр. справ, небагато уваги приділяла їм і місц. статистика, що утруднює їх дослідження на різних істор. етапах.

У серед. 19 ст. в Наддніпрянській Україні налічувалося 547 містечок, у яких проживало 1,3 млн мешканців, або 52 % всього міськ. населення. 51 % усіх містечок припадав на *Правобережну Україну*, 25 — на *Лівобережну Україну*, 24 % — на Пд. України. На Правобережжі, яке входило в смугу єврейс. осілості (див. *Смуга осілості*), значну частину населення містечок (до 10 %) становили євреї. Неповторну ауру містечок створювали поєднання цікавої забудови з природними ландшафтами, церкви, *ярмарки*, наявність підпр-в з обслуговування сел. госп-в і переробки їх продукції. Під впливом *урбанізації*, міграційних процесів та укрупнення мережа містечок скорочувалася. Перепис населення 1923 зафіксував в Україні 402 містечка.

У рад. політ. практиці відповідно до «Інструкції про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських» (квітень 1924) до категорії містечок були зараховані населені пункти, що налічували від 3 до 10 тис. жителів за умови наявності пром. і комунальних підпр-в, культурно-освіт. і мед. закладів та переважно неземлеробських занять населення. Постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 термін «містечко» був скасований; замість нього запроваджувалося поняття «селище міського типу». В такий спосіб відбувалася потрібна рад. властям уніфікація, яка знищила притаманну Україні специфічну (у Росії містечок не було) нац. форму територіальної організації міськ. розселення. У Польщі, Білорусі, країнах Балтії містечка збереглися. Тому обґрунтованими є пропозиції відкинути нічим не виправдане негативне ставлення до містечок і повернути в укр. мову, в наук. видання, а можливо, і в правове поле поняття «містечко».

Літ.: *Вологодцев И.К.* Особенности развития городов Украины. Х., 1930; *Кипер М.* Еврейское местечко Украины. Х., 1930; *Компан О.М.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Доценко А.І.* Розвиток містечок як форми територіальної організації розселення (історико-економічний аспект). В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Збірник статей), вип. 15. К.—Донецьк, 2001.

Я.В. Верменич.

МІ́СТО — великий населений пункт, населення якого зайняте звичайно поза сферою сільс. госп-ва. До кінця 18 ст., — як правило, укріплене поселення, осередок соціально-екон., культ. та реліг. життя, часом *влади*, жителі якого займаються переважно ремеслами і торгівлею. Міста виникають унаслідок відокремлення *ремесла* від *землеробства*, торгівлі від вир-ва, майнового і соціального розшарування сусп-ва. Перші міста на території України з'явилися в 6—5 ст. до н. е.: ан-

тичні міста-держави Пн. Причорномор'я — *Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес Таврійський*, *Феодосія*, *Пантікапей* (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*) та ін. У сх. слов'ян, так само, як і в ін. народів, від 6—7 ст. починають виникати зародки міст або протоміста, осн. ж маса цих протоміст створюється у 8—9 ст. То був час розкладу родоплемінного сусп-ва, складання союзів племен, що переростали у 8—9 ст. у племінні княжіння. У 2-й пол. 10 — 1-й пол. 11 ст. частина зародків міст переростає у справжні середньовічні міста. Осн. маса цих населених пунктів на Русі формується в 2-й пол. 11 — 1-й пол. 12 ст. Навколо них складаються *землі* і *волості*, виникнення й розвиток яких стимулювалися міськ. осередками. Особливо зросла кількість міст за доби *удільної роздробленості* в серед. 12 — 1-й третині 13 ст., що було викликано вирівнюванням темпів соціально-екон. розвитку в центрі Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*) і на місцях. Поряд з виникненням нових розбудовуються старі давньорус. міста: *Київ* і *Новгород Великий*, *Чернігів* і Смоленськ (нині місто в РФ), Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), Твер (нині місто в РФ), Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Процеси містоутворення на Русі були інтенсивними й не поступалися за розмахом аналогічним процесам у Центр. і Пн. Європі.

Давні Київ і Новгород мали бл. 50 тис. населення, мало поступалися їм за кількістю жителів Володимир, *Галич (давній)*, Владимир на Клязьмі та ін. Багато давньорус. міст були вільними й користувалися самоврядуванням (напр., Київ, Галич (давній)). Уже ранньосередньовічні зх. джерела згадують Русь як країну міст. Старорунічні написи з території Швеції 10—11 ст. називають Русь «Gardar» (гради), а з 2-ї пол. 11 ст. Давньорус. д-ва іменується в Данії «Ostrograd», в Ісландії 13 ст. — «Gardariki», тобто «Країною міст». Це відображало безпосередні враження скандинавів від давньої Русі.

Після *монголо-татарської навали* 1237—41 на давніх землях швидко відбудовуються знищені ворогом міста й виникають нові (напередодні *національної революції 1648—1676* в Україні було бл. 1 тис. міст). У пізньому *середньовіччі* (13—15 ст.) і в ранні модерні часи (16—18 ст.) міста залишалися ремісничо-торг. і реліг. осередками, розвивались як вогнища освіти, мист-ва і к-ри. Людність міст зростала за рахунок переселення селян — збіглих від панів кріпаків (див. *Кріпацтво*) та ін. Під владою Польщі й Литви укр. міста виборюють право на самоврядування, і в 15—16 ст. багато з них одержують *магдебурзьке право*. Після входження України до складу Рос. д-ви в значних містах, зокрема Києві, Чернігові, *Вінниці* та ін., існувало станове управління (див. *Стани*), органами якого були *магістрати* або *ратуші*. В останній чв. 18 ст. органами міськ. самоуправління стали *міські думи*.

Літ.: *Тихомиров М.П.* Древнерусские города. М., 1956; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983.

М.Ф. Котляр.

Важливим етапом у міськ. розвитку укр. земель, що входили до складу *Російської імперії*, була адм. реформа 1775—85, яка сформувала ієрархічну структуру адм. центрів різного рівня (губернські і повітові міста). У 1830—40-х рр. новим чинником у процесі містоутворення став початок *промислового перевороту*, який обумовив розвиток у сільс. місцевості великих пром. вир-в. У серед. 19 ст. на Центр. і Сх. укр. землях (за винятком Криму і Зх. *Волині*) існувало 113 міст, в яких проживало 1,2 млн осіб, або 10,9 % населення, і 463 *містечка*, які мали приблизно стільки ж мешканців. На *Галичині* було 109 міст і містечок з 505 тис. мешканців (17,6 % населення). З 850 міст і містечок на всіх укр. землях лише 62 міста мали понад 10 тис. мешканців (у т. ч. 18 — понад 20 тис.), а понад 50 тис. — 5 (*Одеса*, Київ, *Львів*, *Бердичів*, *Харків*).

Нові міста виникли на пд. України внаслідок колонізації степових губерній і Криму. Як і в попередні століття, городяни займалися переважно торгівлею і ремеслами. Найважливіші міста були пов'язані системою водних і гужових шляхів. Розвиток торг. капіталу сприяв екон. піднесенню торг. вузлів і пунктів, й відповідно — поселень-містечок. Найбільшим М. України в серед. 19 ст. була Одеса, де мешкало 100 тис. осіб. Переважали невеликі міські поселення з кількістю мешканців від 2 до 10 тис. осіб.

У 2-й пол. 19 ст. кількість жителів міст подвоїлася і досягла 2,7 млн осіб за рахунок природного приросту населення та скасування кріпосної залежності (див. *Селянська реформа 1861*). Питома вага городян порівняно з сільс. населенням майже не підвищилася (досягла 11,6 %). Посилилася роль міст як культ. і наук. центрів. Осередками укр. нац. життя стали західноукр. міста, які перебували в межах Австрійс. імперії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). У Рос. імперії склад міськ. населення укр. губерній був здебільшого багатонаціональним, у новопосталих пром. центрах — з перевагою росіян (за рахунок міграції рос. робітників).

Розвиток залізничної мережі, металургійної, вугільної і залізорудної пром-сті в останній чверті 19 ст. сприяв процесу *урбанізації*, який запізнився в Україні порівняно з європ. країнами. Витиснення ярмаркового торгу постійною торгівлею спричинило формування спеціалізованих торгових міст, середнього розміру за кількістю жителів (як Бердичів, *Балта*, *Умань* та ін.). З'явилися великі адміністративно-торговопром. центри (Одеса, Харків, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), Київ, *Миколаїв*, *Кременчук*, *Черкаси*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) і нові міські поселення на залізничних вузлах, біля шахт і рудників у Донбасі та Придніпров'ї, а також газових родовищ в Дрогобицько-Бориславському р-ні. 1897 в центр. і сх. укр. землях налічувалося вже 87 поселень нового пром. типу, однак лише 6 з них отримали міський статус. Питома вага населення пром. селищ була незначною — 0,6 %, підіймаючись у Катеринославській губ. (до складу якої входив Донбас) до 5,2 %. У всіх типах міських поселень скоротилась частка мешканців, які займались сільс. госп-вом. Переважна частка міст (за характером діяльності населення) реально набула статус міських (неземлеробських) поселень.

Формувалася нова становокласова структура населення М.

(див. *Соціальна структура населення*). Проводилася лібералізація системи міськ. управління (щодо *міських дум* див. *Міська реформа 1870*). Процес *урбанізації* найактивніше охопив Сх. і Центр. землі, а найменше — Західні. У Галичині та на Буковині активно розвивалися лише гол. міста — Львів і *Чернівці*.

За переписом 1910, на укр. землях (у межах кордонів Рос. імперії) існували 125 міст, в яких проживало 3,7 млн осіб. Роль містечок в екон. житті, у зв'язку зі зменшенням значення ярмаркового торгу, занепала. У містах проживало до 18 % населення, і країна залишалась аграрною. Переважну частку міськ. населення становили чоловіки, які мігрували з сіл. За рівнем благоустрою і житлового фонду укр. міста відставали від середнього загальноєвроп. рівня.

Негативно позначилися на розвиткові міст соціальні катаклізми 1914—23 рр.: *Перша світова війна*, розпад Російської та Австро-Угорської імперій (див. *Австро-Угорщина*), революції (див. *Російська революція 1917—1918*, *Українська революція 1917—1921*) та громадян. війни (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*), а також комуніст. експерименти більшовиків (див. *«Воєнний комунізм»*) та *голод 1921—1923 років в УСРР*. Руйнація міськ. госп-ва та управління, декласація та депопуляція міськ. населення, масова міграція городян до сіл спричинили тенденцію до дезурбанізації. 1920 чисельність городян, порівняно з 1910, зменшилася на 7,7 %. 1921—23 катастрофічної демографічної втрати зазнали міста в неврожайних губерніях (Одеса 1922 — у два рази).

Відродження міст розпочалося 1923. Унаслідок запровадження *нової економічної політики* відбудовувалося госп-во міст. 1925 було поновлене муніципальне управління у формі виконкомів міських рад, які 1922 були скасовані (об'єднані з виконкомами повітових і губернських рад). Завдяки поверненню городян до міст та високому природному приросту населення чисельність міських мешканців 1926 перевищила довоєн. рівень і досягла 5,4 млн осіб, однак питома вага міських мешканців серед усього населення залишалась незмінною (18,5 %). За рівнем урбанізації Україна значно відставала від індустріальних країн — в Англії відсоток населення міст становив 39,2, в Австрії — 32,4, у Німеччині — 26.

Унаслідок запровадження 1922—26 нового політ. та адм. поділу УСРР (див. *Адміністративно-територіальний устрій українських земель*) змінилась адм. роль багатьох міст. Було скасовано статус безповітових та заштатних міст, зменшилась питома вага міст з адм. функціями. Якщо 1923 р. 4 з 8-ми типів міст (до яких увійшли 23 округжні центри з 40) були адм. центрами, то 1926 — тільки 2 типи (15 міст із 41) із 6.

Формувалася нова соціальна структура М. Розпочалось усунення цілих класів, станів і верств городян (дворян, купців, заводчиків і фабрикантів та деяких ін.). Соціальна структура міських поселень, що визначалася багатоукладною економікою, мала ознаки перехідного періоду. Переважну частку городян (35 %) становили особи, які не мали професії або не бажали її вказувати (у т. ч. т. зв. лишенці); майже половину, у рівних пропорціях (23,6 % та 23 %), — робітники та службовці, а 18,4 % — господарі, у т. ч. з наймом робочої сили — 0,7 %.

1926 більшість міськ. населення УСРР (37,3 %) проживала в невеликих міських поселеннях з числом мешканців до 20 тис., третина (33,4 %) — у 6 великих містах із населенням більше 100 тис. осіб, а решта (29,3 %) — у середніх містах з кількістю мешканців від 20 до 30 тис. Проте у великих містах зосередилося більше половини робітників, а в середніх — до третини.

За соціально-екон. типологізацією міст більшість городян (35,6 %) проживала у фабрично-заводських містах (до цієї групи входила більшість середніх міст), майже третина (31,2 %) — в адміністративно-торгово-промислових (таку спеціалізацію мали 17 округжних центрів).

Найактивніше зростали міста, пов'язані з фабрично-заводською пром-стю, а найповільніше, через обмеження приватної торгівлі, — з торгівлею. У Донецько-Придніпровському екон. р-ні сформувалися перші агломерації.

Посилювалися екон. функції адм. центрів. З 1923 до 1926 питома вага службовців у округжних центрах скоротилася з 23,7 до 12,5 %, а осіб, які працювали у фабрично-заводській пром-сті, зросла з 11,5 до 13 %. Частка зайнятих у сільс. госп-ві не змінилася (13,5 %). Неокружні міста становили у своїй більшості поселення переважно с.-г. типу.

За нац. складом міста залишались багатонаціональними. Серед городян УСРР переважали українці (41,2 % населення), майже однакову, досить вагому, частку становили росіяни (22,2) та євреї (24,45 %). Серед менш чисельних нац. груп виокремлювалися поляки (6,4 %). Нац. специфіку мали окремі регіони УСРР. У містах Правобережжя і зх. Степу переважали українці, євреї і росіяни; на Лівобережжі, у сх. Степу й на *Кубані* — українці й росіяни. Іншим був нац. склад міст за межами рад. України. У Зх. Україні переважали українці, поляки та євреї, на Буковині — українці, євреї, німці й румуни, на Закарпатті — українці, євреї, угорці та чехи.

Наприкінці 1920-х рр. природно-істор. процес містоутворення було перервано. Згідно з концепцією соціаліст. розселення виник новий тип індустріальних міст — т. зв. соціалістичні міста, які планувались як просторові форми політ. і госп. управління системою військово-пром. вир-ва. Міста як інструменти обслуговування централізованого розміщення вир-ва та концентрації робочої сили перестали бути центрами зосередження місц. інтересів, місцем концентрації різноманітної, насамперед «міської», діяльності.

Соцміста звичайно складалися з кількох пром. підпр-в і поселень робітників, які на них працювали, та закладів, що їх обслуговували. Важливим компонентом політики містобуд-ва була мінімізація витрат на соціальну сферу.

Тотальний контроль та примус городян здійснювалися шляхом організації колективного вир-ва та побуту. Важелями при-

кріплення працівників до місця роботи служили прописка, видача продовольчих карток, наділення житлом з держ. фонду, забезпечення мед. обслуговуванням за місцем роботи, навчання дітей за місцем проживання. Як «пролетарські центри» соцміста займали керівну позицію щодо непролетарських ареалів, що їх оточували.

Через посилення екон. складової в містобуд-ві й розвитку міст більшість нових міст була збудована в пром. Донецько-Криворізькому басейні. Завершилося формування пром. міст (*Кривий Ріг*, Дебальцеве, Єнакієве, *Лисичанськ* та ін.). Найшвидше зростали великі багатофункціональні міста з населенням до 50 тис. осіб, в яких проживало $^3/_5$ усього міськ. населення (*Дніпропетровськ*, *Харків*, Київ, *Одеса* та ін.), де активізувався розвиток пром. сектору економіки й відбувалося зростання питомої ваги робітників серед самодіяльного населення.

Форсована *індустріалізація* спричинила небачені темпи зростання міст і міськ. населення. 1928—41 кількість міст в УРСР збільшилася з 91 до 179, а с-щ міськ. типу, які були запроваджені 1924, — з 95 до 397. Чисельність міськ. населення за 1927—38 зросла в 2,1 раза (до 11,1 млн осіб). Подвоїлася і частка городян серед усього населення УРСР (з 18,5 до 36,2 %), однак за співвідношенням міськ. і сільс. населення Україна залишалась аграрною країною.

Гол. тенденціями в розвитку міст були збільшення міськ. населення переважно за рахунок мех. приросту (міграції до міст сільс. населення), стрімке розширення території міст та нарощування їх екон. потенціалу, недостатній комплексний розвиток великих і середніх міст та функціональна невизначеність осн. маси міських поселень.

Пік зростання міськ. населення (9,5 % на рік) припадав на роки розкуркулення та початок масової колективізації — 1930—31 (див. *Колективізація сільського господарства в УСРР/УРСР*), а стагнації — на голодоморний 1933 (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*) через природне скорочення населення (міськ.— на 153,8 тис. осіб) та призупинення в'їзду селян до міст (див. *Паспортизація населення*). У наступні роки міграція селян до міст відновилася. Механізм міськ. розвитку, що склався в УСРР на поч. 1930-х, зберігався до кінця 1980-х рр.

Міста західноукр. земель 1920—30 не зазнали суттєвих змін. Питома вага міськ. населення 1931 залишалась на рівні 1921 — 18,5 %.

1939—45 до складу УРСР увійшло 96 міст і 84 с-ща міськ. типу *Західної України*, *Буковини Північної* і *Бессарабії* — у більшості невеликі поселення торг. і ремісничого типу. За роки *Другої світової війни* 60 % міст було зруйновано. Повоєнні роки були періодом відбудови та реконструкції міськ. госп-ва. Докорінні зміни відбулися в соціально-класовій структурі та нац. складі населення міст укр. земель, приєднаних до УРСР (зокрема, збільшилася частка росіян та зменшилася — німців, поляків, румунів і чехів). 1954 після передачі Україні Кримської області в республіці стало 274 міста і 766 с-щ міськ. типу.

1959 чисельність міст в УРСР зросла до 332, однак 54 % населення республіки залишалося в сільс. місцевості. У заг. кількості міст переважали малі міста з населенням до 50 тис. осіб. За народногосп. профілем переважали пром. міста (205). Багато з них, особливо середні і великі, одночасно виконували функції транспортних, адм. і культ. центрів, а також організаційно-виробн. с.-г. центрів. Позначилася тенденція до розвитку невироб. сфери економіки М. та збільшення частки населення, зайнятого у сфері обслуговування.

Пром. міста переважно зосереджувалися в Донецько-Придніпровському екон. р-ні (107 із 205), організаційно-вироб. центри сільс. госп-ва — у Пд.-Зх. екон. р-ні (57 із 77). У Донецько-Придніпровському р-ні багато вироб. центрів сільс. госп-ва вже давно перетворилися в переважно індустріальні. Курортні центри розташовувалися в Пд.-Зх. і Пд. (Чорноморському) екон. р-нах.

Гол. рисою процесу містоутворення стало зростання вглиб і вшир агломерацій як провідної форми розселення. Поряд з тими, що вже склалися (Донецько-Макіївською, Горлівсько-Єнакіївською, Кадіївсько-Комунарською, Дніпропетровсько-Дніпродзержинською, Криворізькою та ін.), формувалися (Харків., Київ., Запоріз., Кременчуцька, Львівсько-Волин. та ін.) та виникали (Західно-Донбаська, Дніпровська, Прикарпатська) нові агломерації.

Змінювався нац. склад населення міст. Порівняно з 1926 зросла частка українців (до 61,5 %) і росіян (до 29,9 %), а ін. національностей — зменшилася (зокрема, євреїв — до 4,2 %, поляків — до 0,9 %). На 1959 до міст переїхало більше третини українців (36,8 %) і переважна частка росіян (81 %), які мешкали в УСРР. Для порівняння: 1926 в містах мешкало 10 % українців і 46 % росіян.

Демографічний вибух та науково-тех. революція 2-ї пол. 20 ст. привели до переміщення переважної частини населення України до міст. За тридцять років з кінця 1950-х до кінця 80-х рр. кількість міськ. населення зросла майже в два рази — з 15 до 29,9 млн осіб, а його питома вага серед заг. чисельності населення збільшилася з 45,8 до 70 %. У той же час з'явилась тенденція скорочення населення невеликих міст (з чисельністю мешканців від 3 до 10 тис.). Якщо 1939—59 чисельність їх мешканців зросла на 132 тис. (з 480 тис. до 612 тис. осіб), то в наступне тридцятиріччя скоротилася на 186 тис. (до 426 тис.).

З кінця 1960-х рр. процес містоутворення уповільнився. За десятиріччя в УРСР з'явилося лише 11 нових міст, у той час як 1939—59 — 53. Більшість індустріальних М. залишалась у Донецько-Дніпровському пром. р-ні. Продовжився екстенсивний розвиток великих міст з населенням 500 тис. і більше. Якщо 1959 найбільша частка міських жителів УРСР проживала в містах із чисельністю мешканців до 50 тис. (32 %), то у 1970 — із числом жителів понад 500 тис. (34 %). Диспропорції *урбанізації* призводили до негативних соціально-екон. наслідків у розвиткові великих міст та менш розвинутих поселеннях.

Намітилися тенденції більш рівномірного розвитку урбанізації. Активізувалися буд-во нових пром. центрів у Пд.-Зх. і Пд. екон. р-нах та зростання обласних центрів у Пд.-Зх. Якщо в цілому по УРСР темпи збільшення міськ. населення в обласних центрах за 1959—70 становили 141 %, то у Пд.-Зх. р-ні — 155.

За станом на 1970 більшість населення УРСР (55 %) переселилася в міста. До 1979 частка городян зросла до 61, а у 1989 — до 70 %.

1989 в містах УРСР було зосереджено більше 75 % осн. промислово-вироб. фондів і 95 % науково-дослідних закладів. За кількістю великих міст (із населенням понад 100 тис.) республіка посідала одне з провідних місць серед країн світу. Таких міст в УРСР налічувалося 61. Населення 7 міст сягало або перевищувало мільйон осіб: Києва, *Дніпропетровська*, *Одеси*, Донецька, *Харкова*, *Запоріжжя*, *Кривого Рогу*.

На поч. 1990-х рр. унаслідок соціальної дестабілізації в розвитку міст з'явилися тенденції до дезурбанізації. Незважаючи на появу в 1989—90-х рр. 13 нових міст, чисельність городян скоротилась на 161 тис. — з 29,9 млн до 29,7 млн осіб. Відбувалася міграція мешканців великих міст, зокрема до сільс. місцевості та невеликих міст. На поч. 21 ст. Україна ввійшла до списку 25-ти країн світу з найбільшою кількістю міських жителів. 2008 в Україні налічувалося 458 міст.

Літ.: Міські селища УСРР. Х., 1929; *Велихов Л.* Основы городского хозяйства. М., 1928; *Шнейдер Г.* Город в России. В кн.: Энциклопедический словарь Гранат; *Вологодцев И.К.* Особенности развития городов Украины. Б/м., 1930; *Милютин Н.А.* Соцгород. Проблема строительства социалистических городов. Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР. М., 1930; *Константинов О.А.* Города Украины. В кн.: Известия Всесоюзного географического общества, т. 86, вып. 2. М., 1954; *Пітюрено Ю.І.* Розвиток міст і міських розселень в Українській РСР (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і переписи). К., 1972; *Питюрено Е.И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и перспективы развития). К., 1977; *Ковтун В.А., Степаненко А.В.* Города Украины (экономико-географический справочник). К., 1990; *Жиромская В.Б.* Советский город в 1921—1925 гг. М., 1988; *Подгаецкий В.В.* Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрических подходов к анализу социальных структур). Днепропетровск, 1994; *Адамов Б.І.* Економічна сутність міста і закони еволюції міських поселень. Донецьк, 1995; *Івченко А.С.* Міста України: Довідник. К., 1999; *Його ж.* Містечка України: Довідник. К., 1999; *Бойко-Бойчук О.* Стратегія розвитку міст України. К., 2002; *Дмитрієва В.А.* Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років XX сторіччя: технологія баз даних та математико-статистичні методи аналізу. Дніпропетровськ, 2002; *Оніщук Г.Г.* Міські комплекси України: теорія і практика розвитку. К., 2002; *Заставецький Т.* Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Тернопіль, 2005; *Меерович М.* Социалистический город: Формирование городских общностей и советская жилищная политика в 1930-е годы. В кн.: Советская социальная политика 1920—1930-х годов: идеология и повседневность. М., 2007; Міста України. К., 2007.

О.М. Мовчан.

Київ 10—13 ст. Частина гори з краєвидом Подолу на задньому плані. Місто Ярослава. Фрагмент макета. Автор Д. Мазюкевич. 1968.

МІ́СТО ЛЮДЕ́Й КІМЕРІ́ЙСЬКИХ згадується в Пн. Причорномор'ї *Гомером* у поемі «Одіссея». Археол. дослідження в 2-й пол. 20 ст. на території пд. степової частини України виявили залишки численних поселень *сабатинівської культури* доби пізньої бронзи 15—13 ст. до н. е. зі складним плануванням та кам'яним домобудівництвом, що нагадують міста Мікенської Греції цього періоду. Одне з найбільших таких поселень біля с. Виноградний Сад Доманівського р-ну Миколаїв. обл. на правому березі Пд. Бугу (див. *Виноградний Сад*) з розвинутим складним плануванням, виділеними сушильнями для зерна та бронзоливарними майстернями в його околицях може бути археол. відповідником існуючим у стародавніх ахейців відомостям про місто в цих краях, що його згодом Гомер подав як «місто людей кімерійських».

Літ.: *Тереножкин А.И.* Киммерийцы. К., 1976; *Черняков И.Т.* «Город людей киммерийских» Гомера в археологических реалиях Северного Причерноморья. В кн.: Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тезисы докладов областной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б.Н. Гракова. Запорожье, 1989.

І.Т. Черняков.

МІ́СТО ЯРОСЛА́ВА — умовна (наукова) назва частини Верхнього *Києва*, збудованої за часів *Ярослава Мудрого* (1-ша пол. 11 ст.). Площа 70 га. Мало три в'їзні брами — Лядську (сучасний майдан Незалежності), Жидівську (Львівська площа) та парадну Золоту браму (див. *Золоті ворота*) з церквою Благовіщення. Вони з'єднувалися потужними (висота з дерев'яними заборолами до 16 м, ширина підошви 27—

30 м) валами заг. довжиною 3,5 км (осн. траси — вул. Ярославів Вал та Малопідвальна). Композиційним центром нового району став *Софійський собор*, оточений кам'яним муром. Одночасно було збудовано три подібних один до одного собори (Георгія, Ірини та з невідомою назвою) і палац. До «міста Володимира» вели Софійські ворота. Відомі залишки церкви 12 ст. на вул. Великій Житомирській (навпроти вул. О.Гончара). Вали Ярослава використовувалися в оборонних цілях до поч. 18 ст. Переплановані у 19 ст. Тут були багаті феодальні двори (Борислава, Путяти, тисяцького Гліба, Ратші та ін.), що засвідчено численними скарбами коштовностей. Дослідженнями 70—90-х 20 ст. (П.*Толочко*, Я.Боровський) відкрито ділянки забудови, вулиць, житлові й господарчі комплекси 11—13, 17—18 ст.

Літ.: *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982; *Сагайдак М.А.* «Великий град Ярославов». К., 1982.

Г.Ю. Івакін.

МІ́СТО-ГЕРО́Й — почесне звання, найвищий ступінь відзнаки для міст, захисники яких виявили масовий героїзм, мужність і стійкість під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Термін «місто-герой» з'явився 1942 спочатку спонтанно, на сторінках «Правды» і в публіцистиці, а 1 травня 1945 у Наказі № 20 Верховного головнокомандуючого Й.*Сталіна* був закріплений офіційно — ішлося про салют у містах-героях Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), Сталінграді (нині м. Волгоград, РФ), *Севастополі* й *Одесі*.

Безприкладна тривалість оборони цих міст (оборона Ленінграда тривала з 10 липня 1941 по 14 січня 1944, Сталінграда — з 17 липня по 18 листопада 1942, Севастополя — з 30 жовтня 1941 по 4 липня 1942, Одеси — з 10 серпня по 16 жовтня 1941) зірвала плани *вермахту* щодо «блискавичної війни», надовго затримала просування окупаційних військ, створила сприятливі можливості для переформування сил Червоної армії і її переходу в контрнаступ. На ознаменування подвигу військ і населення цих міст указами Президії ВР СРСР від 22 грудня 1942 були запроваджені медалі «За оборону Ленінграда», «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя», «За оборону Сталінграда». Відповідними указами від 1 травня 1944 запроваджувалася медаль «За оборону Москви», а від 21 червня 1961 — «За оборону Києва». Останнім указом *Київ* був нагороджений також орденом Леніна і названий М.-г.

8 травня 1965 на ознаменування 20-річчя перемоги у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 Президія ВР СРСР затвердила Положення про почесне звання «місто-герой» і нагороди, які вручалися таким містам: орден Леніна, медаль *«Золота Зірка»* та Грамота ВР СРСР. Того ж дня вийшли 5 указів Президії ВР СРСР про вручення нагород містам-героям Ленінграду, Волгограду, Києву, Севастополю, Одесі. Ще 2-ма указами Президії ВР почесне звання «місто-герой» було присвоєно *Москві*, а почесне звання «фортеця-герой» — Брестській фортеці. 14 вересня 1973 Указом Президії ВР СРСР почесне звання «місто-герой» із врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» було присвоєне м. *Керч*. Тоді ж це звання отримав Новоросійськ (нині місто в РФ), 28 червня 1974 — *Мінськ*, 7 грудня 1976 — Тула, 6 травня 1985 — Мурманськ і Смоленськ (нині міста в РФ). Усього почесного звання «місто-герой» було удостоєно 12 міст *СРСР* (з них 4 — українських) і Брестська фортеця. У М.-г. встановлювалися обеліски із зображенням ордена Леніна, медалі «Золота Зірка» і тексту Указу Президії ВР СРСР. На прапорі М.-г. рад. доби зображалися орден Леніна і медаль «Золота Зірка». 1988 практика присвоєння звання «місто-герой» була припинена постановою Президії ВР СРСР.

Літ.: *Борисов Б.А.* Подвиг Севастополя. Симферополь, 1959; *Максимов С.Н.* Оборона Севастополя 1941—1942. М., 1959; Одесса: Очерк истории города-героя. Одесса, 1959; *Григорович Д.Ф.* Киев — город-герой. М., 1962; *Выродов И.Я. и др.* Москва — город-герой. М., 1978; *Акулов М.Р.* Керчь — город-герой. М., 1980; Города-герои Великой Отечественной войны: Атлас. М., 1980; *Мелков Л.* Керчь. М., 1981; *Киселев В.* Знамя над городом. М., 1984; *Гармаш П.Е.* Город-герой Севастополь. Симферополь, 2004.

Я.В. Верменич.

МІСТОЗНА́ВСТВО — див. *Урбаністика.*

МІСЬКА́ ДУ́МА — виборний орган міськ. самоврядування в містах *Російської імперії.* Уперше заснована 1785 у зв'язку з виданням імп. *Катериною II* Жалуваної грамоти містам 1785 (у містах *Правобережної України* — 1793). За нею міські жителі, які поділялися на шість *станів*, обирали заг. М.д. на чолі з міським головою, а заг. М.д. обирала шестигласну думу — по одному гласному від кожного стану. Остання займалася вирішенням практичних питань міськ. госп-ва. До М.д. перейшла частина функцій від міських *ратуш* і *магістратів.* Її діяльність контролювалася *губернатором. Міська реформа 1870* замінила станові органи міськ.

Київ. Будинок міської думи. 1876. Архітектор О.Я. Шілле. Зруйнований 1941. Фото 1880-х років.

Печатка Бердянської міської управи. Відтиск. 19 ст.

самоврядування на безстанові. Відтоді М.д. обиралися на основі майнового цензу на 4 роки в кількості 30—72 гласних, 180 — у *Москві* — та 250 — у *Санкт-Петербурзі.* М.д. вирішувала питання благоустрою міста, опікувалася торгівлею та пром-стю, охороною здоров'я, нар. освітою, призрінням немічних тощо. Утримувала пожежну охорону, поліцію, в'язниці, казарми, які поглинали 20—60 % бюджету. «Городовое положение» 1892 звузило коло виборців, збільшило майновий ценз, зменшило число членів М.д. (20—100 осіб в усіх містах та 160 — у столицях), посилило контроль за діяльністю М.д. Присутність членів її (гласних) була обов'язковою на засіданнях, що відбувалися 4—24 рази на рік. До складу М.д. входили заг. збори, підготовчі комісії та канцелярія. Від 1864 М.д. діяли поряд із земствами. Під час *Першої світової війни* брали участь у створенні Союзу міст (див. *Союзи земств і міст*). У ході *Російської революції 1917—1918* функції М.д. перейшли до міськ. *ради робітничих депутатів.*

Літ.: *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление. СПб., 1913; *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России в 60-х — начале 90-х гг. XIX в. Л., 1984.

Т.І. Лазанська.

МІСЬКА́ РЕФО́РМА 1870 проведена відповідно до нового «Городового положения», що стало однією з ланок у системі бурж. реформ 60—70-х рр. 19 ст. в *Російській імперії.* М.р. мала на меті поліпшити стан міськ. госп-ва і залучити до управління ним підприємницький клас. М.р. розроблялася від 1862, проект її був затверджений імп. *Олександром II* 16 червня 1870. М.р. замінила попередні органи міськ. управління безстановими — міською думою (розпорядчі функції) і *міською управою* (виконавчі). В основу *виборчого права* покладено майновий ценз. Брати участь у виборах могли чоловіки, які досягли 25 років і сплачували в міську казну податки та збори. До таких належали власники нерухомості, фабрично-заводських та торг. підпр-в, ті, хто викупляв купецькі й пром. посвідчення (див. *Купецькі гільдії*), приказчики 1-го розряду. Виборець мав бути рос. підданим і не мати боргів перед містом. Поряд з одноосібниками виборчим правом наділялися різні орг-ції, які сплачували податки в держ. бюджет. Виборці розподілялися по 3-х куріях, рівних між собою за сумою сплати податків. За цією системою виборів найбільшу кількість місць в органах міськ. самоврядування отримували заможні громадяни. Члени *міської думи* обиралися на 4 роки і називалися гласними. Кількісний склад гласних становив (залежно від кількості населення) від 30 до 72, у *Москві* — 180, *Санкт-Петербурзі* — 250 осіб. До їхніх функцій входило дбати про благоустрій міста, нар. освіту, охорону здоров'я, громад. догляд певних соціальних категорій населення, опікуватися розвитком торгівлі, пром-сті, кредиту. Міські органи не могли самостійно запроваджувати нові чи змінювати узаконені норми оподаткування. За реформою, міська дума обирала міськ. голову (у столичних містах, *Одесі*, Ризі, нині столиця Латвії; *Києві* — ще й його товариша (заст.)), членів міської управи. Підпорядковувалася міська дума *губернаторові* та губернському в міських справах присутствію. Подібні норми закону проіснували до 1892. «Городовое положение» 1892 позбавило дрібних торговців, прикажчиків та євреїв права голосу, скасувало розподіл по куріях.

Літ.: *Дитятин И.* Устройство и управление городов России, т. 1. СПб., 1875; *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление. СПб., 1913; *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России в 60-х — начале 90-х гг. XIX века. Л., 1984: Великие реформы в России 1856—1874. СПб., М., 1992.

Т.І. Лазанська.

Суми. Міська управа. Листівка. Початок 20 ст.

МІСЬКА́ УПРА́ВА — виконавчий орган міськ. самоуправління в містах *Російської імперії.* Заснована за *міською реформою 1870*, що замінила попередні шестигласну і розпорядчу думи (див. також *Міська дума*). М.у. завідувала міським госп-вом та його управлінням. На чолі її стояли голова і кілька членів. У *Санкт-Петербурзі*, *Москві*, *Одесі*, Ризі (нині столиця Латвії), Києві допускалося обирати товариша (заст.) міськ. голови. За «Городовым положением» 1892 члени М.у. підлягали затвердженню місц. адміністрацією, число членів управи в столицях сягало 6 осіб, у містах з населенням 100 тис. мешканців — 4, у губернських — 3, інших — 2. З розширенням масштабів госп. діяльності в містах кількість членів М.у. на поч. 20 ст. збільшилася, а її структура ускладнилася. До неї входили секретарський, кредитний, бухгалтерський (під кер-вом товариша голови), буд., навч., лікарняно-санітарний та ін. відділи під кер-вом членів управи. Діловодство зосереджувалося в канцелярії. Справи в М.у. через її громіздку систему, надмірну бюрократизацію тощо вирішувалися повільно. У ході *Російської революції 1917—1918* була замінена виконавчими к-тами *рад робітничих депутатів.*

Літ.: *Дитятин И.* Устройство и управление городов России, т. 1. СПб., 1875; *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России в 60-х — начале 90-х гг. XIX века. Л., 1984.

Т.І. Лазанська.

МІСЬКІ́ УЧИ́ЛИЩА — навч. початкові заклади підвищеного типу, переважно для дітей дрібних урядовців, торгівців, ремісників, заможних селян.

Уперше виникли в Європі в 17 ст. (відомі під назвою «бюргерські школи»). У Росії М.у. почали створюватися від 1872 на базі волосних уч-щ. Навчання тривало 6 років. У М.у. вивчали *Закон Божий*, читання та писання, арифметику, практичну геометрію, всесвітню й рос. історію, географію, креслення, малювання, фізику, а також деякі прикладні дисципліни (роботи по дереву і металу).

Навчання в М.у. було платним. Розмір плати визначали інспектори нар. уч-щ і затверджу-

вали попечителі учбового округу. При цьому розмір плати в різних місцевостях міг змінюватися. Програми М.у. не узгоджувалися з програмами г-зій, і тому права випускників М.у. були обмеженими. Вони могли поступати лише в нижчі професійні школи або на 1- чи 2-річні пед. курси, що існували при деяких М.у. Курси давали право викладати в початкових уч-щах і можливість вступу в учительський ін-т. М.у. діяли майже по всіх містах України. 1912 вони були реорганізовані у вищі початкові училища.

Літ.: Очерки по истории школы и просвещения. М., 1902; *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905—1920 рр.). К., 1996.

П.М. Бондарчук.

МІСЯЧИ́НА — одна з жорстоких форм *панщини*, що розвинулася в Україні наприкінці 18 ст. і посилилася напередодні *селянської реформи 1861.* Була прихованою формою обезземелення селян. *Поміщики*, відбираючи в селян наділи й виділяючи натомість місячне утримання натурою — пайком та одягом (звідси назва), змушували їх щоденно працювати у своїх економіях, виконуючи безперервну панщину. Ця форма феод. експлуатації широко застосовувалася в дрібномаєткових госп-вах *Лівобережної України* та Півдня України у зв'язку з нестачею робочих рук. Наприкінці 50-х рр. 19 ст. на М. в *Полтавській губернії* перебувала $^{1}/_{2}$, у *Чернігівській губернії* — $^{1}/_{3}$, у *Харківській губернії* — $^{1}/_{4}$ усіх кріпосних селян (див. *Кріпацтво*). Ревний прихильник сел. реформи Ю.*Самарін* писав, що: «місячники не мають ні власних хат, ні землі, ні господарства; вони одержують від свого поміщика приміщення, звичайно в збудованих флігелях або казармах, по кілька сімей в одній кімнаті, а також визначене продовольство, одяг і за те цілий рік працюють на нього всією родиною».

Літ.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України у першій половині XIX ст. К., 1954.

Т.І. Лазанська.

МІТРІДА́Т VI, Мітрідат Євпатор (132—63 до н. е.) — цар, володар *Понтійського царства* і *Боспорського царства*, один з найвідоміших політ. і військ. діячів антич. доби. За правління М. VI (113—63) була створена могутня Понтійська д-ва, до якої входили причорномор. грец. міста (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*) і численні варварські племена. Полководець М. VI Діофант завоював Скіф. царство в Криму. Проте на вимогу рим. сенату (див. *Рим Стародавній*) М. VI повернув *скіфам* їхні землі, уклавши з ними союзні договори, за якими ті надавали йому військ. допомогу. 107 до н. е. за наказом М. VI було придушено повстання боспорських скіфів (див. *Савмак*), після чого майже на півстоліття він став володарем *Боспору Кімерійського.* Славився філеллінською і антирим. політикою, надавав свободу грец. містам, уособлював себе з Александром Македонським і Гераклом; з написів міст Боспору відомий як «цар царів Мітрідат Євпатор Діоніс». Вів довготривалі (понад 40 років) війни з Римом, унаслідок чого втратив свої володіння в Малій Азії і Вірменії. Після поразки від військ Гнея Помпея в 65 втік до *Пантікапея*, щоб готуватися до нового походу проти римлян. Зраджений синами і не підтриманий боспорськими містами, які підняли проти нього повстання, покінчив життя самогубством. За його правління антич. міста і причорномор. народи зазнали величезних людських та екон. втрат.

Літ.: *Сапрыкин С.Ю.* Понтийское царство. М., 1996; Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1998.

А.С. Русяєва.

МІТРІДА́Т VIII (р. н. невід. — 68) — цар Боспору 39—42. Отримав владу у боротьбі зі ставлеником рим. імп. Гая Калігули понтійським царем Полемоном II, проголосив себе царем Боспору як законний спадкоємець *Мітрідата VI* Євпатора. Затверджений на боспорському троні рим. імп. Клавдієм. Намагався проводити незалежну від *Риму Стародавнього* політику, випустив золоті монети зі своїм титулом («архонт Боспору і Феодосії, цар усіх синдів і меотів»). З дипломатичною місією послав брата Котіса до Риму, однак той звинуватив там М. VIII в підступних намірах проти римлян. У нагороду імп. Клавдій проголосив Котіса боспорським царем, і для захоплення влади були послані на *Боспор Кімерійський* рим. війська. За Публієм Корнелієм *Тацитом*, протягом 43—49 велася запекла боспорсько-рим. війна, переважно на азійському боці Боспору, куди втік М. VIII. Зрадженого вождем місц. *сіраків*, М. VIII в 49 відправили до Риму. Страчений у 68 за участь у змові проти імп. Сервія Сульпіція Гальби. Після М. VIII *Боспорське царство* тривалий час було під контролем Риму.

Літ.: Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1998.

А.С. Русяєва.

МІТЮКО́В Олександр Георгійович (н. 20.04.1923) — історик, архівіст, нач. Архів. управління (з 22 жовтня 1974 — Гол. архів. управління) при РМ УРСР (1969—88). Канд. істор. н. (1964). Засл. працівник к-ри УРСР (1983). Н. в с. Подболотьє (нині Бабушкінського р-ну Вологодської обл., РФ) в сел. сім'ї. Після закінчення семирічної школи навч. в Архангельському пед. уч-щі (1938—41). У травні 1941 вступив до Ленінгр. артилер. уч-ща. Від початку Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 М. воював у складі Карельського, Зх., Пд.-Зх., Сталінградського, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів як командир взводу, командир батареї, згодом — нач. штабу артилер. дивізіону. Після 2-х поранень щоразу повертався на фронт.

У повоєнні роки (1945—52) працював викладачем Київ. індустріального технікуму трудових резервів. Одночасно навч. на істор. ф-ті Київ. пед. ін-ту (1948—52). Після закінчення ін-ту впродовж 1952—69 — на парт. роботі. 1964 М. закінчив аспірантуру Академії сусп. наук при ЦК КПРС і захистив канд. дис., присвячену історії укр. робітн. класу кінця 1950-х — поч. 1960-х рр.

8 жовтня 1969 призначений на посаду нач. Архів. управління при РМ УРСР. Майже двадцятилітня діяльність М. на чолі архів. галузі України була орієнтована як на розбудову та реформування галузі, залучення до роботи молодих фахівців, зберігання архів. документів, розвиток видавничої діяльності архівів, так і на поглиблення співпраці з ака-

Мітрідат VI Євпатор. Перша половина 1 ст. до н. е.

Мітрідат VI Євпатор. Зображення на монеті.

О.Г. Мітюков.

демічними установами та вихід укр. архівістів на міжнар. арену. Належному забезпеченню збереженості архів. спадщини укр. народу сприяло буд-во низки спеціально призначених для архівів споруд. На поч. 1970-х рр. побудовано гол. корпус споруд центр. держ. архівів, нові приміщення Центр. респ. архіву кінофотодокументів, держархівів областей у містах *Миколаїв*, *Запоріжжя*, *Рівне*, *Дніпропетровськ*, Ворошиловград (нині м. *Луганськ*), *Кіровоград*, *Луцьк*, *Хмельницький*. У цей час було створено Центр. держ. архів науково-тех. документації республіки.

Велику увагу М. приділяв розвитку видавничої діяльності архів. установ, працював як гол. ред. науково-інформаційного бюлетеня *«Архіви України»* (1971—88). Як член Гол. редколегії 26-томної *«Історії міст і сіл Української РСР»* (1968—83), Гол. редколегії 10-томної *«Історії Української РСР»* (1977—85) сприяв участі архівістів у підготовці цих фундаментальних видань.

М. поєднував адм. роботу з науковою. Він — автор понад 200 наук. праць, серед яких монографії «Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961)» (Київ, 1965), «Радянське архівне будівництво на Україні (1917—1973)» (Київ, 1975), брошури, численні статті в колективних монографіях та періодичних виданнях, осн. проблематика яких — історія робітн. класу України, теорія архівознавства, історія та методика архів. справи. М. очолював вчену раду Гол. архів. управління при РМ УРСР (1970—88), брав участь у роботі правління Укр. респ. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри.

Міжнар. авторитет укр. архівістики формувався впродовж кер-ва М. архів. галуззю республіки. Протягом багатьох років він представляв архів. справу України в міжнар. архів. органах, був членом Комісії в справах України при ЮНЕСКО, брав участь у 7—11-му Міжнар. конгресах архівістів у різних містах світу, багатьох *міжнародних конференціях «Круглого столу архівів»*. 1975 Міжнар. конференцію «Круглого столу архівів» проведено на базі Головархіву в м. *Київ*. Від 1989 працює в Ін-ті архівознавства НБУВ НАН України (на посадах старшого наук. співробітника, провідного наук. співробітника).

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизн. війни 1-го і 2-го ст., Червоної Зірки, «Знак Пошани», Богдана Хмельницького, 20-ма медалями; Почесною грамотою Президії ВР України (1975); галузевим знаком «Відмінник архівної справи СРСР» (1986).

Праці: Джерельна база «Історії міст і сіл Української РСР». «Архіви України», 1972, № 4; Архівне будівництво в Україні в перші роки Радянської влади (1917—1919). Там само, 1973, № 4; Підсумки роботи архівних установ Української РСР у 1973 році та завдання на 1974 рік. Там само, 1974, № 2; Радянське архівне будівництво на Україні: 1917—1973. К., 1975; Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР. «Архіви України», 1975, № 4; 60 років архівної справи в Українській РСР. Там само, 1978, № 3; Радянське архівне будівництво в західних областях Української РСР. Там само, 1979, № 5; IX Міжнародний конгрес архівів. Там само, 1980, № 6; XXI Міжнародна конференція «Круглого столу архівів». Там само, 1983, № 2; Делегація радянських архівістів у Індії. Там само, 1986, № 3.

Бібліогр.: Олександр Мітюков: Бібліографічний покажчик: До 80-річчя від дня народження. К., 2002.

Літ.: Збірник на пошану О.Г. Мітюкова. К., 2007.

І.Б. Матяш.

Меморіальний комплекс «Міус-фронт» у м. Красний Луч. Фото початку 21 ст.

МІУ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 здійснена 17 липня — 2 серпня 1943 військами рад. *Південного фронту* (команд. — генерал-полк. Ф.*Толбухін*) у взаємодії з військами рад. *Південно-Західного фронту* (команд. — генерал армії Р.*Малиновський*). Мета операції — скувати і при можливості розгромити угруповання противника в Донбасі, не допустити передислокації його сил у район Курського виступу, де на той час точилися вирішальні бої (див. *Курська битва 1943*). Гол. удар війська Пд. фронту завдали з району на пд. зх. від м. *Ровеньки* у напрямі на села Артемівка, Успенка, Федорівка (усі нині Амвросіївського р-ну Донец. обл.) з метою охоплення з півночі Таганрозького угруповання ворога. Допоміжні удари завдавалися на правому і лівому крилах фронту. Гол. оборона військ вермахту (11 д-зій) проходила по р. Міус (бас. Азовського моря). 17 липня рад. війська розпочали наступ. На підтримку своїх військ нім. командування перекинуло з харків. напрямку танк. корпус *військ СС* і 1 д-зію. 30 липня противник перейшов у наступ. Рад. війська змушені були відійти на лівий берег Міусу і зайняти оборонні позиції. Незважаючи на незавершеність М.о., мета її була в значній мірі досягнута. Завдяки липневому наступові в Донбасі значні сили вермахту було відтягнуто з курського напрямку, убезпечені тили військ Пд.-Зх. фронту від можливих наслідків наступальної операції «Пантера» (нім. план розгрому військ рад. Пд.-Зх. фронту у випадку вдалого розвитку наступальних дій вермахту в Курській битві 1943). Послаблення бєлгородсько-харків. напрямку вермахту через відведення звідти цілих з'єднань на «Міус-фронт» створило сприятливі умови для контрнаступу військ *Воронезького фронту* і *Степового фронту*.

Літ.: В наступлении гвардия: Очерк о боевом пути 2-й гвардейской армии. М., 1971; *Алексеева Л.И.* Здесь проходил Миусфронт (1941—1943). Донецк,

1973; *Ершов А.Г.* Освобождение Донбасса: Военно-исторический очерк. М., 1973; *Василевский А.М.* Дело всей жизни. М., 1978; Донбас: Рік 1943: Спогади учасників Донбаської наступальної операції в роки Великої вітчизняної війни. Донецьк, 2003; *Панченко П.П. та ін.* Україна в полум'ї: 1941—1945. К., 2005.

Т.В. Заболотна, Л.В. Кондратенко.

МІФ ІСТОРИ́ЧНИЙ — своєрідна, як правило, спотворена форма істор. свідомості, в якій конкретні знання й інтерпретації процесів, подій, явищ і фактів минувшини передаються за допомогою образів, символів, переказів, легенд та ін. емоційно-психологічних, ірраціональних, інтуїтивних компонентів, що сполучаються з вибраними, тенденційними елементами логіко-раціонального пояснення. Міф — первинна й найдавніша форма істор. мислення, в якій цілісне представлення минулого будується шляхом нерозчленованого поєднання реального з ідеальним, об'єкта з його образом, природного й надприродного, зовн. і внутр., душі й тіла, індивідуума і соціуму тощо. В основі міфу є масове, колективне переживання, яке виступає як спосіб витлумачення дійсності за допомогою продукування образів, що ототожнюються із окремими явищами реальності. Генетично М.і. пов'язаний з космо- й антропогонічною міфологією, тобто з міфами про заг. становлення і руйнування Всесвіту, походження людини (вавилонський міф про творення світу) тощо. Вважають, що М.і. походить від класичного, архаїчного міфу, який виник у процесі переходу від одухотворення природи до персоніфікації і символічної репрезентації світу *культури*. У цьому розумінні міф виступає як початкова структура к-ри, зокрема в сенсі артикуляції її зародкових форм, урешті-решт — як первинна формація самих стилів і укладів культурно-істор. буття. Найвиразніше функції міфу виявляються в первісній к-рі, де міф постає як своєрідна картина, в символах і образах якої сприймається й описується весь світ. Первинними джерелами М.і. є усні повідомлення представників старшого покоління, які виступають як очевидці, свідки істор. подій, зокрема як хранителі пам'яті певної спільноти (*етносу*, сусп-ва, культу тощо). Визначальним чинником формування М.і. є відсутність критично-скептичних настанов щодо ставлення до «свого» образу / «своїх» образів минулого за родовими, етнічними, нац., соціальними, расовими, статевими, конфесійними, груповими, професійними чи ін. ознаками. М.і. базується на іманентній логіці саморозгортання, скерованій на компонування соціокульт. явищ і процесів задля створення ідеальних конструкцій-образів. Саме образи є засадничими елементами в структурі М.і., позаяк мають низку певних рис, ознак, характеристик, властивостей, які впродовж тисячоліть побутують у колективній пам'яті. Натомість поняття як логічно-раціональні складові посідають другорядну та підпорядковану роль, зокрема як певні вкраплення до мережі ідеальних уявлень. М.і. є гетерогенним, пористим утворенням за своєю структурою й семантикою, зокрема, включає важливі, часто визначальні смислові лакуни відтвореної минувшини, т. зв. непрозорі зони «історичного напівзабуття», які в ньому заповнюються вигаданими або фантастичними уявленнями. Каузальність наук. реконструкцій у М.і. заступають примітивні аналогії та химерні асоціації, а причинно-наслідковий зв'язок підміняється прецедентом, тобто походженням предмета, об'єкта, явища або героя. М.і. виступає в кількох іпостасях. Це — спрощена, вульгаризована «дорожня» мапа світу минувшини чи його частини, яка адаптована до потреб масової свідомості і одночасно — механізм психічного, емоційного єднання спільноти (соціальної, нац., політ., конфесійної тощо), що компенсує неповність знання та супутні при цьому колективні комплекси й фобії. Не випадково в архаїчній свідомості міфи визначали соціальну орієнтацію істор. людини. У широкому сенсі М.і. перетворює Хаос буття минувшини на упорядкований Космос, який створює можливість усвідомлення й сприйняття світу історії як якогось організованого, самоочевидного, цілого за певним сценарієм руху. Це відображається в простій і доступній схемі М.і., яка виступає як спосіб осягнення незбагненного в істор. свідомості. Тому інтерпретаційна модель М.і. переважно антропоморфна: міф наділяється якостями й рисами, властивими людині. Природа міфологічних образів є субстанціональною і синкретичною. Суб'єкт істор. дії в М.і. персоніфікується у вчинках героя, щодо якого людські спільноти виступають як об'єкт творення історії. Напр., образ культ. героя (Гільгамеш, Прометей та ін.) в класичному чи архаїчному міфі є посередником між «світом богів» і «світом людей». Заразом переказ діянь «священних», знакових для етнокульт. традиції істор., легендарних чи напівлегендарних осіб супроводжує розповідь про їхнє побутування відповідним сакральним ореолом (фундатори *Києва* — брати *Кий*, Щек, Хорив та їхня сестра *Либідь*, вел. кн. київ. *Володимир Святославич* — хреститель Русі тощо). Особливості давнього М.і. полягають у транзитивності й адаптивності його змістовної основи, яка відносно легко переноситься від одного етносу до іншого, асимілюючи нові персонажі та їхні функції.

Характерною ознакою М.і. є тією чи ін. мірою співучасть героїв минувшини (богів, предків-піонерів, вождів, «батьків-фундаторів», визначних істор. діячів та ін.) у житті сучасної генерації. Ця ідея спирається на т. зв. міфологічну концепцію часу: існування первинного темпорального пласту як «першого» (сакрального) часу, в хронологічному шарі якого побутують творці історії, та «вторинного» пласту (профанного часу), в котрому живуть нащадки. Ця часова паралель буття продукує своєрідне становище героїчного, легендарного минулого, що стає позаістор. вічністю і здатне вдиратися в певні істор. епохи, себто до сучасності. Відтак М.і. сполучає розповідь про минуле (діахронічна складова), пояснення сучасності (синхронічна), а іноді — завбачення майбуття (прогностична). Напр., подібні складові містить знаменита циклічна періодизація італ. філософа Дж.Віко: «вік богів», «вік героїв» (як втілення зв'язку «Божого» та «людського») та «вік людей». Зрештою, міфологічний

час є своєрідним сплавом минулого, сучасного і майбуття, який поєднує загальне й одиничне в синкретичну цілісність.

Така концепція часу задає відповідну композицію і логіку М.і., лейтмотивом яких виступає «священна історія» творіння *нації*, *держави*, сусп-ва, соціальної спільноти чи інституту тощо. Доба т. зв. священної історії є зразковим або еталонним *часом історичним*. Приміром, таким взірцем є міф про «золотий вік», який у протонац. або нац. історії протиставляється сучасності («золота доба» козаччини як опозиція до похмурої, сірої «кріпосницької епохи» тощо). Просторово-часовий колорит М.і. зумовлений в основному темами пожертви/порятунку спільноти або її вибраної частини, забезпечення культ. буття народу/нації, легітимації певних політ., соціальних, ідеологічних цілей, світоглядних орієнтирів, ціннісних норм тощо. Наративне представлення М.і. подається переважно як усна оповідь, в архаїчних к-рах — поетична розповідь у вигляді набору певних метафоричних конфігурацій. Інколи М.і. репрезентований як самобутній ритуал за певним сюжетом. Зокрема, як текст М.і. можуть сприйматися і своєрідно осмислені явища минувшини, напр. істор. *ландшафт*, який прочитується як система знаків (священне місто або «Божий град») чи потрактовується в контексті істор. діянь героїв.

М.і. є неодмінною складовою будь-якого типу к-ри як на стадії її становлення, так і в процесі еволюції й переформатування панівних світоглядних моделей і форм духовно-практичного освоєння світу. Відтак поява й оформлення різноманітних систем раціонально-понятійного знання не призводять до витіснення з духовного життя сусп-ва елементів міфологічної свідомості. М.і., як правило, відіграє особливу, часто навіть виняткову, роль у тих сферах культ. буття, в яких раціоналістичне, логічно об’єктивоване й організоване світобачення не посідає пануючого становища або з якихось причин його втрачає (зміна ідеалів раціональності, пошук світоглядних засад і орієнтирів у контексті розгортання нової істор. доби, засадні перетворення сусп. та держ. ладу, деформація й розмивання пануючих теор. систем, руйнування домінуючих ціннісних настанов, трансформація наук. парадигм і академічних взірців тощо).

На відміну від історико-генетичного, компаративного або будь-якого ін. зовн. тлумачення М.і. міфологічне мислення зорієнтоване виключно на його іманентне розуміння й апріорне трактування. Адже неодмінною властивістю міфу є його просторово-часова замкненість чи Космос, тобто неповторний ефект «всього у всьому». Саме через це рос. філософ О.Лосєв метафорично зауважив, що «в міфі живуть». Водночас М.і. вимагає постійної актуалізації його змісту, але за неодмінного збереження первісної смислової основи. Класичний М.і. спирається на розмаїті вербальні практики (усні перекази, виконання *билин* у супроводі муз. інструментів, обрядові співи, фіксовані календарні свята, трагедії і містерії тощо). Подібно до архаїчного міфу сучасний соціальний/національний М.і. має широкий інтерпретаційний діапазон, в основі якого — перманентна актуалізація свого буття. Зокрема, М.і. у новітній час потребує постійних відтворень і тлумачень. Напр., нормативна система масованого й «канонічного» цитування відповідних «класиків» (марксизму-ленінізму, націонал-соціалізму тощо), сакралізованих ідеологічних документів, які супроводжуються спец. популярною, роз’яснювальною літературою з відповідними потрактуваннями у світлі поточної держ./парт. політики.

Первісні сюжети М.і. присвячені становленню відповідної системи, яка впорядковує попередній етносоціальний безлад (напр., міф про походження якогось «обраного народу» — «арійський міф», «сарматський міф», «кельтський міф» тощо). До класичних сюжетів М.і. належать міфи соціальної/етнонаціональної героїки або героїко-генетичні міфи (міфи-легенди про «батьків-переселенців», «предків-засновників», історико-революц. епос, апологія знакових славетних істор. діянь тощо). Адже «героїчний сюжет» М.і. переважно осмислюють як «дивовижну історію» про приховані наміри нар. мас, які здійснюються завдяки жертвенним актам, славетним звершенням тощо. Водночас низка сюжетів М.і. санкціонує культ. приписи і норми щодо функціонування сусп-ва, приміром, стосовно соціальних матриць індивідуальної та групової поведінки, ритмічності й послідовності певних дій тощо. Зокрема, у традиційному (див. *Аграрне суспільство*), почасти в передмодерному, сусп-ві М.і. є засобом соціальної, етнічної, реліг. консолідації тієї чи ін. спільноти (напр., календарні свята, аграрні культи, сакральні дійства, пов’язані з класичною міфологією тощо). У сучасних соціально-політ. практиках, особливо в тоталітарних сусп-вах (див. *Тоталітаризм*) і при *авторитарних режимах*, споглядаємо низку заходів, пов’язаних з ідеологічними сюжетами М.і., які почасти наслідують ритуальні канони в традиційному сусп-ві (першотравнева демонстрація, нацистські «факельна хода» й «обряд посвяти», урочисте й показне обрамлення роботи комуніст. і нацистських парт. з’їздів та ін. колективні святкування, які продукують масову ейфорію, експресію тощо). Окреме місце займає М.і., пов’язаний з есхатологічними (міф про «кінець світу»), соціально/національно прогностичними чи утопічними сюжетами (міф про побудову «світлого комуністичного майбуття», планетарний тріумф «арійської раси», месіанське призначення народу/нації тощо). Чимало міфологічних сюжетів мають «мандрівний» статус, оскільки запозичувалися різними к-рами. Напр., відомий сюжет про вибір віри, з яким пов’язується християнізація ряду народів середньовічної Європи та ін.

У 19 ст. шириться вплив міфотворчості (політ., соціальної, нац.) на індивідуальну і масову свідомість, зокрема на історіописання та літ. творчість, у т. ч. на укр. обширах. Ці засадні трансформації відбуваються на культ. хвилі *романтизму* завдяки спорідненості міфологічного мислення з худож. устремліннями тогочасних європ. інтелектуалів і мислителів, які прагнули сприй-

мати світ за посередництвом мист-ва. Зокрема, шеллінгіанська натурфілософія спиралася на ідею єдності світу та його мистецько-худож. осягнення. Відтак М.і. відіграє важливу роль у генезі багатьох літ. сюжетів, поширенні низки укр. міфообразів («Великий Луг-Батько», «Січ-Мати», «Дике Поле» та ін.), тем, персонажів, колективних опозицій (козак—лях, козак—москаль) тощо. Міфологічні конструкції або міфорелікти («славне», «геройчне» козац. минуле) побутують в укр. преромантичних (*«Історія русів»*) і романтичних наративах (*«Книга буття українського народу»*, «Кобзар» та ін.). Важливими віхами в поширенні й циркуляції міфів у 19 ст., зокрема в урізноманітненні сюжетів М.і., стають теорії героїв і героїзму Т.*Карлейля* та расової нерівності Ж.-А. де Гобіно. Самобутня спроба опанувати й пояснити логіку М.і. мистецькими засобами в контексті тодішньої *цивілізації* представлена в муз. драматургії Р.Вагнера. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. модерністська естетика та філософія у світ. соціогуманітаристиці і к-рі спричинилися до застосування М.і. як інструменту впливу та формування колективної, масової свідомості. Приміром, до міфотворчості вдавалися репрезентанти неоромантичного (див. *Неоромантизм*) історіописання т. зв. бездержавних чи скривджених європ. націй (чеської, польс. та ін.), котрі прагнули оновити проекти «винайдення» національно-державницьких традицій й актуалізувати пошуки свого місця в системі європ. модерну. В укр. історіографії неоромантичні тенденції виразно проступають у працях В.*Липинського* (напр., «Переяславська легенда» в студії «Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті»), С.*Томашівського* та ін. Водночас побутували проекти й соціальної та політ. міфотворчості. Так, франц. теоретик *анархо-синдикалізму* Ж.Сорель розглядав міф як базисну структуру класової (пролетарської) свідомості, побудовану не на знаннях, а на вірі. У такому сенсі міф постає як психологічний імператив, що інспірує соціальну волю, приміром як інтегруюча сила (*волюнтаризм*), що задає й організовує вектор руху натовпу тощо.

Упродовж 19—20 ст. значного поширення набувають нац. істор. міфи. Вважають, що нац. М.і. є складною й організованою знаковою системою, яка має кілька компонентів: ієрархію стереотипів, ідеалів, уявлень, оцінок тощо. Відтак нац. М.і. часто тлумачиться як особлива мова, своєрідний культ. код певного народу/нації. Причому засвоєння такої міфологічної «мови» трактують як необхідну умову для внутр. комунікації й інтеграції цієї спільноти. У типологічному плані вирізняють низку традиційних сюжетів нац. М.і., які мають легітимаційне призначення в контексті апології національно-державницьких ідей: про етнічну однорідність (перебільшення ступеня етнічної консолідації в домодерну давнину); про автохтонність (обстоювання ідеї про надзвичайно давні витоки нац. к-ри та мови); про прабатьківщину (проекти етнополіт. конструювання національно-держ. буття за рахунок т. зв. істор. території давнього розселення етносу); про політ., культ. або лінгвістичну спадкоємність (абсолютизація традицій наступності з певною д-вою, к-рою, цивілізацією, етносом); про «етнічну родину» («зазіхання» на культ. спадщину споріднених етносів або націй); про походження або давніх предків (намагання ідентифікувати своїх пращурів з відомими народами класичної давнини чи *середньовіччя*); про тисячолітню (і навіть триваліщу) безперервну й гомогенну нац. історію (ігнорування або ретушування культ., етнополіт. розривів і розломів у істор. бутті народу/нації); про подію чи міф-подію (трактування знакових, доленосних звершень у національній/соціальній історії, їхніх причин, мотивацій та ролей учасників); про нар. сказання або міф-переказ (пам'ять про народну/національну славу, незвичайні випробування, жертвенну спокуту); про героїв (фундатори д-ви, уславлені політ. і військ. вожді) тощо.

Ідеологи й політ. провідники 20 ст. повсюдно використовували родовий досвід людства в побудові низки псевдо- та неоміфологій для реалізації різних політ. проектів — від формації тоталітарних і авторитарних режимів до просування демократ. моделей. Зокрема, відбувалася суцільна ідеологізація М.і. в контексті політ. потреб. У політ. теоріях 2-ї половини 20 ст. проблема М.і., пов'язаного з нац. д-вою, сполучилася з темою лідерства (вождизму) і моделювання реакцій та поведінки натовпу (електорату) в межах сучасного масового суспільства. Зокрема вивчалися політ. технології, які за допомогою М.і. руйнують групове й приватне життя індивіда, вводять його в стан тотального публічного існування і перманентної екзальтації (Х.*Арендт*, нім. соціолог К.Маннгейм та ін.). Заразом розглядалася роль М.і. в знищенні традиційного політ. ладу з метою створення нового режиму. Провідне місце в «політичній неоміфології» посідають конструкції, які легітимізують тоталітарний порядок: ритуали пошанування «героя-вождя» в нацистському та рад. режимах, образи-міфологеми «новітніх героїв» («арійських надлюдей», пролетарських «висуванців»), що драматизують і навіть театралізують різні форми сусп. буття, передусім вир-во (*«соціалістичні змагання»* ударників, «битва за врожай» тощо), атмосферу повсякденного побуту й родинних відносин («геройський вчинок» хлопчика П.Морозова), ідеологічно дозволені види творчості, спортивні змагання (XI Олімпійські ігри 1936 в Берліні, Німеччина) тощо. Апогей штучної міфотворчості спостерігається за часів тоталітаризму, коли М.і. стає одним із осн. засобів маніпулювання сусп. свідомістю в гітлерівській Німеччині (міф про «тисячолітній Рейх») та в *СРСР* (міф про квазіспільноту — «радянський народ»). Врешті, К.Маннгейм уважав, що будь-яка ідеологія містить міфологічний елемент.

Процес масової ідеологізації та численних ревізій М.і. трактується неоднозначно і досить суперечливо. За афористичним висловом франц. культуролога Р.Барта, у наш час міф перетворив історію на ідеологію. Нім. філософ К.Хюбнер тлумачить нац. міф як необхідну складову досвіду сучасної людини, причо-

му обстоює тезу, що наук. думку не варто цінувати вище, ніж М.і. Натомість брит. філософ Е.Геллнер вважав, що нац. міф є продуктом сучасної епохи, зокрема, кваліфікує його як вигадану історію чи небезпечну брехню, котра чарує і тому перешкоджає осягнути сутність нації та її буття.

Сучасний М.і., попри свою ірраціональну, суперечливу природу, раціоналізується засобами спрямованого навіювання на масову свідомість, такими як: пропаганда, агітація, медійні шоу, продукування штучно сконструйованих міфологічних образів, завуальоване і приховане ідеологічне супроводження інформаційних потоків у ЗМІ й мультимедіа (кінопродукція, мережа Інтернет) тощо. У теоріях масової комунікації проблематика міфу порушується в розробці технологій і механізмів вербального та невербального маніпулювання масовою свідомістю, насадження певних стереотипів поведінки, мислення, споживання, навіть моди і мистецьких уподобань (Р.Барт, Ж.Бодрійяр, О.Тоффлер, Е.Юнгер та ін.). Зокрема роль традиційних героїв минувшини значною мірою заступили чи підмінили міфологічні образи провідних персонажів кінофільмів, рекламних роликів, відеокліпів, літ. бестселерів і навіть популярних блоггерів (осіб, які ведуть мережевий журнал чи щоденник подій, іноді приватних й інтимних, і виставляють його для публічного доступу в Інтернеті). Своєрідною фабрикою вир-ва «нових міфів» про героїв, у т. ч. «кіношних», зокрема про відомих постатей минувшини, у 20 ст. став Голлівуд (р-н кінофабрик у м. Лос-Анджелес, США; синонім кінематографа США), який розповсюдив свій вплив на всю планету.

Вважають, що продукування новітніх міфів пов'язане з кардинальними трансформаціями свідомості «масової людини», яка прагне віднайти орієнтири у швидкоплинному, ба навіть бурхливому сучасному світі. Відтак деякі науковці (М.Маклуен, В.Онг та ін.) обстоюють думку, що ЗМІ й мультимедіа звертають і занурюють індивідуума в новітню «міфореальність». Напр., традиційні і нові міфологічні образи використовують у численних стилізаціях з масової к-ри, зокрема у віртуальному просторі. Такий трансльований міфологічний образ зберігає єдність колективної пам'яті і має здатність до постійного оновлення, що підвищує його можливості щодо абсорбції інформації та її символічної репрезентації. Ці якості дають змогу знаковим механізмам бути оптимальним засобом трансляції міфологічної конструкції і пов'язаного з нею соціального ритуалу в масовому сусп-ві.

Іноді М.і. може виникати стихійно, як реакція на певні соціокульт. зрушення (розпад *імперій*, сплеск етнонац. пасіонарності, глобальні соціально-політ., екон. трансформації тощо) або культ. явища (культове поклоніння т. зв. ідолам і богам масової к-ри, напр., «бітломанія», субкультурні та контркультурні практики тощо), але частіше створюється і поширюється цілеспрямовано.

Сучасний М.і. є однією з фундаментальних, глибинних складових свідомості «масової» людини, звернених до давньої функції міфотворчості — творення простої і доступної картини світу, яка схематично трактує сусп. явища, процеси й факти. У цьому сенсі міф є адаптивним феноменом сусп. буття, позаяк допомагає формувати комфортне психологічне і духовне середовище, своєрідний ізольований прихисток для існування людини, продукує відчуття захищеності та ілюзію розуміння й близькості соціального середовища. Відтак за допомогою міфу намагаються створити символічну, часто-густо полярну, чорно-білу картину дійсності, що репрезентує архетипічний (закодований) досвід певної соціальної/національної спільноти.

Особливе місце посідає повсякденний М.і., який теж є своєрідним опредметненням колективних фобій та переживань, зокрема представлених у вигляді яскравих і доступних образів масових очікувань, страхів та надій (образи ворога/чужого, «сильного», «мудрого», «доброго» провідника нації чи керманича країни, патерналістської «держави-батька» тощо). Повсякденний М.і. відтворюється на рівні спонтанного життєвого досвіду і побутової свідомості, а також під час кризових, переломних ситуацій, які вимагають колективної соціальної дії, що підпорядкована чужій, сторонній волі. Сюжети таких міфів санкціонують розгул ксенофобії, насильства, терору, протиправних дій тощо. Водночас М.і. на злободенні теми зазвичай доповнюється гучною політ. риторикою, огульним шельмуванням опонентів, піднесенням псевдопатріотизму, демонстративними популістськими акціями тощо. Власне, повсякденний міф є способом масового переживання та колективної віри у сподіване вирішення злободенних проблем соціального життя.

Міфи репрезентують найзначніші й найтонші уявлення про параметри існування тієї чи ін. спільноти: родові розрізнення у вигляді бінарних опозицій на кшталт свій/чужий, організуючі чинники, що освоюють простір і час, минуле й майбуття певної спільноти тощо. Тому міф є неабияким засобом колективної саморефлексії і самовизначення. Надзвичайно важливу роль М.і. відіграє в перехідних сусп-вах, зокрема в процесі формування *ідентичності національної*, яка спирається на сутнісні особливості міфологічного мислення. Такими особливостями є тісний взаємозв'язок міфу з масовою свідомістю, його ірраціональний характер, нерозчленованість приватного і публічного, апелювання до інтуїції тощо. Завдяки міфові індивідуум отримує такий образ чи образи світу, в якому всі елементи структуровані і співвіднесені з самою людиною настільки, що кожна дія є компонентом заг. структури.

Важливу роль у сучасній масовій свідомості відіграє М.і. про героя/героїв. Такі міфи надають самоцінного значення індивідуальній екзистенції «масової людини», зокрема, створюють для неї «ідеальні» зразки поведінки («соціального гвинтика», «універсального споживача», «мученика-месника», «фаната-вболівальника», «борця-патріота» тощо). Відтак міфи легітимізують і вводять до соціальних практик нав'язані зверху стереотипи поведінки, а людина з масового сусп-ва включається до адапта-

ційного механізму існуючого громад. порядку (міфи про «американську мрію», «технологічне суспільство», «соціальне суспільство загального благоденства» тощо).

Міфічні образи героїв сучасного сусп-ва, як правило, представлені тільки чеснотами. Усі позитивні якості максимально акцентуються чи навіть абсолютизуються, позаяк за канонами мас-медіа міф про «нового героя» вимагає: жити в тих же умовах, мати ті ж звички, говорити тією ж мовою, що спілкується «масова людина». Заразом міф про героя в добу соціокульт. зрушень часом спричиняється до поширення інновацій та започаткування новітніх традицій соціуму. Головна ж мета, яку висувають сучасні творці міфів у перехідному сусп-ві, полягає в руйнуванні старих, створенні й легітимації нових соціальних норм і моделей поведінки, тобто у формуванні таких ціннісних настанов, які допомагають сприймати «новітні взірці» як природні й вічні в певній спільноті.

Витоки сучасних інтерпретацій міфів, у т. ч. М.і., пов'язують із Дж.Віко, який вважав, що світ минувшини можна пізнати за допомогою реконструкції ідей та думок, об'єктивованих у міфі. За *Просвітництва доби* міф розглядався, головно, у логіко-раціоналістичному сенсі як архаїчний продукт забобонів, середньовічної схоластики й обскурантизму (*Вольтер*, Д.Дідро, Б. Ле Бов'є де Фонтенель та ін.). У часи нім. романтизму (Новаліс, Ф.-В.Шеллінг, А.-В.Шлегель та ін.) шириться теорія міфу, за якою міфологічний образ тлумачиться в органічній єдності зі своїм змістом-символом. У 2-й пол. 19 ст. вирізняються два магістральні напрями вивчення міфу: 1) порівняльно-історичний або лінгвістичний (Ф.Буслаєв, В.Маннгардт, М.Мюллер, О.*Потебня*, В.Шварц та ін.), що спирався на романтичну традицію, за якою походження міфу розглядалося як «хвороба» мови, тобто в контексті співвідношення його семантики та метафоричної будови; 2) «антропологічний» чи «еволюціоністський» (Е.Ленг, Г.*Спенсер*, Е.-Б.Тейлор та ін.), який послуговувався порівняльною етнографією, зокрема, тлумачив міф як елемент протонауки. Постає і низка оригінальних потрактувань міфу, зокрема, Ф.-В.*Ніцше* розглядав міфи як життєві передумови існування будь-якої к-ри. У 20 ст. теорії міфу розробляли кілька наук. шкіл: ритуальна (Т.Гастер, Е.Джеймс, С.Хук та ін.), функціональна (Б.Малиновський, А.-Р.Радкліфф-Браун та ін.), соціологічна (Е.*Дюркгейм*, Л.Леві-Брюль та ін.) й ін. Висувається і обґрунтовується низка теорій міфу. Символічна теорія (фундатор — нім. філософ-неокантіанець Е.Кассірер) тлумачить міф, поряд з мовою і мист-вом, як автономну символічну форму к-ри, своєрідну замкнену систему. Відтак міфологічна свідомість порівнюється із специфічним кодом, який потрібно віднайти, щоб розшифрувати й осягнути сенс істор. мислення і навіть фундаментальні цінності тієї чи ін. к-ри. Психологічна теорія (фундатор — швейцарський психолог і філософ К.-Г.Юнг) пов'язує витлумачення значення міфу з архетипом (первинним образом) колективного несвідомого, тобто психічних і соціальних станів (міф про Едіпа, міф про Електру), які потребують спец. інтерпретації. Структуралістська теорія (фундатор — франц. етнограф і соціолог К.Леві-Строс) розглядає міф як універсальну структуру людської свідомості, зокрема як сферу позасвідомих логічних операцій та особливий інструмент розв'язання суперечностей (засіб зняття всіх опозицій). Засади семіотичної теорії заклав Р.Барт, який трактував міф не тільки як форму наративу (вторинну семіотичну систему), а й феномен повсякденності, зокрема як спосіб комунікації. На його думку, міф нічого не приховує і нічого не афішує, а тільки деформує: міф не є ні брехнею, ні істинним визнанням, він є спотворенням. Побутує й низка ін. теорій та концепцій міфу, які вирізняються багатоманітністю і контраверсійністю підходів.

Укр. міфи постали на перехресті кількох культ. традицій: слов'янської, вибудуваної на індоєвропейській та праслов'янській міфологічних моделях світу, а також на антич. і християн. місфосприйнятті. Це зумовило надзвичайно складну рецепцію різних міфологічних картин світу в укр. М.і.

З доби *античності* праукраїнський, пізніше — укр., культ. простір був ареною поширення багатьох міфів. Згодом тривале істор. побутування укр. земель у складі різних д-в (*Золотої Орди*, *Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої*, *Австро-Угорщини*, *Російської імперії*, Польщі (2-ї Речіпосполитої), СРСР та ін.), які належали до різних соціокульт. або цивілізаційних комплексів, спричинилося до циркуляції різноманітних істор. міфів. Чимало з них постало в руслі рос. нац. традицій та різноманітних імперських практик. Приміром, походження і роль низки рос. істор. міфів розглянув амер. історик Е.Кінан, зокрема про Київ або києво-рус. спадщину: Моск. д-ва як серцевина й основа для Рос. імперії та СРСР і водночас як осн. і прямий спадкоємець політ. й етнонац. спадку *Київської Русі*; моск. експансіоністська місія або т. зв. збирання рус. земель; Москва як єдина наступниця візант. культ. і політ. традиції («Москва — третій Рим»); Московщина як провідник антитатар. хрестового походу, зокрема першого великого моск. підкорення нерус. територій — Казані (нині столиця Татарстану, РФ) та Астрахані (нині місто в РФ) в серед. 16 ст.; рос. завоювання Білорусі й приєднання України як релігійно-політ. (правосл.) місія моск. *царів* та ін.

Ширилися і польс. істор. міфи щодо укр. історії. Серед них чільне місце посідали міфи про «сарматське походження» (див. *Сарматизм*); цивілізаційну місію польс. *католицизму* на «східних кресах» (укр. і білорус. околицях) Речі Посполитої, яка побутувала в метафоричній формулі про «здобич польського плуга» на Сході; про Річ Посполиту як «житницю» середньовічної і ранньомодерної Європи; ідеальний держ. устрій Речі Посполитої для всіх її народів; культ. призначення катол. Польщі як охоронця європ. християн. цивілізації від мусульманського, турецько-татар., пізніше атеїстичного, більшовицького світів, відомий ще як концепція antemurale christia-

nitatis (підмурівок межі християн. світу) тощо. Нині поняття «antemurale christianitatis» розглядають як своєрідну формацію колективної польс. пам'яті, створеної, збереженої, розширеної і модифікованої багатьма поколіннями протягом більше ніж п'яти століть.

За тоталітарної доби укр. минувшина стала об'єктом цілеспрямованої міфотворчості ідеологів рад. режиму, які наслідували старі рос. імперські традиції й адаптували їх до новітніх вимог у контексті досягнення телеологічної мети — об'єднання/возз'єднання історії східнослов'ян. народів. Низка «нових» та перелицьованих «старих» імперських міфів циркулювала на теренах рад. історіописання з обсягу укр. минулого: Рад. Україна як «молодша сестра» Рад. Росії; «спільна», єдина історія трьох «братніх» східнослов'ян. народів; міфологічна схема приєднання України до царської Росії як «меншого лиха» (побутувала від кінця 1930-х рр.), міфічна концепція «добровільного возз'єднання України з Росією» (відомі «Переяславські тези» ЦК КПРС 1954) тощо. Сучасні науковці обстоюють думку, що процес творення імперських культурно-істор. образів був досить складним. Зокрема, певна роль у творенні «нових» імперських міфів належала й укр. інтелектуалам. Цей процес уявляють у вигляді своєрідного, досить суперечливого «діалогу» місц. культ. *еліти* з провідниками рад. режиму (С.Єкельчик).

Масова свідомість пострад. доби з її духом тотальної комерціалізації, відчуттям безмежного розчарування та готовністю до перманентних викривальних розвінчань стала сприятливим ґрунтом, на якому поширилися «паранормальні» та псевдонаук. візії, що спричинилися до сучасного «міфологічного сплеску»: «українське прочитання» арійського міфу (див. *Арії*; Ю.Канигін, Ю.Шилов та ін.), міф про прадавні укр. мову й д-ву за кілька тисяч років до нашої ери тощо. Подібні тенденції побутують і в ін. пострад. країнах, зокрема в РФ. У рос. істор. науці навіть уживається спец. термін щодо таких «міфотворчих праць» — фольк-гісторі (рос. — «фольк-хистори»).

Загалом в укр. академічних практиках, пов'язаних із соціогуманітаристикою, спостерігаються амбівалентні тенденції. З одного боку, відбувається міфологізація низки відомих понять (*держави*, народу/нації, спільноти, колективу, техніки тощо), особливо на тлі заг. етнополіт. ренесансу в пострад. соціокульт. просторі. Приміром, брит. дослідник Е.-Л.*Вільсон* навіть запропонував власну класифікацію істор. наративів та міфів, які вважає визначальними для укр. «уявної спільноти»: міфи старовини й заг. походження, міфи нац. характеру і ворожого «іншого», міф нац. Відродження та ін. Натомість, з другого боку, ширяться деміфологізація, звільнення від успадкованих поглядів, уявлень і дефініцій рад. доби, зокрема від їхнього міфічного ореолу та символічного підтексту. Водночас у пострад. часи М.і. вивчається багатьма укр. науковцями з обсягу дослідницьких перспектив різних соціальних та гуманістичних дисциплін.

Літ.: *Вольтман Л.* Политическая антропология: Исследование о влиянии эволюционной теории на учение о политическом развитии народов. СПб., 1905; *Карлейль Т.* Герои, почитание героев и героическое прошлое. СПб., 1908; *Чемберлен Х.С.* Арийское мировоззрение. М., 1913; *Ле Бон Г.* Французька Революція та психологія революцій (уривок). В кн.: Хліборобська Україна, кн. 2, зб. 2—4. Відень, 1920—21; *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление. М., 1930; *Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946; *Тренчени-Вальдапфель И.* Мифология. М., 1959; *Золотарев А.М.* Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964; *Пропп В.Я.* Морфология сказки. М., 1969; *Шахнович М.И.* Первобытная мифология и философия. Л., 1971; *Гуревич А.Я.* История и сага. М., 1972; *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. М., 1976; *Лосев А.Ф.* Знак. Символ. Миф. М., 1982; *Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. М., 1989; *Чмыхов Н.А.* Истоки язычества Руси. К., 1990; *Геллнер Э.* Нации и национализм. М., 1991; *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа. В кн.: *Лосев А.Ф.* Философия. Мифология. Культура. М., 1991; *Armstrong J.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness. В кн.: Ukraine and Russia in their Historical Encounter. Edmonton, 1992; *Лотман Ю.М.* Миф—имя—культура. В кн.: *Лотман Ю.М.* Избранные статьи по семиотике, т. 1. Таллинн, 1992; *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. К., 1992; *Плачинда С.П.* Словник давньоукраїнської міфології. К., 1992; *Вико Дж.* Основания Новой науки об общей природе наций. М.—К., 1994; *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства. К., 1994; *Лосев А.Ф.* Миф, число, сущность. М., 1994; *Plokhy S.M.* Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute. В кн.: The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia, vol. 1. London, 1994; *Шнирельман В.А.* Националистический миф: основные характеристики. «Славяноведение», 1995, № 6; *Барт Р.* Мифологии. М., 1996; *Хюбнер К.* Истина мифа. М., 1996; *Юнг К.-Г.* Душа и миф: шесть архетипов. К., 1996; *Грабович Г.* Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі. В кн.: *Грабович Г.* До історії української літератури. К., 1997; *Пленков О.Ю.* Мифы нации против мифов демократии: Немецкая политическая традиция и нацизм. СПб., 1997; *Володихин Д. и др.* Империя фольк-хистори. «Книга и время», 1998, № 8; *Попович М.* Мифология и реальность украинского Возрождения. «Дружба», 1998, № 5; *Wilson A.* National History and National Identity in Ukraine and Belarus. В кн.: Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. Cambridge, 1998; *Элиаде М.* Миф о вечном возвращении: Архетипы и повторяемость. СПб., 1998; *Яковенко Н.М.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. «Дух і літера», 1998, № 3/4; *Кольев А.* Миф масс и магия вождей. М., 1999; *Полосин В.С.* Миф. Религия. Государство. М., 1999; *Кассирер Э.* Избранное: Индивид и Космос. М.—СПб., 2000; *Манхейм К.* Социология культуры: Избранное. М.—СПб., 2000; Миф в культуре: человек—не-человек. М., 2000; Слово о полку Игореве: Мифологические образы Древней Руси. Ростов-на-Дону, 2000; *Артюх В.О.* Природа національного міфу: історико-філософський контекст: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. К., 2001; *Гадамер Г.-Г.* Міф і розум. В кн.: *Гадамер Г.-Г.* Герменевтика і поетика. К., 2001; *Гобино Ж.А. де.* Опыт о неравенстве человеческих рас. М., 2001; *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием. М., 2001; *Кінан Е.* Російські історичні міфи. К., 2001; *Доусон К.-Г.* Боги революции. СПб., 2002; *Кассирер Э.* Философия символических форм. М.—СПб., 2002; *Лаку-Лабарт Ф., Нанси Ж.-Л.* Нацистский миф. СПб., 2002; *Лескинен М.В.* Мифы и образы сарматизма: истоки национальной идеологии Речи Посполитой. М., 2002; *Мишанич М., Мишанич С.* Міф, міфологія, міфологізм, міфокритика, міфопоетика: історія інтерпретації і розмежування понять: Доповідь на V Міжнародному конгресі україністів (м. Чернівці, 26—29 серпня 2002 р.). Донецьк, 2002; *Мо-*

ця О.П. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй. «Ruthenica», 2002, т. 1; *Найдыш В.М.* Философия мифологии: От античности до эпохи романтизма. М., 2002; Миф в культуре Возрождения. М., 2003; *Ульяновский А.В.* Социальный миф как брэнд: философская антропология, эстетика, на границах запрета, т. 1—2. СПб., 2003; *Шлегель Ф.* Промова про мітологію. В кн.: Мислителі німецького романтизму. Івано-Франківськ, 2003; *Пятигорский А.М.* Мифологические размышления: Лекции по феноменологии мифа. СПб., 2004; Винайдення традиції. К., 2005; *Зварич І.М.* Міф і слово в просторово-часовому моделюванні дійсності: Навчальний посібник. Чернівці, 2005; *Телегин С.М.* Анатомия мифа: Учебное пособие. М., 2005; Антологія українського міфу, т. 1—3. Тернопіль, 2006—07; *Скринник М.А.* Міф у структурі українського романтичного наративу. В кн.: Мультиверсум: Філософський альманах, № 59. К., 2006; *Чорний І.П.* Філософський аналіз міфології та релігійного символізму. Чернівці, 2007; *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008; *Ясь О.* Історія як міф. «Гетьман — відступник» у рецепції М.Костомарова. В кн.: Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. К., 2008.

О.В. Ясь.

МІ́ФИ ДАВНЬОГРЕ́ЦЬКІ. Події в деяких грец. міфах відбуваються в Пн. Причорномор'ї, яке вважалося краєм заселеної Землі, за межами якої — потойбічне царство. Елліни розміщували вхід до царства Аїда в країні *кімерійців*, вважали, що Геракл проходив Скіфію (див. *Скіфи*) на шляху до казкового саду Гесперид і добував біля Меотиди (Азовське море) золотий пояс цариці амазонок, котрі жили в північнопричорномор. степах. Найбільш відомим в Елладі був міф про доньку мікенського царя Агамемнона Іфігенію, перенесену богинею Артемідою до країни *таврів*, де вона служила жрицею в храмі, в якому здійснювалися людські жертвоприношення. У творах антич. авторів збереглися записи деяких міфів, створених північнопричорномор. греками. Це міфи про Геракла в печері змієногої богині та їхніх дітей Скіфа, Агатірса і Гелона (див. також *Агатірси*, *Гелон*), про виникнення народу *савроматів* від шлюбів скіфів з амазонками, про Ахілла, котрий переслідував свою наречену Іфігенію на Ахілловому дромі (на сучасній Тендрівській косі). Місц. міфи про Ахілла, душа якого після смерті героя під Троєю (стародавнє місто в Малій Азії, неподалік від протоки Дарданелли) начебто оселилася на о-ві Левке (сучасний о-в *Зміїний*, поблизу Кілійського гирла Дунаю), були широко відомі серед грец. моряків, що прибували до Чорного моря з усіх кінців Еллади і залишали свої приношення в храмі героя на острові. Вони розповідали, що Ахілл ночами бенкетує зі своїми друзями і співає гомерівських та власних пісень про Троянську війну (відбулася, імовірно, у 1-й пол. 13 ст. до н. е.).

Літ.: *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

М.В. Скржинська.

Міхал-Корибут Вишневецький. Портрет роботи художника Я. Матейка. 1890.

Герб князя Корибута Вишневецького.

МІХА́Л-КОРИБУ́Т ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ, Міхал-Томаш-Корибут Вишневецький (31(21).07.1640 — 10.11(31.10).1673) — польс. король. Н. в м. *Вишнівець* у сім'ї кн. Я.*Вишневецького*. Підліткові та юнацькі роки провів при дворі польс. короля *Яна II* Казимира Ваза та в навчанні в Нисі (нині місто в Польщі) й Празі (нині столиця Чехії), отримав добру освіту (знав 6 мов). Не мав особливих здібностей держ. діяча. Як компромісна постать в умовах політ. боротьби угруповань обраний 19 (9) червня 1669 польс. королем. 1670 одружився з донькою герм. імп. Фердинанда III Габсбурга Елеонорою-Марією, цей шлюб виявився бездітним. У внутр. політиці осн. увагу приділяв збереженню корони. У відносинах з правобереж. Гетьманщиною (див. *Гетьманщина*) намагався не допустити її перетворення у державно-політ. суб'єкт *Речі Посполитої*, чого добивався П.*Дорошенко*. Тому підтримував його опонента у боротьбі за владу М.*Ханенка*, з яким уклав *Острозький договір* (2 вересня 1670). Відмова Польщі визнати протекцію *Османської імперії* над правобереж. Гетьманщиною та окупація її військами Брацлавщини спровокували польсько-турец. війну, в якій М.-К.В. проявив безпорадність. Втративши Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), Річ Посполита підписала 28 (18) жовтня 1672 *Бучацький мирний договір*. Прибічники короля, вбачаючи причини невдач у війні в діях його опонентів, ще 14 жовтня 1672 утворили Голембську конфедерацію (див. *Конфедерації шляхетські*). Нависла загроза громадян. війни, якій вдалося запобігти не без участі М.-К.В.

П. від хвороби в м. *Львів*.

Літ.: *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. 1—3. Kraków, 1898; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя й політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000.

В.В. Степанков.

МІХАЛО́ВСЬКИЙ Якуб (1612—1663) — польс. мемуарист і бібліофіл 17 ст. Н. в Мазовії (істор. область у Польщі, в середній течії Вісли та нижній течії її прит. Зх. Буг і Нарев) в сім'ї заможного польс. шляхтича Мельхіора Міхаловського. Навч. в *Замойській академії* та *Краківському університеті*, пізніше служив при дворі короля *Владислава IV* Ваза. 12 лютого 1634 отримав по батькові уряд люблінського *войського*. Разом із молодшим братом Яцеком підтримував Яна-Казимира Ваза (див. *Ян II*), репрезентував королевича на переделекційному сеймикові в м. Прошовіце (1648). Як *хорунжий* королів. *корогви* придворної шляхти брав участь у *Зборівській битві 1649*; пізніше — у *Берестецькій битві 1651.* З початком т. зв. Потопу 1655 мусив із родиною тимчасово емігрувати до Угорщини (Кезмарк). Вірність М. польс. королеві Яну II Кази-

миру Ваза була належно поцінована. 1658 і 1659 він обирається депутатом на *вальні сейми*, а 28 лютого 1659 отримав сенаторський титул і посаду бецького *каштеляна*.

Був видатним польс. бібліофілом і мемуаристом, його зібрання — одне з найбагатших у Краківському воєводстві, ним користувався при написанні своєї хроніки знаменитий польс. історик 17 ст. В.*Коховський*. Збирав насамперед рукописні джерела (королів. *універсали*, листи, щоденники, сеймові інструкції та ухвали, вірші, генеалогічні матеріали тощо) за 1600—62. Це були як оригінали, так і копії, котрі М. систематизував і переплітав у фоліанти значного обсягу. Є там і його авторські твори, передусім щоденники Зборівської битви 1649, під час якої М. втратив частину своєї б-ки, та Берестецької битви 1651. У щоденниках та ін. творах М., як і в переважній більшості зібраних ним матеріалів, зафіксовано вороже ставлення до Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58 (див. *Національна революція 1648—1676*), однак вони містять чимало оригінальних звісток. Найбільша і найцінніша частина колись великого зібрання М. зберігається у відділах рукописів Б-ки Польс. АН у Кракові (сигнатури: 2251—2257) та Нац. б-ки у *Варшаві* (25 рукописів). З одного із краківських збірників польс. археограф З.Гельцель видав 1864 р. 355 документів, у т. ч. листи Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, М.*Кривоноса* та ін. Зібрання М., значна частина якого продовжує залишатися в рукописному вигляді, є важливим джерельним комплексом з військово-політ. історії України 17 ст.

Вид.: Jakuba Michałkowskiego księga pamiętnicza. Kraków, 1864; Nagielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632—1648). «Przegląd Wschodni» (Warszawa), 1991, t. 1, z. 4.

Літ.: *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины 16—17 вв. Днепропетровск, 1984; *Мицик Ю.А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А. Мицик.

М.І. Міхновський.

МІХНО́ВСЬКИЙ Микола Іванович (31(19).03.1873—03.05.1924)

Міхновський М. «Самостійна Україна». Львів, 1900. Титульний аркуш.

— громад. і політ. діяч, основоположник й один з ідеологів укр. *націоналізму*. Н. в с. Турівка (нині село Згурівського р-ну Київ. обл.) в сім'ї сільс. священика. Під час навчання на юрид. ф-ті Київ. ун-ту (1890—95) приєднався до Молодої громади (див. *Громади*). 1891—93 входив до таємної студентської політ. орг-ції «Братство тарасівців» (див. *Братерство тарасівців*), автор її програми «Кредо молодого українця». Займався адвокатською практикою спочатку в *Києві*, від 1899 — у *Харкові*, брав активну участь в укр. громадсько-політ. житті. На пропозицію кер-ва *Революційної української партії* написав брошуру *«Самостійна Україна»*, в якій вперше висунув ідею політичної самостійності України.

Наприкінці 1901 — на поч. 1902 створив *Українську народну партію* (УНП), що проголосила своєю гол. метою боротьбу за незалежність України. У програмних виданнях партії «Робітнича справа у програмі УНП», «Справа української інтелігенції у програмі УНП», «Десять заповідей УНП» (1903) розробив осн. засади та принципи укр. націоналізму. Керував таємним напіввійськ. т-вом «Оборона України» (1903—08), яке здійснило кілька демонстративних терористичних акцій, спрямованих проти антиукр. політики царизму в Україні. Засн. часописів *«Самостійна Україна»* (1905), *«Хлібороб»* (1905), «Запоріжжя» (1906), «Слобожанщина» (1906), «Сніп» (1912—13).

Під час *Першої світової війни* — поручик, служив у Київ. військ. суді. Разом з однодумцями розробив програму творення укр. війська, яку з початком *Української революції 1917—1921* активно втілював у життя. Засн. і керівник утвореного 16 березня 1917 *Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка*, член Укр. ген. військ. к-ту (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*), один з організаторів 1-го Укр. полку ім. Б.Хмельницького (див. *Богданівський полк*). Виступав від УГВК на *Всеукраїнському національному конгресі 1917*, обраний членом *Української Центральної Ради*. Діяльність М., спрямована на утворення укр. армії, не була підтримана соціаліст. більшістю кер-ва УЦР, після *Першого Українського військового з'їзду 1917* (18—21 (5—10) травня) вийшов зі складу УГВК. За деякими відомостями, був причетний до виступу 2-го Укр. полку ім. П.Полуботка (див. *Полуботківців виступ 1917*), після якого на вимогу лідерів УЦР був відправлений на *Румунський фронт*.

Восени 1917 оселився на Полтавщині, обраний Лубенським мировим суддею, приєднався до *Української демократичної хліборобської партії* (УДХП), сприяв поширенню її впливу. За *Української Держави* перебував в опозиції до влади, був одним з лідерів УДХП. Після початку *протигетьманського повстання 1918* виступав за примирення сторін (гетьмана П.*Скоропадського* та *Директорії Української Народної Республіки*) та утворення коаліційного кабінету при збереженні гетьманату. Разом із хліборобами-демократами розробляв план усунення Директорії УНР від влади шляхом встановлення військ. диктатури. Пізніше мав контакти з отаманом Н.*Григор'євим*, є відомості, що М. належить авторство відозв, з якими отаман Н.Григор'єв звертався до укр. селянства. 1920 перебував у Новоросійську (нині місто Краснодарського краю, РФ), марно намагався емігрувати. Жив на *Кубані*, учителював, працював у

кооперації. 1924 повернувся до Києва, був там заарештований *Державним політичним управлінням УСРР*, після кількох днів допитів опинився на волі. Наступного дня після звільнення скінчив життя самогубством, проте обставини смерті не з'ясовані.

Літ.: *Шемет С.* Микола Міхновський (посмертна згадка). В кн.: Хліборобська Україна, кн. 5. Відень, 1924—25; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: Життя і слово. К., 2006.

О.Д. Бойко.

МІХНО́ВСЬКИЙ Юрій Михайлович (30(18).01.1866—16.10.1937) — церк. діяч, архієпископ *Української автокефальної православної церкви*. Н. в с. Піщане Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). За генеалогічними дослідженнями, належав до того самого роду, що й громад. і політ. діяч М.*Міхновський*. Син священика. 1889 закінчив Полтав. духовну семінарію (за ін. відомостями, звільнений на 4-му році навчання). Служив *дяком* у Золотоніському пов., з 1894 — священиком у м-ку *Нові Санжари*, потім у м. *Золотоноша*, у селах Богдани (нині село Золотоніського р-ну), Комарівка (колишнє село Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., нині зняте з облікових даних). Делегат Полтав. єпархіального з'їзду 3—6 травня 1917. Один із перших єпископів УАПЦ, обраний на *Першому Всеукраїнському православному церковному соборі* 28 жовтня 1921. За ухвалою собору єпископи, які одержали соборну висвяту, були проголошені архієпископами. Одержав призначення до *Чернігова*, де вже існувала парафія при *Борисоглібському соборі*. Черніг. архієпископ УАПЦ (1921—22). З Чернігова М. 1922 перейшов на Золотоніську кафедру (а черніг. кафедру обійняв Іван Павловський), де організував повітову церк. раду, що об'єднала 10 парафій. Унаслідок постійних утисків від *більшовиків* 1926—27 мав тільки парафію в Іллінській церкві с. Прохорівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.). *Державне політичне управління УСРР* тричі брало в нього підписку про невиїзд, забороняло проповідувати, тероризувало податками. На 2-му соборі УАПЦ 24 жовтня 1927 (див. *Всеукраїнські православні церковні собори УАПЦ 1921, 1927, 1930*) обраний членом Вищого церк. суду. Заступив арештованого архієпископа Київського Костянтина Малюшкевича як настоятель *Софійського собору в Києві* (з 1932). Під час *голодомору 1932—1933 років в УСРР* брав участь в організації допомоги голодним. Коли в лютому 1934 Софійський собор було закрито, парафія перейшла до Свято-Успенського собору на *Подолі* (Богородиці Пирогощі), де до грудня 1934 служив як вікарій митрополита Харківського і всієї України Івана Павловського. До закриття храму 15 червня 1935 служив з ним удвох у церкві Миколи Притиска. 1936 був позбавлений права служити і примушений відійти від Церкви. 1936—37 брав участь у збиранні підписів за відкриття бодай одного храму в Києві.

Заарештований 11 липня 1937, ішов у одній справі з архієпископом Київським Володимиром Самборським. Страчений у м. Київ.

Реабілітований 1989.

Досі виявлено лише одну статтю М.: «Ответ на воззвание к родителям забастовавших семинаристов» (1905).

Літ.: *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 4, ч. 1. Нью-Йорк—Бавнд Брук, 1961; *Липківський В.* Історія Української православної церкви. Вінніпег, 1961; *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія Української греко-православної церкви в Канаді, т. 1. Вінніпеґ, 1984; *Білокінь С.* Розстрільна справа архієпископів Юрія Міхновського та Володимира Самборського. В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 2. К., 1996; *Зінченко А.* Визволитися вірою. К., 1997; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 1921 р.: Документи і матеріали. К.—Львів, 2007; Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 1927 р.: Документи і матеріали. К., 2007; *Преловська І.* Процес ліквідації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921—1930) — Української православної церкви (УПЦ) (1930—1937): спроба джерелознавчого аналізу. В кн.: Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей за матеріалами ІІ-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Полтава, 18—19 жовтня 2007 р. Полтава, 2008.

С.І. Білокінь.

Архієпископ Юрій (Міхновський).

МІЦКЕ́ВИЧ Адам (24.12.1798 — 26.11.1855) — польс. поет, драматург, публіцист, один із творців політ. думки 1-ї пол. 19 ст., організатор і учасник політ. та військ. починань в еміграції, знавець історії та історії літератури Польщі та слов'янства. Н. в с. Заосся поблизу м. Новогрудок (нині Заосся — село Гродненської обл., Білорусь). Навч. у Віленському ун-ті (нині *Вільнюський університет*; 1815—19). Належав до співзасновників і керівників таємних гуртків академічної молоді: «Товариства філоматів» і «Зібрання філаретів» (1817—23). 1819—23 — вчитель повітової школи в Ковно (нині м. Каунас, Литва). У зв'язку із слідством у справі таємних т-в молоді в Литві був заарештований і ув'язнений у Вільно (нині м. *Вільнюс*) (1823—24), а згодом — засуджений і висланий у Росію. Там перебував до 1829 (переважно в *Санкт-Петербурзі*, *Москві*), відвідав *Київ*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), *Харків*, *Одесу*, подорожував по Криму

А. Міцкевич. Малюнок роботи художника В. Ваньковича. 1823.

Пам'ятник А. Міцкевичу в м. Львів. Скульптори А. Попель, М. Паращук. 1905. Фото 2008.

(свої враження відобразив у поетичній збірці «Sonety krymskie» («Кримські сонети»)). Налагодив контакти з декабристами (див. *Декабристів рух*), увійшов у середовище рос. інтелектуальної еліти, зокрема товаришував з О.*Пушкіним*. 1829—30 подорожував Центр. і Пд. Європою (Німеччина (де зустрівся з Й.-В.Гете), Італія, Швейцарія). У зв'язку із вибухом *польського повстання 1830—1831* намагався (1831) дістатися до *Королівства Польського*. Виїхав на три місяці до Дрездена (Німеччина; 1832). Від 1832 перебував у Парижі (Франція) як редактор та осн. публіцист «Pielgrzyma Polskiego» («Польський пілігрим») (1833), а також викладач слов'ян. літератур у Колеж де Франс (1840—44). 1839—40 викладав в Академії в Лозанні (Швейцарія), а в наступному році став професором слов'ян. літератур у Паризькому ун-ті. Значну увагу приділяв укр. к-рі й історії, захоплено висловлювався про мелодійність укр. мови. 1841—46 був зв'язаний з релігійно-містичною сектою А.Товінського, під його впливом проголосив ідею месіянізму («Польща вмерла, щоби воскресла нова держава вільних та рівних слов'янських народів: поляків, українців, білорусів, а також литовців»). Підтримав італ. національно-визвол. рух, організовував польс. легіон для боротьби з Австрією (1848—49; див. *Легіони польські*). 1849 редагував у Парижі газ. «Трибуна народів» («Tribune des Peuples»), яка виходила франц. мовою і була друкованим органом міжнар. демократ. сил. Від 1852 — бібліотекар у паризькій Б-ці Арсеналу. Під час *Кримської війни 1853—1856* відбув 1855 до Туреччини, щоб допомогти в організації польс. легіону для боротьби з *Російською імперією*.

П. у м. *Стамбул*, похований у Парижі. 1890 перепохований у *Кракові*, на Вавелі, в кафедральному соборі, серед польс. королів та нац. героїв.

М. став найважливішим (поряд з Ю.*Словацьким* та З.*Красицьким*) представником *романтизму* в польс. літературі, найповніше виразив ідеї покоління романтиків, романтичний світогляд. (див. «Поезія», т. 1. Вільно, 1822). Його поетичні твори «Ода до молодости», 2-га і 4-та частини «Дзядів» були виразом новаторських тенденцій, покликання на елементи нар. фольклору та патріотизму. Драматична поема «Дзяди» («Dziady») є найважливішою в усій творчості М. Це мав бути чотиричастинний твір, розпочатий бл. 1820. Друком з'явилися ч. 2, 4 (1823) й ч. 3 (з додатком «Уривок», 1832). Ч. 1 взагалі не була написана. Поява кожної частини була великою подією не лише для польс. літ. світу. Автор твору поривав із класичною засадою триєдності. Відсутня в ньому єдність місця — дія відбувається у Вільно, *Варшаві*, в'язничних камерах, аристократичних салонах, сільс. будинку під *Львовом*, зрештою на засланні в глибині Росії. М. не зберігає єдності часу — дія відбувається упродовж 1823—31 або взагалі в невизначеному часі. Відсутня й єдність дії, оскільки драма порушує різні справи, не раз лише побіжно пов'язані поміж собою. Присутня в творі мартирологія народу, бунт проти Бога, якого один з героїв оскаржує в байдужості до доль уярмлених народів, змальовані численні вади тогочасногоусп-ва, охарактеризовані д-ви, що поділили Польщу, подане поетове бачення майбутнього. У 3-й ч. «Дзядів» М. емоційно закидає тогочасним елітам опортунізм і прислужництво рос. загарбникові.

Важливе місце у творчості М. після польс. повстання 1830—31 посідають такі твори: «До матері-польки», «Редут Ордона», «Смерть полковника» та ін. Вони узагальнювали патріотичні настрої не лише поляків, а й поневолених царатом литовців, білорусів та українців. Його епопея «Пан Тадеуш» (1834) справила великий вплив на нац. свідомість усіх поколінь і до сьогодні має таке значення для поляків, як шевченківський «Кобзар» для українців. М. як автор «Конрада Валленрода» (1828), «Дзядів» (1823, 1832), «Книг польського народу і пілігримства польського» (1832) закликав до самовідданості в боротьбі за свободу *Вітчизни*, критикував байдужість усп-ва і західноєвроп. урядів щодо польс. справи, проголошував месіаністичні гасла. М. вважається найбільшим польс. поетом, чия творчість справила значний вплив на ін. слов'ян. літератури, зокрема українську. М. цікавився укр. мовою, фольклором, історією. Під впливом його «Книг польського народу і пілігримства польського» був написаний програмний документ *Кирило-Мефодіївського товариства «Книга буття українського народу»*. Поезією М. цікавилися укр. романтики. П.*Гулак-Артемовський* не лише перекладав твори М., а й створив цінну травестію «Пана Твардовського». Автором численних перекладів творів М. укр. і рос. мовами був Л.*Боровиковський*, зокрема фрагментів «Конрада Валленрода» й «Кримських сонетів». Поезія М. слугувала джерелом натхнення для деяких творів Т.Шевченка, зокрема поеми «Великий льох», мотиви якої значною мірою перегукуються з «Дзядами». Серед інших укр. перекладачів М. слід згадати П.*Куліша*, М.*Старицького*, *Лесю Українку*, М.*Бажана*, А.*Малишка*, М.Лукаша, а особливо І.*Франка* і М.*Рильського*, якому належить найкращий іноземний переклад «Пана Тадеуша». На тексти М. писали музику М.*Лисенко*, Б.*Лятошинський*, Г.*Майборода*. М. присвячені повісті В.Чередниченко («Під одним плащем»); Ю.Калугіна («Он между нами жил...»), цикл поезій М.Бажана «Міцкевич в Одесі: 1825». 30 жовтня 1904 у *Львові* відкрито один із найкращих пам'ятників А.Міцкевичу (знаходиться дотепер), автором якого був польс. скульптор А.Попєль, при співпраці укр. митця М.Паращука (1878—1963).

Своїм поетом, який писав польською, вважають М. й литовці, покликуючись, зокрема, на те, що він був патріотом литов. землі (найпопулярніша його поема «Пан Тадеуш» розпочинається словами: «Литво, Вітчизно моя!», а поеми «Ґражина» та «Конрад Валленрод» присвячені історії боротьби литовців із хрестоносцями).

Тв.: Dziela, t. 1—16. Warszawa, 1949—55; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1955; Кримські сонети. Сімферополь, 1983; К., 1998; Пан Тадеуш / Пер. і вступна стаття М.Рильського. К., 1949; 1951; 1964; 1989; 1998; У дружньому домі. Львів, 1994 (польс. та укр. мовами).

Літ.: *Айзеншток І.Я.* До перебування Міцкевича на Україні (А. Міц-

кевич і П. Гулак-Артемовський). В кн.: Міжслов'янські літературні взаємини. К., 1958; *Боровой С.* Мицкевич накануне восстания декабристов (февраль—ноябрь 1825, Одесса). В кн.: Литературное наследство, т. 60, кн. 1. Б/м, 1956; *Werwes H.* Tam gdzie Ikwy srebrne fale płyną. Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich w XIX i XX w. Warszawa, 1972; *Grosbart Z.* Maksyma Rylskiego droga do arcyprzekładu «Pana Tadeusza». В кн.: Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich / Red. S.Kozak, M.Jakóbiec. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1974; *Гриневич Я.* Рефлексії в століття смерті творця «Конрада Валленрода». «Вісник ООЧСУ» (Нью-Йорк), 1956, № 2; *Гавришків Б.* Максим Рильський як перекладач А. Міцкевича. «Жовтень», 1959, № 12; *Васильківський Г.П.* Творча дружба (до питання про взаємини Гоголя і Міцкевича). «Українське літературознавство», 1960, № 1; *Лозинський М.* Твори Міцкевича на Україні. «Всесвіт», 1973, № 12; *Kozak S.* Hulak-Artemowski w kręgu Mickiewicza i problematyki polskiej. В кн.: Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1974; *Stefanowska Z.* Mickiewicz Adam. В кн.: Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny, t. 1. Warszawa, 1985; *Wiełkowska A.* Adam Mickiewicz. Warszawa, 1975; *Вервес Г.Д.* Адам Міцкевич. К., 1979; *Грабович Д.* Із проблематики символічної автобіографії у Міцкевича і Шевченка. «Радянське літературознавство», 1989; Адам Мицкевич в истории России, Польши и Европы: Тезисы докладов и материалы. СПб., 1994; Адам Міцкевич і Україна: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження видатного польського поета. Дрогобич, 1998; Українське і польське національне месіанство. В кн.: Українська філологія: Школи. Постаті. Проблеми: Збірник наукових праць, т. 1. Львів, 1999.

С. С. Стемпєнь.

МІШКО́ВСЬКИЙ Євген Васильович — див. *Мєшковський* Євген Васильович.

МІШЛЕ́ (Michelet) **Жюль** (21.08. 1792—09.02.1874) — франц. історик. Н. в м. Париж у сім'ї ремісника-друкаря. Після отримання освіти 1827 став викладачем Вищої нормальної школи (Ecole Normale Supérieure). З початком Липневої революції 1830 збігся і початок активної наук. і пед. праці М. 1830 Ф.-П.*Гізо* призначив М. головою істор. секції при Нац. архіві. Працюючи тут над вивченням істор. джерел і проводячи велику орг. архівну діяльність, він продовжував викладати у Вищій нормальній школі. Одним з перших його творів був філос. начерк «Вступ до всесвітньої історії» (1830), в якому він подав своє розуміння сенсу історії, багато в чому спираючись на гегелівську *філософію історії*, проте на відміну від нім. філософа (див. Г.-В.*Гегель*) його думка позбавлена метафізичності. Для М. вінцем істор. поступу є Франція, а процес визволення Світ. духа, що знаходить своє усвідомлення в людському розумі, стає реальним прогресивним тріумфом свободи людини. Гол. ідея М. в тому, що історія людства є драмою боротьби між свободою і необхідністю. «Історія є ніщо інше, — писав він, — як розповідь про цю нескінченну війну». З 1831 М. почав працювати над «Історією Франції», яка стала осн. справою всього його життя і розрослася до 24 т. У пошуках матеріалу для неї М. об'їздив не лише багато міст Франції, але побував у Великій Британії, Німеччині, Швейцарії, Пн. Італії та ін. 1834—35 він заступив Ф.-П.Гізо як лектора Сорбонни, але з наступом політ. реакції його лекції тут були заборонені. 1838 М. отримує місце професора і кафедру в Колеж де Франс, який славився своєю незалежністю і високим рівнем навчання. У Колеж де Франс зібрався видатний колектив викладачів, серед яких виділялися близький друг і однодумець М., політ. діяч, літератор і історик Е.Кіне (1803—75) та великий польс. поет А.*Міцкевич*, що займав тут кафедру слов'ян. літератур. Разом з М. вони створили яскравий тріумвірат, який пропагував братерство народів і класів. 1847 вийшов 1-й т. «Історії Французької революції». Ця книга — справжня «епічна поема», як і «Історія Франції», над якою М. продовжував працювати. Осн. героєм Великої революції є народ. Усе позитивне походило від нього, а весь негатив — від інтелігентів-честолюбців. Історія *Французької революції кінця 18 століття*, підкреслює М., — це респ. історія, історія, яка знає лише одного героя, що розтрощив старі ідоли, — франц. народ. За рік до виходу першої книги про революцію М. видав працю «Народ» (1846). Під поняттям «народ» М. розумів передусім селян, тоді — більшу частину населення Франції — дрібних земельних власників, із середовища яких він і сам вийшов і завжди пишався своїм походженням.

Революція 1848 воскресила в М. надії на створення справедливого сусп-ва, проте вже після придушення нар. повстання в червні цього ж року, що наглядно показало М. неможливість на даному етапі об'єднання народу з вищими класами, ці надії не виправдалися. У душевній розгубленості він записав у своєму щоденнику одну лише фразу: «Коли б цього дня не було!» Вірність М. Другій республіці призвела до заборони курсу його лекцій у Колеж де Франс (1851), а за відмову присягнути франц. імп. Наполеону III він був звільнений з Нац. архіву. Залишившись поза держ. службою, М. 1853 завершив «Історію Французької революції» і повернувся до тимчасово перерваної роботи над «Історією Франції», доводячи її до 1789.

Падіння Другої республіки, режим імп. Наполеона III і, нарешті, франко-прусська війна 1870—71 підірвали здоров'я М. Капітуляція Парижа викликала в нього перший припадок апоплексії. Ледь видужавши, він взявся за написання нової великої праці: «Історія XIX століття», за 3 роки встиг видати три з половиною томи, довівши свій виклад до 1815. Реакції 1873, коли у зв'язку з обранням президентом маршала Мак-Магона почалася відкрита підготовка до реставрації монархії, серце старого республіканця не витримало. 9 лютого наступного року він помер.

Франц. історик, літератор і філософ І.-А.Тен (1828—93) вважав М. одним із найбільших поетів Франції, а його істор. праці — «ліричною епопеєю Франції», сучасний франц. історик К.Амальрі стверджує, що він спромігся дати Франції її обличчя, Нації — живе тіло, Народові — його голос. М. рішуче змінив функцію історії: замість сухого переліку подвигів і злочинів королів та знаті він веде епічну розповідь про народження і розвиток франц. *нації*, малює її велике майбуття. У його творах Франція, народ — це не якась абстракція, а завжди жива і страждена істота, яку треба сприймати радше серцем і

уявою, аніж розумом. Як історик зі своєю властивістю брати у взаємодії різносторонні факти істор. життя він випереджає праці *Анналів школи*, зокрема історію умонастроїв Л.*Февра*. До цієї думки К.Амальрі приєднується й сучасний рос. історик-медієвіст А.Гуревич. Батьківщина і сім'я (родина) завжди стояли в центрі істор. світогляду М., родина для нього була фундаментом д-ви, любов до родини пов'язувалася з любов'ю до Батьківщини, а остання — з любов'ю до всього людства.

П. у м. Ієр (Франція).

Праці: Краткая история Франции до французской революции. СПб., 1838; Обозрение новейшей истории. СПб., 1838; История Франции в XVI в. (Эпоха Возрождения). СПб., 1860; Море. СПб., 1861; Реформа: Из истории Франции в XVI в. СПб., 1862; Женщина. Одесса, 1863; Царство насекомых. СПб., 1863; Птица. СПб., 1878; История XIX в. СПб., 1883—84; Oeuvres completes, vol. 1—40. Paris, 1893—98; Жанна д'Арк. Пг., 1920; Ведьма. М., 1929; Народ. М., 1965.

Літ.: *Герье В.И.* Народник во Французской историографии. «Вестник Европы», 1896, № 3—4; *Monod G.* La vie et la pensee de J.Michelet. vol. 1—2. Paris, 1923; *Кареев Н.И.* Историки Французской революции, т. 1. Л., 1924; *Chatelain U.* Michelet, ses idees sur l'histoire. Paris, 1930; *Вайнштейн О.Л.* Историография средних веков. М.—Л., 1940; *Герцен А.И.* Избранные философские произведения, т. 2. М., 1946; *Viallaneix P.* La voie royale: Essai sur l'idee de people dans l'oeuvre de Michelet. Paris, 1959; *Косминский Е.А.* Историография средних веков: V в. — середина XIX в.: Лекции. М., 1963; *Коган-Бернштейн Ф.А.* Жюль Мишле и его книга «Народ». В кн.: *Мишле Ж.* Народ. М., 1965; *Амальві К.* Пророк: Мішле. «Кур'єр Юнеско», 1990, червень; *Його ж.* Викладання історії у Франції. Там само; *Гуревич А.Я.* История — нескончаемый спор: Медиевистика и скандинавистика: Статьи разных лет. М., 2005.

П.В. Голобуцький.

МІЩА́НИ — мешканці укр. міст і *містечок* доби *середньовіччя* та Нового часу, які із масовим набуттям прав у сфері самоврядування виділилися в окремий соціальний *стан* (у трансформованому вигляді проіснував до 1917). Істор. попередником міщанства як стану було населення давньорус. міст. На відміну від «бюргерської» моделі західноєвроп. середньовічних міст, що передбачала наявність приватної власності в городян і заснованого на комунальному імунітеті міськ. устрою, міста *Київської Русі* залежали від *держави* (певною мірою від *бояр*, Церкви), а їхні жителі як соціально-політ. цілісність не мали законодавчо закріплених прав та привілеїв. Упродовж 14—15 ст. формувалися найважливіші станові ознаки М. — насамперед набуття ними особливих прав і привілеїв, що вирізняли їх від ін. великих соціальних груп усп-ва. Каталізатором цього процесу послужили *локаційні привілеї.* У 15—16 ст. окреслення правового статусу міщанства як стану відбувалося не лише шляхом практичного перетворення локаційних привілеїв на *магдебурзьке право*, а й наданням центр. владою мешканцям міст, у т. ч. тим, які мали самоврядування на *звичаєвому праві*, *уставних грамот*, привілеїв екон. характеру, прийняття сеймових постанов (див. *Вальний сейм*), законодавчих кодексів (*Статути Великого князівства Литовського*). Попри це М. реально не змогли досягти такого ступеня станової інтегрованості, як *шляхта*. Цим пояснюється те, що М. різних міст мали неоднаковий обсяг прав. Щоб користуватися міським правом, потрібно було набути міськ. громадянства, яке ставало спадковим. Однією з гол. умов цього було володіння нерухомістю в місті. У соціальній структурі населення великих і середніх міст вирізнялися 3 осн. групи: а) міський *патриціат*: порівняно нечисленна багата купецько-лихварська верхівка, заможні магістратські урядники, які утримували ключові позиції в міській економіці та самоврядуванні; б) *поспільство* — середній, найчисленніший прошарок М., які мали міські права: ремісники, крамарі, особи, що займалися промислами і сільс. госп-вом; в) біднота, плебс — мешканці, які не вважалися громадянами міста, однак підлягали юрисдикції міськ. самоврядування: *комірники*, *халупники*, *наймити*, жебраки та ін. (у деяких містах вони складали більшість населення). Соціальна диференціація проявлялася і в невеликих містах, і в містечках. Тривалий час найбільш чисельним міщанство було на західноукр. землях. На Сх. *Поділлі* і Київщині через постійні татар. напади існувало порівняно мало міст і містечок. Протягом 1-ї пол. 17 ст. в Україні посилився процес виникнення міських поселень. Крім українців, у містах мешкали вірмени, євреї, поляки, німці, росіяни та представники ін. етносів. Більшість міст перебувала в руках приватних власників — *магнатів*, частина з них належала Церкві, а також підпорядковувалася королів. владі. Їхні мешканці користувалися привілеями у сферах самоврядування, станового суду, торгівлі (деякі міста мали *право складу*), ремесла і промислів, а також мали право на земельні наділи поза містом (орні землі, городи, сіножаті, пасовища тощо). Ремісники об'єднувалися в *цехи*. Багато М. з метою вигідного продажу й перепродажу власної с.-г. продукції та продуктів тваринництва займалися сільс. госп-вом як осн. видом діяльності, особливо в містечках, котрі переважно були аграрними поселеннями. В укр. містах *Великого князівства Литовського* представники патриціату володіли фільварками й користувалися працею залежних селян, тоді як у *Королівстві Польському* це було виключно прерогативою шляхти: згідно із сеймовою конституцією 1496 (див. *Конституції сеймові*) М. заборонялося придбання і володіння земськими маєтностями. М. сплачували податки, виконували різні повинності на користь д-ви, приватних власників, а також Церкви (частину з них примушували до виконання невеликої *панщини*). У містах точилася соціальна боротьба між патриціатом та міськ. низами, М. чинили опір сваволі місц. урядників, а також представників панівного стану. М. взяли активну участь у козац. повстаннях кінця 16 — серед. 20—30-х рр. 17 ст. Від 16 ст. православні М. об'єднувалися в церк. *братства*, організовували *братські* школи й друкарні, що вивело їх на передній край національно-реліг. боротьби, а також позитивно вплинуло на розвиток освіти і к-ри в Україні. Частина М. приєдналася до повстанського табору під час національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Укр. міста зазнали величезних спустошень у

добу Руїни. Ті з них, які залишилися в межах кордонів *Речі Посполитої*, як і раніше, не відігравали самостійної політ. ролі. На догоду інтересам шляхти М. було заборонено займатися зовн. торгівлею, вони були позбавлені представництва у вальному сеймі. *Шляхетські права міст* мали лише *Львів* і Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Після 1654 у містах *Гетьманщини* збереглася чинність норм *магдебурзького права*, причому царський уряд фактично виступав як найвища владна інстанція, котра визначала правовий статус укр. міст. Укр. М. зазнавали екон. збитків від протекціоністської екон. політики царизму (ідеться, зокрема, про заборону урядом рос. царя *Петра I* ввозити в Гетьманщину продукцію західноєвроп. мануфактур, а також примусовий вивіз укр. товарів за кордон лише через рос. балт. порти), ставали об'єктом *русифікації*. Із серед. 17 ст. відбувалося зростання міст у *Слобідській Україні* (Острогозьк, нині місто Воронезької обл., РФ; *Суми*, *Харків*, *Лебедин*, *Зміїв* та ін.), а у 18 ст. — на Пд. України, де до кінця століття налічувалося бл. 30 міст. Після адміністративних і судових реформ 80-х рр. 18 ст. в *Лівобережній Україні*, які знищили залишки укр. *автономії*, М. стали підлягати загальнорос. законодавству та новим інститутам міськ. самоврядування (*міським думам*); аналогічні зміни сталися в правобереж. містах після приєднання 1793 *Правобережної України* до *Російської імперії* (див. також *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*). У 19 ст. відбувався індустріальний розвиток укр. міст, швидко зростало їх населення (на кінець століття перевищувало 1,6 млн осіб), поглиблювалася соціальна диференціація і майнова нерівність у міщанському середовищі, формувалися міська *буржуазія* та робітники. Згідно з Декретом про скасування станів і цивільних чинів, прийнятим 1917 Всеросійським ЦВК, скасовувалися всі стани, у т. ч. стан міщан.

Літ.: *Грушевский А.* Города Великого княжества Литовского в XIV—XVI в.: Старина и борьба за старину. К., 1918; *Ptaśnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Lwów, 1934; *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст. К., 1966; *Пашук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; *Gierszewski S.* Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Warszawa, 1973; *Куза А.В.* Социально-историческая типология древнерусских городов X—XIII вв. В кн.: Русский город. М., 1983; *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Warszawa, 1986; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989; *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII—XVI ст. «Проблеми слов'янознавства» (Львів), 1990, № 42; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. К., 2008.

П.М. Сас.

МІЯКО́ВСЬКИЙ Володимир Варламович (псевдоніми — В.Порський, Б.Стохід, В.Світлицький, В.Варламов, Б.Янівський; 18(06).07.1888—22.03.1972) — літературознавець, історик-архівіст. Член *Наукового товариства імені Шевченка* (1947), дійсний член *Української вільної академії наук* (1948). Професор (1948). Н. в м. *Ковель*. Після закінчення 1-ї Київ. г-зії (1906) вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту; від 1907 — у *Санкт-Петербурзі*; 1908 — студент історико-філол. ф-ту Петерб. ун-ту, з якого в січні 1911 був виключений. Вернувся в Україну, працював у *Полтаві*. Відновив навчання в Петерб. ун-ті, працював у наук. гуртку М.*Грушевського*; член укр. клубу «Громада», належав до т. зв. старшого громадянства. 1913 закінчив Петерб. ун-т, викладав у школах С.-Петербурга (1913—17), член Всерос. вчительського союзу (1917). Підготував кілька наук. праць (1913—18) про О.Радищева. Працював над описом цензурного архіву «Главного Управления по делам печати» (1917). Член редколегії ж. «Голос минувшего» та історично-літ. студійного гуртка. Співробітник періодичних видань «Русский библиофил», «Научно-исторический журнал», «День» та ін. Працював в «Історично-літературному товаристві» при Петрогр. ун-ті (нині *Петербурзький університет*), бібліотекар його історико-філол. ф-ту, секретар Комісії з рецензування дитячих книг при Т-ві поширення тех. знань. У грудні 1917 переїхав в Україну. Інструктор архівно-бібліотечного відділу Гол. управління мист-в і нац. к-ри (травень 1918), пом. голови та кер. описового відділу Архів. управління (1919). 1920—25 — голова Київ. губернського архів. управління, дир. київ. Центр. істор. архіву ім. В.Антоновича. Співпрацював з установами УАН (від 1921 — ВУАН; нині *Національна академія наук України*): секретар Комісії для дослідів над історією громад. течій 40—60-х 19 ст. (березень 1919); член Комісії новітнього письменства та Комісії біографічного словника, редактор його історично-літ. частини. Автор коментарів до т. 3—4 повного зібрання творів Т.*Шевченка* (за редакцією С.*Єфремова*). Брав участь у роботі секції мистецтвознавства, бібліографічної комісії, архіву *Українського наукового товариства* (1920—22); у комісіях ВУАН: дійсний член Археогр. комісії та Археол. к-ту, член Книгознавчої комісії. Співробітник НДІ книгознавства; дійсний член Ін-ту Т.Шевченка (нині *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України*; 1927), зав. Кабінету біографії Т.Шевченка та рукописного відділу, від 1926 — будинку-музею Т.Шевченка в *Києві*. Співробітник видань: *«Літературно-наукового вістника»*, «Нашого минулого», *«України»*, збірників «Шевченко», *«За сто літ»* та ін. 21 серпня 1929 заарештований у *«Спілки визволення України» справі 1929—1930*, до 1933 був на засланні. Після повернення працював у мед. установах Києва (1934—41). За часів гітлерівської окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 1941—42 намагався відновити діяльність ВУАН у Києві, працював в Ін-ті літератури та фольклору, організував роботу Центр. істор. архіву ім. В.Антоновича. 1943—44 — у *Львові*. Від 1944 працював у *Музеї визвольної боротьби України* (Прага, нині столиця Чехії), член історично-філол. т-ва, згодом — його секретар. 1945 переї-

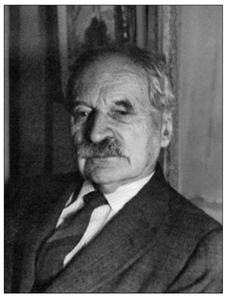

В.В. Міяковський.

хав до м. Аугсбург (*Баварія*): співзасн. та вчений секретар УВАН, голова Музею-архіву при УВАН. Професор *Українського вільного університету* в Мюнхені (1948). 1950 переїхав до США. Секретар УВАН (1950—52), дир. Архіву-музею при УВАН у США. Автор бл. 100 наук. праць, ініціатор видання річників УВАН «Шевченко» (10 вип., 1952—64), співред. англомовного збірника про Т.Шевченка (1962), співробітник вид-ва «Research Program on the USSR».

П. у м. Нью-Йорк.

Реабілітований 1989.

Бібліогр.: Вибрана бібліографія праць Володимира Міяковського. «Український історик», 1969, № 1/3.

Праці: Революційні відозви до українського народу: З матеріалів «Нашого минулого», 1850—1870-х рр. К., 1920; З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства. «Україна», 1924, № 1—2; Декабристи на Україні. К., 1926 (співред.); *Шевченко Т.* Повне зібрання творів, т. 3—4. К., 1927 (автор коментарів); Шевченко і Костомаров. В кн.: Шевченко, річник 7. Нью-Йорк, 1958; Кобзар 1860 р. з власноручними поправками Шевченка. Там само, річник 10. Нью-Йорк, 1964; Недруковане й забуте: Громадські рухи XIX ст. Новітня українська література. Нью-Йорк, 1984.

Літ.: *Антонович М.* Володимир Міяковський. «Український історик», 1969, № 1/3; 1972, № 1/2; Некролог. «Ukrainian Quarterly», 1972, vol. 28, nr. 2; *Филипович О.* В.В. Міяковський: Спогади. «Сучасність», 1984, № 4 (додаток: листи В. Міяковського); *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. К., 1995; *Міяковська-Радиш О.* Оглядаючись у минуле. «Сучасність», 1995, № 4; *Борисюк Т.* Замість післямови. Там само; *Білокінь С.* Володимир Міяковський — діяч української книги. «Вісник Книжкової палати», 1998, № 2; *Його ж.* Таємниці архівів не вічні. «Сучасність», 1998, № 10; Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998; Українські архівісти, вип. 1. К., 1999; *Білокінь С.* Володимир Міяковський «Вісті УВАН», ч. 2. Нью-Йорк, 2000; *Верба І.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941—1944 рр.). «Історія та історіографія в Європі», 2004, № 3.

В.П. Швидкий.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний
голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський

---

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т.п.

громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді

КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ— Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком— міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об’єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об’єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий
пром-сть— промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка

псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕІУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с.невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УІЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АБЛОВ А.С.
АБРОСИМОВА С.В.
АЛЕКСАНДРОВИЧ В.С.
АНДРОЩУК О.В.
АНДРУСИШИН Б.І.
АНДРУСЯК Т.Г.
АПАНОВИЧ О.М.
АРКУША О.Г.

БАЖАН О.Г.
БАРАБАН Л.І.
БАРАН В.Д.
БАРАНОВСЬКА Н.П.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕРЕЗАНСЬКА С.С.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БИКОВА Т.Б.
БІЛЕНКО В.В.
БІЛИЙ Д.Д.
БІЛОЗЕР В.П.
БІЛОКІНЬ С.І.
БІЛОУС Н.О.
БЛАНУЦА А.В.
БОВГИРЯ А.М.
БОГДАНОВА О.В.
БОЙКО В.М.
БОЙКО О.Д.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРУК Т.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БРЕГА Г.С.
БУБЕНОК О.Б.
БУЗАЛО В.Й.
БУЙСЬКИХ С.Б.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРДО Н.Б.
БУР'ЯН М.С.
БУЦЬКО О.В.

ВАКУЛЕНКО Л.В.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВАЩУК Д.П.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЄДЄНЄЄВ Д.В.
ВЄТРОВ І.Г.
ВЖОСЕК С.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДЕЙКО М.Ю.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВОЙТОВИЧ Л.В.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРЕГОВА С.В.
ГЕРШКОВИЧ Я.П.
ГЛИЗЬ І.І.
ГЛУШКО О.В.
ГОЛОБУЦЬКИЙ П.В.
ГОЛОВАТА Л.В.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВКО О.Б.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОНЧАРУК Т.Г.
ГОРІН С.М.
ГОРКІНА Л.П.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГОРСЬКИЙ В.С.
ГРАБОВЕЦЬКИЙ В.В.
ГРЕЧИЛО А.Б.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРУЗІН Д.В.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦАЛ П.З.
ГУЦОЛ О.В.

ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЮК Д.Д.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЕВ'ЯНКІН Т.І.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДОРОШКО М.С.
ДУБРОВІНА Л.А.

ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЖДАНОВИЧ О.В.
ЖДАНОВИЧ О.П.

ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАЙЦЕВ О.Ю.
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
ЗАРЕЦЬКА Т.І.
ЗАХАРЧЕНКО Р.С.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.
ЗЕМА В.Є.
ЗІНЧЕНКО А.Л.
ЗНАМЕНСЬКА М.В.
ЗОРЬКА О.В.
ЗУБАР В.М.

ІВАКІН Г.Ю.
ІВАНЕНКО О.А.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІСАЄВИЧ Я.Д.
ІШУНІНА Н.В.

КАЛАКУРА Я.С.
КАТАРГІНА Т.І.
КАЧМАР В.М.
КАШЕВАРОВА Н.Г.
КАШУБА М.В.
КИСЛИЙ О.Є.
КІЗЧЕНКО В.І.
КЛОЧКО В.І.
КОБИЛЕЦЬКИЙ М.М.
КОВАЛЕВСЬКА О.О.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЕНКО О.О.
КОВАЛЬ В.С.
КОВАЛЬОВА С.Г.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОКІН С.А.
КОЛЕСНИК Є.О.
КОЛЯНЧУК О.М.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНДРАТЕНКО Л.В.
КОНДРАТЮК К.К.
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОРНІЙ Л.П.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КОТОВА Н.С.

КРЕСІН О.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНІВСЬКА В.В.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРУПКА О.В.
КУБАЛЬСЬКИЙ О.Н.
КУДЛАЙ О.Б.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУРИЛО В.С.
КУЧЕР В.І.
КУЧЕРУК О.С.

ЛААС Н.О.
ЛАВРІНЕНКО Н.П.
ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛАЗАРЕВСЬКИЙ О.О.
ЛЕВЧЕНКО М.М.
ЛЕЙПУНСЬКА Н.О.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИМАН І.І.
ЛИСЕНКО І.М.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИТВИНОВ В.Д.
ЛОГВИН Н.Г.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛУЦЬКИЙ О.І.
ЛЮБАЩЕНКО В.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.

МАГОМЕДОВ Б.В.
МАЙБОРОДА О.М.
МАЙБОРОДА Р.В.
МАКАР Ю.І.
МАЛАХОВ В.А.
МАЛИНОВСЬКА О.А.
МАЛЮТА О.В.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРИНОВСЬКИЙ Ю.Ю.
МАРКІТАНОВА О.В.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МАХОРТИХ С.В.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИКОВА І.М.
МИКИТАСЬ В.Л.
МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.М.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОЙСЕЄНКО Н.І.
МОРДВІНЦЕВ В.М.
МОРОЗ В.К.
МОЦЯ О.П.
МУДРИЙ М.М.
МУЗИКА І.В.
МУЗИЧЕНКО П.П.

НАЗАРОВ В.В.
НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕБРАТ В.В.
НЕМКОВИЧ О.М.
НЕПОРОЖНЯ Н.О.
НЄМЧЕНКО І.В.
НІМЧУК В.В.
НОВІКОВА Т.С.
НУЖНИЙ Д.Ю.
ОВСІЄНКО О.Ф.
ОГУЙ О.Д.
ОЛАШИН М.В.
ОНИШКО О.М.
ОНИЩЕНКО О.М.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАШКО Т.С.
ОТРОЩЕНКО В.В.

ПАВЛЕНКО В.В.
ПАВЛЕНКО М.І.
ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАЗЮРА Н.В.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАСЛАВСЬКИЙ І.В.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТЕР І.Г.
ПАТРИЛЯК І.К.
ПАЧКОВА С.П.
ПЕРЕЛИГІНА О.І.
ПЕРШИНА З.В.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИВОВАРОВ С.В.
ПИРІГ Р.Я.
ПІНЧУК Ю.А.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЇЗДНИК І.І.
ПОЛІН С.В.
ПОЛІЩУК Ю.М.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРИШЛЯК В.В.
ПУТРО О.І.

РЕЄНТ О.П.
РИБАКОВ М.О.
РИЧКА В.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУСИНА О.В.
РУСЯЄВА А.С.

САВЧУК Ю.К.
САЖОК О.В.
САС П.М.
СЕМИСТЯГА В.Ф.
СЕРБИН Р.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИНЯВСЬКА О.О.
СІНКЕВИЧ Н.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СМОЛІЙ В.А.
СМОЛЬНІКОВ Ю.Б.
СОБЧУК В.Д.
СОЙКО М.Р.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРКОВ В.А.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕМПЄНЬ С.С.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.

ТАРАН Л.В.
ТАРАНЕЦЬ С.В.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТОМАЗОВА Н.М.
ТРАВКІНА О.І.
ТРЕГОБЧУК В.М.
ТРОЯН М.П.

УДОД О.А.
УСЕНКО І.Б.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДОРОВА Л.Д.
ФРАНЧУК В.Ю.

ХВЕДЧЕНЯ С.Б.
ХИНЧЕВСЬКА-ГЕННЕЛЬ Т.
ХМІЛЬ І.В.
ХРАМОВ Ю.О.

ЦВЕК О.В.

ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНЕНКО Є.В.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАПОШНИКОВА О.Г.
ШВИДКИЙ В.П.
ШВИДЬКО Г.К.
ШЕВЧЕНКО В.Ф.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО Н.В.
ШЕВЧЕНКО Н.О.
ШЕВЧЕНКО С.В.
ШЕМШУЧЕНКО Ю.С.
ШИП Н.А.
ШУБІН О.В.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩЕРБАТЮК В.М.
ЩУСЬ О.Й.

ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯНКОВСЬКИЙ О.К.
ЯРОВИЙ В.І.
ЯСЬ О.В.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів

- більше 1000000
- 500000 – 1000000
- 100000 – 500000
- 50000 – 100000
- 10000 – 50000
- менше 10000

За адміністративним значенням

КИЇВ	столиця України
ЛУГАНСЬК	центри областей, столиця АР Крим
БРОВАРИ	центри районів

За типом поселення

СЕВАСТОПОЛЬ	міста зі спеціальним статусом
МУКАЧЕВЕ	міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
БОЯРКА	інші міста
Форос	селища міського типу
Сулимівка	сільські поселення
ЛЮБИМІВКА ●	Віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

ЧИГИРИН	Столиці держав, резиденції правителів
ЛЬВІВ, Прилуки	Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
Німфей	Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

РІЧ ПОСПОЛИТА	держав
Волинська губернія	адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
ПОДІЛЛЯ	історичних регіонів, земель
СКІФИ	народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Готелі
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Укріплення з баштами і брамами
- Мости
- Греблі
- Стадіони
- Станції метрополітену

Забудова

- щільна
- розріджена
- Ліси, парки
- Сади

Кладовища

- християнські
- інші
- Будівлі, виражені у масштабі

- Вали
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Гірські перевали
- Болота
- Піски

Примітки
1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Джерела в Інтернеті: Web: адреса веб-сайта і веб-сторінки.

Організаційне, науково-редакційне та науково-технічне забезпечення
підготовки Енциклопедії історії України в Інституті історії України НАН
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту, зав. відділу спеціальних
галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
д-р істор. наук, проф.),
В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.І. Ганжа (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.В. Жданович (науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
Н.І. Лісунова (редактор),
О.С. Рубльов (учений секретар Інституту, д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук).

Науково-редакційне опрацювання текстів на
літеру «Л» до 6-го тому Енциклопедії історії України
у видавництві «Наукова думка» здійснили:

М.С. Бачинська, *В.Т. Береговий*, *Я.В. Богданьок*,
Ю.І. Бойко, *І.П. Бочкалова*, *Г.П. Вдовенко*,
П.В. Голобуцький (канд. філос. наук),
Д.В. Грузін (керівник групи), *М.М. Ломонос*, *Т.С. Новікова*,
І.Б. Усенко (канд. юрид. наук, проф.).

Науково-редакційне опрацювання текстів
на літеру «М» до 6-го тому Енциклопедії історії України
у видавництві «Наукова думка» здійснили:

М.С. Бачинська, *В.Т. Береговий*, *Я.В. Богданьок*, *Ю.І. Бойко*,
І.П. Бочкалова, *Г.П. Вдовенко*, *П.В. Голобуцький* (канд. філос. наук),
М.М. Ломонос, *Т.С. Новікова*.

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали
з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України
ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича, Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова.*

Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький.*
Картограф *С.О. Гаврилов.*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 6
Ла—Мі

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2009

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш*, *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп'ютерна графіка *М.О. Коваленко*, *М.З. Кодалашвілі*, *М.А. Панасюк*, *І.Р. Сільман*, *Д.В. Грузіна*
Комп'ютерний набір *К.С. Смаглюк*, *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.А. Ценцеус*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі*, *Н.А. Дерев'янко*, *О.Є. Челок*

6-й том ЕІУ містить 1140 статей, 968 ілюстрації, 57 карт.

Підписано до друку 01.12.09. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 82,32. Ум. фарбо-відб. 82,32.
Обл.-вид. арк. 121,31. Наклад 5000 прим. Зам. 9—728

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 2440 від 15.03.2006.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Видрукувано у ВАТ «Поліграфкнига»
Корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2009. — ISBN 966-00-0632-2

Т. 6 : Ла—Мі. — 2009. — 784 с. : іл. — 1025
ISBN 978-966-00-1028-1 (т. 6)

ББК 63.3(4УКР)я2